REFERENCE DEPARTMENT

MAIN LIBRARY DESK

Literature Dept.

2

38 N75 1

130987✓

NOT TO BE TAKEN FROM THE LIBRARY

Form 3427

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY
3 1223 06899 3816

NORDISK FAMILJEBOK

KONVERSATIONSLEXIKON
OCH
REALENCYKLOPEDI

NY, REVIDERAD OCH RIKT ILLUSTRERAD UPPLAGA

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

LECHE, V.
PROFESSOR VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA

MEIJER, B.
FIL. DOKTOR

NYSTRÖM, J. F.
LEKTOR VID HÖGRE REALLÄROVERKET I STOCKHOLM

WARBURG, K.
PROFESSOR, BIBLIOTEKARIE VID SVENSKA AKADEMIENS NOBEL-INSTITUT

WESTRIN, J. T.
ARKIVARIE I RIKSARKIVET, KOMMITTÉNS ORDFÖRANDE

HUFVUDREDAKTÖR: **BERNHARD MEIJER**

FÖRSTA BANDET
A—ARMATI

STOCKHOLM
NORDISK FAMILJEBOKS FÖRLAGS AKTIEBOLAG

x38
N75 1
130987

STOCKHOLM 1904
IDUNS KUNGL. HOFBOKTRYCKERI

ORDINARIE MEDARBETARE.

Afzelius, Ivar, f. d. justitieråd, ordf. i Lagberedningen (I. AFZ.).
Ahlgren, L. A., skriftställare.
Ahnfelt, O. N. T., professor vid Lunds universitet (O. AFT).
d'Ailly, A., milkontrollör vid Statens järnvägar (A. d'A.).
Alexanderson, A. M., professor vid Lunds universitet (A. M. A.).
Almkvist, H., professor vid Uppsala universitet (H. A.).
Almquist, E., professor vid Karolinska institutet.
Andersson, H., läroverksadjunkt (H. A—N).
Annerstedt, Cl., bibliotekarie vid Uppsala universitet (C. A.).
Annerstedt, L., f. d. statsråd (L. A.).
Apelqvist, E., fil. kandidat, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. A—T).
Arrhenius, S., professor vid Stockholms högskola (S. A—S).
Beckman, E., direktör (E. BN).
Berg, F., folkskollärare (FRV BRG).
Berg, R. G:son, fil. doktor, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (R—N B.).
Bergstrand, C. E., professor, Landtbruksakademiens f. d. agrikulturkemist (C. E. B.).
Billing, E. M., docent vid Uppsala universitet (E. BG.).
Blomberg, K. H., professor vid Uppsala universitet (K. H. B.).
Boëthius, S., professor vid Uppsala universitet (S. B.).
Bohlin, K., professor, Vetenskapsakademiens astronom (K. B.).
Brate, E., lektor vid Södermalms högre allmänna läroverk (B—E).
Bååth, L. M., e. o. amanuens i Riksarkivet (L. M. B.).
Carpelan, T., friherre, sekreterare vid Hälsingfors universitet (T. C.).
Clason, I. G., professor vid Tekniska högskolan (I. G. C.).
Clason, S., docent vid Uppsala universitet (S. C.).
Cronquist, A. W., civilingenjör, professor (W. C.).
Dahlberg, B. H., e. o. professor vid Uppsala universitet (B. H. D.).
Danielson, O. A., professor vid Uppsala universitet (O. A. D.).
Davidson, D., professor vid Uppsala universitet (D. D.).
Dietrichson, L., professor vid Kristiania universitet (L. D.).
Dillner, G., bergsingenjör, föreståndare för Tekniska högskolans materialprofningsanstalt (G. D.).
Ekholm, N., amanuens vid Meteorologiska centralanstalten (N. E—M).
Elberling, E., bibliotekarie vid danska riksdagens bibliotek (E. EBG).
Enblom, F., kapten i Väg- och vattenbyggnadskåren (FR. E.).
Enström, A., fil. licentiat, civilingenjör (A. E—M; biträder vid redigeringen af hela den teknologiska afdelningen).
Erdmann, A., e. o. professor vid Uppsala universitet (A. E.).
Erdmann, E., statsgeolog, amanuens vid Sveriges geologiska undersökning (E. E.).
Eriksson, J., professor, Landtbruksakademiens växtfysiolog (J. E—N).
Euler, H. von, docent vid Stockholms högskola (H. E.).
Fahlstedt, E., medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. F—T).
Fontell, A. G., förste aktuarie i Statistiska centralbyrån i Finland (A. G. F.).
Fredholm, J. H. G., civilingenjör (J. H. F.).
Freudenthal, A. O., e. o. professor vid Hälsingfors universitet (A. O. F.).
Frykholm, J. L., f. d. direktör i Mariningenjörstaten (J. F—M).
Geete, R., amanuens i K. biblioteket (R. G.).
Geijer, P. A., professor vid Uppsala universitet (P. A. G.).
Granberg, O., bibliotekarie i Konstakademien (O. G—G).
Granlund, A. T., byråchef i Lotsstyrelsen (A. G.).
Granqvist, P. M., skriftställare (P. M. G.).
Grönberg, G., docent vid Stockholms högskola (G. G.).
Gullstrand, A., e. o. professor vid Uppsala universitet (G—D).
Hallendorff, C. J. H., docent vid Uppsala universitet (C. H. H.).
Hammarskjöld, Hj., president i Göta hofrätt (HJ. H—D).
Hammarstedt, N. E., amanuens vid Nordiska museet (N. E. H.).
Harlock, W., lektor vid Sjökrigsskolan (biträder vid beteckning af engelska ords uttal).
Hausen, R., statsarkivarie i Finska statsarkivet (R. H.).
Heckscher, E., fil. stud. (E. HKR).
Helander, J., fil. doktor (J. HDR).
Hennig, A., docent vid Lunds universitet (A. HNG).
Henning, K., domprost i Växjö (K. H.).
Hildebrand, E., riksarkivarie (EHD).
Hildebrand, H., riksantikvarie (HS HD).
Hillman, A., konsul (AD. H—N).
Hjärne, H., professor vid Uppsala universitet (H—E).
Hoffstedt, A. W., professor, lektor vid Tekniska högskolan (W. H.).
Holmgren, E., e. o. professor vid Karolinska institutet.
Holmquist, H. F., docent vid Uppsala universitet (HJ. H—T).
Hubendick, L., kapten i K. flottans reserv (L. H.).
Hultin, A., vice bibliotekarie vid Hälsingfors universitetsbibliotek (A. H.).
Höjer, T., fil. licentiat (T. H—R).
Jensen, A., medlem af Svenska akademiens Nobelinstitut (A—D J.).

Johansson, J. E., professor vid Karolinska institutet (J. E. J—N).
Johansson, K. F., e. o. professor vid Uppsala universitet (K. F. J.).
Jolin, S., e. o. professor vid Karolinska institutet (S. J—N).
Juhlin-Dannfeldt, H., professor, Landtbruksakademiens sekreterare (H. J. DFT).
Jäderin, E., lektor vid Tekniska högskolan (E. J.).
Karlsson, K. H., amanuens i K. biblioteket (K. H. K.).
Key-Åberg, K., aktuarie i Kommersekollegium (K. K.-Å.).
Kinberg, A., revisor i Kammarrätten (KBG).
Kjellberg, J., marinläkare (J. K.).
Kjellén, R., professor vid Göteborgs högskola (KJ.).
Klein, G., professor, rabbin (G. K—N).
Knös, O. V., lektor vid Uppsala högre allmänna läroverk (V. K.).
Kobb, G., docent vid Stockholms högskola (G. K.).
Koch, H. von, docent vid Stockholms högskola (H. V. K.).
Kolmodin, J. A., e. o. professor vid Uppsala universitet (A. K—N).
Krok, T., f. d. skoladjunkt (T. K.).
Lagerheim, G., professor vid Stockholms högskola (G. L—M).
Leche, V., professor vid Stockholms högskola (L—E).
Leffler, J., fil. doktor (J. LR).
Lemke, H., major, chef i tredje järnvägsdistriktet (H. L.).
Levertin, A., docent vid Karolinska institutet (LN).
Lidén, B. P. E., professor vid Göteborgs högskola (E. L—N).
Lindahl, P. A., major i Väg- och vattenbyggnadskåren (P. AX. L.).
Lindblom, A. F. G., fattigvårdsinspektör (A. L—M).
Lindgren, Ad., redaktör (A. L.).
Lindqvist, C. A., f. d. professor vid Veterinärinstitutet (C. A. L.).
Lovén, Chr., f. d. professor vid Karolinska institutet (C. L.).
Lovén, F., fil. doktor, skogschef vid Uddeholmsverken (F. L.).
Lundell, J. A., e. o. professor vid Uppsala universitet (LLL).
Lundstedt, B., bibliotekarie i K. biblioteket (B. L.).
Lundström, V., docent vid Uppsala universitet (V. LM).
Lübeck, S., ingenjör (S. L—K).
Lönborg, S., docent vid Uppsala universitet (S. L.).
Millqvist, V., skriftställare (V. M.).
Mittag-Leffler, G., professor vid Stockholms högskola (M. L.).
Montelius, O., professor, förste amanuens vid Statens historiska museum (O. M.).
Munthe, L. W:son, öfverste vid Fortifikationen (L. W:SON M.).
Myhrman, D., docent vid Uppsala universitet (D. M.).
Müller, J., lektor vid Sjökrigsskolan (J. M—R).
Müntzing, A., direktör i Svenska pappersbyrån (M—NG).
Nathorst, A. G., professor, intendent vid Naturhistoriska riksmuseet (A. G. N.).
Neander, A., amanuens vid astronomiska observatoriet i Stockholm (A. N—R).
Nielsen, Y., professor vid Kristiania universitet (Y. N.).
Nordenstreng, R., fil. magister (R. N—G).
Nordensvan, C. O., öfverste vid Värmlands regemente (C. O. N.).
Nordensvan, G., skriftställare (G—G N.).
Nordlund, Erl., kapten vid kustartilleriet (E. N.).
Nordström, Th., generaldirektör och chef för Statens järnvägar (TH. N—M).
Noreen, Ad., professor vid Uppsala universitet (AD. N—N).
Nyblom, H., fil. licentiat (H. N.).
Nyström, J. F., lektor vid högre reallläroverket i Stockholm (J. F. N.).
Personne, J., domprost i Linköping (J. P.).
Piehl, K., e. o. professor vid Uppsala universitet (K. P.).
Ramm, A., stadsrevisor i Göteborg (RM).
Raphael, A., fil. doktor, juris kandidat (RPHL).
Reuterskiöld, C. A., e. o. professor vid Uppsala universitet (RLD).
Richert, J. G., professor vid Tekniska högskolan (J. G. R.).
Roosval, A., redaktör af Fotografisk tidskrift (A. R—AL).
Rosenberg, C. M., e. o. hofrättsnotarie (C. M. R.).
Rosenberg, G. O., docent vid Stockholms högskola (G. O. R.).
Rydin, A., juris kandidat (A. R.).
Rydin, H. L., f. d. professor vid Uppsala universitet (H. L. R.).
Salin, B., intendent vid Nordiska museet.
Samzelius, H., e. o. jägmästare (H. SZS).
Sandegren, M., fil. doktor (M. SDN).
Santesson, C. G., e. o. professor vid Karolinska institutet (C. G. S.).
Schéele, Fr. von, tit. professor, docent vid Uppsala universitet (S—E).
Schoug, E., länsveterinär (S—G).
Schybergson, M. G., professor vid Hälsingfors universitet (M. G. S.).
Schöldström, B., skriftställare (B. S—M).
Sederholm, E., civilingenjör (E. S—M).
Sidenbladh, K., öfverdirektör och chef för Statistiska centralbyrån (K. S.).
Sjögren, H., docent vid Uppsala universitet (H. SGN).
Sjögren, V., professor vid Uppsala universitet (V. SGN).
Sondén, K., ingenjör (K. S—N).
Stave, E., professor vid Uppsala universitet (E. S—E).
Stavenow, L., professor vid Göteborgs högskola (L. S.).
Stenberg, G., civilingenjör.
Stridsberg, G., skriftställare (G. STG).
Sundbärg, G., förste aktuarie i Statistiska centralbyrån (G. S—G).
Söderberg, V., docent vid Uppsala universitet (V. S—G; biträder vid redigeringen af hela den historiska afdelningen).
Söderblom, N., professor vid Uppsala universitet (N. S.).
Tallberg, A., kopparstickare, lärare vid Konstakademiens läroverk (A. T—G).
Tigerstedt, R., professor vid Hälsingfors universitet (R. T—DT).
Thyselius, E., skriftställare (T—S).
Törnebladh, R., f. d. lektor, bankofullmäktig (R. TDH).
Ulmgren, O., med. doktor, hofdentist (UGN).
Wallis, C., e. o. professor vid Karolinska institutet (W—S).

Wallis, E., fil. doktor (E. W.).
Warburg, K., professor, bibliotekarie vid Svenska akademiens Nobel-institut (K. W.).
Wennerström, G. A., ingenjör, föreståndare för John Lennings väfskola i Norrköping (G. A. W.).
Westin, O. E., professor vid Tekniska högskolan.
Westling, Fr., rektor vid Västerviks högre allmänna läroverk (FR. W.).
Westrin, J. T., arkivarie i Riksarkivet (J. TH. W.).
Wetterstedt, C. G. af, kapten vid Andra Svea artilleriregemente (G. AF WDT).
Wieselgren, H., f. d. bibliotekarie vid K. biblioteket (H. W.).
Wiklund, K. B., docent vid Uppsala universitet (K. B. W.).
Winroth, A., e. o. professor vid Uppsala universitet (A. W.).
Wrangel, H., kommendörkapten (H. W—L).
Åkerman, J. H., e. o. professor vid Karolinska institutet (J. Å.).
Östergren, P. A., fil. doktor, juris kandidat (P. A. Ö.).
Överland, O. A., skriftställare, Norge (O. A. Ö.).

TILLFÄLLIGA MEDARBETARE I DETTA BAND:

Almén, I., fröken (I. A—N).
Buhre, B., med. doktor (B. B.).
Edén, N., e. o. professor vid Uppsala universitet (N. E—N).
Ekgren, C. E., kamrerare i Allmänna hypoteksskassan för Sveriges städer (C. E.).
Elmquist, H., förste akturie i Kommersekollegium (H. E—T).
Fåhræus, G. R., fil. doktor (R. F.).
Geijer, K. R., professor vid Uppsala universitet (K. R. G.).
Hartman, T., aktuarie i Finska statsarkivet (T. H.).
Lundborg, R., f. d. redaktör (R. LBG).
Montgomery, A. H., direktör vid Stockholms länsfängelse (A. M—Y).
Sebardt, W., hofapotekare (W. S.).
Setälä, E. N., professor vid Hälsingfors universitet (E. N. S.).
Smerling, C. O., vice auditör (C. O. S.).
Stuart, J., riddarhussekreterare (J. S—T).
Wahlström, Lydia, fil. doktor, studierektor vid Åhlinska skolan (L. W—M).
Varenius, P. O., docent vid Uppsala universitet (O. V.).
Wawrinsky, R. A., medicinalråd (R. W.).
Wirsén, C. D. af, fil. doktor, Svenska akademiens sekreterare (C. D. W.).

I detta band förekomma signerade artiklar af följande bland den första upplagans ej ofvan nämnde medarbetare:

O. J. Alin (O. A.), *S. O. I. Almquist* (S. A.), *A. Anderberg* (A. A—G), *G. Andersson* (G. A.), *N. J. Andersson* (A—N), *J. Arrhenius* (J. A.), *J. O. Backlund* (O. B.), *A. Bellinder* (A. B—R), *C. von Bergen* (C. V. B.), *C. J. Bergman* (C. J. B.), *W. G. Billmanson* (W. G. B.), *C. A. T. Björkman* (C. A. T. B.), *J. H. Björnström* (J. H. B.), *J. V. Broberg* (BG), *R. Castrén* (R. C.), *P. T. Cleve* (P. T. C.), *C. Curman* (C.), *G. R. Dahlander* (G. R. D.), *G. v. Düben* (G. V. D.), *C. Eichhorn* (—RN), *Th. M. Fries* (T. F.), *A. T. Gellerstedt* (A. T. G.), *J. Hagströmer* (J. H—R), *C. G. Hammarskjöld* (C. G. H.), *S. F. Hammarstrand* (S. F. H.), *J. H. C. Hellstenius* (J. H.), *K. Hildebrand* (K. H—D), *H. Hofberg* (H. H.), *F. W. Hultman* (F. W. H.), *J. L. Humble* (J. H—E), *M. Höjer* (HJR), *J. F. Johanson* (J. F. J.), *J. Johansson* (J. J.), *A. O. G. Jäderholm* (JHM), *A. Key* (A. —Y), *A. Kjellberg* (A. K.), *J. G. Klein* (J. G. K.), *C. A. Klintberg* (KLBG), *N. G. W. Lagerstedt* (LDT), *G. O. Lagerström* (G. O: L), *I. S. Landtmanson* (I. L.), *L. Lewysohn* (L. L.), *J. W. Lindblad* (J. W. L.), *N. Linder* (—R), *J. G. O. Linnarson* (G. L.), *S. A. B. Lundgren* (B. L—N), *L. Fr. Läffler* (FR. L—R), *E. V. Montan* (E. V. M.), *J. R. E. Nissen* (R. N.), *C. R. Nyblom* (C. R. N.), *C. T. Odhner* (O.), *R. Pettersen* (R. P.), *P. G. E. Poignant* (E. P.), *N. Rahm* (N. RM), *M. G. Retzius* (G. R.), *J. Rosén* (R—N), *C. Rosenberg* (C. R.), *C. J. Rossander* (RSR), *R. Rubenson* (R. R.), *V. Rydberg* (V. R.), *O. T. Sandahl* (O. T. S.), *B. Schlegel* (B. S—L), *K. H. B. af Schultén* (S.), *C. G. U. Silfverstolpe* (C. S—E), *G. Sjöberg* (G. S.), *F. A. Smilt* (F. A. S.), *E. Solander* (E. S.), *A. V. Stjernstedt* (A. V. S.), *O. A. Stridsberg* (O. A. S.), *Es. H. W. Tegnér* (ES. T.), *J. R. Tengberg* (R. T.), *O. E. Tudeer* (O. E. T.), *G. F. O. Uggla* (G. U.), *G. H. W. Upmark* (UPK), *A. Wahlberg* (A. W—G), *V. Vasenius* (V.), *Ph. Weilbach* (PH. W.), *P. Wising* (P. W.), *V. B. Wittrock* (V. W.), *K. Wåhlin* (K. W—N), *L. H. Åberg* (L. H. Å.), *E. L. W. Ödmansson* (E. Ö—N) och *E. J. Östrand* (E. J. Ö.).

SIGNERING AF ARTIKLARNA.

Signatur utan parentes betecknar artikelns författare.

Signatur inom parentes betecknar artikelns granskare.

Asterisk (*) efter en signatur betecknar att artikeln granskats af annan fackman än signaturens innehafvare, men i det väsentliga bibehållits oförändrad.

UTTALSBETECKNING.

g utläses som g (aldrig som j):
k » » k (aldrig som tj):
o » » ett ljud mellan o och u;
ω » » o-ljudet i svenskt bo:
ʃ betecknar sje-ljud:
ŋ » äng-ljud:
ø » ö-ljudet i svenskans gosse:
th » det engelska t-ljudet i *think*;

· ofver en konsonant anger, att ljudet är tonande (»lent»);
˜ » » vokal » » » » nasaleradt:
¯ » » » » » » » långt;
˘ » » » » » » » kort:
' efter » » » » denna stafvelse har hufvudtonvikten;
⁀ förenande två vokaler anger, att de bilda diftong

FÖRTECKNING ÖFVER ILLUSTRATIONER I FÖRSTA BANDET.

I. Kartor, planscher och andra helsidesillustrationer.

Spalt

Afrika (fysisk karta) 248
Afrikanska folk (färglagd dubbelplansch) 260
Afrika (politisk karta) ... 264
Afrikanska kulturföremål (färglagd plansch) 268
Afrikanska kulturföremål (två helsidesillustrationer) ..... 271—274
Afrodite (plansch med fyra bilder) 288
Akropolis 432
Alexander den stores rike (karta) 524
Alexanderslaget 540
Alger (två helsidor) 571—574
Altare (dubbelplansch) ... 724
Amerika (fysisk karta)* ... 780
Amerikanska folk (färglagd dubbelplansch) 808
Amerika (politisk karta)* 812
Amerikanska kulturföremål (färglagd plansch) 816
Amfibier (två helsidor) 823—826
Ammoniter (olika arter) 860
Andfåglar (färglagd dubbelplansch) 960
Antiloper (två helsidor) 1135—1138
Apostlarna (med 12 bilder efter Thorvaldsen) 1228
Araceæ (flera fig.) 1288

II. Porträtt

(äfven porträttskulpturer).

Spalt

Aasen, I. A. 13
Abd-el-kader 26
Abd-ul-hamid II 29
Abel, N. H. 33
Acharius, E. 96
Acrel, O. 116
Adams, J. 130
» J. Q. 131
Addison, J. 138
Adelcrantz, K. F. 149
Adlerbeth, G. J. 170
Adlercreutz, K. J. 173
Adler Salvius 176
Adlersparre, G. 179
» K. S. 182
Adolf Fredrik 187
Adolf Johan 189
Afzelius, A. A. 316
Agardh, K. A. 326
Agassiz, L. 333
Agricola, R. 362
Agrippa, H. C. 367
Aischines (staty) 397
Aischylos 398
Akbar 416
Akrell, K F. 427
Alba, F. A. de 469
Alberoni, G. 481
Albert (prins af Sachsen-Koburg-Gotha) 484
Alberti, L. B. 486
Albertus Magnus 489
Albrekt (af Mecklenburg) 494
d'Albuquerque, A. 502
d'Alembert, J. 517
Alexander den store 522
Alexander VI (påfve) ... 527
» I 529
» II 530
» III 533
Alfieri, V. 556
Alin, O. J. 591
Alkibiades 604
Almlöf, N. V. 665
» K. A. K. 666
» H. K. E. 667
Almquist, K. J. L. 672
Alströmer, J. 717
Anakreon 893
Anckarström, J. J. 921
Anckarsvärd, K. H. 925
d'Ancre 930
Andersen, H. K. 939
d'Andrade, F. 979
Andrassy, J. 981
Andreæ, J. 983
» J. V. 984
Andrée, S. A. 987
Anker, K. 1056
Anna Boleyn 1069
» Stuart 1070
» af Österrike 1071
» Ivanovna 1072
» Petrovna 1072
d'Annunzio, G. 1089
Antiochos I 1152
» III 1153
Antisthenes 1164
Antoninus Pius 1173
Antonius, M. 1174
Apollonios från Tyana ... 1219
Aquila, K. 1262
Arago, F. J. D. 1291
Aretino, P. 1415
Ariosto, L. 1462
Aristeides 1469
Aristofanes 1471
Aristoteles 1476
Arlberg, G. E. F. 1502

III. Andra illustrationer i texten.

Spalt

Abacus (10 fig.) 15
Abbé (2 fig.) 20
Abborre 22
Aberration 39
Abraxas-stenar 58
Abrus precatorius 60
Absalon-statyn i Köpenhamn 62
Acacia 77
Acajou 79
Acanthaceæ (3 fig.) 80
Acanthosicyos 81
Acetometer 91
Acetylen-gasverk (2 fig.) 93 o. 94
Ackja 104
Ackumulatorbatteri 112
Aconitum 114
Actinia (3 fig.) 120
Adansonia 135
Adelsuniform (svensk) ... 144
Adiantum (2 fig.) 165
Adonis (2 fig.) 191
Advokat (2 fig.) 202
Aërofor 210
Æsculus (4 fig.) 211
Æthusa 214
Afdunstning 221
Afkoppla 237
Afledare 241
Afskärningslinje 291
Afståndsmätning 294
Afsöndring 299
Agamidæ (4 fig.) 322, 323 o. 324
Agaricus 331
Borghesiske fäktaren 332
Agat (3 fig.) ..... 334 o. 335
Agathis (5 fig.) 336
Agave (3 fig.) 338
Laokoongruppen 343
Aggripärlor 346
Agnes (den heliga) 350
Agnes dei 352
Agrippa, M. V. (mynt) ... 367
Agrippina d. y. 368

*Kartorna till Amerika medfölja ett af andra bandets häften.

Spalt
Agrostemma 369
Aguti..... 372
Ai-Ai 386
Aias (relief)..... 387
Akademiska föreningen... 414
Akershus ..... 419—420
Akilles 422
Akropolis (3 fig.) 431—432, 433—434 o. 435—436
Akroterion (4 fig.)..... 436
Aktaion..... 440
Akustiska sirenen 446
Akvapult..... 447
Akvedukt..... 451
Al (5 fig.)..... 452
Alarik (mynt) 463
Alba (2 fig.)..... 468
Albatross 477
Albionpress 491
Alca (2 fig.)..... 503 o. 504
Alcazar 506
Alchemilla 507
Aldobrandiniska bröllopet 512
Aldrovandia vesiculosa (3 fig.) 514
Aleuron-korn (4 fig.)..... 521
Alexanderstatyn i Hälsingfors 532
Alexanderbron (3 fig.) 537—538
Alexandersarkofagen 541—542
Alfabet..... 552 o. 553
Alfkors (2 fig.) 558
Alfred den store (mynt) 561
Alhambra (3 fig.)... 582, 583—584 o. 585
Alhambra-vaser 586
Alingsås (vapen och situationsplan)..... 593 o. 594
Alisma 597
Allmänna barnhusinrättningen ..... 633—634
Alm (9 fig.)..... 652
Almandin 657
Alme (2 fig.) ..... 660 o. 661
Alnarp 689
Aloe 691
Alpväxter (3 fig.) ... 708 o. 709
Alrun (4 fig.)..... 710 o. 711
Al segno 713
Alsophila 715
Altare (2 fig.)..... 722 o. 723
Alternatvinklar 729
Althæa 730
Aluminium 737
Alun 742
Alvastra 747
Amalienborg..... 755—756
Amaltheia 757
Amasoner (2 fig.) ... 762 o. 763
Amasonsköld 765
Amblyrhynchus 769
Amblystoma 770

Spalt
Amerika (kulturföremål) 815—818
Ametist (2 fig.) 819
Amfiaraos..... 820
Amfibier (3 fig.)..... 822 o. 828
Amfibiska växter (2 fig.) 838
Amfikarp (2 fig.)..... 839
Amfion 841
Amfiprostyl (3 fig.) 842
Amfiteater (2 fig.) 843
Amfitrite 844
Amfora (2 fig.) 845
Amiens 849
Ammoniter (4 fig.)..... 859
Amon 866
Ampère-meter (2 fig.) ... 871
Ampèretimmemätare 872
Ampulla (4 fig.) 874
Amsterdam 877
Amulett (6 fig.)..... 881 o. 882
Anableps 889
Anagallis (3 fig.)..... 891
Anamorfos (4 fig.)... 903 o. 904
Ananas 905
Anchitherium (3 fig.)..... 918
Anchusa (2 fig.)..... 919
Ancile 919
Anckarström (två tidsbilder) 922
Andfåglar (5 fig.) ... 958, 959, 961 o. 966
Andmat 969
Andning (4 fig.)..... 975
Andreaskors 986
Andrœceum (6 fig.) 993, 994 o. 995
Andromeda 997
Androsace 999
Anemometer (2 fig.) 1003
Anemone (2 fig.)..... 1004
Anfallsordning 1009
Angelica 1013
Angelus 1017
Anhinga 1030
Anis 1040
Ankarboj 1047
Ankardäfvert 1049
Ankare (3 fig.) ... 1049 o. 1050
Ankarkätting (3 fig.)..... 1052
Ankarpejling 1053
Ankarsrum 1054
Ankra 1058
Prinsessan Annas grafmonument i Thorn ... 1067
Annbok (3 fig.) 1079
Anoan 1090
Anomali 1091
Anona (2 fig.)..... 1092
Ansgarius (2 fig.)... 1099 o. 1101
Ansikte (5 fig.) ... 1103, 1104, 1105 o. 1106
Ansjovis 1108
Ansätta (sjöv.)..... 1113

Spalt
Ant 1114
Antaios 1115
Antefix 1118
Antependium (2 fig.) 1119 o. 1120
Anthemis 1122
Antiklin 1133
Antimonglans 1148
Antinous (2 fig.)..... 1151
Antwerpen 1184
Anubis 1186
Anund Jakob (mynt)..... 1187
Apis 1203
De apokalyptiske ryttarna 1208
Apollon (2 fig.)... 1215 o. 1216
Aponogeton 1224
Apostlakrus 1229
Apotem (2 fig.) 1239
Apoxyomenos 1240
Appiska vägen 1246
Appretera (8 fig.) 1249, 1250, 1251 o. 1252
Apsider..... 1257
Apteryx 1258
Apus 1259
Aquifoliaceæ 1261
Arabesk (2 fig.) 1268
Sachra-moskén i Jerusalem 1285
Arachis 1289
Aragonit 1294
Araliaceæ 1296
Araucariaceæ 1302
Arbetarbostäder (30 fig.) 1306, 1308, 1309, 1310, 1311—12, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321 o. 1323—24
Stockholms arbetarinstitut 1338
Arboga (vapen och situationsplan samt landsförsamlingens kyrka 1370 o. 1371—1372
Archæopteryx (3 fig.)..... 1379
Archegonium (2 fig.)..... 1382
Ett af Arcimboldus utfärdat aflatsbref ... 1389—1390
Arctostaphylos (5 fig.) ... 1394
Areca (2 fig.) 1399
Arengapalm..... 1406
Areometer (2 fig.) 1408
Ares Ludovisi..... 1412
Arffurstens palats 1416
Argands eldbro 1433
Argali 1434
Argonauterna ..... 1447—1448
Ariadne 1456
Ariostos hus i Ferrara... 1464
Aristolochia (2 fig.)..... 1474
Arkad (2 fig.) 1484
Arkitrav (4 fig.)..... 1492
Arm (3 fig.) 1505, 1506 o. 1507—1508

FÖRKORTNINGAR.

abl. = ablativ.
ack. = ackusativ.
adj. = adjektiv.
admin. = administrativt.
afd. = afdelning(en).
afh. = afhandling.
alban. = albanesiskt.
amerik. = amerikanskt.
anat. = i anatomien.
ang. = angående.
angls. = angelsaxiskt.
arab. = arabiskt.
arkeol. = i arkeologien.
armen. = armeniskt.
art. = artikel.
artill. = i artilleriväsendet.
astrol. = i astrologien.
astron. = i astronomien.

bab. = babyloniskt.
baln. = i balneologien.
bd = band.
bearb. = bearbetad.
bergsv. = i bergsväsendet.
bildh. = i bildhuggarkonsten.
biogr. = biografi.
biol. = i biologien.
bl. a. = bland annat.
boktr. = i boktryckarkonsten.
bot. = i botaniken.
br. = bredd.
brit. = brittiskt.
bygnk. = i byggnadskonsten.

C. = Celsius.
cg. = centigram.
cirk. = cirkulär.
cl. = centiliter.
cm. = centimeter.

d. = död; del (*dlr* = delar).
da. = danskt.
dal. smt = daler silfvermynt.
dat. = dativ.
dep. och *depart.* = departement.
dets. = detsamma.
dg. = decigram.
dl. = deciliter.
dlr = delar.
dm. = decimeter.
d. o. = detta ord.
d. v. s. = det vill säga.
d. y. = den yngre.
dyl. = dylik (-a, -t).
dåv. = dåvarande.
d. ä. = den äldre; det är.
därst. = därstädes.

e. d. = eller dylikt.
eg. = egentlig, egentligen.
egentl. = egentligen.
egypt. = egyptiskt.
ekon. = i ekonomien.
e. Kr. = efter Kristus.
elektrot. = i elektrotekniken.
eng. = engelskt.
enl. = enligt.
e. o. = extra ordinarie.
estet. = i estetiken.
etc. = etcetera.
etnol. = i etnologien.
europ. = europeiskt.

f. = född.
farm. = i farmakologien.
f. d. = för detta.
fem. = femininum.
ff. = och följande.
fi. = finskt.
fig. = figurligt; figur(en).
filos. = i filosofien, filosofie.
finansv. = i finansväsendet.
fisk. = fiskeriterm.
f. Kr. = före Kristus.
f. n. = för närvarande.
fnhty. = fornhögtyskt.
fnlty. = fornlågtyskt.
fno. = fornnorskt.
fnod. = fornnordiskt.
fonet. = i fonetiken.
fornk. = i fornkunskapen.
fortif. = i fortifikationsväsendet.
fr. = franskt.
frcs = francs.
fr. Gr. = från Greenwich.
fr. h. = från höger.
frih. = friherre.
fr. o. m. = från och med.
fr. v. = från vänster.
fsv. = fornsvenskt.
fullb. = fullbordad(t).
fys. = i fysiken.
fysiol. = i fysiologien.
fäktk. = i fäktkonsten.
följ. = följande.
föreg. = föregående.
förf. = författad.
förordn. = förordning.
förv. = i förvaltningen.

gen., genit. = genitiv.
geogr. = i geografien.
geol. = i geologien.
geom. = i geometrien.
gr. = gram.
grek. = grekiskt.
g. st. = gamla stilen.
G. T. = Gamla Testamentet.
guvern. = guvernementet.

h. = hälften; häfte.
hand. = handelsterm.
handtv. = handtverksterm.
har = hektar.
hebr. = hebreiskt.
hedersl. = hedersledamot.
her. = i heraldiken.
hist. = i historien.
hl. = hektoliter.
h. o. h. = helt och hållet.
holl. = holländskt.
husdjurssk. = i husdjursskötseln.
hydrogr. = i hydrografien.

ibd., ibid. = ibidem (lat.), på samma ställe.
ind. = indiskt.
inv. = invånare.
ir. = iriskt.
irl. = irländskt.
isl. = isländskt.
i st. f. = i stället för.
it. = italienskt.

jaktv. = i jaktväsendet.
jfr = jämför.
jur. = i juridiken.
järnv. = i järnvägsväsendet.

k. = kunglig (-t, -a).
kam. = i kameralväsendet.
kand. = kandidat.
kap. = kapitel.
kbcm. = kubikcentimeter.
kbdm. = kubikdecimeter.
kbm. = kubikmeter
kbmm. = kubikmillimeter.
k. br. = kungligt bref.
kem. = i kemien.
keram. = i keramiken.
kg. = kilogram.
kin. = kinesiskt.
kir. = i kirurgien.
kl. = klass.
km. = kilometer.
k. m:t = kunglig majestät.
konstind. = i konstindustrien.
konstt. = konstterm.
korresp. = korresponderande.
kr. = kronor.
krigsv. = i krigsväsendet.
kung. = kungörelse.
kungl. = kunglig (-t, -a).
kvcm. = kvadratcentimeter.
kvdm. = kvadratdecimeter.
kvkm. = kvadratkilometer.
kvm. = kvadratmeter.
kvmm. = kvadratmillimeter.

l. = eller; liter.
landtbr. = i landtbruket.

lapp. = lapskt.
lat. = latinskt.
led. = ledamot.
lgd = längd; longitud.
litt. = litteratur.
log. = i logiken.

m. = meter.
m. a. o. = med andra ord.
mask. = maskulinum.
maskinb. = i maskinbyggnadskonsten.
mat. = i matematiken.
med. = i medicinen; medicine.
medl. = medlem.
mek. = i mekaniken.
metall. = i metallurgien.
meteor. = i meteorologien.
metr. = i metriken.
m. fl. = med flera.
mg. = milligram.
mhl. = medellhögtyskt.
milit. = militärt.
mill. = million(er)
miner. = i mineralogien.
mk = mark.
mlat. = medeltidslatinskt.
mlt. = medellågtyskt.
mm. = millimeter.
Mt = Mount (eng.), berg.
mtl = mantal.
mus. = i musiken.
myt. = i mytologien.
målark. = i målarkonsten.

n. = norr, nordlig.
nationalek. = i nationalekonomien.
neutr. = neutrum.
nlat. = nylatinskt.
no. = norskt.
nom. = nominativ.
nord. = nordiskt.
n. st. = nya stilen
N. T. = Nya testamentet.
num. = i numismatiken.
nuv. = nuvarande.
nyhty. = nyhögtyskt.

o. = och.
o. a. = och andra.
o. d. = och dylikt.
o. f. = och följande.
off. = officiellt.
oftalm. = i oftalmologien.
omarb., *omarbet.* = omarbetad.
omkr. = omkring.
ord. = ordinarie.
ordf. = ordförande.
ordn. = ordning.
o. s. v. = och så vidare.

paleont. = i paleontologien.
patol. = i patologien.
pd. st. = pund sterling.
pedag. = i pedagogiken.
pers. = persiskt, personer
petr., *petrogr.* = i petrografien.
pl., *plur.* = pluralis.
po. = polskt.
polit. = i politiken.
port. = portugisisk.
proc. = procent.
prof. = professor.
prov. = provins.
psyk. = i psykologien.

reg.-omr. = regeringsområde.
ret. = i retoriken.
ridk. = i ridkonsten.
rom. = romerskt.
rum. = rumänskt.
ry. = ryskt.
rättshist. = i rättshistorien.

s. = söder, sydlig.
sag. = i sagor.
sanskr. = i sanskrit.
s. d. = samma dag.
sing. = singularis.
sistn. = sistnämnda.
sjöv. = i sjöväsendet.
s. k. = så kallad.
skjutk. = i skjutkonsten.
skogsv. = i skogsväsendet.
skolv. = i skolväsendet.
skpsb. = i skeppsbyggeriet.
skr. = skrifter.
slav. = slaviskt.
s. m. = samma månad.
sp. = spanskt; spalt.
spelt. = spelterm.
språkv. = i språkvetenskapen.
st. = ställen; stycken.
statist. = i statistiken.
statsr. = i statsrätten.
stds = standards.
subst. = substantiv.
suppl. = supplement.
sv. = svenskt.
syr. = syriskt.
s. å. = samma år.

tekn. = tekniskt.
telegr. = i telegrafien.
teol. = i teologien; teologie.
t. ex. = till exempel.
text. = i textilindustrien.
t. f. = tillförordnad.
tills. = tillsammans.
tjech. = tjechiskt.
t. o. m. = till och med.
tr. = tryckt.
trädg. = i trädgårdskonsten.
träv. = i trävaruindustrien.
ty. = tyskt.

u. h. = under hafsytan.
univ. = universitet.
uppf. = uppförd.
uppl. = upplaga(n), upplagor.
upps. = uppsats.
urspr. = ursprungligen.

v. = väster, västlig.
var. = varietet(en).
veter. = i veterinärväsendet.
vol. = volym.
väg- o. vattenb. = i väg- och vattenbyggnadskonsten.

zool. = i zoologien.

årg. = årgång, årgångar.
årh. = århundrade.

ö. = öster, östlig.
öfv. = öfversatt, öfversättning.
ö. h. = öfver hafsytan.

RÄTTELSER.

Spalt	6	rad	32	nedifrån	*står* 1878	*bör vara*	1874
»	14	»	32	uppifrån	» **Ababdēh**	»	**Aba'bde**
»	30	»	22	»	» **Abd-ul-lahl**	»	**Abd-ul-lah**
»	34	»	11	nedifrån	» E. — Sm.	»	E. S—m.
»	42	»	22	»	» 8	»	3
»	66-67				» t_{-1}, l_{-2} o. s. v.	»	t^{-1}, l^{-2} o. s. v.
»	74	»	20	nedifrån	» Blockmann	»	Blochmann
»	92	»	24	uppifrån	» $Cn\ H_2n_{-2}$	»	$C_n\ H_{2n-2}$
»	102	»	7	nedifrån	» Tresina	»	Iresinæ
»	»	»	19	uppifrån	» Sedan 1875 är hon	»	1875 blef hon
»		»	20-21	»	» f. 1835	»	f. 1835, d. 1900.
»	»	»	30	»	» professorn	»	doktorn och advokaten
»	109	mellan raderna 2 och 3 nedifrån insättes: **Ackté.** Så skrifver sig Aino Achté (se d. o.) *numera* i Frankrike.					
»	133	rad	26	nedifrån	*står* a'dəmṡ-äktn	*bör vara*	ä'dəmṡ ä'ktn
»	137	»	24	»	» ä'ddıngtn	»	ä'dıntn
»	160	»	28	uppifrån	» **Adēn**	»	**A'den**
»	161	»	23	»	» **Adēn-viken**	»	**A'den-viken**
»	163	»	9	»	» glasblåsorna	»	gasblåsorna
»	178	»	20	nedifrån	» *Medusine*	»	*Melusine*
»	204	»	24	uppifrån	» antatrygi	»	autatrygi
»	214	»	12 och 13	uppifrån	*byta plats.*		
»	221	»	11	nedifrån	*står* klorkalium	»	klorkalcium
»	259	»	15-16	uppifr.	» äro jordbönan och kaffebusken säkert ursprungliga	»	är kaffebusken säkert ett ursprungligt
»	279	»	31	uppifrån	» 44° 2′	»	4° 42′
»	308	»	4	nedifrån	» C. E. O.	»	C. E. o.
»	309	»	7	»	*tillägges:* Till de båda nya årgångarna evangelietexter sluta sig särskilda aftonsångstexter.		
»	352	»	27-29	uppifrån	*orden* Den odlades . . . (genom abort). *utgå.*		
»	355	»	7	nedifrån	*står* **Agrām**	*bör vara*	**Āgram.**
»	361	»	2	uppifrån	» son	»	sonson.
»	»	»	3	»	» Madusson	»	Månsson.
»	369	»	20	nedifrån	*bör vara* **Aggtelek,** by i ungerska komitatet Gömör,		
»	394	»	13	»	*står* ē'nsoəth	*bör vara*	ē'nṡωəth
»	415	»	31	uppifrån	» argynit	»	argyrit
»	499	»	5	nedifrån	» kustsjö	»	liten sjö
»	552	»	2	»	» ryska	»	ryska, bulgariska
»	553	»	1	uppifrån	*ordet* bulgariskan *utgår.*		
»	606	»	2	»	*står* med	»	fick
»	»	»	23	nedifrån	» arab. *alkohol*	»	arab. *alkuhl*
»	629	»	27	uppifrån	*insättes:* R—n B.		
»	633	»	8	»	*står* 400	»	500
»	654	»	6	nedifrån	*orden* och Kassiun *utgå.*		
»	673	»	10	uppifrån	*står* 1829	»	1827.
»	685	»	6	»	*tillägges:* A. har 1903 afgått från professuren.		
»	725	»	5	nedifrån	*står* **Altasapa'kte**	*bör vara*	**A'ltasapakte**
»	729	»	8	»	» rätt	»	rät
»	845	»	16	uppifrån	» 10 kbf.	»	1 kbf.
»	848	»	23	nedifrån	» $C_6H_5 + OH$	»	$C_6H_5 . OH$
»	981	»	26	uppifrån	» 1815	»	1851
»	1066	»	34	»	» berättigande	»	berättigade
»	1151	»	4	»	» (grek. Ἀντινοος, en skön yngling)	»	(grek. Ἀντίνοος), en skön yngling
»	1315	»	7	»	» Monceaux	»	Monceau
»	1336	»	14	nedifrån	*tillägges:* samt A. Raphael, "Den industriella arbetarfrågan", 20:e kap. af "Det ekonomiska samhällslifvet" (1891 ff.).		
»	1398	»	29	uppifrån	*står* U. Pipping	*bör vara*	H. Pipping
»	1401	»	29	nedifrån	» F*	»	A. O. F.*

Det sp. 384 rad 8–9 nämnda, anonyma arbetet om Oskar Ahnfelt är ej författadt af Carl Niklas Ahnfelt, som där uppgifvits enligt hittills gängse åsikter, utan af Oskar Ahnfelts hustru, Klara Ahnfelt, född Strömberg.

NORDISK FAMILJEBOK

KONVERSATIONSLEXIKON

OCH

REALENCYKLOPEDI

A är den första bokstafven i det vanliga europeisk-latinska alfabetet. Dess äldsta kända, semitisk-moabitiska, form är 𐤀; äldre grekiska alfabet hafva mest Α eller Α, men äfven Α; i italiska inskrifter (latinska och etruskiska) finnas A A Λ A, hvilken sista form efter hand blef förhärskande. Från en yngre form, ᴀ, som finnes i grekiska och latinska handskrifter (redan papyrusar), härstamma den kirilliska (fornslaviska) och den koptiska formen samt vårt a; äfven det gotiska alfabetets 𐌰 har sin motsvarighet i grekisk kursivskrift. Försök att skrifva bokstafven i ett drag ledde redan i grekisk kursivskrift till såväl *a* som *α*. Ur a utvecklas i 13:de årh. en form, som i det närmaste sammanfaller med frakturens a. Från de italiska formerna härstammar den äldre runskriftens ᚨ. Den yngre run-radens *a*-tecken var ᛅ (och ᛆ), som växlat betydelse i och med förlusten af det börjande *j* (ty. *jahr*, isl. *ár*, sv. *år*). Bokstafvens namn är semit. *alef*, grek. *alfa*, slav. *azū*; allmänt europ. *a*. Runan ᚨ hette i äldre alfabetet *ansuz ansuʀ*, i yngre *óss* (som tecken för *o*); runan ᛅ urspr. *jāra*, i yngre tid *ár*. — A (a *a*) betecknar i de flesta språk med latinskt alfabet *a*-ljud (oftast ungefär = sv. *a* i *kall*); men i eng. är »långt» *a* oftast tecken för en diftong *āe* eller *āi* (t. ex. i *name*), kort *a* oftast tecken för ett ljud, som något närmar sig *ä* (t. ex. *cap*). Väsentligen samma ljud är danskans »långa *a*» i t. ex. *gade*. I tjeckiskan och ungerskan betecknar *á* långt *a* (*a* utmärker i ungerskan kort *a*, som närmar sig *ä*). *aa* är i finskan tecken för långt *a*-ljud, i danskan (och norskan) för *å*-ljud; ą (i polskan) och ã (i portug.) betyda, liksom fr. *an* eller *en* (före kons. eller i utljud) nasaleradt *a* eller *å* (uttaladt med sänkt gomsegel); *å* är i svenskan (jämte *o*) tecken för *å*-ljud (*lång*, *gås* o. d.); i tyskan och svenskan äro *ä* och *å* tecken för *ä*-ljud (t. ex. *väl*, *häst*).

Som *a*-ljud uppfattas flera vokaler. Så vokalen i sv. *hall* och sv. *hat*, hvilka båda vokaler bildas genom höjning af bakre delen af tungan och utan egentligt deltagande af läpparna. Vokalen i *hat* kallas vanligen »slutet *a*», den i *hall* »öppet *a*». Som *a*-ljud uppfattas vidare vokalen i eng. *but*, *luck*, hvilken lär skilja sig från vokalen i sv. *hall* blott därigenom att det svenska ljudet bildas med slapp och platt tunga (»vidt»), det engelska med spänd och kullrig (»trångt»); samt vokalen i eng. *hal*, fr. *madame*, da. *gade*, hvilken vokal har dragning åt *ä*, äfvensom vokalen i eng. *walk*, med dragning åt *å*. Motsvarigheter till sistnämnda ljud finnas äfven i svenska dialekter. Alla de hittills nämnda *a*-ljuden äro orala, d. v. s. uttalas med höjdt gomsegel, så att talströmmen passerar blott genom munnen. Hänger gomseglet ner, så att passagen från svalget åt näsan är öppen, så fås naso-orala (nasalerade) *a*-ljud, kända bl. a. från fr. och portug., tidigare förekommande äfven i skandinaviska språk (ännu i en eller annan dialekt). LLL.

Det indo-europeiska urspråket egde både kort och långt *a*-ljud. Det förra har i de germanska språken icke blott bevarats (t. ex. lat. *vadere*, sv. *vada*), utan äfven fått ett betydligt ökadt område därigenom, att det indo-europeiska korta *o*-ljudet i de germanska språken öfvergått till *a* (t. ex. lat. *quod*, sv. *hvad*). Däremot har det indo-europeiska långa *a*-ljudet redan före begynnelsen af den kristna tidräkningen i de germanska språken öfvergått till långt *o*-ljud (t. ex. lat. *māter*, sv. *moder*), och först något senare hafva de flesta af dessa språk fått ett nytt långt *a*-ljud genom det indo-europeiska långa *e*-ljudets öfvergång till *ā* (t. ex. lat. *vērus*, ty. *wahr*, sann). I alla nordiska språk har *a*-ljudet, både såsom långt och kort, under vikingatiden betydligt inskränkts genom det s. k. omljudet, i det att *a* genom ett följande *i* förvandlats till *ä*-ljud (t. ex. fnod. *vælia*, välja, af *val*), genom ett följande *u* däremot till *å*-ljud, som senare i vissa ställningar öfvergått till *o*-, *u*- eller *ö*-ljud (t. ex. fnsv. *hōnum*, honom, af *han*; sv. *dugg* af **daggu*, vid sidan af *dagg*; da. plur. *børn* af **barnu* till sing. *barn*). På 1200- och 1300-talen inskränktes *a*-ljudets förekomst än mera, dels därigenom att det äfven af ett föregående *i* förvandlades till *ä*-ljud (t. ex. *djäf-*

wul, af lat. *diabolus*); dels och i synnerhet genom att *a* blef *å* icke blott i alla de fall, då det af gammalt var långt (t. ex. *åt*, af fnsv. *āt*, ty. *ass*, lat. *ēdi*), utan äfven då gammalt kort *a* förlängdes före vissa konsonantgrupper, nämligen *ld*, *rd*, *rt* (före vokal), *ng* (i svenskan, men icke i danskan) och *nd* (i danskan, men icke i svenskan), t. ex. *hålla:* fnsv. *halda*, ty. *halten*; *hård:* fnsv. *hardher*, ty. *hart*; *Mårten*, af lat. *Martinus*; *lång:* da. och ty. *lang*; da. *hånd*. sv. och ty. *hand*. Ett nytt långt *a*-ljud erhöll man vid samma tid genom förlängning af kort *u* före en enda konsonant, t. ex. *gåla*, *såk*, af fnsv. *gālā*, *sāk*. Vida längre än svenskan, som ännu är ganska rik på *a*-ljud, har danskan gått i fråga om uppgifvandet af detta ljud. Redan under medeltiden öfvergick nämligen *a* till *æ*, hvaraf sedan *e*, i alla svagt betonade stafvelser (t. ex. *gade*, gata), och numera är äfven starkt betonadt långt *a* (utom i grannskapet af *r*) öfvergånget till ett bredt *å*-ljud (ungefär detsamma som det stockholmska i *här*), t. ex. *tale*, i vulgär köpenhamnska tydligt *tåle*, tala. AD. N—N.

Urspr. och ända till fram emot 11:te årh. var *A* äfven det *musikaliska* alfabetets första bokstaf, men i vår nuvarande diatoniska skala är det sjätte tonen. Efter den internationella kongressen i Wien 1885 för stämtonens fastställande har allmänt börjat införas den af Franska akademien 1858 bestämda normalhöjden för ettstrukna *ā*, näml. 870 enkla (= 435 dubbla) svängningar i sekunden. *A* är äfven namnet på det *nottecken*, som utmärker tonen *A*. Likaledes utgör *A* namnet på den sträng, tangent eller pipa, som angifver tonen *A*, samt beteckning för stämgaffelns ton, den s. k. normaltonen, och den tonart, som har *a* till grundton. A. L.

Såsom *symboliskt tecken* har *A* en vidsträckt användning och betyder då i allmänhet det första eller det främsta. Så betecknar *A* på ett *mynt*, att det blifvit slaget på landets förnämsta myntningsort, t. ex. på ett franskt: Paris. I *Lloyd's Register* är *A* tecknet för ett fartyg af första klassen, hvarvid *A1* betyder, att det därjämte har fullständig utrustning; i motsatt fall nyttjas tecknet *A2*. Vid betygsgifning betecknar *A* högsta betygsgraden, *a* näst högsta. »Linjen *A*» betecknar helklassiska linjen. — Såsom gammalromerskt *taltecken* är $A = 500$ och $\bar{A} = 5000$. — I *algebran* nyttjas *a*, likasom alfabetets närmast följande bokstäfver, till tecken för bekanta storheter, då däremot de obekanta betecknas med *x*, *y* och *z*. — I *logiken* använder man *A* för att i allmänhet beteckna ett föremål för tänkandet. $A = A$ är formeln för det s. k. *tautologiska omdömet*, t. ex. en häst är en häst, hvarjämte *A* för korthetens skull brukas såsom tecken för ett *universellt-affirmativt omdöme*, t. ex. alla människor äro dödliga, i motsats till bokstafven *E*, som betecknar ett *universellt-negativt omdöme*, t. ex. intet djur är förnuftigt. *A* förekommer dessutom i en stor mängd förkortningar. Så är på romerska mynt och inskrifter *A* = Augustus; i andra romerska namnförkortningar = Aulus; i fråga om mynt = avers (framsidan); på växlar = accepterad; i assuranshandlingar = assurerad; i franska kursuppgifter = *argent* (klingande mynt); på rucktaflan i fick-ur = *avance* (fram); i tidsuppgifter (*a*) = *anno*. — Slutligen ha vi att märka uttrycket »*A* och *O*», grek. *A* (Alfa) och Ω (Omega) eller *α* och *ω* (den första och den sista bokstafven i det grekiska alfabetet), ett talesätt, som förekommer i Joh. Uppenb. 1: 8 och betyder »Begynnelsen och Änden», början och slutet, det första och det sista, allt i allom. Snart öfvergick det att beteckna begreppet för den Evige, den Allomfattande, hvadan också *AΩ* nyttjades i den äldsta kristna konsten såsom Kristus-monogram.

A, latinsk preposition. Se A b.

A, fr. (lat. *ad*), för, till: t. ex. à 50 öre metern; à 5 à 6 år sedan.

Aa (utt. ā; A c h l. A a c h, af fty. *aha*, vatten, flod; lat. *aqua*; sv. *å*), namn på en mängd floder i Frankrike, Tyskland, Schweiz och europeiska Ryssland. — Det är detta *Aa*, som framträder i ändelsen af sådana namn som t. ex. Fulda (Fuldaha).

aa l. **āā**, på recept, förkortning för a n a (se d. o.).

a. a., förkortning af lat. *ad acta*. Se A c t a.

A A A., förkortning för A m a l g a m (se d. o.).

Aabenraa [åbenrå], ty. *Apenrade*, stad i Schleswig (Slesvig), vid en smal vik af Östersjön, Aabenraafjorden. Omkr. 6,000 inv. Skeppsbyggeri. Betydlig handelsflotta. Hafsbadort. God, rymlig hamn. Handel med kreatur, i synnerhet med hästar. Staden har under de sista 30 åren varit alldeles stillastående med afseende på folkmängdssiffran. 1148 uppbrändes A. af venderna och fick längre fram ett slott, Aabenraahus, hvarest hertig Valdemar (Seir) tog biskop Valdemar till fånga 1193. Stad och slott uppbrändes ånyo 1247, men återuppbyggdes snart. I A. började 30 mars 1848 fientligheterna mellan slesvig-holsteinarna och danskarna.

A. a. C., förkortning för *Anno ante Christum natum* (lat.), året före Kristi födelse.

Aach. Se A a.

Aachen [äk-]. 1. Regeringsområde i preussiska Rhenprovinsen, 4,155 kvkm. med 614,964 inv. (1900).

2. (Lat. *Aquisgranum*, fr. *Aix-la-Chapelle*) Hufvudort i nyssnämnda område, vid den lilla ån Worm l. Wurm, nära gränsen till Holland och Belgien. 135,245 inv. (1900), däraf öfver 120,000 katoliker. A. är en af Tysklands äldsta historiska städer. Redan romarna kände dess hälsokällor, och ännu finnas där kvarlefvor af romerska bad. Stor betydelse fick A. genom Karl den store, som var född där och dog där samt där byggde ett palats och ett kapell (sedermera domkyrkan). Det var residensstaden i hans rike. I A. kröntes de tyske konungarna (från Ludvig den fromme 814 till Ferdinand I 1531). I A. slöts 1668 den fred, till hvilken Ludvig XIV tvungits genom trippelalliansen; 1748 slöts där en andra fred, som afslutade österrikiska successionskriget. A., som från äldre tider varit fri riksstad, kom 1797 genom freden i Campo-Formio till Frankrike och 1815 till Preussen. 1818 hölls där en kongress af den heliga alliansens makter. — För sin uppkomst hade A. att tacka de varma svafvelhaltiga hälsokällorna, hvilka fortfarande äro en af dess mest gifvande inkomstkällor och årligen besökas af omkr. 3,650 badgäster. Den hetaste af dessa källor har en temperatur af 73,9°, Kochbrunnen har 68°, de öfriga 37,5 à 72,8°. Vattnet användes mot reumatism, gikt, neuralgier, förlamningar, hudsjukdomar samt syfilis; likväl anses det numera ej hafva ringaste verkan gent emot sistnämnda sjukdom. De varma duschbaden med följande massering anses vara af utmärktaste beskaffenhet.

Af ännu större betydelse än baden är numera

en lifliga industrien. Mest berömdt är A. för sin lädestillverkning, men dessutom finnas spinnerier, emiska fabriker, garfverier, fabriker för tillverkning af järnvägsvagnar, järn- och stålsaker m. m. Bland A:s byggnader märkas: dömen, grundad af Karl den store (796), med nämnde kejsares graf och hela reliker, som visas hvart sjunde år, då tusentals pilgrimer tillströmma; Mariakyrkan, grundlagd 1859, i gotisk stil; och rådhuset (från 1353, i nyare tid restaureradt), på samma plats, där Karl den stores palats låg. Bland bildningsanstalter märkas den 1870 öppnade tekniska högskolan (med omkr. 30 professorer och 275 studerande), kejsar Karls gymnasium (katolskt), kejsar Vilhelms gymnasium (paritetiskt), realgymnasium, katolsk stiftsskola, döfstumanstalt, stadsbibliotek (85,000 bd) och museum. J. F. N.

Aachen [åken], Hans von, tysk målare, f. 1552 i Köln (fadern var från staden Aachen), d. 1615 i Prag, reste 1574 till Italien, uppehöll sig länge i Venezia, men tog under sin studietid alltför starka intryck af de nederländske manieristerna Goltzius och Spranger. Åter i Köln 1588, var han från 1590 verksam i München, bl. a. för kejsar Rudolf II, som utnämnde honom till sin "kammarmålare", adlade honom och kallade honom till sig i Prag (1601). Där utförde A. en mängd bibliska, mytologiska och allegoriska kompositioner, men hela hans framställningssätt, hans tomma former, hans rutinerade komposition, hans osäkra teknik och kalla färg göra honom för vår tid onjutbar. Af sin samtid var han dock högt uppburen, och många arbeten af hans hand stuckos i koppar af betydande gravörer. — Med det stora Prag-rofvet kommo till Stockholm åtskilliga af hans taflor, som drottning Kristina vid sin bortresa kvarlämnade, men som troligen för länge sedan gått förlorade. A. hade på den tyska konsten ett stort, men afgjordt skadligt inflytande. C. R. N. (O. G—G.)

A. a. C. n., förkortning för *Anno ante Christum natum* (lat.), året före Kristi födelse.

A. ær. vulg., förkortning för *Anno ærae vulgaris* (lat.), året efter den vanliga tidräkningen.

Aagaard [ågår]. Karl Frederik, dansk målare, f. i Odense 1833, d. 1895, genomgick konstakademien i Köpenhamn och egnade sig åt dekorationsmålning, hvari han utfört betydande arbeten. Samtidigt utbildade han sig till landskapsmålare under P. C. Skovgaards ledning. Med sitt återgifvande af dansk natur, än yppiga skogar, än vidsträckta fält, förvärfvade han sig ett ansedt konstnärsnamn. Är representerad i Nationalmuseum i Stockholm med ett vårlandskap från 1882. — Hans broder Johan Peter A., f. 1818, d. 1879, var en framstående xylograf.

Aagesen [åg-], Andreas, dansk rättslärd, f. i Köpenhamn 5 aug. 1826, blef student 1843, juris kandidat 1849 och professor i lagkunskap vid Köpenhamns universitet 1855. På denna plats sysselsatte han sig företrädesvis med den danska förmögenhetsrätten och med romersk privaträtt. Han utgaf 1866—79 fyra ypperliga afhandlingar om egendomsrättigheter och deras öfverlåtelse och sökte särskildt att bestämma förmögenhetsrättens grundbegrepp så riktigt som möjligt. 1870 förordnades A. till medlem af en kommitté för utarbetande af en sjö- och handelslag, och 1879 valdes han till ledamot af landstinget, men afled 26 okt. s. å. Han kreerades till hedersdoktor vid Upsala universitets jubelfest 1877. Efter A:s död utgåfvos hans *Indledning til den danske formueret* (1880) och *Forelæsninger over den romerske privatret* (1881). E. EBG.

Aagesön [åg-], Svend (lat. *Sveno Agonis*), Danmarks förste historieskrifvare, lefde i slutet af 12:te århundradet. Han var af förnäm släkt: på mödernet härstammade han från Palnatoke, och ärkebiskop Eskil i Lund var hans farbroder. Förr troddes han ha varit kanik i Lund, men var snarare marsk hos ärkebiskop Absalon på dennes krigståg. På dennes uppmaning författade han *Compendiosa historia regum Daniæ*, Danmarks första sammanhängande historia i kort sammandrag. Denna, som är skrifven på latin, behandlar Danmarks öden från Skjold till år 1185, då Knut VI mottog hyllning af den pommerske hertigen Bogislav. Dessutom skref han en framställning af vederlagsrätten. Båda utgåfvos först 1642 af Stephanius och äro omtryckta i "Scriptores rerum danicarum". En dansk öfversättning af A:s historia utgafs af R. Th. Fenger 1842. E. EBG.

Aak [åk], holl., ett slags lastpråm eller flatbottnadt fartyg, som begagnas på Rhen.

Aakirkeby [å-] l. Åkirkeby, stad på Bornholm. 1,176 inv. (1901). Märkvärdig kyrka af cementsten. I kyrkan finns en dopfunt af sandsten med rika relief-bilder och på gutniska affattade runinskrifter. Jfr Wimmer, "Döbefonten i Åkirkeby kirke" (1887). HS HD.

Aalbæk-bukten [ålbäk], på Jyllands östra kust, mellan Skagen och Frederikshavn. God ankarplats vid västliga vindar. Ostronbankar.

Aalberg [ål-], Ida Emilia, finsk skådespelerska, f. 3 dec. 1858 i Janakkala socken, Tavastehus län, fick 1874 anställning vid finska teatersällskapet, utbildade sig 1878 (och 1880) under ledning af den berömda fru Marie Seebach i Dresden och uppträdde med ständigt växande bifall på finska teatern, bl. a. som *Nora* (i "Ett dockhem"), en af hennes glansroller. 1880 uppträdde hon på finska språket i Budapest, till ungrarnas stora förtjusning, 1882 i Petersburg och, efter en tids studier i Paris under Delaunay, 1884—85 i Kristiania, sistn. år en enstaka gång i Stockholm, såsom *Ofelia* (mot Rossi som Hamlet), och 1885—87 i Köpenhamn. Hon har sedermera spelat på flere främmande språk, bl. a. på tyska i Berlin 1890 (mot J. Kainz) och på svenska under en skandinavisk turné hösten 1894. Hon blef 1887 gift med jur. kand. L. Kivekäs (d. 1893) och 1894 omgift med baron Alex. Uexküll-Güldenband i Petersburg. Fru A. har eröfrat en rangplats bland samtidens skådespelerskor. Hennes spel är på en gång högeligen naturfriskt och dramatiskt gripande samt i tekniskt afseende fint utarbetadt. Bland hennes roller framstå vidare: *Julia*, *Regina von Emmeritz*, *Kirsti Fleming*, *Sylvi*, *Syrsan*, *Adrienne Lecouvreur*, *Marguerite* (i "Kameliadamen"), Schillers *Maria Stuart* och Ibsens *Hedda Gabler*. E. F—T.

Aalborg [ål-], stad i norra Jylland, vid Limfjordens södra strand, 31,457 inv. (1901). Säte för stiftsamtman och biskop. Staden ligger lågt, omgifven af kullar, samt har en egendomlig gammaldags prägel med många smala gränder och gamla korsvirkesbyggnader. Bland andra märkliga byggnader må nämnas slottet Aalborghus (nu bostad

för stiftsamtmannen), Budolfi-kyrkan och Jens Bangs vackra stenhus från 1624 (nu apotek). I A. finnas en lärd skola, ett museum för konst och historia, 2 sparbanker och 3 banker; äfven kreditföreningen för jordegare i norra Jylland har där sitt säte. Liflig handel på Sverige, Norge och England, särskildt utförsel af landtbruksprodukter. Åtskilliga fabriker, i synnerhet sprit- och cementfabriker. Handelsflottan bestod 1901 af 94 segelfartyg om 2,233 tons och 12 ångfartyg om 3,754 tons. A. är förenadt med det norr om Limfjorden liggande Nörre Sundby genom två broar, 580 m. långa, en pontonbro, byggd 1863—65, och en fast järnvägsbro, byggd 1873—79, den största bro i Danmark. — A. omtalas redan i 11:e årh. som en viktig handelsplats, men fick först 1342 stadsprivilegier. Under bondeuppreret 1534 befäste vendelborna staden, men 18 dec. s. å. stormades och plundrades den af Rantzaus landsknektar. Också under krigen i 17:de årh. led den mycket. Till 1554 hörde A. till Viborg stift, men blef då säte för biskopen i Börglum, senare kalladt Aalborg stift. Genom skilsmässan från Norge och sillfiskets upphörande i Limfjorden led A. mycket; dock var det ända till midten af 19:de årh. Nörrejyllands största stad, men har sedan öfverflyglats af Aarhus. A. är numera i stark tillväxt. Kung Hans både föddes och dog där. E. EBG.

Aalborg [ål-], Niels Mikkelsen, dansk präst och författare, f. 1562 i Aalborg, fick 1590 en prästerlig befattning i Skåne och blef 1612 prost i Helsingborg. Till menige mans bästa skref han på danska och vågade dessutom afvika från den lutherska ortodoxien. Då han i sin år 1611 utgifna förklaring öfver uppenbarelsen framställde den uppfattningen att hedningar möjligen kunde blifva saliga utan att känna Kristus och slutligen uttalade sympati för prästen Ole Kok, som närmade sig calvinismen, blef han 1614 frändömd sitt ämbete. Dock kallades han 3 år senare till pastor vid Holmens kyrka i Köpenhamn och tjänstgjorde där till 1636. Död 1645. E. EBG.

Aalborg amt [ål-], på halfön Jylland, innefattar området mellan Mariagerfjord och Limfjorden samt ett härad, Kjær härad, norr om Limfjorden. 2,896 kvkm. med 128,600 inv. (1901); befolkningen har fördubblats sedan 1840. Amtet omfattar 4 städer, Aalborg, Nörre Sundby, Nibe och Løgstör, samt 8 härad. Omkr. $^1/_6$ af arealinnehållet består af hedar och mossar, bl. a. "den store vildmose" norr och "den lille vildmose" söder om Limfjorden. Af 289,000 hektar land voro 1901 97,400 åker, 109,600 äng och betesmark, men blott 16,250 skog. Kreatursstocken var 1898 29,500 hästar, 116,300 nötkreatur, 103,000 får och getter och 65,400 svin. E. EBG.

Aalborg stift [ål-], danskt biskopsstift, omfattande landet norr om Limfjorden, alltså Hjörring och Thisted amt samt Kjær härad af Aalborg amt (den öfriga delen af amtet lyder under Viborg stift), vidare staden Aalborg, med tills. 250,000 inv. (1901). E. EBG.

Aalesund [ål-] l. Ålesund, stad i Norge, Romsdals amt, Söndmöre fogderi. 11,777 inv. (1900). Är byggdt på tre öar och har en god hamn. Liflig handel, skeppsfart och utförsel af fisk. Af stadens handelsflotta hade 1900 ångfartygen en dräktighet af 14,100 tons, segelfartygen 1,400 tons.

Aalholm [ål-], hufvudort i grefskapet Kristiansholm på danska ön Laaland, nära Nysted, med en stor och präktig park. Var under medeltiden en befäst borg, hvarest 1366 fredsslut egde rum mellan kung Valdemar Atterdag och hertigarna af Mecklenburg. A. hörde i 16:e—18:e årh. flere gånger till de danska änkedrottningarnas lifgeding, men bortsåldes 1725 från kronan och blef 1734 en del af nämnda grefskap. E. EBG.

Aall [ål], ansedd norsk familj, som urspr. lär härstamma från Jylland. Dess förste norske medlem kom vid 12 års ålder omkr. 1714 från London till Norge, slog sig ned som köpman i Porsgrund och dog 1784. Hans sonsöner voro följande:

1. Niels A., statsman, f. 1769 i Porsgrund, fick merkantil utbildning i England och Frankrike samt var köpman i Skien, då Norges regent, Kristian Fredrik, 2 mars 1814 kallade honom till regeringsråd. Efter kungavalet i maj s. å. blef A. statsråd och chef för handels- och tulldepartementet. Han arbetade ifrigt för Norges självständighet och var en af de tre, som riksförsamlingen på Eidsvold föreslöfves afsände till London för att utverka det nya konungadömets erkännande. Omedelbart efter sin hemkomst afslutade han jämte Jonas Collett konventionen i Moss (14 aug. 1814), och 28 nov. s. å. tog han afsked från statsrådsämbetet. Sedan han 1815 varit stortingsman, deltog han icke vidare i det politiska lifvet. Död 1854.

2. Jörgen A., den förres broder, affärsman, f. 1771, d. 1833, slog sig 1796 ned som grosshandlare i Porsgrund, men gjorde genom konfiskation och dåliga konjunkturer så stora förluster, att han måste lägga ned sin affär. Som medlem af riksförsamlingen på Eidsvold 1814 och af det första stortinget s. å. förde han en dagbok, som utgifvits af Y. Nielsen (i "Bidr. t. Norges hist. i 1814").

3. Jakob A., den förres broder, statsman, författare och industriidkare, föddes 27 juli 1773 i Porsgrund. Studerade först teologi i Köpenhamn och sedermera bergsvetenskap vid flere tyska universitet. Från 1799, då han köpte Nes' järnbruk, och allt framgent var han industriidkare. Hans kunskaper i bergsväsendet anlitades ofta af regeringen, hvilken flere gånger kallade honom till medlem af kommittéer för dettas ordnande. Som medlem af riksförsamlingen på Eidsvold 1814 slöt han sig till den wedel-jarlsbergska minoriteten, hvilken ifrade för föreningen med Sverige. Anda till 1830 spelade han sedan en framstående roll i det norska stortinget. — Utom statsekonomiska och politiska afhandlingar, samlade i *Nutid og fortid* (1833—36), författade A. flere arbeten i sitt fäderneslands historia. Det värderikaste af dessa är hans *Erindringer som bidrag til Norges historie fra 1800—1815* (1844—45), hvari författaren ådagalagt stor sakkännedom, oväld och kritisk skärpa. Dessutom intresserade han sig lifligt för Nordens fornspråk och understödde utgifningen af Björn Haldorssons isländska lexikon. På sin ålderdom verkställde han en mycket god öfversättning af Snorre Sturlassons Heimskringla, hvars utgifning 1838—39 i en praktfull upplaga — med värdefulla geografiska anmärkningar jämte en karta af G. Munthe — han själf ombesörjde. Död 4 aug. 1844.

4. Hans Jörgen Kristian A., den förres son, amtman, föddes på Nes 4 nov. 1806, utnämndes 1840 till öfverrätts-assessor i Bergen samt 1846 till

amtman i Bratsbergs amt. I stortinget representerade A. tvenne gånger Bergen (1842 och 1845), och från 1851 till 1869 var han sitt amts ständige representant, utom 1857, då han undanbad sig omval. Hans arbetsamhet, mångsidighet och oberoende ekonomiska ställning gjorde honom till en af stortingets mest inflytelserike medlemmar; från 1851 till 1869 blef han städse vald till president. 1877 tog han afsked från amtmansämbetet, utan att anhålla om pension, men stortinget beviljade honom 1878 utan debatt en årlig nationalbelöning af 6,000 kr. Vid Köpenhamns universitets jubelfest 1879 blef han juris hedersdoktor. Död 24 febr. 1894. (O. A. Ö.)

AA. LL. M. l. AA. M., förkortning för Artium liberalium magister (se d. o.).

Aallotar [āl-], *finsk myt.*, böljornas mö, en af vattnets gudomligheter.

Aalst l. Aclst [āl-], fr. *Alost*, stad i belgiska provinsen Östflandern, vid floden Dender. 30,000 inv. (1902). Linne- och bomullsmanufakturer, stor handel med humle. I S:t Martinskyrkan finnas Europas äldsta klockspel samt en grafvård öfver Dirk (Thierry) Martens, som 1473 här anlade det första boktryckeriet i Belgien.

AA. M. Se AA. LL. M.

Aanrud [ån-], Hans, norsk författare, f. i Gausdal, Gudbrandsdalen, 3 sept. 1863, var från jan. 1899 en kort tid chef för Bergens teater. I novellistisk och dramatisk form har A. publicerat skildringar ur nutida norskt småstads- och landtlif, hvilka präglas af en godmodig, ofta humoristisk realism. Bland hans arbeten må nämnas *Fortællinger* (1891), *Fra Svipop til Venaasen* (1892), *En vinternat* (1896), *Storkarer* (1897; 2:a uppl. 1901) *Seminaristen* (1901) samt lustspelen *Storken* (1895) och *Höjt til hest* (1901).

Aar [ār] l. Aare, flod i Schweiz, kommer från öfre Aarjökeln vid Finsteraarhorn, genomflyter Haslidalen samt Brienz- och Thun-sjöarna, upptager Neufchâtel-sjöns aflopp och utfaller i Rhen. Längd 360 km., fallhöjd 1,778 m. A. är segelbar från Thun-sjön. Bifloder från höger: Emme, Reuss och Limmat; från vänster: Saane och Zihl. Det 77 m. höga vattenfall, som Aar bildar vid Handeck i öfre Haslidalen, anses för ett af de praktfullaste i Europa.

Aarau [ār-], hufvudstad i schweiziska kantonen Aargau, vid floden Aar. 7,995 inv. (1900). Tillverkning af fysikaliska instrument samt bomulls-, siden- och knifsmedsvaror; kanongjuteri. — 1415 öfvergick A. från habsburgska huset till kantonen Bern, och då Aargau 1803 bildades, blef A. dess hufvudstad. Toggenburgska kriget slöts genom en fred i A. aug. 1712.

Aarburg [ār-], stad i Schweiz, kantonen Aargau, vid Wiggers utlopp i Aar. 2,303 inv. (1900). En hängbro, 80 m. lång, leder öfver floden. Ofvanför staden, på höga klippor, ligger slottet A., nu korrektionsinrättning. Bomullsfabriker och vinhandel.

Aare, flod i Schweiz. Se Aar.

Aarestrup [årestrupp], Karl Ludvig Emil, dansk skald, f. 4 dec. 1800 i Köpenhamn, d. 20 juli 1856 i Odense såsom stiftsfysikus (provinsialläkare), tillbragte större delen af sitt lif på Laaland, upptagen af sin läkarpraktik och af sällskapslif. Poesien fick endast hans lediga stunder. Uppmuntrad af Kr. Winther, utgaf han 1837 en samling *Digte*, som emellertid rönte föga erkännande af kritiken och ej fick någon afsättning. Hans obenägenhet för offentligt framträdande ökades häraf, och den andra samlingen af hans dikter (*Efterladte digte*, 1863) trycktes först sju år efter hans död. A. är uteslutande lyriker; en frisk och kraftig sensualism genomströmmar hans dikt, hvars ämne oftast är förhärligandet af den kvinnliga skönheten och den erotiska njutningen. I motsättning till dåtidens i allmänhet spekulativa och öfversinnliga danska poesi, är A:s vers konkret och åskådlig, allt är sedt och iakttaget samt återgifvet med en färgstyrka och en lifsglöd, som förakta alla konventionella fördomar. A. slöt sig närmast till Öhlenschläger, som han varmt beundrade, men är i sitt lätta och kvicka humör och sin solida poetiska teknik en fullt självständig skald. *Samlede digte* af A. utgåfvos 1877 (ny uppl. 1899) af F. L. Liebenberg. En essay om honom finnes i Georg Brandes' "Samlede skrifter", II. B—N B.

Aarflot [åk-], norsk bondesläkt. — Sivert Knudsen A., f. 1759, d. 1817, skollärare på Söndmöre 1778—98 och därefter lensmand i Volden, är känd för sitt arbete i folkupplysningens tjänst och för införande af förbättringar i jordbruket. 1808 fick han tillstånd att anlägga ett boktryckeri på sin gård Eksæt, hvilket ännu eges af familjen, och hvarifrån han bl. a. 1810—16 utgaf veckotidningen "Norsk landboblad", som han själf redigerade. — Hans dotter Berthe Canutte A., f. 1795, d. 1859, är en af de mest lästa författarinnor af uppbyggelseböcker i Norge. Hennes arbeten, af hvilka en samling andliga sånger, *Troens frugt*, upplefvat ett tiotal upplagor, äro samlade i 5 dlr med titeln "Smuler til næring for livet i Gud" (1856—62; ny uppl. 1868—70). — Hennes bror Rasmus Sivertsön A., f. 1792, d. 1845, lensmand i Volden sedan 1816, dref tryckeriet efter fadern och utgaf flere tidningar samt var stortingsman 1824—28, 1833 och 1839. — Dennes son Mauritz Andreas Rasmussen A., f. 1821, fortsatte med tryckeriet, hvarifrån han bl. a. utgaf veckotidningen "Postbudet" 1845—68 och "Norsk landbrugstidende" 1848—55. Han representerade Romsdals amt i stortinget 1854—88, där han slöt sig till Joh. Sverdrup. 1882 utgaf han ett större arbete med titeln *Odelsbonden om grundloven i dens hovedbestemmelser*, ett försök till bemötande af den juridiska fakultetens betänkande om konungens sanktionsrätt i grundlagsfrågor (i sin ordning bemött af H. L. Rydin 1883). (O. A. Ö.)

Aargau [ār-], kanton i schweiz. statsförbundet, 1,404 kvkm. med 206,460 inv. (1900), däraf 99,6 proc. tysktalande och 55 proc. protestanter. A. tillhör Rhens flodområde och genomflytes af dennes vänstra biflod Aar, som här mottager Reuss och Limmat. A. uppfylles af Juras nordöstliga och Alpernas nordligaste utskott samt är ett på skog och ängsmark rikt öfvergångsland, med sädes-, vin- och fruktodling. Boskapsskötseln står högt; äfvenså tillverkningen af bomulls- och sidentyg. Landets odling går tillbaka ända till romarnas tid. Nära Reuss' mynning låg den romerska fästningen Vindonissa. I grannskapet ligger slottet Habsburg, det österrikiska husets stamgods. Först 1803 inträdde A. i schweiziska statsförbundet. Hufvudort: Aarau, vid Aar. Enligt författningen (af 1885) är

stora rådet (som bildas af en medlem på hvart 1100-tal inv.) den lagstiftande, regeringsrådet, 7 medlemmar (minst 3 reformerta, 3 katoliker), hvilkas ordförande bär titeln *landammann*, den verkställande myndigheten. Medlemmarna i det förra väljas omedelbart af folket, de i det senare af stora rådet, i båda på 4 år. Referendum är obligatoriskt för lagar, fördrag och konkordat samt för sådana finansbeslut, som för ett förvaltningsår anordna belopp af mer än halfva direkta statsskatten. För initiativ fordras 5,000 röstberättigade medborgare. (J. F. N.)

Aargletscherna [är-], ofantliga ismassor i östra delen af Bern-Alperna, från hvilka floden Aar leder sitt ursprung. De indelas i *Ober-*, *Unter-*, *Lauter-* och *Finster-Aargletscherna*.

Aarhus [år-], stad i Aarhus amt, vid Aarhusviken af Kattegatt, ung. midt på Jyllands östra sida. Det är omgifvet af stora kullar och skogar samt genomflytes af en å. 51,800 inv. (1901). A. är näst Köpenhamn och Frederiksberg Danmarks största stad ("Nörrejyllands hufvudstad") samt säte för biskopen öfver A. stift och för generalbefälhafvaren i norra Jylland. Har ett statsbibliotek (grundlagdt 1898, med öfver 200,000 band), ett stort museum för konst och historia, en lärd skola, en teknisk skola och en praktfull teater (uppförd 1900). Strax utanför staden ligga prins Kristians lustslott (färdigt 1902) och hospitalet för sinnessjuka, "Jydske asyl". Domkyrkan, S:t Clemens' kyrka, byggdes urspr. i romansk stil i 13:de årh., men ombyggdes och utvidgades i 15:de årh. till en vacker gotisk kyrka, den längsta i Danmark (94 m.), med ett mäktigt torn (84 m. högt). I A. finnas fyra andra kyrkor (en stor katolsk) och flere mindre kapell. A. har 4 banker och 4 sparbanker samt några större fabriker (olje-, margarin- och maskinfabriker äfvensom ölbryggerier och brännvinsbrännerier), en stor och god hamn samt idkar betydlig handel, särskildt införsel. Det står i ständig ångbåtsförbindelse med Köpenhamn och Kalundborg samt med England. Handelsflottan räknade 1901 66 segelfartyg om 884 tons och 18 ångfartyg om 3,522 tons. A. är hufvudstation på de jylländska statsbanorna, och därifrån utgå dessutom järnbanor åt n. v. till Hammel, åt n. ö. till Grenaa och åt s. till Odder och Hov. "Det jydske hedeselskab" har där sitt säte, och en minnesvård öfver E. Dalgas är rest där. — A. hette urspr. Aros (Arus, Aars), d. v. s. åmynning, och var redan under medeltiden en betydande stad (biskopssäte sedan 948), men har först i 19:de årh. nått en blomstrande utveckling (hade 1801 blott 4,100 inv.). E. EBG.

Aarhus amt [år-] omfattar blott staden Aarhus och 6 härad samt har amtman gemensam med Skanderborg amt. 790 kvkm. 98,000 inv. (1901). A. är en af de fruktbaraste trakter i Danmark; blott en ringa del af marken är mossar och hedar, $^1/_9$ är skogbeväxt, och af den odlade jorden voro 1896 98,500 hektar åker, medan 91,300 utgjordes af äng eller betesmark. Kreatursstocken var 1898 13,500 hästar, 51,500 nötkreatur, 20,400 får och getter och 36,750 svin. Där finnas ej många större jordbruk och blott få arrendegårdar. E. EBG.

Aarhus stift [år-] omfattar amten Randers, Aarhus och Skanderborg, några härad af Viborg och Vejle amt samt ön Samsö, med tills. 362,750 inv. (1901).

Aarni [är-], äfven Haarni, *finsk myt.*, ett väsende, som vaktar nedgräfda skatter.

Aaron, Moses' broder. Se Aron.

Aars [års]. 1. Jakob Jonatan A., norsk skolman, f. i Kristiania 12 juli 1837, tog 1860 den filologiska läraareexamen samt upprättade 1863 i förening med P. Voss en latin- och realskola i Kristiania, hvilken sedan utvidgats till ett fullständigt gymnasium och är Norges mest besökta högre undervisningsanstalt. Sina vidsträckta kunskaper och lifliga vetenskapliga intressen, hvilka föranledt honom att företaga flere studieresor i utlandet, särskildt Sverige, Tyskland och Italien, har han gjort fruktbringande genom en nitisk pedagogisk och filologisk verksamhet. Utom smärre skrifter rörande undervisnings- och uppfostringsspörsmål har A. utgifvit en hel del språkvetenskapliga arbeten. Bland dem må nämnas: *Oldnorsk formlære* (1862), *Retskrivningsregler til skolebrug* (1866, 15:e uppl. 1902), *Om skæbnen hos Homer* (1877), *Lidt om vort sprog og dets udtale* (1880), *Sokrates, skildret gjennem oversættelser af Platon, med indledning og anmerkninger* (1881), *Das gedicht des Simonides in Platons Protagoras* (1888) och *Græsk literaturhistorie* (1889). A. har äfven varit medlem af flera af regeringen tillsatta kommittéer rörande det högre skolväsendet.

2. Sophus Christian Munk A., den förres kusin, norsk naturskildrare, f. i Lier 1 okt. 1841, blef 1868 jur. kand. och 1879 fullmäktig i norska Indredepartementet. I halft skönlitterära, halft jaktkliniska arbeten har A. framlagt skildringar ur sin erfarenhet som jägare och sportsman, hvilka röja skarp iakttagelse och god förmåga att återge naturstämningar. Nämnas må: *I skogen* (1886, 2:dra uppl. 1902), *Skovinteriører* (1890), *Her og der* (1894) och *"Onkel Jakob" og andre dyr* (1899, 2:a uppl. s. å.).

3. Kristian Birch-Reichenwald A., den förstnämndes son, filosofisk och naturvetenskaplig författare, f. i Kristiania 25 sept. 1868, vann 1897 doktorsgraden med afhandlingen *Die autonomie der moral*. Af hans öfriga skrifter märkas: *Tanker og syn* (1894), *Indledning til psykologien* (1898) och *Zur psychologischen analyse der welt* (1900) samt följande tidskriftsafhandlingar: *Untersuchungen über farbeninduktion* (1895), *Untersuchungen zur farbenmischung im auge* (1897), *The parallel relation between the soul and the body* (1898) och *Analyse de l'idée de la morale* (1899, alla i Kristiania vidensk. skr.) äfvensom *Zur biogenese der spontan erregten empfindungen* (1900, i Arch. for math. og naturv.). O. A. Ö.

Aarsleff [års-], Karl Vilhelm Olaf Peter, dansk bildhuggare, f. 14 aug. 1852 i Nyborg, genomgick konstakademien i Köpenhamn 1872—76 och vann 1880—81 akademiens två guldmedaljer, hvarefter han i $2^1/_2$ år innehade dess stora resestipendium. Danska staten har af honom: *Den förlorade sonen* (1885; i marmor 1890) och *Abel offrar till Herren* (1893, utmärkt med Eibeschützska premiet, 1894 utförd i brons). PH. W.*

Aarö [årö]. liten ö i Lilla Belt, tillhörande preuss. prov. Schleswig-Holstein och skild från fastlandet genom Aarösund. 250 inv.

Aas [ås] 1. Ås, Norges landtbrukshögskola, belägen i socknen af samma namn, Follo fogderi, Akershus amt. Egendomen A. inköptes af staten 1854 och

1859 öppnades där en landtbruksskola, som 1884 delades i en högre och en lägre afdelning, hvartill 1887 lades en särskild afdelning för trädgårdsskötsel. 1897 ombildades anstalten till en landtbrukshögskola, som har till ändamål att på vetenskaplig grundval utbilda jordbrukare, skogs- och trädgårdsodlare, landtmätare (''udskiftningsmænd'') och mejerister samt att främja agronomisk forskning. Högskolan har två klasser, en allmän och en fack-klass, hvilken senare omfattar afdelningar för jordbruk, landtmäteri, trädgårdsskötsel och mejerihandtering, samtliga ettåriga, och en tvåårig afdelning för skogsskötsel. Skolan ledes af en direktör samt har nio öfverlärare och fem lärare. Statsanslaget utgör 329,864 kr. (1903). — På A. aftäcktes 1864 en minnessten öfver Kr. M. Falsen, ''grundlovens fader'', som 1814 bodde där. (O. A. Ö.)

Aas [ås], Ingeborg, norsk sångerska. Se Björnson.

Aasen [åsen], Ivar Andreas, norsk språkforskare, föddes på gården Aasen i Söndmöre 5 aug. 1813. Först vid aderton års ålder, då han blef skollärare i hemsocknen, fick han tillfälle att stilla sin kunskapstörst. Efter undervisning af prästen H. C. Thoresen (Magdalene Th:s man) samt studier på egen hand i botanik och moderna språk beslöt han att undersöka och behandla sin hembygds dialekt. Understöd från Videnskabsselskabet i Trondhjem 1842—47 satte honom i stånd att under resor genom nästan hela Norge insamla språkmaterial från skilda trakter. Sedan slog han sig ned i Kristiania för att bearbeta sina samlingar. Hans viktigaste verk äro: *Det norske folkesprogs grammatik* (1848; omarb. med titeln *Norsk grammatik*, 1864), *Ordbog over det norske folkesprog* (1850; omarb. och förökad uppl. med titeln *Norsk ordbog med dansk forklaring*, 1871—73), *Prøver af landsmaalet i Norge* (1853), *Norske ordsprog* (1856), *Norske plantenavne* (1860) och *Norsk navnebog* (1878). A:s syfte var icke enbart språkligt, utan förnämligast patriotiskt: han ville på grundval af dialekterna skapa ett allmänt norskt skriftspråk, som bättre än det gängse dansk-norska lät nationaliteten komma till sin rätt och stod folkets språk närmare. Det af A. skapade landsmålet (se d. o.) hvilar väsentligen på västländska dialekter, hvilkas ålderdomligare former särskildt gynnats. På detta språk skref A. stämningsfulla och humoristiska småvisor och dikter, en samling *Symra* (''sippor'', 1863), kännetecknade af en folklig koncis och på samma gång musikalisk form, samt det populära sångspelet *Ervingen* (1855). Som forskare var A. outtröttlig och omsorgsfull, oegennyttig och anspråkslös — han vägrade af blygsamhet att mottaga en professur i norskt folkspråk —, och hans språkliga arbeten hafva varit grundläggande för kännedomen om de norska dialekterna. Sedan 1851 åtnjöt A. årligt anslag (först 1,200, slutligen 3,000 kr.) af stortinget. Han dog i Kristiania 23 sept. 1896. Se vidare ''Ivar Aasens udvalgte skrifter'', med inl. af Vetle Vislie (1897). (R—N B.)

Aasgaardsstrand (Åsgårdsstrand), ladested i Jarlsbergs fogderi, Jarlsbergs och Laurvigs amt. 412 inv. (1900). Omtyckt badort.

Aasi. Se El Asi.

A. a. U. C., förkortning för *Anno ab urbe condita* (lat.), året från stadens (Roms) grundläggning.

Aavasaksa [åv-], ett berg nära polcirkeln, i Öfver-Torneå socken, Uleåborgs län, på finska stranden af Torne älf, midt emot Öfver-Torneå kyrka. Det har en höjd af 213 m. öfver hafvet. För sin ovanligt vackra och vidsträckta utsikt besökes detta berg vid midsommartiden af många resande, som vilja se solen vid midnatten.

A. B., förkortning för *artium baccalaureus* (se d. o.) och för *able-bodied* (eng., näml. *seaman*), fullt utlärd sjöman.

A. b., förkortning för *Aurea bulla* (lat.), gyllene bullan.

Ab [a'b], lat. prep. (framför vokal och h; framför t *abs*, framför annan konsonant *a*), från; *hand.*, till afsändning från, till utskeppning i.

Ab [āb], kaldéernas namn på årets första månad; hos judarna femte månaden af deras kyrkoår, den elfte af deras borgerliga år; motsvarar slutet af juli och början af augusti.

Aba (Abba, Abbats, Abbajehs), ett slags groft, brunt tyg, som förfärdigas öfverallt i Levanten. De fattigare klasserna nyttja det till kläder, och köpmännen inpacka däri den fina levantiska tobaken.

Aba'bde, folkstam i Öst-Afrika, mellan Nilen och Röda hafvet, i Nubien och Egypten. De utgöra en gren af *bedsjaerna* och tala en hamitisk dialekt, starkt påverkad af arabiskan. De hafva mörk hudfärg och vacker ansiktstyp, äro kända för sin ärlighet, lifnära sig genom boskapsskötsel och bytershandel samt användas mycket såsom karavanförare. Antalet omkr. 100,000. (J. F. N.)

Ab (Ex) absu'rdo (lat.), från det orimliga. Bevisa *ab* l. *ex absurdo*, bevisa något genom att ådagalägga orimligheten af dess (kontradiktoriska) motsats. Ett sådant bevis kallas *indirekt*. Jfr Ad absurdum.

A'baca. Se Manilahampa

Abach. Se Abbach.

Abaci'st. Se Abacus.

Aba'ctio partus (lat.), fosterfördrifning.

A'bacus (lat.; grek. *abax*). 1. Hos greker och romare: i allmänhet en fyrkantig skifva, bordsskifva; spelbräde, liknande dem vi använda vid damspel; räknetafla (däraf abacist, räknemästare); äfven en tabell öfver vissa talförhållanden, t. ex. A. pythagoricus, Pythagoras' abacus, som motsvarade vår multiplikationstabell. Jfr Räknebänk. — 2. *Bygnk.* Den platt, som utgör den omedelbart under bjälklaget liggande öfre delen af en pelares kapitäl och sålunda förmedlar öfvergången mellan det bärande och det burna. Illustrationen (se sp. 15) visar utseendet af abacus i olika byggnadsstilar.

Abaddön (hebr.) 1. I Gamla testamentet: undergång, afgrund, därför ofta synonymt med scheól, dödsriket. Likaså i den rabbinska litteraturen: helvetets nedersta rum. — 2. I Nya testamentet namn på ''afgrundens'' ängel (Uppb. 9: 11, där äfven omskrifvet med grek. *Apolly'on*, fördärfvaren). Likaså i Talmud. Jfr Abbadona. E. S—E.

Abadie [abadī], Paul, fransk arkitekt, f. i Paris 1812, d. 1884, fick 1845 anställning vid restaurationsarbetena å Notre Dame i Paris, under Lassus och Viollet-le-Duc, samt blef 1871 medlem af kommissionen för vården af de historiska minnesmärkena och 1875 af Institutet. Bland hans verk märkas *S:t Ferdinand* i Bordeaux, *Hôtel de ville* i Angoulême samt flere kyrkor. Hans förnämsta verk är den väldiga kupolkyrkan *Sacré-Coeur*, som från Montmartres höjd behärskar hela Paris. Den började byggas 1876; efter A:s död öfvertog arkitekten Rauline byggnadsarbetet. (G—G N.)

Abaditerna. Se Abbadiderna.

Abadsjer l. Abadsecher, tjerkessisk folkstam (ej att förväxla med abchaser). Se Tjerkesserna.

Abai, det i Abessinien brukliga namnet på Bahr-el-asrak l. Blå Nilen.

Fig. till art. Abacus (se föreg. spalt).

Abailard [abälär], Pierre (äfven Abeilard och Abélard; lat. *Petrus Abælardus*), fransk skolastisk filosof och teolog, f. 1079 i byn Palais i Bretagne, var en af medeltidens djärfvaste tänkare, men den ryktbarhet han förvärfvade hade snarare sin anledning i hans oroliga och växlingsrika lefnad än i resultaten af hans vetenskapliga verksamhet. Fastän född af adliga föräldrar, föredrog han de lärda stridernas ära framför krigarbanans. Han grundade redan vid unga år en egen skola vid Paris och vann stort rykte såsom lärare. Men plötsligt afbryter han denna verksamhet. Han hade nämligen i Paris gjort bekantskap med den unga, för sin skönhet och bildning prisade Heloïse och till henne fattat den mest brinnande kärlek, hvilken hon å sin sida besvarade med samma lidelse. När Heloïses närmaste anförvant, kanonikus Fulbert, sökte skilja de älskande, flydde de till Bretagne. Där födde Heloïse en son åt A. och vigdes i hemlighet till hans maka. För att icke stänga vägen för honom till kyrkans äreställen sökte hon likväl sedermera dölja denna förbindelse och uppkallade därigenom Fulbert till en hämnd, som han på det skändligaste sätt utkräfde af A. Af förtviflan gingo bägge då i kloster. Men klosterlifvets lugn öfverensstämde icke med A:s oroliga lynne, hvarför han också flere gånger lämnade det för att åter egna sig åt lärarens kall. Under denna tid utgaf han flere skrifter, som ådrogo honom häftiga föreföljelser från de ortodoxes sida. Först mot sin lefnads afton fick han, sedan han blifvit försonad med sina fiender, njuta någon ro. Han afled i S:t Marcel nära Châlon 21 apr. 1142. Efter hans död utbad sig Heloïse hans lik för att en gång få hvila vid hans sida, och i början af 1800-talet flyttades bägges stoft till kyrkogården Père-Lachaise i Paris. — I sina åsikter om treenighetsläran, hvilka högtidligen fördömdes på kyrkomötena i Soissons (1121) och Sens (1140), delade Abailard Augustini uppfattning, och i den stora strid om betydelsen af begreppen (*universalia*), som söndrade medeltidens tänkare, intog han en förmedlande ställning. En fullständig samling af hans skrifter utgafs i Paris 1849—59 af Cousin, hans bref i fransk öfvers. af Oddoul (1837) och hans biografi af Rémusat (1845). G. S.

Abajour [-jōr], fr. Se Abat-jour.

Abakan-tatarer. Se Tatarer.

Abalienatiōn (af lat. *aliēnus*, främmande), afsöndring, särskildt från kronan till enskilda gjord afsöndring af gods och räntor. I 1600-talets kameralspråk skiljes mellan abalienationer, som icke gifvits under arfsrätt (förläningar), och sådana med ärftlig rätt bortgifna (donationer).

Abalienēra (af lat. *aliēnus*, främmande), afyttra; afsöndra (jord från hemman).

A'baliget-grottan (också kallad Paplika), berömd droppstensgrotta i byn Abaliget i ungerska komitatet Baranya, n. v. om Fünfkirchen.

A ballāta (it.), *mus.*, i balladstil.

A'balus, ö, af greken Pytheas (hos Plinius) omtalad såsom rik på bärnsten, som i stor mängd uppkastades på dess kuster och af invånarna nyttjades i stället för ved. Många försök att identifiera Abalus l. Abalon hafva gjorts. Sannolikast menas härmed Helgoland.

Abandon [abādā'], fr., fullständigt hängifvande åt någon viss (glad) stämning; själfsvåldig, men behaglig otvungenhet. — *Sjör.* Försäkringstagares rätt att i vissa fall och inom viss i lagen bestämd tid till försäkringsgifvaren afträda eganderätten till försäkradt fartyg eller gods mot erhållande af hela försäkringssumman. Rättighet till abandon eger enligt svensk sjölag rum: då all underrättelse om fartyget uteblifvit under viss, längre tid; då fartyg eller gods blifvit lagdt under embargo eller anhållet genom annan åtgärd af högre hand eller taget af sjöröfvare eller öfvergifvits af besättningen och ej inom viss tid frigifvits eller ställts till försäkringstagares förfogande; samt när fartyget lidit skada och antingen fartyget förklarats icke vara iståndsättligt eller skadan uppgår till $^3/_4$ af försäkringsvärdet. I de båda första fallen gäller abandon-rätten såväl gods som fartyg, i det tredje endast fartyget. I. AFZ.

Abandonnēra (fr. *abandonner*), öfvergifva, lämna i sticket; afträda fartyg eller gods till en försäkringsgifvare emot utbekommande af försäkringsbeloppet. Jfr Abandon.

Abane'd, riktigare Abne't (hebr.), lifgördel, som

brukades af de judiske prästerna äfvensom af andiga i den äldsta kristna kyrkan. E. S—E.

A'bano, stad i Lombardiet, i Italien, ej långt från Padua. 4,500 inv. Bekant genom sina varma, svafvelhaltiga källor, de hetaste i Europa, uppgående till en temperatur af 85° C., af romarna kända och besökta under namnen *Aquae Aponi* och *Aquae Patavinae*. Där föddes Pietro d'Abano (se följ. art.).

A'bano, Pietro d'A., äfven kallad Petrus de Padua, berömd italiensk astrolog, filosof och läkare, f. 1250 i Abano, vann ryktbarhet som lärare i medicin därstädes, men blef som "trollkarl" instämd för inkvisitionen och dog 1316 i fängelse. Hans berömdaste litterära verk, *Conciliator differentiarum, quæ inter philosophos et medicos versantur* (1472), omfattar hans samtids hela medicinska vetande.

Aba'nterna, ett sannolikt till joniska stammen hörande forngrekiskt folk, som hade sitt hemvist på Eubea och småningom lär hafva utbredt sig öfver hela denna ö samt till åtskilliga kolonier i Mindre Asien.

Aba'ptiston (af grek. nekande *a* och *bapti'zein*, nedsänka). Se Trepanation.

Abarbanel. Se Abravanel.

À bas [aba'], fr., ned med, bort med. — *À bas les tyrans!* Ned med tyrannerna!

Abās, persisk pärlvigt = 0,1468 gr.

Abascal, José Fernando, markis af Concordia, spansk militär och statsman, f. 1743, d. 1821, utmärkte sig såsom vicekonung i Perú 1804—16 för mycken kraft och duglighet samt lämnade moderlandet verksam hjälp i striden mot Napoleon.

Abasī (af grek. nekande *a* och *ba'sis*, gång), oförmåga att gå. Se vidare Astasi-abasi.

Abasî (Abassî, Abbasî), persiskt silfvermynt, uppkalladt efter en konung Abbas och i värde = omkr. 22 öre.

Abasien, landskap i Kaukasus. Se Abchasien.

Aba'sso (it.), eg. ned; *hand.*, prisfall.

Abäte (it.), ung andlig. Se Abbate.

Abäte (Abbate), Niccolò dell', italiensk målare, f. 1512 i Modena, bildade sig efter Correggio och Giulio Romano, utförde 1545 i Modenas stadshus (nu illa medfarna) historiska fresker, 1547 taflan *Petri och Pauli martyrdöd* (nu i Dresdens museum), 1547—51 stora fresker i slottet Scandiano, af hvilka några ännu bevarade (öfverförda på duk) ses i Modenas museum och såväl genom sin teckning som färg ge ett fördelaktigt intryck af hans talang, under det att hans kort därefter fullbordade målningar i palatset i Bologna nu äro mer eller mindre ruinerade. På Primaticcios inbjudan begaf han sig 1552 till Fontainebleau, där han till sin död, 1571, i samarbete med denne målade nu delvis förstörda fresker, med mytologiska och historiska motiv, i hvilka dock bådas stil så sammansmält, att man ej med visshet kan afgöra af hvilkendera den eller den målningen är utförd — tomma, kyligt eleganta, i teckningen sökta, i färgen falska framställningar, med hvilka manierismen i Frankrike håller sitt intåg, på samma gång som ämnesvalet — antikens gestalter — får ett bestämmande inflytande på följande tiders franska konst. (O. G—G.)

Abat-jour l. Abajour [abaʒör], fr., takfönster; lodrätt stående fönster, nedtill utifrån försedt med en snedt ställd skärm, hvarigenom utsikten stänges, under det att dagsljuset likväl kan intränga, t. ex. i fängelser; lodrätt stående fönster, hvars gångjärn sitta i den undre ramen, och hvilket, då det är öppnadt, står lutande snedt inåt; lampskärm.

A'baton (grek.), "det otillgängliga", ett rum i flere forngrekiska kyrkor, dit endast prästen fick komma; det med förhängen tillslutna koret i grekisk-katolska kyrkor; det allraheligaste. Jfr Adyton.

Abat-sons [abasõ'], fr. Se Abat-vent.

Abattant [abatã'], fr., ett slags fäll-lucka för bodfönster.

Abattoir [-tõär], fr., slakthus.

A battūta, it. ("efter taktslaget", af *ba'ttere*, slå), *mus.*, strängt efter taktbeteckningen.

Abat-vent [abavã'] l. Abat-sons, fr., snedt tak öfver fönster och dörrar till skydd mot regn och blåst, vädertak; lucka för ljudöppningarna i klocktorn.

Abauj. Se Abauj-Torna.

Abauj-Torna, ett 1881 af komitaten Abauj och Torna bildadt komitat i Ungern, på denna sidan Teis, bergigt, genomflutet af Hernad. 3,260 kvkm. 192,258 inv. (1900). Hufvudstad Kaschau.

Abazia. Se Abbazia.

Abb., *mus.*, förkortning för Abbassamento (se d. o.).

Abba, ett arameiskt ord, motsvarande hebr. *ab*, är i Nya testamentet upptaget och omskrifvet med grekiska bokstäfver samt vanligen återgifvet med *fader*. Formen motsvarar egentl. substantiv med artikel: *fadern*. Men då substantiv med suffix för 1:sta person ej användes, blef *abba* i Jesu mun faktiskt = *min fader* (Dalman, "Worte Jesu" 1898, s. 157). Sedan fick *abba* betydelsen af egennamn för Gud, så att de grekiskt talande kristne öfversatte formen med *fadern* (jfr Rom. 8: 15). Bland de senare judarna blef A. titel på skriftlärde: *Abba Josse* m. fl. Jfr härmed *abbé*, *abbot*, *abbate* och *abt* samt *abba*, *abuna* (*vår fader*) hos syrer, kopter och etioper. E. S—E.

Abbach l. Abach, köping i Bajern, s. v. om Regensburg, på Donaus högra strand. Omkr. 1,200 inv. Har en mycket besökt alkalisk-salinisk svafvelkälla. A. gäller för att vara det gamla *Abadiacum ad Istrum*, som under romarnas tid var starkt befäst.

Abbadīderna (Abaditerna), arabisk dynasti, som härskade (1031—91) i Sevilla, en bland de genom det omaijadiska kalifatets i Cordova störtande (1031) uppkomna självständiga småstaterna. Dynastien stiftades af förre kadin i Sevilla, Abul-Kâsim-Muhammed, af huset Abbåd. Hans sonson, Muhammed, benämnd Al-Motamid — en utomordentlig främjare af poesi och vetenskap — måste till hjälp mot den kristne konungen Alfonso VI:s af Kastilien hotande öfvermakt inkalla almoraviden Jussuf, furste af Marokko, som också segrade öfver Alfonso, men därefter vände sig mot Al-Motamid själf, eröfrade Sevilla (1091) och ändade därmed dynastiens välde. L. M. B.

Abbadie [abadî], Jacques, framstående reformert teolog, f. 1654 i Béarn, d. 1727, var först predikant vid franska kyrkan i Berlin och sedan vid Savoykyrkan i London. De förnämsta af hans många skrifter äro: *L'art de se connoître soi-même* och *Traité de la vérité de la religion chrétienne*, ett utmärkt apologetiskt arbete, öfversatt på flere språk. J. HDR.

d'Abbadie [dabadī], Antoine Thompson, fransk forskningsresande, f. 1810 i Dublin, d. 1897, reste 1835 i Brasilien och genomforskade 1837—48 Abessinien till mångsidig vinning för vetenskapen. Han utgaf 1859 en *Catalogue raisonné* öfver sin rika samling etiopiska och amhariska manuskript samt författade *Géodésie de la Haute-Ethiopie* (1860—63; med en massa noggranna höjdbestämningar), en amharisk ordbok med 15,000 ord (1881) m. m. 1882 sändes d'A. att på San Domingo iakttaga Venus-passagen. Sin förmögenhet och observatoriet på sitt slott testamenterade han till Franska institutet, som 1867 kallat honom till ledamot. — Hans broder Arnaud Michel d'A., f. 1815, d. 1893, deltog troget i broderns forskningsfärder och skref därom *Douze ans dans la Haute-Ethiopie* (1868).

Abbadōna, en i Klopstocks "Messias" förekommande fallen ängel, som ångrar sitt affall från Gud. Samma figur förekommer under namnet Abbadon i Lidners oratorium "Messias i Gethsemane". Jfr Abaddon.

Abbandonatame'nte (it., af *abbandonare*, hängifva), *mus.*, med lidelsefull innerlighet.

Abbās, Muhammeds farbroder och, efter slaget vid Bedr, en ifrig anhängare af hans lära. Han dog år 652 och blef stamfader till abbasiderna.

Abbās, I, den store, sjah af Persien (se d. o.).

Abbasi. Se Abasi.

Abbasīderna, afkomlingarna af Abbas, Muhammeds farbroder. De voro i besittning af kalifatet från 750 till 1258. En af de mest framstående bland dem var Harun-er-rasjid. De främjade konster och vetenskaper bland araberna. Från midten af 10:de årh. hade de abbasidiske kaliferna blott såsom sina trosförvanters andliga öfverhufvud något inflytande. Detta behöllo de, äfven sedan de 1258 nödgats fly till Egypten, ända till den siste kalifens fängslande af turkarna 1517.

Abbās Mīrsa, persisk tronföljare, son af sjah Feth Ali, f. 1785, d. 1833, blef helt ung ståthållare i Tebris samt är bekant för sitt försök att i Persien införa reformer efter europeiskt mönster och för sin tapperhet såsom härens befälhafvare i ryska krig 1811—13 och 1826—28, ehuru dessa utföllo olyckligt för Persien.

Abbās pasja. 1. A., vice-konung i Egypten, Muhammed Alis sonson och efterträdare, föddes i Djidda i Arabien 1816 och dog 1854. Se vidare Egypten. — 2. A., kediv af Egypten, äldste son af kediven Tevfik pasja, f. 14 juli 1874, fick sin uppfostran i Wien och efterträdde 7 jan. 1892 sin fader (se vidare Egypten). Han är sedan 1895 förmäld med Ikbal Hanem, som skänkt honom tre döttrar och en son.

Abbassame'nto (it.), "sänkning", förkort. abb., *mus.*, abbassamento di mano, ena handens förflyttning under den andra, när de skola korsa hvarandra vid piano- eller orgelspel. Jfr Alzamento.

Abbāte (it.), äfven Abāte, kallas i Italien en ung andlig, som genomgått teologisk lärokurs och erhållit tonsuren, men icke blifvit prästvigd.

Abbate, Niccolo dell'. Se Abate.

Abbazia (Abazia), kurort i Istrien, vid Quarnerobukten. Omkr. 1,200 inv. Dess skyddade läge, vid foten af Monte Maggiore (1,396 m.) och vid hafvet, har gjort den till en på senare tiden mycket värderad sommar- och vinterkurort.

Abbe, Ernst, tysk astronom och fysiker, f. 1840, blef 1870 professor i Jena och 1878 direktör för observatoriet därstädes. 1866 trädde han i förbindelse med K. Zeiss' optiska institut i Jena, och efter den sistnämndes död innehade han jämte R. Zeiss-institutet, tills det 1889 öfverlämnades till Karl-Zeiss-stiftelsen. 1884 gaf han impulsen till grundandet af Schotts glastekniska laboratorium. Dessa bägge institut har man till stor del att tacka för det utomordentliga uppsving, som fabrikationen af optiska instrument tagit under de sista årtiondena, till oskattbart gagn för den vetenskapliga forskningen och industrien. A. själf har lämnat viktiga bidrag till de optiska instrumentens teori och uppfunnit nya linskombinationer särskildt för mikroskopiska och fotografiska objektiv. Dessutom har han konstruerat den s. k. Abbeska apparaten, för belysning af föremålen vid starka förstoringar medelst mikroskop, hvilken varit af stor betydelse särskildt för bakteriologiens utveckling. Om A. och Zeiss-stiftelsen se uppsats af N. G. V. Lagerstedt i "Soc. tidskrift", 1902. S. A—s.

Abbé, fr., prästerlig titel (jfr Abbot), betecknade ursprungligen klosterföreståndare, men erhöll något utvidgad betydelse till följd af det mellan Leo X och Frans I 1516 afslutade *konkordatet*, som tillerkände franske konungen rättighet att i sitt land tillsätta en mängd abbéer. Dessa, som endast uppburo stiftsinkomsterna, kallades *abbés commendataires*;

Abbé från 1700-talet. Till art. Abbedissa.

tjänsten sköttes af en *prieur claustral*. Större delen af dessa abbéer voro yngre söner i adliga familjer. De räknades visserligen till det andliga ståndet, men voro i allmänhet ej prästvigda. Före revolutionen, som 1790 gjorde slut på detta missbruk, funnos 225 sådana abbéer utnämnda, förutom en mängd, som buro titeln i förhoppning att äfven erhålla ett stift och som därför skämtsamt kallades *abbés de S:te Espérance*. Abbéerna utöfvade stort inflytande på sällskapslifvet och den franska litteraturen i 17:de och 18:de århundradena. I familjerna uppträdde de som husvänner, lärare och andliga rådgifvare. Man såg dem vid hofvet och på alla offentliga ställen, lätt igenkännliga på sin dräkt:

en kort, svart eller violett rock och en liten krage, liknande våra svenska prästkragar, samt en egendomlig anordning af håret. Jfr Abba. (J. HDR.)

Abbé***, d. v. s. *Abbé trois étoiles* [-tråaš etåa'll], fr., pseudonym för franske romanförfattaren Leclerq.

Abbedissa (se fig. sp. 20), föreståndarinna i ett nunnekloster, i makt och värdighet ungefär motsvarande en abbot; kan liksom abboten ålägga sina underordnade bestraffningar, men får ej utöfva någon egentligt prästerlig förrättning. Ännu efter reformationen tilldelades i några protestantiska land denna titel åt föreståndarinnorna för vissa af sekulariserade kloster uppkomna försörjningsstiftelser för ogifta adliga fruntimmer. Så t. ex. var den svenska prinsessan Sofia Albertina abbedissa i Quedlinburg i Tyskland. Jfr Abbot. (J. HDR.)

Abbekås. Se Abekås.

Abbellime'nto (it.), *mus.*, prydnad, fioritur.

Abbema, Wilhelm von, tysk kopparstickare och raderare, f. 1812 i Krefeld, d. i Düsseldorf 1889, graverade i synnerhet landskap.

Abbeokuta (Abeokuta), hufvudstad i Egbariket, vid floden Ogun, som utfaller på Slafkusten, anlades 1825 — sedan det gamla riket Jarriba störtats af fellata — af egba, en af stammarna i detta negerrike. Från Liberia återvändande befriade egba ditförde kristendomen, och f. n. arbeta där två engelska och ett amerikanskt missionssällskap. A. har öfver 100,000 inv. Järnväg till kusten (Lagos).

Abbeska apparaten. Se Abbe och Belysningsapparat.

Abbeville [abvi'll]. 1. Förr befäst stad i Frankrike, dep. Somme, vid floden Somme. 20,309 inv. (1901). Liflig handel. Klädes- och bomullsfabriker. En del fornlämningar, påträffade bland gruslagren i trakten, hafva varit af stor vikt för den arkeologiska antropologien. A. hade före nantesiska ediktets upphäfvande (1685) omkr. 40,000 inv. till följd af sin betydande ylleindustri och handel. — 2. Distrikt i Syd-Carolina, Förenta staterna, med omkr. 50,000 inv. och en hufvudstad af samma namn.

Abbiategrasso l. Abbiagrasso, befäst stad i Italien, Lombardiet, prov. Milano. 12,270 inv. (1902). Sidenspinnerier och risodling. Den frejdade riddaren Bayard dog där 1524.

Abborfors, by vid västligaste grenen af Kymmene älf, 16 km. öster om Lovisa stad. Var till 1809 gränsort mellan Sverige och Ryssland. Här fanns ett gränspostkontor och gränstull samt en gränsvakt af svenska och ryska trupper. Bekant är den löjliga tvistefråga mellan de båda grannrikena, till hvilken Abborfors bro en gång gaf anledning, i det konung Gustaf IV Adolf yrkade, att bron skulle till hela sin längd öfverstrykas med de svenska färgerna, oaktadt gränsen gick midt öfver densamma.

Abborre l. Aborre, *Perca fluviatilis* Lin., *zool.*, en af våra allmännaste fiskar. Den tillhör fam. *Perciformis*, bland de taggfeniga fiskarna, *Acanthopterygii*. Kroppsformen är aflångt oval, från sidorna något hoptryckt. Fjällen äro medelstora, med starkt tandad rand. Gällocket har baktill en tagg. Kinderna äro fjälliga, men öfre delen af hufvudet naken. Första ryggfenan har 13—15 strålar. Kardlikt ställda, små, jämnstora tänder finnas på mellankäksben, underkäk, plogben och gomben. Abborren förekommer i färskvatten i hela Europa, det ryska Asien och i norra Amerika. Äfven i inre hafsvikar lefver abborren tämligen allmänt, helst där någon å eller bäck faller ut, så att vattnet är mindre salt; och i Östersjön träffas han ända ute vid yttre hafsbandet, om också sparsamt. I djupt och klart vatten trifves han bäst, särdeles vid bergiga, bråddjupa stränder, eller där vassen växer på ren, sandig eller stenig botten, eller i friska strömdrag; dock ser man honom äfven ofta i grunda sjöar med lerig eller öfvervuxen botten. Efter vattnets och ännu mera efter bottnens färg och beskaffenhet rättar abborren, liksom alla andra fiskar, sin för öfrigt välbekanta, grön- eller grågula färg, mörkare upptill, en svart fläck på slutet

af första ryggfenan och 5—6 mörkare tvärband på kroppen. Undersidan af kroppen är blekgrå och alla fenor på denna sida mer eller mindre röda. Mera obestämd är teckningen på yngre individer och på dem, som lefva i grumliga eller gräsfyllda, grunda vatten. Lifligast är hans färgteckning, där han lefver i klart vatten vid steniga stränder. Under lektiden (april—midsommar), liksom när han stimmar vid midsommartiden — då man ser honom söka grunden, där han jagar småfisk och insekter — bär han sin högtidsdräkt af den renaste färgen. Till sitt lefnadssätt är abborren efter sina förhållanden en bland de mest utvecklade rofiskar. Vanligen står han lugn i djupet, väntande sitt rof; men när detta kommit honom inom håll, skjuter han fram pilsnabbt. Genom detta hans sätt att gripa sitt rof känner man vid metet lätt igen hans napp, då flötet med fart drages ner. De tider, då han nappar bäst, och då abborrmetet är ett ofta rätt lönande och mycket omtyckt tidsfördrif, äro morgnar och aftnar under sommarmånaderna. Förmånligast anses augustimorgnar vid soluppgången, helst under mulen himmel och vid sakta blåst. Då söker man honom säkrast i vasskanten eller vid bråddjup och grund. Man kan med konst göra ett grund att locka honom till genom att nedsänka en hop stenar, grenar och ris. Till agn kan man nyttja metmask, fiskyngel, små elritsor, ostbitar o. d. Abborren fångas äfven på flere andra sätt, såsom med mjärdar, långref, nät och not. Han tål att länge förvaras i sump. I synnerhet saltsjöabborren är allmänt ansedd såsom en af de läckraste och sundaste fiskar. Af skinnet göra lapparna ett utmärkt lim. Till sin storlek växlar abborren naturligtvis i första rummet efter åldern; men i smärre och grundare vatten blir han aldrig så stor som i de större och djupare vattnen. Väl hör man, i synnerhet från de norra landskapen, talas om abborrar af omkr. 2 kg. vikt; men de aborrar man vanligen kallar stora och anser vara de bästa hafva en vikt af 1 à $1^1/_2$ kg. En på några ställen förekommande egendomlig form med högre kropp har man kallat rudabborre.

Näst människan är gäddan abborrens farligaste fiende; mot smågäddor utspärrar han likväl modigt sina taggar i fenor och på gällock till självförsvar. Hans förmåga att föröka sig skulle vara ofantlig — man har näml. beräknat antalet af romkorn i en abborrhona till öfver 200,000 —, men hon lägger dessa ägg förenade i form af en sträng, så att sannolikt blott ett fåtal kan befruktas af hannens mjölke och utvecklas, medan flertalet dör bort. F. A. S.

Abbornnate, *bot.* Se Potamogeton.

Abbot (jfr Abba), en hederstitel, som urspr. gafs åt hvarje äldre munk, men från 5:te årh. uteslutande tillkom klostrens föreståndare, hvilka hade rättighet att af sina munkar kräfva ovillkorlig lydnad. Först i 6:te årh. stadgades, att abboterna skulle vara prästvigda, hvilket förut ej alltid varit fallet, och det sjunde ekumeniska mötet (i Nicæa, 787) medgaf dem rättighet att tilldela munkarna lägre prästerlig ordination; dock stodo de själfva i lydnadsförhållande till stiftets biskop. Men med klostrens tilltagande rikedom växte också abboternas makt. Många undandrogo sig biskoparnas myndighet och gjorde själfva anspråk på biskopliga rättigheter. Abboter med biskoplig värdighet kallades *infular-abboter* och lydde omedelbart under påfven. Deras kloster kallades *omedelbara* eller *befriade* och utgjorde med underlydande särskilda *abbotstift*. I Tyskland och Schweiz funnos t. o. m. furstliga abbotstift, såsom Fulda, S:t Gallen m. fl. — Ursprungligen valdes abboten af klostrets munkar och invigdes sedan af biskopen. Ofta tillvällade dock furstarna sig rättigheten att tillsätta abbot. En följd däraf blef, att med 8:de och 9:de årh. abbotstiften började komma i *lekmäns* händer såsom belöningar för krigiska bedrifter. Dessa världsliga abboter, eller "abbotgrefvar" (kallade *abbates comites* eller *abbates milites*), drogo blott inkomsten af stiften; det verkliga föreståndareskapet öfverlämnades åt dekaner och priorer. De rikaste stiften förbehöllo furstarna ej sällan åt sig själfva eller såsom "taffelgods" (underhållsgods) åt medlemmar af sina familjer. Så var Hugo Capet "sekularabbot" i det nära Paris belägna S:t Denis. *Sekular-abboter* kallades de världslige till skillnad från de andlige s. k. *regular-abboterna*. Vid den reformation af klostren, hvilken tog sin början i 10:de årh., afskaffades bruket af världsliga abboter. Missbruket förnyades dock åter i Frankrike i 16:de årh. (jfr Abbé). I vissa *protestantiska* stater i Tyskland bibehölls abbotstiteln åt föreståndarna för forna kloster, som vid reformationen blifvit förvandlade till skolor o. d. Jfr Abba och Mandrit. (J. HDR.)

Abbot [ä'bət]. 1. George A., engelsk prelat, f. 1562 i Guildford, d. 1633 i Croydon, verkade i Oxford som teologisk lärare i puritansk anda och deltog från 1604 verksamt i utarbetandet af den ännu gällande engelska bibelöfversättningen (af år 1611). Som teolog utmärkte A. sig för lärdom och fördragsamhet. Af Jakob I användes han 1608 i förhandlingarna med den skotska kyrkan och utnämndes 1611 till ärkebiskop af Canterbury. Såsom ifrig protestant motarbetade han det spanska giftermålet och bekämpade arminianismen, hvarjämte han rådde konungen till en bestämdt protestantisk utrikespolitik. Af Karl I och Buckingham var han illa sedd. Till följd af ett vådadråp under en jakt nödgades han för en tid afhålla sig från ämbetsutöfning och tillbragte sedan Laud blifvit den i kyrkliga frågor bestämmande, sina sista år i tillbakadragenhet. — 2. Robert A., den förres broder, teolog, f. 1560, d. 1618, författade som lärare i Oxford flera polemiska skrifter mot jesuiten Bellarmin samt blef 1615 biskop af Salisbury. (V. S—G.)

Abbot [ä'bət], Charles, lord Colchester. Se Colchester.

Abbotgrefve. Se Abbot.

Abbotsford [ä'bətsförd], en liten by i skotska grefskapet Roxburgh. Namnet världsbekant genom det där af Walter Scott uppbyggda slottet med samma namn.

Abbotstift. Se Abbot.

Abbott [ä'bət], Francis Lemuel, engelsk porträttmålare, f. 1760, d. 1803 i London, lärjunge af Frank Hayman. Målade, högt ansedd af sin samtid, porträtt af lord Nelson och andra celebriteter. C. R. N. (O. G—G.)

Abbott [ä'bət], Charles, engelsk rättslärd f. 1762, adlad till baron Tenterden 1827, d. 1832 såsom president ("lord chief justice") i en af Englands öfverdomstolar, författade ett klassiskt arbete i engelsk sjörätt, *Treatise of the law relative to merchant ships and seamen* (1802, många uppl.).

Abbott [ä'bət]. 1. Jacob A., nordamerikansk skriftställare för ungdom, f. 1803, d. 1879, var verksam såsom lärare och skref mer än 200 smärre volymer, i hvilka han sökte tillfredsställa ungdomens läslust genom enkla och rediga framställningar af vetandets alla grenar, mestadels i serier, som hänga lindrigt ihop genom en berättelsetråd. Sådana serier äro *Young christian* (4 bd, 1825; ny uppl. med A:s biografi 1882), *The Rollo books* (28 bd; det bästa, som Amerika har att uppvisa på ifrågavarande område), *The Franconia stories* (10 bd), *Harper's story books* (36 bd) och *The gay family* (12 bd). Han har fått flera efterföljare. — 2. John Stevens Cabot A., den förres broder, nordamerikansk skriftställare, f. 1805, d. 1877, präst, skref bl. a. *The mother at home* ("Modershemmet", 1839; 4:de uppl. 1860) och *The child at home* ("Barndomshemmet", 1839; 2:dra uppl. 1860) samt flere osjälfständiga historiska arbeten, däribland en panegyriserande *History of Napoleon Bonaparte* (1856). E. F—T.

Abbott [ä'bət], Edwin, engelsk författare, f. 1838 i London, teol. doktor i Cambridge, har beklädt flera viktiga ämbeten vid skolor och universitet och utvecklat en rik litterär verksamhet på skilda områden. Han har varit professor i Birmingham och sedermera i Cambridge samt rektor vid "City of London school", som under hans ledning blifvit ett af Englands förnämsta läroverk. Bland hans arbeten må nämnas: *Cambridge sermons* (1875), *Through nature to Christ* (1877), de anonyma romanerna *Philochristus* (1878) och *Onesimus* (1882), *Newmanism* (1891), *The spirit on the waters* (1897) samt arbeten rörande Francis Bacon.

Abbreviatiōn l. Abbreviēring (af lat. *brevis*, kort), förkortning.

Abbreviātor (mlat., af lat. *brevis*, kort), påflig kansliskrifvare, som uppsätter och utfärdar påfliga bref och handlingar m. m.

Abbreviatūr (mlat. *abbreviatura*, af *brevis*, kort), förkortning i skrift; *mus.*, förkortning vid betecknandet af tonfigurer, förkortningstecken.

Abbreviēra (af lat. *brevis*, kort), förkorta; använda förkortningar i skrift.

Abbūna, riktigare Abuna. Se Abba.

A-B-C-code [ēbīsīkō'd], eng., *hand.* Se Chiffer.

Abcdārius l. Abcdārie (kvasi-latinsk ordbildning), en som håller på att lära sig alfabetet; nybörjare i vetenskap och konst. — Abcdarier, öknamn på vederdöparna, som till en början förkastade all vetenskap och konst.

Abchaserna, som själfva kalla sig abssua, bilda jämte tjerkesserna den västra gruppen af de nordkaukasiska folken. Deras antal på ryskt område uppgår nu, sedan en mängd utvandrat till turkiskt område, i synnerhet efter 1877—78 års rysk-turkiska krig, till endast 25—30 tusen personer. De skildras såsom ett rått, men kraftfullt och krigiskt folk. Deras hufvudnäringar äro åkerbruk och boskapsskötsel; vin, honung och buxbomträ äro de hufvudsakligaste handelsartiklarna. Fordom idkades slafhandel samt sjöröfveri, hvilka näringsfång undertrycktes, sedan abchaserna år 1864 blifvit fullkomligt underlagda det ryska riket.

Abchasien l. Abasien, fruktbart land i västra Asien, mellan Mingrelien, Kaukasus och Svarta hafvet. Det motsvaras ungefär af Suchumska militärdistriktet mellan Svarta hafvet och södra sidan af Kaukasus. Sedan 1864 under Ryssland.

Abctuōrium l. Abgatorium (lat.) — det första ordet bildadt af det latinska och det andra af det grekiska alfabetets tre första bokstäfver — en ännu bruklig katolsk kyrkoinvigningsceremoni efter Gregorius den stores ritual. Den inledes med Sakarias lofsång (Lukas 1: 68 o. följ.), hvarefter biskopen med sin staf skrifver korsvis (><) det latinska och det grekiska alfabetet i för detta ändamål på midtskeppets golf strödd aska för att därmed antyda, att hvar och en bör i sitt hjärta inskrifva det ord han hört förkunnas i kyrkan. (J. HDR.)

Abd, ett arabiskt ord, som betyder "tjänare", "slaf" och ofta nyttjas såsom personnamn i förening med någon af islams benämningar på Gud, Allah, t. ex. Abd-allah, Guds tjänare.

Abdallāh, "Guds tjänare". 1. A., Muhammeds fader, en köpman. — 2. A., farbroder till de båda förste kaliferna af abbasidernas dynasti. Mördad 754. — 3. A.-ben-Jasin, stiftare af almoravidernas rike i Marokko. Död 1058. — 4. Se Kalifat.

Abd al-latīf. Se Abd-ul-latif.

Abd al-mūmin. Se Abd-ul-mumin.

Abd al-vahhab. Se Abd-ul-vahhab.

Abd-ar-rahmān (Abd-ur-rhamān). 1. Arabisk fältherre, som under början af 8:de årh. tryggade det omaijadiska kalifatets välde i Spanien. Historiskt ryktbar för sitt infall i Frankrike i spetsen för en stor här, hvarvid han blef slagen af Karl Martel vid Poitiers (732), där han stupade.

2. Den ende af omaijadernas dynasti, som undkom, då abbasiderna bemäktigade sig kalifatet år 750. Han flydde till Spanien och stiftade där ett själfständigt kalifat i Cordova år 755.

3. Sultan i Marokko 1823—59. Han lyckades ej betvinga de många nästan själfständiga stammarna inom sitt rike. Genom sitt sjöröfveri råkade han i strider och tvistigheter med flera europeiska makter, först med Österrike, som 1828 tvang honom att afstå från tributen. Sverige, hvars handel sedan länge lidit af det marokkanska sjöröfveriet, befriade sig 1845 från att vidare betala tribut till sultanen. Hans fanatiske undersåtar tvungo honom att med trupper understödja Abd-el-kader i striden mot fransmännen, men han blef slagen vid Isly (1844) af marskalk Bugeaud. Därefter hade han att kämpa mot Abd-el-kader om sin tron, och äfven sedan denne besegrats, hade A. inre uppror att bekämpa intill sin död, 1859. Han efterträddes af sonen Sidi-Muhammed.

4. Emir af Afganistan, son af Afsal kan och sonson af Dost Muhammed, f. 1845 (?), d. 1901, deltog jämte sin fader i kampen mot dennes broder Sjir Ali, den rättmätige emiren, och eröfrade 1866 Kabul, hvarefter Afsal kan utropades till emir. Då efter dennes död (1867) Sjir Ali återkom till makten, flydde A. efter ett nederlag mot Sjir Alis son Jakub kan in på persiskt område och vistades sedan som rysk pensionär i Samarkand, tills Jakub kan 1879 besegrats af engelsmännen och som fånge förts till Indien. Han återvände då, kastade sig in i afganernas inbördes strider och lyckades 1880 blifva erkänd af engelsmännen som emir, hvarpå han bistod dem i deras strid (1881) mot Jakubs broder Ejub kan. Under engelsmännens beskydd lyckades sedan A. till sin död upprätthålla sin myndighet och fasthöll städse, mera af politisk klokhet än af personlig böjelse, vid förbundet med England. A. egnade sig med nit åt regeringsgöromålen. Hans själfbiografi utkom 1900 i engelsk öfversättning ("The life of Abdur Rahman, amir of Afganistan", 2 bd). Se vidare Afganistan. (L. M. B.)

Abd-el-käder, berömd arabhöfding, f. 1807 nära Maskara, d. i Damaskus 1883, var yngste sonen i en marbutfamilj, som räknade sina anor från de fatimidiske kaliferna, och utbildades af sin fader, Sidi-el-mahiddin, till präst. På grund af sin stora begåfning och sitt anseende bland landsmännen förföljdes A. af dejen af Alger, som traktade efter hans lif. Han flydde därför till Kairo, där han fullföljde sina studier och först kom i beröring med europeisk kultur. Sedan emellertid fransmännen 1830 intagit Alger och störtat dejen, återvände A. till sitt hemland och blef af flera arabiska stammar vald till emir af Maskara. Såsom sådan ledde han arabernas försvarskamp mot fransmännen 1832—47 med beundransvärd seghet och stor krigisk talang. Ehuru oftast slagen, framträdde han dock åter i spetsen för nya skaror och underlade sig stammarna mellan Maskara och hafvet, öfver hvilket välde, i den mån det omfattade en del af västra Alger med Maskara som hufvudstad, fransmännen efter lidna nederlag måste (1834) erkänna A. som härskare under franske konungens länshöghet. A. förnyade kriget mot fransmännen redan 1835. General Trézel förlorade 28 juni s. å. slaget vid Makta, och i dec. s. å. förstördes Maskara af Algers nye guvernör, marskalk Clauzel, men A. tillfogade general d'Arlanges 25 apr. 1836 ett nederlag vid Taïna, hvilket jämte andra mot-

gångar för fransmännen ledde till en fred i Tafna (30 maj 1837), då det förra området jämte provinserna Oran och Titeri erkändes lyda under A. Öfver sitt sålunda erkända område utöfvade denne en kraftig och reformerande förvaltning. Han underlade sig ock alla stammar i väster och söder om sitt område, ned till öknen. Men 1839 bröt kriget ånyo ut, föranledt i synnerhet af hans landsmäns religiösa fanatism, som A. eggade genom att predika det "heliga kriget" mot de otrogne fransmännen. Med general Bugeauds öfvertagande af befälet fingo fransmännen 1841 afgjordt öfverhand. A. flydde in på marokkanska området. De trupper sultanen af Marokko sände till hans hjälp blefvo slagna (1844) af Bugeaud vid floden Isly, hvarefter fred slöts mellan Frankrike och Marokko. A. utdrefs ur Marokko af sultanen Abd-ar-rahman, som fruktade för sin tron, in på det franska området, hvarest han af general Lamoricière togs till fånga (22 dec. 1847), mot löfte att med sin familj blifva förd i frihet till Egypten eller Syrien. Men franska regeringen uppfyllde icke fördraget, utan höll honom och hans familj i fångenskap ända till 1852, då han frigafs och bosatte sig i Brussa i Mindre Asien. Där vistades han, tills en jordbäfning 1855 föranledde honom att slå sig ned i Damaskus. Åtnjutande en fransk pension af 100,000 francs, tillbragte han där sina dagar i lugn, hvarunder han dock flera gånger besökte Konstantinopel, Paris och London samt företog pilgrimsfärd till Mekka. A. beskyddade de kristne under drusernas svåra förföljelser mot dem 1860. Om hans vetenskapliga begåfning vittnar ett af honom på arabiska författadt verk af religionsfilosofiskt innehåll, *Rappel à l'intelligent, avis à l'indifférent*, öfversatt på franska af Dugat (1858). Hans söner dels åtnjöto fransk pension, dels trädde de i turkisk tjänst. Litt.: Bellemare, "A., sa vie politique et militaire" (1863), Churchill, "The life of A., written from his own dictation" (1867), och Pichon, "A. 1807—1883" (1899). L. M. B.

Abdēra, stad på Traciens kust, vid floden Nestus, enligt sagan byggd af Herakles till minne af hans älskling Abderus. Var ursprungligen fri stad, kom sedan under Macedoniens välde och slutligen under romarnas. Beryktad för sina invånares enfald (däraf abderīt och abderitisk), ehuru män sådana som Demokritos och Protagoras voro födda där.

Abderīt, person, som tänker eller handlar förvändt. Se Abdera.

Abderītisk. Se Abdera och Abderit.

Abde'st (pers.), namn på muhammedanernas religiösa tvagningar, utan hvilka de dagliga bönerna ej få förrättas.

Abdikatiōn (af lat. *ab*, af, och *dicāre* förkunna), afsägelse eller nedläggande af ett ämbete, en värdighet; tronafsägelse.

Abdikēra (se Abdikation), afsäga sig eller nedlägga ett ämbete, en värdighet, särdeles i fråga om regeringsmakt.

Abdōmen (lat.). 1. *Anat.* Buk, isterbuk. Se Buk. — 2. *Zool.* Den bakre delen af leddjurens kropp. Se Leddjur.

Abdomināl, hörande till abdomen (se d. o.).

Abdomināl-bihang, *zool.*, de bihang till kroppen, som tillhöra abdominalregionen. Se Buk och Leddjur.

Abdomināles, Bukfeniga, *zool.*, kallade Linné en inom fiskarnas klass af honom uppställd ordning, som har bukfenorna ställda bakom bröstfenorna.

Abdomināl-fötter, *zool.*, pariga bihang på leddjurens abdominal-segment, hufvudsakligen afsedda att vara rörelseorgan, men ofta förenade med eller till och med förvandlade till respirationsorgan. Så se vi hos tusenfotingarna (*Myriapoderna*), hos hvilka ännu de särskilda kropps-afdelningarna äro föga olika hvarandra, att de bakre, abdomen motsvarande, segmenten äro liksom de främre försedda med gångfötter. På kräftan och hummern äro de, som bekant, simfötter, af hvilka de främre jämväl tjäna till att fasthålla äggen, tills dessa blifvit utkläckta. Det bakersta (sjätte) paret af dessa abdominal-fötter lägger sig intill det bakersta segmentet af abdomen för att bilda den starka simstjärten. På ett annat kräftdjur, *Squilla* (italienarnas *Canochio*), som lefver i Medelhafvet, kan man se, huru dessa ventrala (buksidans) bihang i främre delen af abdomen äro krypfötter eller svaga simfötter och i bakre delen simfötter med vidhängande gälar. På moluckkräftan, *Limulus*, och våra vanliga gråsuggor äro abdominal-fötterna förvandlade till gälar och till täckskifvor för dessa. (Se Kräftdjur.) I sitt fullt utvecklade tillstånd sakna högre leddjur i allmänhet abdominal-fötter. F. A. S.*

Abdominalplethōra (af lat. *abdōmen*, underlif, och grek. *plethōre*, blodfullhet), blodöfverflöd i underlifvet.

Abdominal-tyfus, *med.* Se Tyfoidfeber.

Abdominoskopī (af lat. *abdōmen*, underlif, och grek. *skopeīn*, undersöka), undersökning af underlifvet.

Abdōn (hebr.), "tjänare", en af Israels domare (Domareb. 12: 13).

Abdūcens (lat.), *fysiol.* Se Hjärnnerver.

Abducēra (lat. *abdūcere*), bortleda.

Abduktiōn (af lat. *abdūcere*, bortleda), en muskelverkan i form af ett aflägsnande från kroppens sagittalplan, d. v. s. ett vertikalplan, som delar kroppen i tvenne symmetriska halfvor. Jfr Abduktor. J. E. J—N.

Abdu'ktor (lat. *abdu'ctor*, afledare), *anat.*, dels hvarje muskel, som drager ett organ *från* kroppens midtlinje, dels den på muskeln verkande nerven. I motsats härtill menas med *adduktor* (lat. *addu'ctor*) hvarje (på extremiteternas innersida belägen) muskel, som drager ett organ *till* midtlinjen, samt den på sådan muskel verkande nerven. J. E. J—N.

Abd-ul-asīs, emir. Se Vahhabiterna.

Abd-ul-asis, turkisk sultan, f. 1830, d. 1876, efterträdde sin broder Abd-ul-medjid 1861 och visade snart allvarliga föresatser att slå in på en liberal reformpolitik. Han stadfäste sin broders liberala konstitution, *chatt-i-sjerīf* (se Abd-ul-medjid), nedsatte civillistan från 70 till 12 mill. piaster och förklarade sig vilja inskränka harem med allt dess oväsen. Dessa och andra reformer stötte på hårdt motstånd hos hans folks fördomar och fingo ej någon verklig betydelse. A. hade tvenne inflytelserika liberala rådgifvare i Ali pasja och Fuad pasja. Stor förundran väckte A. genom sin i strid mot landets sed 1867 företagna resa till världsutställningen i Paris samt till England, Tyskland och Österrike. Denna resa stärkte väl hans reformmit, men den slutliga utgången motsvarade icke hans ministrars eller västerlandets förväntningar. Så fick den stora administrativa reform A. efter hemkomsten vidtog (1868) genom att förändra statsrådet.

till ett slags rådgifvande församling af 34 muhammedaner och 16 kristna inga viktigare följder. Inre och yttre förvecklingar af allvarlig art upptogo hans tid. Upproret på Kreta (1867—69), som Grekland understödde, ledde visserligen till ett för Turkiet fördelaktigt slut. Sedan 1871 såväl Ali pasja som Fuad pasja afledit, hemföll A. alltmer under ryskt inflytande. Den nye storvesiren, Mahmud Nedim pasja, rättade sig efter lynnet hos sultanen, hvilken öfvergaf sina forna reformplaner och i stället sysselsatte sig med att ändra tronföljden till förmån för sin son i strid mot den muhammedanska tronföljdsordningen. Egyptens självständighetsträfvanden kröntes med framgång 1873, då kediven begagnade sig af sultanens penningeförlägenhet och vann i det närmaste suverän härskaremakt. En växande förvirring i Turkiets sociala och finansiella förhållanden, statsbankrutten 1875 och de s. å. genom ryska agitationer framkallade resningarna i Bosnien, Herzegovina och Bulgarien gåfvo omsider bland folket anledning till ett missnöje, som ledde till "soita-upproret" i Konstantinopel 11 maj 1876, då A. måste låta Mahmud falla. Natten 29—30 maj tvangs A. af de nye maktinnehafvarna, med Midhat pasja i spetsen, att abdikera och blef på deras befallning mördad 4 juni. Jfr Turkiet. Litt.: Millingen, "La Turquie sous le règne d'A." (Brux. 1868). L. M. B.

Abd-ul-hamīd turkiska sultaner. — **1.** A. I, sultan 1774—89, f. 1725, var karaktärssvag och inbilsk. Det turkiska riket, som under denne regent befann sig i ett tillstånd af både inre och yttre svaghet, nödgades, efter ett redan före A:s tronbestigning påbörjadt olyckligt krig mot Ryssland, sluta freden i Kutsjuk-Kainardji 1774, hvari han afträdde en betydlig del af Turkiets besittningar vid Svarta hafvet. Sedan A. med framgång bekämpat åtskilliga uppror i rikets aflägsnare provinser, invecklades han mot slutet af sin regering i ett nytt krig med Ryssland, hvarunder han afled, 1789.

2. A. II, f. 22 sept. 1842, andre son af sultan Abd-ul-medjid, efterträdde 31 aug. 1876 sin äldre broder, Murad V, hvilken såsom vansinnig afsattes.

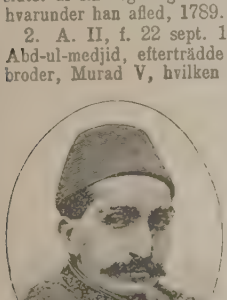

Han stod i början under den reformvänlige Midhat pasjas inflytande och styrde efter dennes fall (febr. 1877) utan egentlig hållning och under allsmäktiga gunstlingars, t. ex. Mahmud Damads, inflytande. Däraf följde under ryska kriget 1877—78 ständiga ombyten af befälhafvare och ändringar i krigsplanerna och efter dess olyckliga utgång täta ministerombyten. Genom en utomordentlig kraftansträngning satte A. sig efter en tid själf in i ärendena och tog regeringen i egen hand samt befriade sig alltmera från gunstlingarnas inflytande. A. inkallade tyska ämbetsmän, med hvilkas hjälp han genomförde (1881) en finansreform, som nedsatte statsskulden; genom tyska officerare lät han utarbeta en ny militärlag, som trädde i kraft 1887. A. har bemödat sig om en europeisk fredspolitik och har lyckats höja sin prestige. Han lefver strängt innesluten i sitt palats och har ånyo blifvit mera beroende af sin omgifning, hvarom i synnerhet grymheterna i Armenien 1894 vittnade. Se vidare Turkiet. Jfr Frémont, "A. et son règne" (1895), Hecquard, "La Turquie sous A. II" (Brux. 1900), och B. Stern, "A. II" (Bud. 1901). (L. M. B.)

Abd-ul-kerīm, pasja, turkisk general, f. 1807, genomgick militärlärokursen i Wien och blef 1850 general. Han var kommenderande general under Krimkriget och under Kreta-upproret 1867—68. Sedermera, delvis som krigsminister, reorganiserade A. förtjänstfullt armén genom en reguljär reserv, ny beväpning, europeiskt affattade reglementen m. m. samt upprättade ett landtvärn och krigsskolor. Såsom serdar-i-ekrem (öfverbefälhafvare) i Serbien 1876 visade han den slapphet, som ytterligare framträdde i hans befäl öfver Donau-armén i rysk-turkiska kriget 1877, hvarigenom ryssarna kunde gå öfver Donau och framrycka vidare. A. förvisades då till Lesbos och dog där 1885. (L. M. B.)

Abd-ul-lah ibn Seijid-Muhammed, kalif, f. 1846 i sydvästra Darfur, son till en dervischpräst af baggara-stammen, slöt sig till den af "madhin" Muhammed Ahmed ledda religiöst politiska rörelsen i Sudan och blef efter dennes död (1885) hans efterträdare som mahdi och kalif. Liksom sin företrädare förde han i Omdurman en grymt despotisk regering, bekämpade 1886—89 med framgång abessinierna, men tillbakaslogs 1893 af italienarna och vågade ej framtränga norrut mot Egypten. En engelsk-egyptisk härstyrka under Kitchener återtog 1896 provinsen Dongola och 1897 Berber samt tillfogade 2 sept. 1898 mahdin det afgörande nederlaget vid Omdurman. A. samlade ånyo i Kordofan sina skaror, men besegrades i grund 24 nov. 1899 vid Om Debrikat af sir Reginald Wingate och stupade själf i slaget. Jfr Mahdi.

Abd-ul-latīf (Abd al-latif), arabisk författare, f. 1160 i Bagdad, d. 1231, efterlämnade en massa skrifter i teologi, juridik, filologi och i synnerhet medicin. Hans arbete öfver Egypten utgafs af White på arabiska och latin ("Abdollatiphi historiæ Ægypti compendium", Oxford, 1800) och i förtjänstfull bearbetning af Silvestre de Sacy ("Relation de l'Égypte", 1810).

Abd-ul-medjīd, turkisk sultan, f. 1823, d. 1861, efterträdde 1839 sin fader, Mahmud II, midt under det att riket efter den turkiska härens upplösning vid Nisib, där Egyptens pasja, Mehemed Ali, segrade, befann sig i så kritiskt läge, att den unge sultanen kunde vänta sig bli angripen i sin egen hufvudstad. De europeiska makterna räddade emellertid riket. A. lät städse leda sig af sin moder (d. 1853) och sin europeiskt bildade storvesir Resjid pasja, hvilka 1839 läto honom utfärda den liberala konstitutionen *chatt-i-sjerif*, hvarigenom hans faders politik fortsattes. 1850 vann A. ett stort erkännande från hela Europa för sin fasta vägran att efterkomma Österrikes och Rysslands kraf att utlämna ungerska och polska flyktingar. 1856 utfärdade A. en ny grundlag, *chatt-i-humajun*, som skulle ombilda Turkiet i västerländsk mening. Till det yttre hade hans makt vuxit, ty Egypten, Tripolis och Tunis lofvade Turkiet lydnad och imamen af Maskat fogade sig under dess öfverhöghet. A. tog så godt som ingen personlig del i reformsträf-

vandena, ännu mindre i Krimkrigets för Turkiet lyckliga slut. Han var en godmodig, men kraftlös man, hemfallen åt sinnliga njutningar och slöseri, och harems-oväsendet hade fördärfliga följder för rikets finanser. Jfr Turkiet. (L. M. B.)

Abd-ul-mümin (Abd al-mumin), grundläggare af almohadernas dynasti, sultan i Marokko, f. 1094, var redan vid 18 års ålder en älsklingslärjunge till almohadsektens stiftare, Ibn Tumart. Han företog åtskilliga eröfringståg i norra och västra Afrika, hvarunder han särskildt vände sina vapen mot almoravidernas dynasti. Efter mångåriga strider eröfrades Marokko fullständigt 1146, men kampen fortsattes i Spanien. A. stod just i begrepp att med en stor här draga till detta land, då han dog, 1163. Hans rike sträckte sig då öfver nordvästra och norra Afrika ända till Barka samt öfver en betydlig del af Spanien.

Abd-ul-vahhāb (Abd al-vahhāb), stiftare af vahhabiternas sekt, f. 1691, d. 1787.

Abd-ur-rhamān. Se Abd-ar-rahman.

A'Beckett [abe'kit], engelska skriftställare. — Gilbert Abbott A., f. 1811, d. 1856, polisdomare i London, var framstående som dramaturg samt en af de förste och förnämste medarbetarna i skämttidningen "Punch". Hans söner Gilbert Arthur A., f. 1837, d. 1891, och Arthur William A., f. 1840, äro likaledes framstående som dramatiska författare. Den sistnämnde har äfven utgifvit romaner och varit en omtyckt medarbetare i "Punch".

Abeele [abēle], Peter van, holländsk stämpelskärare, verksam 1622—77. Hans "denkmünze" (minnespenningar) berömmas som de bästa på sin tid. Sådana med Karl X Gustafs bröstbild från 1658 hafva föranledt antagande att A. varit i Sverige.

Abegg, Julius Friedrich Heinrich, tysk rättslärd, f. 1796 i Erlangen, blef jur. professor i Königsberg 1821 och i Breslau 1826. Död 1868. A:s skrifter behandla straffrätten i hela dess omfattning: *Untersuchungen aus dem gebiete der strafrechtswissenschaft* (1830), *Die verschiedenen strafrechtstheorien* (1835), *Lehrbuch der strafrechtswissenschaft* (1836) m. fl.

Abeilard. Se Abailard.

Abeille [abe'j], Johann Christian Ludwig, tysk pianist, orgelspelare och tonsättare, f. 1761, d. 1838, var från 1782 medlem af hofkapellet i Stuttgart och efterträdde Zumsteeg såsom konsertmästare. Hans kompositioner utgöras af operor, kammarmusik och sånger, af hvilka en del ännu sjunges i skolorna. A. L.

Abekås (Abbekås), stort fiskeläge i Skifarps socken, Vemmenhögs härad, Malmöhus län. Det har en utmärkt, under 1880-talet för en kostnad af 45.000 kr. iståndsatt hamn af 2,5—3 m. djup. Omkr. 300 inv. A. var redan på 1500-talet omtaladt som en betydande ort.

Abel (hebr. *He'bel*, Septuagintas Ἄβελ), Adams andre son, en from herde, hvilken blef ihjälslagen af sin äldre broder, Kain. Den bibliska berättelsen om hans död (1 Mos. 4 kap.) har blifvit poetiskt behandlad af Gessner, Byron, Paludan-Müller m. fl. E. S—E.

Abel, konung i Danmark 1250—52, Valdemar Seirs näst äldste son med Berengaria, f. 1218, blef 1232 utnämnd till hertig i Sönderjylland och öfvertog sitt län 1237 samt gifte sig med Mechtild, dotter till grefve Adolf IV af Holstein. Strax efter faderns död (1241) kom han i tvist med sin äldre broder, konung Erik Plogpenning, och brytningen blef än svårare, då han 1246 tog sina svågrar, de holsteinske grefvarna, i försvar mot brodern. Efter en ny kamp 1250 nödgades han underkasta sig, men då Erik kort därefter förtroendefullt besökte honom på hans borg i Slien, blef Erik tagen till fånga och öfverlämnad till en personlig afundsman, som lät mörda honom. A. blef strax därefter vald till konung och krönt, sedan han tillsammans med 24 adelsmän aflagt ed på att han vore oskyldig till mordet; dock straffade han aldrig upphofsmännen därtill. Han torde hafva varit den dugligaste af de tre bröderna, åvägabragte hastigt fred och ro i riket samt utfärdade 1251 en förträfflig lag i detta syfte. Likaledes sträfvade han att främja handeln, mest dock genom att gynna hansestäderna. Den 30 juni 1252 stupade han under ett tåg mot nordfriserna. Enligt folktron spökar han som "den vilda jakten" till straff för brodermordet. Kronan öfvergick till hans yngre broder Kristoffer, men hans ätt härskade till 1375 som hertigar, i ständig fejd med länsherren, den danske konungen. Hans änka gifte sig 1261 med Birger Jarl i Sverige och dog 1288. — Abels förhållande till brodern är ämne för Öhlenschlägers sorgespel "Erik og Abel". E. EBG.

Abel, Karl Friedrich, tysk tonsättare och virtuos, f. 1725 i Köthen, där hans fader var gambist, var lärjunge af J. S. Bach och hade sedan anställning under Hasse vid hofkapellet i Dresden. Oenig med Hasse, begaf sig den orolige och njutningslystne virtuosen på konstresor och fick slutligen anställning i London, där han dog 1787. A. var den siste virtuosen på viola di gamba. Han efterlämnade ock värdefulla tonsaker: konserter, sträkkvartetter, sonater m. m. A. L.

Abel, Josef, tysk historiemålare, f. 1768 i Aschach, d. 1818 i Wien, påverkades i hög grad af den ideala åsikt inom konsten, som i 19:de årh:s början dref så många konstnärer öfver till studiet af antika ämnen. Bland hans bästa taflor må nämnas: *Antigone*, knäböjande vid sin broders lik; *Cato*, då han ögonblicket före sitt självmord låter slafven räcka sig svärdet; *Den fjättrade Prometheus; Sokrates.* A. gjorde sig dock mera känd genom sina förträffliga raderingar. (G—G N.)

Abel, Karl von, bajersk statsman, f. 1788, d. 1859, var 1833—34 medlem af det grekiska regentskapet under konung Ottos första tid och blef 1837 bajersk inrikesminister. A., som i början af sin politiska bana visat sig frisinnad, framkallade snart en häftig opposition inom och utom riksdagen genom sina starkt utpräglade ultramontana och absolutistiska tänkesätt. Han afskedades jämte de öfrige ministrarna år 1847 för det han vägrat kontrasignera förläningen af infödingsrätt åt Lola Montez, konung Ludvigs älskarinna. Han var sedan sändebud i Turin till 1850.

Abel, Niels Henrik, norsk matematiker, föddes 5 aug. 1802 i Findö, Kristianssands stift, där fadern var präst. Han uppväxte under mycket sorgliga förhållanden, i ett hem, där modern och genom hennes inflytande sannolikt äfven fadern fallit offer för dryckenskapens last. Vid tretton års ålder fick han, som fattig ämbetsmannason, friplats vid Kristiania katedralskola, och vid sexton års ålder erhöll

han där till lärare i matematik den då endast tjugutreårige B. M. Holmboe, som för honom blef en förträfflig vägledare. 1821 blef han student. Redan dessförinnan hade han ej allenast genomgått flere af Eulers matematiska arbeten, utan äfven själf försökt sig på lösningar af de allra svåraste matematiska problem.

Tack vare understöd af åtskilliga universitetsprofessorer kunde A. vid universitetet, som likväl i matematik ej hade någonting att lära honom, egna sig åt sina matematiska spekulationer. 1823 offentliggjorde han sina första afhandlingar, i "Magazin for naturvidenskaberne". För att främja hans studier beviljade norska staten honom först ett anslag för två år af 200 spd. (800 kr.) årligen och sedan, då han redan utgifvit ett af sina epokgörande verk, ett tvåårigt resestipendium af 600 spd. (2,400 kr.) om året. Han företog nu 1825 en resa till Tyskland, Österrike, Nord-Italien, Schweiz och Paris samt inledde öfverallt personlig bekantskap med dåtidens främste matematiker. Samtidigt skref han på franska en stor del af sina berömda afhandlingar, hvilka på tyska offentliggjordes i Crelles "Journal für reine und angewandte mathematik". Men pengarna togo slut. Året 1827, efter hemkomsten, tillbragte A. under många svårigheter att uppehålla existensen. Det blef en ljusning i början af följande år, då han kallades till docent vid universitetet i Kristiania och till följd af prof. Hansteens vetenskapliga resa till Sibirien förordnades att förestå professuren i matematik. Kort därefter öppnades för honom de största utsikter till en professur vid universitetet i Berlin, och medlemmar af Franska institutet sökte genom sitt inflytande bereda honom en plats vid Vetenskapsakademien i Stockholm. Fattigdom och därmed följande vanvård af hans ursprungligen allt annat än starka hälsa hade emellertid ytterligare försvagat denna. Efter att under julen 1828 ha ådragit sig en förkylning, fick han lungsot och dog 6 apr. 1829 i Froland vid Arendal, endast tjugusex år gammal. Ett år efter hans död tillerkände Franska institutet ett pris af 3,000 fr. (omkr. 2,150 kr.) åt ett af hans arbeten. Hans samlade skrifter utgåfvos 1839 af Holmboe på offentlig bekostnad. En ny tillökad upplaga utgafs 1878—81, äfven på offentlig bekostnad, af L. Sylow och S. Lie.

Hur högt än A. skattades af sina samtida, både som personlighet och som matematiskt geni, torde likväl ingen mer än Gauss ha ens tillnärmelsevis insett betydenheten af hans matematiska upptäckter. Numera betraktas han som ett af de största snillen, som uppträdt på de exakta vetenskapernas område, och anses jämförlig med Archimedes, Newton och Gauss. Med sitt snille förenade han en barnslig naivitet, något som framgår i synnerhet af hans bref. Ett bland de viktigaste resultaten af hans snillrika forskningar är hans bevis, att allmänna ekvationer af 5:te och högre grader icke kunna lösas genom rotutdragningar, genom hvilket arbete han lade grunden till den egentliga algebrans senare utveckling. Ett annat af hans grundläggande verk är teorien för de elliptiska funktionerna, hvars alla hufvudsatser äro af honom framställda. Hans sista matematiska storverk, som "med sin stränga afslutning och sin vida omfattning torde vara det högsta och djupaste, hvartill matematiken hunnit", var det abelska additionsteoremet, en sats om integraler öfver algebraiska funktioner, hvilken bildar grundvalen till teorien för dessa s. k. abelska integraler samt de däraf härledda abelska funktionerna. År 1902 firades minnet af A. genom en storartad sekularfest i Kristiania, och i samband härmed utgafs som del af "Acta Mathematica" en festskrift, innehållande uppsatser af de främste lefvande matematiker, hvilka uppsatser alla utgöra direkt fortsättning af något arbete af A. 1893 stiftade Oskar II till hans ära ett pris, som i form af en guldmedalj af 1,000 kr. värde skall utdelas hvart femte år, utan hänsyn till nationalitet, för framstående arbete inom den rena matematiken. Se vidare C. A. Bjerknes, "N. H. Abel. En skildring af hans liv og videnskabelige virksomhed" (1880, utförligare fransk uppl. 1885), en på grund af stortingsbeslut utgifven "Festskrift ved hundredaarsjubileet" (1902) och G. Mittag-Leffler, "Niels Henrik Abel" (i "Ord och bild" 1903). (M. L.)

Abel, Heinrich Friedrich Otto, tysk historieskrifvare, f. 1824 i Reichenbach i Würtemberg, d. 1854 som docent i Bonn, uppvisade i skriften *Makedonien vor könig Philipp* (1847) macedoniernas helleniska härstamning, inlade äfven förtjänst genom *Die deutschen personennamen* (1853; 2:a uppl. 1889) och *Die legende vom heiligen Johann von Nepomuk* (1855; se därom Johan af Nepomuk) samt förberedde ett stort verk öfver kejsar Fredrik II, hvartill *König Philipp der hohenstaufe* (1852) och fragmentet *Kaiser Otto IV und könig Friedrich II* (1856) voro särdeles vackra begynnelser.

Abel, sir Frederick, engelsk kemist, en af den moderna sprängämnesteknikens grundläggare, f. 1827 i London, d. 1902, blef 1851 professor vid krigsakademien i Woolwich och 1854 det engelska krigsdepartementets sprängämneskemist, hvilken befattning han bibehöll till 1888. Han utnämndes till baronet 1893. A. uppfann på 1860-talet den ännu använda fabrikations- och reningsmetoden för bomullskrutet, hvarigenom detsamma ernådde sådan hållbarhet, att det blef användbart såsom sprängämne för krigsbruk. Han utförde vidare tillsammans med sir Andrew Noble 1874—80 ytterst noggranna och vidtomfattande undersökningar om förloppet vid svartkrutets förbränning i eldvapen och de därvid bildade produkterna, hvarigenom en säker grundval lades för de artilleristiska beräkningarna. Tillsammans med prof. Dewar har A. uttagit patent på det af engelska staten använda röksvaga krutet kordit. E. S—M.

Abélard. Se Abailard.

Abel de Pujol [abe'll də pyʒä'll], Alexandre Denis, fransk historiemålare, f. i Valenciennes 1787, d. i Paris 1861, studerade först under Davids ledning och sedermera i Rom, där han så ifrigt egnade sig åt antikens studium, att till och med hans religiösa figurer blefvo hållna i starkt antikiserande stil. Hans arbeten bära prägel mera af energisk flit än af stor talang. Hans stora målningar, af hvilka de flesta äro religiösa, finnas i kyrkor och museer dels i Paris,

dels i franska provinsstäder. Bland de mera berömda må nämnas: *Britannicus' död* (1814, i Dijon), den *Hel. Stefan* (1817, i S:t Etienne, Paris), *Cæsar på väg till senaten* (1819) samt *Marias begrafning* (s. å., i Notre Dame, Paris). I sina försök att gifva nytt lif åt freskomåleriet (t. ex. i S:t Rochuskapellet i S:t Sulpice, Paris) var han mindre lycklig. (G—G N.)

Abēlia R. Br., *bot.* Se Linnæa.

Abelianer. Se Abeliter.

Abelīn, eg. Abele (lat. *Abelinus*), Johan Philipp, tysk skriftställare, bördig från Strassburg, omtalas på 1620-talet som gymnasieadjunkt i Frankfurt, från hvilken befattning han afskedades 1630. Från våren 1628 till hösten 1634 redigerade han de historiskt politiska halfårsberättelser, som till den stora Frankfurt-mässan plägade utkomma dels utan fortlöpande titel på tyska, dels på latin under titeln *Mercurius gallo-belgicus.* Mest bekant är A. som författare eller rättare sagdt kompilator af de båda första delarna af tidskrönikan *Theatrum Europæum* (se d. o.). A. dog i Frankfurt 12 sept. 1634. På G. Droysens auktoritet har han ansetts som författare till två andra för Sveriges historia viktiga arbeten, *Arma suecica* (se d. o.) och *Inventarium Sueciæ* (jfr G. Droysen, "Arlanibæus, Godofredus, Abelinus sive scriptorum de Gustavi Adolphi expeditione princeps", 1864), men grundlösheten af denna hypotes har uppvisats af Frieda Gallati i "'Der königlich schwedische in Teutschland geführte krieg' des Bogislaus Philipp von Chemnitz und seine quellen" (1902). V. S—G.

Abelīn, svensk släkt, hvars äldste kände medlem är Matts Hansson Mariager, kyrkoherde i Asarum. Från dennes son Hans Matsson A., kyrkoherde i Karlshamn (d. 1686), härstammar den ännu lefvande ättegrenen.

1. Hjalmar August A., läkare, född i Linköping 22 maj 1817, blef 1846 med. licentiat i Uppsala och 1847 kir. magister vid Karolinska institutet i Stockholm. Efter en sjökommendering till Godahopps-udden blef han s. å. amanuens vid kliniken å Allmänna barnhuset i Stockholm. A. egnade sig därefter hufvudsakligen åt studiet af barnsjukdomar och barnvård och företog för detta ändamål flere utländska resor. Han blef 1856 öfverläkare vid Allmänna barnhuset och 1858 tillika professor i pediatrik vid Karolinska institutet samt valdes 1866 till ledamot af Vetenskaps-akademien. I flere tidskrifter meddelade han sina iakttagelser i pediatrik och utgaf särskildt en förtjänstfull skrift *Om vården af barn under de första lefnadsåren* (1874), ett ämne, för hvilket han äfven genom offentliga föredrag sökte utbreda intresse. Han tog 1882 afsked från sina befattningar och dog i Stockholm 13 sept. 1893.

2. Gustaf Rudolf A., den föregåendes broder, militär, född i Linköping 17 maj 1819, utnämndes 1839 till underlöjtnant vid Närkes regemente, där han blef kapten 1855. År 1862 befordrades han till öfverstelöjtnant vid Södra skånska infanteriregementet. Under de följande åren arbetade han som ledamot i flere kommittéer, bl. a. i den, som tillsattes för afgifvande af förslag till bakladdningsgevär för armén. 1867 förflyttades han till öfverste och chef för Norra skånska infanteriregementet, men redan s. å. utnämndes han till generalmajor i armén samt kallades till statsråd och chef för landtförsvarsdepartementet. På grund af 1867 års riksdags anhållan, att ett förslag till härordning måtte uppgöras på en sådan grund, "att svenska armén skulle bestå af stam, innefattande befäl och trupp, samt beväring", utarbetade A. ett sådant till 1869 års riksdag, men det vann ej riksdagens bifall. Han framlade därefter för lagtima riksdagen 1870 samt för lag- och urtima riksdagarna 1871 olika modifikationer af sitt första förslag, men ej heller någon af dessa blef i sin helhet antagen af båda kamrarna. Däremot bifölls på lagtima riksdagen 1871 det viktigaste af hvad som det för samma riksdag framlagda förslaget innehöll rörande artilleriets och fortifikationstruppernas organisation. Efter urtima riksdagens beslut utnämndes A. till generallöjtnant och återgick till chefskapet för Norra skånska infanteriregementet. 1872—87 var han generalbefälhafvare i andra militärdistriktet och deltog 1874—75 i kommittén för uppgörande af förslag till öfvergång till ny härordning. A. var 1871—98 ledamot af Första kammaren för Östergötlands län och satt därunder i försvarsutskottet 1875, 1877, 1878 och 1883 samt var 1895 ledamot af hemliga utskottet. 1900 tog han afsked ur krigstjänsten. Sedan 1867 är A. led. af Krigsv. akad.

3. Rudolf A., den föregåendes son, trädgårdsodlare, f. 30 maj 1864 i Malmö, student 1884, utbildade sig vid Rosenborgs slottsträdgård i Danmark till hortikultör och anlade å Norrviken, innerst vid Bråviken, en ekonomiträdgård samt hade därstädes 1889—96 en kvinnlig trädgårdsskola, hvilken snart utvecklades till samskola. Under A:s ledning fortgår nu en dylik vid Adelsnäs. Genom Norrvikens trädgårdsanläggningar har han blifvit banbrytande för en rationell fruktodling i Sverige, och äfven genom föredrag i olika landsdelar har han energiskt verkat för sina åsikters spridning. Norrviken är nu en af de största och ypperstа fruktodlingar i Norden. Med sina mönstersamlingar af jättefrukter vann A. guldmedalj och danskarnas hederspris vid nordiska utställningen i Malmö 1900 och högsta priset vid världsutställningen i Paris s. å. A. har ifrat äfven för den naturförskönande sidan af trädgårdskonsten. Skr.: *Fruktodlingsfrågan 1899* (1900), *Den mindre trädgården. En bok för täppan och torpet* (två uppl. 1902), *Om frukt och fruktträdsodling* (s. å.), *Villaträdgården* (1903) m. fl.

Abelīter (äfven Abelonier, Abelianer och Abeloniter). 1. Kristen (troligen gnostisk) sekt i trakten af Hippo Regius i norra Afrika, omnämnd af Augustinus ("De hæresibus", 87), men utdöd före hans tid. Den bestod af män och kvinnor, som för att ej fortplanta arfsynden i världen ingingo blott andliga äktenskap. De ville däruti likna Adams son Abel, som de antogo hafva lefvat så, då ingen afkomma tillägges honom i bibeln. Orden uppehölls därigenom att barn upptogos och uppfostrades i dess grundsatser. — 2. Abeliter kallades i midten af 18:de århr. ett ordenssällskap (Abels-orden) i Greifswald. Dess medlemmar förpliktade sig att likna Abel i redlighet och uppriktighet samt begagnade sig liksom frimurarna af hemliga tecken och symboler. De framlade sina åsikter i skriften "Der abelit" (1746). (J. HDR.)

Abella (nu Avella vecchia), fordom stad i Kampanien. Om den s. k. *cippus abellanus* se Oskiska språket.

Abellīnum. Se Avellino 2.

Abelmoschus, *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Malvaceæ*, hvaraf *A. esculentus* odlas i varmare länder

för de unga frukternas (okra l. gombo) skull och *A. moschatus* lämnar de fordom såsom medel mot kramp och ormbett prisade bisamfröna, *Semina abelmoschi* l. *Grana moschata*. A—N. (G. L—M.)

Abelonier, Abeloniter. Se Abeliter.

Abels apparat, för undersökning af eldfarliga oljor. Se Bergolja.

Abels-orden. Se Abeliter 2.

Abenakis, en nu nästan utdöd nordamerikansk indianstam, hvars jaktmarker sträckte sig söder om Lawrence-floden, från trakten af Montreal österut.

Abendberg, berg i Schweiz, kantonen Bern, berömdt för sin naturskönа utsikt. Förr fanns där idiotanstalt, nu luftkurort.

A bene placito [plätjitä], it., *mus.*, efter godtycke (i afs. på tempobehandling). Jfr A piacere.

Aben-Esra, judisk lärd. Se Ibn-Esra.

Abensberg, liten stad i Nieder-Baiern, vid floden Abens, 30 km. s. v. om Regensburg, jämte omnejd 20 apr. 1809 skådeplats för väldiga strider mellan fransmännen och österrikarna, hvilka blefvo öfverraskade och kastade tillbaka, hvarigenom Napoleon I:s segertåg inleddes. C. O. N.

Abenserrägerna, högättad morisk familj i konungariket Granada i Spanien, så kallad efter en medlem af familjen, Jusuf-ben-Zerrag, som var konung Muhammed VII:s förtroendeman. De äro bekanta för sin tragiska undergång, i det att de af konung Abu Hassan (omkr. 1480), som jämte en annan förnäm morisk familj, segrierna, låg i fejder med dem, lockades in i Alhambra och där nedgjordes i ett stort blodbad, hvarifrån dock några få undkommo. Detta tragiska öde, som utgör motivet i Chateaubriands berömda roman "Les aventures du dernier des abencérages", är ej historiskt bevisligt. Däremot vet man med säkerhet, att abenserragerna spelade en betydlig politisk och militärisk roll under Muhammed VII:s strider om tronen under 1400-talets förra hälft. (L. M. B.)

Abeokuta, stad i Afrika. Se Abbeokuta.

Aber [ä'bər], keltiskt ord, ofta förekommande i ortnamn (se nedan), där det betecknar tvenne vattens sammanflöde.

Aber (ty.), men (prep.); *fig.*, invändning, hinder.

Aberayron [äbərə'ərən], hamnstad i Wales, Cardiganshire, vid Cardigan-bukten.

Aberbrothock [äbəbrəthä'k] eller Arbroath [äbrö'th], hamnstad i Skottland, vid Nordsjön, i Forfarshire, uppkallad efter floden Brothock. Skeppsbyggerier, liflig handel, linspinnerier. I närheten ett präktigt fyrtorn, Bell Rock.

Aberconway [äbəkä'nωē]. Se Conway.

Abercorn [ä'bəkən], adelstitel (baron, earl, markis, hertig af A.) för en gren af den skotska ätten Hamilton (se d. o.).

Abercrombie [äbəkrä'mbi], John, engelsk läkare, f. 1781, d. 1844, praktiserande i Edinburgh. Hans *Pathological and practical researches on diseases of the brain and spinal cord* (1828) räknas bland nervpatologiens grundläggande verk.

Abercromby [äbəkrä'mbi]. 1. Sir Ralph A., en af Englands tappraste generaler, f. 1734 af en gammal skotsk ätt, d. 1801. Han kämpade 1793—95 med utmärkelse under hertigen af York i Holland, stred 1795—97 med framgång mot fransmännen i Västindien, förde under det kritiska året 1798 kommandot på Irland och utmärkte sig 1799 åter i Holland under hertigens af York olyckliga fälttåg därstädes. A. blef 1800 öfverbefälhafvare för de trupper, som sändes mot den franska hären i Egypten och vann år 1801 slaget vid Alexandria; men af ett sår, som han fick i denna strid, afled han några dagar därefter. Hans verksamhet för officersutbildningens och disciplinens förbättring har förskaffat honom ett namn bland den brittiska härens mest framstående organisatörer.

2. James A., den förres son, sakförare, f. 1776, d. 1858, inträdde 1807 i parlamentet såsom whig, var 1827—28 generalauditör ("judge-advocate-general") under Cannings ministär och 1834 såsom myntdirektör medlem af första Melbourneministären. A. var 1835—39 talman i underhuset och upphöjdes vid sin afgång till peer som baron Dunfermline.

Aberdare [äbədeə'ə], stad i engelska grefsk. Glamorgan (Wales), vid öfre Cynon, biflod till Taff. Kol- och järngrufvor, järnverk.

Aberdare [äbədeə'ə], Henry Austin Bruce, baron A., engelsk politiker, f. 1815, d. 1895, var medlem af Gladstones kabinett 1868—74, först såsom inrikesminister och sedan 1873, då han upphöjdes till baron A. (hette förut Bruce), såsom president i hemliga rådet (*privy council*). A. verkade med ifver för befordrandet af Englands handelsintressen i Väst-Afrika, grundade jämte Sir George Goldie i detta syfte National African Company, som 1886 fick kungligt fribref under namnet Royal Niger Company, och var från 1882 ordförande i kompaniets styrelse. V. S—G.

Aberdare-bergen [äbədeə'ə-], Lord Aberdare range, en ända till 4,000 m. hög bergskedja på Leikipia-platån i ekvatoriala Öst-Afrika, i Masailandet, sträcker sig mellan ekvatorn och 1° s. br., skild från det östligare Kenia af Guasso Njiro. Bergskedjan upptäcktes 1883 af Jos. Thomson och undersöktes närmare 1887 af grefve Teleki och v. Höhnel.

Aberdeen [äbədī'n]. 1. Grefskap på Skottlands östra kust. 5,101 kvkm. 304,439 inv. (1901). Marken skogbevuxen och bergig (Grampianbergen); klimatet rått och fuktigt. Näringar hufvudsakligen handel, fabriksverksamhet, däribland stensliperier, och fiske. — 2. Hufvudstad i grefskapet, bestående af Old A. och New A., det förra n. om och det senare s. om floden Dee, vid dess utlopp i Nordsjön. 144,000 inv. (1902). Staden har ett universitet, bildadt 1860 genom förening af det gamla 1494 l. 1495 grundade Kings college i Old A. och det 1593 stiftade Marischal college i New A. Universitetet, som är öppet för såväl kvinnor som män, har 23 professorer och omkr. 900 studenter. Vid A. ligger Storbritanniens största granitbrott och stensliperier; staden själf är byggd af granit och gör därigenom ett ståtligt intryck. J. F. N.

Aberdeen [äbədī'n], George Hamilton Gordon, earl af A., engelsk statsman, f. i Edinburgh 1784, d. i London 1860, graduerades i Cambridge 1804 och gjorde vidsträckta resor bl. a. i Grekland, stiftade den endast för greklandsfarare afsedda *Athenian club* och författade flere arbeten rörande den grekiska forntiden. 1806 af de skotske lorderna invald i öfverhuset, slöt han sig där till torypartiet. Såsom sändebud till Österrike 1813 afslöt han Teplitz-traktaten, hvarigenom denna makt deltog i koalitionen mot Napoleon. 1814 var han en af Eng-

lands representanter vid kongressen i Châtillon och fredsförhandlingarna i Paris samt belönades med engelsk peervärdighet (viscount Gordon). I Wellingtons ministär 1828—30 var A. först kansler för hertigdömet Lancaster, sedan utrikesminister och följde därvid non-interventionspolitiken. Han var krigs- och kolonialminister i Peels ministär 1834—35 och ånyo utrikesminister i dennes kabinett 1841—46 och gick med Peel öfver till en liberalare politik. 1842 sände han lord Ashburton till Förenta staterna att uppgöra gränstvisten mellan Maine och New Brunswick. Tvisten om Oregon bilade han genom en traktat (1846). Efter Peels död betraktades A. som "peelisternas" ledare, men han var ock gärna sedd af de liberale och blef efter Derbys fall chef för en koalitionsministär (dec. 1852—febr. 1855). Som sådan sökte han i det längsta afböja västmakternas krig mot Ryssland. Ett misstroendevotum med anledning af den slapphet, hvarmed engelsmännen deltogo i Krimkriget, och hvartill man ansåg honom vara orsaken, störtade hans ministär. A:s försiktiga och fredsvänliga politik hade förskaffat honom drottningens synnerliga förtroende, och hon sökte i utrikesärenden flitigt hans råd. Se A. Gordon, "The earl of Aberdeen" (1893). — A:s sonson John Campbell Hamilton Gordon, earl af A., f. 1847, öfvergick 1878 till det liberala partiet, var vicekonung på Irland i Gladstones ministär 1886 och generalguvernör i Canada 1893—98.

Abergavenny [äbəgeˈni], stad i England, grefsk. Monmouth, vid floden Usk. 7,795 inv. (1901).

Abernethy [äbənīˈthi], by i Skottland, 10 km. s. ö. om Perth, vid Tay. Omkr. 1,000 inv. Var fordom säte för pikternas konungar, från hvilkas tid ett 24 m. högt, rundt torn ännu kvarstår. Väster om A., i byn Forteviot, besegrade år 842 Kenneth, skoternas konung, pikterna och blef därigenom konungariket Skottlands grundläggare.

Aberrātio ictus (lat.), "slagets afvikning", l. Aberratio deliˈcti l. criminis (lat.), "brottets afvikning", *jur.*, beteckning för den omständigheten att en brottslig handling (ett slag e. d.) träffar ett annat föremål än gärningsmannen afsett.

Aberratiōn (lat. *aberrātio*), afvikning från en bestämd riktning. 1. *Astron.* a) Årlig aberration, en årlig rörelse af stjärnornas observerade orter omkring de sanna orterna. Vid ekliptikans pol är rörelsen cirkulär, vid lägre latituder är den elliptisk, med allt större excentricitet, och till sist vid ekliptikan är den rätlinigt oscillerande. Den årliga aber-

rationen upptäcktes af Bradley 1727 vid observationer på γ Draconis och förklarades också af honom. Om ljusstrålarna från en stjärna S träffa tubens objektiv vinkelrätt, och om tuben tänkes absolut fix i rymden, så faller bilden i midten af tubens brännplan, i B. Men medan ljuset går från A till B, har tuben på grund af jordens rörelse kring solen förflyttat sig i pilens riktning ett stycke BC. Bilden uppstår alltså i C, och man ser stjärnan i förlängningen af CA, d. v. s. i S'. Vidare inses, att om BC är jordens rörelsehastighet, så är BA ljusets hastighet. Vinkeln BAC är en konstant, *aberrationskonstanten*, som enl. Nyrén är 20″.492. Men i en rätvinklig triangel, där en vinkel är 20″.5, är den bredvidliggande kateten 10,000 ggr så stor som den motstående. Då man vet, att jordens rörelsehastighet är 30 km. i sekunden, är alltså ljusets hastighet 300,000 km. i sek. Upptäckten af aberrationen gaf på detta sätt det första direkta beviset för jordens rörelse kring solen och bekräftade det värde på ljusets hastighet, som Römer funnit ur observationer på Jupiters månar. — b) Daglig aberration åstadkommes af jordens rotationsrörelse. Då en observationsorts rörelse på grund af jordrotationen är betydligt mindre än den, som orsakas af jordens rörelse kring solen, är dagliga aberrationen också betydligt mindre än den årliga. Den belöper sig till högst 0″.3. — Aberrationstid, den tid ljuset behöfver för att nå fram från en planet eller komet till jorden. Jfr Parallax. A. N—R.

2. *Fys.* Sfärisk aberration och Kromatisk aberration. Se Lins.

Aberrēra (lat. *aberrāre*), förirra sig, gå vilse, taga fel, afvika från bestämd riktning.

Abersychan [äbəsiˈkn], stad i England, grefsk. Monmouth, 18 km. n. om Newport. 17,768 inv. (1901). Kol- och järngrufvor, järnverk.

Abert, Johann Joseph, tysk tonsättare, f. 1832 i Böhmen, studerade vid konservatoriet i Prag, anställdes 1852 vid hofkapellet i Stuttgart och var 1867—88 hofkapellmästare därstädes. Han har komponerat konserter, symfonier, pianomusik och operor (*Astorga*, *König Enzio* m. fl.).

Aberystwith [äbəriˈstith], hamnstad i Wales, Cardiganshire, vid Rheidols och Ystwiths sammanflöde. 8,013 inv. (1901). Silfver- och blygrufvor i grannskapet. Hafsbad. A. är säte för "University college of Wales", grundadt 1872 genom frivilliga bidrag från hela Wales och många i utlandet bosatta walesare såsom ett nationellt institut för universitetsbildning. Sedan 1881 understöddes det med ett årligt tillskott af engelska regeringen och blef 1889 statsinstitution. Sedan 1891 är därmed förenad en fakultet för landtbruk och sedan 1892 ett lärare- och lärarinneseminarium. Läroanstalten är öppen för båda könen.

Abesje l. Abesjr, hufvudstad i Wadai, vid karavanvägen från Kartum genom Kordofan och Darfur till Kuka, anlades 1850 s. om den forna hufvudstaden Vara. Den besöktes 1856 af Vogel, och Nachtigal uppehöll sig där nära ett år (1873—74); Matteucci och Masari besökte den 1890 och angåfvo folkmängden till 20—30 tusen pers. Husen äro antingen af lera eller af strå.

Ab esse ad posse valet, a posse ad esse non valet consequentia (lat.), *log.*, från någontings *verklighet* kan man sluta till dess *möjlighet*, icke från någontings *möjlighet* till dess *verklighet*.

Abessinien (äfven Abyssinien), arabiska Habesch, är det sedan 1600-talet gängse namnet på ett i östra Afrika beläget rike, som gränsar i ö. till egyptiska Sudan, i s. till brittiska Öst-Afrika, i ö. till italienska delen af Somali-landet. Från Adenviken och Röda hafvet afstänges det genom brittiska och franska Somali-landet samt italienska kolonien Eritrea. Det sträcker sig nu i v. inemot 37° ö. Gr., i s. till 6° n. br. (utom sydöstra hörnet, som skjuter ned till 3° n. br.) samt när i ö. 47° ö. Gr. och i n. i det närmaste 15° n. br. Arealen utgör omkr. 670,000 kvkm. A. är ett högst otillgängligt alpland,

"Afrikas Schweiz", hvilket, uppfylldt med gräsbevuxna och skoglösa högslätter af 2.000 à 2.300 m. höjd, från väster höjer sig i terrasser, men i öster brant sänker sig mot de låga kustlanden Samhara och Adal. Man kan säga, att hela det abessiniska berglandet består af en mängd större och mindre tafelländer och tafelberg, ur hvilka erosionen utarbetat mångfaldiga tinnar, spetsar, torn och pelare af de mest fantastiska former. Några af dessa tafelländer motsvara hela landskap, i hvilka de bebodda orterna ligga ganska högt öfver hafvet, Gondar t. ex. 1,900 m., Adua 1,945 m. De ganska vanliga "ambas" äro små taflar, som antingen bestå af röd eller grå sandsten, kvarlefvor af ett vidsträcktare tafelområde, eller också af vulkaniskt material. Verksamma vulkaner förekomma ej numera, men vulkaniska stenarter från äldre tider äro mycket vanliga och bestämma, jämte gammalkristalliniska, landets geologiska karaktär. Topografiskt kan man skilja mellan berglandskapet Kaffa i s., Sjoa i ö., Amhara i v. och Tigre i n., hvartdera uppfylldt af flera högslätter. De högre bergstopparna hålla sig i alla landskapen ungefär vid samma höjd, mellan 3.000 och 4.000 m., men dock finnas toppar på öfver 4,000 m., såsom i landskapet Godsjam inom den stora Nilbågen och särskildt i Tigre vid öfre Takazze, där i höglandet Simen ("kallt land") toppen Ras Dasjen når 4,620 m. Icke mycket mindre är den västligare toppen Buahit (4,529 m.). Evig snö syncs ej förekomma i A., om än ett och annat snötäcke ibland kan ligga kvar öfver sommaren. I skönhet kunna Abessiniens berg ej täfla med Alperna, men däremot göra de många terrasserna, de egendomligt formade topparna och tornen ett ovanligt intryck. De många dalarna ha i regel samma form: öfversta delen af dalsidorna är mycket brant, därpå följa terrassformigt öfver hvarandra liggande platåer, och slutligen dalbottnen, mångenstädes af vulkaniska bergarter, hvari floderna gräft sig djupa, smala bäddar.

Utom den sydöstra delen, som sänker sig mot Indiska oceanen, har hela A. sin lutning åt n. v. och v. och tillhör därför Nilens vattenområde. Bland de betydliga floder, som upprinna på Abessiniens berg och tillföra Nilen vatten, är Abai hufvudfloden. Den upprinner s. om Tsana, hvilken den genomflyter, och utträder vid dess sydöstra strand. I landet Fasogl antager Abai namnet Bahr-el-asrak (Blå floden), genomrinner Dar Sennaar och förenar sig med Bahr-el-abjad (Hvita floden) vid Kartum. Den har ett mycket klart blåaktigt vatten, bildar en mängd vattenfall samt upptager många, ehuru föga bekanta, floder. Takazze är A:s andra hufvudflod. Den upprinner på berglandet Lasta, genomflyter i sitt öfre lopp en öfver 600 m. djup bergsklyfta med nästan lodräta sidor, nedgår till sumplandet i n. v. och förenar sig under namnet Setit med Atbara. Dessutom må nämnas Marib och Havasch, hvilka i likhet med A:s öfriga floder äro bergsströmmar, vattenfattiga under den torra årstiden, men utomordentligt våldsamma under regntiden. Bland sjöarna i A. är Tsana (se d. o.) den största. I sydliga delen af A. ligger sjön Suai och slutligen Abhebad, omgifven af en utomordentligt fruktbar trakt, oasen Ausa, som årligen af den öfverswämmande sjön täckes af ett lager svart gyttja, liknande Nilens. A. är synnerligen rikt på varma källor.

Klimatet erbjuder stora växlingar. Vid bergskedjornas fot och i de djupa dalarna råder en nästan kväfvande hetta, under det att högslätterna hafva ett behagligt tempereradt klimat. Landet kan därför med afseende på luftstrecket delas i tre regioner: 1) Kolla, som sträcker sig till isotermen för 20°, d. v. s. till omkr. 1,700 m. höjd, med tropisk växtlighet; 2) Voina Dega, den omfångsrikaste zonen, till isotermen för 16°, eller till en höjd af 2,400 m., det odlade landet; 3) Dega, de oftast skoglösa höglanden, som dock alstra spannmål ända till 3.900 m. höjd, eller 7° årsmedeltemp. Regntiden på låglandet varar från april till september, på högslätterna från juli till oktober. Snögränsen ligger 4,600 m. öfver hafvet, men endast några få punkter nå så högt.

Växt- och djurvärlden är synnerligen rik och lika omväxlande som luftstrecket. I dalarna är växtligheten tropisk såväl till arternas mångfald som till individernas utveckling. Ebenholts-, mekkabalsam-, gummi- och papperträd, oliv, juniperus, gurunöt-träd, olika ceder-arter och sykomorer bilda vidsträckta skogar i midtlandet. I fjäll-landet trifvas de europeiska sädesarterna samt durra och sesam; i de lägre trakterna odlas bananer, oranger, granatträd och dadelpalmer. Bomullsbusken, indigo, saffran, sockerrör samt medicinalväxter frodas i mängd i den tropiska värmen. Högtrakterna uppfyllas af den vildt växande kaffebusken, hvars hemland är södra A. (landskapet Kaffa, däraf namnet kaffe). — Djurvärlden i de låga, heta och fuktiga trakterna liknar det öfriga mellersta Afrikas. Där lefva elefanten, noshörningen, flodhästen, vildsvinet och flere slags rofdjur. Hyenan är en verklig landsplåga. Lejonet påträffas i Samhara och sibetkatten i södra delen af landet. Krokodiler och ormar hafva tillhåll i sumptrakterna. Ofantliga hjordar af hornboskap ströfva omkring på de gräsrika högslätterna. De abessiniska hästarna äro förträffliga. Kamelen förekommer endast i Samhara och Adal. Märkvärdig är den s. k. sanga-oxen med sina meterlånga horn. Alla Europas vanliga husdjur trifvas jämväl i A.

A. är särdeles rikt på mineral, men saknar ordnadt bergsbruk. Guld, silfver och järn finnas, äfvensom salt, stenkol och svafvel.

A. har omkr. 3½ mill. inv. Dess befolkning är af mycket blandadt ursprung. Hufvudfolket är agau, af hamitisk ras, som nu nästan öfverallt bilda de lägre folkklasserna. Nära släkt med dem äro kamanterna, i bergen kring Gondar, schoho l. saho s. v. om Massaua m. fl. Äfven de s. k. abessinske judarna, falasja, stå i språkligt afseende nära agau. De påstå sig härstamma från Jerusalem, men utan bevislig grund; dock ha de i äldre tider upptagit åtskilliga judiska element i sin religion. Utom dessa med hvarandra befryndade folk finnas andra stammar i Tigre och Amhara, hvilka tala ett språk af semitiskt ursprung, det s. k. gees. Det är detta folk, som gjort sig till landets herrar och kallas abessinier (i inskränkt mening). Den lifliga förbindelse, som alltid förekommit mellan A. och Syd-Arabien, förklarar denna släktskap. Säkerligen är också i denna folkgrupp hufvudmassan af hamitiskt ursprung, men blandningen med semitiskt blod har varit så stark, att folket antagit semitiskt språk. Abessiniernas brungula hudfärg och fattiga skäggväxt tyda på hamitisk här-

komst, deras skarpt markerade ansiktsdrag på semitisk (se pl. Afrikanska folktyper till art. Afrika). Af rent hamitisk rot äro galla, som bo i landets östra del. Dessutom finnas i A. flera mindre betydande folkstammar samt införda negerslafvar. Dvärgfolk finnas i södra A.

Abessinierna äro koptiska kristna (se Etiopiska kyrkan) med undantag af Samharas och Adals muhammedanska befolkning, omkr. 200,000 judar (falasja) samt det hedniska gallafolket. Deras moraliska tillstånd skildras dock med de mörkaste färger, och till ett verkligt kulturlif hafva de aldrig förmått lyfta sig. Genom missionären Isenbergs bemödanden finnes visserligen bibeln tryckt på amharaspråket, men utom prästerna förstår nästan ingen att läsa. Den abessinska kyrkan har hittills lydt under den koptiske patriarken i Kairo, men 1902 började underhandlingar med denne om utnämnandet af en ''ärkebiskop af Etiopien''. Evangeliska fosterlandsstiftelsen har i A. sedan 1890 upprättat tre stationer. Hvad abessiniernas konst angår, så är i kyrkornas anläggning centralbyggnaden i sin stelaste konsekvens genomförd på bysantinsk grundval, ehuru mycket förvildad i detaljerna. De flesta boningshusen äro små, osnygga halmhyddor. Äfven de abessinska freskobilderna röja ett starkt inflytande från Bysanz, ja man kunde nästan tro, att bysantinska miniaturer legat till grund för abessiniernas bildliga framställningar. Deras musik är ytterligt enkel och höjer sig föga öfver den vanliga negermusiken.

Befolkningens hufvudnäringar äro åkerbruk och boskapsskötsel. Industrien är tämligen obetydlig, ehuru tillräcklig för landets behof, och består hufvudsakligen i tillverkning af bomullsväfnader och filtar af ull och gethår samt i läder- och pergamentberedning. Handeln är föga utvecklad; importen värderades 1900 till 12,5 mill. kr., exporten till 9 mill. kr. Den senare bestod af kaffe, hudar, bomull, guld, myrra, vax, gummi, honing, elfenben m. m. samt går hufvudsakligen öfver dels det italienska Massaua, dels det franska Djibuti och Obock. Som värdemätare nyttjas bomullstyg, saltstycken samt österrikiska Maria-Teresia-thaler. Ett nationellt mynt, ''talari'', värdt omkr. 1,75 kr., har införts af Menelik. Metersystemet börjar blifva gängse.

Historia. A:s gamla sagor erinra om de lifliga förbindelserna med semiterna i äldre tider. Så ansågs den gamla dynastien i Sjoa härstamma från Menelik, en son till Salomo och drottningen af Saba. Säkert är, att sabéerna i Jemen mer än en gång sändt sitt öfverskott af folk öfver till A., och sabeiska var A:s skriftspråk, tills ''etiopiskan'' med kristendomens införande trängde undan detsamma. Kristendomen infördes efter 330 e. Kr. af Frumentius och Ædesius samt spred sig snart öfver hela landet. A. uppnådde sin högsta glans under härskarna i Axum, landets dåvarande hufvudstad, och kunde i 6:e årh. till och med underlägga sig en del af Jemen, som sedan i sju århundraden styrdes af abessiniska vice-konungar. I samma mån som islam inträngde, sjönk likväl deras anseende och makt. Striderna med muhammedanerna frånryckte landet kuststräckorna Samhara och Adal, förstörde dess krafter och gåfvo anledning till hufvudstadens förläggande till Gondar. I 10:e årh. inträffade åtskilliga stridigheter, under hvilka några bekännare af den judiska religionen lyckades bemäktiga sig regeringen, som de bibehöllo till 1268. Landet var nu åter i fara att duka under för islam, då den katolska religionen infördes och gaf anledning till andra stridigheter. I 15:e årh. kom nämligen A. i beröring med Portugal. Detta bragte påfven i Rom på den tanken att vinna A. för den katolska kyrkan. Portugiser och jesuiter fingo nu under senare hälften af 1500-talet stort välde i landet. 1623 antog konungahuset katolska läran, och landet lades under Rom. Befolkningen och det koptiska prästerskapet höllo dock fast vid sin gamla religion, hvilket orsakade långvariga inre slitningar, som icke slutade, förrän de katolske prästerna blifvit utdrifna eller dödade, 1632. Därefter inträdde någon ro; men folkets och prästernas förfall tilltog alltmer, och efter midten af 1700-talet inträdde en ohjälplig förvirring. Konungen (på gees-språket negüs) förmådde ej göra sig åtlydd af ståthållarna (ras) i landskapen. A. sönderföll därför 1831 i flere smärre stater, af hvilka de förnämsta voro Tigre, mellan Takazze och Simen-bergen, området Samhara l. Gondar, som sträcker sig v. om Takazze och Simen-bergen, samt Sjoa, som ligger söder om Amhara, skildt från Galla-landet genom floden Havasch. 1853 förenade en af småfurstarna i A., Dedjodji Kasa, efter fleråriga strider hela landet under sitt välde och lät utropa sig till kejsare (negus negesti) under namn af Teodoros. Efter att i början hafva sökt sitt stöd hos européerna råkade denne snart i tvist med dem, kvarhöll många, särskildt flere engelsmän, såsom fångar och framkallade slutligen ett krig med England, 1868. Detta fälttåg var hufvudsakligen märkligt genom de utomordentliga svårigheter, som naturen lade i vägen, medan folket icke gjorde något till sitt försvar. Teodoros inneslöt sig i bergfästningen Magdala (s. ö. om Gondar) och beröfvade sig själf lifvet, när fästningen eröfrades, apr. 1868. Engelsmännen utrymde därefter landet, lämnande det helt och hållet åt inre förfall och upplösning. Däraf begagnade sig genast egypterna och gallafolken; de förre underlade sig nordöstra delen af Abessinien. Efter engelsmännens aftåg (juni 1868) kämpade de tre mäktigaste furstarna, Kasa, Gobaze och Menelik, om öfverväldet. Den förstnämnde slog och tillfångatog 1871 Gobaze samt lät i jan. 1872 i Axum kröna sig till kejsare af A., hvarvid han antog namnet Johannes. Ehuru han länge hade att kämpa med oroligheter inom eget land, utvecklade han ovanlig kraft mot egypterna och vann såsom kristendomens beskyddare mot muhammedanismen anseende i hela landet. Egypterna, som under Munzinger 1872 eröfrat landskapen Mensa, Bilen, Marea m. fl., blefvo 1875 och 1876 slagna, men fred slöts först 1879. Sedan Johannes 1878 tvingat Menelik i Sjoa och 1880 Ras Adal i Godsjam att erkänna hans öfverherrskap, voro alla forna abessinska provinser förenade under hans spira. Då efter upplösningen af det egyptiska väldet i Sudan Egypten behöfde fri passage genom A. för sina sudanska besättningar, fick A. 1884 tillåtelse att besätta Bogos-landen, som sedan 1872 stått under Egyptens välde, och 1887 eröfrade Menelik i samförstånd med Johannes de s. om Sjoa belägna landskapen Kaffa, Enarea och Gurage samt Harar vid Adenviken. 1885 inträdde förvecklingar med italienarna, som sedan 1882 fattat fast fot vid Röda hafvets västkust. De besatte 1885 Massaua, A:s viktigaste hamn, befäste

detsamma och inlade där en besättning af 3,000 man. Abessinska trupper under Ras Alula angrepo 1887 italienarna och vunno några fördelar, men då italienarna erhållit förstärkningar, måste abessinierna draga sig tillbaka, därtill föranledda af nödvändigheten att försvara sig mot mahdisterna. Johannes stupade i en strid mot dem vid Metamme (1889), och den kraftfulle Menelik ryckte till sig regeringen och tilltvang sig erkännande af de öfrige furstarna samt kröntes 1890 såsom Menelik II. I början hade han understöd af italienarna och afslöt (1889) ett för dem förmånligt gränsfördrag. Men senare ändrades förhållandena, och strider utbröto (1895), hvilka slutade därmed, att Menelik 1 mars 1896 tillfogade italienarna ett förkrossande nederlag vid Adua. Italien tvangs därigenom till fördraget i Addis-Abeba, hvarigenom det erkände A:s fullständiga oberoende och det italienska området inskränktes till en smal kustremsa. Gränsen mot den italienska kolonien reglerades 1900. En följd af kriget blef att Menelik alltmer närmade sig fransmännen och sökte leda sitt lands utrikeshandel öfver det angränsande franska Somali-landet genom den i slutet af 1902 öppnade järnvägen Djibuti—Harar. Med England slöts i maj 1902 en traktat, hvarigenom gränsen mot Sudan fastställdes. Därjämte tillförsäkrade sig England Bahr-el-asraks och Sobats vattentillgångar, för att trygga de stora bevattningsplanerna i Sudan och Egypten, samt rätt att anlägga järnväg öfver abessinskt område. Såsom landets hufvudstad betraktas Addis-Abeba i Sjoa; dock bor negus f. n. i det närbelägna Addis-Alam.

Litt.: Bruce, "Travels to discover the sources of the Nile" (1790, öfv. af Ödmann 1795); Isenberg-Krapf, "Journals detailing their proceedings in the kingdom of Shoa" (1843); Holland-Hozier, "Record of the expedition to Abyssinia" (2 bd, 1870; officiell berättelse om kriget 1868); Stanley, "Coomassie and Magdala" (öfv. 1875); Waldmeier, "Tio år i Abyssinien, 1858—68" (öfv. 1870); Baratieri, "Memorie d'Africa" (1897, fransk öfv. 1899); P. de Lauribar, "Douze ans en Abyssinie" (1898); Gleichen, "With the mission to Menelik" (s. å.); Wylde, "Modern Abyssinia" (1901); Vivian, "Abyssinia" (s. å.); Fumagalli, "Bibliografia etiopica" (1893). J. F. N.

Abessinisk brunn (namnet härledande sig från sådana brunnars användning under engelsmännens fälttåg i Abessinien), äfven Nortons brunn l. Rörbrunn, kallas ett till vattenförande jordlager nedsänkt rör, vanligen af smidesjärn i längder om 3 å 4 m., med gängade muffar och nedtill försedt med en s. k. spets, genomborrad med smärre hål för vattnets insläppande. Röret neddrifves medels en järnhejare, som enklast manövreras genom ett i en trefot upphängdt block. Brunnar af detta slag, med en diameter af 25—75 mm., användas med fördel för uppsamling af smärre kvantiteter grundvatten. Vid undersökning i större skala af grundvattenförhållanden användas däremot nedtill öppna, men för öfrigt täta rörbrunnar, som nedslås med hejare under invändig spolning med tryckvatten genom ett mindre rör, hvarvid de genomträngda lagrens beskaffenhet kan fullständigt undersökas. J. G. R.

Abessivus (af lat. *abesse*, vara borta), en kasus i finskan, som utmärker brist eller saknad af något.

Abeville, vanligen Abbeville (se d. o.).

Abgär (lat. *Abgarus*), namn på flera konungar i Osrhoëniska riket. Enligt den redan hos Eusebius som trovärdig framställda legenden vände sig en af dessa konungar, Abgar V Ukkâmâ ("den svarte"), i bref till Kristus, hvars helande kraft han anropade för en svår sjukdom, och erbjöd honom att invandra till sitt rike. Äfven Kristi skriftliga svar på detta bref och löfte att sända en af sina lärjungar till Abgars rike meddelar Eusebius efter en syrisk urkund i edessinska arkivet. Otillförlitligheten af Abgarslegenden, till hvilken äfven hör, att Abgar erhöll Kristi porträtt, den s. k. *Abgarusbilden*, uppvisas af R. A. Lipsius ("Die edessenische Abgarsage", 1880). J. HDR.

Abgatorium. Se Abctuorium.

Abgeordneter (ty.), deputerad, representant, ombud. — Abgeordnetenhaus l. Das haus der abgeordneten, benämning på representationens andra kammare i Österrike och Preussen.

Abgregatiōn (af lat. *ab*, från, och *grex*, hjord), afsöndring från ett sällskap.

Abguss (ty.), afgjutning.

Ab hinc (lat.), härifrån.

Abho'rrers (eng.), "de som känna afsky", partinamn i England under Karl II:s regering. Den af Shaftesbury ledda oppositionen, hvilken sträfvade att inskränka konungens makt och till förmån för Karl II:s oäkta son, hertigen af Monmouth, från tronföljden utesluta konungens broder, den katolske hertigen af York, sökte 1680 genom en mängd petitioner aftvinga Karl II parlamentets sammankallande. Partiet fick därför namnet petitioners ("petitionärer"), och det absolutistiskt sinnade hofpartiets medlemmar kallades abhorrers, enär de förklarade sig afsky (eng. "abhor") alla försök att öfva påtryckning på den enligt deras mening med gudomlig rätt enväldige konungen. Dessa partinamn ersattes snart med namnen *whigs* och *tories*. V. S—G.

Abib ("axmånad", senare kallad Nisan), första månaden i året enligt judarnas räkning efter exilen, motsvarande ung. april. Före exilen hade israeliterna räknat årets början från hösten dock utan att gifva månaderna ordningsnummer. Under exilen ändrades tidräkningen efter den bland babylonierna rådande seden, så att året kom att börja med våren och månaderna räknades efter ordningstal, början med nisan, det babyloniska namnet på abib. En viss förbindelse med den gamla seden sökte man upprätthålla genom att låta 1 nisan gälla som borgerlig nyårsdag, 1 tisri (okt.) som kyrklig nyårsdag. Sålunda skildes det kyrkliga och det borgerliga året åt. E. S—E.

Abich, Wilhelm Hermann, tysk geolog, f. i Berlin 1806, d. 1886 i Graz, professor vid Dorpats universitet 1842 och ord. medlem af ryska vetenskapsakademien 1853. A. egnade sig först åt undersökningar af de italienska vulkanerna. Sin mesta tid tillbragte han i Kaukasus och är grundläggaren af Kaukasiens geologi.

A'bies, *bot.*, växtsläkte af klassen *Coniferæ* L., underafdelningen *Abietineæ*. Det skiljes från *Picea* genom platta barr och upprätta kottar med affallande fjäll. Hit hör silfvergranen, *A. alba* Mill. (*A. pectinata* DC., *Pinus Picea* Lin.), med åt två sidor nästan kamlikt ordnade, ofvan glänsande gröna, under hvitaktiga barr: kottarna äggrundt aflånga med mycket trubbiga och tilltryckta fjäll. Silfvergranen bildar skogar i mellersta och södra Europas lägre fjälltrakter, där den kan uppnå en höjd af 60 m. och en omkrets af 5,5 m. Af silfvergranen erhålles den balsam, som

i droghandeln kallas Strassburg-terpentin, emedan den förnämligast insamlas i Elsass och utsändes i handeln från Strassburg (se Terpentin). Af en närsläktad art, *A. balsamea* Mill. i norra Amerika (fullt härdig i Sverige), fås kanada-balsam (se d. o.). (G. L—M.)

Abietīneæ, *bot.*, familj inom växtklassen *Coniferæ*, barrträd, omfattar träd eller mera sällan buskar med smala, långsträckta, fyrkantiga eller plattade barr och skildkönade blommor. Hanblommorna hafva många spiralställda ståndare, hvilka ega med flygblåsor försedda frömjölskorn. Honblommorna bestå af spiralställda, till basen i tvenne fjäll klufna fruktblad, hvilka hvartdera täcka två nedåtvända fröämnen. Frukten är kotte. Fröna äro försedda med en falsk (af en del af fruktbladet bildad) vinge. Vid groningen utvecklas flere än två kranssittande hjärtblad. Till Abietineæ, hvilka äro de mest utmärkande karaktärsväxterna för de tempererade zonernas kallare delar, höra bl. a. släktena *Abies*, *Picea*, *Pinus*, *Larix*, *Cedrus*. G. A.

Abietinsyra. Se Terpentin.

Abiga'jil. 1. Den rike Nabåls hustru, om hvilken det i bibeln berättas, att hon genom skänker blidkade den vrede, som Nabals otacksamhet och girighet uppväckt hos konung David. Efter Nabals död tog David henne till hustru (1 Sam. 25 kap.). — 2. En styfsyster till Daniel och moder till Amasa (2 Sam. 17:25, 1 Krön. 2:16). E. S—E.

Abijā, Abijáhu l. Abijám, men detta väl endast felskrifning (''Jah är min fader''). 1. Konung af Juda, Rehabeams son och efterföljare, samtidig med Jerobeam I i Israels rike, med hvilken han förde krig (1 Kon. 15, 2 Krön. 13). — 2. En son af Samuel (1 Sam. 8:2). — 3. En son af Jerobeam I (1 Kon. 14:1). — 4. En af säkthufvudmännen för Eleasars hus, af hvilken den 8:de klassen (''skiftet'') bland de 24 hade namn (1 Krön. 24:10). Till detta ''skifte'' hörde Zakarias, Johannes döparens fader (Luk. 1:5). — 5. En sonson af Benjamin (1 Krön. 7:8). — 6. Namn äfven på kvinnor, bl. a. konung Ahas' gemål, moder till konung Hiskia (2 Krön. 29:1, 2 Kon. 18:2). E. S—E.

Abild, socken i Hallands län, Årstads härad. 6,769 har. 662 inv. (1901). Under egaren af Hjuleberg patronellt pastorat i Göteborgs stift, Halmstads kontrakt.

Abildgaard [-går], gammal dansk, nu utdöd adlig ätt. Tyge A. var drots hos hertig Valdemar af Sönderjylland och hölls 1285—86 jämte denne fången å Söborg slott på Själland. Det var om denna då mäktiga ätt, som drottning Margareta brukade säga, att hon skulle ''skudde abilden'' (skaka apeln).

Abildgaard [-går]. 1. Søren A., norsk tecknare och målare, f. 1718, d. 1791. — 2. Peder Kristian A., den förres son, berömd djurläkare, f. 1740 i Köpenhamn, d. 1801, stiftade Köpenhamns kungl. veterinärskola (1773), vid hvilken han utöfvade en betydelsefull verksamhet såsom lärare och direktör. Utom lärda afhandlingar utgaf han en mängd populära skrifter i veterinärvetenskapen, af hvilka *Den pålitlige häst- och boskapsläkaren* (1770) ännu är mycket använd (öfv. 1785 och senare). — 3. Nikolai Abraham A., den förres broder, dansk konstnär, f. 1742 i Köpenhamn, studerade först vid akademien därstädes och sedermera i Rom 1772—77. Hemkommen, blef han medlem af akademien och professor samt var akademiens direktör åren 1789—91 och från 1801 till sin död, 1809. Som akademichef var han både myndig och mäktig. Han var en grundlärd konstnär, rastlöst verksam, studerade i Rom konstens alla grenar, utförde sedan utom målningar skulpturer, ritningar till möbler och husgeråd i antik stil, sysslade äfven med arkitektur och gaf ritningen till ''Frihetspelaren'' på Vesterbro i Köpenhamn. I hans målningar var lärdomen och böjelsen för rebus-artade, låt vara sinnrikt uttänkta allegorier starkt framträdande. Själsaristokraten betraktade de icke-klassiskt bildade med suverän ringaktning samt vände ytterverlden och det lefvande lifvet ryggen för att ostörd af tidens strömningar och idéer fördjupa sig i filosofiska spekulationer och ge dem uttryck i sin konst. Denna verkar ansträngd och kall, men den hvilar på allvarliga och solida studier och visar stor skicklighet. Af hans målningar finnas *Filoktet*, *Ossian*, *Anakreon*, scener ur *Terentius' lustspel* och ur *Holbergs ''Niels Klim''* m. fl. i konstmuseet i Köpenhamn. Af den omfattande serien fosterländska målningar med historiskt och allegoriskt innehåll, som han på beställning utförde för Kristiansborgs riddarsal, förstördes 7 vid slottets brand 1794, och endast 3 räddades — de förvaras nu på Kronborg. Genom sin strängt skolade stil utöfvade A. ett höjande inflytande på den danska konsten — någon skola bildade han likväl ej. A. var vän och stod i liflig förbindelse med Sergel. Dennes bref till A. finnas i ''Sergelska bref'', utg. af G. Göthe (1900). 3. G—G N.

Abime'lek (''Me'lek är fader''). 1. Konung i Gerar (1 Mos. 20; 21:22 ff; 26). — 2. Konung i Gat (Ps. 34:1 vid förväxling med *Akis*, jfr 1 Sam. 21:10 ff). Möjligen är A. gemensam titel på filisteiska konungar, liksom farao för egyptiska. — 3. Gideons härskklystne och grymme son (Dom. 9). — 4. En präst, son af Abjatar (1 Krön. 18:16, där dock A. väl är skriffel för *Ahimelek*). E. S—E.

Abine'r. Se Abner.

Abingdon [ä'bingdn]. 1. Stad i England. Berkshire, nära Oxford. 6,000 inv. Stor spannmålshandel på London. — 2. Stad i Förenta staterna, Väst-Virginien, på gränsen mot Tennessee. 5,000 inv. I närheten ligger Emory med det af metodisterna 1838 grundade Emory- and Henry-College.

Ab ini'tio (lat.), från början.

Ab intestāto (lat.), *jur.*, utan testamente, d. ä. på grund af lag. Motsatsen: ex testamento, genom testamente. Se Testamente.

Abiogēnesis (af grek. nekande *a*, *bi'os*, lif, och *ge'nesis*, ursprung), lefvande varelsers omedelbara uppkomst ur liflösa kroppar. Se Uralstring.

Abiologī (af grek. nekande *a*, *bi'os*, lif, och *lo'gos*, tal), detsamma som anorganologi (se d. o.).

Abipōner, argentinsk indianstam, som i äldre tider bodde vid La Plata och där förde ständiga krig med spanjorerna, men som 1824 flyttades till kolonien Sauce i prov. Santa Fé, där dess medlemmar, omkr. 800, idka jordbruk.

Abisalom. Se Absalom.

d'Abisbal, spansk general. Se O'Donnell.

Abiturie'nt (lat. *abitūrus*, af *abīre*, afgå), lärjunge, som är färdig att lämna ett läroverk. — Abiturient-examen, afgångsexamen, mogenhetsprofning.

Abjatār (''öfverflödets fader''), son af öfversteprästen Ahimélek, den ende af prästerna i Nob, som

undkom Sauls blodbad och sedan höll sig troget till David (1 Sam. 22:20 ff.; 23:6 ff.; 30:7; 2 Sam. 15:24 m. fl.). "Ahimélek, son af Abjatar" i 2 Sam. 8: st. f. "Abjatar, son af Ahimélek" i 2 Sam. 8:17 m. fl., och "Abjatar" i st. f. "Ahimélek" i Mark. 2:26 bero på felskrifning. E. S—E.

Abjuratiön (af lat. *ab*, af, och *jurāre*, svärja), afsvärjande, edligt förnekande.

abl., förkortning för ablativ.

Ablaktēra (af lat. *ab*, af, och *lac*, mjölk), afhålla från modersmjölken, afvänja barn från modersbröstet; *trädg.*, afsuga, sugympa (se Förädling). Subst.: Ablaktēring.

Abla'st (af grek. nekande *a* och *blasto's*, knopp), *bot.*, ett organs fullständiga försvinnande i motsats mot abort, där ett anlag till organet ännu kan påvisas; betraktade från fylogenetisk ståndpunkt äro båda företeelserna endast graduellt, ej väsentligt olika. G. L—M.

Ablatiön (lat. *ablātio*, bortförande), *geol.*, den smältning, som försiggår på glaciärernas yta. A. G. N.

Ablations-teori (lat. *ablātio*, bortförande), *jur.*, den teori, enligt hvilken till begreppet stöld hör, icke endast att tjufven skall hafva berört någon en annan person tillhörig sak i afsikt att tillegna sig densamma, utan äfven flyttat den från det ställe, där den förut fanns, till något annat ställe, där han kan förfoga öfver den så, som vore den hans egendom. Angående den motsatta åsikten se Kontrektations-teori.

Ablativ (lat. *ablativus*, som utmärker fråntagande), en kasus i nominas deklination, fullständigt utvecklad blott i zend och latin. I sin ursprungliga betydelse betecknar ablativen det, hvarifrån något skiljes. Till ablativen ha därjämte i latinet öfverflyttats de funktioner, som ursprungligen tillhörde lokativen och instrumentalis. Jfr Kasus.

Ablaut (ty.), *språkv.*, afljud.

Ablefari (af grek. nekande *a* och *ble'faron*, ögonlock), saknad af ögonlock, fullständigt eller delvis. Ablefari, vare sig medfödd eller uppkommen genom yttre våld, kan häfvas endast genom plastisk operation.

Ablegāt (af lat. *legāre*, afsända), sändebud, i synnerhet påfvens sändebud vid utomordentliga tillfällen; magnatombud vid den ungerska riksdagen.

Ablesi'mov, Aleksandr Onisimovitj, rysk författare, f. 1742, tjänade sig i hären upp till kapten, öfvergick därefter till polisen och dog i Moskva 1783 i största fattigdom. Hans plats i den ryska litteraturens historia beror på operetten (vi skulle säga vådevillen) *Melnik, koldun, obmanstjik i svat* (Mjölnaren som trollkarl, bedragare och böneman), uppf. 1779 i Moskva och därefter flere gånger tryckt (senast i Moskva 1890), märklig genom sitt ryskt nationella folkliga innehåll under en tid, som annars fullkomligt behärskades af den franska pseudo-klassiciteten. Stycket följdes af en hel rad efterhärmningar (bl. a. Knjaźnins "Sbitenstjik"). LLL.

Ablue'ntia (lat., af *ablu'ere*, aftvätta), rensande, afförande medel.

Abluēra (lat. *ablu'ere*), aftvätta, skölja.

Ablutiön (af lat. *ablu'ere*, aftvätta), tvagning. Hos romarna: tvagning före offringen. I katolska kyrkan: kalkens sköljning med vin efter nattvarden. (Vid samma tillfälle tvår prästen sina fingrar med vin och vatten, hvilket kallas purifikation.) J. HDR.

Abne'r l. Abinä'r ("Min fader är *Ner*"), Sauls syskonbarn och härförare (1 Sam. 14:50 f.). Gjorde efter denne konungs död hans son Isbóset till konung öfver hela Israel med undantag af Juda stam, som hyllade David. A. råkade dock i oenighet med Isbóset och öfvergick till Davids parti. Han blef sedermera ett offer för Davids härförare Joabs hämnd, emedan han i en strid nedlagt denne broder (2 Sam. 2 f.). E. S—E.

Abne't. Se Abaned.

Abnorm (af lat. *ab*, från, och *norma*, regel), afvikande från det lagbundna; oregelbunden; onaturlig, sjuklig, missbildad.

Abnormitēt (jfr Abnorm), afvikelse från det lagbundna, naturliga; oregelbundenhet.

Abnorm-skola, läroanstalt för abnorma barn; särskildt benämning på institut för döfstummas eller blindas undervisning samt på idiotanstalter. Se Blindundervisning, Döfstum-undervisning och Idiotanstalt.

Abo l. Ibu, stad i Afrika, på Beninkusten, strax ofvanför floden Nigers delta. 8,000 inv. Dref fordom stor slafhandel; har numera betydlig utförsel af palmolja.

A'boa, latinska namnet på Åbo.

Abodriter. Se Obotriter.

Abolēra (lat. *abolēre*), afskaffa, upphäfva, tillintetgöra.

Abolitiön (lat. *aboli'tio*), *jur.*, afskaffande, upphäfvande. — Abolitionsbref, skrift, hvarigenom någon frikallas från straff; benådningsbref.

Abolitioni'ster (jfr Abolera), personer, som yrka på, kämpa för afskaffandet af ett bestående missförhållande i lag eller sed. Ursprungligen betecknades därmed i Nord-Amerikas Förenta stater de, som ifrade för slafveriets afskaffande. Denna rörelse utgick från kväkarna, och redan före frihetskrigets slut hade, särskildt i Pennsylvanien, åtskilliga sällskap bildats med detta mål. Vid den stora kompromiss, hvarigenom unionsförfattningen kom till stånd (1787—89), kunde emellertid slafveriets bekämpare ej genomdrifva mer, än att slafhandelns obestridda fortvaro begränsades till 1808, från hvilket år den sedermera genom kongressbeslut formligen förbjöds, samt att slafveriet afskaffades i Nordvästterritoriet (norr om floden Ohio). En petition från pennsylvaniska abolitionssällskapet, hvars president var Benj. Franklin, inlämnades 1790 till kongressen, men föranledde där endast den förklaringen, att kongressen ej egde befogenhet att befatta sig med slafveriet inom de särskilda staterna. Man väntade på den tiden allmänt, att slafveriet småningom af sig själf skulle försvinna, men i stället fick det efter Whitneys uppfinning af bomullsrensningsmaskinen och bomullsodlingens därpå följande storartade uppsving allt större utbredning och ekonomisk betydelse i sydstaterna samt började där betraktas som en för samhällets bestånd nödvändig institution. Genom Missouri-kompromissen (1820) förbjöds det i de delar af Louisiana-området, som lågo norr om 36° 30′. — Ny fart fick abolitionströrelsen, då W. L. Garrison 1831 grundade veckoskriften "The liberator", och i de nordliga staterna började en ytterst häftig agitation mot slafveriet. 1833 hölls i Filadelfia den första stora abolitionistkongressen, ur hvilken framgick Amerikanska antislafverisällskapet. Utom genom agitation i tal och skrift — hvarvid Garrison, Channing, Wendell Phillipps och Th.

Parker voro verksammast — sökte sällskapet nå sitt mål genom en mängd petitioner till kongressen, där J. Q. Adams förde dess talan. Häftigast blef striden, sedan en strängare lag om förrymda slafvars utlämning antagits 1850 och Missouri-kompromissen upphäfts genom Kansas-Nebraska-act 1854. Mest spridning och störst inflytande af denna tids abolitionist-litteratur fick Harriet Beecher Stowes roman "Onkel Toms stuga" (1852). Abolitionisterna uppträdde nu som ett särskildt politiskt parti, med slafvarnas befrielse som uteslutande mål, äfven om unionen därvid skulle upplösas. Därigenom skilde de sig från Lincoln, Seward och det 1856 bildade republikanska partiets moderata element, hvilka önskade unionens bibehållande och slafvrågans lösning på strängt laglig väg. Sedan Lincolns val till president (1860) förmått sydstaterna att utgå ur unionen och bragt inbördeskriget till utbrott, löstes slafvrågan genom detta stora krig (1861—65). Abolitionisterna, som under kriget med otålighet sett Lincolns försiktiga politik, upphörde efter dess slut att utgöra ett politiskt parti. Litt.: Rhodes, "History of the United States from ... 1850", d. 1—2 (1893), "W. L. Garrison, the story of his life, told by his children" (1894), och Cec. Bååth-Holmbergs ytterligt abolitionistvänliga, populära skildring "Kampen för och mot negerslafveriet" (1896). Jfr Nord-Amerikas Förenta stater. V. S—G.

Abomāsus l. Abomasum (lat.), *anat.*, löpmage. Se Idisslare.

Abomē l. Abomī, hufvudstad i det ena af de två vasallriken (Abome och Allada), hvari fransmännen efter sin eröfring af Dahome 1892 delat detta rike. A. var förr Dahomes hufvudstad; nu residerar där en fransk gesant. A. ligger 120 km. från Guineakusten, på en stor vattenlös slätt. Där förekommo förr stora människooffer. Staden anses ega omkr. 30,000 inv.

Abomī. Se Abome.

Abominābel (af lat. *abomināri*, afsky), afskyvärd.

Abo'ngo, Obongo l. Babongo, ett litet afrikanskt folk, som Du Chailly påträffade vid öfre Ngunie, på 2° s. br. Det tillhör de s. k. dvärgfolken samt har ljust smutsgul hudfärg och en medellängd af (enl. Lenz) $1,_{32}$—$1,_{42}$ m. J. F. N.

Abonnema'ng (jfr Abonnera), fr. *abonnement*, beställning, betalning på förhand. Jfr Prenumerera och Subskribera.

Abonne'nt (jfr Abonnera), en, som på förhand betingat sig eller betalt något.

Abonnēra (fr. *abonner*, af *bon*, lat. *bonus*, god; jfr ty. *gut sagen*, sv. gå i *god* för), på förhand betinga sig eller betala, t. ex. en plats på teatern.

Aborāl (af lat. *ab*, från, och *os*, mun), från munnen (vänd).

Abordābel (af fr. *aborder*, närma sig till), tillgänglig.

Ab orīgine (lat.), från början.

Aborīgines (lat., af *origo*, ursprung), ur-invånare. Särskildt har detta namn gifvits åt ett i romerska sägner omnämndt urfolk vid foten af Apenninerna. Den nyare vetenskapen betviflar likväl dettas tillvaro. Jfr Autoktoner.

Aborras. Se Chabur.

Aborre. Se Abborre.

Abo'rt (lat. *abortus*, af *aboriri*, förgås). 1. *Bot.* Uteblifvandet af vissa organs utbildning hos en växt, t. ex. af ståndarna i en blomma, som då till följd af abort blir enkönad, honblomma. Jfr Ablast. — 2. *Med.* Missfall, d. v. s. sådant fall af för tidig börd, att fostret ej kan lefva utom moderlifvet. Se vidare Missfall. I brottslig afsikt framkallad, är aborten fosterfördrifning (se d. o.). (J. E. J—N.)

Abortēra (se Abort), framföda för tidigt; (föga brukl.) framkalla missfall; ej sätta frukt (om växter).

Abortīv (se Abort), som härleder sig af för tidig börd; fosterfördrifvande.

Abortivform (jfr Abort) af en sjukdom, t. ex. tyfoidfeber, kännetecknas däraf att sjukdomen efter de första symtomen, som kunna vara ganska häftiga, ej vidare utvecklar sig, utan hastigt öfvergår till hälsa. J. E. J—N.

Abortīvkur (se Abort), en kraftkur som afser att kväfva en sjukdom redan i dess början.

Abortīvmedel (se Abort), fosterfördrifvande medel.

Abouchouchou [-ʃoʃō], ett slags groft ylletyg, som i stor mängd förfärdigas i södra Frankrike samt öfver Marseille försändes till Levanten.

About [abō], Edmond François Valentin, fransk romanförfattare och tidningsman, f. 1828 i Lothringen, idkade 1851—53 arkeologiska studier i Aten och skildrade på ett allt annat än smickrande sätt det nygrekiska samhället i sin bok *La Grèce contemporaine* (1855), där hans lifliga, klara stil och öfverflödande franska esprit redan gjorde sig gällande. S. å. väckte han en viss uppståndelse med sin första roman, *Tolla*, och gjorde lycka som konstkritiker. Hans intagande noveller *Les mariages de Paris* (1856; "Parisiska äktenskap", 1857) i "Moniteurs" följetong efterföljdes af de underhållande och mycket bra byggda romanerna *Le roi des montagnes* (med nygrekiskt ämne, 1856; "Skogarnes konung", 1872), *Germaine* (1857; sv. öfvers. 1858), *Madelon* (1863; hans bästa roman) m. fl. Efter en resa till Italien riktade han i sin skrift *La question romaine* (1858; "Påfven och kyrkostaten", 1859) mot påfvedömet ett angrepp, som genljöd vida omkring och fullföljdes genom hans veckokrönikor i "Opinion nationale" under den harmlösa titeln *Lettres d'un bon jeune homme à sa cousine Madeleine*. Med sina dramatiska försök hade A. ingen framgång, och hans skådespel *Gaëtana* framkallade 1862 på Odéon-teatern ett oerhördt larm, anstiftadt af hans litterära, politiska och religiösa motståndare. A. var väl sedd vid Napoleon III:s hof. Efter fransk-tyska krigets utbrott följde han med Mac Mahons afdelning till Elsass och skref krigskorrespondenser till "Soir". Efter kejsardömets fall slöt A. sig öppet till republiken, stödde Thiers' politik och uppsatte, jämte F. Sarcey o. a., den moderat-republikanska tidningen "XIX:e Siècle", i hvilken han skarpt angrep de klerikala och monarkiska partierna. Bland hans skrifter märkas vidare några i populär nationalekonomi samt den af Franska akad. prisbelönta *Roman d'un brave homme* (1880), en protest mot Zolas naturalism. A. invaldes 1884 i Franska akad. och dog 1885 i Paris. E. F—T.

Ab ovo (lat.), "från ägget", d. ä. från början. — Ab ovo ad mala, "från ägget till äpplena", d. ä. från början till slut, hvilket uttryck har afseende på de romerska måltiderna, som började med ägg och slutade med frukt. — Ab ovo Ledæ incipere, "börja med Ledas ägg", d. ä. gå alltför grundligt och omständligt till väga. (Detta uttryck är hämtadt från Horatius, som prisar Homerus, därför att denne

it sin Iliad börja midt i handlingen utan att gå tilbaka till fabeln om Ledas dotter Helenas underbara födelse ur ett ägg.)

A. Br., i naturvetenskapliga namn förkortning för botanisten Alexander Braun.

Abrabanel. Se Abravanel.

Abrachia (lat., af grek. nekande *a* och *brachi'on*, arm), armlöshet. Jfr Missbildning.

Abrahām, urspr. Abrām, israelitiska folkets fäderfader. Enligt den välkända bibliska berättelsen (1 Mos. 12—25) flyttade han med sin hustru Sara och brorson Lot från sitt hemland, Mesopotamien, till Kanaan. Drifven af en hungersnöd, utsträckte han sina vandringar ända till Nedre Egypten, men återvände dock till Kanaan, där han dog. Om hans ungdomstid vet bibeln icke mycket att förtälja, men skildrar hans senare lif med stor utförlighet och framställer honom såsom en tapper, gästfri, människovänlig och fridsälskande man, som städse dyrkade en enda Gud, Jahve, midt ibland de afgudadyrkande kanaaniterna och införde omskärelsen såsom religiöst bruk bland sina barn och sitt tjänstefolk. Enligt den bibliska uppfattningen hade Gud uttagit honom från hans naturliga stam- och familjeförhållanden och ställt honom under sin omedelbara ledning. Därigenom hade äfven grunden blifvit lagd till det förbund Gud ingick med A. och hans ättlingar, judarna. — Genom sin son Isak blef A. israeliternas stamfader. Det arabiska folket vill leda sitt ursprung från hans andre son, Ismael, född af tjänstekvinnan Hagar. — Berättelserna om Abraham, som tillhöra de vanliga pentateuk-källorna, Jahvisten, Elohisten och Prästkodex, kunna icke göra anspråk på historisk trovärdighet i sträng mening, då de nedskrifvits flera århundraden efter hans tid. Likväl har det icke lyckats att förvandla honom eller de öfriga patriarkgestalterna till mytiska figurer (Goldziher, Stucken, Winckler). Någon större sannolikhet ligger i det antagandet, att A., såsom Isak, Israel m. fl., är en personifikation af en hel stam. E. S—E.

Abraham a Sancta Clara, klosternamnet på augustin-munken Ulrik Megerle, f. 1644 i Messkirch, Baden, d. 1709 i Wien, dit han af Leopold I blifvit kallad som hofpredikant. Han är mest ryktbar för sina egendomligt fantastiska predikningar, i hvilka han med allvar och kraft, ofta med grofkorniga och kvicka infall, ordlekar och bilder i ett stundom till råhet gränsande språk gisslade mänskliga dårskaper och förvillelser. Han var en verklig folktalare och åtnjöt stort anseende bland sina samtida. Schiller anses hafva tagit hans framställningssätt till mönster för kapucin-munkens s. k. predikan i "Wallensteins lager". En upplaga af hans samlade skrifter (21 bd) utkom i Passau och Lindau 1835—54 (2:a uppl. 1856—67). Se Sexto, "Abraham a Sancta Clara" (Sigm. 1896). J. HDR.

Abraham Brodersson, danskt riksråd, af en halländsk frälsesätt, som förde ett tjurhufvud i sitt vapen, var af drottning Margareta mycket använd i offentliga värf. Han var en af hennes befälhafvare i striden mot konung Albrekt och hufvudmannen vid försöket att (1403) rycka Gottland från Tyska orden. A. fick den ena förläningen efter den andra — äfven i Sverige, där han en tid var ståthållare på det viktiga Kalmar slott — och slutligen innehade han åtta slott med underliggande län. Största delen af dessa förläningar fick han likväl mindre som ynnestbevis än som säkerheter för lån, hvilka han försträckt drottningen. Medgång och rikedom gjorde honom öfvermodig. A. var tillika beryktad för sin sedelöshet, och denna drog honom i fördärfvet. Ett stillestånd, som danskarna under den holsteinska fejden ingått med det af dem belägrade Sönderborg, kränktes af honom, såsom en senare berättelse uppgifver, därigenom att han våldtog en af fiendernas döttrar. För detta brott blef han lagligen dömd och afrättad 27 aug. 1410. — Åtskilliga författares berättelser om ett ömt förhållande mellan A. och drottning Margareta torde sakna grund, helst som man funnit, att ett bland de såsom viktigast åberopade bevisen hvilar på ett misstag. Drottningen påstås nämligen hafva stiftat gemensamma själamässor för sig och A. Men själamässorna gällde honom ensam och hade, såsom institutsebrefven visa, sin grund i en formlig öfverenskommelse mellan A. och drottningen, hvilken därigenom skulle gifva ett slags ersättning för A:s efterskänkta fordringar. J. TH. W.

Abrahamiter, medlemmarna af en deistisk sekt i Böhmen, hvilken i förlitande på kejsar Josef II:s toleransedikt öppet framträdde 1782. De påstodo, att de bekände sig till den religion, som Abraham hade före omskärelsen, och att de därför voro hans rätta barn. Abrahamiterna ville ej vara judar och ej heller kristna. Af bibeln gillade de endast läran om *en* Gud samt de tio buden och Fader vår. Sekten undertrycktes inom kort. J. HDR.

Abrahamsbuske. Se Agnus castus.

Abrahamsfrön. Se Vitex Agnus castus.

Abrahamson, Verner Hans Frederik, dansk författare, f. 1744 i staden Slesvig, d. 1812, blef kapten i artilleriet, men tog 1787 afsked som officer och 1810 som lärare vid kadett-akademien. Ehuru han i barndomen talade endast tyska, var han en af de förste och skarpaste motståndarna till tyskheten i Danmark. Han var både skald (kvicka sällskapssånger) och flitig medarbetare i tidskrifter för språkliga och litterära ämnen. 1793—98 var han medutgifvare af den nya psalmboken och senare af samlingen "Udvalgte danske viser fra middelalderen" (1812—14). Biogr. af Molbech 1851. Se vidare (dansk) Hist. ark. 1886—87. E. EBG.

Abrahamson. 1. August A., köpman, mecenat, föddes i Karlskrona 29 dec. 1817 och tillhörde en släkt, som bland sina medlemmar räknat flere konstnärer. Hans farfar var en framstående preussisk medaljgravör och stämpelskärare, hans brorsdöttrar i England (Montalba) hafva egnat sig åt de sköna konsterna. A. kom obemedlad till Göteborg och grundlade där 1840 egen affär, i hvilken han vann en betydlig förmögenhet. Öfverlämnande affären i fränders händer, inköpte han 1868 det gamla herresätet Nääs, som han gjorde världsberömdt genom det af honom där upprättade slöjdseminariet. Han blef 1882 ledamot och 1892 hedersled. af Landtbruksakademien. Död på Nääs 6 maj 1898. I sitt testamente föreskref han att den af honom grundade läroanstalten jämte hela egendomen Nääs och 380,000 kronor skulle under namnet "August Abrahamsons stiftelse" öfverlämnas till svenska staten. Se vidare Nääs.

2. Eufrosyne A., den förres hustru, född Leman, sångerska, f. i Stockholm 1836. Sedan hon 1852—55 i Stockholm gjort sina första studier under Jul. Günthers ledning, debuterade hon 1855

å k. teatern såsom *Pamina* i "Trollflöjten". För att ytterligare utbilda sig begaf hon sig kort därefter till Paris, där hennes musikaliska uppfostran fulländades i Duprez' artistiska hem. 1858 fick hon anställning vid Oriente-teatern i Madrid och gjorde där furore såsom *Elvira* i "Ernani". 1859 uppträdde hon med stor framgång på italienska operan i Wien, men lämnade där den offentliga konstnärsbanan och gifte sig s. å. Död 1869. I Göteborg delade hon sin tid mellan välgörenheten och konsten och uppträdde där, liksom stundom i Stockholm, på konserter. 2. A. L.

Abrahamsson, Petter, rättslärd, f. 29 juli 1668 i Stockholm, d. därstädes 20 apr. 1741. Efter studier i Upsala utnämndes A. redan 1693 till häradshöfding i Erlinghundra, Håbo, Sollentuna m. fl. härad i Uppland. Ett år därefter blef han åtalad för femtio verkliga eller förmenta fel mot lag och process m. m. samt dömd tjänsten förlustig. Det heter i domen, att han icke velat felen vidkännas, utan enständigt påstått mesta delen vara rätt samt "med ifver och oanständiga ord" bestridt själfva lagens och k. förordningarnas rätta förstånd och mening. A. hade, för att fylla lagstiftningens luckor, tillåtit sig att ganska godtyckligt fälla dom, i det han tillgripit analogier, där ingen lag fanns, och väl äfven tolkat lag, som fanns, något fritt. Emellertid säges det uttryckligen, att ingen våld, arg list eller passion kunde läggas honom till last. Sin ledighet använde han till grundliga juridiska studier och utgaf 1702 sina mycket eftersökta upplagor af *Lands och Stadslagarne* med anmärkningar (utg. på tyska 1709). Därefter företog han en studieresa till Tyskland och återfick efter hemkomsten domsaga, tio år efter afsättningen. Emellertid arbetade han på en ny utvidgad kommentar af landslagen; då häradshöfdingarna enligt en bestämmelse af Karl XII, som likväl efter dennes död återtogs, skulle blifva bisittare åt lagmännen, tog han afsked och egnade sig helt och hållet åt sitt verk *Landslagen med anmärkningar*, som utkom 1726 och som gjort hans namn till ett af de främsta i den svenska lagfarenheten. Under hvarje lagrum anföras här de lagbud och den praxis, som supplerar eller ändrar detsamma. Egentligen afsedt såsom hjälpreda åt domarna, har arbetet, efter införandet af 1734 års lag, för rättshistorikern blifvit en oskattbar ledtråd genom den labyrint af stadgar och förordningar, hvari Sveriges rättsförfattning före lagreformen till stor del är att söka, och af särskildt värde därför att det angifver i hvad mån den gamla rätten ansågs ega laga kraft, då den stod i begrepp att vika. A. blef efter utgifvandet af detta verk adlad och sattes därigenom i tillfälle att i rikets första stånd deltaga i granskningen af det nya lagförslaget vid riksdagarna 1731 och 1734, efter att långt tidigare hafva varit i fråga att insättas i lagkommissionen. A., som påyrkat förbättringar i domstolsväsendet (genom indragning af lagmans- och kämnärsrätter, fördubbling af hofrätternas antal och upptagande af en eller två lagfarna bisittare i häradsrätterna), deltog i riksdagsarbetet med stor ifver och reformvänlighet, kämpande för det allmännas rätt gentemot särskilda stånds eller enskildas intressen. Härigenom stötte han sig på många håll; hos prästerna dessutom genom sina uttalanden mot allt samvetstvång, då det gällde åtgärder mot tidens pietism. Vid granskningen af de nya lagförslagen var han ifrig för mera humana strafflagsbestämmelser, att intet i lagen måtte komma att strida mot den naturliga billigheten, att icke den naturliga friheten blefve af prejudicier och utan trängande orsak inskränkt samt att straffen måtte noga lämpas efter den skada brotten medfört. Därjämte föreslog han förbättringar i processen samt att ekonomi och polititadganden skulle införas i lagboken. Men just mängden af hans ändringsförslag torde skadat hans afsikter, och hans granskning, som röjde stor kritisk skärpa, utomordentlig sakkunskap och vidsträckta framtidsvyer, utöfvade jämförelsevis föga inflytande på resultatet. Många hans åsikter hafva emellertid senare kommit till sin rätt. Hans sista uppträdande vid riksdagen var till förmån för hattarnas krigspolitik (mars 1741). Jfr J. A. Posse, "Bidrag till svenska lagstiftningens historia" (1850), P. A. Östergren, "Till historien om 1734 års lagreform" (I, II, 1902), äfvensom "Lagcommissionens förslag till Sveriges rikes lag af år 1734; jemte de vid samma förslag gjorde anmärkningar" m. m. (1841). P. A. Ö.

Abrahamstrup, den forna benämningen på det å Själland belägna slottet Jægerspriis.

Abrahamus Andreæ Angermannus, den fjärde i ordningen af Sveriges lutherska ärkebiskopar, en genom sina kunskaper, sin bildning och sina åsikters renhet och fasthet högst utmärkt personlighet. Han föddes omkr. 1540 i Ångermanland. Som ung skolrektor i Stockholm var han en af de ifrigaste motståndarna till Johan III:s liturgi, hvarför han var föremål för konungens ovilja. För att öfvervinna hans motstånd sökte Johan till en början aflägsna honom från Stockholm och erbjöd honom i denna afsikt en professur i Upsala. Då A. vägrade mottaga detta anbud, förflyttades han till en anspråkslös predikantbefattning i Öregrund. Men då A. äfven härifrån ifrigt bekämpade liturgien, insattes han som kyrkoherde i Saltvik på Åland, hvarest han ansågs blifva utestängd från allt inflytande på präster och teologer. Då icke heller detta hade åsyftad verkan, lät konungen föra honom i fängsligt förvar till Åbo. Befriad ur sitt fängelse genom Pontus de la Gardies medverkan, fann A. en tillfällig uppehållsort hos hertig Karl, men begaf sig inom kort till Tyskland (1582), försedd med anbefallningsbref från hertigen till dennes syster, hertiginnan Elisabet af Mecklenburg. Under en elfvaårig landsflykt i Tyskland uppträdde A. genom flere hemsända skrifter såsom den främste kämpen mot liturgien och understöddes därutinnan på det verksammaste af hertig Karl. På dennes bekostnad besökte han universiteten i Leipzig, Wittenberg, Helmstedt samt Frankfurt an der Oder och skaffade sig från de där varande teologiska fakulteterna utlåtanden om liturgien, hvilka han därefter sände till hertigen, som sörjde för deras vidare offentliggörande i landet. A. var emellertid i trots af allt detta icke synnerligen älskad af hertig Karl, och det synes, som om den senare gärna velat undvika att hafva honom i sin omedelbara närhet. Hertigen var ej heller alldeles med om att A. upphöjdes till ärkebiskop, till hvilken förtroendepost han såsom renlärighetens trognaste försvarare nästan enhälligt utsågs af det vid Upsala möte 1593 församlade prästerskapet. Ännu mindre var naturligtvis den påfviskt sinnade konung Sigismund hågad att erkänna den nyvalde, oböjligt protestantiske ärkebiskopen, och först efter en envis vägran lät han förmå sig att bekräfta hans val. Hertigens missnöje med A. kom

ill egentligt utbrott efter en allmän visitation, som A. på hertigens befallning företagit 1596. Den alltför stora myndighet och hänsynslösa stränghet han därunder lade i dagen framkallade en häftig ovilja hos hertigen, och han kunde aldrig glömma denna visitationsresa, "mäster Abrahams tragoedia", såsom han kallade den. Hertigens ovilja fick ökad näring genom den kraftfulle ärkebiskopens bestämda uppträdande i flere andra kyrkorättsliga frågor, såsom när han återgaf ämbetet åt ett par präster, som hertigen hade låtit afsätta. När därtill kom, att A., som visade sig lika litet benägen att i statens angelägenheter blindt följa hertigen som denne att utan vidare följa ärkebiskopen i kyrkans, i flere bref försäkrat konung Sigismund om sin trohet och klagat öfver hertigens själfrådighet, förlorade slutligen hertig Karl tålamodet. Vid riksdagen i Upsala 1598 utfor hertigen i de skarpaste beskyllningar mot A., och redan i slutet af samma år lät han fängsla honom och ställde honom till rätta inför en andlig domstol, som dock ej ansåg honom skyldig till de förbrytelser, för hvilka han anklagats. Hertigen lade då beslag på hans inkomster samt förklarade sig vilja åtala honom vid en riksdag "såsom den där stått efter hertigens argaste". Detta skedde ock vid riksdagen i Jönköping 1599. Trots de närvarande biskoparnas och öfrige prästers vägran att förklara A. brottslig dömdes han sitt ämbete förlustig, insattes i fängsligt förvar på Stegeborg, fördes sedan, efter någon tids frihet, till Örebro och därefter till Gripsholm, där han, utan att dock, såsom vanligen påståtts, röna någon omänsklig behandling, vistades i fängelse till sin död, i oktober 1607, och begrofs på hertigens befallning i Kernbo kyrka. Hans stiftsprästers kärlek öfvergaf honom ej i olyckan. De gjorde flere gånger sammanskott till hans underhåll. Han betraktades af dem såsom en martyr för den rena evangeliska läran, hvilken han ock ända till sitt lifs slut förblef obrottsligt trogen. Se E. M. Fant, "Diss. de vita Abr. Andr. Ang." (1802), och O. Holmström, "Ärkebiskop Abrahams räfst" (I—II, bilaga till Kyrkohistorisk årsskrift 1901—02). J. H. B. (J. HDR.)

Abrakadābra, en magisk formel, troligen af persiskt ursprung. Amuletter, på hvilka detta mystiska ord var i triangelform uppskrifvet, buros fordom såsom skyddsmedel mot feber. Nu är ordet liktydigt med osammanhängande, meningslöst pladder.

A B R A K A D A B R A
A B R A K A D A B R
A B R A K A D A B
A B R A K A D A
A B R A K A D
A B R A K A
A B R A K
A B R A
A B R
A B
A

Abram. Se Abraham.

Abramido'psis Leuckartii, *zool.* Se Mört.

A'bramis, Braxen-släktet, *zool.*, en afdelning af Cyprinidernas (karp-fiskarnas) familj (jfr Cyprinider). Det utmärker sig genom sin långa (anal)fena, hvilken har minst dubbelt så många strålar som ryggfenan; buk-kanten är skarp endast bakom bukfenorna. Genom dessa båda karaktärer skiljes braxensläktet lätt från alla våra andra karp-fiskar. Detta släkte är utbredt öfver Europa, norr om Alperna, samt närgränsande delar af Asien äfvensom öfver Nord-Amerika och är i Skandinavien representeradt af fyra särskilda arter, nämligen braxen, fliran, vimban och björknan. F. A. S.

Abranchiāta, lat. (af grek. nekande *a* och *bra'nchion*, gäl), *zool.*, gällösa (maskar och snäckor).

Abra'ntes, befäst stad i Portugal, prov. Estremadura, n. ö. om Lissabon, vid Tajo, där floden blir segelbar. 7,000 inv. (1902). Har många kyrkor, bland hvilka den präktiga S. Vicente. Liflig handel på Lissabon. — Franske generalen Junot gjorde därifrån 1807 ett djärft och lyckligt angrepp mot Lissabon, hvarför han af Napoleon fick titel hertig af Abrantes.

Abrantès [abrätä'ss], Andoche Junot d'A. och Laure Junot d'A. Se Junot.

Abrányi [åbranji], Kornel, ungersk politiker och publicist, f. 1849, en af oppositionspartiets stödjepelare såsom ledamot af riksdagen och redaktör af tidningen "Pesti Napló". Han har författat lustspel och i romaner behandlat äktenskapsfrågan. — Hans broder Emil A., f. 1850, är äfvenledes medlem af ungerska riksdagen och en bemärkt politisk skald.

Abrasiōn (af lat. *abrādere*, bortskrapa), *geol.*, den afnötning eller "afhyfling" af ett fastlands yta, som eger rum, när hafvet långsamt inkräktar på landet, och vanligen resulterar i en mer eller mindre jämn yta, abrasionsyta. A. G. N.

Abrastōl, *farm.* Se Asaprol.

Abravanel (Abarbanel, Abrabanel), Don Isaac ben Jehudah, lärd jude af förnäm släkt, f. 1437 i Lissabon. Delande sin tid mellan statsangelägenheter och teologiska studier, innehade han länge ett hofämbete hos Alfons V i Portugal. I onåd hos efterträdaren, flydde han till Spanien, där han blef finansminister hos Ferdinand den katolske. Vid judarnas fördrifning ur Spanien 1492 begaf han sig då först till Neapel och flackade sedan omkring. Död 1508 i Venezia. Bland hans många värdefulla skrifter må nämnas exegeser till pentateuken och Daniels bok samt kommentarier till talmud och Maimonides äfvensom undersökningar rörande kabbala.

Abra'xas-stenar l. Abraxas-gemmer kallas skurna stenar af växlande form, på hvilka jämte en fantastisk figur (med människokropp, tupphufvud, ormliknande fötter o. d.) finnes graveradt det grekiska ordet Abraxas l. Abrasax. Detta var det namn, hvarmed gnostikern Basilides (i 2:a årh.) betecknade det högsta väsendet, urväsendet, från hvilket han antog, att lika många andar utströmmade, som året har dagar. Summan af de i ordet A. förekommande grekiska bokstäfvernas talvärden är också 365, och de med detta mystiska ord försedda stenarna ansågos ega 365 undergörande egenskaper. I konstsamlingar förekomma de talrikt och uppgifvas vanligen härstamma från gnosticismens tider i Syrien, Egypten och Spanien. Både deras ålder och värde hafva dock troligen blifvit öfverskattade, ty sannolikt ha de flesta nu kända abraxas-stenar blifvit arbetade till amuletter under medeltiden, då gnostiska symboler plägade upptagas

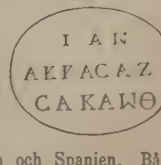

af alla de sekter, hvilka sysslade med magi och alkemi. Se uppsats af E. Saglio i "Dictionnaire des antiquités grecques" (1:sta bd 1877, med rik bibliografi).

Abrégé [abreje], fr. (af lat. *abbreviāre*, af *brevis*, kort), förkortning, sammandrag; utkast.

Abrenuntiātiōn (af lat. *abrenuntiāre*, afsäga sig) kallas det i katolska kyrkan vid dopet brukliga afsägandet af djäfvulen. Abrenuntiationen, som har sin grund i den äldre kyrkans föreställning, att världen står under onda makters herravälde, upptogs i den protestantiska kyrkan genom Luther. När barnet hölls öfver dopfunten, frågade prästen först efter barnets namn, hvarefter han fortfor: "Afsägs du djäfvulen?" Sedan faddrarna å barnets vägnar jakat därtill, följde ytterligare frågorna: "och alla hans gärningar?", "och allt hans väsende?" (jfr Olaus Petris dopformulär af år 1529). Abrenuntiationen fortfor att vara gällande i svenska dopformuläret till 1811, då den borttogs ur kyrkohandboken. I både Danmark och Norge är den likväl ännu bibehållen. (J. HDR.)

Abria'l, André Joseph, grefve, fransk jurist, f. 1750, d. 1828, bidrog som direktoriets sändebud till Neapel 1799 mycket till organiserandet af Parthenopeiska republiken, var 1799—1802 justitieminister, hade stor andel i affattandet af Code Napoléon och organiserade 1808 rättsväsendet i konungariket Neapel. Efter Napoleons fall (1814) slöt han sig till bourbonerna och blef pär af Frankrike.

Abrin, *kem. farm.*, ett giftigt ämne, framställdt ur paternosterbönor, fröna af *Abrus precatorius* L. (se d. o.). Abrinets kemiska natur är ej säkert känd. Enligt några författare är det en giftig ägghvitekropp (toxalbumin) med egenskaper liknande enzymens (se Enzym). Dess giftighet är ofantligt stor. Förgiftningens förlopp är långsamt, erinrande om verkan af vissa sjukdomsalstrande bakteriers, t. ex. difteri- eller tetanusbacillernas, giftiga produkter (toxiner). Äfven i det afseendet liknar abrinet många bakterietoxiner, att det, enligt tysken Ehrlichs epokgörande undersökningar, småningom kan framkalla immunitet (se d. o.), okänslighet mot stigande, slutligen mycket stora doser, af hvilka en liten bråkdel skulle döda ett icke immuniseradt djur. — Ehuru de vackra, som leksak ej sällan använda paternosterbönorna sålunda hysa i sig ett häftigt gift, välla de dock, om de skulle af misstag nedsväljas, på grund af sin stora hårdhet i regel ej förgiftning. Dock bör man gifvetvis iakttaga försiktighet med dem. C. G. S.

Abrogatiōn (af lat. *abrogāre*, afskaffa), afskaffande, upphäfvande.

Abrogēra (lat. *abrogāre*), afskaffa, förklara ogiltig, t. ex. en lag, författning.

Abrolhos [abrå'lljås]. 1. (S:t Barbaras öar) Samling af klippor och öar vid brasilianska kusten, s. s. ö. om Porto Seguro, 18° s. br. — 2. Grupp af klippor vid Australiens västkust, mellan 28° och 29° s. br.

Abrōma, *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Sterculiaceæ*, hvaraf *A. angustum* Lin. fil., i Ostindien och Australien, lämnar en stor myckenhet vackra bastfibrer. (G. L—M.)

A. Brong., i naturvetenskapliga namn förkortning för botanisten A. T. Brongniart.

Abrōnia Juss., *bot.*, växtsläkte af fam. *Nyctaginaceæ*, hvaraf *A. umbellata* Lam. från Nord-Amerika med nedliggande grenar och täcka, välluktande röda blommor odlas på kalljord till infattning af blomstergrupper. Äfven andra arter odlas. G. L—M.

Abrudbanya [-ba'nja], bergstad i Siebenbürgen, komitatet Unter-Weissenburg, vid floden Ompoly, 2,900 inv. Guld- och silfververk. — Romarna hade här en koloni, *Auraria Daciæ*.

Abru'pt (lat. *abru'ptus*), tvärt afbruten, osammanhängande; plötslig.

Abrus precatōrius L., *bot.*, växt af nat. fam. *Leguminosæ*, afd. *Papilionatæ*, inhemsk i tropikerna, klängande, busklik, med parbladiga blad, röda blommor i klase och baljorna ledade. Fröna hafva en

vacker, glänsande korallfärg och en svart fläck vid basen samt nyttjas till prydnader äfvensom till radband. En infusion på fröna innehåller jequiritin och användes mot ögonsjukdomar. G. L—M.

Abru'zzerna, försvenskadt namn på det italienska landskapet Abruzzo. Om hertigen af A., den italienske nordpolsfararen, se Ludvig (Luigi).

Abru'zzo, landskap i mellersta Italien, mellan floderna Tronto och Sangro. Det delas i tre delar: A. citeriore, A. ulteriore 1 och A. ulteriore 2, hvilka efter den nya administrativa indelningen motsvara provinserna Chieti, Teramo och Aquila, med tillsammans 12,056 kvkm. och 1,076,024 inv. (1901). A. är den högsta och vildaste delen af Apenninerna, som här omsluta en bred kittelformig högdal, hvars vatten genombryta den östra randkedjan och gå ned till Adriatiska hafvet. På denna östra kedja ligga Italiens högsta toppar, den trespetsiga Gran Sasso d'Italia, hvars högsta spets, Monte Corno, är 2,921 m., samt sydligare Monte Majella, 2,795 m., på den västra Monte Velino, 2,487 m. Klimatet är rått, och landet egnar sig bäst för boskapsskötsel. Sommartiden drifvas väldiga fårhjordar upp till betesmarkerna från söderut belägna trakter. Särskilda lagar, liknande dem, som i dylikt syfte gjorts gällande i Spanien och Frankrikes s. ö. nejder, ordna de däraf framkallade förhållandena (jfr Merinos). A:s skinkor och fläsk äro berömda. Befolkningen, som till stor del består af herdar, är enkel och härdad, men därjämte okunnig och vidskeplig och

nar ända till senaste tider varit känd för sina röfverier. Se Hassert, "Die Abruzzen" (Geogr. Zeitschr. 1897). O. A. S.*

Absalom l. Abisalom ("fader är frid"), Davids tredje son, prisad för sin kroppsliga skönhet. Förvärfvade sig härigenom och genom smicker folkets ynnest och anstiftade ett svårt uppror mot sin fader; men då det kom till en hufvuddrabbning i Efraims skog, blef A. slagen och dödad af Joab. David sörjde bittert sin vanartige son (2 Sam. 15—19). Berättelsen om A. tillhör en af de pålitligaste och formellt bästa historiska källorna (2 Sam. 9—20, 1 Kon. 1—2). E. S—E.

Absalon, dansk prelat, statsman och krigare, f. 1128 i Fjenneslev vid Sorö, var son till Asser Rig samt sonson till den själländske stormannen Skjalm Hvide. Han var icke, såsom sagan förtäljer, tvillingbroder till Esbern Snare, utan dennes yngre broder, och bar icke heller det danska namnet Axel, som senare tillades honom. Sin barndom tillbragte han tillsammans med Knut Lavards son Valdemar (sedan Valdemar I), som uppfostrades hos hans föräldrar. Därefter studerade han vid högskolan i Paris, där han påverkades af det kyrkliga uppsving, som Bernhard af Clairvaux gick i spetsen för, och knöt vänskap med den kände abboten Vilhelm, som han 1165 inkallade till Danmark för att återupprätta klostertukten. Men han blef icke endast en from och lärd klerk, utan utbildade sig äfven tidigt i all krigisk idrott. Efter sin hemkomst nämnes han 1157 som budbärare mellan konung Valdemar och dennes svåger, medkonungen Knut Magnusson, och vid den förstnämndes förlikningsmöte med den tredje konungen, Svend Grade, var han tillstädes som det enda vittnet. Vid det blodiga gästabudet i Roskilde, där Knut mördades, trängde han modigt in i salen och tog den döende kungen i sina armar i den tron att det var Valdemar, men han lyckades komma undan de fientlige krigarna till sin moders gård. Redan s. å. blef Valdemar ensam konung, och 1158 fick han sin vän vald till biskop i Roskilde. Därmed börjar A:s stora tredubbla lifsgärning som kyrkans styresman, kungens ypperste hjälpare och folkets ledare till stordåd. Hvad som sades om Gustaf Adolf: att han höjde sitt folk, kan med full sanning sägas om A.

Särskildt egnade A. sin kraft åt att kufva venderna, hvilkas härjningar på danska kusterna tagit öfverhand under rikets förutvarande upplösningstillstånd. Det var han, som först ordnade motståndet i hemlandet och sedan dref kung och folk fram till angrepp, liksom han i en lång följd af år ledde de årliga ledungstågen till Rügen och Pommerns fastland. Namnkunnigast blef tåget 1168 (eller 1169), då Rügens befästa stad Arkona intogs, hvarefter resten af ön underkufvades, afgudabilderna (bland dem Svantehvits) förstördes och inbyggarna tvungos att låta döpa sig. Ett par år förut hade Valdemar öfverlämnat den lilla staden Havn med omnejd åt honom, och där byggde A. en fast borg till värn mot vendernas öfverfall och till utgångspunkt för sina krigiska sjöfärder. Härigenom lades grunden till Danmarks blifvande hufvudstad. Kungens förtrogne rådgifvare, var han ock städse den kloke mäklaren mellan denne sin barndomsvän och stormännen, häfdande det rätta och kräfvande mildhet, såsom ifråga om invånarna på Falster, dem konungen ville straffa, emedan de höllos i ledband af venderna, och senare i fråga om Arkonas invånare, som krigarna ville plundra. Han följde 1162 kungen till Burgund vid mötet med den tyske kejsaren, ehuru han afrådt resan af farhåga för svek, men kunde ej hindra, att kungen nödgades erkänna kejsaren som sin länsherre.

Som biskop genomdref A. 1171 den själländska kyrkorätten, hvarigenom bl. a. tionden fastslogs; han arbetade också ifrigt för att få prästernas celibatsplikt fastställd och för att utveckla klosterväsendet, dåtidens plantskola för bildning och kultur. Själf återupprättade han Sorö kloster, som hans släkt grundlagt, och gaf det rundliga förläningar. Han ådagalade äfven stor ifver för att skaffa präster till Rügen, som af påfven hade lagts under Roskilde stift, och för att främja kristendomens utbredande på ön. Då ärkebiskop Eskil 1177 nedlade sin värdighet, korade han A. till sin efterträdare, men A., som icke ville lämna sitt kära själländska stift, afböjde upphöjelsen, tills påfven tillät honom att förena båda ämbetena. Sålunda kom han att erhålla en makt i kyrkan, som ingen biskop förut eller sedan. Skåningarna blefvo likväl snart missnöjda med hans stränga kyrkostyrelse och många kyrkobyggnader, liksom de klagade öfver de själländske länsherrar, som han insatte och som i skånska ögon rent af voro utlänningar. 1180 gjorde de öppet motstånd och fordrade, att A. skulle lämna stiftet, och 1181 öfvergingo de till formligt uppror, som Valdemar öfvervann i den blodiga striden vid Dysie å, hvarefter de måste falla till föga.

Efter Valdemars död, 1182, stod A. trofast vid sidan af hans unge son, Knut VI. Det var A., som djärft afvisade den tyske kejsarens kraf på att Danmark skulle förklaras för län under honom, och som 1184 öfvervann den pommerske hertigen Bogislav och förstörde nästan hela hans flotta i ett sjöslag vid Rügen, anndag pingst, då han "lät svärden sjunga mässa till

Absalonstatyn i Köpenhamn.

Herrens ära". Därefter tvang han hertigen att bli den danske konungens vasall. Han medverkade äfven till vederlagsrättens revision, d. v. s. ordnandet af adelns ställning. 1191 afstod han Roskilde stift till sin släkting, Peder Sunesön, men förblef själf ärkebiskop till sin död. Ännu en stor förtjänst inlade han genom att ge Svend Aagesön och Saxo Grammaticus i uppdrag att skrifva Danmarks historia. Han dog 21 mars 1201 i Sorö kloster, och hans lik jordades i klosterkyrkan, där grafven ännu finnes i behåll med en latinsk inskrift, som kallar honom "en god och from man". Större delen af sitt fädernegods skänkte han till klostret, borgen och Köpenhamn till Roskilde biskopsstol.

A. är tvifvelsutan den största gestalten i Danmarks medeltidshistoria, lika skicklig och verksam i krig som fred, lika trofast i sitt kyrkliga kall som i kärlek till sin konung och sitt folk. 1902 restes i Köpenhamn på platsen midt emot Kristiansborgs slott en stor ryttarstaty af honom som krigare, utförd af V. Bissen och skänkt af en mecenat. Äfven på stadens nya rådhus finnes en af drifven, förgylld koppar förfärdigad bild af A. i biskopsskrud. Litt.: Estrup, "Absalon som helt, statsmand og biskop" (1826), Helveg, "Den danske kirkes historie för reformationen", I. (1857). E. EBG.

Absalon Pederssön, norsk författare. Se Beyer.

Absce'ss (lat. *abscessus*, af *abscēdere*, bortgå, afsöndras), *kir.*, bulnad, varsamling. Abscesser kunna uppträda öfverallt: emellan djupliggande muskler, inuti benen samt i lungor, njurar, hjärnan o. s. v. Med kalla abscesser förstås sådana, som uppkomma utan de vanliga symtomen af rodnad, svullnad, hetta och värk. Oftast leda de sitt ursprung från sjukdomar i bensystemet. ESR.*

Abschatz, Hans Assmann von, friherre, tysk skald, f. 1646, d. 1699 såsom ståthållare öfver furstendömet Liegnitz, var en sann ädling och redlig patriot. Som skald egde han den s. k. andra schlesiska skolans bildrikedom, men gick nästan fri från dess svulst; hans kärleksvisor, fosterländska dikter och andliga sånger präglas af känsla, naturlighet och allvar. A. skref äfven epigram och öfversatte Guarinis "Pastor fido". Saml. arb. utg. 1704, ett urval 1824. E. F—T.

Absci'ssa (af lat. *absci'ndere*, skilja) l. Abskissa, *mat.*, en linje, som bestämmer en punkts läge i förh. till den ena af två hvarandra skärande linjer, kallade *koordinataxlar*. Jfr Koordinater.

Absence [-sä's], fr., frånvaro. — A. d'esprit [-spri], fr., sinnesfrånvaro, tankspriddhet.

A'bsens (lat.), frånvarande.

Abse'ns (fr. *absence*), frånvaro. — Abse'nspenningar, penningar, som domherrarna i katolska land betala åt biskopen för hvarje dag de under sin tjänstgöringstid äro frånvarande.

Absentēra sig (jfr Abse'ns), aflägsna sig; rymma.

Absenti'sm (eng. *absenteeism*, jfr Abse'ns), egentl. frånvaro från en ort, särskildt om den regelbundna förbrukningen af inkomster på annat ställe än det, hvarifrån de erhållas, såsom de i England bosatte godsegarnas förbrukning af inkomsterna från deras irländska gods.

Absīder, *astron.* Se Apsider.

Absidiāl (af grek. *hapsi's*, rundning), *bygnk.*, halfcirkelformig. Jfr Apsis.

Absi'nt (grek. *absinthion*), en med malört (*Artemisia absinthium*) tillredd likör. Dess arom härleder sig af en flyktig olja och dess bittra smak af ett i malört förekommande kristalliserande ämne, absintin (C_{16} H_{22} O_5). Enligt senare tiders erfarenhet i Frankrike verkar absint mera skadligt än de flesta andra sprithaltiga drycker. Jfr Malört.

Absinthium. Se Malört.

A'bsis, *bygnk.*, rättare Apsis (se d. o.).

A'bsit (lat.), vare det fjärran (från mig)! Långt ifrån!

A'bsit ōmen (lat.), må häri icke ligga något dåligt förebud!

Absjeron l. Apsjeron, en i Kaspiska hafvet från väster utskjutande halfö med staden Baku. A., som lyder under de ryska Kaukasusländerna, är bekant för sin rikedom på naftakällor och asfalt, gyttjevulkaner och ur jorden frambrytande vätgaslågor ("den eviga elden"). Hemort för eldsdyrkarna, guebrerna. Se Baku.

Abskissa. Se Abscissa.

Absolon [ä'bsələn], engelsk målare, f. 1815 i London, studerade där och sedan i Paris. Han egnade sig mest åt akvarellmåleriet. Bland hans arbeten på detta område äro: *Metare* (1845), *Första natten i klostret*, *Dopscen* (1856), *Guldsmedsverkstad* (1860). A. har äfven utfört landskap från Schweiz och Italien.

Absolūt (lat. *absolutus*), *adj.*, fri från inskränkning, ovillkorlig; oinskränkt (= enväldig, t. ex. monark); fullkomlig; fullständig, i sig afslutad; tvärsäker; betraktad oberoende af eller utan jämförelse med annat; *adv.*, alldeles, fullkomligt; ovillkorligt, bestämdt; utan tvekan. (Se vidare nedanstående rubriker.) Motsats: relativ. — Inom *filosofien* betecknar man ned "det absoluta" det i alla afseenden självständiga och fullkomliga varandet, det högsta väsendet, Gud. Under olika tider har detta absoluta uppfattats på olika sätt, såsom det framgår af filosofiens historia (se Filosofi). För öfrigt talar man inom filosofien om t. ex. den absoluta grunden, d. v. s. den yttersta grunden, den grund, som ej i något afseende är en följd, och det absolut goda, det, som är godt i och genom sig själf och således ej eger sitt värde blott såsom medel för något annat.

Absoluta enheter, *fys.* För att uppmäta en storhet har man att jämföra den med en annan storhet af samma slag, "måttet" eller "enheten", och tillse hur många gånger den senare innehålles i den förra. Det kan därför tyckas, som borde man erhålla lika många af hvarandra oberoende enheter som antalet af de storheter man har att uppmäta; detta blir naturligtvis också fallet, om alla enheter väljas godtyckligt. Så gick man äfven förr till väga vid uppmätandet af fysikaliska storheter. Men då olika observatörer valde sina enheter på olika sätt och därjämte ofta försummade att noggrant angifva den valda enhetens storlek, blef följden att olika observatörers mätningar endast med svårighet eller alls icke kunde med hvarandra jämföras. Stundom ökades förvirringen ytterligare däraf, att man ej undersökte huruvida den använda enheten var med tiden oförändrad. Så plägade man t. ex. mäta jordmagnetismens horisontalkomposant genom att till enhet taga dess värde i London, en "enhet", som ändras under dagens lopp, men ännu mer under längre tidrymder. Den, som först angaf en rationell grund för uppmätande af fysikaliska storheter och således gaf

upphof till införandet af s. k. absoluta enheter, var Gauss. Det kännetecknande för ett sådant enhetssystem är, att endast enheterna för ett begränsadt antal (nämligen tre) fysikaliska storheter väljas godtyckligt, under det att alla öfriga enheter erhållas ur dessa grundenheter, därigenom att man ger enkla värden åt de konstanter, som ingå i experimentellt eller teoretiskt funna relationer mellan de fysikaliska storheterna. I de sålunda deriverade enheterna ingå bestämda potenser af hvar grundenhet; potensens exponent kallas den deriverade enhetens "dimension" med afseende på ifrågavarande grundenhet. En enhets dimensioner med afseende på ingående grundenheter uttryckas bäst genom en särskild dimensions-ekvation. Så t. ex. finner man, att en acceleration, a, är proportionell mot en längd, l, och omvändt proportionell mot kvadraten på en tid, t; detta uttryckes genom dimensionsekvationen $[a] = [l\ t^{-2}]$.

Som grundenheter begagnades förr, och användas ännu i den praktiska mekaniken, enheterna för längd, metern, för kraft, kilogrammen (nämligen den kraft, hvarmed jorden vid 45° lat. vid hafsytan attraherar en kilogramvikt), samt för tid, medeltidssekunden. Af dessa lider kraftenheten af en för en grundenhet betänklig olägenhet, nämligen den att hvarken kunna gifvas af en gång för alla förfärdigade etaloner (normalmått), giltiga för alla möjliga orter, ej heller på en gifven ort kunna bestämmas oberoende af andra enheter. Då nämligen tyngdkraftens acceleration ändras med latituden och med höjden öfver hafvet, utgör en vid 45° lat. och vid hafsytan förfärdigad kilogramvikt ej ett exakt mått på en kilogramkraft på en annan ort. Man måste tvärtom, för att erhålla dess värde såsom kraft, multiplicera med förhållandet mellan tyngdens acceleration på stället i fråga och vid 45° lat. Till vetenskapligt ändamål användes därför numera, enligt på elektricitetskongressen i Paris 1881 fattadt beslut, ett annat enhetssystem, det s. k. C. G. S.-systemet (centimeter-gram-sekund-systemet), där grundenheterna äro: enheten för längd, centimetern, för massa, grammen (nämligen massan af en gramvikt), och för tid, medeltidssekunden. Massan af en gramvikt är tydligen densamma på olika ställen, hvarför sådana massetaloner kunna förfärdigas på en plats (Breteuil, nära Paris) och därifrån kringsändas till olika land.

Viktigare deriverade enheters definitioner och dimensionsekvationer i C.G.S.-systemet kunna erhållas sålunda:

Hastighet, v. En materiell punkt har hastigheten 1, om den på hvar sekund tillryggalägger 1 cm.

Dimensionsekvation: $[v] = [l^{-1}]$.

Acceleration, a. En materiell punkt, som rör sig rätlinigt, säges hafva accelerationen 1, om dess hastighet på hvar sekund ökas med 1 cm.

Dimensionsekvation: $[a] = [vt^{-1}] = [lt^{-2}]$.

Kraft, f. En krafts verkan på en fritt rörlig kropp är proportionell mot produkten af kroppens massa och den acceleration, som kraften åt densamma meddelar. Sättes proportionalitetsfaktorn = 1, fås definitionen: kraften 1 är den kraft, som åt massan 1 (1 gr.) förmår meddela accelerationen 1 (1 cm. per sek.).

Dimensionsekvation: $[f] = [m\ l\ t^{-2}]$.

Denna kraftenhet kallas en dyn; 1,000,000 dyn benämnas en megadyn. Tyngdkraftens acceleration vid 45° lat. är 980,6 cm. per sekund, d. v. s. en kilogramkraft (äldre enhetssystemet) förmår åt 1.000 gr. massa meddela accelerationen 980.6 cm. per sekund; den äldre kraftenheten motsvarar sålunda $1{,}000 \times 980{,}6$ dyn $= 0{,}9806$ megadyn.

Mekaniskt arbete, A. Förflyttas en massenhet, under inverkan af en kraftenhet, en längdenhet i kraftens riktning, säges det af kraften förrättade arbetet vara en arbetsenhet. Enheten i C.G.S.-systemet är det arbete, som uträttas, då en kropp, påverkad af kraften 1 dyn, förflyttas 1 cm. längs kraftens riktning, och kallas en erg. 1,000,000 erg = 1 megerg.

Dimensionsekvation: $[A] = [f\ l] = [m\ l^2\ t^{-2}]$.

I äldre enhetssystemet var arbetsenheten en kilogrammeter, motsvarande alltså 0,9806 megadyn × 100 cm., d. v. s. 98,06 megerg.

En i rörelse befintlig kropps *rörelse-energi* är ekvivalent med ett mekaniskt arbete och mätes därför med samma mått: erg och megerg. Detsamma gäller eller kan gälla om hvarje annan energiform. En sådan är, bland andra, en *värmemängd*. Emellertid är det af praktiska skäl brukligare att mäta värmemängder i kalorier (se Värme). En kilogramkalori motsvarar 428 kilogrammeter; en gramkalori motsvarar således 0,428 kilogrammeter, d. v. s. 42 megerg.

Täthet, d = massa per volymsenhet.

Dimensionsekvation: $[d] = [m\ l^{-3}]$.

Tryck, p, är den på ytenheten af en vätska eller gas utöfvade tryck-kraften. Trycket mätes sålunda i dyn (megadyn) per kvadratcentimeter.

Dimensionsekvation: $[p] = [f\ l^{-2}] = [m\ l^{-1}\ t^{-2}]$.

Om barometerståndet vid 45° lat. och hafsytan vid ett tillfälle är 76 cm., betyder detta, då kvicksilfrets täthet är 13,596, ett tryck af 76 . 13,596. 980,6 dyn per kvcm. eller 1,018 megadyn per kvcm. Vid annan observationsort måste resultatet multipliceras med förhållandet mellan tyngdkraftens acceleration å orten i fråga och vid 45° lat. och hafsytan. Denna barometerns s. k. "reduktion till normaltyngd" har af meteorologerna först på sista tiden beaktats.

Om de inom elektricitetsläran och elektrotekniken speciellt använda absoluta enheterna se Elektriska enheter. Se vidare Herwig, "Physik. begriffe und absolute masse" (1880), och v. Waltenhofen, "Die internationalen absoluten masse" (1902). E. S.

Absoluta nollpunkten. Se Nollpunkt.

Absolut elektrometer. Se Elektrometer.

Absolut fuktighet. Se Atmosfär.

Absolution (lat. *absolutio*), lösande, frigörande, frikännelse; *teol.*, aflösning (se d. o.); under pennalismtiden (se Pennalism) den handling, då pennalen förklarades för fullmyndig student.

Absoluti'sm (se Absolut). 1. Den styrelseform, under hvilken den styrandes maktutöfning hvarken är underkastad regelbunden granskning eller är begränsad af sidoordnade politiska inrättningar. Vanligen tänker man sig absolutismen endast kunna förekomma i monarkiska samhällen; men den kan lika väl finnas

inom ett aristokratiskt eller demokratiskt. Från despotismen skiljer sig absolutismen egentligen därutinnan, att *despoten* ingen annan lag känner än sin nyck, då däremot intet hindrar, att *den absolute regenten* både kan hysa och ådagalägga skyldig vördnad för lagen. — 2. Fullkomlig afhållsamhet från rusdrycker, helnykterhet. 1. J. H.*

Absoluti'st, anhängare af den absolutistiska styrelseformen; person, som af grundsats afhåller sig fullständigt från rusdrycker. — Adj. Absoluti'stisk.

Absolut konstruktion, *språkv.*, en förkortad konstruktion, som ersätter en bisats eller ett prepositionsuttryck, t. ex. *Cæsare consule* (lat.), då Cæsar var konsul; äfven i de moderna språken förekommer densamma, t. ex. *l'épée à la main* (fr.), *den degen in der hand* (ty.), med värjan i handen.

Absolut musik, *mus.*, den rena instrumentalmusiken, i motsats till programmusiken.

Absolut rörelse, *mek.*, den förändring en punkts eller en kropps läge undergår i förhållande till andra punkter eller kroppar, hvilka själfva äro i hvila. Om vi antoge, att jorden vore stillastående i världsrymden, skulle den rörelse, som ett föremål vid jordytan synes ega, vara dess absoluta rörelse; men enär jorden själf rör sig kring sin axel och kring solen samt dessutom deltager i hela solsystemets rörelse i världsrymden, är i själfva verket den absoluta rörelsen ytterst invecklad samt till och med otillgänglig för våra iakttagelser. — En vid jordytan varande kropps rörelse i förhållande till jorden eller sådan den visar sig, betraktad från jorden, är likväl ofta i det allra närmaste lika med den rörelse kroppen skulle ega, om jorden vore stillastående. Men det gifves flere företeelser vid rörelsen hos kropparna på jordytan, hvilka bero på jordens rörelse kring sin axel. Till följd af denna rörelse uppkommer t. ex. en helt liten afvikning från lodlinjen hos en fritt fallande kropp; af alldeles samma orsak synes en pendel, som är upphängd så, att den fritt kan röra sig åt alla sidor, förändra sitt svängningsplan o. s. v. G. R. D.*

Absolut tal, *mat.*, ett tal betraktadt i och för sig utan afseende på dess positiva eller negativa tecken.

Absolut temperatur, temperatur räknad från absoluta nollpunkten. Om en kropps temperatur, uttryckt i Celsius' skala, är *t* grader, så är dess absoluta temperatur 273 + *t* grader. Se Temperatur.

Absolut värde. Se Modyl.

Absolve'nt (jfr Absolvera), i vissa delar af Tyskland benämning på hvad i allmänhet kallas abiturient.

Absolvēra (af lat. *so'lvere*, lösa), frigöra, lösa; fullborda, sluta (t. ex. en examen).

Absorbe'ntia (lat.), uppsugande medel.

Absorbēra (af lat. *sorbēre*, suga), egentl. uppsupa, insuga, särskildt om fasta eller flytande ämnens egenskap att upptaga vätskor eller gaser; *fig.*, fullständigt upptaga (någons tankar och intressen). Se Absorption.

Absorptiomēter (af lat. *abso'rptio*, uppsugning, och grek. *me'tron*, mått), instrument för angifvande af vätskors förmåga att upptaga gaser.

Absorptiōn (lat. *abso'rptio*), insugning. — 1. *Fys. kem.* (Fasta och) flytande kroppars egenskap att genom sin lösningsförmåga upptaga gaser. En kropps absorptionsförmåga beror på dess egen och gasens natur samt uttryckes genom absorptionskoefficienten (se d. o.). För absorptionen gäller i allmänhet den s. k. Daltons lag, att gaser absorberas proportionellt mot deras tryck. Vid lägre temperatur är vätskors absorptionsförmåga större än vid högre temperatur. H. E.

2. *Fysiol.* Om gasers absorption i blodet se Andning och Uppsugning.

3. *Fys.* Ljusets och värmets absorption. När ljusstrålar falla på en kropp och intränga i dess inre, går alltid en del ljus förloradt. Detta säges vara absorberadt, och den process, som därvid eger rum och som för öfrigt till sin verkliga natur är föga känd, kallas absorption. Man antager, att den rörelse i etern, som är grunden till ljuset, försätter de omgifvande molekylerna uti svängningar, som förnimmas såsom värme eller ljus, hvarigenom eterrörelsen försvagas. Att under sådana förhållanden en ljusförlust uppstår, ser man dels däraf, att det ljus, som går genom en genomskinlig kropp, t. ex. rödt glas, alltid är svagare än det infallande ljuset, dels däraf, att detsamma ofta är färgadt, äfven när det infallande ljuset är hvitt. Detta eger rum, äfven när ljus återkastas från en kropp, emedan ljuset, innan det reflekteras, intränger ett stycke i den belysta kroppen, som i olika grad absorberar de olika färger, hvaraf det infallande ljuset är sammansatt. Så t. ex. genomsläpper rubinglas endast rödt ljus, men absorberar alla andra spektralfärger från gult till violett, hvaraf hvitt ljus är sammansatt. Därför synes rubinglas, äfven i återkastadt ljus, t. ex. belyst af vanligt dagsljus, vara rödt. En kropp, som i lika hög grad absorberar alla genom densamma gående ljusstrålar, säges ega grå färg, hvaraf finnas alla öfvergångar mellan hvitt och svart. Andra kroppar sägas utöfva en *selektiv* l. *elektiv* (utväljande) absorption. Vid belysning med enfärgadt ljus synas alla kroppar hafva det infallande ljusets färg, utom de, som fullständigt absorbera denna färg. Dessa måste nämligen synas svarta. När ett landskap om natten belyses med röd s. k. bengalisk eld, se vi alla föremål i denna färg, men de kroppar, som starkt absorbera den röda färgen, synas mörkare än de öfriga, och de, som vid dagsljus hafva grön färg, t. ex. växternas blad, förefalla oss nästan svarta. Absorptionen är följaktligen orsaken till att kropparna vid dagsljus synas olika färgade. Föremål, belysta med röd bengalisk eld, kunna knappast ses, om de betraktas genom gröna glasögon, emedan det gröna glaset nära nog fullständigt absorberar det röda ljuset. Genomskinliga ämnen absorbera alltid något ljus, men mängden däraf beror utom af ämnets natur äfven af dess tjocklek. Sålunda äro mycket tunna skifvor, äfven af de mest ogenomskinliga ämnen, transparenta, hvarför t. ex. tunna guldhinnor genomsläppa grönt och silfverhinnor blått ljus. För att kunna undersöka absorptionen hos genomskinliga kroppar låter man ljuset genomgå ett prisma, sedan det passerat genom dem. Det spektrum, som därvid uppkommer, kallas absorptionsspektrum. Hos fasta och flytande kroppar visar absorptionsspektret ett eller flera inom detsamma utbredda partier, som äro mörkare än omgifningen. Så är t. ex. förhållandet med lösningar af anilin- och andra färgämnen, klorofyll och blod. På de mörka strimmorna i spektret kan man exempelvis upptäcka minsta spår af blod, hvilken omständighet kan vara till nytta vid

mediko-legala undersökningar (jfr B l o d). I gasernas och ångornas, exempelvis klors, broms, jods, salpetersyrlighets, absorptionsspektra uppträda däremot mycket smala mörka band eller linjer, hvilket ådagalägger, att vissa bestämda färger blifvit mera fullständigt absorberade än det öfriga ljuset. Solens spektrum är ett absorptionsspektrum, uppkommet genom solljusets silning genom solens och jordens atmosfär. På linjernas i solspektrum, de s. k. fraunhoferska linjernas, läge (våglängd) kan man igenkänna de gaser, som förorsakat absorptionen och som således finnas i solens eller jordens atmosfär. Denna viktiga användning af spektralanalysen, hvilken blifvit utsträckt äfven till andra himlakroppar, gjordes först af Kirchhoff.

Värmestrålning förhåller sig såsom ljus. Skillnaden är, att värmevågorna ha större våglängd än det synliga ljusets. Värmestrålningen absorberas därför också delvis, då den går genom eller återkastas från en kropp. De flesta kroppar äro i hög grad ogenomskinliga för värmestrålar (adiatermana). Så t. ex. släppa vatten och glas, som äro nästan fullkomligt genomskinliga för alla synbara ljusstrålar, genom sig endast de värmestrålar, som ha en mycket liten våglängd, och släcka ut den ojämförligt största delen. Stensalt, sylvin och flusspat samt i ringare mån kvarts och kalkspat utmärka sig för hög genomskinlighet för värme (diatermanitet), hvarför de användas i termiska instrument. En kropps genomskinlighet beror i hög grad på det infallande värmets natur (våglängd). Olika värmekällor utsända nämligen olika värmesorter, på samma sätt som ljus, utgånget från en ljuskälla, t. ex. den elektriska gnistan, är sammansatt af helt andra prismatiska färger än det ljus, som härleder sig från en annan ljuskälla, t. ex. en stearinljuslåga. Kimrök absorberar nästan fullständigt allt det värme, som faller därpå, från hvilken värmekälla det än förskrifver sig. Man plägar därför taga kimrökens absorptionsförmåga till enhet, när man vill genom tal uttrycka absorptionsförmågan hos andra kroppar. Pulverformiga eller ur kemisk lösning utfällda ämnen hafva för mörka värmestrålar en absorptionsförmåga, som närmar sig kimrökens, och som är oberoende af deras färg och kemiska sammansättning. Däremot är deras absorptionsförmåga för de ljusa värmestrålarna beroende af deras färg och kan stundom, särskildt för hvita pulver, såsom krita, magnesia och zinkoxid, vara ytterst obetydlig. Dessa kroppar reflektera nämligen till största delen det på dem fallande ljusa värmet. I allmänhet hafva de kroppar stor absorptionsförmåga, hvilkas ytor äro ojämna, luckra och mörka. Metaller och andra kroppar med polerade ytor hafva en stor reflexionsförmåga, — däremot en ringa absorptionsförmåga. Det är just af detta skäl man låter kokkärlens undre botten behålla sitt sot, på det att eldstadens värme lätt må absorberas af kärlet, men däremot nyttjar blankpolerade kärl, när man vill, att ändringen i kärlets temperatur skall försiggå långsamt. (Jfr S t r ä l n i n g.) Hos a d i a t e r m a n a kroppar är det absorberade värmet dess större, ju mindre det från deras yta reflekterade värmet är. I tabellen (se följ. spalt) upptages absorptionsförmågan hos några ämnen för värme från olika källor efter Mellonis experimentella bestämningar.

En kropps värmeabsorptionsförmåga är proportionell emot dess förmåga att utstråla värme, och dessa bägge förmågor kunna följaktligen uttryckas genom samma tal, hvarvid man tar en fullkomligt svart (totalt absorberande) kropps förmåga till enhet. Denna lag var redan känd och genom experiment ådagalagd, långt innan den motsvarande lagen för ljusabsorptionen upptäcktes. Denna senare, som säger, att en kropp vid en gifven temperatur utsänder (''emitterar'') just samma slags strålar som de, hvilka den förmår att absorbera, så att emissions- och absorptionsförmågorna äro proportionella, uttalades först med full klarhet och insikt om dess stora betydelse af Kirchhoff. I ofullkomlig gestalt hade denna lag förut framställts af flera fysici, bland andra svensken A. J. Ångström. Utstrålningen från en kropps yta är större i vinkelrät riktning mot ytan än i andra riktningar. En glödande kula ser ut som en likformigt lysande skifva. Två yt-element på kulan, som upptaga lika synvinkel, äro olika stora, så att det, som ligger närmare skifvans kant, är större än det, som ligger närmare dess midt. I samma proportion är emellertid det förra yt-elementets strålning mindre, emedan den går snedt ut från yt-elementet, så att de båda synas utsända lika mycket ljus och värme.

Ämnen	Lampa med skorsten	Locatellis lampa	Glödande platina	Kopparbleck 400°	Kub, fylld med vatten 100°
Kimrök	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Tusch	1,00	0,96	0,95	0,87	0,85
Blyhvitt	0,24	0,53	0,56	0,89	1.00
Husblås	0,45	0,52	0.54	0,64	0.91
Gummilacka	0,30	0,48	0.47	0.70	0.72
Metaller	0,17	0,14	0,135	0,13	0,13

Gaserna synas enligt Tyndalls försök absorbera värme dess mera, ju mera komplicerad deras kemiska sammansättning är. Så absorbera de enkla gaserna syre, väte och kväfve (O_2 H_2 och N_2) knappast i märkbar grad värmestrålar; däremot äro vatten (H_2O) och kolsyra (CO_2) samt i ännu högre grad ammoniak (NH_3) och ångor af organiska föreningar, såsom alkohol, eter, petroleum, starkt värmeabsorberande (adiatermana). Äfven luften, ehuru den är en af de mest genomskinliga kroppar vi känna, absorberar värme. En icke obetydlig del af solvärmet utsläckes under sin gång genom atmosfären. Man har sökt genom observationer utröna, huru stor del af det infallande solvärmet framkommer till jordytan, och kommit till det resultat, att något öfver hälften (ungefär 55 procent) af den infallande solstrålningen återhålles i luften, hvaraf ungefär 25 procent återkastas ut i rymden och 30 procent användas till luftens uppvärmning. När solen står lågt, absorberas mycket mera af dess ljus, än när den står högt uppe på himmelen, emedan det luftlager, som ljuset i förra fallet måste passera, är betydligt längre. Därför kunna vi utan synnerlig olägenhet betrakta solen vid hennes upp- eller nedgång. Emedan solljuset alltid måste genomgå atmosfären, innan det träffar oss, finna vi i solspektrum bland andra mörka linjer äfven sådana, som uppkommit genom absorption i vår atmosfär. Dessa linjer härröra från syrgas och vattenånga, i det ultraröda spektrum äfven af kolsyra, och kallas atmosfäriska linjer. Flere af dem äro synliga, endast

när solen är nära horisonten och följaktligen absorptionen är som störst. — En stor del af värmeförlusten i atmosfären beror på absorption och reflexion hos stoftpartiklar och små vattendroppar, som förefinnas äfven vid klaraste himmel. Kolsyrans och vattenångans förmåga att absorbera värme är af stor betydelse i naturens hushållning. Om atmosfärens gaser vore genomskinliga för mörkt värme, så skulle jorden om natten och vintern stråla ut sitt värme mot den kalla världsrymden och till följd däraf dess temperatur sjunka så lågt, att organiska varelser ej gärna kunde existera på densamma. De i luften befintliga värmeabsorberande gaserna, särskildt vatten och kolsyra, utgöra ett slags skyddande skärm mot denna förödande värmeutstrålning. Det är icke otänkbart, att en höjning i kolsyrehalten i luften kan i hög grad förbättra klimatet och att, om så är förhållandet, detta möjligen varit orsaken till att klimatet under förflutna geologiska epoker varit mildare än nu, särskildt på höga breddgrader. Arrhenius har beräknat, att en sänkning af atmosfärens kolsyrehalt till hälften af dess nuvarande värde, $O_{,03}$ volymprocent, en sänkning, som jämförelsevis snart efter geologiska tidsmått kan ega rum, är tillräcklig för att åstadkomma en ny istid. Däremot skulle en ökning af kolsyrehalten till omkring det tredubbla af dess nuvarande belopp kunna förorsaka ett klimat sådant som det under eocentiden, då ädla löfträd växte i polartrakterna, t. ex. på Grönland och Spetsbergen.

Man har af flera grunder anledning antaga, att ljuset i någon mån utsläckes i världsrymden af där sväfvande stoftpartiklar. Jfr V r l d s r y m d e n. S. A—S.

4. *Landtbr.* Jordarternas absorptionsförmåga, hvarmed förstås deras förmåga att upptaga och kvarhålla lösta ämnen, hindrar växtnäringsämnen, som ur jordens beståndsdelar och ur tillförd gödsling lösliggjorts genom förvittring och förmultning, att af genomsipprande vatten föras ned i jorden. Till absorptionsförmågan räknas ock jordens förmåga att ur luften upptaga gaser, förnämligast ammoniak. De absorberade ämnena blifva ej fullt olösliga, utan gå åter i lösning i markvätskan, i större mängd ju mer utspädd denna är. Absorptionsförmågan hindrar sålunda förlust af växtnäring och bidrager att reglera näringsvätskans styrka. Den är därför af den största betydelse för jordens fruktbarhet och bör beaktas vid en rationell gödsling af jorden. Absorptionsförmågan är i någon mån fysikalisk, i det att upplösta ämnen kvarhållas genom vidhäftning vid jordpartiklarna eller utfällas på dessa, liksom t. ex. färgämnen på träkol, men hufvudsakligen sker absorptionen genom kemisk bindning. Af de viktigaste växtnäringsämnena bindas fosforsyra och kali starkt, kalk svagare, klor och svafvelsyra alls ej; af kväfveföreningar bindes ammoniak starkt, salpetersyra alls ej. Absorption utöfvas af i finjorden ingående mullämnen, zeoliter, kalk, magnesia och järn, men alls ej af det oförvittrade stenmaterialet. Absorptionsförmågan står därför i direkt förhållande till jordens förvittringsgrad och är stark i lera och märgel, svagare i mull- och torfjord samt svagast i grof sand och grusjord. H. J. DFT.

Absorptionshygrometer, *fys.* Se H y g r o m e t e r.

Absorptionskoefficient (se A b s o r p t i o n och K o e f f i c i e n t), enligt Bunsens definition (1885) den till 0° och 76 cm. tryck reducerade gasvolym, som upptages vid detta tryck af 1 kbcm. af den absorberande vätskan. H. E.

Absorptionsspektrum. 1. *Kem.* Se S p e k t r a l a n a l y s. — 2. *Fys.* Se A b s o r p t i o n.

Abssua. Se A b c h a s e r n a.

Absterge'ntia (lat., af *abs*, af, och *tergēre*, rensa), *med.*, afförande, rensande läkemedel.

Abstine'ns (lat. *abstinentia*), återhållsamhet. — A b s t i n e n s - s y m t o m kallar man vissa sjukliga rubbningar, som ofta utbryta hos personer, hvilka plötsligt upphöra med intagandet af något gift, vanligast alkohol eller morfin, vid hvars bruk i stora doser de så vant sig, att de ej mer kunna undvara det. Om personer, som äro kroniskt förgiftade genom bruk af alkohol, plötsligt upphöra med detsamma, inställer sig ej sällan den bekanta sjukdomen *delirium tremens*, och hos kroniska morfinister framträder med morfintillförselns upphörande ett tillstånd af häftig oro, ofta äfven psykiska rubbningar jämte åtskilliga fysiska sjukdomstecken (se M o r f i n i s m). Någon verklig förklaring af abstinens-symtomen är icke bekant. C. G. S.

Abstra'ctum (lat.), det innehållsfattiga (se A b s t r a h e r a); *språkv.*, abstrakt substantiv.

Abstrahēra (lat. *abstra'here*, frändraga), se bort från något, vända uppmärksamheten eller viljan från något. — A b s t r a'k t, jämförelsevis innehållsfattig; äfven dunkel, svårfattlig. — A b s t r a k t i ō n, själfva den handling, då man abstraherar; abstrakt förnimmelse.

I *logiken* förekommer ordet abstrahera i tvåfaldig bemärkelse. För det *första* kan det afse den negativa sidan, den brist, hvarmed människans reflekterande är behäftadt. Vill man t. ex. vinna en klar och tydlig uppfattning af ett föremål, nödgas man bortse från många sidor hos detsamma, för att kunna rikta sin uppmärksamhet på de återstående med så mycket större kraft. Detta bortseende kallas abstraktion, i motsats till r e f l e x i o n (se d. o.). Men för det *andra* brukas ordet abstrahera äfven för att beteckna den *art* af reflekterande, då uppmärksamheten vändes från ett rikare till ett mindre rikt innehåll, d. v. s. från en förnimmelse med flere bestämningar till en med färre. Om man t. ex. vid reflexionen på begreppet "kvadrat" bortser från alla öfriga egenskaper och endast fäster sig vid bestämningen "parallelogram", inträder den form af reflexion, som man i inskr. mening benämner logisk abstraktion. Jfr D e t e r m i n e r a och G e n e r a l i s e r a.

Abstrakt kallas hvarje förnimmelse och hvarje uppfattning, som endast innehåller vissa sidor eller egenskaper hos det verkliga. I motsats till varseblifningar, minnen af dylika samt fantasier kallas begreppen för abstrakta förnimmelser (äfven abstraktioner). Ett abstrakt substantiv är ett sådant, som ej benämner ett verkligt föremål, utan endast en egenskap hos ett sådant, såvida nämligen denna egenskap tänkes såsom ett för sig bestående ting (ett "tanketing"). Jfr K o n k r e t.

I den moderna *pedagogiken*, som utgår från den psykologiska satsen, att de abstrakta förnimmelserna utvecklas ur de konkreta, och vid all undervisning fordrar största möjliga självverksamhet hos lärjungarna, gäller såsom regel, att lärjungarna ej skola meddelas färdiga begrepp, erhållna genom inlärda definitioner, utan att de skola ledas till att själfva

genom abstraktion ur de enskilda åskådningarna bilda begreppen, själfva generalisera de enskilda fallen till allmänna regler. Exemplen skola därför meddelas före begreppen och reglerna. (S—E.)

Abstrakt. Se Abstrahera.

Abstra'kter (af lat. *abstra'here*, frånd ragа), *mus.*, i orgelverken använd utväxlingsmekanism, bestående af smala, tunna träspjälor, som löpa från tangenterna till motsvarande, i väderlådan anbragta spelventiler. Jfr Orgel.

Abstrakt frihet. Se Moralisk.

Abstraktiōn, abstraherande verksamhet; resultatet däraf, abstrakt föreställning eller begrepp; tankeskapelse utan åskådlighet eller motsvarighet i verkligheten. Se vidare Abstrahera.

Abstrūs (lat. *abstrūsus*, af *abstrūdere*, fördölja), dunkel, svårfattlig, förborgad.

Absu'rd (lat. *absu'rdus*, missljudande, af *surdus*, dåft ljudande, döf), orimlig, förnuftsvidrig, löjlig.

Absurditēt, orimlighet, förnuftsvidrighet. Jfr Absurd.

Absu'rdum (lat.). Se Ad absurdum.

Absȳrtos (grek. *Ἄψυρτος*, lat. *Absy'rtus*), äfven Apsyrtos, *grek. myt.*, broder till Medea och dödad antingen af henne eller Jason vid flykten från Kolchis. Se Argonauterna.

Abt, Franz, tysk sångkompositör, f. 1819 i Eilenburg, blef 1852 hofkapellmästare i Braunschweig och dog 1885 i Wiesbaden. Hans kompositioner äro i allmänhet utmärkta för melodi-rikedom och behaglig harmoni, men urarta ej sällan till en veklig känslosamhet. Några af hans sånger hafva blifvit verkliga folkvisor. I Sverige är han mest känd genom sina manskvartetter. A. L.

Abts kuggstångssystem, *järnv.* Se Kuggstångsbana.

A'bu (arab.), "fader"; motsvarar det hebreiska *āb* och förekommer i manliga personnamn, t. ex. Abu-bekr, Abu-kelb. Jfr Abba.

Abuām, handelsplats i oasen Tafilet i Marokko. Viktigaste marknad i nordvästra Sahara.

Abu-arīsch, vattenfattigt landskap i Arabien, vid Röda hafvet. Tillhör Jemen. Hufvudstad af samma namn med omkr. 8,000 inv.

Abu-bekr ("fader till jungfrun"), en rik och ansedd man af kureisjiternas stam, f. 573 i Mekka, slöt sig till Muhammed vid dennes första uppträdande och blef genom sin dotter Ajesja dennes svärfader. Efter Muhammeds död, 632, utvaldes A. till hans efterträdare och blef sålunda den förste kalifen. Han dog 634.

Abu-djafar (El-Mansur), kalif 754—775. Se vidare Kalifat.

Abu-Fazl. Se Abu-l-fasl.

Abukīr (det forna *Kanōpos*), by och hamn i Nedre Egypten, 26 km. n. ö. om Alexandria, numera bebodt endast af ett par hundra araber. I viken ö. om A. stod natten 1—2 aug. 1798 ett stort sjöslag, hvari den engelske amiralen Nelson besegrade franska Medelhafs-flottan under de Brueys. Nelson öfverraskade franska flottan, där den, 13 linjeskepp och 4 fregatter stark, låg till ankars på A:s redd. Ögonblickligen anföll han med alla sina 13 linjeskepp den del af fiendens styrka, som låg längst i lofvart, hvarvid några skepp ankrade innanför, andra utanför den franska linjen. Fullständigt mörker inträdde härunder. Nelson tvekade dock icke. Den del af franska flottan, som anfallits af hans hela styrka, måste snart duka under, trots det tappraste motstånd; flaggskeppet L'Orient sprang i luften, och engelsmännen kunde med öfverlägsna krafter kasta sig öfver återstoden af fienden. Segern blef fullständig. Endast 2 linjeskepp och 2 fregatter undkommo. Detta sjöslag tillförsäkrade engelsmännen herraväldet i Medelhafvet. — I juli 1799 landsteg en turkisk här vid A. och eröfrade därvarande fort. Bonaparte angrep densamma 25 s. m. och vann en fullständig seger; flera tusen turkar föllo eller drunknade under flykten. — I mars 1801 landsteg en brittisk här under Abercrombie vid A. General Menou med sina franska trupper angrep engelsmännen 23 s. m., men blef i grund slagen, hvarpå fransmännen måste utrymma Egypten. H. W—L.

Abu Klea, ort i Egypten, 37 km. n. v. om Metamme i Bajuda-stäppen. Sudaneserna angrepo där 17 jan. 1885 de engelska trupperna under general Stewart, men blefvo till största delen nedgjorda.

Abu-l-abbās, kalif 750—754. Se Kalifat.

Abu-l-chair, Abu Said, sufismens stiftare. Se Sufism.

Abu-l-faradsch, Gregor A. Ben-el-arūn, äfven kallad Barhebräus, berömd arabisk och syrisk skriftställare, född i Malatia 1226. Från 1264 till sin död, 1286, innehade han värdigheten af "mafrjān", näst patriarkens den högsta inom jakobitiska kyrkan. Bland hans många skrifter må nämnas en på syriska författad "Krönika", en synnerligen viktig källskrift i 3 delar (1:a d. utg. af Bedjan, Paris 1890, 2:a och 3:e d. utg. af Lamy och Abbeloos, Louvain 1872—77). A. egnade sig med stort nit åt uppgiften att för sina landsmän göra tillgängligt arabernas vetande samt återupplifva syriska språket och litteraturen, som under arabernas och persernas herravälde ständigt sjunkit.

Abu-l-fasl (Abu-Fazl), stormogol Akbars storvesir och historieskrifvare, en af österlandets utmärktaste statsmän, f. 1551 i Agra, var Akbars främste medhjälpare vid dennes sträfvanden att genom hänsyn till ras- och religions-egendomligheter möjliggöra ett beståndande stort indiskt välde. Han mördades 1602 på anstiftan af tronföljaren Selim (Jehangir). A. författade ett berömdt historiskt verk om Timur och hans efterkommande, äfven omfattande större delen af Akbars regering. Tredje delen, *Ain-i-Akbari* (öfv. af Gladwin, Kalkutta 1783—86, 2:a uppl. Kalkutta 1889; utg. och öfv. af Blochmann och Jarret, Kalkutta 1873—94), utgöres af en politisk-statistisk-administrativ skildring af Akbars välde, hvilken ej varit utan inflytande på engelsmännens förvaltningssystem.

Abu-l-fidā, Ismael, arabisk historieskrifvare och geograf, furste i Hama, f. i Damaskus 1273, d. 1331. Hans förnämsta arbete är en världshistoria, som når till 1329 och är af stort värde för orientens historia. Bland latinska öfversättningar däraf märkas *Annales muslemici*, af Reiske (Köpenh. 1789—94), och *Historia anteislamica*, af Fleischer (Leipzig 1831), hvilka tillsammans bilda en fullständig öfversättning af Abu-l-fidas arbete. En af A. skrifven geografi utgafs af Reinaud och de Slane (Paris 1840) samt i fransk öfv. af Reinaud och Guyard (Paris 1837—48 och 1883).

Abu-l-ghazi Bahādur, tatarisk kan, f. 1605, d. 1665, besteg tronen i Kiva 1644 och abdikerade 1663 till förmån för sin son. På östturkisk dialekt för-

fattade han därefter en af hans son afslutad historia om Djingis-kans ätt, hvilken han föregaf sig tillhöra. Denna skildring påträffades af den bekante Strahlenberg och några andra efter Poltavaslaget i Tobolsk fångna svenska officerare, bland dessa Peter Schönström, som enligt egen uppgift lät öfversätta till tyska den ryska text, dit sagda historia blifvit öfverflyttad, hvarefter den tyska texten blifvit lagd till grund för den franska, af holländaren Bentinck verkställda bearbetningen *Histoire généalogique des tatares* (Leiden 1726), hvilken upplaga åtföljes af Strahlenbergs anteckningar om Nord-Asiens historia samt af hans berömda karta. En tysk öfvers. utgaf Messerschmid under titeln "Geschlechtsbuch der mungalischmogulischen oder mogorischen chanen" (Göttingen 1780). Originalet tryktes i Kazan 1825 (*Abulghasi Bahadiir chani historia mongulorum & tatarorum*) och utgafs sedan i fransk öfversättning med kommentar af Desmaisons (Petersb. 1871—74, 2 bd). Jfr Schönström. (L. M. B.)

Abu-l-Hassan. Se Jehuda ha-Levi.

Abuli (af grek. nekande *a* och *bulē*, vilja), *psyk.*, förlust eller minskning af förmågan att vilja. I sina lindrigare former yttrar sig abuli blott såsom en viss obeslutsamhet och förekommer ofta äfven hos normala människor. Såsom en bestämd sinnessjukdom framträder den stundom i fullkomlig oförmåga att fatta ett beslut eller att utföra ett sådant. Den sjuke önskar energiskt att vilja och handla, men kan det ej; han kan äfven veta, *hvad* han önskar utföra, men han förmår ändå icke vilja detta på det sätt, som leder till handling. Detta patologiska tillstånd torde oftast förekomma såsom följd af psykisk öfveransträngning. Den psykologiska förklaringen är att söka i idiotisk svaghet hos föreställningarna eller i svaghet hos de dem normalt åtföljande känslorna eller kanske slutligen i en abnormitet hos viljan själf. Se T. Ribot, "Viljans sjukdomar" (1890). S—E.

Abu Musa Djabir, arabisk kemist. Se Geber.

Abūna. Se Abba.

Abunda'ntia (lat.), en personifikation af öfverflödet, som ofta framställes på romerska mynt utgjutande penningar ur ett ymnighetshorn. — Under medeltiden omtalas en *gudomlighet*, vid namn Domina Abundia (infr. *Dame Habonde*), åt hvilken man offrade mat och dryck, och som i ersättning gaf växtlighet och öfverflöd. — Om den forntyska Folla och den fornnordiska Fulla se Fulla. — Äfven i den slaviska mytologien återfinns samma gudomlighet i Pilvit l. Pilnitis.

Abu-nuvās, arabisk skald, f. 762. d. 815, en af österlandets utmärktaste lyriske diktare, berömd för sina dryckes- och kärlekssånger. Har blifvit kallad "arabernas Heine". Ett urval af hans dikter utgafs på tyska af A. v. Kremer (1855).

Ab urbe co'ndita (lat.), från stadens (Roms) grundläggning.

Abu-rôf, den förnämsta nomadiserande arabstammen på Sennaars stäpper, där en mängd slafvar för stammens räkning brukar jorden; har regelbundna drag, ljust bronsbrun hudfärg och långt, lockigt hår.

Abury. Se Avebury.

Abu Said Abu-l-chair. Se Sufism.

Abu-simbel ("kornaxens fader"), ort på vänstra Nilstranden inom Nubien, mellan Nilens första och andra katarakt. I en klippa, som stupar mot stranden, äro tvenne tempel inhuggna i det fasta berget. Det södra och större templet, uthugget af Ramses II, har ett djup af 17,7 m. och föga mindre bredd. Framför templet har klippan jämnats, så att den är lodrät, mellan fyra i klippan uthuggna bilder af den sittande konung Ramses. Hvar bild är 20 m. hög. Det norra templet är af samme Ramses och hans gemål Nofertari Merienmat helgadt åt gudinnan Hathor. Få minnesmärken i Egypten äro så storslagna som dessa. HS HD.

Abusir. Se Busiris.

Abusjēr l. Busjīr, hamnstad i en fullkomligt öde trakt i Persien, provinsen Farsistan, på östra kusten af Persiska viken. Omkr. 20,000 inv. Staden, som är mycket osund, lider af en odräglig hetta under sommaren och eger ej annat dricksvatten än det i cisternerna uppsamlade regnvattnet eller det, som ditföres från trakter på flere mils afstånd. Stapelplats för indiska och persiska varor.

Abūsus (lat.), missbruk. — *Per abusum*, genom missbruk. — *Abusus non tollit usum*, missbruket upphäfver ej (det rätta) bruket.

Abūta Aubl., *bot.*, växtsläkte af fam. *Menispermaceæ*. Samtliga arter förekomma i Syd-Amerika. Af *A. rufescens* Aubl. och andra arter erhålles pareira-rot, hvarjämte nämnda växt uppgifves stundom förekomma som tillsats vid beredning af pilgiftet kurare. G. L—M.

Abu-temām (l. -temmām), berömd arabisk skald, f. 807 i Syrien, d. 845 i Mosul. Mer än genom sina egna dikter har han gjort sitt namn kändt genom den samling af äldre arabiska skalders arbeten, som han utgaf under titeln Hamāsa (se d. o.).

Abūtilon Gärtn., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Malvaceæ*, med gula eller röda, ofta hängande blommor, små delfrukter i krans. Många skönblommiga arter odlas. De växa vilda i Brasilien och andra varma länder. A—N. (G. L—M.)

Abȳdos. 1. Stad vid Hellesponten, i det forna landskapet Mysien i Mindre Asien, koloni från Miletos. Låg vid sundets smalaste del, midt emot Sestos. Mellan A. och Sestos slog Xerxes den skeppsbrygga, öfver hvilken hans väldiga här inryckte i Europa (480 f. Kr.). — 2. Stad i det fornegyptiska landskapet Thebais (Öfre Egypten), ett stycke från vänstra Nilstranden (nu *Arabat-el-Madfun*). I A. uppförde Setos I ett ännu i ruiner bevaradt tempel, Strabos Memnonium. Stora graffält ligga kring staden. 1898 upptäckte man där Egyptens äldsta konungagrafvar. Se vidare Petrie, "Royal tombs of the earliest dynasties" (1901).

Abyssinien. Se Abessinien.

Aby'ssisk (af eng. *abyss*, grek. *aby'ssos*, afgrund), *geol.*, bildad på djupet.

Abyssisk aflagring, *geol.*, djuphafsaflagring, d. v. s. en aflagring, som bildats i följd af fasta ämnens långsamt skeende afsättning på bottnen af de stora hafsdjupen. E. E.

Abyssisk bergart l. Djupbergart, *geol.*, sådan massformig kristallinisk bergart, som bildats på större eller mindre djup *under* jordytan genom stelning af där befintliga smälta massor (magmor). Hit räknas många graniter. E. E.

Abyssodynāmisk. Se Abyssus.

Aby'ssus (lat., grek. *aby'ssos*), afgrund. — Abyssodynāmisk (af grek. *dy'namis*, kraft), som verkar genom underjordiska (under jordytan befintliga) krafter.

Ac., förkortning för *academia* (lat.), akademi.

A. C., förkortning för *Anno Christi* (lat.), "under Kristi år", d. v. s. efter Kristi födelse; förkortning för *Augustana confessio* (lat.), augsburgiska bekännelsen.

a. c., förkortning för *a'nno curre'nte* (lat.), under det löpande året, eller *a'nni curre'ntis* (lat.), af det löpande året.

Acācia Willd., Akasia, *bot.*, växtsläkte tillhörande nat. fam. *Leguminosæ*, afd. *Mimosoideæ*, med många blommor i ax eller hufvudlika gyttringar; foder och krona nästan klocklikt rörformiga,

4—5-delade; många, ofta långa ståndare. Detta släkte är utbrutet från *Mimosa*-släktet och skiljer sig från detta genom sin alltigenom öppna balja, som hos de afrikanska arterna synes knöligt ledad. De hithörande, särdeles många arterna växa i Australien, Afrika och andra länder med tropisk värme. Många arter äro begränsade till ytterst små områden, hvarför t. ex. det västra Australien har endast några få arter gemensamma med det östra, Syd-Afrika med Nord-Afrika. — En anmärkningsvärd egenhet är, att de flesta australiska formerna i stället för verkliga blad hafva fyllodier, d. v. s. på kant stående, platta, bladliknande bladskaft. Många, i synnerhet afrikanska arter hafva stiplerna förvandlade till taggar. Genom sin ovanliga bildning gifva de en egendomlig prägel åt landets utseende. Därjämte äro de märkliga dels för sin rikedom på olika slags produkter för läkekonsten eller industrien, dels för sin stora användning i trädgårdsodlingen såsom prydnads- eller praktväxter. Till de viktigaste arterna hör bl. a. *A. Giraffæ*, som förekommer här och där i skogsgrupper i mellersta Afrika och tjänar till näring åt giraffen. *A. horrida* och *A. detinens* växa i Kafferlandet och hafva gröfre taggar än de öfriga, hvarför de af engelsmännen kallas *wait a bit* (vänta litet). De voro under kafferkriget ett godt skyddsmedel för infödingarna. *A. spinocarpa* i Abessinien har utseende af en utspänd paraply eller en utplattad solskärm. *A. fistula* når en höjd af nära 12 m., bildar i Nubien och Sennaar hela skogar och kallas där *sesaffan*, eller "det pipande trädet". Denna arts taggar äro nämligen vid basen genomborrade och bebos af myror. Hvarje sålunda genomborrad tagg blir på detta sätt förvandlad till ett slags ljudverktyg, hvarur vindarnas spel framlockar tydliga flöjttoner. Många arter i det inre och det västra Afrika lämna gummi, hvaraf de förnämsta slagen i handeln benämnas *gummi arabicum*, *gummi senegal*, *Suakin-gummi* etc. Flere akasior äro rika på garfämne i sin frukt och sin bark samt stundom äfven i veden (se Bablah och Katechu). De välluktande blommorna af andra akasior användas till beredning af luktmedel. Så sker t. ex. med den öfverallt i tropikerna och äfven i södra Europa odlade *A. Farnesiana* Willd., af hvars blommor stora kvantiteter årligen införas till Frankrikes parfymfabriker. Men utom detta mera direkta gagn, som akasiorna genom sina mångfaldiga produkter tillföra människan, utgöra de äfven prydnader i våra växthus samt smycka våra boningsrum och trädgårdar. Utom ett mindre antal från Amerika, Afrika och Indien införda akasior, hvilka äro mera ömtåliga, är det företrädesvis de i Australien inhemska arterna, hvilka vi för deras praktfulla blommor och vällukt öfverfört till vårt luftstreck. I boningsrum odlas allmänt *A. lophanta*. Jfr Robinia. G. L—M.

Acadēmia Stockholme'nsis (lat.), en af Johan III år 1576 upprättad högskola i Stockholm, med lokal i gråmunkeklostret på Riddarholmen. Ledd till en början af personer, som i hemlighet voro jesuiter, var den till 1583 nästan uteslutande en bildningsanstalt för unga prästmän, som af konungen ditkallades och af honom understöddes. Men 1583 undergick denna högskola en viktig förändring i protestantisk riktning, så till vida som den erhöll protestantiskt sinnade professorer i grekiska och fysik, och de följande åren tillkommo andra betydande lärarekrafter. Arbetet förlamades dock mycket, på grund af osäkerhet i den ekonomiska ställningen och de förföljelser, hvilka drabbade lärarna för deras vägran att antaga liturgien. Slutligen, när universitetet i Upsala år 1593 återupprättades, förflyttades högskolans professorer dit.

Acadēmie [-mī], fr. Se Akademi.

Acadēmie des félibres [-mī dä felibr], fr. Se Félibreförbundet.

Acādia, Akadien (fr. *Acadie*), forna namnet på de nuvarande provinserna Nova Scotia och New Brunswick i brittiska Nord-Amerika. A. koloniserades från Frankrike 1604 och efteråt samt utgjorde en del af franska provinsen Nouvelle France, tills det 1713, efter många strider med engelsmännen, genom freden i Utrecht blef engelsk besittning. Dess invånare, akadierna, gjorde sedan med franskt understöd oupphörligt försök att afskudda sig det engelska oket, men kufvades 1755 och drefvos till ett antal af 18,000 pers. från sina hem till andra engelsk-amerikanska besittningar. Jfr J. Joûbert, "L'ancienne Acadie" (i Revue brit. 1901).

Acadiska bergssystemet, eng. *Acadian mountains*, omfattar höglandet mellan Lawrence-floden, Lawrence-viken och Atlantiska oceanen, öster om Hudson.

Acajou [-ʃö], *bot.* Med detta namn betecknas ett i Västindien inhemskt träd, *Anacardium occidentale* Lin. (fam. *Anacardiaceæ* R. Br.). De njurformiga frukterna (s. k. elefantlöss), i droghandeln kallade *Semina Anacardii occidentalis*, innehålla i rum uti fruktskalets mellersta lager en brun, oljig, i luften svartnande, brännande skarp saft, som, använd på huden, framkallar inflammation och blåsor, och som därför i Amerika funnit användning såsom frätmedel mot vårtor, liktornar, fräknar o. s. v. Den verksamma beståndsdelen i denna saft är en oljelik vätska, som

fått namnet kardol. Den är lika blåsdragande som spanska flugor, men mera smärtsam, hvarför medlets användning numera på de flesta håll öfvergifvits. Anmärkningsvärdt är, att acajou-fruktens kärna är fri från skalets skarpa beståndsdelar, hvarför densamma kan förtäras utan fara. Äfven det tjocka, köttiga fruktskaftet saknar skarpa egenskaper och förtäres för sin syrliga vinsmak. Ur kärnans saft, liksom ur stammens mjölksaft, fås en svart färg, som brukas till märkning af linne. Acajou-ved förekommer i handeln under namn af hvit mahogny. O. T. S. (G. L—M.)

Acalēphæ (af grek. *akalefe*, nässla), *zool.*, maneter. Se Coelenterater.

Acanthāceæ, Akantacéer, *bot.*, naturlig växtfamilj, innefattande örter, mera sällan buskar, med motsatta blad, blomax eller blomknippen med stundom färgade skärmblad, läppformig, ofta skönt färgad krona, tråväldiga ståndare samt tvårummigt fröhus med 2 eller många epitropa frön med starkt och egendomligt utvecklad fröstrang. Denna familj omfattar en mängd, för det mesta tropiska arter, af hvilka många odlas i varmhus, såsom *Thunbergia*, *Ruellia*, *Eranthemum*, *Justicia*, *Acanthus*, *Aphelandra*, *Fittonia*. Några växa äfven i södra Europa. *Acanthus mollis*, björnkloört, har hvita blommor inom grönaktigt purpurröd, taggig skärm. Den odlades redan af greker och romare såsom prydnadsväxt, och stiliserade afbildningar af dess vackra, stora och djupdelade blad användes tidigt inom ornamentiken, särskildt på det korintiska kapitälet och på komposita-kapitälet samt på den romerska konstens och renässansens konsoler.

Acanthus mollis.

För medeltids-ornament fingo däremot de mindre och ej så vackra bladen af *A. spinosa* tjäna till mönster. A—N. (G. L—M.)

Aca'nthia lectulāria, Vägglus, *zool.*, en välbekant, till skinnbaggarnas (*Hemipterernas*) ordning och familjen *Membranacei* Latr. hörande insekt, brunröd till färgen, utan vingar, öfver hela kroppen försedd med små hår. Liksom de öfrige skinnbaggarna har denne sina tugg-organ (maxiller och mandibler) förvandlade till borr- och sug-redskap. Själfva munnen består af en ledad slida, som ligger bakåtriktad, under hufvudet och en del af framkroppen, till framhöfterna. Med denna apparat borrar han in i människans hud, och genom de borstlika

mandiblernas och maxillernas rörelse fram och tillbaka pumpar han blodet in i sin matstrupe. Äfven dufvor och några andra djur angripas af honom. Han är ett nattligt djur, som för dagen och ljuset gömmer sig i springor i möbler (sängar) och under tapeter o. d. Vid mörkrets inträde kryper han fram och är då, både genom sin blodtörst och sin lukt, en bland de förargligaste af insekterna. Till Europa skall han hafva kommit från Ostindien, ehuru man ej känner den tidpunkt, då han infördes. I Tyskland har han varit känd sedan 11:e århundrade. I England var han okänd eller åtminstone sällsynt ännu i början af 1500-talet; de landsflyktige hugenotterna beskyllas för att hafva fört honom med sig till London. Han förökar sig hastigt: honan lägger i mars, maj, juli och september hvarje gång omkr. 50 ägg; efter elfva veckor äro ungarna utvuxna och fortplantningsskickliga. Vägglusen kan stelfrysa i köld utan att dö och lär kunna lefva i åratal utan föda. Bland alla de utrotningsmedel man föreslagit torde intet vara bättre än renlighet och ett upprepadt eftersökande och dödande af dessa djur, i synnerhet före de ofvannämnda månaderna, innan honorna hunnit lägga sina ägg. F. A. S.*

Aca'nthias vulgaris, *zool.* Se Pigghaj.

Aca'nthis, *zool.* Se Finksläktet.

Acanthoce'phali, *zool.* Se Rundmaskar.

Acantholabrus, *zool.* Se Grässnultran.

Acanthopterÿgii, Taggfeniga fiskar, *zool.*, en ordning, som redan af Artedi infördes i fiskarnas system. Utmärkes genom sina taggstrålar, odelade och oledade strålar i främre delarna af rygg- och anal-fenorna, samt därigenom att simblåsan, där den finnes, mist sin föreningsgång till matstrupen. Denna ordning innefattar största artantalet af alla nu lefvande fiskar. Mot norden aftager dock detta antal, så att vår fauna innesluter flere mjukfeniga än taggfeniga släkten och arter. F. A. S.*

Acanthosicyos Welw., *bot.*, växtsläkte af fam. *Cucurbitaceæ*. *A. horrida*, Naras, förekommer vid Walfischbay i sydvästra Afrika, där den lefver i och

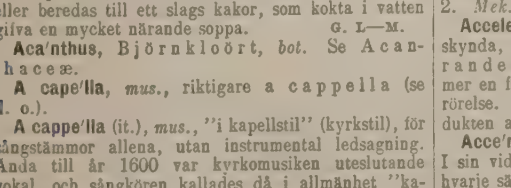

på sanddynerna. De hottentotter, som lefva i denna trakt, de s. k. topnarerna, äro för sin existens helt och hållet bundna vid denna växt. De aromatiska frukterna och de oljerika fröna, som äfven exporteras till Kaplandet, där de kallas "butterpits", ätas friska eller beredas till ett slags kakor, som kokta i vatten gifva en mycket närande soppa. G. L—M.

Aca'nthus, Björnkloört, *bot.* Se Acanthaceæ.

A cape'lla (it.), *mus.*, riktigare a cappella (se d. o.).

A cappe'lla (it.), *mus.*, "i kapellstil" (kyrkstil), för sångstämmor allena, utan instrumental ledsagning. Ända till år 1600 var kyrkomusiken uteslutande vokal, och sångkören kallades då i allmänhet "kapell", efter det rum inom kyrkan, i hvilket den sjöng.

A capriccio [kapri'ttjå], it., *mus.*, "nyckfullt", med fritt och lekande föredrag. Jfr Ad libitum.

Acapu'lco, hamnstad i Mexico, staten Guerrero, vid Stilla oceanen. Omkr. 5,000 inv. Befolkningen sysselsätter sig med pärlfiske och åkerbruk. Klimatet är osundt. Hamnen är säker och anses vara en af de förträfligaste i världen. Staden hemsöktes 1799 och 1837 af jordbäfningar, af hvilka det nästan fullständigt förstördes. Det hade sin glansperiod under spanska väldets dagar, då förbindelsen med Filippinerna egde rum från A., till hvars hamn årligen den s. k. "Manilla gallionen" öfverförde skatterna från Filippinerna.

Acardiacus (lat.). Se Akardi.

A'cari, *zool.* Se Spindeldjur.

Acarocecidier, *bot.*, *zool.* Se Gallbildning.

Acarodomatier, *bot.*, *zool.* Se Domatier.

Acca, stad i Syrien. Se Acre (S:t Jean d').

Accademia d'Arcadia. Se Arcadia.

Acca Larenti'na (Lare'ntia), hjältinnan i åtskilliga romerska sagor. Framställes än som gemål åt den rike Tarutius, efter hvars död hon som hans arfving testamenterade alla hans forna egendomar till det romerska folket, än som maka åt herden Faustulus och amma åt Remus och Romulus, hvilken sistnämnde hon enligt en annan uppgift adopterade efter en af sina 12 söners död. Prästsamfundet de tolf arvalbröderna (se d. o.) härledes enligt denna version från henne. Vid hennes graf i Velabrum hembars henne årligen 23 dec. ett dödsoffer vid den åt gudinnan Larenta firade festen *Larentalia*. (H. SGN.)

Accaparement [akaparmä'], fr. (trol. af lat. *ca'pere*, taga), *hand.*, uppköp af varor på förhand för att uppdyrka priset.

Accelerando [attjelera'ndå], it. (jfr Accelerera), *mus.*, förk. accel., i småningom påskyndadt tempo.

Acceleratiōn (jfr Accelerera), påskyndande, tilltagande hastighet. 1. *Astron.* Fixstjärnornas acceleration är den kvantitet, med hvilken dessa beskrifva sitt dagliga omlopp hastigare än medelsolen. Denna har nämligen en egen skenbar rörelse från väster till öster, till följd hvaraf en längre tid måste förflyta mellan två på hvarandra följande kulminationer, än om den vore skenbart orörlig. Fixstjärnorna fullborda sitt dagliga omlopp på 3 m. 55,8 s. kortare tid än medelsolen. — Månens acceleration, månens tilltagande hastighet i sin bana omkring jorden och omloppstidens samtidiga aftagande. Detta fenomen upptäcktes af Halley. Laplace fann 1787, att det uppkommer af den ständiga förminskningen i jordbanans excentricitet, hvarigenom månen alltjämt närmar sig jorden. Detta förhållande kommer att fortgå till år 36,900 e. Kr., hvarefter excentriciteten åter kommer att tilltaga. — 2. *Mek.* Se Fallrörelse. 1. (A. N—R.)

Accelerēra (lat. *acceleräre*, af *celer*, snabb), påskynda, forta sig (om ur), ila. — Accelerande kraft, *mek.*, hvarje kraft, som åstadkommer en förändring i en kropps tillstånd af hvila eller rörelse. Denna krafts storlek angifves genom produkten af kroppens massa med accelerationen.

Acce'nt (lat. *acce'ntus*, melodi, ton). 1. *Språkv.* I sin vidsträcktaste betydelse betecknar ordet accent hvarje sätt, hvarpå ett *fonem*, d. v. s. ett språkljudskvantum, vare sig *ett* språkljud eller *flera* sådana, framhäfves framför och i jämförelse med andra, eller, annorlunda uttryckt, det prosodiska (d. v. s. till fonemens relativa egenskaper hänförliga) företräde,

som tillkommer ett visst fonem i jämförelse med andra. Som fonemens prosodiska egenskaper äro fyra: sonoritet (hörbarhet, klangfullhet), kvantitet (uttalstid, tidslängd), intensitet (styrka, eftertryck, tonvikt, betoning, tonstyrka) och tonalitet (läge på tonskalan, höjd, tonhöjd), så kunde man strängt taget tala om fyra slag af accent. Emellertid har man hittills icke begagnat sig af termen sonoritetsaccent, d. v. s. det företräde i fråga om sonoritet som tillkommer de s. k. sonanterna (själfljuden) i jämförelse med konsonanterna (medljuden). Nästan lika obruklig är termen kvantitetsaccent (''kvantitativ betoning''), d. v. s. det företräde i fråga om kvantitet, som tillkommer s. k. långa fonem i jämförelse med korta. Så mycket oftare användes däremot uttrycket accent om de båda återstående slagen, och på dessa båda syftar därför termen i inskränkt och åtminstone hos oss tämligen vanlig mening. Från början afsåg det från den antika accentläran hämtade uttrycket uteslutande tonalitetsaccenten, men i nyare tid har det alltmer öfvervägande kommit att användas om intensitetsaccenten, och på denna ensam syftar därför termen i sin inskränktaste och kanske numera vanligaste betydelse.

I. Intensitetsaccent (äfven kallad exspiratorisk, dynamisk, emfatisk eller tryck-accent) är sålunda det företräde i fråga om intensitet, som tillkommer s. k. starka fonem (jfr ''forte'' i musiken) i jämförelse med svaga (jfr ''piano'' i musiken). Denna jämförelse kan afse såväl de minsta fonem, de enskilda språkljuden, som ock de största, fraserna, eller delar af dem. Med afseende på de enskilda språkljuden märkes t. ex. lätt, att det senare (med *ff* tecknade) *f*-ljudet i *fiffig* är (icke blott längre, utan äfven) starkare än det första, liksom att *f* i *klaff* har intensitetsaccent, jämfördt med det oaccentuerade *f* i *Rolf*, där åter *l* är accentueradt i förhållande till *l* i *klaff*. Med afseende på frasen åter är det t. ex. ögonskenligt, att i frasföljden ''Och nu, min tappra skara: Gif akt!'' dels hela frasen *gif akt* är accentuerad i förhållande till de båda föregående, dels inom hvardera af de tre fraserna ett ord (*nu*, *tappra* och *akt*) är accentueradt i jämförelse med de öfriga och sålunda har hvad man tämligen oegentligt kallar ''satsaccent''. Af större intresse är emellertid att i fråga om intensitet sinsemellan jämföra de mindre fonem, som kallas tryckstafvelser (fonem, belägna mellan tvenne intensitetsminima) och språktakter (belägna mellan två intensitetsmaxima). Granskas något närmare den s. k. ''stafvelseaccenten'' t. ex. i svenskan, så befinnes den ega minst tre tydligt åtskilda grader. Öfver de oaccentuerade (obetonade, eller helsvaga med intensitetsgraden ''lenissimus'') stafvelserna, t. ex. den första i *bevi*^{3}*s*, den mellersta i *po*^{3}*jkarna*^{2}, den sista i *hu*^{3}*set*, den näst sista i *spå*^{3}*rhu*^{2}*ndarna*, höja sig de accentuerade (betonade) stafvelserna på följande sätt:

1. Svagt bitoniga (halfsvaga) äro t. ex. första stafvelsen i *me*^{1}*kani*^{3}*k*, *ce*^{1}*remoni*^{3}, första och tredje i *u*^{1}*nive*^{1}*rsite*^{3}*tet*, den sista i *spå*^{3}*ra*^{1}, *beslu*^{3}*tade*^{1}. Sådana stafvelser sägas hafva accenten ''semilenis'' l. svag biton.

2. Starkt bitoniga (halfstarka) äro t. ex. sista stafvelsen i *o*^{3}*lä*^{2}*rd*, *nä*^{3}*tteldu*^{2}*k*, näst sista i *o*^{3}*lä*^{2}*rda*, *la*^{3}*ndsvägsda*^{2}*mmet*. Denna accent kallas ''semifortis'' l. stark biton.

3. Hufvudtoniga (helstarka) äro t. ex. första stafvelsen i *spå*^{3}*ra*^{1}, andra i *trafik*^{3}, tredje i *ba*^{1}*rone*^{3}*ssa*. Vi kalla denna accent ''fortissimus'' l. hufvudton. Samma grad af styrka plägar tillkomma en ensamt för sig uttalad stafvelse t. ex. *ja*, *hund*, hvarför äfven en sådan säges hafva hufvudton.

Denna hufvudton kan emellertid vara af något olika slag alltefter det olika sätt, hvarpå stafvelsen afslutas. Sker detta medelst ett tvärt afbrott eller i och med en stor minskning af intensiteten, så eger den med ifrågavarande stafvelse begynnande språktakten akut (skarp) accent (oegentligt s. k. ordaccent), t. ex. *u'nder*, *bu'ren*, *ja'* (energiskt uttaladt). Sker det däremot så, att intensiteten endast obetydligt minskas (*plan* l. ''jämn'' accent) eller ock rent af mot slutet åter något ökas (cirkumfleterad, bruten eller sammansatt accent, cirkumflex), så har takten grav (tung) accent, t. ex. *undra*, *bùren* (af *bära*), *jä* (uttaladt såsom första stafvelsen af *jåga* och då med en betydelse af tveksamhet); i dessa och dylika ord är uttalet med plan hufvudton öfvervägande brukligt i vissa provinser, t. ex. Uppland, Halland, Skåne, under det att däremot andra provinser, t. ex. Södermanland och Värmland, hafva hufvudtonen cirkumfleterad.

Af främmande språk öfverensstämma några i fråga om stafvelseaccentens gradationer tämligen nära med svenskan; så t. ex. tyskan och norskan. Andra, t. ex. franskan, hafva mycket få gradationer, så att man t. o. m. kunnat framställa det (oriktiga) påståendet, att i franskan alla stafvelser äro lika starkt accentuerade. Åter andra språk hafva ännu flere gradationer än vårt modersmål, så att t. ex. engelskan (enligt P. Passy) kan uppvisa ord med en ända till sjugradig, ''väl markerad serie'' såsom *im*^{6}*pe*^{5}*ne*^{1}*tra*^{3}*bi*^{2}*li*^{2}*ty*^{4}.

Äfven beträffande hufvudtonens plats i ett ord är förhållandet mycket olika i olika språk. Under det att t. ex. finskan, ungerskan och tjeckiskan konsekvent hafva hufvudton å ordets första stafvelse och sålunda låta början af ett ord och en ''språktakt'' sammanfalla, så accentuerar franskan ordets sista stafvelse och låter sålunda de öfriga uppträda som ''upptakt''. Polskan har hufvudtonen å ordets näst sista stafvelse, spanskan och portugisiskan liksom latinet å en af de tre sista, italienskan å en af de fyra sista (oftast å den andra, ytterst sällan å den femte eller sjätte från slutet). Tyskan och de nordiska språken hafva visserligen oftast hufvudton å ordets första stafvelse, men en massa undantag förekomma, särskildt i sammansättningar, såsom *öfverstepräl'st*, *kallbra'nd*, *tummeliten*, *passo'pp*, *spaderda'm*, *välsi'gna* och de flesta ortnamn, t. ex. *Östersu'nd*, *Kinnekùlle;* sällan i enkla ord, såsom *hvaba'*, *gutä'r*, *evi'nnerlig*, *skava'nk*, *leka'men*, *helve'tisk*. För engelskan kan knappast någon enkel regel uppställas, liksom svårligen heller för ryskan, som i likhet med vissa andra språk har s. k. rörlig accent, d. v. s. att i nära besläktade former hufvudtonen kan hafva olika plats (t. ex. lat. *do'ctor*, plur. *docto'res;* jfr den fasta accenten i *no'men*, plur. *no'mina*).

Vanligtvis har hvarje ord en hufvudtonig stafvelse. Emellertid finnas å ena sidan ord, som vanligen uppträda svagtoniga, antingen såsom upptakt, s. k. ''proklitiska'' ord, eller såsom svag taktdel, s. k. ''enklitiska'' ord; t. ex. *''man* tyckte *både* då' *och* sèdan, *att det* règnade''. Å andra sidan finnas ord med tvenne hufvudtoniga stafvelser och som så-

nda äro fördelade på två takter, t. ex. *spri'ttgälen, oli'tter-ny, åsyna-vittne, två'mans-imperia'lsäng.*

Undantagsvis förekommer en ännu starkare accent n den normala hufvudtonen, nämligen öfver-tyrka, som användes vid emfas, rop, skrik o. d. mvändt kan ett oaccentueradt fonem stundom uttalas nnu svagare än vanligt, t. ex. då man "talar tyst", viskar o. d.

II. Tonalitetsaccent (äfven kallad musikalisk, kromatisk, melodisk l. tonisk accent) är det från östens normalläge märkbart (uppåt eller nedåt) afvikande läge på tonskalan, som tillkommer vissa pertonerade, d. v. s. med stämton försedda, ljud, i jämförelse med dem, som uttalas på normaltonen (eller grundtonen), d. v. s. den för olika individer alltefter deras olika "stämma") olika, men hos en och samma individ tämligen konstanta tonhöjd, som id ett fullkomligt affektfritt och af intet subjektivt intresse färgadt uttal tillkommer ett enstafvigt pertoneradt fonem hvilket som helst, t. ex. bokstafsnamnen t, *be, är* o. s. v. I den mån vårt tal håller sig vid denna normalton, kallas det monotont, i den mån det medelst användande af tonalitetsaccenter därifrån aflägsnar sig, säges det vara moduleradt eller, om denna tendens (såsom i sång) drifves till sin spets och estetiska fulländning, melodiskt.

Det högsta tonläge, hvartill man vid ett affektfritt, grammatiskt uttal stiger, kallas högton (i den latinska grammatiken "acutus"; det lägsta, hvartill man sjunker, kallas lågton (i den latinska grammatiken "gravis"). I de flesta språk använder man därjämte åtminstone ännu ett tonläge: medelton, i några två: hög och låg medelton. Bland språk, som utmärka sig för en rik grammatisk modulation, torde främsta rummet intagas af kinesiskan, och bland närmare liggande språk utmärka sig i detta afseende serbiskan, litauiskan, norskan och svenskan. Emellertid ega stora olikheter rum de olika språken och dialekterna emellan såväl i afseende på intervallernas storlek (så t. ex. ligger i Stockholmskan högtonen blott en ters, men i det värmländska Fryksdalsmålet en kvint öfver lågtonen) som ock i fråga om normaltonens plats i accentserien (så t. ex. användes i Stockholmskan högtonen, i Fryksdalskan däremot lågtonen såsom normalton, hvadan alltså den förra vid sina modulationer går under, den senare däremot öfver normaltonen).

De angifna tonlägena äro emellertid — väl att märka — endast ögonblickliga genomgångspunkter, hvilka i naturligt tal kontinuerligt förbindas med hvarandra genom nedåt- eller uppåtgående glidningar (portamenton). De äro sålunda blott begynnelse-, vänd- och slutpunkter inom en modulation. Till följd däraf har ett om också litet fonem sällan eller aldrig samma tonläge under hela sin uttalstid, utan upptar ett större eller mindre stycke af en tonföljd, som är antingen kontinuerligt stigande eller sjunkande eller ock bådadera, i det att en "brytning", en förändring af tongångens riktning därinom eger rum. Faller denna brytning inom en och samma stafvelse, så säges denna hafva bruten (eller sammansatt) accent, såsom fallet vanligen är med cirkumfleksterade stafvelser (den latinska grammatikens "circumflexus" afsåg just en accent, sammansatt af högton och lågton).

Den modulation, som inrymmes inom en och samma språktakt, kallas tonfall. Svenskan eger tvenne slag af sådana, hvilka emellertid äro betydligt olika gestaltade i olika landsändar, och denna olikhet torde utgöra den mest i öronen fallande differenspunkten mellan våra skilda dialekter. I Stockholmskan äro dessa båda tonfall af följande sammansättning:

1. Det sjunkande tonfallet, som tillhör takter med akut intensitetsaccent, låter tonen glida från normaltonen ungefär en ters nedåt till lågtonen, t. ex. *getter* (med tonföljden c A), *getterna* (c AA).

2. Det sjunkande-stigande tonfallet, som tillkommer takter med grav intensitetsaccent, låter tonen börja ungefär en sekund under normaltonen och glida ned till lågtonen samt därpå höja sig en ters upp till normaltonen, t. ex. *tala* (H̀AC, med bruten accent på första stafvelsen), *talare* (H A c). — I finsksvenskan (liksom i Orsa-målet i Dalarna) finnes blott ett enda tonfall. Den "finska brytningen" karakteriseras däraf att man efter ett hastigt, men starkt stigande portamento på den hufvudtoniga stafvelsen låter tonen sjunka från högtonen omkring en septima (stundom något mindre, stundom något mer) ned till normaltonen. I denna dissonantiska tonföljd (septima—grundton) ligger utan tvifvel förklaringen till det allbekanta intryck man får af det finsk-svenska tonfallet såsom varande "vemodigt". AD. N—N.

2. *Mus.* Framhäfvande af vissa toner genom starkare tonvikt. Man skiljer mellan grammatisk accent och estetisk eller patetisk. Den grammatiska accenten hvilar på hvarje starkare taktdel. I jämna taktarter faller den således på de udda taktdelarna; i ojämna taktarter har hvarje grupp af 3 taktdelar betoningen på den första. Den patetiska accenten är en extra förstärkning, som beror på det tillfälliga musikaliska uttrycket och, stundom i strid mot den grammatikaliska, träffar enskilda toner under vissa förhållanden: ett motivs begynnelseton, en skarp dissonans, en synkop, en repeterad not, högsta tonen i en melodi o. s. v. Stundom utmärkes denna accent genom särskilda tecken (*sf*, >, ∧). Vokalkompositörer, textöfversättare och sångare böra noga vinnlägga sig om att låta ordets accent sammanfalla med musikens. A. L.

Acce'ntor, Järnsparf, *zool.* Se Järnsparf.

Accentuatiōn (se Accent) l. Accentuering, betoning.

Accentuēra (se Accent), betona, gifva tonvikt åt ord, stafvelser eller taktdelar.

Acce'ntus (lat.), "accent", kallas en del af den katolska ritualsången, i motsats till "Concentus". Under den senare inbegripes allt hvad som föredrages af hela kören, såsom hymner, psalmer, responsorier, halleluja och sekvenser; under den förra allt som föredrages af prästen och andra altartjänare, såsom kollekter, epistlar, evangelier. Accentus fasthåller nästan oupphörligt en och samma ton och utmärker blott textens interpunktion genom stämmans höjning (såsom vid fråga) eller sänkning (såsom vid punkt). A. L.

Accepi'sse (af lat. *acci'pere*), eg. att hafva emottagit; emottagningsbevis, skriftligt erkännande att något blifvit emottaget. Jfr Recepisse.

Acce'pt (af lat. *acci'pere*, emottaga), *jur., hand.* 1. På räkning eller växel af en person tecknad förbindelse att på utsatt tid inlösa det belopp, å hvilket räkningen eller växeln lyder. — 2. Själfva räkningen

eller växeln, försedd med ofvan antydda förbindelse (''accepterad'').

Acceptābel (se Accept), som kan antagas, godkännas; som är giltig.

Accepta'nt (se Accept), den person, på hvilken en växel är dragen och som skall inlösa densamma; den af de två kontrahenterna vid ett obligatoriskt aftal, som förklarar sig villig att emottaga den af den andre utlofvade prestationen. — Acceptanter, namn på ett kyrkligt parti. Se Jansenius.

Acceptatiōn (jfr Accept), antagande, erkännande. *Dogm.* Faderns erkännande af Kristi lidandes tillfyllestgörelse för världens synder. Jfr Satisfactio superabundans och Acceptilation 2.

Acceptēra (se Accept), erkänna; godkänna till betalning. *Acceptera* en växel, ikläda sig förbindelse att betala den på växeln utsatta penningsumman, hvilket sker genom att på växeln teckna ordet ''accepteras'' eller ''godkännes'' samt namnet.

Acceptilatiōn (lat. *acceptilātio*). 1. *Jur.* Öfverenskommelse, hvarigenom enligt den gamla romerska rätten en genom stipulation uppkommen muntlig förbindelse upplöstes. — 2. *Dogm.* Den af Duns Scotus och af arminianerna förfäktade läran, att Fadern antagit Kristi offer såsom tillfyllestgörande för världens synder, icke på grund af dess tillräcklighet, utan blott af gudomlig nåd.

Acceptprovision, den ersättning, som köpmän pläga beräkna, då de acceptera af affärsvänner på dem utställda växlar. Jfr Accept och Provision.

Acce'ss (lat. *accessus*, fr. *accès*), tillträde; (sjukdoms-)anfall.

Accessībel (af lat. *accēdere*, nalkas), lätt tillgänglig.

Accessibilitēt (se Accessibel), tillgänglighet.

Accessiōn (lat. *acce'ssio*, eg. tillkomst), tillökning, förvärf. — 1. *Jur.* Förvärfvande af eganderätt till en sak, därigenom att denna såsom bisak (*res accessoria*) fysiskt förbindes med en annan, hufvudsaken (*res principalis*). Grunden för detta laga fång är den juridiska principen, att bisaken i rättsligt afseende skall dela hufvudsakens öde. Jfr Jordabalken, kap. 12, § 4 och lag af 24 maj 1895 ang. hvad till fast egendom är att hänföra, § 2, 3. — Med uttrycket *accessio possessionis s. temporis* förstås, i fråga om eganderätts vinnande genom häfd under viss tid, den senare innehafvarens rätt att räkna sig till godo den tid föregående innehafvare besuttit saken. Jfr Accessorisk. — 2. *Statsr.* Den handling att en stat biträder ett mellan andra ingånget fördrag e. d. (accessionsfördrag, accessionstraktat).

Accessionsfördrag (-traktat). Se Accession.

Accessions-katalog (se Accession), förteckning öfver ett biblioteks eller arkivs successive tillkomna förvärf. En accessions-katalog för Sveriges offentliga bibliotek har sedan 1886 årligen utgifvits genom Kungl. biblioteket (jämte tioårs-register) och innefattar en efter vetenskaperna ordnad förteckning öfver Sveriges förnämligare offentliga biblioteks förvärf af icke-svensk litteratur.

Acce'ssit (af lat. *accēdere*), ''han har kommit nära'' (målet), en utmärkelse vid täflan i akademier och dylika samfund. Jfr Hedersaccessit.

Accessoire [aksäsäär], fr. (lat. *accessōrium*), bihang, tillbehör, bisak. — Plur. *accessoires* l. *accessoarer*, i ett konstverk förekommande bisaker, oväsentliga tillsatser, bifigurer, staffage, dekorationer.

Accessōrisk (af lat. *accēdere*, tillkomma), som utgör bihang (se Accessoriska organ); *jur.*, (om en bisak), hvilken såsom sådan (*res accessoria*) i rättsligt afseende betraktas såsom ett med hufvudsaken (*res principalis*). Se Accession.

Accessōriska organ (se Accessorisk) l. Biorgan, *bot.*, kallas de delar af en växtkropp, som kunna hänföras till yt- eller bladbildningar, allteftersom egendomligheten i deras egen bildning. De äro antingen förvandlade organ, som tjäna växten till skydd eller stöd, såsom *rankor* och *tornar*, eller ock bihang till växtdelarnas öfverhud, såsom *taggar*, *hår*, *körtlar* m. m. Blott de förra intaga en bestämd ställning; de senare bilda hvad man oftast kallar öfverhudens beklädnad. Med accessoriska knoppar förstås de reservknoppar i en bladaxel, som utvecklas, om hufvudknoppen förstöres. A—N. (G. L—M.)

Accessōrium (lat.). Se Accessoire.

Accessōrius (lat.), *fysiol.* Se Hjärnnerver.

Acciaccatūra [attja-], it. (egentl. ''knäppning''), *mus.*, kort för-slag.

Acciajoli [attjajäli] l. Acciajuoli, berömd florentinsk familj (utdöd 1834), som förmedlade penningrörelsen med Neapel. 1. Niccolò A., f. 1310, d. 1365, mecenat, Petrarcas och Boccaccios vän, fältherre i konung Roberts af Neapel tjänst och under drottning Johannas regering stor-seneskalk, förvärfvade stora besittningar i Grekland, där medlemmar af släkten sedan regerade såsom hertigar af Aten, Tebe och Korint. — 2. Donato A., f. 1428, d. 1478, en om sin fädernestad högeligen förtjänt statsman, författade *Caroli Magni vita*, en latinsk öfvers. af Plutarchos samt en kommentar till Aristoteles' Etik. — 3. Zanobi A., d. 1519, Savonarolas vän, bibliotekarie i Vatikanen, öfver hvars hemliga arkiv han uppgjorde den första förteckningen.

Accide'ns (af lat. *acci'dere*, hända). 1. *Filos.* Tillfällig eller oväsentlig egenskap. Dess motsats är substans, eller det bestående och väsentliga. — 2. *Boktr.* Mindre, tillfälligt tryckarbete, såsom affischer, bjudningsbref, visitkort, cirkulär, matsedlar, etiketter, priskuranter, växlar, aktiebref o. d. De sättare, som verkställa detta arbete, kallas accidenssättare och det färdigtryckta arbetet accidenstryck. — Accidensform, alla för ett accidenstryck behöfliga typer, linjer m. m. uppsatta, sammanfogade till ett fast helt och färdiga till tryckning. Jfr Tryckform. — Accidensmaskin l. Accidenspress, en mindre tryckpress för hand-, fot- eller mekanisk kraft och afsedd för accidenstryck.

Accidentāl l. Accidente'll (se Accidens), tillfällig, oväsentlig.

Accidentālia (lat.) l. Accidentālier (se Accidens), tillfälligheter; *mus.*, tillfälliga för-sättningstecken. — Accidentalia contractus, *jur.*, sådana bestämmelser i ett obligatoriskt aftal, för hvilka fordras, att särskild öfverenskommelse angående dem träffats mellan kontrahenterna. Vid t. ex. köp är förordet, att köparen skall behålla godset, ehvad det är bättre eller sämre (1 kap., § 4 Handelsb.), ett *accidentale contractus*. Jfr Essentialia och Naturalia contractus.

Accide'ntier (se Accidens), tillfälliga egenskaper; (numera obrukligt) tillfälliga inkomster, sportler.

Acci'pitres, *zool.* Se Roffåglarna.

Accis (sannolikt af lat. *accisa*, näml. *pars*, afskuren del, d. v. s. den af det offentliga tagna delen af en varas värde), en benämning på vissa skatter och afgifter, merendels konsumtionsskatter. Innebörden af denna term beror i viss mån på historiska förhållanden, varför den är skiftande. Numera betecknas vanligen med denna ej ofta använda benämning "inre" konsumtionsskatter, till skillnad från tullar. I England har nu, liksom förr, den med accis väl språkligt identiska termen "excise" denna betydelse. I vissa andra länder och särskildt i Tyskland, hvarifrån termen accis anses hafva kommit, har den haft en ganska skiftande innebörd, så att dels ej alla "inre" konsumtionsskatter benämnts acciser, dels med detta namn äfven betecknats andra skatter än dessa. I Bajern har namnet användts för vissa in- och utförseltullar; i Sverige användes det en tid under 1600-talet såsom benämning äfven på införseltull på utländska drycker. I Baden och Würtemberg användes termen om vissa skatter på öfverflyttning af egendom och på vissa offentliga afgifter ("gebühren"). Jfr Konsumtionsskatt. Litt.: "Handwörterbuch der staatswissenschaften", 2:a uppl. art. "Accise" och där anförd litteratur; Linde, "Sveriges ekonomirätt" (1888, s. 560 o. f.). D. D.

Accīsmedel, ersättning till staten för den förlust den fick vidkännas genom afskaffande af den s. k. salu-accisen, som i flertalet af Sveriges städer fordom erlades af bagare, bryggare, slaktare, fiskköpare, ättikstillverkare samt idkare af mångleri och handel med "nålstolskram". Frågan om denna afgifts afskaffande samt om full frihet för landtmännen att till försäljning i städerna införa kött, bröd och dricka m. m. väcktes vid 1830 års riksdag. Accismedlen erlades af städerna till statsverket, då accisen upphörde. De städer, som medgåfvo full frihet åt handeln med dessa varor, befriades från denna afgift, som alldeles upphörde 1862, i Stockholm redan med 1847 års slut. KBG.

Accisrätt, en domstol, som afdömde mål rörande accisen (se Accismedel). Indrogs 1811. KBG.

A'ccius (Attius), Lucius, den romerska tragediens främste målsman, f. 170, d. omkr. 90 f. Kr., åtnjöt stort rykte för sina efterbildningar af grekiska sorgespel. Han författade äfven originaldramer, behandlade i metrisk form litteraturhistoriska ämnen och sysslade sig äfven med ortografiska frågor. De bevarade fragmenterna af hans dramer äro utgifna af Ribbeck i "Tragicorum roman. fragmenta" (3:dje uppl. Leipzig 1897).

Accolade [-la'd], fr. Se Ackolad.

Acco'lti, toskansk släkt af rättslärda och vittra män under renässansen. 1. Benedetto A., f. 1415, d. 1466 såsom republiken Florens' kansler, skref bl. a. på latin en medelmåttig historia öfver första korståget (1460), hvilken Tasso lade till grund för sitt epos "Gerusalemme liberata". — 2. Francesco A., den förres broder, f. 1418, d. 1483, juris professor i Bologna och Ferrara, var mångsidigt verksam inom litteraturen och vann genom sina juridiska skrifter ett stort namn. — 3. Bernardo A., den förstnämndes son, skald, f. 1465, d. omkr. 1535, vann dock sitt förnamn genom sin förmåga som fantasirik improvisatör, omhuldades af påfven Leo X och blef så rik, att han kunde köpa sig en hertigtitel. Han kallades af sin samtid *l'unico Aretino*, "den oförliknelige från Arezzo". Hans bevarade dikter (sonetter o. d., utg. 1513; flere uppl.) äro ej i högre grad tilltalande. Biogr. af Guarnera 1901. — 4. Pietro A., den föregåendes broder, f. 1455, d. 1549 såsom kardinal, affattade den beryktade bullan mot Luther 1520.

Accomp., *mus.*, förkortn. för *accompagnamento* (it.), ackompanjemang.

Accompagnato [-panjātā]. it. ("beledsagadt"), *mus.*, det med fortlöpande ackompanjemang försedda recitativet i motsats till seccorecitativet.

Accorso. Se Accursius.

Accouchement [akoſmä']. fr., förlossning, nedkomst.

Accoucheur [-för]. Se Ackuschör.

Accrescе'ns-rätt, lat. *jus accrescendi*, *jur.*, rättighet för arfvingar att, vare sig deras arfsrätt grundar sig på lag eller testamente, i förhållande till hvarderas arfslott sig emellan fördela den del af arfvet, hvilken skulle hafva tillfallit en annan af arfvingarna, men som denne af en eller annan orsak ej kommit att tillträda. Ett nödvändigt villkor för rättighetens utöfning är, att den arfving, som ej emottagit sin arfslott, ej varit berättigad att öfverflytta sin arfsrätt på sina egne arfvingar, samt att ej heller i hans ställe annan arfving blifvit nämnd af den döde RLD.

A'ccrington [ä'krington], stad i engelska grefsk. Lancashire, 32 km. n. om Manchester. 43.095 inv. (1901). Bomulls- och kemiska fabriker, kattuntryckeri m. m.

Accu'rsius (it. Acco'rso), Franciscus, italiensk rättslärd, f. 1182 nära Florens, d. omkr. 1260, professor i juridik i Bologna, är berömd såsom författare till en *Glossa* öfver Justinianus' "Corpus juris", hvilken kommentar vid medeltidens domstolar åtnjöt samma anseende som själfva lagen, hvaraf den var en förklaring.

Accusativus. Se Ackusativ.

Accu'sticus (lat.), *fysiol.* Se Hjärnnerver.

Acefāl l. Akefāl (af grek. nekande *a* och *kefalē*, hufvud), hufvudlös. — Acefaler l. Akefaler, *zool.*, se Blötdjur; *teol.*, se Monofysiter.

Acefālisk (se Acefal), hufvudlös, utan början. — Acefaliska böcker kallas sådana, hvilkas början gått förlorad.

Ace'falocy'sta (af grek. nekande *a*, *kefalē*, hufvud, och *kystis*, blåsa). Se Hydatidsjukdom.

Ace'phala, Musslor, *zool.* Se Blötdjur.

A'cer. *bot.* Se Lönn.

Aceräceæ, *bot.*, växtfamilj, innefattande träd eller buskar med motsatta, oftast handnerviga blad, knippvis sittande blommor, som ega ett femdeladt foder och vanligen fem fria, grönaktiga kronblad med kort klo, ståndare på ett starkt utveckladt skifformigt blomfäste, vingfrukt och hvitelösa frön. Denna familj har två släkten och vid pass 100 arter i norra halfklotets tempererade zon. De utmärka sig genom en ymnig socker-haltig saft. Jfr Lönn. A—N. (G. L—M.)

Acerbi [atje'rbi], Giuseppe, italiensk reseskildrare, f. 1773 nära Mantua, bereste åren 1798 och 1799 de skandinaviska länderna ända upp till Nordkap. Han skildrade färden i det på engelska skrifna arbetet *Travels through Sweden, Finland and Lapland* (London 1802, i 2 bd; öfvers. på tyska af Wieland 1803, på franska 1804), hvari visserligen naturscenerier och upplefda äfventyr tecknas ganska

fint, men däremot meddelandena om folkets karaktär, seder och historia äro högst ytliga och vimlande af besatta misstag, hvarjämte A. återger en mängd skvaller och åtskilligt skymfligt förtal om Gustaf III. A:s reskamrat till Nordkap, dåv. öfversten A. F. Skjöldebrand, och skalden Leopold skyndade att blotta halten af den unge resenärens arbete, den senare i fyra till tysken Rühs ställda, digra bref (utg. på tyska 1804, i sammandrag på svenska i Leopolds saml. arb., bd 5). — A. var 1826—36 österrikisk generalkonsul i Egypten, om hvilket land han skref ganska värdefulla artiklar för den af honom själf 1816 i Milano uppsatta tidskriften "Biblioteca italiana", hvarjämte han under sina resor i Egypten och Asien gjorde rika naturalie-samlingar, hvilka han öfverlämnade till museerna i Milano, Pavia, Padua och Wien. Död 1846.

Acerīna, *zool.* Se Gärssläktet.

Acerocāre Angelin, *paleont.*, trilobitsläkte, som från *Peltura* lättast skiljes därigenom, att taggar å pygidiet saknas eller äro rudimentära. Typ *A. ecorne* Ang. — Acerocare-zon, en afdelning i olenid-skiffrarna (kambrium). A. HNG.

Acerra [atje'rra], urgammal stad i Italien, prov. Caserta, n. ö. om Neapel. 16,443 inv. (1901). Dess gamla berömda katedral förstördes 1788 genom en jordbäfning.

Ace'rvus (lat.) l. Sorites (grek.), "hop", "hög", namn på ett af den megariska skolans bevis för ofullkomligheten af den sinnliga kunskapen och den sinnliga verkligheten. Huru många sandkorn erfordras för att bilda en hög? Ej ett, ej två, ej fyra o. s. v., men hvilket tal man än slutligen stannar vid, kommer man i själfva verket till den slutsatsen, att ett enda korn, nämligen det sista, är tillräckligt att bilda högen, och har sålunda råkat i motsägelse med sig själf. Anledningen till denna motsägelse, hvilken tycktes forntidens filosofer olöslig, ligger i det förhållandet, att "hög" är ett relativt begrepp.

Acet., förkortning för acetum.

Acetābulum (lat.), eg. ättikkärl; i allmänhet ett mindre kärl; sugvårta: *anat.*, höftpannan, den urholkning i bäckenet, i hvilken lårbenets öfre ände roterar.

Acetāl, *kem.*, en flyktig vätska, etyl-eter af aldehyd, $CH_3 . CH(O . C_2H_5)_2$, som bildas vid syresättning af alkohol och till ringa mängd finnes i kolrenadt brännvin. Användes såsom anesteticum och sömnmedel. P. T. C. (H. E.)

Acetanilid, *farm.*, dets. som antifebrin.

Acetāt (af lat. *acētum*, ättika), *kem.*, salt af ättiksyra. Se Ättiksyra. Jfr Kolning.

Acetomēter (af lat. *acētum*, ättika, och grek. *metron*, mått), ättikmätare, ett graderadt rör, i hvilket en kvantitet med lackmuslösning (som ihållts till *a*) rödfärgad ättika (som därefter ihållts till *b*) blandas med svag ammoniak, tills den röda färgen öfvergår till blått. Mängden af den förbrukade ammoniaken angifver ättikans styrka.

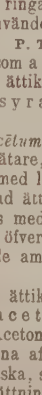

Acetōn (af lat. *acētum*, ättika), *kem.*, en produkt, som uppstår, då acetat upphettas utan luftens tillträde. Aceton förekommer bland destillationsprodukterna af trä (i tjärvatten) och är en färglös vätska, som kokar vid 56,6°. Acetonens sammansättning kan uttryckas med formeln $CH_3—CO—CH_3$, eller med andra ord: aceton är en förening af en karbonylgrupp (CO) med tvenne grupper metyl (CH_3). Den är typen för en hel klass organiska föreningar, benämnda ketoner, hvilka kunna anses som föreningar af CO med tvenne af kol och väte sammansatta radikaler. Jfr Kolning. P. T. C. (H. E.)

Acetonemī (af lat. *acētum*, ättika, och grek. *haima*, blod), närvaro af aceton i blodet.

Acetonuri (af lat. *acētum*, ättika, och *urina*, urin), närvaro af aceton i urinen.

Acētum (lat.), förkortadt Acet., ättika. — *A. aromāticum*, kryddättika. — *A. plumbi*, blyättika. — *A. prophyla'cticum* l. *A. quatuor ladronum*, röfvaättika. — *A. pyrolignosum* l. *A. pyroxȳlicum*, träättika. — *A. rubi idei*, hallonättika. — *A. scillæ*, sjölökättika. — *A. thebāicum*, opiumättika. — *A. vini*, vinättika.

Acetȳl (af lat. *acētum*, ättika), *kem.* Se Ättiksyra.

Acetylēn, en vid vanlig temperatur och tryck gasformig förening af kol och väte af formeln C_2H_2. Den har såsom den mest karakteristiska skänkt sitt namn åt en rad af analogt byggda kolväten (acetylen-serien), hvilkas generella formel är $C_n H_{2n-2}$. Redan 1836 påvisade Davy, att acetylenhaltig gas utvecklades ur biprodukter från kaliumframställning vid vattentillsats, men först 1862 blefvo genom Berthelots undersökningar acetylenens egenskaper noggrannare kända. Uppslaget till acetylengasens användande för belysningsändamål gafs 1892, då samtidigt fransmannen Moissan och amerikanen Wilson lyckades i elektrisk ugn framställa kalciumkarbid (se d. o.) och ur denna acetylen. Denna upptäckt spreds hastigt, och sedan acetylenbelysningens stora fördelar blifvit kända, uppstod en mängd fabriker för kalciumkarbid såväl utomlands som äfven i vårt land.

Ur kalciumkarbid framställes acetylen genom tillsats af vatten; 1 kg. ren karbid ger teoretiskt med 562 gr. vatten 348,9 l. acetylen. Till följd af handelskarbidens föroreningar erhållas vanligen ej mer än 320 l. acetylengas pr kg. karbid, och man bör i praktiken tillsätta minst lika stor vikt vatten som karbid. Vid vattentillsatsen omsättes karbiden till acetylengas och kalkhydrat, det senare till en mängd af 8 l. pr kg. karbid. Den erhållna acetylengasen har en spec. vikt af 0,91 och brinner med starkt ljus af rent hvit färg; 50 l. acetylengas ha visat sig gifva 100 normalljustimmar.

I sanitärt hänseende har acetylenen visat sig kunna jämnställas med lysgas, då den bevisligen icke är giftigare, ej heller i högre grad än lysgas upphettar de lokaler, som därmed belysas. Ren acetylengas exploderar icke under mindre öfvertryck än 1 atm. vid beröring med en glödande kropp; vid upphettning till 780° exploderar den oafsedt trycket. Med acetylen uppblandad luft blir explosiv vid beröring med låga, först då acetylenhalten uppgår till 2,7 %. Med koppar bildar acetylenen en explosiv förening, hvarför koppar i apparater och ledningar bör undvikas.

I likhet med hvad fallet är med syrgas, kolsyra m. m., har man försökt komprimera acetylenen till flytande form för att sedan kunna distribuera den i stålbomber. Denna kompression går lätt för sig, och kräfves för acetylenens öfverförande i flytande form vid + 1° C. cirka 48 atm. tryck, hvarvid af 1,000 l. gas erhålles omkr. 1,2 l. flytande

acetylen. Acetylenens kritiska temperatur ligger vid + 37° C., ofvan hvilken temperatur den sålunda icke medelst hur stort tryck som helst kan öfverföras till flytande form. Den flytande acetylenen har emellertid icke erhållit någon praktisk användning, enär den visat sig i högsta grad explosiv.

Ett sätt att bekvämt transportera större mängder acetylengas erhölls, då Claude och Hess 1896 påvisade, att 1 l. aceton vid 10 atm. tryck löser icke mindre än 240 l. acetylen. Emellertid ökas acetonens volym väsentligt vid denna absorption för att åter minskas vid aflämnandet af acetylenen. Detta kunde vid uppfinningens användande föranleda att i det kärl, där lösningen förvarades, uppstodo tomrum, fyllda med acetylengas af mer än 1 atm. öfvertryck, hvilken gas sålunda vore särdeles explosiv. Detta missförhållande har kringgåtts så, att behållarna fyllas med en porös massa, hvilken uppsuger acetonlösningen, då sålunda inga dylika tomrum kunna uppstå, och experiment med på dylikt sätt preparerade behållare hafva visat att dessa äro fullkomligt explosionssäkra. Acetylen upplöst på detta sätt tillverkas under namnet "acetylène dissous" (upplöst acetylen).

För belysningsändamål framställes acetylengas ur kalciumkarbid i särskilda för ändamålet konstruerade gasverk (se Acetylen-gasverk). G. D.

Acetylēn-gasverk (se Acetylen) apparat, afsedd för utveckling af acetylengas ur kalciumkarbid

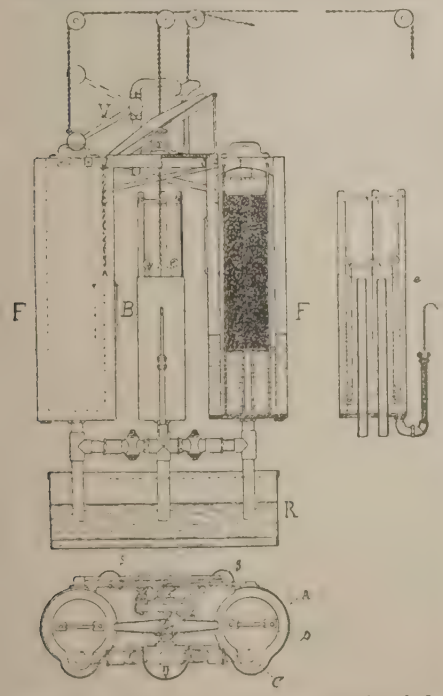

genom vattentillsats samt för uppsamlande af den erhållna gasen. En sådan apparat består af trenne hufvuddelar: karbidbehållare, gasutvecklingsrum och gasklocka. Med afseende på principen för karbidinmatningen förefinnas tvenne hufvudslag af apparater, näml. gasverk för handinmatning och automatiska gasverk. De förstnämnda typerna äro närmast afsedda för större belysningsanläggningar, såsom stadsbelysningar o. d., hvaremot de automatiska vanligen användas för anläggningar med ett mindre antal lågor. De automatiska apparaterna kunna uppdelas i trenne hufvudklasser:

1. *Droppapparater*, där vattnet från en särskild behållare droppar ned på karbiden i behållaren. Detta slag af gasverk var den första typ, som vid acetylenbelysningens införande försöktes, men har måst öfvergifvas dels till följd af omöjligheten att efter behag afsluta gasutvecklingen, dels till följd af de olägenheter, som vållats af den starka värmeutvecklingen från karbiden vid detta systems användande.

2. *Öfversvämningsapparater*, där vattnet från en särskild behållare inströmmar i den enstaka karbidbehållaren och öfversvämmar karbiden i denna. Enligt denna typ äro Nordiska acetylenaktiebolagets af direktör C. J. Lundström konstruerade gasverk byggda. Genom en kran *V* (se fig. 1), som automatiskt vrides genom gasklockans rörelse, tillföres vatten till karbidbehållaren *F*, där karbiden förvaras i på hvarandra ställda plåtkorgar. Då vattnet underifrån når en sådan korg, utvecklas acetylengas, som därpå för att renas pressas genom reningskärlet *R* till gasklockan. Denna höjes då, och genom denna rörelse stänges vattenkranen *V*, för att åter öppnas, när den bildade gasen förbrukats och klockan sjunkit till sitt förra läge.

3. *Kastapparater*, där karbiden från en särskild behållare i afmätta kvantiteter inkastas i en stor mängd vatten. Denna princip tillämpas i vårt land vid gasverket "Koh-I-Noor", där särskilda karbidkarduser vid behof automatiskt uttömmas i gasutvecklingskärlet. En enklare modifikation af denna

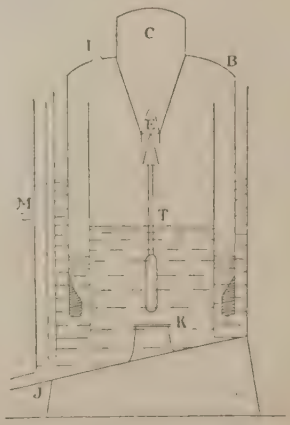

princip tillämpas i ett gasverk från "Société internationale de l'acetylène". Vid denna konstruktion (se fig. 2) är karbidbehållaren *C* fäst å gasklockan *B* och rör sig med denna. När gasen i kloc-

kan är förbrukad, sjunker denna, tills stången *T* stöter mot skifvan *K*; då öppnas ventilen *E*, och karbid faller ned i vattnet, där gas utvecklas. Den bildade gasen lyfter klockan, hvarvid ventilen *E* åter slutes till följd af stångens egen tyngd. Gasen uttages genom kranen *I*, kalkslammet genom *J* och vatten inmatas genom *M*.

Innan den på ett eller annat sätt erhållna acetylengasen användes, måste den renas från hälsoskadliga inblandningar, såsom svafvelväte, fosforväte m. m., och hafva härför många slag af s. k. reningsmassa uppfunnits. Angående för acetylengas konstruerade brännare se Gasbrännare. Se vidare Malmborg, "Om acetylenbelysning" (1899). G. D.

Achab. Se Ahab.

Achæer, forngrekisk folkstam. Se Akéer.

Achæmenider. Se Akemenider.

Achæus, *grek. myt.* Se Achaios.

Achaïos (grek. *Ἀχαιός*, lat. *Achæus*), *grek. myt.*, enl. sagan akéernas stamfader, son till Xuthos. Se Hellen.

Acha'ja (grek. *Ἀχαΐα*, lat. *Achaia*), forngrekisk stat på norra kusten af Peloponnesos, längs Korintiska viken. Landet beboddes först af jonerna och kallades då Aigialeia, men togs sedan i besittning af akéerna och fick efter dem namnet Achaja. Det var då deladt mellan tolf städer, som bildade ett statsförbund, det akaiska l. akeiska förbundet. De förnämsta voro Aigion och Helike. (Se Akéer.) — I det nuvarande konungariket Grekland bildar A. tillsammans med Elis en nomarki, omfattande 5,075 kvkm. med 144,800 inv. (1896). Hufvudstad Patras.

Achal Tekke, oas och krets i det ryska, 1883 upprättade transkaspiska distriktet, mellan öknen Karakum i n. och persiska prov. Korasan i s., består af en omkr. 250 km. lång, smal landsträcka längs Kopet-dag från Kisil-Arvat till Seraks och genomlöpes i hela sin längd af transkaspiska banan. Hufvudstad är Askabad. Kretsen omfattar 36,400 kvkm., med omkr. 90,000 inv., de fleste tekke-turkmener, ett folk, som länge hade oroat de kringboende folken genom sina röfverier, innan ryssarna beslöto att kufva dem. Detta lyckades dock först efter flere fruktlösa expeditioner 1881, då det befästa Gök-Tepe i jan. efter formlig belägring stormades af general Skobelev. J. F. N.

Achalzik l. Achiska, befäst stad i asiatiska Ryssland, guvern. Tiflis, 100 km. n. om Kur. 15,387 inv. (1897). Staden jämte distriktet af samma namn tillföll ryssarna genom freden i Adrianopel 1829.

Achamot, ett gnostiskt ord, som Stagnelius nyttjar i betydelsen "materiens idé, den ursprungliga synden, demiurgens moder".

Achard, Franz Karl, tysk kemist och fysiker, uppfinnare af hvitbetssockertillverkningen, föddes 1753 i Berlin och blef 1782 direktör för därv. vetenskapsakademis fysikaliska klass. Stödjande sig på Marggrafs rön att hvitbetan innehåller socker, började A. omkr. 1786 en serie mödosamma odlingsförsök på sitt gods och erhöll slutligen genom Fredrik Vilhelm III medel att inköpa godset Kunern i Schlesien, där han 1796 anlade den första fabrik för tillverkning af hvitbetssocker. 1812 inrättades där en läroanstalt i ämnet. Tillverkningsmetoderna äro än i dag väsentligen de af A. fastställda. A. skref bl. a. *Die europäische zuckerfabrikation aus runkelrüben* (3 bd, 1809; 2:dra uppl. 1812). Död 1821.

Achard [aʃär], Louis Amédée Eugène, fransk publicist och romanförfattare, f. 1814 i Marseille, d. 1875 i Paris, egnade sig från 1838 åt skriftställarebanan, arbetade i ultrakonservativa tidningar och vann under pseudonymen Grimm framgång med sina första, kvicka och pikanta *Lettres parisiennes* samt romanen *Belle Rose* (1847; ny uppl. 1865). Denna efterföljdes af en stor mängd behagligt och ofta humoristiskt skrifna romaner, bland hvilka de bästa äro *La chasse royale* (1849—50; ny uppl. 1858), *Les petits-fils de Lovelace* (1854), *La robe de Nessus* (s. å.) och *Les misères d'un millionnaire* (1861). I *Récits d'un soldat* (1871) skildras Paris' belägring. A:s noveller (bland hvilka åtskilliga öfversatts till svenska) stå i konstnärligt afseende högre än hans romaner. Hans små lustspel äro föga betydande. A. utarbetade åtskilliga resehandböcker i "Bibliothèque des chemins de fer". (E. F—T.)

Achärius, Erik, läkare, naturforskare, f. 1757 i Gäfle, blef 1773 student i Upsala, där han under under några år idkade studier. Han vistades sedan i Stockholm, studerade naturvetenskaper och medicin samt användes af Vetenskaps-akademien som ritare. A. genomgick 1782 medicinska examina i Lund, blef 1785 stadsläkare i Landskrona, 1789 provinsialläkare i Östergötland och 1795 föreståndare för det nya kurhuset i Vadstena samt erhöll 1803 professors fullmakt. Han blef led. af Fysiografiska sällsk. i Lund 1795, af Vet. akad. 1796, af Linnean society i London 1801 och af Vetenskapssocieteten i Upsala 1810. Död 1819 i Vadstena. — Genom sitt intresse för botaniken ådrog A. sig sin lärare Linnés synnerliga uppmärksamhet och välvilja. Särdeles ryktbar blef A. för sitt reformerande studium af klassen *Lichenes*, lafvarna, bland kryptogamerna. A. utarbetade för dessa växtalster en ny klassindelning, tillade nya släkten och arter, bestämde deras karaktärer samt utgaf flera högst värdefulla arbeten på detta område: *Lichenographiæ Suecia prodromus* (1798); *Methodus lichenum* (1803); *Lichenographia universalis* (1810); *Synopsis methodica lichenum* (1814) samt dessutom en stor mängd smärre uppsatser i Vet. akad:s handlingar, Landtbruksakademiens annaler m. fl periodiska skrifter. Ett växtsläkte, *Acharia*, flere arter, såsom *Rosa Acharii*, *Conferva Acharii* m. fl., samt en insekt, *Tortrix achariana*, bära hans namn. — A. var äfven utmärkt såsom en nitisk och skicklig läkare. Kurhuset i Vadstena inrättades efter hans förslag och anordning. G. L—M.

Acharius, pseudonym för F. V. Scholander.

Acharnar, stjärna af första storleken. Se Eridanus och Stjärna.

Achätes (grek. *Ἀχάτης*, lat. *Achates*), *grek. myt.*, Æneas' följeslagare, af Virgilius kallad *fidus A.*, den trogne A., en benämning, som nu användes ordspråksvis liktydigt med en trogen kamrat.

Achatīna, *zool.*, ett släkte snäckor af trädgårdssnäckornas (*Helicidernas*) familj, tillhörande företrädesvis de varma länderna, där det åstadkommer rätt betydlig skada genom att uppäta bladen på träd och buskar. F. A. S.*

Achaz. Se Ahas.

Acheiropīta. Se Akeiropoiet.

Acheiropoiet. Se Akeiropoiet.

Achelōos (grek. *Ἀχελῴος*, lat. *Achelous*), nu Aspropotamo, Greklands mest betydande flod, 220 km. lång, rinner upp i Albanien på Pindos och faller ut i Joniska hafvet. Enligt sagan var flodguden A. den äldste af Okeanos' och Tethys' 3,000 söner. I tjurskepnad stred han med Herkules om Deianeira, men blef efter hårdnackadt motstånd öfvervunnen. Under striden afbröts hans ena horn, hvilket najaderna gjorde till ett ymnighetshorn, fylldt med blommor. Sagan symboliserar den fruktbarhet, som den strida flodens öfversvämningar förläna floddalen.

Achem (Atjem), malajiskt rike och stad i norra delen af Sumatra. Se Atsjin.

Achen [ak-], Georg Nikolaj, dansk målare, f. 1860 i Frederikssund, fick sin utbildning vid konstakademien i Köpenhamn. Såväl på figur- som landskapsmåleriets område har A. vunnit ett aktadt namn. Bland hans arbeten märkas *Sjuka på S:t Helenas graf* (1889). Senare har han äfven utställt förträffliga porträtt. G—G N.

Achenbach. 1. Andreas A., tysk målare, f. 1815 i Kassel, professor i Düsseldorf, var redan på 1830-talet en af de mest bemärkta tyska landskaps- och marinmålare. Allmän beundran väckte hans stormstämningar från Nordsjöns kust eller från Norge, likaså hans italienska motiv och hans skogsmotiv, gärna med forsar och kvarnar. Hans föredrag var på en gång käckt och omsorgsfullt, färgskalan fyllig, penselföringen smidig och skicklig. Hans måleriska språk var rikare på uttrycksmedel, var mera klangfullt och effektfullt än hvad man finner hos de äldre tyske landskapsmålarna, äfven om man hos mer än en bland dem finner naturen uppfattad mera äkta och innerligt. A. har varit ofantligt produktiv; hans taflor äro alltid lifligt, kvickt och virtuosmässigt genomförda. Han utöfvade stort inflytande på det düsseldorfska landskapsmåleriet i 1800-talets midt och äfven senare. Landskap af honom finnas i de flesta museer i Tyskland — äfven i Kristiania nationalgalleri finnas ett par. Se Voss, "Andreas A." (1896). — 2. Oswald A., den förres broder, tysk målare, f. 1827 i Düsseldorf, där han studerade vid akademien och under broderns ledning samt en tid vid professor, har hufvudsakligen målat italienska motiv från villor, stränder, småstäder, gärna med rikt och brokigt figurstaffage. Hans taflor blefvo redan på 1850-talet berömda för anslående komposition, skicklig behandling och effektfull ljusverkan. G—G N.

Achenbach, Heinrich von, preussisk statsman, f. 1829, d. 1899, blef 1860 e. o. juris professor i Bonn, beklädde sedan 1866 högre ämbeten vid ministerierna i Berlin och blef 1873 minister för handel, näringar och allmänna arbeten samt deltog i uppsättandet (1860) och ledningen (till 1873) af "Zeitschrift für bergrecht". Till följd af starka slitningar med Bismarck i järnvägsfrågor tog A. 1878 afsked och blef öfverpresident först i Västpreussen och sedermera (1879) i Brandenburg. Efter att hafva varit prins Vilhelms lärare i statsförvaltning fick A. 1888 adlig värdighet. 1866 invaldes han i preussiska deputeradekammaren och deltog där i grundandet af det frikonservativa partiet. A. utgaf värdefulla arbeten i finans- och bergsrätt.

Achēnium, *bot.*, skalfrukt.

Achensee [-se], sjö i nordöstra Tyrolen, 950 m. öfver hafvet.

Achenwall, Gottfried, tysk statistiker, f. 1719 i Elbing, d. 1772 såsom juris professor i Göttingen, gäller för "statistikens fader", i det han först gaf denna vetenskap dess namn och en självständig ställning; men hans definition på statistiken såsom "vetenskapen om en stats verkliga märkvärdigheter" passar föga in på nutidens föreställningar om detta ämne. Rättvisligen måste dock erkännas, att redan han starkt betonar, det jämväl orsakerna till det bestående måste angifvas. A. är upphofsman till den äldre grundriktning, enligt hvilken statistik var ungefär detsamma som statskunskap (se vidare Statistik). Hans viktigaste arbete, *Abriss der neuesten staatswissenschaft der vornehmsten europäischen reiche und republiken*, utkom 1749; nya upplagor under titeln *Staatsverfassung der europäischen reiche.* J. H.*

A'cheron, d. ä. suckarnas flod, en flod i Epirus, rinner genom Acherusia-sjön och faller ut i Joniska hafvet. Dess dyiga vatten, ödsliga klippstränder och osunda afdunstningar kommo troligen grekerna att öfverflytta dess namn på en af underjordens floder. Äfven dess biflod Kokytos (jämmerns flod) har gemensamt namn med en af underjordens floder. — Sagan omtalar, att Acheron, son af Helios (solen) och Gaia (jorden), läskade titanerna med vatten under deras strid med gudarna, och att han därför af Zeus förvandlades till en smutsig flod och förvisades till underjorden.

Achero'ntia a'tropos, *zool.*, en aftonfjäril, kallad dödskallefjäriln (se d. o.).

Acherūsia, namn på flere sjöar i det gamla Grekland och Italien. Den märkligaste är den osunda träsksjö i Epirus, nu Valondoraco l. Orkusdälden, s. v. om Janina-sjön, genom hvilken Acheron flyter, och dit de gamle förlade en af nedgångarna till underjorden. — A. var i den grekiska sagan äfven namnet på en underjordisk sjö. Jfr Acheron.

Acheson [a'tjisən], sir Archibald, engelsk guvernör i Canada. Se Gosford.

Ācheta, Syrsa, *zool.* Se Syrsa.

À cheval [aʃva'll], fr., till häst, gränsle; *krigsv.* (stundom) truppers uppställning tvärs öfver eller på båda sidor om en väg, en flod e. d.

Achillēa L., *bot.*, växtsläkte, hörande till nat. fam. *Compositæ*, är utmärkt af få och korta strålblommor, naket fäste och nakna skalfrukter. De många arterna tillhöra den tempererade zonen i gamla världen, åtskilliga äro fjällväxter, och flere odlas för sina vackra, kvastlikt ordnade blomkorgar, t. ex. *A. ptarmica* L. med dubbla blommor. *A. millefolium*, rölleka, växer äfven vild hos oss och användes i medicinen. Af *A. moschata* (Alperna) beredes Iva-likören. Jfr Millefolium. A—N. (G. L—M.)

Achilleīn. Se Millefolium.

Achi'lles. Se Akilles.

Achillēus Tatīos (grek. *Ἀχιλλεύς Τάτιος*, lat. *Achi'lles Tā'tius*), grekisk författare från Alexandria, lefde i 5:e årh. e. Kr. Hans erotiska roman *Leukippe*

och Kleitophon lästes mycket under medeltiden och utgafs af Hercher i ''Erotici scriptores'' (1858).

Achillini [akilīni], Alessandro, italiensk läkare och filosof, f. 1463 i Bologna, d. 1512, gjorde några anatomiska upptäckter och författade flere för sin tid viktiga medicinska skrifter (utg. saml. 1545). Som tänkare lutade han åt panteismen och dref satsen om en kollektiv, opersonlig själarnas odödlighet (*De universalibus*, 1501). Arbetet *De subjecto chiromantiæ et physiognomiæ* (1503) visar honom som en föregångare till Lavater och Gall. Saml. arb. 1508 (4:e uppl. 1568).

Achimeleh. Se Ahimelek.

Achimenes R. Br., *bot.*, växtsläkte, hörande till nat. fam. *Gesneriaceæ*. De 25 arterna, utmärkta af mjukulliga blad och tämligen stora, vackra och mångfärgade blommor, förekomma i tropiska Amerika. De höra till de största prydnaderna i våra varmhus, där de vissna mot hösten, men perennera med sina knöllika stamdelar under jordytan. *A. grandiflora* DC. är en af de äldsta arterna, men därjämte uppdrages årligen ett stort antal varieteter eller former, med vackra, purpurröda eller blå blommor. A—N. (G. L—M.)

Achiska. Se Achalzik.

Achitofel. Se Ahitofel.

Achlath, stad i Armenien. Se Aklath.

A'chlya prolifera Nees ab Es., *bot.* (Saprolegnia ferax), svamp af nat. fam. *Saprolegniaceæ*, lefver på ruttnande snäckor, salamander-larver, flugor, grodor och fiskar. Den uppträder äfven hos lefvande djur, hvilka då ofta dö däraf. Svampen består af buskigt hopade, gaffellikt grenade trådar. Enligt nyare undersökningar (Harz) är denna svamp orsaken till den i vissa trakter så ytterligt förhärjande *kräftpesten*. Denna visade sig först 1881 i Lybecks omgifningar, hvarifrån den spridt sig till andra trakter. Öfverallt, dit den framtränger, utdö kräftorna fullständigt. Genom direkta infektionsförsök har man visat, att svampen är orsaken till kräftornas död. Hvarje kräfta, hvilken blott några få minuter fått vistas i vatten, som innehåller svärmsporer af *Achlya*, dör ofelbart 12—18 dagar därefter. Svärmsporerna fästa sig på djuret och gro, mycelietrådarna tränga in mellan segmenten och genomtränga muskler och öfriga väfnader. Efter någon tid tränga nya sporangieutvecklande trådar fram på det döende eller vanligen döda djurets yta och omhölja denna med ett hvitt sammetsliknande öfverdrag. I sporangierna alstras därvid massor af nya svärmsporer, färdiga att ånyo sprida smittan. G. A. (G. L—M.)

Achmed (Ahmed), turkiska sultaner. — 1. A. I, f. 1589, d. 1617, besteg tronen 1603 efter sin fader Muhammed III. Han var andligen föga begåfvad samt stolt, vankelmodig och grym. Han fortsatte det 1593 påbörjade kriget mot den tyske kejsaren Rudolf II, men angripen af Persien samtidigt med att hans provinser i Asien gjorde uppror, nödgades han ingå ett vapenstillestånd med Österrike i Zsitvatorok (1606), där denna stat erkändes af Turkiet för första gången som likaberättigad makt. Därefter tvingade han Persien till fred 1612 samt kufvade upproren. Han förskönade Konstantinopel i synnerhet med den präktiga moské, som bär hans namn. Jfr Turkiet. — 2. A. II, f. 1642, d. 1695, upphöjdes af janitsjarerna 1691 till sin broder Soliman II:s efterträdare. Han var en svag härskare och af ett melankoliskt lynne. Två månader efter hans tronbestigning besegrades hans storvesir Köprili-mustafa af österrikarna i slaget vid Salankemen 1691. Jfr Turkiet. — 3. A. III, f. 1673, d. 1736, efterträdde sin 1703 afsatte broder Mustafa II. Det var denne sultan, med hvilken Karl XII stod i personlig och politisk förbindelse under sin vistelse i Turkiet 1709—14. I ett krig med Venezia vann A. halfön Morea 1715, hvilket föranledde Österrike att förklara Turkiet ett krig, som slutade med den för Turkiet ofördelaktiga freden i Posjarevats 1718. A:s regering kännetecknas genom införandet för första gången af europeisk kultur i Turkiet; så ordnades i någon mån skatteväsendet, fästningar byggdes, och det första turkiska boktryckeriet grundlades. Själf försjunken i njutningar, öfverlät A. förvaltningen åt sina visirer. Reformerna och ett förnyadt krig med Persien ledde till A:s afsättning genom janitsjarerna 1730. A. dog i fängelse 1736, sannolikt förgiftad. Jfr Turkiet. (L. M. B.)

Achmed (Ahmed) Sjah, grundläggare af afganernas l. duranernas rike, f. omkr. 1724, d. 1773, son af Seman kan af abdali-stammen, upptogs i den persiske sjahen Nadirs lifvakt och begaf sig efter dennes mord 1747 tillbaka till Afganistan, hvarest han af de förnämste männen upphöjdes till konung. Han kallade sig då *Durr Durān* (''tidens pärla''), efter hvilket namn hans stam liksom äfven afganerna benämndes duraner. Genom en rad af lyckliga strider och eröfringar bildade A. på den korta tiden af fem år (1748—52) ett stort rike alltifrån Korasans västliga gräns till Sirhind samt från Oxus till Persiska och Indiska hafven. 1756 och åter 1760 plundrade A. Delhi och tillintetgjorde 1761 maratternas här. Sedan sonen Timur Sjah därefter öfvertagit rikets försvar, egnade sig A. åt dess inre förvaltning intill sin död. Han var äfven skald. (L. M. B.)

Achmed (Ahmed) Wefik pasja, turkisk statsman, f. 1819, d. 1891, fick sin uppfostran i Paris, blef chef för tolkarnas byrå och utgaf sedan 1847 en statistisk årsbok öfver Turkiet. Han blef 1849 kommissarie i Donaufurstendömena, 1851 sändebud i Persien, 1857 (för en kort tid) justitieminister och 1860 ambassadör i Paris samt var 1861—63 minister för fromma stiftelser. Aflägsnad för sitt något hårdhändta ingrepp emot missbruk, egnade han sig åt litterära sysselsättningar; bl. a. öfversatte han Molière. 1877 blef han deputeradekammarens talman och generalguvernör i Adrianopel, undertecknade såsom premiärminister (febr.—april 1878) freden i San Stefano och var sedermera, till 1882, vali i Brussa. Hans ämbetsmannaverksamhet därstädes utmärktes genom mycken despotism, hvarför han blef afsatt. (L. M. B.)

Achmim, stad i öfre Egypten, på högra Nilstranden. 28,000 inv. (1898), bland dem många kristna. A. är forntidens Chemmis (se d. o.).

Achörion, *bot.* och *med.* Se Favus och Skorf.

a. Chr. a. Chr. n., förkortningar af *ante Christum* (lat.), före Kristus, och *ante Christum natum* (lat.), före Kristi födelse.

Achras L., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Sapotaceæ*. — *A. Sapota*, sapotilträdet, i Västindien och Syd-Amerika, har en på mjölksaft rik, tjock frukt, som innehåller en ganska välsmakande massa. Bark och frön användas i Amerika i medicinen. A—N. (G. L—M.)

Achrēlius, Acrelius l. Akrelius, en gammal svensk prästsläkt, som inom sig räknat många lärda och på sin tid betydande män. Dess stamfader, Ericus Helsingius, f. 1507, d. 1591, var född Hälsingland och blef 1549 kyrkoherde i Åker (Österåker) i Roslagen, efter hvilken socken hans barn kallade sig Acrelius. Från dessa härstamma släkterna Akrel och Acrel, af hvilka medlemmar blifvit adlade med namnen Akrell och af Acrel.

Achrēlius, Daniel, svensk-finsk författare, f. i Åbo 1644, befordrades 1673 till akademi-sekreterare och adjunkt i filos. fakulteten vid Åbo universitet samt utnämndes 1679 till professor i vältalighet därstädes. Död 1692. A. var en af Finlands mera flitiga författare på 1600-talet. Bland hans poetiska alster må nämnas: *Moralia, eller korta Reglor* och *Propheten Daniels Vthläggning öfver Kon. Nebucadnezars Dröm. Jämvähl hans egen Syn, som finnes i det 7 Cap. I Svensk Vers dhe Vnga til tjenst affsatt.* Titlarna angifva tidens uppfattning af poesiens uppgift. Genom sitt naturvetenskapliga arbete *Contemplationes mundi* (betraktelser öfver världen), som i en fyndig och blomsterrik stil innehöll åtskilliga af den samtida filosofen A. Kirchers satser och som beredde naturvetenskaperna insteg och fotfäste i Finland, råkade A. i delo med många af sina ämbetsbröder. I denna bok påstås dock ännu — nära 200 år efter Copernicus' födelse — att jorden är världsalltets medelpunkt. Se uppsats af A. Hultin i Sv. litter. sällsk. i Finland förh. 1894—95. v.*

Achrēnius, Abraham, finsk präst och andlig skald, f. 1706 i Somero socken (Tavastehus län). Han blef 1725 student i Åbo och 1736 kapellan i Esse i Österbotten, nära Jakobstad. Där kom han i beröring med de s. k. "separatisterna", ett religionsparti, hvilket egentligen icke så mycket i läran som i sin gudstjänst skilde sig från den allmänna kyrkan. Dessa separatister voro missnöjda med den, enligt deras åsikt, hos prästerskapet rådande bristen på kristligt nit. Det var samma andliga riktning, som sedermera visade sig i Sverige bland de s. k. skevikarna. Till en början predikade A. ifrigt mot nämnda separatister och deras anfäktelser, men efter hand öfvergick han själf mer och mer till deras åsikter och anmälde snart för stiftsstyrelsen i Åbo, att han icke längre ämnade tjänstgöra. Han inkallades till förhör inför denna andliga myndighet och dömdes att ej få pläga umgänge med andra, en dom, som likväl aldrig gick i fullbordan. Sedan han inför Stockholms konsistorium nöjaktigt förklarat sig, insattes han 1742 ånyo i sitt ämbete. 1748 blef han slottspredikant i Åbo och 1753 pastor i Nousis, där han verkade till sin död, år 1769, och förvärfvade sig sin församlings kärlek och högaktning genom sitt varma nit för medmänniskors väl och för utbredning af en lefvande gudsfruktan. De varaktigaste frukterna af hans ifver för främjandet af ett sant religiöst sinne hos folket äro hans på finska författade andeliga sånger, af hvilka han efterlämnade omkr. 200, de allra flesta original. Ehuru till formen ingalunda alltid fulländade och ej sällan röjande brist på poetisk lyftning, hafva de likväl, mest i form af s. k. *arkkiveisuja* (visark), blifvit spridda i tusental kring Finlands bygder och utgöra ännu en kär uppbyggelseläsning för de "andligt sinnade" invånarna i mången finsk stuga.

Achro-. Se Akro-.

Achsjarumov, Nikolaj Dmitrievitj, rysk novellist och kritiker, f. 1819 i Petersburg, d. 1893, var i krigsministeriets tjänst 1839—45, men gnade sig sedan uteslutande åt litteraturen. A. var såsom författare underhållande och fantasirik, såsom kritiker en afgjord motståndare till allt slags tendens i konsten. A—D J.

Achté. 1. Emmy Charlotta A., född Strömer, finsk sångerska, f. 1850 i Uleåborg, studerade 1869—73 under fru Stenhammar i Stockholm och Masset i Paris samt engagerades därpå i Bergboms finska operasällskap, där hon utfört de mest olika partier, bland hvilka såsom de bästa räknas *Valentine* i "Hugenotterna", *Leonora* och *Azucena* i "Trubaduren" samt *Fidelio, Lucrezia* och *Judinnan.* 1875—76 företog hon en studieresa till Paris, Leipzig, Dresden och Berlin. 1878 uppträdde hon på teatern i Göteborg. 1875 blef hon gift med den finske musikern L. N. Achté (f. 1835, d. 1900).

2. Aino A., den förras dotter, f. 1876, studerade från 1894 vid konservatoriet i Paris, debuterade på Stora operan därstädes 1897 med utomordentlig framgång samt har sedan på samma scen sjungit de främsta sopranpartierna i "Faust", "Romeo och Julia", "Tannhäuser", "Lohengrin", "Josef" och andra operor, enstämmigt berömd för både musikalisk och dramatisk talang. Sedan 1901 är hon gift med juris doktorn och advokaten i Helsingfors Heikki Renvall, men är fortfarande med högt gage fäst vid Paris-operan. A. L.

Achtermann, Wilhelm, tysk bildhuggare, f. 1799, d. 1884 i Rom, behandlade endast religiösa ämnen och utförde en mängd förträffliga arbeten, alla hällna i medeltidsstil. Hans förnämsta verk är den kolossala, ur ett enda block huggna, *Korsnedtagningen* (1858 uppställd i katedralen i Münster).

Achterwal. Se Aru-öarna.

Achtschellinçk, Luças, flamsk målare, f. i Bruxelles 1626, d. där 1699, var lärjunge af P. van der Borcht d. y., men blef starkt påverkad af Arthois. Som säkra bilder af honom anses två små landskap i Dresdens galleri: *Landsväg vid skogskanten* och *Hus i skogen,* utmärkta genom frisk och naturlig behandling samt saftig grönska. Men för öfrigt målade han helst större landskap med dekorativ syftning och bibliskt staffage, beställda för kyrkor och kloster. I senaste tid aflägsnades de dock från sina platser och förflyttades dels till sakristierna, dels till enskilda samlingar. Stora landskap af denna art af A. finnas i Brügge och Gent. I alla dessa härröra dock figurerna från annan hand. O. B. N. (O. G—G.)

Achtuba. Se Volga.

Achtyrka, befäst stad i Ryssland, guv. Charkov, vid floden Achtyrka. Omkr. 24,000 inv. Stor fruktodling i kringliggande trakter.

Achyra'nthes L. Se Alternanthera och Iresinæ.

Acid., förkortning för acidum.

Acid-albuminat, *farm.* Se Albuminat.

Acidifiēring (af lat. *a'cidum,* syra), metod för framställandet af stearin (se d. o.).

Acidimetrī l. Syrmätning, *kem.* Se Analys.

Acidīt, *petr.* Se Basit.

Aciditēt (af lat. *acidum*, syra), *kem.*, förr använd beteckning för en syras styrka. Se Dissociationskonstant.

A'cidum, förkortadt Acid., *kem.*, latinska namnet på syra. — *A. aceticum*, ättiksyra; *a. arsenicicum*, arseniksyra; *a. arsenicosum*, arseniksyrlighet; *a. benzoicum*, benzoesyra; *a. boricum*, borsyra; *a. carbolicum*, karbolsyra; *a. carbonicum*, kolsyra; *a. citricum*, citronsyra; *a. catharticum*, kathartinsyra; *a. chinicum*, kinasyra; *a. gallicum*, galläpplesyra; *a. gallotannicum*, galläpplegarfsyra; *a. hydrochloratum*, saltsyra; *a. hydrocyanicum*, blåsyra; *a. lacticum*, mjölksyra; *a. murialicum*, saltsyra (jfr Klor); *a. nitricum*, salpetersyra; *a. phenylicum*, karbolsyra; *a. phosphoricum*, fosforsyra; *a. picronitricum*, pikrinsyra; *a. pyrogallicum*, pyrogallussyra; *a. quercitannicum*, ekgarfsyra; *a. salicylicum*, salicylsyra; *a. succinicum*, bärnstenssyra; *a. sulphuricum*, svafvelsyra; *a. tannicum*, garfsyra; *a. tartaricum*, vinsyra; *a. uricum*, urinsyra; *a. uvicum*, drufsyra; *a. valerianicum*, valeriansyra; *a. vanadinicum*, vanadinsyra; *a. wolframicum*, wolframsyra.

Acipe'nser, Stör, *zool.* Se Störfiskar.

Aci Reale [a'tji reāle], hamnstad på Siciliens östra kust, prov. Catania, vid foten af Etna. Omkr. 26,000 inv. Liflig handel med sydfrukter och linneväfnader. Staden ligger på lavagrund, 170 m. öfver hafvet. Vinterkurort med varma källor. Söder om A., nära stranden, ligga sju basaltklippor, Scogli dei Ciclopi (Cyklop-öarna), äfven kallade Faraglioni, med den i sagan omtalade Polyfemos' håla.

Acis, *grek. myt.* Se Akis.

ack., förkortning för ackusativ.

Acka (vanl. skrifvet Akka), dvärgfolk i Central-Afrika, först beskrifvet af Schweinfurth såsom boende i Monbuttu-området vid Uelle och senare iakttaget af Long, Felkin, Junker, Emin pasja, Gessi och Casati under olika namn. Själfva kalla de sig *efe*, af monbuttu kallas de *akka*, af sande *tiki-tiki*, af monfu *wotchua*, af mabode *afifi*. De bo i enstaka kolonier bland andra stammar vid Aruvimis öfre lopp och Nepoko. De äro 1,20—1,50 m. höga, hafva rödbrun hudfärg, krusigt, rostfärgadt hår, jämförelsevis stort hufvud på en smal hals, trynlikt framspringande käkar, lång öfverkropp med långa, smala armar och små händer, stundom (åtminstone i ungdomen) hängbuk som hos buschmännen, klumpiga, inåtvända fötter och stora knäskålar. Gången är vacklande. Ansiktet är fullt af rynkor och utmärker sig för en aplik liflighet. Männen hafva ofta långt skägg, någonting för negerrasen högst ovanligt, och hela kroppen är bevuxen med sträft, gråaktigt hår. A. äro ett äkta jägarfolk, som med sina förgiftade pilar nedlägga skogens största djur samt visa stor sinnrikhet att utlägga snaror och fällor. Såsom förträffliga bågskyttar och förslagna krigare användas de af negerhöfdingar till öfverfall och spioneri. Deras kvinnor uppslå de halfklotformiga löfhyddorna i skogsdunklet på större afstånd från negrerna. Deras enda husdjur är höns. I andligt hänseende tyckas de stå på samma trappsteg som det folk, till hvilket de slutit sig, och tala ofta dess språk. De tyckas vara en återstod af ett urfolk, som af de kraftigare grupperade negerfolken sprängts isär. Enligt en åsikt skulle de närmast sluta sig till buschmännen. Redan Herodotos talar om pygméer i öfre Nilområdet och Plinius om sådana "emellan sjöarna, där Nilen rinner upp". Se pl. Afrikanska folktyper till art. Afrika. (J. F. N.)

Ackablēra (fr. *accabler*), betunga, nedtrycka.

Ackad. Se Akkad.

Acker, ty. (egentl. åker, teg), en enhet för åkermåttet i flere tyska stater före metersystemets införande. 1 acker (= 2 morgen) motsvarade t. ex. i Sachsen 0,5534 hektar (= 1,1 tunnland).

Ackermann, Konrad Ernst, tysk skådespelare, f. 1710, en af Tysklands främste komiker, var från 1751 direktör för ett resande teatersällskap och öppnade 1765 i Hamburg en ny teater med utmärkta skådespelarekrafter, hvilken ansenligt höjde Tysklands dramatiska konst, under medverkan af Lessings berömda teatertidning "Hamburgische dramaturgie". A. dog 1771. — Hans hustru, Sophie Charlotte A., f. 1714, d. 1792, i sitt första gifte moder till den store skådespelaren Fr. Ludwig Schröder (se d. o.), var en utmärkt skådespelerska i patetisk-tragiska och fint komiska roller. E. F—T.

Ackermann, Louise Victorine, född Choquet, fransk skaldinna, f. 1813 i Paris, gifte sig 1844 i Berlin med en ung tysk teolog, Paul A., och blef änka 1846, hvarefter hon dvaldes i ett gammalt kloster nära Nizza, där hon dog 1890. Ett filosofiskt svårmod uttryckes på ett okonstladt språk i hennes diktsamlingar *Contes* (1855, med helleniska och indiska ämnen), *Poésies* etc. (1874) m. fl., och i prosautkasten *Pensées d'une solitaire* (1883, med själfbiografi). Biogr. af O. d'Haussonville (1891). (E. F—T.)

Ackja l. Akja, gammal svensk benämning (Rudbeck skref *achi*) på de af lapparna brukade åkslädarna. I Norr- och Österbotten menas emellertid med *ackja* en af tall förfärdigad, lång, bred och flat transportsläde utan ryggstöd (finskans *ahkiu*, lapskans *raido-kieris*), medan den af björk tillverkade åksläden med ryggstöd kallas *pulka* (finskans *pulkka*, lapskans *kieris*). Båda dessa fordon äro framtill utdragna i en snibb eller stäf, som dock är lägre hos ackjan, och baktill tvärhuggna samt hafva i stället för medar en utmed bottnens midt löpande köl. Emellertid nyttja Jämtlands-lapparna ingen bred köl å undre sidan af pulkan, utan i stället två medar med eller utan järnstänger. Stundom, ehuru numera mycket sällan, anträffas en form af åkslädе, som framtill är öfvertäckt eller har skinn öfverspändt (svenska lapskans *pulke*, i norska Finnmarken *dielde-pulka*). Vanligen förekommer dessutom en med bräder fullständigt täckt pulka för transport af ömtåliga eller dyrbara saker, matvaror o. s. v. (finskans *lukko-ahkiu*, lapskans *låhkek*, svenskans *lås-* eller *lock-pulka* och norskans *laagkjærris*. Under färd i pulka användes aldrig något särskildt skydd om benen utöfver hvad lappdräkten af renskinn erbjuder. H. SZS.

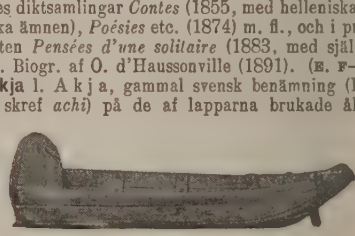

Acklamatiōn (af lat. *ad*, till, och *clamāre*, ropa), ljudeligt bifallsrop, allmän bifallsyttring (till ett förslag e. d.). — Med acklamation (lat. *per acclamationem*, fr. *par acclamation*), genom rop enhälligt (t. ex. antaga ett förslag).

Acklimatisatiōn, äfven Acklimatisering,

Acklimation, Acklimatation (jfr Klimat), naturalisering, betyder i *botanisk* mening öfverflyttande af växtarter från en trakt af jorden till en annan. Naturligtvis måste härvid tvenne fall frågakomma: antingen äro dessa trakter i klimatiskt hänseende med hvarandra likartade eller icke. Man har emot en acklimatisation af växter från sydligare till nordligare länder med en lägre medeltemperatur — hvilket vanligast förstås med detta uttryck — gjort många invändningar. Det är emellertid tydligt, att en sådan naturalisering i många fall lätt låter verkställa sig med e n å r i g a växter, hvilka för sin utveckling under blott en vegetationsperiod ej behöfva mera än samma, eller nära nog samma, kvantitet af värme, fastän på ett ställe koncentrerad inom kortare tid än på ett annat. Så hafva vi erhållit en stor mängd af våra prydnadsväxter på fritt land eller i kallhus från Kap, Orienten, Nord-Amerika, Japan och Kina, Kalifornien eller andra trakter. Det har äfven visat sig ganska lätt att hit öfverflytta sådana växter, hvilkas stamdelar längre eller kortare tid perennera under jordytan. — Genom att öfverflytta växter af dessa slag ha vi lyckats med främmande alster rikta och pryda icke allenast våra blomsterträdgårdar, utan i ännu högre grad våra kökträdgårdar och åkerfält, om hvilka man med skäl kan säga: "blott barbariet var en gång fosterländskt". På detta sätt ha, dels genom långvarig odling, dels genom konstmässigt eller frivilligt urval af alla de yttre växtorganen och dessas massa och färg, uppstått former eller varieteter, som blifvit inhemska och för oss naturliga, t. ex. af potatis, kål, bönor, tobak m. fl. Så hafva också från främmande länder flerehanda vedväxter hitflyttats och här vunnit trefnad, i den mån klimatet i deras hemland liknat vårt. Sibirien, Nord-Amerika, norra Kina, Japan och Kaukasus hafva i detta hänseende, jämte bergstrakterna i det södra Europa, lämnat de flesta bidrag, som nu alla trifvas i våra park- eller buskanläggningar. Flere af dessa, såsom *Robinia pseudacacia*, dö dock bort vid första allvarsamma frost. Då flere gynnsamma år följa på hvarandra, blifva de ofta ganska frodiga och högväxta, men om en föga varm sommar eller en bister vinter inträffar, förfrysa de ända ned till marken, för att möjligen nästa år skjuta nya, men kortlifvade skott, såsom *Castanea*, *Ailanthus* m. fl. vid Stockholm. Man har iakttagit, att flere prydnadsbuskar, som om hösten hämtats utifrån väl uthärdat den första vintern här, men skadats eller gått ut den andra, hvilket naturligtvis kommer sig däraf, att de skott, som de förut i sitt hemland framalstrat, äro härdigare än de, som utbildas under våra kortare somrar. — Om det ock sålunda är klart, att en naturalisering och däraf följande framalstring af egendomliga varieteter eller lokalformer i det nya landet endast då kan lyckas, när yttre klimatförhållanden äro något så när likartade — ej blott luftens, utan jordmånens, nederbördens och vindarnas — och deras inverkan ej så stor på de under vegetationsperioden nybildade delarna, skotten och knopparna; så kan man dock genom ändamålsenliga anordningar med framgång odla rätt många växtarter, som under vanliga förhållanden icke hos oss skulle kunna komma upp eller vinna någon synnerlig utbildning. Dessa anordningar afse hufvudsakligen att bereda växterna en längre sommar och högre värmegrad än den, som hos oss vanligen är rådande. Man använder glas- och varmhus, man drifver upp växterna på våren under glas, vid spaljé på en varm och skyddad plats, på sandblandad jordmån, där skottbildningen icke omåttligt gynnas, och på ett läge, som hvarken är för fuktigt eller för frostländigt. Att det i vårt land, med dess egendomliga lokala förhållanden, skall råda en öfvermåttan stor olikhet, t. ex. mellan västkusten och östlandet, mellan söder och norr, mellan bergstrakter och slättbygder, är naturligt. Växtförhållandena i Göteborg med sitt hafs- eller öklimat och Stockholm med sitt mera kontinentala, i trakter, som hvila på kalk eller andra yngre formationer och på granitgrund, i Upsala och Stockholm o. s. v. äro ytterst olika, hvarför vi se särdeles skiljaktiga busk- och trädarter förekomma på det ena och på det andra stället. Genom att på olika platser i landet anställa noggranna och fleråriga försök kan man därför få reda på de lagar, som gynna eller motverka sådana växters acklimatisation; och det är för sådant ändamål de botanisk-fysiologiska anstalterna, acklimatisationsträdgårdarna o. s. v. i utlandet hafva uppstått och arbeta. Till dessa hafva vi i vårt land tyvärr ännu icke många motstycken. Och i hvilken hög grad främmande vedväxter äfven hos oss blifvit spridda och odlade, huru allestädes i de nya anläggningarna kring flere städer och större egendomar dylika alster blifvit införda, är icke obekant för någon, som gläder sig åt att akta på den betydliga utveckling, som trädgårdskonsten särdeles i detta hänseende hos oss uppnått under de senare åren. A—N. (G. L—M.)

Ännu viktigare för människan hafva de resultat varit, som erhållits af acklimatisering utaf *djur*. I främsta rummet ställa sig härvid de husdjur, som åtföljt människan på hennes utbredning öfver snart sagdt hela jorden (jfr H u s d j u r). Hufvudvillkoret har härvid varit, att dessa djur kunnat lämpa sig efter de temperatur- och näringsförändringar, hvilka de gemensamt med människan blifvit underkastade på den nya vistelseorten.

I allmänhet torde anses ådagalagdt, att alla acklimatisationsförsök där lyckas bäst, hvarest man kan erbjuda djuren ett likformigt klimat. Sålunda har man lyckats i England acklimatisera tropiska djur, t. ex. papegojor; dessa ha under hela året vistats i det fria och där fortplantat sig.

För att i detta hänseende pröfva ännu flere djurs förmåga och därigenom visa deras lämplighet att träda i människans tjänst, har man på flere ställen inrättat särskilda s. k. acklimatisationsträdgårdar, och de bekanta s. k. zoologiska trädgårdarna arbeta likaledes härför. F. A. S. (L—E.)

Acklimatisēra (af grek. *klima*, luftstreck), vänja vid ett främmande luftstreck; göra hemmastadd i ett annat land. Se A c k l i m a t i s a t i o n.

Acklinga, socken i Skaraborgs län, Vartofta härad. 2,630 har. 525 inv. (1901). A. bildar med Agnetorp, Baltak och Tidaholm ett regalt pastorat i Skara stift, Kåkinds kontrakt.

Ackolād (fr. *accolade*, af lat. *ad*, till, och *collum*, hals), egentl. omarmning af någons hals; dubbning till riddare genom att gifva den nyupptagne ett slag öfver halsen med flata svärdsklingan; *mus.*, sådan i notskrift använd klammer, som förenar två eller flere linjesystem till tecken på att stämmorna därå skola spelas samtidigt; *hand.*, sammanfattning af flere poster i en räkenskapsbok.

Ackommodatiōn (af lat. *ad*, till, och *co'mmodum*, fördel, bekvämlighet), lämpande efter någons bekvämlighet, efter tid och andra omständigheter; jämkning af ens egen lära efter en annans uppfattningsförmåga.

1. I *teologisk* betydelse skiljer man emellan en *formell* eller *negativ a.*, som endast angår sättet för en läras bibringande, och en *materiell* eller *positiv a.*, som har afseende på lärans innehåll. *Formell ackommodation* eger rum, när läraren, i sin sträfvan att kläda sina tankar i en för okunniga åhörare fattlig form, likasom sänker sig till deras ståndpunkt och från deras tankekrets lånar föreställningar, i hvilka han inlägger en ny och högre mening, sålunda småningom höjande lärjungarna upp till sig. Men om läraren, för att ej stöta sina åhörare för hufvudet, med afsikt hemlighåller vissa sanningar och i sitt föredrag upptager andras falska föreställningar, så kallas detta en *materiell ackommodation*. Semler, i spetsen för 1700-talets tyske rationalister, uppställde i den s. k. *ackommodationsteorien* det påståendet, att Jesus i sina läror om änglar, djäflar o. s. v. i sistnämnda mening lämpat sig efter de samtida judarnas föreställningar, och att därför dessa lärosatser ej utgjorde Jesu sanna lära, utan borde från denna utmönstras. Mot denna uppfattning sökte man häfda den i dessa föreställningar liggande andemeningens kristliga betydelse. (J. HDR.)

2. *Fysiol.* Med ögats ackommodation menas ögats förmåga att inställa sig för seende på olika afstånd. Ögat säges vara inställdt för ett visst afstånd, om strålar utgående från en punkt på det ifrågavarande afståndet efter brytning i ögonmedierna träffas i en punkt på näthinnan. Den närmaste, resp. mest aflägsna, punkt, för hvilken ögat kan inställa sig, kallas *närpunkt*, resp. *fjärrpunkt*. Afståndet mellan dessa punkter kallas ögats *ackommodationsområde*. Ögats inställning från en aflägsnare till en närmare belägen punkt är förenad med en viss ansträngning. Vid fullständig *ackommodationshvila* är ögat inställdt för sin fjärrpunkt. Helmholtz visade 1853, att ögats inställning från en aflägsnare till en närmare belägen punkt åstadkommes genom en formförändring af linsen, hvarigenom ögats brytande kraft ökas. Den tillökning i brytande kraft, som motsvarar ögats inställning från fjärrpunkt till närpunkt, kallas *ackommodationsvidd* och uttryckes i samma mått (dioptrier), som användes för att angifva styrkan af linser. Den nämnda formförändringen, som består däri, att linsens ytor, i synnerhet den främre, blifva buktigare och att linsens tjocklek ökas, åstadkommes genom ciliarmuskelns kontraktion. Denna muskel verkar ej direkt på linsen, utan medelbart genom den bandapparat, *Zonula Zinnii*, som håller linsen i dess läge. Angående mekanismen för ciliarmuskelns verkan hysas olika åsikter. Samtidigt med ackommodationen åt närpunkten till eger en sammandragning af pupillen rum. Ända från barndomen aftager ackommodationsvidden, d. v. s. flyttar sig ögats närpunkt allt längre bort. Linsens aflägsnande ur ögat medför förlust af ackommodationen och i sammanhang därmed för den icke närsynte förlust af förmågan att se tydligt på nära håll. Likaså går ackommodationen förlorad vid förlamning af ciliarmuskeln eller dess nerv, en gren af *nervus oculomotorius* (se Hjärnnerver). En sådan förlamning uppstår genom verkan af gifter, såsom atropin, eller såsom följd af vissa sjukdomar, t. ex. difteri. Äfven kramptillstånd i ackommodations-muskeln och i sammanhang därmed skenbar närsynthet kunna förekomma. J. E. J—N.

Ackommodationsobligation. *hand.*, en förbindelse, hvarigenom man skenbart öfverlåter sin egendom till en annan, för att denne med hjälp af förbindelsen må kunna låna penningar.

Ackomodationsteorien. Se Ackomodation 1.

Ackommodationsväxel, *hand.*, en växel, som icke grundar sig på ett verkligt handelsföretag, utan endast utställes för diskontering eller för anskaffande af penningar.

Ackommodēra (jfr Ackommodation), anpassa; öfverensstämma med någons bekvämlighet eller fördel; lämpa något efter något; göra passande för någon.

Ackompanjēra l. Ackompagnera [-panjēra], fr. *accompagner*, beledsaga, *mus.*, med instrument beledsaga sång eller en instrumental solostämma (hufvudstämma). — Ackompanjema'ng (fr. *accompagnement*), hufvudstämmans ledsagning med instrument. Stundom kan i flerstämmig sång-musik ackompanjemanget vara vokalt (t. ex. "brumkör" eller afbrutna pianissimofraser). — Ackompanjatōr, *fem.* -trīs, person, som utför ett ackompanjemang.

Acko'rd (fr. *accord*, af lat. *ad*, till, och *cor*, hjärta), öfverensstämmelse; aftal; beting, entreprenad, i motsats till arbete för daglön.

1. *Jur.* Ett mellan en i konkurstillstånd försatt gäldenär och hans fordringsegare ingånget aftal angående gäldens betalning, genom hvilket aftal de juridiska verkningarna af konkursen upphäfvas. Förslag till ackord skall af gäldenären ingifvas till rätten i hans hemort senast å inställelsedagen i konkursen. För ackordets giltighet fordras, att vid pröfningen af förslaget antingen alla tillstädesvarande fordringsegare godkänna det, och att dessa fordringsegare bevakat två tredjedelar af samtliga i konkursen anmälda, till betalning godkända, icke prioriterade fordringar, eller ock att fyra femtedelar af dem bifallit detsamma, och att dessa jämväl bevakat fyra femtedelar af nyss nämnda fordringar, samt i bägge fallen, att ackordet af rätten fastställes. Fastställelse må ej meddelas, då ackordet icke åt alla borgenärer, hvilka ej uttryckligen förklarat sig ty förutan med ackordet nöjde, gifver lika rätt och minst 50 proc. af fordringsbeloppet, att betalas inom ett år efter det ackordet blifvit fastställdt. Se vidare konkurslagen kap. 6. L. A.

2. *Kam.* Ett förr brukligt, genom häfd legaliseradt sätt att förvärfva sig en tjänst genom att köpa den af innehafvaren. Förekom synnerligast uti den indelta arméns officerskår, men afskaffades genom regleringen af indelta arméns löner 1833. Jfr Ackordsamortering. KBG.

3. *Krigsv.* Godvilligt uppgifvande och öfverlämnande af en fästning (numera föga brukligt uttryck). C. O. N.

4. *Mus.* Samklang af flera toner med olika höjd. Fogar man till en ton dess ters och till denna ytterligare en ters (d. v. s. grundtonens kvint) och låter de tre tonerna klinga samtidigt, så har man ett ackord, som kallas treklang. Vid tillägg af ännu en ters får man fyrklang eller septimackord, och vid tillägg af ytterligare en ters får man femklang eller nonackord. Flera terstillägg skulle gifva undecim-, tersdecimackord o. s. v., företeelser, som visserligen

icke i den häfdvunna harmoniläran äro sanktionerade såsom självständiga ackord, men framdeles torde blifva det (åtminstone kunna vissa harmonikombinationer hos Grieg och Söderman, i Wagners "Mästersångarna" m. m. svårligen på annat sätt rationellt förklaras). Ackorden sägas få olika "lägen", då grundtonen blir oförändrad, men något af de öfriga intervallerna ryckes upp en oktav högre (t. ex. c g ē, i st. f. c e g). Om åter grundtonen ryckes upp, så blir ackordet "omvändt" (e g c̄, g c̄ ē). "Konsonerande" kallas ett ackord, hvars alla intervaller sinsemellan konsonera, "dissonerande" är det, som har något dissonerande intervall (se Konsonans och Dissonans). Dur- och moll-treklangen bestå hvardera af en stor och en liten ters; i dur ligger den stora tersen under, den lilla öfver, i moll tvärtom. A. L.

Ackordēra (se Ackord), öfveresstämma, passa; *jur.* och *hand.*, träffa aftal, öfverenskommelse, uppgörelse; förlikas; köpa en tjänst; köpslå, pruta; *krigsv.*, dagtinga.

Acko'rdion (jfr Ackord, samklang), *mus.*, dragharmonika, dragspel, handklavér. Se Harmonika.

Ackordsafsägelse, *kam.*, en skriftlig försäkran att hvarken taga eller gifva någon afgift i egenskap af ackord å tjänst, hvilken handling vidfogades ansökning till vissa befattningar inom lands- och landtmäteristaterna åren 1831—86. KBG.

Ackordsamortering, en åtgärd, som vid tjänsteköpens definitiva afskaffande blef nödvändig, för att icke dåvarande tjänsteinnehafvare, hvilka vid tillträdet erlagt ackordssummor, skulle alltför tungt drabbas af förbudet. Amorteringen hade till ändamål att, sedan ackorden blifvit inlösta med upplånade medel, låta tjänsteinnehafvarna småningom återbetala lånet. När ackorden vid armén på allvar afskaffades, 1833, upptogs ett amorteringslån å något mer än 4 mill. rdr, hvilket förvaltades af arméns pensionskassa. Från den härigenom bildade fonden återbetalades genast alla ackord, hvarefter det lånade beloppet amorterades genom en årlig afgift (s. k. ackordsränta) af hvarje officer, uppgående till 6 proc., efter 1848 till 4,5 proc. å det till grund för beräkningen för hvarje lönegrad och regemente uppställda ackordsbeloppet. Ackordsamorteringen skulle upphöra 1886, men öfvertogs af statsverket från och med 1876 i sammanhang med aflöningsväsendets ombildande. — *Landshöfdinge ackords amorteringsfonden* inrättades 1840 och upphörde 1874, då all återstående skuld öfvertogs af *Landshöfdings-löneregleringsfonden*. KBG. O. O. N.

Ackordsarbete, betings-arbete, i motsats till arbete för daglön.

Ackordsränta. Se Ackordsamortering.

Ackordssumma, den penningsumma, som, under den tid tjänsteköp egde rum, af köparen erlades till förre innehafvaren för tjänstens erhållande.

Ackreditēra (af lat. *ad*, till, och *crēdere*, tro), anförtro; gifva viss fullmakt åt ett ombud, t. ex. ett sändebud (*ackrediterad* minister), gifva en resande fullmakt att lyfta penningar på främmande ort. — Vara väl ackrediterad, åtnjuta anseende, förtroende. — Ackreditiv, fullmakt att lyfta penningar, fullmakt för ett sändebud m. m. Vanligare Kreditiv

Ackreditiv. Se Ackreditera.

Ackumulatiōn. Se Ackumulera.

Ackumulationsterrass, *geol.* Se Terrass.

Ackumulātor (se Ackumulera), *fys.*, kallas ett slags galvaniska element, i hvilka elektricitet uppsamlas ("laddas") för att sedermera användas ("urladdas"). Detta slags element, hvilka först angåfvos af Planté och sedermera oupphörligen förbättrats, bestå af tvenne blyplattor nedsänkta i svafvelsyra af omkr. 40 proc. styrka. Leder man elektricitet genom svafvelsyran från den ena blyplattan till den andra, utvecklas på den senare vätgas, medan den förra oxideras till allt högre grad, slutligen till blysuperoxid. Vändes strömmen, reduceras den blysuperoxid-haltiga plattan och den andra plattan oxideras. Fortsättes denna omväxlande behandling längre tid, sägas plattorna vara "formerade". Efter formeringens slut är den ena plattan, den positiva, till ett visst djup omsatt till blysuperoxid, medan den andra består af porös metalliskt bly, "blysvamp". Den positiva plattan är också, enligt Darrieus, indränkt med öfversvafvelsyra.

På grund af den kemiska skillnaden mellan de båda plattorna kan ackumulatorn användas såsom alstrare af elektrisk ström. Den ger då till en början en elektromotorisk kraft af något öfver 2 volt. Småningom sjunker denna kraft ned till omkr. $1,_9$ volt vid hvilket värde den en längre tid håller sig nära nog konstant, för att slutligen hastigt sjunka till lägre värden. Denna plötsliga sänkning är ett tecken till att "urladdningen" är färdig. Man företager nu ackumulatorns "laddning", hvarvid elektromotoriska kraften snabbt stiger till inemot $2,_{15}$ volt, för att slutligen, då laddningen är nära färdig, snabbt stiga till högre värden, $2,_6$ volt. De kemiska processer, som försiggå under ackumulatorns urladdning och laddning, och hvilka afspegla sig i den elektromotoriska kraftens ändring, hafva varit flitigt studerade och blifvit på mycket olika sätt tydda. De antagligaste förklaringarna på detta område hafva framställts af Gladstone och Tribe samt af Darrieus, hvilkens på många försök grundade åsikt här i korthet återgifves.

Vid laddningen uppstår vid den ena polen (den positiva) öfversvafvelsyra, hvilken omsätter blyoxid och blysulfat i plattan till blysuperoxid. När detta skett, bildas öfversvafvelsyra, som delvis sönderfaller i svafvelsyra och syrgas, hvars bortgång visar, att laddningen af denna platta är fullständig. Samtidigt reduceras det på den negativa plattan befintliga blysulfatet till blysvamp, och när denna process är färdig, absorberas något väte af plattan. Slutligen bortgår fri vätgas, som anger, att laddningen af denna platta är fullständig. Vid urladdningen oxideras först det absorberade vätet och reduceras den positiva plattans öfversvafvelsyra (öfver 2 volt). När denna process jämförelsevis snart aflupit, försiggår hufvudprocessen ($1,_{95}$—$1,_{85}$ volt) med oxidation af den negativa plattans blysvamp till blysuboxid, som snabbt omsättes till bly och blysulfat, hvarvid svafvelsyra konsumeras. Samtidigt reduceras den positiva plattans blysuperoxid till lägre oxidationsgrader, hvilka delvis omsättas till blysulfat på bekostnad af svafvelsyra. Svafvelsyrans styrka sjunker därför vid urladdningen och stiger vid laddningen, hvarför man genom areometer kan utröna hur långt laddningen eller urladdningen gått för sig. När denna hufvudprocess lupit till slut, inträffar det hastiga fallandet af den elektromotoriska kraften, hvarigenom ackumulatorn visar sig vara urladdad.

Man gör numera blyplattorna gallerformade eller reflade och fyller dem med mönja eller blysulfat. Denna förbättring infördes af Faure, som sålunda i hög grad nedsatte tiden för "formeringen". Hvarken vid laddningen eller urladdningen får strömstyrkan blifva för stor (ej öfver 0,6 ampère per kvadratdecimeter); inträffar detta, förstöras blyplattorna. Ej heller är det nyttigt, om ackumulatorn står länge utan laddning. En ackumulators hållbarhet beror i hög grad på dess behandling. Man räknar på att de positiva plattorna vid ej alltför ovarsam behandling skola hålla tre, de negativa tio år. Ackumulatorfabrikerna hålla ackumulatorerna i godt stånd mot en afgift af 4—5 proc. af deras värde för år. En ackumulators kapacitet är det antal coulomb, som åtgår för dess laddning. Den mätes vanligen i ampèretimmar (à 3,600 coulomb) och utgör i allmänhet 1,8 à 2 ampèretimmar för kvadratdecimeter af polplattornas yta. För att få stor yta på plattorna och därmed stor kapacitet, ställer man flere plattor bredvid hvarandra i samma svafvelsyrebad och tager hvarannan positiv, hvarannan negativ.

Ackumulatorerna hafva den stora fördelen, att de återlämna nära nog hela den elektricitetsmängd, som tillföres dem vid laddningen. En del går naturligtvis alltid förlorad, särskildt om ackumulatorerna föga användas. Goda ackumulatorer kunna, väl skötta, återgifva 93 proc. af den dem tillförda elektricitetsmängden och 87 proc. af den på dem nedlagda energimängden. De hafva nära nog fullständigt utträngt de bunsenska elementen, som fordom hufvudsakligen nyttjades för alstrande af större elektricitetsmängder, men voro smutsiga och ohälsosamma. Olägenheten med dem är att de äro ganska dyra, att de småningom förstöras (plattorna frätas sönder, troligen af öfversvafvelsyran) samt att de äro tunga. Särskildt vid deras användning till drift af spårvagnar, automobiler och båtar är denna sista egenskap mycket ogynnsam. Man har därför sökt att i stället för bly såsom metall i ackumulatorerna använda billigare och lättare metaller, exempelvis aluminium, på sista tiden silfver och kadmium (Jungners patent), men hittills utan nämnvärd framgång. Ackumulatorer för transportändamål lida däraf, att svafvelsyran vid stötar lätt utgjutes. För att förhindra detta tillsätter man vattenglas, då ett kiselsyregelé bildas, som innesluter svafvelsyran. — Jfr K. Elbs, "Die akkumulatoren" (3:e uppl. 1901), och F. Dolezalek, "Die theorie des bleiakkumulators" (1901). S. A—S.

Ackumulatorbatteri, *tekn.*, sammanställning af ett antal ackumulatorer (celler). Dylika batterier användas i stor utsträckning å elektriska centralstationer, i synnerhet vid belysningsanläggningar. Man kan då på de tider af dygnet, då belysningsbehofvet är ringa, helt och hållet afstänga maskineriet och låta ackumulatorerna ensamma öfvertaga alstrandet af den behöfliga strömmen. Sedan strömkonsumtionen vuxit tillräckligt, sättes maskineriet åter i gång, för att samtidigt tillgodose belysningen och ladda ackumulatorerna. Fördelarna af en sådan anordning äro tydliga. Genom att förståndigt afpassa tiderna kan man, oberoende af strömförbrukningens växlingar, alltid låta det dynamo-elektriska maskineriet gå med åtminstone i det hufvudsakliga full belastning, hvilket är af stor vikt för en ekonomisk drift af det hela. Ackumulatorbatteriet utgör vidare en reserv, som skyddar belysningen gent emot kortare rubbningar i maskineriets verksamhet, t. ex. om en rem skulle springa eller ett lager börja gå varmt. Slutligen tjänstgör ackumulatorbatteriet såsom regulator för att hålla belysningen jämn och hindra variationer i lampornas ljusstyrka. Ökas konsumtionen mera plötsligt, fylles strömbehofvet ögonblickligen från batteriet; minskas den, går öfverskottet till batteriet

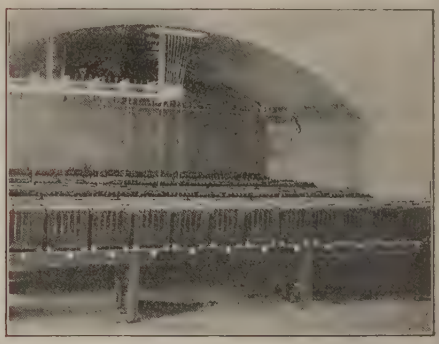

och magasineras där. Batterier, speciellt afsedda att biträda vid hastiga strömstötar, uppsättas ofta vid spårvägsanläggningar ej blott vid stationen, utan äfven vid mera aflägsna delar af nätet (b u f f e r t - b a t t e r i e r). Antalet celler måste vara så stort, att den erforderliga spänningen alstras under alla förhållanden. Då nu ackumulatorernas spänning såväl vid laddning som urladdning varierar inom mycket vida gränser, måste antalet inkopplade celler ständigt ändras, hvilket sker med tillhjälp af en cellkopplare, enkel eller dubbel, i senare fallet med olika vefvar för laddning och urladdning. Cellkopplaren kan äfven göras automatisk (batteriregulator). Ackumulatorer kunna med stor fördel användas inom snart sagdt alla områden, där likriktad elektrisk ström förbrukas, t. ex. utom för belysning äfven för framdrifning af spårvagnar, automobiler och mindre båtar, för galvanoplastiska ändamål, för telegrafi, för medicinska behof och fysikaliska undersökningar m. m.

I Sverige begagnas nästan uteslutande *Tudor-ackumulatorer*, tillverkade af "Akkumulatoren-fabrik-aktien-gesellschaft" i Hagen, Westfalen. A. E—M.

Ackumulēra (lat. *accumulāre*, af *ad*, till, och *cu'mulus*, hög, hop), samla (i hög), hopa, uppstapla, öka. — A c k u m u l a t i ö n, samlande, hopande; *retor.*, hopande af ord, ordsvall.

Ackurāt (lat. *accurātus*, af *cura*, omsorg), *adj.*, noggrann, omsorgsfull, ordentlig, punktlig; *adv.*, precis, alldeles.

Ackurate'ss (it. *accuratezza*, jfr A c k u r a t), noggrannhet, omsorg, punktlighet.

Ackusativ (lat. *accusativus*, af *accusāre*, anklaga), namn på en kasus i nominas deklination. Se K a s u s. — A c k u s a t i v m e d i n f i n i t i v kallas en af finit verb styrd infinitiv, hvars subjekt står i ackusativ.

Ackusatōrisk process, *jur.* Se B r o t t m å l s - p r o c e s s.

Ackuschör (fr. *accoucheur*), konstförfaret manligt biträde vid förlossning. I Sverige anlitas manlig hjälp, i sådant fall alltid en läkare, vanligen endast

vid svårare förlossningsfall; de allra flesta förlossningar anförtros åt examinerade kvinnliga biträden (se Barnmorska).

Ackuschörska (jfr Ackuschör), kvinnligt förlossningsbiträde. Se Barnmorska.

Ackvisitiōn (fr. *acquisition*, af lat. *acquirere*, förvärfva), förvärf, förvärfvad sak, vinning. — Ackvisitionskatalog, katalog öfver böcker i den ordning, hvari de förvärfvas.

Ackvisitum, plur. Ackvisīta (lat. *acquisitum*, *-ta*), förvärfvad egendom.

Acocanthera G. Don., *bot.*, växtsläkte af fam. *Apocynaceæ*. Dess 3 arter förekomma i Afrika. De äro utmärkta för sin stora giftighet. Af *A. abyssinica* erhålla somalierna sannolikt sitt beryktade ouabaiogift, hvarmed de bruka förgifta sina pilar. G. L—M.

Açōka. Se Asoka.

Acolhuacan. Se Tezcuco.

Acollas [akälä], Émile, fransk rättslärd, f. 1826, blef ifrig socialist och dömdes för sitt bemärkta deltagande i Internationalens Genèvekongress 1866 till ett års fängelse. Han blef därefter jur. professor i Bern, utnämndes af Paris-kommunen 1871 till dekanus för juridiska fakulteten i Paris och blef 1880 generalinspektör öfver fängelserna. Död genom självmord 1891. — Mycket framskridet demokratiska åsikter genomföras med grundlighet i A:s juridiska arbeten, bl. a. *Nécessité de refondre l'ensemble de nos codes* (1866), *Manuel de droit civil* (3 bd, 1869) och *Les droits du peuple* (1875).

Aconcagua [-kägva]. 1. Bergig, i dalarna fruktbar provins i republiken Chile. Är rik på guldfält. 16,126 kvkm. med 113,165 inv. (1895). — 2. Stad i provinsen A., vanligen kallad *San Felipe*, med omkr. 12,000 inv. — 3. Amerikas högsta berg, ligger under 32½° s. br. bland Anderna i Chile. A., som är en vulkan, bestegs 1883 af Güssfeldt till 6,400 m. höjd och beräknades af honom vara 6,970 m. högt. Sedermera har Fitzgerald, hvars expedition 1897 besteg toppen, beräknat höjden till 7,035 m. och Conway 1898 till 6,834 m. Söder om detsamma leder det dubbla, 4,070 och 3,967 m. höga Cumbre- l. Uspallatapasset från Chile till Argentina. Genom detsamma går numera en järnväg.

À condition [kādisiā'] l. A kondition (af lat. *conditio*, villkor, öfverenskommelse), villkorligt; med villkor att emottagna varor (t. ex. böcker) få återsändas, om de icke inom viss tid kunnat af kommissionären försäljas.

Aconitum L., Stormhatt, *bot.*, växtsläkte, hörande till nat. fam. *Ranunculaceæ*. Höga, fleråriga örter med handdelade blad, oregelbundna blommor med ett af de fem foderbladen hjälmformigt, två kronblad omdanade till ett slags honingsgömmen och tre baljkapslar (se fig. sp. 114). I våra fjälltrakter finnes en vild art, *A. septentrionale*. — *A. Napellus* L. och *A. Cammarum* L. träffas stundom förvildade och hafva från äldsta tider varit bekanta för det skarpa narkotiska gift, akonitin, som innehålles i växtens knölformiga, underjordiska stamdelar samt i dess ört- och blomdelar. Äfven *A. septentrionale* är giftig, ehuru i mindre grad. I Europas, Sibiriens och Kaukasiens bergstrakter finnes ett stort antal former eller arter, af hvilka många odlas på kalljord såsom ståtliga prydnadsväxter. Se Akonitin. A—N. (G. L—M).

A co'nto (it.) l. A konto (af lat. *computāre*, sammanräkna), *hand.*, på afräkning, på löpande räkning. Ställa, skrifva *a conto*, uppföra en emottagen betalning (penningar, växel, varor) på löpande räkning. Jfr Konto.

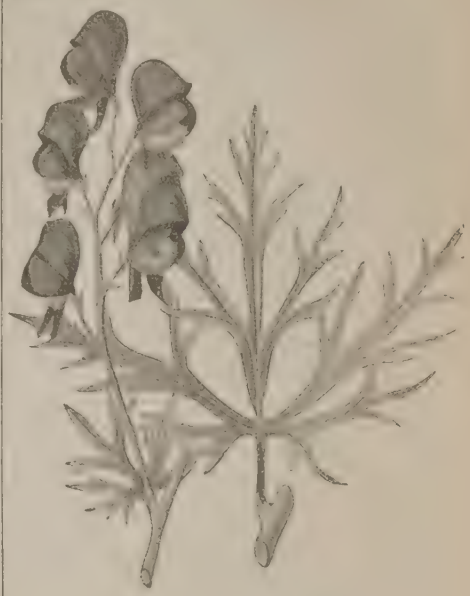

Aconitum. (Se föreg. sp.)

Açores [-så-]. Se Azorerna.

A'corus. Se Kalmusrot.

d'Acosta, José, spansk lärd, f. 1540, intogs vid unga år i jesuitorden och utsändes 1570 till Peru, där han vistades till 1583 som sin ordens provinsial, hvarefter han verkade i Mexico, tills han 1587 återvände till Spanien, där han dog i Salamanca 1600 som universitetets rektor. A. företog omfattande resor under sin vistelse i Amerika och var en outtröttlig samlare af uppgifter om landets natur, historia och forna religion. Resultaten af hans forskningar sammanfördes i den som källskrift högt ansedda *Historia natural y moral de las Indias* (1590, utg. på engelska af Hakluyt Society genom C. L. Markham 1880), som öfversattes till många språk.

Acosta, Gabriel (l. Uriel), portugisisk ädling af judisk börd, f. omkr. 1590 i Oporto, uppfostrades i den katolska läran, men förmåddes af tvifvel om kristendomens gudomliga sanning att från Portugal begifva sig till Nederländerna, där han öfvergick till judendomen. A. kom dock snart i strid äfven med judendomens läror, hvilka af honom skarpt och bittert tadlades; äfven bestred han läran om själens odödlighet. 1624 blef han anklagad för ateism, förlorade sin egendom, misshandlades, bannlystes. 15 år därefter upptogs han åter som medlem af synagogan, men detta först efter en skymflig botgöring. Förbittrad och förtvifvad sköt han sig 1647 (ej 1640). Hans självbiografi utgafs senast af Volkmann i "Festschrift ... des gymnasiums ... in Breslau" (1893).

A. är hjälten i Gutzkows drama "Uriel Acosta". Biogr. af H. Jellinek (1847).

A costi l. Costì, it. (af mlat. *eccum istic*, egentl. se där borta), *hand.*, där, på eder ort, på den plats, dit brefvet är ställdt (i bref).

Acotyledōneæ, Akotyledoner, *bot.*, de växter, som vid groningen sakna hjärtblad. De äro följaktligen synonyma med hvad Linné kallar *Kryptogamer* och Fries *Nemeæ*. I senare tider benämnas de vanligen *Sporväxter*. Dit höra ormbunkartade växter, mossor, characeer, alger, lafvar och svampar. A—N. (G. L—M.)

Acqua [a'kva], Césare Dell', italiensk målare, f. 1821 i närheten af Triest, utbildade sig i Bruxelles under Gallait till en framstående konstnär i den historiska genren och porträttet. Bland hans större arbeten må nämnas de, med hvilka han 1858—66 prydde en af salarna på Miramar, och hvilka framställa tilldragelser ur ortens historia. (G—G N.)

Acqui [a'kvi], stad i Italien, vid Bormida, provinsen Alessandria, n. v. om Genua. 13,940 inv. (1901). Berömdt för sina varma, svafvelhaltiga källor, som nå en temperatur af ända till 75° C. Präktig gotisk katedral. Staden hette i forntiden *Aquae Statiellae*.

Acquit [akī], fr., *hand.*, emottagningsbevis, kvitto; *bilj.*, första stöten, genom hvilken en spelare utlägger sin boll för medspelaren. — Per l. pour acquit, *hand.*, såsom kvitto; betaldt (på växlar, räkningar).

Acquit à caution [akī-t-a-kåsiā'], fr., *hand.*, kallas i Frankrike intyg (certifikat), som tullmyndighet lämnar importör af vissa slags tullpliktiga *råvaror* i syfte att möjliggöra lagligen medgifven tullrestitution vid export af motsvarande *fabrikat*.

Acrania, *zool.* Se Lansettfisken.

Acra'speda, *zool.* Se Coelenterater.

Acre [ē'kə] l. Acre of land [ev lā'nd], eng. (jfr lat. *ager*, sv. *åker*, sanskr. *ajras*, slätt), engelskt och nordamerikanskt ytmått, innehåller 4,840 kvadrat-yards l. 43,560 eng. kv.-fot och indelas i 4 *roods* l. 160 kv.-*perches*. 1 acre är = $0_{.40467}$ hektar. 30 acres utgöra 1 yard of land, 100 acres 1 hide. Jfr Acre (fr.).

Acre [a'kr], fr., äldre franskt ytmått, som i Normandie, där det ännu nyttjas, är = $0_{,8172}$ hektar. Jfr Acre (eng.).

Acre, S:t Jean d' [sā jā da'kr], nu vanligen kalladt Akka, bibelns Akko, en starkt befäst sjöstad på Medelhafvets östra kust, i turkiska vilajetet Bejrut, ej långt från berget Karmel. Den uppgrundade och för hafvet öppna hamnen anses vara den bästa på den hamnfattiga syriska kusten. Järnväg är under byggnad från A. till Damaskus. A. är stapelort för landets bomull. Omkr. 10,000 inv., vid pass 2,000 kristna. A. var först en fenicisk koloni, men kom sedan i persernas händer. Under den egyptiske härskaren Ptolemaios Lagos (323—285 f. Kr.) fick staden namnet Ptolemais, hvilket den behöll under hela medeltiden jämte det af korsriddarna gifna namnet S:t Jean d'Acre. Under korstågen kämpade kristna och saracener med yttersta ansträngning om denna viktiga punkt. Staden intogs 1104 af korsfararna, återtogs 1187 af Saladin och eröfrades 1191 för andra gången af de förre under anförande af Richard Lejonhjärta. A. var sedermera konungariket Jerusalems egentliga hufvudstad och därjämte johannitordens säte, en präktig och väl befäst stödjepunkt för de kristne, tills det 1291 — då korsfararnas sista plats — stormades och uppbrändes af sultanen af Egypten. Napoleon Bonaparte försökte förgäfves under den egyptiska expeditionen 1799 att intaga staden, som försvarades af Achmed pasja och engelsmannen Sidney Smith. Ibrahim pasja intog 1832 A., hvilket i freden 1833 mellan Turkiet och Egypten stannade i det senares händer. En förenad turkisk, engelsk och österrikisk flotta tvang likväl staden 1840 efter en häftig bombardering att gifva sig, hvarefter den jämte hela Syrien återlämnades till Turkiet. O. A. S.*

Acre, sydamerikanskt område. Se Acre-området.

Acrēdula, *zool.*, stjärtmesläktet.

Acrel (se Achrelius). 1. Olof A., adlad af Acrel, intill sin tid Sveriges störste kirurg, f. i Österåker i Roslagen 26 nov. 1717. Efter att någon tid hafva studerat vid Upsala universitet, begaf han sig 1735 till Stockholm för att lära kirurgi. Sådant skedde den tiden genom privat undervisning af någon ansedd fältskär, i hvars hus man inackorderade sig. Redan 1738 hade A. vunnit sådan insikt, att den då ålderstigne stadskirurgen S. Schützer kunde anförtro honom nästan hela sin praktik. Under österrikiska successionskriget tog A. 1743 tjänst vid franska armén och förordnades inom kort till öfverfältskär vid fälthospitalet i Lautersburg samt ålades att tillika hålla föreläsningar i kirurgi för sina 24 medhjälpare. Efter fästningens intagande af österrikarna och sedan A. erhållit ett hedrande afsked såsom *chirurgien major* samt afböjt anbudet att blifva prosektor i Strassburg, återvände han 1744 till fäderneslandet. Kort efter sin hemkomst blef han ledamot af kirurgiska societeten och meddelade sina landsmän sin vunna erfarenhet i en 1745 utgifven skrift *Om friska sårs egenskaper*, en skrift, som icke allenast är den första svenska vetenskapliga afhandling i kirurgi, utan äfven enligt Haller var den då fullkomligaste i sitt ämne. Vetenskaps-akademien kallade honom 1746 till sin ledamot. Hans inträdestal *Om genaste sättet att inrätta och underhålla ett lazarett eller sjukhus* (1746) gaf anledning till inrättandet af Serafimerordens lasarett, som 1752 öppnades för sjukas emottagande. A. blef dess förste öfverkirurg, fick 1755 professors fullmakt och åtog sig att hålla offentliga föreläsningar. Han utgaf 1759 sina *Kirurgiska händelser, anmärkte och samlade i k. lasarettet och annorstädes* (2:a uppl. 1775). Snart nog öfversattes dessa på tyska och, af själfva Sandifort, på holländska. A. var emellertid nästan lika så utmärkt läkare som kirurg. Det heter om honom, att "han var en så kallad lycklig läkare, emedan han med sin skicklighet förmådde mästra lyckan", samt att, "när allt annat hopp gafs förloradt, hade man vant sig att ännu liksom vädja till hans åtgärd". Upsalas medicinska fakultet erbjöd honom också me-

dicine doktorsgraden 1760. A. blef sålunda den förste "medico-chirurgus" i Sverige, och därmed började äfven utplånas den dittills inom vårt land skarpa gränsskillnaden mellan läkare och kirurger. 1776 förordnades A. att vara "general-direktör öfver sjukskötseln vid alla lasaretter i riket", och 1780 blef han adlad. Hedrad äfven i utlandet — han var ledamot af flere utländska lärda samfund — tog han slutligen vid 83 års ålder afsked från generaldirektörsbefattningen. Serafimer-gillet ville då af erkänsla för hans tjugufyraåriga lönlösa tjänstgöring tillställa honom en gåfva af 1,000 rdr i silfver. Men A., som dock gifvit en betydlig del af sin förmögenhet till offentliga inrättningar, mottog blott räntan och begärde, att kapitalet måtte anslås till förbättring i sjukvården. Konungen fördubblade räntan såsom pension. A. dog i Stockholm 28 maj 1806. Till minne af A. öfverlämnade C. G. Santesson 1879 till Karolinska institutet 10,000 kr. att utgöra en fond, Acrelska stipendiefonden, hvars årliga ränta skall tilldelas en eller två unga män, som ådagalagt berömvärd flit samt håg och fallenhet för kirurgi. Jfr O. E. A. Hjelt: "Olof af Acrel, den svenska kirurgins fader" (1884). BG. (R. T—DT.)

2. Johan Gustaf A., den förres brorson, läkare, f. 1741 i Stockholm, studerade från 1754 på Serafimerlasarettet under ledning af sin farbroder, i hvars hem han upptogs, sändes af denne 1758 till Upsala universitet, blef, efter af kirurgiska societeten erhållet mästerbref, 1763 regementsfältskär i Malmö samt promoverades 1765 till med. doktor i Upsala. 1767 utnämndes han till med. adjunkt i Upsala, invaldes 1779 till ledamot af Vetenskapsakademien, befordrades 1784 till e. o. med. professor samt 1788 till innehafvare af professuren i praktisk medicin. Död 1801. A. "förenade med en grundlig lärdom och det skarpsinnigaste omdöme ett behagligt och intagande uppförande". Hans utgifna skrifter utgöras till största delen af akademiska disputationer. Jfr S. Hedins "Åminnelsetal" i Vet. akad. 1809. R. T—DT.

Acrēlius, släkt. Se Achrelius.

Acrēlius (jfr Achrelius), Israel, präst, broder till Olof Acrel, föddes i Österåker i Roslagen 1714, studerade i Upsala, blef 1743 filosofie magister, prästvigdes samma år och utnämndes 1747 till e. o. amiralitetspredikant. 1749 utsågs han till prost öfver de svenska församlingarna i Amerika, en befattning, som han först undanbad sig, men sedan öfvertalades att mottaga. Efter en sjuårig ordnande och fruktbringande verksamhet som kyrkoherde i Kristine församling i Filadelfia återvände han 1756 för sin svaga hälsas skull till Sverige, utnämndes 1758 till kyrkoherde i Fellingsbro och blef året därpå kontraktsprost. Åren 1769 och 1771 var han riksdagsman. Han dog 1800. — Jämte åtskilliga predikningar samt teologiska tal och afhandlingar utgaf A. en *Beskrifning om de swenska församlingars forna och närwarande tilstånd, uti det så kallade Nya Swerige* (1759), ett arbete, som utgör en af de förnämsta källorna för den svensk-amerikanska koloniens historia, och af hvilket en med upplysande tillägg försedd engelsk öfversättning utkom i Filadelfia 1874 (i Memoirs of the Hist. soc. of Pennsylvania, vol. 11).

Acre-området, ett till omfång och gränser omtvistadt område väster om Madeirafloden, vid floderna Rio Acre (Aquiry), Purus och Beni, på gränsen mellan Brasilien och Bolivia. Den bolivianska regeringen har där gifvit vidsträckta koncessioner åt ett stort bolag af amerikanska och engelska kapitalister, som särskildt ämna exploatera traktens rikedom på kautsjuk. Till följd af de dåliga kommunikationerna med Bolivias centralare delar har bolaget åt sig utverkat vidsträckt polismyndighet och jurisdiktionsrätt äfvensom skatteuppbörd inom området. Mot dessa medgifvanden afgafs 1902 protest af Brasilien, som med stöd af en gränstraktat från år 1867 gjorde anspråk på stora delar af området och särskildt motsatte sig, att Bolivia till det amerikanska syndikatet nära nog afhändt sig sina suveränitetsrättigheter. I början af 1903 blef spänningen mellan Bolivia och Brasilien så stark, att krigsrustningar företogos å ömse håll, men i mars s. å. lär en öfverenskommelse hafva ingåtts, enligt hvilken området, hvars befolkning till största delen lär vara af brasiliansk härkomst, skulle besättas med brasilianska trupper, tills gränstvisten genom förhandlingar eller skiljedom blifvit afgjord. V. S—G.

A'cria (lat.), skarpt retande läkemedel.

Acridioi'dea, *zool.* Se Gräshoppor.

Acri'dium, *zool.*, ett släkte gräshoppor.

Acrisīus (*grek. myt.*). Se Akrisios.

Acroclīnium A. Gray, *bot.* Se Helipterum.

Acroge'neæ, *bot.*, kallade Lindley och Brongniart de kryptogama växter, som hafva stam och blad skilda och tillväxa genom toppens förlängning: bladsporväxterna eller ormbunkar (i vidsträckt mening) och mossor. A—N.

Acroleīn, *kem.* Se Akrolein.

Act, handling, bann. Se Akt.

Act, i engelskt och nordamerikanskt lagspråk hvarje beslut af en offentlig myndighet. *Act of parliament* eller *Act of congress* kallas ett af parlamentet eller kongressen fattadt och af konungen eller presidenten godkändt beslut, som sålunda fått kraft af lag. Jfr Bill. — *Act of indemnity.* Se Indemnitet. — *Act of settlement*, den af Vilhelm III 12 juni 1701 sanktionerade successionsordning, enligt hvilken kronan under vissa förutsättningar efter hans och hans svägerska (sedermera drottning) Annas död skulle öfvergå till Jakob I:s dotterdotter kurfurstinnan Sofia af Hannover och hennes protestantiska afkomlingar. På grund af denna lag, som uteslöt den katolske stuartske "pretendenten" Jakob och hans ätt, uppsteg Sofias son, kurfurst Georg af Hannover, 1714 på Englands tron. Akten innehåller därjämte några viktiga konstitutionella stadgar.

A'cta (lat., plur. af *actum*, se d. o.), urkunder, dokument, handlingar. — Lägga *ad acta*, lägga till handlingarna, d. ä. icke taga någon vidare befattning med.

A'cta apostolōrum (se Acta), det latinska namnet på *Apostlagärningarna* i N. T. — Äfven större delen af de apokryfiska apostla-urkunder, som vi ega, bära titeln *Acta*, t. ex. *A. Johannis*, *A. Philippi*, *A. Petri et Pauli* o. s. v. (R. G.)

A'cta diu'rna (se Acta), lat., "Dagens tilldragelser" (äfven med tillägget *urbis*, stadens, eller *populi*, folkets), voro ett slags tidningar i Rom, hvilkas regelmässiga anordning och offentliggörande Cæsar lät ombesörja (59 f. Kr.). Dessa tidningar innehöllo hufvudstadsnyheter af större eller mindre vikt, såsom regeringens och senatens beslut, ämbetsmännens förordningar m. m., men äfven notiser om födda

och döda, ingångna och upplösta äktenskap, prodigier, d. ä. tecken och förebud o. d. För dessa tidningars mångfaldigande och spridning sörjde en talrik skrifvarepersonal. Originalen förvarades i stadsarkivet. Intet exemplar är nu i behåll. Om *Acta diurna* öfverlefde hufvudstadens förflyttande till Konstantinopel, kan man icke afgöra. — De politiska nyheterna spriddes för öfrigt i det romerska riket dels genom en flitig och utförlig brefväxling mellan enskilda, dels genom bref, hvilkas affattande underordnade skrifvare mot betalning åtogo sig. (R. G.)

Actæa, Trolldrufva, *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Ranunculaceæ*, perennerande örter med vackert delade blad, hvita blommor i axlik klase, fyrbladig, affallande kalk samt mångfröigt bär. Flere arter odlas som prydnadsväxter. En hos oss inhemsk art, *A. spicata* L., padd-ört, som växer i skuggiga lunder och vid foten af berg, har svarta bär, hvilka anses giftiga. A—N. (G. L—M.)

Actæon, *grek. myt.* Se Aktaion.

A'cta eruditōrum (se Acta), lat., titeln på Tysklands äldsta lärda tidskrift, hvilken grundades 1682 af professor Otto Mencke i Leipzig och med några afbrott egde bestånd ett århundrade. Från och med 1732 utkom den under titeln *Nova acta eruditorum*. Den utgafs på latin och hade sin tids lärdaste män, en Leibniz, Thomasius m. fl., till författare samt åtnjöt stort anseende såsom kritiskt organ. (R. G.)

A'cta mathema'tica (se Acta), internationell matematisk tidskrift, sedan 1882 utg. i Stockholm af G. Mittag-Leffler. Tidskriften är hufvudsakligen egnad åt den högre matematiska analysen och upptager endast afhandlingar affattade på franska, tyska eller engelska. Den har till medarbetare så godt som alla samtidens främste matematiker i olika länder och innehåller flere afhandlingar, som varit banbrytande samt numera räknas bland matematikens klassiska verk. Tidskriften utgifves i fria häften och åtnjuter statsanslag från Sverige, Norge, Danmark och Frankrike.

A'cta Pilāti (se Acta), lat., en apokryfisk berättelse om Jesu dom och död, hvilken Pilatus uppgifves hafva afsändt till kejsar Tiberius i Rom. (R. G.)

Act. apost., förkortning för *Acta apostolorum*.

A'cta sanctōrum l. **ma'rtyrum** (se Acta), i allmänhet benämning på samlingar af berättelser om helgon och martyrer i de grekisk- och romersk-katolska kyrkosamfunden. Den mest betydande af alla dylika samlingar är det arbete, som i 17:e årh. påbörjades af jesuiten Heribert Rosweyd i Antwerpen. Det fortsattes efter hans död af Bolland (de första banden utkommo 1643—58) och de efter honom benämnde bollandisterna (ett sällskap jesuiter) till 1794, då 53:e bandet utkom. Belgiska jesuiter hafva i våra dagar återupptagit bollandisternas arbete och utgifvit 60 band, omfattande biografier m. m. öfver helgon, hvilkas dagar infalla under tiden jan.—okt., jämte suppl. (Brux. o. Paris 1863—75). Af forts. (nov.—dec.) hafva utgifvits bd 1—2:1 (Paris 1887 o. Brux. 1894). (R. G.)

A'cta senātus l. **pa'trum** (se Acta), lat., "Senatens förhandlingar", voro protokoll vid den romerska senatens sammanträden. I början innehöllo de blott själfva besluten, men sedermera äfven redogörelser för öfverläggningarna. Cæsar gaf dem år 59 f. Kr. den fullaste offentlighet. Denna upphäfdes dock redan af Augustus, och för att därefter få tillträde till dem fordrades särskild tillåtelse. (R. G.)

A'cta societātis rēgiæ scientiārum upsalie'nsis (se Acta), lat., Kongl. Vetenskaps-societetens i Upsala handlingar, utgåfvos 1740—50 i sin 1:a serie, som föregåtts af Acta literaria Sueciæ (1720—29) o. Acta literaria et scientiarum Sueciæ (1730—39). Med den nuvarande titeln Nova acta regiæ societatis scientiarum upsaliensis hafva utgifvits Ser. II (vol. 1—14) 1773—1850 och Ser. III (vol. 1—20) 1851—1901. — Se Vetenskapssocieteten i Upsala. R. G.

A'cta societātis scientiārum fe'nnicæ (se Acta), lat., Finska vetenskaps-societetens i Helsingfors handlingar, började utgifvas 1842. — Se Finska vetenskaps-societeten.

A'ctia Nico'polis. Se Nikopolis.

Actinia, Aktinier, Hafsrosor l. Sjöanemoner, *zool.*, ett prydligt släkte af skallösa *polyper*, allmänt på alger, klippor och stenar vid vår

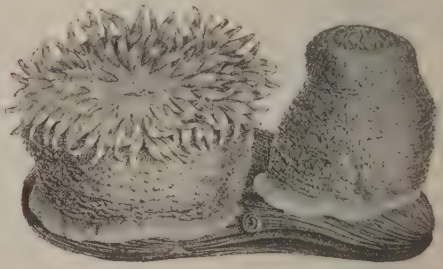

västkust. Djuret, som tillhör Coelenteraternas typ, har sin mun oftast kransad af en mängd tentakler i flere ringar, eller s. k. cykler. Präktigast äro

dessa tentakler att skåda, då de stå utsträckta likt blombladen i en asterblomma. De olika arterna erbjuda den rikaste växling af prunkande färger och äro därför särdeles omtyckta i akvarier, i hvilka man tämligen lätt kan underhålla dem. Då tentaklerna äro indragna, liknar djuret en rund eller mera cylindrisk kött-klump, fäst vid en skifva. Aktinierna visa en stor olikhet med de öfriga koralldjuren, ej blott däruti att de icke afsätta något skal eller rättare kalkskelett, utan äfven däri, att de med den

nämnda skifvan kunna glida längs det föremål, på hvilket de fäst sig. De uppnå i de tropiska hafven en betydande storlek. Se vidare Coelenterater. F. A. S.*

Actinocāmax Mill., *paleont.*, undersläkte af belemniter, står helt nära *Belemnitella*, från hvilket det skiljer sig genom sin grundare alveol, som ej tätt omsluter fragmokonen. Alveolar-delen af sprötet består af spatig kalk, öfriga delar däremot, liksom hela sprötet hos Belemnitella, af trådig kalk. A. förekommer i cenoman och senon. I Sveriges senon äro flere arter funna, bildande ledfossil för olika zoner; den yngsta och tillika allmännaste arten är *A. mammilatus* Nilss. (= *A. subventricosus* Wahl.). Jfr Belemnit och Kritsystemet. A. HNG.

Actinomyces, *bot.* Se Aktinomykos.

Actino'nema rosæ Fr., *bot.*, en troligen till *Ascomycetes* hörande svamp, som särskildt under senare årtionden uppträdt förhärjande inom rosenplanteringar. Den visar sig på rosornas blad i form af nästan regelbundna, 2—10 mm. stora brunaktiga fläckar. G. A. (G. L—M.)

Actinozōa, *zool.* Se Coelenterater.

Actiska spelen. Se Aktiska spelen.

Actītis, *zool.* Se Drillsnäppsläktet.

A'ctium, stad och udde. Se Aktion.

Activa, *hand.* Se Aktiv.

Acton [ä'ktn]. 1. Sir John Francis Edward A., neapolitansk minister, f. 1736 i Besançon, d. 1811 i Palermo, ingick först i toskanska flottans tjänst och kallades 1779 att reorganisera konungariket Neapels flotta, blef i Neapel gunstling hos drottning Karolina (Ferdinand IV:s gemål) samt svingade sig slutligen upp till premiärminister och högste befälhafvare öfver Neapels här och flotta. Genom sin despotiska styrelse ådrog han sig ett rättvist hat. Mot Frankrike förde han alltjämt en fientlig politik, ingick 1793 en mot franska republiken riktad allians med England och Österrike samt måste 1798 med konungen och drottningen undan fransmännen fly till Sicilien. Efter den parthenopeiska republikens fall återvände A. jämte konungaparet till Neapel och anställde en grym förföljelse mot de fransksinnade. 1804 blef han på franska regeringens begäran — dock endast för en kort tid — aflägsnad från hofvet, och 1806 följde han ånyo den för de fränska trupperna flyktande konungafamiljen till Sicilien.

2. Charles Januarius Edward A., den förres son, kardinal, f. 1803, d. 1847, fick, ehuru katolik, delvis sin uppfostran vid protestantiska skolor i England, blef 1842 kardinal och var Gregorius XVI:s förnämste rådgifvare i ärenden rörande den katolska kyrkan i England. Som sådan förberedde han återupprättandet af den katolska hierarkien därstädes.

3. John Emerich Edward Dalberg-A., den förres brorson, engelsk historiker, f. 1834, d. 1902, åtnjöt undervisning af Döllinger i München och bekämpade liksom sin lärare ifrigt i tal och skrift ofelbarhetsdogmen. 1859—65 var han (liberal) ledamot af underhuset och blef 1869 peer (baron A. of Aldenham). Lord A. var en grundlärd, men föga produktiv historisk forskare. 1895 blef han professor i Cambridge och planerade sedan det stort anlagda verket "Cambridge modern history", en populär historia öfver nyare tiden med bidrag af Englands förnämste historiker, hvilken började utkomma 1902. Hans till 100,000 bd uppgående historiska bibliotek tillhör numera Cambridges universitet. Bland A:s arbeten (mest i tidskrifter strödda monografier, af hvilka en samlad upplaga förberedes) märkas *German schools of history* ("Engl. hist. review", 1886), äfven på tyska (1887), och *On the study of history* (1895) samt *Lectures on the french revolution and on general modern history* (1903). Se "Edinburgh review" för apr. 1903.

A'ctor (lat.). Se Aktor.

A'ctu (lat.), *filos.*, i verkligheten (motsats: till möjligheten). Jfr Potentia.

A'ctum (lat., af *a'gere*, handla, verka), det skedda, det afhandlade. Jfr Acta. — Actum ut supra, "gjordt som ofvan", d. ä. gjordt på det sätt, den ort eller den tid, som förut nämnts. Jfr Datum.

A'ctus (lat.), handling. — Actus gratiæ (lat.), nådeverkning.

Aculeāta, *zool.*, "försedda med taggar", kallar man en del steklar (*Hymenoptera*), därför att de hafva en gadd i spetsen af abdomen. Dit höra myrorna, guldsteklarna, bimyrorna, sandsteklarna, gräfsteklarna, getingarna och bien. F. A. S.*

Acumi'ncum. Se Peterwardein.

Acūta (lat.), den skarpa (en stämma i orgelverk).

Acyanoblepsi. Se Akyanoblepsi.

Acy'kliska blommor, *bot.*, blommor, som hafva blommans samtliga delar spiralformigt, icke kransformigt, anordnade, t. ex. *Adonis* och barrträdens hanblommor. A—N. (G. L—M.)

A. D., förkortning för *anno Domini* (lat.), under Herrens år (d. v. s. efter Kristi födelse).

a. D., efter tyska titlar, förkortning för *ausser Dienst*, ur tjänst, sål. = svenskt f. d. (före detta).

a. d., förkortning för *a dato* (se d. o.).

Ad (lat.), prep., till.

Ad (in) absu'rdum (lat.), till det orimliga. — Drifva eller reducera något *ad* l. *in absurdum*, bevisa orimligheten af ett påstående genom att uppvisa orimligheten af dess följder. Jfr Ab absurdo.

Ad acta. Se Acta.

Adad, förut kallad Rammān, babylonisk-assyrisk regn- och åskgud. Se Babylonien.

Adæqvät, öfverensstämmande. Se Adekvat.

Adagietto [adadjä'ttå], it., *mus.*, tämligen långsamt (icke så långsamt som adagio); kort sats i långsamt tempo. Jfr Adagio.

Adagio [adädjå], it., *mus.*, makligt, långsamt. Adagio är dels en tempo-beteckning, som utmärker en långsammare rörelse än andante, men icke så långsam som largo, dels benämning på ett tonstycke, som skall utföras i sådant tempo. — I sonater, symfonier och instrumental-kvartetter (-kvintetter etc.) växlar adagiot med andantet och larghettot som andra eller tredje sats. — A. assāi l. A. di molto, mycket långsamt.

Adagiolog och Adagiologi. Se Adagium.

Adagissimo [-dji'ssimå], it., *mus.*, ytterst långsamt.

Adāgium (lat.), ordspråk. — Adagiolōg, ordspråkssamlare. — Adagiologi, ordspråkssamling.

Adair [əde'ə], Sir Robert, engelsk diplomat, f. 1763, d. 1855, tillhörde Fox' politiske vänner och sändes 1806 till Wien för att förmå Österrike att deltaga i striden mot Napoleon. Äfven sedermera användes A. i flera svåra uppdrag; således sändes han af Canning 1809 till Konstantinopel för att åter-

ställa den störda vänskapen mellan England och Turkiet samt vistades 1831—35 som utomordentligt sändebud i Nederländerna och Belgien för att hindra hotande strider mellan flamländska och holländska trupper.

Adak, ö. Se Aleuterna.

Adal 1. Adel, öde kustlandskap i östra Afrika, vid den från Aden-viken inträngande Tadjura-viken. Där ligga hamnstäderna Sagallo, Tadjura och Obok på norra samt Djibuti på södra stranden af sistnämnda vik. Området ockuperades redan 1855 af fransmännen, men har först på senare tiden fått någon betydelse såsom hamnområde åt Abessinien. Den franska koloniens areal är 120,000 kvkm. med en folkmängd, som skattas olika, från 50,000 till 200,000. Invånarna (*adāil*, plur. af folknamnet adeli), tillhöra en gren af stammen danakil och äro fanatiska muhammedaner. J. F. N.

Adalbēro, ärkebiskop af Hamburg-Bremen 1123—48, verkade ifrigt för att återföra Norden under beroende af detta ärkesäte och vann slutligen 1133 påfven Innocentius II för sin sak. Hans sträfvanden misslyckades dock genom ihärdigt motstånd från ärkebiskop Asser i Lund, som 1134 lyckades få den nordiska kyrkoprovinsens oberoende af Hamburg-Bremen bekräftadt.

Adalbert 1. Adelbert, Magdeburgs förste ärkebiskop 968—981. Efter all sannolikhet är han författare till en värdefull källa för sin tids historia, nämligen fortsättningen af Reginos Krönika (907—967). Han arbetade outtröttligt för den kristna lärans utbredning bland venderna. Död 981. J. HDR.

Adalbert af Prag, helgon, preussarnas apostel, hette egentligen Wojtech. Han föddes omkr. 950 i Prag, där han blef biskop 983. Missnöjd med böhmarna, begaf han sig dock till Italien, där han ingick i kloster. Senare drog han ut på missionsresor. Under en sådan blef han 997 mördad af de hedniske preussarna. (J. HDR.)

Adalbert, ärkebiskop af Hamburg-Bremen, föddes omkr. år 1000 inom en förnäm sachsisk familj, blef i mycket unga år domherre och senare domprost i Halberstadt samt invigdes år 1043 eller 1045 till ärkebiskop af Hamburg-Bremen. Den genom sedlig renhet och lysande begåfning utmärkte mannen inlade stora förtjänster om Nordens kristnande. Till Sverige sände han icke mindre än sex vigda biskopar. Efter en hård strid med konung Sven Estridsson i Danmark fördes detta lands kyrkliga organisation väsentligen framåt. Bland venderna tog missionsverket kraftig fart genom A:s tillskyndelse, och ända till Finmarken, Orkenöarna, Island och Grönland sträckte sig hans missionsnit. Men med den brinnande kärleken till sitt stift och dess kyrkliga utbildning förenade A. en till det fantastiska gränsande självförhäfvelse och äregirighet, som kom honom att sträcka sina maktanspråk högre än någon annan af Hamburgs metropoliter. Af kejsar Henrik III erbjuden Roms påfvestol, afböjde han detta förslag och drömde i stället om upprättandet af ett nordiskt patriarkat, som kunde mäta sig med själfva Rom. Denna plan, med hvilken han mötte de nationellt kyrkliga sträfvandena i Norden, hvilka i den danske Sven Estridsson hade sin främste målsman, var under flera år föremål för allvarliga förhandlingar, som emellertid afbrötos genom påfven Leo IX:s och kejsar Henriks död. Efter förlusten af kejsarens mäktiga skydd led A. hårda förödmjukelser och hans stift en kännbar skada genom strider med de sachsiske hertigarna, billungarna. Men då A. jämte den asketiske biskop Hanno af Köln blifvit förmyndare för den unge Henrik IV, svingade han sig inom kort upp till Tysklands mäktigaste man. Äfven sedan Henrik 1065 förklarats myndig, förblef A:s inflytande oförminskadt, tills rikets furstar med tvenne biskopar i spetsen tvungo kejsaren att aflägsna A. från hofvet. Denne genomlefde därefter de sorgligaste åren af sitt lif. Det vendiska missionsverket tillintetgjordes genom en hednisk reaktion; Hamburgs provins ödelades, och Bremens besittningar förskingrades, missionsverket i Sverige och på andra orter gick tillbaka, och i den fortsatta konflikten med billungarna tvingades A. till en skymflig fred. Visserligen återkallades han 1069 till hofvet, och den nordiska patriarkatfrågan blef ånyo aktuell. Men hans kraft var bruten, och i mars 1072 afled den i alla sina förväntningar gäckade mannen, efter att hafva bragt sitt stift i ett olyckligare läge än någonsin. Se Adam af Bremens kyrkohistoria (4:e d.) och E. Aurelius, "Adalbert, ärkebiskop af Hamburg-Bremen" (Kyrkohist. årsskr. 1900). J. HDR.

Adalbert, Henrik Vilhelm, prins af Preussen, son af prins Vilhelm, konung Fredrik Vilhelm III:s yngste broder, f. 1811, d. 1873, bidrog såsom ordförande i riksmarinkommissionen (1848) och såsom öfverbefälhafvare öfver preussiska (1861—71) och nordtyska (1867—71) marinen samt därefter såsom generalinspektör kraftigt till tyska örlogsflottans bildande och utveckling samt inlade stor förtjänst om anläggningen af krigshamnen i Jadebukten. 1882 aftäcktes hans staty i det af honom skapade Wilhelmshaven. — A. var morganatiskt gift med Therese Elssler (se d. o.).

Adaldag, ärkebiskop i Hamburg och Bremen 937—988, verkade kraftigt för kristendomens utbredning på den jylländska halfön och för det hamburgska ärkestiftets höjande. Han invigde de förste suffraganbiskoparna i Hedeby (Slesvig), Ribe och Aarhus. Under hans tid främjades kristendomen jämväl på de danska öarna samt i Skåne och Sverige. I sina fromma bemödanden understöddes A. verksamt af kejsarna Otto I och Otto II. Den förre åflades i likhet med många följande kejsare att vinna länsherrerätt öfver Danmark. Då dessa försök motverkades af den danske konungen Harald Blåtand, som tillika uppträdde fientligt emot de kristne, uppstodo långvariga strider, hvilka utföllo så, att Harald själf omkr. 960 måste låta döpa sig och medgifva, att kristendomen finge predikas i Danmark. A. hade på sin ålderdom den tillfredsställelsen att se ett nytt biskopsstift upprättas på Fyen och en kristen kyrka uppbyggas i Roskilde af Harald Blåtand, som blef den kristna läran trogen. A. dog 988. (J. HDR.)

Adalhard, abbot i det nordfranska klostret Corbie, d. 826, kusin till Karl den store, deltog en tid i stormansstriderna mot Ludvig den fromme, men blef 821 försonad med kejsaren och fick därefter stort inflytande, hvilket han bl. a. begagnade till förmån för sitt kloster. Därifrån grundlades Nya Corbie (l. Corvey) vid Weser, där Ansgarius blef munk och skolmästare. A. samt hans broder och efterträdare som abbot, Wala, gynnade mycket Ansgarius, som genom den senare inför kejsaren blef anbefalld som lämplig att åtaga sig den nordiska missionen.

Adalhending (isl.), *metr.* Se Assonans.

Adalja, Adalia l. Antalja (l. Satalieh), stad i asiatiska Turkiet, på Mindre Asiens södra kust, vid Adalja-viken. Omkr. 25,000 inv. Utmärkt hamn, med regelbunden ångbåtsfart. Där finnas ansenliga lämningar af romersk byggnadskonst. Staden hette i forntiden *Attaleja* (efter konung Attalus).

Adalkona (da. *Adelkone*), i gamla svenska och danska lagar uttrycket för "äkta hustru".

Adalstein. Se Ethelstan.

Adalvard. Tvenne biskopar med detta namn lefde i Sverige under Stenkils regering (1060—66).

1. *A. den äldre* blef af Adalbert af Bremen ordinerad till götarnas biskop. Han predikade med stor kraft och betydande resultat kristendomen i Värmland samt, på Harald Hårdrådes begäran, äfven i Norge. Den stora penninggåfva han fick af Harald vid afskedet nyttjade han till kristna fångars frikö-pande. Han upprättade det i Sverige första fasta biskopsstiftet, i Skara, hvarest han lade grundvalen till Mariakyrkan, och där han äfven lär hafva blifvit jordad. Häfdatecknaren Adam af Bremen ger honom berömmande vitsord för hans höga sedliga renhet och nit i kristendomens tjänst.

2. *A. den yngre* — så kallad till skillnad från den förre — var likaledes hitsänd från Bremen och ordinerad af Adalbert, men icke för västgötarnas, utan för svearnas räkning, hvarför han bosatte sig som biskop i Sigtuna. Där predikade han med så stort bifall, att — som sägnen förtäljer — hedningarna vid en enda mässa offrade till honom 72 marker silfver och många läto döpa sig. A. hade med biskop Egino i Lund uppgjort en plan att förstöra Upsala afgudatempel och sålunda med ett slag krossa hedendomen i Sverige. Konung Stenkil afstyrde försiktigtvis detta företag, som han fruktade skulle bringa fördärf öfver de kristne; men hedningarna, som fått reda på det tilltänkta dådet, fattade hat till A. I sällskap med Egino genomreste han sedermera Götaland, sönderbröt de hedniska gudabilderna och vann många kristna. (J. HDR.)

Adam (hebr. *ādām*, människa). Så benämnes i bibeln den första människan, mannen, som enligt den israelitiska religionsurkundens föreställningssätt blef hela människosläktets stamfader. Angående människans skapelse meddelar första Mosebok tvenne olika berättelser. Enligt den ena af dessa, som förr ansågs som den äldre, men numera betraktas som den yngre (1 Mos. 1—2: 3 v.), skapades mannen och kvinnan samtidigt och *efter* alla andra lefvande väsenden, hvaremot i den andra (äldre) berättelsen (1 Mos. 2: 4—25 v.) början göres med mannens skapelse "af jordens stoft", hvarefter följa först växtriket, så djurriket och sist kvinnan, byggd af mannens refben. I den förstnämnda berättelsen betonas dessutom uttryckligen människans gudalikhet; hon är skapad "till Guds beläte", till jordens och allt lefvandes själfskrifne härskare. I den äldre talas intet om någon sådan väsensfrändskap med Gud; men människans "lefvande ande" har Gud "inblåst i hennes näsa", och så "vardt människan en lefvande själ". Enligt den nyare bibelvetenskapen härröra nämnda tvenne berättelser ("Prästkodexens" och "Jahvistens") ursprungligen från tvenne särskilda berättare eller berättarskolor. — Adam är egentligen artbeteckning för människor, alltså ett kollektiv, som för att uttrycka en människa behöfver *ben* ("son") framför sig ("människoson"). I den jahvistiska berättelsen uppträder ordet som appellativ med artikel (*hāādām*, människan), i Prästkodex därjämte utan artikel såsom egennamn. I Gamla testamentet återkommer A. icke vidare, bortsedt från några osäkra anspelningar. Men i den apokryfiska och pseudepigrafiska litteraturen omtalas han ofta (jfr Syr. 49: 16; 4 Esra 3: 7, 26; 4: 30; 7: 11, 26 ff.). Då Paulus uppdrager en parallell mellan A. och Kristus (Rom. 5: 12 f.) och framställer den förre såsom en "förebild af den, som skulle komma" (Kristus) eller talar om "den förste" och "den andre Adam" (1 Kor. 15: 45), så reproducerar han ock delvis judisk-teologiska tankar (jfr vidare 1 Kor. 15: 22, 1 Tim. 2: 13 f.). E. S—E.

Adam [adä'], Lambert Sigisbert, fransk bildhuggare, f. 1700 i Nancy, d. 1759 i Paris, utbildade sig i Rom i Berninis manierade stil, blef professor vid konstakademien i Paris och efterlämnade bl. a. de af samtiden mycket beundrade arbetena *Neptun med en triton*, i Louvre, och en *Neptunfontän*, i Versailles. — Brodern Nicolas Sébastien A., f. 1705 i Nancy, d. 1778 i Paris och likaledes professor i skulptur vid akademien, utförde i samma stil bl. a. en *Prometheus*, nu i Louvre. (O. G—G.)

Adam [ä'däm], Robert, engelsk arkitekt, f. 1728 i Kirkaldy, d. 1792 i London, studerade från 1754 i Italien, blef 1762 kungl. arkitekt och utförde jämte sin bror James, d. 1794, en mängd byggnader i London — bl. a. den under namnet "Adelphi" bekanta terrassen — och i Edinburgh. A. var i synnerhet skicklig i sin dekorativa behandling af interiören. (O. G—G.)

Adam [adä']. 1. Louis A., fransk musiker, f. 1758, d. 1848, anställdes 1797 vid konservatoriet i Paris såsom pianolärare och danade där utmärkta lärjungar, såsom Kalkbrenner och Herold. Stor virtuos på piano och harpa samt grundlig tonsättare. Utgaf en förträfflig pianoskola.

2. Adolphe Charles A., den förres son, fransk tonsättare, f. 1803 i Paris, d. 1856, intogs 1817 i konservatoriet, där han arbetade vårdslöst, till dess Boïeldieu tog hand om honom och upptäckte hans melodiska talang. Sedan hans första opera, *Pierre et Cathérine*, 1829 hade gjort lycka på Opéra comique, följde en rad andra, till dess han 1836 på ett glänsande sätt slog igenom med *Le postillon de Longjumeau*. 1846—49 inträdde en paus i hans kompositionsverksamhet, då han företog sig att själf grunda en operascen ("Théâtre national" 1847). Men revolutionen 1848 ruinerade honom, och nu började han åter komponera. Efter sin faders död blef han kompositionsprofessor vid konservatoriet. Af hans operor äro i Stockholm gifna *Alphyddan* (1837), *Postiljonen* (1839), *Bryggaren i Preston* (1840), *Närnbergerdockan* (1853), *Den döfve* (1854), *Toreadoren* (1857), *Konung för en dag* (1882) och *Giralda* (1893). De utmärka sig alla för melodirikedom, liflighet och lättfattlighet, om än A. långt ifrån uppnår Boïeldieu och Auber. Han var äfven en god skriftställare och utgaf *Derniers souvenirs d'un musicien* (1857—59). A. L.

Adam, bajersk konstnärsfamilj. Dess äldste och mest betydande representant var Albrecht A., utmärkt batalj- och hästmålare, f. 1786 i Nördlingen. Deltog i 1809 års österrikiska fälttåg, af hvilket han

målade flere episoder, hvilka arbeten så väckte vicekonungens af Italien, Eugène Beauharnais', uppmärksamhet, att denne utnämnde honom till hofmålare och medtog honom på ryska fälttåget 1812. Detta gaf honom ämnen dels till en mängd taflor för vicekonungens räkning, dels till ett något senare utkommande litografiskt praktverk, *Voyage pittoresque et militaire*. A. uppehöll sig sedermera i München, där han på beställning af Maximilian I och Ludvig I utförde en mängd arbeten, bl. a. slaget vid Moskva. 1848—49 deltog han i österrikarnas fälttåg i Italien, hvarefter han för hofvet i Wien målade *Slaget vid Custozza* och *Slaget vid Novara*, hvilka han sedan, tillika med *Stormningen af Dybbölskansarna*, målade äfven på konung Ludvigs beställning. Hans sista större arbete var *Slaget vid Zorndorf*. A. dog i München 1862. Den i hög grad produktive mästaren var förträfflig såväl i sina genreartade scener ur soldatlifvet och framställningar af hästens arbete i människans tjänst som ock i sina bataljstycken, i hvilka han alltid väcker intresse genom trohet i lokaliteten och antydan om massornas strategiska rörelser. Hans sista målningar och i allmänhet hans litografiska verk äro utförda under samarbete med sönerna, Benno, f. 1812, d. 1892, framstående djurmålare, Franz, f. 1815, d. 1886, Eugèn, f. 1817, d. 1880, den främste bland de moderne tyske krigsmålarna — målade lifliga och koloristiskt verkningsfulla bilder från tyskarnas krig i Nord-Italien och Frankrike — och Julius, litograf, f. 1821, d. 1874. En son till Benno, Emil A., f. 1843, har vunnit rykte såsom målare af engelsk och österrikisk hästsport. (G—G N.).

Adam [adä'], Jean Victor, fransk målare och litograf, f. 1801 i Paris, d. 1867. Målade genrebilder ur soldatlifvet samt en mängd större framställningar ur Frankrikes historia. De förnämsta finnas i Versailles. Var mycket alsterrik som litograf. (G—G N.)

Adam [adä'], Juliette, född Lamber (mest benämnd madame Edmond Adam), fransk skriftställarinna, föddes 1836. Hon blef i unga år gift med en advokat La Messine, men lämnade honom och slog sig i Paris fram såsom författarinna. Snart vorden änka, skänkte hon sin hand åt Edmond Adam, hvilken 1877 afled såsom senator och efter hvilken hon ärfde en stor förmögenhet. M:me A. har varit medelpunkten för en inflytelserik politisk och litterär "salon" i Paris; såsom samlingsplats för det liberala partiets förmågor spelade denna en betydande roll särskildt under krisen 16 maj—14 dec. 1877, då Gambettas parti segrade öfver reaktionen. Ifrig patriot och republikanska, uppsatte hon 1879 tidskriften "La nouvelle revue", som vann ansenlig spridning, och där hon skrifvit öfversikterna öfver den utländska politiken samt stod som ensam redaktris till 1886. Hon har närt revanschtanken mot Tyskland och ifrat för fransk-ryska alliansen. Hon har, delvis under sitt flicknamn, utgifvit en mängd resonerande, skildrande eller novellistiska arbeten, icke sällan konstlade i stilen, bl. a. *Idées antiproudhoniennes sur l'amour, les femmes et le mariage* (1858; 2:dra uppl. 1862), som onekligen har kraft och lif i argumentationen, de färgrika och filantropiska skisserna *Mon village* (1860), de intagande *Récits d'une paysanne* (1862), *Dans les alpes* (1867), romanen *Saine et sauve* (1870), *Le siège de Paris* (1873), *Grecque* (1878), *Païenne* (1883, hennes bästa bok), *La patrie hongroise* (1884, flera uppl.) och *La patrie portugaise* (1896). Man har äfven tillskrifvit henne författarskapet till de under pseudonymen Comte Paul Vasili först i "Nouvelle revue" tryckta uppseendeväckande nutidsskildringarna *La société de Berlin* (1884), *de Vienne* (1885), *de Londres* (s. å.), *de Saint-Pétersbourg* (1886), *de Madrid* (s. å.), *de Rome* (1887), *de Paris* (1887—88) och *La Sainte Russie* (1889), hvaraf de sex första öfversattes till svenska 1884—87: "Från Berlins (Wiens o. s. v.) salonger". Säkerligen döljer sig ett flertal författare eller åtminstone sagesmän bakom pseudonymen. E. F—T.

Adam [adä'], Paul, fransk romanförfattare, f. 7 dec. 1862 i Paris, son till en polisdirektör under Napoleon III, har med anledning af sin rika, men otyglade fantasi och det elementärt naturkraftiga i sin vittra alstringsförmåga blifvit kallad nutidens Balzac. Hans romaner äro fulla af lif samt röja grundligt karaktärsstudium och blick för miljön. A. började som ytterlig naturalist med romanen *Chair molle* (1885), för hvilken han åtalades, och intog därefter en ledande plats bland symbolisterna genom novellsamlingen *Le thé chez Miranda* (1886, med J. Moréas). 1889 slöt han sig till Boulangers anhängare och närmade sig sedermera socialismen. Bland hans romaner märkas vidare: *Robes rouges* (1891; en satir mot juristerna), *Le mystère des foules* (1895; om boulangismen i landsorten), konstnärsromanen *L'année de Clarisse* (1896), *Lettres de Malaisie* (1897), som ger en fantastisk-satirisk utmålning af den framtida kollektivistiska staten, samt en oafslutad cykel, hvaraf hittills utkommit *La force* (1899), *L'enfant d'Austerlitz* (1901) och *La ruse* (1902).

Adam af Bremen (lat. *Adamus Bremensis*), domherre och föreståndare för domkyrkoskolan i Bremen (födelse- och dödsår obekanta), skref på 1070-talet ett arbete om det hamburg-bremiska ärkestiftets historia till ärkebiskop Adalberts död, 1072. Detta arbete, *Gesta hammaburgensis ecclesiæ pontificum*, innehåller tillika många upplysningar om Nordens historia, hvilka A. till stor del fått af den danske konungen Sven Estridsson, vid hvars hof han en tid vistades. Man märker också af skildringen, att A. haft att tillgå synnerligen goda källor. Hans uppfattning af händelserna är däremot ofta ensidig. I tilldragelserna i Norden ser han sålunda blott yttringar af striden mellan kristendom och hedendom, en strid som ingalunda i verkligheten spelade så stor roll. A:s arbete är af så mycket större värde för Nordens historia, som vi från annat håll om denna tids förhållanden ega blott få upplysningar. Hans framställning är klar, sakrik och präglad af hans studier af klassiska författare, i synnerhet Sallustius.

Arbetet består af fyra böcker, af hvilka den sista, en "beskrifning öfver Nordens öar" (*Descriptio insularum Aquilonis*), innehåller en utförlig geografisk skildring af de nordiska länderna. Det finnes utgifvet af Lappenberg (i "Scriptores rerum germanicarum"), som också i "Archiv für ältere deutsche geschichtskunde", bd VI, gjort en grundlig textkritisk undersökning "Von den quellen, handschriften und bearbeitungen des Adam von Bremen." P. W. Christensen har öfversatt arbetet till danska. Se A. D. Jörgensen, "Om Kristenforfølgelser i Danmark" (i "Årböger for nordisk oldkyndighet og hi-

storie" 1871), och Sven Lönborg, "Adam af Bremen och hans skildring af Nordeuropas länder och folk" (1897). S. L.

Adama'nte. Se Segelsten.

Adama'ntius. Se Origenes.

Adamäua, fordom *Fumbina*, land i mellersta Afrika, i det inre Sudan, s. om sjön Tsad. Dess areal utgör omkr. 200,000 kvkm. Landet vattnas af floden Binue och består af fruktbara högslätter, här och där afbrutna af betydliga höjder (Genderoberget 2,700 m.). Den talrika befolkningen består af hedniska negrer och muhammedanska fellata, hvilka sistnämnda äro det härskande folket. Hufvudstad Jola med omkr. 12,000 inv.. Enligt tysk-engelska öfverenskommelsen 1886 tillhör den större, östra delen af A. den tyska, den mindre, västra med Jola den engelska intressesfären. Se Passarge, "Adamaua" (1895). J. F. N.

Adam de la Hale [adä' də-la-ha'll] l. Halle, kallad *le bossu d'Arras*, d. ä. den puckelryggige från Arras, berömd fransk trouvère, f. omkr. 1235 i Arras, egnade sig först åt det andliga ståndet, men öfvergaf det för att ingå äktenskap, skilde sig dock sedermera från sin hustru och hängaf sig uteslutande åt konsten. Död 1287 i Neapel. Genom sina s. k. *jeux* (spel) anses han vara grundläggaren af det moderna sångspelet, och ett af dem, *Le jeu de Robin et Marion*, anses som den första *opéra comique*. A. efterlämnade dessutom en mängd kärlekskväden (*chansons*) och var den förste, som försökte komponera flerstämmig musik på ett friare sätt. Hans verk utgåfvos af Coussemaker (Par. 1874), dramerna af Bahlsen och Rambeau (Marb. 1885—86) och kvädena af Berger (Halle 1900 o. f.). Se Guy, "Essai sur Adan de la Hale" (1898), samt O. Levertin, "Studier öfver fars och farsörer i Frankrike" (1888), och J. Mortensen, "Medeltidsdramat i Frankrike" (1899).

Adamellit, *petrogr.*, enl. Cathrein en plagioklasrik biotit-hornblendegranit från Monte Adamello i södra zonen af Mellan-Alperna; enl. Brögger en hyperstenförande ortoklas-plagioklasgranit, som bildar öfvergång mellan äkta granit och kvartsdiorit. A. HNG.

Adame'llo, en af tonalit uppbyggd bergsgrupp s. om Ortler-Alperna, begränsad af Val Camonica och Val Rendena. Högsta spetsen, *Presanella*, har en höjd af 3,564 m.

Adam Homo, ett ironisk-satiriskt epos af Fr. Paludan-Müller.

Adamiter, namn på åtskilliga sekter. 1. En gnostisk sekt i 2:dra årh., hvars medlemmar trodde sig kunna återställa det ursprungliga oskuldstillståndet, förkastade äktenskapet och gingo nakna vid sina gudstjänster, liksom Adam i paradiset. — 2. En sekt i Österrike i början af 14:de årh., hvars medlemmar förnekade Marias jungfrudom, förkastade den offentliga gudstjänsten och hängåfvo sig åt vilda utsväfningar på kyrkans högtidsdagar. — 3. Picarderna, vilda svärmare, som i början af 15:de årh. uppträdde i Böhmen och Mähren. Deras namn utgör sannolikt en förvrängning af ordet *begharder* (kättare). De förkastade nattvard och prästerskap och lefde i kvinno- och egendomsgemenskap. Under sina senare ledare, bonden Niklas och smeden Rohan, slog sig denna sekt ned på en ö i den lilla floden Luschnitz i Böhmen och härjade därifrån det kringliggande landet, till dess Ziska lyckades nedgöra största delen af sekten (1421). — 4. Ett parti, som 1849 uppträdde i Böhmen med adamitiska grundsatser, men som för öfrigt utmärkte sig genom måttlighet och arbetsamhet i sitt borgerliga lif. — Religiösa förvillelser af adamitisk natur hafva ofta och flerstädes framträdt. (J. HDR.)

Adamitisk, som har afseende på Adam (t. ex. adamitisk dräkt) eller på adamiterna (se d. o.).

Adämo, Max, tysk målare, f. 1837 i München, d. 1901, lärjunge af Piloty, är känd särskildt genom åtskilliga historie-målningar.

Adams [ä'dəmz], en nordamerikansk släkt, som härstammar från Devonshire i England. Dess stamfader var Henry A., som 1636 fick ett jordområde i Massachusetts och kort därefter med 8 söner flyttade ditöfver. Från honom härstammade i fjärde led, men inom olika släktgrenar, Samuel A. och John A.

1. Samuel A., politiker, af sina landsmän kallad "den amerikanska revolutionens fader", f. 1722, d. 1803, var först med ringa framgång köpman i sin fädernestad Boston, men egnade sig från 1760-talets midt helt åt politiken. 1765 blef han medlem af Massachusetts' lagstiftande församling och snart den egentlige ledaren för motståndet i kolonien mot guvernören och brittiska regeringen. A:s mål var att åvägabringa fullständig skilsmässa från England; i detta syfte verkade han oafbrutligt med hänsynslös energi och mycken slughet såsom publicist, folkrepresentant och stiftare af politiska klubbar. Hans makt öfver massorna var exempellös. A. författade Massachusetts' cirkulärskrifvelse till de andra kolonierna mot Townshend acts 1768, stod bakom mass-oroligheterna i Boston 1770 och 1773 samt organiserade den kommande revolutionen genom att gifva upphof till inrättandet af s. k. korrespondenskommittéer i de särskilda kolonierna. På "kontinentalkongressen" i Filadelfia var han ett af Massachusetts' ombud och verkade ifrigt för oafhängighetsförklaringen. Under 1780-talets strider om unionsförfattningen slöt han sig efter någon tvekan till dess vänner och bidrog därigenom till dess ratificering af Massachusetts. 1789 blef han denna stats viceguvernör och var 1794—97 dess guvernör.

2. John A., Förenta staternas andre president, f. i Braintree (Quincy), Massachusetts, 19 okt. 1735, utmärkte sig tidigt som jurist och författade i flera skrifter de nordamerikanska koloniernas rättigheter gent emot engelska parlamentet. 1768 slog han sig ned i Boston som advokat och blef snart kolonisternas förnämste juridiske rådgifvare i denna kamp. 1774 blef han, liksom Samuel A., ombud för Massachusetts på Filadelfiakongressen och bidrog verksamt till självständighetsförklaringen 1776. A. sändes sedan i diplomatiska värf till Europa, förhandlade i Frankrike och Holland samt lyckades 1782 förmå Holland att erkänna Förenta staternas självständighet och med dem afsluta ett handelsfördrag. Jämte Franklin och Jay inledde han, misstroende oegennyttan i Frankrikes afsikter, de förhandlingar med England, som ledde till en separatöfverenskommelse

och den slutliga freden 1783. Efter fredsslutet blef A. Förenta staternas förste ambassadör i London, men mottogs där ytterst kyligt och kunde föga uträtta. Hemkommen 1788, var han 1789—97 vicepresident under Washingtons båda presidentskap och blef 1797 dennes efterträdare. A. tillhörde federalistpartiet och hyste rätt aristokratiska åsikter. Obehagligt berörd af franska revolutionens våldsamheter, lät han ej af dess beundrare förleda sig att afbryta den neutralitetspolitik Washington inledt i fråga om striden mellan Frankrike och England. Han förblef den trogen, äfven då folkstämningen slog om och hetsigt fordrade krig med Frankrike, sedan direktoriet snöpligt afvisat en amerikansk beskickning ("X-Y-Z-episoden"). Då A. likväl ånyo anknöt fredliga förhandlingar, framkallade han en schism inom sitt eget parti; detta jämte Alexander Hamiltons intriger omöjliggjorde hans omval. Vid valet 1800 besegrad af demokraten Jefferson, drog sig A. i sårad fåfänga ytterst brådstörtadt undan det politiska lifvet och tillbragte sina återstående dagar med litterära sysselsättningar på sitt landtgods Quincy. Där afled han på dagen 50 år efter självständighetsförklaringen och samma dag som sin medtäflare Jefferson, 4 juli 1826. Sonsonen Charles Francis A. utgaf i 10 vol. "Life and works of John Adams" (1850—56); mest bekant af hans där samlade skrifter är *Defence of the constitution and government of the United states* (3 bd, förut utg. i London 1787). Jfr J. T. Morse j:r, "John Adams" (1885, i biografiserien "American statesmen").

3. John Quincy A., Förenta staternas sjätte president, den förres son, f. i Braintree 11 juli 1767, åtföljde som ung fadern till Europa och besökte därvid under en resa från Petersburg till Paris (1783) äfven Sverige, fullbordade sedan sina studier vid Harvard college och blef 1791 praktiserande advokat. 1794 blef han sändebud i Haag, 1797 i Berlin, men återkallades 1801 af John A., omedelbart innan Jefferson tillträdde presidentskapet. 1802 vald till senator, iakttog han en rätt självständig hållning och blef föremål för sina partivänner federalisternas ovilja genom att uppträda för Louisiana-köpet (1803) och understödja Jeffersons embargo-politik mot England (1807). Han återvaldes ej och egnade sig då åt föreläsningsverksamhet (i skönlitteraturen) vid Harvard college, där han redan 1806 blifvit professor. 1809 blef han sändebud i Petersburg, deltog 1814 i de besvärliga underhandlingar, som ledde till freden i Gent, och var 1815—17 minister i London. Under Monroes båda presidentskap (1817—25) var han utrikesminister och afslöt som sådan (1819) med Spanien köpefördraget om Florida samt formulerade (1823) den s. k. Monroe-doktrinen (se d. o.). Efter en häftig valstrid med general Jackson blef han 1825 genom kongressens val president, ehuru Jackson af staternas valmän fått visserligen ej stadgad röstpluralitet, men dock de flesta rösterna. Hans gamla impopularitet, ärfd från fadern och ytterligare ökad genom hans sträfva och otillgängliga väsen samt motvilja mot alla partiband, förvärrades nu än mer. Ej minst bidrog därtill det förtal Jackson och andra motståndare hopade öfver honom. Vid valet 1828 föll han igenom för Jackson och återgick efter ämbetstidens utgång (1829) till privatlifvet. 1831 insattes han i representanternas hus och förblef medlem däraf till sin död. I åsikter stod han whigs närmast och utkämpade häftiga strider med sydstaternas demokrater, i synnerhet sedan han gjort sig till främste målsman inom kongressen för den under 1830-talet till nytt lif uppvaknade abolitionisträrelsen. Han inlämnade flere tusen petitioner om slafveriets afskaffande och besvarade med mycken köld och skicklighet motståndarnas ofta till ytterlighet ursinniga anlopp samt höll sålunda slafverifrågan ständigt vid lif inom kongressen. Den 21 febr. 1848 träffades han under pågående sammanträde af ett slaganfall och dog två dagar därefter. Sonen Charles Francis A. utgaf hans för hans egen och Förenta staternas historia ytterst värderika dagbok, *Diary of John Quincy Adams* (12 bd, Filadelfia 1874—77). Se vidare J. T. Morse j:r, "John Quincy Adams" (1882, i serien "American statesmen"), samt Worthington C. Ford, "John Quincy Adams and the Monroe doctrine" (i Amer. hist. review, vol. VII—VIII, 1902).

4. Charles Francis A., den förres son, diplomat, f. 1807, d. 1886, egnade sig i Boston åt advokatyrket, var 1841—44 medlem af representanternas hus och 1845—46 af senaten i staten Massachusetts samt slöt sig till den del af whigpartiet, som ifrigt yrkade på slafveriets bekämpande. 1848 deltog A. i bildandet af "Freesoilpartiet" (se Freesoilers) och var s. å. dess kandidat till vicepresident-platsen. Sin mera framträdande politiska verksamhet började han först 1858, då han af det republikanska partiet insattes i kongressen, som medlem af representanternas hus. 1861 efter secessionskrigets utbrott sändes han af Lincoln som minister till England och visade på denna, under de ömtåliga förhållanden kriget framkallat, synnerligen ansvarsfulla post stor skicklighet och mycken fasthet. Till en stor del på hans ansträngningar berodde det, att England trots den sydstatsvänliga stämningen i landet ej erkände konfederationens självständighet, och han uppträdde äfven med stor bestämdhet i Alabamafrågan (se d. o.) samt lyckades (1863) utverka förbud för två för de konfedererades räkning beställda pansarfartyg att lämna Liverpools hamn. 1868 återvände A. till Amerika och var 1871—72 medlem i skiljedomstolen i Alabamafrågan, hvars för Förenta staterna gynnsamma utgång till stor del var hans förtjänst. Vid presidentvalet 1872 var A. först påtänkt som motkandidat till general Grant, och han närmade sig under sina sista år alltmer demokraterna. Sonen har skrifvit hans biografi, "Charles Francis Adams by his son, Ch. F. Adams" (1900) i serien "American statesmen", samt förbereder utgifningen af hans dagbok och papper.

5. Charles Francis A. j:r, den förres son, finansman och historiker, f. 1835, var först advokat och deltog som officer i inbördeskriget samt erhöll vid sitt afsked brigadgenerals grad, egnade sig sedan åt järnvägsdrift och var 1884—90 president för den stora Union-Pacificbanan. Bland hans skrifter här-

kas, utom biografien öfver fadern, *Railroads, their origin and problems* (1878) och *Massachusetts, its historians and its history* (1893).

6. Henry A., den förres broder, historiker, f. 1838, var faderns privatsekreterare under dennes sändebudstid i London (1861—68) samt 1870—77 biträdande lärare i historia vid Harvarduniversitetet. Bland hans skrifter märkas *Life of Albert Gallatin* (1879) och *History of the United states during the administration of Thomas Jefferson and James Madison* (9 bd, 1889—90).

7. Herbert Baxter A. (af annan släktgren), historiker, f. 1850, blef 1883 professor vid John-Hopkins-universitetet i Baltimore och har varit sekreterare i "Amerikanska historiska sällskapet" sedan dess grundande (1882). Bland hans skrifter märkas *History of the cooperation in the United states* (1888) samt en mängd monografier i de af honom utgifna "John Hopkins university studies in historical and political science" (sedan 1882) och "Contributions to the educational history of the United states" (sedan 1887). V. S—G.

Adams [ä'dəmś], John Couch, engelsk astronom, f. 1819, d. 1892, professor i Cambridge samt direktor för observatoriet därstädes, delar med Le Verrier äran att hafva ådagalagt nödvändigheten af tillvaron af en planet — Neptunus, hvilken upptäcktes 1846 — på större afstånd från solen än Uranus. O. B.*

Adams [ä'dəmś], Charles Kendall, nordamerikansk historiker, f. 1835, blef 1863 e. o. och 1867 ord. professor i Michigan och 1881 professor vid Cornell-universitetet samt är sedan 1892 president vid universitetet i Wisconsin. Bland hans skrifter märkas *Democracy and monarchy in France* (1874), den mycket spridda historiska handboken *Manual of historical literature* (1884) samt *Christopher Columbus, his life and work* (1892). A. har mycket verkat för de amerikanska historiska studiernas fördjupning och grundade efter tyska förebilder 1869 det första historiska seminariet i Amerika. V. S—G.

Adams-Acton [a'dəmś-äktn], John, engelsk bildhuggare, f. 1833 i Acton (Middlesex), studerade vid akademien i London och sedan i Rom under Gibson, Han har modellerat dels porträttstatyer och byster af mycken karakteristik i uppfattning och utförande, dels idealfigurer och minnesvärdar.

Adams bok — hvars egentliga mandäiska titel är *sidra rabba*, den stora boken — är en benämning på den viktigaste heliga urkunden hos mandäerna, hvilka äfven kallas sabier och, mindre riktigt, Johanneskristna. Utgafs första gången af M. Norberg, under titel *Codex Nazaræus, liber Adami appellatus* (I—III, Lund 1815—16), i syrisk omskrift och för öfrigt tämligen bristfälligt, därefter i en förträffilig upplaga, *Thesaurus sive Liber magnus, vulgo "Liber Adami" appellatus*, af Petermann (Leipzig 1867). (J. HDR.)

Adamsbron (af bramanerna kallad Ramas bro), en omkr. 50 km. lång rad af sandbankar och klippor, som sträcker sig från ön Manaar nära nordvästra kusten af ön Ceylon till ön Rameseram (Rameswaran) vid Indiens kust, skiljande Manaarbukten i s. v. från Palksundet i n. ö. Några af sandbankarna äro torra, och ingen del af grundet har större djup än omkr. 1 m. vid högvatten, utom tre krokiga och svårtillgängliga kanaler, hvilka vid lugnt väder kunna passeras af mindre fartyg. Manaarkanalen vid Ceylon och Pambenkanalen vid Indiens kust äro fördjupade och medgifva genomgång för stora fartyg.

Adams pik, eng. Adams Pike [ä'dəmś päi'k], bergstopp på Ceylon, med en höjd af 2,250 m. På toppen synes en 5 fot lång fördjupning, som liknar spåret af en människofot och enligt en kristen legend härleder sig från den hel. Thomas, enligt buddisterna från Buddha och enligt muhammedanerna från Adam. Besökes årligen af tusentals pilgrimer.

Adamsäpple. 1. *Bot.* Paradisäpple, frukten af en *Citrus*- (citron-)afart. Den är äggrund eller päronformig, med stor trubbig nafvel i spetsen, gul eller grön, med många oregelbundna inbitningar i det tjocka skalet. Dess hemorter äro Montenegro, Korfu, Kalabrien och Sicilien. Enligt en judisk tradition var det af denna frukt Adam åt i paradiset. Vid löfhyddohögtiden användes den därför till utsmyckning af löfhyddorna eller måltidsborden såsom en erinran om människosläktets första hemort. — Då dessa frukter utsändas i handeln, förser den på skördeorten bosatte öfverrabbinen hvarje kista med ett certifikat, som intygar dess äkthet. A—N.*

2. *Anat.* En gammal mycket vanlig folkbenämning på den hos män, synnerligen om de hafva lång och mager hals, på öfre delen af halsens framsida mer eller mindre framstående hårda knöl, hvilken bildas af luftstruphufvudets sköldbrosk. Hos barn och ungdom är detta brosk mera afrundadt och förbliifver merendels så hos kvinnor hela lifvet igenom, men ändrar hos män form och storlek vid mandomstiden (målbrottet), så att den i fråga varande knölen uppstår. — Benämningen har kommit från den föreställningen, att Adam, då han åt af den förbjudna frukten, vid Herrens tillrop: "Hvar äst du?" blef så förskräckt, att äppelbiten fastnade i strupen, och att männen sedan i den af honom ärfda knölen bära ett minne af syndafallet. G. V. D.*

Adämus Breme'nsis. Se Adam af Bremen.

Adan l. Edan. Se Mueddin.

Adäna, hufvudstad i vilajetet A. i sydöstra Mindre Asien (omkr. 40,000 kvkm., omkr. 400,000 inv.), belägen vid floden Seihun (forntidens Saros), omkr. 50 km. från hafvet. Omkr. 45,000 inv. Staden är med en 86 km. lång järnväg förbunden med hamnen Mersina, som hvar vecka står i ångbåtsförbindelse med Marseille och Trieste, och som exporterar bomull, råsilke, spannmål, hudar m. m. till ett årligt värde af 15—20 mill. kronor.

Adans., förkortning för botanisten M. Adanson.

Adanson [adäsã'], Michel, fransk botanist, f. 1727 i Aix (af skotsk härstamning), uppfostrades först för det andliga ståndet, men egnade sig snart åt naturvetenskapliga studier och företog vid 21 års ålder en resa till Senegambien. Trots det osunda klimatet kvarstannade han där flera år och hopbragte både från växt- och djurriket stora samlingar, med hvilka han återvände till sitt fädernesland, hvarjämte han gjorde meteorologiska, astronomiska och språkliga undersökningar af värde. Strax efter sin återkomst förelade han 1755 det franska Ostindiska kompaniet en plan att på Afrikas kust upprätta en koloni utan att därvid använda negrer såsom arbetare. Då engelsmännen 1760 besatte Senegal, gjorde de honom glänsande anbud för att få veta detaljerna af denna plan, hvilka han dock patriotiskt afslog. 1757

utgaf han *Histoire naturelle du Sénégal*. Hans botaniska arbeten syftade att åvägabringa en reform åtminstone i den systematiska botaniken och utgjorde en opposition mot det då allhärskande linnéanska sexualsystemet. För detta ändamål utgaf han *Familles des plantes* (1763), som innehåller många snillrika, först i senare tider mera erkända, antydningar om växtgruppernas släktskap och ordnande. Han ämnade äfven utgifva en fullständig naturvetenskaplig encyklopedi, anlagd efter en storartad plan, och hoppades för detta arbete vinna Ludvig XV:s och Franska akademiens stöd. Han erhöll dock endast obetydligt bistånd, men förblef icke dess mindre sin plan trogen och uttömde alla egna tillgångar på dess förverkligande. Under franska revolutionen råkade han i stort betryck. Kallad till ledamot af Institutet, sade han sig icke kunna emottaga denna inbjudning af brist på skodon. Han fick sedan en liten pension och dog 1806, efter att i sista ögonblicket hafva arbetat på ett företag, vida öfverstigande en enskild mans krafter. Af hans efterlämnade skrifter hafva flere på senare tid utgifvits, bl. a. *Histoire de la botanique et plan des familles naturelles des plantes* (1864). Linné uppkallade efter honom apebrödsträdet, *Adansonia*. (G. L—M.)

Adansōnia, *bot.*, växtsläkte af fam. *Malvaceæ*, afd. *Bombaceæ*, uppkalladt efter Adanson. Märkligaste

arten är *A. digitata* L., Baobab, apebrödsträdet, Senegals kalebasträd. Detta upptäcktes af portugiserna i trakten af Cap Verde, som säges hafva fått sitt namn af dess rika grönska. Af alla kända träd har detta den största tjockleken, och det uppnår en höjd af 18—24 m. Hufvudstammen är omkr. 4,5 m. hög och 6—8,9 m. i diameter, med 18—21 m. långa grenar, som utbreda sig åt alla sidor och af sin egen tyngd sänka sig mot marken, så att ofta ett enda dylikt träd på afstånd ser ut som en liten lund. Det hela bildar en ofantlig massa med handformigt delade blad, bland hvilka de stora fembladiga, malvalika blomkronorna nedhänga i tallös mängd. Frukten, som innehåller omkr. 150 tämligen stora frön, är gurkartad, grönaktig och hängande på långa skaft, hvilket förlänar det under den största delen af året bladlösa trädet ett egendomligt utseende. Den väldiga stammen har en synnerligen lös ved; man har kallat den en trädlök. Enskilda träd af denna art finnas, hvilkas ålder man på grund af det vedlager, som vuxit öfver inskärningar från 14:de och 15:de årh., velat uppskatta ända till 6,000 år. Det har dock senare blifvit uppvisadt, att dessa beräkningar icke hålla stånd. — Apebrödsträdet förekommer i hela mellersta Afrika och tjänar invånarna för mångahanda ändamål. I den ofta alldeles ihåliga jättestammen hafva ej sällan hela negerfamiljer sin bostad. Bladen pulveriseras och brukas under namn af Lalo vid deras måltider, den saftiga massan eller märgen inuti frukterna lämnar ett uppfriskande näringsmedel, och den aska, som uppstår vid förbränning af fruktskalen, blandas med palmolja och beredes till en utmärkt såpa. Af dessa orsaker planteras apebrödsträdet numera både i Östra och Västra Indien. — I Australien finnes en annan art, *A. Gregorii* F. Müll., sur-gurkträdet, cremortartari-trädet. Dess frukter innehålla en sur, i dessa varma trakter mycket uppfriskande saft. A—N. (G. L—M.)

Adapa, "den vise från Eridu", som bröt sydvindens vingar, hjältegestalt i den babyloniska mytologien. Se Babylonien.

Adaptābel (af lat. *adaptāre*, göra passande till), användbar.

Adaptatiōn (lat. *ada'ptio*), anpassning. *Fysiol.* En inom sinnesfysiologien känd företeelse, hvilken består däri att retbarheten hos ett sinnesorgan inställer sig mer eller mindre hastigt efter retmedlets styrka. Kommer man t. ex. från ett mörkt rum in i ett rum med stark belysning, är man de första ögonblicken mer eller mindre bländad. Småningom vänjer man sig vid belysningen. Vid öfvergången från ljus till mörker eger en inställning af näthinnans känslighet i motsatt riktning rum. J. E. J—N.

Adaptēra (lat. *adaptāre*), lämpa efter, lämpa till. Subst. Adaptatiōn.

Adar (hebr.), tolfte månaden af judarnas kyrkoår, den sjätte af deras borgerliga år. Motsvarar slutet af febr. och början af mars.

Adar (Ninib), en assyrisk gud. Ett tempel åt denna gudomlighet har påträffats vid de senaste gräfningarna i Babylon.

Adaraj, Adari. Se Hárar.

Ad a'rma (lat.), till vapen!

Adarmalik. Se Adrammelek.

Ada'rme, en äldre spansk och spansk-amerikansk guld-, silfver- och myntvikt, = $^1/_{16}$ onza, = nära 1,8 gr.

A dato (äfven Dato), förkortadt *a. d.*, från denna dag. Jfr Datum.

Adāua. Se Adua.

Adauctus, den helige, katolskt helgon. Då i Rom under Diocletianus (omkr. 300) en kristen präst, Felix, fördes till afrättsplatsen, sällade sig till honom en okänd man, som förklarade sig vara kristen och frivilligt emottog dödshugget samtidigt med Felix. Den okände martyren kallades Adauctus ("den offrade"). Platsen, där de båda ljöto döden, begagnades sedermera till kristen begrafningsplats (*Cimeterio SS. Felice e Adaucto*). De finnas afbildade tillsammans på ett träsnitt i *Vita sanctorum*, 1488, fol. 139. Deras åminnelsedag är 30 aug. (J. HDR.)

Ad bene pla'citum (lat.), efter behag.

Ad cale'ndas græcas (lat.). Se Calendæ.

Adcita'nt. Se Adcitation.

Adcita't. Se Adcitation.

Adcitatiön (af lat. *ad*, till, och *citāre*, inkalla), *jur.*, instämning till gemensamt svaromål, den handling, hvarigenom käranden (adcitanten) i ett vid domstol redan anhängiggjordt tvistemål till domstolen instämmer en tredje person (adcitaten), med påstående att han skall tillsammans med den förutvarande svaranden prestera det, hvarom förut är stämdt. Anledningen till adcitationen kan vara af flere slag, t. ex. att den ursprunglige svaranden uppgifver en annan person såsom den, hvilken saken rätteligen angår, eller att han inväander, att flere än han hafva i saken del.

add., på recept förkortning för *adde* l. *addatur* (se d. o.).

Adda (lat. *A'ddua*), biflod till Po, i norra Italien, provinsen Sondrio, rinner upp på västra delen af Ortler-Alperna, 1,160 m. öfver hafvet, flyter genom dalen Veltlin (Valtellina) och Como-sjön, blir segelbar vid Lecco och faller ut strax v. om Cremona. Dess lopp är 405 km. långt; direkta afståndet från källan till mynningen 210 km.; flodområde 16,000 kvkm. Öfre Addadalen leder till passen Stilfserjoch och Tonale.

Addātur (lat.), "det må tilläggas" l. "det må tillsättas", och a'dde (lat.), "tillägg", "tillsätt", förekommer på recept, oftast under den förkortade formen add.

Addax, *zool.* Se Mendes-antilopen.

Adde-namma-kastates. Se Lapsk mytologi.

Adde'nda (lat.), tillägg, bilagor.

Adde'nder (sing. Adde'nd), *mat.*, de tal eller uttryck, hvilka skola adderas. Jfr Addera.

Ad depōsitum (lat., af *depōnere*, lämna i förvar), till laga förvar, såsom anförtrodt gods.

Addēra (lat. *a'ddere*, tillägga), *mat.*, sammanlägga två eller flere gifna tal (i aritmetiken) eller uttryck (i algebran) till ett enda tal eller uttryck. Jfr Addition.

Adderley [ä'dəli], engelsk statsman. Se Norton.

Addēr-maskin. Se Räknemaskin.

Addington [ä'ddingtn], Henry, engelsk statsman. Se Sidmouth.

Addio (it.), adjö. Jfr Adjö.

Addis-Abeba, den mest betydande staden i Sjoa, Abessinien, 3,000 m. öfver hafvet. Omkr. 50.000 inv. A. har en tid varit konung Meneliks residens.

Addison [ä'disn], Joseph, engelsk författare, f. 1672, prästson från Wiltshire, vistades tio år vid universitetet i Oxford och utmärkte sig där såsom latinsk poet. Han uppmärksammades af ledande whigstatsmän, och dessa skaffade honom ett statsstipendium, som satte honom i stånd att 1699—1703 resa i Frankrike, Italien, Tyskland och Holland. Till förhärligande af Marlboroughs seger vid Blenheim skref A. 1704 hjältedikten *The campaign*, som mottogs entusiastiskt och skaffade honom ett ämbete, hvarefter den ena utmärkelsen följde den andra, tills han slutligen 1717 såsom statssekreterare vardt medlem af whig-regeringen. Han hade då året förut ingått ett mycket förnämt gifte, som dock ej blef lyckligt. I parlamentet, som han tillhörde från 1708, framstod han på grund af sin blyghet ingalunda som talare, men hans ädla, välvilliga och humana personlighet var högt uppburen af alla. Ett kroppsligt lidande tvang honom 1718 att nedlägga sitt ämbete, och 1719 afled han. Hans stoft bisattes bland Englands hädangångne store i Westminster abbey.

Addisons litterära verksamhet under hans ämbetsmannatid yttrade sig företrädesvis genom förträffliga uppsatser i den af hans vän Rich. Steele 1709 grundade veckoskriften "The Tatler" (Pratmakaren) och ännu mer i den af dem båda 1711 uppsatta dagliga skriften "The Spectator" (Betraktaren). Af samma art var "The Guardian" (1713). I dessa publikationer behandlade A. alla slags ämnen utom politik; och genom sin tidskrift "Freeholder" (1715—16) införde han i den politiska pressen hofsamhet och bildad ton. Hans i strängaste pseudoklassiska stil skrifna sorgspel *Cato* (1713, ett fragment öfversatt till svenskan af Olof Dalin) förvärfvade honom ett högt, men numera alldeles förbleknadt anseende såsom dramatiker. I sitt sista lefnadsår nedskref han *Evidences of the christian religion*, ett vittnesbörd om hans varma, deistiskt färgade religiositet. — Addisons poesi kan (med undantag af hans liffulla *Letter from Italy*, 1701, och några vackra psalmer) karakteriseras som retorisk prosa i vers, och det var också egentligen hans kvicka, angenäma och på en beundransvärd prosa skrifna uppsatser i de nämnda tidskrifterna, som icke blott förvärfvade honom hans utomordentliga popularitet, utan äfven blefvo af stor betydelse för såväl Englands som utlandets litteratur. Första numret af "Spectator" utkom 1 mars 1711 och 555:te 6 dec. 1712, hvarefter utgifvandet afstannade, tills slutligen 1714 ytterligare 80 nummer följde. Dessa blad samlades genast och utgäfvos i bokform i 8 band. Framgången var oerhörd, och redan 1724 hade sju upplagor utkommit. Den förnämste medarbetaren var A., hvars artiklar voro signerade med någon af bokstäfverna i ordet CLIO. Tidskriftens anläggning är novellistisk: Spectator uppträder i en klubb af stående personer ur skilda samhällsklasser (den af A. med den mest vinnande humor tecknade gamle landtjunkaren sir Roger de Coverley, köpmannen Andrew Freeport, kaptenen Sentry m. fl.) och berättar inför dem om dagens händelser. I uppfinningsrik omväxling behandlas på ett roande och lärorikt sätt såväl hvardagliga som upphöjda ämnen, i skildringar ur lifvet, satir på seder och smak, litterär kritik, moraliska och religiösa meditationer. A. var en på samma gång skarp och mild iakttagare med lugn, intagande humor; hans stil är beundransvärdt klar och ren samt på det angenämaste lämpad efter ämnena. De addisonska tidskrifterna införde under detta fördärfvade tidehvarf en förädlad, sund uppfattning af det husliga lifvet. I A:s ypperliga karaktärsteckningar och genrebilder låg fröet till den något senare i England framträdande realistiska familj- och sederomanen.

De addisonska tidskrifterna efterbildades i både

Tyskland och Skandinavien. I Sverige blef "Spectator" förebild för veckoskrifterna "Sedo-lärande Mercurius" (1730—31) och Dalins "Argus" (1733—34). Ett urval ur "Spectators" första 207 nummer, öfversatta af Jacob Kling, utkom 1734—35 som veckoskrift under titeln "Den engelske spectator, verterad af *** ***". A:s arbeten finnas utgifna bl. a. af Hurd och Bohn i "Bohn's standard library" (6 bd). Den fullständiga serien af "Tatler", "Spectator" och "Guardian" finnes omtryckt i bd 1—15 af J. Fergusons "The british essayists" (2:a uppl. 1823). Bland nyare upplagor af "Spectator" märkas H. Morleys af 1888 och 1895, hvardera i ett bd, samt Aitkens och Gregory Smiths, båda i 8 bd 1897—98. Se Lucy Aikin, "Life of A." (1843), och Courthope, "Addison" (1898). Jfr äfven Macaulays essay öfver A. Rörande A:s och Steeles litterära samarbete se Aitken, "Life of Richard Steele" (1889). Se äfven Sylwan, "Sveriges periodiska litteratur" (1892). (E. F—T o. G. STG.)

Addison [ä'disn], Thomas, engelsk läkare, f. 1793, d. 1860, professor vid Guys hospital i London, är mest berömd genom den efter honom benämnda sjukdomen (se Addisons sjukdom), som han först beskref i en 1855 utgifven skrift. Hans samlade arbeten utgåfvos 1868 af New Sydenham Society. R. T—DT.

Addisons sjukdom, *med.*, en af den engelske läkaren Thomas Addison 1855 beskrifven sjukdom, hvars mest framträdande symtom är en småningom uppkommande brunaktig eller mera i svart stötande missfärgning af huden. På grund af denna "bronslika" färgning af huden kallas sjukdomen ofta af engelsmännen *bronzed skin.* Färgförändringen blir stundom så betydlig, att en förut hvit hud får likhet med en mulatts eller en negers. I det vida öfvervägande antalet fall af denna sällsynta och egendomliga sjukdomsform har man efter döden funnit sjukliga förändringar i binjurarna. P. W.*

Additame'nt (lat. *additame'ntum*), tillägg, bihang, senare tillkommen ändring.

Additiōn (lat. *addi'tio*, tillfogning), *mat.*, kallas i *aritmetiken* en af de fyra grundoperationerna för räknandet, den hvarigenom två eller flere gifna tal, kallade addender, sammanläggas till ett enda, kalladt summa. I *algebran* har additionen till ändamål att finna ett algebraiskt uttryck, hvars värde alltid är lika med summan af värdena af flera gifna algebraiska uttryck. — Additionstecken, det vid addition brukliga tecknet + (plus), som utmärker, att de tal, emellan hvilka det står, skola sammanläggas till ett.

Additionäl (se Addition) l. Additionell, som tillägges, tillagd, fyllnads-.

Additionäl-akten (tilläggsakten), den författning, hvilken Napoleon I utfärdade 22 apr. 1815 efter sin återkomst från Elba, såsom ett tillägg till kejsardömets författning. Denna akt stadgade ett tvåkammarsystem: en ärftlig "pärskammare", hvars medlemmar utsågos af kejsaren, och en folkvald, för fem år utsedd "representantkammare". Akten underställdes allmän folkomröstning, som utföll med 1,300,000 ja mot 4,206 nej och proklamerades på ett s. k. "Majfält" 1 juni 1815. J. H.*

Additione'll (se Addition), som tillägges.

Additionella artiklar, *jur.*, tilläggsbestämmelser till ett aftal, hvilka närmare förklara innehållet af någon eller några af bestämmelserna i själfva aftalet eller angifva sättet för dessas utförande och villkoren därför. Förekomma oftast vid internationella fördrag.

Additionella rotskott, *bot.*, rotskott, som uppstå ur biknoppar hos icke få växter normalt och frivilligt, såväl hos träd (t. ex. poppel, päronträd, körsbärsträd) som buskar (t. ex. hallonbuske) och örter samt utgöra ett mer eller mindre viktigt förökningsmedel. I allmänhet uppstå de inne i roten, mera sällan på ytan däraf. G. L—M.

Additionsteorem. Se Abel, N. H.

Additiv (lat. *additīvus*), som kan tilläggas.

Additiv egenskap, *fys.* och *kem.* Blandar man tvenne gaser i ett gifvet rum, så blir gasblandningens tryck lika med summan af det tryck, som den ena gasen skulle utöfva, om den ensam befunne sig i detta rum, och det tryck, som den andra gasen skulle utöfva, om den ensam befunne sig i samma rum. Under sådana förhållanden säges trycket hos gaser vara en additiv egenskap. De flesta egenskaper hos kropparna äro ej fullständigt, utan endast tillnärmelsevis additiva. Om till exempel två vätskor blandas, så är volymen af blandningen (vid konstant tryck) nära nog lika med summan af de två vätskornas volymer före blandningen. Vätskors volym är således en tillnärmelsevis additiv egenskap. Endast vikten är en strängt additiv egenskap. Tillnärmelsevis additiva äro många, bland hvilka de viktigaste äro molekylarvolym och molekylär brytningsförmåga. Särskildt saltlösningarna hafva många additiva egenskaper, hvilket förhållande förklarats med tillhjälp af den elektrolytiska dissociationsteorien. S. A—S.

Addled parliament [ä'dld pä'lement], det "tomma" l. "ofruktbara" parlamentet, smädenamn på det parlament, som var samladt apr.—juni 1614 och af Jakob I upplöstes utan att ha antagit någon bevillning eller erhållit kunglig stadfästelse på någon bill. Se Gardiner, "History of England 1603—1642", II (1883).

A'ddua, rom. namn på floden Adda (se d. o.).

Addu'ktor (lat. *addu'ctor*), *anat.* Se Abduktor.

Adeciduāta, *zool.* Se Däggdjur.

À découvert [-kovär], fr., obetäckt; under bar himmel; utan omsvep, oförblommeradt; *hand.*, på leverans.

Adefagī (af grek. *a'den*, tillräckligt, och *fagēin*, äta), glupskhet, sjukligt stor matlust.

Adekvät (af lat. *adæquāre*, göra lika), *log.*, fullt passande, öfverensstämmande, riktig. Man kallar en definition adekvat, när subjektet och predikatet ega lika stor omfattning. Har predikatet större eller mindre sfär än subjektet, är definitionen felaktig. I det förra fallet säges den vara "för vid", i det senare "för trång".

Adel, samhällsklass eller stånd, som eger lagstadgade (ärftliga) företräden, i ett mera utveckladt samhällsskick särskilda politiska och sociala rättigheter, ofta förenade med titlar och heraldisk vapensköld. Ett slags adelskap kan spåras hos de flesta folk ända från egyptier och indier. Hvarje samhälle har förutsättningar för dess uppkomst: ett genom framstående egenskaper förvärfvadt anseende tenderar att gå i arf, besittning af större egendom skänker likaså en betydenhet, som ärfves med egendomen, och vissa statsuppgifter, särskildt krigaryrket, medföra gärna en företrädesställning för sina utöfvare. På sådana grundvalar kunna vissa släkter höja sig öfver folkets massa.

I det gamla Rom utgjorde *patricierna* en adel; i den senare romerska republiken uppväxte en ny, *optimaterna* (se d. o.). Hos germanfolken uppträder först ett slags adel af kungliga eller furstliga ätter, upphöjda öfver det öfriga folket genom anseende och inflytande. När det frankiska riket uppstod under ledning af ett allt mäktigare konungadöme, fingo konungens tjänare snart en liknande, ansedd och upphöjd ställning och bildade så en tjänsteadel, som sammansmälte med den gamla bördsadeln. Liknande företeelser möta inom andra germanriken. Längre fram tillkommo nya tjänstemannaklasser (t. ex. de tyska *ministerialerna*), och *länsväsendet*, som ursprungligen uppstått såsom form för aflöning af krigstjänsten till häst, utbreder sig till hela adeln samt bestämmer väsentligen ståndets följande utveckling.

Äfven i Sverige äro begynnelserna till en adel att söka i det anseende, som följde med härstamning från berömda förfäder eller med stor egendom, äfven här skänkte konungatjänsten snart liknande anseende, och vid midten af 1200-talet finner man dessa två faktorer i samverkan, i det att landskapens stormän trädt i något slags tjänsteställning till konungen, alltså anslutit sig till hans hird. Sannolikt gjorde denna tjänstemannaklass vapentjänst till häst, "rosstjänst" (sedan skrifvet "rusttjänst"). Genom Alsnö stadga (trol. 1279) bestämde Magnus Ladulås, att hvar och en, som gjorde sådan vapentjänst, skulle åtnjuta *frälse*, d. v. s. skattefrihet, och på 1300-talet förordnades (1345 och sedermera), att hvarje bonde, som ville tjäna till häst, kunde blifva frälseman. Därmed lagfästes den svenska adeln såsom en krigisk tjänstemannaklass med skattefrihet i lön för sin tjänst och fritt tillträde mot villkor af sådan tjänst; dess medlemmar kallades därför *frälsemän* eller *friborna frälsemän*. Småningom skaffade sig frälset flera förmåner, såsom rätt att uppbära sakören (böter) på sina gods, uteslutande jakträtt samt frihet i större eller mindre grad äfven från uppväxande nya skatter och pålagor, och det gjorde anspråk på förläningar af kronan. Men en stark skillnad fanns mellan "högfrälse" och "lågfrälse", beroende på rikedom och social ställning för öfrigt och delvis uttryckt i olika titlar enligt riddarväsendets ordning (se R i d d a r e). Högfrälset tillskansade sig allt större förläningar, det kringskar, i synnerhet under unionstiden, konungens makt och behärskade vissa perioder genom riksrådet, som togs ur dess krets, rikets styrelse; lågfrälset stod bönderna nära, den lägre frälsemannen återgick ibland till bonde, liksom bonden kunde blifva frälseman. Med riddarväsendet följde vapensköld, och sedan konungen börjat utfärda skriftliga frälsebref, insattes i dessa äfven sköldemärket.

Själfva ordet adel såsom namn på frälset kommer först med Gustaf Vasas tid in i svenskan. I de äldre nordiska språken finnes det endast såsom sammansättningsled med betydelsen äkta, ursprunglig, väsentlig, t. ex. (i svenskan) "adalman", äkta man, "adalkona", äkta hustru, "adelport", hufvudport, (i danskan) "adelgade", hufvudgata, (i norskan) "adelbol", hufvudgård. Först vid medeltidens slut talas om rikets "ädlingar", och såsom beteckning för frälsemannaklassen är "adel" ett lån från tyskan. (Figurligt betecknar ordet adel numera stundom ädelhet: hjärtats adel, själens adel.)

Adeln eller frälset, såsom den ännu länge benämndes, bragtes af Gustaf Vasa åter i underdånighet under konungamakten; Gustaf ombildade förläningsväsendet och reglerade rusttjänsten. Småningom förlorade den senare i betydelse genom krigsväsendets nydaning; i stället börjar adelsmannen tagas i anspråk för annan tjänst i konungens väf, mera och mera ju större konungadömets uppgifter blifva i den nya statsordningen; adelsmän sändas i tillfälliga uppdrag inom- och utomlands, eller tjäna konungen på olika poster. Adeln utvecklas långsamt till tjänstemannastånd i modernare mening, ett stånd med uppgift att arbeta i civila och militära ämbeten. Mot de nya uppgifterna svara anspråk från adeln på nya förmåner. Sådana genomdrefvos också under konungadömets försvagande genom striderna inom Vasahuset; nu tillkom, 1569, den svenska adelns första sammanfattande privilegie-urkund (Johan III:s privilegier), som lättade rusttjänsten, befriade adelns jord från flera ekonomiska bördor, reglerade dess rätt till sakören och lade grunden till en personlig undantagsställning genom bestämmelsen, att adelsman ej fick oförvunnen fängslas, ej heller dömas af andra än sina likar. Under de följande decennierna reser sig högadeln t. o. m. till ny täflan med konungadömet, men denna dess maktsträfvan kufvas af hertig Karl under den stora brytningen på 1590-talet, och sedan hans stränga regering vant hela ståndet vid lydaktig statstjänst, sker under Gustaf Adolf en uppgörelse om adelns ställning i den nya staten. Adeln får nya privilegier (1612 och) 1617 med ökade förmåner: uteslutande rätt till rikets höga ämbeten, patronatsrätt, en viss myndighet öfver landbor och tjänare, fullständig rätt till sakören, utsträckt frihet från skatter och besvär för vissa slag af frälsegods samt noggrannt bestämda friheter vid utnyttjandet af alla ekonomiska näringskällor. Å sin sida accepterar adeln definitivt den nya uppgiften att tjäna konungadömet i statens olika värf; den blir ett konungen troget tjänande ämbetsmannastånd. Gustaf Adolfs riddarhusordning (1626) bekräftar rusttjänstens undanskjutande: rusttjänsten bibehålles visserligen, men försumlighet däri kan nu försonas med böter, och nytt adelskap vinnes endast genom kunglig utnämning. Nu ordnas också adelns verksamhet såsom riksstånd vid riksdagar och möten. Äldre adliga ätter fingo endast om de inskrefvo sig på riddarhuset säte och stämma bland ridderskapet och adeln, alla nytillkommande måste likaledes där introduceras, och ståndet fördelades i 3 klasser: 1) herreklassen, innefattande grefvar och friherrar (värdigheterna införda af Erik XIV); 2) riddarklassen, bildad af de ätter, som uppnått riksrådsvärdighet, men ej innehade grefeller friherreskap; samt 3) svenneklassen, den öfriga adeln.

Vid alla möten skulle röstas klassvis, så att hvarje klass hade en röst, och majoriteten af klasser afgjorde ståndets beslut; inom klassen hade hvarje ätt en röst.

Med Gustaf Adolf inledes den svenska adelns mest lysande tid. Alltifrån Kristina ökas adeln ofantligt i antal (1632 räknas 239 kreerade adliga ätter, 1651 hafva de stigit till 767); adelskap förlänas snart nästan regelbundet åt ämbetsmän vid kaptens grad, ej sällan åt biskopssöner, åt framstående affärsmän eller deras söner. Adeln drar oupphörligt till sig krafter

från det öfriga folket, och den innesluter särskildt rikets civila ej mindre än militära ämbetsmannakår. Denna adel har uppburit 1600-talets svenska stormaktsställning såväl i krigiska bragder som i administrativt arbete. Den stod också främst i folkets politiska lif; adeln fordrade att ej af de tre lägre stånden kunna öfverröstas vid riksdagarna.

Med adelns tillväxt blefvo dess privilegier alltmera tryckande för dessa lägre stånd, så mycket mera som adeln genom donationer, förläningar, köp af kronans skatteräntor ("frälseköp") o. s. v. kom i besittning af ständigt nya delar af landets jord; och adelsmannen ville behandla äfven de frie skattebönder, som kommo under honom, såsom sina underhafvande. Därför reser sig inom de ofrälse stånden en opposition mot adeln, och den underlättas genom oenighet inom adeln själf. Skillnaden mellan hög- och lågadel skärptes; grefvar och friherrar fingo alltjämt nya förmåner utöfver den öfriga adeln, till dem gingo de största förläningarna, och tillsammans med rådsätterna behärskade de genom klassindelningen riddarhuset. De långa förmyndarregeringarna 1632—44 och 1660—72 förde högadelns makt till sin höjdpunkt.

Bakslaget kom med Karl XI. Konungen förband sig med de ofrälse stånden och genomdref en *reduktion* (se d. o.) af kronans afsöndrade gods, hvilken gick ut äfven öfver lågadeln, och i samband härmed höjde han sin makt på alla ståndens bekostnad till envälde. Adeln, som hittills med sin statstjänst förenat en vidsträckt jordbesittning, blir nu till stor del hänvisad till ämbetena såsom lefvebröd, ett byråkratiskt stånd under det enväldiga konungadömet.

Karl XII hotade äfven denna adelns ställning genom försök att ersätta det gamla, trots enväldet jämförelsevis självständiga förvaltningssystemet med en ny organisation, absolut osjälfständig emot konungen, och genom att göra utlänningar till sina närmaste medhjälpare. Då greps den adliga byråkratien af hat mot enväldet och medverkade kraftigt till dettas fall efter konungens död.

Frihetstidens statsskick återgaf adeln i förhöjdt mått dess politiska betydenhet. Adeln stod genom tradition och kvalifikationer främst bland rikets stånder, som nu hos sig samlade statsmakten. På riddarhuset upphäfdes (1719) klassindelningen, hvarigenom maktens tyngdpunkt flyttades till den talrika lågadeln. Därmed befästes äfven under det nya statsskicket ståndets byråkratiska karaktär, eftersom särskildt lågadeln lefde af statens ämbeten. Socialt tryggades ståndets ställning i viss mån genom nya adelsprivilegier (1723), som i allmänhet slöto sig till Gustaf Adolfs. Af vikt voro numera öfvervägande de personliga förmånerna, framför allt rätten till ämbeten; de ekonomiska betydde mindre efter reduktionen, så mycket hellre som Karl XI fixerat jordnaturen, så att ingen ny jord kunde läggas under frälse, och som adeln nu (1723) måste medgifva rätt att besitta "frälseströgods" såväl åt "adelsmans vederlikar" som åt präster och borgare. Men dessa privilegier vunnos först efter strider med de ofrälse stånden; adeln hade fordrat vida mera (utverkat ökade privilegier af Ulrika Eleonora 1719); de ofrälse hade ej blott motsatt sig nya fordringar, utan t. o. m. begärt tillträde till ämbetena. Ännu förmådde adeln häfda sin ställning, och den samlade under Frihetstidens förra del hos sig hufvuddelen af ständernas makt. I den mån ständerväldets konsekvenser mognade, undergräfdes dock denna adelns ställning: de ofrälse stånden ville ej underordna sig adelns politiska ledning och vände sig åter äfven mot dess sociala privilegier. Tvisten skärptes, då adeln 1762 sökte afstänga sig från all rekrytering genom ett beslut att tills vidare ej introducera några nya ätter, och än mer då ståndsmotsatsen började sammanfalla med partifördelningen, i det mössorna i regel fingo öfverhand hos de ofrälse, hattarna på riddarhuset. Vid 1771—72 års riksdag måste adeln söka skydd hos konungamakten; därmed möjliggjordes Gustaf III:s revolution.

Gustaf III gynnade adeln socialt och sökte binda den vid sig och sitt hof, men den politiska makten samlade han hos sig själf. Hela riksdagen skulle återgå till sin ställning före 1680, och på riddarhuset återinfördes (1778) klassindelningen, dock så, att den fåtaliga andra klassen förstärktes dels med de 300 äldsta ätterna af den tredje, dels med kommendörer af svärds- och nordstjärneordnarna och deras ättlingar (de s. k. kommendörsätterna). Men konungens partiskhet för adeln närde de ofrälse ståndens harm mot denna, och den kunde icke förhindra, att inom adeln själf reste sig en politisk opposition, som blef allt starkare. Då förband sig konungen vid 1789 års riksdag med de ofrälse, krossade oppositionen och ökade sin makt till gränsen af envälde samt gaf i stället åt de ofrälse förmåner, genom inskränkning i adelns privilegier: ofrälse män fingo tillträde till den nyinrättade högsta domstolen, rätten att besitta frälseströgods utsträcktes till alla stånd, och en del besvär på jorden utjämnades. Det var en brytning i princip med adelns företrädesställning, ehuru ej fullt genomförd. 1700-talets utveckling hade gjort adelns gamla ställning i det svenska samhället ohållbar.

Privilegie-utjämningen genomfördes nästan fullständigt vid 1809 års revolution, då rätten till ämbeten blef lika för alla stånd, likaså rätten att besitta jord, äfven ypperligt frälse, och adeln åtog sig nya ekonomiska bördor. Sedan har adeln afstått från sina återstående förmåner en efter annan, och endast några få äro numera i kraft, såsom forum privilegiatum i arfs- och förmynderskapsfrågor; en eller annan är icke formellt upphäfd, men till sin innebörd antikverad. Den politiska ställningen såsom stånd i riksdagen fick adeln 1809 behålla, men endast tills vidare. Mot hela fyrståndsriksdagen uppstod en stark rörelse, och efter långa strider blef den 1866 ersatt med ett tvåkammarsystem, byggdt på samfällda val. Adeln uppgaf frivilligt sin plats som riksstånd samt antog med 361 röster mot 294 den nya riksdagsordningen. Sedan dess är adeln endast en opolitisk korporation, representerad af adelsmötet (se d. o.). Rätt att adla tillerkändes konungen visserligen äfven 1809, dock så, att adelskap endast tillfölle den adlade själf och efter hans död närmaste manlige bröstarfvinge o. s. v., led efter led. Men adlandet blef snart sällsynt och har efter 1865 förekommit endast i undantagsfall.

Svensk adels-uniform.

På riddarhuset hafva sammanlagdt introducerats 142 grefliga, 406 friherrliga, 2,343 adliga ätter. Af

lessa uppgifvas 31 dec. 1897 hafva kvarlefvat 60 grefliga, 140 friherrliga och 514 adliga, alltså sammanlagdt 714. Antalet till adeln hörande personer angafs i Tabellkommissionens handlingar för 1805 till 9,503, 1830 till 10,458, 1855 till 11,742, hvilket af rikets folkmängd utgör respektive 0,$_{33}$, 0,$_{36}$ och 0,$_{32}$ proc. För 1895 har antalet beräknats till 13,105 eller 0,$_{37}$ proc., hvarvid dock upptagits kategorier, som ej ingå i föregående beräkningar (minst 1,300 personer). Liksom ätternas antal sjunker, därigenom att den ena efter den andra utslocknar, så aftager också adelns relativa antal inom rikets folkmängd. Enligt statistiska beräkningar äro giftermål mellan frälse och ofrälse redan vanligare än mellan frälse inbördes, och adelsmän sprida sig inom alla yrken, om äfven en viss förkärlek för den civile eller militäre ämbetsmannens eller jordbrukarens kall ännu röjer sig. Den svenska adelns uppgående i samhällets allmänna bildade högre lager är ett så godt som fullbordadt faktum. En statistisk-demografisk undersökning öfver "Sveriges adel" är utarbetad af P. E. Fahlbeck (2 bd, 1898—1902). Adelsmötet beslöt 1902 anslå 5,000 kr. till författande af en adelns historia från dess ursprung till 1521. N. E—N.

Norges jord- och börds-adel tillkämpade sig under 10:e—12:e årh. en alltmer framstående ställning i samhället och upptog småningom i sina led äfven konungatjänarna. Sin högsta utveckling nådde den i ländermands-aristokratiets dagar, då de "länderbårne" innehade en ärftlig, öfverordnad ställning i samhället och lagligen sig tillerkända företrädesrättigheter framför andra. Dessa rättigheter voro dock ej af politisk art, och skattefrihet hörde ej till dem, ehuru ledingsplikt uttryckligen ålåg "ländermändene". I socialt och privaträttsligt hänseende egde de däremot stora företrädesrättigheter. Men denna adels antal var aldrig stort, och vid midten af 13:e årh. återstodo endast fem af dessa gamla höfdinga-ätter. Själfva ländermandsvärdigheten afskaffades 1308, och den *hirdadel*, som sedan fanns i Norge under återstoden af medeltiden, stod i afgjordt beroende af konungamakten. Den norska adeln intog således vid tidpunkten för de nordiska rikenas förening en ojämförligt mindre betydande ställning i samhället än Sveriges och Danmarks, och förhållandet förbättrades ingalunda sedermera. Själfva landets natur förhindrade bildandet af ett på stora jordbesittningar grundadt adelsvälde, och äfven den fornåldriga odelsrätten verkade i detta fall hämmande. Den nya, från Danmark invandrade förlänings- och ämbetsmanna-adeln (privilegier af 1582 med senare tillägg och förbättringar, t. ex. 1646, 1648, 1673) fann i Norge ingen verklig trefnad. Norges underordnade politiska ställning var ej heller gynnsam för uppkomsten af en adel, allra minst af en ståndsadel med representativa rättigheter. Då det nya norska statsskicket grundlades och började uppbyggas på bred demokratisk grundval, var adeln sålunda, lindrigast sagdt, en öfverflödig inrättning, utan fast rot i det förflutna, utan kraftigt stöd i det närvarande. Norges grundlov bjöd därför redan från början, att för framtiden inga personliga eller blandade ärftliga företräden må förlänas, liksom inga grefskap, baronier, stamhus (d. v. s. till majorat förvandlade sätesgårdar) och fideikommiss upprättas. Vid 1816 års storting beslöts upphäfvandet för kommande släkten af alla adliga företrädesrättigheter, såsom särskild civil och judiciell förvaltning inom grefskap och baronier, jus patronatus, rätt till böter samt skatte- och tiondefrihet. Beslutet fick dock ej sanktion af regeringen förr än 1821, då ytterligare tvenne storting bekräftat detsamma. Ett omedelbart därpå af regeringen ingifvet förslag om en ny adels inrättande blef i sinom tid förkastadt, liksom ett gifvet löfte om ersättning åt de få adelsfamiljer, som ledo verklig förlust genom adelslagen, icke kunde uppfyllas. (O. A. Ö.)

Upphofvet till *Danmarks* adel var detsamma som till Sveriges, näml. krigstjänsten, i synnerhet den till häst. Det är tvifvel underkastadt, huruvida det bland forntidens bönder fanns någon adel utöfver det företräde, som rikedom och ett ansedt namn kunde ge. Men medeltidens adel framgick ur den fast anställda skara krigare (huskarlar), som konungarna, allt från Knut den store, samlade som sin hird, den s. k. "tinglid" l. "vederlag", och som förenades genom stadganden om nära sammanhållning och själfständig domsrätt öfver hvarje medlem under en mycket sträng gårdsrätt. Förhållandet ändrades snart, så att de fleste kunde bo på sina egna gårdar rundt om i landet, och blott ett mindre antal stannade hos konungen. I ersättning för sin skyldighet att göra krigstjänst voro de skattefria. Inträde i detta stånd stod öppet för hvem som helst och var icke ärftligt, utom i den meningen, att endast förmögna män kunde vänta att bli upptagna. Det blef i synnerhet krigstjänst till häst, som kräfdes (redan i 11:e årh.), och detta utvecklades i 12:e årh. under Valdemarerna, samtidigt med att ledingsskyldigheten kändes tyngre af bönderna. Med Absalons medverkan gaf Knut VI vederlagsrätten en omarbetning, hvarefter den antogs af vederlaget, och detta utöfvade ofta ett väsentligt inflytande på kungavalet, liksom på andra viktiga beslut. Enär adeln härstammade från alla landskap, blef den ett betydelsefullt medel att sammanbinda de olika provinserna till en enhet, liksom *danehoffet* aflöste landstingen. Under påverkan af utländska förebilder fingo *hærmændene* (*milites*) högre tankar om sin ställning och sökte sätta skrankor för konungarnas godtyckliga makt, medan de själfva sutto trygga på sina fasta borgar, omgifna af en mängd svenner. Handfästningarna utvidgade småningom deras fri- och rättigheter öfver bönderna ända till fullständig hand- och halsrätt; adelskapet blef ärftligt, och de ringare adelsmän, som lefde likt bönder, sjönko efter hand ned i bondeståndet. I konung Hans' handfästning 1483 användes ordet "ädling" och i Fredrik I:s 1523 själfva ordet "adel", 1525 påbjudas fasta släktvapen, tidsskedet 1536—1660 kallas ofta adelsväldets tid, och framför allt tiden 1570—1695 var adelns glansperiod: adeln byggde då präktiga herrgårdar samt tog verksam del i folkets nationella, religiösa och vetenskapliga lif. Slöseri och vällefnad tärde likväl samtidigt på adelns kraft, och då dess maktlystnad vid Fredrik III:s handfästning 1648 hade spänt bågen för högt, medförde olyckorna i kriget med Sverige 1657—60 ett djupt fall och beroende af det kungliga enväldet. Strax därefter (1671) upprättades en ny, högre länsadel (grefvar och friherrar) med ökade rättigheter och nära förbunden med hofvet, och senare följde en rangadel, i det att upptagande i de tre första rangklasserna gaf ärftligt adelskap (1693). Vid 1600-talets slut voro många af de gamla släkterna utdöda, men många invandrade

tyska upptogos i stället. Genom grundlagen af år 1849 upphäfdes de sista resterna af adelns företrädesrättigheter; endast fideikommissen ("stamhusene") ega ännu bestånd samt rätten att inskrifva döttrar i de adliga jungfruklostren. Det finnes nu omkr. 225 danska adelsätter, men af dessa lefva 55 helt och hållet utomlands (i synnerhet i Norge, Sverige och Tyskland), och af återstoden kan knappt en sjättedel räknas tillbaka till tiden före 1660. Se I. Kinch, "Om den danske adels udspring fra thinglid", i "Aarböger for nord. oldkyndighed" (1875), och J. A. Fridericia, "Den gamle danske adels forfald og begyndende oplösning under Frederik III", i "Det nittende aarhundrede" (1877). E. EBG.

Finlands adel delade i allo den svenskas öden, till dess Finland 1809 skildes från Sverige. 1818 inrättades ett finskt riddarhus, som vid sidan af en del af de gamla ätterna tid efter annan upptagit de finsk-ryska administrativa utmärktheterna. Genom landtdagsordningen af 15 apr. 1869 har Finlands adel fortfarande rättighet sig tillförsäkrad att såsom politiskt stånd deltaga i lagstiftning och beskattning. Riddarhus-ordningen af 21 s. m. innehåller föga annat än gamla traditioner från svenska tiden. Utom sin "självskrifvenhet" eger den finska adeln kvar endast få privilegier (bland andra dock frihet från inkvartering). Dess rätt att uteslutande besitta säteri och frälsejord upphäfdes 2 apr. 1864. Intill 1900 hade introducerats på riddarhuset 1 furstlig, 11 grefliga, 62 friherrliga och 274 adliga ätter, men vid nämnda tid hade den furstliga, 5 grefliga, 15 friherrliga och 87 adliga ätter utslocknat åtminstone på svärdssidan. (T. C.)

Om adeln i öfriga europeiska länder hänvisas till de särskilda ländernas historia. Om adliga släktnamn se Namn. Om adliga titlar se Adelstitlar. Om adliga vapen se Vapen. Om adelskalendrar och adelsmatriklar se Adelsmatrikel. Om den svenska adelns privilegier se Adelsprivilegier. Se vidare Adelsmöte, Frälse, Frälseman, Riddarhus, Sköldebref m. m.

Adēl, kuststräcka i östra Afrika. Se Adal.

Adelaer [-lar] l. Adeler, Kort Sivertsen, dansk sjöhjälte, f. 1622 i Brevik i Norge, d. 1675 i Köpenhamn. 1637 drog han till Holland, tog tjänst vid flottan, måhända som "adelborst" (kadett), och var 1639 med i slaget vid Dünerna. 1648 gick han i veneziansk tjänst (där han varit förut), som kapten på sitt eget krigsskepp, dock med en veneziansk adelsman som egentlig befälhafvare. Han utmärkte sig genom tapperhet och rådighet flere gånger i krigen mot turkarna. Ehuru han 1659 blef riddare af San Marco-orden och fick andra belöningar, är dock intet tvifvel om, att han aldrig blef veneziansk amiral och att hans bedrifter hafva blifvit mycket öfverdrifna, måhända med hans egen vetskap. 1661 återvände han till Holland, gifte sig och tog namnet A. 1663 inkallades A. till Danmark, blef s. å. amiral och medlem af "Admiralitetsrådet" med säte näst efter riksamiralen och före den utmärkte varfschefen Niels Juel, som tillhörde den gamla danska adeln (hvilket i början väckte mycken harm), var 1665 general-amiral samt adlades 1666. Huru stor personlig del han haft i flottans stora utveckling 1663—75, som förr mest tillskrefs honom, är svårt att afgöra, och under det därpå följande kriget med Sverige, vid hvars utbrott han var högste befälhafvare öfver flottan, kom han till följd af sin död ej att spela någon roll. Det kommer alltid att blifva ryktet från sjökrigen mot turkarna, som omstrålar hans namn. Se Chr. Bruun, "C. S. Adelaer" (1871). E. EBG.

Adelaide [ä'dilēid], hufvudstad i Syd-Australien, anlagd 1836, 9 km. ö. om Vincent-viken, vid den vattenfattiga floden Torrens. Med förstäder 162,261 inv. (1901). Anglikansk biskop och rom.-katolsk ärkebiskop. Staden är regelbundet byggd med breda gator, stora öppna platser och ståtliga hus. Den har ett 1874 grundadt universitet, ett offentligt bibliotek (omkr. 45,000 bd) med museum och tafvelgalleri, botanisk trädgård m. m. Från A. går järnväg norrut till Oodnadatta n. v. om Eyresjön, hvilken järnväg torde komma att fortsättas öfver kontinenten till Port Darwin längs den 1872 fullbordade telegraflinjen, hvarjämte A. är medelst järnväg förenadt med Australiens öfriga storstäder (Melbourne, Sydney, Brisbane). A:s hamn är det vid hafvet belägna Port Adelaide (20,062 inv. 1901), som genom järnväg (13,5 km.) är förenadt med hufvudstaden. Andra hamnplatser äro Largs bay och Glenelg. (J. F. N.)

Adelaïde [-aïd], Eugénie Louise af Bourbon, prinsessa af Orléans, syster till konung Ludvig Filip, f. 1777, d. 1847, lämnade till följd af revolutionen Frankrike 1792, vistades mest i sin broders sällskap i olika länder i Europa, men återvände jämte honom 1814. A. var en kvinna med rik begåfning, stora kunskaper och ädelt hjärta och stod alltjämt troget vid Ludvig Filips sida såsom hans rådgifverska.

Adelaide-öarna [ä'dilēid-]. Se Patagonien.

Adelantādo (sp.), ståthållare i en provins.

Adelbert. Se Adalbert.

Adelborg, Eva Ottilia, akvarellist, f. i Karlskrona 6 dec. 1855, var elev vid Fria konsternas akademi 1878—84 samt har företagit studieresor i Holland 1898 och Italien 1901. Bland hennes arbeten märkas särskildt fina och humoristiska illustrationer till barnböcker, såsom *Prinsarnes blomsteralfabet* (1893; 2:a uppl. 1902) m. fl. — Hennes syster, Eleonora Amalia Maria A., f. i Karlskrona 6 dec. 1849, är framstående som textil mönsterriterska.

Adelcrantz, svensk adlig ätt, härstammande från Göran Josuæ Törnquist (se A. 1), som jämte sina styfsöner (Forssenwald) adlades 1712. Hans egna söner erhöllo 1766 friherrlig värdighet. Ätten utgick på manssidan 1796.

1. Göran Josuæ A. (urspr. Törnquist), arkitekt, f. i Stockholm 1668, d. där 1739, började redan som ung sina studier i byggnadskonst under ledning af N. Tessin d. y., blef genom ett kungl. stipendium satt i tillfälle att 1704—07 ytterligare utbilda sig under studieresor i Tyskland, Italien och Frankrike, där han under sin vistelse vid Ludvig XIV:s hof rönte mycket erkännande, hemkallades 1707 för att biträda Tessin vid slottsbyggnaden, utnämndes s. å. till hofarkitekt, adlades 1712 och öfvertog 1715 efter Tessin slotts- och stadsarkitektbefattningarna, från hvilka han sedan plötsligen entledigades af 1727 års riksdag, i hvars politiska stridigheter han hade tagit del. *Katarina kyrka* i Stockholm, afbrunnen 1723, blef i sitt nuvarande skick, med sin vackra, dock först 1891 definitivt fullbordade kupol, hvars silhuett dominerar Södermalm åt Saltsjön, åter uppbyggd efter

tning af A., som jämväl, under åren 1730—37, dde fullbordandet af *Hedvig Eleonora* (Österalms) kyrka efter Jean de la Vallées, af honom ch Tessin förbättrade, plan. (Den fick likväl icke n kupol förr än 1866, efter ritning af Scholander.)

förening med några andra studenter från Upsala pprättade A. 1688 den första svenska teatern, den . k. Lejonkulan. För denna teater bearbetade an bl. a. Racines "Esther", det äldsta franskklassiska stycke, som finns på svenskt språk.

2. Karl Fredrik A., den förres son, arkitekt, . i Stockholm 1716, d. där 1796. Den otack, som adern hade rönt i sin verksamhet såsom arkitekt, estämde honom att uppfostra sonen för ämbetsmannabanan. Likväl fick denne 1735—39 deltaga i öfningarna i den nybildade Ritare-akademien, och nappt hade fadern dött, förrän Karl Fredrik, manad af sin inre kallelse, öfvergick till byggnadskonstens studium och för detta ändamål företog en resa (1739—44) till Frankrike och Italien. Vid sin återkomst anställd som konduktör vid kungl. slottsbyggnaden, fick han uppsikten öfver konstnärerna och konsthandtverkarna samt blef Hårlemans högra hand och utförde de ritningar denne ej medhann, blef hofintendent 1750, direktör för "franska spektaklet" 1753, öfverintendent 1757, direktör för hofkapellet 1764, friherre 1766, preses i Målare- och bildhuggareakademien m. m. I sistnämnda egenskap, men i synnerhet som vän till kungafamiljen, ådrog han sig de 1771 till makten komna mössornas ovilja och ställdes på mycket långsökta skäl till ansvar inför en kommission. Men statshvälfningen 1772 kom emellan, och A. fungerade som preses ända till 1795, då han, nära 80-årig, tog afsked. A. utöfvade såsom öfverintendent vid slottsbyggnaden under andra hälften af 1700-talet ett mycket stort inflytande på Sveriges byggnadskonst. En icke mindre betydelse eger A. såsom reformator af den 1735 inrättade Ritare-akademien, som 1768 af A. ombildades till en verklig konstakademi och 1773 af Gustaf III fick sina stadgar stadfästa. Ytterligare tvenne gånger besökte A. Frankrike: 1750 för att införskaffa franska och italienska konstnärer till kungl. slottets inredning och dekorering samt 1753 för att utvälja modeller till möbler för slottet, som af A. fullbordades efter N. Tessin d. y:s, af honom delvis förändrade, ritningar. 1768—74 byggde han under ganska ogynnsamma förhållanden *Adolf Fredriks* kyrka i Stockholm, ett af hufvudstadens stilfullaste tempel, och på uppdrag af Gustaf III verkställde han 1774—82 ombyggandet af det Ekebladska huset till det gamla kungl. *operahuset*. Bland andra arbeten af A. må nämnas planen till den, först efter hans död, af Palmstedt fullbordade Norrbro. Svenska akademien lät 1890 öfver A. slå en medalj, och C. R. Nyblom skref samtidigt en minnesteckning öfver honom (tr. i Sv. akad. handl. 1890). Jfr äfven L. Looström, "Den svenska konstakademien" (1887). (O. G—G.)

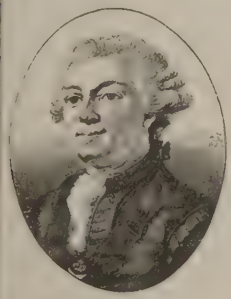

Adeler, dansk amiral. Se Adelaer.

Adeler [a'delə] Max, pseudonym för nordamerikanske humoristen Ch. H. Clark.

Adelersborg, baroni i Odsherred i norra Själland. Upprättades 1755 af en ättling till amiralen K. Adelaer och tillhör nu ätten Zytphen-Adeler. Slottet Dragsholm, som är hufvudgården i baroniet, användes förr som statsfängelse, bl. a. för biskop Joachim Rönnov och för Maria Stuarts gemål, earlen af Bothwell. E. EBG.

Adelfi (af grek. *adelfo's*, broder), *bot.*, ståndarnas sammanväxande med hvarandra.

Adelheid, tysk kejsarinna, dotter af konung Rudolf II af Burgund, f. omkr. 931, d. i kloster 999 och sedermera förklarad för helgon. När hennes förste gemål, konung Lothar af Italien, dött (950), ville markgrefven Berengar II, som inkräktat Lothars tron, tvinga henne till giftermål med Adalbert, Berengars son. Hon fick då hjälp af den tyske konungen Otto I, hvilken nedslog Berengars makt 951 och gifte sig med henne. 962 kröntes hon som hans gemål till kejsarinna. A. utöfvade sedan ett stort och gagneligt inflytande, särskildt under sin sonson Otto III:s minderårighet (983—995), då hon deltog i regeringens förande.

Adelheidsquelle (Adelheidskällan), mineralkälla vid byn Ober-Heilbrunn, 8 km. från Tölz i Öfre Bajern, 712 m. öfver hafvet. Hör till koksaltkällornas grupp samt innehåller jod och brom.

Adelhus. Se Borg.

Adélies land [-lis]. Se Polarland.

Adelkone. Se Adalkona.

Adelsberg-grottan, en vid byn Adelsberg, mellan Triest och Laibach belägen, mycket besökt grotta, märkvärdig genom sin längd och sin mångfald af vackra droppstensbildningar. Liksom de flesta grottor ligger Adelsberg-grottan i ett kalkstensberg. Från en hvalformig öppning i bergets sidosluttning sträcker den sig ung. 2 km. inåt och har med alla sina utgreningar en längd af omkr. 5 km. Den s. k. "gamla grottan" var bekant redan i 14:e århh., men den öfriga delen af Adelsberg-grottan upptäcktes först 1818 och utgöres af en i medeltal 10 m. bred och hög gång, som dock på flere ställen uppnår mera än 30 meters höjd. Den är på de flesta ställen beklädd med stalaktiter och stalagmiter, merendels rent hvita och glänsande, stundom gul- eller rödfärgade och halfgenomskinliga. Man tror, att grottan är den forna kanalen eller bädden för floden Poik, som nu eger ett annat underjordiskt lopp djupare ned, vid sidan om grottan, såsom man där kan iakttaga. Grottans mest storartade plats är "Kalvarieberget", en fristående, 54 m. hög kulle under ett ofantligt hvalf, som lyfter sig 15 m. öfver densamma. Från denna punkt utgrena sig flere gångar, af hvilka en leder till den s. k. droppbrunnen, där den banade vägen tager slut. För en vandring dit och tillbaka till utgången åtgå vanligen 6—7 timmar. Se Rieger, "Die grotte von A." (12 pl., 1862). E. B.

Adelsbetjänte. Se Betjänte.

Adelsfana kallades från Gustaf I:s tid hvar och en af de ryttarefanor (se Fana), som adeln på grund af sin rusttjänst uppsatte. Under Erik XIV:s tid omtalas en fana af Upplands adel, en af Västergötlands adel och en finsk. Sedermera förekomma endast svenska adelsfanan och finska adelsfanan, hvilka längre fram hopslogos, samt en estländsk

adelsfana. Adelsfanan var förlagd öfver hela landet samt mönstrades intill 1729 årligen, därefter hvart tredje år på bestämda orter inom de särskilda länen, konungen likväl obetaget att sammankalla hela styrkan till samma ort. Karl XI gaf adeln rättighet att, i stället för att personligen infinna sig, sända sina "sventjänare" till dessa mönstringar, hvarigenom rusttjänstskyldigheten flyttades från personen till jorden. Adelsfanan var under Karl XI:s tid indelad i 6 kompanier; dess nummerstyrka, som under Karl XI upptages till 400 man i Sverige och 150 i Finland, minskades ständigt med anledning af rusttjänstens oordentliga utgörande, hvarför den vid sista mönstringen, 1743, uppgick till endast 395 man. Efter denna tid aftynade adelsfanan småningom, och 1809 indrogos dess befälslöner till staten. Någon förordning om dess indragning har emellertid aldrig utkommit. Jfr Rusttjänst. C. O. N.

Adelskalender. Se Adelsmatrikel.

Adelsköld, svensk adlig ätt, härstammar från Johan Kristian Thomée (d. 1798), lagman i Bohus län och adlad 1773.

Klas (Claes) Adolf A., järnvägsbyggare, riksdagsman, skriftställare, f. på Nolhaga vid Alingsås 7 sept. 1824, studerade vid Chalmersska slöjdskolan i Göteborg, tjänstgjorde samtidigt vid Göta artilleri och blef 1844 underlöjtnant vid Värmlands fältjägare, men inträdde 1852 som löjtnant i den s. å. bildade Väg- och vattenbyggnadskåren. Han hade 1849 såsom nivellör vid Fryksta-Klarälfsbanan i Värmland tagit det första spadtaget jord å den första svenska järnvägen. Under 26 års verksamhet som järnvägsbyggare har A. verkställt undersökningar för och uppgjort förslag till mer än 300 mil af Sveriges enskilda järnbanor och själf byggt öfver 70 mil af dessa samt utfört bro- och hamnbyggnader, sjöaftappningar, kanaliseringsarbeten m. m. (en del äfven i Finland). — 1857 blef A. t. f. chef och 1862 chef i norra väg- och vattenbyggnadsdistriktet samt major vid kåren, 1865 chef i mellersta väg- och vattenbyggnadsdistriktet. Han tog afsked 1875. Sedan 1865 är han statens ombud vid Hjälmare kanal och sedan 1891 tillika ordförande i kanaldirektionen.

1875—93 var A. ledamot af riksdagens första kammare, först för Västerbottens och sedan för Blekinge län, samt egnade sig flitigt åt riksdagsmannakallet. Bland de 29 motioner A. väckte i riksdagen märkes den vid urtima riksdagen 1892 afgifna, om ett kombineradt landt- och sjöförsvar. Försvarsfrågans praktiska lösning har legat A. mycket om hjärtat, på samma gång som han röjt sympatier för freds- och skiljedomsidén. Han valdes 1878 till led. af bevillningsutskottet samt 1877 och 1878 till statsrevisor. Till sina ekonomiska åsikter är A. frihandlare. A. återförvärfvade 1876 familjeegendomen Nolhaga, hvilken han har försatt i ett utmärkt skick. Han invaldes 1870 i Vetenskaps-akademien, där han 1891 utsågs till preses, och 1879 i Vet. o. Vitt. samhället i Göteborg. Han har för Vet. akad. författat lefnadsteckningar öfver Nils Ericson och O. Carlsund samt en längre, innehållsrik och lifligt skrifven *Lefnadsteckning öfver John Ericsson* (1894). A. stod i spetsen för insamlingen af medel till de i Göteborg 1899 och i Stockholm 1901 resta statyerna öfver denne storman. Vidare har han författat några reseskildringar, lefnadsminnena *Utdrag ur mitt dagsverks- och pro diverse-konto* (2:a uppl. i 4 bd 1899—1901), *Karl den tolfte och svenskarne. En historisk studie* (del I tr. 1902, utg. 1903), broschyrer och tidningsartiklar samt idkat sångkomposition m. m. E. F—T.

Adelsmatri'kel, förteckning öfver de till ett lands adel hörande personer. En sådan förteckning, som utkommer periodiskt, kallas äfven adelskalender. Genealogiskt ordnade förteckningar öfver ett lands adelspersoner kallas ättartaflor. — Den tyska och österrikiska adeln finnes förtecknad i "Gothaisches genealogisches taschenbuch der gräflichen häuser" ("der freiherrlichen häuser" och "der adlichen häuser"). Öfver den franska adeln utgifves "Annuaire de la noblesse de la France, fondé par d'Hauterive et continué par Révérend". Den utförligaste engelska adelskalendern är Burkes "Genealogical and heraldic dictionary of the peerage and baronetage", hvars genealogiska uppgifter dock ej äro fullt tillförlitliga (jfr Round, "Studies in peerage and family history", 1901). Mindre kalendrar utgifvas af Whitaker och Dodd. Den förnämsta matrikeln är utgifven af G. E. C[okayne], i "Complete peerage" (8 bd 1894—98). I Danmark utgifves sedan 1884 af Hiort-Lorenzen och Thiset årligen "Danmarks adels aarbog", med korta biografiska uppgifter om alla danska adelspersoner. I denna publikation hafva efter hand meddelats en serie fullständiga och mycket värdefulla genealogier, utarbetade af Thiset, öfver åtskilliga, i synnerhet utdöda, adliga ätter (i särtryck 1887—1901, fortsättes). — K. O. Wasastjerna har utgifvit "Ättartaflor öfver den på Finlands riddarhus introducerade adeln" (2 bd, jämte supplement, 1879—83), och kalendrar öfver Finlands adel hafva utgifvits af E. von Knorring (1858), N. H. Pinello (1872), C. H. Tersmeden (1883), M. Stackelberg (1890) och K. O. Wasastjerna (1899). — Den äldsta matrikeln öfver den svenska adeln är A. A. v. Stiernmans "Matrikel öfver Svea rikes ridderskap och adel" (2 bd 1754—55). Den fortsattes af J. A. Rehbinder (1781, 82, 94), K. F. Rothlieb (3 dlr, 1807—23) och C. G. Kröningsvärd (1850). På grundvalen af de å riddarhuset förda stamtaflorna har J. G. Anrep utgifvit "Svenska adelns ättartaflor" (4 bd, 1858—64), forts. från 1857 af F. U. Wrangel och O. Bergström (1895—1900). B. Schlegel och C. A. Klingspor hafva utarbetat "Den med sköldebref förlänade men ej å riddarhuset introducerade svenska adelns ättartaflor" (1875). Under Anreps redaktion utkommer, sedan 1898 årligen "Sveriges ridderskaps och adels kalender" (1:a årg. 1854), och 1898 började K. K:son Leijonhufvud utgifva "Svensk adelskalender" (1:a årg. för år 1899), som äfvenledes utkommer årligen. "Kalender öfver i Sverige lefvande ointroducerad adel" utgafs 1886 af C. H. Tersmeden (2:a årg. 1899).

Adelsmöte. Den svenska adelns rätt att representeras vid riksdagen såsom ett särskildt stånd upphörde genom representationsreformen vid riksdagen 1865—66. Ridderskapet och adeln egde dock fortfarande, såsom korporation betraktad, att bevaka åtskilliga intressen af ekonomisk och privilegie-art. Detta föranledde stadgandet (genom riddarhus-ordningen af år 1866) af regelbundet återkommande sammanträden under namn af adelsmöten. Lagtima adelsmöte sammanträder hvart tredje år 15 febr. eller närmaste helgfria dag. Det utser själf ordförande samt ett af 12 personer bestående riddarhus-utskott äfvensom rid-

arhusdirektion och revisorer. Riddarhusutskottet har ett granska de betydliga kassor och fonder (år 1901: 5,507,878 kronor), som stå under riddarhusdirektionens förvaltning, samt att afgifva utlåtande öfver riddarhusdirektionens berättelse till adelsmötet. Representationsrätten vid dessa möten är fastställd efter samma grunder, som voro gällande för ridderskapet och adelns delaktighet i riksdagarna. För privilegiefrågors afgörande, ändring i riddarhusordningen samt beslut om afyttring eller användning af riddarhusets tomt eller därå befintliga byggnader fordras $^2/_3$ af de afgifna rösterna. Om så nödigt finnes, kan mellan tidpunkterna för de lagtima mötena urlima adelsmöte sammankallas af vare sig konungen eller riddarhus-direktionen. Det första adelsmötet hölls 1869. (J. S—T.)

Adelsnäs, till 1777 kalladt Näs, frälse säteri i Åtvids socken, Linköpings län, på gränsen till Småland, omkr. 40 km. från Linköping, i en härlig natur vid By-sjön. A. är hufvudgården i baroniet Adelswärd (se d. o.). Säteriet, som skötes under eget bruk, omfattar 1,022 har, däraf 113 har åker; dock ökas alltjämt åker-arealen genom pågående torrläggningsarbeten. Manbyggnaden bestod förr af en hufvudbyggnad med icke mindre än sex flyglar, men blef till slut så förfallen, att den 1883 öfvergafs af baroniets innehafvare (som numera bebor en villa vid Åtvidaberg) och för några år sedan till större delen nedrefs. 1889 uppfördes på A. ett ladugårdskomplex, som för sina praktiska anordningar väckte stor uppmärksamhet. Midt emot herregården, på den motsatta stranden af sjön, är sedan år 1900 en storartad anläggning af trädskolor och fruktträdgårdar, och 1901 upprättade baroniets nuv. innehafvare, kammarherren frih. Teodor Adelswärd, där Adelsnäs trädgårdsskola, hvars uppgift är att bibringa en mångsidig, planmässig och tidsenlig undervisning åt dem, som önska utbilda sig till trädgårdsmästare. Skolan, som från början stått under ledning af direktör R. Abelin, har 1903 fått ett statsanslag å 5,000 kr. Innehafvaren af A. eger patronatsrätt till Åtvids pastorat och tillsätter såväl kyrkoherde som komminister.

Adelsprivilegier kallas med gemensamt namn de särskilda privilegier, förmåner, friheter och rättigheter, hvilka rättsligen tillkomma adeln såsom stånd eller korporation. I flertalet moderna stater hafva dessa numera upphört, men i Sverige finnas de fortfarande och kunna jämlikt § 114 R. F. ej utan adelns eget samtycke upphäfvas (formella privilegier), ehuru deras faktiska betydelse, mest i följd af ändrad allmän lagstiftning, är skäligen liten. Adelsprivilegierna äro i regel af fyra slag: familjerättsliga samt borgerligt, ekonomiskt och politiskt rättsliga, och dessa olika slag återfinnas i gällande svenska adelsprivilegier af 16 okt. 1723 äfvensom i öfriga stadganden, hvarmed dessa kompletterats. De *familjerättsliga* privilegierna, som afse adelsslägtkarnas börds- och arfsintressen, äro hos oss färre än annorstädes. Rätten till adligt namn, sigill och vapen anses sålunda här icke vara formellt privilegieskyddad, utan gifven allenast genom administrativa förordningar, bl. a. k. förordn. af 10 aug. 1762, k. br. 14 juli 1767 och i viss mån k. förordn. 5 dec. 1901 (ang. släktnamn i allmänhet). Likaså ansågos de numera, mot adelns vilja, genom k. förordn. 19 maj 1845 upphäfda bestämmelserna i 1734 års lag om frälsemans gifto- och arfsrätt icke vara af privilegienatur. Icke heller har den svenska rätten några föreskrifter om t. ex. jämbördighet för adliga äktenskap, ehuru § 29 ad. priv., hvarest äfven ges några ännu gällande regler om sons och dotters giftermål i vissa fall, indirekt ogillat adelns ofrälse giften och låtit sådana i särskilda fall drabbas af vissa rättsförluster beträffande adlig fastighet, hvilka dock numera upphört att tillämpas. I visst sammanhang med dessa privilegier stå äfven de *borgerligt rättsliga*, angående forum privilegiatum i arfs- och förmynderskapsmål (hofrätt) och däraf beroende rätt att efter egen önskan kalla bouppteckning- och arfskiftesmän, § 6 ad. priv. och rättegångsbalken 8: 2 mom. 8 och 9, där urspr. äfven funnos nu upphäfda föreskrifter om forum privilegiatum i vissa andra mål. Af borgerligt rättslig natur äro vidare bl. a. adelsmans privilegium att undgå häktning i vissa fall, § 5 ad. priv., att undslippa nesliga straff för ringa brott mot krigsartiklarna, § 6, att för förskingring m. m. få sina uppbördsmän straffade efter samma grunder som kronans, k. br. 6 mars 1669, att hos egna frälsebönder hafva viss förmånsrätt för ränta m. m. oafsedt tiden, som den innestått, och förmånsrättens ordning, som beror af lagen, § 18 ad. priv. De *ekonomiskt rättsliga* privilegierna voro i Sverige urspr. de viktigaste, men hafva numera antingen upphäfts såsom *formella adliga* eller faktiskt förlorat betydelse, ehuru de såsom privilegier fortfarande gifva en viss garanti mot förändringar, hvad adeln angår. Upphäfda äro de friheter och förmåner, som tillkommit adeln med afseende å frälsejord (säterier, rå- och rörshemman, insockne- eller veckodagshemman, ladugårdar samt allmänna frälse- och utsocknehemman), frälseräntor m. m. och adlig stadsfastighet, §§ 8—12, 20, 24—28 ad. priv., sedan adeln enligt k. kung. 6 apr. 1810 afstått från sin uteslutande rätt att ega ypperligt frälse m. m. och redan tidigare, genom förenings- och säkerhetsakten af 1789 § 3, förlorat företrädesrätten till allmänt frälse; dock gälla dessa friheter och förmåner fortfarande för jorden såsom sådan, i hvems hand den än är. Genom denna jämkning upphörde däremot icke att gälla såsom privilegier sådana förmåner, som väl förutsätta innehaf af frälsejord, men icke visst slag däraf, och som ej heller afse jorden eller varit gifna åt jordegaren såsom sådan, utan åt honom såsom adelsman, och som alltså t. ex. icke heller mellan 1789 och 1810 ansetts tillkomma ofrälse egare af frälsejord. Hit höra framför allt de friheter, hvilka beteckna en inskränkning i kronans regalrätt, såsom rätten till grufdrift, § 13 ad. priv., till vattenverks drifvande, § 14, till fiske, § 15, till bärande träd, § 16, till jakt och djurfång, § 17. Särskildt bör märkas, att, ehuru 1864 års jaktstadga synes fråntaga adeln dess privilegiestadgade jakträtt å vissa härads-allmänningar, detta dock icke kan anses vara fallet, då jaktstadgan gifvits såsom administrativ förordning. Ofriga ekonomiskt rättsliga privilegier afse egentligen adelns rätt att idka viss handel och näring, § 19 ad. priv., och att hålla handtverkare, § 30. Hvad slutligen angår de *politiskt rättsliga* privilegierna, så innebära dessa dels en allmän rätt att förblifva ett stånd, "Riksens ridderskap och adel", § 1 ad. priv., ehuru numera icke ett "riksstånd" med representationsrätt i riksdagen eller formell privilegierätt till egen representation (adelsmötet),

jfr §§ 37 och 114 R. F.; dels uteslutande rätt till vissa statens ämbeten, §§ 2, 3 ad. priv., sedan 1809 upphäfda genom § 28 R. F.; dels vissa friheter och skyldigheter i afseende å statsborgarrätten, §§ 4, 32 ad. priv. (om utrikes resa och utflyttning); dels slutligen särskilda rättigheter i fråga om utöfning af viss statsmyndighet, nämligen viss utpantningsrätt, § 18 ad. priv., upphäfd genom k. förordn. 12 juli 1878; viss saköresträtt; § 31 ad. priv., som dock i följd af 1864 års strafflags införande upphört att gälla; viss utnämningsrätt (af präst) och viss bestraffningsrätt (af egna betjänte). Rätten att tillsätta präst är af tre slag: att i vissa fall kalla huspräst, k. br. 22 okt. 1784 och k. cirk. 30 nov. 1849, att såsom säteriegare tillika med församlingen välja och att såsom patronus ecclesiæ ensam tillsätta kyrkoherde, § 7 ad. priv. Patronatsrätts förvärf sker efter allmänna kyrkorättsliga regler och är icke ett privilegium för adeln, men patronatsrätt, som kommit i adelsmans hand, får därigenom privilegienatur och kan ej utan hans eller adelns samtycke upphäfvas, så länge den tillhör honom eller lagligen öfvergår omedelbart till annan adelsman. Adliga säteriegares rätt att gemensamt med församlingen välja blef visserligen genom prästvalsförordningen 1 apr. 1843 faktiskt åsidosatt och anses ofta hafva upphört redan på grund af privilegiejämkningen 1810, ehuru den svårligen kan anses såsom adpertinens till jordegenderätten eller afse säteriet såsom sådant. Hvad slutligen angår bestraffningsrätten, omfattar denna, enligt § 31 ad. priv., rätt för adelsman "sina bönder och enskilde betjänte vid små förbrytelser, uppstudsigheter och försummelser tillbörligen att aga och näpsa", men kan numera näppeligen, i följd af ändrade förutsättningar, afse andra än enskilda tjänare, hvilka ensamma fortfarande stå i personligt afhängighetsförhållande till husbonden; tjänstehjonsstadgans särskilda regler om den ålder, intill hvilken, och de villkor, under hvilka tjänare äro underkastade aga, gälla sålunda icke för adliga husbönder. — Se vidare H. Wachtmeister, "Utredning rörande ridderskapets och adelns privilegier" (1886), hvilket arbete i flere punkter afviker från den här gjorda framställningen. RLD.

Adelstitlar. De adliga titlarna, med deras hierarkiska ordning, förskrifva sig från långt senare tidpunkter än själfva adelsbegreppets uppkomst. Hos en del folk utbildades aldrig någon hierarkisk adelstitulatur med reel betydelse; så t. ex. rådde inom det gamla Polens adel ("Szlachta") fullständig jämlikhet, och de titlar af furste och grefve, som de utifrån importerade valkonungarna förlänade, medförde ingen särskild rangställning. Detsamma gällde i hufvudsak om Ungerns *magnater* (se d. o.) i forna tider samt om de ryska bojarsläkterna, bland hvilka dock *kneserna* (se d. o.) såsom furstеätlingar intogo en hedersplats (titeln "knes" plägar också numera öfversättas med furste, "prince"). Småningom utbildade sig emellertid inom de moderna samhällena en viss likformighet i fråga om adelstitlarnas namn och inbördes rangställning. Hvad först den från latinet lånade prins-titeln (lat. *princeps*) angår, så kan såsom regel sägas, att i de germanska länderna denna titel (ty. *prinz*, eng. *prince*) numera anses förbehållen åt medlemmarna af de regerande husen, — om än i vårt land som bekant konungahusets prinsar i skrift officiellt tituleras med det traditionella "arf-furste". I det monarkiska Frankrike gällde i fråga om prins-titeln detsamma som i de germanska länderna, utom under kejsardömet, då titeln *prince* var den högsta adelstiteln. Prinsarnas af blodet under franska kejsardömet officiella titel var *prince français*, de öfrige (adlige) prinsarnas däremot *prince de l'empire français* (jfr de tyske "riksfurstarna"). Under l'ancien régime förekom i Frankrike titeln "prince" såsom adelstitel blott i en del fall, då för densamma kan påvisas antingen utländskt ursprung ("prince de Tarente et de Talmond" inom huset La Trémoille) eller en af tradition häfdvunnen usurpation (såsom "prince de Marsillac" inom huset La Rochefoucauld). I Spanien och Portugal förekommer ej heller titeln *principe* såsom nationell adelstitel, med ett undantag: den beryktade Godoy, "principe de la Paz" (= fredsfurste). Däremot har sedan äldsta tider i Italien — såsom ett minne från dess sekellånga feodala sönderstyckning — samma titel ("principe") fortfarit att anses såsom den högsta adliga titeln, liksom öfriga italienska adelstitlar i regel förbunden med besittningen af ett majorat, med hvars förvärfvande en viss titel följer, äfven om förvärfvandet skett genom köp.

Bortsedt från förhållandet i Italien och från den napoleonska adeln, är i regel att såsom högsta adelstitel anse (den latinska) titeln *dux* (fr. *duc*, it. *duca*, sp. *duque*, eng. *duke*) och dess motsvarighet i en del germanska länder (ty. *herzog*, sv. *hertig*). I Tyskland och i en del af tysk kultur påverkade länder har emellertid närmast efter hertigtiteln å den hierarkiska rangskalan placerats titeln *fürst* (furste), som ju egentligen ej är annat än en öfversättning af det latinska *princeps*, hvilken titel således här i viss mening klufvits, hvarvid titeln "prinz" (prins) förbehållits regerande hus, men titeln "fürst" (furste) blifvit en adelstitel, med plats närmast efter hertigtiteln. I England och Danmark (med Norge) infördes emellertid aldrig denna furstetitel inom adelstitulaturen. (I Danmark finnes dock en enda hertiglig ätt, Decazes af Glücksbjerg, som nedstammar från den franske konungen Ludvig XVIII:s bekante gunstling Decazes, hvilken Fredrik VI af artighet mot den franske monarken gjorde till hertig 1818.) I Sverige, där konungen numera ej eger rätt att utdela furstetiteln, har den förlänats allenast två gånger (åt släkterna Hessenstein och Putbus), dock utan åtföljande introduktion å riddarhuset och med uttrycklig förklaring om fortfarande företräde för de fem äldsta grefveätterna framför de svenske furstarna. Å Finlands riddarhus har på kejserlig befallning introducerats såsom furstlig den ryska ätten Mensjikov. Inom Tysklands högsta adel, de mediatiserade ätterna, finnes blott en enda ätt, som verkligen innehaft ett tyskt hertigdöme, huset Arenberg (husen Croy's och Looz' hertigliga värdigheter voro af utländskt ursprung). De preussiske konungarna hafva emellertid på senare tider börjat utnämna titulärhertigar (så t. ex. blef furst Bismarck "hertig af Lauenburg"). Äfven konungen af Würtemberg har kreerat hertigar, dock blott "morganatiska" afkomlingar af konungahuset (Teck, Urach). Äfvenledes finnas i Tyskland numera, utom de ännu kvarlefvande mediatiserade fursteätterna, många furstehus, som kreerats i senare tid, såväl i Preussen (Bismarck m. fl.) som i Bajern (Wrede), Hessen (Battenberg) o. s. v.

I de romanska länderna samt i Storbritannien gäller titeln markis (= markgrefve, lat. *comes marchensis*, nlat. *marchio*) såsom i rang närmast under hertigtiteln; dess rang skulle således motsvara de tyske furstarnas, och i öfverensstämmelse därmed står också, att de forne tyske markgrefvarna gjorde anspråk på att räknas till "furstebänken". De brittiske markisernas officiella titulatur innesluter också ordet "prince". I Tyskland bäres titeln *markgraf* numera blott af det regerande badensiska husets medlemmar. Napoleon I återupplifvade ej markistiteln i sin adel. I de skandinaviska länderna har titeln aldrig förekommit.

Mot adelstitlarna *comte*, *conte*, *conde* i de romanska länderna svarar i Storbritannien den nationella titeln *earl* (med "count" afses där alltid utländsk grefvevärdighet) samt i öfriga germanska länder grefvetiteln, som importerats äfven i Polen, Ungern, Ryssland m. fl. st. I Sverige är *grefve* numera den högsta adelstiteln. Närmast följer titeln *friherre* (i dagligt tal "baron"), i öfverensstämmelse med förhållandet i tyska länder. I Danmark (med Norge) motsvaras friherretiteln af titeln "baron" (om de danske länsgrefvarna och länsbaronerna se art. Grefve och Baron).

I Frankrike och de romanska länderna följer efter grefve-titeln titeln *vicomte*, *visconte*, *vizconde*, o. s. v. och i öfverensstämmelse därmed följer i Storbritannien titeln *viscount* närmast efter earltiteln. Napoleon återupplifvade ej vicomte-titeln, som under l'ancien régime råkat i formligt vanrykte på grund af dess godtyckliga usurperande såväl af alla "yngre söner" som af kreti och pleti.

I Sverige finnas ej numera andra betitlade adelsgrader än grefve och friherre. Men i England förekommer en lägre pärstitel, *baron* (i dagligt tal "lord"), samt ytterligare en lägre adelstitel, *baronet*, som dock icke medför pärskap (plats i öfverhuset). I det gamla Frankrike funnos vidare såsom lägsta adelstitlar *baron*, *chevalier* och *écuyer* (jfr eng. *squire*), som emellertid redan före den stora revolutionen förlorat all betydelse. På samma sätt finnas i olika tyska stater flera eller färre titlar för den lägsta adeln, hvilka numera i allmänhet råkat ur bruk, såsom "Edler und bannerherr", "Ritter", "Edler von, auf und zu" (jfr det nederländska "Jonkheer"). Hvad utom-europeiska länder beträffar, så har Japan importerat hela den gammalfranska feodala adelstitulaturen.

Hvad till sist adelstitlarnas nedärfvande angår, så gälla därom i olika länder olika regler och t. o. m. i ett och samma land olika regler för olika familjer med samma värdighet. Blott den brittiska aristokratien (se vidare Peerage) och den kejserliga franska ("läns-")adeln ha i detta hänseende en lagstadgad succession. Hvad Frankrikes kejserliga adel beträffar, gick där titeln i arf blott till äldste sonen, son efter son; dock kunde en "prince" genom stiftande af majorat med viss bestämd storlek för sin äldste son förskaffa denne titeln "duc", en "duc" på samma sätt skaffa sin äldste son titel af "comte" o. s. v. Inom den spanska "grandezzan" gälla hufvudsakligen samma successionsregler som inom de brittiska pärfamiljerna; men i Spanien råder sedan långt tillbaka en oerhörd godtycklighet i fråga om yngre söners usurpation af släktnamn och titlar, med hvilka de blott på kvinnosidan stå i något samband. Inom den tyska adelns hertig-, furste-, grefve- och friherrefamiljer, liksom inom den danska och svenska aristokratien, är förhållandet beroende på de villkor, hvarunder resp. titlar förlänats: vare sig med utsträckning till samtliga familjemedlemmar eller (såsom regeln är för nyare ätter) med succession efter förstfödslorätt. I Sverige ärfves inom de efter 1809 kreerade grefliga och friherrliga ätterna samt ätten Beck-Friis titeln blott af äldste sonen. Inom några få af Gustaf III och Gustaf IV Adolf kreerade ätter bär enligt upphöjelse-urkunderna äldste sonen redan under faderns lifstid dennes titel (grefliga ätterna Klingspor, Ridderstolpe, Ruuth, Strömfelt, af Ugglas; friherrliga ätterna Adlercreutz, Lagerheim, af Wetterstedt). Också inom en del af de danska grefvefamiljerna bär äldste sonen redan under faderns lifstid dennes titel, hvaremot de yngre sönerna tituleras "baron" och döttrarna "comtesse". Se vidare särskilda artiklar om de olika titlarna. P. M. G.

Adelswärd, Sveriges enda baroni, bestående af Åtvidabergs kopparverk och municipalsamhälle samt andra fideikommissegendomar inom Linköpings och Kalmar län, hvilka med Adelsnäs (förut kalladt Näs) såsom hufvudgård innehafvas af hufvudmannen för den friherrliga ätten Adelswärd. Krigsrådet, sedermera tit. landshöfdingen Joh. Adelswärd, som redan 1764 var den största delegaren samt tillika disponent i det bolag, som då egde Näs och Åtvidaberg, blef genom de öfrige bolagsmännens utlösande småningom ensam egare därtill och stiftade 1781 af dessa och andra gods ett "baroni Adelswärd", hvilket 1783 stadfästes af k. m:t. Titeln och namnet baron Adelswärd skall tillkomma fideikommissets innehafvare, äfven för den händelse ätten på mansidan utdör, i hvilket fall k. m:t "förlänar denna egendom till någon annan af dess trogna undersåtar, som därtill kunnat visa sig värdig", dock att företräde om möjligt därvid lämnas "någon af namnet å kvinnolinjen". En mindre del af fideikommisset, näml. Bersbo grufvor och Forsaströms järnbruk med dithörande smärre jordområden, blef 1900 med k. m:ts tillstånd utbytt mot ett fideikommisskapital, som förvaltas af två af Svea hofrätt tillsatta godemän och f. n. (1903) uppgår till 47,500 kr. För öfrigt består numera baroniet, oberäknadt Åtvidabergs kopparbruk och grufvor, af 65¼ hemman, hälften frälse och hälften kronoskatte, däraf 51⅝ i Linköpings och 13⅝ i Kalmar län, omfattande 23,039 har, däraf 2,821 har åker, allt jämte kvarnar och annan fastighet taxeradt till 2,423,900 kr. (1903). Det sträcker sig öfver 12 socknar och har på sitt område omkr. 4,300 mantalsskrifna personer. Se vidare Adelsnäs och Åtvidaberg.

Adelswärd, svensk adlig ätt, härstammar från ryttmästaren Johan Hultman, som adlades 1719 och hvars son Johan 1770 blef friherre. Dennes sonson Erik Reinhold fick 1823 greflig värdighet, som hans barn vid hans död afsade sig. Den friherrliga ätten innehar som fideikommiss "baroniet Adelswärd" (se ofvan).

1. Johan A., f. 1718, d. 1785, Johan Hultmans son, stiftare af baroniet Adelswärd (se ofvan), upphöjdes till friherre 1770 och fick landshöfdings namn, heder och värdighet 1779.

2. Erik Reinhold A., ämbetsman, den förres sonson och son af den från riksdagarna 1800 och 1809 bekante öfverste Erik Göran A., f. 13 jan. 1778, utnämndes vid fyra års ålder till fänrik vid lifgardet. Han steg till major och fick afsked

ur krigstjänsten 1808. Dessutom tjänstgjorde han vid hofvet, där han börjat sin bana som kavaljer hos hertiginnan af Södermanland. Han blef öfverstekammarjunkare 1817 och chef för kronprinsens hof 1823. Sistnämnda år tilldelades honom greflig värdighet. A. bevistade riksdagarna 1809—34, tillhörde 1817 statsutskottet och var 1823 ordförande i bankoutskottet. Han räknades vid sistnämnda tidpunkt till oppositionen. När G. F. Wirsén 1824 lämnat presidentplatsen i Statskontoret och Järta ej lyssnat till uppmaningen att låta sig utnämnas till hans efterträdare, inträdde A. i dec. 1825 åter i statens tjänst, som president i sagda verk; det ansågs dock, att Wirsén alltjämt hade stort inflytande på dettas styrelse. A. utnämndes till statsråd i dec. 1829. Han afled 22 jan. 1840 och prisades efter sin död i "Sveriges stats-tidning" för sin öppna och redbara karaktär, frimodighet, fasthet i grundsatser samt trohet och tillgifvenhet för konung och fäderneland. — Hans grefliga linje upphörde, då hans son erhöll tillstånd att afstå från den ärfda grefvevärdigheten. M. SDN.

3. Georg Nicolaus A., friherre, diplomat, f. 31 aug. 1810, den föregåendes brorson, var son till dåv. löjtnanten Göran Axel A., som togs till fånga af fransmännen vid Stralsund 1807 och fördes till Frankrike, där han bosatte sig. A., som 1837 började sin diplomatiska bana, blef envoyé 1856 i Petersburg och 1858 i Paris samt tog afsked 1877. Död i Paris 26 nov. 1878.

4. Renauld Oscar d'A., friherre, statsman, den förres broder, f. 18 dec. 1811, deltog i fransmännens krig i Algeriet, tog 1844 afsked ur krigstjänsten och bosatte sig i Nancy, där han 1848 utsågs till chef för nationalgardet. S. å. valdes han till medlem af nationalförsamlingen, röstade där för Napoleons presidentskap, men drog sig efter statskuppen 1851 tillbaka från det offentliga lifvet. Död i S:t Hélier på Jersey 18 febr. 1898. A. utgaf bl. a. *La liberté de conscience en Suède* (1861) och *Considérations sur la réformation et les lois de 1860 en Suède* (1862)

Adelsö, socken i Stockholms län, Färentuna härad. 3,063 har. 636 inv. (1901). A. utgör ett konsistoriellt pastorat i Upsala stift, Svartsjö kontrakt. — Öarna i denna socken ega en stor rikedom på fornlämningar och minnesmärken af alla slag. På Adelsön, vid byn Hofgården, låg den historiskt bekanta kungsgården Alsnö (se d. o.), af hvilken ännu några obetydliga spår finnas kvar. Nära kyrkan ligga tre stora och väl bibehållna grafhögar, "Kungshögarna". HS HD.

Ädelung, Johann Christoph, tysk språkforskare, f. 1732 i Pommern, var 1759—61 gymnasielärare i Erfurt och egnade sig därefter i Leipzig åt det mest olikartade publicistiska och lärda skriftställeri. Han blef 1787 hofråd och öfverbibliotekarie i Dresden och dog där 1806. — A. koncentrerade efter hand sina lärda mödor på kunskapen om tyska språket, och ehuru till anlagen mera samlare och ordnare än forskare, vardt han dock genom sällspord flit och metodisk följdriktighet en märkesman på detta område. Hans stora lexikon *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen wörterbuchs der hochdeutschen mundart* (5 bd, 1774—86; ny uppl. 1793—1801) skattades högt och ansågs normgifvande ända till midten af 1800-talet, liksom hans handböcker i grammatik, stilistik och rättstafning länge behärskade de tyska läroverken. A:s ögonmärke var språkriktigheten, och såsom rättesnöre för denna satte han ensidigt nog Meissen-dialekten. Han egde stor förmåga att finna lagar för språkbruket, och hans sansade purism gjorde nog sin nytta. Barn af förståndsupplysningens tidehvarf, hade A. föga vetenskapliga begrepp om språkets växt och väsende; också fördunklades sedermera hans arbeten alldeles genom Jacob Grimms. Ett sammanställande arbete öfver alla jordens språk, *Mithridates oder allgemeine sprachenkunde*, påbörjade A. med bd I (de asiatiska språken, 1806); det fullbordades med 3 bd af J. S. Vater (1809—17). — Hans brorson, Friedrich A., f. 1768, d. 1843 som direktör för orientaliska institutet i Petersburg, var en lärd språk- och häfdaforskare.

Adelöf, socken i Jönköpings län, Norra Vedbo härad. 11,816 har. 1,537 inv. (1901). A. utgör ett regalt pastorat i Linköpings stift, Norra Vedbo kontrakt. — Stor grafhög nära kyrkan, och på prästgårdens egor ett graffält från hednatiden med stensättningar, som enligt traditionen äro lämningar efter en stad: *Vulberg* eller *Valberg*. HS HD.

Adémar. Se Adhémar.

Ademptiōn (lat. *ade'mptio*), fråntagande.

Adēn [eng. uttal: ē'dn], engelsk stad och fästning på Arabiens södra kust, i Jemen. 180 km. ö. om Babel-mandeb, i en af nakna vulkaniska sträckningar kringstängd dal, som utgör kratern af en slocknad vulkan. All växtbärande jord, som finnes i denna dal, är ditskaffad. Fastän A:s luftstreck är högeligen torrt och hett, är det dock ej osundt. Regn faller endast ett par veckor i september, stundom blott hvart tredje år, men då i strömmar. Storartade cisternsystem hafva blifvit utförda af engelsmännen för en kostnad af 18 mill. kr. En telegrafkabel är nedlagd tvärs genom Indiska hafvet till Bombay. A. har en förträfflig, genom höga berg skyddad hamn, tillräcklig för hela flottor. — Under medeltiden var A. stapelort för hela Arabiens handel samt nederlagsplats för södra Asiens och östra Afrikas naturalster och Europas fabriksvaror. Efter upptäckten af sjövägen kring Goda-Hoppsudden började A. förlora sin stora betydelse, och 1839 hade denna världshandelns stad sjunkit ned till en fattig by, hvilken s. å. genom ett fördrag afträddes till engelsmännen. Dessa måste dock följande år med vapenmakt sätta sig i besittning däraf. Det af engelsmännen i besittning tagna området inskränkte sig till den lilla vulkaniska halfö, på hvars östra sida staden A. ligger (54 kvkm.). 1868 köpte engelsmännen den v. därom belägna halfön Djebel Hasan eller Little Aden (39 kvkm.) af sultanen af Lahedj och 1882 en smal kuststräcka, som förenar båda halföarna (88 kvkm.), så att A. nu utgör 206 kvkm. med en folkmängd (trupperna oberäknade) af 41,222 pers. (1901). Därtill kommer ett skyddsområde af omkr. 20,000 kvkm. Till A. höra ock öarna Perim och Sokotra samt Kuria-Muria-gruppen. A. lyder administrativt under guvernören i Bombay och är frihamn. Förnämsta införsel-artikeln är stenkol, hvaraf ofantliga massor här uppläggas för de ångfartyg, hvilka genom Sues-kanalen underhålla förbindelsen med östern. Det är nu också export-orten för Arabiens kaffe. (J. F. N.)

Adenin, *kem.*, en af Kossel upptäckt organisk förening, $C_5H_5N_5$, som bildas vid sönderdelning af cellkärnans nuklein. Adenin är, liksom guanin, ett purinderivat, nämligen aminopurin (se Purin), och bildar pärlemorglänsande fjäll eller nålar, svårlösliga i kallt, men lättlösliga i hett vatten. P. T. C. (H. E.)

Adenit (lat. *adenitis*, af grek. *adēn*, körtel), *med.*, inflammation i lymfkörtlarna.

Adenoid (af grek. *adēn*, körtel, och *e'idos*, form), *med.*, körtelaktig.

Adenoida vegetationer. Se Nässjukdomar.

Adenōm (af grek. *adēn*, körtel). Se Tumör.

Adenōphora Fisch., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Campanulaceæ*, med blå klockformiga blommor. Innefattar flera på kalljord odlade arter från Sibirien och östra Europa. A—N. (G. L—M.)

A'denos (namnet af *A'dene*, en stad i Mindre Asien), sjöbomull (*coton de marine*). Sändes från Aleppo till Marseille och utgår därifrån i handeln.

Adenosklerōs (af grek. *adēn*, körtel, och *sklero's*, hård), *med.*, den förhårdning af lymfkörtlarna, som är ett bland de utmärkande kännetecknen på syfilis.

Adēn-viken, den del af Arabiska hafvet, som intränger mellan södra Arabien och Somali-landet förbi Aden till sundet vid Bab-el-mandeb.

Adeodatus, påfve 672—676. Uppträdde under den monoteletiska striden såsom en ifrig försvarare af läran om tvenne viljor hos Kristus. (J. HDR.)

A dēo rex, a rēge lex (lat.), från Gud konungen, från konungen lagen.

A'deps (lat.), fett. — *A. lanæ*, lanolin. — *A. petrolei*, vaselin. — *A. suilla* (l. *suillus*), svinfett, ister.

Ade'pt (lat. *ade'ptus*, som ernått något), under medeltiden: en som föregaf sig hafva funnit "de vises sten", mästare i alkemi, guldmakare; nu: lärjunge i en svårlärd konst eller vetenskap; person, som blifvit invigd i ett ordenssällskaps hemligheter eller i någon djupsinnig och för mängden obegriplig kunskap.

Aderbejdjān, provins i Persien. Se Aserbejdjan.

Aderēr l. Adrār (berb., "berg"), ett af berber och araber bebodt bergland (74,000 kvkm.) i västra Sahara, hörde sedan 1887 till spanska kolonien Rio-di-Oro, men 1892 slöt franska regeringen ett skyddsfördrag med sjeiken, och genom en öfverenskommelse med Spanien 1900 blef hela Aderer-oasen franskt område. De viktigaste orterna i området äro Vadan, Sjingit och Atar. Befolkningen är mest af berbisk stam.

Adernò, stad på Sicilien, vid foten af berget Etna. 25,800 inv. (1901).

Adersbach-klipporna, märkvärdiga, labyrintartade sandstensklippor, belägna nära byn Adersbach i Böhmen, på gränsen mot preussiska Schlesien. Ursprungligen ett sammanhängande sandstenslager, ha de under årtusendens lopp förändrats till oräkneliga fristående klippor af den förunderligaste form.

Aders telefon (uppkallad efter uppfinnaren, en tysk ingenjör), en hörtelefon, utmärkt af en ringformad stålmagnet, som samtidigt utgör handtag. Framför magnetpolerna ligger membranet och, till förstärkande af de magnetiska kraftlinjerna, framför detta en ring af mjukt järn. — Aders mikrofon består af fem parallella kolkontakter, hvardera bestående af två kolstafvar, lagrade i kolskifvor. A. E—M.

Adessivus (af lat. *ade'sse*, vara tillstädes), en kasus i finskan, urspr. utmärkande platsen, på hvars yta eller i hvars närhet något sker. Sedermera användes den att uttrycka medlet, och i förbindelse med verbet *olla* (vara) motsvarar den verbet "hafva", så att t. ex. "jag har en bok" i finskan uttryckes så: "hos mig är en bok".

Ade'sso (it.), *hand.*, strax.

A de'tto l. Di'tto (it.), *hand.*, på samma dag. Jfr Dito.

À deux [a-dö], på tu man hand.

À deux crayons [a-dö-kräjã'']. Se Handteckning.

À deux mains [a-dö-mã'], fr., *mus.*, för två händer.

À deux usances [a-dös-ysã's]. Se À usance.

Ad extrēmum (lat.), till det yttersta; slutligen.

Ad futūram memōriam (lat.), till framtida erinran.

Adhatōda, *bot.* Se Justicia.

Adhémar [ademär] l. Adémar, biskop i Puy i södra Frankrike. Han var den förste, som på kyrkomötet i Clermont, 1095, lät fästa det röda korset på sig, till tecken att han ville deltaga i korståget. Som påflig legat åtföljde A. hären, hvars mod han lifvade genom sin tapperhet och vältalighet. Han afled 1098, strax efter Antiochias eröfring.

Adhémar [ademär], Alphonse Joseph, fransk matematiker, f. 1797, d. 1862, privatlärare i Paris, skref en mängd, delvis i flere upplagor utgångna handböcker i de matematiska vetenskaperna. Mest bekant är han dock genom den i hans arbete *Revolutions de la mer* (1842, flere uppl.) framställda teorien om istidernas periodicitet.

Adhe'rbal, konung i Numidien, mördad 112 f. Kr. Se Jugurtha.

Adhere'ns (stundom Adhäre'ns, jfr Adherera), *med.*, sammanlödning. Inälfvorna i bukhålan äro öfverdragna med en glatt hinna, bukhinnan, som äfven beklädder insidan af bukhålans väggar. Hjärtat och hjärtsäcken, lungorna och lungsäckarna äro äfvenledes försedda med dylika glatta öfverdrag. Vid bukhinneinflammation, resp. inflammation i hjärtsäcken eller någon af lungsäckarna, bildas sammanlödningar mellan mot hvarandra liggande delar af den beklädande hinnan. Dessa s. k. adherenser minska inälfvornas rörlighet. Tänjning af dem medför ofta smärta. Strängformiga adherenser kunna förorsaka inklämning af tarmslyngor. Vid operationer, t. ex. för att aflägsna svulster ur bukhålan, kunna dessa adherenser bereda allvarsamma svårigheter. Å andra sidan kunna i vissa fall adherenser verka i kroppens tjänst. Vid hotande genombrott af ett mag- eller tarmsår eller af en varbildning kunna i gynnsamma fall adherenserna utgöra ett skydd mot sjukdomsprocessens utbredning inom bukhålan. J. E. J—N.

Adherēra (lat. *adhærēre*), hänga vid; vidhålla.

Adhesiōn (jfr Adherera), *fys.*, den attraktionskraft, som visar sig mellan tvenne kroppar, hvilka äro i omedelbar beröring med hvarandra. Adhesionen är en af de s. k. *molekylarkrafterna*. Om tvenne plana glas- eller metall-skifvor tryckas emot hvarandra, fordras, sedan trycket upphört, en betydande kraft för att skilja dem åt, emedan de sammanhållas genom adhesionen. Därvid verkar emellertid hufvudsakligen lufttrycket, som förhindrar, att plattorna dragas isär (skenbar adhesion). Förskjutas de längs efter

hvarandras ytor, äro de lättare att åtskilja. På adhesionen mellan fasta kroppar beror målning, limning, kittning, lödning o. s. v. Äfven vätskor adherera vid fasta kroppar, hvilket ses däraf att, om en fast kropp neddoppas i en vätska och sedan därur upplyftes, fasthängande droppar af vätskan ofta medföljа. När i ett glaskärl en gas utvecklar sig ur en däri befintlig vätska, ser man icke sällan, hurusom glasblåsorna längst hålla sig kvar vid kärlets väggar, hvilket bevisar, att äfven gaserna adherera vid fasta kroppar. Vätskors egenskap att fukta vissa fasta kroppar beror därpå, att adhesionen mellan vätskan och den fasta kroppen är större än kohesionen mellan vätskans egna partiklar. Vatten utbreder sig öfver en ren glasskifva eller fuktar densamma, under det kvicksilfver, som därpå uthälles, samlar sig i droppar, emedan adhesionskraften mellan kvicksilfret och glaset är mindre än kohesionskraften mellan kvicksilfvermolekylerna. Adhesionen spelar en viktig roll vid de s. k. *kapillaritets*-fenomenen. R. R. (S. A—S.)

Adhesionsbana (jfr Adhesion), sådan järnväg, vid hvilken trycket från motorns (lokomotivets) drifhjul mot rälerna är tillräckligt stort, för att den däraf alstrade släpfriktionen mellan hjulring och rälshufvud skall, då motorn arbetar, kunna öfvervinna tågmotståndet och sålunda åvägabringa och underhålla vagnarnas (tågets) rörelse. Denna släpfriktion är på horisontal bana störst och aftager i stigningar, alltefter som drifhjulstryckets med banplanet parallella kraftkomposant ökas. Då stigningen af banan nått en viss storlek, blir adhesionen (släpfriktionen) för ringa, för att rörelsen uppför enbart genom den skall kunna åstadkommas, och man måste då öfvergå till kuggstångsbana eller hissbana. H. L.

Adhesionsprocess (jfr Adhesion), *jur.*, den på en brottmålsprocess grundade, därmed förenade och densamma i formellt hänseende — t. ex. rörande prestanda för sökande af ändring m. m. — liknande civila process, genom hvilken en brottsling på yrkande af målseganden eller allmänna åklagaren dömes att, på samma gång han förklaras skyldig till straff, ersätta den förlust, som han genom brottet tillfogat den senare (dömes skyldig till *skadestånd*). Jämte det t. ex. en tjuf dömes till straff för stölden, dömes han att återlämna det stulna eller ersätta den förlust den bestulne lidit genom stölden, såvida denne sådant yrkar.

Adhesiv (jfr Adherera), vidhängande, vidhäftande.

Ad ho'minem (lat.), *log.* Se Argument.

Ad honōrem (lat.), till ära för (någon); för ärans skull. — Ad honōres, efter heder och värdighet.

Adhärens. Se Adherens.

A di (it.), *hand.*, på samma dag, på dagen (i fråga om betalning af växlar m. m.); vid sikt.

Adiabätisk (af grek. *adiabato's*, sluten, ogenomträngliг), *fys.*, kallas, enligt Clausius, en sådan förändring i en kropps tillstånd, vid hvilken kroppens volym och tryck ändras, men ingen samtidig tillförsel eller bortledning af värme till eller från kroppen från den yttre omgifningen eger rum. En sådan förändring kallas äfven isentropisk. En adiabatisk process förekommer i det s. k. pneumatiska elddonet, där den i cylindern innesluta gasen genom plötslig sammanpressning upphettas så starkt, att den antänder ett vid cylinderns stämpel anbragt stycke fnöske. Någon fullkomligt adiabatisk process finnes icke, emedan kroppar aldrig kunna så fullkomligt isoleras från omgifningen, att de ej utbyta värme med denna genom ledning eller strålning. Iakttagandet af de adiabatiska processerna har emellertid varit af den allra största betydelse för den mekaniska värmeteorien och dess många praktiska tillämpningar, särskildt inom ångmaskinläran. På luftens adiabatiska utvidgning i upp- eller nedstigande luftströmmar beror hufvudsakligen temperaturens aftagande uppåt i luften. Vore denna torr, och spelade strålningen ingen roll, skulle temperaturen sjunka med 1° C. vid 100 meters stigning. Temperaturändringen uppnår emellertid endast undantagsvis detta teoretiska värde och är i allmänhet mindre. Se Atmosfär. S. A—S.

Adiabēne (grek.) l. Hadjab, urspr. området mellan två östliga bifloder till Tigris, öfre och nedre Zab, de gamle geografernas Lykos och Kapros. Enär detta område tidvis bildade en politisk enhet med grannländerna i n., inbegrepos senare äfven dessa under namnet A. I 1:a årh. e. Kr. styrdes A. af egna konungar, som stodo i visst beroende af det partiska riket och därför invecklades i dettas inre tronstrider och i de romersk-partiska krigen. A. eröfrades 117 af Trajanus och blef under namnet Assyria romersk provins.

Adiafān (af grek. nekande *a*, *dia'*, genom, och *fa'inein*, visa), ogenomskinlig.

Adiafon (-fån; af grek. nekande *a* och *dia'fonos*, ostämd), *mus.*, ett i Wien 1819 uppfunnet klaverinstrument med vibrerande stålstänger i st. f. strängar; ett 1882 i Leipzig uppfunnet liknande instrument med stämgaffar i stället (se Melodikon).

Adia'fora (grek., af nekande *a* och *dia'foros*, olikartad, alltså likbetydande), likgiltiga ting och handlingar, d. ä. i allmänhet sådana, som utan skada kunna underlåtas eller iakttagas; på det moraliska området: det hvaröfver man ej behöfver bekymra sitt samvete. Redan den hedniska filosofien, särskildt den stoiska skolan, fördjupade sig i hithörande problem. Ordet fick kyrkohistorisk betydelse genom de s. k. *adiaforistiska striderna* inom den lutherska kyrkan. Den första af dessa uppstod 1548. Kejsar Karl V fordrade genom det s. k. *Augsburger-interim*, att protestanterna skulle återupptaga en mängd katolska bruk. På grund däraf uppsatte de wittenbergske teologerna, med Melanchthon i spetsen, det s. k. *Leipziger-interim* (1548), hvaruti åtskilliga af dessa bruk förklarades för utvärtes, för det kristliga lifvet likgiltiga ting (*adiafora*), på hvilka man för åstadkommande af enhet och fred kunde ingå utan kränkning af den evangeliska tron. Mot dessa *adiaforister* uppträdde den häftige Flacius, understödd af teologerna i Magdeburg och Jena. Striden fördes å ömse sidor med stor förbittring, äfven sedan religionsfreden i Augsburg 1555 undanröjt själfva tvisteämnet. Melanchthon erkände omsider, att han gått för långt i sina medgifvanden. 10:e art. i *Formula concordiæ* (1577) afgjorde slutligen frågan *emot* adiaforisterna. — Den andra adiaforistiska striden uppstod i början af 18:e årh. emellan de ortodoxe å ena sidan och Speners anhängare, de s. k. pietisterna, å den andra. De senare fördömde alla världsliga nöjen, dans, spel, teaterbesök o. s. v., såsom oförenliga med kristligt allvar. De ortodoxe däremot, med Löscher i spetsen, förklarade allt sådant för adiafora. Se art. Adiaphora i "Realencyklopädie für protest. theol. u. kirche". (J. HDR.)

Adiafori'ster och Adiaforistisk. Se Adiafora.

Adia'ntum L., *bot.*, ett ganska artrikt ormbunksläkte, med sporgömmena ordnade i afbrutna linjer el-

Adiantum Cap. Ven.

ler punkter i det ofta prydligt och fint delade stambladets kanter. För det vackra utseendets skull odlas flere arter allmänt i växthus och terrarier, men de trifvas ej väl i fönstren i våra vanliga boningsrum, emedan luften där vanligen är för torr. En bland de mest kända arterna är *A. Capillus Veneris* L., "jungfruhår", hvilken tillhör södra Europa och ännu är såsom läkemedel upptagen i flere länders farmakopéer. Den nyttjas förnämligast till beredning af *Syrupus Capilli Veneris* (*sirop capillaire*), som anses verksam mot lungkatarrer. Hos oss har detta medel aldrig varit i mera allmänt bruk. Flere andra arter, t. ex. *A. pedatum* W. i Nord-Amerika (*capillaire du Canada*) och den synnerligt vackra *A. cuneatum* Langsd. & Fisch. i Brasilien, användas såsom läkemedel. O. T. B.

Adiantum pedatum.

Adiatermän (af grek. nekande *a* och *diatherma'inein*, genomvärma), *fys.*, som icke genomsläpper värmestrålar. Jfr Aterman.

A di'e (lat.), *hand.*, från (bestämd) dag. — *A die recepti*, från mottagningsdagen.

Adieu [adiö], fr. Se Adjö.

Adige [a'didje], ty. Etsch, flod, som upprinner i Rhätiska alperna i närheten af passet Reschen-Scheideck (1,494 m. ö. h.), som leder från Inndalen till öfre Etschdalen, hvilken kallas Vintschgau. Vid Glarus böjer sig floden åt ö. till närheten af Meran, flyter därifrån först åt s. ö., sedan efter sammanflödet med den från Brenner kommande bifloden Eisack åt s., hvilken riktning den behåller ända tills den nedanför Rivoli kommit ut på slätten, då den fortsätter i sydöstlig och längre ned i östlig riktning till Adriatiska hafvet. A. är segelbar från Eisacks inflöde. Det myckna slam, som floden medför, uppgrundar mynningen och framkallar icke sällan förhärjande öfversvämningar. A. står i förbindelse med Po genom kanalerna Adigetto och Bianco. Bifloder från v.: Passer, Eisack och Avisio; från h. Noce. A:s hela längd är 535 km.; det raka afståndet från källan till mynningen 317 km. J. F. N.

Adige (Adighe), inhemskt namn på tjerkesserna.

Adils, sveakonung af ynglingaätten, son af Ottar Vendelkråka. A. är mest bekant genom sin gemål Yrsas sagolika äfventyr samt genom sina strider med konung Ale den uppländske och sin styfson Rolf krake från Danmark. A. dog genom ett fall från hästen vid ett offermöte i Upsala. I Beowulfdikten omtalas A. under namnet Eadgils, hos Saxo som Athislus. Jfr Ynglingaätten. B—E.

Ad i'nferos. Se Inferi.

Ad (In) infinitum (lat.), "till det oändliga", i oändlighet, utan ända.

Adinōl Hausmann, *petrogr.*, namn på grå eller gulaktiga, hornstensliknande och tjockskiffriga bergarter, bildade genom diabasers kontakt metamorfoserande inverkan på skiffrar och bestående hufvudsakligen af albit och kvarts. Lättsmälta. Natron-halten kan stiga till 10 %. A. HNG.

Ad i'nterim (lat.), tills vidare. Jfr Interim.

Adipin-syra, *kem.*, en ur åtskilliga feta ämnen, genom deras upphettning med salpetersyra, framställd tvåbasisk syra med formeln $CO_2H.(CH_2)_4.CO_2H$.

Ádipocire [-sīr], fr. (af lat. *a'deps*, fett, och *cera*, vax), fettvax l. likvax, ett hvitt, tvålartadt ämne, som uppstår, då djurkroppars väfnader förruttna utan luftens tillträde och vid närvaro af fukt eller vatten. P. T. C. (H. E.)

Adipōs (af lat. *a'deps*, fett), allmän hypertrofi i fettväfnaden.

Adipös (jfr Adipos), fet, smörjig.

Adire. Se Rio Volta.

A dirittūra l. A drittūra (it., af lat. *diri'gere*, rikta, måtta), *hand.* 1. Vid transport af gods: raka vägen, utan omlastning. — 2. Betecknar i växelaffärer, att en växel blifvit direkt utställd på en person utan förmedling af någon tredje person; utan mellanhand, omedelbart.

Adirondacks [ädirå'ndäks]. Se New York.

À discrétion [-kresiå'], fr., efter godtfinnande på nåd och onåd.

A di'tto (it.), *hand.* Se A detto.

Adityās. Se Varuna.

adj., förkortning för adjektiv, adjunkt eller adjutant.

Adjān. Se Ajan.

Adja'nta. Se Ajanta.

Adjectivus (lat.), i finskan benämning på den verbalform, som motsvarar andra språks particip.

Adjektiv (lat. *adjectivus*, som kan tilläggas). 1. *Språkv.* Böjligt ord, som står som bestämning till substantiv, antingen omedelbart (attribut) eller medelst ett verb (predikativ). I svenskan böjas adjektiven till numerus, ha bestämd och obestämd deklination samt gradförhöjning; i andra språk kunna de äfven ha kasusböjning. — 2. *Tekn.* Adjektiv färg. Se Färgning. 1. R—N B.

Adjmir. Se Ajmere-Merwara.

Adjoint [adjoä], fr. (af *adjoindre*, gifva till biträde, lat. *adju'ngere*, förena), medhjälpare, ämbetsbiträde, t. ex. hos märerna i Frankrike, hos minister-statssekreteraren i Finland och hos en mängd ryska ämbetsmän. Jfr Adjunkt.

Adjudikatiōn (lat. *adjudicātio*), tillerkännande genom dom (särskildt vid processer om delning af någonting samt vid tvångsförsäljningar genom auktion).

Adjungēra (lat. *adju'ngere*, förena), tillfälligt upptaga någon som biträde vid en undersökning (t. ex. i en kommitté), förordna någon att tills vidare eller för viss tid uppehålla en ämbetsmans befattning eller att vara ledamot af ett kollegialt ämbetsverk.

Adju'nkt (jfr Adjungera), biträde; ordinarie lärare af andra graden vid universitet, högre allmänt läroverk eller seminarium; prästerligt biträde (*sacri ministerii* adjunkt, pastorsadjunkt, komministers-adjunkt, pastoratsadjunkt). Jfr Adjoint.

Adjunktiōn (jfr Adjungera), förordnande för en person att tills vidare eller för viss tid vara ledamot af ett kollegialt ämbetsverk, en kommitté e. d.

Adjunktūr (jfr Adjunkt), en adjunkts befattning eller tjänst.

Adjuratiōn (lat. *adjurātio*), beedigande.

Adjurēra (lat. *adjurāre*), beediga.

Adjust-. Se Ajust-.

Adjuta'nt (af lat. *adjutāre*, hjälpa) kallas inom alla staters krigsmakt en del personer, som äro anställda hos öfverordnade såsom biträden åt dem i tjänsten eller till deras personliga biträde (*personliga adjutanter*). I de flesta arméer skiljer man i högre staber mellan generalstab och *adjutantur*. Den förra sysselsätter sig med krigsföretag, öfningar, organisation o. d., den senare med truppernas redovisning, inre förhållanden o. d. De vid adjutanturen anställde officerarna eller civilmilitäre tjänstemännen kallas vanligen *adjutanter*. I lägre staber (regements-, bataljons-, kompani- o. s. v.) finnes vanligen blott en enda adjutant: *regementsadjutant*, *bataljonsadjutant* (i Sverige kallas regementschefens adjutant regementskvartermästare, bataljonschefens regementsadjutant, hvaremot en i hvarje bataljonsstab anställd underofficer kallas bataljonsadjutant), *kompaniadjutant* o. s. v. Adjutanterna vid regementen och bataljoner — divisioner vid artilleriet — innehafva vanligen officers, vid kompanier och motsvarande enheter underofficers grad. — Hos kungliga personer och, i utländska arméer, hos vissa högt ställda militärpersoner anställas en eller flere personliga adjutanter, efter deras grad stundom kallade *general-*, *öfver-* eller *flygeladjutanter*. Konungens af Sverige adjutanter af generals eller öfverstes grad kallas numera *öfveradjutanter*. — Vid svenska generalstabens bildande 1873 återupplifvades de i 1788 års generaladjutantsinstruktion använda, men 1816 bortlagda benämningarna *öfveradjutant* och *stabsadjutant* för att inordna generalstabsofficerarna bland förtroendeämbetsmän, bland hvilka öfver- och stabsadjutanter innefattas i grundlagen. — *Generaladjutant* betecknade från senare delen af 18:e årh. i Sverige en generalsgrad näst efter generalmajors, men den har icke tillsatts sedan 1842. Se vidare General-adjutant. C. O. N.

Inom svenska flottan benämnas de adjutanter, som tjänstgöra i staben å en utrustad flotta eller eskader, "flaggadjutanter". Afdelningschef och fartygschef af regementsofficers grad äga att utse en af de ombordvarande officerarna till adjutant. L. H.

Adjutantfågel, *Ciconia* (*Leptoptilus*) *argala*, *zool.*, den indiska kräf-storken, samslägting till marabu.

Adjutantūr. Se Adjutant.

Adjūtor (lat.), medhjälpare. Se Officium.

Adjuva'ntia (lat., sing. *adjūvans*, af *adjuvāre*, hjälpa till), *farm.*, läkemedel, som tillsättas andra läkemedel, för att understödja eller modifiera deras verkan.

Adjö (fr. *adieu*, af *à dieu*, åt Gud, näml. vare du anbefalld), farväl!

Ad latus. Se Legat.

Adler, Jakob Georg Kristian, dansk orientalist och teolog, f. 1756 i Arnæs (Slesvig), d. 1834 i närheten af Lütjenburg (Holstein), vistades 1781—82 i Rom (där han studerade kufiska mynt) och blef 1783 professor i Köpenhamn i det syriska språket. A. lämnade viktiga bidrag till det nya testamentets textkritik efter syriska handskrifter (1789) samt genomgick och fullbordade Reiskes upplaga af Abu-l-fidas arabiska årsböcker (5 bd, 1789—94). Dessutom var han sedan 1785 präst vid den tyska kyrkan i Kristianshavn och sedan 1789 tysk hofpräst, tills han 1792 blef generalsuperintendent i Slesvig och 1806 tillika i Holstein. I denna ställning fick han stor betydelse vid utarbetandet (1796) af en ny kyrkohandbok (agenda), som bland menigheten väckte många stridigheter genom sina rationalistiska afvikelser från den lutherska. Äfven verkade han vid ordnandet af folkskoleväsendet för tyskhetens främjande i Slesvig, allt i upplysningens namn. E. EBG.

Adler, Johan Gunder, dansk ämbetsman, f. 1784, blef 1812 skolföreståndare (lektor) i Frederikshald. Tillsammans med C. M. Falsen utarbetade han 1814 det utkast till Norges grundlag, som i ändrad form förelades riksförsamlingen på Eidsvold och i det väsentliga antogs af denna. I juli s. å. blef han den nyvalde konungens, Kristian Fredriks, privatsekreterare och följde honom efter hans tronafsägelse i samma befattning till Danmark, där han 1839 blef hans (då Kristian VIII) kabinettssekreterare och dog 1852 som geheimeråd. E. EBG.

Adler, David Baruch, dansk bankman och politiker, f. 1826, d. 1878. Han var af judisk släkt och öfvertog 1850 en bankirrörelse i Köpenhamn, hvilken snart blef en af de mest betydande i Danmark. Ifrig national-liberal, sträfvade han efter att lösrycka den jylländska handelskåren från dess penningeförbindelse med Hamburg och draga den till Köpenhamn. Han var med om att stifta privatbanken 1857 och handelsbanken 1873, utom flere andra penningeinrättningar, samt användes 1864 af den danska regeringen och 1868 af den svenska till

att upptaga statslån i London. 1864—69 var han medlem af folketinget (i några år finansutskottets ordförande) och 1874—78 af landstinget. Han deltog 1861 i upprättandet af skytteföreningar och var en af de förste, som gåfvo "Hedeselskabet" något väsentligt stöd. Bland hans många offentliga uppdrag må för öfrigt nämnas medlemskapet i kommittén för utarbetandet af en nordisk växellag. E. EBG.

Adler, Friedrich, tysk arkitekt, f. 1827 i Berlin, var efter hemkomsten från långväga resor verksam såsom praktisk arkitekt i Berlin, blef professor vid Bauakademien samt medlem af direktoriet för utgräfningarna i Olympia. Såsom byggmästare sökte han förena klassiska byggnadsformer med medeltidens stilar, t. ex. antika element med den romanska rundbågsstilen i Berlins Thomaskirche (1865—69). För öfrigt har han byggt en liten gotisk Kristuskyrka i Berlin, många andra kyrkor, många privathus med ädel fasadbildning samt åtskilliga segermonument. Har äfven utöfvat en ganska stor författarverksamhet. C. R. N.*

Adler, Bror Viktor, arkitekt, f. 20 juni 1848 på fabriksegendomen Sjuntorp, Västergötland, genomgick Chalmersska institutet i Göteborg, var 1870—75 elev vid konstakademien, företog därefter en resa till utlandet samt slog sig efter hemkomsten ned som arkitekt i Göteborg, där han utöfvade en omfattande verksamhet, hvarom *Riksbankens filial*, *Frimurarelogen*, *Saluhallen*, en stor del af *arbetarebostäderna* i Almedal m. m. vittna. Var därjämte verksam såsom lärare vid Chalmersska institutet och vid Göteborgs slöjdförenings skola och kallades 1886 till föreståndare för Tekniska skolan i Stockholm. Denna har under hans rektorat sett sitt lärjungeantal växa, en ändamålsenligare fördelning af undervisningslokalerna har blifvit genomförd, anslagen hafva ökats, och till de fyra äldre fackafdelningarna har kommit en femte. maskinyrkesskolan. A. har under de senare åren varit verksam äfven såsom inspektör för de tekniska yrkesskolorna i riket äfvensom för teckningsundervisningen vid de allmänna läroverken och seminarierna. Såsom konstindustriell lärare har han lifligt intresserat sig för införande af mönsterskydd i vår lagstiftning.

Adler, Guido, tysk musikhistoriker, f. 1855, privatdocent i Wien 1881, grundade 1884 jämte Chrysander och Spitta "Vierteljahrsschrift für musikwissenschaft" samt blef 1885 professor i musikvetenskap vid universitetet i Prag och 1898 i Wien efter Hanslick. A. hör till samtidens lärdaste kännare af den äldre musikhistorien och har författat flera skrifter därom. A. L.

Adlerberg, bergsträcka. Se Arlberg.

Adlerberg, en urspr. svensk ätt, som härstammar från ärkebiskopen i Upsala Olof Svebilius (f. 1624, d. 1700), hvilkens söner adlades 1684 med namnet A. Hans sonson Erik bosatte sig i Estland och inskrefs på dess riddarhus samt blef stamfader för den ryska grenen af ätten.

1. Edvard Ferdinand (Vladimir Fedorovitj) A., grefve, general och minister, sonson till Erik A., f. 1793, d. 1884, deltog i fälttågen 1812—14 och utnämndes 1817 till adjutant hos storfurst, sedermera kejsar Nikolaus, hvilkens förtrogne han ständigt var. 1841—56 förestod A. ryska postverket och skall bl. a. hafva infört lika postporto öfver hela riket. Han upphöjdes till grefve 1847 och var 1852—72 minister för det kejserliga huset, en plats, som därefter, till 1881, innehades af hans son Aleksander A. (f. 1819, d. 1888).

2. Nikolaj A., grefve, den förres son, f. 1819, d. 1892, generalguvernör i Finland, öfvergick som ung från den lutherska till den grekisk-katolska läran och gjorde en vallfärd till Heliga landet, som han skildrade i *En Orient. Impressions et réminiscences* (1867). Han deltog i kriget i Kaukasien 1841 och 1844, i ungerska kampanjen 1849 och i Krimkriget 1854—56 samt blef kejsarens generaladjutant 1857. Åren 1866—81 var han därjämte general-guvernör i Finland och medverkade till flere nyttiga reformer därstädes.

Adlerbeth, svensk adlig ätt, härstammade från bröderna Samuel och Gudmund Beth, som adlades 1720. Den senares sonson Gudmund Jöran A. blef 1809 friherre; dennes ätt utdog med hans son (se A. 2) 1844. Den adliga utslocknade 1808.

1. Gudmund Jöran (Georg) A., friherre, skald, lärd och statsman, föddes i Jönköping 21 maj 1751. På ättens naturskóna stamgods, Ramsjöholm vid Huskvarnaån, uppfostrades han i ensamhet och allvar, med ingen annan lärare än sin fader, assessor A., och blef 1768 student i Upsala. 1771 ingick han i k. krigsexpeditionen, där han 1773 befordrades till både kopist och kanslist. I Upsala hade hans vittra anlag skaffat honom inträde i sällskapet Apollini sacra; i Stockholm blef han ledamot af dess modersamfund Utile dulci och redan 1773 genom skalden G. F. Gyllenborg, hvars ynnest han vunnit genom sin fria öfversättning af Racines "Iphigénie", föreställd för Gustaf III och införd i den krets af vitterhetsidkare, som fick njuta af denne konungs förtroliga umgänge. S. å. blef han ledamot af Musikaliska akademien, hvars sekreterare han en tid var. A:s dramaturgiska förmåga togs i anspråk för hofvets festligheter. 1774 fick han ledsaga konungen på resor inom landet, blef s. å. protokollssekreterare och utnämndes 1778 till riksantikvarie samt till konungens handsekreterare. 1783 gjorde han honom följe på resan till Italien, hvarunder han föredrog både ministeriella och inrikes ärenden. 1786 blef han ledamot såväl af Svenska akademien vid dess stiftande som af Vitt. hist. o. ant. akad. samt erhöll i den senare sekreterarebefattningen, med hvilken riksantikvariesysslan och vården om myntkabinettet nu förenades. 1787 blef han kansliråd, 1788 ledamot af Vetenskaps-akademien. 1793 fick A. på anhållan afsked från sekretareplatsen i Vitterhets-akademien och därmed förbundna beställningar. Vid kanslikollegiets upplösning, 1801, fick han plats i det s. k. kanslersgillet. Han blef vidare ledamot af Vet. soc. i Upsala och 1812 hedersled. af Landtbruksakad. Af 1811—14 års psalmbokskommitté var han medlem.

A. tog en verksam del i sin tids riksdagsförhandlingar. När Gustaf III år 1789 själf uppträdde såsom ständernas ordförande på rikssalen och emot gällande

lag gjorde proposition om att den s. k. förenings- och säkerhetsakten genast skulle antagas, lyckades A. genom ett gripande tal förmå konungen att låta adeln taga saken i öfvervägande på riddarhuset. — Om tillkomsten af det fria statsskicket år 1809 har A. stor förtjänst. Han var då en af de mest inflytelserike ledamöterna i konstitutionsutskottet och i tryckfrihets-kommittén, hvilka utarbetade de nya grundlagarna. Till följd af sitt anseende hos adeln genomdref han den nya regeringsformens skyndsamma antagande utan tidsödande strider. S. å. utnämndes han till statsråd och friherre. 1815 erhöll han på begäran afsked från statsrådsämbetet. Han bevistade ännu 1817 års riksdag såsom ordförande i expeditionsutskottet. 7 okt. 1818 afled han på Ramsjöholm.

A:s obundna stil är enkel, värdig och klar, men något torr. Hans vetenskapliga afhandlingar (i arkeologi m. m.) vittna om lärdom och smak. Hans åminnelsetal äro sanna, sakrika och flärdfria. Hans *Historiska anteckningar* (I—III; efter en handskrift på Trolle-Ljungby utg. 1856—57; ånyo utg. af Elof Tegnér 1892—93, efter originalhandskriften i Upsala univ.-bibliotek) omfatta tiden 1771—1807; största delen skildrar 1789 års riksdag och slutet af Gustaf III:s regering. Författarens omdöme om denne konung är vida strängare, än hvad man skulle vänta af en man, som stod honom så nära och alltid egde snillekonungens stora ynnest. Men A., som hatade godtycke och envälde, stod synbarligen i sådant förhållande till den adliga oppositionen, att detta mycket bidrog att färglägga hans teckningar. (Den i 1:a uppl. af hans ''anteckningar'' intagna, bittert nedsättande ''karakteristiken'' af Gustaf III saknas dock i originalhandskriften, och tvifvelaktigt är om den härrör från hans hand). För öfrigt egde A. hvarken som statsman eller som författare något omfattande snille, men var utmärkt genom varm fosterlandskärlek, största rättrådighet, sanningskärlek och varsamhet. Hans ''Hist. anteckn.'' utgöra en ganska god källa till tidehvarfvets historia. Hans utförliga skildring *Gustaf III:s resa i Italien* (utg. 1902 af H. Schück) lämnar en lefvande och mångsidig bild af det dåtida Italiens kulturtillstånd.

Personlig vän till skalderna Gyllenborg, Leopold och Oxenstierna samt till N. v. Rosenstein, var A. mer eller mindre deras själsfrände. Af allvarligt och något kärft skaplynne, en smula pedant i sin fordran på förståndsklarhet och reda i alla förhållanden, var han i sin samhälls- och lifsuppfattning en son af upplysningstidehvarfvet; men i motsats till dess skepticism märker man hos honom en ganska lefvande religiositet. I sitt skaldskap ter han sig som en lärd vitterlekare utan verklig omedelbarhet, men med konstnärligt allvar, något tungrodd i formen. Hans reflexionsdikter röja släkttycke med Gyllenborgs. I nya psalmboken finnas åtta originalpsalmer af honom.

A. var en af sin tids mera framstående dramatiske skalder. Hans sorgspel äro i den pseudoklassisk-franska smaken. *Ingiald Illråda* (1799) är bra planlagdt och strängt genomfördt med god yttre motivering och *Kelonid* (med vackert antikt ämne) äfvenledes en aktningsvärd tragedi, som dock anlitar slumpen för upplösningen. Språket är vårdadt, något stelt och i kärlekssccnerna mycket afmätt. Operan *Cora och Alonzo* (musik af Naumann) uppfördes vid operabyggnadens invigning 1782, vid dess halfsekelsfest 1832 och sekelfesten 1882. Berömdast är A. såsom poetisk öfversättare. Såväl Voltaires ''Oedipe'' (1792) som Racines ''Iphigénie en Aulide'' (1777) hafva genom förenkling och fri behandling samt införandet af körer blifvit till ej ringa del hans egna verk. Äfven Voltaires ''Phèdre'' öfversatte han. A:s tolkning af episoder ur Tasso är en sammandragen bearbetning, som framflyter i ganska lediga former. Genom sin fria öfversättning (1791) af Eyvind Skåldaspillirs sång öfver konung Håkan väckte han uppmärksamheten på den fornnordiska skaldekonsten på en tid, då denna var förgäten eller missaktad. Det är dock i synnerhet genom sina metriska öfversättningar af Virgilius och Horatius samt Ovidius' Metamorfoser som A. förvärfvat sig förtjänster om vårt språk och vår vitterhet. Han följde vid deras återgifvande strängt samma system, som uppställts af J. H. Voss, Tysklands förste mästare i öfversättningens konst, och utvecklade följdriktigt de grundsatser, som svensken Regnér hade framkastat, hvarigenom accenten gjordes till allenabestämmande rättesnöre i svensk vers. A:s företal till Æneiden är den första säkra framställning af grunderna för svenska metriken, i hvad som gäller antika versformer. A:s klassiska öfversättningar äro förträffliga och täfla med dem af Voss i värde. Hans tolkning af Virgilius' ''Æneis'' utkom 1804 (3:e uppl. 1831), efterföljd af ''Bucolica'' och ''Georgica'' (1807; 3:e uppl. 1831) samt Horatius' ''Satyrer och skaldebref'' (1814), densammes ''Oder och epoder'' (1817) och Ovidius' ''Metamorphoser'' 1820 (utg. af A:s son; nyaste uppl. 1862). — A:s *Skaldskrifter* utgåfvos i 2 bd 1797—98 (3:e tillök. uppl. 1818). Bland gustavianerna var A. i det nya århundradet den, som mest följde med tidens litterära utveckling. Biografier öfver A. ha författats af H. Järta (i Sv. akad:s handl., del 12, 1829) och El. Tegnér (som inledning till A:s ''Hist. anteckn.''). E. V. M. (E. F—T.)

2. Jakob A., friherre, fornforskare, Götiska förbundets stiftare, den föregåendes son, föddes 21 maj 1785 i Stockholm. Sedan han 1806 blifvit filos. magister i Upsala, inträdde han på den civila tjänstebanan, där han 1818 blef förste expeditionssekreterare i ecklesiastik-expeditionen. Död genom olycksfall invid Stockholm 2 sept. 1844. — A. är minnesvärd för sitt arbete i svenska vitterhetens och fornforskningens tjänst. Han är nämligen den egentlige stiftaren af det i vår litteraturs och odlings historia så viktiga Götiska förbundet (se vidare d. o.). A., som författade inledningen och uttalade grundsatserna till förbundets stadgar, var städse den sammanhållande kraften i detta samfund och detsammas ständige sekreterare. Hans namn såsom förbundsbroder var Rolf. Under signaturen —R— skref han åtskilliga uppsatser i förbundets tidskrift, Iduna, samt utgaf bl. a. ''Edda eller Skandinavernas hedniska gudalära'' (1811, öfvers. från danskan efter Nyerup; 3:e uppl. 1829) och ''Vaulundurs saga'' (1812, öfvers. fr. Ohlenschlæger). — A. verkade med offervilligt nit för svenska fornforskningens väckande och höjande och var i allmänhet en nitisk kämpe för allt nationellt och fosterländskt, bl. a. vårt språks rensning. Han invaldes 1818 i Vitt. hist. o. ant. akad. Hans bibliotek och hans handskriftsamling skänktes till Upsala universitet. O. Alin utgaf 1897 ''Ur J. Adlerbeths anteckningar för svenska häfder 1814. Ett bidrag

till unionens historia" (särtryck ur "Fyris"). M. af Pontin tecknade A:s "Minne" (1846). (E. F—T.)

Adlercreutz [-kröjts], svensk adlig ätt, som härstammar från kungl. räntmästaren Tomas Teuterström, adlad 1700. Hans sonsons son Karl Johan A. (se nedan) blef 1808 friherre jämte sina tre söner, med succession för äldste sonen inom hvarje gren, och erhöll 1814 greflig värdighet.

1. Karl Johan A., härförare, statsman, föddes 27 apr. 1757 på Kiiala gård i Borgå socken i Finland. A., som redan vid tretton års ålder inträdde i krigstjänst, utmärkte sig i det ryska kriget 1788—90 för ett ovanligt personligt mod och befordrades till major 1789. Vid utbrottet af 1808 års krig fick han, som då var öfverste för ett finskt regemente, befälet öfver andra brigaden. Sedan generaladjutanten grefve G. Lövenhielm blifvit tillfångatagen, utnämndes A. till finska arméns generaladjutant. Strax därefter, 18 apr., slog han ryssarna vid Siikajoki, och därmed afbröts arméns långa och nesliga tåg mot norden. A. åtnjöt som generaladjutant Klingspors synnerliga förtroende. I någon mån dref han öfverbefälhafvaren till handling, och den svenska hären började efter segern vid Revolaks rycka söderut. De framgångar, som därefter vunnos (vid Lappo, Alavo), tillkämpade sig hären under A:s ledning. Dock uppskattas ej hans fältherreförmåga särdeles högt. I större strider räckte den ej. Som chef saknade han härförarens lugna besinning; han förifrade sig lätt. Sedan armén måst anträda det nya återtåget, utkämpades bl. a. den framgångsrika striden vid Salmi 2 sept., en strid, som kunnat blifva afgörande för krigets gång, men som afbröts på Klingspors befallning. Nu var det A:s liksom de öfrige ledandes tanke att öfverföra hären från Vasa till Sverige. Detta förbjöds emellertid af konungen, och återtåget fortgick sedan längs kusten. Så levererades slaget vid Oravais, där genom A:s ödesdigra förifrande "segern själf blef ett nederlag". Den 19 nov. 1808 måste A. i Olkijoki undertecknа ett fördrag, hvarigenom den svenska hären utrymde allt land till Kemi älf.

Då A., som 1808 blifvit generalmajor och friherre, i början af 1809 inträffade i Stockholm, var allt därstädes förvirring och upplösning. Snart höjde Adlersparre upprorsfanan i Värmland och aftågade med en del af västra armén mot Stockholm. Konungen ämnade begifva sig från hufvudstaden, för att ställa sig i spetsen för södra armén. Ett inbördes krig stod för dörren, och detta just vid samma tidpunkt, som ryssarna beredde sig att öfver Åland göra ett angrepp på Uppland och Stockholm. I denna nödens stund ingrep A. Han hade tidigare uppmanats att lämna sitt biträde vid en revolution, men han tvekade i det längsta. Nu insåg han, att konungens afresa måste förhindras, och understödd af några behjärtade män, arresterade han konungen i dennes rum 13 mars. Statshvälfningen genomfördes sålunda, utan att en droppe blod spilldes. A. blef därefter den provisoriska regeringens stöd, men fick snart en mäktig medtäflare i Adlersparre, och det såg ett ögonblick ut, som om oenigheten dem emellan skulle blifva ödesdiger nog.

Svenska folket insåg, att det var A. tack skyldigt. För att gifva ett uttryck häråt, liksom för att hålla A. någorlunda skadeslös för hans förluster till följd af Finlands afsöndring, beslöt 1809 års riksdag, på grund af enskild motion, att Läckö kungsgård skulle på 50 år förlänas åt honom och hans efterkommande. Af den nye konungen kallades han till generaladjutant för armén 1809 och till statsråd 1810 samt utnämndes till general och upphöjdes i grefligt stånd. Under 1813 års fälttåg mot Napoleon var han chef för nordarméns generalstab och deltog i denna egenskap i slaget vid Leipzig. Som generalstabschef tjänstgjorde han ock i fälttåget mot Norge 1814, hvarunder det särskildt låg honom om hjärtat att få konventionen i Moss till stånd, för att så snart som möjligt bringa kriget till slut. Som statsråd förordade han 1810 hertigens af Augustenborg val till tronföljare, men sedan han kommit till den öfvertygelsen, att denne ej skulle mottaga valet, ansåg han, att administratorn af Oldenburg skulle varit den lämpligaste, "för så vidt man ej upplysts om, att kejsar Napoleon intresserade sig för prinsens af Ponte Corvo val". A. fann det synnerligen motbjudande att 1810 tillstyrka den af Napoleon äskade krigsförklaringen mot England ("skola vi ändtligen blifva slafvar, må vi så gärna blifva ryska som franska"), och om han till slut gaf sin röst därför, var det blott med hänsyn till den allmänna opinionen ("som dels fruktar, dels afgudar det franska väldet"). Under sådana förhållanden blef han en vän af 1812 års politik. A. dog i Stockholm 21 aug. 1815. Stor som statsman eller fältherre var han väl ej, men som karaktär var han så mycket större. Flärdfri, öppen, redbar och fast, vann han allas förtroende, och det var detta, som gjorde honom till Sveriges räddare 13 mars 1809. Jfr Generalstabens "Sveriges krig åren 1808 och 1809" (II o. III, 1895 o. 1892) samt C. O. Nordensvan, "Finska kriget 1808—09" (1898). M. SDN.

2. Axel Gustaf A., den förres brorson, ämbetsman, f. 2 mars 1821 i Skara landsförsamling, d. 20 maj 1880 i Stockholm, blef 1838 student i Upsala och 1845 juris kandidat. S. å. inträdde han i Svea hofrätt, där han 1853 utnämndes till assessor. Han befordrades 1857 till revisionssekreterare, 1860 till justitieråd och 1868 till president i Göta hofrätt. Ehuru han varit motståndare till representationsförändringen, ingick han 1868 som civilminister i De Geers ministär och blef 1870 dennes efterträdare som justitiestatsminister. Såsom sådan verkade han för ny sparbankslag och förbättringar i fångvården. Försvarsfrågan kunde hans ministär ej föra fram mot sin lösning, och efter urtima riksdagen 1871 anhöll A. därför, ehuru förgäfves, om afsked. Han afgick i maj 1874, enär riksdagen vägrat anslag till den nyupprättade lagbyrån och första kammaren därtill afslog ett af A. som kabinettsfråga betecknadt förslag om att den blifvande hårorganisationen skulle erhålla samma fasthet, som i grundlagen tillförsäkrats indelningsverket. Samtidigt utnämndes han till landshöfding i Malmö 1877—80 representerade A. Malmö stad i andra kammaren och var därunder en af hufvudmännen för den mot landtmannapartiet

fientliga minoriteten. Vid 1878 års riksdag uppträdde han med för en förtroendeämbetsman ovanlig skärpa mot regeringsförslaget om skjutsskyldighetens afiyftande från jordbruket; i härordningsfrågan gaf han regeringen kraftigt stöd. Som ämbetsman och riksdagsledamot visade A. mycken bestämdhet och var i sitt uppträdande städse fast och orädd. A. var en varm vän af Evangeliska fosterlandsstiftelsen, styrelsemedlem från dess början och i 10 år (från 1857) styrelsens ordförande. V. S—G.

Adlerfelt, svensk adlig ätt, härstammade från hofkamreraren Karl Johansson, adlad 1693. En af hans söner, Per A. (se A. 3), blef 1720 friherre. Hans ätt utdog 1769, den adliga 1808.

1. Gustaf A., häfdatecknare, f. 1671 nära Stockholm, d. 1709 i slaget vid Poltava. Sedan han studerat vid Upsala universitet, företog han 1696—1700 en resa till Tyskland, Holland, Frankrike och England och skall därunder någon tid hafva tjänstgjort hos svenska sändebudet vid fredskongressen i Rijswijk, Lillierot. Efter sin återkomst var han från 1701 till sin död Karl XII:s trogne följeslagare som kammarherre hos konungen samt uppvaktande hos "lille prinsen", hertig Maximilian Emanuel af Würtemberg. Under denna tid förde han en noggrann dagbok, för hvilken konungen befallde sitt kansli och sina underbefälhafvare lämna alla slags upplysningar. Denna dagbok, som han förde t. o. m. 26 juni 1709, kom slutligen, efter att hafva varit i flere främmande händer, i A:s sons ego samt blef af denne bearbetad, öfversatt till franskan och utgifven under titel *Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède* (Amsterdam 1740 och Paris 1741). Äfven en tysk öfversättning däraf utkom 1740—42. En kortare bearbetning af dagboken hade A. själf verkställt och år 1707 genom sin fru befordrat till tryck i Wismar under titel *Warhaffter entwurff der krieges-thaten Carls XII, königes von Schweden.* A:s arbeten utgöra hufvudkällor för denna del af Karl XII:s historia. Jfr C. Hallendorff, "Anmärkningar öfver G. Adlerfelts Histoire militaire de Charles XII" (Hist. tidskr. 1899). C. H. H.

2. Per A., den förres broder, riksråd, f. i Stockholm 1680, d. 1743, beklädde en mängd höga befälsposter inom svenska armén och deltog med utmärkelse i Karl XII:s fältståg ända till slaget vid Poltava, där han blef tillfångatagen. Han blef dock genast lösgifven, hvarefter han återvände till Sverige. Sedermera deltog A. i slaget vid Gadebusch (1712), där han genom sitt mannamod mycket bidrog till segern, samt i försvaret af Stralsund (1715), följde därefter Karl på fälttåget i Norge, men användes efter konungens död mest i civila värf. Hans förtjänster belönades slutligen med rådsvärdigheten, 1739. — A. blef skjuten 1743 på Norrmalms (nuv. Gustaf Adolfs) torg i Stockholm under dalkarlarnas uppror, hvilket han blifvit utsänd att stilla.

3. Karl Maximilian Emanuel Johan A., den förstnämndes son, f. 1706, d. 1747, tillbragte ungdomsåren vid konung Stanislaus Leszczynskis hof, kom sedan till Sverige och blef slutligen guvernör hos Karl XII:s systers sonson hertig Karl Peter Ulrik af Holstein-Gottorp (kejsar Peter III af Ryssland). Han bearbetade faderns dagbok samt författade en intressant berättelse (i handskrift i k. biblioteket) om vistelsen hos konung Stanislaus och om sina ungdomsfärder. Jfr H. W., "Taflor från krigs- och olycksåren efter Carl XII:s död" (Hist. tidskr. 1893). C. H. H.

4. Karl A., son till A. 2, militär, ämbetsman, f. i Stockholm 1719, d. i Malmö 1769, började 1734 sin bana som volontär vid fortifikationen, befordrades 1741 till kapten vid det s. å. upprättade Hamiltonska regementet och ingick efter finska kriget, hvarunder han åren 1741—42 var stabsadjutant hos general Bousquet, i fransk krigstjänst samt var bl. a. adjutant hos marskalken af Sachsen 1744. Sedan han återkommit till Sverige, 1746, fick han en mängd förtroendeposter inom svenska armén och blef slutligen 1760 generalmajor och 1764 landshöfding i Malmöhus län samt öfverkommendant i Malmö. Under de fem år, som han hade detta län under sin förvaltning, hann A. uträtta mycket för dess utveckling i flera riktningar. Sålunda arbetade han för skogsodling, storskiftets ordnande, fattigvården, folkundervisningen m. m. De gamla goda landsvägarna i södra Skåne äro berömliga minnen från hans landshöfdingstid.

Adler Salvius, Johan, statsman, f. 1590 i Strängnäs, där hans fader, Peder Hansson, var stadsskrifvare. Hans lofvande anlag tilldrogo sig först biskopens uppmärksamhet, därpå själfva konungens, med hvars understöd han, efter i Upsala påbörjade studier, 1612 företog en utländsk studieresa. Han besökte universiteten i Rostock, Helmstädt, där han promoverades till fil. doktor, Marburg, där han studerade medicin, m. fl. Knappt återkommen, begaf han sig 1616 på sin andra utländska resa, hvarunder han besökte västra Tyskland, Nederländerna, Frankrike och Italien samt i Montpellier förvärfvade juridisk doktorsgrad. Sålunda väl förberedd genom de mångsidigaste studier, trädde han 1619 i statens tjänst och tillvann sig snart Gustaf Adolfs synnerliga förtroende. Efter att hafva utarbetat planen för den nya staden Göteborgs anläggning, befordrades han till assessor i Svea hofrätt, men drogs snart från den juridiska banan in på den diplomatiska. Sedan han 1624 blifvit konungens sekreterare och upphöjd i adligt stånd (hvarvid han fogade ett *Adler* till det förut antagna namnet Salvius), användes han i åtskilliga maktpåliggande diplomatiska värf dels i Polen, dels i Tyskland. Efter en underhandling med polackerna i Selburg (vid Düna) blef han under återfärden öfverfallen af kosacker, illa handterad och flere veckor kvarhållen i fångenskap (1625). Han var en af de svenske fullmäktige, som skulle deltaga i fredsförhandlingen i Lybeck 1629, men som af de kejserlige snöpligt tillbakavisades. Året därpå medföljde A. till Tyskland och författade under öfverresan Gustaf Adolfs krigsmanifest mot kejsaren. I Tyskland tjänstgjorde han först såsom generalkrigskommissarie och efter slaget vid Breitenfeld såsom konungens resident och kommissarie i nedersachsiska kretsen med säte i Hamburg. I denna egenskap kvarstannade han till 1634, då han hemkallades till Sverige för att hjälpa till att ordna

styrelsen efter den nya regeringsformen och såsom hofkansler blef den ledande mannen i känsliet under Axel Oxenstiernas frånvaro. Då rikskansleren stod i begrepp att återvända till Sverige, blef A. på våren 1636 åter skickad till Tyskland för att där jämte Sten Bielke leda fredsunderhandlingarna. Efter Bielkes 1638 inträffade död var A. ensam Sveriges diplomatiska ombud, eller legat, i Tyskland.

Från 1636 stannade A. i Tyskland oafbrutet i 14 års tid. Detta var för honom en tid af vidsträckt verksamhet, stort politiskt inflytande och europeisk ryktbarhet. Under de första sju åren, hvilka han tillbragte i Hamburg, hade han att kämpa med stora svårigheter. Han hade att leda tre samtidigt fortlöpande underhandlingar, af hvilka den ena rörde alliansen med Frankrike, den andra afsåg en separatfred med kejsaren, den tredje åter gick ut på en allmän fredskongress, och det kräfde stor skicklighet att leda dem så, att den ena underhandlingen ej hindrade, utan tvärtom främjade den andra. De förnämsta resultaten af denna diplomatiska verksamhet blefvo de båda förbundsfördragen med Frankrike 1638 och 1641 samt preliminärerna till den allmänna fredskongressen, hvilka afslötos i dec. 1641, men först 1643 ratificerades. Utom denna diplomatiska verksamhet hade A. äfven att sköta Sveriges finanser i Tyskland; han förvaltade de franska subsidierna, upplånade eller förskotterade medel till arméernas underhåll o. s. v. I detta afseende kom det väl till pass, att A. hade en stor enskild kredit såsom egare af en betydlig förmögenhet. Denna var grundlagd genom hans giftermål med guldsmedsänkan Margareta Hartmann, hvars son han i sin ungdom handledt, och den ökades alltjämt genom hans finansiella skicklighet och den vinst han drog af de stora penningsummor, som gingo genom hans händer, vidare genom ansenliga förläningar af kronan och slutligen äfven genom gåfvor af främmande potentater, hvilka åstundade hans tjänster. Det måste dock erkännas, att han aldrig af sådana gåfvor lät förmå sig att försumma sitt fäderneslands intressen.

År 1643 begaf sig A. till Osnabrück för att jämte Johan Oxenstierna, rikskanslerens son, representera Sverige vid westfaliska fredskongressen. Den missämja, som snart utbröt emellan de båda svenske legaterna, hade sin första grund i rent personliga förhållanden: båda ville spela förnämsta rollen, den ene på grund af sin större insikt, erfarenhet och begåfning, den andre på grund af sin börd och sin riksrådsvärdighet. Denna oenighet gaf näring åt A:s mindre goda egenskaper, afundsjukan, fåfängan och ränklystnaden. Han inlät sig i särskilda hemliga underhandlingar med de främmande sändebuden, yppade stundom för dem mer, än han bort, och utspred förklenliga rykten ej blott om sin kollega, utan äfven om sin gamle gynnare, rikskansleren; och då efter Kristinas tronbestigning ett mot Oxenstiernorna fientligt parti bildade sig vid hofvet under drottningens beskydd, slöt A. sig till detsamma och gick det till handa med råd och dåd. Genom enskild brefväxling med drottningen förstod han att tillvinna sig hennes synnerliga gunst och följde hennes särskilda instruktioner vid sidan af de officiella. Sveriges intressen kunde ej undgå att lida däraf, i synnerhet som drottningen visade mycken svaghet för Frankrike. — När det gällde att på fredskongressen ordna tyska rikets inre förhållanden, kom A:s diplomatiska och juridiska skicklighet till stort gagn; och då de återstående tvistepunkterna mellan Tyskland och Frankrike 1648 skulle afgöras, uppdrogs det åt A. att öfvertaga medlarevärfvet. Detta var hans största triumf. En annan seger öfver sina fiender hade han vunnit, då han i mars 1648 trots Oxenstiernas och Brahes motstånd blifvit upphöjd till riksråd. Och efter fredens afslutning kallades han hem till Sverige, medan hans kollega måste stanna kvar i Tyskland. Sedan han tillbragt ett år i Hamburg för att ordna sina och kronans affärer, återkom han 1650 till Sverige, blef här drottningens förtrogne rådgifvare samt upphöjdes i friherrligt stånd. Vid 1650 års riksdag spelade han en framstående roll och författade båda de kungliga propositionerna. Redan 1651 måste han åter lämna Sverige för att leda den i Lybeck förestående fredsunderhandlingen med Polen, men återvände därifrån med oförrättadt ärende och dog kort därpå i Stockholm 24 aug. 1652.

A. är obestridligen en af Sveriges ypperste diplomater. Han egde en omfattande lärdom, en noggrann kännedom om den europeiska politikens alla förhållanden, ett genomträngande skarpsinne och en långt beräknande försiktighet. Känd som en mästare i förställningens och intrigens konst, var han i hög grad fruktad och ansedd för en utstuderad "macchiavellista". I själfva verket var han föga noggräknad om medlen och använde med förkärlek list och omvägar för att nå sitt mål. Hans skarpsinne urartade stundom till en öfverdrifven misstänksamhet, hans försiktighet till obeslutsamhet och klenmod. En stor statsman kunde han därför icke blifva. Hvad ryktet hviskade om hans enskilda lif kan såsom obestyrkt förbigås. Såsom stilist intager han ett ganska högt rum; han rörde sig med samma ledighet och behag på latinska och på svenska språket; hans svenska bref och statshandlingar höra, ehuru vimlande af latinska och franska uttryck, till det bästa den tiden frambragte på prosastilens område. Åtskilliga af hans latinska tal och statshandlingar äro tryckta. o.*

Adlersfeld [-felt], Eufemia von, född grefvinna Ballestrem, f. 1854 i Ratibor, har sedan 1874 gifvit ut ett stort antal noveller, åtskilliga diktsamlingar och romaner. Af dessa hafva romanerna *Lady Medusine* (1878; "Lady Melusina", 1882), *Heideröslein* (1880), *Die blonden frauen von Ulmenried* (1889) och *Falkner von Falkenhof* (1890) utgått i flere upplagor.

Adlersparre, svensk adlig ätt, härstammar från kaptenen Christopher Christophersson, adlad 1757. En af hans söner, Georg (se A. 2), blef 1809 friherre och 1816 grefve.

1. Karl A., urkundsutgifvare, f. 22 jan. 1752 i Hallens socken i Jämtland, studerade i Upsala, antogs 1774 till e. o. kanslist i Krigsexpeditionen, men öfvergick 1775 i samma egenskap till Riksarkivet, där han 1781 befordrades till registrator och 1795 blef arkivsekreterare. 1799 fick han därjämte säte och stämma såsom ledamot i Kanslikollegium, erhöll 1803 kanslirådsfullmakt och blef 1809 tjänstgörande kansliråd. 1822 erhöll han på begäran afsked från både Riksarkivet och Kanslistyrelsen samt afled i Stockholm 24 juni 1825. Genom ett af Gustaf III honom 1789 beviljadt årligt lönetillskott af

200 rdr sp. sattes A. i tillfälle att utgifva sina "Historiska samlingar" (5 bd, 1793—1822), genom förträfflig redigering öfverlägsna de flesta äldre svenska urkundspublikationer. Såsom historisk författare framträdde A. med en utmärkt *Afhandling om svenska Krigsmagtens och Krigskonstens tillstånd ifrån Konung Gustaf den Förstes död til Konung Gustaf Adolphs anträde til Regeringen* (1788 belönad med Vitt. hist. o. ant. akad:s skådepenning i guld och 1793 tryckt i akademiens "Handlingar"). J. TH. W.

2. Georg A., den föregåendes broder, grefve, krigare, statsman, författare, föddes på kaptensbostället Hofvermo i Myssjö socken i Jämtland 28 mars 1760. Vid 14 års ålder skickades han till Upsala, men ingick redan 1775 i tjänst vid Lifregementet till häst och deltog såsom ryttmästare i ryska kriget 1788—90, i hvilket han blef fången. Efter krigets slut sändes han af Gustaf III till Norge med hemligt uppdrag att söka uppvigla befolkningen mot Danmark. Under den nya regeringen tog han afsked från ryttmästaretjänsten 1794 och egnade sig sedan under många år åt studier och författarskap. Vid 1800 års riksdag var han en af de mest framträdande oppositionsmännen och medlem af hemliga utskottet. Hans ansökan om återinträde i tjänst 1804 ledde ej till påföljd, men 1808 ingick han åter i armén, tvingad därtill — som han själf säger — af Gustaf IV Adolf. Han tjänstgjorde under årets lopp i olika befattningar vid västra armén, men hade äfven rådplägningar med missnöjda patrioter i Stockholm om bästa sättet för fäderneslandets räddning. Efter lång tvekan tog han 7 mars 1809 befälet öfver den värmländska fördelningen och utfärdade samma dag från Karlstad sin ryktbara proklamation samt bröt upp mot Stockholm för att med väpnad hand göra slut på Gustaf IV Adolfs styrelse och rikets farliga belägenhet. På vägen dit erfor A., att konungen 13 mars tillfångatagits af Adlercreutz och dennes vänner. En order från hertig Karl förklarade det ock ej numera nödigt, att hela västra arméns styrka aftågade till Stockholm. Underrättelserna, att i riksföreståndarens nya konselj inrymts plats för några af det forna regeringssystemets anhängare, hade dock hos A. ingjutit farhågor, att gagnet af det skedda skulle blifva föga eller intet utan arméns påtryckning i motsatt riktning, och krigsbefälet beslöt enhälligt fortsätta marschen. Förnyade order från högsta ort uppmanade gång efter annan A. på vägen att utan trupper infinna sig i hufvudstaden; men A., som kände med sig, att möjligheten af en frisinnad samhällsutveckling i icke oväsentlig mån berodde på hans mod och fasthet, var besluten att ej släppa sitt tag och hade lyckan att befinna sig i fullt samförstånd med sin af patriotisk hänförelse och frihetskärlek besjälade armé. 22 mars intågade ock västra armén i Stockholm, hälsad af en tät folkmassas jublande hurrarop.

Första frukten af truppernas närvaro visade sig däri, att Ehrenheim, Stedingk och Klingspor ersattes i konseljen med von Essen, Lagerbielke och A. själf. Urspr. var det A:s mening att omedelbart utropa hertigen till konung, hvilken plan dock föll å krigsbefälets motstånd. Man skred så till utarbetandet af en ny regeringsform, som kunde föreläggas den utlysta riksdagen, och A. var medlem af den för ändamålet tillsatta kommittén samt tog initiativ till förslaget om upprättande af justitieombudsmanna-institutionen. Sedan efter många strider kronan öfvergått på Karl XIII:s hufvud och, tack vare A:s inflytande och öfvertalningsförmåga, äfven de bångstyrige bönderna gifvit sitt samtycke till den nya regeringsformen, utnämndes A. af Karl XIII till statsråd, öfverste och generaladjutant samt ("i anseende till hans af verksam redlighet och patriotiska dygd utmärkta förhållande vid den timade regementsförändringen") till friherre. Det blef nu en viktig uppgift att stadga revolutionens verk genom att ordna tronföljden efter den åldrige konungen. Gustavianerna ville som tronföljare insätta den afsatte regentens son, prins Gustaf, men A. hade under sitt arméfäl i Värmland knutit förbindelse med prins Kristian August af Augustenburg, som förde befälet öfver den danska armén å norska sidan. Han hade därvid tjusats af prinsens vinnande, bestämda och anspråkslösa personlighet, hvarjämte den popularitet, prinsen vunnit i Norge, syntes honom särskildt egnad att befordra Sveriges och Norges förening. A. lyckades ock slutligen att, trots gustavianernas hätska motstånd, göra sin tanke till riksdagens beslut. Han mottog vid Svinesund i jan. 1810 Sveriges nye kronprins, som antog namnet Karl August, och ledsagade honom till Stockholm. A., som under tiden närmast efter statshvälfningen utöfvat ett synnerligen stort inflytande, tog redan 1810, på grund af meningsskiljaktigheter i statsrådet, afsked från statsrådsämbetet och utnämndes s. å. till landshöfding i Skaraborgs län. 1812 upphöjd till generalmajor och 1816 till grefve, tog han 1824 afsked från det offentliga lifvet och bosatte sig på Gustafsvik bredvid Kristinehamn, där han dog 23 sept. 1835. En minnessten öfver honom restes i Myssjö 1903.

Adlersparre, hvilken med Adlercreutz fått dela äran af 1809 års revolution, var enligt Tegnér "den man vi egentligen hafva att tacka för att vi ännu äro svenskar". Ehuru icke utan fel, lidelsefullhet, misstänksamhet, brist på uthållighet, hade han en stor karaktär. "Enkelhet, kraft, allvar och godhet utgjorde grunddragen i hans själ" (P. A. Sondén). Han var ej lärd, men hade vidsträckt bildning. I sällskapet Utile dulci fick, 1782, ett af honom författadt skaldestycke, *De två naturerna*, "accessit" på samma gång som Thorilds "Passionerna". Hans skaldegåfva var dock ej betydande. Såsom prosaist var han ypperlig: han hade en kraftfull, klar och träffande stil. Rosenstein, en utmärkt kännare af sådant, förklarade hans prosa för klassisk. Under en till det yttersta frihetsskygg tid utgaf han 1797—1801 tillsammans med Leopold, A. G. Silfverstolpe m. fl. den på sin tid ansedda tidskriften "Läsning i blandade ämnen" (af hofvet kallad "läsning i brännbara ämnen"). A. utgaf vidare "Krigssamlingar" och "Handlingar rörande Sveriges äldre, nyare och nyaste historia" (bd 1—9, 1830—33). I dessa senare är intagen bl. a. hans *Berättelse om revolutio-*

ens utbrott i Värmland 1809. Enär han i dessa handlingar intagit diplomatiska akter, statsrådsprotokoll, vissa Hemliga utskottets handlingar af 1809 samt några enskilda bref från exc. Wetterstedt, hvilka aktstyckens offentliggörande stred mot gällande tryckfrihetsförordning, åtalades han och dömdes till böter för brott mot tryckfriheten 1831. Se vidare Läsning i blandade ämnen. Jfr O. Sjögren, "Georg Adlersparre, en historisk karaktärsbild" (1881). V. M. M. SDN.

3. Axel A., den föregåendes broder, militär, ämbetsman, f. 29 juni 1763, ingick 1779 vid Upplands regemente, bevistade ryska kriget 1788—90, utnämndes till ryttmästare 1792 och tog afsked ur krigstjänsten 1796. — Under den jäsning, som rådde vid riksdagen i Norrköping 1800, förklarade A. och åtskilliga andra i adelns plenum 29 maj, att de icke längre ville vara medlemmar af ridderskapet, hvarför de genom konungens bref några månader senare förklarades förlustiga sin riksdagsmannarätt. Några år därefter arrenderade A. Borgholms och Ottenby kungsladugårdar på Öland, anlade 1805 öns alunbruk och verkade mycket för åkerbrukets förbättring. A. var ordf. i skogsordningskommittén för Öland 1814. 1819—21 var A. vice landshöfding öfver Ölands län. Han verkade 1833—34 som vice landshöfding i Jämtlands län och afled på Nåldön i Jämtland 16 sept. 1838. A. var från 1812 led. af Landtbr. akad. och från 1821 af Vet. akad.

4. Sofia Adolfina A., den förres dotter, målarinna, f. 1808 i Räpplinge socken på Öland, d. i Stockholm 1862. Studerade i Stockholm för Qvarnström och Ekman och i Paris från 1838 för Cogniet. Besökte 1845 Dresden och 1851 München och vistades därefter 3½ år i Rom, där hon rönte påverkan af Overbeck. Det religiösa måleriet blef hennes hufvudområde, och det är mest genom kopior af gamla mästares taflor hon gjorde sig bemärkt. Hon kopierade bl. a. i Paris Murillos madonna, i Rom Rafaels Transfiguratio (Katolska kyrkan i Stockholm), i Dresden Sixtinska madonnan (i Kristiania katolska kyrka). Hon hade en beskyddarinna i drottning Josefina, som inköpte dessa m. fl. kopior och äfven beställde porträtter af kungliga familjens medlemmar. För rikssalen på Drottningholm målade hon påfven Pius IX:s porträtt. Hennes genremålningar — italienska barn, djur- och blomsterstycken — äro föga betydande. Jfr en artikelserie af Esselde i "Tidskrift för hemmet" (1863—64). G—G N.

5. Karl August A., Georg A:s son, grefve, skriftställare (sign. Albano), f. 7 juni 1810 i Kristinehamn. Som student ingick han på den militära banan och blef 1841 löjtnant vid Värmlands fältjägareregemente, men tog afsked 1845. Han ärfde 1835 faderns grefvetitel och utnämndes 1838 till kammarherre. Död i Stockholm 5 maj 1862. — Med intryck från Byron och andra, men utan djupare ingifvelse skref A. ganska färgrika och välljudande dikter i romantisk anda, och fem gånger erhöll han för sådana Svenska akad:s mindre pris (1834—43). Han utgaf bl. a *Ungdomsdikter* (1830), *Hugo, en romantisk dikt* (1840) och *Smärre saml. dikter* I (1841). A. var mera framstående på prosans område, genom sina historiska skildringar och varmt hållna biografier: *1809 års revolution och dess män* (1849) och *1809 och 1810* (1850), tillsammans utgifna med omslagstiteln "Tidstaflor" (5 bd s. å.), samt *Anteckningar om bortgångne samtida* (3 bd, 1859—62). Dessutom skref han *Skizzer och reseminnen* (1844) samt *Smärre skizzer* (2 bd, 1849—50) m. m. Se vidare Läsning i blandade ämnen. (E. F—T.)

6. Axel A., broder till Sofia Adolfina A., sjöofficer, riksdagsman, f. 27 okt. 1812 å Ottenby på Öland, utnämndes 1837 till sekundlöjtnant vid flottan, fick 1838 tjänstledighet och seglade i mer än fem års tid som matros på främmande, i synnerhet amerikanska, örlogs- och handelsfartyg. A. utnämndes till premiärlöjtnant 1845 och deltog i det dansk-tyska kriget 1849. Han befordrades 1858 till kapten och 1862 till kommendörkapten. Såsom chef för sjöförsvarsdepartementets kommandoexpedition, hvartill han förordnades 1863, biträdde han dåv. sjöministern grefve v. Platen vid uppgörande af förslag till sjöförsvarets omdaning och fördelning på tvenne kårer. När denna, 1866, verkställdes, begärde och fick han förflyttning på reservstat. 1868 utnämndes han till kommendör och till t. f. chef för Förvaltningen af sjöärendena. Denna förtroendepost afsade han sig dock 1871, emedan han fann den oförenlig med sin självständighet såsom riksdagsman. Han var näml. representant för Stockholms stad i riksdagens andra kammare 1867—79. Där arbetade han i synnerhet nitiskt för ett starkt landtförsvar, byggdt på medborgerlig grund. Han valdes till ledamot i särskilda utskott 1867—70 och 1873 samt var tre gånger statsrevisor. Död i Stockholm 16 juni 1879. Värdefull är A:s handbok *Nutidens sjökrigsmateriel och Europas pansarflottor 1878* (1878).

7. Karin Sofie A., den föregåendes hustru, född Leijonhufvud, skriftställarinna (pseud. S. L—d och Esselde), f. 6 juli 1823 på Helgerum i Kalmar län, gifte sig 1869, blef änka 1879 och dog å Ström, nära Södertelje, 27 juni 1895. Fru A. började 1852 sin litterära verksamhet med öfversättningar från engelska författare. Hennes eget skriftställeri gick ut på att bekämpa de hinder, som fördom, slentrian och lagstiftning ställde i vägen för kvinnans utveckling och självständiga verksamhet. 1859 uppsatte hon i förening med fru Rosalie Olivecrona den förtjänstfulla "Tidskrift för hemmet", som mottogs med stort intresse. Fru A. redigerade den ensam fr. o. m. 1868 till dess upphörande, 1885, och därefter den nya tidskriften "Dagny" 1886—88. Energiskt, men hofsamt arbetade hon på att i moraliskt, intellektuellt och socialt hänseende inverka höjande och förädlande på den svenska kvinnan och förbereda henne för ett värdigt bruk af den friare ställning och verksamhet nyare tiders lagstiftning gifvit. Hon hade en ovanlig förmåga af initiativ på olika områden, en skarp blick för hvad unga krafter dugde till och hänförelse nog att entusiasmera dem. Sista åren af sitt lif var hon förnämligast upptagen af sin omfattande biografiska studie öfver *Fredrika Bremer* (1895—96, tills. med Sigrid Leijonhufvud). Själf var hon den förnämsta fortsättarinnan af den svenska kvinnorörelsen, hvars

banbrytare Fredrika Bremer varit. Fru A. medverkade kraftigt i flere företag till fromma för arbetsbehöfvande och bildningssökande kvinnor, såsom söndags- och aftonskolor för arbetsklassens döttrar (1862), byrån för renskrifning och öfversättning (1863), Stockholms läsesalong (1866), föreningen Handarbetets vänner (1874) och Fredrika-Bremerförbundet, till hvars stiftande hon tog initiativ (1884). Hon blef 1885 af regeringen insatt i kommittén för flickskolornas reformerande. Jfr "S. L—d in memoriam" (särtr. ur "Dagny", 1895). (L. W—M.)

Adlerz, Gottfrid Agaton, zoolog, f. i Vadstena 25 febr. 1858, student 1878, filos. doktor 1887, docent i zoologi vid Stockholms högskola 1889, lektor i naturalhistoria och kemi i Sundsvall 1894. Hans flesta arbeten behandla insekterna, men icke ur den af flertalet af våra entomologer omfattade zoografiska, utan ur allmännare biologisk synpunkt. Mest har han intresserat sig för de anpassningsfenomen dessa djurformer förete. Karakteristiska för denna gren af hans vetenskapliga verksamhet äro särskildt hans *Myrmekologiska studier* (4 dlr 1884—1902, i Vet. akad:s handl.) och *Cercopales maculata, en parasitisk pompilid* (Vet. akad:s handl. 1902). Bland öfriga arbeten må nämnas: *Om digestionssekretionen och några andra därmed sammanhängande fenomen hos insekter och myriopoder* (Vet. akad:s handl. 1890) samt *Stridulationsorgan och ljudförnimmelser hos myror* (1896). Andra biologiskt intressanta fråga har A. behandlat i *Periodische massenvermehrung als evolutionsfaktor* (Biol. centr. 1902) och *I hvilken ordning tager djurvärlden en ur hafvet uppdykande ö i besittning?* (Entom. tidskr. 1893). Hans skrifter *Om människans ursprung* (1888; 3:e uppl. 1901) och *Bilder ur Sveriges insektlif* (i "Sveriges rike", 1901) vittna om hans stora förmåga att popularisera biologien. L—E.

Ad li'bitum (lat.), förkortadt Ad lib., *mus.*, efter behag. Jfr A piacere.

Adlie l. Adlin, ett äldre turkiskt silfvermynt om $19^1/_2$ piaster (= 3,12 kr.), sedermera $17^1/_2$ piaster (= 2,80 kr.).

Ad literam (lat.), efter bokstafven.

Adlūmia, *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Papaveraceæ*, afd. *Fumarioideæ*. *A. fungosa* (*A. cirrhosa*) från östra Nord-Amerika är en klängväxt med findelade blad och ljusröda blomklasar. Den begagnas att öfverkläda trädstammar och bersåer med. Trifves väl i vårt land. A—N. (G. L—M.)

Ad (In) majōrem Dei glōriam (lat.), "till Guds större ära", d. ä. till Guds äras förhärligande. Är jesuiternas valspråk.

Ad mand., förkortning för *ad mandatum*.

Ad mandātum (lat.), efter uppdrag, på befallning.

Ad ma'nus (lat.), till handa. — Ad manus pro'prias, egenhändigt.

Ad ma'rginem (lat.). Se Marginal.

Admētos (grek. Ἄδμητος, lat. *Admētus*), *grek. myt.*, konung i Ferai i Tessalien, deltagare i argonauternas tåg och gunstling hos guden Apollon, hvilken en tid tjänade som herde hos A. Apollon utverkade af moirerna en förlängning af A:s lifstid, därest någon af dennes släktingar ville dö för honom; och A:s sköna gemål Alkestis (Alceste) uppoffrade sig för sin make, då stunden kom.

Administratiōn (se Administrera), förvaltning; statsförvaltning; förvaltande myndighet; sammanfattningen af ett lands ämbetsverk för civil förvaltning; den art af sysslomanskap (*mandatum*), som består i förvaltning af annan persons egendom på grund af erhållet uppdrag af egaren själf eller af denne och hans fordringsegare, vanligen till förekommande af konkurs, men äfven i andra fall (sådan administration skall enligt gifna prejudikat klandras inom natt och år efter dess afslutande).

Administrativ (se Administrera), som har afseende på förvaltning. — Administrativa mål, *jur.*, tvister, hvilkas afgörande enligt gällande lagar och författningar är öfverlämnadt åt de förvaltande myndigheterna. — Administrativ domsrätt, *jur.*, de förvaltande myndigheternas rätt att genom dom afgöra frågor angående en fordran, som staten såsom sådan eger hos den enskilde medborgaren eller denne hos staten. — Administrativ indelning, ett lands indelning i vissa områden med afseende på förvaltningen.

Administrātor (se Administrera) l. Administratōr, person, som leder förvaltningen af något; utredningsman (i konkursbo).

Administrēra (lat. *administrāre*, af *mini'ster*, tjänare), förvalta; *jur.*, förvalta en annan persons egendom på grund af därtill utaf egaren eller af denne och hans borgenärer lämnadt uppdrag.

Admirābel (lat. *admirābilis*), beundransvärd.

Admiralitētet, ett 1660 upprättadt danskt regeringskollegium, som hade flottans angelägenheter om hand. Det aflöstes 1848 af marinministeriet.

Admiralitēts-öarna l. Amiralitēts-öarna, en grupp öar i Stora oceanen, n. ö. om Nya Guinea, ungefär vid 2° s. br. och 146—148° ö. lgd. Areal 2,276 kvkm., omkr. 1,000 inv. Holländarna Le Maire och Willem Schouten observerade dessa öar 1616; sedermera namngåfvos de af Carteret 1767. De äro alla vulkaniska med härlig vegetation, till en del väl bebyggda. Omgifvande korallref och klippor göra dem svårtillgängliga. Invånarna äro papuas. Hufvudön kallas Manus eller Amiralitets-ön (1,952 kvkm.). A. räknas till Bismarck-arkipelagen (se Nya Britannien), tillhöra tyska Nya-Guinea-kompaniet och ställdes genom kejserligt skyddsbref af 1885, jämte detta kompanis öfriga besittningar i Bismarck-arkipelagen och på Nya Guinea, under Tyska rikets skydd. (J. F. N.)

Admira'nterna l. Amiranterna, en grupp små skogbevuxna korallöar i Indiska oceanen, n. om Madagaskar (83 kvkm., 100 inv.). Engelsk besittning.

Admiratiōn (lat. *admirātio*), beundran.

Admiratōr (fr. *admirateur*), beundrare, tillbedjare.

Admirēra (lat. *admirāri*), beundra.

Admissibel (af lat. *admi'ttere*, låta få tillträde), möjlig att lämnas tillträde, antaglig.

Admissiōn (lat. *admi'ssio*), tillträde, audiens; antagande.

Admittēra (lat. *admi'ttere*), lämna tillträde åt, låta undergå en examen, låta begå Herrans nattvard.

Admi'ttitur (lat.), han framsläppes. Se Examensbetyg.

Ad mo'dum Minellii. Se Minell.

Admonitiōn (lat. *admoni'tio*), påminnelse, förmaning, varning, tillrättavisning.

Admonitōr (se Admonition), påminnare, förmanare. — Admonitris, förmanerska.

Admont, köping i Österrike, Steiermark, vid flo-

en Enns. Omkr. 1,300 inv. (1900). Namnkunnigt för sitt år 1074 anlagda benediktinerkloster. Bibliotek på 80,000 band och 1,000 handskrifter. Teologisk läroanstalt och gymnasium.

Ad nōtam (lat.), "till anteckning"; taga något *ad notam*, lägga märke till något, taga något till efterrättelse.

Ad noti'tiam (lat.), till underrättelse, till uppgysning.

Ado, lärd benediktinermunk, f. omkr. 800 i Champagne, ärkebiskop i Vienne i Dauphiné 860, död 875. Han efterlämnade flere skrifter, bland dem ett *Martyrologium* och en världskrönika, *Chronicon de sex ætatibus mundi* (utg. i "Monumenta Germaniæ historica"), som är en afsevärd källa för de frankiske konungarnas historia. (J. HDR.)

Adōa. Se Adua.

Adobe [-då-], sp., soltorkadt byggnadstegel.

Ad o'culos (lat.), för ögonen. — *Ad oculos demonstrare* (demonstrera någonting *ad oculos*), förklara någonting så tydligt, att åhöraren liksom ser det för sina ögon.

Adolf, namn på 8 grefvar af Holstein, af det schauenburgska huset i 12:e—15:e årh. — A. III, f. 1164, deltog i korståget 1189, och efter sin hemkomst befäste han sitt välde, bl. a. genom att intaga Lybeck. Men efter att hafva blandat sig både i den slesvigske biskopen Valdemars uppror mot Danmark 1193 och i den brandenburgske markgrefvens angrepp på Pommern 1199, blef han tvungen att afstå Rendsburg samt, efter en ny kamp, 1201 tillfångatagen och satt på Söborg slott, hvarifrån han lösslapptes först 1203 mot att uppgifva alla anspråk på sitt land. Död 1225. — A. IV, den förres son, tog sitt fädernegrefskap tillbaka 1223 efter konung Valdemar Seirs tillfångatagande samt tillförsäkrade sig besittningen däraf genom att deltaga i slagen vid Mölln 1225 och Bornhöved 1227. Han slöt dock redan 1229 vänskap med den danske konungen och bortgifte 1237 sin dotter med hans son Abel. Efter ett korståg till Livland nedlade han regeringen 1239 och gick i kloster, där han afled 1261. — A. VIII, f. 1401, son af Gerhard VI, som 1386 hade blifvit hertig af Sönderjylland. Redan som barn visade han sitt djupa hat mot Danmark, och då hans äldre broder Henrik 1427 hade stupat under försöket att vinna Sönderjylland, medan han själf sedan 1421 hade styrt Holstein, upptog han kampen samt förde den med kraft och framgång till slut. 1435 måste konung Erik af Pommern afstå till honom nästan hela Slesvig, och då A. 1439 hade förenat sig med det danska riksrådet om att fördrifva konungen, fick han återstoden samt dessutom förläningens ärftlighet erkänd. 1448 erbjöd honom riksrådet den danska kronan för att sålunda kunna vinna tillbaka Slesvig, men han afslog anbudet och hänvisade till sin systerson, grefve Kristian af Oldenburg, i det han af denne tog det löfte att ej förena hertigdömet med konungariket och sålunda skilja Slesvig och Holstein. Detta löfte medförde, att konung Kristian I år 1459 lät välja sig af ridderskapet till härskare i båda länderna, hvilket i väsentlig grad bidrog till Slesvigs skilsmässa från moderlandet och sammanslutning med det tyska grannlandet. A. förde en god styrelse, och han lefde länge i aktadt minne hos folket. Död 4 dec. 1459. E. EBG.

Adolf, hertig af Slesvig-Holstein-Gottorp, son till Fredrik I af Danmark, f. 25 jan. 1526, d. 1 okt. 1586. Vid hertigdömena Slesvigs och Holsteins delning 1544 fick han den s. k. gottorpska delen, d. v. s. den sydliga delen af Slesvig och den östliga delen af Holstein. Mycket stridslysten, framkallade han 1559 tåget mot Ditmarsken, som intogs och delades mellan honom, hans broder Hans och brorsonen Fredrik II. Äfven på andra sätt fick han sitt land utvidgadt, särskildt då Hans dog barnlös 1580. Han var en duktig och stränge herre, som sörjde för landets förkofran. Gottorps slott återuppförde han på ett praktfullt sätt, sedan det nedbrunnit 1564 vid hans bröllop med Elisabet, dotter till landtgrefven Filip den högsinnade af Hessen. Han var stamfader för det oldenburgska husets gottorpska linje. E. EBG.

Adolf, Wilhelm August Karl Friedrich, hertig af Nassau, storhertig af Luxemburg, f. 24 juli 1817, är son af hertig Vilhelm I af Nassau och tillträdde 1839 regeringen. Ehuru ogynnsamt stämd mot de nya frihetsrörelserna, nödgades han likväl 1848 göra sitt folk eftergifter. I kriget mot Danmark 1849 anförde han en brigad tyska trupper. Han förde sedermera en reaktionär politik och slöt sig afgjordt till Österrike, hvilket 1866 kostade honom hans land, som införlifvades med Preussen, men 1867 fick han i ersättning $8^1/_2$ mill. thaler (omkr. $22^1/_2$ mill. kr.) jämte några lustslott. Såsom närmaste arfsberättigad blef han 23 nov. 1890 efter konung Vilhelm III:s i Nederländerna död storhertig af Luxemburg. A. förmälde sig 1844 med storfurstinnan Elisabet af Ryssland (d. 1845) och 1851 med Adelheid af Anhalt-Dessau (f. 1833), moder till arfstorhertigen Vilhelm (f. 1852). A. är halfbror till drottning Sofia och sedan 1889 general i svenska armén.

Adolf af Nassau, tysk konung, son till grefve Walram af Nassau, f. omkr. 1255, blef efter Rudolfs af Habsburg död af kurfurstarna 1292 vald till konung, enär de funno Rudolfs son, Albrekt af Österrike, alltför självständig, men af Adolf betingat sig stora eftergifter. A. intog mot Filip den sköne af Frankrike en fast hållning och förband sig mot höga subsidier med dennes fiende, Edvard I i England. Då A., som sökte häfda sin makt mot kurfurstarna och i detta syfte slöt fördrag med grefve Albrekt af Thüringen om arfsrätt till detta land, indragit markgrefskapet Meissen och Österland som lediga län, slöto sig kurfurstarna till Albrekt, som endast skenbart afstått från sina tronanspråk, och afsatte A. i Mainz. I striden mot Albrekt stupade den tappre och ridderlige A. vid Göllheim i Rhenpfalz 1298. (L. M. B.)

Adolf Fredrik, församling i Stockholm. 51,928 inv. (1902). Regalt-patronellt pastorat. Församlingen var förr en del af Klara, fick eget kapell, S:t Olof, 1674 och blef egen församling 1773. Den nuvarande kyrkan, byggd af K. F. Adelcrantz, grundlades 1768 och invigdes 1774. Bland dess märkvärdigheter äro altartafian och ett monument öfver Cartesius — båda af Sergel. 1893—94 nydekorerades kyrkans inre efter ett af A. Lindegren uppgjordt förslag och 1896—1900 det inre af kupolen med målningar af Kronberg (se d. o.). En andra kyrka, Gustaf Vasas kyrka, är (1903) under uppförande, och församlingens delning förberedes. Desutom bygger församlingen ett kapell, Matteus-kapellet.

Adolf Fredrik, hertig af Mecklenburg, f. 1588, d. 1658, var son af hertig Johan VII och hertig Adolfs af Holstein dotter Sofia samt syskonbarn med Gustaf II Adolf. Se Mecklenburg.

Adolf Fredrik, konung i Sverige, föddes på slottet Gottorp 3 (14) maj 1710. Hans föräldrar voro hertigen af Holstein-Gottorp, furst-biskopen af Lübeck Kristian August (yngre broder till Karl XII:s svåger, hertigen af Holstein-Gottorp, Fredrik IV) och Albertina Fredrika af Baden-Durlach, dottersons dotter af Karl IX:s dotter Katarina. Bland hans syskon märkes kejsarinnan Katarina II:s moder Johanna Elisabet. Vid hans döpelse skickade honom Karl XII, som inbjudits till fadderskapet, fullmakt på en officersplats i svenska hären. År 1727, då hans äldre broder, som efterträdt sin fader såsom furstbiskop, afled, lyckades hans moder, hvars ekonomiska omständigheter voro tämligen knappa, utverka, att furstbiskops-stiftet öfvergick till den sjuttonårige Adolf Fredrik. Ehuru hans kusin Karl Fredrik, Karl XII:s systerson, ville förbigå honom vid valet af förmyndare för sin son Karl Peter Ulrik, fick Adolf Fredrik likväl vid Karl Fredriks död, 1739, detta förmynderskap och blef för några år administrator af Holstein-Gottorp. Såsom sådan utmärkte han sig icke för någon synnerlig regeringsduglighet. Då Karl Peter Ulriks moster, den ryska prinsessan Elisabet, genom en palatsrevolution bemäktigat sig den ryska tronen och behöfde sin systersons arfsrätt till stöd för sin egen, gynnade Adolf Fredrik hennes planer och sände sin unge myndling till Ryssland, i hopp att själf därigenom ärfva hans utsikter på svenska tronen. Ur de stormiga partistriderna 1743 framgick äfven 23 juni, genom rysk inverkan, Adolf Fredriks val till svensk tronföljare. Han tillträdde regeringen 26 mars 1751 och kröntes 26 nov. (7 dec.) s. å. Adolf Fredrik blef likväl icke ett Rysslands verktyg: han bröt snart med Elisabet, lärde sig dela svenska folkets tänkesätt och sökte handla därefter. Men liksom hans val hade varit en partisak, så blef han själf såsom konung en lekboll i partiernas och sin gemåls händer. Hans betydelse i Sveriges historia blef ringa, ehuru hans gemål, den härsklystna, snillrika Lovisa Ulrika, Fredrik den stores syster — med hvilken han förmäldes 18 aug. 1744 — genom sina försök att höja konungens makt gaf anledning till åtskilliga partistrider och hvälfningar. Först slöt sig det unga tronföljarparet till hattpartiet, därtill förmådt af förespeglingen om utvidgad makt och af vänskap för några af partiets ledande män, bland hvilka särskildt Tessin stod tronföljaren och hans gemål nära och blef själen i det glada umgängeslif, som omgaf dem. Men då hattarna efter segern öfver mössorna vid 1746—47 års riksdag hvarken kunde eller ville infria sina löften och till och med tvingade Adolf Fredrik att till Danmark göra medgifvanden, som sårade hans känslor såsom medlem af holsteinska hertighuset, och bifalla en förlofning mellan den unge prins Gustaf och den danska prinsessan Sofia Magdalena, lossnade småningom förbundet mellan hofvet och hattpartiet, och efter Adolf Fredriks tronbestigning inträdde öppen fiendskap dem emellan. Ett nytt parti, det s. k. hofpartiet, uppstod kring konungaparet för att stödja dess numera öppet framträdande sträfvan efter utvidgad makt. För att vinna popularitet företog Adolf Fredrik resor i landsorten och gjorde därvid äfven ett besök i Finland, hvarifrån han tog återvägen rundt om Bottniska viken. Mellan rådet och konungen uppstodo häftiga strider angående gränserna för konungens personliga inflytande på regeringen, och denna konflikt gick slutligen därhän, att den hotade att förlama hela riksstyrelsen. Vid riksdagen 1755—56 vände sig både konung och råd till ständerna med sina klagomål. Dessa togo alltigenom parti för rådet, afgjorde alla omtvistade rättsspörsmål till dess förmån och tillfogade konungen den ena förödmjukelsen efter den andra. Sålunda fick rådet rätt att, när konungen vägrade underskrifva dess beslut, nyttja en kunglig namnstämpel. Utan hänsyn till konungaparets önskan ombyttes guvernör, kavaljerer och lärare för de unge prinsarna, och för att komma åt drottningen anbefalldes en undersökning om kronjuvelerna, af hvilka drottningen misstänktes hafva pantsatt en del för att få medel till sina revolutionsplaner. Allt detta dref hofvets anhängare till det illa planlagda och ledda revolutionsförsöket i juni 1756, hvilket slutade med att föra flera af konungaparets vänner och verktyg på schavotten och föranledde ytterligare inskränkningar i konungens makt. Adolf Fredrik måste, ehuru sjuk, låta af ständernas deputerade sig föreläsas en akt af innehåll, att, om han fortfore i sitt förra uppsåt, han skulle skiljas från kronan. Lägre än efter 1756 års misslyckade revolutionsförsök har konungamakten i Sverige kanske aldrig stått. — Snart kom emellertid för hattpartiet vedergällningens stund. Redan 1760 kunde hofvet ånyo uppträda och spela en politisk roll i förbund med de uppåtsträfvande yngre mössorna. Då dessa 1765 kommo till makten, visade det sig emellertid, att hofvets planer funno lika afgjorda motståndare hos dem som förut hos hattarna. Hofvet närmade sig därför i stället sin forna fiende, det slagna hattpartiet, och aftalade med detsamma en plan att gemensamt störta mössorna och genomföra reformer i författningen. För att tvinga rådet att sammankalla riksdag, förmåddes Adolf Fredrik af kronprinsen till den ovanliga kraftåtgärden att i dec. 1768 nedlägga regeringen, och sedan riket i sex dagar varit utan regerande konung, måste rådet gifva efter, hvarpå konungen återtog styrelsen. På den följande riksdagen (1769) störtades väl mössregeringen, och en ny rådkammare, sammansatt af hattpartiets och hofpartiets bästa krafter i förening, kom till makten. Men någon reform af författningen blef dock ej utaf, och den makt, som Adolf Fredrik vid sin död efterlämnade åt sin son, var blott skuggan af en konungs. Adolf Fredrik dog af slag 12 febr. 1771. Han var "osjälfständig, lätt styrd af andra, klen hushållare, med insikter och förmåga, som icke höjde sig öfver soldatexercis och krigsväsendets småsaker", men han var en god och välmenande man, en öm make och fader och en nådig husbonde. Han sörjdes också uppriktigt af många, som lärt att uppskatta hans enskilda förtjänster eller rönt prof af hans välvilja. För svarfvaryrket hade han stor benägenhet

och tog ofta sin tillflykt till sin kära svarfstol undan regeringsbekymren och hoflifvets ansträngningar. Äfven för målarekonsten lär han haft sinne, och han efterlämnade vid sin död en värdefull tafvelsamling, som skingrades, emedan hans bo befann sig i konkurstillstånd. Hans barn med Lovisa Ulrika voro Gustaf (III), f. 1746, Karl (XIII), f. 1748, Fredrik Adolf, f. 1750, och Sofia Albertina, f. 1753. (L. S.)

Adolfin, namn på ett svenskt mynt. Under konung Adolf Fredriks tid kallades 2-markèrna stundom adolfiner. Det vanliga namnet var det äldre karoliner.

Adolf Johan. 1. A. J., pfalzgrefve vid Rhen, hertig till Stegeborg, Karl X:s broder, f. på Stegeborg 11 okt. 1629, förlorade vid 9 års ålder sin moder och tillbragte sin ungdom vid drottning Kristinas hof. Han utnämndes till Torstenssons efterträdare såsom general-guvernör öfver Västergötland, Dal och Värmland 1651 samt till riksmarskalk 1653. I det 1655 utbrutna polska kriget vann han ett visst anseende för mod och skicklighet. Då Karl X själf blef upptagen af kriget med Danmark 1657, lämnade han honom därför styrelsen i Preussen och öfverbefälet öfver hären därstädes. Men hertigen kom snart i oenighet med det öfriga befälet, och då konungen uttalade sitt missnöje med några af hans anordningar, blef denne uppbragt och begaf sig hem. Därefter användes han icke mer i rikets tjänst. — Märkliga äro de stridigheter mellan A. J. å ena sidan samt rådet och riksdagen å andra, hvilka uppkommo med anledning af Karl X:s testamente (1660), i hvilket hertigen var utnämnd till riksmarsk och ledamot af förmyndareregeringen samt till dennas ordförande, i händelse änkedrottningen hade förfall. Fruktande hertigens härskrystna och oböjliga sinne, måhända ock af andra bevekelsegrunder, lämnade rådet och ständerna denna del af testamentet utan afseende oaktadt hertigens invändningar. Vid 1664 års riksdag sökte han åter, ehuru förgäfves, göra sina anspråk gällande och tvangs att underteckna en afsägelseskrift. Han tillbragte sitt återstående lif dels i Tyskland, dels på Stegeborg. Med sitt husfolk och sin släkt låg han i ständiga tvister, och han hade en mängd processer vid såväl svenska som utländska domstolar. Hans barn måste slutligen (1688) smyga sig bort från fädernehemmet och taga konungens skydd i anspråk mot sin fader. A. J. dog på Stegeborg 14 okt. 1689. Hans gemåler voro: 1) Elsa Beata Brahe (f. 1629, g. 1649, d. 1653), dotter till Per Brahe d. y.; 2) Elsa Elisabet Brahe (f. 1632, g. 1661, d. 1689), dotter till Per Brahes broder Nils och änka efter rikskansleren Erik Oxenstierna. — Af hans åtta barn uppnådde fyra mogen ålder: Adolf Johan, Gustaf Samuel, Katarina (f. 1661, d. 1720, gift med kungl. rådet Kr. Gyllenstierna) och Maria Elisabet (f. 1663, d. vid 85 års ålder, gift med en sachsisk ämbetsman v. Gerstorff och katolik). Jfr O. von Feilitzen, "Bidrag till historien om pfalzgrefven hertig Adolf Johans sista lefnadsår och familjeförhållanden" (i "Hist. bibliotek", 1877).

2. A. J., den förres äldste son, pfalzgrefve, hertig till Stegeborg, f. 13 aug. 1666, fick genom konungens försorg 1688 jämte brodern Gustaf Samuel, efter flykten ur föräldrahemmet, resa utomlands och blef sedermera öfverste i Österrikes tjänst. Han deltog i Karl XII:s första krigståg, var med vid landstigningen på Själland och i slaget vid Narva, men dukade redan 22 apr. 1701 under för fältsjukan.

Adolfsberg, hälsobrunn, belägen $3^1/_2$ km. söder om Örebro, på stadens jord, men i Ånsta socken. De två källorna innehålla järnhaltigt vatten, som analyserades af Berzelius 1804. De begagnas, såsom järnvatten i allmänhet, mest af anemiska patienter. Såvidt man vet, har A. användts såsom hälsobrunn sedan början af 1700-talet. Brunnsgästernas antal var på 1850-talet i allmänhet något mer än 100 om året, men har på senare åren uppgått till endast 30—40. Sedan 1870 har ingen särskild läkare där varit anställd. JHM.

Adolfsborg, en i k. br. af 14 febr. 1614 förekommande benämning på staden Jönköping, som då flyttades till "sanden" mellan Vättern och Munksjön. Namnet A. kom dock aldrig i bruk. L. W:SON M.

Adolfsd'or [-dår] uppgifves hafva varit ett guldmynt i svenska Pommern, prägladt under Adolf Fredrik, i värde omkr. $13^1/_2$ kr. Under konung Adolf Fredriks tid slogos i Stralsund endast 10- och 5-thaler-stycken i guld. Möjligen menas med A. helt enkelt den svenska dukaten. HS HD.

Ad o'mnia parātus (lat.), beredd till allt.

Adona'j (hebr.), af ordet *adonim*, plur. majestatis som *elohim*, med suffix för första person: *min herre* (långt *âj*), användes uteslutande om Gud, med nästan förlorad känsla af suffixet (*min*) = *herren* (liksom madonna och monseigneur, jfr Dalman, "Gottesname Adonaj" 1889). I den vokaliserade hebreiska texten ha konsonanterna i *Jahve* försetts med vokalerna från Adonaj och utlästs som detta af judarna. E. S—E.

Adonidin, *kem. farm.*, ett giftigt ämne ur *Adonis vernalis* L., *A. cupana* Guss. och *A. amurensis* Reg., verkande på hjärtat likt *digitalis* (se d. o.). C. G. S.

Adonijā (hebr., "Jahve är herre"), Davids fjärde son. Han försökte utträngа Salomo från tronföljden, men företaget omintetgjordes, därigenom att David ännu under sin lifstid lät smörja Salomo till konung. När A. sedan under dennes regering uppträdde med nya anspråk, blef han på Salomos befallning dödad (1 Kon. 1, 2 kap.).

Adōnis (grek. Ἄδωνις, lat. *Adōnis*), *grek. myt.*, en underskön yngling, som älskades af Afrodite. Under en jakt blef han sönderslitten och dödad af ett vildsvin. Ehuru han sålunda var hemfallen åt Hades, bestämde Zeus på gudinnans enträgna böner, att han skulle tillbringa en tredjedel af året hos Afrodite, en tredjedel hos Persefone, som likaledes var intagen af kärlek till honom, och en tredjedel vara sin egen herre. Adonissagan är af semitiskt ursprung — ordet *adōn*, som betyder *herre* och ofta nyttjas om solguden *Baal*, är feniciskt och hebreiskt — och syftar på naturens ständiga växling mellan lif och overksamhet. Adonisfester firades med stor prakt i Mindre Asien, Syrien och, särdeles på Ptolemaiernas tid, i Egypten. Ehuru de äfven vunno insteg i Grekland och Rom, tyckas de där aldrig

hafva fått samma betydelse. Festerna varade tvenne dagar, af hvilka den ena firades med sorg öfver A:s försvinnande i underjorden, den andra med glädje och jubel öfver hans återkomst. Vid dessa fester förekommo s. k. *Adonis-trädgårdar*, lådor eller krukor, i hvilka man med konst uppdragit plantor, som hastigt frodades, men snart vissnade: bilder af den i sin ynglingaålder bortryckte A. — Figurligt betecknar A. en mycket vacker ung man, i synnerhet om han för kvinnornas skull är öfverdrifvet mån om sitt utseende.

Adōnis L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Ranunculaceæ*, utmärkt af vackra blommor och hårda småfrukter i lång gyttring. De europeiska arter, som hos oss mest odlas på kalljord, äro *A. æstivalis*, med scharlakansröda, *A. autumnalis* (''Gossen i det gröna''), med mörkröda, och *A. vernalis*, med stora, gula, tidigt utvecklade blommor. Sistnämnda art finns äfven vild på Öland och Gottland och kallas på den förstnämnda ön kastlöser eller Aronstorprosor (efter socknen Kastlösa och byn Aronstorp).

A. autumnalis.

A—N. (G. L—M.)

Adōnisk vers, versslag, som består af en daktyl (— ⏑ ⏑) och en spondé (— —) eller troké (— ⏑). Står som slutvers i den sapfiska strofen.

Adoptēra (lat. *adoptāre*), utvälja, upptaga såsom egen (t. ex. en åsikt); upptaga till eget barn; på riddarhuset upptaga adlad person (och hans afkomlingar) under en äldre ätts namn, vapen och nummer.

Adoptiāner (jfr Adoptera) kallades anhängarna af den s. k. adoptianismen, en lära, som först framställdes af ärkebiskop Elipandus i Toledo och biskop Felix i Urgellis, och som innehöll, att Kristus väl till sin gudomliga natur är Guds verklige son, men till sin mänskliga natur blott en Guds tjänare, som af nåd blifvit upptagen (*adopterad*) till Guds son. Med anledning däraf uppstod den adoptianska striden, i hvilken Karl den store och hans vän den lärde teologen Alkuin deltogo. De förmådde Felix att återkalla sin lära, och adoptianismen blef, såsom utgörande ett förnyande af det nestorianska kätteriet, fördömd på kyrkomötena i Regensburg (792), Frankfurt a. M. (794) och Aachen (799). Jfr Grössler, ''Die ausrottung des adoptianismus im reiche Karls des grossen'' (1879). J. HDR.

Adoptiani'sm. Se Adoptianer.

Adoptiōn (jfr Adoptera), upptagande såsom egen, särskildt upptagande i barns ställe. — Bruket att upptaga i barns ställe går synnerligen långt tillbaka i tiden och har förekommit hos de flesta folk. Den moderna etnologiska rättsforskningen har stundom ställt detsamma i visst samband med de s. k. gruppäktenskapen, där barnen tillhörde hela gruppen gemensamt, men efter hand upptogos i dess särskilda familjer utan hänsyn till blodsförvantskapen. Grunden till ett dylikt upptagande vid den senare rättsutvecklingen var ej blott önskan att hafva barn, utan framför allt att förplikta den adopterade till utförande af den offertjänst, som tillhörde familjen och som ofta stod i sammanhang med föreställningarna om lifvet efter detta och den aflidnes ro i grafven: så både hos östasiater (kineser m. fl.) och hos indogermaner (hinduer, greker, romare o. s. v.). Hos romarna särskildt öfvergick adoptivsonen fullkomligt till adoptivfaderns familj, fick barnaställning och arfsrätt i förhållande till honom samt antog hans namn, stånd och offertjänst, men bibehöll därjämte sitt förra släktnamn (*nomen*) med förändrad ändelse såsom ett andra tillnamn (*cognomen*); så kallades sonen af C. *Octavius* efter adoptionen genom *Cæsar* för C. Julius Cæsar *Octavianus*. Den romerska rätten skilde mellan *adoption* i inskränkt mening eller upptagande i barns ställe af en person, som förut stod under annans fadersvälde (en *filius familias*) oafsedt åldern, och *arrogation* eller sådant upptagande af en person, som redan blifvit i rättsligt afseende sin egen (*sui juris*), oafsedt om han tillika var myndig eller omyndig — i sistnämnda fall kräfdes dock för arrogationen särskilda villkor och förutsättningar. Enligt den justinianska rätten är det endast arrogationen, som fortfarande grundar verkligt upptagande i barns ställe, hvaremot adoptionen i inskränkt mening vanligen är *minus plena*, d. v. s. endast medför arfsrätt för den adopterade i förhållande till adoptivfadern. Då emellertid sådan arfsrätt numera kan gifvas lika väl genom t. ex. testamente, har adoptionen mer och mer förlorat i praktisk betydelse och användning, ehuru den alltjämt finnes kvar i de länders lagstiftning, för hvilka den romerska rätten varit mer eller mindre bestämmande; så äfven i den nya tyska borgerliga lagboken. För *svensk* och i allmänhet rent germansk — engelsk liksom forngermansk och feodal — rätt är adoptionen okänd, om än i äldsta tider vissa därmed besläktade rättsinstitut funnits (se Ättledning). Hos oss saknar sålunda det ännu stundom förekommande *fosterföräldraskapet* all rättslig betydelse såsom form för adoption och grundar icke ens arfsrätt, hvaremot det framkallar ett visst vårdnadsförhållande enligt tjänstehjonsstadgans närmare föreskrifter (se Winroth, ''Svensk civilrätt'' III s. 128 ff). Någon verklig adoption föreligger ej heller, när inom en svensk adlig ätt finnas s. k. adopterade grenar, hvilket blott betyder, att de introducerats å riddarhuset under äldre ätts namn, vapen och nummer. RLD.

Adoptiv-, som genom adoption kommit i förhållande till någon (t. ex. adoptiv-fader, adoptiv-son). Se Adoptera och Adoption.

Adorābel (se Adorera), tillbedjansvärd, dyrkansvärd.

Adorāl (af lat. *ad*, till, vid, och *os*, mun), i närheten af munnen (befintlig).

Adora'nt (af lat. *adorāre*, tillbedja), bedjare; konstverk, föreställande en bedjande.

Adoratiōn (se Adorera), tillbedjan, dyrkan. 1. I romersk-katolska kyrkan: dels den tillbedjan, som egnas den invigda oblaten (hostian) såsom Kristi lekamen, dels den ceremoni, som eger rum på långfredagen, då såväl prästerna som församlingen kyssa korset; äfven den hyllning, som kardinalerna hembära en nyvald påfve. — 2. I lutherska kyrkan förstås med adoration den del af gudstjänsten, som är afsedd att påkalla församlingens verksamma deltagande och som består i gemensam sång och bön. J. HDR.

Adoratör (fr. *adorateur*, jfr Adorera), tillbedjare (särskildt en kvinnas).

Adorēra (af lat. *ad*, till, och *orāre*, bedja), tillbedja, dyrka.

Adour [adōr], lat. *Atūrus*, flod i södra Frankrike, upprinner vid Tourmalet i Pyrenéerna, 1,931 m. ö. h., och utfaller i Biscaya-viken ett stycke nedanför Bayonne. Dess längd är 335 km. A. motager en mängd små tillflöden från Pyrenéerna, bl. a. Midouze, Gave de Pau, som bildar det 422 m. höga fallet vid Gavarnie, samt Nive.

Adōva. Se Adua.

Ado'xa L., Myskört, *bot.*, växtsläkte, utgör ensam nat. fam. *Adoxaceæ*. Hos oss finnes den lilla täcka *A. moschatellina* L., med fjällig rotstock, tredelade, glänsande blad och flere till ett hufvud sammanträngda gröna blommor, som sprida en fin myskdoft. A—N. (G. L—M.)

Ad perpe'tuam memōriam (lat.), till ständig åminnelse.

Adpertine'ns l. Appertine'ns (af lat. *appertinēre*, tillhöra), tillbehör; underlydande lägenhet eller område. *Jur.* Ett ting, hvilket utifrån så förenats med ett annat ting, att det i rättsligt afseende utgör ett och samma ting som det senare. Väggfasta bänkar och sängar eller annat väggfast innanrede t. ex. äro adpertinenser till det hus, i hvilket de finnas. Jfr Byggningabalk, kap. 27 § 10; Jordabalk, kap. 12 § 4, och Lag af 4 maj 1895 ang. hvad till fast egendom är att hänföra.

Ad pi'as ca'usas (lat.) l. Ad pi'os ūsus (lat.), till fromma ändamål. Hemman, som äro anslagna till sådana ändamål, disponeras och förvaltas af de verk eller stiftelser, under hvilka de lyda, och få i allmänhet ej afhändas eller dragas till andra bruk än dem, för hvilka de blifvit gifna. Dit räknas kyrkohemman, akademihemman, hospitals- och barnhushemman, gymnasie- och skolegodshemman m. fl. KBG.

Ad protoco'llum (lat.), till protokollet.

adr., förkortning för adress.

Adra, stad i Spanien, Granada, prov. Almeria, vid Medelhafvet. 11,500 inv. (1898). Spaniens rikaste blygrufvor äro belägna i dess grannskap.

Adragantin, detsamma som bassorin.

Adramiti l. Edremīt, hamnstad på Mindre Asiens västra kust, vid Adramiti-viken, norr om Smyrna. 4,000 inv. Handel med oliver och ull på Konstantinopel, med galläpplen på det öfriga Europa. Hette fordom *Adramyttion*.

Adramme'lek l. Adarma'lik (hebr.). 1. En af de assyriske kolonisterna i Samarien dyrkad gud (2 Kon. 17: 31, annan läsart: *Adarme'lek*). — 2. En son af den assyriske konungen Sanherib. Omkr. år 682 f. Kr. mördade, enligt gammaltestamentliga uppgifter, han och hans broder Sareser (Šarru-uṣur) sin fader i Nisroks(?) tempel i Ninive (2 Kon. 19: 37, Jes. 37: 38). 1. E. S—E. 2. D. M.

Adramyttion. Se Adramiti.

Adrār, distrikt i västra Sahara. Se Aderer.

Adrasteia (grek. *Ἀδράστεια*, lat. *Adrastēa*), *grek. myt.*, en urspr. asiatisk gudinna, hvilken af grekerna betraktades som "den oundvikliga" hämnerskan af all orätt och därför identifierades med Nemesis.

Adrāstos (grek. *Ἄδραστος*, lat. *Adrastus*), konung i Argos. Oraklet hade sagt honom, att han skulle förmäla sina döttrar med ett vildsvin och ett lejon. Då därför Tydeus, en konung, som blifvit fördrifven från staden Kalydon, och Polyneikes, Oidipus' son, hvilken af sin broder Eteokles blifvit jagad från Tebe, den ene höljd i en lejonhud, den andre i en vildsvinshud, sammanträffade i hans palats, gaf han dem sina döttrar till äkta. För att skaffa Polyneikes hämnd på hans broder, drog A. jämte sex andra grekiska furstar mot Tebe (*De sju mot Tebe*). Där dödade Eteokles och Polyneikes hvarandra, och af de öfrige furstarna kom endast A. undan med lifvet. Tio år senare samlade A. de fallnes söner, epigonerna, och ryckte ånyo mot Tebe. Denna gång blefvo tebanerna besegrade och deras stad tagen i besittning af Polyneikes' son. A., som i striden förlorat sin son, dog af sorg kort därefter.

Adra'stus. Se Adrastos.

Ad refere'ndum (lat.). Se Referendum.

Ad rem (lat.), *log.* Se Argument.

Adrenalin (af lat. *ad*, vid, och *ren*, njure), *kem. farm.*, ett ämne, framställdt ur binjurar (se d. o.) från djur och användt i lösning på sjuka slemhinnor, bl. a. på ögats bindehinna, för att framkalla en sammandragning af deras abnormt vidgade blodkärl, hvartill ämnet i fråga eger stor förmåga. C. G. S.

Adre'ss (fr. *adresse*, af lat. *dire'ctus*, af *diri'gere*, rikta). 1. Anvisning om hvar man kan träffa eller finna en person eller sak, innefattande uppgifter om namn och uppehållsort; det ställe, där någon träffas eller dit till honom ställda bref och andra föremål böra sändas; utanskrift på bref, paket m. m. — 2. Skrift, som innehåller flere personers lyckönskan eller betygande af tacksamhet, trohet o. s. v. — 3. På statslifvets område: ett uttalande, hvarigenom folkombuden inför regenten gifva uttryck åt sina önskningar och beslut eller besvara från honom erhållna meddelanden ("svars-adress"). Rättigheten att komma fram med dylika uttalanden har varit olika i skilda tider och stater: än är aflämnandet af adresser helt och hållet beroende af folkombudens fria initiativ, än äro adresser tillåtna endast för vissa bestämda fall. I England t. ex. kan parlamentet när som helst till regeringen ställa en "ödmjuk" eller "vördnadsfull" adress, med förordande af den eller den åtgärden eller med tillkännagifvande, att någon minister förlorat representationens förtroende. I Frankrike, under restaurationens och juli-monarkiens dagar, egde kamrarna adressrätt endast för besvarande af trontalet och för uttalanden med anledning af under deras samvaro timade tilldragelser af glad eller sorglig betydelse för konungahuset o. d. I Danmark plägade folketinget under författningsstridens dagar ofta genom adresser begära den för tinget misshagliga ministärens afskedande, men då ingen verkan däraf förspordes, upphörde småningom denna plägsed. I Sverige gjordes på 1820-talet af den då till lif vaknande oppositionen (Schwerin, K. H. Anckarsvärd m. fl.) försök att åstadkomma åtminstone en "adress-debatt"; men framgången var ringa.

"Adress-debatten" i engelska parlamentet är stundom föga annat än en formsak, och själfva "adressen" vanligtvis en omskrifning af trontalet. Omedelbart efter åhörandet af dess uppläsning föreslår inom hvartdera huset någon på förhand utsedd medlem af majoriteten en till ordalagen likaledes på förhand öfverenskommen "adress". Man skrider genast till öfverläggning; ministären och dess anhängare försvara, oppositionen angriper förslaget. Ofta framställer oppositionen sina önskemål i form af tilläggs- eller ändringsförslag till den officiellt föreslagna svarsadres-

sen, och äfven enskilda medlemmar begagna denna utväg för att få till stånd en diskussion öfver ärenden af särskildt intresse. Oftast äro öfverläggningarna både långvariga och betydande, men stundom har ock svarsadressen antagits nästan utan diskussion.

Den öfverläggning, som inom svenska riksdagen plägar föregå remiss af statsverkspropositionen, är väl hos oss hvad som närmast skulle kunna jämföras med utlandets adress-debatter. (Jfr Remiss). I vår författning ligger för öfrigt intet hinder för adressers afgifvande eller uttalanden inför tronen af representationens önskningar och åsikter i särskilda fall. J. H.

Adressa'nt (jfr Adress), afsändare, utställare af ett bref, en skrifvelse e. d.; den, som på växel tecknat s. k. nödfallsadress.

Adressät (jfr Adress), den, till hvilken ett bref eller en skrifvelse är ställd; den, som i nödfallsadress uppgifves som inlösare af en växel.

Adressbyrå (jfr Adress) l. Adresskontor, anvisningskontor, där uppgifter lämnas om personers namn, yrken, hemvist; om lediga tjänster; om tjänare och arbetare, som söka anställning (se vidare Arbetsförmedling); om varor, som äro till salu m. m. — I större städer finnas adressbyråer, som lämna uppgifter om handelsförhållanden, köpmännens soliditet, affärshusens kreditvärde m. m.

Adressera (jfr Adress), gifva anvisning på en person eller ett ställe, skrifva utanskrift på bref o. d. Adressera sig till, vända sig till någon med en bön, en anhållan, ett klagomål o. s. v.

Adresskalender (jfr Adress), anvisningsbok, förteckning öfver åtskilliga invånare, bolag, handelsfirmor, föreningar, inrättningar o. d. på en ort, jämte uppgifter om invånarnas namn, titlar, yrken, bostäder m. m. Adresskalendrar för Stockholm utgåfvos för några spridda år på 1700-talet (först 1728). Från 1834 hafva sådana utkommit för nästan hvarje år och från 1856 årligen. Adresskalendrar utgifvas äfven för några svenska landsortsstäder.

Adresskontor. Se Adressbyrå.

Adre'tt. Se Adrätt.

Adria, stad i den italienska provinsen Rovigo, vid kanalen Bianco i Pos sumpiga delta. 15,711 inv. (1901). Eger en vacker katedral. Idkar en icke obetydlig handel med fisk, säd, boskap och hästar samt tillverkning af stengods. Det var i forntiden beläget vid det haf, som bär dess namn, men ligger nu till följd af landets höjning och Pos deltabildning på 22 km. afstånd därifrån. Staden anlades sannolikt af etruskerna och blef senare koloniserad af korintierna. Den eröfrades först af gallerna och därefter af romarna, 213 f. Kr. Ännu i 12:e årh. en blomstrande sjöstad, förföll den dels genom Venezias uppkomst, dels genom kustförändringar.

Adriaenssen [-ansen], Alexander, flamsk stillebenmålare, f. 1587 i Antwerpen, d. där 1661. Elev af Artus van Laeck, trol. sedan utbildad under utländska studieresor, i koloristiskt hänseende påverkad af Rubens. Målade i fin silfverton och med förträffligt ljusdunkel i synnerhet fiskar, men äfven fåglar, blommor, frukter och prydnadskärl. Ett af hans bästa arbeten ses i Antwerpens museum. (O. G—G.)

Adrian [ēi'driən], stad i nordamerikanska staten Michigan, s. v. om Detroit. Omkr. 9,000 inv. Det ligger i en rik hvetetrakt, har kvarnar, gjuterier och järnvägsverkstäder samt drifver en betydlig spannmålshandel.

Adrian, den helige, en förnäm kristen romare, som under Diocletianus' förföljelse (år 303) led martyrdöden, sedan hans högra hand blifvit afhuggen på ett städ. Han var länge skyddspatron för smeder, bryggare och det norra Europas krigare samt för staden Lissabon, hvarjämte han ansågs skydda mot pesten. Han afbildas såsom romersk riddare med palmkvist och svärd samt ett städ vid sidan, stundom med en segerfana i handen eller ett lejon vid sina fötter (han skonades nämligen af de vilda djuren). I Rom är en kyrka på Forum romanum helgad åt honom, och hans åminnelsedag är 8 sept. (i sv. almanackan 4 mars). (J. HDR.)

Adrian, namn på flere påfvar. Se Hadrianus.

Adrianōpel (turk. *Edrene*), hufvudstad i turk. vilajetet Adrianopel, prov. Rumilien (till större delen omfattande det gamla Tracien, 38,900 kvkm., omkr. 1 mill. inv.), vid Maritsa och järnvägen Wien—Konstantinopel, från hvilken vid A. utgår en linje till Dede-Agatsch vid Egeiska hafvet. Ehuru staden alltid på grund af sitt läge kommer att hafva stor kommersiell betydelse, har den dock sin glanstid bakom sig och befinner sig särskildt efter rysk-turkiska kriget 1877—78 i förfall och har endast omkr. 80,000 inv., hälften turkar, hälften bulgarer, armenier och judar. Säte för en grekisk ärkebiskop, en bulgarisk och en armenisk biskop. Staden har många märkliga byggnadsverk, bland hvilka i synnerhet märkes sultan Selim II:s moské. Tillverkning af mattor, saffian och parfymer, tyger m. m. — A. fick sitt nuvarande namn (dess äldsta var *Uskadama*) af kejsar Hadrianus (117—138 e. Kr.), eröfrades 1361 af turkarna och var ända till Konstantinopels fall, 1453, sultanens residens. Nära där intill ligger slottet Timurtasch, där Karl XII vistades från 9 april 1713 till 3 nov. s. å., då han flyttade till det ett par mil längre bort belägna Demotika. Kriget 1829 mellan Ryssland och Turkiet slöts genom freden i A. s. å. Prut och Donau blefvo gräns mellan båda rikena, och Turkiet erkände Greklands självständighet. Under det sista rysk-turkiska kriget besattes A. af ryssarna 20 jan. 1878. Den 31 jan. träffades där öfverenskommelse om fredspreliminärer och villkoren för en vapenhvila. (J. F. N.)

Adrianopelrödt, *tekn.*, dets. som turkiskt rödt.

Adriānus. Se Hadrianus.

Adriätiska hafvet, en vik af Medelhafvet, intränger i nordvästlig riktning mellan italienska och grekisk-turkiska halföarna. Det är förenadt med Joniska hafvet genom Otranto-sundet (80 km. bredt). Dess längd är 1,200 km., dess bredd i medeltal 300 km. och dess areal omkr. 300,000 kvkm. Dess västra och östra kuster äro hvarandra alldeles olika. Den västra är jämnskuren, saknar goda hamnar och är låg; den östra har en ansenlig skärgård, är rik på fjärdar och hamnar samt är brant. De enda utskjutande punkterna af västkusten äro den halfö, som bildas af Monte Gargano, "sporren på Italiens stöfvel", och Pos alltmera tillväxande delta. I n. ö. framtränger halfön Istrien, omgifven af Trieste och Quarnero-vikarna. Dalmatiens kust ligger bakom en rad af långsträckta öar, som bildats genom en positiv nivåförändring af hafsytan, hvilken därigenom

afskilt med fastlandet förr sammanhängande halföar. Albaniens kust saknar däremot skärgård och är mer jämnskuren. A. är egentligen två hafsbäcken, skilda genom en undervattenströskel mellan Monte Gargano och Sabioncello och markerad genom en del öar (Pelagosa och Tremiti m. fl.). Det norra bäckenets djup tilltar mot s. ö. och kulminerar strax norr om nämnda tröskel med 200—250 m. I det södra bäckenet tilltar djupet mycket raskt i sydlig riktning; det djupaste stället når 1,590 m. under hafsytan (40° 10′ n. br. och 18° 20′ ö. lgd). I öfverensstämmelse med kusternas natur är hafvets västra del mer långgrund, medan i öster de större djupen ligga närmare stranden. Hafsbottnen består i regel af kvartssand; endast på några ställen har man funnit magnesiakorn. Salthalten tilltar från n. v. till s. ö. och är i den inre delen 3,30 proc., i den yttre 3,85 proc. Ebb och flod förekomma nästan blott på östra kusten, om också här i obetydlig styrka. Utefter denna kust går en hafsström mot norr, viker där af mot den italienska stranden och följer den mot söder, därvid transporterande Pos sediment, som uppläggs utefter kusten. På detta sätt hafva gamla sjöstäder, såsom Ravenna, fått sina hamnar förvandlade till fast mark. A:s yta ligger nära 0,5 m. lägre än Östersjöns, hvilket säkerligen beror på den större afdunstningen, det obetydliga regnet och det ringa tillflöde, ty utom Po och Adige mottar A. blott obetydliga vattendrag. — Adriatiska hafvet var redan hos de gamla illa kändt för sina stormar; särskildt fruktad är den våldsamma nordöstvinden ''bora''. J. F. N.

A drittura (it.), *hand.* Se A d i r i t t u r a.

Adrä′tt (ty. *adrett*, af fr. *adroit*, flink, behändig), tillrop till hund vid ett visst enklare dressyrtempo. — *Göra adrätt*, visa sig behändig (säges om hunden i nämnda dressyr).

Adschmir. Se A j m e r e - M e r w a r a.

Adscri′ptus glēbæ (lat.), ''till torfvan hörande'' (bunden), lifegen.

Adsel, fordom befäst slott i Livland, vid floden Aa. Slottet förstärktes af svenskarna 1634, intogs af ryssarna 1656 och belägrades förgäfves af svenskarna under Fr. Löwe följande år. 1682 befallde k. maj:t på Dahlbergs inrådan att befästningen skulle nedbrytas, men ännu 1697 måste Dahlberg påminna om raseringens fullbordande. L. W:SON M.

Adser. Se A s s e r S v e n s s o n.

Adsjanta. Se A d j a n t a.

Adsjur, rysk flottstation i Kaspiska hafvets sydöstra hörn, på en ö af samma namn.

Adsorptiōn (af lat. *ad*, till, och *sorbēre*, suga), *fys. kem.*, ''tillsugning'', fasta kroppars förmåga att vid sin yta förtäta lösta eller gasformiga ämnen. Adsorptionen beror på den hos alla fasta kroppar verksamma yt-energien och är därför störst, när ytan är stor, såsom hos pulverformiga och porösa ämnen, t. ex. kol och platinasvart. Till följd af sin stora adsorptionsförmåga användes kol vid en mängd reningsprocesser, t. ex. vid rening af dricksvatten. Färgning beror ofta på adsorption. Kol förmår adsorbera en 90-faldig volym ammoniakgas. Vid adsorptionen utvecklas värme, hvarigenom den adsorberande kroppen upphettas; nyss utglödgadt kol t. ex. kan så hastigt ur luften adsorbera syre och kväfve, att det därigenom upphettas till antändningstemperaturen. H. E.

Adspersōrium l. A s p e r s o r i u m (lat., af *adspe′rgere*, bestänka), vigvattenskärl.

Adstriktiōn (af lat. *adstri′ngere*, sammandraga), sammandragning.

Adstringērande medel (af lat. *adstri′ngere*, sammandraga) l. S a m m a n d r a g a n d e m e d e l, *farm.*, kallas ett slag af läkemedel, som på känsliga väfnader, t. ex. slemhinnor, verka sammandragande, minskande på blodfyllnad, svullnad och afsöndring, hvarigenom väfnaden blir torrare på ytan. En sådan verkan utöfvas särskildt af den grupp af organiska syror, som kallas *garfsyror*, t. ex. galläpple-garfsyra (tannin), kina-garfsyra, kaffe-garfsyra, kino-garfsyra och andra i en mängd växtdroger förekommande s. k. garfämnen; vidare af vissa metallsalter, såsom ättiksyrad blyoxid (blysocker), alun, ättiksyrad lerjord, svafvelsyrad järnoxidul (järnvitriol), järnklorid m. fl.; slutligen äfven af utspädda mineralsyror. Vissa salter, såsom lapis (silfvernitrat, salpetersyrad silfveroxid), verka i första hand etsande (dödande och förstörande) på väfnaden, därefter adstringerande på omgifningen. Den adstringerande verkan uppstår därigenom, att de verksamma ämnena ingå kemiska föreningar med ägghviteämnen och bindväfselement i väfnaden, hvarigenom på organens yta bildas ett helt tunt hölje, som skyddar och i någon mån äfven sammanpressar underlaget. De adstringerande läkemedlen brukas framför allt vid slemhinnekatarrer; vissa, såsom järnklorid, äfven för att stämma blödning (se B l o d s t i l l a n d e m e d e l). C. G. S.

Adūa (A d o a, A d o v a, A d a u a), hufvudstad i abessinska landskapet Tigre, på en i öster af höga berg begränsad, trädlös slätt 1,960 m. öfver hafvet. Omkr. 3,000 inv. Viktig handelsplats. Vid A. utkämpades 1 mars 1896 mellan italienarna under general Baratieri och abessinierna under negus Menelik en strid, som blef afgörande för italienarnas framträngande i Afrika (se E r i t r e a). Genom underhållssvårighet och fiendens öfvermakt blef läget outhärdligt för italienska armén, och då premiärministern Crispi fordrade en seger, gick Baratieri med 15,000 man och 56 kanoner till anfall mot fiendens mångdubbla öfvermakt. Abessinierna omfattade fullständigt italienarna och anföllo dem med yttersta vildhet, hvaraf följden blef, att de, som förlorat sambandet mellan de olika kolonnerna, blefvo fullständigt slagna och under återtåget upprifna. C. O. N.

Aducēra (af fr. *doux*, söt, ljuf), förljufva, mildra; göra smidig; *målarek.*, förtunna, fördrifva färgerna. Se vidare A d u c e r i n g.

Aducēring (jfr A d u c e r a), *metall.*, en operation, afsedd att bibringa gjutna föremål större seghet och smidbarhet. Operationen användes vanligen för gjutjärn, hvilket järnslag till följd af sin höga kolhalt icke är smidbart, och tillgår så, att de gjutna föremål, som skola aduceras, nedpackas i järnkistor, rymmande 20—30 kg., tillsammans med oxiderande ämnen såsom hammarslagg eller blodstensmalm (båda hufvudsakligen järnoxid), hvarpå kistorna tillslutas med lock. Kistorna upphettas därpå under 5 till 7 dygn vid 700—900° temp. i flamugn, där koldgången plägar vara omkr. 2 tons per ton aduceradt gods. Bäst lyckas aduceringen med föremål af hvitt (grafitfattigt) tackjärn, innehållande 0,60—0,90 proc. kisel och 0,20—0,40 proc. mangan. Genom aducering kan tackjärnet göras så mjukt, att det kan böjas i rät vinkel samt vid sträckprof visar en förlängning

af ända till 10 proc. En i Amerika använd aduceringsmetod, efter uppfinnaren benämnd Dobertyprocessen, åstadkommer en aducering, d. v. s. en kolförminskning i tackjärnet, genom att inleda vätgas i det smälta tackjärnet. — Aducering af brons sker medelst hastig afkylning. Om nämligen brons, som är en legering af koppar och tenn, får långsamt afsvalna efter gjutningen, blir hårdheten jämförelsevis stor; hastig afkylning däremot, t. ex. genom kallt vatten, har en motsatt verkan, så att ytan blir mjuk och metallen seg. Härvid måste dock afkylningens intensitet noga afpassas efter bronsföremålens dimensioner. G. D.

A dūe (it.), *mus.*, för två, tvåstämmigt; (i orkesterpartitur) enstämmigt för två instrument. — A due corde, på två strängar. — A due strome'nti, för två instrument. — A due voci [vå'tji], för två röster.

Ādula, bergsgrupp i schweiziska kantonen Grisons, på gränsen mellan Öst- och Väst-Alperna samt upptagande ett ytinnehåll af 1,330 kvkm. Radieformigt utstråla kedjorna, de längsta mot norr och söder, och i de mellanliggande dalarna bo folk af tyskt, italienskt och ladinskt tungomål. Högsta toppen är *Rheinwaldhorn*, 3,398 m.; på den upprinner Hinterrhein. Öster om A. leder Bernhardinerpasset från Hinterrheindalen till Mesoccodalen, som tillhör Lago maggiores vattensystem.

Adulār, ett mineral. Se Fältspat.

Adulatiōn (lat. *adulātio*), smicker.

Adūlis, i forntiden en af egyptierna grundlagd sjöstad i Etiopien, på kusten af det nuvarande Abessinien. Vidsträckta, men förstörda fornlämningar synas ännu vid Dola l. Zula.

Adullam, urgammal kanaanitisk stad i Juda lågland, s. v. om Jerusalem. (Jfr 2 Krön. 11: 7, 1 Sam. 22: 1).

Adullamiter, öknamn på de liberaler af den palmerstonska fraktionen, som 1866 motsatte sig Gladstones reformbill. Namnet uppkom genom ett infall af John Bright, som förekastade E. Horsman att hafva flyktat till "Adullams politiska håla" (jfr 1 Sam. 22: 1—2) och med Robert Lowe bildat ett nytt parti på två man. Adullamiternas grupp eller "hålan" ("the cave") räknade emellertid vid omröstningen 33 man och visade sig stark nog att omöjliggöra billens antagande och störta Russels ministär. V. S—G.

Adultērium (lat.), äktenskapsbrott.

A dur (fr. *la majeur*, eng. *a major*), *mus.*, den dur-tonart, som har *a* till grundton och förekommer med ♯ för *c*, *f* och *g* (parallell-tonart: fiss-moll).

Adustiōn (lat. *adu'stio*, af *ūrere*, bränna), förbränning; brännsår, brännskada; konstmässig bränning af sår m. m.

Ad ūsum (lat.), till bruk. — *Ad (In) usum Delphini*, till dauphins bruk. Se Delphinus.

Ad utru'mque parātus (lat.), beredd till bäggedera.

adv., förkortning för adverb.

Advaita (ind.), "icke-dualism", monism, en filosofisk lära uti Indien, hvilken uppkom i midten af 800-talet och förkunnar världsalltets enhet. Enligt denna lära finnes det i den andliga och den materiella världen ingenting, som är åtskildt från Brahman, allt varandes urgrund; människosjälen är identisk med Brahman, ej en del af honom; den empiriska världen är endast ett bländverk (*maja*), själen är tidtals fängslad i kroppen, men återvänder genom döden till (den opersonliga) gudomen. Denna lära är ett betydelsefullt uttryck för indiernas själsriktning. Dess bekännare kallas *advaitavādin*.

Ad valōrem (lat.), "efter värde", ett slags tull, som icke beräknas efter varornas vikt, utan efter deras värde. Ad-valorem-tullar förekomma i synnerhet i Nord-Amerika och England.

Adve'nt (lat. *adve'ntus*, ankomst) kallas i den kristna kyrkan den tid, hvarmed kyrkoåret börjar och som närmast föregår julen. Det är afsedt att vara en förberedelsetid för de kristne att värdigt fira minnet af Jesu ankomst i världen. De äldsta bevisen på adventets helighållande förskrifva sig från slutet af 5:e årh. Det utmärktes af botöfningar och fasta, och under denna tid, liksom under fastlagen, fingo inga bröllop hållas; bilderna i kyrkorna beslöjades, altaren och antependier kläddes med violett tyg (kyrkosorgens färg). Med undantag af bildernas beslöjande, som nu eger rum endast de sista 14 dagarna i fastan, iakttagas alla dessa bruk fortfarande i den katolska kyrkan. Ända till midten af 18:e årh. fick på många ställen orgelspel vid gudstjänsten icke ega rum under adventstiden. I den grekiska kyrkan räcker adventstiden 6, i den romerska och den lutherska 4 veckor. — De 4 adventssöndagarnas evangelier äro i den lutherska kyrkan valda med afseende på adventets betydelse: 1) om Kristi ankomst såsom konung och stiftare af Guds rike på jorden; 2) om hans sista ankomst såsom domare; 3) och 4) om Johannes Döparen, Kristi närmaste förelöpare. E. J. Ö. (J. HDR.)

Adventi'ster (af lat. *adve'ntus*, ankomst) l. Milleriter (efter upphofsmannens namn) kallas de förnämligast i Nord-Amerika och England utbredda medlemmarna af en religiös sekt, som stiftades i Massachusetts 1831 (1845) af baptistpredikanten William Miller och hvilken sekt tror Kristi återkomst i synlig mätto samt därmed det tusenåriga rikets begynnelse vara nära förestående (jfr Kiliasm). Miller, som föddes i Pittsfield (Massachusetts) 1782 och dog 1849, fick en pietistisk uppfostran, blef duktig landtbrukare, var kapten i kriget 1812—14 samt sedermera fredsdomare och sheriff. Han hemföll en tid åt rationalistiskt fritänkeri, men omfattade därefter med ifver baptismen och läste oafbrutet bibeln, hvars profetior han tydde efter sitt hufvud. 1831 började han uppträda, förutsade, att världen skulle förgås mellan 21 mars 1843 och 21 mars 1844, justerade sedan uträkningen till okt. 1844, åstadkom dessa år en mäktig rörelse i sinnena och lät ej profetians felslagning afkyla sin ifver. 1845 konstituerade han formligen sekten under namnet adventister. Den splittrades dock från denna tid i flera undersekter, som i enstaka punkter afvika från hvarandra. Den märkligaste är Sjundedagsadventisterna (se d. o.). — Sektens organisation är lös, och dess kyrkor innehafva helt obetydlig egendom, men adventisterna verka nitiskt genom tidskrifter för utbredande af sin lära. Äfven i de skandinaviska länderna hafva de värfvat anhängare. Jfr H. K. Carroll, "The religious forces of the United states" (New York 1893). (J. HDR.)

Adventiv (af lat. *advenire*, tillkomma), senare tillkommande. Se Biknopp.

Adventsrim. Se Julsånger.

Adve'rb 1. Adve'rbium (lat. *ad*, till, och *verbum*, ord), *språkv.*, oböjligt eller blott genom gradförhöjning böjligt ord, som står som bestämning till verb (handla *ädelt*), adjektiv (*svårt* sårad), substantiv (veckan *förut*), preposition (*tätt* efter) eller annat adverb (*ganska* ofta). Adverben äro dels enkla (*fram*, *där*), dels afledda (*framme*, *svårt*) eller sammansatta (*kors-vis*, *tvifvels-utan*). R—N B.

Adverbiāl (jfr Adverb), *språkv.*, hvarje bestämning till adjektiv och adverb samt sådan bestämning till verb, hvilken ej fattas som objekt. Som adverbial nyttjas adverb, substantiv i grundform, prepositionsuttryck och ordgrupper (adverbialsatser). R—N B.

Adve'rbium (lat.). Se Adverb.

Adversativ (lat. *adversativus*), *språkv.*, som utmärker motsats; den konjunktion, som utmärker motsats. Se Konjunktion.

Advocātus Dei och Advocātus dia'boli, (lat.), "Guds sakförare" och "djäfvulens sakförare". Vid ett helgons kanonisation inom romerska kyrkan anställes ett slags process för att utröna den föreslagnes helighet. En anklagare, *Advocatus diaboli*, har att framföra sina beskyllningar, hvaremot en försvarare, *Advocatus Dei*, gendrifver alla invändningar mot det nya helgonets kanonisation. J. HDR.

Advocātus dia'boli (lat.). Se Advocatus Dei.

Advocātus ecclēsiæ (lat.), "en kyrkans försvarare", "kyrkfogde", under medeltiden benämning på sådan lekman, som åtagit sig att med lagens hjälp eller i nödfall med vapen beskydda en domkyrka, ett kloster eller annan kyrklig inrättning, sedan hvarken de från gammalt valde prästerlige förvaltarna af kyrkans egendom eller den försvagade statsmyndigheten längre förmådde göra detta. Grundade någon en kyrklig stiftelse, åtog han sig merendels på samma gång att vara dess "kyrkfogde". Karl den store påbjöd 783, att för hvarje domkyrka skulle utses en rättskunnig fogde, som äfven vanligen blef anförare för de krigare, hvilka kyrkan var skyldig att uppställa (*advocatus militaris*). Den makt, som dessa kyrkans försvarare småningom tillvällade sig, blef mycket stor, men inskränktes från 12:e århh. Uttrycket "advocatus ecclesiæ" brukades under medeltiden ofta i offentliga handlingar bland de epitet, som tjänade att utmärka konungars och kejsares makt och värdighet.

Advocēra (lat. *advocāre*, tillkalla), lämna biträde vid rättegångar, uppträda som sakförare; försvara genom spetsfundigheter.

Advokāt (lat. *advocātus*, tillkallad), *jur.*, rättegångsfullmäktig, sakförare. *Advocatus*, äfven *orātor* eller *patrōnus*, kallades under det gamla romerska samhällets äldre och klassiska tider en lagkunnig person, hvilken utan ersättning uppträdde inför rätta jämte en part och bistod denne med råd och sitt personliga anseende samt därjämte muntligen utvecklade hans sak. Den åter, hvilken, i de fall där sådant var tillåtet enligt den äldre romerska lagen, uppträdde i en parts ställe inför rätta, benämndes *procurātor*. Att såsom *advocatus* lämna sitt biträde åt rättssökande stod öppet för en hvar och ansågs värdigt äfven samhällets mest framstående medlemmar. Under den romerska kejsartiden förändrades likväl advokaternas ställning, och sedan 3:e århh. e. Kr. utöfvades advokaturen såsom yrke af särskildt därtill bildade jurister. Vissa kvalifikationer erfordrades sålunda hos dem, hvilka önskade att utöfva advokaturen; advokaterna blefvo anställda vid domstolarna samt underkastade de kejserlige ämbetsmännens kontroll. Därjämte fastställdes bestämda taxor för den ersättning de berättigades att uppbära. Vid samma tid började ock advokaterna i allmänhet att med den verksamhet, som af ålder tillhört dem, förena de göromål, hvilka förut tillkommit *procuratores*, och faktiskt blefvo slutligen advokaterna de ende rättegångsfullmäktige.

Samtidigt med den romerska rättens utbredning i *Tyskland* infördes ock i detta land advokatinstitutionen, sådan den blifvit utvecklad i den romerska rätten. Efter år 1848 öfvergick man likväl, i sammanhang med omgestaltningen af den tyska processen, fierstädes i Tyskland till advokatyrkets frihet, d. v. s. att detta yrke icke förbehålles ett visst antal vid domstolarna anställda personer, utan står öppet för en hvar, som undergått den därtill föreskrifna pröfningen. Genom den för Tyska riket 1 juli 1878 utfärdade "rechtsanwaltsordnung" ordnades advokatyrket så, att för dess utöfvande erfordrades aflägganden af de prof, som äro föreskrifna för tillträde till domarämbetet, samt ett på ansökan hos justitieförvaltningen erhållet tillstånd, som likväl ej må vägras på andra än de i lagen upptagna grunder.

I *Frankrike* skiljer man emellan s. k. *avoués* och *avocats*. De förre, hvilkas antal är inskränkt, hafva till uppgift att uppträda i stället för parterna vid rätten, att uppsätta och till rätten ingifva partens skriftliga yrkanden samt att med motpartens avoués växla de skrifter, genom hvilka enligt den franska civilprocessen i alla viktigare saker den muntliga förhandlingen skall förberedas, eller, med andra ord, att ombesörja målets skriftliga instruktion. *Avocats*, hvilkas antal är obegränsadt, föra däremot partens talan vid den muntliga förhandlingen. Sammanfattningen af *les avocats* kallas le barreau.

Engelsk advokatdräkt.

Fransk advokatdräkt.

Liksom i Frankrike delas äfven i *England* advokaterna i två klasser: den ena, *attorneys* och *solicitors*, träder i likhet med de franske avoués i omedelbar beröring med parten och har befattningen med förberedelserna till den muntliga förhandlingen i målen, den andra, *barristers*, har att muntligen föra partens talan inför rätten.

I *Danmark* och *Norge* delas advokaterna i tre klasser: *höiesteretssagförere* — eller, såsom de benämnas i Norge, *höiesteretsadvokater* — *overretssagförere* och *underretssagförere*. Den första af dessa

klasser är berättigad att uppträda vid landets samtliga domstolar, den andra vid öfver- och underrätter, och den tredje endast vid de sistnämnda. Hvarje jurist, som uppfyllt de särskilda villkor, som blifvit stadgade för inträde i hvar och en af dessa klasser, blir på begäran anställd såsom sakförare i den klass, hvartill han gjort sig kompetent.

Med afseende på befogenheten att i *Sverige* föra andras talan inför rätta stadgar 15 kap. 2 § Rättegångsbalken: "De, som för andra må tala och svara, skola vara oberyktade, ärlige, redlige och förståndige män. Ej bör någon allmänneligen därtill brukas, som af rätten, där saken drifves, ej godkänd är och lof därtill fått. Vill parten bruka till fullmäktig sin skyldeman eller den i hans tjänst är eller han eljest hafver förtroende till, stånde det honom fritt". Detta lagstadgande har blifvit så tillämpadt, att i regeln hvar och en myndig person, som är i besittning af medborgerligt förtroende, anses behörig att såsom advokat uppträda vid domstolarna.

Med anledning af det förslag till ordnande af sakförareverksamheten i Sverige, som förekom i Nya lagberedningens år 1884 afgifna betänkande angående rättegångsväsendets ombildning, samlades följande år ett antal sakförare till ett möte i Stockholm för att åvägabringa ett uttalande från deras sida i fråga om sakförareverksamhetens ordnande i vårt land. Vid detta möte framställdes af advokaten vice häradshöfdingen K. J. Ljunggren förslag till stadgar för Sveriges advokat-samfund, som bildades 31 okt. 1887. Det består af jurister, som offentligen egnat sig åt advokatverksamhet, fyllt 25 år och blifvit till ledamöter antagna. Ämbets- och tjänstemän vid allmän domstol äfvensom allmän åklagare kunna icke tillhöra samfundet. Samfundets ändamål är att verka till sakföraresståndets höjande och motverkande däraf att otjänliga personer kunna såsom rättegångsfullmäktige allmänneligen brukas. — Det af Nya lagberedningen framlagda förslaget till sakförareverksamhetens ordnande äfvensom de olika förslag i ämnet, som af sakföraremötet samt af Förstärkta lagberedningen blifvit framställda, hafva hittills icke ledt till något resultat.

I *Finland* däremot har genom förordningen af 23 nov. 1898 i 15 kap. 2 § Rättegångsbalken, hvilket lagrum i öfrigt äfven där fortfarande är gällande, införts det stadgande att i högre rätt må ej, utom i det fall som i 6 § säges, annan såsom rättegångsombud godkännas än den, som vid landets universitet undergått sådant förhör i lagfarenheten, som för utöfning af domarämbete är föreskrifvet. L. A.

Advokat-fiskal, en ämbetsman i hofrätterna, Kammarkollegium och Kammarrätten, som utöfvar tillsyn och kontroll öfver verkets personal samt under detsamma lydande ämbets- och tjänstemäns sätt att sköta sina ämbetsåligganden och eger att emot dem anställa åtal, om han finner dem hafva visat försummelse eller begått fel i tjänsten. Jfr Ombudsman.

Advokatörisk (se Advokat), beteende sig som en advokat (genom att försvara en sak medelst snärjande frågor, bortförklaring af fakta o. s. v.).

Advokat-päron. Se Persea.

Advokaträdet. Se Persea.

Advokat-tvång, *jur.*, den inom vissa civilprocessordningar förekommande bestämmelsen, att parterna vid förandet af ett tvistemål äro skyldiga att begagna advokat.

Advokatür (jfr Advokat), rättegångars utförande; (äfven Advokatyr), användning af svepskäl och spetsfundigheter vid försvar af en sak.

Advokatyr. Se Advokatur.

Adye [ē'di], Sir John Miller, engelsk general, f. 1819, d. 1900, inträdde 1836 i artilleriet och utmärkte sig i Krimkriget, indiska upproret och Sitanafälttåget (på gränsen af Afganistan, 1863—64), hvilka kampanjer han beskrifvit. Han var direktör för artilleriet 1870—75, guvernör vid krigsakademien i Woolwich 1875—80, stabschef vid den egyptiska expeditionen 1882 samt guvernör på Gibraltar 1883—86. A. verkade flitigt som skriftställare i militära frågor och uppträdde särskildt emot framskjutningen af Indiens nordvästgräns. Bland hans skrifter märkes *Indian frontier policy, an historical sketch* (1897). (V. S—G.)

Adynama'ndrisk (af grek. nekande *a*, *dy'namis*, kraft, och *anēr*, man), *bot.*, självsteril. Säges om växter, som ej utveckla någon frukt, om befruktningen skett med pollen härstammande från en blomma på samma individ. Såsom exempel kunna nämnas *Corydalis*- och *Abutilon*-arter. Förhållandet benämnes äfven antatrygi. G. L—M.

Adynami (af grek. nekande *a* och *dy'namis*, kraft), *med.*, kraftlöshet.

Adȳton (grek.) l. *Adytum* (lat.), det innersta, blott för prästerna tillgängliga rummet i ett tempel; det allraheligaste. Jfr Abaton.

A. E., förkortning för *Archiepiscopus* (lat.), ärkebiskop.

Æa, *grek. myt.* Se Aia.

Æaciderna. Se Aiakos.

Æăcus, *grek. myt.* Se Aiakos.

Aeby [äby]. Se Äby.

Æchmea R. et P., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Bromeliaceæ*. Arterna af detta släkte äro inhemska i Amerikas tropiska nejder och växa epifytiskt på träd. De hafva präktiga blå eller purpurröda blommor. Odlas i varmhus. A—N. (G. L—M.)

Æcidium, *bot.* Under detta namn har beskrifvits en mängd på olika fanerogama värdplantor (t. ex. *Berberis*) parasitiskt lefvande svampar, hvilka tillhöra rostsvamparna (*Uredineæ*). Genom undersökningar af de Bary och Örsted under förra delen af 1860-talet kom man emellertid det oväntade förhållandet på spåren, att ett mycket stort antal af dessa *Æcidium*-arter är endast utvecklingsstadier af andra, under olika namn kända svampars lefnadslopp. Efter ett par af de gamla släktena fingo de olika stadierna namn. Sålunda representerar æcidium-stadiet det skede i vissa rostsvampars lif, då myceliet har på ytan af värdplantan utvecklat bägar- eller skålformiga *æcidier* (skålrost). Dessa bestå af en af ett cellager bildad vägg jämte en massa parallellt löpande cellrader (*basidier*), hvilka i sin spets afsnöra sporer. Dessa äro encelliga och kunna genast gro samt gifva då upphof till uredo-stadiet. Af de gamla, till släktet *Æcidium* räknade arterna kvarstå några, af hvilka ännu ej något annat stadium än detta är bekant, ehuru andra torde finnas. Men äfven sådana arter äro kända, hos hvilka rostsvamparnas vanliga generationsväxel är försvunnen, och hos hvilka ur æcidierna utvecklas sporer, hvilka, då de gro, ånyo utveckla æcidiebärande mycelier. — Bland de många svamparter, som i sitt æcidium-stadium lefva på en mängd högre växter, är utom sädesrosten att framhålla den

på gran parasiterande *Æcidium corruscans* Fr., som hos denna omdanar de unga skotten till guldgula, åtliga bildningar (''mjölkomlor''). G. A. (G. L—M.)

Ædēsius och Frume'ntius, tvänne grekiska ynglingar från Tyrus, hvilka lefde i 4:e årh. De fördes såsom fångar till Abessinien och grundlade den första kristna kyrkan därstädes. Jfr Etiopiska kyrkan.

Ædil, ett slags ämbetsman i Rom. Se Edil.

Aēdon (grek. *Ἀηδών*, lat. *Aēdon*, ''näktergal''), *grek. myt.*, dotter till konung Pandareos på Kreta och gemål till Zethos, konung i Tebe. A., som blott hade en son, Itylos, afundades Niobe hennes barnrika äktenskap. Hon ville fördenskull taga den äldste af Niobes söner af daga, men dödade af misstag i stället sin egen son. Af medlidande förvandlade Zeus henne då till en näktergal. — Enligt en annan saga var A. maka till konstnären Polytechnos. Då hon förklarat sin äktenskapliga lycka större än gudinnan Heras, uppväckte denna en tvist mellan A. och hennes make, hvilken af hämndlystnad skändade A:s syster Chelidonis. Systrarna dödade då Itylos och framsatte honom till måltid åt Polytechnos, hvarefter alla tre förvandlades till fåglar: A. till en näktergal, Chelidonis till en svala och Polytechnos till en pelikan. Jfr Filomele.

Æduer l. Hæduer, galliskt folkslag mellan Loire och Saône. Deras hufvudstad var *Bibracte* l. *Augustodūnum* (hvaraf stadens nuv. namn, *Autun*). Æduerna slöto sig under Cæsars galliska krig till romarna och erhöllo under Claudius *jus honorum* och 69 e. Kr. romersk borgarrätt.

Æētes, *grek. myt.* Se Aietes.

Ægadiska öarna. Se Egadiska öarna.

Ægæ. Se Aigai.

Ægæon, *grek. myt.* Se Aigaion.

Ægēiska hafvet. Se Egeiska hafvet.

Ægēus, *grek. myt.* Se Aigeus.

Ægialēa, *geogr.* Se Aigialeia.

Ægid, Zeus' och Athenes sköld. Se Egid.

Ægidius, den helige (fr. *Gilles*, ty. *Gilgen*, *Gilijen*, *Ilgen*, sv. *Ilian*), flyttade enligt legenden från Aten till södra Gallien och slog sig där såsom eremit ned i nuv. depart. Gard, där nu den efter honom uppkallade staden Saint-Gilles ligger. Han blef enligt en uppgift 684 föreståndare för ett benediktinerkloster, vann stort rykte för helighet och afled 720 (719 l. 725). Staden S:t Gilles, i hvars kyrka han hvilade, blef en berömd vallfartsort, som besöktes mycket äfven af nordiska pilgrimer och af dem kallades Ilandsborg, Iliensborg. I Lunds domkyrkas krypta invigdes (antagligen 1131) ett altare åt A., och många hans reliker funnos i Lund, Köpenhamn, Roskilde. En kyrka i Söderköping bar hans namn, och Sankt Ilians församling i Västerås stift är uppkallad efter honom. Hans dag (isländarnas ''Iliansmässa'') var 1 sept. J. TH. W.

Ægidius a Columnis l. Egidio de Colonna (äfven kallad Æ. Romanus efter sin födelsestad, Rom), ryktbar teolog och filosof, född i midten af 13:e årh., kom i sin ungdom till Paris, där han studerade under Tomas från Aquino, samt blef 1296 ärkebiskop i Bourges och dog 1316. Han tillhörde den realistiska riktningen inom skolastiken, räknades till sin tids ypperste teologer, var en mycket produktiv skriftställare och fick för sin djupa lärdom binamnet Doctor fundatissimus. Æ. ingrep äfven i politiken, bl. a. genom sin skrift *De ecclesiastica potestate*, en försvarsskrift för påfven Bonifacius VIII mot konung Filip den sköne af Frankrike, hvilkens lärare han varit. Sannolikt är han äfven författare till bullan *Unam sanctam*. För vårt land eger han närmast betydelse genom den politiska skriften *De regimine principum* (om furstestyrelse), hvilken tjänat såsom förebild till den berömda svenska medeltidsskriften ''Um styrilsi kununga ok höfþinga'' (se Konunga- och höfdingastyrelsen). (J. HDR.)

Ægidius de Columna, latinsk form för Guido de Columna, italiensk författare från 1200-talet.

Ægilops, *bot.* Se Triticum.

Ægina. Se Egina.

Æginētisk konst. Se Eginetisk konst.

Ægion. Se Aigion.

Ægir. Se Ägir.

Ægirin, *miner.* Se Akmit.

Ægisthus, *grek. myt.* Se Aigisthos.

Ægle Correa, *bot.*, växtsläkte af fam. *Rutaceæ*. *Æ. Marmelos* Correa, med välsmakande frukter, odlas allmänt i Ostindien, ofta vid hindu-templen. Den torkade frukten har medicinsk användning, och af dess skal förfärdigas snusdosor. Af blommorna framställes i Indien en välluktande parfym. Träet värderas för sin fasthet, barken och rötterna användas, liksom frukten, mot magsjukdomar. G. L—M.

Ægopōdium L., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Umbelliferæ*, hvaraf vi i Sverige ega en art, *Æ. Podagraria* L., kirs-kål, som genom sin ymniga rotbildning och snabba utbredning är ett mycket svårt ogräs i våra trädgårdar. A—N. (G. L—M.)

Ægospotāmos, *geogr.* Se Aigospotamoi.

Ægūsa. Se Egadiska öarna.

Ægyptus, *grek. myt.* Se Aigyptos.

A. E. I. O. U. Se Austria.

Aeken [äken], Hieronymus van. Se Bosch.

Ælfric. 1. Æ., ärkebiskop af Canterbury, d. 1005. — 2. Æ., ärkebiskop af York, d. 1051. — 3. Æ. Grammaticus, angelsachsisk skriftställare, d. omkr. 1006, benediktinermunk, utgaf bl. a. en latinsk grammatika (däraf hans binamn) samt verkade för folkets bildning särskildt genom sina på angelsachsiska utgifna homilier och öfversättningar ur Gamla testamentet. Han uppträdde äfven kraftigt emot transubstantiationsläran. — 4. Æ. Bata, den förres lärjunge, bearbetade och utgaf sin lärares arbeten.

Ælia capitolina (lat.), romersk koloni, af Hadrianus anlagd på Jerusalems ruiner.

Aëllo (grek. *Ἀελλώ*, den stormsnabba), *grek. myt.*, en af harpyorna. Se Harpyor.

Aelst [älst], stad i Belgien. Se Aalst.

Aelst [älst], Willem (Guillielmo) van, holländsk stilleben- och blomstermålare, f. 1626 i Delft. Elev af sin farbror, Evert v. Aelst, i Delft, och af Otto Marseus, i Florens. Vistades 1645—56 i Frankrike och Italien, i synnerhet i Florens. Kort därefter bosatt i Amsterdam. Lefde ännu 1683. Hans stilleben, eleganta i sin anordning och minutiösa i utförandet, utan att därför verka petiga, tillhöra i sitt slag det bästa inom Hollands målarkonst. Två tafior finnas i Nationalmuseum, den ena *Jaktattribut*, dat. 1664, den andra *Persikor*. (O. G—G.)

Æmiliānus, Marcus Julius, romersk kejsare, upphöjd därtill af sina soldater 253 e. Kr., men mördad fyra månader därefter.

Æmilius Paullus, Lucius, tvenne gånger romersk konsul, stupade 216 f. Kr. i det för Rom olyckliga slaget vid Cannæ, till hvilket han tvangs af sin ämbetsbroder, Terentius Varro. — Hans son, den kraftfulle Lucius Æmilius Paullus, med tillnamnet Macedonicus, besegrade i sitt andra konsulat den macedoniske konungen Perseus vid Pydna, 168 f. Kr., och vann ett så rikt byte, att de romerske medborgarna befriades från förmögenhetsskatt. — Hans son Publius vardt berömd under adoptivnamnet Scipio Africanus d. y.

Æināria, det latinska namnet på ön Ischia.

Æneas (grek. *Αἰνείας*), *grek.-rom. myt.*, en af den antika sagohistoriens mest frejdade hjältar, enligt Homeros son af Afrodite och Anchises, konung i Dardanos. När det trojanska kriget utbrutit, deltog Æ. i början icke däri; först när han med sina hjordar blifvit på Idaberget öfverfallen af Akilles, drog han med sina dardaner till Troja för att hjälpa sin släkting Priamos. Där blef han näst Hektor den tappraste kämpen på trojanska sidan. Såsom son af en gudinna och därjämte utmärkt för fromhet och vishet, är han en gudarnas älskling och skyddas af dem i striden, särskildt af Afrodite och Apollon. Ur kampen med Akilles räddas han af Poseidon; ty — säger Homeros — den fromme hjälten och hans ätt i fjärmaste led skola efter den af Zeus hatade Priamos' och hans familjs undergång härska öfver det troiska folket. Enligt Homeros synes således Æ. hafva kvarstannat i Troas.

Sagan om Æ:s färd till främmande länder förskrifver sig från grekiska historieskrifvare och skalder efter Homeros, bland hvilka Stesichoros (omkr. år 600 f. Kr.) är den förste, som låter Æ. med de trojanska penaterna och palladiet komma till Hesperien (Italien). Timaios (omkr. år 300 f. Kr.) är den egentlige sagesmannen för den sedermera gängse berättelsen om Æ:s ankomst till Latium. Efter hand utbreddes och stadfästes alltmer föreställningen om Æ. såsom grundläggare af Lavinium och stamfader för det romerska folket. Bestämdast framträder sagan hos Vergilius i hans romerska nationalepos *Æneiden* (lat. *Ænēis*). Sedan Æ. hjältemodigt deltagit i trojanernas sista förtvifiade strid mot grekerna, uppmanas han af sin moder att återvända till sin faders hus för att frälsa de sina. Ur den brinnande staden räddar han således de trojanska penaterna, sin lame fader, som han bär på sina skuldror, sin lille son, Iulus, och sin maka, Kreusa. Denna sistnämnda förlorar han dock under flykten. Efter långa irrfärder, under hvilka han besöker Tracien, Delos, Kreta, Epirus, Sicilien och Kartago (se Dido), landstiger han i Italien vid Cumæ. Där uppsöker han sibyllan och nedstiger, vägledd af henne, till underjorden för att träffa sin afidne fader. Denne visar honom hans blifvande ättlingar och förtäljer deras kommande öden. Därefter anländer Æ. slutligen till Latium, där konungen i Laurentum, Latinus, gifver honom och hans män ett stycke land och med Æ. trolofvar sin enda dotter, Lavinia, hvilken enligt en spådom var bestämd åt en främling. Emellertid var Lavinia redan förut lofvad åt rutulernas furste Turnus. Förbittrad öfver förlusten af sin trolofvade, börjar denne ett krig mot främlingarna. I detta söker Turnus sedan hjälp hos den etruskiske konungen Mezentius, Æ. åter hos arkadiern Euander, som bosatt sig på den plats, där Rom sedermera uppstod. Efter flere strider nedlägger slutligen Æ. sin medtäflare i en tvekamp, hvarefter han äfven själf försvinner från jorden. Han dyrkades sedermera som stamgud (*Jupiter indiges*) i en tempellund vid floden Numicius. Æ:s son Ascanius, hvilken än anses vara densamme som Iulus, än uppgifves vara född af Lavinia, lämnade det af fadern grundlagda Lavinium och anlade själf vid Albanska berget en ny stad, Alba Longa. Där hade Æ:s ättlingar härskat en lång följd af år, då tvillingbröderna Romulus och Remus, den albanske konungen Numitors dottersöner, nära Tiberns utlopp anlägga staden Rom, hvars förste konung Romulus blef. Således göres Æ. af sagan till stamfader för Roms förste konung. Äfven kejsar Augustus räknade från honom sina anor, sedan han genom adoption inträdt i den Iuliska släkten, som ansågs härstamma från Æ:s son Iulus. — I sagan framträder den "fromme" Æ. såsom representant för den gudsfruktan och den plikttrohet, hvilka den romerska folkandan satte så högt. Jfr Förstemann, "Zur geschichte des Æneasmythus" (1894). J. F. J.*

Æneas-rättan, *Didelphis murina* Lin., *zool.*, en i Guyana allmän pung-rätta, med förkrympt pung. Till storlek och utseende påminner den rätt mycket om vår vanliga svarta råtta, ehuru den förras färg stöter mera i rödt. Sitt namn har den fått af det sätt, på hvilket modern bär sina ungar, sedan de blifvit tillräckligt utvuxna för att kunna lämna spenarna. Då nämligen pungen är alltför litet utvecklad för att kunna hysa de små, tager modern dem på sin rygg, öfver hvilken hon böjer framåt sin fjälliga, blott vid basen håriga svans, och kring denna slingrar hvar unge sin svans för att hålla sig fast. F. A. S.*

Æneas Sylvius. Se Pius II.

Æneiden, lat. *Ænēis*, berömdt fornromerskt epos. Se Æneas och Vergilius.

Æōler. Se Eoler.

Æolipil. Se Eolipil.

Æōlisk. Se Eolisk.

Æōlus, *grek. myt.* Se Aiolos.

Æōn (grek.). Se Eon.

Æpyo'rnis. Se Æpyornithes.

Æpyo'rnithes, *zool.*, en numera fullständigt utdöd grupp bland de strutsartade fåglarna (*Ratitæ*). Sparsamma rester (lårben, skenben, mellanfotsben, kotor) och flere ägg hafva blifvit funna i de yngre (alluviala) aflagringarna på Madagaskar. Lämningarna tyda på en fågel af gigantiska proportioner. Sålunda äro äggen af den största dithörande arten (*Æpyornis maximus*) 34 cm. långa och öfver 22 cm. breda, nästan tre gånger så stora som strutsens ägg. Æpyornis-arterna, hvilka måhända äro besläktade med de nyzeeländska Dinornis-formerna, hafva lefvat äfven efter människans uppträdande. L—E.

Æqu-. Se Ekv-.

Æquer, ett öster om latinerna bosatt fornitaliskt bergsfolk, som under mer än ett århundrade bekrigade Rom och först i andra samnitkriget (omkr. 300 f. Kr.) fullkomligt underkufvades.

Æquitas, *rom. myt.*, personifikation af billigheten och rättvisan, afbildad som en kvinna med vågskål och ymnighetshorn. Jfr Justitia.

Æra (lat.), tidräkning; tidehvarf.

Ærārii (lat., af *æs*, plur. *æra*, koppar, mynt), i det forntida Rom, enligt Servius Tullius' författning, den lägsta klassen af medborgare, hvilka ej erlade vanlig förmögenhetsskatt, utan endast kapitationsaf-

gift, bestämd efter deras lefnadsvillkor, men också voro uteslutna från rösträtt och ämbeten samt ej fingo göra krigstjänst. Medlemmar af de gynnsammare ställda klasserna kunde till straff för begångna förseelser blifva af censorn nedflyttade bland ærarii, hvilket ej hindrade, att deras kapitationsafgift då kunde stiga till höga belopp; stundom dömdes sådana ærarii äfven till krigstjänst under förödmjukande förhållanden. Se uppsats af E. Staaff (i Stockholms norra lat.-läroverks årsredog. 1903).

Ærārium (lat.), romarnas offentliga skattkammare, i Saturnus' tempel. Den förvaltades af kvestorerna under senatens öfverinseende. På Augustus' tid inrättades en ny skattkammare, *fiscus*, som stod till kejsarens enskilda förfogande, och i början af 200-talet öfvergick förvaltningen af alla statsinkomsterna till fiscus.

Aërēra (fr. *aérer*, af grek. *aēr*, luft), *kem.*, impregnera med en luftart, vanligen kolsyregas; säges nästan endast om alkali och vatten (Berzelius).

Aëriāner, anhängare af presbytern Aërius.

Aë'rides Lour., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Orchidaceæ*. De särdeles många och skönt blommande arterna af detta släkte förekomma som epifyter i de varmare trakterna, mest i Asien, och utmärka sig genom sina tvåsidigt ställda, köttiga eller läderhårda blad samt genom sina oftast röda blommor i ax eller lutande klasar. A—N. (G. L—M.)

Aërius, presbyter, bördig från landskapet Pontos i Asien. Han förde ett asketiskt lif tillsammans med sin vän Eustathius; men då denne 355 blifvit upphöjd till biskop af Sebaste, uppträdde A., som med missnöje såg sig tillbakasatt, öppet mot kyrkans läror och påbud om bestämda fastedagar, biskoparnas myndighet, förböner för de afidne äfvensom mot kyrkans öfverskattande af det ogifta ståndets värde. Till honom slöt sig ett ej ringa parti. Protestanterna hafva återupptagit de flesta af hans läror, hvarför också katolikerna ofta tillagt dem kättarenamnet aërianer. (J. HDR.)

Aërob [-råb] l. Aërobio'nt (af grek. *aēr*, luft, och *bi'os*, lif), varelse, som lefver i luften. Se Bakteriologi. — Om aërobernas betydelse vid rening af vatten se Själfrening.

Aërobät (af grek. *aēr*, luft, och *ba'inein*, gå), luftspringare, lindansare.

Aërobio'nt. Se Aërob.

Aërobo'mb (af grek. *aēr*, luft, och bomb), en med brännbara ämnen fylld bomb, som lyftes upp af en luftballong. Uppfanns i Österrike och nyttjades första gången vid Venezias belägring 1849, ehuru utan stor framgång.

Aërodensimēter (af grek. *aēr*, luft, lat. *de'nsus*, tät, och grek. *me'tron*, mått), instrument för mätning af luftens täthet. Jfr Densimeter.

Aërodynamik (af grek. *aēr*, luft, och *dy'namis*, kraft), *fys.*, läran om gasformiga kroppars rörelse. Utgör en afdelning af aëromekaniken. Kallas äfven pneumatik. R. R.*

Aërofobi (af grek. *aēr*, luft, och *fo'bos*, fruktan), afsky för (frisk) luft.

Aërofōn (af grek. *aēr*, luft, och *fonē*, röst), en af Edison konstruerad signalapparat, som gör människorösten hörbar på stora afstånd. Vissa ord lära, enligt uppgift, kunna förnimmas på 6—7 km. afstånd. Apparaten består i hufvudsak af ett stort talrör i förening med en telefonisk-fonografisk skifva.

Aërofōr (af grek. *aēr*, luft, och *fe'rein*, bära), en luftväxlingsapparat, hvars väsentligaste del är en fläkt, förbunden med en liten turbin, som drifves af vatten under tryck, vanligen vattenledningsvatten. K. S—N.

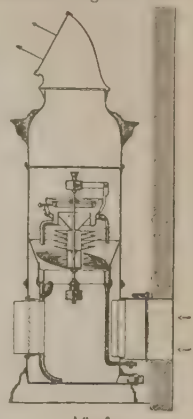

Aërofor.

Aërofyt (af grek. *aēr*, luft, och *fyto'n*, planta), i luften aflad och utvecklad organism (enligt Pasteurs terminologi).

Aërogāmer (af grek. *aēr*, luft, och *ga'mos*, äktenskap), *bot.*, växter, hos hvilka befruktningen försiggår i luften.

Aërogēn (af grek. *aēr*, luft, och *genein*, födas), *geol.*, anhopad eller aflagrad genom vindens verksamhet. Jfr Eolisk. E. E.

Aërografi (af grek. *aēr*, luft, och *gra'fein*, skrifva), luftbeskrifning.

Aërogra'm (af grek. *aēr*, luft, och *gra'mma*, skrift), "luftskrift", telegram genom telegrafering utan tråd.

Aëroka'rp (af grek. *aēr*, luft, och *karpo's*, frukt), "med luftfrukt", *bot.* Säges om växter, som mogna sina frukter i luften, i motsats mot de *geokarpa* och *hydrokarpa*, där frukterna mogna nedsänkta i resp. jorden eller vattnet. Jfr Amfikarp. G. L—M.

Aëroklinoskōp (af grek. *aēr*, luft, *kli'nein*, böja, och *skopēin*, se), en i Holland använd semafor, genom hvilken man till fartygen signalerar lufttryckets olikhet i olika delar af landet. R. R.*

Aërolit (af grek. *aēr*, luft, och *li'thos*, sten), ur luften nedfallen sten. Se Meteorsten.

Aërologi (af grek. *aēr*, luft, och *lo'gos*, lära), läran om luften och företeelserna där.

Aëromantī (af grek. *aēr*, luft, och *mantēia*, spådom), "luftspådomskonst", föregifven förmåga att på grund af luftens beskaffenhet förutsäga kommande händelser

Aëromekanik (af grek. *aēr*, luft, och *mechanē*, medel, verktyg), *fys.*, läran om gasformiga kroppars jämvikt och rörelse. Utgör en del af mekaniken och sönderfaller i tvenne afdelningar: aërostatik och aërodynamik. R. R.*

Aëromekānisk, som har afseende på aëromekaniken.

Aëromēl (af grek. *aēr*, luft, och *me'li*, honung), honungsdagg, manna.

Aërometrī (af grek. *aēr*, luft, och *metrein*, mäta), "luftmätning", läran om luftens beståndsdelar och deras blandningsförhållanden.

Aëronaū't (af grek. *aēr*, luft, och *na'utes*, sjöman), luftseglare.

Aëronautik (jfr Aëronaut), luftseglingskonst.

Aëronautiska sällskapet. Se Svenska aëronautiska sällskapet.

Aëronēf (af grek. *aēr*, luft, och fr. *nef*, skepp), luftskepp.

Aëroplān (af grek. *aēr*, luft, och *planus*, jämn), *mek.*, en flygmaskin, efterbildad efter fåglarnas vin-

gar. Drifves en parallellogramformad skifva fram genom luften, så att dess främre kant ligger högre än den bakre, så lyftes skifvan af stöten mot luften och kan vid stor hastighet uppbära betydande tyngder. Langley har noggrant undersökt aëroplanens mekaniska egenskaper. Emellertid har denna maskin ännu ej fått någon användning i praktiken, förmodligen emedan man ej lyckats konstruera lämpliga motorer. Mången hoppas dock, att man med aëroplanens hjälp skall lyckas lösa problemet om ett styrbart luftskepp. S. A—S.

Aërostät (af grek. *aër*, luft, och *stato's*, ställd, stående), luftballong.

Aërostatik (se Aërostat), *fys.*, läran om gasformiga kroppars jämvikt. Utgör en del af aëromekaniken.

Æsculus hippocastanum (se sp. 213).

Aërostätisk, som har afseende på aërostatiken. — Aërostatiska lampan, en lampa, i hvilken oljan medelst komprimerad luft pressas upp till veken. Denna lampa har föga varit i bruk, emedan den är obekväm och besvärlig att fylla. — Aërostatiska pressen, Romershausenska pressen l. luftpressen, en apparat, med hvilken extrakt beredas, därigenom att lufttrycket drifver en vätska (vatten, alkohol) genom det pulver, i hvilket extraktivämnet innehålles. För detta ändamål inneslutes pulvret i ett cylindriskt kärl mellan tvenne genombrutna bottnar och öfvergjutes med vätskan. Rummet under den nedre bottnen står i förening med en luftpump. När därför luften förtunnas under det pulverformiga ämnet, drifves vätskan af lufttrycket på dess öfre fria yta genom pulvret och utdrager däri befintliga lösliga ämnen. — Man kan äfven begagna vätskans egen tyngd för att utdraga extraktivämnet, i hvilket fall vätskan måste stå högt öfver pulvret i ett från cylindern utgående långt vertikalt rör. Detta är den hydrostatiska eller Realska pressen. Dessa båda apparater äro icke pressar i egentlig mening, utan s. k. extraktionspressar l. extraktpressar. R. R.*

Aërostier [-tiē], fr., luftseglare.

Aërozöer (af grek. *aër*, luft, och *zōon*, lefvande varelse), detsamma som aërober.

Aerschot [ärs-chot], stad i belgiska prov. Brabant, 16 km. n. ö. om Louvain, vid Dyles biflod Demer och vid järnvägen Aachen—Antwerpen. Omkr. 7,000 inv. Biskopligt seminarium. Spetsfabrikation, bryggerier och brännerier. I närheten af staden ligga ruiner af ett torn från romaretiden. A. var i medeltiden ett baroni, som 1533 af Karl V upphöjdes till hertigdöme, hvarmed grefvarna af Croy förlänades. Sedan dessa utdött i 17:e årh., kom A. under riksfurstarna (sedermera hertigarna) af Arenberg.

Aertsen [ärtsen], Pieter, holländsk genre- och stillebenmålare, för sin ovanliga längds skull kallad "de lange Pier", f. 1507, trol. i Amsterdam, d. där 1575. Var elev af Allart Claeszoon i Amsterdam och åtminstone från 1535 verksam i Antwerpen, men omkr. 1556 till sin död åter bosatt i Amsterdam. I Antwerpen påverkad af den flamska konsten, särskildt af Q. Massys, blef han en af vägbrytarna för det nederländska genremåleriet. Hans af samtiden berömda altartaflor förgingos vid bildstormningen 1566, så att af dem nu endast återstå fragment, men i bakgrunden till sina realistiskt utförda bilder från salutorgen förlade han gärna, för att tillfredsställa publikens smak, som ej senterade sådana hvardagsbilder, scener ur Kristi pinohistoria. Man märker dock lätt, att de frodiga, i naturlig storlek framställda månglerskorna och de ypperligt återgifna matvarorna af olika slag för artisten hade största intresset. Till hans bästa taflor hör *Äggdansen* i riksmuseet i Amsterdam. Särskildt excellerade han i framställningen af köksinteriörer. Nationalmuseum eger af hans hand en förträfflig, 1562 daterad, ur kejsar Rudolf II:s samling kommen *Köksscen vid gästiden*, förr tillskrifven hans elev, flamländaren J. Bueckeleer, och i Upsala museum ses en 1551 daterad *Interiör af en slaktarbod*, med ett flådt oxhufvud och, i bakgrunden, den hel. familjen under flykten till Egypten — äfven denna tafla troligen tagen i Prag 1648. (O. G—G.)

Ærūgo nōbilis (lat.) l. Pa'tina, ädel-ärg, antikärg, ett tjockt, grönt, mattglänsande öfverdrag på koppar eller brons. Det bildas under inflytande af fuktighet, i synnerhet på föremål, som under århundraden legat i jorden. Detta öfverdrag gäller som ett af de säkraste kännetecken på ett verkligen forntida ursprung hos bronsarbeten och anses som en prydnad, hvarför det på senare tider börjat eftergöras genom kemiska medel.

Ærö. Se Ärö.

Æs (lat.), koppar, brons. — *Æs cyprium*, koppar.

Æschines. Se Aischines.

Æschna, *zool.*, ett släkte trollsländor. Se Sländor.

Æschÿlus. Se Aischylos.

Æschyna'nthus, *bot.* Se Trichosporum.

Æschynomēne L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Leguminosæ*, afd. *Papilionatæ*. Dit hör *Æ. elaphroxylon* Taub. (*Herminiera* Guill. et Perr.), en ända till 7 m. hög, mycket hastigt växande, taggig buske, som förekommer vid och i tropiska Afrikas floder; dess utomordentligt lätta, svampiga ved kallas ambatsch och användes till flottar. En annan arts (*Æ. aspera* L.) svampiga ved användes af kineserna till fabrikation af papper. G. L—M.

Æsculāpius, *grek. myt.*, forngrekisk läkare. Se Asklepios. — Æsculapius l. Æsculapii-son l. Eskulap nyttjas stundom såsom benämning på läkare.

Æsculin, *farm.* Se Eskulin.

Æsculus, Kastanje, *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Hippocastanaceæ*. Dit hör Europas vackraste träd (vildväxande i Grekland), den sedan midten af 1500-talet odlade hästkastanjen, *Æ. hippocastanum* (se fig. sp. 211), med hård ved, sjufingrade, stora blad och hög, ståtlig spira af hvita, rödfläckiga, starkt luktande blommor. Till undersläktet *Pavia* hör *Æ. lutea* med gula, till undersläktet *Macrothyrsus Æ. parviflora*, med hvita blommor i långa, smala, täta kvastar. Se Kastanje. A—N. (G. L—M.)

Æson, *grek. myt.* Se Aison.

Æsōpus. Se Aisopos.

Æsthetik. Se Estetik.

Æstivatiōn (af lat. *æstivus*, tillhörande sommaren), *bot.*, kallar man det läge, som foder- eller kronbladen intaga i blomknoppen. Denna är hos olika växttyper ganska utmärkande. Hylledelarna äro sålunda kantliggande (*valvata*), när kanterna stå emot hvarandra, tegellagda, när de med kanterna täcka hvarandra, vridna, veckade eller hopskrynklade m. m. A—N.

Æstuārium (Estuarium), plur. Æstuarier (af lat. *æstus*, bränning, ström) l. Negativt deltaland, benämning på breda, mot hafvet öppna flodmynningar, i hvilka icke någon märkbar aflagring af fasta, jordartade ämnen försiggår eller någon tillökning af landet eger rum, såsom händelsen är vid flodmynningar med deltabildning. Æstuarier förekomma hos flere bland jordens större floder: Obj, Jenisej, S:t Lawrence, Columbia, La Plata m. fl. I dessa æstuarier och floder gör sig ofta verkan af hafvets nivåförändringar gällande flere mil från mynningen. Vid "flodtiden" strömmar nämligen hafsvattnet med ganska stor hastighet in i floden, uppdämmer dess vatten och drifver det tillbaka såsom en (ända till 4—5 m. hög) våg, liknande ett slags rörlig damm. Så snart åter "ebben" begynner och hafvet sjunker tillbaka, störtar flodens uppdämda vatten med förökad hastighet och kraft ut i hafvet samt bortsopar därvid sand och slam från bottnen och förhindrar dymedelst bildandet af sådana grund och låga uppsvämmade öar, som karakterisera deltabildningarna. E. E.

Æth. Se Ath.

Æthālium se'pticum, *bot.* Se Fuligo.

Aethelberht, Aethelflæd, Aethelred, Aethelstan, Aethelwulf. Se Ethelbert o. s v.

Æther, *kem.* Se Eter.

Æthero'leum (af grek. *aithēr*, eter, och lat. *o'leum*, olja), *farm.*, det latinska namnet på flyktiga eller eteriska oljor. — *Ætheroleum amygdalarum*, se Bittermandelolja; *æ. anisi*, se Anisolja; *æ. bergamottæ*, se Bergamottolja; *æ. cajeputi*, se Kajeputolja; *æ. carvi*, se Kumminolja; *æ. caryophylli*, se Caryophyllus aromaticus; *æ. cassiæ*, nejlikolja, se Kanelolja; *æ. cedro*, se Cedroolja; *æ. florum aurantii*, se Neroliolja; *æ. foeniculi*, fänkålsolja, se Fänkål; *æ. juniperi*, enbärsolja, se Enbär; *æ. lavandulæ*, se Lavendel; *æ. macidis*, muskotblomolja, se Myristica; *æ. menthæ piperitæ*, pepparmyntolja, se Pepparmynta; *æ. rosmarini*, se Rosmarinus officinalis; *æ. sinapis*, senapsolja, se Senap; *æ. spicæ*, se Spikolja; *æ. terebinthinæ*, se Terpentin; *æ. thymi*, timjanolja, se Thymus; *æ. valerianæ*, se Vendelrot.

Æthione'ma R. Br., *bot.*, växtsläkte af fam. *Cruciferæ*. Särskildt *Æ. grandiflorum* Boiss. et Heldr. från Elbrus, med vackra röda blommor, odlas på soliga ställen i trädgården. G. L—M.

Etiopien, Etiopier, Etiopisk.

Æthiōpien, Æthiopier, Æthiopisk. Se

Æthiops (af grek. *aithiops*, mor, neger), en gammal farmaceutisk benämning på åtskilliga svarta pulverformiga preparat, t. ex. *Æthiops martialis*, järnoxid-oxidul, *Æ. narcoticus* och *Æ. mineralis*, svart svafvelkvicksilfver.

Æthrioskōp, *fys.* Se Etrioskop.

Æthūsa L., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Umbelliferæ*. I Sverige ega vi en vildt växande allmän art, *Æ. Cynapium* L., den s. k. vildpersiljan, som lätt igenkännes på de tre småsvepen, som nedhänga

vid hvarje enskild blomflock, samt på sina mörkgröna, glänsande blad och den lokartade lukt, som uppkommer, då örten krossas. Den är skarpt narkotisk och kan, om den förtäres, orsaka ett slags vansinne, ja till och med döden, med föregående symtom: skratt, hjärtklappning, kräkning och sömn. A—N. (G. L—M.)

Æthyl, *kem.* Se Etyl.

Æthyl-æther, *kem.* Se Etyl-eter.

Æthylēn, *kem.* Se Etylen.

Aëtiāner, anhängare af presbytern Aëtius.

Aëtion, berömd grekisk målare. Han lefde på Alexander den stores tid och målade denne konungs förmälning med Roxane, hvilket konstverk Lucianus så noga beskrifvit, att en konstnär i nyare tid kunnat försöka att med ledning af denna skildring reproducera detsamma, näml. Sodoma, i en stor väggmålning i Villa Farnesina.

Aëtius. 1. A., kallad *ateisten*, stod jämte sin vän Eunomius i spetsen för en strängt ariansk sekt (aëtianer, eunomianer, anomöer), som lärde, att en bestämd väsensskillnad förefinnes mellan Gud Fader och Sonen. A. blef 356 diakon i Alexandria, men därifrån såsom kättare fördrifven af kejsar Konstan-

tius. Återkallades af kejsar Julianus och dog år 370 som ariansk biskop i Konstantinopel. Jfr Arianer. (J. HDR.)

2. Romersk fältherre och statsman i 5:e årh. e. Kr., var född i nedre Mesien och son till rytterigeneralen Gaudentius, hvilken troligen var af barbarisk börd. Såsom gisslan vistades A. i sin barndom tre år hos goterna och sedan hos hunnerna, bland hvilka han förvärfvade mycket inflytande. Med en hunnisk här kom han en tid efter kejsar Honorius' död (423) usurpatorn Johannes till hjälp, men då hade denne redan besegrats af Placidias härar, och hennes unge son Valentinianus III upphöjdes på tronen. A. fann sig i sakernas nya ordning, förmådde hunnerna till aftåg samt vann höga värdigheter (han blef troligen guvernör i Italien, "comes Italiæ") och stort inflytande, ehuru aldrig fullständigt förtroende vid hofvet. Hans förnämste medtäflare om makten i västerlanden var guvernören i Afrika, Bonifacius (se d. o.). Denne återkallades 427, troligen på anstiftan af A., hvilket gaf anledning till inbördeskrig och vandalernas infall i Afrika. Senare återfick han sitt inflytande, kom med en här öfver till Italien och användes af Placidia för att söka bringa A. på fall. A. besegrade honom vid Ariminum (432) och lyckades sedan till Placidias död (450) häfda sin ställning som hennes förnämste rådgifvare och västromerska rikets mäktigaste man. Han fick (433) titeln "patricius" och upphöjdes till öfverfältherre ("magister utriusque militiæ"). Liksom förut Stiliko, sammanhöll A. riket med fast hand och höll germanerna i tygeln. Han tuktade burgunder, västgoter och franker samt vann dem för samverkan med romarna mot hunnernas anfall under Attila. A. undsatte det viktiga Aureliani (Orléans) och hejdade hunnernas anlopp genom den för Europas öde afgörande striden (451) på Katalauniska fälten. Kort tid efter den hunniska farans slutliga afvärjande föll han offer för en af eunucken Herakleios ledd hofintrig, anklagades för förräderi och nedstöttes af Valentinianus med egen hand. Hans död betecknar förfallets slutliga öfverhandtagande inom det västromerska riket. Litt.: Hodgkin, "Italy and her invaders", I—II (1880); Freeman, "Aetius and Bonifacius" (Engl. hist. review 1887), och Bury, "History of the later roman empire", I (1889). V. S—G.

3. A., från Armida i Mesopotamien, en kristen läkare under 6:e årh., skref ett omfångsrikt verk öfver yttre och inre sjukdomar. Det består af 16 böcker, af hvilka dock endast 9 äro utgifna på originalspråket (grekiska). Däremot finnas flere latinska öfversättningar. Arbetet innehåller ett rikt material till belysning af medicinens historia i forntiden. R. T—DT.

Ætna, berg på Sicilien. Se Etna.

Ætöler. Se Etoler.

Ætölien. Se Etolien.

Aëtomo'rphæ, *zool.*, roffåglar (Huxley).

Aëtosaurus Fraas (grek., "örnödla"), *paleont.*, en omkr. 0,5 m. lång, bepansrad krokodil från Keupersandstenen vid Kaltenthal (Stuttgart). A. HNG.

a. f., förkortning af *anni futuri* (lat.), det kommande årets.

Afagī (af grek. nekande *a* och *fagein*, äta), oförmåga att svälja.

Afaki (af grek. nekande *a* och *fako's*, lins), frånvaro af linsen i ögat. — Afākisk, som är utan lins i ögat.

Afanāsiev, Aleksandr Nikolajevitj, rysk demolog och mytforskare, f. 1826, d. 1871, 1849—62 anställd vid utrikesdepartementets hufvudarkiv i Moskva, sysselsatte sig ifrigt med studiet af den ryska folkdiktningen, uppteckna de mängd sagor, som lefde på folkets läppar, och utgaf en stor samling ryska folksagor (4 bd, 2:a uppl. 1874), ett arbete om slavernas poetiska naturåskådning (3 bd, 1866—69), som har stort värde såsom materialsamling till slavisk mytologi, och en samling ryska barnsagor (2 dlr, 2:a uppl. 1886). A—D J.

Afanīt (af grek. nekande *a* och *fainein*, visa), *miner.*, kallas de varieteter af bergarterna diabas, hyperit och diorit, som äro nästan fullkomligt täta eller så finkorniga, att de särskilda mineralbeståndsdelar, af hvilka de utgöras, icke kunna urskiljas med obeväpnadt öga. Färgen är svart, brunsvart eller svartgrön. E. E.

Afart, hvarje sådan form af en hufvudart, som icke eger några så beständiga eller väsentliga kännetecken, att den kan upptagas i de systematiska arbetena såsom egen eller god art. Afart är således mindre än art, mera än varietet. Att bedöma detta beror ofta på naturforskarens takt, vidd af erfarenhet eller utgångspunkt vid uppfattningen af en arts naturhistoriska betydelse eller uppkomst. Se vidare Varietet. A—N.*

Afasi (af grek. nekande *a* och *fa'sis*, tal), *med.*, ett af den franske klinikern Trousseau infördt uttryck, som numera betecknar förlusten af förmågan att genom språket (det talade eller skrifna) mottaga meddelanden af eller själf meddela sig med sina medmänniskor, utan att denna bristande förmåga beror på någon rubbning af intelligensen eller några sjukliga förändringar i de sinnesorgan (öra eller öga) eller de nerver och muskler, som förmedla denna kommunikation. Stundom inbegripes i afasien äfven förlusten af andra medel, genom hvilka en människa kan meddela sig med sina likar, t. ex. mimiken (*amimi*) och den musikaliska förmågan (*amusi*). Studiet af afasien har varit af den största betydelse för vår kännedom om hjärnan såsom organ för själslifvet. År 1861 framställde den franske läkaren Broca den satsen att afasien — eller *ajemien*, såsom han kallade den ifrågavarande rubbningen — hos högerhändta personer beror på en skada af den tredje pannvindeln i vänstra hjärnhalfvan, *Brocas vindel*, såsom den sedermera blifvit kallad. Fall af afasi voro beskrifna redan före denna tid. Bouillaud hade 1825 sökt ådagalägga att orsaken till språkrubbningar vore att söka inom hjärnans pannlober. Man hade emellertid, hufvudsakligen genom Flourens' undersökningar på djur (1822), kommit till den uppfattningen att alla delar af hjärnan i funktionellt hänseende äro likställda, och de af Bouillaud, Dax m. fl. meddelade iakttagelserna hade ej kunnat rubba denna lära. Broca stödde sin sats på tvenne af honom iakttagna och noga beskrifna fall, och under de följande åren samlade han ytterligare 20 sådana. Personerna i fråga kunde höra och förstå allt hvad som sades dem, kunde obehindradt röra tunga och läppar, men hade förlorat förmågan att tala; på sin höjd kunde de framstöta en och annan ständigt återkommande stafvelse. Vid obduktionen befanns i alla dessa fall bakre tredjedelen af vänstra pannvindeln vara sjukligt förändrad.

Då man genom experiment eller förenade kliniska

-ch patologisk-anatomiska iakttagelser funnit en viss förrättning stå i beroende af ett visst begränsadt parti af det centrala nervsystemet, har man velat till detta parti förlägga den ifrågavarande förrättningens "centrum". Af Brocas iakttagelser kunde man öfverensstämmelse med detta betraktelsesätt sluta till hvar "talcentrum" är beläget, och i själfva verket kan Brocas upptäckt sägas hafva gifvit impulsen till forskningarna angående de särskilda psykiska förrättningarnas centra i hjärnbarken. Det visade sig emellertid, att talets, eller rättare språkets, mekanism förutsätter flera centra än det af Broca funna och att Broca endast beskrifvit *en* form af afasi. Denna form, den s. k. *motoriska* l. *ataktiska* afasien, äfven kallad *afemi*, framträder renast, d. v. s. utan symtom hörande till andra former, om skadan inskränker sig till den hvita substansen omedelbart under Brocas vindel. Såsom en från den motoriska afasien skild form uppställde Wernicke (1874) den *sensoriska afasien*, äfven kallad *orddöfhet* (Kussmaul): den sjuke kan tala, läsa, skrifva, han hör, men förstår icke hvad som säges till honom. I detta fall har skadan varit belägen i bakre delen af vänstra tinningobens öfversta vindel, näml. hos högerhändta personer. Såsom en särskild afasiform uppställde Kussmaul 1877 *ordblindheten:* förlust af förmågan att uppfatta det tryckta eller skrifna ordet, utan att detta beror på bristande intelligens eller synrubbningar. Denna form har äfven blifvit kallad *alexi*, förlust af förmågan att läsa. Man måste emellertid skilja emellan förmågan att läsa högt och förmågan att förstå skrift. Denna senare kan vara bibehållen, under det att den förra saknas i följd af afemi. Vid de mest typiska fallen af ordblindhet har man funnit närgen under *gyrus angularis* och angränsande del af 2:a *nackvindeln*, i vänstra hjärnhalfvan hos högerhändta, vara skadad. Slutligen har man också uppställt *agrafien* (Ogle 1867), förlust af förmågan att skrifva, såsom en särskild afasiform, ehuru man ännu ej kan säkert angifva läget af motsvarande hjärnskada. I öfverensstämmelse med Charcots framställning har man tämligen allmänt enats om att antaga de nu anförda 4 hufvudformerna af afasi. En öfversikt öfver dessa afasiformers lokalisation i hjärnan lämnades 1886 af Lennmalm i Upsala läk.-för:s förh.

Amnestisk afasi, svårigheten att finna ord, ordlömska, anses icke vara någon särskild afasi-form, utan blott en lägre grad antingen af afemi eller af orddöfhet. — *Parafasi*, som karakteriseras däraf att patienten i stället för de riktiga orden uttalar helt andra, anses bero på orddöfhet, hvarigenom förmågan att kontrollera det egna talet gått förlorad.

I de flesta fall af afasi förekomma flera former samtidigt, beroende på hjärnskadans utbredning. Vidare beror rubbningens omfattning på språkförmågans utveckling hos individen. En vid läsning mindre van person rör på läpparna, då han läser, eller måste höra sin egen röst för att begripa hvad han läser. Drabbas en sådan person af afemi eller blir han orddöf, så försvinner naturligtvis äfven förmågan att förstå det skrifna eller tryckta ordet. Å andra sidan finnas fall af ordblindhet, då patienten kunnat få en uppfattning af det skrifna ordet genom att med ingret följa formen på bokstäfverna. Minnet af skriftrörelserna har i detta fall ersatt minnesbilderna af skriftecknen.

Beträffande naturen och uppkomsten af de hjärnskador, som förorsaka afasi, se Hjärnsjukdomar. I en del fall, särskildt hos yngre personer, har afasien efter en tids bestånd gått tillbaka. Man har anledning att antaga att i dylika fall ett nytt "centrum" uppöfvats i stället för det förstörda. Angående utvecklingen af språkets mekanism se Hjärnverksamhet. J. E. J—N.

Afäsisk, som har afseende på afasi (se d. o.); som har förlorat talförmågan.

Afbarkning, *skogsh.* Flottningsstadgan af 30 dec. 1880 föreskrifver i § 20, att allt virke, som i allmän flottled framflottas, skall, innan det utlägges i vattnet, undergå afbarkning, där ej K. Befallningshafvande funnit skäligt tillåta flottning af obarkadt virke. Inom Dalälfvens och öfriga norr därom belägna vattendrag, med undantag af gränsfloderna mot Finland, må dock, enligt k. kung. af 2 okt. 1885, obarkadt granvirke framflottas i allmän flottled, där ej K. Befallningshafvande annorledes förordnar. F. L.

Afbladning, *trädg.* Bladens bortplockande från en växt verkställes stundom af trädgårdsodlare för att främja i synnerhet fruktens utbildning. Oftast verkställes denna operation på vinrankan i fritt tillstånd. Då emellertid bladen äro växternas andedräktsorgan, verkar detta menligt på växternas andra yngre organ, och de för tidigt utbildade frukterna blifva ofta osmakliga och falla af. Vissnade blads borttagande är däremot af vikt för växtens trefnad. A—N.

Afbländare, *astron.* Se Bländglas.

Afboga, Boga ut, *sjöv.*, flytta ett på relingen eller backen liggande ankare, så att det kommer att hänga utombords, färdigt till fällning. R. N. (H. W—L.)

Afbränning, *tekn.* 1. Afbränning (gulbränning) af mässing eller tombak har till ändamål att aflägsna en möjligen bildad oxidhinna och få metallen ren. Detta sker vanligen genom inläggning i utspädd svafvelsyra, 1 del på 10—100 delar vatten, hvarefter föremålet hastigt neddoppas i en blandning af svafvelsyra och salpetersyra samt slutligen rensköljes i vatten. Vid afbränning af nysilfver nyttjas såsom förberedande betningsmedel utspädd salpetersyra i st. f. svafvelsyra. Kraftig åverkan fås sedan genom en blandning af lika delar svafvelsyra och skedvatten. Vid all afbränning är nödvändigt att hålla de ytor, som skola afbrännas, fullkomligt fria från fett o. d., emedan metallens färg eljest blir fläckig. Afbränning efterföljes ofta af fernissning. Se vidare Betning. — 2. Den förlust i mängd, som en produkt lider under en metallurgisk operation. Afbränningen uppgår vid lancashirefärskningen till 6—8 proc., vid bessemer- och martinprocesserna till 8—11 proc. Ytterligare afbränning lider stålet i vällugnarna för valsningen, och uppgår denna afbränning till omkr. 6 proc. 1. W. O. 2. G. D.

Afbröstning, *krigsv.*, den rörelse, hvarigenom man, för att kunna afgifva eld, skiljer ett anspändt eldvapen och dess underlag (lavetten) från framvagnen (föreställaren). Skall vapnet användas i samma riktning, som man kört i, måste det efter afbröstningen vändas $^1/_2$ cirkel, hvilket däremot ej behöfver ske vid eldgifning i en riktning, som är motsatt den, i hvilken man kört. E. N.

Afbön, *jur.*, ett i Sverige förr brukligt hedersstraff, bestående däruti, att den dömde inför domstolen erkände sitt brott och anhöll hos motparten om tillgift därför. Afbönen afskaffades 1864.

Afdankning. Se Aftackning.

Afdelning, afdelande; del af ett helt. 1. *Krigsv.* Ett svenskt fält-, positions- eller fästningsbatteri delas i afdelningar, hvardera med två pjäser (vid fästningsartilleriet äfven med en pjäs). Vid fält- och positionsartilleriet är afdelningschefen i regeln subalternofficer, vid fästningsartilleriet äfven underofficer eller konstapel. E. N.

En krigsbrokolonn delas i två afdelningar, hvilkas chefer äro subaltern- eller underofficerare. Fälttelegrafkåren exercerar och mobiliserar på fälttelegrafafdelningar, hvardera under en subalternofficers befäl. Vid hvardera af Svea och Göta ingenjörkårer finnes en tyg- och minör-afdelning, vid fälttelegrafkåren finnes en tyg- och park-afdelning och vid Bodens ingenjörkår en minör-, tyg- och park-afdelning; hvardera af dessa afdelningar står i regeln under befäl af en kapten. Vid truppstyrka, som ej är indelad till truppförband eller som understiger ett kompani, användes ordet "afdelning" såsom lystringsord, när marsch skall anträdas eller upphöra. L. W:SON M.

2. *Sjöv.* a) Ett mindre antal örlogsfartyg under gemensam befälhafvare, afdelningschef (kommendör eller kommendörkapten). Afdelning är icke någon "taktisk" enhet, utan bildas inom svenska flottan företrädesvis af skolfartyg ("skjutskoleafdelningen", "skeppsgosseafdelningen" o. s. v.). Å fartyg, från hvilket afdelningschef af kommendörkaptens grad utöfvar sitt befäl, föres jämte örlogsvimpeln ett särskildt afdelningschefstecken. Afdelningschef, som är kommendör, för däremot örlogsstandert.

b) För manskapets yrkesutbildning är sjömanskåren (1903) delad i sex "afdelningar". Se Sjömanskåren. H. W—L.

3. *Tekn.* Vid en för trafik öppnad järnvägslinje benämning på den del af järnvägen (sällan öfver 40 km.), hvarå bevakningsbefälet är anförtrodt åt en banmästare. Flera afdelningar bilda en bansektion, och hvarje afdelning omfattar flera bansträckor. Äfven en under byggnad varande järnvägslinje plägar indelas i afdelningar, af olika längd alltefter arbetets art och omfång. Den tekniske ledaren af hvarje sådan afdelning kallas afdelningsingenjör. H. L.

4. *Skogsh.* Vid uppmätning och kartläggning af en skog benämning på det område därinom, som till ståndortens (jordmånens och lägets) egenskaper skiljer sig från den kringliggande marken och å kartan särskildt inprickas. Gränserna mellan afdelningarna utgöras därför ofta af kärr, mossar, berg m. m. En afdelning kan bestå af flera till skogens beskaffenhet och ålder olika bestånd, men stundom komma de båda begreppen att sammanfalla. F. L.

5. Vid Helsingfors universitet äro de studerande efter sin hembygd fördelade i sju "afdelningar", förut (till 1828) kallade "nationer". — Vid Lunds universitet var skånska nationen på sin tid (1833—89) delad i sex afdelningar.

Afdikning, *landtbr.* De flesta växter fordra för en sund och riklig utveckling, att den jord, hvari de växa, befrias från öfverflödigt vatten, och en tillfredsställande afdikning är därför en åtgärd för att öka bördigheten hos åker, äng och äfven skogsmark. I en af vatten genomdränkt jord kan nämligen luftens syre ej intränga, och till följd däraf hindras den förmultning och förvittring, genom hvilka näring frigöres åt växterna, och i stället försiggå förruttnelse och bildning af sur mylla samt desoxidationsprocesser, hvarigenom uppstå för växterna skadliga ämnen. Den vattenuppfyllda jorden är dessutom kall till följd af den från densamma fortgående starka afdunstningen, som binder en del af jordens värme. Dylik jord är därför otjänlig för de odlade växterna och de mer fordrande bland de vilda, under det att mindre ömtåliga ogräs och sumpväxter å densamma kunna få en kraftig utveckling. En omsorgsfull afdikning af alltför våt jord är därför det första grundvillkoret för denna jords vidare förbättring; förr än den verkställts, lönar sig föga att vidtaga andra förbättringar, likasom också gödslingens verkan är ringa på jord, som ej fått behöflig afdikning.

Endast sällan är jord af naturen så torr, att afdikning är obehöflig. Stundom kan på lätt jord en tillfredsställande torrläggning åstadkommas genom utelustande *öppna diken: back-* eller *laggdiken, afledningsdiken, afskärningsdiken* och *afloppsdiken* (se d. o.). Vanligare är att dessa blott kunna skydda den odlade jorden från öfversvämning af dagvatten och afskära från högre liggande mark kommande källsog, men för grundvattnets sänkning under det djup, till hvilket de odlade växternas rötter nedtränga, fordras så djupa och täta diken, att de ej utan jordens omättliga sönderstyckning kunna bibehållas öppna. De af öppna diken omgifna åkerfigurerna afdikas då fullständigt genom täckdikning. Se Täckdikning. H. J. DFT.

Afdrag, *boktr.*, kallas de första aftrycken på de af sättarna i tryckformen uppsatta typerna. Afdragen tagas, innan den egentliga tryckningen börjar. De användas vid korrekturläsning (korrekturafdrag). Afdrag tagas äfven, då man vill undvika utskrifning af flere exemplar, t. ex. af annonser, kungörelser o. d., till utdelning.

Afdrift. 1. *Krigsv.* Den afvikning i sidled ur sin bana, som en spetsprojektil gör, när den skjutes ur ett reffladt eldvapen. Afdriften, som är åt höger vid ett högerreffladt och åt vänster vid ett vänsterreffladt vapen, orsakas af luftmotståndet och projektilens rotation. E. N.

2. *Sjöv.* Vinkeln emellan den riktning ett fartyg innehar och den, hvaruti det framgår genom vattnet, hvilken senare angifves af kölvattnet. Afdrift uppkommer alltid vid "bidevindssegling", genom vindens och sjöns verkan att föra fartyget åt "lä", men förekommer, ehuru i mindre hög grad, äfven under andra förhållanden, när fartyg under gång har vinden in på sidan. Under storm, då mycket litet segel kan föras, äfvensom då ett fartyg "ligger bi", kan afdriften bli mycket stor, 45° eller ännu mera. R. N. (H. W—L.)

Afdriftskvadrant. Se Pejlkvadrant.

Afdrifva. 1. *Metall. kem.* Utdraga ädla metaller, såsom guld, platina eller vanligen silfver ur verkbly genom blyets oxidering. Blyet upphettas i en cirkelrund flamugn, hvars botten är beklädd med ett lager märgel och utlakad aska. Öfver det starkt upphettade blyets yta inblåses en kraftig luftström, som syrsätter blyet till blyoxid (silfverglitt, blyglete), hvilken aftappas, allteftersom den bildas. Sedan allt blyet blifvit syrsatt, stannar det rena silfret kvar. — Med afdrifning 1. kapellering förstår man äfven ett sätt att utröna halten af guld eller silfver i legeringar, vanligen med koppar. Ett vägdt prof af legeringen sammansmältes

ned bly i degel och upphettas vid fullt lufttillträde en muffelugn på en liten lerskål (skärfvel), tills större elen af blyet bortgått, och därpå på en annan skål test eller kapell) af benaska. Härunder syrsätes blyet till blyoxid och därjämte äfven kopparn till opparoxid. Oxiderna uppsugas af den porösa benskan, och de ädla metallerna kvarstanna samt kunna ägas. P. T. C. (G. D.)

2. *Skogsh.* Detsamma som afverka. F. L.

3. *Jaktt. Afdrifva en mark*, medelst manskap rammota villebråd till de på förhand utställde skytarna. Denna jaktterm har egentligen haft afseende å förra tiders storartade skallgångar å fullt omluten mark, men brukas numera äfven om smärre fjagningar. J. W. L.*

Afdunstning 1. Evaporation. 1. *Fys.* Den ngbildning, som eger rum från en kropps yta (jfr ånga). Fasta kroppar, såsom is, jod, kamfer, afunsta också i fria luften, såsom man finner af en förminskning deras volym småningom underår eller af den egendomliga lukt de sprida omring sig; men det är hos vätskorna, som afdunstingsfenomenet är mest utpräglad och blifvit nogrant studeradt. Den lätthet, med hvilken olika vätkor afdunsta, är högst olika. Afdunstningen är beoende på att den afdunstande kroppens ånga sprider ig i den omgifvande atmosfären. Förvaras kroppen ett lufttätt slutet rum, så afger den ånga, ända till ess den i rummet befintliga luften är mättad med enna ånga, hvilket eger rum, då dennas tryck uppått ett visst värde, maximalspänningen, F. Är denna ppnådd, så eger jämvikt mellan kroppen och dess nga rum. Är däremot ångtrycket (f) mindre än F, å eger afdunstning rum och detta med en hastighet, om är proportionell mot differensen (F—f), hvilken allas mättningsdeficit. Afdunstningshastigheten är ppenbarligen beroende på huru fort ångorna bortöras. Den beror också på huru stort motstånd ången öner vid sin utbredning i rummet. Detta motstånd r proportionellt mot den omgifvande gasens (vanligen uftens) tryck, B. Man har funnit, att afdunstningsastigheten, V, följer formeln:

$$V = K.T.(F - f)\sqrt{W} : B$$

vari K betyder en konstant, T absoluta temperaturen ch W vindens hastighet. Denna formel gäller för n bestämd afdunstningsyta; ökas denna, så växer fven afdunstningen, men ej så fort som ytan. För tt öka afdunstningens hastighet förlägger man den fdunstande kroppen, vanligen en vätska, uti tunna rikt i flata kärl. Man minskar ångspänningen f genom begagnande af torkmedel, såsom i fig., där en afdunstande lösning är gjuten i den öfre flata skålen och koncentrerad svafvelsyra eller klorkalium såsom torkmedel finnes i den nedre. Hastigheten påskyndas ännu mer genom minskning af lufttrycket B, hvarför man gärna sätter klockan, som står öfver skålarna, i förbindelse med luftpumpen. Denna princip begagnas också i

kuumapparaterna vid sockerlösnings indunstning, å den nybildade ången bortsuges genom luftpump. Vidare är det förmånligt att öka temperaturen, ej blott emedan T då växer, utan ännu mer emedan F starkt tilltar med temperaturen exempelvis i förhållandet 1 till 2, då vatten värmes från 0 till 10° C. Vidare brukar man, för att påskynda afdunstningen, blåsa eller suga en luftström öfver vätskeytan. Vid graderverk, där saltlösningar indunstas, låter man dessa rinna öfver vertikala risknippor, mellan hvilka vinden fritt spelar. Det finnes vätskor, t. ex. vissa feta oljor och glycerin, hvilka, likasom de flesta fasta kroppar, vid vanlig temperatur ej ha något märkbart ångtryck F och därför ej i märkbar grad afdunsta. De sägas därför vara fixa, hvaremot de vätskor, som lätt afdunsta, kallas flyktiga. Afdunstningen ute i fria luften är hastigare vid blåst än i lugnt väder. Detta bekräftas äfven af den dagliga erfarenheten, t. ex. då det är fråga om torkning af våta kläder e. d. — Liksom vid kokning upptages äfven vid afdunstning värme från de omgifvande föremålen och kvarstannar hos den bildade ången i bundet eller latent tillstånd. Detta värme kallar man afdunstningsvärme (se d. o.). Slår man en droppe eter eller sprit på handen, röner man en känsla af kyla, som uppkommer däraf, att vätskan vid sin hastiga afdunstning beröfvar handen icke obetydligt värme. — Vattengasen eller vattenången, som alltid förekommer i fria luften, härleder sig från afdunstningen från hafven, sjöarna och den fuktiga marken. Om sommaren är mängden af vattengas i luften störst, emedan afdunstningen främjas af den höga sommartemperaturen. Jfr Afdunstningsmätare. — Afdunstningen skiljer sig från kokning endast därigenom, att vid den förra ångbildningen utgår från vätskans yta och eger rum vid hvilken temperatur som helst, medan den vid kokningen sker från vätskans hela massa och vid en bestämd, af den omgifvande gasens tryck beroende temperatur. R. R. (S. A—S.)

2. *Tekn.* Med afdunstning hos en ångpanna menas den mängd ånga, som pannan förmår producera. Den uttryckes vanligen i kg. ånga pr timme och kvm. eldyta. Afdunstningen pr timme och kvm. eldyta uppgår i medeltal för stationära pannor till 20 kg. ånga och för lokomotivpannor till 35 à 45 kg. ånga. Afdunstningen kan ock angifvas med hänsyn till huru många kg. ånga, som erhållas af 1 kg. förbrukadt bränsle. Vid eldning med fast bränsle är afdunstningen pr kg. bränsle i medeltal för torf 4 kg. ånga, för svenska stenkol 5 kg. ånga och engelska stenkol 7 kg. ånga. Vid gaseldning är afdunstningen för torf omkr. 5 kg. ånga och för stenkol 9 kg. ånga. G. D.

Afdunstningsmätare, Atmidometer, Atmometer eller Evaporometer, *meteor.*, ett meteorologiskt instrument, hvilket tjänar att mäta mängden af det vatten, som på en gifven tid afdunstar i fria luften. Det gifves många olika konstruktioner af detta instrument, men ingen af dem har lyckats tillvinna sig tillräckligt förtroende för att få allmännare användning. Sådana äro konstruerade af Vivenot, Lamont, Prestel och Piche. Oafsedt det intresse för vetenskapen, som observationer med afdunstningsmätare ega, är kännedomen om vattnets afdunstningsförhållanden af särdeles stor vikt för landtbruket och alla arbeten, som röra kanalbyggnader, urtappning af sjöar och kärr m. m. Den med afdunstningsmätare

uppmätta årliga afdunstningen uppgår för Petersburg till 30 cm. Den är för mellersta Sverige ungefär lika stor, för London 38 cm., Astrakan 74 cm. och Peking 97 cm. Den växer i allmänhet mot ekvatorn. Störst är den i torra trakter och öknar, exempelvis i Kimberley i Syd-Afrika 247, i Alice Springs i det inre af Syd-Australien 258 cm. Jfr Siccimeter. R. R. (S. A—S.)

Afdunstningsvärme, *fys.*, det värme, som bindes, när en vätska öfvergår till ånga, och som åter frigöres, när ångan kondenseras. Det kallas ock *ångans latenta värme* (se Värme), emedan det ej bidrager till temperaturens höjande vid ångbildningen. Afdunstningsvärmet sjunker i allmänhet med stigande temperatur, och vid den kritiska temperaturen blir det noll.

Afkyles ångan, så kondenseras den till vätska (eller fast kropp), och man återfår då det latenta värmet frigjordt. Denna omständighet användes vid kokning med ånga, då man från ett kokkärl (ångpanna), däri ånga bildas, leder denna in i motsvarande vätska, vanligen vatten, som förvaras i ett annat kärl. Dettas innehåll uppvärmes då genom det vid ångans kondensation frigjorda latenta värmet, och slutligen försättes detta i kokning. Se vidare Latent. S. A—S.

Afemi (af grek. nekande *a* och *fēme*, tal), *med.* Se Afasi.

Affäbel (fr. *affable*, af lat. *affāri*, tilltala), "som gärna låter tala med sig", vänlig, tillgänglig, nedlåtande.

Affabilitēt (jfr Affabel), vänlighet, tillgänglighet, nedlåtenhet.

Affall. 1. *Landtbr.* Sluttning, aflopp för rinnande vatten. Se Aflopp.

2. *Tekn.* Afskräde, hvad som faller bort såsom obrukbart, t. ex. vid ett ämnes beredning i en fabrik o. s. v.

3. *Bergsv.* En malmart säges lida affall i grufvan eller gången, när den blir svagare och mindre rikhaltig. Vid mekanisk eller magnetisk anrikning benämnes allt det för affall, som bortgår ur verket och anses fritt från värderika malmbeståndsdelar. G. D.

4. *Sjöv.* Se Affallning 2.

5. *Skogsh.* Affall benämnas de på marken i en skog liggande barr, löf, kvistar eller smärre grenar, som nedfallit från träden och vid sin förmultning bilda mylla. Ymnigt oförmultnadt affall tyder på att träden stå för tätt och att skogen behöfver gallras. Ett godt fröår hos gran bebådas ofta af en riklig mängd å marken liggande, smärre kvistar, som afbitits af djur, vanligast ekorren, för att åtkomma blomknopparna. F. L.

6. I *urmakeriet* betecknar affall dels utväxling, gång, dels den ojämna rörelse, som uppstår, då drifven i ett ur är för liten, så att kuggarna glappa.

7. I *bildlig* bemärkelse: öfvergifvande af den person eller sak, som man hållit sig till, tjänat, dyrkat, hyllat o. s. v. *Politiskt* affall eger rum, då en enskild, ett parti eller ett helt folk lösrycker sig från sin regent, eller då någon öfvergår från det parti, det förbund, han förut tillhört, till ett annat. — I *religiös* mening betecknar affall öfvergång från en trosbekännelse, en kyrka till en annan. I den första kristna kyrkan kallades detta apostasia. Affall från den rena evangeliska läran straffades enligt 1 kap. 3 § Missgärningsbalken i 1734 års lag med landsförvisning och förlust af arfsrätt inom Sverige. Detta lagstadgande upphäfdes 1860, och numera är sådant affall ej belagdt med straff. Medlem af svenska kyrkan, som vill utträda ur densamma, skall gifva sin afsikt till känna för kyrkoherden i den församling han tillhör samt uppgifva det trossamfund, hvartill han vill öfvergå. Därefter skall han, sedan minst två månader förflutit, personligen inställa sig hos kyrkoherden och anmäla sig till utträde ur kyrkan. På grund af anmälan, som skett, innan någon fyllt aderton år, må dock ingen anses skild från svenska kyrkan, och före nämnda ålder må ej heller någon i främmande församling upptagas. Innehar den, som anmält sig till utträde ur svenska kyrkan, offentlig tjänst, medför anmälan den påföljd, att den som affallit varder från tjänsten skild, där den ej är af beskaffenhet, att han utan afseende å sin trosbekännelse kunnat till densamma nämnas, samt konungen eller den myndighet, som tjänsten tillsätter, finner skäligt att honom därvid bibehålla. (Jfr k. förordningen 31 okt. 1873.) L. A.

Affallning. 1. *Krigsv.* Vid trupp i kolonn- eller linjeformering öfvergången till en annan formering med mindre frontlängd. C. O. N.

2. *Sjöv.* Ett fartygs rörelse, hvarigenom förskeppet aflägsnar sig från vindens riktning, så att vinden blåser mera akterifrån. Denna rörelse kan ega rum utan den manövrerandes eller styrandes afsikt. I samma betydelse nyttjas äfven affall. "Stött för affall!", en befallning till rormannen att med roret söka förekomma fartygets affallning. R. N.*

Affatta, *skogsh.*, vid skogsmätning upprita å karta alla olikheter å mark eller skogsbestånd. F. L.

Affe'kt (lat. *affe'ctus*, af *affi'cere*, göra intryck på), sinnesrörelse, en häftig, plötsligt påkommande, men också hastigt öfvergående, sinnlig känsla, som förtager besinning och lugn eftertanke. Exempel på affekter äro häftig fruktan, sorg, glädje, vrede o. s. v.

Affektatiōn (jfr Affekt), konstladt, antaget sätt, tillgjordhet.

Affektēra (jfr Affekt), gifva sig sken af, låtsa, hyckla. — Affekterad, konstlad, tillgjord, onaturlig.

Affektiōn (jfr Affekt), öfver hufvud en förändring i själens eller kroppens tillstånd; sinnesrörelse, tillgifvenhet, ömhet; sjuklig retning på kroppen, sjukligt tillstånd i något organ.

Affektionērad (fr. *affectionné*), tillgifven, bevågen.

Affektionsvärde, *jur.*, det särskilda värde en sak har för en person till följd af en eller annan af penningvärdet oberoende anledning, t. ex. om den är ett minne af en frände eller vän. Det motsatta begreppet är gångbart värde, värde i handel och vandel. Jfr Värde.

Affenthal, by i Baden, nära staden Bühl, bekant för sitt goda rödvin (Affenthaler).

Affettuōso (Affettuosame'nte l. Con affetto, förk. affett.), it., *mus.*, känslofullt, med starkt och lifligt uttryck.

Affiche [-fi'ſ], fr. Se Affisch.

Afficiēra (lat. *affi'cere*), göra intryck på, verka på; angripa; röra, smärta. Jfr Affekt.

Affidāvit (afidē'vit; eg. 3:e pers. sing. perf. akt. af nylat. *affidāre*, edligen försäkra), i *eng. rättsspråket:* skriftlig handling, hvars innehåll är edligen bekräftadt.

Affiliatiōn (lat.). Se Affiliera.

Affiliēra (mlat. *affiliāre*, af lat. *ad*, till, och *filius*, son), "upptaga såsom barn"; göra till en filial. Inom frimurerriet kallas en loge affilierad, då den anluter sig till en större, och en enskild frimurare är filierad, när han upptagits i en annan än sin ursprungliga loge. Med affilierade politiska sällskap betecknas filialafdelningar af en större moderförening. Subst.: Affiliatiōn.

Affin (lat. *affinis*, gränsande till), besläktad. Se Affinitet.

Affinēring l. Affinage (afinâ[; af fr. *affiner*, af *fin*, fin), *kem. tekn.*, egentl. rening; ädla metallers skiljande, på våta vägen, från hvarandra eller från blandningar med oädla metaller. Till affinering af silfver eller för att skilja silfver från guld nyttjades förr salpetersyra — hvars namn skedvaten (af det tyska *scheiden*, skilja) härleder sig från denna användning —, men numera koncentrerad svafvelsyra, som upplöser silfver, men icke angriper guld. P. T. C. (G. D.)

Affinitēt (lat. *affinitas*, af *affinis*, gränsande till), sländskap. 1. *Fys.* och *kem.* Den förmodade kraft, som förorsakar ämnens kemiska inverkan på hvarandra (reaktion). Denna kraft mätes genom det arbete, som för gramekvivalent åtgår för att bringa den ifrågavarande reaktionen att förlöpa i omvänd riktning. Endast i jämförelsevis få fall är det möjligt att på ett praktiskt sätt uppmäta affiniteten. Ett sådant fall är den reaktion, hvarigenom vätgas och syrgas förenas till vatten. Vatten kan nämligen af en elektrisk ström sönderdelas i dessa bägge gaser. Man kan mycket lätt genom uppmätande af den för en dylik sönderdelningsprocess nödiga elektromotoriska kraften (1,08 volt) på ett mått på det arbete, som åtgår för att sönderdela en gramekvivalent (9 gram) vatten. Detta arbete åtgör nämligen, uttryckt i gramkalorier, 22,940.1.08 = 24,775, som alltså är ett mått på affiniteten mellan syrgas och vätgas, då vatten bildas vid vanlig temperatur. Affiniteten mätes således alls icke af den värmemängd, som utvecklas vid bildandet af vatten ur syrgas och vätgas, hvilken för 9 gram vatten utgör 34,200 kalorier. Den mekaniska värmeteorien lär också, att, om värme utvecklas vid en reaktion, affiniteten minskas vid stigande temperatur, medan däremot affiniteten ökas, om värme absorberas. Det är därför icke ovanligt, att kemiska processer, som förlöpa i en riktning vid vanlig temperatur, vid högre temperaturer försiggå i motsatt led. Affiniteten har då sjunkit så långt, att den blifvit negativ. Så t. ex. sönderdelas vatten vid hvitglödgningshetta helvis uti vätgas och syrgas, men vid vanlig (låg) temperatur förenas vätgas och syrgas till vatten (uti de s. k. gaselementen) eller genom förpuffning med gnista. Vidare lär den mekaniska värmeteorien, att vid den s. k. absoluta nollpunkten (—273° C.) alla reaktioner förlöpa så, att värme därvid utvecklas. Vid vanlig temperatur, hvilken är att beräkna såsom jämförelsevis låg, försiggå de flesta kemiska processer så, att värme därvid utvecklas, enligt Berthelot, som förledt termokemisterna, med Berthelot i spetsen, att antaga, att det vid en reaktion utvecklade värmet utgör ett mått på affiniteten. Man [illegible]sste likväl, att en hel mängd processer försiggår under värmeabsorption, men man förklarade dem [illegible]ara undantag.

En åsikt, som räknar anor från 18:e årh., är den, att affiniteten vid en kemisk reaktion mätes af den hastighet, hvarmed reaktionen utvecklar sig. Såsom exempel må anföras följande. Rörsocker och vatten förena sig under bildning af s. k. invertsocker, men denna process försiggår vid vanlig temperatur oändligt långsamt, såvida ej ett ferment eller en syra tillsättes. Reaktionshastigheten är mycket olika allteftersyrans art. Så t. ex. bildas på en timme vid närvaro af saltsyra en lika stor mängd invertsocker som på 250 timmar vid närvaro af ättiksyra (båda i s. k. halfnormal lösning). På grund af detta förhållande sades saltsyrans affinitet l. affinitetskoefficient vara 250 gånger så stor som ättiksyrans (Ostwald). Detta beteckningssätt är ganska olämpligt, ty vid den ifrågavarande processen omsättes alls icke den tillsatta syran. Denna process motsvaras fullkomligt af följande mekaniska analogi. En tung kropp ligger på ett sluttande plan och skulle således på grund af tyngdkraften glida nedför detsamma. Att den ej gör det beror därpå att kroppen lider friktion mot underlaget. Bestrykes detta med ett smörjmedel, glider kroppen ned, men detta beror ej på någon i smörjmedlet befintlig kraft, utan uteslutande på tyngdkraften. Den vid invertsockerbildning tillsatta syran verkar på alldeles samma sätt som ett smörjmedel, och reaktionen förorsakas icke af någon kraft (affinitet) hos syran, utan endast af affiniteten mellan rörsocker och vatten, hvilken är oberoende af den tillsatta syrans natur.

Den bekante fysikern Pictet har genom försök visat, att de kemiska processer, som vid vanlig temperatur förlöpa med den största våldsamhet, t. ex. upplösning af natrium i syror, vid låga temperaturer (under ung. —80° C.) icke komma till stånd (i nämnvärd grad). På grund däraf slöt han, att den kemiska kraften, affiniteten, försvinner vid låga temperaturer. Denna slutsats är, såsom man inser af det föregående, oriktig; det är endast reaktionshastigheten, som sjunker ned till omätbart små värden. Affiniteten bör vid —80° C. vara större än vid vanlig temperatur för de af Pictet undersökta processerna, vid hvilkas förlopp värme blir fritt. S. A—S.

2. *Bot.* och *zool.* "Öfverensstämmelse i grundform eller de väsentligaste delarna, i motsats till analogi, tillfällig öfverensstämmelse, förenad med väsentliga olikheter och uppkommen därigenom att motsvarande bildningar vanligen återkomma i andra serier. Hvalfisken är sålunda affin med de andra däggdjuren, men analog med fiskarna" (E. Fries). A—N.*

3. *Mat.* Den art af kollineation mellan två geometriska system, vid hvilken oändligt aflägsna element i det ena systemet motsvaras af oändligt aflägsna element i det andra.

Affirmatiōn (jfr Affirmera), stadfästelse, bekräftelse.

Affirmativ (jfr Affirmera), jakande, bekräftande.

Affirmēra (lat. *affirmāre*, af *firmus*, fast), jaka, bestyrka, stadfästa, sanna.

Affi'sch (fr. *affiche*, af lat. *affigere*, fästa vid), anslag eller tillkännagifvande om konstföreställningar o. d. De uppslås (däraf namnet) vanligen på offentliga ställen. — I sammanhang med litografiens utveckling uppkom under förra hälften af 1800-talet bruket af illustrerade eller s. k. konstnärliga affischer icke blott om teaterföreställningar och

andra folknöjen, utan efter hand äfven om industriella eller merkantila etablissemang, utställningar, tekniska fabrikat, litteraturalster o. s. v. Sådana affischer voro länge hållna i en enda ton, svart, och de franska kunde man finna signerade af så framstående tecknare som Bertail, Daumier, Gavarni, Gigoux, Grandville, Raffet, H. Vernet. Efter 1860-talet, då man lärde sig använda kromolitografien för tryckning af affischer, har den i färger tryckta affischen utvecklat sig till en art af konstindustri eller dekorativ konst, hvars hållning bestämmes af dess uppgift att med all makt draga till sig blicken. Bland utöfvarna af denna konst märkas fransmännen Chéret — konstartens egentlige förnyare —, Boutet de Monvel, Forain, Steinlen, Willette och Grasset, belgierna Donnay, Rysselberghe och Rassenfosse, tyskarna Stuck, Unger, Th. Th. Heine, Sattler, engelsmännen Aubrey Beardsley och Walter Crane (den engelska riktningen igenkännes på öfverrik ornamentik, arkaiserande figurer och tjocka svarta konturlinjer), nordamerikanerna Bradley och Rhead, svenskarna Rich. Bergh, V. Andrén, O. Björck, G. Ankarcrona, N. Kreuger, G. Wennerberg, E. Küsel m. fl. Särskilda expositioner af konstnärliga affischer ha föranstaltats, bl. a. i Stockholm (1898; affischer af Steinlen, Grasset och Unger inköptes då af Nationalmuseum). Jfr E Maindron, "Les affiches illustrées" (1896), vidare "Les affiches étrangères illustrées" (s. å.), och J. L. Sponsel, "Das moderne plakat" (1897, praktverk). G—G N.

Affischēra (jfr Affisch) l. Affisjēra, anslå, tillkännagifva genom anslag; pråla med, låta påskina.

Affischör (jfr Affisch) l. Affisjör, kringbärare, uppklistrare af affischer.

Affi'x (lat. *affi'xus*, vidfäst), *språkv.*, den gemensamma termen för hvarje fonem (språkljudskvantum), som endast i förening med ett annat fonem eger någon och detta vanligen en modifierande betydelse. Alltefter sin plats före, inuti eller efter det genom affixet modifierade fonemet kallas affixet för prefix, infix eller suffix. Exempel på prefix äro *be-hålla*, *er-känsla*, *an-söka*, *miss-tag*, *dis-harmoni*, *ko-operativ*, *kosmo-politisk*. Ännu vanligare äro suffix, t. ex. *flicka-s*, *kalla-r*, *lott-er*, *båt-ar*, *rik-a,-t,-are,-ast*, *god-het*, *egen-dom*, *del-bar*, *vän-skap*, *sann-ing*, *stick-ling*, *bete-ende*, *åka-nde*, *köp-te*, *tro-dde*, *rektor-ska*, *furst-inna*, *baron-essa*, *Vilhelm-ina*, *paradis-isk*, *Italien-are*, *Emil-ia*. Sällsynta äro däremot infix, t. ex. i norrländska dialekter *be-int-höfs* i stället för "behöfs inte", i gotiskan *ga-u-laubjats* ("tron I?"), där *-u-* betyder "månne?" AD. N—N.

Affliktiva straff (fr. *peines afflictives*, af lat. *afflígere*, slå till), benämning på vissa slags straff, särskildt de s. k. kroppsstraffen.

Affnaholm. Se Agneholm.

Afforma. Se Gjutning.

Affricino [-tjīnå], it. Se Africus.

A'ffrico [-kå], it. Se Africus.

Affrikāta (af lat. *ad*, till, och *fricāre*, gnida), *språkv.*, en förbindelse af en explosiva och en homorgan frikativa. Se Konsonant.

Affro'nt [franskt uttal: afrõ'], fr., förolämpning, skymf, skam.

Affånga (ty. *abfangen*), *jaktv.*, uppskära halspulsådern på under jakt fälldt högdjur. Numera brukas vanligen det svenska ordet sticka. J. W. L.

Affär (fr. *affaire*, af *à faire*, att göra), handelsföretag, uppgörelse om köp eller försäljning; göromål, angelägenhet; tilldragelse, händelse; tvist; i plur. förmögenhetsvillkor, ekonomisk ställning. — *Krigsv.*, mindre drabbning.

Affärsbyrå (jfr Affär), inrättning för ombesörjande af köp, försäljningar, rättegångars utförande, uppsättande af bref, kontrakt och andra handlingar o. s. v.

Affärsministär. Se Expeditionsministär.

Afförande medel (lat. *remēdia laxa'ntia*, *purga'ntia*, *dra'stica*), *med.*, kallar man de läkemedel, hvilka förorsaka ett förstärkande af tarmkanalens peristaltiska (ormlikt slingrande) rörelse samt äfven i åtskilliga fall ett ökadt tillflöde till tarmen af de vätskor, som afsöndras dels af tarmslemhinnans egna körtlar, dels af lefvern och bukspottkörteln. Därigenom åstadkommas ökade och tunnflytande uttömningar genom stolgången. Dessa afförande medel kunna skarpt reta tarmkanalen och sålunda framkalla en mycket häftig verkan (drastiska medel), såsom krotonolja, gummigutta, kolokvint, jalappa o. s. v., eller ock verka mildare, t. ex. de feta oljorna, förnämligast ricinolja, vidare rabarber, frangula, senna, aloe m. fl. De förökade peristaltiska rörelser hos tarmen, hvilka sådana medel framkalla, påskynda tarminnehållets passage så, att detta icke hinner i groftarmen genom dennas uppsugande af vatten bringas till fastare konsistens. Vattnet i de lösa afföringarna har till stor del inkommit med dryck och föda; blott vid inverkan af mycket häftigt retande och tarmslemhinnans epitel förstörande ämnen härstammar det i större mängd direkt från blodet (jfr Arsenikförgiftning). Vissa oorganiska salter, särskildt glaubersalt (svafvelsyradt natron) och engelskt salt (svafvelsyrad magnesia) verka, när de intagits tillsammans med riklig mängd vatten, afförande, i det att dessa salter dels själfva blott i ringa grad uppsugas ur tarmen, dels likasom binda vattnet så, att ej heller detta uppsuges på vanligt sätt. Glaubersalt är den afförande beståndsdelen i *karlsbadervatten* och *karlsbadersalt*, engelskt salt det verksamma i *bittervatten*. C. G. S.

Afganistān (Afghanistan), d. v. s. "afganernas land", det persiska, nu allmänt antagna namnet på ett rike i Asien. Det ligger till större delen på Iranplatån, men sträcker sig i sitt nordöstra hörn upp på Pamir. Det ligger emellan det ryska väldet och det engelska Indien, och detta farliga grannskap har ej varit utan betydelse för landets gränser. En engelsk gränskommission bestämde dessa 1870 i n. till 37½° n. br. (till Amu Darja), i ö. till 75° ö. l., i s. till 29° n. br. och i v. till 61° ö. l. Mot det engelska väldet var den östra Sulejmankedjan gräns. Men sedan ha engelsmännen ryckt fram till västra Sulejman, och genom ett engelsk-ryskt fördrag af 1887 fick Ryssland besittningar i norr. I n. ö. var gränsen obestämd, men genom en ny engelsk-rysk konvention af 1895 har A:s besittning på Pamir (en smal landsträcka, som når fram till kinesiska gränsen) förklarats vara neutralt område, dock under A:s öfverhöghet. Hela arealen uppgifves nu till 558,000 kvkm. (d. v. s. något mer än Tyska rikets) och folkmängden till omkr. 5,6 mill.

A. är ett väldigt alpland, i östlig-västlig riktning något n. om sin midtlinje genomdraget af Hindukusch

ch dess fortsättning Kuh-i-baba och Sefid-kuh samt en del med dem parallella kedjor längre i norr. Södra den är fårad af en mängd i riktning från Pamir mot s. v. gående kedjor, till hvilka höra gränsbergen mot Indien, Sulejmankedjorna. Det högsta partiet är dock Hindukusch och dess fortsättning; det förra har en medelhöjd af nära 5,000 m. och en topp, Tirash Mir, af 7,750 m. Det mest använda passet öfver dessa kedjor, Bamian- l. Hadjigak-passet, har en höjd af 3,715 m. Landets lägsta del är området norr om dessa berg upp till nordgränsen, Amu Darja, där höjden på sina ställen blott är 360 m. ö. h. Ett vildt alpland är ock området på Pamir, där endast vissa dalar ligga under trädgränsen, som här går i medeltal vid 3,800 m. höjd, medan platåns medelhöjd beräknas till omkr. 4,000 m. Alla dessa berg äro om vintern snötäckta och gifva därigenom upphof åt en mängd floder, af hvilka dock många äro blott periodiska. Hufvudfloden i norr är Amu Darja, som afvattnar största delen af Pamir och landet norr om Hindukusch. En annan från Sefid-kuh åt norr flytande flod är Murghab, som slutligen utsinar i turkmenska öknen. Söder om Sefid-kuh flyter åt v. Heri-rud, och åt s. v. flyter i dalarna mellan de förr nämnda bergsryggarna en mängd små vattendrag, af hvilka de flesta förenas till floden Hilmend, som utgjuter sig i ett afloppslöst saltträsk, Hamun- l. Seistan-bäckenet, hvars storlek mycket varierar på olika årstider, men i medeltal beräknas till 4,000 kvkm. Slutligen flyter från Sefid-kuh åt öster Kabul, som utrinner i Indus. Kabul-dalen är en af landets viktigaste stråkvägar, i det att den genom Kaiber-passet leder ned till Indien, dit man äfven på en sydligare väg kan komma genom Paivar-passet. Från Kabul-dalen går karavanvägen åt v. genom Heri-dalen, i hvars västra del Herat ligger. Därifrån kunna varorna föras antingen söder om bergen till Persien eller öfver dem åt norr genom Murghab-dalen till Merv och vidare till Kiva, Bokhara o. s. v. En annan viktig väg upp till A. leder från Indien genom det engelska Belutsjistan och Bolan-passet till den afganska staden Kandahar. Inga järnvägar finnas, men från trenne håll löpa järnvägslinjer nästan fram till landets gränser: i ö., där det indiska järnvägsnätet är utsträckt till Peshawar vid Kaiber-passets mynning; i s. ö., där den engelska järnvägen genom Belutsjistan från Kodjak-passet hotar Kandahar; och i n., där en grenbana från transkaspiska banan går till Kuschkinsk post vid själfva gränsen 100 km. från Herat.

Klimatet är utpräglad kontinentalt, med starka motsatser mellan dag och natt och än starkare mellan sommar och vinter. På den delvis 3,000 m. ö. h. liggande sträckan mellan Kabul och Sulejman-bergen, hvilken under tre månader är täckt af snö, sjunker termometern ibland på vintern till — 24° C. och stiger om sommaren till + 40° C. Mesta delen af den obetydliga nederbörden faller höst och vinter. — Växtligheten är mycket olikartad: stora områden upptagas af sandöknar eller stäpper; på andra ställen, särskildt i skyddade dalar, växer vacker skog af barr- och löfträd. I några trakter odlas socker, bomull, citroner, tobak, dadelpalmer samt de vanliga sädesslagen. Dock spelar åkerbruket icke någon viktigare roll annat än i närheten af städerna (fruktbarast och bäst odlad är trakten kring Kandahar), utan boskapsskötseln är folkets hufvudnäring, och afganen är till sin natur nomad. De viktigaste exportvarorna äro därför hästar, får, nötkreatur, kameler (både en- och tvåpuckliga), hudar o. d. Af åkerbruksalster eger A. två, som vunnit särskildt beröm, aprikoser och körsbär. Af vilda växter är den ekonomiskt viktigaste den planta, som lämnar drogen dyfvelsträck. Metaller finnas, men bearbetas föga, dock exporteras något bly, zink och alun. Af industri förekommer i regel endast husslöjd för eget behof. Blott i de större städerna produceras en del artiklar, som i mindre mängd exporteras, såsom filtar och sidenvaror. Sedan den ryska transkaspiska banan byggdes, ha ryska varor alltmer vunnit inträde i landet, och handeln öfver Bokhara har ökats, medan handeln på Indien minskats, ehuru den senares värde ännu är större än den förras.

Befolkningen är sammansatt af flera stammar. De egentlige afganerna äro arier och kalla sig själfva "puchtun" (pachtun) samt tala ett språk, "puchto" (pachto), som härstammar från en gammal baktrisk dialekt, i hvilken dock de ariska elementen tidigt uppblandats med arabiska. Skriften är som vanligt hos muhammedanska folk arabisk, ehuru denna endast dåligt lämpar sig för att återgifva de ariska språkljuden. Folket är för öfrigt starkt blandadt med persiska, indiska och semitiska beståndsdelar. Afganen har en hög ståtlig växt med mager figur, långt ansikte och energiska drag samt rikligt svart hår och skägg; brunt, och mer sällan rödt, hår förekommer också. I västra delen af landet är hudfärgen ljusare än i den östra; äfven äro de västra stammarna icke så kraftigt byggda som de östra. Kvinnorna prisas af somliga resande för sin skönhet, andra hafva funnit dem fula. Nationaldräkten, särskildt hos bergstammarna, utgöres af en lång skjorta, vida svarta byxor och en som kappa använd fårpäls jämte en brokig mössa och läderstöflar. Afganerna äro sällskapliga, nyfikna, ceremoniösa och misstänksamma. Kvinnans ställning tyckes vara friare och bättre än hos andra asiatiska muhammedaner. Åtminstone i städerna kunna de högre klasserna, äfven deras kvinnor, läsa och skrifva, två konster, som jämte annan kunskap meddelas i de i landet kringströdda högskolorna, "medreser". Afganerna äro delade i en stor mängd stammar, dessa i klaner och underklaner. Hvar stam styres af en *kan*, som utnämnes af emiren. Den största stammen, till hvilken också dynastien hör, är durani-stammen, som innehar en stor del af södra A., den fruktbaraste landsdelen. Durani äro dels åkerbrukare, dels herdar och utgöra den mest civiliserade stammen, med en gammal adel, som för ett patriarkaliskt regemente. Öster om dem, på högslätten samt i dalarna i n. ö., bor den näst största stammen, ghilsai, som är delad i två hufvudafdelningar, ibrahim och turan, den förra delad i 13, den senare i 3 "keils" (klaner). En annan stam är povinda, som säges ega 12,000 köpmän och 35,000 kameler. Den bebor passen ned till Indus samt idkar handel och plundring i nordvästra Indien, hvarvid den på egna kameler för de på sådant sätt skaffade varorna till Herat eller Bokhara. Afganernas antal uppgifves (1901) till 3,9 mill. De bebo dock knappt halfva landet. I norra delen bodde fordom baktrierna, hvilka dock mestadels försvunno, då under Dsjingis-kan den mongoliska folkfloden frambröt. De turkmenske osbekerna inneha

nu öfre Amu-området, och längre i söder bo de rent mongoliske hazarerna (kring öfre Heri-rud) samt aimakerna väster om dem i Sefid-kuh. I sydöstra delen bo belutsjer och i den sydvästra (i Hamun-området) tadjiker (1 mill.), båda arier. Slutligen finnas indier (500,000) och judar, utom flera smärre folkslag.

Religionen är den sunnitiska islam, och menige man är fanatisk fiende ej endast till de kristne, utan äfven till de sjiitiske perserna. Regeringssättet är ej mycket fast ordnadt; landets regent bär titeln "emir" och har ett årligt anslag af England (Indien), men hans makt beror uteslutande på hans förmåga att injaga respekt hos stammarna. Landet är deladt i fem provinser: Kabul, Kandahar, Herat, Turkestan och Badaksjan (de båda senare norr om Hindukusch), till hvilken sistnämnda hör äfven området längs Vachan på Pamir. De viktigaste städerna äro Kabul, emirens residensort, Herat, Kandahar samt (i Amu-området) Masar-i-sjerif.

Historia. I forntiden hörde den del af nordvästra A., som ligger norr om Hindukusch, till landskapet Baktriana, hvars fordom berömda stad Baktra nu är en liten by, Balch; landet söder om nämnda berg utgjorde landskapen Areia (numera Heri-rud), Drangiana och Arachosia l. Paktyike, hvilket senare namn är en grekisk form för det namn, hvarmed afganerna ännu benämna sig själfva, "pachtun". I detta land grundade Alexander den store Alexandria Arachoton, det nuv. Kandahar. Befolkningen var nära släkt med de medisk-persiska stammarna och hade samma religion som dessa. Hvad som alltid utgjort A:s svaghet, söndringen mellan stammarna, hindrade folket att spela någon större politisk roll, ehuru dess kraft och krigsduglighet samt landets ypperliga läge, med utfallsvägar åt alla riktningar, väl kunde hafva möjliggjort en sådan. I stället blef A. ofta — åtminstone till namnet — införlifvadt i främmande stater. Det hörde efter hvartannat till persiska väldet samt till Alexanders och seleukidernas riken, tills det från seleukiderna omkr. år 255 f. Kr. affallna baktriska riket eröfrade äfven den öfriga delen af nuv. A., och äfven sedan det egentliga Baktrien omkr. 140 f. Kr. öfversvämmats af parterna, bibehöll sig någon tid det baktriska väldet i A., men föll slutligen omkr. år 90 f. Kr. för sakerna, som i sin ordning fingo vika för de "hvite" hunnerna. Längre fram kom den arabiska eröfringen, som nådde dessa trakter under sultanen Velid (705—745), och med den infördes Muhammeds lära. Emellertid föll äfven det muhammedanska riket sönder, i det att kraftiga höfdingar ryckte till sig stycken däraf och bildade dynastier af längre eller kortare varaktighet. Så uppstod i dessa trakter en ghasnavidisk dynasti, hvars rike utbredde sig icke blott öfver hela Iran, utan äfven till Indien (976—1154), men föll därigenom att de turkiske seldsjukerna eröfrade dess västliga delar, medan en ny afgansk dynasti, ghoriderna, 1154 bemäktigade sig de östra delarna, däribland A., och regerade till 1208. Några år efter denna ätts utslocknande kom den mongoliska eröfringen under Dsjingis-kan (1220), och då efter hans död (1227) hans rike delades, kom östra delen af A. till kanatet Dsjagatai och den västra till Il-kans rike (se Persien, historia). Ungefär hundra år senare började de mongoliska rikena sönderfalla genom tronstridigheter, och på detta sätt bildades bl. a. ett rike Herat under kertidernas dynasti samt i södra A. ett litet rike Seistan. Dessa och andra småstater blefvo ett lätt byte för Timur, som t. o. m. utbredde sin makt öfver riket Delhi i Indien. Timur insatte 1405 sina söner till själfständiga härskare i olika delar af riket; så kom en gren att regera i Herat, och där vann sultanen Huséin (1487—1506) ett berömdt namn för sitt lysande hof, där skalder och lärde funno ett hemvist. Detta rike eröfrades snart därefter af en annan Timur-ättling, den berömde Babur, grundläggaren af Stor-Moguls rike i Indien. Hans residensstad var i början Kabul. A. var därefter i något öfver hundra år en del af detta indiska rike, men vid midten af 1600-talet började mellan Persien och Stor-Mogul våldsamma krig om besittningen af landet. Härunder gjorde sig de afganska stammarna i verkligheten oberoende af båda, ja ghilsai-stammens höfding Mahmud t. o. m. tvang den persiske sjahen att själf kröna honom till sjah öfver Persien (1722). Emellertid förjagades afganerna snart af Nadir Kuli (1730), hvilken 1736 själf besteg Persiens tron. Under honom eröfrades hela A. i sin ordning af perserna. Af den oreda, som 1747, efter Nadirs död, uppstod i Persien, begagnade sig en afgansk höfding Ahmed-kan till att befria sitt land. Han tog sitt residens i Kandahar, antog titeln sjah och lät kalla sig Durr-i-durän ("tidsålderns pärla"), hvarefter hans stam fick namnet "durani". Genom glänsande vapenbragder vann han en stor del af Persien, eröfrade i Indien Kaschmir och hela Punjab med Lahore (1752), plundrade Delhi (1756 och 1760) samt besegrade maratterna i slaget vid Panipat (1761). Efter hans död (1773) utbröto tronstrider, hvarunder riket alltmer försvagades och en mängd af Ahmed sjahs eröfringar gingo förlorade. Då den regerande emiren (1818) lät mörda rikets mäktigaste storman, Fateh-kan, af den med furstehuset besläktade barakzai-stammen, förjagade dennes söner mördaren. En af sönerna, Dost Muhammed, blef härskare i Kabul, och den gamla durani-dynastien lyckades bevara sitt välde endast öfver Herat. Sikherna, hvilkas välde konsoliderats i Punjab under Ranjit Singh, fråntogo under den rådande förvirringen afganerna det ena området efter det andra: Kaschmir intogs 1819, Peshawar blef skattskyldigt 1823 och eröfrades fullständigt 1833. En landsflyktig ättling af det forna furstehuset, Sjah Sjuja, som redan 1809 ingått förbund med engelsmännen, hade funnit skydd hos Ranjit Singh och med dennes hjälp 1833 gjort ett misslyckadt försök att störta Dost Muhammed samt sökte därefter den anglo-indiska regeringens gunst. Oroad af ryssarnas framträngande i Central-Asien — hvilket tagit form i ett af ryska sändebudet i Teheran tillskyndadt persiskt anfall på Herat, som dock (1838) afvärjts genom en engelsk truppdemonstration på Persiens sydkust — sökte generalguvernören i Indien, lord Auckland, vinna Dost Muhammed och sände Burnes med rika löften till Kabul, där äfven ett ryskt sändebud uppehöll sig. Dost begärde emellertid som pris för sin vänskap rätt att få återtaga Peshawar, och i sin ifver att motverka ryssarna beslöt då lord Auckland att fördrifva Dost Muhammed och på tronen uppsätta den svage Sjah Sjuja, som kunde väntas blifva ett villigt redskap i engelsmännens hand. En brittisk här intog Kandahar och Ghasna samt återinsatte (1839) Sjah Sjuja på tronen i Kabul. Dost flydde, men råkade snart i en-

engelsk fångenskap. Sjujas välde blef ej långvarigt. Afganerna reste sig redan 1841 under ledning af Dosts son Akbar.

Resningen, som inleddes genom mordet på Burnes, utbröt så plötsligt, att engelsmännen i hast måste innesluta sig i sitt dåligt befästa läger, där de voro afskurna från all undsättning. Efter ett fördrag med Akbar fick den i Kabul inneslutna engelska styrkan (4,000 man reguljära trupper och deras till 12,000 uppgående följeslagare) fritt aftåga ur landet, men föll nästan till sista man ett offer för kölden och de vilda stammar, som på vägen till Indus från alla sidor angrepo densamma. En ny engelsk här inträngde i A., förstörde städerna Ghasna och Kabul och sprängde Akbars skaror, men drog sig därefter, förtröstande på landets hjälplöshet, tillbaka till Indus, hvarefter under nära fyratio år England sökte undvika inblandning i A:s angelägenheter. Dost Muhammed lössläpptes, återvände till sitt rike och befäste ånyo sitt välde. Han slöt nu förbund med sina forne fiender sikherna, hvilka i sina strider mot engelsmännen flera gånger fingo understöd af afganska hjälptrupper, men efter Punjabs eröfring af engelsmännen ändrade han politik och sökte Englands vänskap, egentligen för att på detta sätt vinna ett stöd mot Persien, som började kasta sina blickar på västra A. Där var Herat fortfarande ett eget rike, som redan stod i beroende af perserna, men som dessa ville helt och hållet införlifva i sitt land, då furstesätten utslocknat. Äfven Dost sökte emellertid förvärfva Herat och slöt fördenskull ett fördrag med England (i Peshawar 30 mars 1855). I Herat insatte dock perserna på rysk anstiftan en lydfurste Jusuf. Denna motgång för Dost uppvägdes delvis af de eröfringar han gjorde norr om Hindukusch, där han vann hela provinsen Turkestan. Under seapoys-upproret 1857—58 iakttog Dost Muhammed troget förbundsbestämmelserna och höll sig strängt neutral, men begagnade sig af engelsmännens svårigheter till att åt sig utverka ökadt understöd i penningar och mot deras vilja utvidga sitt välde åt söder till Kandahar och mot väster, där Herat nu kom i fullständigt beroende af A. Dost Muhammed dog 1863. Hans efterträdare, sonen Sjir Ali, måste i flera år kämpa med sin broder Asim och sin brorson Abd-ar-rahman, 'men segrade 1869 hufvudsakligen genom sin son Jakubs tapperhet och förjagade Abd-ar-rahman, som flydde till Bokhara, hvilket land 1868 blifvit ryskt lydrike. Den engelska regeringen, som fann sig ej längre kunna vidhålla non-interventionspolitiken (jfr Lawrence och Mayo), erkände Sjir Ali som emir, gaf honom stora penningesummor och sände honom vapen. 1870 intog han Herat, men måste sedan bekämpa ett uppror af sonen Jakub och det gammalnationella partiet, för hvilket hans reformsträfvanden voro förhatliga. Ehuru det 1872—73 aftalades mellan England och Ryssland, att A. skulle vara ett neutralt bälte, dock närmast hörande under engelskt inflytande, sände Ryssland sommaren 1878 en beskickning till Kabul, hvilken af Sjir Ali mottogs på ett ostentativt förekommande sätt. Då den brittiske vicekonungen i Indien kort därefter sände en beskickning till Kabul, men denna på ett förolämpande sätt tillbakavisades vid gränsen, utrustade England trupper för att häfda sitt inflytande. I nov. 1878 ryckte tre engelska härafdelningar (tills. 41,000 man) in i A. samt trängde fram mot Kabul och Kandahar, hvarefter Sjir Ali flydde till Turkestan och dog där i febr. 1879. Sonen Jakub, som han insatt till regent, slöt 19 maj s. å. fred i Gandamak, där han förband sig att icke underhålla några förbindelser med andra makter, att mottaga en engelsk resident i Kabul samt afstå några mindre områden jämte de tre östra hufvudingångarna till A. (Kaiber- och Paivarpassen samt Pisjindalen), den s. k. "vetenskapliga gränsen", som enligt Beaconsfield är nödvändig för Indiens säkerhet. Dessa områden skulle dock betraktas endast såsom af brittiska hären med emirens medgifvande besatta, hvarför öfverskottet af inkomsterna därifrån skulle tillfalla emiren, som dessutom tillförsäkrades omkr. 100,000 pd st. i årliga subsidier. Sedan den brittiske residenten Cavagnari emellertid af afganska krigare, som voro upphetsade af prästerna, redan s. å. blifvit mördad, inryckte en engelsk här under Roberts och intog Kabul, hvarefter Jakub fördes som fånge till Indien. Sedan afganerna blifvit slagna i flera blodiga strider, var Englands myndighet tryggad i största delen af A. Den 22 juli 1880 blef Jakubs kusin Abd-ar-rahman insatt som emir, och för att stärka hans makt uppgaf England sin rätt att hålla en resident vid hans hof och lofvade honom betydande penningmedel. Han måste dock först kämpa mot Jakubs broder Ejub, som innehade Herat och som t. o. m. vågade ett angrepp på engelska trupper och hotade Kandahar. Efter en ilmarsch af Roberts blef denna plats undsatt och Ejub i grund slagen, men då Ejub efter engelsmännens aftåg 1881 förnyade striden med Abd-ar-rahman, blef han i sept. slagen af denne, hvarefter Herat intogs, Ejub flydde till Persien och Abd-ar-rahman var herre öfver hela A. under Englands beskydd, men hotad af Ryssland, som 1884 intagit Merv, underkufvat turkmenerna och nordvästra A.; de t. o. m. började besätta Herirud-dalen. Dessa ryska anfall mot A. höllo på att framkalla ett krig mellan England och Ryssland (1885), men tvisten bilades genom ett fördrag, enligt hvilket gränsen skulle fixeras af en engelsk-rysk gränskommission. Genom det slutliga fördraget 22 juli 1887 erhöll Ryssland några områden vid öfre Murghab, men afstod från andra anspråk. Härmed hade dock Ryssland ej uppgifvit planerna på ytterligare landförvärf från A. I augusti 1891 visade sig 600 man "forskningstrupper" på Pamir, och det kom t. o. m. 1893 till en strid med afganerna, hvari dessa besegrades. Dessa tvister bilades genom ett fördrag 1894, hvari A. till Ryssland afträdde större delen af Pamir, efter en gräns, som reglerades 1895 af en engelsk-rysk gränskommission. Engelsmännen sökte sig en ersättning för dessa ryska landvinningar dels genom att flytta sin gräns till den västra Sulejman-kedjan, dels genom att förklara Kafiristan för engelskt område. Detta berglands eröfring uppdrogs åt emiren Abd-ar-rahman, som lyckligt genomförde den 1896. Ehuru emiren sökte stå på god fot med engelsmännen, ansågs han icke utan skäl opålitlig. Han afled 1 okt. 1901 och efterträddes af sin son Habib-ullah-kan, hvilken ovanligt nog icke ens behöfde bekämpa några om makten konkurrerande rivaler, utan öfvertog en genom faderns kraft skapad stark regeringsmakt. Hans regering har ännu ej (1903) utmärkts af några i ögonen fallande händelser, om också befolkningens muhammedanska fanatism vid ett par tillfällen gjort hans ställning svår. Litt.: Curzon, "Russia in Central

Asia" (1889), Forbes, "The afghan wars 1839—42 and 1878—80" (1892), Roberts, "Forty-nine years in India" (1897), samt "The life of Abdur-Rahman, amir of Afghanistan" (2 bd, 1900). Se för öfrigt om nyare litteratur Immanuel, "Afghanistan" (Geogr. zeitschrift, 1902). J. F. N.

Afgjutning, en genom gjutning i form åstadkommen afbildning af ett föremål. Se Gjutning.

Afgrening. Se Elektriska ledningar.

Afguderi, dyrkan eller hyllning, som sätter något annat föremål i stället för den ende, andlige guden. Närmast afses därmed dels den framförallt af Israels profetiska religion beifrade tillbedjan af gudabilder eller andra föremål, som hade något med gudomen att skaffa, dels kult af främmande gudar i allmänhet. I öfverflyttad bemärkelse användes afguderi om en sådan hjärtats förtröstan, som ytterst hvilar på någonting annat än på Gud. Se vidare Bilddyrkan, Fetischism, Hedendom, Monoteism, Naturreligion och Polyteism. N. S.

Afgångsbetyg. Se Betyg.

Afgångsexamen. Se Examen.

Afgångsprocent, *hand.*, den summa, som en redogörare i en affär har rätt att afföra ur räkenskaperna såsom genom missräkning, slitning, spillning eller på annat sätt uppkommen förlust. Den utgör en viss procent af värdet på kapitalet, inventarierna, varulagret o. s. v.

Afgäld, *kam.*, afgift, särskildt afgift (årlig), som innehafvare af afsöndrad jord, i någon lämplig räntepersedel (t. ex. spannmål), erlägger till innehafvaren af den lägenhet, hvarifrån jorden afsöndrats; *jur.*, afkastning; inkomst, som har sin grund i en viss rättighet. KBG.

Afgärdaby (isv. *afgærdhis byr*), på gammal bys mark afgärdad, genom gärdesgård afstängd, nyare by. I motsats till afgärdaby kallas äldre by i landslagen och 1734 års lag *bolby* eller *odalby*. Vid skifte af skogsmarken njuter afgärdaby hälften mindre lott än bolby i förhållande till hvarderas hemmantal eller efter annan delningsgrund. E. P.

Afhandling. 1. Skrift, som söker på vetenskapligt sätt utreda ett ämne, särskildt vetenskaplig skrift, utgifven för vinnande af lärdomsgrad (akademisk afhandling) eller erhållande af lärarebefattning eller för pastoralexamen o. s. v. Se vidare Disputation och Dissertation. — 2. *Statsr.* Öfverenskommelse, fördrag.

Afhysa, *kam. Afhysa ett hemman*, uppsäga åbon, borttaga åbyggnaderna och bruka jorden under ett annat hemman, hvilket därefter ansvarar äfven för det afhysta hemmanets räntor och besvär. Sådana åtgärder hafva endast sällan tillåtits, emedan de anses skadliga för det allmänna såsom ledande till folkbrist, egotvister och dålig häfd. — *Afhysa en åbo*, skilja honom från åborätten till ett hemman eller en lägenhet. Jfr Vräkning. KBG.

Afhåll, *sjöv.*, den återhållande kraft (friktion), hvilken uppstår därigenom att man lägger ett tåg e. d., som firas eller halas, om en beläggningsnagel, ett krysshult e. d. Genom att "taga till afhåll" l. "lägga till afhåll" kan den hastighet, med hvilken tåget vill utlöpa, lätt regleras eller upphäfvas. R. N. (H. W—L.)

Afhållning, *sjöv.*, en fartygsmanöver, hvarigenom förskeppet bringas att falla från vinden, så att vinden blåser mera akterligt. R. N. (H. W—L.)

Afhållsamhetssaken. Se Nykterhetsrörelsen.

Afiñ, *etnogr.* Se Acka.

Afinger, Bernhard, tysk bildhuggare, f. 1813 i Nürnberg, d. 1882 i Berlin, var i sin ungdom bleckslagare, sökte sedan utdana sig till bildhuggare efter de nürnbergska mästerverken från medeltiden och fick efter 1840 på Rauchs ateljé i Berlin göra bekantskap med antikens konstformer. A. skapade flere goda verk af religiöst innehåll, men lyckades bäst i porträttbyster och porträttmedaljonger (Rauch, Humboldt m. fl.). Bland hans monumentala arbeten må nämnas Arndts staty i Bonn samt det gotiska monument, som universitetet i Greifswald 1856 lät resa till minne af sin 400-åriga tillvaro.

Afiûm-kara-hisär ("opium-svart-borg"), turkisk stad i det inre af Mindre Asien, s. ö. om Kutahia, med omkr. 20,000 inv. En hufvudplats för handeln med opium (turk. *afium* l. *afiun*), som i stor mängd skördas i omgifningarna.

Afkamma, *krigsv.* Man säges "afkamma" ett bröstvärn, då man bortskjuter den öfverst på detsamma hopade jorden, så att bröstvärnet blir lägre och ger mindre skydd åt bakom varande pjäser med servismanskap. Jfr Broslagning. E. N.

Afklapp, *boktr.* Se Afklappning.

Afklappning, *boktr.* 1. (Afklapp) Aftryck, som erhålles genom klappning med en därtill afsedd borste (afklappningsborste) å ett öfver den med färg inrifna tryckformen lagdt papper. Numera brukas dock i stället merendels en rulle, som föres öfver papperet. — 2. Förfärdigandet af matriser vid stereotypering.

Afklatschning, *boktr.*, ett numera föråldradt sätt att tillverka stora boktryckeristilar genom att nedtrycka (klatscha ned) matrisen i smält stilmetall; sigillaftryck i dylik metall.

Afknipning (af skott eller knoppar), *trädg.*, en operation, som ofta företages för att hindra utbildning af ett skott, som sitter obekvämt eller genom hvars fortkomst vegetationstiden förkortas. Så kan man genom att tidigt afknipa spetsen af en krukväxt förmå den att antaga ett mera buskartadt utseende. Blomman borttages, t. ex. hos smultron, för att hindra en alltför ymnig och utmattande fruktsättning. Resedan, som egentligen är en kortlifvad ört, kan därigenom göras till en länge blommande, mycket grenig halfbuske. A—N.

Afknytning, *med.*, en förr ofta använd metod att aflägsna tumörer genom användning af en slynga af silke, hamptråd eller järntråd. J. E. J—N.

Afknäckning, *tekn.*, den art af påkänning, som hos en staf, hvars längd betydligt öfverstiger dess tvärsnittsdimensioner, uppträder om stafven belastas från änden. Vore stafven kort, skulle en sådan belastning söka sammantrycka densamma, och i stafven skulle uppträda tryckpåkänning. Överkas en lång staf, pelare e. d. af belastning från änden, så icke blott sammantryckes stafven (pelaren), utan börjar äfven böja sig, och den kombination af tryck- och böjningspåkänning, som då uppträder hos stafven, benämnes afknäckningspåkänning. En kropps hållfasthet mot afknäckning beror enligt Euler icke blott på dess dimensioner, utan äfven på elasticitetsmodulen hos det material, hvaraf den är förfärdigad, samt på det sätt, hvarpå dess ändar äro förbundna med stödplanen. G. D.

Afkok. Se Dekokt.

Afkoppla l. Frånkoppla ("slå ifrån"). 1. *Tekn.* Frigöra maskindelar från hvarandra, t. ex. en arbetsmaskin från en drifaxel. Jfr Axelkopping. — 2. *Elektrot.* Afbryta sambandet mellan en elektrisk strömkrets och andra dylika. — 3. *Sjötekn.* Frigöra sidohjul eller propeller från maskinaxeln, så att de oberoende af maskinen kunna "gå rund", då fartyget endast seglar. — Afkopplings-hjul och -muff, anordning för detta ändamål (se fig.).

Afkortadt anfall, *krigsv.*, ett af general Bauer m. fl. mot en fästning förordnadt anfallssätt, hufvudsakligen bestående i ett samtidigt framryckande mot flere fronter, tystande af försvararens eld genom användandet af grofva kastpjäser och genombrytande af fortmellanrummen. Mot en väl försvarad modern fästning torde emellertid det afkortade anfallet ha föga utsikt att lyckas. L. W:SON M.

Afkortning, *kam.*, den åtgärd, hvarigenom ett skattebelopp, som på grund af allmän lag och författning blifvit debiteradt, men ej influtit, afföres från räkenskapen. Afkortning af ränta och tionde ("ordinarie afkortning") har numera nästan alldeles upphört, sedan alla anordningar däräbliftvit emot kontant ersättning till statsverket indragna. Afkortning af *personella* utskylder däremot ("extra ordinarie afkortning") förekommer i ganska stor utsträckning. Sådan kan ega rum för dödsfall, när den skattskyldige aflidit före 1 maj det år, för hvilket afgiften debiterats, för fattigdom, för oriktig debitering m. m. *Böter* blifva jämväl afkortade — i några få fall utan, eljest med förvandling till fängelsestraff. KBG.

Afkortningslängd, *kam.*, förteckning på de utskylder, hvilka vid anställd uppbörd inom en viss kommun icke influtit och i hvilka afkortning kan ifrågakomma. Konungens befallningshafvande i länen och öfverståthållareämbetet i Stockholm meddela s. k. afkortningsresolutioner. KBG.

Afkortningsting (se Afkortning), *kam.*, för undersökning af ödesmål, höllos på prästerskapets begäran i sammanhang med ordinarie hösteting under en följd af år efter Karl XII:s krig. KBG.

Afkylning, *fys.* En kropp, hvars temperatur är högre än omgifningens, förlorar småningom sitt värmeöfverskott dels genom att direkt meddela värme åt de kallare kroppar, med hvilka den är i omedelbar beröring, dels genom att utstråla värme till kallare aflägsnare föremål. Mekaniska värmeteoriens andra hufvudsats utsäger, att värme af sig själf endast öfvergår från en varmare till en kallare kropp. Newton antog, att den hastighet, med hvilken afkylningen sker, d. v. s. den temperatursänkning kroppen hinner undergå på en sekund, är proportionell med kroppens öfverskott af temperatur öfver omgifningens. Den är dessutom dess större, ju större kroppens yta och ju mindre kroppens värmekapacitet (produkten af massa och specifikt värme) är. Dulong och Petit, hvilka utfört noggranna försök öfver afkylningshastigheten, hafva dock visat, att denna s. k. "Newtons afkylningslag" endast gäller, när temperaturskillnaden mellan kroppen och omgifningen ej öfverstiger 15° eller 20°. För större temperaturskillnader sker afkylningen hastigare. I öfrigt är denna hastighet beroende af kroppens natur, dess ytas beskaffenhet och storlek samt af de omgifvande kropparnas beskaffenhet och temperatur. Dulong och Petit hafva ock genom experiment ådagalagt, att afkylningshastigheten är mindre, när kroppen är skild från omgifningen genom ett lufttomt rum, än då mellanrummet är fylldt med luft eller någon gasart, emedan i senare fallet värmet bortföres både genom ledning och strålning, i förra fallet endast genom strålning. Vid afkylning spelar också ofta afdunstningen en stor roll, hvarvid latent värme bindes. Jfr Afdunstning, Köldblandning, Värme och Värmestrålning. R. R.

Aflagring, *geol.*, småningom skeende afsättning af i vatten (haf, sjöar och floder) uppslammade jordartade beståndsdelar. Äfven sammanfattningen af en mängd på nämnda sätt bildade jord- eller berglager kallas en aflagring. Det finnes således marina och sötvattensaflagringar, litorala och djuphafsaflagringar. Man talar äfven om en leraflagring, en sandaflagring, en aflagring af sandsten o. s. v. Jfr Aflagringsbassäng. E. E.

Aflagringsbassäng, bassäng, hvari mekaniskt inblandadt slam afskiljes genom fällning; sådana bassänger användas för rening af såväl vattenledningssom kloakvatten. Under vattenledningsteknikens barndom ansågs denna process vara till fyllest för att göra ett flodvatten användbart, och ännu så sent som 1892 fick Hamburg genom en fruktansvärd koleraepidemi plikta för sitt lättsinne att använda Elbevatten, som renats uteslutande genom aflagring. Numera användas konstgjorda aflagringsbassänger endast i syfte att underlätta den efterföljande filtreringen genom utfällning af gröfre slam. Detta sker antingen så, att vattnet får stå alldeles stilla i en bassäng, som sedan försiktigt aftappas och på nytt fylles, eller (hvilket är bättre) så att vattnet långsamt får strömma genom bassängen. Dennas dimensioner väljas då så, att den genomströmmas på en tid af minst 6 timmar med en hastighet af ett par mm. i sekunden. För erhållande af jämn omsättning af vattenmassan, måste först och främst in- och utloppen fördelas utefter bassängens hela bredd och vidare strömmen i bassängens längdriktning ledas nedåt eller uppåt, alltefter vattnets temperatur. Sommartiden blir nämligen vattnet i bassängen småningom afkyldt, hvilket har till följd att det inströmmande varmare vattnet, som är specifikt lättare, flyter fram öfver ytan, i stället för att blandas med de djupare lagren; för att förhindra detta anordnas framför utloppsmynningarna en skärm, under hvilken vattnet måste passera. Vintertiden eger ett motsatt förhållande rum: det inträdande kalla vattnet sjunker ned till bottnen och måste genom skärmen ledas uppåt.

Till aflagringsbassänger kan man tydligen äfven räkna naturliga sjöar och sådana konstgjorda vattensamlingar, som i nyare tider bildats genom uppförande af höga reservoardammar. Där verkar naturligtvis aflagringen på ett mera effektivt sätt än i de små bassänger, som kunna byggas vid vattenverk, i det att äfven bakterierna småningom nedsjunka till bottnen och temperaturen i de djupare vattenlagren utjämnas. I undantagsfall kan verkligen ett sådant vatten anses hygieniskt fullgodt äfven utan filtrering, churu åtskilliga exempel redan visat, att denna aflagrings betydelse blifvit betydligt öfverskattad. Se vidare Vattenledning.

Vid rening af kloakvatten användas aflagringsbassänger af flera slag, hvilka i allmänhet äro så inrättade, att vattnet hålles i oafbruten, men långsam rörelse. Den mekaniska reningens effekt kan förstärkas genom kemiska eller biologiska processer. I förra fallet tillsättas vissa ämnen, såsom kalk, svafvelsyrad lerjord, järnvitriol m. fl., hvilka dels äro bakteriedödande och dels åstadkomma organiska ämnens sönderdelning och ombildning till oskadliga produkter; i senare fallet sker under inverkan af bakterier den sönderdelning af kväfvehaltiga ämnen, som i dagligt tal benämnes förruttnelse. J. G. R.

Aflat 1. Indulge'ns (lat. *indulge'ntia*) betecknade urspr. minskning i eller efterskänkande af de straff och botöfningar (penitenser), som kyrkan ålade exkommunicerade medlemmar och genom hvilka dessa skulle ådagalägga sin ånger, innan de kunde återupptagas i församlingens gemenskap. Den nytestamentliga förebilden härtill var Paulus' förfarande med syndaren i Korint. Fornkyrkans stränga botdisciplin gjorde det i många fall, såsom sjukdom, dödsfara i förföljelsetider m. m., nödvändigt att förkorta de ålagda straffen, och i mån som kyrkans botpraxis mildrades, stod det penitenten öppet att utbyta strängare botverk mot lättare, såsom böner, allmosor, frigifvande af lifegna och (sedermera) vallfärder, eller att förvandla straffen i penninggåfvor till kyrkan. Dessa inom den äldre medeltidskyrkan vanliga utbyten, hvilka särskildt befordrades genom de angelsaxiska botböckernas tabellariska anvisningar för kyrkostraffens förvandling, beredde väg för aflaten, hvilken i 11:e årh. sattes i system, ehuru till en början med sparsamhet tillämpad. Vid öfvergången från 12:e till 13:e årh. undergick aflaten en väsentlig utvidgning. Enligt redan då gängse teologisk åskådning befrias syndaren genom boten från syndaskuld och eviga straff, men icke från de timliga syndastraffen, bland hvilka skärselden är det svåraste. Ett lösköpande från dessa senare stod syndaren till buds i aflaten, som sålunda kom att innebära ett efterskänkande icke blott af kyrkostraffen, utan äfven af gudomliga syndastraff. Den teoretiska grundvalen för denna åskådning lades af Alexander af Hales (d. 1245) och de store skolastikerna, hvilka dogmatiskt utbildade läran, att Kristus, Guds moder och helgonen förvärfvat en outtömlig skatt af öfverskjutande förtjänster inför Gud, och att kyrkan vore förvaltarinna af dessa öfverloppsgärningar (*thesaurus operum supererogationis*). Påflig bekräftelse erhöll aflatsläran först genom Klemens VI:s bulla "Unigenitus" af år 1343. Men redan innan dess hade densamma vunnit rik utbildning. Bland aflatens arter är sådan aflat, som knytes till vissa personer och samfund — de katolska ordnarna ega hvar sina aflater — eller till särskilda platser, t. ex. en kyrka, en vallfartsort, eller till bestämda saker, såsom ett krucifix, en rosenkrans. En annan indelning göres efter omfattningen. Redan Innocentius III förordnade sålunda på fjärde lateranconciliet 1215, att utdelande af fullkomlig aflat (*indulgentiæ plenariæ* — ett obetingadt efterskänkande af straffskulden) skulle förbehållas åt påfven ensam och att öfriga biskopar skulle få meddela endast ofullkomlig aflat (*ind. partiales*) för högst 40 dagar. Med en dylik 40 dagars aflat förstås efterskänkande af en så stor part af de timliga straffen, som enligt fornkyrkans botpraxis hade bort försonas med en kyrkobot, som varade i 40 dagar. Plenar-aflaten utbildades redan under indulgensens tidigaste historia, i det Urban II år 1095 åt alla korsfarare, som drogo ut att befria det heliga landet, och åt dem, som med penningar understödde krigsföretaget, utlofvade fullständig befrielse från alla botverk, under förutsättning af ånger och syndabekännelse. Denna korstågsaflat utöfvade under tvenne århundraden en storartad eggelse till kamp mot den romerska kristenhetens fiender. Andra former af plenar-aflat voro den genom Bonifacius VIII år 1300 införda jubileums-aflaten och den mot medeltidens slut uppträdande s. k. *indulgentia a poena et a culpa*, hvilken sistnämnda betecknar aflatens förfall ända till ett lösköpande från syndens *skuld*. De store skolastikerna hade utan undantag betonat syndaförlåtelsen såsom förutsättning för aflatens tillegnande. Nu däremot tillhandahölls för penningar icke blott befrielse från de timliga straffen, utan äfven den till botsakramentet hörande syndaförlåtelsen. Den oerhörda fräckhet, med hvilken aflatshandeln på denna grundval bedrefs af en Tetzel i Tyskland, en Samson i Schweiz, en Arcimboldi i Norden, hvilka t. o. m. sålde aflat för framtida synder, blef en af de yttre anledningarna till reformationen. Luthers bekanta 95 teser af år 1517 voro väl närmast riktade mot aflatens missbruk, men snart därefter lärde han offentligen, att hela institutionen vore förkastlig såsom stridande mot bibelns lära om den fria nåden i Kristus. Tridentinska mötet, som återförde aflaten till en mera ideell öfverensstämmelse med det katolska trossystemet, belade däremot med kyrkans bann hvar och en, som djärfdes neka, att kyrkan i kraft af nycklarnas ämbete (Matt. 16: 19) eger rätt att förlåta synder (jfr Aflösning), och stadgade, att syndaren fortfarande kunde genom fromma verk lösa sig från timliga straff. Den katolsk-dogmatiska utbildningen af aflatsläran, sådan den ännu i dag tillämpas inom romerska kyrkan, kan med sammanfattning af här antydda moment återgifvas så, att aflaten är en eftergift under vissa villkor af de timliga straff, som människan antingen i denna värld eller i skärselden skall undergå för sina redan uppriktigt ångrade, biktade och förlåtna synder. I kraft af nycklarnas ämbete och såsom förvaltarinna af thesaurus operum supererogationis tillmäter sig katolska kyrkan rätt att eftergifva dessa botstraff genom att ur den outtömliga skatten af Kristi tillfyllestgörelse och i anseende till de heliges samfund godtgöra och försona den gudomliga rättvisan. En dylik godtgörelse utsträckes äfven till de redan aflidne, då kyrkan medels den af prästen förrättade själamässan framträder förebedjande för de döde och af Kristi och helgonens förtjänst hembjuder Gud en den eftersträfvade aflaten motsvarande del. Se Franz Beringer, "Die ablässe, ihr wesen und gebrauch" (11:e uppl. 1895), och Th. Briegers uppsats i Haucks Realenc. f. protestant. teologie u. kirche, IX. J. HDR.

Afledande medel, *med.*, äfven kallade Derivantia (af lat. *derivāre*, afleda), benämner man de medel, hvilka användas för att leda blod och från detta afsöndrad vätska (*plasma*, väfnadssaft) bort från inre organ, hvarest till följd af någon sjuklig retning öfverflöd af blod och väfnadssaft förefinnes eller är på väg att uppkomma. En sådan afledning (derivation) användes ofta vid hotande eller redan inträdda inflammationer i t. ex. lungsäckarna, lungorna, hjärtsäcken, bukhålans organ o. s. v. samt emot lokala

märtor i bröstkorgen ("håll") eller andra delar af kälen eller lemmarna. Man åstadkommer dylik afledning vanligast genom anbringandet å huden af skarpa ämnen, som reta densamma och därigenom föranleda ett ökadt blodtillopp till den retade delen af huden, hvarigenom blodtilloppet till innanför eller ock på längre afstånd befintliga organ antages blifva minskadt. Allmänt för detta ändamål begagnade medel äro senapsdegar (af malen eller stött senap, utrörd med ljumt vatten), senapssprit, terpentinolja, kamfersprit, peppar och brännvin o. d. En ännu starkare och långvarigare afledning åstadkommes genom flerehanda blåsdragande medel, såsom spanska flugor o. s. v. Genom användning af retande och afförande lavemanger kan blodträngning till hufvudet och andra organ afledas. Lokala bloduttömningar medelst koppning och blodiglar äfvensom allmän bloduttömning genom åderlåtning kunna likaledes räknas till afledande medel. Slutligen kan genom lämpliga rörelser, hörande inom den s. k. sjukgymnastikens område, blodströmningen till en viss grad ledas från ett organ, som har benägenhet för blodöfverfyllnad, till de delar, som påverkas af de gymnastiska rörelserna, hvarigenom sålunda äfven dessa kunna göra tjänst såsom afledande medel. Afledande behandling i och för sig användes numera mindre än förr. O. T. S. (C. G. S.)

Afledare 1. A f v i s a r e, *skpsb.*, balkar (*a*), hvilka

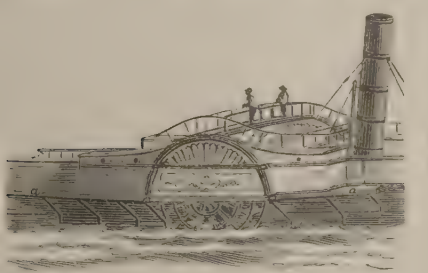

från hjulhusens nedre hörn gå diagonalt och horisonellt till fartygssidan. R. N. (J. F—M.)

Afledning. 1. *Gramm.* Dels den ordbildningsprocess, hvarigenom skapas ett afledt ord, hvilket vanligen sker därigenom att till en redan befintlig ordstam fogas ett affix; dels detta afledda ord; dels detta affix. Religare är att för dessa tre begrepp använda uttrycken 1) afledning, 2) afledt ord och 3) affix (eller afledningselement). Afledning sker icke blott, såsom oftast, genom tillfogande af ett eller flere affix (t. ex. *be-håll-ning, o-be-slut-sam-het*), utan äfven genom ljudväxling (med eller utan samtidigt vidfogande af affix), t. ex. *uppehåll-e* af *uppehålla, hynd-a* af *hund, sörj-a* af *sorg, val-ja* af *val, yst-a* af *ost, ung-el* af *ung* m. m., *gåfva* af *gifva, bett* af *bita, brott* af *bryta, band* af *binda, bår* af *bära, stöld* af *stjäla, skofvor* af *skafva* m. m., *sy-n* af *se, löj-e* af *le, tjugu* af *tio, lägg* af *lår, slag-a* af *slå, fång* af *få* m. m., *förmåg-a* af *må, viss* af *veta, bes-k* af *bita, gång* af *väga, spån-ad* af *spinna* o. s. v. AD. N—N.

2. *Tekn.* Elektricitetens läckning från en elektrisk ledning på grund af fel i isoleringen. Sker sådan läckning samtidigt från de olika polerna i ett system, uppstår s. k. k o r t s l u t n i n g. Afledning från ett ledningssystem till ett annat kallas ö f v e r l e d n i n g. Om vid korsning eller farlig närhet mellan olika ledningar sådan öfverledning uppstår och skada däraf orsakas, är i svensk lag stadgad ersättningsskyldighet för den, som genom vårdslöshet vid sin anläggnings utförande eller skötsel varit vållande till skadan, eventuellt för båda intressenterna. A. E—M.

Afledningsdike, *landtbr.*, öppet dike, som afleder vattnet från l a g g d i k e n a till f l o d d i k e t. Jfr A f d i k n i n g. J. A.

Aflelse, *teol.* 1. Kristi syndfria aflelse af den Helige Ande. Läran därom är upptagen i andra artikeln af den allmänna kristna trosbekännelsen (jfr I n k a r n a t i o n). — 2. *Jungfru Marie obefläckade aflelse* (*conceptio immaculata*), en af katolska kyrkans dogmer, enligt hvilken äfven frälsarens moder blifvit vid sin skapelse på grund af Kristi försoning bevarad för arfsyndens fläck. Denna lära, som i medeltiden var föremål för skarpa strider, i det att scotister och franciskaner försvarade densamma mot tomister och dominikaner, blef först af påfven Pius IX upphöjd till trosdogm genom bullan *Ineffabilis Deus* af 10 dec. 1854. Firandet af *Jungfru Marie obefläckade aflelses fest*, som i romerska kyrkan infaller 8 dec., kan spåras tillbaka ända till 7:e årh. I grekiska kyrkan firas motsvarande fest 9 sept. under benämningen *den heliga Annas* (jungfru Marie moders) *obefläckade aflelses fest.* Se Passaglia, "Commentarius de immaculato . . . conceptu" (Romæ, 1854—55). (J. HDR.)

Aflinge, *jur.*, förvärfd egendom, fast eller lös. — A f l i n g e j o r d, förvärfd jord på landet eller i staden, i motsats till a r f v e j o r d (se d. o.).

Afljud (ty. *ablaut*), *språkv.*, kallas alla de fall af (besläktade ords) vokalväxling inom indo-europeiska språk, som icke kunna förklaras ur de särskilda språkens lagar, utan måste anses härstamma från det indoeuropeiska urspråket. Sådana fall äro t. ex. lat. *ăgo* : *ēgi* : *amb-ūges;* grek. *φεύγω* : *ἔφυγον.* Sin största betydelse har afljudet i den germanska språkfamiljen, där det fått den ourspruugliga rollen att utgöra vissa verbs väsentligaste böjningsmärke vid tempusbildningen. Dessa s. k. "starka" verb indelas alltefter afljudets beskaffenhet i sex s. k. afljudsklasser: typerna 1) *bita-bet-beto-bitit* (ty. *beissen-biss-gebissen*); 2) *bryta-bröt-bröto-brutit* (*bieten-bot-geboten*); 3) *binda-band-bundo-bundit* (*binden-band-gebunden*); 4) *bära-bar-buro-burit* (*stehlen-stahl-gestohlen*); 5) *gifva-gaf-gåfvo-gifvit* (*geben-gab-gegeben*); 6) *fara-for-foro-farit* (*fahren-fuhr-gefahren*). De ursprungliga orsakerna till afljudet äro väsentligen höljda i mörker, men att det åtminstone delvis beror på accentväxlingar, torde få anses såsom visst. AD. N—N.

Aflopp, *landtbr.*, kunna vara af två slag, n a t u r l i g a och k o n s t g j o r d a. Af dessa lägga de förra genom de oregelbundenheter, som de förete, i de flesta fall hinder i vägen för ett ekonomiskt fördelaktigt tillgodogörande vare sig af själfva vattendraget eller af den detsamma omgifvande marken. Dessa olägenheter undanrödjas antingen på det sätt, att man reglerar det förut befintliga naturliga afloppet, eller ock därigenom att man helt och hållet frångår detta och upptager ett nytt. I båda fallen bör det konstgjorda afloppet vara i tekniskt afseende riktigt planlagdt. Man bör jämväl tillse, att planens

utförande ej möter hinder hvarken af vattnets eller markens rättsinnehafvare.

För en riktig planläggning undersökas de på afloppets riktning och dimensioner inverkande omständigheterna, nämligen yt- och höjdförhållandena hos den mark, genom hvilken afloppet skall gå, samt den framrinnande vattenmängden. För detta ändamål kartlägges och afväges fältet, å kartan inläggas afvägningskurvor, profiler uppritas såväl längs efter vattendraget, längdprofiler, som ock tvärs öfver detsamma, tvärprofiler, hvarjämte man medelst ett hydrometriskt instrument bestämmer vattnets hastighet i en eller flere tvärprofiler. Se vidare Afdikning och Vattenafledning. J. H. F. (H. J. DFT.)

Afloppsdike 1. Floddike, *landtbr.*, kallar man de större öppna diken, hvilka skola upptaga och afföra allt det vatten, som på ett odladt fält samlas från lagg-, afledningsdiken. Afloppsdiket för en odling anlägges å fältets lägsta del samt bör göras så bredt och djupt, att det bekvämligen kan afföra både det vatten, som härrör från ymnigare nederbörd, och det som uppkommer genom snösmältningen under vårtiden. Detta dike bör först upptagas på hvarje odling. Saknar ett fält tillräckligt fall för anläggning af erforderligt afloppsdike, kan det icke brukas såsom åkerjord, så framt det ej eger slukor (såsom stundom de under matjorden liggande kalkklipporna på Gottland) eller ock, på ej för stort djup under matjorden, sand- eller gruslager, i hvilka dagvattnet kan nedsläppas genom för detta ändamål särskildt upptagna sughål eller sugbrunnar. J. A.*

Afloppsgas, *metall.*, sådan gas, som bildas vid de metallurgiska processerna och afgår ur ugnen. Den viktigaste afloppsgasen är masugnsgasen (se d. o.). G. D.

Aflossning, *geol.* Då ett lager af malm eller annan bergart icke är fullkomligt hopvuxet med den omgifvande bergarten eller sidostenen, utan lätt lossnar och afskiljer sig därifrån, säger man, att där finnes en aflossning eller "släppa". E. E.

Aflägg, *trädg.* Se Afläggare.

Aflägga, *boktr.*, åtgärden att, sedan tryckning försiggått, i sättkastens olika fack återlägga de därur uppsatta och vid tryckning nyttjade typerna och på sina platser återskaffa all den öfriga materiel, som tillhör en tryckform. — Afläggning 1. Afläggningsform kallas en tryckform, sedan tryckningen med densamma är afslutad.

Afläggare (Aflägg), *trädg.*, gren eller kvist, som blifvit nedböjd i jorden för att där skjuta rötter och sedan tagas upp ur jorden, skäras lös från moderväxten och planteras ut såsom självständigt exemplar. Af en ranka eller ett annat långt skott kan man få flere plantor. Man nedlägger den på marken utefter dess längd, pålägger jord på flere ställen och afskär de ofvan jordytan uppböjda delarna af rankan, sedan de undre delarna skjutit rötter. Denna rotbildning beror därpå, att barkcellerna lätt föröka sig, när de blottas och komma i beröring med vatten eller fuktighet. På sådana växter, som ega en trögare rotbildning, måste man därför vidtaga vissa operationer för att söka inifrån frambringa en svällning af cellväfnaden, hvarigenom birötter lätt växa ut. Denna förökning kan ske hela den tid jorden bearbetas, och den anses såsom det säkraste förökningssättet. Krusbärs- och vinbärsbuskar slå rot samma år grenarna nedläggas; andra växter tarfva flere år. Af lind tagas ofta afläggare för att erhålla buskformer. Till afläggare användas både årsskott och äldre kvistar. A—N.*

Aflägging. 1. *Boktr.* Se Aflägga.—2. Se Bi.

Aflöpning 1. Sjösättning, *skpsb.*, ett fartygs förflyttning från stapeln, eller byggnadsplatsen på land, ut i sjön. — Aflöpningsbädd, det träplan, hvarpå fartyget glider ut i sjön. — Aflöpningsslade, en under och till fartyget fäst, lös timmerbyggnad, på hvilken fartyget vid aflöpning hvilar mot bädden. Se vidare Skeppsbyggeri. J. F—M.

Aflösning. 1. *Teol.* I den äldre kristna kyrkan betydde aflösning (absolution) en för svåra synder exkommunicerad, men ångerfull syndares återupptagande i kyrkogemenskapen, hvilket skedde efter fullgörandet af en föreskrifven botöfning. Syndarens försoning med Gud, eller syndaförlåtelsen, skulle således vara ett villkor för absolutionens meddelande. Men då människans gemenskap med Gud började anses såsom ovillkorligen beroende af gemenskapen med kyrkan, ansågs aflösningen redan tidigt såsom ett medel till vinnande af syndaförlåtelse. Småningom utbyttes den offentliga syndabekännelsen mot en enskild inför prästen, hvilken föreskref bestämda botgärningar och därpå meddelade aflösning. I medeltiden utsträcktes detta förfaringssätt till *alla* synder, och på det fjärde lateranska mötet (1215) föreskrefs privatbikten genom lag. Aflösning beteckna de ej blott, såsom förut, tillgift å kyrkans sida, utan äfven förlåtelse inför Gud. I öfverensstämmelse med de hierarkiska grundsatserna stod, att den gamla s. k. deprekativa absolutionsformeln: *Deus absolvat te* (Gud förlåte dig) eller: *Deus tribuat tibi absolutionem et remissionem* (Gud gifve dig aflösning och förlåtelse) utbyttes mot den s. k. exhibitiva: *Ego absolvo te* (jag förlåter dig). Då prästen här framstod såsom en nödvändig medlare mellan människan och Gud, blef hela denna anordning af största vikt för hierarkiens utveckling. Den bekräftades på det tridentinska mötet och är ännu gällande i den katolska kyrkan. — I den protestantiska kyrkan har aflösningen fått en helt annan betydelse. Privatbikten är öfverlämnad åt hvars och ens fria val och innebär ingen förpliktelse att bekänna *alla* synder. Aflösning är liktydig med tillförsäkran af syndernas förlåtelse åt den botfärdige, eller ett tillämpande på den enskilde af evangelii allmänna nådelöften. Båda äro bibehållna icke såsom nödvändiga för saligheten, utan såsom kraftiga medel att trösta bekymrade samveten och särskildt såsom en lämplig beredelse till den heliga nattvardens begående. Aflösningen är under förutsättning af verklig ånger *deklarativ* och *real* : "Jag förkunnar dig dina synders förlåtelse". Emellertid hafva den enskilda syndabekännelsen och aflösningen, ehuru kraftigt förordade åtminstone i den lutherska kyrkans bekännelseskrifter, alltmera kommit ur bruk och lämnat rum för den allmänna. Denna afkunnas hos oss vid slutet af skriftermålet. E. J. Ö.*

2. *Krigsv.* Vid vaktgöring (äfven vid fältvakt eller motsvarande) beteckning för såväl ombytet af posterna som de afdelningar, hvilka hvarje gång därtill användas. Det till postning afsedda manskapet indelas vanligen i tre aflösningar, 1:a, 2:a och 3:e. Aflösningen verkställes af särskilda *aflösningsbefälhafvare*, korpraler e. d. C. O. N.

Afmagnetisering. Se Magnetisering.

Afmagringskur. Se Fettsot.

Afmarsch, *krigsv.*, den minsta afdelningen inom avalleriet. Den utgöres af 3 eller 4 rotar, i Sverige ., och har till ändamål att möjliggöra vändning åt idan eller bakåt, *afmarschvändning*, på ringa utymme af kavalleri i sluten ordning. Vändningen sker å ledvis ring den ytterste ryttaren åt vändningsidan i hvarje *afmarschled*. C. O. N.

Afmönstring, *sjöv.* Se Mönstring.

Afnötning, *tekn.*, uppstår å en kropp, då ett föremål (ej nödvändigt hårdare) under friktion föres fram fver densamma. Ju hårdare kroppen är, dess mindre lir den åvägabragta afnötningen. Olika materials notståndsförmåga mot afnötning är af vikt att känna id val af golfbeläggning, trappstegsmaterial o. d. Undersökningar i detta hänseende anställas vanligen nligt Bauschingers metod, hvarvid det prof, som skall ndersökas, pressas med ett visst tryck mot en med märgel beströdd järnskifva. Genom vägning af proftycket före och efter försöket kan såväl vikten som olymen af den afnötta substansen fastställas. Enligt ndersökningar å svenska material afnötas på samma id och med samma tryck af granit 1 volymsdel, af narmor 10, af trottoarklinker 2 och af cementplattor 0 à 12. G. D.

Afnötningsmätare, *järnv.*, apparat för bestämnande af afnötningen på skenorna och fordonens julringar, efter det dessa tagits i bruk under olika rafikförhållanden. Då det ur teknisk-statistisk synunkt är synnerligen viktigt, att dessa mätningar unna ske noggrant, måste apparaterna i fråga medifva en mätning intill $^1/_{10}$ mm. samt vid olika tider oga kunna anpassas på samma ställe. Apparater f detta slag finnas beskrifna i tidskriften "Organ ür die fortschritte des eisenbahnwesens". H. L.

Af- och tillträdesdag, dets. som fardag (se . o.).

Af- och tillträdessyn, *jur.* Se Husesyn.

À fond [afå'], fr., i grunden, till botten.

Afoni (af grek. nekande *a* och *fonē*, ljud), *ied.*, den högsta graden af heshet, uppkommen ärigenom att stämbanden af en eller annan orsak ke kunna försättas i de för tonbildningen nödvänliga svängningarna. Afoni kan förekomma vid flere ika sjukdomar, såsom strupkatarr, sår på stämbanen (t. ex. vid lungsot), polyper i struphufvudet, rlamning af struphufvudets muskler eller nerver. örloppet och utgången äro växlande efter den begande sjukdomens art. Under det t. ex. afonien d en katarr i luftstrupen småningom upphör, då atarren går tillbaka, är däremot afonien vid lungsot, å den beror på sårbildning å stämbanden, nästan ltid obotlig. P. W.

Afori'sm (grek. *aforismo's*, af *afori'zein*, afskilja), sryckt sats; lärosats ur en vetenskap.

Afori'stisk (jfr Aforism), afbruten, lösryckt, fattad i korta, sammanträngda lärosatser.

Afplattning, Jordens. Under de gradmätninar, som Jean Picard 1668—70 företog i norra rankrike och vid hvilka äfven pendelobservationer ställdes, trodde sig Picard finna, att jorden icke ore ett klot. På hans och Giov. Cassinis förslag afnde därför franska vetenskapsakademien 1671 an Richer att göra pendelobservationer i Cayenne. cher återkom 1672 med det beskedet, att jorden icke var klotrund, utan måste vara en vid polerna afplattad rotationssfäroid, ty sekundpendeln från Paris gick i Cayenne långsammare och måste förkortas för att gå riktigt. Häraf framgick att attraktionskraften var mindre vid ekvatorn och att sålunda afståndet till medelpunkten där måste vara större än vid polerna. Då sedermera tvifvelsmål framställdes om detta påstående, beslöt akademien att låta verkställa gradmätningar i Lappland och under ekvatorn, för att på detta sätt få frågan afgjord. Till det förra stället sändes 1736 Maupertuis, hvilken där fann afståndet mellan två breddgrader vara 57,437 toises. Samtidigt verkställde Bouguer, la Condamine och Godin en liknande mätning på Quitos högslätt och funno där gradens längd vara 56,753 toises, sålunda betydligt mindre än i Lappland. Härmed var det afgjordt att jorden är tillplattad mot polen; dock voro mätningarna ej så pålitliga, att man kunde säkert veta, hur stor afplattningen var. Senare mätningar, särskildt den ryska (1817—55), hafva gifvit exaktare resultat, med stöd af hvilka man beräknat afplattningen till $^1/_{299}$ af den största diametern. Med andra ord, diametern vid ekvatorn, den s. k. "storaxeln", är 12,754,8 km., diametern mellan polerna, "lillaxeln", eller hvad man vanligen kallar jordaxeln, är 12,712,2 km.; skillnaden är alltså 42,6 km. På en glob med 1 m. diameter skulle en dylik afplattning (knappt 2 mm. vid hvardera polen) vara omärklig för ögat. J. F. N.

Afpollettēra (jfr Pollett), *sjöv.*, före afmönstring eller före sjöexpeditions slut, på grund af laga skäl, från örlogsfartyg afskeda inmönstrad person; *krigsv.*, till sjukhus afsända sjuka af manskapet vid en trupp. — Afpolletteringssedel, ett vanligen af läkare underskrifvet intyg, som den afpolletterade skall medföra till sin bestämmelseort. B. N. (H. W—L.)

Afprickning, *skogsh.*, afskiljandet å karta af de olika afdelningarna, bestånden m. m. inom skogen. F. L.

Afrad. 1. Årlig afgift, afgäld som af landbo (arrendator) erlägges till jordegaren. — 2. Afkastning. — 3. I flere svenska landskapsmål: hvad som växer på åker och äng, sedan säden och höet äro bärgade. — Afradsdag, viss fastställd dag, Tome dag (21 dec.), då afrad bör erläggas. — Afradsgill kallas en vara, som är så beskaffad, att den författningsenligt vid afrads erläggande bör godkännas såsom fullgiltig. — Afradskarl, enligt äldre språkbruket liktydigt med "landbo". — Afradsland, i Jämtland och Härjedalen bruklig benämning på jord, som före afvittringen ej tillhört by eller hemman, men innehafts af hemmansegare mot särskild *afrad* till kronan, enligt jordeboken. — Afradsmål, ett slags löst och struket mål, som nyttjas vid leverering af afrads- och tiondespannmål. Det innehåller 32 kappar på tunnan och därjämte i stället för råga eller skakning 4 kappar till hvarje tunna spannmål och 6 kappar till hvarje tunna malt. E. P. (KBG.)

Afrāgola, stad i Italien, prov. Neapel, n. ö. om Casoria. Betydlig vinodling och tillverkning af strå-hattar. 22,438 inv. (1901).

Afrancesados ("förfranskade") l. Josefinos kallades de spanjorer, hvilka slöto sig till den af kejsar Napoleon 1808 på Spaniens tron uppsatte Josef Bonaparte. Förföljda af sina landsmän efter

Josefs fall 1813, måste de utvandra till Frankrike och förlorade 1814 genom Ferdinand VII:s påbud egendom, ämbeten och värdigheter, hvilka de dock återfingo 1820 genom cortes' beslut.

Afrānius, Lucius, romersk komediförfattare, f. omkr. 150 f. Kr. Med den grekiske lustspelsförfattaren Menander som förebild behandlade han romerska motiv och anses vara den förnämste representanten för *fabula togata*. De bevarade fragmenten af A:s verk äro utgifna af Ribbeck i "Comicorum romanorum fragmenta" (3:e uppl. 1898).

Africāno, italiensk benämning på en af de marmorarter, som användas inom byggnadskonsten i Italien. E. E.

A'fricus (lat.), "den afrikanska" (näml. vinden, it. *a'ffrico* l. *affricino*), sydvästvinden. Se Vind.

Afrifning, med våta lakan, *med.*, en af de enklaste och oftast använda af kallvattenkurens badformer. Den består däri, att kroppen, i stående ställning, hastigt inhöljes i ett genomblött, mer eller mindre urvridet, groft lakan (omkr. 2 m. långt), under starkare eller svagare gnidning af hela kroppen. Som verkan af denna operation är högst olika, alltefter utförandet, må man märka, att en *stärkande*, *lifvande* och *retande* verkan åstadkommes, om lakanet blifvit doppadt i mycket kallt vatten (+ 6° à + 10° C.), blifvit *väl* urvridet och anbringas bakifrån under kraftig och liflig gnidning af bål och lemmar, såväl af medhjälparen som patienten själf; däremot ernås en *lugnande* och *nedstämmande* inverkan, om lakanet blötes i måttligt kallt vatten (+ 17° à + 25° C.), och *utan urvridning* hastigt kastas omkring kroppen framifrån och tryckes så tätt som möjligt intill kroppens alla delar, genom ett slags klappning med händerna utan någon gnidning samt får kvarblifva några minuter, tills det blifvit varmt. Hufvudsaken därvid är, att patienten förhåller sig passiv och att kroppen så mycket som möjligt skyddas för allt lufttillträde. I båda fallen bör man förut vara väl varm och efteråt taga sig en kraftig promenad, helst i fria luften, eller också tillbringa omkr. tio minuter i den varma bädden. — Afrifningarna kunna upprepas t. o. m. flere gånger på dagen. C.

Afrigga l. **Aftackla,** *sjöv.*, nedtaga ett fartygs segel, tackling, stänger, rår, bommar, gafflar m. m. R. N. (H. W—L.)

Afrika, sydvästra delen af Gamla världen, forntidens Libyen och Etiopien, är den tredje i ordningen af världsdelarna till såväl storlek som folkmängd. Namnet A., för hvilket man ej funnit någon antaglig tydning, beteckna de ursprungligen hos romarna före andra puniska kriget (218—201 f. Kr.) endast trakten omkring Kartago och utsträcktes först under kejsartiden till att omfatta allt hvad romarna kände af denna världsdel. A:s inre var länge okändt för européerna; det osunda och heta klimatet, bristen på hamnar och segelbara floder samt befolkningens hållning lade stora hinder i vägen för forskningen, hinder, som för stora områden ännu icke blifvit öfvervunna.

Storlek, läge, gränser. Den samlade massan af A:s fastland, de obetydliga kustöarna inberäknade, skattas till 29,207,100 kvkm. (däraf omkr. $^2/_3$ n. och $^1/_3$ s. om ekvatorn), eller med inräkning af oceanöarna 29,818,964 kvkm. A., som sammanhänger med Asien genom det blott 115 km. breda, nu af en kanal genomskurna näset vid Sues, skiljes från Europa genom det 14 km. breda sundet vid Gibraltar och genom Medelhafvet samt sköljes i v. af Atlantiska hafvet och i ö. af Indiska hafvet och Röda hafvet. Världsdelen har icke alltid varit skild från Europa, ty Sierra Nevada i södra Spanien stod en gång i förbindelse med Atlas, och ännu i den pliocena tiden hängde Tunisien samman med Sicilien och Italien. A. sträcker sig från 37° 20′ n. br. (Ras Engela 11 km. v. om Kap Blanco) till 34° 51′ s. br. (Kap Agulhas) och från 17° 34′ v. lgd (Kap Verde) till 51° 28′ ö. lgd fr. Greenw. (Meduddu l. Ras Hafun s. om Kap Guardafui). Dess längd i n. och s. utgör omkr. 8,000 km., dess största bredd i ö. och v. omkr. 7,500 km. Den allra största delen af dess område (22,5 mill. kvkm.) ligger inom tropikerna, så att A. är den varmaste af världsdelarna.

Naturbeskaffenhet. A:s kuster äro mindre inskurna än någon annan världsdels, och bristen på halföar af någon betydenhet är påfallande. Somalilandets stora horn sammanhänger genom en så bred bas med A:s hufvudmassa, att det knappast kan betecknas som halfö. Detsamma gäller om de i Nord-Afrika framspringande utbuktningarna Barka, Tunisien och Tanger. Af alla kontinenter är det endast Syd-Amerika, som i lika hög grad som A. saknar halföbildningar. Antalet vikar och bukter är likaledes ringa. Medelhafvet bildar blott en enda stor bukt med två förgreningar: Stora Syrten (Sidraviken) och Lilla Syrten (Gabesviken). Atlantiska hafvet bildar likaledes blott en bukt, Guinea-bukten, med Benin- och Biafra-vikarna. Mindre vikar på västkusten äro Walfischbay och Angra Pequena bay samt längre ned S:t Helena bay och Taffelviken. Indiska hafvet bildar bl. a. Algoa- och Delagoavikarna samt Sofalabukten; vid Adenbukten märkes Tedjuraviken och i Röda hafvet Annesleyviken. Kusterna hafva endast få hamnar, och långa sträckor äro alldeles blottade på sådana. Äfven på annat sätt lägga de ofta hinder i vägen för trafik. I sydvästra A. uppträda på långa sträckor låga sandkuster utan alla hamnar eller ankarplatser, men vanligen insvepta i tät dimma, då hafvet utanför dem är ovanligt svalt. Likaså ofta på Saharas kust. Andra ställen, särskildt på Guineakusten, upptagas af sumpiga mangroveskogar, hvilka under flodtid öfversvämmas, men vid ebb äro torrlagda och från hvilka de miasmer utströmma, hvilka bringa sjukdom och död åt såväl infödingar som än mer främlingar. Vid många västafrikanska kuststräckor ökas farorna vid landningen genom den våldsamma bränning, som där förekommer, och som portugiserna kalla *calema*. Hela kustlängden utgör endast 28,000 km. (1 km. kust på 1,057 kvkm. land, i Europa 1 km. kust på 278 kvkm. land), hvaraf på Medelhafvet 5,400 km., på Atlantiska hafvet 11,000 km., på Indiska hafvet 8,700 km. och på Röda hafvet 2,900 km. På öar är A. jämte Syd-Amerika den fattigaste kontinenten. Medräknar man de oceaniska öarna, kommer blott $^1/_{48}$ af världsdelen l. 625,262 kvkm. på öarna. Till A. räknas följande öar och ögrupper: i Indiska hafvet Sokotra, Sansibargruppen, Seychellerna, Amiranterna, Comoro-öarna, Madagaskar, Maskarenerna (Réunion, Mauritius, Rodriguez) samt längst i s. ö. de obebodda vulkanöarna Nya Amsterdam och S:t Paul, Prins Edward-, Crozet-, Kerguelen- och Mac Donald-öarna; i Atlantiska hafvet Madeiragruppen, Kanarieöarna, Kap-Verde-öarna och

AFRIKA
FLOD-OCH BERGSSYSTEM
Skala 1:38 000 000
500 0 500 1000
Kilometer
Höjder och djup i meter:
öfver
0 - 200 hafvet
200 - 500
500 - 1000
1000 - 2000
2000 - 3000
3000 - 5000
Landdepressioner under
0 - 200 hafvet
200 - 2000
2000 - 4000
+000 - 6000
Toppar öfv. 5000 m. hafva hvit färg)
Segelbara floder
Pyrenejska halfön
Balkan-halfön
Svarta Hafvet
Mindre Asien
Medelhafvet
Sicilien
Sardinien
Korsika
Gibraltar sund
Madeira
Porto Santo
Kanarieöarna
Tenerife
Gran Canaria
Lanzarote
Fuerteventura
Palma
Hierro
Atlas
Chotts-höglandet
Sahara
Tanesruft
Kräftans vändkrets
Adrar
Waran
Senegambien
Sudan
Guinea
Benin-B.
Kongo
Adamaua
Wadai
Dar-Fur
Kordofan
Tibesti
Borku
Tintumma-stäppen
Ågades
Saharas syggpåns
Nubiska öknen
Libyska öknen
Röda Hafvet
Nedsched
Hedschas
Persiska viken
Sandöknen
Röba el-Chali
Hadramaut
Aden
Viken
Sokotra
Somali-halfön
Habesch
Höglandet
Nilen
Niger
Tchad
Kongo
Zambesi
Limpopo
Nil-Austen
Z

ATLANTISKA OCEANEN
INDISKA OCEANEN
Ascension
St Helena
Stenbocksens vändkrets
Annobom
Kongo
Loanda
Benguella
Mossamedes
N. Frio
Walfish B
Sandfisch H
Spencer-B.
Angra Pequena B
Oranje Fl.
St Helena B
Kapstaden
Tafel 2.000
Soda Kopps-udden
N. Agulhas
Damara-L.
Omaruko
Omuramba
Owis-S.
Kalahari
Nama L.
Karus
Ökken
Kuiseb
Swakopmund
Mossamedes
Benguella
Bié
Bailundo
Bié
Bihé
Plat.
Lovito
Bié
Bié
Kuito
Bié
Bié
Bié
Lubalo
Lubalo
Lubalo

Guinea-öarna (Fernando Po, Principe, S:t Thomé, Annobom), Ascension, S:t Helena och Tristan da Cunha.

Höjdförhållanden. Utmärkande för A:s terrängförhållanden är dess enformighet. A. saknar visserligen hvarken snötäckta berg eller lågland, men inga mäktiga bergssystem eller vidsträckta lågslätter finnas, ej heller den omväxling af hög- och lågland, som utmärker Europa, Asien och Amerika. A. är, sedt i stort, en högslätt, betydligt högre i sydöstra delen, s. om en linje från Kongos mynning till Sauakin. Med den nyare tidens kännedom om A:s höjdförhållanden har man försökt beräkna landets medelhöjd, och ett medeltal af beräkningarna har gifvit 630 m. Nästan alla de höga bergen i A. ligga ö. om 25° ö. lgd; i v. nå endast Kamerunberget och Atlasbergens högsta toppar 4,000 m. Karakteristiska för A. äro randbergen, som gå parallellt med kusten och äro högre än de inre höglätternas medelhöjd. Några egentliga stora lågland har ej A., men väl flere depressioner (sänkor under hafsspegeln), af hvilka de viktigaste äro: saltträsken (sjotten) i Algeriet (Sjott el Melrir, 31 m. under hafvet, Sjott Gharsa, 21 m. u. h.), flere oaser i norra delen af Libyska öknen (Aradsch, 70 m. u. h., Siwah, 30 m. u. h., Uttiah, 20 m. u. h.), sjön Sittra, 25 m. u. h., Birket el Kerun i Fajum, 40 m. u. h., Bahr Assal, 174 m. u. h., sjön Alalebadd samt saltstäppen Deghed, 61 m. u. h., vid östranden af Abessinien.

Vid beskrifningen af de orografiska förhållandena börja vi norrifrån med Atlas, som ej betecknar en sammanhängande bergskedja, utan ett system af höglätter och isolerade berggrupper, som sträcker sig från Kap Nun till Kap Bon. Hufvudkedjan, marokkanska Atlas l. Höga A. (Idrar-n-deren), sträcker sig från Ras Uferni (Kap Ghir) vid Atlanten mot ö.-n.-ö. till Djebel Ajaschi och består af en 30 km. bred hufvudkedja och flere mindre kedjor. Öster om Djebel Ajaschi öfvergår denna del af bergssystemet i en 80—170 km. bred högslätt, som fortsätter mot n. ö. och hvars norra sluttning i Algeriet är en med saltträsk (sjott) betäckt högstäpp, som i n. öfvergår i tell, vidsträckta, bördiga sträckor vid Medelhafvet. Hufvudkedjan har en höjd af 1,000—2,000 m.; högsta berget är Dj. Ajaschi (4,500 m.) vid Mulujas källor; en annan topp, Tamdjurt, är 4,420 m. Söder om hufvudkedjan och parallellt med den går den enl. Thomson 3,000—3,400 m. höga Anti-Atlas, som genombrytes af Wadi Draa. Atlasbergens södra sida i Marokko har en genomgående ökenlik karaktär, med några oaser här och där. Atlassystemet i Algeriet sönderfaller i tre delar: Lilla Atlas l. Tell A. mot n., högstäpperna med saltträsk och Stora l. Sahara Atlas. De till stor del med halfgräs bevuxna och delvis med saltträsk (sjott) betäckta högstäpperna, hvilka saknas såväl i Marokko — utom tätt vid Algeriets gräns — som i Tunisien, hafva en höjd af 800—1,100 m. På deras södra rand ligger i Stora Atlas mot ö. Djebel Aures, hvars högsta toppar äro Chelia (2,328 m.) och Mahmel (2 306 m.). De norra randbergen, Lilla Atlas, sönderfalla i en rad mindre berggrupper, af hvilka tvenne äro lika höga som Djebel Aures. Det vilda berglandet Rif i norra Marokko utgör västra delen af Lilla Atlas. Söder om Stora Atlas, i östra Algeriet och Tunisien, ligger en rad stora sjott, som närma sig Gabesviken och delvis ligga lägre än hafvet (se ofvan). Tunisiska Atlas går mot ö. i tvenne 600—800 m. höga kedjor, som sluta i Kap Blanco och Kap Bon. Dess högsta toppar nå icke öfver 1,600 m.

Sahara-öknen är ingen enformig sandslätt med sanddyner, utan erbjuder en rik växling, än isolerade bergpartier eller mäktiga berggrupper, än sanddyner och sandytor, än nakna, stenbetäckta trakter (''hamadas'' och ''serir''), än stäpper och torra grästrakter eller oaser och odlingsbar jord. Ungefär midt i öknen ligga tre stora bergssystem: tuaregernas bergland (Ahaggar), alplandet Air l. Asben och Tibesti l. Tu. Väster om tuaregernas land intill Atlanten, Senegal och Niger har Sahara karaktären af en ''hamada'' med sanddyner här och där. Midt i denna del af Sahara finnes ett lågland, bestående af ett på salt rikt sandfält af 100 m. höjd. Vid hamadans västrand ligger berglandet Adrar, bestående af flere höjdsträckningar med mellanliggande breda, af sanddyner fyllda dalar, samt berglandet Taganet. Sanddynerna äro sällan öfver 100—150 m. höga, undantagsvis i Areg-regionen 200—250 m., med en bas af 4—6 km. De stenplatåer, som från Syrterna sträcka sig öfver Fessan till Tibesti, samt Tibestikedjorna och deras förgreningar skilja västra Sahara från Libyska öknen. Denna höjer sig jämnt från Medelhafvet söderut, så att t. ex. Kufra-oasen ligger 400 m. högt. Vid nordranden af Libyska öknen ligga de ofvannämnda depressionerna och n. v. om denna trakt Barkaplatån (400—600 m.). Sydöstra delen af Libyska öknen är en vidsträckt, stenig högslätt, med flere oaser s. om 28°.

Söder om Sahara utbreda sig Sudans bördiga högslätter från Atlantiska hafvet till Röda hafvet. Genom Tsadsjöns bäcken delas Sudan i en östlig och en västlig del. I den östra, i Dar-For, finnas högre berg (Djebel Marrah, 1,830 m.), af vulkaniskt ursprung. Söder om Tsadsjön når Mendifberget (10° n. br.) en höjd af 2,000 m. och det västligare Saranda 2,100 m. I västligaste delen af Sudan ligger berglandet Futa Djallon, hvars toppar nå en höjd af 1,500 m. Söder om Sudan sträcker sig till A:s sydspets det s. k. södra Hög-Afrika, som genom vattendelaren mellan Kongo och Sambesi delas i den central- och den syd-afrikanska högslätten. Den förstnämnda högsta berg ligga i trakten af de stora sjöarna: det snötäckta Ruwenzori (omkr. 5,600 m.), Gambaragara l. Gordon-Bennettberget (4,600 m.), Elgon l. Ligonjeberget (4,300 m.), det snötäckta Likakisera (af okänd höjd), Mfumbiro (4,000 m.) samt mellan Victoria Njansa och kusten de snötäckta Kilimandjaro (6,010 m.) och Kenia (5,600 m.). Söderut till Sambesi har platån en höjd af omkr. 1,000 m., med berg, som flerstädes nå öfver 2,000 m., såsom Livingstonebergen n. om Njassa (2,400 m.), Rubehokedjan (2,100 m.), Milandschibergen (2,440 m.) s. om Sjirvasjön och Lokingabergen s. om Bangweolosjön. Högslättens västra rand från Biafraviken till Kuanza bildas af med kusten parallella, till 1,800 m. höga randberg. Vid nämnda vik ligger det omkr. 4,000 m. höga Kamerun. Den sydafrikanska högslätten har en medelhöjd af 1,200 m. och faller i afsatser ned mot hafvet i v., s. och ö. Tre randkedjor begränsa lika många terrasser. Ofvanför den nedersta, 80—100 m. höga terrassen ligga de båda andra: lilla och stora Karroo (den hårda jorden). Deras ockrafärgade jord, som består af sand och lera,

är om sommaren hård som tegel, men efter regn och särskildt under regntiden smyckas den nakna karroon med blommor och förvandlas till böljande gräshaf. Vid nordranden af stora karroon ligga 1,500—1,800 m. höga kedjor (Roggeveld, Nieuweveld och Snieuwbergen med det 2,600 m. höga Kompassberget). Östligare ligga flere kedjor, af hvilka den högsta, Drakbergen (med Champagne Castle, 3,160 m., och Mont aux sources, 3,400 m.), når fram till Limpopofloden; i Drakbergens nordligaste utlöpare når Mauchspitze en höjd af 2,660 m. Västranden af sydafrikanska högslätten bildas likaledes af terrasser och randberg, ehuru icke så utpräglade som på södra och sydöstra kusten; i västra delen af Damara- och Hererolandet finnas bergstoppar af mer än 2,000 m. höjd. Kalahari innanför är icke, som den ofta kallas, en öken, utan en stäpp med endast få sandbetäckta ställen.

Vid östra randen af den central-afrikanska högslätten ligger Abessiniens alpland, som mot ö. stupar med branta klippväggar, medan sluttningen mot v. är långsträckt. De högsta topparna ligga i midten af höglandet eller närmare västra sidan (Ras Dasjen, 4,620 m., Buahit, 4,529 m.). Mot s. fortsättes det abessinska höglandet i berglandet Kaffa, med en medelhöjd af 2—3 tusen meter. De sparsamma undersökningarna omedelbart s. om Kaffa synas konstatera, att utlöpare därifrån sträcka sig till trakten af Rudolfsjön och sammanhänga med bergen kring de stora sjöarna. Äfven mot ö., vid Somal-halföns nordrand, fortsätter höglandet i en tämligen betydlig höjd bort mot Kap Guardafui. Norr om det abessinska höglandet längs Röda hafvets kust sträcker sig ända mot deltat ett af djupa klyftor och torra flodbäddar genomskuret randberg, hvars högsta topp är Djebel Soturba (2,100 m.) under 22° n. br. A. W—G.*

Geologiska förhållanden. Själfva grundstommen af Afrika utgöres af de till urformationen hörande kristalliniskt skiffriga bergarterna gnejs, glimmerskiffer, hornbländeskiffer m. fl. jämte granit inom de centrala delarna. På urformationen hvila inom stora områden paleozoiska lager, hufvudsakligen siluriska och devoniska systemens sandstenar, skiffrar och kalkstenar, såsom i Senegambien, Marokko och mellanliggande trakter, inom mellersta delen af Sahara samt i tyska Öst-Afrika, Kaplandet, Transvaal, Damaraland m. fl. st. De sydafrikanska paleozoiska bildningarna hafva dock icke alla kunnat säkert inpassas i nämnda system (där finnas nämligen äfven till karbon- och permiska systemen hörande lager), utan sammanföras under benämningen "Kapformationen". Denna öfverlagras af "karrooformationen", som har stor utbredning inom Kaplandet, Oranjeflodskolonien, Kongostaten och Sudan samt för öfrigt uppträder inom kustområdena i Östra Guinea och Sansibar. Den utgöres till stor del af gråa och röda sandstenar, hvilka på grund af sin bibehållna horisontala lagring i viss mån förläna en utpräglad slättlandsnatur åt de trakter, där den är rådande. Karrooformationen tillhör triassystemet, är således af mesozoisk ålder, utom den af ett groft konglomerat med räfflade stenar bestående nedersta delen, hvilken anses tillhöra permiska systemet. Flerstädes genomsättes formationen af de eruptiva bergarterna diabas och melafyr; i Kaplandet bilda dessa i följd af sin större hårdhet ett antal bergstoppar. Jura-aflagringar äro iakttagna i Algeriet och Abessinien, kritformationer i östra och norra Sahara samt här och där inom kustområdena. Tertiära bildningar förekomma hufvudsakligen i Algeriet och norra Egypten. Emedan hufvudparten af de paleozoiska bildningarna liksom urberget är veckad, men karrooformationens lager ligga horisontalt, har man dragit den slutsatsen att Central- och Syd-Afrika sedan karbontidens slut icke varit utsatta för bergskedjetryck, hvilket för öfrigt äfven är fallet med Sahara-området. Kvartära bildningar, de s. k. lösa jordaflagringarna, äro, frånsedt de verkliga sandöknarna, utbredda vid flodmynningarna, kring Kongos och Nilens mellersta lopp samt flerstädes inom södra och nordvästra Afrika. Mycket stor utbredning har hvad man kallar laterit, en tegelröd eller brunröd, lerartad, i luften småningom hårdnande massa, bildad genom omvandling af vittringsprodukterna efter gnejs och andra bergarter. 49 proc. af världsdelens yta täckas däraf. Stora vulkanområden förekomma i Abessinien, hvarest flera ännu verksamma vulkaner finnas, samt i trakterna öster om Victoria Njansa, hvarest de slocknade vulkankäglorna Kilima-ndjaro och Kenia, den förra nu glaciärbärande, bilda världsdelens båda högsta toppar. Vulkaniska bergarter finnas dessutom i Sudan och Sahara samt i Kamerun, där det 4,000 m. höga Kamerunberget helt och hållet utgöres af sen-tertiär basalt. På nyttiga och värdefulla mineral är norra och centrala A. mycket fattigt. Utom järnmalmer, som bearbetas af njamnjam, fan, balunda o. a., äfvensom kopparmalm i Katanga, är salt den viktigaste produkten, ehuru långt ifrån allmän. Vid Ambriz på västkusten n. om Loanda finnes kopparmalm; distriktet Kassongo i Angola eger rika järnmalmslager. I Stora Namalandet har anträffats tenn, bly, järn och koppar samt guld, men hittills ej i brytningsvärda mängder; däremot äro koppargrufvorna i Lilla Namalandet i Kapkolonien utomordentligt rika. Guld har förr vunnits vid nedre Sambesi, och från 1890 hafva stora guldförekomster i det sydligare Mashonalandet och Matabeles rike bearbetats. Det egentliga guldlandet, jämförligt med Kalifornien, är dock Transvaal. Dessutom hyser Transvaal järn- och kopparmalmer och Natal betydande stenkolslager. Diamanter träffades i Afrika först 1867, nämligen i floden Vaals sand- och grusaflagringar inom området Väst-Griqualandet norr om Kaplandet, hvarefter år 1871 de rika förekomsterna i en vulkanisk bergart vid Kimberley upptäcktes, från hvilka numera 90 proc. af hela jordens diamantproduktion vinnas. E. E.

Sjöar och floder i A. äro mycket ojämnt fördelade. Den n. om ekvatorn belägna delen har endast få insjöar att uppvisa, nämligen utom sjotten i Atlasländerna och Fajum i Egypten den grunda, till stor del träsklika Tsadsjön i Sudan, hvilken upptager Sjari och Komadugu (Waube) och saknar aflopp, men likväl har sött vatten; den mycket mindre Fitrisjön, i hvilken Batha mynnar ut; s. om Tsad det af Vogel upptäckta, mellan Sjari och Binue belägna Tuburiträsket, som under regntiden sväller ut till sjö; Tsana l. Tana i Abessinien på 1,755 m. höjd, genomfluten af Abai l. Blå Nilen; Assal l. Abhebaddsjön v. om Tedjura-viken och Alalebadd-sjön nära Röda hafvet i en vulkanisk omgifning. Söder om Kaffa ligga Drottning-Margherita-sjön, Rudolfsjön och Stefaniesjön, alla utan aflopp. Nilkällorna äro Victoriasjön, Albert-Edvardsjön och Albertsjön. Till Kongos sy-

stem höra Kivo, Tanganika, Bangveolo, Moero, Upamba, Kissale, Landsji, Leopold II:s sjö och Mantumbasjön m. fl. Njassasjön sänder Sjire till Sambesi. Nära dess sydände ligger Sjirvasjön, vid dess norra ände Rikva. I Syd-Afrika är Ngamisjön (890 m. höjd) den enda nämnvärda återstoden af ett större vattenbäcken. Utom denna och några saltsjöar har Syd.-A. ytterst få och högst obetydliga, stillastående vatten.

Till följd af regnets fördelning upprinna nästan alla större floder i bältet mellan 15° n. och 15° s. br. Gemensamt för många af A:s större floder är att deras mellersta lopp är segelbart och deras nedre afbrutet af katarakter, där de måste genombryta platåländets randberg. Denna egenskap försvårar i hög grad uppkomsten af kommunikationer. — De mellan tropikerna upprinnande floderna svälla starkt på bestämda tider, motsvarande regnperioderna, en företeelse, för hvilken Nilen varit bekant sedan forntiden. Många af de afrikanska flodbäddarna hafva intet vatten under den torra årstiden eller fyllas endast tillfälligt genom häftiga regn. Dylika regnbäddar träffar man icke endast i Sahara, Kalahari och öfriga torra landsdelar, utan mångenstädes inom de tropiska regnens bälte. Dessa regnbäddar, "wadi", bilda flerstädes, genom det under jordytan kvarstannande vattnet, yppigt grönskande oaser, som utgöra en egendomlighet för det afrikanska landskapet. Stora sådana regnbäddar äro Draa, Saura, Igharghar i norra Sahara, Nosob i Kalahari och Stora Fiskfloden i Stora Namalandet.

Klimat. Beläget till största delen mellan tropikerna, har A. ett varmt klimat, ytterligare skärpt genom världsdelens slutna form, dess nästan fullständiga brist på bukter, dess egendomliga terrängförhållanden och läge s. v. om Asiens stora öken- och stäppland, hvilket allt bidrager att utestänga hafvets tempererande och utjämnande inflytande. På grund af dessa omständigheter är A:s klimat starkt kontinentalt med stora ytterligheter. Med afseende på vind- och regnförhållandena visar A. en större regelbundenhet än någon annan världsdel. Den tropiska zonens förhärskande luftströmningar, passaderna, behärska nämligen större delen af kontinenten (30° n.—30° s. br.), och nästan hela A. har därför antingen tropiska regn eller nästan alls intet regn; endast de nordliga kustländerna och en mindre del af Kaplandet stå under en annan regnregim, i det vinterregn där äro förhärskande. Men bortsedt från dessa undantag sammanfaller regnet öfverallt med solens zenitstånd. Linjen för den högsta årstemperaturen — den meteorologiska ekvatorn — skär A. ungefär under 5° n. br. På bägge sidor om ekvatorn, i det s. k. stilla bältet, inträffar därför två gånger om året regntid, som sammanfaller med solens två zenitstånd. Längre mot s. och n. inskränkes däremot regnet till sommarhalfåret, och året delas där i en regntid och en torr tid. Omkring vändkretsarna, där passaderna blåsa mest konstant och med största kraft, blir nederbörden sparsam eller uteblir t. o. m. alldeles, och där, mellan 17° och 30°, ligga ock de stora öken- och stäppländerna Sahara och Kalahari. Efter regnets fördelning under året indelas således A. i 5 klimatiska bälten: 1. vinterregnbältet längs Medelhafvet, 2. det norra regnlösa bältet (Sahara), 3. tropiska regnbältet, 4. södra regnfattiga bältet (Kalahari) och 5. södra vinterregnbältet.

Det norra vinterregnbältet eller Medelhafszonen, landsträckorna n. om 30°, har ett klimat, som starkt påminner om Syd-Europas: en relativt hög vintervärme, en varm regnlös sommar med öfvervägande nordliga vindar, ringa luftfuktighet och en djupblå, molnlös himmel. Typiskt utveckladt är detta s. k. Medelhafsklimat emellertid blott i kusttrakterna. Längre in i landet, på högslätterna och i Atlasbergen, modifieras klimatet i öfverensstämmelse med den tilltagande höjden på flere sätt. Den årliga medelvärmen ligger mellan 17° och 21,5° C. (Oran och Kairo), och skillnaden mellan sommar och vinter är omkr. 13°. De inre högslätterna (sjottregionen) utmärka sig däremot genom stora svängningar i temperaturen. Termometern stiger om sommaren till inemot 50° C., men faller vintertiden under noll (stundom till —12° C.). Snö är därför tämligen vanlig. Regnet är i Nord-Afrika starkt beroende af de förhärskande vindarna. Under sommaren upphettas Sahara och Sudan starkt, och under inflytande däraf blåsa denna årstid öfver Medelhafstrakterna kraftiga torra nordanvindar. Sommaren blir därför mer eller mindre regnfattig, mer ju längre man kommer österut. Luften är samtidigt ovanligt torr och genomskinlig, och en molnlös, präktigt blå himmel hvälfver sig öfver det varma landskapet. Endast längst ut mot v. är luften fuktig, och starka dimmor från hafvet äro vanliga. Om vintern däremot faller nederbörd, beroende på det låga lufttryck, som denna tid bildar sig öfver Medelhafvet. Men förhållandet är långt ifrån lika gynnsamt på alla ställen, och särskildt aftager regnet starkt mot ö. Regnmängden är i Alger 710 mm., i Alexandria 220 mm., men redan något sydligare, i Kairo, knappt 30 mm. Östligare, längs Röda hafvet, uteblir regnet stundom alldeles flere år. Regnet faller i Nord-Afrika öfverallt i korta skurar, och den tid det verkligen regnar är därför endast ringa. Medelhafskusten hemsökes ofta af torra stoftförande och brännande heta ökenvindar (sirocko, samum, chamsin), oftast kanske under tiden från febr. till juni. Få trakter på jorden egna sig bättre än Sahara och Libyska öknen att åskådliggöra den oerhörda betydelse, som klimatet har för ett lands utseende. Sahara är nämligen icke, såsom man förr antagit, en gammal hafsbotten, utan en meteorologisk bildning, hvars hela ökenlika karaktär, hvars sanddyner och kulturfientliga jord äro resultat uteslutande af dess egendomliga klimat och framför allt af dess nästan totala brist på regn. Om sommaren hvilar ett lågt lufttryck öfver Sudan; öfver Sahara blåser därför en kraftig nordöstpassad, som förhindrar bildning af de små cykloner med uppstigande luft, hvilka äro villkor för regn i dessa trakter. Icke heller vinterregnen norrifrån förmå i regeln tränga in i Sahara, ty om vintern ligger öfver öknen ett högt lufttryck, och i den centrala delen inträffa denna årstid antingen vindstilla eller svaga vindar, som mot s. efter hand öfvergå i nordöstpassaden. Då lufttrycket alltså icke under någon årstid gynnar den uppstigande luftens rörelse, hvaraf nederbörd är beroende, blir följden att Sahara är ytterst regnfattigt, ehuru icke, som man förr antog, fullkomligt regnlöst. Söderifrån tränga de tropiska regnen tillfälligtvis fram till Tibesti och Air, medan omvändt Tassilis och Ahaggars bergländer stundom indragas i vinterregnbältet i n. Luften är ytterst torr, och då det skyddande hölje af vattenånga, som eljest reglerar jordens uppvärmning, saknas, är solstrålar-

nas verkan sommartiden oerhördt stor, medan omvändt utstrålningen om vinternätterna kommer termometern att falla djupt. Dagvärmen stiger sommartiden till öfver 50° i skuggan, sanden upphettas till bortåt 70°, men nätterna utmärka sig för en uppfriskande svalka, och om vintern sjunker natt-temperaturen stundom under — 5°, och bäckarna i oaserna täckas af en tunn isskorpa.

Ungefär under Bornus breddgrad ligger sydgränsen för den egentliga öknen, och den stora stäppen vidtager, genom hvilken öfvergången sker till Sudans mimosaskogar och därmed till de tropiska regnens zon, bestående af ett nordligt och ett sydligt sommarregnbälte och ett mellan dessa liggande område med helårsregn. Det förstnämnda, ungefär mellan 17° och 5° n. br., synes i sina regn- och vindförhållanden hafva en utpräglad monsunartad karaktär. Vintertiden ligger det lägsta lufttrycket ungefär under 5° n. br., och under denna tid — Sudans torra tid — blåsa öfverallt nordöstliga torra passadvindar. Men efter hand som solen närmar sig norra vändkretsen, flyttar linjen för det lägsta lufttrycket sig mot n. (till omkr. 17°), passaden upphör och aflöses af sydvästliga monsunvindar, som från Guineabukten blåsa in öfver land och nå fram ända till Abessinien. I norra Senegambien blåser nordöstpassaden ännu åtta månader af året, men ju längre man kommer mot s., dess svagare och kortare blir dess makt, och i södra Senegambien spårar man den endast då och då under de fyra vintermånaderna. Hela den öfriga tiden härskar sydvästmonsunen, som medför regn. I Gorée ($14^1/_2$° n. br.) börjar regntiden omkr. 1 juli, sydligare inträder den tidigare, i Sierra Leone (8° n. br.) redan i början af april. På samma sätt växer också nederbörden (från $^1/_2$ m. i n. till 3 m. och däröfver i s.). Äfven inne i landet faller denna tid mycket regn, och öfver hufvud hela det inre A. liknar denna tid en fullständig park med utomordentligt rikt växt- och djurlif, men är i hög grad osundt. Den högsta temperaturen inträffar i regeln före regntiden. Trakterna mellan 12° och 16° n. br. äro i det hela mycket varma. Medeltemperaturen ligger mellan 33° och 37°, och maxima på inemot 50° förekomma icke sällan, ja, längs kusten af Röda hafvet stiger lufttemperaturen stundom till 56° C. Dessa trakter höra ock till de varmaste på jorden. — Trakterna s. om 5° n. br. hafva dubbel regntid eller rättare helårsregn med maxima omkring de tider, då solen är i zenit. Vår kunskap om dessa trakters klimatiska förhållanden är i många hänseenden högst ofullständig, dock synes detta bälte innefatta på västsidan Öfre och Nedre Guinea till inemot Kongos mynning, på östsidan Somalkusten, de engelska och tyska besittningarna till något s. om Sansibar och i det inre Kongoflodens mellersta lopp samt trakterna kring de stora sjöarna. På västkusten äro i regeln sydvästliga vindar förhärskande, dock blåser icke sällan mellan nov. och mars harmattan, en ytterst torr och stoftförande östanvind. I Gabun under ekvatorn är tiden från juni till midten af september den torraste tiden, därefter börjar den stora regntiden, som i jan. och febr. får ett mindre afbrott. Från mars till slutet af maj infaller den lilla regntiden, men ingen månad är fullt regnlös. Höga temperaturmaxima förekomma sällan, men luftens stora fuktighet gör t. o. m. en värme på 30° ytterst tryckande. Regnmängden är i Gabun omkr. 2,7 m., men aftager starkt mot s. Trakterna omkring Kongos mellersta lopp hafva betydlig nederbörd, men högslätten omkring de stora sjöarna mindre. I öfverensstämmelse med den betydliga höjden är temperaturen icke hög, och skillnaden mellan den varmaste och den kallaste månaden är blott 2 grader (aug. 20°, mars 22°). Men skillnaden mellan dag- och natt-temperaturen är ingalunda ringa (i juli mellan 34,5° och 10°). Längs östkusten hafva vindarna närmast en monsunartad karaktär. Regntidens början sammanfaller i Sansibar med solens zenitafstånd (4 mars och 9 okt.). Under den stora regntiden (mars—maj) blåser sydöstmonsunen, under den lilla (okt.—jan.) nordöstmonsunen. Mellantiden karakteriseras af skiftande vindar. Årets medelvärme är 26,5°, regnmängden mycket varierande (1,2—4 m.). Söder om ekvatorn blir vinterhalfåret efter hand mer och mer regnlöst, och redan något s. om Sansibar befinna vi oss i det södra sommarregnets bälte. Detta område når på östkusten ända ned till A:s sydspets, på västkusten däremot blott till Kap Frio (19° s. br.). Söder därom blir kusten nästan alldeles regnlös, och först på andra sidan om Oranjefloden kommer regnet åter, men tillhör där vintertiden. Skälet till denna olikhet mellan öst- och västkusten ligger dels i de förhärskande vindarna, dels i de längs kusten gående hafsströmmarna. Längs östkusten går den varma Kap- l. Mosambikströmmen. Den varma fuktiga luften föres af de året igenom förhärskande östanvindarna in öfver landet, och då kusten på de flesta ställen är hög, blir nederbörden betydlig och klimatet mycket jämnt. Efter att sålunda hafva afgifvit sin mesta fuktighet till kustbergen förmå vindarna i de inre delarna af landet framkalla endast en sparsam nederbörd. Luften blir mycket torr, och temperaturförhållandena få i öfverensstämmelse därmed en kontinental prägel med stora ytterligheter i värme och köld. Längs västkusten härska öfverallt från Kap till Sierra Leone sydvästliga vindar. Genom att blåsa öfver den kalla Benguelaströmmen längs kusten afkylas de starkt, gifva anledning till dimmor, men bringa intet regn öfver landet. Kusten blir därför i synnerhet mot s. nästan fullständigt regnlös, och där, mellan 17° och 30°, träffas det mot Sahara svarande södra regnfattiga bältet (Damaraland, Stora Namaland och Kalahari). När regn någon gång faller, är det nästan alltid förenadt med åskbyar från öster. — Längst i s. v. afslutas A. af ett vinterregnbälte, omfattande västra Kaplandet och Lilla Namalandet. Såväl vindsom regnförhållanden behärskas af det öfver det södra Atlantiska hafvet hvilande höga lufttrycket. Om sommaren ligger detta långt mot s. (under omkr. 40°). Denna årstid blåsa i Kap kraftiga sydöstvindar, men då dessa afgifvit all sin fuktighet till sydöstkustens berg, förmå de icke bringa regn. Vintertiden förändras lufttrycksförhållandena öfver Atlantiska hafvet, det barometriska högtrycket skjuter sig mot n., och Kaplandet bestrykes denna årstid af nordvästvindar, som bringa fuktig luft. Nederbörden är i Kapstaden 650 mm., nordligare, i Lilla Namalandet, aftager regnmängden starkt (200—300 mm.), och detsamma gäller också när man öfver Zwarteveld stiger upp på Karroo (340 mm.). Under inflytande af västkustens kalla ström får Kapstaden en tämligen kylig sommar (jan. + 20,6°), medan omvändt nordvästvindarna om vintern hindra temperaturen att

sjunka djupt (juli + 12,6°). I landets inre förekomma i öfverensstämmelse med den torra luften stora svängningar i temperaturen. Sommartiden stiger värmen på karroo till 49°, medan omvändt stillastående vatten vintertiden täckas med is och de högre bergstopparna äro snöklädda. Men klimatet är utomordentligt sundt, lungsot synes okänd, och engelska läkare sända bröstsvaga patienter till Kaplandet med förvånande resultat.

Växtvärlden. I öfverensstämmelse med de klimatiska zonerna kan A. delas i 5 vegetationsbälten: 1. de ständigt gröna trädens zon i Nord-A.; 2. norra öken- och stäppbältet i Sahara, Libyska och Nubiska öknen samt Kordofan och Somali-landet; 3. tropiska regnens område (ungefär till 17° och 24° s. br.); 4. södra öken- och stäppområdet samt 5. de ständigt gröna trädens zon i Kaplandet. Norra A. utgör icke något afslutadt helt, utan bildar tillsammans med de europeiska och asiatiska Medelhafsländerna ett växtgeografiskt rike, som i klimatiskt hänseende karakteriseras af en lång, varm, regnlös eller nästan regnlös sommar och en mild vinterregntid. I öfverensstämmelse därmed har vegetationen en framträdande torrhetsprägel. Karakteristisk för Nord-A. såväl som för Syd-Europa är småskog, hufvudsakligen sammansatt af ständigt gröna buskväxter, med styfva, läderartade, ofta glänsande blad, såsom myrten, lager, oliv, ek, buxbom, cistusarter, arbutus, terebinter m. fl. Af barrträd äro aleppotallen och en cederart (*Cedrus atlantica*) de märkligaste. Mellan norra och södra hufvudkedjan af Atlas ligger en stäppregion med styfva stäppörter, bl. a. espartogräset, artemisia-arter och chenopodiacéer. — Vidsträckta, alldeles vegetationslösa områden finnas i Sahara, men äfven en öfverraskande rik flora; i synnerhet på dalbottnarnas kanter uppträda icke sällan snår af *Astragalus*, *Nitraria*, *Calotropis* och en mängd gräs. Säf och tamarisker nå stundom högt öfver kamelryttarens hufvud. Karakteristiska äro vidare bladlösa ginstbuskar, chenopodiacéen *Traganum*, kolokvinten, flere från norra Sudan inträngande akasia-arter m. m. Många ökenväxter utmärka sig genom kort lifslängd, andra genom meterdjupt i marken nedträngande rötter; många skydda sig mot faran att förtorka genom reduktion af bladytorna eller genom utbildning af köttiga väfnadsdelar, många äfven genom afsöndring af hygroskopiskt salt. Oasernas mest karakteristiska träd är dadelpalmen, hvars sydgräns sammanfaller ungefär med Saharas. Utom denna tränger blott en enda palmart (*Hyphæne Argun*) från tropikerna in i Nubiska öknen. Sporadiskt förekommer i enstaka oaser eufratpoppeln. — Till ökenzonen ansluta sig i s. i Kordofan grässtäpper med rikare element af den tropiska skogs- och savannfloran, såsom framförallt den gaffelgreniga dumpalmen. Äfven på den östafrikanska kusten, i Somaliländerna, utveckla sig, ofvanför den torftiga strandvegetationen, i synnerhet på bergserrasserna, ökenstäppens egendomliga vegetationsformer, köttiga, kandelaberlika euforbiacéer, aloe- och akasia-arter m. fl.

Det afrikanska tropiska bältet utmärker sig framför Asiens och Amerikas tropiska trakter genom högre temperatur och mindre nederbörd, hvarför vegetationen synes mindre rik och omväxlande. Skogar af äkta tropisk prägel uppträda företrädesvis i det centrala sjöområdet äfvensom i Guinea och i norra Kongo-området. Med enstaka träd, såsom i synnerhet baobab och andra bombacéer, bevuxna savanner äro utmärkande för Sudan, södra Kongo-området och Sambesis flodområde. Baobab l. apebrödsträdet, som till habitus liknar en jättestor ek, tillhör området mellan 17° n. br. och 18—24° s. br., men saknas i de tropiska skogarna. Till en del åtföljes det af den äfven i södra Asien utbredda palmyrapalmen, som ej går så långt söderut som baobab. Karakteristisk för Guinea är oljepalmen, hvars utbredningsområde går österut till vattenskillnaden mellan Niger och Kongo och söderut till Angola. På Loangokusten äro tofsträd bestämmande för landskapets utseende. Längre in växer den af negrerna utomordentligt högt skattade kolanöten. Vid öfre Nilen, i Nigerområdet och vid Kongo växa *Papyrus* och det för sin lätta ved utmärkta ambakträdet. Galleriskogar kanta ofta vattendragen, vidsträckta savanner och sumptrakter åtskilja de slutna skogsbestånden. De tropiska lianernas och epifyternas prakt är rikast utvecklad i urskogarna i den fuktiga västern i närheten af ekvatorn. De feberalstrande kusterna kantas, liksom öfverallt inom tropikerna, af mangroveskogar.

Ett öfvergångsområde mellan den tropiska floran och Kaplandets förekommer på östkusten mellan Delagoa- och Algoavikarna, där tropiska former, såsom cykadéer, köttiga euforbiacéer, en dadelpalm (*Phoenix reclinata*) o. a. blanda sig med karakteristiska Kapväxter (*Podocarpus*, *Widdringtonia*, *Calodendron* o. a.).

Från baobabens sydgräns (18° s. br. i v. och 24° i ö.) sträcker sig det regnfattiga stäpp- och ökenområdet nästan till A:s sydspets, hvilken åter gynnas af en rikligare nederbörd. Den af södra vändkretsen genomskurna Kalahari-stäppen företer delvis bilden af en dyster ödemark. Endast efter nederbörd betäckes marken af en art vattenmelon (*Acanthosicyos horrida*), hvars frukter lämna människor och djur en välkommen förfriskning. Kalahari-stäppens vegetation består företrädesvis af taggiga buskar och gräs; en af dess underbaraste växtformer är *Welwitschia mirabilis*. Rikare gräsmarker, här och där äfven skogsbestånd af akasia-arter, utmärka Oranjeflodskolonien och Transvaal, medan högslätten s. om Oranjefloden frambringar endast en torftig buskvegetation af ljungväxter och evighetsblommor (*Helichrysum*, *Eriocephalus* o. a.). En smal landremsa från mynningen af Oranjefloden till Olifantfloden och Zwarteveld, den under den torra årstiden dystra och företrädesvis med taggiga buskar bevuxna karroo, prunkar efter regn i en rik blomsterflora af pelargonier, oxalidéer och en mängd köttiga buskväxter.

Kaplandets ständigt gröna växtzon är inskränkt till sydvästspetsen af kontinenten och går på östkusten småningom öfver i den tropiska. Timmerskogar med jättestammar af *Podocarpus*, *Elæodendron*, *Crocoxylon*, *Curtisia* o. a. kläda företrädesvis sydkusten mellan Gauritz- och Krommefloden. Kaplandets öfriga flora utmärker sig genom ett utomordentligt stort antal endast där förekommande proteacéer, ericacéer, pelargonier och Succulentæ, såsom Mesembryanthemum och aloe. Lägre buskgrupper af blågrön färg bestämma landskapets utseende.

Af öarna har egentligen endast Madagaskar med Maskarenerna och Seychellerna en mera självständig flora, i det omkr. 100 släkten äro endemiska. För

öfrigt visar dess vegetation släktskap såväl med södra och östra A. som med Indien. Réunion och Rodriguez utmärka sig genom stor rikedom på ormbunkar, däribland många trädlika (*Cyathea*). På Seychellerna finnes en fjäderpalm (*Lodoicea sechellearum*) med mycket långsamt (på omkr. 10 år) mognande frukter.

Antalet inhemska kulturväxter synes i A. vara mindre än i Asien. Flere i A. vidt utbredda nyttiga växter, såsom bananer, flere jamsrot-arter, jordnötter o. a., kunna betraktas som införda. Bland sädesslag af afrikanskt ursprung står främst kafferkorn. I Abessinien odlas såsom brödfrukt teff. Huruvida negerhirs och dagussa äro af inhemskt ursprung är ovisst. Däremot äro jordbönan och kaffebusken säkert ursprungliga alster af den afrikanska jorden.

Djurvärlden. Den afrikanska kontinenten med dess öar tillhör tvenne skilda djurgeografiska regioner, den palearktiska och den etiopiska. Till den förra och närmast till Medelhafsregionen, som i Europa omfattar länderna s. om Pyrenéerna, Alperna och Balkan samt västra Asien, höra de till Medelhafvet gränsande delarna af Nord-Afrika ungefär till vändkretsen. Faunan visar i sina väsentliga drag stor öfverensstämmelse med sydeuropeiska typer, hvilket låter förklara sig genom en i jämförelsevis sen tid befintlig landförbindelse mellan Spanien och Marokko samt mellan Tripolis och Sicilien jämte Malta. Resterna af denna landbrygga, som tillät fri kommunikation för landdjuren mellan Syd-Europa och Nord-A., spåras ännu i en från Sicilien—Malta samt från Tripolis utgående submarin bank. Karakteristiska däggdjur i Nord-A. äro magoten, svinet, hjorten, dofhjorten, fåret, geten, vissa antiloper, springråttan, piggsvinet, gräflingen, stinkgräflingen, vargen, sjakalen, ökenräfven, sibetkatten, genetten samt några fladermöss och näbbmöss. Bland fåglarna spela några gamarter och ett stort antal vadare och simfåglar, flamingos, ibis, hägrar, träskonäbbar, pelikaner, ormhalsfåglar hufvudrollen. Jämte så afgjordt palearktiska former som de ofvannämnda däggdjuren finnas äfven medlemmar af den etiopiska faunan, såsom lejon, leopard, hvilka kunna hafva invandrat från de ekvatoriala delarna af A., hvarvid man för öfrigt ej får glömma att t. ex. lejonet ännu i historisk tid förekom i Europa, t. ex. i Grekland. — Gränsen mellan de båda regionerna utgöres af Sahara, hvars norra del tillhör den palearktiska och södra den etiopiska. Ehuru i det stora hela samma fysikaliska förhållanden i klimat, terräng och växtlighet råda på stora områden, hvilka förutsätta en mycket vidsträckt utbredning af de enskilda djuren inom den etiopiska regionen, kan man äfven där uppvisa underafdelningar, näml. den öst-, väst- och sydafrikanska samt madagassiska subregionen. Af dessa är den sistnämnda, som omfattar Madagaskar, Maskarenerna, Seychellerna och Comoro-öarna, den bäst begränsade och kan betraktas som en särskild region. Om ock den etiopiska regionen är liten i jämförelse med den palearktiska, eger den dock, hufvudsakligen till följd af den rika vegetationen inom en stor del af området, en större mängd af de mest olikartade stora djur än något annat lika stort område. Synnerligen karakteristiska äro däggdjuren; såsom representanter för den äkta afrikanska faunan kunna af denna klass nämnas den afrikanska elefanten, den afrikanska noshörningen, flodhästen, vårtsvinet, en mängd antiloper, af hvilka speciellt ett antal arter är begränsadt till södra delen, vidare flere buffelarter, giraffen, dromedaren, sebra-former, jordsvinet, af gnagare taggråttan och springharen, af insektätarna snabelmöss och guldmullvadar, en mängd fladermöss, af apor babianer, markattor och framförallt gorillan och sjimpansen. I den tropiska västkustens flodmynningar finnes lamantinen. Det till den etiopiska regionen hörande A. är märkligt genom de däggdjur det eger, men icke mindre utmärkt genom saknaden af eljest vidt utbredda och äfven i det till palearktiska regionen hörande Nord-A. delvis förekommande djurtyper; sådana felande grupper äro björnar, hjortar, getter, får och egentliga svin. Anmärkningsvärd är den mängd, i hvilken vissa arter af däggdjur förekomma, särskildt de stora växtätarna elefanten och flodhästen. Trots alla förföljelser, som visserligen gjort elefanten sällsynt på stora områden, där han förr var allmän, finnes han ännu i stora hjordar i Central-Afrikas skogar, och flodhästen bebor i stort antal alla floder i det ekvatoriala, vattenrika A. Äfven antiloperna och sebrorna förekomma mångenstädes i stora hjordar. Bland A:s fåglar är den afrikanska strutsen en af de märkligaste. Karakteristiska stäppfåglar äro för öfrigt trappar, frankolinhöns, stäpphöns och ormfalkar. Papegojorna äro svagt representerade. Däremot är skogen rik på märkliga sparffåglar; några af dem, såsom bananätarefåglar, musfåglar, trädhärfåglar och oxhackare, finnas endast i A. Papegojorna ersättas delvis af präktigt färgade skäggfåglar, som A. eger i 7 egendomliga släkten, hvilka täfla i färgprakt med glansstararna, och i stället för kolibrierna träda de små, brokiga honingssugarna, och paradisänkan är en ännu mer karakteristisk form. För det öfvervägande flertalet af de europeiska flyttfåglarna är den afrikanska kontinenten vinterkvarter; i allmänhet hålla dessa fåglar till på A:s kustland, och en stor del kommer alls icke öfver Nord-Afrika; icke få tränga dock, såsom Emin pasja visat, långt in i kontinenten och välja ekvatorialländerna till vinterkvarter. — Af A:s reptilier äro ett par pytonormar, den egyptiska glasögonormen, hornormen o. a. karakteristiska för A.; likaså bland ödlorna flere varnödlor, kameleonter och ringödlor. Den farligaste och mest utbredda krokodilen är nilkrokodilen, som bebor sötvattnen från Nilen och Senegal till Kap; i Väst-A. uppträda dessutom den kortnosiga alligatorkrokodilen och pansarkrokodilen. — Af amfibier finnes utcslutande i A. det till groddjuren hörande släktet *Dactylethra*. Karakteristiska fiskar äro släktena *Mormyrus* och *Gymnarchus*, darrmalen och slamfisken. Bland de afrikanska landsnäckorna må nämnas arterna af släktet *Achatina*, bland de största af alla landsnäckor, närmare 20 cm. långa. Bland insekterna spela termiter och getingar en hufvudroll; tsetseflugan nästan omöjliggör på grund af sina för hästar och hornboskap farliga styng resor genom de trakter, där den uppträder. Bland skalbaggarna märkes den väldige goliat (*Goliathus regius*). Ett besvärligt plågoris är den från Syd-Amerika till A. införda sandloppan. Af den afrikanska maskfaunan är Guinea- l. Medinamasken mest bekant.

Befolkning. Statistikernas beräkningar af folkmängdens storlek variera högst betydligt, emedan alla säkra beräkningsgrunder saknas. Den för ett par årtionden sedan antagna slutsiffran på 200

1, 2. Mpongve från Gabun.
3. Arab från Marokko.
4. Arab från sydliga Tunis.
5. Fellah.
6, 7. Kopter.
8. Koto från Niger.
9. Fan.
10. Berber.
11. Dar-Fur-neger.
12. Nubier.
13. Kongo-neger.
14. Sulu.

a folk.

15. Bugrim-gosse.
16. [illegible]
17. [illegible]
18. [illegible]
23. Betsuana-flicka.
24. Akka.
25. 26. [illegible]
27. Sakalava från Madagaskar.

mill. och därutöfver anses nu allmänt för hög. Vanligen stannar man vid 150—180 mill. De oberörda hednaländerna i Central-A. hafva ännu en stark befolkning, men de muhammedanska länderna i n. äro svagare befolkade, och i de helt eller halft af muhammedanerna kufvade hednaländerna är befolkningen ganska ringa. På gränsen mellan islam och hedendomen möter man folkbrist till följd af slafjakterna, och äfven på de eljest tätt befolkade kusterna af negerländerna har invånareantalet minskats genom den i århundraden bedrifna slafutförseln, hvars storlek kan beräknas till minst 50 mill. Folkmängdstätheten är enligt Wagner-Supan för hela A. 5 pr kvkm., för norra A. 7 (nedre Egypten 241), mellersta Sudan 18, västra Sudan och öfre Guinea 16, brittiska besittningarna 3; Sahara, särskildt Libyska öknen, och sydvästra A. äro svagast befolkade ($0,_2$—$0,_4$ pr kvkm.), delvis alldeles folktomma.

För att i antropologisk-etnografiskt hänseende kunna noga gruppera A:s folkstammar och språk saknar man ännu tillräcklig kännedom. Ett särskiljande på grund af färg och annan kroppsbeskaffenhet visar sig i enskildheter lika litet tillförlitligt som när språket tages till utgångspunkt. Många folkstammar, i synnerhet i n. ö., hafva utbytt sitt ursprungliga språk mot ett främmande, i allmänhet det arabiska; dessutom hafva de stora folkvandringarna och statshvälfningarna, som egt rum sedan de äldsta tider, haft till följd en stark blandning och ömsesidig inverkan af flere språk, hvilka därigenom nu synas besläktade, ehuru de egentligen ej äro det.

A:s befolkning tillhör fyra stora folkgrupper l. raser: medelhafsrasen (kaukasiska), negerrasen, hottentotternas och buschmännens samt, på ett ringa område, den malajiska. Medelhafsrasen bebor Nord-A. och en del af östkusten samt sydspetsen och är representerad af alla sina tre stammar: hamiter, semiter och indoeuropéer. Till hamiterna, hvilkas utbredning är inskränkt uteslutande till A., höra egyptierna, berberna jämte de utdöde guancherna, bedsja, somal, danakil och galla. De forne egyptierna representeras nu mer eller mindre rent af bondbefolkningen vid Nilen, fellaherna, renast af städernas kristna befolkning, kopterna. Fellaherna äro muhammedaner och deras språk arabiska, så att de i språkligt hänseende icke längre kunna räknas till hamiterna. Mera typiska exempel på hamiterna äro däremot berber-stammarna, som bebo Atlasbergen och en del af Sahara. De äro alla muhammedaner och hufvudsakligen nomader med hjordar af kameler och får. Bedsja bebo stäpptrakterna mellan den nubiska delen af Nilen och Röda hafvet och äro till största delen nomader. Till dem sluta sig bogos i bergen n. v. om Massaua samt Abessiniens äldsta befolkning agau och falasja. Vid sydvästra kusten af Röda hafvet intill Bab-el-mandeb bo danakil, begränsade mot s. af galla, som bo dels i, dels s. om Abessinien mellan 8° n. br. och 3° s. br. De nordliga galla-stammarna äro muhammedaner eller abessinska kristna, de södra hedningar. I århundraden hafva de legat i fejd med sina grannar somal, hvilka bebo hela den efter dem uppkallade halfön mellan Adenviken och Indiska hafvet från Bab-el-mandeb till Tanafloden. De äro sannolikt ett blandfolk med mycket semitiskt blod i sina ådror.

Semiterna äro (frånsedt judarna) representerade af araberna och (ehuru mindre rent) af abessinierna. De förre uppträda väl icke i något stort antal, men de hafva dock haft en ofantlig betydelse för hela Nord-A. och en del af Öst-A. därigenom att de påtvingat den äldre befolkningen i dessa trakter sin religion, sin kultur och sitt språk. Om abessiniernas härkomst se Abessinien.

Den andra stora folkgruppen i A. äro negrerna, hvilka man på grund af språket delat i äkta negrer (Sudan-negrer) och bantunegrer (kafferfolk). De förstnämnde bebo A. s. om Sahara mellan ungefär 5° och 15° n. br., från Atlantiska hafvet i v. t. o. m. Hvita Nilens vattenområde i ö., jämte tvenne från detta bälte åt n. och s. utgående utsprång, af hvilka det förra sträcker sig mellan 12° och 22° ö. lgd från 15° till 25° n. br., det senare intränger mellan 35° och 37° ö. lgd i bantuområdet från 5° n. br. till 5° s. br. På grund af språkets olikhet skilja negrerna sig i en mängd stammar, från hvilka några språkforskare, bl. a. Fr. Müller, vilja afsöndra fulbe samt njamnjam och monbuttu v. om Hvita Nilen, kvafi och masai s. om ekvatorn m. fl. jämte nuba i Nildalen till en särskild språkstam, nubarasens (se vidare Negerspråk och Negrer). Bantunegrerna (bantufolken l. kafferfolken) intaga hela A. s. om de af negrerna bebodda områdena med undantag af sydvästra delen. Dit höra bl. a. kustkaffrerna s. om Sambesi (med sulukaffrerna), tsjuanafolken v. och n. v. om de förra, herero v. om de förra, kongofolken vid västra kusten i nedre Guinea, mosambikfolken mellan Njassa och Mosambikkanalen, sansibarfolken n. om de förra samt en mängd stammar i Kongos flodområde och kring de stora sjöarna (se vidare Kaffrer).

Till de äldsta ursprungliga folken i A. höra hottentotter och buschmän, som fordom innehade hela A. s. om Kunene och Sambesi, men nu äro inskränkta till västra delen af sydspetsen till 19° s. br. Det är ännu oafgjordt huruvida de i det inre af kontinenten af resande anträffade dvärgfolken, som hvarken idka åkerbruk eller boskapsskötsel, utan hufvudsakligen lefva af jakt och tillfälligtvis af fiske, såsom batua vid Sankuru, vambuti vid Ituri, akka s. om Uelle, obongo omkring Ogove m. fl., böra anses för en sprängd ur-ras eller tillhöriga buschmännen. — Till den malajiska rasen höra hova, det viktigaste folket på Madagaskar; däremot räknas sakalava därstädes till bantufolken.

Ratzel, som uttalat sig för de afrikanska folkens asiatisk-australiska ursprung, påpekar, att klubba, båge och spjut äro gemensamma för båda och att båda öfva träsnideri och tillverkning af lerkärl. Vissa föremål, såsom trummorna med öfver dem spända och genom snören förenade trumskinn, äro t. o. m. ännu på Havaii förvillande lika de afrikanska formerna. Att en stenålder fordom var utbredd öfver hela A. talar likaledes för detta antagande. Kännedomen om järnet har säkerligen med mycket annat tagit vägen från Egypten och västra Asien till södern. Äkta egyptiska urbilder för verktyg, musikinstrument o. a. finna vi hos de sydligaste stammarna i världsdelen, och den materiella och andliga kulturen står högre i det inre än i de mera periferiska landskapen. Se illustration sp. 271—274.

De enskilda folkens karaktär är utomordentligt olika, om man ock kan urskilja gemensamma grunddrag, som äfven, om ock med mångfaldiga förändringar, gifva sig tillkänna i det yttre, såsom i tatueringen,

utbrytande eller tillspetsning af tänder, omskärelse, läpparnas och öronens prydande, det barnsliga begäret efter prydnader (halsband af glaspärlor, arm- och benringar, konstfull uppläggning af håret o. s. v.). Byggnadssättet är högre utveckladt endast i Sudan; vanligen bestå boningshusen af halm- och lerhyddor.

Hvad familjeförhållandena angår, är polygami vanlig öfver nästan hela A.; antalet kvinnor utgör merendels en mätare af mannens rikedom, ty kvinnan köpes och är mannens slafvinna och lastdjur, om också kvinnorna hos några bantufolk intaga en högre ställning. Hos många folk gäller som arfslag att efter en höfdings död icke hans son, utan hans broder eller systerson tager arf efter honom. Slafveri är en urgammal institution; men de fleste slafvarna äro krigsfångar eller röfvade.

Styrelsesättet är i alla inhemska stater mer eller mindre despotiskt. De flesta riken hafva uppstått genom eröfring. Därför har flerestädes ett privilegieradt stånd och därmed ett feodalsystem utbildat sig, hvilket emellertid ofta förpliktar endast till deltagande i krigståg, som åligger alla fria. Vida utbredt är det sannolikt ursprungliga patriarkaliska styrelsesättet med ärftliga höfdingar öfver små områden; ja, hela landsträckor vid Nilen, i Sudan, i Central-Afrika och längre söderut sakna större statsbildningar. Dock har stundom, såsom hos hottentotter och lundafolken, yttre fara ledt till större statsförbund. Denna splittring har i väsentlig grad underlättat européernas besittningstagande af stora områden.

Religion. Där icke islam och kristendom vunnit insteg, härskar nästan öfverallt rå fetischdyrkan. Några folk hafva de torftigaste religiösa föreställningar, knappt aning om ett lif efter detta, så t. ex. buschmännen; däremot offra kaffrerna åt sina förfäders andar. I tron på en fortvaro efter döden finna vi en förklaring till många drag af grymhet, slaktande af slafvar, t. o. m. hustrur, gåfvor af mat och dryck åt den döde o. s. v. Föremål för den religiösa tron äro goda och onda andar, hvilka hedras under form af djur och gudabilder af alla slag, och åt hvilka man offrar äfven människor. Prästerna äro tillika läkare, spåmän och trollkarlar, hos kaffrer och hottentotter äfven regnmakare. Hvarje sjukdom, hvarje dödsfall tillskrifves illvilliga fienders häxeri, och gudsdomar afgöra öfver en anklagads skuld eller oskuld. Gentemot denna vilda, grymma hedendom har islam åstadkommit ett väldigt framsteg i negrernas hyfsning och bildning. Islam är utbredd öfver hela Nord-A. samt i Sudan och en stor del af Öst-A. Kristendomen, som före midten af 7:e årh. var utbredd öfver hela Nord-A., men sedan undertrycktes af islam, har fortlefvat endast hos kopterna i Egypten och i Abessinien. Missionen, den katolska såväl som den protestantiska, arbetar öfverallt vid kusterna och äfven i hjärtat af kontinenten. Enligt Grundeman ("Kleine missions-geographie und -statistik") arbetade 1901 på hela kontinenten och öarna i den protestantiska kyrkans tjänst 10 tyska, 13 engelska, 10 amerikanska, 5 oberoende (mest amerikanska), 4 svenska, 2 franska samt 1 holländskt, 1 norskt och 1 finskt missionssällskap. De hade anlagt öfver 1,090 missionsstationer, på hvilka omkr. 1,284 missionärer verkade. Deras 4,719 skolor besöktes af 323,798 lärjungar (hvilken sistnämda siffra dock torde vara alltför lågt tilltagen). Sällskapens utgifter uppgingo till omkr. 35 mill. kr. Därjämte är den katolska missionen verksam i hela A.

Näringar. Medan några folk, såsom buschmännen och många stammar i det inre, hafva jakten uteslutande till näring, och andra, såsom kaffrer, masai, somal, galla, tuarik, herero och nama, äro nomadiska herdefolk, lefver större delen af jordbruk, som ofta är förenadt med boskapsskötsel, hos några folk dock endast fjäderfäafvel. Olika hirsarter, durra, majs och maniok äro jämte jordnötter de viktigaste och mest utbredda kulturväxter i tropiska A. Endast i s. och n. odlas europeiska sädesslag. Af industrigrenar finna vi nästan öfverallt tillverkning af lerkärl; icke så allmänt utbredd är konsten att garfva hudar, men väl flätning af mattor och korgar. Flerestädes i Sudan förstår befolkningen att på enklaste vis framställa järn och stål. Väfning och färgning äro inskränkta till enskilda trakter. Men ju större framsteg ett afrikanskt folk gjort i yttre civilisation, dess obetydligare blir dess egen produktionsförmåga, ty genom den europeiskå industrien kväfves den medfödda efterapningsdriften. A. W—G.*

Politisk indelning. I äldre tider voro de europeiska besittningarna mestadels bundna vid kusterna; de hade i regel framgått ur handelsfördrag och utgjorde först enstaka faktorier, kring hvilka sedan större nybyggen uppväxte. Men med början af 1880-talet grepos de stora europeiska staterna af kolonifeber och begär att vinna så stora stycken som möjligt af de politiskt maktlösa länderna i A., så att man med rätta kan tala om A:s delning såsom en för århundradets slut epokgörande tilldragelse. Impulsen därtill gafs af flere faktorer, bl. a. behofvet af nya marknader för den europeiska industrien, upprättandet af Tyska riket samt nutidens stora upptäckter i A. Denna A:s delning har gifvit anledning till afslutandet af en följd traktater mellan europeiska regeringar inbördes samt mellan dessa och infödda afrikanska höfdingar öfver större och mindre landsträckor, hvilka sedan som kolonier, protektorat eller intressesfärer blifvit bragta eller med tiden skola bringas under europeiskt maktområde. Vid denna delning hafva särskildt tre makter spelat en viktig roll: Frankrike, England och Tyskland. För tjugo år sedan egde *Frankrike*, utom några obetydliga landsträckor i Senegambien och på Guineakusten samt några små öar nära Madagaskar, blott Algeriet, som eröfrats 1830—34, ehuru landets fullständiga kufvande kräfde ännu ett par decenniers strider. 1881 begagnade Frankrike sig af en obetydlig anledning till att intränga i Tunisien och ställa landet under sitt protektorat. På nedre Guineakusten egde Frankrike sedan 1842 och 1844 några områden vid Gabun. Dessa utvidgades 1877 och följande år af S. de Brazza genom tillägg af bakom liggande länder, och 1885 tillerkändes Frankrike på Berlin-kongressen hela "Franska Kongo" (570,000 kvkm.). Stödjande sig på nya forskningsresor af Brazza och Mizon, slöt Frankrike 1894 med Tyskland ett fördrag, som sammanband dess besittningar vid Kongo med landet vid Sjari och öster om Tsadsjön, hvilket blef franskt; härigenom hade det blifvit omöjligt för Tyskland att förena sina områden vid Kamerun med sitt område i Öst-Afrika. S. å. afslöts en traktat med Kongostaten. Denna hade strax förut af England "förpaktat" det s. k. "Lado-området" (vid öfre Nilen norr om engelska Öst-Afrika), för att därigenom afskära för Frankrike möjligheten att fram-

AFRIKA
POLITISK ÖFVERSIKT
Skala 1:38.000000
Kilometer 111,2 - 1°
Engelska Statute mil (69,16 - 1°)
EUROPEISKA BESITTNINGAR:
Tyska
Franska
Spanska
Under turkisk öfverhöghet
Brittiska
Portugisiska
Italienska
Trafikerade el. under bygnad varande
Föreslagna järnbanor
Ångbåtslinjer
Telegrafkablar
FRANKRIKE
SPANIEN
ITALIEN
TURKIET
SVARTA HAFVET
Mindre Asien
GREKLAND
Cypern
ALGERIET
MAROKKO
TUNIS
TRIPOLIS
Barka
Fessan
EGYPTEN
NEDSCHED
WAHABITER
ARABIEN
Nubien
ÖFRE SENEGAL o. NIGER
ENGELSK-EGYPTISKA SUDAN
Dar fûr Kordofan
WADAI
Bahr el Ghazal
ABESSINIEN
Somali L.
Ogaden
Hadramaut
Kanarieöarna
Madeira
Sierra Leone
LIBERIA
KAMERUN
NIGERIA
Timbuktu
Tschad
Rio de Oro
Adrar
Kairo
Chartum
Aden
Massaua
Suakin
Berber
Dongola
Khartum
Sokoto
Kano
Bornu
Borku
Tibesti
Kufra-Oasen
Sahara
Sudan
Nigeria
Kamerun
Sierra Leone
Liberia
Elfenben
Guinea
Senegal
Niger
Nil
Donau
Rom
Neapel
Palermo
Sicilien
Sardinien
Korsika
Marseille
Barcelona
Madrid
Lissabon
Porto
Algier
Tunis
Malta
Tripolis
Bengasi
Alexandria
Kairo
Suez
Jerusalem
Beirut
Haifa
Rhodos
Kreta
Konstantinopel
Batum
Trebizond
Smyrna
Konia
Aleppo
Mekka
Medina
Jemen
Hodeida
Massaua
Aden
Berbera
Zeila
Harar
Adis Abeba
Gondar
Kassala
Fashoda
Lado
Gondokoro
Mombasa
Zanzibar
Kilimandjaro
Victoriasjön
Tanganjika
Nyassa
Kongo
Kongofloden
Niger
Senegal
Gambia
Timbuktu
Tschad
Bahr el Ghazal
Nil
Donau
Persiska viken
Röda Hafvet
Svarta Hafvet
Medelhafvet
Atlantiska Oceanen
Indiska Oceanen

ATLANTISKA OCEANEN
INDISKA OCEANEN
BELGISKA KONGO
DEUTSCH OSTAFRIKA
ANGOLA
DEUTSCH SÜDWEST-AFRIKA
BECHUANA-LAND
CAPE COLONY
TRANSVAAL
ORANGE RIVER COL.
MADAGASKAR
Mozambique
Mombasa
Sansibar
Loanda
Kuanza
Kapstaden
Sodo Kopps udden
Stenbockens vändkrets
Southampton
Greenwichs 0 meridian
Sydafrikanska unionen
(Union of South Africa)
TYSKA RIKET
Lhufvudkartans skala
KAP VERDE ÖARNA
Skala 1:38 000 000
Nordisk Familjebok. 2:a uppl
Bibliographisches Institut in Leipzig.
Afrika!

ytta sin maktsfär till egyptiska Sudan. Men genom ämnda fördrag korsades denna plan, ty Kongostaten åste afstå från rätten att flytta sin gräns öfver 30° . lgd, medan Frankrikes bestämdes till 27° ö. lgd. amtidigt framryckte fransmännen från Senegal — m 1679 grundad koloni. Under 1880-talet började röfringar åt öster, 1884 nådde man öfre Niger, och enom ett fördrag 1888 med Amadu af Segu kommo ligerstränderna ända till närheten af Timbuktu i rankrikes ego. Slutligen eröfrades Timbuktu 1894 af fverste Bonnier, och de följande striderna med tuaegerna förde s. å. till en fred, i kraft af hvilken ransmännen behöllo staden. Men äfven från öfre uineakusten var man stadd i framträngande. Först ade öfverste Combes åren 1884 och 1885 Simorys ike (s. ö. om Senegambien) under fransk öfverhöghet, ch gränsen fixerades mot det engelska Sierra Leone amt mot negerrepubliken Liberia (1884). Härigenom ade fransmännen ej blott vunnit hela landet kring fre Nigers sydliga bifloder, utan ock sammanbundit enegambien med sin 620 km. långa kuststräcka på lfenbenskusten. Men de egde ock en besittning på lafkusten i Dahome, som de köpt af Dahomes konung 878 och som 1883 och 1885 alltmer utvidgades åt orr. Genom ett fördrag 1889 mellan Frankrike, yskland och England bestämdes som nordgräns tills idare för deras kolonier Dahome, Togo och Lagos ° n. br., och 1892 hade Frankrike, om ock efter rbittrade strider, framträngt så långt. Under de öljande åren sökte nu de tre makterna att vinna andet längre i norr. Det uppstod härvid en hetsig applöpning mellan särskildt Tyskland och Frankike, hvilken bilades genom ett fördrag 1897, som stslog gränsen för Togo i ö. och n. (den senare lef 11° n. br.), men Frankrike fick öppen väg från ahome till Niger. Äfven med England, som ej ärna såg detta fransmännens framryckande, fördes nderhandlingar; 1890 slöts en öfverenskommelse, enom hvilken öfre Niger blef fransk och nedre Niger ngelsk samt en demarkationslinje drogs från Say ll Tsadsjön; men allt detta var blott provisoriskt. ångvariga förhandlingar afslutades först genom Nierkonventionen 1898, hvarvid Frankrike till England stod ett stort stycke vid Niger, men å andra sidan rhöll några mindre viktiga områden i utbyte. Äfven en annan tvistefråga af stor betydelse fick Frankke gifva efter. Under seg kamp hade engelsmännen rån Egypten ryckt uppför Nilen mot mahdins rycka etta krossades genom Kitcheners seger vid Omdurman 1 sept. 1898. Men samtidigt sände Frankrike n kår under Marchand uppför Kongo mot Nilen för tt afskära för engelsmännen vägen mot söder. Denne ade anländt till Fashoda vid Nilen 10 juli 1898, ch här möttes i slutet af september Marchand ch Kitchener: ingendera ville vika för den andre. mellertid var den allmänna meningen i England så estämd för att man ej skulle låta Frankrike rycka n af de viktigaste fördelarna af det långa Sudanlttåget sig ur händerna, att den engelska regeringen r Fashodas skull ej syntes rygga tillbaka för ett rig. Härigenom tvangs Frankrike att utrymma orten, ch genom ett fördrag 1899 bestämdes, att en linje rån n. v. till s. ö., hvilken börjar vid den gamla ränsen mellan Vadai och Dar-For och vid 5° n. br. öjer sig utefter vattendelaren mellan Ubangi och ahr-el-gasal samt når fram till Kongostatens norra räns, skulle vara gränsen mellan de båda ländernas intressesfärer. Slutligen ockuperade Frankrike 1895 ön Madagaskar, som sedan 1883 stod under dess protektorat och 1896 förklarades för fransk koloni. Genom alla dessa landförvärf hade det franska väldet i Afrika, som 1882 omfattade utom Algeriet (430,000 kvkm.) blott omkr. 253,000 kvkm. (däraf Senegambien utgjorde 250,000), 1902 ett ytinnehåll af 4,717,370 kvkm., en siffra, i hvilken Senegal, Sudan, Guinea, Elfenbenskusten och västra Sahara äro beräknade till 3,7 mill. kvkm. (Juraschek), med en befolkning af 25,5 mill.

England fick redan vid midten af 1600-talet sina första besittningar i Afrika; de lågo på Guldkusten (Dixkove, Akkra, Cape Coast castle m. fl.); därtill kom 1787 Sierra Leone, som upprättades af ett sällskap för slafhandelns undertryckande. 1807 öfvertog regeringen själf denna koloni och byggde 1809 Freetown. Under guvernören i Sierra Leone ställdes 1821 äfven de ofvan nämnda besittningarna på Guldkusten. 1826 lyckades denne guvernör besegra Asjanti, med hvilket långliga krig förts, och genom ett fördrag af 1831 kom hela området söder om öfre Pra under engelskt skyddsvälde. Först på 1890-talet flyttades gränsen längre inåt, dels genom öfverste Ellis' segrar 1894, dels genom ett fördrag med Frankrike 1895, hvarigenom gränsen definitivt fastställdes. Från Guldkusten bemäktigade sig England 1851 det närbelägna Lagos, som dock först 1861 började på allvar koloniseras och som 1886 gjordes till en självständig kronkoloni. De många striderna med infödingarna afslutades 1892, hvarefter handeln mycket tilltagit i Nigerområdet. Härtill bidrog väsentligen det år 1886 oktrojerade "Royal Niger Co.", under ledning af Sir George Taubman Goldie, som med hänsynslös beslutsamhet tog ensam i besittning samfärdseln på Niger och i angränsande trakter. Sedan tyskarna slagit sig ned i Kamerun, reglerades gränsen åt detta håll genom ett fördrag 1893, som utsträckte det engelska väldet till Tsadsjön. Gränsen mot det franska området bestämdes först genom den förr nämnda Nigerkonventionen 1898, i hufvudsak såsom England önskade. Utom ett par små öar (Matacong och Los) eger England f. ö. på Guineakusten blott det lilla Gambia, som det förvärfvade 1821, men som först 1888 ordnades som självständig koloni.

Den viktigaste af Englands kolonier i Afrika är Kaplandet, hvilket först koloniserats af holländare, men 1795 intogs af engelsmännen, som också behöllo det genom Wien-kongressens beslut 1815. Nu började 1820 en stor invandring från England, hvilken ledde därtill, att de holländske bönderna (boerna) drogo sig undan mot norden och bildade nya stater (Natal, Oranjefristaten och Transvaal), hvarjämte under strider med kaffrerna området ytterligare utvidgades. Till år 1848 hade sålunda Kapkolonien flyttat sin gräns till Oranjefloden, som ända till det sista kriget varit gräns mot Oranjefristaten, medan det väster om denna belägna Väst-Griqualandet 1871 på egen begäran införlifvades med Kapkolonien. Det öster om Oranjefristaten liggande Basutolandet trädde 1868 under engelsk öfverhöghet, 1876 blef Ost-Griqualandet, 1885 Pondoland (vid östra kusten) taget, sedan redan 1878 Walfisch-bay, det viktigaste hamnområdet i Tyska Sydväst-Afrika, besatts. Väl hade Natal 1845 införlifvats med Kap, men det fick 1848 en relativ självständighet och förklarades 1883 för egen kronkoloni. Med kaffrerna norr om Natal

fördes förbittrade strider, som 1887 ledde till delning af deras land, så att västra delen tillföll Transvaal, medan den östra (kustområdet) ställdes under brittisk förvaltning och 1897 införlifvades i Natal. 1895 tog England i besittning det öster om Svasiland belägna Tongaland. Uppkomsten af små fribytarrepubliker väster om Transvaal förmådde England att 1884 intränga i Betsjuanaland, som 1886 delades i två delar: den södra delen blef som "British Betshuana land" gjord till kronkoloni, men 1895 genom Kap-parlamentets beslut införlifvad i Kapkolonien; den norra delen ställdes under engelskt protektorat och sammanslogs 1891 med det engelska Sambesiområdet. Under detta namn blefvo då alla engelska besittningar i Central-Afrika sammanfattade, tillsammans en areal af 1,5 mill. kvkm., från Tanganika och Njassa i norr till Molopofloden i söder. Mellersta delen af detta område, Matabeleriket, hade engelsmännen tagit 1888, sedan guld där upptäckts. Det för tillgodogörande af landets resurser bildade brittiska sydafrikanska kompaniet mötte väl protester från Portugal, mellan hvars kolonier på östra och västra kusten detta land låg; emellertid godkändes bolagets anspråk genom fördrag mellan England och Portugal 1890 och 1891. Sedan 1893 är hela Sambesiområdet under namn af Njassaland eller Brittiska Central-Afrika ställdt under engelsk öfverhöghet. Landet kallas Rhodesia efter Cecil Rhodes, som 1889 bildade sydafrikanska kompaniet, hvilket s. å. genom kungligt skyddsbref fick uteslutande rätt att draga nytta af Sambesiländerna. Bolaget har utöfvat en liflig verksamhet, som medfört dels områdets utvidgande, dels anläggning af järnvägar, telegraflinjer, koloniseringar o. s. v., men också i första hand framkallat kriget mellan England och de sydafrikanska republikerna. Redan i slutet af 1895 sökte en af Rhodes' agenter, d:r Jameson, störta boerväldet i Transvaal genom ett mot all folkrätt stridande infall i detta land. Han blef dock 1 jan. 1896 slagen och hela hans skara tillfångatagen vid Krügersdorp. Men i okt. 1899 utbröt mellan grannstaterna ett krig (se Boer-krigen), som slutade i maj 1902 på det sätt, att både Transvaal (Sydafrikanska republiken) och Oranjefristaten blefvo engelskt land.

Njassaland stöter till södra delen af Tanganikasjön, hvars norra ände åter endast är 200 km. aflägsen från Brittiska Öst-Afrika. Detta land lydde urspr. under sultanen af Sansibar och genomströfvades sedan slutet af 1840-talet af engelska och tyska missionärer. 1887 bildades det engelska östafrikanska kompaniet, som s. å. förvärfvade sig Mombasa och angränsande område. 1889 vann det alla hamnplatser vid Tanas mynningsdelta samt några öar. Samtidigt var Tyskland i färd att skaffa sig områden i dessa trakter. Mellan de båda makterna afslöts 1890 det bekanta fördrag, hvarigenom England öfverlämnade Helgoland till Tyskland, men i stället fick en fördelaktig gränsreglering, som tillförsäkrade detsamma öarna Sansibar och Pemba samt öfverhögheten öfver sultanatet Vitu. Under de följande åren sökte England eröfra det bakom liggande landet, framför allt Uganda, och 1890 vann kapten Lugard fördragsmässigt detta land åt kompaniet, hvars samtliga höghetsrättigheter 1893 öfvergingo på den engelska regeringen. Gränsen mot det Tyska Öst-Afrika skär Victoria Njansa utefter 1° s. br.; i v. bildar 30:e längdgraden gräns mot Kongostaten, och i norr bildar 6:e breddgraden samt Jubafloden gräns mot Abessinien. För att förbereda en sammanbindning af detta land med Egypten slöt England 1894 ett fördrag med Kongostaten, enligt hvilket denna öfvertog förvaltningen af Ladoområdet (en del af Egyptiska Sudan), mot det att det själf fick "förpakta" ett stycke land från norra änden af Tanganika till södra delen af Albert Edvard-sjön. Detta fördrag måste dock upphäfvas till följd af protester från Frankrike och Tyskland.

Äfven Egypten lyder nu faktiskt under England. Man kan räkna detta ifrån 1882, då England sände en armé för att nedslå Arabi pasjas uppror. Sedan den tiden hafva engelsmännen låtit sina trupper stanna i Egypten, obekymrade om Frankrikes, Rysslands och Turkiets protester, och de ha befäst sitt välde genom flera för landet högst gagneliga företag samt genom att återeröfra det genom mahdin från Egypten tagna Sudan. Sistnämnda företag började 1896 under Kitcheners anförande och framgick sakta men säkert: i aug. 1896 intogs Abu Hamed, i okt. s. å. Dongola, i sept. 1897 Berber, och 1 sept. 1898 slogos mahdisterna i grund vid Omdurman, hvarigenom målet var uppnådt.

I nordöstra Afrika eger slutligen England vid Adenviken en del af Somalikusten med städerna Zeila och Berbera (sedan 1884); genom fördrag 1887 bestämdes områdets gränser mot det franska Obok och 1891 mot det italienska Eritrea. Den närliggande ön Sokotra förklarades 1886 för engelsk koloni. Af de afrikanska öarna eger England Seychellerna (sedan 1794), Mauritius (1810), Admiranterna (1814), Ascension (1815) och S:t Helena (1657). Det engelska kolonialväldet i Afrika har från 1882, då det utgjorde 718,000 kvkm. med 2,6 mill. inv., efter eröfringen af de båda boerrepublikerna 1902 tillväxt så, att det numera utgör 5,037,130 kvkm. med 38,5 mill. inv., Egypten oberäknadt.

Tyskland beträdde sent kolonialpolitikens väg; när det skedde var det mesta och bästa taget af andra, och det fick därför nöja sig med mestadels mindre värdefulla områden. Dess första koloni var Tyska Sydväst-Afrika, som leder sitt upphof därifrån, att en bremisk köpman Lüderitz 1882 köpte området kring Angra Pequena af infödingarna för 200 gevär och 2,000 mark. Detta område togs 1884 i det Tyska rikets beskydd. Då under tiden Lüderitz äfven bragt landet norrut och söderut i sin ego, förklarades hela området från Oranjefloden till 18° s. br. för tyskt, hvilket af England — icke utan motsägelser — godkändes 1884; dock med undantag af Walfisch-bay (se ofvan). Den norra gränsen reglerades genom ett tysk-portugisiskt fördrag af 1886 så, att Kunene och Kubango under vissa sträckor skulle markera gränsen, som från den senare floden gick öfver till Sambesi vid Katima-Mololofallen. I öster går gränsen från Oranje mot norr först efter 20:e, sedan efter 21:a längdgraden, utom längst i norr, där en smal tunga går fram till Sambesi. Det var äfven år 1884, som tyska regeringen förklarade Kamerunkusten lagd under Tysklands protektorat. Genom strider med infödingarna och fördrag med grannstaterna har sedan landet fått sina nuvarande gränser. Den västra gränsen bestämdes genom tysk-engelska öfverenskommelser 1893, den södra genom en traktat med Frankrike 1885 och den östra genom en ny öfverenskommelse med detta land 1894. I norr sträcker sig kolonien till södra stranden af Tsadsjön. — Togoland på

Afrikanska kulturföremål.

Hufvudprydnad (Vanjamvesi). 3. Pannprydnad (Vasika). 5. Stridsmask (Vasika). 8. Halsband (Somali).
Piska (Somali). 4. Stridsprydnad (Masai). 6, 7. Halsband (Vanjamvesi). 9. Kvinnohalsband (Somali).

Knaskramla (Masai).
Armband (Suaheli).
Kiteba (Masai).
Benprydnad af aphud (Masai).
Vaska med snäckskal (Somali).
15. Slef (Suaheli).
16. Vattenkalabass (Suaheli).
17. Målad skold (Masai).
18. Svärd (Masai).
19. — (Vatuta).
20. Vattenflaska (Somali).
21. Kärl för smör (Somali).
22. Flatad korg (Somali).
23. Lock till fat (Uganda).
24. 25. Fetischer (Njassa Vayao).
26. Peruk (Uganda).
27, 28, 29. Lerkärl (Uganda).
30. Gryta af lergods (Ugogo).
31. Matskål med lock (Somali).
32. Matta (Somali).

Guineakusten blef 1884 förklaradt för tyskt område. Ursprr. omfattande blott ett par orter på kusten, har det sedan utvidgats dels genom ett tysk-franskt fördrag 1897, dels genom det tysk-engelska s. k. Samoafördraget af 1899. I april 1884, kort före Tyskands besittningstagande af Sydväst-Afrika, bildades Sällskapet för tysk kolonisation", som utsände en expedition under d:r Peters till Ost-Afrika, där edigt land ansågs finnas bakom det kustområde, som tillhörde sultanen af Sansibar. Det lyckades Peters att vinna ett område stort som Bajern (Usagara, Useguha m. m.), hvilket 1885 togs i det Tyska rikets skydd. Sultanen af Sansibar protesterade, men tvangs genom en flottdemonstration att gifva efter samt dessutom äfven bortarrendera kusten till det kort förut bildade "Tyska östafrikanska sällskapet". Områdets gränser reglerades dels genom 1886 med England och Portugal ingångna fördrag, dels och huvudsakligen genom den ofvannämnda öfverenskommelsen med England 1890. Sedan ett svårt negeruppror undertryckts, blef kolonien förvandlad till en tysk rikskoloni. Tysklands kolonier i Afrika ega sammanlagdt en areal af 2,325,860 kvkm. med 11,8 mill. inv.

Portugal är som kolonialmakt i Afrika äldre än alla andra stater. Dess koloni Angola på västkusten har betraktats som portugisisk ända sedan slutet af 1400-talet, då landet först upptäcktes; endast 1641—48 var den i holländarnas ego. Några år yngre är kolonien på östra kusten, vanligen kallad Mosambik, hvuru dess officiella namn är "Estado d'Africa Oriental". Men mer än kustremsorna egdes ej af portugiserna, och de användes uteslutande för slafexport samt voro bortglömda och af obestämda gränser, ända tills de förr nämnda stormakterna på 1880-talet började söka nya besittningar i Afrika. Man kastade nu nystna blickar äfven på de portugisiska besittningarna, och Portugal har verkligen tvungits till flera gränsfördrag (se ofvan), som i regel gått emot portugisernas önskningar. Portugal eger dessutom Kap-Verde-öarna samt i Guineaviken San Thomé och Ilha de Principe, alla ända sedan deras upptäckande på 1400-talet, samt ett område på Senegambiens kust, hvarpå det likaledes sedan 1400-talet gjorde anspråk, men som först genom en amerikansk skiljedom af 1870 tillerkändes det gentemot Englands anspråk. Detta område har betydligt utvidgats genom en öfverenskommelse med Frankrike 1886. Äfven Madeira och Azorerna äro portugisiska, alltsedan de upptäcktes på 1400-talet, men räknas ej som kolonier, utan som portugisiska provinser. Hela det portugisiska väldet i Afrika beräknas till 2,129,333 kvkm. med 8 mill. inv.

Spanien eger sedan äldre tider öarna Fernando Po och Annobom i Guineaviken, båda förvärfvade från Portugal 1778. Vidare ockuperades 1843 ett litet område norr om Kongo, kalladt Rio Muni, hvilket högst väsentligt utvidgades genom ett fördrag med Frankrike 1900. Längre norrut egde Spanien på Saharas västkust sedan gammalt ett från Portugal förvärfvadt fäste, Rio de Oro, och 1887 förklarades hela kusten från Kap Blanco till Kap Bojador för spansk. Områdets gränser mot det franska Sahara uppgjordes genom ett fördrag 1900. Äfven på nordkusten af Marokko har Spanien några punkter, "presidios", af hvilka Ceuta är viktigast. Slutligen tillöra Kanarieöarna Spanien (sedan 1400-talet), ehuru de nu räknas såsom spansk provins, ej som koloni. Alla dessa besittningar hafva tillsammans en areal af 223,839 kvkm., med 873,500 inv.

Italien blef afrikansk kolonialmakt, då det 1879 öfvertog den af ångbåtsbolaget Rubattino redan 1870 köpta viken Assab med tillhörande stad vid Röda hafvet; området förklarades för koloni 1882. Snart förvärfvades där nya områden, bl. a. staden Massaua, och 1890 sammanfattades de alla under namnet Eritrea. Annekteringarna väckte misstroende och fiendskap hos abessinierna; redan 1887 angrepo dessa en italiensk trupp, och snart hörde strider med dem till ordningen för dagen och tvungo italienarna att offra mer på denna koloni, än de egentligen hade råd till. Sedan konung Menelik icke utan deras hjälp blifvit herre öfver hela Abessinien, slöts med honom fördraget i Uccialli 1889, som tycktes göra Abessinien till en italiensk skyddsstat. Förenade, lyckades bägge makterna att vid Agordat 1893 i grund slå de från väster anryckande dervischerna. Men snart uppstodo tvister, som framkallade ett krig, hvari italienarna 1896 ledo ett förkrossande nederlag vid Adua, hvilket tvang dem att genom fördraget i Addis-Abeba erkänna Abessiniens oberoende och inskränkte dem till kustområdet vid Röda hafvet. Italiens andra koloni ligger vid Indiska hafvet och utbreder sig från Jub öfver Kap Guardafui till gränsen af det brittiska Somalilandet. Denna koloni kallas det italienska Somali. Redan 1887 ställde sig ett par sultanat här under italiensk öfverhöghet, området utvidgades 1889 och 1893, men det italienska inflytandet sträcker sig i själfva verket ej långt från kusten. Italienarnas besittningar i Afrika beräknas utgöra 247,300 kvkm. med 330,000 inv.

Ännu en europeisk makt, *Turkiet*, har stora anspråk i Afrika, anspråk på öfverhögheten öfver Tunisien, Tripolis och Egypten. Men endast i Tripolis tar man någon notis om Turkiet, ty Tunisien behärskas af Frankrike och Egypten af England. Tripolis (med Bengari) anses utgöra 1,033,400 kvkm., med 1 mill. inv.

Om svenskarnas kolonisationsförsök i A. se Afrikanska kompaniet.

Afrikas inhemska själfständiga stater af större betydelse äro sålunda blott tre: Abessinien, Marokko och Liberia, tills. 1,437,682 kvkm., samt Kongostaten, hvars tillkomst är en af de intressantaste tilldragelserna i Afrikas nyare historia. Den leder sitt upphof från Stanleys epokgörande resor och skapades genom beslut på en kongress i Berlin 1885 samt ställdes under konungens af Belgien regering såsom neutralt område. Genom en mängd gränstraktater har dess område närmare reglerats. Dess areal är 2,252,780 kvkm. med 14 mill. inv. Utom nämnda stater finnas dock områden utan egare, såsom en stor del af Sahara, samt en mängd större och mindre småstater, hvilka, om de än af européerna lagts inom någon af deras intressesfärer, dock faktiskt äro oberoende. Hela det område, som icke ingår i någon europeisk intressesfär och ej heller tillhör någon af de här ofvan nämnda inhemska staterna, utgör omkr. 10 mill. kvkm. J. F. N.

Handel och samfärdsmedel. A:s förnämsta produkter på världsmarknaden äro palmolja, palmkärnor, företrädesvis från västkusten, kopra, kautsjuk, hartser, elfenben, kaffe, strutsfjädrar, diamanter och guld (företrädesvis från Syd-Afrika), kryddnej-

Afrikanska kulturföremål

1. Amulett hos kaffrerna. 2 Hufvudprydnad för en herero-kvinna. 3 Dolk hos marutsefolket. 4. Hufvudbonad hos lattuka-, lango- och sjulifolken. 5. Gördel för en bari-kvinna 6. Kastvapen af järn hos lurfolket. 7. Amulett från Ubudsjve (jfr fig. 10). 8. Snidadt träfat med lock från Guinea.

9. Prydnadssyva från Manganja-området. 10. Amulett från Ubudsjve (jfr fig. 7). 11. Snidad klubba från Lunda. 12. Svärd i skida från Gabun. 13. Mässingsstaf från Lagos. 14. Kvinnosandal från Kano. 15. Lyx-

likor (från Sansibar), färg- och andra träd. Kaplandet, Natal, Egypten och Algeriet föra i marknaden i synnerhet ull och bomull, de båda senare äfven spannmål, Mauritius, Réunion, Natal och Egypten socker, Transvaal guld, Kapkolonien diamanter. Om också genom europeiska krigsskepps vaksamhet utförseln af slafvar öfver hafvet från västkusten numera väl är alldeles omöjlig och på östkusten mycket begränsad, fortgår slafhandeln i det inre ännu, och stora landsträckor äro nästan ödelagda genom arabiska slafjägares fördärfbringande verksamhet, hvilka genomresa hela kontinenten.

Det afrikanska järnvägsnätet utgör (enl. uppgift i "Revue de statistique" 1900) 19,126 km., däraf komma på de engelska besittningarna 6,220 km., på de franska 4,935, på Egypten och egyptiska Sudan 3,358 km., på de då existerande boerrepublikerna Transvaal 1,935 och Oranjefristaten 960, på portugisiska kolonier 793, på Kongostaten 431, på de tyska kolonierna 350 km. och på de italienska 27 km. Det största nätet bland alla afrikanska stater har Kapkolonien (4,487 km.). Det märkligaste af alla afrikanska järnvägsförslag är det af Cecil Rhodes framlagda, att med järnvägar förena Kap och Kairo, ett förslag som säkerligen en gång skall realiseras. För närvarande går järnväg från Kap till Bulavayo i Matabeleland samt från Kairo till Kartum; afståndet mellan Kartum och Bulawayo är emellertid omkr. 1,700 km. Ångbåtar gå nu på flera afrikanska floder och sjöar, såsom på Niger och dess biflod Binue, på Kongo och dess biflod Kassai, på Nilen och på Senegal samt på Tanganika och Victoria Njansa. Telegraflinjerna ha en längd af 160,000 km.; man håller f. n. på att draga en linje genom hela kontinenten från Kap till Kairo. De viktigaste hamnarna besökas regelbundet af ångfartyg. Men i det inre äro mestadels samfärdsmedlen primitiva. I Nord-A. till Sudan användes kamelen som rid- och lastdjur, i Syd-A. är en tunga oxvagnen det beprövade transportmedlet. Hästar och mulor användas i Syd-A. nästan endast för postvagnen. I västra A. är ridoxen ett ganska mycket begagnadt resemedel; i nordöstra A., i Somali- och Gallalanden möjliggöras resor genom hästar och kameler, i mellersta Öst-A. ersättas dessa af åsnor. I Lunda och Loango begagnas bärstol, men packning och varor måste där såsom i större delen af det centrala tropiska A. föras af långsamt marscherande, dyrbara bärarekaravaner. Penningsorter och bytesmedel äro egendomliga. På västkusten och långt in i Sudan samt i Sansibar gäller den i Österrike präglade Maria-Teresia-thalern med årtalet 1780, på hela östkusten och i Abessinien den indiska rupien och i tyska Öst-A. den af Tyska östafrikanska sällskapet slagna rupien. Jämte de af européerna slagna mynten har inhemskt järnmynt af olika form stor utbredning. I hela västra Sudan användas kaurisnäckor som värdemätare, i södra Sudan och Abessinien salt i stänger, i många trakter bomullstyg, glaspärlor, järn- och mässingstråd. Därtill komma eldhandvapen, ammunition o. s. v. Guld (guldstoft), ehuru det förekommer flerestädes, användes ej som värdemätare, utan säljes som annan handelsvara. Öfverallt söka höfdingarna upptaga tull, i slafvar eller varor.

Upptäcktshistoria. Forntidens kännedom om A. grundade sig väsentligen på berättelser om eröfringståg och sjöfärder. Redan mycket tidigt företogo egyptiska konungar krigståg uppför Nilen, och enligt Herodotos' uppgift skall Neko hafva uppdragit åt feniciska skeppare att kringsegla A., hvilket de ock gjorde. Kartagern Hanno seglade omkr. 470 f. Kr. längs västkusten ned till Sierra Leone. Ehuru Pomponius Mela 50 f. Kr. hade författat A:s triangelform såsom sannolik, ansåg Klaudios Ptolemaios, att kontinenten vid ekvatorn böjde sig såväl åt v. som åt ö., där det sammanhängde med Asien, hvarjämte han omtalar Månbergen långt i s., där Nilens källor äro att söka, och Nilsjöarna. Romerska härförare drogo på karavanvägar genom Sahara, och Nero sände en expedition, som framträngde till Bahr-el-gasal. Medeltidens kännedom om A. vidgades genom araber, italienare och portugiser. Från 10:e årh. lärde araberna känna Abessinien, östkusten till Sofala och Madagaskar, västkusten till Senegal och det inre till öfre Niger och Tsadsjön. Intressanta och tämligen kritiskt siktade underrättelser finner man hos deras geografiske skriftställare: Masudi, Ibn-Haukal, Obeid-el-Bekri, Edrisi, Ibn-Chaldun, Ibn el-Vardi, Abu-l-fida och Leo Africanus. Den sistnämnde hade gjort en resa från Marokko till Timbuktu och Bornu, liksom före honom Ibn-Batuta (1352), som kom till riket Melle vid öfre Niger och till Sansibarkusten. Genom Venezias och Genuas diplomatiska och merkantila förbindelser med barbareskstaterna och Abessinien erhöllo berömda kartografer i 13:e och 14:e årh., såsom Marino Sanudo och Fra Mauro, värdefullt material, men förledda af araberna förlade de i hjärtat af kontinenten en stor sjö, från hvilken Nilen flöt åt n. och Niger åt v. Marco Polo lämnade en framställning af Öst-A. efter arabiska berättelser och betecknade Madagaskar för första gången som ö. Genuesiska sjöfarare upptäckte Kanarieöarna och portugisiska Azorerna, men båda ögrupperna voro troligen kända redan af kartagerna. Förtjänsten att hafva fastställt A:s verkliga kustform tillkommer portugiserna, hvilka, eggade af infanten Henrik Sjöfararen, trängde allt längre söderut längs västkusten, närmast med uppgift att söka den kristne prästkonungen Johannes, hvars rike man trodde sig kunna nå från västkusten medelst Niger, som ju på kartorna stod i samband med Nilen. 1434 kringseglades Kap Bojador, 1445 nådde Diniz Diaz Kap Verde, och 1472 kom man till Guineaviken. 1484 nådde Diego Cão Kongos mynning, 1486 B. Diaz A:s södra kust, och slutligen (1498) seglade Vasco da Gama rundt A. till Indien. Sedan Saldanha 1503 kommit till Kap Guardafui, nådde man 1520 Massaua vid Röda hafvet och därmed prästen Johannes' rike (Abessinien) och 1541 Sues. Andra upptäckter af än väldigare art tilldrogo sig dock snart de sjöfarande folkens uppmärksamhet; för Amerika fick A. träda i skuggan. Under de tre följande århundradena vidgades därför kännedomen om A. obetydligt. Men äfven till A. vände sig europeisk företagsamhet och europeiskt kapital för att genom anläggning af kolonier tillgodogöra sig dess alster. Så slogo sig fransmännen på 1620-talet ned i Senegal, och särskildt sökte engelsmän, holländare och portugiser lägga under sig Guineas kust och handeln därstädes. Enstaka färder till det inre företogos äfven detta och följande årh., hufvudsakligen i naturvetenskapligt intresse, bl. a. af Shaw (Marokko), P. Kolbe (Kaplandet), Adanson (Senegambien), Forskål (Egypten), Snelgrave (Väst-A.), Bruce (Abessinien), Sparrman och Thunberg (Kap).

Med stiftandet af "The african association" i London 1788, hvars hufvudmål var att främja uppäckter i det inre A., randades dagen för de systematiskt genomförda och med stora hjälpmedel understödda undersökningarna af det inre landet. Nigerproblemet sökte man först lösa. Man kände Nigers lopp vid Timbuktu, men hvarken dess ursprung eller dess riktning. Ännu på d'Anvilles karta 1761 flöt floden österut och slutade i en sjö djupt inne i A. Mungo Parks resa (1795—97), som gick genom okända trakter vid Niger, upplyste, att Niger hade ett östligt lopp och att det fanns berg mellan Niger och västkustens floder. På sin andra resa (1805—06) tillsatte han lifvet efter att hafva följt flodens lopp från Bamaku till Bussa, utan att därför frågan om hvar Niger utmynnade kommit sin lösning närmare. Oudney, Clapperton och Denham, af hvilka den förste dog på resan, företogo 1822—24 sin epokgörande resa till Sudan från Tripolis; man nådde Tsadsjön och Niger, och på sin andra resa, 1825—27, nådde Clapperton Niger från Beninviken. Hans tjänare Lander fullbordade, följd af sin bror, 1830 sin herres arbete, i det äfven han söderifrån nådde Niger vid Bussa och följde dess lopp till mynningen. På samma resa upptäckte Lander Nigers stora biflod Binue, som man antog vara ett aflopp för Tsadsjön och en lämplig vattenväg till det inre. Men expeditioner utsända af köpmän i Liverpool (1832) och af den engelska regeringen (i början på 1840-talet) medförde inga större resultat. Med ifver kastade sig fransmännen öfver Timbuktu-uppgiften, som det lyckades dem att lösa. Mollien upptäckte 1818 Senegals och Gambias källor. Det geografiska sällskapet i Paris utfäste 1826 ett pris för den, som nådde Timbuktu, hvilket gaf anledning till Cailliés stora resa 1827—28, som utgick från Sierra Leone öfver Timbuktu genom Sahara till Marokko. Engelsmannen Laing hade visserligen redan 1825 från Tripolis kommit till Timbuktu, men hans mord gjorde resan resultatlös. Nigerproblemet var i allt väsentligt löst 1830, då forskningarna efter Nilens källor trädde i förgrunden.

Algeriets eröfring af fransmännen 1830 blef af stor betydelse för Nord-A:s framtid, man trängde där allt djupare in, och 1847 nådde Cavaignac oasen Figig. Detta riktade engelsmännens blickar på det ett par årtionden öfvergifna tripolitanska kustlandet. Richardson företog 1845 resor till Mursuk, Ghadames och Ghat och föreslog den engelska regeringen en expedition genom öknen till Sudan, en expedition, som fick stor vetenskaplig betydelse genom Barths och Overwegs deltagande. Richardson dog 1851 och Overweg 1852. Barth genomreste 1850—55 vidsträckta okända nejder i Sudan, där han bl. a. kom till Adamaua vid öfre Binue, trakterna kring Tsadsjön, där han nådde 10° n. br., samt besökte Timbuktu. Efter Barth följde Vogel (1853—56), som kompletterade dennes forskningar, den olycklige v. Beurmann (1862), Rohlfs (1865—67), som på en resa från Tripolis nådde Guineabukten och därunder mellan Jakoba och Binue beträdde alldeles ny mark, och slutligen Nachtigal, som på sin stora resa genom öknen (1869—74) från Tripolis till Kuka vid Tsad besökte bl. a. Tibesti, Borku och Vadai, hvarifrån han nådde Nilen genom Dar-For och Kordofan. I omvänd riktning — Kordofan, Binue-Niger, Guineaviken — färdades 1880 Matteucci och Massari genom kontinenten. Resor uppför Binue, där Baikie 1854 kom betydligt längre än Allen 1831, medförde inga nya vetenskapliga resultat, förrän Flegel (1879—85) uppträdde i dessa trakter. Mac Donalds resa 1889 på Binue konstaterade, att källfloden Kebbi icke har förbindelse med Tsadbäckenet. I franska koloniernas vid Medelhafvet och i Senegal intresse låg det att åstadkomma en förbindelse till lands genom Sahara. 1850 började försöken att intränga från n., af, bland andra, Duveyrier (1859—61), den outtröttlige forskaren i Sahara, och Soleillet (1874—78). Samma väg följde tyskarna Rohlfs (1861—64) och Lenz (1880), hvilken det slutligen lyckades att från Marokko nå Timbuktu och därifrån komma till västkusten. Följdrikare voro försöken från Senegal. Raffenel nådde 1847 väl endast Kaarta, men under general Faidherbe (1855—65) började fransmännen utveckla en kraftigare verksamhet. Undersökningar gjordes i ökentrakterna norr om Senegal till Adrar och inemot Timbuktu samt i de öfre Senegaltrakterna. Mage och Quintin nådde 1865 Segu vid Niger, på hvilken Caron med en kanonbåt 1887 kom till Timbuktus hamnstad. Flere expeditioner under öfverstarna Freys (1885—86), Gallienis (1886—88) och kapten Achinards (1888—89) ledning hafva gjort trakterna vid öfre och mellersta Niger och Senegal alltmer kända; i samband därmed må nämnas Bingers stora resa 1887—88 från öfre Niger öfver staden Kong till Elfenbenskusten, hvarifrån Treich-Laplène sändes honom till mötes. Bingers resa medförde bl. a. två viktiga resultat: tillintetgörandet af hypotesen om Kongbergen samt upplysning om att några af de floder, som falla ut på Guineakusten, upprinna n. om 10° n. br., således nordligare än man förut antagit. På 1890-talet har ett flertal tyska, engelska och franska expeditioner gjort landet inom Nigerbågen tämligen kändt. 1887 och 1889 berestes öfre Niger med franska kanonbåtar. Landet mellan Niger och Tsad har besökts af Hartert och Staudinger (1886 och 1887) samt senare af engelsmännen Robinson och Wallace samt fransmannen Monteil (1890—92), som bereste hela Nord-Afrika från S:t Louis vid Senegal till Kuka samt därifrån åt norr till Medelhafvet. Väster om Nigerdeltat hafva, särskildt under sista årtiondet, företagits en del resor in i landet, bl. a. af Zweifel och Moustier, som 1879 upptäckte Nigers källor, Bonnet, som 1875—76 undersökte Voltafloden till Salaga, samt Wolf och v. François, som undersökte landet innanför Togo.

Liksom stiftandet af "African association" blef af afgörande vikt för forskningen i Nigertrakterna, blef Bonapartes expedition till Egypten betydelsefull för Niltrakterna. Likaså Muhammed Alis eröfringslystnad. Med egyptiska trupper framträngde forskningsresande, och för första gången sedan forntiden såg en europé Blå och Hvita Nilens förening (1821). Dessa upptäckter fortsattes mot s. af Beke (1840—43), som fann Blå Nilens källor, Pruyssenaere, Poncet och Lejean (1859—64), Marno (1870—71) och Schuver (1881—82), som nådde 9° n. br. Cailliaud och Letorzek hade 1819—20 besökt oaserna i Libyska öknen, hvilken först af Rohlfs 1869 och 1873—74 grundligt undersöktes. — Från 1772, då Bruce lämnade Abessinien, till 1830 besöktes detta land endast af engelska expeditioner 1805 och 1810. Salts karta, frukten af hans resa 1810, visar oss norra hälften af Abessinien något så när riktig, medan allt, som ligger s. och ö. om Tanasjön, är ytterst torftigt tecknadt. Denna

stora lucka fylldes genom resor af Rüppell, Ferret och Galinier (1839—43), bröderna d'Abbadie (1837—48), Krapf (1842) samt på 1860-talet af v. Heuglin, Rohlfs och Lejean; äfven engelska fälttåget 1867—68 riktade det topografiska och etnografiska vetandet. Ehuru Rüppe'l redan 1824 vandrat genom öknarna v. om Nilen till Kordofan och Russegger och Kotschy kommit till Dar Nuba, d. v. s. till 11° n. br. och 29° ö. lgd, beslöt man först på 1850-talet att från Röda hafvets kust genom öknen närma sig höglandet. Dessa trakter undersöktes af bl. a. Malzac 1852, Hamilton 1854, Munzinger 1855—75 samt Hildebrandt och Heuglin. Cecchi och Chiarini framträngde 1876—81 från Zeila, Soleillet 1882 från Tedjura mot Sjoa och Kaffa samt Aubry 1883—85 till Bonga. Antonelli, som 1883 genomvandrade Danakilöknen, och Traversi deltogo 1885—87 i Meneleks krigståg och vidgade väsentligt kännedomen om södra Abessinien. Sedermera hafva andra italienare noga genomforskat de italienska kolonierna. Djupt in i Somali har bland andra trängt amerikanen Donaldron Smith (1894—95), och från Obok trängde Bonchamps nästan ända till Hvita Nilen.

1821 var, som redan nämndt, Blå Nilens mynning funnen och Hvita Nilen befunnen vara hufvudfloden. Linant de Bellefonds för 1827 uppför den senare till 13,6°. Man trodde då, att källorna lågo under 7° n. br., och Muhammed Ali beslöt för sig vinna äran af deras finnande. Den första af de af honom utrustade expeditionerna kom 1840 till 6° 30′, den andra 1841 till 44° 2′. Den sydligaste punkten, som man från Egypten på Nilen nådde, var 3° 34′ (Miani 1860). Ett oerhördt stort, vattenrikt och bördigt område var öppnadt genom Muhammed Ali. Efter köpmän, elefantjägare och slafhandlare följde ett årtionde senare vetenskapsmännen, hufvudsakligen i länderna v. om Nilen, i Bahr-el-gasals område: Brun-Rollet (1856), Poncet, Petherick (1857), Antinori, Piaggia, Lejean och Heuglin (på 1860-talet), Schweinfurth (1868—71), som öfvergick västra Niltillflödenas vattenskillnad och i Monbuttulandet upptäckte den mot v. strömmande Uelle, som han antog vara Sjari, men som vi nu veta vara öfre loppet af Kongos biflod Ubangi. Dessa trakter undersöktes sedan närmare af Schnitzer (Emin pasja) 1877—92 och Junker 1877—88 och 1880—86. En annan framstående forskare i dessa trakter var F. Stuhlmann, som 1890 följde Emin pasja på hans sista resa från kusten till det inre. Samtidigt med Emin pasja verkade Lupton såsom egyptisk ämbetsman i Bahr-el-gasal-området och kom 1883 ända till Foro i Dar Banda, n. om Mbomus förening med Uelle-Ubangi. Casati kompletterade 1884—89 forskningarna i Monbuttulandet. Icke oväsentligt understöddes dessa och andra vetenskapliga expeditioner af Sudans generalguvernör Gordon (1874—80), på hvars uppdrag egyptiska generalstabsofficerare och engelsmän gjorde kartläggningar i Kordofan och Dar-For.

Man försökte ej vidare att lösa Nilproblemet genom att norrifrån framträngа utöfver 3° 34′, utan från östkusten. Sedan 1518 hade man kännedom om en stor sjö innanför Mosambik, och man ställde den enligt Ptolemaios' framställning i samband med Nilen, stundom äfven med Kongo och Sambesi. Cooley samlade sedan 1835 alla underrättelser om den, gaf den på sina kartor (1845 och 1853) ett bestämdt läge och införde namnet Njassa i litteraturen. Flere försök gjordes att nå den österifrån, men förgäfves. Då kom med ens en stor öfverraskande framgång. Tyska missionärer, sedan 1843 verksamma i Mombasa, upptäckte 1849 snöbergen vid ekvatorn: Rebmann Kilima-ndjaro, Krapf Kenia. Ännu mera eggande verkade de hörsagor, som de inhämtade öfver det stora inhafvet i det inre, hvilka gåfvo anledning till Burtons och Spekes expedition till den förmenta Nilsjön. Burton och Speke funno 1858 Tanganika och Speke ensam Victoria Njansa: inhafvet upplöste sig i flere sjöar. Spekes andra expedition 1860—64, i förening med Grant, löste slutligen i hufvudsak problemet. Sedan de följt västsidan af Victoria Njansa, funno de sjöns utlopp vid Riponfallen, följde detta till Karumafallen och sammanträffade i Gondokoro vid Hvita Nilen med den från Kairo kommande Baker (1862—64), som genom upptäckten af Albert Njansa och Somerset-Nilens utlopp i denna fullständigade deras resultat. Sedan därefter Stanley 1876 funnit Kagera l. Alexandra Nil, Victorias största tillflöde, hvilket Baumann 1892 följde till dess ursprung, och 1889 Semliki, som förenar Albert-Edvard-Njansa med Albert-Njansa, hade man afslöjat den årtusenden gamla hemligheten med Nilens ursprung. Det sista bidraget till lösningen af "sjöproblemet" gaf Götzen, som 1893 genomvandrade A. från den östra till västra kusten och därunder bl. a. upptäckte Kivasjön.

Kongos mynning upptäcktes, som nämndt, 1484, men ett försök att tränga uppför floden gjorde först Tuckey 1816 (ofvanför Isangila); efter honom följde L. Magyar 1848 (till Jellalafallen) och Burton 1863. Om jätteflodens utsträckning och dess väldiga bifloder visste man ingenting. Livingstone höll den af honom 1867 upptäckta Luapula för Nilens öfre lopp, men Cameron påvisade 1874, att Nilsjöarna lågo högre än Lualaba vid Njangve, och antog, att Lualaba tillhörde ett stort västafrikanskt vattenbäcken. Först Stanley ådagalade genom sin epokgörande färd från Njangve till Boma vid Atlantiska hafvet 1876—77, att Lualaba var identisk med Kongo. Kongos södra bifloder voro sedan länge bekanta, utan att man anat deras sammanhang med Kongo. Redan 1796 hade Pereira och 1798 Lacerda genomvandrat södra Kongobäckenet, och tvenne pombeiros (d. v. s. infödda handlande, som stodo i förbindelse med portugisiska köpmännen vid kusten och förmedlade förbindelsen med det inre) hade 1802—11 korsat Syd-A. mellan Loanda och Sofala. Graça hade 1843—46 och L. Magyar 1850—51 framträngt till Muata Jamvos rike. Livingstones upptäckter på resorna från vattenskillnaden n. om Sambesi genom Lunda till Angola (1852—54) samt vid Moero och Bangveolosjön (1867—68) bekräftades och fullständigades genom senare resande. Genom Pogge (1875) och Buchner (1879—81) erhöllos säkrare underrättelser om Lundariket. Capello och Ivens undersökte 1877—79 Kuangos, Tsjikapas och Kassais öfre lopp. Pogge och Wissmann företogo 1881—82 en expedition från Angola till Njangve, hvarifrån Wissmann fortsatte till östkusten, men Pogge återvände till västkusten. På uppdrag af Internationella afrikanska associationen anlade Stanley stationer vid nedre Kongo, trängde uppför denna flod till Aruvimi och upptäckte 1882—83 Leopold II:s sjö och Mantumbasjön, hvilkas förbindelser med hv[illegible] andra och med Kongo fastställdes af Grenfell [illegible] och Bentley 1887. Dessa och andras forskning[illegible] gjort oss bekanta med ett antal floders mynn[illegible] Kongo och med deras öfre lopp. Den feland

delsen lämnade de nu följande forskningarna af Wissmann och Wolf, som 1884 fastställde Kassais förbindelse med hufvudfloden, Wolf, som 1885—86 for uppför Sankuru till 6° s. br., Grenfell och v. François, som 1885 foro uppför Lulongo, och van Gèle, som 1886 for uppför dess biflod Lupori. Wissmann anträdde 1886 sin andra stora expedition genom kontinenten, hvarunder han begagnade ett halft års vistelse i Balubalandet till viktiga geografiska utflykter. Delcommune, förut verksam vid Leopold II:s sjö, Lukenge och Sankuru, löste 1888 den svåra frågan rörande den af Cameron upptäckta Lomamis identitet med den under namnet Lubilasch i Kongo mynnande floden genom att fara uppför den till 4° s. br. och ådagalade därjämte att Camerons Lomami icke, såsom Wolf antagit, hör till Sankurus flodområde. Janssen, som 1889 kom till 4° 27′ s. br., visade, att Lomami är den bekvämaste vattenvägen till Njangve. 1887 företogos tvenne synnerligen viktiga flodexpeditioner: af van Gèle, som framträngde på Ubangi ända till 23° ö. lgd och därigenom löste Uellefrågan, samt af Stanley, som på sin Emin-pasja-expedition följde Aruvimi nästan till dess källor. Genom dessa fingo Schweinfurths, Junkers och Luptons tidigare forskningar i Monbuttulandet och Dar Banda sin vetenskapligt tillfredsställande lösning. Af andra forskningar i Kongoområdet må nämnas de af svenskarna Möller, Pagels och Gleerup 1883—86 vid mellersta Kongo, de af Bentley, Crudgington, Johnston, Pechuel-Loesche, Chavanne, Danckelmann och Comber vid nedre Kongo.

Den genom forskningarna vid Tanganika bekante kapten Burton och botanisten Mann lärde oss känna Kamerunberget (1861). Andra forskare i dessa trakter äro Reichenow, Buchholz och Lühder (1872—73), Grenfell och Comber (1876—79), de där bosatte svenskarna Knutson och Valdau, vidare v. Zöller, Johnston, Zintgraff och Zeuner, Kund och Tappenbeck (efter 1887) samt Morgen. Zintgraff lyckades 1889 framträngа till Ibi vid Binue. Morgen reste s. å. öfver Jaunde-stationen till Ngila och öfre Mbam tillbaka till kusten på Sannaga, och 1890 bröt han upp till Binue, som han nådde under 10° ö. lgd, hvarefter han for utför Binue och Niger till kusten. I Kamerunområdet hafva under senare år många tyskar rest, bl. a. Stellens (1893), Passarge (1893—94) och Carnap-Quernheimb (1897). — Gabun och Ogove voro nästan obekanta till midten af 19:e årh. Hvad Bowdich 1817 berättade om tillvaron af en flod Ogove och Bouët-Willaumez 1838 om Gabuns närmaste omgifning var mycket torftigt. Banbrytande verkade Du Chaillu (1851—65) med sina resor innanför kusten och vid Ogove, som han följde till 12° 35′ ö. lgd. Han hade en mängd efterföljare, men det lyckades först Savorgnan de Brazza med Marche och Ballay att 1877 icke blott nå Ogoves källområde, utan öfver vattenskillnaden och längs Kongos biflod Alima komma fram till Kongo, hvarigenom den forna föreställningen att Ogove var en arm af Kongo uppräfdes. Crampel drog 1890 med en stor expedition på Kongo till Ubangis båge för att därifrån framträngа till Tsadsjön, men expeditionen blef i april 1891 öfverfallen af araber och tillintetgjord. Då öfvertog Brazza ledningen af en ny expedition, med hvilken han 1892 marscherade längs Sangafloden och i Komasa under 3° 40′ n. br. sammanträffade med Mizon, som dragit uppför Niger och Binue och därifrån vändt sig mot s. Den förste, som lyckats framträngа från Kongo till Tsad, var Gentil, som från Ubangi kom öfver till Sjari, som han följde till Tsad, i hvilken han inseglade 1 nov. 1897.

Öfver två århundraden egde Portugal kolonien Angola, utan att af landet känna mer än den yttersta kustremsan. I det närmast liggande inlandet gjorde Saldanha 1807 och Cardoza 1816—19 och efter lång paus Graça 1843—46 resor af större eller mindre betydelse. Öfver landskapet Bihe inhämtade L. Magyar 1847 tillförlitlig och noggrann kännedom, och i konungariket Kongo gjorde Bastian 1857 etnografiska studier. Därjämte hafva Welwitsch 1853—65 och Monteiro 1858—73 vidgat kännedomen om landet mellan kusten och Kuango, Duparquet 1868, Capello, Ivens och Serpa Pinto 1877—79 om den sydligare delen, A. de Paiva om trakten vid Kunene och Kubango samt van Veth 1885—86 om Bihe.

Hollands kolonialpolitik lät mycket litet göras för kännedomen om det inre Syd-A. Visserligen sände regeringen små expeditioner till okända trakter, men deras resultat hemlighöllos, och främlingar fingo endast med svårighet besöka landet. Först 1777 hade Gordon funnit Oranjes öfre lopp och Patterson 1778 dess mynning; dock är det möjligt, att regeringskommissarien Hop redan 1761 gått öfver floden i sistnämnda trakt. Men med engelsmännens besittningstagande af kolonien (1795) blef det annorlunda. Barrow (1797—98) och Lichtenstein (1803—06) framträngde, den förre till kaffrerna, den senare till betsjuanerna. Protestantiska missionärer nedsatte sig efter 1807 långt in i landet, såsom Burchell (1810—12) i Kaplandet, Campbell (efter 1812) i Natal och vid Oranjefloden bland betsjuanerna m. fl. Genom boers' vandringar sedan 1835 öppnades hittills okända länder. Jägare, svenskarna Wahlberg och Ch. J. Andersson, trängde långt in, men ingen så långt som missionären Livingstone. De första åren af sin vistelse i Syd-A. bodde den sistnämnde bland västbetsjuanerna vid Kuruman samt på de af honom grundade stationerna Mabotsa och Kolobeng omkring Limpopos källor. 1849 upptäckte han Ngamisjön och de följande åren Tsjobe och öfre Sambesi. Därefter följde 1852—54 hans stora resa från Kapstaden genom Betsjuanaland öfver vattenskillnaden mellan Sambesi och Kassai till Lunda och Angola, hvarifrån han sedan (1854—56) återvände till Kilimani, undersökte Sambesis område, hvarunder han upptäckte sjöarna Njassa och Sjirva samt hela det stora området omkring sjöarna Njassa, Tanganika, Moero och Bangveolo. Vid Tanganika sammanträffade han 1871 med den till hans uppsökande utsände Stanley och dog, ända till slutet verksam, 1873 vid Bangveolo. Af hans många efterföljare i Syd-A. kunna vi här nämna endast några få. Bleek uppehöll sig 1855—56 bland kaffrerna för att studera deras språk, och Fritsch studerade 1864—66 sydafrikanernas språk och seder i Oranjefristaten och Betsjuanaland. Mauch undersökte 1865—72 Matabeles rike och Mashonaland samt upptäckte därunder ruinstaden Zimbabue, Erskine 1868—75 särskildt nedre Limpopo. E. Holub färdades tre gånger (1868—74, 1875—76 och 1886—87) genom betsjuanernas land till och öfver Sambesi. Selous' resor 1887—89 bekräftade guldrikedomen i Mashonalandet, som, sedan brittiska sydafrikanska kompaniet tagit det i besittning, blifvit ännu mera kändt.

Östra hörnet af A., Somali- och Gallalandet, är till följd af befolkningens fientlighet en af de minst kända delarna af kontinenten. Owens (1824—26) och Guillains (1846—48) kustfärder uppdrogo kustlinjerna. Burton, Speke m. fl. sökte intränga norrifrån, men kommo ej långt. Från samma sida utgingo ock Haggenmacher (1874), som lyckades nå 8° 30′ n. br., Révoil (1878—79), Menges (1884—85), v. Hardegger och Paulitschke (1885) samt James och Aybner (s. å.), som öfver Ogaden kommo ända till Webi. Från ö. och s. ö. gjorde von der Decken (1865), Brenner (1867—68), Munzinger (1875), Révoil (1881—82), Bricchetti och Robecchi (1890—91) samt Bottego (1892—97) mer eller mindre lyckade försök att intränga. Om Donaldson Smith är ofvan taladt. Framgångsrikare voro försöken från s., från Tana, hvars omgifning undersöktes af Krapf 1851, Wakefield och New 1865—67 samt Denhardt och Fischer 1877. De första säkra underrättelserna om landet innanför Sansibarkusten, mellan Tana och Rovuma, lämnade missionärerna Krapf och Rebmann, som 1848—52 företogo resor till Usambara, Dsjagga och Ugamba samt bragte underrättelser om snöbergen under ekvatorn. Om ock alla senare expeditioner, som från Sansibar gingo västerut, betraktade kustlandsträckan som genomgångsland, innehålla dock de om dessa expeditioner utgifna arbetena af Burton, Speke, Stanley och Cameron m. fl. grundvalen för vårt vetande om dessa trakter, som under det sista årtiondet varit ovanligt rikt besökta af resande. J. Thomson, som på sina forskningar vid Njassa och Tanganika (1878—80) hade upptäckt Rikvasjön, reste 1884 mellan Kilima-ndjaro, Kenia och Victoria Njansa och upptäckte Aberdare-bergen, Johnston uppehöll sig nära ett halft år (1884) vid Kilima-ndjaro, men kunde ej komma högre än till omkr. 5,000 m. höjd, hvaremot H. Meyer efter flere försök 1889 med Purtscheller kunde nå bergets topp (6,010 m.) och upptäckte A:s första glaciär. Han besökte berget äfven 1898. Teleki och v. Höhnel fastställde på sin märkliga resa 1887—88 sammanhanget mellan abessinska höglandet samt Kenias och Kilima-ndjaros vulkankedja och upptäckte i st. f. den gåtlika Samburusjön tvenne stora insjöar n. om Baringosjön, hvilka de kallade Rudolf- och Stephaniesjöarna. Till dessa sjöar reste Cavendish (1896—97). Peters följde 1889—90 Tana ända till dess källområde, och Jackson gick vid samma tid från Naivasjasjön västerut till Kavirondo, hvarifrån han öfver Ligonjiberget kom nära södra stranden af Rudolfsjön. Pigott drog 1889 genom höglandet mellan Tana, Sabaki och Kenia. Baumann upptäckte 1892 de salthaltiga Manjara- och Eiassisjöarna. Under senare år hafva flera resande besökt Öst-A. endast för att drifva jaktsport, såsom de österrikiske grefvarna Wickenburg, Hoyos och Coudenhove samt den rumanske fursten Ghika. — Äfven de afrikanska öarna hafva ytterligare utforskats. Af särskild vikt äro fransmännens resor och studier på Madagaskar; bland dessa resande må nämnas Catat, Maistre, Douliot och Grandidier, hvilken mest bidragit till att göra denna ös förhållanden kända. A. W—G.*

Litteratur. *Arbeten af allmännare innehåll:* Reclus, "Nouvelle géographie universelle" (bd 10—13, 1885—88), Sievers, "Afrika" (1891; 2:a uppl. af prof. Hahn, i Sievers' "Allgemeine länderkunde", 1901) och Keane, "Africa" (i Stanford's "Compendium", 2 bd, 1895). — *Historia och politisk indelning:* Banning, "Le partage politique de l'Afrique" (1888), Scott Keltie, "The partition of Africa" (1893), Petit, "Organisation des colonies françaises et des pays de protectorat" (1894), R. Schmidt, "Deutschlands kolonien" (1895—96), Lucas, "Historical geography of the british colonies" (bd 3—4, 1897—98), Hertslet, "Map of Africa by treaty" (3 bd 1896), van Ortroy, "Conventions internationales définissant les limites actuelles... en Afrique" (1898), Sir Harry Johnston, "History of the colonization of Africa by alien races" (1899), Bonnefon, "L'Afrique politique en 1900" (1900) och Schurtz, "Afrika" (bd 3 af Helmolts "Weltgeschichte"). Se vidare artiklarna om särskilda länder. — *Upptäcktshistoria:* Paulitschke, "Die geograph. erforschung d. afrikan. kontinents" (2 uppl. 1880) och "Die Afrikaliteratur von 1500—1750" (1882), Markham, "The fifty years work of the Royal Geographical Society" (1881), Umlauft, "Afrika in kartographischer darstellung von Herodot bis heute" (1887), Supan, "Ein jahrhundert der Afrikaforschung" (i "Petermanns mittheilungen" 1888), och Brown, "The story of Africa and its explorers" (1892—95; "Afrika och dess upptäcktshistoria", 2 bd 1897). Se vidare de särskilda upptäcktsresandenas biografier.

Afrika'nder (holl. *afrikaander*), i Syd-Afrika född hvit. Vanligen användes ordet emellertid blott om den del af befolkningen, som räknar sin härkomst från holländska invandrare.

Afrikander-Bond (Afrikander-förbundet, ofta kalladt endast "the Bond"), en politisk sammanslutning inom det holländska folkelementet i Syd-Afrika. Förbundet grundades 1881 af F. W. Reitz, sedermera Oranje-fristatens president och Transvaals statssekreterare, och Karl Borckenhagen, en i Bloemfontein bosatt tysk, samt hade 1882 sin första kongress i Graaff-Reinet. Dess syfte var att väcka afrikanderbefolkningens nationalkänsla, förbättra dess ekonomiska villkor, öka dess politiska inflytande och förbereda Syd-Afrikas självständighet, säkerligen ej under brittisk flagg. Urspr. hade förbundet en för Kapkolonien och de båda republikerna gemensam organisation, men snart fick dess afdelning i Kap en självständig ställning samt vann där under J. H. Hofmeyrs (se d. o.) ledning allt större ekonomiskt och politiskt inflytande. Förbundet understödde förgäfves transvaalboernas planer på Betsjuanaland 1884, slog därpå till en tid in på en till det yttre mera engelskvänlig politik och skänkte Cecil Rhodes' ministär sitt stöd (1890—96). 1898 kom en "bond"-ministär under W. P. Schreiner till makten. Under boerkriget iakttog förbundet en mot de båda boerrepublikerna sympatisk, men officiellt neutral hållning, ehuru många af dess medlemmar öppet anslöto sig till upproret i norra Kap-kolonien. Efter krigets slut har förbundet af Hofmeyr (1902) ombildats på bredare basis och med tydligare erkännande af Englands öfvervälde samt uppgått i det s. k. Sydafrikanska partiet. Se vidare Boerfolket och Kaplandet. V. S—G.

Afrikanska fornlämningar. Se Fornlämningar.

Afrikanska (handels)kompaniet. Se Afrikanska kompaniet.

Afrikanska jägare (fr. *Chasseurs d'Afrique*). Se Jägare.

Afrikanska kompaniet (Guinea-kompaniet), ett på Louis De Geers initiativ bildadt svenskt handelskompani, hvars privilegier utfärdades 15 dec. 1649 och som fick uteslutande rätt att handla på länder, som ligga s. om Kanarieöarna, i Afrika, Asien och Amerika, med undantag af dem, som voro "compagniet af Nova Suecia" (se Nya Sverige) förbehållna. En koloni anlades på Guineakusten (Guldkusten) i trakter, där holländare och engelsmän förut haft faktorier, nämligen vid Cabo Corso (nu Cape Coast castle, se d. o.) på mark, som kompaniets förste guvernör, rostockaren Henrik Carloff (kort därefter svensk general och 1654 adlad med namnet Carloffer), 1650 inköpte från konungen af Feta (Futu). Ett kastell, Karlsborg, och två mindre fästen, Taccorari (l. Anten) och Annamabo, samt ö. därom vid kusten faktorierna Gemoree och Akkara (l. Akkra) anlades. För affärens uppdrifvande inbjöds 1654 till ny aktieteckning. I juli 1655 utfärdades privilegier för det utvidgade kompaniet. Den 1656 från guvernörskapet aflägsnade Carloffer, som fick Johan Filip von Krusenstierna till efterträdare, återkom med ett beväradt danskt skepp och lyckades, förstärkt med holländska och kompaniets slafvar, 27 jan. 1658 genom öfverrumpling taga Karlsborg samt hissade danska flaggan på kastellet; Krusenstierna fängslades; ett kompaniets fartyg och andra tillhörigheter togos som god pris. Äfven Taccorari, Annamabo, Gemoree och Akkara besattes. En viss Schmidt kvarlämnades att för Carloffers räkning sköta kolonien. I juni 1658 inlöpte Carloffer med bägge fartygen under tysk flagga i Glückstadts hamn. Då den svenska regeringen framställde reklamationer mot den danska, stack Carloffer sig undan med sin röfvade skatt. Danskarnas vägran att lämna den af svenskarna fordrade satisfaktionen (slutligen nedsatt till 400,000 rdr sp.) för kolonien och lidna förluster blef en viktig formell orsak för Karl X Gustaf att förnya kriget emot Danmark. I freden i Köpenhamn 1660 eftergaf svenska regeringen den fordrade ersättningssumman, men danskarna skulle återlämna kolonien. Denna hade emellertid i mars 1659 af Schmidt mot en summa af 7—8 tusen floriner öfverlämnats åt holländska Västindiska kompaniet, men 6 veckor därefter intogo infödingarna kastell och faktorier samt erbjödo sig att återställa kolonien till det svenska kompaniet. Hamburgköpmannen Lucas Lütkens, som på Karl Gustafs uppmaning redan dessförinnan för egna och medintressenters penningar utrustat ett fartyg för att i kompaniets namn återtaga kolonien, anlände i dec. 1660 till Cabo Corso, och en liflig handel uppstod mellan hans folk och negrerna. Kompaniet ville emellertid själf hafva handeln i sina händer och utrustade 1661 till Guinea sitt sista skepp. Men i sikte af Karlsborg togs det af fyra holländska skepp, och 22 april 1663 röfrade holländarna det af öfverkommissarien Tönnies Voss med beundransvärd seghet öfver ett år försvarade Karlsborg. Redan 9 maj 1664 togo emellertid engelsmännen Cabo Corso och Akkra. Kolonienes och fartygens förlust vållade både Afrikanska kompaniets och Lütkens' ruin. Efter långvariga underhandlingar förband sig Holland 18 juli (g. st.) 1667 att erlägga 140,000 rdr sp., hvaremot svenskarna aftodo från besittningen, andra ersättningsanspråk och t. o. m. rättigheten att handla på Guineakusten. Svenska regeringen "lånade" summan. 1670 lämnade den de svenske delegarna i kompaniet hälften af deras andel (som utgjorde 80,000 rdr sp.) och "god försäkring" om resten, men godtgjorde efter långt processande först 17 dec. 1716 den tyske delegaren Wolters arfvingar, och då med endast 40,000 rdr b:co. Se V. Granlund, "En svensk koloni i Afrika eller Svenska afrikanska kompaniets historia" (i "Hist. bibl.", 1879). J. TH. W.

Afrikanska språken äro ytterst talrika, måhända täflande i antal med de asiatiska. Med uteslutande af de tills vidare allenastående nuba-språket i n. ö. och hottentottiskan i s. v., indelas de i fyra stora grupper: 1) *bantuspråken* i södra Afrika ända upp till ekvatorn, 2) *negerspråken* i Central-Afrika från 0°—15° n. br. samt 3) *hamitiska* och 4) *semitiska språk* i norra Afrika. Alla dessa äro inhemska, utom de semitiska. Dessa hafva nämligen inkommit från Arabien. Dels hafva i förhistorisk tid sabeiska kolonier från södra Arabien öfvergått sundet Bab-elmandeb och bosatt sig i Abessinien, där under inverkan af hamitiska grannspråk etiopiskan (gees), amhariskan, tigre och andra språk uppkommit, dels hafva efter Muhammed de egentlige araberna från mellersta Arabien småningom utbredt sitt språk öfver hela norra Afrika, egyptiska Sudan och Sansibar vid sidan af hamitiska, neger- och bantuspråk. För den första och kvantitativt största kunskapen om de inhemska språken hafva vi missionärer sådana som Kölle, Krapf, Isenberg, Moffat och andra, äfven svenskar, att tacka. Sedermera har ett flertal af de afrikanska språken vetenskapligt behandlats af en stor mängd lärde, bl. a. Lepsius, Bleek, Reinisch, Prætorius och Basset, och f. n. äro flera tiotal forskare uteslutande sysselsatta med studiet af dessa språk. Med undantag af egyptiskan egde intet af dessa språk vid upptäckandet någon litteratur eller ens skrift, men numera börjar flerstädes, utom af missionärer, äfven muhammedanska, författade religiösa skrifter, äfven en annan, ehuru obetydlig litteratur, sagor, sånger, ordspråk o. d., att småningom uppstå. Se vidare de särskilda språkgrupperna. Litt.: Kölle, "African native literature" (1854), och Cust, "The modern languages of Africa" (2 vol. med språkkartor, 1883), samt Es. Tegnér, "Nordiska författares arbeten om och på afrikanska språk" (Ny sv. tidskr. 1884). H. A.

Afrikanska sällskap, föreningar, som gjort Afrikas undersökning till sin uppgift. Den första föreningen af detta slag var den 1788 i London stiftade "Association for promoting the discovery of the interior parts of Africa", i hvilken Banks och Rennell voro de ledande och som utsände en mängd forskningsresande, främst bland dem Mungo Park. Den uppgick 1831 i det 1830 stiftade "Royal geographical society" i London. 1873 bildades i Berlin "Deutsche gesellschaft zur erforschung Aqvatorial-Afrikas", som 1878 förenade sig med den 1876 bildade nationalkommittén i Berlin och därefter kallade sig "Afrikanische gesellschaft in Deutschland". Det upplöstes 1891, då tyska riksregeringen beslöt att själf använda de medel den dittills beviljat sällskapet. I sept. 1876 bildade konung Leopold II i Belgien ett internationellt afrikanskt sällskap, kalladt "Commission internationale d'exploration et de civilisation de l'Afrique centrale", som utom vetenskaplig forskning upptog på sitt program handel och civilisation samt slafhandelns undertryckande. Jämte denna internationella kommitté i Bruxelles uppstodo nationalkommittéer i de flesta

stater i Europa, bl. a. den ofvannämnda i Berlin. Oberoende af den internationella kommittén äro "Società d'esplorazione commerciale in Africa" i Milano (sedan 1879) och "Comité de l'Afrique centrale" i Paris (sedan 1890), som arbetar på att förena franska besittningar vid Medelhafvet med franska Kongo.

Afrikas stjärna, Kongostatens orden. Se Ordnar.

Afrinning, den del af nederbörden, som från ett visst område afrinner genom öppna vattendrag. En flods afrinning bestämmes säkrast genom periodiska mätningar i flera kända tvärsektioner. Genom sammanställning af flera mätningar i samma sektion erhålles en *afrinningskurva*, som angifver den mot hvarje förekommande vattenstånd svarande vattenmängden, och genom observation af vattenståndets växlingar kan man sedan beräkna afrinningen för hvarje dag af året. Minimiafrinningen är af betydelse särskildt för vattenkraftanläggningar, maximiafrinningen för damm- och broöppningar. Ju närmare dessa gränser ligga, dess bättre tillgodoses såväl allmänna som enskilda intressen. Idealet är en konstant afrinning, som stundom kan vinnas genom reglering af sjöar eller konstgjorda bassänger. Jfr Sjöreglering. J. G. R.

Afrodisi l. Afrodisia'sm (af *Afrodite*, kärlekens gudinna), sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisia, *grek. myt.*, fester till Afrodites ära. Se Afrodite.

Afrodisi'aka (grek. *afrodisiaka'*, af *afrodisia*, älskogsnöjen), medel, afsedda att stegra könsdriften och aflingsförmågan. Dylika medel hafva förr användts i medicinen och i större utsträckning af kvacksalfvare samt till beredning af forna tiders *kärleksdrycker* (se d. o.). De äro antingen skadliga eller overksamma. (J. E. J—N.)

Afrodisia'sm. Se Afrodisi.

Afrodit (af *Afrodite*, kärlekens gudinna), individ, hos hvilken könsorganen så förkrympts, att könet ej kan bestämmas. — Afroditi'sm, tillvaro af förkrympta könsorgan.

Afrodit Berlin (af grek. *afrōs*, skum), *miner.*, ett sjöskum till utseende liknande, mjölkhvitt, ogenomskinligt mineral från Långbanshyttan i Värmland ($H_6 Mg_4 Si_4 O_{15}$). A. HNG.

Afrodīte (grek. *Ἀφροδίτη*, lat. *Aphrodite*), *grek. myt.*, "kärlekens gudinna" i en omfattning så vidsträckt, som endast naturreligionen kunde gifva detta ord. Det betecknar allra först den kärlekens alstrande kraft, som genomtränger hela universum, den kosmogoniska skapelsedriften. Vidare betecknar det den alstrande driften i det organiska lifvet, framför allt i släktets fortplantning. Från denna naturreligionens äldsta synpunkt förklaras, att vi i denna gudoms dyrkan finna en sällsam förening af det sköna och det vedervärdiga, af det upphöjda och det låga, af sedligt och osedligt. Dock måste man därvid uppmärksamma, att A:s dyrkan ursprungligen ej är grekisk, och att grekerna under sin bättre tid företrädesvis utvecklade de skönare beståndsdelarna i denna dyrkan.

Utan tvifvel hade grekerna ursprungligen i Dione en kärleksgudinna, som hade sin motsvarighet i romarnas Venus och nordboarnas Fröja. Men Dione undanträngdes af den från de semitiska folken upptagna A. (den syriska Astarte). Hufvudsätena för denna gudinnas äldsta dyrkan bland grekerna voro tvenne öar, som stodo i liflig handelsförbindelse med orienten, nämligen Cypern och Kythera (nu Cerigo). Från dessa öar utbredde sig hennes dyrkan öfver det egentliga Grekland och dess kolonier. Särskildt voro Korinthos och trakten af berget Eryx på Sicilien bekanta för sin Afrodite-dyrkan.

A. är enligt Homeros dotter af Zeus och Dione. Enligt den af Hesiodos framställda orientalisk-grekiska uppfattningen uppkom hon ur hafvets skum och steg först i land på Cypern; däraf ett af hennes binamn: anadyoméne, den ur hafvet uppdykande.

I förhållande till naturlifvet framträder A. på olika sätt: 1. Hon var den himmelska A. i inskränkt mening. Såsom luftrymdens gudinna dyrkades hon både på Mindre Asiens kuster och i Grekland. Såsom stormvädrets och blixtens gudinna tänktes hon krigisk: på Kythera och i Sparta framställdes hon därför beväpnad, och i Tebe dyrkades hon jämte Ares. Såsom gudinna för de himmelska företeelserna och dessas lagar var hon tillika ödets gudinna.

2. I egenskap af härskarinna öfver hafvet verkade hon som en vind- och vågstillande makt samt dyrkades i hamnar och på kuster.

3. Från jordelifvets synpunkt var A. mycket mer allmänt känd, näml. som trädgårdarnas, lustparkernas, blommornas, vårens och vårstämningens fagra gudinna. Åt henne var våren helgad med alla dess blommor, särskildt myrten och rosen, och hon dyrkades under denna årstid såsom den gåfvorika, den fruktbara. Under en naturmytisk uppfattning dyrkades hon jämte Adonis. Föreställningen om A. såsom Hephaistos' maka har uppstått på Lemnos, där de båda dyrkades såsom naturmakter. A:s hufvudfest firades under våren i blommande lundar med musikaliska täflingar, ringdansar och oblodiga offer, mestadels nattetid. Dessa fester urartade ej sällan till utsväfningar.

I förhållande till människolifvet är A. 1. skönhetens (den kvinnliga skönhetens) gudinna. Upprunnen ur ett yppigt och vekligt folks fantasi, stod hon, den allenast i skönhet, i konsten att smycka sig och i kärlekens värf kunniga gudinnan, i början ej högt hos de krigiske grekerna. Dock är hennes makt öfver sinnena oemotståndlig. Hennes ögon, blick, mun, nacke, barm målas med de mest tjusande färger och bilder. Städse åtföljes och betjänas hon af chariterna (se d. o.). Åt henne tillerkände Paris skönhetens pris framför Hera och Athena, hvarför hon också i trojanska kriget stod på trojanernas sida.

2. Vidare är A. kärlekens gudinna, härskarinna öfver såväl människors som gudars hjärtan. Hon eger kärlekens förföriska gördel, "som gömmer alla tjusningsmedel, kärlek och trånad och smekande böner, hvilka bedåra till och med den förståndiges sinnen". Hon ledsagas af Eros och de poetiska personifikationerna Himeros (trånad), Pothos (längtan) och Peitho (det smekande talet). Hennes makt fick Helena pröfva, äfvenså Medea, Ariadne och Faidra. Hennes älsklingar voro bland andra Paris och Æneas.

3. I äldre tider var A. en äktenskapets och familjelifvets samt släktförbindelsernas gudinna, då ju alla sedliga och borgerliga inrättningar hvila på familjens grundande och tillväxt. Såsom en mäktig äktenskapsgudinna anropades hon vid förmälningar. Flerstädes ärades hon såsom släktföreningarnas (se Fratrier), ja jämväl såsom det

Venus Capua.

Knidiska Afrodite

Meliska Afrodite. Venus Milo.

Mediceiska Venus

rgerliga samfundets skyddsgudinna. Senare förändes med sedlighetens förfall och hetärlifvets utveckling uppfattningen, och A. blef hetärernas firade dinna. Från denna tid skilde man mellan A. rania (den himmelska) såsom den rena äktenapliga kärlekens och A. pandemos (den allänna, romarnas Venus vulgivaga) såsom en låga sinnliga kärlekens gudinna.

Såsom symboler af fruktsamhet voro åt A. egnade duren, haren, dufvan och sparfven. Svanen, mussn och delfinen påminde om hennes uppstigande ur ifvet, äpplet om Paris' dom. Jfr Venus. v. k.

Afrodite är måhända den gudomlighet, som den itika konsten mest älskade att afbilda. Under den ekiska plastikens första blomstringstid (Feidias, Almenes) framställdes hon alltid såsom A. urania, lt och hållet eller åtminstone till en del klädd samt ed den kvinnliga skönheten adlad af allvar och eal höghet. Till detta slag af Afrodite-framställng höra tvenne ännu bevarade antika efterbildngar: den i Neapel befintliga *Venus Capua*, som amställer henne såsom segergudinna, *victrix* (originalet till kopian, uppställdt på borghöjden i Korint, amställde gudinnan med båda händerna hållande krigsgudens sköld, i hvilken hon speglade sig) och en berömdaste af alla Venusstatyer, den 1820 på Milo funna och nu i Louvre förvarade *Meliska frodite* (*Venus Milo*), hvars motiv är hämtadt ån det försvunna originalet till Venus Capua. en ädla idealbilden, enligt den stympade signatuen ett verk af Alexandros eller Agesandros, Menides' n från Antiokia i Mindre Asien, är utförd i midten 2:a årh. f. Kr. och härstammar sålunda ingenda, såsom man förr trodde, från vare sig Praxiles' tid eller skola. Om huru gudinnan hållit de rsvunna armarna ha de lärde länge tvistat, och ärom har mycket skrifvits (bl. a. af V. Rydberg och . Saloman). Det torde dock numera kunna anses m sannolikast att hon stödt vänstra armen på en lonn, i vänstra handen hållit ett äpple och med ger hand fattat i draperiet, som vill glida ned från fterna. Först Skopas och Praxiteles vågade visa udinnan naken och låta den gudomliga högheten ada tillbaka för den rent mänskliga skönheten, hvard hennes nakenhet likväl ännu motiverades däraf, t hon tänktes uppstigande ur hafvet eller badet. ådana framställningar af A. voro Apelles' målning . *anadyomene* och Praxiteles' berömda *Knidiska* ., af hvilken efterbildningar finnas i Rom och Münen. Slutligen började man framställa A. naken enst för att visa en sinnligt retande kroppslig skönhet. ill sist försvann hvarje spår af gudinnan, och enst den sköna kvinnan stod kvar, mången gång till h med rent genreartadt framställd, t. ex. den i det *nedhukade A.* i Vatikanen (trol. efter Daidalos ån Bitynien, i 3:e årh. f. Kr.), den koketta s. k. *Meceiska Venus* (förut uppställd i villa Medici i Rom, dan 1770 i Florens), samt den s. k. *A. kallipygos* Neapel. (o. g—g.)

Afroditi'sm. Se Afrodit.

Afrusta. 1. *Sjöv.* Å örlogsfartyg nedtaga alla ngs rundhult och föra i land segel, tackling, ankare, mmunition samt annat, som hör till inventarier h utredning. — 2. *Krigsv.* Se Broslagning. R. N. (H. W—L.)

Afräkning, *hand.*, dels vid beräkning gjorda afag (från en viss summa eller annan gifven kvantitet), dels klarering af affärer (med någon). — Afräkningshus, ett slags anstalt för klarering af affärer, lokal, där representanter för banker och bankhus regelbundet mötas för att utbyta anvisningar, checker o. d. Se Clearinghouse.

Afrättning. Se Dödsstraff.

Afrösa, *skogsv.*, med laggilla rårmärken, vanligen i viss riktning eller ordning lagda eller resta stenar ("rös"), bestämma och utmärka gränserna mellan skilda egendomar eller skogsområden. F. L.

Afrösningsjord, *jur.*, den jord, som vid skifte afrösas eller afskiljes från inegor, därför att den ej är odlad eller ej anses kunna med fördel odlas till åker eller äng. Den odlade eller odlingsbara marken kallas *inrösningsjord.* E. P.*

Afsked (lty. *afschet*, ty. *abschied*), entledigande (förr äfven: skilsmässa, besked, beslut, öfverenskommelse, aftal). — 1. *Statsr.* Under 1500-talet nyttjades ordet i Sverige för att beteckna i synnerhet internationella öfverenskommelser ingångna mellan ett par rikens fullmäktige. Under 1600-talet förekommer det i offentliga handlingar någon gång såsom benämning på ett riksdagens beslut. Ett sådant kallades äfven *hufvud-afsked*, i motsats till *bi-afsked*, hvarmed under samma tid förstods dels ett tilläggsbeslut, som utfärdades i en särskild akt vid sidan af riksdagsbeslutet, dels en af konungen utfärdad handling med tillkännagifvande om hvad vid riksdagen i vissa fall förekommit och med resolution på framställda besvär. Endast i första betydelsen förekom ordet bi-afsked officiellt under 1700-talet. Äfven sekreta utskottets beslut kallades under 1600-talet stundom så. — 2. *Förv.* Den handling, hvarigenom en i offentlig tjänst anställd person, efter frivillig ansökan, frikallas från sin tjänstebefattning. Afskedet beviljas, enligt regeln, af den myndighet, som utnämnt till tjänsten. Är denna myndighet konungen, afger i allmänhet först det ämbetsverk, hvarunder den afskedssökande närmast lyder, utlåtande öfver sökandens anhållan. Genom utlåtandet skall utredas, huruvida hinder för afskedets beviljande förefinnas. Då tjänsteförhållandet är ett ömsesidigt kontraktsförhållande mellan staten och tjänstemannen, kan det nämligen ej (såvida icke, såsom i afseende å förtroendeämbetsmän, särskildt stadgande finnes) ensidigt brytas, och således *kan* staten, om dess intressen det kräfva och giltiga skäl för ansökningen ej blifvit anförda, *vägra* afsked. Ur denna grundsats härleder sig det i Sverige gällande stadgandet, att militärer i krigstid icke kunna få afsked för annat än sjukdom, hög ålder o. d.

Afskedsbetyg. Se Legohjon.

Afskrifning. Se Afskrifva och Grundskatt.

Afskrifva, taga afskrift af något (subst. afskrift); *hand.*, ur räkenskapsböcker afföra en obetald fordran, kassabrist eller annan förlust; afföra den del eller procent, afskrifningsprocenten, hvarmed en varas värde minskats genom nötning, bortdunstning o. s. v.; nedsätta föremål (t. ex. inventarier) till ett lägre värde än det förut i räkenskapsböckerna uppgifna (subst. afskrifning).

Afskrotning, *tekn.*, järnpjäsers bearbetning genom borthuggning af ojämnheter o. d. med en mejsel, skrotmejsel. W. C.*

Afskräckningsteori, *jur.*, den straffrättsteori, enligt hvilken strafflagstiftningens ändamål är att hindra

förverkligandet af den i människans sinnliga natur grundade driften till brott genom att stadga, att på brottet ovillkorligen skall följa ett ondt, som är större än det tvång, hvilket brottslingen underkastar sig genom att behärska den brottsliga driften, och sålunda förekomma brott. Teoriens upphofsman är den namnkunnige bajerske juristen P. J. A. v. Feuerbach.

Afskrädeshög, *arkeol.* Se Kjökkenmödding.

Afskärning. 1. *Geol.* När ett malmlager tvärt upphör emot eller afbrytes af någon främmande bergart, säger man, att malmen lidit afskärning af dessa bergarter. Förhållandet kan dels bero på någon förkastning eller förskjutning inom berglagren, hvarvid malmlagret blifvit övertvärdt af en spricka och dess sålunda skilda delar skjutna på sned, så att de kommit att stöta emot någon af de omgifvande ofyndiga bergarterna, dels därpå, att en ''gång'' af någon eruptiv bergart eller en sprickfyllnad åstadkommit ett, vanligen föga betydligt, afbrott i lagrets eljest orubbade och likformiga sträckning. E. E.

2. *Krigsv.* En bakomliggande försvarslinje inom ett fästningsverk, ämnad att efter en främre linjes uppgifvande hindra fienden att fastsätta sig i denna senare. Där afskärningar ej på förhand gjorts, anordnades de förr under belägringens gång. Den nutida kastelden har emellertid inskränkt deras användning, som knappast längre är tillrådlig, om ej pansarskydd kan åstadkommas. Däremot bör under en modern fästnings belägring, så snart anfallsfronten är känd, nya försvarslinjer anordnas antingen och företrädesvis såsom *parallellafskärningar* bakom anfallsfronten eller ock som *radialafskärningar* på sidan om denna mellan fortlinjen och kärnan. — Naturlig afskärning. Se Terrängafskärning. L. W:SON M.

Afskärningsdike, *landtbr.*, öppet dike, genom hvilket dagvattnet afskäres och upptages samt afföres till afledningsdikena och från dessa vidare till fältets aflopps- eller floddike. Jfr Afdikning. J. A.*

Afskärningslinje, *mat.*; en linje (AB), utefter hvilken tvenne plan räkas eller skära hvarandra.

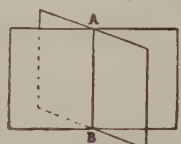

Afslag. 1. *Jur.* Om vid en auktion hvad som utbjudes först uppropas för det högsta priset och detta pris därefter minskas, till dess anbud erhålles, säges auktionen ega rum i afslag. Se vidare Auktion.

2. *Med.* Den i början blodiga, sedermera serösa, under några veckor fortgående flytningen från lifmodern hos kvinna, som födt barn. Den benämnes äfven lochier (af grek. *lo'chia*, barnsängskvinnans rening). 2. J. E. J—N.

Afslamma. 1. *Geol.* Se Slamma. — 2. *Tekn.* Öfverdraga en muryta med cement eller annat murbruk, då fullständig vattentäthet icke erfordras.

Afsmalning, *skogsv.* Tallen och granen afsmalna i stort sedt 1,5 cm. för hvarje meter af hela längden, räknadt från brösthöjd (1,3 m.) och uppåt. Dessa träds formtal, d. v. s. det tal, som i procent uttrycker kubikinnehållets förhållande till kubikinnehållet af en cylinder med samma höjd som trädet och med dess brösthöjdsarea som bas, kan inom vårt land anses vara 45 utanpå och 48 innanför barken. Man får således veta ett träds kubikinnehåll genom att multiplicera dessa tal med det tal, som betecknar kubikinnehållet af trädets brösthöjdscylinder, och dividera summan med 100. Eger t. ex. ett träd af 20 m. höjd en diameter vid brösthöjd af 30 cm. *utanpå* barken, så är bottenarean där 706,86 kvcm. och brösthöjdscylindern 1,414 kbm. samt alltså trädet 45 % häraf eller 0,636 kbm. Ju tätare träden stå och ju bättre jordmånen är, dess mindre är i regel afsmalningen. F. L.

Afsmältningsgrus och Afsmältningsmorän, *geol.* Se Morän och Moränigrus.

Afspräng, *jaktv.*, de långa hopp, som en del djurarter (såsom hare, räf och lo) plåga göra, för att afvika från den först följda stråten och därigenom liksom vilseleda jägaren. De nämnda djuren göra alltid afsprång till legan (hvilostället). J. W. L.*

Afsticka, gammalt uttryck för utstaka.

Afstånd, *krigsv.*, mellanrummet mellan två truppafdelningar, som i kolonn stå den ena bakom den andra, eller mellan olika linjer, såsom mellan slutna linjer eller träffen (träffenafstånd) eller mellan en skyttelinje och efterföljande afdelningar. Allteftersom afståndet mellan slutna afdelningar är lika stort eller hälften så stort som afdelningarnas frontlängd, kallas afståndet helt eller halft. C. O. N.

Afståndsbedömning, *krigsv.* och *sjöv.*, uppmätning af afståndet från en skjutpjäs till målet. Se härom Afståndsmätning.

Afståndsflagga, *sjöv.*, stor flagga af bestämd form och färg, som användes för signalering inom flottan, då afståndet emellan de signalerande är så stort, att vanliga flaggsignaler icke kunna urskiljas. H. W—L.

Afstånds-kvadrant, *sjöv.*, ett nautiskt instrument, afsedt för uppmätande af det afstånd, på hvilket ett fartyg med oförändrad kurs kommer att passera ett föremål (en fyr, en udde e. d.), som två gånger (26½ och 45 grader från kursen) iakttagits i instrumentets siktskåror. Det sökta afståndet (i nautiska mil eller meter) finnes i en tabell på instrumentet omedelbart emot fartygets fart i knop och tiden mellan iakttagelserna. H. W—L.

Afståndsmärke, *järnv.*, ett af trä, järn eller sten förfärdigadt och utefter banlinjen uppställdt markeringstecken, som angifver banlängden från järnvägens antagna utgångspunkt (nollpunkt), vanligen med ett decimalbråk, betecknande med heltalssiffrorna nymil och med decimalen kilometer. Vid svenska statsbanorna uppsättas dessa märken på hvarje hel kilometer och kallas därför i dagligt tal ''kilometerpålar''. Nollpunkten för alla statens järnvägslinjer är midten af stationshuset vid Stockholms centralstation. H. L.

Afståndsmätning (Distansmätning). 1. *Geod.* Utom genom direkt längdmätning på marken kan afstånd beräknas genom särskilda instrument (afståndsmätare, distansmätare), konstruerade på optisk-geometriska grunder. I en, vanligen likbent eller rätvinklig, triangel med liten bas och stor höjd kan en af de båda längre sidorna eller höjden (afståndet i fråga) beräknas, om den lilla basen och den midt emot stående lilla vinkeln (parallaxvinkeln) med tillbörlig noggrannhet kunna bestämmas. Vissa instrument fordra att för erhållandet af den behöfliga lilla baslinjen på punkten, dit afståndet skall mätas, uppställes antingen en graderad stång (nivelleringsstång), en stång med två på några meters afstånd

från hvarandra placerade syftbrickor eller ock (för militära ändamål) ett annat föremål af kända dimensioner (t. ex. en upprättstående man). I dessa fall befinner sig parallaxvinkeln vid instrumentet. I andra fall befinner den sig vid målet och baslinjen vid instrumentet, hvilket medför den fördelen, att ingen medhjälpare behöfver sändas bort till punkten i fråga.

Till det förra slaget af afståndsmätare hör Reichenbachs (uppfunnen i början af 1800-talet). Denna afståndsmätare har stor användning inom geodesien, äfven för grafisk mätning, och utgöres af en tub, där hårkorset har tre horisontella trådar, de båda yttersta på lika afstånd från den mellersta. När på nivelleringsstången aflåses vid både den öfversta och den nedersta tråden, blir skillnaden stor för stora afstånd och liten för små afstånd. I själfva verket blir afståndet mycket nära direkt proportionellt till nämnda skillnad och kan sålunda erhållas därigenom att densamma multipliceras med ett konstant tal, som vanligen är 100. Afståndet är således så många meter, som det antal centimeter, hvilket af nivelleringsstångens gradering rymmes emellan de båda yttersta trådarna. När tuben i kuperad terräng måste intaga en lutande ställning, medan nivelleringsstången alltjämt hålles vertikalt, erfordras en särskild korrektion för att erhålla det rätta horisontella afståndet. En af de mekaniska anordningar, som konstruerats för att automatiskt erhålla reduktionen till det horisontella afståndet, är uppfunnen af kommisionslandtmätaren Ljungström. Jämförlig med den reichenbachska är den af Sanguet konstruerade kontakt-distansmätaren. — Den stampferska afståndsmätaren betjänar sig af en nivelleringsstång med två fasta syftbrickor, och med instrumentet, som egentligen utgöres af ett nivelleringsinstrument med väl arbetad elevationsskruf, uppmätes vinkeln emellan brickorna. Denna vinkel erhålles då uti antal hvarf på elevationsskrufven, och afståndet till stången blir direkt proportionellt emot brickornas inbördes afstånd samt i det närmaste omvändt proportionellt emot antalet hvarf på skrufven. Stampfers afståndsmätare kan ej, såsom den reichenbachska, användas på mätbordet för grafisk mätning. Bland afståndsmätare af det senare slaget kan nämnas *reflexions-afståndsmätaren*, som grundar sig på sextantens idé, hvarjämte bör nämnas att de mycket ofta förekommande geodetiska teodoliterna med excentrisk tub (denna fäst i horisontalaxelns ena ända i stället för i dess midt) synnerligen väl för afstånd under 1,000 meter lämpa sig till afståndsmätare genom signalens inriktande med tuben i läget till vänster och till höger.

Med Unges telemeter kunna ganska stora afstånd (om 5 till 15 kilometer) mätas därigenom, att baslinjen göres relativt stor, näml. 10 till 20 meter. Denna baslinje bestämmes efter samma princip, som ligger till grund för den reichenbachska distansmätaren och uppmätes emellan två till instrumentet hörande stativ, hvarefter ett mot parallaxen svarande mått bestämmes, och afståndet blir, likasom vid Stampfers instrument, direkt proportionellt mot baslinjen och omvändt mot parallaxen. Unges telemeter har visat sig mycket lämplig bl. a. vid topografisk mätning i fjälltrakter. E. J.

2. *Krigsv.* De afståndsmätare, som användas under eldstrider, då det är af stor vikt att de å eldvapnen befintliga riktmedlen äro inställda för rätt afstånd, indelas i två hufvudgrupper: geodetiska och stereoskopiska.

a. De *geodetiska* instrumenten grunda sig därpå att en bas (b) är uppmätt eller på förhand känd.

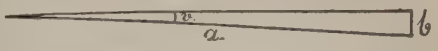

För att erhålla afståndet (a) måste man uppmäta eller insyfta vinkeln (v); afståndet blir då $a = b \cot v$. Instrumenten äro af tre slag, beroende på huruvida basen befinner sig 1) vid målet, 2) vid skjutplatsen, utom instrumentet, eller 3) inom instrumentet.

Instrument af förstnämnda slag tillerkändes förr militär betydelse, emedan man ansåg sig kunna mäta afstånd till ryttare, stående karlar eller andra föremål, för hvilkas höjd ett visst medelmått kan bestämmas. Med den nutida krigföringen är detta emellertid omöjligt. För fredsöfningar användes dock vid svenska infanteriet ett instrument af denna typ, den s. k. distanstuben (se d. o.), som likväl ej är praktisk, enär den kan mäta endast till punkter, hvarest stången blifvit upprest.

Instrument af andra slaget, då basen befinner sig vid skjutplatsen, fordra i allmänhet särskilda mätningar i basens båda ändpunkter, hvarigenom vinkeln (v) insyftas. Basen uppmätes med måttband, stegning eller särskild afståndsmätning. Då basen är mätt och vinkeln (v) insyftad, aflåses eller beräknas afståndet (a). Till denna grupp höra Unges, Wallgrens, Pocks, Gautiers och Souchiers instrument.

Instrumenten af tredje slaget, där basen befinner sig inom instrumentet själf, äro de modernaste samt hafva först på senaste tiden kunnat göras tillräckligt enkla, hållbara och noggranna, men i och med detsamma också blifvit de mest användbara för fältbruk. De fordra ringa öfning och mätningstid, kunna användas i all slags terräng samt äro oberoende af mätställningen och målets beskaffenhet. Det mest framstående af denna grupp är ett engelskt instrument "Barr and Stroud".

b. De *stereoskopiska* instrumenten, hvilka tillhöra den senaste tidens uppfinningar, skilja sig principiellt från alla föregående, därigenom att det här ej är frågan om egentlig mätning, utan om förstärkt bedömning af afståndet. Bedömningsförmågan grundar sig på afståndet mellan ögonen, hvilket gör att hvarttdera ögat uppfångar olika bild af det betraktade föremålet. Instrumenten utgöras af en dubbelkikare, hvars objektiv äro utflyttade på större afstånd från hvarandra (0,5—1 m.). Uppfinningen är patenterad af Karl Zeiss.

Inom de olika vapenslagen verkställes afståndsmätningen på olika sätt. *Infanteriet* har största behofvet af afståndsmätning, emedan man där ej kan verkställa inskjutning. Ett godt instrument är ock relativt lätt funnet, enär fordringarna kunna begränsas till mätning inom 2,500 m. med högst 5 % fel. Ännu (1903) användas blott äldre instrument, såsom Pocks i Sverige, Souchiers i Frankrike och Ryssland. "Barr and Stroud" erkännes dock numera såsom det lämpligaste.

Fältartilleriet har relativt svårt att finna ett godt instrument och kan äfven ersätta ett sådant med inskjutning. Höga fordringar ställas på mätningsförmågan, näml. mätning intill 6,000 m. med högst 5 % fel. Blott äldre instrument äro i bruk, såsom

Unge i Sverige, Gautier i Italien, men anses ej uppfylla moderna kraf. G. AF WDT.

Fästningsartilleriet begagnar sig i allmänhet af samma instrument som fältartilleriet. Dock är där afståndsmätningen af mindre betydelse, enär man redan i fredstid kan ytterligt noggrant uppmäta afstånd till en mängd markerade punkter i terrängen framför batterierna.

Vid *kustartilleriet* spelar afståndsmätningen däremot en synnerligen viktig roll, dels emedan man ej, som vid landfästningar, har ett tillräckligt antal markerade punkter i terrängen, dels emedan på grund af pjäsernas stora kaliber en inskjutning blir mycket dyrbar. De hufvudsakligen använda afståndsmätningsinstrumenten äro s. k. depressionsinstrument, d. v. s. sådana, där basen utgöres af instrumentets höjd öfver framförliggande vattenyta och mätningen utföres från basens öfre ändpunkt. Med det i Sverige använda afståndsmätningsinstrumentet, som är af Madsens konstruktion, erhålles utan några som helst räkningar afståndet till en insyftad punkt. Af samma system äro Stangs orograf, Starkes instrument m. fl. För att med dessa instrument erhålla tillräckligt noggrant mätresultat bör dock höjden öfver vattenytan ej understiga 15 m. För noggrannare mätningar användes instrument med horisontal bas och observatörer vid båda ändpunkterna. Observatörerna meddela sig antingen telefonledes med hvarandra, eller också öfverföras deras insyftningar genom mekaniska eller elektriska (Fiskes) anordningar, så att afståndet direkt kan aflästas.

Flottan begagnar sig hufvudsakligen af afståndsmätningsinstrument med basen vid målet, d. v. s. synvinkeln till basen uppmätes. Är basen till sin storlek bestämd, erhålles genom en enkel uträkning afståndet. Är denna bas, exempelvis en skorstens höjd öfver vattenytan, ej känd, supponeras ett värde, hvarefter synvinkeln uppmätes och afståndet beräknas. Genom inskjutning korrigeras sedan värdet på basens storlek. De i Sverige använda instrumenten för uppmätning af synvinklar äro af Lugeol och Fleuriais. Resultaten af dylika mätningar blifva dock ej synnerligen noggranna. E. N.

3. *Astron.* Angående mätning af de stora afstånden i rymden se Astronomiska instrument.

Afståndssignal. Se Signal.

Afståndstelegraf, *sjöv.*, ett visare-instrument, som för kanonbetjäningarna ombord angifver afståndet till målet. Den person, som sköter instrumentet, kallas afståndstelegrafist. H. W—L.

Afstämning. Se Telegrafering (utan tråd).

Afstängare. Se Strömbrytare.

Afstängning (för vatten), *tekn.* Mindre ledningar afstängas med ventiler, som nedskrufvas vinkelrätt mot utströmningsöppningen, större ledningar med skjutluckor. För trycktuber till turbiner m. m. användas trottelventiler, som vridas kring vertikala axlar, lyftluckor, som manövreras med kugghjul, skrufvar eller häfstänger, ringventiler m. fl. Kanalinlopp afstängas genom luckor med mellanpelare eller genom slussportar. Såsom reserv-afstängning användes med fördel en utanför luckan eller porten anordnad bjälksätt, bestående af horisontala bjälkar, lagda löst på hvarandra i vertikala falsar. J. G. R.

Afsugning, *trädg.* Se Förädling.

Afsuttet kavalleri kallas de indelta kavallerieregementen eller delar af sådana, som 1791—1812 förändrades till infanteri (''sutto af'').

Afsvalning, *fys.*, dets. som afkylning (se d. o.).

Afsvampning, *landtbr.*, utsädets eller sättpotatisens behandling med medel, som döda å dem förefintliga skadliga snyltsvampar eller sporer af dessa. Sålunda afsvampas säd från sot genom behandling med kopparsaltlösningar, genom stöpning i varmt vatten eller genom s. k. ceres-betning. H. J. DFT.

Afsätta. 1. *Sjöv. Afsätta i sjökort*, genom konstruktion bestämma en punkt eller en linje, vanligen den, på hvilken ett fartyg enligt mätning eller beräkning befinner sig. Jfr Sätta af. R. N. (H. W—L.)

2. *Geol.* En mineral- eller bergartsgång säges afsätta åt ett visst håll, när den förändrar riktning, antingen hvad väderstrecken beträffar eller från ett starkt stupande läge till ett flackare eller tvärtom. Numera mindre brukligt uttryck. E. E.

Afsättning. 1. *Geol.* En på bottnen af hafvet eller mindre vattensamlingar uppstående bildning af kolsyrad kalk, krita m. fl. ämnen, som icke egentligen kunna sägas härröra från uppslammade mineralbeståndsdelars successiva aflagring. Afsättningar äro äfven utfällningar af brun järnockra omkring källor med järnhaltigt vatten samt af kolsyrad kalk och kiselsyra, i synnerhet ur varma källors vatten (Karlsbad i Böhmen och Geysir på Island), hvarigenom s. k. sinter- och tuffbildningar (kalktuff, kalksinter, kiselsinter) uppkomma, o. s. v. Jfr Afsätta. E. E.

2. *Jur.* En persons skiljande från ämbete eller tjänst med därtill hörande förmåner utan föregången ansökning om afsked eller på annat sätt uttryckt önskan. Ett sådant skiljande från innehafvande tjänst är i de länder, där grundsatsen om ämbetsmäns afsättlighet (amovibilitet) härskar, en uteslutande administrativ fråga, hvilken afgöres af den öfverordnade myndighet (stats-, kommunal eller kyrklig), som tillsätter tjänsten. I motsats härtill tillämpas i andra länder grundsatsen om ämbets- och tjänstemäns oafsättlighet (inamovibilitet). Enligt denna kan tjänstinnehafvare ej afsättas eller förflyttas till annan tjänst utan laga rannsakning och dom. Undantag härifrån göra i Sverige endast vissa högre ämbeten, s. k. förtroendeämbeten, från hvilka afsättning kan ega rum, när högsta myndigheten anser rikets väl sådant fordra, och lägre tjänster, från hvilka innehafvarna kunna skiljas genom beslut af den myndighet, som tillsatt tjänsten. Så kunna länsmän, landskanslister och landskontorister afskedas af k. m:ts befallningshafvande, folkskollärare af vederbörande skolråd. Då skiljandet från tjänsten sker i administrativ väg, begagnas dock vanligen ej ordet afsättning, utan ''entledigande'', ''afsked'' eller uttryckligen ''skiljande från tjänsten'' Ordet afsättning nyttjas nämligen officiellt i en inskränktare mening och betecknar förverkandet af ett ämbete samt har karaktären af straff, hvilket ej utgör endast ett disciplinstraff, utan ingår i allmän strafflag. I Sverige och Finland, där lagen jämte afsättningsstraffet upptager såsom straff för ämbetsmän mistning af ämbete på viss tid (suspension), innebär afsättning förlust af det ämbete eller den tjänst, hvari förbrytelsen skett. Afsättning i denna mening kan komma i fråga att användas i disciplinär bestraffningsväg, såsom fallet är med förbrytelse af präster och militärer samt vissa Kammarrättens tjänstemän, men i allmänhet öfverlämnas ämbetsmissbruk till allmän domstols pröfning,

då disciplinär bestraffning genom varning eller suspension på kortare tid visat sig kraftlös. Vid svårare ämbetsförbrytelser, som alltid skola upptagas af allmän domstol, mister den till afsättning dömde ej allenast den tjänst, hvari förbrytelsen skett, utan ock alla andra befattningar. Så är fallet, när någon förklaras ovärdig att vidare i rikets tjänst nyttjas. Vidare har den ämbetsman, hvilken ådragit sig förlust af medborgerligt förtroende, förverkat ämbete, tjänst eller annan allmän befattning, som af honom innehafves. Jfr Ämbetsansvar. H. L. B.

Afsöndring. 1. *Fysiol.* Afsöndring, d. v. s. afskiljandet af ämnen bildade vid ämnesomsättningen i ett organ, är en process, som kan sägas försiggå inom kroppens alla väfnader. Vanligen använder man ordet afsöndring (*sekretion*) för att beteckna verksamheten i en körtel eller bildandet af ett sekret, såsom tårar, spott, magsaft, galla, urin, svett, mjölk m. m. Afskiljandet af slutprodukterna af ämnesomsättningen i kroppen: kolsyra, vatten, urinämne, urinsyra m. m., kallar man vanligen utsöndring (*exkretion*). Man talar äfven om en afsöndring af var från en sårytа.

Enligt det gamla vitalistiska åskådningssättet antogs en särskild lifskraft vara verksam i körtlarna. Under 19:e årh. trängde alltmera den uppfattningen igenom, att företeelserna inom den lefvande organismen äro af samma natur som de vanliga fysikaliska och kemiska företeelserna i naturen. Särskildt egnad att befästa detta åskådningssätt var Wöhlers upptäckt 1828 att man af ammoniumcyanat kan framställa urinämne, att man sålunda, åtminstone hvad slutprodukten beträffar, kan eftergöra en af de viktigaste processerna inom organismen. I våra dagar har man lyckats med vanliga kemiska operationer framställa flera af de ämnen, som afsöndras inom organismen.

För det nya åskådningssättet låg det närmast till hands att uppfatta körtelverksamheten såsom ett slags filtration. I blodkärlen härskar ett högt tryck, och till följd af detta pressas vätska, lösningar af salter och organiska ämnen, ut ur kärlen in i den omgifvande körtelväfnaden. Denna vätska löser och upptager ytterligare ur körtelväfnaden en del ämnen, innan den inkommer i utförsgångarna och afledes från körteln såsom ett färdigbildadt sekret. Man fann emellertid, att detta förklaringssätt i många fall ej var tillfredsställande. Ludwig visade 1851 att i spottkörtlarnas utförsgångar härskar under sekretionen ett högre tryck än samtidigt i den arter, som för blod till körteln. Bohr har visat, att kolsyra utsöndras i lungorna, under det att samtidigt kolsyrans tryck är högre i lungblåsorna än i det arteriella blodet.

Enligt den moderna uppfattningen är afsöndringsprocessen såväl som flertalet lifsprocesser bunden till det lefvande cellprotoplasmat. De närmare detaljerna i denna process har man ännu ej kommit på spåren. Man har klart för sig, att den är af långt mera invecklad natur än filtration och diffusion. Sannolikt är det fråga om en kedja af kemiska klyfningsprocesser. Medelst den mikroskopiska undersökningstekniken har det lyckats, såsom Heidenhain m. fl. visat, att i några fall följa dessa i cellprotoplasmat förlöpande processer. Man kan nämligen fixera körtelväfnaden i olika tillstånd, i hvila eller efter kortare eller längre tids verksamhet, och vid den mikroskopiska undersökningen finner man cellprotoplasmat förete vissa för de olika verksamhetstillstånden karakteristiska bilder.

Afsöndringsprocessen står i de flesta fall under det centrala nervsystemets inflytande. Körtlarna äro försedda med nerver. En del af dessa går till kärlen, och medelst dessa nerver regleras kärlens vidd. Under pågående sekretion äro kärlen utvidgade, blodet strömmar i större mängd, med större hastighet och under högre tryck genom körteln vid dess verksamhet än i hvilotillståndet. En annan del nerver, de s. k. sekretionsnerverna, står i förbindelse med själfva körtelcellerna. Genom retning, t. ex. medelst induktionselektricitet, af vissa till submaxillarkörteln gående nerver försättes körteln i verksamhet och afsöndrar en riklig mängd tunnflytande spott. Vid retning af vissa andra till samma spottkörtel gående nerver erhålles ett tjockflytande sekret. Man har sålunda anledning antaga, att flere slags sekretionsnerver gå till samma körtel. Vissa afsöndringsprocesser pågå ständigt, t. ex. gallafsöndringen; andra, såsom afsöndringen af spott, magsaft, bukspott, inträda endast vid inverkan af vissa bestämda s. k. retmedel. Födans beröring med slemhinnan i munnen framkallar spottafsöndring, det sura maginnehållets öfvergång i tolffingertarmen utlöser afsöndring af bukspott. Afsöndringen säges i dessa fall inledas på *reflexväg*. Äfven föreställningar, d. v. s. inflytanden från stora hjärnans bark, utlösa och reglera verksamheten i en del körtlar. En alldaglig erfarenhet är att spottafsöndring inträder vid tanken på något, som smakar godt. Pawlow, som inlagt synnerlig förtjänst om utredningen beträffande retmedlen för matsmältningskörtlarna, har visat att retmedlet, som inleder magsaftafsöndringen, utgöres af den aptit, med hvilken födan förtäres.

Afsöndringsprocessen påverkas af vissa gifter. Atropin upphäfver, och pilokarpin påskyndar afsöndringen i flere körtlar.

En del på senare åren utförda försök ha ådagalagt, att blodet vid sin gång genom vissa af organismens väfnader upptager vissa i dessa bildade ämnen, som för ämnesomsättningen inom organismen hafva en betydelse jämförlig med den, som de från olika körtlar härstammande sekreten ega för matsmältningen. Bildandet af dessa ämnen och deras upptagande direkt i blodet har man kallat *inre afsöndring* eller *inre sekretion* och jämställt med de förut kända afsöndringsprocesserna, vid hvilka de afsöndrade ämnena, sekreten, afledas genom särskilda utförsgångar. Bäst studerad är den inre sekretionen i bukspottkörteln (pankreas), sköldkörteln och binjurarna. Utom sin betydelse för matsmältningen eger bukspottkörteln en ej mindre betydelse för omsättningen af socker inom kroppen. Borttages nämligen denna körtel fullständigt från individen, inträder sockersjuka i sin svåraste form. Det är ej själfva det operativa ingreppet, ej heller utestängandet af bukspotten från tarmen, som framkallar dessa rubbningar. Om nämligen vid körtelns borttagande en bit lämnas kvar, eller t. o. m. om en bit af densamma inläkes (transplanteras) på något ställe af kroppen, t. ex. under bukhuden, så uppkommer ej sockersjuka. Detta vill med andra ord säga, att så länge en bit pankreasväfnad genom blodcirkulationen sammanhänger med den öfriga organismen, kan socker omsättas inom densamma. Man antager, att i bukspottkörteln bildas något ferment, som är nödvändigt för sockrets

omsättning, och att detsamma upptages direkt i blodet. — Sköldkörteln har länge varit ett gåtfullt organ. Den utgöres af körtelväfnad, men saknar utförsgång. Det har visat sig, att körtelns borttagande medför svåra rubbningar inom nervsystemet, hvilka rubbningar ej inställa sig, om en bit af körteln kvarlämnas eller inläkes på något ställe. Hos människor, som undergått operation för struma, och på hvilka sköldkörteln blifvit fullständigt aflägsnad, utvecklar sig utom nedsättning af intelligensen en del förändringar i huden. Samma sjukdomsbild har iakttagits i sådana fall, då sköldkörteln varit förstörd genom sjukliga förändringar (se Myxödem). På grund af dessa iakttagelser anses sköldkörteln afsöndra något ämne, som är nödvändigt för nervsystemets normala funktionsförmåga. Äfven binjurarna äro sannolikt säte för en dylik inre afsöndring. Man har velat antaga, att äfven andra organ skulle ega en liknande betydelse. Särskildt har Brown-Séquard sökt göra troligt, att testiklarna skulle genom en inre sekretion bereda ett ämne, som inverkar stimulerande på nervsystemet. Det låg nära till hands att från djur söka tillgodogöra sig produkterna af den inre afsöndringen i olika organ för att använda dem såsom läkemedel (se Organoterapi). J. E. J—N.

2. *Geol.* Med bergarters afsöndring menas, att de i sin inre massa äro genom fina, stundom knappast märkbara, sprickor afdelade i mer eller mindre regelbundna partier. Dessa sprickor eller afsöndringar hafva dels uppkommit, sedan bergarten redan var bildad, till följd af afsvalning eller hoptorkning — de kallas då förklyftningar —, dels äro de, t. ex. hos lagrade bergarter, orsakade af vissa under själfva bildningsprocessen regelbundet återkommande afbrott eller förändringar i tillförseln af material, genom hvilka en mängd på hvarandra liggande skifvor eller lager bildats. De på sistnämnda sätt uppkomna afsöndringarna (skiktningsklyfter l. fogar) äro sinsemellan parallella och underlätta betydligt lagrade bergarters (t. ex. sandsten, kalksten m. fl.) brytning i stora, jämna plattor. De på förstnämnda sätt bildade förklyftningarna antingen genomskära bergarterna i alla möjliga riktningar, hvarigenom block af olika form och storlek uppkomma, och bergarten säges då vara *oregelbundet förklyftad*, såsom ofta hos gnejs, hälleflinta, granit; eller också eger förklyftningen rum med en viss regelbundenhet, såsom den *plattformiga* förklyftningen hos vissa porfyrer, graniter och dioriter, den *parallellepipediska* hos många sandstenar och kalkstenar, någon gång äfven hos granit, samt den *pelarformiga* förklyftningen hos en del vulkaniska och eruptiva bergarter, hvarvid stenmassan är afsöndrad uti idel kantiga pelare eller prismer (se fig.).

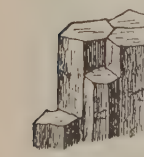

Basalten i Skåne och diabasen på Halle- och Hunneberg äro delvis pelarformigt förklyftade. Det är förklyftningarnas befintlighet i en bergart, som förorsakar svårigheten att erhålla stora och sprickfria block, och som gör, att vatten från ytan förmår sippra in i bergen och nedtränga till ganska stort djup under jordytan. E. E.

3. *Jur.* Afsöndring af jord. Se Jordafsöndring.

Aftackla, *sjöv.* Se Afrigga.

Aftackning, *krigsv.*, kallas vanligen trupps åtskiljande efter slutad tjänstgöring eller en befälhafvares afsked från trupp, som stått under hans befäl eller blifvit inspekterad af honom. Afdankning däremot kallades under 17:e och 18:e årh. värfvad trupps upplösning. C. O. N.

Aftafsa, *sjöv.* Se Tafsa.

Aftal, *jur.*, en öfverenskommelse, hvarigenom personer sig emellan grundlägga ett rättsförhållande. För att ett aftal skall komma till stånd, fordras således, att två eller flera personer afgifva viljeförklaringar, i sådan måtto öfverensstämmande, att rättighet, som från den ena sidan erbjudes, blifver på de villkor, som därvid fästs, å den andra sidan antagen. I motsats till aftal sättas således alla sådana rättsliga fakta, genom hvilka förbindelse uppstår för någon utan omedelbart stöd i en hans viljeförklaring, såsom då antingen en person genom olagligt intrång i annans rätt kommer att hos denne häfta i skadeståndsansvar eller förpliktelsen har sin grund allenast i lagens stadgande eller myndighets förordnande, t. ex. vid expropriation och upprättande af förmynderskap. Men då aftal innebär öfverensstämmelse i fleras viljeförklaringar, så falla under detta begrepp ej heller sådana rättshandlingar, genom hvilka rättsförhållande upprättas allenast genom *en* persons vilja: uppsägelse, kraf, påstående om lösningsrätt, testamente före dess antagande m. m. d. Till aftalet hör äfven, att parterna själfva åstadkomma ändring i sitt inbördes rättsförhållande. Ehuru äfven en dom ordnar ett rättsförhållande och kan uttrycka flera personers öfverensstämmande vilja, är alltså dom ej hänförlig under begreppet aftal. Däremot är det ej nödvändigt, att vid aftalets ingående rättigheten tillhör den kontrahent, som förpliktar sig, och kan utfästelsen äfven ske till förmån för annan än hans medkontrahent. — Fattadt i nu angifna vidsträckta betydelse, möter aftalet på alla rättens områden. Det må exempelvis erinras, huru filosofiska rättslärare låtit staten uppkomma genom ett fingeradt aftal, samhällskontrakt (t. ex. Rousseaus "Contrat social"), slutet af dess medlemmar. Vanligen är det dock allenast på civilrättens och särskildt förmögenhetsrättens område, som benämningen aftal plägar förekomma. På öfriga rättsområden ersättes det med andra beteckningar: på statsrättens med fördrag och på processens med förlikning. För öfrigt kan genom aftal rättighet ej blott förvärfvas, utan äfven afstås, ehuru man med aftal vanligen förknippar föreställningen om rättsförhållandes grundläggande och ej om dess upplösande.

I det romerska rättssystemet, hvarest den moderna aftalsläran har sitt ursprung, hade, utöfver hvad ofvan angifvits, begreppet aftal erhållit en särskild, dess användning inskränkande bestämning. Till den äldre romerska rättens grundsatser hörde nämligen, att ett aftal allenast då egde fullständiga rättsverkningar, när det ingåtts i en viss lagbestämd form. Allteftersom romarnas välde vann i utsträckning och de trädde i rättslig beröring med ett flertal främmande folk, kommo de dock att tillägga en viss rättslig betydelse äfven åt de formlösa aftalen, ja likställde vissa af dem i rättskraft med de aftal, vid hvilka lagbestämd form iakttagits. Emellertid bestod dock framgent en skillnad mellan aftal med fulla rättsverkningar och dem, som voro i saknad däraf. De förra buro namnet *contractus*, och de senare kallades van-

ligen *pacta*. Af här skildrade utveckling beror dessutom en allmän indelning af de romerska aftalen (contractus). Man skiljer nämligen mellan *verbalkontrakt*, vid hvilka äldre lagbestämda former iakttogos, *konsensualkontrakt*, hvilka hade bindande verkan, så snart enighet uppnåtts mellan kontrahenterna, *realkontrakt*, vid hvilka själfva fullgörandet af den utlofvade prestationen gaf aftalen deras fulla rättskraft, och *literalkontrakt*, för hvilkas upprättande allenast särskilda slags skriftliga anteckningar voro af nöden. Oaktadt denna af historiska fakta föranledda åtskillnad mellan de romerska aftalen i det hela icke kommit att bestå i de moderna rättssystemen, har dock själfva indelningsgrunden äfven för dessa i viss mån tillämplighet. Så är enligt gällande svensk lag viss form villkor för några aftals giltighet, t. ex. skriftlig handlings uppsättande, undertecknande och bevittnande vid äktenskapsförord samt vid köp, byte och gåfva af fast egendom. Vid andra aftal inträda däremot fulla rättsverkningar först med fullgörandet från den ena kontrahentens sida. Detta kan åter bero antingen på positiv rätt, såsom då enligt svensk praxis gåfva af lös egendom blir för gifvaren bindande först med det gifnas öfverlåtande i gåfvotagarens besittning, eller ock följa af de särskilda rättsförhållandenas egendomliga beskaffenhet, såsom fallet är med försträckning, lån, inlagsaftal och pantsättning af lös egendom. Till de romerska literalkontrakten finnes en motsvarighet i hvad stadgats om handelsböckers beviskraft köpmän emellan. Regelrätt behöfvas slutligen till laga aftal ej mera än öfverensstämmande viljeförklaringar. — Af öfriga i den moderna aftalsläran förekommande indelningar är åtskillnaden mellan *tvåsidiga* och *ensidiga* aftal viktigast. Till de förra föras alla de aftal, i hvilka kontrahenterna ömsesidigt ikläda sig förpliktelser mot hvarandra, såsom vid köp och lega, till de senare åter de aftal, vid hvilka ett dylikt åtagande sker endast eller i allt fall hufvudsakligen från den ene kontrahentens sida, såsom vid lån och försträckning. Sistberörda aftals rättsverkningar yttra sig nämligen i främsta rummet i lån- och försträckningstagarnas skyldighet att återställa hvad som på grund af aftalen blifvit till dem öfverlämnadt. Öfriga mera brukliga indelningar äro dels den i *oneröse* och *benefika* aftal, hvarvid afseende fästes därpå, huruvida aftalen bereda båda kontrahenterna eller allenast endera fördel, dels ock den helt och hållet moderna uppdelningen i *sak-* och *tjänsteaftal*, allteftersom de åtagna prestationerna gå ut på saks utgifvande eller icke. Till belysning af den förra indelningen må tjäna motsättningen mellan försträckning mot ränta och utan ränta, af den senare åter lega af sak — jord, hus eller lös egendom — i motsats till legoaftal med dagakarl eller tjänstehjon.

I allmänhet kunna, som sagdt, den moderna aftalslärans grundsatser ledas tillbaka till den romerska rätten. Detta gäller jämväl de viktigaste rättsliga fakta, som vid aftal komma i betraktande, nämligen villkoren för deras giltighet och sätten, på hvilka deras rättsverkningar visa sig. Villkoren för ett aftals giltighet äro: dels att kontrahenterna ega rättskapacitet, d. v. s. icke lida af vansinne eller tillfällig sinnesförvirring, äro omyndiga eller eljest med afseende på aftalets innehåll sakna förmåga att råda för sig själfva, såsom exempelvis hustru och barn i föräldrars bröd; dels att, då viss form är föreskrifven, sådan användts; dels att det ej föreligger tvång, svek af medkontrahenten eller ock väsentligt och ursäktligt misstag jämte bristande god tro hos medkontrahenten; dels slutligen att ej de utfästa prestationerna äro omöjliga, rättsstridiga eller osedliga eller ock af beskaffenhet att ej tillgodose något den berättigades förnuftiga intresse. Ett aftals rättsverkan visar sig däri, att då den ene kontrahenten försummar att låta den andre komma i åtnjutande af sin genom aftalet vunna rätt, laga myndighet på begäran sätter den senare, om så ske kan, i besittning däraf, och att i allt fall det tillägges honom ersättning för den skada, som åsamkats honom genom det bristande fullgörandet. Härtill kommer i vissa fall, såsom i allmänhet vid leverans- och tjänsteaftal, en alternativ rättighet att frånträda aftalet under påfordrande af skadestånd. Man måste emellertid taga i betraktande alla sådana omständigheter (villkor samt tids- och ändamålsbestämmelser), af hvilka kontrahenterna gjort aftalet till dess verkan och bestånd beroende.

Ehuru den moderna aftalsläran i allt väsentligt ansluter sig till den romerska, har dock på vissa punkter en bestämd utveckling försiggått. Då nämligen i det romerska samhället bland annat hvarje rättshandling — och detta gällde äfven aftalet — icke kunde företagas genom andra än dem, hvilkas rättsförhållanden den angick, samt härifrån afvikande företeelser allenast äro att anse såsom undantag från regeln, så tillåter den moderna aftalsläran i vidsträcktaste måtto bruket af ställföreträdare. För den, som ej själf är behörig att ingå aftal, eger annan, som vårdar hans rätt, att sluta sådana. Exempel erbjuda förmyndare, andra målsmän samt styrelse för stiftelse och annan dylik juridisk person. De, hvilka besitta förmågan att själfva handla i nämnda afseende, behöfva åter icke göra det i egna personer, utan må för ändamålet använda andra, som af dem därtill bemyndigats. I denna fråga har den moderna aftalsläran afgjordt skilt sig från den romerska. — Mera tveksamt ställer det sig med en annan för aftalsläran ytterst viktig grundsats. Aftalet får ju ytterst sin rättskraft genom öfverensstämmelsen i ett flertal viljeförklaringar. Härtill har knutits den föreställningen, att, ehuru visserligen viljorna måste hafva kommit till uttryck i afgifna förklaringar, den rättsliga förpliktelsen dock uppstode genom samtidig öfverensstämmelse i viljorna och genom sammanträffande viljeförklaringar således allenast under villkor däraf, att förklaringarna rätt återgåfvo viljorna och att vid tiden för den senares afgifvande den tidigare fortfarande uppbures af oförändrad vilja hos dess aflåtare (viljetcorien). Så t. ex. fick den ene kontrahenten icke hafva frångått sitt anbud om aftals ingående, förr än den andre antagit detsamma. Detta passar dock icke vårt rörliga samfundslif, i hvilket ofta aftal utan mellanhänder afslutas mellan personer på fjärran från hvarandra belägna platser. Därför har ock — för öfrigt visserligen i anknytning till företeelser redan i den romerska rätten — det framträdt en ny rättsprincip, hvilken både i teori och praxis sökt göra sig gällande och i det hela med framgång. Enligt densamma eger, då en person (offerent) afgifver anbud (offert) om aftal med annan (oblat), denne rätt att, därest han inom skälig tid aflåter sitt antagande (accept), få, om ej detta särskildt fördröjes på vägen, betrakta aftalet såsom afslutadt, fastän återkallelse af anbudet möjligen blifvit beslu-

ten och meddelande därom kommit oblaten till handa före anbudets antagande, men efter dess undfående. Grunden för aftalets rättskraft kan dock med denna uppfattning icke längre sägas vara öfverensstämmelsen i ett flertal viljor, utan måste sökas i det berättigade, att en person ej oförskylldt går miste om det förvärf, hvarom en annan hos honom väckt förväntan (löftesteorien). De ensidiga rättshandlingarna anbud och antagande verka med andra ord hvar för sig och icke först såsom förenade moment i aftalet. Helt naturligt leder denna rättsprincip dock äfven på andra än det nyss angifna området till förändringar i aftalsläran. Särskildt må härvid framhållas det fall, att ehuru vid underhandling om aftal personer emellan de alldeles icke blifvit ense, den ene af dem dock föranledt ett den andres antagande, att så är förhållandet. Han har exempelvis gifvit ett orätt uttryck åt sin vilja eller fått en skef uppfattning af aftalets natur eller innehåll och i följd häraf lämnat sitt samtycke. — Den svenska rättspraxis står i principen kvar vid den äldre aftalsläran, men har på en omväg kommit att göra ganska stora medgifvanden åt den yngre. Den, som genom anbud eller antagande hos annan väckt förväntan om vinst, har nämligen, där på grund af bristande viljeöfverensstämmelse aftal ej kommit till stånd, ansetts skyldig att till den andra parten utgifva skadestånd. Ja, det har till och med uttalats den åsikt, att detta borde ske i den ordning, att aftalet bragtes i tillämpning. Med detta åskådningssätt fordras dock ovillkorligen, att den, som sålunda förklaras förpliktad, har gjort sig skyldig till sådant vållande, som i allmänhet föranleder skadeståndsskyldighet. Man får sålunda tillse, huruvida, där exempelvis skriftligt anbud aflåtits mot hans vilja eller fått annat innehåll än han afsett, han härutinnan bär någon skuld. — De två teorierna lämna äfvenledes olika resultat, då efter anbuds afgifvande omständigheter inträffa, som beröfva dess aflåtare hans förutvarande rättskapacitet: dödsfall, vansinne, omyndigförklarande eller konkurs. För öfrigt uppträda teorierna med i detaljerna växlande gestalter och egna sig nog icke, hvarken den ena eller den andra, att i sin renhet genomföras i det verkliga lifvet. Af löftesteorien hafva ej heller slutsatser dragits annat än för förmögenhetsrättens del och hvad angår aftal mellan personer på olika platser utan förmedling af ställföreträdare. — Mellan de två teoriernas målsmän har det jämväl tvistats om tidpunkten för aftalets tillkomst — en fråga, som visserligen är af väsentlig vikt ej blott i parternas inbördes förhållanden, utan äfven hvad angår tredje mans rätt. På senare tider har det hufvudsakligen vägt mellan antagandets aflåtande och dess framkomst till anbudsgifvaren; och synes, äfven där i princip löftesteorien omfattats, det för närvarande råda öfvervägande benägenhet för det senare tidsmomentet. Viljeteorien pekar dock visserligen på den tidpunkt, då anbudsgifvaren tager del af antagandet, och löftesteorien åter på den, då mottagaren af anbudet tager del af detta senare. Här möta dock svårigheterna att fastställa sagda tidpunkter. Ej heller hafva löftesteoriens anhängare vågat taga steget fullt ut genom att framflytta tidpunkten till anbudets framkomst. Enligt båda teorierna kunna aftal ingås äfven utan uttryckliga viljeförklaringar. Sålunda kan bland annat antagandet äfven ske i form af handlingar jämlikt anbudet, ej blott positiva, såsom leverans enligt begäran och mottagande af levererad vara, utan äfven negativa, såsom underlåtenhet att återsända hvad som presterats eller att gifva afböjande svar. Huruvida på detta sätt aftal kan anses hafva kommit till stånd, är att pröfva med afseende på det föreslagna rättsförhållandets natur (gåfva), parternas mellanvarande i öfrigt (bestående affärsförbindelser) samt handelsbruk och annan sedvänja. För aftal, slutet i nämnda ordning, passa emellertid ej de allmänna reglerna angående tidpunkten för aftals tillkomst. Alltid hämtar aftal sin rättskraft från viljebestämning, hvarför ock aftal, som kontrahenterna allenast till synes afslutit (simuleradt aftal), ej förbinder dem enligt sitt angifna innehåll. Huruvida hvad, som verkligen åsyftats, rättsligen skall gälla dem emellan, eller om aftalet efter sin lydelse kan grundlägga anspråk från tredje mans sida, är en sak för sig. I sin helhet har, må det erinras, framställningen lämnats med afseende på förmögenhetsrättsliga aftal och eger allenast med vissa undantag giltighet äfven för familjerättsliga. Simulation betager sålunda aftal af denna senare natur ej städse dess rättskraft (vigsel). Se vidare Arbetsaftal, Kontrakt och Legoaftal. A. W.

Aftartodoketer. Se Ftartolatrer och Monofysiter.

Aftenbladet, norsk daglig tidning, grundlades 1855 som en fortsättning af den äldre polemisk-satiriska veckotidningen "Krydseren". Denna hade framträdt redan 1849 och var närmast utgången från en litterär krets, till hvilken bland andra hörde Hartv. Lassen, O. Richter och den unge geologen J. T. Rördam, hvilka alla voro medarbetare i densamma. Hufvudredaktör var Ditmar Mejdell. Denne blef äfven, från 1855, Aftenbladets redaktör. Utom honom deltogo äfven O. J. Richter (jan. 1856 till nov. 1859) och Björnstjerne Björnson (okt. 1859 till jan. 1860) i redaktionen. Den sistnämndes verksamhet inföll samtidigt med den unionella striden om ståthållarskapets upphäfvande, i hvilken han uppträdde med mycken skärpa. Samtidigt väckte han också genom sina artiklar om inländska förhållanden en sådan ovilja emot sig, att han mycket snart fann sig böra frånträda sin befattning med redaktionen. — Tidningen hade ända från sin grundläggning ständigt ett liberalt program och kämpade för de reformer i Norges författning, som på 1860-talet bragtes å bane, såsom årliga storting, statsrådens deltagande i stortingets förhandlingar o. s. v. Den var på samma gång nästan alltid mycket moderat. Därjämte egnade den litteraturen mycken uppmärksamhet och var tidtals Norges förnämsta organ för den litterära kritiken. Under årens lopp fick den emellertid många konkurrenter, och detta inverkade på dess ekonomiska ställning. Nyåret 1878 köptes tidningen af ett konsortium och gjordes till organ för en moderat högerpolitik. 15 okt. 1879 utgick Mejdell ur redaktionen och efterträddes af Jörgen F. Sandberg, som dog redan i juli 1881, hvarefter tidningen nedlades vid årets slut. Y. N.

Aftenposten, norsk politisk daglig tidning, hvars första nummer utgafs i Kristiania 14 maj 1860. Den hette då "Christiania adresseblad", men antog sitt nuv. namn nyåret 1861. Tidningen, som uppsattes af boktryckaren Kr. Schibsted, var till en början afsedd endast att vara ett billigt nyhetsblad. 1868, då den fick till redaktör jur. kand. J. Magelssen.

började den småningom blifva politisk. Först sedan tidningens nuv. egare och redaktör, A. Schibsted, i slutet af 1870-talet öfvertog den administrativa ledningen, vann tidningen efter hand rang som ett af landets inflytelserikaste konservativa pressorgan. Med en för norska förhållanden sällsynt frikostighet knötos utmärkta förbindelser inom och utom Norge, många goda pennor engagerades i tidningens tjänst, äfven för den populärvetenskapliga afdelningen, och i synnerhet på reportagets område nådde tidningen mycket högt. Bland dess medarbetare märkas: S. F. Batzmann, G. F. Hagerup, Bredo Morgenstierne, Kr. Randers, Kr. Winter-Hjelm (sedan mer än tjugu år korrespondent i Stockholm) m. fl. Sedan 18 dec. 1885 utgifves tidningen två gånger om dagen i stort folioformat, ofta med flera bilagor, i en upplaga af nära 12,000 ex. Tryckningen sker medelst den mest tidsenliga rotationspress. Genom donation af 50,000 kr. stiftade redaktör Schibsted och hans hustru i maj 1903 en pensions- och understödsfond för den fasta personalen i tidningens tryckeri, expedition och räkenskapskontor. O. A. Ö.

After, gammaltysk prepos. med bet. efter, bakom. Nyttjas stundom i sammansättningar för att utmärka någonting falskt, oäkta. I svenskan förekomma afterliberalism (Tegnér), afterromantik m. fl.

After, *bergsv.*, det obetydligt malmhaltiga bergartspulver, som vid bokade malmers vaskning bortslammas från det kvarvarande, jämförelsevis rika malmpulvret.

Afterkristaller. Se Pseudomorfoser.

Afthonios (grek. *Ἀφθόνιος*, lat. *Aphthonius*), grekisk sofist och retor i Antiokia, lefde i slutet af 3:e eller i det 4:e årh. e. Kr. Han är författare till *Progymnasmata rhetorikā* (lättast tillgängl. i de af Walz och Spengel utgifna samlingarna af "Rhetores græci"), hvilket arbete ända in i 17:e årh. allmänt nyttjades till lärobok i retorik. Efter mönstret af sin föregångare Hermogenes behandlade A. den s. k. krian (se Kria), hvilken efter honom blifvit kallad den aftoniska. A. M. A.

Aftit, en till prydnadsföremål använd, guldliknande legering af 800 delar koppar, 170 d. guld, 25 d. platina och 10 d. volframsyra.

Aftonbladet, en i Stockholm utgifven daglig politisk tidning. Den uppsattes 1830 — första numret utkom 6 dec. — af dåv. notarien i Bergskollegium L. J. Hierta, hvilken afsåg att åvägabringa ett oberoende och på samma gång lättläst organ för liberalismens åskådningssätt och reformsträfvanden samt därmed afhjälpa en kännbar brist i den dåtida svenska pressen. Tidningens namn hade valts med afseende därpå, att den utgafs om aftnarna, under det öfriga dagliga tidningar i Stockholm på den tiden utkommo om morgnarna. Detta tidningsföretag blef af stor betydelse för den periodiska pressens utveckling i Sverige. Till den framgång, Aftonbladet redan från början rönte, bidrog icke oväsentligt den häftighet, med hvilken tidningen angreps af de gamla pressorganen, hvarigenom allmänhetens uppmärksamhet riktades på densamma och på dess bestämda uttalanden i frisinnad anda rörande såväl inländska som utländska förhållanden. En förut inom de svenska tidningarna icke känd fullständighet i meddelandet af notiser gjorde dessutom Aftonbladet snart oumbärligt för många, och tidningens styrka i polemiken, hvilken, såsom utgifvaren själf yttrat, "aldrig var surmulen", bibehöll och ökade det intresse, med hvilket företaget omfattades. Ännu större och allmännare blef deltagandet för detsamma genom de förföljelser från de maktegandes sida, för hvilka det efter hand blef föremål, särskildt till följd af sina angrepp på det inkonstitutionella godtycket i Karl Johans sätt att styra. Den då för tiden kvarstående "indragningsmakten" tillämpades 1835—38 på Aftonbladet 14 gånger, sedan upprepade åtal mot utgifvaren föga uträttat, och dessa förföljelser tvungo Hierta att tillgripa det s. k. ansvaringssystemet (se Indragningsmakt).

Hierta bibehöll i 21 år, eller till utgången af 1851, ledningen af Aftonbladet, som under denna tid utvecklade sig till den största samt mest lästa och inflytelserika bland landets dagliga tidningar — mäktigt bidragande att väcka och underhålla den allmänanda, den kärlek till frihet och framåtskridande, som burit frukter i de under denna tid och sedermera vunna politiska och sociala reformerna, i en humanare lagstiftning, i en förbättrad folkupplysning. Att göra det konstitutionella och representativa systemet till en sanning; att beifra maktmissbruk hos myndigheter af alla slag; att få de skrankor undanröjda, som tryckte näringslifvet och lade hinder i vägen för det fria varubytet; att få den för de tjänande samhällsklasserna förnedrande husagan afskaffad; att ur lagstiftningen få de afflictiva straffen utplånade; att få den lika arfsrätten erkänd: dessa voro de hufvuduppgifter, för hvilka Aftonbladet under Hiertas ledning städse kämpade.

Bland mera framstående medarbetare i A. B. under Hiertas ledning förtjäna nämnas A. Möller, N. Arfwidsson, A. Lindeberg, Gustaf Hierta, M. J. Crusenstolpe, K. F. Ridderstad, J. P. Theorell, O. P. Sturzen-Becker, Georg Scheutz, K. J. L. Almquist, S. A. Hedlund, H. O. Schönbeck och K. H. Rydberg.

Med ingången af år 1852 öfvertogs förlagsrätten till A. B. af ett konsortium af fem personer: K. F. Bergstedt, som blef hufvudredaktör, P. E. Svedbom, G. Lallerstedt, K. P. Lilljeborg och J. Wahlström. Efter Wahlström inträdde såsom delegare Aug. Sohlman och efter Lilljeborg P. R. Tersmeden, båda likaledes medarbetare i tidningen. Under Bergstedts ledning verkade A. B. för bl. a. utvidgad religionsfrihet och skattereformer. Mot slutet af 1855 frånträdde Bergstedt redaktörskapet, som öfvertogs af P. E. Svedbom (se härom Warburgs uppsats om Bergstedt i Nord. tidskr. 1903). Det innehades af Svedbom till hans frånfälle, 7 okt. 1857, då Aug. Sohlman blef hufvudredaktör, med hvilken befattning denne fortfor till sin död, 5 juli 1874, undantagandes vintern 1869—70, då tidningens ledning innehades af A. V. Dufva. Under Sohlman kämpade A. B. kraftigt för bekännelsefriheten; det tog en synnerligen verksam del i striden för representationsreformens genomförande samt ifrade för nationalförsvarets ordnande och stärkande, för ett närmande mellan de skandinaviske stamfränderna, för folkhögskolesaken och andra betydelsefulla kulturfrågor m. m. Efter Sohlmans frånfälle ombesörjdes utgifningen provisoriskt af K. E. Ekgren till 1 sept. 1874, då Ad. Hedin inträdde såsom hufvudredaktör, i hvilken befattning han kvarstod till 24 maj 1876. Under Hedins redaktörskap leddes tidningen i utpräglad frisinnad anda.

Stor omsorg och noggrannhet egnades då i A. B. åt bl. a. frågan om landtförsvarets ombildning på värnpliktsgrund. Hedins närmaste efterträdare voro P. A. Gödecke (till slutet af maj 1879) och J. R. Spilhammar (till slutet af sept. 1884). Under denna tid, i synnerhet efter Gödeckes afgång, drogs Aftonbladet mer och mer åt det konservativa hållet, så att det slutligen i fråga om inrikespolitiken kunde betraktas som en högertidning. Den 1 okt. 1884 meddelades emellertid, att flertalet af Aftonbladets aktiebolags lottbref öfvergått till nya egare — arfvingar till L. J. Hierta — och ny styrelse blifvit utsedd. Redaktör och ansvarig utgifvare blef O. Serrander. Den 1 dec. s. å. framlades ett nytt program, hvari det bl. a. heter, att tidningen "skall hafva till uppgift att verka i den anda och riktning, som utgjorde målet för dess grundläggares publicistiska verksamhet". Anmälan för 1885 är undertecknad af G. Retzius, hvilken också fr. o. m. 9 febr. s. å. står upptagen såsom redaktionsdirektör. Genom en företagen prisnedsättning och genom tidsenlig redigering såg tidningen snart sina afnämares antal betydligt ökadt och sitt inflytande stärkt. Också deltog den med kraft i de politiska fejderna, särskildt i valstriden före maj-riksdagen 1887. Den liberala themptanderska ministären hade i A. B. ett kraftigt stöd. En grundlig behandling egnades åt grundskattefrågan och många andra ämnen af allmännare intresse, t. ex. undervisningsfrågor, förbättringar i hygienen o. s. v. Retzius drog sig 30 nov. 1887 tillbaka från ledningen och efterträddes af E. Beckman. Tidningen trädde i bestämd opposition mot den protektionistiska ministären Bildt. Bland ämnen, som under Beckmans tid med förkärlek behandlades, kunna särskildt nämnas tullfrågan och nykterhetsfrågan. Beckman afgick 4 dec. 1890. Ifrån den tiden har ledningen omhänderhafts af H. Sohlman (son af August Sohlman). Under honom har tidningen sökt främja reformer i rättsväsendet och befordringsväsendet, en betryggande härorganisation, samling af de liberala elementen inom och utom riksdagen, utsträckt rösträtt och fredlig uppgörelse af unionella tvistefrågor utan flathet mot norska vänsterpartiet, hvarjämte vaket intresse egnats åt Finlands öde, åt sjöfartsnäringen och sjöförsvarsfrågor, sundhet i affärsmoralen, praktisk skandinavism, socialdemokratiska ensidigheter i teori och praktik. I litterär kritik liksom i konstkritik har tidningen på senare åren visat en afgjord tendens åt höger. Såsom redaktionssekreterare och ansvarig utgifvare kvarstod Serrander till 4 april 1885. Han efterträddes af A. Jeurling, hvilken bibehöll befattningen såsom ansvarig utgifvare till slutet af af nov. 1887 och var redaktionssekreterare till 23 juli 1889. Från 1 nov. s. å. har G. Aldén tjänstgjort såsom redaktionssekreterare och från 1892 års början tillika som medredaktör af veckoupplagan. Bland tidningens ordinarie medarbetare märkas för öfrigt under de senast förflutna femtio åren: för den politiska afdelningen V. F. A. Dalman, P. F. Mengel (till 1885), E. Svensén (sedan 1891), H. Hamilton (tullpolitik 1886—90), D. Bergström (1894—97), V. Millqvist (fr. 1891); för utrikesafdelningen B. F. Olsson (1871—77), O. V. Ålund och E. Wallis (sedan 1881); för det religionskritiska området K. von Bergen, A. F. Åkerberg och S. A. Fries; för litteratur och teater A. Flodman (1872—84), J. A. Runström, G. af Geijerstam (1884—85), G. Nordensvan (dessutom konstkritiker, 1888—1900), F. Wetterlund (fr. 1900) och A. Arfwidsson; för musikkritiken V. Bauck (1842—59), Edv. Bäckström (1863—74) och Ad. Lindgren (sedan 1874); för konstkritiken Kr. Eichhorn, O. Granberg och A. Hahr; för handelsafdelningen R. Wall, V. och F. Moll; samt vidare fröken M. Cederschiöld (fr. 1884), O. v. Zweigbergk (1890—94), T. Blanche (fr. 1889), K. A. Hagberg (fr. 1892) och V. Spångberg (fr. 1896). Bland öfriga medarbetare märkas: S. A. Andrée, C. Wallis m. fl. Förlaget af A. B. hade 1869 öfvergått till ett aktiebolag, grundadt på 250 aktier à 1,000 kr.

Tidningens prenumerationspris, som i början (1830) var 10 rdr banko, höjdes småningom, så att det 1852 utgjorde 13 rdr 16 sk. banko (= 20 kr.). Men 1884 nedsattes det från 20 till 12 kronor, samtidigt med att lösnummerpriset sänktes från 10 till 5 öre, hvarefter tidningens upplaga (som i början af 1880-talet var nere på 4,000 ex.) oafbrutet har ökats i synnerhet efter det att, fr. o. m. 1887, en särskild, billigare landsortsupplaga började utgifvas, hvars prenumerationspris under de första åren var 9 kr., men sedan 1891 är nedsatt till 6 kr. Årspriset för dagliga hufvudupplagan utgör numera (1903) i hufvudstaden 14 kr., i landsorten 12 kr. Af dagliga upplagan utgifves dessutom sedan 1896 en s. k. kvällsupplaga, mest beräknad på lösnummerförsäljning i Stockholm. 1892 började af A. B. utgifvas en för "småfolket" i landsorten afsedd, illustrerad veckoupplaga till det billiga priset af 1 kr. 20 öre pr år, postarfvodet inberäknadt; den vann ovanlig framgång och förändrades fr. o. m. 1897 till halfveckoupplaga (årspris: 1 kr. 30 öre), hvilken nu är Sveriges mest spridda tidning, med 135,000 fasta prenumeranter. Dagliga hufvudupplagan utgår i 22,000—25,000 ex. Såsom bilaga (sedan 1903) medföljer till samtliga postprenumeranter "Landtmannabladet" (i en upplaga af 150,000 ex.). Bland dess medarbetare märkes bl. a prof. H. Juhlin-Dannfelt. Om A. B:s ekonomiska utveckling har Arv. Sohlman (anställd i bolaget sedan 1892, kassadirektör sedan 1897) inlagt stor förtjänst.

Efter att från början endast vara 3-spaltigt har A. B:s format efter hand utvidgats till 8-spaltigt (med minst 4 sidor), utom i halfveckoupplagan och dagliga landsortsupplagan, där det är 5- à 7-spaltigt. — Annonspriset var urspr. 1 sk. rgs pr rad, men hade 1875 stigit till 15 öre pr rad samt utgör nu i hufvudupplagan pr cm. 1 kr. före texten och 75 öre efter texten, i halfveckoupplagan 4 kr. pr cm.

A. B. erhöll sin första rotationspress 1889; den eger nu en enkel och en tvillingsrotationspress samt 5 sättmaskiner. Tidningen har sedan slutet af 1870-talet eget accidens- (civil-) tryckeri samt fick 1893 egen ateljé för etsning af klichéer äfvensom stereotypgjuteri. Redaktionen och tryckeriet, som 1863—88 voro inrymda i eget hus, Munkbrogatan 8, inflyttade hösten 1888 i en för tidningens räkning uppförd byggnad vid Klara västra kyrkogata (nr 7). — A. B:s aktiebolag eger äfven den i dec. 1896 uppsatta billighetstidningen "Dagen", som har gemensam hufvudredaktör, förvaltning och officin med A. B., men egen redaktion. C. E. O. —R. (E. F—T.)

Aftonbön. Se Morgon- och aftonbön.

Aftonfalk, *Falco vespertinus, zool.*, en hos oss mycket sällsynt falk och en af de minsta i sitt

släkte. Bland våra fåglar kommer han till sitt utseende närmast vår vanliga tornfalk, men hans vingar äro längre och smalare (armpennorna äro kortare än vingens täckfjädrar), och där tornfalken på ryggen är röd, där är aftonfalken blå eller grå. Klorna äro gulaktiga. Sitt namn har han fått däraf, att han sent in på kvällarna jagar insekter. Hans egentliga hemland är östra Europa. F. A. S.

Aftonfjärilar l. Skymningsfjärilar, *Crepuscularia, zool.*, en afdelning bland fjärilarna. Namnet är en antydning om det lefnadssätt de flesta af dem föra. De flyga vanligen omkring först efter solens nedgång. Många äro emellertid i rörelse äfven under den starkaste solvärmen. Deras zoologiska kännetecken hämtas från de jämntjocka eller i midten något tjockare eller klubbformiga trefvarnas (antennernas) form och från vingarnas form och läge, då de äro i hvila. Vingarna äro nämligen jämförelsevis smala och fällas under hvila snedt ned längs den klumpiga kroppen, i stället för att lyftas rätt upp som dagfjärilarnas vingar. Somliga suga såsom fullbildade fjärilar blommornas nektar under dallrande flykt öfver dem. De flesta aftonfjärilars larver, åtminstone de större arternas, äro välbekanta såsom köttiga, masklika krypdjur, med 16 fötter och stundom ett spetsigt horn på näst sista kroppsringen (segmentet). Bland våra nordiska fjärilar höra tre familjer till denna afdelning: svärmarna (*Sphingidæ*), glasvingefjärilarna (*Sesiidæ*) och bastardsvärmarna (*Anthroceridæ*). F. A. S. (L—E.)

Aftongi (af grek. nekande *a* och *jthongē*, stämma), en af kramp i tungan härrörande oförmåga att tala.

Aftonit, *miner.* Se Fahlerz.

Aftonposten, en tidning. Se Dalman.

Aftonpunkt (Västpunkt), *astron.*, den västliga skärningspunkten mellan horisonten och ekvatorn. Vid vår- och höstdagjämningarna, då solens dagliga rörelse på himmelssfären förseggår utefter ekvatorn, går solen ned i aftonpunkten. Den motsvarande östra punkten kallas morgonpunkt (östpunkt). A. N—R.

Aftonrodnad, *meteor.* Se Skymning.

Aftonskola, skola, där undervisning meddelas om aftnarna till personer, som om dagen äro upptagna af annat arbete. De i åtskilliga stadskommuner befintliga tekniska yrkesskolorna kallades före 1877 "tekniska söndags- och aftonskolor". Se vidare Skolväsende och Tekniska läroanstalter.

Aftonstjärna, *astron.* Se Venus.

Aftonstjärnor, *bot.* Se Ornithogalum.

Aftonsång kallas den eftermiddagsgudstjänst, som hålles i städerna på sön- och helgdagar, i landsförsamlingar på långfredagen. Texten utgöres af episteln för dagen och, om särskild högtidsdag infaller på söndagen, af samma dags högmässotext, utom under fastlagstiden, då det predikas öfver Kristi pinas historia, samt på böndagarna, då predikan hålles öfver en af k. m:t förordnad text. Namnet härleder sig från den katolska tiden, då hela vespern, den gudstjänst, mot hvilken aftonsången svarar, utgjordes af sång. Jfr Vesper. (J. HDR.)

Aftroppa, *krigsv.*, förr brukligt uttryck för afmarschera, t. ex. "gamla vakten aftroppar".

Aftrumma, *skogsh.*, med yxa eller såg afskära trädstammar. F. L.

Aftryck. 1. *Boktr.* Det sista afdraget å tryckformen (det s. k. pressrevideret). Det tages omedelbart före tryckningens början och sedan den egentliga korrekturläsningen försiggått. Aftryck kallas äfven den artikel eller afdelning af ett tryckt arbete, som tryckes särskildt för att bilda ett självständigt tryckarbete (separat- l. särtryck). Aftryck kallas äfven mångfaldigandet af träsnitt, etsningar, stick och litografier, därigenom att de stockar, plåtar eller stenar, på hvilka en bild eller teckning blifvit inskuren, etsad eller ristad, bestrykas med färg och tryckas mot papper eller något annat ämne, på hvilket man vill öfverflytta bilden. Aftrycken äro, i fråga särskildt om kopparstick och etsningar, af olika godhet och följaktligen af mycket olika värde. De dyraste och bästa äro de första afdragen från plåtarna, de s. k. *artistprofven* (se d. o.), som vanligen tagas från den oförjärnade gravyren. De näst följande äro de, som tryckts, innan någon inskription graverats i plåten; dessa kallas *avant la lettre*. Har gravören å plåten inristat någon inskription med radernålen, kallas sådana aftryck *avant la lettre finie*. Aftryck med full inskription kallas *vanliga aftryck*. Numera, då alla större upplagor af graverade och etsade plåtar tryckas från galvaniska fällningar af originalplåten, kunna endast aftryck från den oförjärnade originalplåten med rätta tilldelas en högre värdegrad. A. T—G.

2. *Tekn.* Afformning af en upphöjd kropp i en mjuk massa, som hårdnar och bildar den moderform, i hvilken därefter den egentliga gjutmassan inhälles och antager önskad form.

3. *Geol.* De i sedimentära bergarter bibehållna konturerna och yttre formerna af organiska kroppar, t. ex. blad, fiskar, musselskal, som vid aflagringen blifvit inbäddade. E. E.

Aftryckare, del af en affyrningsinrättning. Tillbehör till aftryckaren förekomma under benämningarna aftryckare-arm, -bögel, -fjäder, -kam, -klack, -regel, -stång, -tand och -tapp.

Afträde. Se Klosett och Renhållning.

Afträdesgödsel. Se Latrin.

Afträdessyn. Se Byggnadsskyldighet och Husesyn.

Aftumma, *skogsh.*, tumma, intumma; uppmäta i skogen apteradt virke till längd och groflek. F. L.

Aftös, behäftad med eller härrörande af den munsjukdom, som kallas "aphtæ" Se Munsjukdomar.

Afveckling, *hand.*, den åtgärd, hvarigenom en affär, som råkat i svårigheter, småningom utredes.

Afvelscentrum (jfr Centrum), ladugårdsbesättning, som af prisnämnd utmärkts såsom tjänlig att bidraga till förbättrandet af landets nötboskapsafvel. Sålunda utmärkt afvelscentrum skall tillhöra antingen fjällras, ayrshire-ras, svartbrokig låglandsras eller korthornsras och för öfrigt uppfylla vissa bestämda villkor. Se vidare k. kung. 13 mars 1903.

Afvelsförening, *husdjursk.*, förening, som har till ändamål att till förbättrande af de särskilda orternas kreatursbesättningar inom ett land utvälja afvelsdjur bland rena raser eller från blandade raser med en bestämd typ, som anses lämplig för de lokala förhållanden, där kreaturen skola underhållas, och att sedermera genom omsorgsfull skötsel och noggrant urval ytterligare höja stammens värde samt från densamma sprida afvelsdjur till andra kreatursbesättningar. Sådana föreningar äro bildade i Sverige dels för utbredning af hästar af ardenner-ras och dels till förbättring af den nordsvenska hästen samt dels

till förbättring af nötboskap. För sistnämnda ändamål arbeta *Afvelsföreningen för rödbrokig svensk boskap* och *Ayrshireföreningen*. Den förra, stiftad 1899, verkar hufvudsakligen för förbättring och utbredning af en herrgårdsras, som finnes på Stjärnsund i Närke m. fl. egendomar och sedan längre tid tillbaka uppkommit genom korsning mellan boskap af holländsk ras och af landtras. Sådan mjölkboskap säges vara af *föreningens typ*. Man har dock äfven medgifvit att kreatur af korthorns- och af ayrshire-ras, som till byggnaden "närma sig föreningens typ", finge märkas såsom tillhörande samma förening. Ayrshireföreningen åter afser att uppföda och sprida framstående djur af ayrshire-ras.

Till förbättring af svinkreatur hafva i Skåne bildats föreningar, hvilka till en egendom inom hvarje förenings område anskaffa fargalt af den stora yorkshire-rasen, som där paras med hondjur af landtras, hvarefter grisar af sådan stam utlämnas till egendomar, hvilka innehafvas af föreningsmedlemmar. C. A. L.

Afvenbok, *bot.* Se Annbok.

Afverkning. Se Skogsafverkning och Skogslagstiftning.

Afvikning 1. Afvikelse. 1. *Mek.* Om en kropp kastas i luften, uppkommer, till följd af dennas olika motstånd i olika punkter, en afvikning från det vertikala plan, i hvilket kroppens tyngdpunkt ursprungligen rör sig. Om t. ex. en kanonkula afskjutes, kommer den vanligen att, utom rörelsen framåt, få en roterande rörelse kring sin tyngdpunkt, hvilken rörelse orsakas dels af att nämnda punkt icke fullkomligt sammanfaller med medelpunkten, dels af att kulan berör loppet i kanonen, och dels af den utströmmade krutgasens olika verkan vid olika delar af kulans yta. Till följd af denna rotation kommer den friktion, som eger rum mellan luften och kulans yta, att blifva olika vid olika punkter af denna. Luften blir nämligen hoppressad eller förtätad framför kulan, men däremot förtunnad bakom densamma, och det är tydligt, att friktionen måste vara större vid den förtätade än vid den förtunnade luftmassan. Roterar kulan kring en horisontal axel, som är vinkelrät mot banans vertikala plan, uppkommer icke någon afvikning från detta, ehuru en höjning eller sänkging därigenom föranledes. Men om kulan roterar kring en lutande eller vertikal axel, på samma gång som den går framåt med stor hastighet, blir friktionen större vid den främre än vid den bortre ytan, och den är alltid motsatt rörelsens riktning. Det måste därför finnas krafter, som verka vinkelrätt mot banans plan, och hvilka åstadkomma afvikning från detta. Meddelar man kulan en rotation kring en horisontal axel, som tangerar kulbanan, blir friktionsmotståndet jämnare fördeladt, och någon betydligare afvikning, vare sig uppåt, nedåt eller åt sidorna, kan därigenom icke uppkomma. Skjutningen blir därför säkrare, om åt projektilen meddelas en rotationsrörelse kring skjutvapnets geometriska axel. Det är af denna orsak man nyttjar räfflade kanoner och gevär. En annan orsak till afvikning ur vertikalplanet är jordens rotation kring sin axel. Om man tänker sig en mycket vidsträckt, fullkomligt plan yta, som tangerar jordytan i en punkt, och en kula kastas utefter denna yta, beskrifver, till följd af jordens rotation, kulans tyngdpunkt icke en fullkomligt rät linje, utan i stället en horisontal cirkelbåge med mycket stor radie. Af samma orsak föranledes en fritt fallande kropp att i någon mån afvika från lodlinjen, och en i sned riktning kastad kropp att i någon, ehuru visserligen ytterst ringa, grad afvika från det vertikalplan, i hvilket rörelsen ursprungligen egde rum. G. R. D.

2. Sfärisk afvikning, *fys.* Se Lins.

3. Afvikning nyttjas äfven för att uttrycka de tvenne helt och hållet skilda begreppen deklination och deviation, hvilka hafva afseende på magnetnålens riktning.

Afvikningsvinkel, *krigsv.*, vid eldvapen den vinkel, som bildas mellan projektilens utgångsriktning vid skottlossningen och den riktning kärnlinjen hade omedelbart före skottlossningen. Denna vinkels storlek beror såväl af räffelvridningen som af vapnets och underlagets konstruktion i öfrigt. E. N.

Afvinkelknä 1. Järnknä, *skpsb.*, trubbvinkligt timmer.

Afvisande växel, *järnv.* Se Växel.

Afvisare. 1. Vid en byggnads hörn, vid portar, framför trottoarer e. d. upprätt stående sten eller annat värn, till skydd mot påstötning af åkdon. — 2. *Skpsb.* Se Afledare.

Afvita (oböjligt adjektiv, sammansatt af *af*, från, och *vit*, vett, förstånd), *jur.*, gammal beteckning för den, som på grund af varaktig sinnessjukdom icke förmår att bedöma sakförhållandena och råda öfver sina viljeyttringar. I denna betydelse omfattade beteckningen såväl galna som vettvillingar, d. v. s. afsåg ej mindre raseri än äfven vettlöshet eller med andra ord vansinne i båda dess förut erkända former af dels farlig sinnessjukdom och dels bristande förståndsutveckling (idiotism). I svensk strafflag (1864) kap. 5 § 5, kap. 18 § 8 och kap. 20 § 3 mom. 5 användes uttrycket på liknande sätt, hvadan därunder icke inbegripas hvarken tillfälligt sinnesförvirrade eller de, som lida af manier eller i anledning af ålderdomssvaghet eller fysisk bräcklighet sakna fullt bruk af sina sinnen ("litet vetande" i ärfdab. kap. 20 § 8). A. W.

Afvittra (fsv. *vitra*, göra veterligt, ej att förväxla med nysv. *vittra*, förvittra). 1. *Jur.* Redovisa och afskilja makes eller arfvingars andel i oskiftadt bo. Efter kyrkolagen och den borgerliga lagens giftermålsbalk är afvittring detsamma som arfskifte. Änkling, änka eller frånskild make får ej gå i annat gifte, förr än barn eller andra arfvingar äro afvittrade. Den, som gör det ändå, förverkar tredjedelen af sin lott i boet; och den präst, som vigt, dömes såsom i allmän strafflag om brott af ämbetsman är stadgadt.

2. *Förv.* Afmäta och från kronans mark medelst råmärken afskilja den mark, som skall tillhöra enskilda. De stora skogarna i Norrland och Dalarna har man af ålder ansett höra kronan till, dock så, att de enskilde egt att därå göra odlingar, efter tillstånd af vederbörande, samt att nyttja skogen till husbehof och afsalu, med vissa inskränkningar. Här är afvittring en landtmäteriförrättning, hvarigenom de enskilde, i stället för en obestämd rätt till den oafvittrade marken, få vissa områden, som begränsas af rågångar. På dessa områden är odlingsrätten fri. Lika fri är i allmänhet rätten till skogsafverkning, så snart jorden öfvergått från krono till skatte och dess innehafvare sålunda är vorden egare. Blott i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker gäller den lagen, att ingen eger af skogen sälja mera, än som

med bevarande af dess framtida bestånd årligen kan afverkas. Inom den delen af Norrbottens län, som ej tillhör Lappmarken, är rätten att afverka *ungskog* till utförsel från länet beroende af vederbörligt tillstånd. Å de s. k. stockfångst-områden, som tilldelas sågverk i ersättning för privilegierad rätt till stockfångst å kronans skog, är afverkningen fullständigt kontrollerad. — Afvittringsverket i de norra länen inrättades i slutet af 1600-talet, men arbetet gick långsamt och afstannade slutligen i åtskilliga län. I början af 1820-talet ordnades det för Norrland genom nya författningar, hvarefter arbetet bedrefs med större kraft. Afvittringen är nu slut i Dalarna och de norrländska länen, utom i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker ofvan odlingsgränsen eller den gräns, som vid afvittringen blifvit bestämd mellan de delar af lappmarken, som äro tjänliga för odling, och den mark, där nybyggesanläggningar icke vidare må tillåtas. Afvittringen ofvan denna gräns är i flera socknar ännu ofullbordad. Ifrågasatta ändringar i grunderna för densammas fullföljande äro beroende på k. m:ts pröfning. Enligt den 1873 utfärdade afvittringsstadgan för dessa lappmarker skola lapparna framgent vara berättigade att för renhjordarna begagna bete å all skogsmark inom lappmarkernas hela område, dock att denna rätt å de skogar, som vid afvittringen tilldelas den bofasta befolkningen inom de till odling tjänliga delarna af Lappmarken, må utöfvas endast vintertiden. Tillika skola lapparnaega att begagna skogen för sina hushållsbehof. Å särskilda renbetesland, äfven kallade lappskatteland, ega de rätt att vistas året om; likaså på kronans skogar i lappmarkerna. Lapparnas ställning i förhållande till den bofasta befolkningen inom dessa orter är därigenom betryggad för framtiden (jfr Lappar), och Lapplands skogar äro bevarade från sköfling. *Afvittringar* och *storskiften* verkställas af särskilda landtmätare, som arbeta under ledning af en styresman inom hvartdera länet och, öfver honom, af konungens befallningshafvande. E. P. (KBG.)

Afvittringsinstrument. 1. *Jur.* En skriftlig handling, som utvisar, att delning af boet skett mellan en afliden makes arfvingar och den efterlefvande maken eller mellan frånskilda makar eller mellan den ene frånskilde maken och den andre makens arfvingar. — 2. *Förv.* Ett af vederbörande afvittringslandtmätare upprättadt dokument öfver en af honom verkställd afvittring.

Afvittringsrätt, domstol för behandling af skogsafvittringsmål. Sedan 1800-talets början har en sådan domstol funnits endast i Jämtlands län, åren 1821—40. Rättens ordförande kallades afvittringsdomare. Under nämnda tid skedde det mesta af afvittringen i Jämtland och Härjedalen. E. P.*

Afvägning. Se Nivellering.

Afvänjning, *med.*, öfvergången för dibarnet från den naturliga näringen, modersmjölken, till en konstgjord (artificiell) föda. Detta är en viktig period i det späda barnets lif, emedan den ofta är åtföljd af oordningar i barnets välbefinnande, i synnerhet af rubbningar inom digestionsorganerna. För att om möjligt förekomma dessa bör afvänjningen ej ske hastigt, på en gång, utan småningom och ej förr än naturen själf genom åtminstone två, helst flera tänders framkomst anvisat, att barnet kan fördraga äfven annan föda än modersmjölken. Kan därjämte den tid af året undvikas, då diarréer äro gängse, således sensommaren, är det så mycket bättre. A. K.*

Afväntningsbref, försäkran om ett afväntningsgods. Vid 1655 års riksdag förklarades alla sådana bref ogiltiga. KBG.

Afväntningsgods 1. Expektansgods, förläning som, medan en innehafvare ännu lefde, lofvades bort åt en annan person att tillträdas vid första ledighet. Detta slags förläning af kronohemman förekom i synnerhet på drottning Kristinas tid. KBG.

Afväxlande, *bot.*, kallas växternas blad, då afståndet mellan två omedelbart efter hvarandra följande blad är $^1/_2$ stängelperiferi (180°). Läran om de lagar och den ordning, som därvid göra sig gällande, kallas fyllotaxi. Bladen kunna annars vara motsatta eller sitta ordnade i krans. Se vidare Bladställning. A—N. (G. L—M.)

Afz., i växtnamn förkortning för Adam Afzelius.

Afze, signatur för A. J. Afzelius.

Afzēlia Sm., *bot.*, växtsläkte af fam. *Leguminosæ*, afd. *Cæsalpinioideæ*, uppkalladt efter Adam Afzelius. *A. bijuga* Coleb., i Polynesien, lämnar det till möbler använda järnträet. Fröhyllet af *A. africana* Sm. ätes allmänt i Guinea. G. L—M.

Afzēlius, gammal svensk släkt, som inom sig räknat många såsom vetenskapsmän, skriftställare eller ämbetsmän berömda medlemmar. Den härstammar från skattebonden Afze Larsson, som på 1600-talet bodde å Afzegården i Broddetorps by och socken i Västergötland. Sannolikt är namnet Afzelius, som först antogs af nyssnämnde Afze Larssons äldste son, Lars, en sammandragning af Afze eller Afse och det latinska ordet *filius*, son.

1. Adam A., naturforskare, föddes i Larfs prästgård i Västergötland 1750, blef student i Upsala 1768 och docent i österländska språk 1777. Hans håg låg dock egentligen åt naturvetenskaperna, och han blef snart en af Linnés mest lofvande lärjungar. 1785 anställdes han som botanices demonstrator. 1789 reste han till England för botaniska studier. Efter att 1791 hafva afslagit ett anbud att såsom naturforskare medfölja en engelsk beskickning till Kina, afreste han året därpå till den engelska kolonien Sierra Leone på Afrikas Guineakust, men nödgades 1793 för sin angripna hälsa återvända till London, hvarifrån han dock 1794 ånyo begaf sig till samma plats. Några månader efter hans ankomst till kolonien blef denna nästan förstörd af fransmännen, hvarvid A. förlorade både sina samlingar och sin öfriga egendom. Genom understöd från sina vänner i London sattes han dock i stånd att företaga nya resor utmed Guineakusten. Han återvände 1796 till England med rika samlingar, förestod någon tid sekreterarebefattningen vid svenska legationen därstädes och kom 1799 tillbaka till Sverige, där han 1797 fått medicine doktors-diplom. Han verkade nu som lärare vid universitetet i Upsala, utnämndes 1812 till e. o. professor i "materia medica" och dog 1837. Hans rika och utmärkt väl konserverade samlingar dels skänktes, dels såldes till universitetet. Den utmärkta fruktsamlingen har blifvit granskad af en berömd botanist, J. D. Hooker i England. A. är bekant genom åtskilliga smärre skrifter och botaniska disputationer (t. ex. *De rosis suecanis*, 1804—13), men hufvudsakligen genom det på kunglig befallning af honom utgifna arbetet *Egenhändiga anteckningar af Carl Linnæus om sig själf, med företal, anmärkningar och tillägg*

(1823). Han var ledamot af flere svenska och utländska sällskap, och hans namn bäres af växtsläktet *Afzelia* samt af flere arter. A—N. (G. L—M.)

2. Johan A., den förres broder, kemist, f. 1753 i Larfs prästgård i Västergötland. Han tog den filosofiska graden 1776, blef docent under Torbern Bergman 1777, utnämndes, efter någon tids föregående tjänstgöring i Bergskollegium, till adjunkt och laborator vid Upsala universitet 1780 samt till professor i kemi 1784. Död i Upsala 1837. A. efterlämnade endast få originalarbeten i kemi. Mest betydande är hans undersökning af myrsyran, hvars olikhet med ättiksyran han ådagalade. Med sina betydande insikter i kemien förenade han en tämligen vidsträckt allmän lärdom. Hans dyrbara mineraliesamling utgör en viktig del af Upsala universitets rikhaltiga mineraliekabinett. P. T. C.

3. Pehr von A., den förres broder, läkare, föddes i Larfs prästgård i Västergötland 1760 och dog i Upsala 1843. Han blef student i Upsala 1777. Vid detta lärosäte hade då anatomien nyss fått sin förste egne målsman — det var den unge Murray — och det intresse denne lärare förstod att väcka för sitt ämne bestämde A. för läkarebanan. Såsom en förberedelse tog han filosofiska graden 1782, och redan i slutet af 1783 var han medicine licentiat och disputerade pro gradu medico. 1784—86 begagnade han sig af den undervisning samtidens förnämste läkare, så i Paris som London, hade att erbjuda. Under sin frånvaro blef han promoverad till med. doktor och utnämnd till med. adjunkt vid Upsala universitet Hemkommen förordnades han 1788 att vara kirurg vid akademiska sjukhuset, fick assessors namn och värdighet samt fullmakt att vara regementsfältskär vid Lifgardet, allt likväl med bibehållande af sysslan vid universitetet. Tillika fick han befallning att genast åtfölja regementet till Finland. Där började för honom en ny verksamhet, den organiserande, och han blef 1789 öfverdirektör vid arméns medicinalverk. Efter krigets slut återtog han sina göromål vid universitetet. Efter J. G. Acrels död utnämndes han 1801 till professor i medicin vid Upsala universitet. I 19 år, tills han såsom emeritus tog afsked, bestred han denna tjänst; och den varma tillgifvenhet, som alla hans lärjungar ständigt hyste för honom, vittnar om hans ovanliga egenskaper såsom lärare Oafbrutet hade han dock icke fått sköta sitt läkarekall. Så blef, vid den fara för gula febern, som 1804 yppades, åt A. uppdraget att föreslå de medicinska åtgärderna; såsom generalinspektör öfver arméns medicinalvård måste han göra vidsträckta resor inom landet, och såsom lifmedikus hos dåvarande kronprinsen Karl Johan var han denne följaktig under norska fälttåget. Dessutom hade han deltagit i flera kommittéers arbeten rörande sjuk- och fattigvård. Vid tillträdet till lifmedikus-befattningen erhöll A. fullmakt såsom kungl. arkiater. Han adlades 1815. Preses i Vetenskaps-akademien var han 1812. Redan 1786 kallades han till ledamot af "The royal medical society" i Edinburgh samt sedermera äfven af andra utländska lärda samfund, såsom af vetenskapssocieteten i Filadelfia. Vid doktorspromotionen 1835 var A. med. jubeldoktor, och med anledning däraf öfverlämnade deputerade från Svenska läkaresällskapet till honom vid själfva promotionsakten en medalj i guld, på hvilken var präglad hans bild och hans valspråk: *Prudenti Audacia.* BG. (R. T—DT.)

4. Anders Erik A., finsk politisk martyr, f. 1779 i Forshems socken i Västergötland, studerade dels vid Upsala, dels vid Åbo universitet. Efter att hafva blifvit juris adjunkt i Upsala utnämndes han 1818 till professor i lagfarenhet i Åbo. Redan 1821 erhöll han plötsligt kejserlig befallning att taga afsked, hvilket 1822 beviljades honom. Orsaken härtill är ej rätt klar, men torde berott på ärkebiskop Tengströms tillskyndelse. Han fick kvarstanna i Finland och användes t. o. m. såsom skicklig jurist af regeringen i offentliga uppdrag. A. hade ett oroligt och satiriskt lynne och blef af denna orsak föremål för godtyckliga, på sin tid beryktade polisåtgärder. Därjämte var han utsatt för förföljelse af ett mäktigt parti, som han fått emot sig vid förandet af processer om donationsgods i Viborgs län. Kort efter polska revolutionens utbrott fick A. 1831 befallning att lämna landet; men innan den medgifna fristen utgått, blef han fängslad på Åland samt utan rannsakning och dom förd till den aflägsna ryska staden Vjatka. Efter några år fick han återvända till Finland samt vistades, under bevakning, i närheten af Villmanstrand 1835—37, men affördes därefter plötsligt till Livland, där han dog 1850. Många berättelser voro gängse om hans lidanden och om de uppoffringar hans familj underkastade sig för den landsförvistes skull. (T. C.)

5. Arvid August A., präst, skald och häfdatecknare, föddes 6 maj 1785 på Fjälläkra, Hornborga socken, Västergötland.

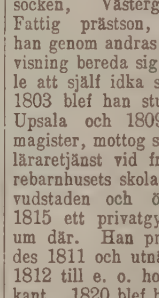

Fattig prästson, måste han genom andras undervisning bereda sig tillfälle att själf idka studier. 1803 blef han student i Upsala och 1809 filos. magister, mottog s. å. en läraretjänst vid frimurarebarnhusets skola i hufvudstaden och öfvertog 1815 ett privatgymnasium där. Han prästvigdes 1811 och utnämndes 1812 till e. o. hofpredikant. 1820 blef han notarie i hofkonsistorium och ordinarie hofpredikant samt s å. kyrkoherde i Enköping och dog där 25 sept. 1871. Han blef 1842 ledamot af Vitt. hist. o. ant. akad., s. å. prost och 1857 ledamot af Mus. akad.

A:s långa verksamhet i den fosterländska vitterhetens och forskningens tjänst vittnar om både initiativrikedom och ihärdighet. Den omfattade hufvudsakligen hvad man numera kallar folklore samt dessutom den isländska litteraturens bekantgörande. 1811 blef den unge magistern invald i det s. å. stiftade Götiska förbundet. Såsom förbundsbroder hade han namnet Arngrimer och var länge en af de mest verksamme ledamöterna. Sistn. år utkom hans svenska öfversättning af "Hervara saga" (2:a uppl. 1819), och 1812 framträdde han som medarbetare i förbundets tidskrift "Iduna", till hvars tredje häfte han då lämnade texten till "Völuspa" jämte öfversättning ("Valas visdom"). I detta häfte finnes äfven intagen hans välljudande, känslosamma, fosforistiskt granna och i mytiskt afseende förvirrade romans *Necken*, författad till en gammal underbart fager polskmelodi och därför länge en älsklingsdikt hos

nationen. Redan som barn, då A. följde sin farfaders vallhjon i skog och mark, och sedermera under sin ynglinga- och mannaålder lyssnade han med kärlek till folkets sånger och sägner samt började tidigt vinnlägga sig om deras samlande, mest efter diktamen af gamla allmogesångerskor i hans födelsebygd. Väl saknade han musikalisk uppfostran, men han hade fint öra och behaglig sångröst. Med lätthet kunde han både uppfatta och i minnet kvarhålla de visor han hörde. På detta sätt tillkommo den rika samlingen *Traditioner af svenska folkdansar* (142 melodier i 4 häften, 1814—15), harmoniserade af Åhlström, samt delvis det långt betydelsefullare arbetet *Svenska folkvisor från forntiden* (3 bd, 1814—17), hvilken samling, fastän den bär både A:s och Geijers namn, har den sistnämnde att tacka endast för den intressanta inledningen, medan icke få af samlingens 106 visor öfverlämnats af L. F. Rääf (delvis efter uppteckningar af bröderna Wallman) och A. bidragit med de flesta öfriga. Dessa visor, med melodier, som till stor del äro harmoniserade af Hæffner, hälsades med stort bifall och spriddes genom flera öfversättningar äfven till utlandet Ehuru samlingen i fråga om vetenskaplig kritik lämnar allt öfrigt att önska, i det att A. ej begagnade äldre uppteckningar och ofta "förskönade" visornas uttryckssätt, tillkommer A. förtjänsten att hafva gifvit det verksamma uppslaget till folkvisans stora inflytande på den vittra och musikaliska odlingen i Sverige under senaste århundradet. En ny upplaga af Geijers och A:s folkvisesamling, betydligt tillökad och försedd med kommentarier, utgafs 1880 af Rich. Bergström och L. Höijer.

Redan 1812 gjorde A. bekantskap med den store danske språkforskaren Rask, som hjälpte honom med Völuspa-öfversättningen och 1816 återkom till Sverige på inbjudning af A., i hvars hem han halftannat år bodde som gäst. Frukter af de liktänkande vännernas samarbete blefvo bl. a. goda textupplagor af de båda eddorna (1818), af hvilka A. till svenska öfversatte "Sæmund den vises edda" (s. å.), en åtminstone i poetiskt afseende förträfflig tolkning, som bidrog till att bana vägen för den nordiska mytologiens inträde i den svenska konsten och bildningen. Äfven hans vackra öfversättning af "Sólar ljóð" infördes i "Iduna".

Någon självständig skaldebegåfning egde A. icke. Han bidrog till "Iduna", "Poetisk kalender" och "Phosphoros" med smärre dikter, som röja nyromantisk eller kraftgötisk efterklang. Vidare skref han psalmerna n:r 28 och 337 i nya psalmboken, försökte sig 1830 som dramatiker med sorgspelet *Den sista folkungen* och vann 1844 Svenska akad:s mindre pris för ett stort andligt skaldestycke, *Lidandets väkter* (tr. 1850). Vidare öfversatte han Byrons "Parisina" (1830). 1848 utkom hans *Afsked af svenska folksharpan, med bidrag till svenska folksångernas historia*, en ny samling folkvisor jämte egna sånger i samma ton. — Men det arbete, som alltifrån 1830-talet mest sysselsatte honom, var hans med Karl XII:s död afslutade *Svenska folkets sagohäfder, eller fäderneslandets historia, sådan hon lefvat och till en del ännu lefver i sägner, folksånger och minnesmärken* (11 delar 1839—70), ett arbete, hvilket, äfven om författarens öfverflödande fantasi ofta hindrade honom att med vederbörlig kritik sofra det rika materialet, dock måste kallas ett nationalverk af betydenhet. Dess åtta första delar utgåfvos i 2 à 3 upplagor, och de första delarna öfversattes på tyska. Svenska akademien hedrade honom 1841 med Karl Johans pris och 1866 med stora guldmedaljen. 1901 utgåfvos A:s självbiografiska *Minnen* (omfattande tiden t. o. m. 1821). (E. F—T.)

6. Fredrik Georg A., filosofisk skriftställare, f. 7 dec. 1812 i Uppland, blef 1829 student i Upsala, 1836 filos. doktor samt 1838 docent och 1842 adjunkt vid universitetet. 1893 afgick han från sin adjunktsbefattning och afled i Upsala 19 mars 1896. Som yngre akademisk lärare sökte A., bl. a. genom den af honom utgifna tidskriften "Intelligensbladet" (1844—45), en föregångare till "Frey", göra den hegelianska åskådningen gällande i vår lärda värld, och han stod främmande för den boströmianska riktningen och dennas målsmän. Han utöfvade i synnerhet genom sina läroböcker i logik och psykologi, hvilka utkommit i många upplagor, inflytande på Sveriges studerande ungdom. Under senare år deltog han verksamt i det kommunala lifvet och var äfven sekreterare i länets hushållningssällskap. 1873—75 satt han i riksdagens andra kammare såsom Upsala stads representant och 1878—84 i den första som representant för Upsala län.

7. Anders Johan A., brorson till A. 5, skald (sign. Afze), f. 13 dec. 1817 i Alingsås, blef student i Lund 1842, inskrefs 1847 i åtskilliga ämbetsverk i Stockholm och deltog i dansk-tyska kriget 1848—49 som frivillig i danska hären, hvarest han steg till premiärlöjtnant. 1849 blef A. anställd som kustsergeant i Skåne och 1855 tullinspektor i Simrishamn. Ett flerårigt kroppsligt lidande dref honom till självmord 14 jan. 1865. I hans vittra samlingar, bl a *Vårminnen, dikter* (1845) samt *Frids- och stridsbilder* (1850), finnas åtskilliga lifsglada och käcka skaldestycken. Flera tonsattes af honom själf eller af O. Lindblad och blefvo mycket populära. Jfr uppsats af B. Scholdström i "Nornan" för 1903.

8. Johan Fredrik Ivar A., rättslärd, riksdagsman, son af A. 6, f. 15 okt. 1848 i Upsala, blef 1867 student därstädes och aflade 1873 juris kandidatexamen. 1874—75 vistades han för juridiska studier i Leipzig och Göttingen. 1877 kallades han till docent i svensk allmän lagfarenhet och romersk rätt vid Upsala universitet. S. å. aflade han juris licentiatexamen och promoverades till juris doktor. Efter att hafva bestridt domareförordnanden utnämndes han 1878 till vice häradshöfding och 1879 till e. o. professor i processrätt. 1880 förordnades han att biträda Nya lagberedningen vid dess behandling af förslaget till ny rättegångsordning, och 1882 blef han ledamot af Sjölagskommittén. I dennas arbeten inlade A. stor kraft och har särskildt förtjänsten af det sätt, hvarpå den 1891 antagna sjölagen blifvit redigerad. 1886 utnämndes han till revisionssekreterare samt ingick 1887 såsom ledamot af Nya lagberedningen och Förstärkta lagberedningen. 1891 utnämndes han till ledamot af konungens högsta domstol och 1902 till ordförande i den s. å. tillsatta Lagberedningen. Sedan 1898 har A. varit en af Stockholms stads representanter i riksdagens första kammare. Han har där med värme arbetat för den svenska lagstiftningens anpassning efter åskådningssättens och kulturbehofvens utveckling samt genom sin betydande förmåga som dialektiker och sitt ofta glänsande framställningssätt mer än en gång bestämt

kammarens beslut. 1903 insattes han i talmanskonferensen. 1893—99 var han ledamot af Stockholms stadsfullmäktige. Utom uppsatser i "Tidskr. f. lagstiftning", "Nytt jur. arkiv", "Tidskr. f. retsvid." och "Nord. familjebok" har A. författat *Om cession af fordringar enligt svensk rätt* (1877), *Om parts ed såsom processuell institut* (1879), *Grunddragen af rättegångsförfarandet i tvistemål* (1882; ny uppl. 1886) samt utgifvit "Sjölagen jämte viktigare författningar rörande sjöfarten" (4:e uppl. 1903) och "Sjölagen med förklaringar" (1891).

9. Jon Arvid A., läroboksförfattare, f. 26 juni 1856 i Västerås, sonson till A. 5 och son till rektorn i Arboga L. H. Afzelius, blef 1875 student i Upsala och 1880 filos. kandidat. 1880—81 vistades han i Tyskland och England för språkstudier, och sedan 1882 har han som lärare varit anställd vid Göteborgs handelsinstitut. A. var den förste, som i den svenska läroboksliteraturen sökte tillämpa de nya tankar och idéer i fråga om undervisningen i lefvande språk, som i midten af 1880-talet utgingo från Henry Sweet, Vietor m. fl., och han har infört den sweetska uttalsbeteckningen i de svenska läroböckerna i engelska. Arbeten: *Engelsk elementarbok* 1887, 3:e uppl. 1897), *Öfningar i engelsk syntax* (1891, 3:e uppl. 1903, norsk uppl. 1896), *Engelsk grammatik för skolor* (1892, 3:e uppl. 1900). *Engelsk handelskorrespondens* (1889, 3:e uppl. 1902), *Tysk handelskorrespondens* (2:a uppl. 1903) m. fl.

10. Davida A., född Larsson, den förres hustru, altsångerska, f. 1866 i Göteborg, blef gift 1885, men är numera skild. Hon studerade sång för Arlberg i Stockholm och Iffert i Dresden, debuterade å k. teatern i Stockholm 1900 och engagerades för två år, hvarefter hon egnat sig åt konsertsång. Hennes förnämsta operapartier voro *Orfeus*, *Amneris* och *Azucena*. 10. A. L.

Ag, förkortning af argentum (se d. o.).

Ag, *bot.*, svenska namnet på *Cladium Mariscus* P. B., ett $0,_6$—$1,_2$ m. högt, bred- och taggbladigt, med rika bruna axknippor försedt halfgräs i kalkkärr och mossar från Skåne till Bohus län och Östergötland samt Gästrikland. Det användes ofta till taktäckning i stället för halm. — Ag nyttjas jämväl stundom såsom namn på några närstående arter af släktet *Rhynchospora*. Dessa äro dock mycket lägre och finare samt hafva trådfina blad. De växa i myrar. A—N. (G. L—M.)

Ag., i botaniska namn förkortning för K. A. Agardh, i zoologiska för Agassiz.

Aga, *jur.*, kroppslig bestraffning, som får användas af föräldrar eller målsmän mot barn, som stå under deras vård, af lärare mot lärjungar och af husbönder mot tjänstehjon för visad felaktighet, försumlighet eller olydnad. Agan får, vid äfventyr af straff för misshandel, ej drifvas därhän, att den medför svår kroppsskada, lyte, kroppsfel eller sjukdom (straffl. kap. 14, § 16). — Aga kan äfven af domstol förordnas för brott, begånget af barn under femton år (straffl. kap. 5, § 1). Enligt lag af 27 juni 1902 skall emellertid denna bestämmelse från och med 1 jan. 1905 upphöra att gälla. Vidare eger enligt lag af 13 juni 1902 angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn barnavårdsnämnd (se d. o.) föreskrifva, att barn under 15 år, som visar vanart, skall i ojäfviga vittnens närvaro tilldelas lämplig aga. Jfr Husaga. A. R.

A'ga (turk.), herre, chef, titel för militärer och hoftjänstemän i Turkiet, t. ex. *Jeniljeri agasi* l. *Jeniljeri aga*, chef för janitsjarerna, *kyslar aga* (l. *agasi*), "flick-chef", öfveruppsyningsman öfver harem, chef för eunuckerna. Jfr Efendi. H. A.

Ägabus, en kristen profet på apostlarnas tid. Han är den ende af Nya testamentets profeter, som förekommer namngifven i bibeln (Apostlag. 11: 28; 21: 10—11). J. H. B.

Agacēra (fr. *agacer*, af fhty. *hazjan*, hetsa, oroa), reta, förtreta, locka (genom miner, åtbörder eller ord). — Agacerī, miner, åtbörder eller ord, genom hvilka någon söker ådraga sig uppmärksamhet.

Agacerī. Se Agacera.

Agāda, detsamma som Hagada (se d. o.).

Agade', nordbabylonisk stad med okändt läge, hufvudstad i det semitisk-babyloniska väldet under Sargon I (3800 f. Kr.). Sannolikt kommer Akkad i den babyloniska konungatiteln "Sumer och Akkad" från namnet på denna stad, och betecknar Akkad det semitiska folkelementet i Babylonien i motsats till Sumer, det sumeriska. D. M.

A'gades, hufvudstad i oasen Aïr l. Asben i Sahara, på vägen mellan Mursuk och Kasjna. Det grundlades 1460, var fordom blomstrande och hade 50;000 inv., men har numera högst 7 till 8 tusen. Handel med salt, sennablad och manna. Berömd ost.

Agadīr, hamnstad i Marokko. Omkr. 1,000 inv. Stod fordom i liflig handelsförbindelse med Europa, men råkade i djupt förfall, sedan en stor del af befolkningen efter ett uppror (1773) blifvit flyttad till Mogador. Omedelbart söder om A. vidtager öknen, hvaraf ställets arabiska namn, Bab Sudan, "de svartes port".

Agag, titel på amalekiternas konung.

Agalakti (af grek. nekande *a* och *ga'la*, gen. *ga'laktos*, mjölk), mjölkbrist hos barnsängskvinnor.

Aga'llocha, Aloe-ved, *bot.*, ett dyrbart, genom sin lukt utmärkt vedslag från Ostindien. Det fås af *Aquilaria Agallocha* Roxb. och *A. malaccensis* Lam., höga träd af fam. *Thymelæaceæ*. A—N. (G. L—M.)

Agalmatolit (af grek. *a'galma*, bildstod, och *li'thos*, sten), *miner.*, kinesisk täljsten, ett gult, gulgrönt eller rödaktigt mineral, i somliga fall = tät pyrofyllit, i andra = späcksten. A. HNG.

Agām (af grek. nekande *a* och *ga'mos*, gifte), *bot.*, kallas en sådan växt, hos hvilken ingen fortplantning på könlig väg finnes. Detta är fallet hos en del mycket lågt stående växter, såsom de blågröna algerna och bakterierna. Äfven några andra växter, såsom en del högre svampar (ascomyceter och basidiomyceter), äro agama. Hos dem har förmågan till sexuell fortplantning helt säkert en gång funnits, men under en regressiv metamorfos nästan helt och hållet eller fullständigt gått förlorad. G. A.

Agāma, *zool.* Se Agamidæ.

Agamēdes (grek. *Ἀγαμήδης*) och Trofōnios, *grek. myt.*, tvenne kungasöner från Orchomenos i Beotien. De byggde en gång en kunglig skattkammare, och i afsikt att bortstjäla skatten inpassade de därvid en sten så, att den lätt kunde uttagas. A. fastnade dock i de snaror, som man lagt ut vid skattkammaren. För att undvika upptäckt afskar då Trofonios hans hufvud och tog det med sig. För denna illbragd blef han, nära staden Lebadeia (nu Livadia) i Beotien, uppslukad af jorden, och där uppstod sedan

Trofonios' orakel. — En liknande saga förtäljes äfven om den egyptiske konungen Rampsinits skatt. — En helt annan saga berättar Pindaros om de båda bröderna. För det de byggt templet i Delfi, skulle de sju dagar efter templets fullbordan få sin belöning af Apollon. Efter den sjunde dagens förlopp ljöto båda döden.

Agame'mnon (grek. *Ἀγαμέμνων*), *grek. myt.*, son af konung Atreus i Mykenai. Fördrifna från Mykenai af sin farbroder Thyestes, flydde A. och hans broder Menelaos till Sparta, där de äktade konung Tyndareos' döttrar, A. Klytaimnestra, Menelaos Helena. Därpå fördrefvo de Thyestes. A. blef nu konung i Mykenai, och Menelaos tog Sparta i arf. A. förstorade sitt rike och blef Greklands mäktigaste konung. Då de grekiske furstarna drogo i härnad mot Troja, var därför A. deras självskrifne höfding. I striden var A. tapper, han hade en konungs värdiga hållning, men saknade beslutsamhet och härskareförmåga. Att han icke var utan fåfänga och öfvermod, därom vittnar bland annat hans uppförande mot Akilles. Då han efter många äfventyr kommit hem från Troja, mördades han försåtligt af sin gemål och hennes älskare, Aigisthos. Detta mord hämnades af hans son Orestes på inrådan af Agamemnons dotter Elektra. Om A:s handlingssätt mot dottern Ifigeneia se d. o.

Agāmi, Trumpetfågel l. Sprakfågel, *zool.*, släktet *Psophia* af tranornas familj. Tre arter af detta släkte lefva i Syd-Amerika. Den mest bekanta är *Psophia crepitans*. De anförda namnen häntyda på ett konstigt läte, hvilket fågeln frambringar med tillslutet näbb. Han är annars mest bekant för den tillgifvenhet han visar sin egare. Liksom en hund smeker han honom och låter själf smeka sig, visar afundsjuka mot den, som vill dela gunsten hos hans herre, och är en trogen och uppmärksam väktare öfver hönsgården. Om morgnarna drifver han de öfriga tamfåglarna ut att söka föda, om kvällarna jagar han dem åter in i gården, och själf går han sedan till hvila på taket eller i ett närbeläget träd. Man berättar från Cayenne, att han till och med användes till att vakta fårhjordar. F. A. S.*

Agamidæ, Agamider, *zool.*, familj inom ordn. *Saurla* (ödlor), kl. *Reptilia*. Det mest utmärkande kännetecknet för de till denna familj hörande ödlorna är att tänderna äro akrodonta. Oftast kan man skilja på fram-, hörn- och kindtänder; de sistnämnda äro mer eller mindre sammantryckta från sida till sida, ofta tvespetsade. Gomtänder saknas. Tungan är tjock och fastvuxen (åtminstone till större delen). Hufvudet är nedtryckt och saknar hudförbeningar, hvilka äro vanliga hos andra ödlor. Extremiteterna äro alltid väl utvecklade inom denna grupp. De stora körtlar, som finnas å lårets insida hos flertalet andra ödlor, saknas vanligen hos dessa. Kroppsformen står i påtagligt förhållande till lefnadssättet: de på marken lefvande arterna hafva kroppen nedtryckt, platt, de i träd lefvande hoptryckt. Liksom flertalet ödlor äro ock de flesta agamider insektätare; dock lifnära sig några hithörande former (*Uromastix*, *Liolepis*, *Lophura*) af gräs och frukter; några *Agama*-arter föra en blandad diet. Agamiderna hafva en vidsträckt geografisk utbredning: södra Europa, hela Afrika (dock ej Madagaskar), Asien och Australien. De ödlor, som bilda denna familj, visa en från hvarandra mycket afvikande gestalt, enär de afpassat sig till olika lefnadssätt. De mest bekanta hithörande släktena äro följande: Draco, Lophura, Chlamydosaurus, Agama, Uromastix och Moloch. — *Draco*, draködlor, utmärker sig genom den spensliga, från sidorna hoptryckta, af tegellika fjäll

Draco (sedd från buksidan).

täckta kroppen, den långa stjärten och framför allt genom den halfmånformiga, uttänjbara hud, som hålles utspänd af åtta starkt förlängda refbenspar och gör tjänst som fallskärm. Tack vare denna kunna draköd lorna, som uppehålla sig i trädens toppar, taga stora, ända till 10 m. långa språng, men endast i riktning uppifrån och nedåt. De praktfulla färgerna, som utmärka flertalet hithörande arter, hafva säkerligen tillkommit på grund af mimicry (se d. o.), ty man varseblir de i bladens skugga eller intill trädstammen sig smygande djuren, först då man träder alldeles nära intill dem, och ser äfven då ingenting annat än en blandning af brunt och grått, som mycket liknar trädens bark. De äro oförargliga och skygga djur, som lefva af små insekter. Man känner omkr. 20 arter, alla små (omkr. 30 cm. långa), från Ostindien och Sundaöarna. — *Lophura* utmärker sig för sin betydliga storlek (öfver 1 m. lång) och för den segelliknande hudutväxt, som finnes å svansens öfre sida och uppbäres af svanskotornas starkt förlängda taggutskott. Den lefver å flera af ostindiska arkipelagens öar, alltid i närheten af vatten, dit den tager sin tillflykt, så snart den blir oroad. Den lär lifnära sig af både animala och vegetabiliska ämnen. — Äfven den i Australien lefvande *Chlamydosaurus* hör till de större bland nutidens ödlor (längd ända till 1,4 m.). Denna form utmärkes genom stora, kraglika hudfällar, en å hvardera halssidan, hvilka stödjas af broskartade stafvar och kunna spännas ut som tvenne skärmar. Att injaga skräck hos egarens fiender torde vara denna bildnings enda uppgift. Från alla öfriga nu lefvande kräldjur skiljer sig Chlamydosaurus,

som liksom de ofvannämnda agamiderna företrädesvis har sitt tillhåll i träden, genom det sätt, på hvilket den rör sig på marken: den springer uteslutande på

Chlamydosaurus

bakbenen med högt upplyftadt hufvud och svans. I detta afseende öfverensstämmer den med en del utdöda ödlor, *Dinosauria*, af hvilka flera likaledes hoppade på de bakre extremiteterna. — Det af omkr. 40 arter bestående släktet *Agama*, som bebor sydöstra Europa, hela Afrika och sydliga Asien, tillhör, liksom de följande formerna, jordagamidernas grupp och har liksom dessa en nedtryckt, platt kroppsform. Det igenkännes på sitt korta, trekantiga, baktill ansvällda hufvud; å halsen finnes vanligen ett eller två väl utbildade tvärveck; svansen beklädes antingen af tegellagda eller af taggiga, kretsställda fjäll. En art (*A. colonorum*) hör till de vanligaste ödlorna å Afrikas västkust; den lefver gärna i människans omedelbara närhet och ådrager sig uppmärksamhet genom sina praktfulla färger. Den lifnär sig af insekter. — Större, kraftigare äro de arter (57 till antalet), som bilda släktet *Uromastix*. Hufvudet är plattadt, påminnande om sköldpaddornas, med kort, böjd nos. Huden å halsens undre sida är veckad. Den kraftiga svansens fjäll äro kretsställda, taggiga. Dithörande arter

Uromastix.

förekomma i Afrika, i några delar af Asien och på några af Medelhafvets öar samt bebo steniga ökentrakter. Somliga äro i rörelse företrädesvis i skymningen och ligga om dagen på stenblock för att sola sig; andra äro utpräglade dagdjur. Deras förnämsta försvarsvapen är svansen, med hvilken de kunna utdela synnerligen kraftiga slag. Alla äro växtätande, utan att dock helt och hållet försmå djurisk föda; en art (*U. Hardwickii*) lifnär sig af födoämnen, ganska ovanliga för en ödla, näml. allehanda korn, såsom majs och ris. — Slutligen förtjänar moloken (*Moloch horridus*) för sitt bisarra utseendes skull att omnämnas. Hela djuret är med undantag af undre sidan fullsatt med större och mindre taggar, ej olika dem på en rosenbuske. Detta skräckinjagande yttre motsvaras ej af djurets öfriga egenskaper: det svaga, lilla (högst 18 cm. långa) djuret är fullkomligt oskadligt och lif-

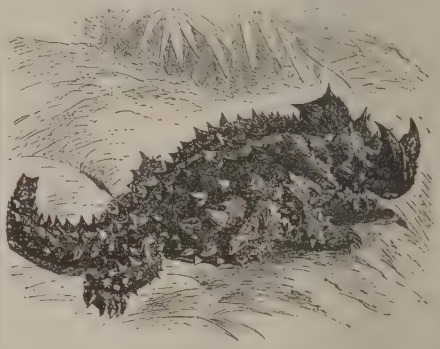

Moloch.

när sig af myror, måhända ock af växtämnen. Endast i sina taggar har det ett värn. L—E.

Agamo-ge'nesis (jfr Agam och Genesis), könlös fortplantning.

Agamonœci (af grek *a'gamos*, ogift, och *o'ikos*, hem), *bot.*, det förhållande, att samma växt har könlösa och tvåkönade blommor, t. ex. *Viburnum Opulus*. G. L—M.

Aga Muhammed, persisk härskare. Se Persien.

Agan, *zool.* Se Amfibier.

Agaña [aga'nja], stad på västra kusten af ön Guajan (Guam) bland Marianerna. Omkr. 2,000 inv. Säte för dessa öars guvernör.

Agani'ppe, *grek. myt.*, en källa på berget Helikon i Beotien, liksom Hippokrene, en annan källa därstädes, helgad åt museerna. Enligt sagorna gaf deras vatten skaldeförmåga.

Agani'ppiska brunnssällskapet, en glad litterär förening, som stiftades i Stockholm hösten 1839 af skalden K. F. Dahlgren och fortlefde i närmare ett års tid. Man samlades en gång hvarannan vecka i Dahlgrens gästfria hem till sammankomst, hvarvid källan Aganippe (se d. o.), efter hvilken sällskapet uppkallats, representerades af tekannan och punschbålen, medan dock värdens flödande skämtsamhet utgjorde det mest lifvande elementet. "Brunnsintendent" var Dahlgren själf. Bland medlemmarna funnos K. J. L. Almquist, A. I. Arwidsson, A. Blanche, J. G. Carlén, fru Emilie Flygare-Carlén, O. Fryxell, Emilie Holmberg, G. Ingelman, J. A. Kiellman-Göranson, G. H. Mellin, K. F. Ridderstad, J. E. Rydqvist, Maria Röhl, J. V. Snellman, O. P. Sturzen-Becker m. fl. Jfr N. Erdmann, "August Blanche och hans samtid" (1892), och T. Rein, "Joh. Vilh. Snellman", I, s. 216—226 (1895).

Agapa'nthus L'Hér., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Liliaceæ*, innefattande tidigt blommande, sköna pryd-

nadsväxter från södra Afrika. Sedan lång tid odlas allmänt som krukväxt *A. umbellatus* (*Crinum africanum* L.), med en 0,8 m. hög blomstängel, som uppbär en vid flock af blå blommor, hvilka sakna lukt. Denna växt är högst ömtålig för kyla. A—N. (G. L—M.)

Aga'per (af grek. *aga'pe*, kärlek, kärleksbevis), kärleksmåltider, kallades de i den äldsta kristna kyrkan brukliga gemensamma måltider, som de förmögnare församlingsmedlemmarna åstadkommo genom gåfvor. Agaperna — ett slags efterbildningar af Herrens afskedsmåltid med apostlarna — började och slutade med bön och lofsång samt åtföljdes af den heliga nattvardens begående. Då i 2:a årh. nattvarden skildes från dessa måltider, fingo de alltmera karaktären af vanliga gästabud, vid hvilka omåttlighet och andra oordningar efter hand insmögo sig. Redan Paulus gifver af denna orsak en tillrättavisning (1 Kor. 11:20—22), och mot agaper uttalade sig flere kyrkomöten, bland andra det i Laodicea (363). Längst bibehöllo de sig i den grekiska kyrkan, men förbjödos slutligen alldeles af *Concilium quinisextum* (692). I nyare tider hafva herrnhutarna åter upptagit detta bruk. (J. HDR.)

Agapētus ("den älskade"). 1. Ett af den romerskkatolska kyrkans helgon, som led martyrdöden 270 under kejsar Aurelianus och hvars åminnelsedag firas 18 aug. — 2. Namn på tvenne påfvar: A. I, infödd romare, påfve 535—536, en arianismens ifrige vedersakare; A. II, 946—955, likaledes infödd romare, stadfäste år 948 ärkestiftet Hamburgs rätt till det nordiska missionsområdet.

d'Agār, Jacob, fransk porträttmålare, f. 1642 i Paris, d. 1715 i Köpenhamn. Elev af Ferdinand Vouet, blef han 1675 ledamot af konstakademien i Paris; men efter nantesiska ediktets upphäfvande, 1685, i egenskap af reformert därifrån utesluten och tvungen att gå i landsflykt, begaf han sig öfver England till Köpenhamn, där han af Kristian V utnämndes till hofmålare. Mycket anlitad af hofvet, undanträngde han med sitt franska manér det dittills i Danmark härskande holländska porträttmåleriet. Ett af hans många *porträtt af Kristian V* finnes på Gripsholm. O. G—G.

Agār (efter bibelns Hagar), konstnärsnamn för den franska skådespelerskan Florence Léonide Charvin, f. 1836. Hon gaf musiklektioner i Paris, tills hon 1858 började uppträda som kafésångerska där, öfvergick sedan till teatern, spelade med framgång klassiska och äfven moderna roller, särskildt på Odéon-teatern och Théâtre français. Hon sjöng där med eggande verkan "Marseljäsen" 1870, före fransk-tyska krigets utbrott, men var under 1880-talet hänvisad till skådebanor af mindre hög rang. Hon gifte sig 1881 med sin impresario Marye och afled 1891 i Algeriet.

Agar-agar, *tekn.*, en ur vissa alger erhållen produkt, som användes ungefär som gelatin, hvilket det liknar däruti, att det med varmt vatten ger en lösning, som vid afsvalning stelnar till fast gelé. I olikhet med lim och gelatin saknar dock agar-agar förmågan att hoplimma föremål. Utom till appretyr, matlagning m. m. användes det i stor utsträckning inom bakteriologiska laboratorier, på grund af sin egenskap att bilda ett gelé, som icke smälter vid blodtemperatur. Bästa sorten är den japanska, som redan med 200 à 300 delar vatten bildar gelé; sämre sorter erhållas från Ceylon, Java m. fl. st. K. S—N.

Agardh, en från Holstein härstammande svensk släkt. Till Skåne flyttade omkr. 1760 bröderna Hans och Jürgen Michael Aagardh, söner af en kvartermästare vid ett holsteinskt kavalleri-regemente och systersöner till en tidigare till vårt land från Holstein inflyttad, rik tobaksfabrikör, som de fingo ärfva. I Sverige började namnet snart skrifvas A. Den ene brodern, Hans A., dog 1788 som handlande i Helsingborg och var fader till en revisionssekreterare A., som adlades 1809, men dog barnlös 1816. Den andre brodern, f. 1746, d. 1809, handlande först i Helsingborg, sedan i Båstad, var fader till Karl Adolf A. (se nedan). P. M. G.

1. Karl Adolf A., teolog, matematiker, naturforskare, statsekonom, föddes 23 jan. 1785 i Båstad, hvarest fadern, bördig från Slesvig, idkade handel. 1799 blef han student och inskrefs vid universitetet i Lund 5 okt. — dagen efter Esaias Tegnér — samt blef 1805 filos. magister. 1807 utnämndes han till docent i matematik, 1810 till e. o. demonstrator och adjunkt i botanik och ekonomi samt blef 1812 professor i dessa ämnen, efter att året förut hafva varit uppförd på förslag till professuren i matematik. 1816 prästvigd, blef han s. å. kyrkoherde i S:t Peters kloster och kallades 1834 till biskop i Karlstad, där han dog 28 jan. 1859.

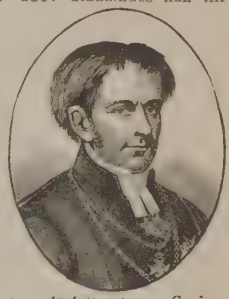

Det första alstret af A:s författarskap, *Caricographia scanensis* (1806), tillhör botaniken, den vetenskap, som han framför andra skulle rikta genom snillrika iakttagelser och trägna forskningar. Därnäst utgaf han en afhandling öfver ett matematiskt ämne. Af universitetets kansler, grefve L. v. Engeström, kallad till informator för en af hans söner, fick A. tillfälle att besöka Stockholm och lära känna den största af Sveriges då lefvande botanister, professor Swartz, som gaf en afgörande riktning åt hans studier. I Lund var vid denna tid den mångsidige A. J. Retzius och i Upsala den vidtbereste Thunberg professor i naturalhistoria. Båda voro trogna anhängare af Linnés skola, och deras hufvudsakliga mål inom botaniken var att i sexualsystemets klasser inpassa nyupptäckta fanerogama växter och noggrant beskrifva deras skiftande former. I synnerhet kvarstod kryptogamernas stora växtafdelning i samma oordnade skick, i hvilket Linné lämnat densamma. Uppslaget till en ny riktning gafs först af Swartz och Acharius, af hvilka den förre valt ormbunkarna och mossorna, den senare lafvarna till ämne för grundliga studier. Af de tvenne återstående kryptogamiska grupperna valde E. Fries svamparna och A. algerna, och det var hufvudsakligen såsom algolog han skulle vinna ryktbarhet som reformator. Hans arbete *Dispositio algarum Sueciæ* (1810—12) sluter sig dock ännu till föregående åsikter. I "Species plantarum" hade Linné 1753 under släktena *Fucus*, *Ulva* och *Conferva* sammanfört dessa hafvens och sötvattnens talrika alster, af hvilka svenska botanister uppgåfvo blott 65 arter. Vid denna tid hade dock i utlandet offentliggjorts flere

arbeten, som visserligen till en väsentlig del bibehöllo den gamla linnéanska släktuppfattningen, men i hög grad ökade artantalet af de allt bättre kända algerna och därigenom antydde vikten af en förtroligare kännedom och en sannare uppfattning af dessa växtalster. Det var med stöd af dessa förarbeten, som A., sedan han 1812 blifvit Retzius' efterträdare, företog den omskapning af algologien, som gjorde hans namn frejdadt i vetenskapens häfder. Han utgaf nu, 1812—15, sin *Algarum decas* samt 1817 *Synopsis algarum Scandinaviæ*, hvilket arbete emottogs med beundran af utlandets lärde. A. fattade nu den stora planen att ordna till ett helt och beskrifva alla dittills kända släkten och arter af algernas hela grupp, och 1820—22 utkom första delen af *Species algarum*, innefattande alla då bekanta *Fucaceæ*, *Florideæ* och *Ulvaceæ*. Utgifningen af detta verk afbröts likväl, och i stället utkom 1824 *Systema algarum*, som innefattar endast släkt- och artkaraktärerna af de kända algerna. "Med detsamma", säger J. E. Areschoug, "var ock den agardhska reformen till fullo genomförd, ordningar och släkten grundade, och arterna, så väl de längesedan kända, som ock flerfaldiga nya, diagnosticerade". 1827 företog A., hufvudsakligen i algologiskt ändamål, en färd till Venezia och Triest, och under denna resa uppdagade han en stor mängd släkten och arter. Därpå följde arbetena *Icones algarum europæarum* (Leipzig 1828—35) och *Species algarum*, vol. II, *sectio prior*, och därmed voro hans algologiska arbeten slutade.

Algologien var emellertid ej det enda fält på botanikens område, där A:s snille framträdde reformatoriskt och banbrytande för nya idéer. Jussieus ännu unga skapelse, försöket till en naturlig anordning af växtformerna, kämpade ännu fåfängt mot den linnéanska klassifikationen, om ock mästaren själf med anande blick hälsat den såsom vetenskapens mål. A. offentliggjorde 1817—26 sina *Aphorismi botanici* samt 1825 *Classes plantarum*, som innehålla många snillrika antydningar därom. Också vidgick en utländsk lärd, "att A. tillkommer äran att vara den förste, som det i högre mån lyckades att uppställa naturliga ordningar". — Slutligen behandlade A. växternas anatomi och fysiologi, redan i 17:e århr. grundlagd af italienska, engelska och holländska naturforskare, men åsidosatt under den linnéanska form- och ordningsperioden. Han utgaf en mängd skrifter i dessa ämnen: *Dissertatio de metamorphosi algarum* (1820), tvenne på franska författade afhandlingar (1829) samt sin sedermera på tyska öfversatta *Lärobok i botanik* (1829—32; I. *Organografi*; II. *Allmän växtbiologi*), arbeten, som, jämte det de innehålla det förnämsta man den tiden kände på detta område, äfven framkastade en mängd snillrika hypoteser, alstrade af en outtröttlig fantasi och framställda i ett rent och hänförande språk, med den praktfulla glöd, den öfvertygelsens värme, som utmärka alla hans arbeten. A—N. (G. L—M.)

A:s förtjänster äro dock ingalunda inskränkta till hans författarskap såsom botanist och till hans verksamhet som universitetslärare. Hans kärlek till fädernesland och medmänniskor manade honom till rastlöst arbete jämväl på andra områden i odlingens tjänst. Emedan "ekonomien" tillhörde den botaniska professuren, fann A. sig af sin plikt som lärare manad att främja äfven detta läroämne. Till en början skref han några smärre afhandlingar för landtbruket och trädgårdsskötseln, men öfvergick snart till statsekonomiens område. 1817 kallades han af sina ämbetsbröder till medlem af stats- och banko-revisionen, och såsom fullmäktig för Lunds stift bevistade han 1817, 1823 och 1834 års riksdagar, hvarvid han utmärkte sig för den grundlighet, hvarmed han förstod att behandla frågorna. Han utgaf 1829 såsom akademisk afhandling *Granskning af statsekonomiens grundläror*, offentliggjorde 1831 i tidskriften Svea en uppsats *Om absolut och subjektiv rikedom* samt öfverflyttade 1833 till svenskan Björnstjernas arbete om "Engelska statsskulden". I företalet till sistnämnda arbete uttalas märkliga tankar om statsskuldens såväl rättsenlighet som gagnelighet, hvilka först af vår tid vunnit erkännande, men som visa, att A. skådade in i framtiden med en skarp siareblick. I de skånska tidningarna införde han litet emellan artiklar, t. ex. *Opinionens makt*, *Om spannmålshandeln* och *Om möjligheten af hypoteksinrättningar*, utmärkta af en öfvertygelsens värme och en rikedom på tankar, som gjorde, att de emottogos med odelad beundran. A. ifrade för bildandet af ett inhemskt fondsystem och för införandet af förbättringar i vårt kreditväsen. Genom främjande af den inhemska kapitalbildningen skulle vårt land, dess näringar och handel frigöras från beroende af utländska kapitalister. Lunds sparbank, brandstodsbolaget för Skånes städer samt skånska hypoteksföreningen — en inrättning, som är grundad på inhemskt kapital — äro de samhällsnyttiga, praktiska inrättningar af detta slag, som helt och hållet eller delvis hafva A. att tacka för sin uppkomst. Införandet af en ordnad skogshushållning i förening med skogsodling och trädplantering egde i A. en varm förespråkare. Han förordade inrättande af lifförsäkrings- och lifränteanstalter, äfven för att därigenom förbättra den svenska kvinnans ställning. Sålunda ifrade A. varmt för Sveriges och det svenska folkets framåtskridande i en sund och fosterländsk riktning, men det bör icke förtigas, att han motsatte sig flere för fosterlandet viktiga reformförslag. Sålunda gillade han icke decimalsystemets tillämpning på mynt, mål och vikt, icke heller beviljandet af medborgerliga rättigheter åt judarna.

I sin ungdom hade A. som medarbetare i Polyfem deltagit i den nyromantiska skolans strid mot Svenska akademien. Också hyllade han denna skolas naturfilosofiska åskådning, och denna präglade hans naturvetenskapliga arbeten i synnerhet vid 1820-talets slut, då han personligen påverkats af den tyske filosofen Schelling. Nämnas bör äfven att han som matematiker i sin ungdom utgaf arbeten, som röjde mycken genialitet. 1828 kallades A. till ledamot af den kommitté, som hade i uppdrag att granska rikets allmänna undervisningsverk. Stora meningsolikheter yppade sig snart inom densamma. Striden gällde bl. a. huruvida den gamla läroverksbyggnaden med de klassiska studierna såsom allenarådande skulle bibehållas eller den moderna litteraturen och naturvetenskaperna skulle intaga en förmånligare ställning vid Sveriges elementarläroverk, samt huruvida klassläsningen skulle vika för ämnesläsning och fri flyttning. Trogen framåtskridandets fana, kämpade A., med Tegnér och Berzelius vid sin sida, varmt och lifligt för de nya idéerna, och de bilagor, hvarmed han ledsagade kommitténs betänkanden, anses för mästerstycken både till innehåll och form.

Saknad af medlärare och lärjungar, lämnade A. Lund 1834 för att tillträda biskopsämbetet i Karlstad. Därmed fick han ett alldeles nytt fält för sin verksamhet. Van att segra öfver svårigheter, satte han sig dock snart in i de nya förhållandena. I de teologiska vetenskaperna, som dittills varit honom tämligen främmande, blef han inom kort en mästare. Ett helt årtionde sysselsatte han sig med författarverksamhet endast på detta område. Så öfversatte han Matteus' evangelium (1838) och första Mosebok (1839), utgaf *Om förhållandet emellan Jobs bok och judendomens anda* (1841), *Om de heliga evangeliernas uppkomst och sanning* (1842), *Schellings föreläsningar vintern 1841—42* (Karlstads stifts tidn. 1843), *Puseyismen* (s. å.) m. fl. En varm nitälskare för all undervisning, sörjde han både för folkskolorna och de högre läroverken, och många skrifter vittna om hans nit för deras sak. Utom gränserna för dessa i egentlig mening biskopliga plikter, verkade han för Värmlands privatbank och hypoteksförening samt bevistade riksdagarna 1840, 1844 och 1847.

Mot aftonen af sin lefnad träffades A. af flere motgångar, men han sökte tröst i arbetet. Han utgaf åter några matematiska skrifter, bl. a. ett par uppsatser om differentialkalkylens och integralkalkylens metafysik. Äfvenså upptog han till behandling en fråga, för hvilken han intresserat sig redan under sin första matematiska period, näml. frågan om numeriska ekvationers lösning. Vid 67 års ålder påbörjade han sitt omfattande arbete *Försök till en statsekonomisk statistik öfver Sverige* (1852—63; den statistiska delen af C. E. Ljungberg), om hvilket han själf yttrar: "det är skrifvet med sympatetiskt bläck, hvars skrift är läslig endast vid eld — och den, som ej läser den vid elden af kärleken till fäderneslandet, bör lämna den oläst". I lifliga drag skildrar denna bok hvad Sverige varit under förgångna tider och visar hvad det i en framtid kunde blifva.

Liksom alla andra stora män har A. blifvit mycket olika bedömd. Hans samtid sparade icke på utmärkelser: han blef 1817 ledamot af Vetenskaps-akademien, 1828 af Vetenskapssocieteten i Upsala och 1831 en af de aderton i Svenska akademien samt kallades till ledamot i många utländska sällskap; men äfven angrep honom klandret skarpt och bittert. Samtiden är dock minst i stånd att rättvist uppväga fel och förtjänster. En oväldigare eftervärld skall icke blott uppskatta hans förtjänster såsom vetenskapsman och lärd, utan äfven erkänna, att hvad hans samtid ofta kallade paradoxer icke alltid var frukten af blott fantasirikedom och genialiskt öfverdåd, utan ofta ledde sitt ursprung från det anande snillets förmåga att framkasta nya idéer och se svårigheter undanröjda, som blott kommande tider kunna afhjälpa. A:s fosterlandskärlek skall också städse vara ett lysande föredöme. Biografier öfver A. finnas af F. F. Carlson i Svenska akad:s handl. (33:e d.), och af J. E. Areschoug i Lefnadsteckningar öfver k. sv. vet. akad:s efter år 1854 aflidna ledamöter (b. I, h. 2). — En dotter af A. blef moder till skalden Fröding.

2. John Mortimer A., den föregåendes brorson, astronom, f. 1812 i Båstad, d. 1862 i Lund, uppfostrades af sin farbroder, som då var professor i Lund, tog 1832 filosofiska graden vid Lunds universitet, utnämndes 1835 till docent i aritmetik och 1841 till astronomie observator samt blef 1846 professor i astronomi. I denna egenskap deltog han jämte H. Selander och K. J. A. Skogman i de af regeringen påbjudna höjdmätningarna från kusten af Ishafvet öfver fjällen till Haparanda samt utförde sedan i förening med Selander beräkningarna öfver observationerna. Han var under en följd af riksdagar ombud för Lunds universitet. A. egde grundlig lärdom, men hindrades af offentliga uppdrag från betydligare författareverksamhet. (A. N—R.)

3. Jakob Georg A., den förstnämndes son, algolog, f. 8 dec. 1813 i Lund, blef 1826 student, 1832 filos. doktor, 1834 docent i botanik, 1836 demonstrator samt 1847 e. o. och 1854 ord. professor i samma ämne. 1879 tog han afsked från professuren och dog i Lund 16 jan. 1901. A. fortsatte sin faders verksamhet icke allenast genom sina algologiska arbeten: *Algæ maris Mediterranei et Adriatici* (1842), och framför allt genom sitt berömda verk *Species, genera et ordines algarum* (vol. I—III, 1848—1901), som utgör en systematiskt ordnad framställning af algernas stora och genom sin fysiologiska mångformighet intressanta och viktiga afdelning af kryptogamernas vidsträckta rike, utan äfven genom ett verk öfver alla de kända naturliga växtfamiljerna, *Theoria systematis naturalis plantarum* (1858), försedt med en inledning, som särskildt utgifvits på svenska under titel *Vextsystemets methodologie* (s. å.). I detta särdeles omfattande arbete bestämmer han visserligen växtgruppernas begränsning och inbördes släktskap till en stor del efter fröets utbildning och vidfästning, men det innehåller sanningar, som helt visst äro af den beskaffenhet och vikt, att de skola verksamt förbereda den reform i afseende på familjernas gruppering och affinitet, som utan tvifvel alltmera skall inses vara behöflig. Vidare märkas hans *Bidrag till florideernas systematik* (1872), *Till algernas systematik. Nya bidrag* (Lunds univ. årsskr. 1872—90), *Linnés lära om i naturen bestämda och bestående arter hos vexterne, efter Linnés skrifter framställd och med motsvarande Darwins åsikter jemförd* (Bih. till Vet. akad:s handl. 1885), *Species sargassorum Australiæ* (Vet. akad:s handl. 1889) och *Analecta algologica* (1892—99).

Till kännedomen om växternas morfologi, anatomi och systematik lämnade A. ej obetydliga bidrag genom värdefulla undersökningar om hafsalgers germination, sporidiernas rörelse hos de gröna algerna, laminariernas utvecklingssätt, gräsens blomster, växternas stipler, rotknölarna hos *Potamogeton*, om *Pteris* och *Lupinus*, monokotyledonernas stam, fanerogamernas ägg, cellmembranernas byggnad m. m. Såsom författare till ett populärt arbete, *Naturkunnighetens första grunder* (1:a uppl. 1848, 6:e uppl. 1870), sökte han främja naturstudiernas utveckling i våra skolor. Som universitetslärare förde han kraftigt fram den botaniska vetenskapen i vårt land och bildade en krets af lärjungar, som nitiskt arbeta i samma anda. — A. deltog äfven i offentliga värf och bevistade såsom ombud för Lunds universitet och Lunds stad riksdagarna 1862—72. Han visade sig städse ega stor insikt i ekonomiska frågor. A. var äfven medlem af myntkonferensen mellan Sverige, Norge och Danmark 1872. Han var ledamot af Vetenskaps-akademien (sedan 1849) och flere andra lärda samfund samt hedersledamot af flera utländska äfvensom af Landtbruksakademien, Vetenskapssocieteten i Upsala och Fysiografiska sällskapet i Lund, hvars sekreterare han

var 1858—80. Han erhöll 1886 letterstedtska priset och 1897 Linnean societys guldmedalj. Till Lunds botaniska museum skänkte han 1895 sitt herbarium, hvars algologiska afdelning sannolikt är den mest betydande, som någonstädes förefinnes, samt 1897 sitt botaniska bibliotek. Se en af D. Bergendal författad minnesteckning i Nord. univ. tidskr. 1901. A—N. (T. K.)

Agaricin, rättare Agaricinsyra, *farm.*, ett surt harts, som erhålles ur torkad lärksvamp genom extraktion med alkohol o. s. v., och som bildar ett hvitt, mikrokristalliniskt, vid 130°—140° smältande pulver med svag lukt och smak. Det löses föga i kallt vatten, men sväller i varmt och ger vid kokning en starkt skummande lösning. Äfven af alkalier löses agaricin under saltbildning till en vid omskakning starkt skummande vätska. Agaricinsyran har upptagits i några nyare farmakopéer på grund af sin egenskap att, liksom lärksvampen, genom inverkan på de perifera nerverna hämma svettafsöndringen, utan att samtidigt (såsom fallet är med själfva drogen *agaricus albus*) verka starkt afförande. Den gifves mot ymnig svettning, särskildt mot nattsvett hos lungsotspatienter, i dos af 0,5—1 cg., som sedermera kan ökas till 2—3 cg. eller mera, vanligen blott en gång om dagen. Verkan däraf inträder först efter 5—6 timmar, men varar under ett dygn eller längre. S. J—N.

Agaricineæ, *bot.*, den afdelning af *Hymenomycetes*, hatt- eller köttsvamparna, som utmärkes däraf, att hymeniet eller fruktlagret är skiflikt. Hufvudverket öfver denna familj är *Epicrisis systematis mycologici* af Elias Fries. A—N.

Aga'ricus L., *bot.*, ett till fam. *Agaricineæ* hörande släkte, hvars mjukt hinnaktiga fruktskifvor äro dubbla och sammanvuxna med hatten. Med *Agaricus* förstod Linné alla skifsvampar. Efter den af Persoon och E. Fries genomförda reformen i mykologien innefatta skifsvamparna 20 släkten, och släktet Agaricus delas af Fries i 28 undersläkten, hufvudsakli-

gen efter sporernas färg. Dessa köttiga skifsvampar utmärka sig genom ett vegetativt och ett fruktifikativt system. Det förra lefver i jorden eller något annat substrat, består af hvitaktiga, vidt omkring krypande, ytterst förgrenade, periferiskt tillväxande svamptrådar (det s. k. myceliet), och det senare eller fruktkroppen — ofta från början inneslutet i ett *velum*, som spränges och stundom sedan kvarstår som en ring på foten, som fläckar på hatten eller som en hylsa (*volva*) vid fotens bas — af en köttig fot, hvilken på sin spets eller öfre sida uppbär en cirkelrund eller excentrisk hatt, på hvars undersida de strålformigt utgående fruktskifvorna befinna sig, på sidan beklädda med ett hymenium, hvari finnas basidier, alstrande hvita, rosenröda eller blekröda, gula eller rödbruna, svartröda eller mörka, och slutligen svarta sporer. De förekomma allmänt, särdeles om hösten, på fuktiga och skuggrika ställen, t. ex. i skogar. Den synliga svampen (fruktkroppen) framkommer och utvecklas särdeles snabbt. De ega stor betydelse såsom dels matnyttiga, dels giftiga. Vissa arter äro fosforescerande. Se vidare Basidiomycetes, Champinjoner, Flugsvamp, Fnöske, Honingssvampen, Musseron, Riskan och Svampar. A—N. (G. L—M.)

Agasias (grek. Ἀγασίας), Dositheos' son, bildhuggare från Efesos under 1:a årh. f. Kr., enligt den bevarade signaturen upphofsmannen till den under namnet *Borghesiske fäktaren* berömda marmorstod,

som, i början af 1600-talet funnen i Porto d'Anzo (Antium), länge förvarades i Villa Borghese i Rom, men sedan flyttades till Louvre. Den genom virtuosmässig skicklighet i den anatomiska behandlingen berömda statyn, som framställer en naken, mot en fingerad, men sannolikt aldrig utförd, högre befintlig fiende kämpande krigare, som betäcker sig med sin, likaledes blott tänkta sköld, är en af antikens yppersta, till oss komna aktfigurer, men troligen icke

original i egentlig mening, utan kopia efter en försvunnen, ett sekel tidigare gjuten bronsbild af okänd konstnär. (O. G—G.)

Agass., i naturvetenskapliga namn förkortning för Agassiz.

Agassiz [agasi]. 1. Louis A., schweiziskamerikansk zoolog och geolog, f. 1807 i Motier, kant. Freiburg i Schweiz, studerade vid gymnasiet i Biel och sedermera i Lausanne, Zürich och München. Han ämnade först blifva läkare, men under hans vistelse i München drogs hans håg helt och hållet åt zoologien, då han, ännu blott en 20-årig student, fick uppdraget att vetenskapligt bearbeta de samlingar af fiskar, som den bekante resanden och botanisten Martius samt hans följeslagare Spix insamlat i Brasilien. Resultatet af denna bearbetning blef ett stort, 1829—31 offentliggjordt och med 91 planscher försedt arbete, innehållande nya uppslag till fiskarnas klassifikation. A. fortsatte sedermera, efter att 1832 hafva blifvit professor i naturhistoria i Neufchâtel, sina iktyologiska forskningar och utgaf tillsammans med C. Vogt ett stort arbete, *Histoire naturelle des poissons d'eau douce de l'Europe centrale* (1839—45), som dock aldrig blef afslutadt. Sedermera egnade han sig åt studiet af de fossila fiskarna och utgaf om dem ett som klassiskt ansedt arbete, *Recherches sur les poissons fossiles* (1833—42). Ibland hans många, viktiga arbeten i zoologi må för öfrigt nämnas hans *Monographie d'échinodermes vivants et fossiles* (1838—42). I biologien hyllade han en teleologisk uppfattning och sökte därför vederlägga den genom Darwin reformerade utvecklingsläran. A. är bekant äfven som geolog, genom sina banbrytande undersökningar af alpernas glaciärer. I sitt 1840 utkomna arbete *Etudes sur les glaciers* nedlade han frukterna af fleråriga undersökningar, på grund af hvilka han trodde sig kunna draga den slutsatsen, att under den vår tid närmast föregående geologiska perioden glaciärerna hade vida större utsträckning och betydenhet än för närvarande samt att därunder större delen af norra halfklotet var täckt af stora ismassor.

På uppdrag af preussiska regeringen reste A. 1846 till Nord-Amerika och höll därstädes föreläsningar öfver isperioden, hvilka ådrogo honom mycken uppmärksamhet. Han fick 1847 en professorsbefattning i zoologi och geologi vid universitetet i Cambridge, nära Boston i Förenta staterna, och grundade där ett genom sina rikhaltiga zoologiska och paleontologiska samlingar berömdt museum. I den nya världen blef A. naturforskningens fader. 1865 fick han genom enskilda bidrag af en köpman i Boston, Thayer, tillfälle att företaga en naturvetenskaplig expedition till Amazonflodens floddal. Där upptäcktes en ofantlig mängd nya fiskar, hvarjämte A. fann vidsträckta geologiska bildningar, som efter hans åsikt ledde sitt ursprung från forntida glaciärers verksamhet. 1873 ställdes af en förmögen borgare i New York, John Anderson, till A:s disposition 50,000 dollars för anläggande af en zoologisk försöksstation på en liten ö i Buzzard bay. Kort därefter afled den frejdade naturforskaren, 14 dec. 1873, i Cambridge (Mass.). Hans änka utgaf 1885 hans biografi och bref. Se vidare Marcow, "Life, letters, and works of Louis A." (2 bd, Lond. 1896). P. T. C. (L—E.)

2. Alexander A., den förres son, nord-amerikansk zoolog, f. 1835 i Neufchâtel (Schweiz), kom såsom gosse till Amerika med sin fader, var 1866—69 öfveruppsyningsman öfver koppargrufvorna vid Lake superior, hvilka han lyckades göra till de mest gifvande på jorden. Af den rikedom han där förvärfvade har han skänkt till Harvard university mer än 500,000 dollars. 1874 vardt han (efter sin fader) föreståndare för det komparativt zoologiska museet i Cambridge (Massachusetts) och inrättade då den zoologiska stationen i Newport (Rhode Island). A. har såsom zoolog hufvudsakligen sysselsatt sig med maneter, tagghudingar samt de lägre djurens embryologi och anatomi. Han har anställt vidsträckta djuphafsundersökningar kring Antillerna och i Mexikanska viken samt upptäckt en mängd förr okända djurarter. Bland hans arbeten märkas *North-american Acalephæ* (1865), *Review of the Echini* (1872—74), *Young stages of osseous fishes* (1874) och *North-american starfishes* (1877). A. blef 1899 ledamot af Vet. akad. i Stockholm och 1901 af Fysiogr. sällsk. i Lund. (L—E.)

Agassiz-sjön [agasi-], *geol.* På grund däraf att den inlandsis, som under istiden betäckte en stor del af Nord-Amerika, n. om 40° n. br., dels öfvertvärade åtskilliga större floder, dels rörde sig mot dessas lopp, blefvo många af dem uppdämda till sjöar, hvilka vid isens afsmältning åter försvunno. En af de största af dessa sjöar var den efter geologen L. Agassiz uppkallade Agassiz-sjön, som uppstod därigenom att isen afspärrade Winnipegsjöns aflopp, hvarvid såväl denna sjö som Red-river-dalen s. därom blefvo uppdämda till en kolossal vattenmassa, som antages hafva varit ungefär så stor som Bottenhafvet med Östersjön n. om Gottland. A. G. N.

Agāt (namnet härledes af en flod på Sicilien, Achates, där mineralet först anträffades), *miner.*, en af kiselsyrevarieteter (kalcedon, ametist, jaspis o. s. v.) sammansatt stenart. De kiselsyrevarieteter, som bilda agaten, förekomma i olika färgade, tunna lager, omslutande hvarandra. Till följd däraf antager agaten vid slipning ett vackert bandadt utseende. Agaten anträffas i bollar eller klot, fyllande håligheter i bergarter af vulkaniskt ursprung, och har uppstått därigenom, att vatten, innehållande kisel-

Bandagat.

syra, silat sig igenom bergarten och utfällt kiselsyran i bergartens håligheter. De mest bekanta fyndorterna

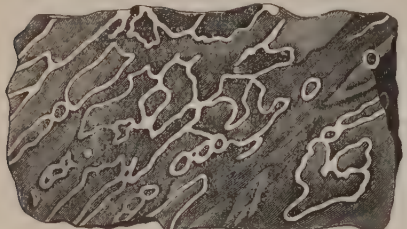

Molnagat.

för agaten äro Oberstein (i Birkenfeld), Ungern, Färöarna, Sachsen och Nord-Amerika. Agat nyttjas till bijouterivaror, rifskålar m. m. Man har en hel

Ruinagat.

mängd agatvarieteter: bandagat, molnagat, mossagat (s. k. mokka-sten), ruinagat m. fl. P. T. C. (H. E.)

Agāta, den heliga, enligt legenden en ädelboren siciliansk jungfru, som blifvit kristen och led martyrdöden under kejsar Decius' förföljelser. Hon afvisade den romerske ståthållaren Quintianus' kärleksförklaringar, hvarför denne af hämnd lät gissla henne och med glödande tänger bortslita hennes bröst. Då hon emellertid om natten helades af Petrus och en honom ledsagande ängel, dömdes hon att brännas, men räddades genom en jordbäfning och ett samtidigt folkupplopp. Emellertid afled hon enligt legenden i fängelset 5 febr. 251. A. skyddar mot sjukdomar i brösten och mot eldfara (särskildt har Catania i hennes slöja ett skydd mot Etnas lavaströmmar), och hon är tillika staden Mirandolas och Malteserordens skyddshelgon. Hon afbildas klädd i lång slöja med en palmkvist eller en tång i ena handen och i den andra ett fat, på hvilket hennes bortslitna bröst ligga, äfven någon gång med hornet af en enhörning (jungfrulighetens attribut). Hennes minnesdag är 5 febr. Sannolikt är A. arftagarinna af en hednisk gudomlighet. I Catania, där hon säges ligga begrafven och där hennes afskurna bröst årligen bäras i procession, firades redan i den hedniska tiden en årlig fest för *bona dea*, vid hvilken tvenne kolossala bröst, symboliserande den närande, moderliga naturen, kringburos i procession. Det grekiska ordet *agathē* är = det latinska *bona* (god). (J. HDR.)

A'gatha narbone'nsis. Se Agde.

Agathärchos (grek. Ἀγάθαρχος, lat. *Agatha'rchus*), grekisk målare från Samos, lefde på Aischylos' tid. Han lär som teaterdekorationsmålare sökt uppnå optisk illusion och därigenom bidragit till den grekiska målarkonstens utveckling.

Agathias (grek. Ἀγαθίας), med tillnamnet Scholastiko's, grekisk skald och historieskrifvare, född omkr. 536 e. Kr. i Myrina i Mindre Asien, studerade i Alexandria och senare i Konstantinopel, där han egnade sig åt advokatyrket. Död omkr. 582. Af hans merendels erotiska dikter ega vi nu endast 101 epigram. Värdefull, ehuru svulstigt skrifven, är A:s historia i 5 böcker, hvilken omfattar en del af Justinianus' regering och kan anses som en fortsättning af Prokopios' arbete. A:s historieverk utgafs af Niebuhr (1828) och Dindorf (1871).

Agathis Salisb., *bot.*, växtsläkte af fam. *Coniferæ*, afd. *Pinoideæ*, innefattar högväxta, hartsrika träd, hvilka, ehuru tillhörande barrträdens grupp, hafva platta, aflångt lansettlika, icke barrlika blad. *A. Dammara* Rich. (*Dammara orientalis*), ett mer än

Agathis Dammara.
A gren med kotte; a′, a″ frö; B hanblomma; a, b, b′ ståndarblad; b″ samma i tvärsnitt.

29 m. högt träd, som växer på flere af Indiska arkipelagens öar och på Malakka, är utmärkt för sin stora rikedom på harts, i hvilket afseende det ej torde öfverträffas af någon annan växt, med undantag måhända af det utdöda bärnstensträdet. På grenarna pläga hänga istapplika massor af utrunnet och stelnadt harts. Detta harts, som i handeln förekommer under namnet "ostindiskt dammar-harts", nyttjas till beredning af fernissor m. m. *A. australis* Salisb. (*Dammara australis*), kauri-tallen, eller new-zealändska dammaraträdet, förekommer i Australien och på New Zealand, hvarest den bildar vidsträckta skogar, och är där af stor betydelse. Enskilda träd nå en ganska stor höjd — omkr. 44,5 m. Emedan kauri-tallen därjämte har hvit och varaktig ved, är den särdeles användbar som byggnadsvirke, till skeppsmaster o. s. v. Äfven denna art innehåller i riklig mängd harts, som utflyter och samlar sig i stora klumpar vid rötterna. Massor af sådant harts (härrörande från äldre tider) träffas i jorden. Endast harts af sistnämnda slag kommer i handeln. Det kallas "kaurikopal" och nyttjas för ungefär samma ändamål som hartset af föregående art. Det friska hartset tuggas af infödingarna. Af

det sot, som fås genom förbränning af hartset och veden, bereda de en färg, hvarmed de tatuera sig. LDT. (G. L—M.)

Agătho (af grek. *agatho's*, god), påfve 678—681. Han genomdref den s. k. monoteletismens fördömande först på en kyrkoförsamling i Rom 680 och sedan på det sjätte ekumeniska kyrkomötet i Konstantinopel s. å. A. är upptagen bland helgonen, och 10 jan. är hans åminnelsedag inom den romerska kyrkan, 20 febr. inom den grekiska. (J. HDR.)

Agathŏkles (grek. *Ἀγαθοκλῆς*, lat. *Agathocles*), envåldshärskare i Syrakusa 317—289 f. Kr., son till en krukmakare, som från Italien flyttat öfver till Sicilien. Tack vare sitt giftermål kommen i besittning af stor rikedom och känd som en tapper krigare, vann han stort inflytande, men råkade i strid med aristokratpartiets ledare och fördreis upprepade gånger från Syrakusa. Slutligen vald till öfverbefälhafvare för Syrakusas trupper, lyckades han genom blodbad och förvisningar göra sig till Syrakusas envåldshärskare. Han eröfrade nästan hela Sicilien, men råkade i krig med Kartago, hvars fältherre, Hamilkar, 311 slog honom vid Himera och innestängde honom i Syrakusa. A. bröt sig igenom den blockerande flottan och förde ett framgångsrikt fyraårigt fälttåg i Afrika. Kartagernas segrar på Sicilien tvungo honom likväl att återvända, hvarvid han lämnade sin här i sticket. Han återupprättade sitt välde på Sicilien, slöt fred med Kartago och var sedan den mäktigaste härskaren i västra delen af Medelhafvet. Förgiftad af en sonson, besteg han 289 bålet för att förkorta smärtorna. Med hans bortgång bröts ånyo lugnet på Sicilien, och hans legotrupper, mamertinerna, blefvo anledningen till kampen mellan Rom och Kartago.

Agăthon (grek. *Ἀγάθων*, lat. *Agathon*), grekisk tragediförfattare i senare hälften af 5:e årh. f. Kr., omtalas som framstående af både Platon och Aristoteles. I hans sorgespel "Blomman" voro både handling och personer skaldens egen uppfinning och icke lånade från hjältesagan eller någon verklig tilldragelse. A. afskaffade körsångerna och ersatte dem med musikaliska mellanspel. — Till hans hus förlägger Platon den berömda dialogen "Gästabudet".

Agatho'sma Willd., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Rutaceæ*. Små ljunglika växter med korta blad och hvita eller röda blommor i runda gyttringar. Släktet har omkr. 100 arter, hvilka samtliga äro från det sydligaste Afrika och af hvilka flere trifvas i boningsrum. De blomma alla mycket tidigt. A—N. (G. L—M.)

Agatodēmon (grek. *Ἀγαθοδαίμων*, lat. *Agathodæmon*), *grek. myt.*, "god ande", den förkroppsligade gudomliga välsignelsen, mest framträdande vid jordbruk och vinodling. Åt honom offrades vid måltiden en bägare oblandadt vin. Jfr Bonus eventus.

Agatologi (af grek. *agatho's*, god, och *lo'gos*, lära), läran om det goda.

Agatsch (pers. farsang, af parasang), turkisk mil = 5,001 m. 1 agatsch är = 3 berri.

Agattu, ö. Se Aleuterna.

Agau. Se Abessinien och Hamitiska språk.

Agaŭ'num. Se Saint-Maurice.

Agāve L., Aloe, *bot.*, växtsläkte af fam. *Amaryllidaceæ*, afd. *Agavoideæ*. Utmärker sig genom hög, träaktig stam och tjocka, taggiga, tufvade blad. De 50 arterna härstamma alla från de varma trakterna i Amerika (Mexico o. s. v.). Märkligast är den s. k. amerikanska aloen, *Agave americana*. Denna prydliga växt, som funnits förvildad i det sydligaste Europa sedan långa tider tillbaka — den infördes i Europa redan af Amerikas förste besökare i slutet af 1400-talet — och allmänt odlas till stängsel på murar o. d., har en rosett af nära 1,8 m. långa och 10—15 cm. tjocka, i kanten taggiga, blåaktiga blad. Växten står i Amerika 4—6, i våra orangerier 40—60 år (oaktadt den allmänt kallas "den hundraåriga aloen"), innan den framskjuter blomstängeln. Denna växer mycket hastigt, når en höjd af omkr. 10 m. samt vid basen 30 cm. tjocklek och frambringar en kandelaberformig spira med ända till 4,000 gul-

Agave americana.

aktiga, honingsafsöndrande blommor. Efter blomningen synes växten dö bort, men utvecklar ur sin rotstock nya skott. Bladens köttiga massa beredes till mat, den vedartade stängeln användes till lätt byggnadsmaterial, och ur saften, som stiger med fart däruti, beredes en nationaldryck, den s. k. *pulque*, som efter jäsning och destillation blir ett starkt berusande brännvin, *mescal* eller *mejical*. Dessa blads mycket smidiga fibrer tjäna, liksom hampans, till tågor (t. ex. till hängmattor o. s. v.) och kallas *pita* eller falsk *manilahampa*. De torkade blomskaften begagnas som rakstriglar; rotfibrerna nyttjas i stället för sassaparill. — Hit hör ock *A. mexicana* L., maguey, som anses för en af Mexicos viktigaste växter och af invånarna begagnas på samma sätt som den förra arten. Den 15-åriga stängelns saft utflödar här under tre månaders tid, och en enda växt kan lämna ända till 100 flaskor saft. Af dess fibrer, s. k. mexikanska fibrer, förfärdigas engelska borstar, och från Yucatan utföras årligen sådana fibrer till ett värde af omkr. 1,700,000 kr. En mängd andra arter odlas i varmhus och boningsrum. Se vidare Aloe och Beklädnadsväxter. A—N. (G. L—M.)

Agde [agd], hamnstad i franska depart. Hérault, nära floden Hérults utlopp i Medelhafvet. Omkr. 7,500 inv. (1900). Har en gammal märkvärdig katedral, skeppsbyggeri och liflig kusthandel. En stor del af staden är byggd af svart basalt och lava. Den

kallas därför i nejden *ville noire*. Kyrkomöte år 506. A. är det gamla *Agatha narbonensis*.

Agdenes (-näs), utklippa i Norge, vid inloppet till Trondhjemsfjorden. I dess grannskap anlade konung Eystein (Österl) Magnusson 1107—10 en hamn. I senare tid har på A. blifvit uppfördt ett fyrtorn, och i närheten anlades 1896 på Brettingsborg och vid Hasselviken befästningar, som 1898 fingo namnet A., hvarjämte bestämdes att de skulle betraktas som fästning, hvarifrån salut skulle gifvas. Y. N. L. W:SON M.

Agder (fno. *agdir*, hvilket ord sannolikt betyder "kuststräckorna") är det gamla namnet på landskapen längs Norges södra kust, från Sireån i väster till Rygjarbit (Järnästangen), nära staden Österrisör) i öster. Distriktets invånare kallades *egder*. Tillsammans med det innanför liggande Råbyggjalög (som bland annat innefattade det mesta af Otterås dalgång, Setr och Ötrudalr m. m.) utgjorde A. det så kallade *Egdafylki*. Det egentliga A. var af ålder deladt i Öster- och Väster-Agder. I administrativt hänseende var A. indeladt i tre "sysler": Östersyssel, Midsyssel och Västersyssel, som längre fram blefvo tre särskilda förläningar. Råbyggjalög, som först var ett syssel, blef senare en egen förläning. Dessa fyra län kallades Nedenäs, Råbygdelaget, Mandal och Lister. Från Kristian IV:s tid voro de vanligen förenade under en befallningshafvande och förekommo då under benämningen "Agdesidens len". Hvart och ett af dem hade på den tiden sin egen fogde, och de öfvergingo sålunda till särskilda fögderier. Efter 1660 hafva de regelmässigt utgjort två amt, Nedenäs (med Råbygdelaget) samt Lister och Mandal. — I kyrkligt hänseende har A., allt sedan Stavangers (nu Kristianssands) biskopsdöme inrättades, städse hört till detta. I judiciellt hänseende åter hörde det först under Gulatingslagen, därefter tillika med Ryfylke under *Agvaldsnäs'* (l. Stavangers) *lagdöme* och slutligen, från omkr. 1520, under det därifrån afskilda *Agdesidens lagdöme*, tills detta jämte öfriga lagdömen 1797 upphäfdes och därmed namnet Agder (eller Agdesiden) försvann ur det officiella språket. På den tid, som närmast föregick Norges sammanslutning till ett rike, synes A., liksom de västerut liggande fylkena, hafva spelat en framstående roll, förnämligast genom sin aristokratis förbindelser med Skottland och Irland, medan det däremot efter Harald Hårfagers eröfring så godt som förlorade all betydelse. Det nämnes under den historiska tiden oftast vid tal om kungarnas resor, på hvilka dessa besökte åtskilliga af distriktets hamnar (Selö, Hesnäs). Den mest befolkade delen af A. var trakten omkring Nidälfvens utlopp, vid den gamla kungsgården Nidarnes, där nu staden Arendal ligger. Den där belägna ön Tromö (Thruma) är i sagohistorien känd såsom bostad för Storvirk, Starkads fader. I 14:e århl. led A. mycket af hanseaternas plundringar. Först efter reformationen började en bättre tid, på samma gång som trävaruhandeln tog fart, i synnerhet från midten af 17:e århl., då den norska skeppsfarten begynte utveckla sig. Synnerligen med Nederländerna stod A. på denna tid i mycket liflig förbindelse. A:s befolkning bestod mest af själfegare, och de adliga gods, som funnos där, voro hvarken många eller af någon betydenhet, liksom ock deras egare i allmänhet ej heller stodo högt öfver de bönder, bland hvilka de lefde. Den märkligaste af dessa bonde-adelsmän från A. var säkerligen Sti Bagge på gården Ekeland (i Kvinesdal), som var befallningsman öfver Lister och 1542 blef fången och dräpt i Nederländerna, dit han seglat som spejare åt Kristian III. Åren 1786—87 var östra delen af A. skådeplatsen för den rörelse, som fått namn efter sin ledare, Kristian Lofthus, hvars namn på den tiden till och med sattes i förbindelse med Gustaf III:s planer att vinna Norge; men oroligheterna afstannade af sig själfva, sedan Lofthus blifvit fängslad och bragt i säkerhet på Akershus. Detta var för öfrigt en gyllene tid för kustlandskapens invånare: skeppsfarten blomstrade, och de många järnverk, som i 17:e och 18:e århl. anlades på A. (Näs, Barbo, Froland m. fl.), gåfvo goda inkomster. Dessa förhållanden upphörde med utbrottet af kriget 1807. Samtidigt öppnade dock kaperiet här en ny näringskälla, ehuruväl denna icke verkade i allo fördelaktigt. — A. hade under medeltiden inga städer; sådana uppstodo först i 16:e och 17:e århl. Y. N.

Agdi'stis, *grek.* och *rom. myt.*, det i Frygien förekommande namnet på Kybele.

Aged [ei'dʃd], eng., "åldrad", fork. *a.*, *sportt.*, i anmälan till kapplöpningar beteckning för att den anmälda hästen är minst sex år gammal och bär högsta vikt.

Agelädas (grek. *Ἀγελάδας*), grekisk bildhuggare i Argos, verksam omkr. 520—470 f. Kr., berömd genom sina bronsbilder af gudar, atleter m. fl., af hvilka dock inga ens genom säkra efterbildningar bevarats åt eftervärlden. Enligt en tradition, till hvilken den nyare forskningen dock icke sätter tro, var han lärare för skulptörerna Myron, Feidias och Polykleitos. (O. G—G.)

Agelēna dome'stica, *zool.*, en vanlig husspindel. Se Spindeldjur.

Agen [aʃä'], hufvudstad i franska depart. Lot et Garonne, på högra stranden af floden Garonne, i en fruktbar och härlig nejd. 20,879 inv. (1901). Har en gammal restaurerad katedral och en hängbro öfver Garonne, ansedd som en af de förnämsta i Frankrike. Liflig industri. I synnerhet äro karmosin- och scharlakan-färgerierna berömda. Stor handel med torkade plommon. A. hette fordom *Aginnum* l. *Agennum*. J. F. N.

Agence Havas [aʃäs-ava'ss]. Se Telegrambyrå.

Age'nda (af lat. *a'gere*, handla, verka), egentl. "hvad som bör göras"; minnesbok, anteckningsbok. — *Teol.* Den bok, som angifver, huru den offentliga gudstjänsten och andra kyrkliga förrättningar skola utföras, och som innehåller de formulär, hvilka därvid böra följas. Den romersk-katolska kyrkans gudstjänstordning bestämdes af påfven Gregorius I (590—604) i hans *agenda*, som äfven kallas *sacramentale*. Då vid reformationen protestanterna lösryckte sig från katolska kyrkan, fick hvarje protestantiskt land sin egen agenda. Jfr Kyrkohandbok, Liturgi och Ritual. (J. HDR.)

Age'ndicum. Se Sens.

Agenesi (af grek. nekande *a* och *ge'nesis*, uppkomst), utebliven utveckling af kroppsdelar; ofruktsamhet (hos kvinnor).

Agennum. Se Agen.

Agēnor (grek. *Ἀγήνωρ*), *grek. myt.* 1. Konung i Fenicien, son af Poseidon och Libya. Bland hans barn märkas Kadmos och Europa. Då den senare blifvit

bortröfvad af Zeus, skickade A. sina söner att uppsöka henne, men med tillsägelse att icke återkomma henne förutan. Sedan de förgäfves sökt henne, togo de sina bostäder i skilda delar af världen. — 2. En af trojanernas tappraste hjältar, son af Antenor och Theano. Han stupade för Neoptolemos, Akilles' son.

A'gens (lat.), egentl. "verkande", plur. a g e'n t i e r l. a g e n s e r, *kem.* och *fys.*, i allmänhet orsak till en verkan. Kroppar, som utöfva inverkan på andra, benämnas ofta agenser. H. E.

Age'nt (af lat. *a'gere*, handla, verka). 1. I allmänhet: en person, som genom själfständig verksamhet bevakar en annans intressen i affärsförhållanden af de mest skilda slag. Agenten uppbär ett visst, i hvarje fall på förhand aftalt vederlag för sitt arbete, hvilket vederlag vanligen beräknas som procent på den afslutade affärens belopp. Agenterna benämnas efter de göromål, som de ombesörja, t. ex. a n n o n s a g e n t e r, hvilka för tidningars och tidskrifters räkning skaffa annonser, e m i g r a n t - a g e n t e r, hvilka anställas af transmarina rederier för att få utvandrare att begagna vederbörandes ångbåtslinje vid öfverresan, f ö r s ä k r i n g s a g e n t e r, hvilka verka i in- eller utländska försäkringsbolags intresse o. s. v. Äfven utöfvare af en del andra verksamheter, såsom mellanhänder vid penninglån, förmedlare vid fastigheters försäljning, uthyrande eller bortarrendering, och sådana, som skaffa tjänstsökande passande konditioner, kalla sig agenter. H a n d e l s a g e n t e r spela en betydande roll i det moderna affärslifvet. De utföra handelsaffärer för en annans räkning och i dennes namn, men utan att stå i personligt tjänsteförhållande till honom. De sägas "representera" den firma, som bemyndigat dem att utföra affärer. Bemyndigandet för en särskild firma kallas a g e n t u r. Agentens förtjänst, kallad provision, beräknas efter viss procent af de genom honom verkställda affärerna, hvarjämte firman vanligen bekostar hans direkta utgifter, såsom resekostnader, porton o. d. H u f v u d a g e n t l. g e n e r a l a g e n t representerar en firma för ett större distrikt, ett eller flera länder, och har u n d e r a g e n t e r under sig på särskilda platser. Med p l a t s a g e n t menas en representant för en firma i samma stad, där firman själf är etablerad. Från mäklaren skiljer sig agenten därigenom, att han handlar blott på de firmors vägnar, som han representerar och hvilkas intressen han är berättigad och skyldig att uteslutande bevaka, hvaremot mäklaren som mellanhand vid affärer är en offentligt auktoriserad, opartisk förtroendeman. Kommissionären handlar liksom agenten å annan persons vägnar, men i olikhet med agenten i sitt eget namn. (Jfr H a n d e l s r e s a n d e.) — I sammanhang härmed må nämnas att, sedan i Frankrike 1799 ordet konsul blifvit titel för regeringens medlemmar, de svenske konsulerna i utlandet officiellt benämndes handelsagenter och generalkonsulerna generalhandelsagenter. Efter Napoleons fall infördes 1815 ånyo den gamla titulaturen.

I vissa fall betecknar agent äfven sändebud, deputerad, befullmäktigadt ombud, som handlar och arbetar i ett hofs, en regerings eller politisk persons intresse, eller som utför en speciell mission eller agitatorisk propaganda för vissa idéer, för sociala och politiska kommittéer och sällskap. I några förbindelser betecknar agent en ämbetsman, funktionär, såsom d i p l o m a t i s k a g e n t, en diplomatisk ämbetsman af lägre rang, ofta utan officiell fullmakt, k o n s u l a r - a g e n t, en sorts ställföreträdare för eller biträde åt en konsul, och p o l i s a g e n t, som verkställer efterspaningar eller utför andra polisen tillkommande göromål.

2. *Språkv.* En i svenska språkläror stundom förekommande benämning på ett i passiva satser befintligt adverbial, som består af preposition och substantiv och betecknar den person eller det föremål, hvarifrån en verksamhet utgår. 2. B—N B.

Agent provocateur [aʃã' prôvåk:tör], fr., person, som genom förställning lockar och uppfordrar (provocerar) en annan att yppa farliga åsikter eller rent af begå en lagstridig handling och som därvid åsyftar att sedan få sitt offer befordradt till laga näpst. Vanligen brukas denna benämning om agenter för hemliga polisen, hvilka insmyga sig i politiskt misstänkta personers förtroende, låtsa samstämmighet med dem i syften och åsikter och på detta sätt utspana dem eller locka dem till handlingar, som möjliggöra ordningsmaktens ingripande.

Agents minéralisateurs [aʃã' mineralisatôr], fr. kallade Elie-de-Beaumont ur magman frigjorda, vid de plutoniska bergarternas stelning verksamma gaser, såsom vattengas, fluorväte, borsyregas. De bidraga till framkallandet af dessa bergarters från ytlavornas skilda struktur. A. HNG.

Agentūr, en agents affärsverksamhet och uppdrag. Se A g e n t.

Agenzia Stefāni [adjentsia]. Se T e l e g r a m - b y r å.

Ager (lat.), åker. — A g e r c ǣ c u b u s. Se C ǣ c u b u m. — A g e r p u'b l i c u s, statsjord, statsdomän. Se D o m ä n och Å k e r l a g a r.

Agēra (lat. *a'gere*), handla; som skådespelare framställa, utföra en roll; gifva sig ut för, vilja gälla som, t. ex. agera skald, förmögen.

Agēratum L., L e f v e r b a l s a m, *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Compositæ*, med en stor mängd blomkorgar, sammansatta af rörformiga blommor. Åtskilliga arter odlas på kalljord, såsom *A. mexicanum*, med hjärtformiga blad och ljusblåa blommor, *A. conyzoides* och flere andra. A—N. (G. L—M.)

Agersborg (A g g e r s b o r g), socken i Vendsyssel i norra Jylland, där Limfjorden smalnar till Aggersund. Där finnas lämningar af den gamla kungsgården A., hvars intagande var första akten af böndernas resning mot Knut den helige 1086, och som fullkomligt förstördes i det stora bondeuppproret 1441. E. EBG.

Ager's code [ei'dʃəs kåd], eng., *hand.* Se C h i f f e r.

Agersö, liten ö i Stora Belt, vid Själlands sydvästra hörn, skild från Själland genom Agersösund, omkr. 7 kvkm., med 450 inv. (1901). A. utgör egen socken i Sorö amt. På sydspetsen ligger Helholms fyr. (E. EBG.)

Agerön, en af de i Norge omkr. 20 km. s. om Frederiksstad liggande Hvalöarna. Till skydd mot kapare och sjöröfvare anlades under 1660-talet på A. en skans, i hvilken 1675 uppbyggdes ett torn, som bestyckades med 16 kanoner. 1744 förstärktes skansen, trots att den tio år tidigare ansetts vara "af ingen importance", och 1788 reparerades vallarna, så att "forteressen" 1801 var i godt stånd. 1808 demolerades emellertid fästet, och 1880 afhände staten sig ön. L. W:SON M.

Agesander. Se Agesandros.

Agesandros (grek. *Ἀγήσανδρος*, lat. *Agesander*), bildhuggare från Rhodos, jämte Athenodoros och Polydoros — af hvilka den förre säkert, den senare möjligen var Agesandros' son — skapare af *Laokoongruppen*, utförd under den rhodiska skolans blomstringstid, d. v. s. ungefär mellan 300 och 146 f. Kr. Den berömda marmorgruppen påträffades 1506 under gräfning vid Sette Sale, ett Titus' termer i Rom tillhörande akvarium. Då den upptogs, saknades emellertid flere ej oväsentliga delar. Den re-

stauration, som konstverket sedan undergick, blef tvvärr felaktig i det viktigaste. Gruppen, som nu utgör en af de yppersta skatterna i Vatikanen, har till ämne Apolloprästen Laokoons och hans båda unge söners grymma bestraffning. Den åsyftar att framställa höjdpunkten af kroppslig smärta, och konstnärerna hafva därvid genom kropparnas våldsamma, nästan krampaktiga rörelser varit i tillfälle att visa sina utomordentligt grundliga kunskaper i anatomi, hvilka ådagalägga att artisterna, i olikhet med de föregående grekiske bildhuggarna i allmänhet, vetenskapligt studerat anatomi. I sitt slag ett fulländadt mästerverk, ansågs detta skulpturverk under 1700-talet af män sådana som Winckelmann, Goethe och Lessing som höjdpunkten af antik plastisk konst, men senare tiders bekantskap med originalverk från den grekiska konstens guldålder, präglade af större naivitet och måttfullare skönhet, har reducerat den berömda gruppen till hvad den är: hvarken en produkt af omedelbart skapande fantasi eller af blott förståndsmässig beräkning, utan ett glänsande prof på högt uppdrifven konstnärlig skicklighet, en ovanligt vackert uppbyggd komposition och en framställning, fylld af dramatiskt lif. R—N. (O. G—G.)

Agesilāos (grek. *Ἀγησίλαος*, lat. *Agesilāus*), konung i Sparta 399—358 f. Kr., en af forntidens mest berömde fältherrar, son af Archidamos II, f. 444 l. 442 f. Kr. Genom Lysanders inflytande valdes Agesilaos till konung, med förbigående af hans brorson. Då Lysander genomdrifvit A:s val till anförare i det krig mot Persien, hvilket beslutits på grund af dess hotande rustningar, frigjorde sig A. snart från Lysanders förmynderskap och vann, trots sitt oansenliga yttre — han var till och med halt — allmän beundran för sina stora fältherreegenskaper. A. förstod att begagna sig af de persiske satrapernas afundsjuka sinsemellan och otrohet mot sin konung och vann stora framgångar. Han stod just i begrepp att intränga i det persiska rikets kärnland, då han från Sparta fick befallning att återvända hem. I Grekland hade nämligen missnöjet med Sparta samt persiskt guld framkallat ett förbund mellan Tebe, Aten, Korint och Argos, och Lysander hade vid Haliartos blifvit besegrad och stupat, 395. A. begaf sig öfver Hellesponten till Grekland och vann, 394, slaget vid Koroneia i Beotien. Denna framgång blef dock utan viktigare följder, och oaktadt flere segrar måste Sparta för att kunna behålla öfvertaget i Grekland sluta sig till sina forne fiender, perserna. Så slöts genom Antalkidas den s. k. antalkidiska freden, 387. Snart grep dock Tebe till vapen, och A. ansträngde sig förgäfves i tvenne fälttåg i Beotien (378—377) att kufva tebanerna. Efter Epameinondas' seger öfver spartanerna vid Leuktra (371) räddades Sparta från att intagas endast genom A:s mod och kraftiga försvarsåtgärder. Under de följande åren var A. i det hela olycklig i sina strider. Då Epameinondas ånyo hotande närmade sig Sparta, lyckades A. väl ännu en gång rädda detsamma, men han blef kort därpå besegrad i slaget vid Mantineia, 362, i hvilket Epameinondas dödligt sårades, och hvarefter en fred kom till stånd. Följande året drog A. till Egypten, där han först understödde Tachos, hvilken upprest sig mot perserna, och därpå, sedan han råkat i fiendskap med denne, Nektanabis. Efter att hafva hjälpt den senare upp på tronen, återvände han med rika skänker, men dog på hemfärden, 358 f. Kr.

Ageusī (af grek. nekande *a* och *geu'sis*, smak), minskning i eller upphäfvande af smakförmågan, beroende på vissa sjukdomar i munkaviteten, särskildt i smaknerverna, eller i vissa partier af hjärnan.

Agger-kanalen. Se Agger-Tange.

Aggersborg. Se Agersborg.

Aggershus. Se Akershus.

Agger-Tange, en smal och låglandt, 13 km. lång, nu genombruten landremsa mellan Limfjorden och Nordsjön, i nordvästra Jylland. A. tillhör Thisted amt, är 12 kvkm. och har 550 inv., hvilka lefva nästan uteslutande af fiske, då blott en obetydlig del af jorden är odlingsbar. Ingen trakt i Danmark har lidit så svårt af hafvet som A. Fordom var den både bredare och fruktbarare, var ett sammanhängande helt, som stängde för Limfjorden fullständigt och skyddades af en rad dyner mot hafvet. Men under de sista tre århundradena har hafvet ryckt med sig dynerna och stora partier af landtungan. Af de fordom åtta byarna ha tre försvunnit fullständigt (vid en af dessa stod 1657 en strid mellan bönderna och svenska krigare); återstoden har betäckts med sand och sten. 1624 och flera gånger därefter har hafvet brutit igenom A. och bildat förbindelseled mellan Limfjorden och Nordsjön. Vid stormfloden

3 febr. och 28 nov. 1825 bildades Aggerkanalen, som småningom fördjupades, så att den blef segelbar (1856 trafikerades den af omkr. 1,700 fartyg), men på 1860-talet började igensandas och 1875 var fullkomligt försvunnen. Hösten 1862 åstadkom en ny stormflod vid Thyborön, längre åt söder, en sedan 1868 segelbar kanal. Genom omfattande och dyrbara anläggningar af "höfder" (kustskyddare) har man sedan 1875 sökt afvärja nya härjningar af hafvet. Thyborön förenades 1899 genom järnväg med Lemvig i Ringköbing amt. E. EBG.

Agglomerät (af lat. *agglomeräre*, hopgyttra), *geol.*, sammanhopning af kantiga bergartsfragment (lava och andra stenarter), som uppkastats ur vulkaner och samlats till stundom ganska betydande massor på vulkankäglan och i dennas grannskap. Vid närvaro af finare och stoftartadt material samt inträdande af måttlig cementering uppstår en vulkanisk tuff, agglomerattuff. — I vidstr. bem. förstås med agglomerat lösa massor af kantiga bergartsstycken i allmänhet. Sådana massor hopkittade till fast sten genom något bindemedel kallas *breccia*. Jfr Konglomerat. E. E.

Agglomeratlava, *geol.*, lava, som innehåller insmälta brottstycken af en annan eller tidigare hårdnad lava. E. E.

Agglomerēra (jfr Agglomerat), sammanhopa.

Agglutina'ntia (af lat. *agglutināre*, häfta ihop, af *glūten*, lim), vidhäftande, klibbande ämnen, t. ex. häftplåster, kollodium, hvilka användas vid läkning af sår för att hindra luft och smuts att orena dem.

Agglutinatiōn (se Agglutinantia), hoplimning, hophäftning; sammanläkning af sår (genom agglutinantia); sammanfogning (svag sammansättning) af ord.

Agglutinēra (lat. *agglutināre*, af *glūten*, lim), vidhäfta, sammanklibba.

Agglutinerande språk (jfr Agglutinera), sammanfogande språk. Se vidare Monosyllabiska språk och Polysyndetiska språk.

Agglutinin (se Agglutinera), *med.*, benämning på åtskilliga ämnen, som agglutinera i vätskor, t. ex. blodvätskan. Sådana ämnen äro af stor betydelse vid bakteriologiska undersökningar. Se vidare Bakteriologi. W—S.

Aggravatiōn (af lat. *aggravāre*, försvåra), försvårande (t. ex. af en skuld eller af ett straff); förvärrande (t. ex. vid en sjukdomsbeskrifning, för att efter ett olycksfall få högre försäkringsbelopp utbetaldt).

Aggravēra (se Aggravation), försvåra, förvärra.

Aggregāt (af lat. *aggregāre*, sammanföra med, förena med, af *grex*, hjord), i allm. sammanhopning af ämnen, som ej hafva något egentligt sammanhang sinsemellan; *miner.*, samling af med hvarandra hopvuxna kristaller; *tekn.*, se Kraftstation.

Aggregātæ (jfr Aggregat), *bot.*, en naturlig växtgrupp, omfattande hos Endlicher de naturliga familjerna *Valerianeæ*, *Dipsaceæ* och *Compositæ*. De utmärkas däraf, att blommorna äro tätt hopgyttrade, med fruktämnet under kronan och fröct ensamt. A—N.

Aggregatiōn (jfr Aggregat). 1. *Bot.* Ett fenomen hos körtelhåren hos *Drosera*, bestående däri att det stora saftrummet i hårens celler vid retning af ett eller annat slag sönderdelas i flera små saftblåsor. Jfr Insektätande växter. — 2. *Kem.* Se Aggregationstillstånd. 1. G. O. E.

Aggregationstillstånd (jfr Aggregat), *fys. kem.*, kallas de trenne olika tillstånd, i hvilka kroppar kunna förekomma, nämligen det fasta, det flytande och det gasformiga tillståndet. En kropp befinner sig i det fasta aggregationstillståndet, då dess form och volym äro bestämda; i det flytande, då formen är föränderlig, men volymen bestämd; i gasformigt tillstånd har en kropp hvarken någon bestämd form eller volym. Det amorfa aggregationstillståndet bildar öfvergången mellan det flytande och det kristalliniska (fasta i egentlig bemärkelse). Angående omvandlingen mellan de olika aggregationstillstånden se Kritisk punkt. Se vidare Molekyl och Värme. P. T. C. (H. E.)

Aggregēra. Se Agré.

Aggressiōn (lat. *aggre'ssio*), angrepp, anfall.

Aggressiv (lat. *a'ggredi*, gå emot; angripa), angripande, anfallande.

Aggripärlor (Agiri-, Agri-), ett genom ålder och stor spridning märkligt slags pärlor af glas eller sten. De blefvo först bekanta genom sin förekomst på Afrikas västkust, men man har sedermera funnit dem spridda i sydöstra Afrika, i indiangrafvar i Florida och Syd-Kalifornien, bland stammar i Syd-Amerika samt på Timor och Flores i indiska arkipelagen. Till aggripärlorna torde äfven böra räknas "pärlmynten" på Palau-öarna och en mängd graffynd i Europa. Den enklaste formen är en enfärgad cylinder, men äfven invecklade mönster förekomma (se fig.). Där aggripärlorna ej äro af arkeologiskt ursprung, utan ännu i bruk, utgöra de dyrbara bytesföremål Numera antages, att de äro af venezianskt ursprung, ehuru teknik och förebilder säkerligen äro hämtade från Egypten, som äfven förr ansågs vara deras ursprungsort. Till Asien skulle de först ha kommit genom den venezianska levanthandeln, till Väst-Afrika och Amerika genom spanjorerna.

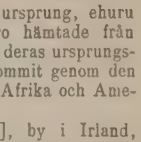

Aghrim 1. Aughrim [å'grim], by i Irland, grefsk. Galway, bekant för den drabbning, som där egde rum 12 juli 1691 och hvari Vilhelm III fullständigt segrade öfver Jakob II:s trupper.

Agilolfi'ngerna, bajrarnas äldsta hertigsläkt, uppgifvas härstamma från härföraren Agilolf, en frände till den frankiske konungen Klodvig, och regerade från senare hälften af 500-talet till 788. Se Bajern. En gren af A. innehade i 7:e årh. under en kort tid langobardernas konungatron.

Agilulf, hertig af Turin, konung öfver langobarderna (se d. o.).

Agincourt [aʃäkōr], by i franska depart. Pas de Calais. Se Azincourt.

d'Agincourt [daʃäkōr], fransk konsthistoriker och tecknare. Se Seroux d'Agincourt.

Aginnum. Se Agen.

Agio (uttalas i Italien ädjå, i Sverige vanligen ägio, ant. af it. *aggio*, af *aggiu'ngere*, lat. *adju'ngere*, tillägga, eller af it. *agio*, fr. *aise*, bekvämlighet, fördel), *hand.*, urspr. den godtgörelse, som italienska växlare fingo, då de lämnade guldmynt i st. f. silfvermynt; sedan: det belopp, med hvilket priset på ett mynt eller värdepapper öfverstiger det däråt utsatta nominella värdet; prisskillnaden mellan bättre och

sämre myntsorter eller emellan klingande mynt och pappersmynt; mellangift vid utbyte af myntsorter och värdepapper.

Agioskōp (af grek. *ha'gios*, helig, och *skopēin*, skåda), en apparat för frambringande af dimbilder (egentl. af andar, af helgon).

Agiotage [-tāj], fr. (se Agio), handel, beräknad på mynts och värdepappers stigande och fallande; handel eller ocker med agio.

Agiotēra (se Agio), drifva handel med mynt och värdepapper, ockra med agio.

Agiotör (se Agio), ockrare med växlar, värdepapper o. s. v.

Agira [adjira], stad uti ital. prov. Catani på Sicilien, nära floden Salso. 17,634 inv. (1901). Svafvelgrufvor. A. är forntidens *Agyrion*, Diodorus Siculus' födelseort.

Agis (grek. Ἄγις), namn på flere konungar i Sparta. — Agis II, konung 427—397 f. Kr., är frejdad för sina framgångar i det peloponnesiska kriget. — Agis III, konung 338—330 f. Kr. Under Alexander den stores frånvaro i Asien försökte han befria Grekland från Macedoniens öfvervälde, men stupade i en strid mot Antipatros 330 — Agis IV blef konung 244 f. Kr., vid 20 års ålder. Ehuru uppfostrad i öfverflöd, gjorde han till sin uppgift att förbättra det förfallna spartanska samhället genom att återinföra Lykurgos' statsförfattning och forntidens enkla seder. Genom sitt föredöme lifvade han den spartanska ungdomen för sina planer, men rönte ett hårdnackadt motstånd hos det hopsmälta antalet af de rike, förvekligade spartanske medborgarna. För dessa föll han slutligen ett offer och stryptes i fängelset jämte sin mor och mormor, 240 f. Kr. En af hans närmaste efterträdare, Kleomenes III (konung 235), upptog A:s plan och lyckades genomföra densamma.

Agitatiōn. Se Agitera.

Agitato [adjitätä] l. Con agitaziōne (it.), *mus.*, upprördt, med lidelsefull oro.

Agitātor. Se Agitera.

Agitēra (af lat. *agitāre*), sätta i rörelse; ifrigt bearbeta, uppvigla, upphetsa (i ett visst syfte). — Agitatiōn, bearbetning af den allmänna meningen, uppvigling, upphetsning. — Agitātor, uppviglare, person, som bearbetar den allmänna meningen till förmån för någon (vanl. politisk) åsikt.

Aglabider, arabisk dynasti i norra Afrika, insatt af de abbasidiske kaliferna, men år 800 erkänd som oberoende. Den viktigaste tilldragelsen i dess historia är Siciliens eröfring 827—878. Dynastien störtades 910 af fatimiderna.

Aglaia (grek. Ἀγλαΐα, lat. *Aglaia*), *grek. myt.*, en af kariterna (gracerna), behagets gudinnor.

Agla'ia Lour., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Meliaceæ*. Blommorna äro små och oansenliga. *A. odorata* Lour., "välluktande glansträd", är inhemskt i Kochinkina. A—N. (G. L—M.)

Aglaū'ros (grek. Ἄγλαυρος), "den glänsande" (äfven *Agraulos*, "den landtliga"), en af Kekrops' döttrar, Athenas prästinna, om hvilken det berättas, än att hon — sedan hon brutit mot Athenas bud — i vansinne störtade sig ned från Akropolis och därigenom fann döden, än att hon, för att afvända en hotande olycka från sin fädernestad, gaf sig själf till offer. I samband med den sistnämnda sagan står den plägseden, att Atens ynglingar, när de voro vuxna att bruka vapen, i A:s tempel svuro att som hon offra sitt lif för fosterlandet. — A. var äfven ett binamn till Athena.

Agliardi [alja'rdi], Antonio, kardinal, f. 1832, verkade i tolf år som präst i Bergamo och blef 1877 vid "Collegium de propaganda fide" i Rom anställd som ledare af dess verksamhet i Kina, Indien och Australien. 1884 titulär ärkebiskop af Cäsarea, utsändes han s. å. och 1887 till Indien för att leda inrättandet af kyrklig hierarkisk ordning därstädes och genomföra konkordatet med Portugal rörande Goa. 1889 utsågs A. till nuntie i München och förflyttades 1892 till samma ämbete i Wien. Då han 1895 personligen inblandade sig i Ungerns inre kyrkopolitiska strider, besvärade sig den ungerska regeringen öfver hans uppträdande, hvilket indirekt medförde utrikesministern Kalnokys störtande efter en konflikt med den ungerske ministerpresidenten Banffy. A. återkallades 1896 med anledning af dessa händelser samt utnämndes s. å. till kardinal och ärkebiskop af Ferrara. 1903 blef han i Leo XIII:s sista konsistorium utsedd till vice-kansler. A. anses tillhöra den mot Rampollas politik fientliga riktning inom kardinalkollegiet, som önskar gifva den påfliga politiken en mera tyskvänlig prägel. V. S—G.

Aglo'ssa, *zool.*, "utan tunga". 1. Ett släkte mott-fjärilar, hvars bruna, fettglänsande larv lefver i smör, fett, späck o. d. — 2. En afdelning inom grodornas ordning, så benämnd, emedan dithörande grodor sakna tunga. F. A. S.*

Aglossi (af grek. nekande *a* och *glo'ssa*, tunga), tunglöshet (särskildt medfödd).

Agn. 1. *Bot.* De blomfjäll hos gräsen, som omsluta dessas befruktningsdelar, och särskildt det merendels hinnaktiga fjäll, som ofta sitter fast vid frukten — gräsens "korn" — och som lösgöres därifrån vid den så kallade "kastningen". Jfr Palea. A—N.*

2. *Fiskerit.* Lockbete, som sättes på krok, vid fiske. Agnet lämpas efter fiskslag och fiskredskap. För mindre fiskar nyttjas flugor, daggmaskar, små blötdjur o. d.; för större använder man lefvande småfisk, såsom löja, mört m. fl.

Agnadello [anjade'llä], ort i Lombardiet, nära Lodi, bekant genom Ludvig XII:s seger öfver venezianerna 14 maj 1509, till minne hvaraf kyrkan Santa Maria della Vittoria byggdes. — Prins Eugène led där, 16 aug. 1705, under spanska successionskriget, ett nederlag genom hertigen af Vendôme.

Agnāno [anjänå], fordom en märkvärdig sjö i Italien, men nu till största delen urtappad och fylld. Den ligger väster om Neapel, på de s. k. Flegreiska fälten, och utgör egentligen kratern af en sedan 1198 utbrunnen vulkan. A. var 17 m. djup, hade kallt vatten och saknade synligt aflopp. Ytvidden 1,3 kvkm. På sjöns södra strand ligga svafveldunstbaden San Germano och därbredvid Hundgrottan (*Grotta del cane*). (J. F. N.)

Agnar, *nord. sag.*, Ragnar Lodbroks yngre son med Tora Borgarhjort, stupade i ett krig mot den svenske konungen Östen Bele, som han och hans broder Erik angripit, sedan Ragnars och Östens vänskap upphört, emedan Ragnar brutit sin trolofning med Östens dotter Ingeborg. B—E.

Agnāter (af lat. *agnātus*), *jur.*, kallades i romerska rätten alla, vare sig skylda eller oskylda personer, som hörde till en och samma *familia*, d. v. s. husfadern och de, som lydde under hans faderliga

makt och myndighet, "patria potestas", eller som skulle hafva lydt under densamma, om husfadern lefvat och fortfarande intagit samma personliga rättsställning. — Inom den nyare rätten förstås med agnater de fränder, vare sig af man- eller kvinnkön, hvilka på det sätt äro med hvarandra i skyldskap, att hvarje mellanliggande släktskapsled utgöres af personer af mankön, t. ex. far, son och sonson eller sondotter, farbror och brorson o. s. v. Stundom förstås med agnater dock endast skyldemän af mankön, hvilkas skyldskap är den nyss nämnda, t. ex. farbror och brorson. Jfr Kognater.

Agnatisk succession. Se Tronföljd.

Agnblad l. Fästefjäll, *bot.*, de fjäll, hvilka, liksom förändrade skärm, hos vissa släkten af gruppen *Compositæ* betäcka det gemensamma fästet mellan blommorna. Så skiljes t. ex. släktet *Matricaria* från släktet *Anthemis* därigenom, att det senare eger dylika fästefjäll, det förra icke. A—N.*

Agnborst (lat. *ari'sta*), *bot.*, den borstformiga, vridna eller raka, ofta mycket styfva och sträfva spets, i hvilken medelnerven vanligen utlöper hos gräsblommans agn eller fjäll (skärm- eller blomfjäll). Ej sällan vrider det sig efter fjällets mognad eller utbildar olika beskaffade hår. Det tjänar till att främja frukternas spridning från ett ställe till ett annat genom olika medel, såsom genom vinden eller djuren o. s. v. A—N.*

Agne, *nord. sag.*, konung af ynglingaätten, härjade i Finland, dödade en finsk höfding Froste samt förde hans son Loge och dotter Skjalf som fångar till Sverige. Han landsteg vid Stocksunden, Norrström och Söderström i Stockholm, och ville tvinga Skjalf att blifva hans maka. Skjalf låtsade samtycka därtill, men lät till hämnd för sin faders död på bröllopsnatten strypa och upphänga A., hvarefter hon seglade bort. Den strand, där detta tilldrog sig, fick efter A. namnet Agnefit. B—E.

Agnefit, "Agnes strandäng". Se Agne.

Agneholm (Ampnaholm, Amnaholm, Affnaholm), fordom befäst slott i Västergötland, på en holme i Gullspångsälfven, nära dennas utlopp i Vänern. Det anlades på 1360-talet af marsken Erik Kettilsson (Puke) under kriget mellan konungarna Håkan och Albrekt. 1434 förstördes det af värmlänningarna under Peder Ulfsson.

Agnel [anjä'll], franskt guldmynt, som började präglas af Ludvig den helige (d. 1270). Namnet hämtades från den å myntet förekommande bilden af Guds lamm (*Agnus Dei*). Sådana mynt präglades ännu under Karl IV:s regering (1322—28). Jfr Mouton d'or. HS HD.

Agneni [anjēni], Eugenio, italiensk målare, f. 1819 i Sutri, d. 1878 i Frascati, blef vid unga år Coghettis lärjunge i Rom, där han 1847 af påfven Pius IX fick i uppdrag att måla Kvirinalens tronsal. Efter att såsom bataljonschef hafva deltagit i 1848 års revolution flydde han till Genua, där han i Palazzo Rocca i 40 väggmålningar framställde det mänskliga lifvets växlingar. 1852 flyttade han till London och målade där för drottning Viktorias räkning. Sedan han efter Italiens befrielse återvändt till sitt fädernesland, nedsatte han sig i Florens, där han i markis Corsi-Salviatis villa vid Sesto utförde flere ypperliga freskomålningar (*Elementen*, 1864). 1866 drog han med Garibaldi till Tyrolen, från hvilket fälttåg han har målat flere scener i tempera. Af hans hand äro slutligen väggmålningarna i den florentinska nationalbankens salar.

Agnes l. Agnēta, den heliga (it. Santa Agnese), enligt legenden en skön och ädelboren romersk jungfru, som blef kristen och, i det hon betraktade sig såsom Kristi brud, afslog en förnäm romares giftermålsanbud, hvarför hon till straff inspärrades i ett skökohus. Då emellertid flere underverk räddade hennes oskuld, dömdes hon år 304 (under Diocletianus) till bålet, men när icke ens lågorna täktade skada henne, lät man hennes hufvud falla för bödelns svärd. Sedan kanoniserad, är hon den fläckfria oskuldens symbol och afbildas med ett lamm (sällan med en bok) eller, som martyr, med en palmkvist eller ett svärd. I Rom finnas tvenne kyrkor helgade åt henne. Den ena, på Piazza Navona (enl. sagan byggd på det forna skökohusets plats), eger modellen till en relief, som skulle framställa helgonets historia. Denna modell, som aldrig blef utförd, är af den berömde bildhuggaren Algardi. Den andra, mera betydande kyrkan, som ligger utanför Porta Pia, förvarar hennes ben och angifves vara af Konstantin den store uppbyggd öfver hennes graf. I denna kyrka blifva på den hel. Agnes' dag, 21 jan., de lamm invigda, af hvilkas ull nyutnämnda ärkebiskopars pallier skola väfvas (J. HDR.)

Efter bysantinsk målning.

Agnes af Poitiers, dotter till hertig Vilhelm V af Akvitanien, förmäldes med tyska kejsaren Henrik III 1043, blef efter hans död (1056) sin son Henrik IV:s förmynderska, men undanträngdes 1062 af furstarna, antog doket och dog i Rom 1077.

Agnes af Meran. 1. Franske konungen Filip Augusts gemål. Se Filip. — 2. Sagofigur. Se Hvita frun.

Agnes af Brandenburg, dansk drottning, dotter till markgrefven af Brandenburg Johan I. Förmäldes 1273 med Erik Glipping. Efter dennes mord, 1286, styrde hon riket under sin son Erik Menveds minderårighet. 1293 ingick hon nytt gifte med den holsteinske grefven Gert II och hade med honom sonen Johan den milde. Hon dog 1304. (E. EBG.)

Agnesberg, järnvägs-, post- och telegrafstation i Angereds socken, Vätle härad, 9 km. norr om Göteborg, invid Göta älf. Där finnes en större färg- och fernissfabrik, tillhörig Dorch, Bäcksin & C:os aktiebolag, hvars aktiekapital uppgår till 400,000 kr. 1901 uppgick tillverkningens värde till 375,925 kronor. K. K.-Å.

Agnesi [anjēsi], Maria Gaëtana, lärd italienska, f. 1718 i Milano, dotter af en professor i matematik i Bologna, egnade sig under hans ledning tidigt åt studier, särskildt åt språk och matematik. Hennes enda större matematiska arbete, *Instituzioni analitiche* (1748; två kvartvolymer), en lärobok i

högre analys, vann stort erkännande och har blifvit öfversatt till både franska och engelska. Då hennes fader 1750 blef sjuk, öfvertog hon, med påfven Benedikt XIV:s tillstånd, hans professur, men öfvergick snart till teologiska studier och drog sig slutligen tillbaka till ett kloster, där hon stannade till sin död, 1799. Se Rebière, "Les femmes dans la science" (2:a uppl. 1897), och en uppsats af Boyer i "Revue cath. des revues franç. et étrang." (1897).

Agnes Sorel. Se Sorel.

Agnetorp, socken i Skaraborgs län, Vartofta härad. 4,807 har. 1,701 inv. (1902). Annex till Acklinga, Skara stift.

Agnhammar, bruksegendom i Grums socken af Värmlands län. Egendomen tillhör Agnhammars bruks aktiebolag, stiftadt 1896, med ett aktiekapital af 300,000 kr. Vid A:s sågverk producerades 1901 omkr. 9,000 kbm. plank och bräder samt 9,400 hl. träkol med ett angifvet värde af 260,000 kr. Arbetsstyrkan utgjorde s. å. 81 personer. K. K.-Å.

Agni, *ind. myt.*, personifikation af elden (lat. *ignis*) och en af hinduernas mest dyrkade gudomligheter. För de stora välgärningar han beredt människorna genom att låta den jordiska elden utströmma från sig prisas han ofta i vedasångerna. Se vidare Indiska mytologien.

Agnoëter (af grek. *agnoēt'n*, icke veta), en monofysitisk sekt (i 6:e årh.), som påstod, att Kristus som människa ej hade varit allvetande. Dess hufvudman var Themistios, diakon i Alexandria, efter hvilken sekten äfven kallades themistianer. Sekten fördömdes af påfven Gregorius den store, men bibehöll sig in i 8:e årh. (J. HDR.)

d'Agnolo [da'njålå], Baccio, italiensk arkitekt och träskulptör, f. i Florens 1460, d. där 1543. Han införde i den florentinska byggnadskonsten nya motiv, t. ex. fönstrens infattning med halfkolonner, som bära arkitrav, fris samt omväxlande spets- och rundgaflar. Framför allt förstod han ge de rike florentinske borgarnas privatbyggnader en palatslik prägel. Mästerligt skulpterade voro hans korstolar. (O. G—G.)

Agnömen (lat.). Se Cognomen.

Agnone [anjåne], stad i södra Italien, prov. Campobasso (förut Molise), n. v. om staden Campobasso. 10,189 inv. (1901). De här förfärdigade koppar- och stålvarorna anses för de bästa italienska fabrikat af detta slag.

Agnostici'sm (af grek. nekande *a* och *gnōsis*, vetande, kunskap), *filos.*, egentligen den åsikten att man på ett visst område intet kan veta (jfr Skepticism). Men vanligen fattas termen i den speciellare bemärkelsen af den åsikt, att man ingenting kan veta särskildt rörande det öfversinnliga, framför allt om det absoluta eller Gud. Agnosticismen afhåller sig sålunda både från att såsom den positivt troende antaga och från att såsom ateisten förneka en sådan verklighet, görande gällande, att vi människor därom platt intet kunna veta. — Termen är införd af den engelske naturforskaren Huxley. Den därmed betecknade åsikten fanns dock naturligen förut. Man kan säga, att Kant i sin "Kritik der reinen vernunft" intog denna ståndpunkt till de religiösa frågorna, ehuru han sedan inom sin praktiska filosofi kom till en mera positiv åsikt (i läran om de praktiska postulaten). Charles Darwin betecknade själf sin religiösa ståndpunkt som agnostisk. Såsom en af de nutida ryktbaraste representanterna för agnosticism plägar man nämna Herbert Spencer; denne antager visserligen något absolut såsom det relativas yttersta grund och påstår sålunda, *att* en sådan verklighet finnes; men han är agnostiker däri, att han förnekar hvarje möjlighet att veta *hvad* detta "ovetbara" är. I det hela är agnosticismen besläktad med den moderna positivismen (se d. o.) och är i viss mån den teoretiska motsvarigheten till religiös indifferentism. S—E.

Agno'stiker (se Agnosticism), som omfattar agnostiska åsikter.

Agno'stisk, till agnosticismen hörande.

Agno'stus (lat., "okänd") Brongn., *paleont.*, trilobitslägte utan ögon och ansiktssutur, med hufvud och stjärt af nästan samma, halfelliptiska form och samma storlek samt med blott två thorakalsegment. Tillhör kambrium och undersilur, särskildt Sveriges. Bland de i Sveriges kambrium så vanliga Agnostus-arterna märkes *A. pisiformis* L. Synonym: *Battus Dalm.* Jfr Trilobiter. A. HNG.

Agnotozöisk (af grek. *agnoēt'n*, icke veta, och *zōon*, djur), tillhörande urbergstiden.

Agnus castus, Kyskhetsträd, Abrahamsbuske, *bot.*, en i Grekland och södra Europa förekommande och odlad växt, med fingerdelade blad och hvita, inuti blekfärgade, i klasar sittande blommor. Den hör till växtfamiljen *Verbenaceæ*. Den odlades, emedan dess stora, hårda frukter plägade läggas i bädden, för att bibehålla skenet af kyskhet (genom abort). Jfr Vitex agnus castus. A—N. (G. L—M.)

A'gnus Dei (lat.), "Guds lamm". 1. Benämning på Jesus Kristus, hvilken i Joh. 1: 29 kallas "Guds lamm, som borttager världens synd". Frälsaren blef också stundom i den äldsta kristna konsten symboliskt framställd såsom ett lamm, bärande korsfanan och med hufvudet vändt bakåt, slutligen till och med såsom ett dödadt lamm vid korsets fot eller på korset, där senare Frälsarens bild anbragtes. — 2. I rom.-katolska kyrkan benämning dels på de runda eller ovala amuletter, hvilka förfärdigas af det af påfven hvart 7:e år invigda påskljusvaxet, af oblatdeg eller af metall, och hvilka på ena sidan hafva Agnus-Dei-bilden (se fig.) eller Joh. Döparen med ett lamm och på den andra sidan bilden af något helgon eller af den regerande påfven; dels på de i medeltidens kristna kyrkobyggnadskonst ofta förekommande relieframställningarna af lammet. — 3. Namn på en i slutet af 7:e årh. i den katolska liturgien införd bön, som af prästen läses under mässan, kort före kommunionen, och som består i ett trefaldigt upprepande af orden: *Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis!* ("O Guds lamm, som borttager världens synder, förbarma dig öfver oss!"), dock så, att vid den tredje upprepningen slutorden förändras till: *da nobis pacem!* ("skänk oss frid!"). I den musikaliska mässan bildar A. D.-bönen den sista (6:e) satsen, hvilken såsom självständigt tonstycke till följd däraf fått namnet Agnus Dei. — 4. I den grekiska kyrkan är A. D. namnet på den med lammets bild prydda duk (äfven kallad poteriokalymma), hvarmed nattvardskalken öfverhöljes.

Slutligen må nämnas, att åtskilliga franska medeltidskonungar slogo guldmynt (*agnels* l. *moutons d'or*) med ofvan nämnda bild i prägeln, samt att Visby

under Hansan präglade små silfvermynt med den i det gottländska landskapsvapnet ännu förekommande A.-D.-bilden. (J. HDR.)

A'gnus scy'thicus (lat., "skytiska lammet"), ett blodstillande medel, kändt i västra Europa sedan början af 1500-talet, då Herberstein, som på uppdrag af tyske kejsaren reste i Ryssland, bragte berättelsen om detsamma till det öfriga Europa. Det spelade i de följande århundradenas örtaböcker en viktig roll såsom ett mystiskt mellanting mellan djur och växt, hvilket med sina fyra fötter var fäst i jorden, förtärde allt i sin närhet och dog, sedan det utgjutit sitt blod. Linné, som från Kina erhöll denna märkvärdiga organism, igenkände i densamma rotstocken af en ormbunke (*Aspidium Baromez* Willd.). Denna rotstock växer horisontalt, blir öfver 0,3 m. lång, höjer sig något öfver marken, innehåller en gulaktig mjölksaft och täckes helt af höggula, sidenglänsande fjäll. Den får därigenom ett utseende, som påminner om ett på marken liggande lamm. De nämnda fjällen införas än i dag från Kina, Tibet, Afganistan och andra länder under namnet *baromez* till Europa. G. A.*

Agobard, ärkebiskop af Lyon 816—840, understödde Ludvig den fromms söner af första giftet i deras uppror mot fadern och blef därför för någon tid afsatt (835). Oaktadt sitt hierarkiska högmod visar sig A. i sina efterlämnade skrifter som en klartänkande, djärf och mångsidigt bildad man. Han uppträdde i viss mån reformatoriskt mot tidens vidskepliga föreställningar, i det han förkastade bilddyrkan, tron på trolldom och bruket af s. k. gudsdomar. Likaledes opponerade han mot medeltidens mekaniska inspirationsteori och dref i sina fem böcker mot judarna en skarp antisemitisk propaganda. Se Rozier, "Agobard de Lyon" (1891). J. HDR.

Agogik (af grek. *agogē*, tempo), *mus.*, läran om tempots lindriga modifierande för att göra föredraget uttrycksfullt. Jfr Rubato.

Agomēter. Se Volt-agometer.

Agomfiasis (af grek. nekande *a* och *gomfios*, kindtand), tändernas lossnande.

Agōn (grek., plur. *agōnes*), täflingsstrid, kämpaspel. Så kallades de gamle grekernas högtidliga täflingsstrider. De voro dels gymniska, som bestodo i kroppsöfningar, dels hippiska, d. v. s. gällde kappkörning och kappridning, och dels musiska, hvilka omfattade musik, skaldekonst och dans. — På många ställen i Grekland firades dylika kämpaspel, till hvilka alla greker hade tillträde. Men efter hand höjde sig fyra orters *agones* till allmänna nationalfester. Dessa voro de olympiska i Olympia i Elis, de pythiska i Delfi i Fokis, de nemeiska i Nemea i Argolis och de isthmiska på Isthmos. Jfr Olympiska, Pythiska, Nemeiska, Isthmiska spelen. — I Rom efterbildades dessa grekiska agones redan under republikens sista tider. Längst egde de kapitolinska bestånd.

Agōn, *fys.* Se Agoniska linjer.

Agonāltempel (af grek. *agōn*) l. Festtempel, ett sådant forngrekiskt tempel, där offerbordet ersattes af en tribun, från hvilken de i den festliga täflingsstriden vunna prisen utdelades, till skillnad från kulttemplet, som var afsedt för den egentliga gudstjänsten samt inneslöt ett offerbord framför gudens bild och hade ett brännofferaltare framför tempelfasaden. Mot denna af C. Bötticher införda indelning af de grekiska templen restes på 1870-talet en segerrik opposition af Leopold Julius och Petersen, hvaraf som resultat framgick, att det visserligen funnits uteslutande kulttempel, men däremot ej några tempel, som uteslutande varit agonaltempel.

Agonī (af grek. *agoni'a*, kamp), dödsarbete, dödskamp.

Agōniska linjer (af grek. nekande *a* och *goni'a*, vinkel) l. Agöner, linjer, hvilka man tänker sig dragna genom de punkter på jordytan, i hvilka den magnetiska deklinationen är noll.

Agonistik, kroppens systematiska öfning och utbildning för deltagande i kämpalekar. Jfr Agon.

Agoni'stiker, en religiös sekt. Se Donatister.

Agōnus, *zool.* Se Skäggsimpsläktet.

Agora' (grek.), folkförsamling; plats, där denna hölls, torg.

Agoracritus. Se Agorakritos.

Agorafobī (af grek. *agora'*, torg, och *fo'bos*, skräck), *med.*, ett tillstånd af fruktan eller ångest, i hvilket en del neurasteniska (nervsvaga), i synnerhet andligen öfveransträngda, personer råka vid passerandet af öppna platser (torg, broar, breda gator) eller under vistelsen i teatrar, kyrkor eller andra stora rum. Den däraf angripne har vanligen en känsla af att han skall mista förmågan att bibehålla jämvikten eller röra sig hvart han vill. Denna känsla kan blifva så häftig, att verklig oförmåga att gå upprätt eller röra sig från stället inträder, utan att någon muskel förlamas eller verklig svindel är för handen. (J. E. J—N.)

Agorakritos (grek. *Ἀγοράκριτος*, lat. *Agoracritus*), grekisk bildhuggare från ön Paros, Feidias' älsklingslärjunge, i hvars arbeten den store mästaren deltog. Hans mest frejdade arbete var den kolossala statyen af *Nemesis* i Rhamnos, af hvilka fragment ännu finnas. (O. G—G.)

Ago'sta (Augusta), starkt befäst hamnstad på en liten med fastlandet genom en bro förbunden ö vid Siciliens östra kust, prov. Syrakusa. 16,770 inv. (1901). Handel med vin, sardeller och hafssalt. A. förstördes nästan fullständigt genom en jordbäfning 1693. Nära A. stod ett sjöslag emellan den franska flottan och den spansk-holländska 22 apr. 1676, i hvilket den holländske amiralen de Ruyter dödligt sårades.

Agostino da Siēna och Angelo [a'ndjelå] da Siena, italienska bildhuggare och arkitekter i Siena, elever af Giov. Pisano och verksamma under 1300-talets förra hälft. Deras förnämsta arbete är biskop Tarlatis grafvård i domen i Arezzo. (O. G—G.)

d'Agoult [dagō], Marie Cathérine Sophie, grefvinna, född de Flavigny, fransk författarinna, känd under pseudonymen Daniel Stern, f. 1805 i Frankfurt a. M., blef 1827 gift med grefve d'A., från hvilken hon snart skildes, och hade därefter en längre intim förbindelse med Franz Liszt (se denne). Hennes roman *Nélida* (grundad på förhållandet till Liszt) trycktes 1845 i "La Presse" och väckte mycket uppseende. Goda iakttagelser öfver Tyskland offentliggjorde hon i "Revue des deux mondes" och "Revue indépendante." I sina politiska arbeten *Lettres républicaines* (1848) och en innehållsrik *Histoire de la révolution de 1848* (3 bd, 1851—53; ny uppl. 1880) fördömer hon Ludvig Filips styrelse samt lofprisar revolutionen och dess

män. Det bästa af hennes arbeten är *Esquisses morales et politiques* (1849; 2:a uppl. 1880), korta, om lifserfarenhet vittnande betraktelser. Vidare må nämnas *Florence et Turin, études d'art et de politique* (1862), *Dante et Goethe* (1866) samt hennes prisbelönta arbete *Histoire des commencements de la république aux Pays-Bas* (1872). Hon dog i Paris 1876. Af hennes barn med Liszt blef dottern Cosima gift med Hans von Bülow och därefter med Richard Wagner. Jfr A. Pommier, "M:me la comtesse d'A." (1867). (E. F—T.)

Agout [agō], biflod till Tarn. 180 km.

A. Gr., i naturvetenskapliga namn förkortning för Asa Gray.

Agra, latinska namnet på floden Eger (se d. o.).

Agra. 1. Division i engelska Ostindien, Nordvästprovinserna. 26,290 kvkm. 5,248,121 inv. (1901). — 2. Distrikt i divisionen af samma namn. 4,791 kvkm. 1 mill. inv. — 3. Stad (muhammedanernas Akbarabad), hufvudstad i samma distrikt på Jumnas högra strand. 168 m. öfver hafvet. 188,022 inv. (1901). Säte för provinsernas engelske guvernör. Betydlig tillverkning af silkes- och bomullsvaror samt liflig handel, i synnerhet med socker, indigo, silke, salt och bomull, som dels på Jumna, dels på järnväg nedföras till de lägre liggande provinserna. — Det nuvarande A. är endast en skugga af det forna, som var Indiens mäktigaste och hinduernas heligaste stad. I slutet af 16:e årh. gjordes det af Akbar till de moguliske härskarnas säte, men aftog i makt, sedan Aurengseb gjort Delhi till sin och sina efterträdares hufvudstad. 1784 intogs A. af maratterna och föll 1803 i engelsmännens händer. Bland minnesmärkena från A:s storhetstid kvarstå ännu en massa praktbyggnader i indisk-morisk stil, af hvilka de flesta äro ruiner. Några äro dock ännu oskadade, bland dem Taj-Mahál [tadj-maha'l], en mausolé, som sjah Djehan (1628—58) lät uppresa öfver sin älsklingsgemål, samt hans palats med pärlemoskén, men framför allt mausolén öfver Akbar. Om de s. k. agra-mosaikerna se Mosaik. J. F. N.

A'grafa (grek.), oskrifna utsagor, kallas de af traditionen Kristus tillagda yttranden, som icke äro bevarade i den Heliga skrift. Sådana utsagor finnas hos flere apostoliska fäder och kyrkofäder. Jfr A. Resch, "Agrapha" (1889). J. HDR.

Agra'ff (fr. *agrafe*, af fnty. *krapfo*, krampa), spänne, häkta, ett slags fruntimmersprydnad; krok, hvarmed något, t. ex. gardiner och plymer, sammanhålles. — *Bygnk.* Ett slags järnkrampa att sammanhålla stenar med; prydnad i spetsen af en båge eller en fönsterram.

Agrafi (af grek. nekande *a* och *gra'fein*, skrifva), oförmåga att skrifva; *med.*, en genom sjukliga rubbningar af stora hjärnans bark framkallad förlust af förmågan att åstadkomma de vid skrifvandet nödvändiga koordinerade rörelserna, utan att därvid de vid skrifning använda musklerna äro förlamade. Jfr Afasi. R. T—DT.

Agräm (kroat. *Zagreb*, mag. *Zágráb*). 1. Komitat i nordvästra delen af Kroatien-Slavonien. Areal 7,210 kvkm. 476,928 inv. (1901), de fleste katolska kroater och serber. — 2. Hufvudstad i nämnda komitat och i konungariket Kroatien-Slavonien, nära Save och vid tvenne järnvägslinjer. 57,689 inv. (1901). Staden är säte för konungarikets bank, regering och högsta domstol, den kroatiska landtdagen, den sydslaviska vetenskapsakademien, ett universitet, en romersk-katolsk ärkebiskop m. fl. myndigheter. Den består historiskt af tre delar: den amfiteatraliskt byggda öfre staden med banens palats, regeringsbyggnaderna, den zoologiska och mineralogiska afdelningen af nationalmuseet samt rådhuset, den i en halfcirkel omkring den förra liggande nedre staden med nationalteatern, centralbangården och det nya museet för modern konst, samt kapitelstaden. I nedre staden ligger akademien, som stiftades 1866 af den kroatiska landtdagen och har till ändamål att vårda kroatiskt språk och vetenskap, eger en stor förmögenhet (mest gåfvor af dess protektor, biskop Strossmayer), ett stort bibliotek och ett tafvelgalleri (det senare likaledes en gåfva af biskop Strossmayer). I nedre staden ligga vidare det 1874 öppnade Frans-Josefsuniversitetet (3 fakulteter, ej medicinsk), nationalmuseets tafvelgalleri och arkeologiska afdelning samt den vackra synagogan. I kapitelstaden ligga bl. a. den sengotiska, i 15:e årh. uppförda katedralkyrkan (nyligen restaurerad), ärkebiskopens palats och ärkebiskopliga seminariet. Staden drifver en ganska liflig industri (tobak, läder, linne, siden, brännvin) och handel, företrädesvis med vin och spannmål. J. F. N.

Agrammati'sm (af grek. nekande *a* och *gra'mma*, bokstaf), detsamma som akatafasi (se d. o.).

Agrandēra (af fr. *grand*, stor), förstora.

Agrärer l. Agrärier (af lat. *agrārius*, som hänför sig till jorden, jordbruket), benämning på medlemmar af vissa partier och föreningar, som arbeta för jordbrukets intressen. — I *Tyskland* uppträdde agrarerna som politiskt parti första gången vid valen 1874 och fastställde sitt program på ett möte i Berlin i febr. 1876, då de bildade föreningen "Deutsche steuer- und wirtschaftsreformen". Det då antagna programmet fordrade bl. a. afskaffande af den dubbelbeskattning, som ligger däri att såväl hus och jord som afkastningen beskattas, vidare införande af börsskatt, järnvägarnas öfvertagande af staten, differentialtullarnas upphäfvande och inskränkning af rätten att inteckna jord. Ursprungligen var partiet frihandelsvänligt, men förband sig till följd af den utländska konkurrensen sedan 1879 med industriprotektionisterna och har sedan dess med mycken ifver påyrkat nya eller höjda tullar på spannmål, kreatur och jordbruksprodukter öfver hufvud. I politiskt afseende är partiet konservativt. Den agrariska riktningens kraftigaste organisation är numera "Bund der landwirte", hvilken förening 1893 bildades närmast med anledning af regeringens planer att i samband med den tysk-ryska handelstraktaten nedsätta spannmålstullarna äfven gent emot Ryssland. Föreningen, hvars syfte är att genom inverkan på valen skaffa jordbruket en dess betydelse motsvarande representation i de parlamentariska församlingarna, räknade 1902 omkr. 250,000 medlemmar och förfogar öfver en mängd vidt spridda pressorgan. Dess politiska verksamhet, som i synnerhet i valtider varit ytterst liflig, har på senaste tiden förnämligast riktat sig på starkt protektionistiska tariffreformer och de bestämmelser i gällande handelstraktater, som ansetts menliga för det tyska jordbrukets utveckling. Efter en tid af hastig makttillväxt kom vid riksdagsvalen 1903 ett bakslag, i det att flera af agrarernas ledande män då föllo igenom och de agrariske

deputeradenas numerär och röstsiffror gingo betydligt tillbaka.

I *Sverige* uppstodo 1894 i de södra provinserna några lokala agrarföreningar (den första i Åstorp 10 nov.), med syfte att befordra jordbrukets intressen hufvudsakligen genom tekniska reformer, men äfven genom ändrad tullagstiftning. Sådana föreningar bildades snart äfven inom andra delar af landet; man sammanslöt sig på flera håll i länsföreningar, och 8 mars 1895 bildades på ett gemensamt möte i Stockholm "Sveriges agrarförbund". Detta afsåg enligt stadgarnas § 1 att blifva en oberoende sammanslutning af landets agrarföreningar, med ändamål att samla landtbrukets idkare och andra därför intresserade till verksamt arbete för denna närings utveckling samt att under vidmakthållande af ett tillräckligt och effektivt tullskydd verka för att landtbruket af statsmakterna erhåller det stöd, som landets hufvudnäring förtjänar, nämligen i fråga om jordbrukskreditens ordnande, för afsättningen betryggande export- och kommunikationsförhållanden, nödiga anslag till landtbrukets och dess binäringars utveckling, tidsenlig näringslagstiftning och i allmänhet reformer till jordbrukets och industriens nytta. Förbundets angelägenheter handhafvas af en öfverstyrelse, bestående af ett ombud från hvarje länsförening. Medlemmarna erlägga årsafgift, beräknad efter omfånget af deras egande jord, och länsföreningarna representeras vid årsmötena efter storleken af brukad jordareal. 1903 ombildades agrarförbundet till "Sveriges landtmannaförbund" och vidtog därvid åtskilliga förändringar i sina stadgar. J. F. N.

I *Danmark* bildades 1893 en *agrarforening* af jordbrukare af alla klasser (godsegare, arrendatorer, torpare) utan hänsyn till politisk ståndpunkt, med uppgift att taga om hand jordbrukets sociala och ekonomiska intressen under dess nuvarande tryckta ställning. Föreningen kräfde sparsamhet i statsutgifterna (genom nedsättning af anslagen till försvaret och andra improduktiva ändamål) och ändringar i beskattningsväsendet (i frihandelsvänlig riktning). Föreningen organiserades 22 nov. 1893 i Odense vid ett möte af ombud från alla delar af landet och räknade då 80,000 medlemmar. Agrarföreningen var ett viktigt stöd vid afslutandet af den politiska förlikningen, som stadfästes af riksdagens bägge ting 1 apr. 1894. Därefter riktades sträfvandena mera ensidigt på nya skattelagar till landtbrukets fromma, i synnerhet på nedsättning af de på jorden hvilande grundskatterna, medan det inom agrarföreningens led uppstod oenighet mellan anhängarna af skyddstullar på landtbruksprodukter och frihandlarna. Den miste därför allt politiskt inflytande och efter hand mer än hälften af sina medlemmar. E. EBG.

Agrarförening. Se Agrarer.

Agrarförfattning. Se Agrarpolitik.

Agrärisk (lat. *agrārius*), som hänför sig till jorden, jordbruket. — Agrariska brott, förbrytelser på grund af tryckande jordegendomsförhållanden, begångna emot jordegares eller deras anhängares personer eller egendom. Särskildt Irland har varit skådeplatsen för sådana brott. — Agrariska lagar, åkerlagar (se d. o.).

Agrärmeteorologi (jfr Agrar och Meteorologi), meteorologiens användning i åkerbrukets tjänst.

Agrärpolitik (af lat. *agrārius*, som hänför sig till jorden, jordbruket), den gren af den nationalekonomiska politiken, som afser jordbrukets främjande samt närmast statens uppgift och åtgärder för denna sak. Statens första agrarpolitiska uppgift är ordnandet af själfva egendomsförhållandena, *agrarförfattningen*. Dit hör icke blott lagstiftningen om arfsrätt till jord, fideikommissarrendelagar, jorddelning, sammanslagning af hemman, skiften o. s. v., utan äfven jordegarens eller jordbrukarens befrielse från sådana inskränkningar i hans fria bestämningsrätt öfver jorden eller från sådana ekonomiska bördor, som från äldre tider kvarstått till våra dagar, t. ex. i Sverige grundskatter, frälseräntor m. m. Men det åligger staten äfven att främja jordbrukets idkande dels direkt, dels indirekt. Det förra sker därigenom att staten själf uppodlar förut öde trakter, att den sörjer för bevattning eller afdikning eller lämnar bidrag eller lån till dylika företag, vidare genom införsel af ädlare djurarter, anläggning af stuterier, genom premier för åkerbrukets eller boskapsskötselns utveckling, genom förhindrande af införsel af djur från trakter, där farsoter bland djur förekomma o. s. v. Indirekt har staten att utveckla jordbruket genom ett rationellt tullsystem, genom att underlätta jordbruksnäringens kredit, genom att förbättra kommunikationerna, genom att upprätta läroanstalter för jordbruksnäringens olika grenar, genom att understödja hushållningssällskap och dylika föreningar, genom att anställa personer, som resa omkring för att undervisa allmogen i hithörande ämnen, genom landtbruksutställningar m. m. Agrarpolitiken blir alltså en lika vidt omfattande som viktig gren af statens ekonomiska verksamhet.

Om de hela samhället skakande agrarpolitiska striderna i det gamla Rom se Åkerlagar. Om de agrariska förhållandena hos slaverna se Kommunion och Mir. I det moderna Europa sysselsatte sig staten i äldre tider ej synnerligen mycket med agrarpolitiska angelägenheter. Ännu under merkantilsystemets herravälde (1600- och 1700-talen) egnades föga uppmärksamhet åt dem, om än detta system ingalunda fullständigt åsidosatte den agrariska utvecklingen. Det var först genom den fysiokratiska skolans framträdande i senare hälften af 1700-talet, som intresset för jordbrukets utveckling blef större, och under 1800-talet, framför allt under dess båda sista årtionden, blef detta intresse alltmer bestämmande för staternas inre politik. Under den äldre medeltiden hade lifegenskapen blifvit rådande i de flesta af södra Europas stater, hvilka ärft denna institution från det romerska riket, och denna institution utbredde sig småningom mot norr och öster. I Polen blef den allmän i början af 1500-talet, i Ryssland ett århundrade senare; i stora delar af Danmark infördes "vornedskabet" (se d. o.) mot slutet af medeltiden. Lättandet af bönderna ställning blef i alla länder ett af agrarpolitikens första mål. Men äfven efter lifegenskapens upphörande kvarstod en mängd onera, som bönderna hade att utgöra till sina forne herrar. Att lätta eller alldeles afskaffa dessa blef nu agrarpolitikens nästa mål. I Preussen, där lifegenskapen upphäfts 1807, medgafs 1811 bönderna rätt att förvärfva jorden med full eganderätt och lösa sig fria från prestationerna till godsegaren antingen genom att afträda en del af jorden eller genom att betala en årlig ränta. Senare förordningar fortgingo vidare på denna väg; "räntebanker" inrättades för att underlätta frilösningen, godsegarnas domsrätt upphäfdes 1848, deras polismyndighet 1872. I Österrike, lik-

som i de flesta tyska länder, medförde 1848 års händelser liknande reformer, och i England började de liberalekonomiska reformerna på 1820-talet. Om den under senare tid så brännande irländska agrarfrågan se Irland. Hvad Italien angår, så har på grund af historiska förhållanden en stor del af detta lands jord råkat i adelns eller kyrkans händer, och största delen af jordbrukarna, särskildt i slättbygderna, äro blott arrendatorer i den allra uslaste ekonomiska ställning. Litet har ännu gjorts för att förbättra arrendatorernas ställning, och de svårigheter, som möta dylika reformer, äro icke alla af den natur, att de kunna undanröjas genom lagstiftning. I *Sverige* har agrarpolitiken haft delvis andra uppgifter än i nu nämnda länder. Lifegenskapen har aldrig funnits i vårt land, icke heller stora godskomplex i syd- och mellan-europeisk mening sedan Karl XI:s reduktion. Våra bönder behöfde därför ej befrias från sådana bojor, som dylika förhållanden framkalla. Då därför en agrarpolitik på 1700-talet började göra sig gällande, afsåg den blott att förbättra de bestående förhållandena, icke att i grund ombilda dem. Hit höra åtgärderna för egoskiften, spannmålshandelns frigifvande (1775), lindringar i sådana å jorden hvilande bördor som vägunderhåll, indelningsverk, grundskatter, ändringar i lagarna om arfsrätt till jord, hemmansdelning o. d., inrättande af huhållningssällskap, landtbruksskolor och institut, hypoteksföreningar m. m., anslag till vägars anläggande, utdikningar etc. Hvad som i andra länder betraktas såsom en hufvudsak, ordnandet af arrendatorernas ställning till jordegarna, har i vårt land helt naturligt icke ansetts så viktigt, men äfven här torde numera en tidsenlig arrendelag icke längre kunna uppskjutas.

Medan agrarpolitiken hittills sålunda i väsentlig grad afsett att undanröja hindren för en fri dispositionsrätt af jorden, börjar nu en viss reaktion göra sig gällande. Det har visat sig, att denna obegränsade frihet medfört sina olägenheter, som kräfva rättelse. Om de särskildt i Amerika framträdande försöken att inskränka den fria dispositionsrätten öfver den för familjens uppehälle erforderliga jorden se Homestead. Rättigheten att fritt sälja delar af egendomen har i vårt land haft till följd att skogen afyttrats och afverkats, hvarefter jordegaren sedermera icke kunnat existera på hvad han egt kvar, samt att sågverksbolagen för skogens skull inköpt en mängd hemman samt låtit jordbruket förfalla. Liknande missförhållanden hafva redan i andra länder framkallat lagar, som begränsa rätten att splittra ett hemman (dismembration) eller att alltför mycket samla jordegendomen på få händer. Äfven i dessa afseenden har den svenska agrarpolitiken viktiga uppgifter att lösa. I nära sammanhang härmed står i Sverige frågan om hur jordlotter skola kunna lämnas dem, som önska bryta mark i förut ouppodlade trakter, särskildt i Norrland. Genom ett ändamålsenligt ordnande af denna sak skall icke blott landets uppodling befordras, utan äfven emigrationen minskas.

Den moderna agrarpolitiken räknar som grundläggande arbete W. Roschers "Die nationalökonomik des ackerbaues und der verwandten urproduktionen" (1859; 12:e uppl. 1888). Se vidare A. Buchenberger, "Agrarwesen und agrarpolitik (2 bd, 1892—93), Th. v. der Goltz, "Die agrarischen aufgaben der gegenwart" (2:a uppl. 1895), och L. Brentano, "Agrarpolitik" I (1897). J. F. N.

Agrarprotektionister, de skyddstullsvänner, som framför allt sträfva att genom tull på landtmannaprodukter trygga och främja jordbrukets utveckling.

Agräte, Marco, italiensk bildhuggare, verksam under 1500-talets senare hälft i Milano, hvars domkyrka eger hans marmorstaty af den hel. *Bartolomeus*, framställd fullständigt flådd, med den afdragna huden lagd öfver skuldrorna —, ett just genom sin naturtrogenhet i högsta grad frånstötande arbete, som dock prisades af artistens samtid. O. G—G.

Agraūlos, *grek. myt.* Se Aglauros.

Agraviādos (sp.), "missnöjda", kallades under 1700-talet de spanske adelsmän, som hyllade den på tronen uppsatta bourbonska dynastien och motarbetade habsburgarna. Så kallades äfven 1826—28 deltagarna i det af det påfliga partiet understödda uppror mot Ferdinand VII, som åsyftade återställandet af den yttersta absolutism i kyrka och stat äfvensom återinförandet af inkvisitionen.

Agré, Agreé l. Agreērad, en titel, som konstakademien i Stockholm före 1887 tilldelade yngre konstidkare, hvilka ej ansågos mogna för hedern att upptagas till ledamöter. Orden stå i samband med agreera, en felaktig form för agregera l. aggregera (af fr. *agréger*, lat. *aggregāre*, af *ad*, till, och *grex*, hjord; sällskap, klubb), upptaga till medlem af ett sällskap; hopgyttra till en massa. Däraf aggregat (se d. o.). — Ett annat ord är agreera såsom försvenskad form af fr. *agréer* (af *gré*, tycke, smak, behag, lat. *gratum*, hvad som är behagligt), väl upptaga, godkänna; behaga, täckas. Däraf agreabel (fr. *agréable*), behaglig, angenäm; agremang (fr. *agrément*), behaglighet, nöje, förströelse. I plur. förekommer sistnämnda ord såsom musikterm i bet. drillar, för-slag och andra musikaliska prydnader.

Agreābel. Se Agré.

Agreēra. Se Agré.

Agrégé [-ʃē], fr., i Frankrike namn på e. o. lärare. Jfr Agré.

Agrell, Johan, tonsättare, f. i Östergötland 1701, d. i Nürnberg 1767 (enl. andra uppgifter 1765 l. 1769), blef 1723 af prins Maximilian af Hessen kallad till kammarmusikus i Kassel, hvarefter han 1746 utnämndes till kapellmästare i Nürnberg. A. gjorde flere konstresor, bl. a. till Italien, och skördade öfverallt lifligt bifall. Han utgaf solosaker för klaver och violin, klaverkonserter, symfonier m. m. och är af musikhistorisk betydelse för "sonatformens" utveckling.

Agrell, Olof, reseskildrare, f. 1755 i Hyby socken i Skåne, blef filos. magister i Lund 1775 och ingick därefter i konungens kansli, utnämndes 1789 till konsulatsekreterare i Marokko och 1799 till vice konsul i Alger. Till följd af dessa befattningar gjorde han fyra resor till Afrika samt uppehöll sig jämväl tidtals i Spanien och Portugal. För sin första vistelse i Tangor redogjorde han i *Bref om Maroco* (1796), i hvilka han "med friskt och gladt lynne samt lätt hand" skildrar "de oroligheter, för hvilka detta rike den tiden såsom ofta var en skådeplats". (En tysk öfversättning utgafs i Nürnberg 1798.) 1802 återkom han till Sverige från sin sista utrikes resa och skref sedermera *Ytterligare bref om Maroco samt till en del om Spanjen och Portugal* (1807). Han utgaf dessutom *Antenors resor uti Grekland och Asien* (del 1—3, 1803—04). A. dog i Göteborg 1832.

Agrell, Karl Magnus, orientalist, f. i Linneryds socken, Småland, 1764 (son af prosten och riksdagsmannen Johan Madusson A., f. 1666, d. 1740), blef filos. magister i Upsala 1788, docent i österländska språk därstädes 1789, lektor vid Växjö gymnasium 1794, kyrkoherde i Skatelöf i Växjö stift 1805 och teol. doktor 1809. Han var ledamot af prästeståndet under riksdagarna 1812 och 1815 och dog 1840. A. vann ett frejdadt namn såsom forskare i de semitiska språken, i synnerhet syriskan. Tingstadius önskade honom till sin efterträdare såsom professor i österländska språk i Upsala, och då M. Norberg (1820) tagit afsked från professuren i nämnda språk vid Lunds universitet, erbjöds den åt A., men anbudet afböjdes. Många utmärkta tyska filologer hafva lofordat och tillgodogjort sig hans forskningar. Bland hans tryckta skrifter må nämnas: *Commentatio de varietate generis et numeris in linguis hebræa, arabica et syriaca* (1815), *Otiola syriaca* (1816), *Supplementa syntaxeos syriacæ* (1834) och *Ad suppl. synt. syr appendicula* (1836 och 1838). Till Upsala akademis bibliotek skänkte A. sina handskrifter i syriska litteraturen (15 band). Af dessa har H. G. Lindgren i disputationsform utgifvit *Supplementa ad lexicon syriacum castellianum* (1838—41. — "Lexicon syriacum" af E. Castellus utkom i Göttingen 1788). Af återstoden har professor Wackerbarth i Upsala afskrifvit en del såsom ett värdefullt bidrag till den under Payne Smiths redaktion i Oxford utkommande, storartadt anlagda "Thesaurus syriacus". Äfven Växjö gymnasiebibliotek förvarar en mängd af A. författade dyrbara manuskript. A. var en nitisk och trogen församlingsherde samt högt uppburen som sådan. Jämte Tegnér innehade han 1824 förslagsrum (det 3:e) till Växjö biskopsstol.

Agrell, Alfhild Teresia, född Martin, skådespels- och novellförfattarinna, f. 13 jan. 1849 i Härnösand, blef 1868 gift med grosshandlaren A. Agrell i Stockholm, men vardt skild 1895. Hon väckte uppmärksamhet genom de lifliga reseskisserna *Bilder från Italien* (1883, under signaturen *Thyra*) och verkligt uppseende genom skådespelen *Räddad* (s. å.) och *Dömd* (1884), två mycket energiska alster af den dåtida kvinnliga "förtrytelse-litteratur", som med impuls från Ibsen yrkade på större sanning i det äktenskapliga förhållandet samt mannens likställighet med kvinnan inför sedelagen. Skådespelet *Ensam* (1886) eger större konstvärde än de föregående. Däremot gingo komedien *Småstadslif* (1884) samt skådespelen *Vår!* (i 2 afdelningar, 1889) och *Ingrid. En döds kärlekssaga* (1900) mera obeaktade förbi. Fru A:s novellistiska arbeten ha tillvunnit sig sympatier icke minst genom den krya och behagliga stilen. *Från land och stad* (1884), *På landsbygden* (1887) samt *Norrlandsgubbar och norrlandsgummor* (1899—1900) inrymma träffande bilder ur det norrländska folklifvet, ofta drastiskt eller humoristiskt tecknade. Mer psykologiskt inträngande och i tonen svårmodiga äro berättelserna *Hvad ingen ser* (1885). I *Under tallar och pinier* (1890) råder en ljusare åskådning. Den i Stindes manér gjorda humoristiska "reseberättelsen" *I Stockholm. Också en reseberättelse. Af Lovisa Petterkvist* (1893; 4:e uppl. 1895) vardt en stor framgång för fru A:s penna, som lockades att fullfölja arten med *Hemma i Jockmock* (1896; 3:e uppl. 1897). I Pelle Molins anda och stil skref hon 1898 under pseudonymen Stig Stigson norrlandsberättelserna *Nordanfrån*. Flere af hennes berättelser hafva öfversatts till främmande språk. E. F—T.

Agrema'ng (fr. *agrément*). Se Agré.

A'gria, latinska namnet på Erlau (se d. o.).

Agri'cola, *zool.*, åkersork.

Agri'cola, Cnejus Julius, romersk statsman och fältherre, f. 39 e. Kr. i Forum Julii (nuv. Fréjus i Frankrike), blef 64 kvestor i Mindre Asien, 68 pretor och folktribun i Rom. Under Vespasianus stred han framgångsrikt i Britannien och förvaltade 73—76 Akvitanien. Konsul sistn. år, sändes han 77 till Britannien, där han utvidgade romarnas besittningar ända till floden Tay och med mycken framgång utbredde den romerska odlingen. Den misstänksamme Domitianus återkallade honom år 84. A. lefde därefter ytterst tillbakadraget och dog år 93 e. Kr. Vi hafva i behåll en berömd lefnadsteckning öfver honom, *De vita et moribus Julii Agricolæ*, författad af hans svärson, Tacitus (och öfversatt af V. Lundström 1896).

Agri'cola, Rudolf, egentl. Rolef Huysmann, humanist, f. i en by nära Groningen 1443, d. 1485. Efter att i Zwolle hafva varit lärjunge af Tomas a Kempis begaf han sig till Löwen och uppehöll sig sedermera vid universitetet i Paris. 1476 reste han till Italien och infördes där i den grekiska litteraturen af den lärde grekiske flyktingen Teodor Gaza. Hans ryktbaraste arbete är *De inventione dialectica*. På inbjudning af sin vän biskop J. v. Dalberg i Worms tillbragte han större delen af sina senare lefnadsår i Kurpfalz. — A. verkade på sin samtid mer genom sitt personliga uppträdande än genom skrifter. Han var större vältalare än filosof: dialektiken skulle enligt honom vara ett verktyg åt retoriken. Hans största betydelse ligger däri, att han i Tyskland väckte kärlek för de klassiska studierna och bidrog att framkalla renässansen. Vid 40 års ålder lärde han sig hebreiska och egnade sig sedan ifrigt åt teologien. Han var tillika målare, skald och musiker. En samling af hans skrifter utgafs af Alard (Köln 1539). Jfr Ihm, "Rudolf A., sein leben und seine schriften" (1893).

Agri'cola, Martin, tysk musikskriftställare, f. omkr. 1486, d. 1556 såsom kantor och musikdirektör i Magdeburg, åstadkom, ehuru autodidakt, skrifter af betydande värde, hvilka ländt musikhistorien till gagn, särskildt *Musica instrumentalis deudsch* (med goda träsnitt, 1529; 3:e uppl. 1545) och *Musica figuralis deudsch* (1532). Han var äfven tonsättare (af kyrkosånger m. m.).

Agri'cola, Georg, mineralogiens och metallurgiens fader, f. 1490 i Glauchau nära Meissen i Sachsen. Efter medicinska studier dels i Leipzig, dels i Italien slog han sig ned som praktiserande läkare i Joachimsthal i Böhmen, men sysselsatte sig under sin vistelse där jämväl med forskningar i bergsvetenskapen. Sedan han af kurfursten Moritz fått en pension, bosatte han sig i Chemnitz, hvarest han hade godt tillfälle att egna sig åt metallurgiska och mineralogi-

ska forskningar. Han dog därstädes 1555. A. var den förste, som sökte klassificera mineral och bergarter, dock endast efter deras yttre egenskaper. Högst viktiga och betydande voro hans arbeten i metallurgien. Han beskref malmrostningen, lärde att uppsamla därvid bortgående svafvel och uppfann metoden att med bly utdraga silfver ur koppar. För metallproberingen utarbetade han metoder, som allmänt begagnades ända till 1800-talet. Nämnda slag af probering utfördes af honom dels genom afdrifning eller kapellering, dels genom kvartering. A. förbättrade därjämte metoderna att bereda koksalt, salpeter, alun och vitriol. Hans mest kända arbeten äro *De re metallica* (1530) och *De ortu et caussis subterraneorum* (1546). Hans mineralogiska skrifter äro samlade i *De natura fossilium* (1657), öfv. till tyska af Lehmann (4 bd, 1806—13). Jfr Jacobi, "A. und sein verhältnis zur wissenschaft seiner zeit" (1889), och Hofmann, "Gregorius A." (1898). P. T. C.*

Agri'cola, Johann (egentl. Schneider), tysk luthersk teolog, f. 1494 i Eisleben, hvarför han äfven kallas *Magister Islebius* (magistern från Eisleben). Enligt uppdrag af Luther ordnade A. de kyrkliga förhållandena i Frankfurt a. M. (1525). Genom sitt påstående att endast evangelium, men ej lagen är nödvändig till framkallande af bättring och tro gaf han anledning till den s. k. antinomistiska striden, i hvilken Luther och Melanchthon med allvar uppträdde emot honom. Han nödgades slutligen (1540) återkalla sin lära, men väckte ännu en gång förargelse genom "Augsburger interim", i hvars utarbetande han tog del. Af kurfursten Joakim II utnämndes han till hofpredikant och superintendent i Berlin, hvarest han afled 1566. Han bidrog verksamt till protestantismens införande i Brandenburg och gjorde sig äfven känd som författare på åtskilliga områden, bl. a. utgaf han en förträfflig samling af tyska ordspråk. Jfr G. Kawerau, "Johann A." (1881). (J. HDR.)

Agricola. 1. Mikael A., biskop, Finlands reformator, antages född omkr. 1508. Hans fader var fiskare i byn Torsby, Pernå socken i östra Nyland, och hette Olof Simonsson. Efter att hafva åtnjutit undervisning i Viborgs skola kom A. omkr. 1528 till Åbo, där han af reformationens finske apostel, Peter Särkilax, fick den första väckelsen att i ord och gärning arbeta för de nya lärorna. Än mera afgörande för hans framtida verksamhet blef den resa han år 1536 företog till högskolan i Wittenberg, en resa, som bekostades af biskopen i Åbo Mårten Skytte. A. återvände därifrån 1539, väl rekommenderad af Luther och Melanchthon, samt utnämndes s. å. till rektor vid Åbo skola, hvarest han verkade med nit och skicklighet i nio år. Dessutom biträdde han biskopen vid kyrkovisitationerna och tog därvid tillfället i akt för att inverka på församlingarna genom predikningar. 1548 förordnades han till Skyttes medhjälpare (*coadjutor*) och förestod efter dennes död stiftet i fyra år, tills han 1554 af konung Gustaf I utan föregående val nämndes till biskop öfver Åbo stift. 1556 sändes han, jämte flere andra herrar, till Ryssland för att underhandla om fred efter det förödande krig, som pågått sedan 1554. På återvägen dog han plötsligen i Nykyrka socken 1557 och begrofs i Viborg. A. är den förste finske biskop, som var gift. Han hade en son, Kristian, som adlades med namnet Leijonmarck. Hans närmaste afkomlingar behöllo likväl namnet Agricola. Först Kristians sonson Sven upptog, 1686, namnet Leijonmarck. — I reformationsverket ingrep A. tvifvelsutan kraftigast genom sin skriftställare- och öfversättareverksamhet på finska språket. Hans tidigaste arbete är en Abc-bok, tryckt troligen 1542; af en katekes finnes veterligen numera intet exemplar i behåll. Hans "Bönebok ur bibeln" (*Rukouskirja bibliasta*), tryckt i Stockholm 1544, är en diger volym af mer än 400 blad. Däri ingå utom bönerna äfven ett kalendarium med astrologiska tabeller och regler, uppgifter och ordspråk, religiösa sentenser på latin, förteckning på paradisets fröjder och helvetets plågor m. m. d. I boken äro äfven intagna några stycken af Nya testamentet. Hans öfversättning af N. T. i dess helhet utkom år 1548, likaledes tryckt i Stockholm. Texten är försedd med korta noter och randanmärkningar. Dessutom förekomma däri inströdda träsnitt, i synnerhet i Uppenbarelseboken. Efter Nya testamentet utgaf A. öfversättningar af Psaltaren, några bland profeterna och andra stycken ur Gamla testamentet äfvensom kyrkohandbok och "mässa" (de två sistnämnda ånyo utgifna 1893 af E. N. Setälä och K. B. Wiklund). I företalet till öfversättningen af Psaltaren förekommer en på vers författad finsk mytologi, hvilken, om än i sig själf ganska knapphändig, dock är af största vikt såsom den äldsta pålitliga framställningen af finnarnas forna gudalära. Genom dessa öfversättningar skapades det finska skriftspråket. A. höll sig därvid mest till den munart, som talas i det s. k. Egentliga Finland (trakten omkring Åbo), men då han egde vidsträckt kännedom äfven om andra dialekter, upptog han från dessa både ord och böjningsformer. Därigenom fick språket en större tillgång på uttrycksmedel, om ock mycken brokighet och ojämnhet ännu länge vidlådde skrifsättet. Äfven för kännedomen om de finska språkens historia och för utredningen af deras lagar äro A:s skrifter af stor betydelse, enär de härstamma från en långt äldre tid än andra finska språkminnen. Se biografi öfver A. af S. Elmgren i "Finlands minnesvärde män" I. V.*

2. Sven A., den förres sonsons son, adlad Leijonmarck. Se Leijonmarck.

A'gri decumātes (lat.), "tiondelandet", kallas på grund af ett misstolkadt ställe i Tacitus' Germania (kap. 29) den af romarna i 1:a årh. e. Kr. eröfrade landsträckan mellan öfre Donau och mellersta Rhen. Denna landsträcka utskiftades till romerska veteraner och galliska nybyggare, hvilka till ersättning skulle lämna tionde af jordens afkastning (de och icke landet kallades därför af Tacitus decumates). På norra sidan af detta romerska gränsland fanns en gränsbefästning med mur och graf (se Limes), hvilken var anlagd till skydd mot Germaniens vilda horder. 234 e. Kr. började området inkräktas af alemannerna, och efter kejsar Probus' död (282) kom det helt och hållet i deras våld.

Agrige'ntum (grek. *Akrāgas*, nu *Girge'nti*), stad vid Siciliens södra kust, anlagd omkr. 582 f. Kr. af doriska kolonister och i forntiden mycket berömd. Sedan kartagerna intagit och förstört densamma 405 f. Kr., uppbyggdes den ånyo, men återfick ej till fullo sin forna glans.

Agrikultūr (lat. *a'gri cultūra*, af *a'ger*, åker, och *cultūra*, odling), den odlade jordens bearbetning. Se Landtbruk.

Agrikulturfysik (jfr Agrikultur och Fysik), landtbruksfysik, fysikens tillämpning på landtbruket och dess binäringar.

Agrikulturkemi. Se Landtbrukskemi.

Agrikulturkemisk, som hänför sig till agrikulturkemien.

Agrikulturkemisk försöksanstalt l. försöksstation, en inrättning, som har till ändamål att sätta naturvetenskaperna och särskildt agrikulturkemien i mera direkt förbindelse med landtbrukets praktik. Till en sådan inrättning fordras ett agrikulturkemiskt laboratorium, för de rent vetenskapliga undersökningarna, samt en viss jordareal med tillhörande ekonomibyggnader, för anställande af praktiska försök. Sedan på flere ställen i utlandet, särdeles i Tyskland, åtskilliga agrikulturkemiska försöksstationer uppstått och visat sig gagneliga för landtbrukets vetenskapliga utveckling, inrättades i Sverige i början af 1860-talet tvenne sådana anstalter på statens bekostnad. Den ena af dessa var förlagd å *Landtbruksakademiens experimentalfält* i närheten af Stockholm. Därstädes hade emellertid, sedan många år tillbaka, långt innan liknande inrättningar kommo till stånd i Tyskland, funnits en praktisk försöksanstalt, vid hvilken kulturförsök med landtbruks- och trädgårdsväxter anställdes. Resultaten af dessa praktiska försök offentliggjordes i Landtbruksakademiens handlingar och tidskrifter från samma tid. Den andra agrikulturkemiska försöksanstalten, som började sin verksamhet som statsinstitution före den nyssnämnda, förlades till *Ultuna* och ställdes i samband med landtbruksinstitutet därstädes. Hvardera af dessa båda försöksanstalter hade till föreståndare en kemist med en assistent, hvarjämte för den praktiska afdelningen vid Landtbruksakademiens experimentalfält anställdes en särskild föreståndare. I samband med Ultuna landtbruksinstituts omorganisation i början af 1890-talet indrogs emellertid statsanslaget till den agrikulturkemiska försöksanstalten därstädes. Den agrikulturkemiska anstalten vid Landtbruksakademiens experimentalfält förändrades väsentligen på 1880-talet, i det den gjordes till en uteslutande vetenskaplig anstalt, hvaremot de mera praktiska kulturförsöken öfverlämnades till en särskild s. k. landtbruksafdelning. Landtbruksakademiens försöksverksamhet har sålunda numera blifvit ordnad på fyra skilda afdelningar med hvar sin föreståndare, nämligen en agrikulturkemisk och en växtfysiologisk afdelning samt en trädgårdsafdelning och slutligen en landtbruksafdelning. C. E. B.

Agrikulturkemist, Landtbrukskemist. Före 1850 funnos visserligen i Sverige flere kemister, som egnade sig åt agrikulturkemiska forskningar, men någon särskild kemist vid Landtbruksakademien och för jordbruket i allmänhet fanns icke att tillgå. En sådan tjänsteman tillsattes dock kort efter denna tid och ställdes under akademiens öfverinseende. Det tillkom honom att verkställa de undersökningar, som akademien uppdrog åt honom, samt att gifva utlåtande i agrikulturkemiska frågor, som rörde jordbruket och landthushållningen i allmänhet. Agrikulturkemisten var vidare föreståndare för den kemiska afdelningen vid akademiens experimentalfält och försöksanstalt, hvarjämte han tillhandagick landets jordbrukare med upplysningar och råd i agrikulturkemiska ämnen samt, i den mån hans tid och öfriga åligganden det medgåfvo, äfvenledes — efter till akademiens förvaltningskommitté från hushållningssällskap eller enskilda personer ingångna rekvisitioner — företog resor inom landet för agrikulturkemiska ändamål och verkställde undersökningar å föremål, som från enskilda jordbrukare insändes till akademien eller till dess laboratorium. I sammanhang med försöksanstaltens omgestaltning på 1880-talet blef agrikulturkemistens verksamhet såtillvida förändrad, att han numera endast har att befatta sig med rent vetenskapliga undersökningar inom agrikulturkemiens område, hvaremot hans praktiska åliggande har öfverlåtits dels till de inom landets olika delar inrättade s. k. kemiska stationerna (se d. o.), dels till enskilda agrikulturkemisters företagsamhet. Den inspektion eller tillsyn, som Landtbruksakademien genom sin agrikulturkemist förr utöfvade öfver de kemiska stationernas verksamhet, har blifvit öfverflyttad på Landtbrukstyrelsen. C. E. B.

Agrikultursystem, det statshushållningssystem, som finner hufvudkällan för en nations välstånd i jorden och dess afkastning.

Agrime'nsor (lat.), "landtmätare". Redan i det gamla Rom, under kejsartiden, voro landtmätarna organiserade till en fast ämbetsmannakår, hvars tjänster funno vidsträckt användning. De litteraturfragment, som äro i behåll angående det fornromerska landtmäteriet, äro utgifna i 2 bd 1848—52 af Blume, Lachmann och Rudorff. Se vidare M. Cantor, "Die römischen agrimensoren" (1875), P. de Tissot, "Les agrimensores de l'ancienne Rome" (1879), och Brugi, "Le dottrine giuridiche degli agrimensori romani" (1897).

Agrimōnia L., *bot.*, ett ganska artrikt växtsläkte af nat. fam. *Rosaceæ*, med två småfrukter, inneslutna i det håriga eller borstväpnade fodret. Vår på åkerrenar och backar allmänt förekommande art, *A. eupatoria*, småborre, odlas stundom för de många findelade bladens grönska. Andra arter äro *A. odorata*, äfven i Europa, och *A. repens* från Armenien. A—N. (G. L—M.)

Agrinion (förr Vrachori), stad i grek. nomarkien Akarnanien-Etolien vid järnvägen A.—Missolonghi. 5,200 inv. (1898). Tobaksodling.

A'grion, *zool.* Se Sländor.

Agriōnia (af *Agriōnios*, "den vilde", binamn på Dionysos), en nattlig fest, som till Dionysos' ära firades i Orchomenos i Beotien. Endast kvinnor deltogo i densamma. Kvinnorna låtsades söka guden, tills det förmäldes, att han flytt till muserna, då ett gladt gille anordnades. Vid detta roade man sig med gåtor. Ett annat bruk vid denna fest — att en Dionysospräst med blottadt svärd förföljde alla kvinnor af Minyas' släkt och dödade dem han upphann — förbinder den med sagan om Minyas' döttrar, som föraktade Dionysos och till straff härför blefvo vansinniga, samt tyder på att människooffer ursprungligen hörde till Dionysos' gudstjänst.

Agriōtes, *zool.* Se Insekthärjningar och Skalbaggar.

Agrip, "utdrag" (nämligen af Norges historia), är det äldsta — åtminstone kända — försöket till behandling af Norges historia på *norska*. Arbetet är författadt omkr. 1190 af en till namnet okänd norrman från Trondhjem eller dess omgifning och behandlar Norges historia från Halfdan svarte på 800-talet till inemot författarens tid. Källorna utgöras väsentligen af de båda något äldre på latin författade norska krönikorna, nämligen Thjodrek

munks och den anonyma "Historia Norvegiæ". Det norska originalet är förloradt, och vi känna arbetet nu endast genom en defekt isländsk afskrift i en handskrift från förra hälften af 1200-talet (utg. af V. Dahlerup 1880). AD. N—N.

Agri'ppa, Menenius, romersk konsul 503 f. Kr. Allmänt bekant är den liknelse om lemmarnas uppror mot magen, hvarigenom han en gång förmådde plebejerna i Rom, hvilka uttågat till det heliga berget, "Mons sacer", till förlikning med patricierna (494).

Agri'ppa, Marcus Vipsanius, utmärkt romersk fältherre, f. 63 f. Kr., af låg börd. Redan i sin ungdom intim vän med den jämnårige Octavius (Augustus), stod han sedan i krig och fred troget vid dennes sida. Sina stora fältherreegenskaper visade han bl. a. i segrarna vid Mylæ och Naulochus öfver Sextus Pompejus och vid Aktion (31 f. Kr.) öfver Antonius. Af hans storartade verk till Roms försköning och gagn märkas Panteon och termerna. Augustus gaf A. de högsta hedersposter och förmälde honom med sin dotter Julia, sedan hennes förre man, Marcellus, afledt. A. dog 12 f. Kr., ärad som framstående fältherre, utmärkt äfven i fredens värf, oegennyttig och rättrådig samt vän och gynnare af särskildt de bildande konsterna. Äfven som skriftställare gjorde han sig bemärkt; bl. a. utförde han förarbetena till en karta öfver det romerska riket. Hans dotter i första giftet, Vipsania Agrippina, blef Tiberius' gemål. Om A:s och Julias dotter Agrippina se Agrippina 1. — Litt.: Gardthausen, "Augustus und seine zeit" (2 bd, 1891—96). (H. SGN.)

Agri'ppa, namn på tvenne judiska konungar. Se Herodes.

Agri'ppa, Heinrich Cornelius A. af Nettesheim, tysk författare, f. i Köln 1486 l. 1487, d. 1535, var en af de märkvärdigaste representanterna för den fantastiska riktning, som härskade inom vetenskapen mot medeltidens slut och enligt hvilken människan genom hemliga medel kunde vinna en öfvernaturlig makt öfver de sinnliga tingen. Irrande omkring i Tyskland, Frankrike och Italien, försökte han sig än såsom teolog, än såsom läkare, än såsom jurist, än såsom krigare. Efter ära och rikedom sträfvade han, och för detta ändamål utgjorde hans insikt i de hemliga vetenskaperna endast ett medel. Han uppträdde mot munkarna och inkvisitionen, men saknade intresse för de stora rörelser, som utmärka reformationstiden. Bland hans skrifter må nämnas *De incertitudine et vanitate scientiarum* (Köln 1527), en bitter satir öfver vetenskapernas dåvarande tillstånd, och *De occulta philosophia* (Köln 1510, omarb. uppl. 1533). En fullständig samling af hans skrifter i tysk öfversättning utkom 1856. Se Morley, "Life of Cornelius A." (1856), och Sigwart, "Kleine schriften" (I, 1881). G. S.*

Agrippina. 1. A. d. ä., Germanicus' gemål, dotter till M. V. Agrippa och Augustus' dotter Julia. A. var modig, självständig och energisk, följde sin gemål på hans krigståg till Germanien och orienten utan att sky några ansträngningar. Sedan hon efter hans död (19 e. Kr.) återvändt till Rom, gjorde hon sig misstänkt af Tiberius för att eftersträfva herraväldet åt sina söner och förvisades därför till ön Pandataria vid Neapel, där hon år 33 dog hungersdöden — om frivilligt eller af tvång, är oafgjordt. Hennes ende öfverlefvande son, Caligula, blef år 37 kejsare.

2. A. d. y., dotter till Germanicus och A. d. ä., f. 16 e. Kr. i den stad, som efter henne fick namnet *Colonia Agrippina* (Köln). Först var hon förmäld med Domitius Ahenobarbus, med hvilken hon hade sonen Nero, sedermera med Passienus Crispus, som hon lär ha bragt om lifvet för det rika arfvets skull. Liksom sina systrar stod hon i brottsligt förhållande till sin broder Caligula. Genom nedriga konstgrepp lyckades hon förmå sin farbror, kejsar Claudius, att taga henne till gemål (49) och nämna hennes son Nero till sin efterträdare, hvarpå hon lät förgifta Claudius (54). Nero blef därefter kejsare, och A. hoppades få styra riket, men råkade i stället i oenighet med honom. Då hon slutligen hotade att låta uppsätta Claudius' son Britannicus på tronen, hade detta till följd Britannicus' död. Några år senare blef A. själf på Neros befallning mördad (59 e. Kr.).

Agrippina pa'rtus (lat.), "agrippinsk förlossning", ett fosters framfödande med fötterna före.

Agrologi af lat. *a'ger*, åker, och grek. *lo'gos*, lära), läran om markens uppkomst.

Agromän (af lat. *a'ger*, åker, och grek. *mani'a*, vurm), person, som vurmar för landtbruk. — Agromani, vurm för landtbruk.

Agronöm (af lat. *a'ger*, åker, och grek. *nōmos*, lag,

regel), en, som är kunnig i landtbrukets teori. Användes särskildt såsom titel å person, som utexaminerats från högre landtbrukslläroverk. Jfr Landtbruksingenjör.

Agronomi (jfr Agronom), landtbruksvetenskap; läran om landthushållning.

Agropȳrum Gärtn., *bot.* Se Kvickrot och Triticum.

Agroste'mma, *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Caryophyllaceæ*, afd. *Sileneæ*. I vara rågåkrar förekommer, ofta rikligt, allmänt som ogräs den skönt röd- och storblommiga *A. Githago* L., oxögon, klint. De svartbruna, knottriga fröna hysa en ganska giftig substans, *gitagin* l. *agrostemma-sapotoxin*, tillhörande de s. k. saponinsubstansernas grupp. En större mängd sådana frön i mjöl kan orsaka förgiftningar. Rostning af fröna förstör giftet. G. L—M. C. G. S.

Agrostemma Githago.

Klintfröhalten i säd eller mjöl skall dock vara ganska betydlig, för att några skadliga verkningar skola visa sig hos djur, som utfodras därmed. J. H. DFT.

Agrostideæ, *bot.*, växtgrupp af nat. fam. *Gramineæ*, gräs, utmärkt af enblommiga, glatta, med ryggborst försedda småax, ordnade i vippor. A—N.*

Agro'stis L., *bot.*, släkte af nat. fam. *Gramineæ*. Flere dithörande arter, såsom *A. canina*, *A. vulgaris* och *A. stolonifera*, bilda en stor del af växtligheten i våra lundar och på våra ängar, i synnerhet på de mera vattensjuka; andra, såsom *A. capillaris*, odlas för sina ytterst finblommiga vippors skull och nyttjas till rabatt-infattningar samt i blombuketter. Se vidare Hven. A—N. (G. L—M.)

Agrostologi (af grek. *a'grostis*, åkergräs, och *lo'gos*, lära), läran om gräsen.

Agrōtis, *zool.* Se Fjärilar och Insekthärjningar.

Agrypni (grek. *agrypni'a*), sömnlöshet.

Agrypnokōma (af grek. *agrypni'a*, sömnlöshet, och *kōma*, djup sömn), sömnlöshet oaktadt stor sömnighet.

Agtelek, by i Ungern, öster om staden Gömör, berömd för den där befintliga droppstensgrottan Baradla, som är 20 km. lång. Denna undersöktes 1856 af den tyske naturforskaren Adolf Schmidl. Såväl djur- som människokotor träffas i ganska stor mängd på vissa ställen däri. Atmosfären i grottans inre är så ren, att man vid utstigningen därifrån finner den yttre luften tung och tryckande.

Agŭa (Volcan de A., "vattenvulkan"), en numera overksam vulkan i staten Guatemala, 37 km. s. v. om staden Nya Guatemala, är en af obsidianmassor omgifven trakytkägla af 4,120 m. höjd. Sitt namn har vulkanen fått, emedan man tillskref densamma den stora öfversvämning, som 1541 förstörde Gamla Guatemala.

Aguādo, Alexandre Maria, bankir, f. 1784 i Sevilla af judisk familj, d. 1842. Han stred 1808 i Spanien bland afrancesados och steg därunder till öfverste. 1815 tog han afsked samt började i Paris en bankiraffär, som han höjde till en af de förnämsta därstädes. Han bidrog väsentligt till redandet af Spaniens affärer genom de lån han anskaffade 1823—31. För dessa och andra tjänster mot Spanien fick han markistitel. Äfven det grekiska statslånet af 1834 kom till stånd genom honom. Alla från hans hus utgångna papper kallades aguados. Han efterlämnade en förmögenhet af 60 mill. francs och en berömd tafvelsamling, beskrifven i *Galerie Aguado* (Paris 1839—47).

Āguas Calie'ntes. 1. Stat i republiken Mexico, med hvilken den förenades 1853. Areal 7,692 kvkm. med 101,910 inv. (1900). Landet består af berg och slätter, har fruktbar jordmån, men är fattigt på mineral. — 2. Hufvudstad i nämnda stat, på 1,890 m. höjd. 30,052 inv. (1900). Enstaka byggnader af den renaste arkitektoniska skönhet vittna om stadens forna glans under spanskt herravälde. A. C. ("varma vatten") har sitt namn efter de många heta källor, som upprinna i dess grannskap.

d'Aguesseau [dageså], Henri François, fransk rättslärd och statsman, f. 1668, d. 1751, åstadkom såsom parlamentets i Paris generalprokurator (sedan 1700) flere förbättringar i lagstiftning och rättskipning. Han var en ståndaktig försvarare af folkets rättigheter och den franska kyrkans frihet, särskildt en ifrig motståndare mot bullan *Unigenitus*. 1717—50 innehade han kanslersämbetet, ehuru med flere afbrott. Hans samlade rättegångs- och parlamentstal upptaga 13 bd (1759—89). Se Monnier, "Le chancelier d'A." 2 uppl., 1864).

Aguilar [agilär], stad i spanska prov. Cordova, vid järnvägen från Cordova till Malaga. 11,700 inv. (1898). Vinodling. Har ett kastell från den moriska tiden och en klosterkyrka, S:ta Clara, med taflor af berömda spanska målare.

Aguilar, Grace [ā'gīlāə], engelsk författarinna, f. 1816 nära London, af judiska föräldrar, d. 1847 i Frankfurt a. M., behandlar företrädesvis uppfostran i hemmet och moderskärleken i sina arbeten, bland hvilka *Home influence* ("Lifvet i hemmet", 1855; 4:e uppl. 1895), *The mother's recompense* ("En moders belöning", 1855; 3:e uppl. 1897) och *Woman's friendship* ("Qvinnans vänskap", 1855), i synnerhet utmärka sig för en öm känsla och rent kristlig moral. I andra, t. ex. *The jewish faith* och *The martyr* ("Cederdalen eller martyren", 1855, flere uppl.), framträder dessutom hennes tillgifvenhet för fädernas tro. En historisk roman af A. är *Days of Bruce* ("Robert Bruce", 1856—57, nya uppl. 1896 och 1898). (E. F—T.)

Aguilas [agilās], San Juan de las, hamnstad i spanska prov. Murcia, vid Medelhafvet. 8,900 inv. (1898). Betydlig utförsel af soda och Murciahampa.

Aguilera [agilēra], Ventura Ruiz, spansk skald, f. 1820 i Salamanca, d. 1881 i Madrid, studerade först medicin, men kastade sig snart in i de politiska striderna, blef en lysande journalist och sin tids mest poetiske progressist i Spanien samt var vid sin död direktör för arkeologiska nationalmuseet i Madrid. Hans rykte som skald grundlades genom *Los cantares*, som förvärfvade honom namnet Spaniens Béranger. Med den politiskt eldande diktsamlingen *Ecos nacionales* (1849), som började med *Roncesvalles* och slutade med *Vergara*, utöfvade han starkt inflytande på sin samtid. Som lyriker nådde han dock högst med *Elegias y armonias*. Vidare att

nämna äro *Sátiras* på elfvastafvig tre-radig vers, *Rimas varias*, *Legenda de Nochebuena* (1872), *Proverbios ejemplares* och *Proverbios cómicos* (1864), utmärkta af stilens renhet och känslans djup. En lidelsefull kärlek till fädernesland och hem är utmärkande för hela hans diktarverksamhet. AD. H—N.

Aguillon [agijä'], François, flamsk arkitekt och fysiker, f. 1566 i Bruxelles, d. 1617 i Antwerpen, där han var rektor vid jesuitkollegiet. Han uppgjorde jämte Peeter Huijssens och troligen under Rubens' medverkan ritningarna till den 1614—21 uppförda Jesuitkyrkan i Antwerpen, med sin pompösa, marmorbeklädda fasad. Med detta 1718 genom brand förstörda, men sedan troget, ehuru i enklare material, återuppförda byggnadsverk, infördes barockstilen i den belgiska arkitekturen, till hvars yppersta alster kyrkan än i dag räknas — särskildt är dess torn berömdt. O. G—G.

Aguiló y Fuster [agilä], Tomás, spansk (mallorkansk) skald och tidningsman, f. 1812, d. 1884. Tillsammans med en annan skald, Quadrado, grundade han 1844 tidningen "La Palma", hvarmed den mallorkanska litteraturen föddes. Bland hans arbeten må nämnas: *Poesias fantásticas* och *Rimas varias* (1850), som af så framstående litterära granskare som Madrazo och Menéndez y Pelayo satts i jämnhöjd med den bästa tyska lyrik; vidare *Constanza de Aragó*, prisbelönt i Barcelona 1867, och romanen *Una agalla de ciprés*. A:s samlade arbeten (9 vol.) upptaga, utom de nämnda, artiklar i historia, arkeologi och litterär kritik samt en roman, afslutad af Quadrado. A. anses såsom Mallorcas förnämste skald; hans stil är korrekt, och en icke ringa humor kryddar allvaret i hans diktning. AD. H—N.

Aguina'ldo y Famo [agi-], Emilio, ledare af oafhängighetsrörelsen bland filipinos, f. 1872, egnade sig först åt landtbruk och blef 1896 mär i staden Cavite. Han deltog ifrigt i det uppror mot spanjorerna, som på Filippinerna utbröt 1896, och inföll i jan. 1897 som befälhafvare för 8,000 man i prov. Manila, men tvangs att retirera, hvarefter upproret med växlande vapenlycka fortgick till dec., då insurgenterna nödgades förhandla om underkastelse och A. flydde till Hongkong. Vid det spansk-amerikanska krigets utbrott återvände A. och upptog ånyo, med bistånd af den amerikanske amiralen Dewey, striden mot spanjorerna samt underlade sig nästan hela ön Luzon, utom Manila med förstäder. Den 13 juni 1898 proklamerades den filippinska republiken, och A. försökte därefter som president, ehuru förgäfves, åt den nya fristaten vinna makternas erkännande. Efter fredsslutet mellan Spanien och Förenta staterna blef A:s förhållande till amerikanerna alltmera spändt, och 4 och 5 febr. 1899 försökte A. bemäktiga sig Manila, men tillbakaslogs efter en häftig strid. Med växlande lycka förde A. sedan ett långvarigt gerillakrig mot den amerikanska ockupationshären, men blef 23 mars 1901 genom en krigslist tillfångatagen och nödgades svära trohetsed åt Förenta staterna samt i en proklamation uppmana sina landsmän att nedlägga vapen. Sedan lugnare förhållanden inträdt på Filippinerna, frigafs A. (juli 1902) af de amerikanska myndigheterna. V. S—G.

Agulhas [agu'ljas], Kap A., Nåludden, udde på Kaplandet, s. ö. om Godahopps-udden, bildar Afrikas sydspets, 34° 51′ s. br. och 20° 2′ ö. Gr. — Omkring södra Afrika från Saldanhaviken i v. till inemot Kaiskammafloden i ö. sträcker sig en submarin terrass, Agulhas-banken, som har en vattenhöjd af 112—130 m. Agulhasströmmen l. Kapströmmen är en längs Kaplandets kust löpande fortsättning af den varma Mosambikströmmen. Ungefär vid Afrikas sydspets stöter den tillsammans med den från s. v. kommande kalla antarktiska strömmen, och genom denna sammanstötning, som röjer sig genom vild sjögång och stora värmeskillnader på mycket små områden, kastas största delen af Agulhasströmmen tillbaka mot ö., följd i s. af en gren af den antarktiska strömmen. (J. F. N.)

Agu'nnaryd, socken i Kronobergs län, Sunnerbo härad. 14,993 har. 1,745 inv. (1902). Konsistoriellt pastorat i Växjö stift, Sunnerbo kontrakt.

Agūti, *Dasyprocta*, Guldhare, *zool.*, ett sydamerikanskt gnagarsläkte, som tillhör fam. *Hystricidæ* och tillsammans med några andra sydamerikanska gnagare bildar en naturlig grupp (*Dasyproctini*). Agutin har höga ben, långdraget hufvud, för-

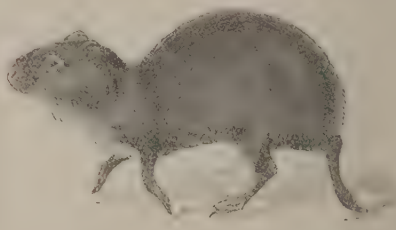

krympt svans. Bakbenen, som äro längre än frambenen, hafva blott fyra tår. Vid gående stödjer djuret endast på de hofliknande klorna. De fåtaliga arterna förekomma i Central- och Syd-Amerika. Den allmännaste (*D. aguti*) har en hård, nästan borstlik hårbeklädnad. Håren äro ringlade af mörkbrunt och citrongult. När de resa sig eller djuret rör sig, visa de ett särdeles vackert färgspel, som gifvit anledning till namnet guldhare. Agutin lifnär sig af hvarjehanda vegetabilier. Om han fångas ung, blir han lätt tam, och i Europas zoologiska trädgårdar har man t. o. m. fått honom att fortplanta sig. L—E.

Agvaldsnäs l. Avaldsnäs, gammal norsk kungsgård på Karmön, mellan Stavanger och Bergen. Där dog Harald Hårfager 933. I närheten stod 953 ett slag mellan konung Håkon den gode och Eriksönerna, i hvilket Håkon segrade. På gården uppförde konung Håkon Håkonsson en kyrka, hvilken sedermera blef ett af de fjorton kungliga kapellen och som, efter att i långa tider hafva legat i ruiner, under 1800-talet blifvit satt i stånd och sedan 1840 begagnats till gudstjänst. Utanför kyrkan står en öfver 6 meter hög bautasten, allmänt kallad "jungfru Marias synål". 2—3 tusen steg från A. ligger ett rikt antikvariskt fält, "Blodhejen", med 50—60 grafhögar. Y. N.

Agȳnisk (af grek. nekande *a* och *gynē*, kvinna), honlös, om en blomma, som saknar pistill, t. ex. hanblommorna af klasserna Monœcia och Diœcia. Termen har numera kommit ur bruk.

Agȳrion. Se Agira.

Agön, ö i Bottniska viken, 22 km. från Hudiksvall. Bekant landkänning och ankarplats för sjöfa-

rande. På ön ligger ett fiskläge af samma namn, med ett kapell.

A. H., förk. för *Anno hegiræ* (se d. o.).

Aha'b l. Acha'b ("faders broder"), Omris son, Israels sjunde konung, samtidig med konung Josafat i Juda. Af sin gemål Jesebel, konung Etbaals af Tyrus dotter, förleddes han att dyrka den feniciske Baal och döda Jahves profeter, hvarför Elias förkunnade honom Guds straff. A., som var en tapper krigare, föll i striden om Ramot, hvarefter Jehu utrotade hela Omris släkt (1 Kon. 16—22). — A. hette ock en falsk profet under exilen (Jer. 29: 21 f.). E. S—E.

Ahaggar, landskap i mellersta Sahara mellan 24° och 26° n. br. samt 4° och 6° ö. lgd, genomdrages af en 600—1,200 m. hög platå (Atakor-'n-A.) med de enl. Duveyrier vintertiden snöbetäckta, troligen vulkaniska tvillingtopparna Watellen och Hikena, hvilka sannolikt nå 2,000 m. höjd och från hvilka Tin Tarabin flyter mot s. i en mängd grenar. Hufvudorten är Ideles vid karavanvägen mellan Insalah och Asben. Den ännu föga kända oasen bebos af en tuaregstam, ahaggar.

Ahanta, fordom självständigt, sedermera till Asjanti lydpliktigt negerrike, nu en del af brit. kolonien Guldkusten i Öfre Guinea, på ömse sidor om Kap Three points, mellan floderna Ankobra i v. och Pra i ö., en af de sundaste, rikaste och tätast befolkade landsträckorna på hela kusten. N. v. om nämnda udde ligger fort Axim l. Anthony, med Guldkustens bästa hamn, och n. ö. om udden fort Dixcove.

Aha's l. Achaz ("han griper" l. "Jahve griper"), konung i Juda rike 743—728 f. Kr., Jotams son och efterträdare. Han var en svag och hedniskt sinnad regent, som uppbrände sina söner till offer för en afgudisk kult och sökte ändra Israels gudsdyrkan efter assyriska förebilder. Till hjälp i sitt krig mot syrierna och Israels rike inkallade han den assyriske konungen Tiglatpileser, under hvilken han sedan blef skattskyldig. På hans tid uppträdde profeten Jesaja (1 Kon. 16, 2 Krön. 28, Jes. 7). E. S—E.

Ahasve'rus (hebr. *Achaschverösch*, hvilket är en hebraiserad form af det fornpersiska *Khšajárša*) var benämningen på två i Gamla testamentet omtalade konungar i Medien och Persien. Mest känd är den i Esters bok omtalade A., grekernas Xerxes (485—465). — I Dan. 9:2 nämnes med detta namn fadern till modern Darius, men här är såväl fader som son omöjlig att identifiera. Jfr Jerusalems skomakare. E. S—E.

Aha-teorien, *språkv.* Se Vov-vov-teorien.

Ahausen. Se Auhausen.

Ahime'lek l. Achime'leh ("konungens broder") hette den öfverstepräst, som gaf den flyktande David skådebröden att äta och därför blef dödad af Saul (1 Sam. 21: 1—9; 22: 9—22). A. hette äfven en son af Abjatar (2 Sam. 8: 17). Jfr Abjatar och Abimelek. E. S—E.

Ahir, en hinduisk samhällsklass. Se Indien.

Ahito'fel (Achito'fel, Akito'fel), en insiktsfull rådgifvare och vän till konung David, som han dock öfvergaf för att sluta sig till dennes upprorske son Absalon. Då denne ej följde hans råd att anfalla, innan David hunnit samla förstärkning, förutsåg A. upprorets olyckliga utgång, hvarför han gick bort och hängde sig (2 Sam. 15—17 kap.). A:s handlingssätt mot David blir förklarligt, om han, såsom det vil synas, var farfader till Batseba (jfr 2 Sam. 11:3; 23:34). E. S—E.

Ahkionlaks kanal, mellan sjöarna Maaninga och Onkivesi i Kuopio län, möjliggör direkt förbindelse mellan Kuopio och Iisalmi städer. Kanalen, hvilken har 2 slussar med 2,7—4,5 m. vattensänkning och tillåter genomfart för 1,8 m. djupgående farkoster, öppnades för trafik 1873.

Ahl, *geol.* Se Al.

A'hlainen, det finska namnet på Hvittisbofjärd.

Ahlbeck, badort på Usedom i Pommern, vid Östersjön. Station på banan Swinemünde—Heringsdorf. Begagnas sedan 20 år som hafsbad. Medeltemperatur för juni 16,2°, juli 22,2°, aug. 23°, sept. 19,7°. Säsong fr. 1 juni till 30 sept. Frekvens 12,000 pers. Kalla och varma hafsbad. LN.

Ahlberg, D. Se Edelcreutz.

Ahlborn, Lea, född Lundgren, medalj- och stämpelsnidarinna, f. 18 febr. 1826 i Stockholm, var dotter till Ludvig Persson Lundgren, gravör vid kungl. myntverket. Efter att till en början hafva fått undervisning af sin far och 1850—51 varit elev vid konstakademien, skaffade hon sig genom flitigt arbete medel att i sällskap med sin bror, medaljgravören P. H. Lundgren, företaga en resa till Paris, där hon 1851—53 studerade under skickliga lärares ledning. Då den yngre Lundgren af sjuklighet hindrades att efterträda den 1853 aflidne fadern, fick hon uppdrag att tills vidare bestrida myntgravörstjänsten, och sedan äfven brodern aflidit, antogs hon till ordinarie gravör vid myntverket, en befattning, som hon innehade till sin död, 13 nov. 1897. Sedan 1854 var hon gift med ornamentsbildhuggaren Karl A. Lea Ahlborn kan sägas vara den, som i Sverige åter upplifvat medaljgraveringskonsten, hvilken sedan Fehrmans och Ljungbergers dagar hade varit i ständigt sjunkande. Bland hennes många arbeten må nämnas: stämplarna till Sveriges nya öremynt (sedan Oskar I), de nya norska guldmynten, hela den nya uppsättningen af finska *penni* och *marka* äfvensom en mängd medaljer samt minnes- och belöningspenningar. Bland dessa äro medaljer öfver Karl XIV, Karl XV, Oskar II, drottning Lovisa, änkedrottning Josefina, Birger Jarl, Triewald, H. L. H. Hamilton, A. v. Hartmansdorff, G. A. Sparre, medaljer till Upsala universitets jubelfest 1877 och öfver B. E. Hildebrand, L. J. Hierta, Nordenskiöld och Palander, Gustaf III, A. O. Wallenberg, J. Bolinder m. fl., alla medaljer till Oskar II:s silfverbröllop, medaljen för hofrätten i Vasa (1876), staden New Yorks medalj öfver Washington vid 100-årsjubileet 1883, Columbus-medaljen med anledning af 400-års-jubileet öfver Amerikas upptäckt och medalj till universitetet i Massachusetts. Flertalet af de minnespenningar, som Vet. akad. och Svenska akad. låtit prägla från 1853 till 1897, äro utförda af Lea A. Numismatiska föreningen lät 1902 öfver henne prägla en medalj. — Hennes man, ornamentsbildhuggaren Karl Henrik Fredrik Martin A., f. 1819 i Braunschweig, d. 1895, verkade med lifligt intresse för den svenska konst- och husslöjden samt var 1846—70 lärare i ornamentsritning och modellering vid den af Svenska slöjdföreningen inrättade söndags- och aftonskolan.

Ahlden, köping i preuss. regeringsomr. Lüneburg, nära Aller. 850 inv. På slottet i A. hölls konung

Georg I:s fränskilda gemål, Sofia Dorotea, under bevakning och kallades därför prinsessan af A.

Ahlefeld [-fellt], gammal holsteinsk adelsläkt, som första gången nämnes 1320. Den förgrenade sig under de sönderjylländske hertigarna af Abels ätt till Slesvig och därifrån till det öfriga Danmark samt äfven till Norge. — En Hans A. stupade i slaget vid Hemmingsted i Ditmarsken 1500. Han hade i striden fört det danska riksbaneret, Dannebrogen, som vid detta tillfälle gick förloradt. — Godske A., d. 1541, var den siste katolske biskopen i Slesvig. — Klaus A. (1617—78) och Hans A. (1624—94) utmärkte sig under Köpenhamns belägring 1658—59, särskildt vid stormningen 11 febr. 1659, samt i slaget vid Nyborg 14 nov. s. å. Klaus hade redan 1644 stridt som öfverste i Skåne, och Hans hade 30 jan. 1658 sökt hindra Karl X Gustafs öfvergång öfver Lilla Belt. Klaus, som 1648—54 hade varit gift med Kristian IV:s yngsta oäkta dotter, Elisabet, var 1661—65 öfverbefälhafvare i Norge och blef 1672 fältmarskalk. — Frederik A., f. 1623, blef 1661 ståthållare i Köpenhamn och 1663 i den kungliga delen af hertigdömena. Han utöfvade stort inflytande på rikets styrelse, i synnerhet under Kristian V, men trängdes en tid i skuggan af Griffenfeld. Med denne var han urspr. i godt förstånd och understödde honom 1675 i hans företag att på nytt bringa hertigen af Gottorp i länsförhållande till Danmark, men 1676 bröt A. med Griffenfeld och medverkade till hans fall. A. blef därefter storkansler och fortsatte sträfvandena att återvinna Slesvig. Det lyckades honom också 1684 att få den hertigliga delen indragen under kronan (intill 1689). A. var mäkta rik. Han ärfde 1657 hälften af det stora godset Sögaard vid Aabenraa, inköpte 1661 återstoden och sedermera tillhlika Graasten, där han lät bygga ett präktigt slott. Genom sitt giftermål med Kr. Rantzaus dotter, 1658, kom han i besittning af Langeland och blef 1672 länsgrefve; hans ätt innehar ännu detta grefskap. A. dog 7 juli 1686. Se "Frederik A. og hans efterslægt" (1897). — Är 1785 fick en Ahlefeld efter sin mormoder det norska grefskapet Laurvig, och familjen antog därefter namnet Ahlefeld-Laurvigen. Detta grefskap såldes 1805 och ersattes med ett fideikommisskapital. Se vidare L. Bobé, "Slægten A:s historie" (1901). E. EBG.

Ahlefeldt (ej Ahlefeld), Charlotte Sophie Louise Wilhelmine von, född von Seebach, tysk romanförfattarinna, mest känd under pseudonymen Elise Selbig, f. 1781, d. 1849, gifte sig 1798 med godsegaren J. R. von Ahlefeldt, från hvilken hon dock skildes 1807. Bland hennes många romaner, som utmärka sig genom ett ledigt framställningssätt och världskännedom, må nämnas *Franciska und Aenneli* (1813, öfv. 1816).

Ahlenius, Karl Jakob Mauritz, geograf, f. 10 febr. 1866 i Tanum, Bohus län, blef student i Upsala 1884, filos. licentiat 1893, filos. doktor 1895 samt docent i geografi s. å. och docent i historia 1896. A. har författat flera afhandlingar, hufvudsakligen i geografiens historia: *Olaus Magnus och hans framställning af Nordens geografi* (1895, grad. afh.), *Die älteste geographische kenntniss von Skandinavien* (Eranos 1898), *Beiträge zur kenntniss der seenkettenregion in Schwedisch-Lappland* (Bull. of geol. Inst. of Upsala 1900), *Till kännedomen om Skandinaviens geografi och kartografi under 1500-talet* (Human. vet. samf. skr. 1900), *Ångermanälfvens flodområde* (1903) m. m. Dessutom har han skrifvit flera populära skrifter i samma ämne.

Ahlfeld [-fellt], Johann Friedrich, tysk predikant i strängt luthersk anda, f. 1810, d. 1884, sedan 1851 pastor vid Nikolaikyrkan i Leipzig. Flere af hans utmärkta predikningar och kristliga betraktelser hafva blifvit öfversatta på svenska.

Ahlgren, Ernst, pseudonym för författarinnan Viktoria M. Benedictsson.

Ahlgrensson, Fritz August, teaterdekorationsmålare, f. 31 jan. 1838 i Stockholm, gjorde där sina grundläggande studier hos Westin och Emil Roberg, hvarefter han genom besök i Europas större städer, i synnerhet Paris och Wien, utbildade sig till en i sitt fack framstående konstnär. Under Robergs sjukdom 1858 tillförordnades A. att sköta dennes befattning vid kungl. teatern, och följande året framträdde han med dekorationerna till operan *Gustaf Vasa.* Han utnämndes 1863 till ordinarie dekorationsmålare och kostymordonnatör vid de kungl. teatrarna, hvilken plats han lämnade 1868, då han tillsammans med L. Josephson upprättade Mindre teatern i Stockholm. Året därefter flyttade han till Köpenhamn, vid hvars kungl. teater han tog anställning, var 1871—74 åter i Stockholm, därefter ännu en gång bosatt i Köpenhamn och anställd vid dess kungliga teater, vistades sedan i Paris till 1883. Död i Stockholm 26 okt. 1902. — Ahlgrenssons scenerier vittna om rik uppfinningsgåfva; de äro karakteristiska och korrekta samt ega en glänsande kolorit. Bland hans förnämsta arbeten må nämnas dekorationerna till *Judinnan, Rienzi, Afrikanskan, Den flygande holländaren, Lohengrin,* alla i Stockholm, samt de för Köpenhamns teatrar utförda dekorationerna till *Trymskviden, Kort Adeler* och *Hærmendene på Helgeland.*

Ahl-i-hadis, de indiske vahhabiterna (se d. o.).

Ahlman, Per Zacharias, ämbetsman, f. 1734 i Okome socken i Halland, befordrades till sekreterare i Järnkontoret 1763, till advokat-fiskal i Kommerskollegium 1770 och fick titel af lagman 1782. Såsom sekreterare i bondeståndet vid 1789 års riksdag var han en af Gustaf III:s förnämste medhjälpare vid genomförandet af planerna för utvidgningen af konungamakten. Han fick en plats i den s. å. bildade Rikets allmänna ärendens beredning och förordnades till underståthållare i Stockholm 1790. Vid riksdagen i Gäfle 1792 var A. ånyo sekreterare i bondeståndet. Af förmyndareregeringen "befordrades" han mot sin vilja 1792 till vice president i Vasa hofrätt. Död 1802. H. H.*

Ahlman, Martin Erik, teolog, f. i Lund 1773, d. där 1844, fick sin skolbildning i sin födelsestad, hvarest han 1788 blef student och 1793 filos. magister. A., som tidigt utmärkte sig för skarpsinne och grundliga kunskaper, blef 1799 prästvigd, 1803 docent i ekonomi vid Lunds universitet, 1810 e. o. adjunkt och 1812 direktor för det nyss förut inrättade teologiska seminariet samt 1816 professor i dogmatik och moralteologi. I denna egenskap verkade han i 28 år som lärare och lyckades därunder i betydlig mån höja och reformera den teologiska bildningen. Han lofordades af sina samtida icke endast för lärdom, utan äfven för rättvisa och för sin "säkra och oförvillade blick vid bedömandet af vetenskapliga förtjänster" samt för sin oegennytta, af hvilken Lunds universitet fick röna flere prof. A. författade bl. a. *Förslag till fred mellan olika tänkande teologer* (1828), *Om Jesu synd-*

frihet (1830), *Inledning till moralteologien* (1832), alla i "Theologisk quartalskrift" och jämte andra uppsatser intagna i *Theologiska skrifter* (1841) samt *Om den så kallade speculativa dogmatikens förhållande till den rena evangeliska läran* (1843).

Ahlmann, Nikolaj, nordslesvigsk patriot, f. 17 nov. 1809 i Sönderborg på Als, egde en tid gården Fogdarp i Skåne och köpte 1857 gården Werthemine på Als. Ehuru han icke förr tagit någon del i det offentliga lifvet, blef han ordförande för den af 47 danska nordslesvigare bestående deputation, som aug. 1866 till konung Vilhelm I skulle öfverlämna en med 17,000 underskrifter försedd adress med anledning af den i Pragfredens § 5 utlofvade folkomröstningen. I febr. 1857 valdes han till medlem af den nordtyska riksdagen och afgaf där 15 apr., tillsammans med Hans Krüger, den förklaring, som var och förblef deras landsmäns gemensamma program: "Vi känna oss som danskar, vi vilja förbli danskar, och vi vilja behandlas som danskar efter folkrättens föreskrifter." Han omvaldes ej vid nästföljande val, men var 1867—75 vald till ledamot af den preussiska landtdagen, likväl utan att någonsin få tillträde till den, då han icke ville aflägga ed på grundlagen. Trött af kampen, för hvilken han icke egnade sig på grund af sin veka karaktär, drog han sig tillbaka 1875, sålde sin gård och flyttade till Köpenhamn, där han dog 12 febr. 1890. E. EBG.

Ahlqvist. 1. Abraham A., natur- och fornforskare, häfdatecknare, f. 5 juli 1794 i Mörbylånga socken på Öland, blef student i Upsala 1813 och filos. magister 1818 samt prästvigdes s. å. Efter att någon tid hafva tjänstgjort inom församlingarna i sitt födelsestift och vid läroverket i Kalmar, fick han 1825 enhällig kallelse till kyrkoherde i Runstens församling på Öland. Han blef kontraktsprost 1831 samt var fullmäktig i prästeståndet vid riksdagarna 1828 och 1834. Död 9 juli 1844. A. var en nitisk och samvetsgrann kyrkoherde, såsom sådan högeligen älskad af sin församling, och utöfvade därjämte en betydande författarverksamhet. Sin fäderneös naturförhållanden belyste han genom *Flora runsteniensis* (I—V, akad. afh. 1815—17) samt *Anmärkningar öfver Ölands fysiska beskaffenhet och vegetation* (i Vet.-akad:s handl. 1821). Hans förnämsta arbete är *Ölands historia och beskrifning* (1:a d. 1822, 2:a d. 1825 och 1827), enligt C. G. Styffe "ett af de omsorgsfullaste arbeten af denna art, som vår litteratur eger". I synnerhet under sin riksdagsmannatid sysselsatte sig A. flitigt med arkivforskningar. Frukter af dessa föreligga i *Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia ur presteståndets archiv*, af hvilket arbete A. utgaf första häftet, omfattande riksdagarna från 1523 till 1649 (de öfriga bägge häftena utgåfvos af S. P. Bexell och A. Lignell), samt i *Tjenstemännen vid församlingarne och läroverken uti Kalmar stift* (*Clerus calmariensis*), 3 delar. I detta af A. och N. I. Löfgren gemensamt utgifna verk ombesörjde den förre alla biografier från äldre tider och författade ensam 3:e delen (Ölands prästerskap). "Vi ha", säger P. Wieselgren, "knappt för våra ypperste statsmän och generaler, om de ej som riddarhusmedlemmar blifvit föremål för samlares uppmärksamhet, så noggranna och fullständiga uppgifter, som man här får väl ordnade rörande fattiga kapellaner och kyrkoherdar med 30—70 tunnor säd i lön". Utom dessa större arbeten utgaf A. flere mindre skrifter. 1825 kallades han till medlem af Götiska förbundet, inom hvilket han antog namn efter den forne öländske sjökonungen Mysing. Samlingarna till Ölands historia och Clerus calmariensis förvaras i Upsala universitets bibliotek. (J. HDR.)

2. Alfred Gustaf A., den förres son, häfdatecknare, f. 17 juni 1838 i Runstens prästgård på Öland, blef student i Upsala 1856, filos. doktor och e. o. biblioteksamanuens 1863, docent i fäderneslandets historia 1864, adjunkt vid Nya elementarskolan i Stockholm s. å., lektor i Jönköping s. å. och i Växjö 1869. Han valdes till ledamot af Vitt. hist. och ant.-akademien 1879 och dog i Växjö 26 mars 1881. A. var en i ovanlig grad skicklig och samvetsgrann lärare. Därjämte var han en särdeles duglig och ifrig forskare samt utöfvade en författarverksamhet, som gjorde hans namn vida hedradt. Bland dessa skrifter förtjäna särskildt nämnas: *Om oroligheterna i Småland och Vestergötland 1529* (grad. afh., 1863, belönad med geijerska priset), *Om aristokratiens förhållande till konungamakten under Johan III:s regering* (I, akad. afh., 1864, II, 1866 i Upsala univ:s årsskr.) och *Konung Erik XIV:s fängelse och död* (1868, under titeln *Konung Erik XIV:s sista lefnadsår 1568—1577* omarbetad 1878). I denna skrift ådagalägges bl. a., att Erik sannolikt dog af förgift. Denna åsikt försvarade A. ytterligare i *Bidrag till svar på frågan: Har kon. Erik XIV dött af förgift?* (tillägg n:o 1 till "Sv. lit.-tidskr." 1869, med anledning af H. Forssells uppsats om detta ämne i samma tidskr.), *Ännu några ord om konung Erik XIV:s död* (1869) och *Nya bidrag till svar på frågan: Har Erik XIV dödt af förgift?* (1873). A. författade vidare *Karin Månsdotter. En monografi* (1874), *Om Sturemorden* (i "Hist. bibliotek", 1877) samt ganska många smärre uppsatser i "Ny ill. tidn.", kalendern "Nornan", "Hist. bibl.", m. fl. st. Alltifrån början af 1860-talet var A. sysselsatt med förstudier till ett större verk, "Om den katolska reaktionen under konungarna Johan III och Sigismund", och de forskningar han företog under sina tio sista lefnadsår gällde företrädesvis detta arbete. På dödsbädden förordnade han, att alla hans dithörande samlingar skulle öfverlämnas åt Riksarkivet. Dels med offentligt understöd, dels på egen bekostnad företog A. en mängd forskningsresor. Särskildt under sina sista resor lät han sig angeläget vara att för svenska statsinstitutioner skaffa öfversättningar och afskrifter af sådana i utländska arkiv befintliga handlingar, som äro af vikt för Sveriges historia under 1500-talets senare hälft. —R.

Ahlqvist, August Engelbrekt, finsk språkforskare och skald, var naturlig son till sedermera senatorn J. M. Nordenstam och föddes 7 aug. 1826 i Kuopio, där han äfven genomgick skola och gymnasium. Han blef student i Helsingfors 1844, tog licentiatexamen 1859, utnämndes till docent i de finska språken s. å. och (efter Elias Lönnrot) till professor i samma ämne 1863. Från hembygden, hvarest han vuxit upp i innerligt samlif med den finska naturen och folket, medförde A. en säker uppfattning af sin nations hela sätt att lefva, tänka och känna samt en glödande fosterlandskärlek. Finska språkets vetenskapliga utforskande och praktiska utbildning gjorde han redan såsom student till sitt lefnadsmål. Första frukten af hans litterära verksamhet voro några öfversättningar till finskan, bl. a. af

Runebergs "Idyll och epigram" och "Molnets broder" samt Almquists "Kapellet" och "Grimstahamns nybygge". 1847 uppsatte han jämte några likasinnade studenter Suometar, den första tidning, som på finska behandlade högre kulturfrågor. Samtidigt började A. egna sig åt språkvetenskapliga forskningar. Redan 1846 och 1847 genomvandrade han östra delen af Österbotten samt finska och ryska Karelen, dels för att ur folkets mun samla kväden och sagor, dels för att undersöka munarterna; men 1854—58 tillbragte han nästan helt och hållet på forskningsresor bland de finska stammarna i Östersjöprovinserna, landskapet Olonets samt östra Ryssland och Sibirien. Under mödor och försakelser af alla slag vistades han då bland stammar, af hvilka några ännu stå på jägarens kulturståndpunkt, samt återvände med en rik skörd af etnografiska och lingvistiska iakttagelser. 1861 och 1862 var A. i Tyskland och Ungern, likaledes i vetenskapligt syfte. Den första frukten af dessa färder blefvo flere grundliga lingvistiska specialarbeten: *Votisk grammatik* (1855), *Anteckningar i Nord-tschudiskan* (= vepsiskan, 1859), *Läran om verbet i Mokscha-mordwinskan* (specimen för docentur, 1859), *Versuch einer Mokscha-mordwinischen grammatik* (1861), m. fl. verk, som äro viktiga, särskildt genom den belysning de gifva den jämförande finska språkforskningen. Af stor betydelse är A:s *De vestfinska språkens kulturord* (1871), där han genom jämförande språkforskning söker belysa finnarnas äldsta kulturståndpunkt och andra folks inflytande på deras utveckling. Äfven genom flitigt författande af läroböcker och genom publicistisk verksamhet arbetade han för den nationella bildningen, och i enlighet med sin självständiga karaktär uppträdde han därvid kraftigt mot de ensidigheter, som kunnat yppa sig hos en del finskhetsifrare. 1871—74 utgaf han på finska en egen tidskrift, *Kieletär* ("Språkets genius"), som innehöll lingvistiska uppsatser samt litterär kritik — den sistnämnda utmärkt genom träffande omdöme och ypperlig, om än nog skarp humor, samt lärorik äfven i språkligt afseende. 1877 utkom *Suomen kielen rakennus* (Finska språkets byggnad). 1877 och 1880 bedref A. forskningar bland nordostjakerna och vogulerna i Sibirien, hvaraf resultaten föreligga i flere arbeten: *Über die sprache der nordostjaken* (1880), *Unter wogulen und ostjaken* (1885), *Wogulisches wörterverzeichnis* (1891) m. fl. I arbetet *Kalevalan karjalaisuus* (Kalevalas karelska ursprung, 1887) riktar sig A. mot J. Krohns undersökningar om Kalevalas hemort, försvarande dess härstamning från Karelen. A. verkade äfven såsom skald, om ock hans produktivitet icke var stor. Hans skaldegåfva är lyrisk, tonen allvarlig, men fri från hvarje tecken till sentimentalitet. De känslor han uttalar äro uttryck för ett djupt, manligt sinne. A:s diktsamling *Säkeniä* ("Gnistor"; 2 h. 1860 och 1868; ny uppl. 1874) är det klaraste intyget om hvad han förmått verka för det finska språkets utveckling, liksom den i metriskt afseende är frukten af långvariga studier, hvilkas teoretiska resultat han framlagt i sin finska metrik (*Runousoppi*, utg. 1863 som specimen för professur). Ett ringa fåtal af hans dikter är tillgängligt i svensk öfversättning i R. Hertzbergs diktsamling "Från Saimens och Päijänes stränder" samt i Fågel Blås "Ur den finska sången". Som skald framträdde han under namnet Oksanen (en afledning från det finska ordet *oksa*, kvist). A. var universitetets rektor 1884—87, erhöll statsråds titel 1887 och tog afsked såsom professor emeritus 1888. Död i Helsingfors 20 nov. 1889. Se uppsatser om A. af H. Wieselgren (i N. I. T. 1889), O. E. Tudeer (i Nord. tidskr. 1890) och O. Donner (Acta soc. scient. fenn. s. å.). O. E. T. (T. C.)

Ahlsell, Adolf Ludvig, ingenjör, f. 9 apr. 1844 i Stockholm, genomgick 1859—62 Teknologiska institutet och 1865—67 civilingenjörskursen vid Krigshögskolan å Marieberg samt utnämndes 1873 till löjtnant och 1886 till kapten i Väg- och vattenbyggnadskåren, ur hvilken han tog afsked 1891. Efter att hafva tjänstgjort vid statens järnvägar 1862—65, vid järnvägsbyggnader i Ryssland och Österrike 1867—72 och såsom stationsingenjör vid Bergslagernas järnvägsbyggnad 1872—73, utnämndes A. 1873 till andre ingenjör vid gaslysnings-aktiebolaget i Stockholm. Vid detta blef han 1878 öfveringenjör, och han bibehölls på denna post, då staden 1884 öfvertog gasverket. Under den tid A. ledt arbetena för hufvudstadens belysning, har han utvidgat gasverket i Klara församling till dubbla storleken samt byggt gasklockan vid Sabbatsberg (1884—85) och det stora *Värtagasverket*, af hvilket den första fjärdedelen utfördes 1890—93 och den andra fullbordades år 1902. Särskildt har A. energiskt arbetat för underlättandet af gasens användning till kokning och drifkraft; då staden öfvertog gasverket, var priset pr kbm. 26,7 öre, men är nu endast 12 öre. Af A. hafva därjämte upprättats förslag till gasverken i Göteborg, Gäfle och Hälsingborg samt till ombyggnader och utvidgningar af gasverken i flere andra städer. Vidare har han byggt *Stockholms elektricitetsverk*, vid Regeringsgatan (1890—92, sedermera utvidgadt), där från 5 likströmsgeneratorer utvecklas 2,000 hästkrafter, samt *Stockholms nya elektricitetsverk* med växelströmcentral vid Värtan, för till en början 4,000, framdeles 8,000 à 10,000 hästkrafter, jämte tre understationer inom staden, där strömmen transformeras från växelström till likström. På offentligt uppdrag har A. företagit åtskilliga studieresor inom Europa. Som Svenska teknologföreningens ordförande under lång tid har han nedlagt stort arbete på att föra denna förening framåt. S. L—K.

Ahlstedt, August Fredrik, finsk målare, f. i Åbo 24 apr. 1839, studerade i Åbo under ledning af R. W. Ekman, vid konstakademien i Stockholm (1866—68) samt i Düsseldorf (1869—70), blef 1876 lärare vid konstföreningens skola i Helsingfors samt 1893 teckningslärare vid universitetet i Helsingfors. Död i Lill Mälö 19 aug. 1901. A. var produktiv som landskaps-, figur- och porträttmålare. M. G. S.

Ahlstrand, Johan August, biblioteksman, f. 25 aug. 1822 i Växjö, blef 1840 student i Upsala, tog 1847 kansliexamen, blef 1848 e. o. amanuens vid k. biblioteket och verkade sedan där till 1878, från 1865 som chefens närmaste man. Från 1856 var han därjämte bibliotekarie i Vetenskapsakademien och kvarstod i denna befattning till 1893, då han erhöll pension. Han valdes 1889 till ledamot af Vet. akad. Död 14 juni 1896 i Stockholm. — A. egde en omfattande litteraturkännedom. Om införandet i vårt land af nyare biblioteksvetenskapliga metoder inlade han stora förtjänster. Vet. akad:s bibliotek

utvecklades under hans ledning till Nordens omfångsrikaste och dyrbaraste naturvetenskapliga boksamling.

Ahlström, Jakob Niklas, tonsättare, f. 5 juni 1805 i Visby, blef student i Upsala 1824, men emedan han saknade medel att fortsätta sina akademiska studier, ingick han såsom orkesteranförare vid en resande teatertrupp. Sedan han 1831 af Musikaliska akademien förklarats för musikdirektör, blef han 1832 musiklärare vid gymnasiet i Västerås och organist vid därvarande domkyrka. Han flyttade sedermera till Stockholm, där han 1842 blef kapellmästare vid dåv. Mindre teatern samt efter 1854 vid Humlegårds- och Ladugårdslandsteatrarna. 1847 utnämndes han till musikdirektör vid Konungens andra lifgarde och 1854 till organist i Hedvig Eleonora församling. Han valdes 1857 till organist i Stora Skedvi i Dalarna, men dog i Stockholm 14 maj s. å. A. gjorde sig känd genom sin stora musikaliska verksamhet, hvilken han företrädesvis egnade åt teatrarna. Bland hans arbeten må nämnas: musiken till *Agne*, *Positivhataren*, *Ringaren i Notre Dame*, *Hinko* och *Urdur*, öfver 300 mellanaktsstycken, en stor pianokonsert och vokalsymfoni, åtskilliga pianosaker samt arrangerade svenska folkvisor och folkdansar. Han utgaf äfven *Musikalisk fickordbok* (1852; flere uppl.). 1845 gaf han i Berlin en konsert med idel svenska folkdansar och körer samt folkvisor, sjungna af Jenny Lind.

Ahlström, Johan Alfred, tonsättare, f. 1833, organist i Katolska kyrkan i Stockholm, har komponerat mässor och manskvartetter, bl. a. den omtyckta serenaden "Slumra, ljufva".

Ahlwardt. 1. Theodor Wilhelm A., tysk orientalist, f. 1828 i Greifswald, sedan 1861 professor i österländska språk vid universitetet därstädes, har författat, bl. a. *Über poesie und poetik der araber* (1856) och utgifvit "The divans of the six ancient arabic poets" (London, 1870) m. m. samt utarbetat en utmärkt katalog öfver arabiska manuskript i k. biblioteket i Berlin (10 bd, 1887—1900).

2. Hermann A., tysk politiker, antisemitisk agitator, f. 1846, sedan 1881 rektor vid en skola i Berlin och 1892 invald i riksdagen. Oaflåtligen har han på det häftigaste i tal och skrift angripit judarna i Tyskland. Mest bekant är hans beskyllning (i skriften *Judenflinten*, 1892) mot firman Löwe, att denna genom oredliga vapenleveranser skulle medvetet bedragit staten. Åtalad, kunde han ej bevisa sin anklagelse och dömdes till 5 månaders fängelse, men fick under fängelsetiden sitt riksdagsmandat förnyadt och tillhörde sedan riksdagen till 1903. Hans ytterliga hätskhet och personliga ovederhäftighet har dock t. o. m. förmått en del af hans antisemitiske meningsfränder att uppsäga all förbindelse med honom.

Ahmadabād (Ahmedabad). 1. Distrikt i engelska Ostindien, presidentskapet Bombay, divisionen Gujarat. 9,896 kvkm. 795,094 inv. (1901). — 2. Hufvudstad i nyssnämnda distrikt på Sabarmattis vänstra strand, med 185,889 inv. (1901). Var fordom västra Indiens mest betydande stad, hufvudstad i Gujarat, samt berömdt dels för sin näringsflit dels för sin rikedom på de härligaste byggnader, af hvilka praktfulla lämningar kvarstå. A. står medelst järnvägar i förbindelse med Surat och Bombay.

Ahmed, arabiskt namn, vanligen, men ej riktigare, transskriberadt Achmed. Se Achmed, Bonneval och Kalifat.

Ahmedabad. Se Ahmadabad.

Ahmednagar. 1. Distrikt i engelska Ostindien, presidentskapet Bombay, divisionen Deccan, emellan floderna Gor i s. v. och Godavari i n. ö. 18,200 kvkm. 837,774 inv. (1891). — 2. Stad i nyssnämnda distrikt. 41,689 inv. (1891). Förr tillverkades i A. utmärkta väfnader och guldarbeten. Staden skyddas af en 6 m. hög "törn-häck, så tät att ingen kan genomtränga honom, och så rik på saf, att han omöjligen kan antändas". — Flere andra orter af samma namn finnas i Hindostan, men utan betydenhet eller historiskt intresse.

Ahmed Sjah. Se Achmed Sjah.

Ahmed Wefik. Se Achmed Wefik.

Ahn, Johann Franz, tysk skolman, f. 1796 i Aachen, d. 1865, var en förkämpe för den praktiska riktningen i undervisningen. A. bildade 1826, för att lämna lämpligt afpassad undervisning åt för det praktiska lifvet bestämda personer, en privatskola, som kan anses som förelöpare till realskoleväsendet. Då skolan 12 år därefter upplöstes, blef A. lärare vid realskolan i Neuss och fortfor med denna verksamhet till 1863. A. förvärfvade sig äfven ett namn som författare af läroböcker, bland hvilka *Praktischer lehrgang zur schnellen und leichten erlernung der franz. sprache* (kurs I, 1834, 223:e uppl. 1901; kurs II, 1840, 52:a uppl. 1898) öfversatts på de flesta europeiska språk och äfven användts i Sverige. Den i nämnda lärobok följda s. k. *naturenliga* metoden har kallats den *ahnska*, men bör rätteligen benämnas den *seidenstückerska*, då rektor Seidenstücker (d. 1817 i Soest) först uppställde den i sina läroböcker i de klassiska språken.

Ahnfelt, svensk släkt. 1. Nils Otto A., naturforskare, f. 1801 i Gullarps socken i Skåne, blef 1820 filos. magister och strax därefter docent i dogmatik och kyrkohistoria i Lund. Död 1837. A. är mest bekant som bearbetare af de sydsvenska mossorna, särskildt det mångformiga släktet *Hypnum*. Han efterlämnade tre värdefulla afhandlingar, näml. en bearbetning af mossorna i Fries' "Novitiæ floræ suecicæ" och "Flora scanica" samt *Dispositio muscorum Scaniæ hypnoideorum*. Ett algsläkte, *Ahnfeltia*, samt en i Småland upptäckt mossart, *Physcomitrium Ahnfeltii*, hafva namn efter honom. A. var någon tid utgifvare af tidningen Gefion. A—N. (G. L—M.)

2. Paul Gabriel A., den förres broder, präst, skriftställare, f. i Gullarps socken i Skåne 1803, blef student i Lund 1817 och filos. magister 1823. Sedan han därefter med ifver studerat filosofi och österländska språk, blef han 1826 docent i praktisk filosofi, men öfvergick snart till teologiska studier och lät prästviga sig 1830. Samma år kallades han till kyrkoherde i Bosarp i Lunds stift, utnämndes 1837 till prost och blef 1849 kyrkoherde i Farhult och Jonstorp. Han dog 1863 i Helsingborg, där han hade varit bosatt under sina sista år. Åt sitt prästerliga kall egnade sig A. med allvar och tvekade ej att frimodigt uttala sin öfvertygelse i sin tids religiösa frågor, men hans verksamhet som kyrkoherde blef ofta och för längre tider afbruten genom svåra reumatiska lidanden. Med gladt mod skämtande öfver sina kroppsliga plågor, sysselsatte han sig flitigt med studier och var snart inbegripen i en skriftställareverksamhet, som icke varit utan betydelse för vår litteratur. Han författade för "Svenskt biografiskt lexikon" omkring ett halft hundratal biografier, af

hvilka många (t. ex. Pufendorfs och Rydelius') äro utförliga och mästerligt skrifna, samt utgaf åtskilliga religiösa tal och predikningar. Äfven såsom memoarförfattare väckte han uppmärksamhet genom sina 1857 utgifna *Studentminnen. Anteckningar och tidsbilder från hemmet, skolan, universitetet och församlingen* (2 delar), ett arbete, som innehåller en mängd lifliga och intressanta skildringar ur det skånska skol-, universitets- och prästlifvet på hans tid, men som därjämte är alltför rikt på ostyrkta anekdoter samt förhastade och stötande omdömen om många dels bortgångna, dels då ännu lefvande personer. För *Lunds universitets historia* hade han gjort vidlyftiga forskningar, men af detta verk utkom endast första delen (1859). Dessutom skref han en mängd tidningsuppsatser och broschyrer. Bland dessa är *Biskopsvalet i Lilla Salamanca den 24 Nov., gamla st., år 1754* en af de allmännast kända. Den utkom anonymt 1855 och innehåller versifierade, kvicka, fastän icke alltid opartiska, skildringar af alla dem, som fingo röster vid biskopsvalet i Lund 1854. A. verkställde därjämte följande öfversättningar från tyskan: "Evangelisk homiletik" af Christian von Palmer (1846), "Bibel och astronomi" af Joh. Henr. Kurtz (1855) och "Bidrag till den nyaste teologiens historia" af Karl Schwarz (1857). I det mot slutet af 1830-talet i vårt land börjande nykterhetsifrandet var A. en af de outtröttligaste kämparna både med det talade ordet och med pennan, och bland hans tryckta skrifter finnas flere utmärkta tal, hållna i åtskilliga nykterhetssällskap i Skåne. (J. HDR.)

3. Oskar A., den föregåendes broder, resepredikant, andlig musiker, "den kristne trubaduren", f. i Gullarps prästgård, Skåne, 1813. Sedan han blifvit student i Lund 1829, hade han under flere år anställning såsom informator. Men mera än studier älskade han sång och musik; han gaf undervisning i gitarrspelning och uppträdde äfven på konserter. Vintern 1840 reste A. till Stockholm för att där utbilda sin musikaliska begåfning, och han närde därjämte planen att i hufvudstaden upprätta ett musikinstitut. En kort tid efter sin ditkomst erfor han vid åhörandet af en predikan en för hela hans lif afgörande andlig väckelse, och sedermera blef den bekante C. O. Rosenius hans vän och andlige ledare. Småningom mognade hos honom beslutet att göra lekmannapredikantens kall till sitt lifs uppgift. 1849 började han i denna egenskap resa omkring till olika delar af vårt land, och man kan säga, att hans lif sedermera blef ett lif på resor ända till 1879. Icke blott största delen af Sverige besöktes af honom under denna tid, utan äfven Norge och Danmark flere gånger. Hvad som icke minst bidrog att samla folk omkring honom var musiken. Han började och slutade alltid sina föredrag med afsjungandet af andliga sånger han själf komponerat, hvarvid han ackompanjerade sig med en af honom konstruerad tiosträngad gitarr. *Ahnfelts sånger* blefvo ryktbara och mycket populära. Endast musiken till dem var af honom; texten hade han samlat från olika håll. "Ahnfelts sånger" utgåfvos 1850—77 i 12 häften och upplefde många upplagor samt öfversattes också delvis till norskan. I början af sin verksamhet som predikant åtnjöt A. ett mindre arfvode från ett amerikanskt nykterhetssällskap, ty A. verkade också såsom nykterhetspredikant; men sedermera utgjordes hans egentliga inkomstkälla af det förläggararfvode han erhöll för sina sånger. A. tillhörde den evangeliskt lutherska statskyrkan och ville verka i dess anda. Blott en helt kort tid var han separatist och ledare för några af honom efter norskt mönster stiftade friförsamlingar. I de religiösa väckelser, som på 1850- och 1860-talen öfvergingo vårt land, har A. haft stor del. Han afled i Karlshamn 22 okt. 1882 efter en längre tids sjuklighet. Jfr "Några drag ur Oscar Ahnfelts lif och verksamhet af C. A." (Carl Niklas Ahnfelt) 1884. J. P.

4. Arvid Wolfgang Nathanael A., skriftställare, son till A. 2, f. i Lund 16 aug. 1845, blef student där 1863 och filos. doktor i Upsala 1869 samt var därefter till 1876 e. o. amanuens i k. biblioteket i Stockholm. Han egnade sig med ovanlig flit och febril ifver åt samlar- och författarverksamhet på vitterhetshistoriens och memoarlitteraturens fält. Bl. a. skref han det på självständiga studier byggda, rätt värdefulla arbetet *C. J. L. Almqvist, hans lif och verksamhet* (1876), vidare *L. F. Rääf af Småland och hans literära umgängeskrets* (1879), *Ur svenska hofvets och aristokratiens lif* (1880—82), *Från Europas hof* (1883—84) och *Herskarmakt och själssjukdom* (1888) samt utgaf skrifter af Crusenstolpe, K. af Kullberg, Linné, Palmær, Sehlstedt och Thomander, hvilka publikationer till stor del bestå i pikanta bref, memoarer o. d., med ospard möda framdragna ur offentliga och enskilda samlingar. Vidare redigerade A. "Verldslitteraturens historia" (1874—76; bearbetning efter Scherrs m. fl. utländska litteraturhistorier), "Bevingade ord" (1879) och det biografiska lexikonet "Europas konstnärer" (1883—89). Han uppsatte 1881 (och redigerade till sin död) tidskriften "Ur dagens krönika" (se d. o.). A. dog plötsligt i Köpenhamn 17 febr. 1890. — Hans dotter, Astrid A., f. 1876, har i Italien gjort sig bekant som föreläserska och författarinna på italienska. E. F—T.

5. Otto Nathanael Theophilus A., den förres kusin, teolog, f. i Dalby, Skåne, 13 sept. 1854, blef student i Lund 1872, teol. kand. 1881, samt prästvigdes och blef docent i systematisk teologi vid Lunds universitet s. å. 1887—92 var han föreståndare för Lunds privata elementarskola och hade förut någon tid tjänstgjort som vice komminister i Lund. Efter att 1886 ha blifvit uppförd i 3:e rummet till professuren i praktisk teologi, utnämndes han 1892 till e. o. professor i moralteologi och symbolik samt till kyrkoherde i Husie. Vid jubelfesten i Upsala 1893 promoverades han till teol. doktor. S. å. uppfördes han i 2:a rummet till 1:e teol. professor och domprost. Af fakulteten anmäld till att utan ansökan erhålla professuren i kyrkohistoria och symbolik, utnämndes han därtill 1894 med Västra Kärrstorps pastorat såsom prebende. A. var ledamot af kyrkomötet 1898 och af 1899 års läroverkskommitté och uppfördes i 2:a rummet till biskop i Kalmar 1900. Af hans skrifter må nämnas: *Om nådens ordning i dess inre sammanhang* (i Lunds univ:s årsskrift, 1881), *Cultuspredikans begrepp* (1885), läroboken *Den kristliga trosläran* (1889, af honom själf och B. J. Bergqvist omarbetad under titel *Den kristna tros- och sedeläran* 1894) och *Den teologiska etikens grunddrag* (I. 1890). Han har ock utgifvit "Per Brahe den äldres fortsättning af Peder Svarts krönika" (2 bd, 1896—97) samt åtskilliga kyrkohistoriska aktstycken. Den af A. redigerade "Tidskrift

för teologi" (1891—93) innehöll flere uppsatser af hans hand. J. P.

Aho, Juhani. Se Brofeldt.

Ahom, en till Tai l. Sjanfolken hörande folkstam, bosatt i Assam i Bramaputra-dalen, dit den inträngt som eröfrare och där den kufvat den ursprungliga befolkningen. Stammen, hvars eget språk nu är utdödt, har antagit de kringboende folkens språk, som är nära besläktadt med den indiska dialekten bangali.

Ahr, biflod till Rhen, i Rhenprovinserna. Kommer från Eifel och mynnar ut vid Sinzig. 90 km. lång. — Ahrdalen är bekant för sina goda röda viner (Ahrbleicher och Wallporzheimer).

Āhrāman. Se Ahriman.

Ahrenberg, Johan Jakob, finsk arkitekt och skriftställare, f. i Viborg 30 apr. 1847, blef student i Helsingfors 1866, var 1869—73 elev vid konstakademien i Stockholm och företog därefter studieresor i konstnärligt syfte i Frankrike, Italien, Turkiet, Grekland, Mindre Asien och norra Afrika. Han verkade sedermera såsom länearkitekt i Viborg och utnämndes 1886 till förste arkitekt vid öfverstyrelsen för allmänna byggnaderna i Helsingfors. Med sin verksamhet såsom arkitekt, akvarellist och lycklig dekoratör har A. förenat ett produktivt skriftställeri, särskildt genom en serie reseskisser och noveller: *På studieresor* (1878), *På främmande botten* (1880), *Hemma* (1887), *Hikulier* (1889; 2:a uppl. 1898), *Österut* (1890), *Anor och ungdom* (1891), *Stockjunkaren* (1892), *Familjen på Haapakoski* (1893; 3:e uppl. 1894), *Från Karelen* (1894), *Bilder, minnen och intryck* (1895), *Vår landsman* (1897), *Med styrkans rätt* (1899) och *Rojalister och patrioter* (1901). A., som 1894 erhöll Svenska litteratursällskapets i Finland pris af 2,000 mark för skönlitterära arbeten, har en stor och originell berättartalang och en sällsynt förmåga att teckna karakteristiska situationer och episoder. Hans skisser från östra Finland äro i detta afseende förträffliga. Däremot har kritiken anmärkt brister i afseende å följden i handlingens utveckling och den språkliga korrektheten. Flera af hans arbeten äro öfversatta till danska, tyska, engelska, franska och ryska. A., som verksamt medarbetat i Finsk tidskrift, Helsingfors dagblad och andra tidningar, bl. a. som konstkritiker, vann 1901 privilegium att utgifva "Helsingforsposten". M. G. S.

Ahrens, Heinrich, tysk rättslärd, f. 1808 i Kniestedt, Hannover, docent 1830 vid universitetet i Göttingen. Till följd af sitt deltagande i de revolutionära rörelserna därstädes 1831 måste han lämna Hannover och begaf sig först till Bruxelles och sedan till Paris, där han 1833 höll föreläsningar i filosofi. 1834—50 var han professor i Bruxelles. Af valmännen i sin hembygd skickades han 1848 som deputerad till Frankfurt och slöt sig där till det stortyska partiet, men utträdde 1849 jämte de öfrige hannoveranerna ur parlamentet. 1850 blef han professor i Gratz och 1859 i Leipzig. Död 1874. — Bland hans arbeten må nämnas *Cours de droit naturel* (Paris 1838), utgifven på tyska under titel *Naturrecht* (6:e uppl. Wien 1870—71), som åtnjuter stort anseende och öfversatts på en mängd europeiska språk, samt *Juristische encyklopädie* (1855—57), likaledes öfversatt på flere språk.

Āhriman (pers.), "ond ande" (äfven Āhrāman, Āhrīma), i Zoroasters lära det ondas personifikation, liksom Ormusd det godas. Se Zoroaster.

Ahrweiler, stad i preuss. reg.-området Koblenz, Rhenprovinsen, vid floden Ahr. 5,116 inv. (1900). Rödvinsodling. Nära staden ligger badorten Neuenahr (se d. o.).

Ahti l. Ahto, *finsk myt.*, hafvets eller i allmänhet vattnets gud, skildras såsom en gammal man med skägg af sjögräs, höljd i en mantel af skum. Tillsammans med sin maka, Vellamo, härskar han öfver sina barn och undersåtar, vattnets lägre gudamakter. Under de djupa böljorna ligger Ahtola, Ahtoskarans hem, där rikedomar af alla slag finnas. Ordet Ahti förekommer för öfrigt i Kalevala äfven såsom binamn på Lemminkäinen (se d. o.). O. E. T. (E. N. S.)

Ahtobarnen l. Ahtoskaran, *finsk myt.*, hafsguden Ahtis barn och undersåtar, vattnets lägre gudomligheter. De kallas äfven Vellamos jungfrur. Till dem höra Aallotar, böljornas gudinna, Sotkottaret, ändernas beskyddarinnor, Melatar, som med sin styrpinne hjälper forsfararen, samt Kosken neiti ("forsens mö"), som visar den rätta farleden bland skumhvirflarna, m. fl. O. E. T.*

A'htola, *finsk myt.* Se Ahti.

Ahtoskaran, *finsk myt.* Se Ahtobarnen.

Ahu, *zool.*, en asiatisk varietet af stenbocken. Af hans ull förfärdigas de finaste kasjmirsväfnader, hvilka likaledes kallas ahu.

Ahuramasda (pers. *Ahura mazdao*), detsamma som Ormusd. Se Zoroaster.

Ahvās, en obetydlig ort i persiska prov. Kusistan, vid Kuran, s. om Sjusjter. Omkr. 1,600 inv. Fordom var A. en betydande plats, och parternas konung Artabanus IV hade där (till 226 e. Kr.) sitt lysande residens, hvars kvarlefvor ännu bilda väldiga kullar af sten och spillror.

A'hvenanmaa [-ma], finska namnet på Åland.

A'hvenanmeri, finska namnet på Ålands haf.

a. i., förkortning för *ad i'nterim* (lat.), tills vidare.

Aia l. Gaia (grek. *Aïa*, lat. *Æa*), "land", "jord", *grek. myt.*, det fjärran land, dit argonauterna foro för att hämta det gyllene skinnet. A. identifierades i forntiden med Kolchis.

Ai-Ai (äfven Aj-Aj l. Aye-Aye), *Chiromys madagascariensis*, *zool.*, en half-apa, stor som en hare,

med framtänder, liknande gnagarnas. Den är ett nattligt djur, som visserligen föder sig af frukter,

men som förnämligast nyttjar till föda de insektlarver, som borra sina gångar i träd. För att komma åt dessa öppnar Ai-Ai med sina gnagaretänder ett hål, ur hvilket den med sitt mellersta finger, som är smalare än de andra, drager ut insektlarven. "Man har berättat mig", skrifver engelsmannen Sandwith från Mauritius, "att på Madagaskar Ai-Ai är föremål för vidskeplig vördnad, och att den inföding, som rör vid en sådan, är säker på att dö före årets slut." F. A. S.*

Aiäkos (grek. *Αἰακός*, lat. *Æacus*), *grek. myt.*, son af Zeus och flodguden Asopos' dotter Aigina, f. på den efter modern uppkallade ön Aigina. A. härskade öfver sitt folk, myrmidonerna, enligt sagan till människor förvandlade myror, med så mycken mildhet, rättvisa och klokhet, att gudarna efter hans död satte honom att jämte Minos och Rhadamanthys skipa rätt i de dödes rike. — Till A:s ättlingar, aiakiderna (æaciderna), hörde Telamon, fader till Aias, och Peleus, fader till Akilles.

Aias (grek. *Αἴας*, lat. *Ajax*), två grekiska kämpar vid Troja. 1. A., son af Oïleus, som var konung i Lokris. Enligt Homeros var han näst Akilles den snabbaste i grekernas här. Emedan han vid Trojas eröfring ådrog sig Athenas vrede, blef han af gudinnan på hemfärden straffad med skeppsbrott. Af Poseidon räddades han och kastades upp på en klippa, men då han trotsigt sade sig kunna undvara gudarnas hjälp, splittrade Poseidon klippan med sin treudd och lät A. sjunka i djupet. — 2. A., son af konung Telamon på Salamis och broder till Teukros. Homeros säger, att han, näst Akilles, var grekernas tappraste kämpe. I ett vapenskifte med Hektor visade han sig som dennes värdige motståndare, och efter en oafgjord strid bytte de båda hjältarna vapen med hvarandra till tecken af ömsesidig aktning. Då efter Akilles' död Odysseus och A. täflade om hans vapen, segrade Odysseus, och A. dog af harm däröfver. Senare skalder, såsom Pindaros och Sofokles, den sistnämnde i sin tragedi "Aias", låta honom i raseri störta sig på det svärd han fått af Hektor. — Med Tekmessa, en frygisk furstedotter, hade A. sonen Eurysakes.

Aibugir. Se Aralsjön.

Aicard [äkär], François Victor Jean, fransk skald, f. 1848 i Toulon, prisbelönte af Franska akademien för sina diktsamlingar *Poèmes de Provence* (1874) och *La chanson de l'enfant* (1876; 3:e uppl. 1883) samt för sin på provensalsk dialekt skrifna versidyll *Miette et Noré* (1880). Bland hans diktverk må vidare nämnas *Au bord du désert* (1888), *Maternité* (1893) och *Jésus* (1896). A. har äfven skrifvit skådespel och romaner m. m.

Aichach, gammal stad i Bajern, vid floden Paar, n. ö. om Augsburg. 2,576 inv. (1900). Var redan på Karl den stores tid en betydande ort. Förstördes af svenskarna under trettioåriga kriget, 1634, och af österrikarna under spanska successionskriget, 1704. Ej långt från A. finnas ruinerna efter det år 1209 förstörda Wittelsbach, bajerska konungaättens stamgods.

Aichmetall, *tekn.*, en legering af 60 delar koppar, 38,2 d. zink och 1,5—1,8 d. järn, framställes därigenom att man sammansmälter järn och zink samt sätter denna blandning till kopparn. Legeringen är mässingsgul till färgen samt förenar stor hållfasthet och hårdhet med motståndsförmåga mot anfrätning. Den användes som lagermetall. W. C. (G. D.)

Aidan [äi'dən], den northumbriska kyrkans grundläggare, var en till biskop invigd munk, som i missionssyfte utsändes från det af iriska munkar grundade öklostret Iona och 635 till biskopssäte valde ön Lindisfarne, invid Northumberlands kust, där ett kloster grundlades. A. verkade framgångsrikt i Northumberland och var förtrogen vän först med konung Oswald och, sedan denne (642) stupat i striden mot den hedniske Penda af Mercia, med Oswini af Deira, hvilka båda kraftigt understödde hans missionsarbete. Kort efter det hans gynnare Oswini mördats, dog A. — som hans dödsdag uppges 31 aug. 651 —, och 664 undanträngdes på synoden i Whitby den af A. införda keltiska kyrkoorganisationen af den romerska. A. prisas högt af Beda för sin fromhet och dyrkades länge i Northumberland som helgon. V. S—G.

Aïdé [ēi'di], Hamilton, engelsk skald och romanförfattare, f. 1830 i Paris, son af en grekisk diplomat och en engelsk amiralsdotter, var först officer vid engelska armén, till 1852. Han uppträdde 1854—56 med några diktsamlingar och därefter med en hel rad romaner, som förträffligt skildra det högre umgängeslifvet och egendomliga psykologiska fall därinom, bl. a. *Rita* (1859), *Carr of Carrlyon* (1862, med goda italienska skildringar), *The Marstons* (1868), *Poet and peer* (1880) och *Elizabeth's pretenders* (1895). Hans dikter (senaste saml. *Songs without music*, 1882; 3:e uppl. 1889) visa begåfning för poetisk berättelse och balladdiktning. A. har äfven skrifvit dramer. Flere af A:s arbeten finnas i "Tauchnitz edition". E. F—T.

Aide de camp [äd-ə-kä'], fr., egentl. "fältbiträde" adjutant.

Aide-major [ädmajär], fr., bataljonsläkare, regementsadjutant.

Aide-toi et le ciel t'aidera [äd-tåa'-e-lə-siä'll-tädra'], fr., "Hjälp dig själf, så hjälper dig Gud", namn på och valspråk för ett sällskap, som stiftades i Paris 1824 och som hade till ändamål att till regeringens förmån bekämpa den starka reaktionen. Det sökte vinna sitt syfte genom fullt lagliga medel, förnämligast genom flygskrifter, petitioner o. s. v. Det bestod till det mesta af medarbetare i tidningarna, i synnerhet "Globe". Till detsamma slöto sig ock många medlemmar af den tidens hemliga politiska föreningar. De fleste af dess grundare och ledamöter tillhörde de s. k. doktrinärerna, såsom Guizot, hvilken någon tid var dess president, Duchâtel, Duvergier de Hauranne, Dubois, Rémusat, Thiers, Cavaignac, Mignet m. fl. Efter Julirevolutionen 1830 blef sällskapet mera demokratiskt och uppträdde snart såsom motståndare till regeringen, men upplöste sig själfmant redan 1832.

Aïdin. 1. Vilajet i Asiatiska Turkiet, sydvästra delen af Mindre Asien, enligt Cuinet 45,000 kvkm. med 1,350,000 inv. — 2. Hufvudstad i vilajetet af samma namn, äfven kallad Aidin güsel hisar ("Aidins sköna borg"), vid floden Tja-

kyrly-Su i Maiandros' floddal, omkr. 90 km. s. ö. om Smyrna, med hvilket det har järnvägsförbindelse. 36,250 inv. Ruinerna af det gamla *Tralles* ligga på en höjd ofvanför staden. Sköna moskéer, synagogor och basarer, fabrikation af saffian, handel med bomull, fikon, oliver.

Aiētes (grek. *Αἰήτης*, lat. *Æetes*), *grek. myt.*, fader till Medea. Se Argonauterna.

Aiga'i (lat. *Aegæ*, *Aegiæ*), stad i macedoniska landskapet Emathia, de macedoniske konungarnas äldsta residens. Se Vodena.

Aigaion (grek. *Αἰγαίων*, lat. *Ægæon*), *grek. myt.*, en hundra-armad jätte. Jfr Briareos och Hekatoncheirer.

Aigēus (grek. *Αἰγεύς*, lat. *Ægeus*), *grek. myt.*, Pandions son, Kekrops' sonson, konung i Aten. Hans ryktbaraste son var Theseus. Ölvertygad om att denne omkommit vid sitt försök att döda Minotauros på Kreta, eftersom Theseus glömt sitt löfte, att, om han segrat, hissa hvita segel i stället för de vanliga svarta, störtade sig A. af förtviflan i hafvet, som efter honom kallades det Egeiska.

Aigialeia (grek. *Αἰγιάλεια*, lat. *Ægialea*), *geogr.* Se Achaja.

Aigina. Se Egina.

Aigion (grek. *Ἀιγιον*, lat. *Aegion*), fordom berömd stad i det gamla Achaja, vid Selinus-floden. Efter Helikes undergång (373 f. Kr.) blef A. hufvudort för akéerna, som tvenne gånger årligen samlades i det därvarande Zeus Homagyrios' tempel. Några få obetydliga ruiner efter A. kvarstå ännu vid Vostizza.

Aigisthos (grek. *Ἀίγισθος*, lat. *Ægisthus*), *grek. sag.*, son af Thyestes och dennes dotter Pelopeia. Strax efter sin födelse utsattes han af sin moder, men upptogs af sin farbror Atreus, utan att denne kände hans härkomst. Af Atreus skickades han att mörda Thyestes; men då upptäcktes hans börd, och Atreus blef själf dödad, hvarefter Thyestes tog i besittning hans rike, Mykenai. Under Agamemnons frånvaro förförde A. hans maka, Klytaimnestra, och mördade sedan med hennes hjälp honom själf vid hans återkomst. A. härskade därefter ostördt i sju år, till dess han dödades af Orestes, Agamemnons son.

Aigle [ägl] l. Aelen, stad i schweiziska kantonen Vaud, nära Grande Eaus förening med Rhône. 417 m. öfver hafvet. 3,911 inv. (1900). För sitt skyddade läge lämpar staden sig till vinterkurort. I närheten ligga Yvornes berömda vinberg.

Aigner, Joseph Matthäus, österrikisk målare, f. 1818, d. 1886, deltog i 1848 års revolution i Wien, efter hvilkens undertryckande han dömdes till döden, men fick nåd genom inflytelserika vänners bemedling. Var en framstående porträttmålare. (G—G N.)

Aigospotămoi (grek. *Αἰγὸς ποταμοί*, lat. *Ægospotamos*), "get-floden", kallades fordom en liten flod i traciska Chersonesos, s. om Gallipoli. Utanför dess mynning blefvo atenarna 405 f. Kr. besegrade af spartanerna.

Aigrette [ägre'tt], fr., Ägrett (af fnty. *heigir*, *heigro*, häger), egentl. ett slags häger; fjäderbusken (de långa nackfjädrarna) på hägrar och andra fåglar; prydnad af fjädrar eller i form af en fjäderbuske; i bukettform infattadt hufvudsmycke af juveler, ädelstenar o. s. v.

Aigues-Mortes [äg-mårt], lat. *Aquæ mortuæ*, stad i franska depart. Gard, s. v. om Nîmes, i en saltrik sumptrakt, 4 km. från Medelhafvet, med hvilket det står i förbindelse genom kanalen Grande Robine, en fortsättning af Beaucaire-kanalen. 4,233 inv. (1901). I A.-M.'s närhet utbreder sig det s. k. Peccais, en landsträcka, som årligen lämnar salt till ett värde af omkr. 1,100,000 kr. — A.-M. berättas hafva blifvit anlagdt af romaren Marius. Ända till 16:e årh. var denna stad en af de mest betydande platserna på Medelhafskusten, och ännu finnas väl bibehållna befästningar, stadsmurar, torn och slott kvar sedan medeltiden. Ludvig den helige inskeppade sig där till sina båda korståg, 1248 och 1270.

Aiguille [ägui'j], fr. ("nål"), kallas i de franska alperna, i synnerhet i Savojen, en brant och hög bergstopp, som slutar med en nålformig spets. Samma bergformation kallas i Frankrike äfven *dent* (tand), i de tyska alperna *horn*. Bergstoppar med denna benämning äro bl. a. Aiguilles Rouges, n. om Chamounix, Aiguille du Géant (4,229 m.) och Aiguille du Goûté (4,052 m.), n. ö. om Mont Blanc.

Aiguillette [ägije'tt], fr., l. Ägiljett (ty *fangschnüre*), en af flätadt gulddragararbete eller garn med en metallspets i ändarna försedd kordong, som bäres öfver ena axeln och under motsvarande arm för att med ändarna fästas på bröstet. Begagnas i de flesta arméer såsom igenkänningstecken för adjutanter, gendarmer m. fl. Aiguillette bäres i Sverige till paraddräkt af kungliga personers adjutanter samt af generalstabens och artilleristabens officerare, *liten aiguillette* till daglig dräkt af kungliga personers adjutanter, till all dräkt af adjutanter vid fördelnings- och brigadstaber, militära inspektioner samt vid flottan af adjutanter i sjöförsvarsdepartementet, hos chefen för flottans stab, stationsbefälhafvarna, varfs- och kårcheferna äfvensom af flaggkaptener och flaggadjutanter. Det påstås, att då spanjorerna under nederländska frihetskriget ville hänga alla tillfångatagna geuser, dessa såsom utmärkelsetecken och på trots prydde sig med ett kortare rep, försedt med en spik i hvardera ändan, och att detta skulle vara upphofvet till aiguilletten. C. O. N. H. W—L.

Aiguillon [ägijå'], Emmanuel-Armand de Vignerot Duplessis Richelieu, hertig af, fransk minister, f. 1720, d. 1782. Som guvernör i Bretagne (sedan 1756) anklagades han inför parlamentet därstädes för försnillning och blef 1768 genom Choiseul återkallad från denna post. Han sökte nu att, med tillhjälp af madame Dubarry, störta Choiseuls ministär. Då upptogs den förra rättegången, och parlamentet i Paris fällde hertigen, men Ludvig XV frikände honom (1770) och utnämnde honom i dec. s. å. efter den genom A:s och Dubarrys intriger störtade Choiseul till utrikesminister. A. blef sedermera därjämte krigsminister. Efter konungens död, 1774, förvisades han från hofvet. Hans ämbetstid betecknar den gamla regimens yttersta urartning. För Sveriges historia är A. af betydelse genom de kraftiga uppmaningar han under löfte om fransk hjälp i slutet af 1771 och början af 1772 ställde till Gustaf III att företaga en revolution. — Hans son Armand, f. 1750, d. 1800, utmärkte sig som en af de mest fanatiske anhängarna af revolutionens idéer, och såsom medlem af nationalförsamlingen (1789—91) bidrog den bottenrike hertigen (särskildt 4 aug.) i främsta rummet till upphäfvandet

af de feodala rättigheterna. 1792 var han general vid Rhenarmén, men nödgades, misstänkt af konventet, emigrera.

Aigun l. Sakalin Ula Koton l. Ho-lung-kiang, kinesisk stad i Mandsjuriet, vid floden Amur, 40 km. s. om ryska staden Blagovjestjensk. Omkr. 15,000 inv. A. har betydlig handel med säd, olja, te och tobak.

Aigỹptos (grek. *Αἴγυπτος*, lat. *Ægyptus*), *grek. myt.*, tvillingbroder till Danaos, konung i Argos, lade under sig melampodernas land, som enligt myten efter honom benämndes Egypten. Jfr Danaos.

Aikin [ēi'kin]. 1. Anna Lætitia A., engelsk författarinna. Se Barbauld.

2. Lucy A., den förras brorsdotter, engelsk författarinna, f. 1781, d. 1864, dotter till den populärvetenskaplige och biografiske författaren d:r John A., skref bl. a. de gediga och glänsande historiska skildringarna *Memoirs of the court of queen Elisabeth* (1818; flere uppl.) och *Memoirs of the court of king James I.* (1822) samt en biografi öfver Addison (1843). Hennes lefnadsminnen och bref jämte biografi utgåfvos 1864, hennes bref-växling med W. E. Channing 1874.

Aila'na, det grekiska namnet på Elat (se d. o.).

Aila'nthus Desf., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Simarubaceæ*. En art, *A. glandulosa* (gudaträd), från östra Asien, ett utmärkt vackert träd med stora, parbladiga blad och täta vippor af oansenliga blommor, är en prydnad äfven i våra parkanläggningar, ehuru den näppeligen uthärdar Stockholms vintrar. Se Gottland A—N. (G. L—M.)

I aflagringar från miocenperioden har man på många ställen i Europa träffat såväl frukter som blad, tillhörande arter af detta släkte. A. G. N.

Ailekes-olmak. Se Lapsk mytologi.

d'Ailli [daji], Pierre (lat. *Petrus de Alliaco*), fransk kardinal, biskop i Cambrai, kansler vid universitetet i Paris, f. 1350, d. 1420 i Avignon. Han blef 1380 teol. doktor vid La Sorbonne i Paris och förvärfvade där stort anseende som nominalistisk skolastiker. Liksom mystikerna påyrkade han bibelns studium och hämtade därur grundläggningen för sin reformatorisk-kyrkopolitiska åskådning. Jämte sin lärjunge Johan von Gerson m. fl. genomdref han på kyrkomötena i Pisa (1409) och Kostnitz (1414—18) den åsikten, att kyrkomötena, såsom rätteligen representerande Kristi kyrka, stå öfver påfven. Oaktadt d'A. med sitt parti deltog i domen öfver Johan Hus, aktades han högt af de senare reformatorerna, och Luther har rönt inflytande af hans uttalade tvifvel på transubstantiationslärans inre sanning. d'A. efterlämnade ett betydligt antal filosofisk-teologiska verk, kyrkopolitiska traktater och predikningar samt ett berömdt geografiskt arbete, *Imago mundi*. Se P. Tschackert, "Peter von Ailli" (1877). J. HDR.

Ailuroi'dea (Ailuridæ), *zool.* Se Rofdjur.

Ailūrus fulgens, Kattbjörnen l. Pandan, *zool.*, ett till fam. *Procyonidæ*, rofdjurens ordning, hörande däggdjur. Något större än en katt, förefaller pandan på grund af sin långa, mjuka fäll plumpare än den i själfva verket är; hufvudet kort, nästan kattartadt, öronen stora, spetsiga, långhåriga, ögonen små, benen långa med täthåriga fotsulor, svansen af kroppslängd, cylindrisk, långhårig. Färgen är ofvan rödbrun, stötande i guldgult, de undre kroppsdelarna glänsande svarta. De äkta kindtänderna utmärkas genom sin stora bredd och sina många småknölar. Pandan är hemma i berglandet söder om Himalaja, mellan Nepal och snöbergen, där djuret lefver i skogarna, helst i träd, på 2—3,000 m. höjd öfver hafvet. Bergfolken jaga den för dess praktfulla skinns skull. Den förtär frukter och andra vegetabilier. Egendomligt nog har en pandan närstående form under den senare tertiärtiden lefvat i Europa, att döma efter rester, som man funnit både i England och Ungern. L—E.

Aimabel [ämābel] l. Ämabel (fr. *aimable*, af lat. *amābilis*), intagande, älskvärd.

Aimak, äfven Eimak, en i Afganistan boende folkstam, som utgör en gren af tadsjik. Aimakerna, hvilkas antal uppgår till omkr. 450,000, tala persiska och äro sunniter samt lefva till största delen af boskapsskötsel och bo i tält.

Aimard [ämär], Gustave, fransk författare af äfventyrsböcker för ungdom, f. i Paris 1818, d. 1883 (i storhetsvansinne) därstädes, kom som skeppsgosse till Amerika, hvarest han tillbragte nära tio år bland västerns vilda folkslag och äfventyrarband. Senare vandrade han genom Spanien, Turkiet och öfver Kaukasus, hvarefter han 1848 blef officer vid mobilgardet i Paris. Sedan A. ytterligare berest Mexico, skref han ett stort antal liffulla och spännande indian- och äfventyrsberättelser i Coopers stil, men ganska värdelösa. Typen för dessa är hans *Les trappeurs de l'Arkansas* (1858; öfv. 1886). De flesta spela i Nord-Amerika. På svenska finnas öfversatta 16 bland dem, däraf flertalet på 1880- och 1890-talen. (E. F—T.)

A. in., förkortning för *Anno ineunte* (se Anno).

Ain [ã]. 1. Flod i östra Frankrike. Den rinner upp på Jura, s. v. om Pontarlier, flyter genom departementen Jura och Ain samt faller ut i Rhône, 50 km. ofvanför Lyon. Dess längd är 190 km., af hvilka 110 äro segelbara. — 2. Departement i östra Frankrike, Bourgogne. 5,825 kvkm. 350,416 inv. (1901). Landet delas genom floden Ain i två delar, af hvilka den östra är ett fruktbart bergland och den västra, mellan floderna Ain och Saône, ett af tusentals småsjöar uppfylldt sumpland, pays de Dombes. Klimatet är kallare, än man af läget skulle vänta. Industrien är obetydlig, Åkerbruk och boskapsskötsel äro befolkningens hufvudnäringar. Inom departementet ligga orterna Ferney, bekant såsom Voltaires vistelseort, Belley, där den bästa litografiska sten i Frankrike brytes, samt Bourg, departementets hufvudstad.

Aina, signatur för finska författarinnan Edit Teodora Forssman, f. 1856, hvilken utgifvit barnböcker samt de af mild religiositet färgade novellsamlingarna *Vid aftonlampan* (8 saml., 1891—1900).

Ainé [änē], fr. (af lat. *ante natus*, förstfödd), äldre. Motsats: cadet (se d. o.).

Ainei'as (grek. *Αἰνείας*). Se Æneas.

Ainemolo, Vincenzo, italiensk målare, kallad *il Romano*, verksam på Sicilien under förra hälften af 1500-talet. I sin ungdom troligen starkt påverkad af Rafaels "Kristus bär sitt kors", i en af Palermos kyrkor, studerade han sannolikt därpå i Rom den store mästarens arbeten, som han, dock utan slafvisk efterhärmning, efterbildade i en mängd i Palermos kyrkor och museum bevarade religiösa målningar. C. R. N. (O. G—G.)

Ainikki, *finsk sag.*, Lemminkäinens syster (i Kalevala). Genom sitt skvaller ger hon anledning till brytningen mellan Lemminkäinen och Kyllikki.

Ainmüller (Ainmiller), Max Emanuel, tysk glasmålare, f. 1807 i München, d. 1870. Såsom föreståndare för glasmålareanstalten därstädes hade han förtjänsten att genom åtskilliga förbättringar återupplifva och fullkomna denna konst, hvilken länge varit i förfall. Om han också icke uppnådde den harmoniska och glödande kolorit, som utmärkte medeltidens glasmålningar, lyckades han dock genom sin uppfinning att lägga färgadt glas på färgadt frambringa kraftiga och klara färger i en mängd olika nyanser, och bland moderna glasmålningar räknas alltid München-inrättningens alster som de yppersta. Under hans ledning äro rika och smakfulla fönstermålningar utförda i Regensburgs domkyrka, i Maria-Hilf-kyrkan i Münchenförstaden Au, i domkyrkan i Köln, i engelska kyrkan i Stuttgart, i S:t Paul i London, i katedralen i Glasgow (med biträde af hans son Heinrich, f. 1836, d. 1892) m. fl. st. A. var äfven utmärkt som arkitekturmålare, i synnerhet i framställningen af kyrkointeriörer. (G—G N.)

Aino, *finsk sag.*, Joukahainens unga syster, föremål för en af de vackraste episoderna i Kalevala. Joukahainen hade måst lofva sin syster Aino till maka åt den åldrige sångardrotten Väinämöinen. Modern förnimmer löftet med största glädje. Icke så dottern. Hon gråter öfver sina lockars fägring, som redan skall gömmas under den gifta kvinnans hufva. En dag, då hon gått att bryta löf i skogen, möter hon Väinämöinen, som friar till henne. Kastande sina smycken ifrån sig, flyr hon gråtande till hemmet. Modern skänker henne rika dräkter, väfda af solens och månens gudinnor. Iklädd en sådan högtidsdräkt, vandrar A. ensam från hemmet och irrar i tre dagar genom djupa ödemarker. Hunnen till hafvets strand, ser hon vid spetsen af en udde trenne tärnor bada i det klara vattnet. Hon simmar ut till dem och sätter sig på en glänsande klippa, som reser sig ur hafvet. Då sjunker klippan, och hon försvinner i böljornas sköte. Senare uppenbarar sig Aino ännu en gång, men då är hon en af Ahtos döttrar. — Hjältinnan hette i de ursprungliga finska folksångerna Anni, hvaremot ordet aino förekom som adj. (*Anni tyttö, Aino neiti* = flickan Anni, "den enda" jungfrun), hvilket af Lönnrot upptogs som nomen proprium. O. E. T. (E. N. S.)

Aino (Ainoerna) l. Ainu, ett asiatiskt jägar- och fiskarfolk, som numera bebor norra och östra delen af Jeso, södra delen af Sachalin och de tre sydligaste öarna af Kurilerna. De utgöra en alldeles enastående folkgrupp, utan samhörighet med något annat af Asiens folk. Snarare påminna de till sitt yttre om ryssarna, och bland de många hypoteserna om deras ursprung är ock den, att de skulle vara släktingar till Europas ariska befolkning (se Keane, "Ethnology", 1899). Det mest egendomliga och iögonenfallande draget i deras utseende är deras starka hår- och skäggväxt. De äro godmodiga och fredliga. Dräkten är lika för båda könen, en rock, som räcker till knäna, och är en efterbildning af den japanska; tyget, hvaraf kläderna förfärdigas, består af träbast, som uppblötes, snos till tråd och väfves samt färgas med afkokt på en rot samt prydes med påsydda blå snören. Äldre folk och barn bära dessutom en kappa af garfvadt hjortskinn; kring lifvet sammanhålles rocken med ett bälte, hvari en del redskap hänger (knif, sked, pipa, tobakspung o. s. v.). Ända till 12—14 års ålder gå barnen mestadels nakna. Renlighet är för ainoerna okänd; hvarken deras kroppar eller husgeråd tvättas någonsin. De tatuera händer, armar och ansikte; särskildt är det vanligt att kvinnorna pryda öfverläppen med ett mönster, som på afstånd tar sig ut som mustascher. Ainoerna bo i hyddor, som bestå af en ställning grofva pålar, som beklädes med bastmattor eller sammanbundna rör; midt i hyddan är en spis, och röken går ut genom ett hål i taket. Kring detta hus finnes vanligen en liten trädgård med tobak, majs och hirs. De bo i byar på 15—20 hyddor, hvilka antingen ligga vid fiskrika floder eller i trakter, där tillgången på vildt är rik. På jakt använda ainoerna båge och pilar; björn jaga de med lans. De äro duktiga sjömän; konsten att segla ha de dock lärt af mer civiliserade grannar. Kvinnans ställning är mycket aktad; engifte är det vanliga, endast höfdingar få ha flera hustrur. Barnen omhuldas med stor ömhet, och någon aga kommer icke i fråga. Ainoerna dyrka ett högsta väsen, *kamoi*, som anses i sig förena de sex andar, som besjäla land och haf; han anses vara allestädes närvarande, och i hvarje hus finnas vissa platser, som äro helgade åt honom. Sådana platser betecknas med i jorden nedstuckna stafvar, prydda med ett knippe spån. Bland ainoernas egendomligheter är den stora vördnad de hysa för björnen. —Ainoerna ha förr bebott hela Japan, men trängts undan mot norden af de från fastlandet inkomne japaneserna eller uppgått i dem. Af japaneserna kallas de *Asouma Yebison*. Deras antal beräknas nu till 18,500 (af hvilka 1,300 på Sachalin). De synas icke — åtminstone på Jeso — vara stadda i aftagande. — Litt.: Pfizmaier, "Abhandlungen über die ainosprache" (Wien 1852) och "Vocabularium der ainosprache" (Wien 1854); Scheube, "Mitth. deutsch. gesell. f. natur u. völkerk." (Yokohama—Tokio 1880—84); Batchelor, "Aino-english-japanese diction. and gramm." (Tokio 1889) och "The ainu and their folklore" (Lond. 1902); Chamberlain, "The language, mythology and geographical nomenclature of Japon viewed in the light of aïno studies" (Tokio 1887) och "Aino folk-tales" (Lond. 1888); Koganei, "Beiträge z. phyz. anthr. d. aino" (Tokio 1893—94) och "Ueber die urbewohner von Japan" (1903), samt Landor, "Aino folktales" (Lond. 1888). En rysk-ainoisk ordbok utgaf Dobrotverski (Kasan 1876). J. F. N.

Ain Sefra, befäst stad i Algeriet, depart. Oran, ändstation vid den från Oran söderut gående järnvägen. 1,280 m. ö. h. Omkr. 16,000 inv., däraf endast ett hundratal fransmän.

Ainsworth [éi'nsœth]. 1. William Harrison A., alsterrik engelsk romanförfattare, f. 1805 i Manchester, d. 1882, valde tidigt författarbanan och försökte sig äfven såsom förläggare i London. Hans roman *Rookwood* (1834) grundlade hans rykte. 1837 följde *Crichton* och 1839 *Jack Sheppard*, hvilken uppskakande skildring ur Londons spetsbofsvärld blef ytterst populär och ofta dramatiserades. De flesta af hans följande romaner behandla ämnen ur engelska historien och blefvo först offentliggjorda i tidskrifter. Han redigerade från 1840 "Bentley's miscellany", uppsatte 1842 "Ainsworth's magazine" och inköpte 1845 "New monthly magazine". A. lägger an på

kontraster och nervskakande situationer; hans uppfinningsgåfva är ovanligt rik, hans skildring af lokaliteter och karaktärer talangfull. Några af hans förnämsta romaner äro *Guy Fawkes* (1840), *The Tower of London* (s. å.; "Towern i London", 1847), *Saint-James's, or the court of queen Anne* (1844; "Saint James palats eller drottning Annas hof", 1845), *The Lancashire witches* (1848), *The Star chamber* (1854; "Stjernkammaren", s. å.). A:s sista roman utgafs 1881. Han läses mycket af allmogen. (E. F—T.)

2. William Francis A., den förres kusin, engelsk läkare och resande, f. 1807 i Exeter, d. 1896. Sedan han 1827 fått sitt läkarediplom, for han till Frankrike och undersökte Auvergne och Pyrenéerna i geologiskt afseende. 1832—33 studerade han koleran i England och Irland samt utgaf om denna sjukdom en skrift, *On pestilential cholera*, som väckte mycket uppseende. 1835 deltog han som läkare och geolog i öfverste Chesneys expedition till Eufrat och 1838 i en forskningsfärd till Kurdistan. Af A:s skrifter må vidare nämnas *Researches in Assyria, Babylonia and Chaldæa* (1838), *Travels in Asia Minor, Mesopotamia and Armenia* (1842) och *A personal narrative of the Euphrates expedition* (1888).

Aïntab l. Antab, stad i norra Syrien, 105 km. n. om Aleppo, vid floden Sadjur. Omkr. 43,000 inv. Staden är viktig både i militäriskt afseende och som handelsplats. Af korsfararna kallades det *Hamtab*. Det eröfrades 1183 af Saladdin och 1400 af Timur.

Aïnu. Se Aino.

Aïöler, en af grekernas hufvudstammar. Se Eoler.

Aïoli's, Eolien, det af eoler bebodda landskapet i Mindre Asien. Se Eoler.

Aïŏlos (grek. *Αἴολος*, lat. *Æolus*), *grek. myt.*, vindarnas härskare. På en ö långt västerut höll han dem fjättrade för att släppa dem lösa på gudarnas bud. Odyssén omtalar A. som en gudarnas älskling; Vergilius gör honom till en gud. Af forntidens senare författare förväxlades A. ofta med eolernas stamfader, Aiolos, ehuru urspr. utan gemenskap med denne, som var son af Hellen (se denne).

Aiōn (grek.), världsålder. Se Eon.

Aipim, *bot.* Se Manihot.

Air [är], fr., l. Ar (grek. och lat. *aēr*, luft), egentl. luft; min, hållning, utseende; förnämt skick, fina later, t. ex. gifva sig air af, gifva sig utseende af, vilja synas; uppträda med air. — *Mus.* Melodi, visa, sång; spel-aria, ett slags äldre klassiskt instrumentalstycke, som består af en i tvådelad visform hållen melodisk sats. Jfr Aria.

Aïr l. Asben, oasland i södra delen af Sahara, mellan 21° och 17° n. br., närmare kändt först genom d:r Barths resor i Afrika 1845—55. Man urskiljer fem olika berggrupper, bland hvilka Timge-bergen i norr nå till 1,550 m. Det inre har flere vattenlopp och skogklädda dalar. Södra delen af berglandet består uteslutande af basalt och når i Baghsen-bergen 1,350 m. höjd. Befolkningen är tuareger; de bekantaste orterna äro staden Agades, samlingsplats för karavaner från Sudan, Marokko, Fezzan och Tripolis, samt oasen Tintellust på 577 m. höjd. — Handel, ostberedning och boskapsskötsel äro landets hufvudnäringar. J. F. N.

Aira L., *bot.*, artrikt grässläkte af nat. fam. *Gramineæ*, hvaraf *A. cæspitosa*, tuf-täteln, utgör ett utmärkt högräs på något fuktiga ängar. En annan art, *A. flexuosa*, krus-täteln, frodas på backar och berg samt i våra skogar. *A. elegans* odlas i trädgården för samma ändamål som *Agrostis capillaris*. Jfr Tåda. A—N. (G. L—M.)

Airak, en kirgisisk rusdryck, beredd liksom kumys (se d. o.), men af komjölk i st. f. stomjölk.

Aird [ä'ərd]. 1. Thomas A., engelsk författare, f. 1802 i Roxburghshire, tillbragte största delen af sitt lif som redaktör för en konservativ tidning i Dumfries och dog 1876. Han blef som skald populär genom *The devil's dream* och andra dikter (*Poetical works* i flere upplagor) samt genom *The old bachelor in the old scottish village* (1845; ny uppl. 1856), en godmodig skildring af skotskt folklif. Vidare utgaf han en samling metafysiska uppsatser under titeln *Religious characteristics* (1827) m. m.

2. Sir Benjamin A., baronet, engelsk ingenjör, f. 1833, ledde som chef för en af Englands största entreprenörs-firmor, Aird & C:o, uppförandet af Nildammen vid Assuan. Se Assuan.

Airdrie [ä'ədri], fabriksstad i det skotska grefskapet Lanark, ö. om Glasgow. 22,288 inv. (1901). Järnhandtering, stenkolsbrytning och bomullsindustri. Nära A. ligger badorten Monkland Well.

Aire [är]. 1. Stad i franska depart. Landes, vid Adour, s. v. om S:t Sever. Biskopssäte. 2,657 inv. (1901). Staden hette fordom *Atures* eller *Vicus Julii*, senare *Atura*, och var den västgotiske konungen Alarik II:s residensstad. Där stod en drabbning mellan engelsmännen och fransmännen 2 mars 1814. — 2. Aire sur la Lys [är syr la liss], befäst stad i franska depart. Pas de Calais, vid floden Lys, s. ö. om S:t Omer. 8,458 inv. (1901). Malebranches födelseort. A., som grundlades i 9:e årh., tillhörde Flandern till 1713, då det eröfrades af fransmännen.

Airöl, *kem. farm.*, vismutoxijodid-gallat, $C_6H_2(OH)_3COO\,Bi(OH)I$. Bildar ett gröngrått pulver, som användes vid sårbehandling såsom antiseptiskt, torkande medel, i form af strödpulver, salva o. s. v. Har framför jodoform fördelarna af luktlöshet och mindre giftighet. S. J—N.

Airolo [-rå'lå], ty. Eriels, ort i schweiziska kantonen Ticino (Tessin), vid foten af S:t Gotthard och vid S:t Gotthardstunnelns södra mynning, 1,177 m. öfver hafvet. 1,632 inv. (1900). Äger ett af langobardernas konung Desiderius uppbyggdt torn, vid bergsklyftan Stalvedro.

Airy [ä'əri], sir George Biddel, engelsk astronom, f. 1801 i Alnwick i Northumberland, d. 1892 i London, blef 1828 professor och direktor för observatoriet i Cambridge. 1836—81 verkade han som kungl. astronom i Greenwich, var 1871—73 president i Royal society och upphöjdes 1872 i adligt stånd. A. utgaf en *Catalogue of 2,156 stars* och lät utföra reduktionerna till månobservationer, som ända sedan 1750 anställts på Greenwich-observatoriet, observerade solförmörkelser bl. a. i Göteborg 1851 och tog initiativet till en omfattande engelsk gradmätning. Han utförde äfven teoretiska undersökningar öfver gravitationen samt en del undersökningar i fysik (optik och magnetism) och i meteorologi. A. N—R.

Aischines (grek. *Αἰσχίνης*, lat. *Æ'schines*). 1. Grekisk talare, det macedoniska partiets talangfullaste förkämpe och i denna egenskap ifrigt motarbetad af sin store samtida Demosthenes, det fosterländska

partiets förnämste ledare. Han var född i Aten omkr. 390 f. Kr. Efter att såsom yngling hafva biträdt sin fader vid undervisningen i en af denne hållen oansenlig skola, sökte han sin utkomst vid teatern och uppträdde mot betalning såsom skådespelare; men efter någon tid lämnade han skådebanan och förtjänade sitt uppehälle såsom skrifvare, först hos den ansedde statsmannen och talaren Aristofon, sedermera hos den inflytelserike demagogen Eubulos, hvars politiska tänkesätt han tillegnade sig. Äfven deltog han i flere fälttåg och skall i synnerhet hafva utmärkt sig i slaget vid Mantineia (362). Sin politiska vädjebana började A. år 347 såsom medlem af en beskickning, hvilken afsändes till Peloponnesos för att underhandla med Arkadiska förbundet. Vid detta tillfälle talade han ifrigt, men utan framgång, emot konung Filips inblandning i Greklands angelägenheter. Kort därefter inträdde dock en fullständig omkastning i hans politiska hållning. Då han följande året jämte Demosthenes deltog i en beskickning till Macedonien för att underhandla om fred, lät han fånga sig genom Filips ränker och förbindliga sätt. Från den stunden var han den macedoniska politikens ifrigaste förespråkare och uppoffrade för att tjäna Filips intressen både sin egen heder och sitt fäderneslands välfärd. Än tydligare framträdde hans opatriotiska handlingssätt vid en ny beskickning, hvilken afsåg att med Filip formligen afsluta den öfverenskomna freden. Detta föranledde Demosthenes att i förening med Timarchos uppträda mot A. med en på högförräderi lydande anklagelse, hvilken denne för tillfället lyckades gendrifva genom en motanklagelse mot Timarchos. Äfven en ny af Demosthenes anhängiggjord rättegång rörande samma sak hade icke åsyftad verkan. A. fortfor att arbeta för Filips sak, och såsom pylagor, eller deputerad vid amfiktyonernas sammankomst i Delfi (339), gaf han anledning till det andra s. k. heliga kriget, i hvilket Filip såsom utvald öfverfältherre i spetsen för 30,000 man framryckte ända mot Aten. Omsider, men för sent, öppnades nu hans landsmäns ögon för den verkliga innebörden af det macedoniska partiets sträfvanden, och denna ändrade stämning medförde bland annat, att efter det olyckliga slaget vid Chaironeia (338) Demosthenes, trots A:s intriger, fick hedersuppdraget att på statens vägnar hålla det sedvanliga liktalet öfver de i striden fallne medborgarna. Då någon tid därefter Ktesifon föreslog, att Demosthenes för sina stora förtjänster om fäderneslandet, särskildt ståndsättandet af dess försvarsväsen, skulle offentligen belönas med en gyllene krans, sökte A. hindra detta genom en, under förebärande af vissa oformligheter i förslaget, väckt anklagelse mot Ktesifon. Innehållet af detta anklagelsetal är emellertid hufvudsakligen riktadt mot Demosthenes och afsåg att med ett slag alldeles krossa den hatade motståndaren. Af okänd anledning uppsköts rättegången ända till 330, då Demosthenes vann en glänsande seger genom sitt mästerliga tal *Om kransen*, hvari nedrigheten i A:s karaktär och handlingssätt och hela hans föregående lifs försyndelser afslöjas och utmålas med öfverdrifvet starka, af en länge närd förtrytelse tillblandade, färger. Moraliskt tillintetgjord, gick denne i frivillig landsflykt först till Efesos, sedermera till Rhodos, där han skall hafva verkat såsom vältalighetslärare.

A:s vältalighet tillhör den patetiska genren. Med såväl inre som yttre naturanlag var han rikligen utrustad, men saknade sträng metodisk utbildning och än mera det sedliga allvar och den af varm öfvertygelse uppburna hänförelse, utan hvilken en talare ej kan blifva verkligt stor. Om hans betydelse såsom talare och statsman se A. Schæfer, "Demosthenes und seine zeit" (2:a uppl. 1885), och F. Blass, "Attische beredsamkeit", III (2:a uppl. 1898).

Af sina tal synes A. ej hafva i skrift offentliggjort mer än tre, hvilka vi ännu hafva i behåll: 1) det ofvannämnda talet mot Timarchos; 2) ett med anledning af Demosthenes' förnyade anklagelse skrifvet försvarstal; 3) talet mot Ktesifon. De äro tillgängliga dels i samlingsupplagor af attiska talare (*Oratores attici*), dels i åtskilliga specialupplagor. Talet mot Ktesifon finnes i svensk öfversättning af M. Ziedner under titeln "Aeschines' och Demosthenes' täflingstal" (1856).

2. A., med binamnet Sokratikern, en af Sokrates' trognaste och mest begåfvade lärjungar. Han berömmes i synnerhet för den trohet, hvarmed han uppteckna af Sokrates hållna samtal. Tre dialoger, hvilka vi ännu ega under hans namn, härröra sannolikt från senare sofister. A. M. A.

Aisch-kul. Se A l a-k u l.

Aischylos (grek. *Αἰσχύλος*, lat. *Æschylus*), berömd grekisk sorgespelsdiktare, f. i Eleusis i Attika 525 f. Kr. Under sitt fäderneslands frihetskamp mot perserna, deltog han som krigare i de ärofulla striderna vid Marathon och Salamis. A. uppträdde som dramatisk författare första gången år 500 och vann sedermera dramaturgiska pris upprepade gånger, tills han 468 besegrades af sin yngre medtäflare Sofokles. Harmsen häröfver och missnöjd med den politiska ställningen i Aten, begaf han sig på inbjudning

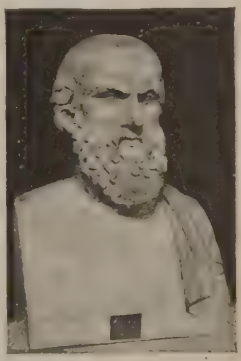

af konung Hiero i Syrakusa till Sicilien, hvarest han äfven någon tid förut hade vistats, och afled där i Gela år 456 f. Kr. A. har med rätta blifvit kallad skaparen af det grekiska sorgespelet, i det han utbildade den form, som detta framgent behöll och anvisade hjältesagan som dess ämnessfär. Då före honom Thespis, jämte den talrika kören, användt blott en enda skådespelare, inskränkte A. körpartierna och tillade en andre skådespelare, hvarigenom en egentlig dramatisk dialog möjliggjordes. Äfven åt de yttre sceniska anordningarna egnade han omsorg. Han uppfann koturnen, förbättrade maskerna, gaf väckelse åt dekorationsmåleriet och införde ett teatermaskineri, som t. o. m. möjliggjorde scenförändringar (t. ex. i *Eumeniderna*). — Hans språk är kraftfullt och rikt på djärfva bilder; hans hjältar äro tecknade öfvermänskligt stora, kanske mera typiska än karakteristiska; planläggningen är ytterst enkel, och hans stycken bäras af religiös stämning. A. är skaparen af den dramatiska karaktären, men någon karaktärsutveckling skildrar han icke. Med A. upphörde den grekiska tragedien att vara en blandning af komiska och patetiska element, den blef ett strängt allvarligt, idealt drama. — Det ursprungliga antalet af hans verk uppgifves än till 70, än till 90, men af dessa finnas dock numera endast 7 fullständigt bibehållna, näml. 1) *De skyddsökande*, som förefaller ålderdomligast och anses hafva varit första ledet i en trilogi (d. v. s. sammanhängande följd af tre dramer); 2) *Perserna*, uppförd 472 i Aten till förhärligande af segern vid Salamis, midtstycket i en för öfrigt förlorad trilogi; 3) *Den fjättrade Prometheus*, det första skådespel, där en karaktär skildras, en af den antika poesiens skönaste, men äfven mest svårtolkade skapelser, första stycket af en trilogi; 4) *De sju mot Tebe*, slutstycket i en trilogi, och liksom det förra endast bevaradt i en senare bearbetning; den i sin helhet bevarade trilogien *Oresteia*, som uppfördes 458 och bestod af 5) *Agamemnon*, 6) *De grafofferbärande* och 7) *Eumeniderna*. Oresteia är den enda trilogi, som kommit till vår kännedom och innehåller en för det grekiska dramat ovanligt fullständigt utförd handling. A. blef nämligen utan efterföljare i den trilogiska kompositionen.

Alla A:s arbeten äro öfversatta till svenska af V. F. Palmblad (1841—45), "De sju mot Thebe" af A. M. Alexanderson (1868), "Den fjättrade Prometheus" af H. Solander (1875), "Agamemnon" af B. Risberg (1890). En kritisk upplaga af A:s samtliga arbeten utgafs af Wecklein 1885, "De grafofferbärande" (1896) och "Oresteia" (1899—1900) utgåfvos af Wilamowitz-Möllendorf. Se vidare Croiset, "Histoire de la littérature grecque."

Ai'sja. Se Ajesja.

Aisne [än]. 1. Flod i Frankrike. Den rinner upp i depart. Meuse och faller ut i Oise, ofvanför Compiègne. 279 km. lång. — 2. Departement i norra Frankrike, 7,427 kvkm. 535,583 inv. (1901). Hufvudstad Laon. Norra delen af A. är slättland, den södra uppfylld af höjder. Klimatet är högst föränderligt, och utsädet blir ofta skadadt genom nattfroster. Såväl åkerbruk som industri äro högt uppdrifna.

Aisne-kanalen [än-]. Se Frankrike.

Aisne-Marne-kanalen [än-marn-]. Se Frankrike.

Aison (grek. *Αἴσων*, lat. *Æson*), konung uti Iolkos i Tessalien, fader till Iason.

Aisōpos (grek. *Αἴσωπος*, lat. *Æsōpus*), den förnämste företrädaren för fabeldiktningen hos grekerna. A. var en samisk slaf och lefde vid midten af 500-talet f. Kr. I egenskap af sin tids berömdaste fabelberättare blef han af folktraditionen ansedd som författare till de urgamla grekiska fablerna, hvilka sedan kommit att gå under hans namn. Hans lif, om hvilket föga är bekant, utsmyckades med åtskilliga dikter; så skulle han åtnjutit Kresus' gunst och varit hans sändebud till Delfi m. m. I litterärt afseende äro A:s fabler märkliga därigenom att i dem den grekiska böjelsen för reflexion för första gången framträder. De hafva genom öfversättningar införlifvats med snart sagdt alla västerländska litteraturer. Den tidigaste svenska upplagan är af år 1603. Se Hausrath, "Untersuchungen zur überlieferung der äsopischen fabeln" (1894). — En stympad bild af A. finns i Villa Albani i Rom.

Aiss [ajs], *mus.*, elfte tonen i kromatiska skalan, eller *a* höjdt med en half ton; förväxlas enharmoniskt med *b*.

Aistulf, konung öfver langobarderna (se d. o.).

Ait., i naturvetenskapliga namn förkortning för den skotske botanisten Will. Aiton.

Aitchison [ē'tjisən]. 1. George A., engelsk arkitekt, studerade på 1840-talet vid konstakademien och universitetet i London, tjänstgjorde flere år som examinator i byggnadskonst och dekorativ konst samt blef 1887 professor vid konstakademien. A. har byggt Founders' hall och "Royal exchange assurance's" byggnad i London samt dekorerat Kensingtonpalatset och flere högadliga hus. Han har erhållit pris vid åtskilliga världsutställningar. Förutom bidrag till "National biography" har A. skrifvit om ornamentik o. d. Han valdes 1901 till ledamot af svenska konstakademien.

2. Sir Charles Umpherstone A., angloindisk ämbetsman, f. 1832, d. 1896, var en af lord Lawrence's mest betrodde medhjälpare och slutligen 1882—88 viceguvernör i Punjab. Mest bekant är A. som utgifvare af den för Indiens historia synnerligen värdefulla urkundsamlingen "A collection of treaties, engagements and sunnuds relating to India and neighbouring countries" (11 d., Calcutta 1862—92), i hvilken till hvarje fördrag fogas en sakrik historisk inledning. V. S—G.

Aitōlia. Se Etolien.

Aitōlos (grek. *Αἰτώλος*), *grek. sag.*, en son af Endymion, fick i Olympia genom kapplöpning täfla med sina bröder, Paion och Epeios, om arfsföljden till tronen i konungariket Elis och blef efter den sistnämnde, som afgick med segern, men dog barnlös, konung där. Sedan måste han dock fly och stiftade ett nytt rike i trakten af Acheloos samt blef etolernas (aitolernas) stamfader.

Aiton [ē'tn], William, skotsk botanist, f. 1731, d. 1793 såsom föreståndare för de redan på hans tid berömda botaniska trädgårdarna i Kew nära London, skref ett utmärkt botaniskt verk, *Hortus Kewensis* (1789, sista upplagan bearbetad af Rob. Brown). — Aitonia, ett efter honom benämndt växtsläkte, har arten *A. capensis*, med mörkt rosenröda eller hvita blommor. A—N. (G. L—M.)

Aitōnia, *bot.* Se Aiton.

Aitzēma, Lieuwe van, holländsk historieskrifvare, f. 1600, d. i Haag 1669. Han beklädde

under flera årtionden en tjänst såsom hansestädernas agent i Haag. "Emedan några hansestäder lydde under Sverige", stod A. sedan 1645 även i svenska kronans tjänst och åtnjöt därför en årlig pension. Hans ställning blef likväl farlig, sedan Sverige och Holland kommit i spändt förhållande till hvarandra, helst han icke fick någon officiell ställning såsom svensk minister — hvarom han enträget anhöll —, och 1658 sökte han befrielse från sin svenska kommission, emedan han genom denna förlorade förmågan att uträtta något som hanseatisk resident. Med flit och omtänksamhet uppsamlande och kommenterande en mängd urkunder och aktstycken, lämnade han ett viktigt källverk till den nederländska historiens mest glänsande period (1621—68): *Saken van staet en oorlogh, in ende omtrent de vereenigde Nederlanden* (15 bd, 1655—71; 7 bd, 1669—72), ett arbete, som är af vikt äfven för Sveriges historia. J. TH. W.

Aivalyk (grek. *Kydonia*), hamnstad vid Adramyttiviken i Mindre Asien, midt emot ön Lesbos. Staden, hvars befolkning utgöres af greker, blef 1821 af turkarna i grund förstörd för sitt deltagande i grekernas uppresning. Omkr. 20,800 inv. Olivodling och skeppsbyggeri.

Aivasovski. Se Ajvazovskij.

Aix l. Aix en Provence [äks-ã-pråvã's]. Stad i franska depart. Bouches-du-Rhône, 28 km. n. om Marseille, i en skön och fruktbar nejd. Staden, som består af en äldre och en yngre del, prydes af vackra öppna platser och en ståtlig promenad, *Cours Sextius* (förr *Orbitelle*), med kung Rénés marmorstod samt varma springvatten. Flere gamla minnesmärken af forntida konst: den gamla katedralen *S:t Sauveur* med ett af åtta antika pelare uppburet baptisterium och märkliga målningar, en gotisk kyrka, *S:t Jean de Malte*, och de provensalske grefvarnas gamla borg. A. är födelseort för många frejdade män: Tournefort, Adanson, Vanloo, Mignet m. fl. A. är säte för en ärkebiskop och en appellationsdomstol samt har tre fakulteter (faculté de droit och f. de lettres, båda sedan 1409, samt f. de théologie), lyceum, stadsbibliotek (120,000 band) och flere museer. 29,418 inv. (1901). Manufakturer: bomulls- och sidentyg, tråd. Oliv- och mandelodling. Handel med säd, vin och olja (den viktigaste marknaden för olja). — A. var under namn af *Aquæ Sextiæ* af romarna kändt för sina varma källor. Där begravde Marius teutonerna 102 f. Kr. Enligt folktron framlefde Maria Magdalena där sina sista dagar. Under medeltiden höllo grefvarna af Provence sitt hof i A. Där hade ock trubadurerna en samlingsplats. Det var då "Frankrikes Aten" och utmärkte sig för sin höga odling och sin vård om sång och skaldekonst. Från 1501 var det säte för Provences parlament.

Aix, Ile d' [il däs l. dä], en till franska depart. Charente-inférieure hörande ö innanför ön Oléron. 129 har. Omkr. 400 inv., mest fiskare. Ön har ett fort, som skyddar Rocheforts hamn, och dess redd är genom sitt betydliga djup en af de bästa i Frankrike.

Aix-la-Chapelle [äks-la-japä'll], franska namnet på Aachen (se d. o.).

Aix les Bains [äks-lä-bã'], stad och badort i franska depart. Savoie, n. om Chambéry. 5,437 inv. (1901). Det är berömdt för sina varma svafvelkällor, hvilka under namn af *Aquæ Gratianæ* eller *Domitianæ* voro kända redan af romarna. Det svafvelhaltiga vattnet nyttjas dels till brunnsdrickning mot katarrer, dels och hufvudsakligen till bad mot reumatiska m. fl. åkommor. Badinrättningarna äro förträffliga. Vattnet har en värmegrad af 42°—45° C. Kurgästernas antal är 12,000 årligen. — Staden och dess omgifningar äro särdeles märkvärdiga för sina romerska fornlämningar: ett Dianatempel, badinrättningar m. m.

Aizelin [äslä'], Eugène, fransk bildhuggare, f. 1821 i Paris, lärjunge af Ramey och Dumond, har förnämligast framställt kvinno- och flickfigurer med stor teknisk skicklighet. Har äfven gjort helgonfigurer för kyrkorna i Paris. Bland hans kvinnliga figurer märkas *Hagar och Ismael* och *Judit* (båda i Luxembourg-museet), *Dansen* (på Théâtre de Châtelet), *Idyllen* (på stora operans fasad). (G—G N.)

Aizoāceæ (Aizoacéer), *bot.*, ett omväxlande med *Mesembryanthemaceæ* och *Ficoideæ* användt namn för en familj inom ordningen *Curvembryeæ*. Till familjen höra bl. a. släktena *Aizoon*, *Mesembryanthemum* och *Tetragonia*. Se de tvenne sistnämnda. G. A.*

Aja (it.), hofmästarinna, uppfostrarinna. Ordet begagnas vid de spanska och österrikiska hofven om prinsessornas och ärkehertiginnornas guvernanter. Genom en af grefvarna Stolberg blef "Fru Aja" smeknamn på Göthes moder.

Aja, flod. Se Allia.

Ajaccio [aja'ttjå], hufvudstad på ön Corsica, vid en vik på dess västra kust. Väl befäst. 20,946 inv. (1901). Staden skyddas af kringliggande berg, har ett varmt och mildt vinterklimat och sökes därför af sjuka, i synnerhet af bröstlidande. Befolkningen idkar sardell- och korallfiske och utför öns förträffliga olivolja. — I A. föddes Napoleon I 15 aug. 1769 (i "Casa Bonaparte").

Aj-Aj, *zool.* Se Ai-Ai.

Ajalōn, rättare Ajjalon, fordom stad i Palestina, tillhörande Dans stam. I den närliggande dalen stod Josuas strid mot de fem kanaanitiske konungarna, hvarvid han bjöd solen stå stilla i Gibeon och månen i Ajjalons dal (Jos. 10: 12). — Är numera en by med namnet Jalo. — Ett annat A. låg inom Sebulons stam. Jfr Dom. 12: 12.

Ajān, rättare Adjan, fordom namnet på östra kusten af Afrika söder om Kap Guardafui mellan floden Nogal och byn Mogdisju; bebodd af somali- och gallastammar, som styras af oberoende s. k. imamer. Det utgör numera en del af landet Somali.

Ajanta [ädjä'ntä] l. Ajunta (Adjanta, Adsjanta), by i nordvästra hörnet af Haidarabad i Indien, n. om Aurengabad och Ellora, vid södra foten af det bergpass, som för till prov. Khandesh. I norra delen af detta pass, i riktning mot Khandesh, leder en djup hålväg in i det inre af bergen till en stor grupp grott-tempel, i konstnärligt hänseende de mest fulländade och omsorgsfullast utförda af alla liknande byggnadsverk i Indien. I den hårda klippmassan äro med otrolig möda uthuggna icke mindre än 24 klosterceller och 5 tempel, hvilkas väggar äro betäckta dels med inskrifter, dels med hautreliefer och freskobilder i lysande färger. Motiven äro hämtade från buddaismen, och tiden för byggnadsverkens tillkomst anses ligga mellan 200 år f. och 600 år e. Kr. Se Burgess, "Buddha rock temples of Ajanta" (1879). J. F. N.

Ajās. 1. Nu hamnstad, fordom viktig kustfästning, i turkiska vilajetet Adana i Mindre Asien. A. är de gamles *Ægæ* i Cilicien, berömdt genom sitt Asklepios-tempel och Apollonios' från Tyana underkurer. På korsfararnas tid var A. en berömd handelsplats och kallades då såväl Ægæ som Ajazzo, Jasso m. m. — 2. By i Angora i Mindre Asien, bekant för sina varma källor och sina koppar- och silfvergrufvor.

Ajaslik l. Ajasoluk. Se Efesos.

Ajax, *grek. sag.* Se Aias.

Ajazzo, stad. Se Ajas.

Ajdukiēwicz [-vitsch], Tadeusz, framstående polsk porträtt- och genremålare, f. i Krakau 1852, studerade i München samt företog konstnärsresor i orienten och södra Ryssland. Bland hans mest bemärkta dukar äro *Torg i Kairo* och *Bön i öknen.* — Dennes broder, Zygmunt A., f. 1861, är likaledes målare. En af hans bästa taflor behandlar en episod i Sienkiewicz' historiska roman "Syndafloden". A—D J.

Aje'sja (Aisja), en af Muhammeds hustrur och dotter till hans släkting Abu-bekr. Hon egde i hög grad sin gemåls kärlek och utöfvade efter hans död stort inflytande på hans anhängare, hvilka kallade henne "profetissan". På hennes anstiftan uteslöts Muhammeds svärson Ali från kalifatet, och hennes fader blef profetens efterträdare. Trots allt hennes motstånd uppnådde likväl Ali, ehuru flere år senare, kalifvärdigheten, hvarefter A. blef förd till Medina, där hon dog år 58 efter hedjra (680 e. Kr.) och begrofs bredvid Muhammed.

Ajjalon. Se Ajalon.

Ajmere-Merwara (Ajmir, Adjmir, Adschmir), provins i Radjputana, mellan 25°30′ och 26°45′ n. br. samt 73°53′ och 75°22′ ö. lgd, lyder under den politiske agenten för Radjputana, som direkt sorterar under generalguvernören. 7,021 kvkm. med 476,330 inv. (1901), de fleste hinduer. Hufvudstaden A. (eng. *Ajmir* l. *Ajmeer*), vid järnvägen Bombay—Agra, som där genom en bibana är förenad med linjen Bombay—Calcutta, hade 75,759 inv. 1901.

Ajmir. Se Ajmere-Merwara.

Ajn-dje'di. Se En-gedi.

À jour [aʃōr], fr. 1. *Hand.*, för dagen. Handelsböcker föras *à jour*, då alla poster införas i dem för dagen. — 2. För dagern, för dagsljuset. Ädelstenar sägas vara infattade *à jour*, när infattningen blott fasthåller kanterna, men lämnar baksidan fri och obetäckt, så att dagsljuset kan falla genom dem. — Genombrutna broderier, spetsar o. d. sägas äfven vara arbetade *à jour*. — Att vara (hålla sig) *à jour* med någonting betyder att följa dess utveckling dag för dag.

Ajournera [aʃornēra], fr. *ajourner* (af *jour*, dag), uppskjuta (t. ex. ett sammanträde) till viss bestämd tid (eller tills vidare).

Ajovan-olja, en ur frukterna af den företrädesvis i Ostindien odlade *Carum ajovan* Benth. & Hook. destillerad flyktig olja, som användes till framställning af tymol.

Ajuda. Se Whyda.

Ajudja (Ajuthia), äfven kalladt *Krung-khao*, en af Siams gamla hufvudstäder, 100 km. n. om Bangkok, på en ö i Menamfloden. Det hade i sina glansdagar hundratals tempel med kolossala Buddhastatyer. Staden förstördes under ett krig med Burma 1766, och mellan dess ruiner har en skog uppväxt. I dess närhet har en ny stad med samma namn uppstått, byggd, liksom Bangkok, på pålar i floden och med 30,000 inv. J. F. N.

A'juga L., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Labiatæ*, utmärkt af läppformiga blomkronor, hvilka dock sakna öfverläpp. Trenne arter förekomma i vår flora, och en, *A. reptans* L., som är mera allmän söderut, odlas stundom för sina vackra, blå vårblommor. Jfr Käringruka. A—N. (G. L—M.)

Ajunta [adjö'nta]. Se Ajanta.

Ajustement [aʃystmā'], fr., jämkning, ordnande, rättande; äfven prydnad, grannlåt. Jfr Ajustera.

Ajustera [aʃystēra], fr. *ajuster*; bringa i ordning (*à juste*). Ajustera sig: ordna hår, kläder m. m.

Ajuthia. Se Ajudja.

Ajvazovskij. 1. Gavriil Konstantinovitj A., rysk skriftställare, f. i Feodosia på Krim 1812, d. 1880 i Tiflis, var först lärare i klostret S. Lazzaro nära Venezia, blef 1848 rektor i en armenisk skola i Paris och grundade sedermera själf en sådan i Grenelle nära Paris. Af hans verk må nämnas *Öfversikt af Rysslands historia* (1836) och *Turkiska rikets historia* (1843), båda på armeniska, samt "Pozmavob" l. "Polyhistor", en armenisk litterär tidskrift. Därjämte var han en af de förnämste medarbetarna i "Grand dictionnaire de la langue arménienne". (A—D J.)

2. Ivan Konstantinovitj A., den förres broder, rysk marinmålare, f. 1817 i Feodosia på Krim, väckte som ung kejsar Nikolaus' uppmärksamhet och kom i tillfälle dels att begagna undervisningen vid konstakademien i Petersburg, dels att under flere år idka naturstudier på resor, hvarefter han 1844 blef medlem af Petersburgs konstakademi samt tre år senare hofmålare och professor. Han arbetade med otrolig lätthet. Stormens häftighet och hafvets gränslösa storhet målade han med mycken poesi i känslan och finhet i stämningen, äfven då färgerna blefvo konstlade i sin brokighet. Död 1900, på sin egendom vid Feodosia. (G—G N.)

Ak (turk.), hvit. Ordet förekommer i en mängd sammansatta asiatiska ortnamn.

Aka, folkstam. Se Hrusso.

Akaa (fi.). Se Akkas.

Ākaba, turkisk hamnplats med kastell, ö. om Akabavikens nordligaste spets. Gruskullar vid kusten, i närheten af A., angifva läget af edomiternas urgamla hamnstad Elat. Längre i väster låg Eziongeber, hvarifrån sjöfärderna till Ofir utgingo.

Ākaba-viken, den östligaste af de tvenne vikar, som i norra delen af Röda hafvet omsluta Sinais halfö. Klippor, korallref och sandbankar, hvilka följa längs kusterna, samt ofta förekommande kastvindar från de här och där ända till 600 m. höga, lodräta klippväggar, som bilda stranden, göra segelfarten därstädes mycket farlig. Längd omkr. 180 km., bredd omkr. 40 km. (J. F. N.)

Akācia (Akasia), *bot.* Se Acacia och Robinia.

Akademi (grek. *akadēmeia*, lat. *academia*) förekommer i tvenne betydelser: 1) En högre undervisningsanstalt, afsedd för dem, som redan i andra läroanstalter inhämtat elementen, i hvilken betydelse ordet ofta utbytes mot högskola, universitet eller institut. 2) En förening, ett sam-

fund af lärda eller konstnärer, som har till uppgift att främja någon eller några särskilda vetenskaper eller sköna konster för dessas egen skull.

Akademeia var ursprungligen namnet på en invid det forna Aten belägen, till kroppsöfningar och lekar använd trädgård, som sades hafva tillhört sagohjälten Akademos. Denna trädgård anlades af Hipparchos, som lät inhägna den med en mur, hvarefter Kimon lät uttorka den sumpiga marken och försköna stället genom parkanläggningar. Platon, som bebodde en liten landtgård i grannskapet, plägade hvarje dag för sina lärjungar där föredraga sina lärosatser, och hans skola kallades till följd däraf *den akademiska* eller *Akademien* (se Platon). Sedermera gaf Cicero en af sina landtgårdar namnet Academia och skref där sina "Academica". Småningom fick ordet akademi sin allmänna betydelse såsom högskola och sedermera äfven såsom ett vittert, lärdt eller konstuppammande samfund.

Om akademi i betydelsen af universitet se detta ord.

Den första inrättning i äldre tider, som synes förtjäna att kallas akademi i den *andra* af ofvanstående betydelser, är det berömda *Museion*, som inrättades i Alexandria i 3:e årh. f. Kr. af Ptolemaios II Filadelfos (se vidare Museum). Från 700-talet uppkommo hos araberna, särskildt i Basra, lärda och vittra samfund med inflytande. Under medeltiden, då lärdomen oftast stängde in sig i klostren, var deras antal högst obetydligt. Bekanta äro det "lärda sällskap", som Karl den store bildade på inrådan af sin lärare Alkuin, samt de moriska sällskapen i Granada och Cordova, hvilka hufvudsakligen egnade sig åt studiet af skaldekonst och musik. Af vikt såsom förebild vardt det 1323 stiftade trubadurmässiga sällskapet för *Jeux floraux* (se d. o.), som först 1694 erhöll namn af akademi och ännu fortlefver.

Italien under renässanstiden är de moderna akademiernas egentliga fäderesland. Efter Konstantinopels fall (1453) sökte nämligen en mängd lärda greker en fristad i detta land, och under skydd af Cosimo och Lorenzo de' Medici ingingo en mängd kunskapsälskande män föreningar i syfte att främja studiet af klassisk litteratur och konst. De tre äldsta italienska akademierna bildades i Florens, Neapel och Rom. *Accademia Platonica* i Florens stiftades 1460 af Cosimo de' Medici och sysselsatte sig hufvudsakligen med studiet af Platons filosofi, Dantes skrifter och det italienska språket. Sammankomsterna voro i stil med Platons Symposion. Den upplöstes 1521. — Den neapolitanska akademien, ofta kallad *Accademia Pontaniana*, efter Pontano, en af dess mest verksamme ledamöter, bildades i humanistiskt syfte omkr. 1440. Den upplöstes omkr. 1542. — *Accademia antiquaria* i Rom (stiftad af Pomponius Lætus) hade festlig hednisk prägel och förföljdes af påfvarna på 1460—80-talen. Den sysselsatte sig med italiensk fornforskning. Upphäfd 1550, upprättades den åter 1742. — *Accademia Veneta*, st. i Venezia 1593, är, liksom en 100 år tidigare af Aldus Manutius där stiftad akademi, berömd för sina kritiska upplagor af de klassiske författarna. Af stor betydelse för utvecklingen af Italiens språk och litteratur, liksom ock för de moderna akademiska arbetsformerna, blef *Accademia della Crusca* (eg. "Kli-akademien", lat. *Academia furfuratorum*, så kallad, emedan den skulle rena italienska språket, liksom man rensar mjölet från kli), grundad 1582 i Florens af skalden Grazzini. Den har utgifvit den inflytelserika ordboken "Vocabolario degli Accademici della Crusca" (1612; 5:e uppl. 1863 ff.). — För främjande af naturvetenskapernas studium stiftades i Neapel (1560) *Academia secretorum naturæ*, som dock snart upphäfdes af påfven. Den blef en förebild för *Accademia de' Lincei* ("de loögdes", d. v. s. skarpsyntes, akademi) i Rom (stiftad 1603, upplöst 1632), hvilken bland sina medlemmar räknade Galilei. Förnyad 1847, delas *Accademia de' nuovi Lincei* i två afdelningar, en medicinsk-matematisk-naturvetenskaplig och en filosofisk-historisk-arkeologisk-filologisk, samt erkändes 1883 såsom officiell vetenskapsakademi. *Accademia del Cimento* i Florens (stiftad 1657), för experimentell fysik, sammanslogs 1783 med botaniska akademien där och blomstrar ännu. — I 16:e årh. hade nästan hvarje italiensk stad af någon betydenhet en eller flere föreningar af lärda och konstnärer. De togo sig ofta svassande eller ironiska, löjliga namn: *Ardenti*, *Inflammati*, *Silenti*, *Lunatici* o. s. v. — 1690 uppstod i Rom *Accademia d'Arcadia* (l. *A. degli Arcadi*), för skaldekonstens höjande (se Arcadia). — Bland akademier från yngre tider må nämnas *Società reale* i Neapel (reorganiserad 1861), *Reale accademia delle scienze* i Turin (stiftad privat 1757, kunglig akad. 1783), bägge två fullständiga vetenskapsakademier, vidare dylika samfund i Lucca, Palermo, Padova, Bologna, Modena, Milano, Venezia m. fl. städer samt landtbruksakademien *Accademia de' georgofili* i Florens.

Frankrike vardt från 1600-talet tongifvande akademiskt land. Om samfunden *Académie française*, *A. des inscriptions et belles-lettres*, *A. des sciences*, *A. des beaux-arts* och *A. des sciences morales et politiques* se Institut de France. Frankrike eger dessutom sedan 1700-talet i de flesta af sina större provinsstäder ett eller flere lärda sällskap. (omkr. 30, mestadels under namnet *Académie des sciences, belles-lettres et arts*); de utgifva särskilda "mémoires", men hafva till gemensamt organ "La revue des sociétés savantes". En 1806 i Paris stiftad *Académie celtique*, för keltisk språk- och fornforskning i omfattande skala, fortlefver såsom *Société nationale des antiquaires de France*. — Väl att märka är vidare, hurusom "académie" i Frankrike äfven utgör benämningen på dels hvart och ett af landets 16 *undervisningsdistrikt* (innefattande både universitetsfakulteter, allmänna läroverk och folkskolor inom distriktet), dels ett sådant distrikts hela lärarepersonal; sammanfattningen af dessa 16 "académies", eller m. a. o. det samfällda offentliga undervisningsväsendet, benämnes *L'université de France*.

Tyskland. I Berlin stiftade Fredrik I år 1700, efter Leibniz' plan, en storartad vetenskapsakademi, som öppnades 1711. På Fredrik II:s tid, under Maupertuis' presidium, vann den större utveckling och betydelse. Den erhöll nya stadgar 1812 och 1881 samt är indelad i två klasser: den fysikalisk-matematiska och den filosofisk-historiska. — I Göttingen inrättades 1751 *Königliche gesellschaft der wissenschaften* som bland annat grundlagt och utgifver den berömda litterär-kritiska tidskriften "Göttingische gelehrte anzeigen". — Bajern fick 1759 i München sin *Akademie der wissenschaften*, som 1827 delades i tre klasser: en filosofisk-filologisk, en historisk och

en matematisk-fysikalisk samt är sedan 1858 förenad med en "Historisk kommission". — Af yngre uppkomst är *Königlich sächsische gesellschaft der wissenschaften* (stiftad 1846) i Leipzig, delad i två klasser: en historisk-filologisk och en matematisk-naturvetenskaplig. — Berömd är den akademi för medicin och naturvetenskap, som under namn af *Academia naturæ curiosorum* år 1652 stiftades i den dåv. fria riksstaden Schweinfurt i Bajern, men sedan dess varit förlagd till flere andra tyska städer, alltefter presidentens boningsort, och hvilken bär namnet *Die leopoldinisch carolinische akademie*, därför att den erhöll privilegier af kejsarna Leopold I och Karl VII. — Vidare märkes *Königliche akademie gemeinnütziger wissenschaften* i Erfurt, stiftad 1754.

Österrike-Ungern. Den rikt doterade *Kaiserliche akademie der wissenschaften* i Wien, stiftad 1846, är delad i en filosofisk-historisk och en matematisk-naturvetenskaplig klass samt utgifver bl. a. stora verk öfver Österrikes historia. I Prag finnas *Die böhmische gesellschaft der wissenschaften* (st. 1769, med en tjechisk och en tysk afdelning) samt *Die böhmische kaiser Franz-Joseph-akademie der wissenschaften, literatur und kunst*, stiftad 1890, i 4 klasser. *Ungerska vetenskapsakademien* i Budapest stiftades 1825 för magyariska språkets utbildning och blef 1869 ett allmänt vetenskapligt samfund. Den har 3 klasser och utgifver skrifter på latin, tyska och magyariska. En *sydslavisk* akademi finnes sedan 1861 i Agram, en vetenskapsakademi sedan 1872 i Krakov.

England och Skottland hafva länge egt "kungliga sällskap", Irland t. o. m. en "akademi". Det berömda *Royal society of London* (stiftadt 1662, på grundval af 1645 och 1660 skedda sammanslutningar) verkar hufvudsakligen för naturvetenskaperna och matematiken. — *Royal society of Edinburgh* (stiftadt 1783), utöfvar en omfattande verksamhet på naturvetenskapernas, medicinens, politikens och ekonomiens områden. *Royal irish academy* i Dublin stiftades 1782 och har inlagt förtjänst bl. a. om den forniriska litteraturen. England har dessutom åtskilliga andra samfund af denna art, såsom *British association for the advancement of science* (stiftadt 1831). I aug. 1902 stiftades i London en verklig akademi, *British academy*, för historia, filosofi, rättsvetenskap, statsvetenskaper, arkeologi och filologi.

Ryssland. I Petersburg inrättades 1725 *Academia scientiarum imperialis petropolitana* (ry. *Imperatorskaja akademija nauk*), som har en naturvetenskaplig-matematisk, en rysk-litterär och rysk-språklig samt en historisk-filologisk afdelning, den sistnämnda hufvudsakligen befattande sig med de asiatiska folkens språk, litteratur och historia. Under Katarina II lät denna akademi verkställa allsidiga undersökningar öfver ryska rikets land och folk. I Moskva verkar "Naturhistoriska vännernas akademiska sällskap", i Varsjav sedan 1824 en akademi för vetenskap och konst.

Holland fick 1851—56 en *Akademi van wetenschappen* i Amsterdam, som trädde i stället för det 1808 af Louis Bonaparte grundade *Koninklijke nederlandsche institut van wetenschappen, letterkunde en schoone kunsten*. Dessutom finnas *De hollandsche maatschappij der wetenschappen* i Haarlem (st. 1752) samt dylika föreningar i Leiden, Middelburg, Utrecht, Rotterdam m. fl. orter.

Belgien. I Bruxelles stiftades 1772 *Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts* med tre afdelningar: för naturvetenskap, litteratur (jämte historia, språk- och statsvetenskaper) samt sköna konster. En flamländsk akademi, *Koninklijke vlaamsche academie voor taal- en letterkunde* stiftades i Gent 1886.

Schweiz företrädes af *Allgemeine schweizerische gesellschaft für die gesammten naturwissenschaften* i Bern (stift. 1815) och *Naturforschende gesellschaft* i Zürich (stift. 1746).

Spanien har i Madrid *Real academia española* (stiftad 1713), inrättad efter Franska akademiens mönster, och som utgifvit bl. a. en stor ordbok öfver spanska språket (1726—39; senaste uppl. 1891), *Real academia de la historia* (stiftad 1738), *Real academia de ciencias* (stiftad 1847), den sistnämnda med tre naturvetenskapliga klasser, samt *Real academia de ciencias morales y politicas* (st. 1858).

Portugal. I Lissabon grundades 1779 *Academia real das sciencias*, omorganiserad 1851, som har två klasser: en matematisk-naturvetenskaplig och en filosofisk-historisk-litterär.

Grekland. Vetenskapliga samfundet i Aten (*He en Athenais epistemonikē hetaireia*) stiftades 1888, med klasser för filologi, matematik och naturvetenskaper. — I Konstantinopel stiftades 1861 ett stort "literärt grekiskt samfund" för vetenskapernas utbredande i orienten.

Rumänien. En i Bukarest 1866 inrättad vetenskapsakademi (*Academia română*) har utarbetat en rumänisk ordbok. — Serbien har en akademi i Belgrad (*Srpska kraljevska akademija*).

I Nord-Amerikas förenta stater äro följande lärda samfund de mest betydande: *American philosophical society* i Filadelfia, det äldsta i Amerika (stiftadt 1744 af Benj. Franklin), *American academy of arts and sciences* i Boston (stiftad 1780), *Smithsonian institution* (stiftad 1846 i Washington) samt *Washington academy of sciences* (stiftad 1898, i Washington). — I Syd-Amerika har Rio de Janeiro en vetenskapsakademi. — Asien har i Calcutta *Asiatic society* (stiftadt 1784). Liknande inrättningar finnas i Batavia och Tokio samt filialer af Royal asiatic society i Bombay, Singapore, Madras, Colombo och Shanghai. — I Alexandria finnes ett *Institut égyptien* (stiftadt 1859). — Australien. Lärda *societies* i Sidney, Melbourne, Wellington och Adelaide, Victoria och Hobart utveckla liflig verksamhet.

Danmark. I Köpenhamn stiftades 1742 *Det kongelige danske videnskabernes selskab* i syfte att främja historiska, fysikaliska, matematiska och filosofiska vetenskaper (se Videnskabernes selskab).

Norge. I Trondhjem bildades 1760 ett lärdt sällskap, som 1767 fick namnet *Det kongelige norske videnskabernes selskab* (se Videnskabsselskabet i Trondhjem), och 1857 stiftades i Kristiania ett dylikt samfund (se Videnskabsselskabet i Kristiania).

Finland. I Helsingfors har *Finska vetenskapssocieteten* (se d. o.) gjort sig väl förtjänt om språkvetenskapen, meteorologien m. m.

Svenska akademier och samfund af denna art äro: *Svenska akademien* (stiftad 1786), *Vetenskapsakademien* (stiftad 1739), *Vitterhets historie och anti-*

qvitets akademien (st. 1753 under namn af *Svenska vitterhets-akademien*, fick sitt nuvarande namn 1786), *Landtbruks-akademien* (st. 1811), *Akademien för de fria konsterna* (st. 1735), *Musikaliska akademien* (st. 1771), *Krigsvetenskaps-akademien* (st. 1796 under namn af *Svenska krigsmanna-sällskapet*, fick sitt nuvarande namn 1804), *Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia* (st. 1817, då det omorganiserades från en kommitté — som bildades 1815 — till ett samfund), *Vetenskaps-societeten i Upsala* (som räknar sin stiftelse från år 1710), *Fysiografiska sällskapet i Lund* (st. 1778), *Vetenskaps- och vitterhetssamhället i Göteborg* (organiseradt 1773, fick kungl. sanktion 1778), *Örlogsmanna-sällskapet i Karlskrona* (st. 1771) och *Humanistiska vetenskaps-samfundet i Upsala* (konstitueradt 1889).

De i ofvanstående öfversikt upptagna vetenskapliga och vittra samfunden förete mestadels öfverensstämmelser i organisation och arbetssätt. Sålunda plägar ledamotsantalet fyllas genom val inom kretsen af ledamöterna, hvilka äfven utse hedersledamöter och utländska (eller andra s. k. korresponderande) ledamöter äfvensom akademiens ämbetsmän, och presidiet brukar gå i tur bland de inhemske ledamöterna. Sammankomsterna upptagas i vetenskapsakademier till ej ringa del af föredrag, hvari ledamöter redogöra för hvarjehanda forskningsresultat; större sådana afhandlingar tryckas vanligen i akademiens "Handlingar", hvaremot smärre intagas i dess "Förhandlingar", som lämna redogörelse för sammankomsterna. Särskildt i vittra akademier tillmätes en viktig roll åt åminnelsetal öfver aflidna ledamöter, hvarmed då vanligen dessas nyvalde efterträdare taga sitt inträde, samt hälsningstal till dessa. De arbetskrafter och öfriga tillgångar, som stå en akademi till buds, kunna sätta den i stånd till att åvägabringa utgifvandet af monumentala verk (nationella ordböcker o. a.). Mången akademi förfogar öfver fonder till utdelande af pris för de bästa vittra eller vetenskapliga arbeten. En synnerligen ansvarsfull uppgift har i detta afseende nyligen tillfallit Svenska akademien och Vetenskapsakademien i Stockholm såsom utdelare af trenne bland de nobelska världsprisen.

Utesluta nde vittra nationalakademier finnas i Frankrike, Spanien och Sverige. Däremot har man icke erfarit behof att instifta dylika i så litterärt blomstrande länder som England, Tyskland eller Danmark. En sådan akademis inflytande kan också enligt sakens natur lätt blifva tillbakahållande, i stället för främjande för utvecklingen, enär akademien, som skall utgöra ett värn för den "goda smaken", frestas att ställa sig afvog gentemot nya tidsströmningar samt hellre uppmuntrar den korrekta medelmåttan än den snillrika ursprunglighet, som följer sina egna lagar. Å andra sidan kunna särskildt vetenskapsakademier verka godt genom att gifva stadga åt det vetenskapliga lifvet hos ett folk och detsammas anseende utomlands. — En internationell sammanslutning mellan de förnämsta vetenskapsakademierna (för naturvetenskaper samt för historiska, filosofiska och filologiska vetenskaper) planlades 1899 vid en konferens i Wiesbaden, på inbjudan af vetenskapsakademien i Berlin och Royal society i London, med syfte att främja gemensamma vetenskapliga företag af allmännare intresse och underlätta den vetenskapliga samfärdseln mellan olika länder. Föreningen, *Association internationale des académies*, konstituerades 1900 i Paris och omfattar (1903) 17 vetenskapsakademier, däribland den svenska. Första generalförsamlingen egde rum i Paris 1901, den andra skall hållas 1904 i London.

Konstakademier äro vanligen dels samfund af betydande konstnärer med uppgift att vårda konstodlingens intressen, dels och därjämte högre, af staten understödda läroverk, vid hvilka ämnesvenner inom de bildande konsterna åtnjuta undervisning, merendels kostnadsfritt. Sådana högre konstskolors lärjungar öfvas i teckning efter planscher, gipsbilder och lefvande modell; vidare meddelas undervisning i anatomi, proportionslära, perspektiv, färglära, kostymkännedom, konsthistoria, estetik, mytologi m. m. samt slutligen praktisk handledning i utöfvande af måleri, bildhuggarekonst, etsning, kopparstickarekonst o. s. v. Många konstakademier inbegripa i sig äfven en arkitektskola. De af dem anordnade (vanligen årliga) elevutställningarna föregås af pristäflingar öfver uppgifna ämnen, hvarvid lofvande lärjungar kunna vinna penningebelöningar, medaljer och resestipendier. Mera utvecklade konstnärer kallar akademien till sina ledamöter. Lärarna utgöras af konstnärer och konstlärde samt bilda, jämte akademiens ledamöter, en styrelse, som på sätt och vis utgör en administrativ myndighet för konstärenden. De tyska konstakademiernas öfverstyrelse kallas senat. — En konstakademis verksamhet går ut på att bibringa lärjungarna den omfattande tekniska och allmänt vetenskapliga utbildning, som den moderna tiden kräfver, men som icke så lätt kan inhämtas i en mästareateljé, där det personliga inflytandet på eleven är öfvermäktigt. I likhet med vittra akademier hafva äfven konstakademierna visat böjelse att under tidehvarf af brytningar inom konsten hålla på de föråldrade formerna samt endast motvilligt och sent gifvit sitt erkännande åt nya riktningar, nya ideal. Så kvarstodo de i början af 19:e årh. på barocktidens konventionella ståndpunkt, länge efter det att konstnyfödelsen försiggått. Flere stora konstnärer hafva därför uttalat en hård dom öfver akademierna; och det är fortfarande icke sällsynt, att grupper af reformlystna konstnärer afsäga sig all förbindelse med den akademi, vid hvilken de fått sin utbildning. — För antiken och medeltiden var begreppet konstakademi okändt. Den unge konstidkaren fick tillträde till någon mästares ateljé och bildade sig genom omedelbart deltagande i dennes arbeten. Men när mot slutet af renässanstidehvarfvet alstringskraften inom konsten aftog och det innerliga sambandet mellan folklif och konst lossnade, stodo icke längre de stora, offentliga uppgifterna konstnären till buds; han behöfde ej yngre krafters biträde i sin verkstad, och man begynte inrätta akademier. I nyaste tiden hafva emellertid här och där akademierna åter trädt ateljéväsendet närmare, i det att ämnesvenner efter fritt val inträda vid någon mästares ateljé för att där bygga vidare på sin akademiutbildning eller i andra fall för att vinna förberedelse till denna. Under medeltiden hade på några ställen uti Italien funnits ett slags fria målareskrån (*congregationes*), helgade åt måleriets skyddspatron, Sankt Lukas. Ett sådant bildades i Venezia 1290; det i Florens (tillkommet 1340) fick 1571, under Cosimo I, namnet akademi. Lionardo da Vinci grundade redan 1494 en konstakademi i Milano. *Accademia di san Luca* i Rom, stiftad under Gregorius XIII (1572—85), uppstod genom ombildning af ett äldre universitet för de

sköna konsterna. Flere andra italienska städer ega konstakademier, hvilka mest äro af yngre ursprung och ringare betydelse. Mönstret för senare anstalter af detta slag vardt den 1648 i Paris grundlagda *Académie des beaux-arts*, hvars ledamöter äro konstnärer (jfr Institut de France), och som vid sin sida har konstskolan *École des beaux-arts* (stiftad 1793). En filial af den senare är *Académie de France* i Villa Medici i Rom, vid hvilken de med Rom-priset belönade unge konstidkarna (äfven musiker) få uppehålla sig med stipendium i fyra år. Den första tyska konstakademien inrättades 1662 i Nürnberg af J. v. Sandrart. Nu finnas blomstrande sådana bl a. i Berlin (stiftad 1694, omorganiserad senast 1882; numera äfven inrymmande ett musikkonservatorium), i Dresden (1705, fullst. 1764), Wien (1692, omorg. 1872), Leipzig (1764, omorg. 1871), Düsseldorf (1767, omorg. 1822), München (1770, omorg. 1808), Kassel (1777, omorg. 1879), Königsberg (1843) och Karlsruhe (1893). Madrids konstakademi stiftades 1752 (andra finnas i Barcelona, Sevilla och Valencia), Petersburgs 1757, Londons 1768, Edinburghs 1825 (på grundvalen af en 1754 upprättad teckningsskola), Dublins 1803. Belgien och Nederländerna ega konstakademier i Antwerpen, Brügge, Bruxelles och Amsterdam. Under senare tiden har Nord-Amerika fått dylika i New York, Boston och Filadelfia. — Konstakademien i *Stockholm* räknar 21 mars 1735 som sin instiftelsedag (se vidare Konstakademien). Om danska konstakademien se Akademiet for de skönne kunster.

Musikakademier äro, liksom konstakademier, samfund af framstående (skapande eller utöfvande) konstnärer inom arten och hafva under sitt öfverinseende ett läroverk för utbildande af musiker (s. k. konservatorium). Sådana musikaliska akademier finnas i London (stift. 1822), i Bruxelles och i Stockholm. Af denna art var äfven *Academy of ancient music* i London, hvilken blomstrade 1710—34. Namnet akademi bäres dock äfven af åtskilliga föreningar för musikutöfning, såsom *Singacademie* i Berlin (st. 1790), den 1669 stiftade *Académie royale de musique* i Paris, där detta namn eget nog nu bäres af stora operan, den 1720—28 verkande föreningen i London för uppförande af Händels italienska operor (*Royal academy of music*), *Accademia filarmonica* i Bologna och Verona m. fl.

Förr brukades benämningen akademi äfven om ett slags högre gymnasier (t. ex. de tyska "riddarakademierna" och Sorö akademi i Danmark), och i England och Nord-Amerika har ordet varit namn på vissa högre, mest privata skolor. — *Académie de médicine* i Paris (inrättad 1820) motsvarar i hufvudsak Medicinalstyrelsen i Sverige. — I flere länder bäres namnet akademi af högre fackskolor; så har man krigs-, militär-, marinakademier i Tyskland, Österrike, England och Förenta staterna, bergsakademier och forstakademier i Tyskland, hvarest man äfven slösaktigt med namnet hedrar handelsakademier, ja "skräddarakademier", "kokkonstakademier", liksom man förr i Frankrike hade akademier för ynglingars kroppsliga utbildning (i fäktning, ridning, simning, dans m. m.). 1792—1862 hade krigsskolan på Karlberg namnet krigsakademi.

Litt.: I "Minerva, jahrbuch der gelehrten welt", isht i årg. 1893—94 och 1902—03, finnas goda specialupplysningar. Särskilda länders akademier afhandlas i A. d'Héricourt, "Annuaire des societés savantes" (2 bd, 1865—66), "Year-book of the scientific and learned societies of Great Britain and Ireland" (årligen) och Joh. Müller, "Die wissenschaftlichen vereine und gesellschaften Deutschlands" (1883—88). Vidare har Franska akademiens historia skrifvits af Mesnard (1859), franska vetenskapsakademiens af Maindron (1887), Royal societys historia af Weld (2 bd, 1848), Berlins vetenskapsakademis af Harnack (3 bd, 1900), Wiens af A. Huber (1897), Leopoldin.-Carolin. akademiens af Nees von Esenbeck (1851), Bruxelles-akademiens af Mailly (2 bd, 1883), Petersburg-akademiens af Pekarskij (2 bd, 1871—73), Svenska akademiens af G. H. Ljunggren (1886). E. F—T.

Akademien för de fria konsterna (i Stockholm). Se Konstakademien.

Akademiet for de skönne kunster, Det kongeliige danske, utvecklade sig ur en mindre, 1738 grundlagd konstskola. Fredrik V skänkte akademien Charlottenborgs slott, och dess äldsta stiftelsebref underskrefs på hans födelsedag 31 mars 1754. Akademien fick då titeln "Kongl. skildrer-, bildhugger- och bygningsakademie". Under de första tjugo åren voro de fleste af akademiens ledande män utlänningar, i synnerhet fransmän, och förhandlingarna fördes på franska. Bland akademiens äldste medlemmar må nämnas svensken K. G. Pilo och fransmannen J. F. J. Saly, som var dess inflytelserike direktör. Emellertid uppväxte ett danskt konstnärssläkte, som (1772) störtade utlänningarnas välde. Den abildgaard-wiedeweltska perioden inträdde, under hvilken akademiens verksamhet betydligt utvidgades och började utöfva inflytande på handtverkerierna (1771 hade föreskrifvits, att handtverkslärlingar egde fritt tillträde till akad:s skolor). 1814 fick akademien sitt nuv. namn. Under följande period, då förnämligast K. V. Eckersberg gaf den danska konsten dess prägel, var det i synnerhet G. F. Hetsch och H. E. Freund, som arbetade för handtverkeriernas utveckling i konstnärlig riktning. Stadgarna af 28 juli 1857 upphäfde i hufvudsak akademiens förpliktelser gent emot handtverkerierna och satte såsom dess ändamål att "som konstskola verka till konstens utveckling och som konstsällskap till utbredande af konstsinne och god smak". Först vid denna tid fingo konstnärerna ett afgörande inflytande på akademiens och konstens angelägenheter. Medlemmarna, som förut vunnit inträde efter utförandet af ett s. k. receptionsarbete, upptogos därefter genom val. De inflytelserikaste personerna under denna period af akademiens historia hafva varit V. Marstrand och F. Meldahl. Utställningarna, som redan 1821 börjat omfatta arbeten af professorer och medlemmar vid sidan af elevernas, fingo efter 1857 en ställning som självständig institution. För att afhjälpa det obekväma däri att den styrande myndigheten handhades af akademiens hela medlemsförsamling, tillkommo stadgarna af 1882 och af 18 jan. 1887. Med undantag af valet af medlemmar skötas akademiens angelägenheter numera af ett *akademiråd*, som består af professorerna och 24 medlemmar. Undervisningen ledes af ett *skolråd*, bestående af de sju professorerna (3 i målar-, 2 i bildhuggar- och 2 i byggnadskonst) jämte docenterna och 6 valda medlemmar från akademirådet. Administrationen ledes

af direktören, biträdd af en sekreterare (vald för lifstid), hvilken såsom sådan är led. af akad. och äfven har hand om biblioteket. Direktören väljes för 3 år i sänder. Presesbefattningen bortföll 1849, men det kungl. protektoratet är bibehållet. Sedan elementarundervisningen blifvit skild från akademien, finnes i "Det techniske selskabs skole" en allmän förberedande skola, hvilken alla eleverna måste genomgå. 1888 upprättades en med akademien förenad *konstskola för kvinnor*, där undervisning meddelas i en målar- och en bildhuggarskola, men den allmänna förberedelsen måste vara förvärfvad förut. Denna skola ledes af 2 lärare enligt samma regler, som gälla för akademiens skolor, och med samma fordringar. Akademien har en samling af porträtt, receptionsstycken, täflingsarbeten m. m., en ansenlig samling af gipsafgjutningar och ett ganska stort bibliotek. De båda sistnämnda samlingarna äro inrymda i en vid Charlottenborg uppförd särskild byggnad, hvars öfversta våning begagnas till de årliga utställningarna. PH. W.*

Akademi-fogde, en Upsala universitets tjänsteman, som har närmaste tillsyn öfver akademiens jordegendom.

Akademihemman, *kam.*, räknas till *ad pios usus* anslagna hemman och äro antingen skänkta under full eganderätt till universiteten eller af kronan till bruk upplåtna såsom bidrag till lärarnas och tjänstemännens aflönande (prebendehemman). Alla akademihemman äro fria från ränta och tionde, skjutsningsbesvär m. m. Till Upsala universitet skänkte Gustaf II Adolf 1624 under frälserätt de s. k. Gustavianska arfvegodsen, utgörande 306½ hemman, af hvilka denna läroanstalt sedermera njutit sin förnämsta inkomst. Upsala universitets prebendehemman äro anvisade af hertig Karl, drottning Kristina och Karl XI. 1872 tilläts försäljning af åtskilliga från Upsala alltför aflägset liggande akademihemman, under villkor att det inflytande försäljningsbeloppet användes till inköp af annan för tillsyn och vård bättre belägen jordegendom af motsvarande värde. Enligt senaste jordebok eger detta universitet 5⅞ mtl krono, nära 331 mtl frälse och 50⅛ mtl skatte. Inkomsterna af domänerna utgjorde 1901 196,352 kr. af landtbruksegendomar och 15,906 kr. af skogar. Lunds universitet fick, genom 1666 års donationsbref, en storartad förläning, nämligen alla under domkapitlet i Lund förut hörande hemman och lägenheter, bestående af 925 bondgårdar m. m.; men några år därefter återtog Karl XI hela förläningen och använde i stället kapitelgodsen till upprättande af ett nytt kavalleriregemente. Det vederlag i tionde, som utlofvades, tillföll aldrig Lunds universitet, som för närvarande innehar endast 16⅛ mantal jämte en mängd ängslotter vid Höje å. KBG.

Akadēmiker (lat. *acadēmicus*), benämning på lärare vid akademier, i detta ords betydelse af högskola, äfvensom ledamöter af akademier i betydelsen af lärdt eller vittert sällskap.

Akademiklubben ("A. K."), ett 19 apr. 1877 af manliga och kvinnliga elever vid konstakademien i Stockholm stiftadt sällskap för kamratligt umgänge. Vid sammankomsterna ha förekommit glada upptåg, karikatyrteckning, vittra lekar, musik, dans o. s. v. A. K. utger sedan 1877 i litografiskt öfvertryck en liten illustrerad tidning, kallad "Palettskrap", som utkommer i fria nummer (förr i medeltal 4 årl.) om ett 100-tal exemplar. 1890—94 utgaf klubben under samma titel en jultidning med konstnärlig utstyrsel och med ordentliga vittra bidrag. En direkt fortsättning fick denna publikation i jultidningen "Julstjernan" (1895—97).

Akademi-räntmästare. Se Räntmästare.

Akademi-sekreterare, chefen för kansliet vid universiteten i Upsala och Lund. Han tillsättes af k. m:t.

Akadēmisk, som har afseende på en akademi eller som är särskildt utmärkande för en sådan, t. ex. akademiska statuter, akademisk stil; öfverensstämmande med vedertagna konstregler; (i parlamentariskt språk) uteslutande teoretisk, utan praktiskt eller aktuellt intresse. — Akademisk kvart, eg. den fjärdedels timme, som enligt häfdvunnet bruk vid de svenska universiteten får förflyta utöfver utsatt klockslag, innan en föreläsning o. d. begynner. — Akademisk medborgare, student eller universitetslärare.

Akademiska föreningen, vid Lunds universitet, en sammanslutning af universitetets alla kretsar, de äldre och de yngre. Första tanken därpå uttalades 1811 i en skrifvelse af kanslern L. v. Engeström,

men det stannade då vid inrättandet af ett läsesällskap. Tanken återupptogs 1829 af yngre akademiker, och 1830 sammanslöto sig samtliga de vid universitetet studerande "nationerna" till en "Akademisk förening", till deltagande i hvilken de för alltid inbjödo såsom hedersledamöter prokanslern och de ord. professorerna; såsom ordinarie ledamöter däri inträdde universitetets adjunkter, docenter och öfriga tjänstemän äfvensom alla i landskapsföreningarna inskrifna studenter. Inträdet gjordes obligatoriskt genom föreskrift i föreningens 1831 officiellt fastställda stadgar. Det äldre läsesällskapet uppgick i den nybildade föreningen. Enligt de nya stadgarna af 1869 och 1874 utgöras föreningens hufvudmän af de vid universitetet studerande nationsföreningarna. Dessas medlemmar utgöra föreningens ord. ledamöter, hvaremot universitetets styresmän, lärare och tjänstemän räknas som hedersledamöter eller e. o. ledamöter. Förutvarande akademiska medborgare kunna fortfarande inskrifva sig såsom ledamöter. — Föreningen afser att utveckla och förädla det akademiska lifvet genom att bereda sina medlemmar tillfälle dels till dagligt personligt umgänge, till läsning af tidnings-, tidskrifts- och boklitteratur, till sång- och musikföreningar, till bildande sällskapsnöjen af olika art, dels till sammanslutning i vetenskapliga föreningar och dels till understöd åt mindre bemedlade medlemmar.

En öfverstyrelse, en social styrelse och en ekonomisk styrelse handhafva föreningens angelägenheter. Föreningen räknar inom sig 12 vetenskapliga föreningar. Af allmänheten har den rikligen ihågkommits med prisstiftelser och stipendier, bidrag till biblioteket och konstmuseet samt med insamlingar till Akademiska föreningens ansenliga byggnad, som 1848—51 uppfördes i ett slags borgstil, efter ritningar af J. Strömberg. Genom tillbyggnad 1879—80 erhölls en ny festvåning och större läslokal (Ateneum). Förslag äro nu (1903) å bane att betydligt utvidga byggnaderna genom en tillbyggnad efter ritningar af Fr. Sundbärg. Se Braunes uppsats i Lunds studentkalender 1863 och El. Tegnérs skrift om Lunds universitet 1897.

Akademi'st, stundom förekommande benämning på ledamot af något lärdt eller vittert samfund med namnet akademi. Jfr Akademiker. — Akademisterna, benämning på de svenske författare, som försvarade den fransk-klassiska, af Svenska akademien länge omhuldade smaken under striden mellan dennas anhängare och nyromantikerna.

Akādien, *geogr.* Se Acadia.

Akāiska förbundet. Se Akéer.

Aka'ja. Se Achaja.

Aka'jer, dets. som akéer (se d. o.).

Akalēfer (lat. *Acalephæ*), maneter. Se Coelenterater.

Akamaru, en af Gambier-öarna (se d. o.).

Akantacēer. Se Acanthaceæ.

Akantit, *miner.*, ett mineral af samma kemiska sammansättning som argynit, Ag^2S, men kristalliserande efter det rombiska systemet. Funnet vid Freiberg. A. HNG.

Akantokefāler (lat. *Acanthoce'phali*), *zool.*, rundmaskar (se d. o.).

Akantopterȳgier, detsamma som Acanthopterygii (se d. o.).

Aka'ntus, *Acanthus.* Se Acanthaceæ.

Akardi (lat. *acardi'acus*, af grek. nekande *a* och *kardia*, hjärta), *patol.*, en missbildning, som består i saknad af hjärta. Se Missbildning.

Akarnānien, det nordvästligaste landskapet i det gamla Hellas. Vid dess västra kust ligger ön Leukas (Santa Maura), fordom förenad med fastlandet genom ett näs, som redan i forntiden genomgräfdes af befolkningen. A. är ett vildt bergland, rikt på skog och betesmarker; endast vid östra gränsen, i Acheloos' floddal, är det något odladt. Dess invånare hafva varit och äro ett rått folk med vilda seder och hade aldrig någon djupare inverkan på det öfriga Greklands öden. Sitt namn, akarnaner, lära de fått efter Alkmaions son Akarnan, hvilken skall hafva koloniserat landet. Bland forntida städer må nämnas Aktion på udden af samma namn. — A. bildar numera tillsammans med Etolien en nomarki. Staden Missolonghi i A. är nomarkiens hufvudstad. Se Etolien. O. A. S.*

Akarocecīdie, *bot.* och *zool.* Se Gallbildning.

Akaroïdharts, harts af det nyholländska grästrädet (*Xanthorrhoea hastilis*), gult eller rödgult, sprödt harts af aromatisk lukt. Nyttjas till beredning af lack och som färgämne för polityr och fernissor. P. T. C.*

Akāsia, *bot.* Se Acacia och Robinia.

Akatafasī (af grek. nekande *a* och *kata'fasis*, bejakning) l. Agrammatism, oförmåga att i satser ordna ord. En följd af vissa hjärnsjukdomar.

Akatale'ktisk (af grek. nekande *a* och *katale'gein*, upphöra), *metr.*, fullständig. Se Katalektisk och Vers.

Akatarsī (af grek. nekande *a* och *ka'tharsis*, rening), förorening (särskildt af blodet).

Akatastātisk (af grek. nekande *a* och *katastatiko's*, stadig), ostadig, oregelbunden.

Akatoliker (af grek. nekande *a* och *katholiko's*, katolsk), "icke-katoliker", en benämning på alla utom katolska kyrkan stående kristna. Den förekom särskildt i Österrike, tills kejsar Josef II 1781 utgaf sitt toleransedikt.

Akbar, eg. Djelal-eddin Muhammed, den egentlige grundläggaren af Stora Moguls välde samt den visaste och mest frejdade af Indiens mongoliske härskare, föddes 1542 och efterträdde 1556, några månader efter den afgörande segern vid Pánipat, sin fader Humáyún. Intill 1560 fördes regeringen af vesiren Bairám kan. A. besegrade i lyckliga krig alla de små muhammedanska eröfringsmonarkierna n. om Vindhyabergen och förvandlade dem till provinser i sitt rike. Genom krig och förbund bragte han äfven de många hinduiske småfurstarna inom detta vidsträckta område under Delhi-rikets öfverhöghet, radjputernas underkufvande (1561—68), nedre Bengalens eröfring från afganerna (1576), eröfringen af Kaschmir (1586), annektionen af Sind (1592) och Kandahars återeröfring (1594) beteckna de förnämsta stadierna i A:s eröfringskrig och Mogulväldets utvidgning. Mot slutet af sin regering vände han sina vapen mot södra Indien, men mötte starkt motstånd och afstod då från vidare eröfringar åt detta håll. Han residerade i Agra, dit han flyttat regeringens säte från Delhi. A. var ej blott en stor eröfrare, utan förstod äfven att sammanhålla och mästerligt organisera sitt väldiga rike, främja folkets välstånd samt vinna dess kärlek och förtroende. Riket indelades i provinser under guvernörer med fullständig militär, finansiell och rättskipningsmyndighet. I städerna infördes ett ordnadt polisväsende, härordningen omorganiserades fullständigt, och öfver hela riket genomfördes ett ordnadt skattesystem, som klokt grundades på hinduernas gamla sedvänjor och i sina hufvuddrag ännu eger bestånd. Liksom A. i politiskt afseende behandlade hinduer och muhammedaner lika, så utmärktes äfven hans religionspolitik af strängt genomförd tolerans. Själf urspr. muhammedan, blef han småningom i religiöst hänseende eklektiker och proklamerade slutligen en panteistisk statsreligion, hvilken innefattade hvad han funnit bäst i skilda trosbekänneiser (islam, bramanism, Zoroasters, judars och jesuiters läror). Sina hinduiske undersåtars religiösa föreställningar respekterade han, men förbjöd omänskliga gudstjänstbruk, härutinnan — liksom i så mycket annat — förebådande det anglo-indiska väldets regeringsgrundsatser. A:s förnämste medhjälpare voro Raja Todar Mall, den indiska skattelägg-

uingens ledare, och Abu-l-fasl, A:s storvesir och biograf. A:s sista år förbittrades genom familjeintriger, särskildt af hans älsklingsson och efterträdare Salim (sjah Jahángír). A. dog 1605 och begrofs i en präktig mausolé i Sikandra, nära Agra.

Litt.: Malleson, "Akbar and the rise of the mughal empire" (1890, i "Rulers of India"), och v. Noer, "Kaiser Akbar" (2:a uppl. 1880—85). Den förnämsta källan till hans historia är Abu-l-fasls historiska verk "Akbarnama" (se Abu-l-fasl).

Akbarabād. Se Agra 3.

Ak-Dengis ("Hvita hafvet"), tartariskt namn på såväl Balkasj-sjön som Kaspiska hafvet.

Akè, ruinstad i Yucatan. Se Yucatan.

Akèbia Dcsn., *bot.*, växtsläkte af fam. *Lardizabalaceæ*. Arten *A. quinata* från östra Asien är en vacker slingrande buske med välluktande violettbruna blommor, som odlas. G. L—M.

Akebäck, socken i Gottlands län, Gottlands norra härad. 1,076 har. 140 inv. (1902). Annex till Follingbo, Visby stifts norra kontrakt. A:s kyrka, uppförd i tidig rundbågsstil, är en af öns äldsta och minsta. Enligt uppgift vigdes den 1149. Tornet är dock något senare, uppfördt i sen rundbågsstil. — När kristendomen började vinna utbredning på ön, lefde, enligt Gutasagan, i A. en mäktig man, Botajr af Akebäck. Han var den nya läran tillgifven och lät i den närbelägna Valls socken uppbygga (af trä) den första kristna kyrka på Gottland. Denna brändes likväl snart af hedningarna. Det ställe, där kyrkan stod, heter än i dag Kulstäde (kolstället). Botajr byggde emellertid snart en annan kyrka i Vi, där sedan Visby uppväxte. HS HD.

Akee [aki], *bot.* Se Blighia.

Akèer (Achæer, stundom Aka'jer), en grekisk folkstam, hvilken under den heroiska tiden synes hafva haft en viss öfvervikt öfver de besläktade stammarna, hvarför hos Homeros med detta namn betecknas samtliga greker. Deras egentliga stamhåll torde varit i sydöstra Tessalien och på Peloponnesos. Under de stora omhvälfningar, som åtföljde den doriska vandringen (se Dorerna), sägas de från sina besittningar på Peloponnesos undanträngde akéerna till en del hafva utvandrat till Mindre Asien och till en del slagit sig ned i halföns förut af jonier bebodda norra kustlandskap, hvilket sedermera bar namnet Achaja (se d. o.). Därvid bibehölls den från jonisk tid härrörande indelningen i tolf småstater eller kantoner, hvilkas styrelseform till en början var monarkisk, men snart öfvergick till moderat demokrati. Föreningen mellan staterna synes hafva varit tämligen lös, och huruvida någon bland dem eller deras härskare utöfvat något slags supremati öfver de öfriga, är icke fullt utredt. I Greklands allmänna statslif hafva de under äldre tid icke ingripit, och deras sträfvan synes hafva varit att få lefva i stilla afskildhet. I längden kunde de dock icke undgå att dragas in i de grekiska stormakternas strider. Under peloponnesiska kriget och tiden därefter finna vi dem mestadels på Spartas sida, troligtvis såsom mera tvungna än frivilliga bundsförvanter. Under 4:e årh:s senare del hafva de vid sidan af atenarna och andra med berömmelse fäktat i den fruktlösa frihetskampen mot de macedoniska eröfringsplanerna, och under diadoktidens våldsamma slitningar fingo de i likhet med de fleste greker i rikt mått utstå krigets fasor och de växlande macedoniske härskarnas förtryck. Den gamla akaiska förbundsstaten såsom sådan gick därvid sin undergång till mötes. Dock vaknade ånyo den gamla kärleken till frihet och självständighet, och 280 f. Kr. reste sig samfälldt några af städerna för att afkasta det främmande oket och gåfvo därmed uppslaget till det nya, efter hand långt öfver Achajas gränser vidgade, Akaiska förbundet, som var bestämdt att intaga en så framstående plats i Greklands sista frihetsstrider. Den inom förbundet ledande grundtanken var fullständigt lika berättigande för alla däri deltagande stater. I spetsen för detsamma stod en strateg (fältherre), hvilken valdes hvarje år och icke kunde omedelbart omväljas. Hans närmaste man bar titeln hippark (rytteribefälhafvare). Vid strategens sida stod ett rådskollegium af tio demiurger, och den högsta beslutande makten tillkom den generalförsamling, i hvilken hvarje till 30 års ålder kommen medborgare i någon af de till förbundet hörande staterna egde rätt att deltaga. Större politisk betydelse fick förbundet först omkr. 250, då Aratos, efter att hafva befriat sin fädernestad Sikyon från tyrannvälde, förmådde den att inträda i förbundet och själf valdes till dess strateg. Alla peloponnesiska staters sammanslutning till inbördes skydd blef nu det mål, som förbundet under Aratos' skickliga och energiska ledning rastlöst eftersträfvade, men till följd af spartanernas och eliernas hårdnackade motstånd ej lyckades uppnå. Då förbundet i ett krig mot Sparta (från 228) och dess handlingskraftige konung Kleomenes III, hvilken, upptagande Spartas gamla politik, ville tilltvinga sig hegemonien på Peloponnesos, lidit flera svåra nederlag, såg sig Aratos (223) föranledd att söka hjälp hos konung Antigonos Doson i Macedonien, hvarigenom förbundet ånyo kom under macedoniskt inflytande, så mycket ödesdigrare, som det snart nog medförde de mot Macedonien afundsjuke romarnas inblandning. Ett nytt uppsving fick förbundet (från 207) under den hjältemodige och krigsduglige Filopoimens ledning. Efter flera, delvis med understöd af romerska vapen vunna, segrar öfver Spartas envåldshärskare Machanidos och Nabis lyckades Filopoimen (192) att tvinga denna stat till inträde i förbundet. Då kort därefter Elis och Messenien följde exemplet, omfattade förbundet verkligen hela Peloponnesos, dock numera under romerskt beskydd. Detta vidgade omfång motsvarades ingalunda af inre styrka och sammanhållning. De grekiska staternas inbördes afund förlamade förbundets verksamhet och underblåstes af romarna, hvilka efter Macedoniens besegrande eftertraktade Greklands fullständiga underkufvande. Då förbundet slutligen i vanvettig dumdristighet inlät sig i krig mot romarna (146), var dess och Greklands öde beseglad (jfr Grekland). Huru stor dess betydelse dock varit, vitsordas bl. a. däraf, att hela det underkufvade Grekland i egenskap af romersk provins erhöll namnet Achaja. A. M. A.

Akefäler (Acefaler). 1. *Zool.* Se Blöt-djur. — 2. *Teol.* Se Monofysiter. Jfr Acefal.

Akeiropoiēt, äfven Acheiropoiēt (af grek. nekande *a*, *cheir* hand, och *poiēi'n*, göra) 1. Acheiropita (af lat. *picta*, målad), en på öfvernaturligt sätt, som det förr troddes, tillkommen afbildning af Kristus eller af Maria. Sådana bilder äro den s. k. Abgarus-bilden och bilden på den hel. Veronicas svettduk.

Akemenider (Achæmenider), persisk dynasti, uppkallad efter ättefadern, Achæmenes, som omkr. 660 f. Kr. valdes till persernas konung. Den regerade under assyrisk eller medisk öfverhöghet eller såsom självständig till 331 f. Kr., då Dareios III Kodomannos dukade under för Alexander den store. Se Persien (historia).

Aken, Franz Joakim von, apotekare, kemist, f. 1738 i Örebro, d. 1798 därstädes, studerade vid Upsala universitet och i England samt öfvertog därefter sin faders apotek i Örebro. Genom hans kunskaper och duglighet blef detta i sitt slag en mönsterinrättning, hvarifrån de flesta mindre apoteken i länet hämtade sina medicinalier. A. är bekant som uppfinnare af det "akenska eldsläckningsämnet", bestående af vissa delar alun, vitriol, lera, koksalt m. m., lösta i vatten. Då denna blandning sprutas på ett af eld angripet ställe, bildar den en hinna, som hårdnar genom värmen och dymedelst hindrar elden att gripa omkring sig. Det har dock visat sig, att medlet är oanvändbart vid större eldsvådor.

Akergarn, hamn, nu kallad S:t Olofsholm, i Helvi socken på Gottlands nordöstra kust. Där säges öns "förste kristne apostel", norske konungen Olof den helige, hafva landstigit vid det besök han skall ha gjort på ön omkr. år 1030. Sedan byggdes därstädes ett åt S:t Olof helgadt kapell, hvars ruiner i senare tid begagnats till uppförandet af ett magasin. A:s kapell nämnes ofta i biskopars och påfliga legaters bref på 1200- och 1300-talen. C. J. B.*

Akerman, *geogr.* Se Akjerman.

Akers-Douglas [ēi'kəs da'gləs], Aretas, engelsk politiker, f. 1851, advokat, blef 1881 (konservativ) medlem af parlamentet. Han hade en underordnad plats i Salisburys båda första ministärer (1885 och 1886—92), var arbetsminister i Salisburys 3:e ministär, 1895—1902, med säte i kabinettet, samt blef därefter inrikesminister i Balfours ministär.

Akerselven. Se Aker.

Akershus (Aggershus), någon gång i äldre tider benämndt Akersborg, fästning vid Kristiania, anlagd i slutet af 13:e århr. på Akersnäs, södra spetsen

Akershus.

af Akershagen (se Aker). Det belägrades första gången om vintern 1308—09 af den svenske hertigen Erik. Under föreningen mellan Sverige, Norge och Danmark fick borgen en allt större betydelse och var ofta konungarnas residens. Af denna orsak var den under unionstiden vanligen anförtrodd åt män, på hvilka de danske konungarna trodde sig kunna lita, t. ex. under en lång följd af år (1443—76) åt den ryktbare Hartvig Krummedike. Mot slutet af 15:e århr. var A. en kort tid anförtrodt åt Knut Alfsson af Tre Rosor, men blef honom åter frånataget. Under den kort därefter inträffade fejden rörde sig striden hufvudsakligen om besittningen af A., som intogs af Knut Alfsson, men som åter måste gifva sig, då denne blef mördad (18 aug. 1502). Sedermera belägrades A. af Kristian II, 1532, och af svenskarna, 1567, båda gångerna utan att blifva intaget. Under Kristian IV, hvilken själf ofta besökte A., blef den gamla borgen underkastad en genomgripande ombyggnad, hvarvid den i det hufvudsakliga fick det skick den ännu eger, men hvarvid också de flesta lämningarna från medeltiden försvunno. Äfven fästningsverken utvidgades och förbättrades af sistnämnde

Akenside [ēi'knsaid], Mark, engelsk skald och läkare, f. 1721, d. 1770 såsom drottningens lifmedikus, utgaf vid 23 års ålder sin af tankarnas ädelhet och vacker form utmärkta lärodikt *The pleasures of imagination* (på blankvers). Några oden af A. ega verkligt klassiskt behag. Saml. poet. arb. utg. 1886 (med biografi). (E. F—T.)

Aker, allmänt gårdsnamn i Norge. — I Vang på Hedemarken finnes en gammal sätesgård med detta namn. — Efter gården Aker (Store-A.) vid Oslo fick Akers prästgäll (432 kvkm., med 23,061 inv. 1901) sitt namn. På dess mark, Akershagen, anlades Kristiania, 1624. Den där uppförda gamla stenkyrkan (fylkeskyrka för Vingulmark) är numera sockenkyrka (Gamla Akers kyrka) för en församling i Kristiania. Akers prästgäll är nu deladt i tvenne: Öster- och Väster-Aker. — Efter A. har äfven Akerselven sitt namn. Den kommer från de skogrika höjderna norr om Kristiania, Nordmarken, och bildar på sista delen af sitt lopp en rad af vattenfall, som drifva ett stort antal fabriker. — Akers sorenskriveri innefattar prästgällen Östra och Västra Aker, Östra och Västra Bærum samt Asker.

konung: den nu så kallade öfre fästningen, som närmast omgifver den gamla borgen, är till största delen uppförd af honom. Ytterligare utvidgades de af Kristian V, förnämligast med den så kallade nedre fästningen, som uppfördes under ledning af fältmarskalken grefve G. V. Wedel-Jarlsberg. Ännu en gång belägrades A., nämligen 1716 af Karl XII, som dock af brist på belägringsartilleri hindrades från att intaga fästningen. Sedan har den icke spelat någon roll i krigshistorien och har nu betydelse endast såsom depå. Fästningsverken hafva därför efter hand blifvit till en stor del nedrifna. Det gamla slottet — hvaraf den östra flygeln på grund af sin bristfällighet refs med omkr. 1740 — nyttjas till rustkammare. Äfven biskarkivet hade där sin lokal till 1866. Till 17:e årh. var slottet bostad för ståthållarna samt för konungarna, när dessa besökte Norge. Det gör genom sitt borgartade yttre, med sina torn och gaflar, en utmärkt effekt i det omgifvande landskapet. På öfre fästningen finnes en straffanstalt; på nedre fästningen hafva i senare tider uppförts stora arsenalsbyggnader. — Efter A. hade fordom det omliggande distriktet, som innefattade större delen af det sunnanfjällska Norge, namnet **Akershus län**, hvilket 1660 förändrades till **Akershus amt**. Detta har likväl under tidernas lopp småningom förminskats, så att det nu innefattar blott landskapen omkring den inre delen af Kristiania-fjorden och upp mot Mjösen, med en yta af 5,224 kvkm., på hvilka 1901 lefde 116,228 inv. Detta amt innefattar flere af Norges fruktbaraste trakter, bland dem i främsta rummet Akersdalen omkring Kristiania, ehuruväl äfven flere jämförelsevis öde sträckor. Sålunda utgår i norr och väster från Akersdalen en mycket stor skogshöjd, **Jordmarken** och **Krokskogen**, som är glest befolkad. Dess största punkt är Fjeldsjökampen i Hurdalen (797 m.). Amtets hufvudnäringar utgöras numera hufvudsakligen af åkerbruk och skogsskötsel, medan de många bergverk, som fordom funnos (Eidsvold, Bærum, Hakkedal, Dikkemark m. fl.), numera äro nedlagda och endast få nya trädt i stället. — Under benämningen **Akershus stift** innefattades fordom de två gamla biskopsdömena Oslo och Hamar, men sedan Kristiania skildes från Akershus amt, kallades stiftet i allmänhet Kristiania stift, och från detta har i senare tid Hamar stift blifvit skildt. Y. N.

Akhai. Se **Marokko**.

Akhissar (''hvita borgen''). 1. Stad i västra delen af Mindre Asien, turk. vilajetet Aïdin, 85 km. n. ö. om Smyrna, med hvilket det är förbundet med järnväg. Omkr. 12,000 inv. — A. hette fordom *Thyatira* och var berömdt för sina utmärkta purpurfärgerier. Af denna en gång stora stad finnas ännu pelare, stenläggningar, grafstenar m. m. — 2. Stad i europ. Turkiet. Se **Kroja**.

Akiander, **Matthias**, finsk forskare, f. 1802 i Mäskis socken i östra Finland, son af bonden Mårten Akkanen, blef student i Åbo 1822. Efter högskolans nyttning till Helsingfors (1827) sökte han sig dit och tjänstgjorde först som skollärare, sedan (från 1836) som lektor i ryskan vid universitetet. I detta yrke blef han 1853 e. o. och 1862 ord. professor samt afgick som emeritus 1867. Han bortrycktes af döden 2 aug. 1871. — Tidigt började A. göra samlingar till det verk, som kan sägas vara hans både första och sista och på hvilket han arbetade under trettio år, ehuru det utkom först 1868—69, näml. *Herdaminne för fordna Viborgs och nuvarande Borgå stift.* Fyllnadsarbeten därtill äro de redan tidigare utgifna *Skolverket inom fordna Viborgs och nuvarande Borgå stift* (Helsingfors 1866) *samt Bidrag till kännedomen om evangelisk-lutherska församlingarna i Ingermanlands stift* (Helsingfors 1865). I tidskriften ''Suomi'' meddelade han 1848 värdefulla *Utdrag ur ryska annaler* (rörande Finlands historia). Ännu ett stort verk, utgifvet på universitetets bekostnad, bär hans namn: *Historiska upplysningar om religiösa rörelser i Finland i äldre och senare tider* (Helsingfors 1857—63). — För finska språket hyste A. ett varmt intresse och blef en bland stiftarna af Finska litteratursällskapet. 1847 framlade han förslag om anställande af dialektforskningar, hvilka ock sedan af nämnda sällskap blifvit med ifver främjade. Då vid 1863 års landtdag fråga väcktes om inlösen till finska staten af de s. k. donationsgodsen i Viborgs län, antog sig A. lifligt denna sak. Han utvecklade i en särskild afhandling frågans historiska sida och bidrog verksamt till ständernas beslut om aflyftandet af denna tunga, orättvisa och sorgliga börda, som hvilat öfver ''Gamla Finland''. Den förmögenhet han, oaktadt sin hjälpsamhet, hade samlat, testamenterade han dels till inrättande af folkskolor, dels till stipendier vid universitetet. V. (T. C.)

Akiba, **Ben Josef**, rabbi, den mest betydande af de judiske lärde i 2:a årh. e. Kr., som systematiserade den muntliga traditionens stoff och därmed förberedde Mischna. På grund af deltagande i Bar-Kokbas uppror afrättades han kvalfullt år 135. Det honom tillskrifna kabbalistiska arbetet **Sefer Jezira** härstammar från en långt senare tid. G. K—N.

Aki'lles (grek. *Ἀχιλλεύς*, lat. *Achi'lles*), *grek. sag.*, den mest berömde af hjältarna vid Troja, enligt Homeros, som besjunger honom i Iliaden, son af hafsgudinnan Thetis och myrmidonernas konung Peleus, hvars fader, Aiakos, var son af Zeus. Ynglingen undervisades tillsammans med sin fosterbroder Patroklos i sång och strängaspel; Foinix, hvilken som flykting kommit till Peleus' hof, ledde hans öfningar i vältalighet och vapnens bruk; äfven omtalas kentauren Cheiron som hans lärare i läkekonsten. Redan tidigt visade sig hans håg för stora hjältebragder. Då valet lämnades honom fritt mellan en lång, dådlös lefnad och en kort, men ärorik, föredrog han den senare. På Odysseus' uppmaning samlade han därför sina myrmidoner och seglade med femtio skepp för att deltaga i striden mot Troja. Där blef han snart trojanernas största skräck. Öfver tjugo städer i Trojas

Berömd antik framställning af Akilles (enl. andra af Ares), nu i Louvre.

omgifningar ödelades af hans hand. Men på tionde året af Trojas belägring uppstod en tvist mellan honom och grekernas gemensamme anförare, Agamemnon, som i ersättning för sin egen förlorade älskarinna fordrade A:s älskarinna, Briseis. Lågande af harm, drog sig A. tillbaka till sitt tält och afhöll sig och sitt folk från allt deltagande i striden. Därmed var det ock slut med grekernas vapenlycka. Först sedan Patroklos fallit för trojanen Hektor, kunde A. förmås till strid. Han försonade sig med Agamemnon, som återlämnade Briseis, och svor att icke förr begrafva sin vän, än han hämnats hans död. Han jagade trojanerna framför sig till deras stads murar. Endast Hektor hade mod nog att invänta hjälten, men icke ens han kunde hålla stånd. Efter att hafva förföljts tre hvarf kring Trojas murar, blef han upphunnen af A., som nedgjorde honom och släpade honom bunden vid sin vagn till lägret. Där firade A. sin väns likfärd med ett grymt offer af tolf trojanska ynglingar och skydde icke att misshandla Hektors lik genom att släpa det kring Patroklos' graf. Kort därefter föll A., träffad af en pil, som Paris riktat med Apollos hjälp. En grafhög uppkastades åt honom vid Hellespontens strand, där hans ben förvarades i samma urna som Patroklos'. — A:s karaktär är Homeros' intressantaste skapelse. Gynnad af gudarna med inre och yttre företräden, var A. den tappraste, starkaste, snabbaste och skönaste i grekernas här, och i sorgens och grämelsens dagar kunde han äfven finna lättnad vid sången och lyran. En hängifven kärlek egnade han föräldrar och vänner; mot sina fiender var han fruktansvärd, ja grym, men han var aldrig sen att ångra en öfverilning. Mot våldet och orättvisan brusade han upp, men han böjde sig undergifvet under gudarnas vilja. — En senare saga omtalar, att Thetis för att göra sin son osårbar neddoppat honom i den underjordiska floden Styx, men att därvid hans häl, i hvilken Thetis höll honom, icke kom i beröring med vattnet och därför var hans enda sårbara ställe. (Däraf uttrycket A k i l l e s - h ä l.) Likaledes är det af senare skalder diktadt, att Thetis, för att icke hennes son skulle blottställas för krigets faror, förklädt honom till flicka och skickat honom till konung Lykomedes' hof, men att Odysseus genom en list upptäckt förhållandet. Förklädd till köpman, utbredde nämligen Odysseus för den förmenta flickan och hennes väninnor åtskilliga handelsvaror, bland hvilka han äfven lagt vapen. Då i detsamma ett stridsrop höjdes, ryckte A. vapnen till sig för att skynda mot den inbillade fienden och förrådde sålunda sitt kön.

Aki'lles (se föreg. art.), *log.*, ett bevis, genom hvilket den eleatiske filosofen Zeno sökte ådagalägga all rörelses omöjlighet, på grund af de motsägelser, med hvilka rörelsen är behäftad. Af två föremål, påstod han, som äro stadda i rörelse åt samma håll, men befinna sig på något afstånd från hvarandra, kan det ena aldrig uppnå det andra. Ej ens den snabbfotade Akilles kan hinna en trög sköldpadda, som är i förväg för honom. Han måste nämligen först tillryggalägga den sträcka, som befinner sig mellan hans egen utgångspunkt och sköldpaddans; därefter måste han hinna fram till den punkt, dit sköldpaddan kommit, medan han själf genomlopp det första mellanrummet, och så i det oändliga. Afståndet minskas visserligen oupphörligt, men kan aldrig helt och hållet försvinna. — Stödjepunkten för detta bevis ligger i den sanningen, att rummet är delbart i oändlighet. Men Zeno förbisåg att rummet eger äfven en motsatt egenskap, nämligen kontinuitet.

Akilles-häl, en persons sårbara punkt. Se A k i l l e s.

Akilles-sena, *anat.*, den starka, strängformiga, genom huden känn- och synbara senan på underbenets baksida. Den är fäst på hälen (bakre knölen af hälbenet) och utgår från de stora vadmusklerna. Då dessa sammandragas, lyftes hälen och sträckes foten, en rörelse, som eger rum vid tåhäfning, språng m. m. — Senan har fått sitt namn efter Akilles. Enligt Homeros blef näml. denne hjälte vid Trojas belägring dödad af en pil, som träffade honom i hälen. Forntidens läkare ansågo, att sår och slitning på denna sena skulle medföra stora vådor, något som icke bekräftas af nutidens erfarenhet. G. v. D.*

Akinēs l. A k i n e s ī (grek. *akinesī'a*, orörlighet), motorisk förlamning.

Akinēter (af grek. *akī'netos*, orörlig, fast), *bot.* Se U l o t h r i x.

Akinētisk (jfr A k i n e s), orörlig.

A'kis (grek. *Ἄκις*, lat. *Acis*), *grek. myt.*, son af Faunus, älskade nymfen Galatea, men blef af sin rival Polyfemos krossad med ett klippstycke. Galatea förvandlade då sin älskades förrinnande blod till en flod, äfven kallad A., sannolikt den för sitt friska vatten berömda Fiume Freddo (den kalla floden) på Sicilien.

Akito'fel. Se A h i t o f e l.

Akja. Se A c k j a.

Akjāb l. A k y ā b, fordom Tset-Tve, hamn- och hufvudstad i engelsk-burmanska prov. Arakan på östra Indiska halfön, vid floden Koladengs (Koladyns) mynning. 34,000 inv. (1900). Innan engelsmännen tagit A. i besittning (1834), bestod det endast af några obetydliga hyddor; numera utgör det provinsens militärstation och landets förnämsta hamnstad med stor utförsel af ris.

Akjerma'n l. A k e r m a n, befäst hamnstad i ryska prov. Besarabien, 45 km. s. v. om Odessa, vid högra stranden af Dnjestr-viken, omgifven af vinberg, i en sund trakt. 28,000 inv. (1897). Liflig handel med salt, fisk, ull och i synnerhet med vin. Betydlig saltproduktion ur kustdammarna. — På samma plats, där A. nu ligger, var fordom den milesiska kolonien *Tyras* belägen. Under folkvandringarna ödelades denna ort nästan fullständigt och uppbyggdes först af genoveserna samt fick namnet M a u r o C a s t r o. Från denna tid kvarstår ännu ett gammalt kastell. 1475 föll A. genom Muhammed II och 1484 genom Bajazid II i turkarnas händer. Ryssarna eröfrade det 1806. Den 6 okt. 1826 afslöts där en traktat mellan Ryssland och Porten.

Akka. Se F i n s k m y t o l o g i och L a p s k m y t o l o g i.

Akka. Se A c k a och A c r e (S:t J e a n d').

Akkad l. A ḳ k a d (i babyloniska konungatiteln "konung af Sumer och Akkad"), sannolikt en från stadsnamnet Agadè härledd politisk benämning på norra Babylonien. Se B a b y l o n i e n.

Akkäler, en afdelning af druserna (se d. o.).

Akkas (fi. *Akaa*), socken i södra Tavastland, Tavastehus län, Tammela domsaga och härad, Finland, bildar med Kylmäkoski kapell ett konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Borgå stift, Hattula kontrakt. Landareal 235 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 5,510 pers. (1901). Vid Toijala station i västra delen af

ocknen förena sig Tavastehus—Åbo och Tammerfors—Toijala järnvägslinjer. A. G. F.

Akkavåre, fjällmassa med glaciär i Lule lappmark under 67° 35′ n. br., i vinkeln mellan öfre änden af Stora Lulevattnen och Stora Lule-älfs källarm Vuoatälfven. Den uppstiger 1,041,9 m. öfver hafvet. Bergarterna utgöras af glimmerskiffrar, kvartsiter, gnejser, hornbländeskiffrar etc.

Akko, hamnstad i Syrien. Se Acre (S:t Jean d').

Akkra l. Accra (af infödingarna kalladt N'kran), stad på Guldkusten i Väst-Afrika, en af de förnämsta platserna därstädes, till 1875 residens för Guldkustens guvernör. Omkr. 20,000 inv., däraf endast få européer, hvilka där ega handelsfaktorier. A. tillhörde på 1600-talet det svenska Afrikanska kompaniet.

Akla'stisk (af grek. nekande *a* och *kla'ein*, bryta), *'ys.*, som icke bryter (näml. ljusstrålarna).

Aklath (Achlath), urgammal stad i asiatiska Turkiet, Armenien, vid sjön Van. Är numera en obetydlig ort med omkr. 4,000 inv. — Fordom var A., under namnet Kelat, de armeniske konungarnas berömda residens och hade omkr. 200,000 inv., men förstördes 1226 af Djelal-eddin Sjah och hemsöktes 18 år senare af en jordbäfning, som fullkomligt lade det i ruiner.

Akleja, *bot.* Se Aquilegia.

Aklin (af grek. nekande *a* och *kli'nein*, luta) l. Nullisoklin, på kartor den linje, som tänkes sammanbinda orter utan magnetisk inklination; magnetisk ekvator.

Akloropsi (af grek. nekande *a*, *chloro's*, ljusgrön, och *öps*, öga), grönblindhet.

Akmedsjid (turk.). Se Simferopol.

Akmit (af grek. *akmē*, spets) l. Egirin (Ægirin), *miner.*, en spetsigt utdragen kristall, isomorf med augit, grönaktigt svart, glasglänsande, lättsmält, af sammansättningen $NaFeSi_2O_6 + TiO^2$. Funnen vid Eger, Brevik och Rundemyr (Norge), Ditro (Siebenbürgen) och Montreal (Canada). A. HNG.

Akmolinsk. 1. Den nordöstligaste och största provinsen i ryska Central-Asien. Den utbreder sig från floden Tsju i söder till Omsks breddgrad i norr. Provinsens hufvudstad är Omsk. Provinsen är i norr och söder uppfylld af stäpper och ödemarker; dess mellersta parti är ett bergland. 594,673 kvkm. 678,957 inv. (1897), mest kirgiser. Isjim n. och Sari-Su i s. äro provinsens största floder. — 2. Stad i nämnda provins, med 9,557 inv. (1897). Ligger vid öfre Isjim 310 m. ö. h. Samlingspats för caravanerna från Tasjkend och Bukhara. Den årliga nederbörden är blott 230 mm., hvaraf 40 såsom maximum falla under juni.

Akne (Acne), *med.* Se Finne.

Akoimēter (af grek. *akōi'metos*, sömnlös), medlemmarna af en grekisk munkorden i 5:e årh., hvilken dag och natt höll en oafbruten gudstjänst. För detta ändamål voro munkarna indelade i tre "körer", som oafbrutet aflöste hvarandra. Ordens stiftare var syriern Alexander (d. omkr. 430). Efter romaren Studius, som 459 anlade ordens berömdaste kloster, Studion, fingo akoimeterna äfven namnet studiter. Till följd af sitt deltagande i den monofysitiska striden belades orden 534 med kyrkans bann. (J. HDR.)

Akolasi (af grek. nekande *a* och *kola'zein*, kufva), fråsseri.

Akola'st (se Akolasi), fråssare.

Akolu'ter (af grek. *ako'luthos*, ledsagare) kallades sedan 3:e årh. biskoparnas och presbyternas tjänande följeslagare. Under förföljelsetiderna anförtrodde man dem de viktigaste uppdrag, förtroliga bref m. m. De stodo i värdighet näst under subdiakonerna. Numera finnes detta ämbete kvar blott till namnet inom den katolska kyrkan, såsom det högsta af de 4 genomgångsstadierna till den prästerliga värdigheten.

A kondition, *hand.* Se A condition.

Akonitin, *farm. kem.*, är en ur *Aconitum Napellus* L. framställd växtbas eller alkaloid, $C_{34}H_{47}NO_{11}$, förekommande i en amorf och en kristallinisk form eller modifikation. Akonitinet är en stark bas, hvitt, föga lösligt i vatten, lätt i sprit och eter. Det kan kemiskt sönderdelas i en basisk beståndsdel, *akonin*, samt ättik- och bensoesyra. Mer och mindre närsläktade äro: pseudakonitin l. nepalin ur *Ac. ferox* Wall., japakonitin ur *Ac. japonicum* Thunb., lykakonitin och myoktonin ur *Ac. lycoctonum* L., lappakonitin, septentrionalin och cynoktonin ur *Ac. septentrionale* Koelle m. fl. Akonitinet och dess här antydda släktingar göra de växter, i hvilka de förekomma, synnerligen giftiga. Utan lukt, eger akonitinet skarp och bitter smak samt framkallar, där det anbringas, häftig känselretning (hetta, sveda) med efterföljande lokal känsellöshet, till följd hvaraf man försökt medlet mot svåra nervsmärtor (neuralgier). Efter nedsväljande följa äfven smärtor, häftiga kräkningar och diarré. Sina farligaste verkningar utöfvar akonitinet efter uppsugning i blodet, i det att det öfvergående retar och därpå hastigt förlamar såväl hjärtats nervösa apparat som det centrala nervsystemet, särskildt den del däraf, som behärskar andningen (andningscentrum), hvaraf döden följer, vanligen efter konvulsioner. Akonitin är kanske det starkaste af alla kända växtgifter; rent sådant har en gång dödat en vuxen man i dos af 3—4 milligram. — Medicinsk användning af akonitin såsom sådant torde numera knappt förekomma, åtminstone hos oss. C. G. S.

Akonitsyra. Se Citronsyra.

Akontit, *miner.*, detsamma som kobolthaltig arsenikkis.

A konto, *hand.* Se A conto.

Akori (grek. *akori'a*) l. Aplesti, oförmåga att känna sig mätt. Denna till ätsjuka ledande känsla af omättlighet förekommer hos människan stundom under svåra hjärnsjukdomar eller vissa sinnessjukdomar.

Akosmi (af grek. nekande *a* och *ko'smos*, ordning, världen som ett ordnadt helt), oordning.

Akosmi'sm (af grek. nekande *a* och *ko'smos*, värld), *filos.*, den åsikt, som förnekar världens verklighet, endast erkännande det absoluta för sant verkligt. En sådan åsikt omfattades t. ex. af eleaterna. Jfr Nihilism 2. S—E.

Akotyledöner. Se Acotyledoneæ.

Akra'gas, det grekiska namnet på Agrigentum.

A'krai, fornstad på Sicilien. Se Palazzolo.

Akrānier, *zool.*, djur utan kranium. Se Lansettfisken.

Akrasi (grek. *akrasi'a*), dålig blandning (näml. af vätskorna i en organisk kropp).

Akrati (af grek. nekande *a* och *krātos*, kraft), brist på självbehärskning; svaghet.

Akratote'rm (af grek. *a'kratos*, oblandad, och *the'rme*, värme), hälsobrunn med indifferent mineralvatten.

Akrel. 1. Fredrik A., kopparstickare, f. 1748 i Södermanland, d. 1804 i Stockholm, tillhörande släkten Achrelius (se d. o.). Under studenttiden i Upsala var han elev af globtillverkaren A. Åkerman, och 1773 gjorde han en studieresa till Paris, men måste redan följande år af brist på medel återvända till Sverige. Han blef 1776 gravör vid Vetenskaps-akademien och några år därefter föreståndare för Kosmografiska sällskapets globtillverkning samt ledamot af Konstakademien. Globtillverkning och kartritning voro A:s hufvuduppgifter, och hans i flere afseenden förbättrade glober funno god afsättning både inom och utom fäderneslandet. Dessutom utvecklade han Flodings manér att dels med stickeln, dels med torr nål underhjälpa etsningen, men hans arbeten förråda ofta ett handtverksmässigt utförande. Bland hans gravyrer märkas porträtt af Gustaf III, Ehrenstrahl, Stiernhielm, Linné och K. G. Tessin. — 2. Karl Fredrik A., den förres son. Se Akrell. (O. G—G.)

Akrēlius, släkt. Se Achrelius.

Akrell (se Akrel 2), Karl Fredrik, militär, kopparstickare, f. 13 jan. 1779 i Stockholm, inskrefs 1793 i Landtmäterikontoret, men öfvergick snart till Fortifikationen, där han 1796 utnämndes till konduktör. Under de följande tio åren utmärkte han sig som ingenjör vid åtskilliga viktiga arbeten, såsom Trollhätte (gamla) kanal- och slussverksbyggnad samt befästningsarbetena i Stockholms skärgård och vid Stralsund. 1806 fick han löjtnants grad vid den då inrättade Fältmätningskåren samt utnämndes 1807 till kapten i armén och lärare i fortifikation vid krigsakademien på Kärlberg. På sistnämnda post inlade han genom förträffliga föreläsningar och afhandlingar stor förtjänst om den svenska militärbildningen. En öfversättning af hans *Föreläsningar i fortifikation* (1811) nyttjades en tid äfven vid militärskolorna i Ryssland. 1812 befordrades han till major i armén. Under Karl Johan deltog han såsom öfveradjutant i 1813 års tyska fälttåg mot Napoleon och var med i slagen vid Grossbeeren, Dennewitz och Leipzig, där han vid stormningen 19 okt. af en kula svårt sårades i bröstet. Han återvände från kriget såsom öfverstelöjtnant och blef 1819 upphöjd i adligt stånd. 1828 blef han öfverste i armén, 1831 chef för den s. å. organiserade topografiska kåren, 1832 generaladjutant, 1843 generalmajor och 1854 generallöjtnant samt chef för Sveriges telegrafverk, hvars grundläggning och snabba utveckling hufvudsakligen var denne rastlöst verksamme styresmans förtjänst. Han lämnade denna befattning 1862 och afled i Stockholm 11 sept. 1868. Under sin långa, mångsidiga och hedrande verksamhet i statens tjänst hade A. beredt sig tillfälle att förvärfva ett namn äfven som konstnär. På hvarje ledig stund egnade han sig nämligen med kärlek och talang åt sin faders yrke, och han var en tid den ende akvatinta-gravören i Sverige. Utom en mängd *land-* och *sjökartor*, såsom karta öfver Stockholm (1805), kartor öfver Sverige och till Sveriges sjöatlas af Klint, graverade han öfver hundra planscher till Thersners "Fordna och närvarande Sverige", åtskilliga blad till Skjöldebrands "Voyage pittoresque au Cap Nord" (i akvatinta och efter Skjöldebrands teckningar), planscherna till Le Chevaliers "Resa i Propontiden", Klinckowströms "Bref om Förenta staterna" och Schmidts "Reise durch Schweden" samt därjämte planscher till åtskilliga vetenskapliga arbeten. Se lefnadsteckning öfver A. af Henning Hamilton i "Lefnadsteckningar öfver Kongl. svenska vet. akademiens led."

Akreyri [-öjri]. Se Akureyri.

Akribomēter (af grek. *akri'beia*, den yttersta noggrannhet, och *me'tron*, mått), instrument för uppmätning af mycket små föremål.

Akridin (af lat. *a'cer*, skarp, emedan ångorna angripa slemhinnorna), *kem.*, en af stenkolstjärans beståndsdelar, sammansatt efter formeln $C_{13}H_9N$. Modersubstans till färgämnet krysanilin. H. E.

Akrisios (grek. *Ἀκρίσιος*, lat. *Acrisius*), *grek. myt.*, konung i Argos, var fader till Danae. Se Danae.

Akroamätisk (af grek. *akroa'sthai*, höra), som åhöres, som förnimmes genom hörseln. — I forntidens filosofiska skolor skilde man emellan en esoterisk, inre, blott för de invigde afsedd lära, och en exoterisk, yttre, för allmänheten tillgänglig, och man kallade den förra äfven akroamatisk, emedan den ej uppteckades, utan meddelades muntligen. Däraf benämningen akroamatiskt på ett strängt vetenskapligt föredrag, i motsats till ett allmänfattligt. Med akroamatiskt undervisningssätt förstås sammanhängande föredrag, hvarvid läraren ensam talar, under det att lärjungen är blott åhörare, såsom fallet är t. ex. vid akademiska föreläsningar. Dess motsats är det frågande, erotematiska, sokratiska, kateketiska undervisningssättet.

Akrobät (af grek. *akrobatē'n*, gå på tåspetsarna), yrkesgymnastisk konstmakare, som lägger an på att inför allmänheten visa förbluffande prof på vighet, smidighet eller styrka. Ordet tjänar som gemensam benämning på voltigörer af hvarjehanda slag, "trapets-konstnärer", "ormmänniskor", lindansare, sensations-cyklister, jonglörer, "starka män" (tyngdlyftare), brottare, clowner o. s. v. Dessa specialiteter ha mer eller mindre gamla anor hos olika folkslag; att de äfven hos österländska nationer, äro inhemska har visats af kringresande indiska, arabiska och japanska akrobatsällskap. Särskildt ha lindansare funnits hos alla kulturfolk. Hos antikens greker och romare stod denna konst högt. De, som dansade på tjockt rep, kallades hos grekerna *schoinoba'tai* (lat. *funa'mbuli*), medan de mera beundrade *neuroba'tai*, dansare på (knappt märkbara) tarmsträngar, ofta kallades luftdansare (*aëroba'tai*). Bruket af balanserstång för afpassande af kroppens tyngdpunktsläge tillhör en nyare tid. I Rom dresserades under kejsartiden elefanter att gå på lina. Under medeltiden kommo lindansare från orienten till Europa. Det ryktbaraste lindansareprof i nyare tider är Blondins färder på spänd lina (på 50 m. höjd) öfver Niagara (med säck öfver hufvudet, på styltor, afbrännande af fyrverkerier midt öfver fallet o. s. v.).

Jenkins har senare utfört samma vågstycke på velociped, Maria Spelterini med förbundna ögon, bakländes eller med tunga kulor vid fötterna. Jfr Guyot-Doubès, "Curiosités physiologiques, les hommes phénomènes" (1885). — Akrobatik, en akrobats yrke eller konst. — Akrobätisk, som har afseende på sådan konst.

Akrobla'st (grek. *akro'blastos*, groende på yttersta änden), *bot.*, detsamma som monokotyledon växt. (Ordet förekommer sällan.)

Akroceraunisk bergen, bergskedja i nordvästra delen af den forna grekiska provinsen Epirus. Deras yttersta spets vid Adriatiska hafvet hette fordom Akrokeraunion och kallas nu Kap Linguetta.

Akrodo'nta (af grek. *a'kros*, öfverst, och *odûs*, tand) sägas kräldjurens tänder vara, när tandbasen är förenad med käkens öfre fria kant.

Akrografi (af grek. *a'kros*, öfverst, och *gra'fein*, skrifva), *konstt.*, högetsning. Se Etsning.

Akroinon, ort i Frygien. Se Leo (Isauriern).

Akroit, *miner.*, färglös, manganförande turmalin. Se Turmalin.

Akroka'rpa mossor (af grek. *a'kros*, öfverst, och *karpo's*, frukt), *bot.*, sådana mossor, hos hvilka mossfrukten sitter i spetsen af stammen och sålunda afslutar dennas tillväxt. I motsats härtill kallas de mossor pleurokarpa (af grek. *pleura'*, sida), hos hvilka frukten sitter på en sidogren, under det att stammen (hufvudaxeln) fortfar att tillväxa. Denna karaktär utgör hufvudindelningsgrunden för den talrikaste af mossornas ordningar, *Stegocarpæ*. Af de mera utbredda moss-släktena höra *Polytrichum*, *Astrophyllum*, *Bryum* m. fl. till de akrokarpa, *Hypnum*, *Fontinalis* o. a. till de pleurokarpa. G. A.

Akrolein (af lat. *a'cer*, skarp, och *o'leum*, olja), *kem.*, en 1838 af Brandes upptäckt produkt, som uppstår, då fett eller glycerin starkt upphettas. Akrolein är en färglös, flyktig vätska, hvars ångor häftigt angripa ögon och andningsorgan. Om endast några få droppar däraf fått förflyktiga i ett rum, blir vistelsen däri outhärdlig. Det ingår i de illaluktande gaser, som bildas vid ofullständig förbränning af fett, t. ex. i stekos. Akrolein är en aldehyd af formeln $CH_2=CH—CO$. Motsvarande syra, $CH_2=CH—COOH$, kallas akrylsyra. P. T. C. (H. E.)

Akrolit (af grek. *a'kros*, öfverst, och *li'thos*, sten), inom den grekiska konsten en bildstod, bestående af en träkärna, i hvilken draperiet var skuret och vanligen belagdt med guldbleck, men på hvilken de nakna delarna voro tillsatta och af sten (marmor). Sådana arbeten tillhörde den grekiska bildhuggarkonstens äldsta tider. Jfr Kryselefantin.

Akrōma l. Akromasi (af grek. nekande *a* och *chrōma*, färg), *med.*, brist på pigment å ställen af en människas hud, till följd hvaraf större eller mindre mjölkhvita, mot omgifningen skarpt begränsade fläckar uppkomma, hvilka trotsa all behandling.

Akromasi. Se Akroma.

Akromät. *fys.* Se Akromatism.

Akromätisk, *fys.* Se Akromatism.

Akromati'sm (af grek. nekande *a* och *chrōma*, färg), "färgfrihet", *fys.*, den egenskapen hos vissa linser och prismer, hvarigenom de åstadkomma ofärgade bilder af ofärgade föremål. En lins eller ett prisma, som har denna egenskap, kallas akromatisk. En vanlig enkel lins ger af ett yttre hvitt föremål flera bilder, en för hvarje färg i spektrum, hvilka bilder ligga på olika afstånd. Akromatismen åstadkommes på det sätt, att man till ett helt förenar tvenne linser, den ena vanligen (i s. k. gammalakromater) af s. k. kronglas och den andra af flintglas (hvilka glassorter bryta ljuset olika), och afpassar de tvenne linsernas begränsningsytor på lämpligt sätt för färgernas bortskaffande. Det i den astronomiska tuben använda kromatiska objektivet utgöres af en positiv eller konvex kronglaslins och en konkav eller negativ flintglaslins. Äfven prismer kan man göra akromatiska genom att förena ett kronglas- med ett flintglasprisma, om dessa prismers brytande vinklar väljas på lämpligt sätt och prismerna sammanläggas så, att, när den enas brytande kant ligger uppåt, den andras är vänd nedåt. Genom akromatiseringen upphäfves dispersionen (färgspridningen), men ej refraktionen (brytningen). — Newton ansåg akromatiseringen overkställbar. Han trodde nämligen, att brytningen alltid är proportionell mot färgspridningen, då färgspridningen ej kan bli noll utan att äfven brytningen blir det. Denna åsikt är emellertid alls icke riktig. I de i Jena fabricerade nyakromaterna är till och med brytningen mindre hos det starkare färgspridande glaset. Stödjande sig på den svenske matematikern Samuel Klingenstjernas kalkyler, förfärdigade Dollond de första akromatiska prismerna och linserna. Strängt taget kan man vid kombination af två linser endast förena två sorters färgstrålar, till exempel gula och blå, till en enda bild. De öfriga färgerna falla ej fullkomligt samman i sagda bild, utan ge en svagt färgad kant på densamma, ett så kalladt "sekundärt spektrum". Emellertid har man på senare tider vid det glastekniska laboratoriet i Jena framställt en massa olika glas, så att det bland dessa är möjligt att välja två, hvilka sprida de olika färgerna i nästan alldeles samma proportion. Kombinerar man två linser af dessa glas, så att de tillsammans bilda en lins, som är akromatisk i afseende på två färgsorter, t. ex. blått och gult, så är den det äfven mycket nära äfven för öfriga färger, d. v. s. det sekundära spektret förlorar sin betydelse och verkar ej störande. En sådan lins kallas *apokromatisk*. Införandet af de akromatiska objektiven i de astronomiska tuberna och af de apokromatiska objektiven vid mikroskop har utöfvat ett mäktigt inflytande på astronomiens och de biologiska vetenskapernas, särskildt bakteriologiens, utveckling. (S. A—S.)

Akromatopsi (af grek. nekande *a* samt *chrōma*, färg, och *ōps*, öga), färgblindhet.

Akromegali (af grek. *a'kros*, ytterst, och *me'gas*, stor), *med.*, en sjukdomsform, som först beskrefs af Maine 1886. Den är mycket sällsynt. Intill 1899 funnos omkr. 200 fall beskrifna. De mest framträdande symtomen äro: *tilltagande förstoring af ansikte, händer och fötter* (däraf namnet). Äfven yttre könsdelarna, tungan, struphufvudet och hjärtat samt framför allt *hjärnbihanget* (*hypophysis cerebri*) deltaga i den abnorma tillväxten. Ryggraden blir krökt ("kyfos"). Patienterna lida af sömnlöshet samt andlig och kroppslig svaghet. Förstoringen af hjärnbihanget åstadkommer en förändring å skallens botten, som kan upptäckas medels Röntgen-strålar. Stundom blir synnerven utsatt för tryck, och rubbningar af synen inställa sig. Om sjukdomens natur vet man intet med säkerhet. Man har förmodat, att förändringarna i hjärnbihanget skulle hafva samma bety-

delse vid denna sjukdom som förändringarna i sköldkörteln vid myxödemet. J. E. J—N.

Akromonogra'm (af grek. *a'kros*, ytterst, *mo'nos*, ensam, och *gra'mma*, bokstaf), dikt, där hvarje vers börjar med slutbokstäfverna i föregående vers.

Akromonosylla'bikon (af grek. *a'kros*, ytterst, *mo'nos*, ensam, och *syllabē*, stafvelse), dikt, där hvarje vers börjar med slutstafvelsen i föregående vers.

Akron [ē'krån], stad i nordamerikanska staten Ohio, 48 km. s. om Cleveland, vid föreningspunkten mellan Ohio—Erie och Ohio—Pennsylvania-kanalerna. Grundlades 1825. 42,728 inv. (1900). I stadens grannskap upptagas mineralfärger i stor mängd.

Akrony'ktisk (grek. *akrony'ktios*), som inträffar vid nattens början. En stjärna har akronyktisk uppgång, om den börjar framträda vid solens nedgång.

Akropetäl (af grek. *a'kros*, öfverst, och *pe'talon*, blad), *bot.*, uppstigande. En akropetal utvecklingsföljd sägas växtdelar hafva, då de nederst å axeln sittande anläggas först och de högre senare. Detta är den vanligaste utvecklingsföljden, t. ex. vid grenars och blads anläggning å en skottaxel, blommornas anläggning i en klaselik blomställning. Jfr Basipetal. G. O. R.

Akropöl, försvenskning af akropolis (se d. o.).

Akro'polis (af grek. *a'kros*, öfverst, högst, och *po'lis*, stad), högt belägen fästning eller borg vid de gamla grekiska städerna; motsvarande romarnas Arx. Nästan hvarje större antik stad var skyddad af en närbelägen, trakten behärskande klipphöjd, på hvilken befästningar och tempel uppfördes och hvarest, om utrymmet sådant tillät, ofta uppväxte en liten stad öfver den egentliga staden — en akropol. Från det gamla Grekland och dess kolonier känner man öfver 40 akropoler, af hvilka mer eller mindre betydande ruiner finnas kvar i Amasia, Argos (Larissa), Aten (det egentl. Akropolis), Delos, Eleusis, Korint (Akrokorint), Melos, Messene (Ithome), Rhamnus, Sparta, Tebe (Cadmea) m. fl. — Den förnämsta af alla akropoler var Atens Akropolis, Atens gamla borg, på en brant stupande klippa, som, obestiglig på trenne sidor, men med en jämn sluttning mot väster, sträcker sig från ö. mot v. samt har en längd af omkr. 500 och en bredd af omkr. 250 steg. Den inneslöt ursprungligen själfva residenset för Atens konungar samt dess äldsta helgedomar, men fick, sedan staden utvidgat sig kring klippans fot, den dubbla betydelsen af fästning och nationalhelgedomarnas skyddade hemvist. Dock nedslogo pisistratiderna sina bopålar därstädes, och de byggde äfven ett Athenetempel, för sin storlek kalladt Hekatompedon ("hundrafotstemplet"). Sedan fästningen blifvit intagen af Xerxes under det andra persiska kriget, återuppbyggdes först befästningarna, under Kimon, som tillika på klippans sydvästra utsprång satte det lilla joniska templet för den obevingade segergudinnan (*Nike Apteros*) — hvilket, alldeles förstördt, återupprestes ur gruset af tyskarna Schaubert och Ross samt dansken Chr. Hansen. Det var emellertid Perikles förbehållet att skänka Akropolis dess högsta glans. Under hans tid restes nämligen de byggnader och andra konstverk, hvilkas skönhet gjort A. till centrum ej endast för Greklands utan äfven för hela den antika världens konst —, hvilket vill säga detsamma som att hela världens konst har att gå tillbaka dit, när frågan gäller, hvar konsten uppenbarat sig ädlast och skönast. — Borgens öppna västra sida, förut skyddad genom de nio portarna (däraf namnet *Enneapylos*, "den nioportade"), slöts nu genom de af Mnesikles (437—432) uppförda *Propyléerna* i dorisk och jonisk stil, hvilka genom sina former, påminnande dels om befästningar, dels om tempelstil, på ett oefterhärmligt sätt förklarade borgens dubbla bestämmelse, på samma gång dessa ingångsportar äfven på ett utmärkt sätt förvandlade den oregelbundna och stigande grundvalens svårigheter till lika många motiv för storartade och öfverraskande skönheter. — Ett frankiskt fyrkantigt torn vanprydde byggnadens återstoder, men nedtogs på 1870-talet.

Sedan man inträdt genom Propyléerna, skådade man framför sig den af bildhuggaren Feidias, Perikles' vän och hela det stora arbetets ledare, formade *Athene* i brons, med skölden och lansen. — Till höger lågo *Athene Erganes* och *Artemis Brauronias* små tempel — numera alldeles försvunna —, men på högsta höjden öfver dem lyfte sig på nästan samma plats som ett äldre, redan af Kimon grun-

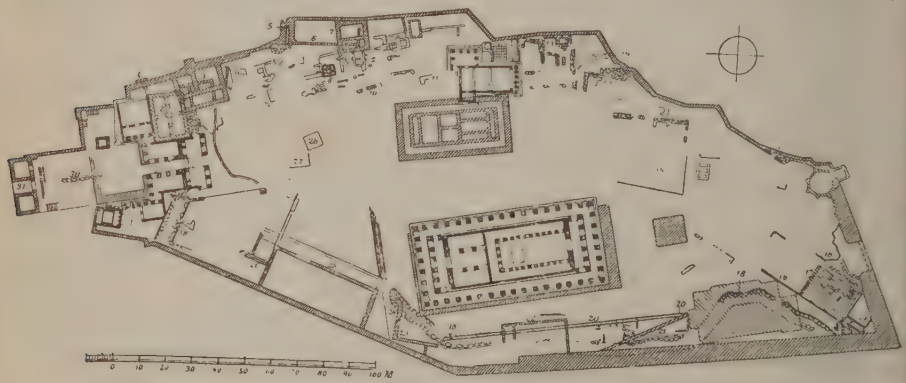

Plan af Akropolis.

Akropolis, tänkt i rekonstrueradt skick.

Akropolis i dess nuvarande skick.

dadt, men aldrig fullbordadt tempel, det marmorstrålande *Parthenon*, gudinnan Athenes agonal-(fest-) tempel, byggdt af Iktinos och Kallikrates, fulländadt 438, i dorisk stil med 8 kolonner i fronten. Det var betäckt med härliga skulpturverk (gafvelgrupper, metoper och fris) af Feidias och hans skola, och i cellan stod gudinnans bild, utförd af Feidias i guld och elfenben. Sedan detta tempel i medeltiden varit bysantinsk Mariakyrka, frankisk metropolitankyrka och turkisk moské, sprängdes det i tvenne delar vid en krutexplosion under en belägring 1687. Norr om Parthenon, midt för hufvudingången till A., stod det gamla Hekatompedon (hundrafotstemplet), hvars grundvalar upptäcktes vid den i slutet af 1880-talet företagna stora utgräfningen. Det förstördes af perserna, men restaurerades nödtorftligen och fick åtminstone någon tid tjäna dels såsom skattkammare, dels för kultus-ändamål. — Till vänster om hufvudingången låg det egentliga kultustemplet för stadens skyddsgudinna, Athene Polias, *Erechtheion*, byggdt på samma plats, där före den persiska invasionen stod ett gammalt, redan af Homeros omtaladt tempel för den ateniensiske heroen Erechtheus. Arbetet började 431, afbröts genom peloponnesiska kriget, men upptogs åter 409 och afslöts 393. Ett oändligen fint skönhetssinne uppenbarar sig i detta joniska tempel, som inom samma komplicerade, från den vanliga tempelformen afvikande byggnad omsluter såväl tvenne helgedomar, Athene-Poliastemplet och Pandroseion, som en mängd gamla, heliga föremål: Erechtheus' och Kekrops' grafvar, Athenes olivträd (hvilket måhända stod i den af kvinnliga figurer burna södra s. k. Karyatidhallen), Poseidons saltkälla m. fl. 1826 blef norra hallen nedskjuten, men har delvis återuppbyggts. 1852 nedref en storm en mursträcka med åtskilliga inmurade pelare på västra sidan. — Under det romerska väldet uppfördes n. ö. om Parthenon ett romerskt rundtempel för Roma och Augustus, af hvilket spridda kvarlefvor finnas kringströdda. — En mängd altaren och bildverk smyckade Akropolis' platå, bland hvilka vi nämna framställningar i grupper af gigantomakien, amasonstriden, Marathonslaget och den pergamensiske konungen Attalos' seger öfver gallerna samt, vid uppgången, Marcus Agrippas staty.

I akropolisbergets sidor finnas flere heliga grottor: på norra sidan Pansgrottan och Klepsydra samt Aglaurosgrottan, på östra sidan en till mysterierna invigd grotta, på södra sidan grottan vid *Trasyllus' monument*. På den södra sluttningen ligga mot väster *Regillas* (eller Herodes Atticus') *Odeon*, mot öster den berömda *Dionysos-teatern*. — 1801 bortfördes en stor del af Parthenons och Erechtheions skulpturer af den engelske ambassadören Lord Elgin till England, där de nu finnas uppställda i British museum under namnet Elgin marbles. Gräfningar företogos på Akropolis 1834—62. Fransmannen Beulé upptäckte bl. a. en i de nedre befästningarna befintlig antik port (en af ingångarna framför Propyléerna), som efter honom fått namnet Beuléska porten. Nya systematiskt genomförda gräfningar under senare delen af 1880-talet hafva gifvit öfverraskande rika resultat. Bland annat hafva de bragt i dagen en mängd skulpturverk från tiden före perserkrigen, hvilka på ett oväntadt sätt belysa en arkaisk, förut föga känd period, af den grekiska konstens utveckling. Dessa skulpturverk bilda inom det nya arkeologiska museet på Akropolis

Parthenon i dess nuvarande skick.

en särskild afdelning, till hvilken intet museum i världen eger något motsvarande. L. D.

Litt.: Beulé, "L'acropole d'Athènes" (2 bd, 1854; 2:a uppl. 1863), E. L. Burnouf, "La ville et l'acropole d'Athènes aux diverses époques" (1877), Ad. Bötticher, "Die akropolis von Aten" (1888), Omont, "Athènes au XVII:e siècle" (1898), och Gardner, "Ancient Athens" (1902), samt "Journal archéologique d'Athènes (1885 ff.).

Akrōs, sockerart af sammansättningen $C_6H_{12}O_6$, identisk med i-fruktos eller i-levulos. Är af särskildt intresse såsom den första sockerart, hvilken ur syntetiskt framställbara utgångsmaterialer har vunnits i rent tillstånd. α-akros erhölls först rent af E. Fischer ur akrolein, genom addition af brom och behandling med barytvatten, hvaraf namnet. H. E.

Akro'stikon (af grek. *a'kros*, öfverst, ytterst, och *sti'chos*, rad) kallas en dikt, i hvilken versradernas eller strofernas begynnelsebokstäfver sammanlagda bilda ett ord (vanl. ett namn) eller en sats. Redan hos den alexandrinska tidens greker och den romerske skalden Ennius finnas verser med akrostikisk anordning. I äldre svensk poesi äro sådana dikter vanliga. Jfr Alfabetiska sånger.

Akrotērion (grek., lat. *acrotērium*), plur. Akroterier, *bygnk.*, de på en gafvels trenne hörn anbragta små fotställ, hvilka äro afsedda att bära skulpturprydnader, och hvilkas estetiska betydelse är att motväga intrycket af de sluttande gafvellinjernas nedskjutande rörelse. De grekiska och romerska templens akroterier buro vanligen symboliska prydnader, såsom gudabilder, lejon, gripar (på Athenes

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

tempel, fig. 1), troféer, trefötter, lyror (på Apollos tempel), skålar o. d., men äfven stiliserade afbildningar af växtformer, i synnerhet palmetter, hvarvid

man på gafvelns öfversta spets satte ett helt (fig. 2) och på hvardera af de båda lägre hörnen ett halft blad (fig. 3). Akroterion kallar man numera icke blott fotstället, utan äfven prydnaden. Sådana prydnader förekommo äfven (och förekomma ännu) på grafvårdar (fig. 4 visar ett akroterion från en forngrekisk grafvård).

Akrylsyra, *kem.* Se Akrolein.

Aksakov [-a'kaf], rysk släkt, som enligt familjekrönikan härstammade från en norsk varjag, Simon Afrikanovitj, som 1027 kom till Kiev. 1. Sergéj Timofejevitj A., rysk skriftställare, f. 1791, d. 1859, utvecklade angenäm skildringskonst och fint sinne för naturens hemlighetsfulla lif i sina "Iakttagelser om fiske" (1847) samt "En jägares hågkomster och berättelser" (1852, 1855). Hans förnämsta arbete är dock "Familjekrönika" (1856), en genom sin värme och sanning klassisk skildring af äldre ryskt herrgårdslif och dess husliga förhållanden. — Saml. arb. 1886, i 6 bd. (E. F—T.)

2. Konstantin Sergéjevitj A., den föregåendes son, rysk publicist, socialhistoriker och skald, f. 1817, d. 1860, blef 1841 filos. magister, skref i Moskva-tidskrifter och uppträdde med den mest idealistiska hänförelse som ledare för *slavofilerna*, hvilkas egentlige historiker han var. A:s historiska teori är en skalds dröm, som har alltför litet gemensamt med det faktiska; han ser ryska forntiden och allmogen i ett mäkta förskönande ljus (bl. a. i skrifterna "De gamla slavernas lif", 1852, och "Anmärkningar om den nya bondeförfattningen", 1861). I lustspelet *Knjas Lupoviskij* (1857; 3:e uppl. 1861) ställde han ryska folkets sunda naturalism emot de högre ståndens öfverförfining. A. öfversatte diktverk af Schiller och Göthe m. fl. E. F—T.

3. Ivan Sergéjevitj A., den föregåendes broder, rysk publicist, f. 1823, ingick 1842 som tjänsteman vid senaten i Moskva. Hvad han under tjänstgöring i Kaluga och Astrahan såg af "svart orättfärdighet" i rättskipningen, lämnade djupa och varaktiga spår i hans känsliga själ och gjorde honom längre fram till en varm försvarare af Alexander II:s domstolsreformer. Åren 1848—52 var han anställd i inrikesministeriet. A. beträdde nu den publicistiska vägen, men då redan hans första steg på densamma hejdades (slavofilernas af honom redigerade organ, "Moskovskij sbornik", förbjöds), studerade han på uppdrag af geografiska sällskapet marknadshandeln i Ukrajna (Undersökning om marknadshandeln i Ukrajna, 1859, prisbelönt). Misstroendet mot slavofilerna var äfven under den nya regimen, under Alexander II, till en början så stort, att A. blott bakom skyddet af bulvan kunde utgifva tidskriften "Russkaja besieda". Som villkor för tillåtelse att utgifva ett eget organ uppställdes af myndigheterna, att "idén om folkets — slavers eller andras — rätt till självständig utveckling i nationell anda" ej finge där förfäktas! En resa till södern med den sjuke brodern gaf A. tillfälle att lära känna sydslaverna och bland dem anknyta förbindelser. Sedan 1861 utgaf han veckotidningen "Den" (Dagen, utan politisk afdelning), som inom kort vann mycket stor spridning. Såsom kämpe för folkets rätt mot de stores förtryck, för ordets och samvetets frihet befann sig A. i godt samförstånd med 1860-talets frisinnade sträfvanden i öfrigt (under det visserligen andra sidor af slavofilernas dogmatik, hvilka senare framträdde i A:s publicistiska verksamhet, ej kunde räkna på sympati från samma håll). Han arbetade ifrigt för bondernas frigörelse och förhöll sig till en början tämligen välvilligt äfven mot polackerna. Polska upproret gjorde både A. och Katkov till fanatiska polackhatare, reaktionärer och panrussister. Men under det Katkov stod väl hos de maktegande, hade den svärmiske, absolut hederlige A. under hela sitt lif ständiga obehag af censuren. "Moskva", en daglig tidning, som A. utgaf 1867—68, fick under 22 månader nio varningar, var under tiden förbjuden 13 månader. Hvad som framförallt stötte var A:s häftiga anfall mot den efter hans mening antiryska politik, som regeringen följde i de polska provinserna (efter Muravjevs död) och Östersjöländerna, och hans strid mot byråkratiens regemente, bl. a. mot dess (blott med alltför mycken framgång krönta) försök att förlama de nya provinsiella institutionerna (zemstvo). A. egnade sig nu åt praktiskt arbete, dels inom "slaviska kommittén" i Moskva, dels som direktör för en större kreditanstalt. I nämnda kommitté, där han från dess bildning (1858) tjänstgjorde som sekreterare, var han själen och den egentliga kraften. Sin största betydelse hade kommittén före och under 1875—78 års händelser: upproret i Herzegovina, serbiska kriget, bulgariska resningen, rysk-turkiska kriget. Slavofilernas idéer behärskade ryska samhället, höga och låga; de slaviska kommittéerna i Moskva, Petersburg och Odessa ledde insamlingen af penningar och utrustningen af frivilliga. A:s svärmiska hänförelse och glödande vältalighet voro oemotståndliga. Det har t. o. m. sagts, att rysk-turkiska kriget var A:s verk (ett faktum är, att A. bl. a. föreslogs till furste af Bulgarien). I slaviska kommittén höll han 10 juni 1878 ett lidelsefullt tal emot Berlin-kongressen och de ryske diplomaterna, hvilket gaf regeringen anledning att upplösa kommittén och förvisa talaren från Moskva, ehuru han redan mot slutet af s. å. fick tillåtelse att återvända. Ett nytt häftigt utfall mot den ryska diplomatien och den ryska regeringen skulle förmodligen haft svårare följder, om icke döden 27 jan. 1886 kommit emellan. Kondoleanstelegram kommo från kejsaren och kejsarhusets öfriga medlemmar, likaså från en mängd andra högt uppsatta personer, från akademier, lärda sällskap, universitet, öfver 25 landsting och stadsstyrelser. Hundra tusen följde A:s lik till grafven, och själamässor höllos i nästan alla städer —, allt bevis på den utomordentligt betydande ställning A. intog inom Ryssland. A. var Moskva-slavofilernas till tiden siste, till rykte och inflytande främste representant. Det var en tid, då hela Ryssland lyssnade till hans ord och i honom såg sitt orakel. Hans tidningsartiklar om "slaviska frågan", slavofiler och västerlänningar, polska frågan och judefrågan, kyrkliga frågor, tryckfriheten, domstolsreformen, landstingen, historiska tilldragelser fylla 5 bd samlade skrifter (*Sotjinenija I. S. Aksakova*, 1886—87); hans korrespondens under åren 1839—60 (*I. S. Aksakov v iego pismach* I: 1—3) utgafs 1888—93 i 3 bd. LLL.

4. Aleksandr Nikolajevitj A., den föregåendes kusin, rysk spiritist, f. 1832, studerade 1855—58 medicin i Moskva, var i flere repriser förut och efteråt anställd i statstjänst. Redan som lyceist började A. studera Swedenborg, öfversatte på 1860-talet ett par af hans skrifter till ryska och

skref, på ryska, "om Swedenborgs rationalism, en kritisk undersökning af hans lära om den heliga skrift" (Leipzig 1870). Han kastade sig därefter på spiritism och öfversatte till ryska eller tyska åtskilliga spiritistiska arbeten, offentliggjorde 1883 ett par skrifter om den af fysiska sällskapet i Petersburg tillsatta medium-kommissionen: *Razoblaljenija* (Afslöjanden) och *Pamjatnik nautjnago predubezjdenija* (Ett minnesmärke af vetenskaplig fördom) samt 1884 om positivism på spiritualismens område. 1874 grundade han i Leipzig tidskriften "Psychische studien". A. anslöt sig icke till någon viss spiritistisk teori, men var öfvertygad om realiteten af en del företeelser, hvilka bruka hänföras till animal magnetism, clairvoyance etc., och arbetade med sin tidskrift framförallt för iakttagande och undersökning af fakta på det psykiska lifvets område. För öfrigt har A. äfven sysselsatt sig med nykterhetsfrågan, åt hvilken han egnat ett par arbeten. LLL.

Aksjer, stad i Mindre Asien, turk. vilajetet Konia, s. om Aksjer-göl och vid karavanvägen från Konstantinopel till Syrien. Omkr. 10,000 inv. Handel med ull och mattor. I A. dog sultanen Bajazid 1403 i mongolisk fångenskap.

Aksu, stad i östra Turkestan, vid foten af Tiansjan. Omkr. 50,000 inv. A. är en viktig handelsplats. Karavaner och köpmän från Ryssland, Turkestan, Kasjmir och Indien samlas årligen därstädes. Industrien är ganska betydlig. Befolkningen är välmående och anses vara särdeles skicklig i tillverkning af bomullsväfnader samt metall- och läderarbeten.

Akt (lat. *a'ctus*, af *a'gere*, handla, verka), handling, yttring af en verksamhet; högtidlig förrättning; hufvudafdelning i ett skådespel; *konstt.*, den nakna modellen i en viss ställning; (äfven aktstudie) teckning efter eller plastisk afbildning af en sådan modell (aktfigur).

Akt (lat. *a'ctum*), skriftlig handling, dokument, urkund. Jfr Act, Acta och Actum.

Akt (ty. *acht*), en genom dom fastställd fredlöshet, som enligt den germanska rätten uteslöt den dömde från rättssamfundet. Rättsordningen fanns ej till för honom; han stod utom lagens skydd (nord. *utlagr*). Den fredlöse ej blott kunde, utan skulle, såsom fiende till folket, förföljas och kunde dödas utan straffpåföljd. Hans hustru ansågs som änka, barnen som faderlösa. Den fredlöse fick ej bjudas hjälp, mat eller tak öfver hufvudet, hans egendom hemföll undan hans arfvingar åt konungen eller samfundet, och hans hus och gård brukade man bränna. Under tidens lopp mildrades fredlöshetens stränga natur, och under den frankiska tiden uppstodo några slag af mildare akt, som blefvo processuella tvångsmedel; konungen utfärdade en lindrigare akt öfver den, som utan laga skäl ej fullgjort en dom eller uteblifvit från att svara vid rätten; skedde detta ej inom ett år, drabbades han af *oberacht* (*aberacht*), en strängare akt, som medförde full fredlöshet. — Ett senare slag af akt, som var den frankiska rätten främmande, och som under namn af *reichsacht*, riksakt, medförde verkningar öfver hela tyska riket, hade kejsaren rätt att tillämpa för politiska förbrytelser mot riket. 1706 afkunnades den sista riksakten öfver kurfursten af Bajern. Jfr Bann. L. M. B.

Aktai'on (grek. *Ἀκταίων*, lat. *Actæon*), *grek. myt.*, en dotterson af konung Kadmos i Tebe. Under jakt öfverraskade han en gång Artemis i badet, hvarpå den vredgade gudinnan förvandlade honom till en hjort och han blef söndersliten af sina hundar.

Aktaion (efter en antik marmorstatyett, nu i British museum).

Akter (holl. *achter*, efter, bakom), *sjöv.*, bakre delen af ett fartyg eller en båt.

Akterbevakning, *sjöv.*, det eller de fartyg, som utföra bevakning akter om en på väg varande sjöstyrka. H. W—L.

Akterbrassar, *sjöv.*, gemensam benämning på alla brassar, hvarmed rårna på stor- och mesanmasterna kunna brassas eller svängas. Jfr Förbrassar. H. W—L.

Akterdurk, *sjöv.* Se Durk.

Akterförtöjning, *sjöv.*, kabel eller tåg, hvarmed aktre delen af ett fartyg fasthålles. H. W—L.

Akterhand, *sjöv.* I akterhand vid ett arbete säges den eller de vara, som arbeta bakom eller under ledning af andra deltagare däri. Det manskap, som arbetar i akterhand, benämnes stundom akterhandsmän. Jfr Förhand. H. W—L.

Akterkant, *sjöv.*, aktre sidan af ett föremål ombord.

Akterklys, *sjöv.*, ett akterut å ett fartyg befintligt klys.

Akterpik, *sjöv.*, den aktersta, skarpa delen af ett fartygs lastrum.

Akterrodd, *sjöv.*, den akterligast sittande hälften af roddarna i en båt. Användes företrädesvis i kommando-ord, såsom "akterrodd, hal-ut!" Jfr Förrodd. H. W—L.

Aktersegel, *sjöv.*, gemensam benämning på segel, som höra till stor- och mesanmasterna. H. W—L.

Akterskarp, *sjöv.*, den nedre, skarpa delen af ett fartygs botten längst akterut.

Akterskepp, *sjöv.*, aktre delen af ett fartyg.

Akterspegel, *sjöv.*, den plana eller föga buktiga, aktre väggen af ett fartyg. Akterspeglarna å gångna tiders örlogsfartyg, i synnerhet linjeskepp, voro i allmänhet försedda med en eller flera balkonger samt rikt utsirade med sniderier och förgyllningar. Nyare fartyg hafva merendels icke någon egentlig akterspegel, utan äro "rundgattade" eller till och med något spetsiga akterut. H. W—L.

Aktersta män, *sjöv.*, de två aktersta roddarna i en roddbåt. Man säger ock "aktersta mannen om styrbord" och "aktersta mannen om babord". Jfr Plikthuggare. H. W—L.

Akterstäf, *sjöv.*, kölens förlängning uppåt, längst akterut. Fartyg med *en* propeller hafva i regel två akterstäfvar, af hvilka den främre kallas propellerstäf och den aktre rorstäf. H. W—L.

Akterända, *sjöv.*, tågända, fastgjord akterut i en båt och vanligen använd till förtöjning. H. W—L.

Aktfigur, *konstt.* Se Akt.

Akt för slag, *sjöv.*, varningsrop från riggen till nedanför varande personer att "akta sig", då ett föremål kastas eller släppes ned. H. W—L.

A'ktie (holl. *actie*, af lat. *actio*, af *a'gere*, handla; jfr fr. *action*, aktie). 1. Insats eller andel i ett af flere personer (aktieegare, aktionärer, kollektivt aktiebolag) sammanskjutet kapital (aktiekapital) för drifvande af ett på gemensam vinst beräknadt handels- eller industriföretag. — 2. (Aktie-bref) Dokument eller skriftligt intyg, som angifver innehafvarens på grund af hans gjorda insats vunna andel i aktiebolagets förmögenhet och hans däraf följande rätt till en motsvarande andel i den årliga vinsten. Man skiljer mellan stamaktier, hvilka utgifvits i och för anskaffande af den fond, som erfordrats för affärens bedrifvande, och preferens- l. prioritets-aktier, hvilka äro utrustade med en på visst sätt bestämd företrädesrätt, t. ex. så, att 5 proc. utdelas på dem, innan någon vinst tillkommer stamaktierna.

Aktiebolag, *jur.* Se Bolag.

Aktiebolagsregister. Se Handelsregister.

Aktie-bref. Se Aktie.

Aktie-kupong (jfr Kupong), benämning på de små tryckta kvitton, som åtföljа ett aktiebref och af hvilka ett vid hvarje räntebetalning (utdelning) aflämnas till den räntebetalande kassan.

Aktinier, *zool.* Se Actinia.

Aktinisk (af grek. *akti's*, stråle), som härrör från ljusstrålarna i fråga om dessas kemiska verkningar. — Aktiniska strålar kallas de kemiskt verksamma ljusstrålarna. — Aktiniskt glas, gult glas, som upphäfver dagsljusets kemiska verkan.

Aktino-elektricitet (jfr Aktinisk och Elektricitet), *fys.*, den elektricitet, som genom ljus- och värmestrålar framkallas i vissa kristaller, t. ex. bergkristall.

Aktinográf (af grek. *akti's*, gen. *aktinos*, stråle, och *gra'fein*, skrifva), *fys.*, kallas dels den självregistrerande aktinometern (se Aktinometer), dels också ett instrument, genom hvilket dagsljusets styrka uppmätes efter den kemiska verkan detsamma utöfvar på papper, som genom preparation med något silfversalt blifvit gjordt känsligt för ljuset. R. R.*

Aktinografi (af grek. *akti's*, stråle, och *gra'fein*, skrifva), läran om ljusstrålarna.

Aktinogra'm (af grek. *akti's*, stråle, och *gra'mma*, det inristade), fotografi, som erhållits genom inverkan af Röntgen-strålar.

Aktinolit. Se Strålsten.

Aktinomēter (af grek. *akti's*, stråle, och *metrē'n*, mäta), *fys.*, strålningsmätare, ett instrument för mätning af strålning, särskildt solstrålning. Flera sådana instrument äro konstruerade och grundade på strålningens förmåga att uppvärma en termometerkula eller ett termoelement. Det äldsta instrument af denna art var Herschels aktinometer (1834), hvilken helt enkelt bestod af en termometer insatt i en svart låda, på ena sidan sluten af ett planparallellt glas. Det användes för att mäta solstrålningen. I Pouillets aktinometer, afsedd att mäta strålningen till rymden, var en termometer med sin kula upplagd på ett lager af värmeisolerande svandun. Violles aktinometer är en förbättring af Herschels. Den svarta lådan är ersatt af en invändigt svärtad ihålig kula, i hvars hålighets midt en svärtad termometerkula befinner sig. Mellanrummet mellan kulans väggar fylles med vatten af en gifven temperatur. Ett hål på kulan ger tillträde för solstrålarna.

Pouillets s. k. "pyrheliometer" består af ett litet på bottnen svärtadt kalorimeterkärl med däri insatt termometer. Den svärtade bottnen ställes en viss tid vinkelrätt mot solstrålarna, och kalorimeterns värmevinst observeras. Till jämförelse tages kalorimeterns värmeförlust vid beskuggning. Detta instrument har vunnit stor utbredning. Crova använder ett termoelement, bestående af två skifvor af järn och nysilfver af 1 m. diameter och endast 0,1 mm. tjocklek, hvilket utsättes för solens strålning, och ett annat likartadt termoelement, som beskuggas. I en elektrisk ledning mellan de båda termoelementen uppstår en elektrisk ström, hvars mot uppvärmningen genom solstrålningen proportionella strömstyrka afläses å en galvanometer eller upptecknas af en självregistrerande galvanometer.

K. Ångström använder såsom termoelement kopparplattor med däri instuckna nysilfvertrådar. I en annan aktinometer af Ångström användas två svärtade platinaband, hvilkas temperaturskillnad angifves genom termoelement. Det ena platinabandet utsättes för solstrålningen, det andra uppvärmes genom en noggrant mätbar elektrisk ström, tills de ha samma temperatur. Värmetillförseln genom solstrålningen och genom den elektriska strömmen, som noga uppmätes, är då lika.

En af de äldsta aktinometrarna är Saussures heliotermometer, bestående af en termometer med blank (bäst försilfrad) och en med svart kula, hvilka utsättas för solstrålningen, som mätes af temperaturdifferensen. Till skydd mot luftströmmar insättas ofta termometerkulorna i glaskulor, hvarur luften utpumpats. Denna aktinometer har af Bourdon gjorts registrerande, i det han fyllde termometerkulorna, som voro af koppar, med luft, hvars med temperaturen stigande tryck mättes af en självregistrerande aneroidbarometer.

Elektrokemisk aktinometer kallas ett af Edm. Becquerel konstrueradt instrument, hvars hufvudbeståndsdel utgöres af två silfverplattor, hvilka genom behandling med klor, brom eller jod blifvit öfverdragna med ett tunt skikt af klor-, brom- eller jod-silfver. Doppas dessa plattor i en elektrolyt, t. ex. svafvelsyrehaltigt vatten, och förbindas de genom en metallisk ledning, som innehåller en galvanometer, så anger

denna en ström, om den ena plattan belyses, den andra beskuggas. Strömmens styrka eller rättare dess elektromotoriska kraft beror på ljusets styrka, färg o. s. v. Detta instrument kan naturligtvis göras självregistrerande genom användning af en självregistrerande galvanometer. S. A—S.

Aktinomo'rf (af grek. *akti's*, stråle, och *morfē*, form), *bot.*, kallas en sådan del af en växt, som eger flere symmetriplan, d. v. s. i flere olika riktningar låter klyfva sig i lika delar. Denna term och dess motsats zygomorf användas inom botaniken särskildt vid blommans morfologi. Antingen kan en blomma vara helt och hållet aktinomorf (flersidigt symmetrisk, regelbunden), eller ock kan endast en del, t. ex. fodret, vara det, under det att kronan är zygomorf (osymmetrisk, oregelbunden). G. A.*

Aktinomykōm (af grek. *akti's*, stråle, och *my'kes*, svamp), af strålsvamp orsakad svulst. Se Strålsvamp.

Aktinomykōs (af grek. *akti's*, stråle, och *my'kes*, svamp), en hos såväl människor (ehuru sällan) som vissa djur förekommande sjukdom, orsakad af en bakterie, *Actinomyces*, af gruppen *Cladothrix*. Se vidare Strålsvamp.

Aktinozōer (af grek. *akti's*, stråle, och *zōon*, lefvande varelse), *zool.* Se Coelenterater.

Aktiōn (lat. *a'ctio*, af *a'gere*, handla, verka), handling, förrättning; en skådespelares eller talares rörelser, åtbörder o. s. v. under utförandet af en roll, hållandet af ett tal o. d. — *Jur.* Åtal, anklagelse inför domstol. Se Fiskalisk aktion och Upprop till aktion. — *Krigsv.* Förr bruklig benämning för drabbning, strid, i synnerhet sjödrabbning, sjöstrid.

Aktion (grek. *Ἄκτιον*, lat. *Actium*; nu *la Punta*), stad och udde i nordvästligaste hörnet af grekiska landskapet Akarnanien, vid inloppet till Sinus Ambracius (Artaviken), frejdadt genom den stora seger, som Octavianus Augustus där vann öfver Marcus Antonius 31 f. Kr. Till minne af denna seger lät Augustus tillbygga och försköna det berömda Apollotemplet på A., vid hvilket han äfven hvart tredje år lät fira de s. k. aktiska spelen.

Aktionātor (se Aktion), åklagare.

Aktionēra (se Aktion), *jur.*, å statens vägnar väcka och utföra ett åtal mot en ämbets- eller tjänsteman för fel eller försummelse i tjänsten.

Aktionsradie (jfr Aktion och Radie), *sjöv.*, den väglängd, som ett örlogsfartyg kan tillryggalägga under ekonomisk fart (vanligen 10 knop) med användande af det största kolförråd fartyget på en gång kan intaga. Aktionsradiens storlek angifves i nautiska mil (à 1,852 m.). En stor aktionsradie är nödvändig för alla fartyg, som äro afsedda att uppträda på aflägsna haf och i synnerhet för kryssare. Kustförsvarsfartyg kunna däremot utan olägenhet hafva mindre aktionsradie. Våra 1:a kl. pansarbåtar hafva en aktionsradie om vid pass 3,000 naut. mil; för de flesta slagskepp är aktionsradien minst 5,000 naut. mil, och några kryssare kunna med ett enda kolförråd ånga ända till 15,000 naut. mil eller nästan $^3/_4$ af jordens omkrets. H. W—L.

Aktionsström. Se Djurelektricitet och Muskel.

Aktionsturbin, *mek.*, turbin, vid hvilken hela den verksamma fallhöjden omsättes i hastighet hos vattnet i ledskenemynningen.

Aktionär. Se Aktie.

Aktiska spelen, en af gammalt på udden Aktion firad fest, som förnyades och utvidgades af Octavianus efter segern vid Aktion (31 f. Kr.) och sedan hölls hvart tredje år i Nikopolis.

Aktistēter (af grek. *a'ktistos*, oskapad), ett parti bland monofysiterna (se d. o.).

Aktiv (af lat. *activus*, verksam), handlande, verksam, driftig, motsats till passiv, lidande, overksam. Som subst. begagnas plur. Aktiva (lat. *activa*), *hand.*, en persons eller firmas hela förmögenhet i fastigheter, varor, inventarier, utestående fordringar m. m.; tillgångar (mots. passiva, skulder).

Aktiva. Se Aktiv.

Aktiv form (lat. *activum*), *språkv.* Se Verb.

Aktiv handel, ett lands ut- och införsel, företagen för dess egen räkning samt med dess egna kapital, arbetskrafter och kommunikationsmedel. (Motsats: passiv handel.)

Aktivitēt (se Aktiv), verksamhet, rörlighet.

Aktiv kroppsrörelse, den vid sjukgymnastik förekommande rörelse af något kroppens organ, hvilken åstadkommes genom patientens frivilliga muskelsammandragningar, i motsats till *passiv* rörelse, d. ä. en sådan, som utan patientens medverkan meddelas honom af gymnasten. *Aktiv-passiv* kallas den rörelse, som patienten själf utför under motstånd af gymnasten, och *passiv-aktiv* den rörelse, som af gymnasten meddelas patienten under motstånd af denne.

Aktiv syrgas. Se Ozon.

Aktiv tjänst, *krigsv.*, tjänstgöring vid trupp, äfven om denna icke är samlad till tjänstgöring. — Aktiv tjänsteplikt, tjänstskyldighet som vapenför.

Aktivtrupp, *krigsv.*, fälttrupp, i motsats till garnisons- och reservtrupper.

Aktivum, *språkv.* Se Verb.

A'ktor (lat. *actor*, af *a'gere*, handla, verka), *jur.*, den hvilken det på grund af hans ämbete eller tjänst eller till följd af särskildt förordnande åligger att föra talan emot någon för brott anklagad person eller mot ämbets- och tjänstemän för fel eller försummelse i tjänsten.

Aktris, skådespelerska. Se Aktör.

Aktstudie, *konstt.* Se Akt.

Aktualisēra (jfr Aktualitet), bringa till verklighet.

Aktuāliter (jfr Aktualitet), i verkligheten, i motsats till potentialiter, till möjligheten.

Aktualitēt (af lat. *actuālis*, af *a'gere*, handla, verka), verklighet (i motsats till potentialitet, möjlighet). All utveckling innebär en öfvergång från det outvecklade och möjliga, eller potentiella, till det fullt utvecklade och verkliga, eller aktuella. — Ordet aktualitet betecknar äfven dels ett nära samband med tidsomständigheterna, med de brännande frågorna för dagen, dels hvad som står i ett sådant samband eller erbjuder lefvande intresse för stunden (i motsats till det, som eger endast "historiskt" intresse). Likaså nyttjas adj. aktuelli bem. nuvarande, faktisk, intresseväckande för dagen.

Aktualitets-teorien, *psyk.*, den åsikt, som förnekar, att själslifvet uppbäres af någon perdurerande substans, och antager, att allt inom själslifvet är process, växlande funktioner. Åsikten har inom den nutida psykologien särskildt förfäktats af Wundt och omfattas äfven af Spencer, Höffding m. fl. S—E.

Aktuārie (lat. *actuārius*, jfr Acta), tjänsteman i

ett ämbetsverk, hvilken har att mottaga och förvara till verket ingifna samt att utlämna från detsamma utgående handlingar.

Aktue'll (lat.), verklig. Se Aktualitet.

Aktör (fr. *acteur*, lat. *actor*, af *a'gere*, handla, verka), skådespelare. — Aktris (fr. *actrice*), skådespelerska.

Akumēter (af grek. *akūein*, höra, och *me'tron*, mått), hörselmätare, ett instrument för uppmätning af människans hörselförmåga.

Akupressür (af lat. *a'cus*, nål, och *pressūra*, tryckning, af *pre'mere*, trycka), *kir.*, en numera öfvergifven metod att stilla blödning, bestående däri, att en stark nål infördes i eller under det blödande kärlet, hvarefter detta omvreds och sålunda tilltäpptes. RSR.*

Akupunktür (af lat. *a'cus*, nål, och *punctūra*, stickning), en förr använd kirurgisk operation, som bestod däri, att man införde ytterst fina nålar mer eller mindre djupt i kroppen och dess organ. Åtgärden afsåg att åstadkomma en retning. RSR.*

Akureyri [-öjri] l. Akreyri, stad vid Öfjorden på Islands norra kust, näst Reykjavik öns viktigaste stad. Den erhöll 1862 stadsrättigheter och har sedan varit stadd i rask uppblomstring. 1,370 inv. (1901). Säte för amtmannen i Nord- och Östamtet. E. EBG.

Akusjaspråket. Se Hyrkaniska språket.

Akustik (af grek. *akūein*, höra), *fys.*, kallar man den gren af fysiken, som behandlar lagarna för ljudets och särskildt tonernas uppkomst och fortplantningssätt. De förnämsta akustiska lagarna upptagas under orden Ljud och Ton. — Bland äldre arbeten i den experimentella akustiken torde såsom klassiskt böra anföras Chladnis *Traité de l'acoustique* (Paris 1809, en af Chladni själf verkställd, med betydliga tillägg försedd öfversättning af hans förut på tyska utgifna *Akustik*). I nyaste tider har Helmholtz genom sina många experiment verksamt bidragit till akustikens utveckling och genom utgifvandet af det berömda arbetet "Die lehre von den tonempfindungen" gjort kännedomen om denna vetenskap bekant inom vidsträckta kretsar. R. E.*

Ordet akustik betecknar äfven ljudverkan i en lokal (t. ex. i en teatersalong, kyrka, föreläsningssal). Läran om denna del af byggnadskonsten hör till de minst utvecklade. En god akustik innebär, att talarens eller sångarens stämma höres väl öfverallt i lokalen, äfvensom att de från olika punkter af en orkester eller sångkör samtidigt utgående ljudvågorna (direkta eller reflekterade) träffa hvarje åhörares öra utan större ojämnheter i afseende på tid eller styrka. Man antager, att en fördelaktig akustik beror därpå att det från ljudkällan till örat direkt gående ljudet understödes och förstärkes af reflekterade ljudvågor, utan att störas af sådana, reflekterade från större ytor. Förstärkningen sker, om sammanlagda väglängden af hvarje reflekterad ljudvåg icke öfverstiger längden af den direkta med mer än 10 m. Vid större skillnad blir ljudet oklart, vid 40 m. skillnad uppstår ett tydligt eko. För större lokaler är det af vikt att rummet anordnas så, att å de ställen, från hvilka reflekteradt ljud i större massor skulle inverka störande, ytorna uppdelas med profileringar, lister, orneringar o. s. v., för att vid reflexionen sprida ljudvågorna, eller att genom anordning af draperier reflexionen borttages eller åtminstone försvagas. A. A—G.*

Aku'stisk (se Akustik), som hör till eller angår ljudet eller läran om ljudet; åstadkommen genom eller bestående i ljud.

Akustiska sirēnen, *fys.*, ett af Cagniard de la Tour uppfunnet instrument för att bestämma de särskilda tonernas absoluta svängningstal, d. v. s. antalet vibrationer, som en ljudande kropp gör på en sekund, då den frambringar en viss ton. Figuren föreställer sirenen efter Doves förbättrade konstruktion. Genom röret *t*, som sättes i förbindelse med en bälg, inpressas luft i cylindern *C*. Locket till denna cylinder är genomborradt af en mängd hål, ställda i fyra ringar koncentriskt omkring medelpunkten. En skifva, *ed*, i hvilken ett lika beskaffadt system af öppningar blifvit anbragt, är fäst vid axeln *pp*, hvars nedre tapp hvilar i en fördjupning i midten af locket, och hvars öfre tapp passar i hylsan *c*. Vid *s* är axeln *pp* försedd med skrufgängor, genom hvilka dess rörelse öfverflyttas till ett par hjul, belägna inom skåpet *ab*. Denna rörelse afläses utanpå skåpet förmedelst visare, som äro fästa på hjulens axlar och följaktligen deltaga i deras kringvridning. Axeln *pp* sättes i rörelse genom luften, som söker sig väg ut ur cylindern *C* genom hålen i locket och skifvan. För detta ändamål gå de i locket anbragta öppningarna icke vinkelrätt genom detsamma, utan hafva en sned ställning till lockets plan. Detsamma är förhållandet med hålen i den rörliga skifvan; men dessa luta alla åt motsatt håll mot hålen i cylinderlocket. När därför luftströmmen kommer upp genom locket i sned riktning, träffar den de lutande väggarna af öfre skifvans hål, och genom det sålunda uppkommande sidotrycket kringvrides denna skifva. De fyra stiften *m*, *n*, *o*, *p* svara mot de fyra koncentriska ringarna. Trycker man på *m*, så öppnas alla hålen i en af ringarna, t. ex. den yttersta, men de öfriga tre förblifva stängda. Inblåses nu luft i cylindern *C*, så utströmmar luften genom den yttersta ringens hål och sätter öfre skifvan jämte axeln i rotation. Men luften kan icke utan afbrott strömma ut genom öppningarna, emedan den vid skifvans rotation än träffar hålen, än mellanrummen dem emellan. Luftströmmen blir således hvad man kallar intermittent, hvarigenom en ton alstras, hvars höjd motsvarar antalet utströmningar i sekunden. Om således luften kraftigt inpressas i cylindern, kringdrifves axeln med stor hastighet och en hög ton höres. Vid svagt tryck från bälgen sker rotationen långsamt, och den uppkommande tonen är låg. — Instrumentet begagnas på det sätt, att man afpassar luftströmmen så, att den ton sirenen gifver ifrån sig öfverensstämmer i höjd med tonen från det instrument man vill undersöka, t. ex. en stämgaffel, en orgelpipa eller dylikt. Har sirenens ton uppnått denna konstanta höjd, sätter man genom ett tryck på en af knapparna *a* och *b* hjulen i förbindelse med skrufgängorna i axeln *pp*. Tiden, då detta sker, antecknas omsorgsfullt. Efter en viss tids förlopp, t. ex. en minut, trycker man

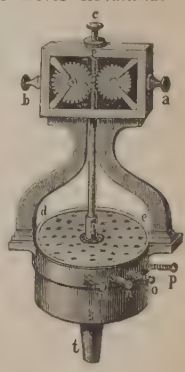

på den andra knappen, hvarigenom utväxlingen afkopplas och visarna ögonblickligen stanna. Antalet hvarf, som axeln gjort på den mellan de bägge manipulationerna förflutna tiden, ses af det stycke visarna framskridit; följaktligen kan man lätt beräkna hvarfvens antal på en sekund. Multipliceras detta antal med antalet hål i den öppna ringen, fås absoluta svängningstalet för den ton, som undersöktes. — Helmholtz har ytterligare förbättrat instrumentet genom att sammansätta tvenne sirener till en s. k. dubbelsiren, med hvilken en mängd intressanta försök kunna framställas. Jfr Ton och Tonhöjd. R. R.*

Akustisk telegraf, *fys.*, en anordning, medels hvilken signaler ledas på större afstånd med tillhjälp af ljudsvängningar. Den enda apparat af detta slag, som kommit till någon större användning, är talröret. Till följd af den stora skillnaden i täthet hos rörväggarna och den i röret inneslutna luften tränger endast en försvinnande bråkdel af ljudet in i rörväggen. Ljudet går med andra ord tämligen oförsvagadt fram genom rörets hela längd. På samma sätt afge fasta eller flytande kroppar, som äro försatta i ljudsvängningar, endast en ringa del af sin ljud-energi till den omgifvande luften. Därför höres hästtramp på mycket längre afstånd genom jorden, om man lägger örat mot densamma, än genom luften. Järnrör afge också jämförelsevis litet af sin svängnings-energi till omgifvande jord-, trä- och mur-massor på grund af dessas mindre täthet. Man kan därför med fördel använda gas- och vattenledningsrör af järn till signalgifning på afstånd. S. A—S.

Aküt (lat. *acūtus*), skarp, hvass, häftig; med häftigt förlopp.

Aküt accent. Se Accent.

Aküt sjukdom, *med.*, en sjukdom, som varar endast en kort tid (2—4 veckor), i motsats till kronisk l. långvarig sjukdom, som fortfar under flere månader eller i åratal. Många sjukdomar antaga än akut, än kronisk form, hvadan sjukdomstidens längd ej kan utgöra någon grund för sjukdomarnas vetenskapliga indelning.

Akvaforti'st (af lat. *a'qua fo'rtis*, salpetersyra), en numera ganska vanlig benämning på etsare.

Akvamarin (af lat. *a'qua*, vatten, och *ma're*, haf), blågrön färg (som hafsvattnets); *miner.*, en blåaktigt grön varietet af beryll. — Orientalisk akvamarin, en blåaktigt grön varietet af korund.

Akvapu'lt (af lat. *a'qua*, vatten, och *pe'llere*, drifva), *tekn.*, äfven kallad Hydrauliskvädur och Stöthäfvert, en för uppfordring af vatten afsedd apparat, hvars anordning och arbetssätt framgå af vidstående figur. Apparaten uppställes några meter under ytan af det vatten, hvarifrån uppfordring skall ske, och detta ledes till apparaten medels tilloppsröret *R*.

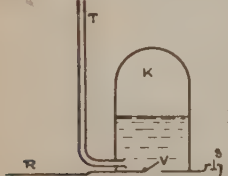

Detta afslutas af den s. k. stötventilen *S*, som öppnar sig inåt, och står dessutom genom ventilen *V*, som öppnar sig utåt, i förbindelse med tryckklockan *K*, hvarifrån tryckledningen *T* utgår till den punkt, dit uppfordringen skall ske. Om stötventilen tänkes öppnad, rusar vattnet från tilloppsledningen ut vid *S*. När hastigheten blifvit tillräckligt stor, lyfter vattnet ventilen med sig, hvarigenom utströmningen med ens afstannar; ventilen *V* lyftes då genom det ökade trycket och insläpper något vatten i klockan, hvarvid en motsvarande kvantitet utpressas genom tryckledningen. Därefter strömmar vattnet tillbaka från *V* mot tilloppsledningen; på grund af den trycksänkning, som härvid uppstår mellan *V* och *S*, öppnar sig stötventilen och samma arbetsprocess upprepas. Apparaten, som på grund af sin enkelhet och prisbillighet fått rätt stor användning, arbetar bäst vid ett förhållande mellan fallhöjd och uppfordringshöjd af ung. 1:7; dess verkningsgrad är därvid omkr. 70 %. S. L—K.

Akvare'll (af lat. *a'qua*, vatten), vattenfärg; med vattenfärg utförd målning.

Akvarelli'st (jfr Akvarell), akvarellmålare.

Akvarell-måleri, målning på hvit eller ljus grund, vanligast papper, med färger, rifna i vatten (*aqua*) och tillsatta med gummi eller (såsom i senare tid) med honing eller glycerin, hvarigenom de blifva lättare att upplösa. Sådana färger hafva ej egenskapen att vid påläggning med pensel bilda ogenomskinliga ytor, utan låta teckningens linjer och underlagda toner blifva synliga.

Akvarellmåleriet är lika gammalt som måleriet med täckande färger; omväxlande med detta återfinnes det redan på egyptiska mumiekistor. Dess enklaste form är nyttjandet af en enda färg, hvilken genom olika styrka, således genom större eller mindre uppblandning med vatten, angifver skuggor och dagerförtoningar. Detta målningssätt har användts inom alla konstskolor ända från medeltiden, dels för att, växlande med röd- eller svartkritan och snabbare än denna, tydliggöra målarens kompositionsutkast, dels för att åstadkomma genomförda konstverk af mindre anspråksfull art (medeltidens miniatyrer utfördes emellertid med täckfärger och äro således icke akvareller). På sådana antydningar lades stundom flere färger för att därmed framkalla en fullständigare verkan, och på det sättet utvecklade sig det egentliga akvarellmåleriet, hvilket numera framstår såsom en särskild konstart. Denna lämpar sig bäst för arbeten i mindre skala, enär färgens tunnhet och genomskinlighet ej förlänar målningen den kraft i ljuset, som den täckande tjocka limfärgen och gouachen medföra, ej heller det klara djup i skuggorna, som kan åstadkommas med oljefärgen. Likväl har sedan 1820-talet och hufvudsakligen i England akvarellen sökt höja sig till täflan med oljemålningen, men detta på bekostnad af konstartens egentliga natur och med hjälp af täckfärg samt öfverdrifna, sökta färgmotsatser. — I London omhuldas akvarellmåleriet af två "Societies of painters in water-colours" (det äldsta grundadt 1805), hvilka årligen föranstalta offentliga utställningar. Bland Englands många framstående akvarellister må här nämnas endast Turner, Bonington, Fielding, Lewis, Landseer och Warren; af Frankrikes Decamps, Charlet, Roqueplan, E. Lami, Isabey père; i Tyskland Werner, R. Alt, E. Hildebrandt; i Norge Lerche; i Sverige Desprez, El. Martin, Egr. Lundgren, Scholander, Malmström, v. Rosen, Kronberg, P. D. Holm, C. Larsson och Zorn samt flere yngre arkitekter. (O. G—G.)

Akva'rier (af lat. *a'qua*, vatten; "vattumän") l. Hydroparastäter (af grek. *hy'dor*, vatten, och *para'stasis*, framställning), en af Epifanius införd benämning på de fornkyrkliga sekter, som vid natt-

vardsfirandet brukade vatten i stället för vin, emedan vattnet ansågs ega en särskild lifs- och evighetsnatur. Jfr Enkratiter. J. HDR.

Akva'rium (af lat. *a'qua*, vatten), eg. förvaringsställe för vatten, är numera namnet på vattenbehållare, större eller mindre, i hvilka vattenväxter och vattendjur underhållas. Ett slags akvarier, s. k. "guldfisk-vaser", hafva sedan gammalt varit såsom prydnader använda i Kina och — sedan 150 år — äfven i Europa; men först under de senaste 30 åren har det egentliga akvariet blifvit mera allmänt. Det måste förses med både växter och djur, emedan den kolsyra, som utandas af de senare, till slut skulle blifva skadlig, om den ej upptoges och användes af växterna. Länge begagnades akvariet endast för vetenskapliga ändamål, men i början af 1850-talet begynte man först i England, sedan äfven annorstädes, förskaffa sig sådana för sitt nöje och inrätta dem icke endast i trädgårdar och växthus, utan äfven i boningsrum. I förra fallet använde man därtill vanligen stora bassänger, i det senare däremot glaskäri af olika former och storlek. Det finnes både söt- och hafsvattensakvarier. De förra äro lättast att underhålla. Större akvarier, afsedda för vetenskapliga iakttagelser såväl som för allmänhetens förlustelse, finnas vid Neapel, i Jardin d'acclimatation vid Paris, i Zoological gardens i London och i Brighton, den bekanta badorten vid Englands sydkust. Tysklands förnämsta akvarier finnas i Hamburg och Berlin. I Stockholm inrättades 1892 (i huset n:r 38 Hamngatan) ett akvarium, som 1894 öfverlämnades till Nordiska museets anläggning Skansen. (L—E.)

Akvati'nt, detsamma som akvatinta-gravyr (se d. o.).

Akvati'nta (lat. *a'qua ti'ncta*, färgadt vatten), it., tusch, bister eller sepia, upplöst i vatten.

Akvati'nta-gravyr l. Ton-etsning, ett af etsningsteknikens förfaringssätt, närmast afsedt för återgifvande af med tusch eller sepia laverade arbeten. Tekniksätten äro mångahanda, men som egentliga akvatinta-metoder anses endast den torra och den flytande. Den *torra metoden* praktiserades såväl i Frankrike som i Tyskland redan under förra hälften af 1700-talet. Tillvägagångssättet är ganska enkelt. Man innesluter fint pulveriseradt harts eller mastix i en muslinspåse, som sedan skakas öfver en med en terpentintrasa lagom och jämnt torkad kopparplåt. Sedan plåtytan täckts af hartsdammet, omvändes plåten, hvarpå man genom ett par stötar på dess baksida aflägsnar det öfverflödiga dammet från framsidan. Återstoden, som till följd af terpentintrasans kvarämnade fetthinna fasthänger vid plåtytan, fästes sedan på densamma genom plåtens uppvärmning. Det på detta sätt nedsmälta harts- eller mastix-dammet bildar då en ytgrund, sammansatt af mycket små och tätt liggande granuler eller korn, hvilkas obetäckta mellanrum vid etsningen angripas af syran. Vid användning af den *flytande metoden* upplöses harts eller annat kådämne i stark vinsprit, hvarefter lösningen slås öfver den mycket omsorgsfullt rengjorda plåtytan och tillåtes att omedelbart därpå afrinna. Då nu spriten afdunstar, kvarlämnas lösningens kåda i fina, mycket jämnt fördelade partiklar på plåtens yta, och då dessa hårdnat, är grunden färdig att använda. Den flytande akvatinta-metoden uppfanns omkr. 1775 af fransmannen S:t Non, som därefter invigde den bekante gravören och målaren Le Prince i konsten. Den svenske kopparstickaren P. Floding, som likaledes gjorde anspråk på att hafva uppfunnit akvatintakonsten, utförde dock aldrig något verkligt akvatintaarbete, utan sysslade med en numera bortlagd tonmetod af föga eller intet praktiskt värde. Om den egentliga akvatinta-gravyren hade förmodligen Floding ingen kunskap.

Bland anlitade, men mindre tillfredsställande tonmetoder, som kunna hänföras till akvatinta-gravyr, bör nämnas den s. k. *saltmetoden*. Man slår en tunn, flytande grundfernissa öfver plåtytan, och sedan vätskan till hälften torkat, beströs den med fint, torrt bordsalt. Sedan grundfernissan hårdnat, aflägsnas det öfverflödiga saltet, hvarpå de i fernissan kvarsittande kornen bortlösas med vatten. Då hvarje saltkorn efter lösningen kvarlämnar ett litet hål i den genom fernissan bildade grundhinnan, får syran tillfälle att genom dessa hål angripa den underliggande kopparytan, hvilket utgör förfaringssättets praktiska princip. Äfven denna metod förskrifver sig från 1700-talet. — Samtliga tonetsningsplåtar skötas i fråga om själfva syrebehandlingen på alldeles samma sätt som vanliga linjeetsningar. Se Etsning. A. T—G.

Akvati'nta-lavyr, ett modernt etsningssätt på akvatinta-grund (se Akvatinta-gravyr). Sedan man öfvertorkat grunden med saliv, framställes i plåten bilden genom lavyr med syra och vatten. Tillvägagångssättet är detsamma som vid tuschlavyr på papper, med den skillnaden att syran här motsvarar tuschen. I stället för penslar af hår användas penslar af glas. A. T—G.

Akvati'nta-skrapning, ett inom koppargravyren förekommande mezzotinto-manér, där den "rockade" eller mekaniskt uppluggade kopparytan ersatts med en djupt etsad ton, hvaruti skrapningen sker. Ett från en sådan plåt taget aftryck eger ej det verkliga mezzotinto-tryckets sammetsdjupa färgstyrka, och det kan lätt skiljas från ett sådant på grund af dess mera torra och ytliga verkan. Afdragen kallas *skafstick*, de verkliga mezzotinto-trycken däremot *skrapstick*. A. T—G.

Akvati'nta-teckning, teckning, utförd i tusch, bister eller sepia.

Akvavit (lat. *a'qua vitæ*), brännvin, särskildt ett slags i Norge tillverkadt kumminbrännvin.

Akvedu'kt (lat. *aquædu'ctus*, vattenledning), en brobyggnad, som har till ändamål att under oförändrad nivå leda ett vattendrag eller en kanal öfver en dalgång. En egendomlig och snillrik anläggning af denna art är den af N. Ericson byggda akvedukten vid Håfverud, där Dalslands kanal (byggd 1865—68) i en kolossal, endast af landfästena uppburen järnlåda ledes fram öfver en strid fors.

Romarna förstodo med *aquæductus* företrädesvis en sådan vattenledning, hvars ändamål var att förse en stad med dricksvatten från aflägse belägna källor. Inom detta slags byggnadskonst intogo de en hög ståndpunkt. Vattnet leddes i täckta, murade rännor, hvilande på kraftiga arkader, hvilka, ofta i flere våningar, slogos öfver dalarna, och hvilka ännu till större delen trotsat tiden och förstörelsen. Bland det gamla Roms 14 akvedukter (den äldsta, *Aqua Appia*, byggdes 305 f. Kr.) uppfylla än i dag trenne sin bestämmelse, näml. *Fontana di Trevi* (anlagd af Agrippa år 22 f. Kr.), *Acqua Felice* (Claudius' akvedukt, fullbordad af Claudius år 50 e. Kr.) samt *Acqua Paola*. Af romerska vattenledningar i provinserna

finnas många betydande lämningar, t. ex. den omkr. 55 m. höga *Pont du Gard* (se fig.) vid Nîmes och den

Akvedukten vid Pont du Gard.

af Trajanus byggda *Segovia-akvedukten* i Spanien. Äfven under medeltiden uppfördes i Tyskland akvedukter efter romerskt system, då däremot araberna — som hade gjort den erfarenheten, att vatten i slutna rör tränger upp nästan lika högt, som det förut strömmat nedåt — för sina vattenledningar nyttjade rör af bränd lera, hvilka de således kunde leda både uppför och nedför höjderna. Bland senare tiders vattenledningsbyggnader må nämnas den under Ludvig XIV af Vauban påbörjade *Aquéduc Maintenon*, som skulle leda Eures vatten till Versailles' trädgårdar (endast den undre bågraden blef fullbordad och medtog en kostnad af omkr. 15½ mill. kr.), samt den storartade *Croton-akvedukten* i Nord-Amerika, som fullbordades 1842 af J. Jervis och nu förser New York med dricksvatten. Bland den allra nyaste tidens akvedukter märkas: en vacker hvälfd akvedukt af sten, öfver Helenenthal vid Baden, för staden Wiens källvattenledning, vidare de för Dortmund—Ems-kanalen i västra Tyskland 1893—97 utförda brokanalerna af sten öfver floderna Ems och Lippe samt slutligen den kanske mest egendomliga af alla akvedukter, svängakvedukten vid Barton i England, hvilken leder fartygen å den gamla Bridgewater-kanalen högt öfver den 1893 fullbordade Liverpool—Manchester-skeppskanalen medelst en med vatten fylld, af järn utförd, svängbro, som liksom en järnvägsbro måste öppnas för att tillåta mastade fartygs framförande på den underliggande skeppskanalen. Akvedukter komma äfven till användning vid vattenkraftsanläggningar. I Sverige finnas många exempel å dylika, utförda af trä eller sten. En 200 m. lång akvedukt af beton för dylikt ändamål, framförande 53 kbm. vatten i sekunden, finnes vid Vizzola-Ticino i norra Italien, utförd 1900. Jfr Vattenledning. FR. E.

Akvitänien (lat. *Aquitānia*), under romerska tiden namn på sydvästra Gallien mellan Loire och Pyrenéerna. Det beboddes på Cæsars tid af en blandad keltisk-iberisk befolkning, men blef efter den romerska eröfringen (57 f. Kr.) småningom romaniseradt. Efter Konstantin den store delades A. i tre provinser: *A. prima*, *A. secunda* och *A. tertia* l. *Novempopulana* (nuv. Gascogne). A. prima öfverlämnades 412 genom formligt fördrag åt västgoterna, som snart äfven underlade sig det öfriga. Genom Klodvigs seger 507 kom landet till frankerna, men de få frankiske invandrarna sammansmälte alldeles med den romanska befolkningen. Under de senare merovingiske konungarna sökte flere hertigar i A. att göra sig självständiga, men de kufvades, och Karl den store lämnade hertigvärdigheten obesatt. Sedermera gaf han landet såsom konungarike åt sin son Ludvig den fromme, och denne gaf det i sin ordning åt sin son Pipin. Genom fördraget i Verdun, 843, kom A. till Frankrike. Under de svage karolingerna uppstodo åter hertigar i A., och hertigvärdigheten var länge ett tvistefrö mellan husen Poitou och Toulouse, af hvilka det förstnämnda slutligen segrade. Namnet A. hade under tiden förvanskats till Guienne (se d. o.). S. F. H.

Akyab, stad i Indien. Se Akjab.

Akyanoblepsi l. Acyanoblepsi (af grek. nekande *a*, *kya'neos*, mörkblå, och *ble'pein*, se), oförmåga att se den blåa färgen, blåblindhet.

Al (äfven el och -l-), en arabisk artikel, som ofta förekommer i arabiska egennamn och ingår i en mängd från arabiskan lånade ord: *Alhambra*, *Abd-el-kader*, *Abdu-l-asis*, *Algebra* m. fl.

Al, äfven Ahl, från Danmark hämtad benämning på en gulbrun eller brunsvart sandsten, som förekommer inom Jyllands och det nordtyska slättlandets hedar samt bildats därigenom att sanden vid 10—60 cm. djup under jordytan hopkittats af humussyrad järnoxidul, som utlakats från de öfre, nu nästan hvita sandlagren. Alen, hvilken är ogenomtränglig för växtrötterna och således till stor olägenhet, har en mäktighet af några centimeter ända till nära 1 meter. Dess bildning pågår ännu. Äfven i nordöstra Skåne, söder om Ifösjön, har liknande sandsten, *humussandsten*, iakttagits. Den tyska benämningen är *ortstein*. Se Forchhammer, "Ahlformationen og campinesandet" (Overs. af Kgl. danske vidensk. selsk. forh., 1863), E. Ramann, "Der ortstein und ähnliche secundärbildungen in den diluvial- und alluvialsanden" (Jahrb. d. preuss. geol. landesanstalt, 1885), och C. F. A. Tuxen, "Jordbundslæren" (1893). E. E.

Al, *Alnus* L., *bot.*, växtsläkte, hörande till nat. fam. *Betulaceæ*, träd eller höga buskar, som blomma

mycket tidigt (på bar kvist) och liksom sina samsläktingar björkarna hafva han- och honblommor på samma stånd: de förra samlade i långa, slaka, brun-

aktiga hängen, de senare i korta, äggformiga, hvilka vid sin tillväxt genom de skyddande fjällens hårdnande blifva ett slags kottar. Dessa mogna först på senhösten och utsläppa under vintern de små nötterna, hvilka, då de ej som hos de flesta andra träd äro vingade, icke äro bestämda att kringföras af vinden, utan blifva liggande, tills de vid snösmältningen af vattnet nedföras till kärr och andra vattensamlingar, där man om våren ofta ser dem flyta. Under vintern igenkännas alarna lätt på de kvarsittande fruktkottarna och de skaftade bladknopparna. — Af detta släkte ega vi i vårt land tvenne arter, klibbalen (*A. glutinosa*) och gråalen (*A. incana*). Den förra är en sydligare art; i Norrland finnes den mest i kusttrakten och går ej norr om Ångermanland. Öfverallt växer den på mer eller mindre sumpiga ställen. Den blir ett resligt träd med tämligen gles och smal, trubbig krona (ofta något lik ekens), djupt sprickig, svartbrun bark och rundade, i spetsen tvära eller intryckta, mörkgröna blad, hvilka med undantag af nervvinklarna äro glatta och i synnerhet som yngre klibbiga (däraf namnet). Den rödaktiga veden har som bränsle mindre värde än björkens. Roten lämnar ett masureradt virke, passande till faneringar. Barken nyttjas till färgning af ylle, fisknät o. s. v. Löfvet ätes rätt gärna af kreaturen. — Gråalen, vanligen kallad arre eller alder, tillhör Norrland och det sydligare Sveriges höglända trakter. I våra slättbygder finnes den ej vild, men ofta planterad. Den är ej så bunden vid sank mark som föregående art. I alla afseenden närmar den sig mer än denna till björken. Kronan är spetsigare, barken slät, gråaktig (lik bokens), bladen spetsiga och småludna, veden hvitare och starkare. Gråalen når sällan någon betydligare storlek. — På alarnas rötter finnas gallbildningar, orsakade af en svamp, som eger förmåga att assimilera kväfve. Se Domatier. S. A. (G. L—M.)

Skogsh. Klibbalen lämpar sig väl för s. k. lågskogsskötsel, enär frodiga skott snabbt uppväxa från den afhuggna stubben. Förfarandet att afhugga stubbarna kan förnyas 3 à 4 gånger, innan stubbarna dö. Klibbalens virke är lätt (spec. vikt 0,50—0,60) och löst. Det är dock synnerligen varaktigt under vatten, hvarför det framför annat användes till vattenrännor, pumpstockar o. d. I följd af sin löshet bearbetas virket med lätthet (t. ex. i Skåne) till träskor, skedar, slefvar, bakträg m. m. Barken är användbar till garfning. — Gråalen är ett mindre träd, som näst björken är det allmännaste inom våra nordligare provinsers hag- och skogsmarker, i fuktiga ägen eller å mera öppna platser i skogarna, t. ex. lär skogseldar gått fram. F. L.

Paleont. Fossila arter af alsläktet angifvas redan från kritperiodens aflagringar, men med större säkerhet först från de eocena lagren. Släktet förekom under miocenperioden äfven på Spetsbergen och Grönland. A. G. N.

Al., det kemiska tecknet för *aluminium*s atomvikt.

Ala. [ä'lə], förkortning för Alabama (staten).

A la, framför vokal och stumt *h*: à l' (fr. prep. *à* och feminina art. *la*, med underförstått *manière* eller *mode* e. d.), "på samma sätt som", "i enlighet med", nyttjas i en mängd uttryck och talesätt, t. ex.: *à la française*, på franska sättet, *à la mode*, i enlighet med bruket, på modet, *à la l'paganini*, på Paganinis sätt, *à l'anglaise*, efter engelskt bruk o. s. v.

Ala (lat., plur. *alæ*), vinge. — 1. *Bygnk.* Namn på två (sällan ett) till atrium gränsande och mot detsamma i hela sin bredd sig öppnande sidorum i det fornromerska boningshuset.

2. *Rom. hist.* Flygel af en här; bundsförvanternas på flygeln uppställda (rytteri-)afdelningar; självständig kavalleriafdelning (särsk. under kejsartiden). (H. SGN.)

3. *Bot.* Inom den botaniska morfologien är *alæ* sedan gammalt benämning på "vingarna" i ärtväxternas blomkrona. G. A.*

Ala, socken i Gottlands län, Gottlands Norra härad. 3,097 har. 306 inv. (1902). Annex till Kräklingbo, Visby stift, Medelkontraktet. — Kyrkan är enl. en anteckning från medeltiden uppbyggd 1149, hvilket kan gälla de ursprungliga delarna af tornet och långhuset; i det senare finnas väggmålningar från medeltidens slut. I kyrkans närhet finnes en medeltidsbyggnad af sten. HS HD.

Ala, stort ångsågverk i Söderala socken, Gäfleborgs län. Sågverket tillhör Bergvik och Ala nya aktiebolag, hvars aktiekapital uppgår till 5,400,000 kr. Tillverkningen vid A. belöpte sig 1901 till omkr. 114,000 kbm. diverse trävaror jämte 409,217 hl. träkol med angifvet sammanlagdt värde af omkr. 2,855,000 kr. Arbetsstyrkan utgjorde s. å. 693 personer. K. K-Å.

À la baisse [alabä'ss], fr., *hand.* Spekulera à la baisse, uppgöra handelsplaner med beräkning på prisfall af värdepapper, varor o. s. v. Dess motsats är à la hausse.

Alabama [äləbä'mə]. 1. Stat i Nord-Amerikas förenta stater. Det gränsar i n. till Tennessee, i v. till staten Mississippi, i s. till Florida och Mexikanska viken, i ö. till Georgia. Genom norra delen af A. framgår i sydvästlig riktning Alleghanybergens sydvästligaste utsprång, som delar staten i två vattensystem, floden Tennessee's och Mexikanska vikens. Floden Tennessee flyter genom Alabamas norra del. Alla de öfriga floderna gå till Mexikanska viken. Den största är Mobile, som faller ut i Mobileviken och bildas af floderna Alabama från n. ö. och Tombigbee från n. Den förra uppkommer af källfloderna Tallapoosa och Coosa. I Tombigbee infaller från vänster bifloden Black Warrior. På gränsen mot Georgia flyter Chattahoochee. Ångbåtar fara på floderna från staden Mobile vid hafvet till Tuscaloosa vid Black Warrior och Montgomery vid Alabama. Chattahoochee och Tennessee äro äfven segelbara. Statens hafskust är 160 km. och omsluter den ansenliga Mobilebukten. Denna är i hufvudinloppet $4^1/_2$ m., men blir snart grund inåt, så att fartyg, som äro 2 m. djupgående, ej kunna gå in till staden Mobile. Norra delen af A. har fruktbara dalar, i hvilka säd odlas. Södra delen är en slätt, hvilken långsamt sluttar mot hafvet och som vid floderna är synnerligen fruktbar, men för öfrigt sandig. Landet har stora skogar af ek, ceder, valnöt, magnolia m. m., hvilka lämna skeppsvirke i öfverflöd. Klimatet i höglandet är sundt, på lågslätten (i södern) osundt och feberalstrande. Högsta sommarvärmen är 40° C. Floderna frysa aldrig till. Jordbruket drifves i plantager. Dess viktigaste produkt är bomull (A. är den fjärde i ordningen af bomullsstaterna). Fabriksrörelsen är obetydlig. Statens areal är 135,320 kvkm. med 1,828,697 inv. (1900), hvaraf 1,001,152 hvita, 827,545 färgade. Befolkningens täthet är således 14

på hvarje kvkm. Större delen af invånarna äro protestanter, ett fåtal katoliker. Af högre undervisningsanstalter har A. ett universitet i Tuscaloosa, grundadt 1831. Folkskolorna besökas blott af hälften af statens ungdom. Hufvudstad: Montgomery, vid Alabamafloden. A. delas i 66 grefskap (*counties*). Det första nybygget i A. grundades nära Mobileviken 1702; landet organiserades som territorium 1817, men upptogs som stat i Unionen 1819, då A. fick sin ännu gällande författning, som dock flera gånger ändrats. Den verkställande makten utöfvas af en för 2 år vald guvernör, den lagstiftande af en generalförsamling, bestående af en senat och ett representanthus, af hvilka den förra väljes för 4, det senare för 2 år. Alabama skilde sig i jan. 1861 från Unionen och bildade med grannstaterna ett förbund, hvars styrelse till en början förlades till Montgomery, men det inträdde åter i Unionen 1868.

2. Flod i staten Alabama. Uppkommer af floderna Tallapoosa och Coosa och förenar sig med Tombigbee till floden Mobile, som faller ut i Mobilebukten i Mexikanska viken. Segelbar under 590 km. från mynningen. O. A. S.*

3. Se Alabamafrågan.

Alabamafrågan, en stridsfråga emellan Förenta staterna och England, hvilken framkallades däraf, att under amerikanska inbördeskriget (1861—65) några sydstaterna tillhöriga kaparefartyg, som tillfogade nordstaternas handel och sjöfart betydliga förluster, dels blifvit byggda och utrustade i England, dels fått tillåtelse att utlöpa ur engelska hamnar. Frågan har sitt namn efter "Alabama", det djärfvaste af dessa fartyg, en i Liverpool utrustad bevärad ångare om 1,040 tons, hvilken under sin nära tvåårige kryssning i Atlanten och Indiska oceanen, under befäl af dess kapten Semmes, uppbringade 1 ångare och 67 segelfartyg, af hvilka 53 genast förstördes, hvarjämte en sydstaternas kanonbåt sköts i sank. (I juni 1864 gick Alabama till botten efter en het strid med nordstatskorvetten Kearsarge utanför Cherbourg.) Regeringen i Washington ansåg England hafva begått neutralitetsbrott, då det icke gjorde någonting för att hindra sydstaternas kaparefartyg att löpa ut ur engelska hamnar, och kräfde därför full ersättning för alla de skador, som Alabama och de öfriga kapareskeppen åstadkommit. En af de båda makterna i febr. 1871 tillsatt gemensam kommission enade sig om fördraget i Washington (8 maj s. å.), som fastställde viktiga grundsatser rörande de neutrales skyldigheter (se Neutralitet) och hvarigenom tvistefrågans slutliga afgörande hänsköts till en mellanfolklig skiljedomstol. Denna bestod af fem medlemmar, en från hvardera af staterna Italien, Schweiz, Brasilien, Förenta staterna och England (de båda senare representerade af Ch. Fr. Adams och Sir Alexander Cockburn), och sammanträdde i dec. 1871 i Genève samt fällde 15 sept. 1872 sitt utslag, genom hvilket England dömdes att till Förenta staterna betala en skadeersättning af något öfver 3,200,000 p. st. (nära 58,000,000 kr.). Genom denna skiljedom, som antogs af de båda makterna, blef tvisten bilagd. Från Förenta staternas sida hade framställts fordran på ersättning äfven för den indirekta skada kaparna vållat deras handel, och detta kraf hotade att framkalla ett tvärt afbrott i skiljedomsförhandlingarna. På förslag af Adams förklarade sig emellertid skiljedomarna ej kunna taga hänsyn till denna fordran, enär den strede mot den internationella rättens grundsatser. (H. W—L. V. S—G.)

Alabandin, *miner.*, dets. som manganblände, MnS.

Alabandi'sm, kludderi (i fråga om konst). Ordet härledes från Alabanda, en stad i Mindre Asien, där konsten lär ha stått mycket lågt.

Alaba'ster (af staden *Alabastron* i Öfre Egypten), *miner.*, ett ämne, som nyttjas till förfärdigande af prydnadssaker, såsom bilder, dosor, bordskifvor o. s. v. Kalkalabaster är en bladig, hvit eller gul kalksinter; förekommer såsom droppstensbildningar eller krustor vid S. Filippo i Egypten (orientalisk alabaster). Gipsalabaster är en marmorliknande hvit varietet af gips; finnes särdeles vacker vid Volterra (egentlig alabaster). A. HNG.

Alaba'ster-glas, en ogenomskinlig, alabasterlik glassort.

Alaba'ster-papper, detsamma som ispapper.

À la bonne heure [alabånör], fr., i rätt tid, i en god stund; nåväl, välan, må vara.

À la carte [-ka'rt], fr. Se Table.

Alacoque [-kå'k], Marguerite Marie, f. 1647, d. 1690, franskt katolskt helgon. Såsom nunna i ett Mariebesökelses kloster i Bourgogne hade den extatiskt fromma kvinnan uppenbarelser af Frälsaren, hvilken enligt katolsk tradition 16 juni 1675 visade henne sitt flammande, af törnen omflätade heliga hjärta och angaf en bestämd festdag för dettas tillbedjan. Härifrån härleder sig genom jesuitisk förmedling den inom katolska kristenheten vidtutgrenade "Jesu allraheligaste hjärtas" kult. A. kanoniserades i juni 1864. Se E. Bougaud, "Histoire de la bienheureuse Marguerite Marie" (9:e uppl. 1894). J. HDR.

Alacta'ga ja'culus, *zool.* Se Springråttor.

Ala-dag l. Ala-tag ("Brokiga berget"). — 1. Bergsträcka i turkiska Armenien, n. om sjön Van. Har tvenne höga toppar, den ena på ryskt område, 3,324 m., den andra på turkiskt, 3,520 m. På den sistnämnda upprinner Murad-su, Eufrats egentliga källflod. — 2. Turkarnas vanliga benämning på Taurus-berget, särskildt den del däraf, som ligger norr om Adana.

À la daube [-dåb], fr. Se Aladåb.

à la Daumont [-dåmå'], fr., *sportv.*, fyrspann, som styres af två jockejer, sittande på vänster-hästarna. Detta anspann infördes af en hertig d'Aumont (stafvas numera Daumont).

Aladdin (arab. *'Alâ-ed-dîn*, trons höghet), namn på hjälten i en arabisk saga, en af de vackraste och mest berömda i "Tusen och en natt". A. är en tanklös ung dagdrifvare, som åtager sig att åt en illslug trollkarl upphämta en gammal kopparlampa ur en underjordisk grotta. I besittning af lampan, upptäcker han händelsevis att genom gnidning af densamma en ande framkallas, som uträttar och skaffar honom allt hvad han önskar. I stället för att lämna lampan ifrån sig lifnär han sig därefter med dess hjälp, utvecklar sig i allt godt, kommer sig upp i världen och slutar som landskonungens måg och efterträdare, sedan han öfvervunnit onda anslag af trollkarlen.

Öhlenschläger formade med ungdomsfrisk inspiration af detta ämne sin dramatiska sagodikt "Aladdin" (1805), en dikt om lyckans makt att förädla en människa, ett af den europeiska vitterhetens skönaste och mest representativa verk i 19:e årh. Aladdin är medgångens förklarade gunstling, i likhet med Öhlen-

schläger själf, hvilken i honom ensidigt förhärligar den snillrika omedelbarheten såsom utpräglad motsats till Nureddin, den afundsamme trollkarlen, som är representant för det ängsliga och grubblande pedanteriet. — Sagans arabiska originaltext utgafs i Paris 1888 af Zotenberg. E. F—T.

Ala-dengis, "Brokiga hafvet", tatariskt namn på Balkasj-sjön.

Aladja (Aladsja), ett i turkiska länder, särskildt i Mindre Asien, allmänt förekommande brokigt tyg, som tillverkas genom väfning af olika sorter färgadt bomullsgarn eller ock af hälften bomull, hälften silke. Imitationer af detta tyg importeras från Tyskland och Schweiz. G. A. W.

Aladja dag, berg i Armenien, mellan Kars och Alexandropol. Där besegrades turkarna i okt. 1877 af ryssarna.

Aladsja. Se Aladja.

Aladäb (fr. *à la daube*, af *daube*, ett sätt att stufva kött, fisk o. d. med en särskild sås, vid sakta eld), maträtt af kokt kött, fisk o. d., som är inlagd i gelé eller jus och serveras kall.

Ala-ed-din Khilji, medeltida härskare i Indien (se d. o.).

à la fin [alafä'], fr., till slut.

Alafors. 1. Bomullsspinneri och -väfveri i Älfsborgs län, Starrkärrs socken, vid ett litet tillflöde till Göta älf. Det anlades omkr. 1856 af A. Evers i Göteborg och tillhör nu Alafors nya spinneriaktiebolag. 1901 sysselsattes 302 arbetare, och tillverkningen uppgick till 466,493 kg. garn och 181,170 kg. väfnader.

2. Ångsåg i Hässjö socken, Västernorrlands län. Tillhör Åsjö sågverksaktiebolag. Produktionen uppgick 1901 till omkr. 9,000 kbm. plank och bräder samt 40,000 hl. träkol, med ett angifvet värde af sammanlagdt 160,500 kr. Arbetspersonalen utgjorde i å. 53 personer. K. K.-Å.

À la française [-frāsäs], fr., på franskt sätt.

Alagöas, stat i östra delen af Brasilien, vid Atlantiska hafvet, s. om Pernambuco. 58,491 kvkm. 11,440 inv. (1890). Landet är, synnerligen mot öster, bergigt och skogrikt samt väl egnadt för bomullsodling. Kusten är, liksom stränderna af den väldiga San Francisco-floden, sumpig. Statens industri är föga uppdrifven. Dess hufvudprodukter äro socker, tobak, ris och kokosnötter. Rik tillgång finnes på byggnadsvirke, färgträ och ipecacuanha (kräkrot). Handelsförbindelserna med utlandet förmedlas af Pernambuco och Bahia. Staten A. har sitt namn efter landets forna hufvudstad, som numera är förfallen. Maceió, som har mycket vackra omgifningar, är för närvarande statens hufvudort och tillika genom hamnen Jaraguá dess viktigaste handelsplats.

Alagón, flod i Spanien. Den rinner upp vid Toravacas i provinsen Salamanca och faller ut i Tajo s. ö. om Alcantara. 126 km.

Alagre'ck (fr. *À la grecque*), "på grekiskt sätt". Se Meander.

À la grecque. Se Alagreck.

À la guerre [alagär] l. Guerre, fr. (egentl. "krig"), ett slags biljardspel.

À la hausse [alahass], fr., *hand.* Spekulera la hausse, uppgöra handelsplaner med beräkning på prisstegring af värdepapper, varor o. s. v. Dess motsats är à la baisse.

A'lahä'rmä, konsist. pastorat af 3:e kl., Finland, Vasa län, Åbo ärkestift, Lappo kontrakt, Nykarleby domsaga, Lappo härad. Landareal 312 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 5,868 personer (1901). A. G. F.

Alai-bergen, till Tian-sjan-systemet hörande bergskedjor i södra delen af ryska prov. Fergana. De börja vid sjön Tsjatyr-kul och gå i början i sydvästlig riktning, begränsande i s. Tars dal, men vända därefter sin snöhöljda kam mera rakt mot v., begränsad i s. af Kisil-su (Surchabs öfre lopp) och genomskuren af höga pass, af hvilka Terek-Davan (3,730 m.), Taldyk (3,680 m.) och Saryk-Mogol (4,250 m.), äro de förnämsta. Flere sekundära kedjor följa A. på norra sidan och sträcka sig långt in på Ferganas slätter. Ungefär på Kokands meridian breda A. ut sig till en väldig bergknut, Kok-su, af närmare 6,000 m. höjd och betäckt af ofantliga glaciärer, som gå ned till 2,600 m. Hufvudkammen v. om Kok-su, med olika lokala namn, har af geografer fått namnet Turkestan-kedjan. Den går längs högra stranden af Serafsjan och bildar vattendelare mellan denna flod och Sir Darja. Äfven dess pass äro höga, och flere toppar öfverstiga 5,000 m. Den sista snöhöljda toppen, Sjarkara, s. v. om Ura-tjube, utmärker riktningsförändring i kedjan, som därifrån går mot n. v. och blir allt lägre. Malguzar- och Sanzarbergen i grannskapet af Dsjizak äro ännu tämligen höga, fortsättningen Nura-tau längre i n. v. är en rad kullar, som försvinna i stäppen n. v. om Samarkand. Men några isolerade åsar midt i öknen Kisil-kum fortsätta kedjan i nordvästlig riktning till grannskapet af Aralsjön. De sekundära kedjor, som utgå från Kok-su, äro Serafsjankedjan, som i s. begränsar Matsja l. öfre Serafsjan, och Hissarkedjan, s. om Jaguan l. Jagnob, Serafsjans biflod till v. Nära den förras västra ände ligger det mer än 5,500 m. höga Tsjabdara l. Tsjimtarga. Äfven den senare kedjan har flere snöhöljda toppar, af hvilka den förnämsta är Kasret-sultan v. om sjön Iskanderkul. Denna kedja och dess utlöpare åt s. tillhöra Pamirsystemet, liksom Trans-Alai (ry. *Zaalaiskijkrebet*), s. om Kisil-sus högdal, Alaidalen. Den sistnämnda kedjan har en medelhöjd af 4,800 m., nästan lika med Montblancs höjd. Högsta toppen, Pik Kaufmann, ungefär på midten af kedjan, reser sig till 7,010 m., och Kisil-Agyn, något ö. om den, till 6,500 m. I v. slutar kedjan vid föreningen af Kisil-su och dess vänstra biflod Muk-su.

Alain de Lille [alä' dölil]. Se Alanus.

Alais [alä], stad i franska depart. Gard, i det gamla Languedoc, på floden Gardons vänstra strand, vid foten af Cevennerna, 50 km. n. ö. om Nîmes. 18,568 inv. (1901; som kommun 24,940 inv.), till en fjärdedel protestanter. Viktig fabriksort, belägen på ett rikt kolfält, omgifven af järn-, bly- och zinkgrufvor, glashyttor, kvarnar o. s. v. Sidenindustrien är betydlig. Årligen hållas där tvenne stora kokong- och siden-marknader. Järnhaltiga källor samt stenkolsgrufvor finnas i stadens grannskap. — A. är en gammal ort, bebyggd redan under den romerska tiden. Under religionskrigen i Frankrike utmärkte sig invånarna såsom ifriga protestanter. 27 juni 1629 slöts där ett fördrag mellan Ludvig XIII och hugenotterna, genom hvilket nantesiska ediktet stadfästes. Ännu finnas många protestanter i och omkring A.

Alajuela [-chuēla]. 1. Provins i Central-Amerika, republiken Costa Rica. 52,608 inv. (1889).

2. Stad i nämnda provins, i en fruktbar nejd. 10,000 inv. (1899). Punta Arenas vid Nicoya-viken, på obetydligt afstånd från A., är Costa Ricas viktigaste hamnplats vid Stilla hafvet.

A'lajä'rvi, imperiellt pastorat af 2:a kl. jämte kapellen Soini och Lehtimäki, Finland, Åbo ärkestift, Lappo kontrakt, Vasa län, Alavo domsaga, Kuortane härad. Landareal 1,678 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 11,967 pers. (1901). A. G. F.

Alakna'nda (Alakana'nda), en af Ganges' bägge källfloder. Se Ganges.

Ala-kul (kirgis., "Brokiga sjön"), tvenne sjöar i ryska prov. Semirjetsjensk, 96 km. ö. om Balkasj på en låg stäpp mellan Tarbagatai i n. och Alatau i s. Den östra, större A., äfven kallad Aisch-kul, är 2,046 kvkm. och något öfver 4 m. djup. Den västra A. eller Sasyk-kul, skild från den förra genom en sumpig, 21 km. bred landtunga, är 523 kvkm. Båda sjöarna hafva salthaltigt vatten och hafva fordom hängt tillsammans med Balkasj.

Alalī (af grek. nekande *a* och *lalēī'n*, tala), oförmåga (hos späda barn eller hos det primitiva människosläktet) att frambringa artikulerade ljud.

Alamán, Lucas, mexikansk politiker och historieskrifvare, f. 1792, d. 1853, var upprepade gånger Mexicos utrikesminister, först under mellantiden mellan Iturbides fall (1823) och återkomst till makten (1825), sedan vid ett par tillfällen under Bustamente och slutligen 1853, då han var diktatorn Santa Annas förnämste medhjälpare vid dennes hänsynslösa tvångsregemente. A., som företagit vidsträckta resor i Europa, var lifligt intresserad af Mexicos framsteg i materiell och andlig odling, grundade ett naturhistoriskt och arkeologiskt museum samt ifrade för införsel af europeiska maskiner till den mexikanska industriens upphjälpande. Mycket bekant är hans *Historia de Mejico* (5 bd, 1849—52). V. S—G.

Alamani, flod. Se Hellada.

Alama'nner, germanskt folkslag. Se Alemanner.

Alama'nni, Luigi, italiensk skald, f. i Florens 1495, måste såsom delaktig i en sammansvärjning mot Giulio de' Medici 1522 fly från sin födelsestad till Frankrike. Under den tid medicéerna voro fördrifna (1527—30) vistades A. åter i Florens, men var sedan landsflyktig för lifstiden och bosatt i Frankrike. Han rönte där synnerligen stor uppmärksamhet af Frans I samt begåfvades med flere gods i Provence, där han sedan författade de flesta af sina arbeten. Såväl Frans I som Henrik II använde honom ofta i viktiga politiska beskickningar. A. afled i Amboise 1556. — A. saknade verklig poetisk ursprunglighet, men hans stil är ren och hans versifikation ledig. Hans lärodikt om åkerbruket, *La coltivazione* (i sex böcker, 1546; flere uppl.), som har Vergilius' "Georgica" till förebild, utvecklar värme i naturskildringarna, och han har i densamma med mästerskap behandlat den, troligen af Trissino uppfunna, elfvastafviga orimmade versen, blankversen (versi sciolti). — Hans epos *Girone il Cortese*, i 24 sånger (1548), är en bearbetning af den omtyckta gammalfranska prosaromanen "Giron le Courtois", och i sin *L'Avarchide* (epos i 24 sånger) romantiserade han Iliaden på ett smaklöst sätt. A. bearbetade Sofokles' "Antigone" och skref lyriska dikter (*Opere toscane*, 1532—33), hvaribland finnas ekloger, elegier, fabler, hymner, epigram, kärleksonetter och kraftfulla satirer. A:s "Versi e prose" (i 2 bd) jämte biografi utgåfvos af P. Raffaelli 1859. Biogr. af G. Naro (1897) och C. Corso (1898). (E. F—T.)

Alambīk, mindre riktigt Alembīk (af arab. art. *al* och *ambīk*, grek. *ambix*, bägare, destillerkolf), ett slags fordom bruklig retort, som vanligen bestod af en långhalsig glaskolf med vid hjälm, försedd med sidorör. W. C.

Alamēda (sp., af *a'lamo*, poppel), egentl. poppelallé; allé. I Spanien vanligt namn på offentliga promenadplatser, parker och med träd planterade gator.

A la mode [alamä'dd], fr., i öfverensstämmelse med bruket, på modet.

Alāmos l. Reāl de los Alāmos, välbyggd stad i mexikanska staten Sonora, mellan floderna Mayo och Rio-del-Fuerte. Omkr. 6,000 inv. Den omgifvande trakten är vattenfattig och ofruktbar, men rik på silfver- och guldgrufvor, i hvilka 3—4 tusen arbetare äro sysselsatta. I v. och n. v. om A. bo de s. k. mayos-indianerna.

Alander, Per Gustaf, historisk författare, f. 29 jan. 1807 på Stenums komministerboställe i Västergötland, d. 2 juli 1874, blef student i Lund 1826 och i Upsala 1827, filos. doktor i Upsala 1833, teol. kandidat 1837, tjänstgjorde därefter först som vikarierande och fr. 1840 som ordinarie lektor i Skara och beklädde där vid flere tillfällen rektorsämbetet samt var vid riksdagen 1862—63 ledamot af borgarståndet. A. var en mycket nitisk och under sin kraftfulla ålder framstående historielärare och lämnade värdefulla bidrag till läroboklitteraturen i detta ämne. Först offentliggjorde han en *Lärokurs i medeltidens historia* (1845), ett arbete, som i följd af sin ovanliga uppställning och sitt något svårfattliga språk blef föga spridt. Därpå utkom en kortfattad lärobok i svensk historia (1846), följd af en motsvarande läsebok (1850—53). Dessa båda arbeten, tillsammans utgörande en *Fullständig lärokurs i svenska historien för elementarläroverk*, utmärka sig för reda i framställningen och noggrannhet i uppgifterna. Läroboken utgör en schematisk öfversikt af ämnet, hvilket för hvarje tidehvarf är ordnadt efter naturliga grupper, såsom biografiska och genealogiska förhållanden, den inre styrelsen, krig och gränsförändringar. Läseboken har varit den mest använda af A:s arbeten. Mindre betydande, liksom äfven mindre använd, var A:s 1856 utgifna, kortfattade *Lärobok i allmänna historien*, som i anseende till både anordning och framställningssätt lider af väsentliga brister.

Aläner, folknamn, som vid början af den kristna tideräkningen tillades flera nomadiska stammar, som bodde mellan Kaukasus, Kaspiska hafvet, Volga och Don. I kinesiska annaler omtalas alanerna såsom boende v. om hunnerna. Af dessa besegrades de kort före 376 och torde dels ha gått upp i hunnerfolket, dels flytt inåt Kaukasus, dels trängts åt v. och s. in på romerska rikets område, där de kringspriddes mer än något annat af folkvandringstidens folk. 378 omtalas alaner i Tracien. 406 bröto alaner jämte vandaler och suever från Pannonien in i Gallien och grundade för en tid ett rike vid Loire. 409 följde en del alaner med vandalerna till Spanien, där de bodde i Lusitanien (nuv. Portugal). De besegrades där 417 af västgotakonungen Vallia och

uppgingo därpå i vandalerna, gemensamt med hvilka de sedan 429 gingo öfver till Afrika. Alanerna i Gallien troddes stå i samförstånd med hunnerna, men deras konung Sangiban nödgades af Aëtius att med västgoter och romare strida mot Attila på Katalauniska fälten (451). I Kaukasusländerna omtalas alaner under Justinianus II och Leo Isauriern (700-talet). Från 900-talet torde dessa kaukasiska alaner ha kallats å s, och sannolikt återfinner man dem ännu i osseterna, hvilket särskildt namnundersökningar gifvit vid handen. Alanernas härkomst är omstridd: skildringarna hos Ammianus Marcellinus (31:2) och Prokopios tyda på germanskt eller kanske snarare iranskt ursprung; enl. andra tillhörde de, liksom hunnerna, den turanska folkgruppen. Språkresterna äro mest egennamn, som ej likna de germanska. Litt.: Dahn, "Die könige der germanen", I (1861), Hodgkin, "Italy and her invaders", I—II (1880), och Bury, "History of the later roman empire" (2 bd, 1889). V. S—G.

À l'anglaise [alälä], fr., på engelskt sätt.

Al'lant, äfven kallad "Ålandsrot", *bot.* Se Inula.

Alantstärkelse. Se Inulin.

Alänus, namn på flera bland 1100-talets teologiske skriftställare. Den främste var Alanus ab Insulis, fr. Alain de Lille, d. v. s. A. från Lille i Flandern, hvilken för sin omfattande lärdom blågat benämnas *magister universalis*. Han författade bl. a. ett slags teologisk-filosofisk encyklopedi på hexameter, *Anticlaudianus*, hvilken märkbart inverkat på Dante, samt flera teologiskt vetenskapliga verk, såsom *De arte catholicæ fidei*, en metodisk bevisföring för det katolska trossystemets sanning, *Summa quadripartita adversus hujus temporis hæreticos*, mot katarer, valdenser, judar och muhammedaner, samt *Regulæ coelestis iuris*, hvilken ger det äldsta kända uttrycket åt den satsen, att Gud är en krets, hvars centrum finnes öfverallt och periferi ingenstädes. Hans skrifter finnas utgifna i Mignes "Patrologia series latina". J. HDR.

Alanäs, socken i Jämtlands län, Hammerdals tingslag. Ström och A. hafva en areal af 2,489,75 kvkm. 1,623 inv. i A. (1902). Annex till Ström, Härnösands stift, Jämtlands norra kontrakt.

Alaotra-sjön, den största insjön på Madagaskar, belägen nära östra kusten. Den är numera grund, men har, såsom gamla strandlinjer visa, förr varit mycket större och djupare. Afflyter genom floden Maningory.

Alapajevsk, bergstad i ryska guvern. Perm, ö. om Ural, vid floden Neiva. 8,652 inv. (1897). Koppargruvor och järngjuterier.

Alapurin, handelsnamn på rent, vattenfritt ullfett. Se Lanolin.

Alaque [aläke], en sämre sort Alicante-vin.

Alarcón, Pedro Antonio de, spansk skald, novellist, reseskildrare och politiker, f. 1833 i Guadix, d. 1891 i Madrid, var tidigt verksam i Andalusiens radikala press, som angrep militarism och prästvälde, begaf sig 1853 till Madrid, öfvertog där redaktörskapet af "El Látigo" (Piskan), en satirisk-republikansk tidning, och strödde omkring sig vittra alster, som begärligt slukades af publiken. Han deltog i marokkanska fälttåget 1859—60, där han sårades, och skref *Diario de un testigo de la guerra de Africa*, hvars första upplaga, 50.000 ex., gaf honom en oberoende ekonomisk ställning och satte honom i tillfälle att göra resor i Italien, Frankrike och Schweiz, s. i A:s indrade i *De Madrid á Napoles*. A. deltog verksamt i revolutionen 1868, utnämndes 1869 till spansk minister i Stockholm, men föredrog att stanna i fädernelandet såsom medlem af statsrådet. Hans samlade arbeten (20 vol.) gifva en liflig och sann bild af äkta spanskt lif samt präglas af en öfverlägsen konst i målningen af stämningar i människosjälen och naturen. Stilen är glänsande. Utom nämnda arbeten märkas: den episka dikten *Suspiro del moro* (1867), *Poesias serias y humoristicas* (1870), *La Alpujarra* (1873), *El sombrero de tres picos* (1874), en byhistoria byggd på en legend, och romanerna *El escándalo* (1875), *El niño de la bola* (1880), *El Capitán Veneno* (1881) samt främst *Novelas cortas* (3 bd). Se uppsats af A. Hillman i Nord. tidskr. 1899. Några af hans berättelser äro öfversatta till svenska. AD H—N.

Alarcón y Mendōza, Juan Ruiz de, spansk teaterförfattare, f. omkr. 1580 i Mexico, kom till Europa 1600, blef 1606 advokat i Sevilla, 1609 jur. licentiat i Mexico och var från 1611 bosatt i Madrid, där han vid sidan af sin advokatpraktik skref skådespel, tills ett 1626 erhållet ämbete vid styrelsen för spanska Amerika lade beslag på hans krafter. Han utgaf själf sina *Comedias* (ett tjugutal pjäser, i 2 bd, 1628—34). Död 1639. — Den stora framgång hans stycken genast vunno samt hans stolta och trotsiga karaktär uppväckte mot honom de bittraste förföljelser af de samtida spanske dramaturgerna, hvilka genom satirer och epigram snart gjorde den puckelryggige uppkomlingen från Amerika till ett föremål för hela Madrid-befolkningens åtlöje. Man utgaf och uppförde hans bästa arbeten under andra författares namn, och snart var hans eget alldeles förgätet. Det är först på 1800-talet, som han kommit till heders. A. är en af de största spanske dramatiker, till och med öfverlägsen Lope och Calderon såsom karaktärsskildrare samt genom allmängiltig etisk åskådning och språkets renhet. Han var skaparen af den spanska karaktärs- eller sedekomedien. Det bästa af A:s stycken på detta område är *La verdad sospechosa*, d. v. s. "sanningen själf (i en lögnares mun) gör sig misstänkt", hvilken komedi sedermera banade sig väg ända till Sveriges teater. Corneille efterbildade den näml. i sin "Menteur", hvilken R. Steele bearbetade till "The lying lover", som slutligen i fri öfversättning af K. Gyllenborg och under titeln "Baron Sorgfri el. En förbättrad villhjärna" trycktes 1723 och uppfördes på Bollhuset 1745. Därnäst bland hans sedelustspel komma *Las paredes oyen* (Väggarna ha öron) och *Examen de maridos*. Heroiska dramer med mycken lyftning äro hans ypperliga *El tejedor de Segovia* och det vänskapen förhärligande stycket *Ganar amigos*. A:s dramer utgåfvos samlade bl. a. 1884, i 2 bd. Biogr. af Guerra y Orbe (1871). (E. F—T.)

Alard [alär], Jean Delphin, fransk violinvirtuos, f. 1815, d. 1888, var 1843—75 professor vid konservatoriet i Paris. Han komponerade en mängd briljanta violinsaker m. m.

Alária Grev., *bot.*, ett till de bruna algerna (*Fucoideæ*) hörande släkte, närstående och förr förenadt med *Laminaria* (se Stipites Laminariæ). Den hithörande *A. esculenta* Grev., som har ända till 6—7 m. lång läderartad bål, är allmän i norra delen af Atlantiska oceanen och tjänar i synnerhet invånarna på Färöarna såväl rå som kokad till en närande

eftersökt, om kål påminnande spis; andra arter tjäna tjuktjerna till näring. G. A. (G. L—M.)

A'larik. 1. A. I, västgotisk konung, blef vid unga år konung öfver västgoterna och omnämnes tidigast som anförare för de västgotiska hjälptrupper, hvilka 394 bistodo kejsar Theodosius mot Arbogastes.

Under den allmänna oron efter kejsarens död, 395, bröt A. med sitt folk upp från Mesien samt inföll i Macedonien och Tessalien. Den östromerske statsmannen Rufinus slöt en öfverenskommelse med honom och förmådde kejsar Arcadius att befalla den mot A. anryckande västromerske öfverfältherren Stiliko att aftåga. Sedan Rufinus mördats af sina egne soldater, fortsatte A. sitt härjningståg nedåt Grekland, plundrade Korint, Argos och Sparta samt tvang Aten att lösköpa sig från sköfling. Stiliko återvände då, men anföll ej A., utan en öfverenskommelse afslöts dem emellan vid Pholoe (396). A. erkändes nu af det östromerska rikets härskare som riksfältherre (magister militum) och fick sig anförtrodd förvaltningen af östra Illyrien. Därifrån inbröt han af omtvistad anledning hösten 401 i norra Italien och belägrade Aquileja och Ravenna. Påskdagen (6 april) 402 blef han slagen af Stiliko, ingick sedan förlikning, men bröt den snart och led då en ny motgång vid Verona (s. å.). Stiliko, som måhända länge stått i förbindelse med A. i syfte att använda honom för sina ärelystna planer, lät honom emellertid i fred återvända till Illyrien. 407 slöt Stiliko ett fördrag med A., enligt hvilket denne skulle få äfven västra Illyrien, men i gengäld förmodligen biträda vid hela Illyricums öfverförande från den östromerska till den västromerska rikshälften. Då ett uppror på annat håll fördröjde Stiliko och hindrade planens utförande, ryckte A. ånyo in i Italien samt begärde skadestånd för väntetiden och sina marschkostnader. Stiliko förmådde då (408) Roms senat att bevilja A. en stor penningesumma, men innan denna fullständigt utbetalats, störtades Stiliko genom en palatsrevolution. Då kejsar Honorius nu vägrade utbetala återstoden af den utlofvade summan, tågade A. mot Rom (hösten 408) och aftvang staden en dryg brandskatt. Med Honorius' ministrar underhandlade han sedan i hopp att vinna sitt lifs hufvudsyfte, utnämning till det västromerska rikets öfverfältherre (magister utriusque militiæ) samt underhåll och upplåtelse af land åt sitt folk. Då förhandlingarna strandade, beslöt A. skaffa sig en medgörligare kejsare, tågade ånyo mot Rom och upphöjde till kejsare stadsprefekten Attalus, som genast villfor hans begäran. Honorius' öde berodde nu på provinsen Afrika, af hvilken Rom och A:s här var beroende för spannmålstillförselns skull. Då Attalus ej ville medge ett väpnadt angrepp på Afrika, förklarade A. honom afsatt, tågade för tredje gången mot Rom (410), intog staden och lät den undergå tre dagars plundring, hvarvid enligt flera kyrkofäders vittnesbörd västgoterna, som voro kristna, gingo tämligen skonsamt till väga. A. drog sedan söderut för att öfverföra sin här till Afrika och där tilltvinga sig tillförsel åt Rom, men innan någon öfvergång hann ske, dog han i Cosenza (s. å.). A:s tillnamn *Baltha* förklaras än betyda "den djärfve", "den bålde" och vara ett personligt hedersnamn, som sedan upptogs af hans efterträdare, än åter beteckna hans härkomst från balternas frejdade höfdingaätt.

Litt.: Riegel, "A. der Balte" (1871), Hodgkin, "Italy and her invaders" I (1880), Güldenpenning, "Geschichte des oström. reiches unter den kaisern Arcadius und Theodosius II" (1885), och Bury, "History of the later roman empire" I (1889). V. S—G.

2. A. II, konung i västgoternas rike i Spanien och södra Frankrike 484, stupade 507 i strid mot den frankiske konungen Klodvig vid Vouglé (ej långt från Poitiers). A. lät för sina romerska undersåtar verkställa ett utdrag ur romerska rätten, hvilket kallades *Breviarium alaricianum* och en lång tid var i bruk i södra Frankrike.

Ala'rm (fr. *alarme*, af it. *all' arme*, till vapen!), signal eller kallelse att rycka ut eller fatta vapen; plötslig rörelse, uppståndelse (i ett läger e. d.) till följd af en fiendes verkliga eller förmodade ankomst; i allm.: plötslig oro och förskräckelse, buller, oväsen. Se L a r m.

Ala'rmapparat, anordning, som har till uppgift att under viss förutsättning träda i verksamhet och afgifva signaler. Sådana apparater användas för en mångfald olika ändamål, såsom för att i affärslokaler, kassahvalf m. m. angifva det obehöriga öppnandet af dörrar och fack, att signalera en i ett afstängdt rum begynnande eldsvåda (a l a r m t e r m o m e t e r, t e r m o s k ö p), att vid ångpannor signalera vattenytans sjunkande under en viss gräns eller tryckets stegring öfver ett visst värde, att vid vattenverk och reservoarer möjliggöra kontroll öfver vattenytans ställning eller vid elektriska anläggningar kontroll öfver spänningen eller anläggningens isolationstillstånd m. m. Ombord å fartyg användas alarmapparater för kontroll af dörrarna till vattentäta skott. Vanligen användas elektriska ringklockor i förbindelse med galvaniska batterier. För alarmering af inbrott i affärslokaler användes å dörren en elektrisk kontakt, som sluter strömmen, då dörren öppnas, hvarvid en klocka kommer i verksamhet. Fullständigare anordningar afse samtidigt alarmering af skada å ledningen. För detta ändamål kombineras tvenne reläer, det ena verkande för strömslutning på vanligt sätt, det andra för strömbrott i en särskild strömkrets; såväl det ena som det andra reläet åverkar signalklockan. En del kontrollapparater för kassaskåp grunda sig på Wheatestones brygga. En motståndsrulle, som befinner sig i skåpet, är inkopplad i en brygga, i hvars ena diagonal finnes ett batteri, i den andra ett relä, åverkande en klocka. Då skåpets dörr rubbas, utkopplas eller kortslutes motståndet, hvarvid balansen i bryggan störes, och signal gifves. Som alarmtermometer, för signalering af det ögonblick, då temperaturen i en lokal öfverstigit ett visst värde, kan en vanlig kvicksilfvertermometer göra tjänst, om i densamma insmältas tvenne platinatrådar, en i kulan och en vid ett visst delstreck; kvicksilfverpelaren ombesörjer själf kontakten vid den kritiska temperaturen. En del apparater grunda sig på trycket af i en reservoar instängd luft; reservoaren kommunicerar med blyrör slutande med lättsmälta proppar samt med en vätske-manometer med en rörlig gren, balanserad med en motvikt. Då en propp smälter, sjunker trycket, vätskan rinner ur manometern, motvikten tar öfverhand och utlöser en klocka. Andra apparater åter verka därigenom, att någon afsmältande del förorsakar kontakt mellan ändarna på en ringklockas strömkrets. Metalltermometrar kunna likaledes användas för alstrande af en elektrisk kontakt. Alarmapparater för ångpannor grunda sig vanligen på smältning af

en på ett eller annat sätt anbragt metalldel, hvarigenom elektrisk kontakt etableras. Vattenståndsalarmapparater manövreras af en flottör, hvilken verkställer signalen.

För signalering af uppkommet isolationsfel å elektriska kraftanläggningar, drifna med trefasig växelström, användes i Sverige i rätt stor utsträckning den s. k. symmetrikontrollen, hvilken vid rubbning af jämvikten i belastningen verkställer signal å en ringklocka.

Utom nu berörda fullt automatiskt verkande alarmapparater finnas andra, hvilkas trädande i verksamhet är beroende på ett visst handgrepps utförande. De viktigaste hithörande anordningarna äro brandtelegraferna (se d. o.). A. E—M.

Alarmēra (se Alarm), gifva signal att rycka ut eller fatta vapen; plötsligt skrämma, förskräcka, oroa; *krigsv.*, oroa en fiende genom plötsliga angrepp. Jfr Öfverfall.

Alarmtermometer. Se Alarm-apparat.

Alas, Leopoldo, pseud. Clarín, spansk författare och kritiker, f. 1852 i Zamora, d. 1901 i Oviedo, professor i romersk rätt därstädes. Med fullkomlig kännedom om sitt eget lands litteratur och historia förenade A. en omfattande beläsenhet i utlandets, ett sundt omdöme, fin smak, spirituell stil, egenskaper, som gjorde honom under en följd af år till Spaniens förnämste kritiker, på samma gång som hans oförskräckthet att afslöja hvarje humbug skaffade honom många fiender. A. odlade alla litterära områden och var en outtröttlig arbetare. Af hans prosadikter må nämnas *La regenta* (1884), en djup analys af en brottslig lidelse och en af de bästa spanska nutidsromaner, *Su único hijo* (1891), *Pipá*, *Cuentos morales* och dramat *Téresa*. Hans kritiska arbeten (8 vol.), *Solos de Clarín*, *Palique*, *Mezelilla*, *Sermón perdido*, *Nueva campaña* m. fl., äro den bästa källa för kännedom om nutidens spanska litteratur. AD. H—N.

Alasjēr ("Brokiga staden"), stad i västra delen af Mindre Asien, vilajetet Aïdin, 110 km. ö. om Smyrna, vid floden Kusu Tsjai. A. är det forna Filadelfia, af hvilket många ruiner ännu kvarstå. Omkr. 15,000 inv., bland hvilka omkring 3,000 äro greker. Betydlig handel med spannmål, bomull och tobak. Bland Mindre Asiens städer var A. den sista, som föll i turkarnas händer, 1390.

Alaska [elä'ska], stundom Aljaska, territorium i Nord-Amerikas förenta stater, består af halfön mellan Stora oceanen och Ishafvet till 141° v. lgd samt kusten utmed Stora oceanen till 54° 40′ n. br. med tillhörande öar: Alexander-arkipelagen, Kadiakgruppen, Aleuterna, Pribylovgruppen, Nunivok och S:t Lawrence. Arealen utgör 1,530,327 kvkm., med 63,592 inv. (1900). I sin södra del är A. uppfylldt af Kordillererna, som där hafva några af sina högsta toppar: Mount Crillon 3,888 m., M:t Cook 4,800 m., M:t Wrangl 5,300 m., M:t Elias 5,520 m., M:t Logan 5,948 m. samt det 1901 uppmätta M:t Mac Kinley, ryssarnas Bulesjaia, 6,421 m., Nord-Amerikas högsta topp (63° 5′ n. br., 151° v. lgd). Många af topparna äro vulkaner, delvis ännu verksamma; de flesta äro täckta af glaciärer. Landets hufvudflod är Yukon, hvars källflod Pelly upprinner på Rocky mountains inom engelskt område samt utflyter i Berings haf med ett vädigt delta, som dock är så fylldt af sandbankar, att i den nordligaste, mest segelbara mynningsarmen, Aproon, endast fartyg om högst 1,5 m. djupgående kunna inkomma. En viktigare infartsled bildar Lynnfjorden, en af de många fjordar, som skära in i A:s södra del. Nu bygges en järnväg från Skagway innanför denna fjord öfver Whitepasset till Yukon, och förslag är väckt att framdraga den till Berings sund. Klimatet är i södra delen svalt kustklimat; Sitka har i jan. — 1°, i juli ej mer än + 12,2°; men i inre delarna råder kontinentalt polarklimat. I Dawson City (inom det engelska Canada) är temperaturen i jan. — 30,9°, i juli + 13,2°; de absoluta extremerna hafva här varit —55,9° och + 27,2°. Yukon är isfri från midten af maj till midten af okt. Något åkerbruksland kan A. icke blifva; med nöd har man uppdragit något kål och dålig potatis. Men i stället är landet rikt på mineralier. Sedan guld upptäckts i Klondyke, blef äfven A. undersökt, och viktiga guldfyndigheter gjordes, såsom vid öfre Yukon nära gränsen, där Circle City uppväxte i ett gulddistrikt, vid Cap Nome (165° v. lgd) och vid Koynkuk. På Douglas-ön var det redan förut påträffadt. Äfven andra metaller finnas samt stenkol, särskildt i närheten af Kap Lisburn vid Ishafvet. Dessa rikedomar hafva väckt uppmärksamheten på detta förr bortglömda land, och amerikanerna hafva under de sista åren ifrigt arbetat på dess genomforskande (ensamt på sommaren 1899 genomströfvades det af sju expeditioner, som af staten utsändts för detta ändamål). Äfven för det rika laxfisket i dess floder, säl- och hvalfångsten i de kringliggande hafven samt såsom jaktområde har landet värde. Hufvudstad är Sitka. — A. togs redan på 1700-talet i besittning af ryssarna, men såldes 1867 till Förenta staterna för 7,200,000 dollars. Om gränstvisten med Canada se Canada. — Litt.: Dall, "A., as it was and is, 1865—1895" (1896), och Burroughs m. fl., "A., giving the results of the Harriman A. expedition" (1902). J. F. N.

Ala'ssio, hamnstad i ital. prov. Genova, vid en vik af Genova-viken och vid järnvägslinjen Genova—Savona—Ventimiglia. Omkr. 4,000 inv. En särskildt af engelsmän mycket besökt luftkurort.

A'lastaro, imperiellt pastorat af 3:e kl., Finland, Åbo länsstift, Björneborgs öfre kontrakt, Åbo och Björneborgs län, Loimijoki domsaga och härad. Landareal 294 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 4,429 personer (1901). A. G. F.

À la suite. Se Suite.

Ala-tag. Se Ala-dag.

Ala-tau, namn på fyra bergskedjor i prov. Semirjetsjensk i Central-Asien, alla tillhörande Tian-sjans system. Norr om sjön Issik-kul och följande den i hela dess längd ligger Kungei-A. ("solens A.") och parallellt med den, skild genom Tsjus tillflöde Kebin och Ilis biflod Tjilik, Transiliska A., som i längd och imponerande utseende täflar med Pyrenéerna. Inom sjöns meridian (76—78° ö. lgd) har denna kedja en medelhöjd af 2,000 m., aftagande hastigt i ö. och v. En de båda kedjorna i midten förenande bergrygg når i Talgar en höjd af mer än 4,600 m. Genom Buampasset, i hvilket Issik-kuls aflopp Tiu flyter fram, skiljes A. i v. från Alexanderkedjan, och i ö. sammanhänger det med Tian-sjan, från hvilket vid Khan Tengri Terskei A. ("skuggans A.") utgår s. om Issik-kul. Denna kedja öfverträffar både i längd och höjd de förra. Dess toppar nå 4,200—4,500 m. höjd, och Alexanderberget är sannolikt mer än 5,000 m. högt. Dsungariska A. går i nordöstlig riktning ungefär under 45° n. br. från Konur-tag (l. Krunkei-tag) till den sänka, genom

hvilken Tian-sjan-pe-lu (förr sjöbäcken) står i förbindelse med sjön Balkasj. Den har en medelhöjd af 1,900 m. och når i sina högsta, med evig snö täckta toppar 3,400 m. Äfven en af de västligaste parallellkedjorna i södra Ural heter A. A. W—G.*

À la tête [alatät], fr., i spetsen för, "i täten" för (t. ex. en trupp).

Ala'tri, stad i italienska prov. Roma, i Hernikbergen, med storartade cyklopiska murar. 15,450 inv. (1901).

Alaü'da, Lärka, *zool.* Se Lärkfåglar.

Alauniska höjden. Se Valdaibergen.

Alaux [alå], Jean, fransk historiemålare, f. 1786, d. 1864, var direktör för franska akademien i Rom 1847—53 och sedan 1851 medlem af Académie des beaux-arts i Paris. Med en serie parlamentariska scener fyllde A. en hel sal, "la salle des états généraux", i Versailles. Hans bataljstycken äro svagare.

Alaux [alå], Jules Émile, fransk filosofisk skriftställare, f. 1828, har verkat som lyceilärare i Paris, Nizza, Neufchâtel och Alger. A. är en självständig spiritualistisk tänkare, med nitälskan för filosofiens föryngring och religionens omdaning till en lefvande kulturmakt. Skr.: *La raison* (1860), *La religion progressive* (1869), *De la métaphysique considérée comme science* (1879), *Problème religieux du XIX:e siècle* (1890), *Philosophie morale et politique* (1894), *Théorie de l'âme humaine* (1895) m. fl. A. har äfven skrifvit estetiska arbeten och blida dikter.

A'lava, spansk provins, den sydligaste och största, men minst befolkade af de tre baskiska provinserna, i nordöstra Spanien. 3,045 kvkm. med 96,385 inv. (1900; 31 per kvkm.). Landet är bergigt och genomströmmas af bifloder till Ebro, som delvis bildar dess södra gräns. Dalarna och slätterna frambringa säd, hampa och trädgårdsprodukter i öfverflöd. Bergen äro täckta af yppiga ekskogar. Vin och fruktträd odlas mest i trakterna längs Ebro, kända under namnet Rioja Alavese. Den industriella verksamheten är där obetydligare än i de öfriga baskiska provinserna. I A. finnas outtömliga saltkällor vid Agnano, många varma mineralkällor samt järn, koppar och marmor. Hufvudstad: Vitoria.

A'lava, Miguel Ricardo de, spansk general och statsman, f. 1771, d. 1843, slöt sig 1808 till det franska partiet, men öfvergaf det 1811, tjänade sedan i Wellingtons stab och utnämndes af denne till brigadgeneral. Dock hölls han till följd af sina föregående en tid i fängelse af Ferdinand VII, men blef sedermera sändebud i Haag, hvarifrån han såsom misstänkt återkallades 1819. 1820 slöt han sig till revolutionen mot Ferdinand VII, blef president i cortes 1822 och underhandlade 1823 å revolutionsregeringens vägnar med fransmännen. Han flydde undan Ferdinands hämnd till England, hvarifrån han 1834 återkallades af drottning Kristina, var sändebud i London s. å. och i Paris 1835 samt egnade sig en tid åt parlamentarisk verksamhet.

A'lavieska, konsist. pastorat af 3:e kl. i Uleåborgs län, Finland, Salo domsaga och härad, Kuopio stift, Kalajoki kontrakt. Landareal 327 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 3,012 personer (1901). A. G. F.

A'lavo (fi. *Alavus*). 1. Imperiellt pastorat af 3:e kl. jämte Töysä kapell, Finland, Åbo ärkestift, Lappo kontrakt, Vasa län, Alavo domsaga, Kuortane härad. Landareal 1,120 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 12,276 pers. (1901). — 2. Domsaga under Vasa hofrätt, bildar 4 tingslag och omfattar Lappo, Nurmo, Kuortane, Alavo, Alajärvi, Lappajärvi, Evijärvi, Kortesjärvi, Vindala och en del af Peräseinäjoki socknar samt Töysä, Soini och Lehtimäki kapellförsamlingar i Vasa län. Landareal omkr. 6,000 kvkm. Folkmängd omkr. 66,000 pers. (1901). A. G. F.

Socknen A. är minnesvärd genom den seger, som 4,000 svenskar (finnar) under general Adlercreutz där vunno öfver en underlägsen rysk styrka under öfverste Eriksson 17 aug. 1808. Striden, hvilken hufvudsakligen utkämpades kring den gamla träkyrkan och på de odlade fälten på västra stranden af Alajärvi, varade knappast mera än två timmar, men utfördes med stor förbittring å båda sidor. Ryssarna nödgades draga sig tillbaka, och Kamenskij afstod från sin framryckning från Jämsä och Saarijärvi mot Lintulaks för att i stället på en lång omväg upptaga Eriksons trupper. En vacker minnesvård pryder platsen. C. O. N.

d'Alayrac [dalära'kk], Nicolas, fransk tonsättare, f. 1753, d. 1809. Han skref under loppet af 32 år 60 operor och mindre sångspel, hvilka alla emottogos med hänförelse af hans landsmän och snart letade sig väg till de flesta utländska teatrar. d'A:s arbeten utmärka sig genom rikedom på friska och osökta melodier, men förråda ej någon djupare konst. I Sverige hafva ej mindre än 22 gått öfver scenen: *Slottet Montenero, De bägge savojarderna, Nina, Gubben i bergsbygden, En egendom till salu* m. fl.

Alb. Se Alp.

Alba ("morgongryning"), morgonsång l. dagsång, en provensalsk diktform, som besjunger två lyckliga älskandes skilsmässa vid dagens inbrott, då väktarens rop varnat dem. Motsvaras af det tyska *taglied* (se Minnesång).

Alba (af lat. *al'bus*, hvit). 1. Den hvita dopdräkt, som den nydöpte från kyrkans äldsta tider plägade bära åtta dagar efter dopet, såsom ett yttre uttryck af den renhet, som dopets nyfödelse medförde. — 2. Ett slags fotsid mässkjorta af hvitt linne, hvilken det

Präst i alba från medeltiden.

Modern katolsk alba.

romersk-katolska prästerskapet sedan 4:e årh. begagnat vid gudstjänsten och som ännu enligt ritualen skall, åtminstone vid högtidliga tillfällen, begagnas af anglikanska kyrkans präster samt af vissa länders lutherske präster. Plagget prydes ofta med bräm af guldbroderier o. d.

Alba. 1. Stad i den italienska provinsen Cuneo, vid

floden Tanaro, nära Curascas mynning. 13,637 inv. (1901), hvilka drifva handel med vin, tryffel och utmärkt ost, s. k. robiole. Märklig domkyrka, enligt uppgift byggd 1486 af Bramante. A. kallades fordom *Alba Pompeja* och har ännu många återstoder af romersk konst. — 2. Alba l. Albe, urgammal stad i italienska prov. Aquila, vid foten af Monte Velino, n. v. om Fucino-sjön. Omkr. 200 inv. Har väl bibehållna cyklopiska murar och andra fornlämningar. Hette fordom *Alba Fucentia*.

Alba, Macrino d', italiensk målare, i slutet af 1400- och början af 1500-talet verksam i Turin och dess omnejd. Altartaflor af honom, utmärkta genom sträng teckning och djup färg, finnas i Turins och Frankfurt a. M:s museer samt i La Certosa vid Pavia. C. R. N. (O. G—G.)

Alba l. Alva, Fernando Alvarez de Toledo, hertig af, spansk fältherre och statsman under kejsar Karl V och konung Filip II, föddes 1508 och härstammade från en af Spaniens förnämsta familjer, sedan 1469 hertigar af Alba. Han deltog med utmärkelse i slaget vid Pavia 1525 samt därefter i Karl V:s ungerska krig och expeditioner till Tunis och Alger. Då Karl V började krig mot schmalkaldiska förbundet, 1546, erhöll A. högsta befälet öfver de kejserliga trupperna. Han underkufvade de protestantiska städerna i södra Tyskland och bidrog kraftigt till segern vid Mühlberg, 1547. Med kejsaren deltog han 1552 i det fruktlösa krig mot Henrik II i Frankrike, hvars ändamål var att återeröfra Metz, Toul och Verdun. Vid Filip II:s tronbestigning var A. ståthållare i det spanska lydlandet Neapel, och i denna egenskap förde han med framgång de spanska trupperna under Filips krig med påfven Paul IV 1556—57. När Filip sökte försoning med påfven, för att ej väcka splittring inom katolska kyrkan och så befordra kättarnas framsteg, måste den segerrike A. afstå från alla gjorda eröfringar. Efter freden mellan Spanien och Frankrike i Château-Cambrésis, 1559, sändes A. till franska hofvet för att mottaga Henrik II:s dotter Elisabet, som till besegling af denna fred skulle förmälas med Filip II.

Efter nämnda fred vistades A. i Spanien, där han på grund af sin erfarenhet i krigets och politikens värf blef en af Filips förnämste rådgifvare. Hans viljestyrka och handlingskraft samt orubbliga trohet tillförsäkrade honom Filips gunst, men han hade en svår medtäflare i Ruy Gomez, furste af Eboli, som genom sin smidighet bättre än den dystre och stolte A. förstod behärska konungen. När resningen i Nederländerna utbrutit, yrkade A. på våldsamma åtgärder för dess kufvande samt vann Filips samtycke härtill gent emot Ebolis mildare mening. 1567 sändes A. till Nederländerna i spetsen för en här på omkr. 11,000 man, idel spanska och italienska veteraner. Som general för denna här fick han obegränsad myndighet att vidtaga åtgärder för landets försvar och för de upproriskes fullständiga kufvande. Då han tillika i Nederländernas styrelse erhöll samma befogenhet som tillkom ståthållarinnan Margareta af Parma, nedlade denna s. å. sin värdighet, hvarpå A. blef allenahärskande. Genast efter sin ankomst till Flandern inrättade han en utomordentlig myndighet, upprorsrådet, af folket vanligen kalladt "blodsrådet", hvari den grymme Juan de Vargas var hans främste medhjälpare. Detta råd hade att som majestätsförbrytelse straffa hvarje deltagande i Nederländernas frihetsrörelse. Det stod öfver all lag, och intet vad fanns, sedan A. bekräftat dess domar, hvilka alltför ofta bestämdes af blodtörst, girighet och fanatism. Själf skall A. hafva berömt sig af att hafva låtit afrätta 18,000 upprorsmakare, bland hvilka grefvarna Egmont och Hoorn voro de mest lysande offren. Förskräckelsen, de tryckande skatterna och de tygellösa truppernas utpressningar drefvo invånarna i stora skaror på flykten; öfver 100,000 köpmän och handtverkare flyttade med sin företagsamhet och förmögenhet till andra länder, synnerligast England. Många begåfvo sig ock till Vilhelm af Oranien, som i Nassau beredde sig att väcka en ny och kraftigare resning bland nederländarna. Under de närmast följande åren var landet förlamadt af skräck. Hvad som väckte det ur dvalan, var ett attentat, som A. gjorde mot eganderätten. A. trodde sig redan hafva löst sin uppgift, då hans skatteutpressningar vållade så allmän harm kring landet, att uppror åter utbröt. De norra provinserna reste sig 1572, ledda af Vilhelm af Oranien. A:s trupper voro alltjämt öfverlägsna, men deras förskräckliga våldsgärningar mot underkufvade städer, särskildt Haarlem, bidrogo endast till att ännu mera stärka landets invånare i frihetskampen. Svårigheterna vid fälttåg på Hollands sumpiga och ofta öfversvämmade mark samt ännu mera soldens uteblifvande vållade emellertid, att de spanske soldaterna blefvo missbelåtna och stundom gjorde myteri. Så kunde resningen utbreda sig. Konung Filip såg med ovilja, att A:s våldssystem misslyckats och samtyckte till hans afskedsansökan. 18 dec. 1573 lämnade han landet. Vid återkomsten till Spanien blef han kallt emottagen och föll snart i onåd samt förvisades från hofvet. 1580 sattes han dock i spetsen för den här, som Filip II sände mot Portugal, och underkufvade genom ett kort fälttåg detta land. Förrän han hunnit lämna Portugal, dog han, 1582.

A. beskrifves såsom en storvuxen, stark och härdad man. Ännu vid 74 års ålder egde han en ynglings spänstighet. Som krigare intager han en framstående plats bland den spanska skolans fältherrar. Han utförde sina operationer med utomordentlig försiktighet; därigenom förlorade han månget godt tillfälle, men kunde berömma sig af att aldrig under sin sextioåriga krigstjänst hafva förlorat ett slag eller blifvit öfverrumplad. Se vidare Philippson, "West-Europa im zeitalter von Philipp II, Elisabeth und Heinrich II" (1882), Ritter, "Deutsche geschichte im zeitalter der gegenreformation und des dreissigjährigen krieges" (1889), och Motley, "The rise of the dutch republic" (1856; öfv. 1883—87). C. H. H.

Albacēte. 1. Provins i Spanien, nordvästra hälften af det forna konungariket Murcia. Arealen 14,863 kvkm. 237,877 inv. (1900). Landet är enformigt, skoglöst, föga odladt och i allmänhet flackt, med undantag af den sydvästra delen, som genomskäres af Sierra Morenas högslätt. Jucar genomströmmar nordöstra hörnet, Segura i sitt öfre lopp det syd-

västra. Rikt på metaller, särskildt svafvel. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, 700 m. ö. h. 21,637 inv. (1897). Drifver betydlig handel med knifsmedsvaror, saffran, säd och vin.

Alba de Tormes, stad i spanska prov. Salamanca i Leon, på högra stranden af floden Tormes, s. ö. om staden Salamanca. 3,203 inv. (1897). Hertigarnas af A. stamslott.

Alba Julia, latinska namnet på siebenbürgska staden Karlsburg (se d. o.).

Alba longa, enligt sagan den äldsta staden i Latium, sannolikt utsträckt på bergsplatån n. ö. om Albanosjön (däraf binamnet *longa*, "det långa"). Staden skall ha varit en af Æneas' son Ascanius grundad koloni från Lavinium. Från A. åter berättas Roms grundläggare hafva utgått. Under Tullus Hostilius skall Rom hafva besegrat och förstört sin moderstad (se Mettius Fufetius) samt öfverflyttat dess invånare till Coeliska berget i Rom. Man har förmodat, att A. en gång var det latinska förbundets hufvudstad och sedan i denna egenskap efterträddes af Rom. Också firades äfven framdeles den urgamla latinska förbundsfesten (*Feriæ latinæ*) på Albanska berget, där Jupiter Latiaris hade ett heligt område. — Senare öfversålldades den vackra trakten med förnäma romares villor. Litt.: Nissen, "Italische landeskunde", II: 579 ff. (1902). (H. SGN.)

Alban [ä'lbn], S:t, helgon, Englands förste kristne martyr, född i Verulamium, nuv. S:t Albans, var en oförskräckt bekännare af sin kristna tro, för hvilken han ock, enligt legenden, under den diocletianska förföljelsen blef halshuggen i Verulamium 22 juni 303. Under Konstantin den stores tid byggdes till hans minne en präktig kyrka på den plats, där han utgöt sitt blod. Kyrkan förstördes af sachsarna, men återuppbyggdes 793 och förenades med ett storartadt kloster. J. H. B.*

Albanägium, Albinägium, Albinätus, (mlat., af *albänus*, främling, möjligen af lat. *alibi*, på annat ställe), *jur.*, hemfall. — Jus albanagii, fr. *droit d'aubaine*, hemfallsrätt.

Albane'nser, ett i Albanien i 10:e århr. uppträdande parti bland katarerna (se d. o.).

Albaner-bergen och Albaner-sjön. Se Albano-bergen.

Albanēser (alban. *sjkipetarer*, "bergsboar", turk. *arnauter*, förvrängning af grek. *albanites*, *arnabites*, serb. *arbanasi*), ett isoleradt folk bland indo-européerna, hvilket anses som ättlingar af de gamla illyriska bergfolken och är bosatt i europeiska Turkiet (företrädesvis i Albanien) och Grekland samt i mindre antal finnes i Montenegro, Bulgarien, Slavonien, Dalmatien, Besarabien och Mindre Asien äfvensom i Syd-Italien och på Sicilien. Hela antalet uppskattas, på mycket osäkra grunder, till 1,9 mill. Däraf bo i Albanien, mellan Adriatiska hafvet och Pindos, från Skutari till Artaviken, omkr. 1,115,000, af hvilka flertalet, omkr. 790,000, äro muhammedaner, 240,000 grekiska katoliker och 83,000 rom. katoliker. Mest oblandade hafva albaneserna hållit sig i mellersta Albanien. Till Grekland (Beotien, Attika, Eubea och Arkipelagen) utvandrade albaneserna i 14:e och 15:e århr.; på Peloponnesos omnämnas de 1349. Nu bilda de majoritet på Salamis, Poros, Hydra och Spetsa samt i Argolis-Korinthia och utgöra en betydlig del af befolkningen i Elis-Achaja, Lakonien och Messenien. Enligt A. Philippson ("Petermanns mitteilungen" 1890) använda albaneserna i de af dem bebodda grekiska byarna uteslutande albanesiska språket i umgänget sinsemellan. I seder och lefnadssätt, klädedräkt, bostäder och politiska åsikter finnes däremot ingen skillnad mellan greker och albaneser; de senare känna sig som medlemmar af det grekiska folket och tillhöra alla den grekisk-ortodoxa kyrkan. Till Italien utflyttade albaneser i 15:e och 16:e, slutligen i 18:e århr., mest från Grekland, och de finnas nu i byar i Kalabrien, Potenza och Foggia samt på Sicilien, till ett antal af omkr. 100,000, alla rom. katoliker. Till Österrike-Ungern utvandrade albaneser i 18:e århr. och finnas vid Mitrovitz vid Sava, vid Zara samt i Istrien, där de dock äro fullkomligt slaviserade. — Albaneserna äro af medelhöjd, med stolt, majestätisk hållning; ansiktet är ovalt, halsen lång. Egendomligt är att blondt hår och grå ögon ofta förekomma hos de sydlige albaneserna, toskerna, äfven i Grekland, medan mot n., hos gegerna, en mörkare färg är förhärskande. Enligt de få mätningar, som företagits, äro de nordlige albaneserna brakycefala, hvaremot de sydlige skola vara dolikocefala. Dräkten består oftast af en lång, röd ylleös, den hvita, veckrika, till knäna räckande fustanellan, väst med flere rader kopparknappar, broderad tröja med vida ärmar och öppen på sidorna; öfver skuldrorna kastas en hvit pläd (*floke*); benen omslutas af broderade ylledamasker, skodonen äro sandaler. Om lifvet anbringas ett bälte af ylle eller siden, hvari stickas vapnen: sabel, pistol och dolk. Lefnadssättet är mycket enkelt. Födan består vanligen af ris eller majs, och blott på högtidsdagar stekes en get eller tillredes fårkött med ris. Husen i norra Albanien äro af sten och vanligen två våningar höga, af hvilka den öfre är bostad, i de åkerbruksidkande trakterna af trä och lera. I familjen är mannen oinskränkt herre. Kvinnans ställning är icke vidare ansedd. Förlofning, bröllop, äktenskap uppenbara många spår af forna barbariska sedvänjor; likaså de ej sällsynta brudrofven och brudköpen. I de religiösa åskådningarna har mycken hedendom hållit sig kvar.

Till karaktären äro albaneserna grymma och opålitliga, men tappra och oförfärade, med håg för vapenbragd och afsky för regelbundet arbete. Det är endast få albaneser, som icke i sin ungdom tillhört något af de många röfvarband, som göra bergen icke blott i Albanien, utan äfven i Tessalien och Macedonien osäkra. Senare öfvergå de ofta i den turkiske sultanens tjänst. Därigenom hafva turkarna icke blott stärkt sin egen maktställning, utan äfven beröfvat Albanien dess bästa motståndskraft. Turkarnas myndighet är emellertid, särskildt i n., endast skenbar, ty i verkligheten styr hvarje stam sig själf. Med guvernören (*vali*) stå blott några stammar i förbindelse genom en mellanhand, *bulukbasji*. Hvarje stam bildar en liten, för sig bestående aristokratisk republik, i spetsen för hvilken står en *barjaktar*, som i krig är stammens anförare. Hans värdighet är ärftlig. Viktigare spörsmål afgöras af ett råd af äldste (*plekte*). Beslut öfver krig och fred och andra särdeles viktiga angelägenheter fattas af en folkförsamling (*kuven*), till hvilken hvarje hus sänder en representant. Förbrytelser straffas med böter af penningar eller kreatur, men mord, ärekränkning, kvinnorof, äktenskapsbrott och skändande af kvinnor bestraffas genom blodshämnd, hvilken ännu kräfver en mängd offer.

Albanesiska språket talas i en mängd, delvis hvarandra ganska olika dialekter, som dock kunna hänföras till tvenne hufvudgrupper, den gegiska i n. och den toskiska i s.; gränsen dem emellan utgöres i själfva Albanien af floden Sjkumb. De dialekter, som talas i Grekland och Italien, sluta sig närmast till toskiskan, dock med många egendomligheter. Öfver hufvud är skillnaden mellan dialekterna så stor, såväl i fonetiskt hänseende som i böjningsformer och ordförråd, att albaneser från olika trakter ofta endast ofullkomligt eller alls icke förstå hvarandra. Albaneserna hafva icke heller något gemensamt skriftspråk, och ljudbeteckning och rättskrifning äro mycket vacklande. Toskerna använda mest det grekiska, gegerna det latinska alfabetet, hvilket i vetenskapliga arbeten är det ensamt brukliga med tillägg af tecken för några särskilda ljud. Albanesiskan hör otvifvelaktigt till den indo-europeiska språkstammen och synes närmast böra föras till den grupp, som omfattar de litu-slaviska, traciska och ariska familjerna. Undersökningen af detta språk försvåras väsentligen genom mängden af låneord från olika grannspråk. Enligt G. Meyer äro af albanesiska ord icke mindre än 1,420 af romanskt ursprung, 1,180 turkiska, 840 nygrekiska, 540 slaviska och endast omkr. 400 sannolikt indo-europeiska arford samt omkr. 700 af oklart ursprung. Hvad böjningsformerna angår, förtjänar särskildt framhållas, att substantivet har en efterhängd artikel, liksom i rumäniskan och bulgariskan, i hvilka språk denna egendomlighet måhända inkommit från albanesiskan (illyriskan); pluralbildningen är af latinskt ursprung. Verbet har aktiv och passiv form; i aktivum finnas af enkla tempora och modi pres. indikat., imperfektum, aorist, optativ och former af imperativ och konjunktiv; futurum bildas genom omskrifning. Passivum bildas dels genom sammansättning med hjälpverbet *jam*, "jag är", dels genom reflexiva uttryckssätt och genom omskrifning. Infinitiv saknas. — Någon egentlig litteratur ega icke albaneserna. Jämförelsevis mest torde de italienske albaneserna arbetat på att göra sitt modersmål användbart för litterär produktion. Särskildt må nämnas Gerolamo de Rada, hvilken verkat både som skald och som utgifvare af folkvisor. Den förnämste konstdiktaren i det egentliga Albanien är Nesim Bey, hvars dikter dock till minsta delen blifvit tryckta. Viktigast äro de samlingar af folksagor och sånger, som utgifvits af Hahn, Dozon, Mitkos m. fl. I nyare tid har särskildt Konst. Kristoforidis med framgång arbetat på att odla det albanesiska skriftspråket. För öfrigt är hvad som existerar af albanesisk litteratur nästan uteslutande af religiöst innehåll; särskildt har den romerska propagandan låtit öfversätta en mängd uppbyggelseskrifter. — En fullständig bibliografi öfver allt, som dittills utkommit på eller om albanesiskan, finnes i G. Meyers "Albanesische studien" (1—3. 1883—92) och "Etymologisches wörterbuch" (1891). A. W—G.*

Albāni, en från Albanien härstammande romersk släkt, som på 1400-talet flyktade till Italien undan turkarna och där utdog 1852, hvarvid namnet och en del af förmögenheten öfvergingo till släkten Chigi. Af ätten A. må nämnas: 1. Giovanni Francesco A., år 1700 påfve under namn af Klemens XI (se Klemens). — 2. Annibale A., f. 1682, fick af påfven flere viktiga kyrkliga befattningar och uppdrag. Död 1751 som biskop i Urbino. Han skref flere lärda arbeten och egde ett stort bibliotek, dyrbara konstskatter samt ett utmärkt myntkabinett (beskrifvet af Venutti 1739), nu införlifvadt med den vatikanska samlingen. — 3. Alessandro A., den föregåendes broder, f. 1692, d. 1779, kardinal 1721, bibliotekarie vid Vatikanen 1761, var i likhet med sin broder en frikostig beskyddare af de sköna konsterna. Under medverkan af Winckelmann m. fl. bildade han den berömda konstsamlingen i *Villa Albani* utanför Rom, en samling, som ännu är af högt värde, oaktadt mycket blifvit bortsåldt till Frankrike och München.

Albāni, Francesco, italiensk målare, f. i Bologna 1578, d. där 1660, var jämte sin ungdomsvän Guido Reni elev af D. Calvaert och Carraccierna. Han målade med utpräglad skönhetssinne och stor rutin en mängd taflor i litet format, framställande med obetydliga variationer, men under växlande namn mytologiska och allegoriska scener — nakna figurer (gudar, gudinnor, amoriner och nymfer) i täcka landskap. Han fick i denna genre många efterföljare, icke blott bland sina landsmän, utan äfven bland nederländarna. Dessutom utförde han ett betydande antal altartaflor, ehuru mycket svaga. Hans mindre arbeten äro spridda öfver hela Europa, men i Sverige är någon originalbild af hans hand ej känd. Drottning Kristina egde i Rom tre där förvärfvade stycken af mästaren, af hvilka hon testamenterade två till "den store kurfursten" — det tredje kom med den orleanska samlingen omkr. 1800 till England. O. G—G.

Albāni. 1. Matthias A., berömd violinfabrikant, f. 1621 i Botzen i Tyrolen, d. 1673. De högt värderade albanes-violinerna, utmärkta genom sin klara och mjuka ton, hafva sitt namn efter honom. — 2. Matthias A., den förres son, var likaledes berömd violinfabrikant. Hans bästa instrument, som förfärdigades i Rom i slutet af 17:e och början af 18:e årh., skattas nästan lika högt som Amativiolinerna.

Albāni, konstnärsnamn för Marie Louise Cecilia Emma Lajeunesse, engelsk sångerska, f. 1850 i Canada, studerade under Duprez och Lamperti samt debuterade 1870 i Messina, hvarpå hon sjöng i Europas och Amerikas storstäder. Efter 1879 har hon årligen uppträdt i London på Covent-gardenteatern, med hvars direktör Ernest Gye hon gifte sig 1878. Hon är därjämte en mycket anlitad oratoriesångerska. Sverige besökte hon 1888. Hon har en ljus, klangskön sopran af ovanlig höjd, betydande korrekthet och färdighet. A. L.

Albānia. 1. Fordom namn på det kustlandskap, som begränsades af Kaukasus, Kaspiska hafvet, Iberia och floden Araxes. Det motsvaras nu af distriktet Sjemaka (det forna Sjirvan) i det rysk-kaukasiska guvernementet Baku. — 2. Medeltidsnamn på Skottland.

Albānien (alban. *Sjkiperi*, turk. *Arnaut*), landskap i europeiska Turkiet, innefattar en del af de gamles Illyrien jämte Epirus. Det gränsar i n. till Bosnien, Montenegro och Dalmatien, i ö. till Macedonien och Tessalien, i s. till Grekland och Artaviken samt sköljes i v. af Joniska och Adriatiska hafven. Dess yta kan anslås till 29.950 kvkm. Enligt den nya turkiska vilajets-indelningen är landskapet deladt mellan vilajeten Janina, Skutari, Kossovo och Mo-

nastir. Hela landet och i synnerhet dess södra del är en ovanligt vild och delvis nästan otillgänglig bergsbygd, genomfluten af bergbäckar och mindre vattendrag samt uppfylld af kedjor tillhörande Dinariska systemet samt af de västliga förgreningarna från Pindos, hvilka bilda den naturliga gränsen mot Tessalien och Macedonien. Mindre högslätter förekomma här och där, t. ex. den, som finnes omkring Janina, hvilken har en medelhöjd af 500 m. ö. h. De förnämsta floderna äro Arta, Viosa och Drin. Bland sjöarna må nämnas Janina, Ochrida, Prespa och Skutari. Klimatet är jämförelsevis strängt, i synnerhet i de norra trakterna. Hufvudnäringar äro boskapsskötsel och åkerbruk, af hvilka det senare frambringar korn samt i de mera lugna och soliga daltrakterna tobak, bomull, vin och oliver. Folkmängden uppskattas till omkr. $1^1/_2$ mill. Befolkningen utgöres till mer än $^2/_3$ af albaneser (se d. o.). Dessutom bo i A. serber, bulgarer, greker och turkar. — Södra delen af A. motsvarar forntidens Epirus, den norra ena hälften af Illyrien. Landet beboddes af flera illyriska stammar, af hvilka molosserna voro de viktigaste och enade landet under sin konungaätt, hvars främste medlem var Pyrrhos. 168 f. Kr. eröfrades landet af romarna, som bortförde 150,000 människor som slafvar, samt delade därefter öden med Roms öfriga Balkanländer och omtalas ej särskildt förr än vid turkarnas eröfring af halfön, då i dessa bergländer Georg Kastriota (Skanderbeg) på ett lysande sätt försvarade sig mot eröfrarna. Sedermera flydde en mängd albaneser undan turkarna öfver till Italien. (Härigenom uppstod en förbindelse mellan A. och Italien, som ännu fortfar. A:s katolska prästerskap erhåller än i dag sin utbildning i Rom, och sympatierna för Italien äro i A. stora.) En annan episod ur A:s historia handlar om den kraftfulle Ali pasja (se d. o.) af Janina och hans uppror mot turkarna. Med minnet af den sistnämnde är äfven förenadt minnet af de s. k. *sulioterna*, ett litet frihetsälskande epirotiskt bergsfolk, som utmärkte sig under det grekiska frihetskriget. (J. F. N.)

Albāno (A. Laziale), stad i italienska prov. Roma, s. ö. om Rom, i en härlig trakt vid Albanosjön. 8,030 inv. (1901). Det grundlades i 15:e årh., är numera förfallet, men omgifves af präktiga romerska villor och nästan otaliga lämningar af den klassiska forntidens byggnadskonst. På en höjd n. om staden ligger Castel Gandolfo, påfvens sommarresidens. I närheten låg Alba longa (se d. o.).

Albāno, signatur för K. A. Adlersparre.

Albāno-bergen, äfven Albaner-bergen (lat. *Montes albani*, it. *Monti laziali*), en numera utslocknad vulkanisk bergsgrupp, belägen 30 km. s. ö. om Rom. Den är betäckt af den härligaste växtlighet och de skönaste skogar. Dess 954 m. höga hufvudkägla, Monte Cavo, hette i forntiden *Mons latialis* och var de gamles egentliga *Mons albanus*, ett heligt berg, hvarest förbundsfesterna firades. En i vissa delar af Albanoberget förekommande grå eller gröngrå bergart af jordartad struktur, kallad albano-sten l. peperin, nyttjades allmänt af de gamle romarna till byggnadssten. Vid Albanobergets sydvästra fot ligger Albano-sjön (Albaner-sjön, lat. *Lacus albanus*, it. *Lago di Albano*), Italiens vackraste vulkansjö, 3,7 km. lång, 2 km. bred, 170 m. djup, med kristallklart vatten. Den saknar naturligt aflopp, men i stället finnes en 2,5 km. lång, genom klippan huggen tunnel, utförd år 396 f. Kr., under det Camillus belägrade Veji.

Albāno-sjön. Se Albano-bergen.

Albāno-sten. Se Albano-bergen.

Albans [å'lbəns], S:t, l. Verulam, stad i England, Hertfordshire, n. v. om London. 16,019 inv. (1901). Märkvärdig gammal kyrka (se Alban, S:t). Betydlig industri med halmhattar. Skådeplats för två af striderna mellan husen York och Lancaster (1455 och 1461). A. kallades på romarnas tid *Verulamium*. Den namnkunnige filosofen Baco af Verulam är där begrafven.

Albany [å'lbəni]. 1. Hufvudstad (från 1797) i staten New York i Förenta staterna, på högra stranden af Hudson-floden. Anlades 1623 (Fort Oranien) och är således en af Unionens äldsta städer. 1790 räknade A. 3,498 inv., 1900 94,151. Det har en mängd storartade offentliga byggnader. Stor industri (järnbaneverkstäder och stora bryggerier); äfven dess handel är betydlig — en naturlig följd af dess utmärkta läge. Det ligger nämligen där de viktiga Erie- och Champlain-kanalerna förena sig med den segelbara Hudson och korsas dessutom af flera järnvägar. A. är en af världens största marknadsorter för korn och timmer. Universitet, grundadt 1784, statsanstalt 1787 med statsbibliotek (150,000 band) och statsmuseum samt Dudley-observatoriet.

2. Distrikt i östra delen af engelska Kap-kolonien i södra Afrika. 4,747 kvkm. med 16,500 inv., af hvilka hälften äro invandrade européer, de öfrige hottentotter och kaffrer. Detta distrikt utgör ett af Kapkoloniens bäst odlade landskap. Åkerbruk och fårskötsel äro befolkningens hufvudnäringar. Hufvudstaden inom distriktet är Grahamstown.

3. Flod i brittiska Nord-Amerika, rinner upp n. om Lake superior och faller ut vid Fort Albany i James-viken af Hudson bay.

Albany [å'lbəni]. 1. Grefven af A. Se Karl Edvard. — 2. Luise Maximiliane Karoline, den föregåendes hustru, f. 1752, d. 1824, dotter till prins Gustaf Adolf af Stolberg-Gedern, blef 1772 förmäld med grefven af Albany (den engelske tronpretendenten Karl Edvard Stuart); men olycklig i sitt äktenskap, sökte hon 1780 fristad i ett kloster och skildes från sin make 1784. Grefvinnan af A. lefde länge tillsammans med den italienske skalden Alfieri, vid hvars sida hon hvilar i kyrkan Santa Croce i Florens. Se biografi af Reumont (1860). — Om hertigarna af A. se följ. art.

Albany [å'lbəni], engelsk hertigtitel. Den bars af drottning Viktorias yngste son, Leopold (Georg Duncan Albert), f. 1853, d. 1884, hvilken på grund af ömtålig hälsa förde ett tillbakadraget lif samt mest egnade sig åt litterära intressen. Titeln öfvergick till hans postume son, Leopold (Karl Edvard), f. 1884, som vid sin farbrors, hertigens af Edinburgh, död (1900) blef regerande hertig af Sachsen-Koburg och Gotha.

Albany-kongressen (eng. *Albany convention*), den sammankomst af delegerade från Englands nordamerikanska kolonier, som 1754 hölls i staden Albany (New York) för att öfverlägga om gemensamt uppträdande vid fördelningen af herrelöst land samt i händelse af krig med Frankrike. Den är mest bekant genom den af Benj. Franklin utarbetade plan till koloniernas federation, som där antogs. Enligt denna plan skulle vissa gemensamma ärenden (för-

svarskrig, handel med indianerna och fördelning af oupptaget land) med förbehåll af kronans vetorätt handläggas af ett råd, i hvilket kolonierna skulle vara proportionellt representerade. "Albanyplanen" stötte på motstånd såväl i de särskilda kolonierna som hos engelska regeringen och kom därför ej till utförande, men kongressen bidrog väsentligt till att öka koloniernas samhörighetskänsla och därmed att förbereda den samfällda oafhängighetsstriden. V. S—G.

Al Baradai. Se Baradæus.

Alba rēgia, latinska namnet på ungerska staden Stuhlweissenburg.

Al-Batani. Se Bettani.

Albatro'ss, *Diomedea exulans, zool.*, den största bland de s. k. stormfåglarna, ungefär så stor i kroppen som en svan, men med kort hals. Han är välbekant för sjöfarande i Söderhafvet och Stilla oceanen, upp till Kamtsjatka. Med sina långa, smala vingar (ungefär 3,5 m. mellan vingspetsarna), som bära honom hundratals mil ifrån land, och med sitt starka näbb både slår han och biter med kraft, till hämnd och försvar, när sjömännen till ett lika vanligt som barbariskt nöje under enformigt sjölif lockat den glupska fågeln att nappa på en krok med en fläskbit och halat honom upp ombord. F. A. S.*

Alba Ödegård, pseudonym för författarinnan Rosalba Maria Cederman, född Elfving (f. 1830, d. 1884).

Albe, stad i Italien. Se Alba 2.

Albēdo (lat., af *albus*, hvit), *fys.* och *astron.*, förhållandet mellan det från en kropps yta reflekterade och det på densamma infallande solljuset. Zöllner har bestämt albedon för månen och planeterna. På grund af sina observationer antager han, att det från månen reflekterade solljuset ej är mera än 0,12 af det infallande. Genom experiment fann han följande värden på albedon för några jordiska föremål:

Nyfallen snö	0,78.
Hvitt papper	0,70.
Hvit sandsten	0,24.
Märgellera	0,16.
Kvartsporfyr	0,11.

Enligt mätningar af G. Müller har albedo för de olika planeterna följande värden:

för Merkurius	0,14.
,, Venus	0,76.
,, Mars	0,22.
,, Jupiter	0,62.
,, Saturnus	0,72.
,, Uranus	0,60.
,, Neptunus	0,52.

Planeternas albedo växer i allmänhet med tätheten af deras atmosfär. R. R. (S. A—S.)

d'Albedyhll, svensk adlig ätt, härstammande från Livland, där den lefde redan på 1400-talet, och hvarifrån grenar af densamma inkommo på 1600-talet till Sverige, där en gren skref sig von Albedyl. Till denna hörde Henrik Otto v. A., f. 1666, d. 1738, som 1717 blef generallöjtnant af infanteriet och 1720 friherre. Hans brorsons son Krister Henrik, f. 1679, d. 1750, tillhörde Karl XII:s drabantkår, blef 1717 generalmajor af kavalleriet och var 1736—47 landshöfding i Östergötland samt blef 1720 friherre d'A.

1. Gustaf d'A., den sistnämndes sonson, friherre, diplomat, författare, f. i Stralsund 1758, d. 1819, uppfostrades (1762—74) hos sin morbroder preussiske öfverhofmarskalken grefve von Eichstedt-Peterswaldt. År 1774 kom han till Sverige och blef sedan en mycket använd diplomat. Efter att 1778—83 hafva tjänstgjort vid ryska hofvet utnämndes han 1784 till "ministre en second" i Köpenhamn, där han ifrigt arbetade för vänskap mellan Sverige och Danmark. Till 1789 rönte han många prof på Gustaf III:s ynnest, ehuru någon verklig vänskap aldrig varit rådande dem emellan, men nämnda år inträdde ett omslag i hans förhållande till konungen, och d'A. återkallades då från Köpenhamn med tydliga tecken till onåd. d'A. beskylldes för att hafva varit delaktig i en plan att bränna upp den ryska eskader, som då låg vid den danska hufvudstaden. Om denna plan, som var uppgjord af en svensk löjtnant, Lars Benzelstjerna, tillsammans med konungen själf och Toll, hade d'A. visserligen haft kännedom, åtminstone till någon del, men han hade icke understödt, utan tvärt om afstyrkt densamma. Däremot hade han, då Benzelstjerna hotades af ryssarna, sökt skydda sin landsmans lif och sedan på Bernstorffs begäran lämnat Danmark, hvilket gjorde, att Gustaf III, som ville desavuera saken, kände sig kompromettetad genom ministern. 1792 utverkade han åt sig en s. k. rehabilitationsakt. d'A. utnämndes 1793 till ledamot i pommerska ärendenas beredning och var äfven erbjuden en kanslirådsbefattning, men afsade sig vidare anställning i statens tjänst. Vid riksdagen 1809 var han ordf. i expeditionsutskottet och ledamot af hemliga utskottet. d'A. var en försiktig, grundlig och arbetsam man utan någon lysande begåfning, men med djupa historiska och skönlitterära intressen, hvilka slutligen förde honom i nära beröring med Gjörwell, Hammarsköld, Geijer m. fl. Hans tryckta arbeten, som aldrig varit tillgängliga i bokhandeln, innehålla värdefullt material till samtidens diplomatiska historia. Bland dessa arbeten må nämnas *Skrifter af blandadt, dock mest politiskt och historiskt innehåll: dels samlade, dels författade af G. d'A.* (2 d., 1799—1810), *Recueil de mémoires et autres pièces authentiques relatives aux affaires de l'Europe et particulièrement celles du Nord pendant la dernière partie du 18:me siècle* (I, 1798; II, 1811), *Anteckningar rör. ..... G. d'Ahlbedylls tjänstgöring under kon. Gustaf III:s regementstid* (1855, delvis omtryckt i Ahnfelts "Från Europas hof") samt *Tankar öfver närvarande kriget med Ryssland uppsatte 1790* (1855, i ett enda ex. å Kungl. bibl.). Bland hans många handskrifter i k. biblioteket och Upsala universitetsbibliotek finnas bidrag till Gustaf III:s och Gustaf IV Adolfs historia. Jfr L. Wahlström, "Sveriges förhållande till Danmark 1788—89" (1898) samt "Gustaf III:s och Benzelstjernas plan mot ryska flottan" (Hist. tidskrift 1899). L. W—M.

2. Eleonora Charlotta d'A., den förres hustru, född Wrangel, författarinna, f. i Stockholm 1770, gift 1795, d. 1835, skref smärre skaldestycken, som infföto i "Lunds veckoblad", "Journal för litteraturen och theatern" samt Atterboms "Poetisk kalender". 1814 utgaf hon "skaldedikten" *Ge-*

fion (i 4 sånger, på hexameter), som vann en viss namnkunnighet inom dåtidens litterära kretsar.

Albemarle [ä'lbəmäl], den största af Galapagosöarna (se d. o.).

Albemarle [ä'lbəmäl], engelsk hertigtitel inom släkten Monk (1660—88) samt (fr. 1696) earltitel inom släkten Keppel.

Albemarle-sundet [ä'lbəmäl-], en vik, som från Atlantiska hafvet tränger djupt in i nordamerikanska staten Nord-Carolina. Det upptager floderna Roanoke och Chowan. Det liknar till sin bildning ett haff samt är genom en smal landtunga skildt från hafvet, hvarför dess vatten är nästan sött. En genom sumptrakten Dismal swamp ledd kanal förbinder detta sund med Chesapeake-viken; åt söder sammanhänger det med en annan lagun, Pamplico-sundet.

Albendorf, berömd vallfärdsort i Schlesien i Preussen, med en "undergörande" Mariabild, hvilken årligen ditlockar ända till 80—100 tusen besökande.

Albe'nga, stad i italienska prov. Genova, nära hafvet, vid floden Centa. 6,231 inv. (1901). Hette fordom *Albium Ingaunum*. Bland flere andra fornlämningar märkes en bro, Ponte Lungo, som leder öfver floden Centa.

Alberdingk-Thijm [-tajm], Josephus Albertus, nederländsk skriftställare, f. 1820 i Amsterdam, var länge chef för en förlagsfirma, blef 1876 professor vid konstakademien i nämnda stad och dog 1889. Han utgaf och redigerade från 1855 tidskriften "De dietsche warande", hvari han sökte väcka smak för medeltida konst och litteratur. För öfrigt skaffade han sig ett namn som utmärkt konstkritiker och författare af (särskildt historiska) noveller, som lyrisk skald och litteraturhistoriker. — A:s broder, Paul A., f. 1827, sedan 1870 professor i Louvain, är en af de förnämste representanterna för den flamländsk-katolska historieskrifningen och sedan 1887 utgifvare af "De dietsche warande".

Alberg (urspr. Ahlborg), Albert, svensk-engelsk skådespelare och skriftställare, f. 17 aug. 1838 i Västerås, var först kramhandelsexpedit i Stockholm, men beredde sig 1858 tillfälle att komma till England, för att blifva — engelsk skådespelare. Han debuterade 1862 på scenen i Birmingham, hvarefter han under sex års tid spelade med framgång i en mängd engelska städer, efter hand sådana roller som *Otello*, *Jago*, *Shylock*, *Hamlet*, *Macbeth* och *Richard III*. Han skref äfven egna dramer och bearbetningar, som uppfördes, samt uppträdde som föreläsare, äfven i Sverige 1864 och 1865, hvarvid han 1 gång spelade *Otello* på k. stora teatern. Sedan han 1868—76 varit bosatt på en af en släkting åt honom upplåten landtegendom i Östergötland, höll han föreläsningar och uppläsningar landet rundt samt innehade somrarna 1876—78 Djurgårdsteatern och säsongen 1877—78 Bijou-teatern (Ladugårdslandsteatern) i Stockholm. Som teaterledare lade han an på granna utstyrselpjäser och moraliska engelska dramer, men blef ruinerad på företaget, hvarefter han återvände till England och återupptog pennans värf. 1885—86 höll han ånyo uppläsningar i Stockholm. 1888 öfverflyttade han till Chicago. Förutom dramer och sagor har A. på engelska skrifvit populära arbeten om Gustaf Vasa (1881) och Karl XII (1882) samt en Linné-biografi (*The floral king*, 1888), alla i flera upplagor, hvarjämte han öfversatt arbeten af Topelius, Björnson, Bögh, Strindberg, Lea och Rich. Gustafsson samt Hyltén-Cavallius' och Stephens' folksagor. Jfr W. Anson, "Life of Albert A." (1883).

Albergāta (Albergāti), Niccolo, påflig legat, urspr. kartusian, utnämndes 1418 till biskop af Bologna och 1426 till kardinal samt blef därefter en af kurians mest ombetrodde diplomater. Sålunda skickades han såsom en af de presiderande legaterna till konsiliet i Basel 1434 och sedan som påfligt sändebud till fredskongressen i Arras 1435. För att uppgöra om lämpligaste orten för de beramade unionsförhandlingarna med grekiska kyrkan sändes han 1436 ånyo till Basel, och då brytningen mellan påfvestolen och konsiliet blef oåterkallelig, öppnade han å påfvens vägnar 1438 det nya mötet i Ferrara. Påflig legat på riksdagen i Nürnberg s. å., sökte han förgäfves förmå kurfurstarna att uppgifva sin neutralitet i striden mellan påfve och kyrkomöte. Död 1443. T. H—R.

Albergāti, påflig legat. Se Albergata.

Albergāti Capacelli [-tje'lli], Francesco, markis, italiensk lustspelsförfattare, f. 1728, d. 1804, skref för en privatteater på sitt landtgods, Zola, en mängd lustspel, som snart blefvo allmännare kända och ej synnerligen stå tillbaka för Goldonis. Biogr. af E. Masi (1878).

Albe'rgo (it.), härbärge, rum för resande.

Albēri, Eugenio, italiensk historieskrifvare, f. i Padova 1809, d. i Vichy 1878, gaf i skriften *Del papato e dell Italia* (1874) uttryck åt sin lifliga anslutning till Pius IX:s reformvänliga politik och förblef Pius hängifven äfven efter omslaget i påfvepolitiken. Bland A:s i Italien högt skattade arbeten märkas *Vita di Catarina de Medici* (1838, fransk öfvers. 1844), *L'assedio di Firenze* (1840) och den storartade urkundsamlingen "Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il XVI secolo" (15 bd, 1839—63). A. redigerade i Florens (fr. 1840) den historiska årsskriften "Annuario storico universale" samt ledde utgifningen af den första fullständiga och kritiska upplagan af Galileis skrifter (16 bd, 1842—56).

A'lberik (Alberich), i germanska hjältesagan en trollkunnig dvärg och vapensmed, hvilken såsom väktare skyddar nibelung-skatten, som dock fråntages honom af den segrande Siegfried. R. Wagner omdiktade honom i "Rheingold" till en girig och maktlysten svartalf, som af Rhenguldet smider en magisk ring och, sedan Valhall-gudarna med list och våld beröfvat honom denna, öfver ringens alla blifvande innehafvare uttalar en fruktansvärd förbannelse, hvars tragiska verkningar yppa sig i Nibelungenring-trilogiens efterföljande musikdramer.

A'lberik (Alberich). 1. A. I, en lombardisk adelsman, som först nämnes 889 som vasall under hertig Guido af Spoleto, sedan stred mot denne i konung Berengar I:s tjänst och 897 förvärfvat titeln markgrefve. Sin egentliga uppkomst vann han genom sitt giftermål med Marozia (se d. o.), dotter till Roms mäktigaste man, konsuln Theophylactus, och dennes gemål, den beryktade Teodora. A. var 916 befälhafvare för den förbundshär, hvarmed påfven Johan X besegrade saracenerna vid Garigliano. Troligen först därefter blef han konsul och berättas sedan som "patricius" hafva despotiskt styrt Rom, tills påfven fördref honom, hvarefter A. lär till hämnd ha inkallat ungrarna och efter deras aftåg blifvit mördad (omkr. 925). Med säkerhet vet man emellertid intet om A:s sista lefnadsår och död.

2. A. II, den föregåendes son, tillställde 932 ett folkupplopp i Rom för den skymfliga behandling styffadern, konung Hugo af Italien, lät honom undergå. Hugo måste fly till Lombardiet, och A. lät fängsla såväl sin moder Marozia som hennes son, påfven Johannes XI. Själf fick han högsta makten i Rom under titeln "furste och alla romares senator". A. styrde sedan Rom med kraft och klokhet till sin död (954), afvärjde upprepade anfall från konung Hugo och behärskade äfven fullständigt påfvemakten. I syfte att förena den andliga och världsliga makten i Rom lät han före sin död adeln svärja att vid nästa ledighet göra hans son Ottaviano, som ärfde hans världsliga makt, till påfve, hvilket ock skedde 955 (se Johannes XII). Litt.: Gregorovius, "Gesch. der stadt Rom im mittelalter", III (1860). v. s—g.

Alberōni, Giulio, kardinal och spansk premiärminister under konung Filip V, föddes 1664 i en by nära Piacenza. Fadern var en fattig vingårdsarbetare. A. uppfostrades i en klosterskola och väckte redan här genom sina rika själsanlag biskopens uppmärksamhet, hvadan denne skaffade honom inträde i det andliga ståndet och förde honom till Rom. Efter flera väl utförda diplomatiska uppdrag trädde A. i sitt eget lands tjänst, i det hertigen af Parma förordnade honom till konsul vid det spanska hofvet och upphöjde honom i grefligt stånd. I Madrid lyckades A. under parmesanske ministerns frånvaro genomdrifva konung Filip V:s förmälning med prinsessan Elisabet Farnese af Parma, hvilken han för den då i Spanien allsmäktiga prinsessan Orsini beskrifvit såsom en svag och lättledd kvinna. Elisabets första handling såsom regentinna blef att med A:s hjälp aflägsna Orsini (1714). Tre år därefter blef A. Spaniens premiärminister, grand af första klassen och kardinal.

Såsom ledare af Spaniens öden visade A. stor skicklighet i den inre förvaltningen: han fullföljde de reformer, som börjat i Spanien med bourbonska ättens tronbestigning; finanserna förbättrades, industrien höjdes genom inkallande af skickliga arbetare, en ny flotta på 70 linjeskepp byggdes, armén uppbragtes till 100,000 man. Men den yttre politiken störtade honom. För att gå drottningens önskningar till mötes — denna ville nämligen skaffa utländska kronor åt sina från spanska tronföljden uteslutna barn — beslöt A. att åt Spanien söka återförvärfva dess nyss förlorade italienska besittningar: Milano, Neapel, Sicilien och Sardinien. Han besatte därför plötsligt, 1717, Sardinien och 1718 Sicilien med en präktig här. Men emot dessa Spaniens angrepp slöts en kvadrupelallians mellan England, Frankrike, Österrike och Nederländerna. A. å sin sida sökte störta den hannoveranska dynastien i England genom huset Stuarts återinsättande samt tillfångataga hertigen-regenten i Frankrike och proklamera Filip V af Spanien såsom förmyndare för Ludvig XV. Tillika hade han förbundit sig med den turkiske sultanen och de missnöjde i Ungern för att från detta håll sysselsätta Österrike. Men idel motgångar mötte alla hans företag, och det visade sig, att en stor politik icke skapas genom ränker och intriger. Engelsmännen slogo 1718 den spanska flottan i grund vid Siciliens kust. De mot Frankrike och England inledda stämplingarna upptäcktes genom arresteringen af en A:s agent i Frankrike, hvartill kom, att Österrike slöt fred med Turkiet. En öfverlägsen fransk här trängde öfver Pyrenéerna. Den flotta, som A. sände till huset Stuarts hjälp, förstördes genom en storm, under det engelsmännen härjade Galiciens kuster. Spaniens ställning var förtvifflad, och det stod ensamt mot hela Europa. Filip och drottning Elisabet sågo sig nödsakade att gå in på de allierades villkor, och som en följd däraf blef A. 5 dec. 1719 afskedad från alla sina ämbeten samt befalld att inom 8 dagar lämna Madrid och inom 3 veckor Spanien. Af påfven Klemens XI hotad med process för det sätt, hvarpå han kommit åt kardinalshatten, uppehöll han sig under ett års tid i ett kloster i Apenninerna. Men efter Klemens XI:s 1721 inträffade död blef han af kardinalkollegiet fullkomligt frikänd, tog plats i konklaven och gaf sin röst åt Innocentius XIII, hos hvilken han sedan alltid stod i ynnest. Hos Benedikt XIII (påfve 1724) föll A. i onåd och måste draga sig tillbaka till sina gods, hvaremot han af följande påfvar utnämndes till legat af Ravenna och Bologna. Sina sista år tillbragte han i Piacenza, hvarest han dog 1752, efterlämnande en ofantlig förmögenhet. (r. f.)

Albert [ä'lbet], betydlig flod i norra delen af Queensland, utfaller i Carpentariaviken; heter i sitt öfre lopp Gregory.

Albert. Flera furstars namn skrifves omväxlande Albert och Albrekt (Albrecht). Se under bägge namnen.

Albert (Albrekt), biskop af Riga, stiftare af Svärdsriddarorden och grundläggare af Östersjöprovinsernas germanisering, född i midten af 1100-talet, tillhörde, enligt den vanligaste uppgiften, en bremisk riddarsläkt, Appeldern. Han var kanik i Bremen, då han 1199 upphöjdes till biskop af Livland, där en liten kristen koloni nyss gått under, men där han beslöt att med kraft utbreda kristendomens och kyrkans välde. På våren 1200 landade han med en liten pilgrimsflotta vid Dünas mynning, anlade 1201 staden Riga, som blef biskopssäte, och stiftade 1202 till hedningarnas bekämpande orden Bröderna af Kristi ridderskap, vanligen kallad Svärdsriddarorden. Männen i sitt följe gaf han borgar inom landet i förläning och lade därigenom grunden till stiftsridderskapet. Understödd af påfvens aflatsbref, som skänkte fullständig syndaförlåtelse för en korsfärd till Livland, lyckades han på sina tidt och ofta företagna resor till Tyskland — hvilka stundom utsträcktes till Rom — draga en mängd pilgrimer till kamp i Livland, och med riddarnas och pilgrimernas hjälp eröfrade han inom kort länderna på ömse sidor om nedre Düna. 1207 mottog han Livland såsom län af Tyska riket; s. å. afträdde han åt Svärdsriddarorden en tredjedel af det då eröfrade området, men råkade sedermera med orden i makttvister, som gåfvo uppslag till hundraåriga stridigheter (se Svärdsriddarorden och Tyska orden). A. underlade sig vidare Semgallen (1219); äfven Estland sökte han vinna, men då hans försök misslyckades, tillkallade han konung Valdemar Seir, som för egen räkning eröfrade landet (1219). Däremot intog och kristnade A. ön Ösel (1227). I

Estland och Semgallen samt på Ösel upprättade A. biskopsstift. De kyrkliga förhållandena ordnades 1224 af den påflige legaten Vilhelm af Modena. 1225 erkändes A. som tysk riksfurste. Den genom rastlös verksamhet och organisationsförmåga, men äfven genom härsklystnad utmärkte biskopen afled 17 jan. 1229.

Albert, grefve af Orlamünde, den danske konungen Valdemar Seirs systerson, f. 1182. Af Valdemar fick han 1204 Holstein i län och var under hans fångenskap i Mecklenburg (1223) Danmarks riksföreståndare, till dess han själf blef tillfångatagen i slaget vid Mölln 1225. Först efter slaget vid Bornhöved, 1227, blef han frigifven, men nödgades afstå Holstein. Död 1245. (E. EBG.)

Albert af Stade, abbot i ett benediktinkloster i Stade 1232—40, sedermera franciskanmunk, död efter 1260. Han författade en världskrönika, som sträcker sig till 1256, men till stor del blott är utdrag ur äldre arbeten; för det näst föregående århundradet innehåller den likväl viktiga bidrag till Danmarks historia. Denna krönika utgafs af Reineccius (1587). (E. EBG.)

Albert, grefve af Bollstädt. Se Albertus.

Albert (l. Alberti), Heinrich, tysk skald och tonsättare, f. 1604 i furstendömet Reuss, blef 1632 organist vid domkyrkan i Königsberg och dog sannolikt 1651. Till sina sånger, af hvilka de flesta äro psalmer, satte han själf musik. Åtminstone en af hans melodier är upptagen i svenska koralboken. I hans världsliga dikter råder där och hvar en stämning, som närmar sig folkvisans. Af honom finnas *Musikalische kürbishütte* samt *Poetisch musikalisches lust wäldlein*, en samling af både andliga och världsliga sånger.

Albert (Albrekt) Kasimir, hertig af Sachsen-Teschen, son af konung August III af Sachsen-Polen, f. 1738, d. 1822, blef 1760 generallöjtnant i österrikiska armén och äktade 1766 kejsar Frans I:s och Maria Teresias dotter Kristina (d. 1798), som medförde furstendömet Teschen i hemgift. A. var 1765—80 gubernator i Ungern och skötte 1780—90 jämte sin gemål ståthållarskapet i österrikiska Nederländerna (Belgien). Han förde 1792 befäl i kriget mot fransmännen, blef jämte Beaulieu slagen vid Jemappes och måste utrymma Belgien. 1794 utnämndes han till riksfältmarskalk, men drog sig 1795 undan till privatlifvet. A:s stora samling (kallad Albertina) af konstföremål, i synnerhet handteckningar af äldre mästare och kopparstick, öfvergick såsom fideikommiss till ärkehertig Karl och eges nu (1903) af ärkehertig Fredrik.

Albert (Frans Karl August A. Emanuel), prins af Sachsen-Koburg-Gotha, drottning Viktorias af Storbritannien gemål, andre son till hertig Ernst af Sachsen-Koburg-Gotha och Louise af Sachsen-Gotha, föddes 1819 på slottet Rosenau vid Koburg. Han studerade i Bonn, företrädesvis statsvetenskap och historia, hvarjämte han utbildade sina anlag för måleri och musik. A:s farbror, konung Leopold af Belgien, ledde hans uppfostran med särskild hänsyn till den möjligheten, att han skulle blifva drottning Viktorias gemål. 1839 skedde förlofningen. Genast efter sin förmälning, 1840, blef A. medlem af Privy council (Hemliga rådet) i England, och hans inflytande på drottningen blef stort. Han var, som han själf skref till hertigen af Wellington, på en gång "hufvudman för hennes familj och ledare af hennes affärer, hennes ende förtrogne rådgifvare i politik och ende medhjälpare i förbindelserna med regeringens medlemmar, hennes privatsekreterare och ständige minister". Hans ädla personlighet lyckades småningom besegra den djupt rotade engelska misstron mot allt utländskt, hvilken bl. a. under kriget 1854 tog sig uttryck i misstankar att han hyste ryska sympatier. Hans vackraste minne förblifver hans nitiska och fruktbärande arbete i kulturens tjänst. Så utgick från honom planen till den första världsexpositionen i London, 1851. Han var sedan 1847 kansler för universitetet i Cambridge, på samma gång han tog "trasskolorna" (*the ragged schools*) i sitt särskilda hägn. Han byggde bostäder åt de fattige, inrättade i Windsor en mönsterfarm till höjande af åkerbruk och boskapsskötsel, invigde förbättringshus för unga förbrytare o. s. v. 1857 förlänade drottningen honom titel af "Prince-Consort" ("prinsen-gemålen"). Hans verksamma och nyttiga lif slöts 14 dec. 1861. Jfr Sir Theodore Martin, "Life of the Prince Consort" (5 bd, 1874—80). (V. S—G.)

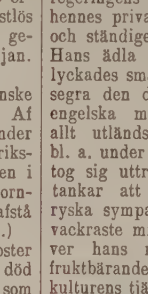

Albert (Fredrik August Albert), konung af Sachsen, äldste sonen af konung Johan, f. 23 april 1828, d. 19 juni 1902 på slottet Sibyllenort i Schlesien. Hans tidigt framträdande anlag för militäryrket utbildades genom grundliga krigsvetenskapliga studier. I kriget mot Danmark 1849 deltog han såsom kapten. Under 1866 års tyska krig anförde han såsom general hela den sachsiska kåren och slöt sig i juni till den under Benedek i Böhmen mot preussarna samlade österrikiska nordarmén samt deltog bl. a. i slaget vid Königgrätz, där han stod på österrikarnas vänstra flygel och med stor tapperhet kämpade mot preussiska Elbearmén under Herwarth v. Bittenfeld. Efter freden och Sachsens anslutning till Nordtyska förbundet fick A. befäl öfver 12:e nordtyska armékåren, som var bildad af sachsiska trupper. Vid fransk-tyska krigets utbrott, 1870, blef denna kår tilldelad andra tyska armén — som stod under befäl af prins Fredrik Karl af Preussen — och deltog med utmärkelse i striderna kring Metz, synnerligast i slaget vid Gravelotte. Sedan franska Rhenarmén blifvit instängd, bildade tyskarna en fjärde armé, Maasarmén, under kronprins Alberts befäl och med uppgift att operera mot Mac Mahon. Mot slutet af augusti utförde A., i förening med tredje armén under kronprinsen af Preussen, den berömda flankrörelse, som verksamt bidrog till kapitulationen vid Sedan. Under belägringen af Paris innehade kronprins A. med sin fjärde armé nord- och nordöstfronterna. Efter fredsslutet utnämndes han af kejsar Vilhelm till generalfältmarskalk. A. blef konung vid sin faders död, 29 okt. 1873 (om hans regering se Sachsen). I ett barnlöst äktenskap var A. sedan 1853 förenad med prinsessan Carola af Vasa. Konungaparet besökte Sverige 1888.

Albert [albär], egentl. Alexandre Martin, fransk politiker, f. 1815, d. 1895, till yrket mekanisk arbetare, omfattade ifrigt demokratiska och socia-

listiska åsikter, var en verksam deltagare i hemliga sällskap och grundlade 1840 jämte några kamrater arbetarebladet "L'atelier". Hans ställning som på en gång kroppsarbetare och revolutionär skriftställare jämte hans nära vänskap med Louis Blanc föranledde 1848 hans val till medlem af provisoriska regeringen, hvilken post han dock innehade endast några få dagar. Utan att spela någon mera framstående roll, iakttog han därvid ett hofsamt och värdigt uppträdande. Sedermera var han medlem af nationalförsamlingen, tills han, för det han yttrade sig alltför undfallande till den folkmassa, som 15 maj 1848 inrusade i nationalförsamlingen, blef dömd till deportation. Han hölls därefter i långvarigt fängelse och frigafs först 1859.

Albert, Joseph, tysk fotograf, f. i München 1825, upprättade en ateljé därstädes 1858, hvilken nådde stor utveckling, d. 1886. A. var den förste, som använde fotografien till mångfaldigande af målarkonstens verk. Genom hans förbättring af ljustrycket, som efter honom länge kallades albertotypi, är hans namn införlifvadt i fotografiens utvecklingshistoria.

Albert [albär], Paul, fransk skald och litteraturhistoriker, f. 1828 i Thionville (Lothringen), d. 1880 som professor i nyare fransk litteratur vid Collége de France, inlade förtjänster om anordnandet af högre undervisning för kvinnlig ungdom samt var en talangfull föreläsare och skriftställare. Skr.: *La poésie* (1869; 3:e uppl. 1874), *Histoire de la littérature romaine* (2 bd, 1872; belönt med montyonska priset) och *La littérature française* (4 afd. 1872—85).

Albert, Eduard, berömd österrikisk läkare och skriftställare, f. 1841 i Böhmen, d. 1900, son af fattiga (tjechiska) föräldrar, blef 1867 med. doktor samt 1873 professor i kirurgi i Innsbruck och 1881 i Wien, där han verkade till sin död med utomordentlig skicklighet och nit. Hans forskningar i anatomi, fysiologi och kirurgi ha vunnit erkännande i hela medicinska världen, och han betraktades efter Billroths död såsom den kirurgiska vetenskapens nestor i Wien. Han utgaf många lärda skrifter, däribland *Lehrbuch der chirurgie* och *Vorlesungen über die diagnostik der chirurgischen krankheiten* (8:e uppl. 1900), samt populära småskrifter i filosofiska, hygieniska och sociala ämnen. A. var ledamot af österrikiska herrehuset och medlem af k. vetenskapsakademien i Wien. Äfven skönlitterärt har A. ett namn dels genom sin på tjechiska skrifna studie öfver sin vän skalden Jaroslav Vrchlický, dels genom 4 band *Poesie aus Böhmen* (1893—95), ett utmärkt urval tjechiska dikter i tysk tolkning, till stor del utförd af A. själf. Äfven såsom originalskald debuterade A. — efter sin död. Han skref nämligen 42 smärre reflexionsdikter, "I himmel och på jord", som skulle utges anonymt, men genom hans plötsliga död röjdes författaren. A—D J.

d'Albert [dalbär], Eugen Francis Charles, tysk pianist och tonsättare, f. 1864 i Glasgow, där fadern, af fransk härkomst (modern var tyska), undervisade i dans och komponerade dansmusik (bl. a. den bekanta "Sultanpolkan"). Redan 1879 utfördes en af hans uvertyrer offentligen. 1881 blef han elev af Richter i Wien, och senare studerade han under Liszt, som kallade honom "Tausig redivivus". 1895 utnämndes han till kapellmästare i Weimar. d'A:s spel beskrifves såsom ej blott tekniskt häpnadsväckande, utan äfven genialiskt. Bland hans kompositioner märkas: pianokonserter, uvertyrer, stråkkvartetter, symfoni, pianosvit, sånger, operor (*Der rubin*, *Gernot*, *Die abreise*, *Kain*) m. m. A. L.

Albert, Gustaf, målare, f. 30 okt. 1866 i Eskilstuna, studerade i Göteborg 1887 vid museets målarskola, utställde s. å. ett par Göteborgs-motiv, vistades till 1890 i New York samt har från 1891 varit bosatt i Paris eller på landsbygden i Frankrike. Han har utställt landskapsstämningar, mest från Oise-floden och Gouvieux, men äfven från Bretagne: *Skogsinteriör* (1894), *Landskap med får* (Göteborg, fürstenbergska samlingen), *Gargilesse* (1897, inköpt af franska staten), *Afton vid Seinen*, *Solnedgång* och *Höstöfversvämning* (alla tre på Stockholmsutställningen s. å.), *Natt på kusten* (Paris 1900) samt 1903 vår-, höst- och vinterstämningar från Oise-dalen. G—G N.

Alberta [albəə'tə], sedan 1882 ett distrikt i Dominion of Canada, mellan Brittiska Columbia i v., distriktet Athabasca i n. samt distrikten Saskatchewan och Assiniboia i ö. 274,000 kvkm. 65,876 inv. (1901). Hufvudstad Calgary, vid kanadiska pacificbanan. Längs västra gränsen gå Rocky mountains, från hvilka Athabasca, Saskatchewan och Bow river nedströmma. Nordöstra delen är en trädlös, till odling oduglig stäpp med en mängd saltlaguner. I s. idkas jordbruk och, på de s. k. ranches i s. v., boskapskötsel, hvars produkter exporteras till England. Tillgången på stenkol och malmer är ganska stor.

Albert Edvard, prins af Wales. Se Edvard VII (engelska konungar).

Albert Edvard Nja'nsa l. Mwutan Nzige, sjö i Central-Afrika, ligger strax s. om ekvatorn under 30° ö. lgd. Den upptäcktes af Stanley 1876 och undersöktes 1889 af honom och Emin pasja, hvilka funno, att den är den sydvästligaste af Nilens källsjöar och genom Semliki står i förbindelse med den nordligare Albert Njansa. Dess södra och västra strand undersöktes 1891 af Emin pasja och Stuhlmann. Sjön ligger 965 m. öfver hafvet. Arealen är 3,900 kvkm. Om hur denna sjö fått namnet Mwutan Nzige, hvilket egentligen tillhört Albert Njansa, se d. o.

Albert-föreningen, en till Röda korset sig anslutande kvinnoförening i konungariket Sachsen, stiftad i Dresden 1867 af dåv. kronprinsessan Carola och uppkallad efter hennes gemål, sederm. konung Albert. Föreningen har till uppgift att utbilda sjuksköterskor (albertinerinnor) för vården af krigets offer, upprätta reservlasarett och lämna sjukhjälp åt fattiga.

Albe'rti, Leon Battista, italiensk arkitekt, f. 1404 i Genova, d. 1472 i Rom. Han var jämte Brunelleschi ungrenässansens inflytelserikaste byggnadskonstnär och detta lika mycket genom sina skrifter som genom sin arkitektur. Främst bland hans böcker står hans 1452 utgifna *De re ædificatoria* (om byggnadskonsten), där han, utgående från antiken, med hvilken han var djupt förtrogen, som byggnadskonstens högsta mål sätter fullkomlig harmoni, d. v. s. ett sådant förhållande mellan delarna och det hela, "att man ej utan skada kan borttaga eller tillägga något". Märk-

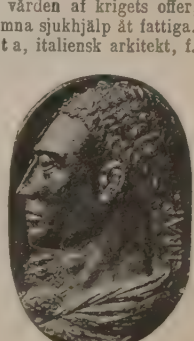

ligast äro bland hans praktiska tillämpningar af dessa läror fasaden till det af honom och B. Rossellino uppförda *Palazzo Rucellai* i Florens, i hvilket palats våningarna genom pilastrar vertikalt indelats och hvarje fönster omges af två pilastrar, af olika ordning för hvar våning; fasaden till kyrkan *S. Francesco* i Rimini, där han som uppslag använde en hufvudportalen med fyra halfkolonner omgifvande antik triumfport, med en nisch på hvar sida; och fasaden till kyrkan *S. Maria Novella* i Florens, där fasadens smalare, öfre del utgöres af en af korintiska pilastrar buren gafvel och där för första gången förmedlingen med undervåningen sker genom de räta vinklarnas utfyllande med S-formiga, i voluter svängda murstycken, hvilket motiv sedan fick en flitig användning inom barockstilen. Men A:s kyrkofasader ha det gemensamt, att de utgöra ett slags praktväggar för sig, utan innerligare samband med själfva templet, och snarare äro ett alster af reflexion än skaparedrift. A. var en ovanligt mångsidigt och fint bildad personlighet, som utöfvade stort inflytande på renässansens konst och på dess kultur i allmänhet. (O. G—G.)

Alberti, Heinrich. Se Albert.

Alberti, Konrad, pseudonym för tyske författaren K. Sittenfeld.

Alberti. 1. Karl Kristian A., dansk politiker, f. 1814, d. 1890, sedan 1853 öfverrättsprokurator i Köpenhamn, tog tidigt del i det offentliga lifvet och var sedan 1849 oafbrutet medlem af folketinget. Han slöt sig genast till bondevännerna och tillhörde från 1870 städse vänstern, i regeln dess yttersta flygel. Sin största betydelse har han som grundläggare af "den själländska sparkassan" (1856), hvilken under hans förfarna ledning växte upp till ett stort och mäktigt penninginstitut, som väsentligt medverkade till bondeståndets ekonomiska självständighet och samtidigt till dess politiska organisation. — 2. Peter Adler A., den förres son, dansk politiker, f. 1851, blef 1876 öfverrätts- och 1881 höjesterets-advokat, öfvertog 1890 ledningen af bondeståndets sparkassa och bildade dessutom 1888 de danske landtmännens smörexportförening, som han ledde med en skicklighet, liknande faderns. 1892 valdes han till medlem af folketinget mot V. Hörup, och de första åren var han utpräglad moderat vänsterman, men skilde sig vid den politiska förlikningen 1894 från denna grupps flertal och var sedan en af vänster-reformpartiets ledare. Som sådan blef han i juli 1901 justitieminister. E. EBG.

Albertina, namn dels på hertig Alberts af Sachsen-Teschen konstsamling (se Albert), dels på universitetet i Königsberg.

Albertine'lli, Mariotto, italiensk målare, f. 1474 i Florens, d. där 1515. Jämte Fra Bartolommeo elev af Cosimo Roselli, tog han af sin medlärjunge, hvars medarbetare han blef, så starka intryck, att han icke kan betraktas som någon utpräglad konstnärsindividualitet. Bland hans egna arbeten må nämnas *Kristus på korset* i Certosa vid Florens. (O. G—G.)

Albertiner, *myntv.* Se Albertus-thaler.

Albertinska linjen, den linje af det sachsiska furstehuset, som härstammar från hertig Albrekt den djärfve. Genom fördraget i Leipzig 1485 delade denne arfländerna med sin äldre broder, Ernst, hvilken därvid behöll kurvärdigheten, men Albrekts sonson Morits vann genom sin seger vid Mühlberg (1547) både kurvärdighet och land af kurfursten Johan Fredrik, en sonson till Ernst. Det lilla område, som Johan Fredrik då fick behålla, blef dock förstoradt under hans efterträdare och utgjorde Ernestinska linjens besittningar. Den albertinska linjen antog konungatiteln 1806. Se vidare Sachsen.

Albert Nja'nsa (Nyanza), sjö i Central-Afrika, ungefär mellan 1° och 2° 30′ n. br., har en långsträckt, i s. v.—n. ö. riktad, form samt är omkr. 150 km. lång och i medeltal 30 km. bred, med en areal af 4,500 kvkm. Sjön ligger 680 m. ö. h. och mottager i sin södra ända Semlike från Albert Edvard Njansa. I sin norra ända genomflytes den af den från Victoria Njansa kommande Kivira eller Victoria-Nilen. Stränderna äro höga och vackra, och af de många vattenrika tillflöden, som den får, störta flera med höga fall ner i sjön. — Denna sjö har förr ock kallats Mwutan Nzige, ett namn, som nu tillägges Albert Edvard Njansa, hvilken förr kallades Luta Nzige. Redan Speke hade 1858 hört talas om en sjö med detta sistnämnda namn; år 1864 upptäckte Baker en sjö, som infödingarna kallade Mwutan Nzige och åt hvilken han gaf namnet Albert Njansa. 1876 upptäckte Stanley en sydligare sjö, säkerligen identisk med Spekes Luta Nzige, men af Stanley, som trodde den vara en sydlig fortsättning af Bakers Albert Njansa, kallad Muta Nzige, tydligen en förvrängning af Mwutan Nzige. Härigenom drogs detta senare namn öfver från den norra sjön till den senare, medan namnen Luta Nzige och Muta Nzige nu i regel afförts ur den geografiska litteraturen. J. F. N.

Albertotypi (af grek. *ty'pos*, prägel, aftryck), förr benämning på ljustryck. Jfr Albert, J.

Albertra'ndy, Jan Baptist, polsk historieskrifvare, f. i Varsjav 1731, d. 1808, af italiensk familj, verkade först som bibliotekarie hos biskop Zaluski, hvars stora boksamling han till stor del förtecknade, och som lärare vid jesuitkollegier i Pultusk, Plock och Vilna samt blef 1773 bibliotekarie hos Polens siste konung, Stanislaus II August. På dennes uppdrag utsändes A. att insamla material till Naruszewicz' under arbete varande polska historia samt besökte i detta syfte såväl Roms arkiv och bibliotek som äfven Stockholm och Upsala. Från sin treåriga vistelse i Rom medförde den flitige samlaren 110 bd utdrag och anteckningar. I Sverige, där han äfven gjorde betydliga skördar, lär det ha förvägrats honom att göra anteckningar ur handskrifter, hvarför han, efter hvad det säges, hjälpt sig genom att på eftermiddagarna med hjälp af sitt utomordentliga minne nedskrifva hvad han under förmiddagarna läst. Bland hans (på polska affattade) skrifter märkas "Romerska antikviteter, förklarade af medaljer i konungens af Polen, Stanislaus Augusts, kabinett" (3 bd, 1805—08), åtskilliga först efter hans död utgifna fortsättningar af Naruszewicz' historia, behandlande Polens historia under Henrik af Valois och Stefan Batori (2 bd, 1823), Kasimir, Jan Albert och Alexander (1826), 26 år af Vladislav Jagellos regering (1845) samt hans likaledes postumt (1864) utkomna "Relationer af apostoliska nuntier och andra personer rörande Polen från 1548 till 1690".

Albe'rtus (Albert), grefve af Bollstädt, af sin samtid hedrad med namnet Albertus Magnus, berömd tysk filosof, teolog, kemist och skriftställare, f. 1193 (1205) i Lauingen i Schwaben, ingick 1223 i dominikan-orden och utnämndes 1260 till biskop i Regensburg. Redan 1262 öfvergaf han

dock denna befattning samt ingick i dominikanklostret i Köln och dog där 1280. Hans arbeten, som utgåfvos 1651 och fylla 21 folioband (ny uppl. i 38 bd, 1890—98, i Paris), äro till större delen af dogmatiskt och teologiskt innehåll. Bl. a. skref han kommentarer till Aristoteles, hvars härskande ställning inom den skolastiska filosofien A. afgjorde. Han var lärare för Tomas från Aquino. På naturvetenskapernas område efterlämnade han skrifter i botanik, zoologi, mineralogi och kemi. Han var till och med den förste mera betydande kemist, som Tyskland frambragt, ehuru han hämtade sin kemiska lärdom hufvudsakligen ur den arabiske kemisten Gebers arbeten. A. var öfvertygad om metallernas förvandlingar, kände konsten att med salpetersyra skilja guld från silfver och upptäckte arsenikmetallen. Han egnade ifriga studier åt metallernas föreningar med svafvel och lärde att af svafvel och kvicksilfver sammansätta cinnober. Han var ock den förste, som nyttjade ordet *affinitas* (frändskap) för att beteckna orsaken till svaflets föreningar med metaller. Biogr. af Sighart (1857), d'Assailly (1870) och van Weddingen (1881). P. T. C.*

Albe'rtus-thaler l. Albertiner (äfven Kreuzthaler, Brabant-thaler, Burgund-thaler), ett större silfvermynt (jfr Thaler), som första gången präglades 1598 af ärkehertig Albrekt (VII), ståthållare i Nederländerna, och sedermera blef mycket gångbart i östra Europa samt präglades i flere andra länder.

Albērus, Erasmus, tysk poet och teolog, född omkr. 1500, ifrade mycket för reformationens utbredning och var predikant på många orter. Död såsom general-superintendent i Neu-Brandenburg 1553. Af hans många skrifter äro en del skarpt polemiska mot katolicismen. Mest berömd är *Der barfüsser mönche Eulenspiegel und Alcoran* (1542), till hvilken Luther skref företal. A. diktade äfven andliga sånger samt 49 rimmade fabler, utgörande hans *Buch von der tugend und weisheit* (1550). Biogr. af Schnorr v. Carolsfeld (1893).

Albi, hufvudstad i franska depart. Tarn i Languedoc, vid floden Tarn. 22,571 inv. (1901). Säte för en ärkebiskop. Har en berömd gotisk domkyrka, byggd 1282—1512, med ett högt torn och en praktfull, pittoresk utsmyckning af det inre. Fabriker för linne- och bomullstyg, pastellfärger, likörer m. m. Liflig handel med säd, vin och medicinalväxter (saffran). — Staden hette fordom *Albiga* och var under medeltiden grefskapet Albigeois' och albigensernas hufvudstad.

Albien [-biä'] l. Albien-etagen, *geol.* Se Kritsystemet.

Albige'nser kallades efter staden Albi, i grefskapet Albigeois i södra Frankrike, åtskilliga antikyrkliga sekter i slutet af 12:e och början af 13:e årh. Deras läror, af gnostisk-manikeiskt ursprung, stodo i närmaste samband med katarernas riktning. Enär det albigensiska kätteriet omhuldades af ortens länsinnehafvare, grefvarna Raymond af Toulouse, och vann en allt vidsträcktare spridning, såg sig den romerska kyrkan nödsakad att gripa in, och den kraftfulle påfven Innocentius III uppbjöd alla medel till dess fullständiga undertryckande. Med anledning af mordet på den till albigenserna utskickade påflige legaten Peter af Castelnau lät slutligen Innocentius predika ett korståg emot dem, och 1209 utbröt det tjugoåriga albigenskriget, som fördes med den mest fanatiska grymhet, och hvarunder strömmar af blod utgötos, utan att man ändå lyckades utrota detta sektväsende. På ett möte i Toulouse 1229 beslöts därför införandet af den s. k. inkvisitionen, i och för uppspårande och utrotande af kättare. Med bål och bila rasade denna mot albigenserna ända till början af 1300-talet, då denna sekt i det närmaste tyckes hafva försvunnit. Se vidare Döllinger, "Beiträge zur sektengeschichte des mittelalters", I (1890). J. H. B.*

Albin, *miner.* Se Apofyllit.

Albinæus. Se d'Aubigné, Th. A.

Albināgium. Se Albanagium.

Albinātus. Se Albanagium.

Albiner. Se Albinism.

Albini'sm (af lat. *a'lbus*, hvit), motsvarande grek. *leukopathia*, hvitsjuka, eller *leukoderma*, hvithud, kallar man det tillstånd hos människor och djur, då det färgämne, som i regeln borde finnas i hud, hår (fjädrar) och ögon, saknas eller blott i ringa grad finnes. Denna färgbrist gifver åt däraf lidande människor, hvilka man kallar albiner (albinos), ett ganska egendomligt utseende: håret är hvitt, gulblekt, huden gulhvit, ögonen röda. Kroppen ser ut, som vore den af blekt mjölkglas med inblandning af svag röd färg. Detta beror därpå, att kroppens väfnader i allmänhet äro genomskinliga, icke genomsiktiga (däraf den grumliga bottenfärgen), och att blodets färg i hudkärlen skimrar igenom (däraf den svaga rodnaden). Synnerligen eget blir intrycket, då albinismen iakttages hos någon person tillhörande en mörkt färgad människoras, t. ex. hos negern. Det var inom denna ras man först anmärkte förhållandet, och man ansåg sådana neger-albinos bilda en egen folkstam, hvilken man kallade leukæthiopes (hvita negrer), blafards, bedas, dondos, pintos o. s. v. I denna obefogade föreställning styrktes man äfven däraf, att albinismen, som i sin fullt utpräglade form af total albinism är medfödd, ofta äfven visade sig ärftlig eller återkommande i vissa släkter. Bristen på färgämne i ögats regnbågs- och ådernätshinnor, hvilken vållar, att pupillen hos dem synes mörkt och iris ljusare röd, medgifver ljusstrålarna att i större mängd än normalt intränga i ögat och reta näthinnans ljuskänsliga delar. Till följd däraf lida albinos af starkt ljus, framför allt af solljus, och man har därför kallat dem heliofober (solskygga). Albinos uppgifvas i allmänhet vara späda, klena, muskelsvaga, tröga och dåsiga. — Albinism i huden kan stundom visa sig partiell, då hud och hår på större eller mindre fläckar sakna eller förlora färg. Negrer blifva under sådana omständigheter hvitfläckiga och kallas då "skat-negrer". Albinism är i stor utbredning iakttagen hos djur, såväl i det vilda som i det tama tillståndet, och äfven hos dem befunnen ärftlig: så hos hästar, renar, kaniner, möss (de hvita mössen äro albiner), hos flere

fåglar (hvita korpar), hos fiskar och insekter; äfven hos växter. — Då den naturliga utvecklingen af färgämnen hos såväl djur som växter står i samband med ljustillträde, har man, för fysiologiska försök eller för andra ändamål, genom afstängning af ljuset velat hos dem framkalla konstgjord albinism. Detta sker t. ex. vid den i trädgårdsskötseln brukliga blekningen af växter, såsom rabarber, sparris m. fl. G. v. D.*

Albinos. Se Albinism.

Albinovānus, Cajus Pedo, romersk riddare, skald, vän till Ovidius. Han besjöng Germanicus i en episk dikt, hvaraf blott ett fragment återstår.

Albīnus, Clodius Septimius, romersk kejsare, af en gammal förnäm släkt, utnämndes af kejsar Commodus till ståthållare i Britannien. Legionerna därstädes utropade honom 193 till motkejsare mot Didius Julianus, och han erkändes af dennes efterträdare Septimius Severus såsom medregent (*cæsar*). Men sedan Septimius Severus lyckats slå och döda den om kejserliga purpurn med honom täflande Pescennius Niger, vände han sina vapen mot A., som besegrades nära Lyon och dödades (197).

Albīnus, Bernhard Sigfrid, holländsk anatom, f. 1697, d. 1770, professor i Leiden 1721, utgaf viktiga arbeten i anatomi och inlade därjämte stor förtjänst genom sina upplagor af flere äldre anatomers arbeten. R. T—DT.

Albion, den äldsta, redan i forntiden, af Aristoteles nyttjade benämningen på det nuvarande England och Skottland. Ordets sannolikaste härledning är af det keltiska *alb*, *alp*, höjd (hvaraf äfven namnet Alper), och *inn*, *innis*, land, ö. Albion skulle alltså betyda höglandsö. Det användes numera endast i poetiskt språk.

Albion-metall l. Alb-metall, *tekn.*, med tenn pläteradt bly. Användes till vattenrör o. d.

A'lbionpress, *boktr.*, en handpress, konstruerad 1817 af engelsmannen R. W. Cope. Om dess konstruktion se Tryckpress. Den var på sin tid mycket omtyckt, men nyttjas numera, där den ännu finnes, hufvudsakligen till afdragning af korrektur och klichéer.

A'lbis. 1. En smal bergskedja i schweiziska kantonen Zürich. Den utsträcker sig på västra sidan af Zürichsjön från Baarthal till Limmat. Dess högsta toppar äro Bürglenstütz (918 m.) och Uetliberge (Uto). Vid bergets västra fot ligger kallvattenkuranstalten Albisbrunn. En genom berget sprängd tunnel för den nya direkta järnvägen mellan Zürich och S:t Gotthard fullbordades sommaren 1894. — 2. Det latinska namnet på floden Elbe.

Al bisogno [-så'njå], it., i nödfall, nödfallsadress (t. ex. på växlar).

Albīt (af lat. *a'lbus*, hvit), *miner.*, ett till fältspatsgruppen hörande mineral. Se Fältspat.

Albium Inga'unum. Se Albenga.

Albizzia lopha'nta, *bot.*, detsamma som *Acacia lophanta*. Se Acacia.

Albo härad, i Kristianstads län, ingår i Gärds och Albo domsaga och i Villands, Gärds och Albo härads högderi samt omfattar socknarna Raflunda, Brösarp, Södra Mellby, Hvitaby, Andrarum, Eljaröd, S:t Olof, Fågeltofta och Rörum. 30,212 har. 11,062 inv. (1902).

Alboga, socken i Älfsborgs län, Gäsene härad. 2,536 har. 416 inv. (1902). Annex till Od, Skara stift, Ås kontrakt.

Alboid, förnicklad britanniametall.

A'lboin (Albuin), grundläggare af det langobardiska riket i Italien, efterträdde, efter af sagan utsmyckade ungdomsbragder, sin fader Audoin som konung öfver langobarderna. I spetsen för dessa, hvilka då bodde i Pannonien vid Donau, och med hjälp af avarerna besegrade A. omkr. 567 gepiderna, dödade med egen hand deras konung Kunimund och fick på sin del af segerbytet äfven dennes dotter Rosamunda. Snart fortsatte han med sitt folk (568) öfver alperna och eröfrade större delen af norra Italien, det sedan s. k. Lombardiet (se därom Langobarder). A. blef (i maj eller juni 572) mördad på anstiftan af sin gemål, hvilken han vid ett gästabud i Verona tvungit att dricka ur en bägare, som han enligt urgammal, barbarisk stamsed låtit förfärdiga af den besegrade gepidkonungens hufvudskål. Rosamunda och hennes bägge medsammansvurne, A:s vapendragare och dibroder Helmegis och hennes förtrogne Peredeo, måste undan de förbittrade langobardernas hämnd fly till Ravenna på kejserligt område. Se L. M. Hartmann, "Geschichte Italiens im mittelalter", II, 1 (1900). (v. s—g.)

Albōni, Marietta, italiensk sångerska, f. 1823, d. 1894, gift grefvinna Pepoli 1854, debuterade 1843 i Milano, satte 1847 London och Paris i extas, gjorde 1853 ett triumftåg genom Amerika och drog sig från scenen 1863, ännu i full besittning af sin ovanligt omfångsrika och välljudande altstämma. A. L.

Albo och Gärds domsaga. Se Gärds och Albo domsaga.

Albo och Jerrestads kontrakt, i Lunds stift, omfattar de 10 pastoraten Raflunda och Brösarp; Andrarum och Eljaröd; Södra Mellby och Hvitaby; Östra Vemmerlöf och Rörum; Simrishamn och Jerrestad; Simris och Östra Nöbbelöf; Gladsax och Östra Tommarp; Vallby och Bolshög; Stiby och S:t Olof; Borrby. 46,219 har. 23,601 inv. (1902).

Al-boräk (arab.), "den blixtrande", enligt en muhammedansk sägen namn på änkeängeln Gabriels vingade häst, på hvilken Muhammed gjorde en resa från Mekka öfver Jerusalem och genom alla de sju himlarna till Allahs tron.

Albornōz, Gil Alvarez Carillo, spansk prelat, statsman och krigare, f. 1310, d. 1377, deltog i striderna mot morerna och räddade i slaget vid Tarifa den kastilianske konungen Alfons XI:s lif. Också blef han af denne slagen till riddare och 1339

utnämnd till ärkebiskop i Toledo. Hos Alfons' efterträdare, Peter den grymme, föll han däremot i onåd, därför att han förebrådde honom hans osedliga lefnad. Han flydde då till påfven Klemens VI i Avignon och blef af denne utnämnd till kardinal. Innocentius VI sände honom som sin legat till Italien, och det lyckades A. att i spetsen för en här af s. k. *condottieri* återbringa Kyrkostaten under påfvens lydnad (1353—62). Det var äfven till stor del genom hans åtgärande, som det blef möjligt för Urban V att 1367 återvända till Rom. A. skref ett, 1473 utgifvet, numera mycket sällsynt arbete om den romersk-katolska kyrkan. Se Sepulveda, "Historia de bello administrato in Italia per annos XV et confecto ab Æg. Albornotio" (1623). (J. HDR.)

Albors, Elburs l. Elbrus, bergskedja i Asien, s. om Kaspiska hafvet. Namnet betyder "den glänsande" och afser de många snöhöljda topparna. Kedjan, omkr. 700 km. lång och 110 km. bred, är ett utprägladt veckberg af arkeiskt underlag och starkt veckade paleozoiska (särskildt devoniska), mezozoiska (jura och krita) och tertiära lager, genombrutna af eruptiv, mest porfyr, ofvanpå. Äfven yngre vulkaniska bildningar har A., mäktigast vid vulkanen Demavend, 5,630 m., kedjans högsta och yngsta bergstopp. Den reser sig som en pyramid öfver bergryggen; toppen är en kägla af gröngul färg, en följd af den svafvelskorpa, som täcker den. Nu är vulkanen slocknad och bär snö hela året. På norra sidan är frisk vegetation, men på den södra finnas blott gruslager. På Demavends östra sida förekomma varma källor. Hela den sida af A., som vetter mot Kaspiska hafvet, är skogklädd, utom ryggen, som är kal. Berget sluttar brant mot Kaspiska hafvet, men skiljes därifrån genom en sumpig strandrand. J. F. N.

Albov, Michail Nilovitj, rysk författare, f. 1851, har skrifvit berättelser i Dostojevskijs stil.

Albrecht. Se Albrekt.

Albrechtsberger, Johann Georg, tysk-österrikisk tonsättare och musikteoretiker, f. 1736, d. 1809, blef 1772 hoforganist i Wien och 1792 kapellmästare vid S:t Stefanskyrkan därstädes. Han är i synnerhet känd såsom stor kontrapunktist och förträfflig lärare. Bland hans lärjungar må nämnas Beethoven, Hummel, Moscheles, Weigl och Seyfried, hvilken sistnämnde utgaf hans samlade skrifter.

Albrechtsfolket (ty. *Albrechtsleute*), benämning på en metodistisk sekt, stiftad af tysk-amerikanen Jakob Albrecht (f. 1759, d. 1808), hvilken från 1796 drog som resepredikant igenom flere nordamerikanska stater och vann anhängare bland de tyske kolonisterna. 1816 tog sekten namnet Evangelical association of North America. Den är organiserad efter mönstret af de biskopliga metodistkyrkorna, idkar mission i Tyskland (i synnerhet Würtemberg) och Schweiz samt räknar öfver 100.000 medlemmar. Sektens historia är skrifven af tysken Plitt (1877), amerikanen Yeakel (Clevel. 1892—98, 2 bd) m. fl. Jfr J. Escher, "Katechismus der Evangelischer gemeinschaft" (1897).

Albrecht von Scharfenberg, medelhögtysk diktare, som lefde på 1300-talet och skref *Merlin* m. m., har länge, ehuru med orätt, ansetts som författare till den s. k. "Jüngerer Titurel", en mestadels dunkel och smaklös fortsättning af Wolfram von Eschenbachs "Titurel". Författaren var en annan Albrecht.

Albreda [älbrēi'də], engelsk nederlagsplats i Senegambien i Afrika, vid floden Gambias mynning. Omkr. 7,000 inv.

Albrekt af Mecklenburg, konung i Sverige, född omkr. 1340, var andre sonen af hertig Albrekt II af Mecklenburg och svenske konungen Magnus Eriksons syster Eufemia. På uppmaning af några med konung Magnus Eriksson och hans son Håkan missnöjda svenska stormän öfverföllo de båda mecklenburgske hertigarna, understödda af flere tyska furstar, konungarna i Sverige, 1363. Stockholm och Kalmar, som voro uppfyllda af tyskar, öppnade för dem sina portar, och Albrekt d. y. hyllades olagligt såsom konung på Mora ting, 1364. Nu uppstod ett åtta års inbördes krig. I närheten af Enköping blefvo Magnus och Håkan besegrade af tyskarna, och den förre togs till fånga af A., 1365. På Håkans sida ställde sig nu Danmarks konung Valdemar Atterdag, på mecklenburgarnas hansestäderna och flere nordtyska furstar. Mecklenburgarna fingo likväl en ännu svårare fiende i den svenska allmogen. A. lät nämligen helt och hållet leda sig af tyskar, mest af sin sluge och härsklystne fader. Till dessa främlingar förpantades stora sträckor af Sverige, och folket led oerhördt under deras förtryck. Det reste sig därför och understödde Håkan, hvilken också var nära att segra, sedan han med en här lägrat sig på Norrmalm vid Stockholm, 1371. Men de svenske herrarna gåfvo nu A. en verksammare hjälp, sedan de dock först aftvungit honom en konungaförsäkran, som lade nästan hela makten i rådets händer. På detta sätt kom en fred till stånd, genom hvilken Magnus frigafs. A. behöll Sveriges krona, men Värmland och Dal samt vissa delar af det egentliga Västergötland lyckades han aldrig intaga. Emellertid var A. numera alldeles beroende af rådet och dess mäktigaste man, Bo Jonsson Grip, och hvarje utsikt beröfvades honom att, äfven om han velat det, sätta en gräns för de store herrarnas själfsvåld och laglösa framfart. Efter Bo Jonssons död, 1386, gjorde konungen likväl ett försök att återställa konungamakten. Han ville göra sig till förmyndare för Bo Jonssons änka och barn och säges hafva tänkt på en indragning af adelns gods. Detta hade till följd, att de herrar, som af Bo Jonsson voro utnämnda till verkställare af hans testamente, vände sig till drottning Margareta i Danmark med bön om hjälp. A. for öfver till Tyskland och hämtade en tysk här. Men vid Åsled i närheten af Falköping blef han besegrad af Margareta och jämte sin son Erik tagen till fånga, febr. 1389. De lössläpptes 1395 mot villkor att efter tre år antingen betala en dryg penningsumma eller öfverlämna Stockholm till Margareta. På grund af detta fördrag tog Margareta Stockholm i besittning 1398. A. begaf sig till Mecklenburg, där han 1384 efterträdt sin äldre broder Henrik såsom hertig, men hans anhängare, de s. k. vitalianerna, intogo Gottland och höllo sig kvar där till 1398, då ön intogs af Tyska orden. Mot penning-

ersättning förmåddes ändtligen A. och Tyska orden att afstå från ön, och denna öfverlämnades 1408 åt konung Erik af Pommern. A. dog 1412 och begrofs i klostret Doberan i Mecklenburg. Han var 2 gånger gift: först med Richardis, dotter till grefve Otto af Schwerin, d. 1377 och begrafven i dominikanernas klosterkyrka i Stockholm; sedan (från 1396) med Agnes, dotter till hertig Magnus af Braunschweig. (K. H. K.)

Albrekt, *tyska konungar.* 1. Albrekt I, Rudolf I:s af Habsburg äldste son, f. omkr. 1250, d. 1308, måste trots faderns försök att få honom vald till efterträdare, till en början såsom tysk konung erkänna den af kurfurstarna i stället valde Adolf af Nassau. Då kurfurstarna sedermera reste sig mot Adolfs självrådighet, blef A. uppsatt som motkonung och besegrade Adolf i slaget vid Göllheim (1298), där den senare stupade. Därpå lät A. välja sig på nytt och kröntes i Aachen 1298. Fast besluten att återställa landsfreden och trygga sin son Rudolfs tronföljd, förband han sig med Filip den sköne af Frankrike. Kurfurstarna satte sig till motstånd mot dessa försök att faktiskt göra riket ärftligt, men A. krossade ett af de andlige kurfurstarna med påfven Bonifacius VIII slutet förbund och försonade sig med påfven, dock på det villkor, att han afstod från all inblandning i Italiens förhållanden. A:s sista år voro olyckliga. 1307 dog hans son Rudolf och hans försök att utvidga sin husmakt genom Thüringens eröfring misslyckades. 1 maj 1308 mördades A. af sin brorson Johan, sedan kallad Parricida, som förgäfves anhållit om sitt fädernearf i Schwaben. Sägnen att A:s tyranni framkallat frihetskampen i Schweiz bestyrkes icke af de verkliga förhållandena. — 2. Albrekt II, såsom hertig af Österrike A. V, son till hertig Albrekt IV, f. 1397, d. 1439, förlorade som barn sin fader och öfvertog själf regeringen 1411. A. gifte sig 1422 med kejsar Sigismunds dotter Elisabet, hvarigenom han efter Sigismund 1437 blef konung af Ungern och Böhmen. 1438 valdes han af kurfurstarna till tysk konung, men dog redan 1439, i begrepp att draga emot turkarna. Först efter hans död föddes sonen Vladislav. (L. M. B.)

Albrekt, *brandenburgska furstar.* — 1. Albrekt I (Björnen), son af grefve Otto den rike, af huset Anhalt (Askanien), f. 1106, d. 1170, fick 1134 af kejsar Lothar II markgrefskapet Nordmark och innehade efter 1138 en kort tid äfven hertigdömet Sachsen samt förvärfvade 1150 Brandenburg och Havellandet, hvarefter han antog titeln markgrefve af Brandenburg. A. inlade stor förtjänst om sina från venderna vunna områdens kristnande och förtyskning.

2. Albrekt III, med tillnamnet Achilles, kurfurste af Brandenburg, f. 1414, d. 1486, kom vid sin faders, den förste hohenzollernske kurfursten, Fredrik I:s, död 1440 i besittning af furstendömet Ansbach och ärfde (1464) efter sin broder Johan Baireuth samt fick genom frivillig afträdelse af en annan broder, kurfurst Fredrik II (1470), kurfurstendömet Brandenburg. Han förenade då i sin hand huset Hohenzollerns besittningar, men skilde dem för framtiden åt genom den s. k. dispositio Achilleia (1473), enligt hvilken Brandenburg skulle ärfvas efter förstfödslorätt, men Ansbach och Baireuth förlänas åt yngre linjer. A. var berömd för sin skönhet och skicklighet i ridderliga idrotter; han efterlämnade trots sin praktlystnad och sina krig betydande tillgångar.

3. Albrekt, kallad Alcibiades, markgrefve af Brandenburg-Baireuth, en af sin tids djärfvaste och råaste partigängare, f. 1522, d. 1557, höll under schmalkaldiska kriget först med kejsaren, men slöt sig 1552 till kurfurst Morits för att omedelbart därefter åter öfvergå på kejsarens sida och kämpa mot fransmännen. 1553 företog han ett röfvartåg in i Franken, men besegrades af Morits vid Sievershausen och flydde efter ett nytt nederlag till Frankrike. Han återkom till Tyskland, men fick ej tillbaka sitt land.

Albrekt, *hertigar af Mecklenburg.* — 1. Albrekt II, den svenske konung Albrekts fader, f. omkr. 1317, d. 1379, son till Henrik II Lejonet, furste af Mecklenburg. Efter Henriks död (1329) öfvergick makten till en förmyndarestyrelse, från hvilken A., när han 1336 blef myndig, först med väpnad hand kunde rycka till sig regeringen. Han kufvade de adlige rebellerna och lät nedrifva deras borgar. 1336 förmäldes han med den svenske hertig Erik Magnussons dotter Eufemia (f. 1317) och trädde genast i nära förbindelse med sin svåger, konung Magnus Eriksson af Sverige och Norge. A. understödde kraftigt kejsar Karl IV, som upphöjde Stargard till rikslän (1347) och lämnade det till A. samt upphöjde Mecklenburg till hertigdöme (1348). Stargard lämnade A. 1352 till sin broder Johan, hvarigenom linjen Mecklenburg-Stargard uppstod (1352—1471). Efter ett kort krig kom A. mot en penningesumma i besittning af grefskapet Schwerin. Lybeck hyllade honom som skyddsherre, och såsom dansk vasall innehade han Rostock. Af största betydelse för Sveriges historia blef A:s nordiska politik. 1339 lämnade Magnus åt A. i afbetalning på hemgiften kronans inkomster i Skanör-Falsterbo. Valdemar af Danmark sökte återvinna Skåne, hvarför A. trädde i förbindelse äfven med honom. Än slöt han förbund med Valdemar mot Magnus, såsom då han 1350 utfäste sig att skaffa Helsingborg i danskarnas händer mot 10,000 mark silfver; än ställde han sig väl med Magnus, såsom då han till honom aflade vasalled 1354. Mot Magnus understödde han den upproriske hertig Erik, och 1360 bragte han bedrägligt Helsingborg i Valdemars händer. 1363 lyckades han få sin andre son, Albrekt, kallad till Sveriges konung, hvarefter A. själf tidtals var den egentlige styresmannen i Sverige. Han kom väl i krig med Valdemar, men försonade sig slutligen med honom och fick t. o. m. förhoppningar äfven på Danmarks krona för sin släkt. Hans äldste son, Henrik, var nämligen förmäld med Valdemars äldsta dotter, Ingeborg, hvarför den sonlöse Valdemar lofvade deras son, Albrekt, den danska kronan efter sin död. Men efter Valdemars död (1375) valde danskarna Håkans och Margaretas son, Olof, till konung, och trots kejsarens bistånd lyckades A. ej häfda sonsonens anspråk. A:s död (1379) var dock en stor lättnad för Margaretas politik. K. HD.

2. Albrekt VII, son af hertig Magnus II, f. 1486, d. 1547, regerade efter faderns död (1503), jämte farbrodern Baltasar (d. 1507) samt bröderna Henrik V (d. 1552) och Erik (d. 1508), i Mecklenburg samt, sedan ett slags delning af området 1534 skett, i Güstrow. Gift med en systerdotter till Kristian II, Anna af Brandenburg, inblandade han sig 1534, uppmuntrad af Lybeck, i grefvefejden i hopp om Dan-

marks och Sveriges kronor. Men han blef slagen vid Oxnebjerg (1535) och nödgades efter ett års försvar af Köpenhamn kapitulera (1536) samt afsäga sig anspråken på Danmarks tron. Han bjöd sedermera Nils Dacke 1542 förbund för att blifva Sveriges konung, försökte efter Dackes fall genom några förrymda svenskar 1545 väcka nytt uppror i Småland och gjorde sedermera min af att med väpnad styrka gå öfver till Sverige.

Albrekt, *prinsar af Preussen.* — 1. A. Fredrik Henrik, fjärde sonen af konung Fredrik Vilhelm III, f. 1809, d. 1872, förde 1866 i preussisk-österrikiska kriget en kavallerikår och i 1870—71 års krig en kavalleridivision, med hvilken han bl. a. deltog i operationerna mot franska Loire-armén. Efter krigets slut blef A. generalöfverste. Han var 1830—49 förmäld med prinsessan Marianne af Nederländerna (d. 1883) och ingick efter skilsmässa från henne, 1853, morganatiskt äktenskap med Rosalie von Rauch (dotter af general v. Rauch, d. 1879), som upphöjdes till grefvinna von Hohenau.

2. A. Fredrik Vilhelm Nikolaus, den föregående ende son, f. 1837, förde i kriget 1866 en kavalleribrigad och hade under kriget 1870—71 flera viktiga befäl, hvarvid han bl. a. med en rörlig kolonn deltog i slagen vid Gravelotte och Sedan. 1875 utnämndes han till general af kavalleriet. Efter hertig Vilhelms af Braunschweig död valdes A. 21 okt. 1885 af Braunschweigs landtdag till hertigdömets regent och öfvertog 2 nov. s. å. regeringen. 1888 utnämndes han till generalfältmarskalk och generalinspektör öfver 1:a arméinspektionen samt, efter Moltkes död, 1891, till president i landtförsvarskommissionen. Sedan 1873 är han förmäld med Maria (f. 1854), dotter af hertig Ernst af Sachsen-Altenburg, och har i äktenskapet 3 söner.

Albrekt, *ärkehertigar af Österrike.* — 1. Albrekt VII, ståthållare öfver Nederländerna, son af kejsar Maximilian II, f. 1559, d. 1621, uppfostrades hos Filip II af Spanien, egnade sig åt det andliga ståndet och blef kardinal (1577) samt ärkebiskop af Toledo (1584). Åren 1594—96 var han vicekonung af Portugal och blef 1596 ståthållare öfver spanska Nederländerna. Han utträdde då ur det andliga ståndet och förmäldes 1599 med Filip II:s dotter Isabella, åt hvilken lämnades Nederländerna i brudgåfva, med villkor att de skulle återfalla till Spanien, om äktenskapet blefve barnlöst. Med de från Spanien affallna nordliga provinserna under Morits af Oranien fortsatte A. kriget till 1609, då ett 12-årigt stillestånd ingicks.

2. Albrekt Fredrik Rudolf, son af den som fältherre ryktbare ärkehertig Karl, f. 1817, d. 1895, blef 1845 kommenderande general i ärkehertigdömet Österrike, men nödgades under marsoroligheterna i Wien 1848 nedlägga sitt befäl, hvarefter han i Italien under Radetzky mycket utmärkte sig, synnerligen i slagen vid Mortara och Novara 1849. 1851—60 var han ståthållare och befälhafvare öfver trupperna i Ungern och blef 1863 fältmarskalk. 1866 anförde A. den österrikiska hären i Italien och vann segern vid Custozza samt inlade som generalinspektör (sedan 1866) stora förtjänster om den österrikiska härens reorganisation. A. gjorde sig känd äfven som militärisk skriftställare.

Albrekt, ärkebiskop af Magdeburg, ärkebiskop och kurfurste af Mainz samt kardinal, f. 1490, d. 1545, son af kurfursten Johan Cicero af Brandenburg. Af påfven Leo X arrenderade han rättigheten att sälja aflat inom sina stift, och det var hans kommissarie, dominikanmunken Tezel, som gaf anledning till Luthers 95 teser mot aflaten. Han uppträdde likväl flera gånger som medlare mellan katoliker och protestanter. A. var den förste bland Tysklands furstar, som öppnade sitt land för den 1540 stiftade jesuitorden. Hans undersåtar fingo dock fri religionsöfning, mot det att de åtogo sig att betala hans skulder. Se J. May, "Der kurfürst, kardinal und erzbischof Albrecht II von Mainz u. Magdeburg" (I 1865, II 1875). (J. HDR.)

Albrekt, Tyska ordens siste högmästare, Preussens förste hertig, f. 1490, d. 1568, son af markgrefve Fredrik af Ansbach (af huset Hohenzollern), uppfostrades för det andliga ståndet och valdes 1511 af Tyska orden till högmästare. Då han vägrade aflägga länsed till ordenslandets suverän, konungen af Polen, kom det 1519 till krig, som gick olyckligt för A. Af Osiander 1522 vunnen för reformationen, förvandlade han, på Luthers råd, ordensstaten till ett världsligt hertigdöme, hvartill Polen med bibehållande af sin länshöghet 1525 lämnade bifall, och införde lutherska läran. 1527 gifte sig A. med danske konungen Fredrik I:s dotter Dorotea (d. 1547), och i förening med Gustaf Vasa bistod han sedan sin svåger Kristian III i grefvefejden. A:s regering var allt annat än lugn. Han var i ständig penningeförlägenhet, tog många utlänningar i sin tjänst och stod på Osianders (se d. o.) sida i dennes teologiska fejd. Allt detta retade undersåtarna mot honom. En polsk undersökningskommission fällde 1566 sitt utslag mot honom. A. stiftade 1544 Königsbergs universitet. Han efterträddes af sin son i 2:a giftet (med Anna Maria af Braunschweig, d. 1568), Albrekt Fredrik, död sinnessvag och barnlös 1618. J. TH. W.

Albrekt, biskop af Riga. Se Albert.

Albrekt I, hertig af Braunschweig, för sin kroppslängd kallad "den store", f. 1236, d. 1279, son af den förste hertigen af Braunschweig-Lüneburg, Otto Barnet, öfvertog vid dennes död, 1252, regeringen och stred s. å. för Ottokar af Böhmen mot ungrarna. Bland hans många fejder mot vasaller och grannfurstar märkes hans deltagande i Erik Glippings och dennes moders, Margareta Spränghästs, strid mot hertig Erik af Sönderjylland. 1262 kom A. till Danmark och förde ett år som riksföreståndare ett strängt regemente. 1263 återvände han till Tyskland, föll s. å. i fångenskap hos ett par småfurstar och lyckades först 1265 mot dryg lösepenning blifva fri. 1269 delade han sina arfländer med brodern Johan, behöll själf Braunschweig samt gaf brodern Lüneburg och Hannover, hvarigenom dessa länder för beständigt skildes.

Albrekt III, den djärfve, hertig af Sachsen, f. 1443, d. 1500, var yngre son af kurfursten Fredrik den saktmodige. Som tolfårig gosse var han jämte sin äldre broder, Ernst, föremål för det af Kunz v. Kaufungen utförda "Sachsiska prinsrofvet". Efter faderns död (1464) regerade de båda bröderna till en början gemensamt; men sedan de efter sin farbror fått äfven de thüringska arfländerna, delade de sig emellan sina besittningar (1485), hvarvid A. tog Meissen-delen. Sålunda uppstodo de ernestinska och albertinska linjerna. — A:s lif utmärktes för öfrigt af hans trohet mot habsburgska huset. Han förde

flera gånger befäl öfver kejserliga härar och vann därvid anseende såsom en af sin tids störste krigare. 1498 utnämndes han till arfståthållare i Friesland.

Albrektsorden, namn på en sachsisk och en anhaltsk orden. Se Ordnar.

Albrektsunds kanal, upprensad och fördjupad farled i Marstrands skärgård, mellan Klöfverön i s. och ett par holmar i n. Farleden, som åvägabragtes 1842—44 och förbättrades 1858—60 för en kostnad af 43,046 kr., däraf 40,178 kr. statsanslag, har en längd af 1,6 km., ett djup under lägsta vattenytan af 1,78 m. och en bottenbredd af 6,55 m. Den begagnas af fartyg, som gå inre vägen mellan Marstrand och Göteborg.

Albret [albrä′], franskt vicegrefskap (*vicomté*), sedermera (1558) hertigdöme i Gascogne, var hemort för en af Syd-Frankrikes ädlaste ätter, hvilken ledde sina anor tillbaka till Arnaud Amanjeu, "sire" af A., i 11:e årh. Ättens mest bekanta medlemmar äro: 1. Charles, "sire" af A., grefve af Dreux och vicomte af Tartas, som 1402 blef konnetabel af Frankrike och stupade i spetsen för franska hären vid Azincourt (1415); 2. Jean d'A., som genom sitt gifte med arftagerskan till Navarra 1494 blef konung i detta land (se Johan, konungar af Navarra, 3); och 3. Jeanne d'A., den föregåendes sondotter, drottning af Navarra (se Johanna, drottningar af Navarra, 3). Ätten utslocknade på svärdssidan 1676 med César-Phébus d'A., marskalk af Frankrike.

Albri′zzi, Teotochi Isabella, grefvinna, italiensk skriftställarinna, f. 1763, d. 1836, gift först med patriciern A. Marin i Venezia och sedan med statsinkvisitorn grefve G. Albrizzi därsammastädes, var beskyddarinna för Ugo Foscolo och Canova, öfver hvars skulpturverk hon utgaf en beskrifning (1809). För sin begåfning och skönhet hyllades hon af sådana män som Alfieri och Byron. Hon författade åtskilliga intagande biografiska skildringar m. m. Hennes brefväxling i urval utgafs 1872 af Barozzi.

Albroke, gottländskt, och Albräckt, bohuslänskt namn på strandskatan.

Albūca L., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Liliaceæ*, lökväxter från Syd-Afrika, med skönfärgade blommor i klase, kalkbladen i spetsen förtjockade och vingade frön. *A. altissima major*, hvitgul blomma med gröna band, och *A. vittata*, gul- och grönstrimmig. A—N. (G. L—M.)

Albuen ("armbågen") kallas den 11—12 km. långa, smala, icke olikt en arm böjda landremsa, som omfattar och från hafvet skiljer Nakskov- eller Albuefjorden å västsidan af Laaland. Där satte Karl X Gustaf först foten på land, när han 5 febr. 1658 på isen tågat öfver Stora Belt. C. R. (E. EBG.)

Albuēra, by i spanska prov. Badajoz. Där stod 16 maj 1811 en drabbning emellan engelsmän, spanjorer och portugiser under Beresford och fransmän under Soult. Den senare blef öfvervunnen och tvungen att draga sig tillbaka mot Sevilla.

Albufēra l. Albuhera (af arab. *al-buhaira*, kustsjö), namn på flere kustsjöar i Spanien. Främst bland dem märkes en sötvattensjö på Spaniens östra kust, 16 km. söder om Valencia. Den är 22 km. lång och 7 km. bred samt skild från Medelhafvet genom en smal landtunga. Rik på fisk och sjöfågel. Marskalk Suchet fick af Napoleon I titeln "hertig af Albufera".

Albuhēra. Se Albufera.

Albuin. Se Alboin.

A′lbula, bergskedja i Rätiska alperna i kantonen Graubünden, på västra sidan af Inndalen (Engadin), börjande vid Julier-passet och sträckande sig åt n. ö. till Fluela-passet. Kedjan har många toppar på öfver 3,000 m., högst Piz Kesch (3,417 m.). Sitt namn har kedjan af Albula-passet, 2,313 m., som leder öfver densamma från Inn till Rhens biflod Albula, som börjar på nämnda pass och vid Thusis förenar sig med Hinterrhein. J. F. N.

A′lbum (lat., af *a′lbus*, hvit), hos romarna en hvit tafla för offentliga kungörelser (t. ex. prætorernas edikt), namnlistor (t. ex. öfver domare, senatorer o. s. v.); äfven öfversteprästens officiella årskrönika, *Annales maximi*. — Under medeltiden användes ordet om förteckningar eller kataloger, t. ex. öfver helgon, soldater, medlemmar af akademier o. s. v. Denna betydelse förekommer ännu. Vanligen förstår man dock nu med album en bok för sentenser, minnesverser, teckningar, autografer, fotografier, frimärken, vykort e. d. Ordet nyttjas äfven som namn på vittra och konstnärliga samlingsverk.

Albūmen (lat.), äggbvita, fröhvita. — *Albumen ovi siccum* (lat.), *farm.*, torr hönsäggbvita.

A′lbum grǣcum (lat.), "grekiskt hvitt", *farm.*, äfven kallad Magnesia animalis och Hvit gentiana, torra, genom sin rikedom på kalk hvita hundexkrementer, som afgifvas efter förtärande af mycket ben. Sådana exkrementer samlades förr till apoteken, emedan de i likhet med vissa andra slag af exkrementer sedan gammalt hade medicinsk användning. Kvacksalfvare göra ännu då och då bruk af detta motbjudande "medikament". C. G. S.

Albumin, *kem.* Se Äggbvita.

Albumināt (af lat. *albūmen*, äggbvita), ett uttryck, som hos äldre författare stundom användes likabetydande med äggbvitekroppar eller proteinämnen i allmänhet. Numera förstår man därmed vanligen de förändrade, "denaturerade", äggbviteämnen, som erhållas, då nativa eller koagulerade äggbvitekroppar behandlas med starka baser eller syror. I förra fallet erhålles alkali-albuminat ("albuminat" i inskr. bem.), i senare acid-albuminat (acid-albumin, syntonin). Man har för öfrigt på senaste tiden och på goda grunder föreslagit att reservera benämningen "albuminat" för föreningar mellan äggbviteämnen och tunga metaller (t. ex. järn, koppar, kvicksilfver) och att i stället för termen alkali- och acid-albuminat använda uttrycken alkali- och acid-proteïner. Genom inverkan af alkalier blifva äggbviteämnena förändrade på ett mera genomgripande sätt än af syror, i det att en del kväfve och svafvel utträder; alkalialbuminat och acidalbuminat hafva följaktligen ej enahanda sammansättning och egenskaper; de förra äro att anse såsom starkare syror än de senare. Albuminaten skiljas från de egentliga äggbviteämnena därigenom att deras lösningar icke koagulera vid uppvärmning samt därigenom att de äro olösliga i neutrala vätskor, men lätt lösas i överskott af alkali eller syra; ur de sura lösningarna kunna albuminaten fullständigt "utsaltas" medelst koksalt eller ammoniumsulfat. — Såsom af det föregående framgår, äro albuminaten i regeln laboratorie-produkter, men undantagsvis förekomma de äf-

en i naturen, t. ex. vid matsmältningen, där första adiet af ägghvitans digestion består däruti att den f magsaftens saltsyra öfverföres till acidalbuminat ligestions-syntonin). S. J—N.

Albuminförfarande, sättet att kopiera fotograska negativ på albuminpapper. A. R—AL.

Albuminoider (af lat. *albūmen*, ägghvita, och grek. *'dos*, likhet), namn för åtskilliga i djurkroppen olösligt tillstånd förekommande, sinsemellan ganska likartade grupper af kväfvehaltiga ämnen, hvilka äl stå de egentliga ägghviteämnena, från hvilka e sannolikt direkt härstamma, mer eller mindre ära, men dock såväl till sammansättning som egenraper bestämdt skilja sig från dem. Till albuminoierna räknas först och främst de hos de högre juren normalt förekommande *keratin* (i epidermis, år, horn, naglar, fjäder o. s. v.), *elastin* (i bindäfvens elastiska trådar), *retikulin* (i tarmens slemhinna, i lymfkörtlar, mjälte, lefver m. fl. organ) och *ollagen* (i bindväf, benväfnad och brosk m. m.), idare *spongin*, *conchiolin*, *fibroin*, *sericin*, *kornein* ». fl., hvilka förekomma i de skyddande eller stödande bildningarna hos ryggradslösa djur, samt slutigen *amyloid* (se d. o.), ett endast under patologiska förhållanden i människans och de högre djurens organ pptträdande ämne. S. J—N.

Albuminpapper, ett med saltad ägghvita (klornatrium och albumin) öfverdraget papper, som genom adning i silfvernitratlösning göres ljuskänsligt och nvändes som fotografiskt positivpapper. A. R—AL.

Albuminuri (af lat. *albūmen*, ägghvita, och grek. *rēi'n*, kasta sitt vatten), *med.*, afsöndring af äggvitehaltig urin. I friska tillståndet innehåller människans urin icke ägghvita. Albuminurien är sålunda tt abnormt, sjukligt tillstånd och förekommer såsom tt betydelsefullt symtom vid flere olikartade rubbingar i människokroppen. Framför allt finnes den id sjukdomar i njurarna, i synnerhet vid njurnflammation, samt vid förändringar i blodtrycket nom njurarnas kärl, t. ex. ofta vid hjärtfel. Då rubbningar i njurarnas verksamhet och verkliga nflammatoriska processer i dessa organ ofta föreomma vid febrar, finner man också ofta vid feberjukdomar ägghvita i urinen: så t. ex. är albuminuri ıycket vanlig vid skarlakansfeber. Äfven vid sjukomar i urinvägarna (njurbäckenen, urinledarna, rinblåsan och urinröret) förekommer ofta ägghvita urinen. Albuminurien är sålunda icke, såsom man fta hör antagas, en självständig sjukdom, och den venska benämningen "ägghvitesjuka" är oegentlig. Den med urinen ur blodet afsöndrade ägghvitemängen är ofta helt ringa och blodets förlust af äggvita utan vidare betydelse för organismen. I andra all åter kan ägghvitemängden i urinen och på samma ång sålunda blodets förlust af ägghvita blifva ıycket betydlig, ända till 30 gram och däröfver på ygnet. P. W.

Albumin-ämnen, *kem.* Se Ägghvitartade mnen.

Albumoider (af lat. *albūmen*, ägghvita, och grek. *i'dos*, likhet), *kem. farm.*, egendomliga, i neutrala ätskor fullständigt olösliga ämnen, som intaga en ıedelställning mellan egentliga ägghviteämnen (proeiner) och s. k. albuminoider (se d. o.), hvilka de ıed hänsyn till sin olöslighet mest likna, men hvarifrån e dock i flera hänseenden skilja sig. Albumoider förennas i brosk, i ögats kristallins o. s. v. S. J—N.

Albumōser (af lat. *albūmen*, ägghvita), rad af produkter, som bildas vid digestion, såväl naturlig som artificiell, af ägghviteämnen och som utgöra öfvergångsstadier mellan det ursprungliga, ofta jämförelsevis svårlösliga ägghviteämnet och digestionens slutprodukt, det ytterst lättlösliga peptonet. Dessa öfvergångsprodukter stå ägghvitekropparna närmare än hvad peptonen göra med hänsyn till löslighet, diffusionsförmåga, reaktioner o. s. v., ehuru i dessa hänseenden rätt stora olikheter kunna förefinnas mellan olika slag af albumoser, men de särskiljas från egentlig ägghvita framför allt därigenom att de ej äro koagulabla. Å andra sidan kunna de utfällas ur sina lösningar genom tillsats af vissa neutralsalter, särskildt ammoniumsulfat, och förhålla sig i detta och andra hänseenden olikt peptonen. — Om albumoslösning insprutas i blodet, verkar den giftigt på samma sätt som pepton och öfvergår i urinen. Under vissa sjukliga förhållanden hafva också albumoser påträffats i urinen, där de under friskt tillstånd aldrig förekomma. Man måste alltså antaga, att de vid matsmältningen ur födans ägghviteämnen bildade albumoserna (och peptonen) i tarmkanalens väggar undergå någon förändring, hvarigenom de återföras till ägghvitestadiet, innan de inkomma i blodmassan. Äfven efter den rikligaste utfodring med albumoser finner man nämligen aldrig sådana i blodet från ett friskt djur. — I handeln förekommande s. k. pepton, som fabriksmässigt beredes af kött m. m., utgöres af en blandning af olika ägghvitekroppar, bland hvilka de flesta äro albumoser af olika slag, under det att verkligt pepton i regeln saknas. — Äfven i mjölksaft från vissa växter har man trott sig kunna påvisa albumoser. S. J—N.

Albuquerque [-ke'rke]. 1. Befäst stad i spanska provinsen Badajoz i Estremadura, ej långt från portugisiska gränsen. Omkr. 7,200 inv. Det har ett gammalt slott, hertigarnas af A. stamgods. Ullhandel. — 2. Stad i den nordamerikanska staten Nya Mexico, vid vänstra stranden af floden Rio Grande del Norte, s. v. om Santa Fé. 7,919 inv. (1900). — 3. Brasiliansk hamn vid floden Paraguays öfre lopp.

d'Albuquerque [-ke'rke], Affonso, frejdad portugisisk krigare, f. 1453. Han tillhörde en högadlig spansk ätt och uppfostrades vid Alfons V:s hof. Sina första krigsbedrifter utförde han i Afrika. 1503 sändes han på sin första expedition till Indien, och 1506 förde han befälet öfver en del af den stora flotta, hvarmed Tristam da Cunha afgick till de indiska farvattnen. När da Cunha efter Sokotras eröfring afseglade till Indien, stannade A. kvar för att stadga Portugals välde i de västliga farvattnen. 1507 förmådde han sultanen af Ormus att underkasta sig, men denne afföll snart, och A. lyckades ej betvinga staden. Kort därefter seglade A. till Indien och öfvertog där (1509) efter d'Almeida befälet öfver hären och förvaltningen af de portugisiska besittningarna. Han eröfrade nu Goa (1510), som allt

framgent blef medelpunkten för det portugisiska väldet i Asien, och året därefter Malakka, centralpunkten för handeln med östra Asien. 1513 gick A. åter på en expedition västerut, till Aden och Röda hafvet, som nu för första gången besöktes af en europeisk flotta. Han lyckades emellertid ej där vinna fast fot, men eröfrade nu i stället (1515) Ormus, hvarigenom portugiserna vunno herraväldet öfver handelsvägarna genom Persiska viken. Då han, svårt insjuknad, återvände till Goa, erhöll han underrättelsen att han af portugisiske konungen blifvit afsatt som misstänkt för förrädiska planer. Detta påskyndade hans död. Han afled 1515 och begrofs i Goa. Konung Manuel sökte sedermera godtgöra sin orättvisa genom välgärningar mot A:s oäkta son, Affonso Bras d'A. A:s sexåriga förvaltning stadfäste Portugals maktställning i Indien för lång tid. Hans stora statsmannabegåfning tog sig uttryck i hans uppfattning af att portugisernas strider i dessa farvatten gällde ingenting mindre än om kristenheten eller islam skulle behärska handelsvägarna till Indien samt hans geniala plan att genom anfall från detta håll mot den islamitiska makten afvärja dess hotande angrepp på Europa. Sonen skildrade sin faders historia i "Commentarios de Affonso d'Alboquerque" (utg. på engelska af Hakluyt society 1875—84). Se äfven Hunter, "A history of British India" (1899), och H. Morse Stephens, "Albuquerque" (i serien "Rulers of India"). S. L.

Albu'rnum, *bot. tekn.* Se Hvitved.

Albu'rnus maior, romarnas namn på Vöröspatak.

Albus (lat.), ett mynt. Se Witten.

Alby, järnvägs-, post- och telegrafstation i Borgsjö socken af Västernorrlands län. I samhället, hvilket är beläget i Ljungans floddal, finnas flere fabriksanläggningar, bl. a. en karbid- och kloratfabrik. K. K.-Å.

Alböke, socken i Kalmar län, Slättbo härad. 4,178 har. 637 inv. (1902). Annex till Löt, Kalmar stift, Ölands norra kontrakt. Socknens gamla kyrka, som refs ned 1862, var den sista af Ölands s. k. klöfsadelskyrkor (se d. o.; afbildad i Ahlqvists "Ölands historia och beskrifning" pl. 7). Den nya kyrkan uppfördes 1859—63. HS HD.

Alca, Alksläktet, *zool.*, ett fågelsläkte af gruppen *Charadriiformes.* Näbben är af medelmåttig längd, hoptryckt och på tvären fårad; öfverkäken i spetsen krökt ut öfver underkäken. Näsborrarna äro smala, täckta af fjädrar; vingarna smala, korta, spetsiga; benen korta; de tre framtårna förenade sinsemellan medelst hel simhud. Hithörande fåglar tillhöra företrädesvis de norra hafven. De häcka kolonivis å branta klippor. De simma och dyka förträffligt, men gå illa och stödja därvid på tarsen. De lefva af fisk, kräft- och blötdjur m. m.

A. torda, tordmulen (gottl. *tord*; ångerm. *mule*), har vingarna smala och spetsiga, räckande öfver stjärtroten. Stjärten är vigglik. Fågeln är ofvan svart, under hvit. Längd 44 cm. Tordmulen förekommer vid Sveriges såväl östra som västra kust, häckande dock endast i några af Östersjöns skärgårdstrakter. Mest talrik träffas den inom polcirkeln, där den häckar kolonivis på fågelbergen tillsammans med lunnefågeln, sillgrisslan och andra. Den simmar och dyker med stor lätthet och flyger äfven tämligen snabbt. På någon klippafsats eller i någon springa i klippan lägger honan ett enda, mycket stort, aflångt, gråhvitt och mörkfläckigt ägg.

A. impennis, garfågeln, skiljer sig från föregående art hufvudsakligen genom betydligare storlek (omkr. 80 cm. lång) och genom de förkrympta, korta vingarna, alldeles odugliga till flykt. Ofvan glänsande svart, på strupen svartbrun, undertill hvit, hvilken färg äfven en aflång fläck framom ögonen samt armpennornas spets ha. Lefde förr mycket talrikt i Norra ishafvets södra delar, norra Atlantiska hafvet och Nordsjön, men är numera troligen fullkomligt utrotad. I största mängd förekom väl garfågeln vid Island och

Newfoundland, hvars af rasande bränningar omgifna små klippöar och skär beredde honom trygga häckplatser och en tillflyktsort ända in i senare tider. Vid Newfoundland iakttogs ett lefvande exemplar år 1852, hvarjämte ett dödt hittades 1853, troligen de sista af denna art. Garfågeln fångades i mängd och nyttjades till föda af vid Newfoundland befintliga fångstfartyg. Enär han icke kunde flyga, dref man den synnerligen feta fågeln flockvis antingen in i löst uppstaplade stenskårar eller ock direkt i båtar eller ombord på fartyg. På 1860-talet har man vid Newfoundland anträffat massor af ben och flere naturliga mumier af denna fågel, hvilka senare bibehållit sig i torf och is. Redan på 1700-talet var garfågeln icke så talrik vid Island; utom på andra ställen häckade han på en klippa vid Reykjanäs, där man ända till början af 19:e årh. dödade fågeln och insamlade hans ägg. 1813 nedlades öfver 24 garfåglar på denna klippa, och under de följande åren smärre flockar; 1830 dödades 20 och följande året 24 på Eldey, 1833 fälldes där 13, 1834 ytterligare 14 fåglar, 1840 eller 1841 blott 3 och 1844 2 stycken, kanske de sista på Island förekommande. Skulle garfågeln ännu finnas kvar på något undangömdt ställe, så komme hans återupptäckande (såsom den engelske zoologen Alfred Newton, hvilken egnat mycken uppmärksamhet åt denna fågels historia, anmärker) blott att leda till hans undergång. Ehuru numera exemplar af denna fågelart näppeligen kunna erhållas, finnas dock uppstoppade exemplar af densamma i åtskilliga museer (t. ex. Stockholm, Lund), enär

nda sedan 1830 rätt många exemplar tillvaratagits och uppstoppats. Garfågeln lade på nakna klippan blott ett enda ägg, som höll 120—130 mm. i ngd. Både hannen och honan rufvade, och ungen ördes snart ut i vattnet. Fågeln sam och dök med tterlig färdighet, fortare än en båt kunde ros. På lipporna satt han i upprätt ställning och kastade sig, å fara hotade, hufvudstupa ned i hafvet. I forna agar förekom han både vid Norges och Danmarks uster — skelettrester äro funna i danska kjökkenöddingar (se d. o.) —, men uppgifterna att han nder senare tider skulle hafva anträffats på det förra ället kunna med fog betraktas som ogrundade. L—E.

Alcæisk vers, *metr.* Se Alkaisk vers.

Alcæus. Se Alkaios.

Alcalá, namn på flere spanska städer. — 1. A. de uadaira, stad i prov. Sevilla i Andalusien, vid oden Guadaira. 8,930 inv. (1897). Det förser Sevilla med vatten, som ledes dit medelst akvedukter. — 2. A. de Henares (lat. *Complutum*), stad i rov. Madrid i Nya Kastilien, vid floden Henares, ö. m Madrid. 10,543 inv. (1897). Staden är numera förfall. Den egde fordom ett berömdt, af kardinal imenes grundadt universitet, som tillika med biblioeket flyttades till Madrid 1836. Cervantes föddes där 547. — 3. A. la Real, stad i prov. Jaen i Andaluien, vid floden Jenil. 857 m. ö. h. 15,409 inv. (1897).

Alcalá, Galiano Antonio, spansk statsman, . 1789, var 1813—14 legationssekreterare i Stockolm, deltog ifrigt i revolutionen 1820 och måste 823 efter Cadiz' kapitulation gå i landsflykt samt ppehöll sig sedan som publicist och språklärare i ngland och Frankrike, tills han 1834 efter Ferdinand II:s död vågade återvända till Spanien. 1835—36 ar han medlem af Mendizabals liberala ministär och eltog ifrigt i de följande årens våldsamma politiska trider. Under sina senare år användes han i diplonatiska värf och inträdde såsom en af de moderates ödare 1864 i Narvaez' ministär, men dog plötsligt 865. A. har själf skildrat sitt växlingsrika lif i *Memorias* (1886).

Alca'lde (af arab. *al-kādi*, domaren), alkald, namn å styresmannen i de spanska städerna och byarna. lkalden är äfven fredsdomare och leder förberedande ndersökningar i brottmål.

Alcaménes. Se Alkamenes.

A'lcamo, stad i prov. Trapani på Sicilien, 5 km. rån Medelhafvet. 51,809 inv. (1901). Väster om . ligga ruinerna efter forntidens *Segesta*.

Alcañiz [alkanjiš], stad i spanska prov. Teruel i ragonien, vid floden Guadalope. 7,474 inv. (1897). dling af oliv- och mullbärsträd. Alunverk.

Alcanna, *farm.* Se Alkanna.

Alca'ntara ("bron"). 1. Stad i spanska prov. aceres i Estremadura, vid floden Tajo, som här blir egelbar. 3,224 inv. (1897). Fordom säte för Alantara-orden. En vacker fornromersk bro leder fver floden. — 2. Förstad till Lissabon. 5,000 inv. — 3. Hamnstad i brasilianska staten Maranhão, vid an Marcos-viken. Omkr. 10,000 inv. Utförsel af omull, ris och salt.

Alca'ntara-orden, en af Spaniens tre äldsta andliga iddarordnar. Den var urspr. ett vapenbrödrakap, som bildades omkr. 1156 för att i striden mot norerna försvara gränsfästet S:t Julian del Peral Pereyro), efter hvilket brödraskapet hade namn. 1177 pphöjdes detta af påfven Alexander III till en andlig riddarorden. I början af 1200-talet öfverlämnades staden Alcantara åt orden, och denna antog då namnet Alcantara-orden. Den förvärfvade i striden mot morerna stora egodelar, och dess rikedom växte efter hand. Stormästarevärdigheten förenades 1494 med Spaniens krona. Då ordens egendom 1808 indrogs till staten, åtnjöt den inkomsterna från 37 s. k. komturier (förläningar), inom hvilka lågo 53 städer och byar. 1814 fick den tillbaka en ringa del däraf. 1835 upphörde den att vara andlig riddarorden, men eger ännu bestånd som militärorden. 1873 upphäfdes den visserligen äfven såsom sådan af republiken, men återupplifvades 1875 af Alfons XII.

Alcantarinernas förening. Se Minoriter.

Alcaraz [-rāš], gammal stad i spanska prov. Albacete, vid Sierra de Alcaraz. 4,762 inv. (1897).

Alcaraz [-rāš], Sierra de, spansk bergskedja, det högsta partiet af Sierra Morena, har en topp på 1,802 m. ö. h. På A. upprinner en arm af Guadiana.

Alcarraza [-rāša], sp. (af arab. *al-karrās*, "kruset"), vattenkylare, ett oglaseradt kärl af svagt bränd lera, till förvaring af dricksvatten. Fylles ett sådant kärl med vatten, sipprar detta igenom lerans porer och afdunstar från ytan, hvarigenom kärlet och dess innehåll afkyles. — Man lär kunna i ett sådant kärl hålla dricksvatten vid 10°—12°, äfven när den yttre luftens temperatur är omkr. 30°. Vattenkärl af detta slag hafva från urminnes tider varit i bruk i Egypten, Persien, Indien och Kina. De infördes till Spanien af araberna, och därifrån hafva de i senare tider spridt sig till det öfriga Europa. R. R.*

Alca'zar [-ka'šar], af arab. *al-kasr*, "slottet", spansk benämning på palats, slott och borgar, hvilka icke uteslutande afse krigiska ändamål, utan äfven

Från Alcazar i Sevilla.

tjäna till furstebonïngar. Flere spanska städer (t. ex. Sevilla) ega från morernas tid slott med detta namn; ordet har äfven ofta användts vid bildandet af spanska ortnamn.

Alca'zar de San Juan [chuän], stad i norra delen af spanska prov. Ciudad-Real, i Nya Kastilien. 10,675 inv. (1897). Salpeterfabriker, krutkvarnar, vinhandel och tvålfabrikation.

Alca'zar Quivir [kivïr], arab. *Kasr el kebïr*, "det stora slottet", stad i norra delen af Marokko, ryktbar genom en drabbning, i hvilken portugisiske konungen Sebastian besegrades af morerna 1578.

A'lcea, *bot.* Se Stockros.

Alcēdo, *zool.* Se Kungsfiskare.

A'lces, *zool.* Se Älg.

Alce'ste (Alke'stis), *grek. myt.* Se Admetos.

Alce'ste, pseudonym för den finske författaren Hj. J. Runeberg.

Alcester [å'lstə], baron. Se Seymour 7.

Alchemi'lla, *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Rosaceæ* med små kronbladlösa, gulgröna blommor och en småfrukt i foderpipen. En art, *A. vulgaris*, daggkåpan, som är allmän på våra ängar, är täck genom sina veckade, njurformiga blad; en annan, *A. alpina*, med handdelade, silfverhvita blad, tillhör egentl. fjälltrakterna, men går ned i Bohus län. Hos *A. vulgaris*, som ej utvecklar något frömjöl, utbildas växtämnet på partenogenetisk väg, något som mycket sällan förekommer hos de högre växterna. Jfr Kattfot.

Alchemilla vulgaris.

A—N. (G. L—M.)

Alchornea Sw., *bot.*, växtsläkte af fam. *Euphorbiaceæ*. Den australiska arten *A. ilicifolia* Müll. Arg., som liknar järnek, odlas ej sällan i växthus. Af *A. iricurana* Casar., i Brasilien kallad iricurana eller arariba, erhålles ett värdefullt trä. G. L—M.

Al-chwarismi (Al-chwarizmi). Se Chwarazmi.

Alcibiädes. Se Alkibiades.

Alciden (lat. *Alcīdes*), eg. "Alkaios' ättling", ett binamn på Herakles.

Alcinōus. Se Alkinoos.

Alciphron. Se Alkifron.

Alcira, urgammal, på romarnas och morernas tid mycket blomstrande stad i spanska prov. Valencia, på en ö i floden Jucar. 19,566 inv. (1897). Betydlig ris- och silkesodling.

Alclyde [ä'lklād], fordom skotskt rike. Se Skottland.

Alcmæ'on. Se Alkmaion.

Alcmæoniderna. Se Alkmaioniderna.

Alcman. Se Alkman.

Alcmēne. Se Alkmene.

Alcobaça [-ba'sa], liten stad i portugisiska prov. Estremadura. 2,306 inv. (1900). Berömdt cisterciens-kloster (det rikaste i Portugal), i hvilket endast adelsmän intogos som munkar, uppbrändt af fransmännen 1811. Staden har en praktfull gotisk kyrka, i hvilken flere portugisiska regenter äro begrafna.

Alcock [å'lkåk], Sir Rutherford, engelsk diplomat och orientalist, f. 1809, d. 1897, blef 1832 anställd som fältläkare vid brittiska hjälpkåren i Portugal och 1836 vid den marinbrigad, som deltog i karlistkriget i Spanien. 1844 blef A. brittisk konsul i Futjau, en af de 1842 för européer öppnade kinesiska traktathamnarna, förflyttades halftannat år senare till samma post i Sjanghai och inlade där stora förtjänster om den engelska stadsdelens anläggning och därvarande brittiska faktoris organisation. A. blef 1858 Storbritanniens förste minister och generalkonsul i Japan, visade 1861 under ett af främlingshat framkalladt anfall på konsulatet i Tokio mycken rådighet och hade en verksam del i de händelser, som 1864 ledde till Sjimonoseki-sundets öppnande för handel och handelsfördragens slutliga bekräftelse. 1865—71 var han brittisk minister i Peking och högste uppsyningsman öfver den engelska handeln i Kina. Bland hans skrifter märkas *Elements of japanese grammar* (1861), *The capital of the Tycoon* (2 bd, 1863), *Familiar dialogues in japanese* (1878) samt *Art and art industries in Japan* (s. å.). V. S—G.

Alcoforādo, Marianna (Syster M.), portugisisk nunna, f. 1640, d. 1723, har blifvit berömd genom några kärleksbref, som anses jämförliga med Heloïses till Abailard. Brefven offentliggjordes under titeln *Lettres portugaises* 1669 med tillstånd af hennes älskade, en grefve Chamilly, sedermera marskalk af Frankrike. Se Karl Larsen, "Söster Marianna" (1894).

A'lcohol (lat.), alkohol. — *A. absolūtus*, vattenfri alkohol.

Alco'lea, liten ort i spanska prov. Jaen i Andalusien, vid Guadalquivir. Där besegrades, 28 sept. 1868, drottning Isabellas trupper under general Pavia af insurgenthären under marskalk Serrano. Detta slag orsakade Isabellas störtande från Spaniens tron.

Alcor, *astron.*, stjärna i Karlavagnen.

Al co'rso (it.), *hand.*, efter kursen, till dagens pris, till gångbart pris.

Alcott [å'lkått], Louisa May, amerikansk författarinna af ungdomsböcker, f. 1832 nära Filadelfia, d. 1888 i Concord (Massachusetts), dotter till en framstående skolman och filosofisk föreläsare, utgaf 1855 *Fairy tales* och 1863 *Hospital sketches*, som hon skref, då hon var sjuksköterska under amerikanska inbördeskriget. Hon har dock gjort sig mera känd genom sina ofantligt omtyckta berättelser för den halfvuxna ungdomen, friskt och ofta humoristiskt skrifna, med varm känsla för natur, frihet och humanitet. Raden öppnades af den poetiska *Little women* (1868; "Unga kvinnor", 1871, 3:e uppl. 1888). Många följande äro likaledes öfversatta på svenska, bl. a. *An old-fashioned girl* (1869; "En krona bland flickor", 1875, 4:e uppl. 1899). Efter hennes död utgafs *Recollections of my childhood's days* (1890). Jfr E. D. Cheney, "Louisa May Alcott, her life, letters, and journals" (1889). E. F—T.

Alcōy, stad i spanska prov. Alicante, i det forna konungariket Valencia, vid floden Alcoy, på sluttningen af Sierra de Mariola. 31,099 inv. (1897). A. är medelpunkten för den valenciska pappersfabrika-

tionen (mest cigarrettpapper) samt eger dessutom andra fabriker.

Alcūdia, befäst hamnstad på norra kusten af spanska ön Mallorca. 2,718 inv. (1897).

Alcūdia, hertig af. Se Godoy.

Alcuin. Se Alkuin.

Alcyonāria, *zool.*, namn på polyper eller polypkolonier, som äro utrustade med åtta tentakler och lika många mesenterialveck. Se Alcyonium och Coelenterater.

Alcyŏne, *astron.*, den starkaste stjärnan i gruppen Plejaderna (sjustjärnorna).

Alcyŏne, *grek. myt.* Se Halkyone.

Alcyone'lla, *zool.*, ett färskvattensdjur af mossdjurens ordning. Liksom de flesta andra mossdjur lefver det kolonilif: en stor massa individer äro förenade med hvarandra och bilda på detta sätt, genom de rörformiga djurhusens sammanställning, gröna, svamplika klumpar på grenar och stjälkar i färskvatten. Vidrör man en sådan klump, synes den liflös och oformlig; men får den stå i lugn, utsträcka de små djuren sina tentakler, som äro ställda i hästskoform kring munnen, och börja med dessas darrhår (cilier) ett lifligt spel i vattnet. F. A. S.*

Alcyŏnium, Kork-korall, *zool.*, ett polypsläkte, hvilket saknar inre axelskelett och lefver fastvuxet vid berg och stenar i hafvet. De särskilda polypdjuren, som sitta spridda i den köttiga, af inströdda kalk-kristaller sträfhudade koloni-kroppen, kunna ur denna utsträcka kroppens främre del, i hvilken munnen, kransad af åtta flikiga tentakler, har sin plats. Den i Kattegatt, liksom vid Europas öfriga kuster utmed Atlanten, tämligen allmänna arten *A. digitatum*, af brandgul färg, har af fiskare fått namnet "död-mans-hand", som är ganska betecknande för dess koloniform. Se vidare Coelenterater. F. A. S.*

Aldabra-gruppen [ä'ldəbrə-], några små bördiga öar (Aldabra, Cosmoledo, Assomption och Gloriosaöarna) i Indiska hafvet n. om Komorerna, tills. 143 kvkm. På Aldabra har sedan 1879 l. 1882 en norsk fiskarekoloni varit bosatt. Gruppen är engelsk besittning sedan 1890.

Aldafader (isl. *aldafaðir*), "människornas fader", i den fornnordiska mytologien ett af Odens många binamn. (B—E.)

Aldan, flod i Sibirien, upprinner på Jablonoi-bergen och utfaller med många mynningsarmar i Lena. Längd omkr. 3,000 km. Den nedre och den mellersta delen af floden är af stor vikt såsom trafikled, i det man på den kommer ända till 275 km. från Ochotska hafvet. Denna del af floddalen är därför ganska tätt befolkad, och än mer gäller detta om trakten kring floden Maja, som upprinner v. om Ochotsk.

Aldebāran, *astron.*, en röd stjärna af 1:a storleken, föreställande ögat i stjärnbilden Oxen. Den ligger strax öster (vänster) om sjustjärnorna, i förlängningen af Orions bälte åt väster (höger), och bildar jämte några mindre stjärnor stjärngruppen Hyaderna. (A. N—R.)

Aldebāran, pseudonym för M. G. L. Oxenstierna.

Aldego'nde. Se Marnix.

Aldegrever [-grēfer], Heinrich, tysk kopparstickare och målare, f. omkr. 1502 i Paderborn, d. i Soest efter 1555. Påverkad af nederländsk konst, utbildade han sig närmast efter Dürer, som han i sina stick ofta efterbildade. Främst bland hans många blad stå hans bröllopsdanser och hans ornamentstick, d. v. s. sirligt graverade mönster till dolkar, skedar, randlister o. s. v. Han var obestridligen en af de förnämste af Dürers efterföljare, som på grund af sina minutiöst utförda sticks ringa format fingo namnet "kleinmeister". Han var äfven ganska framstående porträttmålare — hans bästa tafla är bilden af en ung man mot landskaplig bakgrund i liechtensteinska samlingen i Wien. (O. G—G.)

Aldehȳd, riktigare Acetaldehyd, *kem.*, en syrsättningsprodukt af alkohol, upptäcktes 1821 af Döbereiner och undersöktes närmare af Liebig, som gaf den namnet aldehyd, en sammandragning af *alkohol dehydrogenatus* ("alkohol, beröfvad väte"), emedan den innehåller två atomer väte mindre än alkohol. Sammansättningen är $CH_3 . CHO$. Aldehyd är en färglös, lättrörlig vätska af genomträngande lukt. Dess egentliga vikt är $0,_{805}$. Den kokar vid $20,_8°$. Den blandas i alla förhållanden med vatten. Genom upptagande af syre gifver aldehyd ättiksyra $CH_3 COOH$. Aldehyd är typen för en stor klass organiska föreningar, sammansatta af kolväterester och CHO, hvaribland några förekomma såsom beståndsdelar i en del välluktande, flyktiga oljor ur växtriket, såsom bittermandelolja ($C_6H_5 . CHO$), kanelolja m. fl. Jfr Form-aldehyd. P. T. C.*

Aldehydblätt, Aldehydgrönt, *kem.* Se Anilinfärger.

Aldeigja. Se Aldeigjuborg.

Aldeigjuborg (Aldeigja), det fornnordiska namnet på staden Ladoga vid floden Volchov, som flyter ut i Ladogasjön i Ryssland. (B—E.)

Aldén, Gustaf Alfred, skolman, skriftställare, f. 16 sept. 1852 i Alsheda socken, Jönköpings län, blef 1874 student i Upsala och 1878 filos. kandidat. Sistnämnda år anställdes han som lärare vid norra Kalmar läns folkhögskola i Södra Vi, hvars föreståndare han var 1880—89. Han var 1885—86 landstingsman och studerade 1888 i Tyskland och Schweiz vallagarnas praktiska tillämpning. 1889 blef A. redaktionssekreterare i "Aftonbladet" och är sedan 1892 medredaktör af denna tidnings halfveckoupplaga. Utom många smärre skrifter och afhandlingar om folkhögskolan har A. utgifvit *Linné som student och inspektor för Smålands nation* (1878), *I Getapulien* (1883), *General Pechlin som sockenherre* (s. å.), *Medborgarens bok* (7 dlr, 1884—88, delvis öfvers. på finska och norska; I, 9:e uppl. 1899—1900, II, 7:e uppl. s. å.), behandlande stats- och kommunalkunskap samt allmän lag och nationalekonomi, *Valmannens bok* (1887) och *Medborgarens årsbok* (1890—91).

Aldenhoven [-håfen], köping i regeringsområdet Aachen. 1,100 inv. Historiskt ryktbart genom tvenne fältslag (1793 och 1794) emellan österrikare och fransmän. I det förra segrade österrikarna under prins Josias af Koburg, i det senare fransmännen under Jourdan.

Alder, *bot.*, provinsnamn för gråalen.

Alderman [å'ldəmən], plur. Aldermen (af angls. *ealdorman*, "äldre man"; jfr sv. *ålderman*), kallades hos angelsachserna förmän för skrån och korporationer samt åtskilliga andra personer med beslutande och förvaltande myndighet. Sålunda funnos aldermen för hela riket, för grefskapen, häraden, städerna (i Sverige Stadens äldste),

köpingarna och slotten. Sedan danskarna intagit England, utbyttes benämningen alderman mot earl. — Alderman är nu en benämning på vissa medlemmar af magistraten i Englands och en del af Förenta staternas städer. Dessa personers ämbetsåliggande består hufvudsakligen i en kontrollerande polisuppsikt. De tre äldste samt de, som varit *mayors* (ordförande för magistraten), äro därjämte fredsdomare.

Alderney [å'ldəni], fr. Aurigny [årinji'], den nordligaste af de normandiska öarna i Engelska kanalen. Tillhör England. Ytvidden 8 kvkm. 2,062 inv. (1901), som tala en af engelska och franska blandad munart. Ön är klippig. Där finnes en egendomlig, inhemsk boskapsras, som liknar Jersey-rasen och lämnar ypperlig mjölk. I närheten ligga några farliga skär, *The caskets*, med tre fyrtorn.

Aldershot [å'ldəʃåt], en i engelska grefskapet Hampshire 77 km. s. v. från London belägen ort, hvarest sedan 1854 finnes förlagdt ett stående läger af engelska trupper. — I närheten har sedan dess uppvuxit en ny stad, Aldershot, 30,974 inv. (1901).

Aldhelm [äld-helm], angelsachsisk diktare på latinskt tungomål, d. 709, var nära besläktad med konungahuset i Wessex, blef abbot i klostret Malmesbury och 705 därjämte biskop af Sherborne. A. hade under ledning af ärkebiskop Theodor och den lärde abboten Hadrianus i Canterbury samt på utländska resor förvärfvat en för den tiden sällsynt grundlig bildning, var väl bevandrad i grekiska och sades äfven kunna hebreiska. Hans rykte för lärdom gick vida. A. dog under en af sina vidsträckta predikoresor och dyrkades sedan länge i Wessex som helgon. Bland hans latinska skrifter märkas *De laude virginitatis* (på prosa) och *De laudibus virginum* (på hexameter), båda förhärligande jungfruligheten, samt vidare *Ænigmata*, en samling gåtor på vers, hvilka ega ett visst kulturhistoriskt värde. Hans latinska metrik visar tydlig inverkan af den angelsachsiska verskonsten med dess förkärlek för stafrim. Äfven som improviserande skald på modersmålet var A. berömd. Hans bevarade skrifter finnas tryckta af Migne i "Patrologiæ cursus completus", 89:e delen.

A'ldier (lat. *aldiones*). Se Langobarder.

Aldiner, benämning på de med hänsyn till texttrohet och typografisk skönhet för sin tid högst förtjänstfulla böcker (mestadels editioner af antika och italienska klassiker), som 1494—1597 utgåfvos i Venezia af boktryckaren Aldus Manutius och hans afkomlingar (märke: ett ankare med en däromkring slingrad delfin); förr äfven benämning på de af Aldus Manutius införda latinska kursivtyperna. Se A. F. Didot, "Alde Manuce et l'hellénisme à Venise" (1875).

Aldobrandini, gammal florentinsk adelssläkt, af påfven Klemens VIII upphöjd i furstligt stånd. — Salvestro A., f. 1499, d. 1558, var en berömd rättslärd och juridisk författare. Äfven Salvestros söner Giovanni och Pietro utmärkte sig som juridiska skriftställare; en tredje son, Ippolito, var påfve under namn af Klemens VIII (1592—1605). — Pietros son, Pietro, f. 1571, d. 1621, blef redan vid 22 års ålder kardinal och ledde under sin farbroder Klemens' regering Kyrkostatens politiska angelägenheter. — Francesco A., f. 1546, d. 1601, sonson till Salvestro, blef påflig general och förde 1594 och 1601 en undsättningshär till Ungern mot turkarna. Släkten utdog 1681.

Aldobrandiniska bröllopet, en berömd, antik, i Vatikanen förvarad freskomålning, som 1606 påträffades i Rom och först tillhörde kardinal Aldobrandini. Målningen, kopia efter ett försvunnet grekiskt original från det sengrekiska måleriets tid, är plastiskt

Aldobrandiniska bröllopet.

tänkt och målad i ett slags reliefstil. Den framställer en ung bruds smyckande och hurusom hon, sittande på bädden, af en gift väninna uppmanas att vänligt mottaga den på en afsats nedanför längtansfullt bidande brudgummen. Denna väggmålning utgjorde under sekler det yppersta profvet på antikens målarkonst, men senare fynd ha gjort den rangen stridig. (O. G—G.)

Aldrich [å'ldritʃ], Thomas Bailey, nordamerikansk skald, f. 1836, har varit utgifvare af olika tidskrifter, senast (1881—90) af "Atlantic monthly" i Boston. Hans dikter, hvilka ofta lyckligt härma den folkliga balladtonen, äro varma och melodiska samt för det mesta svårmodiga. Som prosaberättare är A. underhållande och osökt, med sinne för både humor och patos. I svensk öfvers. finnas af honom *The story of a bad boy* (1869; "En stygg pojkes historia", 1880), *Prudence Palfrey* (öfv. 1874) samt noveller och humoresker. Saml. arb. i 8 bd 1897.

Aldridge [å'ldridʃ], Ira, nordamerikansk skådespelare af ren neger-ras, f. 1810 (1804?) nära Baltimore, var bestämd för det andliga ståndet, men greps af oemotståndlig teaterhåg och uppträdde från 1833 med bifall på engelska teatrar samt spelade sedermera med öfvervägande framgång på många af Europas större teatrar. På k. teatern i Stockholm uppträdde han 1857 som *Othello* och i scener ur "Köpmannen i Venedig". Död 1867 i Polen. A:s förnämsta roller voro Shaksperes *Othello*, *Shylock*, *Macbeth* och *Richard III*. I dessa framställde han med naturalistisk kraft de mänskliga lidelsernas våldsamhet, men säges äfven ha funnit uttryck för mildare känslor. E. F—T.

Aldringen (Aldringer, Altringer), Johann v., grefve af Gross-Ligma, kejserlig tysk fältmarskalk, f. 1588, ingick som soldat vid den kejserliga hären och var redan 1622 öfverste. 1626 försvarade han brohufvudet vid Dessaubryggan mot Mansfeld. Under de närmast följande åren användes han såväl i diplomatiska som i krigiska värf och stod i stort anseende ej mindre hos kejsaren än hos Wallenstein. 1630 deltog han i Collaltos fälttåg i Lombardiet, där vid Mantovas eröfring en stor del af bytet kom på hans lott. 1631 förde han i förening med grefve Egon af Fürstenberg kriget emot Württemberg samt förenade sig efter slaget vid Breitenfeld med Tilly och blef liksom denne svårt sårad i striden vid Lech 1632. Han kämpade med utmärkelse vid Wallensteins sida emot Gustaf Adolf i slaget vid Nürnberg. 1633—34 förde han, till en del gemensamt med hertigen af Feria, kriget emot svenskarna i Schwaben och vid Rhen, men fick ej glädja sig åt några lysande framgångar. Efter Wallensteins död förenade A. sina trupper med den kejserliga hufvudhären till Regensburgs eröfring. Då Horn och hertig Bernhard, på väg till Regensburgs undsättning, vändt sig mot Landshut, ryckte A. till denna stads försvar, men blef slagen och stupade själf (22 juli 1634). O. A.*

Aldrova'ndi, Ulisse, italiensk naturforskare, f. 1522, inleddes af den franske naturforskaren Rondelet i botanikens studium, utnämndes 1553 till professor i naturalhistorien i Bologna och dog, blind, 1605. A. lät trycka betydande zoologiska arbeten: *Ornithologiæ libri XII* (1599—1603) och *De animalibus insectis libri VII* (1602). Andra af honom författade zoologiska verk samt hans förnämsta botaniska arbeten, såsom *Dendrologia naturalis* (1668) och *Pomarium curiosum* (1692), utgäfvos efter hans död. G. A. (G. L—M.)

Aldrova'ndia vesiculösa L., *bot.*, en till *Droseraceæ* hörande växtart — den enda inom släktet —, är beläget såsom en af de s. k. insekt- eller köttätande växterna. Det är en rotlös vattenväxt, erinrande om *Utricularia*, med blommor m. m. byggda som hos öfriga till familjen hörande arter. Med bladen eger det märkvärdiga förhållandet rum att de, då små vattendjur vidröra de på dem sittande håren, snabbt fälla i hop bladhalfvorna, hvilka i förening med dessas tänder bilda ett slutet rum, inom hvilket djuret hålles

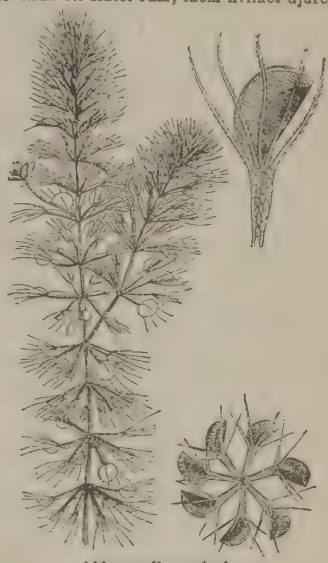

Aldrovandia vesiculosa.

instängdt och småningom förtäres med tillhjälp af egendomligt byggda glandler (se vidare Insekttätande växter). Då växten tillgodogjort sig den näring, som finnes i det fångade djuret, öppnar bladet sig ånyo. — Arten är af intresse äfven på grund af sin, såsom det tyckes, mycket ojämna geografiska utbredning. Den är nämligen känd endast från några få platser i mellersta och södra Europa, från Ostindien (Calcutta), Australien (Rockhampton) och Central-Afrika (Gazellfloden); möjligen innefattar släktet dock flere hvarandra närstående arter. G. A.*

A'ldus Manütius, veneziansk boktryckare. Se Manutius.

Ale, *nord. myt.*, en af asagudarna. Se Vale.

Ale härad, i Älfsborgs län, ingår i Vätle, Ale och Kullings domsaga och i Väne fögderi samt omfattar socknarna Skepplanda, Hålanda, Ale-Sköfde, S:t Peter, Tunge, Starrkärr, Kilanda, Nödinge, Östad. 51,912 har. 13,025 inv. (1902).

Ale [ēl], eng., ett slags öl, som först bryggdes i England och Skottland, men som nu tillredes äfven i andra länder. Se Öl.

Ālea ja'cta est (lat.), "tärningen är kastad", Cæsars utrop, då han gick öfver floden Rubicon för att börja kriget mot Pompejus.

Alea'nder, Hieronymus, italiensk humanist, f. 1480 i Motta i Friuli, d. 1542 i Rom. Under flera år verkade A. såsom lärare i de döda språken vid universitetet i Paris, och honom tillskrifves införandet af ett metodiskt studium af det grekiska språket inom Paris-universitetet, till hvars rektor han, ehuru ita-

lienare, år 1513 valdes. Drifven af sin ärelystnad, sökte A. emellertid ännu högre utmärkelser i kyrkans tjänst; han blef 1519 Leo X:s bibliotekarie, 1524 ärkebiskop i Brindisi och 1538 kardinal samt brukades i åtskilliga uppdrag som den påfliga stolens legat. I reformationshistorien är A. bekant genom sitt hänsynslösa uppträdande mot Luther, hvars kallande till riksdagen i Worms 1521 han bestämdt motsatte sig. Hans princip för reaktionen mot den nya rörelsen var våldets, och han yrkade bl. a., att samtliga Luthers utgifna skrifter skulle brännas. Han är äfven författare till det s. k. Worms-ediktet, genom hvilket Luther och hans anhängare förklarades i riksakt. A. har efterlämnat åtskilliga skrifter, bland hvilka hans *Lexicon græco-latinum* var ett för sin tid utmärkt arbete och hans bref utgöra en värdefull källa till reformationshistorien. Se K. Jansen, "Aleander am reichstage zu Worms" (1883). J. HDR.

Alea'rdi, Aleardo (eg. Gaetano), grefve, italiensk skald, f. 1812 i Verona, blef advokat där, men kunde icke vinna befordran, emedan han var misstänkt af den österrikiska regeringen. I sina 1845 skrifna, men försiktigtvis först 1857 tryckta *Prime storie* skildrar han kampen mellan frihet och despotism samt förutsäger Italiens enhet. Genom sitt deltagande i revolutionen 1848 ådrog han sig fångenskap i Mantova (1852—59). Sina lidanden i fängelset besjöng han i *Triste dramma* (1859). Efter kriget mot Österrike 1859 invaldes han i det italienska parlamentet, och 1864 blef han professor i estetik vid konstakademien i Florens samt sedermera ledamot af öfverundervisningsrådet och senaten. Död 1878 i Verona, där hans bildstod restes 1883. A:s dikter utgåfvos i 7:e uppl. 1889. Monografier öfver honom skrefvos af Daneo (1879) och Rosso (2:a uppl. 1900); Trezza utgaf hans bref (1879). A:s frihets- och fosterlandssånger verkade i hög grad eldande. Hans skaldskap bär allvarsdrag; han fäster sig vid betydelsefulla historiska moment och det upphöjda i naturens skönhet. Kärleken besjunger han i ren och djupt sedlig anda (*Lettere a Maria*, 1848, m. m.). Hans dikter gjorde propaganda för Italiens pånyttfödelse. (E. F—T.)

Alea'tico (it.), ett sött, aromatiskt, rödt muskatellvin, som beredes i synnerhet vid Florens och på Elba, men därjämte på andra ställen.

Aleatörisk (af lat. *ālea*, tärning), som beror på tärningskast. — Aleatoriskt fördrag, ett fördrag, där vinsten eller förlusten är beroende af en slump.

Alecsandre'scu (Alexandre'scu), Grigore, rumänisk skald och politiker, f. 1812, tog 1834 afsked som militär för att såsom skriftställare och politiker verka för oppositionspartiet. Hans satirer och politiska fabler gjorde honom snart populär, men väckte misshag hos de maktegande, hvilka förvisade honom till ett kloster. Under furst Kusa var han någon tid kultusminister. Död 1886. Saml. arb. utg. 1863.

Alecsa'ndri (Alexa'ndri), Vasile, rumänisk skald, f. 1821 i Moldau, uppfostrades i Paris och blef 1844 meddirektör vid teatern i Jassy, för hvilken han skref lustspel och dramer med nationella ämnen. 1859—60 var han medlem af ministären, utnämndes 1878 till senator och var senatens vice-president, då han 1885 vardt rumänisk envoyé i Paris. Död därst. 1890. — A. intager en hedersplats i rumäniska litteraturen. Han uppsatte den inflytelserika tidskriften "Convorbiri literare", han gaf med sina pjäser uppslaget till poetisk behandling af fosterlandets historia och allmogens lif, såsom lyriker gjorde han sig omtyckt, framför allt genom sina krigssånger under rysk-turkiska kriget 1877—78, och såsom nitisk samlare af dittills okända rumäniska folkvisor och folksagor har han riktat litteraturen med en verklig skönhetsskatt (folkvisorna utg. 1853; ny uppl. 1867). Saml. arb. i 8 bd 1873—76. E. F—T.

Alecto, *grek. myt.* Se Alekto.

Aleholmstraktaten, fördrag, ingånget år 1366 å Aleholms slott på Laaland, emellan hertig Albrekt af Mecklenburg och konung Valdemar Atterdag af Danmark. Hertig A. afträdde däri till Danmark, å sin son svenske konungen Albrekts vägnar, Gottland, Värend, Finnveden och södra Västergötland för att därmed vinna bistånd af Valdemar emot konung Håkan i Norge. Fördraget blef ej utfördt, dels därför att de svenske stormännen vägrade gå in därpå, dels emedan Albrekt fick bistånd af hanseaterna mot Danmark. R. T.

Aleik es-selam. Se Selam.

Aleiptērion (grek., af *a'leipsis*, frottering), frotteringsrummet vid de grekiska och romerska baden.

Alēko (A. pasja), turkisk statsman, son af furst Stefan Vogorides af Samos, f. 1825, uppfostrades i västerlandet och anställdes inom diplomatien samt var 1876—77 ambassadör i Wien. 1879 utsågs han för 5 år till generalguvernör öfver Öst-Rumilien (se d. o.) och upptog då sitt egentliga namn, furst Alexander Vogorides.

Alektisk. Se Alexi.

Alēkto (grek. *Ἀληκτώ*, lat. *Alecto*), *grek. myt.*, en af erinyerna (se d. o.).

Alektoromanti l. Alektryomanti (af grek. *alektryōn* l. *ale'ktor*, tupp, och *mantēi'a*, spådom), konsten att spå efter tuppars galande.

Alektryomanti. Se Alektoromanti.

Alemān, Mateo, spansk romanförfattare, föddes omkr. midten af 1500-talet i Sevilla, blef 1568 tjänsteman vid finanserna, men utvandrade på äldre dagar — sedan en anklagelse för underslef ådragit honom en längre tids fångenskap — till Mexico, där han dog omkr. 1610. A. vann rykte genom *Aventuras y vida de Guzman de Alfarache*, en utmärkt välskriven skälmroman i den af Mendoza skapade pikarekstilen ("estilo picaresco"). Första delen upplefde genast (1599) tre upplagor. Andra delen utkom 1605, och A. tog däri en kvick hämnd på pseud. Mateo Lujan de Sayavedra, som utgifvit en falsk andra del, byggd på den verklige författarens stulna manuskript. "Guzman" är öfversatt på en mängd språk, till och med på latin. Den utmärker sig för sedeskildringarnas mångfald och liffullhet. Senaste uppl. 1885.

Alema'nner l. Alama'nner (af fhty. *alah*, tempel), "tempelfolk", en germansk folkförening, hvilken omtalas första gången 211 e. Kr. och då var bosatt mellan öfre Main och Donau. Sedermera bemäktigade sig alemannerna det romerska området "Agri decumates" och utbredde sig i det nuv. Schweiz och Elsass. Från Elsass drefvos de tillbaka genom Julianus' seger vid Strassburg 357, men de besatte det åter i senare hälften af 400-talet. De utbredde sig därjämte v. om Rhen ända ned till Mosel. Klodvig besegrade dem (496, vid Zülpich)

och tvingade dem att underkasta sig frankiskt öfverherrskap. De fortforo dock att hafva egna hertigar ända in på Karl den stores tid. Efter karolingiska monarkiens upplösning uppstod ånyo ett särskildt hertigdöme Alemannien l. Schwaben, som 1096 delades emellan släkterna Zähringen och Staufen, hvarvid den senare fick landet på östra sidan Rhen, och till detta inskränktes sedermera namnet Schwaben. — Fransmännen hafva öfverflyttat alemannernas namn (''allemands'') på tyskar i allmänhet.

Alema'nnien. Se Alemanner och Schwaben.

d'Alembert [dalābä'r], Jean le Rond, fransk matematiker, filosof och skriftställare, ett af 18:e århundradets största snillen. Han föddes 1717 i Paris och utsattes vid kyrkan le Rond af sina föräldrar, fru de Tencin och ingeniöfficeren Destouches, men upptogs af en fattig glasmästarhustru och fick sedermera understöd äfven af sin fader, så att han kunde studera i Collège Mazarin. Redan som gosse väckte d'A. uppseende för sina rika anlag och sina kunskaper. Först egnade han sig ifrigt åt teologi och rättsvetenskap äfvensom åt medicin och filosofi, men hängaf sig snart uteslutande åt de s. k. exakta vetenskaperna, såsom fysik och matematik. Bland hans många arbeten, alla utmärkta för grundlig lärdom och klar framställning, må nämnas *Traité de dynamique* (1743), *Traité de l'équilibre et du mouvement des fluides* (1744) och *Réflexions sur la cause générale des vents* (1744 och 1747). Han författade äfven flere andra afhandlingar i fysik, astronomi m. m., vann åtskilliga pris och blef ledamot af flera in- och utländska vetenskapliga samfund. Såsom ett af de viktigaste af d'A:s vetenskapliga resultat må framhållas den fundamentala sats inom mekaniken, som fått namnet *d'Alemberts princip*. Genom denna sats kan dynamikens generella problem uppfattas som ett *statiskt* problem; kombinerad med de virtuella hastigheternas princip, ger den därför differentialekvationerna för rörelsen hos ett godtyckligt materiellt system. Tillsammans med Diderot utgaf d'A. (1751—72) det ryktbara verket *Encyclopédie*, i hvilket han skref den matematiska delen samt inledningen, ett mästerstycke af vetenskaplig framställning och god stil. Hans afhandling mot jesuiterna äfvensom de religiösa åsikter, hvilka han för öfrigt uttalade och som väsentligen stämde öfverens med de andre s. k. encyklopedisternas, ådrogo honom tvister och förföljelser, hvarför han snart nästan uteslutande egnade sig åt litterära ämnen. Hans *Essais sur les gens de lettres, L'art de traduire, Réflexions sur le style, Mémoires sur la reine Christine de Suède* m. fl. arbeten af detta slag äfvo honom det litterära anseende, som 1754 förledde hans inkallande i Franska akademien, hvars ständige sekreterare han blef 1772. I denna egenskap skref han sina *Éloges*, lefnadsteckningar öfver flidna ledamöter af akademien. d'A. var till sitt väsende enkel, behaglig och blygsam äfvensom välgörande och oegennyttig. Han afslog flera lockande anbud från såväl Fredrik II i Preussen som Katarina II i Ryssland och kvarstannade i sitt fädernesland, oaktadt Franska akademien för hans ''irreligiösa åsikters skull'' indragit det årliga underhåll den förut tilldelat honom. d'A. dog 1783. Hans arbeten utgåfvos af Bastien 1805, af Didot 1821, af Condorcet 1853 och (bäst) af Bossange 1829 (litterära och filosofiska skrifter). Hans biografi är skrifven af bl. a. J. Bertrand (1889). M. L.

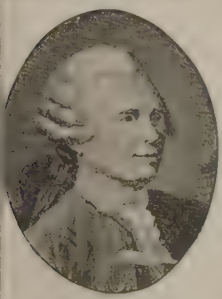

Alembik. Se Alambik.

Alembrötsalt, *kem.*, alkemisternas benämning på en förening af kvicksilfverklorid och salmiak, med hvars tillhjälp de trodde sig kunna förvandla de oädla metallerna till ädla. Ordet ''alembrot'' är kaldeiskt och betyder ''konstens nyckel'' eller ''vishetens nyckel''. P. T. C.

Alemtejo [alemte'cho], sp. Alentejo (''på andra sidan Tejo''), provins i Portugal, gränsar i n. till Beira, i ö. till Spanien, i s. till Algarve och i v. till Atlantiska oceanen och portug. Estremadura. Dess ytvidd är 24,390 kvkm. 413,531 inv. (1900). A. genomskäres af flera bergskedjor, af hvilka Sierra de Monchique är den högsta, och vattnas af åtskilliga floder, bl. a. Guadiana och Sado (Sadão). A. har många vidsträckta slätter, af hvilka några äro bördiga åkrar och betesmarker, andra osunda träsk eller ofruktbara ödemarker. Södra delen af A. är uppfylld med stora skogar af korkek, vanlig ek, gran och kastanj. Slätterna och dalarna frambringa hvete, majs, ris, drufvor, fikon, mandel, citroner och oliver. Åkerbruket, boskapsskötseln och bergsbruket äro icke synnerligen högt uppdrifna; industrien inskränker sig nästan uteslutande till beredning af en god olja. — A. delas i distrikten Beja, Evora och Portalegre. Dess förnämsta städer äro Evora, Portalegre, Elvas, Beja och Estremoz.

Alencar, José Martiniano de, brasiliansk författare, f. 1829 i Fortaleza, d. 1877 i Rio de Janeiro, egnade sig åt juridisk och politisk verksamhet samt var 1867—68 justitieminister. A. är sitt lands populäraste romanförfattare och har blifvit kallad Brasiliens Cooper. Han har ofta lagt indiansk tradition till grund för sin framställning och företrädesvis skildrat motiv ur Brasiliens historia, inhemska seder och tropisk natur. Mest känd är den till flera språk öfversatta romanen *O Guarany* (1858).

Alençon [alāsā'], hufvudstad i franska depart. Orne i Normandie, vid öfre Sarthe, på en vidsträckt och fruktbar slätt. Staden har en vacker katedral och lämningar efter hertigarnas af Alençon gamla slott. 16,590 inv. (1901). — Det är hufvudort i det hästrika landskapet Perche, är berömdt för sina spetsar (*points d'Alençon*), ehuru spetsfabrikationen nu är nästan utslocknad, och för sina vackert slipade kvartskristaller (*diamants d'Alençon*) samt har dessutom fabriker för tillverkning af bomulls-, linne- och yllevaror, strråhattar, handskar och kemikalier m. m. — A. var först ett grefskap och blef sedermera hertigdöme. De förste hertigarna af A. härstammade från Karl II af Valois, hvilken 1322 fick det som län. Huset A. utslocknade med Karl IV (1525). Hertigdömet förlänades därefter åt Frans af Anjou, hemföll 1584 till kronan, pantsattes 1605 till hertigen af Württemberg och inlöstes 1612 åter till kronan. Sedermera förde prinsar af kungl. huset flere gånger

titeln hertig af A. För närvarande innehafves den af hertigens af Nemours andre son, prins Ferdinand Filip (f. 1844).

Alentaka, landskap i Ingermanland, med Narva såsom hufvudstad.

Alentejo. Se Alemtejo.

Alepin (fr. *alepine*, af stadsnamnet Aleppo), "aleppotyg", ett slags fint, kypradt tyg med varp af silke och inslag af fint kamgarn eller bomull. Det tillverkas i Frankrike, Tyskland och England. (G. A. W.)

Ale'ppi l. Alle'ppi, hufvudhamnen i brittisk-indiska vasallstaten Travancore, på Malabarkusten. 30,000 inv. (1898).

Ale'ppo. 1. Vilajet i asiatiska Turkiet, omfattande norra delen af Syrien och nordvästra delen af Mesopotamien med mutessarifilik Zor (som enligt Cuinet lyder direkt under inrikesministeriet). 86,600 kvkm. 995,800 inv. — 2. (Arab. *Haleb-es-sjabba*) Stad i nämnda vilajet, i en fruktbar, af floden Koik vattnad dalslätt, med torrt, men hälsosamt klimat, 380 m. högt, 104 km. från sin hamn Iskanderun l. Alexandrette. Befolkningen omkr. 127,000, däraf omkr. 20,000 kristna (mest unerade greker, med en metropolit) och 5,000 judar, de öfrige muhammedaner. A. eger många ståtliga byggnader: moskéer, kristna kyrkor, palats i veneziansk och arabisk stil, bad, basarer m. m. samt en vattenledning från romarnas tid. Det är en oas i öknen, där karavanvägarna från norr och söder, öster och väster korsa hvarandra. Härigenom blir dess handel högst betydlig; 1897 exporterades för 36 mill. kr. (mest ull, spannmål, olivolja, nötkreatur, läder, hudar) och importerades för öfver 20,5 mill. kr. A. har äfven industri; berömda äro A:s brokad- och sidentyg, mattor samt guld- och silfverarbeten. — A. säges vara grundlagdt af fenicierna. Dess äldsta namn var *Chaleb* l. *Chalybon*. Seleukos Nikator kallade det *Beroea*, men sedan araberna 636 eröfrat detsamma, återfick det namnet Chaleb l. Haleb. 998—1117 var A. ett seldsjukiskt sultanat. Det hemsöktes tvenne gånger af mongolerna, 1260 och 1401, kom sedan under de egyptiske mamlukernas välde och blef 1517 införlifvadt med det turkiska riket. Före upptäckten af sjövägen till Indien var det Syriens viktigaste handelsort och viktigaste förmedlare af européernas handel på Indien.

Aleppo-nötter, den bästa sorten pistacier.

Aleppotall, *Pinus halepensis* Mill., *bot.*, har 7—9 cm. långa, parvis sittande barr, kägelformiga, 8—10 cm. långa kottar. Detta träd är Greklands allmännaste och nyttigaste barrträd. Det växer öfverallt från hafsstranden ända upp till öfver 1,000 m. ö. h., men når sällan större höjd än 10—13 m. Utom till bränsle har det stor användning som skeppstimmer och till hartsberedning (*Terebinthina attica* l. *gallica*), till tjära och till garfning, hvarvid barken nyttjas. Trädet, på grund af sin mångsidiga användning redan i forntiden högt skattadt (enligt Theofrastos), var helgadt åt Dionysos och lämnade troligtvis segerkransarna vid de isthmiska spelen. Redan i forntiden kände man konsten att af dess unga kottar tillreda s. k. *hartsvin*. Detta beredes på sådant sätt, att ungt vin skakas med kottarna, hvarvid dessas terpentinhalt löses i vinet och hindrar detta att genom jäsning blifva surt. G. A.*

Aler, Paul, jesuit, skolman, f. 1656 i S:t Veit i Luxemburg, d. 1727, professor vid universitetet i Trier och rektor vid gymnasiet därstädes, författade många arbeten, af hvilka hans *Gradus ad parnassum* (1702) är mest kändt. Det användes ännu som hjälpreda vid författandet af latinsk vers (bearb. af von Koch m. fl.).

Ale'rt (fr. *alerte*, af it. *all'erta*, på vakt, på post), vaken, pigg, liflig.

Alerze, *bot.*, i handeln brukligt namn på den röda kärnveden af *Fitz-Roya patagonica* Hook. (*Cupressineæ*), en viktig handelsartikel. Trädet är ett af det antarktiska skogsområdets viktigaste barrträd och utföres i synnerhet från Chile. Det når ofta 4 m. i diameter och 20—30 m. i höjd. Kärnveden besitter flere egenskaper, som gifva densamma högt värde. Den slår sig icke, är lätt klufven samt nästan oangriplig för såväl insekter som vatten m. m. G. A.*

Alēsia, fordom mandubiernas hufvudstad i *Gallia lugdunensis*, tvenne gånger förstörd: först af Cæsar, som där besegrade gallerna under Vercingetorix (52 f. Kr.), och sedan af normanderna (864). Lämningar af A. finnas i byn Alise (depart. Côte d'Or), vid berget Auxois, på hvilket Napoleon III 1865 lät uppresa en kolossal staty af Vercingetorix.

Ale-Sköfde, socken i Älfsborgs län, Ale härad. 6,529 har. 1,597 inv. (1902). A.-S. bildar med Hålanda ett regalt pastorat, Göteborgs stift, Domprosteriets norra kontrakt.

à l'espagnol [alespanjä'l], fr., på spanskt sätt.

Alessa'ndri, Alessandro (lat. *Alexander ab Alexandro*), italiensk humanist, f. omkr. 1461, d. 1523, berömd genom sin skrift *Dies geniales* (1522), en efterbildning efter "Noctes atticæ" af Gellius.

Alessa'ndria. 1. Provins i Italien, omfattande östra delen af det forna hertigdömet Piemont. 5,052 kvkm. 812,022 inv. (1901). A. är ett bördigt slättland, genomskuret af skogbevuxna höjder och vattnadt af floderna Po, Tanaro, Belbo, Orba och Bormida. — 2. Hufvudstad (med binamnet *della paglia*, "af halm") i nämnda provins, nära Bormidas och Tanaros sammanflöde, väl byggd och starkt befäst. A. har vackra palats, många kyrkor och kloster, en vetenskapsakademi (*Dei immobili*, stift. 1562). 71,293 inv. (1901). Det är berömdt för sina siden-, linne- och yllevaror o. s. v. samt för sin frukt- och blomsterodling. — A. grundlades 1168 af de mot kejsar Fredrik Barbarossa förbundna lombardiska städerna för att skydda öfvergången öfver Tanaro. Det uppkallades efter påfven Alexander III, som där upprättade ett biskopsdöme. Till följd af sin strategiska vikt har det varit utsatt för flere belägringar. Det eröfrades 1707 af prins Eugène och 1796 af Bonaparte. Efter slaget vid Marengo afslöts där 1800 mellan Bonaparte och den österrikiske generalen Melas ett stillestånd, hvarvid öfre Italien ända till Mincio jämte 12 fästningar öfverlämnades åt Frankrike. I kriget 1848—49 var A. piemontesarnas viktigaste vapenplats.

Ale'ssi, Galeazzo, italiensk arkitekt, f. 1512 i Perugia, d. där 1572. Han utbildade sig i Rom efter Vignola och Michelangelo och kallades vid 50 års ålder till Genova, där hans första arbeten blefvo den storartade *hamnanläggningen* och *planen* till utvidgning af gatan *Strada nuova*. Sin betydelse i arkitekturens historia har han vunnit genom den utveckling han gaf den s. k. genovesiska palatsstilen, hvilken genom sin sträfvan efter pittoresk

verkan kan sägas hafva inledt barock-arkitekturen. Från A. förskrifva sig nästan alla palats vid den ofvannämnda gatan, vidare *Loggia di banchi* (banken), *Palazzo Grimaldi* och det ännu i sitt förfall härliga *Pal. Sauli* samt den vackra kyrkan *S. Maria di Carignano*. Han prydde äfven Genovas förstäder med på sin tid praktfulla och berömda *villor*, och det var efter hans storartade verksamhet för stadens förskönning, som Genova fick sitt bekanta tillnamn la superba, "det ståtliga". A:s anseende var synnerligen stort. Rubens t. ex. beundrade honom mycket och aftecknade under sin vistelse i Genova hans arbeten. (O. G—G.)

Ale'ssio (Lesch, Ljesch), forntidens *Lissus in Illyria*, stad i turkiska Albanien. Omkr. 3,000 inv. Skanderbeg dog där 1467.

Al estofádo (sp.), måladt i naturlig färg (särskildt om spanska träsnideriarbeten).

À l'estompe [alestå'p], fr., teckning utförd med stomp.

Alethēia, *grek. myt.* Se Veritas.

Aletho'pteris Sternb., *paleont.*, ett inom stenkolsperiodens och den permiska periodens aflagringar förekommande växtsläkte, hvars blad erinra om vissa ormbunkars. Enligt nyare undersökningar är det dock sannolikt, att detta släkte snarare hör till gruppen *Cycadofilices*, ett mellanled mellan ormbunkar och cykadéer. A. G. N.

Aletsch-gletscher, Alpernas största jökel, sträcker sig från södra sidan af alptoppen Jungfrau ned i Rhônedalen. Längd 16,5 km., med firn 24 km. Enligt Heim behöfver snön 450 år för att från toppen af Jungfrau föras till nedre ändan af denna gletscher.

Aleurites moluccana, *bot.* Se Euphorbiaceæ.

Aleuromanti (af grek. *a'leuron*, mjöl, och *mantēi'a*, spådom), spådom genom rådfrågande af offermjölet.

Aleuromēter (af grek. *a'leuron*, fint mjöl, och *me'tron*, mått), "mjölmätare", och Aleuroskop (af grek. *skopēi'n*, se), "mjölundersökare", namn på apparater för undersökning af mjöls duglighet till brödbakning. En fransman Boland har uppfunnit en s. k. aleurometer, genom hvilken mjölsortens godhet bestämmes efter graden af tänjbarhet hos det i densamma befintliga växtlimmet.

A'leuron-korn (af grek. *a'leuron*, mjöl), Proteinkorn l. Glutenmjöl, *bot.*, de mest af ägghviteämnen bestående bildningar, som finnas i nästan alla

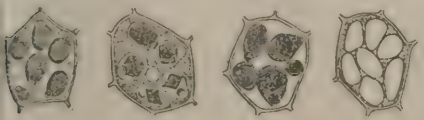

1. 2. 3. 4.

Celler med aleuronkorn i fröhvitan hos *Ricinus*: 1. I koncentrerad glycerin. 2. I förtunnad glycerin. 3. Efter uppvärmning i glycerin. 4. Efter behandling med jodalkohol och svafvelsyra.

frön. Då frömognaden inträder, afsöndra sig i fröhvitans eller hjärtbladens celler runda partier ur protoplasman; dessa få en fastare konsistens och bilda aleuronkorn. Det är under denna form som inom växtriket ägghviteämnen oftast uppträda såsom reservnäring. Aleuronkorn förekomma antingen, såsom hos ärter och bönor, i samma celler som stärkelsekornen eller också i särskilda cell-lager (glutenceller), såsom hos sädesslagen. Rikast uppträda de dock hos sådana frön, som ej innehålla stärkelse, utan feta oljor (*Ricinus* m. fl.). Aleuronkornen äro klotrunda eller ellipsoidiska, innesluta ofta kristalloider (se d. o.) eller globoider, d. v. s. rundade eller druflika, amorfa små anhopningar af fosforsyrad kalk och magnesia. Då fröna gro och utveckla den unga plantan, upplösas aleuronkornen och användas vid dennas uppbyggande. Nyare undersökningar hafva ådagalagt, att aleuronkornen icke äro annat än den intorkade, på ägghviteämnen rika cellsaften. Är denna färgad, blifva därför äfven aleuronkornen, t. ex. hos *Hibiscus*, färgade. G. A.

Aleuroskōp. Se Aleurometer.

Aleū'terna l. Aleutiska öarna, en grupp öar tillhörande territoriet Alaska i Förenta staterna, belägen 51°—54,30° n. br., 165°—172° v. lgd, och skiljande Berings haf från Stilla oceanen. Öarna äro till antalet öfver 150. Arealen uppgifves mellan 14,600 och 37,840 kvkm., folkmängden omkr. 2,500 pers. Hafsdjupen på båda sidorna om öraden äro ansenliga, på den norra 1,000—3,926 m., på den södra 3,000 m., ja s. om Unalasjka 6,986 m. Öarna delas i fyra grupper, näml. från Alaska: Räf-, Andrejanovsky-, Rått- och Grann-öarna. Till den första gruppen höra de största: Unimak, Unalasjka och Umnak. Nämnas må dessutom Seguam, Amla, Atka, Adak, Kanjaga, Tanjaga, Amtsjitka, Attu och Agattu. Öarna höja sig från en lång underhafsbank af blott omkr. 1,000 m. djup till höjden af 2,729 m. (berget Sjisjaldin på Unimak) och 1,700 m. (Makusjin på Unalasjka). Aleuterna höra till jordens aktivaste vulkan-områden. Klimatet är rått och fuktigt och växtligheten högst obetydlig. Befolkningen lefver mest af jakt (på sälar och hvalar) samt af fiske. Invånarna äro mest aleuter, hvilket namn ryssarna gifvit dem; själfva kalla de sig *unungun* ("folk"). De stå västeskimåerna närmast. Ögruppen upptäcktes af Bering 1741. J. F. N.

Alexander (grek. *Ἀλέξανδρος*), kallad den store, den tredje af de macedoniske konungarna med namnet Alexander, född 356 f. Kr. Enligt traditionen härstammade han genom sin fader, konung Filip af Macedonien, från Herakles och genom sin moder, Olympias, från Akilles. A. egde, hvad grekerna ansågo som en gudarnas särskilda gåfva, skönhet. (Om A:s utseende se Baumeister, "Denkmäler" I. s. 38 ff.) Redan tidigt utmärkte han sig genom stolthet och äregirighet. Han ville ej försöka sin lycka vid de olympiska spelen, emedan där ej funnes några konungar att öfvervinna, och vid sin faders segrar klagade han,

att ingenting blefve kvar för honom att eröfra. Till lärare hade han bland andra den grekiske filosofen Aristoteles, forntidens kunskapsrikaste och mångsidigaste man. Dennes undervisning blef af största betydelse för den unges andliga utveckling, och särskildt blef A. därigenom förtrogen med den helleniska kulturen och Hellas' politiska förhållanden. Jämte Homeros voro Pindaros och Stesichoros A:s älsklingsskalder. Han tog Akilles till sin förebild och förskaffade sig i Hefaistion en vän, som var för honom hvad Patroklos var för Akilles. Tidigt visade han prof på lysande tapperhet. Vid Chaironeia bröt han sig genom tebanernas heliga skara och bidrog därigenom väsentligen till sin fäders seger (338). Under brydsamma förhållanden tillträdde A. efter faderns död (336) regeringen. Medtäflare gjorde honom kronan stridig, och såväl i det underkufvade Grekland som bland de besegrade barbarerna började oroligheter. Genom raskhet och kraft visade sig emellertid A. ställningen vuxen. Han vände sig först emot grekerna. Tessalien kufvades utan svårighet. Aten skickade sändebud och fick förlåtelse. I Korint blef A. af de från hela Grekland (utom Sparta) församlade ombuden vald till högste befälhafvare i det förestående kriget mot perserna. Nu kunde A. vända sin uppmärksamhet emot barbarerna norr om Macedonien. Under hans segerrika tåg emot dessa spred sig i Grekland ett falskt rykte om hans död. Detta blef signalen till ett nytt uppror. Tebe reste sig först; Aten bistod tebanerna emot den macedoniska besättningen, och underhandlingar inleddes med perserna. A., som i ilmarscher återvändt, intog Tebe genom stormning, hvarvid en stor mängd af invånarna blefvo nedhuggna. På tillstyrkan af amfiktyonerna, som fingo bestämma öfver Tebes öde, blef staden förstörd, med undantag af Pindaros' hus, hvilket på A:s befallning skonades; Aten benådades däremot. Nu var grekernas mod brutet och A. oförhindrad att företaga sitt eröfrings- och hämndetåg emot perserna. Antipatros kvarlämnades hemma såsom ståthållare. A. fördelade nästan hela sin personliga förmögenhet bland sina vänner, och då Perdikkas frågade honom: "hvad skall du då behålla för dig själf?" svarade han: "hoppet".

Med omkr. 30,000 man fotfolk och 5,000 ryttare — en obetydlig styrka i förhållande till fiendens, men välöfvad och full af tillförsikt — begaf han sig våren 334 öfver till Mindre Asien. Vid floden Granikos stod en persisk här. Striden, hufvudsakligen förd mellan rytteriafdelningarna, blef het, då A. skulle gå öfver floden; men A. segrade och fiendens läger eröfrades (334). Mindre Asien stod nu öppet för segraren, hvars närmaste plan gick ut på att eröfra kustländerna ned mot Egypten och så försvaga fiendens flotta. I Gordium (i Frygien) afskar han med sitt svärd den ryktbara gordiska knuten (333) och tillämpade nu på sig själf det orakelsvar, som lofvade väldet öfver Asien åt den, som kunde upplösa denna knut. Dareios, det persiska rikets ädle, men svage herskare, hade förut haft ovärderlig hjälp af sin utmärkte fältherre Memnon, men såg sig efter dennes död nödsakad att själf träda segraren till mötes och försvara Syrien. A., som blifvit uppehållen i Tarsos genom en häftig feber, skyndade emot Dareios och vann, gynnad af terrängen, vid Issos en lysande seger öfver hans ofantliga här (333). Dareios själf undkom med möda; hans moder, gemål och barn föllo jämte persernas omätligt rika läger i segrarens händer. Ännu var emellertid den persiska flottan farlig. Tåget gick därför nu mot den feniciska kusten, flottans viktigaste operationsbas, hvarest de rika städerna Tyros och Gassa gjorde ett långvarigt, men fruktlöst motstånd. Därefter eröfrade A. Egypten samt anlade Alexandria, som skulle föreviga sin grundläggares namn, och besökte Juppiter Ammons tempel i libyska öknen, där han af prästerskapet hälsades såsom gudens son, en tilldragelse, som gaf hans verk liksom gudomlig sanktion och därigenom var af ganska stor betydelse. Emellertid hade Dareios hunnit samla en ny, väldig här, men äfven denna blef af A. efter hans återkomst till Asien fullständigt besegrad vid Gaugamela (nära Tigris) år 331. Babylon, Susa och Persepolis föllo jämte oerhörda skatter i segrarens händer. Dareios omkom under en flykt strax därpå. A. hedrade den döde och lät begrafva hans lik i Persepolis.

Nu kunde det helleniska förbundets krig mot arfiienden Persien anses afslutadt. Men A. betraktade sig numera såsom persernas rättmätige härskare. Oberoende af hänsyn till grekerna, där Antipatros nyligen genom sin seger öfver spartanske konungen Agis ytterligare tryggat hans välde, och säker på härens trohet, kunde A. nu fortsätta sina eröfringar i det inre Asien ända bortom floden Jaxartes. I Sogdiana tog han till gemål den sköna Roxane.

Herraväldet öfver Persien var tryggadt, den opposition, som någon gång visat sig bland macedonierna, stillad: tiden för ett nytt eröfringståg var inne, denna gång mot det gamla sagolandet Indien.

På våren år 327 företog han det ryktbara fälttåget, öfvergick våren 326 Indus och höll ett festligt intåg i Taxila. Men vid floden Hydaspes möttes han af den indiske konungen Porus, och det fordrades macedoniernas hela krigsvana och tapperhet för att segra i den mördande kampen. Porus blef sårad och föll i A:s våld, men behandlades af honom med största ädelmod. Vid floden Hyfasis måste A. efter en lång tvekan gifva efter för den af klimat och strapatser utmattade härens bestämda önskningar att få anträda återtåget. Detta verkställdes under fortsatta strider och eröfringar utefter floderna Hydaspes, Akesines och Indus. Från dessa trakter återvände A., alltjämt betänkt på att trygga sina eröfringar, med största delen af hären till lands, under det att flottan, med Nearchos i spetsen, på sin väg från Indus undersökte den sydliga kusten af hans rike. De, som tågade landvägen, hade genom hetta, hunger och törst svåra vedermödor att uthärda. Efter sin återkomst till Persien straffade A. på det hårdaste dem, som under hans frånvaro visat sig otrogna eller tillåtit sig utpressningar. Därefter firades i Susa den lyckliga hemkomsten med den ena festligheten efter den andra. Särskildt bemödade sig konungen att med hvarjehanda medel, i synnerhet äktenskap, sammansmälta den grekisk-macedoniska och den persiska nationen. Själf tog han en af Dareios' döttrar till gemål, gaf en annan åt Hefaistion och förmälde Persiens förnämsta kvinnor med sina generaler samt uppmanade soldaterna att följa officerarnas exempel. Därefter tog A. ännu ett steg för att fylla klyftan mellan européer och asiater och på samma gång skaffa den för hans världsrike behöfliga stående här-

Alexander den stores rike.
Skala 1 24,000,000
Kilometer
Alexanders fälltåg.
MARE INTERNUM
MARE ERYTHRAEUM
Pontus Euxinus
Mare Hyrcanum
MACEDONIA
ARMENIA
CAPPADOCIA
PARTHIA
HYRCANIA
BAKTRIA
SOGDIANE
CHORASMII
MASSAGETAE
SCYTHIA
GEDROSIA
ARABIA
AETHIOPIA
BABYLON
SUSIANA
Sarmatae
Thracia
Tigris
Euphrat
Indus
Nilus
Rubrum Mare
Mare Caspium

styrkan: han upptog 30,000 på macedoniskt sätt väpnade och inöfvade asiater i sin krigshär. Äfven de grekiska staternas autonomi ingrep A., icke allsid utan motstånd. I Babylon, som han ämnade göra till sitt rikes medelpunkt och hufvudstad, förberedde A. nya eröfringar och planlade flera förbättringar i den inre förvaltningen. Just som en expedition var färdig att afgå till Persiska hafvet, insjuknade konungen, hvars motståndskraft genom öfveransträngning och oregelbundet lefnadssätt brutits, i en svår klimatfeber, för hvilken han snart dukade under, vid ännu ej fyllda 33 års ålder, sommaren 323 f. Kr. Några veckor förut hade sändebud anländt ifrån Grekland för att egna honom gudomlig dyrkan.

Det lilla, som är bekant af A:s planer, visar, att han skulle hafva utfört ännu större verk, om den största af alla krafter, tiden, hade förlänats den, som tycktes ega nästan alla andra. A. var en fältherre af allra första rang, men ock en insiktsfull statsman, besjälad af det lifligaste intresse för sitt rikes välfärd. Genom honom öppnades ofantliga vägar för handeln och industrien; den grekiska bildningen hade genom de talrika nybyggena blifvit förd till tusen punkter af det stora riket, och omvändt hade grekernas andliga synkrets betydligt vidgats; de empiriska vetenskaperna väcktes till nytt lif; klyftan mellan folken började utjämnas. Se där hvad A., mer eller mindre medvetet, hade utfört, och hvarför världen ännu två tusen år därefter vördnadsfull stannar inför den unge segraren, under det den glömmer hvad historien, af öfverseende för ungdom och snille, nöjer sig med att kalla hans fel. A. B—R. (H. SGN.)

Litt.: Hufvudkällor till A:s historia äro arbeten af Plutarchos och, än mer, af Arrianos, hvilka bägge stödde sig på trovärdiga berättelser af A:s följeslagare Ptolemaios (Soter), Aristobulos och Nearchos. För en mera retorisk och otillförlitlig historieskrifning, som var grundad på utsagor från andra af A:s ledsagare (Kallisthenes, Kleitarchos m. fl.), är Curtius i sin skildring af A. den förnämligaste representanten. Se vidare Fränkel, "Die quellen der A.-historiker" (1883), J. G. Droysen, "Geschichte A:s des grossen" (5:e uppl. 1898), Hertzberg, "Die asiatischen feldzüge A:s des grossen" (2 bd, 1863—64), Jurien de la Gravière, "Les campagnes d'Alexandre" (5 bd, 1883—84), B. Niese, "Gesch. der griech. u. maked. staaten" (I, 1893), Lauth, "A. in Ægypten" (1896), York von Wartenburg, "Kurze übersicht der feldzüge A:s des grossen" (1897), Koepp, "A. der grosse" (1899), och amerikanen Wheeler, "Life of A. the great" (1900).

Redan i lifstiden förhärligades A. flitigt i bildande konst, och man synes icke ha åtlydt hans påbud, att endast Apelles finge måla honom, endast Lysippos modellera honom och endast Pyrgoteles afbilda honom på skurna stenar. Icke många bilder af honom ha likväl bevarats till eftervärlden. Trognast anses hans drag vara återgifna i en i Louvre förvarad marmorbyst (med inskrift); idealiserade äro bland andra en byst i kapitolinska museet och en i Herculanum funnen ryttarstatyett i brons. Berömd är mosaikbilden "Alexander-slaget" (se d. o.). Från nyare konstperioder märkas främst Soddomas fresker "Alexanders bröllop med Roxane" och "Dareios' familj inför A." samt Thorvaldsens "Alexandertåg". Jfr Müller, "Numismatique d'Alexandre le grand" (Köpenhamn, 1855), Koepp, "Über das bildnis A:s des grossen" (1892), och Ujfalvy, "Le type physique d'Alexandre le grand" (1902).

Alexander, namn på åtta påfvar.

1. Alexander I, påfve i början af 2:a årh. (109?—118?), räknas såsom den 6:e bland påfvarna och efterträdde Evaristus. Häfdatecknaren Platina säger, att han var "till åren en yngling, men till sina dygder en gubbe". Han anses, ehuru inga bevis finnas därför, hafva infört bruket af vigvatten m. m. Se Langen, "Gesch. der röm. kirche bis Leo I" (1881).

2. Alexander II, påfve 1061—73, hette egentl. Anselmo di Badagio och tillhörde en ansedd milanesisk släkt. Han var förut biskop i Lucca och var Gregorius VII:s (Hildebrands) närmaste företrädare i den påfliga värdigheten. A. var den förste påfve, som valdes uteslutande af kardinalkollegiet, utan andras inblandning. Han verkade under sin regering med mycken framgång för genomförandet af hildebrandismens grundsatser. 45 bref af hans hand äro ännu i behåll. Han dog 1073 och ligger begrafven i Laterankyrkan. Se Fetzer, "Voruntersuchungen zu einer geschichte Alex. II." (1887), och Hauck, "Kirchengesch. Deutschlands", bd III (1896).

3. Alexander III, påfve 1159—81, bördig från Siena, var förut kardinal och hade då namnet Orlando. Han var en mycket framstående påfve och regerade i Gregorius VII:s anda. På hans tid började den hohenstaufiska striden, under hvilken han med kraft, ehuru i början utan framgång, motsatte sig Fredrik I Barbarossas djärfva anspråk. Efter slaget vid Legnano, 1176, måste den stolte kejsaren bekväma sig att ödmjukt kyssa påfvens fot. En ännu djupare förödmjukelse drabbade konung Henrik II af England. Med anledning af mordet på hildebrandismens ifrige försvarare i England, ärkebiskop Thomas à Becket, måste Henrik underkasta sig en skymflig botgöring på denne sin dödsfiendes graf. A. höll 1179 det 3:e lateranska mötet, hvars viktigaste beslut var den bestämmelsen att ingen kunde förklaras för rättmätig påfve, om hvilken icke två tredjedelar af de väljande hade förenat sig. Det var under denne påfve, som Sverige erhöll egen ärkebiskop med säte i Uppsala (1164). Se Reuter, "Gesch. Alex. III und der kirche seiner zeit" (1860).

4. Alexander IV, påfve 1254—61, hette förut Rainaldo och var biskop af Ostia, när han 1254 utsågs till påfve. Han tillhörde samma släkt (grefvarna af Segni) som Roms mäktigaste påfve, Innocentius III. A. var en ädelsinnad man, ehuru med stora hierarkiska anspråk och icke fullt vuxen sin höga ställning. Olycklig i sin strid med Manfred af Sicilien, måste han fly från Rom och dog i Viterbo 1261. Med mycken ifver arbetade han för åvägabringandet af en förening mellan den grekiska och den romerska kyrkan och gjorde sig äfven känd som en varm gynnare af tiggarordnarna, bland hvilkas antal han 1256 upptog augustin-orden. Se Langen, "Gesch. der röm. kirche" (1885).

5. Alexander V. Dennes påfliga regering räckte endast 10 månader och 8 dagar, från 26 juni 1409 till 3 maj 1410. Han var född grek (hans egentliga namn var Pietro Filargi), upptogs till en början i ett franciskan-kloster, studerade i Oxford och Paris, blef 1402 ärkebiskop i Milano och

kardinal. Svag till sin karaktär, förvärfvade han sig dock ett namn såsom skarpsinnig tänkare, stor talare och utmärkt predikant. Ehuru han hade blifvit utsedd till påfve af det s. k. för-reformatoriska partiet på kyrkomötet i Pisa 1409, visade han dock ringa böjelse för reformeringsförsök. Tvärtom skref han mot Wycliffes alltmer sig utbredande läror och kallade Johan Hus att stå till rätta inför sin domstol i Rom. Som påfve tillbragte han sin mesta tid i Bologna, där han ock dog, 71 år gammal. Se Pastor, "Gesch. der päpste seit dem ausgang des mittelalters" (1886).

6. Alexander VI, påfve 1492—1503, urspr. Rodrigo Lanzol, sedan Rodrigo Borgia, var utan tvifvel den lastbaraste och mest karaktärslöse af alla dem, som burit den påfliga tiaran. Född år 1430 eller 1431 i Xativa nära Valencia, adopterades han af sin farbroder, påfven Kalixtus III, och infördes sålunda i den mäktiga familjen Borgia, hvars oädlaste egenskaper han förenade med ett imponerande yttre och stor formell begåfning. Han befordrades hastigt till kyrkans högre värdigheter, blef 1457 romerska kurians vice kansler och lade under sig biskopsdömena Valencia, Porto och Cartagena samt en stor mängd beneficier. Sina oerhörda inkomster använde han på att tillfredsställa ett omåttligt praktbegär och en tygellös sinnlighet. Genom simoni och allehanda nedrigheter lyckades han efter Innocentius VIII:s död, 1492, bestiga S:t Petrus' stol. Hans påfliga gärning gick främst ut på att förskaffa rikedomar och höga hedersposter åt sina barn, särskildt åt Juan, Cæsar, Jofré och Lucretia, hvilka voro frukter af hans brottsliga umgänge med den sköna romarinnan Vanozza Catanei. Midt under hans hänsynslösa, ränkfulla kamp härför bortryckte honom malarian 1503. Med allt skäl har man kallat honom det kristna Roms Nero. Under hans påfliga regering och på hans anstiftan måste den bekante kyrkopolitikern och för-reformatorn i Florens, Savonarola, bestiga bålet 1498. Från A. förskrifver sig ock början af den förteckning på förbjudna böcker, som är känd under namnet *Index librorum prohibitorum*. Se Clément, "Les Borgia, histoire du pape Alexandre VI" (1882).

7. Alexander VII, påfve 1655—67, hette egentl. Fabio Chigi och var liksom Alexander III bördig från Siena. Han var förut kardinal och deltog i egenskap af påflig nuntie i underhandlingarna vid den westfaliska fredens afslutande. Som påfve visade han en otyglad praktlystnad, fåfänga och falskhet, men var en stor vän af konst och vetenskap och skref själf poesi. En tragedi, *Pompejus*, äfvensom en samling episka, lyriska och elegiska dikter, *Philometi labores juveniles*, finnas ännu i behåll. Han inlade ock stora förtjänster om Roms och särskildt Peterskyrkans förskönings. Äfven i de jansenistiska stridigheterna i Frankrike deltog han och förnyade därunder den redan af Innocentius X uttalade fördömelsedomen öfver Jansenius. Däremot kunde han icke uppehålla sitt anseende i en mera personlig strid med den då ännu helt unge franske konungen Ludvig XIV, med hvilken han måste ingå ett mycket förödmjukande fördrag (i Pisa, 1664). Under hans påfliga regering inföll den svenska drottningen Kristinas offentliga öfvergång till den romerskkatolska kyrkan (1655). A. dog 1667. Se Ranke, "Die röm. päpste in den letzten vier jahrh." (1874).

8. Alexander VIII, påfve 1689—91, hette förut Pietro Ottoboni och var bördig från Venezia. Han blef vid tämligen unga år af påfven Innocentius X utnämnd till kardinal och var nära 80 år gammal, då han genom kardinal-kollegiets nästan enstämmiga val utsågs till påfve. Under sin korta regering hann A. göra sig känd för välgörenhet, men ock för en hänsynslös nepotism, när det var fråga om bortgifvandet af kyrkliga ämbeten och äreställen. Ehuru vänskapligt stämd mot Ludvig XIV, förnyade han sin företrädares motstånd mot de s. k. *Quattuor propositiones cleri gallicani* af år 1682, i hvilka den franska kyrkans nationella fri- och rättigheter förfäktades. För öfrigt gjorde han sitt namn berömdt genom inköpandet af den svenska drottningen Kristinas dyrbara bibliotek, hvarigenom bland annat icke mindre än 1,900 manuskript under namn af "det ottoboniska biblioteket" införlifvades med den vatikanska boksamlingen. Se Ranke, "Die röm. päpste" (1874). J. H. B. (J. HDR.)

Alexander (grek. *Ἀλέξανδρος*) från Afrodisias (så kallad efter sin födelseort, en stad i Karien), grekisk filosof, förestod den peripatetiska skolan i Aten omkr. år 200 e. Kr. Han utgaf ryktbara kommentarer till flera af Aristoteles' skrifter. Jfr Alexandrister. S—E.

Alexander, patriark i Alexandria och den berömde kyrkofadern Athanasius' företrädare, uppträdde i den arianska striden såsom rättrogenhetens ifrige försvaräre. Han dog 328 och räknas af den romerskkatolska kyrkan bland helgonens antal. Se Hefele, "Conciliengeschichte" (1875). J. H. B.*

Alexander af Hales [hēls], en af 1200-talets skarpsinnigaste skolastiske tänkare. Efter att hafva fått sin bildning i det engelska klostret Hales i Gloucester, begaf sig A. till Paris och gjorde sig där känd som en framstående lärare på det teologisk-filosofiska området. Blott det, som har direkt stöd i den heliga skrift, kan enligt honom fastslås som verklig sanning, allt annat är meningar (*opiniones*). Genom en konstfärdig dialektik, som rörde sig ej blott med bibeln och kyrkofäderna, utan äfven med Aristoteles och hela den klassiska litteraturen, lyckades han emellertid att i öfverraskande grad bringa dessa meningar i öfverensstämmelse. Hans främsta arbete är *Summa universæ theologiæ* (Venezia 1475), hvars dialektiska skärpa förskaffat honom namnet *doctor irrefragabilis* (den ovederlägglige). Till A. hänföres bl. a. läran om *thesaurus supererogationis perfectorum*, eller att kyrkan eger att förfoga öfver en skatt af fromma öfverloppsverk, dem de helige på jorden hafva utfört. År 1222 ingick A. i franciskan-orden och dref som munk den satsen, att tiggandet var förtjänstfullt, arbetet för lifsuppehället öfverflödigt. A. dog 1245. Se Loofs, "Leitfaden der dogmengeschichte" (3:e uppl. 1893). J. HDR.

Alexander, *ryska kejsare*. 1. Alexander I Pavlovitj, son till kejsar Paul I och dennes andra gemål, Maria Feodorovna af Württemberg, föddes

23 dec. (11 dec. g. st.) 1777. Hans uppfostran leddes af den frisinnade och snillrike schweizaren Laharpe, hvilken utöfvade ett stort inflytande på den unge fursten. A. var af naturen rikt begåfvad och tillgänglig för stora idéer; men han saknade fasthet i viljan: han lät i sitt handlingssätt bestämma sig mindre af inre öfvertygelse än af tillfälliga intryck. Till sin fader stod A. i ett mindre godt förhållande. Den sammansvärjning, som bildades emot honom och sades åsyfta endast Pauls afsättning, gillades af A., som trodde sig själf hotad af fadern. Emellertid blef denne mördad natten 23—24 mars 1801, hvarefter A. besteg tronen. Mördarna straffades ej. I

början af sin regering riktade A. sina sträfvanden hufvudsakligen på Rysslands inre utveckling och uppträdde försiktigt i sin utrikes politik. Han drog sig 1801 tillbaka från det hufvudsakligen mot England riktade förbund, som Paul ingått med Sverige, Danmark och Preussen om en väpnad neutralitet, lämnade sina bundsförvanter i sticket och höll fred med både Frankrike och England. Men till följd af Napoleons våldsamma framfart bröt han 1805 med Frankrike och deltog i den s. k. tredje koalitionen. Efter de förbundnes nederlag vid Austerlitz s. å. drog han sina härar tillbaka från Österrike, men förnyade snart kriget såsom Preussens bundsförvant och deltog i fälttåget i Östpreussen 1807. Efter nederlaget vid Friedland hade han ett möte med Napoleon på Njemen-floden, greps af beundran öfver hans personliga egenskaper och föll för hans lockelser att med honom dela väldet öfver Europa samt slöt s. å. med Napoleon fred (och hemligt fördrag) i Tilsit, hvarvid han uppoffrade sina bundsförvanter Preussen, England och Sverige. Det var på grund af aftal i Tilsit, som han öfverföll Sverige och eröfrade (1808—09) Finland, hvars religion och grundlagar han dock bekräftade och stadfäste på Borgå landtdag. Napoleon hade lämnat A. fria händer äfven mot Turkiet, vid mötet i Erfurt (1808), där förbindelsen mellan de båda härskarna tycktes blifva ännu mera befäst. Men Napoleons politik, som korsade A:s och hans ungdomsvän Czartoryskis plan att samla alla de forna polska länderna till ett konstitutionellt konungarike i personal-union med Ryssland, och som hindrade A:s planer i orienten, Napoleons österrikiska giftermål, hans kraf på ett noggrannare iakttagande af kontinentalsystemet, som A. alltmer undandrog sig att tillämpa, medan han förbjöd införsel af franska manufakturvaror, och slutligen Napoleons annexion af Oldenburg, som tillhörde A:s nära anförvanter, ledde 1812 till krig. Vid Napoleons hotande anfall närmade sig A. Sverige, som han mot löfte om hjälp tillförsäkrade Norges besittning och hvars kronprins Karl Johan sedermera under ett personligt möte i Åbo ingaf den rådville och af motgångarna nedböjde A. tillförsikt. A. visade sedermera Sverige en varaktig trofasthet. A. slöt ock fred med Turkiet och närmade sig genom Sverige England. Trots Napoleons framgångar och ockupation af Moskva afslog A. alla dennes fredsanbud. Sedan den franska hären på sitt återtåg tillintetgjorts, ryckte ryssarna västerut. A. hälsades af Tysklands folk såsom befriare och förvärfvade genom det ädelmod han visade mot de besegrade fransmännen rätt till dessas tacksamhet. På kongressen i Wien 1814—15 utöfvade nämligen A. ett afgörande inflytande, men fick endast en del af det forna Polen förenad med Ryssland såsom särskildt konungarike, med egen författning och förvaltning. — Under intrycket af de stora världshändelserna och genom inverkan af fru v. Krüdener utvecklade sig A:s medfödda böjelse för svärmeri och mysticism och alstrade hos honom idén till den s. k. heliga alliansen (se d. o.), som han ingick 1815 med Österrikes och Preussens regenter och som i stället för att inleda ett fridens tidehvarf blef ett medel till folkfrihetens undertryckande, i synnerhet sedan den lättledde A. blifvit ett verktyg för den österrikiske ministern Metternichs frihetsfientliga statskonst. Uppskrämd af de frihetsrörelser, som uppstodo i flera riken, påbjöd han en sträng presscensur; vetenskapen och undervisningen fjättrades; undersökningar angående demagogiska stämplingar anställdes, och A., som förut svärmat för att befria de kristne på Balkanhalfön från muhammedanerna, blef en overksam åskådare af de "upproriske" grekernas frihetsstrid. Af alla dessa skäl uppkom i Ryssland ett starkt missnöje, och där bildade sig hemliga sällskap, hvilkas syfte var att med våldsamma medel omdana det bestående. Underrättelsen därom gaf ny näring åt A:s svärmod. Lefnadstrött afled han plötsligt i Taganrog 1 dec. (19 nov. g. st.) 1825. Han var sedan 1793 gift med Elisabet, dotter till arfprinsen Karl Ludvig af Baden och syster till Gustaf IV Adolfs gemål. Äktenskapet var mindre lyckligt och blef barnlöst. A. efterträddes af sin broder Nikolaus. Om de inre förhållandena i Ryssland under A:s regering se Ryssland. Litt.: Choiseul-Gouffier, "Mémoires historiques sur l'empereur A. et la cour de Russie" (1829), Golowin, "Histoire d'Alexandre I (Leipz. 1859), Bogdanovitj, "Kejs. Alexander I:s regering" (på ryska, 1869—71), Joyneville, "Life and times of A." (1875), Pypin, "Die polit. und litterar. bewegung unter A. I" (2:a ryska uppl. 1885, tysk öfv. 1894), Nadler, "Kaiser A. I und die heilige allianz" (1886), Vandal, "Napoléon et Alexandre I" (1891—93), och Schilder, "Kejsar A. I" (på ryska, 1898).

2. Alexander II Nikolajevitj, son af kejsar Nikolaus I och Charlotta, dotter till konung Fredrik Vilhelm III af Preussen, föddes 29 apr. (17 apr. g. st.) 1818. Han fick under skalden Basil Sjukovskis och andra utmärkta lärares ledning en förträfflig och mångsidig bildning. Under det sista årtiondet af faderns regering deltog A. ofta i styrelsen, hvarjämte han i åtskilliga viktiga statsangelägenheter sändes till främmande hof. Såsom kansler för universitetet i Hälsingfors (1826—55) skaffade sig A. god känne-

dom om finska förhållanden och vinnlade sig om att gå finnarnas önskningar till mötes och förlika dem med deras nya ställning. Då A. 2 mars 1855 tillträdde regeringen, pågick ännu Rysslands krig med Porten och västmakterna. Hans tronbestigningsmanifest tydde icke på att han skulle göra fredliga reformer till hufvuduppgiften för sin regering. Under alltjämt nya rustningar tycktes hela Ryssland vara förvandladt till ett militärläger, och A. besökte själf krigsskådeplatsen. Emellertid skyndade han att afsluta kriget. Strax efter freden, som undertecknades i Paris 1856, kungjorde A. att hans bemödande såsom regent skulle blifva att upprätthålla freden samt utveckla sitt folks andliga och materiella krafter. Från alla håll yrkades på reformer, och förra delen af A:s regering utmärktes af en mängd sådana, främst lifegenskapens upphäfvande. A. utfärdade ett amnestidekret, hvarigenom deltagarna i 1825 års revolt och 1830—31 års polska resning dels fingo sin ställning mildrad, dels fingo återvända ur förvisningen. Han återupplifvade Finlands statsskick genom att för första gången efter eröfringen sammankalla landtdagen (1863) och genom landtdagsordningen (1869) tillförsäkra denna ett regelbundet inflytande. Mot Polen visade han i början stor försonlighet, men rysshatet blidkades ej, och A. lät genom grefve Berg med omänsklig stränghet kväfva det 1863 utbrutna upproret samt russificera landet. Medan A. utvidgade sitt rike genom eröfringar i Asien, intog han länge neutralitet under de europeiska förvecklingarna; han dolde visserligen ej sina vänskapliga känslor för Preussen i dess krig med Österrike (1866) och Frankrike (1870—71), men gjorde personliga besök i Paris (1867, då han skymfades genom demonstrationer för Polen och var utsatt för polacken Berezowskis mordförsök) och i London 1873, sedan han för att lugna England förlofvat sin dotter Maria med hertigen af Edinburgh. Fr. o. m. 1872 inträdde ett hjärtligare förhållande till Österrike (konferenserna mellan A. samt kejsarna Vilhelm och Frans Josef under de följande åren, "trekejsare-förbundet"). Den panslavistiska rörelsen tvang honom emellertid att öfvergifva neutraliteten samt till Serbiens och Montenegros hjälp angripa Turkiet 1877. Han delade farorna med hären under den kritiska tiden i Bulgarien, tills Plevnas fall (dec. 1877) öppnade en rad af glänsande framgångar, som förde till freden i San Stefano. Den betydliga minskning i fredsvillkoren, som gjordes på den af Bismarck ledda Berlinkongressen, minskade för en tid det intima förhållandet till Tyskland. Emellertid antog den af sociala missförhållanden närda jäsning, som pågått under A:s hela regering, efter kriget en allt fruktansvärdare karaktär. 14 april 1879 gjorde Solovin ett revolverattentat mot A. framför Vinterpalatset, 1 dec. s. å. sökte man medelst minor spränga det kejserliga tåget emellan Livadia och Moskva, 27 febr. 1880 inträffade en dynamitexplosion under kejsarens matsal i Vinterpalatset. Missmodig lämnade han nästan diktatorisk makt åt Loris Melikov för att återställa lugnet, och detta tycktes återställdt genom en rad milda åtgärder från dennes sida. Men den nihilistiska exekutivkommittén förklarade i en proklamation A. dömd till döden, och fyra dagar sedan han undertecknat ett utkast till åtgärder för införande af en friare författning mördades han, 13 mars 1881, medelst explosiva bomber under en åktur på en af Petersburgs förnämsta gator. A. var sedan 1841 gift med Maria Alexandrovna (förut Maximiliana Vilhelmina Augusta Sofia Maria), f. 1824, d. 1880, dotter till storhertig Ludvig II af Hessen. Som hans äldste son, Nikolaus, f. 1843, dött 1865, efterträddes han af sin andre son, Alexander (se A. 3). Han efterlämnade dessutom fyra söner: Vladimir, f. 1847, Alexej, f. 1850, Sergius, f. 1857, och Paul, f. 1860. Hans enda dotter, Maria, f. 1853, förmäldes 1874 med hertigen af Edinburgh.

A. ingick några veckor efter sin första gemåls död morganatiskt äktenskap med furstinnan Jekaterina Michailovna Dolgorukov (f. 1846), sedan 5 dec. 1880 prinsessa Jurjevskaja, som förut skänkt honom 3 barn. Hans, efter finska ständernas beslut, genom en national-subskription bekostade bildstod

(modellerad af W. Runeberg) aftäcktes i Hälsingfors 1894. — Om Ryssland under A:s regering se vidare Ryssland. Litt.: Jomini, "La Russie sous l'empereur A. II" (1862), Golowin, "Russland unter A. II" (1870), Laferté (pseud. för furstinnan Dolgorukov), "Alexandre II" (1882), Cardonne, "L'empereur A. II" (1883), och Safonow, "Tsarenbefriaren A. II" (på ryska, 1898).

3. Alexander III Alexandrovitj, den föregåendes son, föddes i Petersburg 10 mars (26 febr. g. st.) 1845. Han uppfostrades tillsammans med sin 17 månader äldre broder, storfurst Nikolaus. Sedan denne begåfvade och populäre furste, som ingaf stora förhoppningar, afledit i Nizza 24 april 1865, blef A. rysk tronföljare (tsesarevitj). Han förmälde sig 9 nov. 1866 med danska prinsessan Dagmar, konung Kristian IX:s andra dotter, som förut varit hans äldre broders trolofvade. Storfurstinnan Maria Feodorovna — hvilket namn prinsessan Dagmar fick vid öfvergången till den grekisk-katolska kyrkan — erhöll snart ett ganska betydligt inflytande på sin gemål, som fullkomligt delade hennes danska antipatier mot Preussen. A. trädde i uppseende-

äckande opposition mot sin faders tyskvänliga politik. I Anitjkovpalatset, där tronföljareparet residerade, var det t. o. m. en tid vid 10 rubels plikt förbjudet att tala tyska språket. Ett stort inflytande på A:s karaktärsutveckling utöfvade hans deltagande i det rysk-turkiska kriget 1877, då han förde befälet öfver Donau-arméns vänstra flygel. Han fick där med egna ögon skåda krigets fasor, och från denna tid förblef han under alla ödets växlingar en upprätktig fredsvän. De ständiga nihilistsammansvärjningarna, som fördystrade de sista åren af Alexander II:s regering, gjorde äfven ett outplånligt intryck på A. Han slöt sig till sådana panslavistiska fanatiker som Katkov och Pobjedonostsev, hvilka i presset och från predikstolen förkunnade, att gammalrysk, patriarkalisk despotism och intolerant ortodoxi vore de bästa hjälpmedlen mot nihilismen.

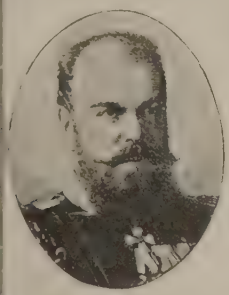

Då A. efter sin faders mord 13 mars 1881 besteg kejsartronen, gjorde han nihilismens utrotande till hufvudmålet för sin inrikespolitik. 11 maj 1881 offentliggjordes ett kejserligt manifest, hvari A. förklarade sig lita på sin självhärskaremakt allena och vara fast besluten att kraftigt åtdraga maktens tyglar. Detta manifest betecknade Pobjedonostsevs och Katkovs seger öfver den upplyste och frisinnade inrikesministern general Loris Melikov, som också afskedades 16 maj 1881 och fick till efterträdare den intrigante panslavisten general Ignatiev.

De reaktionära tendenser, som ända från början utmärkt A:s regering, framträdde ännu skarpare, sedan Ignatiev afgått 1882 och i hans ställe den fanatiske grefve Dimitrij Tolstoi blifvit utnämnd till inrikesminister. Tolstoi, som fick behålla inrikesministerportföljen ända till sin död, 1889, införde det mest tryckande polistvång på nästan alla lifvets områden. Icke blott tusentals nihilister, utan äfven många oskyldigt misstänkta inspärrades i fängelser eller deporterades till Sibirien. Nihilisterna å sin sida utfärdade den ena våldsamma proklamationen efter den andra och uppgjorde ständigt nya mordplaner. Af fruktan för nihilisterna tillbragte A. en stor del af sin regeringstid på det svårtillgängliga, af träsk omgifna slottet Gatsjina. Det är omtvistadt, huruvida ett nihilistiskt attentat eller järnvägspersonalens försumlighet var orsaken till järnvägsolyckan vid Borki 29 okt. 1888, då det kejserliga tåget, på väg mellan Asov och Charkov, urspårade, hvarvid 21 personer dödades och 37 sårades, men A. själf förblef oskadad.

Hvad förhållandet till utländska makter angår, iakttog A., understödd af Giers, som 1882 utnämndes till utrikesminister, en fredsvänlig politik, tröts alla påtryckningar från det panslavistiska partiet.

I sept. 1884 hade A. en vänlig sammankomst med kejsarna Vilhelm I och Frans Josef i Skierniewice. Men 1885 väckte Österrikes och Tysklands hållning i den bulgariska frågan hans förbittring, och med anledning däraf började han koncentrera stora truppmassor i Polen. Dessa truppsammandragningar vid Tysklands och Österrike-Ungerns gränser fortsattes under de följande åren och uppfattades i Europa såsom ett bevis på att Ryssland rustade sig till ett krig mot trippelalliansens makter. Ännu större blef spänningen mellan Ryssland och Tyskland efter kejsarna Vilhelm I:s och Fredriks död. Visserligen skyndade sig kejsar Vilhelm II strax efter sin tronbestigning att göra ett besök vid ryska hofvet (juli 1888), men A. besvarade detta besök först i okt. 1889, och detta långa dröjsmål karakteriserade den kyla, som då rådde mellan de båda hofven. Ännu mer ökades spänningen genom det tullkrig, som 1887 började mellan Tyskland och Ryssland.

Det var under sådana förhållanden som A. började närma sig till franska republiken. Den rysk-franska vänskapen, långsamt, men säkert förberedd under åren 1888—90, framträdde öppet vid amiral Gervais' och den franska eskaderns besök i Kronstadt i senare hälften af juli 1891, då de franske sjömännen mottogos såsom bröder af det ryska folket, och den eljest så konservative tsaren med blottadt hufvud åhörde marseljäsen. Under de sista åren af A:s regering hemsöktes Ryssland af fruktansvärda olyckor. Flere års missväxt i åtskilliga guvernement framkallade den fasansfulla hungersnöden 1891 och 1892. Koleran, influensan och andra smittsamma farsoter skördade hundratusentals människolif. Själf angreps A. i jan. 1894 af influensan, som hade till följd en svår njursjukdom, hvaraf han efter långvariga lidanden afled på slottet Livadia, på Krim, 1 nov. 1894. Han efterträddes af sin äldste son, kejsar Nikolaus II. Se vidare Ryssland. Litt.: Samson-Himmelstjerna, "Russland unter A. III" (1891), Notovitj, "A. III und seine umgebung" (1894), C. Low, "A. III of Russia" (s. å.), och Neubürger, "Russland unter kaiser A. III" (1895). E. W.

Alexander I, konung af Serbien, son af konung Milan och drottning Natalia, f. 14 aug. 1876 i Belgrad, medtogs 1886 af sin moder vid hennes skilsmässa från Milan, men återfordrades 1888 på rättslig väg af den sistnämnde, som därefter ledde gosséns under slitningarna mellan föräldrarna i hög grad försummade uppfostran. Efter faderns afsägelse af kronan (6 mars 1889) besteg A. Serbiens tron, men styrelsen utöfvades af ett regentskap till 13 apr. 1893, då A. genom en statskupp förklarade sig myndig före den lagbestämda tiden, afsatte regenterna och själf öfvertog styrelsen. En afgörande vändpunkt i A:s lif blef det giftermål han efter flera misslyckade frierier vid furstehof i aug. 1900 ingick med Draga, f. 24 sept. 1866 (äfven årtalen 1863 och 1867 plägade uppgifvas), dotter af regeringspresidenten Panta Lunjevitj och sedan flera år tillbaka änka efter en ingenjör Maschin. Den begåfvade, men ränkfulla kvinnan, som varit hofdam hos drottning Natalia, behärskade fullständigt den svage och lättledde A., hos hvilken släktens degeneration med åren allt tydligare visade sin förödande inverkan. Efter giftermålet med Draga inträdde fullständig brytning mellan A. och ex-konung Milan, som förut stödt hans tron, och då A. i apr. 1903 företog en statskupp, som synnerligen godtyckligt omhvälfde författningen, samt dättill drottningens planer att, enär konungaparets äktenskap förblef barnlöst, tillförsäkra tronföljden åt en af sina bröder, löjtnant Lunjevitj, allt tydligare framträdde, bereddes marken

hastigt för en revolutionär omstörtning. Den tog form af en officersrevolt, som utbröt natten mellan 10 och 11 juni 1903 samt ledde till mord på konungaparet och flera dess anhängare under om stor brutalitet vittnande omständigheter. Se vidare Serbien.

Alexander, *konungar af Skottland.* A. I, son af Malcolm III, regerade 1107—24. — A. II, son af Vilhelm Lejonet, regerade 1214—49. — A. III, den föregåendes son, f. 1241, regerade 1249—86. Under hans minderårighet stridde stormännen om väldet, och de olika partierna sökte trygga sitt inflytande genom att bemäktiga sig konungens person. A. förmäldes 1251 med den engelske konungen Henrik III:s dotter Margareta och motsatte sig med kraft först dennes och sedan Edvard I:s försök att få Skottlands länsplikt under England erkänd. Han härjade på Suderöarna, som liksom öriket Man voro norska lydland, försvarade sig tappert mot konung Håkan Håkanssons anfall (1263) samt fick genom freden i Perth (1266) af dennes son Magnus mot en penningesumma och löfte om årlig afgift såväl Suderöarna som Man. Med A. utslocknade det gamla skottska kungahuset på manssidan (1286). Om A:s dotter och dotterdotter se Margareta (norska furstinnor).

Alexander, prins af Hessen, f. 1823, d. 1888, var 1840—51 i rysk krigstjänst och 1853—62 i österrikisk samt deltog i slagen vid Montebello och Solferino (1859). I 1866 års krig blef han som befälhafvare öfver 8:e förbundsarmékåren slagen af preussarna i flere strider (23—25 juli). Öfver sin stora myntsamling i Heiligenberg offentliggjorde han en förteckning (3 bd, 1854—56). Sedan 1851 var A. morganatiskt gift med Julie von Hauke, hvilken upphöjdes till prinsessa af Battenberg.

Alexander I, furste af Bulgarien, prins af Battenberg, son af prins Alexander af Hessen och prinsessan Julie af Battenberg, f. 5 april 1857, deltog som officer vid ryska hären i kriget mot Turkiet 1877—78 och valdes 29 apr. 1879 till furste af Bulgarien. Utan politisk erfarenhet och utan tillräckligt stark maktställning i den nybildade statens förvirrade partistrider, på hvilka han fåfängt sökte göra slut genom en egenmäktig suspension af författningen (1881—83), var han under sina första regeringsår hänvisad till Rysslands stöd. Då han sedermera sökte frigöra sig från dess tryckande förmynderskap, inträdde ett spändt förhållande, som ytterligare skärptes, då A. mot Rysslands vilja accepterade Östrumiliens i sept. 1885 genomförda förening med Bulgarien. Trots A:s duktiga och segerrika ledning af försvarskriget mot Serbien s. å., hvarigenom föreningsverket betryggades, anstiftades (säkerligen under ryska agenters medverkan) en sammansvärjning mot honom, och han blef 21 aug. 1886 i sitt slott i Sofia tillfångatagen af en skara officerare, tvangs att abdikera och fördes ur landet. Sedan en militärisk kontrarevolution inom få dagar kullkastat konspiratörernas regering, återvände A. på sitt folks kallelse till Bulgarien, där han mottogs med jubel, men då hans försök att genom ett ödmjukt telegram blidka tsar Alexander III af denne afvisades, fann han sin ställning ohållbar, hvarför han nedlade regeringen, 7 sept. 1886, och definitivt lämnade Bulgarien. Bismarck omintetgjorde 1888 af hänsyn till Ryssland en plan på förmälning mellan A. och kejsar Fredrik III:s dotter Viktoria. A. gifte sig 1889 med operasångerskan Johanna Loisinger, antog titeln grefve af Hartenau och inträdde 1890 i österrikisk militärtjänst, där han 1892 blef generalmajor. Han afled i Graz 17 nov. 1893 och begrofs i Sofia. Se Golowin, "Fürst Alexander I. von Bulgarien" (1896). Jfr Bulgarien.

Alexander [ä'ligsändə], Sir William, från 1633 earl of Stirling, skotsk diktare och statsman, f. omkr. 1567, d. 1640, anställdes som lärare hos Jakob VI:s son Henrik och åtföljde 1603 Jakob till England, där han blef hofman först hos prins Henrik och efter dennes död (1612) hos prins Karl. 1621 fick han i förläning nuv. Nova Scotia, New Brunswick och en del af Canada, hvilka trakter Jakob hoppades koloniseera genom att sälja små jordområden med åtföljande adelstitlar ("baronets of Nova Scotia"). Karl I bekräftade 1625 gåfvan och gaf A. rätt att där "bruka grufvor och skogar, bygga städer, anställa marknader, inrätta domstolar, lämna jordförläningar och slå mynt". A. skref 1625 *Encouragement to colonies*, men förmådde ej göra bruk af sina vidsträckta kolonisationsrättigheter. 1626 blef han statssekreterare för Skottland samt visade som sådan mycken duglighet och orubblig trohet mot konungen. Trots de stora förläningar han på papperet erhållit, dog han i fattigdom. Under åren 1603—07 utgaf han fyra rimmade "Monarchiche tragedies" (*Darius, Cræsus, The alexandræan tragedie* och *Julius Cæsar*), 1604 *Aurora*, en samling, delvis mycket vackra sonetter och andra lyriska dikter; 1614 utkom 1:a delen af hans *Doomes-day*, en stor dikt på öfver 11,000 versrader, som förelåg färdig först 1637. Dessutom tillkommer honom största förtjänsten af Jakob I:s öfversättning af Psaltaren (*The psalmes of king David, translated by king James*, 1631). 1637 utgaf han en samlad upplaga af sina dikter, *Recreations with the Muses*. En fullständig och kritisk upplaga af A:s dikter, *The poetical works of Sir William Alexander, earl of Stirling*, utkom i 3 bd 1870—72. V. S—G.

Alexa'nder [ä'ligsändə], Sir James Edward A. of Westerton, engelsk militär och reseskildrare, f. 1803, d. 1885, deltog 1825 i kriget mot Burma, 1826 i det rysk-persiska och 1829 i det rysk-turkiska kriget samt stred 1832—34 i Portugal för dom Pedros sak. 1835 deltog han i kafferkriget och företog efter dess slut en forskningsresa till Damara- och Namaqualand. 1841—55 tjänstgjorde han i Canada och företog äfven där vidsträckta resor. Han deltog 1855—56 i Krimkriget och förde 1860—62 ett viktigt befäl under maorikriget på New Zealand. 1877 fick han afsked med generallöjtnants rang och 1881 titeln general. A. var mycket verksam för "Kleopatras nåls" öfverförande till England 1877—78, hvarom han utgifvit en skildring, *Cleopatras needle, its acquisition and removal to England described* (1879). Bland de många arbeten, hvari han skildrat sina färder och fälttåg, märkas *Transatlantic sketches* (1833), *Narration of ... a campaign in Kaffirland in 1835* (2 bd, 1837), *An expedition of discovery into the interior of Africa through the countries of the Great Namaquas, Boschmans and Hill Damaras* (2 bd, 1838), *L'Acadie or seven years' exploration in British America* (2 bd, 1849), *Passages in the life of a soldier* (2 bd, 1857), *Incidents of the maori-war, New Zealand in 1860—61* (1863) och *Busch-fighting* (1873). V. S—G.

Alexander [ä'ligsändə], Mrs., pseudonym för den engelska författarinnan mrs. Annie Hector.

Alexander-arkipelagen l. Tlinkit-öarna, en ögrupp i sydligaste delen af territoriet Alaska mellan 54° och 58° n. br. Omfattar öarna Prinsen af Wales, Baranov, med Sitka, territoriets hufvudstad, Tjitjagov m. fl., alla skogbevuxna och bebodda af Tlinkit-indianer. Arealen utgör 36,782 kvkm.

konstruerad såsom ett hvalf med länkar i hjässan och vid anfangen samt har gifvits en båghöjd af endast 6,28 m., motsvarande omkr. 1:17 af spännvidden. Den bärande konstruktionen inom hvalfvet utgöres af 15 st. sådana trelänksbågar, hvar och en sammansatt af 32 st. gjutstålsstycken af I-sektion. På bågarna äro vertikala ståndare uppställda för uppbärande af brobanan. I denna är körbanan belagd med trä

Alexanderbron: totalvy.

Alexander-bergen, bergskedja i ryska prov. Semirjetsjensk och Sir Darja, skiljes genom Buampasset från Kungei-Alatau och löper i västlig riktning till trakten af staden Aulie-Ata. Längd öfver 300 km. Bergskedjan, som utgör vattendelare mellan Tju samt Talas och Naryns biflod Susamir, har flere toppar

kubb och gångbanorna med gjutasfalt. Brobyggnaden, som fått en elegant utstyrsel, har kostat 6,6 mill. fr. Den här för första gången i stor skala använda metoden att sammansätta de bärande bågarna af stora gjutstålsstycken med ett fåtal förbindningar kan anses vara ett beaktansvärdt framsteg inom bro-

Alexanderbron: tvärgenomskärning.

af 4,000—4,600 m. höjd. Den högsta, Haychtau (4,683 m.), kallas af ryssarna Semenov efter en af de förste forskarna i Tiansjan-systemet.

Alexanderbron, en i Paris till utställningen år 1900 uppförd bro öfver Seine, mellan Invalidplatsen och Champs-Elysées. Bron är utförd i ett spann om

byggnadstekniken, där man hittills utfört dylika konstruktioner af en mängd sammannitade fasonjärn af klenare dimensioner. Se uppsatser i Tekn. tidskr. årg. 1899 och 1901. P. AX. L.

Alexander Jannai (lat. *A. Jannæus*), judisk konung och överstepräst. Se Makkabéer.

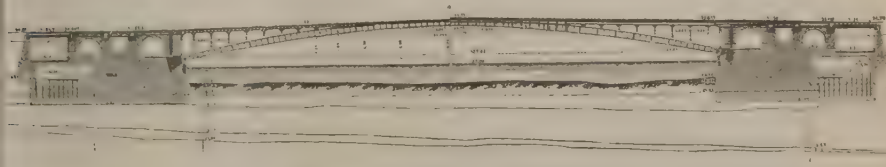

Alexanderbron: längdgenomskärning.

107,5 m. längd samt mäter 40 m. i bredd, däraf 20 m. för körbanan och 10 m. för hvardera gångbanan. Landfästena äro neddragna till resp. 7,5 och 8,9 m. under Seinens medelvattenyta och grundlagda å därvarande gruslager utan vidare preparering af detta. Grunderna äro gjorda af beton inom plåtkasuner, som sänkts under användande af pressluft, s. k. pneumatisk grundläggning. Broöfverbyggnaden är

Alexander Johan I, furste af Rumänien. Se Kusa.

Alexander Karageorgevitj, furste af Serbien. Se Karageorgevitj.

Alexander Nevskij, rysk storfurste, f. 1220 i Vladimir, blef 1238, då hans fader, Jaroslav II, erhöll storfurstendömet Suzdal, furste i Novgorod och efterträdde 1253 därjämte sin broder Andrej såsom storfurste i Suzdal-Vladimir. Medan mongolerna

lade Ryssland under sig, lyckades A. försvara sig mot fiender västerifrån. Han vann en tämligen obetydlig, men af legenden sedermera utsmyckad seger öfver en skara svenska, finska och norska korsfarare vid Neva (1240) — till följd hvaraf han långt efteråt fick tillnamnet Nevskij — och slog svärdsriddarna på Peipussjöns is (1242). Ett påfven Innocentius IV:s försök att återförena den grekiska kyrkan med den romerska afvisade A. För mongolerna ödmjukade han sig klokt och var deras redskap vid skattläggningen. A:s död, 14 nov. 1263, betraktades som en nationalförlust. Hos ryska folket gäller han både som nationalheros och helgon. Till hans ära byggde Peter I det storartade Alexander-Nevskij-klostret, dit A:s stoft flyttades från Vladimir, och stiftade Alexander-Nevskij-orden. Se N. Kostomarov, "Rysslands historia i biografi öfver dess förnämsta personer" (öfv. af C. Silfverstolpe 1882).

Alexander-Nevskij-klostret, i Petersburg, grundades 1710 af Peter I till minne af storfurst Alexanders seger öfver svenskarna 1240 vid Neva. Det innehåller, utom det egentliga klostret, 12 kyrkor, bl. a. den stora Alexanderskyrkan (i den renaste grekiska stil), ett seminarium för 1,000 andliga af grekisk-katolska kyrkan samt bostad för metropoliten af Petersburg. På dess tre kyrkogårdar ligga många framstående ryska författare begrafna. A—D J.

Alexander-Nevskij-orden. Se Ordnar (Ryssland).

Alexander-orden. Se Ordnar (Bulgarien).

Alexander-sagan. Alexander den stores bedrifter egde i sig själfva så mycket underbart, att de snart måste locka till behandling i sagoform. Den äldsta af de många diktade lefvernesbeskrifningarna om nämnde hjälte är grekisk-alexandrinsk och skrifven under det antagna författarenamnet Kallisthenes, omkr. 200 e. Kr. (först utg. af C. Müller 1846). Denna framställning hvilar på då i Egypten ännu lefvande sägner. Från denna källa härflyta två latinska bearbetningar: den ena af Julius Valerius, en till nationalitet och lefnadstid okänd man (hans bearbetning utgafs 1888 af B. Kübler), den andra af en neapolitansk arkipresbyter, Leo (omkr. midten af 10:e årh.), utgifven 1885 af G. Landgraf. Leo behandlade sitt ämne med mycken frihet och lyckades vinna sådant bifall för sitt arbete, att det blifvit närmaste förebilden till de allra flesta i västerlandet gjorda bearbetningarna af Alexander-sagan. Det återfinnes äfven, både på vers och prosa, i Sveriges litteratur. På föranstaltande af riksrådet Bo Jonsson Grip gjordes däraf omkr. 1380 en rimmad öfversättning, som efter den enda numera kända handskriften utgafs af G. E. Klemming (*Konung Alexander. En medeltidsdikt*) 1855—62. Den prosaiska *Alexander-sagan* utgafs (efter Engsö-handskriften af "Själens tröst") äfvenledes af Klemming 1873. Den äldsta poetiska bearbetning, som funnits i Europa, har man ansett vara gjord af en viss för öfrigt okänd fransman, Alberic af Besançon. Dennes dikt, af hvilken endast de 105 första verserna äro bevarade, lär sedermera hafva tjänat till underlag för ett arbete af en viss Lamprecht (12:e årh.). Fransmannen Lambert li Tors skref i 12:e årh. tillsammans med Alexandre de Bernay en alexanderdikt, *Rouman d'Alexandre*. Ett latinskt poem öfver detta ämne, *Alexandreis*, som allmänt lästes under medeltiden, författades af Philippe Gaultier de Châtillon (*Gualterus Castellionæus*), som lefde omkr. 1200. Det öfversattes på isländska af biskopen Brandr Jónsson i Holum, omkr. 1250. Gaultier fick äfven sin efterföljare i spanjoren Juan Lorenzo Segura d'Astorga, som i första hälften af 13:e årh. skref sitt *Poëma de Alexandro*. Af tyskar, som behandlat detta ämne, märkas Rudolf von Ems och Ulrich von Eschenbach, båda i 13:e årh. Strömmen af Alexandersagor svällde mäktigt under medeltiden: den hann äfven Italien, England, Holland och Danmark. Att österlandets folk skulle med förkärlek omfatta detta ämne med dess fantastiska vidunderligheter, är naturligt. Pseudo-Kallisthenes öfverfördes bl. a. till syriska, arabiska, persiska (i Firdusis epos *Sjâhnâme* och Nisamis *Iskendernâme*) samt etiopiska. Slaver, serber, bulgarer, turkar och muhammedanska hinduer hafva äfven tillegnat sig sagan. Ännu i dag utgör den en kär folkbok för malajerna. Alexander den store är hjälten i omkr. 50 nyare dramer och 110 (mest italienska) operor. Jfr P. Meyer, "Alexandre le grand dans la littérature française du moyen âge" (2 bd, 1886), T. Nöldeke, "Beiträge zur geschichte des Alexanderromans" (1890; om orientaliska behandlingar af sagan), och A. Ausfeld, "Zur kritik des griechischen Alexanderromans" (1894). E. G.

Alexander-sarkofagen, benämning på en med färgade reliefer rikt smyckad antik marmorsarkofag af mäktiga dimensioner och högt konstvärde, hvilken vardt funnen 1887 invid det forna Sidon och förvaras i Konstantinopels museum. Att döma efter kompositionssättet och tekniken synes den härröra från åren 320—300 f. Kr. På grund däraf att ett af Alexander den stores fältslag och en af hans jakter äro framställda i långsidornas reliefer, trodde man först, att sarkofagen inneslutit hans stoft. Detta antagande har mäst öfvergifvas, men man anser, att den i stället förfärdigats för Laomedon från Mytilene eller någon annan af Alexanders följeslagare. Sarkofagen befanns vara plundrad genom inbrott i ett af lockets hörn; den yttre skadan är dock någorlunda reparerad, och monumentet utgör ett bland de allra bäst bevarade alstren af forngrekisk konst, liksom det är ett af de präktigaste. Det har skänkt den bästa föreställning om den rika konsten under skedet efter Alexander den store (jfr Alexandrinsk konst). Det är en till ämnet realistisk, i stilen half-idealistisk konst, som visar inflytande både från Skopas' stil och från liknande kompositioner af Lysippos och Euthykrates. Materialet är fin pentelisk marmor; vapen och betsel ha varit af silfver. Polykromiens ganska dämpadt hållna färger ha bibehållit mycket af sin friska glans. Jfr Hamdy Beys och T. Reinachs praktverk "Une nécropole royale à Sidon" (1892) och illustration sp. 541—542. E. F—T.

Alexandersbad, kurort i Oberfranken i Bajern, på nordöstra sidan af Fichtelgebirge, 3 km. från staden Wunsiedel, hvilken har järnvägsförbindelse. Kurorten ligger på granitgrund och i furuskog, 590 m. ö. h. Medeltemp. för juni 15,$_{3}$°, juli 18,$_{35}$°, aug. 14,$_{4}$° och sept. 13,$_{7}$°. Järnkälla med 0,$_{058}$ järnbikarbonat och 0,$_{048}$ natronbikarbonat samt 1,400 kbcm. fri kolsyra på litern. Järnhalten motsvarar ungefär Porlas i Sverige. Kallvattenkur, stålbad, tallbarrsbad. Frekvens omkr. 950 pers. LN.

Alexander Severus. Se Severus 2.

Till art. Alexander-slaget.

Alexander-slaget, den berömdaste af alla antika mosaikbilder, funnen 1831 i det s. k. Casa del Fauno i Pompeji. Denna mosaik gör epok i vår tids kännedom om den antika målarkonstens komposition och färgsinne. Visserligen hafva olika tolkningar blifvit gjorda, men man kan numera, efter Welckers och Overbecks analyser, anse det som gifvet, att vi här stå framför *Alexander och Dareios i slaget vid Issos.* Hela slagets brusande larm och det ödesdigra i ögonblicket, då Alexander stormar in i det persiska högkvarteret och Dareios bereder sig till flykt, är tecknadt med en styrka, som konsten ej ofta nått. Kompositionens mästare är enligt somliga en kvinna, Helena, egyptiern Timons dotter, om hvilken man vet, att hon hade framställt slaget vid Issos i bild. Denna tafla flyttades af Vespasianus till Rom, och sålunda blef den sannolikt kopierad i mosaik för Pompeji. Numera förvaras den dyrbara mosaiken i Museo nazionale i Neapel, där den är infälld i golfvet framför den bekanta Flora Farnese. Den håller 6,05 m. i längd och är något öfver 3,6 m. bred. Se plansch! L. D.*

Alexanderson, Aron Martin, klassisk filolog, f. 10 apr. 1841 i Stockholm, blef student i Upsala 1860, filos. doktor 1866, docent i grekiska språket och litteraturen vid Upsala universitet 1868 och adjunkt i ämnet 1875, e. o. professor i klassiska språk vid universitetet i Lund 1879 och ord. professor i grekiska därst. 1890. A. företog 1871—72 en vetenskaplig resa till Tyskland, Italien och Grekland. 1876—77 samt fr. o. m. 1881 har han varit censor vid mogenhetsexamina. Han belönades med letterstedtska priset för en metrisk öfversättning af Aischylos' sorgspel "De sju mot Thebe" (i Uppsala univ:s årsskr. 1868). Vidare har han utgifvit en *Öfversigt af Prometheusmythen* (ibd. 1870), en afhandling om *Den grekiska metrikens senaste utvecklingsperiod* (ibd. 1875) och ett fortfarande mycket användt arbete om *Grekisk metrik* (1877). Tillsammans med O. V. Knös har han utarbetat *Grekisk fornkunskap* (5 h. 1881—85; ej fullb.). I "Nordisk familjebok" har A. medverkat med ett stort antal artiklar på den grekiska filologiens alla områden.

Alexandersuniversitetet, Kejserliga. Se Hälsingfors universitet.

Alexander-tåget. Se Thorvaldsen.

Alexa'ndra (grek. *Ἀλέξανδρα*), *grek. myt.* Se Kassandra.

Alexander-sarkofagen (se art. å sp. 540).

Alexa'ndra (Karoline Maria Charlotte Louise), engelsk drottning, dotter till kung Kristian IX af Danmark, f. 1 dec. 1844 och förmäld 10 mars 1863 med dåv. prins Albert Edvard af Wales. Genom sin älskvärdhet vann hon hastigt allmän popularitet. Vid drottning Viktorias död, 22 jan. 1901, blef hon drottning af Storbritannien och Irland. Se Edvard VII. E. EBG.

Alexa'ndra Feodorovna [fjåd-], ryska kejsarinnor. Se Nikolaus I och Nikolaus II.

Alexandra-land, stundom benämning på den del af Australiens mellersta fastland, som ligger mellan Arnhem-land och Syd-Australien, d. v. s. sydliga delen af Nordterritoriet.

Alexandra-Nil, det största tillflödet till Victoria Njansa och därför betraktadt som Nilens källflod. Namnet gafs floden 1876 af Stanley, men har i regel fått vika för dess inhemska namn Kagera.

Alexandra Pavlo'vna, dotter af ryske storfursten,

sedermera kejsar Paul I, f. 1783, d. 1801, var utsedd till gemål åt Gustaf IV Adolf, som vid ett besök i Petersburg 1796 vann hennes tycke, men bröt förbindelsen. A. blef 1799 förmäld med ärkehertig Josef, vicekonung i Ungern.

Alexandre [aleksä'dr], Rabbi Aaron, schackspelare, f. 1766 i Bajern, d. 1850 i London. Han utgaf bl. a. sammelverken *Encyclopédie des échecs* (Paris 1837) och *Collections des plus beaux problèmes d'échecs* (Paris 1846).

Alexandre [aleksä'dr], Arsène, fransk konsthistorisk skriftställare, f. 1859 i Paris, har varit verksam i den periodiska pressen och utgifvit *Histoire de la peinture militaire* (1889), *Histoire de l'art décoratif, du XVIII:e siècle à nos jours* (1892), *L'art du rire et de la caricature* (1893), *Histoire populaire de la peinture* (1896) m. m.

Alexandre de Bernay [aleksä'dr də bärnä'], fransk trouvère på 1100-talet, född i Bernay, Normandie. Se Alexander-sagan.

Alexandrescu. Se Alecsandrescu.

Alexandrette (turk. *Iskanderūn* l. *Skanderūn*), uppblomstrande hamnstad på Syriens kust, vid Alexandrette-viken (Iskanderun-viken). 6,850 inv. Hamnen besöktes 1899 af 589 fartyg om nära 400,000 ton. A. grundlades 333 f. Kr. af Alexander den store till minne af slaget vid Issos och kallades därför *Alexandria ad Issum*.

Alexandri. Se Alecsandri.

Alexandrĭa [eng. uttal: äligsä'ndriə]. 1. (Grek. *Alexa'ndreia*, turk. *Iskanderijeh*) Stad i Egypten, vid Medelhafvet, vid nordvästra hörnet af Nilens delta. Det grundlades 332 f. Kr. af Alexander den store och var sedan ptolemaiernas hufvudstad. Till följd af sitt ypperliga läge blef det efter Tyros' och Kartagos undergång näst Rom Medelhafvets mest betydande stad och är ännu en af de förnämsta handelsplatserna vid nämnda haf.

Väster om Nilens västligaste arm, den kanobiska, ligger den nu igengrundade och träskiga, men fordom segelbara sjön Mareotis (turk. *Mariut*). En smal, låg och sandig landremsa skiljer Mareotis från Medelhafvet. På denna uppfördes staden enligt byggmästaren Dinochares' (l. Dinokrates') plan. Den ute i hafvet i samma riktning som stranden liggande ön Faros förenades med fastlandet genom en 7 stadier (1,247 m.) lång stendamm, Heptastadion. Därigenom bildades tvenne hamnar: Stora hamnen, den östra, och Eunostos, den västra. Inloppet till den förra gick förbi det i forntiden berömda fyrtornet på Faros' nordöstra spets. Från sjön Mareotis, som utgjorde en tredje hamn, ledde en kanal till kanobiska Nilarmen och en annan, som genomskar landremsan och mynnade ut i hamnen Eunostos, till hafvet. I olikhet med gamla grekiska städer hade A. alldeles raka och breda gator med rätvinkliga skärningar. Två hufvudgator af 30 m. bredd och omgifna af öppna pelargångar voro dragna genom staden: den ena tvärs öfver näset, den andra längs efter detsamma och mellan de båda portarna, som ensamma lämnade tillträde till A. från landsidan. Den förra fortsattes af stendammen och delade staden i två delar: Brucheion, den östra, och Rhakotis, den västra. I Brucheion, vid den stora hamnen, lågo det kungliga palatset, konungarnas och äfven Alexanders grafplats (Sema l. Soma), slottet Timonion, uppbyggdt af Antonius och efter nederlaget vid Aktion hans sista tillflyktsort, Museion, med den gamla världens största boksamling, och många andra praktbyggnader. I Rhakotis lågo Akropolis eller Serapeion och längst i s. v. förstaden Nekropolis. Under största delen af staden sträckte sig i berget huggna cisterner, som fylldes af den kanobiska Nilarmen och året om försågo befolkningen med vatten. Numera återstå af det gamla A. endast åtskilliga underjordiska vattenledningar under själfva staden och vidsträckta katakomber under Nekropolis, äfvensom den storartade katakombanläggning, som år 1900 utgräfdes i närheten af Pompejus-kolonnen i Serapeion och som i sin rika konstnärliga utstyrsel visar att de rent egyptiska elementen i konst och ämnesval under den hellenistiska tiden fortlefvat vida kraftigare än hittills antagits. En del forskare anse att denna katakomb utgör en del af Serapeions grundvalar. — Af ptolemaierna gjordes A. till en af handelns och bildningens medelpunkter. Dit drog sig transitohandeln mellan Indien och Medelhafvet, hvilken förut gått öfver Eufrat. Om bildningen se Alexandrinska biblioteket och Alexandrinska bildningen. I sitt högsta flor var staden, då romarna lade den under sig (30 f. Kr.). Därefter började den småningom sjunka. Förfallet påskyndades genom det blodbad Caracalla (211—217 e. Kr.) där anställde samt genom ödeläggelserna under Aurelianus' (270—275 e. Kr.) och Diocletianus' (284—305 e. Kr.) regeringar. Serapeion, det sista hufvudsätet för den antika bildningen, stormades af de kristne 391. Araberna, under Amru, togo staden omkr. 640, och världshandeln drog sig därefter till Bagdad vid Eufrat. Den handelsrörelse öfver Röda hafvet, hvilken A. ännu behöll, gick ifrån detsamma efter upptäckten af vägen omkring Godahopps-udden. 1517 kom staden till turkarna, under hvilkas välde de sista lämningarna af dess forna betydenhet försvunno.

Vicekonungen af Egypten, Muhammed Ali, återställde år 1820 A:s förbindelser med Nilen, Kairo och det inre landet genom anläggandet af Mahmudijeh-kanalen, och sedan dess är A. i ett ständigt stigande. I synnerhet har det vuxit efter Sueskanalens anläggande. Det nuvarande A. är näst Kairo landets största och mest blomstrande stad, men omfattar endast omkring en tredjedel af stadens forna område, nämligen ön Farillon (forntidens Faros) och näset mellan denna och fastlandet (det forna Heptastadion). 1902 räknade det 310,587 inv., däraf omkr. 60,000 främlingar. Den kristna befolkningen bor i den östra stadsdelen, den muhammedanska i den västra. De båda hafshamnarna nyttjas ännu, i synnerhet den västra. Handeln ligger till större delen i grekiska och italienska köpmäns händer. Utförseln består af Egyptens åkerbruksalster, hufvudsakligen säd; införseln af europeiska, mest engelska, fabriksvaror. Genom ångbåtsfarten på Mahmudijehkanalen och järnvägsförbindelsen med Kairo och Sues samt särskildt genom den stora trafik, som nu går genom Sueskanalen, till hvilken A. bildar en uthamn, har A. dragit till sig hela post- och persontrafiken mellan Europa och länderna kring Indiska oceanen. Värdet af A:s utförsel steg 1900 till omkr. 308,4 mill. kr. och af dess införsel till omkr. 231,6 mill. kr. Samma år inlupo i dess hamn 2,830 och utgingo 2,784 fartyg med eller utan last.

Under Arabi pasjas resning blefvo stadens sjöbefästningar, bestående af 11 fort och åtskilliga batterier, 11 juli 1882 bombarderade af en engelsk flotta om 9 stora pansarbåtar och 5 kanonbåtar under amiral Seymour, hvarefter staden antändes och plundrades af den förbittrade befolkningen, tills den af engelsmännen besattes 14 s. m. De östra kvarteren, som ledo mest af denna beskjutning, hafva sedan återuppbyggts efter europeiskt mönster.

Litt.: Kiepert, "Topographie des alten A." (1872), Vaujanny, "A. et la Basse-Égypte" (1885), och Néroutsos-Bey, "L'ancienne A." (1888).

2. Stad i Virginia, på högra stranden af Potomac, som ända dit är segelbar, t. o. m. för djupgående fartyg. 14,528 inv. (1900). A. utför hvete och tobak. Alexandria-kanalen, som från staden följer flodens högra strand, föres öfver floden på hvalfbågar och sätter A. i förbindelse med den stora Chesapeake—Ohio-kanalen, som går ut från Potomac vid Georgetown och öfver Alleghany-bergens åsar leder ned till floden Ohio i Pittsburgh i Pennsylvania. Orter med samma namn finnas äfven i Louisiana, New Jersey och Kentucky.

3. Stad i Ryssland, i guvern. Cherson, vid Dnjeprs nedersta högra biflod, Ingulets. Omkr. 16,000 inv. Betydlig majsodling.

4. A. ad Issum. Se Alexandrette.

Alexandrin, *metr.*, ett sextaktigt jambiskt versslag med markerad paus (cesur) efter tredje takten. Rimmen, vanligen parvis ställda (*aa bb*), äro omväxlande manliga och kvinnliga, versen består alltså af 12 eller 13 stafvelser, och schemat är: *ss′ ss′ ss′* || *ss′ ss′ ss′(s)*. Alexandrinen uppstod i Frankrike på 1100-talet; om den har sitt namn efter en skald Alexander eller emedan den nyttjades i fornfranska dikter om Alexander den store, är ovisst. Den är nästan allenahärskande i fransk dramatik och har användts i nästan all slags fransk poesi, i synnerhet under denna litteraturs klassiska skede. I Tyskland blef den härskande genom Opitz, som fastställde dess strängt jambiska rytmik, men dess oinskränkta herravälde bröts småningom under 1700-talet. — I svensk poesi finner man alexandriner redan omkr. 1650, och under 1700-talet voro sådana det mest använda versslaget i episka dikter och lärodikter samt skådespel, i ledigare framställning blandade med kortare verser. Nyromantikerna bekämpade alexandrinen med framgång; efter Tegnérs "Svea" har den här föga användts. I viss mån moderniserad, har den likväl med skicklighet begagnats af Edv. Bäckström och H. Molander i skådespelsöfversättningar från franskan. (R—N B.)

Alexandrinska bibelöfversättningen. Se Bibelöfversättningar.

Alexandrinska biblioteket, i Alexandria, det största i forntiden, var grundlagdt af Ptolemaios I och ökades af hans efterträdare, tills det omfattade 700,000 band eller rullar. Det bestod af tvenne afdelningar, af hvilka den ena förvarades i Museion, en präktig byggnad i stadsdelen Brucheion; den andra i det i stadsdelen Rhakotis belägna Serapeion, ett tempel, helgadt åt guden Serapis. Den delen, som fanns i Museion, uppbrändes under Alexandrias belägring af Julius Cæsar, 48—47 f. Kr.; men det alexandrinska biblioteket vann åter sin vetenskapliga betydelse, då Antonius skänkte Kleopatra det af konungarna i Pergamon samlade stora biblioteket. Sedermera förblef det sålunda återtillhopakomna alexandrinska biblioteket oskadadt till kejsar Theodosius den stores tid. Af honom utverkade sig ärkebiskop Theofilos befallning att förstöra det präktiga Serapistemplet. I spetsen för det hedniska folket kämpade de lärde tappert till helgedomens försvar, men den kristna öfvermakten segrade, och templet jämte dess litterära skatter gick upp i lågor, år 389. Det är blott en dikt, hopkommen i 13:e årh., att araberna vid Alexandrias erövring under Amru, omkr. 640, funno så många böcker, att de ett halft års tid eldade med dem i sina badhus. Jfr art. Museum samt arbeten af Ritschl (1838), Weniger (1875) och Susemihl (1891).

Alexandrinska bildningen kallar man den efterblomstring af grekisk konst och vetenskap, som uppstod i Alexandria under ptolemaiernas regeringstid och sedermera bibehöll sig där under kristendomens första århundraden. Fullständigt slocknade denna bildning först med Alexandrias erövring af araberna (omkr. 640 e. Kr.), sedan den egt bestånd i nära tusen år. Den alexandrinska tidsålderns skalder saknade den lyftning, friskhet och originalitet, som utmärkt de gamle grekerna. Innehållets brister sökte de ersätta genom en fin och regelriktig form. Större var alexandrinernas betydelse på det vetenskapliga området. De samlade, pröfvade och kommenterade de gamles skrifter och kunna således betraktas såsom filologiens grundläggare. Under deras händer vunno matematik, astronomi, geografi och naturvetenskap en utveckling, som dessa kunskapsgrenar aldrig förut egt. Alexandrias omfattande handel främjade geografiens och de där befintliga zoologiska samlingarna naturvetenskapens studium. I Alexandria uppkom den teori, som ligger till grund för den julianska kalendern, och redan i 3:e årh. f. Kr. fullbordade Euklides där sitt klassiska verk i geometrien. Äfven filosofien utgjorde föremål för de alexandrinske lärdes studier och forskningar. Såsom medelpunkt för samfärdseln mellan österlandet och västerlandet var Alexandria mer än någon annan ort egnadt att blifva säte för en bildningsriktning, som sträfvade att förena orientens religiösa föreställningar med grekisk vishet. De berömdaste representanterna för denna filosofiska riktning voro de s. k. nyplatonikerna. Bärare af forntidens bildning, blefvo dessa också hedendomens ihärdigaste försvarare mot den kristna läran. — På utvecklingen af det kristna lärobegreppet utöfvade den alexandrinska bildningen ett icke ringa inflytande. Påverkade af den nyplatonska filosofien, lade Klemens och Origenes, tvenne berömda föreståndare för den i Alexandria befintliga kateketskolan, första grunden till en kristen spekulation. G. S.

Alexandrinska codex. Se Codex.

Alexandrinska kateketskolan, en i Alexandria under 2:a årh. inrättad anstalt, som ursprr. var afsedd för katekumenernas undervisning. Då emellertid på denna tid konst och vetenskap stodo högt i flor i Alexandria, blef skolans uppgift företrädesvis att bjuda kristendomens läror i en form, som var tilltalande för de med världslig lärdom och filosofisk underbyggnad utrustade katekumener, hvilka förgäfves sökt sanningen i andra lärosystem. Visserligen gafs det för den kristliga elementarundervisningen en lägre klass, tillgänglig äfven för kvinnor; men ofvan denna fanns en vetenskaplig kurs, i hvilken jämte religionskunskap filosofi, geometri, aritmetik,

ja t. o. m. grekisk litteratur och historia synas hafva ingått. Formen för undervisningen var *icke* katekétisk, utan läraren föredrog liksom i de grekiska filosofskolorna. Undervisningen gafs hemma hos lärarna, som aflönades genom frivilliga gåfvor. Klemens af Alexandria (d. efter 211) och Origenes (d. 254) voro de ryktbaraste lärarna i denna läroanstalt, den första tillstymmelsen till en teologisk fakultet eller kanske rättare till en kristen högskola. Under de häftiga dogmatiska striderna i 5:e årh., för hvilka denna stad var en af de viktigaste härdarna, förföll skolan småningom och gick slutligen under. J. H—E.

Alexandrinska museet. Se Museum.

Alexandrinska skolan, ett uttryck, som betecknar dels endast den alexandrinska katekétskolan (se d. o.), dels i allmänhet hela den s. k. alexandrinska bildningen (se d. o.).

Alexandrinska tidsåldern betecknar dels den period, under hvilken den alexandrinska bildningen (se d. o.) härskade (omkr. 300 f. Kr.—640 e. Kr.), dels den period inom grekiska litteraturens historia, som började med den grekiska självständighetens undergång, omkr. år 300 f. Kr., och fortfor till ungefär kejsar Augustus' tidehvarf. Perioden har sitt namn efter den egyptiska staden Alexandria, som vid denna tid var medelpunkten för alla sträfvanden på den högre kulturens område. Se äfven Grekiska litteraturen.

Alexandrinsk konst (äfven kallad Hellenistisk konst), den nya blomstring af grekisk bildande konst, som under ptolemaiernas välde uppstod i Alexandria i Egypten samt därifrån spred sig förnämligast till Syrien, Mindre Asien och södra Italien. I arkitekturen kännetecknas denna konst af regelmässiga stadsanläggningar med monumentala offentliga byggnader och rik utsmyckning äfven af privatbostäderna. Under orientalisk påverkan blef det i Alexandria bruk att bygga med tegel och beklåda väggarna med brokiga marmorplattor, metallornament eller mosaik, och till de stora ytornas liffvande anbragtes en skenarkitektur med pilastrar och bågar samt däremellan en lekande, fantastisk dekoration af girlander och stiliserade blomsterrankor m. m. Som dekorationsmaterial användes stundom äfven guld, elfenben, ädla stenar och kristall. Detta dyrbara material vann insteg äfven i bildhuggarkonsten, som dessutom frambragte ypperliga verk såväl i mer ideal riktning, såsom Nilflod-statyn, nu i Vatikanen, med tydlig sammansmältning af väster- och österländska element, samt kolossalbilderna på Rhodos, som ock i realistisk riktning, t. ex. åtskilliga porträttbilder af ptolemaierna, vidare Alexander-sarkofagen (se d. o.), den döende gallern, borghesiske fäktaren (se Agasias), Laokoon-gruppen (se Agesandros), farnesiska tjuren (se Farnesiska konstverk) och gigantstrid-reliefen från Zeusaltaret i Pergamon. Det starkt lidelsefulla och effektsökande i dessa verk liksom ock byggnadskonstens riktning på det storvulna, prunkande och dekorativa har föranledt den träffande jämförelsen mellan alexandrinska konsten och barocktidehvarfvets konst. I sammanhang med hemlifvets växande betydelse vände bildkonsten sig dock äfven med förkärlek till det genreartade, återgaf små scener ur folkets lif och afspeglade jämväl det nyväckta intresset för den fria naturens skönhet, stadsbons något känslosamma längtan till skog och äng och herdeidyller. Därom vittna bevarade reliefer i drifven brons, med rik landskaplig bakgrund, likaså skedets målerier och mosaiker. Från en senare tid, något århundrade e. Kr., härröra de i Fajum funna mumieporträtten, som mestadels äro målade med vaxfärger enkaustiskt eller med temperafärger på sykomor- eller lindträ och fästa vid mumiernas hufvudände. — Ytterst litet af alexandrinsk målarkonst har kommit till eftervärlden. Likaledes äro skedets praktbyggnader i Alexandria och Antiokia försvunna, liksom Neros gyllne hus i Rom; men genom utgräfningar i Pergamon och Priene har man vunnit god föreställning om epokens stadsplaner, och dess arkitektur såväl som dess inre väggmåleri afspeglas ganska genuint i Pompejis vackra privathus. Jfr Schreiber, "Die wiener brunnenreliefs aus palazzo Grimani" (1888), "Die hellenistischen reliefbilder" (stort praktverk, 1889—94) och "Alexandrinische toreutik" (1894), Julius Lange, "Den antikke malerkunsts levninger" (i "Tidskr. f. filol.", ny række, VI), och V. Rydberg, "Porträttfynden i Faijûm" (i Nord. tidskr., 1891).

Alexandri'ster kallades under renässanstidehvarfvet de aristoteliske filosofer i Italien, hvilka i en åt naturalism lutande tolkning af Aristoteles' åsikter anslöto sig till kommentatorn Alexander från Afrodisias, i motsats till de mera panteistiske averroisterna. Deras förnämste representant var Pietro Pomponazzi. S—E.

Alexandrit, *miner.*, en varietet af krysoberyll.

Alexandrópol (fordom *Gumri* l. *Gamri*), stad och gränsfästning i ryska guvern. Erivan (Transkaukasien), vid floden Arpatsji. 32,000 inv. (1899).

Alexandro'vsk. 1. Stad i ryska guvern. Jekaterinoslav, vid Dnjepr. 28,434 inv. (1897). — 2. (Alexandrovski Post) Rysk koloni på Sibiriens östra kust, belägen midt emot ön Sachalin och anlagd 1855. God hamn och liflig handel på Nord-Amerika. I närheten militärstationen Kastries. — 3. (Jekaterinahamn) Rysk hamnstad vid Kolahalföns kust. Isfri hela året.

Alexej (Aleksej). 1. A. Michailovitj, rysk tsar, f. 1629, efterträdde 14 juli 1645 sin fader, tsar Mikael Feodorovitj, och dog 29 jan. (g. st.) 1676. I sitt första äktenskap, med Maria Miloslavskaja, hade han sönerna Feodor (III) och Ivan (V) och dottern Sofia, i sitt senare, med Natalia Narisjkin, sonen Peter (den store). Om A:s regering se Ryssland (historia).

2. A. Petrovitj, den föregåendes sonson, äldste sonen af Peter den store och Eudoxia Lopuchin, f. 1690, råkade under inflytande af det gammalryska partiet, som motarbetade Peters reformer, och kom i spändt förhållande till sin fader. Då därtill kom, att A:s själs- och kroppskrafter voro förslappade af utsväfningar, befallde Peter honom att antingen byta om tänkesätt eller afstå från tronföljden och ingå i kloster. A. valde det senare. Men 1717 flydde A. till Wien och därifrån till Neapel. Genom goda löften lockades han tillbaka af Peter, just då Karl XII var beredd att gifva honom en fristad i Sverige, men då han återkom, fängslades han, uteslöts från tronföljden, anklagades för högförräderi och dömdes till döden. A. benådades visserligen, men dog i fängelset 26 juni 1718, sannolikt till följd af kroppslig misshandling. Hans son med Charlotta af Braunschweig, Peter (II), blef kej-

sare 1727. Se vidare Brückner, "Der zarevitsch Alexei" (1880).

Alexe'jev, Jevjenij Ivanovitj, rysk amiral och administrator, f. 1843, inträdde vid unga år i ryska marinens tjänst och deltog i flera långväga expeditioner, var 1883—92 marinattaché vid ryska legationen i Paris och kommenderade under kinesisk-japanska kriget 1894—95 den då nybildade Stillahafseskadern samt ledde ockupationen af Port Arthur. A. utnämndes sedan till adjoint åt chefen för maringeneralstaben och tog som befälhafvare för den ryska Stillahafs-flottan verksam del i de förbundna stormakternas väpnade intervention i de kinesiska "boxarorolighetern" 1900—01. 1898 fick han sig anförtrodd Kvantung-områdets förvaltning samt utnämndes 1903 till ståthållare öfver generalguvernementet Amur och Kvantung-området. På denna nya post har han utrustats med synnerligen vidsträckta administrativa, militära och diplomatiska befogenheter, så att hans ställning närmar sig en vice-konungs öfver hela ryska Öst-Asien med tillhörande intressesfär i Mandsjuriet.

Alexi (af grek. *ale'xein*, afvärja), *med.*, blod- (och lymf-)serums förmåga att döda mikroorganismer och andra främmande celler (t. ex. främmande blodkroppar), som inkommit i detsamma, samt att förstöra giftämnen, som producerats af sådana främmande mikroorganismer. Adj. Ale'ktisk. Jfr Alexiner. J. E. J—N.

Alexi (af grek. nekande *a* och lat. *le'gere*, läsa), *med.*, förlust af förmågan att uppfatta det skrifna eller tryckta ordet. Jfr Afasi. J. E. J—N.

Alexiäner l. Celliter (*Fratres cellitæ*, cellbröder) kallades en förening af fromma lekmän, hvilka omkr. 1300 slöto sig tillsammans i Antwerpen till den lidande mänsklighetens tjänst. Föreningens medlemmar förpliktade sig att vårda sjuka, besöka fångar, hjälpa fattiga medelst insamlingar af allmosor, men framför allt att jorda aflidna (enligt några mening har namnet celliter uppkommit af mlat. *cella*, graf). Namnet alexianer togo de sig efter sitt skyddshelgon, Alexius. Af folket kallades de vanligast lollarder (af *lollen*, *lullen*, sjunga sakta), emedan de ofta gingo i likprocessioner och sjöngo begrafningssånger (se Lollarder). Ännu finnas alexianer i Tyskland, hvilka särskildt egna sig åt sinnessjukas vård. Se Uhlhorn, "Die christl. liebesthätigkeit im mittelalter" (1884). J. H. B.*

Alexifa'rmakon (af grek. *ale'xein*, fördrifva, och *fa'rmakon*, läkemedel, gift), *farm.*, skyddsmedel mot gift; motgift.

Alexinatz, stad i serbiska kretsen Krusjevatz, vid Moravitzas förening med Bulgariska Morava och vid järnvägen Nisj—Belgrad. 5,500 inv. Kring A. föreföllo många strider 1876.

Alexiner (af grek. *ale'xein*, afvärja; jfr Alexi), *med.*, har man kallat de ännu okända, förmodligen äggghviteartade ämnen, hvilka man antager dels från början finnas, dels under vissa omständigheter kunna bildas i blodserum och förläna detta dess experimentellt bevisade egenskaper att verka dödande och förstörande såväl vid vissa slag af främmande blodkroppar (vid transfusion af blod från ett annat djurslag) som ock på vissa slag af bakterier eller på de dem producerade giftämnen (jfr Antitoxiner). Genom vissa ingrepp, t. ex. genom uppvärmning till omkr. 50°, kan man beröfva blodserum dessa dess egenskaper, hvilket förklaras därigenom att de skyddande "alexinerna" därvid förstörts. Alla försök att isolera och närmare undersöka alexinerna hafva hittills strandat, men antagandet af dessa hypotetiska ämnens tillvaro underlättar förståendet af de invecklade problem, som äro förknippade med läran om immuniteten (se d. o.). S. J—N.

Alexios (grek. Ἀλέξιος, lat. *Alexius*), namn på 5 östromerska (bysantinska) kejsare. Den förste var A. I Komnenos, f. 1048, d. 1118, brorson till kejsar Isak Komnenos. Alltifrån år 1074 använd som fältherre, kufvade han flera uppror, men då han 1081 märkte, att kejsar Nikeforos III Botoneiates ämnade förbigå honom vid val af tronföljare, höjde han upprorsfanan, tågade mot Konstantinopel, intog staden och lät kröna sig till kejsare. Först samlade han sitt rikes krafter mot normannerna, hvilkas eröfringar i Epirus och Macedonien han lyckades återtaga. Sedan krossade han (1091) petjenegernas makt i norr, men måste mot seldsjukernas anlopp söka hjälp i västerlandet genom påfven Urban II. Detta gaf anledning till första korståget. Korsfararhärens storlek väckte hos A. berättigade farhågor, men med mycken slughet lyckades han förmå dess ledare att svärja länsed för blifvande eröfringar i Syrien och återförvärfvade med dess hjälp stora delar af Mindre Asien. Med framgång stred han (1107—08) mot de efter oberoende välde i Antiokia traktande normannerna och tillfogade själf (1116) seldsjukerna ett kännbart nederlag. A:s inre politik var kraftig och strängt ortodox. A. hade ej obetydliga teologiska och litterära intressen, och i den bysantinska litteraturens historia är hans namn förbundet med uppkomsten af de s. k. Spaneas-dikterna (se d. o.). Hans dotter, Anna Komnena, skref hans biografi, "Alexias", som finnes öfversatt till danskan (af Hovgaard, 1879—82). — I nordiska sagor omtalas A. under namnet Kirialax (en förvrängning af grek. *Kyrios*, herre, och *Alexios*). I "Miklagård" besöktes han af Erik Ejegod och Sigurd Jorsalafare. Se vidare Östromerska riket. — Om de öfrige kejsarna med namnet A., näml. A. II Komnenos (1180—84), A. III Angelos (1195—1203), A. IV Angelos (1203—04) och A. V Dukas (1204) se Östromerska riket. (V. LM.)

Alexios (grek. Ἀλέξιος, lat. *Alexius*), grundläggare af kejsardömet Trabezon (se d. o.).

Ale'xis (grek. Ἄλεξις), attisk lustspelsförfattare, jämte Antifanes hufvudrepresentant för den s. k. "mellersta komedien", föddes i Thurioi i Stor-Grekland omkr. 392 f. Kr. och lär med bibehållen arbetskraft hafva uppnått en ålder af 106 år. Han påstås hafva författat 245 pjäser, och de många bevarade fragmenten af dessa vittna om kvickhet och god iakttagelseförmåga. Hans jambvers är välbyggd, diktionen vald och liffull. Fragmenten äro utgifna af Kock i "Comicorum atticorum fragmenta", II (1884).

Ale'xis, Wilibald, pseudonym för den tyske romanförfattaren Wilhelm Häring.

Alexis [-i'ss], Paul, fransk författare, f. 1847 i Aix, d. 1901, var alltifrån början den mest trogne anhängare af naturalismens förkämpe Zola. I dennes anda skref A. enaktspjäsen *Celle qu'on n'epouse pas* (1879, återupptagen å Théâtre français 1898), den motbjudande sjukdomshistorien *La fin de Lucie Pellegrin* (1880), den mera läsvärda romanen *Ma-*

dame Meuriot (1890), en på Gambetta anspelande roman *Vallobra* (1901) m. m. Af ej ringa värde är A:s skildring *Emile Zola, notes d'un ami* (1882).

Alexisbad, kuranstalt i Selkedalen på Harz, 325 m. ö. h. Järnkälla med 0,045 järnbikarb. och 225 kbcm. fri kolsyra per liter. Frekvens omkr. 1,500 pers. LN.

Alexitērium (mlat., af grek. *ale'xein*, afvärja, och *the'rion*, vildt djur), motgift mot bett eller sting af giftigt djur. Adj. Alexitērisk.

Ale'xius den helige, alexianernas (lollardernas) skyddshelgon, enligt legenden son af en rik romersk senator, lefde i början af 5:e årh., i frivillig fattigdom och kyskhet. Till hans namn äro många legender och undergärningar knutna, och på den plats å aventinska berget, där man 1216 återfann hans graf, är en präktig åminnelsekyrka rest. Hans minnesdag är 17 juli. Se Paris et Pannier, "La vie de Saint Alexis" (1872). J. HDR.

Ale'xy, Karl, ungersk bildhuggare, f. 1823 i Poprad, utförde 1841—48 grupperna *Faust och Margareta* samt *Egmont och Klärchen*, ärkehertig Fredriks staty och 16 bronsstatyetter af berömda fältherrar från 1500-talet intill hans egen tid. Under revolutionsåret 1849 fördes han fängslad till Wien och frigafs först 1852. Han begaf sig då till London. 1861 återvände han till Ungern och blef professor i Pest. (G—G N.)

Alf, *landtbr.*, det jordlager, som ligger närmast under matjorden. Alfven är af många olika slag: inom somliga trakter eller områden utgöres den af krosstensgrus, inom andra af olika sorter lera, af sand o. s. v. Emedan växterna hämta sin näring icke allenast från den myllhaltiga matjorden, utan äfven från alfven, utöfvar dennas beskaffenhet ett icke ringa inflytande på de odlade växternas utveckling och trefnad. Genom att utsättas för luftens inverkan och genom inblandning af organiska, myllbildande ämnen kan alfven ofta till större eller mindre djup förvandlas till matjord. E. E.

Alfa (*A*, *α*), första bokstafven i grekiska alfabetet (af fenic. *alf*, oxe, och aram. art. *a*). Om Alfa och Omega se art. A, spalt 3. — Alfa privativum, upphäfvande, nekande alfa, kallas det *a* (framför vokal *an*), som ofta står i början af grekiska ord, t. ex. *adynami* och *afasi*, och där har samma betydelse som sv. *o* i *oduglig*, *ovis* o. d.

Alfa 1. Halfa-gräs, en från arabiskan härstammande, särskildt i Frankrike använd benämning på det till gröfre väfnader (mattor m. m.) använda "esparto-gräset". Se Stipa. G. A.*

Alfabēt, de efter en viss häfdvunnen ordning uppställda skriftecken, bokstäfver, med hvilka ett språks ljud återgifvas för ögat. Namnet kommer af de tvenne första bokstäfverna i det grekiska alfabetet, *alfa* = *a* och *beta* = *b*. Det grekiska alfabetet, som ligger till grund för alla europeiska alfabet (utom det turkiska), är likväl i sin helhet blott en öfverflyttning på europeisk botten af det feniciska alfabetet. Detta har inom de semitiska språken genomlupit en mängd förändringar, från de på de äldsta feniciska minnesmärkena befintliga formerna, ända till det nu på ett ofantligt vidsträckt område använda arabiska alfabetet. Från det feniciska härstamma det äldre armeniska och det i fornpersernas heliga litteratur (Se Avesta, Parsi och Pehlevi) använda alfabetet. Från det grekiska alfabetet

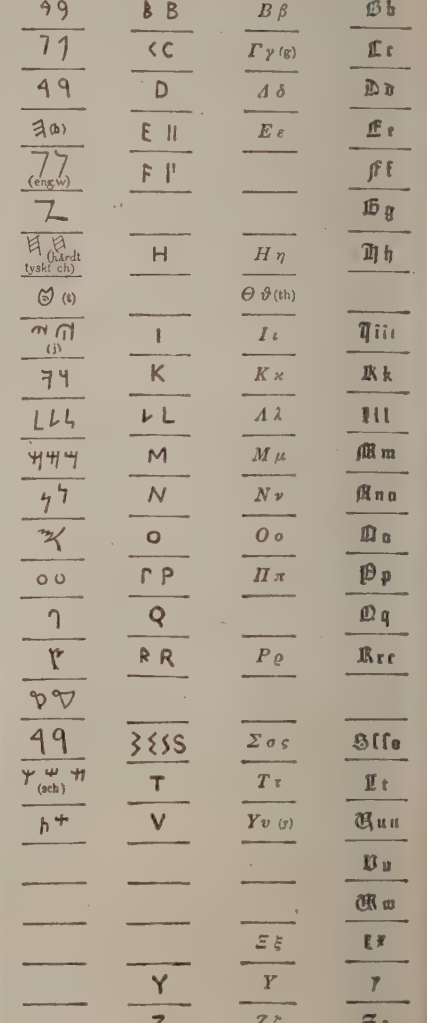

Några viktigare alfabet:

Feniciskt. Fornlatinskt. Grekiskt. Gutenbergs.

— som nu användes endast för nygrekiskan och en dialekt af albanskan — härstamma såväl det latinska, det i våra dagar allmännast spridda, som ock det s. k. kyrkslaviska, hvilket uppfanns af Cyrillus (d. 869) för att nyttjas vid bibelns öfversättning till slaviskt språk. Detta cyrilliska alfabet gaf upphof åt de ryska och serbiska språkens alfabet. Öfriga slaviska språk: polskan, tjechiskan (i Böh-

men), bulgariskan m. fl., nyttja med vissa modifikationer det latinska alfabetet, hvilket för öfrigt användes i hela Europa, ej blott af de besläktade romanska och germanska språken, utan äfven af de till andra familjer hörande baskiska, albanska och finsk-ugriska. Äfven det germansk-skandinaviska runalfabetet är en utveckling af det latinska alfabetet. Det arabiska alfabetet nyttjas i Europa endast af den med finskan och ungerskan besläktade turkiskan, men utom Europa af alla muhammedanska folk, hur skilda deras språk för öfrigt må vara, turkarna i Central-Asien, de med germaner och slaver samsläktade perserna, af malajerna på Malakka, en mängd afrikanska till islam omvända folkslag, muhammedanska kineser m. fl. De lefvande språk i brittiska Indien, hindi, sindi, gudjarati, bengali m. fl., hvilka härstamma från sanskrit, nyttja ännu, med större eller

अ	a	ख	kha	ध	dha
आ	â	ग	ga	न	na
इ	i	घ	gha	प	pa
ई	î	ङ	ña	फ	pha
उ	u	च	ca	ब	ba
ऊ	û	छ	cha	भ	bha
ऋ	r̥	ज	ja	म	ma
ॠ	r̥̄	झ	jha	य	ya
ऌ	l̥	ञ	ña	र	ra
ॡ	l̥̄	ट	ṭa	ल	la
ए	e	ठ	ṭha	व	va
ऐ	ai	ड	ḍa	श श	ça
ओ	o	ढ	ḍha	ष	sha
औ	au	ण	ṇa	स	sa
क	ka	त	ta	ह	ha
		थ	tha	ळ	la
		द	da		

Sanskrit.

mindre förändringar, sanskritalfabetet, devanagari, som själf enligt all sannolikhet härstammar från det feniciska. Det allmänt spridda hindustani nyttjar däremot det arabiska alfabetet. De öfriga, ej med sanskrit besläktade indiska språken, tamuliskan o. a. (se Dravida), hafva alfabet, i hvilka man, under de i allmänhet cirkelrunda formerna, igenkänner devanagaritypen. Äfven de flesta öfriga asiatiska språk, mandsju, mongoliska, tibetanska, siamesiska (tai), burmaniska m. fl., hafva utbildat sina alfabet från den sanskritiska grundformen. Däremot bibehåller ännu i dag kinesiskan en bildskrift, där ej hvarje ljud, utan hvarje begrepp uttryckes genom ett skriftecken, som urspr. utgjorde en bild af det tänkta, men genom undergångna förändringar blifvit obegripligt såsom bild och nedsjunkit till ett blott konventionellt tecken. Då kinesiskan således ej kan sägas hafva något alfabet, har däremot japanskan omdanat de kinesiska tecknen till flere slag af stafvelsealfabet, d. v. s. sådana alfabet, i hvilka hvarje tecken uttrycker ej en bokstaf, utan en stafvelse. Det grekiska alfabetet har gifvit upphof åt endast två asiatiska, nämligen det yngre armeniska, som ännu i de s. k. stora bokstäfverna svagt påminner om detta sitt ursprung, och det georgiska, hvilket äfven nyttjas af flere andra kaukasiska språk. Hvart och ett af de ofvannämnda språken har en större eller mindre litteratur och därför ock ett självständigt alfabet. De inhemska språken i Afrika, Amerika och Australien hafva däremot i allmänhet ingen litteratur och därför ej heller alfabet, hvarför den dit genom beröringen med främmande nationer importerade litteraturen till dessa språk måst öfverföras genom "införda" alfabet: hos en del indianer det latinska, i Afrika antingen det latinska, det arabiska eller i nordöstra Afrika det amhariska, hvilket både till utseende och uppställning betydligt skiljer sig från de öfriga semitiska alfabeten och delar med det indiska devanagari den karakteristiska egenskapen, att hvarje konsonanttecken tillika i sig innefattar bokstafven *a*, såvida ej annat vokaltecken följer. — Det urgamla egyptiska språket skrefs som bekant med hieroglyfer, hvilka utgjorde en verklig bildskrift; men därjämte utbildade sig ganska snart ett tämligen fullständigt bokstafsalfabet, så att på de oss nu tillgängliga egyptiska fornlämningarna dessa bägge till principen fullkomligt skilda slag af språktecken nyttjas jämte hvarandra. I den yngre formen af det egyptiska språket, den s. k. demotiskan, har den ursprungliga, tydliga bildskriften öfvergått till samma oigenkännlighet som de nuvarande kinesiska skrifteckenen. Den yngsta grenen af denna självständiga språkstam, den s. k. koptiskan, ännu i dag de egyptiske kristnes kyrkspråk, har med små förändringar och tillägg lånat det grekiska alfabetet. — Huruvida det feniciska alfabetet, hvarifrån de allra flesta alfabet leda sitt ursprung, själf härstammar från de egyptiska hieroglyferna eller den babyloniska kilskriften, är en i våra dagar mycket omtvistad fråga. — Räknar man hvarje än så obetydlig modifikation af en ursprunglig form, hvilken ett språk antagit som sitt alfabet, för ett särskildt sådant, så anses antalet af kända alfabet uppgå till mer än 400, af hvilka dock endast omkr. 50 nu äro i bruk. Goda förteckningar och afbildningar af allmännast förekommande alfabet finner man hos Ballhorn, "Alphabete" (1864), och Lepsius, "Standard alphabet" (1863). Se äfven afbildningarna sp. 552 och 553. Om kilskriftsalfabeten se Kilskrift.

Enligt den ofvan gifna förklaringen på ordet alfabet borde hvarje godt och fullständigt sådant vara fonetiskt, d. v. s. innehålla ett enda och särskildt tecken för hvarje enkelt ljud i språket. Detta är emellertid icke förhållandet med något enda af de nu brukliga alfabeten. Följden däraf har blifvit den stora olägenheten, att man, vid återgifvande i skrift af ett visst språks ord, ej kunnat helt enkelt uttrycka ordet med de tecken, som motsvara de i detsamma ingående enkla språkljuden. Enligt häfdvunnen sed har man därför måst uttrycka dessa ljud med sådana, alfabetet tillhörande tecken eller grupper af tecken, hvilka egentligen uttrycka helt andra ljud. För att afhjälpa denna olägenhet har man sökt införa nya, rent fonetiska alfabet, särskildt i engelskan, där nämnda olägenhet är större än i något annat språk, men utan synnerlig framgång. Större betydelse har försöket att uppfinna ett s. k. fonetiskt universalalfabet, hvari alla kända språkljud på jorden skulle hafva hvar sitt bestämda tecken. Att de lefvande språken skulle ur detta gemensamma förråd uttaga hvar sin tillkommande del, såsom eget alfabet, torde, som ofvan antyddes, låta lika länge vänta på sig som införandet af ett gemen-

samt universalspråk, hvilket småningom skulle göra de särskilda nu lefvande språken onödiga. Men betydelserna af ett universalalfabet äro helt andra: först en teoretisk, för den vetenskapliga jämförelsen af de ljud, som finnas i hvart språk och hvilka i många fall snarare döljas än uttryckas genom den häfdvunna skriftliga beteckningen; för det andra en praktisk, som består däri, att för resande och missionärer underlättas och för vetenskapen tillgodogöres på bättre sätt än eljest uppteckningen af ljuden i de många språk, som talas på en stor del af jordens outforskade trakter. För dessa försök att åstadkomma ett universalalfabet har ensamt det latinska alfabetet visat sig tjänligt att användas som grundval och utgångspunkt. Se vidare Fonetiska bokstäfver, Landsmålsalfabet, Missionsalfabet och Skrift. H. A.

Alfabetiska sånger kallas de sånger, i hvilka strofernas begynnelsebokstäfver följa hvarandra i alfabetisk ordning. Såvidt kändt, finnas sådana sånger endast i de semitiska språken. I Gamla testamentets hebreiska skrifter förekomma flere, t. ex. Ps. 9, 10, 25. Ordspr. 31: 10—31 och Klagov. kap. 1—4. Jfr Akrostikon.

Alfalfa. Se Lucern.

Alf Alreksson, *nord. sag.*, sveakonung af ynglingaätten, samkonung med sin broder Yngve, som han mördade af svartsjuka och af hvars hand han äfven själf på samma gång fick banesår. (B—E.)

Al-Farābi. Se Farabi.

Alfäro (af grek. *alfa*, A, och *ro*, R), signatur för Anna Roos.

Alfa-separator. Se Separator.

Alfei'os (lat. *Alphēus*), den största floden på Peloponnesos, heter nu Alfeios endast i sitt öfre lopp, till mynningen af Rufia, som faller in på flodens högra sida, och därefter Rufia. I en stor bukt flyter den genom Arkadien och Elis, först åt n. v., sedan åt v. — Enligt myten var Alfeios son af Okeanos och Tethys. Han förföljde Arethusa, som flyktade undan till ön Ortygia vid Syrakusai och förvandlades till en källa, hvarefter han själf blef förvandlad till en flod, som fortsatte sitt lopp genom hafvet och upphann Arethusa.

Alfenid (efter uppfinnaren, Helphen), ett slags galvaniskt försilfradt nysilfver. Se Nysilfver.

Alfer (isl. *álfr*, plur. *álfar*), naturväsenden i den fornnordiska gudaläran. Alferna framställas såsom milda, alstrande och uppehållande krafter. I motsats mot jättarna voro de goda naturmakter och förbundna med asarna, såsom dessas vänner och medarbetare. Asar och alfer sammanställas ofta i eddasångerna. Alfernas värld hette Alfhem och gafs af gudarna i tidens begynnelse såsom tandgåfva åt Frej, fruktbarhetens gud. Man skiljer mellan ljusalfer och svartalfer. Svartalferna omtalas blott en gång i Snorres Edda och sägas vara svartare än beck och bo nere i jorden. Ljusalferna däremot skildras såsom fagrare än solen. Högst få särskilda alfer nämnas. Alferna hade ett eget språk. Man offrade till dem lika väl som till asarna (*álfablót*). Tron på alfer har intill våra dagar fortlefvat i sånger och sagor om älfvorna. (B—E.)

Alf Erlingsson af Thornberg ("de monte spinæ"), en norsk storman och sjökrigare i 13:e årh., nära befryndad med konungahuset samt en af rikets mest inflytelserike män på den tiden. Hans fädernegård, Thornberg (nu Tanberg), är ännu en stor egendom i Ringerike. Han hade därjämte Borgesyssel i förläning och kallade sig, sedan han blifvit upphöjd till jarl, "comes de Sarpsborg" (Sarpsborg låg i Borgesyssel). Genom en förväxling af namnen Tönsberg och Thornberg har han i senare tid blifvit kallad "jarl af Tönsberg", hvilket dock saknar ällt historiskt berättigande, ehuru han utan tvifvel haft egendomar i grannskapet af denna stad, hvarest sägnen länge förband minnet af "gref Alf" med gården Herre-Skjelbred i Höijord. I de danska kämpavisorna omtalas han vanligen som "Mindre herr Alf". Alf Erlingssons verksamhet såsom sjökrigare inföll förnämligast under den 1284 mellan Norge och de vendiska städerna utbrutna fejden, hvarunder han tillfogade tyska handeln betydlig skada och därjämte plundrade på de danska kusterna. 1286—87 for han som sändebud till England och Frankrike, men blef kort efter sin hemkomst förklarad fredlös, emedan han anfallit den i hertig Håkons län liggande staden Oslo, hvilken därvid åtminstone till en del gick upp i lågor, samt dräpt den därvarande befallningsmannen, baronen Halkel Krökedans. Alf måste då fly till Sverige, men började på egen hand uppträda som kapare, när krig åter utbröt med Danmark. Han blef emellertid vid Helsingborg 1290 tagen till fånga af danskarna samt aflifvad. Y. N.

Alfhem (fno. *Alfheimr*), alfernas boning. Se Alfer.

Alfhemmen (fno. *Alfheimar*) kallades i forna tider kustlandet emellan Glommen (fordom *Raumelfr*) och Göta älf. Detta område, som motsvarar Smaalenenes amt och Bohus län, delades, sannolikt i början af 12:e årh., i landskapen Borgarsysla, Rånrikisysla och Elfsysla, hvarefter A. upphör att brukas som landskapsnamn. O. A. Ö.

Alfhild, hervararsagans namn på Ivar Vidfamnes dotter Öd.

Alfiēri. 1. Vittorio A., grefve, italiensk dramaturg, f. 17 jan. 1749 i Asti, fick i sin ungdom en bristfällig bildning. Efter äfventyrliga resor — hvarunder han 1770 besökte Sverige — framkom han 1775 med sitt förstlingsdrama, *Cleopatra*. I Florens, där han studerade italienska språket i dess renhet, blef han 1777 eldigt och djupt förälskad i grefvinnan af Albany, pretendenten Karl Edvard Stuarts gemål. Hon eggade honom till oaflåtlig bildningsträfvan, och efter hennes makes död lefde de tillsammans i den innerligaste kärlek, dels i Elsass och Paris, dels, efter franska revolutionen, i Florens, hvarest A. dog 8 okt. 1803. Hans grafmonument, af Canova, är uppställdt i kyrkan Santa Croce, hans staty (af Boni) restes 1862 i Asti. — A. stod vida mer under inflytande af politisk än af poetisk inspiration. Ett oblidkeligt hat mot all despotism var hans lifs patos. Uppbragt öfver sina landsmäns slafsinne och

förslappning, ville han egga dem att återvinna sin forna kraft och frihet. Därigenom blef han ock en reformator af den italienska tragedien. Gentemot en Metastasios vekliga operakaraktärer satte han personer af romersk stränghet, gentemot den förres smältande språk en hård, lakonisk stil. Dessutom skar han bort några lyten, som vidlådt det pseudoklassiska dramat, såsom dess konventionella galanteri, dess öfverdrifna "point d'honneur" (ett från Spanien inkommet drag), dess ständiga "förtrogna", hvilka såsom skuggor åtföljde hufvudpersonerna, dess oupphörliga talande afsides o. s. v. Men i sin sträfvan efter enkelhet och kraft blef han torr och abstrakt. A:s sorgspel äro till antalet 21. Berömda bland dem äro *Bruto*, *Filippo II*, *Saul*, *Maria Stuarda*, *Antigone*, *Virginia*, *Agamemnone*, *Timoleone*, *Octavia*, *Merope*, *Oreste*, *Abel* m. fl. A:s sex lustspel äro misslyckade. Han öfversatte äfven antika skalder och Sallustius samt skref oden, sonetter till kärlekens och vänskapens lof, *Misogallo* (en samling straffsonetter, riktade mot fransmännen), några prosaskrifter och en högst intressant självbiografi (2 bd, 1804; "Märkvärdiga händelser ur V. Alfieris lefnad", 1819—20). Hans samlade arbeten (22 bd) utgåfvos i Pisa 1805—15 (senaste uppl. 1902 o. f., i 12 bd), hans bref utgåfvos samlade 1890. Hans *Filippo II* finnes i svensk öfversättning af Cervin-Stéenhoff (1831) och af G. Bergström (1875). A:s biografi skrefs af Zezon (1835), Centofanti (1843), Teza (1861) och Bertana (1902).

2. Cesare A., af samma släkt, markis af Sostegno, sardinsk statsman, f. 1799 i Turin, d. 1869, egnade sig först åt den diplomatiska banan. Karl Albert af Sardinien kallade honom 1831 till ordförande i reformkommissionen, på hvilken plats A. särskildt verkade mycket till fromma för universitetsväsendet. Efter slaget vid Custozza var han 1848 en kort tid premiärminister, därefter vice president i senaten och 1856—60 dennas president. Jfr Berti, "Cesare A." (1877). — Hans son Carlo Alberto A., f. 1827, d. 1897 såsom senator, deltog i den liberala reformrörelsen och var till det sista ifrig franskvän. Han skref bl. a. *Conservazione, libertà, democrazia* (1880) och stiftade 1874 i Florens ett institut för sociala vetenskaper och juridik, uppkalladt efter hans fader.

Al fine, it., *mus.*, till slutet. Se Da capo.

Alfi't, gottländskt namn på skärfläckan.

Alf Knutsson af Tre rosor, stor norsk jordegare i 15:e årh., härstammade från en svensk familj. Genom arf hade han kommit i besittning af godset Giske, på Söndmöre, samt andra stora besittningar både västanfjälls och sunnanfjälls. Såsom medlem af norska riksrådet var A. städse böjd för anslutning till Sverige och uppträdde alltid som afgjord motståndare till förmannen för det danska partiet, Hartvig Krummedike, hvilket fientliga förhållande sedermera gick i arf till bägges barn och blef af stor betydelse i Norges historia. Under någon tid var han befallningsman på Bergenhus slott, men lefde för det mesta på sina gårdar, Grefsheim på Hedemarken och Finnen på Voss. Han dog 1495 eller 1496. Jfr Knut Alfsson. Y. N.

Alfkors eller Älfkors, på allmogemålet Ellakors, ett mystiskt, vidskepligt tecken, som ofta finnes inristadt på byggnader och andra föremål. Det förekommer under tvenne olika former. Den ena är en femhörning, pentagram, af vår allmoge ofta nämnd femuddakors, hvilken användes redan af pythagoréerna och under hela medeltiden spelade en viktig roll såsom förment skydd mot onda makter, trolldom m. m. Detta tecken nyttjas ännu i Sverige, ristadt eller måladt på portar, dörrar, väggar och husgeråd, för att skydda mot ondt. Namnet antyder, att man särskildt fruktade alfer, eller älfvor, hvilka folktron under tidernas lopp tillade förmåga att skada människor och djur. — Den andra formen, det bland särskildt den skånska allmogen ännu brukliga ellakorset, består af en rund eller aflång silfverplåt, hvarpå ett kors är inristadt. Ellakorset bäres i ett snöre om halsen och måste, för att ega tillbörlig kraft, smidas trenne torsdagsaftnar å rad af från nio håll hopsamladt, ärfdt silfver. I en eller annan ort skulle det dessutom ligga på altaret i en kyrka tre efter hvarandra följande söndagar. Se vidare Samfundets för Nordiska museets främjande "Meddelanden", 1886 s. 19 ff., samt J. E. Rietz, "Svenskt dialekt-lexikon", s. 117. (N. E. H.)

Alf-luckrare, *landtbr.*, åkerbruksredskap, med hvilket alfven å den odlade jorden luckras utan att läggas i dagen. Alf-luckrarna äro af järn, med tre ställbara, framåt krökta, mot spetsen skarpa och något utplattade, grofva järnpinnar. När alf-luckraren köres uti en fåra, som öppnats af en vanlig plog, sönderbryter och öppnar den alfven, som ånyo täckes af matjord, då åkerplogen åter går fram öfver fältet och upplägger en ny plogtilta. Alf-luckrare brukas dock numera knappast. Samma arbete utföres till större bredd med grubber (se d. o.). J. A. (H. J. DFT.)

Alfo'ns (fr. *Alphonse*), benämning på sådana män, som underhållas af prostituerade kvinnor dels såsom deras älskare, dels för att "kasta ut" deras plundrade besökare. I flere länders lagstiftning, exempelvis Danmarks, äro straff utsatta för dylika individer.

Alfons (sp. o. it. Alfonso, port. Affonso). Konungar af *Aragonien* och *Navarra*. — 1. Alfons I, med tillnamnet *el batallador*, "krigaren", därför att han deltagit i 29 drabbningar, efterträdde 1104 sin broder Peter I och regerade till sin död, 1134. Han förmälde sig 1108 med den kastilianska prinsessan Urraca, i hopp om att med hennes hand vinna Kastiliens krona, men måste, då hans gemål motarbetade dessa planer, slutligen uppgifva sina anspråk på Kastilien, hvarefter äktenskapet upplöstes. Med större framgång förde han krig mot morerna, eröfrade 1118 Saragossa, som han gjorde till sitt rikes hufvudstad, och framträngde sedan genom Valencia och Murcia till Granada.

2. Alfons V, den ädelmodige, f. 1400, efterträdde 1416 sin fader, Ferdinand I. Kallad till

hjälp af drottning Johanna II af Neapel mot Ludvig af Anjou, besegrade A. visserligen denne, men blef snart oenig med Johanna, som då i stället adopterade Ludvig af Anjou till sin efterträdare (1423). Sedan drottningen afidit (1435), lyckades dock A. efter växlande strider eröfra Neapel och åter förena detta rike med Aragonien. Han förde sedan krig med Milano, Florens, Venezia och Genova, hvilken stad hans trupper belägrade, då han dog i Neapel, 1458. I sina arfstater efterträddes han af sin broder Johan II, konung af Navarra, men lämnade Neapel såsom eget rike åt sonen Ferdinand. — A. utmärkte sig äfven såsom vän och gynnare af vetenskaperna, för hvilkas främjande han i sina stater gaf hägn åt grekiska lärde, som utvandrat från Konstantinopel.

Alfons (sp. o. it. Alfonso, port. Affonso). Konungar af *Asturien* och *Kastilien* (*Leon*, *Galicien*). — 1. Alfons III, den store, konung af *Asturien*, *Leon* och *Galicien* 866—910, utförde mer än 30 segerrika fälttåg, under hvilka han eröfrade konungariket Leon samt delar af Portugal och Gamla Kastilien. Folket trycktes emellertid af tunga pålagor, och flere uppror störde därför hans regering. För ett af dessa ställde sig hans son Garcia i spetsen (888), men blef slagen och fängslad. I ett nytt blodigt inbördeskrig besegrades slutligen A. och afsade sig då kronan till förmån för sina trenne söner, mellan hvilka riket delades (910). Såsom Garcias fältherre slog han ännu en gång morerna kort före sin död, 912.

2. Alfons VI blef 1065 konung i *Leon* efter sin fader, Ferdinand den store, och 1072 i *Kastilien* och *Galicien* efter sina bröder Sancho II och Garcia. Han eröfrade (1085) från morerna Toledo, som han gjorde till sitt rikes hufvudstad. A:s inre styrelse var klok och utmärktes af kraftiga åtgärder för rättskipningens förbättring och stadsväsendets främjande; han dog 1109.

3. Alfons VII, konung af *Asturien*, *Kastilien*, *Leon* och *Galicien* 1122—57, var genom sin mor Urraca, Alfons I:s af Aragonien gemål, arftagare till Leon och Kastilien och blef redan under hennes lifstid af dessa rikens ständer upphöjd till konung (1122). Han blef efter ett krig med sin styffader äfven af denne erkänd såsom konung af Kastilien och antog sedan titeln kejsare af Spanien. I förening med de öfrige kristne furstarna förde han lyckliga krig mot morerna. Efter hans död (1157) delades Kastilien och Leon mellan hans söner.

4. Alfons VIII, konung af *Kastilien* 1158—1214, var son af Sancho III. Vid 15 års ålder förklarad myndig (1170), företog han upprepade härnadståg mot morerna och lyckades slutligen, understödd af konungarna af Aragonien och Navarra, tillfoga fienden det afgörande nederlaget vid Tolosa (1212), som bröt morernas makt i Spanien. A. dog 1214 under stora rustningar till krig.

5. Alfons X, den vise, "filosofen" och "astronomen", konung af *Kastilien* och *Leon* 1252—82, son af Ferdinand III, den helige, och på mödernet härstammande från hohenstauferna, valdes 1257 till tysk konung, men besökte ej Tyskland och kom aldrig i verklig besittning af kejsarkronan. Från morerna tog han Murcia. Hans vidlyftiga företag utarmade riket och framkallade inre oroligheter och uppror. Störtad från tronen af sin son Sancho (1282), sökte A. hjälp hos morerna, men dog 1284 utan att hafva lyckats återvinna tronen. — A. var sin tids lärdaste furste. Han främjade vetenskaperna, fullländade den af hans fader började lagsamlingen, hvilken 1501 blef allmän landslag, och lät redan som prins utarbeta astronomiska tabeller, de efter honom benämnda alfonsinska tabellerna, samt utgaf den första på folkspråket skrifna historia öfver Spanien. Därjämte lät A. på spanska öfversätta Gamla testamentet äfvensom åtskilliga klassiska arbeten i astronomi, matematik och filosofi samt författade själf dikter och lärda verk.

6. Alfons XI, konung af *Kastilien* och *Leon* 1312—50, son af Ferdinand IV, öfvertog 1325, knappt femtonårig, själf regeringen, gaf genom blodig stränghet kraft åt lagarna och återställde det under förmyndaretiden störda lugnet. I förening med konung Alfons IV af Portugal vann A. en lysande seger öfver morerna, vid floden Salado (1340). Granada blef under hans regering skattskyldigt till Kastilien, och han bemäktigade sig där en mängd fasta platser, bl. a. Algeciras (1344), som sedermera blef den viktigaste stödjepunkten för de kristnes företag mot Afrika. A. dog 1350, under det han belägrade Gibraltar, hvars eröfring han hoppades skola bana väg för morernas fullständiga fördrifning.

Alfons I, af huset Este. Se Este.

Alfons (sp. o. it. Alfonso, port. Affonso). Konungar af *Portugal*. — 1. Alfons I, eröfraren (*conquistador*), Portugals förste konung, son till detta lands eröfrare och förste grefve, Henrik af Burgund, f. 1110, ryckte 1128 med våld till sig makten från sin moder, Teresia af Kastilien, som under A:s minderårighet fört regeringen. Sedan A. 1139, vid Ourique, vunnit en berömd, men till sin betydelse mycket öfverskattad seger öfver morerna, lät han på slagfältet utropa sig till konung af Portugal och förklarade sig oberoende af Kastiliens öfvervälde. Från morerna eröfrade han, med hjälp af engelska och tyska korsfarare, Lissabon 1147 och senare Galicien och Estremadura. Han dog först 1185.

2. Alfons V, afrikanen, efterträdde 1438 sin fader, konung Edvard, men tillträdde först 1448 själf regeringen. Under hans regering började portugisernas stora upptäcktsresor; däraf hans tillnamn. A. eröfrade 1471 Arzilla och Tanger på Afrikas norra kust. I hopp att kunna förena Kastilien med Portugal förlofvade han sig med den kastilianska prinsessan Johanna, men sedan han förlorat slaget vid Toro (1476), afstod han i freden i Alcacevas (1479) sina anspråk såväl på hennes hand som på Kastiliens tron. Trött vid regeringen och världen, beslöt han gå i kloster, men dog på vägen dit, i Cintra, 1481.

3. Alfons VI, af huset Braganza, f. 1643, konung i Portugal 1656—67, intill år 1652 under förmynderskap af sin moder, Luise de Guzman, som sökte behålla styrelsen, äfven sedan A. blifvit myndig. Man gaf honom (1666) till gemål en fransk prinsessa af huset Nemours, Maria Francisca Elisabet, hvilken dock snart förband sig med hans broder Peter, sammankallade ständerna emot konungens vilja och uppsade äktenskapet med sin råe och utsväfvande gemål. A. blef afsatt 1667, och regeringen öfvertogs af Peter, som förmälde sig med den fränskilda drottningen. A. hölls sedan i fängenskap till sin död, 1683.

Alfons (sp. o. it. Alfonso, port. Affonso), konungar af *Spanien*. — 1. A. XII, f. 28 nov. 1857,

ende son till den spanska exdrottningen Isabella och Frans af Assisi, åtnjöt till 1874 undervisning vid Teresianska akademien i Wien samt därefter vid militärskolan i Sandhurst i England, förklarade sig, sedan Isabella till förmån för sin son afsagt sig alla anspråk på Spaniens tron (1870) och konung Amadeo 11 febr. 1873 frivilligt nedlagt regeringen, i ett manifest af 1 dec. 1874 för den ende rättmätige tronpretendenten och lyckades, understödd af ett mäktigt parti inom armén under Martinez Campos, i jan. 1875 intåga i Madrid och bestiga Spaniens tron. Det ända sedan konung Amadeos tid pågående kriget mot tronpretendenten Don Carlos' anhängare fortsattes med kraft till 1876, då carlisterna måste underkasta sig. A. förmälde sig 1878 med sin kusin Maria de las Mercedes (f. 1860), dotter till hertigen af Montpensier. Efter hennes snart inträffade död, 1878, trädde han 1879 i äktenskap med ärkehertiginnan Maria Kristina af Österrike (f. 1858), med hvilken han hade sonen Alfons samt döttrarna Maria de las Mercedes (f. 1880) och Maria Teresia (f. 1882). A. dog på lustslottet El Pardo, nära Madrid, 25 nov. 1885. Om hans regering se vidare Spanien. — 2. A. XIII, den föregåendes son, född efter faderns död i Madrid 17 maj 1886, utropades s. d. till konung och tillträdde som myndig 17 maj 1902 själf regeringen. Se vidare Spanien.

Alfo'nsia, *bot.* Se Elæis.

Alfonsino (Alfonso de oro), spanskt guldmynt, = 25 pesetas l. francs, = nära 18 kr.

Alfonsinska tabellerna (*Tabulæ alphonsinæ*), *astron.*, astronomiska tabeller, hvilka prins Alfons, sedermera konung A. X af Kastilien, lät utarbeta i st. f. de ptolemaiska. Förbättringen blef dock ringa, alldenstund planetbanorna, såväl i dessa som i Ptolemaios' tabeller, förklarades genom epicyklar. Detta dyrbara arbete, som bekostades af konungen, sysselsatte 1248—52 omkr. 50 astronomer, bland hvilka den förnämste var rabbinen Isak Aben Said. Tabellerna blefvo första gången tryckta i Venezia 1483 och begagnades i hela Europa ända till 16:e århr. B. N.*

Alfo'nso. Se Alfons.

Alforer. Se Alfurer.

Alfort [alfår] l. Maisons-Alfort, by i franska depart. Seine, vid Marne, midt emot Charenton, 7 km. s. ö. om Paris. Ryktbar veterinärskola, anlagd 1766 af Bourgelat, öfver hvilken en staty där rests.

Alfplog, *landtbr.*, åkerbruksredskap, som liknar de vanliga åkerplogarna, men saknar vändskifva. Alfplogen köres i den öppna plogfåran och bryter alfven med sin bill. Användes föga i Sverige. H. J. DFT.

Alfred (angls. *Ælf-red*), den store, angelsachsernas konung, yngste sonen till den västsachsiske konungen Ethelwulf, föddes 849. Den yngste af fem bröder, efterträdde han redan vid 22 års ålder sin broder Ethelred som konung af Wessex 871. Han mottog ett rike, som till största delen låg i danskarnas våld och som genom deras ständiga plundringståg blifvit fördt till undergångens brant. A., som redan under sin broders regering aflagt lysande prof på skicklighet och kraft att tillbakaslå danskarnas anfall, fördubblade nu sina ansträngningar för att återställa sitt lands oberoende. I början fördes striden med växlande framgång, men fienderna sände ständigt nya skaror öfver till Englands kuster, och A. måste flere gånger genom penningesummor friköpa sitt land från dem. Slutligen öfversvämmade en väldig dansk här västsachsernas konungarike (878). A. var i ytterlig fara, men lyckades i Somersetshire samla omkring sig en liten skara, som sedan tjänade som medelpunkt för försvaret. Hans styrka ökades, och snart var han i stånd att tillfoga danskarna ett afgörande nederlag vid Ethandún (sannolikt Edington i Wiltshire) år 878. Att A. under danskarnas invasion vandrat omkring fattig, förklädd och okänd af sina undersåtar, torde kunna förvisas till sägnernas område. Han var visserligen bragt i svårt betryck, men han lade aldrig ned vapnen. Efter slaget förband sig danskarnas höfding Guthrum att lämna Wessex och lät därjämte döpa sig — han fick i dopet namnet Ethelstan — tillika med en stor mängd af sitt följe.

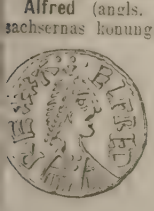

Under de fredliga år, som nu följde för England, egnade sig A. åt sitt lands inre utveckling. Han återuppbyggde förstörda städer och fästen samt anlade nya, byggde fartyg, uppmuntrade handel, näringsflit och geografiska upptäckter, inkallade främmande handtverkare och köpmän samt utgaf en mängd visa lagar och författningar. Det mest slående i hans lagar i jämförelse med hans företrädares är frånvaron af hvarje hänsyn till olikheten mellan engelsmän och britter. De senare hade nu inom det västsachsiska riket praktiskt taget blifvit engelsmän. Det är ett stort och egendomligt drag hos A., att han midt i en tid af okunnighet och barbari med en ifver, som få regenter någonsin upphunnit, sökte främja sitt folks upplysning och andliga förädling. För detta ändamål uppbyggde han de under krigen nedbrutna klostren, den tidens härdar för vetenskap och odling, och inkallade till sitt hof en mängd lärda män. Han öfversatte och bearbetade från latin till angelsachsiska Boëthius' berömda skrift *De consolatione philosophiæ* (''Om filosofiens tröst''), Bedas *Historia ecclesiastica gentis anglorum* (''Angelsachsernas kyrkohistoria''), Orosius' *Historiarum libri VII adversus paganos* m. fl. I detta sistnämnda arbete införde A. äfven åtskilliga geografiska underrättelser, bl. a. norrmannen Ottars beskrifning öfver Norge, företrädesvis öfver Finnmarken från Hålogalands norra gräns till Dvinaflodens utlopp, samt äfven en del andra upplysningar, som han hämtat ur nordiska resandes mun. — Det tycks äfven hafva varit A., som kallat till lif den märkliga historia på engelska språket om engelska folket, hvilken kallas ''The english chronicles''.

884 landsteg en svärm vikingar och började belägra Rochester, men drefs af A. tillbaka till sina skepp. Hans fredliga värf afbrötos åter 893 af ett nytt infall af danskarna under den fruktade vikingen Hasting. Vid deras ankomst reste sig äfven danskarna i Northumberland och Ostangeln. A. var dock fullt rustad att möta dem och tillfogade dem flere nederlag och förluster. Han kunde likväl icke hindra dem att öfversvämma och plundra en stor del af landet, och först 897 lyckades han förjaga hufvudstyrkan från England. Återstoden af hans regeringstid synes hafva varit fredlig. Efter en mångårig sjukdom afled A. 901, 52 år gammal.

A. den store var enligt alla engelska häfdatecknares öfverensstämmande omdömen den visaste, bäste och störste konung, som någonsin herskat i England. Han var stor icke blott i det offentliga lifvet, såsom krigare, statsman och lagstiftare, utan äfven i sitt enskilda lif, såsom kristen och människa. Hans skrifter utgåfvos i 2 bd 1858 under titeln *The whole works of king A.* Den viktigaste källan till hans historia äro de af hans vän Asser skrifna "Annales rerum gestarum Aelfredi" (utg. af Wise 1722 och i Monum. hist. brit. 1848, bd I). Se Bowker, "A. the great" (1899), Conybeare, "A. in the chronicles" (1900), och Plummer, "Life and times of A. the great" (1902). (H. A—N.)

Alfred Ernst Albert, hertig af Sachsen-Koburg och Gotha, prins af Storbritannien, drottning Viktorias andre son, f. 1844, d. 1900, erhöll 1866 titlarna hertig af Edinburgh samt grefve af Ulster och Kent, utbildades till sjöman, företog vidsträckta sjöexpeditioner och utnämndes 1887 till amiral i brittiska flottan. Efter sin farbroder Ernst II:s död, 1893, uppsteg han på Sachsen-Koburg och Gothas tron. I sitt äktenskap (sedan 1874) med storfurstinnan Maria (f. 1853), kejsar Alexander II:s dotter, hade han sonen Alfred (f. 1874) samt fyra döttrar.

Al fre'sco (it.). Se Freskomåleri.

Alfr úr Króki [ålvr], "Alf från Kroken", en norsk riddare, som åren 1301—02, 1303—04 och 1305 var konung Håkon Magnussons sändebud på Island samt 1305 fick östlandet och nordlandet i förläning. Han kräfde oblyga skatter af folket och retade genom sitt dryga och hänsynslösa uppträdande nordlänningarna till väpnadt motstånd. Han blef visserligen räddad genom en höfdings mellankomst, men sjuknade kort därpå och dog 1305. R. N—G.

Alfshög, socken i Hallands län, Faurås härad. 1,502 har. 648 inv. (1902). Annex till Ljungby, Göteborgs stift, Falkenbergs kontrakt.

Alfsol, en i forntiden för sin fägring mycket prisad jylländsk konungadotter. Sagan förtäljer, att konung Sigurd Ring på sin ålderdom intogs af hennes skönhet och ville hafva henne till maka, men att hennes bröder vägrade sitt samtycke, hvarför Sigurd tågade emot dem med en här. Misströstande om segern, gåfvo de A. gift, på det att hon icke lefvande skulle falla i Sigurds hand. Efter stridens slut tog Sigurd hennes lik, förde det ombord på sitt skepp samt antände detta och styrde till hafs, hvarefter han själf genomborrade sig med sitt svärd. (B—E.)

Alfta, socken i Gäfleborgs län, Södra Hälsinglands västra tingslag. Med inräkning af Svabensverks kapell 1,010,$_{22}$ kvkm. 5,810 inv. (1902). A. bildar med kapellförsamlingen ett regalt pastorat, Upsala stift, Hälsinglands västra nedre kontrakt.

Alfthän, Georg von, finsk statsman, föddes 1828 i Viborg, genomgick finska kadettkåren och inträdde i rysk militärtjänst. Under kriget 1854—55 och senare var han anställd vid staben i Finland, och 1856—58 ledde han arbetena rörande militära rekognosceringar i landet samt utarbetade som resultat däraf en afhandling på ryska, *Materialier till Finlands statistik* (utg. 1859 af ryska generalstaben) och en *väggkarta öfver Finland* (1862). Hans stora kännedom om landet kom honom väl till pass under hans följande civila ämbetsmannabana. Han blef guvernör i Uleåborgs län 1863 och i Nylands län 1873 samt chef för senatens jordbruksexpedition 1888 och för dess kommunikationsexpedition 1892. Han adlades 1866 (von A.) och blef friherre 1886 samt afled i Helsingfors 1896.

A. var en af de mest framstående länshöfdingar Finland egde i 19:e årh., utrustad som han var med en sällsynt administrativ förmåga, liflig intelligens och ett omfattande intresse för allmänna frågor. För att lindra följderna af den stora missväxten 1867 vidtog han lämpliga och kraftiga åtgärder, och Uleåborgs län repade sig hastigt under hans ledning. Särskildt öfvade A. inflytande på kommunikationsväsendets förbättrande, både såsom guvernör, regeringsmedlem och landtdagsman; likaså arbetade han med ifver för utvecklingen af den kommunala självstyrelsen och för folkbildningen. Vid landtdagarna utmärkte han sig för sin insiktsfulla och alltid självständiga hållning. Inom regeringen intog han från början en framskjuten ställning, och han var medlem af flere af de rysk-finska konferenser, som från år 1890 blefvo en allt vanligare företeelse. T. C.

Alfürer, Alforer l. Haraforer, holländarnas benämning på ur-invånarna i mellersta, norra och östra Celebes och på Molukkerna. Alfurerna äro till härkomsten en blandning af malajiska stammar och papúa-stammar. I kulturellt hänseende stå de mycket lågt; de äro t. o. m. kannibaler. De idka dock åkerbruk. Se Kükenthal, "Forschungsreise in die Molukken" (1896).

Alfva, socken i Gottlands län, Södra häradet. 2,338 har. 474 inv. (1902). A. bildar med Hemse ett konsistoriellt pastorat, Visby stift, Södra kontraktet. — Den af sandsten uppförda kyrkan säges vara vigd 1221, men detta årtal torde gälla någon ändring af kyrkan eller någon extra vigning, ty det synes vara något för sent för de ursprungliga delarna af långhus, kor och apsis. Tornet är något yngre än kyrkans öfriga del. HS HD.

Alfvar, *geol.*, benämning på det i nordsydlig riktning utsträckta midtlandet på Öland. Det utgöres af en jämn, ofruktbar slätt eller stäpp, inom hvilken den af silurisk kalksten bestående berggrunden ofta ligger alldeles blottad i dagen och endast delvis är täckt af ett skarpkantigt vittringsgrus. E. E.

Landtbr. Det egentliga alfvaret (i skrifspråket vanl. alfvaren, i allmogemålet alvert eller alvre) upptager midtlandet af södra Öland från Torslunda och Gårdby socknar till Ås kyrka. I följd af sin ringa jordbetäckning är det fullkomligt otjänligt för odling af sädesslag och andra ädlare kulturväxter; det lämnar endast ett knappt bete för kreatur. (De bekanta små ölandshästar, "alfvardampar", som fordom voro allmänna på ön, hämtade både sommar och vinter sin föda på alfvaret.) Här och där finnas dock ställen med någon mylla. Dessa äro vanligen inhägnade och odlade, s. k. "alfvarhorfvor". Där större odlingsbara trakter förekomma, äro gårdar och byar (alfvargårdar, alfvarbyar) anlagda. Se uppsats i Tur.-fören:s årsskr. 1900. (H. J. DFT.)

Alfvarmo, *geol.*, en starkt kalkhaltig, fin vittringsjord, som förekommer nedsvämmad i fördjupningar eller sänken inom Ölands alfvar-område. E. E.

Alfvén, Hugo, tonsättare, f. 1 maj 1872 i Stockholm, elev i violinspel af L. Zetterqvist och Cés. Thomson, i komposition af J. Lindegren, i målning (åt hvilken konst han en tid ämnade egna sig) af O.

Förnå, tjänstgjorde 1890—91 i hofkapellet, men har sedan sysselsatt sig endast med komposition och med att uppträda som violinvirtuos. Han väckte uppmärksamhet med en violinsonat, ännu mer med en mindre symfoni i *f* moll och slog fullständigt igenom med sin stora *d-mollsymfoni*, som genast erkändes på höjden af samtidens konst och bland svenska tylika arbeten ega få motstycken, och som med bifall blifvit spelad äfven i London och (i fragment) Paris. Af större vokalsaker har A. skrifvit en *kantat till sekelskiftet* (1900), en annan kantat, begrämnd *Herrans bön*, samt ett barytonsolo med orkester, *Klockorna*. Dessutom har han komponerat *Elegi* för horn och orgel samt diverse sånger och pianostycken. 1903 blef han lärare i instrumentering och komposition vid konservatoriet i Stockholm. A. L.

Alfver, oriktig form för alfer (se d. o.).

Alfvesta (Alfvestad), järnvägsstation i Småland, vid södra stambanan, 436 km. från Stockholm, 182 km. från Malmö, vackert belägen på en höjd vid sjön Salens norra ända, midt i Blenda-minnenas bygd. Stationen utgör anknytningspunkt till statsbanan för de enskilda järnvägarna Borås—Alfvesta och Växjö—Alfvesta samt genom den senare för Karlskrona—Växjö, Kalmar—Emmaboda, Nybro—Säfsjöström, Växjö—Klafreström, Växjö—Tingsryd, Bredåkra—Tingsryd, Kosta m. fl. järnvägar. A. d'A.

Alfågel (i Bohus län kallad Galdust och Strå-are), *Bucephala glacialis, zool.*, en nordisk dyk-and, brokig af hvitt, rostbrunt och svart, lättast att igenkänna genom sin spetsiga stjärt, som på den fullvuxne hannen har de mellersta fjädrarna betydligt (23—26 cm.) förlängda. Från hösten till våren träffas fågeln hos oss i stora skaror, i Östersjön såväl som Kattegatt (helst vid yttre skärgårdsbandet) i liflig rörelse, dykande till och med midt bland bränningarna och i is-sörjan. Mot våren ljuder hans sång ganska angenämt: som toner ur en klarinett. Hans fjäder är förträfflig, och köttet är åtminstone ej odugligt. När han om våren lämnar våra sydligare kuster, drager han upp mot den höga norden, för att häcka vid sjöar och kärr i Lappland. Se vidare Andfåglar. F. A. S.*

Alfågelskyttet är i vår östra skärgård, äfvensom kring Åland och på finska västkusten, af betydenhet för befolkningens hushållning. Strax fågeln kommer upp under flyttningsstråket till Lappland, lödas den ofta i vakar eller "brunnar" i isen. När redan sträcket börjar och "riss-alarna" (de fortplantningsdugliga alfåglarna eller "allorna") svärma kring holmar och skär, skjutes fågeln för vettar under flygtiden, som i början är inskränkt till kl. 5—8 f. m., men snart varar i det närmaste hela dagen. Alfågeln "fäller" lätt vid lock, och en van person kan därför på rätt långt håll och genom att härma alfågelns klangrika och stämningsfulla terser få ett "alfäll" i sitt "vettlägg". Den ännu ej fortplantningsdugliga ungfågeln, som är mörkare till färgen och brukar benämnas "sommaral", kommer först senare, slutet af april eller början af maj, upp till skärgården. I Ladoga skjutes alfågeln på hösten från båt i de många vikarna, där fågeln uppehåller sig i stora skaror på genomresa. Alfågeljakten är förbjuden inom Norr- och Västerbottens samt Jämtlands län 16 mars—31 juli, vid färskvattnen inom Blekinge, Kristianstads, Malmöhus och Hallands län 16 mars—10 juli, vid färskvattnen inom öfriga län i riket 16 mars—20 juli, vid kusten af Bottniska viken söder om Västerbottens län samt vid kusterna af Östersjön, Öresund, Kattegatt och Skagerak 24 april—31 juli. Genom denna fridlysning har all jakt på den icke fortplantningsdugliga ungfågeln blifvit omöjliggjord. H. SZS.

Alföld, den stora ungerska slätten. Se Ungern.

Alförrädare, *Fuligula dispar, zool.*, en till Norra ishafvet hörande dyk-and, som ibland träffas söderut i sällskap med alfågeln (däraf namnet).

Alg, *bot.* Se Alger.

Algali, *kir.*, arabiskt ord, synonymt med kateter. Äfven har därmed betecknats en med ränna försedd sond, som förr begagnats vid stensnitt. Ordet är numera föga brukligt.

Algarbien. Se Algarve.

Alga'rdi, Alessandro, italiensk bildhuggare och arkitekt, f. 1598 i Bologna, d. 1654 i Rom. Först verksam i Mantova som elfenbenssnidare och modellör för konstslöjdföremål i brons och silfver, öfverflyttade han 1630 till Rom, där han utförde en kolossal staty af den hel. *Filippo Neri* och 1648 den i Peterskyrkan uppställda jättereliefen *Leo I tvingar Attila till återtåg*, mästerlig i tekniskt hänseende, men utförd i en öfverdrifvet målerisk stil. Som bildhuggare undgick han nämligen icke att starkt påverkas af sin firade medtäflare Bernini. Bland hans byggnadsverk, som ega stor dekorativ verkan, må nämnas fasaden till kyrkan *S. Ignazio* i Rom. (O. G—G.)

Algari'tm, Algoritm l. Algorism, *mat.*, under medeltiden benämning på den från araberna hämtade positions-aritmetiken. Benämningen lär vara hämtad från namnet på den arabiske matematikern Muhammed ibn Mûsâ Alchwarizmî.

Algaro'bia, *bot.* Se Prosopis.

Algarot-pulver, *kem.*, ett antimonpreparat (basisk antimonklorid), som förr användes såsom kräkmedel. Det har sitt namn efter en läkare i Verona, Vittorio Algaroto, som lefde på 1500-talet. P. T. C.

Algaro'tti, Francesco, grefve, italiensk skriftställare, f. 1712, d. 1764, vistades mest i utlandet, blef vän med Voltaire och firades af Fredrik den store, som 1740 förlänade honom grefvevärdighet, samt af August III. A. skref smakfullt och spirituellt i mycket olikartade ämnen, bl. a. i fysik, musik, krigskonst och sköna konster, samt diktade i fransk stil *Congresso de Citera* (1745) och liffulla poetiska epistlar (1759) m. m. Saml. arb. 1791—94, i 17 bd (med Michelessis biogr. öfver A.).

Algarovi'lla, *bot.* Se Pithecolobium.

Algarrobo [-rä'bå], *bot.* Se Prosopis.

Alga'rve (Algarbien), Portugals minsta och sydligaste provins. Den begränsas i n. af Alemtejo, i ö. af Spanien och i s. och v. af Atlantiska oceanen samt motsvarar distriktet Faro och har en areal af 4,850 kvkm. med 254,851 inv. (1900). Med undantag af några kuststräckor är A. ett bergland. Dess västra del intages af Sierra de Monchique (toppen Foia 903 m.), som slutar med Kap S:t Vincent. Den enda floden af någon betydenhet är Guadiana, som bildar gränsen mot Spanien. Klimatet är hälsosamt. Landet är genom konst väl vattnadt. Härliga skogar af ek och kastanj samt oliv- och johannesbrödträd. Odling af hvete och andra sädesslag, fikon, mandel, oranger, oliver, vin och trädgårdsalster.

Fiske och saltberedning. Industrien är obetydlig, men handeln viktig. Hufvudstaden är Faro och de förnämsta hamnarna Lagos, Albufeira och Tavira. — A. omfattade fordom äfven den spanska kusten ända till Almeria samt den midt emot liggande kusten af Afrika. Denna del af den pyreneiska halfön var den första, som eröfrades af araberna. Namnet är arabiskt (El Gharb) och betyder "mot väster liggande land". A. förenades 1253 med Portugal af konung Alfons III, som äfven antog titeln "konung af Algarbierna".

Al Gassali l. Algasel, arabisk filosof, f. 1058, d. 1111, försvarade islams renlärighet både mot aristoteliska och nyplatonska satser. Synnerligen berömd är hans sedolärande skrift *Ejuha al valed* ("O, min son!").

Algau, Algäu l. Allgau, den af floden Iller genomflutna sydvästra delen af Bajern jämte angränsande delar af Würtemberg och Tyrolen ned till Kempten och Memmingen. Fordom var A. namnet för en större landsträcka emellan Iller och Bodensjön i v., Lech i ö., Inn i s. och Donau i n. — Algaualperna, västligaste delen af norra Kalkalperna, sträcka sig öfver största delen af A. i dess nuvarande omfattning mellan Rhen och öfre Lech. Deras högsta toppar äro Mädele Gabel, 2,643 m., och Hochvogel, 2,590 m.

Algau-boskap l. Allgau-boskap, en från Algau i sydvästra Bajern härstammande nötboskapsras. Kring Sonthofen i Algau-alperna anses den bäst utvecklad såsom mjölkboskap. Korna hafva ett litet, bredt hufvud och inböjda näsben. Deras horn äro små och riktade framåt och uppåt. Halsen är kort och nedtill försedd med en stor hudfåll (s. k. dröglapp), som sträcker sig från underkäken till bringan. Ryggen är rak, och korset höjer sig något bakåt. Bröstkorgen är rund och djup, benen korta och fina, jufret stort, huden tjock och synnerligen mjuk. Färgen är grå eller gulgrå, med en ljusare färgton på ryggen, kring munnen, på insidan af öronen, i ljumskarna och på jufret. Algauboskapen uppnår i sitt hemland, i lefvande tillstånd, en vikt af omkr. 400 kg., och korna lämna årligen 18—20 hl. mjölk. Mjölken är tämligen rik på fett och ostämne. — På grund af sina ganska utmärkta egenskaper har denna boskapsras blifvit mycket utbredd i Tyskland, synnerligast i Sachsen och Würtemberg. Till Sverige infördes 1847 en mindre hjord, hvilken stationerades på Lindholm i Södermanland, hvarifrån afveln efter dessa djur blifvit spridd inom vårt land. Åtskilliga gånger ha sedermera djur af denna ras blifvit införda från Bajern.

Marknader för försäljning af algauboskap hållas årligen i Sonthofen, 14 sept. för försäljning af ungboskap och 15 okt. för försäljning af kor och tjurar. C. A. L.

Algaute Gautreksson, *nord. sag.* (ej Algöte Götriksson), enligt ynglingasagan konung i Götaland på Ingjald Illrådes tid. Hans dotter Gauthild (Göthild) var gift med Ingjald, som vid arfölet efter sin fader lät bränna inne sin svärfar jämte några andra småkonungar. R. T. (B—E.)

Algebra (arab.), den del af matematiken, som studerar sådana förhållanden, hvilka uppkomma, när ett ändligt antal räkneoperationer utföras på en ändlig mängd utaf tal. Populärt, men oegentligt brukar algebran ofta betecknas som bokstafsräkning. Som den förste algebraikern angifves Diofantos från Alexandria, hvilken lefde i 4:e årh. e. Kr. Kännedomen om algebran kom till Europa genom araberna samtidigt med kunskapen om det indisk-arabiska siffersystemet. Under 1500-talet var algebran föremål för stort intresse samt upplefde en hög blomstring särskildt i Italien. Där löstes problemen att genom rotutdragningar upplösa tredje- och fjärdegradslikheterna. På 1600-talet skapade Descartes den s. k. analytiska geometrien, eller algebrans användning på geometrien, och gjorde Fermat sina odödliga upptäckter inom "talteorien", eller algebrans användning på studiet af de hela talens egenskaper. Från början af 1700-talet härstamma Newtons arbeten, och Eulers tillhöra samma århundrade. 1799 offentliggjorde Gauss sitt berömda bevis för att en algebraisk likhet af n^{te} graden har n rötter, och 1801 utkom hans "Disquisitiones arithmeticæ", talteoriens hufvudkodex, en af den mänskliga tankens främsta skapelser. 1824 offentliggjorde Abel det första af sina banbrytande algebraiska arbeten, beviset för omöjligheten att genom rotutdragningar upplösa allmänna likheter af högre grad än den 4:e. Om alla senare algebraiker eller talteoretiker (jfr Galois, Hermite och Kronecker) gäller, att de i det väsentligaste endast byggt vidare från den af Gauss och Abel lagda grunden. — De förnämsta moderna framställningarna af algebran äro: Serret, "Cours d'algèbre supérieure", och Weber, "Lehrbuch der algebra", samt af talteorien: "Vorlesungen über zahlentheorie von P. G. Lejeune-Dirichlet", utg. af R. Dedekind. M. L.

Algebräiker, person, som sysslar med studiet af algebra eller med algebraiskt författarskap.

Algebräisk, som har afseende på algebra.

Algebraiska tecken. Se Matematiska tecken.

Algeciras [alche-] l. Algeziras (romarnas *Portus albus*), stad i spanska prov. Cadiz, vid Gibraltarviken, har en väl befäst hamn samt ståtliga kyrkor och kloster. Omkr. 12,800 inv., som drifva handel med stenkol, läder och spannmål. — I A. landstego araberna 28 april 711, och det förblef i deras våld till 1344. — År 1801 stodo på A:s redd tvenne sjöslag emellan fransmän och spanjorer å ena sidan samt engelsmän å den andra. I det första (6 juli) segrade den fransk-spanska, i det senare (12 juli) den engelska flottan.

Algemeen handelsblad [alchemēn], holl., Amsterdams inflytelserikaste politiska tidning (af progressivliberal färg). Den utkommer tre gånger dagligen och började som daglig tidning utgifvas 1831.

Algēnib, *astron.* (α Persei), stjärna af 2:a storleken, i stjärnbilden Perseus; stjärna af 3:e storleken (γ Pegasi) i stjärnbilden Pegasus. R. N.

A'lger (lat. *Algæ*), *bot.*, lågt organiserade växter, som fortplanta sig genom sporer, efter regeln ega blott en bål, föra klorofyll i sina celler och till allra största delen växa i vatten. Linné ställde dem i den sista af sexualsystemets klasser, *Cryptogamia*, och innefattade under benämningen alger ej blott algerna i nutidens mening, utan äfven lafvarna och lefvermossorna. Flertalet af nyare författare låta dem bilda en grupp, jämsides med svampar, af sporväxternas lägre afdelning, bålsporväxterna, *Thallophyta* Endl.

Algernas rätta element är vattnet. Visserligen

växa några få, sådana som de s. k. violstensalgerna (*Chroolepus*-arter, fig. 9), på det torra; men dessa, liksom alla andra alger, behöfva dock för att fullständigt genomgå sin utveckling, och särskildt för sporbildningen, direkt inverkan af vatten. Algerna trifvas i alla slags vatten: i salt, i bräckt och i sött, i det allra renaste såväl som i det af organiska eller oorganiska ämnen orenade, i polarhafvets och snöbäckarnas iskalla vatten såväl som i heta zonens af de lodräta solstrålarna starkt uppvärmda; ja, äfven de heta källorna och de eviga isfälten (glaciärernas "röda och gröna snö") ega sina särskilda algfloror. Sin starkaste utveckling i afseende på såväl artrikedom som i synnerhet formernas prakt uppnår algvegetationen i de varmare tempererade och subtropiska ländernas haf. Men äfven i de kallare tempererade och till och med i de arktiska trakternas haf uppträder mången praktfull form. — De flesta större alger förekomma, på samma sätt som växterna i allmänhet, fästa vid andra föremål, antingen omedelbart på vattensamlingarnas botten eller på andra växter eller ock på djur (t. ex. snäckor, kräftdjur o. s. v.). Rena parasiter äro tvifvelsutan mycket fåtaliga bland algerna; de på organiskt underlag förekommande äro sålunda öfver hufvud blott epifyter. En stor mängd alger, nämligen de allra flesta encelliga jämte åtskilliga andra, äro aldrig fästa vid andra föremål, utan ligga antingen fria på bottnen eller hålla sig sväfvande i vattnet (fig. 3). Det sistnämnda är förhållandet med plankton-algerna och med de alger, som åstadkomma hvad man kallar "vattnets blomning" (se d. o.). Åtskilliga gröna och blåa alger uppträda som gonidier i lafvarnas bål.

I afseende på sin inre byggnad förete algerna mycket stor växling. Under det att de lägre formerna äro så enkla, att individen i sin helhet bildas af blott en enda cell (fig. 3, 5, 10), ega de högre formerna, t. ex. fucacéer och floridéer, en inre struktur af jämförelsevis mycket hög utveckling. Växtkroppen är nämligen hos dessa bildad af ett oräkneligt antal celler, som äro förenade till flere skilda slag af cellväfnader (fig. 2, 7). Mellanformer mellan dessa båda ytterligheter finna vi i talrika bruna och gröna alger, med sina till enklare cellföreningar, vanligen cellrader, förenade mera fåtaliga celler. Algcellen innehåller klorofyll, och på närvaron af detta ämne beror, att algerna ej äro eller behöfva vara parasiter. Hos många alger innehålla cellerna intet annat färgämne än bladgrönt, och växten eger då den vanliga, rent gröna färgen. Hos andra åter förekomma, blandade med klorofyllet, andra färgämnen, sådana som algblått (fykocyan), alggult (fykoxantin), algbrunt (fykofein), algrödt (fykoerytrin) eller fykopyrrin, och dessa ämnen meddela åt de alger, som ega dem, andra färger än den rent gröna. En del alger blifva sålunda blågröna, en annan del lädergula, återigen andra olivbruna och ännu andra röda eller rödaktiga. Vid denna olikhet i färg fästa systematici så stor vikt, att de med anledning af denna dela algerna i fyra stora afdelningar: de *blåa*, de *gröna*, de *bruna* och de *röda*. — Bland egendomliga ämnen, som förekomma hos en del alger i större mängd än hos andra växter, må nämnas natrium-, brom- och jodföreningar. Det är närvaron af dessa ämnen, som gör, att åtskilliga alger, i synnerhet tångarter, blifva af vikt i ekonomiskt afseende, i det de lämna ett utmärkt material för tillverkning af soda, jod och brom. Den ursprungligen af cellulosa eller cellulosaliknande ämne bestående cellväggen omgifves vid tilltagande ålder mycket ofta af geléämne; däraf den utomordentliga slemmigheten hos tångarterna och många andra alger. Hos andra åter upptager cellväggen uti sig en mängd oorganiska ämnen: så hos korallalgerna kalkföreningar och hos diatomacéerna kiselföreningar. Dessa växter bidraga då, genom de vid växtens död kvarblifvande mineralskeletten, till bildning af stenarter och jordlager, sådana som kalk, kiselskiffer och bergmjöl.

Äfven hvad den yttre formen vidkommer, förefinnes inom alggruppen en högst betydlig växling. Då hos det ojämförligt största antalet alger näringsorganen utgöras endast af en bål, så finnas dock, särskildt bland fucacéer och floridéer, många arter med tydligt skilda stam- och bladorgan (fig. 1, 4, 6, 7, 8, 11). Äkta rötter, med rotmössa och med särskild uppgift att upptaga de flytande näringsämnena, finnas däremot aldrig hos dessa växter. — De encelliga algerna äro öfver hufvud taget mikroskopiskt små; de minsta arterna hafva en diameter af endast ett par tusendels millimeter. Jämte dessa för obeväpnadt öga ej synbara organismer innefatta algerna former af alla möjliga storlekar, ända till de jättelika gestalter af bortåt 100 meters längd (phæozoosporacéer, af släktet *Macrocystis*, fig. 8), hvilka förekomma i de haf, som skölja Patagoniens och Chiles kuster

I jämförelse med växlingen hos näringsorganen är fortplantningsorganens växling i afseende på beskaffenhet och verksamhet snarare större än mindre. De lägsta formerna, *Myxophyceæ*, ega, så vidt man vet, endast könlös fortplantning. Hos de något högre stående formerna förekommer bredvid den rent könlösa fortplantningen äfven befruktningsfortplantning, men utan att tydligt skilda kön ännu kommit till utveckling. Hos ännu högre stående grupper finner man redan tydligt utvecklade hanliga och honliga befruktningsorgan, om de också ännu äro af det enklaste slaget. Hos de högst stående bland algerna, floridéerna, äro de hanliga och honliga befruktningsorganen nästan alltid flercelliga, och befruktningens resultat är här i hvarje särskildt fall ej en enda spor, utan en hel, flersporig sporfrukt. Närmare redogörelse för befruktningen lämnas vid beskrifningen af de olika alggrupperna.

Sedan gammalt indelas algerna i fyra stora grupper: röda alger (floridéer, *Rhodophyceæ*), bruna (fucoidéer, *Phæophyceæ*), gröna (*Chlorophyceæ*) och blågröna (*Cyanophyceæ*, *Myxophyceæ*). Af nyare undersökningar framgår, att dessa böra uppdelas i ett större antal grupper, af hvilka de viktigaste äro: *Rhodophyceæ* (röda), *Phæophyceæ* (bruna), *Pyritophyceæ* (bruna), *Peridineæ* (af växlande färg), *Heterokontæ* (gulgröna), *Chlorophyceæ* (gröna) och *Myxophyceæ* (blågröna). Till algerna räknas stundom de vanligen såsom en särskild afdelning upptagna characéerna, växter af stort intresse, hvilka i afseende på utveckling och byggnad utgöra ett mellanting mellan alger och mossor. Rikedomen på former inom alggruppen är mycket stor. v. w.

Många alger äro af vikt i ekonomiskt hänseende. Flera rödalger äro ätliga samt användas vid beredningen af carraghen- och agar-agar. De stora brunalgerna utgöra på många ställen ett viktigt gödnings-

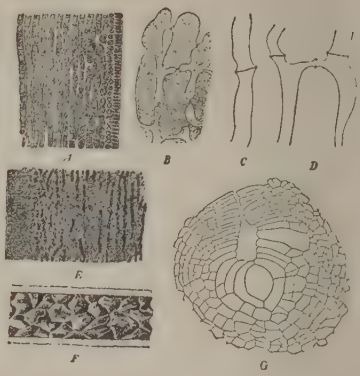

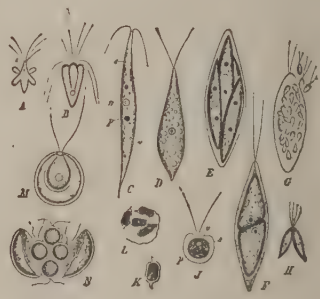

1. *A* Alaria dolichorhachis, *B* Ecklonia bicyclis, *C* Ulopteryx pinnatifida. 2. *A*, *B* Fucus vesiculosus, *C*, *D* Fucus serratus, *E* Ascophyllum nodosum, *F* Durvillaea utilis, *G* Halidrys siliquosa. 3. *A* Chloraster gyrans, *B* Pyramimonas tetrarhynchus, *C*—*H* Chlorogonium euchlorum, *J*—*L* Pteromonas alata, *M*, *N* Coccomonas orbicularis. 4. *A* Lessonia nigrescens, *B* Postelsia palmæformis. 5. Caulerpa crassifolia.

6. *A* Egregia Menziesii. *B* Thalassiophyllum Clathrus. 7. *A—C* Laminaria Clustoni, *D* Laminaria digitata, *E*, *F* Laminaria saccharina. 8. Macrocystis pyrifera. 9. Crocelepus umbrinum. 10. Botydium granulatum. 11. *A*, *B* Landsburgia quercifolia, *C*, *D* Turbinaria gracilis.

medel eller födoämne. Officinella äro de torkade stammarna af *Laminaria*. Diatomacéernas kiselskal användas vid beredning af dynamit, som polermedel m. m. För djurlifvet i haf och sjöar äro planktonalgerna af största betydelse. Vår nuvarande kännedom om algerna är till stor del grundad på svenska forskares arbeten. Se vidare J. G. Agardh, "Species, genera et ordines algarum" (Lund 1848—1901), J. B. De Toni, "Sylloge algarum" (1889 ff.), samt A. Engler och K. Prantl, "Die natürlichen pflanzenfamilien" (I, 1897). G. L—M.

Alger [alʃēr]. 1. Fransk besittning i Afrika. Se Algeriet.

2. Det mellersta departementet i nämnda besittning. 171,057 kvkm. 1,640,985 inv. (1901). Bland städerna märkas hufvudstaden Alger samt Blidah, Médéah, Miliana, Tenès och Orléansville.

3. (Det romerska *Ico'sium*) Hufvudstad för departementet och för hela Algeriet. 96,542 inv. (1901). Byggd på en brant sluttning vid den västra sidan af en rätt ansenlig hafsvik, behärskas staden af ett citadell, *Kasbah*, de forne dejernas residens. Dess omgifningar äro särdeles vackra. Åt sjösidan finnas starka befästningar. Liflig ångbåtsförbindelse med Europa. Staden eger världens starkaste (ej största) docka, lyftande 20,000 ton. A. har stort rykte som klimatisk kurort för bröstsjuka. Dess egentliga vintermånader motsvara i värme den tidigare delen af vår höst, och dess vårmånader äro så varma som sommaren hos oss. Under den kallare hälften af året är regndagarnas antal ganska stort, men regnen vanligen af kort varaktighet och därigenom i allmänhet icke hinderliga för de sjukes vistelse i det fria. (Se N. G. Kjellberg, "Om Algers klimat", i Ups. läk. fören. förh. 1873.) — A. grundlades år 935. Karl V:s eröfringsförsök (1541) och bombardemanget 1816 (se Algeriets historia) torde väl intill den franska eröfringen (1830) vara de enda märkligare tilldragelser, vid hvilka stadens namn är fäst.

Alger [ä'ldjə], Russel Alexander, nordamerikansk politiker, f. 1836 i Lafayette, Ohio, af fattiga föräldrar, började vid 12 års ålder arbeta som daglönare, studerade på lediga stunder juridik och blef advokat 1859. I inbördeskriget tjänade han sig upp ur ledet till generalmajor och visade prof på lysande tapperhet som kavallerianförare. Sedan egnade han sig åt trävaruhandel och blef en af staten Michigans rikaste män. 1885—87 var A. guvernör i Michigan och 1888 starkt påtänkt till republikansk presidentkandidat. A. var krigsminister 1897—99, men afgick kort efter det spansk-amerikanska krigets slut. V. S—G.

Algérienne [alʃeriä'nn], fr., en till förhängen, tält eller dylikt begagnad bomulls- eller ylleväfnad med brokiga tvärstrimmor. De bästa dylika väfnader tillverkas i Algeriet.

Algeriet [alʃerīet], förr äfven Alger (fr. *Algérie*), Frankrikes viktigaste besittning utom Europa.

Läge, storlek, naturförhållanden. A. utgöres af landsträckan utmed Afrikas norra kust, mellan Marokko i v. och Tunisien i ö. Gränserna mot dessa länder äro numera åtminstone delvis fixerade, medan den södra är alldeles obestämd, i synnerhet nu, då hela området mellan A. och Sudan åtminstone nominellt är franskt. Sättes gränsen omkr. 29° n. br., blir hela områdets areal 797,770 kvkm., af hvilka på det mellersta departementet, Alger, komma 171,057 kvkm., på det västliga, Oran, 116,166 kvkm., på det östliga, Constantine, 191,748 kvkm. och på det algeriska Sahara 320,000 kvkm. Rörande landets nivåförhållanden se Afrika (sp. 249). Floderna äro af mindre betydenhet; den största är Chelif, omkr. 700 km. Hafvet når helt nära kusten betydligt djup (2,300—2,500 m.), och kusten är utsatt för en våldsam bränning, som raskt förtär de motståndssvagare bergarterna; på detta sätt har den fått sin egendomliga form: en mängd insvängda bukter och i hafvet utstickande uddar (af fastare bergarter).

Klimat. Man skiljer mellan flera, med kusten parallella klimatzoner, näml. kustområdet tell-området, stäppzonen och södra bergzonen, hvartill slutligen kommer ökenzonen. Kusten har svalare somrar och varmare vintrar än det inre. Årsmedeltemp. är här 17°—18°, men vid Saharas kant omkr. 21°, juli-temp. här 24°, på senare stället 33°. På vintern är det varmare midt på A:s kust än östligare eller västligare, sannolikt emedan nordanvinden, när den kommer dit, blåst öfver en större hafsyta. A. har i jan. 12,1°, Oran 9,9°. Årsextremerna i medeltal för A. äro 3,6° och 37,1°, dock kan temperaturen kalla vintrar sjunka till —5°. I Biskra äro medelextremerna 4,4° och 45°. På högplatåerna och vid Saharas gräns kan under vinternätter temperaturen sjunka mycket lågt. Regnmängden aftar från kusten mot det inre; är dock i allmänhet ej så obetydlig som man förr trott. Vid kusten är den 500—700 mm. (Alger 683 mm., Oran 482 mm.), i kustbergen än högre, t. ex. i Medea 850 mm., men i Biskra 199 mm. Regnets fördelning på årstiderna är den i Medelhafsområdet vanliga, vid kusten vinterregn, i det inre mer höst- eller vårregn; sommaren är öfverallt mycket regnfattig. Snöfall äro ingalunda ovanliga, särskildt i de inre delarna. I allmänhet lider landet af vattenbrist, särdeles på högplatåerna och på sluttningen mot Sahara. Fransmännen hafva dock anlagt en mängd artesiska brunnar, hvilka framkallat blomstrande oaser där det förr var ödemark, och härigenom hafva de icke blott utvidgat kulturområdets areal, utan ock funnit ett godt medel att vinna invånarnas vänskap.

Naturalster. A:s flora liknar väsentligen Syd-Europas: olivträdet är det viktigaste af de karakteristiska växterna och bildar ibland hela skogar; i de högre bergstrakterna är den s. k. atlantiska libanoncedern mest i ögonen fallande. Trädgränsen är i Stora Atlas vid 2,500—2,700 m. Åkerbruket är en hufvudnäring; då härför fordras konstgjord bevattning, hafva utom de artesiska brunnarna väldiga dammar anlagts (vid Marengo en, som rymmer nära 900,000 kbm. vatten). Hela spannmålsområdet är 3,800,000 hektar, däraf en tredjedel odlas af européer, resten af infödingar. Vinodlingen lämnar en afkastning af 150 mill. francs. 1871 fanns det blott 9,817 hektar vinberg, år 1900 omkr. 150,000. Andra jordbruksalster äro olja, fikon, johannisbröd, sydfrukter, tobak, bomull m. m. De algeriska stäpperna äro betäckta af alfa-gräs, som fått stort värde i industrien, särskildt för papperstillverkning, och hvaraf årligen utföras 80—100,000 ton. I oaserna i söder är dadelpalmen den viktigaste växten. Skogarna hafva illa behandlats, men täcka

t stort område (2,8 mill. hektar; däribland korkek i nära 500,000 hektar). På de sumpiga områden, om finnas i mängd, har man planterat eukalyptusträd, som trifvas väl. Boskapsskötsel lämnar för export hästar, mulor, får och dromedarer; vid kusten samlas tvättsvamp och koraller. — På mineralier är A. ganska rikt. Man får där järn (många gruffor i närheten af Bona), zink, bly, kvicksilfver, antimon och stenkol. Enligt generalguvernörens redogörelse för 1899 steg produktionsvärdet för dessa mineralier till 2,245,000 francs, däraf 1,6 mill. fr. för bly och zink och 640,000 för järn. Man har äfven påträffat petroleum i västra A.

Befolkningen utgjorde år 1901: 4,739,331, däraf i dep. Alger 1,640,985 (9 på 1 kvkm.), i Constantine 1,990,992 (10 på 1 kvkm.), i Oran 1,107,354 (9 på 1 kvkm.) och i Algeriska Sahara 0,000 (0,2 på 1 kvkm.). Folktätheten aftar regelbundet från norr till söder. Den infödda befolkningen består af två olika raser, dels af ättlingar till landets gamla befolkning, berberna (kabylerna), dels af de i 7:e årh. e. Kr. inkomne araberna. Dessa båda element stå ej i någon motsats till varandra, utan sammanhållas af gemensamt hat till européerna och judarna. Mellan de båda folken äfva blandningar skett, som mycket utplånat de ursprungliga stamdragen. Denna inhemska befolkning tillväxer regelmässigt. Från 1856 till 1901 hade den ökats från 2,400,000 till 4 mill.; dock synas berberna ökas hastigare än araberna, ehuru äfven de hemsökas af de sjukdomar, som kostat så många européer lifvet, särskildt malarian. Äfven tunisier och egrer bo i A. — Judarna, som äro synnerligen impopulära, utgjorde 1901 57,132 och hade nästan fördubblats i antal sedan 1871. Européerna utgjorde 1901 inalles 583,844; däraf voro 364,257 fransmän, 155,265 spanjorer, 38,791 italienare, 25,531 af annan nationalitet. Främlingarna och infödingarna äfva sin jordegendom territoriellt ganska skarpt åtskild, såsom framgår däraf att på de 12 mill. hektar brukbart land, som egas i tell-området af infödingar, bo 22 sådana, men blott 2 européer på 1 kvkm., men på de 2 mill. hektar, som äro i européers beägtning, bo 30 européer på 1 kvkm.

Handel. A. bildar sedan 1851 ett tullområde med Frankrike. A:s handel uppvisar stora växlingar olika år. Så utgjorde exporten 1893: 170, 1894: 242, 1895: 284, 1896: 231, 1897: 277, 1898: 266 och 1899: 325 mill. francs och importen motsvarande 231, 259, 256, 269, 265, 290 och 310 mill. francs. Af exporten gick 1899 för 271,5 mill. till Frankrike, som med 260,4 bidrog till landets import. De viktigaste exportartiklarna voro s. å. vin (141 mill. fr.), spannmål (42,5 mill.), djur (36,8 mill.), tobak (12,9 mill.), hudar (11,3 mill.), ull (10,9 mill.), alfa (7,5 mill.). — Antalet ankomna fartyg var år 1899: 3,631 (däraf 2,206 franska), afgångna 3,960 (däraf franska 2,525). Den viktigaste hamnen är Alger, som intager sjätte rummet bland Frankrikes hamnar.

Järnvägarna utgjorde år 1900: 2,933 km.

Förvaltning. Sedan 1870 är A. egentligen icke att betrakta såsom koloni. Genom ett dekret från Tours anordnade nämligen nationalförsvarsregeringen på en ny civilförfattning. Algeriets provinser blefvo upptagna i de franska departementens antal och fingo ungefär samma organisation som de franska samt rätt att sända deputerade till nationalförsamlingen. I spetsen för regeringen står sedan 1871 en generalguvernör, som i sin person förenar den civila och militära makten och med afseende på den politiska förvaltningen sorterar under franska inrikesministeriet, i öfriga angelägenheter under vederbörande ministerium. Han biträdes af ett af de högste ämbetsmännen sammansatt regeringsråd (*conseil de gouvernement*), som endast är rådgifvande. Ett öfverråd (*conseil supérieur*), bestående af regeringsrådets medlemmar, de tre divisionsgeneralerna, de tre prefekterna samt 6 medlemmar, valda af och bland hvart och ett af departementets generalråd (landsting), sammanträder en gång om året för att diskutera och votera om budgeten. Hvarje departement sänder 1 senator och 2 deputerade till franska nationalförsamlingen, som ensam lagstiftar för A. De tre departementen Alger, Oran och Constantine, med hvar sin prefekt och ett af kolonister och infödingar sammansatt generalråd (*conseil général*), bestå hvart och ett af ett civilområde, indeladt i arrondissement, och ett militärområde, indeladt i divisioner och subdivisioner. Civilterritoriet ökas genom fortskridande kolonisering på bekostnad af militär-territoriet. En egendomlig myndighet äro arab-byråerna, som äro föreningslänken mellan regeringen och de infödda stammar. A. utgör ett särskildt undervisningsdistrikt (*académie*). Hvarje kommun har åtminstone en folkskola. — Katolikerna hafva en ärkebiskop (i Alger) och tvenne biskopar (i Constantine och Oran), protestanterna ett konsistorium (i Alger). — Domstolsväsendet är ordnadt i likhet med Frankrikes. — Finansernas ställning är föga god. Moderlandet har i regel måst göra betydande tillskott, ofta mellan 75 och 90 mill. frcs. Först under de sista åren har detta ändrats; sedan tillskottet 1900 sjunkit till 15 mill., upptog staten för 1901 en inkomst från A. på 2,2 mill. fr. I dessa summor äro utgifterna för militärväsendet inräknade. Under åren 1830—86 skall A., enligt Vignon, hafva kostat Frankrike 4,764,336,700 frcs, medan moderlandets inkomster därifrån beräknas till endast 1,164,600,000 frcs. Budgeten för 1901 (i hvilken ej utgifterna för statsskuld, här och flotta äro medräknade) upptog utgifterna till 55,2 mill. frcs och inkomsterna till 55,5 mill. frcs, däraf 12 mill. direkta skatter, 30,8 mill. indirekta skatter, 4 mill. af statsdomänerna o. s. v. Infödingarna erlägga endast direkta skatter.

Historia. Det nuvarande A. omfattar forntidens Numidien och Mauretanien. Dessa länder eröfrades af romarna omkr. 46 f. Kr. Under de romerske kejsarna voro de i det mest blomstrande tillstånd och hade öfver 30 folkrika städer. I 5:e årh. inföllo vandalerna därstädes; i 8:e årh. efterträddes dessa af araberna. Omkr. 935 grundade en arabisk furste, Zeiri, den nuvarande staden Alger, och hans efterkommande innehade landet till 1148, då de undanträngdes af almohaderna, hvilka härskade där till 1269. Därpå styckades det i små områden. När morer och judar i slutet af 1400-talet fördrefvos från Spanien, slogo de sig ned i Alger. Från denna tid blef A. en härd för sjöröfveriet. I de kristnes strid mot sjöröfvarna hade väl Ferdinand den katolske några framgångar, men redan i början af 1500-talet fördrefvos spanjorerna, med Turkiets hjälp, af Djereddin Barbarossa. Denne ställde sitt rike, Alger, under Portens öfverhöghet (1520). Han

grundade militärdespotismen i A. och organiserade dess sjöröfvareväsende. År 1600 fingo janitsjarerna rätt att utse en dej, hvilken såsom deras befälhafvare skulle stå vid pasjans sida. I början af 1700-talet gjorde sig dejen oberoende af Porten. Därefter bildade A. en militär-republik med den af janitsjarerna valde dejen till öfverhufvud. Alla försök att hämma sjöröfveriet voro länge fruktlösa. Expeditioner mot A. företogos: af Karl V 1541, af engelsmännen 1670, af engelsmän och holländare gemensamt 1669 och 1670, af Ludvig XIV 1682, af spanjorerna 1775; men alla misslyckades mer eller mindre. Först 1815 förskaffade nordamerikanerna aktning åt unionens flagga genom en seger, vid Cartagena, öfver A:s flotta. Följande året bombarderades staden Alger af engelsmännen under lord Exmouth, och dejen tvangs därigenom till flere medgifvanden. Men 1817 vågade sig algeriska sjöröfvare åter ut och uppbringade fartyg, hvilka tillhörde de makter, som icke gåfvo dem tribut. Sverige var bland de stater, hvilka bekvämade sig att erlägga skatt. Slutligen förmåddes fransmännen att vidtaga kraftiga åtgärder mot sjöröfvarna. 1830 eröfrade de staden Alger och togo den siste dejen till fånga. Småningom sträcktes eröfringen ut öfver de närmaste delarna af landet, under ständiga strider med araber och kabyler. Abd-el-kaders namn säger i detta hänseende lika mycket som en lång skildring. Med hans tillfångatagande (1847) och kufvandet af kabylerna på Atlas' högslätter (1854) kan eröfringen sägas hafva blifvit fullbordad. Men äfven efter denna tid hafva stundom våldsamma uppror hotat främlingarnas herravälde. Frankrike underhåller fördenskull ständigt i A. en betydande truppstyrka — år 1901: 57,292 man. J. F. N.

Litt.: geografisk-statistiska arbeten: "Exploration scientifique de l'Algérie" (1844—54), "Exposés de la situation de l'A." (årligen), "Grand annuaire commercial, industriel, administratif etc. de l'A." (årligen fr. 1884), Leroy-Beaulieu, "L'Algérie et la Tunisie" (2 uppl. 1897), Niox, "Algérie et Tunisie, géographie militaire" (1890), Houdas, "Ethnographie de l'A." (1886), Villot, "Mœurs, coutumes et instructions des indigènes de l'A." (3:e uppl. 1888), Mallarmé, "L'organisation gouvernementale de l'A." (1901), och Vast, "L'A. et les colonies françaises" (s. å.); historiska arbeten: de Baudicour, "Histoire de la colonisation de l'A." (1860), V. de Saint-Martin, "Le nord de l'Afrique dans l'antiquité" (1863), M. Wahl, "L'Algérie" (2:a uppl. 1899), Gaffarel, "L'Algérie" (1888), Mercier, "Histoire de l'Afrique septentrionale" (1888—90), och L. Rinn, "Histoire de l'insurrection de 1871 en Algérie" (1890). Jfr äfven "Revue africaine" (årligen, från 1856), "Bulletins de la société de géographie d'Oran" och "Bulletins de la société climatologique d'Alger".

Algeriska Sāhara [alje̅-]. Se Algeriet.

Algeriska viner [alje̅-]. De i Algeriet alstrade vinerna voro förr af ringa värde till följd af olämpligt val af drufvor och bristfällig behandling, men numera produceras där medelgoda sorter. Man får adelja-viner af bordeauxdrufvor (med 11 proc. alkohol och betydlig garfsyrehalt) samt äfven bourgogne-adelja (med 12 proc. alkohol).

Algerisk metall [alje̅-]. Se Britanniametall.

Algeriskt pass [alje̅-]. Se Sjöpass.

Algesi (af grek. *al'gos*, smärta), fysisk smärta, särskildt nervsmärta. Ordet förekommer äfven under formen algi, som likväl mest brukas i sammansättningar: neuralgi, kardialgi m. fl.

Algeziras. Se Algeciras.

Alghēro, hamnstad i prov. Sassari på västkusten af ön Sardinien, i en romantisk nejd. 10,741 inv. (1901). — I närheten ligger Neptunusgrottan, en af Europas vackraste grottor.

Algi. Se Algesi.

Algier [alje̅r], tysk benämning på Alger.

Alginsyra, ett i vatten oupplösligt, ägghviteliknande ämne, hvilket erhålles vid kokning af hafsalger, som en biprodukt vid framställning af jod. Det användes bl. a. som appretyrmedel.

Algöa-bay, en 63 km. bred hafsvik på sydöstra kusten af Kaplandet. Därinvid ligger den viktiga hamnstaden Port Elizabeth.

Algodonäles, bukt i norra Chile, med god redd. Kusten hör till Atacama-öknen, saknar alldeles nederbörd och växtlighet, men har rika koppargrufvor.

Algöl (β Persei), *astron.*, en i Perseus belägen variabel stjärna, som i sin ljusväxling är typen för en grupp variabla stjärnor, *algolstjärnor*, karakteriserade därigenom, att ljusväxlingen är inskränkt till en kortare del af den i och för sig korta perioden. I allt har man hittills upptäckt omkr. 20 stjärnor, hörande till denna grupp. Ljusväxlingen hos Algol upptäcktes 1667 af Montanari och studerades närmare 1782 af Goodricke. Stjärnan bibehåller sin största ljusstyrka (2:a storl.) i 60 timmar, sjunker därpå under $4^1/_2$ t:r ned till 4:e storleken och stiger därefter under $4^1/_2$ t:r åter till sin maximistyrka. Hela perioden hos Algol är 2 d. 20 t. 48 m. 54 s. Orsaken till algolstjärnornas ljusväxling upptäcktes af Vogel 1889. Med spektralanalysens tillhjälp lyckades han påvisa, att Algol aflägsnar sig från oss under tiden närmast före minimum och närmar sig strax efter detsamma. På grund häraf drar man den slutsatsen, att Algol bildar ett system tillsammans med en mörk kropp, att de båda kropparna röra sig kring sitt gemensamma jämviktsläge och att synradien till stjärnan ligger i deras rörelseplan. Minimum orsakas däraf, att den mörka kroppen skymmer den ljusa. De ungefärliga dimensionerna inom systemet äro: den ljusa kroppens diam. 2,5 mill. km., den mörkas diam. 2 mill. km., medelpunkternas afstånd 5 mill. km., de båda kropparnas massor $^4/_9$ och $^2/_9$ af solmassan. A. N—R.

Algolog (af lat. *al'lga*, tång, sjögräs, och grek. *lo'gos*, ord, tal, lära) l. Fykolog, den som sysselsätter sig med algernas studium.

Algologi (jfr Algolog), vetenskapen om algerna.

Algonk l. Algonkiska systemet, *geol.*, en från Nord-Amerika hämtad benämning för de i allmänhet tydligt sedimentära aflagringar, som äro äldre än kambriska systemet (prekambriska), men yngre än det egentliga urberget, och som sakna tydliga fossilier. Algonk är mäktigt utvecklad inom de områden i mellersta Nord-Amerika, som förr beboddes af algonkin-indianerna. Till de algonkiska bildningarna höra inom Sverige Dalarnas sandstensformation, Gästriklands sandsten, "Dalformationen" i Dalsland och Almesåkragruppen i Småland; så ock den af sparagmiter och kristalliniska skiffrar bestående s. k. Sevegruppen, hvilken har en stor utbredning längs fjällryggen, alltifrån nordliga Da-

rna i söder till Tornevattnet (Torneträsk) i norr. e C. R. van Hise, "Archaean and algonkian", Bull. U. St. geol. survey, n:o 86 (1892). E. E.

Algonkin-indianer. Se Indianer.

Algo'nkisk, *geol.*, tillhörande algonk (se d. o.) ler varande af samma ålder. E. E.

Algori'sm, *mat.* Se Algaritm.

Algoritm. Se Algaritm.

Algotssönerna, allmän benämning på en storannasläkt i Västergötland under medeltiden, hvilken äkt i vapnet förde ett griphufvud. Dess äldste med kerhet kände medlem var riddaren Algot Brynjlfsson, hvilken 1270 nämnes såsom lagman i ästergötland och senare äfven såsom konungens d. Hans son Folke Algotsson bortröfvade nkr. 1287 Ingrid, dotter till riddaren Svantepolk nutsson och förlofvad med en dansk ädling, samt dde med henne till Norge. Härvid hade han biträdts sin broder Karl. Med stränghet straffade onung Magnus Ladulås hela Folkes släkt för etta brott emot edsöreslagarna. Lagman Algot åste nedlägga sitt lagmansämbete och fängslades nte sin son Rörik samt lösgafs först år 1289. lgots son Brynjulf, biskop i Skara (se Brynjulf lgotsson) måste för en tid söka sin tillflykt i lvastra kloster, och sonen Karl blef vid sin återomst till landet 1290 gripen och afrättad. Efter olkes död återkom Ingrid till Sverige och var sederera en tid abbedissa i Vreta kloster. Med Folke de hon sonen Knut Folkesson, riddare och ksråd samt gift med Margareta, dotter till marsken yrgils Knutsson. Sonson till lagman Algot var lgot Bengtsson, hvilken såsom lagman i ästergötland deltog i redigeringen af Magnus Eriksns landslag. Ätten utdog i senare hälften af 1300-let. K. H. K.

Algrafi (af *al*, det kemiska tecknet för metallen uminium, och grek. *gra'fein*, skrifva), ett af mainzen Jos. Scholz uppfunnet litografiskt förfarings-tt, hvarvid aluminiumplåtar användas. Dessa plåtar ifva vid tryckning visat sig mycket hållbara.

Algreen-Ussing, Tage, dansk politiker. Se ssing.

Algrena, järnverk i Askersunds socken, Örebro n. Vid bruket, som numera tillhör aktiebolaget spa bruk, finnas tre härdar för lancashirefärskning. illverkningen uppgick 1901 till 1,199 ton smältcken. K. K.-Å.

Algslem. Se Karagin.

Alguacil (sp., af arab. *al-vesir*, "vesiren"), urspr.: vernör i en spansk provinsstad; sedan: domare; tligen: rättstjänare, polistjänsteman, hvilken betylse är den enda, som förekommer i modern spanska.

Algubbe, *zool.*, namn på alfågelhannen.

Algumin (hebr. *algummin*), ett sällsynt träslag in landet Ofir, som nämnes i 1 Kon. 10: 11. Det rges vanligen med rödt sandelträ.

Algutsboda, socken i Kronobergs län, Uppvidinge rad. 33,274 har. 4,965 inv. (1902). Konsistorielt pastorat, Växjö stift, Uppvidinge kontrakt. Kyrkans altartafla är målad af Hörberg. — en holme på byn Rostocks egor har man funt lämningar efter tegelbyggnader från medeldden. HS HD.

Algutsrum, socken i Kalmar län, Algutsrums rad. 4,089 har. 875 inv. (1902). Annex till römminge, Kalmar stift, Ölands medelkontrakt. Af A:s gamla under romansk tid uppförda kyrka finnes nu endast tornet i behåll; det har flera rum i olika våningar. Ö. om kyrkan finnes en gammal bygdeborg (Gråborg) med murar uppförda af kalksten utan murbruk. Ena porten har i nyare tid (1500- eller 1600-talet) förvandlats till ett porttorn. Nära borgen finnas lämningarna af S:t Knuts kapell, tillkommet under romansk tid. HS HD.

Algutsrums härad, i Kalmar län, ingår i Ölands domsaga och i Ölands södra mots högderi samt omfattar socknarna Resmo, Mörbylånga, Vickleby, Torslunda, Glömminge, Algutsrum. 23,535 har. 5,040 inv. (1902).

Algutstorp, socken i Älfsborgs län, Kullings härad. 2,290 har. 476 inv. (1902). A. bildar med Kullings-Sköfde, Tumberg, Södra Härene, Bråttensby och Landa ett konsistoriellt pastorat, Skara stift, Kullings kontrakt.

Algäu. Se Algau.

Alhagi maurorum, *bot.*, Alhagibuske, Äkta mannaklöfver — äfven känd under namnet "Johannes döparens vilda honing", *Manna hebraica* Don, *Mel ex aere* Plin. och *Melleus humor* Theophrast. — en låg, tornig buske i orienten, hörande till nat. fam. *Leguminosæ*, afd. *Papilionatæ*. Från den utsipprar i solhettan en honingsartad saft, "persiskt manna" eller "judarnas manna", som om nätterna afsätter sig i rödaktiga korn, hvilka före soluppgången uppsamlas samt nyttjas dels som näringsmedel, dels som medicin. Enligt andra är "judarnas manna" en lafart, *Lecanora esculenta*. Ehrenberg har ådagalagt, att Sinai-manna kommer af *Tamarix gallica*. Officinell manna fås af *Fraxinus ornus*, manna-asken i Italien. Se vidare Manna. A—N.*

Alha'ma (af arab. *el hammām*, varmbadet), namn på flere spanska badorter med varma källor. Mest betydande är A. i prov. Granada med berömda svafvelkällor. Omkr. 7,500 inv. Där fanns under morernas tid en berömd fästning och konungarnas af Granada skattkammare. Svårt hemsökt af en jordbäfning i jan. 1885.

Alha'mbra ("den röda", af arab. *Kelat-al-hamra*,

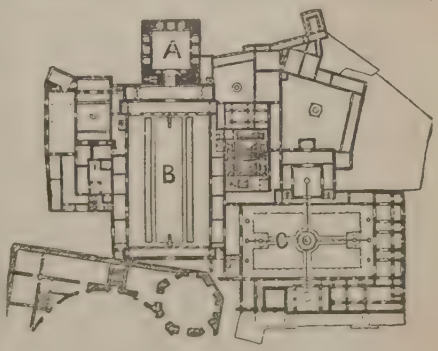

Grundplan till Alhambra.
A Ambassadörernas sal. *B* Bassäng-gården (Myrtengården). *C* Lejongården.

"den röda borgen"), den forna moriska konungaborgen vid Granada, reser sig på en brant klipphöjd,

som i s. ö. dominerar staden. Denna höjd är skild från Granada genom en vacker, af Darro genomfluten dalsänkning och omgifves af en tornkrönt, blekröd fästningsmur, som innesluter palatset jämte en mängd andra byggnader. Alhambras uppbyggande pågick 1311—90. Omedelbart efter Granadas fall, 1492, blef det härliga slottet ett offer för en vandalisk förstörelselusta, och 1526 lät Karl V nedrifva det förra vinterpalatset för att bereda rum åt ett annat palats i en tung, dyster renässansstil, hvilket dock lämnades ofullbordadt och förföll liksom det öfriga. Filip V var den siste spanske konung, som

på högra sidan har ruinerna efter det förut nämnda Karl V:s palats. Till vänster reser sig den gamla fästningen *Alcazaba* med "Vakttornet". Genom en oansenlig port kommer man sedan till själfva det gamla moriska kungshuset, hvars allvarsamma och oprydda yttre på intet sätt låter vandraren ana det inres rika prakt. Hela den arkitektoniska anläggningen grupperar sig kring tvenne inre, öppna gårdar, hvilka med sina kolonnader och framspringande tak samt fontäner och vattenbassänger erbjuda skugga och svalka. Den närmaste gården är "Bassänggården", 42 m. lång och 22 m. bred. Den har

Lejongården i Alhambra.

bebodde A. Han lät där verkställa åtskilliga oriktiga restaurationer; men sedan hans hof flyttat därifrån, fick förstörelsen åter ohejdadt fortgå, och platsen blef ett vanryktadt tillhåll för löst folk. Detta missförhållande afhjälptes först genom den franska invasionen 1808, då A. fick fransk besättning och därigenom hvad som ännu fanns i behåll räddades från undergång. Vid sitt aftåg 1812 sprängde fransmännen några torn och utanverk, och A. förlorade helt och hållet sin betydelse af fästning. Några af de gamla fästningstornen och byggnaderna anordnades till fängelser. Ändtligen utfärdade drottning Isabella 1862 ett dekret om en fullständig restauration, men de anvisade medlen voro otillräckliga.

Vägen från staden upp till palatset leder genom vackra trädgårdar. Den första port, till hvilken man kommer, är den i marmor huggna och hästskoformigt hvälfda "Rättvisans port", så kallad därför att, efter österländsk sed, domstolen där afkunnade sina utslag. Genom denna kommer man in på det öppna, oregelbundna "Cisternernas torg", där man

sitt namn af den i midten befintliga smala vattendammen, som är eller åtminstone varit omgifven af myrten, hvadan gården äfven kallas "Myrtengården". På hvardera af de båda kortsidorna begränsas den af en på sex kolonner hvilande hall och på långsidorna af slottsflyglarnas murar. På denna gårds norra sida låg den smala, genom eldsvåda 1890 förstörda *Sala de la barca* (så kallad efter sitt båtformiga tak), flankerad af det höga, med ovanligt tjocka murar uppförda "Comares' torn", hvilket inrymmer den praktfulla "Ambassadörernas sal", ett kvadratiskt rum med hvälfdt stalaktit-tak. Från de nio stora fönstren, hvilkas djupa nischer förefalla såsom små sidorum, har man den härligaste utsikt öfver staden, den tjusande dalen och Sierra Nevadas bergstoppar. Den östra delen af byggnaden ansluter sig till den bekanta Lejongården, med sin märkliga alabasterbassäng på tolf lejon af svart marmor. Kring denna gård, som håller 35 m. i längd och 20 m. i bredd, går en luftig kolonnhall, buren af 124, än ensamma, än två tillsammans stående, hvita

marmorkolonner, 2,67 m. höga och smärta som tältstänger. Ofvanpå deras tärningformade kapitäl gå murpelare upp till taket och möta entablementet. Det omma rummet mellan dessa murpelare fylles med

Abenserragernas sal.

irliga bågar, hvilka nästan likna dukar, nedfällda till skydd mot solen. På gårdens båda kortsidor frampringa kolonnställningarna rätvinkligt och bilda paviljonger, i hvilkas midt finnas små fontäner. Det r dessa paviljonger, som utgjort förebilden för de esta moderna byggnader i morisk stil. Till Lejongårdens norra sida gränsar "De två systrarnas sal", ettande ut mot en liten trädgård och bestående f ett större, fyrkantigt rum, omgifvet af tre dyrart prydda fruntimmersgemak. Till östra sidan luter sig "Rättvisans sal", ett långt, smalt rum, märkvärdigt genom sina intressanta takmålningar, vilka äro de enda arabiska figurmålningar man känner. På Lejongårdens södra sida ligger "Abenserragernas sal", i hvilken de manlige medlemmarna f denna olyckliga riddarfamilj nedhöggos. Denna al, som i allt visar den moriska byggnadskonstens est lysande utveckling, har i sin midt en springrunn, sammanhänger på båda sidorna genom kolonnställningar med lägre sidosalar och är försedd med alaktit-hvalf. Utom de nu nämnda salarna innehåller palatset äfven en mängd smärre rum, såsom balettrum, sofrum, badrum m. m. Alhambra-arkitekturen är alltigenom lätt och prydlig. Murarna äro uppförda af ett slags pisé, hvalf och bågar prydda med dekorationer i stuck och gips, och de inre väggarna belagda med mosaik af glaseradt tegel. Om konstruktiv säkerhet och styrka är knappt någon fråga: allt har upplöst sig i en invecklad lek med arabesker, hållna i guld, blått och rödt, hvilka till och med slingra sig kring kolonnernas skaft och kapitäl. De öfre väggytorna delas af band med gyllene inskrifter, vanligen med s. k. kufiska bokstäfver, på azurblå grund.

Planschverk öfver A. äro utgifna af Murphy, Girault de Prangey, Owen Jones m. fl. Se vidare Irving, "The Alhambra" (1832, på svenska i flere uppl.), Gosche, "Die Alhambra" (1854), E. Lundgren, "En målares anteckningar" (I, 1874), och R. Borrmann, "Die Alhambra zu Granada" (1900). R—N. (O. G—G.)

Ordet Alhambra har i åtskilliga storstäder upptagits som namn på förlustelselokaler, byggda i morisk stil.

Alhambra-vaser, *keram.*, benämning på en grupp numera mycket sällsynta praktvaser af fajans, hvilka under senare medeltiden (på 1300-talet) förfärdigades, efter hvad man trott sig kunna påvisa, i den stora andalusiska hamnstaden Malaga, och som utgöra höjdpunkten af den spansk-moriska lyster-keramiken. Dessa vaser hafva päronformig kropp och två tunna massiva grepar, som räcka upp öfver midten af den höga halsen. Den rika dekoreringen består mestadels af koncentriskt löpande arabiska bandornament (arabesker), kufiska bokstafstyper, medaljonger m. m. Gyllene eller blekgul metallglänsande färg förhärskar; dock är ornamentiken delvis hållen i blått på det berömdaste exemplaret af arten, hvilket förvaras i Alhambra-museet i Granada. Vackrast och därtill fullständigt bibehållen är en i Petersburgs Eremitage-museum befintlig vas (se fig.). En dylik finnes i Stockholms nationalmuseum, dit den öfverflyttats från Drottningholms slott. Den förlorade ena grepen på sistnämnda vas blef på 1700-talet ersatt med en bronsdrake; äfven annan montering har anbragts. En färglagd afbildning af Stockholmsvasens äkta delar finnes i Delanges och Bornemans "Recueil des faïences italiennes" (1869). Jfr illustr. uppsats af F. Sarre i "Jahrbuch der k. preuss. kunstsamml." (bd 24, h. 2, 1903). E. F—T.

Alhazen, arabisk fysiker. Se Fysik.

Alheden, en stor hed i norra Jylland, omkr. 650 kvkm., på båda sidor om Karup å, i västra delen af Viborg amt samt sträckande sig in i Ringköbing och Skanderborg amt; i inskränktare mening blott den östra delen, som från mellersta Jyllands backar sakta sluttar mot Karup å. Jordmånen erbjuder endast föga möjlighet för uppodling, men i trots häraf har under den senaste mansåldern en icke ringa del förvandlats till åker och äng eller planterats med skog. De första försöken till odling, ehuru med ringa framgång, gjordes 1759, då tusen nybyggare från Pfalz inkallades; men redan 1768 hade tre fjärdedelar af dem dragit bort igen. Ättlingarna af de kvarblifvande hafva likväl efter hand arbetat sig

upp till drägliga villkor. Redan för länge sedan ha de antagit danskt tungomål, och sedan 1870 ha de haft gudstjänst på danska. A. är skådeplatsen för Blichers jylländska noveller. E. EBG.

Al henna l. Henna, *farm.* Se Alkanna.

Alhidād (Alidad), *astron.*, en del af ett mätinstrument, t. ex. en teodolit, som följer tuben i dess rörelse och tjänar till aflåsning af vinkeln på cirkeln, för hvilket ändamål alhidaderna äro försedda med aflåsningsmikroskop. På en del instrument bildar alhidaden en hel cirkel (alhidad-cirkel), som rör sig koncentriskt med den graderade cirkeln. A. N—R.

Ali, ''den höge'', ''härskaren'', ett arabiskt ord, nyttjadt både som namn och hederstitel.

Ali, den fjärde kalifen (656—661), son af Abu Taleb, f. 602, var Muhammeds förste och trognaste anhängare och fick hans dotter Fatima till hustru. Först efter Otmans död, 655, blef han kalif. Ständiga uppror hindrade honom att fortsätta muhammedanernas eröfringståg. Han mördades 661. Hans anhängare, som kallades sjiiter, ansågo honom som den ende, hvilken var berättigad att efterträda Muhammed. Utom dikter (''Divan'') tillskrifves A. en samling tänkespråk, utg. af Fleischer (1837).

Ali (A. bej), sultan af Egypten, f. omkr. 1728 i Abchasien, d. 1773, blef som gosse af slafhandlare såld till mamlukhöfdingen Ibrahim i Egypten, men frigafs och bragte sig upp till mamluk-bej samt blef 1757, efter Ibrahims död, sultan af Egypten. Han häfdade sitt oberoende af Turkiet samt utvidgade sitt välde genom Mekkas och nästan hela Syriens eröfring (1771), men förrådd af sin adoptivson och fältherre, Muhammed bej, måste han fly till Syrien. Där återupptog han sina eröfringsplaner, vann en glänsande seger öfver turkarna 1772, eröfrade Antiokia, Jerusalem och Jaffa samt ryckte 1773 åter mot Egypten, men blef s. å. slagen och tillfångatagen vid Salahie och dog några dagar senare af sina sår. (L. M. B.)

Ali (A. pasja), regent i Janina, f. sannolikt 1741 i Albanien, d. 1822, son till en albanesisk pasja, befann sig vid dennes död (1754) i brydsam belägenhet, i det han fick kämpa om det af hans anförvanter bestridda arfvet efter fadern, men lyckades genom list och duglighet vinna en självständig härskareställning. A. utvidgade sedan sin makt öfver hela Albanien och blef pasja af Janina, som han med list eröfrade (1788). Han härskade med grymhet och kraft, undertryckte albanesernas röfverier, men behandlade de kristne med mildhet. Efter en treårig strid besegrade han sulioterna (1803) och trädde i förbindelse med fransmännen, hvarigenom han lyckades utverka, att hans söner blefvo pasjor i Grekland. A. behärskade hela Albanien, Epirus, Tessalien och södra Macedonien samt var efter 1807 faktiskt oberoende af turkiske sultanen. Denne började frukta hans makt, helst som A. underblåste de grekiska frihetssträfvandena. Sultanen sände 1820 en här mot A., som då, öfvergifven af de albanesiske ledarna, måste innesluta sig i Janina, där han försvarade sig som ett lejon, men slutligen af brist på lifsmedel nödgades att kapitulera, 1 febr. 1822, dock mot säkerhet till lif och gods. Emot lofven blef A. likväl afrättad 5 febr. s. å. (L. M. B.)

Ali (Muhammed Emin A. pasja), turkisk statsman, f. 1815, d. 1871, var son af en lägre ämbetsman, men fick tidigt en mäktig beskyddare i Resjid pasja. I det turkiska utrikesministeriet och vid Turkiets beskickningar i Wien och London utbildade han sig till statsman och blef utrikesminister 1846. Från detta år stod han, ehuru med många afbrott, jämte Resjid pasja (d. 1858) och Fuad pasja (d. 1869), än såsom utrikesminister, än såsom storvesir (1852, 1855—56, 1858—61 och 1867—71) eller såsom ordförande i det s. k. Tansimat-rådet (som hade att utarbeta de nya reformförslagen), i spetsen för Turkiets styrelse och arbetade i förening med dessa statsmän på Turkiets återupprättelse. Vid förhandlingarna i Wien 1855 om de fyra garantipunkterna var han Turkiets representant och uppträdde där med mycken skicklighet. 1856 utarbetades under hans ledning den berömda s. k. chatt-i-humajun (en urkund, hvarigenom förkunnades lika berättigande för alla nationaliteter och religionsbekännelser inom det turkiska riket). A. var äfven ett af Turkiets ombud vid förhandlingarna om Parisfreden 1856. Då upproret på Kreta (1867) var nära att medföra en intervention af stormakterna, lyckades han afböja densamma. A. sökte alltid häfda Turkiets självständighet och dess öfverhöghet öfver lydländerna samt lyckades särskildt 1869 genom sitt energiska uppträdande stäfja Egyptens oafhängighetssträfvanden. Vid sin död var han såsom storvesir själen i den under stora svårigheter arbetande turkiska reformrörelsen.

A'lias (lat.), annars, eljest.

Alibaud [-bå], Louis, en degraderad fransk korporal, f. 1810, bekant genom sitt försök att mörda Ludvig Filip 25 juni 1836 och afrättad 11 juli s. å.

Alibert [-bär], Jean Louis, fransk läkare, f. 1766, d. 1837, blef läkare vid sjukhuset S:t Louis i Paris 1803 och professor vid medicinska fakulteten 1821. A. är berömd genom sitt klassiska arbete öfver hudsjukdomarna, *Description des maladies de la peau* (1806—27, ny uppl. 1833). Det i den nya upplagan antagna systemet är närmare utveckladt i *Monographie des dermatoses, ou précis théorique et pratique sur les maladies de la peau* (1810—18; ny uppl. 1822). R. T—DT.

A'libi (lat.), *jur.*, egentl. ''annanstädes''. Bevisa alibi, styrka, att en person vid det tillfälle, då en förbrytelse blef begången, icke vistades på det ställe, hvarest händelsen timade, och således omöjligen kunnat vara gärningsmannen.

Alica'nte. 1. Provins i Spanien. Det gränsar i n. till Valencia, i v. till Albacete och Murcia, i s. till Murcia, i s. ö. och ö. till Medelhafvet. 5,660 kvkm. 470,149 inv. (1900). A. utgöres dels af ofruktbara kalkberg och ödemarker, dels af bördiga dalar, som frambringa vin, olja, majs, hvete, ris, sockerrör och sydfrukter m. m. Hufvudnäringar äro åkerbruk samt vin- och silkesodling. — 2. Hufvudstad i prov. A., Madrids hamnstad vid Medelhafvet och väl befäst, 50,142 inv. (1900). Liflig handel och industri. Tillverkning af bomulls-, linne- och ylleväfnader samt cigarrer. Exportartiklar: Alicantevin (ett tungt, sött vin, för sin mörka färg kalladt *vino tinto*) samt manufakturer, sydfrukter, espartogräs, salt, soda, tvål och bly. — A. är det romerska *Lucentum* (*Alona*). Det eröfrades 718 af morerna och 1304 af Ferdinand III af Kastilien samt belägrades af fransmännen 1709 och 1812. 1873 måste det uthärda en häftig beskjutning af upprorsmännen i Cartagena.

Alicāta l. Licata, handelsstad i prov. Girgenti, vi Siciliens södra kust, vid mynningen af Salso (de amles *Himera*). 22,993 inv. (1901). Exportartiklar: bannmål, svafvel, vin m. m.

Alice [ä'lis] Maud Mary, storhertiginna af Hessen, drottning Viktorias andra dotter, f. 25 april 1843, förmäldes 1 juli 1862 med prins Ludvig, 1877 storhertig af Hessen, och blef med honom moder till nu barn, bland dem Alix, kejsarinna af Ryssland förmäld med kejsar Nikolaus II). Hon var en begåfvad, fint bildad furstinna samt outtröttligt verksam i välgörenhetens och sjukvårdens tjänst. Bl. a. bildade hon 1867 *Alice-verein*, en kvinnoförening för sjukas och sårades vård. Själf träffades hon af döden, 14 dec. 1878, då hon skötte sina i difteri insjuknade barn. 1884 utgafs "Alice, grossherzogin von Hessen. Mitteilungen aus ihrem leben und aus ihren briefen". S. å. utgafs i 2 bd ett urval af hennes bref till drottning Viktoria.

Alicūdi (Alicuri), en af Lipariska öarna (se d. o.).

Alidād, *fys.* Se Alhidad.

Alider, ättlingar af Muhammeds måg Ali.

Alienatiōn (lat. *alienātio*), afyttring, försäljning; *alienatio mentis*, själens aflägsnande, sinnesförvirring, yrsel. Ordet förekommer sällan, liksom alieābel, afytterlig, och alienēra, afyttra.

Alien bill [ēi'liən bi'l], engelsk författning angående främlingar, i synnerhet flyktingar.

Aliēni jūris ho'mo (lat.), *jur.*, person som står under en annans myndighet, d. v. s. en omyndig person. Motsatsen är Sui juris homo.

Alien office [ēi'liən å'ffis], eng., främlingsbyrå.

Alifatiska föreningar (af grek. *a'leifar*, fett), *em.*, kallas, i motsats till aromatiska föreningar, sådana organiska föreningar, som derivera från kolväten med öppna kolkedjor. Till dessa föreningar höra fettarterna, hvarför föreningarna äfven kallas fett-seriens. P. T. C.*

Aligarh l. Kol (Koēl), hufvudstad i distriktet A. (5.063 kvkm., omkr. 1 mill. inv.), i prov. Meerut, Nordvästprovinserna, Indien, vid härvägen mellan Agra och Delhi. 70,127 inv. (1901). Starkt befäst.

Alighiēri. Se Dante Allighieri.

Alignement [alinjəmä'], fr., den genom två punkter bestämda riktningen af en rät linje eller dess förlängning.

d'Aligny [dalinji], Claude Félix Théodore Caruelle, fransk landskapsmålare och radierare, f. 1798, d. 1871, direktör för konstskolan i Lyon, var en mästare inom det klassiska landskapet, men likväl i sitt sökande efter djup och enkelhet trom skolans tradition.

A'lika, *zool.*, sydsvensk benämning på kajan.

Alikva'nt (af lat. *aliqua'ntus*, någon, tämligen stor), *mat.*, ett tal, som vid division icke går jämnt upp uti ett annat eller jämnt mäter detta, utan kvarlämnar en rest. Så t. ex. äro 5, 7, 9 o. s. v. alikvanter till 16 äfvensom till 22, 87 o. s. v. Motsatsen är alikvot.

Alikvōt (af lat. *aliquo't*, några, flere), *mat.*, ett tal eller en part, som jämnt mäter ett större tal, så att vid division ingen rest kvarstår. Så t. ex. äro 3, 6, 7 alikvoter till 42 och 126. Jfr Alikvant.

Alikvotpiano. Se Pianoforte.

Alikvōt-toner (jfr Alikvot), Harmoniska toner, Bitoner, Öfvertoner, *fys.*, den serie af toner, hvilkas svängningstal förhålla sig som de naturliga talen 1, 2, 3, o. s. v. Om vi med exponenter beteckna de högre oktaverna af en ton samt med + och — tecknen utmärka, att den angifna tonen är något för hög eller för låg, få vi till grundtonen C följande harmoniska toner, hvilkas ordningsnummer i serien angifvas genom den undre sifferraden:

$$\underset{1}{C}\ \underset{2}{C^2}\ \underset{3}{G^2}\ \underset{4}{C^3}\ \underset{5}{E^3}\ \underset{6}{G^3}\ +\ \underset{7}{Ais^3}\ \underset{8}{C^4}\ \underset{9}{D^4}\ \underset{10}{E^4}\ -\ \underset{11}{Fis^4}$$

$$\underset{12}{G^4}\ +\ \underset{13}{As^4}\ +\ \underset{14}{Ais^4}\ \underset{15}{H^4}\ \underset{16}{C^5}\ \text{etc.}$$

Utom den grundton en sträng gifver, då den anslås, kan man framkalla de harmoniska tonerna till grundtonen genom att på lämpligt sätt afdela strängen i ett antal lika långa stycken, hvilka svänga hvart för sig och äro skilda från hvarandra genom stillastående punkter, s. k. *noder* eller *svängningsknutar*. En sådan ton, framkallad på ett strånkinstrument (violin, violoncell), plägar äfven benämnas flageolett-ton. På ett blåsinstrument kunna de harmoniska tonerna framkallas genom starkare inblåsning, dock, så framt pipan är sluten, endast de udda. — Äfven då grundtonen frambringas, medljuda nästan alltid de harmoniska tonerna, ehuru oftast så svagt, att de ej kunna höras utan särskild uppmärksamhet, såvida man icke använder "resonatorn" som hjälpmedel. De kallas därför äfven bitoner och, emedan de äro högre än grundtonen, öfvertoner. Styrkan hos de särskilda medljudande bitonerna är mycket olika hos olika instrument, och däruti ligger hufvudsakliga anledningen till den olika klangfärgen hos en och samma ton, när den ljuder från olika instrument. Öfvertoner påvisades redan af Mersenne och förklarades af matematikern Jos. Sauveur (1701). Rameau byggde på dem sitt harmoniska system (1721). Ohm framställde 1843 den grundläggande moderna teorien om öfvertonerna, och på denna byggde Helmholtz sin förklaring af den musikaliska klangen och harmonien. Jfr Undertoner. R. R.*

Alima, flod i franska Kongo, biflod fr. h. till nedre Kongo, upprinner på Akukujaplatån nära Ogoves källor, strömmar förbi de franska posterna Diélé, A. och Lekati, där den blir segelbar, och mynnar ut i Kongo under 1° 32′ s. br. Floden upptäcktes 1878 af S. de Brazza och kartlades 1883 af Ballay.

Alime'nt (lat. *alime'ntum*) l. Alimentation, näringsmedel, underhåll, bidrag till lefnadsunderhåll. — Alimentations-bidrag, bidrag till underhåll (t. ex. af oäkta barn).

Alimentatiōn. Se Aliment.

Alin, Oskar Josef, historieskrifvare, statsvetenskaplig författare, politiker, föddes i Falun 22 dec. 1846, blef 1865 student i Upsala, 1872 filos. doktor och docent i statskunskap därstädes samt utnämndes 1882, efter V. E. Svedelius, till skytteansk professor vid Upsala universitet. 1881 erhöll han uppdrag att i Baden undervisa nuv. kronprinsessan Viktoria i Sveriges språk, historia och litteratur samt meddelade 1881—82 undervisning i statskunskap åt prinsarna Oskar och Karl. Vid jubelfesten i Upsala 1893 kreerades han till juris hedersdoktor. 1899 valdes han till Upsala universitets rektor och innehade denna befattning till sin död, 31 dec. 1900.

Bland A:s af trycket utgifna skrifter må följande nämnas: *Bidrag till svenska rådets historia under*

medeltiden (gradualafh., belönt med geijerska priset, 1872), *Om svenska rådets sammansättning under medeltiden* (bland festskrifter i Upsala universitets årsskrift, 1877), *Sveriges nydaningstid från år 1521 till år 1611* (1878; 3:e delen af "Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar"), *Skildring af trettioåriga kriget* (1878; i den af E. Wallis utgifna "Illustrerad världshistoria"), 12:e delen af B. v. Schinkels "Minnen ur Sveriges nyare historia" (1881, 1893), *Strödda bidrag till svenska statsskickets historia* (i "Hist. tidskr.", 1884—87), *Svenske konungens rätt i fråga om nedsättning af tullbevillningsafgifter enligt 1809 års regeringsform* (bland "Smaaskrifter tilegn. A. F. Krieger", 1887; äfven utg. separat, 1890), *K. M:s rätt öfver besparingarna* (inträdestal i Vitt. hist. o. ant. akad. 1890) och *Den svensk-norska unionen* (2 dlr, 1889—91). Detta arbete utgör otvifvelaktigt en af A:s betydelsefullaste vetenskapliga insatser. Det representerar en bestämd vändning i den unionshistoriska forskningen, som icke blifvit utan sin återverkan på de unionspolitiska förhållandena. Det har därjämte gifvit uppslag till flera arbeten, hvilkas författare byggt vidare på den genom detsamma lagda grunden, och äfven framkallat en liflig vetenskaplig och politisk polemik. Arbetets hufvudtankar äro följande. Genom freden i Kiel 1814 afträddes de norska stiften till *Sveriges rike*. De åtgärder för Norges besittningstagande, som sedermera vidtogos, buro prägeln af svenska regeringshandlingar, de underhandlingar, som efter konventionen i Moss (aug. 1814) höllos om de förändringar, som Eidsvoldskonstitutionen på grund af föreningen skulle undergå, fördes mellan svenska regeringens kommissarier och norska folkets ombud, deras resultat, grundlagen af 4 nov. 1814, är en öfverenskommelse mellan Sveriges statsmakt och Norges folk, för hvilkens ändring kräfves båda parternas samtycke. De statsrättsliga konsekvenser, som från denna historiska utgångspunkt dragits, kunna sammanfattas sålunda. Föreningen grundar sig, rättsligen sedt, på freden i Kiel. Unionen däremot är en sedermera af Sverige under den frivilligt antagna formen af norsk medverkan företagen organisationsakt inom området för dess folkrättsligt erkända suveränitet. Unionskontraktet (sammanfattadt i Norges grundlov och riksakten) bär därför prägeln af en från Sveriges sida gifven garanti för Norges statsrättsliga ställning, och Norges rätt inom unionen sträcker sig lika långt som denna garanti. Absolut likställighet rikena emellan har i öfverensstämmelse härmed icke antagits såsom allmän princip för unionen, utan erkänts endast för vissa bestämdt angifna fall, såsom konunga-, förmyndareval o. d. Af detta arbetes 2:a del utkom 1901 en af A. själf förberedd, af S. Clason slutredigerad ny upplaga, innehållande bl. a. norska grundlagens båda normalexemplar i fotolitografisk reproducering. Den 1894 under signaturen "I" publicerade uppseendeväckande broschyren *I utrikesministersfrågan* (Sv. nationalför. skrifter n:r 5) är af A:s hand. 1899 utkom del I af *Carl Johan och hans yttre politik 1810—15*, hvilket arbete blef ofulländadt. Det sista af A:s större arbeten var en undersökning af *Fjerde artikeln af fredstraktaten i Kiel den 14 jan. 1814* (1899). A:s författareskap präglas af klarhet och precision i framställningssättet samt af en synnerlig noggrannhet och omsorg vid själfva materialets behandling. Vidare har A., i förening med E. Hildebrand, ombesörjt utgifvandet af 1:a delen af "Svenska riksdagsakter 1521—1544" (1887) samt utgifvit "Regeringsformen af d. 6 Juni 1809 med motiver" (1889), "Sveriges grundlagar" (5:e—8:e uppl., 1891, 1894, 1897 och 1900) samt "Hans Järtas och G. F. Wirséns brefväxling år 1814" (1897), hvarjämte han ledde utgifvandet af 3:e delen af "Sveriges och Norges traktater" (1900). Slutligen har han rörande tronföljarevalet 1810 publicerat "protokoll och handlingar", utfyllande del 17 af "Historiska handlingar".

A. var 1884—1900 ledamot af Upsala läns landsting samt fungerade 1890—93, 1895—98 som dess vice ordf., 1894, 1899 och 1900 som dess ordf. Genom landstingets val insattes han 1888 i riksdagens första kammare, hvilken han tillhörde t. o. m. 1899 års riksdag. Där slöt han sig genast till tullskyddsvännerna, och som bevis på det förtroende, som från kammarens sida snart nog kom honom till del, kan anföras, att han, efter att 1889 hafva fungerat såsom suppleant i konstitutionsutskottet, 1890 insattes som ordinarie ledamot af samma utskott, hvilket han under hela sin återstående riksdagstid tillhörde, och att han från 1894 var medlem af förstakammarprotektionisternas tiomannaråd samt i mars 1895 valdes till en af kammarens sex ledamöter i det af konungen då äskade hemliga utskottet. I frågan om fixeringen af riksdagsmännens antal ställde sig A. principiellt på en annan ståndpunkt än den, som slutligen vann seger, i det att han förordade en förminskning i de stora städernas representationsrätt genom tillämpandet af en rörlig kvotsiffra med en skala stigande efter städernas folkmängd. Mest bemärkt såsom politiker blef A. emellertid genom sin hållning i unionsfrågan. Hans egenskap af framstående unionsvetenskaplig fackman utgjorde naturligtvis en ytterligare anledning till att hans krafter på motsvarande politiska gebit af hans meningsfränder togos i anspråk. Ur hans penna flöt t. ex. det märkliga betänkande, som konstitutionsutskottet 1891 afgaf öfver det af k. m:t då framlagda unionsförslaget, och hvilket, om än ej formligen af riksdagen antaget, dock kan sägas hafva tjänat såsom ledtråd särskildt för första kammarens unionspolitiska uppträdande under de följande åren. Likaså var det han, som skref den allmänna motiveringen i det "yttrande och förslag", som afgafs af den svenska minoriteten i den 1895 tillsatta unionskommittén. A:s ståndpunkt i unionsfrågan kan i korthet uttryckas sålunda: unionen är ett viktigt medel för beredandet af fosterlandets välfärd och bör därför främjas och upprätthållas på ett sätt, som med Sveriges lifsintressen är förenligt, och så länge detta är möjligt. Det var A., som 1893 i första kammarens stora unionsdebatt uttalade kammarmajoritetens lösen "inga partiella eftergifter, men väl en allmän revision af föreningsstadgandena". Mot den boströmska regeringen trädde han flera gånger i stark opposition, såsom vid debatten om lag-

syrän (1896), i fråga om Ofotenjärnvägen (1898) och i flaggfrågan (1899). Både som politiker och enskild man efterlämnade A. minnet af en i sällsynt hög grad redbar och karaktärsfast personlighet. o. v.

Alinea (af lat. *a linea*, "från linjen"), *boktr.*, ny stad, nytt stycke, en ny tankeföljds begynnelse; moment i en lagparagraf e. d. Tecknet för alinea var i äldre skrift och tryck ¶, ¶.

Alingsås, uppstad i Västergötland, Älfsborgs län och Kullings härad. Det genomskäres af Lillån l. Gärdskeån och har ett utmärkt vackert läge nära Säfveåns utlopp i sjön Mjörn. 3,500 inv. (1902). Staden eger mycken och väl odlad jord. Taxeringsvärde 3,509,600 kr. (s. å.), däraf 456,700 kr. för jordar. Hufvudnäringarna äro handel och åkerbruk. Industrien, som länge legat nere, har på senare tiden ånyo börjat uppblomstra och omfattade 1901 16 fabriker med tills. 402 arbetare och ett tillverkningsvärde af 1,771,982 kr., däraf 1,344,880 kr. kommo på ett bomullsväfveri. Handlandenas antal var 1901 59, och den uppskattade årsinkomsten af handelsrörelsen utgjorde 119,800 kr. Stadens läroverk, som omtalas redan i ett konungabref af 1642, var sedan 1821 treklassigt, men utvidgades 1890 med en klass och 1891 med ännu en, för hvilka lärarearfvode bekostas af staden. Dessutom finnes en elementarskola för flickor. Från boktryckeri i staden utgifvas halfveckotidningarna "Alingsås tidning" och "Elfsborgs läns tidning". A. har en järnvägsstation vid västra stambanan, 412 km. från Stockholm, 46 km. från Göteborg. Ej långt från staden, på egendomen Skafveryd, började arbetet på västra stambanan, 30 april 1855. — A. anlades af Nya Lödöses borgare, hvilka blefvo husvilla, då danskarna 1611 förstörde deras stad. Det fick sina privilegier af Gustaf II Adolf 1619 och blef senare genom Jonas Alströmer (f. därstädes 1685) Sveriges förnämsta manufakturstad (se vidare Alströmer och Alingsås manufakturverk). — Alingsås stad utgör jämte Alingsås landsförsamling samt Rödene, Bålinge, Ödenäs och Hemsjö ett regalt pastorat af 1:a kl., Skara stift och Kullings kontrakt. J. F. N. K. K.-Å.

Alingsås vapen.

Alingsås landsförsamling, i Älfsborgs län, Kullings härad. 10,902 har. 1,720 inv. (1902). Annex till Alingsås stad.

Alingsås manufakturverk grundades af Jonas Alström (adlad Alströmer, se d. o.), som hösten 1723 till sin födelsestad, Alingsås, hemsände ullprof, färgvaror och väfstolar samt några engelska arbetare. Han erhöll 22 juni 1724 privilegium att i Alingsås inrätta "ett yllemanufaktur af allehanda slag" och fick däri äfven upphäfdt förbudet mot de utländske arbetarnas fria religionsutöfning, hvilket förut hämmat industriens uppblomstring i Sverige. Manufakturverket fick genom privilegier vidsträckt tull- och skattefrihet. Med understöd af värmländska bruksegare och politiskt inflytelserika män i Stockholm lyckades Alströmer bilda en "manufaktursocietet", hvars regler underskrefvos 10 maj 1725. Societeten erhöll af 1726—27 års riksdag stora förmåner, bl. a. staden Alingsås' ställande under inseende af societetens direktörer samt framför allt rikliga understöd ur den vid samma riksdag bildade manufakturfonden. Till det yttre storartade anläggningar uppstodo nu raskt i Alingsås, och 1729 funnos där i gång strump-, band-, klädes- och frisväfverier, kattuntryckeri, tobaksplantering och tobaksspinneri, hatt-, nål- och tapetmakeri, ullkamning, filtstrumpstickeri, färgeri m. m. Genom sangviniska beräkningar och blåndande relationer om verkens tillstånd lyckades Alströmer riksdag efter riksdag få nya understöd i växlande former. I brist på duglig, yrkesutbildad ledning kommo emellertid de många olikartade fabrikerna aldrig till verklig och varaktig blomstring. Oordning härskade bland arbetarna, och fabrikaten, som i godhet merendels stodo långt efter utländska varor, hade svårt att vinna

Situationsplan af Alingsås.

afsättning. Riksdagen lämnade emellertid utan afseende de skildringar af ställningen, som tid efter annan afgåfvos af utsedda besiktningsmän, och fortfor alltjämt med sina understöd. 1746 — det sista år, för hvilket fullständiga direktörsberättelser föreligga — uppgick varornas tillverkningsvärde till 150,000 dal. smt samt fabrikspersonalen till 134 manliga och 741 kvinnliga arbetare. Alingsås härjades 1749 af en svår eldsvåda, som lade i aska en stor del af den genom manufakturverket till rask uppblomstring hunna staden samt vidare det inbringande tobaksspinneriet och flera väfverier. På 1750-talet upplefde manufakturverket en ny blomstringstid under den duglige vice-direktören Karl Nyrén (1755—61). Jonas Alströmer hade dött 1751, och sonen Patrik öfvertog 1757 högsta ledningen af verket, som utan att societeten formligen upplöstes småningom öfvergick i den alströmerska familjens ego. Vid riksdagen 1760—62 började bakslaget mot de dittills rådande merkantilistiska grundsatserna, och detta drabbade genast Alingsås manufakturverk, som miste sina tillverkningspremier. Krisen kom vid riksdagen 1765—66, då hattarnas välde och handelsgrundsatser ohjälpligt föllo. Manufakturverkets privilegier, som 1765 gått till ända, förnyades ej mer. Tillverkningsvärdet, som 1765 varit uppe i 250,000 dal. smt, hade 1768 sjunkit till hälften och utgjorde 1778 endast 17,000 riksdaler specie. En ny härjande eldsvåda 1779 fulländade förödelsen. Efter denna tid fortgick tillverkningen i rätt blygsam skala samt omfattade mest kläden, filtar och golfmattor. Efter Patrik Alströmers död (1804) drefs verket till 1818 för barnens räkning, hvarefter det öfvergick till svågern major Nils Silfwerschiöld, som innehade fabrikerna till 1833. De öfvertogos då af L. G. Kling och drefvos för hans räkning till 1847, då manufakturverkets fabriksdrift upphörde. Se G. H. Stråle, "Alingsås manufakturverk" (1884). V. S—G.

A'liquid in o'mnibus, ni'hil in tōto (lat.), ordspråk: "litet i hvarje, intet i det hela".

Alisarin l. Alizarin (den i kemisk litteratur vanligare formen; af turk. *alizari*, handelsnamn på krapprot), *kem.*, krapprotens röda färgämne. Det framställdes första gången, 1826, af Robiquet och Colin. Till sammansättningen är alisarin 1,2 dioxiantrakinon, $C_{14}H_6O_2(OH)_2$. Det är nästan olösligt i kallt vatten och föga lösligt i hett, men löses med mörkt violett färg i alkaliska vätskor. Vid upphettning förflyktigas det och sublimerar oförändradt i orangeröda nålar. Alisarinet bildar med metalloxider olösliga färgade föreningar, s. k. lacker, t. ex. aluminiumlack (rödt), tennlack (rödt), kromlack (bordeaux), järnlack (svartviolett). Färgningen af ull och bomull tillgår i hufvudsak så, att väfnaden först betas med aluminium- eller krom-acetat, hvarefter alisarinfärgämnet utfälles som lack på de så behandlade fibrerna. Vissa skarlakansröda färger erhåller man genom kombinerad betning med lerjord och oljor, som innehålla fria fetsyror; hufvudsakligen användes nu lerjord och ammoniaksaltet af ricinoljesyra ("turkischrotöl") till den komplicerade färgprocessen. Upphettas alisarin med zinkpulver, bildas kolvätet antracen, $C_{14}H_{10}$, som förekommer i stenkolstjära. Denna iakttagelse föranledde Græbe och Liebermann att försöka framställa alisarin ur stenkolstjärans antracen, hvilket ock lyckades (1868). Till följd af denna viktiga upptäckt började man inom kort att fabriksmässigt tillverka alisarin af antracen och att använda detta fabrikat i färgningsindustrien. Redan 1872 kunde alisarintillverkningen icke hålla jämna steg med konsumtionen, oaktadt det konstgjorda alisarinet stod i så högt pris, att det ej fick användning annat än i tygtryckerierna. Genom förenkling af arbetsmetoderna sänktes 1873 priset på det konstgjorda alisarinet, som numera fullständigt undanträngt det naturliga färgämnet. Den tekniska framställningsmetoden består i smältning af antrakinonsulfonsyra med kali, under tillsats af klorsyradt kali. Det alisarin, som för närvarande tillverkas af stenkolstjärans antracen, gifver färger, hvilka äro lika äkta som de, hvilka fås af krapprotens alisarin, men som öfverträffa de senare i liflighet och skönhet. Till följd däraf måste odlingen af krapp, som förr var en viktig kulturplanta, upphöra. Man beräknar, att värdet af den i färgerierna före 1868 årligen förbrukade krappen uppgick till nära 40 mill. kr. Nu öfverstiger årsproduktionen 30,000 ton vattenhaltig pasta, hvaraf största delen produceras i Tyskland. Alisarinfärgämnena utmärka sig genom en hög grad af resistens mot ljusets, klorkalkens och tvålens verkningar. P. T. C. (H. E.)

Alisarin-bläck. Se Bläck.

Aliscamps l. Aliscans [aliskä'], detsamma som Alyscamps. Se Arles.

Alise [ališ]. Se Alesia.

Alishan, Leon, armenisk skald och skriftställare, f. 1820 i Konstantinopel, har verkat såsom gymnasie- och seminarieföreståndare i Venezia samt blef 1876 generalvikarie för mechitaristerna. Han gäller bland sina landsmän för en nationalskald. Bland hans arbeten må nämnas samlade dikter (5 bd, 1857—67), *Tableau succinct de l'histoire et de la littérature de l'Arménie* (2 bd, 1860; på franska), en samling på engelska öfversatta armeniska folkvisor (1867), två band historiska monografier (1870), *L'Arménie pittoresque* (på franska, engelska och armeniska, 3 bd, 1872) samt en edition af den återfunna lagboken för furstendömet Antiokia under korstågstidehvarfvet ("Les assises d'Antioche", 1876). A. har länge varit utgifvare af den armeniska tidskriften "Polyhistor".

Ali'sma L., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Alismataceæ*. Sveriges flora eger en dithörande art, *A. plantago* L., svalting, med äggrunda, rutnerviga, spetsiga blad i rosett och rödlätta eller hvita blommor i spirlikt kvastknippe. Den är allmän i diken. Jfr Alismataceæ. Se fig. sp. 597. A—N.*

Alismatáceæ, Alismacéer, *bot.*, en liten naturlig familj, tillhörande *Liliifloræ* bland monokotyledonerna och afvikande från närstående familjer genom kalkbladens anordning i tvenne trebladiga kransar — af hvilka den yttre är grön och den inre färgad —, genom talrika, i krans eller spiral ställda, en- (sällan fler-) fröiga småfrukter, frön utan hvita och krökt grodd. Omkr. 50 arter, fördelade på 10 släkten, äro hittills anträffade, förnämligast i norra hemisfärens tempererade zoner. Af dessa arter förekomma i Sverige endast trenne, tillhörande släktena *Alisma*, *Echinodorus* och *Sagittaria*. Samtliga dithörande arter äro glatta vatten- eller sumpväxter, örtartade, med kort, vanligen underjordisk stam, skaftade, äggrunda, hjärt- eller pillika blad (såvida ej genom bladskifvornas felsländende endast smala, jämbreda fyllodier utvecklats), regelbundna, sam-

eller skildkönade blommor med 6 eller ännu flera ståndare. De utmärka sig ofta genom skarpa beståndsdelar, så att t. ex. bladen af *Alisma plantago* t. o. m. äro blåsdragande, men äfven genom rikedom på stärkelse och andra närande ämnen i de underjordiska stamdelarna, hvilka (t. ex. af den svenska *Sagittaria sagittifolia*) efter det skarpa ämnets borttagande kunna tjäna till föda. *Sagittaria*-arter äro därför i Kina föremål för odling. Den särdeles vackra *S. montevidensis* odlas ofta i varmhus. T. F. (G. L—M.)

Alisma (se art. å sp. 596).

Aliso, ett af Drusus år 11 f. Kr. anlagdt romerskt fäste på floden Lippes högra strand, antagl. vid nuv. Haltern.

Alison [ä'lisn]. 1. Sir Archibald A., engelsk jurist och historiker, f. 1792, d. 1867, blef 1814 advokat och 1834 sheriff i Lanarkshire samt upprätthöll som sådan med kraft ordningen under arbetareoroligheterna 1837—38. A. företog vidsträckta utländska resor och egnade sig åt populärhistoriskt författarskap. Hans *History of Europe from the commencement of the french revolution to the restoration of the Bourbons* (10 bd, 1833—42, 10:e uppl. i 14 bd 1861), skrifven i strängt toryistisk anda, spriddes i hundratusentals exemplar samt öfversattes på tyska, franska, arabiska och hindostanska. Dess fortsättning, *History of Europe from the fall of Napoleon in 1815 to the accession of Louis Napoleon in 1852* (8 bd, 1852—59) gjorde föga lycka. En senare kritik har blottat dessa arbetens ytlighet, ensidighet och många felaktigheter. Bland A:s många öfriga skrifter märkas *Principles of the criminal law of Scotland* (1832) och *Practice of the criminal law of Scotland* (1833), två högt skattade handböcker, den mot Malthus' teorier riktade *Principles of population* (1840), *Life of John, duke of Marlborough* (1852) och *Lives of lord Castlereagh and sir Charles Stewart, second and third marquesses of Londonderry* (1861). A. lämnade äfven ytterligt konservativa politiska bidrag till "Blackwood's magazine", bekämpade frihandeln och tog sydstaterna i försvar under inbördeskriget. Han blef 1852 baronet. I Skottland åtnjöt han stor popularitet. Hans svärdotter utgaf 1883 hans självbiografi, *Some accounts of my life and writings*.

2. Sir Archibald A., den föregåendes son, engelsk general, f. 1826, deltog i Krimkriget och 1857—58 i kriget i Indien, där han vid Lucknows undsättning förlorade en arm, i Asjantikriget 1873—74 och i expeditionen till Egypten 1882, där han till Wolseleys ankomst förde befäl öfver landstigningstrupperna och med mycken utmärkelse ledde höglandsbrigaden i slaget vid Tel-el-Kebir. Han kommenderade sedan ockupationshären i Egypten 1882—83, blef 1882 generallöjtnant, 1885 för en kortare tid generaladjutant och 1889 general samt militär medlem af indiska rådet. 1869 utgaf han en afhandling *On army organisation*. V. S—G.

À livre ouvert [a li'vr ovär], fr., *mus.*, "ur öppen bok", från bladet. Jfr A vista.

Alix [ali'ks], Pierre Marie, fransk kopparstickare och färgtryckare, f. 1752, d. 1819, var en af de konstnärer, hvilka i Frankrike införde de s. k. engelska kopparsticksmaneren (svartkonst-, punkterings-, tusch- och crayon-maneret). Hufvudsakligen gjorde han sig känd genom en serie porträtt af revolutionens män. Det var A:s porträtt af *Bernadotte*, som 1810 förevisades på riksdagen i Örebro. Detta exemplar förvaras i nationalmuseet i Stockholm.

Alizarin. Se Alisarin.

Alizé l. Vent alizé [vätalisē], fr., *meteor.*, passadvind (se d. o.). Kommer troligen af det fornfranska *alis*, jämn, regelbunden.

Aljaska, halfö i Nord-Amerika. Se Alaska.

Aljbov, Michail Nilovitj, rysk novellist, f. 1851, tjänstgjorde ett år som ämbetsman vid accisförvaltningen i Estland, men öfvergick sedan odeladt till litteraturen. Redan 1864 hade han debuterat med den i memoarform skrifna berättelsen "En krogkunds anteckningar". Flitig medarbetare i ryska tidskrifter, har A. i bokform utgifvit två band "Noveller och berättelser" samt flere romaner, hvari hufvudstadslifvets skuggsidor skildras med realistisk, psykologisk skärpa. A. kan närmast betraktas såsom en lärjunge till Dostojevskij, särskildt i teckningen af stadsproletärer och sjukliga sociala företeelser. A—D J.

Aljubarrōta [alju-], by i portugis. distriktet Leiria, historiskt märklig genom den lysande seger Johan I af Portugal där vann 14 aug. 1385 öfver Johan I af Kastilien.

Alka, *zool.* Se Alca.

Alkahest (arab.), benämning på ett lösningsmedel, som enligt alkemisterna skulle kunna lösa alla kroppar. Van Helmont och Glauber antogo att alkahest utgjorde en på omvägar erhållen lösning af kaliumkarbonat. W. O.

Alkaïos (grek. Ἀλκαῖος, lat. *Alcāeus*), *grek. myt.*,

son af Perseus och själf fader till Amfitryon samt farfader till Herakles.

Alkaïos (grek. *Ἀλκαῖος*, lat. *Alcæus*), en af det gamla Greklands störste lyriske skalder, Sapfos samtida och vän, lefde på ön Lesbos mot slutet af 7:e årh. f. Kr. Tillhörande en gammal förnäm släkt och framstående ledare af aristokratpartiet, deltog A. lidelsefullt i sitt lands inre och yttre strider. Krigare och partiman är ock skalden: samtidens 'Sturm und drang', de adliges sammanslutning i politiska klubbar med oligarki som resultat och hopens fylkande kring en ledare med ty åtföljande tyranni eller envåldsmakt — allt återspeglar sig klart i hans glödande och underbart formfulländade, melodiska dikter, af hvilka åtskilliga fragment bevarats. Men äfven det eoliska kynnets böjelse för vinets och kärlekens fröjder hade i A. en fullödig representant. Innehållets rikedom afspeglar sig förträffligt i de metriska formernas växlande mångfald. Mest bekant är den efter A. uppkallade alkaiska strofen (se d. o.). Det språk skalden använder är det eoliska. Bland romerska skalder har särskildt Horatius ofta efterbildat A. (se H. Andersson, "Om Horatii oden", Ped. tidskr. 1897). Fragmenten ha utgifvits af bl. a. O. Crusius i "Anthologia lyrica" (1897). Se Schück, Världslitt:s hist. I: 97. H. SGN.

Alkaïsk l. Alcæisk strof, ett versslag, som fått sitt namn efter den grekiske skalden Alkaios. Hvarje strof består af fyra rader, och schemat är följande:

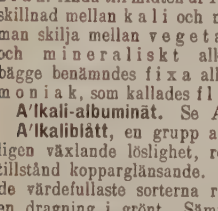

Horatius använde ofta denna form, och den har efterbildats äfven i modern diktkonst.

Alka'ld. Se Alcalde.

A'lkali (af arab. *kaljun*, aska), *kem.*, betecknar de lösliga metalloxiderna kali, natron, litium-, cesium- och rubidiumoxid samt ammoniak. Ända till midten af 1700-talet gjorde man ingen skillnad mellan kali och natron, men då började man skilja mellan vegetabiliskt alkali (kali) och mineraliskt alkali (natron), hvilka bägge benämndes fixa alkalier, i motsats till ammoniak, som kallades flyktigt alkali. P. T. C.

A'lkali-albuminät. Se Albuminat.

A'lkaliblått, en grupp af blåa tjärfärger af tämligen växlande löslighet, renhet och nyans, i torrt tillstånd kopparglänsande. Enligt J. G. Gentele äro de värdefullaste sorterna rent blåa, eventuellt med en dragning i grönt. Sämre anses de, som stöta i violett. Olika kvaliteter och sorter angifvas genom olika bokstafsbeteckningar. Utom till färgning användes alkaliblått till beredning af s. k. lackfärger. K. S—N.

A'lkali-metaller, *kem.*, kallas de metaller, hvilkas oxider benämnas alkalier: således kalium, natrium, ammonium, cesium, rubidium, litium. P. T. C.

A'lkalimetri, metod att kvantitativt bestämma myckenheten alkali (se d. o.) genom att mäta volymen af en syra af känd halt, som åtgår till neutralisation af alkalit. Jfr Indikator. K. S—N.

Alkaliska jordarter, *kem.*, oxiderna till metallerna kalcium, strontium, barium och stundom äfven magnesium, eller kalk, baryt, strontian och talkjord. P. T. C.

Alkalisk luft, *kem.*, ett fordom brukligt namn på ammoniakgas.

Alkalisk reaktion, *kem.*, en egenskap, som tillkommer alla kroppar, som i lösning afdissociera fria hydroxylioner. Dessas koncentration bestämmer styrkan hos den alkaliska reaktionen. Denna påvisas lättast genom särskilda indikatorer; så t. ex. färgas lackmus blå och fenolftalein rödt. H. E.

Alkalisk smak, frätande smak.

Alkaliskt bad. Se Lutbad.

Alkaloïder (af alkali och grek. *εἶδος*, likhet), äfven kallade växtbaser, *kem.*, *farm.*, egendomliga, ofta genom framstående fysiologiska verkningar utmärkta växtämnen, hvilka bland sina elementära beståndsdelar alltid innehålla kväfve (N) jämte kol (C), väte (H) och syre (O), hvilket sistnämnda dock undantagsvis saknas. Dessa ämnen ur växtriket kunna, på samma sätt som ammoniak, ingå saltartade föreningar med syror, i hvilka föreningar alkaloiden är bas (däraf namnet växtbaser). Många sådana alkaloidsalter äro ytterst viktiga läkemedel, t. ex. morfin-hydroklorid, atropinsulfat, strykninnitrat och kininsulfat. — En apotekare i Paris vid namn Derosne framställde 1803 ur opium två kristalliserbara ämnen, då för tiden kallade "opiumsalter": narkotin och morfin, och en annan fransman, Seguin, upptäckte äfvenledes (1804) morfinet, men ingendera af dessa kemister fann den "basiska" naturen hos dessa ämnen. Det var en tysk apotekare, Serturner, som år 1817 först visade, att morfinet är en växtbas, och därmed gaf uppslaget till en lång rad af glänsande upptäckter inom växtkemien. Då alkaloiderna i de flesta fall utöfva egendomliga verkningar på den djuriska organismen och sålunda ofta utgöra den verksamma beståndsdelen i en drog, så har, genom deras framställning i rent tillstånd, läkekonsten vunnit den fördelen, att kunna genom deras användning gifva det verksamma i ett vegetabiliskt läkemedel i en noggrant känd och lätt bestämd mängd, hvilket icke kan vara händelsen, då den naturliga drogen användes, eftersom dess halt af den verksamma beståndsdelen kan växla betydligt. De allra flesta af dessa alkaloider äro gifter, i den meningen, att redan en ringa mängd af alkaloiden framkallar häftiga, ofta lifsfarliga verkningar. Deras upptäckande i organismen efter döden (i förgiftningsfall) är ofta förenadt med stora svårigheter och, om längre tid förflutit efter döden, icke sällan omöjligt till följd af alkaloidens sönderdelning. Några alkaloider äro oljelika vätskor, hvilka förflyktigas i fria luften, t. ex. nikotin, koniin, spartein. Af dessa äro de två förstnämnda bland de allra häftigaste gifterna. — De icke flyktiga alkaloiderna, hvilkas antal redan är mycket stort och ständigt ökas genom den nyare kemiens upptäckter, äro vanligtvis färglösa (hvita), kristalliserbara, lättlösta i alkohol, mera svårlösta i vatten samt hafva bitter och ofta skarp smak. Några alkaloider (såsom berberin) förekomma hos många växtarter inom olika familjer; andra (de flesta) synas däremot uteslutande tillhöra någon viss växtart. O. T. S.

Under senare tid har mycket arbete nedlagts på att söka lära känna alkaloidernas kemiska konstitution, eller det sätt, hvarpå atomerna i deras moleky-

er äro grupperade, för att med stöd däraf kunna med konst framställa dessa märkliga ämnen, som vi annars kunna erhålla endast genom växtcellers bemedling. Detta har visserligen hittills lyckats endast i helt få fall, bland hvilka särskildt må nämnas odörtens giftiga bas, *koniin*, den första naturliga alkaloid, hvars syntes kunnat fullständigt genomföras, men det torde väl vara endast en tidsfråga när detsamma skall lyckas äfven med de öfriga. Ur många naturliga alkaloider hafva med konst framställts andra, närbesläktade baser, hvilka stundom fått betydelse som läkemedel, t. ex. homatropin ur hyoscyamin. Äfven många fullständigt artificiella baser kunna såväl med hänsyn till sammansättning som verkan jämföras med växt-alkaloiderna; så t. ex. de såsom läkemedel använda thallin, orexin, antipyrin och flere andra. S. J—N.

Alkalurētika (jfr Alkali och Uretika), läkemedel, som göra urinen starkt alkalisk. Dit höra flere mineralvatten (vichy-vatten, bilin-vatten och andra) samt vissa grönsaker. De alkaluretiska medlen hindra aflagring af urinsyrade salter i urinblåsan.

Alkamēnes (grek. Ἀλκαμένης, lat. *Alcamēnes*), grekisk bildhuggare i Aten, Feidias' mest framstående lärjunge, hade sin blomstringstid under senare hälften af 400-talet f. Kr. Han utförde företrädesvis gudabilder. Sannolikt deltog han i arbetena på Parthenon. Intet af hans egna verk finnes i behåll, men hans berömda *Afrodite-staty* tror sig den nyare forskningen igenkänna i en efterbildning (i Louvre), i hvars originalbild konstnären för första gången vågat framställa gudinnan visserligen icke oklädd, men höljd i ett tunt draperi, som låter kroppens skönhet göra sig gällande. En annan efterbildning efter ett af mästarens verk anser man sig ha upptäckt i en *Stående diskuskastare* (i Vatikanen), i olikhet med Myrons bekanta bild ej framställd under själfva slungandet, utan ännu lugnt stående, beräknande sitt kast. A., en af den grekiska plastikens ryktbaraste konstnärer, skapade äfven nya Hekate-, Asklepios- och Hefaistostyper. O. G—G.

Alkan [-kä′], Charles Valentin Morhange, fransk musiker, f. 1813 i Paris, d. därst. 1888, var en mycket framstående pianist och ansedd pianolärare samt skref en mängd haltfulla tonstycken för sitt instrument: 25 preludier, 12 stora etyder, en konsert, sonater, karaktärsstycken, marscher m. m.

Alka′nna (*Alcanna spuria*, sp. *alcana*, arab. *al henna*), *Alcanna tinctoria* Tausch (*Anchusa tinctoria* L.), *farm.*, af nat. fam. *Boragineæ* Juss., *Pentandria* L., en i Ungern och synnerligen i de östra Medelhafsländerna växande ört, mycket lik den i Sverige allmänna tungörten, *Anchusa officinalis* L. Den luckra, mörkt violettröda barken på alkannaroten innehåller ett eget färgämne, alkanna-rödt (anchusin), som förr användes till färgning af vissa läkemedel. Denna rot, som numera är utesluten ur svenska farmakopén, kallas i droghandeln "falsk alkanna" till skillnad från den alkanna, rättare al henna (eller endast henna), som fås af en lågväxt buske, *Lawsonia alba* Lam. (nat. fam. *Lythrarieæ* Juss.), hvars blad och rot innehålla ett liknande rödt färgämne och pulveriserade begagnas af de muhammedanska kvinnorna i orienten till färgning af naglarna, händernas insida m. m., hvilket anses föröka deras behag. O. T. S.*

Alkannarot, *farm.* Se Alkanna.

Alkanna-rödt, *farm.* Se Alkanna.

Alkannin, detsamma som alkanna-rödt (se Alkanna).

Alkarraza. Se Alcarraza.

Alkavare, fjälltopp på Kölen, ö. om sjön Virijaur, i västra delen af Lule lappmark. 1,410 m. högt. Silfvermalmsanledningar därstädes hafva bearbetats, men med ringa framgång.

Alkāzar. Se Alcazar.

Alkeknott. Se Alkekungsläktet.

Alkekungsläktet, *Mergulus*, *zool.*, hör till familjen alkor (*Alcidæ*) och ordningen *Charadriiformes* inom fåglarnas klass. Näbben är mycket kort, tjock och kullrig samt utan sidofåror; näsborrarna täckas till hälften af en hud samt äro runda och belägna vid näbbkantens rot. Vingarna äro medelmåttiga och spetsiga, stjärten kort. Dithörande fåglar äro lifliga och orädda, flyga snabbt och uthålligt, häcka i stenören och lägga blott ett enda ägg. Till detta släkte hör blott en art, alkekungen (äfven kallad sjökung och grönlandsdufva, i Bohus län alkeknott), *M. alle*, ofvan till största delen svart, under hvit. Han är den minsta af de fåglar, som under sommartiden samlas vid Spetsbergen och Grönland för att häcka på de s. k. fågelbergen, där han förekommer i ofantligt stora skaror. Parry beräknar, att tre skyttar på 5—6 timmar fällde 1,263 alkekungar. Om vintern träffas dessa fåglar i Skandinavien ända ned till Skåne, oftast enstaka, men stundom äfven här i stora massor. Såsom häckande har fågeln ej anträffats vid någon skandinavisk kust. L—E.

Alkemi (arab. *al-kimia*, härledt från Egyptens gamla namn, *Kemi*, eller af arab. *chema*, dölja), kallas den föregifna konsten att af de fyra s. k. elementen: eld, vatten, luft och jord, återställda till sin ursprungliga renhet, sammansätta ett med underbara egenskaper utrustadt ämne, som konstens idkare benämnde de vises sten eller metallernas kvintessens. Detta ämne troddes innehålla lifsprincipen för alla varelser och ting i den skapade världen och för den skull mäktigt såväl att förvandla alla "omogna" eller "sjuka" metaller, d. v. s. silfret och de oädla metallerna, till "frisk" metall, eller guld, som ock att, när det nyttjades i förtunnad form som drickbart guld, eller lifselïxir, återställa sjuka och ålderstigna människor till hälsa och ungdom. Den hemlighetsfulla konstens innehafvare kallades adepter. Sitt förfaringssätt framställde adepterna i en gåtfull, i olika alkemistiska skrifter mycket skiftande terminologi.

Alkemien är urgammal såväl i Kina som i västerlandet, där sägnen förlade konstens vagga till Egypten och nämnde Hermes Trismegistus som dess fader, hvadan alkemien också kallas den "hermetiska" konsten. På kejsar Diocletianus' tid hade hågen för alkemien så spridt sig inom det romerska riket, att kejsaren (296 e. Kr.) fann sig föranlåten befalla, att alla egyptiska verk rörande konsten att göra guld skulle uppbrännas. I 4:e årh. idkades alkemien ifrigt vid den lärda skolan i Alexandria. Flere alkemistiska verk utgingo därifrån. Författarna begagnade vanligtvis någon stor filosofs namn (Demokritos, Pythagoras o. s. v.) för att skaffa större anseende åt den sak de författade. Från grekerna kom alkemien till araberna, hos hvilka den vann stor utbredning och äfven fick sitt namn. En bekant alke-

mistisk skrift från denna tid (början af 9:e årh.) är den af Geber, en till islam omvänd grek, författade *Summa perfectionis* etc., af hvilken framgår, att metallerna då allmänt ansågos vara sammansatta kroppar. Genom araberna och öfver Spanien beredde alkemien sig åter inträde i det öfriga Europa. Nästan alla medeltidens lärdaste män finna vi därefter sysselsätta sig med alkemi (så Albertus Magnus, Roger Baco m. fl.). Största uppseendet väckte dock Raimundus Lullus (f. 1234, d. 1315), hvilken enligt sägnen åt konung Edvard I i England förvandlade inemot 50.000 pund kvicksilfver, bly och tenn till guld. Alkemien behöll sitt anseende under reformationens århundrade, men urartade mer och mer, särdeles i 17:e och 18:e årh., från ett ärligt fantasteri till ett svekfullt näringsfång. Flocktals öfversvämmade adepterna Europa, hvars krönta hufvuden de ofta räknade som medarbetare. Äfven sedan den verkliga kemiska vetenskapen fått sin grundläggning och börjat sin utveckling, fortfor alkemien att idkas. Bland de många framstående män, hvilka i 18:e årh. sysselsatte sig med densamma, var äfven skalden Goethe, som i Frankfurt dref alkemistiska studier och, enligt hvad han själf förmäler, botades från en svår sjukdom genom en "panacé", tillverkad af alkemisten och läkaren Metz. Bland svenska alkemister förtjänar nämnas Aug. Nordenskiöld (f. 1754, d. 1792). Ännu i början af 18:e årh. fanns i Tyskland ett sällskap alkemister, som offentliggjorde sina förhandlingar i "Deutscher reichsanzeiger". V. B.*

Slumpvis gjorde alkemisterna många viktiga rön och upptäckter, som sedermera kommo den vetenskapliga kemien till godo. Dock kan man endast oegentligt säga, att kemien uppstått ur alkemien, från hvilken den fullständigt skiljer sig med afseende på såväl förutsättningar som metod och syfte. Alkemistiska åsikter göra sig stundom ännu gällande, särskildt i Frankrike, där de moderne alkemisterna ha till språkrör periodiska publikationer som t. ex. tidningen "L'hyperchimie". Aug. Strindberg har sysslat med experiment, hvarvid han anser att guld bildats. Se härom uppsats af O. Widman i "Nordisk tidskrift" (1897). Jfr vidare Kopp, "Die alchimie in älterer und neuerer zeit" (1886), Bauer, "Chemie und alchemie in Österreich bis zum beginnenden 19. jahrhundert" (1883), Berthelot, "Les origines de l'alchimie" (1885), och Schäfer, "Die alchemie, ihr ägyptisch-griechischer ursprung" (1887).

Alkemi'st, person, som sysslar med alkemi (se d. o.).

Alke'rmes (sp. *alguermes*, af arab. *alkirmis*, liktydigt med det franska *cochenille*), ett slags likör, destillerad af socker, kryddnejlikor, muskotnötter m. m. och rödfärgad med kermes (de torkade honorna af en art af insektsläktet *Coccus*). Det bästa slaget af alkermes kommer från Florens.

Alke'stis (grek. Ἄλκηστις, lat. *Alce'stis* l. *Alce'ste*), *grek. myt.* Se Admetos.

Alkibiädes (grek. Ἀλκιβιάδης, lat. *Alcibiädes*), en frejdad atenare af gammal adlig släkt, f. omkr. 450 f. Kr. Hans fader, Klinias, stupade vid Koroneia (446). Den unge Alkibiades kom då under sina fränder Perikles' och Arrifrons förmynderskap, för att som yngling själf taga sin lysande förmögenhet i besittning. Hans ädla börd, stora rikedomar, utomordentliga skönhet och tjusande personlighet gjorde honom till Atens bortskämda barn. Han hade en ovanlig viljekraft och stor smidighet i sitt väsen. Än ådagalade han prof på dygd och återhållsamhet, än öfverlämnade han sig åt laster och utsväfningar, allteftersom tiden och stället kräfde. Den ena dagen såg man honom hos Sokrates, som sökte leda denna rika begåfning i rätt riktning, tyvärr utan varaktig framgång, den andra dagen täflade han med sina dåliga umgängesvänner i öfverdåd och lättsinne. Sin första vapenbragd utförde han under kriget mot Korint i slaget vid Potidaia, hvarest Sokrates räddade hans lif (432). Snart utmärkte han sig som talare och som pristagare vid olympiska spelen. Ledd af en okuflig äregirighet, var han aldrig nogräknad om de medel han använde för att utföra sina planer. Dessutom nedtystade hans vältalighet lätt hvarje motsägelse; glansen i hans yttre lif bländade, hans älskvärda och behagliga sätt tillvann honom allas hjärtan, och han prisades såsom Perikles' ädle och värdige efterträdare.

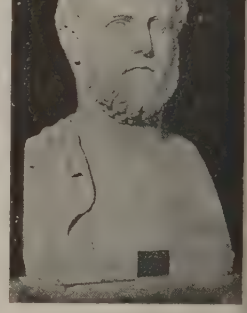

Hans politiska inflytande daterar sig egentligen från 422 (Kleons död). Det var i synnerhet den utmärkte talaren och beprövade fältherren Nikias, hvars stora anseende väckte hans afund. Emot denne, ledaren af det aristokratisk-konservativa partiet, arbetade han af alla krafter och lyckades efter ett par år såsom demokratiens, resp. krigspartiets, främste man tjusa atenarna till det oförståndiga krigståget till Sicilien 415. En flotta utrustades, hvars like ännu aldrig hade lupit ut ur Atens hamn. Nikias, Alkibiades och Lamachos voro dess befälhafvare. Strax före dess afsegling fann man emellertid på morgonen 11 maj en stor mängd hermesstoder på Atens gator och offentliga platser stympade. En storm af ovilja uppstod; äfven A. misstänktes, sannolikt med orätt, för delaktighet häri, men angafs kort därpå såsom skyldig till brott mot de eleusinska mysteriernas helgd. A. fordrade själf omedelbar undersökning; denna uppsköts dock, och flottan afgick till Sicilien. Icke långt efter sin ankomst dit blef han återkallad för att rättfärdiga sig. Då hans fiender hemma hade öfverhanden, vågade han icke återvända, utan flydde till Sparta, hvarest han på ett ovärdigt sätt hämnades på sin fädernestad genom att leda kriget mot densamma. Efter att hafva åtnjutit mycken gunst i Sparta ådrog han sig slutligen hat och misstroende, så att han för att rädda sitt lif måste fly till den persiske satrapen Tissafernes i Mindre Asien. Under tiden hade atenarnas krigshär ömkligen omkommit på Sicilien, och spartanerna hade genom att begagna sig af A:s råd haft stora framgångar. A:s fältherreskicklighet behöfdes nu mer än någonsin, och han fick därför tillåtelse att återvända till Aten. Han ville dock ej komma hem utan att hafva förvärfvat sig nya lagrar. Bl. a. vann han vid Kyzikos (410) en lysande seger öfver den peloponnesiska flottan och landthären. Med ett stort antal eröfrade fartyg och ett oerhördt krigs-

yte höll han år 408 under folkets ändlösa jubel sitt
ståg i Aten och utnämndes till högste befälhafvare till
ands och sjöss. Men då kort därefter Atens flotta
enom hans underbefälhafvares oförsiktighet led ett
ederlag (nära Efesos), fann det redan förut slumrande
nisstroendet mot honom ny näring. Han vågade icke
tervända till Aten, utan lämnade krigshären och
frog sig undan till Tracien, hvarest han lefde i fri-
illig landsflykt. Då han efter Atens fall (404) ej
ängre kände sig trygg, begaf han sig till Farna-
azos i Frygien, hvarest han på sina fienders anstif-
an mördades s. å. Litt.: Houssaye, "Histoire
l'Alcibiade" (1873), och Fokke, "Rettungen des A."
1883—86). A. B—R. (H. SGN.)

Alkifron (grek. *Ἀλκίφρων*, lat. *Alciphron*), gre-
isk retor, yngre samtida till Lukianos, lefde i 2:a
ch 3:e årh. e. Kr., författade en samling bref, i
vilka landtmän, fiskare, hetärer och proletärer ge
arakteristiska uttalanden om sitt lif. Inflytandet från
en nyare attiska komedien är omisskänligt.

Alkinöos (grek. *Ἀλκίνοος*, lat. *Alcinōus*), *grek.*
myt., konung öfver faiakerna. Se Faiaker och
Odysseus.

A'lkkula, finska namnet på Öfver-Torneå.

Alkmaar l. Alkmär, stad i nederländska prov.
Nord-Holland. Präktig gotisk kyrka (S:t Laurentius),
rackert rådhus och ett stort bibliotek. 18,373 inv.
1900). Betydlig handel med ost (hälften af Hollands
osthandel), säd och boskap. Saltsjuderier och fabriker.
I närheten låg det nu förstörda slottet Egmont, från
hvilket den berömda ätten Egmont härstammade.

Alkmä'on (grek. *Ἀλκμαίων*, lat. *Alcmæon*), *grek.*
sag., en son af Amfiaraos och Erifyle. Då Amfiaraos
lät sig till tåget mot Tebe och därvid förutsåg dess
olyckliga utgång, uppdrog han åt sina ännu ej upp-
vuxne söner Alkmaion och Amfilochos att hämnas
hans död på Erifyle. När sedan Alkmaion åter-
kommit från epigonernas härnadståg mot Tebe, hvari
han varit deras anförare, och fått veta, att hans mo-
der genom skänken af Harmonias peplos (ett slags
ifverklädnad) förmåtts att öfvertala sina söner till att
deltaga i kriget, verkställde han hämnden och dödade
sin moder. Till följd däraf blef han, likasom Orestes,
förföljd af erinyerna, kom vansinnig till Fegeus i Psofis
i Arkadien, hvilken renade honom från hans skuld
och gaf honom sin dotter Alfesiboia (Arsinoë) till
maka. Henne skänkte han nu de olycksbringande gåfvorna, Harmonias halsband och peplos. Men landet
nemsöktes af missväxt, och Apollon förkunnade, att
A. ej skulle finna sinnesro, förrän han komme till
ett land, på hvilket solen vid modermordet ännu icke
hade lyst: vid floden Acheloos skulle han finna det.
Han drog dit, slog sig ned på ett genom flodens upp-
lamning nybildadt land i flodens mynning och äktade
flodgudens dotter Kallirrhoë. När han sedan för att
uppfylla sin makas ifriga åstundan, ville hämta Har-
monias halsband och peplos från Psofis, blef han dödad
af Alfesiboias bröder.—A. ärades efter sin död såsom
heros, särskildt i Tebe och Psofis. V. K.

Alkmaioniderna (Alkmeoniderna), en af det
gamla Atens ädlaste och inflytelserikaste ätter, så kal-
lad efter sin stamfader Alkmaion, som var en ättling
af Nestor och efter den s. k. doriska vandringen jämte
en skara landsmän hade kommit till Aten. Denna
ätt kämpade länge för adelsväldet, men från den härstammade ock demokratiens grundläggare Kleisthenes
samt på mödernet Perikles och Alkibiades. V. K.

Alkmän (grek. *Ἀλκμαν*), grekisk skald. Han var
bördig från Sardes, med borgarrätt i Sparta, och lefde i
senare delen af 7:e årh. f. Kr. Han anses hafva grundat
den grekiska körlyriken och skall hafva skrifvit 6 böcker, innehållande parthenier (sånger för jungfruköret),
religiösa festsånger (hymner, paianer), kärlekskväden
m. m. Af dessa dikter, som voro skrifna på mycket
växlande meter och på en med episka och eoliska former blandad dorisk dialekt, återstå nu endast fragment, hvilka knappast gifva en tydlig bild af skalden. Ett daktyliskt versslag bär namn efter honom.
Den alkmaniska versen består af tre daktyler och en
spondé eller troké:

– ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑

Jfr t. ex. Horatius' "Oden", I: 7. V. K.

Alkman, Edvard Petrus, tidningsman, f. 3
juli 1867 i Gellersta, Örebro län, blef student i Örebro
1887 och filos. kand. i Upsala 1889. Efter konst-
och litteraturhistoriska studier och en längre utrikes
studieresa ingick A. 1894 som konst- och litteratur-
kritiker i Dagens nyheters redaktion och blef där en
framstående förkämpe för de strömningar, som repre-
senteras af Konstnärsförbundet och 1890-talets litte-
rära renässans. Fortfarande konstkritiker, har A. lik-
väl småningom öfvergått till tidningens politiska af-
delning och skrifver numera en stor del af dess le-
dande artiklar. Dessutom har A. genom förträffliga
tolkningar med vår litteratur införlifvat flera moderna
arbeten, såsom "Lögnens förfall" och "Salome" af
O. Wilde, "Caliban" af E. Renan och "Väfvarne"
af G. Hauptmann. Sedan 1901 är A. redaktör för
"Julkvällen".

Alkmar. Se Alkmaar.

Alkmēne (grek. *Ἀλκμήνη*, lat. *Alcmēne*), *grek. sag.*,
dotter af Perseus' son konung Elektryon i Mykenai
och förmäld med Amfitryon. Under dennes från-
varo i kriget mot tafierna besökte henne Zeus i
Amfitryons gestalt, och hon födde åt Zeus sonen
Herakles (se d. o.), på samma gång som hon åt
Amfitryon födde Ifikles. Efter Amfitryons död blef
hon Rhadamanthys' (se d. o.) maka. A. åtnjöt i
Tebe och Aten gudomlig dyrkan. V. K.

Alkmeoniderna. Se Alkmaioniderna.

A'lkohol (arab. *alkohol*, "det finaste, lättaste"),
den flyktiga och verksamma beståndsdelen i jästa dry-
cker.

1. *Kem.* Alkoholhaltiga, jästa drycker hafva se-
dan äldsta tider varit kända. Att man genom deras
destillering kan erhålla alkohol, blef bekant redan
under medeltiden, och denna upptäckt tillskrifves
Arnold af Villa Nova (f. 1240). Hans lärjunge Rai-
mundus Lullus upptäckte konsten att befria alkohol
från vatten och benämnde den sålunda renade alko-
holen *aqva vitæ ardens* ("brinnande lifsvatten"). Den
vanliga alkoholen, etylalkoholen, är i rent till-
stånd en färglös, lättrörlig vätska af $0{,}8095$ egentlig
vikt vid 0° eller $0{,}7939$ vid 15°. Dess kemiska sam-
mansättning kan uttryckas med formeln $CH_3—CH_2OH$.
Alkohol har svag lukt och brännande smak. Den kan
ej ens genom den starkaste afkylning förmås att stelna.
Den kokar vid 78,4° och brinner med blåaktig, ej
lysande låga. Den upptager begärligt vatten och kan
blandas därmed i alla förhållanden. Då alkohol och
vatten blandas, sammandrager sig blandningsvolym-
men. Alkohol löser hartser och eteriska oljor. På
denna dess egenskap grundar sig dess användning för

beredande af fernissor och luktvatten. I vattenfritt tillstånd är alkohol ett häftigt gift; i utspädt tillstånd verkar den berusande. Den hindrar förruttnelse och användes därför till konservering af anatomiska och zoologiska föremål. Genom inverkan af oxiderande ämnen eller af luft vid närvaro af porösa ämnen borttagas från alkoholen 2 atomer väte, hvarigenom aldehyd, $CH_3—CHO$, uppstår. Genom fortsatt inverkan af syre på aldehyden bildas ättiksyra, $CH_3—COOH$. Om alkohol upphettas med svafvelsyra, uppstår alltefter omständigheterna eter, $C_4H_{10}O$, eller ett gasformigt kolväte, etylen, C_2H_4. I förra fallet borttages en molekyl vatten från tvenne molekyler alkohol, i senare fallet en molekyl vatten från en molekyl alkohol. Alkohol kan äfven, såsom Berthelot visat, bildas af etylen genom dess förening med vatten ($C_2H_4 + H_2O = C_2H_6O$), om då etylen uppkommer vid upphettning utan lufttillträde (torr destillering) af många organiska ämnen, är äfven möjligheten gifven att af dem bereda alkohol. Så innehåller t. ex. stenkolslysgas etylen, och man kan följaktligen ur stenkol erhålla alkohol, ehuruväl beredningssättet är så kostsamt och den alkohol som fås är så ringa, att detta sätt att bereda alkohol aldrig kan blifva af praktisk betydelse.

I kemiskt hänseende är alkohol ett hydrat af radikalen etyl, $CH_3—CH_2$ eller C_2H_5, hvarför alkoholens formel blifver $C_2H_5 . OH$. Dess vid syret bundna väteatom kan utbytas emot radikaler, t. ex. emot metallerna kalium och natrium, hvarvid alkoholater bildas (t. ex. $C_2H_5 . ONa$, natriumalkoholat). Företrädesvis är det dock mot negativa, syrbildande radikaler, som detta väte kan utbytas, och de nya ämnen, som därigenom uppstå och som motsvara den oorganiska kemiens salter, kallas esterarter. Såsom exempel på en esterart må nämnas ättikestern $CH_3 . CO\ O . C_2H_5$.

Etylalkoholen är den äldsta kända representanten för en stor klass föreningar i den organiska kemien, hvilka med ett gemensamt namn kallas alkoholer och hvilka hufvudsakligen under de senaste årtiondena blifvit upptäckta eller till sin verkliga natur kända. Till alkoholerna höra träspriten (metylalkohol, $CH_3 . OH$), som bildas vid torr destillering af trä, amylalkoholen ($C_5H_{11} . OH$), hvilken utgör hufvudbeståndsdelen i finkeloljan, samt den fasta cetylalkoholen ($C_{16}H_{33} . OH$), som erhålles af spermaceti. Samtliga dessa alkoholer äro, emedan de innehålla endast en grupp OH, enatomiga alkoholer. Det redan af Scheele upptäckta glycerinet befanns genom Berthelots undersökningar vara en treatomig alkohol ($C_3H_5(OH)_3$), hvars esterarter med vissa organiska syror utgöra de i växt- och djurriket förekommande fettarterna. Såsom representant för tvåatomiga alkoholer kan nämnas den af Wurtz upptäckta glykolen ($C_2H_4(OH)_2$). Såsom exempel på mångatomiga alkoholer kan anföras mannit l. mannasocker ($C_6H_8(OH)_6$), en sexatomig alkohol, som finnes i manna och som för öfrigt bildas vid vissa jäsningsprocesser. De sexatomiga alkoholerna stå i ett mycket nära samband med de vanliga sockerarterna (se dessa).

Förutom såsom beståndsdel i jästa drycker, spelar vanlig alkohol i vår tids industri en högst viktig roll, dels emedan den i utspädt tillstånd utgör rusdryckerna brännvin, konjak, arrak, rom o. s. v., dels emedan den bildar råämnet till flera viktiga tekniska tillverkningar, t. ex. ättika, fernissor, luktvatten, knallkvicksilfver, eller i medicin använda preparat, t. ex. kloroform, kloral, eter och en mängd esterarter. Stora mängder alkohol förbrukas såsom konserveringsmedel. Jfr Brännvin och Destillering.

Alkoholhalten är för olika drycker:

öl	2—4	volymprocent
porter	4,7	„
ale	8,9	„
rhenvin	8—10	„
bordeaux	10,5	„
portvin	15	„
sherry	21	„
visky	54,3	„

P. T. C.*

2. *Farm.* Den mycket koncentrerade eller "absoluta" alkoholen verkar på lefvande celler och väfnader dödande och förstörande icke blott genom att taga till sig vatten, utan äfven genom att bringa ägghvitesubstanserna i nämnda lefvande delar att koagulera. I omgifningen af den förstörda väfnaden alstras häftig retning och inflammation. Att alkoholen konserverar, hindrar förruttnelse och i viss koncentration äfven jäsning, är allom bekant; denna verkan beror både på dess egenskap att draga till sig vatten och därpå, att mera koncentrerad alkohol är ett gift för de mikroorganismer, som äro verksamma för att framkalla förruttnelse och jäsning. På vissa sjukdomsalstrande bakterier verkar alkohol vida (omkr. 400 gånger) svagare än kvicksilfversublimat och är alltså blott ett svagt *antisepticum*. På hud och slemhinnor verkar stark eller outspädd alkohol retande; i mun, svalg och mage alstrar den bränning och värmekänsla. Den uppsuges (resorberas) lätt från mage och tarm. Allra största delen af i kroppen uppsugen alkohol anses förbrännas till kolsyra och vatten; efter förtärande af större mängder däraf förlorar man en mindre kvantitet oförändrad alkohol i ångform med den utandade luften, något litet äfven genom njurarna. Allmänt antages, att den skadliga beståndsdelen i de sprithaltiga dryckerna väsentligen är själfva alkoholen (etylalkoholen). Den s. k. *finkeloljan* är visserligen i och för sig giftig och ökar, om den förefinnes i större mängd, den skadliga verkan af dåligt brännvin; men i den mängd, hvari nämnda förorening ingår i hos oss till försäljning medgifvet sämre brännvin, är densamma enligt undersökningar af de svenske kemisterna Stenberg och Hamberg utan betydelse. Däremot torde vissa tillsatser (en del flyktiga oljor m. m.) till spritdrycker, afsedda att gifva dessa angenäm arom, stundom vara af betänkligare art. — Förtärandet af måttliga mängder utspädd alkohol (brännvin o. d.) ökar afsöndringen af magsaft, men förbättrar det oaktadt icke matsmältningen, utan kommer snarare nämnda förrättning att försiggå långsammare, för såvidt icke genom långvarigt bruk af spritdrycker vana vid eller t. o. m. behof af sådana inställt sig. I sådant fall befordra visserligen dessa drycker digestionen, men därvid torde nog redan en viss grad af kronisk förgiftning vara för handen. Bruket af "aptitsup" bör undvikas; de, som redan äro vana vid sådan och ej kunna lägga bort den, böra alltid först intaga någon föda för att undvika den skadliga verkan af stark alkohol i tom mage. Alkohol ökar ej kropps- och själskrafterna; den nedsät-

visserligen känslan af trötthet och ger därigenom en nimmelse af förnyad kraft, men denna nedsättning endast tillfällig. Alkohol är såtillvida ett näigsämne, att den lätt förbrinner i kroppen och därl kan ersätta andra näringsämnen; men praktiskt et kan den ej spela någon väsentlig roll i denna tning, emedan den ej utan skada kan intagas i större ngd. Äfven är den i förhållande till sitt verkliga ringsvärde alltför dyr, hvaraf framgår, att alkolen är ett njutningsmedel, ej ett näringsämne. Den rmekänsla i huden, som förtärandet af spritdrycker strar, får ej förblandas med en stegring af kroppsnperaturen. Denna värmeförnimmelse beror på en alkoholen framkallad utvidgning af blodkärlen i den, till följd hvaraf mera blod strömmar till denna. nden blir visserligen sålunda varmare än förut, och *känna* oss uppvärmda; men i själfva verket bidrager st denna ökade blodtillströmning till huden mäktigt rtill, att vår kropp förlorar mycket värme, hvarenom dess temperatur nedsättes. Alkoholen sänr dessutom kroppstemperaturen genom att minska nesomsättningen och den däraf beroende värmeoduktionen i organismen. — Enligt den nu af många llade uppfattningen är inverkan af alkohol på centala nervsystemet en rent *förlamande*. De tecken på t upplifvande, stimulerande inflytande (hastig puls, drodnad, liflighet, t. o. m. våldsamhet i tal och åtrder m. m.), som i regel alstras af spritdrycker i örre mängd, skulle ytterst bero på en började förmning af vissa hjärnpartier, som normalt utöfva en clerande och hämmande verkan på nervsystemets riga förrättningar. Till uppträdandet af retningsmtom från hjärnan bidrager säkerligen äfven den nständigheten, att alkoholen redan tidigt framkallar utvidgning af hjärnans blodkärl, hvaraf följa ett adt blodtillflöde till och — i början åtminstone — stegrad verksamhet hos nämnda organ. Den omlade förlamningen af hjärnans högsta reglerande och mmande förrättningar är i rusets tidigare skede ycket tydlig; vid ännu svagare verkan af alkohol rekommer måhända äfven en viss *direkt* stimulerande ekt af giftet. Att alkoholen vid intensivare invern orsakar en nedsättning af nervsystemets funktior, t. o. m. ett tillstånd af allmän förlamning, därom ra rusets senare stadier vittne, i det att afmattning, mn, djup dvala, förlångsammande af puls och andng, slutligen höggradig hjärtsvaghet, allmän kärlslappning och andningsstillestånd inträda. Förmning af andningen orsakar döden. Äfven vuxna, ska personer kunna dödas af alkohol, men endast er intagande på en gång eller inom en kort stund flere hundra kubikcentimeter. — Mycken vikt har senare tid fästs vid undersökningar öfver den nedttande inverkan af äfven ganska små doser alkohol förmågan af vissa slag af andligt arbete, och man r på grund häraf på en del håll rent af velat förta *allt* bruk af alkohol äfven i de minsta mängder. i sådan slutsats torde dock bestämdt vara öfverdrifn. Det kan icke sägas vara vetenskapligt bevisadt, t ett *helt måttligt* bruk af alkohol, särskildt utspädd dan, är för vuxna, friska människor äfven på längn skadligt. Erfarenheten från de vinproducerande nderna, där ett flertal af invånarna dagligen dricka tt vin i måttlig mängd, ofta utspädt med vatten, lar bestämdt mot riktigheten af denna uppfattning. koholmissbruk uppgifves där vara vida mindre vanst än i nordligare länder. Å andra sidan kunna mycket väl äfven ganska alkoholsvaga drycker, såsom öl, förtärda i stora mängder, leda till rus och kronisk alkoholism — alltså verka synnerligen menligt. En lämplig måltidsdryck, t. ex. ett godt svagdricka med högst 2,5 % alkohol, är därför af största betydelse. — Bruket af alkohol såsom *läkemedel* är numera vida mindre allmänt än förr; dels användas ej så stora mängder, och dels undviker man helst att förordna ett långvarigare bruk däraf vid kroniska sjukdomar, hvarigenom missbruk så lätt alstrades. Alkoholens uppgift härvid är antingen att stimulera eller att lugna samt genom den angenäma aromen och smaken fördelaktigt påverka den sjukes tillstånd. C. G. S.

Alkohol-amblyopi (jfr Amblyopi). Se Ögonsjukdomar.

Alkoholät, metallsalt af en alkohol.

Alkoholförgiftning. Se Alkoholism.

Alkoholi'sm l. Alkoholsjukdom, *med.* Under detta namn sammanfattas vanligen alla de sjukliga rubbningar inom människokroppen, och särskildt i nervsystemets funktioner, hvilka uppkomma genom missbruk af sprithaltiga drycker. Att vin, i öfvermått förtärdt, är skadligt för människan, torde hafva varit kändt redan i äldsta tider. Gamla testamentets författare varna på många ställen för vinets missbruk. Greklands och Roms lagstiftare belade dryckenskapen med straff, och Seneca har af alkoholismens förnämste symtom lämnat en framställning, som ännu i vår tid är mönstergill. Konsten att bereda sprit eller alkohol uppfanns emellertid långt senare, under medeltiden. Alkoholen vann småningom högt anseende såsom läkemedel — hvarom den gamla benämningen *aqva vitæ* (lifsvatten) bär vittne — och på 1500-talet hade den redan blifvit ett välkändt dietetiskt medel, hvilket prisades som skyddsmedel mot alla möjliga sjukdomar. Missbrukets följder började nu också att oftare visa sig, och alkoholismen i sina olika former begynte blifva en mera allmänt förekommande sjukdom. Namnet alkoholism är emellertid af mycket yngre datum. Det infördes först af Magnus Huss, hvars berömda afhandling *Alcoholismus chronicus* (1849—51) för första gången lämnade en genomgående vetenskaplig utredning af alkoholförgiftningens verkningar och ännu torde vara det yppersta arbete, som blifvit skrifvet i detta ämne. — I våra dagar är missbruket af spritdrycker, och i sammanhang därmed alkoholismen, spridt öfver hela världen. Men sjukdomen har i olika länder en mycket olika utbredning. I Europa förekommer den oftast i de nordliga staterna: Sverige, norra Ryssland, de brittiska öarna o. s. v., där missbruket af brännvin och andra likartade starkare spritdrycker är vida allmännare än i södern.

Man skiljer mellan akut och kronisk alkoholism. Den förra är ruset i dess olika grader. Det af den akuta alkoholförgiftningen framkallade sjukliga tillståndet är öfvergående, men någon gång uppkomma däraf kvarstående, mer eller mindre svåra, förändringar i för lifvet viktiga organ; de högsta graderna af ruset leda stundom omedelbart till döden. Med kronisk alkoholism förstås den sjukdom, som uppkommer genom ett under längre tid fortsatt missbruk af spritdrycker. Enär den förtärda alkoholen oförändrad öfvergår i blodet och sålunda sträcker sitt skadliga inflytande till hela organismen, äro också sjukdomens yttringar ytterst mångfaldiga. Vanligen har denna sjukdom till en början ett mycket långsamt

och smygande förlopp, och oftast åtgå flera år, innan de första tecknen visa sig. Merendels hafva flera akuta alkoholförgiftningar, flera rus, föregått, innan den kroniska alkoholismen börjar tydligare framträda. Men detta är långt ifrån alltid händelsen. Det är tvärtom icke ovanligt att finna fall, i hvilka sjukdomen utvecklar sig och genomlöper alla sina skeden och, efter att hafva framkallat de svåraste förändringar i för lifvet viktiga organ, leder till döden, utan att patienten någonsin varit i vanlig mening berusad. Alltefter olika lefnadssätt i öfrigt, olika kroppskonstitution och olika motståndskraft inom det ena eller andra organet äro också symtomen växlande i olika fall. Vanligen är det rubbningar i matsmältningsorganens, framför allt magsäckens, förrättningar, som först visa sig. De mera karakteristiska nervsymtomen uppträda oftast senare: till en början blott på morgnarna en obetydlig darrning i fingrarna, sedan en mera ihållande darrning i händerna, armarna, tungan o. s. v., minskad muskelkraft och stundom en småningom tilltagande förlamning, som t. o. m. kan göra patienten helt och hållet oförmögen att hålla sig uppe, myrkrypningar under huden, slöhet i känselsinnet, först i fingrar och tår, sedan spridande sig vidare, orolig sömn, anfall af yrsel och svindel, ej sällan anfall af *delirium tremens*, konvulsiva anfall, som kunna öfvergå till verklig fallandesot, samt — under utvecklingen af dessa och andra symtom — en alltmer tilltagande slöhet i förståndet och slutligen ej sällan verklig sinnessjukdom. De anförda symtomen förekomma dock sällan alla i samma fall. Än är den ena, än den andra gruppen af rubbningar inom nervsystemet öfvervägande, och Huss har på grund däraf uppställt flera olika former af sjukdomen. Till följd af sjukliga förändringar, framkallade af alkoholen på andra områden, såsom i hjärtat, lefvern, njurarna o. s. v., blir sjukdomen för öfrigt ännu mera växlande. Om alkoholmissbruk såsom sjukdomsorsak vid arterioskleros se Ålderdomssjukdomar. — I de tidigare skedena kan hälsa inträda och längre fram åtminstone en mer eller mindre fullständig förbättring, om patienten upphör med missbruket af spirituosa, men också endast på detta villkor, ty i annat fall slutar sjukdomen med döden. Ofta dör alkoholisten en för tidig död af någon mellankommande akut sjukdom, mot hvilken hans försvagade kropp icke har tillräcklig motståndskraft. Efter döden finner man magsäckens slemhinna inflammerad, blodöfverfyllnad i hjärnan och dess hinnor, stundom förändringar i hjärnmassan och ryggmärgen, ofta fettvandling i hjärtat, lefvern förstorad och fettvandlad eller också hopskrumpen, njurarna ofta i olika stadier af kronisk inflammation o. s. v. P. W.*

Alkoholi'st, på dryckenskap begifven person.

Alkoholi'sthem (eng. *drunkards* l. *inebriates home*, fr. *asile d'ivrognes*, ty. *trinkerheilstätte*), anstalt, där på dryckenskap begifna personer, som lida af kronisk alkoholism, erhålla vård. Benjamin Rush i Förenta staterna var den förste, som (1809) framställde den åsikten att drinkarna vore sjuklingar, som för att botas behöfde vårdas i alldeles särskildt för dem ordnade anstalter. Tanken vann blott långsamt anhängare och realiserades i Förenta staterna första gången genom anläggandet af Washingtonian Home 1857. Sedan hafva i samma land en mängd anstalter anlagts, likaså i England och Skottland, där den första grundades 1852, och i Tyskland, hvars första alkoholisthem upprättades 1851. Äfven Schweiz, Österrike, Frankrike, Sverige och andra länder hafva följt exemplet. I Sverige grundlades alkoholisthemmet Sans-Souci utanför Upsala 1891, och sedermera hafva ytterligare fyra upprättats, hvaraf det största är Eolshäll utanför Stockholm; det sistnämnda åtnjuter ett årsanslag af staten å 6,000 kr. — I dessa anstalter är kuren öfverallt grundad på fullständig afhållsamhet från alkoholhaltiga drycker i förening med sorgfällig hygienisk vård medelst god diet, vistelse i det fria, arbete, helst i det fria, och moralisk inverkan. Läkare och vårdare vid dessa anstalter böra själfva vara absolutister för att genom exemplet kunna påverka de sjuke. Resultaten af behandlingen äro relativt goda, men i hög grad beroende på det tidigare eller senare skede af sjukdomen, i hvilket alkoholisterna intagas. Intagas äldre, långt gångna fall, blir resultatet sämre: omkring $^1/_3$ botas, $^1/_3$ blifva väsentligt förbättrade och $^1/_3$ förblifva oförbättrade; de senare utgöras hufvudsakligen af ärftligt belastade eller redan af alkoholsinnessjukdomar lidande. Intagas de sjuke i tidigare stadier, blifva resultaten bättre, och de botade kunna uppgå till 50% och därutöfver. Af vikt för uppnåendet af gynnsamma resultat är, att anstalterna icke äro för stora och att efterbehandlingen ordnas rationellt, så att de utskrifne ej försättas i en omgifning, som frestar dem till återfall i dryckenskap. — Af vikt för frågan om alkoholisthemmens användande har visat sig vara att genomföra lagbestämmelser, genom hvilka alkoholister kunna, äfven mot sin vilja, tvingas att blifva vårdade på alkoholisthem. Nödvändigheten af sådana lagbestämmelser beror på alkoholistens oförmåga att inse, att vård å alkoholisthem är nödvändig för hans hälsas återställande, äfvensom på hans motvilja mot det tvång, som han på en sådan anstalt måste underkasta sig särskildt med afseende på den totala afhållsamheten från starka drycker. Sådana lagbestämmelser hafva införts i flera af Förenta staterna, i England, i flera kantoner i Schweiz, i Tyskland, Österrike och Norge. I Sverige har en skrifvelse till regeringen i detta syfte år 1903 antagits af andra kammaren, men afslagits af den första. I motiveringen för densamma har framhållits att flera af de svenska alkoholisthemmen till följd af bristen på en sådan lagstiftning stå tomma. Denna lagstiftning bör ordnas så, att den, på samma gång den tillgodoser ändamålet, förebygger missbruk, hvarigenom icke-alkoholister skulle kunna mot sin vilja blifva inspärrade i sådana vårdanstalter, men erfarenheten från utlandet har redan visat, att sådana missbruk utan större svårighet kunna förekommas. — Alkoholisthemmens betydelse ligger däri att erfarenheten visat dem vara den enda möjligheten att till hälsa återställa alkoholister, och som dessa i regeln utgöras af män i deras bästa verksamhetsålder, bör idéns praktiska genomförande äfven medföra betydande ekonomisk vinst för samhället. C. W.

Alkoholomēter (af grek. *metron*, mått), Spritprofvare, *fys.*, en procent-areometer, medelst hvilken sprithalten i en blandning af alkohol och vatten direkt bestämmes i procent af blandningens *volym*. Från öfriga skalareometrar skiljer sig alkoholometern endast genom graderingen, hvars utförande måste ske med afseende på den kontraktion, som eger rum, när vatten och alkohol blandas med hvarandra. Utom

n skala, som angifver alkoholhalten i volymprocent, nes på de nya svenska spritprofvarna en annan ala, på hvilken sprithalten angifves i s. k. grader, ära öfverensstämmelse med det förra på äldre brännsprofvare nyttjade graderingssättet. Graderna på nna skala äro till antalet 24; 6° svara mot 49 pront eller en blandning af nära nog lika volymer sprit h vatten, och 24° mot 94 procent, d. v. s. nästan ttenfri alkohol. Tillskottet i sprithalt för hvarje ad på denna skala är följaktligen $2^1/_2$ procent. - Spritprofvarens gradering är utförd vid en tempetur af + 15°. När instrumentet nyttjas för att ndersöka sprithalten i en blandning vid någon annan mperatur, måste således en korrektion anbringas på t aflästa talet. — Man har äfven konstruerat alkolometrar, af hvilka sprithalten angifves i procent af andningens *vikt*, men dessa synas ej hafva vunnit gon vidsträcktare användning. R. R.*

Alkoholometri, *fys.*, mätning af en vätskas alkohalt; läran om sådana mätningar. Se Alkohol h Alkoholometer.

Alkoholsjukdom. Se Alkoholism.

Alkorän. Se Koran.

Alköv (fr. *alcôve*, sp. *alcoba*, af arab. *alkobba*, hvalf", hvälfdt sidorum), i arabiska och moriska ggnader en hvälfd och af sängplats upptagen nisch; moderna byggnader en i sofrummet (med lättare ggar) gjord afdelning för sängens plats. (I. G. C.)

Alksläktet. Se Alca.

Alkufvan. Se Karpfiskar.

A'lkuin (Alcuin, Alcuinus), Karl den stores rtrogne rådgifvare och en af sin tids lärdaste män, ldes omkr. år 735 i Northumbria och tillhörde en lel angelsachsisk släkt. Död 804. Han bestämdes iigt för det andliga ståndet och fick en utmärkt ndervisning i Yorks berömda domskola, hvars ledning n sedermera (766) öfvertog. På Karl den stores trägna uppmaning slog han sig, jämte flera af sina rjungar, ned i det frankiska riket (782) och utcklade där en utomordentligt fruktbärande verkmhet för bildningens och folkupplysningens höjande. nder den första tiden vistades han vid det frankiska fvet och meddelade där undervisning åt Karl och nnes söner, på samma gång som han ledde och remerade hofskolan (*schola palatina*) och i alla större ider rundt omkring inrättade högre och lägre skolor. ter ett par års uppehåll i England drog han sig år 6 undan till klostret i Tours, hvars skola under ins ledning höjdes till en verklig mönsterskola och ett tenskapernas hufvudsäte. Kring hans mäktiga perlighet sluter sig den s. k. karolingiska renässansen. an deltog på ett afgörande sätt i flera af sin s teologiska strider, t. ex. bildstriden och den ptianska striden. Ehuru med tvekan tilläggas nom de s. k. *Libri carolini*, i hvilka den franska kyrkans mera moderata uppfattning af bildgan utförligt motiveras. A. författade äfven ett stort tal andra skrifter, bl. a. tre böcker öfver treenigten och en lefnadsteckning öfver den helige Williord, samt efterlämnade en mängd bref, som äro af de för kännedomen om den karolingiska kulturståndnkten. Hans samlade verk äro utgifna i Mignes Patrologia". Se K. Werner, "Alkuin und sein rhundert" (2:a uppl. 1881), och West, "Alcuin the christian schools" (1892). J. HDR.

Alkussan, *zool.*, ett fiskslägte. Se Älkussan.

Alkyl, *kem.*, kolväterest i den alifatiska serien. Namnet kommer däraf att sådana rester i alkoholer förekomma bundna vid hydroxyl.

Alkyöne, *grek. myt.* Se Halkyone.

Alkärr, *landtbr.*, sidländ trakt, bevuxen med klibbal (*Alnus glutinosa* L.). Sådana marker hafva vanligen en djup, godartad mylla. Jfr Mosse. J. A.*

All., i naturvetenskapliga namn förkortning för Carlo Allioni (en italiensk botanist, f. 1725, d. 1804).

A'lla brēve (it.), "på förkortadt sätt", *mus.*, en beteckning för att i $^4/_4$-takt de större notvalörerna skola utföras såsom närmast mindre, d. v. s. hela såsom halfva och halfva såsom fjärdedelar. Kallas äfven någon gång alla cappella (d. v. s. i gammal kyrkomusikstil). Allabreve-takt betecknas med 𝄵 på linjesystemet.

A'lla cappe'lla (it.), *mus.* Se Alla breve.

Allagit, *miner.*, en blandning af flera mineral med öfvervägande mangankisel (rhodonit).

Allāh (arab.), "den tillbedjansvärde", den muhammedanska religionens högsta namn på Gud. Guds olika egenskaper äro enligt Muhammed till antalet 99 och hafva särskilda namn. Ordet Allah är det hundrade och sista namnet och innefattar alla de öfriga egenskaperna hos Gud.

Allahabad [äləhəbä'd]. 1. Provins (division) i Nordvästprovinserna i Indien. Det genomflytes af Ganges och Djumna. 44,714 kvkm. 5,535,803 inv. (1901). Landet kom 1801 i engelsmännens händer. Det utgör en af Indiens fruktbaraste och mest befolkade delar. Dess produkter äro bomull, salt, indigo, socker och ris. — 2. Hufvudstad i Nordvästprovinserna och i nämnda provins. 175,748 inv. (1901). Dess läge vid Djumnas sammanflöde med Ganges, hinduernas heligaste flod, ditlockar årligen tusentals pilgrimer, som taga det af deras religion påbjudna reningsbadet. A. utgör föreningspunkten i det stora järnvägs-system, som förenar Bengalen med det mellersta Indien och Bombay. Dess handel är därför i ständig tillväxt. Det af Akbar uppförda ståtliga palatset kvarstår ännu delvis och nyttjas af engelsmännen till arsenal. Staden fick 1887 ett universitet (endast examensanstalt) för Nordvästprovinserna och har en högre läroanstalt, Muir central college.

Alla helgons dag, egentl. en romersk-katolsk fest, firad till minne af alla helgon och martyrer, i synnerhet sådana, som ej fått någon särskild minnesdag åt sig bestämd. Dess ursprung är höljdt i dunkel, men år 835 infördes festen genom Gregorius IV:s tillskyndelse af Ludvig den fromme i frankiska kyrkan och förlades till 1 november. Såsom en hufvudfest för katolska kyrkans helgonfirande vann den hastigt erkännande. Luther påyrkade dess afskaffande. I svenska kyrkan fortlefver minnet af denna fest i den s. k. allhelgonadagen, hvilken firas 1 nov., om denna är söndag, men eljest på näst därefter följande söndag. J. HDR.

Allain-Targé [alæ̃' tarje], François Henri René, fransk politiker, f. 1832 i Angers, var 1861—64 kejserlige prokuratorns i Angers biträde, men arbetade sedermera i oppositionspressen i Paris och uppsatte 1868 i förening med Gambetta m. fl. tidskriften "Revue politique", som efter några månader förbjöds. Efter septemberrevolutionen 1870 utnämndes han till prefekt och tjänstgjorde äfven en tid som kommissarie vid hären. Efter Paris' kapitulation

nedlade A., hvilken liksom Gambetta yrkade på "la guerre à outrance", sin prefektur. Vid de allmänna valen i febr. 1871 lyckades han ej erhålla något mandat och var i nov. s. å. en af grundläggarna af "République française", i hvilken han blef en flitig medarbetare, särskildt på finansfrågornas område. Sedan 1876 en af Paris' ombud i deputeradekammaren, där han slöt sig till yttersta vänstern, försvarade han liflig järnvägarnas öfvertagande för statens räkning. Nov. 1881— jan. 1882 var A. finansminister i Gambettas "stora ministär" och april—dec. 1885 inrikesminister i Brissons kabinett. Död 1902.

Allama'nda L., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Apocynaceæ*, med stora, sköna, gula, trattformiga blommor. Många arter äro omtyckta orangeriväxter, såsom *A. cathartica* och *A. nobilis* från Syd-Amerika. A—N.*

Alla marcia [ma'rtʃa], it., *mus.* Se Marcia.

Alla martyrers dag, grekisk kyrkofest, motsvarande den romersk-katolska högtidsdagen Alla helgons dag. Firades redan under Chrysostomos' tid på söndagen näst efter pingst. G. O. L.*

Allan [ä'lən], William, skotsk historiemålare, f. 1782, d. 1850, blef 1838 president i den kungl. skotska akademien i Edinburgh. 1848 målade han i Petersburg för kejsarens räkning sin stora tafla *Peter den store, som undervisar ryssarna i skeppsbyggeri.* Målade österländska motiv, men företrädesvis historiska tafior, bl. a. *Ärkebiskop Sharps mord, Maria Stuarts tronafsägelse* och *Slaget vid Waterloo.* (G—G N.)

Allanblackia Oliv., *bot.*, växtsläkte af fam. *Guttiferæ*. Dit hör fett-trädet, *A. Stuhlmanni* Engl., ett högt träd, som växer i Öst-Afrika i Usambara, där det kallas msambo, och i Uluguru, där dess namn är mkani. Af fröna i 4 frukter erhålles 1—1,5 kilo af ett talgartadt fett, som lämpar sig till framställning af ljus och tvål, men af infödingarna användes endast som näringsmedel. Fettet af en annan art, *A. Sacleuxii* Hua, som växer i Nguru och Ukami, där det kallas kagnél. kanyé, liknar till smaken svinister och användes äfven till belysning. Engler kallade släktet *Stearodendron*, syftande på frönas stora fetthalt. G. L—M.

Allanit, *miner.* Se Ortit.

Allan-linjen, en mycket anlitad ångbåtsförbindelse för post och passagerare emellan Nord-Amerika och England. Den är grundlagd af och uppkallad efter den skotsk-amerikanske skeppsredaren Hugh Allan (f. 1810, dödsår obekant), som äfven gjort sig förtjänt om telegrafväsendets utveckling i det brittiska Nord-Amerika.

Allanstyrning. Se Slidreglering.

Allanti'asis (af grek. *allâs*, korf) l. Botulismus, köttförgiftning, korf-(vurst-)förgiftning.

All' antico (it.), *mus.*, i antik stil.

Allantoïn (af Allantois), *kem.*, ett af Vauquelin upptäckt urinämnederivat, som förekommer i allantoisvätskan. Det uppstår äfven genom syrsättning af urinsyra. Allantoin bildar färglösa, glänsande och tämligen svårlösliga kristaller. P. T. C.*

Allantöis (grek.), *embr.*, en ur tarmrörets nedre del hos fostret tidigt uppkommande blåsformig bildning, i hvilken de kärl uppstå, som förena fostret med modern, och hvilken delvis sammansmälter med chorion till bildande af moderkakan (placenta). A. försvinner såsom särskild hinna inom hafvandeskapets andra månad, men har då gifvit upphofvet till uringången, ur hvars nedre del urinblåsan utvecklas. Den innehåller en tid en vätska, i hvilken finnas urinämne och urinsyra, möjligen bildade i urnjurarna (wolffska kropparna). G. V. D.*

Den hos amfibierna förekommande urinblåsan utvecklas hos de högre ryggradsdjuren (kräldjur, fåglar och däggdjur) redan på ett tidigt fosterskede till en bildning med ett betydligt omfång, kallad allantois. Genom sin utbredning utanför amnion (se d. o.) kommer allantois småningom att ligga tätt intill insidan af äggets skal hos kräldjur och fåglar, medan en trängre stjälk förenar den med kloaken, ur hvilken allantois uppkommit såsom en utstjälpning. De blodkärl, som redan hos amfibierna fördela sig på dessas urinblåsa, uppnå hos allantois en högre utbildning. Medan allantois under fosterlifvets början endast tjänar till att upptaga den af urnjurarna (och senare af njurarna) afsöndrade urinen, tjänstgör den, sedan den genom sitt läge omedelbart innanför äggskalet blifvit egnad att förmedla utbytet af gaser, under senare fosterstadier jämväl som andedräktsorgan; det blod, som ur fosterkroppen tillföres densamma, är fattigare på syre än det som från allantois återvänder till kroppen. Med fosterlifvets slut är hos kräldjur och fåglar också denna bildningsfunktion afslutad, och allantois undergår därför en tillbakagående utveckling. Hos alla försvinner dess perifera del, hvarvid blodkärlen småningom draga sig tillbaka ur densamma. Äfven den i kroppshåligheten belägna delen af allantois går under hos ormar, krokodiler, några ödlor och alla fåglar, medan den kvarstår hos sköldpaddor och flertalet ödlor. Sistnämnda del af allantois utbildar sig genom utvidgning af dess inre hålighet till dessa djurs urinblåsa. — Äfven hos benfiskarnas foster tror man sig kunna påvisa en antydan till allantois. Om denna bildnings förekomst hos däggdjuren se Placenta. L—E.

Alla pe'zza (it.), *hand.* Se Al pezzo.

Alla pola'cca (it.), *mus.*, i polonäsens stil och takt.

Alla prima (it.). Målning *alla prima* kallas inom oljemåleriet det förfaringssätt, då man *på en gång*, utan att öfvermålningar sedan komma i fråga, ger åt hvarje del af bilden den färg, som den skall hafva på den färdiga taflan. Detta målningssätt användes ej ofta, enär det af konstnären kräfver mycket stor djärfhet och säkerhet i behandlingen.

Allard (Allart), L. N. von. Se Hallart.

Allard [alär]. 1. Jean François A., fransk officer, f. 1785, d. 1839 i Peshawar, var i sin ungdom adjutant hos marskalk Brune, men lämnade 1815 Frankrike och begaf sig till orienten. Efter att hafva besökt Egypten, Persien (Abbas Mirsa) och Afganistan kom han till sikhernas då ännu självständiga rike i Lahore. Af härskaren därstädes, Ranjit Singh sattes han i spetsen för Lahores här, hvilken han ombildade efter franskt mönster.

2. Paul A., fransk kyrkohistoriker, f. 1841 Rouen, är domare vid civildomstolen därstädes. Han viktigaste arbete är *Histoire des persécutions pendant les trois premiers siècles de l'Eglise* (3 bd, 1884—88). På ett annat kulturhistoriskt område rör sig han undersökning *Esclaves, serfs et mainmortables* (1884).

Allarga'ndo (it.), *mus.*, småningom bredare (långsammare), brukas i st. f. *ritardando* (*rallentando*) när tonstyrkan samtidigt bör växa.

Alla russa (it.), *mus.*, i rysk stil.

Allasch, ett efter byn A. vid Riga uppkalladt fint kumminbrännvin (kumminlikör), med tillsats af anis och fänkål.

Alla siciliāno (it.), *mus.*, i siciliansk (folkvise-) stil.

Alla själars dag, romersk-katolsk kyrkofest till minne af de i kyrkans tro aflidne. Dess ursprung förbindes med legenden om en hemvändande pilgrim, som i en syn skådat de i skärselden varandes kval och all munkarna i Clugny framburit en uppfordran att genom förböner och allmosor verka för deras befrielse. Festen fick genom Odilo af Clugny omkr. år 1000 sin fastställelse och förlades till 2 nov. Flerstädes i katherska kyrkan har denna minnesdag blifvit högtidlighållen, men är i vårt land afskaffad. J. HDR.

Allasotōniska rörelser, en af De Vries införd benämning på de rörelser af växtdelar, som förorsakas af en minskning af turgorn. Motsatsen är auxotonisk rörelse. G. L—M.

Allas-sundet, ett 10 km. långt och 12 km. bredt sund mellan de ostindiska öarna Lombok och Sumbava. Det bildar en bekväm och mycket trafikerad farled från Indiska oceanen till Javasjön.

Alla stre'tta (it.), *mus.*, sammanträngdt (brukas om trångföring. Se F u g a).

Alla tede'sca (it.), *mus.*, i tysk stil.

Allativus (af lat. *allātus*, af *affe'rre*, föra till), en casus i finskan, som urspr. betecknar det ställe eller föremål, till hvars yta eller närhet en rörelse sker, och sedan äfven fått andra funktioner, t. ex. andra präks dativ.

Alla tu'rca (it.), *mus.*, i "turkisk musiks" stil.

Alla zingāra (it.), *mus.*, i zigenarstil.

Alla zo'ppa (it.), *mus.*, i synkoperad stil.

Allbo. I. Härad i Kronobergs län, utgör Västra Värends domsaga och Allbo härads fögderi samt omfattar socknarna Virestad, Stenbrohult (med Elmhults köping), Vislanda, Blädinge, del af Skatelöf, hela Västra Torsås, Härlunda, Lekaryd, Aringsås, Hjortsberga, Kvenneberga, Slätthög, Mistelås, Moeda, Ör, Härlöf. 1,588,$_{71}$ kvkm. 28,781 inv. (1902). — II. Kontrakt i Växjö stift, omfattar de 9 pastorat: Skatelöf; Västra Torsås och Härlunda; Virestad; Moeda, Ör och Aneboda; Lekaryd och Aringsås; Hjortsberga och Kvenneberga; Slätthög och Mistelås; Vislanda och Blädinge; Stenbrohult. 1,708,$_{62}$ kvkm. 0,569 inv. (1902).

Alldeutscher verband [färba'nt], ty., "alltyska förbundet", sedan 1894 benämning på en i Tyskland 1891 bildad förening, som afser att främja de tysk-nationella intressena, bl. a. genom att understödja de i andra länder för sin nationella egendomliget kämpande tyskarna och genom att arbeta för en kraftig tysk intressepolitik, särskildt i främmande världsdelar. Föreningen, som har sitt säte i Berlin och utgifvit en mängd filialer, utger veckoskriften "Alldeutsche blätter".

Allé (fr. *allée*, af *aller*, gå), väg eller gång, som är på båda sidorna omgifven af träd.

Allée couverte [-lē kovä'rt], fr., hällkista.

Allegāt (af lat. *allegāre*, åberopa), ordagrant citat ur en skrift); bilaga.

Allegēra (lat. *allegāre*), åberopa (en skrift); bifoga.

Alleghany [ä'lıgēni], flod i Förenta staterna, Pennsylvania. Den rinner upp på Alleghany-bergen i nordligaste Pennsylvania och bildar i närheten af Pittsburgh, 215 m. öfver hafvet, genom sitt sammanflöde med Monongahela, floden Ohio. Ända från sitt utlopp och till staden Olean är A. segelbar för flodbåtar.

Alleghany-bergen [ä'lıgēni-] l. Appalacherna, en bergsträckning, som parallellt med Atlantiska hafvets kust genomstryker Nord-Amerikas förenta stater från s. v. till n. ö. De börja i norra delen af staten Alabama mellan 32° och 33° n. br., gå sedan i nordöstlig riktning, alltmer närmande sig kusten, till 42° n. br., där de vända sig något mera mot n., och sträcka sig sedan ända till S:t Lawrenceviken under 48° n. br. samt vidare genom New Foundland. Deras hela längd är 2,100—2,500 km. Deras bredd är högst varierande. Afståndet från Richmond i s. ö. till Pittsburgh i n. v. är omkr. 375 km. Bergsystemet har uppstått genom en under paleozoiska tiden verkande veckning, som säkerligen lyfte dem till samma höjd som Kordillererna nu hafva, ehuru de genom luftens och vattnets erosion så förminskats, att deras högsta topp, Mitchell peak (l. Black dome), är endast 2,045 m. De bestå af 6—12 jämlöpande åsar, mellan hvilka breda, fruktbara längddalar ligga, men de genomskäras ock af många tvärdalar, genom hvilka floder till Mississippi eller Atlanten bana sig väg, och äro därför icke så hindrande för kommunikationen som t. ex. Jurabergen, med hvilka de eljes ega stor likhet. Den viktigaste af dessa tvärdalar är den, som genombrytes af floderna Hudson och Mohawk: den är ett stort tvärbrott genom systemet och så djup, att en höjning af blott 100 m. af hafsytan skulle vara nog för att sätta Oceanen i förbindelse med Ontariosjön. Genom denna dal går Erie-kanalen. I nordöstra delen äro Adirondacks-bergen, omedelbart norr om Mohawkdalen, det viktigaste partiet (toppen M:t Marcy 1,641 m. och White face mountain 1,485 m.). Genom Champlain-dalen skilda från dem, ligga Green mountains, hvilka kulminera i M:t Mansfield, 1,337 m. Längre österut träffas White mountains (högsta topp M:t Washington, 1,917 m.). Genom Maines bergland fortsätta de in i New Brunswick, där man ännu möter toppar på 1,100—1,200 m. Söder om Hudsondalen ligga de vackra Catskill mountains (till 1,282 m.). Bergen kallas sydligare vanligen Appalachiska bergen, ett namn som äfven gifvits åt hela systemet. De utmärka sig där genom en central zon, bestående af en rad sammanhängande dalar af tillhopa 1,600 km. längd och med ett gemensamt namn kallade Greater valley. Två hufvudkedjor begränsa denna del; den sydöstliga är Blue ridge (Blå bergen), den nordvästra Alleghany front, någorlunda parallella med hvarandra. Den förra har vackra former, är betäckt af skog eller åkrar och mycket använd som tillflyktsort om sommaren. De högsta punkterna äro Hawks bill (1,239 m.) och Grandfather M:t (1,818 m.). Alleghany front sluttar brant åt ö., men mycket sakta åt v., har en medelhöjd af 600 m. Dess högsta toppar äro Little high knob (1,280 m.) och Roaring plains (1,300 m.). I Virginia och Kentucky stiger medelhöjden till 900 m. Antalet parallellryggar aftar åt s. v., liksom bergens höjd och Greater valley, här genomfluten af Tennessee, blir allt bredare. Bergen öster om dalen äro högre än dess västra begränsning: i den östra kedjan träffas den ofvannämnda Mitchell peak, medan de västra bergen utbreda sig till platåer, hvilka bruka sammanfattas under namnet Cumberlandplatån. — Bergen äro rikt skogbevuxna

och rika på mineralier, särskildt kol och järn, längst i söder äfven guld. I Pennsylvania finnes petroleum, i Blå bergen koppar och bly, salt flerstädes, o. s. v. Metallrikedomen är större i norra än i södra delen. Därför ligga ock unionens viktigaste industristater i detta område. J. F. N.

Alleghany-city l. Allegheny city [ä'ligēni si'ti], fabriksstad i Pennsylvania, vid floden Alleghany, midt emot Pittsburgh, med hvilken den förenas genom fem broar. 129,896 inv. (1900). Har ett seminarium för presbyterianer, ett observatorium och ett stort statsfängelse. A. står i kommersiellt och industriellt afseende i den närmaste förbindelse med Pittsburgh. Jfr Pittsburgh.

Allegiance [əli'dʒiəns], eng., egentl. "lydnad, huldskap". *Oath of allegiance*, en tro- och huldhetsed, som förr i tiden hvarje brittisk undersåte öfver 12 års ålder kunde åläggas att svärja monarken. Numera affordras den blott vissa ämbetsmän vid utnämningar. Medan denna ed afsåg konungen såsom världslig styresman, gafs däremot *oath of supremacy* konungen såsom anglikanska kyrkans öfverhufvud.

Allegori (grek. *allegori'a*, af *a'llon*, annat, och *agoreū'ein*, tala), sådan inom skaldekonsten och bildande konst förekommande framställning, som består i en genomförd och fortsatt personifikation, i det att abstrakta begrepp, naturkrafter och naturting begåfvas med personligt lif, så att de uppträda såsom tänkande, talande, handlande och lidande väsenden i människo-, stundom djurgestalt. Det i allegorien använda begreppet (naturföremålet, handlingsförloppet) är afsedt att för fantasien åskådliggöra någonting annat än det direkt framställda, och bildens betydelse måste därför i målar- och bildhuggarkonsten särskildt förklaras medelst något vidfogadt attribut (t. ex. en vågskål för Rättvisan, vingar och segerkrans för Ryktet, lie och timglas för Döden). En allegori är lyckad i samma mån som den har konkret lif och den allegoriska meningen omedelbart framgår; i motsatt fall verkar framställningen kylig och tröttande. Prof på vittra allegorier äro bibelns profetior, Aristofanes' lustspel "Fåglarne", stora delar af Dantes "Commedia divina", Bunyans "En kristens resa", Stiernhielms baletter, Fredrika Bremers "Dygdernas resa", Atterboms sagospel "Lycksalighetens ö" och hans lyriska "Blommorna". Den bildande konsten har aldrig kunnat fullständigt undvara allegorien. I målarekonsten frodades allegorien yppigast under barocktidehvarfvet. Den eger alltjämt en uppgift vid den plastiska utsmyckningen af offentliga byggnader, hvilkas betydelse lämpligen antydes genom allegoriska figurer. Jfr Bornemann, "Die allegorie in kunst, wissenschaft und kirche" (1899). E. F—T.

Allegorisēra (se Allegori), göra allegorier, inlägga allegorisk mening.

Allegörisk, som hör till en allegori; som är befryndad med allegorien.

Allegörisk utläggning, tolkning af en skrift eller utsago genom att fatta densamma som allegori och sålunda i stället för ordens egentliga betydelse sätta en bakom dem liggande bildlig eller djupare. Senare forngrekiska filosofer utlade allegoriskt de homeriska sångerna och andra äldre dikter. Företrädesvis användes den allegoriska utläggningen vid förklaring af bibeln. Fariséerna (äfven Paulus i viss mån), de alexandrinske judarna, gnostikerna, nyplatonikerna, kabbalisterna sökte hvar på sitt håll genom allegorisk tolkning af Gamla (och delvis äfven Nya) testamentet få fram allt som kunde tjäna till stöd för deras läror, medan de likväl trodde sig vörda traditionen. Bevekelsegrunden till dylika utläggningssätt var i allmänhet den teorien, att Gud nedlagt i bibeln all visdom, och öfverallt, där textens ordalydelse tycktes intetsägande, äflades man alltså att där bakom söka en andligare mening. Det är gifvet, att det subjektiva godtycket och spetsfundigheten på detta sätt fingo det vidaste spelrum. En motsatt riktning företrädde af den sansade antiokenska skolan, men genom Origenes blef den allegoriska utläggningen härskande i exegetiken, till dess reformatorerna däremot satte den grammatisk-historiska uttolkningen. Jfr Hermeneutik.

Allegrame'nte (it.), *mus.*, ett annat uttryck för allegro (moderato).

Allegre'tto, förkort. All:tto l. Allᵗᵗᵒ, it., *mus.*, rätt lifligt, betecknar ett något långsammare tempo än allegro, emellan andante och allegro.

Allēgri, Antonio. Se Correggio.

Allēgri, Gregorio, italiensk tonsättare, f. omkr. 1580, d. 1652 som medlem af det påfliga kapellet, blef världsberömd genom sitt för 9 stämmor satta *Miserere*, som hvarje påskvecka uppföres i Sixtinska kapellet. Vidare skref han konserter, motetter m. m.

Allēgro, förkort. Allᵒ l. All:o, it. (egentl. gladt, muntert), *mus.*, raskt, lifligt, utgör den fjärde graden af de fem musikaliska hufvudtempobeteckningarna och står midt emellan andante och presto. — A. assāi, A. (di) mo'lto, med betydlig hastighet. — A. co'mmodo, A. moderāto, måttligt raskt. — A. con brio l. A. con fuōco, raskt och eldigt. — A. ene'rgico [-dji-], raskt och eftertryckligt. — A. furiōso, vildt, med stormande lidelse eller stormande uppsluppenhet. — A. giocōso [djåkåså] l. giojōso, raskt och lekande. — A. giu'sto, lagom fort. — A. irāto, raskt och med vredgadt uttryck. — A. maëstōso, raskt och på samma gång majestätiskt. — A. ma non ta'nto, icke alltför fort. — A. risolūto, fort och med beslutsamt, kraftigt föredrag. — A. scherza'ndo [skärts-], raskt och med skämtsamt lynne. — A. viva'ce [-a'tje], snabbt och liflullt. — Allegro betecknar äfven ett helt musikstycke i raskt tempo och vanligen då den första eller sista satsen i ett större tonverk (en sonat, symfoni, instrumentalkvartett e. d.). Om dennas byggnad, "allegroform", se Sonat. — Allegri'ssimo, "högeligen fort", ungefär detsamma som presto.

Allehanda för folket, veckotidning, som utgafs i Örebro från och med 1873 till och med 1889. Dess förläggare och ansvarige utgifvare var Arvid Gumælius, i redaktionen biträdd af V. E. Öman och O. Serrander. Tidningen var en illustrerad godtköpstidning, redigerad i sundt demokratisk anda. Dess syfte var att bereda en underhållande och bildande läsning och på samma gång meddela färska och pålitliga nyheter från in- och utlandet jämte kortfattade betraktelser öfver dagens frågor. Hvarje årgång kostade 1,50 kr., postarfvode inräknadt.

Allemagne [allma'nj], alemannernas land, franska namnet på Tyskland.

Alle man, *sjöv.*, hela besättningen. Förekommer nästan endast i kommandoord och rapporter ombord, såsom "alle mans skaffning" (hela besättningen spi-

r), "alle mans kojer" (alla kojer nedtagas och phängas på sina platser) o. s. v. H. W—L.

Allemand [allmä'], Louis d' (Ludovicus lamandi), fransk prelat, f. 1380 l. 1381 af liga föräldrar, erhöll tidigt ett kanonikat i Lyon, ltog såsom abbot af Timources i Kostnitz-konsiliet, nämndes 1418 till biskop af Magelonne, hvilket ft han skötte medelst vikarier, under det han själf som vice camerarius uppehöll sig vid kurian, och höll slutligen 1423 ärkebiskopsstolen i Arles. Re- m tidigt anslöt han sig till de med konsilierörelsen mmanhängande reformsträfvandena inom kyrkan, an att dock på grund af denna sin hållning förlora artin V:s förtroende. Såsom påflig legat ledde han 423 öfverflyttningen af Pavia-synoden till Siena. ans därvid inlagda förtjänster och de visserligen nska platoniska reformsträfvandena, som samtidigt rspordes vid kurian och bl. a. togo sig uttryck i formdekreten 1425, medförde 1426 A:s upphöjelse ll kardinal. Under Eugenius IV blef hans ställning n helt annan, i det han stod i förbindelse med det påfven bekämpade Colonna-partiet. På Basel- ötet öppnades för A. tillfälle till en reformatorisk yrkopolitik i stor stil. Han infann sig först 1433 på onsiliet och anslöt sig från början till ytterlighets- artiet. Sedan kardinal Cesarini, efter den slutliga ytningen mellan konsiliet och kurian, i början af 438 lämnat Basel, utsågs A. till konsiliets president ch blef en af de ifrigaste tillskyndarna såväl till ugenius' afsättning 1439 som till valet af hans efter- ädare, Amadeus af Savojen (Felix V), hvarför han f Eugenius beröfvades sin kardinalshatt. Under de ljande åren förde A. såsom konsiliets legat fruktlöst underhandlingar med de neutrale tyske furstarna. edan Felix V 1449 nedlagt sin värdighet och konsi- et erkänt Nikolaus V, återinsattes A. i sin kardinals- ärdighet och drog sig tillbaka till sitt stift, där an följande år afled, berömd för sin fromhet. 1527 lef han af Klemens VII beatificerad. Jfr Basel- onsiliet. T. H—R.

Allemand, Fritz L', österrikisk bataljmålare. e L'Allemand.

Allemande [allmä'd], fr., "tysk" (dans). 1. Ett ags urspr. tysk dans i långsam valstakt, särdeles ntyckt i Frankrike under Ludvig XIV:s och Napo- eon I:s tid. Såväl musiken som de till dansen örande, behagliga armrörelserna uppgifvas härstam- a från Elsass. — 2. Benämning på ett par tyska ationaldanser (en i $^3/_4$ och en i $^2/_4$ takt). — 3. Ett ags tonstycke i långsammare tempo och $^4/_4$ takt, vilket ofta ingår som del i äldre sviter.

Allemane [allmä'n], Jean. Se Allemanister.

Allemani'ster, en efter ledaren, typografen Jean Allemane, uppkallad revolutionär grupp bland e franske socialisterna, hvilken vill förlägga all sam- ällsmakten hos kroppsarbetarna och såsom medel till etta mål anbefaller storstrejk. Allemane, f. 1843, lef för delaktighet i Kommun-upproret dömd till raffarbete 1871, men amnestierades 1880. Hans rupp utbröt sig 1890 ur partiets flertal.

Allen [ä'lən]. 1. Bog of Allen [bå'g əv ä'lən], tor torfmosse i de irländska grefskapen Kildare och King's county, genomskuren af Grand canal. Från ensamma strömma Barrow mot s. och Boyne mot . — 2. Lough Allen [lä'ch ä'lən], insjö i nord- stra delen af irländska prov. Connaught, grefsk. eitrim. Den ligger omkr. 50 m. öfver hafvet, har en areal af 36 kvkm. och genomflytes af Shannon, som är segelbar dit.

Allen [ä'lən], William, engelsk teolog, f. 1532, d. 1594, studerade först i Oxford och anslöt sig efter åtskilligt vacklande till katolicismen, hvarefter han gjorde dess återinförande i England till sin lifsuppgift. 1561 afslöt han i Louvain sina teologiska studier och återvände 1562 till England, där han höll sig dold på det ena gömstället efter det andra och öfverallt eggade sina meningsfränder att orubbligt förblifva vid den gamla tron. 1565 lämnade A. för alltid England, lät i Malines ordinera sig till katolsk präst och for 1567 till Rom, där han ifrigt påyrkade upprättandet af ett prästseminarium för katolskt sinnade engelska studerande. Ett dylikt college grundade han 1568 vid universitetet i Douai, där han 1570 blef teologie professor. Den nederländska uppresningens raska utbredning gjorde snart Douai osäkert, och 1578 utdrefvos de där studerande engelsmännen. I Rom, dit A. 1579 kallats för att ordna "Collegium anglicanum", förmådde han påfven att öfverlåta dess ledning åt jesuiterna, liksom han ock kraftigt gynnade den jesuitmission, som 1580 började i England. Det nya engelska prästseminarium, som grundats i Rheims, förestods till 1585 af A. och blef hufvudhärden för den katolska reaktionens agitationsarbete i England, hvilket på 1580-talet antog en alltmera utpräglad politisk karaktär. A. intrigerade med Maria Stuart, Guiserna och de i England verkande jesuitmissionärerna samt blef 1587 af Sixtus V upphöjd till kardinal för att efter Filip II:s väntade seger kunna som ärkebiskop af Canterbury leda det katolska restaurationsarbetet. Armadans nederlag gjorde slut på dessa planer, och A. tillbragte i tillbakadragenhet, nästan i armod, sina återstående dagar i det engelska kollegiet i Rom. Hans glödande katolska nit öfvervann hos honom alla patriotiska betänkligheter; hans politiska planer misslyckades fullständigt, men genom grundläggningen af kollegierna i Douai, Rheims och Rom gaf han åt den engelska katolicismen en hållpunkt, som räddade den från att alldeles utplånas. Hans litterära arbeten utgöras mest af religiöst politiska stridsskrifter, t. ex. *Apology for the two english colleges* (1581). I de under hans namn utgifna, ytterligt häftiga smädeskrifter mot Elisabet, hvilka utspriddes vid tiden för spanska armadans anfall, lär A. personligen haft ringa direkt andel. Litt.: "Letters and memoirs of cardinal Allen" (1878). V. S—G.

Allen [ä'lən], Ethan, nordamerikansk krigare, f. omkr. 1737, d. 1789, deltog före frihetskrigets utbrott i gränsstriderna mellan kolonierna New Hampshire och New York samt var, då kriget utbröt, af den senares myndigheter förklarad i akt. Med den friskara han i dessa strider uppsatt, "Green mountain boys", intog han genom öfverraskning det starka Fort Ticonderoga (9 maj 1775), en bragd, som med ens gjorde honom ryktbar. A. deltog sedan i general Schuylers infall i Canada, blef därunder tillfångatagen, men utväxlades 1778 och förde sedan befäl öfver Vermonts statsmilis. Han var ytterst verksam för sin fädernebygd Vermonts erkännande som självständig stat och firas där ännu som nationalhjälte. V. S—G.

Allen [ä'lən], William, amerikansk skriftställare, f. 1784, d. 1868, rektor vid Harvard college, författade en mängd poetiska och prosaiska skrifter, såsom

Junius unmasked (se Junius-brefven), *American biographical dictionary*, en ordbok, psalmer, hymner och predikningar.

Allen [ä'lən], William, nordamerikansk politiker, f. 1806, d. 1879, blef vid 21 års ålder advokat och vann som sådan så stor ryktbarhet i sin stat, Ohio, att han 1832 valdes till representant i kongressen, där han blef en af demokraternas ledande talare. Besegrad vid valen 1834, satt han 1837—49 som senator för Ohio, afböjde 1848 till förmån för Cass en demokratisk presidentkandidatur och återinträdde först 1873 i det politiska lifvet, som guvernör i Ohio och förfäktare af "Ohio-idén" om oinlösbart pappersmynt. A. var känd för sina hetsiga tal och anses vara upphofsman till slagordet "54° 40′ eller krig!" i Oregongränstvisten med England 1846. v. s—g.

Allen, Karl Ferdinand, dansk häfdatecknare, f. 28 apr. 1811 i Köpenhamn af en urspr. skotsk familj, d. där 27 dec. 1871, blef 1836 teol. kand. och tog 1844 magistergraden samt blef 1851 e. o. och 1862 ord. professor vid universitetet. Som svar på en prisuppgift skref han 1840 *Haandbog i fædrelandets historie* (8:e uppl. 1881, öfv. till svenska, tyska och franska), en pålitlig, om också något torr framställning, där särskild vikt är lagd vid skildringen af samfundsförhållandena och deras omdaning under tidernas lopp. Boken lider likväl af hans ensidiga uppfattning af fortsten som en frihets- och bondetid, hvadan medeltiden med dess utveckling af adelsståndet står som en afgjord tillbakagång, liksom adelns senare sträfvanden att inskränka konungamakten i hans ögon endast äro öfvergrepp och utslag af rå ståndsegennytta. En kortfattad lärobok i ämnet utkom 1843 (13:e uppl. 1880). A:s medkänsla med de lägre stånden kom honom att hysa särskild förkärlek för Kristian II, och redan 1844 behandlade han dennes öden under landsflykten. 1854 utgaf han en omfattande samling "Breve og aktstykker til oplysning af Christian II og Frederic I:s historie" (blott 1:a bd utkom). Slutligen kunde han efter långa och grundliga förberedelser 1864 utsända första delen af sitt hufvudverk, *De nordiske rigers historie 1497—1536*, men medhann tyvärr ej att föra framställningen längre än till år 1527; 5:e delen utkom 1872. Denna skildring skall länge bibehålla en framstående plats i den danska historiska litteraturen, som ett synnerligen omsorgsfullt och noggrant verk, utarbetadt med stor historisk konst och skrifvet i ett klart, vältaligt och sällsynt rent språk. Utmärkta äro framför allt skildringarna af seder och tillstånd. Med stor ifver och skicklighet söker han att försvara Kristian II mot de alltför hårda domar, som fällts öfver honom. Ett annat ypperligt arbete är *Det danske sprogs historie i hertugdömmet Slesvig eller Sönderjylland* (2 bd, 1857—58), där han med mycken omsorg skildrar språkets sega motstånd mot den framträngande, från högre ort främjade tyskheten. Efter hans död utgafs 1873 en af honom åstadkommen och ordnad samling "Breve fra danske krigsmænd, skrevne til hjemmet under felttogene 1848, 1849 og 1850", som ger värdefulla bidrag till belysning af andan i det danska folket nämnda krigsår. e. ebg.

Allen [ä'lən], Charles Grant Blairfindie, engelsk skriftställare, f. 1848 i Kingston, Canada d. 1899, gjorde lycka som populärvetenskaplig författare, i synnerhet genom sin klara och fängslande framställning af darwinismens läror, bl. a. i *Physiological æsthetics* (1877), *The colour sense* (1879; 2:a uppl. 1892), *The evolutionist at large* (1881; 2:a uppl. 1885), *Flowers and their pedigrees* (1884, 2:a uppl. 1886) och *Force and energy* (1888). Han gjorde sig äfven känd genom ett antal romaner, af hvilka *Strange stories* (1883; "Sällsamma historier" 1889), *Babylon* (3 bd, 1885), *The devil's die* (1888) och *The woman who did* (1895); "Hon vågade det" s. å.) förtjäna att nämnas, liksom äfven hans *Biographies of working men* (1888). Biografi af Clodd (1900).

Allena saliggörande kyrkan, *teol.* Förvissningen om den allena saliggörande kraften i evangeliet om Jesus Kristus (Ap. G. 4: 12) tillegnade sig den kristna kyrkan som evangeliets bärarinna redan tidigt i den riktning, att hon förklarade, det ingen som står utom hennes gemenskap kan varda salig (*extra ecclesiam nulla salus*). Bland kyrkofäderna upprepas flerstädes bilden af kyrkan som Noaks räddande ark. Cyprianus förklarar, att ingen kan hafva Gud till fader utan att hafva kyrkan till moder, och enligt Augustinus är en människa utom kyrkan som den från kroppen afhuggna lemmen. Med utbildandet af begreppet katolsk kyrka fastslog man, att hennes institutioner äro ej blott fakultativa hjälpmedel, utan obligatoriska betingelser för frälsningen, och då uppenbarelsen allt fortfarande förmedlas genom kyrkan, är denna med löse- och bindenyckeln utrustade kyrka lika obligatorisk som uppenbarelsen. Om än denna åskådning kyrkopolitiskt ofta tillämpats i den riktning, att alla icke-katoliker äro fördömda, så utvidgar dock katolicismen kyrkans omfång till alla döpta och förnekar ej möjligheten för protestanterna att inom sitt samfund ernå saligheten. — Äfven den protestantiska läran talar om kyrkans allena saliggörande kraft, men därmed afses då icke någon särskild kyrka, utan kyrkan i allmänhet. Således kan, enligt protestantismen, saligheten vinnas inom hvilket yttre kyrkosamfund som helst, endast Kristus däri finnes. Den lutherska dogmatiken i 16:e och 17:e årh. sökte inskränka den protestantiska friheten genom att såsom ett väsentligt villkor för saligheten uppställa *ren lära*, hvarmed då naturligtvis menades ortodox luthersk dogmatik. Man ryggade likväl tillbaka för att draga ut de yttersta konsekvenserna däraf. Den nyare, från Schleiermacher utgående teologien lär, att den personliga tron är, å människans sida, det enda nödvändiga villkoret för saligheten, men att denna tro måste grundas på den historiska återlösningen samt förmedlas och normalt utvecklas genom det historiska kyrkosamfundet. g. o. l. (j. hdr.)

Allenstein [-stajn], stad i preuss. reg.-omr. Königsberg, vid Alle och flera järnvägslinjer. 24,295 inv. (1900). Gymnasium. Järngjuteri, maskinfabrik, tändsticksfabrik m. m., stort dårhus och sjukhus.

Allenta'ndo (it.), *mus.*, detsamma som rallentando (se d. o.).

Allentown [ä'ləntaûn], stad i Pennsylvania, vid Delawares biflod Lehigh och Lehigh-kanalen. 35,416 inv. (1900). Nejden är mycket rik på mineral, särskildt järn.

Alleppi. Se Aleppi.

Aller, en af Wesers bifloder fr. h. Den rinner upp vid Sechausen, v. om Magdeburg (155 m. ö. h.), flyter i nordvästlig riktning genom Braunschweig och Hannover, blir segelbar vid Celle och faller ut i

eser nedanför staden Verden. Bifloder Ocker (105 n.), Leine (160 km.) m. fl. Längd 256 km.

Aller, Karl. Se Allers familj-journal.

Allers, Christian Wilhelm, tysk tecknare, 1857 i Hamburg, utbildad under vidsträckta studieresor, har blifvit populär genom sina serier af humoristiska och lifssanna karaktärsbilder med ämnen från olika samhällsklasser: *Cirkus Renz, Bakom disserna, Klubben Endräkt, Spreestadens atenare, Brickspengar i Österlandet* m. fl. Jfr A. Olinda, Freund Allers. Ein künstlerleben" (1894).

Allers familj-journal, en illustrerad veckotidning, som uppkallats efter grundläggaren, dansken Karl Aller, hvilken 1877 i Köpenhamn började utgifva "Illustreret familj-journal". Af denna utkom fr. o. m. 1879 äfven en svensk upplaga, t. o. m. 1892 kallad "Illustrerad familj-journal", sedan "Allers familj-journal". Till 1894, då redaktion och utgifning förlades till Helsingborg och tidningen öfvergics af "Allers familj-journals tryckeriaktiebolag", lycktes den svenska upplagan i Köpenhamn. Tidningen, som åtföljes af 4 gratisbilagor, egde 1903 å den danska och svenska upplagan tillsammans öfver 100.000 abonnenter.

Allersheim [-hajm], by i Schwaben, nära Nördlingen. Bajerske fältherren Mercy stupade där 3 aug. 1645 i en strid mot fransmännen under Turenne och hertigen af Enghien.

Allerum, socken i Malmöhus län, Luggude härad. 3,343 har. 2,462 inv. (1902). A. bildar med Glenninge ett omväxlande regalt (1 gång) och under garen af Kulla-Gunnarstorp patronellt (2 ggr) pastorat, Lunds stift, Luggude kontrakt.

Alles mit massen (ty.), allt med måtta.

Allez [allē], fr., gån, bort, ur vägen.

Allfader (isl. alfǫðr), *nord. myt.*, kallas Oden som den högste bland asarna och alltings behärskare. Jfr Aldafader.

Allgau. Se Algau.

Allgemeine zeitung [-majne tsajt-], ty. ("Allmänna tidningen"), en högt ansedd moderatliberal tidning, som utkommer i München med 3 nummer dagligen samt med en vetenskaplig bilaga. Tidningen uppsattes 1798 i Stuttgart af J. F. Cotta, men utgafs 1803—10 i Ulm och 1810—82 i Augsburg, hvarest den tillvann sig europeiskt anseende genom sitt gediga innehåll. 1882 vardt München utgifningsort. Tidningen förblef i familjen Cottas förlag, tills detta 1889 öfvergick till bröderna Kröner i Stuttgart. Jfr E. Heyck, "Die allg. zeit. 1798—1898" (1898).

Allgunnen, sjö. Se Alsterån.

Allhelgona. 1. Socken i Östergötlands län, Göstrings härad. 3,251 har. 950 inv. (1902). Annex till Skeninge stad, Linköpings stift, Göstrings kontrakt. — 2. Socken i Södermanlands län. Se Helgona. — 3. I Lunds stad nybyggd kyrka för stads- och landsförsamlingarna.

Allhelgonadag. Se Alla helgons dag.

Allhelgona-hjälpen, ett fattigunderstöd, som sedan lång tid tillbaka upptogs inom församlingarna i Kalmar stift, men upphörde 1890. KBG.

Allhelgona-viken (sp. Bahia de todos os Santos), en vid 13° s. br. på Brasiliens östkust, prov. Bahia, inskjutande vik, som bildar en förträfflig redd med flera utmärkta hamnar och skyddas af den vid inloppet liggande ön Itaparica.

Allia (nu Aja), förr namn på en biflod till Tiber, n. om Rom. Där blefvo 387 (eller 388) romarna fullständigt slagna af gallerna.

Alliage [-äj], fr (af *allier*, förena), blandning, metallblandning, särskildt guld eller silfver med tillsats af andra metaller.

Alliance [alliä's], fr. Se Allians.

Alliance française [alliä's fräsäs], en förening, som 1883 stiftades i Paris af några enskilda män, de fleste universitetslärare, och som har till ändamål att utöfver Frankrikes gränser sprida kännedom om franska språket. Från sin första upprinnelse erhöll föreningen kraftigt understöd af inflytelserika personer inom olika samhällsklasser. Under ledning af ett råd, som består af femtio medlemmar, bland hvilka väljes ett utskott af tio personer för behandling af löpande ärenden, har föreningen, som hållit sig fjärran från alla religiösa och politiska strider, lyckats vinna en ovanligt stor spridning. Utom filialer i olika delar af Paris räknar den många anhängare öfver hela världen. De gåfvor, som komma centralföreningen eller filialföreningarna till del, användas hufvudsakligen till understöd åt läroanstalter eller lärokurser, upprättade utom Frankrike med syfte att meddela undervisning i franska, vidare till föreläsningar öfver Frankrikes språk och litteratur, till upprättande eller underhåll af franska boksamlingar till offentligt bruk m. m. 1894 utvidgade föreningen sin verksamhet genom att i Paris öppna en undervisningskurs (juli—augusti) särskildt för utländska lärare och lärarinnor. Centralföreningen utgifver hvarannan månad under benämning "Bulletin de l'Alliance française" en öfversikt af föreningens verksamhet. — Alla utom Frankrike bildade filialföreningar äro i sin verksamhet oberoende af centralföreningen, med hvilken de likväl stå i ständig förbindelse genom en delegerad. I Sverige finnas f. n. (1903) fem filialföreningar, nämligen i Kalmar, Stockholm, Upsala, Lund och Göteborg. Den talrikaste af dessa är "Samfundet Alliance française" i Stockholm, som stiftades 1889 i ändamål "att, oberoende af politiska och religiösa åsikter, i Sverige främja kännedomen om franska språket och litteraturen samt i Frankrike sprida kunskapen om svenskt språk och svenska förhållanden". På initiativ af detta samfund anordnades 1892 vid Stockholms borgarskola särskilda kurser i franska, hvilka fortfarande upprätthållas. Samfundet räknar numera omkr. 400 medlemmar. J. M—R.

Alliance israélite universelle [alliä's israeli't ynivärsä'll], en förening af judar från alla länder, stiftad 1860 i Paris under ordförandeskap af justitieministern Ad. Crémieux, med ändamål dels att inrätta skolor och industriverkstäder för judar i Asien och Afrika, dels ock att öfverallt, där judar lida politiska förföljelser, intervenera hos regeringarna. L. L.

Allia'ns (fr. *alliance*). 1. Förening, förbindelse; förbund i politisk mening emellan stater för något gemensamt ändamål, t. ex. anfall, försvar, handel o. s. v. (jfr Defensiv-allians, Heliga alliansen och Offensiv-allians). — 2. Ett slags kortspel.

Allians-maskin, en induktionsmaskin, förr mycket använd i Frankrike, särskildt för åstadkommande af elektriskt ljus i fyrar.

Alliansvapen, *her.* Se Vapen.

Alliaria Adans., *bot.* Se Hvitlöksört.

Allibone [ä'libån], Samuel Austin, nordamerikansk bibliograf, f. 1816, d. 1889, var länge köpman, men förvärfvade sig samtidigt en grundlig kännedom om engelsk litteratur och blef 1879 bibliotekarie vid Lenox-biblioteket i New York. Ett på sitt område oumbärligt och om sällspord flit vittnande verk är hans stora, samvetsgrant utarbetade boklexikon *A critical dictionary of english literature, and british and american authors* (3 bd, 1858—71; flere uppl.), försedt med biografiska, kritiska och bibliografiska anteckningar om 46,499 skriftställare (supplement af J. F. Kirk 1891, omtr. 1902, i 2 bd med 37,183 skriftställare). A. utarbetade äfven citatsamlingar, bl. a. *Poetical quotations from Chaucer to Tennyson* (1873) och *Prose quotations from Socrates to Macaulay* (1876).

Allier [alliē]. 1. (Fordom *Elaver*) Flod i mellersta Frankrike. Den rinner upp på Lozère-bergen 1,426 m. ö. h., flyter sedan i nordlig riktning genom depart. Haute-Loire, Puy de Dôme och Allier samt faller nedanför Nevers ut i Loire. Längd 375 km. Bifloder: Dore (130 km.) och Sioule (160 km.). — 2. Departement, omfattande en del af det forna landskapet Bourbonnais. 7,380 kvkm. 422,024 inv. (1901). Departementets hufvudfloder äro Loire, Allier och Cher. Det högt uppdrifna åkerbruket lämnar säd och vin öfver departementets egna behof. A. har ett af landets största stenkolsfält samt mycken industri. Flera berömda mineralkällor: Vichy m. fl. Departementet indelas i fyra arrondissement. Hufvudstaden är Moulins.

Alliēra (af fr. *allier*, förena, af lat. *ad*, till, och *ligāre*, binda), förena. — Alliera sig med, förbinda sig med, ingå förbund med. — Allierad, bundsförvant.

Alligations-räkning (egentl. "blandningsräkning"), *mat.*, ett räknesätt, genom hvilket man finner svar på frågor rörande blandningar och medelvärden af ämnen, som äro af olika halt och värde. Ett ämnes värde är produkten af ämnets pris och mängd. Om A, B, C, D..... utmärka mängderna, d. v. s. vikterna eller rymderna, af blandningens särskilda beståndsdelar, och a, b, c, d..... äro dessa beståndsdelars pris, samt V uttrycker medelvärdet på blandningen, så måste ock hela blandningens mängd, eller A + B + C + D..., multiplicerad med blandningens medelvärde, vara lika stor med summan af de särskilda ämnenas värden, d. v. s. att

$$(A + B + C + D + \ldots) \times V = Aa + Bb + Cc + Dd + \ldots\ldots\ldots\ldots (1).$$

Enligt denna formel lösas alla exempel ur alligationsräkningen. Af (1) finner man:

$$V = \frac{Aa + Bb + Cc + Dd + \ldots\ldots\ldots}{A + B + C + D + \ldots\ldots\ldots} \quad (2).$$

Är C ensam obekant, erhålles genom lösning af (1)

$$C = \frac{(A + B + D)\,V - Aa - Bb - Dd - \ldots}{(c - v)} \quad (3).$$

Alligātor (sannolikt af sp. *lagarto*, af lat. *lacerta*, ödla), *zool.* Se Krokodildjur.

Alligātor-sköldpadda, *Chelydra serpentīna*, *zool.*, ett nordamerikanskt släkte af kärr-sköldpaddornas (emydidernas) familj (se Sköldpaddor). Den har fått sitt namn af sin långa stjärt, hvars knöliga ryggkam påminner om alligatorns. Med en längd af nära $^2/_3$ m. från nosen till stjärtspetsen har den en sköld af nära $^1/_3$ m. längd. Den lefver vida utbredd i Förenta staternas kärr och stilla flytande floder samt förtär med glupskhet fisk och snart sagdt allt åtbart, som kommer i dess närhet. Därför fångas den också lätt. Dess kött användes till föda. Med tiden får den dock en alltför stark lukt af mysk. F. A. S.

Alligator swamp [ä'ligeitə swåmp] l. Dismal swamp, ett stort träsk (640 kvkm.) i Nord-Carolina, mellan Albemarle- och Pamplicosunden.

All' improvista (it.), *mus.*, oförberedt.

Allinge, stad på Bornholms nordöstra sida, förenad med Sandvig. 1,859 inv. (1901). A. är i stark tillväxt. Granitbrott i närheten. E. EBG.

Allingham [ä'lingəm]. 1. William A., engelsk skald, irländare, f. 1824, slöt sig i sina första *Poems* (1850) till Tennyson, men utvecklade mera självständighet i *Day and night songs* (1854) och i andra samlingen *Poems* (1860) samt i *Fifty modern poems* (1865). I synnerhet äro hans ballader förträffliga; de äro "pulsslag ur det iriska hjärtat, de tala folkets språk och bära landets färg". Träffande typer ur Irlands landtlif innehåller *Lawrence Blomfield in Ireland or the new landlord* (1864), dikt i 12 sånger. A. blef 1874 redaktör af "Frazers magazine". Död 1889 i London.

2. Helen A., född Paterson, den förres hustru, engelsk målarinna, f. 1848, gift 1875, har målat genrebilder, mest akvareller, samt äfven utfört illustrationer till "The Graphic" och "Cornhill magazine".

Alli'oli, Joseph Franz, tysk katolsk teolog, f. 1793, d. 1873, från 1838 domprost i Augsburg, utarbetade en tysk bibelöfversättning med anmärkningar (1830—36; 9:e uppl. 1894).

Allison [ä'lisn], William Boyd, nordamerikansk politiker, f. 1829 i Perry, Ohio, blef 1851 advokat och slöt sig 1856 till det nybildade republikanska partiet. 1862—71 var han medlem af representanternas hus. Från 1873 har han varit medlem af senaten (för Iowa) och flera gånger valts till ordförande i dess budgetutskott ("committee of appropriations"). Hans verksamhet vid tariffrevisionen var ganska inflytelserik och gick ut på att moderera Mac Kinleys starkt protektionistiska tariffförslag samt åvägabringa ömsesidighetsfördrag. A. var såväl af Garfield som af Harrison erbjuden finansministerportföljen och har vid upprepade tillfällen varit ifrågasatt till republikansk presidentkandidat. V. S—G.

Allitteratiōn (af lat. *ad*, vid, till, och *littera*, bokstaf), *metr.*, uddrim l. stafrim, består däri att samma eller likartade ljud börja två eller flera närstående starktoniga stafvelser, t. ex. *b*ygga och *b*o, *g*ammal som *g*atan, ur *a*skan i *e*lden. Är allitterationen konsonantisk, måste det vara samma konsonant; däremot finns vokalisk allitteration med både lika och olika vokaler. Konsonantgrupperna *sk*, *sp*, *st* allitterera ej med enkelt *s* eller *s* framför annan konsonant, utan måste upprepas i sin helhet, t. ex. *sp*ott och *sp*e, öfver *st*ock och *st*en; i allmänhet blir allitterationen fylligare, om samtliga konsonanter för vokalen allitterera och ej blott den första. Allitteration i en mängd talesätt och ordspråk verkar mnemotekniskt, t. ex. *fl*ink och *f*ärdig; i *h*ack och *h*ål; *v*inc för *v*åg; *b*orta *b*ra, men hemma *b*äst; *b*äst, i *b*ruke

lligast. — Allitterationen är af största betydelse r äldre germansk poesi. I fornsachsisk, fornengelsk ch fornnorsk-isländsk dikt var den det regelbundna nmet. Vanligen sammanbundos verserna parvis nom ett allitterationssystem, så att i hvar udda rs två (eller ett) ord — de s. k. *bistafvarna* — litterérade med ett ord — den s. k. *hufvudstafven* - i följande jämna vers, t. ex.

*G*anga at *g*arðe
*g*ullhyrndar kyr
(*g*å på *g*ården
*g*ullhornade kor).

Metriska runinskrifter och lagställen (t. ex. *l*and all med *l*ag byggas) äro de enda bevarade resterna fornsvensk och forndansk allitterationspoesi; i rerige blef denna utträngd af slutrimmad vers redan ader medeltiden. I nyare tid har allitterationen vttjats som metriskt medel blott i efterbildningar . ex. af Ling och Tegnér) och öfversättningar . ex. af Gödecke) af forndikter. Stilistiskt, d. v. s. r att väcka en viss stämning, åstadkomma ett särildt intryck, användes den i stor utsträckning af :alderna. Modern isländsk diktning använder allitration jämte rim; i finsk folkdiktning brukar hvar ers innehålla ett par allitterationer. Jfr uppsats ! E. Lind i Ups. univ. årsskr. 1881 samt af Å. lunthe i "Ord och bild" 1894.

A'llium, Lök, *bot.* Se Lök och Löksläktet.

Allm., i naturvetenskapliga namn förkortning för llman.

Allman [ä'lmən], George James, engelsk zoog, f. 1812, d. 1898, var 1855—70 professor i dinburgh. Han är bekant särskildt för sina arbeten n hydroidpolyperna.

Allmannagjá. Se Almannagjá.

Allmers, Hermann, tysk skald, f. 1821 nära remen, förmögen bondson, bildade sig genom naturetenskapliga och estetiska studier samt en längre aliensk resa, hvarefter han gjorde sin fäderneefda gård till en medelpunkt för folkbildningsräfvanden. Död 1902. I *Marschenbuch* (1858; 4:e ppl. 1902) skildrade A. troget naturen och folket sin hembygd. Hans *Dichtungen* (1860; 4:e uppl. 300) ha jämförts med Geibels och Freiligraths. A:s ersta litterära framgång var *Römische schlendertage* .869; 10:e uppl. 1901) med fina iakttagelser öfver alienska folklifvet. Äfven må nämnas hans religiösa iktsamling *Fromm und frei* (1889).

Allmoge (fnsv. *almughi*, *allmoghi*, sammans. af *'der*, all, och *mughi*, *moghi*, mängd; isl. *almúgi*, *'múgr*), egentl. folket, menigheten; numera liktydigt ed bönder, bondfolk, "gemene man".

Allmogedräkt. Se Nationaldräkt.

Allmogemål. Se Landsmål.

Allmosa (af grek. *eleemosy'ne*, medlidande, barmärtighet), gåfva, som frivilligt gifves åt fattiga eller ddlidande. — Allmosegifvandet har i olika tider allts i samband med de religiösa plikterna. I uddaismen, som ju förkunnar broderlig kärlek, har ifmildheten alltid varit mycket framträdande. Hos idarna föreskref Mose omtanke om de fattige, och i e sista århundradena f. Kr. vardt allmoseutdelning n hufvudsaklig beståndsdel af gudstjänsterna hos etta folk, hvars hela senare tillvaro vittnar om tveckladt sinne för välgörenhet. Muhammedaismen ålägger hvarje rättrogen att gifva noga regrade allmosor som offer till Gud. I de första kristna samfunden tog den härskande kärleken till nästan sig uttryck i en osjälfvisk inbördes hjälpsamhet af makalös art och äfven i hjälpsamhet mot hedningarna. Allmosetagarna voro inga tiggare, utan främst bland dem kommo prästerna, som endast på detta sätt kunde aflönas, vidare änkor, sjuklingar o. s. v. Redan hos kyrkofäderna uppkom emellertid den föreställningen, att allmosegifvandet vore en förtjänstfull "god gärning" med makt att utplåna synd. Denna mystiska förmåga utsträcktes under medeltiden äfven till de skänker kyrkan fick, hvadan dessa växte alldeles oerhördt. En ansenlig del af tionden var anslagen till de fattige och utdelades dagligen af prästerna vid kyrkdörrarna, hvarjämte klostren obligatoriskt utöfvade stor välgörenhet. Allt detta främjade högligen tiggeriet.

Allmoseutdelare (mlat. *eleemosynarius*, fr. *aumônier*, eng. *almoner*, jfr Allmosa), urspr. benämning för den medlem af en religiös orden, som hade sig ålagdt att utdela allmosor åt de fattige. Sedermera voro vanligen de katolske furstarnas biktfäder tillika allmoseutdelare. Äfven drottningar, prinsar, prinsessor, prelater och offentliga inrättningar, såsom hospital, lyceer o. d., hade sina särskilda allmoseutdelare. — I Frankrike fanns sedan Frans I:s tid en s k. "stor-allmoseutdelare", *Grand aumônier de France*, som i sin person förenade fiera viktiga befattningar. Han var vanligen kardinal och ansågs som en af rikets och hofvets högste ämbetsmän. Han var kungliga husets biktfader, kunde benåda vissa fångar samt utsåg regementspastorerna, hofpredikanterna, de kunglige slottskaplanerna och t. o. m. professorerna vid Collège de France. Denna värdighet indrogs under revolutionen, men återupplifvades under Napoleon I och Napoleon III. — I England finnes en liknande ämbetsman, *Lord high almoner*, vanligen en biskop.

Allmän bevillning, *förv.*, en skatt, som riksdagen, efter granskning af statsverkets behof, beviljar särskildt för hvarje år till fyllande af den del af statsbehofven, hvilken af öfriga skatter och statsinkomster lämnas obetäckt (oegentligt kallad "statsbrist"). Skulle riksdagen afslutas, utan att statsregleringen försiggått eller någon ny bevillning till bestämdt belopp blifvit medgifven, skall enligt 109:e § R. F. den förra bevillningen oförändrad fortfara intill nästa riksdag. Är åter den nya bevillningen till beloppet bestämd, men äro kamrarna icke ense om fördelningen, skall med ledning af den gamla bevillningsstadgan en ny utfärdas, men afgifterna ökas eller minskas alltefter den nya bevillningssummans förhållande till den gamla.

Namnet "allmän bevillning" uppkom i midten af 1700-talet, men själfva skatten fanns långt förut. 1680 kallades den "extra ordinarie bevillning", 1699 "kontribution" — en benämning, som åter upptogs i slutet af 1700-talet —, 1734 "försvarshjälp". Från 1670-talet till vår tid möta oss blott tre riksdagar (1693, 1697 och 1731), då allmän kontribution eller bevillning icke beslutades för kommande statsregleringsperiod. Riksdagsbevillningen hade således redan för 200 år sedan vuxit in i Sveriges skattesystem, från att i äldre tider hafva varit medgifven endast vid utomordentliga tillfällen, såsom "krigsgärd", "kröningshjälp" m. m. Ett genomfördt bevillningssystem saknades dock ända till 1810. I en förordning, utfärdad i Bender 1712,

hade visserligen Karl XII uppställt grunderna för ett bevillningssystem, snarlikt det vi nu ega, men det kom aldrig till verkställighet. Bevillningsförordningarna blefvo fortfarande uppställda efter sinsemellan högst olika grunder, och ståndsindelningen vidhölls alltjämt. 1752 ordnades bevillningsförordningen för första gången i olika artiklar. Se vi på en bevillningsstadga för något senare år, t. ex. den för 1789, finna vi första artikeln, där de personella afgifterna äro upptagna, afdelad i flera kategorier och hvarje kategori i en mängd afgiftsklasser: för städerna 60, för civil- och militärstaterna 42. Andra artikeln innefattar bevillning af rörelse, fastighet, löner, hyror, arrenden m. m. Tredje artikeln stadgar bevillning för hvarje fönsterluft i boningsrum och fjärde artikeln s. k. öfverflödsafgifter för rättighet att begagna ekipage, betjänt, fickur, tobak, siden, förgyllning o. s. v. Afgifterna voro lämpade efter hvars och ens lefnadsvillkor. Efter statshvälfningen 1809 gjorde sig genast behofvet af ett ordnadt bevillningsväsen gällande. Den personella bevillningen blef 1812 en personell skatt i egentlig mening, lika för alla utan afseende på stånd eller lefnadsvillkor. Med afseende å inkomstbevillningen försöktes 1810 det s. k. progressiva systemet, hvilket dock vid tillämpningen mötte stora svårigheter, hvarför man 1812 öfvergick från progressivafgift å inkomst till additionell progressivafgift å själfva afgiften; men 1815 öfvergafs jämväl detta system, och jämlik beskattning af all fastighet och all inkomst af kapital eller arbete uppställdes såsom grundregel. Sistnämnda system har sedermera alltjämt varit rådande, men under den fortsatta tillämpningen uppkommo en mängd utväxter på systemet, och efter fyratio år kvarstod grundtanken knappast annat än på papperet. Rikets ständer begärde då en utredning, som verkställdes af en kommitté, hvars betänkande (tr. 1859) innehåller historik och förslag till ny författning i ämnet, uteslutande grundad på jämlikhetsprincipen. Bevillningsstadgarna från och med 1861 äro uppgjorda i hufvudsaklig öfverensstämmelse med nämnda kommitféförslag.

Den för 1903 gällande bevillningsstadgan (af 3 dec. 1897, med ändringar 3 dec. 1898, 15 dec. 1899, 14 juni 1901 och 31 mars 1903) fastställer bevillning af *fastighet* med 6 öre per 100 kr. taxeringsvärde å jordbruksfastighet och 5 öre af annan fastighet, att betalas af *egaren*. Men för jordegendomar, upplåtna under åborätt, å lön anslagna boställen, ofria tomter, afsöndrade lägenheter och — under vissa förhållanden — skogsområden betalar *innehafvaren*. Statens fastigheter äro befriade, liksom äfven allmänna stiftelser, kanal- och väganläggningar, bönehus o. d., såframt de icke lämna någon inkomst. För *inkomst af kapital och arbete* erlägges bevillning med en för hundra af inkomstbeloppet, dock så att, när den skattskyldiges sammanräknade årsinkomst, däri inbegripen äfven hustruns, understiger 500 kr., denna årsinkomst är bevillningsfri, att när den icke uppgår till 1,200 kr. 450 kr. äro fria och att när den icke uppgår till fullt 1,800 kr. 300 kr. äro fria. Sådan befrielse åtnjutes icke af enskild för inkomst, som beskattas inom annan kommun än den, där han är skrifven, ej heller af bolag. Till ledning för taxeringen skola vissa uppgifter lämnas af stadsdomstolar, domare på landet, hypoteksinrättningar, brandförsäkringsverk, personer, som handhafva tillsyn öfver förmynderskap, agenter för utländska försäkringsverk, bolag och rederi, så ock af en hvar annan, som nästföregående år varit taxerad för inkomst af rörelse eller yrke till belopp af minst 5,000 kr.

De i äldre bevillningsförordningar intagna bestämmelser ang. bevillningsafgifter för vissa rättigheter och förmåner — utländska handlandes och konstnärers verksamhet i Sverige (med undantag för norrmän, som idka handel med norska produkter), skogsfång och kolningsfrihet å allmänningar, bankers sedelutgifningsrätt — hafva sammanförts i en särskild förordning af 2 dec. 1892 med ändringar 10 juli 1893, 21 maj 1897 och 14 juni 1901. Däremot lämnas i bevillningsförordningarna fortfarande föreskrifter om taxeringsmyndigheternas sammansättning och befogenhet samt om debitering, uppbörd, afkortning och redovisning, hvarjämte instruktion för taxeringsmyndigheterna är vidfogad. KBG.

Allmän farled. Se Farled.

Allmän flottled. Se Flottled.

Allmän klagodag. Se Klagodag.

Allmänna arbeten, gemensamt namn på sådana ingenjörsarbeten, som utföras för det allmännas eller statens räkning eller ock med understöd af statsmedel. För svenska statens järnvägs-, telegraf- och telefonbyggnader m. m. anslås medel i vanlig ordning till beslutade nybyggnader, men dessutom lämnar staten årliga bidrag: till vägbyggnader 1,000,000 kr., till hamnar, broar och farleder 300,000 kr., till utdikning af frostförande mark 300,000 kr. samt låneunderstöd till sanka markers torrläggning och odling 1,000,000 kr. och till enskilda järnvägsanläggningar 1,500,000 kr. (Siffrorna gälla början af 1900-talet.) Jfr Allmänt arbete. FR. E.

Allmänna barnbördshuset, en 1775 i Stockholm, under ledning af professor David v. Schulzenheim upprättad anstalt, som har till bestämmelse dels att, såsom välgörenhetsinrättning, till vård emottaga barnaföderskor under deras barnsängstid, dels att, såsom läroanstalt, lämna tillfälle till praktisk undervisning i barnförlossningskonsten såväl för medicine studerande som för barnmorskelärlingar. Anstalten står öppen för hvarje barnaföderska utan afseende på stånd eller villkor, äfven om anmälningen skulle ske med förseglad namnsedel. Enligt gällande reglemente, utfärdadt 28 jan. 1898, besörjes anstaltens ekonomi af en direktion med fem ledamöter under ledning af överståthållaren. Inseendet öfver sjukvården vid anstalten åligger överläkaren, professorn i obstetrik vid Karolinska institutet, som därvid biträdes af institutets medicine studerande, bland hvilka 12 i sänder under 4 månader erhålla fri bostad i anstaltens egendom, Handtverkaregatan n:r 19. KBG.

Allmänna barnhusinrättningen i Stockholm. Det "orphanotrophium", till hvars anläggning drottning Kristinas lärare, Johannes Matthiæ, år 1633 fick tillstånd jämte lämplig kronotomt, "inemot" (i närheten af) Rörstrand, och rättighet att för köpta tomter däromkring njuta lika frihet som för den donerade tomten, utvidgades 1637 till ett allmänt barnhus, hvilket genom privilegier, som sedermera flera gånger utvidgats, tillförsäkrades vissa förmåner och inkomster, däribland den s. k. barnhustunnan. I en mängd testamenten har anstalten dessutom blifvit ihågkommen med penninggåfvor. Den var intill 1666 upplåten åt ett bolag och stod därefter under

a den ena, än den andra myndighetens öfver-seende. Sedan 1850 står barnhuset under förvaltning en direktion, med öfverståthållaren såsom ord-rande, sex af k. m:t förordnade ledamöter och ockholms polismästare. Vid inrättningen äro an-ällda öfverläkare, intendent, sekreterare (tillika om-ıdsman), kamrerare (tillika kassör) och underläkare. ılösningspriset är i allmänhet 400 kr. för hvarje arn. Af sanitära äfvensom af ekonomiska skäl öfver-mnas barnens vård och uppfostran, så fort lämpligen :e kan, till väl vitsordade personer utom barnhuset, elst på landet, mot fosterlön af 100 kr. för barn i rsta lefnadsåret, 80 i andra, 60 i tredje till och ed fjortonde. Direktionen belönar nitiska foster-räldrar med penningar, böcker eller medalj af silfver :t bäras å bröstet. Vid 1902 års ingång voro 4,315 arn utackorderade. Samtidigt vårdades 242 barn själfva inrättningen. Ammor funnos där till ett antal f 125. Vid 1901 års slut hade inrättningen utlånt summa täcktes af medel, som inflöto genom försäljning af det gamla barnhusets och bredvid liggande fängelses vidsträckta tomter. KBG.

Allmänna besvär. Se Besvär.

Allmänna besvärsdeputationen. Se Deputation.

Allmänna besvärs- och ekonomi-utskottet, under ståndsriksdagarnas period (1809—66) ett af de 6 ständiga utskott, som skulle väljas vid hvarje riksdag. Detta utskott bestod af 48 ledamöter, 12 af hvarje stånd, och egde att, i anledning af inom stånden väckta frågor, anmärka brister i de allmänna hushållningsanstalterna och i dem föreslå förbättringar, eller, med andra ord, behandla frågor om ändringar i sådana stadganden, som lågo inom området af konungens administrativa lagstiftningsrätt. Det fick därjämte i uppdrag att söka åstadkomma utredning af sådana frågor, med hvilka de öfriga utskotten ej ville taga befattning. Numera handläggas nämnda göromål dels af de ordinarie utskotten, dels af särskilda eller tillfälliga utskott. J. H.

Allmänna barnhusinrättningen.

apital till belopp af 4 mill. Inkomsterna uppgingo 901 till 673,462 kr., däraf räntor 153,000, arrenden ch hyror 28,239, spannmålsersättning 49,250, bötes-ıdelar 16,125, tolagsmedel 24,540, förmyndare-ammarens öfverskott 182,373, kortstämplingsafgift 7.000. Utgifterna utgjorde 605,127 kr., däraf 78,197 för utackorderade barn. I det för utlåning f fondernas medel 1879 utfärdade reglemente före-krifves, att uppsägningstiden icke får öfverstiga 6 månader, att annan inteckning ej må godkännas än ıti hus i Stockholm till halfva brandförsäkringsvärdet ch i jordegendom å landet till halfva taxeringsvärdet, att borgen far som säkerhet antagas endast för all-männa lån samt att barnhusinrättningen är befriad från borgens ställande och revisionsskillings erläggande rättegångar och utsökningsmål.

I dec. 1885 flyttade barnhusets invånare från den gamla lokalen vid Drottninggatan (n:r 73) till den nya, storartade byggnadskomplex, som 1883—85 uppförts vid Norrtullsgatan (n:r 14), enligt plan af huv. öfverläkaren prof. O. Medin samt arkitekterna F. G. A. Dahl och E. A. Jacobsson för en sam-manlagd kostnad af omkr. 1,850,000 kr. Denna

Allmänna beväringsfonden för beväringsinrätt-ningens utbildning grundades genom k. kungörelsen 13 nov. 1860 angående den allmänna beväringen och tillväxte hastigt genom dit ingående afgifter för be-frielse från vapenöfning i fredstid. Denna inkomst-källa upphörde likväl, då genom en ny kungörelse af 1 nov. 1872 lejnings- och friköpningsrätten upphäf-des, och fonden upphörde 1889 att finnas till. KBG.

Allmänna brandförsäkringsverket för byggnader å landet, i Stockholm, inrättades år 1782 och var först gemensamt för både land och stad, till dess, 1828, ett särskildt brandstodsbolag bildades för städerna. Gällande reglemente är dateradt 8 mars 1889 med ändringar af 16 okt. 1891 och 9 dec. 1896. Verket förvaltas af en styrelse med biträde af en verkställande direktör. Styrelsen består af ordförande, förordnad af k. m:t, och fyra leda-möter, som å bolagsstämma väljas bland delegarna. Delegare är den, som eger, innehar eller disponerar i verket försäkrad egendom. De försäkrade byggna-derna äro indelade i 4 klasser. Afgiften, som skall

betalas under 24 år, hvarefter fastigheten anses för all framtid försäkrad, utgör i 1:a klassen 1:20—1:80 kr., i 2:a kl. 1:50—2:40 kr., i 3:e kl. 2—3 kr. och i 4:e kl. 3—4:50 kr., allt per 1,000 kr. (afgifternas olikhet inom hvarje klass beror på takets bättre eller sämre beskaffenhet och därpå huruvida eldstad finnes eller icke). För kyrka kan under vissa villkor erhållas 50 proc. nedsättning i dessa afgifter. Försäkringsfonden uppgick enligt revisionsberättelsen för försäkringsåret 1901 till 7,277,000 kr. och afsättningen enligt § 8 mom. 1 till 3,638,000 kr. samt ansvarighetssumman till 141,301,000 kr. KBG.

Allmänna diskontverket. Se Diskont.

Allmänna exportföreningen. Se Sveriges allmänna exportförening.

Allmänna flickskolemöten. Se Läraremöten.

Allmänna försvarsföreningen stiftades i Stockholm 11 maj 1890 och har till ändamål att utan afseende på någon viss försvarsorganisation genom anordnande af föredrag, utgifvande af skrifter o. s. v. söka skapa en lefvande och kraftig öfvertygelse om behofvet af att stärka och utveckla vårt försvar. Stiftarna voro aderton bland våra i det politiska lifvet mest bemärkte män. Föreningen har i spetsen för sig ett "verkställande utskott", som består af tio ledamöter. Den räknar f. n. (1903) i rundt tal 2,200 ledamöter. Till 1898 utgaf föreningen genom sin dåv. sekreterare, G. Björlin, tidningen "Försvarsvännen", men med nämnda år ersattes denna publikation af en årsskrift, "Vårt försvar", hvilken föreningen först ensam, men på senaste år tillsammans med Föreningen för befrämjandet af Norrlands fasta försvar och Föreningen för Stockholms fasta försvar utgifver genom sin sekreterare, R. Melander. Föreningen förvaltar två fonder: "Skolungdomens fond för byggande af ett krigsfartyg" (f. n. omkr. 121,000 kr.), samt "Svenska kvinnoförbundets för Sveriges sjöförsvar fond" (f. n. omkr. 2,000 kr.).

Allmänna garnisonssjukhuset i Stockholm var länge påtänkt, innan det slutligen, 1811, öppnades i en för ändamålet anordnad, å Kungsholmen belägen, kronans egendom, som dittills varit begagnad till kasern åt de lätte dragonerna (Lifgardet till häst). Någon tid därefter beviljade Rikets ständer medel till uppförande af det nuvarande garnisonssjukhuset, beläget på en höjd i det gamlas närhet med adress n:r 25 Handtverkaregatan och färdigt 1834. Det är afsedt att inrymma 600 sjuka. Förvaltningen sker efter reglementet af 3 dec. 1898. Sjukhuset är en afdelning af Svea trängbataljon, hvars chef för befälet. Medicinalstaten består af en chefläkare, en andre läkare, sex underläkare, två öfversjukvaktare och nödigt antal sjuksköterskor jämte en apotekare. Dessutom äro anställda en sjukhusintendent och en sjukhusofficer med nödiga biträden. Så länge lämpliga lokaler för vård af epidemiskt sjuka här saknas, mottagas ej dylika sjuka, men frågan om nytt garnisonssjukhus, afsedt att tillfredsställa äfven detta kraf, står på dagordningen.

Garnisonssjukhuset har äfven till uppgift att utbilda militärläkare och annan sjukvårdspersonal för krigsmakten. 3 mars 1897 utfärdades reglemente för militärläkarekursen därst. under ledning af särskild direktör. Till hvarje kurs på 90 dagar kommenderas enligt tjänsteålder i graden 12 bataljonsläkare. KBG.

Allmänna hospitals- och barnhusfonden, en fond, som uppkom genom sammanslagning af samtliga rikets hospitalsfonder, då Serafimerordensgillet blef öfverstyrelse för hospitalen, men som upphörde vid 1876 års utgång, då staten indrog hospitalens egendom och själf genom Medicinalstyrelsen öfvertog hospitalsvården. KBG.

Allmänna hus kallas i lagen sådana byggnader, hvilka det åligger socknen eller häradet att för sina kommunala behof bygga och underhålla, såsom kyrka "och hvad därtill hörer": klockstapel och kyrkomur, socknestuga och fattigstuga; vidare prästgårdsbyggnad med tillhörande brygghus, bod, visthus, lada, fähus och stall samt tingshus och häradsfängelse o. s. v.

Allmänna hypoteksbanken, en 1861 i Stockholm grundlagd bankinrättning för jordbruksnäringen. Bestämmelser för dess skötsel innehållas i k. förordn. 16 maj 1890. Bankens ändamål är att ombesörja all den upplåning, som behöfs för hypoteksföreningarna. Detta är den enda kreditinrättning i Sverige, som får utgifva tryckta eller graverade obligationer med säkerhet i jordegendom. Till grundfond har staten öfverlämnat 30 mill. i statsobligationer, hvilka icke få användas för utlåningen, ej heller försäljas, utom i händelse banken skulle komma under utredning eller af tillfällig anledning sakna medel till fullgörande af sina förbindelser. Delaktigheten i banken är obligatorisk för landets hypoteksföreningar. Styrelsen utgöres af fem ledamöter: en (ordförande) förordnad af k. m:t, en (vice ordf.) utsedd af fullmäktige i riksgäldskontoret och de öfrige valda af hypoteksföreningarna. Enligt 1902 års bokslut utgjorde bankens utelöpande obligationsskuld 287,5 mill., däraf 115,5 i svenska, 146,5 i tyska och 25,5 mill. i franska lån samt reservfonden 2,5 mill. Bankpersonalen består af sekreterare, kamrerare och två bokhållare. Till den årliga ord. sammankomsten i Stockholm sändas tre ombud från hvarje hypoteksförening och ett från riksgäldskontoret. KBG.

Allmänna hypotekskassan för Sveriges städer, bildad på grund af ett 1865 af k. m:t fastställdt reglemente, hade urspr. till ändamål att för hypoteksföreningar mellan fastighetsegare i rikets städer och köpingar ombesörja den upplåning, som fordras för att åt dessa föreningar bereda medel till de på årlig afbetalning ställda lån, hvilka de skola tillhandahålla sina delegare. Enligt ett 1894 fastställdt nytt reglemente blef kassans verksamhet i vissa delar utvidgad och förändrad. Sålunda ega de i kassan delegande hypoteksföreningarna numera att meddela lån på fastigheter äfven vid järnvägsstationer och på andra platser, där ordningsstadgan, byggnadsstadgan och brandstadgan för rikets städer gälla. Lånen kunna vara icke blott amorteringslån, utan äfven lån ställda att återbetalas efter en viss längre tidsförlopp utan fastställd amortering. Den urspr. medgifna rätten att utgifva amorteringslån äfven till städer har blifvit utsträckt till "kommuner" utan inskränkning. Vid 1902 års utgång uppgick kassans obligationsskuld till kr. 26,132,133: 35, grundfonden till kr. 1,336,200 och reservfonden till kr. 569,271: 23. Vinstutdelningen å grundfondsobligationerna får ej understiga 5 proc., om tillgång till så stor utdelning finnes, men ej heller öfverstiga 6 proc. Styrelsen, som har sitt säte i Stockholm, består af en ordförande och 4 ledamöter, valda af delegarna. Tjänstemännen äro en kamrerare, en kassör och en bokhållare. Kassan har hos hvarje förening ett ombud, som vakar öfver säkerhetshandlingarnas behöriga för-

rande. Dess egna räkenskaper skola hållas tillngliga för den granskning, som k. m:t kan finna ämligt låta anställa. C. E.

Allmänna indragningsstaten, benämning på ett å sstatens tionde hufvudtitel uppfördt förslagsanslag, 75 uppgående till 892,800 kr., med hvilket bestrias åtskilliga utgifter, som sammanfattas i tvenne upper, näml.: 1) pensioner åt statens ämbets- och nstemän samt betjänte äfvensom understöd åt såanas änkor och oförsörjda barn, och 2) aflöning till nstemän, hvilkas tjänster blifvit indragna, ersättng för genom inträffad reglering minskade eller förade inkomster samt sådana lönetillskott, till hvilka särskilda löningsstaterna icke lämna tillgång. edan genom kungl. resolutionen af 23 sept. 1688 edgafs pensionsrätt åt statens tjänstemän i allmänt, och i k. förordn. 24 jan. 1778 förklarades särildt beträffande civilstaten, att en tjänsten, som uppnått 70 års ålder samt länge och väl ånat, skulle vid afskedstagandet få behålla hela lön, hvilket stadgande borde gälla, till dess någon nan författning blefve vidtagen, "hvarigenom orslöse och väl förtjente ämbetsmän till någon sin ergning vid afskedstagandet kunde hugnas". De gifter, som föranleddes af detta medgifvande, blefvo d 1809—10 ärens riksdag i riksstaten sammanförda nder benämningen "allmänna indragningsstaten". ensioneringen är villkorlig; i fall pensionären sederera skaffar sig annan af staten aflönad tjänst, minskas ler borttages den pension han åtnjutit från allänna indragningsstaten. För närvarande meddelas ärifrån pension åt civilstatens ämbets- och tjänstemän samt betjänte, hvilkas aflöning på grund af regring blifvit delad i lön och tjänstgöringspenningar, d uppnådda 65 lefnads- och 35 tjänsteår. Penonsrätt å allmänna indragningsstaten tillkommer icke löntagare, hvilka tillhöra arméns och flottans civilater eller de civila verk och inrättningar, för vilka andra grunder med afseende å pensionering ifvit fastställda genom särskilda pensionsreglemen-n. — Från allmänna indragningsstaten utbetalas ven, jämlikt särskilda riksdagsbeslut, s. k. beeficier och benådningar till tjänstemän, ade civila och militära, hvilka icke uppnått penonsåldern eller hvilka sakna pensionsrätt, men af n eller annan orsak afgå från sin befattning. I vilka fall, och i synnerhet när framstående förtjänser om det allmänna eller ömmande omständigheter nna anföras, beviljar riksdagen pension. Detta ller äfven om änkor och oförsörjda barn efter amstående män. — Å allmänna indragningsstaten o jämväl uppförda de s. k. hofstatspensioerna. KBG.

Allmänna institutet för döfstumma. Se Mailla.

Allmänna journalen, en tidskrift utgifven af P. A. Vallmark (1813—24) och utgörande fortsättning på ournal för litteraturen och theatern 1809—13).

Allmänna kartverket. Se Rikets allmänna artverk.

Allmänna kronofisken, *förv.* Se Fiske.

Allmänna kronohemman. Se Kronohemman.

Allmänna läroverk. Se Skolväsende.

Allmänna magasinsdirektionen. Se Magasinstaten.

Allmänna magasinsinrättningen. Se Magasinsstaten.

Allmänna och sahlgrenska sjukhuset. Se Sahlgrenska sjukhuset.

Allmänna postföreningen. Se Postväsende.

Allmänna sköldemärken, *her.*, "de sköldemärken, som föreställa föremål, hämtade från natur, inbillning, konst eller handtverk".

Allmänna svenska boktryckareföreningen, en 1892 bildad förening, som utgör en sammanslutning mellan arbetsgifvare inom boktryckerifacket öfver hela Sverige samt har till ändamål att tillgodose och befordra de materiella såväl som de intellektuella intressen, hvilka beröra arbetsgifvare och arbetare inom detta fack. Föreningens verksamhet är riktad på fastställande af för boktryckeriyrket allmängiltiga affärsprinciper, på ordnandet af förhållandet mellan arbetsgifvare och arbetare, på lärlingsväsendet och i samband därmed stående frågor samt på boktryckarekårens representerande i sådana fall, då dess intressen beröras af lagstiftningen. Föreningen är delad i afdelningar, omfattande olika delar af landet och hvilka hvar för sig hafva sin styrelse. Föreningens styrelse, som har sitt säte i Stockholm, består af tre i Stockholm bosatta medlemmar, hvilka handhafva de löpande ärendena, samt en medlem från hvar och en af föreningens afdelningar. Tillika har föreningen en byrå, som biträder styrelsen vid ärendenas förberedande. 1902 inrättade föreningen för sina medlemmar en sjuk- och begrafningshjälpkassa. Föreningens årsmöten hållas i september eller oktober, på plats, som af styrelsen bestämmes.

Allmänna svenska elektriska aktiebolaget, grundadt 1883 under namn af Elektriska aktiebolaget i Stockholm af L. Fredholm på grundvalen af J. Wenströms uppfinningar och patent, erhöll 1891 sitt nuvarande namn och s. å. säte i Västerås. Detta bolag har varit af banbrytande betydelse för elektrotekniken utveckling i Sverige. Wenströms trefaspatent bildar epok i fråga om elektriska arbetsöfverföringar. Efter Wenström hafva E. Danielsson och A. Lindström varit vid bolaget verksamma såsom konstruktörer och uppfinnare. A. E—M.

Allmänna svenska folkskolelärarемöten. Se Läraremöten.

Allmänna svenska läkareföreningen bildades vid det sjätte allmänna svenska läkaremötet, hvilket hölls i Gäfle 1893. I den form, som då gafs föreningen, var denna likväl endast en ram kring läkaremötena, den trädde i kraft med dem och upplöstes med dem samt egde dessemellan bestånd allenast i och genom sina fonder. Under tiden uppstodo där och hvar i landet lokala läkareföreningar, med uppgift att behandla läkarnas yrkesangelägenheter, på samma gång som de i allmänhet äfven vårdade sig om deras vetenskapliga intressen. Till en början arbetade hvar och en af dessa föreningar för sig och utan samhörighet med de öfriga. På läkaremötet i Örebro 1901 beslöts emellertid enhälligt, på förslag af Stockholms läkareförening, att Allmänna svenska läkareföreningen skulle ombildas till en permanent centralförening för de lokalföreningar, som då existerade eller framdeles kunde uppstå, och på läkaremötet i Göteborg 1902 antogos definitivt nya stadgar. I sin nya gestalt fick Allmänna svenska läkareföreningen till uppgift: "att sammansluta landets läkare i syfte att upprätthålla en god och värdig anda inom läkarekåren och

att främja läkarnas sociala, ekonomiska och vetenskapliga intressen". Vid de nya stadgarnas trädande i kraft 1 jan. 1903 ingingo i föreningen 19 lokalföreningar med tillsammans omkr. 850 medlemmar.

Föreningen, som anordnar de allmänna läkaremötena, representeras af en styrelse, med säte i Stockholm, och af fullmäktige, hvilka utses af lokalföreningarna och sammanträda på kallelse af styrelsen, då ärendena det fordra, dock minst hvartannat år. Det tillkommer föreningen bl. a. att förvalta två inom densamma under bildning varande större fonder, näml. en understödsfond för nödställda läkare och en fond, den allmänna svenska läkarefonden, för tillgodoseende af behof, som ligga inom den svenska läkarekårens särskilda intressesfär. Vid sitt första sammanträde i Stockholm 1903 hafva föreningens fullmäktige gifvit sitt stöd åt inom föreningen planlagdt utgifvande af en ny medicinsk veckoskrift såsom organ för föreningen. B. B.

Allmänna svenska läraremöten. Se Läraremöten.

Allmänna svenska prästföreningen, hvars ändamål är att söka förena svenska kyrkans präster i endräktigt samarbete för främjande af en sund kyrklig utveckling och tillvaratagande af prästerskapets intressen, stiftades under svensk-lutherska prästkonferensen i Stockholm 1 sept. 1903, vid enskildt möte af för saken intresserade prästmän. Föreningen vill bereda prästerskapet tillfälle att i kontrakts- och stiftsvis organiserade kretsar äfvensom vid allmänna möten behandla för kyrkan viktigare frågor samt, när en stadgad opinion framträdt, söka gifva denna ett offentligt uttryck. Vid det konstituerande mötet utsågs en af 15 ledamöter bestående centralstyrelse samt inom denna till ordförande prof. O. Ahnfelt, till vice ordf. kyrkoherden J. M. Lindstedt i Kalmar stift, från hvilken initiativet närmast utgått, och till sekreterare docenten M. Lundborg i Lund.

Allmänna sångföreningen. Se Sångföreningar.

Allmänna tacksägelsedagar. Se Bönedagar.

Allmänna tidningar, ett i lagen förekommande namn på Post- och inrikes tidningar.

Allmänna utskylder. Se Onus.

Allmänna änke- och pupillkassan i Stockholm grundades 1784 samt omfattar numera tvenne afdelningar: *Hufvudkassan*, enligt det ursprungliga reglementet, och *Premie-afdelningen*, enligt ett tillägg därtill af 1875. Hvarje svensk undersåte, som icke uppnått 60 års ålder samt med afseende å hälsotillstånd och i öfrigt af direktionen pröfvas till försäkring antaglig, kan där bereda pension å 100—1,000 kr. årligen åt efterlefvande hustru och barn samt åt fader eller moder, antingen i Hufvudkassan, mot afgift i ett för allt, som delvis kan få anstå mot revers, eller i Premieafdelningen, mot årliga afgifter, temporära eller ständiga. Kassans styrelse tillkommer delegarna själfva och utöfvas dels omedelbart vid årssammankomsterna, dels genom 12 fullmäktige, hvilka då väljas. Vid 1901 års slut utgjorde kassans kapital nära 13 mill. kr. KBG.

Allmänning (fsv. *almænninger*), *jur.*, betydde egentligen "allmänhet", "menighet", men erhöll redan tidigt betydelserna: det, som är gemensamt för alla, gemensam egendom, särskildt en menighets samfällda skog och mark eller vatten. I Sverige kom till en början endast den jord, som togs i anspråk genom verkligt besittningstagande, odlande, under egande-rätt, och gällde den öfriga marken, skogen, såsom ingen tillhörig. Dess begagnande stod fritt för en hvar. I den mån odlingen ökades samt i följd häraf de särskilda samfälligheternas områden kommo närmare hvarandra, uppstod för hvar och en af dem ett intresse att åt sina medlemmar förbehålla en viss vidd af den odisponerade marken. Sålunda fick hvarje samfällighet (by, härad, land = landskap) sin allmänning, som dess medlemmar kunde med andras uteslutande nyttja, och som snart ansågs som samfällighetens egendom. Ur allmänningsbegreppet uppkom det s. k. skogsregalet, hvilket, såsom Gustaf I i bref till norrlänningarna 20 april 1542 förklarade, innebar, att "alla sådana egor, som obygda ligga, höra Gud, konungen och Sveriges krona till". Alltifrån midten af 1300-talet, om ej tidigare, ansågo sig ock Sveriges konungar kunna, till förmån för bergsbruket, genom privilegier gifva bergsbruksidkare rätt att nyttja vissa skogar. Så uppkommo bergslags- och gruföveallmänningar. — Ett vattendrag kunde enligt medeltidsrätt utgöra allmänning, dels i följd af sin belägenhet å eller invid en skogsallmänning, dels äfven självständigt. Ur detta allmänningsbegrepp utvecklade sig det s. k. vattenregalet.

Bya-allmänning, eller oskiftad skog till en eller flera byar, har det af ålder stått byamännen fritt att låta dela genom skifte. Enahanda rätt synes hafva tillkommit jordegarna i afseende å de gamla sockenallmänningarna, om hvilkas delning blef genom k. förklaringen 5 april 1739 stadgadt, att densamma borde pådrifvas, "på det hvar och en sedan sin enskilda del deraf så mycket mer och bättre vårda och akta må". Enligt 1805 års skogsordning kunde, efter ansökan hos k. befallningshafvande, allmänning delas och, under viss förutsättning, en särskild delegares lott utbrytas. De få, ännu odelade sådana allmänningarnas vidd är mycket ringa, och flera af dem lära vara alldeles skoglösa. Härads- och lands-(= landskaps-, läns-)allmänningarna blefvo genom k. bref 16 mars 1824 upplåtna till delning mellan jordegarna. Af landsallmänningar finnes numera icke någon kvar. Häradsallmänningar åter finnas i behåll inom 11 län och till en sammanlagd ytvidd af omkr. 100,000 har. Enligt k. förordningen 26 jan. 1894 må häradsallmänningar icke delas, och skola de antingen stå under skogsstatens vård och förvaltning, eller ock, under skogstjänstemännens uppsikt, förvaltas af delegarna efter fastställda hushållningsplaner och reglementen; storverkträd (mastträd och mastspiror) samt ekar äro kronan förbehållna. Nya allmänningar (socken-allmänningar och besparingsskogar) af betydligt omfång hafva inom Kopparbergs-, Gäfleborgs- och Norrbottens län bildats i sammanhang med storskifte och afvittring. Två af dessa allmänningar, nämligen i Svärdsjö och Envikens socknar, förvaltas på samma sätt som häradsallmänningar; för de öfriga gälla särskilda föreskrifter. Äfven inom Västerbottens län äro sådana allmänningar under bildning. Ifrågavarande allmänningar utgöra inom Kopparbergs och Gäfleborgs län sammanlagdt inemot 260,000 har samt inom Norrbottens län omkr. 285,000 har. Af afkastningen hafva i vissa Dala-socknar bildats fonder, uppgående till åtskilliga millioner kronor. — Bland kronoallmänningarna funnos några, till hvilka kronan hade enahanda egande- och dispositionsrätt som till

nnoparker; de norra kronoskogarna eller kronomänningarna åter utgjorde föremål för afvittring ilan kronan och enskilda; och åtskilliga kronoallmänigar ansågos vara af samma egenskap som landser häradsallmänningar samt blefvo därför understade samma behandling som dessa. För närvarande ekommer benämningen kronoallmänningar (kronans männingar) endast undantagsvis. — Grufveallmänigar liksom öfriga till bergsbrukets understöd angna, staten tillhöriga skogar stå numera under gsstatens öfverinseende. Dessa skogars areal uppr till något öfver 30,000 har. HJ. HD.

Norge. De norska allmänningarna tillhörde i n historiska tiden ursprungligen alla staten konungen"), dock så, att nyttjanderätten (vedfångst, slåtter m. m.) tillkom kringboende allmoge, medan nungen egentligen blott innehade höghetsrätten, v. s. rätt att anvisa bostäder åt nyodlare samt rätt använda hvad som blef öfver, sedan allmogen gagnat sig af sin nyttjanderätt. Från Fredrik IV:s har staten emellertid i många fall öfverflyttat sin t till stats-allmänningarna på privata rsoner, dock så, att allmogens brukningsrätt därnom icke inskränkts. Dessa privat-allmänngar äro likväl numera utskiftade och hafva rigenom alldeles förlorat karaktären af allmänning. r minst hälften af de till brukning berättigade degarna hafva köpt en stats-allmänning, kallas nna en bygde-allmänning. Men dessa bygdemänningar utskiftas på samma sätt och öfvergå till ivat egendom. Nu för tiden hafva allmänningarna t egentliga värde af skogarna och rätten att hålla er, hvilken från gammalt tillkommer den till brukig berättigade allmogen; staten har däremot ensam tighet att på alla statsallmänningar hugga timmer försäljning. De allmänna stadgandena för de rska allmänningarna (deras brukningsrätt, förvaltig o. s. v.) finnas i lagen om allmänningsskogar 12 okt. 1857 och i lagen om skogsväsendet af juni 1863. — (I Bergen förstås med allmänningar stora, öppna platser, som på flera ställen genomira staden.) Y. N.

I Danmark hörde allmänningen från början till ngens gods, om än i den landsdel, som lydde under "jydske lov", bönderna torde haft rätt till männingens skog, d. v. s. till att hugga träd och a sina kreatur beta där. Långt fram i medeltiden anos många allmänningar, men småningom öfvergo de flesta i enskild ego och fördelades, i synner efter bondereformerna på 1700-talet, genom skifte, llan de tidigare samegarna och odlades därefter. tsskogarna i Nordsjälland äro f. d. allmänningar likaså Bornholms allmänning, som ännu 1800 låg tan öde, men genom omsorgsfull skötsel har förndlats till en präktig bok- och barrskog (600 -). E. EBG.

Finland. Uppkomsten af allmänningar har delvis grund i förhållanden, som i Finland egt ringa ytelse. Läne- och häradsindelningen har icke däries som i Sverige uppstått genom flera smärre hällens förening till ett helt, utan var redan i ursprung en politisk distriktsfördelning, hvarför grundsatsen att kronan vore egare till all obygd rk kunde så mycket lättare och fullständigare na tillämpning. Några finska lands- eller häradsmänningar hafva således icke funnits, och landets gällande skogslag af 1886 upptager icke heller någon bestämmelse om sådana. Af större historisk vikt har indelningen i socknar och byar varit; ty dessa samfunds intressen kräfde bestämda gränser, som skilde deras område från grannarnas; obygder, som lågo inom rårna (gränserna), blefvo då en gemensam tillhörighet, hvaröfver sockne- eller byamännen egde förfoga. Dessa allmänningar hafva dock efter hand blifvit skiftade emellan delegarna. Men vid storskiftets genomförande gällde den grundsatsen, att öfverloppsjord skulle utbrytas från hemmanen och läggas till kronan. Af sådan jord hafva sedermera till åkerbruk tjänliga marker blifvit inrättade till nybyggen och lägenheter eller mot skogsränta upplåtits åt dylika. En del vidsträckta områden ha förvandlats till kronoparker, som användas till skogsbruk för kronans räkning och stå under forststyrelsens förvaltning. E. G. P*.

Allmänningsbönder. Se Bonde.

Allmänningsfiske, *jur.*, fiskevatten, som ligger å eller stöter intill en härads- eller sockne-allmänning. Se Fiske.

Allmänningsgäld. Se Allmänningsöre.

Allmänningsrannsakning, en åtgärd, som hade till ändamål att utröna allmänningsskogarnas tillstånd och i synnerhet att undersöka om obehörigt intrång därå egt rum genom af kringboende hemmansegare gjorda nyodlingar utöfver laglig gräns, genom anlagda torp eller uppförda backstugor o. d. Befanns någon nyodling ega sådan utsträckning, att den motsvarade minst $^1/_8$ mtl, skedde skattläggning och upplåtelse af hemmansdelen mot särskild ränta, såvida området ansågs umbärligt för allmänningen; eljest återtogs jorden, och vederbörande förståndigades att nedrifva stängsel och byggnader. Allmänningsrannsakningar anbefalldes genom 1805 års skogsordning, men upphörde 1866. Därvid förda anteckningar äro i behåll. KBG.

Allmänningsskog, en menighets samfällda skog. Se Allmänning.

Allmänningsöre, en gammal skattebenämning. Geijer lämnar därom följande upplysning: "En del skatter voro ifrån början personliga. En sådan 'för hvarje näsa' omtalas redan under hedniska tiden till offrens underhåll; och en så kallad nässkatt till konungen nämnes äfven i Magnus Ladulåses testamente: möjligen densamma som i Vestgötalagen kallas *allmänningsöre* och i städerna *allmänningsgäld.*" Lagerbring anför, att allmänningsöre såsom kunglig förläning uppbars af de katolske biskoparna. KBG.

Allmän rådstuga, *jur.* I städer utan stadsfullmäktige är allmän rådstuga det organ, genom hvilket kommunen utöfvar sin beslutanderätt i de ordnings- och hushållningsangelägenheter, som äro gemensamma för *alla* dess medlemmar, såvida icke handhafvandet af dessa angelägenheter enligt gällande författningar tillkommer offentlig ämbetsmyndighet, eller ärendena, ehuru för kommunen gemensamma, röra kyrkan eller folkskolan. I städer med stadsfullmäktige är allmän rådstuga organet för val af stadsfullmäktige. Allmänna rådstugan består af stadens samtliga röstberättigade invånare. Röstberättigade vid allmän rådstuga äro alla välfrejdade myndiga svenska undersåtar, som äro skyldiga att betala skatt till staden, på grund däraf att de äro därstädes uppförda till erläggande af allmän bevillning till staten för fast egendom eller för inkomst af kapital eller arbete (bevillning efter andra artikeln bevillnings-

stadgan) och icke häfta för oguldna stadsutskylder, samt bolag, under samma villkor för rösträtt, som gäller för fysiska personer. Hvarje röstberättigad eger en röst för bevillning, efter andra artikeln bevillningsstadgan, till och med en krona, samt en röst för hvarje därutöfver efter nämnda artikel honom påförd hel kronas bevillning; dock må ingen utöfva rösträtt för större antal röster, än som svarar emot en femtiondedel af stadens hela röstetal efter röstlängden, eller i något fall för högre röstetal, än som motsvarar bevillningen för 10,000 kronors inkomst af kapital eller arbete.

I stad med öfver 3,000 invånare utöfvas kommunens beslutanderätt af stadsfullmäktige. I stad med 3,000 invånare eller därunder beror det däremot på allmänna rådstugan att bestämma huruvida beslutanderätten skall öfverlämnas åt stadsfullmäktige eller utöfvas af allmänna rådstugan själf. För giltigheten af ett beslut i förstnämnda syfte fordras, att beslutet skall hafva blifvit fattadt med ett röstflertal af mer än två tredjedelar af de vid allmänna rådstugan närvarandes röstetal efter röstvärdet. Beslutet gäller för en tid af fem år. Samma röstflertal fordras äfven för beslut om afskaffande af stadsfullmäktige.

Allmän rådstuga skall hållas inför magistraten i städer, där stadsfullmäktige finnas, en gång i december månad de år, då stadsfullmäktige böra väljas, men i städer, där stadsfullmäktige ej finnas, minst två gånger om året: en gång under juni och en gång under december månad. För besluts fattande fordras, utom i ofvan nämnda tvenne fall, endast enkelt flertal af de afgifna rösterna efter röstgrunden. Vid lika röstetal gäller den mening, hvilken de flesta röstande efter hufvudtalet biträdt. Blifver pluraliteten ändock oafgjord, eger ordföranden utslagsrätt. Om kommunalstyrelse i Stockholm är särskildt stadgadt.

Allmän rösträtt. Se Rösträtt.

Allmänt arbete, arbete för det allmännas räkning. Se Allmänna arbeten. Till "allmänt arbete" för statens räkning dömdes förr lösdrifvare, enligt lag af 1846, men enligt lag af 1885 kallas sådant lösdrifvare ådömdt arbete numera tvångsarbete (se d. o.). FR. E.

Allmänt frälse. Se Frälse.

Allmänt kyrkomöte. Se Kyrkomöte 2.

Allmän väg, sådan väg, som af vederbörande myndighet (konungens befallningshafvande) pröfvas vara för allmänna samfärdseln nyttig och nödig, och som underhålles af väghållningsdistrikt eller härad. Se Väghållningsskyldighet. FR. E.

Allmän värnplikt. Se Värnplikt.

Allmän åklagare, *jur.* Se Åklagare.

All°, *mus.*, förkortning för allegro.

Alloa [ä'låə], hamnstad i skotska grefsk. Clackmannan, på norra stranden af Forth. 11,417 inv. (1901). Maskinverkstäder, glasbruk, brännerier och bryggerier, allmänt bekanta för sitt utmärkta öl.

Allobrōger, ett krigiskt och mäktigt keltiskt folk, som bodde mellan Genèvesjön, Rhône, Isère och Grajiska alperna. Deras hufvudort var Vienna (nuv. Vienne), gränsstaden mot helvetierna Geneva (nuv. Genève). — Efter hårdnackade strider kufvades de, 121 f. Kr., af romarna under Quintus Fabius Maximus, som däraf fick tillnamnet Allobrogicus. Se Garofalo, "Gli allobroges" (1895).

Allocūtio (lat.). Se Allokution.

Allod l. Alod (latiniseradt *allodium*, enl. Grimm af *al*, all, hel, och *ód*, egendom; motsats till *feudum*, förläning), hos de gamle germanerna beteckning för den inom släkten ärftliga egendomen, såväl den fasta som den lösa. Med tiden kom ordet likväl att företrädesvis beteckna den förra. Hos de saliske frankerna var kvinnan helt och hållet utesluten från arfsrätt till jordagods. Enligt thüringarnas lag hade manslinjen företräde intill sjätte led, och först när mannens släktskap var ännu aflägsnare, öfvergick jordagodset "från lansen till sländan", d. v. s. från mans- till kvinnolinjen. Med arfsrätten sammanhängde, att jordagodset ej fick af innehafvaren säljas eller bortskänkas utan de arfsberättigade släktingarnas medgifvande. Urspr. var hos germanerna allodialjorden (odaljorden) skattefri. Icke en gång krigstjänstskyldigheten var fäst vid jorden; den var fäst vid den frie mannens person. Under tidernas lopp betungades dock jorden med utskylder, och den frie mannens krigstjänstskyldighet blef beroende af jordbesittning af ett visst värde. I den mån länsväsendet utbildades, försvann allodialbesittningen alltmera i de stater, i hvilka detta blef härskande. Egare af allodier gåfvo sig såsom vasaller under mäktiga beskyddare, i det de åt dessa öfverläto eganderätten till sin jord och af dem mottogo jordegendomen såsom *förläning*. När länsväsendet å sin sida gick sin upplösning till mötes, trädde allodialbesittningen åter i länets ställe. Den handling, hvarigenom ett län förvandlas till fri egendom, allod, kallas allodifikation. I Frankrike beslöts 4 aug. 1789 allodifikation af alla län. I Tyskland hafva synnerligen efter 1848 i flera stater lagar stiftats med liknande syfte. I England anses dock all jord såsom en medelbar eller omedelbar förläning af konungen. S. F. H.

Ordet allodium i betydelse af fast egendom, arfvegods, motsvaras af det svenska ordet odal, odaljord och nyttjades hos oss såsom därmed liktydigt. Vid tiden för Karl XI:s reduktion innehades en mängd kronogods och räntor af den svenska adeln med *allodialrätt*, hvilken innefattade, att godset eller räntan till evärdlig tid skulle förblifva frälsemannens och hans arfvingars välfångna egendom, som frälsemannen skulle få "oqvaldt njuta, bruka och behålla under adeliga privilegier, rätt frälsesfrihet och frälsemannatjänst". Eljest innehades kronogods af adeln med läns- eller förpantningsrätt, hvarigenom deras hemfall eller återlösen till kronan var möjlig. KBG.

Allodiäljord, odaljord. Se Allod.

Allodialrätt. Se Allod.

Allodifikatiön. Se Allod.

Allödium. Se Allod.

Allogami, *bot.* Se Autogami.

Allogēn l. Allotigēn (af grek. *a'llos*, en annan, eller *a'llothi*, annanstädes, och *gi'gnesthai*, uppkomma), som uppkommit på annat ställe. Motsats är autogēn l. autigēn, som uppkommit på fyndstället.

Allograf (af grek. *a'llos*, en annan, och *gra'fein*, skrifva), handskrift af annan hand (i motsats till autograf) än skriftens författares.

Allokrōisk (af grek. *a'llos*, en annan, och *chros*, yta, färg), färgväxlande, skimrande.

Allokroi'sm (jfr Allokroisk), färgväxling.

Allokroit (jfr Allokroisk), *miner.*, en varietet af granat.

Alloktōner (af grek. *a'llos*, en annan, och *chthōn*,

d), härstammande från annat land, i motsats till toktoner, ett lands urinvånare.

Alloktōna, *geol.*, kallas sådana stenkolslager er växtförande aflagringar, som bildats genom n större eller mindre afstånd hopsvämmade delar växter. Deras motsats är autoktona afringar, som bildats af affall från de växter, som vat på platsen. A. G. N.

Allokutiōn (lat. *allocūtio*), tilltal, tal, t. ex. en nromersk fältherres tal till sina soldater; påfvens förande i kardinalkollegiet rörande någon kyrklig er politisk princip, till hvars genomförande han snar yttre medel. Denna påfvens allokution inner sålunda ett slags konstaterande af en rätt, som kan försvaras mot väldet. Den hålles på latin och entliggöres genom anslag på Peterskyrkans dörrar. ktbarast i nyare tiden äro Gregorius XVI:s och us IX:s allokutioner — den senares riktade mot n "subalpinska (italienska) regeringen". G. O. L.*

Allombrādos. Se Alombrados.

Allomo'rf (af grek. *a'llos*, en annan, och *morfē*, apnad, form), detsamma som heteromorf — Almorfi, detsamma som heteromorfi.

Allonge [allā'f], fr. (af *allonger*, förlänga, af *à h long*; eg. "tillsatt stycke", "skarf"), *hand.*, stycke papper, som fästes vid en originalväxel, ars baksida är fullskrifven med endossement. På ongens framsida utskrifves originalväxelns hufvudliga innehåll jämte trassentens och acceptantens mn; på dess baksida fortsättas endossementen.

Allongeperuk (jfr Allonge), ett slags yfvig ruk med långa nedhängande lockar. Sådana mmo i bruk i Frankrike på Ludvig XIII:s tid och fördes sedermera i det öfriga Europa. Allongeruken nyttjades allmänt i 17:e och 18:e århr. och gör i England ännu en del af ämbetsdräkten domare m. fl.

Allons [allā'f]; (eg. 1:a pers. plur. imper. af fr. *er*, gå), låtom oss gå, framåt, vålan! — Allons fants de la patrie ("Framåt I barn af terlandet"), början af Marseljäsen (se d. o.).

Allopati (af grek. *a'llos*, en annan, och *pa'thos*, ande). Se Homöopati.

Allōri, Christofano, italiensk målare, f. 1577 Florens, d. där 1621, en af sin tids — förfallets — sta förmågor. Genom ett enda arbete, prägladt af ginalitet och friskhet, hans ofta afbildade *Judit d Holofernes' hufvud*, i Palazzo Pitti i Florens, nn han en ännu fortlefvande popularitet. (O. G—G.)

Allosōrus crispus Bernh., *bot.* Se Krusäken.

Allotigēn [-gen]. Se Allogen.

Allo'tment-system (af eng. *allot*, utdela i lotter), på 1830-talet i England till förbättrande af arbetssens läge föreslaget system, enligt hvilket i hvarje samling vissa landtgods skulle lagligen utskiftas i ådelar och till arrendering utlottas bland arbetarna. 87 infördes systemet i Irland, där de lokala hälsordsnämnderna fingo rätt att verkställa egendomsköp h t. o. m. expropriation i syfte att skaffa arbetaren llotter.

Allo'tria (grek., af *allo'trios*, främmande), ej hönde till saken, oväsentliga saker, bisaker; otillbörheter, ofog.

Allotriofāg (af grek. *allo'tria*, främmande saker, h *fagē'n*, äta), person, som har ett sjukligt begär att förtära sådana saker, som äro alldeles onjutbara eller för andra rent af äckliga. — Allotriofagi, ett sådant sjukligt begär. Detta förekommer i synnerhet hos personer, som lida af någon sinnessjukdom eller vissa nervösa sjukdomar, samt hos hafvande kvinnor.

Allotriomo'rf (af grek. *allo'trios*, främmande, och *morfē*, skapnad), *petrogr.*, säges utbildningsformen hos bergartsbildande mineral i en kristallinisk bergart vara, om deras yttre begränsning betingats af andra orsaker än den egna molekylar-anordningen, t. ex. om närvaron af ett eller flera tidigare utkristalliserade mineral hindrat dem från att utbildas med kristallografisk begränsning. Flertalet graniter hafva allotriomorf struktur. Motsatsen är idiomorf (se d. o.). E. E.

Allotrōpa blommor, *bot.*, äro anpassade till insekter med korta mundelar. Dessa blommor äro antingen pollenblommor eller försedda med öppet liggande nektarier. Jfr Pollination. G. L—M.

Allotropi (af grek. *a'llos*, annan, och *tropē*, förändring), *kem.*, benämndes af Berzelius vissa elements förmåga att uppträda med olika egenskaper. Så t. ex. är det allotropi, att syret kan förekomma både såsom vanligt syre och som ozon; att fosfor under vissa förhållanden är en ljusgul, lättsmält och lättantändlig, under andra en röd och svårantändlig kropp; att kol förekommer såsom diamant, grafit och vanligt kol o. s. v. Allotropa ämnen ha olika energi, och deras molekyler innehålla ett olika antal atomer. Så kan man af syrets och ozonens egentliga vikter beräkna, att om syrets molekyl består af två atomer syre, ozonmolekylen utgöres af tre. P. T. C.*

All' ottāva (it.), *mus.*, "i oktaven", förkortadt *all' 8:a* ~~~, antyder, alltefter tecknets plats öfver eller under noterna, att tillika med dessa skola utföras deras öfre eller undre oktaver. Vid våglinjens slut, eller vid ordet *loco*, inträda noterna åter på sin ursprungliga plats. Jfr Oktav.

Allou [-lō], Édouard, fransk advokat, f. i Limoges 1820, d. 1888, advokat i Paris, vann rykte som en af Frankrikes ypperste sakförare genom det glänsande sätt, hvarpå han uppträdde särskildt som försvarare af Proudhon (1850), under en tryckfrihetsprocess, och af Gambetta (1878), när denne stämts för det i Lille fällda bekanta yttrandet om presidenten Mac Mahon: "Se démettre ou se soumettre". A. tog äfven del i det politiska lifvet och var sedan 1882 lifstidsledamot af senaten, där han tillhörde vänstra centern.

Allowance-system [əlaū'əns si'stəm], eng. Se Arbetshus.

Allra heligaste (hebr. *debír*, egentl. det innerst i helgedomen liggande rummet). 1. Den innersta (västligaste) delen af Salomos tempel i Jerusalem. Där stod förbundsarken, hvars lock öfverskuggades af de vingprydda keruberna (1 Kon. 8: 6 ff.). Rummet, som var alldeles mörkt, synes under konungatiden icke ha varit skådeplats för någon gudstjänst. I det efter judarnas hemkomst från Babylonien uppförda templet, som af Herodes den store ombyggdes och förskönades, saknades förbundsarken, det allra heligaste var då alltså tomt. I Salomos tempel var detta rum skildt från det heliga genom en vägg af cederträ, i hvilken fanns en dörr af olivträ (1 Kon 6: 16, 31). I Herodes' tempel skildes de båda rummen åt endast genom ett förhänge (förlåt). I en af

pentateukens källskrifter, den s. k. prästkodex, talas om en stifthydda eller ett församlingstält, hvilken enligt denna källa alltså skulle ha varit den historiska förebilden för templet. Här förekommer därför också ett rum, motsvarande *debir* i templet, men det kallas i prästkodex och däraf beroende skrifter *kódesch kodaschim* (2 Mos. 26: 33), hvilket betyder: det allra heligaste. In i detta rum skulle öfverstepresten enligt samma källskrift ingå en gång om året, på den stora försoningsdagen, för att frambära det stora försoningsoffret (3 Mos. 16: 12). Den nyare bibelforskningen har emellertid med skäl gjort gällande, att prästkodexens uppfattning af det flyttbara tält, som utgjorde platsen för Israels gudstjänst under ökenvandringen, är en antedatering och idealisering af senare historiska förhållanden. E. S—E.

2. I den katolska kyrkan den invigda och i monstransen utställda hostian; äfven själfva monstransen. G. O. L. (E. S—E.)

Allra kristligaste konung l. **majestät** (lat. *Rex christianissimus*, fr. *Sa majesté très-chrétienne*), en hederstitel för Frankrikes konungar, hvilken redan den för arianismens öfvervinnande verksamme konung Klodvig skall ha burit. Officiellt tilldelade påfven Paul II år 1469 denna titel åt Ludvig XI, och den bars sedan af de franske konungarna af den äldre bourbonska linjen (t. o. m. Karl X). Se uppsats af jesuiten Daniel i "Journal des savants" (1720). J. HDR.

Allra trognaste konung l. **majestät** (lat. *Rex fidelissimus*, fr. *Sa majesté très-fidèle*), en titel, som 1748 af påfven Benedikt XIV gafs åt konung Johan V af Portugal och som de portugisiske konungarna sedan burit.

All right [å'l räi't]. eng., allt väl!

Allshärjarting, en i äldre historiska arbeten ofta förekommande benämning på det allmänna riksting, som man förr antog hafva funnits i Sverige under forntiden. Ordet betyder "hela härens ting" och nyttjas i skrifter från medeltiden ofta i betydelsen allmänt folkting, men ingalunda för att särskildt beteckna någon gemensam riksförsamling för Sverige. Någon sådan fanns alls icke, med undantag af Mora ting, som endast var en församling för konungaval. Det första med säkerhet kända svenska riksmöte hölls 1435, och dess uppkomst är af helt annan art (ur riksråd och herredagar). R. T.*

Allston [å'lstn], Washington, amerikansk målare, f. i Syd-Carolina 1779, d. i Cambridgeport vid Boston 1843, studerade först under West i London, lefde därefter några år i Italien och sedan 1818 i Boston. Han representerade i Amerika den riktning, som i Europa nådde sin höjdpunkt i Ingres och Cornelius. I Rom vann han från 1805 rykte med *Jakobs dröm*, *Uriel*, *Profeten Jeremias och skrifvaren*, *Samuels skugga inför Saul* m. m. Återkommen till Boston, målade han bibliska ämnen, historia, porträtt, idealfigurer, genre och landskap. "Man prisade hans poetiska uppfattning och kallade honom Amerikas Tizian" (Muther). A. var äfven skald. C. R. N.*

Allstot [-tåt; ty. *alles tot*], *jaktv.*, "allt (är) dödt", jägarerop, som till jaktdeltagarnas underrättelse brukas, när villebrådet blifvit fälldt. (H. SZS.)

Allsvinn (isl. *alsvíðr*, "mycket snabb"), *nord. myt.*, en af de hästar, som draga solens vagn. Den andra hette Arvak.

Allting (isl. *alþingi* l. *alþing*), Islands lagstiftande församling. Det första alltinget hölls år 930, då islänningarna sammanslöto sig och grundade en gemensam stat med en gemensam lag (se Island). Alltinget sammanträdde på de s. k. Tingvallarna l. Tingsfälten (*þingvellir*), en strax n. ö. om Tingvallasjön i sydvästra Island belägen lavaslätt. Det sammanträdde hvart år i juni månad och var församladt i 2 veckor. Lagstiftningen omhänderhades af lagrättan (*lǫgrétta*), som var sammansatt af samtliga godar med fullt och fornt godord (se Gode) och två rådgifvande bisittare för hvarje gode; i senare tid hade äfven landets båda biskopar säte och stämma i lagrättan. Dess ordförande var lagsagomannen (*lǫgsǫgumaðr*), öns högste ämbetsman och den ende, som åtnjöt lön. Han valdes för tre år och hade till uppgift att lämna upplysningar om lagens innehåll och innebörd samt att för tingsmenigheten föredraga lagen; han var således ett slags lefvande lagbok och på samma gång laguttolkare. Äfven tillkom det honom att vid hvarje tings början föredraga tingsordningen samt att kungöra af lagrättan besluten ny lag. Under de tre ting hans ämbetstid omfattade skulle han hinna föredraga hela lagen. Han hade säte på lagberget (*lǫgberg*), en klippa med utmärkta akustiska förhållanden, så att hvart ord han sade hördes vida omkring. Huruvida den dömande och den lagstiftande myndigheten ursprungligen varit åtskilda, så att lagrättan endast omhänderhaft den senare och en särskild alltingsdomstol den förra, såsom en del forskare antaga, vet man ej; troligt är, att lagrättan fungerade äfven såsom domstol ända till 965. Detta år delades landet på förslag af þórðr Óleifsson gellir i fyra fjärdingar med hvar sin särskilda domstol (*fiórðungsdómr*) på alltinget. Hvarje fjärding (*fiórðungr*) omfattade tre tingslag, utom nordlandsfjärdingen, där det fanns fyra, och till hvart tingslag hörde tre godord. Fjärdingsdomstolarna bestodo af 9 ledamöter hvar, utsedda af vederbörande fjärdings godar; därvid blefvo nordlänningarnas godord "förminskade med en fjärdedel", i det att nordlandsgodarna, ehuru 12 till antalet, ej egde att välja mer än 9 domare i sin fjärdingsdom. Till fjärdingsdomen vädjade man från vårtinget; men saker af större vikt kunde från början anläggas inför fjärdingsdomen; käromål skulle anläggas inför den fjärdingsdomstol, dit den anklagade hörde; eljes var stämningen ogiltig. Med tiden fann man, att dessa fjärdingsdomstolar icke voro tillräckliga, och så upprättades på förslag af Niall þorgeirsson en högsta domstol för hela ön, den s. k. femtedomen (*fimtardómr*) år 1004 l. 1005. Till denna hänskötos sådana mål, som på grund af ledamöternas oenighet icke kunnat afgöras i fjärdingsdomarna, hvarjämte den var första och enda instansen i vissa svårare mål. Ledamöterna af femtedomen valdes af samtliga godar, på det sätt att de 39 godar, som innehade "fullt och fornt" godord, utnämnde 36, d. v. s. 9 för hvar fjärding (äfven härvidlag voro nordlänningarnas godord "förminskade med en fjärdedel") och de "nye" godarna tillsatte de 12 återstående. Af de 48 femtedomsmännen skulle emellertid blott 36 döma: 6 skulle käranden utmönstra och 6 svaranden, detta för att undvika, att partiska män sutte i domstolen.

Alltinget var brännpunkten för Islands politiska lif och äfven för sällskapslifvet på ön. Där samlades årligen nästan alla landets förnämste män, vanligen

d sina familjer och alltid med följe af småfolk samt onade huskarlar och trälar. Samtliga godar voro äfventyr af straff skyldiga att inställa sig. Likaes skulle alla de bönder, som innehade en viss förgenhet, rida till tings eller erlägga en viss afgift *ngfararkaup*, tingsfärdslösen). Ofta aflopp allget långt ifrån fredligt, i synnerhet under fristatens sta tider, innan det unga samhället hunnit vinna räcklig stadga. På alltinget utkämpades stundom diga strider, där hundratals kämpar stodo på hvarra partens sida. Framemot midten af 1000-talet fvo förhållandena dock fredligare; man infann sig . m. obeväpnad på alltinget. Denna lugna period kte ungefär halftannat sekel. Sedan började Sturga-, Haukadals- och Reykjaholts-ätternas förbittde fejd om makten, och vapnen började åter spela stor roll på alltinget, hvars lagliga myndighet rigenom betydligt minskades. Då Island sederra kom under norskt välde, infördes snart nya stämmelser rörande alltinget. "Járnsíða", den af ung Magnus Håkansson år 1271 alltinget påtrude nya lagboken, stadgade, att myndigheterna lle utse 140 män från de olika tingslagen samt de da biskoparna 12 präster till alltingsmän; vidare lle i alltinget deltaga de båda *lagmännen* (som dt i lagsagomannens ställe) och konungens ämbetsn, de s. k. *sysslomännen* eller deras ombud. önsbók", som 1281 aflöste Járnsíða, reducerade gslagens representanter till 84, och längre fram nskades detta antal ytterligare flera gånger. 36 dessa alltingsmän, 3 från hvart tingslag, skulle lagmännen och sysslomännen utses till medlemmar lagrättan, som nu hade blifvit landets högsta doml, hvilket den fortfor att vara ända till år 1593, genom en k. förordning en *öfverrätt* instiftades, stående af länsmannen och de 24 "förnämste och ste männen på landet". I lagrättan hade de båda männen säte och stämma, och deras vilja gjorde sig st gällande. Öfverrätten, som sammanträdde på allget, undergick på 1700-talet åtskilliga förändringar, n bestod dock ända till år 1800, då alltinget uppfdes. Vid sidan af öfverrätten kvarlefde lagrättan tfarande, ehuru den mist sin dömande myndighet. gstiftningen handhades af konungen och alltinget nensamt. Konungen lät förelägga tinget lagförslag, n af lagmännen och lagrättan antogos, och äfven inget kunde väcka förslag till nya lagar, som genom männens och konungens ombudsmans samtycke o gällande kraft. Dessa alltingsbeslut hade forn af domstolsutslag och kallades *alþingisdómar* l. *ingissampykktir*. Denna alltingets självständiga stiftningsrätt, som tidigare ofta nyttjats, sjönk på 00-talet i glömska, dels på grund af den dåsighet i afmattning, som kännetecknade det politiska lifvet Island på denna tid, dels på grund af att de gre ämbetsmännens på egen hand vidtagna åtgärder rde den öfverflödig. Formellt upphäfd blef den rig. Alla lagar, som skulle gälla för Island, ste kungöras på alltinget.

De förändringar i alltingets myndighet, som indes mellan slutet af 1200-talet och slutet af 1600et, voro jämförelsevis föga betydande, men sedan jade det 1662 införda enväldet göra sig kännbart. början af 1700-talet reformerades rättegångsordngen, delvis efter norskt mönster.

Redan mot slutet af 1500-talet hade man börjat a ett slags protokoll öfver alltingsförhandlingarna: genom ett reskript af 1593 tillsattes en *lagtingsskrifvare*, som skulle upptecknа "domar och sentenser" som beslutits på alltinget; dessa protokoll, *alltingsböcker* l. *lagtingsböcker*, hvilkas äldsta årgångar visserligen äro förlorade, ge oss många värdefulla upplysningar om alltingets historia; de äldsta bevarade äro från tiden omkr. 1620. Åren 1799 och 1800 hölls alltinget i Reykjavík i st. f. på Tingvallarna, och 1800 upphäfdes såväl alltinget som öfverrätten. I stället inrättades i Reykjavík en *landsöfverrätt*, som existerar än i dag och närmast motsvarar våra hofrätter.

Genom en förordning af 8 mars 1843 återupplifvades alltinget i form af en efter danskt mönster inrättad provinsiallandtdag med rådgifvande myndighet. Denna landtdag skulle bestå af 26 ledamöter och sammanträda hvartannat år; första gången sammanträdde den 1845. Denna anordning motsvarade emellertid ingalunda landets behof, och efter en långvarig och hårdnackad författningskamp erhådde det isländska folket genom författningslagen af 5 jan. 1874 full lagstiftnings- och själfbeskattningsrätt. Alltinget är enligt denna lag deladt i två "afdelningar" (*deildir*): den öfre (*efri deild*) och den nedre (*neðri deild*); den förra består af 12, den senare af 24 medlemmar. Sex kungavalda ha säte i öfre afdelningen; de andra sex medlemmarna af öfre afdelningen utses af det samlade alltinget bland de folkvalde. Tinget sammanträder i Reykjavík hvartannat år och får ej utan konungens tillstånd räcka längre än sex veckor. Isländningarnas fortsatta yrkanden på ökad självstyrelse förmådde regeringen att 1902 förelägga alltinget en proposition om författningsändring, hvilken godkändes af tinget s. å. och träder i kraft hösten 1903, sedan den godkänts äfven af detta års urtima allting. Därigenom ökas de folkvalde alltingsmännens antal till 34, hvaraf 8 i öfre och 26 i nedre afdelningen, och alltinget får rätt att utan särskildt tillstånd af konungen vara samladt i 8 veckor. R. N—G.

Alludēra (af lat. *allūdere*, leka, anspela på), anspela, hänsyfta, häntyda på.

All' uni'sono (it.), *mus.* Se Unisono.

Allure [-lȳr], fr., gång, sätt att gå (särskildt om en hästs hållning och sätt att gå).

Allusiōn (se Alludera), anspelning, hänsyftning, häntydning.

Allusōrisk (se Alludera), anspelande, hänsyftande, häntydande.

Alluviäl (jfr Alluvium), *geol.*, förd med vatten till en annan plats och därstädes afsatt, hopsvämmad (om jordarter). E. E.

Alluviäl-bildning, *geol.* Se Alluvium.

Alluviäl-lera (jfr Alluvium) och Alluviälsand, *geol.*, äfven kallade svämlera och svämsand, tvenne i Sverige flerestädes förekommande jordaflagringar, hvilka under den historiska tiden bildats på låga, jämna marker, vid dessas öfversvämning af bäckars, strömmars och insjöars eller af hafvets vatten. Svämleran har ofta någon likhet med vanlig åkerlera (postglaciallera); goda igenkänningstecken på den förra äro emellertid, att den vanligen är uppblandad med myllrika ämnen: växtdelar o. d., som följt med vid öfversvämningar och afsatt sig jämte lerslammet, samt att den ofta är lagrad ofvanpå gyttja och torf, hvilket icke är förhållandet med den äldre åkerleran. Som näringsämne

för växtligheten står svämleran ganska högt i värde. — Svämsand är stundom något mörkfärgad af inblandade växtlämningar och mylla samt likaledes ej sällan aflagrad på gyttja och torf. Mäktigheten af svämleran och svämsanden är sällan mera än 1—2 m., ofta knappt hälften. E. E.

Alluvial-sand. Se Alluvial-lera.

Alluviōn (lat. *allu'vio*, vattenflöde, uppsvämmad jord eller mark), *jur.*, den art af accession, som består däruti, att stranden af ett egoområde utvidgas genom uppgrundning. Egaren till stranden blifver egare jämväl af den utvidgning stranden sålunda vunnit.

Allu'vium (lat. *allu'vium*, vattenflöde, öfversvämning) 1. Alluvialbildning, *geol.*, sådan aflagring af sand, lera och grus eller andra ämnen, som blifvit bildad under den historiska tiden och som ännu i dag på många ställen fortfarande bildas, antingen på sådana ställen af fasta landet, hvilka tillfälligtvis öfversvämmas af vatten, eller i insjöar och haf. Till alluvium hänföras ock: de massor af sand och grus, som hopvräkas längs hafskusterna; de årligen i omfång tilltagande marsklanden (t. ex. vid norra Tysklands kuster); de tillökningar af land (deltabildningar), som pågå vid flera af de större flodernas mynningar; bottenfyllningarna i strömmar och andra vattendrag samt de sand- och slambäddar, som vid dessas öfversvämningar kringspridas och afsättas på de angränsande slättmarkerna; de bankar, som t. ex. flere italienska floder bygga upp, och den fruktbara jord, som Nilen genom sina öfversvämningar utbreder öfver Egypten. Tages ordet i en vidsträcktare bemärkelse, kunna dit räknas äfven torf och gyttja, bildningar af sjö- och myrmalm, kalktuff, källornas afsättningar, korallöar, de från nuvarande glaciärer härrörande grus- och sandlagren m. m. Alluvier karakteriseras genom de ej sällan däri inneslutna lämningarna af sådana djur och växter, som ännu finnas lefvande på den trakt, där alluviet bildas, och de innehålla därjämte stundom af människohand tillverkade föremål. Emellan de alluviala bildningarna och de äldre (diluvium), som äro bildade långt före den historiska tiden och som stundom innehålla fossila lämningar efter flere numera utdöda djur och växter, kan man, lika litet som emellan de föregående geologiska formationerna, uppdraga någon bestämd gräns. Ofta sammanfattas alluvium och diluvium under någondera af benämningarna posttertiär- eller kvartärformationen. E. E.

Allvar, rättare alfvar (se d. o.).

Allvin, Jonas, topograf, f. 1777 i Västra Tollstads socken i Östergötland, måste själf sörja för sin utkomst och blef typ för en svensk autodidakt "ur de djupa leden". Hvad han själf lärt af en, lärde han åt en annan, mot villkor att af denne få lära någonting nytt o. s. v. Vid trettio års ålder — sedan han varit lektör, musiker, informator och landskontorist — tog han landtmäteriexamen. 1830 blef han förste landtmätare i Jönköpings län, och 1849 erhöll han afsked. Den noggranna kännedom, som han vann om flera härad i nämnda län, använde han, under de sista årtiondena af sitt lif, som författare af topografier öfver följande härad: Västbo (1846), Östbo (1852), Mo samt Norra och Södra Vedbo (1857) och Vista (1859), alla beskrifningarna publicerade jämte kartor och planscher. Tidigare hade han för Jönköpings hushållningssällskaps handlingar författat flera sockenbeskrifningar och, 1839, utgifvit *Strödda anteckningar angående Jönköpings stad och dess omgifning* (med en karta). A. dog i Grenna 12 apr. 1866. H. W.

Allvis (isl. *Alviss*), en i nordiska mytologien omtalad dvärg, som friar till Tors dotter och uppehålles af Tor genom mytologiska spörsmål, tills solen går upp, vid hvars anblick han förvandlas till sten. Se Allvismal.

Allvismal (isl. *Alvissmál*), en af de mytiska sångerna i den äldre Eddan. I ett samtal mellan Tor och dvärgen Allvis anför den ord ur de olika världarnas språk. Jfr Allvis.

Allȳl (af lat. *allium*, lök, emedan det luktande ämnet i lök är en förening af allyl), *kem.*, en organisk radikal af sammansättningen $CH_3 — CH = CH$ eller C_3H_5, hvars svafvelförening, $(C_3H_5)_2S$, är löklja. Allyl utgör äfven en beståndsdel i flyktig senapsolja, $C_3H_5 — N = CS$. P. T. C.

Allȳl-a'lkohol (jfr Allyl och Alkohol), *kem.*, allyls förening med hydroxyl, en alkohol, som erhålles genom destillering af glycerin med oxalsyra.

Alm, *Ulmus montana* Sm., *bot.*, af nat. fam. *Ulmaceæ*, är ett vanligen medelstort träd med ifvig

1. Blommande årsskott. 2. Gren med fruktsamling och blad. 3. Blomma. 4. Pistill. 5. Frukt. 6, 7, 8. Frö. 9. Årsskott med 2 blom- och 3 bladknoppar.

och lummig krona, som (äfven under vintern) lätt igenkännes därpå, att de horisontalt utstående kvistarna äro tvåsidigt ordnade, hvilket är en följd däraf, att blad och knoppar äro ställda på samma sätt. De knappt skaftade bladen äro något bredare mot den utdragna spetsen: deras egendomliga sträfhet förråder trädets släktskap med nässelfamiljen (*Urticaceæ*) och dess samsläktingar (humle, hampa m. fl.). Blommorna, som slå ut, innan ännu bladen börjat utveckla sig, äro, i motsats till våra flesta träd, samkönade och samlade i täta, klotrunda, bruna gyttringar. Frukterna, som mogna redan före midsommar, äro enfröiga, platta och rundade, med mycket bred hinnkant. I vildt tillstånd växer almen i ängsbackar och på dylika ställen öfver större delen af vårt land; i Norrland är den dock mera sällsynt (till Jämtland och Ångermanland). Att den blifvit ett af våra allmännast planterade träd, kan ej synas underligt, om man känner dess många "dygder"

(såsom de gamla örteböckerna uttrycka sig). Den är vacker, böjer sig lätt efter trädgårdsodlarens behof — i det den lika väl låter begagna sig till alléer som till häckar — är lätt att uppdraga, ej särdeles ömtålig, ej skadlig för i närheten stående växter och gifver slutligen ett godt och vackert virke, passande till allehanda snickarearbeten. Med skäl kunde Linné kalla almen ett "ädelt träd" (*arbor nobilis*). Af de många varieteterna torde pyramid-almen (var. *Exoniensis*) och häng-almen vara mest värda att nämna. — I södra Sverige (i synnerhet på Öland) finnes ett par närstående vilda arter (*U. campestris* och *U. effusa*). S. A.*

Skogsh. I skog förekommer almen, som kräfver bättre jordmån, än där vanligen finnes att tillgå, mera sällan, och är därför af ringa betydelse för skogshushållningen. Den är däremot utmärkt såsom prydnads- och parkträd, i hvilken egenskap den kan utplanteras ännu såsom ett ganska försigkommet ungträd. Oftast, och då något större antal almar skall uppdragas, sker dock detta genom plantering af 1 till 1,5 m. höga telningar, hämtade från trädskola, dit de några år förut blifvit flyttade från plantsäng. Vid insamling af almfrö, för att utsås i plantskola, bör ihågkommas, att fröna lätt förlora sin grobarhet, om de sammanhopas och därigenom taga till sig hetta, hvarför desamma, blott efter några dagars lufttorkning, utsås på frösängen och helt tunt öfversållas med mylla. C. A. T. B.*

Paleont. Många fossila arter finnas beskrifna, de äldsta från eocena lager. Almen lefde under miocenperioden äfven på Spetsbergen. A. G. N.

Alm, en i Tyskland stundom använd benämning för en märgel (äfven kalktuff) med större eller mindre halt af organiska ämnen. E. E.

Alm, Axel och Sofia. Se Almska stiftelsen.

Alma l. Almud, turkiskt våtvarumått = 5,2 l.

Alma, liten flod på Krim, med utlopp i Svarta hafvet ett par mil norr om Sevastopol. Är ryktbar genom fältslaget 20 sept. 1854, då de förbundne fransmännen, engelsmännen och turkarna (tills. 62,000 man) under S:t Arnaud och lord Raglan besegrade ryssarna (35,000 man) under Mensjikov. Förlusterna uppgingo å de förbundnes sida till omkr. 3,400 man och å ryssarnas till omkr. 4,500, af hvilka 7—8 hundra fångar. G. U.*

Almacks [ä'lmäks], eng., en sällskapslokal i King's street i London, benämnd efter dess förste egare, Almack. Sedan 1765 hållas där årligen subskriberade baler, äfvenledes kallade almacks, under ledning af en damkommitté ur Londons högsta krestar.

Almāda, en ovanligt naturskönt belägen stad i portugisiska prov. Estremadura, vid floden Tejo, midt emot Lissabon, vid foten af en med ett fäste krönt klippa. Vid A. besegrades dom Miguels anhängare af Villaflor 23 juli 1833.

Almadēn (arab., "bergverket") med tillnamnet *del Azogue* ("af kvicksilfver"), bergstad i spanska prov. Ciudad-Real i Nya Kastilien, mellan tvenne parallella bergskammar i Sierra Morena. 7,413 inv. (1897). För sitt välstånd har A. att tacka sina världsbekanta cinnober- och kvicksilfvergrufvor, kända redan i forntiden (romarnas *Cisapona Cetabrix*) och under århundraden en af Spaniens förnämsta inkomstkällor. De äro f. n. 12 till antalet, tillhöra kronan och sysselsätta omkr. 4,000 arbetare. De ansågos som de rikaste i världen, ända till dess (1848) de kaliforniska cinnobergrufvorna upptäcktes. I A:s grannskap ligger det mindre kvicksilfververket Almadenejos. Båda verken tillsammans lämnade 1900 1,056 (metr.) ton kvicksilfver. 1525—1645 arrenderades A:s grufvor af huset Fugger i Augsburg och 1836—63 af huset Rotschild.

Almage'st (latiniserad form af arab. *al-ma ǧisti*, som enligt all sannolikhet icke är arab. artikeln *al* och grek. *megi'ste*, "den störste", utan en med artikel försedd förkortning af det grekiska **mega**le **syn**taxis), ett berömdt arbete af den grekiske astronomen Ptolemaios. Se Ptolemaios. H. A.

A'lmagro, gammal stad i spanska prov. Ciudad-Real i Nya Kastilien. Omkr. 10,000 inv. Spetstillverkning. Frukt- och vinodling, stora mulåsnemarknader.

A'lmagro, Diego, spansk eröfrare. Han var hittebarn och fick sitt namn efter staden Almagro, i hvars grannskap han 1475 blef funnen. 1514 befann han sig i Darien (Panama), den tiden samlingspunkt för spanska äfventyrare, som ville söka sin lycka i den nya världen. Han deltog med Pizarro i Perus eröfring samt fick därefter af spanske konungen rätt att eröfra och som ståthållare föra styrelsen öfver det söder därom belägna landet vid Stilla oceanen (Chile). 1535 bröt han därför upp från Peru med 570 man, tågade öfver Anderna och eröfrade en stor del af Chile, men återvände 1537 genom Atacamaöknen till Peru och undsatte Cuzco, där Pizarros bröder belägrades af peruanerna. Men då A. ville själf behålla staden, utbröt ett krig mellan honom och Pizarros anhängare, hvilket slutade med att A. blef slagen och tillfångatagen vid Salinas (nära Cuzco) och kort därefter strypt i fängelset (1538). Hans son Diego A., f. omkr. 1520 af en indianskt moder, samlade då sin faders anhängare, mördade Pizarro (1541) och lät utropa sig till ståthållare i Peru. De båda partierna lågo fortfarande i öppen strid med hvarandra, när Vaca de Castro kom från Spanien för att återställa ordningen. Diego A., som vägrade underkasta sig, blef tillfångatagen vid Chupas och afrättad 1542. (S. L.)

Almahera. Se Djilolo.

Almālii l. Elmālu, stad vid floden Myra i Mindre Asien, turkiska vilajetet Konia. 3—4 tusen inv. Det utgör medelpunkten för Lyciens handel, har liflig industri: stora garfverier, betydlig tillverkning af röd marokäng o. s. v.

Almalonga, stad i Guatemala (se d. o.).

A'lma mäter (lat.), "den hulda modern", ett ofta som hedersnamn för högskolor användt uttryck.

Al-Mamūn, kalif af abbasidernas dynasti, f. 786, var son till Harun-er-rasjid. Med sin broder Al-Mamin hade han en fyraårig strid, som slöts med dennes död, hvarefter A. 813 blef kalif i Bagdad. Såsom främjare af konster och vetenskaper gjorde han sitt namn frejdadt, och hans regering var i detta afseende en värdig fortsättning af hans faders. Själf författade han arbeten öfver koranen m. m., byggde observatorier i Bagdad och Kassiun, upprättade astronomiska tabeller o. s. v. Slutet af hans regering stördes, liksom dess början, af inre oroligheter, och flera af rikets delar, såsom Korasan, Marokko och Jemen, gjorde sig oberoende. A. dog 833 nära Tarsus.

Almanach de Gotha [-na'kk dø], en årlig genealogisk-statistisk kalender, hvars första årgång utkom 1763 under titeln *Almanach nécessaire*, men redan 1764 erhöll sitt nuv. namn. Den innehåller namnen på alla lefvande medlemmar af furstliga familjer, förteckning på ambassadörer och sändebud, ministrar (statsråd) och högre myndigheter, konsuler m. fl. — A. de G. anses numera som de regerande furstarnas och högadelns officiella almanack och åtnjuter ett välförtjänt anseende för sina statistiska meddelanden. Utgifvare är firman Justus Perthes i Gotha.

Almana'ck, äfven Almanacka (fr. *almanac*, af okänd härledning, möjligen af koptiskt ursprung), betecknar i regeln en skrift, innehållande kalendariska och astronomiska uppgifter för ett bestämdt år eller för ett begränsadt antal år. I äldre tider var det emellertid icke ovanligt att man gaf namnet almanack äfven åt *calendaria perpetua*, d. v. s. kalendariska tabeller, gällande för hvilket år som helst, och i nyare tider har man stundom med titeln almanack utmärkt skrifter, som alls icke äro af kalendariskt innehåll (jfr Kalender). I afseende på anordning och utförlighet erbjuda almanackerna stor omväxling; under det att några blott angifva dagarnas veckonamn och nummer inom månaden, innehålla andra mycket utförliga uppgifter om himlakropparnas rörelser och förändringar samt en mängd andra notiser. I de äldre almanackerna spela astrologiska förutsägelser en mycket framstående roll.

De äldsta nu kända almanackerna härröra från Assyrien; de utgöras af i tabellform uppställda meddelanden om årstiderna och himlakropparnas förändringar. Något utförligare äro de egyptiska almanacker, som i senare tider blifvit funna. För öfrigt träffar man äfven inom den klassiska litteraturen skrifter, som skulle kunna hänföras till almanacker, och dylika tabeller hafva sedan gammalt varit i bruk hos hinduer, araber (af hvilka de kallats *takwim*) samt perser och turkar. Till Europa synes bruket af almanacker på 1200-talet eller möjligen tidigare hafva kommit från araberna, hvadan en sådan skrift också till en början kallades *taccuino*. Bland de äldste almanackförfattare i västerlandet nämnes Paolo Dagomari (1281—1374); från 1300-talet och 1400-talets förra hälft äro ganska många handskrifna almanacker kända, ehuru själfva namnet synes varit mindre ofta begagnadt. Tryckta almanacker förekommo redan på 1450-talet, men först genom Regiomontanus (d. 1476) fingo sådana större spridning. Före 1400-talets slut anträffas också almanackutgifvare icke blott i Tyskland, utan äfven i Frankrike, Italien och Belgien, och småningom spreds bruket att utgifva almanacker äfven till det öfriga Europa. Under loppet af 16:e årh. synas almanacker flerestädes hafva börjat utkomma årligen. Vid samma tid började man äfven att, utom de vanliga kalenderuppgifterna, i dem upptaga en mängd astrologiska underrättelser och förutsägelser, s. k. prognostica, samt andra upplysningar af olikartadt innehåll. Sålunda innehöll en af John Thybault år 1533 utgifven engelsk almanack prognostica "om månens inflytande, om fred och krig, om detta års sjukdomar jämte konstellationerna för de personer, som äro under de VII planeterna, konungars och furstars revolutioner samt om förmörkelser och kometer". Såsom ett annat exempel på dylika profetiska almanacker må nämnas den från 1636 och ända in på 1800-talet (förbjuden i Frankrike 1830) årligen utgifna beryktade franska *Almanach Liégeois*. *Almanach royal*, som utkom i Paris 1679, inneföll underrättelser om postgång, hoffester, marknader m. m., hvartill sedermera, 1699, kommo meddelanden om det kungliga husets genealogi, en förteckning öfver de högre andlige m. m. Denna anordning vann snart efterföljd i Preussen, Sachsen och flera andra länder. Sedermera insatte man stundom i vissa almanacker, utom kalendariska underrättelser och officiella meddelanden, små berättelser, anekdoter, dikter o. s. v. Slutligen betraktades ofta de kalendariska underrättelserna som bisaker, och almanackerna blefvo ett slags periodiskt utkommande böcker, hvilkas innehåll var afsedt för nöje och undervisning. Man fick sålunda historiska, diplomatiska, statistiska, nautiska m. fl. slags almanacker, almanacker för damer, för cavalierer o. s. v. Bland utlandets almanacker må, utom de ofvannämnda, framhållas: *Kalendrier des bergers* (1493—1728), *Almanach de Gotha* (fr. 1763), *Nautical almanac* (fr. 1766), *Berliner jahrbuch* (fr. 1776), *Oliver and Boyds' new Edinburgh almanac* (fr. 1837), *American ephemeris* och *Nautical almanack* (fr. 1855). Om rent astronomiska efemerider med titeln almanack se Astronomiska årsböcker.

Såsom förelöpare till de svenska almanackerna kan man betrakta runstafvarna och därjämte äfven de små på pergament eller papper skrifna eller tryckta uppgifter om årets helgdagar m. m., hvilka biskoparna mot slutet af medeltiden plägade utdela till prästerskapet. Den första svenska almanack man känner utgafs 1540 af Tomas Zeger (Zegerus) och är en öfversättning från tyskan. Den första egentligen svenska almanacken anses vara af Petrus Olai Wadstenensis (1582). Sedermera utgåfvos almanacker af Levin Battus (1584), P. O. Wadstenensis (1585), Jac. Erici Stockholmensis (1587), Er. Th. Medolerus (1588), Paulinus Gothus (Greifswald 1592) samt J. P. Blanchovius (1596). Från och med år 1600 hafva i Sverige utkommit almanacker hvarje år, och efter 1610, då tvenne utgåfvos, var det icke sällsynt, att flera sådana årligen utkommo (t. ex. 1647 fyra, 1658 sex, 1678 sju). Hvar och en af dessa åtföljdes af ett särskildt "prognosticon", och dylika blefvo sedermera viktiga bihang till de flesta almanacker. De underrättelser dessa "prognostica" innehöllo voro dock endast egnade att hos folket underhålla vidskepelse och tro på allehanda skrock och orimligheter. En kunglig förordning 1707 sökte förebygga utgifvandet af dylika med oriktigheter uppfyllda skrifter, och följden däraf blef, att man i de flesta, som därefter utkommo, intog meddelanden om redan inträffade tilldragelser samt därjämte små uppsatser af undervisande art. Så t. ex. skref Linné 1743 och 1744 "Anmärkningar om inländska växter"; 1745 förekommer en "Historia om kyskhet och thes belöning"; 1746 en "Nyttig underrättelse om solens dantsande påskadagen"; 1747 "En nyttig underrättelse om altaret på öen Delus". Detta bruk, att låta hvarje års almanack åtföljas af en liten uppsats af allmännyttigt innehåll, vidmakthålles ännu. Väderleksuppgifter, som grundade sig på den föreställningen att månskiftena utöfva ett afgörande inflytande på väderleken, förekomma redan i de äldsta svenska almanackerna, men upphörde 1869.

Till år 1686 var hvem som helst berättigad att utgifva svenska almanacker, men sagda år fick professor And. Spole af Karl XI privilegium att utgifva sådana. På samma gång förordnades, att ingen från utländskt språk öfversatt almanack finge utgifvas, såvida icke Spole eller någon annan professor öfversett densamma. En kunglig resolution 1747 gaf Vetenskapsakademien uteslutande privilegium på almanackers utgifvande. 1749 utgåfvos almanacker för Stockholms, Lunds, Göteborgs och Åbo horisonter (den sistnämnda på finska, hvilket språk bibehölls för Finlands almanack t. o. m. 1808). 1795 utgafs den första lapska och finska almanacken för Torneå (Haparandas) horisont. Almanackens pris hafva från och med 1749 varit fastställda af regeringen. Nämnda år bestämdes priset för exemplar till 6 öre kopparmynt, 1752 till 9 öre kopparmynt, 1777 till 1 skilling. 1796 bestämdes priset för de små almanackerna, häftade och skurna, till 1 skill. och 4 runst. i slantar och runstycken eller i riksgäldssedlar. 1797 höjdes priset till 1 skill. b:ko. En k. m:ts skrifvelse, dagtecknad Münchens slott 31 dec. 1803, påbjöd, att de små almanackerna skulle försäljas, häftade och skurna, till 1 skill. 4 runst. b:ko eller 2 skill. riksgäldsmynt. Detta pris höjdes 1809 till 2 skill. b:ko och 1814 till 2 skill. 6 runst. b:ko. 1819 fastställdes priset till 4 skill. b:ko för häftade och skurna exemplar, hvarjämte bestämdes, att sedermera inga ohäftade och oskurna exemplar skulle få säljas. 1858 bestämdes det nuvarande priset, 14 öre.

En rikhaltig förteckning öfver almanacker finnes hos Houzeau et Lancaster: "Bibliographie générale de l'astronomie" (II: 2, 1889), där äfven bibliografiska specialförteckningar för olika länder äro angifna. Om svenska almanacker se G. E. Klemming och G. Eneström: "Sveriges kalendariska literatur" (1878—79). I Sverige utgifvas f. n. omkr. ett femtiotal olika almanacker, alla från Norstedt & Söners förlag.

Almandin, *miner.*, en blod- och kolombinröd järnlerjordsgranat, $Fe_3 Al_2 Si_3 O_{12}$. Vanlig i kristalliniska skiffrar, gnejs och granulit. Vid Falu grufva finnas hyacintröda almandindodekaedrar. Namnet är en förvrängning af Plinius' *alabandicus*, efter Alabanda i Karien, där granaten fordom lär hafva slipats. A. HNG.

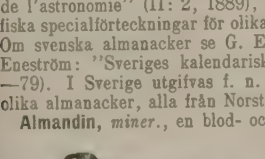

Almannagjå [fornisl. uttal: -gjá, nyisl.: -gjau], "Allmannaklyftan", en 7—8 km. lång lavaklyfta, som sträcker sig från Tingvallasjöns norra ända i rak linje åt n. ö. till berget Ármannsfell. Dess lodräta västra vägg är 30—45 m. hög, den ej fullt så branta östra 10—15 m. Klyftans botten är gräsbevuxen och genomströmmas delvis af den från norr kommande Øxará, som i ett präktigt vattenfall störtar ned öfver den västra väggen och omkr. 1,000 steg sydligare bryter sig igenom den östra samt i en mindre fors faller ned på Tingvallaslätten, hvars nordvästra gräns A. bildar. Tätt invid östra väggen och på dennas insida ligger en väldig klippa, det forna Lagberget (se Allting). A. har uppkommit såkunda, att de n. ö. om sjön liggande vulkanerna i förhistorisk tid öfversvämmat dalen nedanför med en lavaflod, som räckte ända till sjön och vid stelningen gaf upphof till flera rämnor, bland hvilka A. och den vida mindre storartade Hrafnagjau ("Korpklyftan") äro de mest betydande. A. anses vara Islands största sevärdhet och utan motstycke i världen. R. N—G.

Almansa, stad i spanska prov. Albacete, vid järnvägen Madrid—Alicante. 10,012 inv. (1897). Historiskt märkvärdigt genom den afgörande seger, som fransmännen under hertigen af Berwick där vunno öfver engelsmännen och deras bundsförvanter 25 apr. 1707.

Al-Mansūr ("den segerrike"), den andre kalifen af abbasidernas dynasti (754—775), föddes 712. Efter blodiga strider med flera medtäflare om regeringen uppsteg han 754 på tronen. A. är mest känd såsom grundläggare af kalifatets praktfulla hufvudstad, Bagdad (762). Han var en ifrig beskyddare af konster och vetenskaper. A. dog 775 på en vallfärd till Mekka.

Al-Mansūr ("den segerrike"), egentl. Muhammed ibn Abi Amir, riksföreståndare i kalifatet Cordoba, d. 1002, lyckades genom hänsynslöshet i val af medel svinga sig upp till allrådande minister hos kalifen Hakam II (d. 976) och därefter bli förmyndare för hans son Hischam II samt utöfvade ända till sin död den egentliga makten i kalifatet. Han reorganiserade hären och förde en rad segerrika krig mot de kristne i Spanien och mot kalifatets upproriske muhammedanske undersåtar i Nord-Afrika. A. förde en despotisk styrelse och lät röja sina fiender ur vägen, men uppmuntrade vetenskap och litteratur; under hans kraftiga regering nådde kalifatet Cordoba rik materiell blomstring, men föll hastigt efter hans död. A:s regering är bäst skildrad af Dozy, i "Histoire des musulmans d'Espagne" (3:e d. 1861).

Al ma'rco (it.), *hand.*, efter vikt. Köpa eller säljaalmarco, köpa eller sälja (mynt) endast efter metallvärdet. (Motsats: Al numero.)

Almare Stäke. 1. Sund vid inloppet från Mälaren till fjärden Skarfven. Det hette fordom *Almarna Stæk* (*stæk* betyder smalt sund eller kanske egentligen: förpålning; *Almarna* var en by). "Stocksund", som omtalas af Snorre Sturlasson i förbindelse med Olof Haraldssons vikingatåg i Mälaren 1007, har förut ansetts vara detsamma som A., men sannolikare är att därmed betecknades nuv. Norrström. 2 km. v. om A. ligger det s. k. Lilla stäket (Rysgrafven), som antingen tillkommit såsom ett befästningsverk under de katolske biskoparnas tid eller af ryska krigsfångar under Karl XII:s tid upptagits för att skaffa bättre aflopp. Af denna graf finnes dock numera föga kvar. Största delen fylldes 1851—53, då Dalkarlsbacken omlades, återstoden 1875, då järnvägen till Västerås byggdes.

2. Berustadt säteri i Stockholms-Näs socken, Bro härad, Upsala län. 1 mtl. Taxeringsvärde med kvarn 73,800 kr. (1902). Ligger på Stäkes-ön, vid sundet Almare Stäke (Stäket), och var därför, innan Stockholm anlades, af stor betydelse för Sigtunas och Upsalas försvar. I konung Albrekts tid byggdes där ett slott. Detta synes en tid hafva tillhört ärkebiskoparna i Upsala; men det dröjde ej länge, förrän det kom i drottning Margaretas händer. Därefter var det säte för en kronans fogde till 1434, då

Erik XIII lät bränna upp det, emedan han fruktade, att det skulle blifva till nytta för Engelbrekt. Men 1440 utverkade sig ärkebiskopen Nils Ragvaldsson riksrådets bifall för sig och sina efterträdare att återuppbygga slottet och inköpa de närmast liggande gårdarna. Ett slott uppbyggdes också af nämnde ärkebiskop och hans efterträdare Jöns Bengtsson (Oxenstierna). År 1515 satte sig Sten Sture d. y. i besittning af Stäkes län och tillsatte en fogde, som skulle bära upp skatterna till kronan. Ärkebiskopen Gustaf Trolle inneslöt sig i det starkt befästa slottet, hvilket Sten Sture började belägra i okt. 1516. Oaktadt förlikning flera gånger erbjöds, gjorde Trolle motstånd ända till slutet af år 1517. Då uppgafs slottet och nedrefs till grunden, i enlighet med Arboga riksdags beslut. Stäkes län kom nu till kronan, men dess ladugård skänktes till släkten Gyllenstierna, från hvilken den reducerades, men af hvilken den återköptes 1683. Säteriet eges sedan 1888 af öfverste G. M. Björnstjerna, som 1903 på egorna börjat anlägga en för medelklassen afsedd egna-hems-koloni.

En skildring af A. har lämnats af V. Ridderstad i "En svensk medeltidsborg och dess innehafvare" (1889). Se äfven G. Nerman, "Hvarest gräfde sig Olof Haraldson ut ur Mälaren?" (i "Hist. tidskr." 1893). B. S.*

Almás [a'lmaʃ], namn på en mängd orter i Ungern och Siebenbürgen. Den viktigaste är Almás i ungerska komitatet Bács-Bodrog. 9,291 inv. (1900).

Alma-Ta'dema, Lourens, holländsk-engelsk målare, f. 1836 i Friesland (Nederländerna), studerade från 1852 vid akademien i Antwerpen, rönte starkt intryck af Henri Leys, målade medeltidsmotiv (*Klodvigs söners uppfostran*, 1861), och studerade sedan i Paris och i Italien. En bild från det gamla Egypten, *Hur man roade sig för 3,000 år sedan*, väckte uppmärksamhet 1863. *En mumie, Josef inför Farao* m. fl. följde. Därjämte slog A. in på den ämneskrets — bilder ur grekiskt och romerskt forntidslif — bland hvars representanter han skulle blifva en af de främste. Bland hans dithörande målningar från de följande åren äro *Bacchuståg, Den druckna bacchanten, Besök hos skulptören, En audiens hos Agrippa.* Undantagsvis skildrar han en historisk händelse, såsom i *Claudius*, framställd i det ögonblick, då han af soldaterna, som mördat Caligula, framdrages från sitt gömställe och utropas till kejsare. *Romerskt bad, En föreläsning af Homeros, Våren* (ett grekiskt festtåg i rik arkitektur) tillhöra hans senare skede. Den arkeologiska kunskapen i hans målningar intresserar, likaledes det pikanta kompositionssättet, utförandets virtuositet och ej minst skärpan i figurernas karakteristik. A. öfverflyttade 1870 till London, där han byggt sitt hem i antik stil. Hans målningssätt har tyvärr rönt en allt annat än fördelaktig påverkan af engelsk smak, flera af hans senare målningar äro oljetrycksartadt släta och konfektsöta. Äfven som porträttmålare är han mycket eftersökt. — Hans fru, Laura Theresa A., och hans dotter Anna äro båda målarinnor. Frun, liksom dottern Laurence, har äfven uppträdt som författarinna. G—G N.

Almāti, artistnamn för Alma Adèle Fich [fikk], operasångerska, född i New York 1861 af tyska föräldrar, adopterad af chefen för Svenska telegrambyrån A. H. E. Fich, studerade för I. Dannström och m:me Marchesi. 1885 debuterade hon i Budapest som *Azucena* i "Trubaduren". Som *Carmen* debuterade hon 1886 å Operan i Stockholm med den framgång, att hon där fick anställning, som sedermera förnyades till 1897, hvarefter hon uppträdt utrikes. Hon ingick 1895 äktenskap med regissören A. Rundberg (d. 1901). I Stockholm uppträdde hon i de mest olika uppgifter, för hvilka hennes dramatiska begåfning samt kraftiga mezzosopran gjorde henne väl skickad, såsom *Fides, Ortrud, Brynhilda* m. fl. A. L.

Almaty, fordom namn på staden Vjernoje.

Almby, socken i Örebro län och härad. 3,585 har. 1,371 inv. (1902). Regalt pastorat i Strängnäs stift, Örebro kontrakt.

Almé, Almeh, Almé (af arab. *ālime*, fem. af *ālim*, lärd, pl. *awālim*) kallas de sångerskor i orienten,

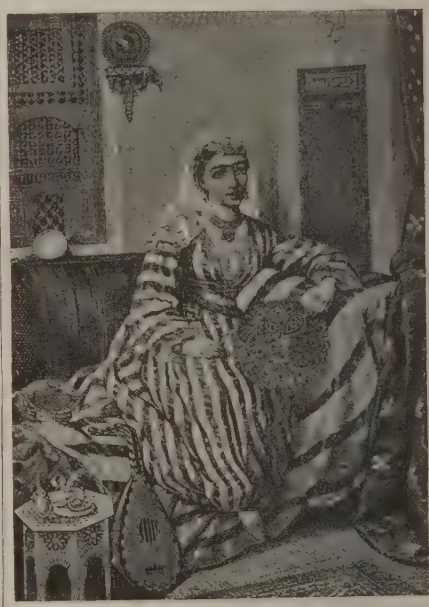

Porträtt af Almás, arabernas berömdaste almé i senare hälften af 19:e århr.

i synnerhet Egypten, som, bildande ett eget skrå, mot mycket hög betalning utföra sina vanligen erotiska sånger vid gästabud och högtidligheter. Ehuru en ringare almé stundom kan uppträda äfven som hyrd danserska i harem, är detta ansedda skrå dock hvarken att förblanda med de offentliga danserskorna (*razīje*, pl. *rawāzi*), som uppträda på gatorna och obeslöjade, äfven om dessa ofta tillägga sig namnet almé, eller med de hyrda gråterskorna (*neddābe*) vid dödsfall. H. A.

Almebergen. Se Dalarna.

Almedal, fabriksanläggning i närheten af Göteborg, Örgryte socken af Säfvedals härad. Ursprungligen ett omkr. år 1830 anlagdt färgeri, förvandlades det 1846 och följande år i en ny egares hand till linspinneri, linneväfveri och blekeri samt färgeri och appretyrverk. Sedan 1856 egas dessa fabriker af Almedals fabriksaktiebolag, hvars aktiekapital är

900,000 kr. Styrelsen har sitt säte i Örgryte socken. Arbetsstyrkan uppgår till omkr. 400 personer. Tillverkningen uppgafs år 1901 till 228,877 kg. garn, 10,076 kg. tråd med ett sammanlagdt värde af 546,540 kr., samt 118,029 kg. väfnader och band med ett värde af 425,100 kr. Förädlingslönen vid färgeriet och appretyrverket uppgick s. å. till 18,445 kr. — Fabriken är försedd med egen vattenledning samt elektrisk belysning. För arbetarnas barn har en aftonskola blifvit inrättad. K. K.-Å.

Almēh. Se Alme.

Almēida, stark gränsfästning mot Spanien, i portugisiska prov. Beira, ö. om floden Coa. Omkr. 2,000 inv.

Egyptisk danserska (se art. Alme).

d'Almēida, Francisco, portugisisk krigare, f. omkr. 1450 i Lissabon, tillhörde en förnäm ätt. Sina första krigiska framgångar vann han i spansk tjänst. Han deltog sålunda i eröfringen af Granada 1492. År 1505 utnämndes han af Portugals konung Manuel I till "vicekonung" öfver Indien. Han afseglade dit, och efter att hafva eröfrat en del orter vid Afrikas östra kust, stadgade han genom eröfringar och anläggande af faktorier Portugals välde på Malabarkusten och på Ceylon. Äfven på Bortre Indiska halfön grundlade han Portugals inflytande. Hans mål var att göra portugiserna enarådande öfver den indiska handeln med västerlandet, hvilken dittills gått dels öfver Röda hafvet och Egypten, dels på karavanvägar öfver främre Asien till Medelhafvet, och helt och hållet legat i händerna på venezianerna. För att skydda sitt handelsvälde förmådde dessa nu sultanen af Egypten att låta en krigsflotta afgå till Indien, och denna flotta slog utanför Bombay en portugisisk eskader, som stod under befäl af d'A:s son Lorenzo, som stupade. Men d'A. utkräfde en grym hämnd, stormade och brände staden Goa och tillintetgjorde i ett stort sjöslag den egyptiske sultanens och furstens af Calicut förenade flottor (1509). Först därefter bekvämade han sig att öfverlämna befälet åt Albuquerque, som en tid förut ankommit till Indien med fullmakt att efterträda d'A. På återvägen hem blef d'A. vid en landstigning på Saldanhavikens kust i södra Afrika 1510 öfverfallen och dödad af infödingarna. S. L.

d'Almēida-Garrett, João Baptista da Silva Leitão, vicomte, portugisisk skald, f. 1799, slöt sig 1820 till den demokratiska rörelsen, men måste för den politiska reaktionens skull 1823 fly till England och Havre. 1826 kom han tillbaka, men måste snart åter fly för dom Miguel. Därefter återvände han ånyo med dom Pedros expedition 1832 och fick organisationen af inrikesministeriet sig anförtrodd. 1834—36 var han chargé d'affaires i Bruxelles, inrättade 1836 en nationalteater och blef 1837 medlem af cortes. Död 1854. — d'A. bröt pseudoklassicitetens välde i portugisiska litteraturen, införde nyromantiken och riktade uppmärksamheten på folkdiktens skatter. I eposet *Camões* (10 sånger, 1825; 8:e uppl. 1886) besjöng han sitt lands störste skald, i *Dona Branca* (1826) gisslade han munkväsendet, i *Adozinda* (1828) började han bearbeta gamla folkromanser. Hans vackra "Romanceiro" (1851—53) innehåller den första samling dylika. Liksom d'A. sökte grunda en romantisk epik, så ville han ock nyskapa en nationell teater. Hans *Auto de Gil Vicente* (1838) är det första rent nationella portugisiska dramat. Andra skådespel af honom äro *Alfageme de Santarem* (1841) och hans mästerverk *Frei Luiz de Sousa* (1844). Som romanskriftställare försökte han sig i *O Arco de Sant' Anna* (1846), som novellist med *Viagens na minha terra* (1837). Egendomligt intagande äro hans erotiska dikter *Folhas cahidas* (1852). Saml. arb. i 25 bd, 1854—77. Monografier öfver d'A. skrefvos af T. Braga (1871) och skalden G. de Amorim (3 bd, 1881—84).

Almeidan (arab.), marknadsplats, basar.

Almén, August Teodor, kemist, ämbetsman, f. 24 jan. 1833 i Myckleby prästgård i Bohus län, blef 1852 student i Upsala, 1860 med. doktor samt 1861 professor i medicinsk och fysiologisk kemi 1883 utnämndes han till generaldirektör i medicinalstyrelsen och erhöll 1898 afsked med pension. 1872 blef han ledamot af Vetenskapsakademien och 1884 ledamot af Landtbruksakademien samt föredragande på dess vetenskapsafdelning. 1879 kreerades han till filos. hedersdoktor vid Köpenhamns universitets jubelfest. A. var 1880—83 Upsala stadsfullmäktiges ordförande samt under flera år ledamot af och ordförande i universitetets drätselnämnd. 1885—1902 var han ledamot af första kammaren för Västerbottens län. Han har varit ordförande i följande kommittéer: för granskning af förslag till instruktion för provinsialläkare m. fl. (1885—87), för omarbetning af svenska farmakopén (1894), för granskning af stadgan angående sinnessjuka (1894—95) och för uppgörande af förslag beträffande lasarettsväsendet (1898). Vidare har han varit ordförande i de kommissioner, som föreslagit platser för de hospital och asyler, som uppförts i Lund, Vadstena, Piteå, Upsala och Restad (invid Vänersborg). A. har under sin långa arbetstid lämnat prof på en ovanlig arbetsförmåga och en beundransvärd flit. Dessa egenskaper i förening med en utpräglad praktisk läggning hafva i hög grad bidragit att göra hans lifsgärning fruktbärande. Såsom det mest betydande resultatet af hans verksamhet framstår tvifvelsutan den kraftiga utveckling landets hospitalsväsende vunnit under hans chefstid inom medicinalstyrelsen, en utveckling, som i mycket väsentlig mån är att till-

skrifva A:s energi och intresse för särskildt denna gren af medicinalväsendet och som tack vare A:s administrationsförmåga kunnat försiggå med jämförelsevis ringa kostnader för statsverket.

Bland hans utgifna skrifter äro följande af särskildt intresse: *Huru bör ett dricksvattens godhet bedömas från sanitär synpunkt?* (Sv. läk.-sällsk:s nya handl., ser. 2., d. 3, 1871, belönad med regnellska priset 1870), *Jemförelse mellan naturliga och konstgjorda helsovatten, sådana de i handeln förekomma* (Ups. läk. fören:s förhandl., bd 9, 1874), *Våra vanligaste näringsmedels sammansättning, näringsvärde, pris och billighet* (1885) samt *Huslig ekonomi och dess tillämpning på utspisningen vid allmänna inrättningar* (1902). R. W.

Almeria. 1. Spansk provins, som omfattar östra hörnet af Granada. 8,704 kvkm. 359,013 inv. (1900). Landet består af torra och skoglösa berg samt fruktbara dalar. Åkerbruk (vin, socker, sydfrukter), bergsbruk, fiske och skeppsfart äro befolkningens hufvudnäringar. — 2. Befäst hufvudstad i förutnämnda provins, vid kusten af Almeriabukten, v. om floden Almerias mynning. 47,326 inv. (1900). Stor hamn. Handel med vin, silke, bly och koschenill, torkade vinbär och det för papperstillverkningen så viktiga esparto-gräset. Bly- och galmejgrufvor samt mineralkällor i grannskapet. — A. hette fordom *Portus Magnus*, stod 400 år under morernas välde och ansågs då som Spaniens rikaste och mest betydande stad, näst Granada. 1147 eröfrades det af den aragoniske konungen Alfons VI.

Almesåkra, socken i Jönköpings län, Västra härad. 6.212 har. 576 inv. (1902). Annex till Malmbäck, Växjö stift, Västra härads kontrakt.

Almesåkra-gruppen, *geol.*, en af hufvudsakligen röda och hvita sandstenar jämte konglomerat och röd lerskiffer bestående, till algonkiska systemet hörande aflagring, som förekommer i trakterna kring Almesåkra och Nässjö inom det småländska höglandet. E. E.

Almesåkra-sandsten, *geol.*, sandsten tillhörande Almesåkra-gruppen.

Almfelt, adlig ätt, härstammande från prästen Petrus Almquist, från Almby socken, Närke. — 1. Lorens Peter A., f. 1739 i Stralsund, där fadern då var pastor vid grefve Dohnas regemente, blef 1770 adjutant vid finska lätta dragonkåren och 1785 öfverste för Jämtlands regemente. Död 1807 i Stralsund. Jämte sin broder Johan blef han 1772 adlad, till belöning för sitt rojalistiska deltagande i Gustaf III:s revolution, men var vid 1789 års riksdag en bland konungens häftigaste motståndare, hvarför han fängslades och fördes till Varbergs fästning, där han en tid hölls i förvar. — 2. Lorens Axel Fredrik A., den föregåendes brorson, f. 1781, d. 1844 som kapten vid telegrafkåren i Stockholm, var skicklig figurtecknare och kopparstickare, och honom tillskrifvas de satiriska karikatyrerna från 1808—10 mot Sam. af Ugglas och borgareståndets dåv. talman, H. N. Schwan.

Almgren. 1. Knut August A., industriidkare, politiker, f. 15 juli 1806 i Västerås, fick vid unga år plats hos firman Mazér & komp. i Stockholm. Genom dennas bemedling erhöll han tillfälle att under ett par års vistelse i södra Frankrike taga noggrann kännedom om sidentillverkningen och grundade 1832 i hufvudstaden egen firma i denna bransch. A. var den förste, som i Sverige införde den i sidenindustriens annaler betydelsefulla jacquard-maskinen, hvars utförsel från Frankrike var vid strängt straff förbjuden och endast med stor risk kunde verkställas. Hans tillverkningar fingo ock snart synnerligen godt namn om sig, hvilket åtskilliga pris från världsexpositionerna varit egnade att ytterligare befästa. A. ådagalade äfven ett lifligt intresse för allmänna angelägenheter, och åtskilliga kommunala förtroendeuppdrag föllo på hans lott. Sålunda var han under en lång följd af år ordförande i Stockholms köpmannaförening och stadsfullmäktig från och med 1862 till 1878. Tillika var han vid alla riksdagar 1844—58 fullmäktig i borgarståndet för Stockholms stad, vid den första riksdagen placerad i bevillningsutskottet och vid de tre följande i bankoutskottet. Som en af de verksammaste ledamöterna af den konservativa minoriteten spelade A. en icke ringa roll och framstod i första ledet särskildt när det gällde att bryta en lans till försvar för det protektionistiska systemet å näringslagstiftningens område. Denna hans öfvertygelsetrohet kostade honom ock hans plats i riksförsamlingen, men A. fortfor oförfärad att på mångahanda sätt drifva propaganda för sina åsikter. Under sin riksdagstid påbördades han af motståndarna att väl mycket söka bygga sitt inflytande å "goda middagar". Död i Stockholm 20 apr. 1884.

2. Oskar Maurits A., den förres son, affärsman, riksdagsman, f. 18 aug. 1842 i Stockholm, öfvertog faderns firma och har liksom fadern gjort hedrande insatser i vårt offentliga lif. Stadsfullmäktig i Stockholm från 1879 och sedan många år ledamot af stadsfullmäktiges beredningsutskott, valdes han i april 1890 till ledamot af första kammaren och har i sådan egenskap bevistat alla efterföljande riksdagar. I motsats till fadern en af handels- och näringsfrihetens varmaste anhängare, har han vanligen haft på sin lott att upptaga striden mot protektionisterna samt har genom sina klara och sakliga inlägg vunnit äfven motståndarnas erkännande. I rent politiska frågor är A. moderat-konservativ. Han var 1898 ledamot af bankoutskottet och 1882—84 af firmalagskommittén. V. M.

Almkvist (se Almqvist, sp. 685), Herman Napoleon, språkforskare, universitetslärare, f. i Stockholm 28 april 1839, student 1856 i Upsala, där han 1864 blef filos. kandidat samt 1866 filos. doktor och docent i arabiska. Vårterminen 1867 studerade han i Paris hebreiska, arabiska och turkiska och 1869—70 i Leipzig utom dessa äfven slaviska språk, persiska och sanskrit. Som letterstedtsk stipendiat vistades han sept. 1875—juli 1878 i Ungern, Konstantinopel, Syrien, Egypten och Sudan, där han under inföddas ledning studerade ungerska, turkiska, persiska, modern arabiska, bischari- och nubaspråken. Till följd af ett honom 1878 tilldeladt personligt anslag föreläste han vid Upsala universitet offentligt öfver avesta samt persiska och turkiska. 1880 utnämndes A. till e. o. professor i jämförande språkforskning och 1892 till ord. professor i semitiska språk vid nämnda universitet samt tillträdde sitt ämbete med en föreläsning *Om de semitiska folken* (i "Nord. tidskr.", 1893). Af A:s arbeten på österländska språkområdet må utom de ofvan nämnda anföras *Den semitiska språkstammens pronomen. I.* (i "Ups. univ:s årsskr.", 1875), *Persiska texter i urskrift och omskrift* (1879), *Om det sanskritiska ahám* (i "Ups. univ:s årsskr.", s. å.). *Die Bischarisprache*

(i "Vet. soc:s acta", 2 bd, 1881—85), hans betydelsefullaste arbete, *Kleine beiträge zur lexikographie des vulgärarabischen* (i 8:e orientalistkongressens handl., 1892), *Mechilta Bo, Pesachtraktaten* (med parallellställen ur mischna, talmud och midrasch, textkritiska anmärkningar, inledning och glossar; i "Hum. vet. samf:s i Upsala skrifter", 2 bd, 1892) och svensk öfversättning af samma verk (s. å.), *Ein türkisches dragomandiplom aus dem vorigen jahrhundert* (in faksimile herausg. u. übers. 1894), med *Nachträgliche bemerkungen* (1895), samt *Ein samaritanischer brief an könig Oscar* (in faksimile herausg. u. übers., 1897), bägge i nyssnämnda samfunds skrifter. Därjämte har han gjort omfattande samlingar till en fortsättning af sina "Kleine beiträge" och till en nubisk grammatik. Varm anhängare af den fonetiska principen, yrkade han redan 1870 i uppsatsen *Svenskt språk och rättstafning* (i "Svensk tidskr."), att man skulle "lägga ljudenligheten såsom grund för rättstafningen och småningom och med varsam hand införa de förändringar, som däraf äro en följd". Som universitetslärare har A. betydligt utvidgat den förut trånga ramen af de semitiska studierna och särskildt genom fleråriga seminariikurser i vårt land infört det så utomordentligt viktiga kilskriftsstudiet. Utom lexikografiska arbeten och tidskriftsartiklar har han öfversatt engelska, franska, norska och ryska författares arbeten (bl. a. 11 bd af Turgenjevs skrifter). För "Nordisk familjebok" har han författat en mängd artiklar af språkvetenskapligt, etnografiskt, historiskt och geografiskt innehåll. "Med en ovanlig metodisk skicklighet och säkerhet" förenar A., enl. Es. Tegnér (i Ny svensk tidskr.), "en lingvistisk begåfning, som ställer honom vid sidan af en Rask och en Castrén." 1890 blef han ledamot af Hum. vet. samf. i Upsala.

Almlöf. 1. Nils Vilhelm A., skådespelare, föddes i Stockholm 24 mars 1799. I ynglingaåren tjänstgjorde han först som biträdande militärläkare, därefter en tid vid kronouppbördsverket samt äfven som kantor och organist vid en af hufvudstadens kyrkor. Men manad af en inre kallelse sökte han sig 1818 in som elev vid kungl. teatern. 1821 anförtroddes honom för första gången en större roll: *Leicester* i Schillers "Maria Stuart". Det intryck han gjorde var mäktigt. A. hade ock af naturen fått alla de yttre gåfvor, som, när de, såsom här var fallet, stå i förening med inre egenskaper, bereda en skådespelares framgång: hans växt var ovanligt ståtlig, hållningen fin, anletsdragen vackra och karakteristiska, blicken eldig, hans stämma välljudande och manlig, hela väsendet ädelt. Som karaktärsframställare gaf han beundransvärdt de kraftiga, bestämda konturerna, starka skuggor och dagrar, men hade mindre sinne för mellanfärgerna. Man urskiljer trenne riktningar i A:s konstnärslif, och dessa beteckna olika epoker i den svenska skådespelarkonsten. Den första bestämdes af den klassiska franska smak, under hvars inflytande han vuxit upp; den andra af den på 1830-talet fullt segrande romantiken med dess färgrikare patos och icke mindre högtidliga deklamation, den tredje epoken åter kännetecknades af den frigörelse till naturligt lif, hvilken inträffade efter 1848. Men på samma gång han ifrån de förra bevarade öfverlägsenheten i talets svåra konst och skickets ädelhet, tillegnade han sig ock af den nya realistiska riktningen dess goda. Öfver 400 roller kommo på hans lott under hans femtiosjuåriga skådespelarbana. Bland dessa må nämnas: titelrollerna i sorgespelen *Othello, Sulla, Wallensteins död, Fiesco* och *Marino Faliero* samt i dramerna *Herman von Unna* och *Falkland, Shakspeare* i "Shakspeare kär", *Georges* i "Tretio år af en spelares lefnad", *Hugo* i "Skulden", *Frans Moor* i "Röfvarbandet", *Jaromir* i "Stamfrun", *Don Silva* i "Hernani", *Filip II* i "Don Carlos", *Leon* i "Slottet Montenero", *Don Cæsar* i "Amanda" (senare kallad "Stolthet mot stolthet"), *Morton* i "Qväkaren och dansösen", *Bolingbroke* i "Ett glas vatten", *Kristian IV* i "Elfjungfrun", *Markisen* i "En fattig ädling", *Kammarherre Bratsberg* i "De unges förbund" m. fl. I "Hamlet" utförde han på olika tider sex roller: *Marcellus, Vålnaden, Horatio, Hamlet, Claudius* och *Polonius.* — A. blef från första stunden af sitt uppträdande allmänhetens gunstling. 1828 studerade han med statsanslag sin konst i Paris, och äfven sedermera företog han studieresor utomlands. 1834—40 var han deklamationslärare för k. teaterns elever. A. är den förste svenske skådespelare, som inropats efter spektaklets slut (det skedde 1826), den förste, som fick resestipendium, den förste, som erhöll titeln premiäraktör (1851), och den förste, som hedrats med en inhemsk orden. Ännu få veckor före sin död uppträdde han, såsom *Lord Worsley* i "Ladyn af Worsley-Hall". — A. dog 27 febr. 1875. Genom sitt vackra enskilda lif bidrog han i betydlig mån att sprida anseende öfver den dramatiska konstens utöfvare. — Hans hustru i andra giftet, Anna Maria Francisca Charlotta A., född Ficker, f. 1813, d. 1882, var aktris vid kungl. teatern 1834—56 och ingick äktenskap med A. 1839.

2. Karl Anders Knut A., den förres son, skådespelare, föddes i Stockholm 9 febr. 1829. Som student i Upsala skulle han bli präst, predikade också flera gånger, men följde 1851 sin håg för scenen och debuterade hos P. J. Deland, hvars sällskap han sedan tillhörde under ett år, hvarefter han fick anställning vid kungl. teatern. Denna lämnade han dock redan 1853 för att återgå till Delands trupp. 1861—63 hade han anställning vid dåv. Mindre teatern och 1863—82 vid kungl. teatern, hvarefter han drog sig tillbaka från scenen, men flera gånger gaf gästroller å k. teatern. Han utnämndes 1891 till hofintendent och dog 3 jan. 1899 å sin villa Almnäs vid Gripsholm. Utbildad i Delands förträffliga skola, var A. en i hög grad intelligent och mångsidig

komisk karaktärsskådespelare med den skarpaste individualiseringsförmåga och stark självkritik; i synnerhet voro hans gubbtyper utmärkta. Han gaf betydelsefulla föredömen af scenisk verklighetstrohet och egde en fond af äkta, om än föga saftig humor. En särskild styrka hade han i utformningen af sådana repliker, som blixtlikt belysa en karaktär. Bland hans omkr. 400 roller må här nämnas *Räfklo* i "Målaren och modellerna", *Fromont* i "Fregattkaptenen", *Scapin* i "Scapins skälmstycken", *Vansen* i "Egmont", *Miremont* i "Kotteriet", *Perin* i "Stolthet mot stolthet", *Schumrich* i "Släktingar", *Damoiseau* i "De båda döfve", *Perrichon* i "Perrichons resa", *Poirier* i "Klädeshandlaren och hans måg", *Gaspard* i "Debutanten och hennes far", *Daniel Hejre* i "De unges förbund", *Rudolf Mörk* i "Sparlakanslexor", *Harpagon* i "Den girige", *Shylock* i "Köpmannen från Venedig" (ett märkligt prof af A. i den tragiska arten) samt titelrollerna i *Advokaten Knifving* och *Farbror Pål*. — A. verkställde en mängd goda öfversättningar för teatern. Han var 1874—77 lärare vid kungl. teaterns elevskola, och då denna 1885 öfverflyttades till musikkonservatoriet, öfvertog han befattningen som förste lärare i scenisk konst, hvilken han innehade i fyra år. Han företog med sin hustru (se nedan) flera utländska studieresor.

3. Hedvig Kristina Elisabet (Betty) A., född Deland, den föregåendes hustru, skådespelerska, föddes i Örebro 14 nov. 1831. Sina nedärfda sceniska anlag utvecklade hon vid sin faders, teaterdirektören P. J. Delands, sällskap, som hon tillhörde 1847—61, och spelade då omkr. 300 roller, däribland icke få af poetisk art, och hennes täcka, väl utbildade sångröst hördes med nöje i vådeviller. När hon 1857 ingått äktenskap med sin faders elev Knut A., följde hon sedermera honom till anställning vid dåv. Mindre teatern 1861 och vid kungl. teatern 1863 samt öfvergick alltmera till de komiska karaktärsrollerna. 1874 blef hon lärarinna för den kungl. scenens kvinnliga elever. Död i Stockholm 1 april 1882. — Betty A:s roller uppgingo till omkr. 500. I hennes liksom i Knut A:s spel röjdes den delandska skolan i en noggrann teknisk utbildning, en mönstergill och nyansrik framsägning, skarp karaktärsanalys och slående realism. Bland hennes roller må nämnas *Emilia* i "Othello", *Mor Fadette* i "Syrsan", *Bélise* i "Lärdt folk i stubb", *Dorine* i "Tartuffe", *Frosine* i "Den girige", *Hertiginnan Marlborough* i "Ett glas vatten", *Modern* i "Fröken Elisabeth", *Fru von der Strass* i "Onda tungor", *Hertiginnan de Septmonts* i "Sällskap där man har tråkigt", *Madam Rundholmen* i "De unges förbund", *Monika* i "Evas systrar". E. F—T.

Almnäs, gods i Västergötland, Kåkinds härad, Fåglås socken, består af 4 mtl säteri, 17⁵/₈ mtl frälse och 1³/₈ mtl kröno-skatte, med en ytvidd af omkr. 3,262 har — allt taxeradt (1902) till 664,000 kr., med Almnäs tegelbruk och såg samt Korsgårdens kvarn 14,000 kr. Herrgården, uppförd 1773—76 af generalen grefve V. R. Stackelberg, är belägen vid en ovanligt täck vik af Vättern samt omgifves af en smakfull park och en vidsträckt trädgård. — Genom bytesbref 1592 bortbytte Johan III till Axel Johansson (Natt och Dag) till Göksholm Almnäs och en del af hemmanen i Fåglås socken mot fastigheter dels på Öland, dels i Kronobergs län. Nämnde Axel Johansson var sannolikt den, som först byggde A. till sätesgård. Sedermera tillhörde egendomen familjerna Sparre, Bielke, Horn, Ehrensten m. fl.; köptes 1859 af N. G. A. Sparre (första kammarens talman) och öfvergick med år 1898 genom köp till friherrinnan Marika Dickson i Göteborg. B. S. (C. M. R.)

Almohäder (sp. *almohades*, af arab. *al-muwahhidîn*, "de som hålla på [Guds] enhet"), muhammedansk sekt och dynasti i nordvästra Afrika och Spanien. Sektens stiftare var en berber, Muhammed Ibn Tumart, hvilken mot slutet af 11:e årh. bekämpade almoraviderna, hvilkas stränga ortodoxi ej syntes honom tillräckligt renlärig. Sedan han vunnit talrika anhängare, uppträdde han som imam och mahdi samt gjorde sig till härskare öfver flera under almoraviderna lydande stamområden. Då han kort efter ett misslyckadt försök att eröfra Marokko aflidit (1130), efterföljdes han af den af honom själf utsedde "kalifen" Abd-el-mumin (1130—63), hvilken småningom underlade sig almoravidernas besittningar i Afrika och Spanien (se Almoravider). Under hans son Abu-Jakub Jusuf (—1184) och sonson Jakub El-mansur (—1198) erhöll almohaderväldet en stor betydenhet icke blott genom krigiska framgångar i Spanien, där El-mansur vann en lysande seger öfver Alfons VIII af Kastilien vid Alarcos (1195), utan äfven genom en uppblomstring af vetenskap och konst, som oaktadt almohadernas stränga renlärighet bildar en stark motsats mot almoravidernas fanatiska intolerans. Den aristotelisk-nyplatonska filosofien, som genom el-Farabi och Avicenna uppblomstrat i orienten, bragtes här af Ibn Rusjd, Ibn Tofeil, Maimonides m. fl. i den form, i hvilken den sedermera öfvergick till Frankrikes och Italiens skolastiker, och det var Abu-Jakub, som började byggandet af den berömda minareten i Sevilla, som nu bär namnet Giralda. El-mansur blef dock mot slutet af sin lefnad mer fanatisk (se Averroes). Under El-mansurs son, den oduglige och grymme Muhammed (1198—1213), inträdde redan förfallet. Alfons VIII bröt för alltid almohadernas makt i Spanien genom det blodiga slaget vid Navas de Tolosa (1212), efter hvilket Muhammed skyndsamt flydde till Afrika. Några af El-mansurs släktingar höllo sig ännu någon tid som mer eller mindre självständiga ståthållare i olika delar af landet, men genom ett fördrag med Ferdinand III af Kastilien uppgaf den siste af dessa, El-mamun, alla sina besittningar (1230) och flydde till Marokko. Under de återstående 6 eller 7 kaliferna sönderföll äfven i Afrika det almohadiska väldet genom inre stridigheter och uppror, och 1275 utrotades de sista flyktiga medlemmarna af El-mansurs ätt af den i Marokko nyuppkomna "merinidiska" dynastien (af beduinstammen Beni Merin). — Litt.: Aschbach, "Gesch. Spaniens u. Portugals zur zeit der... Almoraviden u. Almohaden" (2 bd, 1833—37), de Gayangos, "History of the mohammedan dynasties in Spain" (2 bd, 1840—43), och Dozy,

"Abdo-'l-wâhid, history of the Almohades" (1847). H. A.

Almonacid, by i spanska prov. Toledo i Nya Kastilien, vid Tajo. Bekant genom fransmännens seger öfver spanjorerna 11 aug. 1809.

Almondbury [ä'mənbri], fabriksstad i engelska grefsk. York, West Riding, vid floden Calder, 3 km. s. ö. om Huddersfield. 16,000 inv. Yllefabriker. A. anses af några författare vara det af Antoninus nämnda *Campodunum*. Det var under sachsarnas tid säte för konungarna i Northumbria.

Almo'nde, Phillip van, holländsk amiral, f. 1644, d. 1711, utmärkte sig under Ruyters öfverbefäl som skeppskapten på "Dordrecht" i det berömda "fyra-dagars-slaget" mot engelsmännen 11—14 juni 1666 samt under striden i Solesbay 7 juni 1672, då han med sitt skepp "Wassenaer" räddade Ruyter undan de fientliga brännarna. Efter Ruyters död, 1676, utsändes A. för att hemföra den holländska flottan och Ruyters lik från Neapel. 1677 blef han vice-amiral, deltog i förbund med danskarna under Juel i den oafgjorda sjöstriden med svenskarna vid Rügen (25 maj) och under Tromps befäl i det för svenskarna olyckliga slaget vid Öland (1 juni). Han förde 1688 befäl öfver den flotta, som öfverförde Vilhelm af Oranien till England, och blef 1691 högste befälhafvare öfver den holländska flottan. I slaget vid La Hogue (29 maj 1692) bidrog han på ett afgörande sätt till den förenade engelsk-holländska flottans seger öfver den franska, och under de följande åren oroade han med en engelsk-holländsk flotta hamnarna på Frankrikes och Spaniens atlantiska kuster. 1700 sändes A. åter till Östersjön, instängde i förening med en engelsk flotta den danska vid Köpenhamn och möjliggjorde därigenom Karl XII:s landstigning på Själland. Sedan spanska arfföljdskriget utbrutit, kryssade han i förbindelse med den engelska flottan utanför Spaniens och Portugals kuster. Hans mest lysande bragd under dessa år var eröfringen (i förbund med den engelske amiralen Rooke) af den spanska "silfverflottan" i Vigo-bukten 1702, hvarvid ett ofantligt rikt byte blef taget. 1705 intog A. för Karls af Österrike räkning de spanska hamnarna vid Atlantiska hafvet. Kort därpå tog han på grund af tilltagande döfhet afsked och tillbragte sina sista år i stillhet på sitt landtgods nära Leiden. En vacker minnesvård öfver A. finnes upprest i Katarinakyrkan i hans födelsestad, Brielle. v. s—c.

Almo'nte, Juan Nepomuceno, mexikansk statsman, f. 1804, d. 1869 (troligen oäkta son af prästen och revolutionsledaren Morelos), var 1824—28 anställd vid mexikanska legationen i London, blef efter sin återkomst medlem af kongressen, var flere gånger krigsminister, sändebud i Washington från 1840 till krigsutbrottet 1846 samt deltog under Santa Anna i fälttågen mot Texas (1835) och Förenta staterna (1847). Såsom sändebud i Paris (fr. 1857) verkade han där till förmån för den klerikale pretendenten Miramon och afsattes därför 1861 af Juarez. A. nyttjade nu sitt inflytande för att framkalla europeisk intervention i Mexico och föreställde Napoleon III, att många af hans landsmän med glädje skulle se Mexico förvandladt till en monarki. 1862 åtföljde A. den franska expeditionen till Mexico och blef, sedan fransmännen intågat i Mexicos hufvudstad 1863, satt i spetsen för "regentskapet i mexikanska kejsardömet". Af kejsar Maximilian blef han 1864 utnämnd till riksföreståndare och kort därpå till "rikets stormarskalk". Efter kejsardömets fall bosatte han sig i Paris.

Almoravider (sp. *almoravides*, af arab. *al-murabîtin*, marabuter, jfr Marbut), arabisk sekt och dynasti i nordvästra Afrika och Spanien. Sekten stiftades (omkr. 1040) af Abdallah ibn-Jasin (d. 1058), som med svärdet utbredde islam i dess ytligaste och mest fanatiska form bland berberstammarna mellan Algeriet och Senegal. Hans verk fortsattes af hans härförare Abu-bekr (d. 1087) och dennes kusin Jusuf ibn-Tasjfin ("emir" 1061—1106), hvilken grundlade staden Marokko (1062); men den egentliga ledaren var den sköna och kraftiga Zeinab, Abu-bekrs och sedan Jusufs hustru, hvilken betydligt utvidgade sektens makt. Kallad till hjälp af den abbadidiske kalifen El-mutamid i Sevilla mot Alfons VI af Kastilien, öfvergick Jusuf till Spanien och slog denne (1086) i den blodiga striden vid Zallaca (nära Badajoz). Ehuru han högtidligt lofvat att låta de många muhammedanske "kaliferna" och "emirerna" i Spanien behålla sina besittningar och för egen del fordrat blott kuststräckan Algeciras, vände han sig vid en ny anmodan om hjälp (1090) i främsta rummet mot dessa sina trosförvanter samt eröfrade efter hand Granada, Malaga, Cordoba och Sevilla (1091), Badajoz (1094) och slutligen äfven Zaragoza (1110), hvarmed hela det muhammedanska Spanien fallit i almoravidernas händer. Det var under dessa strider som almoraviderna tillfogade Spaniens nationalhjälte, den samvetslöse äfventyraren Cid, det kännbara nederlag, som vållade hans död. Men redan under Jusufs söner Ali (d. 1143) och Tasjfin (d. 1145) började det almoravidiska väldet sönderfalla. Alfons I af Aragonien eröfrade Zaragoza (1118), i Afrika slöt sig den ena provinsen efter den andra till den nya sekten almohaderna, och vid underrättelsen härom reste sig flerstädes morerna i Spanien mot almoravidernas förtryck. Snart öfvergingo den almohadiske kalifen Abd-el-mumins trupper Gibraltars sund och intogo Jerez och Cadiz (1145) samt Sevilla (1147). Samtidigt eröfrade Alfons VII af Kastilien provinsen Almeria, hvilken han dock sedan måste uppgifva till Abd-el-mumin (1154), och s. å. föll almoravidernas sista fäste, Granada, i almohadernas våld. Se litteraturhänvisningen i art. Almohader samt Dozy, "Histoire des musulmans d'Espagne" (4 bd 1861, 2:a uppl. 1881). H. A.

Almosa. Se Allmosa.

Almquist (ej Almqvist), en från Almunge socken, Uppland, härstammande släkt, af hvilken flera medlemmar intagit bemärkta platser inom vetenskapen, litteraturen och förvaltningen. Namnet A. (efter hemsocknen) togs af Abraham A. (f. 1699, d. 1760), kyrkoherde i Täby, hvilkens son Erik Jonas A. (se A. 1), teol. professor i Upsala, blef fader till biskop Erik Abraham A. (se A. 2), krigskommissarien Karl Gustaf A. (f. 1768, d. 1846) och professor Jonas Ulrik A. (f. 1778, d. 1823), prästeståndets sekreterare 1809—23. Af biskop A:s tolf barn må nämnas Erik A. (f. 1802, d. 1874), lektor i Härnösand, Karl Jonas A. (f. 1804, d. 1844), teol. professor i Upsala, och Oskar A. (f. 1810, d. 1895), kyrkoherde i Skogs-Tibble, fader till Sigfrid A. (se A. 6) och Ernst A. (se A. 7). Karl Gustafs söner voro den ryktbare författaren Karl Jonas Ludvig A. (se A. 3)

samt Gustaf Fridolf A. (se A. 4) och Erik Viktor A. (se A. 5). En förteckning på arbeten, som författats eller utgifvits af medlemmar af släkten A., utgafs 1892 af e. o. amanuensen J. A. Almquist under titeln "Almquistiana".

1. Erik Jonas A., teolog, f. 1729 i Täby socken i Uppland, tog 1752 den filosofiska graden i Upsala, blef 1757 docent i teologi och sedermera teol. kandidat, prästvigdes 1759 samt blef 1766 lektor vid gymnasiet i Gäfle och 1774 pastor i Vendel, 1779 teol. doktor och 1789 pastor i Tierp. Utan ansökan utnämndes han 1790 till professor i dogmatik i Upsala, med bibehållande af Tierps pastorat såsom prebende. 1778, 1786 och 1792 var han riksdagsman. Död 1808. — A. är bekant för sin omfattande teologiska lärdom i förening med en djupt personlig religiositet. Med orädd självständighet fasthöll han under neologiens tid vid kyrkans bekännelse. Han återupplifvade bland studenterna intresset för en fulltonig luthersk åskådning och gaf genom sina skrifter teologien vapen i händerna mot fritänkeriet. Samuel Ödmann yttrade också om den lärohandbok, *Commentarius, theses theologiæ dogmaticæ Jo. Aug. Ernesti, observationibus dogmaticis, exegeticis et polemicis illustrans*, som A. 1804 utgaf, att det är "en bok, af hvilken teologie doktorer kunna mycket lära". Detta arbete utgjorde länge källan för den dogmatiska bildningen i Sverige. Bland hans skrifter må dessutom nämnas *Inledning till den Heliga skrifts läsning* (1775). Detta arbete utgör ett vittnesbörd om författarens självständighet och på samma gång om hans djupa vördnad för Guds ords auktoritet. G. O. L. (J. HDR.)

2. Erik Abraham A., den förres son, teologisk och filosofisk forskare, f. 1767 i Gäfle, blef magister i Upsala 1794, teol. docent 1795 och e. o. teologie adjunkt 1797. Från 1797 till 1809 skötte han sin faders professur och utnämndes 1800 till e. o. professor samt 1802 till teologie adjunkt. Han fick dock icke den ordinarie professuren efter faderns död. Åren 1809, 1810 och 1812 var han universitetets ombud vid riksdagen och blef sistnämnda år biskop i Härnösand, där han dog 1830. — Hans teologiska riktning var helt olika faderns. Då denne stod på ren bekännelsegrund, var sonen åter en ifrig anhängare af Kants kritiska filosofi. Detta hindrade honom dock icke att med intresse egna sig åt teologiska studier, och han sökte med den spekulativa forskningens resultat stödja teologiens hufvudsanningar. Såsom riksdagsman hade han stort inflytande och var 1810 i prästeståndet den ifrigaste förespråkaren för Bernadottes val till tronföljare. Dock skilde han sig under de följande riksdagarna ofta från regeringen och slöt sig till oppositionen eller gick sin egen väg. Såsom biskop var han särdeles nitisk och verksam. A. var bekant för sin ovanliga kvickhet. G. O. L.*

3. Karl Jonas Love (Lovis, Ludvig) A., den föregåendes brorson, författare, föddes i Stockholm 28 nov. 1793. Hans fader, krigskommissarien Karl Gustaf A., var en hård, stridslysten och praktiskt intresserad man, som sonen icke älskade, och hans moder, Birgitta Lovisa Giörwell, en dotter till den namnkunnige publicisten K. K. Giörwell, var en vek och svärmisk natur, som efter lång sjuklighet 1806 rycktes bort från sina tre minderåriga barn. Karaktärsdrag från båda föräldrarna gingo i arf till sonen, som plägade yttra, att han egde två själar, en kamrerarssjäl — hans faders — och en poetisk själ, mödernearfvet. Föräldrarnas äktenskap var icke lyckligt, och tvedräkten mellan dem bidrog tvifvelsutan i hög grad till A:s brådmognad. I morfadern egde han en outtröttlig främjare af de mångsidiga studieintressen, som tidigt röjdes hos honom och som Giörwell med sådan förtjusning omnämner i sina bref. A:s mångläseri och skriflust utvecklades rikligen under uppväxtåren. Som motvikt tjänade hans omedelbara samlif med naturen. Det vackra Antuna i Eds socken, Roslagen, där fadern var bosatt som landtbrukare och där A. tillbragte alla sina fritider, var utgångspunkten för A:s ständiga ströftåg i kringliggande nejder. Han förvärfvade en intim kännedom om denna trakts natur och folklif. Fädernehemmet och dess omgifningar blefvo medelpunkten i hans geografi; till dem förlade han sedan gärna sceneriet i sina skildringar, där socknar, gårdar, vattendrag och andra platser oupphörligt nämnas med stark hemkänsla och kärleksfullt förhärligande.

Ovanligt beläst och kunskapsrik för sina år, inskrefs A. 1808 som student i Roslags nation vid Upsala akademi. Åren 1814—20 hade han kondition hos ryttmästare M. Hisinger, som vintertiden vistades i Stockholm, men om sommaren på sitt gods Fagervik nära Ekenäs i Finland. Samtidigt bedref A. egna studier och promoverades 1815 till filos. doktor jämte Atterbom, Palmblad och K. E. Fahlcrantz. Kort efter promotionen ingick han som e. o. kanslist i ecklesiastikexpeditionen samt blef 1817 kopist och 1822 ord. kanslist i detta verk, där E. J. Stagnelius var hans kamrat. Emellertid tog han afsked från kanslitjänsten 1823 och flyttade i början af följande år till Värmland, för att lefva ett idealiseradt bondelif. Tidigt påverkad af Rousseau, hans moders favoritläsning, hade A. länge drömt om ett lefnadssätt, som harmoniskt förenade ett lif i andakt och begrundan med kroppsarbete ute i naturen. Då han 1816 invalts i Manhemsförbundet (se d. o.), hvars ögonmärke var nordisk kraft och sann kristendom, samt blifvit dess ordförande, utarbetade han en mycket fantastisk organisationsplan, hvilken utgafs 1820. I denna plan hade han uttalat de idéer, som han nu tillsammans med två andra manhemsbröder, Gustaf Hazelius och Jonas Wærn, sökte förverkliga. Från det i Köla socken belägna wærnska godset Skillingsfors tillhandlade han sig för 1,000 riksd. en hemmansdel, Grafsund, dit han lät flytta en vanlig bondstuga. I Skillingmarks kyrka i Värmland vigdes han 4 mars 1824 med en bondflicka, Anna Maria Andersdotter Lundström (f. 1799, d. 1868), som uppfostrats på Antuna och varit hans själs vän sedan 1812, fast en formlig trolofning egde rum först 1823. "Jag öfvergaf hela det konventionella lifvet", skref A., "icke blott i litterärt afseende, utan ock i lefnadssätt, och nedsatte mig i en landsort, alls icke som herre, utan på ett

ganska reelt åkerbrukarevis, utförande arbetet med egna händer." Han kallade sig "dannemannen Love Carlsson". Jordbrukets afkastning var emellertid otillräcklig att ge lefvebröd, och A:s kartritningar på hushållningssällskapets uppdrag fyllde ej bristen. Försöket med idealliefvet måste uppgifvas, och redan 1826 återvände A. till Stockholm, där han med nöd drog sig fram genom renskrifning, korrekturläsning och notskrifning. Genom vänners medverkan blef han 1829 anställd som vice lektor på Karlberg, och 1828 blef han lärare samt 1829 rektor vid den nyupprättade Nya elementarskolan i Stockholm. Som lärare var han under de första åren nitisk och skicklig, elektriserande i sin undervisning och varmt fäst vid ungdomen. Han prästvigdes 1837. För den norbergska professuren vid Lunds universitet, i tyska, franska och engelska, med föreläsningsskyldighet i estetik, speciminerade han 1838, men hans språkvetenskapliga prestationer voro klena, och K. A. Hagberg erhöll platsen. Denna motgång torde i hög grad bidragit till omkastningen i hans offentliga uppträdande och hans personliga bitterhet. Han började nu skrifva i den liberala pressen. Sedan 1839 medarbetare i Aftonbladet, egnade sig A. från sept. 1841, då han lämnade sitt rektorat, hvilket han på sista tiden ej skött väl, nästan uteslutande åt författarskap och journalistik. Den ekonomiska ställningen, aldrig god, förvärrades alltmer under 1840-talet och förde honom slutligen i händerna på procentare, för hvilka han äfven själf var ombud. Utpinad af långvarigt betryck, öfveransträngning och den förbittrade kampen mot många och mäktiga fiender, hade A. sedan lång tid umgåtts med planer att lämna Sverige. 11 juni 1851 flydde han från Stockholm, seglade på morgonen 19 s. m. från Hälsingborg till Danmark samt fortsatte öfver Bremen och London till Nord-Amerika. Samtidigt upprördes hela Sverige af den sensationella underrättelsen, att A. blifvit ställd under åtal af procentaren J. J. von Scheven för förfalskning och förgiftningsförsök. A. dömdes äfven skyldig "in contumaciam". I trots häraf och trots den häftiga fördömelse, som den svenska pressen uttalade öfver A. — H. B. Palmærs modiga och vackra artiklar utgöra det nästan enda undantaget — äro beskyllningarna för mordförsök åtminstone obevisade (jfr Lysanders lefnadsteckning öfver A. s. 381 ff.). I Nord-Amerika lefde han under olika namn — bl. a. Gustavi — oftast på resor och uppehöll sig genom lektioner och skriftställeri. Hösten 1865 lämnade han Förenta staterna och begaf sig till Tyskland, där han slog sig ned i Bremen. Sysselsatt med ifriga studier och ett omfattande metriskt arbete, det ofullbordadt efterlämnade *Svenska rim*, tillbragte han ett år därstädes, kallande sig professor Karl Westermann. Ensam och okänd, dog han där 26 sept. 1866 och begrofs på Heerdenthors Friedhof. Då grafven där icke var tryggad, hemfördes hans stoft till Sverige och jordades på Solna kyrkogård hösten 1901.

A:s författarverksamhet var kolossal. Hans fantasi var outtömlig, och han hade utomordentligt lätt att finna form för sina inbillningsskapelser. Trots den mångfald olikartade icke-litterära sysselsättningar, som upptogo hans tid, blef hans produktion därför större än bokmarknaden rådde med. En stor del af hans manuskript ha likväl ej befordrats till trycket, och af dessa äro åtskilliga förkomna. De tidigaste bevarade arbetena af A. förskrifva sig från hans barndom. I tolf-trettonårsåldern bearbetade han partier af Odysséen på svenska, och något senare skref han en paradoxal liten afhandling, hvars läsare borde "bädda en säng och däruti lägga sitt förnuft till hvila", som han själf uttrycker sig om den — alldeles samma framhållande af att hans verk icke vände sig till förståndet, som han långt senare uttryckte med orden: "man är på god väg att förstå vår auktor, så fort man öfvergifver att i sällskap med hans arbeten tänka på logik". Utgångspunkten för A:s spekulation och diktning var nyromantiken, och dess poesi hade utöfvat starkt inflytande på honom. Men han kunde ej stanna vid denna konst, emedan den till karaktären var betecknande, allegorisk. A. sträfvade efter en verklighetspoesi, hvarmed han ej menade "endast den yttre, materiella, på jorden befintliga" verkligheten, utan "tillika allt som är verkligt i människans andliga, ideala existens". Han hade hämtat bildningselement från de mest skilda håll och undgick därigenom faran att allt för nära sluta sig till en bestämd skola. Tidigt sökte A. att göra sin dikt till ett troget uttryck för sitt eget själslif, oberoende af vittra moder, och hans självständighet i konstnärligt afseende är därför också synnerligen stor. Ingen svensk skald har så utförligt och upplysande som A. redogjort för sin konstuppfattning och sitt sätt att dikta.

A:s första tryckta arbete är *Hektors lefnad* (1814), en liten satirisk dikt, ty en uppgift om att A. skulle börjat sin författarbana med anonyma visor och berättelser för folket är obestyrkt. Många af hans skrifter — kanske flertalet — särskildt de mera mystiska och romantiska, äro skrifna långt före utgifvandet, dels före, dels under hans Värmlandsvistelse; så t. ex. är den först 1845 utgifna *Murnis* från början af 1820-talet. För kännedomen om hans utvecklingsgång och affattningstiden för hans arbeten lär hans brefväxling med Atterbom och andra litterära personligheter, hvilken snart genom K. Warburg torde tillgodogöras för litteraturforskningen, lämna viktiga upplysningar. I manuskript cirkulerade A:s arbeten bland vännerna, men i tryck kom endast föga till allmänhetens kännedom, såsom den lilla afhandlingen *Hvad är kärlek?* (1816), den exotiska idyllen *Parjumouf* (1817), *Handlingar till upplysning i Manhemsförbundets historia* (1820), afhandlingen *Om brottsliges behandling* (i "Hermes" 1820), byggd på grundsatsen att "allt straff bör vara till förbättring" och uppmärksammad af dåv. kronprins Oskar, samt de nyromantiska sagorna *Guldfogel i Paradis* (1821) och *Rosaura* (1822). Sistnämnda år trycktes äfven *Amorina*, men några lösa ark af denna bok föllo i händerna på A:s farbroder, biskop E. A. Almquist, som absolut förbjöd bokens utgifvande, hvarför A. makulerade hela upplagan, och boken utgafs först 1839. "Amorina" är ett våldsamt angrepp på läran om viljans frihet, "en hvass värjudd ställd på mänsklighetens ömtåligaste nerv", som A. själf kallade sitt verk; där framhålles, att brottslighet är en själens sjukdom, ofta ärfd, att människan måste handla så och så, emedan hon, bestämd af det medfödda anlaget, vill så. Boken är skrifven med utomordentlig kraft och glöd och var städse A:s käraste verk.

Under en längre tid ville A. ej offentliggöra något. Först 1829 framträder han åter publikt, nu såsom läroboksförfattare. På 1830-talet börjar han utgif-

vandet af "Törnrosens bok", som föreligger i två editioner. Den första utgör fjorton delar i 12:o och utgafs 1832—51 med den fullständiga titeln *Fria fantasier, hvilka, betraktade som ett helt, af Herr Hugo Löwenstjerna stundom kallades Törnrosens bok, stundom En irrande hind.* Den andra editionen kallades *Törnrosens bok eller Fria fantasier, berättade på jagtslottet hos herr Hugo Löwenstjerna* och utkom 1839—50 i tre delar i imperialoktav. Endast en mindre del af innehållet är gemensam för de båda editionerna. De viktigaste af de i "Törnrosens bok" intagna styckena äro följande.

Inledningsberättelsen, *Jagtslottet*, lämnar den yttre ram, i hvilken de olikartade delarna af "Törnrosens bok" infogas. Hos hofmarskalken herr Hugo Löwenstjerna på Jaktslottet i Närke samlas hvar afton hans konstnärligt begåfvade och intresserade familj, och dess medlemmar föredraga af dem själfva författade opus. Till Jaktslottet kommer äfven en originell enstöring, Richard Furumo på Råbäcken, som blir den förnämste berättaren. Längre fram instiftade herr Hugo en akademi, hvars ledamöter författade uppsatser och uttalanden i allehanda frågor. Krönikan om slottets sällskap vidgade sig efter hand till en "hela världens roman"; enhetligheten och sammanhanget i A:s känslo- och tankelif kom honom att betrakta all hans litterära gärning som en organisk helhet och "Törnrosens bok" som ett universalarbete, omfattande vitterhet och läroböcker likaväl som romaner och afhandlingar, om också endast vissa partier af hans produktion verkligen gåfvos ut under titeln "Törnrosens bok". Till "Jagtslottet" sluta sig *Hinden* och *Baron Julius K**, hvari förekomma älskvärda skildringar ur dåtida svenskt landtlif på samma gång som fina psykologiska undersökningar. *Målaren* prisar det enkla lefnadssättet och det ärliga kroppsarbetet; den innehåller förtjusande naturskildringar från Mälartrakterna, liksom den tragiska *Skällnora Qvarn*, en liflig allmogeberättelse med hemska och dystra partier. *Kapellet*, likaledes en folklifsskildring, är A:s kanske mest harmoniska och rörande novell. I *Aramintha May* briljerar A. med sin ypperligt individualiserade brefstil. *Det går an* är en klassiskt enkel, åskådlig och realistisk berättelse ur medelklassens lif, med tendens emot de bestående formerna för äktenskapet. *Silkesharen på Hagalund* och *Purpurgrefven*, uttänjda till alltför stor bredd, göra propaganda för moderna sociala idéer. *Colombine* skildrar, hur en fallen kvinna höjes genom en mans kärlek. *Urnan* och *Palatset* fängsla genom sin originella fantastik, men utgöra i grunden angrepp på eders oupplöslighet och löftens bindande helgd. Den vackra legenden *Skönhetens tårar*, själfbekännelsen *Skaldens natt* och den rytmiskt sköna *Murnis* (eller "De dödas sagor"), af Swedenborg påverkade drömmar om lifvet efter detta, de sagoaktiga *Mythopoiesis* i nyromantisk och *Sviavigamal* i mera götisk anda äro alla rena inbillningsspel. Från de första kristna tiderna är ämnet taget till *Melia*. Svensk medeltidshistoria har gifvit stoffet till "romaunten" *Hermitaget* och tiden efter Gustaf III:s mord till *Drottningens juvelsmycke*, båda större kompositioner, i hvilka man finner spännande händelseutveckling, egendomliga sinnesintryck och stark tidsstämning. Den sistnämnda har den originella "androgyna" figuren Tintomara. Dramatisk form hafva *Godolphin eller de tre herrarne Beaumanoir*, skrifven på alexandriner och skildrande Ninon de Lenclos, *Ramido Marinesco*, en själfständig fortsättning på Don-Juan-sagan, med beundran granskad af Runeberg, sorgespelet *Signora Luna*, som Atterbom satte mycket högt och som skildrar en kvinnlig helgongestalt, det mystiskt kristna *Isidoros af Tadmor* och dess fortsättning *Marjam*, som bl. a. har en elak parodi på Paulus' brefstil, och det till antiken förlagda *Svangrottan på Ipsara*. I versform äro *Schems-el-Nihar*, med ämne från Afrika, och *Arthurs jagt*, som hänför sig till sagokretsen om kung Artur af runda bordet, *Vargens dotter*, en gripande allmogehistoria från Sverige, samt *Songes*, ett antal korta dikter, till hvilka A. själf komponerat musik.

Afhandlingarna äro: religiösa uppbyggelseskrifter som *Arbetets ära*, ofta omtryckt som folkskrift, och *Hälsans evangelium;* folkpsykologiska som den briljanta teckningen af svenskt folklynne och svensk natur i *Svenska fattigdomens betydelse;* sociala och politiska som *Europeiska missnöjets grunder*, den halft som satirisk fantasi skrifna *Ormus och Ariman*, *Prästens ställning*; litterära som *Dialog om sättet att sluta stycken* och den efter Molière efterbildade, i replikskiften gifna *Den sansade kritiken*.

Utanför "Törnrosens bok" falla följande arbeten, den definitiva upplagan af "Amorina" (1839) och ett knippe folkskrifter 1839—40, bland dem *Grimstahamns nybygge* och *Ladugårdsarrendet*, allmogeberättelser med ekonomiskt uppfostrande tendens; två stora romaner, *Amalia Hillner* (1840) och *Gabrièle Mimanso* (1841—42), hvilka hufvudsakligen äro underhållningsromaner, den förra förlagd till det samtida Sverige, den senare till Paris under Ludvig Filips regering; *Tre fruar i Småland* (1842—43), ett af A:s viktigaste arbeten, skildrar svenskt landsortslif med älskvärd optimism och uttalar ånyo A:s tankar om brottslingar och brottets mysterium; *Smaragdbruden* (1845), *Syster och bror* (1847) och *Herrarne på Ekolsund* (s. å.), med sitt i det oändliga invecklade intrigspel, visa afmattning och äro frukter af ett jäktadt arbete för brödet, men innehålla episoder och målningar af skönhet och inbillningskraft.

Af hans afhandlingar äro särskildt att uppmärksamma: *Om enheten af epism och dramatism. En aning om den poetiska fugan* (i "Hermes" 1821), *Undersökning om hufvudskillnaden mellan de gamles vitterhet och de nyares* (i "Skandia", 1833—34), *Några drag* (ibid. s. å.), *Om det Hela* (ibid. 1836), *Om svenska uppfostringsväsendet* (1840) samt framför allt *C. J. L. Almquist. Monografi* (1844—45), hvilken föranleddes af A:s strider med Upsala domkapitel. Denna myndighet gaf nämligen i juni 1840 en varning åt A. på grund af den året förut utgifna "Det går an", såsom vådlig för sedligheten, och den gäckande framställningen af Paulus (i "Marjam"). A. svarade 29 juli s. å., och domkapitlet afgaf förklaring öfver svaret 29 april 1841. Efter kallelse att personligen inställa sig i kapitlet infann sig A. 2 nov. 1842, då 12 frågor rörande hans tänkesätt framställdes till honom. A. svarade skriftligt 25 nov., men kapitlet var icke nöjdt härmed, utan framställde ånyo (16 jan. 1843) tre frågor, dem A. besvarade 18 febr. Meningen var att anställa en religionsprocess mot A., men den inhiberades, och man nöjde sig med att A. förpliktade sig att afge en ny förklaring om sin afsikt att framgent hålla prästeden. Större delen af de mellan domkapitlet och A. växlade hand-

lingarna äro intagna i Monografien, som därjämte innehåller *Hufvudpunkterna inom religionens, statens och konstens område* och *Serskilda uppsatser*. *Anekdoter såsom bidrag till Guldmakeriets Historia* utgafs efter hans död (1867).

Vidare märkas hans läroböcker, af hvilka flera under lång tid varit mycket använda: *Allmän Språklära* (1829; 2:a uppl. 1835), *Svensk Rättstafnings-Lära* (1829; 20:e uppl. 1881), *Räknekonst för Begynnare* (1832; 5:e uppl. 1851), *Svensk språklära* (1832; 4:e uppl. 1854), *Lärobok i Geometrien* (1833; 4:e uppl. 1853), *Grekisk Språklära* (1837), *Praktisk lärobok i Franska Språket* (1838), *Menniskoslägtets Saga, eller Allmänna Werldshistorien förenad med Geografi, I* (1839) m. fl. *Ordbok öfver Svenska Språket i dess närvarande skick* (A—Brand utkom 1842—44) är ett vittnesbörd om betydande förmåga äfven på detta område; särskildt är företalet märkligt. Utom de musikaliska partierna i "Törnrosens bok" utgaf A. 1847—48 elfva häften *Fria fantasier för piano-forte*. Härtill kommer ett högst betydligt antal tidningsuppsatser, af hvilka omkring 200 äro kända. Flera af hans arbeten äro öfversatta till danska, finska, holländska och tyska. Den utförligaste bibliografien öfver A. finnes i J. A. Almquists "Almquistiana" (1892).

En så omfattande litterär verksamhet, som denna mångfald arbeten visar, förutsätter en utomordentlig arbetsförmåga och, i fråga om de vittra verken, en lika uthållig som uppfinningsrik fantasi. Näppeligen torde någon svensk skald före A. eller samtidig med honom hafva skapat ett så stort antal typer och figurer eller haft en så vid intressesfär och sysslat med så många diktarter. Inbillningskraften hos A. stöddes af en stor iakttagelseförmåga. A. skulle kunnat säga, att intet mänskligt var honom främmande, äfven om han vetenskapligt icke behärskade mer än det estetiska området. Ty hans arbeten beröra snart sagdt alla möjliga sysselsättningar och lifsförhållanden. Ibland förefalla hans utförliga beskrifningar på det eller det handtverkets utförande långrandiga och tröttande. Men samtliga bäras de af det mest oskrymtade intresse och den uppriktigaste kärlek till allt detta mänskliga arbete, vare sig det gäller att skildra förfaringssättet vid oljemålningen af möbler eller tvätt och strykning. Under sina ständiga resor rundt ikring i Sverige begagnade A. hvarje tillfälle att förskaffa sig kännedom om olika lifsförhållanden och lefnadssätt liksom om naturen och om karaktärer; han kompletterade sina bokliga studier med verklighetsundersökningar. Han hade en sällsynt makt att vinna äfven obekantas förtroenden. Genom detta verklighetssinne och denna innerliga kärlek till mänsklighetens arbete når A. småningom fram till en äkta realism, hvilken i hans senare arbeten så afgjordt skiljer honom från romantiken och gör honom till förelöpare för en senare tids svenska prosadikt. Det är han, som grundar folklifsskildringen i Sverige.

I samband med detta A:s verklighetssinne står hans sträfvan att i allt komma till saken själf, hans längtan efter det väsentliga och förakt för formen. Härigenom drifves han till deltagande i reformarbetet, trots det att han var kvietist och kände med sig själf, att ej han var skapad till stridsman och praktisk nydanare. Hans framstegsidéer ha i många fall tagits upp af senare reformatorer, och vissa stå ännu i dag på reformprogrammen. Han ansåg arbetarklassens framryckning såsom lika rättvis och nödvändig som tredje ståndets hundra år förut; hans politiska ståndpunkt var allmän rösträtt för alla myndiga och en bildningscensus för valbarhet. På rättsskipningens och fångvårdens områden verkade han för en humanare behandling af fångar och ett mer psykologiskt bedömande af de brottslige. Vidare förordade han ökade medborgerliga rättigheter åt judarna samt angrep nationalhatet och kriget. I pedagogiken yrkade han, att undervisningen först och främst skulle söka uppväcka själfverksamhet hos lärjungarna; latin och grekiska borde läsas endast för de respektive litteraturernas skull; han förordade ämnesläsning och fri flyttning framför klassundervisning, önskade sammanslagning af gymnasium och nederskola, upprättande af folkhögskolor och lärarseminarium. De bägge universiteten i landet borde sammanslås till ett enda i Stockholm, professorerna borde befrias från examina, akademisk jurisdiktion och patriarkalbestyr och få egna sig mera åt vetenskapligt arbete. Kosmopolit i sitt starka häfdande af alla människors samhörighet, var A. samtidigt hängifvet och lidelsefullt nationell. Han är en af våra främste folkpsykologer, både i sin skildring af individualiteter och i sin framställning af nationella lynnesdrag. Gärna målar han taflor ur det egentliga folkets lif och vänder sig bort ifrån de "i dålig stil europeiserade herrskapen".

Mest uppseendeväckande vardt hans reformprogram i fråga om äktenskapet. I detta liksom i flera andra hänseenden påverkades A. af Thorild och Swedenborg, men personliga intryck torde ha betydt mer. Han ansåg, att hans föräldrars olyckliga samlif var orsaken till hans egen disharmoni, den slitande dualismen i hans eget väsen, och han talar om olyckan i att barn födas "utan andlig, verklig och hjärtlig kärlek mellan föräldrarna, hvarigenom de arma varelserna framkomma dåliga till själfva väsendets innehåll." "Man hänger sedelförfalskare, men den, som af tusen andra orsaker, men ej af kärlek, förenar sig med en person, den han icke älskar, och sålunda bildar en oduglig huslig krets, månne icke den begår ett brott, hvars egen storhet och hvars oberäkneliga följder öfver samtid och eftervärld sprida långt förfärligare olyckor än förfalskandet af millioner sedlar?", skrifver A. redan som ung. Han betraktade den äkta kärleken som den enda sedliga grunden för äktenskapet, den enda förutsättningen för makarnas lycka och barnens väl. Fanns icke denna kärlek, kunde ingen vigsel göra två makars samlif sedligt, hvaremot ingen vigsel var behöflig för att ge helgd åt ett förhållande, där villkoret var uppfylldt. Lifvets högsta lycka och bästa innehåll såg A. i den djupa inre öfverensstämmelse, himmelska trohet och själarnas sammangjutning till ett, såsom han skildrar det rätta kärleksförhållandet mellan två individer. Det förfärliga i ett olyckligt äktenskap, den fruktansvärda olyckan i att vigseln kan bli en sammankedning af omaka makar, framhåller A. med brinnande öfvertygelse. Därför vardt han också en varm förkämpe för kvinnofrigörelsen. Han påyrkade, i fråga om kvinnans uppfostran och rättsliga ställning, att hon skulle få lära sig ett yrke och att hennes oberoende och rätt till själfförsörjning skulle tryggas, så att hon icke för utkomstens skull inginge eller kvarstannade i äktenskap med en man, hvilken hon ej älskade. Det ursinniga skri af förbittring och fördömande, som uppstod, då A. uttalat dylika åsikter, höjdes egent-

ligen först vid utgifvandet af "Det går an" (1839), medan "Amorina" passerade nästan oanmärkt. "Det går an" blef den yttre orsaken till den sociala förföljelsen mot A., hvilken än mer försvårade hans existenskamp. Han brännmärktes i den allmänna opinionen som osedlighetsförfattare, hans uttalanden och syften förvrängdes och misstänkliggjordes. En hel litteratur uppstod med anledning af "Det går an", en litteratur som nästan uteslutande angrep A. Till denna "det-går-an-litteratur" höra bl. a. "Det går an. Fortsättning" (af J. V. Snellman, 1840), "Sara Widebeck. En tafla ur lifvet, af —e. Fortsättning till Det går an N:o 1 och Det går an N:o 2" (af Aug. Blanche, 1840), "Månne det går an?" (af Malla Silfverstolpe, 1840) och "Törnrosens bok. Nemligen den äkta och veritabla" (af V. F. Palmblad, 1840), en humoristisk granskning i novellform af A:s hela författarskap (jfr anmärkningarna till 4:e delen af "Valda skrifter af C. J. L. Almquist, utgifna af Th. Lysander").

Äfven A:s skrifsätt har blifvit bedömdt med orättvisa och oförstående. Hans mystiska åskådning kom honom att omfatta en inspirationsteori, enligt hvilken skaldeverksamheten var en omedveten akt, hvarför afsiktlighet, allt slags vilja till ett bestämdt mål, vid diktandet endast kunde skada. Konstnären skulle blindt öfverlämna sig åt ingifvelsen, reflexionen finge ej störa det konstnärliga skapandet. Denna obetingade tro på inspirationen var gifvetvis ett hinder för uppnåendet af ett fulländadt konstnärskap, äfven om A. i många fall skapat med afsiktlig och medveten konst trots sin teori, men ännu mera hämmades han af det ekonomiska betrycket, de ofta olidliga yttre missförhållanden, under hvilka han verkade. Hans ständiga klagan är, att han ej har en oberoende ställning, så att han kan få författa endast "stora, sublima, vackra saker", och att han ej har tillfälle att ansa och i ro fullborda hvad han skrifver. Af den rikaste personliga egendomlighet är hans stil. Han behärskade de mest olika stilarter och framhöll, att fullkomlighet i stil betyder den yttersta grad af nyansering allt efter ämnet, att ojämnhet, blandning af högt och lågt, skiftning i klang och kolorit måste ega rum, om framställningen skall återge sanna och lärorika taflor ur det mänskliga lifvet, där upphöjdt och lågt ständigt växla. Själf dref han denna stilnyansering mycket långt och öfverträffar i mångsidighet alla andra svenska författare. Stilistiskt svagast äro hans senare afhandlingar, som ofta trötta genom upprepningar och tung, akademisk satsbyggnad. Men äfven i hans klenaste arbeten möter man originella uttryck, kvicka och vackra uttalanden. Hans effektmedel äro nästan samtliga suggestiva. Motsatser ställer han vid hvarandras sida för att nå förhöjd verkan, parallellismer och tautologier användas i rikt mått för att väcka eller stegra en stämning. Bildvalet är omsorgsfullt och lyckligt betecknande, alltid åskådligt; hans epitet äro ovanliga och utsökta. Mest påfallande är hans synästetiska läggning, som låtit de mest subjektiva förnimmelser få uttryck i hans dikt. Öfver hufvud vänder sig hans språk framför allt till de yttre sinnena, söker ge välklang för örat, harmoniska taflor för ögat och försmår ej att äfven söka skildra dofter.

De konventionella indelningarna i olika skaldeslag, de fastställda skillnaderna mellan olika konstområden ville A. spränga. Den harmoniska allförnimmelse, som var hans "världssensation", ville han finna äfven i konsten; den poesi, som "Törnrosens bok" gaf, den skulle "spegla hela världen" och på en gång vara "ton, färg, doft, gråt, löje, poesi, religion, filosofi". Men för att skapa så, måste skalden lefva i det hela, ega det mystiska sambandet med världsalltet, med Gud, instinktlifvet, som är lifvet "öfver frågornas lif". Tillbakadragen och godmodig till sitt lynne, var A. genomgående optimist i sin uppfattning af människonaturens förmåga att af sig själf nå fram till enhet och sanning. Han var vän af en stillsam glädje, känslig för trefnad, road af och deltagande för barn och ungdom. Fängslande i mindre sällskap, besvärad i större, egde han i synnerhet en utomordentlig berättarförmåga och en lika sällsynt dialektisk färdighet.

Af A:s arbeten utgåfvos af A. Th. Lysander *Valda skrifter* i fyra delar (1874—75) samt *Strödda skrifter* (1878). *Valda skrifter*, med ändrad uppställning och delvis olika urval, började ånyo utgifvas 1902 af R. G:son Berg; delarna I—VI omfatta "Törnrosens bok", hvilken skall följas af "Valda romaner". Förarbeten till en biografi öfver A. äro gjorda af A. Ahnfelt, i "C. J. L. Almqvist såsom nyromantiker" (1869) och "C. J. L. Almqvist, hans lif och verksamhet" (1876), samt af A. Th. Lysander, i "C. J. L. Almqvist" (särtryck ur "Strödda skrifter", 1878), hvilket arbete är det vidlyftigaste öfver A., men tyvärr icke präglas af förstående för den skildrade. A. H. Bergholm gaf i "Studier öfver C. J. L. Almqvist" (Hälsingfors 1902) en framställning af A:s åskådning och författarskap. Af smärre bidrag till A:s biografi må nämnas: Ellen Key, "Sveriges modernaste diktare" (1897), Atterboms recensioner af "Törnrosens bok" (i hans "Samlade skrifter" bd VII), Runebergs uttalanden i "Samlade skrifter" och "Efterlemnade skrifter", Harald Wieselgrens uppsats i "Bilder och minnen" samt "Sinnesanalogier hos Almqvist" af R. G:son Berg i "Språk och stil" (1901). R—N B.

4. Gustaf Fridolf A., den föregåendes halfbroder, ämbetsman, f. i Eds socken, Stockholms län, 31 okt. 1814, tog ämbetsexamina i Upsala, inträdde 1833 som auskultant i Svea hofrätt, blef hofrättsfiskal 1843, assessor 1845 och hofrättsråd 1863, utnämndes till underståthållare i Stockholm s. å. och till generaldirektör och chef för fångvården i riket 1867, från hvilken befattning han tog afsked 1885. För Västerbottens län var han 1871—79 ledamot af första kammaren. Död 12 okt. 1886 på Hanstavik vid Södertälje. Vid sidan af sina ämbeten erhöll A. en mängd förtroendeuppdrag. Såsom fullmäktig i Civilstatens pensionsinrättning 1847 framlade han beräkningar, enligt hvilka tvärt emot förmodan pensionerna, mot en ringa förhöjning i delegarnas årsafgift, skulle kunna ökas med 33 % såväl för tjänstemän som för deras änkor och barn, samt framlade ett på dessa beräkningar grundadt pensioneringsförslag, som antogs. Ett af A. 1862 afgifvet förslag till särskild ränte- och kapital-försäkringsanstalt för civila tjänstemän fick 1867 k. m:ts fastställelse. Såsom ledamot i en kommitté (1854) författade A. det betänkande, som ligger till grund för den 1858 utfärdade k. stadgan angående sinnessjukas vård och behandling.

Som chef för fångvården förbjöd han tjänstemännen det hånliga bemötandet af fångarna, som förut hörde

till ordningen, hvarjämte förberedelser för ett förbättradt fängelsesystem vidtogos, nattceller och arbetslokaler inrättades, ordnad skolundervisning började införas vid centralfängelserna o. s. v. Hans namn är mycket nära förenadt med den 1869 stiftade "Fosterländska föreningen", den 1873 bildade "Föreningen till minne af konung Oskar I och drottning Josefina till stöd för värnlösa och fallna" samt med åkerbrukskolonien Hall och Almska stiftelsen. Förordnad att å Sveriges vägnar deltaga i penitentiar-kongressen i London 1872, författade A. en redogörelse för Sveriges brottmålslagstiftning, och fängelseväsende under titel: *Aperçu sur la législation pénale et les établissements pénitentiaires en Suède* (1872). Han utgaf för öfrigt *La Suède, ses progrès sociaux et ses institutions pénitentiaires* (1879) och *Résumé historique de la réforme pénitentiaire en Suède depuis le commencement du XIX siècle* (1885) m. m. — A:s son Viktor Emanuel A., f. i Stockholm 1860, student i Upsala 1878, jur. kand. 1884, sedan 1897 byråchef i fängvårdsstyrelsen, har under signaturen Hans Vik offentliggjort tre diktsamlingar, *Målerier* (1889), *Rimlek och färgspel* (1894) och *Vågsvall* (1898), hvilka ega mycken formell förtjänst och en fin, om också något blek stämning.

5. Erik Viktor A., den föregåendes broder, ämbetsman, riksdagsman, f. på Antuna, Eds socken, Uppland, 7 mars 1817, antogs 1834 till furir vid Hälsinge regemente, utnämndes två år därefter till underlöjtnant och 1862 till andre major vid Upplands regemente. A. gjorde sig känd både som skicklig militär och landtbrukare, men deltog jämväl i mångartade kommunala bestyr. 1864 utnämndes han till landshöfding i Västerbottens län och verkade i denna egenskap rastlöst och nitiskt för sitt läns utveckling. Tre gånger besökte han lappmarkerna, oaktadt dessa färder voro högst mödosamma, enär de till större delen måste göras till fots. Som en af sitt läns ledamöter af första kammaren bevistade han riksdagarna 1867—69, men inträdde 1870 i andra kammaren såsom ombud för Härnösand, Umeå, Luleå och Piteå. Bland hans riksdagsmotioner märkas två, näml. om bestämmandet af en gräns för nybyggens anläggande inom lappmarkerna, för att därigenom trygga lapparnas besittningsrätt till renbetesland, hvilket förslag vann riksdagens bifall, och om vidtagande af åtgärder för en förbättrad skogshushållning i Norrland, ett förslag, som föranledde tillsättandet af den s. k. skogskommittén med A. som ordförande. A. dog i Umeå 30 dec. 1872, innan kommitténs betänkande hunnit behandlas på riksdagen.

6. Sigfrid Oskar Immanuel A., skolman, botanist, f. 15 febr. 1844 i Stockholm, blef student i Upsala 1862 och filos. doktor 1869. Han var lärare vid Beskowska skolan 1870—80, utnämndes 1880 till lektor i naturalhistoria och kemi vid Högre reallläroverket i Stockholm och förordnades till rektor därst. 1891. Han har därjämte 1875—92 varit lärare vid Högre lärarinneseminarium. A. har gjort sig känd genom mångsidiga och grundliga insikter, särskildt i naturvetenskapens grenar, samt genom förmåga att med klarhet och lif meddela dem. I diskussionen om pedagogiska spörsmål har han deltagit med intresse. Han har utarbetat bl. a. en allmänt nyttjad *Lärobok i naturkunnighet* (I. Läran om växterna och djuren, skrifven tills. med N. G. V. Lagerstedt, 1878, 6:e uppl. 1902; II. Läran om den oorganiska naturen, 1880, 5:e uppl. 1896), *Lärobok i botanik* (1882—83, 3:e uppl. 1898), tills. med T. O. B. N. Krok *Svensk flora för skolor* (I. Fanerogamer, 1883; 9:e uppl. 1903), vidare *Geografi för folkskolan* (1886; 5:e uppl. 8:e aftr. 1900), *Kurs af kemiska försök* (tills. med R. Nordenstam, 1886, 4:e uppl. 1898) m. m. Hans botanisk-vetenskapliga verksamhet har varit riktad på utredandet af de s. k. kritiska växtsläktena inom svenska floran samt föreligger dels i bearbetningar af flere växtsläkten, särskildt för Hartmans flora (11:e och 12:e uppl.), dels i särskildt publicerade smärre afhandlingar. A. har äfven omarbetat 4:e—6:e uppl. af Torins "Grundlinier till zoologiens studium" (1873—78). — A:s hustru, Lovisa Sofia A., född Hultén, f. 9 mars 1844 i Kila, Södermanland, gift 1875, förestår en af henne 1892 öppnad samskola i Stockholm och har haft mycken framgång med sina arbeten *Barnens andra läsebok* (1877; 6:e uppl. 1900) och *Barnens första läsebok* (1884; 3:e uppl. 1892) samt vidare utgifvit *Läsebok för småskolan* (*folkskolan*) I (1889), II (1890; 2:a uppl. 1891) m. m.

7. Ernst Bernhard A., den föregåendes broder, läkare, f. 10 aug. 1852 i Tibble prästgård, blef student i Upsala 1870 och med. kandidat 1875. Redan i tidiga år hade han för naturvetenskapliga studier företagit flera resor inom fäderneslandet. Under Vega-expeditionen 1878—80 tjänstgjorde han dels såsom läkare, dels såsom lichenolog samt meddelade sedermera i särskilda afhandlingar resultaten af sina botaniska och medicinska iakttagelser under resan. 1881 afiade han licentiatexamen i Stockholm samt promoverades 1882 till med. doktor på en afhandling om *Tyfoidfeberns bakterie*. S. å. blef han sundhetsinspektör i Stockholm, 1883 förste stadsläkare i Göteborg och 1891 professor i allmän hälsovårdslära vid Karolinska institutet. I många skrifter har A. offentliggjort resultaten af sina teoretiska och praktiska forskningar inom olika områden af hygienen. "Hygiea" och "Eira" äfvensom Stockholms och Göteborgs hälsovårdsnämnders årsberättelser innehålla flera dithörande uppsatser. Sina epidemiologiska undersökningar har A. sammanfattat hufvudsakligen i skrifterna *Wie entstehen unsere masernepidemien, warum hören sie auf?* (i Göteborgs vet. o. vitt. samh. handl. bd 20, 1885), *Ueber die ausbreitungsweise von diphtherie und croup* (s. å.) och *Thatsächliches und kritisches zur ausbreitungsweise der cholera* (1886). Vidare har A. behandlat frågan om tyfoidfeberns etiologi (*Ueber die hauptmomente der aetiologie des abdominaltyphus*, 1890, samt flere uppsatser i "Zeitschrift für hygiene", 1887—91) äfvensom åtskilliga andra hygieniska och bakteriologiska spörsmål. Dessutom har han utgifvit *Allmän helsovårdslära med särskildt afseende på svenska förhållanden* (1894—97), *Mikroorganismerna i det praktiska lifvet* (1902, tills. med Gerda Troili-Petersson) m. m. Slutligen har A. genom kurser och läroböcker, afsedda för olika kategorier, sökt höja den hygieniska undervisningen och därigenom den praktiska hälsovården i det hela. Han har ock tagit verksam del i tidens arbeten för nykterhet och folkbildning.

Almquist, Bror Edvard (af värmländsk släkt), arkitekt, tecknare, f. 9 aug. 1864 i Borgvik, Värmland, studerade vid Chalmerssska slöjdskolan i Göte-

borg 1881—87 och vid konstakademien i Stockholm 1887—90 samt gjorde studieresor till Spanien, Frankrike, Italien, Tyskland 1892—93, till Italien 1899. Han blef arkitekt i öfverintendentsämbetet 1898. A. har gjort ritningar till herrgården *Sjögetorp*, till *skolhus* vid Liljedal i Värmland, *seminariebyggnad* i Strängnäs (under uppförande 1903) och (i samarbete med V. Bodin) *Percy Lucks hus* vid Tegnérgatan samt till det blifvande *badetablissemanget* på Kungsholmen i Stockholm. A. har äfven utfört etsningar, stiliserade teckningar, adresser och bokband af särdeles smakfull hållning. G—G N.

Almqvist, släkt som härstammar från Ölmsta socken i Småland. Namnet antogs af Harald Magnusson A. (f. 1657, d. 1711), kyrkoherde på Visingsö, hvilkens ättlingar voro i flere generationer kyrkoherdar i trakten. Hans sonsons son Sven Jan A. (f. 1769, d. 1843) var hofpredikant och prost i Grenna samt vid några riksdagar ledamot af prästeståndet. Han var fader till Johan Magnus A. (se nedan).

1. Johan Magnus A., teolog, riksdagsman, f. 1799 i Stockholm, blef 1819 student i Upsala, 1823 filos. magister i Lund och 1824 docent i historia. Prästvigd s. å., kallades han till e. o. tjänstgörande hofpredikant 1827 och blef kyrkoherde i Skärstad af Växjö stift 1830. 1844—66 var han riksdagsfullmäktig för Växjö stift. Teol. doktor 1860. Död 1873. — A. författade åtskilliga teologiska skrifter, i hvilka han visade sig såsom en reformatorisk och frisinnad man. Redan 1827 utgaf han emot P. Wieselgren ett *Försök att bevisa öfverensstämmelsen mellan lutherska kyrkans symboliska böcker, eller ett annat svar på frågan: Hvilken är Sveriges religion?* Därpå följde 1833 *Undersökning om lutheranismens förhållande till vår tids kristliga öfvertygelse.* Vid 1859 års prästmöte i Växjö framlade han såsom betraktelser för offentlig öfverläggning *Evangelisk-lutherska lärans sanning, med hufvudsakligt afseende på reformationens grundprinciper.* Under hans sista lefnadsår utkom en af honom under pseud. Fidus författad skrift: *Den evangelisk-lutherska kyrkan i Sverige*, med motto af Luther: "Was der vernunft entgegen ist, ist gewiss, dasz es Gott viel mehr entgegen ist." S. å. utgaf han ett *Betänkande öfver den nya katekesen.* I sina skrifter betonade A. i synnerhet skillnaden mellan "bekännelsetrohet" och "bibeltrohet" samt häfdade bibelns rätt såsom "den högsta auktoriteten, hvarunder kyrkans bekännelse ordnat sig själf och sålunda bör vara underordnad". Såsom riksdagsman yttrade sig A. med stor sakkännedom i mångahanda ämnen. Han upptog frågan om grundskatternas utjämning, arbetade redan 1850 för regeringens då framlagda representationsförslag och förklarade 1844 ansvarig ministerstyrelse vara principen för allt konstitutionellt samhällsskick. För nykterhetssaken ifrade han mycket och var 1859 medlem af det särskilda utskott, som hade att afgifva betänkande i frågan om brännvinslagstiftningen. Vid de öfriga riksdagarna var han merendels ledamot af bankoutskottet.

2. Ludvig Teodor A., den föregåendes halfbroder, ämbetsman, f. 4 jan. 1818 i Grenna, blef 1835 student i Upsala, 1846 assessor i Svea hofrätt, 1848 revisionssekreterare, 1853 häradshöfding i Öster- och Väster-Rekarne, Daga, Åkers och Selebo härads domsaga, utsågs 1854 till justitieombudsmannens suppleant, kallades 28 maj 1856 till statsråd och öfvertog 16 dec. s. å. chefskapet för civildepartementet. 2 nov. 1860 lämnade han konseljen och tog plats i högsta domstolen, hvarifrån han 1867 förflyttades till presidentstolen i Svea hofrätt, men dit han återgick 1870. 6 juni 1879 ingick han i De Geers andra ministär såsom statsråd och chef för justitiedepartementet, men lämnade ministären 19 apr. 1880 och öfvergick 30 s. m. ånyo till högsta domstolen, från hvilken han 1883 tog afsked. A. var 1867—69 ledamot af första kammaren och 1867 kammarens vice talman. Sedan 1857 var han hedersledamot af Landtbruksakademien. 1868 blef han juris doktor. Han dog på Algö, Södermanlands län, 26 aug. 1884.

Såsom civilminister kontrasignerade A. stadgar för Landtbruksakademien (1857), Teknologiska institutet (1858) och Alnarps landtbruksinstitut (1859) samt förordningarna om bergskollegiets upphörande (1857), om tillverkning af brännvin (1857 och 1860) samt om utvidgad rätt för mosaiska trosbekännare (1860). Under sitt kortvariga chefskap för justitiedepartementet fick han för 1880 års riksdag framlägga förslag till lagar om inteckning i järnväg, om civilt äktenskap mellan medlemmar af svenska kyrkan, som ej begått nattvarden, och om vattenrätt samt till en växellag, hvilka förslag riksdagen antog. A. var en arbetsam och skarpsinnig man, men "ej lika slagfärdig i debatten som vid skrifbordet". Som bevis på det förtroende man på högsta ort satte till honom må nämnas att han vid ministerkriserna i okt. 1871 och mars 1874 var ifrågasatt till justitiestatsminister samt i april 1880 till statsminister.

3. Ester Dorotea A., den föregåendes brorsdotter, landskapsmålarinna, f. 3 nov. 1869 i Bromma, Stockholms län, har sedan 1897 utställt energiskt och karaktärsfullt hållna landskapsstudier i olja, akvarell, kolteckning, pastell och radering. Bland hennes arbeten märkas *Björkhage efter solnedgång* (1900, Göteborgs museum), *Hängbjörken* (s. å.), *Björkar mot aftonhimmel* (1902), *Julifullmåne* (s. å.) och *Aftonklart* (utst. 1903). 3. G—G N.

Almqvist, en från Småland härstammande släkt. Namnet togs af svarfveri-åldermannen Per A. i Stockholm, f. 1768, d. 1850. Han var farfader till Per Vilhelm A. (se nedan).

1. Per Vilhelm A., teknolog, f. 30 juni 1836 i Stockholm, blef 1855 student i Upsala och studerade sedermera vid Marieberg samt utnämndes 1863 till löjtnant i väg- och vattenbyggnadskåren, där han 1876 befordrades till kapten. Dels såsom elev vid kaj- och kanalbyggnader, dels såsom ingenjör vid hamn- och järnvägsbyggnader lade A. till sina goda teoretiska insikter en omfattande och grundlig praktisk erfarenhet inom väg- och vattenbyggnadskonsten samt utnämndes 1877 till professor i nämnda konst vid Tekniska högskolan, där han genom sin förträffliga förmåga som föreläsare förstått att väcka och underhålla sina lärjungars håg för detta ämne. Utom uppsatser i in- och utländska tekniska tidskrifter om teorien för kontinuerliga bjälkar, om teorien för jordtryck m. m., har A. författat *Lärobok i grafostatik med tillämpningar på byggnadsstatik och brobyggnadslära* (I. 1880—82; I. och II. 1893—94), med hvilket arbete han i Sverige införde grafostatiken i undervisningslitteraturen. Vidare har han utgifvit sina *Föreläsningar i brobyggnadslära* (1900—01),

ett synnerligen värdefullt arbete, som på samma gång utgör ett vackert bevis på detta ämnes utveckling under A:s verksamhet vid högskolan. A. var 1890—1901 ledamot af Tekniska högskolans styrelse samt blef 1885 ledamot af Landtbruksakademien och 1897 af Vetenskapsakademien. S. L—K.

2. Herman Napoleon A., den föregående des broder, språkforskare. Se Almkvist.

Almroth, Nils Vilhelm, kemist, teknolog, f. 1797 i Stockholm, blef efter studier i Upsala 1814 auskultant i Svea hofrätt och i Bergskollegium. Efter aflagd bergsexamen 1815 blef han 1817 myntproberare och egnade sig därefter på ett synnerligen förtjänstfullt sätt åt omorganisationen af det svenska myntverket. 1824 fick han professors titel samt utnämndes 1835 till öfverdirektör för mynt- och kontrollverken i riket. Sedan 1821 var han därjämte lärare i kemi vid Marieberg. Han afled 1852. A. efterlämnade flera uppsatser i Vetenskapsakademiens handlingar, i Järnkontorets annaler samt i Krigsvetenskaps-akademiens handlingar (bl. a. en prisbelönt afhandling *Om krutberedning*) samt utgaf 1834 *Lärobok i första grunderna till oorganiska kemien.* P. T. C.*

Almska stiftelsen (off. Axel och Sofia Alms stiftelse) har till ändamål att åt fader- och moderlösa barn samt andra sådana, hvilka i saknad af behörig omvårdnad äro i fara att i sedligt afseende förfalla, bereda kristlig uppfostran och god handledning i syfte att dana dem till dugliga och redbara människor. Stiftelsen har å egendomen Rådan, Spånga socken och Sollentuna härad af Stockholms län, en uppfostringsanstalt för flickor, hvilka där erhålla samma undervisning som i folkskolorna samt utbildas till dugliga arbetarehusmödrar och tjänare inomhus. Inträde vid anstalten kan medgifvas flickor från alla delar af riket, mot villkor att vederbörande kommunala myndighet eller målsman erlägger ett årsbidrag, som af styrelsen bestämmes, f. n. 100 kr. för barnet. Stiftelsen inrättades 1874 genom donation af änkefru Sofia Alm, född Brandt, till minne af hennes make, byggmästaren Axel Alm i Stockholm (f. 1814, d. 1872). Grundfonden utgjorde vid 1902 års slut i rundt tal 877,000 kr. och de disponibla medlen till beredande af barnhem vid samma tid 243,000 kr. Elevernas antal var vid samma tid 61. Stiftelsens styrelse har sitt säte i Stockholm.

Almström, Adolf Fredrik Robert, industriidkare, politiker, f. i Ämål 19 aug. 1834, erhöll 1850 anställning vid Rörstrands porslinsfabrik. Efter studieresor i utlandet antogs han 1855 till förste verkmästare vid nämnda fabrik, blef 1863 delegare i densamma och dess tekniske disponent samt är sedan 1893 dess såväl tekniske som administrative ledare. Han har där dels självständigt, dels efter utländska förebilder infört flera nya tillverkningsmetoder och fabrikat, ombyggt hela fabriken, hvars tillverkning är mer än tiodubblad sedan 1855, ombildat Rörstrandsarbetarnas sjuk- och begrafningskassa samt inrättat deras pensionskassa. Anläggningen af porslinsfabriken Arabia vid Hälsingfors planlades af honom. I "Uppfinningarnas bok" (bd 4, 1873) har han författat afdelningen *Lervarorna och deras tillverkning*, hvarjämte han skrifvit åtskilliga smärre tekniska uppsatser. Led. af Vet. akad. 1894. — A. har tagits mycket i anspråk för offentliga värf. 1888—96 var han en af Stockholms stads representanter i riksdagens första kammare, och från och med 1898 har han där representerat Gäfleborgs län. Han har härunder varit ledamot af lagutskottet (1889), bevillningsutskottet (1892—96 och 1898—1903) samt af särskilda utskott (1890 för arbetareförsäkringsfrågan och 1901 för försvarsfrågan). Utpräglad konservativ och en af den protektionistiska kammarmajoritetens främste märkesmän, frambar han 1895 motionen om mellanrikslagens uppsägning och har haft plats i partiets förtroenderåd 1894—96 och sedan 1899. I socialpolitiska och unionella frågor intager A. i regeln en ganska återhållande ställning. Vid rösträttsfrågans behandling 1902 anslöt han sig till Hugo Tamms skrifvelseförslag. Särdeles varmt intresserad för försvarsväsendets utveckling, har han knutit sitt namn vid förslagen (1895 och 1896) om upptagande af stora lån till ökande af flottan och fasta försvarets utveckling samt (1899) om väsentlig ökning af de af k. m:t begärda anslagen till nya gevär, krigsfartyg m. m. Bland A:s öfriga offentliga uppdrag märkes hans ledamotskap i kommittén för Kommersekollegiums ombildning och inrättande af industri- och handelskamrar (1883—85), tullkommittén (1888—92), arbetareskyddskommittén (1891—92), kommittén för Stockholmsutställningen 1897 samt kommittéerna för Sveriges deltagande i världsutställningarna i Paris 1878, Chicago 1893 och Paris 1900. Han var stadsfullmäktig i Stockholm 1875—91 och ledamot af direktionen öfver undervisningsverken i Stockholm 1883—91. Sedan 1895 är han riksbanksfullmäktig. T—S.

Almūd (sp. *almūd*, port. *almūde*, af arab. *almudd*, mått-et), ett spansk-portugisiskt rymdmått för våta och torra varor, af växlande storlek, i Spanien vanligast för torra varor = 1,76 l., i Portugal för våta = 16,54 l.; som ytmått = så mycket jord som besås med 1 almud. H. A.

Almukantarāt, *astron.*, arabisk benämning på hvarje med horisonten parallell cirkel; äfven ett af Chandler uppfunnet instrument för iakttagande af tiderna för stjärnors gång genom en och samma almukantarat.

Almundsryd, socken i Kronobergs län, Kinnevalds härad. 20,911 har. 3,923 inv. (1902). Konsistoriellt pastorat, Växjö stift, Kinnevalds kontrakt.

Almuñecar [-munje-], sjöstad i spanska prov. Granada, 62 km. s. om staden Granada. 8,527 inv. (1897). Där finns en morisk borg och många gamla byggnader. Socker-, bomulls- och batatodling.

Almunge, socken i Stockholms län, Närdinghundra härad. 17,301 har. 2,184 inv. (1902). Konsistoriellt pastorat i Upsala stift, Närdinghundra kontrakt.

Almvik, lastningsplats i Törnfalls socken, Södra Tjusts härad, Kalmar län, mellan Västervik och Gamlebyn. Till hamnen ankommo 1899 62 segelfartyg och 1 ångfartyg af tills. 1,358 ton. A. kallas understundom köping, men har inga privilegier att uppvisa.

Aln (isl. *öln*, *alin*, da. *alen*, ty. *elle*, holl. *el*, eng. *ell*, angls. *eln*, fr. *aune*, mlat. *alena*, got. *aleina*, lat. *ulna*, grek. *ole'ne*, egentl. armbåge), en måttbestämning, som ända till metersystemets införande varit i bruk hos de flesta indo-europeiska folk och urspr. betydde längden af en mans arm (fornnord. *alin* betydde längden från armbågen till spetsen af lång-

fingret). Äfven det redskap, alnmåttet, med hvilket denna längd mättes, kallades aln. — I Sverige var aln namnet på en längdenhet, som enligt verkmått ("duodecimalsystemet") indelades i 2 fot = 4 kvarter = 24 verktum à 12 verklinjer, och enligt s. k. geometriskt mått ("decimalsystemet") i 2 fot = 20 decimaltum à 10 decimallinjer. 3 alnar utgjorde 1 famn. En svensk aln motsvarar $0,_{593802}$ m.

Redan i landskapslagarna finner man ordet nyttjadt såsom måttbestämning. Det i Sverige brukade alnmåttet underkastades många ändringar och var länge olika i olika landsorter. Det äldsta kända alnmåttet är *Rydaholms-* ("Rijholms-") alnen, som var uppsatt på dörren till Rydaholms kyrkas gamla vapenhus (Jönköpings län). Både denna dörr och järnalnen äro för länge sedan förstörda och ersatta med andra. Enligt en af socknens kyrkoherde till Antikvitetskollegium 1667 ingifven redogörelse frånbröts den gamla alnen 1621, då Växjös skolungdom för pesten var förflyttad till Rydaholm, men pastorn lät 1664 förfärdiga en ny aln efter en på kyrkdörren befintlig afritning af den gamla. Kopian, som är groft och vårdslöst gjord, hänger ännu på kyrkdörren och har ända till senaste tid i Smålandsbygden hållits för en äkta rikslikare. Rydaholmsalnen brukades redan omkr. år 1100 i Skåne såsom byggnadsaln och gjordes laggill för hela Småland genom k. förordningar 1524 och 1582. På riksdagen i Norrköping 1604 uppdrogs åt Karl IX att "rätta" alla slags mått, mål och vikt, och i anledning däraf utfärdades mandaten af 13 jan. och 7 maj 1605, hvari stadgades, att det svenska alnmåttet skulle vara lika med Rydaholmsalnen och edsvurna smeder tillsättas i alla städer för att förfärdiga alnmåtten. Emellertid hade Karl IX redan före 1605 låtit göra en aln efter den gamla rätta Rydaholmsalnen och fästa den å dörren till Stockholms rådhus (den hänger ännu i förstugan till nuv. rådhuset); denna aln, som sedermera kallades *Stockholmsalnen* och i förordningarna alltifrån 1605 påbjöds såsom rikslikare jämte Rydaholmsalnen, har något ojämnt inhuggna delningsstreck och är $0,_{5934}$ m. lång, således nära öfverensstämmande med nyare 2-fotmåttet (= $0,_{5938}$ m.) och äfven rätt nära med 2 fot af det gamla romerska måttet ($0,_{5920}$ m., enligt nyare beräkningar). Den nyare Rydaholmsalnen är något mer än $^1/_4$ dec.-tum längre än Stockholmsalnen. Den senare erhöll namnet *Linea carolina* af G. Stiernhielm (såsom ordnare af rikets mått, mål och vikt). — *Gottlandsalnen*, af hvilken modeller ännu finnas i Stånga och Hemse kyrkor, var nära $1^1/_2$ dec.-tum kortare än nyare normalmåttet.

Alnens växlande storlek i olika landsdelar åstadkom åtskillig villervalla i handeln och rörelsen, hvaröfver i synnerhet allmogen beklagade sig på riksdagarna. Först genom k. förordningar af 8 okt. 1733 samt af 27 maj 1737 och 29 maj 1739 lämnades bestämdare föreskrifter. Genom de 31 jan. 1855 utgifna författningarna om det nya måttet (eller faktiskt fr. o. m. 1863) vardt foten i st. f. alnen den officiella enheten för längdmåttet och den gamla tolftindelningen ersatt med decimalsystemet, som återigen genom k. förordningen af 22 nov. 1878 aflöstes af metersystemet, hvarigenom metern vardt längdenhet.

Den finska alnen var lika med den svenska. — En norsk aln (*alen*) mätte $0,_{6275}$ m., den danska, som ännu är lagligt gällande, = $0,_{6277}$ m. På Island ersattes den äldsta alnen omkr. år 1200 med tvåalnarsmått (*stika*), och på 1400-talet kom Hamburgalnen i bruk där, men fick 1776 lämna plats för den danska. Aln är på Island äfven värdebeteckning, ty då vadmal var det hufvudsakliga betalningsmedlet i fristaten, tog man till värdeenhet 1 aln vadmal (= $^1/_6$ *eyrir* l. öre). 1 hundrad (= 120 alnar) blef räkneenhet för alnar vadmal. Sålunda är all jordegendom på Island värdesatt i hundrader och alnar.

Riga-alnen var = $0,_{53761}$ m., den preussiska = $0,_{6669}$, Hamburgalnen $0,_{57314}$, den brabantska urspr. $0,_{695}$, den österrikiska $0,_{7776}$ o. s. v. — Det engelska stora alnmåttet *ell* (= 45 *inches* l. tum, = $1,_{143}$ m.) ersattes tidigt nog med *yard* (= $0,_{914}$ m.). — I Frankrike kallades (dubbel-) alnen *aune* [ån]. Mest gängse var *aune de Paris* (= $1,_{188}$ m.), som äfven fick insteg i Tyskland och Schweiz samt där ofta benämndes *stab*. Efter metersystemets införande i Frankrike höjdes den 1812 till $1,_2$ m., och detta alnmått (*aune usuelle*) var gällande i Frankrike till 1839, i Schweiz 1823—76. — Uti Italien (delvis äfven i Schweiz) kallades alnen *braccio* (af lat. *brachium*, arm) och växlade mycket i längd. — Jfr L. B. Falkman, "Om mått och vigt i Sverige" (1884—85). J. G. K. (E. F—T.)

Alnæs, Eyvind, norsk tonsättare, f. 1872, studerade vid musikskolan i Kristiania och konservatoriet i Leipzig samt blef 1895 organist i Drammen. En af honom författad svit för violin och piano utfördes vid nordiska musikfesten i Stockholm 1897, och 1899 gaf han i Leipzig en konsert med idel egna kompositioner: symfoni, stråkkvartetter, pianosaker, sånger m. m. A. L.

Alnander, Samuel Johansson, teolog, f. 1731 i Linköping, blef 1758 filos. magister i Upsala och 1763 docent i litteraturhistoria. 1767 blef han teol. lektor i Karlskrona och prästvigd s. å. Död 1772. Hans yttre lif förrann tyst och obemärkt; dock vittnar den mängd skrifter han utgaf både om grundliga studier och en icke vanlig arbetskraft. Mest bekant bland hans arbeten är *Sammandrag af den kristna salighetsläran* (1771, 4:e uppl. 1829), hvilken bok länge användes. Värdefulla äro äfven hans *Anvisning till ett utvaldt theologiskt bibliotek* (9 afd. 1762—72) samt en *Historia librorum prohibitorum in Suecia* (1764), hvaraf dock endast början utkom. Han skref äfven uppsatser och recensioner i "Svenska Mercurius", "Nya svenska Mercurius" och "Nya svenska biblioteket". I "Götheborgska magasinet" för 1759 lät han införa "En samling gotländska ord och talesätt". G. O. L.*

Alnarp (i gamla handlingar kalladt Alnerup och Allerup), landtbruks- och mejeriinstitut, beläget i Lomma socken, Bara härad, Malmöhus län, invid Åkarps station mellan Lund och Malmö. Godset, ursprungligen ett danskt adelsgods, som vid Roskildefreden innehades af Lunds domkapitel, var därefter anslaget som löneförmån åt guvernörerna i Skåne och i senare tid åt landshöfdingarna i Malmöhus län, tills det enligt riksdagens 1857 fattade beslut år 1858 upplåts till användande för ett nytt landtbruksinstitut. Sedan erforderliga byggnader, däribland det ståtliga slottet efter den danske arkitekten professor Meldahls ritning, blifvit uppförda, öppnades detta läroverk 1862. Enligt de 1859 utfärdade stadgarna

omfattade institutet en högre, hufvudsakligen teoretisk elevkurs, byggd på elementarskolornas grundläggande kunskaper, och en lägre, praktisk och teoretisk kurs för kroppsarbetande lärlingar. Därjämte hafva vid institutet funnits några med medel hufvudsakligen från Malmöhus läns hushållningssällskap uppehållna kurser, näml. allt ifrån 1863 en hofbeslagsskola samt från 1876 en trädgårdsmästareskola och från 1873 en lägre mejeriskola först för kvinnliga lärjungar, sedan äfven för manliga. 1883 inrättades för statsmedel en högre mejeriskola, och 1893 förändrades denna till

mejeriinstitut under samma styrelse som landtbruksinstitutet. 1902 beslöts en omorganisation af läroanstalterna vid A., och 1903 utfärdades förnyade stadgar för dem. (Se härom Hofbeslagsskola, Landtbruksundervisning, Mejeriundervisning och Trädgårdsskola.) Öfverinseendet öfver läroanstalterna såväl som godsets förvaltning är anförtrodd åt en af k. m:t tillsatt styrelse. Vid A. har Sällskapet för inhemsk silkesodling under en följd af år haft sin odlingsanstalt (se Silkesodling). Till institutet finnas dessutom förlagda en profningsanstalt för maskiner och redskap samt Malmöhus läns hushållningssällskaps kemiska kontrollstation.

Godset A., hvilket till och med år 1902 disponerades af landtbruksinstitutet och efter denna tid skall förvaltas af institutets styrelse, som inför Statskontoret skall redovisa behållningen af landthushållningen, har en areal af 566 har, hvaraf 300 har åker, 42 har tomter, park och vägar, 5 har däm-äng. 110 har strandbeten och 109 har utarrenderad jord. Godset omfattar $10^{7}/_{16}$ mantal, med ett taxeringsvärde af 715,200 kr. Landthushållningen är sedan längre tid tillbaka särdeles intensiv, och A. har anseende att vara en af landets främsta mönstergårdar. Jordmånen består till större delen af en mycket fruktbar lermylla på märgelbotten. All jorden är väl dränerad och märglad. Åkerjorden brukas i två växtföljder, näml. för lermyllan: 1. sockerbetor och potatis, 2. korn och hafre, 3. klöfver, baljväxter och grönfoder, 4. hvete, råg och korn; samt för mulljorden (''paltjorden''): 1. grönfoder, 2. korn, 3. socker- och foderbetor, 4. korn. Sockerbetorna, som levereras till det närbelägna Arlöfs sockerbruk, intaga således nära en fjärdedel af åkerarealen och lämna en för vårt land mycket hög afkastning, nämligen öfver 40 ton pr har. Äfven af sädesslagen, bland hvilka maltkorn intager ett framstående rum, erhållas höga skördar, minst 40—45 hl. pr har. Af nötkreatur finnas omkr. 170 vuxna kreatur och 120 ungdjur, dels en mindre stam af korthorn, som tidigare spelat en framstående roll för afvelsarbetet i Sverige, dels en större stam af holländsk-ostfrisisk låglandsboskap. Medelmjölkningen var 1892 3,372,9 kg. för hela hjorden och 3,908,2 kg. för de stamboksförda korna. Svinbesättningen, af omkr. 200 djur, består delvis af framstående afvelsdjur af den stora hvita rasen. Af får finnes en hjord tillhörande Oxfordshire-rasen. I trädgårdarna och parken finnes en mycket rik samling af odlade växter, särskildt af parkträd och rosor; fruktträdsodlingen är högt uppdrifven, och från trädskolorna eger en rätt stor afsättning rum. H. J. DFT.

Alne, ångsåg (om 6 ramar) i Arnäs socken, Västernorrlands län. Sågverket eges af Alne sågverks aktiebolag, stiftadt år 1897, med ett aktiekapital af 800,000 kr. Tillverkningen belöpte sig 1901 till 17,000 kbm. plank och bräder samt 46,000 hl. träkol med ett angifvet värde af sammanlagdt 381,500 kr. Arbetsstyrkan utgjorde s. å. 120 personer. K. K.-Å.

Al nu'mero (it.), *hand.*, efter antalet, till skillnad från al marco, al peso, efter vikten.

Ālnus, *bot.* Se Al.

Alnwick [ä'nik], stad i Northumberland, England, vid floden Alne, n. v. om Newcastle. 6,716 inv. (1901). Hamn vid Alnmouth. Det gamla, historiskt berömda och nyligen praktfullt restaurerade Alnwick castle är ett af de ståtligaste minnena af feodal storhet och utgör residens för hertigarna af Northumberland.

Alnö. 1. Ö i Bottniska viken. Hör till Medelpad, Västernorrlands län och Sköns tingslag samt utgör sedan 1882 eget pastorat. Ön, som utgör 20,406 mantal, är belägen i den bukt, hvari Ljungan och Indalsälfven utflyta, samt skiljes från fastlandet genom Alnösundet, hvars stränder utgöra Sveriges största sågverksdistrikt. På ön ligger en mängd sågverk: Strand, Gustafsberg, Johannesvik, Gista, Eriksdal, Nyvik, Rödestrand, Allvik m. fl. Af sågverksrörelsen har största delen af invånarna sin utkomst; andra näringar äro åkerbruk och skärgårdsfiske. Ön är i petrografiskt hänseende märklig genom bergarten alnöit (se d. o.). J. F. N.

2. Socken, som innefattar nyssnämnda ö. 6,933 har. 6,804 inv. (1902). A. utgör ett regalt pastorat i Härnösands stift, Medelpads kontrakt.

Alnöit, *petrogr.*, en på Alnön utanför Sundsvall förekommande, sällsynt, ung (postarkeisk) eruptivbergart, som tillhör melilitbasalternas grupp och gångformigt genomsätter nefelinsyeniten och öfriga på Alnön anstående bergarter. Alnöiten upptäcktes 1881 och beskrefs 1882 af Törnebohm. Den är till färgen gråsvart och utgöres af en finkornig till nästan tät, af hufvudsakligen melilit och glimmer bestående grundmassa, hvari glimmerpartier ligga rikligt inströdda tillika med korn af olivin, augit och magnetit. Se Törnebohm ''Melilitbasalt från Alnö'' (Geol. fören:s förhandl. 1882), och H. Rosenbusch, ''Elemente der gesteinslehre'' (2:a uppl. 1901). E. E.

Aloa'derna (Aloeiderna l. Aloiderna), *grek. myt.*, två jättar, Otos och Efialtes, söner af Poseidons son Aloeus och Ifimedeia. De voro de största män, som jorden någonsin fostrat. De hotade själfva gudarna och ville stapla berg på berg

för att storma den höga Olympen, men blefvo dödade af Apollon, innan fjuncet ännu skuggade deras haka. En annan saga förtäljer att Artemis i en hinds gestalt sprang fram emellan dem och att de båda kastade efter denna, men i stället med sina spjut genomborrade hvarandra. V. K.

Alocāsia Schott, *bot.*, växtsläkte af fam. *Araceæ*. Flera arter, särskildt *A. macrorrhiza*, som härstammar från Ceylon och blir ända till 5 m. hög, odlas i tropikerna; såväl bladen som den på stärkelse rika stammen äro friska giftiga, men blifva genom kokning ätliga och välsmakande. Åtskilliga arter med eleganta, praktfullt färgade, stundom metallglänsande blad, såsom *A. cuprea* (*Caladium metallicum*) och *A. Lowii* från Borneo, tillhöra de varma växthusens vackraste bladväxter. Äfven *A. macrorrhiza* med sina meterlånga blad är en ståtlig varmhusväxt. G. L—M.

Alod. Se Allod.

Trädartad aloe.

Aloe L. 1. *Bot.* Ett artrikt växtsläkte, hörande till nat. fam. *Liliaceæ*. Aloeväxterna äro dels mindre träd, dels buskar eller ock stjälklösa örter, med tätt sittande, tjocka, köttiga, ofta taggtandade, stjälkomfattande blad. De rörformiga, regelbundna, sexkluſna blomkalkarna sitta i axlika klasar i stammens spets eller i bladvecken, hos de stjälklösa på en stängel. — Aloearterna tillhöra Afrikas varma och torra länder, hufvudsakligen Kaplandet. Flera arter odlas i kallhus eller i boningsrum för sitt egendomliga utseendes eller de vackra blommornas skull, t. ex. *A. aristata*, *A. arborescens*, *A. Saponaria* m. fl. — I dagligt tal gifves namnet aloe äfven åt arterna af släktet *Agave* (t. ex. "den hundraåriga aloen"), växter af ett likartadt utseende, men hörande till en annan, närsläktad familj. G. L—M.

2. *Farm.* Den intorkade saften ur bladen af vissa aloearter; hvilka af dem, som lämna de olika sorterna aloe-drog, är ännu ej säkert kändt. Såsom moderväxter till den hos oss använda sydafrikanska aloen nämnas vanligen särskildt *A. ferox* Mill., *A. africana* Mill. Den egentliga bittra, gula aloesaften finnes i egna celler, som på utsidan åtföljа kärlknippena i bladen, hvaremot bladens köttiga inre ("märgen") innehåller en smak- och färglös saft. Af drogen aloe förekomma hufvudsakligen två slag: ljus aloe eller Kap-aloe (*A. lucida*, *capensis*), som har grönbrun till svartbrun färg och glasglänsande brottytor samt gifver ett gröngult pulver — detta aloeslag är upptaget i svenska farmakopén — och lefver-aloe (*A. hepatica*), som har lefverbrun färg med matta eller vaxglänsande brottytor och gifver gulbrunt pulver samt under mikroskopet visar sig innehålla tällösa kristaller. Lefver-aloe fås förnämligast från Barbados i Västindien (Barbados-aloe). Bland andra aloe-sorter märkas Sokotra-aloe, Natal-aloe m. fl.

Den märkligaste beståndsdelen i aloe är en kristalliserande glykosid, kallad aloin, hvilken uppträder något olika beskaffad i de olika slagen af aloe och som fått namnen barbaloin, nataloin, socaloin. Till sin kemiska byggnad anses aloinet förete släktskap med (vara ett derivat af) kolvätet antracen (se d. o.). I den såsom bäst ansedda Kap-aloen förekommer aloinet emellertid — såsom uppgifvits på grund af beredningssättet — i en amorf (ej kristallinisk) form eller modifikation, som skall vara verksammare än den kristalliniska. I helt små doser (3—5 centigram) anses aloe främja matsmältningen; i större doser (10—60 centigr.) är den ett afföringsmedel af måttlig till rätt betydlig styrka och som verkar bättre vid gallas närvaro i tarmen. Vid förgiftning med aloe hafva iakttagits njurinflammation och blodöfverfyllnad i bäckenorganen. C. G. S.

A. L. O. E., pseudonym. Se Tucker.

Aloe-hampa, bladfibrer af åtskilliga aloe-arter. Begagnas till tåg och, i hopkrusadt tillstånd, till möbelstoppning. G. A. W.

Aloeiderna, *grek. myt.* Se Aloaderna.

Aloepurpur, *tekn.*, oren aloetinsyra, erhålles genom upphettning af aloe med salpetersyra. Den är löslig i vatten, alkohol och ammoniak och har purpurröd färg, som, allteſter de betmedel man nyttjar, gifver violetta, svarta eller bruna, ganska äkta färgtoner på bomull, ylle eller silke. W. C.

Aloeūs (grek. *Ἀλωεύς*), *grek. myt.* Se Aloaderna.

Aloe-ved. Se Agallocha.

Alōger (af grek. nekande *a* och *lo'gos*, "ordet" i Joh. 1: 1) kallas af kyrkofadern Epiphanius en sannolikt efter midten af 2:a årh. i Mindre Asien uppkommen sekt, som förkastade såväl Johannes' uppenbarelse som Johannes' evangelium, emedan sekten ansåg, att dessa ej vore af Johannes, utan af kättaren Cerinthus, och således ej värda att finnas inom kyrkan. Se Zahn, "Gesch. des neutestam. kanons" (1888—89). J. H. B. (J. HDR.)

Alōgisk (af grek. nekande *a* och *lo'gos*, ord, förnuft), motsägande, stridande mot förnuftet.

Aloi [alåa'], fr., laglig halt (af ett mynt); skrot och korn.

Aloiderna, *grek. myt.* Se Aloaderna.

Aloin. Se Aloe.

Alombrados (sp., lat. *Illuminati*), "de upplyste", en mystisk sekt i Spanien, hvilken uppkom under

1500-talets tidigare hälft. Deras ideal var ett hjärtats inre bedjande, försänkande i det heliga, hvilket dreis ända till extas. För de fullkomlige fanns ingen synd, och intet yttre kyrkoväsen var för dem behöfligt. Sekten, som förföljdes med inkvisitionens hela renlärighetsnit, spriddes äfven till södra Frankrike. I nära samband med alombrados' åskådning stodo Mikael de Molinos mystisk-kvietistiska läror. Jfr Molinos och Kvietism. Se Hoppe, "Geschichte der quietistischen mystik in der katholischen kirche" (1875). J. HDR.

Alo'mpra (Alaungpaya), grundläggaren af den sista och mest bekanta regerande dynastien i Burma, f. 1711, d. 1760. Se Burma.

Alo'nsoa R. et Pav., *bot.*, ett till nat. fam. *Scrophuiariaceæ* hörande släkte, som omfattar i de flesta fall ettåriga örter, med motsatta blad, många skarlakansröda blommor och oregelbunden blomkrona af samma typ som *Scrophularia*. Till släktet räknas 6 från det tropiska Amerikas och Mexicos bergstrakter härstammande arter. Flera af dessa äro ofta äfven hos oss odlade prydnadsväxter, såsom *A. acutifolia* R. et Pav., *A. linearis* R. et Pav. och *A. Warscewiczii* Reg. Dessa växter fortplantas vanligen genom frön, men kunna äfven öfvervintra i rum med tempererad värme. G. A.*

Alopæiska papperen, en af A. Neovius 1889—95 under titeln "Ur Finlands historia. Publikationer ur de alopæiska papperen" utgifven samling dagboksanteckningar af och bref till medlemmar af släkten Alopæus, handlingar rörande krigen i Finland 1702—1809, bidrag till finska församlingarnas historia, Gezelius d. y:s konceptbok 1712—17 m. m. Till stor del förskrifver sig denna publikation från de samlingar domprosten Magnus Alopæus (f. 1775, d. 1843) företog till ett tillämnadt stort verk om Borgå stifts församlingar och läroverk.

Alopæus, stor präst- och ämbetsmannasläkt i Finland, härstammar från bonden Tomas Kettunen, som lefde på Gustaf Vasas tid. Hans sonsons son Magnus, kaplan i Jääskis, hade fem söner, hvilka latiniserade namnet till Alopæus (fi. *kettu* = lat. *alopex*, räf). Den äldste af dessa vardt farfader till biskop Magnus Jakob A. (se nedan), om hvars son, domprosten i Borgå Magnus Å., se Alopæiska papperen. En yngre broder återigen vardt stamfader för ätten Nordensvan (se d. o.).

1. Magnus Jakob A., finsk biskop, f. 1743 i Leppävirta socken i Savolaks, blef 1769 lektor i matematik vid Borgå gymnasium och 1785 lektor i teologi samt 1794 domprost i Borgå. Under landtdagen i Borgå 1809, i hvars förhandlingar äfven A. såsom landtdagsman tog liflig del, blef biskopsstolen i Borgå ledig, och A. utsågs att intaga densamma. Vidlyftigt och mödosamt var det arbete, som väntade honom på denna plats. Dels alstrade skilsmässan från Sverige åtskilliga nya förhållanden, som behöfde ordnas, dels fick stiftet 1811 en ansenlig tillökning uti det s. k. "Gamla Finland" (Viborgs län), hvilket då åter förenades med den öfriga delen af landet. Under den ryska tiden hade i denna landsdel uppstått åtskilliga missriktningar. Där hade ock utvecklat sig en allt annat än vänskaplig stämning mot det "Nya Finland". Med sin ihärdighet och sitt ordningssinne lyckades emellertid A. så väl genomföra sammansmältningen och omorganiseringen af sitt stift, att de flesta af hans anordningar egt bestånd ända till våra dagar. Äfven för undervisningsväsendet hyste han ett lifligt intresse. En frukt däraf är det om flitiga forskningar vittnande arbetet *Borgå gymnasii historia* (häft. I—V, 1804—17), hvars utgifning slutfördes af hans båda äldste söner, Per Johan (d. 1814) och Magnus (d. 1843), bägge efter hvarandra domprostar i Borgå. Dessa understödde gärn verksamt äfven i hans ämbetsgöromål. Biskop A. slöt sin verksamma lefnad 1818. Hans yngste son, Karl Elias A. (d. 1851), var likaledes domprost i Borgå, och en sonson var Karl Henrik A. (d. 1892), biskop i Borgå stift samt verksam i frisinnad anda på det religiösa lifvets område och för döfstumsundervisningen. (T. C.)

2. Magnus (i Ryssland Maxim) A., grefve, rysk diplomat, f. 1748, d. 1821, studerade först i Åbo, där han blef student 1764, och i Göttingen, hvarefter han trädde i rysk statstjänst. A. var ryskt sändebud först hos furstbiskopen af Lybeck (1783), sedan i Berlin (1791), där han stod högt i gunst hos Fredrik Vilhelm II, och i London 1807 samt deltog 1818 i kongressen i Aachen.

3. David A., den föregåendes broder, f. 1769, d. 1831, kom redan 1796 till Sverige, i egenskap af rysk legationssekreterare, blef 1801 chargé d'affaires därstädes och 1803 envoyé. Sedan underrättelsen om ryssarnas infall i Finland 1808 anländt till Stockholm, hölls A. 3 mars—30 maj arresterad i sitt hem, men fick därefter under bevakning afresa. Under arresttiden skall A., om man får tro en uppgift af hans efterträdare van Suchtelen, hafva uppbränt hela beskickningsarkivet. Efter revolutionen 1809 gjorde A. ett kortare besök i Stockholm (31 mars—4 april) i och för underhandlingar med hertigenriksföreståndaren. Jämte N. Rumjantsev rysk fullmäktig, undertecknade han 17 (5 g. st.) sept. s. å. fredstraktaten i Fredrikshamn. Han beklädde därefter posterna som minister i Würtemberg, de förenade arméernas generalkommissarie under fälttåget i Sachsen 1813, guvernör i Lothringen 1815 och slutligen minister i Berlin (fr. 1822), hvilken befattning han innehade till sin död.

Alopeci (af grek. *alōpex*, räf), egentl. "räfsjuka", hårförlust, hårlöshet. Se Hårsjukdomar.

Alope'cias vu'lpes, *zool.*, en i Medelhafvet synnerligen allmän och äfven i Atlantiska hafvet, åtminstone upp till Englands kuster, förekommande haj-art, utmärkt i synnerhet genom den långt utdragna öfre fliken af stjärtfenan, som är ungefär af den öfriga kroppens längd. De gamle berättade mycket om denna fisks list: huru han visste att befria sig från den krok, på hvilken han fastnat, o. d. Därpå syftar hans latinska namn, som betyder "sjöräf" eller "räfhaj". Engelsmännen hafva gifvit honom namnet *the thrasher* (tröskaren) med anledning af hans sätt att angripa större djur och föremål, hvilka han slår med sin kraftiga stjärt. Man har sett honom på detta sätt anfalla hvalar, delfiner och båtar. Hans hufvudsakliga föda utgöres af fisk. Hans kött har till smaken blifvit jämfördt med laxens. F. A. S.*

Alopecūrus pratensis, *bot.*, ängskafle. Se Ängskafle.

à l'ordinaire [-när], fr., vanligtvis, som vanligt.

Alōsa, *zool.* Se Sillfiskar.

Alost, belgisk stad. Se Aalst.

Aloysius den helige, af fursteslekten Gon-

zaga, italienskt helgon, f. 1568 på slottet Castiglione vid Mantova, d. 1591 i Rom under pesten, då han offrade sig för de sjukes vård. Sedan 1587 var A. jesuit. För sitt strängt asketiska lefverne kanoniserades han 1726. Ämnelsedag 21 juni. Biogr. af Meschler (5:e uppl. 1899) och V. Cepari (1891).

Alp (Alb), äfven Rauhe Alp och Schwäbische Alp, den sydvästra delen af det tyska Jura, börjande i landskapet Hegau v. om Bodensjön och fortlöpande utefter Donaus norra strand till Wörnitz dal. Längd 175 km., bredd 14 à 28 km. Berget består af tre skikt öfver hvarandra aflagrade kalkbankar; underst svart jura (lias), däröfver brun jura, som bildar Rauhe Alps förberg, och öfverst hvit jura, som bildar bergets branta afsatser samt det öfversta tafellandet. De högre partierna äro, liksom i alla kalkberg, vattenfattiga och föga bebodda. En mängd hålor med droppstensbildningar finnas, hvarjämte bergen äro mycket rika på försteningar. Dalbottnarna äro fruktbara och frambringa vin och frukt i öfverflöd, men de högre delarna i följd af vattenbristen ofruktbara. Mot Donau sänker sig berget sakta och terrassformigt, men mot Neckardalen i norr mycket brant. På de många skarpa spetsar, som kröna berget, ligger en mängd borgar eller borgruiner, från hvilka flera berömda släkter utgått och hvilkas namn de bära, såsom Plettenberg, Hohenzollern, Hohenstaufen, Hohenneuffen, Teck, Rechberg m. fl. De högsta topparna finnas i öfre Neckarområdet: Oberhohenberg 1,012 m., Schafberg 1,006 m., Plettenberg 1,001 m. Bergets medelhöjd omkr. 500 m. J. F. N.

Alpa'cca. Se Alpacka.

Alpa'cka (Alpacca). 1. *Auchenia paco, zool.*, en af de mindre lama-arterna. Se Kameldjuren. — 2. Ullen af den i Syd-Amerikas högländer inhemska lama-arten med samma namn. Denna ull, tämligen fin, svagt krusig och ganska glansig, spinnes sällan oblandad, utan vanligen i förening med andra ullsorter, bomull eller silke samt utgör ett värdefullt spinnämne. Ett den äkta alpackan betydligt underlägset spinnämne, hvilket säljes under samma benämning, är en sort konstull framställd genom sönderkardning af halfyllelump. Garn af detta slag användes hufvudsakligen till afviginslag å tjocka, billiga tygsorter. — Alpacka är äfven benämning på åtskilliga glansiga damklänningstyger i tvåskaftad väfnad, urspr. tillverkade af äkta alpackaull, men numera af bomullsvarp med inslag af alpacka eller annat glansigt ämne samt för finare kvaliteter ("alpaca lustre") af silkesvarp med glansigt kamgarnsinslag. G. A. W.

Alpacka-silfver, benämning på åtskilliga nysilfverlegeringar, bestående af koppar, zink och nickel i växlande proportioner. En sådan sammansättning är 60 % koppar, 24 % nickel och 16 % zink. Jfr Nysilfver. G. D.

Alpargätas (arab. *al-pargat*), ett slags af espartotåga flätade sandaler, som begagnas i Spanien.

Alpäri 1. Pari (it., af lat. *par*, lik, jämgod), *hand.*, af lika värde. Betecknar i fråga om statspapper, obligationer, aktier o. s. v., att dagens pris är lika med det nominella värdet. En aktie, som lyder å 100 kr. och säljes för 100 kr., säljes (köpes) alpari. — I fråga om mynt betyder ordet, att dagens pris fullt motsvarar deras inre värde, och i fråga om växlar, att man på en främmande växelort får lika stor valuta i därstädes gällande mynt, som man på sin egen ort betalt i eget mynt. Jfr Kurs.

Alp Arslan ("det starka lejonet"), en af seldsjukernas mäktigaste furstar, efterträdde år 1063 sin farbroder Togrul bej, underlade sig Armenien och Georgien samt tillfångatog den östromerske kejsaren Romanos IV Diogenes. A. dog genom lönnmord 1072.

Alpbana. Se Alpvägar och Bergbana.

Alpena [ä'lpinə], stad i Michigan, vid Thunder bay, en vik, som Huronsjön gör på den s. k. Nedre halfön. 11,802 inv. (1900).

Alpenglühen, Alpglöd, *meteor.* Se Skymning.

Alperna. Allmän öfversikt. Alperna, som utgöra Europas högsta och formrikaste bergsystem, utbreda sig ungefär mellan 43° och 48° n. br. samt 5° och 17° à 18° ö. lgd. De utgöra den sydligare gränsen för Mellan-Europas högland och skilja den italienska halfön från Frankrike, Schweiz, Tyskland och Österrike. I stort sedt, hafva de formen af ett ymnighetshorn, stå i s. v. i förbindelse med Apenninerna och sträcka sig i n. ö. med sin hufvudkedja ända fram mot Donaus stränder, under det att de med en annan hufvudgren i s. ö. nå bukten vid Fiume och stå i samband med de berg, hvilka fylla den turkisk-grekiska halfön. Alpernas hela oval från Medelhafvet, i nejden af Genova, till Wien är ungefär 1,300 km. lång. Den största bredden är vid pass 260 km. (vid Verona), den minsta — öfver Mont-Blanc-gruppen — endast 130 km. De täcka en yta af omkr. 220,000 kvkm. och bebos af omkr. 10 mill. människor.

Alperna, hvilkas stupning mot s. är mycket brantare än mot n., framträda mest storartadt i sin västra del, räknadt från Mont Blanc till S:t Gotthard, på hvilken sträcka både de högsta bergstopparna och de största jökelbildningarna förekomma. Ju längre man aflägsnar sig därifrån österut, dess mera aftager den storartade alpkaraktären, till dess den längst i ö. alldeles försvinner. Den högsta zonen af Alperna, med toppar på öfver 4,000 m., ligger emellan Mont Pelvoux och Piz Bernina, och inom denna åter träffas de högsta spetsarna från och med Mont Blanc t. o. m. Monte Rosa. Öster om Bernina når ingen topp 4,000 m., och med Hochalpenspitz upphör 3,000 meters topphöjd. Äfven jökelbildningarna äro störst i Wallis-, Bern- och Bernina-alperna, aftaga efter hand mot ö. Till Alpernas egenheter hör också deras dalbildning: intet berg är så rikt på dalar, både längd- och tvärdalar, och därför lägga A. ej sådana hinder i vägen för trafiken som många andra berg t. ex. Pyrenéerna, Kaukasus och Himalaya. Den kännedom man för närvarande eger om denna underbara alpvärld är ett resultat af de senaste årtiondenas trägna forskning (jfr Alpföreningar), ehuru det ännu finnes stora trakter, som kunna kallas nästan okända länder.

Den gamla indelningen af A. i Väst-alperna (till Mont Blanc), Mellan-alperna (Mont Blanc—Etschdalen eller till Brenner) och Öst-alperna längre österut, är nu öfvergifven. Af geologiska skäl delas de nu i Väst-alper och Öst-alper. Gränsen emellan dem dras i regel genom Rhen- och Hinterrhein-dalarna öfver Splügen samt därifrån antingen till Comosjön eller vanligare till Lago maggiore

Väst-alperna bestå af två centrala urbergszoner och en yttre (västlig och nordlig) kalkbergszon, medan Öst-alperna hafva blott en central urbergskedja, men sedimentära bialper på båda sidorna.

I. Väst-alperna omfatta följande afdelningar. A. *Den inre gnejszonen* l. Monte-Rosa-zonen. 1) *Liguriska alperna*, som förena A. med Apenninerna; gränsen dem emellan dras olika, af somliga öfver Col d'Altare n. om Savona, af andra öfver Bocchetta n. om Genova, af andra genom Passo di Giovi (472 m.) n. om Genova. De skiljas genom Col di Tenda (1,873 m.) från 2) *Hafs-alperna*, till Col di Larche (1,995 m.), som leder från Sturadalen till Ubaye (Durance). Högsta topp är Punta Argentera (3,397 m.). 3) *Cottiska alperna* till Mont Cenis-passet (2,084 m.); öfver dem leder passet M. Genèvre (1,854 m.) från öfre Dora Riparia till Durance. Den s. k. Mont-Cenis-järnvägen går genom passet Col de Fréjus (ej öfver Mont Cenis). Högsta topp är M. Viso (3,843 m.). 4) *Grajiska alperna* till passet Lilla S:t Bernhard (2,188 m.); högsta topp Gran Paradiso (4,061 m.). Norr om Lilla S:t Bernhard reser sig Mont Blanc, som dock hör till den yttre gnejszonen; ö. om Mont Blanc är passet Stora S:t Bernhard (2,472 m.). Där börja — 5) *Penninska* l. *Wallis-alperna* till Simplon (2,009 m.), det högsta alppartiet, om det än ej har den högsta toppen; af dess toppar märkas Gran Combin (4,317 m.), Dent Blanche (4,364 m.), Matterhorn (4,482 m.), Weisshorn (4,512 m.), Dufourspetsen; Monte Rosa (4,638 m.) och Mischabel Dom (4,554 m.). Från Rhônedalen tränger Zermattdalen in i Monte-Rosa-gruppen. — 6) *Lepontiska* l. *Tessin-alperna*, till Ticino-dalen och S:t Gotthardspasset (2,114 m.), det viktigaste och berömdaste alppasset, ledande från Reussdalen i n. till Ticino i s. — 7) *Adula-alperna*, emellan Ticino och Hinterrhein, skilda från S:t Gotthardsgruppen genom Lukmanierpasset (1,917 m.), fr. Rhen till Ticino, i ö. Bernhardinerpasset (2,063 m.), fr. Hinterrhein till Moesa l. Mesoccodalen Längre österut leder Splügenpasset (2,117 m.) från Hinterrhein till Lirodalen. Adula-gruppens högsta topp är Rheinwaldhorn (3,398 m.), på hvilken Hinterrhein upprinner.

B. *Den yttre gnejszonen* l. Mont-Blanc-zonen. 1) *Dauphiné-alperna*, som skiljas från den östliga zonen genom en dal, i hvilken Durance rinner åt s. och Arc (biflod till Isère) åt n. Högsta partiet är Mont Pelvoux (4,103 m.). — 2) *Savoyer-alperna*, med Mont Blanc (4,810 m.), Alpernas högsta topp. — 3) *Freiburger-alperna* från Rhône till Gemmipasset (2,329 m.). — 4) *Berner-alperna* till Aardalen (Haslidalen) och Grimselpasset (2,164 m.), som förenar denna med Rhônedalen, med en mångfald höga toppar, såsom Finsteraarhorn (4,275 m.), Schreckhorn (4,080 m.), Aletschhorn (4,198 m.), Mönch (4,105 m.) och Jungfrau (4,167 m.). — 5) *De östra Vierwaldstätter-alperna* med Dammastock (3,633 m.) i s. samt längre i n. Titlis (3,239 m.) och v. om Vierwaldstättersjön Pilatus (2,133 m.). Med dem sammanhänger i v. *Emmengruppen*. Söder om Dammastock leder Furkapasset från Rhônedalen till Reuss, från hvars dal man öfver S:t Gotthard eller genom den 14,900 m. långa tunneln kommer till Ticinodalen. — 6) *De östra Vierwaldstätter-alperna*, emellan Reuss, Rhen, Zürich- och Wallensjöarna. Deras högsta del finnes i s. utefter Vorderrhein, där Tödi, efter hvilken denna kedja kallas "die Tödi kette", når 3,623 m. Till dessa alper hör Rigi (1,800 m.), det bekanta berget norr om Vierwaldstättersjön. — 7) *Alperna mellan Zürichsjön och Bodensjön* kulminera i Curfirsten (2,309 m.) och Säntis (2,504 m.).

C. *De franska kalk-alperna*. 1) *Provence-alperna* mellan mellersta Durance och hafvet. — 2) *Drôme-alperna* mellan Durance och Drôme. — 3) *Jura-alperna* (väl att skilja från Franska Jura) från Drôme i en båge söder om Rhône till dess biflod Arve. — 4) *Chablais-alperna* mellan Genève-sjön och Arve. — Såsom en fortsättning af de franska kalk-alperna kan man vidare räkna Jurabergen (se d. o.), som kallats en "förirrad gren af A".

II. Öst-alperna. A. *Gnejs-alperna*. 1) *Rhätiska alperna* från Splügenpasset till Etschdalen delas genom Inn-(Engadin-)dalen i en nordvästlig och en sydöstlig del. I den förra ligga Oberhalbstein-alperna mellan Hinterrhein- och Oberhalbsteindalen, från hvilken senare man genom Septimerpasset (2,311 m.) kommer till Liro-(Bergell-)dalen och genom Julierpasset till Engadin. Albula-alperna från Oberhalbsteindalen (Julierpasset) till Fluelapasset (2,389 m.), som förenar Engadin med Davosdalen. Öfver dessa dalar leder Albulapasset (2,313 m.) från Albuladalen till Engadin. Silvretta-alperna från Fluela till Stanzerdalen; högsta punkterna äro Silvrettatoppen (3,313 m.) och Piz Linard (3,416 m.). I den syd-östliga afdelningen af Rhätiska alperna ligga Bernina-alperna mellan Maira och Berninapasset (2,330 m.), som leder från Engadin öfver till Addadalen (Val Tellina). Högsta toppen, Pic Bernina, är 4,052 m. Spöl-alperna från Bernina utefter Engadin till passet Reschen Scheideck (1,794 m.), som förenar Inndalen med öfre Etschdalen (Vintschgau). De högsta topparna äro Piz Languard (3,266 m.) n. om Berninapasset och Sesvenna (3,221 m.). — 2) *Ortler-alperna* emellan Addadalen i v., Etschdalen i norr och öster (emellan dem går passet Stilfserjoch, 2,760 m., det högsta alppasset) och Nocedalen i söder (från denna leder Tonalepasset, 1,884 m., till Addadalen). Dessa alper ha sitt namn af Ortler Spitz (3,902 m.), Österrikes högsta bergstopp. Söder om Tonale ligger berggruppen Adamello (3,564 m.), som vanligen inräknas i Ortler-alperna. — 3) *Oetzthaler-alperna* äro begränsade genom Etsch- och Inndalarna i norr, väster och söder samt genom Ziller- och Eisackdalarna i öster, hvilka äro förenade genom Brennerpasset (1,370 m.). Dessa alper delas genom floddalar i tre partier: de egentliga Oetzthaler-alperna i v. (Wildspitz 3,774 m.), Stubaier-alperna i n. ö. och Sarnthaler-alperna i s. ö. — 4) *Hohe Tauern* från Brenner till Murs källa. Många pass leda öfver dem, de lägsta ligga i midten, från Rienz- och Draudalarna i s. (de kallas med ett namn Pusterdalen) till Salzachdalen (Pinzgau) i norr. Bergens västligaste del heter Zillerthal-alperna till passet Birnlücke (2,671 m.); i dem är högsta toppen Hochfeiler (3,523 m.). Öster om Birnlücke följa fem väldiga bergmassiv, Venediger (3,660 m.), Grossglockner (3,798 m.), Hochnarr (3,258 m.) och Sonnblick (3,106 m.) samt Hochalmspitze (3,355 m.). Mellan de båda sista ligger Gasteindalen. Vid Murs källor delar sig Öst-alpernas gnejszon gaffelformigt i en nordöstlig och en sydöstlig arm, omslutande Murdalen, i sin öfversta del kallad Murwinkel. Den

norra heter 5) *Niedere Tauern*, till Schoberpasset (849 m.) från Mur till Enns, den södra 6) *Noriska alperna*, som bestå af 3 grupper: Gurkthaler-alperna omkring öfre Gurk-floden (Eisenhut 2,441 m.), Lavanthaler-alperna, skilda från de förra genom en starkt markerad sänka, Sattel von Neumarkt (högsta topp Zirbitz, 2,395 m.), Bacher- och Possruckbergen, de förra söder, de senare norr om Drau. — 7) *Cetiska alperna*. Under detta namn brukar man sammanfatta de alpgrupper, som från Lavanthaler-alperna gå åt n. ö., nämligen Glein-alperna, som tvinga Mur till den skarpa kröken vid Brück, och *Fischbacher-alperna*, på andra sidan Mur, söder om dess biflod März, som kommer från Semmeringpasset (980 m.), öfver hvilket vägen leder till Leitha och Wienbäckenet.

B. *Skiffer-alperna* (uppträda blott på spridda ställen). 1) *Plessur-alperna* mellan Rhen, Albula och Landqvart. 2) *Salzburger-skiffer-alperna* mellan Inn och Salzach. 3) *Eisenerz-alperna* vid Ennskröken, n. ö. om Schoberpasset.

C. *Norra kalk-alperna*. 1) *Rhätikon* mellan Rhen, Landqvartdalen (Prätigau) och Illdalen, från hvilken Klosterthal och Arlbergpasset (1,802 m.) leder till Rosannadalen (Stanzerdalen). 2) *Allgauer-alperna*. 3) *Nordtyroler-alperna*. 4) *Salzburger kalk-alperna*. 5) *Österrikiska alperna* med Wienerwald.

D. *Södra kalk-alperna*. 1) *Lombardiska alperna*, omfattande Bergamasker-alperna, mellan Comosjön och Oglio, och Brescianer-alperna, mellan Oglio och Lago di Garda; 2) *Vicentiner-alperna* från Garda till Brenta; 3) *Venezianska alperna* emellan Piave och Tagliamento; 4) *Sydtyroler Dolomit alperna* mellan Eisack-Etsch och öfre Piave; 5) *Karniska alperna*, omfattande Gailthaler alperna mellan Drau och Gail samt de egentliga Karniska alperna söder om Gail; 5) *Karawankerna*, fortsättning af de förra mellan Drau och Sau; samt 6) *Juliska alperna* ö. om Tagliamento åt s. ö., fortsatta af Balkanhalföns berg.

Vidkommande klimatet må nämnas, att de västra och södra delarna af Alperna i det hela taget äro varmare än de östra och norra. Dock råder i allmänhet en stor klimatisk växling. På det bälte af 5 breddgrader, som Alperna omfatta, finner man alla klimatskiftningar, från det varma tempererade till det kalla. Temperaturen blir lägre, ju högre man kommer upp, och aftager i medeltal 0,$_{58}$° på 100 meters stigning (eller 1° för 175 meter), dock något hastigare på den varmare sydsidan (0,$_{68}$°) än på den kallare nordsidan (0,$_{55}$°) samt sommar och vår hastigare än på vintern, på dagen hastigare än på natten. Under vintern samlar sig den kalla, tunga luften nere i dalarna, som därför äro kallare än dalens sidor, ja, det kan hända att soliga terrasser eller t. o. m. toppar äro varmare än de närliggande dalarna. Mer ömtåliga växter trifvas därför bättre på sluttningarna än i dalen. A. bilda ett gränsområde emellan det mellersta Europas kontinentala klimat, med förhärskande västanvindar och regn alla årstider, samt Syd-Europas varmare och mildare Medelhafsklimat med företrädesvis höstregn. På de höga bergstopparna står termometern under 0 hela året; på Mont Blanc t. ex. är medeltemperaturen i juli — 8 och för år — 14,$_{5}$° C. — Regnmängden tilltar med höjden samt är mindre i de östra än i de västra delarna. På norra och södra sidorna stiger den till mellan 1 och 2 meter. De inre dalarna äro däremot relativt torra. Medan S:t Bernhard på en höjd af 2,470 m. har 112 cm. nederbörd, behöfver man i Wallis konstgjord bevattning för åkrarna; Engadindalen har blott 50 cm., Rhendalen 90 cm., Bozen 75 cm. Gentemot de kringliggande länderna kan man i det hela säga att A. äro rika på regn. — Snögränsen ligger i medeltal omkr. 2,600 m., i Väst-alperna på norra sidan på 2,700 m., på den södra 3,000 m. höjd, på de norra Kalk-alperna vid 2,500 m., på Hohe Tauern 2,700—2,800 m., i södra Kalk-alperna 2,700 m. I allmänhet är den högre i de södra än i de norra A. — Af gletscher ega A. mellan 1,000 och 1,100; de upptaga en areal af öfver 3,000 kvkm. Den största är Aletsch gletschern, därnäst Gorner gl. vid Monte Rosa, Gepatsch gl. i Oetzthaler-alperna. Några gå ända ned till skoggränsen, Grindelwald gletschern till 1,000 m. — Bland vindarna äro sydvästvinden och nordöstvinden de viktigaste. Den förra, schweizarnas "föhn", är varm, häftig, stormig och förslappande. Den är af stor betydelse, därigenom att den genom sin värme påskyndar snöns smältning om våren och underlättar markens odling i de högre belägna delarna af bergsdalarna. Nordöstvinden, i Schweiz kallad "bise", medför däremot klart väder med torr luft och lägre temperatur.

Alperna äro rika på mineralkällor (Gastein, Aix les Bains m. fl.). Deras malmrikedom är däremot icke betydlig i förhållande till deras utsträckning. Bergsbruket i Schweiz', Frankrikes och Italiens alpområden lämnar endast antracitkol, järn, nickel, bly och bergsalt. Östalperna, i hvilka bergsbruket är högst uppdrifvet, äro jämförelsevis rika på koppar och bergsalt. Steiermark lämnar utmärkt järn, Kärnten bly, Krain zink och kvicksilfver. Saltverk finnas i öfre Österrike, Salzburg, Tyrolen och öfre Bajern. I Alperna finnes äfven god byggnadssten, såsom granit, täta kalkstensarter, marmor, skiffer m. m.

Växtligheten på Alperna är i flera afseenden egendomlig. På deras södra sida råder den italienska floran, som jämväl sträcker sig djupt in i dalarna. De norra sluttningarna åter hafva samma flora som mellersta Europa och dess berglandskap, den s. k. baltiska floran. Den betäcker dalarna och de nedre bergssluttningarna till 1,800—2,000 m. Denna zons nedre afdelning (till 1,300 m.) är sädesodlingens och löfträdens område; den öfre (1,300—2,000) kallas det *subalpina* området med barrträd och alpängar. Ofvanför sistnämnda gräns börjar det alpina området, hvars flora ej såsom de föregående täcker något stort sammanhängande område, utan enstaka "höjdöar". Den är släkt med polartrakternas flora. Trädgränsen ligger i medeltal på 2,300 m. höjd.

Med afseende på djurvärlden råder ingen egentlig olikhet mellan norra och södra sidan, men väl mellan olika höjdzoner. Högbergsfaunan omfattar den alpina florans gebit. Till dess karakteristiska djur höra stengeten och den nästan utdöda stenbocken, murmeldjuret, snöharen, lammgamen, alpkajan, alpkråkan, fjällripan. Ända till 2,500 m. höjd trifvas foreller i bergsbäckarna. Äfven bland de lägre djuren har denna region sina egna typer, t. ex. den s. k. snöloppan, egendomliga fjärilar och skalbaggar. De nedre partierna hafva Mellan-Europas fauna; endast i undantagsfall Medelhafsländernas. Bland större rofdjur märkas björnen, ehuru sällsynt, lon, vildkat-

en, vargen och talrikast räfven. Bland husdjuren äro många ädla nötkreatursraser (bl. a. algaurasen), äfven vissa hästraser, såsom pinzgau-rasen, berömda. Get- och fåraveln är numera ej synnerligen betydande.

Befolkning. Alperna, så rika på pass, hafva aldrig varit någon markerad folkgräns, snarare en gränszon, i hvilken de kringboende folkstammarna mötts och antingen bott sida vid sida eller blandats med hvarandra. En följd af landets natur är, att olika folk- och språkelement kunnat segt bevara sin tillvaro där. I alptrakterna träffas människor redan under den s. k. äldre stenåldern tillsammans med mammut och ren, boende i grottor samt lefvande mest af jakt och fiske. Till den yngre stenåldern räknar man invånarna i de pålbyggnader, af hvilka lämningar funnits först i Zürichsjön och sedan i de flesta andra alpsjöarna i bergskedjans yttre sfär. Jämte jakt drefvo de äfven åkerbruk. Under bronsåldern voro Alperna väl befolkade: kopparn uti bronsblandningen torde i regel ha kommit från grufvor där. Först från järnåldern kan man med någon visshet uppgifva alpbefolkningens ras; den var keltisk. Efter de berömda gruffälten vid det redan då bearbetade Hallstätter saltberget (i Salzkammergut) kallar man den äldre järntiden "Hallstatt-kulturen". Den var alldeles likartad öfver hela Mellan-Europa och långt in i Asien. En mera specifikt keltisk prägel har den efterföljande La-Tène-perioden, uppkallad efter La Tène, på stranden af Neufchâtelsjön, hvilken tid synes beteckna kelternas största maktutveckling. Redan nu möter oss romerskt kulturinflytande; under denna tid träffa vi ock de äldsta spåren af rhäter (sannolikt släktingar till etruskerna) i Alperna. Till kelterna hörde helvetierna i Väst-alperna, tauriskerna, noriker och karner i Öst-alperna. Medan romarna från söder steg för steg kufvade kelterna, uppträda för första gången germanerna (från norr); vid Noreia (i Steiermark) slogo cimbrerna 113 f. Kr. en romersk konsul. Det blef nu nödvändigt för Rom att besätta Alperna: denna uppgift afslutades under Augustus, hvarefter befolkningen romaniserades. Men snart trängde germaner hit ned: en mängd af deras stammar ha under folkvandringarna genomtågat berglandet eller för längre eller kortare tid bott där. Bestämda spår efter sig lämnade bland dem burgunder, langobarder, alemanner och bajuvarer, hvilka sinsemellan delade alpländerna. (Befolkningen i Haslidalen (se d. o.) anser sig härstamma från norden.) Burgunderna blefvo emellertid romaniserade af keltoromanerna, langobarderna drogo till Italien, medan alemanner och bajuvarer behöllo sin nationalitet, ehuruväl romaner länge behöllo sitt språk i vissa delar af deras områden. I Graubünden och några dalar i Dolomiterna (Fassa, Gröden, Enneberg, Ampezzo) finnas än i dag dessa rhätoromaner l. ladiner. Slutligen inträngde slaver från öster. De nådde ända fram till Mur-vinkeln och till Pusterdalen, hvars namn är slaviskt, men blefvo senare något tillbakadrifna af de framträngande bajuvarerna, så att de nu bo blott i sydöstra A. Det lyckades äfven tyskarna att germanisera landet norr om Brenner, dock fullständigt först under nya tiden, samt att tränga långt ned i Syd-Tyrolens dalar. För närvarande finnas följande folk i A: fransmän i de franska alperna (utom i Nizaområdet), i västra Schweiz ungefär till Freiburgs meridian och i Nedre Wallis; tyskar i norra och östra Schweiz, utom i större delen af öfre Graubünden, i öfre Wallis samt i större delen af de österrikiska alperna (tyska språköar träffas dock äfven inom italienskt och sloveniskt gebit); italienare i Italien, Nizza och Syd-Tyrolen (språkgränsen går här söder om Bozen); rhäter i öfre Graubünden och ladiner i Dolomiterna; friuler i den italienska delen af Karniska och Juliska alperna, blandade med italienare; samt slovener i sydöstra alperna. De flesta alpinvånare äro katoliker.

De viktigaste näringarna äro boskapsskötsel (schweizer-ost) och i de lägre delarna åkerbruk, som frambringar råg, hvete, hafre, korn samt icke obetydligt hirs och bohvete, i södra delen också majs. Dock täcker ej produktionen befolkningens spannmålsbehof. I Syd-alperna mycket vin och frukter; särskildt äpplen och päron, af hvilka man bereder den vanligaste folkdrycken, cider. De bästa vin-områdena äro Italien (Val Tellina), Syd-Frankrike och Södra Tyrolen; i samma trakter trifvas mullbärsträdet och oliven. Af betydelse är ock skogsbruket, speciellt i Österrike. Bergsbruk förekommer i de trakter, där metaller finnas (se ofvan). Industrien är mer utvecklad i A:s för-länder än inom det egentliga bergsområdet. En icke oviktig inkomstkälla är slutligen turisttrafiken, som här är mer riklig än på något annat ställe. Värdshusväsendet är därför också ovanligt högt utbildadt, och äfven genom bekväma vägar och ett vidsträckt järnvägsnät är det sörjdt för samfärdseln. — Alpstäderna äro i allmänhet små och tätbyggda; de flesta hafva icke öfver 10,000 inv. Byarna äro i de lågt liggande dalarna bekväma och rymliga, men i högdalarna sammanträngda kring kyrkan. Af de högsta bland de ständigt bebodda orterna må nämnas: staden och fästningen Briançon, 1,200 m. öfver hafvet, och det namnkunniga hospitiet på Stora S:t Bernhard, 2,400 m. S:t Véran i Väst-alperna (vid en biflod till Durance) är Europas högsta bebodda by och ligger 2,009 m. ö. h.; en och annan bondgård kan dock ligga än högre, t. ex. Eishof i Pfossenthal 2,068 m. Europas högst belägna boningshus är observatoriet på Mont Blanc 4,365 m. I allmänhet gå boningsorterna mycket högre i Väst-alperna än i Öst-alperna.

Bland de naturskönaste och därför af resande mest besökta alptrakterna äro Chamonix-dalen i Savoyen, Berner Oberland med Interlaken, Vierwaldstättersjöns stränder med Luzern och Rigi, Nikolaidalen med Zermatt i Wallis, Engadin i Graubünden, områdena kring de italienska alpsjöarna, Salzburg-alperna och stränderna kring sjöarna i Salzkammergut.

Nyare allmän litteratur (i hvilken äldre och speciella skrifter angifvas): Umlauft, "Die Alpen" (1887), Leudenfeld, "Die Alpen" (1900), och Sieger, "Die Alpen" (s. å.). Se vidare Alpföreningar. J. F. N.

I *geologiskt* afseende kan man dela hela det stora alpområdet i tre delar, nämligen ett mycket högt, i nordöstlig-sydvästlig riktning utsträckt midtparti, Hufvud-alperna, äfven kallade Ur-alperna, som hufvudsakligen bestå af gnejs och andra kristalliniskt skiffriga bergarter, samt tvenne något lägre sidopartier, Bi-alperna, de så kallade norra och södra kalk-alperna, hvilka nästan uteslutande utgöras af rent sedimentäre bergarter. Inom midtpartiet reser sig en samling af mer eller mindre långsträckta

bergmassor — s. k. centralmassor — af flera olika slags granit och gnejs, och emellan samt omkring dessa befinna sig lager af gnejs, hornbländeskiffer och glimmerskiffer m fl. kristalliniska bergarter äfvensom här och där bergarter, hvilka tillhöra karbon-, trias-, jura- och kritformationerna. Dessa ursprungligen horisontellt eller nära horisontellt afsatta bergartslager stå icke sällan uppresta i lutande ställning samt äro på det mest invecklade sätt hoptryckta och böjda. Stundom äro de liksom inklämda i och emellan högt uppstigande granit- eller gnejsmassor och förekomma då endast i dalbottnarna; men ibland bilda de självständiga, ganska höga bergstoppar. Dessa nu rådande lagringsförhållanden hafva uppkommit därigenom, att berglagren i följd af sammantryckning från sidorna pressats upp i stora bergskedjeliknande veck, hvarefter denudationen under långa tidrymder utskulpterat dessa till de nuvarande, ofta spetsiga och branta alpformerna. Bland centralmassorna må nämnas Mont Blanc, Monte Rosa, S:t Gotthard, Simplon och Finsteraarhorn. Mont Blanc är af alla dessa kristalliniska centralberg det tydligast utbildade, och den solfjäderformiga skiktställning, som har iakttagits hos flera bland dessa bergmassor, är där också mycket väl utpräglad. Det inre eller den egentliga kärnan af Mont Blanc består af en egen art granit, s. k. protogingranit, sammansatt af fältspat, kvarts, glimmer och talk. I de yttre delarna finner man däremot gnejs och kristalliniska skiffrar.

I motsats till alpsystemets midtparti, hufvudalperna, bestå de båda sidopartierna, norra och södra kalk-alperna, hufvudsakligen af till trias-, jura- och kritformationerna hörande kalkstenslager och andra kalkrika bergarter, hvilka åter i sin ordning omslutas af ännu yngre, nämligen af tertiärformationens lager. Bland dessa sistnämnda äro följande de anmärkningsvärdaste: nummulitkalken och en grå skiffer, schweizarnas s. k. "flysch", hvilka båda äro aflagrade under tertiärtidens äldre del, eocentiden, samt de under namn af "molass" kända lagren af sandsten och konglomerat, hvilka tillhöra miocenperioden, tertiärformationens mellersta afdelning. Det förhållandet, att denna formation icke träffas annanstädes än vid utkanterna af Alperna, visar, att hela det område, som Alperna nu intaga, varit fastland, medan det miocena hafvet afsatte molassen. Att däremot de miocena lagren icke förblifvit oberörda af de stora nivåförändringar, som försiggått hos Alperna, framgår däraf, att de icke allenast äro upplyfta, böjda och veckade, utan att hela berg äro liksom öfverändakastade, så att de ursprungligen understa lagren kommit öfverst. Detta är förhållandet med bl. a. det bekanta Rigi. Endast på sådant sätt kan man nämligen förklara, att t. ex. vid Rigi-Scheideck eocen- och kritlager ligga ofvanpå miocent konglomerat, s. k. "nagelfluh". I alpdalarna och på slätterna vid foten af bergshöjderna förekomma mäktiga aflagringar af lösa jordlager, grus, sand m. m., hvarjämte en mängd större och mindre block och stenar, erratiska block, flyttblock, äro spridda vidt omkring, utvisande att alpernas glaciärer, som nu äro bundna vid vissa mera inskränkta områden, i forna tider haft en mycket vidsträcktare utbredning. E. E.

Alpes [alp], tre franska departement. — 1. Basses-Alpes omfattar nordöstra delen af den forna provinsen Provence. 6,987 kvkm. 115,021 inv. (1901). Det är Frankrikes minst befolkade departement och har 16 inv. på 1 kvkm. Till större delen är det uppfylldt af Sjö-alpernas förgreningar och genomflytes af Durance med dess bifloder. Åkerbruk och boskapsskötsel äro befolkningens hufvudnäringar. Bergsbruk och industri obetydliga. Hufvudstad: Digne. — 2. Hautes-Alpes intager sydöstra delen af den forna provinsen Dauphiné, n. om depart. Basses-Alpes. 5,642 kvkm. 109,510 inv. (1901). Det är ett vildt bergland, uppfylldt af Pelvoux-massivet (4,103 m.) och dess förgreningar samt af en del af de cottiska alperna. Genomflytes af Durance, Drac m. fl. bergsströmmar. Betydlig boskapsskötsel. Hufvudstad: Gap. — 3. Alpes maritimes, bildadt af den från Italien 1860 afträdda delen af prov. Nizza och sydöstra delen af Provence. 3,738 kvkm. 293,213 inv. (1901). Departementets läge vid Medelhafvet och på Alpernas sluttning, där det skyddas för alla kalla nordanvindar, gör klimatet därstädes särskildt gynnsamt för bröstpatienter, af hvilka ock många ditströmma hvarje år och från alla länder. Betydlig industri. Indräktigt fiske. Hufvudstad: Nizza (Nice).

Alpes maritimes [alp mariti'm]. Se Alpes.

Al pe'so (it.), *hand.*, efter vikt, liktydigt med al marco. Jfr Al numero.

Al pe'zzo l. Alla pe'zza (it., jfr fr. *pièce*), *hand.*, efter stycke, "per styck". Jfr Al numero.

Alpflora, *bot.* Se Alpväxter och Fjällflora.

Alpföreningar l. Alpklubbar kallas några under senare tider bildade föreningar, som hafva till ändamål att noga undersöka Alperna i topografiskt, fysiskt och geografiskt hänseende, att utbreda kännedomen om deras natur o. s. v. Den äldsta af dessa föreningar är den engelska Alpine club, bildad i London 1858. Den har bl. a. utgifvit praktverket "Peaks, passes and glaciers" (3 bd, 1860—62), "Alpine guide" (1863—67) och tidskriften "Alpine journal" (sedan mars 1863). 1862 uppstod i Wien Der österreichische alpenverein, som nedlade resultaten af sina forskningar i "Mittheilungen" (1863—64) och i "Jahrbuch des österreichischen alpenvereins" (sedan 1865). Ur den 1869 bildade "Österreichischer touristenklub" utgick 1878 ett antal medlemmar och bildade Alpenklub Österreich, nu Österreichischer alpenklub, hvars organ är "Österreichische alpenzeitung". Den 1863 stiftade Schweizer alpenklubb har visat sig vara den i vetenskapligt hänseende mest betydande af dessa föreningar. Dess organ äro "Jahrbuch des schweizer alpenklubs" (sedan 1864) och "L'Echo des Alpes" (sedan 1870). Italien har en Club alpino italiano, bildad 1863, hvars hufvudsyfte är Alpernas och Apenninernas undersökning i naturvetenskapligt hänseende. Den utgifver "Giornale delle Alpi, degli Apennini e dei volcani" (sedan 1864). Slutligen bildades 1869 i München Der deutsche alpenverein, som dock sedan 1874 års början varit förenad med "Der österreichische alpenverein". Dessa föreningar bära nu det gemensamma namnet Der deutsche und österreichische alpenverein och utgifva "Zeitschrift des deutschen und öster-

.ichischen alpenvereins'' och ''Mittheilungen des eutschen alpenvereins''. I Frankrike finnes sedan 874 en alpklubb i Paris, hvilken redan har 7 sekoner. Till alpföreningarna höra äfven Der ngarische karpathen-verein, Der alizische tátra-verein, Der steiische gebirgsverein och Der österreichische touristenklub. Jfr Turistöreningar. J. F. N.

Alpgeten, *zool.* Se Gemsen.

Alpglöd. Se Skymning.

Alpgräs, en art starrgräs, *Carex brizoides*, som i .ssa delar af södra Tyskland och Österrike användes ll fyllning i madrasser m. m.

Alpha. Se Alfa.

Alphand [alfä'], Jean Charles Adolphe, ansk ingenjör och arkitekt, f. 1817, d. 1891, var 839—54 väg- och vattenbyggnadsingenjör i Boreaux och kallades 1854 till öfveringenjör vid förköningsarbetena i Paris samt blef baron Haussmans rtistiske medhjälpare vid omregleringen af denna tad. Det vackraste, som då skapades, är A:s verk, amför allt de mästerliga parkanläggningarna Buttes haumont, Parc Monceau och Champs Elysées i ess nuv. gestalt. A. fortfor dock att vara medlem f depart. Girondes generalråd ända till kejsarelömets fall. Under kriget 1870—71 fick han tjänstöra vid befästningsarbetena kring Paris, och efter ess slut utnämndes han af Thiers till direktör för tadens arbeten. 1878 ställdes han i spetsen äfven ör vattenlednings- och kloakväsendet. Hans förmåga ch energi togos i anspråk vid världsutställningarna 878 och i synnerhet 1889, då han med stor kraft edde anläggningsarbetena. A. utgaf praktverket *es promenades de Paris* (2 bd, 1867—72).

Alphard l. Hydras hjärta (*α* Hydræ), *stron.*, en stjärna af 2:a storleken i stjärnbilden Hydra på södra stjärnhimmelen. R. N.*

Alphéus. Se Alfeios.

Alphonse [alfä's], fr. Se Alfons.

Alphorn, ett urgammalt, enkelt träblåsinstrument form af en rak lur om halfannan meters längd, vilket frambringar naturtoner af mjuk och vidtjudande, basunliknande klang och nyttjas af de schweiziske herdarna.

Al piacere [all pjatjēre]. Se A piacere.

Alpin (af lat. *alpinus*), som tillhör eller har afseende på Alperna (om växter, djur m. m.).

Alpine club [ä'lpäin kla'b], eng. Se Alpföreningar.

Alpini, Prosper, italiensk botanist och läkare, f 1553 i Marostica nära Venezia, d. 1617 som professor i botanik i Padova, kom i egenskap af läkare hos venezianske konsuln till Egypten, där han vistades tre år. Frukter af hans forskningar där äro bl. a. *De plantis Ægypti* (1592; ny uppl. 1640), *De plantis exoticis* (1627, utgifven af hans son), *Historia naturalis Ægypti* (1592; ny uppl. 1735). Bland hans medicinska skrifter må nämnas *De medicina ægyptiorum* (1591; flera uppl.), *De præsagienda vita et morte ægrotantium* (1601; ny uppl. 1733), *De medicina methodica* (1611; ny uppl. 1719). A. var den förste, som noggrannare beskref kaffebusken.

Alpinia L., *bot.*, växtsläkte tillhörande kryddliljornas familj, *Zingiberaceæ*. Arter af detta släkte, *A. officinarum* m. fl., lämna den officinella galgoroten och andra liknande droger. För sina vackra blad och prydliga blommor odlas flera arter i växthus. De härstamma alla från södra Asien. S. A.*

Alpini'st, alp- l. fjällbestigare, alpkännare.

Alpjägare (it. *cacciatori delle alpi*) kallades de af Garibaldi under italienska kriget 1859 uppsatta frivilliga trupperna, hvilka, klädda i röd blus, utgjorde hans frikår. Sedermera har namnet (it. *alpini*) användts om de infanteritrupper, som hafva till särskild uppgift att bevaka och försvara vägarna öfver Alperna. C. O. N.

Alpklocka, *bot.* Se Soldanella.

Alpklubbar. Se Alpföreningar.

Alpkråkan, *Fregilus graculus*, *zool.*, en fågelart hörande till fam. *Corvidae* och ordn. *Passeriformes*. Den utmärker sig förnämligast genom sin böjda, högrödt färgade näbb. Längden utgör 40 cm., hvaraf stjärten upptager 15 cm. I Europa förekommer fågeln på Alperna strax under snögränsen, dessutom i Abessinien och Asien. Den påminner om kajan, men flyger lättare och prydligare samt är försiktigare än denna. Den blir lätt tam och fortplantar sig äfven i bur. L—E.

Alplärkan, detsamma som sandlärkan. Se Lärkor.

Alpnach l. Altnach, by i Schweiz, kant. Unterwalden ob dem wald, vid foten af Pilatusberget och nära Alpnach-bukten af Vierwaldstättersjön. Tilläggsplats för ångbåtar, som ditföra turister, hvilka ämna besöka Berner Oberland.

Alporäma (af lat. *Alpes*, Alperna, höga berg, och grek. *ho'rama*, syn, utsikt), fjäll-utsikt.

Alpros, *Rhododendron ferrugineum* L. och *hirsutum* L., *bot.*, af nat. fam. *Ericaceæ*, är en låg buske, som allmänt förekommer i Alperna och hvars praktfulla, vanligen högröda blommor bruka tilldraga sig resandes synnerliga uppmärksamhet. Jfr Alpväxter och Rhododendron. S. A.*

Alprosbältet. Se Alpväxter.

A'lpsalama'nder, *zool.* Se Amfibier.

Alptafjörður [alfta-; fno. *Álptafjörðr*], fjord å Islands sydöstra kust.

Alptanes [alfta-; fno. *Álptanes*], liten halfö söder om Reykjavik på Island. Där ligga det gamla biskopssätet Gardar och den gamla gården Bessastadir.

Alpujarras [-cha'rras], sp. (af arab. *al buscharat*, gräsplan), sedan morernas tid benämning på de många på södra sidan af Sierra Nevada liggande dalarna. Sedermera har dock namnet öfvergått äfven till såväl de omgifvande bergskedjorna som den mellan städerna Motril och Almeria belägna alpsträcka, som följer Granadas sydligaste kust. Alpujarrasdalarna utmärka sig därigenom, att de äro bredast närmast hufvudkedjan, men allt smalare och ottillgängligare, ju mera de aflägsna sig därifrån. De äro uppfyllda af utmärkta fårbeten (*borreguiles*). Växtligheten frambringar de mest olika alster, från fjällväxterna ända till dadelpalmen och sockerröret, som eljest frodas endast i tropiska klimat. Invånarna i de högst belägna Alpujarrasdalarna, moriscos, äro otvifvelaktigt afkomlingar af morerna i Granada, hvilka hade sina sista tillflyktsorter i Alpujarras. Hufvudnäringar äro fårskötsel, vin- och fruktodling samt bergshandtering (i Sierra de Gadors bly-, antimon- och silfvergrufvor).

Alpviol, *bot.* Se Cyclamen.

Alpvägar och Alpbanor. Redan sedan ur-

åldriga tider hafva alppassen begagnats som farvägar. Öfver dem trängde keltiska stammar in i Italien. Sedan Alperna kommit i romarnas ego, blefvo bättre vägar anlagda öfver passen. Följande pass voro i forntiden farbara: Kustpasset till Provence, Mont Genèvre, Lilla S:t Bernhard, Julier, Brenner och passet öfver Birnbaumer wald s. om Juliska alperna. Men sedermera fingo dessa förfalla, och ända in i nyaste tider funnos ofta endast gång- och ridstigar. Den namnkunnige naturforskaren A. von Hallers "öfver Alperna går icke något hjul" var dock en öfverdrift, ty vissa alpvägar voro under medeltiden viktiga handelsvägar (t. ex. Reschen Scheideck för Augsburgs handel på Venezia). Under medeltiden gjordes t. o. m. nya pass farbara. Af de 144 af tyska kejsare företagna "Romresor", hvilka omtalas, gingo 66 öfver Brenner, 20 öfver Stora S:t Bernhard, 17 öfver Septimer, 13 öfver Mont Cenis, 4 öfver Lilla S:t Bernhard, 2 öfver Lukmanier, 1 öfver Mont Genèvre och 11 öfver Krain utan att man kan fastställa passöfvergången. Napoleon I anlade eller förbättrade 7 militärvägar öfver Alperna till Italien, näml. öfver Mont Cenis, Simplon, Lilla S:t Bernhard, Mont Genèvre, Col de Traversette, Col de l'Agentière och Col di Tenda (om de viktigaste passens höjd se Alperna). Efter det första franska kejsardömets fall framkallade de politiska och kommersiella förändringarna en liflig verksamhet för att främja samfärdseln mellan Schweiz, Österrike och Italien. För närvarande leda omkring 60 körvägar öfver Alperna. Man räknar dessutom 80 pass med vägar för ridhästar och packdjur samt omkr. 200 pass med gångstigar. Af dessa senare leda 20--30 öfver snöfält och ungefär 70 öfver jöklar.

Den nyaste tiden har emellertid genom järnvägar lyckats åstadkomma mycket viktigare samfärdsleder emellan folken på ömse sidor om Alperna. För närvarande leda följande järnvägar öfver Alperna: Semmering-banan, som förbinder Wien med Trieste; Brenner-banan (den äldsta, från 1867), som förenar München och Venezia, och Mont Cenis-banan (med en tunnel af 12,842 m. längd), som förmedlar förbindelsen mellan Frankrike och Italien samt bildar en led i den stora stråkvägen från London öfver Paris till Brindisi, hvilken står i förbindelse med ångbåtslinjerna till österlandet och Indien; Villach-banan, som från S:t Valentin å Linz—Wien-banan öfver Villach går till Tarvis (och vidare till Venezia); Gotthardsbanan, anlagd 1872—82, hvars hufvudlinje, 177,5 km. lång, mellan Immensee vid Zugsjön och Pino vid Lago maggiore, skär Central-Alperna från n. till s., går under Gotthardspasset mellan Göschenen och Airolo i en 14,9 km. lång tunnel och förenar på kortaste väg Tyskland med Italien (se vidare Gotthard); Arlberg-banan, öppnad 1884, som från Innsbruck vid Brennerbanan går uppför Inndalen till Rhen, genombryter Arlberg i en 10,25 km. lång tunnel samt förenar Schweiz och sydvästra Tyskland med Österrike och hamnarna vid Adriatiska hafvet. En järnväg, som mera kringgår än öfverskrider Alperna, är den s. k. Corniche-banan, som går från Nizza längs hafvet genom en rad tunnlar till Genova. Slutligen håller man f. n. (1903) på att draga en järnvägstunnel genom Simplonpasset. Dessutom finnas många järnvägslinjer, som gå genom längddalar, såsom järnvägen från Avignon till Briançon, den italienska linjen i Dora-dalen till Aosta, järnvägen i öfre Rhônedalen till Brieg, hvarjämte flera bergbanor anlagts till enstaka toppar i Alperna. J. F. N.

Alpväxter, *bot.*, äro sådana växter, som hafva sitt hem på de högre delarna af mellersta Europas fjäll, på hög-alperna. De utmärka sig i allmänhet genom följande egenskaper: 1:o. De äro fleråriga, hvilken egenskap står i sammanhang med en betydlig utveckling af de underjordiska växtdelarna, såväl stam som rot, och med en mer eller mindre stark förvedning af stammen. Sommaren på Alperna är, särdeles under ogynnsamma år, alltför kort att gifva ettåriga växter tid att mogna sina frön. 2:o. De hafva låg och nedtryckt, ofta dynlik växt. Därigenom blifva dessa växter mindre utsatta för de kalla alpvindarna, på samma gång som de lättare komma i åtnjutande af den från jorden utstrålande värmen. 3:o. Deras blommor äro vackra, rent färgade och stora. Så prunka i hvitt *Dryas octopetala* samt många *Draba*- och *Saxifraga*-arter; i blått eller violett *Gentiana*, *Soldanella*, *Campanula* och *Phyteuma* m. fl.; i rödt *Silene acaulis*, *Rhododendron* och *Azalea*; i gult *Ranunculus* och *Potentilla* m. fl. — Alpväxternas region vidtager i Schweiz och Tyrolen på 1,600—1,800 m. höjd och sträcker sig ända till gränsen för den eviga snön. I de nedre delarna af densamma förekomma ännu tämligen många buskformer, sådana som dvärgtallen, *Pinus Pumilio*, alpalen, *Alnus viridis*, alpnypon, *Rosa alpina*, alpkaprifolium, *Lonicera alpigena*, alprosorna, *Rhododendron ferrugineum* och *hirsutum*, åtskilliga pilarter m. fl. De mest karakteristiska bland dessa torde vara de präktiga alprosorna (se d. o.), efter hvilka den nedre delen af alpväxternas region kallas alprosbältet. I de högre liggande delarna af alpväxternas region uppträda endast några få dvärgbuskar, under de att hufvudmassan af växtligheten bildas af små fleråriga örter. Denna öfre del af alpväxternas region kallas därför också alpörtbältet. Bland de många alpörterna må nämnas arter af släkten *Campanula*, *Phyteuma*, *Gentiana*, *Primula*, *Soldanella*, *Draba*, *Saxifraga*, *Potentilla*, *Ranunculus*, *Phaca*, *Achillæa*, *Hieracium* och *Carex*. De arter

Soldanella.

Edelweiss.

om hufvudsakligen bilda de berömda alpbetena – alphö, i synnerhet från ängar med gynnadt ige, anses hafva dubbelt så stort värde som alhö — äro de äfven på våra fjäll förekommande ällgröen, *Poa alpina*, och fjälldaggskålen, *Alchemilla alpina*, samt dessutom *Plantago alpina*, *Meum Mutellina* och *Achillæa moschata*. Af öfriga alpväxter nämna vi den s. k. edelweiss, *Leontopodium alpinum*, hvilken, emedan den är särdeles varaktig — den tillhör de s. k. evighetsblommorna — på samma gång som täck, nästan hvarje alpresande medför som ett minne från den tjusande alpfloran. Alpväxterna hafva hos oss sin motsvarighet i fjällväxterna. Se vidare Bennett, "The flora of the Alps" (1896), den af tysk-österrikiska alpföreningen utgifna "Atlas der alpenflora" (1897) med text af Dalla Torre, "Die alpenflora" (1899), samt Wocke, "Die alpenflora in der gartenkultur" (1898). V. W.*

Rhododendron.

Alpörtbältet. Se Alpväxter.

Alqueire [-kēire], ett förr i Portugal (till 1868) och i Brasilien (till 1873) brukligt rymdmått för torra varor — $^1/_4$ fanga (fanega). Det var af mycket växlande storlek på skilda orter, i Lissabon = 13,$_{84}$ l., i Rio de Janeiro omkr. 40 l.

Alquier [-kiē], Charles Jean Marie, fransk politiker och diplomat, f. 1752, d. 1826, blef som mär i La Rochelle 1789 af tredje ståndet i prov. Aunis vald till dess ombud i Etats généraux, slöt sig där genast till det reformvänliga partiet och visade sig i konstituerande nationalförsamlingen alltmer radikal samt röstade som medlem af nationalkonventet för Ludvig XVI:s död. Jämte Richard konventskommissarie vid Hollands ockupation, uppträdde han med stor måtta och omnämndes därför med erkännande af de främmande sändebuden i Haag, bl. a. af grefve Fr. Löwenhielm. 1795—98 var A. medlem af De gamles råd, 1798—99 minister i München och 1800—01 ambassadör i Madrid, där han inledde underhandlingar om bytet af Louisiana. 1801 skaffade han såsom underhandlare med neapolitanska hofvets ombud i Florens Frankrike halfva Elba och utnämndes s. å. till ambassadör i Neapel, där det blef en af hans första åtgärder att afsägna Acton till Sicilien. I slutet af 1805, strax innan Napoleon verkställde sitt beslut att afsätta Neapels dynasti, begaf sig A. hastigt bort, utan att taga afsked, med legation och konsulat. 1806—08 var han kardinal Feschs efterträdare som ambassadör hos påfven, men lyckades ej bringa till stånd Napoleons åsyftade allians, hvarför denne gjorde honom förebråelser för alltför stor undfallenhet. 1810 skickades han som minister till Stockholm, där han genom sin skarpa not af 13 nov. s. å. nödgade den för kontinentalsystemets tillämpning föga villiga regeringen att förklara England krig, och sedermera uppträdde på ytterst pockande, rent af förnärmande sätt, då kriget visade sig vara endast spegelfäkteri. I nov. 1811 lämnade han plötsligt, under form af permission, utan att officiellt taga afsked, Stockholm och stannade såsom minister i Danmark till Napoleons fall (1814). A. landsförvisades 1816 såsom konungamördare af Ludvig XVIII, men fick 1818 återvända till Frankrike. J. TH. W.

Alquifoux [alkifō], fr. (af sp. *alquifol*, en äldre aragonisk form för det moderna spanska *alcohol*), pulveriserad blyglans. Användes förr mycket till glasering af smärre lerkärl, men ersättes nu vanligen af blyglete.

Alrun (se art. å sp. 711).

Alrek, *nord. sag.*, konung af ynglingaätten, son af Agne. Sturlasson förtäljer, att A. och hans broder Erik togo riket i arf efter sin fader. De voro raska ryttare och tvistade ifrigt om, hvem som red bättre eller hade bättre hästar. En gång redo de ensamma bort på sina bästa hästar och kommo icke tillbaka. De funnos sedermera döda med krossadt hufvud. Som de icke hade några vapen med sig, trodde man, att de dräpt hvarandra med betslen. — Saxo låter A. falla i kamp mot Ericus, en bundsförvant till Gestiblindus (Oden). Jfr A. Olrik, "Sakses oldhistorie", s. 55 ff. Se vidare Ynglingaätten. (B—E.)

Al rigōre (del te'mpo), it., *mus.*, strängt i takt.

Alrun l. Alruna (fnhty. *alrúna*, nyhty. *alraun* l. *alraune*; jfr *all* och fno. *rún*, hemlighet, ty. *raunen*, hviska), hos de gamle germanerna benämning

på vissa kvinnor, som sysselsatte sig med spådomskonst och genom sina förutsägelser utöfvade stort inflytande på folket. De plägade hämta sina spådomar hufvudsakligen ur dödade krigsfångars blod. Se vidare nästa art.

Alrun 1. Alruna, *Mandragora officinarum* Vis., *bot.*, nat. fam. *Solanaceæ*, en i Medelhafsländerna förekommande ört med tjock, lodrät rotstock, som i sin öfre ände uppbär en stor bladrosett och i dennas midt de skaftade blommorna; stjälk saknas. Dess utseende (se fig. sp. 710) och narkotiska egenskaper torde i förening hafva tilltalat folkets fantasi och därigenom gifvit anledning till dess ryktbarhet. Den var nämligen både i forntiden och under medeltiden i stort rop för sina magiska verkningar. Växten uppryckts under många ceremonier ur jorden, hvarvid den sades gifva ifrån sig ett suckande läte. Den köttiga rotstocken var en vanlig beståndsdel i kärleksdrycker och dylikt. Ett annat sätt att begagna den var att däraf förfärdiga små människobilder, äfvenledes kallade alrunor, hvilka ansågos i alla

afseenden lyckobringande för sin egare och därför sorgfälligt vårdades, kläddes i praktfulla kläder och till och med vid vissa tillfällen badades. En sådan kunde egaren aldrig förlora, enär den alltid återvände till honom. Den kunde ej heller säljas annat än för en mindre summa, än den förut kostat. Jfr föreg. art. S. A.*

Alrutz. 1. Axel Otto A., ingenjör, f. 15 sept. 1842 i Grisslehamn, genomgick 1859—62 Teknologiska institutet samt tjänstgjorde 1862—63 vid statens fyrbyggnadsarbeten och 1864—65 vid anläggningen af Jönköpings vattenledning. 1866 anställdes han som underingenjör vid Stockholms vattenledningsverk, till hvars ingenjör han förordnades 1871, och 1872—74 var han tillika chef för hufvudstadens gatuläggnings- och trumbyggnadsarbeten. 1873 blef A. brandadjutant och 1875 inspektör i Stockholms stads brandförsäkringskontor. Jämte dåv. polisintendenten S. Rubenson uppgjorde han 1874 förslag till eldsläckningsväsendets ordnande i hufvudstaden, hvilket förslag till största delen följdes vid det nya brandväsendets inrättande 1875. Sedan 1895 har han varit ord. byggnadschef i Stockholm. Bland arbeten, som efter A:s förslag och under hans ledning blifvit utförda, må nämnas: utvidgning af Stockholms vattenledning med nytt vattenverk bredvid det 1861 vid Årstaviken först anlagda samt vattenreservoarerna på stadens bergsplats å Södermalm, i Vanadislunden och i Stadshagen m. m. (i allt representerande en ökning af vattenledningsverkets bokförda värde från 2 till 6,6 mill. kr.), vidare vatten- och afloppsledningar i Härnösand, Västerås, Mariestad, Nyköping, Viborg (Finland) m. fl. städer. Under den tid han varit verksam som byggnadschef har Djurgårdsbron utförts (1896—97) och Stadsgårdshamnens ordnande påbörjats, hvarjämte förslag upprättats till sänkning och kanalisering af Hammarby sjö, ordnande af uppfartsvägar till Södermalm i samband med ny sluss samt till den under byggnad varande S:t Eriks bro. På uppdrag af kommunen har A. företagit studieresor i Tyskland och England. S. L—K.

2. Sydney Gustaf Louis Reinhold A., den förres brorson, psykolog, f. 1868 i Stockholm, aflade 1886 därstädes mogenhetsexamen och egnade sig därefter under fem år åt affärslifvet, men började akademiska studier i Upsala 1892. Han blef 1901 filos. doktor och docent i psykologi vid universitetet. A. har särskildt egnat sig åt den fysiologiska psykologien, dit följande hans afhandlingar höra: *Bidrag till kännedom om hudens kall- och varmpunkter*, *Om förnimmelsen 'hett'*, *Om s. k. perversa temperaturförnimmelser*, *Om sinnesrörelsens fysiologi och psykologi* (alla i Ups. läkareför. förh. 1897—1901) samt *Undersökningar öfver smärtsinnet* (i Ups. univ. årsskr. 1901). Sedan 1897 har han utgifvit skriftserien "I vår tids lifsfrågor", hvari han äfven själf publicerat flera uppsatser. Ofta har han äfven i tidningsuppsatser deltagit i meningsbyten, som berört psykologiska frågor eller religionsfriheten.

Als (ty. Alsen), ö nära Schleswigs östra kust, hvarifrån den skiljes af det smala Als-sund, hör sedan 1866 till preuss. prov. Schleswig-Holstein och bildar jämte Sundeved Sönderborgs krets. 314 kvkm. Omkr. 24,000 inv. Östkusten har nästan inga vikar, men på västkusten märkes bl. a. Augustenborgfjord, som skär in från n. till s. ö., och i s. Hörup hav, som bildar halfön Kejnæs, endast genom ett smalt ed förbunden med Als. Ön är mycket fruktbar och förträffligt brukad, har mycken fruktodling, men endast ett par större skogar. De viktigaste städerna äro Sönderborg, Augustenborg, med en ypperlig hamn, och Nordborg. En pontonbro (220 m. lång) för från Sönderborg till Sundeved. — A. tillhörde Fyens stift ända till 1819 (bildade 1819—64 jämte Ærö ett eget stift), men delade för öfrigt under medeltiden öden med det öfriga Sönderjylland, i synnerhet sedan en strid mellan konung Erik Klipping och hertig Valdemar 1286 hade afgjorts till den senares fördel. Vid hertigdömets delning 1544 kom A. att höra till konungens del, och 1564 öfverlämnade Fredrik II det till sin broder, Hans d. y., dock icke som egentligt län. Senare delades ön mellan hans ättlingars olika grenar, som småningom utdogo, med undantag af den augustenborgska och den glücksborgska (den nuvarande danska kungaätten). Den förstnämnda egde till 1848 omkr. hälften af ön, men måste 1852 till danska staten afstå sina egendomar mot en betydlig ersättning. I sept. 1657 då svenskarna besatt A., arbetade de på öns befästande efter anvisning af Dahlberg. Under krigen 1848—50 utgjorde A. en viktig flankposition för den danska hären och likaså 1864 ända till Dybböls fall. Slutligen intogs ön af preussarna under Herwarth von Bittenfeld genom öfverrumpling 29 juni på morgonen, i det de på båtar och pontoner

vergingo Als-sund norr om Sönderborg samt på gra timmar drefvo de danska trupperna under einmann söderut och tvungo återstoden att inskeppa ; till Fyen. Preussarna förlorade knappt 400 man, nskarna 10 gånger så många, däraf 2,600 fångar I inalles 9,000), utom mycken krigsmateriel. Krit var därigenom afgjordt. Under det främmande rraväldet hafva invånarna, som till 95 % äro nsktalande, visat oföränderlig trohet mot sitt språk h sin nationalitet. E. EBG.

Als, Peder, dansk porträttmålare, f. 1726 i öpenhamn, d. där 1776 som professor, var lärnge af svensken K. G. Pilo och den förste, som nn den danska konstakademiens stora guldmedalj. an studerade sedan i Rom, men utan att göra dare framsteg. Hans porträtt gingo aldrig upp mot ns kopior efter de gamle italienarna, t. ex. Andrea l Sarto och Rafael. (O. G—G.)

Alsace [-sās], det franska namnet på Elsass.

Alsatia [-sa'tsia], nylatinskt namn på Elsass.

Al se'cco (it.), "på torr väg", seckomåleri. Se reskomåleri.

Alseda (Alsheda), socken i Jönköpings län, ätra härad. 13,732 har. 2,351 inv. (1902). A. ldar med Skede och Ökna ett regalt pastorat i äxjö stift, Östra härads kontrakt.

Al segno [se'njå], it., *mus.*, "till tecknet", beder, att en musikalisk sats skall omtagas blott så ngt, tills tecknet möter. Utförligt lyder rmen: *Da capo al segno* (D. C. al S.), från början l tecknet. Jfr Dal segno al fine.

Alsen, socken i Jämtlands län, Offerdals tingslag. ',902 har. 2,444 inv. (1902). A. bildar med attmar ett konsistoriellt pastorat i Härnösands stift, mtlands västra kontrakt.

Alsen, det tyska namnet på ön Als.

Alsen, Karlvon, pseudonym för den tyske förttaren K. B. H. Esmarch.

Al sgraffito (it.). Se Sgraffito.

Alsheda, socken i Jönköpings län. Se Alseda.

A'lsike, socken i Stockholms län, Ärlinghundra rad. 3,521 har. 601 inv. (1902). A. bildar ed Knifsta ett konsistoriellt pastorat i Upsala stift, rlinghundra kontrakt.

A'lsikeklöfver, *Trifolium hybridum* L., *bot.*, en öfverart, som fått sitt namn efter Alsike socken, ir den först odlades. Se Klöfver.

Alsineæ, Stjärnblomstriga växter, t., afd. af fam. *Caryophyllaceæ*, innefattande örter ed motsatta, helbräddade blad och små regelbundna ommor, som typiskt hafva 5 fria foderblad, 5 ofta ådelade kronblad, 10 fria ståndare och ett fruktnne med 3 eller 5 långa stift. De äro alla sinsnellan nära besläktade och genom ett egendomligt seende lätta att igenkänna. Redan de låga örtånden, med sin rika grenbildning, som sätter dem stånd att ensamma betäcka en ganska stor yta ian påminne sig t. ex. vårtarven l. natan, *ellaria media*), ådrager dem en viss uppmärkmhet, och deras små, stjärnlika, nästan alltid vita blommor ("stjärnblommor") torde för ingen ara okända. Afdelningen är i det hela ej särdeles trik, men då den har sitt centrum i den norra mpererade och den kalla zonen, spelar den en viktig ll i vårt lands vegetation. Många arter (af släktena *Stellaria*, *Cerastium*, *Arenaria*, *Sagina*, *Spergula* m. fl.) höra till våra vanligaste växter. S. A.*

Al-siska, *Fringilla linaria magnirostris*, *zool.*, en stornäbbad varietet af grå-siska. Se Fringillidæ.

Alskog, socken i Gottlands läns södra härad. 3,781 har. 468 inv. (1902). A. bildar med Lye ett konsistoriellt pastorat i Visby stifts södra kontrakt.

Alskogs kyrka består af romanskt torn, romanskt långhus (detta något äldre än tornet) samt ett stort kor i spetsbågsstil. Det för kyrkans byggning uppgifna årtalet 1239 kan gälla det utvidgade koret. I kyrkans golf förekom en skadad s. k. bildsten, vid Tjängvide inom A. socken en annan. Båda, med framställningar af nordiska myter, förvaras nu i Statens hist. museum. HS HD.

Alsloot [-låt], Denijs van, flamsk målare, om hvars lif och verksamhet man känner föga mer än att han redan 1599 och ännu 1611 var mästare i målaregillet i Bruxelles, att han gjorde utkast till "tapetzerier" och var hofmålare hos ärkehertig Albrekt. Bland hans ganska sällsynta taflor äro hans *Folkfester* i Madrids och Bruxelles' museer samt hans *Maskerad på isen* i samma samlingar och i Münchens pinakotek mest kända — förträffliga kulturbilder, i hvilka artisten framstår äfven som en skicklig, tidig landskaps- och arkitekturmålare. C. R. N. (O. G—G.)

Alsnö, det äldre namnet på ön och socknen Adelsö (se d. o.). Där fanns under medeltiden en kungsgård med samma namn, hvilken omtalas såsom kronogods i ett konung Sverkers bref af år 1200. Magnus Ladulås plägade ofta vistas på A., liksom äfven hans son Birger och marsken Tyrgils Knutsson. A. upptages ännu på Eriks af Pommern tid såsom kungsgård, och i äldre tider fanns där ett slott eller kungshus. Under senare hälften af 1600-talet funnos ännu (enligt Hadorph) murarna kvar; nu finnas blott några spår af grundmurarna. Gården heter nu Hofgården och kallades så redan på Gustaf I:s tid, då godset innehades af kronobönder. Den bortskänktes sedan af Karl IX, men reducerades och är nu en by, skiftad mellan flera bönder. R. T. (HS HD.)

Alsnöstadgan, en af konung Magnus Birgersson efter en herredag å Alsnö kungsgård omkr. 1280 utfärdad förordning, hvars bestämmelser sammanfattas i följande fyra hufvudpunkter: 1) Förbud mot våldgästning samt föreskrift att i hvarje by skulle tillsättas en s. k. rättare, hvilken skulle mot betalning anskaffa kost och husrum åt de resande. 2) Förnyelse af Birger jarls stadgar om hemfrid, kvinnofrid, kyrkofrid och tingsfrid samt förbud mot våldsverkan efter gifven frid och ingången förlikning. Den brottsliges lösegendom skulle delas lika emellan konungen, häradet och målsegaren; han själf skulle dömas till landsflykt, hvilken skulle räcka till dess den förorättade både om nåd för honom och till dess han betalade 40 markers böter till konungen. 3) Frihet från skatt till kronan lämnas åt konungens och hans broders män samt dessas brytar (förvaltare) och landboar (arrendatorer), åt ärkebiskopens och biskoparnas svenner samt åt "alla de män, som tjäna med häst, hvem hälst de än tjäna". 4) Förbud för ämbetsmän att lägga olaga skatt på bönderna och att utkräfva gengärd (underhåll å resor) eller skjuts af dem. R. T.*

Alsó [a'ljå], ung., "nedre", ofta i sammansatta ungerska ortnamn, t. ex. *Alsó-Fehér*, *Alsó-Kubin*.

Alsöl, en förening af aluminium-acetat och -tartrat, hvars vattenlösning användes såsom ett kraftigt antiseptiskt och sammandragande medel vid sårbehandling, åkommor i näsan, svalget, hörselgången o. s. v. I koncentrerad lösning användes alsöl äfven mot kylknölar o. d. S. J—N.

Alsophila R. Br., *bot.*, ett till nat. fam. *Cyatheaceæ* hörande släkte af hufvudsakligen från Brasilien härstammande trädartade ormbunkar, hvilka äfven i Sverige här och hvar odlas i varmhus. Mera härdig är dock en af de oftast odlade arterna, den från Australien härstammande *A. australis* R. Br.,

hvilken i Medelhafsländerna ofta ses på kalljord och hos oss låter sig odla i tempereradt hus. Dess stam kan nå ända till 10 m. i höjd och uppbär i sin spets en stor samling ända till 3 m. långa blad. Äfven *A. elegans* Mart. och *A. excelsa* R. Br. odlas understundom. G. A.

Alstad, två socknar i Malmöhus län. Se Fru Alstad och Västra Alstad.

Alstahoug [-haug], namn på tvenne gårdar i Norge. — Den ena af dem ligger i Skogns prästgäll (i Nordre Trondhjems amt), en af Norges fruktbaraste nejder. Hufvudkyrkan i nämnda prästgäll är uppförd på denna gård. — Den andra ligger på ön Alstenö och har gifvit namn åt Alstahoug prästgäll (1,685 inv. 1900). Där lefde 1689—1708 den frejdade folkskalden Petter Dass som kyrkoherde. Y. N.

Alstenö, ö vid Norges västkust, Nordlands amt, Södra Helgelands fögderi. Den är mycket bergig. Dess högsta toppar nå en höjd af 1,066 m. (Stortinden, en af "de syv söstre"). På Alstenö ligga gårdarna Alstahoug (se d. o.) och Sandnes, på hvilken sistnämnda Torulf Kveldulfsson, skalden Egil Skallagrimssons farbroder, hade sitt säte på Harald Hårfagers tid. Y. N.

Alster, *bot.* Se Benved.

Alster, socken i Värmlands län, Väse härad. 12,853 har. 1,567 inv. (1902). A. utgör ett konsistoriellt pastorat i Karlstads stift, Nyeds kontrakt.

Alster, betydande vattenkvarn i Karlstads landsförsamling, med 2 par stenar och 7 par valsar. 1901 producerades 2,7 mill. kg. mjöl och kli. Med kvarnen är förenadt ett sågverk om 2 ramar. K. K.-Å.

Alster, biflod till Elbe, upprinner i Holstein och faller ut vid Hamburg, där den bildar de små vackra sjöarna Aussenalster och Binnenalster.

Alsterfors, glasbruk i Älghults socken, Kronobergs län. Tillverkningen, som utgöres af hushållsglas, belöpte sig 1902 till ett angifvet värde af 105,000 kr., och arbetsstyrkan utgjorde s. å. 71 personer. K. K.-Å.

Alstern. Se Alsterån.

Alsterån, vattendrag i Kronobergs och Kalmar län, upprinner (på 274 m. höjd) ur Hjärtasjön i Granhults socken, flyter genom skogstrakter mot s. ö. till sjön Alstern (216 m.), som det lämnar vid Säfsjöströms gods och järnvägsstation för att fortsätta sitt genom mossar och skogsmarker slingrande lopp mot s. ö., hvarunder det upptager Lillån från v. och genomflyter Ufvasjön (112 m.), där det går in i Kalmar län, och Stora Hinsjön (107 m.), tills det söder ifrån faller ut i sjön Allgunnen (85 m.). På sin västra sida upptager denna sjö ett nästan lika stort vattendrag, som har sina källor något nordligare, i Nottebäcks socken, och under sitt lopp genom Nottebäcks och Åseda socknar, där det har namnet Badebodaån, genomflyter sjöarna Hultbren, Urasjön och Kedja- l. Krasjön, där det kommer in i Kalmar län. Från Allgunnen går ån först åt s. ö., men inom kort mot n. genom några småsjöar till Hultnässjön, hvarifrån den återtager sitt lopp mot s. ö. genom löfskogsklädda och odlade bygder, samt faller ut i Kalmar sund nedanför Strömserum. Vattendragets längd utgör omkr. 110 km., dess vattenområde 1,570 kvkm. Ån drifver en mängd såg-, kvarn- och andra verk. (J. F. N.)

Alstönia R. Br., *bot.*, växtsläkte af fam. *Apocynaceæ*. Dit hör *A. scholaris* R. Br., ett i södra Asien och norra Australien växande träd, hvars bark skattas högt som stärkande läkemedel (ditabark). — Om *A. theæformis* se Symplocos. G. L—M.

Alstrin, Erik, biskop, f. i Stockholm 1683, d. 1762. Mellan 1706 och 1712 gjorde han en vidsträckt studieresa i Tyskland, Nederländerna och England. Han blef därunder filos. mag. i Greifswald 1708. Efter sin återkomst till Sverige utnämndes han 1716 till v. bibliotekarie i Uppsala, 1719 till akademisekreterare och 1723 till professor i teoretisk filosofi. 1731 blef han pastor i Leksand, 1734 pastor primarius i Stockholm, därefter biskop, först i Växjö 1742, och sedan i Strängnäs, 1748. Han kallades till ärkebiskopsstolen, 1758, men undanbad sig denna utmärkelse på grund af ålder och sjuklighet. Han hade på sin tid stort anseende både såsom filosof och teolog och utgaf utom akademiska afhandlingar omtyckta predikningar. Som riksdagsman tillhörde han de moderata mössorna. G. O. L.

Alstringslinje l. Generatris, *mat.*, en linje genom hvars rörelse i rymden en yta kan tänkas hafva uppkommit. Vanligen förstår man med alstringslinje en sådan *rät* linje, och i detta fall hafva endast linjerbara ytor alstringslinjer. Lig-

å successiva alstringslinjer i samma plan, är ytan eveloppabel, eljest skef.

Alstroemēria [-ström-] L., *bot.*, ett sydamerikanskt växtsläkte af nat. fam. *Amaryllidaceæ*, innehållande växter med rotstock, bladig stjälk och ora praktfulla blommor i flock. Atskilliga arter ilas, såsom *A. versicolor*, *A. aurantiaca* m. fl. e på stärkelse rika rötterna ätas i Syd-Amerika. läktet är af Linné uppkalladt efter Klas Alströmer. S. A. (G. L—M.)

Alströmer, svensk adlig ätt, hvars stamfader, onas Alström (se nedan), adlades 1751 och å tog namnet Alströmer. Hans äldste son, 'atrik, som 1778 upphöjdes i friherrligt stånd, lef stamfader för den ännu lefvande friherrliga tten. Den adliga grenen är utdöd.

1. Jonas A., med någon öfverdrift kallad 'svenska slöjdernas fader", föddes 7 jan. 1685 i Alingsås, där fadern, Tore Carlsson, var en fattig borgare. Hos sina föräldrar fick han ganska otillräcklig undervisning och måste tidigt lämna hemmet för att själf förtjäna sitt uppehälle. Efter några års förlopp kom ynglingen, som efter sin födelsestad antagit namnet Alström, till Stockholm, där han någon tid innehade en underordnad tjänst i Ryssvågen. 1707 åtföljde A. en vän, bokhållaren Alberg, till London, där denne ämnade börja handel. Efter att i 3 år ha konditionerat hos Alberg, öfvertog A. för egen räkning dennes affär samt blef 1710 skeppsklarerare och som sådan engelsk undersåte. Vid en jämförelse mellan Englands och Sveriges industriella utveckling vaknade hos honom tanken att i hemlandet skapa ett motstycke till den storartade industri, hvars blomstring gaf England dess rikedomar. I detta syfte begaf sig A., sedan Karl XII återkommit från Turkiet, hem till Sverige (1715) för att erbjuda konungen sina tjänster, men fann snart, huru föga tiden egnade sig för fredliga värf. Under en tvåårig vistelse i hemlandet sökte han emellertid genom resor i bergslagerna och till de förnämsta städerna förvärfva sig kännedom om förutsättningarna för en svensk storindustri samt studerade sedan på resor i norra Tyskland och under två års vistelse i Holland (förnämligast i Amsterdam) dessa länders industriella inrättningar. Återkommen till London 1719, fullständigade A. sina studier genom en mer än årslång rundresa till Englands viktigaste fabriksorter. Hans därunder förda dagboksanteckningar, innehållande en mängd rön om dåtida engelsk industri, finnas i manuskript på Uppsala universitets bibliotek.

Efter Karl XII:s död och fredssluten ljusnade utsikterna för A:s planer. I jan. 1723 lämnade han England — några månader förut hade han utnämnts till svensk konsul i London —, genomreste de viktigaste fabriksdistrikten i norra Frankrike och Holland, uppköpte under sin resa i hemlighet maskiner, redskap och varuprof samt värfvade arbetare. Till hufvudort för sina anläggningar hade han utsett Alingsås, och ej utan fara från de holländska myndigheternas sida lyckades han hösten 1723 till Göteborg befrakta ett fartyg med ett parti ull, väfredskap och några engelska arbetare. Från Paris hade han för sitt tillämnade manufakturverk begärt kungligt privilegium, och sedan detta 22 juni 1724 beviljats, hemreste han på hösten s. å., för att igångsätta företaget. Hans egna penningetillgångar voro då i det närmaste förbrukade, men A. lyckades för sin sak intressera de värmländske bruksegarna och den politiska krets, hvarur sedermera hattpartiet framgick. En "societet" kom 1725 till stånd med konung Fredrik som medintresserad och "gouverneur", och de nya anläggningarna fingo vid 1726—27 års riksdag — ej minst genom inflytande af i företaget intresserade politiker, såsom Gyllenborg, Düben och Höpken — vidsträckta ekonomiska förmåner. Se härom samt rörande manufakturverkets anläggning och tillväxt Alingsås manufakturverk.

A. var mest en initiativens man, men ingalunda själf praktisk industriidkare och saknade därför såväl håg som förutsättningar för att i detalj leda och öfvervaka sina vidtutseende planers realisering. Endast undantagsvis vistades han någon längre tid i Alingsås, där de svårhandterlige, från olika länder införskrifne arbetarna väl hade kräft en stadigvarande, kraftig och enhetlig ledning. I stället uppehöll sig A. mestadels i Stockholm för att "bevaka societetens fördelar och intressen", och han lyckades äfven genom sangviniska kalkyler och med bistånd af sina politiska vänner att vid den ena riksdagen efter den andra åt manufakturverket i form af lån, tillverkningspremier och understöd utverka stora fördelar, hvarigenom anläggningarna kunde upprätthållas i ett tillstånd af länge till utseendet lysande, men i själfva verket konstlad blomstring. Utom för klädesfabrikation och liknande manufakturgrenar, som med ifver idkades i Alingsås, intresserade sig A. lifligt för fårafveln — han blef 1738 öfveruppsyningsman öfver schäferistaten —, tobaksfabrikation, odling af färgväxter m. m., anlade i Göteborg ett sockerraffineringsverk, på Kungsholmen i Stockholm det första engelska garfveriet i riket och kan äfven göra anspråk på äran af att i Sverige hafva infört odlingen af potatis.

Nyare forskningar hafva ådagalagt, att grundvalarna till frihetstidens industriella utveckling till stor del voro lagda redan före A:s tid och att allvarliga anmärkningar kunna göras mot soliditeten i den mångfrestande mannens industriella företag. Af förblifvande betydelse är dock hans ifriga sträfvan att grunda den svenska industrien hufvudsakligen på inhemska råämnen. Äfvenledes bör man erkänna den varma fosterlandskärlek, som genomgår A:s nitiska verksamhet för vårt näringslifs höjande. I skrift tog sig detta hans nit uttryck i flera arbeten, såsom *Den svenska vårdande fåraherdens trogne vägvisare* (1727), med bihanget *Fåraherdens hemliga konster* (1733), samt flera i K. vetenskapsakademiens handl. införda tal och afhandlingar, bl. a. *Försök till boskapsafvelns förbättring genom gode hannars införskaffande från utrikes orter* (1743), *Om Sveriges välstånd, om det vill* (1745) samt *Om schäferiernas nytta* (1759). För vetenskapliga idrotter hyste han varmt intresse, samlade i Alingsås ett rikhaltigt bibliotek och anlade där modellkammare och naturhistoriskt museum: han deltog äfven 1739 i stiftandet

af Vetenskapsakademien. 1739 fick han kommerseråds titel, adlades vid Adolf Fredriks kröning 1751 och antog då namnet Alströmer. Riksdagen 1755—56 beviljade honom 8,000 dal. smt i premium för det kapital han ansågs hafva i riket infört från England, tillförsäkrade hans änka en årlig pension af 2,000 dal. smt samt anslog medel för resande af hans byst å Stockholms börs. A. afled 2 juni 1761 och slapp sålunda upplefva de förödande stormar, som med ändrade konjunkturer och nya ekonomiska grundsatser bröto in öfver Alingsåsverket. Litt.: Äreminnen af Franzén i Sv. akad:s handl. (11:e d.) och af Palmblad i Biogr. lex. (bd I) samt G. H. Stråle, "Alingsås manufakturverk" (1884). V. S—G.

2. Patrik A., den föregåendes son, f. 1733 i Alingsås, d. 1804, uppfostrades enligt faderns önskan till att öfvertaga styrelsen öfver manufakturverken i Alingsås samt förordnades 1754 till direktör öfver Alingsås stad och manufakturi. Under en resa i offentligt uppdrag till Ryssland 1758 besökte han manufakturverken i Moskva, Jaroslav och Tula. De närmast följande åren voro konjunkturerna särdeles ogynnsamma för den svenska industrien, och vid 1765 års riksdag förlorade den plötsligt sina dittills åtnjutna stora förmåner. A. lyckades dock upprätthålla faderns anläggningar, tills de genom en eldsvåda 1779 nästan förstördes. Redan 1776 hade han ingått bolag med sin broder Klas, som var grosshandlare i Göteborg. Motgångar föranledde bolagets upplösning, hvarefter de båda bröderna egnade sig åt skötseln af sina landtegendomar. A. var högt aktad för sin outtröttliga, gagnande verksamhet och sitt intresse för allmännyttiga företag och för vetenskapliga arbeten. Han utnämndes till kommerseråd 1770, förordnades till vice landshöfding i Älfsborgs län 1774, blef direktör vid Ostindiska kompaniet 1777 och upphöjdes jämte brodern Klas i friherrligt stånd 1778. Han blef 1771 den egentlige stiftaren af Musikaliska akademien och 1774 ledamot af Vetenskapsakademien.

3. Klas A., den föregåendes broder, f. 1736 i Alingsås, d. 1794, fick, då fadern fördelade sina mångartade göromål mellan sönerna, på sin lott landthushållningen och skäferierna. Han studerade i Uppsala naturalhistoria, kemi och ekonomi under Linné, Valerius och A. Berch och fick redan vid 18 års ålder öfvertaga skötseln af familjens egendomar Berga och Nolhaga samt arrendegården Höjentorp med därvarande skäferiskola. För att studera den spanska ullkulturen företog han 1760 en resa till Spanien och besökte på hemvägen Italien, Frankrike, Tyskland, Nederländerna och England. Han återkom 1764 till fäderneslandet, där han redan 1761 hade blifvit utnämnd till kommissarie i Kommerskollegium, med åliggande att föra uppsikt öfver den svenska skäferistaten. Sedan denna syssla 1765 indragits, kvarstannade A. likväl några år i Stockholm och höll 1770 såsom preses i Vetenskapsakademien sitt berömda tal *Om den finulliga fårracen*, hvilket blifvit öfversatt på flera europeiska språk. Under sin resa hade han gjort många viktiga anteckningar öfver främmande länders landtbruk och industri, hvilka han dock till största delen aldrig hann utarbeta. Därjämte hade han samlat en stor mängd naturalster för museet i Alingsås och till Linné hemskickat betydliga sändningar af örter, fiskar, snäckor m. m. Af tacksamhet därför gaf Linné ett sydamerikanskt växtsläkte namnet *Alstroemeria*.

1770 flyttade A. till Göteborg, där han ingick bolag med sin svärfader, den rike köpmannen Niklas Sahlgren, direktör vid Ostindiska kompaniet. Tillsammans utvecklade dessa båda en storartad verksamhet. Utom det att de skötte ett bland de största handelskontoren i riket samt de bergverk och landtegendomar, som tillhörde bolaget, egnade de sig frikostigt åt främjandet af allmännyttiga och vetenskapliga företag. Den s. k. alströmerska vägen vid sjön Aspen, mellan Alingsås och Göteborg, är ett minne af A:s verksamhet. Därjämte offrade A. stora summor på att från utlandet införskrifva åkerbruksredskap, modeller, boskap och nyttiga växter samt understödde svenska vetenskapsmän, såsom Bergman, Adam Afzelius, Thunberg m. fl. På sitt gods Gåsevadholm i Halland anlade han ett betydligt naturaliekabinett, och han samlade därjämte ett kabinett af fysiska instrument och modeller jämte ett utvaldt bibliotek. Efter svärfaderns död blef brodern Patrik A. hans bolagsman, men bolaget måste sedermera upplösas till följd af stora förluster på en olycklig handelsexpedition till Förenta staterna. År 1785 flyttade A. till Gåsevadholm, där han, redan tidigt bruten till hälsan, tillbragte de sista åren af sin lefnad. — Han utnämndes 1770 först till assessor i Kommerskollegium, sedan till protokollssekreterare i Justitierevisionen, men fick redan s. å. kansliråds afsked. Han blef 1768 ledamot af Vetenskapsakademien och upphöjdes 1778 i friherrligt stånd. (V. S—G.)

4. Johan A., den föregåendes broder, f. 1742, d. 1786, egnade sig först åt mineralogiska studier, men intog, då brodern Patrik måste lämna tillsynen öfver anläggningarna i Alingsås, dennes plats. 1777 företog han en längre resa genom Europas flesta länder, hvarunder han hemskickade värderika samlingar af naturalster, modeller och verktyg samt gjorde vidtgående ekonomiska och vetenskapliga studier. Åtskilliga från trycket utgifna uppsatser och beskrifningar vittna om hans skarpa blick och noggranna forskning. 1784 blef han ledamot af Vetenskapsakademien.

5. Karl Jonas Oskar A., sonson till Patrik A., friherre, ämbetsman, f. 31 okt. 1811, d. 10 aug. 1888, blef 1828 student i Upsala och begynte 1832 tjänstgöra i k. m:ts kansli, där han 1856 befordrades till expeditionssekreterare. 1860 utnämndes han till landshöfding i Hallands län och kallades 15 juni 1870 till konsultativt statsråd. Han tillhörde konseljen till 4 juli 1878 och var, enligt sin förman De Geers omdöme, en "erfaren ämbetsman, lika klok som redbar, en sant frisinnad statsman". A. var 1867—72 ledamot af andra och 1873—81 af första kammaren.

Alt (it. *alto* l. *contr'alto*, af lat. *altus*, hög), fr. *haute-contre*, *mus.*, den djupa kvinno- och gossrösten, hvars tonomfång sträcker sig från *g* till tvåstrukna *e* och *f*, stundom dock högre, liksom den djupare alten l. kontra-alten når ned till *c*. Brösttonerna utgöra altröstens mest kännetecknande område. — Alt kan äfven betyda altsångerska eller person som utför altpartiet. — I harmoniläran förstår man med alt den 2:a hufvudstämman. I sträkkvartetten utgör alten (altfiol) tredje stämman.

— Alt är vidare benämning på altsträngen (se d. o.). Jfr Stämma och Tenor.

Alt, biflod till Donau. Se Aluta.

Alt. 1. Jakob A., tysk litograf och landskapsmålare, f. 1789 i Frankfurt a. M., d. 1872 i Wien, vann betydelse genom den lyftning han där gaf åt litografien. — 2. Rudolf von A., den förres son, akvarellist, f. 1812 i Wien, har gjort sitt namn kändt genom interiörer, genom ypperliga landskap och genom ej mindre förträffliga bilder från Wiens gator och platser. I sitt framställningssätt är han en föregångare till de mest moderne målare. Den österrikiska konstens "altmeister", som han blifvit kallad, är allt fortfarande verksam. Godt representerad i Wiens kejs. galleri. G—G N.

Altāi ("guldberg", af mong. *Alta-in-ola*, mandsj. *Altai-alm*, kines. *kin-sjan*) kallas ett bergsystem i Central-Asien, norr om den dsungariska sänkan ("porten"). Namnet användes dels om hela berglandet mellan öfre Irtysj och Jenissei, sålunda omfattande utom det egentliga A. äfven Changai, Tannu och Sajanska bergen, dels och vanligare endast Altai i egentlig mening. Detta berg utbreder sig mellan öfre Ob och öfre Irtysj samt har sin högsta punkt i Bjeluka-gora (3,350 m. högt). Från A. utgår åt s. ö. en lång kedja, kallad Ektag-Altai ("hvittoppade A."), som går långt in i Mongolict (trol. ö. om 106° ö. lgd) med en kamhöjd af 2,000—3,000 m. Några pass leda öfver, såsom Stora och Lilla Ulan-Daba, 2,820 m., och Urmogaity, 2,980 m., alla i västra delen. Genom Buchtarma, en biflod till Irtysj, skiljes Ektag-A. från det egentliga A., som där ej dess kedjor nå öfver trädgränsen är starkt skogbevuxet (lärkträd, gran, tall samt i lägre delar asp och björk). Trädgränsen ligger i norra delen 1,360 m., i södra 1,700 m. högt. En mängd alpsjöar ligga i A. Berget är synnerligen rikt på metaller af olika slag, äfven guld och silfver. Gruf-vorna hafva af ryssarna bearbetats sedan 1720-talet, ehuruväl de svåra kommunikationerna lägga stora hinder i vägen för transport af åtminstone de billigare metallerna. Den blomstrande staden Barnaul norrut vid Ob är medelpunkt för A:s bergsbruk. J. F. N.

Altair, *astron.*, en stjärna. Se Atair.

Altaiska språk. Se Ural-altaiska språk

Altai-tatarer l. Altajer. Se Tatarer.

Altamira, Rafael, spansk skriftställare, f. 1866 i Alicante, professor i historia i Oviedo, intager som novellist ett aktadt rum med *Fatalidad* (1894), *Cuentos de Levante* (1895) och *Novelitas y cuentos* m. m., och som litteraturkritiker med *Mi primero campaña* (1893) och många uppsatser i den af honom sedan 1895 redigerade "Revista critica de historia y literatura española" samt artiklar i franska och engelska tidskrifter. Tyngdpunkten af hans verksamhet ligger dock på de historiska, pedagogiska och kulturella områdena. Hans förnämsta arbeten äro: *La enseñanza de la historia* (1890), *Historia de España y de la cultura española*, först utkommen på engelska, och *Psicologia del pueblo español* (1902), en förträfflig och ingående studie af den spanska folkkaraktären. Hans sista arbete är romanen *Reposo* (1903). AD. H—N.

Altamūra, stad i en vinrik trakt i italienska prov. Terra di Bari. 22,729 inv. (1901). Oliv- och vinodling.

Altān (af lat. *altus*, hög), en af kolonner, pelare, arkader eller ock af en hel byggnad mer eller mindre högt uppburen, oftast öppen och obetäckt, men alltid med bröstvärn eller handräcke försedd hvilo- och utsiktsplats. Jfr Balkong. — Altāntak, yttertak med så låg resning, att det bekvämt kan beträdas. A. T. G.

Altappen, lastageplats i Neder-Luleå socken, Norrbottens län, på de s. k. Finnklipporna i Bottniska viken, 20 km. utanför Luleå. Tillhör numera Nordiska trävaru-aktiebolaget. Vid A. finns ett stort sågverk om 7 ramar.

Aitar. Se Altare.

Altār de los Collanes [kålja'nes] l. Capac-Urcù, en af de mest betydande vulkanerna i Kordillernas östra kedja i Ecuador, 20 km. s. ö. om staden Riobamba. Högsta toppen är 5,404 m.

Altarduk, en vanligen af linne förfärdigad duk, som betäcker altarskifvan. Jfr Antependium.

A'ltare l. Altar (lat. *altāria*, af *alta ara*, hög offerhärd), offerhärd, offerbord; "Herrans bord",

Altartafla från Grangärde socken i Kopparbergs län.

den i koret stående upphöjning, framför hvilken prästen förrättar en del af den offentliga gudstjänsten. Altare betecknar egentl. den upphöjning, naturlig eller konstgjord, på hvilken offret nedlägges åt gudomligheten. Såsom altaren hafva därför hos naturfolken och äfven hos folk på högre bildningsgrad tjänat till form eller läge mera anmärkningsvärda stenblock o. d. Hos judarna var enligt lagen offring tillstadd endast i templet, men länge bibehöll sig dock bruket att resa offeraltaren på högt belägna ställen, t. ex. Gilgal, Betel och Mispa. Man skilde mellan brännofferaltaret, rökelsealtaret och skådebrödsbordet. Egyptiska altaren voro monoliter i form af en stympad kon, de assyriska och persiska voro fyrkantiga. Fornpersernas eldsaltaren hade en betydlig höjd (3 meter och mera). De antika folkens

(grekers, romares) altaren hade vanligen en cylindrisk form och pryddes mer eller mindre rikt med reliefer af ornamentalt eller figuralt innehåll; upptill anbragtes gärna skulpterade offerdjurs-(ox-, vädurs-)hufvuden. Materialet var mest marmor. På högtidsdagar smyckade man dem med blomsterkransar och girlander. Altaren restes icke blott i och framför templen, utan äfven på offentliga platser och färdvägar, i lunder, vid källor o. s. v. samt i hemmen åt penaterna. Heroers minne hedrades med altaren, och i Rom restes sådana äfven åt kejsare. Heligast var det stora altare, som restes framför en guds tempel.

Altarskåp från domkyrkan i Strängnäs.

I den gammalkristna kyrkan hade altaret ursprungligen formen af ett fritt stående bord (*mensa*), vid hvilket nattvardens heliga offerhandling egde rum, och hvarifrån nådemedlen uppvisades eller utdelades. Denna altarform bibehölls hela medeltiden igenom och kan väl ännu sägas bestå inom den reformerta kyrkan. Men redan tidigt (på 300-talet) började altaren med massiv murad stenfot komma i bruk, och denna form blef sedan förhärskande. Skifvan (*tabula*) borde utgöras af en enda stenhäll, ej sammansatt. I densamma anbringas en liten fördjupning (*sepulchrum*) för förvaring af reliker, en erinran om det gammalkristna bruket att uppsätta altaret öfver ett helgons graf. Stundom framdrages främre kanten af skifvan och stödes af fristående små kolonner. Så, hvad Sverige angår, exempelvis i Linköpings domkyrka och Varnhems klosterkyrka. Vanligen döljes dock den konstlösa undersatsen af en mer eller mindre rikt utstyrd beklädnad af trä, metall, tyg (*antemensale, antependium*), medan skifvan täckes af en hvit duk. Tidigt förekommer också bruket att öfver altaret uppföra ett särskildt tak, en baldakin (*ciborium, tabernaculum*), buren af fristående hörnstöd, en typ, som jämväl bibehållit sig, ehuru mindre allmänt, in i nyare tid och inom den grekisk-katolska kyrkan är den förhärskande. Vanligare var att vid altarskifvans bakre kant anordna en uppsats i form af en låg vägg eller en hylla för uppställning af kors, ljusstakar, bilder, relikgömmor o. d. Denna uppsats (*retabulum, suprafrontale*) växer efter hand ut till en hög skärm eller vägg, som erhåller en arkitektonisk indelning och prydes med snidade och målade bilder. Redan härigenom får den karaktären af ett grundt skåp med indelning i fack genom horisontala och vertikala linjer. Till denna vägg fogas (sedan 1300-talet) å båda sidor rörliga flyglar eller dörrar, hvilka kunna sammanslås för att skydda eller, såsom under passionstiden, dölja den å uppsatsen befintliga bildprakten. Detta är det egentliga, för gotikens konstperiod karakteristiska altarskåpet l. flygelaltaret (*triptychon*). Vanligen höjes därvid skåpet upp öfver altarbordet medelst en låg undersats (*predella*), som erhåller sin särskilda dekoration. Altarskåp från 1400-talet och 1500-talets början förekomma i mycket stort antal i Sverige, där utom en mängd sockenkyrkor domkyrkorna i Strängnäs och Västerås samt klosterkyrkan i Vadstena ega många prof af nederländskt, tyskt och svenskt ursprung. Ännu vid midten af 1600-talet bibehölls i hufvudsak denna form för den praktfulla altaruppsatsen i Stockholms storkyrka, stiftad af J. Adler Salvius och hans maka. — Den italienska renässansen på 1400—1500-talen tänker sig gärna altaret insatt i en arkitektoniskt ordnad nisch eller under en kolonnställning, i hvilken bakgrunden upptages af en målning eller af skulpturverk. Den tyska eller öfver hufvud den nordiska renässansen (1500—1650) ger likaledes altaruppsatsen en arkitektonisk karaktär, men med flera kolonnställningar öfver hvarandra, af hvilka den mellersta vanligen är bredare och högre än den nedre och den öfre, hvilka kunna sägas motsvara altarskåpens predella och krön, medan samtliga omsluta målade eller snidade bilder och flankeras af ornamentalt behandlade fasta, ej rörliga flyglar (Tyska kyrkan i Stockholm, Kristina-kyrkan i Falun, kyrkan i Mariestad m. fl.). I den mån den från Italien utgående klassiska senrenässansen och den därmed samtidiga barockstilen vinna insteg i det öfriga Europa, upptages äfven där den italienska altartypen med en fristående kolonnställning, vanligen rikt smyckad med ornament, symboler, skulpturverk och målningar. Ett praktfullt exempel på ett barockstilsaltare af denna typ var det efter 1702 års brand i Uppsala domkyrka uppförda, ett verk af B. Precht, hvilket dock nedtogs i sammanhang med kyrkans restaurering. Denna anordning af altaret bibehöll sig hela 1700-talet igenom under rokokoperioden och den nyklassiska stilriktningen samt ända in i förra århundradet, i det att den ofta rätt enkla altartaflan i regeln infattas af pilastrar eller kolonner med ett däröfver anbragt gafvelkrön. Planschen visar exempel på altaren från olika perioder. (Se vidare Münzenberger och Beissel, "Zur kenntniss und würdigung der mittelalterlichen altäre Deutschlands", 1890—1901). — Af altarskåp från svenska kyrkor eger Statens historiska museum omkr. 60 nummer och Nordiska museet en mindre samling. Dessa samlingar äro likväl ej tillräckliga att till fullo karakterisera den rika och betydelsefulla bildhuggar- och målarkonst, som våra kyrkor ega af detta

1. Altare från ön Delos.
(Grekisk stil.)

2 Altare i baptisteriet San Giovanni in fonte
i Ravenna.
(Fornkristen stil.)

3. Altare med ciborium i San An
i Milano.
(Fornkristen stil, karolingiska

5. Altare och sångkor i kyrkan i
Wechselburg. (Romansk stil.)

4 Portativt altare i klostret Melk.
(Romansk stil.)

6. Portativt altare, tillhörigt domkyrkan
i Halberstadt. (Gotisk stil.)

7. Altare med ciborium i domen i
Regensburg. (Gotisk stil.)

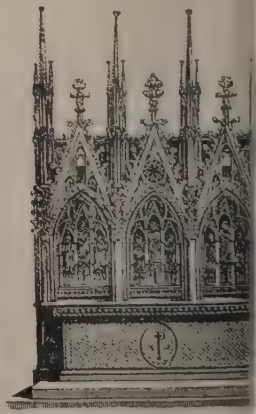

8 Altare i Elisabetskyrkan i M
(Gotisk stil.)

Flygelaltare från Bruneck i Tyrolen (Sengotisk stil.)

10. Altare i ett sidokapell i Venezias S. Markuskyrka. (Italiensk renässans.)

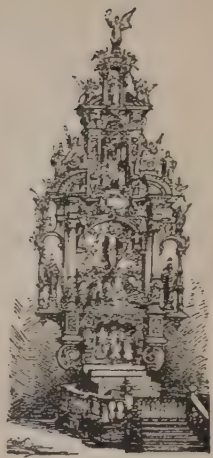

11. Altare i Augsburgs Ulrikskyrka. (Tysk renässans.)

Altare i Kemptens stiftskyrka. (Rokoko.)

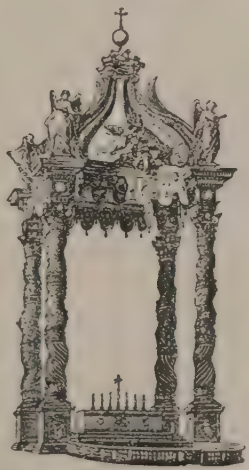

12. Tabernakel i Peterskyrkan i Rom. (Barockstil.)

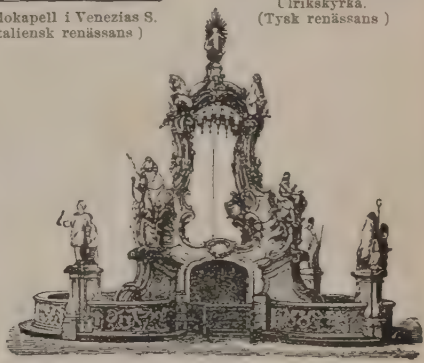

15. Altare i Vierzehnheiligen. (Rokoko.)

13. Flygelaltare i Stockholms Storkyrka (upphöjdt arbete i silfver och ebenholts). (Senrenässans.)

16. Altare i Stockholms slottskapell, med hög gipsrelief (Kristus i örtagården) af Bouchardon, Larchevesque och Sergel. (Barock.)

slag. Flertalet af dessa altarskåp tillverkades i Sverige, men de bättre utomlands. Af högt konstvärde äro framför allt altarskåpen från de berömda nederländska verkstäderna i Bruxelles och Antwerpen. Jfr J. Roosval, "Om altarskåp i svenska kyrkor och museer ur mäster Jan Bormans verkstad i Bryssel" (1903, illustr.).

I romersk-katolska kyrkor blef det tidigt bruk att uppställa flere altaren, bland hvilka det i koret stående *högaltaret* är det förnämsta, därnäst *lekmanna-* l. *helga korsaltaret* (vanligen vid korskrankets västra sida). *Sidoaltaren* (i sidokapellen) äro resta till helgons ära och nyttjas för privatmässor. På resor och i fält medföra de katolske prästerna små *portativa altare* att fira mässan vid. — En icke ringa likhet med de katolska altarena förete de buddistiska, som ha sin plats framför någon Buddabild, och vid hvilka kultens alla rituella handlingar förrättas. Se utom ofvannämnda skrifter äfven Schmid, "Der christl. altar u. sein schmuck" (1871). UPK.*

Altarets sakrament. Se Nattvarden.

Altarhafre, en prästerskapet i Skåne af gammalt åliggande utskyld, som antagligen tillkom såsom ersättning för en del af det lifsmedelsförråd prästerskapet på landet af ålder brukat lämna biskopen, när han var på resor i stiftet. Altarhafren tillgodokom ärkebiskopen i Lund, men indrogs till kronan vid reformationen. Den erlades med penningar efter s. k. kronovärde och beräknades till 4 tunnor hafre för pastorer, klockare och annexbönder. KBG.

Altarkläde, broderadt kläde, som hänges öfver altarets framsida. Jfr Antependium.

Altarläge, en prästen förr tillkommande (oftast af matvaror bestående) skatt eller afgift, som ursprungligen lades på altaret.

Altarmat, de frivilliga gåfvor af matvaror, hvilka sockenboarna medförde till kyrkan och under själfva gudstjänsten aflämnade till prästerskapet. Förbjuds 1720. KBG.

Altarnisch. Se Apsis.

Altaroche [-rá'ʃ], Durand Marie Michel, fransk skriftställare, f. 1811 i Issoire, studerade juridik i Paris, men öfvergick vid juli-revolutionens utbrott till journalistiken och skref i flera republikanska tidningar, bl. a. "Charivari", hvars redaktör han var 1834—48 och hvilken till stor del hade hans kvicka och satiriska penna att tacka för sin glänsande framgång. Vidare författade han de politisk-poetiska *Chansons* (2 saml., 1835—38) och *Contes démocratiques* (1837) äfvensom historiska och dramatiska arbeten. 1848 blef han den provisoriska regeringens kommissarie i departementet Puy de Dôme och s. å. invald i konstituerande församlingen, där han tillhörde moderata vänstern. 1850—52 förestod han Odéon-teatern i Paris och grundade senare jämte Louis Huart teatern Folies-Nouvelles. Död 1884.

Altarsedel, förr benämning på ett af vederbörande präst utfärdadt intyg, att någon begått nattvarden; prästbetyg.

Altarskrud. Se Kyrkoskrud.

Altarskåp. Se Altare.

Altartafla. Se Altare.

Altasapa'kte-fjället, ett ännu omätt högt fjäll, ö. om Nieras och s. om Kårsotjåkko, i närheten af Stora sjöfallet i Lule lappmark. RM.

Altazimut. Se Astronomiska instrument.

Altbasun. Se Basun.

Alt-Breisach. Se Breisach.

Altdamm, stad. Se Damm 1.

Altdorf, stad i Schweiz. Se Altorf.

Altdorfer, Albrecht, tysk målare, kopparstickare och arkitekt, f. omkr. 1480 i Altdorf i Bajern, d. 1538 i Regensburg, där han sedan 1505 var bosatt och blef både stadsbyggmästare och rådsherre. Bland hans sirligt utförda taflor, i hvilka landskapet spelar en betydande roll, men i hvilka äfven arkitekturpartier inväfvas, och hvilka utmärka sig genom god kolorit och en poetisk-fantastisk stämning, märkas *Heilan under flykten till Egypten* (i Berlins museum) och framför allt hans 1529 daterade målning *Alexanders seger öfver Dareios* (i Münchens pinakotek), en liflig framställning i 1500-talets tidsdräkt. A:s byggnader utgjordes af fästningsverk och liknande, mer praktiska än konstnärliga uppgifter. I sina kopparstick och träsnitt tillhör han den af Dürer påverkade artistgrupp, som fått namnet "kleinmeister". O. G—G.

Altdorf-Weingarten. Se Weingarten.

Altea-rot, *farm.* Se Althæa.

Altefähr, fiskläge på Rügen. 1,000 inv. Hafsbad. — Vid A. fanns sedan gammalt en skans, från hvilken svenskarna under Leslie 1629 utdrefvo en kejserlig besättning. 1677 föll skansen i danskarnas händer. Den återtogs visserligen 1678, men förlorades kort därefter till brandenburgarna. 1711 försvarades den lyckligt mot de allierade, retrancherades sedan 1714 och var 1715 den sista plats på Rügen, Karl XII lämnade i fiendens våld. Vid utbrottet af pommerska kriget 1757 var skansen förfallen, men upphjälptes för sista gången. 1813 byggdes vid A. fem batterier. L. WISON M.

Alte land (Das alte land), fruktbar landsträcka på Elbes vänstra strand, strax nedanför Hamburg, omfattande amtet Jork i preuss. prov. Hannover. Invånarna äroättlingar af holländare, som i 12:e årh. gjorde detta marskland odlingsbart. J. F. N.

A'lten, den fruktbaraste och till sitt utseende vänligaste delen af Finnmarken, omkring Altenfjord. Namnet är af lapskt ursprung (*Alahaygjo*). A. omfattar de vidsträckta, nu till en del väl odlade slätterna vid den stora, från inre Finnmarken kommande Altenälfvens utlopp i Altenfjord. Trots denna trakts nordliga läge (under 70° n. br.) hafva dess slätter ett utseende, som i flera afseenden påminner om dalarna i det sydöstra Norge. I A. mognar säden, som där har sin nordligaste gräns, och träden utmärka sig för sin betydliga storlek. Så har man där funnit ända till 400 år gamla furuträd med en diameter af ända till 112 cm. Vid älfvens mynning ligger ett slags by, Elvebakken, och något västligare därom Altengård, fordom bostad för amtmännen i Finnmarken, sedermera såld af kronan. Ännu längre i v. ligger handelsplatsen Bosekop (lapska *Bossogoppe*, "hvalviken"), med en mycket besökt marknad tvenne gånger årligen (i mars och december) samt en meteorologisk station. Vid en arm af Altenfjorden, Kaafjorden, som bildar en förträfflig hamn, ligger Kaafjordens kopparverk, som anlades 1826 af ett engelskt bolag och en tid var ganska betydligt, men numera bedrifves med ringa kraft. — Altens f. d. fogderi bestod af fyra socknar: Alten, Talvik, Kautokeino och Loppen, med en areal af

12,872 kvkm., med 7,148 inv. (1900). — Bland innebyggarna i A. äro många finnar. Ännu omkr. 1560 synes den egentliga Altendalen icke hafva haft många fasta innebyggare, enär kronans enda inkomst därifrån var den afgift, som lapparna betalte för begagnandet af det rika laxfisket i älfven. I början af 17:e årh. försökte svenskarna sätta sig i besittning af dalen och dess fiske, men de rönte motstånd af norrmännen, som då på Arön, något utanför Talvik, uppförde ett litet fäste, Altenhus, som dock snart föröll. Efter 1613, då Sverige hade uppgifvit sina anspråk på Finnmarken, egde A. betydelse i synnerhet genom sitt laxfiske, hvilket betraktades som ett regale och vanligen var bortarrenderadt. Det är nu öfverlåtet åt de i A. bosatte jordbrukarna. Y. N.

Altén, Mårten, öfversättare, född vid Hargs bruk i Roslagen 21 dec. 1764, studerade i Uppsala och Greifswald, var 1794 handsekreterare hos general B. Cederström i Pommern och egnade sig från 1797 i Stockholm åt litterära värf. 1809—11 var han biträdande lärare vid institutet för döfstumma och blinda. Död på Hasslekärr i Västergötland 22 mars 1830. — A:s flit var utomordentlig. Äfven hans lediga och riktiga språkbehandling är värd allt erkännande. Han egnade sig företrädesvis åt teaterföversättningar: öfver 60 sådana efter tyska och franska original finnas af hans hand, bland dem 19 från Kotzebue. En viss framgång hade A:s egen medelmåttiga femaktsdram *Den förföljda oskulden* (1798). — Hans dotter Maria Dorothea A., författarinna. Se Dunckel 2. — Hans son, Viktor August A., f. 1802, d. 1856 såsom flickskoleföreståndare i Kristianstad, utgaf några smärre diktsamlingar (1832 och 1835) under signaturen Victor och öfversatte "Englarnes kärlek" af Thomas Moore (1848). E. F—T.

A'lten, Karl August, grefve, hannoveransk general, f. 1764, d. 1840, tjänade med utmärkelse i Hannovers och Englands arméer under krigen mot fransmännen 1793—1815 och deltog därunder bl. a. verksamt i Wellingtons fälttåg på Pyreneiska halfön samt i slaget vid Waterloo (1815), där han blef svårt sårad. Såsom befälhafvare för Hannovers trupper stannade han i Frankrike till 1818, blef 1831 krigsminister i Hannover och var äfven en tid utrikesminister.

A'ltena, fabriksstad i preussiska prov. Westfalen, reg.-omr. Arnsberg, vid Nettes utlopp i floden Lenne. Den ligger i en trång dal, omgifven af skogbevuxna berg. 12,766 inv. (1900). Har en mängd manufakturer för järn, stål, mässings-, brons- och nysilfverarbeten m. m.

Altenberg. 1. Bergstad i sachsiska reg.-omr. Dresden, i Erzgebirge, 647 m. öfver hafvet. 1,750 inv. (1900). Är i synnerhet bekant genom de i närheten liggande tenngrufvorna, hvilka anses som de viktigaste i hela Tyskland. Hufvudnäringarna äro bergsbruk, halmflätning, cigarr- och trävarutillverkning. — 2. Det tyska namnet på Moresnet (se d. o.).

Altenburg. 1. Tyskt hertigdöme. Se Sachsen-Altenburg. — 2. Hufvud- och residensstad i hertigdömet Sachsen-Altenburg, 38 km. s. om Leipzig, ej långt från floden Pleisse. 37,000 inv. (1900). Ligger i en fruktbar och väl odlad nejd och utmärker sig genom sin blomstrande handel och industri. Tillverkning af garn, tyg, handskar, hattar m. m.; handel med säd, grönsaker, frukt och ost. Residensslottet, som ligger på en porfyrklippa utanför staden, är historiskt märkvärdigt genom det där begångna s. k. sachsiska prinsrofvet. Riddaren Kunz v. Kaufungen, som ansåg sig ega kraf på ersättning för åt kurfursten Fredrik den saktmodige lämnad krigstjänst, sökte tilltvinga sig sina fordringars uppfyllande genom att bortröfva kurfurstens unge söner, Ernst och Albrekt. Prinsrofvet verkställdes på A. natten till 8 juli 1455, och röfvarna sökte på skilda vägar uppnå böhmiska gränsen. Traditionen förmäler, att den 12-årige Albrekt på färden under förevändning att plocka bär lyckades upptäcka sin ställning för en kolare, hvarpå denne skulle ha samlat några af sina kamrater, befriat prinsen och fångat Kunz v. Kaufungen, hvarefter dennes medbrottslingar mot löfte om strafflöshet utlämnade prins Ernst. Riddar Kunz blef omedelbart halshuggen. Prinsrofvet, hvars detaljer forskningen ej helt lyckats utreda, blef på 1600-talet ämne för en hel väfnad af sagor. Jfr om dem Koch, "Trillersagen" (1884). — 3. Stad i Ungern. Se Ungarisch-Altenburg.

Altenessen, landskommun i preuss. reg.-området Düsseldorf. 28,668 inv. (1900). Knutpunkt för flera järnvägar. Stenkolsgrufvor.

Altenfjord, den västligaste af Finnmarkens stora fjärdar. Den är ganska bred och delar sig i flera armar. Utanför fjordens mynning ligga de två stora öarna Stjernö och Seiland, med Seilandjække, Europas nordligaste skridjökel, som når 981 m. De skiljas från hvarandra genom Rognsundet. Mellan Stjernö och fastlandet går fjärdens södra inlopp, Stjernösund; mellan Seiland och fastlandet dess nordliga, Vargsund, vid hvars norra ände Kvalön med Hammerfest är belägen. Jfr Alten. Y. N.

Altengård. Se Alten.

Altenhus. Se Alten.

Altenkirchen, by i preuss. prov. Rhenprovinsen, reg.-omr. Koblenz, 40 km. n. om Koblenz, vid Wied. Järn- och blygrufvor. Vid A. stod 4 juni 1796 ett slag, hvari fransmännen under Kléber besegrade en österrikisk här. Vid en skärmytsling mellan fransmän och österrikare invid A. 19 sept. s. å. stupade den tappre general Marceau.

Alten-Oetting (-Ötting), köping i Bajern. Se Altötting.

Altenstein [-stajn], slott på södra sluttningen af Thüringerwald, ej långt från badorten Liebenstein. Hertigens af Sachsen-Meiningen sommarresidens.

Altenstein [-stajn], Karl, friherre von Stein zum A., preussisk statsman, f. 1770, d. 1840, blef Steins efterträdare som finansminister 1808, men fick redan 1810 afsked från detta ämbete, då han icke kunde finna någon utväg att skaffa de krigskontributioner fransmännen kräfde, utan föreslog, att Schlesien i stället skulle erbjudas Frankrike. Mera betydelsefull var hans verksamhet såsom kultusminister (1817—38), hvarunder han genom undervisningslagen af 1819 lade grundvalen till det preussiska undervisningsväsendet. De sista åren af hans ämbetstid upptogos af svåra stridigheter mellan regeringen och dels gammallutheranerna, dels de katolske biskoparna.

Alten-älfven, flod i Finnmarken, Norge. Faller ut i Rafsbotten, Altenfjords sydöstra ände. O. A. Ö.

Alterābel (fr. *altérable*), föränderlig, som lätt försämras.

A'ltera pars (lat.), den andra delen; det andra partiet, motpartiet. Jfr Audiatur etc.—A'ltera pars Petri, den andra delen af Petrus Ramus' lärobok i logiken. Denna del handlar om omdömet. Därför säges en person utan omdömesförmåga sakna "altera pars Petri".

Alteratiōn (se Alterera), sinnesrörelse, oro, förskräckelse. — Alterationshypotesen, en af Hermann framställd åsikt rörande djurelektricitet (se d. o.).

A'lter ēgo (lat.), andra jag, d. v. s. ställföreträdare; en förtrolig vän, som helt och hållet uppgår i ens tankegång och ger det korrekta uttrycket åt ens önskningar.

Alterēra (af mlat. *alteräre*, af *alter*, annan, främmande), oroa, förskräcka.

Alterēradt ackord, *mus.*, ett dur- eller mollackord, hvari någon ton kromatiskt förändrats.

Alternanthēra Forsk., *bot.*, ett till nat. fam. *Amarantaceæ* hörande, från det tropiska Amerika och Australien härstammande växtsläkte. I samband med den tilltagande smaken för s. k. tapet- eller mosaikgrupper har ett par af de till släktet hörande arterna på grund af sina för detta ändamål lämpliga egenskaper blifvit föremål för en utsträckt odling, och de finnas numera också i nästan hvarje större trädgård såväl i Sverige som i öfriga kulturländer. Hithörande arter äro örter med krypande eller nedliggande stammar, motsatta ovala eller lansettlika, hos olika varieteter mer eller mindre brokiga blad, små obetydliga hvita blommor. De hos oss oftast odlade äro trädgårdsvarieteter af *A. amoena* Voss och *A. versicolor* Voss, hvilka anses oumbärliga till finare mosaikgrupper. Några arter kallas äfven *Achyranthes*. G. A. (G. L—M.)

Alternāria, *bot.*, svampsläkte bland askomyceterna. *A. Solani* är orsaken till en sjukdom på potatisbladen, visande sig som gula, senare mörkbruna, fläckar. Sjukdomen har uppträdt mångenstädes i Europa och Amerika och förorsakat ej ringa skada. Andra *Alternaria*-arter angripa tomater, gurkor, *Pelargonium* och morötter. G. L—M.

Alternāt (af lat. *alte'rnus*, växlande, varande skiftesvis med någon annan), det enligt gammalt bruk inom diplomatien rådande förhållande, att i rang likställda makters representanter vare sig vid ceremonier eller vid undertecknande af officiella handlingar, för bevarande af ranglikheten, växelvis taga försteget.

Alternativ (af lat. *alte'rnus*, växlande), omväxlande, skiftande, som går i tur; som medgifver val emellan två (eller flera) möjligheter; såsom substantiv: val emellan två (eller flera) ting, förslag, utvägar o. s. v.; en af de möjligheter, emellan hvilka ett val skall göras; medel, utväg.

Alternātor (lat.), *elektrot.*, detsamma som växelströmgenerator.

Alternätvinklar, *mat.*, de vinklar, som, när en rätt linje skär två räta linjer, ligga mellan de senare linjerna och på hvar sin sida om den skärande samt hafva sina vinkelspetsar i skilda punkter. Alltså äro AGH och GHD sinsemellan samt BGH och GHC sinsemellan alternatvinklar.

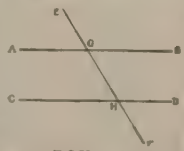

Alternēra (af lat. *alte'rnus*, växlande), omväxla, göra något växelvis; tura om, aflösa hvarandra.

A'lterum ta'ntum (lat.), en gång till så mycket; *hand.*, ett räntebelopp, som uppnått kapitalets storlek.

Altesse [altä'ss], fr., "höghet", brukas såsom titel för vissa furstliga personer: *Altesse impériale*, kejserlig höghet, *Altesse royale*, kunglig höghet.

Alte vand [vann], en 515 m. öfver hafvet liggande långsträckt fjällsjö i sydligaste delen af Bardo härad, Tromsö amt, Norge. Med det sammanhängande Leinavand har den en areal af 86 kvkm. Den har aflopp genom Bardo-älfven till Malangenfjord. Öfver sjön går invintervägen mellan Bardodalen i Norge och Jukkasjärvi i Lappland. O. A. Ö.

Alte Veste [fä'ste], "gamla fästet", öde slott på en nära Nürnberg belägen höjd, 362 m. hög, som af Wallenstein innehades 1632 och af honom befästes emot Gustaf Adolf, som innehade Nürnberg. I tio timmar under ihållande regn stormade svenskarna 24 aug. 1632 dessa förskansningar, men utan framgång; Torstensson tillfångatogs, och Banér sårades. 8 sept. bröt slutligen Gustaf Adolf upp, och några dagar därefter antände Wallenstein sitt läger och lämnade platsen. Bådas härar hade då sammansmält till hälften. R. T.

Altfiol, ett musikinstrument. Se Viola 1.

Altflöjt. Se Flöjt.

Althæa L. (af grek. *althei'n*, botas), *bot.*, *farm.*, växtsläkte af nat. fam. *Malvaceæ*, skildt från samsläk-

tingarna därigenom att det dubbla blomfodrets yttre krans är 6—9-klufven. Detta släkte är sedan forntiden berömdt såsom lämnande läkemedel. Flera arter nyttjas fortfarande i medicinen. Allmännast känd är *A. officinalis* L., som tillhör södra och mellersta Europa. Den kan odlas och har äfven förvildats i södra Skandinavien. Den för sin stora halt af växtslem (jämte stärkelse, socker, pektin och asparagin) mycket ofta för medicinskt och farmaceutiskt behof använda altéroten består af denna arts långa rotgrenar, hvilka, befriade från yttre delen af barken, hafva en hvit eller gråhvit yta, något luddig af de sega, mjuka bastfibrerna; smaken slemmig, sötaktig, fadd. Afkok (dekokt) på altérot nyttjas ofta till upptagande af vissa sura eller skarpa läkemedel för att mildra deras smak. Blandadt med andra medel, tjänar pulvret af roten till att af dessa bilda en massa, lämplig att formas till piller o. s. v. Af altéroten (altea-roten) beredes s. k. "jungfruskinn" (*pasta Althææ*). Rötterna af flera andra arter samt blommorna af *A. rosea* Cav. (se Stockros) användas i andra länder. O. T. S. (G. L—M.)

Althaï'a (grek. *Ἀλθαία*, lat. *Althæa*), konung Oineus' i Kalydon maka, moder till Meleagros.

Althorn. Se Saxhorn.

Althorp [å'lthåp], viscount, engelsk statsman. Se Spencer, J. Ch.

Althūsius, Johannes, tysk rättslärd, den moderna naturrättsliga teoriens vetenskaplige grundläggare, f. 1557 i byn Diedenshausen i greisk. Witgenstein-Berleburg, studerade juridik i Basel och troligen äfven i Genève samt blef 1586 juris professor i den nassauska högskolan i Herborn och 1604 borgmästare (syndikus) i den ostfrisiska staden Emden, där han afled 1638. Han deltog med ifver i försvaret af Emdens fri- och rättigheter gentemot de ostfrisiske grefvarna och bidrog kraftigt till stadens sympatiska hållning mot nederländarna i deras strid för politisk frihet och reformert tro. De viktigaste af de skrifter, i hvilka A. framlade sina folk- och statsrättsliga åsikter, äro: *Politica methodice digesta et exemplis sacris et profanis illustrata* (1 uppl. Herborn 1603; 2:a uppl., hvari motståndarnas inkast upptagits till bemötande, Groningen 1610; sedan 6 ggr omtr. under 1600-talet); *Jurisprudentia romana* (Basel 1586), en mycket använd handbok i romersk rätt; och *Dicæologica* (Herb. 1617), en allmän, systematisk öfversikt af hela rättsläran. Det förstnämnda arbetet utmärker sig framför allt för det konsekventa genomförandet af folksuveränitetens idé. I sin åsikt om suveränitetens enhet och odelbarhet öfverensstämmer han med Bodin, mot hvilken han dock ofta vänder sig polemiskt i sin framställning, och med sin lära om folkets rättigheter mot tyranniska härskare företer han beröringspunkter med monarkomakerna. Hans förnämsta betydelse ligger däri, att han upptog det absolutistiska suveränitetsbegreppet och djärft betecknade suveräniteten i hela dess fullhet som folkets oförytterliga egendom. Folkets väl är, enligt A., statens mål, regenten endast den högste ämbetsmannen, utöfvande sin regeringsmyndighet i kraft af ett för båda parterna lika bindande, "uttryckligt eller stillatigande" fördrag, framkalladt af de enskildes behof af sammanslutning och deras naturliga associationsbegär. I hvarje välordnad stat finnas under växlande former ett slags tillsyningsmän (eforer), hvilka ega att välja den högste öfverhetspersonen, att som folkets representanter häfda dess rättigheter och att vid fördragets kränkning aflägsna den, som sätter sig upp mot folkets majestätsrätt. I det dåtida tyska rikets kurfurstar, i andra staters ständer och i städernas rådsherrar liksom i forntidens senatorer och folktribuner såg han dylika eforer. I samhällets utveckling urskilde A. en hel gradvis uppstigande serie: familj, korporation, kommun, provins och slutligen stat, alla företeende samma grunddrag. Hans läror vunno under 1600-talets ständigt starkare utveckling i absolutistisk riktning allt mindre anklang. På 1700-talet häfdades som bekant läran om samhällsfördraget och folksuveräniteten med stor skärpa af Rousseau, hvilken därvid, enligt Gierke, visar sig i mycket hafva tagit intryck af A:s enahanda, långt förut framställda åsikter. A:s om glänsande dialektisk begåfning vittnande skrifter hafva först i vår tid grundligt analyserats och behörigen värdesatts af O. Gierke, i "Johannes A. und die entwicklung der naturrechtlichen staatstheorien" (1880). Jfr äfven H. Höffding, "Den nyere filosofis historie" i "Udvalgte skrifter". V. S—G.

Altichiero [-kiērå] da Zevio, italiensk målare under 1300-talets senare hälft, bördig från Zevio, i provinsen Verona, och verksam omväxlande i Padova och Verona. Omnämnes vanligen i förbindelse med sin medarbetare Jacopo Avanzi. Han utbildade sig efter Giotto, och i den norditalienska konstens utvecklingsgång från denne mästare till sin höjdpunkt beteckna A:s verk ett betydande steg framåt, genom starkt betonande af det fysionomiska uttrycket och en stegrad individualiseringsförmåga. Hans förnämsta arbeten äro freskerna i kapellen S. Felice och S. Giorgio i Padova, de senare i förening med Jacopo Avanzi. (O. G—G.)

Altiēri, gammal romersk adelsslägt, som bland sina medlemmar räknat flera kardinaler samt en påfve, Klemens X (se d. o.). Släktens residens i Rom, Palazzo A., byggdes i början af 1600-talet af G. A. de Rossi för kardinal Giambattista A:s räkning.

Altilik, turkiskt silfvermynt, = omkr. 90 öre.

Altimēter (af lat. *altus*, hög, och grek. *metron*, mått), höjdmätare, instrument, som nyttjas vid höjdmätning.

Altimetri (se Altimeter), höjdmätning.

Altin, ryskt kopparmynt, = 3 kopek.

Alti'ngia Nor., *bot.*, växtsläkte af fam. *Hamamelidaceæ*. Dit hör *A. excelsa* Nor., som växer i södra Asien. Af detta väldiga, ända till 52 m. höga träd, af malajerna kalladt *rasamala*, hvars raka stam 3 m. öfver marken är öfver 2 m. tjock och först vid en längd af 30 m. grenar sig, erhålles ett högt uppskattadt, hårdt, brunt, balsamdoftande virke. G. L—M.

A'ltior adve'rsis (lat.), upphöjd öfver vedervärdigheterna (devis för mecklenburgska grip-orden).

Alti'st (jfr Alt), *mus.*, person, som utför en alstämma; altsångerska.

Al-tita, *zool.*, en art af stjärtmessläktet (se d. o.).

Altitūd (lat. *altitūdo*, af *altus*, hög), *astron.*, en himlakropps höjd öfver horisonten. Altituden angifves i grader, minuter och sekunder.

Altklarinett, *mus.* Se Klarinett.

Altmark. 1. Provins i det forna Kurmark (i Brandenburg). 4,515 kvkm. Dess hufvudstad var Stendal. 1807—13 utgjorde det under namn af "Elbedepartementet" en del af konungariket Westfalen.

alen. Dess område är sedan 1815 en del af preuss. prov. Sachsen, reg.-området Magdeburg, hvaraf det omfattar kretsarna Stendal, Gardelegen, Salzwedel och Osterburg. — 2. Kyrkby nära staden Stuhm i preuss. prov. Preussen, reg.-omr. Marienwerder. Genom fransk och engelsk bemedling afslöts där 16 (26) sept. 1629 under bar himmel ett stillestånd på 6 år mellan Sverige och Polen. Sverige behöll tills vidare Livland och fick för stilleståndstiden de preussiska städerna Elbing, Braunsberg, Pillau och Memel med deras områden. Dessa senare blefvo ett "generalguvernement" under Axel Oxenstiernas styrelse. Se Preussen (svenskt generalguvernement). R. T.*

Altmühl, biflod till Donau, i Bajern. Den rinner upp n. ö. om Rotenburg i mellersta Franken och faller ut mellan Kelheim och Regensburg. 165 km. lång. Genom Ludvigskanalen sammanbinder den Rhen med Donau.

Altnach. Se Alpnach.

Alto, *mus.* Se Alt.

A'lto Amazonas [-sånas], stat i Brasilien. Se Amazonas.

Altoba'sso (it.), *mus.*, ett äldre hackbräde-artadt venezianskt instrument med tarmsträngar.

Alto-cu'muli (af lat. *a'ltus*, hög, och *cu'mulus*, kulle), *meteor.* Se Moln.

A'lto Douro ("Ofre D."), landstäcka i Portugal, på ömse sidor om floden Douro. Omfattar delar af provinserna Traz os Montes och Beira. Ett kalt, bergigt land, genomskuret af djupa dalar. Det är portvinets egentliga hemland.

Altomünster, köping i bajerska reg.-området Ober-Bayern, 27 km. ö. om Augsburg. Omkr. 1,300 inv. Där finnes ett af skotske missionären S:t Alto (d. 770) omkr. 750 grundadt, fordom mycket rikt kloster, Marienmünster, som 1047—1497 tillhörde benediktinorden, därefter, till dess sekularisering 1803, beboddes af nunnor af birgittinorden och 1841 återgafs dessa.

d'Alton. 1. Johann Wilhelm Eduard d'A., tysk anatom, arkeolog, konstkännare och kopparstickare, f. 1772 i Aqvileja, d. 1840 i Bonn, från 1826 professor därstädes, utgaf ett berömdt arbete, *Naturgeschichte des pferdes* (1810—17), med en mängd af honom själf raderade kopparstick. Han raderade äfven kopparsticken till "Beiträgen zur entwickelungsgeschichte des hühnchens" (1817) af Pander. I förening med denne utgaf han äfven en stor osteologisk atlas under titeln *Vergleichende osteologie* (1821—28).

2. Johan Samuel Eduard d'A., den föregåendes son, tysk anatom, f. 1803, professor i Halle 1834, d. där 1854, fortsatte sin faders *Vergleichende osteologie* (1827—38) och skref därjämte bl. a. *Handbuch der menschlichen anatomie* (bd 1, 1850).

A'ltona, den folkrikaste och mest betydande handelsstaden i preussiska prov. Schleswig-Holstein, belägen på högra stranden af Elbe, omedelbart intill Hamburgs förstad S:t Pauli. 161,501 inv. (1900). A. har till följd af branden 1713 ett tämligen regelbundet utseende. Särdeles vacker är den med fyra lindalléer och Konrad v. Blüchers bronsstaty prydda breda gatan Palmaille. Staden eger dessutom ett berömdt observatorium samt är säte för åtskilliga militära och civila ämbetsverk. Dess område utvidgades 1889 med angränsande orter, Ottensen, Bahrenfeld m. fl. A. har god hamn och flera skeppsvarf. Det deltager omedelbart i Hamburgs handel och sjöfart samt har gemensam börs med Hamburg. De viktigaste importvarorna äro tobak, bomull, kaffe, kolonialvaror, spannmål, sill, stenkol och petroleum. Industrien är ansenlig och liflig; tobak, öl, ylle- och bomullsvaror, vagnar, möbler, ur och kopparkärl äro de viktigaste manufakturerna. — A. var i början på 1600-talet blott en torftig fiskareby. Det kom 1640 under danskt välde och fick 1664 stadsrättigheter och flera privilegier. 1713 lades det i aska af svenskarna under M. Stenbock, men återuppbyggdes snart och fick af danska regeringen, som ville göra det till en farlig medtäflare till Hamburg, ytterligare en mängd friheter. Under nordamerikanska och franska frihetskrigen, då A. skyddades af neutralitet, inföll dess mest blomstrande period. Det kom 1864 under preussiska väldet och var, liksom Hamburg, frihamn till 1888. I A. hölls okt. 1687—juni 1689 en kongress, som var af stor betydelse i Nordens historia. I strid med fredsbestämmelserna i Fontainebleau och Lund (1679) hade Danmarks konung Kristian V 1684 låtit besätta hertig Kristian Albrekts af Holstein-Gottorp andel af Slesvig. För bilåggande af tvistefrågorna emellan de bägge furstarna erbjödo kejsaren samt kurfurstarna af Sachsen och Brandenburg sin medling. Deras ombud jämte ombud från andra makter (för Sverige öfverste M. Vellingk) sammanträdde i A. Genom Sveriges krigshotelser tvangs Danmark efter segt motstånd ändtligen att gifva efter. I fördraget af 20 juni 1689, en stor seger för den svenska statskonsten, förband Danmark sig att återgifva hertigen af Holstein hans land samt att betala honom 3 tunnor guld i skadeersättning. Kejsaren, England och Holland åtogo sig garantien af fördraget. — Under det stora nordiska kriget, som delvis hade sin grund i Sveriges vid Altona-kongressen så starkt framträdande intimitet med Holstein-Gottorp, brände Stenbock i jan. 1713 A., dels till hämnd för att danskarna förstört Stade, dels för att tillintetgöra de stora magasin, som funnos där för den dansk-rysk-sachsiska hårens räkning. Genom magasinens uppbrännande hindrades fienden i tre dagar att förfölja den svenska hären. (J. F. N.)

Alton-tragedien [ålton-] kallas en i den nordamerikanska abolitionisträrelsen ryktbar tilldragelse, som inträffade 6 nov. 1837 i staden Alton, Illinois. Den där utgifna abolitionist-tidningen "Observer" hade tre gånger förut fått sina pressar förstörda af pöbeln, och då nämnda dag den fjärde pressen anlände, uppstod ett tumult, hvarunder tidningens utgifvare, Elijah Parish Lovejoy, föll offer för hopens raseri. Han firades sedan som martyr, och hans död för sin öfvertygelse kom att spela en betydlig roll i den senare abolitionistagitationen inom nordstaterna. V. S—G.

Altoona [ältū'nə], stad i grefsk. Blair i Pennsylvania, Förenta staterna, vid Pennsylvania-banan och nära Alleghany-bergen. 38,973 inv. (1900). Staden grundlades 1849. Stora fabriker för tillverkning af järnvägsvagnar och lokomotiv med 6,500 arbetare.

Altorf l. Altdorf, hufvudort i schweiziska kantonen Uri, nära Reuss, s. ö. om Vierwaldstättersjön, 1,527 m. ö. h. 3,147 inv. (1900). En stenbrunn angifver det ställe, hvarest Vilhelm Tell enligt sägnen sköt ett äpple från sin sons hufvud.

Alto rilievo, *konstt.* Se Relief.

Altranstädt, by i preussiska provinsen Sachsen, ej långt från Lützen. Bekant i historien genom den fred, som där slöts 14 (24) sept. 1706 mellan Sverige och Polen å ena sidan och Sachsen å den andra och hvarigenom konung August måste afsäga sig polska kronan, erkänna Stanislaus som konung i Polen, skilja sig från ryska förbundet och utlämna förrädaren Patkul. Sveriges underhandlare voro Karl Piper och Olof Hermelin. Freden hölls en tid hemlig, emedan August stod i beroende af Ryssland och t. o. m. efter fredsslutet måste deltaga uti ett angrepp på en i Polen stående svensk-polsk styrka under Marderfelt vid Kalisz 19 (29) okt. s. å. Men då August därefter i Varsjav lät sjunga Te deum med anledning af svenskarnas nederlag och dessutom i hemlighet begärde hjälp i Berlin och Köpenhamn, offentliggjorde Karl XII fredsfördraget 16 (26) nov. Efter Karls nederlag vid Poltava förklarade August 29 juli (8 aug.) 1709, då han i Dresden förnyade förbundet med tsaren, freden i A. ogiltig under föregifvande att hans ombud von Imhoff och Pfingsten öfverskridit sin fullmakt. Jfr E. Carlson "Om Karl XII:s vistelse i Sachsen 1706—07" (1877), och J. R. Danielson, "Zur geschichte der sächsischen politik 1706—1709" (Hfors 1878). — I A. fördes de underhandlingar mellan Karl XII och kejsar Josef I, som ledde till det i det närbelägna Liebertwolkwitz 22 aug. (1 sept.) undertecknade, men efter A. uppkallade fördrag, som beredde full religionsfrihet åt lutheranerna i Schlesien. England och Holland garanterade fördraget.

Altringer, österrikisk general. Se Aldringen.

Altringham [ä'ltrinəm], stad i engelska grefsk. Cheshire, ett slags förstad till Manchester. 16,831 inv. (1901).

Altrui'sm (af it. *altrui*, för en annan; af lat. *alter*, den andre, nästan), *filos.*, ett af filosofen A. Comte uppfunnet ord, hvarmed betecknas den riktning inom den eudemonistiska etiken, enligt hvilken det sedliga handlandet företrädesvis karakteriseras däraf att det afser *andra* människors väl. Altruismen nekar naturligtvis ej att äfven själfviska motiv (de som afse eget väl) kunna vara sedligt tillåtna, men påstår, att moraliskt värde får en handling först då, när den syftar till andras väl. Historiskt framträder altruismen egentligen väl först i mera bestämd form hos de s. k. skotske moralfilosoferna i 18:e årh. och behärskade, om än modifierad, detta århundrades etiska betraktelsesätt i det hela, åtminstone då det hvilade på en något djupare fattad etisk grund. Kants stränga fordran på pliktuppfyllelse för pliktbudets egen skull sköt visserligen altruismen något åt sidan, men i våra dagar har den, särskildt i opposition mot den traditionella moralen, åter börjat göra sig gällande samt utöfvat ett stort inflytande på den moderna etiken, likasom visserligen äfven, klädd i populär dräkt såsom den ofta varit, på de moderna folkens åskådningssätt och lif. Flertalet nutida moralfilosofer förneka dock, att altruismen löser etikens problem. Antingen gifva de ett lika berättigande åt "själfhäfdelsen" som åt verksamheten för andras väl; eller ock söka de, såsom Kant, fasthålla idealet af ett rätt och godt i och för sig, utan hänsyn till handlingarnas följder. L. H. Å. (S—E.)

Altrui'st, anhängare af altruismen (se d. o.).

Altrui'stisk, som öfverensstämmer med altruismen; som teoretiskt eller praktiskt hyllar altruismen. Se Altruism.

Alt-Ruppin, stad. Se Ruppin.

Altsohl (ung. *Zólyom*), stad i ungerska komitatet Sohl, vid floden Gran och dess biflod Szlatina. 7,164 inv. (1900). Många på kolsyradt natron och magnesia rika hälsokällor.

Alt-Strelitz, stad. Se Strelitz.

Altsträng (jfr Alt), *mus.*, 2:a strängen på violinen och 1:a på altfiolen.

Altstämma, *mus.* Se Alt.

Altum sile'ntium (lat.), djup tystnad (uttrycket hämtadt från Æneidens 10:e sång 63:e vers).

Altuna, socken i Västmanlands län, Simtuna härad. 5,443 har. 950 inv. (1902). Annex till Simtuna, Upsala stift, Fjärdhundra södra kontrakt.

Altwasser, by i preuss. reg.-området Breslau, 3 km. från staden Waldenburg, har stenkolsgrufvor, järngjuteri, maskinfabrik, en stor porslinsfabrik, spegelfabrik, garnspinneri m. m. 12,144 inv. (1900). I närheten järnindustriorten Karlshütte.

Altwasser (ty.), "gammelvatten", tysk benämning på sådana smala, bågformiga sjöar i en flodbädd, hvilka urspr. utgjort en krökning af floden, men skilts ifrån den därigenom att floden ändrat sin riktning, hvarvid in- och utloppen till den gamla serpentinen igengrundats, så att sjön sedermera endast vid mycket högt vattenstånd i floden står i förbindelse med denna. Dylika sjöar finnas i stor mängd utefter Donaus och Theiss' stränder. J. F. N.

Altvater-bergen [-fater]. Se Sudeterna.

Altötting l. Alten-Ötting, köping och vallfärdsort i Bajern, 90 km. n. ö. om München, vid Mörns utlopp i floden Inn. 4,344 inv. (1900). Besökes årligen af tusentals pilgrimer från Bajern, Österrike och Schwaben. Tilly och flera furstliga personer äro där begrafna.

Aludel (sp.), *tekn.*, "sublimerkärl", päronformigt, i båda ändarna öppet kärl, vanligen af lera. Dylika kärl tjäna, i synnerhet vid fabrikerna i Spanien, som för-lag vid framställning af kvicksilfver, i det man bildar en lång rad af sådana kärl genom att sticka den spetsigare delen af ett kärl i den gröfre delen af ett annat. W. C.*

Alumbrados (sp.), mystisk sekt. Se Alombrados.

Alum-cake [ä'ləm-kē'k], eng. (fr. *tourteaux d'alun*), *tekn.*, en blandning af aluminiumsulfat och kiselsyra. Nyttjas såsom fyllnadsmedel vid pappers tillverkning.

Alūmen (lat.), alun.

Aluminät (af lat. *alūmen*, alun), *kem.*, salter af aluminiumhydrat med baser. En del aluminat förekomma i mineralriket, såsom spinell (magnesium-aluminat), gahnit (zink-aluminat) och kryso-beryll (beryllium-aluminat). P. T. C.*

Aluminium (af lat. *alūmen*, alun), *kem.*, en hvit metall, som ingår i alun. Den erhölls i fritt tillstånd först 1827 af den tyske kemisten Wöhler genom reduktion af kloraluminium med kalium. Det i Wöhler framställda aluminiet utgjorde ett grått metallpulver. Först 1845 lyckades han erhålla smärre kulor af aluminium. 1854 började aluminium framställas af H. Sainte-Claire Deville i större skala. Ännu 1857 kostade på dylikt sätt framställdt aluminium 300 fr. pr kg.; billigare (25 fr. pr kg) ställde sig aluminiumfabrikation med natrium och

kryolit (aluminiumnatriümfluorid). Först då aluminiumreduktion i den elektriska ljusbågen började införas, kunde emellertid denna metall få praktisk användning; f. n. betingar aluminium ett pris af 2,50 francs pr kg. Vid aluminiumfabriken i Neuhausen användes den i fig. framställda, af Heroult kon-

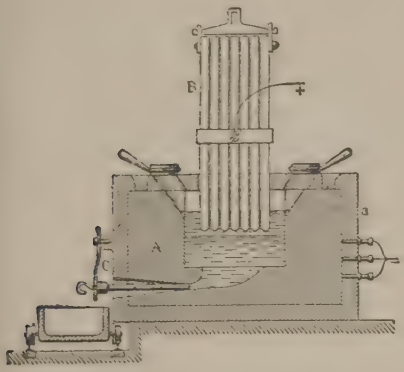

struerade elektriska ugnen. Denna består i hufvudsak af en af kolplattor sammansatt degel (*A*), omgifven af metallplåtar (*a*) och försedd med ett utslagshål (*C*), hvarigenom den utreducerade metallen aftappas. I degelns öfre öppning är såsom positiv elektrod insatt ett antal sammanknippade kolstafvar (*B*), hvilka genom en kran kunna inställas på önskadt afstånd från degelns botten. Såsom negativ elektrod tjänstgör ett bad af kryolit, som vid processens början nedsmältes i ljusbågen och samlar sig på degelns botten; därpå inmatas lerjord i ugnen, och den positiva elektroden höjes, så att strömmen passerar den smältande lerjorden. Denna sönderdelas då i syre och metalliskt aluminium, hvilket samlar sig i ugnens botten. Genom att såsom negativ elektrod använda koppar i stället för kryolit erhåller man aluminiumbrons (se d. o.). Aluminium är i rent tillstånd en silfverhvit metall, hvilken i luften först efter längre tid öfverdrages af en blåhvit oxidhinna. Dess egentliga vikt är 2,65, dess smältpunkt 700° C. Det eger en elektrisk ledningsförmåga uppgående till 53 % af ren koppars. Metallen låter sig lätt valsas och smidas, men kan endast med svårighet lödas. I rent tillstånd visar den en proportionalitetsgräns af 5 à 6 kg/mm² och en brottgräns af 10 à 12 kg/mm², samtidigt som dess tänjbarhet är omkr. 8—10 %. Metallen är sålunda föga lämpad för starkare ansträngda maskindelar. Inom järnets metallurgi användes aluminium vid mitisgjutning, för att göra tackjärnet tunnflutet, samt vid stålgjutning, för att erhålla blåsfria stålgöt. För detta senare ändamål är redan en aluminiumtillsats af 0,01 % af stålets vikt tillräcklig att hindra gasutveckling och blåsbildning i detsamma. Ännu en användning för aluminium har erhållits genom H. Goldschmidts uppfinning att använda den värme, som bildas vid aluminiumpulvers förbränning med järnoxid, till att sammansvetsa järnföremål (se Aluminotermi), hvarvid det vid förbränningen af aluminium utreducerade järnet utfyller fogen. Genom förbränning af aluminium med andra metalloxider kunna motsvarande metaller utreduceras; vanligen sker detta under tillsats af något järnoxid, hvarvid järnlegeringar med de utreducerade metallerna erhållas. På dylikt sätt framställas fabriksmässigt ferrovolfram, ferrokrom, ferrotitan och andra legeringar. G. D.

Om metallen är ren, kan den upphettas till de högsta temperaturer utan att syrsättas, men om den innehåller kisel, förbrinner den lifligt. Aluminium amalgameras ej med kvicksilfver, men legeras med flera metaller, t. ex. koppar (se Aluminiumbrons). Aluminium sönderdelar ej vatten ens vid hög temperatur; ej heller angripes metallen af svafvelväte. Utspädd svafvelsyra angriper aluminium endast med stor svårighet. Af salpetersyra angripes det nästan alls icke; däremot löses det lätt af klorvätesyra. Lösningar af alkalier upplösa aluminium under utveckling af vätgas. Organiska syror, såsom ättiksyra och vinsyra, angripa knappt metallen; men äro de blandade med koksalt, upplösa de en obetydlig mängd af densamma. Aluminium kan därför utan fara användas till kokkärl, ty äfven om en liten mängd af metallen skulle lösas, kan den ej orsaka någon skada, emedan aluminiumsalter ej äro giftiga.

Aluminium förekommer mycket allmänt utbredd i naturen, t. ex. såsom oxid, hvilken kallas lerjord, och bildar i rent och kristalliseradt tillstånd ädelstenarna rubin och safir, i orent tillstånd smärgel och korund. Aluminiums kiselsyrade salt utgör en hufvudbeståndsdel i en mängd mineral, företrädesvis fältspatarter samt deras sönderdelningsprodukter, de olika lerslagen. Fluoraluminium bildar i förening med fluornatrium det grönländska mineralet kryolit samt i förening med aluminiumsilikat ädelstenen topas. Lerjord är den enda förening, som aluminium gifver med syre. Emedan denna oxid är isomorf (lika gestaltad) med järnoxid och kromoxid, anser man den sammansatt analogt med de nämnda oxiderna, af två atomer metall och tre atomer syre, således enligt formeln Al_2O_3. Om denna formel lägges till grund för beräkningen af aluminiums atomvikt, blir denna 27,1 (då syrets atomvikt är 16) och tecknas *Al*. Ren lerjord förekommer, såsom ofvan blifvit nämndt, i mineralriket. Med konst framställd, är den ett hvitt pulver utan lukt och smak. Den är högst porös och häftar vid tungan. Den smälter för knallgasblåsröret och bildar efter afsvalning en kristallinisk massa, så hård, att den lätt repar och skär glas. Lerjorden har flera hydrat. Det vanliga lerjordshydratet, $Al(OH)_3$, är en flockig, geléartad fällning, som fås, då lerjordssalter fällas med ammoniak eller kolsyrade alkalier. Utmärkande för lerjordshydratet är dess starka benägenhet att upptaga färgade ämnen. Blandas lerjordshydrat med en karminlösning, färgas det rödt. Denna egenskap ligger till grund för betningen (se d. o.), som är ett förfaringssätt vid färgning af tyg. Föreningar af lerjord med färgämnen äro lackfärger (se d. o.). Lerjordshydratet löses lätt i syror, men förlorar denna egenskap, om det kokas länge med vatten; det förändras då till ett nytt hydrat, $Al_2O_5H_4$. Af alkalier löses lerjordshydrat. Aluminium gifver med syror och baser salter och ingår i de förra såsom positiv beståndsdel (kation), men utgör i de senare en del af den negativa beståndsdelen (anionen). I förra fallet kallas salterna

aluminiumsalter, i senare fallet aluminater. P. T. C. (H. E.)

Aluminiumbrons, *kem.*, en legering af aluminium (10—5%) och koppar (90—95%). Det är en ganska hård, tämligen sträckbar och fast legering af vacker guldgul färg. Se Aluminium-legering. P. T. C.*

För sin lätthet användes aluminiumbrons en tid tämligen mycket inom tandläkarkonsten såsom bas (gomplåt) för artificiella tänder; men har detta numera i väsentlig mån inskränkts, sedan man kommit underfund med en del dåliga egenskaper hos legeringen, såsom att den lätt angripes af munnens vätskor m. m. UGN.

Aluminiumcell, *elektrot.*, en cell, bestående af en aluminium- och en blyplatta, nedsatta i svafvelsyra. Den utmärkes däraf, att den endast i en riktning genomsläpper elektrisk ström. Med tillhjälp af sådana celler kan man transformera växelström till likriktad ström. A. E—M.

Aluminiumklorid. Se Aluminiumsalter.

Aluminiumlegering, *metall.*, en legering, hvari aluminium ingår. Sådana framställas numera vanligast direkt genom sammansmältning af aluminium med lämpliga andra metaller. Dock framställas åtskilliga slag af aluminiumbronser sålunda, att i den elektriska ugnen såsom negativ elektrod i stället för kryolit användes smält koppar. De viktigaste slagen af aluminiumlegeringar äro aluminiumbrons och aluminiummässing. Aluminiumbrons tillverkas med alla möjliga variationer i koppar- och aluminiumhalt. Såsom tekniskt mest användbara torde kunna betecknas bronser med 5—10 % aluminium och 95—90 % koppar. Enligt Tetmajer visar gjuten aluminiumbrons med 7 % aluminium och 90 % koppar samt i öfrigt smärre mängder järn och kisel en sträckhållfasthet af 53 kg/mm² med 8 % tänjbarhet samt 105 kg/mm² tryckhållfasthet och 81 kg/mm² böjningshållfasthet. Vid ljus rödvärme låta dessa bronser smida sig, t. o. m. i sänke. Vid neddoppning i vatten efter upphettning antaga de ett slags härdning; sammanlödning erbjuder inga svårigheter. — Aluminiummässing erhålles genom tillsats af aluminium i stycken till smält mässing. En lämplig blandning är 63 % koppar, 34 % zink och 3 % aluminium. Samtliga slag af dylik mässing med mer än 2 % aluminium låta smida sig i rödvärme; de böra afkylas mycket långsamt efter uppvärmning, då de i annat fall blifva spröda. — Såsom andra brukbara legeringar nämnes en blandning af 95 % aluminium med 5 % silfver såsom lämplig till vågbalkar och dylika finare instrument, likasom ock en blandning af 90 % koppar, 10 % nickel och 0,165 % aluminium. G. D.

Aluminiummässing. Se Aluminiumlegering.

Aluminium-oxid, *kem.*, lerjord. Se Aluminium.

Aluminiumsalter, *kem.* Bland aluminiumsalterna är alun, eller kaliumaluminiumsulfat, det viktigaste (se Alun). Af de öfriga salterna märkas aluminiumsulfat, $Al_2(SO_4)_3 + 18 H_2O$, som på senare tider börjat tillverkas fabriksmässigt och fått namnen koncentrerad eller kalifri alun. Detta salt beredes i England genom upphettning af bränd och möjligast järnfri lera med koncentrerad svafvelsyra. Man får sålunda en blandning af aluminiumsulfat och kiselsyra, s. k. alum-cake.

Aluminiumklorid, $AlCl_3$, påskyndar många viktiga organiska synteser, så t. ex. bildningen af toluol enligt följande reaktion (Friedel-Crafts):

$$\underset{\text{ensol}}{C_6H_6} + \underset{\text{metyl-klorid}}{CH_3Cl} + AlCl_3 = \underset{\text{toluol}}{C_6H_5 . CH_3} + \underset{\text{klor-väte}}{HCl} + AlCl_3$$

Aluminiumsilikat afskiljes vid olika silikaters förvittring i amorft och fint fördeladt tillstånd och kallas alltefter renhetsgraden lera (se d. o.), kaolin eller porslinsjord.

Bland de viktigaste aluminiumdubbelsilikaterna må fältspaterna (se d. o.) nämnas, hufvudsakligen kaliumaluminiumsilikat $AlKSi_3O_8$ (ortoklas) och natriumaluminiumsilikat $AlNaSi_3O_8$ (albit). Se vidare Aluminium, Lerjord och Ultramarin. P. T. C. (H. E.)

Aluminiumsilfver, *metall.*, en legering af 95 % aluminium och 5 % silfver. Se Aluminiumlegering.

Aluminiumsulfat, svafvelsyrad lerjord. Se Aluminiumsalter och Alun.

Aluminoko'll (fr. *aluminocolle*), *kem. tekn.*, en genom fällning af hartsvål med aluminiumsulfat erhållen massa, som användes till limning af papper. Den framställdes först af E. Pommier i Paris. W. C.*

Aluminotermi (af lat. *aluminium*, aluminium, och grek. *the'rme*, värme), *kem. tekn.*, ett af den tyske ingenjören d:r Hans Goldschmidt infördt förfaringssätt att åstadkomma hög och koncentrerad temperatur grundadt på det höga oxidationsvärmet hos aluminium (7,140 kalorier pr gram aluminium). Blandar man en metalloxid (i de flesta fall användes järnoxid) med en ekvivalent mängd aluminium i pulverform och antändes denna "termit" kallade blandning, så uppnås temperaturer, som med hjälp af Wiborghs termofon kunna uppskattas till omkr. 3,000° C., således af nästan samma storlek som de högsta man uppnått med hjälp af den elektriska ljusbågen. Vid denna process omsättes metalloxiden i fråga till metall, under det dess syre öfvergår till aluminiet och bildar lerjord, som liksom metallen af den starka hettan öfverföres till flytande tillstånd. Denna lerjord, kallad "korubin", har ett högre handelsvärde än smärgel samt har äfven betydelse vid svetsning af järnföremål enligt det aluminotermiska förfaringssättet, i det att järnstycken, som äro täckta af en tunn hinna korubin, ej nedsmältas af den pågjutna metallen, i detta fall smält järn, såsom oskyddade järnstycken.

Vid svetsning, t. ex. af spårvägsskenor, förfares så, att de båda ändytorna, som skola förenas, läggas nära eller alldeles intill hvarandra, hvarefter kring dem lägges en bleckform, inuti utfodrad med korubin. Termiten med järnoxid inlägges i en konisk degel, hvars nedåt vända spets är försedd med ett stickhål. Termiten antändes, och smältan får afrinna genom stickhålet. Först kommer det smälta järnet, som får rinna mot skenornas fotstycken, som därvid fast sammanbindas, äfvensom i det eventuella mellanrummet vid svetsningsstället. Sedan kommer den smälta korubinen, som får flyta ut öfver svetsningsstället. De båda skenändarna hållas vanligen fast mot hvarandra af skrufvar och pressas genom den häftiga värmeutvidgningen ytterst hårdt mot hvarandra, så att de svetsas samman.

På samma sätt kunna sönderbrutna järnsaker, så-

som kugghjul och propelleraxlar, jämförelsevis lätt repareras samt gas- och vattenledningsrör hopsvetsas.

Aluminotermien har också betydelse för framställning af rena metaller, särskildt krom och mangan, hvilka fått stor användning i praktiken till framställning af värdefulla legeringar. Nämnda metaller kunde ej förut erhållas kolfria, hvilket i hög grad förminskade deras användbarhet. I detta fall tillsätter man något öfverskott af metalloxiden för att erhålla aluminium-fri metall. Andra värdefulla metaller, eller kemiska element, såsom titan, silicium och bor, som också användas till framställning af legeringar, kunna ej framställas rena i användbar form såsom smältstycken, men väl om de legeras med någon i dylik form framställbar metall, vanligen järn eller koppar.

Aluminotermien har på kort tid, sedan 1898, nått en mycket stor praktisk utveckling. Särskildt är den användbar till svetsning och framställning af gjutgods på från mekaniska verkstäder aflägset belägna ställen, såsom ombord på fartyg, i kolonierna, på expeditioner o. s. v. S. A—S.

Alu'mn (lat. *alu'mnus*, af *a'lere*, nära), skyddsling; lärjunge; helpensionär i läroverk (i synnerhet utomlands).

Alumnät (se A l u m n) l. A l u m n ē u m, i Tyskland benämning på de företrädesvis för högre elementarundervisningen afsedda läroverk, i hvilka lärjungarna utom undervisning få kost och bostad (i n t e r n a t). Flera af dessa, t. ex. de s. k. "sachsiska fursteskolorna", åtnjuta sedan gammalt ett stort anseende.

Alumnēum. Se A l u m n a t.

Alumnōl är β-naftolsulfonsyrans aluminiumsalt och bildar ett hvitt pulver, hvars vattenlösning har sammandragande och antiseptisk verkan samt användes vid sårbehandling, till gurgelvatten, insprutningar o. s. v. S. J—N.

Alun (af lat. *alūmen*, alun, troligen af det grek. *hal'me*, sälta) kallas ett dubbelsulfat af kalium och aluminium af sammansättningen $AlK(SO_4)_2 + 12H_2O$. Alun var kändt redan i äldre tider. Plinius skiljer mellan svart alumen, troligen järnvitriol, och hvitt alumen, hvilket sannolikt var det salt man nu kallar alun. Dess användning i färgerierna var tidigt bekant. Det tillverkades hufvudsakligen i orienten (i Smyrna), men redan under 15:e årh. uppstodo italienska alunbruk. — Alun förekommer färdigbildadt i mineralriket, utvittradt ur vulkaniska bergarter, alunskiffer eller ur stenkols- eller brunkolslager. Det i handeln förekommande alunet är en teknisk produkt, erhållen ur olika råämnen och enligt olika, förr viktiga metoder, t. ex. af den i mellersta Italien förekommande a l u n s t e n e n, ett naturligt dubbelsalt af kaliumsulfat och basiskt aluminiumsulfat. Alunstenen brändes lindrigt, fick därefter ligga i fuktigt tillstånd utsatt för luftens åverkan, hvarefter massan utlakades med vatten och lösningen afdunstades till kristallisering. Därvid erhållas kubiska kristaller, som vanligen äro rödfärgade af mekaniskt innesluten järnoxid. När de lösas i vatten, stannar denna järnoxid olöst, och lösningen blir fullkomligt järnfri, hvarför denna alunsort värderades högst af färgare. I Tyskland användes för beredning af alun s. k. a l u n j o r d, en intim blandning af lera och svafvelkis, som fick vittra i luften och rostades, då svaflet i svafvelkisen syrsättes till svafvelsyra, som angriper leran, så att aluminiumsulfat uppstår. Innehåller leran dessutom kali, uppstår äfven kaliumsulfat, som vid massans utlakning jämte aluminiumsulfatet gifver alun. Hos oss bereddes förr alun af a l u n s k i f f e r, men fabrikationen har nu i det närmaste upphört.

Alun kommer i handeln i stora, färglösa, genomskinliga oktaedrar; 100 delar vatten lösa vid 0°

Alun-kristaller.

3 delar vattenfritt salt, vid 100° däremot 154 delar. Alun har en sötaktigt sur och sammandragande smak och sur reaktion. Det afgifver vid upphettning kristallvatten och pöser därunder, hvarefter en hvit, porös massa (b r ä n d a l u n) återstår. — Alun hade förr stor teknisk användning företrädesvis i färgerierna såsom betningsmedel vid färgning af tyger. För detta ändamål bör alunet vara fullt järnfritt. Det användes vid beredning af lackfärger, vid pappersfabrikationen för limning af papperet, till hvitgarfning, såsom reningsmedel vid utsmältning af fett, till rening af oklart vatten. En blandning af alun, salpeter och koksalt begagnas vid färgning af guld. Sedan man funnit praktiska framställningsmetoder af aluminiumsulfat, har emellertid alun i praktiken ersatts alltmer af detta salt.

Alun utgör typen för en stor klass salter, kallade a l u n a r t e r, hvilka ega samma allmänna kemiska formel som alunet och liksom detta kristallisera i reguljära oktaedrar. I alunet kan nämligen kalium utbytas emot ammonium (NH_4), cesium, rubidium, tallium, däremot ej emot natrium eller litium. Aluminium kan ersättas af metallerna järn, krom, mangan och indium, svaflet af selen. Därigenom kan en utomordentlig mängd alunarter uppstå. A m m o n i u m-a l u n, $AlNH_4(SO_4)_2 + 12H_2O$, liknar fullkomligt det vanliga alunet och tillverkas fabriksmässigt genom

att man kokar bränd lera med svafvelsyra och till den erhållna lösningen sätter ammoniumsulfat. Kromalun bildar mörkt violetta, nästan svarta kristaller. Järnalun kristalliserar i färglösa eller svagt violetta kristaller. P. T. C. (H. E.)

Alunda, socken i Upsala län, Olands härad. 14,853 har. 2,789 inv. (1902). A. bildar med Morkarla ett regalt pastorat i Upsala stift, Olands och Frösåkers kontrakt.

Alunēra, *kem. tekn.*, behandla med alunlösning.

Alunit, ett vattenhaltigt sulfat af kalium och aluminium. Jfr Alun.

Alunjord l. Alunlera, *geol.*, en med bitumen och fint fördelad svafvelkis blandad, svartgrå och brun lera, som förekommer inom tertiärformationen, hufvudsakligen i närheten af brunkolslagren, och nyttjas till alunberedning. Förekommer i Böhmen, i norra Tyskland m. fl. st., men ej i Sverige. E. E.

Alunlim, alunhaltigt lim. Användes vid hoplimning af papper.

Alunmjöl, alun i form af mycket små kristaller.

Alu'nno, Niccolo (oriktigt kallad så), italiensk målare, hvars verkliga namn var Niccolò da Foligno (se d. o.).

Alunskiffer, *geol.*, en af kolhaltiga och bituminösa ämnen genomträngd lerskiffer, med brunsvart eller svart färg. Vanligen är den lösare än lerskiffer och gifver, till skillnad från sådan, svart pulver och ett svart, glänsande streck, om den krossas eller repas. Den innehåller alltid något svafvelkis, ehuru denna stundom är för blotta ögat osynlig, och ända till 20 % brännbara ämnen, till följd hvaraf den, ehuru med svårighet, låter antända sig och brinner. Den nyttjas därför också flerstädes såsom brännmaterial vid kalkbränning. När den blifvit väl genombränd, är färgen tegelröd. Alunskiffern tillhör den undre delen af kambrisk-siluriska formationen och förekommer såsom ganska mäktiga lager inom Sverige (i Skåne, Västergötland, Närke, Norrland och på Öland), Norge (vid Kristiania), England, Belgien, Tyskland o. s. v. Innesluter ej sällan körtlar och bollar eller mindre lager af svart bituminös kalksten (orstenskalk) samt ofta försteningar, bland hvilka en art kräftdjur (trilobiter) äro de allmännaste. Alunskiffer har i synnerhet förr tjänat såsom råmaterial för tillverkning af alun, rödfärg och järnvitriol vid de svenska alunbruken, genom skifferns bränning, utlakning med vatten samt de erhållna lösningarnas inkokning o. s. v. Numera eger en sådan tillverkning rum endast vid Andrarum i Skåne. E. E.

Alunsten, *geol.*, en antingen tät, jordartad, eller hård och porös, hvit, rödaktig eller grå, trakytisk tuffbergart, som är i större eller mindre mängd genomträngd af alunit och i hvilken kvartskristaller och andra mineral stundom förekomma. Den är ett ganska viktigt material för aluntillverkning. Förekommer i vulkaniska trakter, såsom i mellersta Italien (vid Tolfa, Cività Vecchia), Auvergne, Ungern m. fl. st., men ej i Sverige. E. E.

Al uso (it.), efter bruket.

Alūta l. Alt, i Rumänien kallad Oltu, biflod till Donau. Rinner upp på Nagy Hagymas (1,793 m. höjd) i östra Karpaterna, flyter först åt s. genom den vackra dalen mellan dessa berg och Hargittabergen, hvars södra ände den kringgår i en skarp krök, tar därefter först en nordlig, därpå en sydvästlig, sedan rakt sydlig riktning, genombryter Transsylvanska alperna i Roteturmpasset (352 m.), en af Europas mest storartade genombrottsdalar, och flyter slutligen genom en ovanligt bred floddal till Donau, bildande gränsen mellan Lilla och Stora Valakiet. Hela längden är 740 km. J. F. N.

Alva, hertig af A. Se Alba.

Alvaldsnuten, den högsta bergstoppen vid Aakrefjorden i Söndhordland, s. om Bergen. RM.

A'lvaneu [-nöj] l. Alveneu (egentl. Alvanova, fr. *Alvagne*), liten badort i schweiziska kant. Graubünden, på 950 m. höjd, vid floden Albula. Där finns en kall, gipshaltig svafvelkälla, som begagnas mot reumatism m. m. Omkr. 600 kurgäster årligen.

Alwar [älωā'], en radjputstat i engelska Ostindien, mellan 28° 13′ och 27° 4′ n. br. samt 77° 14′ och 76° 7′ ö. lgd. Areal 7,832 kvkm. med 828,888 inv. (1901). Hufvudstaden A. hade s. å. 56,740 inv. A. står under de engelska myndigheternas uppsikt.

Alvarādo, Pedro de, en af de eröfrare (conquistadores), som grundlade spanska väldet i Amerika. 1518 for han med sina fyra bröder till Cuba och åtföljde s. å. Grijalva på dennes upptäcktsfärd till Yucatan och utmed kontinentens kust. 1519 deltog han i Cortez' eröfringståg mot Mexico och kvarlämnades som befälhafvare i hufvudstaden, då Cortez själf tågade mot Narvaëz. Genom snikenhet och hårdhet framkallade A. därunder ett uppror af stadens invånare. Sedermera visade han vid Cortez' och spanjorernas flykt ur staden "olycksnatten" 1 juli 1520 lysande tapperhetsprof och undkom med nöd att tagas till fånga af aztekerna (han räddade sig genom ett jättespång öfver en vallgraf, "salto de A."). Efter hemkomsten till Spanien utnämndes A. af Karl V till guvernör i Guatemala. Därifrån företog han ett äfventyrligt eröfringståg mot Quito, men återvände, då han fann sig förekommen af Pizarro. Sedermera blef han guvernör i Honduras och företog därifrån en ny eröfringsexpedition utmed kusten. Under denna färd var han behjälplig vid kufvandet af ett uppror i Nya Galicien och stupade därvid i striden mot indianerna, 1541. V. S—G.

Alvare'nga, Pedro Francesco da Costa, portugisisk läkare, donator, f. i Brasilien 1806, blef 1850 med. doktor i Bruxelles och bosatte sig sedermera i Lissabon samt blef där lifmedikus och sjukhusläkare. Han utgaf ett stort antal skrifter, som äfven öfversatts till främmande språk. Död 1883. Sin betydande förmögenhet testamenterade A. till humanitära och vetenskapliga anstalter. Svenska läkaresällskapet, hvars ledamot han var sedan 1869, tilldelade han värdepapper till ett belopp af 50,000 milreis (18,320 kr.) till en fond, hvaraf räntan på testators dödsdag skall utdelas såsom belöning för täflingsskrift i något medicinskt ämne. R. T—DT.

A'lvarez, Don José, spansk bildhuggare, f. 1768 i Priego, var son till en fattig stenhuggare och idkade själf faderns handtverk, tills han i sitt tjugonde år lyckades komma till Granada och där få undervisning i teckning och modelleringskonst. 179[illegible] öfvergick han till konstakademien i Madrid, där han med en basrelief vann första priset. Sedan han 179[illegible] af konungen fått ett resestipendium, begaf han sig till Paris, där han väckte uppseende med sin *Ganymedes* (1804), och sedan till Rom, hvarest han vistades till 1826. Död i Madrid 1827. A. bildade sig uteslutande genom studiet af antika mönster och kan

ställas vid sidan af Canova, Flaxman, Dannecker och Thorvaldsen. Mest befryndad är han med Canova. Bland hans arbeten märkas gruppen *Antiochos och Memnon*, den kolossala *Saragossa-gruppen* (båda i Madrids museum), *Cupido, som borttager en törnagg ur foten på Venus*, samt statyer och byster (bl. a. *Rossini*), berömda för slående likhet. (G—G N.)

A'lvarez Quintero, J. och S., spanska teaterförfattare. Se Quintero.

A'lvarez y Catala, Luis, spansk målare, f. 1841 i Madrid, d. 1901, bosatt i Rom till 1891, därefter professor i Madrid och andre direktör vid Pradomuseet, målade storartade historietaflor, bland dem *Isabella Catolica i Certosa* (Pradomuseet) och *Filip II i bergen vid Escorial* (Berlins nationalgalleri). Målade äfven italienska folklifsbilder. G—G N.

Alvargrim (Regnpiparen), *zool.* Se Piparesläktet.

Alvastra. 1. Alvastra gård, belägen tätt invid Ombergs fot, Västra Tollstads socken, Lysings härad i Östergötland, var fordom kungsgård och tillföll såsom morgongåfva Sverker I:s gemål Ulfhild, som skänkte densamma åt Alvastra kloster. 1527 blef gården genom Västerås recess indragen till kronan och innehades därefter såsom förläning af åtskilliga personer. Sedermera synes den hafva blifvit förpantad åt grefven af Thurn. 1616 kallades A. herresäte och innehades därefter af regeringspresidenten i Pommern, M. Palbitsky, efter hvars död, 1677, den genom reduktionen indrogs till kronan. Något senare anslogs egendomen till boställe åt öfverstelöjtnanten vid första lifgrenadjärregementet, men indrogs såsom sådant 1847 och innehafves nu af detta regementes löningsfond. — Om förväxlingen mellan Alvastra och Olustra se Olustra.

2. Alvastra kloster, beläget invid Alvastra gård, är det äldsta svenska kloster, om hvilket man eger något tillförlitligt vittnesbörd. Enligt klosterkrönikornas berättelse inkallade konung Sverker I (d. 1155 l. 1156) och hans gemål, af nitälskan för den kristna trons utbredande och befästande i Sverige, munkar från det nyanlagda cistercienskloster Clairvaux, hvars förste abbot, den helige Bernhard, hade förvärfvat sig en ryktbarhet, som fört hans namn ända till Norden. Åt några af dessa munkar uppbyggdes ett kloster på drottningens morgongåfvogods Alvastra; de öfrige nedsatte sig på Lurön i Vänern, men flyttade snart därifrån till Varnhem. Den orden de tillhörde kallades efter ordens första kloster och mest frejdade medlem cisterciens- eller bernhardin-orden.

I samma mån kristendomen rotfäste och stadgade sig i Sverige, framväxte ett ständigt stigande intresse för kyrkan och dess institutioner, ej minst för klostren, och detta intresse tog sig uttryck i rikligt flödande testamenten och gåfvor. Till Alvastra klosters förkofran bidrog ock, att dess kunglige stiftare utvalt sin grafplats inom dess murar. Detta exempel manade till efterföljd, och många af landets stormän gåfvo betydande jordagods till klostret för att därigenom köpa sig och sina familjer grafplats i A. och sålunda äfven inneslutas i de förböner, som "allt intill domedag" där skulle hållas öfver de därstädes jordade personernas själar. Alvastra kloster kunde väl aldrig i rikedom mäta sig med klostren i Vadstena och Nydala, men vid reformationstiden uppgåfvos 400—500 gårdar såsom skattskyldiga under klostret, som dessutom hade icke obetydliga jordegendomar under eget bruk.

Konungarna af Sverkers ätt, Karl Sverkersson, Sverker Karlsson och Johan Sverkersson, ärfde stamfaderns välvilja för klostret, och deras stoft hvila invid hans. Det äldsta konungabref man känner rörande Alvastra kloster är utfärdadt af konung Erik Eriksson (1222—50); däri tillerkännes klostret ersättning för den förlust det lidit därigenom, att konungens fader till en af sina hofmän bortskänkt ett gods, hvarpå klostret gjorde anspråk. Under folkungarnas regeringstid tilltog klostrets välstånd betydligt genom ökade gåfvor, liksom äfven därigenom att klostret fick för underpris lösa till sig gårdar, hvilkas egare därigenom tillätos att friköpa sig från vissa dem ådömda förpliktelser (pilgrimsresor o. d.). 1279 fritog Magnus Ladulås klostret från alla utskylder till konungen, och ej långt därefter minskades äfven dess skatteplikt till kyrkan genom Bonifacius VIII:s bulla af 18 dec. 1302, hvari cistercienserna fritogos från extra tionde och andra pålagor, hvarjämte ordens gamla tiondefrihet utsträcktes till den jord dess kloster ej hade under eget bruk. Till sitt och sin faders, hertig Eriks, själagagn skänkte Magnus Eriksson klostret ett nybygge på Holaveden samt lämnade klostret ofta beskydd vid uppkomna egorättstvister. Dessutom gaf han munkarna rättigheten till den under medeltiden indräktiga falkfångsten vid Svärtinge i Östergötland. Äfven under den senare medeltiden var Alvastra i likhet med rikets öfriga kloster föremål för styrelsemaktens skyddande omvårdnad.

Abboterna i Alvastra egde stort anseende. De hade uppsikt öfver ordens öfriga kloster i landet och blefvo alltid rådfrågade, då nya kolonier af samma orden skulle anläggas. Klostren Juleta i Södermanland och Husaby i Dalarna leda sitt ursprung från Alvastra, och åtminstone det senare invigdes af en abbot från moderklostret. Under hela 1400-talet voro dessa abboter ordens kollektorer i Sverige, d. v. s. i deras händer uppsamlades från dotterklostren den årliga uppbörden, som synes hafva uppgått till 2 rhenska floriner för hvarje kloster. Då och då erhöll abboten i Alvastra äfven uppdrag af allmänt kyrklig innebörd, hvaremot han ytterst sällan synes hafva deltagit i statsbestyren. Någon gång hände det, att abboterna i Alvastra råkade i delo med den världsliga makten, såsom då abboten Johannes 1417 anklagades för att hafva till biskopen i Skara skrifvit ett bref, hvari han liknade konung Erik vid kejsar Nero. Abboten nekade dock till denna anklagelse. En annan gång lät riksföreståndaren Svante Nilsson (Sture) stämma abboten i Alvastra inför rätta med anledning däraf, att klostret ansågs hafva med orätt tillvällat sig några gårdar.

Klostrets anseende växte därigenom att många framstående personer där ingingo såsom munkar. Stephanus, Sveriges förste ärkebiskop, var munk ifrån Alvastra, och en underprior därstädes, Petrus Clavi, var den hel. Birgittas biktfader och tillika upptecknaren af hennes uppenbarelser. Birgittas man, Ulf Gudmarsson, ingick, sedan han och hans maka återkommit från en pilgrimsfärd, såsom familiaris i detta kloster och afled därstädes 1344. Hans grafsten är ännu bibehållen. Äfven Birgitta tillbragte

efter mannens död någon kortare tid i klostrets omedelbara närhet.

De ännu återstående ruinerna af klosterkyrkan visa, att den var uppförd af kalksten från Omberg i senromansk stil efter det för cistercienserna kyrkor

vanliga schemat. Den bestod af långhus, tvärskepp samt kor och sidokapell. Långhuset inneslöt mellan- och sidoskepp, af hvilka det förra var en tredjedel längre, dubbelt bredare och betydligt högre än de senare. Kyrkans längd var inemot 26 m. Sverkerska grafven anses hafva varit belägen i en utanför tvärskeppets södra gafvelmur uppförd tillbyggnad.

Efter Västerås riksdag 1527 öfverenskom konungen med dåvarande abboten herr Torkil, att denne årligen skulle erlägga 100 mark örtug, men vara fri från borgaläger och dylik tunga. Då konungen emellertid förnam att ett klent och skröpligt regemente var i klostret och att herr Torkil ville blifva kvitt sitt ämbete, gaf han 1529 klostret åt Nils Svensson mot årlig ränta af ½ läst smör och 100 mark samt mot skyldighet att gifva klosterfolket skäligt underhåll. — Småningom förföllo de flesta af klosterbyggnaderna, hvilka under klostrets blomstringstid varit tvenne gånger hemsökta af vådeld. Johan III, som ville hafva en lustgård vid Alvastra till sin och sin sjuke broder hertig Magnus' förnöjelse, förebrådde allvarligt grefve Per Brahe att hafva låtit bortbryta tegel från klostret och använda det till byggningarna på Visingsö. Han förbjöd all vidare sköfling och befallde, att kyrkan skulle iordningställas och klosterträdgården underhållas. Denna, liksom många andra af konung Johans byggnadsplaner, hann dock aldrig att verkställas. Litt.: Janauschek, "Origines cisterciences" (1877), Hall, "Bidrag till kännedomen om cistercienserorden i Sverige" (1899), och Silfverstolpe, "De svenska klostren före klostret i Vadstena" (i Hist. tidskr. 1902). C. S—E. (T. H—R.)

Alvend, berg i Persien. Se Elvend.

A'lveneu [-nöj]. Se Alvaneu.

A'lvensleben [alf-], Albrecht von, grefve, preussisk statsman, f. 1794, d. 1858, arbetade såsom finansminister, 1836—42, för att stadga och utvidga tyska tullföreningen äfvensom för regleringen af de tyska myntförhållandena. 1849 valdes han till medlem af första kammaren och utnämndes 1854 till lifstidsmedlem af preussiska herrehuset.

A'lvensleben [alf-]. 1. Gustav von A., preussisk general, f. 1803, var generallöjtnant vid utbrottet af 1866 års krig, under hvilket han tillhörde konung Wilhelms stab. I okt. 1866 fick A. befälet öfver 4:e armékåren och utnämndes i mars 1868 till general. Under fransk-tyska kriget 1870—71 deltog han med sin armékår, hvilken efter striderna vid Metz ingick i Maasarmén, i framryckningen mot Sedan. Slaget vid Beaumont 30 aug. utkämpades hufvudsakligen af 4:e armékåren, som därefter tog en ärofull del i slaget vid Sedan. Sedermera tillhörde A. med sin kår inneslutningsarmén vid Paris. Död 1881.

2. Konstantin von A., den förres broder, preussisk general, f. 1809, tog under 1866 års krig såsom chef för 2:a gardesinfanteribrigaden en ärorik andel i slaget vid Soor och ännu mer i segern vid Königgrätz. I kriget med fransmännen 1870—71 förde han 3:e armékåren, hvilken tillhörde prins Fredrik Karls armé (den andra). Han ingrep personligen i slaget vid Spicheren 6 aug., och 16 s. m. nödgades vid Vionville hans kår hela dagen uthärda en hård och förlustrik strid med hufvuddelen af franska armén. Sedan deltog han i inneslutningen af Metz, i fälttåget vid Loire och i de sista striderna vid Le Mans. A. tog afsked 1873 och dog 1892. C. O. N.

Alveōl (af lat. *alve'olus*, liten håla, fördjupning), hålighet, cell i en honungskaka. — *Anat.* Namn på de håligheter i käkbenen (tandhålorna, tandlådorna), i hvilka tändernas rötter sitta liksom instuckna. Hvarje tand har en särskild alveol. Denna är beklädd af en fortsättning från tandköttets slemhinna, och dess botten är genomborrad af de blodkärl och den nerv, som däriifrån intränga i tandens inre. Äfven lungblåsorna kallas alveoler. I allmännare betydelse betecknar ordet äfven små, vanligen tätt sittande håligheter med ett lösare innehåll i en organisk väfnad. En del svulster, t. ex. kräfta, hvilka äro tätt genomdragna af sådana hålrum med särskildt innehåll, sägas hafva en alveolär byggnad eller anordning. A. —Y."

Alveolär (jfr Alveol). 1. *Språkv.* Språkljud, som bildas med tungspetsen mot tandhålan (se Kakuminal). — 2. (Alveolär), hålig.

Alveolär-ektasi (jfr Alveol och Ektasi), detsamma som lung-emfysem.

Alveolärpla'sma, *bot.* Se Cell, *bot.*

Alveolär (jfr Alveol), hålig.

Alverstone [ä'lvæstn], Richard Everard Webster, baron A., engelsk jurist, f. 1842, blef 1868 advokat och 1878 Queen's Counsel. 1885 ingick han i Salisburys ministär som attorney-general och innehade detta ämbete till 1899, med undantag af de tider (1886 och 1892—95), då liberalerna voro vid makten. 1899 blef A., då ännu Sir Richard Webster, chef för riksarkivet ("master of the rolls") och upphöjdes samtidigt till peer. Efter lord Russels död s. å. blef han dennes efterträdare som lord-öfverdomare. A. förde 1890 Times' sak i målet mot Parnell samt har varit brittisk representant i skiljedomstolarna angående Beringshafsfisket 1893 och gränsen mellan British Guyana och Venezuela 1898. Han är nu (1903) medlem af den skiljedomstol, som skall afgöra tvisten om gränsen mellan Alaska och Brittiska Nord-Amerika.

A'lves, Francisco de Paula Rodrigues, president i Brasiliens förenta stater, f. 1849, valdes 1 mars 1902 till presidenten Campos Salles' efterträdare och kunde 15 nov. s. å. i lugn tillträda sitt ämbete. Han är en f. d. monarkist, som slutit sig till republiken, samt har som deputerad, finans-

minister, senator och staten São Paolos president vunnit anseende som god finansman och försiktig politiker. Hans budskap till kongressen angaf sparsamhet vid förvaltningen, val- och finansreformer, förbättring af Rio de Janeiros sanitära förhållanden samt invandringens befordrande som hufvudsyftena för hans politik.

Alvik, egendom i Bromma socken, Stockholms län. Å egendomen drifver handels- och fabriksfirman L. Montén dels Klara stearinljusfabrik, dels Alviks mekaniska tunnbinderi. Vid stearinljusfabriken tillverkades 1901 477,000 kg. stearinljus, 5,110 kg. talgljus, 203,225 kg. olein och 57,228 kg. glycerin med ett sammanlagdt värde af 650,656 kr. Vid fabrikerna sysselsattes s. å. 104 arbetare. K. K.-Å.

Alviks-selet (Ä l g v i k s - s e l e t), Ångermanälfvens fagraste sel, 3 km. långt, på gränsen mellan Ångermanland och Västerbotten. RM.

Alvinczy [a'lvintsi], J o s e p h, friherre v. B a r b e r e k, österrikisk general, f. 1735, deltog med utmärkelse i sjuåriga kriget och i bajerska arfföljdskriget samt blef under kriget mot Turkiet fältmarskalklöjtnant 1789. År 1790 skickades han att kufva upproret i Belgien. I kriget mot Frankrike utmärkte han sig vid Neerwinden (1793) och i andra strider, men blef slagen vid Hondschooten (s. å.). "Feldzeugmeister" 1794, fick A. befälet vid öfre Rhen 1795, men kallades, innan 1796 års fälttåg började, till Wien såsom ledamot i hofkrigsrådet. Därpå ordnade han landstormen i Tyrolen. Vid försöken att undsätta Mantova blef han, sedan han utkämpat flera lyckliga strider, slagen af Napoleon vid Arcole (nov. 1796) och vid Rivoli (jan. 1797), hvarefter Mantova föll. A. blef därefter kommenderande general i Ungern och 1808 fältmarskalk. Död 1810. C. O. N.

Alya'ttes (grek. *Ἀλυάττης*), konung af Lydien 617 — omkr 560 f. Kr., af mermnadernas stam. Han fortsatte det af hans fader, Sadyattes, började kriget mot Miletos, fördref kimmerierna från Mindre Asien och levererade mederna under Kyaxares ett slag vid Halys 28 maj 585, hvilket afbröts af en solförmörkelse, förutsagd af filosofen Thales. Därpå bestämdes Halys som gräns mellan medernas och lydernas riken. A. underkufvade äfven karerna samt eröfrade Smyrna och Kolofon. — Han efterträddes af sin son Kroisos.

Alyscamps [aliskä']. Se A r l e s.

Aly'ssum L., *bot.*, växtsläkte, tillhörande nat. fam. *Cruciferæ*, hvilket i Sverige är representeradt af 2 arter, *A. calycinum* och *A. incanum*, s a n d h v i t a (se d. o.). Ett par arter, särskildt *A. maritimum* Lam., med brokiga blad, hafva vidsträckt användning såsom infattningsväxter etc. till s. k. tapetgrupper. G. A.

A'lytes, *zool.* Se A m f i b i e r.

Alzame'nto (it.), "höjning", förk. a l z., *mus.*, ena handens förflyttning öfver den andra, när de skola korsa hvarann vid piano- eller orgelspel. Jfr A b b a s s a m e n t o.

Alzey, stad i hessiska prov. Rheinhessen, vid Rhens biflod Selz och hessiska Ludvigsbanan. 6,893 inv. (1900).

Al-zonen, *geol.*, det öfversta lagret i de skånska och danska torfmossarna, hvilket bildats, sedan eken delvis undanträngts af klibb-alen (*Alnus glutinosa*). A. G. N.

Am, kemiskt tecken för radikalen ammonium ($N.H_4$).

A. M., förkortning för *Artium magister* (se d. o.).

A. M. (*a. m.*), förkortning för lat. *anno mundi*, i (det och det) världens år (efter skapelsen), eller lat. *ante meridiem*, på förmiddagen.

Ama, ett pluralprefix i kaffrernas språk, hvilket ingår i namnet på flera kafferstammar, i det att det sammansättes med namnet på någon mytisk stamhöfding, efter hvilken stammen har sitt namn. Sådana stammar äro Ama-fengu, Ama-xosa, Ama-tembu, Ama-nysondo, Ama-tonga, Ama-swasi m. fl.

Amabile (it.), *mus.*, älskligt, smekande.

Amadēo, G i o v a n n i A n t o n i o, italiensk bildhuggare och arkitekt, f. omkr. 1447 i Pavia, d. 1522 i Milano, en af de förnämste representanterna för den lombardiska riktningen inom den italienska renässansen. Hans yppersta verk äro grafvården öfver fältherren *Colleonis dotter Medea*, ett af Italiens skönaste grafmonument, och minnesvården öfver Colleoni själf (båda i Bergamo), klostret *Certosa di Pavias* öfverdådigt praktfulla renässansfasad, det icke mindre ståtliga *Capella Colleoni*, i hvilka hans nyss nämnda grafvårdar rymmas, åtskilliga basreliefer m. m. samt några grafvårdar i Cremona och på Isola bella. Honom tillhör också i väsentliga delar planen till Milanodomens i konstruktivt afseende märkliga kupol. (O. G—G.)

Amadēo, medlemmar af huset Savojen. Se A m a d e u s.

Amadēus (A m a d ē o), namn på flera grefvar, furstar och konungar af huset Savojen.

1. A m a d e u s V, d e n s t o r e, stamfader för den i konungariket Italien nu regerande dynastien Savojen, f. 1249, d. 1323. Af sin äldre broder, Tomas III, grefve af Piemont, fick han hertigdömet Aosta (1283) och af sin farbroder Filip grefskapet Savojen (1285). Den yngre linjen af denna dynasti blef därigenom hufvudlinje. A. upphöjdes 1310 af kejsar Henrik VII till riksfurste och fick 1313 grefskapet Asti i förläning.

2. A m a d e u s VIII, d e n f r i d s a m m e, sedermera påfve under namn af F e l i x V, sonsons sonson till den föregående, f. 1383, d. 1451. Till lön för det understöd han lämnat kejsar Sigismund i dennes kyrkopolitik upphöjdes A. af honom (1416) till hertig af Savojen och fick (1422) grefskapet Genève till län, hvarjämte vid den äldre linjens utgång (1418) hela Piemont tillföll hans hus. Religiöst svärmod föranledde A. att 1434 nedlägga regeringen, hvilken han fört med ordningskärlek, fasthet och mildhet, och draga sig tillbaka till en eremitboning vid Genève-sjön. Konsiliet i Basel valde honom 1439 till påfve i st. f. den afsatte Eugenius IV. A. emottog värdigheten, men då han icke lyckades blifva allmänt erkänd, återvände han till sitt forna eremitlif (1449).

3. A m a d e u s (F e r d i n a n d M a r i a), hertig af A o s t a, f. d. konung af Spanien, f. 30 maj 1845, andre son till konung Viktor Emanuel af Italien, deltog i krigen mot Österrike 1859 och 1866 samt valdes 16 nov. 1870 till Spaniens konung. Han landsteg i Cartagena 30 dec. — samma dag som general Prim, hvilken han hade att tacka för sin upphöjelse, föll för en lönnmördares hand. Hans korta regering var strängt konstitutionell och utmärktes af täta ministerskiften. De ohejdade partistriderna, hofintriger, de klerikales stämplingar, karlistupproret, som alltmer grep omkring sig, ett mord-

försök, för hvilket han var föremål, och öfvertygelsen att ingen främmande dynasti kunde hålla sig kvar i Spanien bestämde honom snart att afsäga sig kronan. Sedan han 11 febr. 1873 meddelat cortes sitt beslut, lämnade han Spanien och återvände öfver Portugal till Italien, där han tillbragte återstoden af sin lefnad. — A. förmälde sig 1) 1867 med Maria, prinsessa dal Pozzo della Cisterna, död 1876, och 2) 1888 med sin systerdotter prinsessan Lætitia Bonaparte dotter af prins Napoleon. I sitt förra äktenskap efterlämnade han tre söner: Emanuel, hertig af Aosta (f. 1869), Viktor, grefve af Turin (f. 1870), och Ludvig, hertig af Abruzzo (f. 1873); i sitt senare sonen Umberto (f. 1889). A. afled i Turin 18 jan. 1890.

Amadēus-sjön, saltsjö i det inre Australien 24° —25° s. br., 204 m. ö. h. Den upptäcktes 1872 af Giles samt undersöktes närmare af Gosse 1873—74, af Tietkens 1889 och af Horn-expeditionen 1894. Dess areal, som i början öfverskattades, anses utgöra 5—6 tusen kvkm. Intet vatten finnes i sjön, hvars yta är täckt med ett hvitt lager af salt och gips. Omedelbart under detta täcke ligger en röd, längre ned grå lerhaltig sand. Flera öar finnas i sjön; kanaler med blått, saltaktigt, hett slam framvälla ur sjöbottnen. J. F. N.

A'madisromaner är namnet på en hel följd af spanska medeltidsromaner på prosa, hvilka vunno europeisk spridning. Tillsammans bilda de en genom flere generationer löpande släktsaga. Den äldsta af dem är romanen *Amadis de Gaula*, efter hvilken de öfriga fått sitt namn. Dess ursprung har förblifvit höljdt i dunkel. Den har lifsuppfattning och lokaliteter gemensamma med den bretoniska sagokretsen; motiven särskildt erinra om åtskilliga i "Tristan" och "Lancelot". Men om ramen sålunda uppenbarligen är lånad från de fornfranska riddarepopéerna, paras i "Amadis" med den äldre tidens riddaranda ett större mått af förfining i seder samt en specifikt spansk färgning af känslor, fördomar och framställningens hela ton. På mycket otillräckliga grunder har man länge antagit, att författaren skulle varit en portugis, Vasco de Lobeira (omkr. 1370), samt att den spanska versionen, hvars upphofsman var Garcia Ordoñez de Montalvo (omkr. 1480), skulle utgöra en öfversättning af Lobeiras, hvars förmenta originalarbete i alla händelser icke finnes kvar. Man har hittat spridda utsagor, som tyda på att "Amadis" förefunnits på spanska ganska tidigt på 1300-talet, före Lobeiras dagar. Äran att ha gifvit ämnet den affattning, som förtjuste Europa under ett helt århundrade, tillkommer emellertid Montalvo. Af romanens fyra böcker anses han själf ha tilldiktat den fjärde, hvilken bär modernare drag. Äldsta bevarade exemplaret af Montalvos roman bär årtalet 1508 (ej 1519), och den upplefde 13, 14 uppl. under de följande femtio åren. Den utgafs i god edition senast 1857 såsom bd 40 af "Biblioteca de autores españoles". "Amadis de Gaula" hvilar icke på historisk grund. Den är en erotisk-fantastisk skapelse, som återspeglar sin författares åsikter om en sann riddares plikt att draga omkring i världen och kämpa mot troll och odjur, att med förakt för hvarje fara befria olyckliga fångar och framför allt att trofast egna sitt lif åt sin skönas tjänst. *Amadis*, en son af Perion, konung af Wales (orätt har man ansett "Gaula" vara det gamla Gallien), och den brittiska prinsessan Elisena, älskar *Oriana*, konung Lisuartes af England dotter, och deras kärlekshistoria, fylld med de vidunderligaste äfventyr, bildar romanens kärna. Amadis är inbegreppet af alla ridderliga dygder, och en verksam kontrast bildar hans broder och stridskamrat, den lättfärdige Galaor. Af alla amadisromanerna anses denna stå främst i värde. Montalvos nämnda bearbetning (i 4 böcker) fullföljdes med en af honom själf 1492 tilldiktad 5:e bok, som innehöll berättelsen om *Esplandians*, Amadis' sons, bedrifter. Spanien lyssnade med hänförelse till dessa äfventyr, och amadisromaner följde raskt på hvarandra. Samlingen växte sålunda inom 60 år med ytterligare sju böcker, hvilkas hjältar voro Amadis' brorson, *Florisando*, Esplandians son *Lisuarte de Grecia*, Amadis' andre son *Perion*, Lisuartes son *Amadis de Grecia* o. s. v. — I många öfversättningar och omarbetningar spriddes de spanska amadisromanerna till olika folk. En fransk öfversättning af Nicolas de Herberay (de 8 första böckerna) utgafs 1540—48, en italiensk 1546, en holländsk 1574, en tysk 1583 och en engelsk 1619. Att amadisromanerna voro kända i Sverige, finner man bl. a. af G. Stiernhielms "Hercules", v. 135. — En mängd efterhärmningar sågo ock dagen. Så växte i Frankrike originalets 12 delar till 24 och i Tyskland ända till 30. Slutligen företog sig, 1626, en fransman, Gilbert Saunier du Verdier, att genom tilldiktade slut på sagokretsens äfventyr förena alla de förut tämligen löst sammanhängande delarna till ett fastare helt, hvilket han utgaf i 7 starka band under titeln *Roman des romans*. Därmed var Amadis-sagan afslutad. Med tiden ändrade sig smaken, och de gamla riddareromanerna glömdes. Den förste *Amadis* egde dock så mycken poetisk fägring, att han både i äldre och nyare tid förmått locka till versifierad behandling. Så utgaf den italienske skalden Bernardo Tasso 1560 sin *L'Amadigi* i 100 sånger; af fransmannen Creuzé de Lesser finnes dikten *Amadis de Gaule* (1813); af engelsmannen W. Stewart Rose *Amadis de Gaul, a poem* (1802). Ja, ännu 1872 utkom i London 2:a upplagan af den engelske skalden Southey's sammandragna öfversättning af själfva den gamla romanen. Litt.: E. Baret, "De l'Amadis de Gaule", 1853 (ny uppl. 1874), och Braunfels, "Kritischer versuch über den roman Amadis von Gallien" (1876). Jfr Riddarpoesi. E. F—T.

Amadōr de los Rios, José, spansk författare, f. 1818 i Baena (Cordoba), d. 1878 i Sevilla, professor vid universitetet i Madrid, var medlem af de flesta lärda och litterära samfund i Spanien och erkännes såsom stor auktoritet på de områden, där han verkat, näml. som historiker, litteraturhistoriker, konstforskare och orientalist. Bland hans arbeten må nämnas: *Sevilla pintoresca* (1844), *Toledo pintoresco* (1845), *Estudios historicos, politicos y literarios sobre los judios en España* (1848), *El arte latino-bizantino en España* (1861), *Historia social, politica y religiosa de los judios en España* (1873) och *Historia critica de la literatura española* (1861—65, i 7 band, oafslutad), ansedd som hans förnämsta arbete. Såsom redaktör, jämte Madrazo, för det stora samlingsverket "Monumentos arquitectonicos de España" har A. dessutom inlagt stor förtjänst. Hans *Composiciones poéticas* äro föga kända, men af värde, hvaremot hans dramatiska arbeten anses mindre betydande. AD. H—N.

Ama-fengu. Se Kaffrer.

Amagasaki, sjöstad i Japan, på södra sidan af ön ippon, i prov. Gokinai, 8 km. v. om Osaka. Omkr. 2,500 inv.

Amager, en liten ö i Öresund, skild från Själland genom det smala sundet Kalvebodstrand och från Saltholmen genom Kongedybet och Drogden. 63 kvkm. 3,200 inv. (1901), utom befolkningen i Kristianshavn och de två Sundbyarna, som höra till Köpenhamn. Den är alldeles slät och mycket bördig. Den är delad i två socknar, Taarnby, närmast Köpenhamn, och Store Magleby, med öns enda skog, Kongelunden, planterad efter 1818, nu kungligt fasaneri. I senare tider hafva många industriella anläggningar tillagts till A., i synnerhet till Kastrup (glas- och malkbruk m. m.). På sydöstra näset ligger lots- och skeppbrytepparbyn Dragör. — A. öfverläts omkr. 1168 jämte handelsplatsen Hafn (Köpenhamn) till Absalon och om efter dennes död under biskopen i Roskilde, men tillföll 1416 åter kronan på samma gång som Köpenhamn. 1521 inkallade Kristian II 184 familjer från Vaterland vid Zuiderzee i Holland och lät dem bosätta sig på A., i synnerhet i Store Magleby ("Hollænderbyen"), och A. har sedan varit Köpenhamns förnämsta köksträdgård, hvilket också var konungens försörjning. Den dagliga tillförseln till Köpenhamn omsesörjes af kvinnorna, hvilkas egendomliga (holländska) dräkter förr utgjorde ett framträdande drag i stadens vardagsfysionomi. Holländarna behöllo sitt språk ända till in på 1800-talet — predikan egde rum ändast på plattyska till 1731 och först från och med 1811 enbart på danska. — Under Köpenhamns belägring 1658 besatte Karl X Gustaf A. 7 okt., men återfördes därifrån redan 10 s. m. E. EBG.

A majori ad minus, lat., (sluta) från det större till det mindre. Motsats: *a minori ad majus,* (sluta) från det mindre till det större.

Amalar (Amalarius) af Metz, liturgisk författare, f. omkr. 780, d. omkr. 850, utöfvade en mästerlig verksamhet, hvars art likväl är föga känd. Hans skrifter äro af stor betydelse för kännedomen om den karolingiska tidens rituella bruk och hafva haft starkt inflytande på de fleste medeltida författare inom liturgikens område. Hans förnämsta arbete, *De ecclesiasticis officiis libri IV* ("4 böcker om gudstjänsten"), skreés omkr. 820.

Amalarik, konungar af Jerusalem. Se Jerusalem.

Amalarius. Se Amalar.

Amalasu'nta, östgotisk drottning, dotter af konung Teoderik den store, förmäldes 515 med Eutarik, vilken af Teoderik tillämnades till efterträdare, men fled redan 522. Teoderik efterträddes därför (526) af Eutariks och A:s son, i hvars namn den förslagna och högt bildade A. med mycken skicklighet förde regeringen. Under hennes regentskap kom emellertid antagonismen mellan romare och goter i östgotariket till öppet utbrott, närmast till följd af det missnöje, som framkallade genom att ge sonen Atalarik romersk uppfostran och i allmänhet högeligen gynna det romerska elementet. A. tvangs att ge sonen en rent gotisk omgifning och beslöt då att röja den gotiska oppositionens ledare ur vägen samt sökte vinna trygghet för följderna af detta vågspel genom att begära skydd för sin person hos kejsar Justinianus. Hennes enliga förbindelser med kejsarhofvet stärktes genom ankomsten (534) af ett kejserligt sändebud till Italien. S. å. dog den 18-årige Atalarik, hvarigenom A:s maktställning förlorade sin rättsgrundval. Hon upphöjde då till medregent Teoderiks systerson, den romaniserade goten Teodahad, och vågade t. o. m. antaga drottningtitel. Teodahad, som förut var henne gramse, nöjde sig emellertid ej med maktens sken, utan lät (535) först fängsla A. och sedan mörda henne i fängelset. Enär hon ställt sig under kejsarens skydd, begagnade Justinianus mordet som förevändning för en väpnad intervention. Litt.: Hartmann, "Gesch. Italiens im mittelalter", I (1897).

Amaleki'ter, ett nomadfolk, på Abrahams tid bosatt s. v. om Döda hafvet, under Moses tid utbredt öfver den vilda öken, som nu kallas *et-Tih,* ända till Egyptens gräns och öfver större delen af Sinaihalfön. Ofta nämnda såsom fiender till Israel i Gamla testamentet. Först David synes på afgörande sätt ha besegrat dem. En rest af dem nedgjordes på konung Hiskias tid (1 Krön. 4: 43). E. S—E.

Amaler, goternas förnämsta fursteslägt. Den innehade konungavärdigheten hos östgoterna. Teoderik den store tillhörde denna släkt. I de forntyska sångerna (Niebelungenlied m. fl.) kallas Teoderik (Dietrich, Didrik af Bern) och hans hjältar Amelungar (sagokonungen Amalas ättlingar). — Ett gammalt sagonamn på Italien är Amlungaland.

Ama'lfi, stad i ital. prov. Salerno, berömd för sitt härliga läge i en djup klyfta vid Salernoviken. Staden är byggd på sluttningen af den branta klippstranden. I klippan inhuggna trappor leda upp till husen. Taken nyttjas till trädgårdar. 6,681 inv. (1901). Ärkebiskopssäte. Pappers- och makaronifabriker, fiske och skeppsfart; på klipporna odling af vin, oliver, oranger och johannisbrödträd. — A. säges vara anlagdt af Konstantin den store och var i 10:e och 11:e årh. en berömd handelsstad med omkr. 50,000 inv. Den s. k. amalfiska sjölagen (*Tabula amalphitana*) gällde då hos alla de nationer, hvilkas fartyg foro på Medelhafvet. A. blef 1135 och 1137 plundradt af pisanerna. I A. föddes Flavio Gioja och Masaniello.

Amalgam l. Amalgama (antagligen ett af grek. *ma'lagma,* mjuk kropp, bildadt arabiskt ord), blandning. Förkortas AAA.

1. *Kem.* En legering af kvicksilfver med annan metall. Amalgamen äro af två slag. En del metaller förena sig nämligen med kvicksilfver i bestämda proportioner, t. ex. silfver, andra ge med kvicksilfver blandningar eller lösningar af växlande halt. De olika metallernas förmåga att amalgameras med kvicksilfver är ganska olika. Några, såsom guld, silfver, tenn, bly, vismut, kadmium m. fl., förenas omedelbart och lätt med kvicksilfver; natrium under stark värmeutveckling. Andra metaller, såsom de svårsmälta järn, kobolt, nickel och krom, ingå en sådan förening endast med svårighet och på omvägar. Man betjänar sig af metallernas benägenhet att förenas med kvicksilfver vid extraktion af guld och silfver ur malmer (amalgamering; se Guld och Silfver). Amalgamen äro lättsmälta, metallglänsande, spröda och i brottet korniga. Många hafva en särdeles stor benägenhet att kristallisera. Amalgam, som innehålla ett öfverskott af kvicksilfver, äro grötformiga, men kunna skiljas från inblandadt kvicksilfver genom pressning uti sämsk. Vid upphettning sönderdelas de, i det att kvicksilfret förflyktigas och den därmed förenade metaller kvarstannar.

Flere amalgam hafva praktisk användning. Tenn-amalgamet nyttjas vid tillverkning af speglar (se härom Glas). Med kienmayerska amalgamet, en blandning af 1 del tenn, 1 del zink och 2 delar kvicksilfver, plägar man bestryka riftyget på elektricitetsmaskiner. Amalgamerad zink användes för att i galvaniska staplar skydda zinken mot alltför hastig upplösning. P. T. C.*

En särskildt stor användning hafva amalgamen inom tandläkarkonsten, och torde amalgamfyllningarna ännu för ett tiotal år sedan utgjort omkr. 75 % af samtliga "plomberingar" i tänder; numera har detta dock i någon mån reducerats. Fördelen med en amalgamfyllning är, att den kanske lättare än andra plomber kan inläggas i tanden. De metaller, som i form af amalgam mest användas till plombering, äro: silfver, tenn, platina och koppar, undantagsvis äfven några andra. Hvarje metall har dock till följd af olika egenskaper i sig själf (färg, varaktighet o. s. v.) också olika effekt såsom plomb. UGN.

Amalienborg.

2. *Miner.* Naturligt amalgam l. silfver-amalgam förekommer kristalliseradt i små, silfverhvita, reguljära kristaller. Det är ganska sällsynt. Anträffas i Chile. P. T. C.*

3. *Fig.* En mekanisk, oorganisk blandning af olikartade ämnen.

Amalgamatiōn, blandning. Se vidare Amalgam och Amalgamera.

Amalgamēra (jfr Amalgam). 1. *Tekn.* Blanda kvicksilfver med annan metall; med kvicksilfver utdraga guld och silfver ur malmer. — 2. *Fig.* Hopblanda (mest om olikartade ämnen). Subst.: Amalgamering (Amalgamation).

Amalgami'st, person, som sysslar med amalgamering.

Amalia (Marie-Amélie), fransk drottning, Ludvig Filips gemål. Se Ludvig Filip.

Amalia, drottning af Grekland, konung Ottos gemål. Se Otto, konung af Grekland.

Amalia (Amelia) Elisabet, landtgrefvinna af Hessen-Kassel, dotter till grefve Filip Ludvig II af Hanau och dotterdotter till Vilhelm I af Oranien, f. 1602, d. 1651, förmäldes 1619 med sedermera landtgrefve Vilhelm V af Hessen-Kassel. A. var en statsklok furstinna, hvilken redan under sin gemåls lifstid (han dog 1637) hade stort inflytande på regeringen och såsom sin son Vilhelm VI:s förmyndare förstod att lyckligt lotsa sitt land genom trettioåriga krigets stormar. Som Sveriges och Frankrikes allierade uppträdde hon med mycken kraft mot kejsaren såväl i kriget som under förhandlingarna och vann vid fredsslutet tillökning i familjebesittningarna samt kännande af de reformertes likställdhet med katoli och lutheraner. Hennes bref till A. Oxenstierna tryckta i dennes skrifter och brefväxling (bd 7, 189

Amalia, Anna A., hertiginna af Sachs Weimar-Eisenach, dotter till hertig Karl af Bra schweig-Wolfenbüttel, f. 1739, d. 1807. Gift m hertig Ernst August Konstantin af Sachsen-Weim Eisenach, blef hon änka redan vid 19 års ålder öfvertog då såsom förmyndare för sin son, sed mera storhertigen Karl August, regeringen, hvill hon förde på ett berömligt sätt. Hon botade skador, som landet lidit genom sjuåriga kriget, nitälskade för folkupplysningen. Särdeles högt pri hennes kloka verksamhet under hungersnöden 17 samt efter slottsbranden i Weimar 1774. Till lär åt sina söner kallade hon Wieland, 1772; till mästare åt sin andre son, Konstantin, nämnde Knebel, 1774. Sedan hon 1775 lämnat regerin åt sin äldste son, lefde hon blott för vitterhet konst. Goethe, Herder, Seckendorf, Bode, Mus och senare Schiller hörde till hennes vänkrets. S idkade hon med framgång musik och komponer bl. a. musiken till Goethes sångspel *Erwin und Elm*

Amalia, Maria A. Fredrika Augus hertiginna af Sachsen, dramatisk författarinna 1794, d. 1870, syster till den 1873 afidne kon Johan, utgaf från 1829 under pseudonymen Ama Heiter eller anonymt en stor mängd familjedra och lustspel, som hämtade sitt behag ur en omso full karaktärsteckning och sinne för det rent mä liga. Med framgång ha särskildt hennes kome "Onkeln" (1841, *Der oheim*) och "Fästmön hufvudstaden" (*Die braut aus der residenz*) öfver svenska scenen. Saml. dramer 1873 6 bd. (E. F—T

Amalie Heiter, pseudonym för hertiginnan Am af Sachsen.

Amalienborg kallas fyra palats jämte ett af omslutet åttkantigt torg i Köpenhamn. (En ä byggnad af samma namn, uppförd 1669—73 uppkallad efter Fredrik III:s drottning, Sofia Am nedbrann 1689 vid en teaterfest på Kristian födelsedag, då 170 personer omkommo.) Det varande A., som är hållet i en vacker renässans uppfördes i midten af 1700-talet af N. Eigtved fyra adliga ätters räkning. Efter det Kristiansb slott brunnit (1794), inköptes det af staten till ning för konungahuset, hvartill det ännu använ På Amalienborgs öppna plats restes 1771 af ostindiska handelssällskapet — "det asiatiske

agni" — Fredrik V:s ryttarstaty i brons, modellerad f fransmannen Saly. (E. EBG.)

Amalrik af Bena, en af panteismens mest framträende författare under medeltiden, f. i Bena (Bène), närheten af Chartres, d. 1204. Såsom lärare vid niversitetet i Paris i slutet af 12:e århr. tillvann han g ett icke ringa anseende och hade ett stort antal irjungar. Hans teologiska system, ytterligare utildadt af hans lärjunge David af Dinant, ammanhänger med det, som framställts af Johannes cotus Erigena, och utgör en genomförd panteism. å t. ex. antager A. ett städse upprepadt och fortående Guds framträdande och verkande i människoatur. I Gamla testamentet uppenbarade sig *Gud ader* i *Abraham*, i Nya testamentet *Guds son* i *Kristus*, och nu i Gudsuppenbarelsens tredje och sta period med A:s anhängare blir *den helige ande* människa i *hvarje troende*. Liksom med Kristi framträdande den mosaiska lagen förlorat sin betyelse, så gjordes genom den helige Andes inkarnaion i de troende bibel och sakrament, kyrka och ult fullkomligt obehöfliga. Kyrkan är Babel, och åfven Antikrist, helvetet intet annat än syndmedetande. I de troende lefver Gud, och äfven om eras kropp begår grofva synder, äro de utan skuld. — Kort före sin död nödgades A. genom universitetsmyndigheternas i Paris och påfven Innocentius III:s illskyndelse återkalla sina läror. Hans anhängare, om kallades "den helige Andes sekt", fördömdes å synoden i Paris 1209 och på fjärde laterankoniliet 1215 samt bragtes snart i upplösningstillstånd. Se Reuter, "Gesch. der relig. aufklärung im mittelalter" (II, 1877). J. H. B. (J. HDR.)

Amalthē'a (grek. *Ἀμάλθεια*, lat. *Amalthēa*), *grek. myt.*, en get, som närde den nyfödde Zeus, då han, ild för sin fader Kronos, uppföddes på ön Kreta. Hon ppflyttades sedan af Zeus bland stjärnorna. Enligt n annan uppfattning var A. en nymf, som födde den späde Zeus med getmjölk och honung. Då geten en gång brutit af sitt ena horn, öfverlämnade en nymf detsamma, omlindadt med blommor och fylldt af frukter, åt Zeus, som räckte det åt de nymfer, hvilkas fostrande vård han åtnjutit, med det löftet, att de i hornet städse skulle finna det goda de önskade. Amaltheias horn är därför symbolen af ymnighet och rikedom (ymnighetshorn). Man finner det ålunda i händerna på de gudomligheter, hvilka ega ller utbreda rikedom eller ymnighet, såsom Fortuna, Dionysos, Pluton, flodgudarna m. fl. V. K.

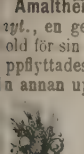

Amand les Eaux. Se Saint-Amand les Eaux.

Amand Mont Rond. Se Saint-Amand Mont Rond.

Ama'ndus (lat., "älskvärd"), helgon, Belgiens postel, död trol. år 661. Född af förnäma föräldrar trakten af Nantes, ingick A. tidigt i kloster och llbragte 15 år som eremit i en cell på stadsmuren ring Bourges. Omkr. år 626 begynte hans missionserksamhet i trakten af Gent. Då resultaten icke motsvarade hans omvändelsenit, sökte han sig ett ytt område bland de slaviska stammarna i Kärnthen ch Tyrolen, men återvände snart och grundlade i de risisk-frankiska gränstrakterna ett flertal kloster, till vilka den af honom omvände Allowins rikedomar ereddo honom medel. Sina munkar förmådde han att tillämpa Benedikts regel. 647—649 verkade A. som biskop af Maastricht, men oenighet med det underordnade prästerskapet och ett lågande missionsnit dref honom att återtaga sin förra verksamhet. Han predikade nu bland friserna kring nedre Schelde och bland baskerna i Spanien samt tillbragte sina sista dagar i det af honom grundlagda klostret Elno (senare S:t Amand) vid Tournais, där hans graf tjänat som vallfartsort. A:s dödsdag firas 6 febr. Se Smedt, "Vie de S:t Amand" (1881). J. HDR.

Ama'ng (fr. *amant*), älskare. Jfr Amant.

Amanita muscāria, *bot.* Se Flugsvamp.

Amanitin, *kem. farm.* Se Flugsvamp.

Aman-Jean [amäʒä'], Edmond François, fransk målare, f. 1856, målade först historiska och allegoriska ämnen, bl. a. *Jeanne d'Arc* och *Sirenerna*, men har företrädesvis vunnit ett namn genom sina dekorativt hållna fantasibilder (*Venezia* m. fl.) och sina kvinnoporträtt, med någonting smäktande, förfinadt och melankoliskt beslöjadt såsom psykologiskt särmärke. Representerad i Luxembourgmuseet.

Amant [amä'], fr., älskare. — Amante [amä't], älskarinna.

Amanue'ns (lat. *amanue'nsis*, af *ma'nus*, hand), biträde, medhjälpare; titel dels för ordinarie tjänstemän af första grad vid åtskilliga statens ämbetsverk (Riksarkivet, K. biblioteket, Nationalmuseum, Geologiska byrån) samt vid universitetsbiblioteken och konsistorierna, dels för extra ordinarie tjänstemän inom departementen och de centrala ämbetsverken samt vid åtskilliga andra verk och inrättningar. Vid de förstnämnda ämbetsverken och biblioteken benämnas extra ordinarie tjänstemän extra ordinarie amanuenser. — Hos romarna var *amanuensis*, *a manu servus*, namnet på en slaf, hvilken nyttjades såsom handsekreterare, föreläsare o. d.

Amanvillers [amävillär], ty. Amanweiler, by i Lothringen. Efter A. uppkallas stundom slaget vid Gravelotte.

Amapāla, stad på södra kusten af republiken Honduras i Central-Amerika, på ön Tigre, vid Fonseca- l. Conchaguaviken, äfven kallad Amapalaviken. Viktig, mycket besökt frihamn och bekväm lastningsplats. Omkr. 3,000 inv. Utförselartiklar: färgträ, sassaparill, kaffe, gummi, tobak, ädla metaller, indigo, hudar.

Amāra (lat., af *amārus*, bitter), *farm.* Se Bittermedel.

Amara George, pseudonym för författarinnan Mathilde Kaufmann. Se Kaufmann.

Amara-kōça, "Amaras ordbok", ett af den sanskritiska lexikografiens förnämsta verk. Denna ordbok, som är ett synonym-lexikon och dessutom angifver huruvida ett nomen är substantiv eller adjektiv samt hvad genus substantivet har, anses hafva till författare en viss Amara, d. v. s. Amaradēva l. Amarasiṁha, och härstammar från ungefär 5:e eller 6:e århr. af vår tideräkning. Bland de viktigaste upplagorna äro en af Colebrooke 1808 samt en (med fransk öfversättning) af Loiseleur Deslongchamps 1839—45. Jfr Zachariae, "Die indischen wörterbücher" (Bühlers "Grundriss der indoarischen philologie" I, 3). K. F. J.

Amara'nt (grek. *ama'rantos*), *bot.*, oförvissnelig; växt, som tillhör nat. fam. *Amarantaceæ* och har torra, icke vissnande blomställningar. Hos skalderna äro sådana växter sinnebilder af odödligheten.

Amarantäceæ R. Br., Amarantacéer, *bot.*, en familj inom ordningen *Curvembryæ*, omfattar till större delen örter med enkla blad utan stipler och med till ax eller hufvudlika blomställningar samlade knippen (s. k. "blomnystan") af små obetydliga blommor. Dessa äro alltid omgifna af kvarsittande skärmblad och förblad, hvilka till färg etc. öfverensstämma med de hinnaktiga, i regel borstbärande fria hylleblad. Fröämnet är enrummigt; frukten en nöt, mera sällan kapsel. Familjen, som står mycket nära *Chenopodiaceæ*, omfattar omkr. 500 arter i ungefär 40 släkten. De förekomma rikligast i det tropiska Syd-Amerika och Ostindien. I Sverige finnes ingen art ursprungligen vild. — Anmärkningsvärda äro dels några af de tropiska ländernas kulturväxter, såsom *Amarantus paniculatus*, dels åtskilliga hos oss såsom prydnadsväxter mera allmänt odlade arter, såsom, utom *Amarantus*, släktena *Celosia* ("tuppkam"), *Gomphrena*, *Alternanthera*, *Achyranthes* m. fl. G. A.*

Amarantfärg, *tekn.*, röd färg, som består af kochenill, behandlad med ammoniak eller tennsalt som beta. Användes som tryckfärg å halfylletyg och siden.

Amara'nt-orden. 1. En hof-orden vid drottning Kristinas hof 1653—54. Om dennas upphof talar drottningen själf i en i Rom författad uppsats "Information de la frairie d'Amarante". I stället för de vanliga kostymbalerna ("wirtschaft") beslöt drottningen att, trettondedagen 1653, gifva en utomordentlig fest, med gudar och gudinnor, herdar och herdinnor, "efter Augusti exempel". Festsalen föreställde Arkadien. Drottningen var herdinnan Amaranta och serverade själf "gudarne". Slutligen, sedan hon midt under festglädjen klädt om sig, lät hon gästerna sinsemellan dela sin dyrbara kostym och bildade ett "frairie appelée du nom de gesellschaft" samt utdelade till de herrar och damer, som blefvo medlemmar, *Amarantas* dubbelinitial i diamanter, omsluten af en *corona civica* ("medborgarkrona") med inskrift: *Dolce ne sarà la memoria* ("Ljuft skall minnet häraf vara"). 16 herrar och 16 damer, "af dem som deltogo i hennes intimaste förlustelser", upptogos i sällskapet, hvars företrädesrätt var att om lördagarna supera med drottningen på Ulriksdal för att "lära känna och beundra denna furstinnas känslor". Bland medlemmarna har man särskildt ihågkommit spanske ambassadören Pimentel, hvars födelseorts namn, Amarante, man satt i förbindelse med drottningens herdinnenamn vid festen. — 2. En sällskaps-orden i Stockholm. Denna, som upptog den förras namn, stiftades 24 juli 1760 af Klas Qvist, som "stormästare", och Edvard Sondell, som "bevakande broder", samt eger ännu bestånd. Dess ändamål, sällskapsglädje i en vald krets, sades vara "allmaktens ära och sådana göromål, som icke kunna misshaga det allseende ögat". Orden har sex grader. Till sin första grads dekoration nyttjar den Kristinas stjärna, med dubbla, hvarandra motvända A. i rödt band med gröna kanter. Bland namnen i ordens äldsta matrikel finnas K. I. Hallman, K. K. Gjörwell, E. Schröderheim, G. J. Adlerbeth, S. Sandels och Anna Maria Lenngren. Småningom höjde sig orden till "den högre societetens" danssällskap. Filialer finnas i Göteborg, Karlskrona och Malmö (till 1900 äfven i Norrköping). H. W.

Amarant-trä (fr. *bois pourpre* l. *bois amaranthe*, eng. *purpled heart*), en från ett sydamerikanskt träd *Copaifera bracteata*, härrörande trä-sort, som i de färska snittet är brun, men i luften får en egendom ligt röd färg. Denna trä-sort användes som materia till galanteri-artiklar m. m.

Amara'ntus L., *bot.*, växtsläkte, tillhörande na fam. *Amarantaceæ*. Arterna äro många, utbredd öfver hela jorden med undantag af kallare trakte nästan alla ettåriga. Blommorna sitta i axlika, ofta röda gyttringar. Flere arter odlas som prydnadsväxte t. ex. *A. caudatus* L., räfsvans, med långa hängande, röda, torra, icke vissnade ax, och andr arter med vackert färgade, ofta brokiga blad. En ar *A. Blitum* L., tillhör Sveriges flora, men är m hända icke ursprungligen inhemsk. I norra Ostindie odlas *A. paniculatus* för sina mjölrika frön. Blade af *A. græcizans* L. användas i södra Europa som grö saker. G. L—M.

Amarapūra, den forna residensstaden i konung riket Burma, vid en gren af floden Iravaddi. A lades 1783. Under sin mest blomstrande tid, början af 1800-talet, hade det omkr. 175,000 in En stor del af staden förstördes 1839 genom jor bäfning. 1857 flyttades residenset till Mandala Staden är numera obetydlig. 7,000 inv. — I nä heten Arakantemplet, en berömd vallfärdsort.

Amare'ller, mindre brukligt namn på olika sla surkörsbär.

Amāri. 1. Michele A., italiensk statsman o historieskrifvare, f. i Palermo 1806, d. i Florens 188 blef 1837 anställd som tjänsteman i justitiedepart mentet i Neapel, utgaf 1841 ett historiskt arbe om sicilianska aftonsången (*La guerra del vesp siciliano*), hvilket ansågs vara förgripligt och af r geringen blef förbjudet, hvarföre A. måste fly t Paris. Vid revolutionen i Neapel 1848 återvän han, blef medlem af parlamentet och finansministe lefde sedan efter revolutionens misslyckande ån som landsflyktig i Paris till 1860, då han und Garibaldis diktatur öfvertog utrikesdepartementet Neapel. 1862—64 var A. undervisningsminister konungariket Italien och 1864—78 professor i ar biska i Florens. Utom flere smärre skrifter fo fattade han ett omfattande verk öfver arabernas väl på Sicilien (*Storia dei musulmanni di Sicilia*, 18 —73) och utgaf en samling källskrifter öfver samn ämne (*Bibliotheca arabo-sicula*). — 2. Emerico A italiensk rättslärd och politiker, f. i Palermo 181 d. därstädes 1870, professor i straffrätt vid dä varande universitet 1841, deltog i oroligheterna 18 —49, måste därför fly och lefde sedan i konungarik Sardinien till 1861, då han återvände till sin derneö. Han utöfvade sedan i det nya konungarik Italien en inflytelserik verksamhet som deputerad o ämbetsman.

Ama'rna (Tell el-Amarna), by i no Egypten, vid Nilens östra strand. Där påträffad 1888 i sanden några murkna träkistor, innehållan ett par hundra tätskrifna lertaflor, de s. k. *Tell Amarna-brefven*, hvilka utgöra enligt babyloniskt br författade och på det babyloniska kilskriftspräl affattade bref från babylonisk-assyriska, syriska o i synnerhet kanaanitiska furstar (bl. a. 8 fr Abdihiba i Jerusalem) till tvenne konungar af 1 dynastien i Egypten, Amenofis III och Amenofis (omkr. 1400 f. Kr.). Den senare hade i afs att genomföra en religiös revolution öfvergifvit Te

umt byggt en ny stad på slätten vid det nuv. Tell -Amarna, som dock senare öfvergafs och förstördes, varvid en del af det kungliga arkivet kvarstannade. 'essa bref äro af allra största värde. De visa att den abyloniska kulturen blifvit så förhärskande i Medel- afsländerna omkr. 1400 f. Kr., att det svårlärda ch svårhandterliga kilskriftspråket tilltvingat sig ang af världs- eller diplomatspråk. Till och med gypten meddelade sig med sina lydstater i Syrien ch Palestina på detta språk. Likaså sprida dessa ref ljus öfver tillståndet i Syrien och Palestina, som, ppdelade i en mängd småstater (bland hvilka Jeru- alem, Ursalima, var en), stodo under Egyptens fverhöghet. Split och tvedräkt råda, Egypten är ll följd af inre religiös-politiska strider maktlöst, ch i Palestina intränger från öster *ḫabiri*-folket. nligt det vanliga bruket att återgifva hebreiska namn, isom *ḫumri* för omri, *kinaḫḫi* för Kanaan, torde med *abiri* åsyftas hebréerna. (Brefven äro öfversatta i chrader, "Keilinschriftliche bibliothek", bd V.) D. M.

Amaru, en i 6:e—8:e århh. af vår tidräkning lef- ande indisk lyriker, af hvars skaldestycken finnes i ehåll en samling med namnet Amaru-çataka, d. v. s. Amarus hundratal" (näml. af strofer). Denna sam- ng torde med afseende på känslans frihet, situatio- ens åskådlighet och den ytterst konstnärliga poetiska ormella begränsningen af hvarje känslostämning eller ituation höra till det förnämsta inom den indiska rotiska poesien. Text jämte fransk öfversättning ut- afs 1831 af A. L. Apudy (pseud. för Chézy). Jfr R. imon, "Das Amaruçataka in seinen recensionen argestellt" (1893). K. F. J.

Amaru-çataka. Se Amaru.

Amaryllidaceæ, Amaryllidéer, *bot.*, en till rdningen *Liliifloræ* bland monokotyledonerna hö- ande växtfamilj. Af de fleste nyare författare tages *maryllidaceæ* i ganska vidsträckt bemärkelse, mfattande underfamiljerna *Agavoideæ* och *Hypoxi- oideæ*. Hithörande växter äro vanligen örter med k eller rotstock, mera sällan buskar eller träd; de ga blad af den vanliga monokotyledona typen, sam- önade blommor med *öfversittande* kronlikt hylle och anligen 6 ståndare med inåtvända knappar. Fruk- en är en fåfröig kapsel eller bär. De 600 à 700 ithörande arterna finnas i synnerhet i södra Afrika kaplandet), Syd-Amerika och Medelhafsländerna. Skandinavien finnes ingen inhemsk, men några för- ildade arter. Bland dessa äro att nämna snö- roppen (*Galanthus nivalis*) och snöklockan *Leucojum vernum*) samt påsk- och pingst- iljorna (*Narcissus pseudonarcissus* och *N. poe- cus*). Därjämte räknas till denna familj en stor ängd mera allmänt odlade prydnadsväxter tillhö- ande släktena *Alstrœmeria*, *Eucharis*, *Crinum*, *Val- ota*, *Polianthes*, *Clivia*, *Agave*, *Hœmanthus*, *Ne- ne*, *Zephyranthes*, *Hymenocallis*, *Pancratium*, *urculigo* m. fl. G. A. (G. L—M.)

Amaryllis L., *bot.*, växtsläkte, hörande till nat. m. *Amaryllidaceæ*. Den enda arten af släktet, . *Belladonna* L., härstammar från Syd-Afrika och illas ofta i flera varieteter; bladen växa ut långt efter lommorna. Linné och andra äldre botanister förde ll släktet *Amaryllis* en mängd arter, som nu räk- as till andra släkten, såsom *Nerine*, *Vallota*, *Zephy- nthes*, *Sprekelia* och *Hippeastrum*. G. L—M.

Amäsia, stad i vilajetet Sivas i Mindre Asien, på nse sidor om floden Jesjil-Irmak. Omkr. 30,000 inv. — I A. finnas 2,000 softas l. studenter, som äro fördelade på 18 medreser l. kollegier och som lefva på inkomsten af de gods, hus och butiker, som till- höra kollegierna. A. var fordom hufvudstad i Pontos (fornlämningar och konungagrafvar från denna tid). Strabons födelseort. Silkesodling.

Amasig, ett europeiskt namn på berber-folket i-mosjar.

Amasirger. Se I-mosjar.

Amäsis, konung i Egypten. Se Egypten.

Ama'sja l. Ama'sjahu, konung i Juda rike 838 —809 f. Kr., samtidig med konung Joas i Israels rike, med hvilken han förde ett för honom olyckligt krig. På grund häraf blef han mördad och efter- träddes af sin son Ussia. Bortsedt från drottning Attalja äro A. och hans fader Joas de ende regenter, som mördats af egna undersåtar i Juda rike (2 Kon. 14: 17 ff.). E. S—E.

Amasöner, *grek. myt.*, krigiskt sagofolk af idel kvinnor, med en drottning till härskarinna. Amaso- nerna skola ursprungligen hafva haft sina bostäder vid Svarta hafvets kust, kring floden Thermodon. De gjorde vidsträckta och härjande krigståg och ansågos äfven hafva grund- lagt flere städer i Mindre Asien, bl. a. Efesos. Med drottning Penthesileia i spetsen skola de hafva hjälpt Priamos i trojanska kriget, och äfven med Heraklessagan sättas de i samband.

Amason (antik staty i Vatikanen).

Den sägnen, att amasonerna läto bränna bort sitt högra bröst för att kunna sköta bågen lättare, tillhör den senare forntiden och har uppkommit genom en härledning af ordet *amazōn* från det grek. nekande *a* och *mazo's*, bröst. — Grekernas episka diktning och bildande konst sysselsatte sig gärna med amasonerna; så hafva Polykleitos, Feidias och Kresilas utfört statyer af amasoner. Af moderna framställningar torde Rubens' "amasonslaget" (i München) vara berömdast. Se Klügmann, "Die amazonen in der att. litt. u. kunst" (1875), och Krause, "Die amazonensage" (1893).

Amasönfloden (Rio das Amazonas) l. Marañon, jordens största flod, rinner upp vid 10° 30′ s. br. på Anderna i Peru, norr om Pascos fjäll- knut, ur den lilla sjön Llauricocha på högslätten Bombon, 3,653 m. öfver hafvet, endast 240 km. n. ö. från Lima, vid Stora oceanen. Först framgår A. åt n. n. v. med stark sänkning och sammanträngdt lopp genom en 300 km. lång fjälldal. Därefter vidgar sig dalen alltmer, och floden blir 445 m. bred. Från Jean de Bracamoras, $5^1/_2$° s. br., vänder sig A. i en stor bukt åt n. ö. och ö. och genom- bryter Andernas mellersta kedja genom 13 pass (*pongos*, portar), af hvilka det nedersta och för-

nämsta, Pongo de Manseriche, hoptränger floden under 10 km. sträcka till endast 50 m. bredd. Nedanför detta fall är flodens höjd öfver hafvet knappt 180 m.; dess bredd är här 1,600 m. Här börjar floden trafikeras af ångbåtar. Under mer än 4,000 km. väg flyter den därefter genom en ändlös, af väldiga urskogar betäckt slätt, till stor del bildad genom dess egna aflagringar och nästan alldeles vågrätt. Vid Tabatinga, på gränsen mellan Brasilien och Peru, ligger flodens yta 56 m. ö. h.; vid Manaos, där Rio Negro inflyter, blott 26 m. Redan innan floden lämnat Peru, börja öbildningar, och floden delar sig i flera armar; detta tilltar sedan alltmer, bredden ökas ända till passet Obidos l. Pongo de Pauxis, där A. med ett djup af 70 m. och en höjd ö. h. af blott 17 m., pressas ihop till $1^1/_2$ km. Dit upp, 700 km. från mynningen, märkas verkningarna af oceanens ebb och flod. Strax nedanför blir A.

Ridande amason (antik staty i Neapel).

ända till 15 km. bred och delar sig slutligen i en mängd armar, som dock åter förenas i det trattformiga estuarium, hvarmed floden utgjuter sig i oceanen. Framför mynningen ligga öarna Caviana och Mixiana, hvaremot den stora ön Marajo bildats därigenom att vattenförbindelse uppstått mellan A. och den sydligare Rio Tocantins mynning Rio Pará. A:s mynning mellan Ponta do Norte och Kap Magoari på Marajo är 250 km. bred, men räknar man ända till Rio Pará, stiger bredden till 320 km. (ungefär Östersjöns bredd från Torshamn till Libau). A:s längd beräknas till 5,500 km. (i detta afseende öfverträffas den af både Mississippi-Missouri och af Nil-Kagera); däremot är den både vattenrikast (den för omkr. 35,000 kbm. vatten i sekunden till hafvet) och har det största flodområdet, 7 mill. kvkm. (inräknadt Tocantins).

A. mottager mer än 200 bifloder, af hvilka omkr. 100 äro segelbara. 18 bland dem äro strömmar af första rangen, d. v. s. 1,500—3,000 km. i längd (Volgas längd är 3,183 km.). De märkligaste äro, från höger: Huallaga (1,000 km., föga segelbar); Ucayalli (1,960 km., däraf 1,200 segelbara för små ångare), som vid inflödet i A. tillryggalagt ett längre lopp än denna, hvarför man brukar räkna A:s längd från Ucayallis källor; den nästan till källan segelbara Javari; Juruá (1,500 km., 1,000 segelbara); Purús (nära 3,000 km., 1,800 segelbara för ångare); Madeira, som bildas genom sammanflöde af Mamoré och Beni (2,250 km., i sitt mellanlopp spärrad genom fall); Tapajoz (1,680 km., 330 segelbara); Xingu (800 km., 100 segelbara); samt Tocantins, som dock är mindre än sin 2,500 km. långa biflod Araguaya. Egentligen är dock Araguaya-Tocantins ett självständigt flodsystem, dess mynning heter Rio Pará. A:s bifloder från vänster äro: Pastaza (520 km., endast farbar för båtar), Tigre (550 km.), Napo (700 km., 200 segelbara), Putumayo eller Iça (1,600 km., 1,400 användbara för ångare), Yapura (1,400 km., många fall, blott på mindre sträckor segelbar), Rio Negro med bläcksvart vatten och moskitfria skogar (1,400 km., 700 segelbara) och Trombetas.

A:s flodområde är, såsom nämndt, 7 mill. kvkm. Dess gränser äro i norr och söder ej synnerligen markerade. Vattendelaren i norr börjar vid Ponta do Norte, går sedan i n. v. till de höjder, som i s. begränsa franska, nederländska och engelska Guyana, följer därefter Pacaraima och Parimabergen, hvilka, så långt de räcka i väster, skilja A:s område från Orinocos. Mellan dennas öfre lopp och Rio Negro upphör all vattenskillnad, och den förra afskiljer från sig åt s. v. den ansenliga och segelbara Cassiquiare, som upptages af Rio Negro. Väster om denna utgöres vattendelaren af en svag landvåg, som öfver llanos framgår åt v., längs 2°—3° n. br., till Andernas fot. Vattendelaren mellan A. och Rio de la Plata är ej heller synnerligen ansenlig: Madeira har tillflöden från samma trakter där Pilcomayo upprinner söder om Cochabambabergen, och en annan af dess källfloder upprinner helt nära Paraguays källa. Likaledes är afståndet från Tocantins och Araguayas källor till floder, som rinna till Parana, högst obetydligt.

Hela detta ofantliga flodområde har ej inom sig ett enda berg: allt är en oändlig skogsslätt, långsamt sänkande sig österut. Det ligger helt och hållet inom tropikerna och mottager öfver hela sin yta de oerhörda tropiska regnens vattenmassa. A. har därför mycket starka öfversvämningar och skulle hafva ännu starkare, om icke regnen i olika delar af dess område fölle på olika tider, en följd däraf att bifloderna komma från hvar sin sida om ekvatorn. Någon utpräglad lågvattentid finnes därför ej för A. (såsom för Nilen), men som de sydligare bifloderna äro större än de norra, stiger vattenhöjden under det södra halfklotets sommar (regntid), vanligen oafbrutet från dec. till mars (120 dagar) och till en höjd af 10—15 meter. Detta är nog för att dränka väldiga områden af de låga stränderna. Oöfverskådliga sträckor förvandlas då till sjöar, de stora bifloderna sända armar till hvarandra eller till hufvudfloden. I maj är vanligen allt detta vatten borta; den af slam betäckta marken blir åter synlig, och landdjuren återvända. Men de af vattnet uppmjukade stränderna förmå ej längre bära alla de stora träden; en mängd faller öfver ända och bortföres af floden, på hvars yta enstaka stammar eller hela

gor sådana ständigt flyta omkring, utgörande farligt hinder för sjöfarten. Ett annat äro de bankar, som bildas och ofta förändra läge, och kunna blifva nog stora att tränga floden ur dess . Ehuru A:s fall är ytterst långsamt, får dock n genom den ofantliga vattenmassan en tämligen dlig hastighet. Denna beräknas i medeltal till m. på sekunden. Seglingen mot strömmen rut underlättas dock betydligt af den ständigt ande östpassaden.

edanför Xingu delar sig A. i tvenne hufvud-ar, som skiljas genom den stora ön Marajo eller es (nära 20,000 kvkm.). Den södra, hvilken jas mest, kallas Para, och dess mynning mellan a Tijoca och Marajos spets, Kap Magoari, är 90 km. i bredd. Den norra grenen, Rio de apu, är större och har mellan öarna Caviana Mexiana tre särskilda utlopp. Tidvattnet bildar springtid en våldsam flodvåg, Pororoca, 4—5 hög, som rusar in från hafvet och, upptagande ningens hela bredd, förstör allt i sin väg. Från n till Tabatinga kallas floden Tunguragua Marañon, därifrån till Rio Negro Solimoes, n till hafvet Pará och Amazonas.

masonfloden lämpar sig särdeles väl för ångbåts-, och äfven segelfartyg kunna utan synnerligen svårighet fara på densamma, enär östpassad-en blåser utmed floddalens hela längd. Af stor delse för skeppsfarten blef dels ett emellan Bra-n och Peru 1851 slutet fördrag, genom hvilket båda staterna förbundo sig att lämna understöd ett ångbåtsbolag, dels brasilianska regeringens t 1867 att lämna alla nationers handelsflaggor frihet att färdas på strömmen upp till peruanska sen. Den viktigaste utförselhamnen för hela flod-ådet är Pará, vid mynningen af floden med na namn samt i regelbunden förbindelse med pas och Amerikas stora sjöstäder. Sedan dec. 5 måste alla fartyg, som förmedla sjöfarten på en, segla under brasiliansk flagga.

masonflodens mynning upptäcktes 1500 af Vin-e Iañes Pinzon, dess källor 1535 af spanjorerna. af Pizarros följeslagare, Franzisco de Orellana, 1540 seglade på floden från Napos inflöde utför, vid hemkomsten att förtälja om strider med aner, anförda af kvinnor. Dessa sägner om ama-r torde gifvit anledning till flodens nu mest be-nade namn. Enligt andra skall infödingarnas namn floden hafva varit *Amassona* (''båtförstöraren''). ag till kännedomen om A. hafva i senare tider ats hufvudsakligen genom resor af Humboldt 19), Spix och Martius (1819—20), Maw (1829), s Adalbert af Preussen (1842—43), Castelnau 6), den amerikanska expeditionen 1850—52 t Agassiz (1866—67) m. fl. (J. F. N.)

masönsköld (lat. *pelta*), en på nästan alla an-amasonframställningar förekommande, halfcirkel-formig skifva, hvars räta kant har tvenne likaledes halfcirkelformiga inskärningar. I förening med andra vapen (svärd), fascer o. d. nyttjades den i Roms och renäs-sansens konst till troféer m. m. Dylika sköldar, ställda i rad vid hvarandra, förekomma ofta som ment på kransgesimser, rännlister m. m.

masönsten, ett slags fältspat (se d. o.).

Amat, en i det holländska Indien förekommande vikt = 2 pikul, motsv. 123 kg.

Ama-tembu. Se Kaffrer.

Amathūs (Amathunt), forntida stad på södra kusten af Cypern. Där hade Afrodite (Amathusia) ett berömdt tempel, i hvilket hon dyrkades jämte Adonis. — Ruinerna af A. ligga 11 km. ö. om den lilla staden Limassol (Limisso) och kallas nu Palæo Limisso.

Amāti, den äldsta af de tre i Cremona bosatta familjer, som blifvit berömda för sin tillverkning af violiner. Andrea A., f. omkr. 1530, d. 1611, af adlig släkt, var fabrikationens grundläggare. Fabrikatens förträfflighet stegrades af hans son Antonio A., f. 1550, d. 1635, och bragtes till sin höjd af dennes brorson Nicola A., f. 1596, d. 1684, som därjämte var lärare för både A. Guarneri och A. Stradivari. Amati-fiolerna äro ganska små, med betydligt kupiga skifvor, hvilket gör att tonen icke är stark, men den är så mycket mera mjuk och ren. Jfr Cremonesare. A. L.

Amati'tlan. 1. Sjö i Guatemala i Central-Amerika. — 2. Stad vid Amatitlan-sjön. Omkr. 10,000 inv. Liflig handel med kochenill, socker, salt och kaffe. I närheten några varma källor.

Ama-tojā, te beredt af *Hortensia Thunbergii*.

Ama-tonga, en kafferstam, bosatt i Tongaland.

Amatōrius mu'sculus (lat.), ''kärleksmuskeln'', den muskel, som genom att sammandraga sig bildar en grop i kinden.

Amatris (fr. *amatrice*), skämtsam eller nedsättande benämning på kvinnlig amatör.

Amatör (fr. *amateur*, lat. *amātor*, af *amāre*, älska), person, som sysslar med eller utöfvar konst, idrott o. d. utan att hafva den till yrke, stundom med bibegrepp af bristande skicklighet; person, som samlar föremål af viss art, libhaber; vän eller beundrare af konst o. d.

Amaurōs (af grek. *ama'urosis*, förmörkande), *med.* Se Starr.

Amaury-Duval [amårī-dyva'll], Eugène Emmanuel, fransk målare, f. 1808, d. 1885, tillhörde den ideala riktning, som kännetecknar Ingres' skola. I sina kyrkomålningar (fresker) visar han sig hafva tagit de för-rafaelitiske mästarna, särskildt Fiesole, till mönster. I porträttet höll han sig strängt till naturen. Han målade ock *Psyke*, *Venus' födelse*, den lika vackra som rena *Etude d'enfant* i Luxembourg-galleriet m. fl. (G—G N.)

Amaxichi (off. Leukas), hufvudstad på den grekiska ön Santa Maura (Leukadia). Omkr. 6,000 inv. Säte för en grekisk ärkebiskop. Hamnen tillgänglig endast för mindre fartyg. A. har ofta varit utsatt för jordbäfningar.

Ama-xōsa, stam bland kaffrerna. Se Kaffrer.

Amazōn. Se Amason.

Amazonas [-sånas]. 1. (Alto A.). Största staten i Brasiliens förenta stater, omfattande Amasonflodens hela öfre flodområde ända till gränserna af Bolivia, Peru, Ecuador, Columbia och Guyana. 1,897,020 kvkm. 147,915 inv. (1890), icke mer än 0,07 på 1 kvkm. A. är, utom i nordligaste och sydligaste delarna, ett slättland, betäckt af väldiga urskogar och bebodt af lågt stående indianer. Hufvudstad är Manáos (fordom kallad Barra do Rio Negro), hufvud-station för ångbåtsfarten på Amasonfloden, 1,440 km. från dess mynning och stapelplats för landets

produkter, såsom kautsjuk, kakao m. m. 40,000 inv. (1900).

2. Departement i nordöstra delen af Peru i Syd-Amerika. 36,122 kvkm. 70,676 inv. (1896). A. är ett fruktbart, väl vattnadt slättland. Hufvudnäringen: åkerbruk. De viktigaste utförselartiklarna: tobak, stråhattar och hängmattor. Hufvudstaden, Chachapoyas, har omkr. 5,000 inv.

Amazonfloden. Se Amasonfloden.

Amazonsköld. Se Amasonsköld.

Amazonsten. Se Amasonsten.

Amb (af lat. *a'mbo*, två, båda), dubbelträff i lotteri, dubbel vinst genom två nummers utfallande vid dragning i ett lotteri.

Ambā, namn på de i Abessinien förekommande, branta, isolerade klipporna. De äro ofta bebodda och tjäna som naturliga fästningar. Jfr Abessinien, sp. 41.

Ambak-trädet (Ambatsch-trädet), *Æschynomene elaphroxylon*, *bot.* Se Æschynomene.

A'mbala l. Stånglack, handelsnamn på renad gummilacka, när den förekommer i stänger af 15 à 30 mm. tjocklek.

Ambala (Umballa). 1. Distrikt i Punjab, Indien, vid foten af Himalaya. 10,264 kvkm. Omkr. 800,000 inv. — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, vid järnvägen Delhi—Lahore. 79,294 inv. (1891). Platsen har stor betydelse på grund af det stående läger för anglo-indiska trupper, som där finnes inrättadt sedan 1843.

Ambalēma, stad i Columbia i Syd-Amerika, vid Magdalenafloden, v. om Bogota. 8,000 inv. (1899). Betydlig odling af den värderade s. k. ambalematobaken.

Ambarvälierna (af lat. *ambarvālis*, som föres kring fälten), en fornitaliensk bondefest, som årligen 29 maj firades till ära för Ceres, åkerbrukets gudinna, hvarvid en procession under bön om god årsväxt förde offerdjuren öfver de åkrar, som bönen gällde.

Ambassād (fr. *ambassade*, af mlat. *ambasciata*, af got. *andbahts*, tjänare; jfr fno. *ambátt*, trälkvinna, och sv. *ämbete*), diplomatisk beskickning af högsta rangen från en stat eller regent till en annan stat eller regent; diplomatiskt sändebud och dess följeslagare. — Ambassadör, diplomatiskt sändebud af högsta rangen från en stat eller regent till en annan stat eller regent.

Ambassadör. Se Ambassad.

Ambatsch, *bot.* Se Æschynomene.

Ambe due pedāli ("bägge pedalerna"), it., *mus.*, i pianomusik beteckning för att båda pedalerna skola samtidigt användas, hvarigenom en svag, men tillika uthållande klang åstadkommes. Tecknas "2 ped."

Amberg, stad i Bajern, fordom hufvudstad i Oberpfalz, på ömse sidor om floden Vils, 67 km. ö. om Nürnberg. Den är välbyggd, har ett gammalt slott, som fordom var kurfurstligt residens, ett rådhus, uppfördt 1490, flere kyrkor (bl. a. S:t Martinskyrkan, med ett 98 m. högt torn) o. s. v. 22,000 inv. (1902). Berömd gevärsfabrik. Tillverkning af lerkärl, mineralfärger samt ylletyg och linne. Stort straffängelse. I närheten järn- och kolgrufvor.

Amberg, Wilhelm, tysk genremålare, f. 1822 i Berlin, fick sin utbildning hos Begas i Berlin och Cogniet i Paris (1845), hvarefter han ett par år vistades i Rom. Hans genrestycken utmärkas af humor och poetiskt behag.

Amberger, Christoph, tysk porträttmålare verksam i Augsburg, där han dog 1561 l. 1562 Påverkad af Burckmair, som kanske var hans lärare studerade han sedan venezianerna, hvilkas kolori han lyckades tillegna sig, samtidigt med att ha i sina porträtt ådagalade en naturlighet i upp fattningen, som i hans bästa arbeten (t. ex. *Sulzer* bild, 1642, i Gothas museum) ger honom en rangplat bredvid Dürer och Holbein. Hans samtid visste ocks att uppskatta honom: han var de tyske furstarna och förnämiteternas privilegierade målare. O. G—G

Amberley [ä'mbəli], viscount. Se Russell 4

Ambide'xter (af lat. *a'mbo*, båda, och *de'xter* höger), en som kan använda vänstra handen lika vä som den högra; en som kan svänga sig; väde hane.

Ambi'orix, gallisk furste och frihetskämpe. I Cæsar vintern 54 f. Kr. lagt en del af sin här vinterkvarter hos eburonerna, anstiftade A. ett up ror, som var nära att kosta romarna hela deras hä och herraväldet i belgiska Gallien. Cæsar besegrad emellertid A., som räddade sig genom flykten. A senare öden äro obekanta. R. T.

Ambitiōn (lat. *ambi'tio*, röstvärfning, ärelystna af *ambire*, gå omkring för att värfva röster), ärelystnad; hederskänsla. — Ambitionēra, af ärelystnad eller hederskänsla göra eller söka något. — Ambitiös, ärelysten, mån om sin heder.

Ambitionēra. Se Ambition.

Ambitiös. Se Ambition.

A'mbitus (lat., "kringgång"), *rom. fornk.*, ursp detsamma som *ambi'tio*, kringgående för att värf valmäns röster. Personer, som sökte ett högre ämbete Rom under republikens tid, brukade nämligen, klädd i en glänsande hvit dräkt (*toga ca'ndida*, däraf *cand dāti*, "kandidater"), en tid före valet gå omkring forum och Marsfältet, hvarunder de förbindligt hä sade de mötande valmännen och tryckte deras händ (*prensāre manus*) samt anhöllo om deras röste Denna röstvärfning urartade efter hand; man bi jade t. o. m. använda mutor för att nå framgå vid valen. Denna olofliga röstvärfning betecknad då med ordet *ambitus*. Slutligen gick det så lång att formliga röstvärfningsföreningar stiftades. F gäfves sökte man genom allt strängare lagar stä detta ofog. — Under kejsartiden, då valen öfverg från folkförsamlingen till senaten, betecknade *am tus* röstvärfning hos senatorerna. — I *musiken* tyder ambitus tonomfång (en melodis, ett instrume o. s. v.). J. F. J.

Ambjörnarp, socken i Älfsborgs län, Kinds härad 7,520 har. 751 inv. (1902). Annex till Tranem Göteborgs stift, Kinds kontrakt.

Amblode (Amblodhe). Se Hamlet.

Amblōma (grek.), missfall.

Amblōtica (jfr Ambloma), fosterfördrifvan medel.

Amblygonit Breith. (af grek. *amblýs*, trubbig, *goni'a*, vinkel), *miner.*, ett mineral, som erhållit namn däraf att genomgångsvinkeln, som förut ansa rät, i verkligheten är trubbig. A. HNG

Amblyopi (af grek. *amblyopi'a*, svag syn), *m* Se Ögonsjukdomar.

Amblyo'psis, *zool.*, en mjukfenig fisk från Mamm grottan i Kentucky, i Nord-Amerika. Den är bli liksom många djur, hvilka lefva under sådana hållanden. Märkvärdigast är den dock därigen

anal-öppningens mynning ligger framom buk-
orna (bäckenapparaten) — ett ytterst abnormt
e, ehuru det förekommer äfven hos två andra
arter. F. A. S.

Ambly'poda, *zool.* Se Ungulata.

Amblyrhy'nchus, *zool.*, ett ödlesläkte tillhörande
n. *Iguanidæ*, hvilket till sitt lefnadssätt i flere af-
nden väsentligt afviker från alla andra nu lef-

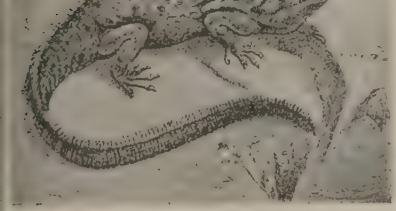

ade ödleformer. Den mest karakteristiska arten är
cristatus (se fig.). Hufvudet är kort och bredt
d trubbig nos samt har öfversidan beklädd med
saikartadt anordnade större och mindre sköldar.
n kraftiga bålen och den långa stjärten äro på
ggsidan försedda med en kam. Svansen, som mot
etsen är starkt hoptryckt från sidorna, är beklädd
d större fyrkantiga fjäll. Benen äro korta och
aftiga; tårna försedda med små simhudar. Denna
la uppnår en totallängd af 85 cm. Den träffas
eslutande på Galapagos-öarna och är den enda
nd nutidens ödlor, som lefver i hafvet och hämtar
näring ur detta. Dess rörelser i vattnet äro
abba och ormlika; den långa och hoptryckta svan-
n tjänstgör såsom simredskap. På marken rör djuret
däremot långsamt och med svårighet. Man har
ttagit större flockar ute i hafvet på öfver 30
ters afstånd från stranden. Djurets föda utgöres
eslutande af alger. Detta lefnadssätt och de däraf
ingade organisationsförhållandena äro ej något
sprungligt, utan fastmera att anse såsom jämförelse-
sent försiggångna tillpassningar. En annan
ra besläktad ödleart (*A. subcristatus*), hvilken man
grund af smärre afvikelser fört till ett särskildt
kte (*Conolophus*), lefver uteslutande på land, lik-
n alla andra ödlor. I öfverensstämmelse härmed
nar denna art fullständigt simhud mellan tårna;
ss svans är kortare och föga hoptryckt; rygg-
mmen är svagare, och halsen är längre. Arten gräf-
sig grunda hålor och lifnär sig af landväxter,
om kaktus och akacieblad. L—E.

Amblystēgium De Not., *bot.*, ett till nat. fam.
pnaceæ hörande släkte bland de pleurokarpa
ssorna. Af äldre bryologer räknades till detta
kte endast den afdelning af detsamma, som ut-
ves af de små på bar jord, bergväggar, gammal
d etc. växande arterna. Nu föras hit jämte dessa
ls de stora på sumpmarker lefvande *harpidierna*,
ls ock de särskildt på stenar i bäckar (speciellt
llbäckar) lefvande *limnobierna*. På detta sätt
gränsadt, utgöres släktet af omkr. 40 i Skandina-
n lefvande arter, till hvilka hör en mängd af
våra allmännast utbredda och viktigaste mossarter. De ofvanstående tre hufvudgrupperna inom släktet utmärkas väsentligen af följande karaktärer. *Amblystegium* har en lös parenkymatisk cellväfnad. *A. serpens* Br. eur., som ofta kläder nedre delen af trädstammar, bar jord m. m., är en allmän hithörande art. Den andra afdelningen (*Harpidium*) har smala S-formigt böjda celler och bladen åtminstone på grenspetsarna bågböjda. De hithörande *A. fluitans* De Not. och *A. aduncum* (L.) torde vara bland vårt lands allmännaste kärrmossor. Tredje afdelningen (*Limnobium*) har nästan ensidigt böjda, äggformiga, ovala-lansettlika, vanligen med tunglik spets försedda blad och mycket långsträckta celler. Viktiga hithörande arter äro *A. palustre* (Huds.) och *A. rivulare* (Sw.).

Torfven i våra mossar är ofta bildad af *Amblystegium*-arter, s. k. bruntorf. G. A. (G. L—M.)

Ambly'stoma l. Ambystoma, *zool.*, släkte af fam. *Salamandridæ*, ordn. *Urodela*, stjärtamfibier. De till detta släkte hörande vattenödlorna utmärka sig därigenom, att gommens tänder äro anordnade i två nästan raka rader, hvilka framtill äro fullständigt förenade eller endast genom ett litet mellanrum skilda. Tungan, som är oval, har strålformiga veck med fria sidoränder. De främre

extremiteterna hafva 4, de bakre 5 tår. Stjärten är mer eller mindre hoptryckt. Kotkropparna äro urholkade i båda ändar. 16 arter af detta släkte lefva i Nord-Amerika, 1 i Siam. Af särskildt intresse är larven af den i Mexico lefvande *A. tigrinum*, hvilken larv förut beskrifvits såsom en självständig art under namnet axolotl, *Siredon pisciformis*. Axolotlen har en undersätsig kropp, plattadt, mycket bredt hufvud, tre par gälar och hoptryckt stjärt, hvars öfre sida, liksom ryggen, är utrustad med en fena; färgen är svartgrå, stundom med ljusare fläckar. Djuret uppnår en längd af 20 cm. Det är mycket allmänt i vattendragen i staden Mexicos närhet och användes därstädes som näringsmedel. Emedan axolotlen fortplantar sig såsom sådan, har den länge ansetts höra till de s. k. *Perennibranchiata*, hvilka, såsom t. ex. olmen, behålla gälarna under hela lifvet. Men genom de först af Dumeril och sedan af andra gjorda iakttagelserna har ådagalagts, att de ur axolotlens ägg framkomna larverna under gynnsamma förhållanden förlora gälarna och äfven i

öfrigt utveckla Amblystomas alla egenskaper. Det är således numera höjdt öfver allt tvifvel, att axolotlen är en Amblystoma, som redan under larvstadiet vinner könsmognad och fortplantar sig. Som man nu ock vet, att några af våra vanliga europeiska vattenödlor (*Triton*) under vissa förhållanden fortplanta sig, utan att hafva mist sina gälar, och det dessutom uppgifves, att axolotlen i fritt tillstånd ej skulle utveckla sig till Amblystoma, har man antagit, att axolotlen ursprungligen, under en tidigare geologisk period, regelbundet utvecklats till Amblystoma och i likhet med andra salamanderdjur fortplantat sig såsom sådan, men att en del förändringar, som bevisligen inträdt i de trakter, där axolotlen lefver, skulle vållat, att den ej mera kunde lämna vattnet, utan afpassat sig till vattenlifvet med delvis bibehållna larvegenskaper. Att emellertid andra Siredon-arter under vanliga förhållanden faktiskt utveckla sig till den fullmogna Amblystomaformen, bevisas genom tillvaron af de många, å skilda trakter påträffade Amblystoma-arterna. L—E.

A'mbo l. Ambōn (af grek. *anabāi'nein*, uppstiga), namn på tvenne i gammalkristna kyrkor förekommande, medelst några trappsteg tillgängliga upplänsings- eller talarestolar af sten, anbragta i sammanhang med eller invid det skrank, som skilde prästerskapets område från öfriga delar af kyrkan. Från den södra ambonen upplästes episteln, från den norra och ansenligare evangelium. I kyrkan San Clemente i Rom finnes den gamla anordningen med de två ambonerna ännu kvar. Ambonerna kunna anses som förebilder till predikstolarna. (I. G. O.)

Amboëlla. Se Ambuella.

Amboïna. 1. Ett af de två residentskap, i hvilka Molukkerna l. Kryddöarna äro indelade af den holländska regeringen. Det utgöres af Amboinagruppen (A., Haruku, Saparua, Nusalao), Buru med Ambelan, Ceram jämte småöar, Bandaöarna, Sydväst-öarna och Sydöst-öarna, tillsammans 51,463 kvkm. med omkr. 295,000 inv. (1896), däraf ett par tusen européer.

2. (Ambon) Ö i nämnda residentskap, belägen vid 3° 41′ s. br. och 145° 49′ ö. lgd. Ytvidden 683 kvkm. 31,510 inv. (1896). Är delad i tvenne genom ett näs förbundna hälfter, Hitu och Leitimor. Bergig, vulkanisk, men väl vattnad och till största delen fruktbar samt betäckt af tropiska skogar. Klimatet är hälsosamt. Dock hemsökes ön ofta af orkaner och jordbäfningar. Den frambringar de flesta af de tropiska växterna och frukterna, såsom muskotnöt, sagopalm, brödfrukt, kokosnöt, sockerrör, majs, kaffe, peppar och bomull samt framför allt kryddnejlika, hvars odling utgör innebyggarnas hufvudnäring och en tid var öns monopol (numera utföras årligen mer än 2 hundra tusen kilo). Befolkningen är mycket blandad: egentliga infödingar (alfurer), malajer, djavaner (javaneser), kineser m. fl. samt en del européer, mest holländare. Tre femtedelar äro kristna, återstoden muhammedaner. A. kom 1605 under Hollands välde.

3. Stad på ön A., på nordvästra kusten af Leitimor. Omkr. 9,000 inv. Säte för residentskapets myndigheter, men residenten bor i det vackert belägna Batu-Gadjah. Husen af trä eller bamburör, täckta med palmlöf. Två protestantiska kyrkor och ett hospital. I midten Fort Victoria, i hvilket de holländske tjänstemännen och garnisonen bo.

Amboise [ãbåā'ś], gammal stad i franska depart. Indre et Loire, på vänstra stranden af Loire, 2 km. ö. om Tours. Liflig industri och vinhande Manufakturer: stål och stålvaror (filar), siden, yll tyg o. s. v. 4,538 inv. (1901). I A. mördad 1,200 protestanter 1560, sedan deras samma svärjning mot guiserna blifvit upptäckt. Där e slöts 19 mars 1563 mellan katoliker och hugenott en fred, som tillerkände de senare en viss grad religionsfrihet (se Hugenotter). Ett gamma ofvanför staden beläget slott, byggdt i märkvärd medeltidsstil, var en tid de franske konungarnas sä och är rikt på historiska minnen. Abd-el-Kad hölls där fången 1847—52.

d'Amboise [dãbåā'ś], George, fransk kardin och minister, f. 1460, d. 1510, blef redan vid 1 års ålder biskop af Montauban och 1493 ärkebisk af Rouen. 1498 kallades han af Ludvig XII t förste minister. Han behärskade konungen fullstä digt och förmådde honom till det för Frankrike ödesdigra angreppet på Milano. d'A. var en skic lig, men egennyttig och ränkfull statsman. Eft Alexander VI:s död sträfvade han fåfängt efter d påfliga tiaran och sökte för detta ändamål åsta komma en söndring emellan franska kyrkan och påfv stolen. R. T.

Ambōn. Se Ambo.

Ambon, *geogr.* Se Amboina.

Ambra (förkortn. af grek. *ambro'sia*, "gudaspis kallades en i forntiden mycket prisad parfym, hva värde skattades högre än guldets. Den synes haf varit en blandning af flera välluktande hartser o balsamarter. För närvarande förstår man därm ett vaxartadt lättsmält ämne af ej till fullo kän ursprung. Det träffas flytande i hafvet kring kuster af Madagaskar, Java och Surinam. Några an att ambra är en sjuklig produkt af pottfiskens (*Physeter macrocephalus*) lefver; andra, att den härsta mar från bläckfiskartade djur. Ambra bildar g aktiga, af svarta och gula ådror genomdragna styck af angenäm mysklukt. Ett enkelt igenkänningsteck på äkta ambra är, att den i varmt tillstånd häftar vid en i densamma införd nål. Användes t rökelse, välluktande tinkturer och tandpulver. Med "gul ambra" (eng. *yellow amber*, fr. *aml jaune*) menas bärnsten. P. T. C.

Ambrakia (lat. *Ambracia*, nu Arta), en tydande stad i det forna Epirus, vid floden Arachth på något afstånd från Ambrakiska viken (*Sinus A bracius*, nu Arta-viken). A. anlades 660 f. K af korintiska nybyggare och trädde sedan i förbu med Aten, fick under konung Filip en macedon besättning, gjordes af Pyrrhos till säte för konungar i Epirus och blef slutligen, 189 f. Kr., eröfradt o plundradt af romarna.

A'mbras l. Amras, kejserligt bergsslott i Ty len, nära Innsbruck, på en klippa vid floden I (628 m. ö. h.). Var fordom de tyrolske grefvar hufvudslott. Berömdt genom de rika samlingar målningar, handskrifter, rustningar, vapen m. i som där samlades af ärkehertig Ferdinand, son kejsar Ferdinand I, sedan 1563 ståthållare i Tyrol men hvilka sedan 1806 under namn af *Ambra sammlung* finnas i Wien.

Ambriz, portugisiskt område på södra delen Guineakusten, emellan floderna Zaire och Ambriz Lodje. Tillhör nu distr. Kongo, gen.-guvern. A gola. Staden Ambriz tillhörde fordom ett neg

e, Quibansa, men togs 1855 i besittning af tugiserna. Många faktorier och betydlig handel d elfenben, gummi m. m.

Ambroid (af grek. *ambro'sia*, ambra, och *ēi'dos*, eende), ett slags sämre bärnsten, som fabriceras om pressning af bärnstensaffall och ett bindedel.

Ambros, August Wilhelm, tysk musikhistoiker, f. 1816, d. 1876, var först jurist, men blef 59 professor i musik vid universitetet i Prag och 72 vid konservatoriet i Wien. Han komponerade, både sång och instrument, men har sin egentliga ydelse såsom musikalisk skriftställare. *Die nzen der poesie und musik* (1856) utgjorde ett r på Hanslicks skrift om det musikaliskt sköna. 60 fick A. från förläggaren Leuckart i uppdrag skrifva en *Geschichte der musik*, som utkom 1862 78 och ej hann längre än till Palestrinas tid. Förbandet, behandlande antiken, undergick 1887 mycket klandrad omarbetning af Sokolovsky. Af sta värde äro 2:a bandet (Medeltiden) och 3:e derländerna). Ett 5:e band (exempelsamling) uts af Kade 1882, ett register af Bäumker s. å. ghans' musikhistoria utgör en mera populärt hålfortsättning intill närvarande tid. A. L.

Ambrosi [-bräsi], Ferdinand, italiensk operagare, f. 1846, d. 1891, var 1868—72 anställd k. operan i Stockholm, där han trots sin lilla ır och bristande dramatiska begåfning väckte uppnde genom sin omfångsrika tenorstämma. Därer sjöng han på Malta, i Kairo och Syd-Amerika t återkom till Stockholm 1887 och gasterade, n utan att göra någon vidare effekt. A. L.

Ambrosia (af grek. *ambro'sios*, odödlig, gudom, *grek. myt.*, betyder egentligen odödlighet, gudomet. Enligt den vanliga föreställningen var det larnas föda, likasom nektar var deras dryck. na uppfattning tillhör dock uteslutande den yngre ssiska tiden. Enligt den äldre uppfattningen är i allmänhet ett gudomligt ämne af en ljuf doft med kraft att rena och bevara. Det är ett nhetsmedel, som Hera nyttjar, då hon vill behaga is; ett balsameringsmedel, som af en gud eller linna användes till att bevara en stupad hjältes a kropp; ett läkemedel mot sår; blandadt med tar ingjutes det af Athene såsom stärkande föda killes' bröst, det tjänar som näring åt gudomliga tar; slutligen är det jämte nektar gudarnas föda. brosia är sålunda ett gudarna tillhörigt ämne, de nyttja till gagn dels för sig själfva, dels för liga människor. Gudarna synas dock ej behöfva för att därmed uppehålla sin odödlighet (jfr ns äpplen), och dess njutande förlänar ej odödet åt en dödlig. Föreställningen om ambrosias nordentliga egenskaper synes vara en öfverflyttning fantasiens värld af honungens mångfaldiga andning hos grekerna. V. K.

ambrōsia artemisiæfōlia L., Bitterambrosia, *bot.*, en till fam. *Compositæ* hörande, med rikanskt klöfverfrö till Europa införd växt, som på re åren uppträdt äfven i Sverige. Då växten ttårig, och då dess frön aldrig eller ytterst sällan na i de klöfverodlande delarna af norra Europa, förekomsten af desamma i klöfverfrö ett af de raste vittnesbörd man eger för dettas amerikanska ung. Bitterambrosian iakttogs troligen första gen i Europa 1865 af E. Rostrup, som då fann den på Själland på ett med amerikanskt klöfverfrö besådt fält; 26 okt. hade knappast halfva antalet plantor börjat blomma. Denna sena blomning är regel och har till följd, att i norden mogna frön aldrig blifvit iakttagna. I klöfverfrö förekomma artens frön i tre olika former, med och utan taggar samt skalade. I Amerika, där växten är allmän på åkrar och betesfält från Canada till Florida, blommar den i aug.—sept. och blir där ända till 0,5—1 m. hög. Arten lämnar ett surrogat för kinin. G. A.*

Ambrosianska biblioteket (*Bibliotheca ambrosiana*), som fick sitt namn efter den helige Ambrosius, Milanos skyddshelgon, grundlades 1602 af kardinalen och ärkebiskopen Federigo Borromeo i Milano och uppläts till allmänt bruk 1609. Biblioteket innehåller omkr. 175,000 band tryckta böcker och 15,000 handskrifter, bland hvilka senare äfven den s. k. Pinelliska handskriftsamlingen. Bland dess många skatter må nämnas de af Angelo Mai, Castiglione och Mazzucchelli offentliggjorda palimpsesterna samt en Vergilius, i hvilken Petrarca gjort anteckningar om sitt första möte med Laura. — I förbindelse med detta bibliotek står ett rikt konstgalleri i Palazzo Borromeo.

Ambrosianska liturgien (*Officium ambrosianum, Ritus ambrosianus*), den från den romerska mässordningen i flera punkter afvikande ritual, som enligt traditionen var författad af den helige Barnabas, men sannolikt härstammar från 4:e årh. och af den helige Ambrosius med några smärre ändringar infördes till bruk i den milanesiska kyrkan, där dess bruk enligt en bulla af 1497 är medgifvet "till eviga tider". Se F. Probst, "Die abendl. messe vom 5:ten bis 8:ten jahrh." (1896). G. O. L. (J. HDR.)

Ambrosianska lofsången. Se Ambrosius.

Ambrosianska sången, den af den helige Ambrosius i Milano införda och sedan i västerlandet länge nyttjade kyrkosången. Inga prof däraf ha kommit till eftervärlden, men den tyckes ha innefattat element såväl af den österländska kyrkans växelsång (se Antifoni) och dess hymnsång som ock af den forngrekiska recitativiska sången med nära anslutning till versmetern och ordens betoning. Ambrosianska sångens verkan på folket förtäljes ha varit mycket stark. Jfr Dreves, "Aurelius Ambrosius, der vater des kirchengesanges" (1893). Se vidare Gregorianska sången.

Ambrosia'ster l. Pseudo-Ambrosius. Se Ambrosius.

Ambrōsisk (jfr Ambrosia), gudomlig, härlig, ljuflig till smaken.

Ambrōsius, biskop af Milano, en af katolska kyrkans store kyrkolärare ("doctores ecclesiæ"), föddes kort före år 340 i Trier och var son af en kristen romersk öfverståthållare i Gallien. År 369 utnämndes han till konsular (landshöfding) öfver Nord-Italien, med säte i Milano. Då den arianske biskopen därstädes afled, korades nicenaren A., ehuru ännu odöpt och med hufvudsakligen juridisk utbildning, år 374 till biskop. Med brinnande nitälskan uppgick han i denna sin verksamhet, och hans af hierarkiskt makt- och pliktmedvetande präglade personlighet ingrep organiserande och befästande på flere kyrkliga områden. Han predikade söndagligen och var outtröttlig i själfuppofrande hjälpsamhet mot nödlidande. Med kraft och allvar uppträdde han till försvar för ortodox troslära ej blott mot kvarlefvande hedniska

element, utan äfven mot arianer, apollinarister och priscillianer och vakade jämväl med omutlig stränghet öfver kyrkotuktens upprätthållande. Själfve kejsar Theodosius den store fick erfara hans oförskräckthet, när denne på kapplöpningsbanan i Thessalonika låtit nedhugga 7,000 människor, därför att några kejserliga ämbetsmän fått sätta lifvet till under ett folkupplopp i nämnda stad. A. förmådde kejsaren att göra offentlig kyrkobot, en tilldragelse, som medeltidskyrkan i hierarkiskt intresse legendariskt utsmyckat. Äfven om kyrkans liturgi och kult inlade A. synnerligen stora förtjänster. Införandet af den ambrosianska sången, som var en rytmisk-melodisk församlingssång, har skaffat honom namn af den västerländska kyrkosångens fader. Själf är han författare till flera kristliga hymner af oskattbart värde, såsom den sköna *Veni redemptor gentium*, hvilken redan af Olaus Petri öfverflyttades till svenska (''Werldenes frelsare kom här'') och under n:o 58 ingår i 1819 års psalmbok. Däremot härstammar den honom tillskrifna lofsången *Te Deum laudamus* (sv. psb. n:o 263) från grekiska kyrkan. A:s skriftställarverksamhet, som röjer en djup påverkan från den grekiska teologien, särskildt Origines och Basileios den store, liksom äfven från Filo, är af exegetiskt, dogmatiskt, homiletiskt och asketisk-etiskt innehåll. Mest berömda äro hans *Hexaëmeron*, en utläggning af skapelsehistorien, *De officiis ministrorum*, behandlande kyrkotjänarnas plikter, hans mot arianerna riktade skrift *De fide* (om tron) samt hans tal till jungfrulighetens förhärligande. A:s skrifter utgåfvos af benediktinerna i Paris 1686—90 och från 1894 ånvo af C. Schenkl och M. Ihm. Under A:s namn gick länge en utmärkt kommentar öfver Paulus' bref, hvilken dock snarare härrör från en med honom samtidig romersk diakon, Hilarius, vanligen benämnd Ambrosiaster eller Pseudo-Ambrosius. A. afled år 397 och ligger begrafven i Milanos domkyrka. Se Th. Förster, ''Ambrosius, bischof von Mailand'' (1884), och G. M. Dreves, ''Aurelius Ambrosius, der vater des kirchengesanges'' (1893). J. HDR.

Ambrōsius, Johanne, tysk skaldinna. Se Voigt.

Ambrōsius Bogbinder, borgmästare i Köpenhamn 1529—31 och 1534—36, var son till den rike borgmästaren Hans Meissenheim Buchbinder, i hvars hus Kristian II någon tid uppfostrades. Som ifrig anhängare af reformationen och af den landsflyktige konung Kristian deltog A. i köpenhamnarnas våldsamma upplopp och ödeläggandet af kyrkornas helgonbilder 1530 samt 1533—36 i grefvefejden. Under Köpenhamns årslånga belägring 1535—36 var han försvarets ihärdige ledare och lät bl. a. landsknektarna nedhugga 150 borgare efter ett upplopp i den uthungrade staden. Efter stadens öfverlämnande åt Kristian III blef han inbegripen i amnestien, men några dagar efter kapitulationen stämde honom änkan efter en af de afrättade borgarna för dråp, och följande dag fanns han död i sitt hus; förmodligen hade han beröfvat sig lifvet genom gift. Jfr Nielsen, ''Kjøbenhavns historie'', II (1879). C. R.*

Ambrym l. Chinambrym, ö bland Nya Hebriderna. 644 kvkm. Omkr. 3,000 inv. Har en ännu verksam vulkan af 1,067 m. höjd.

Ambue'lla (Amboëlla), en till bantu-folken hörande stam i sydvästra Afrika, på ömse sidor om Kubango, mellan 14° och 16° s. br. De äro duktiga jordbrukare och fiskare samt drifva boskapsafvel. allmänhet äro deras byar, med 200—300 invånare byggda i träsken på pålar. Ambuella stå under hö dingar, hvilka betala skatt till Marutseriket. Serp Pinto besökte denna stam 1878, Capello och Ive 1885.

Ambulakrālfötter (af lat. *ambulāre*, vandra). S Tagghudingar.

Ambula'ns (af lat. *ambulāre*, gå, vandra kring 1. Allmän benämning för den rörliga sjukvården fält, men särskildt för de förbinderiställe eller förbandsplatser, vid hvilka de sårad erhålla den första behandlingen och sorteras vidare transport till fältsjukhusen. Se vidare Sjuk vård (i fält). — 2. (Ambulansvagn), f sjuktransport inredd vagn. Ambulansvagnar för up tagande af personer, som träffats af olycksfal infördes i Stockholm 1902.

Ambulatōrisk (af lat. *ambulāre*, gå, vandra kring kringvandrande, flyttbar. — Ambulatoris skola, flyttbar skola, en skola, i hvilken en o samme lärare under olika tider af läsåret meddel undervisning på olika stationer eller orter inom visst bestämdt område (pastorat, socken, by). Ambulatorisk läsordning, sådan anor ning för undervisningens meddelande, att samme l rare genom skolans alla afdelningar lämnar unde visning i samma ämne.

Amby'stoma, *zool.* Se Amblystoma.

a M. C., förkortning för *a mundo condito* (lat från världens början.

Amēba, *zool.* Se Amœba.

Ameen [-mēn], släkt, härstammande från Ol Amoenius, lärare vid Kalmar skola, d. 1676. — Georg Fredrik A., ämbetsman, skriftställa f 11 sept. 1811 i Karlskrona, blef student i Lu 1827 och tog juridisk examen 1833, hvarefter h några år tjänstgjorde vid åtskilliga ämbetsverk Stockholm. 1838—52 utgaf han i sin födelses den moderat-liberala tidningen ''Najaden'', hvari b verkade för kommunal-institutionernas utveckli representationens ombildning, ett tidsenligt ordnan af sjöförsvaret o. s. v. A. antog 1852 ett af d sjöministern Ulner gjordt anbud att flytta till Sto holm och enskildt biträda honom vid behandlingen en mängd ärenden rörande sjöförsvaret. Han nämndes 1855 till sekreterare i Generalpoststyrel och var 1860—76 postdirektör i Göteborg. Dö Stockholm 24 april 1898. A. författade *Kappsäck fragmenter ur min dagbok* (4 häften, 1837—41) m. vitterhetsalster. — 2. Elin A., den föregåen dotter, författarinna, f. 22 juli 1852 i Karlskro har gjort sig bemärkt genom dramat *En moder* (18 och åtskilliga berättelser: *Träldom* (1885), *Lifs* (1891), *Bergtagen* (1898) m. fl. — 3. Karl Gust A., den föregåendes syssling. Se Améen.

Améen [-mēn], yngre gren af samma släkt föregående. — 1. Karl Gustaf A., arkitekt 19 mars 1864 i Lofö nära Stockholm, studerade Tekniska högskolan 1883—87 och vid konstakadem 1887—90 samt gjorde studieresor till utlan 1894—96. Han har utfört byggnader och an uppfartsvägar på Skansen (Stockholm) och omk tornet Kärnan i Hälsingborg. — 2. Mar Augusta Karolina Emma Axelsdot A., den föregåendes kusins hustru, född Spar (modern var målarinnan, frih. Emma Sparre), ko

inna, f. 28 febr. 1871 i Wien, gift 1893 med nant J. G. G. Améen. Hon studerade målning aris och utställde ett par hundstudier i Stockholm, g sig sedan på skulptur och har väckt uppmärkhet genom hästgrupper i litet format, utmärkta god karakteristik och liflig rörelse. Hon har utlt sådana grupper i Stockholm och Paris sedan 9. G—G N.

Ameiva, *zool.*, ett ödlesläkte af fam. *Teiidae.* l sitt yttre liknande våra inhemska ödlor (*Lacerta*), metecknas det genom sin långa, smala, retraktila ga och sina två- eller trespetsade kindtänder. arter lefva i det tropiska Amerika. L—E.

Amela'nchier Medic., Bär-mispel l. Blågg, *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Rosaceæ.* Dit a buskar eller små träd, med hvita blommor i rika sar samt bär. Såsom prydnadsbuskar odlas hos *A. canadensis*, en 3 till 4,5 meter hög buske, härnmande från Nord-Amerika, och *A. vulgaris* nch., mindre än föregående, inhemsk i södra och llersta Europa. (G. L—M.)

Ameland, ö i Nordsjön, 7 km. från kusten af neländska prov. Friesland. 49 kvkm. 2,261 inv. 00), hvilka idka sjöfart och fiske.

Amēlia, stad i italienska prov. Umbrien (Perugia), ett berg emellan Tibern och dess biflod Nera. 00 inv. (1901). Vinodling. — A. är romarnas *neria*, som enligt sägnen grundlades omkr. 400 år r än Rom.

Amélie les Bains [amelī lā bā'], badort i franska part. Pyrenées orientales, 10 km. v. om staden et, 276 m. ö. h. Omkr. 1,400 inv. Romantiska gifningar. A. är berömdt för sina svafvelkällor mp. 32°—63° C.) och sina förträffliga badinrätttgar, hvilka besökas hela året. Vattnet nyttjas s till dryck, dels till dusch, bad och inandningar om botemedel mot reumatism, gikt, bronkit m. fl. kdomar.

Amelioratiōn (fr., af lat. *ad*, till, och *me'lior*, tre), detsamma som meliorátion (se d. o.).

Amelot de Chaillou [amlā' də ʃajō'], Jean cques, f. 1689, d. 1749, var åren 1737—44 nsk utrikesminister och använde därunder Sverige redskap i sin mot Ryssland fientliga politik. n gynnade Elisabets revolutionsplaner och sökte, att stödja dem, genom franska sändebudet i ckholm S:t Séverin underblåsa hattarnas krigser. Då han efter Elisabets tronbestigning sökte rka det franska inflytandet i Petersburg genom att a henne med svenskarna och i samma syfte eggade rkiet till anfall, öfvergaf kejsarinnan helt och let den franska vänskapen och anslöt sig i stället bröderna Bestusjevs politik med deras förkärlek Österrike och England.

Amelungar. Se Amaler.

Amen (hebr., säkerligen det i assyriska kilskrifter ekommande *amanu*, hvilket som en bekräftelse tjas i slutet af hymner), "visserligen, så är det, vare så, ske alltså", var urspr. en bekräftelsemel (5 Moseb. 27: 15). Sedermera nyttjades det om uttryck för en önskan att en bön måtte upplas, förbunden med vissheten om bönhörelse hos d (Jer. 28: 6). Det användes äfven vid lofprisg (Ps. 41: 14). Evangelisterna Matteus och nnes lägga det ofta i Kristi mun, och från honom rgick ordet till den kristna kyrkan och nyttjades en första tiden hufvudsakligen efter Herrens bön och efter instiftelseorden till nattvarden, då det uttalades af hela menigheten. Äfven muhammedanerna hafva antagit amen till slutformel för sina böner. — I Upp. 3: 14 kallas Kristus själf amen, d. ä. den tillförlitlige. G. O. L.*

Amendema'ng (fr. *amendement*), egentl. "förbättring", kallas enligt parlamentariskt språkbruk hvarje ändring i ett till behandling föreliggande förslag. Rättigheten att framställa amendemang är egentligen att betrakta såsom en särskild form för representantens rätt till initiativ och har också i vissa författningar varit betydligt inskränkt. J. H.*

Amendement [amādəmā'], fr. Se Amendemang.

Amendivi. Se Lakkadiverna.

Amene'mha, konungar i Egypten. Se Egypten.

Amenofis l. Amonhotep, konungar i Egypten. Se Egypten.

Amenorrē (af grek. nekande *a* samt *mēn*, månad, och *rheīn*, flyta), felande menstruation.

A me'nsa et tōro (lat.), från bord och bädd, d. v. s. till säng och säte (skiljas, om äkta makar).

Amentāceæ, Amentacéer, Hängeträd l. Hängeväxter, *bot.*, namn, gifvet af Linné åt en af hans "ordines naturales", eller naturliga växtfamiljer. Af senare forskare har denna blifvit delad i en mängd familjer, bland hvilka de viktigaste äro *Cupuliferæ* (t. ex. ek, bok), *Juglandaceæ* (valnöt), *Betulaceæ* (björk, al, hassel) och *Salicaceæ* (pil, asp, poppel). Alla dessa visa en stor öfverensstämmelse såväl i sitt allmänna utseende som i enskilda karaktärer. De äro träd eller buskar samt hafva i de flesta fall enkla blad och blomma mycket tidigt, ofta på bar kvist; blommorna äro små, enkönade, med rudimentärt eller intet hylle, skyddade af läder- eller hinnaktiga fjäll, och åtminstone hanblommorna äro ordnade i långa, vanligen slaka ax (hängen); frukten är vanligen enfröig, nötlik. Till följd af dessa likheter hafva amentacéerna länge ansetts bilda en synnerligen naturlig grupp. Likväl hafva de senaste forskarna velat i denna likhet se endast analogi, ej affinitet, hvarför amentacéernas grupp skulle vara att betrakta som en sammanfattning af motsvarande utvecklingsstadier af vidt skilda typer. S. A.*

Ame'ntes, greciserad form af de gamle egypternas namn (*Amenti*) på västerlandet eller underjorden (grekernas *Hades*), hvarest Osiris håller dom öfver de döde, sedan Anubis fört dem fram inför hans tron. (K. P.)

Ame'ntia (af grek. nekande *a* och lat. *mens*, själ, förstånd), vansinne.

Ame'ntum (lat.), *bot.*, hänge. Se Blomställning.

Ame'ria, romarnas namn på staden Amelia.

American federation of labour [əme'rikn fedərēi'ʃn əv lēi'bə]. Se Amerikanska arbetareförbundet.

Amerighi, oriktig form för Amerigi.

Amerigi [-rīdji], Michel Angelo, italiensk målare. Se Caravaggio.

Amerigo Vespucci. Se Vespucci.

Amērika, den västra kontinenten, "nya världen", är till storleken den andra i ordningen af världsdelarna. Sitt namn har det fått af den tyske geografen Martin Waltzemüller (Hylacomylus), som i en kosmografi, utgifven 1507, föreslog, att den nya världsdelen skulle kallas Amerika, efter Amerigo Vespucci, hvilken han antog vara dess upptäckare.

Redan 1509 träffas detta nya namn både på en karta och i en geografi. 1511 omnämnes det i ett engelskt skådespel, 1516 begagnas det af Lionardo da Vinci på hans världskarta och vann alltså snabb utbredning. Spanjorerna begagnade det dock till en början icke, utan kallade landet "Den nya världen" eller *las Indias occidentales* (västra Indien); för Syd-Amerika behöllo de under hela 1500-talet namnen *Peruana* och *Brasilia*. Först på 1600-talet blef namnet Amerika allmänt antaget.

Storlek, läge, gränser. A. delas i Syd-Amerika, Central-Amerika och Nord-Amerika. Arealen af Syd-Amerika är 17,731,896 kvkm., af Central-Amerika 1,452,811 kvkm., af Nord-Amerika 19,184,095 kvkm.; alltså tillsammans 38,368,802 kvkm. Därtill komma den arktiska arkipelagen med 1,301,080 kvkm. samt Grönland 2,169,750, sammanlagdt 3,470,830 kvkm. Inräknas detta i A:s areal, så blir denna inalles 41,839,632 kvkm. A. har ett alldeles isoleradt läge, genom haf skildt från andra världsdelar. Dock är afståndet till Asien vid Berings sund blott 92 km. Där har det i äldre geologiska åldrar hängt tillsammans med Asien, liksom det öfver Grönland och Island en gång sammanhängt med den eurasiska kontinenten. Man antager äfven, att norra delen af Syd-Amerika genom en brygga varit förenad med Afrika och den västra delen med Australien. Världsdelen når sin största utsträckning i norr och söder. Dess nordligaste udde är Kap Columbia (på Grantland), 83° 5′ n. br. (70° 15′ v. lgd) eller, på fastlandet, Point Murchison på halfön Boothia Felix, 71° 50′ n. br. (94° 30′ v. lgd), — udden Kap Barrow på Alaska når 71° 23′ n. br. Den sydligaste udden är på fastlandet Kap Froward vid Magalhães' sund, 53° 54′ s. br. (71° 18′ v. lgd), och på Eldslands-arkipelagen Kap Hoorn, 55° 59′ s. br. (67° 16′ v. lgd). Sålunda utsträcker sig A. öfver 139 breddgrader (15,500 km.) eller, om man frånräknar öarna, öfver 126 grader (14,000 km.). I förhållande härtill är dess utsträckning från väster till öster obetydlig. Den är vid polcirkeln omkr. 3,200 km., på Winnipegsjöns bredd 4,875 km., vid 40:e breddgraden (Philadelphias bredd) 4,250 km. samt på Syd-Amerikas bredaste ställe (Punta Pariña —Kap San Roque) 5,170 km. (medan Afrika vid 10° n. br. är 7,000 km. bredt). N.-A:s västligaste udde, Kap Prins of Wales, ligger 157° 59′ v. lgd (på Alaska 65° 33′ n. br.), dess östligaste fastlandsudde, Kap Charles på Labrador, 55° 37′ v. lgd (52° 13′ n. br.); på Newfoundland når Kap Spear till 52° 32′ v. lgd. S.-A:s västligaste udde, Punta Pariña, ligger 81° 19′ v. lgd (4° 41′ s. br.), dess (och hela världsdelens) östligaste, Kap Branco, 34° 46′ v. lgd (7° 9′ s. br.). S.-A:s nordligaste udde är Punta Gallinas, 12° 24′ s. br. (71° 41′ v. lgd). I allmänhet ligger N.-A. betydligt västligare än S.-A.; afståndet mellan N.-A:s västligaste och S.-A:s östligaste uddar är öfver 123 grader. Bortsedt från nordligaste delen af N.-A., ligger världsdelen närmare till Europa-Afrika än till Asien-Australien; emellan den sistnämnda världsdelen och A. är vid 30° s. br. afståndet 13,000 km.; under ekvatorn belöper det sig till Asien till nästan halfva jordomkretsen, medan det från Grönland till Norge är 1,500 km., från Newfoundland till Irland 3,200 km. och mellan nordöstra kusten af S.-A. till närmaste punkt på Afrikas kust (Kap San Roque—K. Palmas) 3,000 km. Största afstånden på denna sida träffas i n. mellan Florida och Portugal, i s. mella La Plata och Godahopps-udden, på båda ställen omkr. 6,500 km.

Naturbeskaffenhet. Kustbildningen är hög olika för N.-A. och S.-A. Det senare har till och me mindre utbildad kust än Afrika, i det att endast 1 % af dess yta är öar eller halföar (i Afrika 2 %), me i ersättning eger det hvad Afrika saknar: floder som äro segelbara från hafvet djupt in i kontinenten I N.-A. åter stiga (enl. Penck) öar och halföar tö 25 % af kontinentens areal (de västindiska öarn inräknade), alltså nästan detsamma som Europ med 27 %. S.-A. har väl på sydligaste delen sin västkust en stor skärgård och en mängd fjorda men n. om 40° s. br. går kusten nästan alldeles ut vikar och öar rakt åt norr till Arica, där den böj sig åt n. v., bildande Arica-bukten. Strax söd om ekvatorn möter därpå Guayaquil-viken med Pun ön; emellan denna och Panama-viken är väl kuste ej fullt så enformig som sydligare, men dock fög utvecklad. Den östra kusten eger likaledes i några grunda bukter (S:t Georgs, S:t Mathias o Bahia-Blanca samt, af större betydelse, La Plat estuarium och Patos-lagunen), men blir nordliga lika enformig som västkusten, med det undantage att där många floder med trattformiga mynning utmynna, viktigast Amasonfloden, hvarjämte särskil i Brasilien en del relativt små, men för sjöfart viktiga vikar finnas. Eldslandet i s. och Falkland öarna n. ö. därom äro de enda öarna af betydenh I S.-A:s norra kust inskära Maracaibo-golfen mell Goajira-halfön i v. och Paraguana-halfön i ö., sam manhängande med den stora kustsjön Maracaib lagunen; längre i v., vid Panama-näset, finns Darie golfen, fortsatt af Uraba-viken. I närheten af kust träffas där en rad öar, Leeward-öarna ö. om Mar caibo samt Trinidad, genom Paria-golfen skild fr fastlandet. C.-A. är världsdelens mest ledade par Kontinenten är där sammanträngd till ett näs mell Stilla hafvet i v. samt Karibiska hafvet, Yucata sundet och Mexikanska viken i ö. I sin sydliga och smalaste del, där det heter Panama-näset, är d blott 46 km. bredt; nordligare utvidgas det till Ho duras-halfön, och n. därom tränger Honduras-vik in från Karibiska hafvet, skiljande Honduras fr Yucatan-halfön (176,000 kvkm.). Väster om Yucat som submarint fortsättes af Campeche-banken, h dar Mexikanska viken den halfrunda Campech bukten, hvars låga stränder, liksom Mexikans vikens, äro garnerade med en rad laguner. Den väs kusten har många små vikar, bland hvilka Nico bukten, Fonseca-bukten och Tehuantepec-bukten ä de viktigaste. Från den senare leder Tehuantep näset öfver till Campeche-bukten i n. Till C.- räknas ock Kaliforniska halfön (143,000 kvkm skild från kontinenten genom Kaliforniska vike Hvad som dock allra mest ger C.-A. omväxling, den rad af öar, som i ö. skiljer Atlanten från A:s st medelhaf, Karibiska hafvet och Mexikanska vik Från söder räknadt först de vulkaniska s. k. S Antillerna, som i en mot ö. böjd båge gå från Tri dad till Stora Antillerna (Portorico, San Domingo Haïti, Cuba och Jamaica). Norr om dessa ligga en grund bank de mestadels af koraller bilda Bahama-öarna. N.-A:s västra kust har till 49° n. blott en inskärning af betydelse, San-Francisco-bukt nordligare möter en rik skärgård, och kusten är sönd

NORRA ISHAFVET
Hudson Bay
Baffin Bay
Davis Sund
Grönland
Island
Danmark Sundet
Parry Ö.
Melvilles Sund
Victoria Land
Wollaston Land
Banks Land
Prince Albert Land
Byrnesjön
St. Stafsjön
Cariboo
Reindeer Lake
Winnipeg S.
Winnipeg
Lake of the Woods
Nelson R.
Saskatchewan
Missouri
Alaska
Bristol B.
Norton S.
Bering Sund
Wrangels Ld.
Vancouver
Juan de Fuca S.
Dr. Charlottes Öar
Dr. Charlottes Sd.
Victoria Sd.
Mt. Olympus
Mt. Baker
Mt. Rainier
Mt. Hood
Mt. Shasta
Mt. Whitney
Mt. Sierra Nevada
Mt. Saint Elias
Mt. Fairweather
Mt. Sitkahuf
Mt. Edgecumbe
Mt. Kobuk
Mt. Koyukuk
Mt. Sherman
Mt. Hayden
Mt. Lincoln
Mt. Bonneville
Mt. Mansfield
Mt. Washington
Mt. Katahdin
Mt. Marcy
Mt. Holyoke
Mt. Tom
Mt. Sable
Mt. Hallow
Mt. Mansfield
Mt. Monadnock
Mt. Kaaterskill
Mt. Ararat
Mt. Ararat
Mt. Ararat

NORD-AMERIKA.
Flod- och bergsystem.
Skala 1:37 600 000.
Höjder och djup i meter.
Bergstoppar
Mer än 3000 m. öfver hafytan
2000-3000
1000-2000
500-1000
200-500
0-200
0-200 m under hafsytan
200-2000
2000-4000
4000-6000
uber 6000
Kilometer 111,1 = 1°
Engelska Mater
Kräftens Vändkrets
Ekvatorn
Västl. Längd 100 fr. Greenwich
120
110
90
80
70
MEXIKANSKA VIKEN
Campeche bukten
STORA ANTILLERNA
KARIBISKA HAFVET
Panamabukten
Darien bukten
Golfo Dulce
Golfo Nicoya
Golfo Dulce
Golfo Nicoya
Mexico
Tampico
Veracruz
Acapulco
Campeche
Yucatan
Merida
Tehuantepec
Guatemala
Honduras
Honduras B.
Belize
Panama
Colon
Cartagena
Maracaibo
Caracas
Puerto Cabello
Havana
Nassau
Kingston
Jamaica
Santiago
Puerto Rico
Bahama Öarna
Galapagos Öarna
Cocos Öarna
Malpelo
Chorrera
Tumaco
Buenaventura
Quito
Guayaquil
Tumbes
Paita
Callao
Pisco
Arica
Iquique
Antofagasta
Copiapo
Coquimbo
Valparaiso
Concepcion
Valdivia
Punta Arenas
Rio Negro
Rio Colorado
Rio Grande
Rio Pilcomayo
Rio Paraguay
Rio Parana
Rio Uruguay
Rio Negro
Rio Colorado
Rio Grande
Rio Pilcomayo
Rio Paraguay
Rio Parana
Rio Uruguay
Rio Madeira
Rio Tocantins
Rio Xingu
Rio Tapajos
Rio Negro
Rio Orinoco
Rio Meta
Rio Cauca
Rio Magdalena
Rio Apure
Rio Caroni
Rio Essequibo
Rio Tocantins
Rio Xingu
Rio Tapajos
Rio Madeira
Rio Negro
Rio Orinoco
Rio Meta
Rio Cauca
Rio Magdalena
Rio Apure
Rio Caroni
Rio Essequibo
Rio Grande
Rio Colorado
Rio Negro
Rio Pilcomayo
Rio Paraguay
Rio Parana
Rio Uruguay
Rio Grande
Rio Colorado
Rio Negro
Rio Pilcomayo
Rio Paraguay
Rio Parana
Rio Uruguay
Rio Madeira
Rio Tocantins
Rio Xingu
Rio Tapajos
Rio Negro
Rio Orinoco
Rio Meta
Rio Cauca
Rio Magdalena
Rio Apure
Rio Caroni
Rio Essequibo
Rio Tocantins
Rio Xingu
Rio Tapajos
Rio Madeira

KARIBISKA HAFVET
ATLANTISKA
OCEANEN
STORA ANTILLERNA
Sma Antillerna
Ona under vinden
Ekvatorn
Ekvatorn
STORA ELLER
Selvas des Amazonas
Llanos
Orinoco
Amazonas
R. Amazonas
Cuba
Haiti
Puerto Rico
Jamaica
Yucatan
Trinidad
Tobago
Barbados
Martinique
Guadeloupe
Grenada
Guayaquilbukten
Chimborazo
Cotopaxi
Tolima
Mérida
Maracaibo
Caracas
Cayenne
Pernambuco
Bahia
Rio de Janeiro
Santos
Rio Grande
Montevideo
Buenos Aires
Valparaiso
Lima
Cuzco
Iquitos
Manaos
Belem
Pará
Cap Horn
Kap Det Gode Haab
Kap Farvel
Kap Nord
Kap Det Gode Haab
Kap Horn

SYD-AMERIKA.
Flod- och bergsystem.
Skala 1:37000000.
Höjd- och djupskikt i meter.
Bergstoppen mer än 3,000 m. öfver havsytan
2000-3000
1000-2000
500-1000
200-500
0-200
0-200 m under havsytan
200-2000
2000-4000
4000-6000
mer än 6000
Kilometer
ATLANTISKA OCEANEN
STILLA OCEANEN
Falkland-Öarna
Eldslandet
South Georgia
South Shetland
South Orkney
Pampas
Chaco
Paraná
Paraguay
Uruguay
Rio Negro
Rio Colorado
Rio Chubut
Rio Santa Cruz
Rio Gallegos
Rio Deseado
Rio Negro
Rio Grande
Rio Paraná
Rio Paraguay
Rio Uruguay
Rio Tocantins
Rio Xingu
Rio Tapajoz
Rio Madeira
Rio Negro
Rio Branco
Rio Orinoco
Rio Cauca
Rio Magdalena
Rio Cuchiyaco
Rio Ucayali
Rio Pilcomayo
Rio Bermejo
Rio Salado
Rio Dulce
Rio Cuarto
Rio Tercero
Rio Cuyo
Rio Negro
Rio Grande
Rio Pardo

ren af fjordar. Bland öarna äro Vancouvers ö ,780 kvkm.), Drottning Charlottas öar (5,100 m.) och Alexander-arkipelagen l. Tlinkit-öarna, liak-ön och slutligen Aleuterna samt några öar i ings haf. Hela denna kust ut till Alaska-halfön en brant bergkust. Äfven kusten af Berings haf mestadels bergig och har flera ansenliga vikar (bl. Bristol bay, Norton sound och Kotzebue sound). A:s södra och östra kuster (den senare till Long ind) äro däremot låga alluvialbildningar med lagu- (störst Pamplico sound och Albemarle sound). denna del af kusten ligger halfön Florida (147,000 km.), som slutar med Kap Sable, 25° 10′ n. br. dast obetydliga strandöar, såsom Key-öarna i Flo- a-sundet, förekomma vid denna kust; dess största ar äro Chesapeake-viken och Delaware-viken. Midt ot den stora ön Long Island (2,420 kvkm.) blir sten högre och rikare på vikar. Genom Fundy y afskiljes halfön Nya Skottland från fastlandet, : i n. möta utanför S:t Lawrence-golfen Newfound- d (104,110 kvkm.) samt i golfen Prins Edwards Anticosti m. fl. Därefter följer halfön Labrador kr. 1,3 mill. kvkm.), och väster om den Hudson y (omkr. 1 mill. kvkm.). Norra kusten saknar rre vikar och har blott en större halfö, Boothia lix. Om öarna därutanför se Norra ishafvet.

Ytbildning och vattendrag. 1. Syd- erikas berg kunna sammanföras i tre grupper: derna, Guyanas högland och Brasiliens högland, lda ifrån hvarandra genom vidsträckta lågländer. la ligga de i närheten af kusterna. Högst och af rsta betydelse äro Anderna (Kordillererna), som lja kontinenten i två till klimat, produktion, be- ning och historia alldeles olika delar. De gå a västra kusten, från Magalhães' sund till Panama- set (7,200 km.). Anderna äro rika på vulkaner, hvilka omkr. 60 ännu äro i verksamhet. De ordnade i tre grupper: i södra Columbia och uador, i Bolivia och i södra Chile. Öster om An- na har man däremot icke träffat någon vulkan. derna äro yngre och följaktligen högre än de båda tra högländerna. Snögränsen ligger på mycket ka höjd, i södra delen, där luften är rik på fuk- het, på 1,500 m. (vid Magalhães' sund), men stiger t norden och är mellan Bolivia och Santa Marta llan 4,500 och 5,000 m. I allmänhet ligger den re på de östra kedjorna och topparna, på hvilka äfvenledes förekommer i större mängd. Redan e 500—2,000 m. höga, glaciärbetäckta berg, som la södra och västra Eldslandet, kan man se bör- af Anderna. Norr om Magalhães' sund fort- tas de af en platå från Stilla oceanen till Atlanten, n. sträckande sig till 52° s. br. Därifrån till ° s. br. går väster om Anderna helt nära kusten lägre kedja, mellan hvilken och Anderna ligger längddal, i sin södra del kallad den chilenska. k tillhör icke hela denna kedja fastlandet, utan s sydligaste del bildar den rad af öar, som ligger nför kusten; längddalen är sålunda där sänkt ier hafvet och markeras af de sund, som skilja iloe-ön från fastlandet. Men norr om Ancud-viken ränsas den på fastlandet af denna västligare kedja, dock mot norden blir allt lägre och slutligen träder endast som en rad kullar. Denna västra kedja heter Kustkordillererna, den östra Anderna. len emellan dem är i mellersta Chile från norr söder genomdragen af en järnväg, men någon flod i dalriktningen finnes ej, till följd af de många trösklarna i dalbottnen, som är ett vågformigt land. Kustkordillererna äro äldre och lägre än Anderna, med toppar sällan öfver 2,000 m. De egentliga Anderna, äfven kallade Hufvudkordillererna, utgöras i s. (50°—34°) af en mängd, längre eller kortare, mest från v.n.v. till ö.s.ö. strykande kedjor, åtskilda genom tvärpass. Hvar och en af dessa småkedjor är i sin högre västra del krönt af en eller två vulkaner; några fortsätta i åsar öfver Patagoniens pampas, hvilkas floder därför flyta åt ö.s.ö. Från 34° s. br. till Aconcagua blifva bergen sammanhängande, och öfver dem leda endast några få, 3—5 månader af snö spärrade pass, af hvilka de viktigaste äro Uspallata (dubbelpasset, 4,070 o. 3,967 m.), öfver hvilket man nu bygger en järnväg, Antuco (2,100 m.) och Perez Rosales (1,980 m.). Anderna tilltaga i topphöjd från s. till Aconcagua, som är 7,035 m. högt och A:s högsta topp. Något längre söderut träffas Tupungato (6,710 m.) och San José (6,096 m.) samt många toppar på 3,000—6,000 m. Alla dessa toppar äro vulkaner. Ungefär vid Aconcaguas bredd börja Anderna åtföljas af östliga parallellkedjor, de största Sierra de Cordoba (2,350 m.) och Sierra de Famatina (6,020 m.), och från omkr. 27° s. br. uppstår en östlig hufvudkedja, som på omkr. 200 km. afstånd går parallellt med den västra. Mellan dem utbreder sig en af jordens största högplatåer. Man kallar denna kedja Östkordillererna, och den västra Västkordillererna; mellan den senare och kusten löpa, som förr nämndt, Kustkordillererna; dalen emellan dem är den ödsliga Atacama-öknen, som fått värde genom sin rikedom på natronsalter. Äfven öster om Östkordillererna gå några med dem parallella förberg, hvilkas område bildar kärnan af Bolivias tätt befolkade högplatå (med Potosi och Sucre), i n. begränsad genom den i sydöstlig riktning gående Sierra de Cochabamba (till 5,000 m. höjd). Norr om denna kallas Östkordillererna upp till Pasco (10° 30′ s. br.) Cordillera Real. Högslätten mellan denna och den västra hufvudkedjan är den peruanska platån, som i s. hänger ihop med den bolivianska. Den är 3,000—5,000 m. hög, rik på sjöar, saltlager och träsk, men fattig på regn, hvilket faller i de omgifvande bergen. Af sjöarna är den största Titicaca, med en areal af 8,330 kvkm. och på en höjd af 3,854 m. Den segelbara floden Desaguadero förenar den med sjön Aullagas l. Poopo (3,000 kvkm., 3,700 m. ö. h.). Flera tvärkedjor, s. k. cerros (riglar), förena de båda kordillerkedjorna, bl. a. Cerro de Cuzco och den nordligare Cerro de Pasco (4,950 m.). I kedjorna kring Titicaca-platån ligger ett vulkanbälte med höga toppar, i den östra bl. a. Illimani 6,410 m., Huaiwa Potosi 6,150 m. och Sorata (Illampu) 6,617 m., i den västra Sajama 6,415 m. och Chachani 6,096 m. Från bolivianska och peruanska platåerna flyta en mängd vattendrag, dels åt ö. till Parana och Madeira, dels åt n., näml. Apurimac och Urubamba, som efter sin förening bilda Amasonflodens biflod Ucayali. Norr om Cerro de Pasco uppflyta likaledes två floder åt n.: Amasonfloden och dess biflod Huallaga. Mot n. v. närma sig de båda hufvudkedjorna alltmer hvarandra och gå slutligen söder om Loja ihop i en enda, hvilken sammanbinder de peruanska Anderna med de ecuadorska, i hvilka åter delningen i två, en västlig och en östlig kedja, framträder, här och där (på inalles 9 ställen) samman-

bundna genom tvåråsar på 4,000—5,000 m. höjd. Den östra kedjan är hufvudkedjan af i medeltal 4,000 m. och med en mängd höga toppar, såsom Sangay (5,323 m.), jordens verksammaste vulkan, Altar (5,400 m.), Tunguragua (5,087 m.), Cotopaxi (5,943 m.) och Antisana (5,756 m.). På västkedjan finnas dock, ehuru den i medeltal når blott 3,000 m., lika höga eller högre vulkantoppar, såsom Chimborazo (6,310 m.), Iliniza (5,305 m.) och Cotacachi (4,966 m.). Platån mellan Ecuador-andernas båda kedjor är Quitos högslätt, som i n. begränsas af Cerro de Pasto (1° n. br.). Norr om Pasto dela sig Anderna i tre kedjor, af hvilka den östligaste (Cordillera oriental) söder om Maracaibo-lagunen sänder en låg arm upp till Goajira-halfön samt en högre under namn af Sierra de Merida (4,700 m.) söder och öster om nämnda sjö till Venezuelas kust, utefter hvilken man kan följa den ända fram till Paria-golfen, ja t. o. m. i den kedja, som går utefter Trinidads norra kust. Denna kedja kulminerar i Pic Concha (4,700 m.) s. ö. om staden Merida. Längst i ö. kallas bergen Karibiska bergen och bestå egentligen af två kedjor, en högre närmast kusten (till 2,800 m.) och en lägre, sydligare. Den mellersta kedjan (Cordillera central l. Sierra de Quindió) utgår från Pasto i mer nordlig riktning och är vattendelare mellan Magdalena-floden (i ö.) och dess biflod Rio Cauca (i v.). Den har flera toppar öfver 5,000 m., däribland några vulkaner. Västkedjan (Cordillera occidental) går väster om Rio Cauca, nästan ända fram till Darienbukten, med toppar på 3,000—4,000 m. Ännu närmare kusten går en liten kedja af 600—700 m. höjd, merendels kallad Isthmus-kordillererna, emedan den fortsätter ut på Panama-näset. I dalen mellan den och Västkordillererna flyter Atrato till Uraba-viken. — Alldeles fristående från Anderna ligger vid norra kusten, väster om Goajira-halfön, den ända till 5,100 m. höga Sierra Nevada de Santa Marta.

Sydöst om Karibiska bergen och skildt från dem genom nedre Orinoco-dalen utbreder sig Guyanas högland (900,000 kvkm.), omfattande södra Venezuela, större delen af det europeiska Guyana samt norra Brasilien. Det når ingenstädes fram till kusten, utan är skildt från den genom en 40—90 km. bred slätt samt är i allmänhet en platå på 500 m. höjd. Flera toppar nå dock öfver 2,000 m. Det är högst i s. ö., där toppen Roraima når 2,665 m. Från denna går Sierra Pacaraima åt v., bildande vattendelare emellan Orinocos tillflöden (åt n.) och Rio Branco (biflod till Rio Negro). Denna kedja böjer sig i sin västliga del i en skarp krök åt s. ö. och får då namnet Sierra Parima; på denna upprinner Orinoco.

Detta högland är genom Amasonbäckenet fullständigt skildt från Brasiliens högland, som är ett 300—1,000 m. högt tafelland, omfattande en areal af 3 mill. kvkm. Genom den dalfåra, som genomflytes af Tocantins (åt n.) och Paranahyba (åt s.), delas det i två högslätter: Goyaz-platån i ö. och Mato Grosso-platån i v. I ö. begränsas höglandet af en utefter kusten gående kedja, som börjar vid Kap San Roque och slutar först vid Patos-lagunen samt på olika ställen har olika namn. Platån bakom kustbergen genomdrages af flera kedjor, som gå i samma riktning som dessa. Viktigast är Serra do Espinhaço, som är ovanligt rik på metaller (järn och äfven guld) samt diamanter. Denna kedja och dess fortsättningar i n. äro vattendelare mellan en del små kustflo och den 2,900 km. långa San-Francisco-floden, s flyter mot n. ö. och vid 10° s. br. går igenom ber ut till hafvet. En annan med dessa parallell rad kedjor är vattendelaren mellan S. Francisco Tocantins (i v.). Däremot finnes i söder ingen präglad vattendelare mellan dessa båda mot n flytande floder och Paranás tillflöden. Om sålu Goyaz-platån är delad i en mängd mindre platå synes däremot Mato Grosso-platån, som dock mycket ofullständigt känd, vara mera enformig.

Mellan dessa högländer ligga vidsträckta, n hvarandra sammanhängande lågländer, genomflu af väldiga floder. Långt i n. upptager Orinocos l land en areal af 1 mill. kvkm. Det genomflytes Orinoco (2,500 km.), som börjar på Sierra Pari och i sitt öfre lopp sänder armen Casiquiare till af Rio Brancos bifloder. Själf mottager Orin sina största bifloder från Anderna, såsom Guavi (öfver 1,000 km.) och Meta (1,200 km.). I sitt n lersta lopp har floden de berömda forsarna vid M pure och fallet vid Atures. Den bildar ett de af 25,000 kvkm. med 12 hufvudarmar. Norr väster om floden ligga de 120—200 m. hö ''llanos'', slätter med få, parklika skogar, un tiden dec.—april öde och förtorkade, med vegetat blott vid flodstränderna, men under regntiden täckta af manshögt gräs och till stor del öfversvä made. Endast en tröskel af ringa höjd (300 m skiljer detta område från Amazonas lågland, som c fattar omkr. 6 mill. kvkm. och utbreder sig mel Anderna och hafvet. Det är till största delen betä af ogenomträngliga urskogar (''selvas'' l. ''bosque samt genomflytes af Amasonfloden och dess biflo (se Amasonfloden). En knappt märk höjning från Mato Grosso-platån till Bolivias högl skiljer det från La Plata-låglandet i s. Det nordligaste del, Gran Chaco (550,000 kvkm.), är jämn slätt, som sluttar från n. v. till s. ö. oc sin norra del är sumpig samt under regntiden de öfversvämmas, hvaremot den södra, utomtropi delen, snarare lider af vattenbrist. Den genc drages af ett par stora bifloder till Paraná, nä Pilcomayo och Vermejo, hvilkas stränder äro täc af stora skogar. Söder om detta land vidtaga de st grässlätter, som kallas ''pampas'' (675,000 kvkm genom Paraguays biflod Salado begränsade mot G Chaco och i s. sträckande sig till Rio Negro. M ken består i både pampas och Gran Chaco af hum jord, som bildats genom multnade växtämnen och s hvilar på lera eller sand. Dessa stora, mestac trädlösa slätter användas som betesmarker. Nä floder genomflyta dem med trögt lopp (Rio Colora Rio Negro). I slätternas västra del, som gränsar Anderna, finnes en mängd sjöar och skogar. Sö om Rio Negro ligger Patagoniens mestadels ödsl och ofruktbara slätt, som lutar åt s. ö. och i mid har en höjd af 300 m. Dess bästa del är sjöområ vid Anderna, som icke saknar fruktbarhet. — No ligaste delen af detta sydligaste lågland genomfly af de floder, som utmynna i La-Plata-estuariet, af hvilka den större är Paraná, från Goyaz-pla (4,700 km., däraf 2,400 km. segelbara), med floden Paraguay, från Mato Grosso-platån (2,500 k däraf 2,300 km. segelbara), och den mindre Uruguay (1,350 km., däraf 360 km. segelbara), f Brasiliens kustberg. Slättlandet mellan nedre U

y och Paraná heter Entre Rios ("Argentinas sopotamien").

. Central-Amerika. De egentliga Anderna sluta, nämndt, i närheten af Darien-bukten, mellan erna Cauca och Atrato, men väster om den are går en lägre kedja fram mot Panama-näset. ma kedja är af yngre ursprung än Anderna och löser sig på Panama-näset i enstaka kupolformiga der. I sin lägsta del har näset endast 82 m. höjd. ; på det ställe, där det är smalast (46 km.), lan Panama och Colon. Där går en järnväg (sedan 3), och det var där, som Lesseps 1881 började fra en kanal, ehuru arbetena afbrötos 1889. r om denna sänka vidtaga C.-A:s Kordillerer till Tehuantepec-näset, som på sitt lägsta ställe 207 m. högt samt ej bredare än 120—125 km. ma kedja har en medelhöjd af 2,000 m., men ra toppar nå omkr. 4,000 m. (Tajumulco i Guaala 4,210 m.). På ett ställe är den alldeles aften af ett lågland, i hvilket ligga två sjöar: aragua-sjön (11,500 kvkm.), 33 m. ö. h., afflyde genom Rio San Juan till Karibiska hafvet, och nagua-sjön (1,450 kvkm.) n. v. därom. De berg, finnas väster om den förra, äro mycket läga. Man därför framkastat planen att äfven här draga en al genom näset. De centralamerikanska bergen äro mordentligt rika på vulkaner. — På andra sidan Tehuantepec-näset höjer sig Mexicos högslätt tvärnt från den brottlinje, som i riktning från n. till s. ränsar den. Först möter en bergskedja, som går allellt med kusten och som kulminerar i Oaxaca; lan denna och höglandet i norr ligger floden xcals (Rio Balsas) dal, i n. begränsad af Anahuacåns södra randberg, som uppbära en rad väldiga saner, af hvilka de viktigaste äro Pico de Orizaba itlaltépetl (5,582 m.). Popocatépetl (5,452 m.), accihuatl (5,286 m.) och Nevada de Toluca (4,578 . Vid den norra foten af denna öst-västliga kedja er sin högsta topp kallad Orizaba-kedjan) ligger rad sjöar, störst Lago de Chapala (1,530 kvkm. 1,950 m. ö. h.). Anahuac-platån har i väster ett at randberg, som brant stupar ned mot Stillakusten, Sierra madre occidental, samt i ö. ett dre markeradt, Sierra madre oriental. I norra n af platån finnes ett omkr. 20,000 kvkm. stort åde utan aflopp, Bolson de Mapimi, en af saltr och träsk fylld sänka, som ej når högre än 00 m., hvilket är mindre än hälften af platåns l i söder. Floderna äro utan betydelse; störst Rio Grande del Norte (2,800 km. med ett flodåde af 570,000 kvkm.), hvilken bildar Mexicos ns mot Förenta staterna.

. Nord-Amerika liknar till ytbildning i sina ruddrag Syd-Amerika, med högland i väster och r samt lågland däremellan. Det västra höglet bildas af ett stort bergsystem, som heter Norderikas Kordillerer och utgör en fortsättning af tral-Amerikas. Men i N.-A. utbreder berglandet mycket mer i ö. och v., särskildt inom Förenta erna. Där kan man inom Kordillererna urskilja parallella zoner: Klippbergen, Stora bäckenet, ra Nevada och Kaskadbergen samt Kustbergen. Klippbergen (Rocky mountains) ha ingenstädes enkla formen af en kedja, utan bestå af en el parallella eller konvergerande, strålformigt enade eller gallerformigt förbundna kedjor, och är endast den omständigheten, att alla dessa kedjor äro hopade på östra sidan om högslätten, Stora bäckenet, som gör, att de kunna betraktas som en enhet. Längst i söder är detta bergsystem ännu föga utveckladt: här möta platåer, som äro en fortsättning af Anahuac, såsom Sierra-Madre-platån, i södra delen af staten Mexico, och Colorado-platån nordligare. Det är först öster om den senare som vi möta de höga bergskedjorna, längst i söder Culebrakedjan, sedan Sangre de Cristo och, skild från den förra genom öfre Arkansas-dalen, Park range, fortsatt af Colorado range, som i n. begränsas af Evanspasset, genom hvilket den äldsta pacifik-banan går, samt nordligare Black mountains till Nord-Platteflodens dal, som kan anses såsom gränsen emellan södra och norra delen af Klippbergen. Dessa kedjor bära toppar, som höra till de högsta i N.-A., bland dem Pike's peak (4,312 m.) och Gray's peak (4,371 m.) i Colorado range samt Blanca peak i Sangre de Cristo (4,409 m.). Väster om dessa kantberg stryka andra kedjor, såsom S:t Juan mounts v. om Culebra och Sangre de Cristo samt, skild från dem genom S:t Louis-dalen, som genomflytes af öfre Rio Grande del Norte, v. om Park range den höga Sawatch range, som bildar vattendelare mellan Stilla oceanen och Mexikanska viken; dess högsta topp, M:t Harvard, är 4,381 m. Passen äro här 3,600—4,000 m. höga. — Norr om Nord-Platte-floden taga bergen en mer nordvästlig riktning. Af deras olika partier må nämnas Wind-river-gruppen, som i Freemonts peak når 4,200 m. Norr om dessa berg ligger Yellowstones nationalpark, ett alpområde stort som Kronobergs län, med heta källor, solfatarer och slamvulkaner. Öster om Yellowstone-bergen ligga Big Horn mountains, och än östligare, isoleradt ute på prärien, Black hills, ett granitmassiv med 2,000 m. topphöjd. — Norr om Yellowstone bestå bergen fortfarande af en mängd kedjor, hvilka omsluta öfre Missouri-bäckenet i ö. och Snake rivers tillflöden i v. Detta parti är lägre (2,000 m. kamhöjd) och passen lätt trafikabla. Norra pacifikbanan går i en tunnel på 1,697 m. höjd genom Bozeman-passet. — Utmärkande för det hittills skildrade partiet af Rocky mountains är förekomsten af s. k. "parks", ett slags platåartade dalar, hvilka ofta äro mycket odlingsbara äfven i norra delen af Unionen. — b) Väster om Klippbergen ligger det s. k. Stora bäckenet ("the Great basin"), som genom Wahsatch-bergen, hvilka tämligen noga följa 112° v. lgd från n. till s., delas i två delar: Colorado-platån i s. ö. och ö. och det egentliga Stora bäckenet i n. ö. och v. Coloradoplatån (540,000 kvkm.) är ett tafelland af i medeltal 2,000 m. höjd (växlande mellan 1,200 och 3,700 m.), i hvars horisontala skikt floderna gräft sig djupa dalar med tvärbranta eller terrassformade stränder (s. k. cañons). Särskildt namnkunnig är den s. k. grand cañon, bildad af Colorado-floden samt omkr. 380 km. lång, med lodräta sidor af en höjd mellan 800 och 1,300 m. Det egentliga Stora bäckenet har en areal af omkr. 700,000 kvkm., afsmalnar mot n. och s. samt har i midten en bredd af 750 km. Dess norra del afvattnas af Snake river, som flyter ihop med den från norr kommande Columbia; dess södra och västra del är nästan utan aflopp. Denna del är en högplatå, öfversållad med smala, från n. till s. gående bergskedjor, med en stor mängd små saltsjöar i dalarna. I områdets östra del finnes en större sådan sjö, Stora saltsjön (6,100 kvkm.,

1,283 m. ö. h.). I södra delen af bäckenet ligger Mohave-öknen, i hvilken finnes en depression, kallad Dödsdalen, hvars lägsta del ligger 81 m. under hafsytan. Högsta punkten i bäckenet är toppen M:t Bonpland, 3,450 m. — c) Sierra Nevada och Kaskadbergen begränsa bäckenet i v. Den förra kedjan är rik på metaller (silfver i ö., guld i v.) samt starkt skogbeklädd och i sin västra del äfven tätt befolkad. Berget är högst i s., där toppen M:t Whitney når 4,110 m.; i kedjans västra sida hafva bergbäckarna urholkat djupa dalar, vinkelrätt mot bergets längdriktning, af hvilka Yosemite-dalen är berömd för sin storslagna natur. Pacifik-banan korsar sierran i en tunnel genom Truckeepasset (2,138 m.). Norr om den slocknade vulkanen M:t Shasta (4,370 m.) får berget namn af Cascade range ("Kaskad-kedjan") och är där lägre. Columbia bryter sig genom bergen n. om M:t Hood (3,584 m.); ett stycke norr om floden reser sig vulkankäglan M:t Rainier (4,430 m.). — d) Emellan nyssnämnda kedja och hafvet löpa Kustbergen (Coast range), som kunna anses vara en fortsättning af de berg, som genomlöpa Kaliforniska halfön, Peninsular mountains. Under 35° n. br. gå Kustbergen och Sierra Nevada ihop; de mötas i det närmaste åter vid M:t Shasta (41° 30′) och komma sålunda att på alla sidor omsluta den mellanliggande kaliforniska dalen, som i sin längdriktning genomflytes af Sacramento från n. och Joaquin från s. Kustbergen fortsätta i n. ända till sundet San Juan de Fuca. Deras högsta topp, S. Jacinto (3,349 m.), ligger i södra Kalifornien, v. om Mohave.

Inom Canada fortsätter Kordillerernas högland med samma grundlinjer som i Förenta staterna, alltså i ö. Klippbergen, i v. Kaskadbergen; däremot försvinner kustkedjan, och de båda förra närma sig hvarandra alltmer. Klippbergen bestå fortfarande af en mängd kedjor, af hvilka den östligaste raden är högst, med M:t Murchison (4,810 m. ?), sannolikt den högsta toppen i Canada. Väster om denna hufvudkedja ligga i Columbia Selkirk range, med toppen M:t Sir Donald (3,245 m.), och Golden range, parallella med hvarandra. I dalen mellan den östligaste kedjan och Selkirk flyter Columbia åt n., böjer sig därpå mot s. och går i dalen mellan sistnämnda kedja och Golden range mot s. Ett alldeles liknande lopp har västkustens andra stora flod, Fraser, först mellan ett par parallellkedjor åt n., därpå mot s. och genom Kaskadbergen. På högslätten mellan bergen börjar ock Peace river, som likväl bryter genom Klippbergen i östlig riktning, för att förena sig med Stora Slaffloden. Det viktigaste passet i dessa berg inom Canada är Kicking-horse-passet (1,622 m.), genom hvilket den kanadensiska pacifikbanan går. Äfven Yukon upprinner i Canadas Kordillerer, men flyter mot n. v. till Alaska. I detta land gå Kustbergen och Klippbergen ihop, i det att deras ryggar skiljas endast genom smala dalar. De högsta topparna ligga här nära kusten och öfverträffa i höjd alla andra i Nord-Amerika: M:t Mac Kinley 6,421 m., därnäst M:t Logan 5,948 m., M:t S:t Elias 5,520 m., M:t Wrangl 5,300 m., m. fl. Äfven här uppe behålla Kordillererna sin rikedom på vulkaner; många af de högsta topparna äro ännu verksamma sådana.

Det andra nordamerikanska höglandet omfattar Appalachiska bergen l. Alleghany-bergen (se d. o.), till hvilka i ö. sluter sig en sluttande slätt, Piedmont regionen, som småningom öfvergår i kustslätten. Dessa slätter genomdragas af en mängd vattenrik floder, af hvilka de mest betydande äro S:t Joh river (965 km.), delvis gräns mellan Canada oc Unionen, Connecticut (656 km.), Hudson (521 km. Delaware (490 km.), Susquehanna (650 km.), Poto mac (880 km.), James' river (af ungefär samm längd), Savannah river samt med sydligt lopp Ala bama, som är segelbar till 590 km. från mynningen.

Af Nord-Amerikas lågländer märkes längst i nor det arktiska låglandet, omfattande det område, so afvattnas af Mackenzies och Nelsons flodsystem. s. skiljes det från Mississippi-bäckenet af den nord amerikanska landryggen, en tröskel, som sträcke sig från de stora sjöarna västerut och hvars höj föga öfverstiger 300 m. I v. stiger det i tre terrasse upp till Rocky mountains. På dessa upprinna om rådets största floder. Åt ö. flyta norra och södr Saskatchewan, hvilka förenade bilda Saskatchewa som utfaller i Winnipeg-sjön (24,000 kvkm.). I denn utgjuta sig också de stora sjöarna Manitoba oc Winnipegosis samt floderna Winnipeg, från Lake the Woods, och Red river of the North, från prä rierna, den senare nära utloppet förstärkt med Assin boine. Winnipeg-sjön afflyter själf genom Nelso i Hudson bay. I samma del af Rocky mountain har Mackenzie-systemet sina yttersta källor. Hä börjar nämligen Athabasca, som senare flyter ti Athabasca-sjön (7,380 kvkm.), därifrån kallad Stor Slaffloden (biflod Peace river fr. v.), till Stora Sla sjön (26,000 kvkm.) och nedanför den får namn Mackenzie samt från h. upptager Stora Björnflode från Stora Björnsjön (29,000 kvkm.). Hela nor delen af N.-A. är mycket rik på sjöar, en följd att det är ett gammalt nedisningsområde, där moräne uppdämt vattendragen. Detsamma gäller äfven o Laurentiska platån, ett af arktiska bergarter b stående bergmassiv, som fyller hela nordöstra del af kontinenten. I v. går dess gräns öfver Stora Björ sjön och Stora Slafsjön, följer Winnipegs östra stran samt Öfre sjöns och Huron-sjöns norra stränder oc omfattar äfven större delen af Nya Englands state Bergen äro till stor del borterodserade, så att område bildar en s. k. pene-plain af 300—500 m. höj endast i östra Labrador nå några punkter 1,800 m En otalig mängd sjöar och floder finnas här, hvilka de största äro de till Ishafvet flytande Coppe mine- och Stora Fiskfloderna samt Churchill till Hu son bay. Söder om denna platå ligger de fem sto sjöarnas bäcken, kontinentens största sänka. Den hög belägna af sjöarna är Öfre sjön l. Lake Super (80,800 kvkm., nästan lika stor som Jämtlands o Kopparbergs län, på en höjd öfver hafvet af 183 m. den står genom S:t Mary-floden i förbindelse m Huron-sjön (61,600 kvkm., 177 m. ö. h.) och Mich gan-sjön (58,100 kvkm., 177 m. ö. h.), hvilka ä förenade genom ett bredt sund. Från Huron-sj leder en flod till Erie-sjön (25,800 kvkm., 175 ö. h.), hvilken genom den 55 km. långa Niagar floden utfaller i Ontario-sjön (18,750 kvkm., 75 ö. h.); denna flod bildar Niagara-fallen (48,7 m Från Ontario flyter S:t Lawrence (1,350 km.) u hafvet. Alla sjöarnas sammanlagda areal är om 247,000 kvkm., och S:t Lawrences flodområ 1.248,000 kvkm. Denna flods största bifloder i Ottawa (1,250 km.) från v. och Richelieu river fr

hvilken är utlopp för Champlain-sjön. — Slutligen tager Mississippi-bäckenet hela området s. v. om stora sjöarna mellan Klippbergen och Appalaka bergen. Det afvattnas till hufvudsaklig del af sissippi (se d. o.), hvars längd, räknad från Mis-is källa, är 6,754 km. och hvars flodområde upp-er 2,248,000 kvkm. I Missouri infalla bl. a. owstone, Platte river 1. Nebraska och Kansas, i sissippi utom Missouri Arkansas och Red river h. samt Illinois och Ohio (med Cumberland och nessee) från v. Ända från Ohio flyter Mississippi bädd, som bildats af dess egna aflagringar, och nderna äro därför låga, sumpiga och utsatta för ersvämningar, där de ej skyddats genom vallar ees). Från Red rivers inflöde börjar floden grena i flera mynningsarmar, hvilka omsluta 36,000 m. Mississippi-dalen har riklig nederbörd och mycket fruktbar; stränderna äro mestadels skogäxta. Väster om den egentliga floddalen höjer sig det sakta upp mot Klippbergen, och skogen förner småningom dels i följd af otillräcklig nederd, dels i följd af markens beskaffenhet, som i sterna närmast bergen, i de s. k. plains (eller illing prairies" efter de många kullarna), är en stäpp och i de östligare, lägre delarna har till erlag en porös sandsten, som lätt släpper igenom en, så att fuktigheten vid ytan blir otillräcklig, en om nederbörden ej allestädes är obetydlig. De sstäpper, som här finnas, benämnas vanligen prä-. I sydvästra delen, i Texas och Mexico, ligger sandstensplatå, kallad Llanos Estacados eller ked Plains, tillhörande saltstäppens område, hvil-med brant lutning öfvergår till den lägre prä-. Den är ett af jordens märkligaste erosionsland-p med bisarra former. Både här och på många ra ställen, såsom vid mellersta Missouri, finnas a flygsandsfält, som gifva landet utseende af en n.

ar. De största ögrupperna ligga n. om N.-A. n. om S.-A. De förra bestå af de föga kända nröarna, bland hvilka de största äro Baffins land, thampton island, Somerset island, Prince of Wales nd, Prins Alberts land och Banks land, alla s. den s. k. nordvästpassagen (Lancaster sund, ville sund och Banks sund) samt Prins Patriks nd, Melvilles island, Bathurst land, Cornwallis nd och Nord-Devon n. om densamma samt ännu re i n. det väldiga Ellesmere land, som möjligt-utgöres af flera öar, och slutligen Grönland. Vid A:s östra kust ligga Newfoundland, Kap Breton, s Edwards ö, Anticosti samt sydligare Long nd och långt ut i hafvet Bermudas-öarna. — De om S.-A. belägna öarna, de s. k. västindiska, tta dels de låga koralliska Bahama-öarna, dels illerna, hvilka säkerligen en gång hängt samman l den södra kontinenten. De senare delas i Stora illerna: Cuba, Haïti (Domingo), Portorico och aica, Jungfruöarna (bland dem de danska öarna Thomas, S:t Croix och S:t Jean) och Små Antil-a, som i en båge sträcka sig ned till Trinidad. ngelsmännen kallas öraden n. om Trinidad Wind-d islands, öarna v. om Trinidad Leeward islands vidare Antillerna). Till S.-A. höra för gt, utom några småöar i Atlantiska hafvet, Falk-isöarna, Syd-Georgien, Eldslandsarkipelagen och enska arkipelagen samt längre ut i Stilla hafvet n Fernandez och andra smärre öar äfvensom Galapagos-öarna under ekvatorn. Väster om Mexico ligger Revilla-Gigedo-gruppen samt utefter N.-A:s nordvästra kust en rik arkipelag, börjande i s. med Vancouver-ön, därefter Drottning Charlottas ö, Tlinkit-öarna m. fl. och slutligen Aleuterna, som bilda en fortsättning af halfön Alaska och en brygga öfver till Kamtsjatka. Äfven S:t Lawrence-ön, vid inloppet till Berings sund, räknas till Amerika. J. F. N.

Geologisk beskaffenhet. De arkeiska bergarterna, eller urberget, som utgör undergrunden för sedermera tillkomna geologiska bildningar, framträda i Amerika blottade och obetäckta inom stora ytområden, liksom förhållandet är i Sverige och Finland. Inom Nord-Amerika hafva gnejser, graniter och andra till urberget hörande kristalliniska bergarter större utbredning i ytan än någon af de öfriga formationerna. Nästan hela östra hälften af Canada utgöres däraf, så ock Alleghany-bergens östra sluttningar samt delar af Klippbergen. Inom Syd-Amerika uppträder formationen i sydöstra kustområdet af Brasilien och Uruguay, i Guatemalas högland samt, ehuru med flera afbrott, inom det höga västra kustlandet (Anderna), alltifrån Kap Hoorn till Columbia och öfver Panama-näset till Guatemala.

Inom norra Amerika, synnerligast omkring Öfre sjön, Huron-sjön och S:t Lawrencefloden, men äfven s. om Hudson bay i Syd-Dakota och öster om Stora Saltsjön m. fl. st., utbreda sig mäktiga lagerserier af konglomerater, kvartsiter, ler- och andra skiffrar m. m. tillhörande det algonkiska systemet, hvilket är af prekambrisk ålder. Sådana framträda också vid bottnen af Grand cañon i Colorado. Af de paleozoiska bildningarna äro kambrisk-siluriska, devoniska och karbonsystemen representerade. Det förstnämnda systemets sandstenar, lerskiffrar och kalkstenar utbreda sig inom Mississippi-bäckenet, söder om de stora sjöarna i Förenta staterna, samt sträcker sig åt nordöst ända till Newfoundland, hvarjämte i norra Canada stora landområden upptagas däraf långt norr om polcirkeln. Devoniska sandstenar, kalkstenar m. m. finnas i Nevada, i staterna söder om Michigan-sjön m. fl. st. Stenkolsformationen har inom Nord-Amerika mycket stor utbredning. I Förenta staterna kunna fyra stenkolsförande hufvudområden särskiljas, näml. det västra, största, i Iowa, Missouri, Arkansas m. fl. stater, det appalachiska l. pennsylvaniska, som är närmast i storlek, det centrala i Illinois, Indiana och västra Kentucky samt slutligen det i Michigan. Kolflötserna i västra och mellersta delarna af förstnämnda område bestå af bituminösa stenkol, de i östra delen däremot af antracit. Alleghany-bergskedjan har uppkommit därigenom, att karbon-, devon- och silursystemens mäktiga, på hvarandra liggande lagerserier hoptryckts och upprests till väldiga veck. I Syd-Amerika, där äfven andra paleozoiska bildningar flerstädes utbreda sig, förekommer karbonformationen i Peru och Bolivia samt Brasilien.

Trias, det äldsta af de mesozoiska lagersystemen och bestående af röda sandstenar, röda leror och märglar, utgör berggrunden inom större eller mindre delar af Alaska, British Columbia, Kalifornien och några andra af de västra Förenta staterna. I Syd-Amerika träffas formationen i Columbia och Peru. Juraformationen är föga utvecklad i Amerika. Däremot har kritsystemet en vidsträckt utbredning såväl i Nord-Amerika, hufvudsakligen inom de västra sta-

terna och Canada öster om Klippbergen, som i Syd-Amerika, hvarest det uppträder i Columbia och inom stora områden i Brasiliens centrala delar, hvarjämte det deltager i uppbyggandet af Andernas bergskedja. I Utah och Wyoming når kritformationen en mäktighet af 3 à 4 km.

Berglager af tertiär ålder förekomma utbredda längs de lägre atlantiska kustområdena i Förenta staterna och Mexico, från New Jersey öfver Florida och rundt Mexikanska viken, hvarifrån de sträcka sig norrut inom Mississippi-bäckenet till mynningen af Ohio; likaledes längs Stillahafskusten i Kalifornien och Oregon, där de nå 900 m. höjd, samt flerstädes inom Klippbergens territorium. Inom Syd-Amerika är tertiärformationen utvecklad hufvudsakligen inom Amasonflodens bäckenområde samt i Brasiliens och Guyanas nordöstra kustbälte och i södra Argentina.

Eruptivbergarter, såväl äldre porfyrer och grönstenar som i synnerhet yngre, rent vulkaniska lavabergarter äro särdeles allmänna inom de västra Förenta staterna och i Mexico äfvensom inom Syd-Amerikas hela västra kustområde. Där hafva trakytiska och andesitiska samt ändå yngre lavor flutit ut öfver och, exempelvis i Anderna, på långa sträckor betäckt därvarande sedimentära och kristalliniska bergarter. Äfven i Alaska, flerstädes i östra Canada samt på Cuba förekomma yngre vulkanbergarter. Delvis ännu i senare tider verksamma vulkaner finnas till ganska stort antal inom de förenämnda Stillahafsområdena af såväl norra som södra Amerika; så ock å den i Atlanten belägna ögruppen Små Antillerna, hvars båda vulkaner Mont Pelée och Soufrière under den allra senaste tiden haft ganska förödande utbrott.

Likasom norra Europa har under kvartär tid större delen af Nord-Amerika, nämligen Canada och nord-östra delen af Förenta staterna ända ned till 40:e breddgraden, varit täckt af en minst 1,000 meter mäktig landis, så som ännu i dag Grönland. Södra gränsen för denna norrifrån utbredda ofantliga isbetäckning framträder i en stor ändmorän, som från trakten af New York sträcker sig med buktande förlopp först i västlig riktning söder om de stora sjöarna och sedan i nordvästlig tvärs öfver den nordamerikanska kontinenten. Under senare delen af istiden blefvo flera vattenaflopp afspärrade eller uppdämda af istäcket, så att väldiga sjöar (isdämda sjöar) uppstodo, t. ex. Agassiz-sjön i södra Canada, af hvilken den nuvarande Winnipeg-sjön är en ringa återstod, men som på sin tid var lika stor som Bottenhafvet och Östersjön norr om Gottland. Där Stora Saltsjön i Utah nu är belägen, fanns under istiden, ehuru icke på grund af isdämning, en stor insjö (den forna Bonneville-sjön), hvars vattenyta befann sig ungefär 330 m. öfver sjöns nuvarande nivå. Inom hela det fordom isbetäckta området finnas utbredda massor af morängrus och flyttblock, som isen lösbrutit från den underliggande berggrunden. Så är också förhållandet i Syd-Amerikas södra områden (Patagonien, Eldslandet och Chile), hvilka likaledes bära spår af en fordom mera betydande nedisning. Inom östra Nord-Amerikas vid tiden för isens afsmältning under hafvet nedsänkta områden förekomma marina ishafsleror. Bland kvartära aflagringar är dessutom att märka den fina, leriga, ljusgula jordart, som benämnes "löss" och som förekommer i Mississippi-dalen och på några andra platser, de af rödaktiga, sandiga leror stående pampas-aflagringarna med ben af fos dägggjur i Argentinska republiken och Patagon saint den i följd af bergarternas sönderdelning bild brunröda, lerartade massa, som kallas laterit, hvil har stor utbredning i Mexico och hela östra hälf af Syd-Amerika. Nutida glaciärer och snöfält fin här och där i Alaskas och Canadas höga kusttrak n. om 50° n. br. samt på Eldslandet och Ande ända till 20° s. br. Inom norra Canadas lägre k områden mot Ishafvet samt i Klondyke å Alas halfön är marken, likasom i Sibirien, ständigt fru till stort djup. Se C. R. van Hise, "Archaean algonkian" (Bull. U. St. geol. survey, n:o 86, 18 s. 1—529), och H. Berghaus, "Physikal. atlas" (uppl. 1892, blad 4, 13 och 14). E. E

Klimat. En följd af A:s stora utsträckning att alla klimatzoner, utom den södra, kalla str fram öfver världsdelen. Syd-Amerika är den e världsdel på södra halfklotet, som skjuter söder den subtropiska zonen och in i den temperer zonens område med förhärskande västliga vinc Dessutom skiljer sig S.-A. från de båda andra s kontinenterna äfven därigenom, att dess västra b rand är den högsta, medan den östra sidan lig jämförelsevis öppen för hafsvindarna. Detta orsa en betydande klimatisk olikhet. Man kan dela l världsdelen i fyra stora klimatregioner: Syd-Amer utomtropiska zon, det tropiska Amerika, N Amerikas tempererade zon och det arktiska N Amerika.

1. Syd-Amerikas utomtropiska zon, hvars n gräns går ungefär vid 26° s. br., blott med undantaget, att den på västkusten når upp till A på 18° 25′, och hvars sydgräns sammanfaller världsdelens, inneslutes mellan årsisotermerna + 5 och + 20 grader. Dess sydligaste, smal del har ett starkt utprägladt kustklimat. En Eldslandet har under den kallaste vintermåne (juli) en medeltemperatur af 0°, medan norra d af detta bälte då har + 16°. Punta Arenas Magalhães' sund har i juli + 1,6°, sydvästra C i allmänhet + 7° eller + 8°, och ungefär san temperatur möter vid lika bredd på den östra kus Detsamma är förhållandet längre åt norr. Bu Aires har + 10,4°, Constitucion (på västkusten 10, Paraná + 11,7, Valparaiso + 11,4 o. s Först vid 30° s. br. börjar den östra kusten b varmare än den västra, hvilket beror därpå, at kall hafsström sköljer denna från Valparaiso upp Lima, medan utefter motsvarande del af östku den varma brasilianska hafsströmmen flyter. T för har Arica, vid 18° 25′ s. br., en årsmedelte ratur af 19,7° och en vintertemperatur (juli) af 17 hvilka siffror blott föga öfverstiga motsvarande gra för Paraná, som ligger 13 grader sydligare, på östra kusten (årstemp. 19,1, juli-temp. 1 och på sommaren (i jan.) når Paraná till 26°, Arica blott till 22°. Under sommaren är i södra delen af S.-A. skillnaden mellan de kusterna mycket skarpare än på vintern, hv längst i s. beror på den stora nederbörden (hvilken nedsätter lufttemperaturen, medan den kusten är mera torr) och längre i norr på den p anska strömmen. Sålunda får Bahia Blanca 45′ s. br.) samma medeltemp. för jan. som l (12° s. br.). I följd häraf lägrar sig också d

enligt värmecentrum öfver det inre Argentina. ·men stiger här ofta i jan. till öfver 30°, och alla ier vid Paraná och Paraguay hafva då 25—27°, Jan Buenos Aires icke når öfver 24,3°. I detta trala område är skillnaden mellan sommar- och tertemperatur störst, omkr. 20 grader. Den ·a kusten uppvisar alltså större differenser i detta eende än den västra, men dessa aftaga mot söder, · Punta Arenas t. ex. har en juli-temperatur af 1,6° och en januari-temperatur af + 10,6°. d hänsyn till lufttrycket hör det utomtropiska A. till två olika bälten, hvilkas gräns går unge- vid 43° s. br., ett sydligt med lågt barometer- nd och förhärskande västliga vindar och ett nord-:, som står i beroende af de båda stora barometer- xima, hvilka ligga öfver de båda oceanerna, och ı öfvervägande har sydöstpassad. På sydsomma- ligger öfver den starkt uppvärmda kontinenten barometerminimum, mest utpräglad längst i s. d Kap Hoorn 746 mm.). På västkusten komma igenom västliga vindar att blåsa, som vid Kap orn ofta öfvergå till våldsamma stormar och som ı. uppträda ända öfver 40° s. br., men hvilka e tränga öfver Anderna, som äro en skiljemur en i klimatologiskt afseende. Området öster om sa berg har i sin norra del öfvervägande nordliga ı nordöstliga vindar, hvilka senare äfven förhärska fter Patagoniens kust, medan i det inre af pampas a svåra sydliga och sydvästliga stormar, de s. k. nperos, blåsa. Dessa åtföljas af stark molnbild- g, nederbörd, åska och låg temperatur, hvaremot döstvindarna äro mycket varma, då de medföra tlager, som upphettas på Brasiliens platåer. På tern drager sig passadgördeln tillbaka mot vänd- tsen, och de västliga vindarna tränga då längre t norr och längre in i kontinenten; dock äro i hela taget vindförhållandena då mindre regel- ıdna än på sommaren. På Andernas högsta delar ser året om en mycket våldsam västanvind, som ı slunga fram stora stenar och som försvårar sagen öfver de höga passen. — Skarpast skilja sig båda kusterna med hänsyn till nederbördsförhål- dena: den östra kusten är tämligen torr, medan islandet och södra Chile i följd af de ständiga svindarna ha mycket riklig nederbörd. Däremot den nordvästra delen af detta kustområde (norra le och Peru) nästan alldeles utan regn, en följd den utanför kusten gående, kalla peruanska hafs- immen, som afkyler luftmassorna och förmår dem afbörda sitt vatten, innan de nå land. Sålunda er nederbörden på Chiles södra kust (från Elds- iet till 35°) till öfver 2,000 mm., af hvilka 55—77 cent falla under maj—augusti, hvaremot norra les och Perus kusttrakter nästan alldeles sakna n; vid Copiapó är den årliga regnmängden blott mm. På östra kusten har Montevideo 1,110 ., Buenos Aires 870, vid Magalhães' sund Punta nas 570 mm. De inre platåerna äro i södra agonien och Argentina regnfattiga, ofta med ıdre än 200 mm., men i norra delen stiger regn- ıgden, allt som man närmar sig Brasiliens höglandet, ıt är i Paraná 930 mm., i Rosario 980, i Corrien- 1,330 mm. Södra Brasilien ligger inom det sub- piska området och har alltså höst- och vinterregn; ast kusten har sommarregn.

2. Det tropiska Amerika, omfattande bältet lan 26° s. br. och 25° n. br., utmärker sig för en stor jämnhet i temperatur, i det att de enda väsentliga variationerna bero på höjden öfver hafvet. Årsmedeltemperaturen är i Rio de Janeiro 23,6°, i Pará 27°, på Syd-Amerikas nordkust samt på Llanos 28°, i Merida (på Yucatan) 27,2°, Vera Cruz 25,4°, Habana 25,3°, Södra Florida 23°, New Orleans 20,6°, Matamoros (Texas) 23,2°. Däremot är olikheten större mellan lågland och högland, särskildt i Mexico. Man brukar efter höjden indela landet i tre temperaturbälten: varma landet, tempererade landet och kalla landet. Staden Mexico, som ligger i det sistnämnda området (2,266 m. ö. h.), har i årsmedeltemp. blott 16,4°, ehuru afståndet till Vera Cruz blott är 325 km. I S.-A. har Caráccas (927 m. ö. h.) 21,8°, medan den närbelägna kusten har 28°, Bogotà (2,660 m. ö. h.) 14,4°, Quito (2,850 m. ö. h.) 13,1 och Antisana (4,060 m. ö. h.) endast 4,9°. Mellan sommar- och vintertemperaturen är, såsom i allmänhet inom tropikerna, olikheten ringa. I Rio de Janeiro stiger den till 5°, i Habana till 5,8°, i Mexico till 7°, i Pará till endast 1,7°, i Cayenne till 1,6°. Något större är den i den del af N.-A., som hör till denna zon, t. ex. i New Orleans 15° och i det sydligare liggande Matamoros 14°. Allra jämnast är temperaturen på Andernas högplatåer i S.-A. Så växlar den i Quito med endast 1,1°, i Bogotà med 1,6°. Men äfven Amasonbäckenets temperatur är nästan lika konstant: i Manaos är skillnaden emellan den varmaste och kallaste månaden blott 1,7°, lika liten alltså som i kuststaden Pará.

Äfven med hänsyn till lufttrycket råder i det tropiska Amerika stor likformighet. Skillnaden mellan högsta och lägsta barometerstånd är ofta icke mer än 3 mm. Öfver Central-Amerika och Brasilien ligger under sommaren ett minimum, under vintern ett maximum; däremot har norra kusten af S.-A. städse lågt lufttryck och Antillerna hela året högt. Hela området ligger inom passadvindarnas bälte, Central-Amerika, Mexico och Västindien inom nordöstpassadens, ehuruväl denna rubbas genom olika uppvärmning af de olika landytorna. På Mexicos västkust blåser en nordvästlig vind, beroende på barometermaximum öfver Stilla hafvet och landets uppvärmning. I Västindien böjer sig vinden från nordöstlig om vintern till östlig och sydöstlig om sommaren. I S.-A. blåser passaden mycket jämnt och starkt ända till Andernas östra fot, allra våldsammast i Amasondalen under juni—november, som äro de torra månaderna. Under regntiden inträda ofta vindstillor och västanvindar. Syd-Amerikas västkust har västliga vindar af samma skäl som Mexicos västkust. — Nederbörden visar större lokala olikheter än temperaturen. Mexico har normalt tropiskt sommarregn från juni till september samt en torr vinter. Den östra sluttningen af Anahuac har mesta regnet, en följd af passaden, medan kustremsan mellan höglandets fot och kusten har föga regn. Så är regnmängden i Vera Cruz 456 mm., men i Cordoba, som ligger endast 85 km. västligare, icke mindre än 2,867 mm., i Mexico på platån blott 627 mm. Central-Amerikas och Syd-Amerikas Ander ända till ekvatorn hafva mestadels två regntider, i det att den tropiska regnperioden (april—oktober) delas i två genom en torr period vid sommarsolståndet. På östra kusten af C.-A. kan man dock tala om tre regntider (april—midten af juni; midten af juli—oktober;

november—december) utan några längre torra perioder; luften är så godt som året om mättad med fuktighet, och de relativt torraste månaderna äro januari —mars. På den västra kusten åter är torkan under januari—april så stark, att vegetationen delvis förvissnar; den öfriga tiden af året är regntiden, dock är äfven då nederbörden mindre än på östra kusten. — Västindien har öfvervägande oktoberregn samt en mindre regntid i maj; de torraste månaderna äro februari och mars. En följd af den förhärskande passadvinden är att de bergiga öarna få mycket mer regn på sin norra än på sin södra sida. (På Jamaica har Kingston på södra kusten 928 mm., Morant Point på den nordöstra 1,687 mm.) Östra kusten af S.-A. (till Pernambuco) bildar ett undantag från den tropiska regeln. Guyana har regn i december och juni, alltså då solen står lägst, och dess torraste månader äro september—oktober. I Pará regnar det mest februari—maj och minst i oktober; i Pernambuco och trakten däromkring råder vinterregn (april—juli), i trakten af Rio de Janeiro regnar det på alla årstider (minst juni—augusti). I det inre Brasilien infaller regntiden oktober—mars, den torra tiden april—september. I Amasondalen faller regn under alla månader, i Manaos 1,400 mm., i Iquitos 2,620 mm. I allmänhet har den östra kusten riklig nederbörd: Georgetown 2,415 mm., Cayenne 3,515 mm., Pernambuco 2,752 mm., Rio de Janeiro 1,214 mm. Äfven på Andernas högslätter faller mycket regn, t. ex. i Bogotà 1,878 mm., medan västra kusten af S.-A. äfven inom det tropiska området är regnfattig; söder om vändkretsen faller här regn blott hvart femte eller sjunde år.

3. Nord-Amerikas tempererade zon erbjuder de största olikheterna, icke, såsom man skulle vänta, från n. till s., utan från ö. till v. Den brukar därför i denna riktning delas i tre områden: ett från Atlantiska hafvet till foten af höglandet v. om Mississippi (till 100° v. Gr.); ett andra, den västra platån och bergsområdet; och ett tredje, den smala kuststräckan vid Stilla hafvet. Egendomligt för det förstnämnda området är, att själfva kustbältet vid Atlantiska hafvet har nästan samma fastlandsklimat som de inre kontinentala delarna. Att hafvets och golfströmmens närhet så föga mildrar kustens vinterklimat beror på de om vintern förhärskande kalla nordvästvindarna. Sommaren är lika ytterligt het som vintern är kall, enär då blåsa sydvästliga vindar, hvilka föra på inlandet uppvärmd luft öfver kusten, men icke lämna svala hafsvindar tillfälle att moderera dess hetta. Först norr om 44° n. br., i nejderna kring S:t Lawrencebukten, äro somrarna svala, en följd af de kalla vattenmassor, som Labradorströmmen leder förbi denna kust. Sommaren är här till och med svalare än i norra Asien (Hebron på Labrador har i augusti + 8,9°, medan Ochotsk i östra Asien, på samma bredd, har + 13,3° samma månad). Med undantag af detta område har alltså östra kusten af N.-A. intet kustklimat; hvarken till temperatur eller nederbörd skiljer den sig från de inre delarna, hvadan hela denna zon (till 100° v. Gr.) uppvisar ett alldeles ovanligt likartadt fastlandsklimat. Detta framträder mest vid en jämförelse med europeiska förhållanden. Boston (42° 21′ n. br.) har en årsmedeltemperatur af + 8,6°, Chicago (41° 52′) af + 7,7°; under januari är i Boston medeltemperaturen — 3,9°, i Chicago — 5°, under juli på förra stället + 21,3, på det senare +21,3°. I Europa ligger Lond ungefär lika långt från Königsberg som Boston fr Chicago, men i London är skillnaden mellan temper turen i januari (+ 3,5°) och juli (+17,9°) 14,4 i Königsberg 21,2° (januari — 3,9°, juli + 17,3° Däremot aftager värmen från s. till n. hastigare östra kusten än i det inre och i hela området has gare än vid västra kusten. Mellan Florida o Labrador, d. v. s. mellan 26° och 56° n. b minskas årets medelvärme per geografisk grad medeltal 0,95°, hvilket är den snabbaste temperat ändring med ökad geografisk bredd, som är känd jorden. En jämförelse mellan Amerikas östra k och gamla världens västra visar, att på högre bre der (mellan 70° och 55°) är årstemperaturen på d europeiska sidan lika hög som 10 à 12 breddgrad sydligare på den amerikanska, att denna differe blir mindre på mellanbredderna; i trakten af 4 utgör den blott 4—5 breddgrader, och vid 30 breddgraden är den ingen. De stora sjöarna gränsen mellan Canada och Unionen inverka betyd ligt på klimatet: de höja vintertemperaturen o mildra sommarhettan. Särskildt blir genom de halfön mellan Michigansjön och Huron en klimat oas, där kulturväxter trifvas, som icke eljest fö komma på samma bredd i Amerika.

Väster om 100° v. Gr. börjar högslättens och be landets torra, delvis ökenartade klimat. Berg åstadkomma här stora olikheter i temperatur t. o. m. mellan orter på samma bredd; regnmängd är i allmänhet liten och tilltar mot höjden af berg Häraf följer en stor olikhet i vegetation mellan hö slätten och bergens högre partier. Man kan som a:n regel säga, att i Colorado och Kalifornien o som ligger lägre än 1,000 m. är öken och det s ligger mellan 1,000—1,500 m. halföken, med bergen öfver 1,500 m. äro betäckta af en rik ve tation. Vid 2,000—2,400 m. växa stora urskog med härliga gräsmattor och en mängd källor. Öf 3,500 m. blir i följd af lägre temperatur vegetation torftigare, och skogarna upphöra. — Pacifik-kus har ett verkligt kustklimat, analogt med Euro och Nord-Afrikas på samma bredder. Skillnad mellan sommar- och vintertemperaturerna är ring särskildt äro vinterminima mycket milda. Säs exempel må anföras Sitka (57° 3′ n. br.), som januari har — 1°, i juli + 12,8, per år 5,7°, S Francisco (37° 48′ n. br.), januari + 9,8°, okto (varmast) 14,9°, per år 12,9°. Medelårstemperatur är här mycket högre än på östkusten, dock fullt så gynnsam som norra Englands och N ges. Regnfördelningen är i söder subtropisk m vinterregn och sommartorka; men äfven i no delen, där regn faller hela året, är vintern rik på nederbörd. Den södra delen af västkusten bjuder det egendomligaste exemplet på omedell närhet mellan ett svalt och fuktigt kustklimat o ett torrt, hett inlandsklimat. Orsaken är Kustberg som i Kalifornien skilja kusten från den bre låga Sacramentodalen, som härigenom får inlan klimat, ehuru liggande så nära kusten. — Att N.- på detta sätt är deladt i meridionala klimatzoner be hufvudsakligen på markens nivåförhållanden. In tvärberg skiljer här norden från södern: de extre luftströmmarna från Ishafvet och Mexikanska vil kunna obehindradt draga fram öfver hela det östra

et och sålunda göra dess klimat tämligen ens-
dt.

fråga om nederbördens fördelning på olika års-
r råder en skarp motsats mellan det östra om-
et (ö. om 100° v. lgd), som har öfvervägande som-
regn, och det västra området (Klippbergen och
ra kusten) med vinterregn och regnfattig som-
. I den östra klimatzonen har hela området från
ikanska viken till polcirkeln riklig nederbörd
sommaren; längst i söder (i Florida) äro neder-
sförhållandena rent tropiska (regntid juni—
ember). På Mexikanska vikens kust uppträda
regnmaxima: i juli—augusti, i mars och i decem-
I de angränsande staterna Alabama, Tennessee,
ansas och Mississippi är vårmaximum störst,
an sommarmaximum kommer i andra rummet.
k uppträder regn här ganska rikligt under hela
. De centrala staterna, såsom Manitoba, hafva
mot ett utpräglad sommarmaximum, men regn-
g vinter. Vid Atlantiska kusten aftager neder-
len mot norr. Södra delen af denna sträcka har
maximum i juli och augusti, norra delen (n. om
n. br.) i maj och augusti. I Hudson och de
Ohio-dalarna härska försommarregn, i Nya Eng-
och angränsande delar af Canada kommer därtill
t höstregn samt i kustområdet vid S:t Lawrence-
n äfven vinterregn. Detta förhållande, att neder-
en hufvudsakligen faller på sommarhalfåret i
N.-A., är naturligtvis i hög grad gynnsamt
dess åkerbruk, helst nederbördens mängd är så
, att det trots den stora sommarvärmen icke upp-
någon vattenbrist. Störst är den årliga regn-
gden vid golfens kust samt i närmast angränsande
er, där den i medeltal stiger till 1,420 mm.
ådet öster om Alleghany-bergen har 1,120 mm.,
va kusten ända till 1,270 mm. Själfva bergs-
an är väl regnfattigare, men nederbörden i dess
längddalar stiger dock till 960 mm. Mississippi-
n har en från s. mot n. aftagande regnmängd
an 1,300 mm. och 800 mm.; närmast väster om
ghany-bergen sträcker sig ett tungformigt om-
upp till 39° n. br. med större nederbörd (mer
1,120 mm.). Källan för all denna nederbörd
Mexikanska viken; därför utöfva Alleghany-
en nästan intet inflytande på dess fördelning.
å aftager nederbörden med afståndet från viken
v. och n. I norra Minnesota och Wisconsin är den
mm., vid Winnipeg blott 580 mm., hvilket dock
ycket för ett så kontinentalt område. Hastigast
er regnmängden mot v., och 100:e meridianen
n tämligen exakt gräns för ett nederbördsområde
10 mm.; blott i Texas går det regnrikare bältet
t västligare, till 102° v. lgd, och i norden upphör
redan vid 96° v. lgd. I följd af den höga
narvärmen är i detta område gränsen för 500 mm.
rbörd också gränsen för åkerbruket, såvida ej
tgjord bevattning användes. Väster om 100°
r alltså den torra regionen, som står i en så
p motsats till den östra delen af N.-A. Sommar-
rbörden är här icke öfver 150 mm. Detta torra
sträcker sig ända till Stilla hafvets kust. Här
åter, norr om 41° n. br., ett område med rik
rbörd (1,730—3,000 mm.). Allra störst synes
rbörden här vara i trakten af Drottning Charlottas
en längre mot n. aftager den (Sitka 2,070 mm.).
ken till denna stora regnmängd på nordvästra
n är densamma som till nederbörden på Norges och Skottlands västkuster (varma hafsströmmar), medan det inre områdets regnfattigdom beror därpå att ingen konstant och regelmässig tillströmning af fuktig luft från Mexikanska viken eger rum och de i området förhärskande västliga vindarna i följd af bergens riktning måste vara vattenfattiga. I södra delen af Klippbergen, i Nevada, västra Utah och södra Kalifornien går den årliga nederbörden blott till 200 mm. och sjunker än lägre vid nedre Colorado och Rio Gila (Fort Yuma har blott 100 mm.). Norra delen af högslätten mellan Klippbergen och Kustbergen har mellan 200 och 360 mm.; vintern är här så torr, att det frostbrända gräset torkar till hö och blir ett godt vinterbete för kreaturen.

Äfven på vindförhållandena utöfvar N.-A:s egendomliga ytbildning ett stort inflytande. Då inga tvärberg skilja de norra och södra delarna, såsom i Europa och Asien, komma deras mycket olika lufttryck att mer omedelbart inverka på hvarandra: de atmosfäriska rubbningarna i den ena trakten utjämnas därför snabbt och våldsamt genom lufttillflöde från den andra. Våldsamma stormar, skyfall och elektriska urladdningar karakterisera härigenom klimatet. Dessa företeelser äro allra vanligast i gränsområdet mellan olika klimatbälten; i trakten af Saskatchewan, de stora sjöarna och S:t Lawrence, hvilken är N.-A:s mest frekventa stormbana, vidare vid östra foten af Klippbergen, där de s. k. ''blizzards'' och ''northers'' utveckla sin största våldsamhet och där de fruktansvärdaste af alla hvirfvelstormar, de s. k. ''tornados'', ha sitt egentliga hemvist. Andra viktigare stormbanor äro den atlantiska kustslätten och nedre Mississippi-dalen från Mexikanska viken mot n. v. Stormhastigheten är i medeltal dubbelt större i N.-A. än i Europa, och tornados sopa ofta bort hela städer. Deras bana är vanligen blott 100—500 m. bred, och deras kraft är vanligen uttömd efter ett lopp af 60—80 km., men deras största rotationshastighet har af P. Finley beräknats till 3,200 km. i sekunden. Vida mindre snabbt röra sig de s. k. ''hurricanes'' i det atlantiska kustområdet, men i stället utsträcka de sin ödeläggelse öfver mycket större områden. De egentliga tornadosmånaderna äro april—augusti, hurricanemånaderna däremot september—oktober. Båda vindarnas förhärskande riktning är från s. v. till n. v.

4. Det arktiska Nord-Amerika. Ehuru vintertemperaturen i detta område ej sjunker till samma minima som i norra Sibirien, så är dock årsmedeltemperaturen här lägre, i det att den i den arktiska övärlden håller sig mellan — 16° och — 20°. Den kallaste månaden är februari; dock understiger månadens medeltemperatur icke — 40°. Däremot nedtryckes årsmediet af den låga sommartemperaturen, som under den varmaste månaden i medeltal icke är mer än 3—5°. Nederbörden är icke synnerligen stor; största snömängden faller icke under vintern, utan under höst och vår. De förhärskande vindarna under både vinter och sommar äro nordvästliga eller nordliga.

Växtvärlden Central-Amerika och norra delen af Syd-Amerika tillhöra i sina lägre delar den tropiska växtzonen, medan Mexicos högslätt utmärkes af subtropiska växtformer. Vegetationen i C.-A. ordnar sig efter de tre ofvan nämnda höjdzonerna sålunda: i det varma bältet är den alltigenom tropisk, i det tempererade utgöres den af ständigt

gröna subtropiska former, och i det kalla visar den sommargröna skogar, som äro sammansatta af nordiska, sydliga och tropisk-andiska växter. Iögonenfallande är den skarpa skillnaden emellan den torra stillahafskusten och den fuktiga atlantiska kusten: på den senare täta skogar ända upp till bergens trädgräns, på den förra ofta vidsträckta savanner mellan de mycket glesare skogarna. En mycket stor del af växterna är endemisk. Den tropiska urskogens viktigaste träd äro *Bombax*, *Carolinea*, lauraceer, terebinthineer och palmer samt en mängd slinger- och parasitväxter. Den tropiska urskogen når till omkr. 1,000 m. ö. h.; därofvan vidtager den subtropiska skogen, i hvilken palmerna blandas med ständigt gröna ekar och trädlika ormbunkar. I dess högre delar blir blomsterfloran rikare: fuchsior, ericacéer och lupiner jämte många bergväxter. Vid 2,000 m. ö. h. börjar den öfre bergskogszonen eller barrträdszonen, som dock saknas i Nicaragua, Costarica och Veragua. På pacifiksidan går den längre ned än på östkusten. Öfver 3,000—3,500 m. försvinner skogen: endast gräs och örter betäcka bergens öfre delar.

Antillernas flora bildar liksom den centralamerikanska en övergång mellan den nordamerikanska och den sydamerikanska, men är mer lik den senare. Växtbältena äro ordnade horisontalt: nederst i den torra litoralzonen möter *Croton*- och *Cactus*-regionen, därpå följer till 1,200 m. ö. h. den tropiska regionen med rika skogar, i hvilka palmerna ej äro så talrikt förekommande som i S.-A:s urskogar, och slutligen kommer på 1,200—2,300 m. höjd den öfre skogsregionen med löf- och barrträd. En högbergsregion träffas blott på Haïti, Jamaica och Cuba.

Det tropiska S.-A. är jordens vidsträcktaste tropiska vegetationsområde, och ingenstädes på jorden möta så storartade tropiska skogar som här. I oerhörd mängd och utveckling framträda de för området karakteristiska växterna: utom palmerna finnas i dess lägre och nederbördsrikare delar pisanger, scitamineer, ormbunkar, bombaceer, trädartade leguminoser, artokarpeer, euforbiaceer, lauraceer, myrtaceer, melastomaceer, clusiaceer, meliaceer, rubiaceer och bignoniaceer samt slingerväxter, lianer och epifyter, särskildt orkideer, araceer, bromeliaceer och bambuväxter. Emellertid är detta vidsträckta område icke alldeles ensartadt: olika höjd och klimatförhållanden framkalla olikheter, skogar växla med grässlätter, och äfven skogarna hafva olika sammansättning. Man kan alltså dela detta område i flera växtgeografiska regioner. Det norra S.-A:s låglandsskog betäcker Columbias västkust ned till Guayaquil-viken, Magdalenas och Caucas floddalar samt Maracaibo-lagunens omgifningar och stiger till 1,300 m. ö. h. Den karakteriseras genom stennöt-palmen och är sannolikt urhemmet för kokospalmen, liksom för en mängd arter af *Iriartea* och *Attalea*. För skogens fysionomi äro af vikt äfven ett par myrtaceer. I stora mängder förekomma många slags fruktträd, såsom guayaba, aguacate, mango, flera banan-arter, limoner och oranger. Andernas bergskog från 1,300 m. till 2,500—2,800 m., på sina ställen till 3,200 m., är den andra växtregionen. I dess nedre delar förekomma palmer af flera slag, om än kokospalmen försvinner redan vid 1,000 m.; dessutom förhärska ormbunkar. I de högre regionerna äro cinchoner talrikast och, blandade med dem, vaxpalmer (*Ceroxylon andicola*), de högst växande af Amerikas palm Ett annat träd af iögonenfallande yttre är matapa en ficus-art, som vindar sig kring stammarna större träd och långsamt stryper dem; vidare trädet, som afsöndrar en mjölksaft med smak af bitt mandel. En tredje växtregion är Orinocos lla med sin savannvegetation, ett gräsland, där d äfven en del träd förekommer, såsom maurit palmen och leguminoser. Karakteristiska gräs flera arter af släktet *Paspalum*, vidare *Leptoch virgata* samt *Kyllingia-*, *Panicum-* och *Cyperus*-art ibland af mer än 2 meters höjd. Trädlösheten sy bero på vattenbrist: där trädens rötter nå ned grundvattnet växa öfverallt träd. Under regnti prunka llanos i den rikaste blomsterprakt; under torra tiden vissnar gräset, och slätten är död och ö Luften är då ofta så fylld af damm, att solen sy såsom genom ett moln. Buskarna på savannerna b mest af myrtaceer, rubiaceer, samydeer, legumine och verbenaceer. Amazonas urskogar, som utg den fjärde växtregionen, betäcka icke blott Amas flodens, utan äfven biflodernas områden och gå ä till Madeiras källor, till Anderna i v. och följa i kusten från Orinoco-deltat till Ceará. Griseb har kallat hela detta område "Hylæa" (skogland spanjorerna benämna det "Selvas". Hufvudmas af träden utgöres af dikotyla löfträd, mot ekvat allt tätare blandade med palmer. Vid öfre Orin äro de förhärskande löfträden mimoseer, lager- ficus-arter, mellan hvilka finnas grupper af bam växter, musaceer och palmer, hvilkas stammar täckas af oräkneliga epifyter och hvilkas kronor sm kas af lianernas blommor. Utmärkande för selvas att träden först vid 30 m. höjd få en krona, hv ger skogen utseende af en täckt sal, där stamm såsom pelare uppbära taket. Mellan stamm växer en underskog af 10—15 m. höjd, och u den 2—3 m. höga små palmer och ormbunkar. Mä nyttiga träd finnas i stora mängder, såsom d Guyana inhemska *Theobroma cacao* och d oerhörd mängd förekommande kautsjuktråden. E domlig för selvas är ock myrtaceen *Bertholl excelsa*. Andra ofta förekommande träd äro släk *Attalea*, *Orbignya*, *Leopoldina*, *Bactris* m. fl., främst af alla dock palmerna, hvilka ofta lyfta kronor högt öfver den öfriga skogen. Den femte v regionen utgöres af östra Brasiliens kustskog, mynningen af Rio S. Francisco till trakten af Sar och är att anse som en utlöpare af Amazonas urs I de högre liggande delarna kallas den "mato ge (vanlig skog), i de lägre och fuktigare "mato virg (jungfruskog). Den senare liknar mest både till s mansättning och form urskogen. — Alla hit nämnda tropiska växtområden utmärka sig ge sina ständigt gröna träd, medan den sydligare trop regionens träd äro gröna endast under regnti Denna "regngröna skog" afbrytes här och dä stora grässlätter, campos och savanner, på h skogen drar sig tillbaka till flodstränderna. I område utbreder sig öfver Brasiliens högland och i s. till en från São Paolo till S. Cruz de la Si i Mamorés flodområde gående gränslinje; tränger med de genom området flytande stora flod S. Francisco, Tapajoz, Xingu, Tocantins-Arag och Paranahyba den rena urskogen ned i det Brasilien. Området sönderfaller i två delar: Ca och campos-regionen. Den förra, den norra d

har rent tropiskt klimat, omfattar staterna Rio nde do Norte, Parahyba, Piauhy, Ceará, Mahão, Goyaz och norra Mato Grosso samt de inre rna af Bahia och Minas Geraes. Där förekomma farande palmer i mängd, bl. a. kokospalmen. gen är glesare och lägre än i det fuktiga området orr, och mellan skogarna uppträda grässlätter. der den torra tiden mista träden sina löf, och set torkar. I campos-regionen blifva skogarna sällsyntare, och marken betäckes för öfrigt af matta grågröna, håriga gräsknippen, mest af *palum*, *Tristegis glutinosa* och *Echinolæna bra*, eller af små buskar eller förkrympta träd. en under regntiden blir campos föga tilldragande. Det subtropiska Syd-Amerikas växtområde utder sig mellan Anderna och Atlantiska hafvet, n den ofvan nämnda gränslinjen för camposrådet i n. till La Plata i s. Dess östligaste parti, lan campos, Paraguay och närheten af La Plata, ar mycket campos. Denna trakts karakteristiska t är maté (*Ilex paraguariensis*); vidare träffas kokospalmen, solfjäderspalmen och framför allt *aucaria brasiliana*, efter hvilken regionen fått sitt nn. Araucarierna finnas väl äfven på campos, blifva dock förhärskande först söder om vändtsen. Verklig urskog möter vid öfre Uruguay ensom i kustbergens lägre delar. Större delen af rådet upptages af grässlätten, i det skogen hufvudligen växer vid floderna och på bergen. Dock komma skogöar, "capões", ute på slätten. Man jer för öfrigt mellan "campo vero", den rena sslätten, och "carrascos", som äro täckta med kar. — Väster om Araucaria-området utbreder Gran Chaco, från 20° s. br. i n. till Rio Saladillo . Det är ett parkland med omväxlande lundar ängar, säfområden och grupper af en vaxpalm, *ernicia cerifera*, särskildt karakteristisk för denna kt. Skogarna äro ej så omväxlande som i det piska bältet, utan bestå ofta endast af algarobior andra högstammiga törnträd och buskar. Buskgar upptaga vanligen gränsområdet mellan de tiga skogsområdena och ängarna. Vid flodernas inder utbreda sig oerhörda träskmarker med sin skilda vegetation. Chaco-området öfvergår i v. i den entinska bergsskogen, mellan 19° och 27° s. br. ss nedre delar (300—1,100 m.) intagas af de k. "montes subtropicos", som ega en rik vegetan af höga träd, bl. a. *Machærium Tipa*, *Nectandra phyria*, *Juglans australis* och *Cedrela brasiliensis*. ien öfre regionen (1,100—2,400 m.) träffas pino *docarpus angustifolia*) och alen, som från xico gå ända hit; vidare rosaceer af ända till 6 höjd, escalonier m. m. Öfver 2,400 m. utbreder alpängsregionen till 3,000 m. — Omkr. 30° s. br. jar den tempererade zonens växtlighet, som dock . och v. är mycket olika i följd af olika klimathållanden. I öster ligga trädfattiga stäpper, npas, medan i v. Andernas sluttningar äro skogkta. Pampas äro rena grässlätter, och träd finnas tt vid floderna. Gräsen tillhöra i regel släktena *pa*, *Melica*, *Aristida* och *Pappophorum* samt ljas under namnen "hårdt" och "mjukt" gräs sto duro, pasto blando). Bland träden möta killiga palmarter. Få trakter på jorden erbjuda en så vidsträckt yta så litet omväxling som dessa npas. Vissa delar ha dock ockuperats af från ropa införda växter och stora områden förvandlats till trädgårdar af sydeuropeiskt utseende. Vid Bahia Blancas bredd öfvergår pampas i de torra, på sina ställen ökenartade stäpperna i det inre Argentina, hvilka efter en karakteristisk törnbuske kallats Chañarstäppen. Denna och andra buskarter bilda ofta små skogar i närheten af floderna, medan andra områden upptagas af sanddyner, saltträsk och sandhedar. Än tarfligare te sig Patagoniens rullstensområden; dock äro också här Anderna skogbeväxta, och äfven längst i s. förekomma, i följd af rikligare nederbörd, skogar. De mest karakteristiska träden i området vid Magalhães' sund äro några bokarter (*Fagus antarctica* och *F. betuloides*) samt en konifer, *Libocedrus tetragona*. — Kustområdet väster om Anderna upptages, från söder räknadt, först af Valdivias region, där *Libocedrus*, *Fitzroya*, *Podocarpus* och *Araucaria imbricata* samt en del *Fagus*-arter ge karaktär åt skogarna, medan i de södra delarna fuchsior, längre mot norr myrten, oleander och Erica-arter bilda underskogen. Nederbörden är mycket riklig. Vid 34° s. br. blir den sparsammare, och därmed börjar ett öfvergångsbälte, sträckande sig upp till 27° s. br., mellan det nyss nämnda området och öknen i n. Inom detta bälte växa barrträd blott på höjderna, skogsträden bli mot norden allt mindre — endast en större trädform möter (*Boldu chilenum*) —, men europeiska fruktträd trifvas utmärkt. I skyddade dalar finnes *Quillaia saponaria*, hvarförutom en rik kaktusvegetation sträcker sig upp till 1,200 m. ö. h. — Från 27° till Guayaquil-viken saknar kusten nästan alldeles regn: den delas växtgeografiskt i en sydligare öken, Atacama (till Arica-bukten), och en nordligare stäpp, peruanska kuststäppen. Atacama är S.-A:s torraste och vegetationsfattigaste trakt, delvis en verklig öken, men på skyddade ställen finnas här och där träd, särskildt en mimosa, *Prosopis siliquastrum*. Karakteristiska äro vidare *Cristaria spinolæ*, *Teucrium*-arter, rhamneer och kompositeer samt, vid kusten, *Oxalis gigantea*, infödingarnas "churco", en nära 2 m. hög buske. Men största delen af Atacama saknar vegetation. Något rikare utrustad i detta afseende är den peruanska stäppen. Här förekommande trädformer äro oliver, tamarinder och mimosor, särskildt *Acacia tortuosa;* en framstående roll spela kaktusarter och jämte dem agaver och liliaceer. Hvad slutligen Andernas högslätter från Chile till Columbia angår, så växlar vegetationen något efter den geografiska bredden. De mest karakteristiska örterna äro de hårda gräsen, särskildt *Stipa Ichu*, kompositeer af släktena *Espeletia*, *Lepidophyllum* och *Culcitium*, umbelliferer, verbenaceer, gentianor, valerianor, synanthereer, många kaktus-arter samt i de östra delarna ericaceer. På väl vattnade områden, t. ex. kring Titicaca, odlas korn och fruktträd. Trädväxten är dock på högslätterna torftig och försvinner alltmer mot norden. — På nyttiga inhemska växter är den västra kontinenten mycket fattigare än den östra. Viktigast af alla A:s kulturväxter är potatisen (*Solanum tuberosum*), som växer på Anderna och säkerligen härstammar från Chile. Syd-Brasilien synes vara hemlandet för två andra viktiga kulturväxter: paraguay-te l. maté, hvars torkade blad användas på samma sätt som tebuskens, och maniok (*Manihot utilissima*), i S.-A. kalladt yucca, en 2 m. hög, till euforbiaceerna hörande buske, hvars rotknölar innehålla ett närande mjöl, som eger mycken användning. Andra nyttiga växter äro många palm-

arter, jordnöten (*Arachis hypogea*), *Bertholletia excelsa*, som lämnar Pará-nötterna, spanska pepparn, guayaba-trädet (*Psidium guayaba*), yamsroten (*Dioscorea triloba*), som växer vild i Guyana, den likaledes i norra S.-A. inhemska bataten (*Batatas edulis*), *Arracacha esculenta*, en i samma trakter mycket spridd rotfrukt, samt den i Guyana och i nordvästra Columbia vildt växande kakaon (*Theobroma cacao*), som blir ända till 13 m. (vanligen 5—6 m.) hög och fordrar en medeltemperatur af 24—28°. I Amazonas lågland har man på senare tider upptäckt många nyttiga växter, af hvilka den viktigaste är kautsjukträdet (*Siphonia elastica*), en ända till 19 m. hög euforbiacé. I bergsskogarna på Andernas östra sluttning växer kinabarkträdet (*Cinchona officinalis*), hvars bark lämnar kinin. I samma bergstrakter hemmahörande är koka (*Erythroxylon coca*), som lämnar läkemedlet kokain. Bolivias och Perus höglsätter äro hemorten för Quinoa-hirsen och för bönor, som äro af vikt för inbyggarna, samt tomaten (*Solanum lycopersicum*), som äfven öfverförts till Europa. I de lägre liggande länderna har ananasen sitt hemland. Syd-Amerikas nordkust och Antillerna äro mycket rika på en mängd fruktträd, såsom sapoteträdet, melonträdet, sockerapeln (*Anona squamosa*), kurbitsar m. fl. Västindien är vidare hemlandet för piment-pepparn, *Canna edulis*, arrowroten (*Maranta*) m. fl., hvaremot bataten och det egendomliga aguacateträdet (*Persea gratissima*) med sin smörfrukt synas härstamma från Central-Amerika. I Västindien synes också bomullen vara inhemsk, i det att infödingarna vid européernas ankomst gjorde sina kläder af *Gossypium barbadense*. Här påträffade också sir W. Raleigh 1595 först mahognyträdet, hvilket, sedan Jamaicas skogar snart nedhuggits, nu mest kommer från Honduras. Kokosnöten antages också ha sitt urhem i södra delen af Central-Amerika. Från Anahuacs platå härstamma några af de allra viktigaste amerikanska kulturväxterna, näml. tobak, majs och agave. Majsen odlades vid européernas ankomst i både Syd- och Central-Amerika. Af agave få mexikanerna sin rusdryck "pulque", och af dess bladfibrer göras tåg och väfvas gröfre tyger.

Nord-Amerikas flora karakteriseras i synnerhet i norden af en stor likhet med gamla världens, beroende på närheten till Asien och den forna landförbindelsen med Europa. En iögonenfallande olikhet med Europas är den vida större artrikedomen i Amerika. De nordeuropeiska skogarna bestå af knappt 40 inhemska trädarter, de amerikanska af 400; antalet ekarter är i Europa 20, i Förenta staterna 40, i Mexico 50; barrträds-arterna äro i Europa knappt mer än 10, i Nord-Amerika 30 à 40. Den nordamerikanska skogen eger nästan alla Europas skogsträd, men därjämte en stor del, som där äro främmande, bl. a. hickoryträden (*Carya*) med 7 arter, magnoliorna med likaledes 7 arter, tulpanträdet (*Liriodendron*), *Sequoia*, *Douglas-tallen* m. fl. De båda senare samt jättetallen (*Abies gigantea*), jättecedern (*Thuja gigantea*), sockertallen (*Pinus lambertiana*) med sina öfver 100 m. höga och flera meter tjocka stammar visa äfven hvilka väldiga former nordamerikanska träd ibland kunna få. — Den tropiska floran förekommer i N.-A. blott i Mexicos kustland och i södra Florida, på det senare stället egentligen en kustträskflora, som förnämligast karakteriseras genom stora mangroveskogar. I öfrigt står den mycket nära Antillernas flora, liksom Mexicos växtvärld nära ansluter sig till Syd-Amerikas. Subtropisk är däremot den mexikanska höglandsfloran som i n. går till 30° n. br. Alltid gröna ekar, lagerväxter, myrtnar, anoner och epifytiska orkideer kännetecknade den; af palmer träffas blott *Chamædorea* i större mängd. Äfven förekomma kaktus-arter i hundratal, agaver, yucca och andra växter, som äro i stånd att uthärda lång torka. Subtropisk är också floran i området Louisiana—Virginia, som bl. a. är rikt på stora barrskogar af en mångfald arter. De ständigt gröna löfträden representeras här av *Magnolia grandiflora* och *M. glauca*, *Illicium floridanum*, *Quercus virens*, *Ilex coriacea* m. fl. Dock saknas ej heller löffällande ekar, askar, hickory-träd och andra; stor är mängden af slingerväxter, bl. a. vildt vin (*Vitis vulpina*, *V. æstivalis*). De viktigaste kulturväxten är bomull, som dock i motsats till Mexicos blott är ettårig; dessutom i mindre omfattning sockerrör, ris och majs. — Den kalifornisk floran är rik på endemiska arter och har att uppvisa några af jordens största träd, de ofvan nämnda jättetråden *Sequoia gigantea*, *Thuja gigantea* och *Pinus lambertiana* samt Douglas-tallen. Många af dessa växa i täta skogar, och några sådana områden äro de trakter af jorden, som frambringa den väldigaste växtmassan: ofta kan på en hektar Douglas-tallskog växa 20,000 kubikmeter trä. Barrträdens artal stiger inom området till 60; löfträden, af hvilka en stor del är ständigt grön, komma först i andra rummet. Af dem må nämnas den kaliforniska lagern (*Umbellularia californica*), flera ek-arter, *Acer macrophyllum* och *Arbutus Mensiesii*. Högberg regionen har flera endemiska alpväxter. Till den nordiska florans område höra Rocky mountains, men äro de vårtvärld står nära Kaliforniens, så att många arter förekomma i båda områdena. Äfven här gifva barrträden åt skogarna deras karaktär. Bland dem må nämnas *Pinus ponderosa*, gultallen, *P. monticola*, *P. murrayana*, svarttallen, *P. edulis*, *Picea Engelmanni*, rödtallen, och *Picea alba*, hvitallen. Äfven Douglas-tallen och jätte-cedern äro finnas här. Löfträden äro icke så rikt utveckla hvarken till storlek eller arter. Bland dem märkas ek-arter, sykomorer (*Platanus Wrigthii*), mexikanskt mullbärsträdet (*Morus microphylla*), pistacie-ask (*Fraxinus pistaciæfolia*), cottonwood-trädet, *Populus monilifera*, *P. angustifolia* och *P. balsamifera*, flera arter viden, alar m. fl. Platåerna mellan berg kedjorna äro mest täckta af Artemisia-arter, *Sarcobatus*, *Eurotina*, *Bigelovia*, *Astragalus*-arter samt gräs (*Spartina*, *Festuca*) m. fl. Prärieflor består öfvervägande af gräs, men blandas mot öst alltmer med träd och skog. De viktigaste gräs äro gramma-gräset (*Bouteloua oligostachya*), buffalo-gräset (*Bouchloë dactyloides*), bunch-gräset (*Festuca scabrella*), *Poa tenuifolia*, narrhöet (*Panicum capillare*), kanarie-gräset (*Phalaris arundinacea*) m. fl. Blandade med dessa förekomma arter af *Astragalus*, *Helianthus*, *Aster*, *Pentstemon* och *Erigeron* samt på de västra prärierna, *Artemisia*, *Opuntia* m. fl. Utefter floderna växa flere arter af släktena *Populus*, *Fraxinus*, *Salix*, *Rosa*, *Ribes* och *Ulmus*. Gräsvärtens utveckling rättar sig efter fuktighetsmängden. Den appalachiska floran är en skogsflora, mycket rik på arter. Så förekomma 18 ek-arter, af hvilka *Quercus alba*, *Qu. rubra* och *Qu. bicolor* äro de

msta, samt lönnar, hickoryträd, askar, almar, lnötträd, popplar och lindar af flera slag; *Fagus rruginea*, *Betula populifolia* och *Platanus occientalis*; dessutom magnolior och tulpanträd. Äfven ånga barrträd finnas, dock äro dessa ej så öfvergande som i västra delen af N.-A. Underskogen rikt utvecklad och består ofta af växter med iginella blad och lysande blommor, såsom *Rhododendron*, *Kalmia* och *Azalea*. Slingerväxterna tillhöra äktena *Vitis*, *Ampelopsis*, *Smilax* m. fl.; slutligen inas många orkideer och ormbunkar. Gräsmattan r efter kolonisationen fått en ny karaktär genom många europeiska arter, som utbredt sig. — udsonländernas flora utmärker sig därigenom, att rrträden få öfverhand öfver löfträden. Bland de nare är det vanligaste kanotbjörken (*Betula papyrara*) samt darrpoppeln (*Populus tremuloides*), alen *lnus viridis*) och flera arter vide. Af barrträden o de viktigaste *Picea nigra* och *P. alba*, *Abies balnea*, tamaracken (*Larix americana*) och gråtallen *inus banksiana*). Det lägre buskaget bildas ofta *Rubus*- och *Vaccinium*-arter. — Den columbiskaskiska floran bildar en omedelbar fortsättning af n kaliforniska och skiljer sig från denna hufvudkligen genom frånvaron af *Sequoia* och de ständigt öna löfträden samt genom den sparsamma föremsten af andra löfträd. Det är mest barrträd, lvis för nämnda arter, äfven Douglas-tallen och ttecedern, delvis nya, såsom Sitka-tallen (*Picea chensis*). — Den arktiska floran på tundran rakteriseras framför allt genom sin rikedom på fvar och bildar därigenom en skarp motsats till den piriska mosstundran.

Djurvärlden. Mellan Nord- och Sydnerikas djurvärld råder en stor olikhet, i det att n förra omfattar jämförelsevis yngre, den senare lre djurformer. I Central-Amerika mötas dessa. allace har därför delat Amerika i två djurografiska regioner: den nearktiska (Nord-Amerika) h den neotropiska (Syd-Amerika). Den stora olikten beror därpå, att de båda kontinenterna till nförelsevis sen tid varit skilda, hvarjämte den nu efintliga bryggan mellan dem, Panama-näset, nom sin ringa bredd icke befordrat arternas blandng. Utmärkande för den neotropiska regionen är ss stora antal egendomliga släkt- och art-former. r finnas, enl. Wallace, 8 däggdjurssläkten, som ke förekomma annorstädes, och omkr. 100, som gst sällan träffas i andra trakter. Å andra sidan tas, med ett par undantag, alla slags *Insectivora*, a *Viverridæ* samt nötkreatur och får, liksom öfver ud alla idisslare, utom hjortar och lama, samt alla ira hofdjur, utom tapiren och pekaris. Utomordent: rik är fågelfaunan, som har icke mindre än 600 er, hvilka ej finnas annorstädes; slutligen är edomen på olika slags insekter större än på något nat ställe. Wallace indelar denna neotropiska nr-region i fyra subregioner. Den chilenska subgionen (Patagonien, Argentina till Pilcomayo, guay, Chile, Bolivia, Peru och Ecuadors högnd) karakteriseras af harråttorna (*Lagostomidæ*) n lamadjuren (*Auchenia*). Till den förra familjen ra chinchilla (*Eriomys chinchilla*), som bebor derna till 3,500 m. höjd, och viscacha (*Lagostomus hodactylus*), som lefver på pampas och liknar kanin, men är större. En annan gnagare från tn är pampas-haren (*Dolichotis patagonica*). Flera kattarter förekomma, såsom puman (*Felis concolor*), jaguaren (*Felis onca*) samt pampas-katten; dessutom en vargart, aguará (*Canis jubatus*), räfven, huronen (*Galictis vittata*), fisk-uttern, lobo (*Lutra paranensis*), vidare *Cavia australis*, rådjuret (*Cervus rufus*) och gördeldjuren. I Parana-floden lefver vattensvinet, carpincho (*Hydrochoerus capybara*) och nutria (*Myopotamus coypus*). I äldre tider ha dessutom funnits flera nu utdöda djur, såsom jättetrögdjuret (*Megatherium* och *Mylodon*), jättebältdjuret (*Glyptodon*) och den flodhästliknande *Toxodon* m. fl. Släktet *Auchenia* omfattar djur, som stå kamelen nära samt äro Patagoniens och Hög-Andernas förnämsta hus- och jaktdjur, näml. laman (*A. glama*) och alpackan (*A. alpaca*), skattad för sin fina ull, de enda husdjur af däggdjurens klass, som infödingarna egde, samt vicuñan (*A. vicugna*) och guanacon (*A. huanaco*), i Patagoniens öknar och stäpper. Bland andra däggdjur må nämnas kamråttan (*Ctenomys*) i Atacama, den chilenska björnen (*Ursus ornatus*), Anderhjorten, mer än 20 arter möss, stinkdjuret, mårdar och bältdjur. Af fåglar märkas först kondoren, peruanernas heliga fågel, som åt n. går ända till Sierra Nevada de Mérida, vidare strutsar, nandu, af två arter (*Rhea americana* och *R. Darwini*), samt bland vattenfåglar chajå (*Palameda chavaria*), den i stora svärmar förekommande *Halieus brasiliensis* äfvensom den svarthalsade svanen (*Cygnus nigricollis*) och den mindre, hvita svanen (*C. coscoroba*). I de inre trakterna finnas många arter papegojor, kolibris m. m. Ormar äro i detta område sällsynta. — Den brasilianska subregionen omfattar hela den öfriga kontinenten. Af apor saknas alldeles de människoliknande; i storlek komma de liksom de flesta andra däggdjur efter det östra halfklotets. Mest bekant är bölapan samt den med lång gripsvans försedda *Ateles*. Mycket betecknande för området äro trögdjuren, myrätarna, tapiren, jaguaren och lamantinen. Fladermössen äro representerade af 8 släkten. Synnerligen rik är fågelfaunan både på individer och på egendomliga arter, allra mest i Andernas östra sluttningar. Märkligare former äro paraplyfågeln vid Rio Negro (*Cephalopterus*), klipphönan (*Rupicola*), tukanen (*Ramphastus magnirostris*), skäggkolibris, hokkohönan. — Djurvärlden i den västindiska subregionen ådagalägger, att Antillerna en gång stått i förbindelse med S.-A., aldrig med N.-A., men att denna förbindelse afbröts, innan de större däggdjuren kommit öfver. Antillerna sakna jaguar och puma, apor och trögdjur, myrätare, bält- och pungdjur. Däggdjuren representeras af några släkten gnagare och fladermöss samt en art insektätare; till de förra hör det enda något mer betydande däggdjuret på öarna, aguti (*Dasyprocta*). Fågelfaunan har i det hela en sydamerikansk prägel. Fåglarna äro dock icke så många och vackra som i S.-A., men mycket egendomliga, och af 95 släkten äro 31 egna för dessa öar. Ormar förekomma i mängd, bl. a. på Martinique och S. Lucia den mycket giftiga lansormen (*Trimeresurus lanceolatus*); af amfibier äro trädgrodorna egendomliga. Den centralamerikanska subregionen bildar, som nämndt, ett öfvergångsområde till N.-A:s fauna. Den är framför allt rik på fåglar och insekter. Af däggdjur märkas en tapir (*Elasmognathus Bairdi*) och några råttarter, som äro för området egendomliga; eljest uppträda mest sydamerikanska djurslag. Den europeiska råttan har blifvit en lands-

plåga. Fåglar och lägre djur bära likaledes i regel sydamerikansk prägel, om än nordamerikanska former förekomma. Märklig är likheten mellan fiskarna i hafven öster och väster om C.-A., ett bland bevisen för en äldre förbindelse mellan dessa haf. — Äfven den nearktiska regionen kan lämpligen delas i 4 subregioner. Klippbergens subregion (från Anahuac till Canadas gränser samt från 97° v. lgd till Sierra Nevada) har, utom puman, af större rofdjur, klippbergsloet (*Lynx Baileyi*), den väldiga grislibjörnen (*Ursus horribilis*), gräflingen (*Taxidea americana*), prärievargen (*Canis latrans*), hålräfven (*Canis velox*) och flera skunkarter; af idisslare den i det närmaste utrotade buffeln, gaffelantilopen, klippbergsfåret (*Ovis montana*), klippbergsgeten (*Aplocerus laniger*), den svartsvansade hjorten (*Cariacus macrotis*). Mycket talrikt representerade äro gnagarna, af hvilka må nämnas prärieh unden (*Cynomys ludovicianus*), jordekorren (*Tamias*, flera arter), känguru-råttan samt flera har- och mössarter. Fågelfaunan är jämförelsevis fattig. Karakteristisk är prärieh önan (*Pedioecaëtes*), kupidohönan (*Cupido cupidonia*), skrikugglan (*Megascops asio Maxwellia*) m. fl. Reptilier finnas i mängd, bl. a. den beryktade skallerormen (*Crotalus*, flera arter). — Den kaliforniska subregionen (utefter Stilla hafvet upp till Puget sound) har de flesta djurformer lika med Klippbergen, men dock flera egna, såsom en vessla (*Bassaris astuta*), ett lo (*Lynx fasciatus*), en utter (*Lutra occidentalis*) och den kaliforniska opossum (*Didelphys californica*), samt i kusthafvet hafsuttern (*Enhydris californica*) och det kaliforniska sjölejonet (*Zolophus californianus*). I hela Kalifornien räknar man i allt 120 däggdjursarter, däraf 50 gnagare, 27 köttätare och 16 fladermöss. Fågelvärlden är rikare, med omkr. 350 arter, bl. a. en kondor (*Sarcorhamphus californianus*) och många kolibri-arter, af hvilka en (*Selasphorus rufus*) går ända till Alaska. Reptilierna äro ungefär desamma som i det östliga området. Af fiskar äro 240 arter kända, de flesta salmonider eller cyprinider. — Den alleghaniska subregionen från Mexikanska viken till S:t Lawrence, utan bestämd gräns mot Klippbergsregionen (omkr. 97° v. lgd), har många af de djurformer, som finnas i den västligare regionen. Såsom karakteristiska däggdjur kunna framhållas vildkatten (*Lynx rufus*), gråvargen (*Canis griseoalbus*), gråräfven (*Urocyon virginianus*), rödräfven (*Vulpes fulvus*), skunken, tvättbjörnen, svarta björnen (*Ursus americanus*), flera slags fladermöss och ekorrar, amerikanska haren, bäfvern, myskråttan (*Fiber zibethicus*), många slags möss, en opossum (*Didelphys virginiana*), vapitin (*Cervus canadensis*) samt den virginska hjorten (*Cervus virginianus*). Inflytandet från gamla världen framträder särskildt inom däggdjurens klass. Den mycket rika fågelvärlden liknar mindre Asiens och Europas, mera däremot Central- och Syd-Amerikas. I södra delen förekomma många kolibri-arter, men blott en, *Trochilus colubris*, går på sommaren öfver Canadas gräns. Af papegojor är blott en af betydelse (*Conurus carolinensis*). Mycket utbredda äro ett antal ikterider och tanagrider. Af trastarnas släkte äro talrikast robin (*Merula migratoria*), härmfågeln (*Mimus polyglottus*), skogstrasten (*Hylochichla mustelina*) och kattfågeln (*Galeoscoptes carolinensis*). Bland duffåglarna märkes i första rummet den bekanta vandringsdufvan (*Ectopistes migratoria*), som uppträder i väldiga skaror och anställer stora förödelser på grödan. Af vattenfåglar finnas många flamingo-arter samt gäss och pelikaner. Reptiliefaunan är mindre rik än fågelfaunan. Äfven här finnes skallerormen. Sköldpaddor af flera arter och en alligator (*Alligator mississippiensis*) förekomma likaledes. Af fiskar äro de många katt- och solfiskarna (silurider och centrarchider) mest egendomliga. Bland insekter märkas landsplågorna cutwurms (*Nephelodes violans*), hessenflugan (*Cecidomyia destructor*), maismade (*Heliathis armigera*), kolorado-skalbaggen (*Doryphora decemlineata*), cottonworms (*Aletia xylina*) och moskitor (*Culex pipiens*). — Den arktiska subregionen är afseende på djur och växter blott en del af den circumpolara zonen och har ungefär samma former som de andra arktiska trakterna. Isbjörn, polarräf, myskoxe, polarhare och snöripa äro karakteristiska djurformer.

Befolkning. Redan i slutet af istiden var A. befolkadt. Urbefolkningen, som numera utgör endast en fjortondel af världsdelens folkmängd, innefattar två raser, nämligen den *hyperboreiska* l. *polarrasen*, till hvilken höra eskimåerna och de öfriga innuit-folken jämte aleuterna, samt den *amerikanska* l. *röda rasen* (indianerna). Den förr uppdragna skarpskillnaden mellan dessa raser anse många nyare etnologer icke ega fog för sig. I den oafgjorda fråga om urinvånarnas härkomst stå olika hypoteser emot hvarandra. Dels har man antagit, att indianerna såväl som innuitfolkens urfäder varit mongoler och invandrat från Asien öfver Berings sund, dels att indianerna äro autoktoner på Amerikas jord, dels ock att en invandring från västra Europa under tertiärperioden försiggått öfver en landförbindelse som då skulle sträckt sig mellan Grönland och Amerika, samt att efter sedermera skedd isolation en säregen amerikansk typ skulle småningom ha bildat sig. Den nyare kraniologien har bland indianerna skilt mellan en mäktig grupp af kortskallar och en mindre af långskallar; eskimåerna äro i allmänhet långskallar. Med hänvisning till den färglagda planschen öfver amerikanska folk må här i störste korthet lämnas en öfversikt af hufvudgrupperna (de förliga uppgifter meddelas i art. Eskimåer, Indianer och Innuit). Eskimåerna (fig. 3, 4) lefva spridda på ett område från Alaskas sydkust öfver arktiska arkipelagen och Nord-Amerikas nordkust till Grönland. En besläktad mindre gren af aleuterna (fig. 1). Till de i en massa språkstammar splittrade inbyggarna på nordvästkusten och ned till Kalifornien, kända för slöjdskicklighet, höra tlinkit (kolosjer, fig. 2) och kovitsjin (fig. 5) på Vancouver ön m. fl. folk. En hufvudgrupp bilda vidare indianska jägarfolken i Canada och Förenta staterna bl. a. tinne l. athapaskerna, råa jägarfolk i brittiska Nord-Amerika, från hvilka de fruktade apacher (fig. 15) utvandrat till Arizona och Nya Mexico; algonkin-stammarna, bland hvilka man finner de warerna, mohikanerna, svartfötterna (blackfeet-indianerna, fig. 7) och odjibue (fig. 8); de af algonkinneslutne irokeserna kring Erie och Ontario; apalacher-folken i sydöstra Nord-Amerika (cherokeer, seminoler m. fl.); dakota- l. sioux-stammen (fig. 9) i den stora Missouri-dalen, till hvilken stam höra krö indianerna (upsaroka, fig. 6) och mandanerna (fig. 14); s. v. därom pani (fig. 13); slutligen den i lerade stammen natches. De i Arizona och N

1. Aleut.
2. Kolosj.
3, 4. Eskimåer (kvinna o. man).
5. Kovitsjin-indian från Vancouver-ön.
6. Kräk-indian.
7. Blackfoot-indian.
11. Sjosjon ("ormindian").
12. Dakota l. Sioux.
13. Pani.
14. Mandan.
15. Apache.
16. Pueblo.

folk.

18. Maypure (Orinoco)
19. Omagua från västra Brasilien.
20. 21. Betoländer man o kvinna
22. 23. Ticuna (man o. kvinna)
27. Quichua
28. Abipon
29. Mexos-indian (Bolivia).
30. Puelche från Argentina.

fexico boende pueblo-indianerna (fig. 16) äro åkerrukande och ega forntida minnesmärken i "pueblos" ch klippboningar (se Fornlämningar). Den entrala gruppen utgöres af Mexicos och Centralmerikas indianfolk (den uto-aztekiska gruppen), ll hvars sonoriska gren räknas de lågt stående ah-utah (fig. 9, 10) och ormindianerna l. sjoonerna (fig. 11) samt de mera civiliserade moqui ch komantsjerna, hvaremot nahuatl-grenen innettar aztekernas kulturfolk. En mängd andra idianstammar finnes i Mexico (fig. 17). — I S.-A. unna särskiljas fyra grupper: 1) andes-folken på ndernas sluttningar, dit den stora stammen quichua ig. 27) och andra kulturfolk i Peru, Bolivia och olumbia räknas (fig. 25, 26), samt araukaner (fig. 2) i Chile, moxos (fig. 29) i Bolivia m. fl.;) indianfolken kring Amasonfloden, till hvilka änföras kariberna, aruakerna, af flere identifierade ied maypure (fig. 18), samt isolerade stammar såsom cuña (fig. 22, 23) och miranha (fig. 24); 3) mellerra Brasiliens indianer, med tupi-guarani-folken och magua-stammarna (fig. 19), botokuderna (fig. 20, 1) m. fl.; 4) pampas-folken, till hvilka höra uayeuru jämte abiponerna (fig. 28) och puel-che ig. 30), samt patagonierna (tehuel-het, fig. 31) ch eldsländarna (pesjärä, fig. 33) på sydspetsen af ontinenten. Urbefolkningens samfällda tal vid panska invasionen anslås till 100 mill. — Att dlingsgraden hos forna tiders indianer var betydligt fverlägsen den, som de röde männen innehade vid in första beröring med de hvite, därom vittna en ängd fasta fornlämningar och i dem funna fornaker. De fasta fornminnena (se därom Fornlämingar) utgöras i hufvudsak af dels väldiga högar *mounds*) och vallar, funna i de nuv. Förenta staerna, dels de i Mexico samt Central-Amerika och ucatan funna storartade ruinerna efter städer, empel, palats o. s. v., dels kvarlefvorna af det forna nka-rikets (i Peru, Quito och Bolivia) mäktiga murar, empel och andra byggningar af huggna stenblock. mounds har man funnit konstrikt formade lerkärl ch bägare, ofta med färglagd ornamentik, tobaksiphufvuden af bränd lera eller af olika stenarter ch i djurskepnader, hvarjehanda af sten eller kopar (brons) tillverkade vapen (knifvar, yxor, pilch spjutspetsar), allehanda prydnader samt grofva äfnader (se illustrationer sp. 815—818). De i ueblo-indianernas forna stenhus (*pueblos*), grott- och lippboningar funna husgeråden af lera äro ofta ersedda med målade människo- och djurfigurer. de forntida mexikanska, peruanska och columiska kulturfolkens minnesmärken har man anträffat äl utförda sten- och lerfigurer (idoler), smakfulla kulpterade och målade lerkärl, fat och urnor (ofta djurgestalt), konstrika guldsmycken (sällsynta, ty panjorerna röfvade de allra flesta), masker, fjäderrbeten (pläder, runda sköldar m. m.), brokig bildkrift på agavepapper, stenar att mala majs på, amuetter och leksaker. Peruanerna utmärkte sig framför ndra i keramiska arbeten, med naturens former ftergjorda, samt i alla slags metallarbeten och icke ninst i väfnadsteknik, hvars alster man kan återfinna l. a. på mumier (jfr färglagd plansch och sp. 15—818).

Efter landets upptäckt började européer af olika ationaliteter strömma ditöfver, i första hand spanorer, som utbredde sig öfver Central- och Syd-Amerika, utom i Brasilien, hvilket land blef portugisiskt. Senare slogo sig fransmän, holländare och engelsmän ned i N.-A., medan Antillernas övärld delades mellan olika nationaliteter. Efter befolkningen kan A. därför delas i det romanska A., omfattande Central- och Syd-Amerika, samt det germanska A., omfattande Nord-Amerika, där engelskt språk och kultur till stor del blifvit enarådande. Ett nytt befolkningselement tillkom genom öfverförande af afrikanska negrer såsom slafvar. Till de västindiska öarna började denna import strax efter koloniseringen, ehuru den blef mer regelbundet ordnad först 1517; till de nuv. Förenta staterna ankom det första slafskeppet 1620. Först på 1800-talet upphörde importen. Det var egentligen till de varmare trakterna som negrerna infördes, och där bo än i dag mestadels deras ättlingar. Endast på Haïti hafva de grundat en egen stat; eljest stå de, liksom indianerna, under de hvites öfverhöghet. Faktiskt oafhängiga, ehuru till namnet lydande under franskt eller holländskt välde, äro också de s. k. boschnegrerna i Guyana, hvilka härstamma från negerslafvar, som 1663 utvandrade ur det holländska Surinam till öfre Maroni och sedan förstärkts med andra flyktingar. Genom blandning mellan dessa tre raser, européer, indianer och negrer, ha en mängd kroaseringar uppstått med olika namn. De viktigaste af dessa blandningsraser äro mestiser, som uppstått genom blandning mellan i Syd- och Central-Amerika infödda romaner, de s. k. kreolerna, och indianer (en säregen typ af dessa äro gauchoerna i La-Plata-staterna); samboer, afkomlingar af negrer och indianer; mulatter, blandning af hvita och negrer; samt kvarteroner, af hvita och mulatter. Till dessa raser ha på senare tider kommit kineser och indier, hvilka dels införts som kulis till de västindiska öarna samt Guyana, Peru och Chile, dels inflyttat till N.-A. Det hvita elementet är förhärskande i S.-A:s sydligare länder, men det indianska i Bolivia, Peru och Ecuador samt i Guatemala och San Salvador. I Columbia består folkmassan ungefär till lika delar af mestiser (som här också kallas cholos) och indianer. I Mexico utgöra mestiserna 43 %, indianerna 38 % och kreolerna 19 % af befolkningen. Negrerna äro starkast representerade på Antillerna, i Brasilien och i de södra af Förenta staterna.

Folkmängd och stater. Amerikas folkmängd beräknas till 145 mill., eller 3,7 inv. pr kvkm. Till folktäthet är världsdelen den fjärde i ordningen. Den är delad i följande stater. 1. *Självständiga:* Förenta staterna (med Portorico), Mexico, Guatemala, Salvador, Honduras, Nicaragua, Costarica, Colombia, Venezuela, Ecuador, Peru, Bolivia, Chile, Argentina, Uruguay, Paraguay, Brasilien samt Haïti, Domingo och Cuba; alla republiker. 2. *Kolonialländer.* England eger: Dominion of Canada, New Foundland och Labrador i N.-A.; Brittiska Honduras, Bahama-öarna, Jamaica, Trinidad, Barbados och flera smärre öar i C.-A. och Västindien; Brittiska Guyana i S.-A. (jämte Falklands-öarna och Syd-Georgien), tillhopa (utom de sistnämnda) 10,015,700 kvkm. 7,5 mill. inv. Frankrike eger öarna S:t Pierre och Miquelon vid New Foundland, vidare Martinique och Guadeloupe jämte några smärre öar i Västindien samt Franska Guyana i S.-A., tillsammans 81,993 kvkm. med 450,000 inv. Holland eger ön Curaçao och flera mindre i Västindien och Surinam i S.-A.,

tillsammans 130,230 kvkm. med 134,000 inv., och Danmark eger i Västindien öarna S. Croix, S. Thomas och S. Jean, tills. 359 kvkm. med 41,000 inv.

Upptäcktshistoria. Hos antikens författare träffas en och annan sägen om en ö långt bort i Atlantiska hafvet, och man har likaledes hos kinesiska skriftställare från 5:e årh. e. Kr. funnit underrättelser om en förbindelse mellan Kina och ett stort land, Fu-sang, hvilket man velat identifiera med Amerika. Någonting rätt pålitligt finnes dock knappast i dessa underrättelser. Den första säkert kända upptäckten af A. utgick från nordboarna. En af de förste isländske kolonisterna, Leif Eriksson, blef på våren år 1000 under en resa från Norge till Grönland vinddrifven till ett okändt land i väster. Följande år afgick under hans ledning en expedition dit, men misslyckades och kom aldrig fram. År 1003 företogs en ny färd dit, under isländaren Thorfinn Karlsefne, och därunder kom man till Helluland (''klipplandet'', sannolikt Labrador), Markland (''skogslandet'', sannolikt New Foundland) och Vinland (sannolikt Nya Skottland med Cap-Breton-ön). På sommaren 1006 återvände man till Grönland. Inga isländska källor tala om något nytt kolonisationsförsök, men däremot lär Grönlands förste biskop, Erik Gnupsson, 1121 hafva ''dragit ut att söka Vinland'', och år 1371 omtalas, att till Island kommit ett litet fartyg, som varit i Markland. Upptäckten blef emellertid alldeles bortglömd på Island, och äfven om Columbus varit där, torde han knappast hafva hört någon berättelse om dessa gamla upptäcktsresor.

Den andra upptäckten af A. berodde därpå, att man på en västlig väg ville nå Indien. Den förste, som framkastat denna plan, var den florentinske läkaren Paolo Toscanelli, som år 1474 sände en af honom utarbetad plan härtill, åtföljd af karta, till Portugal. Den samma år till Portugal invandrade genuesaren Kristoffer Columbus fick underrättelse härom, skaffade sig kopia af Toscanellis karta och plan samt insatte hela sin energi på att realisera denna idé. Slutligen erhöll han af Kastiliens drottning Isabella nödiga medel att utrusta tre små fartyg, med hvilka han 3 aug. 1492 afseglade från Palos hamn och 12 okt. landade på ön Guanahani, en af Bahama-öarna (sannolikt det nuv. Watling). På samma resa upptäcktes Cuba och Haïti (Hispaniola). På sin andra resa, 1493, upptäckte Columbus flera af Små Antillerna samt Portorico och Jamaica, på sin tredje resa (1498) Trinidad och Orinocos mynning, på sin fjärde och sista (1502) Honduras och Darien. Men ännu innan Columbus nått Syd- och Central-Amerikas fastland, hade venezianaren Giovanni Cabot under en upptäcktsfärd för engelsk räkning (1497) nått Labrador och New Foundland. I Columbus' spår följde en skara djärfva sjömän, de s. k. ''små upptäckarna'', hvilka sökte vinna guld och ära genom nya upptäckter. Till dem hör Amerigo Vespucci, som bereste delar af sydamerikanska kusten och som lämnade den första beskrifningen af det nya landet, hvilket också därför på grund af ett missförstånd fick hans namn. Genom dessa män blefvo kusterna af Karibiska hafvet äfvensom delar af Syd-Amerikas östra kust tämligen kända. Dit kom 1500 äfven portugisaren Cabral, hvilken gaf Portugals konung anledning att taga Brasilien i besittning. Den första viktiga eröfringen på fastlandet gjorde spanjorerna under Ferdinand Cortez, som 1518—21 eröfrade Mexico och såsom styresman i detta land sände expeditioner både ned i de inre delarna af C.-A. och sjövägen utefter Stillahafskusten åt norr. Från Mexico företogos sedan äfven landexpeditioner inåt N.-A. På en sådan tågade Coronado 1540—42 öfver prärierna ända upp till Kansas, men då man härigenom fick det afgjordt, att guld icke fanns i dessa trakter, förlorade man all lust att vidare framtränga åt detta håll. Norra kusten af Mexikanska viken utforskades 1519—20 af Francisco de Garay. År 1526 kom Ayllon fram till Charleston-floden, och Hernando de Soto företog 1539—41 ett tåg från Florida genom Georgia och Alabama till Tennessee och sedan i båtar utför Mississippi. Härmed upphöra spanjorernas upptäcktsresor åt detta håll. I stället började andra folk besöka dessa trakter. Från England företog Sebastian Cabot 1503 en resa till N.-A. Två portugiser med namnet Corte-Real hade redan 1500—02 seglat utefter dess kust kanske ända upp till Baffins vik — namnet Labrador är portugisiskt. Den i fransk tjänst stående florentinaren Giovanni di Verrazano befor 1523 kusten mellan 30° och 50° n. br. och gaf Rhode Island dess namn. Fransmannen Jacques Cartier upptäckte 1534—35 Lawrence-viken och Lawrence-floden, som han seglade uppför till nuv. Quebec. Detta gaf anledning till franska kolonisationsförsök i dessa trakter, men de lyckades först i början af 1600-talet, då Samuel de Champlain lade grunden till det franska Canada.

Från Panama framträngde Pizarro utefter Amerikas sydkust och eröfrade slutligen 1532—33 det mäktiga Peru. Hans kamrat Almagro förde spanjorerna till Chile (1535—37), och Seb. Cabot genomforskade för spansk räkning La Platas floddal (1526—30). Från Peru gick Franzesco de Orellana åt öster till öfre delen af Amasonfloden, hvilken han därefter for utför till dess mynning (1541). Till området mellan Amasonfloden och Orinoco förlades guldlandet, ''Eldorado'', och under de påfanga forskningarna efter dess läge blefvo dessa nejder någorlunda kända. Så voro redan femtio år efter Columbus de stora konturerna af den nya världen bekanta.

Äfven det arktiska N.-A. blef föremål för upptäcktsresor, hvilka framkallades af sträfvandet att här söka en genomfartsväg till Indien. Den förste, som gjort sig ett namn under dessa resor, var engelsmannen Martin Frobisher (1576—78). Hans landsman John Davis nådde på sin sista resa (1587) trakten af Upernivik på Grönland. Engelsmannen Henry Hudson seglade i holländsk tjänst 1609 utefter N.-A:s kust från 44° 58′ till 35° 41′ och gick därunder i båt uppför den stora flod, som nu bär hans namn och vid hvars mynning holländarna följande år grundade staden Nya Amsterdam (nuv. New York). År 1610 trängde han genom Hudson-sundet in i Hudson-viken. William Baffin nådde på sin sista resa, 1615, genom Baffins bay Lancaster-sundet, den verkliga ''nordvästpassagen'', men hindrades af is att komma längre. Härmed upphörde för två århundraden forskningarna i dessa trakter.

Under 1600- och större delen af 1700-talet stod i det romanska Amerika forskningen nästan alldeles stilla. Det enda företaget af någon större betydelse var den expedition, som franska vetenskapsakademien i slutet af 1736 afsände till Ecuador och Peru för anställande af gradmätningar (se Afplatt-

NORRA ISHAFVET
ASIEN
GRÖNLAND
Parry Öarne
Melville Sund
Baffins Bay
Davis-Sund
Island
Polkirken
Dolkirken
Sundet
Banks Land
Victoria
Wollaston Land
Prince Albert Land
Prince of Wales Öarna
Thlinkit
Vancouver
Dronning Charlottes Öarna
Dronning Charlottes Sund
Bering Sea
Bering Sund
Bristol-B.
Kodiak
Glaskap
Mackenzie
Hudson Sund
Hudson Bay
Fox-B.
Cumberland
Baffins Land
Frederikshaab
Christian Sund
Julianehaab
Godthaab
Disko
Upernivik
Umanak
Jakobshavn
Holsteinborg
Sukkertoppen
Frederikshavn
Ny Herrnhut
Ny Herrnhut
Ny Herrnhut

NORD-AMERIKA
Politisk öfversiktskarta
Skala 1:35,000000
Engelska Statute Miles
Viktigaste ångbåtslinier (S) äro betydande resans längd i dagar: (A) Amerikansk (E) Engelsk (F) Fransk, (N) Nederländsk (Sp) Spansk, (T) Tysk.
Undersjökabelnätet (Ö) äro understrukna.
UNITED STATES
MEXIKO
MEXIKANSKA VIKEN
STORA ANTILLERNA
KARIBISKA HAFVET
STILLA OCEANEN
ATLANT
Campeche bukten
Tehuantepec bukten
Kalifornien
Kalifornska viken
Kraftens vandkrets
Revilla Gigedo Öar
Bermudas Öar
Bahama Öar
Jamaica
Haiti
Portorico
GUATEMALA
HONDURAS
NICARAGUA
COSTA RICA
PANAMA
COLUMBIA
VENEZUELA
Hon. Ärvaro
Kl. Micoya
Darien bukten
Columbus
Aspinwall
Colon
Port Limon
Port Royal
Kingston
Port Antonio
Port Morant
Port Hondures
Puerto Cabello
Maracaibo
Curaçao
Aruba
Bonaire
Tortuga
Cayman Öar
Key West
Havana
Matanzas
Nassau
Cap Haitien
Gonaïves
Port au Prince
Jacmel
Les Cayes
Aux Cayes
Mobile
New Orleans
Galveston
Corpus Christi
Brownsville
Tampico
Veracruz
Tuxpan
Tabasco
Campeche
Progreso
Mazatlan
Guaymas
Acapulco
Salina Cruz
Tehuantepec
Manzanillo
San Francisco
Los Angeles
San Diego
Portland
Seattle
Victoria
Vancouver
Sitka
Kodiak
Nome
Unalaska
Honolulu
Hilo
Kapstaden
Sydney
Melbourne
Wellington
Auckland
Valparaiso
Callao
Lima
Panama
Kingston
Havana
Washington
Philadelphia
Chicago
St. Louis
New York
Boston
Montreal
Quebec
Halifax
St. Johns
Bermudas Öar
Brit.
Kap Hatteras
Kap Fear
Kap Florida
Kap Sable
Kap Cod
Kap Ann
Kap Breton
Kap Farvel
Kap Horn
Kap Det Gode Hopet
Kap Verde
Kap Finisterre
Kap Ushant
Kap Lizard
Kap Gardafui
Kap Guardafui
Kap Ingolstad
Kap Nordkyn
Kap Nordkapp
Kap Ingolstad
Kap Ingolstad
Kap Ingolstad

STORA ELLER
NICARAGUA
COSTA RICA
PANAMA
Darien bukten
Ourna under vinden
Trinidad
Orinoco
VENEZUELA
COLUMBIA
Britiska Nedeni
Franska
GUAYANA
Amazonfloden
Ekvatorn
ECUADOR
PERU
BRASILIEN
Amazonas
Grão Pará
Maranhão
Piauhy
Ceará
Rio Grande do Norte
Pernambuco
Mato Grosso
Goyaz
Bahia
Minas Geraes
BOLIVIA
La Paz
Titicaca
Cuzco
Lima
Quito
Bogota
Caracas
Cartagena
Panama
Belem
Manaos
Iquitos
Pebas
Tefé
Rio Negro
Rio Branco
Rio Madeira
Rio Tocantins
Rio Xingu
Rio Tapajoz
Rio Purus
Rio Ucayali
Rio Beni
Rio Mamoré
Rio Paraguay
Rio Paraná
Rio Grande
Rio Doce
Rio S. Francisco
Rio Parnahyba
Rio Tocantins
Rio Araguaya
Rio Negro
Rio Branco
Rio Jurua
Rio Yapura
Rio Iça
Rio Uaupes
Rio Cuyuni
Rio Essequibo
Rio Orinoco
Rio Meta
Rio Cauca
Rio Magdalena
Rio Sinú
Rio Atrato
Rio Chagres
Rio Grande
Rio Pilcomayo
Rio Vermejo
Rio Salado
Rio Negro
Rio Colorado
Rio Chubut
Rio Santa Cruz
Rio Gallegos
Rio Chico
Rio Dese

SYD-AMERIKA,
politisk öfversiktskarta
Skala 1:30 000 000.
Kilometer (11,3 ¹⁰)
De viktigaste ångbåtslinjerna (siffrorna angre resans längd i dagar): (T.) Tysk, (E.) Engelsk, (I.) Italiensk, (F.) Fransk, (A.) Amerikansk, (N.) Nederländsk.
Telegrafkablar. Huvudstäderna äro understrukna
ATLANTISKA OCEAN
STILLA OCEAN
Asuncion
Rio Grande do Sul
Rio Grande
Lagoa dos Patos
Lagoa Mirim
URUGUAY
Montevideo
Buenos Aires
Rio Negro
Mar del Plata
C. Corrientes
Bahia Blanca
Carmen de Patagones
S. Matias-bukten
Hon. S. José
Chubut (Rawson)
N. dos Bahias
S. Jorge bukten
N. Sra Puntas
Puerto St Julian
Bahia Grande
Falkland Öna (Brit.)
Stanley
N. Virgenes
Magalhães-Sund
Eldslandet
S. Diego
Staten Ön
Hermite
S. Wilhelm Öna
N. Horn
Cordoba
Valparaiso
Santiago
Valdivia
Chiloe
Chonos Arkipelagen
Wellington
Madre de Dios Ark.
Hannover
Drottn. Adelaide-Ark.
Magalhães Sd.
Desolacion
Ste Ines
Breeknock
Hoste
Juan Fernandes Öna
Mas a tierra
Mas a fuera
S. Felix
S. Ambrosio
Vastlängd 90 v. fr. Greenwich
100
90
80
70
60
50
40
30
20

g), i det att dess medlemmar återförde nya med-
nden om dessa trakters naturförhållanden. Sär-
t voro la Condamines reseskildringar af stor
Ännu mer banbrytande blefvo Alex. v. Hum-
ts resor i Venezuela, Ecuador, Peru och Mexico
9—1804), hvilka resor, företagna i sällskap med
smannen Aimé Bonpland, gåfvo uppslaget till
. k. vetenskapliga upptäcktsresorna. Af senare
are i S.-A. må nämnas prins Max af Wied
5—17) samt Spix och Martius (1817—20 i
ilien), Tschudi (1838—42 och 1857—59 i Peru,
e, La-Plata-länderna och Brasilien), Smith och
(1849—52 i Amasonbäckenet), Castelnau (1843
i samma trakter), Charles Darwin (1833, vid
goniens kuster), bröderna Schomburgk (1830—
i Guyana), M. Wagner (1857—59, i Nya
nada och Panama), Philippi (1853—64, i de
nska Anderna), Page (1853—56, i La-Plata-
rna), Reis och Stübel (1868—77, i nordvästra
erna och annorstädes), Crevaux (1876—82, i
ska Guyana, Amazonas och Venezuela), Karl
Steinen (på 1880-talet, i öfre Xingu-området);
förutom en mängd naturforskare och geografer
olika synpunkter genomforskat olika delar af
inenten.

.-A:s inre blef under 1600-talet mer kändt
ildt genom fransmännen, som från Canada fram-
gde till de stora sjöarna. 1640 nådde jesuiten
rn Bréboeuf Niagara, och 1664 kom jesuiten
nard till Öfre sjön. Från Michigan-sjön fram-
gde pater Marquette 1673 till Mississippi, och år
3 reste Rob. de la Salle utför hela denna flod till
mynning. Det vidsträckta område, som han passe-
, kallades Louisiana och togs i besittning för
nkrike. Kolonisationen gick dock trögt; först
7 anlades La nouvelle Orléans, och senare byggdes
ad fästen utefter Mississippi. Den engelska och
ändska kolonisationen på den östra kusten gjorde
denna känd, men för upptäcktsresor hade man
n lust. Det var först finnen Per Kalm (1748—51),
närmare skildrade området till Alleghany-bergen.
r honom följde Bertram (1751), Burnaby (1759)
Hutchinson (1769). Men ännu vid koloniernas
mässa från England var hela landet väster om
ssippi alldeles okändt. Klippbergen öfvergingos
af W. Clarke och M. Lewis (1804—06).
ka äfven upptäckte Missouris källor. Dessa berg
o dock närmare kända först genom J. C. Free-
t (1842—44 och 1848—49). Mississippis källor
äcktes af H. Schoolcraft 1832 och Yellowstone-
en af Washburne 1870. Stora förtjänster om
nta staternas genomforskande ha "Geological
ey" och "Smithsonian institution" inlagt.
pptäckterna i det inre af nuv. brittiska N.-A.
under äldre tider en följd af Hudson-kompaniets
rexpeditioner. Detta kompani utrustade äfven
nd verkliga upptäcktsexpeditioner. Så afsändes
9 Sam. Hearne för att uppsöka en flod, från hvars
nder indianerna hämtade koppar, och i juli 1771
de han denna, Coppermine-floden. 1789 drog
x. Mackenzie till samma trakter och upptäckte
vid den flod, som bär hans namn. 1819 sände
elska regeringen en landexpedition från Hudson
för att utforska norra kusten af N.-A. En af
medlemmar var sir John Franklin. Under fort-
a resor lyckades denne och hans följeslagare kart-
ra en stor del af nordkusten (1820—27); hvad som återstod kartlades 1837 af Dease och Simpson. 1834 upptäckte G. Back Stora Fiskfloden. På västkusten gjorde Cook (1778), La Pérouse (1786) och Vancouver (1791) kartläggningsarbeten. År 1818 började åter forskningar i den arktiska arkipelagen, i det att J. Ross och W. E. Parry beforo Baffins bay, och den senare (1819) nådde genom Lancaster-, Barrow- och Melville-sunden till den stora Melville-ön; 1822 upptäckte Lyon Hecla och Fury-sundet. 1829—33 företog J. Ross där vidsträckta segelfärder, under hvilka hans brorson J. C. Ross 1831 upptäckte den magnetiska nordpolen. Den ofvan nämnde Franklin begaf sig 1845 ut att söka den nordvästra genomfarten, men kom aldrig tillbaka. De många expeditioner, som utrustades för att söka honom, spredo nytt ljus öfver dessa trakters utseende. Viktigast är den, som leddes af Mac Clure (1850—54), hvilken inträngde genom Berings sund och framträngde till Melville-ön, där hans skepp frös fast, men hvarifrån han af en undsättningsexpedition fördes hem genom Lancaster sund. Han var alltså den förste, liksom den ende, som gjort hela nordvästpassagen. I trakterna norr om Baffins bay kom Kane (1853) till 80° 20′ n. br.; Hayes (1860) till Grinnelland (81° 35′), Hall (1871) till Robeson-kanalen (82° 16′) och Lockwood (1883) till 83° 24′. Sedan har Grönlands önatur uppvisats af Peary (1901). Slutligen har Sverdrups expedition (1898—1902) betydligt förbättrat kartbilden af Ellesmeres land och angränsande områden. Men om härigenom kusterna blifvit ganska väl kända, finnas dock i det inre af det arktiska N.-A. stora områden, som ännu äro ogenomforskade. Fynden af guld i Alaska hafva dock gifvit detta land ökadt intresse och medfört äfven vetenskapliga forskningar (se Alaska); och öfver landet väster om Hudson bay (det s. k. Barren grounds) ha bröderna Tyrrels resor (1893—1900) spridt nya upplysningar.

Litteratur om Amerika: E. Réclus, "Nouvelle géographie universelle", bd XVIII och XIX, Ratzel, "Die vereinigten staaten von Nordamerika" (1878—80; bd 2 i ny uppl. 1893), J. D. Whitney, "The united states, physical geography" (1889), Gaffarel, "Hist. de la découverte de l'A." (1892), Fiske, "The discovery of A." (s. å.), Kretschmer, "Die entdeckung Amerikas" (s. å.), Deckert, "Die neue welt" (s. å.), Harrisse, "The discovery of North-A." (1893), Hesse-Wartegg, "Nordamerika i våra dagar" (svensk bearbetning, 2:a uppl. 1893), Keane, "Central and South America" (1901) Church, "South America" (i "Geogr. Journal", 1901), F. D. och A. J. Herbertson, "Central and south America with the West-indies" (1902), samt Sievers, "Süd- und mittel-Amerika" (2:a uppl. 1903), och Deckert, "Nordamerika" (under utg. 1903), båda med utförlig litteraturförteckning. J. F. N.

Amerikani'sm, ord eller uttryckssätt, som är egendomligt för den i Förenta staterna skrifna och talade engelskan. Afvikelserna från det i England gällande språkbruket bestå i uttalsolikheter (särskildt böjelse för nasalering) och syntaktiska förändringar samt äfven däri, att själfva ordförrådet delvis är helt olika, på grund däraf att holländska, franska, spanska, indianska och tyska ord upptagits, hvarjämte naturligtvis en mängd ord ha annan betydelse i Amerika än i England och nybildningar i rikt mått egt rum på amerikansk botten. En sammanfattande

Amerikanska kulturföremål (se sp. 809).

Fornsaker från mounds i Nord-Amerika: 1. Lerkärl (Iowa). 2. Lerskål. 3. Kruka. 4. Lerkärl. 5. Lerflö (Arkansas). 6—8. Tobakspipor (Tennessee, Ohio). 9. Pärlemorsmycke ur en stenkistgraf (Tennessee). — F saker från pueblo-indianerna: 10. Lerkärl ur en klippboning i Marcos cañon (Colorado). 11. Lerkärl från distriktet Tusayan. 12. Måladt måltidsfat af lera (Zuñi). 13. Teckning på inre bottnen af en s. k. medicinflaska, föreställande regnguden på molnen (Pueblo San Juan).

redogörelse för dessa egendomligheter finnes i J. Storms "Englische philologie". Se vidare Pickering, "Vocabulary" (1816), Bartlett, "Dictionary of americanisms" (1848—58), De Vere, "Americanisms" (1872), Farmer, "Americanisms old and new" (1890), Matthews, "Americanisms and briticisms" (1892), och Clapin, "A new dictionary of americanisms" (1902).

Amerikani'st, forskare, som idkar studium af Amerika och dess förhållanden, särskildt dess urinvånare och deras språk samt världsdelens historia före Columbus. På initiativ af "Société américaine" i Paris hållas sedan 1875 hvartannat år mellanfolkliga *amerikanistkongresser* (den 10:e hölls i Stockholm 1894).

Amerikanska aloen, *bot.* Se Agave.

Amerikanska antislafverisällskapet. Se Abolitionister.

Amerikanska arbetareförbundet (eng. *American federation of labor*), Förenta staternas största arbetarorganisation, framkallades 1881 af farhågorna för yrkesföreningarnas uppsugande af "Arbetets riddare" (se d. o.), men erhöll sitt nuvarande namn liksom en fastare organisation först 1886. Dess syfte är att framkalla och organisera lokala yrkes- och arbetarföreningar, att sammansluta dylika föreningar i större centralförbund, att bereda de allmänna valen till unionens och staternas representativa församlingar en för lönearbetarnas intressen fördelaktig riktning och att därigenom på lä och fredlig väg framkalla en arbetarvänlig stiftning. Har någon medlem af federationen styrelsens medgifvande invecklats i en arb inställelse, skola öfriga medlemmar uppmanas lämna understöd. Anslutning till något bestä politiskt parti har Gompers, federationens presi sedan 1886, hittills lyckats förekomma. Fed tionens framgångar, dels på skyddslagstiftnin område, dels i sträfvandena för förkortad arbet och förhöjda löner, dels i grundandet af f föreningar, äro emellertid, trots dess politiska neu litet, omisskännliga. Flertalet af Förenta state yrkesföreningar tillhör federationen, antalet n lemmar torde uppgå till inemot 1 mill. Förbun organ är den i Washington utgifna "The amer federalist". RPH

Amerikanska broar. De amerikanska järnbro karakteriseras af den sammansättning medelst l förbindningar, som i dem alltid gifves åt de c stängerna i ett fackverk. Dragstänger förses ock a vid ändarna med särskildt formade, utsmidda öj s. k. ögon, för infäste vid bultarna i knutpunkte Genom dessa bultförbindningar få de olika slage tvärkonstruktioner för uppbärande af brobanan, v försträfning mellan hufvudbjälkarna m. m. vanl annan anordning, än som vid de europeiska bro användes, ehuru vid nyare amerikanska broar

ncho, fjädermantel (Peru).
ipegoj-mumie (Peru).
umie, klädd (Peru).
umiehufvud atrapp (Peru).
enbild (Mexico).
6. Lerkärl (Mexico).
7, 8. Grafmarken (Peru).
9. Barnmumie (Peru).
10. Lerbild, en laman (Peru).
11, 12, 13. Lerurnor (Peru).
14. Fat med gam (Mexico).
15. Guldfigur från Antioquia (Columbia).
16. Guldsmycke (Columbia).
17. Urna, två jaguarer (Peru).
18, 19. Bronsyxor (Peru).

Amerikanska kulturföremål (se sp. 809).

Fornsaker från Huaxteca: 14. Melonkanna (Tempoal). 15. Stenfigur (Tanquian). — Fornsaker från Tarasca: 16. Lerfigur — Fornsaker från Totonaca: 17. Målad grepkanna 18. Lerfigur. — Mexikanska fornsaker: 19. Målad lerbägare. 20. Målad lerskål (Cholula). 21. Lertallrik. 22. Mindre lerskål. — Fornperuanska lerkärl: 23—26.

kombination af båda systemen äfven förekommer. Se J. E. Gunstensen, "Om brobyggningen i Nord-Amerikas Förenta stater", och Tekn. tidskr. årg. 1900 och 1901 m. fl. P. AX. L.

Amerikanska fornlämningar. Se Fornlämningar.

Amerikanska frihetskriget 1775—83. Se Nord-Amerikas förenta stater.

Amerikanska gåsen, *astron.* Se Tukan.

Amerikanska inbördeskriget 1861—65. Se Nord-Amerikas förenta stater.

Amerikanska kompaniet. Se Tobakskompaniet.

Amerikanska krusbär, *bot.* Se Peireskia.

Amerikanska partiet (eng. *The american party*), den officiella benämningen på ett politiskt parti i Förenta staterna, hvilket mest är kändt under namnet Knownothings (se d. o.).

Amerikanska pesten. Se Gula febern.

Amerikanska polarhafvet. Se Norra ishafvet.

Amerikanska rasen. Se Indianer.

Amerikanska språk, de språk, som talas eller talats af Amerikas urinvånare. Man har icke lyckats uppvisa något för alla dessa språk gemensamt grundspråk. Likväl öfverensstämma de flesta amerikanska språk däri, att de införlifva objekt och ofta äfven adverbial med verbet, hvarför de äfven kallats polysyndetiska eller inkorporerande.

En vetenskaplig klassificering af de amerikanska språken är för närvarande omöjlig. Man har emellertid gjort en geografisk indelning af dem efter de tre hufvuddelarna Nord-, Central- och Syd-Amerika. Rörande de olika dialektgrupperna och de på grund däraf verkställda indelningarna af indianstammarna se Indianer. — Eskimåernas i nordligaste Amerika språk bilda tillsammans med eskimåspråket på Grönland en språkgrupp för sig. Jfr de la Viñaza, "Bibliografía española de lenguas indígenas de América" (1892), Fr. Müller, "Grundriss der sprachwissenschaft", II och IV (1882, 1888), och G. v. d. Gabelentz, "Die sprachwissenschaft" (2:a uppl., 1900).

Amerikanska vattenpesten, *bot.* Se Helodea.

Amerikansk duell. Se Duell.

Amerikas förenta stater (eng. *United states of America*), det officiella namnet på Nord-Amerikas förenta stater (se d. o.).

Ameri'nder (af Amerika och Inder), "amerikanska inder", fornamerikaner, en i senare tid uppkommen benämning på Amerikas urinvånare.

Amerling, Friedrich, österrikisk porträttmålare, f. 1803 i Wien, d. där 1887, var lärjunge hos Th. Lawrence i London och därefter hos H.

Vernet i Paris. Med porträttet af kejsar *Frans I* i kröningsdräkt (1832) grundlade han sitt rykte såsom Wiens främste konstnär i sitt fack. 1841—44 tillbragte han i Rom och Florens. Till denna och följande tid höra hans bästa arbeten, såsom porträtten af Thorvaldsen, Grillparzer och furst Windischgrätz. Af hans öfriga arbeten må nämnas *Lutspelerskan*, *Den läsande österländskan*, *Rebecka*, *Judit*. Hans lefnadsteckning skrefs af L. A. Frankl (1889). (G—G N.)

Amersfoort [-fört], stad i nederländska prov. Utrecht, vid floden Eem. 19,000 inv. (1902). Oldenbarnevelds födelseort. De viktigaste manufakturerna äro: ylle-, bomulls- och sidenvaror, glas, tobak och brännvin. Liflig transitohandel. Nära A. låg ett birgittinkloster, Marienborgh.

A merveille [a mərvä'j], fr., beundransvärdt, underbart, förträffligt.

Ames [ē'mš], Fisher, nordamerikansk politiker och vältalare, f. 1758, d. 1808, idkade redan som pojke studier vid Harvard college, förtjänade dessemellan sitt uppehälle såsom lärare, graduerades vid 16 års ålder och blef 1781 praktiserande advokat i Dodham, Massachusetts. Han hade flitigt studerat bibeln och olika länders vitterhet med ögonmärke att utbilda sig till vältalare, och hans glänsande retoriska begåfning blef snart uppskattad, sedan han 1788 invalts i Massachusetts' lagstiftande församling. S. å. valdes han till medlem af kongressen, hvarest han i 8 år utmärkte sig som debattör och nitiskt stödde Washingtons styrelsegrundsatser. Sitt berömdaste tal höll han 1796 till försvar för den 1795 af J. Jay afslutade handelstraktaten med England. På grund af sjuklighet drog han sig 1796 tillbaka från det offentliga lifvet och afböjde af samma skäl 1804 att blifva president för Harvard-universitetet. A. var en älskvärd och oförvitlig personlighet, som talare varm, färgrik och fyndig. Hans politiska skrifter afhandla mestadels fientligheten mellan England och revolutionens Frankrike, med hänsyn till den inverkan denna kunde hafva på Amerikas välfärd. A:s samlade arbeten utgåfvos 1809 (ny uppl. i 2 bd 1854).

A me'ta (it. *a metà*), *hand.*, till hälften. — A-meta-affär l. Meta-affär (i Sverige sällan brukligt uttryck om) affär, om hvilken tvenne personer eller firmor förena sig för gemensam räkning och risk, så att den möjliga vinsten eller förlusten delas lika. RM.

Ametabōlier (af grek. nekande *a* och *metabolē*, förändring), *zool.*, ett namn på insekter med ofullständig eller ingen egentlig metamorfos. Sådana äro rätvingarna (*Orthoptera*), borstsvansarna (*Thysanura*) och skinnbaggarna (*Rhynchota*). F. A. S.

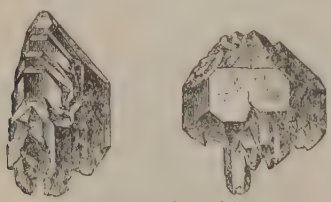

Olika slag af ametister.

Ameti'st (af grek. nekande *a* och *methy'ein*, vara drucken), *miner.*, en violett varietet af bergkristall. Vid upphettning till 250° förlorar den sin violetta färg och blir gul. Förekommer mycket allmänt i sprickor och hålrum i olika bergarter. Bekant äfven från Sverige. De vackraste komma från Brasilien och Ceylon. Bars fordom som amulett mot rus. Om "Orientalisk ametist" se Korund. A. HNG.

Ametropi (af grek. nekande *a*, *me'tron*, mått, och *ōps*, öga), *med.* Se Refraktion, *med.*

Ameublement [amöbləmä'], fr., möblemang.

A mezza voce [a me'tsa våtje], it., *mus.*, "med half röst", med betydligt dämpad sångton.

Amfiarāos (grek. *'Αμφιάραος*, lat. *Amphiarāus*), grekisk sagohjälte och siare, son af Oikles och Hypermnestra. A. härskade i Argos och hade med Eriflyle sönerna Alkmaion och Amfilochos. Han deltog i den kalydoniska vildsvinsjakten, argonautiska tåget och de sju furstarnas tåg mot Tebe. I sistnämnda härnadståg vägrade han först att deltaga, alldenstund han såsom siare förutsåg dess olyckliga utgång, men öfvertalades därtill af sin maka, hvilken Polyneikes hade mutat med Harmonias (se d. o.)

Amfiaraos drar ut i kriget mot Tebe.
(Från en antik vas i Neapel.).

olycksbringande halsband. När stormningen af Tebe blifvit tillbakaslagen, lät Zeus jorden öppna sig under A. och uppsluka honom jämte hans stridsvagn. Efter döden dyrkades han flerstädes såsom gud, särskildt i Oropos i norra Attika, där han hade ett berömdt drömorakel och fester med täflingslekar firades till hans ära. V. K.

Amfiartrōs (af grek. *amfi'*, kring, och *a'rthron*, led), stram led. Se Led.

Amfibier (af grek. *amfi'*, omkring, på båda sätten, och *bi'os*, lif, lefnadssätt), *Amphibia*, Groddjur, *zool.*, är enligt geologiens vittnesbörd den klass bland ryggradsdjuren, som tidigast lyckades att anpassa sig till lifvet på land. Äfven deras organisation och deras individuella utveckling gifva oss ojäfaktiga bevis på, att de äro de ursprungligaste, de minst omdanade bland alla på land lefvande ryggradsdjur. Amfibierna förråda sina intima släktskapsförbindelser med vattendjuren bl. a. därigenom, att de förutom lungor ega gälar antingen under hela lifvet eller blott under ungdomen (som larver); också lefva nästan alla under larvperioden i vatten. De oparige fenorna, som stundom förekomma hos stjärtamfibierna, stödjas aldrig af några skelettdelar såsom hos fiskarna. Huden är — i motsats till hvad förhållandet är hos de högre ryggradsdjuren — hos flertalet nu lefvande amfibier naken (till skillnad från kräldjurens fjäll- eller benbeklädda hud) och försedd med en mängd körtlar, som hålla kroppsytan fuktig; hornlagret är tunt och mjukt. Många experiment hafva ådagalagt,

att den vätska, som amfibiernas hudkörtlar afsöndra, verkar, när den införes i blodet hos däggdjur, fåglar, kräldjur och fiskar, som ett gift; mindre fåglar och ödlor dö vanligen efter några minuter, marsvin, kaniner och hundar efter omkring en timme. Enligt nyare undersökningar äro hudkörtlarna af olika slag; medan somliga verka narkotiskt, åstadkomma andra, såsom de stora öronkörtlarna och de större körtlarna å ryggsidan, en afsöndring, som framkallar krampanfall. Den synnerligen stora mängd vätska hudkörtlarna särskildt hos paddor och salamandern förmå afsöndra, när huden på ett eller annat sätt retas, har gifvit anledning till den gamla sagan, att salamandern förmår lefva i elden. Å skelettet kvarstå flera partier oförbenade (broskiga). Kotkropparna kunna under hela lifvet innesluta betydliga rester af ryggsträngen. I motsats till de högre ryggradsdjuren hafva amfibierna blott *en* korsbenskota, som är bäckenets bärare. Refbenen äro i allmänhet mycket korta och stå ej i samband med bröstbenet. Kraniet består af ett fåtal ben och innesluter vanligen under hela lifvet stora broskpartier; i motsats till hvad fallet är hos flertalet kräldjur och hos fåglarna finnas tvenne nackledknappar. Larverna ega vanligen fyra broskiga gälbågar, som i olika grad kunna tillbakabildas under utvecklingens lopp. Lemmarna bestå af samma hufvudbeståndsdelar som hos de högre ryggradsdjuren: skulder- och bäckengördel samt den fria extremiteten. Inga amfibier hafva flera än fyra fullständiga tår å främre extremiteten. Hos dem, som utmärka sig för mera långsträckt kroppsbyggnad, saknas extremiteter antingen fullständigt eller finnas endast de främre. Hjärnan är enklare byggd än hos något annat ryggradsdjur; stjärtamfibiernas står lägre än de stjärtlösas. Blott hos de senare är hörselorganet vanligen försedt med en trumhåla, som begränsas af en i den yttre hudens nivå belägen trumhinna. Några amfibier sakna fullständigt tänder; hos flertalet förekomma tänder å mellan- och öfverkäken, gommen och (hos stjärtamfibierna) äfven å underkäken. Tänderna äro hos nu lefvande amfibier små, enkla och spetsiga samt tjäna till att fasthålla tuggan och föra den in i svalget, aldrig att tugga. Tungan är bättre utbildad än hos fiskarna och saknas blott hos några få grodformer; den är vanligen i besittning af stark muskulatur och sålunda af stor rörlighet. Hos de flesta stjärtlösa amfibier skiljer sig tungan från öfriga ryggradsdjurs därigenom att den ej är fäst baktill, utan blott framtill, och således, tjänstgörande som fångstredskap, med sin bakre ända kan slungas ut ur munnen. I sammanhang därmed att amfibierna lifnära sig uteslutande af djurisk föda (mest insekter och smärre lägre djur) står den omständigheten, att tarmkanalen är kort och enkel. Andedräktsorganen äro dels gälar, dels lungor. Alla larver äfvensom en del stjärtamfibier (*Perennibranchiata*) ega tre par yttre gälar, bestående af en stamdel med påsittande gälblad; stammen sitter på öfre ändan af hvardera af de tre främsta gälbågarna; äfven hudveck, motsvarande fiskarnas gällock, äro utbildade (se fig. 1). Lungorna äro två säcklika organ, hos de lägre formerna på insidan med endast låga, nätformiga lister, i hvilka grenar af lungkärlen utbreda sig. Hos flera stjärtamfibier äro lungorna förkrympta eller saknas fullständigt; dessa djur andas dels genom huden, hvilken äfven hos öfriga amfibier spelar en viktig roll vid andningen, dels medelst munnens slemhinna. Inandningen hos alla amfibier försiggår så, att djuret med sluten mun sänker munhålans golf och genom de öppnade näsborrarna drar in luften i munhålan; därefter tillslutas näsborrarna och munhålans golf höjes, hvarigenom luften pressas in i luftstrupen. Luften pumpas ut ur lungorna genom kroppsväggarnas press på dessa. Endast de stjärtlösa amfibierna ega ljudband; de ljud, som af dessa djur kunna frambringas, förstärkas hos vissa arters hannar genom blåslika utstjälpningar af munhålan. Hjärtat skiljer sig från fiskarnas därigenom, att förmaket genom en (stundom ofullständig) skiljevägg är deladt i två rum, af hvilka det vänstra upptar blodet från lungorna, det högra från kroppens

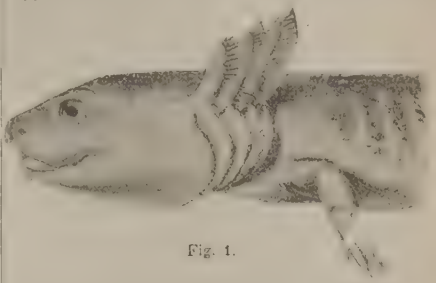

Fig. 1.

öfriga vener. Ur samma blodkärl, ur hvilken lungpulsådern framgår, går ett blodkärl till huden, hvarigenom den, som nämndt, får stor betydelse såsom andedräktsorgan. I ett stort antal kärl är blodet blandadt, d. v. s. ofullständigt syrsatt. Amfibierna höra till de s. k. kallblodiga djuren. Huruvida våra inhemska paddor, grodor och vattenödlor, som i vatten frusit "till is", kunna, såsom ofta uppgifves, lefva upp igen, när de upptina, torde vara tvifvelaktigt.

Äggen läggas i sitt vatten och äro omgifna af ett geléartadt hölje, bildadt i äggledarna, hvilket hölje sväller betydligt i vattnet. Endast hos få utvecklas larven redan i äggledaren.

En del amfibier äro under hela sitt lif vattendjur, medan andra blott på larvstadiet eller under fortplantningstiden lefva i vattnet; men så godt som alla välja äfven på land fuktiga, skuggiga ställen till vistelseort, enär en fuktig atmosfär på grund af den lifliga hudandningen för dem är ett lifsvillkor. De flesta äro i rörelse under skymningen, hvaremot de under dagen söka upp sina gömställen. Flertalet är mycket seglifvadt och öfverlefver djupt ingripande stympningar. Förmågan af regeneration (se d. o.) är synnerligen stor; fötter, gälar o. s. v., som på ett eller annat sätt mistats, växa ut igen hos larver eller unga individer inom kort tid; hos utvecklade djur är däremot denna förmåga, om ock ingalunda upphäfd, betydligt ringare utbildad.

Rörande amfibiernas geografiska utbredning förtjänar anmärkas, att medan stjärtamfibierna nästan uteslutande förekomma i norra hemisfärens tempererade länder, äro de stjärtlösa amfibierna kosmopoliter och uppträda talrikast i varmare regioner. Fossila rester äro redan i kolformationen företrädda af numera fullkomligt utdöda former (se nedan). Stjärtamfibier och groddjur (i inskr. bem.) uppträda först i tertiärformationen.

Till art. Amfibier (textplansch 1)

Salamandra maculosa
Proteus anguinus
Larv af Triton tæniatus
Amphiuma means

Siphonops annulatus
Triton tæniatus
Cryptobranchus japonicus

Till art. Amfibier (textplansch 2)

Hyla viridis (två exemplar)
Bufo calamita
Pipa americana
Rana esculenta
Rhacophorus
Bufo variabilis
Alytes obstetricans

Synnerligen kännetecknande för amfibierna är den metamorfos de genomgå. Såsom nämndt, äro larverna försedda med väl utvecklade gälar, och anordningen af blodomloppet öfverensstämmer väsentligen med fiskarnas; men larverna ega dock redan lungor, som emellertid ännu ej funktionera. Vid metamorfosen tillbakabildas gälarna, och lungorna träda i verksamhet, hvilket åter medför stora ombildningar af kärlsystemet. Men äfven i flera andra afseenden afviker larven från det utvuxna djuret och närmar sig fiskarna: hudens hornlager saknas; hudsinnesorgan af liknande slag som hos fiskarna finnas; ögonlock saknas; en fensöm finnes alltid o. s. v.

Amfibiernas klass omfattar följande grupper:
Underklass I *Stegocephali*, stegocefaler, uramfibier.
„ II *Lissamphibia*, nakna amfibier.
Ordning I *Gymnophiona* (*Apoda*), maskamfibier.
„ II *Urodela*, stjärtamfibier.
„ III *Anura*, stjärtlösa amfibier.

Stegocephali, uramfibierna, bilda en stor grupp numera fullkomligt utdöda amfibier, som lefde under kol-, perm- och triastiden i Europa och norra Amerika. På samma gång de närmast ansluta sig till maskamfibierna och stjärtamfibierna bland nutidens ryggradsdjur (de äro försedda med väl utbildad svans), äro flera af dem helt visst nära besläktade med några utdöda kräldjur. I allmänhet är deras organisation lägre än nutidens amfibier. I motsats till flertalet nu lefvande hafva de huden vanligen utrustad med ett hudskelett, bestående af fjäll eller benplåtar antingen å såväl buk- som ryggsidan eller endast å buksidan. Hufvudets skelett är sammansatt af ett större antal benstycken än hos de moderna amfibierna; mellan hjässbenen finnes ofta en öppning, bevisande förekomsten af ett hjässöga (se Ö g a); antingen finnas två nackledknappar, såsom hos nu lefvande, eller inga. Ryggsträngen kvarstår ofta till stor del; många hafva bikonkava kotor. Refbenen äro vanligen längre än hos nutidens. Hos en del stegocefaler har tändernas yta djupa, buktade veck, hvilka på ett tvärsnitt af tanden visa buktade linjer; dylika stegocefaler har man benämnt *Labyrinthodontia*. Medan somliga äro blott några centimeter långa, uppnå andra en högst betydlig storlek; sålunda har man af en form funnit kranier, som äro $1^1/_2$ meter långa. De flesta stegocefaler äro utrustade med fyra extremiteter, väsentligen öfverensstämmande med stjärtamfibiernas; andra däremot sakna fullständigt extremiteter, på samma gång kroppen blifvit mycket lång (150 ryggkotor) och ormlik.

Till skillnad från stegocefalerna sakna de moderna amfibierna (*Lissamphibia*) på få undantag när hvarje spår till hudskelett.

Gymnophiona, m a s k a m f i b i e r n a (se *Siphonops* pl. 1), utmärkas genom masklik kropp utan spår till extremiteter, kort stjärt och genom hudens egendomliga byggnad. Huden är nämligen delad i ett stort antal bakom hvarandra liggande ringar, och i hvar och en af dessa äro, betäckta af öfverhuden, inlagrade dels körtlar, dels fjäll; hos en del arter äro emellertid fjällen försvunna. Att dessa senare, numera tillbakabildade genom hudkörtlarnas starka utveckling, äro ett arf från stegocefal-liknande former är mycket sannolikt. Munöppningen är liten och belägen på nosens undre sida. Ögonen äro rudimentära, mer eller mindre betäckta af huden; framom dem finnas två gropar med hvar sin in- och utdragbara tentakel. Kraniets byggnad är synnerligen fast; detta står i sammanhang därmed, att djuret vid ställflyttningen använder sitt hufvud till att gräfva eller borra i jorden. Tänder finnas på käkarna och i gommen. Kotorna äro bikonkava. Af lungorna är

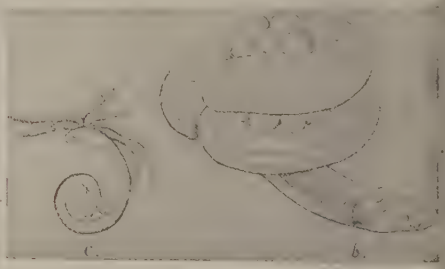

Fig. 2.

blott den högra fullt utbildad. De nu antydda egenheterna i maskamfibiernas organisation stå i intimaste samband med deras lefnadssätt. Liksom våra daggmaskar föra de ett underjordiskt lif, ofta i myr- eller termitstackar, och röra sig långsamt krypande, genom hudens liksom peristaltiska rörelser. De lifnära sig af insekter och maskar. De finnas i Amerikas, Asiens och Afrikas ekvatorialländer. Omkr. 40 arter, af hvilka ingen uppnår betydligare längd än 70 cm., äro kända, hvilka man fördelat på 17 släkten. Utvecklingen af den i södra Asien före-

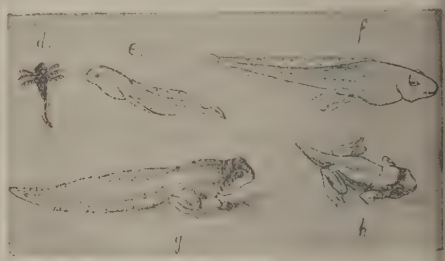

Fig. 3.

kommande *Ichthyophis glutinosa* har nyligen blifvit omsorgsfullt studerad af två schweiziska zoologer, P. och F. Sarasin. De befruktade, mycken näringsgula innehållande äggen läggas i en liten grop i fuktig jord nära vatten, hvarefter moderdjuret ringlar sin kropp omkring äggen (fig. 2 b). Fostret (fig. 2 c) är i ägget försedt med långa gälar och med en fena å svansen; å huden finnas många egendomliga sinnesorgan, utmärkande för djuret under larvstadiet. När larven lämnat ägget, äro gälarna försvunna, men gälspringorna kvarstå; den uppsöker då vattnet, där den tillbringar en längre tid, innan den som fullväxt beger sig upp på land. En annan art, hos hvars foster iakttagits spår till gälar äfven å underkäken, lefver under larvstadiet ej i vattnet.

Urodela, s t j ä r t a m f i b i e r n a, hafva en mer eller mindre långsträckt, trind kropp, en lång stjärt och vanligen två, merendels långt från hvarandra

ilda korta benpar, hvilka vid rörelse på land mera ina till att skjuta kroppen framåt än att uppbära nsamma. Stundom, då bålen är särskildt långräckt, äro benen förkrympta, eller ock saknas baknen. Antalet ryggkotor är störst, ända till 100, os de former, som tillbringa hela sitt lif i vattnet; os de i fullvuxet tillstånd å land lefvande förekomma undom ej flera än 39 kotor. Å både skulder- och ickengördeln kvarstå stora delar oförbenade. Extreiteterna äro synnerligen enkelt byggda; de särskilda ementen i handlof och vrist äro ofta broskiga. förutom å mellan-, öfver- och underkäken förekomma nder, stundom till stort antal, ock å gommen.

Inom denna ordning skiljer man tre familjer, som otsvara tre olika historiska utvecklingsgrader:

Fam. 1. *Perennibranchiata*, gälgroddjuren. om dessa former aldrig lämna vattnet, kvarstå gälrna under hela lifvet. Ögonlock och öfverkäksben aknas. Ryggkotor bikonkava (såsom hos fiskarna).

Fam. 2. *Derotremata*, jättesalamandrar, tilja sig från gälgroddjuren endast därigenom, att älarna hos det fullväxta djuret saknas, medan en gälpringa kan kvarstå, samt att öfverkäksbenen äro för anden.

Fam. 3. *Salamandridæ*, salamanderdjur. essa mista under utvecklingens lopp både gälar och älspringa; flertalet lefver på land utom under fortlantningstiden. Ögonlock finnas nästan alltid. Ej ikonkava kotor. Öfverkäksbenen för handen.

Enligt en i nyare tid framställd åsikt skulle bibeållandet af gälar (och gälspringa) hos gälgroddjuren ara ej en ursprunglig, utan en sekundärt förvärfvad araktär; som dessa djur emellertid utmärka sig enom flera egenskaper, som ställa dem lägre än alamanderdjuren, hafva vi fortfarande skäl för det ntagande, att de ock äro äldre och ursprungligare n dessa.

Med afseende på stjärtamfibiernas geografiska utredning förtjänar anmärkas, att de förekomma i Europa samt i Asiens och Amerikas tempererade elar; endast några arter, tillhörande två släkten, tsträcka sitt utbredningsområde till Central-Amerika; n art förekommer i Argentina.

Gälgroddjuren omfatta 5 arter, fördelade på 4—5 läkten. *Necturus* (*Menobranchus*) *lateralis* uppår en längd af 35 cm. och utmärker sig genom raftiga lemmar, alla med fyra tår. Stjärten, starkt optryckt från sidorna, är utrustad med en fensöm öfre och undre kanten. Under strupen bildar huden tt tvärveck. Färgen är brun med oregelbundna nörkare fläckar, undertill ljusare. Djuret förekommer östra delarna af Nord-Amerika. Under dagen ligger let doldt å vattnets botten; om nätterna går det ut å jakt efter föda, som består i maskar, insekter, törre kräftdjur, småfisk och grodor. — Olmen, *Proteus anguinus* (se pl. 1), som blir 28 cm. lång, genkännes lätt på sin långdragna bål, sina förkrympta emmar med tre fram- och två baktår och sin färgösa (ljusröda) hud. Ögonen, som äro öfverlagrade af ett tjockt hudlager och fullkomligt funktionslösa, kvarstå på ett utvecklingsstadium, som motsvarar ett osterskede af öfriga ryggradsdjurs ögon. De uppräkade egendomligheterna i olmens organisation stå närmaste öfverensstämmelse med hans lefnadssätt: an förekommer uteslutande i underjordiska vatten, Krain, Kärnten och Dalmatien. Hans föda utgöres af små kräftdjur, maskar och snäckor; i fångenskap har man kunnat hålla honom vid lif åratal utan att han intagit någon föda. Larven liknar det vuxna djuret, utom däri att fensömmen sträcker sig från stjärten ett stycke uppå ryggen och att ögonen äro synliga. Egendomligt nog finnes i underjordiska vatten äfven i Texas en form (*Typhlomolge rathbuni*), som i allt väsentligt öfverensstämmer med olmen. — Armödlan, *Siren lacertina*, är ållik, utan bakre och med svaga främre extremiteter med tre eller fyra tår. Endast å gommen finnas små tänder; käkarna äro beklädda med hornslidor. Färgen är svartaktig. Armödlan uppnår en betydande längd, ända till 72 cm. Dess hemland är sydöstra Nord-Amerika. Man har iakttagit, att gälarna försvinna hos helt unga djur och att först sedermera utbildas nya gälar. Att äfven gamla individer kunna lefva utan gälar, har man fastställt hos akvarium-exemplar. Hos en annan art (*S. striatus*) äro gälarna beklädda af huden; de sakna rörelseförmåga och funktion. Hos detta släkte är således gälapparaten sannolikt stadd i tillbakagående utveckling. I sammanhang därmed står, att arterna kunna lämna vattnet och lefva å fuktiga ställen.

Familjen *Derotremata* omfattar två släkten med tillsammans tre arter. *Cryptobranchus*, jättesalamandersläktet, har stark kroppsbyggnad, kort, från sidorna hoptryckt och med fensöm utrustad stjärt, extremiteter väl utbildade med fyra fram- och fem baktår, yttertårna och extremiteternas yttersida med hudveck, tjockt hudveck å kroppssidorna. *C.* (*Menopoma*) *alleghaniensis* har fyra gälbågspar med endast en gälspringa å hvardera sidan. Denna art, som uppnår en längd af 46 cm., är uteslutande vattendjur och förekommer i östra Nord-Amerikas bergstrakter. De största dimensioner bland alla nu lefvande amfibier uppnås af detta släktes andra art, japanska jättesalamandern, *C. maximus* (se pl. 1), hvilken uppnår en längd af 159 cm. Den skiljer sig dessutom från sin amerikanske samsläkting därigenom, att gälspringan är tillsluten och att endast två gälbågspar äro utbildade. Den lefver i små bergsströmmar i Japans och Kinas högländer. Födan utgöres af fiskar, amfibier, maskar och insekter. Djurets utveckling är ej känd; genom teckningar i japanesiska bilderböcker vet man, att ungarna äro försedda med gälar. Ett exemplar, som lefde i Hamburgs akvarium i 14 år, tillväxte under denna tid 36 cm. Arten ätes af japaneserna. Redan under miocenperioden uppträdde en densamma mycket närstående form, såsom framgår af fullständiga lämningar, funna i Solothurn. Detta fossil beskrefs först 1726 af Scheuchzer, hvilken ansåg det för ett människoskelett (''homo diluvii testis'', en människa, som varit vittne till syndafloden). — Älödlan, *Amphiuma means* (se pl. 1), har en ållik kroppsform och starkt förkrympta extremiteter med två eller tre svaga tår. Bebor stillastående vattensamlingar i sydöstra Nord-Amerika från Carolina till Mississippi.

Till familjen *Salamandridæ*, som representerar de högst utvecklade formerna inom denna ordning, hör det största antalet stjärtamfibier. Flertalet lefver i Nord-Amerika. För resten erbjuder den geografiska utbredningen af några fullt naturliga släkten öfverraskande drag. Sålunda förekomma af ett släkte (*Spelerpes*) nitton arter i Amerika, några söder om ekvatorn, medan en lefver i Europa; af ett annat släkte (*Amblystoma*) finnas sexton arter i Nord- och

Central-Amerika och en i Siam. Besläktad med *Amblystoma* (se d. o.) är en form (*Onychodactylus japonicus*), som skiljer sig från nästan alla andra amfibier genom besittning af klor på tårna. Bland familjens öfriga släkten kunna för öfrigt här omnämnas endast några europeiska. Eldsalamandern, *Salamandra maculosa* (se pl. 1): undersätsig kroppsform; stjärten trind och utan fensöm; längs bålens ryggsida finnas fyra rader vårtlikt framträdande körtlar, ur hvilka vid beröring eller tryck en hvit saft flyter ut; 4 tår på fram-, 5 på bakfötterna; färgen svart med stora oregelbundna gula fläckar; längden ända till 18 cm. Eldsalamandern förekommer i Mellan- och Syd-Europa, Algeriet och Mindre Asien. Den framföder ett större antal (omkr. 30) lefvande ungar åt gången, hvilka vid födelsen äro försedda med yttre gälar, båda benparen och fensöm; de födas i vattnet, hvarest man eljest aldrig anträffar eldsalamandern. Den i Alperna förekommande, fullkomligt svarta och något mindre alpsalamandern, *S. atra*, är närbesläktad med den förra, men framföder på en gång endast två fullt utbildade ungar, utan yttre gälar. Detta beror därpå, att af de många äggen i moderdjurets äggledare blott två utbildas till foster, medan alla de öfriga äggen sammanflyta till en massa, hvilken tjänar de två lyckligare lottade syskonen till näring. Härigenom är villkoret gifvet för, att djuret inom moderkroppen kan genomlöpa äfven de utvecklingsskeden, som eldsalamanderns ungar tillryggalägga utanför moderdjurets kropp. I äggledaren äro fostren försedda med mycket stora yttre gälar, hvilka omgifva en stor del af fostret och tjäna till att uppsuga näringen, men som nämndt försvinna före födelsen. Detta egendomliga utvecklingssätt förklaras genom det oafvisliga antagandet, att alpsalamandern liksom dess nära släkting eldsalamandern ursprungligen afsatt sina ungar i vattnet, men sedan den blifvit bergsbo och sålunda ej längre med säkerhet kunnat påräkna att för detta ändamål anträffa vatten, hafva ungarna i moderlifvet måst uppnå en sådan högre utbildning, att de äro skickade för lifvet på det torra. Detta har tydligen ej kunnat ske på annat sätt, än att mängden af afkomman uppoffrades för att ett par måtte uppnå den erforderliga utbildningen. — De i Skandinavien förekommande stjärtamfibierna tillhöra vattenödlesläktet, *Triton* (se pl. 1). De skilja sig från föregående genom sin smärta kroppsform, sin från sidorna hoptryckta stjärt samt en skiljaktig anordning af gommens tänder. Hannen hos en del arter är under fortplantningstiden utrustad med en fenlik kam på ryggen och stjärten, hvilken kam väl ej enbart är ett simredskap och en prydnad, utan ock ett känselorgan, samt bakfötterna kantade med hinna. Omkr. 18 arter äro kända från Europa, Norra Asien och (två) från Nord-Amerika. Vattenödlorna tillbringa större delen af året i vattendrag, hvilka de flesta endast om hösten lämna för att uppsöka vinterkvarter under stenar, i ruttna trädstammar, i hål vid strandbrädden o. s. v. Tidigt på våren inträffar lektiden; äggen läggas, ett och ett, i vattnet, där de fastklibbas vid någon växt. Vattenödlorna lefva af små insekter, blötdjur, grodrom m. m. Liksom flertalet amfibier äro de mycket seglifvade. Hudens yttre hornlager ömsas periodiskt; den aflagda huden är helt enkelt ut- och invänd, men ingenstädes sönderslitén, med hål för mun och ögon; vanligen förtäres denna hud omedelbart af dess egare. I Sverige förekomma följande två arter. Större vattenödlan, *T. cristatus*, är ofvan grönsvart, med mer eller mindre tydliga mörkare fläckar; under pomeransfärgad och svartfläckig. Huden är kornig. Gommens tandrader äro parallella. Längden är 12—16 cm. Denna art är allmän öfver hela landet. Mindre vattenödlan (se pl. 1), *T. tæniatus* (*punctatus*), skiljer sig från den föregående företrädesvis därigenom, att huden är slät och gommens tandrader divergera bakåt samt genom mindre storlek (6—8 cm.). Den förekommer allmänt i södra och mellersta Sverige, sparsammare i norra.

De stjärtlösa amfibierna l. groddjuren i trängre bemärkelse (*Anura* l. *Batrachia*) utgöra den högsta, mest specialiserade typen och på samma gång de mest fullständade landdjur af amfibietyp. Detta framgår af deras organisation. De hafva kort, bred kropp utan yttre stjärt, fyra alltid väl utvecklade fötter, af hvilka de bakre äro längre och göra tjänst som hoppfötter. Det breda, platta hufvudet öfvergår utan särskild hals i bålen, är försedt med vid munöppning och stora, utstående, men indragbara ögon och väl utvecklade ögonlock, af hvilka det undre är genomskinligt. I sammanhang med kroppsformen äro ryggkotorna få (8—9), hvartill kommer det dolkformiga stjärtbenet, uppkommet genom sammanväxning af flera stjärtkotor (se nedan). Flertalet ryggkotor bära starka tvärutskott; de å de senare fästa refbenen äro förkrympta; ofta saknas de fullständigt. Skuldergördeln är mycket fullständigare utbildad än hos stjärtamfibierna; också ett nyckelben finnes. Bäckenet har en från andra ryggradsdjur mycket afvikande gestalt: höftbenet är mycket förlängdt och smalt, hvaremot sitt- och blygdben ombildats till en lodrät skifva. Strål- och armbågsben liksom vad- och skenben äro fullständigt sammanväxta till *ett* stycke. Förutom de fyra utbildade tårna å främre extremiteten finnes ett rudiment till en femte, hvarigenom de stjärtlösa amfibierna skilja sig från de öfriga. A vristen äro (i sammanhang med hoppförmågan) de två första benen starkt förlängda; å bakfoten finnes en ofullständig sjätte tå. Förbeningen af skelettet är fullständigare än hos stjärtamfibierna. Endast hos ett fåtal finnas tänder i mellan-, öfver- och underkäken och å gommen; vanligen saknas de i underkäken, stundom ock i mellan- och öfverkäken; någon gång saknas tänder fullständigt.

Af intresse är de stjärtlösa amfibiernas individuella utveckling (fig. 3) ej minst därför, att under densamma stadier genomlöpas, på hvilka stjärtamfibierna blifvit stående. Ur ägget framgår en larv af tämligen jämtjock kroppsform. Bakom munöppningen uppträda hudveck, innehållande stora sammansatta körtlar, ur hvilka hos några grodor framgå sugskifvor, genom hvilka larven förmår fasthålla sig vid växter o. d. Medan kroppen blir mera långsträckt (fig. 3 d) och en tydlig stjärt utbildat sig, uppträda liksom hos de lägre amfibierna tre yttre gälar å hvardera sidan. Efter några dygn växa stora gällock öfver dessa gälar, som tillbakabildas, medan samtidigt å alla gälbågar inre gälar utvecklas; dessa ligga i en genom gällocket täckt hålighet, som vanligen blott genom en öppning står i förbindelse med yttervärlden (fig. 3 c). Samtidigt förändras kroppsformen: hufvud och bål bilda en nästan klotrund del, hvilken är skarpt afsatt

från den sammantryckta, kraftiga stjärten. Larven, som är utrustad med hornkäkar och en lång, i spiral upprullad tarmkanal, lifnär sig af multnande växtdelar, slam, döda smådjur o. s. v. Småningom utvecklas extremiteterna, men under hela larvtiden ligga de främre dolda i gälhäligheten (fig. 3 f). Vid metamorfosen krymper svansen ihop (d. v. s. dess beståndsdelar resorberas), tänder utvecklas, den lilla munnen blir större o. s. v.: det lilla groddjuret lämnar vattnet och lefver därefter i mer eller mindre förhärskande grad som landdjur (fig. 3 g, h).

Medan detta är det hos fiertalet groddjur vanliga förloppet vid utvecklingen, modifieras detsamma ej väsentligt genom olika arter af yngelvård, som förekomma hos vissa groddjur och af hvilka några omnämnas i det följande.

Att den mycket specialiserade organisation, som utmärker groddjuren, varit mäktig en ganska hög grad af tillpassning, framgår redan däraf, att man för närvarande känner omkr. 900 olika arter; hvarje af de större grupperna innehåller jord-, träd-, vatten- och gräfvarformer.

Öfversikt öfver de viktigare afdelningarna:

Underordn. I. *Aglossa*, de tunglösa groddjuren.
„ II. *Phaneroglossa*, tung-groddjuren.
Fam. 1. *Discoglossidæ*, unker.
„ 2. *Pelobatidæ*, lökgrodor.
„ 3. *Bufonidæ*, paddor.
„ 4. *Hylidæ*, löfgrodor.
„ 5. *Ranidæ*, egentliga grodor.

De tunglösa groddjuren, som i en del organisationsförhållanden äro ursprungligare än öfriga groddjur, igenkännas därpå, att tungan saknas samt att örontrumpeterna mynna ut gemensamt i svalget. Den mest bekanta bland de få hithörande formerna är *Pipa americana*, surinampaddan (se pl. 2): kroppen bred, platt; hufvudet tillspetsadt framåt; frambenens tår i spetsen försedda med fyra stjärnformigt ställda hudbihang; baktår med simhud; inga tänder; längd till 20 cm. Djuret, hvars hemland är Guyana och Brasilien, lefver uteslutande i vatten. Vid parningen utstjälpes honans kloak och sträckes upp mot ryggen, ovarest de utträdande äggen fördelas med hannens tillhjälp; för hvarje ägg bildas i huden en liten grop, som tillslutes medelst ett lock; i dessa gropar utvecklas ägget, och i dem genomgå larverna hela sin metamorfos, så att de framkomma ur dem som fullbildade groddjur. — *Xenopus* samt ett annat i Afrika lefvande släkte skilja sig från alla andra groddjur därigenom, att de hafva klor på de tre inre tårna å bakbenen.

Alla till underordn. *Phaneroglossa* hörande groddjur hafva tunga.

Fam. *Discoglossidæ*, unker. Tungan har formen af en rundad skifva, fastväxt med hela undre sidan. Mellan- och öfverkäken samt gommen äro försedda med tänder. Korta refben finnas. De få medlemmarna af denna familj äro spridda öfver Europa, norra Amerika och norra Asien; ett släkte lefver på New Zealand. Till familjen hör klockgrodan, *Bombinator igneus:* kroppen ofvan tätt besatt med vårtor; ingen trumhåla; framtårna skilda och baktårna förenade genom hel simhud; färgen ofvan gråbrun eller olivgrön, under blå med röda fläckar; längd 37 mm. Klockgrodan förekommer i Tyskland, Österrike och Ryssland; till Danmark och Skåne blef den införd af samma rikshofmästaren Peder Oxe (d. 1575), hvarför den i Danmark äfven kallas "Peder Oxes frö" (da. *frö* = groda). Större delen af året vistas den i vatten, men anträffas om hösten ofta uppe på land, där den hoppar omkring med långa skutt. Dess läte liknar en dof, aflägsen klockringning. — Barnmorskegrodan, *Alytes obstetricans* (se pl. 2), kännetecknas af sin undersätsiga kropp, kraftiga lemmar och korta bakfötter med tjock, half simhud mellan tårna. Längden blir omkr. 35 mm. Djuret förekommer i västra Europa. Vid parningen lindar hannen de slemsnören, genom hvilka äggen äro förenade, omkring sina bakben, hvarefter han gräfver ned sig i jorden. Efter omkr. 3 veckor äro larverna färdiga att krypa ur äggen, och hannen begifver sig då med äggen till något vatten, där han afsätter äggen för att låta larverna utveckla sig.

Fam. *Pelobatidæ*, lökgrodor, skiljes från föregående bl. a. därigenom, att tungan är fäst endast med framändan och att bröstbenet är annorlunda byggdt. Af de öfver skilda delar af jorden spridda medlemmarna af denna familj förekommer hos oss blott lökgrodan, *Pelobates fuscus*. Trumhåla saknas, de bakre tårna äro försedda med hel simhud. Vid innersta baktåns rot finnes en hård, linsformig knöl. Kroppen är ofvan betäckt med glesa vårtor. Hela habitus är paddlik. Färgen är ofvan grå, marmorerad, under hvitgul (hannen) eller gråspräcklig (honan). Kroppslängden kan uppgå till 6 cm. Lökgrodan förekommer i mellersta Europa och Persien, hos oss i Skåne och på Gottland. Som den om dagen håller sig nedgräfd i sanden och är i rörelse endast om natten, anträffas den jämförelsevis sällan. Då djuret ofredas, afsöndrar det ur hudkörtlarna en vätska, som har en stark hvitlöksliknande lukt. Bland alla våra stjärtlösa amfibier har denna art de största larverna: de uppnå en längd af 10 cm. och äro således större än det utbildade djuret.

Fam. *Bufonidæ*, paddor: tänder saknas fullständigt (utom hos ett släkte); inga refben; lemmarna korta och starka; hud tjock och vårtig. Arter tillhörande denna familj förekomma öfver hela världen, utom i de kallare trakterna. Det öfvervägande antalet är landdjur och gräfvande. Släktet *Bufo*, paddsläktet, af hvilket man känner öfver 100 arter, är i Sverige företrädt af tre arter; dessa hafva tydlig trumhinna, mycket stora öronkörtlar, baktårna med stark, urringad simhud, mycket vårtig hud och en stor knöl bakom ögonen. De ifrågavarande tre arterna kunna åtskiljas på följande sätt:

I. Baktårna med half simhud.
a. Trumhinnan mindre tydlig. Knölen bakom ögonen njurlik. Färgvarierande: ofvan gråbrun med mörkare vårtor, under hvit med mörka fläckar. Längd 13 cm.
1. Vanliga paddan, *B. vulgaris*.
b. Trumhinnan tydlig. Knölen bakom ögonen aflångt äggformig. Ofvan grön med hvita teckningar, under hvit med mörka fläckar. Längd 7 cm.
2. Grönfläckiga paddan, *B. variabilis* (se pl. 2).

II. Baktårna nästan utan simhud. Ofvan olivgrön med ett gult streck längs ryggens midtlinje, under hvit med mörka fläckar. Längd 7 cm.
3. Stinkpaddan, *B. calamita* (se pl. 2).

Alla äro till sitt lefnadssätt nattliga och träffas om dagen endast undantagsvis utanför sina kryphål. I sina rörelser äro de långsamma och otympliga; på grund af bakbenens korthet hoppa de endast med svårighet, men springa ofta rätt snabbt; de simma dåligt. Deras föda utgöres af åtskilliga för människan skadliga djur: maskar, snäckor, insekter och smärre ryggradsdjur. Som de behöfva stor mängd näring, blifva de nyttiga genom att utrota dessa djur. Likväl hafva de i alla tider varit utsatta för ifrig förföljelse från människans sida till följd af dennas okunnighet och afsky för paddornas föga tilltalande yttre egenskaper. Om hösten gömma de sig i något hål eller gräfva ned sig i marken för att öfvervintra. Äggen läggas i strängar, och vid parningen fattar hannen sin hona om bröstet, hvarvid han sätter sina framfötter i hennes axelhålor. Vanliga paddan förekommer allmänt i södra och mellersta Sverige, sparsammare längre åt norr och för resten i större delen af Europa samt i mellersta Asien och norra Afrika. Den vistas företrädesvis på fuktiga och skuggiga ställen, där den lätt kan dölja sig. Parningen sker i Sverige i april eller början af maj. Hannen, som är mindre än honan, låter under fortplantningstiden höra ett läte, mindre sorlande än grodans. Larverna äro jämförda med grodornas små; utvecklingen försiggår mycket långsamt, och djuret blir ej fortplantningsskickligt förrän i sitt femte år. Man har påstått, att den vanliga paddan, då den tömmer sin urinblåsa, utsvettas en giftig vätska, som i ladugårdar orsakar sjukdom hos nötkreatur o. s. v. Detta är dock lika osant som den uppgiften, att den, inmurad i byggnader o. d., utan tillgång på föda, skulle kunna uthärda under årtionden. Grönfläckiga paddan förekommer i Europa (utom Spanien, Frankrike och Storbritannien) samt mellersta Asien. Den är allmän i sydligaste Sverige och Bohus län. Den eger rätt stor förmåga af färgförändring samt hoppar bättre än vanliga paddan. Stinkpaddan har ungefär samma allmänna utbredning som vanliga paddan; hos oss finnes den dock endast i Skåne och Halland. Den uppehåller sig med förkärlek i sandiga trakter. Den hoppar aldrig som andra paddor, utan springer på alla fyra och detta nästan lika snabbt som en råtta; äfven eger den större klätterförmåga än de andra paddorna. Då den oroas, gifver den ifrån sig en vidrig stank, som lär kunna förorsaka hufvudvärk och kräkning. Till detta släkte hör likaledes en af de största bland alla nu lefvande stjärtlösa amfibier, näml. agan, *B. marinus*, som blir omkr. 16 cm. lång och är hemma i mellersta och södra Amerika. Denna art låter höra ett mycket starkt läte.

Hos fam. *Hylidæ*, löfgrodorna, äro käkar (utom underkäken) och gom tandbärande; refben saknas; trumhinnan är tydlig; bakbenen betydligt längre än frambenen; tårna försedda med runda häftskifvor och hos flera arter förenade genom simhud. Häftskifvorna sätta dessa groddjur i stånd att fasthålla sig på glatta ytor; och detta sker ej, som tidigare antagits, därigenom att ett lufttomt rum åstadkommes, utan därigenom, att ett tunt vätskelager bildas. Äfven de små vårtor, som finnas å kroppens buksida, bidraga genom den vätska, de afsöndra, att fästa djuret vid blad, trädstammar m. m., då det trycker sig mot dessa. Alla löfgrodor hafva en mer eller mindre stark röst, som förstärkes genom en eller ett par strupsäckar. Familjen, som räknar omkr. 150 arter, är kosmopolitisk, förekommer dock ej i Afrika, men till största mängden i Amerika. Med undantag af parningstiden, som lockar äfven flertalet löfgrodor ned i vattnet, och vintern, som tvingar dem att söka sin tillflykt i gyttja, under stenar, under trädens bark och andra för köld eller uttorkande värme mera otillgängliga ställen, tillbringa de sitt lif i träden, där de jaga insekter. Så olikartad deras färg än är, så liknar den löfvens, på hvilka de bo; den afpassar sig troget efter sin omgifning, enär sannolikt alla arter ega förmågan att förändra kroppsfärgen t. o. m. i vida högre grad än den beryktade kameleonten. — I Europa företrädes denna familj af en art, vanliga löfgrodan, *Hyla viridis;* i Sverige finnes den endast i södra och östra Skåne. Den är ofvan gräsgrön med ett svart, ofta gulkantadt streck på sidorna, under hvit. Hannen har brun strupe, som kan blåsas upp till en stor boll; kroppslängden stiger till 4 cm. I anseende till det egendomliga lefnadssättet i trädens kronor får man sällan se denna groda. Den hoppar med stor skicklighet från blad till blad. Under parningstiden, som i Sverige infaller i april eller början af maj, skriker den fullvuxne hannen flitigt, men äfven under sommaren låter han höra sitt klingande läte. I fångenskap kan löfgrodan uthärda flera år. — Inom denna familj finnas flera exempel på en från det vanliga och ursprungliga förhållandet afvikande yngelvård. Hos den sydamerikanska *Hyla goeldii* komma äggen att ligga på moderdjurets rygg, å ryggens sidor fasthållna genom ett hudveck. En vidare utveckling af detta förhållande anträffa vi hos en annan sydamerikansk form, punggrodan, *Nototrema marsupiatum;* här har på honans rygg utbildats en bakåt mynnande ficklik hudsäck, i hvilken äggen undergå åtminstone en del af sin förvandling. Hos andra arter fästas äggen på trädens blad. En löfgrodorna närstående form, antillgrodan, *Hylodes martinicensis*, hvars hem är några af de västindiska öarna, parar sig ej i vatten, utan på land, och äggen läggas på blad. I äggen, som äro jämförelsevis stora, utveckla sig djuren fullständigt, utan att där bildas vare sig gälar eller gälspringor; däremot är fostret försedt med en stor, med rikliga blodkärl utrustad stjärt, som torde tjänstgöra som andedräktsorgan under vistelsen inom ägget. Efter 21 dygn är äggulan förtärd, och djuret framkommer ur ägget som nästan fullbildad groda. Här föreligger således ett exempel på en förkortad utveckling, utgörande en afpassning till lifvet på land.

Fam. *Ranidæ*, egentliga grodor, utmärka sig därigenom, att skuldergördelns undre delar ej öfverlagra hvarandra (såsom hos flertalet af de föregående), utan stöta tillsammans med sina kanter å buksidan; att korsbenskotornas tvärutskott äro cylindriska samt mellan- och öfverkäken äfvensom gommen bära tänder. Öfver 270 arter äro kända. De äro kosmopolitiska, saknas dock i Australien, och i Syd-Amerika förekomma endast några få arter. *Rana*, grodsläktet, det enda i Europa förekommande släktet, har en glatt, endast delvis

ärtig hud; tungan är baktill djupt inskuren; framärna äro fria, baktärna hafva simhud. Omkr. 140 arter äro kända. I Sverige finnas följande:

I. Pannan platt. Inre strupsäckar. Bakre lårsidan ofläckad.
   1. Nosen trubbig. Å mellanfoten en liten, trubbig svulst. Bakfötternas simhud hel, ej urringad. Buksidan fläckig. Rygg rödbrun, grå eller grönaktig med mörka fläckar. Kroppslängd till 9,5 cm.
      Vanliga grodan, *R. temporaria*.
   2. Nosen spetsig. Å mellanfoten en stor, oval svulst. Bakfötternas simhud mycket urringad. Buksidan ofläckad. Rygg gulbrun eller blekgrå med mörka fläckar. Kroppslängd till 5,5 cm.
      Åkergrodan, *R. arvalis*.

II. Pannan urgröpt. Yttre strupsäckar. Bakre lårsidan fläckig. Simhud hel. Nosen spetsig. Rygg oftast grön med tre gula längdstreck. Kroppslängd till 10 cm.
   Ätliga grodan, *R. esculenta* (se pl. 2).

De båda förstnämnda skilja sig till sitt lefnadssätt från den ätliga grodan, näml. därigenom att de endast under fortplantningstiden lefva i vattnet, eljest mest på land, hvaremot den ätliga grodan alltid träffas i eller tätt vid vatten samt simmar och hoppar bättre än dessa; den ynglar senare än dessa, hvilkas fortplantning infaller tidigt på året. Vanliga grodan är hemma i hela Europa och i Central-Asien. Hos oss är den allmän öfver hela landet. Den skiljer sig från den följande därigenom, att dess ek börjar tidigare och att dess ägg äro kläckta och larver utvecklade tidigare än andra grodors. Sitt byte, som utgöres af insekter, sniglar, maskar o. s. v., griper den genom att blixtsnabbt framslunga sin klibbiga tunga, hvarefter den slukar det helt. Knappast annars än under fortplantningstiden låter vanliga grodan höra sitt föga kraftiga läte. Endast dess starka aflingsförmåga räddar arten från att utrotas af sina många fiender (människor, rofdjur, vadarefåglar, vråkar, ormar). Mångenstädes fångas den, liksom den ätliga grodan, för sina köttiga lårskull, hvilka uppskattas som en läcker föda. — Åkergrodans utbredningsområde är mycket inskränktare (Central-Europa, västra Sibirien), och denna art går aldrig så högt upp i bergstrakterna som den föregående; på orter, som hysa dem båda, är den alltid sällsyntare än denna. Den är anträffad i Torestädes i södra och mellersta Sverige. — Ätliga grodan är hemma i en stor del af Europa, Asien och nordvästra Afrika; hos oss tämligen sällsynt i Skåne, Småland och Östergötland. Dess läte är vida starkare än de föregåendes. Den förtär insekter, näckor, små fiskar, amfibier, stundom ock fågelungar och små däggdjur. — Vissa grodarter kunna uppnå betydliga dimensioner, såsom den nordamerikanska oxgrodan, *R. catesbiana*, som blir 22 cm. lång och hvars stämmas kraft är så i förhållande till kroppsstorleken. — Ett närstående släkte, *Rhacophorus*, som finnes på Madagaskar, i Syd-Asien och Japan, är af intresse därför, att simhuden såväl å fram- som baktärna är synnerligen starkt utbildad (se pl. 2), men användes ej till simredskap, utan tjänstgör som fallskärm, då grodan hoppar mellan trädens grenar.

Litt.: C. K. Hoffmann, "Amphibien aus Bronn's klassen und ordnungen des thierreichs" (1873—78), och H. Gadow, "Amphibia and reptiles" (1901). L—E.

Amfibiologi (af amfibie och grek. *lo'gos*, lära), läran om amfibierna.

Amfibisk, som har afseende på amfibierna; som erinrar om det för amfibierna karakteristiska; som för ett dubbellif (som amfibierna).

Amfibiska växter, *bot.*, kunna lefva såväl i vatten som på land. Vattenformen har ofta ett helt annat

L = landväxt, V = vattenväxt.

utseende än landformen. Mest påverkade af det omgifvande mediet synas bladen blifva, som hos vattenformen blifva findelade eller på annat sätt förändrade. Såsom exempel på amfibiska växter kunna nämnas *Polygonum amphibium*, *Batrachium*, *Juncus supinus* m. fl. G. L—M.

Amfiböler (af grek. *amfi'bolos*, tvetydig, så kallade på grund af likheten med andra mineral, särskildt augit), *miner.*, en viktig grupp silikater, som kristallisera i det monoklina eller det rombiska systemet. Dit höra hornblände, grammatit, strålsten, asbest, antofyllit, arfvedsonit och glaukofan (se dessa ord). A. HNG.

Amfiboli (grek. *amfiboli'a*), tvetydighet, dubbelmening.

Amfibolitskiffer, *petrogr.* Se Hornbländeskiffer.

Amfider (af grek. *amfi'*, omkring, åt ömse håll), *kem.*, kallades af Berzelius de element, hvilka med andra element bilda elektrokemiskt motsatta föreningar, t. ex. syret, hvars föreningar med andra grundämnen äro enligt Berzelius' uppfattning dels baser, dels syror. Till amfiderna räknade han, utom syre, äfven svafvel, selen och tellur. — Med amfidsalter förstod man, till skillnad från haloidsalter, de salter, hvilka enligt ofvanstående kunde anses vara föreningar af syror med baser, svaflor med svafvelbaser o. s. v. P. T. C.

Amfidsalter. Se Amfider.

Amfiga'strier, *bot.* Se Jungermanniaceæ.

Amfiguri (fr. *amphigouri*, ett under 1700-talet bildadt ord, som man velat härleda från grek. *amfi'*,

omkring, och *gŷros*, krets), meningslöst ordsvall, gallimatias.

Amfika'rp (af grek. *amfi'*, omkring, åt ömse håll, och *karpo's*, frukt), *bot.*, med två slags frukt. Säges om växter, som ega frukter af tvenne slag, dels vanliga mognande i luften, dels sådana, som komma

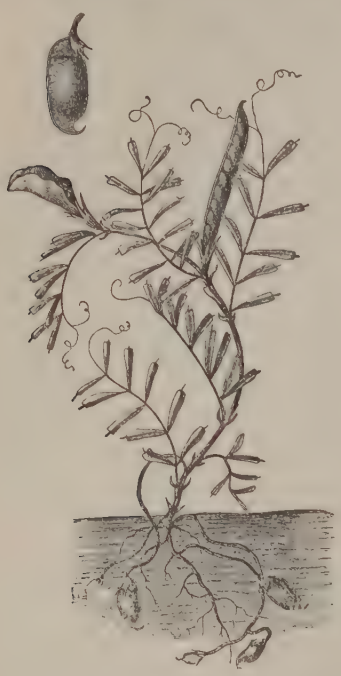

till mognad nedgräfda i jorden. Ofta utvecklas de senare ur kleistogama blommor. Såsom ett exempel på en dylik växt kan nämnas *Vicia amphicarpa*. Dess ofvanjordiska frukter utgöras af mångfröiga, smala, dess underjordiska af rundade, enfröiga baljor. Jfr Aërokarp. G. L—M.

Amfiktyo'ner (grek. *amfikty'ones* l. *amfikti'ones*, kringboende). I det forna Grekland förstod man därmed i allmänhet de i grannskapet af något berömdt tempel liggande städernas och orternas invånare. Dessa brukade genom vissa gemensamma intressen, såsom vården om gudstjänsten i den gemensamma helgedomen, dennas skyddande mot yttre fiender och deltagandet i de till densamma hörande festerna, sammanhållas till ett slags religiös-politiskt förbund eller en s. k. amfiktyoni. Största anseende och omfattning bland dessa amfiktyonier hade den, som brukade sammanträda dels i Delfi, dels vid Thermopylai och därför hette den delfiska eller pylaiska amfiktyonien. Vanligen benämnes den likväl endast Amfiktyoniska förbundet. Deltagare i förbundet voro 12 ursprungligen i Tessalien eller dess grannskap boende, men under den historiska tiden till boningsplatser och politisk betydelse vidt skilda helleniska stammar: tessaler, boioter (beoter), dorer, joner, perrhaiber, magneter, oitaier eller ainianer, malier, lokrer, ftiotiska achaier, foker, doloper. Uteslutna voro däremot alla öfriga greker, såsom elier, arkadier m. fl. Hvar och en af de representerade stammarna hade två röster i förbundsrådet, och äfven Greklands mäktigaste stater, Aten och Sparta, egde säte och stämma i förbundet endast såsom medlemmar af den joniska och den doriska stammen. De röstberättigade staternas talan fördes af deputerade, hvilka kallades dels *hieromnemones*, dels *pylagorer*. Efter det s. k. tredje heliga kriget (346 f. Kr.) ändrades förbundets sammansättning så till vida, att Filip af Macedonien inträdde i fokernas ställe och spartanerna upphörde att med de öfrige dorerna deltaga i förbundet. Något senare tillvällade sig etolerna för en tid medlemskap och inflytande. Af Augustus blef det amfiktyoniska förbundsrådet väsentligen omorganiseradt, och på Pausanias' tid (i 2:a årh.) bestod det af 30 deputerade, bland hvilka Nikopolis (Aktion), Macedonien och Tessalien utsågo sex hvardera.

Det amfiktyoniska förbundet hade dels en uppgift af religiös art, hvartill i främsta rummet hörde upprätthållandet och skyddandet af nationaltemplet i Delfi och dess tillhörigheter samt efter 586 ledningen af de pytiska spelen, dels verkade det äfven i folkrättsligt syfte, i synnerhet med afseende på införande af humanare grundsatser vid krigföring. Äfven en allmänt patriotisk mission synas amfiktyonerna stundom hafva fyllt, såsom då de efter slaget vid Thermopylai ombesörjde minnesvården öfver de fallne grekerna. Någon större politisk betydelse hade amfiktyoniska förbundet aldrig, och alldeles falskt är att betrakta det såsom en de grekiska staternas gemensamma förbundsregering. En sådan roll kunde förbundet, i saknad af självständig exekutiv makt, icke spela, då det ej var tänkbart, att mäktiga stater, såsom Aten och Sparta, skulle godvilligt foga sig efter besluten af ett förbundsråd, där en mängd obetydliga och knappt självständiga småstater hade samma rösträtt som de själfva. Däremot hände det ofta, att förbundets namn och anseende af de maktegande missbrukades till att gifva en viss religiös sanktion åt deras egoistiska sträfvanden. Såsom exempel därpå må omnämnas de s. k. "heliga krigen" (se d. o.). Se Bürgel, "Die pylaeisch-delphische amphiktyonie" (1877), och Hermann, "Lerbuch der griechischen antiquitäten", I (6:e uppl. 1889, s. 84 ff.). A. M. A.

Amfilöchos (grek. *'Αμφίλοχος* lat. *Amphilŏchus*), *grek. sag.*, son af Amfiaraos och Erifyle, var likasom sin fader både siare och hjälte. Han deltog såväl i epigonernas hämndetåg mot Tebe som ock i det trojanska kriget. V. K.

Amfi'macer (grek. *amfi'makros*, af *amfi'*, omkring, och *makro's*, lång), *metr.*, versfot, bestående af en lång (betonad), en kort (obetonad) och en lång (betonad) stafvelse (— ⏑ —). Mera känd är denna versfot under namnet creticus. A. M. A.

Amfion (grek. *'Αμφίων*, lat. *Amphīon*), *grek. myt.*, son af Zeus och Antiope, den tebanske konungen Nykteus' dotter. Jämte sin tvillingbroder, Zethos blef han genast efter födelsen utsatt, men upptogs och uppfostrades af herdar. Zethos antog dessas lefnadssätt, hvaremot Amfion med stor framgång egnade sig åt skaldekonst och musik. Då deras moder Antiope, efter Nykteus' död hölls fängslad och miss-

andlades af sin farbroder Lykos och dennes gemål, Dirke, hämnades Amfion och Zethos på den sistämnda genom att binda fast henne vid hornen på en vild tjur, som släpade henne till döds. Denna händelse är afbildad i en kolossal antik marmorgrupp, om under namn af "farnesiske tjuren" (se Farneiska konstverk) förvaras i Neapels museum. — Efter att hafva satt sig i besittning af sin fädernestad, Tebe, befäste Amfion och Zethos denna med en ringmur, hvarvid stenarna skola hafva satts i

Amfion och Zethos (från en relief i Pal. Spada i Rom).

örelse af tonerna från Amfions lyra. A. förmälde ig med Niobe (se d. o.) och hade med henne tånga söner och döttrar, hvilka alla föllo offer för Apollons och Artemis' pilar. I Tebe visade man Amfions och Zethos' gemensamma graf, och de båda tvillingbröderna betraktades såsom beotiska landsmän. A. M. A.

Amfipōder (lat. *amphi'poda*), *zool.*, märldjur.

Amfipōlis (lat. *Amphipolis*), fordom stad i Makedonien, vid floden Strymon, var urspr. en ateniensisk kolonl, grundad 437 f. Kr. af Agnon, men kom sedan under Macedoniens välde och togs slutligen af romarna, hvilka gjorde det till hufvudstad i "Macedonia prima". A. kallades under medeltiden Chrysopolis ("guldstaden") efter några närbelägna guldgrufvor. Obetydliga lämningar vid nuv. Neo-Chorio.

Amfiprostȳl (af grek. *amfi'*, omkring, på båda sidor, *pro*, framtill, och *stȳlos*, pelare), *bygnk.*, den grekiska tempelform, som har en kolonnställning fram-

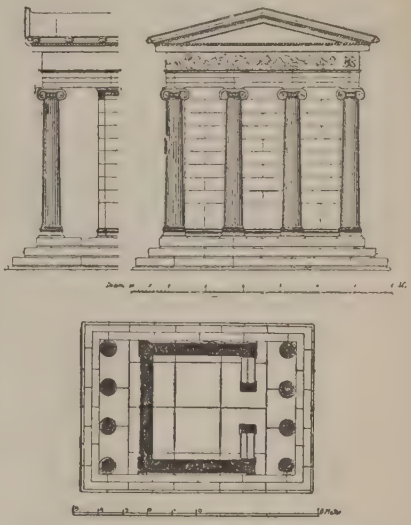

Joniskt amfiprostyltempel. (Nike Apteros, Aten.)

för hvardera kortsidan och inga kolonner på längdsidorna. (I. G. C.)

Amfi'ssa, nu Salona, grekisk stad i de ozoliske lokrernas land, n. v. om Delfi. Det förstördes af den macedoniske konungen Filip 339 f. Kr. i det s. k. heliga kriget, emedan dess invånare bebyggt en templet i Delfi tillhörig åker, men blef åter uppbyggdt.

Amfiteäter (af grek. *amfi'*, omkring, och *the'atron*, skådeplats) var hos romarna en byggnad, inneslutande i sin midt en skådebana, på hvilken fäktarespel och djurstrider uppfördes och rundt omkring hvilken funnos flere trappvis öfver hvarandra upphöjda säten för åskådarna. Denna teaterform, en modifiering af cirkus, nådde under den romerska kejsartiden en storartad fullkomning och nyttjas äfven i nutiden, när det gäller att åt en stor mängd åskådare eller åhörare lämpligen bereda tillträde till sådana framställningar, som kunna lika väl uppfattas från hvilken sida som helst, såsom jättekonserter, konstridter, tjurfäktningar o. d. — Den romerska amfiteatern var en stor offentlig, ursprungligen i en kraterformig dalsänkning anordnad, senare med särskilda ytterväggar försedd, af sten (tidigare af trä) byggd och fritt stående, obetäckt skådeplats. Den var i regeln elliptisk, endast undantagsvis cirkelrund. Skådebanan eller stridsplatsen (*arena*) befann sig i anläggningens midt och var helt och hållet omkretsad af koncentriska åskådareplatsringar. Liksom på en teater eller på en kapprännings-bana (*circus*) lågo dessa platser högre, i samma mån de voro aflägsnare från arenan, på hvilken fäktarespel (se Gladiator) och djurstrider, någon gång äfven sjöträffningar (*naumachiæ*) framställdes. De lodräta

yttermurarna (byggnadens rundtom löpande fasad) fingo en betydlig höjd. Därinnanför och under sittplatserna uppstod ett stort tomrum, som endast inskränktes af vederlagsmurar och pelare. Detta utrymme upptogs nästan uteslutande af gångar och trappor, till en mindre del — nederst och närmast arenan — af förvarings- och väntrum för djur, kämpar, fartyg o. s. v. De närmast yttermuren

Amfiteatern i Pola. Det yttre.

löpande storartade gallerierna, liggande det ena öfver det andra i tre eller fyra våningar, fingo ljus och luft genom stora, medelst vederlagspelare åtskilda, oupphörligt kring hela byggnaden sig upprepande, öfverhvälfda muröppningar (arkader), af hvilka de, som funnos i nedersta våningen, tjänade som ingångar. Dessa voro utmärkta genom centrala lägen, då de ledde till de förnämsta, lägst belägna platserna. Enkla eller flerarmade, raka trappor ledde till bänkrader eller till gångbanor, hvilka sistnämnda delade den

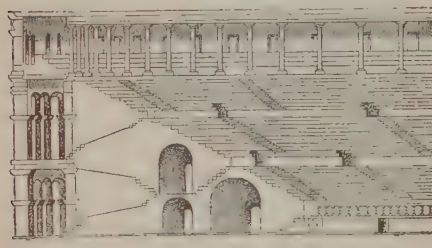

Amfiteatern i Pola. Det inre. Genomskärning.

kolossala åskådareringen i flere, för olika samhällslager bestämda, zonartade afdelningar. Emellan dessa gångar funnos smalare, öppna trappor, hvilka ledde upp eller ned till bänkraderna och på samma gång afskuro zonerna i mindre, kilformiga underafdelningar för olika kön, åldrar, yrken o. s. v.

Den öfversta af fasadens våningar var föga öppen utåt, men visade i stället inåt teatern en lätt och rik kolonnad. Gränsen mellan arena och åskådarerum bestod stundom af en vattengraf och därjämte alltid af en 3,5—4,5 m. hög terrassmur, som nedtill var genombruten af portar för djur, kämpar o. s. v. och på hvilken, skyddade af bröstvärn, kejsarens och de förnämes platser befunno sig (se Podium). — Arenan var en stor, sandad stridsplats och hvilade oftast på hvälfda rum, tjänande som vattenbehållare, aflopp o. s. v. Solljusets och hettans öfvermått sökte man dämpa genom ett rörligt, lätt tak af tyg, som spändes öfver det ofantliga rummet mellan vid yttre muren fästa master. Den ansenligaste af detta slags byggnader är Colosseum (se d. o.) i Rom, hvilken amfiteater beräknas ha innehållit 87,000 sittplatser. Lämningar af amfiteatrar finnas i många andra italienska städer, såsom Capua (den väldigaste näst Colosseum), Pozzuoli, Verona, Pompeji m. fl., i Pola, Trier och Basel, i Nîmes, Arles, Fréjus m. fl. franska städer, vid Sevilla, i Tunis (Utica och El-Djem), Konstantinopel och Smyrna.

Amfiteater i modern mening är en särskild, med stigande bänk- eller stolrader försedd del af teatersalongen, vanligast förlagd midt framför scenen, i salongens fond, något högre än parterren (parketten) och nedanför logeraderna. I nyaste tidens teaterbyggnader har det kommit ur bruk att anlägga sådan amfiteater. A. T. G.*

Amfiteatrālisk (jfr Amfiteater), inredd med bakom hvarandra stigande bänk- eller stolrader, hvilka löpa alldeles (eller åtminstone mer än halfvägs) rundtomkring; som höjer sig trappvis i rundel (om dalar och dylika landskapsformationer).

Amfitea'trov, Aleksej Valentinovitj, f. 1855, framstående rysk publicist och novellist, särskildt känd under pseudonymen "Old gentleman" i tidningen "Novoje Vremja". Efter att ha grundat en egen tidning "Rossija" blef A. kort därpå (1902) förvisad till Sibirien för en satirisk skiss, som ansågs syfta på kejserliga familjen. A—D J.

Amfitrīte (grek. *Ἀμφιτρίτη*, lat. *Amphitrite*), *grek. myt.*, en af nereiderna, Poseidons maka. Hon var uteslutande en hafsgudinna. I den äldsta grekiska poesien är hennes namn liktydigt med den brusande, dunkla hafsströmmen, och hos senare antika skalder nyttjas det ej sällan helt enkelt för att beteckna hafvet. Hennes son var hafsguden Triton. I konsten afbildas hon än vid Poseidons sida, än ensam, omgifven af hafvets underbara varelser. Hon har ett fagert hufvud med böljande hår eller med ett hårnät och kräftklor vid tinningarna. V. K.

Amfitröpt (af grek. *amfi'*, omkring, och *tre'pein*, vända), *bot.*, säges fröämnet vara, när det är krumböjdt och med sin mun ligger omedelbart intill fästpunkten.

Amfitrÿon (grek. *Ἀμφιτρύων*, lat. *Amphitrŭo*), *grek. sag.*, son af konung Alkaios i Tiryns och sonson till Perseus. A. råkade dräpa sin farbroder Elektryon, konung i Mykenai, då denne återvände från ett härnadståg mot tafierna. Därför blef han af sin farbroder Stenelos, som nu tog väldet i Mykenai, fördrifven och flydde tillika med sin trolofvade, Alkmene, till sin morbroder, konungen i Tebe, Kreon, som renade honom från blodskulden. Sedan han på Alkmenes yrkan, för att hämnas hennes bröder, företagit ett tåg mot tafierna, blef hon hans maka och födde honom sonen Ifikles, en halfbroder till Herakles. V. K.

A'mfora (lat. *a'mphora*, af grek. *amforeū's*), tvåöradt kärl, stundom af metall, vanl. af lera. Det användes af forntidens greker och romare till förvaring af olja och vin m. m. äfvensom till grafurna. Bland de olika formerna må särskildt framhållas den attiska i 5:e årh. f. Kr., ovalformig, något vidare ofvan

midten och hastigt afsmalnande mot halsen samt prydd med figurer. Dylika amforer med olja utgjorde segerpris vid de panateneiska festtäflingarna (se fig. 1). Den aflånga romerska vinamforan — många ha påträffats bl. a. i Pompeji — var spetsig nedtill (se fig. 2) och lutades därför mot väggen eller nedgräfdes ett stycke i marken. Såsom mått var en romerska amfora omkr. 26 l., ungefär 1 kbf. H. SGN.

Amfora (fig. 1).

Amfotēr (grek. *amfo'teros*, bäggedera, ömsesidig), som uppträder dubbelt; indifferent. — Amfotera bildningar, bergarter, som uppstått under inverkan af eld och vatten. — Amfotera elektrolyter, kroppar, som bilda salter såväl med syror som med baser, t. ex. aminosyror.

Amfora (fig. 2).

Amhāra, mellersta delen af Abessinien, s. om floden Takazze, rundt omkring bergsjön Tsana. Det omfattar flere smärre landskap: Dembea, Begemeder, Lasta, Maitsja, Godjam m. fl. Hufvudstaden är Gondar. Se Abessinien, sp. 41.

Amhariska språket (inhemskt: *Amhāriñā*, jfr Amhara), det sydligaste af de semitiska språken och Abessiniens riksspråk, talas af största delen af befolkningen i områdena mellan floderna Takazze och Abai samt i Sjoa. Från sin närmaste släkting, etiopiskan, skiljer detta språk sig hufvudsakligen genom egendomlig ljudutveckling (alfabetet, detsamma som det etiopiska, har ökat dess 30 konsonanttecken med 7 nya), ännu större bortfall af gutturalerna, muljering af flera konsonanter, utbildande af en vidhängd artikel (som i svenskan) samt ytterligare utveckling af den verbala stambildningen, redan i etiopiskan rikare än i andra semitiska språk. Först på 1600-talet framträder amhariskan som skriftspråk, med lofsånger öfver etiopiska furstar samt i filologiska bearbetningar af Ludolf (se d. o.), och nyttjas nu tämligen allmänt som sådant jämte etiopiskan, hvilken fortfarande är det enda kyrkspråket. Den helt obetydliga litteraturen består, utom kristna missionärers skrifter, af historiska arbeten, sagor och bref. Hela bibeln finnes öfversatt. Litt.: Prætorius, "Die amhar. sprache" (1879), d'Abbadie, "Dict. de la langue Amariñña" (1881), Guidi, "Gramm. elem. della lingua amariña (2:a uppl. 1892) och "Vocabulario amarico-ital." (1901), samt Mondon-Vidailhet, "Gramm. de la langue abyss." (1898). H. A.

Amherst [ä'mhēst]. 1. Distrikt i Nedre Burma, divisionen Tenasserim, vid Martabanviken. Areal 39,340 kvkm. — 2. Stad i nämnda distrikt, var till en början provinsen Tenasserims hufvudstad, men öfverflyglades inom kort af Moulmein och är numera obetydlig. — 3. Stad i nordamerikanska staten Massachusetts, i Connecticuts dal. Omkr. 5,000 inv. Amherstcollege (öppnadt 1821), med observatorium och bibliotek (omkr. 61,000 bd) samt landtbruksskola. — 4. Stad i kolonien New Scotland. Omkr. 5,600 inv.

Amherst [ä'mhēst]. 1. Jeffrey A., baron A., engelsk fältmarskalk, f. 1717, d. 1797, inträdde 1731 i militärtjänst, deltog i slagen vid Roucoux, Dettingen och Fontenoy samt hade avancerat till öfverstelöjtnant, då Pitt 1758 gjorde honom till generalmajor och befälhafvare öfver den expedition, som afgick mot franska Nord-Amerika. A. intog s. å. Louisbourg och fick därpå högsta ledningen af hela den brittiska anfallsstyrkan, intog 1759 själf Fort Ticonderoga, medan Wolfe eröfrade Quebec, samt framryckte 1760 mot Montreal, som kapitulerade inför den förenade engelska hären. A. utnämndes därefter omedelbart till generalguvernör öfver brittiska Nord-Amerika. Under de följande årens strider mot franskvänliga indianstammar ("Pontiacs krig") underskattade A. sin fiende och förmådde föga uträtta. Han återkallades 1763 och mottogs i London, där hans motgångar i indiankriget ej voro kända, med jubel som Canadas eröfrare samt öfverhopades med titlar och äreställen. 1772 blef han generallöjtnant, erhöll 1776 peersvärdigheten och blef 1778 general. Lord A. blef 1793 ordinarie högste befälhafvare öfver engelska hären, men visade i denna befattning, som han förut på förordnande skött sedan 1772, ringa duglighet och nödgades 1795 att afgå, hvarpå han följande år hugnades med fältmarskalksvärdigheten.

2. William Pitt A., earl A., den föregåendes brorson, generalguvernör i Ostindien, f. 1773, d. 1857, ärfde 1797 farbroderns titel, tjänstgjorde som hofman och diplomat samt utsändes 1816 såsom ambassadör till Kina för att utverka större förmåner för brittisk-ostindiska kompaniets faktori i Kanton. Af de kinesiska myndigheterna emottogs A. med utstuderad högdragenhet och fick återvända utan att ha erhållit audiens, enär han enständigt vägrade att underkasta sig en förödmjukande hyllningsceremoni (den s. k. "kotau") inför kejsaren. 1823 utsågs A. till generalguvernör i Ostindien, hvilken befattning han innehade till 1828. Den märkligaste händelsen under hans ämbetstid var kriget med Burma (1824—26), hvilket framkallades genom burmanernas eröfringståg mot Assam och deras öfvermodiga kraf på öfverhöghet öfver kompaniets besittningar i östra Bengalen. Kriget, som till följd af det svåra klimatet och otillfredsställande anordningar för truppernas utrustning och proviantering kräfde stora offer i människoliv och kostnader, slöts 1826 med att konungen af Ava genom fördraget i Yandabu nödgades afträda Assam, Arakan och Tenasserim. S. å. upphöjdes lord A. till earl. En tronstrid i Bhartpur förmådde A. att (1827) ditsända en truppstyrka, som

eröfrade detta i Indien allmänt som ointagligt ansedda fäste. A:s generalguvernörstid förflöt i öfrigt lugnt och bildar öfvergången från de stora eröfringarnas tid till den af lord Bentinck inledda sociala reformperioden. Efter sin hemkomst till England (1828) tillbragte A. sina återstående dagar i tillbakadragenhet. Jfr A. Th. Ritchie och R. Evans, "Lord Amherst" (1894, i serien "Rulers of India"). V. S—G.

Amhersts fasan. Se Fasansläktet.

Amī (fr.), vän, älskare.

Amī (fr. *amict* [amī], af lat. *amiʼctus*, ett slags linne-mässkläde i romersk-katolska kyrkan), ytterhalsduk.

Aʼmia, *zool.* Se Ganoidei.

Amiaʼnt, *miner.* Se Asbest.

Amiaʼnthium A. Gray, *bot.*, växtsläkte af fam. *Liliaceæ*. Den enda arten, *A. musciloxicum* A. Gray, växer i östra Nord-Amerika. Dess mycket giftiga frön användas i Amerika som fluggift. G. L—M.

Amici [amītji], Giovanni Battista, italiensk optiker och astronom, f. 1786, d. 1864 som professor och direktor för astronomiska observatoriet i Florens, konstruerade redan i början af 19:e årh. spegelteleskop af 2,2 meters brännvidd och 15,7 centimeters öppning. Sedermera förfärdigade han en tub med en diameter af 28,8 cm. och en längd af 6,28 meter. Vetenskapen har A. att tacka äfven för en sinnrik fulländning af camera lucida, för en utmärkt polarisationsapparat och för ett 1827 konstrueradt och sedermera betydligt förbättradt akromatiskt mikroskop. Han författade äfven förträffliga skrifter öfver dubbelstjärnorna, Jupiters månar, solen, saftens kretslopp hos växterna, växternas befruktning, infusionsdjuren m. m.

Amicis [amītjis]. Se De Amicis.

Amiʼctus (lat.), detsamma som humerale (se d. o.).

Amicus och Amēlius, en från medeltiden härstammande romantisk-legendarisk saga, som återfinnes hos nästan alla europeiska folk, från Italien till England, från Spanien till Island, och är en ännu i våra dagar, särdeles bland den franska allmogen omtyckt folkläsning. Ämnet utgöres af de tvenne vännerna Amicus' och Amelius' självoffrande hängifvenhet och tragiska öde. Sagan var under tiden från 11:e till 16:e årh. en af de mest spridda och lästa. De flesta bearbetningarna äro på latin och franska. Sådana finnas både på vers och prosa (från 13:e och 14:e årh.), ja sagan uppträder till och med i dramatiserad gestalt, i *Un miracle de nostre dame d'Amis et d'Amille*, från 14:e årh.

Hvar eller när sagans urform uppstått är ej kändt. Jakob Grimm förmodar grekiskt ursprung. Till västerlandet kom sagan i hvarje fall genom latinet, såsom äfven hjältarnas namn gifva vid handen. Bearbetningarna kunna fördelas i följande tre grupper.

1. Den ursprungliga sagan i sin enkla legendariska form, utan anslutning till någon bestämd sagokrets och utan anspråk på högre poetiskt värde. Här föreligga tvenne latinska redaktioner, en vidlyftigare, *Vita Amici et Amelii carissimorum* (utg. af Mone 1836), och en mera kortfattad, i "Speculum historiale" af Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais).

2. Poetiska bearbetningar, i hvilka sagan dragits till den karolingiska sagokretsen och fått något af den egendomliga kolorit, som tillhör medeltidens riddardikter, men i det hela ej gått ut öfver den gamla legendens ram. Hit höra den fornfranska versionen *Amis et Amiles* (utg. af K. Hofmann 1852, efter en handskrift från förra hälften af 1200-talet; 2:a uppl. 1882) och den medelengelska romansen *Amis and Amiloun*.

3. Den yngsta gruppen, där ämnet anslutits till andra kretsar och hjältar inom den karolingiska sagan (t. ex. "Ogier le danois") och fortsatts intill andra och tredje släktled.

Äfven till Norden vandrade den omtyckta sagan, först till Island. Den isländska *Amicus ok Amilius saga* (utg. i "Germania" 1874 af E. Kölbing efter den enda kända handskriften, i k. biblioteket i Stockholm, hvilken dock är defekt i början) sluter sig väsentligen till den latinska redaktionen hos Vinc. Bellovacensis, men tyckes snarast vara öfversatt från en för bägge gemensam källa. Från Mones latinska redaktion härröra däremot de från 1500-talets slut härstammande *Amicus ok Amilius-rimur*, som hafva till författare isländaren Magnús Jónsson (d. 1571) och utgåfvos 1877 af E. Kölbing. En aflägg i andra led af Vinc. Bellovacensis' latinska text är den fornsvenska *Amicus ok Amelius*, som jämte en samling andra legendariska berättelser under titeln "Själens tröst" (*Siælinna thröst*) i början af 1400-talet inom Vadstena kloster öfversattes till svenska från den lågtyska (kölniska) moraliserande samlingen "Der selen troyst". Denna öfversättning utgafs 1871—73 af G. E. Klemming efter den enda fullständiga handskriften (den s. k. "Engsö-codex" i k. biblioteket, från omkr. 1430). R. G.

Amicus Plato, sed magis amica vēritas (lat.), "Platon är mig kär, men sanningen ännu kärare", ett ordspråk, som i sin grekiska form härledes från Aristoteles.

Amicus veritātis (lat.), "vän af sanningen", pseudonym för L. H. Åberg.

Amid, *kem.* Se Ammoniak och Aminoföreningar.

Aʼmida, stad i Asien. Se Diarbekr.

Amido-föreningar (Amider), *kem.* Se Aminoföreningar.

Amidōl, en fotografisk s. k. framkallare, som utgöres af diamidofenol, $C_6H_3 + OH(NH_2)_2$, ett hvitt kristallpulver, som lätt löses i vatten. Lösningen reagerar surt, är färglös och färgas genom alkalier genast intensivt blågrön. Vattenlösning däraf ger tillsammans med neutral natriumsulfit, men utan tillsats af alkali, en högst energisk framkallare för bromsilvergelatin. A. R—AL.

Amiel [amiaʼll], Henri Frédéric, schweizisk författare, f. 1821 i Genève, d. därstädes 1881, studerade tysk filosofi i Heidelberg och Berlin samt vardt 1849 professor i estetik i sin födelsestad, men öfvertog 1853 i stället professuren i filosofi. Utom litteraturhistoriska arbeten offentliggjorde han en del dikter, mestadels filosofiska, af hvilka samlingarna *Penseroso* (1858), *La part du rêve* (1863) och *Jour à jour* (1880) må nämnas, samt öfversatte utländsk, särskildt tysk, poesi till franska (*Les étrangères*, 1876). Denna alstring väckte föga uppmärksamhet. Däremot hafva de efter hans död af E. Scherer utgifna utdragen ur hans dagböcker, *Fragments d'un journal intime* (1883; 8:e uppl. 1901; "En drömmares dagbok", 1900, 2:a uppl. 1903), blifvit högt uppskattade för sina själfulla, djupsinniga reflexioner

amt för det vemodigt meditativa och lifsskygga anne, som de äro uttryck för. A:s biografi är skrifven af B. Vadier (1885). R—N B.

Amiens [amiä'], hufvudstad i franska depart. Somme (Picardie), vid floden Somme, omkr. 70 km. från dess mynning och 133 km. n. om Paris. 91,758 inv. (1902). — Staden eger många öppna platser samt flere märkvärdiga byggnader: en emellan 1220

Katedralen i Amiens.

— 88 uppbyggd, praktfull gotisk katedral, kyrkorna S:t Germain och S:t Remi (fr. 15:e årh.), rådhuset o. s. v. Handelsdomstol, appellationsdomstol m. fl. civila ämbetsverk, säte för andra armékårens generalkommando, bibliotek, fornsakssamling, botanisk trädgård. A. är en af Frankrikes viktigaste fabriks- och handelsstäder, och de s. k. "Amiens-artiklarna": bomullssammet, kamlott, aleppotyg (*alépine*), piké och plysch, äfvensom andra ylle-, bomulls-, linne- och sidenvaror tillverkas där i stor skala. Vidare finnas fabriker för tillverkning af maskingods, papper, såpa, kemikalier, olja, socker o. s. v. Liflig handel med kolonialvaror och egna produkter. Peters af A. födelseort. — A. är det gamla *Samarobriva*. Det kom 1185 under franska kronan. 27 mars 1802 afslöts där en fred mellan England och Frankrike. J. F. N.

Vid A. utkämpades 27 nov. 1870 det första slaget mellan den nybildade franska nordarmén under Farre, 25,000 man stark, och den i framryckning varande första tyska armén under Manteuffel med 8:e och delar af 1:a armékåren. Slaget slutade med fransmännens återtåg mot Arras, hvarefter tyskarna besatte A. och intogo citadellet, återstoden af dess gamla befästningar C. O. N.

Amikäl (af fr. *ami*, vän), vänskaplig, välmenande.

Amimi (af grek. nekande *a* och *mimos*, härmare), *med.*, rubbning af förmågan att genom åtbörder meddela sig med sina medmänniskor. Se Afasi. J. E. J—N.

Amin, *kem.* Se Ammoniak och Aminoföreningar.

A'minoff, svensk och finsk adelsätt (urspr. en från Böhmen härstammande rysk bojarsläkt), som 1618 naturaliserades i Sverige och 1650 introducerades å riddarhuset. Två grenar hafva öfvergått till Finland, af hvilka den ena upphöjts i friherrlig och greflig värdighet. Jfr "Släkten A., efter kapten Tönnes A:s efterlämnade manuskript" (1898).

1. Johan Fredrik A., politiker, krigare, f. 1756, på Rilaks gård, Västra Nyland, blef 1770 page hos Adolf Fredrik och efter dennes död hos Gustaf III. Af sistnämnde monark blef han omfattad med synnerligt förtroende och genomgick hastigt de militära graderna. Vid ryska krigets utbrott 1788 åtföljde han konungen till Finland. Med heder deltog han vid flere tillfällen i sitt fäderneslands försvar. Efter drabbningen vid Pirttimäki, 1790, utnämndes han till chef för Björneborgs regemente. Efter Gustaf III:s död blef A., i likhet med den bortgångne konungens öfrige förtrogne vänner, föremål för förmyndarestyrelsens förföljelse. Invecklad i den armfeltska sammansvärjningen 1793, fick A. till en början afsked ur rikets tjänst och befallning att under Gustaf IV Adolfs minderårighet förblifva utom fäderneslandet. I Stralsund blef han emellertid arresterad, återfördes till Stockholm, anklagades inför Svea hofrätt för försök att omstörta den bestående regeringen, frikändes, men blef slutligen af högsta domstolen dömd till förlust af ära, adelskap, lif och gods. Dödsstraffet förvandlades af hertigen-regenten till lifstidsfängelse på Karlstens fästning. Så snart Gustaf IV Adolf tillträdt regeringen, återinsattes A. i sina förra medborgerliga rättigheter och värdigheter. 1798 blef han åter chef för Björneborgs regemente och 1799 generalmajor. Under 1808—09 års krig hade A. till en början anställning vid högkvarteret, men ingrep icke på något verksammare sätt i krigshändelsernas gång. Han vidhöll nödvändigheten af uppbrottet från Tavastehus och förordade äfven i öfrigt den plan till reträtt, som af armén följdes. Senare uppstod dock en skarp meningsskiljaktighet mellan honom och Klingspor. Närvarande vid kapitulationen i Seivis 1809, uppmanades A. af flere officerare att ställa sig i spetsen för trupperna och frälsa dem från skymfen att nödgas nedlägga vapnen. Han afböjde dock anbudet och lät sig, ehuru under protest, inbegripas i konventionen samt återvände hem. Efter freden kvarstannade A. i Finland. Såsom ordförande för en officersdeputation, hvilken 1810 från Finland afgick till Petersburg, utverkade han att de finske officerarna äfven efter den finska arméns upplösning bibehöllos vid sina förra löneförmåner. 1811 kallades han till ledamot i kommittén för de finska ärendena i Petersburg samt blef 1819 finsk grefve och 1821 vice kansler för universi-

tetet i Åbo, i hvilken egenskap han dock icke gjorde sig vidare omtyckt. A. åtnjöt i hög grad Alexander I:s förtroende, och äfven då han stod utom affärerna, inhämtades ofta hans råd. Sista delen af sin lefnad tillbragte han i ostördt lugn på sitt fädernegods Rilaks, där han afled 1842. S. (T. H.)

2. Gustaf A., krigare, f. 1771 i Dalarna, deltog i 1788—90 års finska krig och blef 1805 chef för karelska jägarekåren. Under 1808—09 års krig deltog han med tapperhet i flere drabbningar. Efter fredsslutet stannade han i Finland och var 1810—27 landshöfding i Kuopio län. Död 1836. A. omnämnes i "Fältmarskalken", en af dikterna i Fänrik Ståls sägner.

Amino-föreningar kallas kemiska föreningar, som innehålla en eller flera amingrupper. Såsom amingrupp betecknar man ammoniakresten NH_2. Bland viktigare organiska amino-föreningar må nämnas: 1) *aminer*, flyktiga baser, hvilka innehålla amingrupper bundna vid kolväterester, t. ex. anilin, $C_6H_5 — NH_2$; 2) *amider*, neutrala, oftast kristalliserande ämnen, i hvilka amingruppen är bunden vid en syreradikal, t. ex. acetamid, $CH_3 . CO — NH_2$ (den viktigaste amiden är urinämne); och 3) *aminosyror*, på samma gång aminer och syror, t. ex. glykokoll, aminoättiksyra, $NH_2 — CH_2 — COOH$. Aminosyror äro viktiga spaltningsprodukter af äggvita, t. ex. leucin och alanin. H. E.

Aminokapronsyra, *kem.* Se Leucin.

A minōri ad ma'jus (lat.). Se A majori ad minus.

Amino-syror. Se Amino-föreningar.

Aminoättiksyra, *kem.* Se Glykokoll.

Amira, Karl Konrad Ferdinand Maria von, tysk rättshistoriker och germanist, f. 1848 i Aschaffenburg, blef professor i tysk rätt vid universitetet i Freiburg im Breisgau 1875 och vid Münchens universitet 1893. Han har utmärkt sig såsom forskare i den germanska och särskildt den fornnordiska rättens historia, bl. a. med arbetena *Das altnorwegische vollstreckungsverfahren* (1874), *Über zweck und mittel der germanischen rechtsgeschichte* (1876) och *Nordgermanisches obligationenrecht* (bd I och II: 1, 1882—95) samt afd. *Recht* i H. Pauls "Grundriss" (äfven i särtryck, 2:a uppl. 1897). Han kallades till ledamot af Vetenskapssocieteten i Upsala 1887 och af Vitt. hist. och ant. akad. 1891 samt blef 1886 medlem af Samf. f. utg. af handskr. rör. Skand. hist.

Amirāl (af arab. *amīr*, höfding, befälhafvare; jfr Emir), *sjöv.*, högste befälhafvare öfver en flotta. Ordet upptogs i Europa på korstågens tid. Såsom titel och betecknande en verklig värdighet användes det i England första gången 1286. I Sverige förekommer amiralsvärdigheten först under Gustaf Vasa, som 1522 gaf den åt Erik Fleming. Under Gustaf som konung och under hela senare delen af 1500-talet fördes högsta befälet på en utkommenderad flotta af en "öfversteamiral", till hvars biträde förordnades en "underamiral". Först 1569 tillsattes en ständig öfversteamiral; 1602 utbyttes titeln mot "riksamiral". Den förste ständige underamiralen tillsattes 1575; hans ämbete upphörde 1619. "Viceamiral" omtalas första gången 1577. Svenska flottans amiralsgrader hafva för öfrigt varit följande: generalamiral, amiralgeneral, storamiral, öfveramiral, riksviceamiral, amiralgenerallöjtnant, amirallöjtnant, schoutbynacht och konteramiral. Såsom benämning på särskilda befattningar hafva förekommit: befälhafvande amiral, skeppsgårdsamiral, holmamiral och varfsamiral. De nuvarande svenska amirals- l. flaggmansgraderna äro amiral, viceamiral och konteramiral. Dessa grader, som återfinnas i de flesta andra mariner, motsvara i rang respektive general, generallöjtnant och generalmajor. I vissa flottor finnes dessutom en högre grad, generalamiral (eng. *admiral of the fleet*, "flott-amiral"), med fältmarskalks rang. Svenska flottan har tidtals haft ända till 10 amiralslöner på stat; minsta antalet (2) förekom 1866—87. Från 1904 finnas 4 löner för flaggmän utan bestämd grad. Alla flaggmanslöner äro sålunda hos oss nu lika. I gångna tider däremot åtnjöt den högste amiralen en lön, flera gånger större än den lägste flaggmannens. Det största befäl någon svensk flaggman innehaft utöfvades af generalamiral Wachtmeister 1700, då han i Öresund anförde en svensk-engelsk-holländsk flotta om 61 linjeskepp och åtskilliga fregatter. 8 andra svenska flaggmän hade jämväl sina befälstecken blåsande i denna flotta. Se vidare artiklar om de särskilda amiralsgraderna. (H. W—L.)

Amiral-general (jfr Amiral), en amiralsgrad, som under Karl XI:s tid innehades af Hans Wachtmeister, men sedan icke funnits. R. P.

Amiralgenerallöjtnant (jfr Amiral), en amiralsgrad, som i början af 1700-talet förekom inom svenska flottan.

Amiralitēt (jfr Amiral). 1. Ämbetsmyndighet, som utöfvade högsta styrelsen öfver sjöförsvarets angelägenheter från 1617 till 1634, då amiralitetskollegiet bildades. Med amiralitet förstod man fordom sjöförsvaret i dess helhet i motsats till krigsmakten till lands. — 2. Flottans samtlige amiraler. R. P. (H. W—L.)

Amiralitets-församlingen i Karlskrona utgöres hufvudsakligen af Flottans i Karlskrona boende, fast anställda personal med familjer. 9,747 pers. (1902).

Amiralitets-kammarrätten, en 1695 i Karlskrona inrättad domstol, som upptog anmärknings- och balansmål för flottan. I början var amiralgeneralen ordförande. Sedermera förändrades genom 1732 års rättegångsprocess domstolens sammansättning, och ett amiralitetskammarråd blef ordförande. Äfven eskadern i Stockholm hade sin särskilda kammarrätt. Båda dessa domstolar upphörde 1811. KBG.

Amiralitets-kollegium, ett numera upphäfdt ämbetsverk, som motsvarade icke blott den nuvarande marinförvaltningen, utan äfven till stor del sjöförsvarsdepartementets afdelning af k. m:ts kansli och dess kommandoexpedition. Dess organisation började 1617 under ledning af riksamiralen Gyllenhielm, och genom 1634 års regeringsform blefvo dess kollegiala former bestämda och dess plats fastställd såsom rikets tredje kollegium, utgörande flottans öfverstyrelse i såväl militära som ekonomiska frågor. Riksamiralen var dess president, två riksråd och fyra viceamiraler eller skeppskaptener voro dess ledamöter. Kollegiet hade först sitt säte i Stockholm, men flyttades 1680 till Karlskrona. Efter att hafva undergått åtskilliga förändringar, som tidtals i hög grad inskränkte kollegiets myndighet, flyttades det åter till Stockholm 1776 och upphörde 1791, då General-sjömilitiekontoret inrättades. Dettas verksamhet räckte blott tre år, likasom de därpå inrättade storamiralsämbetena,

vilka 1797 efterträddes af två kommittéer. 803 återupplifvades amiralitetskollegiet under namn af förvaltningen af sjöärendena, som 878 förändrades till den nuvarande marinförvaltningen. H. W—L.

Amiralitets-krigsmanskassan. Se Flottans ensionskassa.

Amiralitetsråd, en ämbetsman i Marinförvaltningen (se d. o.).

Amiralitets-rätt, domstol, som handlägger till jökrigsmakten hörande mål. I Sverige funnos miralitets-under- och öfver-rätter före krigshofrättens inrättande 1797. R. P.*

Amiralitetsstats- och kammarkontoret inrättades 1692 för handhafvande af ekonomi och redoisning vid flottan. Förändrades 1722 till ett generalommissariat. KBG.

Amiralitets-öarna. Se Admiralitets-öarna.

Amiralsflagga, *sjöv.*, befälstecken, som amiralspersoner af alla grader (flaggmän) föra å det flottans artyg, från hvilket sådan officer utöfvar befäl eller hvilket han i tjänsteärende färdas. Den svenska orlogsflaggan föres (med 3 hvita stjärnor, anbragta det blå fältet under unionstecknet) af amiral på stortoppen, (med 2 stjärnor) af viceamiral på förtoppen och (med 1 stjärna) af konteramiral på krysstoppen. På tvåmastadt fartyg föres befälstecknet af amiral på stortoppen samt af vice- och konteramiral på den andra toppen; på enmastadt fartyg på toppen; på fartyg utan mast föres amiralsflaggan å ett därför afsedt flaggspel mindre stång). Befälstecknet föres äfven i båt, då tjänsten eller någon högtidlighet sådant kräfver, och i sådant fall å ett flaggspel för-ut. I många länder begagnas den vanliga örlogsflaggan som amiralsflagga, men en del nationer hafva olika färgade flaggor för de olika amiralsgraderna. Jfr Amiralsskepp. R. N. (H. W—L.)

Amiralskap, *sjöv.* 1. Amirals ämbete eller värdighet. — 2. Äldre (urspr. hanseatisk) benämning på en samling handelsfartyg jämte de krigsfartyg, af hvilka de beledsagades för att skyddas mot sjöröfvare. Ett sådant amiralskap var försedt med ett "amiralsbref", som fastställde skyddets villkor. I motsats till konvojen, som skulle skydda mot visitering, var anordningen med amiralskap ämnad till skydd mot öfverfall.

Amiralsskepp l. Flaggskepp, *sjöv.*, det fartyg, på hvilket den öfver en flotta eller eskader befälhafvande amiralen för sin flagga. Då örlogsfartyg i hamn eller i öppen sjö sammanträffar med in- eller utländskt örlogsfartyg, som för flaggmans befälstecken, saluteras amiralsflaggan med 17, viceamirals- med 15 och konteramirals- med 13 skott, hvilken salut med samma antal skott besvaras af flaggskeppet. R. N. (H. W—L.)

Amira'nterna. Se Admiranterna.

Amisia, det latinska namnet på floden Ems.

A'misos, nu Samsun, fordom stad i Pontos vid Svarta hafvet. Under Mithridates Eupator var det omväxlande med Sinope de pontiske konungarnas residensstad.

Amitōs (af grek. nekande *a* och *mitos*, tråd), *bot.*, direkt kärndelning. Jfr Kärndelning. G. O. R.

Amixi, *biol.* När genom lokal eller fysiologisk isolering afkomman af en djur- eller växtart är förhindrad att korsas med andra individer af samma art, kan en ny varietet (eller art) uppkomma därigenom, att de ifrågavarande individernas möjliga afvikelser från stamarten ej utplånas genom korsning med denna. Den nya formen säges i detta fall hafva uppkommit genom amixi (af grek. nekande *a* och *mi'xis*, blandning). L—E.

Amla, en ö bland Aleuterna.

Amlaträd, *bot.* Se Phyllanthus.

Amleth. Se Hamlet.

Amlungaland. Se Amaler.

Amlwch [ä'mlæk], hamnstad på norra kusten af ön Anglesea. 5,306 inv. (1901). Utskeppningsplats för Parysbergens koppar.

Amma, *med.*, kvinna, som har till åliggande att gifva di åt en annans barn. En sådan persons både fysiska och moraliska egenskaper äro af stort inflytande på barnets hela utveckling. Valet är därför viktigt. Hon måste vara fullkomligt frisk och utan något slags sjukdomsanlag; hennes bröst och bröstvårtor måste vara felfria, hennes mjölktillgång rik och ymnig. Öfriga önskvärda egenskaper äro: godt och tålmodigt lynne, ömt sinnelag, godt förstånd, redbar och pålitlig karaktär samt passande ålder (20—35 år). Om hennes mjölk har samma ålder som det barn, åt hvilket hon skall gifva di, eller icke, är däremot af mindre betydenhet. Helst undviker man att antaga en amma, förrän hennes mjölk är 5—6 veckor gammal, emedan först efter denna tid mjölkens tillräcklighet kan med någorlunda säkerhet bestämmas. Omföderskor, som förut med framgång gifvit di, äro så till vida bättre än förstföderskor, att de, utom det att de ega vana vid sköteseln af barn, kunna med större säkerhet antagas få fullt tillräcklig mjölktillgång. Om ammans regler inställa sig under digifningen, så är detta icke, såsom mången tror, något hinder för fortsatt digifning. Mjölkafsöndringen kan visserligen därunder minskas, och mjölken är då något mindre vattenhaltig än eljest; i sådant fall bör amman ej tillåtas att under denna tid lägga barnet till bröstet så ofta som förut, utan man bör hellre ibland gifva det litet antingen rent eller svagt sockerhaltigt vatten. En tillfälligt påkommen sjukdom, som ej är smittosam, utgör icke heller något hinder för fortsatt digifning, blott nyssnämnda regel äfven då iakttages. Dagligt tillfälle för amman till rörelse i fria luften, lämplig sysselsättning, då hon ej är upptagen af omsorgen för barnet, samt tillräcklig och god, men på samma gång enkel föda äro för öfrigt väsentliga villkor för hennes och därigenom också för barnets välbefinnande.

I Stockholm får (enligt Sundhetskollegiums kung. 17 juni 1852) ingen "låta sig i ammetjänst antaga", med mindre hon företer intyg från ammekontoret om sitt hälsotillstånd och sin duglighet såsom amma. I öfriga städer, såväl som å landet, där läkare finnes att tillgå, "må barnmorska icke befordra någon till amma, förrän denna af läkare undfått vederbörligt sundhetsbetyg" (enligt k. m:ts reglemente för barnmorskor 28 nov. 1856). A. K.*

Ammän, märkvärdig ruinstad i Syrien, omkr. 50 km. n. ö. om Döda hafvet. Är det gamla Rabbat-Ammon, hvilket sedermera kallades Filadelfia. Lämningar af en praktfull teater, tempel, murar o. s. v.

Amman, Jost, tysk raderare och formsnidare, f. 1539 i Zürich, d. 1591 i Nürnberg, där han sedan 1560 var bosatt. Hans många små gravyrer, i hvilka

han fortsatte Dürers och dennes närmaste efterföljares traditioner, utan att ega deras uppfinningsrikedom, äro, emedan de troget afspegla sin samtids seder och dräkter, af betydande kulturhistoriskt intresse. (O. G—G.)

Amman, Johann Konrad, schweizisk döfstumlärare, f. 1669 i Schaffhausen, d. 1724, lefde som läkare och döfstumlärare i Amsterdam och Haarlem. Hans arbeten *Surdus loquens* (1692) och *Dissertatio de loquela* (1700) skänkte grundläggande idéer åt S. Heinicke, utbildaren af den tyska l. talmetoden.

Ammanäti, Bartolommeo, italiensk arkitekt och bildhuggare, f. 1511 i Florens, d. där 1592. Bland hans arkitektoniska arbeten märkas den väldiga, 1558—70 utförda borggården (med rustikakolonner) i *Palazzo Pitti* och den vackra och djärfva *S. Trinità*-bron (1570) öfver Arno i Florens. Som skulptör var han blott en tom och manererad efterapare af Michelangelo. (O. G—G.)

Ammann (jfr ty. Amtmann, da. och no. Amtmand), en i flere schweiziska kantoner, i synnerhet Graubünden, bruklig benämning på den högste ämbetsmannen i eller föreståndaren för en krets eller socken. Titeln president blir dock alltmer vanlig. I vissa kantoner nyttjas ordet landammann ännu som titel för regeringspresidenten.

Ammarfjället, fjällmassiv nära riksgränsen, strax n. om 66:e breddgraden, i Lycksele lappmark, Västerbottens län. Det ståtliga fjället har en vacker jökel på en bergsplatå under fjällets kam. Högsta toppen är 1,609 m. ö. h. RM.

Ammarnäs (Ammernäs), poststation i Västerbottens län, vid Öfre Gautsträsks kapell. Storartad utsikt mot fjällen. RM.

Ammer l. Amper, biflod till Isar i Öfre Bajern. Rinner upp på Geiersberg på Tyrolgränsen, flyter genom den vackra Graswangdalen, det för sin industri och slöjd bekanta området Ammergau och slutligen den omkr. 20 km. långa och 10 km. breda sjön Ammersee.

Ammerāl (af holl. *emmeral*, vattentunna), *sjöv.*, stor vattenpyts eller vattenämbar, vanligen af segelduk. R. N. (H. W—L.)

Ammergau. 1. Se Ammer. Om skådespelen i Oberammergau se Passionsspel. — 2. Detsamma som Ammerland.

Ammerland (Ammergau), gammalt landskap i västra delen af hertigdömet Oldenburg, mellan Hunte och Jade.

Ammernäs. Se Ammarnäs.

A'mmersee [-se]. Se Ammer.

Ammēter, dets. som ampère-meter (se d. o.).

Ammiānus Marcellinus, romersk historieskrifvare, f. omkr. 330 e. Kr. i Antiokia i Syrien, deltog i flera fälttåg under kejsar Julianus. Han skref en romersk historia i 31 böcker för tiden 96—378 e. Kr. Blott böckerna 14—31 (omfattande åren 353—378) finnas i behåll. A. är den senare kejsartidens förnämste historieskrifvare, särskildt genom sin förmåga af utmärkt karaktärsteckning och sitt bemödande att vara fullt opartisk. Dock spåras ofta en sträfvan efter retorisk utsmyckning, och exkurser af geografiskt innehåll afbryta esomoftast berättelsen. H. SGN.

Ammōbium alātum R. Br., *bot.*, en till fam. *Compositæ* hörande, ungefär 0,5 m. hög ört, som hela sommaren utvecklar en mängd hvita blomhufvud. Dessa hafva mycket stor användning såsom eterneller (se d. o.), för hvilket ändamål de böra insamlas halfutslagna. Arten härstammar från Australien. G. A.

Ammocoetes [-sētes], Linål, *zool.*, ett larvstadium af nejonögon (se d. o.).

Ammodȳtes, *zool.* Se Tobis.

A'mmon, egyptisk gud. Se Amon.

Ammon. 1. Christoph Friedrich von A., tysk protestantisk teolog, en af rationalismens siste lysande representanter, f. 1766 i Baireuth, blef vid 23 års ålder professor i Erlangen och 1794 i Göttingen samt utnämndes 1813 till öfverhofpredikant i Dresden, där han afled 1850. Af samtiden högeligen beundrad för sin omfattande klassisk-filosofiska och teologiska bildning, utöfvade han en omfattande skriftställareverksamhet, hvars värde dock af eftervärlden ej uppskattats lika högt som af samtiden. Han utgaf bl. a. en bibelteologi, en sedelära, en dogmatik, homiletisk-metodiska arbeten och flera predikosamlingar samt *Die fortbildung des christenthums zur weltreligion* (1833—35, 2:a uppl. 1836—40). Se Zeissler, "Von Ammon nach leben, ansichten und wirken" (1850). J. HDR.

2. Friedrich August von A., den förres son, berömd tysk ögonläkare, f. 1799 i Göttingen, blef 1829 professor vid kirurgiska akademien i Dresden, 1837 kunglig sachsisk lifmedikus och 1844 geheimemedicinalråd. Död 1861 i Dresden. Bland hans många skrifter må nämnas *Klinische darstellungen der krankheiten und bildungsfehler des menschlichen auges* (1838—41), *Die angeborenen chirurgischen krankheiten des menschen* (1839—42), *Die ersten mutterpflichten und die erste kindespflege* (17:e uppl. 1873; "De första modersplikterna och den första barnavården", 1844), och *Brunnen-diätetik* (6:e uppl. 1875; "Ny handbok för brunnsgäster", 1853).

Ammon, Otto, tysk antropolog, f. 1842 i Karlsruhe, bosatt där såsom privatlärd, har gjort sig känd genom sina tillämpningar af darwinska teorier på socialantropologien. Skr.: *Die natürliche auslese beim menschen* (1893), *Die gesellschaftsordnung und ihre natürlichen grundlagen* (1895; 3:e uppl. 1900), *Der abänderungsspielraum* (1896), det på undersökningar af värnpliktige och skolynglingar såsom material utarbetade stora verket *Zur anthropologie der badener* (1899) m. fl.

Ammonāl, ett 1903 uppfunnet explosivt ämne, som består af pulveriseradt aluminium, behandladt med ammoniaknitrat. I olikhet med andra inom pyrotekniken använda ämnen påstås det erbjuda fullständig trygghet vid behandlingen.

Ammōniak (grek. *ammoniako's*). 1. *Kem.* En förening af en atom kväfve med tre atomer väte, NH_3. Ordet härledes från namnet på oasen Ammonium i Afrika, där enligt de gamles vittnesbörd *sal ammoniacus* skall förekomma. Denna "sal ammoniacus" var bergsalt, men namnet användes sedermera, genom förväxling med *sal armeniacus*, för att beteckna salmiak. Ammoniak upptäcktes 1612 af Kunckel, men erhölls i rent tillstånd först 1785 af Priestley. Dess sammansättning utreddes af Berthollet. Ammoniak förekommer i högst ringa mängd i atmosfären. Den bildas vid förruttnelse af kväfvehaltiga, organiska ämnen samt vid deras upphettning utan luftens tillträde (vid torr destillation). Till följd däraf förekommer ammoniak i riklig mängd

de flyktiga produkter, som uppstå, när horn, ben, tenkol och torf torrdestilleras. För närvarande tillverkas större delen af den i handeln förekommande ammoniaken af gasvatten (d. v. s. vatten, som tjänat till tvättning af lysgas). Nämnda rånmnen upphettas (bäst tillsammans med kalk), hvarvid ammoniaken förflyktigas. Gaserna inledas i kärl, innehållande saltsyra eller svafvelsyra, då man förra fallet får salmiak (NH_4Cl, genom förening af saltsyra, HCl, med ammoniak, NH_3), och i senare fallet ammoniumsulfat. Af den erhållna salmiaken beredes ammoniak genom upphettning med kalk, då vatten, ammoniak och klorkalcium bildas enligt formeln:

$$\underset{\text{salmiak}}{2\,NH_4Cl} + \underset{\text{kalk}}{CaO} = \underset{\text{klorkalcium}}{CaCl_2} + \underset{\text{vatten}}{H_2O} + \underset{\text{ammoniak}}{2\,NH_3}$$

Ammoniak bortgår i form af en färglös gas, som inledes i kallt vatten, hvaraf den löses i riklig mängd. Denna lösning af ammoniak i vatten kallas kaustik ammoniak (förr äfven "hjorthornsspiritus", "salmiaksprit").

Ammoniak är i rent tillstånd en färglös gas af 0,596 egentl. vikt. Dess lukt är högst intensiv och stickande. Om man inandas den i mindre mängd, angriper den häftigt slemhinnorna och retar till tårar, men dess inverkan är icke af långvariga följder. Om den åter inandas i större mängd, kan den orsaka inflammationer; man känner t. o. m. exempel på att döden följt af stark ammoniakinandning. Brinnande kroppar slockna i ammoniakgas, som själf kan antändas och brinna i ren syrgas. Genom starkt tryck eller genom afkylning förtätas ammoniakgas till en färglös vätska, som vid atmosfärstryck kokar redan vid — 33,5° och stelnar till en hvit massa vid — 74°. Vid 10° förtätas ammoniak genom 6—7 atm. tryck. Den kritiska temperaturen ligger vid 130°. Den starka köld, som uppstår, då ammoniak förflyktigas, gör man sig tillgodo vid tillverkning af is medelst den carréska ismaskinen. En volym vatten af 10° absorberar ända till 670 volymer ammoniak, och denna lösning, kaustik ammoniak, har gasens lukt. Dess egentl. vikt är 0,85 eller mera. Den afgifver all ammoniak, då den upphettas. Kaustik ammoniak är en alkalisk vätska, emedan en del af den lösta gasen är förenad med vatten till basen NH_4OH, ammoniumhydrat. Lösningen smakar likt lut, neutraliserar syror och färgar röda växtfärger blåa. Den utgör ett på laboratorierna ofta anlitadt reagens och begagnas i medicinen såsom in- och utvärtes läkemedel. I industrien finner den mångfaldig användning. Några droppar ammoniak, invärtes tagna, skola vara ett förträffligt medel mot rus. — Ammoniak ingår många föreningar med andra ämnen och gifver dessutom upphof till en ofantlig mängd derivat, uppkomna genom substitution af ammoniakens väte genom olika radikaler. Bland ammoniakens föreningar äro ammonium- eller ammoniaksalterna de viktigaste. De uppstå genom direkt förening af ammoniak med syror. Så uppstår klorammonium, NH_4Cl, af ammoniak och klorvätesyra, ammoniumsulfat af ammoniak och svafvelsyra $2\,NH_3 + H_2SO_4 = (NH_4)_2SO_4$ o. s. v. Dessa ammoniumsalter förflyktigas med eller utan sönderdelning, då de upphettas. De kristallisera i samma former som (äro isomorfa med) kaliumsalter, hvarför man i dem antagit en sammansatt enatomig radikal, NH_4, kallad ammonium, hvilken i dessa salter spelar samma roll som den enkla metallen kalium i kaliumsalter. Ammonium själf kan framställas endast i form af ett föga beständigt amalgam. Ammoniak förenas ej endast med syror, utan äfven med en stor mängd metallsalter. Så gifva kopparsalter med ammoniak intensivt blåa föreningar; likaså förenas zink-, nickel-, kobolt-, kadmium-, silfver-, platinasalter m. fl. med ammoniak. Dylika föreningar kallas ammoniakaliska metallföreningar och äro stundom högst beständiga. Genom utbyte af ammoniakens väte mot andra radikaler bildas en hel mängd ganska olikartade föreningar. Äro de radikaler, som ersätta vätet, elektro-positiva, så uppstå kroppar, hvilka liksom ammoniaken äro af basisk natur, ingå saltartade föreningar med syror o. s. v. Sådana ammoniakderivat kallas ammoniakbaser eller aminer och förekomma till en del färdigbildade i den organiska naturen (se Alkaloider). Om däremot de radikaler, som ersätta ammoniakens väte, äro elektro-negativa, så uppstå indifferenta eller svagt basiska kroppar, hvilka kallas amider. Såsom exempel på en sådan amid kan nämnas urinämnet eller kolsyrans amid, $CO(NH_2)_2$. Jfr Amino-föreningar. P. T. C.*

2. *Farm.* Såväl vid inandning af ammoniakångor som vid intagning af en liten mängd ammoniak stimuleras vissa delar af det centrala nervsystemet, särskildt andningscentrum i förlängda märgen (däraf ammoniaks nyttiga verkan vid svimning, rus m. m.). Därjämte ökas af ammoniak och ammoniaksalter sekretionerna, bl. a. från luftrörens slemhinnor, hvaraf dessa medels slemlösande verkan vid bröstkatarrer förklaras. Vid intensiv inverkan af ammoniakångor eller efter drickande af ammoniak (af misstag eller i självmordsafsikt) framkallas inflammation och förstöring af slemhinnorna i stor utsträckning. Denna förgiftning hör till de smärtsammaste och ohyggligaste man känner. C. G. S.

Ammōniakgummi, *kem.*, ett gummiharts af den i Persien och Armenien inhemska umbellaten *Dorema ammoniacum*. En numera föga använd drog. P. T. C.*

Ammōniakjäsning. Se Jäsning.

Ammōniakkrut. Se Sprängämnen.

Ammoniakliniment. Se Liniment.

Ammoniaksalter, *kem.* Se Ammoniumsalter.

Ammōniak-superfosfät, *landtbr.-kem.*, konstgödsel utgörande en blandning af superfosfat med svafvelsyrad ammoniak. Innehåller sålunda vattenlöslig fosforsyra och ammoniakkväfve. J. A.*

Ammonios Sa'kkas (grek. Ἀμμώνιος Σακκᾶς, lat. *Ammonius Saccas*), stiftaren af den s. k. grekiska nyplatonismen, lefde i Alexandria omkr. 200 e. Kr. En gammal berättelse meddelar, att han uppfostrades i den kristna läran, men att genom filosofiens studium hans sinne drogs till de hedniske gudarna. I sin ungdom var han daglönare (hans binamn betyder säckbärare) och kom först vid äldre år att egna sig åt filosofien. Man kan icke med bestämdhet angifva hans läror, då dessa aldrig blefvo nedlagda i skrift; men att han utöfvade ett mäktigt inflytande på sina åhörare, därom vittnar den storartade tankebyggnad, som hans lärjunge Plotinos uppförde. G. S.*

Ammonit, Faviers sprängämne, ett hufvudsakligen i Frankrike och England i kolgrufvor användt sprängämne, bestående af dinitronaftalin

blandadt med ammoniumnitrat, stundom äfven med natriumnitrat. E. S—M.

Ammoniter 1. Ammonshorn, *paleont.*, en stor, numera utdöd underordning af de fyrgälade hufvudfotingarna, besläktad med den ännu lefvande gruppen *Nautiloidea*. Angående djurens inre organisation är intet kändt; endast skalbildningarna, som omslöto de mjuka delarna, äro bevarade. Dessa skal voro hos de egentliga ammoniterna inrullade i plan spiral, ornerade med ribbor och knölar samt afdelade i kamrar genom veckade eller krusade tvärväggar (se helsidesplanschen). Den linje, i hvilken tvärväggarna sammanväxt med skalväggen, benämnes suturlinje, och de mot skalmynningen gående bukterna af denna

kallas sadlar, de bakåt gående lober. Redan embryonalkammaren, blås- eller äggformad, är vanligen spiralböjd. Djurets bakre kroppsbetäckning var fäst i en punkt vid embryonalkammarens bakre vägg. Vid tillväxten flyttade sig djuret ett stycke ut i skalet, den bakre kroppsbetäckningen utdrogs till en tunn sträng, s. k. sifon, och bakre mantelytan afsatte en skiljevägg bakom djuret; ny flyttning, ny förlängning af sifonen, ny tvärvägg o. s. v., hvarigenom skalet kom att bildas af en yttre s. k. boningskammare (fig. 1 A) och flere inre afdelningar, luftkamrar, genomdragna af sifonerna (fig. 1 a); kring sifonen afsattes ett sifonalrör af samma sammansättning som skalet. *Aptychus* (fig. 4), som enligt mångas antagande tjänade att tillsluta skalmynningen, utgöres af ett enhetligt eller af två symmetriska halfvor byggdt kalk- eller hornskal. — Ammoniterna bilda utmärkta ledfossil: starkt förändarliga, öfvergingo arterna efter en kort tid till arter af annat utseende; samma art förekommer i horisontalt vidt skilda bildningar. Detta sistnämnda beror enl. J. Walther därpå att skalet, efter djurets död befriadt från detta, en tid fördes omkring af strömmar och vågor som plankton och sjönk till botten först då det efter någon yttre skada började fyllas med vatten. De äldsta hittills kända ammoniterna förekomma i öfversta siluren, de yngsta i öfre kritan.

En indelning af ammoniterna måste utan kännedom om de mjuka delarnas byggnad bli mer eller mindre konstlad. Förut särskildes såsom släkten *Goniatites* och *Clymenia* (fig. 3), med sadlar och lober utan inbuktningar, från *Ceratites* (fig. 2), med loberna tandade, och från *äkta ammoniter*, med både sadlar och lober tandade eller förgrenade (fig. 4). Goniatites ansågs tillhöra devon, Ceratites trias och Ammonites Alpernas trias samt jura- och kritsystemen. Sedermera har man funnit, att t. ex. vissa jura-ammoniter ej hunno utvecklas högre än till en Ceratites eller Goniatites, hvadan dessa "släkten" snarast böra uppfattas såsom utvecklingsstadier. Mot slutet af krittiden tar utvecklingen en ny riktning; då uppträda nämligen ammonitiska biformer med mer eller mindre fullständigt upprullad spiral (*Crioceras*, *Scaphites*, *Ancyloceras*, *Hamites*, *Baculites*) eller med korkskruf-spiral (*Turrilites*). — I Sverige förekomma ammoniter såväl i lias (Skånes stenkolsförande formation) som i senon (den största är *A. Stobæi* L. ur Köpingesandstenen); däremot gå de ej upp i Skånes yngre krita (danien). A. HNG.

Ammoniter 1. Ammons barn, en folkstam, som troddes härstamma från Ben Ammi, en son af Lot och dennes yngsta dotter, till en början beboende landet mellan floderna Arnon och Jabbok ända till Jordan, hvarifrån de dock af amoriterna undanträngdes öster ut. Lågo sedermera i ständiga fejder med sina grannar israeliterna, af hvilka de ofta besegrades, i synnerhet under Jefta, Saul och David. Vid rikets delning tillföllo de nordriket, men gjorde sig snart fria, så att de under den följande tiden ofta kunde oroa särskildt Juda rike. Ännu i 2:a årh. e. Kr. nämnas de såsom talrika af Justinus Martyren, med det 3:e försvunno de och uppgå i "araberna". Deras gud, *Milkom*, sammanhänger med *Mélek*, *Malik*, *Molok*. Hufvudstad: *Rabba*, senare *Filadelfia*, hörande till *Dekapolis*. E. S—E.

Ammōnium, *kem.* Se Ammoniak.

Ammōnium 1. Amons-oasen (bättre än Ammons-oasen), nu Siuah, en oas i Libyska öknen, tolf dagsresor v. om Memfis. Fordom berömdt genom Amons tempel och orakel samt genom Kambyses', Alexander den stores och Catos tåg dit. Oasen har en areal af omkr. 15 kvkm. och ligger 25—30 m. lägre än Medelhafvet. Dess folkmängd är 3—4,000 inv. Den har många källor med sött vatten, af hvilka mer än 30 äro varma, men äfven några med salthaltigt vatten. De viktigaste orterna äro Agermi och Garah. Fornlämningarna äro icke många. De viktigaste finnas vid Agermi, där Amons helgedom sannolikt är att söka och där en del ruiner finnas, som synas härstamma från ptolemaiernas tid. Men de hieroglyfiska inskrifter, som finnas, äro mycket ofullständigt kända. Det är antagligt, att oasen blifvit besatt af egypterna under 18:e l. 19:e dynastiens tid och att de där grundat en helgedom för Amon. Senare (omkr. år 700 f. Kr.) anlades Amons orakel. Då grekerna ungefär vid samma tid anlade kolonier i Kyrenaika, kommo de snart i beröring med detta orakel, som på detta sätt blef kändt af grekerna. Oasen var oberoende, då den först besöktes af europeerna (Browne 1792, Hornemann 1798 och Cailliaud 1819), men 1820 besattes den af Muhammed Ali. Senare har A. besökts af I. Hamilton 1853, af G. Rohlfs 1869 och 1874, sista gången tillsammans med Jordan, Zittel och Ascherson, samt slutligen af Bricchetti-Robecchi 1886, hvilken i "Viaggio nell'

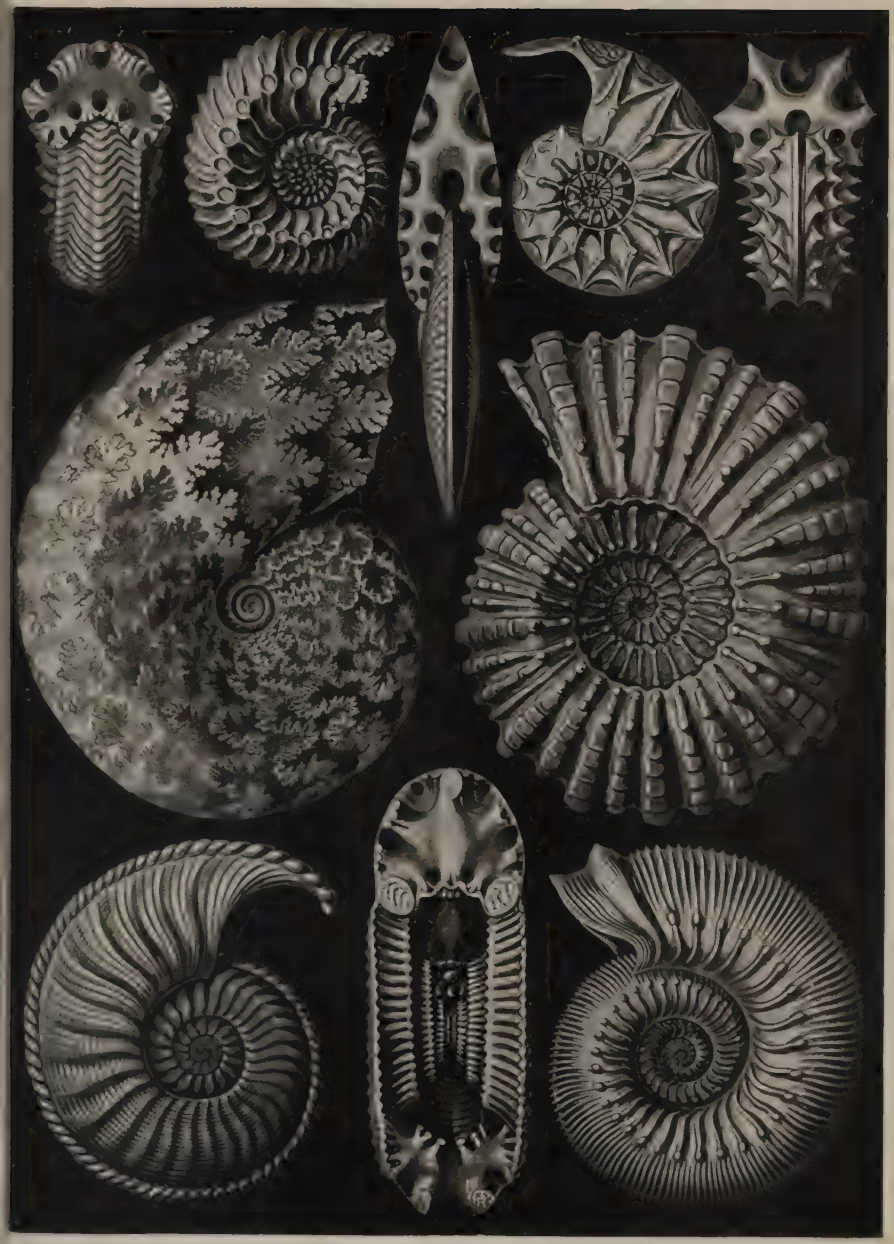

Olika arter af ammonitter.

si di Giove Ammone" (1890) gifvit en utförlig ildring af densamma. (J. F. N.)

Ammōnium-alun. Se Alun.

Ammōniumbromid, NH_4Br, *kem. farm.*, hvitt, ättlösligt kristallpulver, som liksom kaliumbromid (se o.) användes såsom lugnande och sömngifvande edel vid åtskilliga på nervös excitation beroende ikdomstillstånd. Gifves i dos af 30—100 cgm och era, ofta i förening med andra bromsalter. Ingår m beståndsdel i Erlenmeyers bromvatten e d. o.). S. J—N.

Ammōniumcyanāt, *kem.*, ett ammoniumsalt, $H_4 . NCO$, intressant emedan det vid uppvärmning nlagras till urinämne, $CO(NH_2)_2$, slutprodukten af äfveomsättningen i människokroppen. H. E.

Ammōniumfluorīd, *kem. farm.*, namn på tvenne alter. Det neutrala saltet, NH_4Fl, som bildar hvita sliga kristaller, har gifvits i dos af 2—10 milligram mycket utspädd lösning) mot struma och mjältrstoring. Viktigare är det sura saltet ($NH_4Fl . HFl$), om väl ej har medicinsk användning, men på grund sina kraftigt antiseptiska egenskaper begagnas som bryggeri- och vin-industrien för att förekomma fterjäsning, hålla ledningar rena o. s. v. Båda alten användas till etsning af glas, hvars kiselsyra åverkas af fluoren. S. J—N.

Ammōniumjodīd, NH_4I, *kem. farm.*, ett hvitt ristallpulver, som lätt sönderdelas och därvid anager gulaktig färg. Användes på samma sätt som odkalium (se Kaliumjodid), men i något mindre oser, mot syfilis, reumatism och skrofulösa åkommor. Äfven utvärtes, mot psoriasis och andra kroniska udsjukdomar. S. J—N.

Ammōniumkarbonāt, *kem.*, $(NH_4)_2CO_3$, utgör ufvudmassan af s. k. kolsyrad ammoniak l. hjortornssalt (se d. o.). Det erhålles sublimeradt i halfenomskinliga massor genom destillation af salmiak ch krita. Användes såsom jästpulver. H. E.

Ammōniumklorīd, *kem. farm.* Se Salmiak.

Ammōniumnitrāt, *kem.*, ett ammoniumsalt, NH_4NO_3, som fås genom neutralisering af kaustik mmoniak med salpetersyra. Det bildar färglösa, högst ättlösliga prismer, som likna salpeter. Saltet sönderdelas vid upphettning till vatten och kväfoxidul efter ormeln $NH_4NO_3 = N_2O + H_2O$. H. E.

Ammōniumpikrāt. Se Sprängämnen.

Ammōniumsalter l. Ammōniaksalter, *kem.*, föreningar af ammoniak med syror. Alla sådana föreningar äro färglösa, lösliga i vatten och flyktiga id upphettning, hvarvid de oftast sönderdelas. Ammoniumsalterna kristallisera i samma former som taliumsalterna och gifva liksom dessa med platinaklorid gula, kristalliniska fällningar af ammoniumplatinaklorid. Bland ammoniumsalter kunna nämnas såsom de viktigaste: klorammonium l. salmiak, ammoniumnitrat, ammoniumcyanat, ammoniumsulfat och ammoniumkarbonat (se d. o.). (H. E.)

Ammōniumsulfāt, *kem.*, $(NH_4)_2SO_4$. Det är föremål för teknisk framställning ur ammoniak och svafvelsyra, emedan det utgör ett godt och mycket använt gödningsämne. H. E.

Ammōniumsulfhydrāt l. Svafvelammonium, *kem.*, $NH_4 . SH$, är en förening af ammoniak med svafvelväte. I vattenfritt tillstånd bildar det färglösa kristaller. Lösningen, som beredes genom mättning af kaustik ammoniak med svafvelväte, användes mycket på laboratorierna och är en färglös, vidrigt luktande vätska, som i luften färgas gul. P. T. C.

Ammonius Sa'ccas. Se Ammonios Sakkas.

Ammons barn. Se Ammoniter, folkstam.

Ammonshorn. 1. *Paleont.* Se Ammoniter. — 2. (Lat. *Hippocampus major l. pes hippocampi*), *anat.*, en större, utanpå hvit ås med inrullad grå nervmassa, belägen å bottnen af det mellersta hornet i människohjärnans sidoventrikel. G. V. D.

Ammons-oasen. Se Ammonium, *geogr.*

Ammpulver. Se Roséns ammpulver.

Ammrot, *bot.*, en för bevarande af upplagsnäring omdanad rot. Exempel på växter, som ega sådana ammrötter, äro dels de tvååriga arter (moroten, rödbetan m. fl.), hvilka under det första året af sitt lif upptaga i sin pålrot alla de näringsämnen (stärkelse, socker etc.), som de förmå samla, för att följande vår och sommar använda dem vid blomning och fruktsättning; dels sådana fleråriga (georginen o. a.), hvilka i med knoppar förenade birötter uppsamla reservnäring, som följande år tjänar att påskynda plantans utveckling. I bägge fallen förändras formen af den rot, som fungerar såsom ammrot. Den blir mer eller mindre rundad eller kägelformig, köttig och i regeln i saknad af birötter. Jfr Reservnäring. G. A.

Ammunitiōn (af lat. *munire*, sätta i försvarstillstånd), *krigsv.*, gemensam benämning på alla de förnödenheter, såsom krutladdningar, projektiler och antändningsmedel, hvilka äro erforderliga till skjutning och kastning ur eldvapen. Soldaten (infanteristen eller ryttaren) bär själf på sig ammunition för det första behofvet, hvaremot vid artilleriet hvarje kanon medför det första ammunitionsbehofvet i förestållaren. Trupperna åtföljas af sina ammunitionsvagnar, hvilka i sin tur få nytt förråd från de arméfördelningarna åtföljande ammunitionskolonnerna. Vid fästningsartilleriet förvaras ammunitionen i magasin ("krutdurkar"), belägna inom fästningen eller i utom densamma liggande batterier. Beroende på den ordning, i hvilken ammunitionen ifrån dem skall sändas till pjäserna eller till andra magasin, benämnas dessa magasin hand-, förbruknings- eller utlämningsmagasin. Det sistnämnda förses i sin tur från fästningens ammunitionsförråd. Ombord på krigsfartyg förvaras krutet i särskilda s. k. krutdurkar. (E. N.)

Ammunitionsfabriken, benämning på svenska statens fabrik för tillverkning af ammunitionseffekter. Fabriken, som lyder under Arméförvaltningen, arbetar på två afdelningar, en vid Marieberg och en vid Karlsborg. Vid fabriken äro anställda 5 artillerioffiserare: en styresman och vid hvarje afdelning en arbetsofficer och en besiktningsofficer. E. N.

Ammunitionsgrop, *krigsv.* Se Fältbefästning.

Ammunitionsmagasin, *krigsv.* Se Ammunition, Fältbefästning och Fästning.

Ammunitionsutredning, *sjöv.*, den kvantitet ammunition, som tilldelas ett örlogsfartyg. I och med eldhastighetens ökande hos sjöartilleriet har behofvet af en stor ammunitionsutredning gjort sig gällande, och medföra därför nyare fartyg i allmänhet minst 50 skott för hvarje svår kanon, 100 skott för hvarje medelsvår och 400 skott för hvarje lätt kanon. En ammunitionsutredning för en 1:a kl. pansarbåt be-

räknas f. n. (1903) kosta 453,900 kr. För hvarje stridsfartyg inom svenska flottan hållas i allmänhet två ammunitionsutredningar i förråd. H. W—L.

Amn, det gamla namnet på Gullspångsälfven (från Skagern till Vänern). A. utgjorde gränsen mellan Värmland och Västergötland. Den söder om densamma belägna socknen kallades Amnehärad eller Amna socken och ett på en holme i ån anlagdt fäste Amnaholm eller (senare) Agneholm. R. T.*

Amnaholm. Se Agneholm.

Amnehärad, socken i Skaraborgs län, Vadsbo härad. 11,540 har. 2,579 inv. (1902). A. bildar med Södra Råda ett konsistoriellt pastorat, hvars moderförsamling tillhör Skara stift, Norra Vadsbo kontrakt, och hvars annex tillhör Karlstads stift. — Inom socknen låg fästet Agneholm (se d. o.).

Amnēlius, Andreas Petri, psalmöfversättare, f. 1638 i Svedvi, d. 1692 som komminister i Romfartuna. Psalmerna 84, 92, 179 och 456 i svenska psalmboken af 1819 äro af honom öfversatta från J. Qvirsfelds "Himmlische gartengesellschaft". G. O. L.*

Amne'll, Johan, riksdagsman under frihetstiden, f. 1692, d. 1772, sedan 1733 kyrkoherde i Tammela och slutligen kontraktsprost, var vid riksdagarna 1734, 1738, 1740 och 1742 ett af Åbo stifts ombud och tillhörde under hela sin riksdagstid sekreta utskottet. Med kraft uppträdde han 1738 mot det österbottniska handelstvånget. Inom sekreta utskottet insatt i den kommission, som affattade det "sekreta bihang" till utskottets svar på k. m:ts sekr. proposition, hvari ett synnerligen krigiskt program för utrikespolitiken framställdes, var A. den ende, som i denna fråga reserverade sig. Vid räfsteriksdagen 1742 efter det olyckliga kriget tillhörde han den af ständerna tillsatta kommission, som dömde Lewenhaupt och Buddenbrock till döden.

Amnesī (af grek. nekande *a* och *mnēsis*, minne), förlust af minnet.

Amnesti (grek. *amnestēi'a*, glömska), det vanliga namnet på en statshandling, som, efter tidehvarf af våldsammare politisk oro, till endräktens och lugnets återställande och med upphäfvande af de för normala förhållanden beräknade lagarnas verksamhet, utlofvar förgätenhet af det förflutna. Amnesti förekommer än såsom allmän och än såsom utsträckt allenast till vissa samhällsklasser samt än såsom ovillkorlig och än såsom förlänad endast under vissa villkor. Från denna egentliga, politiska amnesti torde man böra skilja det slags amnesti, som i monarkiska samhällen under form af benådning någon gång vid festliga tillfällen af monarken utöfvas mot enskilda personer. Sitt historiska ursprung leder amnestien från det forna Grekland, där de oupphörliga partistriderna gjorde densamma till en nödvändighet. J. H.*

Amne'stisk (jfr Amnesi), som har afseende på förlust af minnet. Se Afasi.

Amnéus, Axel Johan, medicinsk författare, f. 14 febr. 1833 i Gudmundrå prästgård, Ångermanland, blef student i Upsala 1851 och med. doktor 1865, utnämndes s. å. till läkare vid Löwenströmska lasarettet (i Upland) och transporterades 1868 till lasarettsläkare i Borås. 1877 antogs han till andre stadsläkare i Göteborg, där han afled 6 dec. 1881. Skr.: *Om kronprinsen Carl Augusts dödssätt...* (1865; i Upsala univ:s årsskr. 1866), *Om general C. von Döbelns blessyr* (Ups. läkareför:s förh. bd 4), *Om Gustaf II Adolfs död* ("Hist. bibl.", 1879), *Bref Erik XIV, på Johan III:s befallning, mördad med gift?* ("Eira", 1880) och *Den 30 november 1718* (ofullb., i "Hist. tidskr." 1892). R. T—DT.

A'mnion (grek.) l. A'mnios (fosterhinna), *embr. anat.*, den ägghinna, som närmast omgifver fostret och som tillika bildar en slida kring nafvelsträngen. Den uppkommer genom en omvikning (duplikatur) af embryonal-anlagets öfre lager och finnes endast hos de högre ryggradsdjuren: däggdjur, fåglar och kräldjur (reptilier), hvilka af denna anledning kallas amniota, i motsats till de lägre: groddjur (amfibier) och fiskar, hvilka kallas anamnia. Amnion är hos människan genomskinlig och tämligen fast samt innehåller en vätska, hvari fostret ligger. Vid födelsen framtränger denna hinna, jämte de med densamma sammansmälta allantois och chorion, i modermunnen såsom en blåsa; denna brister, och den däri befintliga vätskan (barnvattnet) afgår. Om vid födelsen dessa hinnor medfölja fostret svepta kring dess hufvud, säges barnet födas med "segerhufva". Dylika segerhufvor anses af folktron beteckna framgång i lifvet, de tros rädda från drunkning o. s. v., och med dem bedrifvas en mängd signerier. F. A. S.* G. V. D.*

A'mnios. Se Amnion.

Amniōta, *zool.* Se Ryggradsdjur.

Amœba l. Amēba (af grek. *amōi'bos*, växlande), *zool.*, en af de lägsta formerna af djuriskt lif, tillhörande de encelliga djuren (urdjuren). Ameban, hvilken som det stora flertalet andra urdjur är så liten, att man måste taga mikroskopet till hjälp för att kunna studera den, förekommer stundom talrikt i sött vatten. Den lilla varelsen eger de för hvarje cell kännetecknande beståndsdelarna: den finkorniga, tjockflytande protoplasman, ett ägghviteartadt slem (= den s. k. cellkroppen), en klotformig eller oval kärna och en kärnkropp. Iakttager man under mikroskopet en ameba, kan man till en början konstatera dess rörelseförmåga: protoplasmans smådelar äro i nästan ständig rörelse, än flyter en, än en annan del af protoplasman ut i oregelbundna förlängningar eller utskott, s. k. pseudopodier ("falska fötter"), och förmedelst dessa glider eller kryper ameban fram i vattnet. Man har beräknat, att ameban under loppet af en minut förmår tillryggalägga en väglängd af $^1/_2$ mm. Af den omständigheten, att dessa rörelser kunna företagas utan all yttre inverkan, har man kunnat sluta, att ameban är begåfvad med frivillig rörelseförmåga. Stöter ameban däremot på en annan organism, t. ex. ett annat urdjur, eller oroas den på ett eller annat sätt, så indragas pseudopodierna; den har således känsel.

Men pseudopodierna tjänstgöra ej blott vid ställflyttningen, utan hafva samtidigt en annan uppgift. Kommer nämligen något organiskt ämne, som faller ameban i smaken, i hennes närhet, så kunna pseudopodierna lägga sig omkring detsamma och pressa in det i protoplasmamassan, där det småningom omdanas till likhet med amebans egen kropp, förvandlas till en del af den själf, medan de ämnen, som tillfäventyrs blifvit upptagna af ameban, men ej kunna undergå en sådan omdaning (kiselkorn o. d.), åter utstötas ur amebans protoplasma genom rörelser af dess smådelar. Ameban förmår således upptaga och smälta näringsämnen. Förutom fasta beståndsdelar upptagas också vatten och med detta syre, hvilket är ett nödvändigt villkor

för amebans existens; syret förenar sig med en del af kolet i protoplasman för bildandet af kolsyra, som sedan afsöndras. En viktig roll i denna andnings- och afsöndringsprocess spelar en i protoplasman liggande vätskefylld blåsa, hvilken eger förmågan att ömsom utvidga, ömsom sammandraga sig, hvarigenom vätska upptages och åter utdrifves ur cellkroppen.

När ameban genom riklig näring uppnått en viss storlek, försiggår en egendomlig förändring med den: cellkärnan förlänges, insnöres i midten och sönderfaller i två kärnor; en liknande delning undergår också den omnämnda vätskefyllda blåsan. Härefter drages äfven cellkroppen ut på längden och delar sig i två delar, hvardera med sin cellkärna och sin vätskefyllda blåsa. På detta sätt alstras genom delning af moderameban två dotter-amebor, lika den förra, utom — under första tiden — hvad storleken beträffar. Ameban har sålunda fortplantat sig.

Af de här skisserade iakttagelserna framgår således, att i den lilla encelliga varelsens organism, i den själfständigt existerande cellen, försiggå alla för individens och släktets bestånd erforderliga förrättningarna: den eger förmåga af känsel, rörelse, matsmältning, andning, afsöndring och fortplantning. L—E.

Amok. Se Amuk.

Amol l. Amul, stad i persiska prov. Masenderan, vid floden Heras. Var i 13:e årh. Persiens hufvudstad. Omkr. 10,000 inv. Staden har från sin forna storhetstid en mängd ruiner och gamla byggnader.

A moll (fr. *la mineur*, eng. *a minor*), *mus.*, tonart utan företecken och med *a* till grundton (parallelltonart: C-dur). Jfr Moll.

Amōmum L., *bot. farm.*, ett växtsläkte med många arter, af nat. fam. *Zingiberaceæ*. Detta släkte har följande kännemärken: den dubbla blomkalkens inre bräm är enläppigt; af sex ståndare är endast en utvecklad, med strängen vidgad nedom knappen; frukten är trerummig, trevalvig, med många frön. — *Amomum*-arterna äro mångåriga örter med ledade, krypande rotstockar. Bladen äro tvåsidigt ordnade och omfatta stjälken med öppna slidor. Blomställningen är mer och mindre axlik, uppburen af särskilda, från jordstammen uppskjutande stänglar, som äro täckta af löst tegellagda fjäll. Arterna äro utbredda i Asiens, Australiens och Afrikas tropiska trakter. Frukterna af flera arter utgöra olika slag af kardemummor i hemländernas droghandel. (De i Europa vanligen begagnade kardemummorna äro af ett från *Amomum* utbrutet släkte *Elettaria*.) Vanligast bland de asiatiska slagen äro "siam-kardemummor", af *A. Cardamomum* L., och "stora java-kardemummor", af *A. maximum* Roxb. Af *A. Melegueta* Rosc., som växer i tropiska västra Afrika, fås de som krydda och läkemedel förr mer än nu använda paradisfröna. O. T. S.*

A′mon l. A′mmon, "den fördolde", en egyptisk gud. Af greker och romare kallades han Zeus Ammon och Jupiter Ammon, och den stad, där han ifrigast dyrkades, det heliga Tebe, benämndes af de förre "Zeus' stad", Diospolis (egypt. *No Ammon*). A. framställdes i människoskepnad, sittande på en tron. På sitt hufvud bar han en röd krona, smyckad med tvenne upprätt stående strutsfjädrar. Han ansågs som världsalltets skapare. Emedan solguden (Ra) småningom identifieras med alla framstående lemmar af egyptiernas panteon, får A. också — snart nog — benämningen *Amon-Ra*. Men som världsalltets skapare uppfattades han sedermera såsom stående utanför världen och blef därför den osynlige, den fördolde. A. var hufvudsakligen Tebes gud, och i sammanhang med Tebes utveckling till rikshufvudstad steg alltmer hans anseende på de öfrige gudarnas bekostnad. Dock hade han också tempel på många andra ställen, äfven utom Egypten. Mest berömdt

Amon och Mut.

var hans i Amons-oasen, tolf dagsresor väster om Memfis, belägna orakel. A. dyrkades i gestalten af en vädur (med kring öronen svängda horn), hvilket djur var honom helgadt. De parvis ordnade vädursgestalter, som i långa avenyer leda till hans tempel i Luxor och Karnak på östra Nilstranden, äro sålunda att betrakta som lika många afbildningar af A. Hans dyrkan kom tidigt till Grekland, där han fick tempel i Tebe, Sparta och Megalopolis, och fördes därifrån till Rom. (K. P.)

Amo′n. 1. Konung i Juda rike, Manasses son och efterträdare, regerade endast två år (643—641 f. Kr.). Hans korta regering utmärktes genom det kananeiska afguderiets tillväxt. — 2. En ståthållare i Samaria på Ahabs tid (1 Kon. 22: 26). E. S—E.

A mon aise [amånäś], fr., till mitt behag.

Amonhotep. Se Egypten.

A′mons-oasen. Se Ammonium, *geogr.*

Amontillado [-iljädå], ett slags spanskt vin.

A′mor, *rom. myt.*, kärleksguden. Se Eros.

Amorbach, stad i bajerska regeringsområdet Nedre Franken, i Odenwald, vid floden Mudau. 2,173 inv. (1900). Tillverkning af knappar, tygvaror, läder, papper, tapeter och likörer. Vid A. ligger den jodhaltiga stålkällan Jordansbad.

Amorce [amå′rs], fr., tändrör, raketsats.

Amoréer, judiska lärare. Se Rabbinska språket och litteraturen.

Amōre pro′ximi (lat.), "af kärlek till nästan", ett sällskap i den finska staden Lovisa åren 1786—1812. Dess syfte var dels att hos sina medlemmar väcka kärlek till dygd och ära, dels att vårda och uppfostra värnlösa barn till dugliga tjänare. För det senare ändamålet hade sällskapet sin egen skola, där barn af båda könen undervisades i skrifning, handarbeten

m. m. Sällskapets ledamöter ville icke räkna sig såsom frimurare, men stodo dock ganska nära dessa. Det vill synas, som hade Amore proximi utgjort en fortsättning af frimurarelogen Valhalla på Sveaborg, hvilken stod under inflytande af G. M. Sprengtporten, men upphörde 1786. Bland medlemmarna i Amore proximi funnos flere män, hvilka sedan blefvo ryktbara i Anjalaförbundets historia. V.*

Amore'tt. Se Amorin.

Amo'rf (af grek. *a'morfos*, af nekande *a* och *morfē*, form), formlös, *kem.* och *miner.*, kallas en kropp, hvars molekyler ej som kristallernas eller de kristalliniska individernas äro ordnade på regelbundet, en gång för alla bestämdt sätt. Ex.: opal och bärnsten.

Amorfi (af grek. nekande *a* och *morfē*, form), formlöshet, missbildning (särskildt hos en organisk kropp). Jfr Amorfism.

Amorfi'sm (af grek. nekande *a* och *morfē*, form), formlöshet. Jfr Amorf och Amorfi.

Amo'rgos l. Amu'rgo, grekisk ö bland Cykladerna. 127 kvkm. Omkr. 3,000 inv. Rikedom på vin, olja, säd och sydfrukter. Hufvudort Chora l. Kastron (2,000 inv.).

Amorim, Francisco Gomes de, portugisisk skald, f. 1827 nära Oporto, tillbragte sina ynglingaår i Brasilien, men kom 1846 till Portugal, deltog där i revolutionen s. å. och diktade 1848 sina djärfvaste sånger: *Garibaldi*, *A queda da Hungria* och *A liberdade*, allt under det han för uppehället måste arbeta hos en hattmakare. 1859 utnämndes han till föreståndare för marinbiblioteket samt skeppsantikvitetsmuseet i Lissabon. A:s vittra alstring innefattar episka och lyriska dikter, teaterpjäser och romaner. 1881 eröfrade A. (i likhet med C. D. af Wirsén) guldmedalj vid den af Spanska akademien utlysta mellanfolkliga skaldetäflan till Calderon-jubileet. Han har vidare författat bl. a. en utmärkt biografi i 3 bd öfver sin beskyddare skalden d'Almeida-Garrett och en af portugisiska vetenskapsakademien prisbelönad Portugals historia från 1799 till 1854.

Amorin, äfven Amorett (af lat. *a'mor*, kärlek), liten kärleksgud.

Amoriter, en folkstam, hvars namn stundom nyttjas för att beteckna alla Kanaans folk. Under Mose blefvo de till en del besegrade af israeliterna, och de östliga delarna af deras land tilldelades Rubens, Gads och halfva Manasse stammar. Josua öfvervann fem amoritiska konungar. Äfven domarna och konung Salomo kämpade emot amoriterna. Under den sistnämnde blef deras makt helt och hållet bruten.

Amorōso (it.), *mus.*, ömt, smäktande.

Amo'rpha L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Leguminosæ*, afd. *Papilionatæ*. Det härstammar från Nord-Amerika; genom saknaden af vingar och köl få blommorna ett inom denna familj ovanligt utseende. *A. fruticosa* L. är en vacker prydnadsbuske med brunvioletta blommor. Af dess blad och unga skott beredes ett slags indigo (bastardindigo). G. L—M.

Amorphopha'llus Blume, *bot.*, ett till nat. fam. *Araceæ* hörande växtsläkte från den tropiska zonen. Det är bekant särskildt för de enorma dimensioner i synnerhet den till detsamma hörande *A. Titanum* Becc. når. Denna i Sumatras skogar lefvande art väckte, då den först blef bekant, mycket uppseende. Från en underjordisk knölstam af öfver 0,5 m. i genomskärning skjuta bladen upp. De uppbäras af 2—5 m. långa skaft, och deras skifva når ända till 3 m. i längd. Blomkolfven, som utvecklas före bladen, uppbäres af ett 0,5—1 m. långt skaft. Den 1,5 m. långa kolfven omslutes af ett väldigt crèmegult hölster. — Ej sällan odlas ett par hithörande arter, såsom *A. bulbifer* och ännu oftare *A. Rivieri* Dur. från Kochinkina. G. A.*

Amo'rphus, lat. (af grek. nekande *a* och *morfē*, form), "formlös". Se Missbildning.

Amortēra (af fr. *amortir*, döda, omintetgöra), genom smärre, vanligen årliga eller halfårliga afbetalningar småningom afbetala en skuld. (RM.)

Amortēring (se Amortera) l. Amortissem a'n g, det belopp, som utöfver stadgad ränta årligen afbetalas å en skuld, för att den efter en viss öfverenskommen tids förlopp skall vara till fullo gäldad. Ordet förekommer icke blott i fråga om statslån, kommunallån och andra dylika större penningtransaktioner, utan eger sin motsvarighet äfven i fråga om den privata penningomsättningen. Ett lån, som afbetalas genom amorteringar, kallas amorteringslån. Jfr Annuitet, Sinking fund, Mortifikation och Statsskuld. (RM.)

Amortisatiōn (af fr. *amortir*, döda, omintetgöra), i allmänhet hvarje förvärf (särskildt fastighetsförvärf) af kyrkan eller en andlig institution. Redan tidigt inom den kristna kyrkan började egendom af ett eller annat slag att doneras (eller förvärfvas) af såväl kyrkan själf som munkordnar och andra kyrkliga institutioner; på någon återgång vare sig till staten eller enskild person var i regeln ej att tänka (kyrkan förskaffade sig för öfrigt snart immunitet i detta fall och införde äfven en del rättsinstitut i lagstiftningen, för att skydda dessa förvärf), och dylik egendom sades därför hafva kommit i "död mans hand" (lat. *manus mortua*, fr. *main morte*, ty. *todte hand*, eng. *mortmain*, *deadhand*). Snart blef det emellertid klart, hvilken fara detta ständiga hopande af förmögenhet innebar, och redan i frankiska lagar från 9:e—10:e årh. kan man spåra en reaktion. Lagstiftningen i detta afseende har varit rikhaltig och framträder äfven i Nord-Amerika, där unionslagen af 1862 (§ 3) föreskrifver, att ingen korporation med religiöst syfte får ega mer än 50,000 dollars realförmögenhet. För den synnerligen vidlyftiga och icke kodifierade tyska lagstiftningen i ämnet redogör Kahl, "Die deutschen amortisationsgesetze" (1879). En åtgärd mot amortisationen har varit de stora kyrkogodsens sekularisation (se d. o.); i Sverige indrogos kyrkogodsen redan under Gustaf Vasa. — Ordet amortisation användes i nyaste svenska äfven någon gång i st. f. amortering (se d. o.). RM.

Amortissema'ng (fr. *amortissement*). Se Amortering.

A'mor vi'ncit o'mnia (lat.), kärleken besegrar allt (ur Vergilius' "Eclogæ" 10: 69).

Amo's. 1. En af de s. k. mindre profeterna i Gamla testamentet. Han härstammade från Tekoa, en liten stad sydöst om Betlehem, och var till yrket herde. A. är den förste af de profeter, som efterlämnat skrifter, hvars tidsålder med säkerhet kan bestämmas. Han uppträdde i midten af 8:e årh. f. Kr. under Jerobeam II i Israel. A. är, såvidt kändt, den förste förkunnaren af en stor nationell olycka och undergång för Israel. I hans spår vandrade sedan Hosea, delvis samtida, Jesaja, Mika m. fl. — 2. Fader till profeten Jesaja (Jes. 1: 1). E. S—E.

Amour [amōr], fr. (plur. *amours*), försvenskadt

mūr, kärlek, kärleksaffär; älskare, älskarinna; skling, "flamma". — Postillon d'amour, verbringare af kärleksbref; kärleksbud. — Amouette l. Amurett, flyktig kärlekshandel, kärksäfventyr.

Amovēra (lat. *amovēre*), aflägsna, afsätta (från t ämbete).

Amovibel (fr., af lat. *a*, från, bort, och *movēre*, óra, flytta), som kan aflägsnas; afsättlig.

Amovibilitēt, afsättlighet. Se Afsättning.

Amoy. 1. Ö i Kinesiska hafvet, emellan fastlandet ch ön Formosa. Hör till prov. Fukien. Öns produkter ro ris, hvete, grönsaker och mineralier. Omkr. 00,000 inv. — 2. Stad på nämnda ö. Invånaremtalet uppgifves till omkr. 100,000. Förträfflig hamn, om rymmer ända till 1,000 fartyg. Öppnades för i europeisk handel 1842. Liflig handel på Ostindien, Persien och Indiska arkipelagen. De viktigaste .töreslartiklarna äro te (75 % af hela exporten), ocker, bambupapper jämte rot-, bomulls- och silkesäfnader. Den viktigaste införselartikeln är opium, om utgör 25 % af hela införseln. Hela exporten ikattas till omkr. 10 mill. kr., importen till omkr. 30 mill kr. per år.

A'mpel (af lat. *amplus*, vid, rik, präktig), stor, iklig, präktig, utmärkt.

A'mpel (lat. *ampu'lla*), litet hängande kärl; hängampa, hängfat för vissa växter. Jfr Ampulla.

Ampelideæ, *bot.* Se Vitaceæ.

A'mpelis, *zool.* Se Sidensvansen.

Ampelografi (af grek. *a'mpelos*, vinranka, och *gra'fein*, skrifva), beskrifning på vinodlingen och de olika drufsorterna.

Ampelo'psis, *bot.* Se Vitaceæ.

Ampelurgi (af grek. *a'mpelos*, vinranka, och *e'rgon*, verk), vinodling, vinförädlingskonst.

Ampelūsia Promontōrium, fordom namn på Kap Spartel.

Ampelväxter (Hängväxter), *bot.*, växter, som för sina nedhängande grenars skull lämpa sig för odling i amplar. Växterna antingen ställas med krukan i ampeln eller planteras fritt, hvilket senare särskildt är vanligt i amplar af metalltråd eller träpinnar, i hvilket fall man före planteringen beklädar ampeln med grön mossa. Antalet ampelväxter är mycket stort. För rumskultur lämpliga äro: *Asparagus Sprengeri* och *medeoloides*, *Campanula garganica*, *Cereus flagelliformis* ("Ormkaktus"), *Chlorophytum comosum*, *Duchesnea indica*, *Lotus peliorhynchus*, *Othonna crassifolia*, *Pelargonium peltatum*, *Saxifraga sarmentosa* ("Arons skägg"), *Sedum Sieboldii*, *Tradescantia fluminensis*, *Zebrina pendula*, brokbladig murgröna m. fl. För i det fria hängande amplar kan man använda *Linaria cymbalaria*, *Tropæolum*, *Petunia*, *Mesembryanthemum*, *Fuchsia*-varieteter, *Galeobdolon luteum*, *Thunbergia alata*, *Lysimachia nummularia* m. fl. G. L—M.

Amper, *geogr.* Se Ammer.

Ampère [äpär], *fys.*, kallas efter fysikern Ampère den enhet för uppmätning af en elektrisk strömstyrka, hvilken antogs på en internationell elektrisk kongress i Paris 1881. En ampère är den strömstyrka, som flytande kring en ledare, hvilken omsluter en yta af en kvadratcentimeter, på afstånd utöfvar samma inverkan som en mot denna yta vinkelrät kort magnet, hvars magnetiska moment är en tiondedels absolut enhet. Som det i praktiken var svårt att bestämma strömstyrkeenheten på det genom definitionen angifna sättet, antog man såsom praktiskt värde på en ampère den strömstyrka, som på en sekund förmår sönderdela 0,0933 milligram vatten. I England har man genom en förordning 1894 såsom ampère antagit den strömstyrka, som ledd genom en lösning af silfvernitrat i vatten på en sekund utfäller 0,001118 gr. silfver. Värdet på en ampère enligt denna definition är detsamma som enligt den nyss förut nämnda. Ampère användes vid uppmätning af starkare elektriska strömmar, såsom vid elektrisk belysning, kraftöfverföring o. d. För svagare strömmar, såsom inom telegrafien och telefonien, nyttjas vanligen såsom enhet en milliampère, tusendedelen af 1 ampère. S. A—S.

Ampère [äpär]. 1. André Marie A., fransk matematiker och fysiker, f. 1775 i Lyon, d. 1836 i Marseille, gaf först enskild undervisning i sin födelsestad, blef sedan lärare vid centralskolan i Bourg, därpå professor i analys vid polytekniska skolan i Paris och slutligen professor i fysik vid Collège de France. — A. gjorde sitt namn berömdt genom viktiga undersökningar på matematikens, mekanikens och fysikens områden och i synnerhet genom sin elektrodynamiska teori. Så snart Örsteds epokgörande upptäckt (1819), att en magnetnål devieras ur den magnetiska meridianen genom en med densamma parallellt löpande elektrisk ström, blef bekant i Frankrike, företog sig A. att genom experiment söka utröna orsaken till denna oväntade företeelse. Dessa ledde honom till upptäckten af en förut alldeles okänd inverkan af elektriska strömmar på hvarandra och af de lagar för denna inverkan, som innefattas under det gemensamma namnet elektrodynamik. Genom en snillrik hypotes öfver magnetismens väsende lyckades han ock till nämnda lagar hänföra såväl de fenomen, hvilka visa sig, när elektriska strömmar komma i grannskapet af magneter — såsom vid det örstedska experimentet — som ock den magnetiserande inverkan af en elektrisk ström på ett mjukt järnstycke i dess närhet. Dessa företeelser hafva fått namn af elektromagnetism. Såsom enkla korollarier ur de regler, hvilka A. uppställde för de elektrodynamiska och elektromagnetiska företeelserna, följa dessutom alla de verkningar, som en magnet utöfvar på ett mjukt järnstycke eller som två magneter utöfva på hvarandra. Äfven jordmagnetismens verkan på järn och stål blir därigenom förklarad. De berömdaste af A:s skrifter, som hafva afseende på denna del af fysiken, äro: *Recueil d'observations électrodynamiques* (1822), *Exposé méthodique des phénomènes électrodynamiques* (1823), *Théorie des phénomènes électrodynamiques, uniquement déduite de l'expérience* (1826) samt flere i "Annales de chimie et de physique" offentliggjorda afhandlingar. A. sysselsatte sig också med filosofiska undersökningar. Till dessa hör hans försök att systematisera alla vetenskaper, hvilket framställes i arbetet *Essai sur la philosophie des sciences* (1834). Se vidare Balson, "La vie et les travaux d'A. M. Ampère" (1886). R. R.*

2. Jean Jacques Antoine A., den föregåendes son, fransk historieskrifvare och filolog, f. 1800 i Lyon, drefs af vetgirighet att besöka en mängd olika länder, hvilkas kultur han skildrade med fantasimänniskans blick och forskarens grundlighet. Efter resor till Italien, Tyskland, Sverige, Norge och Danmark (hvaraf frukten blef arbetet *Littératures et voyages*, 1833; 3:e uppl. 1863), höll han från 1830

litteraturhistoriska föreläsningar och blef 1833 professor i fransk litteratur vid Collège de France. Sedermera bereste och skildrade han Grekland, Levanten och Amerika. Under andra kejsardömet lefde A. i frivillig landsflykt, mest i Rom. Död 1864 i Pau. Han var från 1847 ledamot af Franska akademien. — A:s numera icke så litet föråldrade arbete *Histoire littéraire de la France avant le 12:me siècle* (3 bd, 1840; 3:e uppl. 1871), jämte flere i samma art gjorde epok i franska litteraturhistorien genom att införa en verkligt historisk och sundt kritisk uppfattning. Viktigast bland hans senare arbeten är *L'histoire romaine à Rome* (4 bd, 1856—64; 3:e uppl. 1872—74), en i högsta grad lefvande skildring, som tvifvelsutan öfvat inflytande på metoden i V. Rydbergs "Romerska kejsare". A:s lefnad har tecknats af Tamisier (1864), Polo (s. å.) och Potton (1867). E. F—T.

Ampère-hvarf [äpär-], *elektrot.*, produkten af antalet lindningshvarf å en elektromagnet och den genom tråden gående strömstyrkan. Se Elektromagnet.

Ampère-meter [äpär-], Ampermeter, Ampèremätare l. Ammeter, *elektrot.*, ett in-

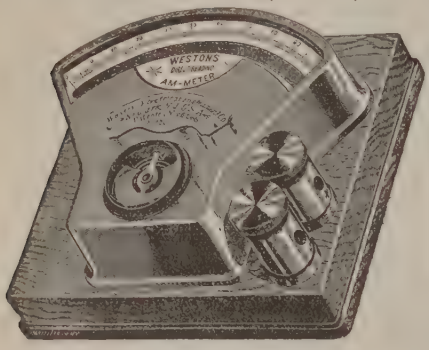

En precisions-ampermeter. Det yttre.

strument, som direkt i ampère angifver styrkan af en elektrisk ström. Sådana instrument utföras i ett stort antal former, vanligen efter någon af följande principer. De enklaste grunda sig på elektromagnetisk verkan, hvarvid strömmen genomlöper en solennoid, hvilken åverkar ett järnankare. Andra grunda sig på strömmens värmeverkningar (s. k. "hitzdraht-ampermetrar"), andra åter på elektrodynamisk verkan, såsom elektrodynamometrar och Deprez-d'Arsonval-instrument (äfven benämnda precisionsampermetrar). De sistnämnda äro användbara endast för likriktad ström; de utmärka sig för stor noggrannhet och bekväm afläsning. För uppmätning af växelströmmars styrka användas, utom de förut nämnda, äfven andra principer, t. ex. uppkomsten af ett roterande magnetiskt fält (Ferraris mätare). Instrument för större strömstyrkor genomlöpas vanligen af endast en bråkdel af strömmen, hvars hufvudmassa passerar ett shuntmotstånd. En närmare redogörelse för ampèremetrar lämnas i sammanhang med öfriga elektriska mätinstrument (se d. o.). A. E—M.

En precisions-ampermeter. Det inre.

Ampère-mätare. Se Ampère-meter.

Ampères regel [äpärs], *fys.*, en af A. M. Ampère angifven minnesregel för att finna den riktning, i hvilken en magnetnål afviker, när den står under inflytande af en elektrisk ström i dess grannskap. Regeln har följande lydelse. "Tänker man sig att en person simmar i samma riktning som strömmen (d. v. s. i den positiva elektricitetens riktning) och betraktar magnetnålen, så afviker magnetnålens nordpol alltid åt vänster". Jfr Elektromagnetism. R. R.

Ampèretimme [äpär-], *fys.*, den mängd elektricitet, som under en timme flyter genom en ledare, hvaruti strömstyrkan uppgår till en ampère. Under en sekund flyter genom en sådan ledare en coulomb. Således utgör den under en timme genomflutna mängden elektricitet 3,600 coulomb, hvilket följaktligen är liktydigt med en ampèretimme. Ampèretimmen användes såsom enhet i industrien på grund däraf att en coulomb är en väl liten enhet för praktiska behof. S. A—S.

Ampèretimmemätare [äpär-], *elektrot.*, ett instrument, som angifver, huru stor elektricitetsmängd som förbrukats i en ledning, t. ex. en belysningsanläggning. När en dylik mätare användes, förutsättes, att spänningen är konstant; som denna förutsättning i regel ej är uppfylld, mätes konsumtionen säkrare genom energimätare (watt-timmemätare). I Amerika användes i rätt stor utsträckning Edisons ampèretimmemätare, hvilken grundar sig på elektrolytisk utfällning; en grenledning går genom zinksulfatceller, och zinkelektrodernas viktförändring, som tid efter annan konstateras medelst vägning, angifver strömförbrukningen. I Europa användas elektromagnetiska instrument. Stor spridning hafva Arons pendelmätare. En sådan mätare (se fig.) består af två pendelur, det ena regleradt af en vanlig pendel, det andra af en järnpendel, hvilken åverkas af en solennoid, som genomlöpes af strömmen. Differensen i urens gång, som är ett mått på den genomgångna elektricitetsmängden, angifves af ett räkneverk, hvilket genom en s. k. planethjulsutväxling står i förbindelse med de båda uren. — En annan princip är tillämpad i Siemens & Halskes "summationsmätare", hvilken består af en vanlig ampèremeter, försedd med ett räkneverk. Med vissa tidsmellanrum lössläppes visaren, angifvande den momentana strömmen. Visaren nedtrycker därvid en häfarm, hvilken kringvrider räkneverket ett stycke, som motsvarar visarens utslag. A. E—M.

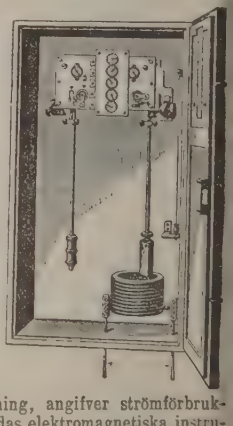

Ampèrmeter. Se Ampère-meter.

Ampfing, by i Öfre Bajern, vid Inns biflod Isen. Omkr. 800 inv. 1322 besegrade där Ludvig af Bajern

redrik den sköne af Österrike (slaget bär vanligen amn efter Mühldorf), och 1800 öfvervunno på samma älle österrikarna under ärkehertig Johan fransännen under Grenier.

Amphiaräus. Se Amfiaraos.

Amphi'brachys (af grek. *amfi'*, omkring, på ömse dor, och *brachy's*, kort), *metr.*, versfot bestående en kort (obetonad), en lång (betonad) och en kort betonad) stafvelse (⏑ — ⏑).

Amphi'cyon, *paleont.*, miocen stamform för hundäktet. Se Hunden.

Amphidasis, *zool.* Se Mätare.

Amphilöchus. Se Amfilochos.

Amphimi'xis (lat., af grek. *amfi'*, omkring, och *ixis*, blandning), *biol.* Vid befruktningen förenas ligt Weismanns uppfattning genom amphimixis å individers "ärftlighetstendenser" med hvarandra, ch den organism, hvars utbildning ledes af detta andade groddplasma (se d. o.), måste därför komma t likna båda föräldraindividerna. L—E.

Amphion. Se Amfion.

Amphio'xus, *zool.* Se Lansettfisken.

Amphi'poda, *zool.* Se Märldjur.

Amphipölis. Se Amfipolis.

Amphisbäna, *zool.*, ett släkte masklika ödlor från ödra Amerika och Vestindien, utan extremiteter och äll. Lefver under jorden af insekter och maskar. södra Europa finnes en ödleart, som står mycket nära etta släkte. F. A. S.*

Amphi'scii (lat., af grek. *amfi'*, omkring, på båda idor, och *skia'*, skugga), tvåskuggade. Se Ascii.

Amphissa. Se Amfissa.

Amphithērium Owen, *paleont.*, fossilt däggdjur från den engelska juraformationens mellersta afdelning. ndast några underkäkar, tillhörande två arter, äro ittills funna, och på grund af deras osteologiska araktärer har af somliga släktet hänförts till pungjurens ordning. Af nu lefvande pungdjur liknar det est *Myrmecobius*. A. G. N.*

Amphitrite. Se Amfitrite.

Amphitrüo. Se Amfitryon.

Amphiüma, *zool.* Se Amfibier.

A'mphora. Se Amfora.

Amplificēra. Se Amplifiera.

Amplifiēra l. Amplificēra (lat. *amplificāre*, af *a'mplus*, vid, rik, präktig, och *fa'cere*, göra), utidga; utföra vidare, rikhaltigare; framställa utrligare.

Amplifikatiōn (se Amplifiera), utvidgning, förligare (retorisk) framställning eller utläggning f ett ämne.

Ampli'ssimus (superl. af lat. *a'mplus*, vid, rik, räktig, ädel), högste, ädlaste. Den forna romerska enaten kallades *amplissimus* och senatorerna *amplissimi*. — Ett akademiskt konsistorium får stundom ederstiteln *amplissimum*.

Amplitūd (af lat. *amplitūdo*, vidd, omfång). 1. *ys.* Det vägstycke, som en oscillerande kropp eskrifver under sin rörelse mellan jämviktsläget ch en af vändpunkterna, vare sig denna väg är rätller kroklinig. Uttrycket användes om alla framch återgående rörelser, t. ex. om pendelrörelsen, r att angifva pendelsvängningarnas storlek; om ågrörelser i vattnet, för att angifva vågornas höjd; m de dallringar i luften, som förorsaka ljudet, för tt angifva luftmolekylernas större eller mindre utslag, varaf ljudets styrka betingas o. s. v. Somliga författare förstå med detta uttryck vägstycket mellan båda vändpunkterna, således två gånger det vägstycke, som nämnes i definitionen. — Amplitud användes äfven för att angifva storleken af ett periodiskt fenomens afvikelse från medelvärdet. Så t. ex. har barometern en 12-timmars period med ett maximum ungefär kl. 10, hvilket öfverstiger medelbarometerståndet med $0,_{18}$ mm. i Uppsala. Man säger då, att barometertryckets halfdagliga (12 timmars-) variation i Uppsala har en amplitud af $0,_{18}$ mm. R. R. (S. A—S.) — 2. *Astron.* Den båge af horisonten, som upptages emellan medelpunkten af en himmelskropp och östpunkten vid dess uppgång, *uppgångsamplitud*, eller västpunkten vid dess nedgång, *nedgångsamplitud*. Tillsammans med asimuten i samma ögonblick utgör den 90°. (A. N—R.)

Ampnaholm. Se Agneholm.

Ampsivärier, Amsivärier ("Emsvärjar"), ett germanskt folk, som i förra hälften af 1:a årh. e. Kr. var bosatt kring Emsfloden. Af sina nordlige grannar, chaukerna, fördrifna från sina gamla hemvist, drogo ampsivarierna år 59 till nedre Rhen för att bosätta sig på ett romarna tillhörigt område, sannolikt *Veluwe* i norra Geldern, mellan Ijssel, Rhen och Zuiderzee. Därifrån förjagades de af romarna, irrade sedan omkring bland andra germanska folkstammar och funno därvid sin undergång. Visserligen omtalas ampsivarier äfven sedermera, i 4:e årh., såsom bosatta vid Ruhr, men detta tyckes komma sig af en förväxling af ampsivariernas och attuariernas namn. S. F. H.*

Ampthill [ä'mt-hil], baron. Se Russell 5.

Ampule'tt (fr. *ampoulette*), ett slags sandur; ett slags tändrör.

Ampu'lla (lat.). 1. Hos romarna förvaringskärl för vätskor, i synnerhet olja (se fig.). — 2. I romersk-katolska kyrkan: kärl, hvari den heliga oljan eller salfvan (*chrisma*) förvaras. — Ampulla reme'nsis (*La sainte ampoule*), det kärl, som innehöll den olja, hvarmed Frankrikes konungar smordes vid kröningen. Enligt sagan blef det af en dufva fördt ned från himlen vid Klodvig I:s kröning i Rheims, 496, däraf namnet. Det förstördes 1794 under revolutionen.

Ampu'ller (lat. *ampu'lla*, flaska, blåsa), en i anatomien använd benämning på blåsformiga organ eller delar af organ, t. ex. de utvidgade ändarna af båggångarna i innerörat. J. E. J—N.

Amputatiōn (lat. *amputātio*, af *amputāre*, afskära), *kir.*, det konstmässiga afskiljandet af en lem från kroppen (vanligast delar af armar och ben). Ändamålet med en sådan operation är att borttaga en del, hvars bibehållande antagligast skulle medföra lifvets förlust. Orsakerna kunna vara yttre skador af sådan betydenhet, att ej allenast ingen läkning är möjlig, utan äfven lifvet sväfvar i fara, om ej den skadade delen aflägsnas, vidare svåra sjukdomar i extremiteterna, synnerligast ledgångarna, elakartade svulster, som ej kunna utskalas, någon gång ohyggliga, oläkliga rötsår o. s. v. Man kan amputera *på* en extremitet, hvarvid benet eller benen afsågas, eller *emellan* två delar däraf, inuti leden, då såg ej behöfver användas. Denna senare operation kallas dock rättast exartikulation. Amputationerna äro vådligare

för lifvet, i samma mån som den afskilda delen är större och närmare intill bålen. Aflägsnandet af fingrar eller tår är därför i allmänhet ofarligt; amputation af en hand eller underarm mindre vådlig än den af öfverarmen, underbenet eller låret, hvilken senare är den farligaste. Ibland kan man vara nödsakad att amputera två, ja tre extremiteter eller delar af sådana. Med vetenskapens framsteg ha amputationerna blifvit jämförelsevis mera sällsynta. Mycket togs fordom bort, som man nu räddar genom s. k. *konservativ* behandling. — Konstens framsteg har jämväl förminskat amputationernas vådor. Redan kloroformens införande nedsatte mortaliteten vid amputationerna. Af ännu större betydelse var införandet af den esmarchska blodbesparande operationsmetoden samt det antiseptiska och aseptiska operations- och förbandsförfarandet. RSR.*

Amputēra, verkställa en amputation (se d. o.).

Amrafēl, bibelns namn på Hammurabi. Se Hammurabi.

Amraharts, *bot.* Se Spondias.

Amråoti l. Umrawattee. 1. Område i det under engelsk förvaltning stående landet Berar (Haidarabad) i Ostindien. 7,144 kvkm. 630,245 inv. (1901). Betydlig bomullsodling. — 2. Stad i nämnda område, vid järnvägen från Bombay och Surat. 33,655 inv. (1891).

Amras. Se Ambras.

Amraträ, *tekn.* Se Spondias.

Amr ibn al-Assi, äfven kallad Amru ben Aul, berömd arabisk fältherre, som under kalifen Omar omkr. 640 eröfrade Egypten och sedan intog de väster ut liggande rikena Barka och Tripolis. Han dog 664 som ståthållare öfver Egypten. — En dikt är att A. frågade kalifen hvad han skulle göra med det stora alexandrinska bibliotekets böcker och att han nyttjade dem till bränsle i badhusen, sedan han fått svaret: "Om de innehålla någonting, som står i koranen, äro de öfverflödiga; om de innehålla någonting, som strider emot densamma, äro de skadliga."

Amrit, ruinstad på det forna Feniciens kust, s. om hamnstaden Tartus, är det gamla *Marathos*, en koloni från Arados. Ruinerna, bland hvilka märkas ett tempel (*El maabed*), ett storartadt grafmonument och flere grafkamrar, beskrefvos första gången af Renan 1860.

Amritsar ("odödlighetens sjö"). 1. Distrikt i Punjab, Indien, ö. om Lahore. 4,147 kvkm. 1,023,902 inv. (1901). — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, 58 km. ö. om Lahore, vid järnvägen Delhi—Lahore. 162,548 inv. (1901). Det är den förnämsta handels- och fabriksstaden i nordvästra Indien, med utförsel af te, opium, sjalar m. m. Den kringliggande nejden lämnar hampa, socker, kinabark och förträfligt järn. — A. är medelpunkten för sikhreligionen och en mycket besökt vallfärdsort. I en konstgjord, år 1581 utgräfd, fyrkantig sjö, i hvilken alla de vallfärdande bada, står ett praktfullt, med förgyllda kupoler smyckadt marmortempel, i hvars inre sikh-religionens heliga urkund förvaras.

Amru ben Aul. Se Amr ibn al-Assi.

Amru-l-kais. Se Imru-l-kais.

Amrum, ö i Nordsjön vid Schleswigs västra kust, s. v. om ön Föhr. Räknades före 1864 till Jylland, tillhör nu preuss. prov. Schleswig-Holstein. Knappt 20 kvkm. 900 inv. (1900). Ostronfiske. Sedan 1890 badort (öfver 3,000 kurgäster).

Amsbergs kapell, i Kopparbergs län, Falu domsagas södra tingslag. 1,935 inv. (1902). Kapell till Stora Tuna, Västerås stift, Stora Tuna kontrakt.

Amsdorf, Nikolaus von, en af Luthers medarbetare vid reformationsverket, f. 1483 i Torgau, d. 1565 i Eisenach. Han studerade i Wittenberg, där han 1508 blef canonicus och 1511 professor i teologi. 1517 slöt han sig till Luther och var 1519 närvarande vid disputationen i Leipzig samt bevistade 1521 riksdagen i Worms. 1524 blef han på Luthers förord superintendent i Magdeburg, där han reformerade kyrko- och skolväsendet, och 1542 biskop i Naumburg. Från sistnämnda befattning blef han dock 1547 fördrifven af de kejserlige och måste fly till Magdeburg. 1552 blef han superintendent i Eisenach. A. var en mycket nitisk kämpe för reformationens sak och sökte efter Luthers död häfda alla dennes åsikter och påbud, men ådagalade därvid stor ensidighet. Han utgaf Luthers skrifter (1555—59). Se E. Meier, "Nikolaus Amsdorf", öfvers. af R. Ehrenborg i "Några Luthers samtida och vänner" (II, 1885). J. HDR.

A'mselfeld [-felt], "Trastfältet", det tyska namnet på Kossovo polje.

Amsivärier. Se Ampsivarier.

Amsler, Samuel, tysk kopparstickare, f. 1791 i Schinznach i Schweiz, gjorde studier i Zürich, München och Rom, där bekantskapen med Thorvaldsen och Cornelius blef afgörande för riktningen af hans konstnärskap. Han blef 1829 professor vid konstakademien i München och dog där 1849. Den enkla, allvarliga, stundom till och med hårda karaktären af hans stick visar, att Marc Antonio och Dürer voro hans egentliga förebilder. Få hafva så som han förstått att uppfatta och troget återgifva Rafael. Därom vittna t. ex. *Grafläggningen*, *La S:te famille du Düsseldorf* (i Stockholms nationalmuseum) och *Madonna di casa Tempi*. Bland hans öfriga arbeten må nämnas *Magdalena* efter C. Dolci, Danneckers *Kristusstaty*, Schwanthalers målarestatyer, Thorvaldsens *Alexandertåg* (21 blad) samt Overbecks *Den kristna parnassen*.

Amstel, liten flod i nederl. prov. Nord-Holland, vid gränsen af prov. Utrecht. Den bildas af floderna Drecht och Mydrecht, flyter genom Amsterdam i flere grenar och faller ut i hafsviken Ij. — Efter denna flod hafva Amsterdam (lat. *Amstelodamum*) och Amstelland, fordom departement i konungariket Holland, nu en del af prov. Nord-Holland, sina namn.

Amstel, nederländsk kopparstickare. Se Ploos.

Amstelland. Se Amstel (flod).

Amsterdam. 1. (Lat. *Amstelodamum*) Hufvudstad i Nederländerna och konungens andra residensstad, är beläget vid floden Amstels utlopp i Ij, en bukt af Zuiderzee. 530,718 inv. (1901). Staden, ursprungligen fiskläge, daterar sig från omkr. 1204, då Gisberd II af Amstelland här byggde ett slott; 1275 blef det frihamn, 1311 förenades det definitivt med Holland, fick 1482 nya befästningar och räknades då som den sjätte bland Hollands städer. Dess egentliga blomstringstid går tillbaka till den senare hälften af 1500-talet, då Antwerpen sjönk och en mängd af Flanderns köpmän och näringsidkare togo sin tillflykt till Amsterdam. 1585—95 blef stadens område nästan fördubbladt. Från midten af 17:e till midten af 18:e årh. intog A. den första platsen i världen såsom handelsstad och är ännu i denna egenskap en bland de viktigaste. 1806—10 var det konung Ludvig Bonapartes residens, men kontinentalsystemet tillintet-

jorde dess handel. Det är från midten af 1800-talet om dess nya blomstringstid börjar. I sitt nuvarande skick upptager A. en ganska stor yta och har ett omfång af ungefär 400 kvkm. Staden är byggd i form af en halfcirkel, vänd inåt landsidan, och delad genom Amstel i tvenne hufvuddelar, af hvilka den östra är den yngsta. För öfrigt genomskäres den af mer än 100 slamuppfyllda kanaler. Den är uppförd på 90 öar, förenade genom nära 300 broar, och kallas därför stundom "Nordens Venezia". Många bland de större gatorna upptagas i midten af kanaler, på omse sidor omgifna af träd. De mindre gatorna äro trånga och mörka, särskildt i det s. k. judekvarteret, i hvilket särskildt fordom var karakteristiskt, med husen ter i vattnet och höga träbroar mellan husraderna. Husen i A., som äro byggda af tegel eller kvadersten och i medeltidsstil, hvila på pålar, neddrifna till ett djup af 10—15 m. De vända sig med sina smala gaflar åt gatan och utmärka sig mindre genom sin prakt än genom den snygghet och renlighet, som är det holländska folket egen. Af de offentliga byggnaderna märkas den gamla eller Nikolai-kyrkan (*Oude kerk*), byggd omkr. år 1300 och bekant för sina glasmålningar och för sarkofagerna öfver sjöhjältarna Heemskerk, van der Zaan, Sweers och van der Hulst m. fl.; den nya eller Katarina-kyrkan (*Nieuwe kerk*), som hvilar på 6,000 pålar, började byggas 1408 och innesluter minnesvärden öfver den ryktbare sjöhjälten Ruyter; samt Västkyrkan, märkvärdig för sitt 90 m. höga torn. A:s största arkitektoniska märkvärdighet är kanske dess gamla stadshus, som år 1808 för-

Amsterdams gamla stadshus.

vandlades till kungligt residens. Det byggdes efter år 1648 på en grund af nära 14,000 pålar, fick en längd af 80 m. och försågs med ett 51 m. högt torn, prydt med ett gyllene skepp (Amsterdams vapen). Den förut varande stora rådsalen därinom är 36 m. lång och 18 m. bred samt utmärkt för sin ovanliga prakt. Af öfriga byggnader märkas den gamla börsen, amiralitetet, det med taflor af den nederländska skolan väl försedda riksmuseet och det på samlingar rika hus, som tillhör sällskapet "Felix meritis". Bland senare tillkomna byggnader märkas centralbangården och den nya börsen. A. har äfven många inrättningar för vetenskap och konst, såsom ett universitet, gymnasier, en klinisk skola, navigationsskolor, industriskolor, en akademi för de bildande konsterna, museer, däribland ett rikt etnografiskt museum, en zoologisk trädgård, som är en bland de vackraste i Europa, en botanisk trädgård, ett storartadt, af glas och järn uppbyggdt palats för nationalindustri (*Paleis vor volkvlijt*) o. s. v. Framför allt är A. en handelsstad. Väl är dess sjöfart, som omfattar omkr. 1,600 anländande fartyg, mindre än Antwerpens och Rotterdams, men det är en af Europas viktigaste penningmarknader och säte för nederländska banken; dess börs är likaledes en af de förnämsta varubörser i Europa. Genom sina auktioner två gånger i månaden på javakaffe utöfvar den ett bestämmande inflytande på halfva Europa. En del af kolonialvarorna magasineras i Rotterdam och Middelburg, Dortrecht och Schiedam, men största delen i A. Exporten af kolonialvarorna från nederländska Indien ombesörjes af det 1824 i A. grundade stora nederländska handelskompaniet, som ock låter försälja dem. Äfven ett västindiskt handelsbolag finnes i A. Som sjöfarten öfver Zuiderzee och den s. k. Pampus är äfventyrlig nog, gräfdes i förra hälften af 1800-talet den s. k. nord-holländska kanalen, som utmynnar vid Helder. Äfven den visade sig besvärlig, och därför anlades 1865—76 en ny, Nordsjökanalen, i västlig riktning till Nordsjön. Dock har icke heller härigenom A. kunnat besegra det lyckligare belägna Rotterdam som sjöstad. I östra sidan af A:s hamn, som i de sista årtiondena erhållit betydliga utvidgningar, innanför den dyrbara afslutningsdammen med Oranjeslussarna, utmynnar den nya Merwede-kanalen, som förenar A. med Utrecht och Rhen, och hvars hufvuddel (A.—Vreeswijk) öppnades 1892. A. har flera dockor. Det är äfven betydande som industristad samt har flera diamantsliperier, fabriker för guld- och silfverarbeten, färger, stearinljus och kemiska preparat, vidare sockerbruk, bryggerier, likörfabriker, tobaksfabriker, brännerier ("genever"), maskinverkstäder m. m. A. är genom en järnbana förbundet med Helder och står genom järnbanor öfver Haarlem, Utrecht och Amersfoort i förbindelse med det nederländska och tyska järnvägssystemet. (J. F. N.)

Sedan 1880-talet har A. omgifvits med moderna befästningar, som numera (1903) göra platsen till den viktigaste länken i Nederländernas fasta försvar. Åt Zuiderzee-sidan skyddas staden och Nordsjökanalens östra ända af pansarfortet Pampus och några kustbatterier. Nordsjökanalens västra mynning skyddas af pansarfortet Ijmuiden. Anfall mot stadens landsidor försvåras af framskjutna breda öfversvämningszoner, mellan och bakom hvilka närmare 30 verk för infanteri och pansrade stormpjäser uppförts på 15—18 km. afstånd från staden i en 90 km. lång båge från Edam i n. till Muiden i s. ö., där fortgördeln ansluter sig till den s. k. nya holländska vattenlinjen. L. W:SON M.

2. (N y a A m s t e r d a m) Ö i Indiska oceanen, belägen under 37° 50′ s. br. och 77° 30′ ö. lgd fr. Greenw. Areal 66 kvkm. Ön är en slocknad vulkan af 840 m. höjd, är klippig, rik på varma källor och har ganska god växtlighet. Häckningsort för sjöfåglar, besökes ön för fisket däromkring, men har inga fasta invånare. Ön upptäcktes af Seb. d'Elcano 1522 och är sedan 1892 fransk besittning. — 3. Ö i Norra ishafvet, n. om Spetsbergen. Se "Ymer" 1897, s. 13—17. — 4. Stad i staten New York, vid Mohawkfloden och Erie-kanalen, 50 km. n. v. om Albany. 21,000 inv. (1901).

Amsterdam-boskap. Se H o l l ä n d s k a n ö t b o s k a p s r a s e n.

Amstetten, köping och distriktshufvudort i nedre Österrike, vid en af floden Ybbs genomfluten dal och

järnvägen Wien—Linz. 2,600 inv. (1890). Vid A. blefvo ryssarna under Bagration 5 nov. 1805 slagna af fransmännen under Murat.

Amsvartner, *nord. myt.*, den sjö, i hvilken holmen Lyngve var belägen, där asagudarna fjättrade fenrisulfven.

Amt, civilt förvaltningsområde i Danmark och Norge, motsvarande "län" i Sverige. Efter enväldets införande i Danmark-Norge afskaffades 1662 de gamla länen, hvilka styrdes af kungliga länsmän, som i sin hand förenade både den militära och den civila styrelsen jämte skatteuppbörden. Amtmännen i de nya amten bibehöllo blott den civila förvaltningen, för hvilken närmare bestämmelser gåfvos genom en instruktion 1685.

Danmark är för närvarande indeladt i 21 amt utom Färöarna, som utgöra ett särskildt amt; 6 af amten äro likväl förenade parvis under 3 amtmän. Amtet styres af en amtmand, hvilken leder den civila förvaltningen och jämväl utöfvar en viss judiciell myndighet samt är förmedlaren mellan de lokala myndigheterna och ministären. Hans kontor kallas amtshus. Amtmannen i det amt, inom hvilket biskop är bosatt, kallas stiftamtmand; i förening med biskopen utöfvar han den högsta andliga myndigheten i stiftet, men är icke öfverordnad öfriga amtmän inom detsamma. Skatteuppbörden åligger amtsforvalteren. Dennes kontor kallas amtstue. Amtstuedistrikten sammanföllo ursprungligen med amten, men sedan dessa senares områden efter hand undergått åtskilliga förändringar, har antalet blifvit olika, och amtstuedistrikten äro nu 25, af hvilka 4 hafva filialer. Amtet ligger äfven till grund för den kommunala förvaltningen å landet enligt förordningarna af 1841 och 1867. Amtsråd är namnet på landkommunernas gemensamma representation (till hvilken i Bornholms amt äfven städerna höra). Medlemmarna (7—13) väljas dels af "sogneraadens" valmän, dels af de högst beskattade; amtmannen är självskrifven ordförande. Amtsrådet har beslutande rätt i fråga om väganläggning, sjukvård o. s. v., förfogar öfver de gemensamma kassorna "amtsrepartitionsfonden" och "amtsfattigkassen" och utgör äfven högre instans i de mål, i hvilka tvenne sockenmenigheters styrelser blifvit oense eller ett enkelt sockenråd icke kan besluta på egen hand. Amtsskoledirektionen bildas af amtmannen och prosten i hvarje särskildt prosteri. Amtsskolerådet utgöres af amtsrådet och några valda medlemmar af byråden (se d. o.). Köpenhamn står utom amtsindelningen och utgör ett eget "overövrighedsdistrikt", under en "overpresident". Island delas i 4 amt, som styras af 2 amtmän. (E. EBG.)

Norge är indeladt i 20 amt, af hvilka 2 innefatta endast städerna Kristiania och Bergen. De öfrigas storlek är mycket olika. Det största (Finmarkens amt) är 46,405 kvkm., det minsta (Jarlsberg og Larvik amt) 2,320 kvkm. Det folkrikaste (Nordlands amt) har 152,144, det minst folkrika (Finmarkens amt) 32,952 inv. (1900). Amtets styresman är amtmanden. Liksom i Danmark kallas amtmannen i biskopsstaden stiftamtmand och är jämte biskopen medlem af stiftsdirektionen, men har ingen myndighet öfver de andre amtmännen. Före 1815 hörde alla städer i ett stift under stiftsamtmannen, men sedermera hafva de blifvit lagda under amtmannen i det amt, inom hvilket de äro belägna. De danska namnen "amtsforvalter" och "amtstue" brukas icke i Norge. Amten indelades förr i fogderier, och fogdarna voro både skatteuppbördsmän och polisämbetsmän. Enligt lagen af 1894 bli emellertid, allteftersom fogdarna afgå, deras tjänsteåligganden fördelade mellan tvenne tjänstemän, så att skatteuppbörden handhafves af amtskassereren, polis-ärendena af en "politimester". Den 1837 införda kommunalrepresentationen för amtet kallas amtsformandskab, eller (nu oftast) amtsting. Amtmannen är dess ordförande, och det består af "herredsstyrelsernes" valde ordförande, som äro självskrifna medlemmar. Ur "amtskassen", öfver hvilken denna representativa myndighet förfogar, bestridas utgifter för vägars anläggning, sjukvård, skolväsendet, landtbrukets främjande o. s. v. Y. N.

Amtkörperschaft (ty.). Se Würtemberg.

Amtman (da. och no. *Amtmand*, ty. *Amtmann*), egentl. ämbetsman, i vissa tyska länder titel för olika slag af ämbetsmän; i Danmark och Norge styresmannen i ett amt. Se Amt.

Amtmand [-man], amtman. Se Amt.

Amtmann (ty.). Se Amtman.

Amtsausschuss (ty.). Se Amtsbezirk.

Amtsbezirk (ty.), "ämbetsdistrikt", inom den preussiska lokalförvaltningen en underafdelning af "kretsen" (*der kreis*), bildad för skötseln af gemensämma polis- och några andra ärenden. Ett amtsbezirk omfattar vanligen flera landskommuner och "gutsbezirke" (vissa stora gods), men aldrig städer; polismyndigheten utöfvas af en amtsvorsteher (amtsföreståndare), vid hvilkens sida står ett amtsausschuss (amtsutskott), en af kommunerna och "gutsbezirke" vald representation, som beviljar medel, kontrollerar utgifterna m. m.

A'mtsformandskäb. Se Amt.

Amtsforvalter. Se Amt.

Amtsgericht (ty.), amtsdomstol. Se Tyskland.

Amtshauptmann (ty.), "amtskapten", i konungariket Sachsen titel för högste förvaltningsämbetsmannen inom ett "bezirk", hvilket därför också kallas amtshauptmannschaft.

Amtshus. Se Amt.

Amtsjitka, en af Aleuterna.

Amtskasse. Se Amt.

Amtskassërer. Se Amt.

Amtsråd (Amtsraad). Se Amt.

Amtsskola. Se Norge (undervisningsväsen).

Amtsting. Se Amt.

Amtstue. Se Amt.

Amtsvorsteher [-fårsteher], ty. Se Amtsbezirk.

Amu. 1. Flod i Öfre Guinea. Se Rio Volta. — 2. Flod i Turkestan. Se Amu Darja.

Amuck l. Amuk. Se Amuk.

Amucu, sjö i engelska Guyana i Syd-Amerika, 3° 40′ n. br. och 60° 14′ v. lgd, emellan floderna Rupununi och Tokutu. Är under den torra årstiden obetydlig, men öfversvämmar under regntiden landet vida omkring. I denna trakt sökte man på 1500-talet fantasilandet Eldorado. A. kallades Laguna Parima, och till dess strand förlades guldstaden Manoa.

Amu Darja. 1. (Äfven endast Amu, arab. *Ghikon*, forntidens *Oxus*) Turkestans hufvudflod, upprinner på Pamir. Dess källflod, som där heter Pandsj, mottager fr. h. Murg-ab och Surch-

b, som båda ha sina källor på mer än 4,000 m. höjd, och af hvilka den senare uppstår genom sammanflöde af Muk-su och Kysyl-su. Sedan Surch-ab förenat sig med Pandsj, får floden namnet A. I sitt övre lopp en höglandsflod med raskt flytande vatten, flyter den nu en stäpp- och ökenflod, hvars stränder täckas af en torftig vegetation, af sandhöjder och ruiner efter forntida städer. A. är segelbar, ehuru skeppsfarten försvåras af den alltmer tilltagande ökensandningen. Dess bredd växlar mellan 410 och 1,000 m., djupet mellan 0,5 och 9 m.; vattenmängden beräknas till 2,000 km. i sek. Vid Tsjardsjui går en vägbig järnvägsbro öfver floden; ofvan och nedanför denna förekommer ångbåtstrafik. Flodbädden flyttas tilltjämt mot n. ö., medan västra flodsidan alltmer fylles af sand. I Chiwa, där den odlade jorden är helt och hållet beroende af floden, ledes från denna mycket vatten för bevattningsändamål. Detta jämte den starka avdunstningen och brist på tillflöden gör vattenmängden mycket mindre i de nedre än i de mellersta delarna af floden. Af dennas fyra delta-armar uppnå endast Aralsjön, hvaremot den fjärde går till Sary-Kamysj-sjön vid kanten af Ust-Urt-platån. Redan Herodotos uppgifver, att Oxus utflöt i Kaspiska hafvet, och man har ansett sistnämnda arm såsom floden's "gamla bädd", hvilken åt v. skulle fortsättas af en sänka, Usboj. Emellertid hafva ryska nivelleringar under 1880-talet ådagalagt, att så icke varit förhållandet, utan att den västligaste flodarmen slutat i närheten af Sary-Kamysj, medan Usboj är återstoden af en smal vik från Kaspiska hafvet och af en kanal, som förenat den med de förr sammanhängande sjöarna Sary-Kamysj och Aralsjön. Flodens hela lopp är 2,200 km., och den afvattnar ett område af 450,000 kvkm., d. v. s. så stort som hela Sverige. — 2. (Amu-Darja-området) Sydvästra delen af rysk-asiatiska området Syr-Darja, 1873—87 särskild provins. 110,997 kvkm. Se Syr Darja. J. F. N.

A'muk (A'mok, af malaj. *meng-ámok*, döda i vildt raseri), ett om bärsärkaraseri påminnande, upprördt sinnestillstånd, hvilket närmar sig sinnesförvirring. Hos den indiska arkipelagens malajiske invånare uppstår det, när de till följd af svartsjuka, vrede eller liknande affekter råka i den högsta upphetsning, och det åtföljes ofta med ens denna våldsamma störing af förmågan, hvilken gör personen i fråga absolut otillräknelig och karakteriseras af hejdlös mordlust. Den rasande griper sin dolk och nedstöter skonlöst hvar och en, som han kommer åt. Tillståndet kallas af malajerna *méta glap* (förmörkadt öga), och den däraf ergripne är fredlös, d. v. s. kan straffelöst dödas. Jfr E. Metzger, "Einiges über amok und mataglap" (i "Globus", 1887).

Amul, persisk stad. Se Amol.

Amule'tt (lat. *amulētum*, sannol. af arab. *hamalet*, "hänge"), något som bäres på kroppen såsom skydds- eller botemedel mot trolldom, sjukdomar, olyckshändelser o. s. v. Amuletterna äro af många slag och utgöras af de mest olikartade ämnen: stycken af reliker, ädelstenar, metaller, pergamentsremsor, delar af djur och växter o. s. v. För att gifva dem skyddande kraft iakttagas vanligen försiktighetsmått: en passande tid väljes för deras förfärdigande, stjärnornas ställning måste vara gynnsam o. s. v. — Från äldsta tider hafva de österländska folken hyst en fast tro på onda makters hemlighetsfulla inflytande och en vidskeplig tillit till amuletter såsom skyddsmedel däremot. Som amuletter nyttjades hos kaldéerna och egyptierna metallplåtar och gjutna figurer med magiska inskrifter samt ädelstenar, slipade till form af guda- och demonbilder eller heliga djur, i synnerhet skalbaggar (skarabéer, *Ateuchus sacer*); hos judarna ädelstenar, guld- eller silfverplåtar med inristade magiska tecken samt de s. k. "fylakterierna", d. v. s. pergamentsremsor, innehållande språk ur den mosaiska lagen; hos grekerna fingerringar; hos romarna halsband, armband, diadem m. m. Bruket att bära amuletter insmög sig snart äfven i den kristna kyrkan, men förbjöds 721 af Gregorius II. Dock har vidskepelsen ända in i våra dagar mångenstädes bibehållit amuletterna. I synnerhet hos vilda folkstammar, en del asiatiska folk samt islams bekännare råder ännu en fast tro på deras skyddande kraft. Jfr Fetischism samt Abrakadabra, Abraxas-stenar, Alfkors, Ondaögon, Pentagram, Talisman och Ältsten.

Skarabé-amulett.

Pilspets af flinta, infattad i silfver. Nyare amulett från Skottland.

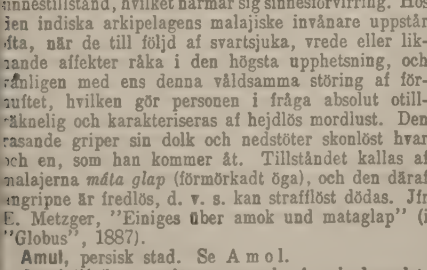

Uråldriga egyptiska amuletter.

Amūlius, enligt sagan yngre son till konung Procas i Alba longa. Han fördref sin äldre broder Numitor från tronen, men störtades sedermera af dennes dottersöner, Romulus och Remus, hvilka dödade honom och återuppsatte sin morfader på tronen.

Amunden. Se Amungen.

A mu'ndo co'ndito (lat.), förkortadt *a. m. c.*, från världens skapelse.

Ämungen 1. Amunden, en omkr. 33 km. lång, 2—5 km. bred sjö på gränsen mellan Dalarna och Hälsingland, till större delen belägen inom Rättviks socken. Den ligger 231 m. öfver hafvet och har aflopp till Dalälfven medelst ett genom Svärdsjön och Runn gående vattendrag. Vid sjöns norra ände, vid Böle skjutsstation och Dalfors bruk, faller Böle älf ut i sjön. Nära södra änden ligger, i Hälsingland, Svabensverks bruk. För öfrigt omgifves sjön af ödsliga barrskogshöjder. Nära nordöstra stranden ligger det 385 m. höga Ormberget, bildande liksom slutknuten af den bergsträckning, som länsgränsen följer, en utgrening från norska gränsfjällen. (J. F. N.)

Amūr (eg. *Tamūr*, "den stora floden"). 1. Flod, som under en stor del af sitt lopp är gräns mellan östra Sibirien och det kinesiska Mandsjuriet. Den uppstår genom sammanflöde af Sjilka, den egentliga

källfloden, som kommer från Jablonoibergen, och Argun från Chinganbergen i norra Mongoliet, där den upptagit bl. a. den stora Kerulen, från bergen ö. om Urga. Hela A. är segelbar, äfven en stor del af dess källfloder, och goda pass leda från dess flodområde till Bajkal och Wittimplatån, hvarjämte vägen från Kerulen till Urga och Selenga-dalen är lätt. Dock hindrar isen under 6 månader segelfarten, och de alltjämt tilltagande sandbankarna nedanför Nikolajevsk hindra fartyg på mer än 5 meters djupgående att segla upp för floden. A:s betydligaste bifloder äro fr. v. Seja Bureja och nära mynningen Amgun; fr. h. Sungari, som är Mandsjuriets hufvudflod, och Ussuri, från den stora Hanka-sjön, gränsflod mot Kina. Kineserna kalla A. samt en vid densamma liggande mandsjurisk provins Holung-kiang ("Svarta drakfloden"). A:s hela längd är 4,700 km., dess flodområde öfver 2 mill. kvkm. Till längd är den jordens sjätte flod. Den utfaller i Amurgolfen, midt emot ön Sachalin.

2. Rysk-asiatiskt generalguvernement, bildadt 1884 och omfattande provinserna Transbajkalien (ry. Zabaikalskaja), Amur, kustområdet l. Primorskaja Oblastj och ön Sachalin, tills. 2,991,285 kvkm. med 1,031,364 inv. (1897). Hufvudstad är Blagovjestsjensk.

3. Provins i nämnda generalguvernement. 447,667 kvkm. 120,306 inv. (1897). Hufvudstad är Blagovjestsjensk. J. F. N.

Amūr. Se Amour.

Amure'tt. Se Amour.

Amurett-trä (jfr Amour), namn på den röda, ådriga veden af ett par västindiska *Mimosa*-arter. Begagnas till finare snickeriarbeten.

Amu'rgo, *geogr.* Se Amorgos.

Amūr-kosacker. Se Kosacker.

Amūrlandet, en af ryssarnas sista eröfringar i nordöstra Asien, på ömse sidor om floden Amur. Redan i midten af 17:e årh. fingo ryssarna genom några kosacker de första underrättelserna om detta land och föranleddes genom skildringar om dess rikedomar på mineral o. d. att dit företaga en mängd expeditioner — dock utan synnerlig framgång. Genom ett fredsfördrag i Nertjinsk 1689 blef det af kineserna helt och hållet stängdt för ryssarna. Först i 19:e årh. började striden därom på nytt. År 1852 grundlade ryssarna fästningen Nikolajevsk vid Amur-flodens mynning. Genom fördraget i Argun med Kina (28 maj 1858) förvärfvade de vänstra stranden af öfre och mellersta Amur samt båda stränderna af nedre Amur, och genom ett fördrag af 14 nov. 1860 fick Ryssland alla landsträckor ö. om Ussurifloden, hvarigenom dess område utvidgades till Tumen-flodens nedre lopp, och slutligen afträdde Kina 1886 hela flodmynningen jämte Gaskiavetj-(Gaskovitj-)bukten, i hvilken floden utmynnar. — A. blef först 1831 föremål för närmare forskning och har, sedan det kom i ryssarnas händer, flere gånger blifvit besökt af vetenskapliga expeditioner. Befolkningen består af nomadiserande giljaker och golder (på kustområdet), européer och kosacker (längs Amurflodens stränder) samt dessutom af stammar af tungusiskt ursprung. Landet omfattar Amurprovinsen (se Amur 3) och södra delen af kustområdet (se Sibiriska kustprovinsen). Oaktadt de åtgärder, som vidtagits för landets bästa, råder dock ännu intet synnerligen stort välstånd därstädes, och Ryssland måste årligen på denna eröfring tillsätta stora summor. Klimatet är i allmänhet ej gynnsamt för jordbruket. Endast Ussuri-landet frambringar i riklig mängd frukter, drufvor, säd, foderväxter m. m. Ved och byggnadsvirke, brunkol och stenkol, fisk och villebråd finnas ymnigt. Metaller förekomma i mängd vid öfre Amur och i Jablonoibergets förgreningar. Sedan 1865 har guldtillgången varit särdeles riklig. En betydande handelsartikel är roten af ginsengväxten. Handeln med pälsvaror är liflig, ty landet är rikt på ren, räf, lodjur, sobel, utter, tiger, björn o. s. v. Införselartiklar äro bomull, ylletyg, tobak, vapen, mjöl, ris, brännvin m. m. En betydlig tillväxt i handeln kan väntas, när nu den ryska sibiriska banan, som slutar i hamnstaden Vladivostok, blifvit färdig. En annan järnväg förenar nämnda stad med det vid Amur liggande Chabarovsk. Det 1858 grundade "Amurkompaniet" måste till följd af dålig förvaltning upphöra med sin handels- och fabriksverksamhet. Ett rysk-amerikanskt kompani drifver nu pälshandel och har flere nederlagsorter vid Amur. Mycket liflig är handeln med Kina; dock är importen från detta land större än exporten dit. Se Immanuel, "Die Amurprovinz", i Geogr. zeitschr. I. (J. F. N.)

Amusant [amysä't], roande, rolig; munter.

Amusera [amysēra, fr. *amuser*], roa.

Amusette [amyse'tt], fr., ett slags lätt (vanligen enpundig) bakladdningskanon, som inventerades af marskalken af Sachsen, men kom ur bruk kort efter hans död. L. W:SON M.

Amusi (af grek. nekande *a* och *musikē*, musik), *pat.*, en term, som infördes af Knoblauch 1888 för att beteckna en rubbning i den musikaliska förmågan, motsvarande den talrubbning, som benämnes afemi. Numera använder man uttrycket i mera generell betydelse och uppställer som motsvarighet till de olika afasi-formerna följande former af amusi: tondöfhet, notblindhet, vokal motorisk amusi, d. v. s. förlust af förmågan att sjunga (dock ej beroende på förlamning af struphufvudets muskler), instrumental motorisk amusi, d. v. s. förlust af förmågan att traktera ett instrument, och musikalisk agrafi. Afasi kan förekomma, utan att åtföljas af motsvarande amusi-form. Fall af afemi finnas beskrifna, i hvilka patienten kunnat sjunga melodier äfven med textord. Man känner ock fall af amusi utan åtföljande afasi. Edgren beskref i Hygiea 1894 ett sådant fall. Vid obduktion af patienten befanns den främre delen af den öfversta tinningvindeln på vänster sida vara förstörd. Skadan var således belägen framom det parti, till hvilket man lokaliserat ordhörseln. J. E. J—N.

Amūsisk (se Amusi), omusikalisk, utan konstsinne.

Amussat [amysa'], Jean Zuléma, fransk kirurg, f. 1796, d. 1856, privat praktiserande läkare i Paris, gaf mycket besökta privata kurser i anatomi och kirurgi samt förvärfvade sig genom många afhandlingar ett oförgätligt namn. Många äro ock de af honom uppfunna eller förbättrade kirurgiska instrumenten: de raka katetrarna, uretrotomerna, stenkrossningsinstrumenten m. fl. B. T—DT.

Amvās. Se Emmaus 2.

Amȳclæ. Se Amyklai.

Amygdalin (af lat. *amy'gdalus*, mandel), *kem.*,

tgör den bittra beståndsdelen i bittermandel. Den pptäcktes 1830 af Robiquet och Boutron. Amygdalin ristalliserar i pärlemorglänsande, tunna fjäll utan akt, men med en intensiv, bitter smak och är en lykosid af sammansättningen $C_{20}H_{27}NO_{11}$ + H_2O. Genom upptagande af 2 mol. H_2O sönderdelas en i bittermandelolja, cyanväte (blåsyra) och socker, fter formeln:

$$\underset{\text{amygdalin}}{C_{20}H_{27}NO_{11}} + \underset{\text{vatten}}{2\,H_2O} = \underset{\text{bittermandel-olja}}{C_7H_6O} + \underset{\text{cyanväte}}{CNH} + \underset{\text{druf socker}}{2\,C_6H_{12}O_6}.$$

Denna sönderdelning inträffar under inflytande af ett i mandel förekommande ferment, kalladt emulsin eller synaptas, eller vid kokning med utspädd saltsyra. P. T. C.*

Amygdalitis (lat., af *amy'gdalus*, mandel), inflammation i mandlarna.

Amygdaloïd (af lat. *amy'gdalus*, mandel, och grek. *ei'dos*, utseende), mandelsten.

Amy'gdalus L., *bot.* Se Prunus.

Amyklai (grek. *Ἀμυκλαι*, lat. *Amȳclæ*), fordom stad i Lakonien, s. ö. om Sparta, känd för sitt Apollontempel och såsom födelsestad för Leda och dioskurerna.

Amȳkos (grek. *Ἄμυκος*), *grek. myt.*, son af Poseidon, var konung i Bitynien och en väldig knytnäfskämpe. Han tvang alla anländande främlingar till strid, men öfvervanns slutligen och dödades af Polydeukes (se Argonauterna). V. K.

Amȳkos, *kem.* Se Aseptin.

Amȳl (af grek. *a'mylon*, stärkelse), en organisk radikal af sammansättningen C_5H_{11}, som fått sitt namn däraf, att motsvarande alkohol, amylalkohol (finkelolja), bildas vid beredning af brännvin ur potatisstärkelse. — Ett amylväte, sekundärt pentan, C_5H_{12}, förekommer i bergolja och är en vid 30° kokande, färglös vätska. — Amylalkohol (isoamylalkohol), $C_5H_{11}.OH$, utgör hufvudmassan af den vid brännvinsbränning som biprodukt erhållna finkeloljan och är en färglös vätska af vidrig, till hosta retande lukt. Den kokar vid 132° och brinner med sotande låga. Dess egentl. vikt är 0,825 vid 0°. Vid oxidation ger amylalkohol valeriansyra, C_4H_9COOH. P. T. C.*

Amylācea (lat., af grek. *a'mylon*, stärkelse), stärkelserika ämnen.

Amylalkohol. Se Amyl.

Amylēn (jfr Amyl), *kem.*, ett omättadt kolväte af sammansättningen C_5H_{10}, förekommer i 7 isomera former. Vanligt amylen, trimetyletylen, bildas, om man beröfvar amylalkoholen en molekyl vatten. Färglös, vid 36°—37° kokande vätska af egentl. vikt 0,655. P. T. C.*

Amȳlnitrit, *nitris amylicus*, *kem. farm.*, en klar, blekgul, brännbar vätska af neutral reaktion, med egendomlig, icke oangenäm fruktlukt och brännande smak. Den erhålles därigenom att salpetersyrlighetsångor inledas i amylalkohol, som framställts ur finkelolja. Amylnitrit är lättare än vatten (egentl. vikt 0,87—0,88), hvaraf den ej löses, och kokar vid 97°—99°. Den sönderdelas småningom vid inverkan af ljus, luft och vatten. Amylnitrit användes såsom ett kraftigt verkande, men ingalunda ofarligt läkemedel, vanligen till inandning, hvarvid 2—3, högst 5 droppar slås på en näsduk eller i en kopp varmt vatten och ångorna inandas af den sjuke. Amylnitrit verkar därvid på nervsystemet så, att de ytliga blodkärlen, framförallt å hufvudet och halsen, utvidgas, hvaraf följden blir stark blodtillströmning till dessa kroppsdelar, med intensiv rodnad, känsla af hetta och bultning i hufvudet, ökad pulsfrekvens m. m. Vid längre tid fortsatt inverkan kunna svindel, hufvudvärk och medvetslöshet, såsom vid rus, inträda; äfven rubbningar i synförmågan, delirier och hallucinationer hafva stundom iakttagits. — Amylnitrit nyttjas såsom läkemedel i fall, där sjukdomen står i sammanhang med abnorm sammandragning af artärerna, såsom vid *angina pectoris*, vissa former af migrän, astma, vanmaktstillstånd till följd af blodbrist i hjärnan o. s. v. Det har äfven användts som motgift vid förgiftningar med kloroform, opium, stryknin, kokain etc. S. J—N.

Amylodextrin (jfr Amyl och Dextrin), *bot.*, sådan stärkelse, som färgas röd af jodlösning. Den finnes hos vissa varieteter af ris och hirs, i frösträngen hos *Chelidonium*, i hvitsippans kalkblad o. s. v. De röda algernas stärkelsekorn färgas äfven röda eller bruna af jod. G. L—M.

Amyloïd (af grek. *a'mylon*, stärkelse, och *ei'dos*, utseende, likhet), *kem.*, betecknar dels ett cellulosderivat (hydrocellulos) af sammansättningen $(C_{12}H_{22}O_{11})$, hvilket bildas genom inverkan af svafvelsyra på vedämne, cellulosa, en reaktion, hvarpå framställning af pergamentpapper beror, dels en gummiart, som är olöslig i kallt vatten, men löslig i en ammoniakalisk kopparoxidlösning. Amyloid färgas af jod violett eller blått. H. E.

Amyloïd-degeneratiōn, en patologisk förändring i mjälten, lefvern, njurarna, lungorna m. fl. organ, bestående i afsättande af amyloid i väfnaderna. Förändringen börjar i kärlväggarna, utbreder sig därifrån i organens parenkym, som omvandlas till nästan färglösa, hårda och glänsande massor. Amyloiddegenerationen förekommer vid långvariga, tärande sjukdomar, såsom tuberkulos, varbildning, frossa m. fl. J. E. J—N.

Amyloïdlefver. Se Lefversjukdomar.

Amyloïdnjure. Se Njursjukdomar.

Amylopla'ster (af grek. *a'mylon*, stärkelse, och *pla'ssein*, bilda), *bot.* Se Stärkelse, *bot.*

A'mylum (lat.) l. A'mylon, *kem.* och *bot.* Se Amyl och Stärkelse.

Amylväte. Se Amyl.

Amy'ntas (grek. *Ἀμύντας*), namn på macedoniska konungar före Alexander den store, af hvilka A. I (540—498) var den förste härskare i Macedonien, som trädde i närmare förbindelse med Grekland (pisistratiderna i Aten).

Amyntor, Gerhard von, pseudonym för den tyske författaren Dag. von Gerhardt.

Amyosteni (af grek. nekande *a*, *mys*, muskel, och *sthe'nos*, styrka), muskelsvaghet.

Amyot [amiä'], Jacques, fransk filolog, f. 1513 i Melun, d. 1593 i Auxerre, kämpade i sin ungdom mot tryckande omständigheter, men lyckades genom flit och energi uppnå en hög samhällsställning och stort anseende. Han var professor i grekiska i Bourges, lärare för Henrik II:s barn, storallmoseutdelare och biskop i Auxerre (1570). — A. gjorde sitt namn frejdadt genom öfversättningar från klassiska författare. De viktigaste äro: *Amours de Théagène et Chariclée* (1549), *Amours de Daphnis et Chloé*

(1559) och framförallt *Oeuvres de Plutarque* (1559—72), som i likhet med de öfriga ofta tryckts om, bl. a. af Brotier och Vauvilliers (1783—87) och af Clavier (1801—06).

Amyot [amiå′], Joseph, lärd fransk jesuit och missionär, f. 1718 i Toulon, d. 1794 i Peking, tillbragte större delen af sin lefnad (1751—94) som missionär bland kineserna och var en af de förste, genom hvilka man fick noggrannare underrättelser om de östasiatiska folken. Resultaten af hans forskningar finnas nedlagda i det stora arbetet *Mémoires concernant l'histoire, les sciences et les arts des chinois* (utg. af A. Rémusat 1776—1814). Hans *Dictionnaire tatar-mantchou-français* utgafs 1789 af Langlès. J. H. B.*

Amyotrofi (af grek. nekande *a*, *mys*, muskel, och *trofē*, näring), muskelförtvining.

Amyraldi′sm. Se Amyraut.

Amyra′ldus. Se Amyraut.

Amyraut [amirå′], lat. Amyraldus, Moses, fransk reformert teolog, f. 1596 i Bourgueil i Touraine, blef 1633 teol. professor vid universitetet i Saumur och dog 1664. Genom sin andes öfverlägsenhet blef han snart en af de förnämsta prydnaderna vid detta universitet. Mesta uppseendet väckte han dock genom sin där framställda lära om en s. k. *universalismus hypotheticus*, eller att Gud beslutat frälsa alla människor, så vida de trodde på Kristus, men att Han förlänade trons gåfva endast åt vissa utkorade. A., som därigenom trodde sig mildra den kalvinska predestinationslärans hårdhet, rönte ett häftigt motstånd af den reformerta kyrkans ortodoxer, och samma kyrkas sista symboliska bok, den s. k. *Formula consensus*, (utg. 1675, efter hans död), var hufvudsakligen riktad mot hans lära, den s. k. amyraldismen. I ett mycket stort antal skrifter utvecklade A. närmare sin lära, och äfven på andra områden gjorde han sig känd som en af den reformerta kyrkans ypperste och lärdaste teologer. Han ifrade varmt för en union mellan den reformerta och den lutherska kyrkan. J. H. B.*

Amyrideæ, *bot.* Se Burseraceæ.

A′myris L., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Rutaceæ*, innefattande på balsam rika träd eller buskar från Västindien och den tropiska delen af Amerika. Västindiskt rosenträ, skattadt som ett värdefullt virke, lämnas af *A. balsamifera* L. Se äfven Protium. LDT.*

Amöblema′ng, vanligare möblemang (se d. o.).

An, *hand.*, utmärker i bokföring kreditorn och står i samma betydelse som kredit. Dess motsats är per (debitorn, debet). Bruket af An och Per börjar nu mer och mer bortläggas, särskildt i enkla bokhålleriet, där orden äro onödiga. I engelskan nyttjas *to* och *by*, i italienskan *a* och *da*. RM.

Ana′ (grek.), egentl. "på, uppå"; i sammansättningar: upp, uppåt, ofvanpå, öfver; äfven ett upprepande, en omändring, förbättring. — På recept, där det ofta tecknas *ā* eller *āā*, betecknar *ana*: lika mycket af hvardera slaget (af ingredienserna i ett läkemedel).

-ana (-iana), en latinsk ändelse, som, tillagd ett personnamn, betecknar en samling yttranden, litterärt strögods, anekdoter o. s. v., hvilka hafva afseende på egaren af det ifrågavarande namnet eller hänföras till honom såsom upphof: *Bellmaniana*, *Fahlcrantziana*, *Voltairiana*. Fr. o. m. samlingen *Scaligerana* (1666) blefvo dylika arbeten vanliga i många länder. *Tessin och Tessiniana* (1819) är ett af de få i Sverige tryckta. *Almquistiana* (1892) utgör en förteckning på de tryckta arbeten, som författats eller utgifvits af släkten Almquists medlemmar. Äfven lokalnamn få stundom denna ändelse, t. ex. *Stockholmiana* (smånotiser o. d. rörande Stockholm). Jfr Namurs "Bibliographie des ouvrages publiés sous le nom d'Ana" (1839) och Mohrs "De la bibliographie des Ana" (1882), bägge utg. i Bruxelles.

Anabǣna, *bot.*, växtsläkte af prov. *Myxophyceæ*, af hvilket flera arter förorsaka "vattnets blomning" i våra insjöar. Jfr Azolla och Blomning (Vattnets). G. L—M.

Anabapti′ster (af grek. *anabapti′zein*, döpa på nytt) I. Vederdöpare kallades anhängarna af flera under reformationstiden uppkomna revolutionära och fanatiska rörelser, hvilka bl. a. förkastade barndopet såsom ogiltigt och yrkade, att hvarje rätt kyrkomedlem borde döpas om igen. Deras ideal af ett de heliges samfund, inom hvilket kyrka och stat skulle sammansmälta, ledde flerstädes till hårda konflikter med den kyrkliga och borgerliga ordningen. Det revolutionära svärmeriet vann stor utbredning i Tyskland, Österrike, Schweiz och Nederländerna. 1533 slogo sig hela skaror af dessa svärme-andar ned i staden Münster, Westfalen, under anförande af en bagare, Johann Mathyszoon från Haarlem, och en skräddare, Johann (Bockhold) af Leiden, hvilka utgåfvo sig för profeter, förjagade stadens öfverhet och proklamerade upprättandet af ett nytt tusenårigt Messiasrike, hvars herravälde skulle omfatta hela världen. Sedan detta münsterska Messiasrike, inom hvilket både gudomlig och mänsklig lag på det skändligaste trampades under fötterna, blifvit tillintetgjordt 1535 och Johann af Leiden, som låtit utropa sig till detta rikes konung, s. å. blifvit dödad, blefvo anabaptisterna utsatta för häftiga förföljelser. En f. d. katolsk präst, Menno Simonis, uppträdde då såsom de förtryckte anabaptisternas räddare. Han slöt sig till deras parti, lät själf döpa om sig och förvandlade dem efter hand från fanatiska svärmare till en ordnad sekt med strängt sedliga grundsatser. Han gaf dem äfven ett ordnadt lärobegrepp, som i allt väsentligt öfverensstämde med den reformerta kyrkans bekännelse, skiljande sig därifrån endast genom förkastandet af barndopet och uppfattningen af kyrkan såsom ett samfund af idel heliga. Förändringen sträckte sig äfven till namnet. Anabaptisterna kallade sig nämligen nu efter sin nye ledare mennoniter och fingo under detta namn 1626 religionsfrihet i Nederländerna och sedan äfven i Tyskland och England. Med baptisterna ega anabaptisterna ingenting annat gemensamt än förkastandet af barndopet. Se Cornelius, "Geschichte des münsterschen aufruhrs" (1855—60). J. H. B. (J. HDR.)

A′nabas, *zool.* Se Klätterfisken.

Ana′basis (grek., af *ana′*, uppåt, och *ba′sis*, marsch). Se Xenofon.

Anabiōs (af grek. *ana′*, åter, och *bi′os*, lif), *bot.*, det förhållande hos vissa växter, att de, ehuru skenbart fullkomligt torra, under lång tid kunna bibehålla sin vitalitet och vid befuktning åter lefva upp. Sådana växter kallas anabiotiska. Exem-

el äro *Selaginella lepidophylla* och andra ormbunkartade växter, mossor, lafvar o. s. v. G. L—M.

Anabiōtisk, *bot.* Se Anabios.

A'nableps, *zool.*, ett syd- och centralamerikanskt läkte af färskvattensfiskar, tillhörande tandcarparnas (cyprinodontidernas) familj. Utom det att *Anableps*, liksom de flesta släkten inom denna familj, föder lefvande ungar, är denna fisk särskildt märkvärdig för sitt lefnadssätt och den därefter lämpade byggnaden af sina ögon. Den lefver vanligen hufvudsakligast af de insekter, som springa

på vattenytan, där den själf, under jakt efter dessa, tillbringar största delen af sitt lif, simmande som en ande, säger Agassiz, med hälften af hufvudet ofvan vattnet. Öfre hälften af hvartdera ögat använder den därvid för synen i luften, och med den nedre hälften urskiljer den föremålen i vattnet. Ögonen äro också delade i två delar genom horisontella, mörkfärgade band i hornhinnan; likaledes är pupillen delad genom två i densamma inskjutande utskott från regnbågshinnan. Den päronformiga linsen ligger med sin bredare del bakom den öfre ögonhälften. Ordet "anableps" betyder "uppåtskådaren". Den ena arten har fått namnet "fyröga" (*A. tetrophthalmus*). F. A. S.*

Anacahuite-te, ett af veden af *Cordia Boissieri* L. beredt te, hvilket i början af 1860-talet väckte mycket uppseende öfver hela världen på grund af sin föregifna egenskap att bota lungsot och öfver hufvud lungsjukdomar. G. A.

Anacanthini, *zool.*, mjukfeniga fiskar utan luftgång till simblåsan. Afdelningen infördes i systemet af Joh. Müller, som dock från de dithörande fiskarna afskilde de med sammanvuxna nedre svalgben försedda näbbgäddorna och flygfiskarna. Bland vår fauna fiskar höra dit: näbbgädd-, tobis-, torsk-, skoläst- och flundre-familjerna. F. A. S.*

Anacāpri. Se Capri.

Anacardiāceæ R. Br., *bot.*, naturlig växtfamilj, hvars arter (träd eller buskar) tillhöra nästan uteslutande de heta jordbältena på båda halfkloten. De äro ofta rika på hartser eller garfämne. Flera arter äro högst giftiga; andras frukter äro däremot synnerligen välsmakande. Af flera hithörande arter erhålles mycket värdefullt, hårdt virke. Jfr Acajou, Cotinus, Mangifera, Pistacia, Rhus, Schinus, Semecarpus och Spondias. G. L—M.

Anaca'rdium, *bot.* Se Acajou.

Ana'charis Rich., *bot.* Se Helodea.

Anacha'rsis (grek. Ἀνάχαρσις), en skyt af kunglig börd, hvilken jämte sin vän Toxaris besökte Aten på Solons tid och där väckte mycket uppseende genom sina framstående snillegåfvor. Efter återkomsten till sitt hemland skall han hafva mördats på befallning af konungen, som ville hindra hans helleniseringsförsök. — Den franske historikern J. J. Barthélemy åter sin hjälte i "Voyage du jeune Anacharsis en Grèce" (1788) besöka Grekland några år före Alexander den stores födelse.

Anacha'rsis, politisk svärmare. Se Cloots.

Anaclētus 1. Anencletus, namn på tvenne påfvar. 1. A. I. Hans historia är höljd i dunkel. Enligt den antagligaste traditionen är han densamme som Cletus och således den andre biskopen i Rom efter Petrus samt led martyrdöden under kejsar Domitianus i slutet af 1:a årh. 13 juli är hans åminnelsedag. — 2. A. II, egentl. Petrus, var först munk, sedan kardinal och vid flere tillfällen påflig legat i Frankrike och England. Efter Honorius II:s död, 1130, utsågs han af det italienska partiet till påfve, ehuru han såsom sådan egentligen aldrig blef erkänd utom Rom. Han lyckades dock att gentemot sin motpåfve, Innocentius II, bibehålla sin påfliga värdighet till sin död, 1138. Se Langen, "Gesch. der röm. kirche bis Leo I" (1881) och "Gesch. der röm. kirche von Gregor VII bis Innocenz III" (1893). J. H. B. (J. HDR.)

Anaco'nda, *zool.*, äfven kallad *Cucuriubu* (*Eunectes murinus*), en jätteorm af fam. *Boidae*. Hans egentliga hemland är Syd-Amerika. Han uppnår en längd af minst 8,29 m. Är ofvan mörkgrön, med stora, ovala svarta fläckar; på buksidan gul, med fyrkantiga fläckar af svart. På båda tinningarna har han ett snedt, gult band, kantadt af svart. Hans zoologiska karaktär är ett uttryck af hans lefnadssätt: näsborrarna äro riktade rätt uppåt, mynna ut på ryggsidan af nosen och kunna tillslutas hårdt, hvilket allt kommer honom väl till pass, enär han hufvudsakligen lefver och söker sin föda i vatten eller i närheten af sådant. Han är ypperlig dykare och simmare. Fiskar uppgifvas vara hans egentliga föda. Han ligger ofta stilla på någon bank, med endast hufvudet höjdt öfver vattnet, eller ringlad omkring ett träd vid stranden, där han tåligt väntar till dess en aguti, ett alpackadjur eller ett vattensvin kommer i hans närhet, då han omslingrar, ihjälkramar och slukar det. Berättelserna om hans angrepp på människor äro betviflade. Han dödas ofta med käppslag, pilar eller kula, i synnerhet af indianerna, hvilka äta hans kött, nyttja hans fett till hvarjehanda bruk samt göra skodon och säckar af hans hud. F. A. S.*

Anacrĕon, grekisk skald. Se Anakreon.

Anacy'clus L., *bot.*, växtslägte af nat. fam. *Synanthereæ*. Arter förekomma i Medelhafstrakterna. Mest bekanta äro *A. Pyrethrum* DC. (*Anthemis Pyrethrum* L.), som lämnar den romerska bertramroten (*Radix Pyrethri romani*), och *A. officinarum* Hayne, en i Tyskland odlad ettårig art, hvars rot varit upptagen i svenska farmakopén under namn af *Radix Pyrethri* (*germanici*) eller (tysk) bertramrot. O. T. S.*

Anadiplōs (grek. *anadi'plosis*, återfördubbling), *ret.*, en talfigur, som består däri, att början af en sats utgör upprepning af slutet i föregående sats.

Ana'doli (af grek. *anatolē*, uppgång [solens], öster, österland), turkarnas namn på Mindre Asien. Däraf de stundom brukliga namnen Anatolien och Natolien.

Anadyoměne (grek. Ἀναδυομένη), *grek. myt.* binamn till Afrodite (se d. o.).

Anadyr, flod i nordöstra Sibirien. Den rinner upp ur bergsjön Ivasjka och mynnar ut i Anadyrviken, s. om Berings sund. Längd 740 km.

Anaërōb (af grek. nekande *an* och *aēr*, luft), som utvecklas och verkar utan tillträde af luft. Säges om vissa bakterier (se Anaerobionter och Bakteriologi). Om de anaeroba bak-

teriernas betydelse vid rening af kloakvatten se Vattenaflopp.

Anaërobio'nter l. Anaëroba (af grek. nekande *an*, *aër*, luft, och *biün*, lefva), *bot.*, kallas några bakterier, hvilka i motsättning till nästan alla öfriga lefvande varelser (aërobionter l. aëroba) dö eller åtminstone förlamas i sin lifsverksamhet, så snart de komma i beröring med fritt syre. Luftens syre är, äfven i utspädd form, för dessa växter ett gift. Hithörande bakterier bilda mycket lätt sporer, och dessa lida icke någon skada af luftens inverkan. Så snart sporerna komma under förhållanden, där ej syre finnes, gro de. Det mest bekanta exemplet på en anaërobiont är den vanligaste af de bakterier, som framkalla smörsyrejäsning (se Jäsning). Äfven tetanusbakterien är en anaërob. Jfr Bakteriologi. G. A.*

Ana'fi l. Nanfi (det gamla *Anaphe*), grekisk ö bland Cykladerna, öster om Santorin (Thera). 47 kvkm. 700 inv. På öns södra kust ruiner efter ett Apollontempel.

Anaför (grek. *anafora'*, lat. *anaphöra*, upplyftning, upprepande, tillbakasyftning, afseende). 1. (Äfven Epanafora') Retorisk figur, bestående i ett uttrycksfullt upprepande af ett eller flere ord i början af flere på hvarandra följande satser, t. ex. i följande verser af Topelius:

Så är sagan nu om sången,
Så det ädla Suomifolket,
Så den vise barden säger. A. M. A

2. Hvarje hänförande af en sats eller en satsdel på ett föregående ord. Till skillnad från de i egentlig mening demonstrativa pronomina, som hafva afseende på (utpeka) ett verkligt föremål i den yttre världen, hvilket antingen förut varit obekant eller åtminstone ännu icke blifvit infördt i talet, betecknar det anaforiska pronomen en hänvisning på eller upptagande utaf ett redan förut i talet nämndt objekt. Jfr skrift af E. Windisch i Curtius' "Studien" bd II. K. F. J.

Anafrodisi l. Anafroditi'sm (af grek. nekande *an* och *Afrodite*, kärlekens gudinna), det tillstånd, då könsdriften är utslocknad. Detta tillstånd, som i regeln följer med en hög ålder, kan äfven framkallas af utsväfningar och af vissa sjukdomar, som försvaga organismen.

Anafrodit (af grek. nekande *an* och *Afrodite*, kärlekens gudinna), dels individ utan könsdrift, dels detsamma som afrodit (se d. o.).

Anafroditi'sm. Se Anafrodisi.

Anagallis arvensis.

Anaga'llis L., *bot.*, växtsläkte tillhörande fam. *Primulaceæ*. Af detsamma finnes i södra och mellersta Sverige en art, *A. arvensis* L., rödarv, hvilken är en liten grenig åkerört med oftast motsatta, hela blad och röda eller blå (*A. arv. β cœrulea* Schreb), på långa skaft från bladvecken sittande blommor. Rödarven har fordom varit använd i åtskilliga sjukdomar och är giftig. Enligt Plinius betraktades den ej sällan såsom en *herba magica*, hvilken skulle kunna utgöra skyddsmedel mot allt slags ondt. Flere från Medelhafsländerna härstammande arter, såsom *A. collina* Schousb. och *A. verticillata* All., äro små nätta, stundom äfven hos oss såväl i boningsrum som på kalljord odlade växter. G. A.*

Anagly'pt l. Anaglyf (af grek. *anaglyfē*, upphöjdt snidverk, relief), plastiskt konstverk i halfupphöjdt arbete, basrelief. — Anaglyptik, konsten att arbeta anaglypter.

Anaglyptik. Se Anaglypt.

Anaglyptoskōp (af grek. *anaglyfē*, upphöjdt snidverk, relief, och *skopēi'n*, se), en apparat, som visar fördjupade former af en medalj såsom relief.

Anagni [ana'nji], stad i italienska prov. Roma, området Frosinone, s. ö. om Rom. 9,612 inv. (1901). Biskopssäte sedan 487. A. är det gamla *Anagnia*, hernikernas hufvudstad.

Anagno'st (grek. *anagnōstes*), föreläsare (hos greker och romare vanligen en slaf eller frigifven); i den äldre kristna kyrkan titel på den kyrkotjänare, som för menigheten föreläste ur bibeln.

Anagōge l. Anagogi (grek. *anagogē*, af *ana'gein*, föra uppåt), upphöjande, lyftning. Användes dels om sinnets lyftning genom betraktelse af de himmelska tingen, dels om det slags tolkning (i synnerhet i fråga om bibeln), hvilken består däri att man höjer sig från den naturliga och bokstafliga betydelsen till en andlig och symbolisk. Det var i synnerhet den judisk-alexandrinska skolan (Filon samtidig med Kristus), som begagnade den s. k. anagogiska tolkningen. (J. HDR.)

Anagōgisk. Se Anagoge.

Anagra'm (grek. *ana'gramma*, uppskrift), en bokstafslek, bestående däruti, att genom bokstäfverna omsättning i ett eller flere ord ett nytt ord eller en ny sats bildas. Man skiljer emellan tvenne slag: anagram. Det ena slaget bildas därigenom att man i motsatt ordning läser bokstäfverna i ett ord eller en sats, d. v. s. från slutet mot början, t. ex. *Roma* af *Amor*. Det andra slaget tillåter en fri omflyttning af bokstäfverna, blott ingen af dem utelämnas. Af "Calvinus" bildas t. ex. "Alcvinus" (Alcuinus); af *Révolution Française* fås *Véto*, ur *Corse la finira* och *La France veut son roi*; *Montecuculi* kan ombildas till *Centum oculi*. Anagramme är en österländsk uppfinning. Det nyttjades flitigt af de judiske kabbalisterna och var äfven kändt af de klassiska folken. Jfr Wheatley, "On anagrams" (1862).

Anahuāc (fornmexik.), "i vattnets närhet", ursprungliga namnet på det forna konungariket Mexico. Anahuacs platå är numera namnet på den södra och högsta delen af mexikanska högslätten vid Mexico med en höjd af 2,266 m., vid Toluca 2,625 m.

Anaitis (pers. *Ana'hita*), *pers. myt.*, en kärlekgudinna, som dyrkades af kappadocier, armenier, perser och meder. Af romare och greker likställdes hon med Venus (Afrodite). Hennes dyrkan bestod i vilda utsväfningar.

Anajaur, fjällsjö i södra Lule lappmark, ej långt från Ananasse. RM.

Anakardiaceer, växter af fam. *Anacardiaceæ* (se d. o.).

Anaklēt, försvenskning af Anacletus (se d. o.).

Anakolu't (grek. *anako'luthon* l. *anakoluthi'a*, af ekande *an* och *ako'luthos*, beledsagande, följdriktig), *ordkv.* och *ret.*, en term, hvarmed man betecknar rist på sammanhang eller följdriktighet i konstruktionen af en språklig period. I synnerhet efter längre ellansatser uppkomma lätt anakoluter, därigenom att onstruktionssättet i periodens början hunnit bortlömmas, innan man hinner till dess slut. — Ofta r anakolut äfven afsiktligt använd och har då till ndamål att åstadkomma större tydlighet eller efter-yck. A. M. A.

Anakorēter (af grek. *anachorēi'n*, draga sig tillaka) l. Eremiter kallas sedan gammalt sådana ersoner, som dragit sig undan från världen för att ostörd ensamhet tillbringa ett genom försakelser ch spåkningar renadt, uteslutande åt bön och fromma etraktelser helgadt lif. Redan de i Gamla testaentet omtalade profeterna Elias och Elisa och Nya testamentet Johannes döparen kunna betraktas om ett slags anakoreter. De judiske esseerna ch de kristne terapeuterna böra äfven räknas dit. Under kyrkans första århundraden kades högst väsentligt anakoreternas antal. Egypens, Syriens och Palestinas öknar blefvo tillhåll för isentals anakoreter eller eremiter, bland hvilka de amnkunnigaste äro: den helige Simeon (kallad 'pelarhelgonet", därför att han tillbragte 48 år i nsamhet på en hög pelare), Paulus af Tebe och den elige Antonius från Koma i Egypten. Många bland essa anakoreter trädde efter hand i närmare förindelse med hvarandra, i det de byggde sina remithyddor i hvarandras närhet. Så uppkommo tora gator (på grekiska "laurai"), på ömse sidor mgifna af små eremitboningar. Den mest betydande f dessa eremitföreningar var den, som af Pachomius i. 346) stiftades på ön Tabennæ i närheten af Tebe. 'å detta sätt gaf anakoret- eller eremitlifvet anedning till det egentliga munklifvets och klosterväsendets uppkomst. J. H. B. (J. HDR.)

Anakorēt-ön, en af Admiralitets-öarna.

Anakrēon (grek. *Ἀνακρέων*, lat. *Anacreon*), grekisk skald, f. i staden Teos på Mindre Asiens kust, flydde jämte sina landsmän omkr. 540 f. Kr. undan det persiska herraväldet till den teiska kolonien Abdera i Tracien. Sedermera vistades han en längre tid hos tyrannen Polykrates på Samos. Efter dennes död hämtades han högtidligen af tyrannen Hipparchos till Aten. Om hans senare öden äro uppgifterna osäkra. Han skall hafva dött vid hög ålder, kväfd af en druskärna. A. rades högt af hela det grekiska folket. Staden 'eos präglade hans bild på sina mynt, och Aten ste hans stod på Akropolis. — A:s rika beläfning, som var omstrålad af furstegunst och under skaldens umgänge med Atens förnämste och mest bildade män utvecklades både mångsidigt och harmoniskt, gjorde honom till en på samtid och eftervärld mäktigt verkande ande. Det glada sällskapslifvet och främst kärlekens och vinets lof utgjorde de förnämsta ämnena för hans sånger. Men endast en mycket ringa del af dem eger vår tid i behåll. Hans poesi är kraftig, ljuf och älsklig, mild och glad, afrundad och omväxlande. Hans språk utmärker sig genom en enkel skönhet och genomskinlig klarhet. Den samling dikter, som under namnet Anakreontiska sånger kommit till vår tid, innehåller, enligt lärda granskares omdömen, efterbildningar från flere olika tidsåldrar. Äfven i nyare tider har A. som ett mönster för en behagfull visdiktare vunnit efterbildare bland tyskar (Gleim, Hagedorn m. fl.) och nygreker (Athanasios Christopulos). A:s sånger jämte de grekiska efterbildningarna äro på svenska öfversatta af J. Tranér (3:e uppl. Örebro 1868). Det mesta af hvad som där upptages under A:s namn tillhör dock den nämnda samlingen af efterbildningar. — Vidkommande förslaget att kalla Bellman "den svenske Anakreon" må man jämföra, utom Kellgrens företal till Fredmans epistlar, G. Ljunggren "Bellman och Fredmans epistlar" (1867, s. 68 ff.). V. K.

Anakreo'ntisk mēter, *metr.*, kallas följande versmätt ⏑ ⏑ ⏓ — ⏑ ⏑ ⏓ ⏑̄, hvarur genom ombrytning (*anaklasis*) uppstod den vanligare formen ⏑ ⏑ ⏓ ⏑ — ⏑ ⏓ ⏑̄. V. K.

Anakroni'sm (af grek. *anachroni'zein*, förlägga i oriktig tid, af *chro'nos*, tid), tidbestämningsfel, tidförväxling; fel mot tidskostymen i historisk eller konstnärlig framställning, i det att en person eller händelse förbindes med tidsförhållanden, med hvilka han eller den ej varit samtidig; otidsenligt, föråldradt tänke- eller handlingssätt. Jfr Metakronism och Parakronism.

Anakroti l. Anakroti's m (af grek. *ana'*, uppåt, och *kro'tos*, genom slag uppkommet ljud), en abnorm puls, kännetecknad af ojämnheter å den uppstigande delen af pulskurvan. Se Puls. J. E. J—N.

Anakrūs (grek. *ana'krusis*, af *ana'*, upp, och *krūsis*, slag, stampning), *metr.*, den eller de stafvelser i början af en vers eller versfot, hvilka föregå den första metriskt betonade stafvelsen. Motsvarar således hvad man i musikläran kallar upptakt. I den jambiska rytmen (⏑ ⏓) består alltså anakrusen af *en* kort (obetonad) stafvelse, i den anapestiska (⏑ ⏑ ⏓) af två. — I denna betydelse nyttjades emellertid ordet först af filologen G. Hermann. Hos de gamle begagnas ordet anakrusis såsom musikalisk term och betyder än förspel, preludium, än de ackompanjerande instrumentens infallande på något visst ställe i melodien. A. M. A.

Anaks barn. Se Enakiter.

Anäl, som har afseende på anus (se d. o.).

Analcim (af grek. *a'nalkis*, kraftlös, svag), *miner.*, ett till zeoliternas grupp hörande, i reguljära, hvita eller färglösa, stundom mycket stora ikositetraedrar kristalliserande mineral af sammansättningen $Na_2(Al_2)Si_4O_{12} + 2H_2O$. Det har fått namnet analcim på grund däraf, att gnidning framkallar endast svag elektricitetsutveckling hos detsamma. Det förekommer flerestädes i sprickor eller håligheter företrädesvis i vulkaniska bergarter, t. ex. på Färöarna och

Cyklopiska ögarna. I Norge är det funnet vid Brevig och Arendal. P. T. C. (A. HNG.)

Anale'kter (grek. *ana'lekta*, uppsamlade stycken), samling af valda stycken, dikter eller uppsatser, ur en eller flere författare.

Anale'ptica (lat., af grek. *analeptiko's*, afsedd att vederkvicka, stärka), Upplifvande medel, *farm.*, läkemedel, som man använder vid höggradig nedsättning af lifsfunktionerna, särskildt af centrala nervsystemets, cirkulations- eller andningsorganens förrättningar, i afsikt att kraftigt uppigga dessa och återföra det vanligen flydda medvetandet. Sådana medel äro framför allt *kamfer*, *mysk*, *ammoniak* (till inandning) och *eter* (till insprutning under huden). C. G. S.

Analeptik (af grek. *ana'*, tillbaka, och *lamba'nein*, taga), läran om konvalescensen, d. v. s. patientens återhämtande af krafterna.

Analfabēter (af grek. nekande *an* och *alfabet*), benämning på personer, som sakna färdighet i läsning och skrifning. Full öfverensstämmelse i fråga om betydelsen af detta uttryck gifves dock icke. Man menar därmed än sådana, som kunna hvarken läsa eller skrifva (så vanligast), än sådana, som visserligen kunna läsa, men icke skrifva (dessa borde riktigare kallas semialfabeter), än, såsom i Schweiz, sådana, hvilka, äfven om de hjälpligt kunna stafva sig fram, dock ej fatta betydelsen af hvad de läsa. Antalet analfabeter, jämfördt med summan af ett lands befolkning, kan visserligen icke gälla såsom enda mätare af ett folks bildning, men utgör dock en viktig omständighet för bedömandet af bildningens utbredning inom olika folk. I länder utom den europeiska kultursfären hafva uppgifterna af detta slag ringa värde. I Europas och Amerikas kulturstater har med förbättringar i skolväsendet, införandet af obligatorisk skolgång och ökning af allmännyttiga anstalter för folkbildningen antalet analfabeter alltmer aftagit. På siffran kan detta aftagande liksom antalet analfabeter öfver hufvud ingenstädes uppgifvas, men man har dock vunnit viktiga stödjepunkter för bedömandet af de elementäraste kunskapers allmänlighet hos ett folk. Sådana stödjepunkter äro i länder med allmän värnplikt bevisen öfver de värnpliktiges bildningsgrad, i andra stater den genom kontrahenternas förpliktelse att underskrifva äktenskapskontraktet vunna insikten om deras färdighet i skrifning. Dessutom plägar man vid de allmänna folkräkningarna fästa afseende äfven vid denna fråga. Därvid är det likväl en väsentlig skillnad, om antalet ännu icke skolpliktiga barn räknäknas den folkmängdssiffra, af hvilken analfabeterna utgöra en viss procent, eller om det medräknas däri, hvilket icke alltid otvetydigt framgår af tillgängliga källor. Där småbarnen räknäknas, drager man icke alltid samma gräns, i det vanligen 6:e, men äfven 10:e lefnadsåret sättes såsom gräns, hvarjämte man, såsom ofvan nämnts, kan gifva uttrycket analfabeter olika betydelse. Af alla dessa skäl måste uppgifter om analfabeternas antal i olika länder mottagas med stor försiktighet.

För så vidt man af tillgängliga uppgifter från Europas och Amerikas kulturstater kan draga några slutsatser om analfabeternas antal, är detta större inom det kvinnliga än inom det manliga könet. Vidare är det störst i de slaviska länderna och bland de svarte i Förenta staterna. De romanska och magyariska länderna intaga en mellanställning. Högst stå de germanska länderna, de hvite i Förenta staterna och finnarna. Hvad Sverige beträffar, torde detta land med skäl kunna göra anspråk på att ställas bland de länder, där elementarkunskaperna vunnit den allmännaste spridningen, om ock skrifkunnigheten i glest befolkade eller fattiga trakter ej ännu blifvit så allmän, som den borde vara. Noga taget känner man ej huru därmed förhåller sig, ty de enda undersökningar, som i vårt land i det hänseendet göras, näml. de kunskapspröfningar, som företagas med de för förstagången inkallade beväringsskyldige, afse endast fullt friska manliga individer af viss bestämd ålder, och de vid dem erhållna talen kunna tjäna som måttstock på bildningsgraden endast hos *en* kategori af svenska folket. Detsamma är emellertid fallet i alla länder, där analfabeternas antal är kändt endast i fråga om de värnpliktige. I Sverige torde skillnaden mellan beväringsåldern och de högre åldrarna därjämte vara ringare än i de flesta andra länder, emedan hos oss läskunnigheten varit ganska allmän redan under flera generationer, medan denna företeelse annars i regeln är af ungt datum. 1875, ett par år efter det rätten till friköpning eller att sätta annan karl i sitt ställe blifvit borttagen, utgjorde af omkr. 25,000 undersökta antalet i läsning okunniga 1 proc. och i skrifning okunnige 11 proc. Att bildningsgraden hos folket sedan dess ökats, torde man få sluta däraf att nämnda procentta 1883 nedgått till 0,3 och 3,8, 1888 till 0,1 och 1,2 1890 till 0,12 och 1,09 och 1900 till 0,08 och 0,22 För några andra länder utgjorde procenten analfabeter bland de värnpliktige enligt nyaste uppgifter i Danmark 0,2 procent, Finland 4,9, Nederländern 2,3, Belgien 10,1, Tyska riket 0,1, Österrike 23,6 Ungern 28,1, Schweiz 0,2, Frankrike 4,6, Italien 32,9, Bulgarien 52,7, Serbien 79,3. Af brudgummarna i England år 1900 kunde 2,9 % ej underskrifva äktenskapskontraktet; bland brudarna vid detsamma fallet med 3,2 % (år 1850 voro motsvarande tal: för männen 31,1, för kvinnorna 46,2 %. Af den hvita befolkningen öfver tio års ålder år 1900 i Förenta staterna saknade 6,25 % läskunnighet. (G. S—G.)

Anāl-fena, *zool.*, den i fiskarnas buk-kant sittande opariga fena, som är belägen under dessas stjärtregion. Liksom de öfriga opariga fenornas (stjärt- och ryggfenornas) strålar, leda analfenans mot s. k. interspinal-ben, af hvilka det främsta, som tillhör denna fena, i de allra flesta fall bildar den bakre begränsningen af abdominal-kaviteten, för hvilket ändamål detta ben ofta får en större utveckling och förenar sig med nedre taggutskottet på den främre stjärtkotan. F. A. S.

Anālfistel, ändtarmsfistel.

Analgēn (af grek. nekande *an* och *a'lgos*, smärta), *kem. farm.* Under detta namn har etoxibenzoylamidokinolin ($C_9H_5N(O.C_2H_5).NH.CO.C_6H_5$), som bildar färglösa, svårlösliga kristaller, fått medicinsk användning företrädesvis såsom smärtstillande medel vid neuralgier, migrän, astma m. m. i dos af 0,5 till högst 1 gr. Medlet kallas äfven benzanalgen, kinalgelabordin. S. J—N.

Analgesī (af grek. nekande *an* och *a'lgos*, smärta), *med.*, förlust af smärtsinnet inom någon del av kroppen. Jfr Anestesi.

Analōg (grek. *ana'logos*, af *ana'*, enligt, i öfverensstämmelse med. och *lo'gos*, förnuft, förhållande

roportion), i enlighet med förnuftet, öfverensstämmande med riktiga förhållandet; i vissa hänseenden öfverensstämmande, likartad, proportionell.

Analogi (jfr Analog), ett tings likhet med ett annat, inbördes likhet.

1. *Log.* Analogi-bevis är namnet på ett land sannolikhetsbevisen. I detta slutser man på följande sätt: Om många egenskaper hos ett föremål återfinnas hos ett annat, så är det *sannolikt*, att det förras öfriga egenskaper äfven skola tillkomma det senare. Ett bevis af detta slag använde Franklin 1749, då han på grund af elektricitetens och blixtens likhet i flere afseenden drog den slutsatsen, att blixten liksom elektriciteten måste hafva egenskapen att attraheras af uppstående metallspetsar, hvilket analogislut ledde honom till upptäckten af åskledaren. G. S.*

2. *Teol.* Med den heliga skrifts analogi förstå lutheranerna den öfverensstämmelse i hufvudsynpunkterna, som antages förefinnas såväl i varje särskild bok i bibeln som ock i bibelns lära i dess helhet, och hvaraf följer den grundsatsen, att dunklare ställen få sin förklaring af de tydligare. Antagandet af en sådan analogi stöder sig dels på inspirationsläran: den helige Ande kan icke förneka eller motsäga sig själf; dels ock på den åskådningen, att hvarken en enskild författare rimligtvis kan anses hafva hvarandra principiellt olika meningar, ej heller de olika böckerna i sin helhet såsom varande en historisk utveckling ur hvarandra och af det religiösa medvetandet böra kunna stå i någon väsentlig motsats till hvarandra, om än uttryckssätten kunna på olika tider skifta och uppfattningen af sanningen bryta sig i flere strålar. — Med trons analogi menas sammanhanget och öfverensstämmelsen emellan de särskilda ur bibeln hämtade troslärorna. G. O. L.*

3. *Språkv.* I den klassiska språkforskningen har termen analogi spelat en betydande roll. I sammanhang med och som en fortsättning af den gamla striden mellan de grekiske filosoferna, huruvida det mänskliga språket uppkommit genom naturnödvändighet (*fysei*) eller genom godtycklig öfverenskommelse (*thesei*), utvecklade sig nämligen och fortgick under tiden 300 f. Kr.—100 e. Kr. en häftig strid mellan grekiska, senare äfven latinska, filosofer och grammatiker, hvarigenom de delades i tvenne läger, analogisternas och anomalisternas. De förre, med den alexandrinske kritikern Aristarchos i spetsen, antogo öfverensstämmelse mellan ord och begrepp samt en sträng regelbundenhet (analogi) vara språkbildningens främsta principer, medan de senare antogo omotsvarighet mellan ord och begrepp, mellan det språkliga uttrycket och tankeinnehållet, samt slutligen upphöjde oregelbundenheten (anomalien) till språkbildningens högsta princip. I Rom androgos de främste skriftställarna i striden, som också ledde till en noggrann genomforskning af de klassiska språkens grammatik och till utbildandet af ett helt system af grammatiska regler. Striden kan än i dag spåras vid läsningen af de grekiska och latinska grammatikorna, hvilkas hufvudregler äro utdrag af analogisternas språklagar, medan undantagen äro tagna från anomalisternas motskäl. I modern språkvetenskap menar man med analogi eller analogibildning i motsats till ljudlag och ljudlagsenlig bildning en sådan ljudförändring af ett ord, hvarigenom detta bringas i fullständig eller delvis ljudlikhet med ett i betydelse eller satsfunktion närstående ord. Förändringar af detta slag bidraga i hög grad till regelbundenheten inom ett språk. Emedan deras psykiska förklaring är idéassociationer, har man äfven kallat dem "associationsbildningar". Hit höra bl. a. sådana förändringar, som då äldre svenskt *krupo* (preteritum plur. af krypa) blir *kröpo* på grund af betydelselikheten med sing. *kröp*, eller då gen. *kvinno* byts ut mot *kvinnos* och detta mot *kvinnas* på grund af den syntaktiska likheten med *mans* och associationen med nom. *kvinna*. Man nyttjar äfven termen "falsk analogi" för förändringar, hvilka bero på en (språkvetenskapligt) oriktig association. FR. L—R. (R—N B.)

4. *Jur.* Inom rättsvetenskapen förstår man med lagens analogi tillämpning af en lags bestämmelser på sådana fall, hvilka lagstiftaren väl ej afsett vid lagens stiftande, men hvilka äro i juridiskt afseende alldeles likartade med det, hvarom lagbudet handlar. I det dagliga lifvet förekomma nämligen så mångfaldiga och växlande rättsförhållanden, att det för lagstiftaren ej är möjligt att gifva uttryckliga bestämmelser för hvart och ett af dem i lagen. Därvid gäller den bekanta rättsregeln *ubi eadem ratio legis, ibi eadem dispositio*, d. v. s. "hvarest grunden till lagens bestämmelse förefinnes, där gäller stadgandet". — Inom straffrätten är tillämpningen af lagens analogi inskränkt genom rättsregeln *nulla poena sine lege*, "intet straff utan ett stadgande därom i lagen". I hvilken utsträckning lagens analogi må användas inom strafflagstiftningens område jfr Hagströmer "Svensk straffrätt" 1. s. 48 ff. L. A.

5. *Mat.* Dels öfverensstämmelsen emellan vissa storhetsförhållanden, dels formlerna för tvenne förhållandens likhet, t. ex. $a:b = c:d$ (jfr Proportion).

6. *Zool.* och *bot.* Se Affinitet och Frändskap.

Analo'gia fidei (lat.), trons analogi. Se Analogi 2.

Analogi-bevis. Se Analogi 1.

Analogi-bildning, *språkv.* Se Analogi 3.

Analogi'ster. Se Analogi 3.

Ana'logon (se Analog), något liknande.

Analys (grek. *ana'lysis*), upplösning, sönderdelning, utveckling.

1. *Log.* Analys eller analytisk metod kallas det vetenskapliga förfarande, då man för medvetandet särskiljer de olika egenskaperna hos ett föremål, för att dymedelst finna en egenskap, genom hvilken de öfriga kunna förklaras. Denna metod innefattar således en återgång från det sammansatta till det enklare, från det faktiskt gifna till det nödvändiga, från följd till grund. Det motsatta förfaringssättet benämnes syntes eller syntetisk metod. Ingen vetenskap låter utveckla sig utan användning af båda dessa metoder, om också framställningen af densamma kan vara öfvervägande analytisk eller syntetisk. G. S.*

2. *Mat.* En matematisk vetenskap, som skiljer sig från algebran (se Algebra) däruti, att oändlighetsbegreppet och det härmed på det närmaste sammanhängande begreppet "gränsvärde" här spelar en hufvudroll. Man studerar de förhållanden, som uppkomma, när ett oändligt antal operationer utföras på vissa kvantiteter. — Archimedes torde vara den förste store matematiker, som haft en klar föreställning

om gränsbegreppet. Analysen erhöll emellertid sitt rätta uppsving först genom upptäckten af differential- och integralkalkylen, hvars grundläggare förnämligast äro Newton, Leibniz och bröderna Bernoulli. Den nådde genom Euler en synnerligen rik utveckling, med användning på snart sagdt alla de områden för mänsklig tanke, där talbegreppet är förhärskande. Dess grundsatser fördjupades och preciserades genom Gauss och Cauchy, hvilka dessutom riktade analysen med en rad af nya, viktiga satser. I Sverige äro Malmsten och Björling att anse som Cauchys efterföljare. — Abel och Jacobi upptäckte de elliptiska funktionerna samt lade grunden till teorien för de abelska funktionerna, hvilken senare teori härefter samtidigt med teorien för de algebraiska funktionerna af en oberoende variabel genom Riemann och Weierstrass bragtes till afslutning. Weierstrass underkastade alla analysens hufvudsatser en genomgående revision samt införde öfverallt så fullständig skärpa och klarhet, som det förut knappast någonstädes rådt inom matematiken, utom efter Gauss inom talteorien. Den moderna efter-weierstrassiska matematiska analysen har sina främste representanter i Frankrike, där Poincaré och Painlevé, Picard och Appell, Hadamard och Borel ha riktat analysen med en rad af viktiga satser, hvilka alla kunna återföras till Weierstrass' arbeten. Den weierstrassiska skolan har under de sista tjugu åren blifvit starkt företrädd äfven i Sverige, särskildt genom Weierstrass' personlige lärjungar G. Mittag-Leffler och Sophie Kowalevski samt dessas lärjungar. M. L.

3. Med *kemisk* analys förstås en sönderdelning af ett ämne, genom hvilken man vinner kännedom om de beståndsdelar, som finnas däri, eller om dessa beståndsdelars mängd. Till följd däraf sönderfaller den analytiska kemien i tvenne afdelningar, en kvalitativ och en kvantitativ. Upptäckandet af ett ämnes beståndsdelar kan ske äfven utan en fullständig sönderdelning i de enkla beståndsdelarna, blott dessa kunna frambringa särskilda fenomen, genom hvilka de kunna upptäckas och hvilka ej tillåta någon förväxling med andra ämnen, d. v. s. genom karakteristiska reaktioner. Det enklaste och lättaste sättet att upptäcka ett ämnes beståndsdelar sker med tillhjälp af blåsröret, ett med en fin öppning och med en luftbehållare försedt rör, genom hvilket man kan med munnen inpressa luft. Genom användning af blåsröret på en vanlig ljus- eller lamplåga kan man frambringa så stark hetta, som erfordras för undersökning af ämnens förhållande i högre värmegrader, vare sig vid eller utan fritt lufttillträde eller vid närvaro af vissa reaktionsmedel (reagenser). Till följd af de ringa hjälpmedel, som behöfvas för kroppars undersökning genom blåsrör, och de obetydliga mängder af ämnet, som erfordras, har detta enkla redskap blifvit ett af mineralkemistens allra oumbärligaste hjälpmedel. Blåsrörskemien är en nästan uteslutande svensk afdelning af den analytiska kemien. Ehuru en tysk bergsman, Cramer, redan 1739 omnämner blåsröret som ett förträffligt instrument för igenkännande af metaller, mineral o. s. v., var det hufvudsakligen genom arbeten af de svenske bergsmännen Sven Rinman, Anton v. Swab och A. F. Cronstedt, som blåsrörskemien grundlades, under midten af 18:e årh. 1773—79 egnade jämväl den store svenske kemisten Torbern Bergman mycken uppmärksamhet åt samma gren af den kemiska analysen; men de flesta försök, som därtill erfordrades, utfördes af hans lärjunge Gahn, som själf sedermera bragte blåsrörskemien till en hög ståndpunkt. Emedan Gahn själf ej offentliggjorde sina försök och upptäckter, blef det för vetenskapen en ovärderlig vinst, att Berzelius under Gahns sista lefnadsår fick kännedom om hans metoder. Frukten af såväl Gahns som Berzelius' egna många och ihärdiga forskningar blef Berzelius' år 1820 utgifna arbete "Om blåsrörets användande i kemien och mineralogien", en vetenskaplig skatt, som hastigt genom en mängd öfversättningar blef de flesta europeiska nationers egendom. På den grund, som Berzelius med detta arbete lade, hafva sedermera alla öfriga arbeten i denna riktning blifvit utförda. Om kroppars undersökning med blåsrör se P. T. Cleve och O. Widman, "Kemiska laborationsöfningar" (II, 3:e uppl. 1900).

Så lätt, enkel och snabb blåsrörsmetoden än är kan man likväl ej använda den i alla fall för upptäckandet af samtliga ett ämnes beståndsdelar. När blåsröret ej kan användas, undersöker man ämnet på våta vägen. Man skaffar sig på ett eller annat sätt en lösning af det ämne, som skall undersökas, tillsätter vissa fällningsmedel (reagenser), hvarigenom beståndsdelarna fördelas i flere grupper, hvilka sedermera hvar för sig undersökas och pröfvas på när- eller frånvaron af de ämnen, som möjligen kunna finnas i dem. Närmare redogörelser för de därtill använda metoderna finnas i läroböcker och handböcker af Berlin, Almén, Nilson och Cleve samt i "Anleitung zur qvalitativen chemischen analyse" af Fresenius. — Om man lämnar å sido alla äldre och högst ofullkomliga bemödanden att kemiskt åtskilja olika ämnen finner man först hos Robert Boyle (f. 1627) de äldsta försöken att på våta vägen upptäcka olika ämnen genom för dem egendomliga reaktioner. I Tyskland egnade sig Marggraf (f. 1709) åt denna gren af kemien; men det var i synnerhet genom arbeten af svenskarna T. Bergman och Scheele, som grundelades till den kemiska analysen på våta vägen. Under 1800-talet utbildades den kemiska analysen i synnerhet af Pfaff, Berzelius och hans lärjunge H. Rose samt Fresenius.

Ett annat sätt att upptäcka ett ämnes beståndsdelar stöder sig därpå, att hvarje grundämne, då det befinner sig i form af glödande gas, utsänder särskild ljusslag, egendomliga för hvarje enkel kropp. Se Spektralanalys.

Den kvantitativa kemiska analysen grundlades af T. Bergman, hvilken införde det nu allmänt använda bruket att väga ett ämnes beståndsdelar i form af föreningar af bekant och oföränderlig sammansättning samt att af dessas vikt beräkna beståndsdelarnas. Till Bergmans förarbeten anslöto sig under den senare delen af 1700-talet Wenzels, Kirwans, Richters, Klaproths och Prousts analytiska undersökningar. Under 1800-talet utbildades den kvantitativa analysen företrädesvis af Stas och Berzelius, dels genom nya och skarpsinniga metoder, dels genom den sistnämndes många noggranna atomviktbestämningar, hvilka äro det viktigaste grundlaget för analysers beräkning. Berzelius' utmärkte lärjunge H. Rose egnade större delen af sin långa verksamhet åt den kemiska analysen; likaså Bunsen m. fl.

Det är ej ensamt genom vägning af ett ämnes beståndsdelar eller af föreningar, i hvilka dess

förekomma, utan äfven genom användning af vissa lösningar af känd halt (titrerade lösningar), som mängden af en beståndsdel i en sammansatt kropp låter bestämma sig. Sådana analytiska metoder benämnas volymetriska eller titrermetoder och användas allmänt, dels på grund af den utomordentliga skärpa, som utmärker en del af dessa metoder, dels för den snabbhet och lätthet, hvarmed de kunna utföras. Alkalimetrien och acidimetrien, hvilka hafva till uppgift att kvantitativt bestämma mängden af ett alkali eller af en syra i något ämne, begagna sig af volymetriska metoder. Dessa viktiga metoder grunda sig på det förhållandet, att hvarje alkali erfordrar för att neutraliseras en viss mängd af en syra och tvärt om, samt att den minsta mängd fri syra eller bas kan upptäckas med hjälp af vissa s. k. indikatorer (se d. o.), af hvilka de viktigaste äro lackmus, fenolftalein och metylorange. Om man därför af en bekant mängd af någon syra och vatten bereder sig en lösning, kan man därmed hastigt bestämma mängden af fritt alkali. Ämnet, som skall prövas, löses i vatten, och till lösningen sättes t. ex. ett par droppar lackmus-lösning, hvaraf den färgas blå. Därefter tillsätter man ur ett noga graderadt rör (byrett) den nyss omtalade syran, ända till dess den blåa färgen förändras till röd. När detta inträffat, har syran neutraliserat allt alkali, och om man nu afläser huru mycket syra som förbrukats, kan man beräkna alkalits mängd. På samma sätt kan man medelst en titrerad lösning af ett alkali bestämma mängden af fri syra. Som ett annat exempel på en volymetrisk metod kan anföras det i kontrollverk allmänt begagnade, af Gay-Lussac 1828 uppfunna förfaringssättet att bestämma mängden af silfver i en legering. Det grundar sig därpå, att en hvit fällning af klorsilfver uppstår, om en lösning af koksalt (klornatrium) blandas med en lösning af silfversalt. Man löser en viss mängd koksalt i en afmätt volym vatten och låter denna lösning drypa ur en byrett till en lösning, beredd af silfret, som skall prövas, så länge en fällning af klorsilfver uppstår. När allt silfret blifvit utfälldt, kan silfverhalten beräknas af den därtill erforderliga koksaltlösningens mängd. Många andra dylika titreringsmetoder, grundade på olika principer, hafva blifvit uppfunna af Mohr, Bunsen, m. fl. Närmare detaljer angående den kvantitativa kemiska analysen finnas i "Anleitung zur qvantit. chem. analyse" af Fresenius och, särskildt angående titreringsmetoderna, i "Lehrbuch der chemisch-analytischen titrirmethoden" af A. Winkler.

Analys af gasformiga kroppar är en gren af den analytiska kemien, som företrädesvis utbildats genom Bunsens och Hempels arbeten. Vid dylika analyser inneslutes den gas, som skall analyseras, i ett graderadt rör (eudiometerrör) öfver kvicksilfver, och uti den sålunda afmätta volymen af gasen införas efter hvarandra ämnen, som ega förmågan att absorbera särskilda gaser. Genom den volymförminskning, som därigenom uppstår, finner man de absorberade gasernas volymer och kan däraf, om deras egentliga vikter äro kända, beräkna deras vikt. Om man däremot skall analysera gasblandningar, t. ex. af syre och väte (luft), hvilka ej absorberas af tjänliga medel, söker man förena dem med vissa andra gaser, af hvilka afmätta volymer tillsättas, hvarefter man ser efter huru mycket som uppstått af föreningen och däraf beräknar gasens mängd. Om t. ex. en blandning af syre och kväfve skall analyseras, blandas gaserna med en afmätt volym vätgas, hvarefter man medelst platinatrådar, som finnas insmälta i röret, låter elektriska gnistor slå genom gasblandningen. Därigenom förenas syret, men ej kväfvet, med den tillblandade vätgasen till vatten. Gasblandningens volym minskas, och då man vet, att $^2/_3$ af den förbrända gasvolymen utgöras af väte och $^1/_3$ af syre, behöfver man endast, efter förbränningen, dividera volymförminskningen med 3 för att finna mängden af syre. Närmare detaljer angående gasers analys finnas i "Gasometrische methoden" af Bunsen.

Af särskild vikt är analysen af organiska ämnen, en analys, som fått namnet elementaranalys. De flesta organiska ämnen bestå af kol, syre och väte. För att bestämma huru mycket af dessa beståndsdelar ett ämne innehåller behöfver man endast förena kolet och vätet med syre, d. v. s. förbränna dem, då kolsyra och vatten bildas. Förbränningsprodukterna få därefter i gasformigt tillstånd stryka först genom ett noga vägdt och med klorkalcium fyllt rör, hvari vattnet kvarhålles, och sedan genom en vägd apparat, innehållande kalilut, som uppsuper kolsyran. Genom att efter försöket väga dessa apparater erfar man lätt vikterna af vattnet och kolsyran samt beräknar däraf vätets och kolets vikter. Subtraheras summan af vätets och kolets vikter från vikten af det förbrända ämnet, är skillnaden syre, såvida ämnet ej innehöll något annat ämne. Är det organiska ämnet kväfvehaltigt, måste man särskildt bestämma kväfvet, hvarvid det antingen frigöres och uppmätes som kväfgas eller ock afsöndras i form af ammoniak (Kjeldahls metod), hvilken sedan bestämmes titrimetriskt eller i form af $PtCl_6$ $(NH_4)_2$, platinasalmiak. Den organiska elementaranalysen uppfanns af Lavoisier (d. 1794), utbildades af Berzelius, men vann sin fullkomning genom Liebig. Se vidare "Anl. zur qvant. chem. analyse" af Fresenius. På senare tider har elektroanalysen i många fall funnit användning, särskildt för åtskiljande och utfällning af metaller. Metoden grundar sig på de olika spänningstal, som behöfvas för att afskilja olika metaller på katoden. Se närmare Classen, "Anleitung zur qvantitativen analyse durch elektrolyse" (1900). P. T. C. (H. E.)

4. *Fys.* Se Spektralanalys.

Analysātor (jfr Analysera), *fys.*, en apparat, med hvilken man undersöker, huruvida ljus är polariseradt eller icke, och i förra fallet bestämmer polarisationens beskaffenhet. Mer invecklade apparater, tjänande till detta ändamål, kallas polariskoper. Se Polarisation (ljusets) och Polariskop. R. R.*

Analysēra (af grek. *analy'ein*, upplösa, förklara, utreda), sönderdela ett ämne i dess beståndsdelar, upplösa, t. ex. analysera en tackjärnsart, ett pulver; förklara, utreda, t. ex. analysera ett begrepp, en sats. Se Analys.

Analysör, en förr använd benämning på analysator (se d. o.).

Analytik (jfr Analys), analysens teori.

Analytiker (jfr Analys), person, som är kunnig i analysen (särskildt i dess matematiska betydelse).

Analytisk (jfr Analysera), upplösande, sönderdelande, utredande. — Analytisk geometri, algebrans tillämpning på geometrien. Se Geometri. — Analytisk kemi. Se Kemi.

— Analytisk metod. Se Analys. — Analytiskt bevis. Se Bevis. — Analytiskt omdöme. Se Omdöme.

A'nam, *geogr.* Se Annam.

Anamartesi (af grek. nekande *a* och *hamarti'a*, synd), *teol.*, syndfrihet.

Ana'mba, grupp af till större delen små öar mellan Borneo och Malakka, tillhöriga holländska residentskapet Riouw. Öarna, som äro föga kända, äro tämligen höga, skogbevuxna och bebodda af några tusen muhammedanska malajer. Arealen uppgifves till 523 kvkm. I den nordligaste gruppen ligger Pulo Mata (Siantan) med god hamn.

Anamesit, *petrogr.*, en strukturvarietet af basalt, så finkornig, att dess särskilda mineralbeståndsdelar alls icke eller endast med svårighet kunna urskiljas af obeväpnadt öga. Anamesit förekommer i Skottland, Irland och på Island äfvensom i Tyskland (vid Hanau och Kassel m. fl. st.). Jfr Basalt. E. E.

Anami'rta Colebr., *bot.*, växtsläkte hörande till nat. fam. *Menispermaceæ*, med blomfoder af 7—12 blad och utan blomkrona. Ståndarna äro många; frukten stenfruktartad. *A. Cocculus* Wight et Arn. är en slingrande buske i Ostindien. Dess giftiga frukter innehålla krampgiftet pikrotoxin och kallas i droghandeln *Cocculi indici* eller *Fructus cocculi*, af menige man i Sverige kockelkärnor, kockelbär. Kockelkärnorna användas vid fiske; då fiskarna förtärt degkulor med däri inrördt pulver af kockelkärnor, kunna de till följd af luftansamling i simblåsan ej simma mot djupet, utan hålla sig vid ytan, där de lätt fångas. Äfven människor, som förtärt sålunda fångade fiskar, hafva stundom blifvit pikrotoxinförgiftade. Vidare brukas kockelkärnorna till förfalskning af öl, hvari de genom sin bitterhet skola ersätta humle. Af frönas fett beredas i Indien ljus; rötterna och stammen, petravalli, användas mot feber. Äfven en annan art, *A. flavescens* Miers, på Molukkerna, har medicinsk användning. G. L—M. C. G. S.

Anamnēs (grek. *ana'mnesis*, af *anamimnēskein*, påminna), *med.*, den afdelning af en sjukdomshistoria, som handlar om patientens föregående tillstånd.

Anamnestik (af grek. *anamimnēskein*, påminna), minneskonst. Kallas vanligen mnemonik.

Ana'mnia, *anat.* Se Amnion.

Anamorfōs (grek. *anamo'rfosis*, ombildning), vrängd eller vanskaplig bild, som är ritad på sådant

Fig. 1.

Fig. 2.

sätt, att den ger riktiga bilder af föremålen, när den betraktas i en viss sned riktning (optisk anamorfos), i en cylindrisk, konisk eller pyramidalisk spegel (katoptrisk a.) eller genom mångkantiga slipade glas (dioptrisk a.). Zeiss i Jena har konstruerat ett linssystem, den s. k. anamorfoten, hvilken, använd som fotografiskt objektiv, möjliggör framställningen

Fig. 3.

Fig. 4.

af inom önskade gränser förvridna bilder. Fig. 1 visar ett originalmönster. Genom anamorfotens vridning kring sin optiska axel erhållas bilderna fig. 2—4 och mellanformer, alltefter apparatens vridningsgrad. Objektivet är för alla bilderna detsamma och afståndet mellan objekt och bild oförändradt. — Inom botaniken betecknar anamorfos detsamma som tillbakaskridande metamorfos.

Anamorfōt. Se Anamorfos.

Ānana l. Anap, befäst handelsstad i ryska Kaukasien, vid Svarta hafvets östra strand, 45 km. s. om floden Kubans mynning. Afträddes till Ryssland genom freden i Adrianopel 1829. Omkr. 7,000 inv. Liflig handelsförbindelse med Trabezon. God hamn.

A'nanas Adans., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Bromeliaceæ*. Till detta släkte hör *A. sativus* Lindl., som lämnar ananas, hvilken anses som en bland de ädlaste af alla frukter. Växten är inhemsk i Syd-Amerika, men odlas nu öfver hela den heta zonen samt i egna drifhus i Europa, hvarest dock frukten icke på långt när blir så smaklig som i sitt hemland. Växtens blad äro jämnbreda, rännformiga, styfva, i kanten taggiga, samlade nedtill i en gyttring, från hvars midt stjälken reser sig till en half meters höjd, bärande upptill de små violetta blommorna, hvilka sitta i ett ax, som slutar med en gyttring af mindre blad. Ananasfrukten är en sammansatt frukt, som uppkommer därigenom, att de efter de enskilda blommorna utbildade bären sammanväxa med hvarandra och med skärmbladen till en enda, aflångt rundad, nästan kottelik gyttring (se fig. sp. 905), hvilken i toppen fortfarande uppbär denna bladsamling (användbar till förökning) och som vid mognaden vanligen har en gul färg. I odladt tillstånd har frukten angenäm lukt samt stark, syrligt söt, aromatisk smak och saknar vanligen frön. Af bladens fibrer beredas såväl gröfre som mycket fina väfnader. LDT. (G. L—M.)

Ananashampa, *text.*, utgöres af ananasväxtens och därmed besläktade växters sidenglänsande bladfibrer. Användes till tråd, snören och ganska fina väfnader, kallade *piñas* G. A. W.

Ananas (se art. å sp. 904.)

Ananasolja, *kem.*, smörsyreetyleter, en färglös, vid 119° kokande och af ananas luktande olja, som löga löses i vatten, men i alla förhållanden i alkohol. Blandad med alkohol, kallas den rom-essens och nyttjas som tillsats till artificiell rom. P. T. C.*

Ananasse, berg s. om vattenfallet Harsprånget, i södra delen af Lule lappmark. Från toppen, 631 m. ö. h., storartad utsikt. RM.

Ananas-smultron, *bot.* Se Smultron och Fragaria.

Ananchÿtes, *paleont.* Se Echinocorys.

Anancites, *paleont.* Se Echinocorys.

Anander, Daniel, präst, var prästson från Örs församling, Kronobergs län, och blef 1669 student i Lund, hvarefter han en tid vistades i Wittenberg och 1671 inskrefs vid Uppsala universitet. Tio år senare blef han komminister i Klara församling i Stockholm. 1683—85 utgaf han i Wittenberg en latinsk skrift, *Nova concionandi methodus non nova*, hvari han skarpt klandrade det då ofliga predikosättet. Detta arbete väckte på sin tid stor uppmärksamhet. För häftiga angrepp mot kyrkoordningen och prästeståndet samt mot den nyinrättade lånebanken afsattes A. 1687 från prästämbetet och inpärrades såsom sinnesrubbad på Danvikens hospital, där han afled 1697. J. HDR.

Anania l. Ananias. 1. En på aposteln Petrus' tid i Jerusalem boende judekristen, hvilken jämte sin hustru, Saffira, under fromhetens sken gjorde sig skyldig till ett afsiktligt bedrägeri och därför strafbades af en plötslig död, som förutsades dem af Petrus (Ap. G. 5: 1—11). — 2. En i Damaskus lefvande och högt ansedd judekristen, som genom handpåläggning botade Paulus från den blindhet, som träffade honom efter synen på vägen till Damaskus (Ap. G. 9: 10 ff. samt 22: 12). Enligt den kyrkliga traditionen skall han sedan hafva blifvit biskop i Damaskus och dött martyrdöden. — 3. En judisk öfverstepräst, en af Paulus' åklagare inför landshöfdingen Felix i Cæsarea (Ap. G. 23 och 24). J. H. B.*

Ananias. Se Anania.

Ana'njev, stad i ryska guvern. Cherson. 16,713 inv. (1897). Vin- och fruktodling. Spannmålshandel. Fabriker för ylletröjor och mattor.

Ana'nke (grek.), lat. *Nece'ssitas*, nödvändigheten; personifikation af densamma, ett föremål för gudomlig dyrkan.

Ānap. Se Anana.

Anape'st (grek. *ana'paistos*, tillbakaslagen, återstudsande), *metr.*, versfot, bildad af två korta (obetonade) och en lång (betonad) stafvelse (⏑⏑—), således en omvänd daktyl (—⏑⏑). På grund af sin på en gång lifliga och kraftfulla rytm hafva de anapestiska versmåtten blifvit flitigt använda både i antik och modern poesi. Den anapestiska rytmen medgifver äfven stor omväxling, därigenom att anapesterna (medelst s. k. sammandragning af de två kortheterna) kunna utbytas mot spondéer (— —) och dessa i sin ordning ersättas af daktyler (—⏑ ⏑). Detta gäller redan om antikens anapester. Moderna skalder hafva i den anapestiska versens behandling delvis tillåtit sig ännu större friheter. Såsom exempel på svenska anapester må anföras Tegnérs "Sång till solen" samt "Vikingabalk" (i "Frithiofs saga"):

"Nu han sväfvade kring på det ödsliga haf,
Han för vida som jagande falk"

O. S. V. A. M. A.

Anāphe, latinska namnet på ön Anafi (se d. o.).

Ana'phora. Se Anafor.

Anaplastik (af grek. *anapla'ssein*, ombilda), detsamma som plastisk kirurgi.

Anapty'ktisk, *språkv.* Se Anaptyxis.

Ana'ptyxis (grek.), egentl. utveckling, utbredande; *språkv.*, en nyare språkvetenskaplig term i st. f. epentes (se d. o.). — Anapty'ktisk, för uttalslättnadens skull inskjuten (vokal etc.).

Anar (isl. *Ánarr* l. *Ónarr*), *nord. myt.*, Nattens (isl. *Nótt*) andre make. Ánar och Natten hade tillsammans en dotter, Jord.

Anaradjapura (äfven Anuradja, nu Anuraga), fordom en betydande stad i norra delen af Ceylon, en tid (sannolikt från 5:e årh. f. Kr.) öns hufvudstad och sedan en af buddismens heliga städer. Staden är nu nästan öde, men där finnas storartade ruiner. Trakten är sumpig.

Anarjokka, älf. Se Tanaälf.

Anarki (grek. *anarchia*, af nekande *an* och *archē*, herradöme, regering), regeringslöshet, laglöshet, förvirring.

Ana'rkisk (jfr Anarki), regeringslös, laglös, tygellös.

Anarki'sm (jfr Anarki), en mot hvarje form af statsvälde fientlig riktning inom nutidens offentliga lif, hvilken eftersträfvar afskaffande af all slags regering, alla lagar och myndigheter och pålagor, all samhällsorganisation eller maktutöfning af den ena människan öfver den andra samt i stället vill införa individens oinskränkta självständighet i rättsligt, socialt och ekonomiskt afseende. Sedan hela samhällsordningen blifvit kullstörtad, familj, religion, fädernesland och krigsmakt upphäfda, eganderätten afskaffad, lönesystemet tillintetgjordt, allting deladt

och alla människor lika i både ställning och lefnadsvillkor, så att en hvar eger eller tillegnar sig endast så mycket, som han kan personligen bruka, då skall allenast den naturliga nödvändigheten fritt knyta individ till individ och grupp till grupp, samarbete och samlif skola frivilligt regleras alltefter lust och behof, jorden blir ett paradis, där brott och nöd icke längre förekomma, hvarje människa skall själfmant arbeta med sina händer ett fåtal timmar om dagen och för öfrigt kunna egna sig åt sina förmögenheters uppodling, åt vetenskap och konst samt förädlande lyxbehofs tillfredsställande. Ett förhållande af broderskärlek skall blifva rådande mellan människorna, sedan de icke längre stå till hvarandra i förhållande af herre och tjänare, det "ömsesidiga biståndets" instinkt skall alltmera utbildas och i st. f. "kampen för tillvaron" bilda samhällets grundval, rättfärdighetskänslan skall ensam förmå att upprätthålla ordning och förnöjsamhet, och personligheten skall få ett vida friare och fullare uttryck än hittills i forskningens, konstens och arbetets idrotter, i nöjen och förströelser, liksom i alla individens lefnadsförhållanden. Sådant ter sig den kommunistiska anarkismens framtidsperspektiv, och så har det under de senare åren framställts i synnerhet af dess förnämste förkunnare, furst Kropotkin. Å andra sidan har anarkismen gjort sig hufvudsakligen känd och hemskt beryktad för en mängd ogärningar, mest dynamitattentat, genom hvilka dess bekännare med vild hänsynslöshet och förakt för oskyldiga människors lif sökt att injaga skräck hos det bestående samhället och dettas maktutöfvare.

Anarkistiska syftningar ha i äldre tidsskeden dunkelt framskymtat bl. a. hos mystiska sekter under medeltiden och i någon mån tagit praktisk form i sådana uppror som allmogens i England under Wat Tyler 1381 och vederdöparnas i Tyskland på 1530-talet. Men egentligen är anarkismen en ättelägg af de oklara idéer om naturtillståndets förträfflighet och lättheten att på revolutionär väg omskapa samhället efter abstrakta principer, som under 1700-talet framburos af J. J. Rousseau m. fl. och i handling omsattes under franska revolutionen. En teoretisk yttring af anarkistisk syftning framträdde 1793 i William Godwins skrift "Enquiry concerning political justice", som yrkade, att all regeringsmakt, såsom orättmätig och stridande mot förnuftet, borde såvidt möjligt aflägsnas. Anarkismens egentliga historia börjar dock först med P. J. Proudhon, som i skriften "Qu'est-ce que la propriété?" (1840) sökte uppvisa hurusom arbetsgifvaren i kraft af kapitalets öfvermakt undanhölle arbetaren en del af värdebeloppet för hans arbetsprestation och därigenom blefve en tjuf ("la propriété c'est le vol"). Då hvarje hittillsvarande social organisation endast har tjänat till att upprätthålla och befästa detta orättfärdiga tillstånd, bör enligt Proudhon all samhällelig öfver- och underordning undanrödjas och egendomen afskaffas, hvarefter individen kan handla alldeles efter eget skön och vara förvissad om en lön fullt motsvarande hans frivilliga arbetsprestationer. I sin skrift "Idée générale de la révolution au XIX:e siècle" (1851) lämnar Proudhon en utförlig framställning af sitt åtrådda samhällstillstånd. På det fria fördragets grundval skola associationer bildas för yrkesproduktion, sammanhållna af människans inneboende känsla för hvad som är rättvist. Proudhons anarkistiska läror blefvo en tid utan inflytande på folkets breda lager i Frankrike, i synnerhet som Proudhon själf senare vardt moderat och förklarade anarkismen för ett ideal, som aldrig kan förverkligas. Betydligare inflytande utöfvade hans nämnda läror under 1840-talet i Tyskland. Där förkunnade vänsterhegelianen Kaspar Schmidt (pseud. Max Stirner) i "Der einzige und sein eigenthum" (1845; ny uppl. 1882) den mest brutalt ytterliga individualism och upprättade det egoistiska jagets suveränitet på spillrorna af hvarje gudomlig och mänsklig myndighet. Den anarkistiska skolan har sedermera gjort hans lära till sin, men Stirners samtid uppmärksammade honom föga. Åtskilliga tyska agitatorers uppviglingsförsök vid denna tid kväfdes snart. Först i början af 1860-talet, då arbetarerörelsen blef lifaktig och antog en internationell karaktär, fick anarkismen en gynnsam jordmån. Den inträdde i en ny fas genom ryssen M. Bakunin (se d. o.), som skickligt gjorde bruk af Proudhons läror för sin agitatoriska verksamhet. Hans kommunistiska teorier funno genklang både i västra Europa och i Ryssland, hvarest nihilisterna sökte göra sig dem till godo för sina hemliga anslag (se Nihilism). Hans utskickade i Ryssland, Sergej Netsjajev (1869), förklarade hvarje medel berättigadt, äfven mord och attentat, hvilkas enda syfte vore att "gifva anarkismens idé näring". Han uppställde densammas nya grundsats, "handlingens propaganda", hvilken ju ingalunda sammanhänger med anarkismens själfva väsende. Om försöken att åvägabringa en sammansmältning mellan Bakunins anhängare och det af K. Marx ledda socialistiska partiet samt om den söndring dem emellan, som utbröt 1872, se art. Internationalen. Af Paris-kommunens hemska välde i mars—maj 1871 hafva anarkister såväl som socialister gjort sig en ära. Efter Bakunins död (1876) afstannade den anarkistiska rörelsen för några år. I Tyskland var Hödels attentat mot kejsar Vilhelm I (1878) en yttring af den handlingens propaganda, som från den franskschweiziska revolutionshärden, det af Bakunin 1873 stiftade Jura-förbundet, predikades. Först med tysken Johann Most (f. 1846), hvilken såsom alltför radikal blifvit utstött ur det socialdemokratiska partiet, uppstod åter en anarkistisk agitator med förmåga att verka på massorna. I sin lidelsefullt och i bullersam, skräflande ton skrifna tidning "Die freiheit" (utg. i London 1878—81, i New York 1886—97 och därefter i Buffalo) predikade han öppet rånmord och attentat. För dessas åvägabringande borde list, skrymteri, bedrägeri och stöld förena sig med dolk och gift. Most skulle vilja i Tyskland undanrödja en tjugondedel af befolkningen. Den österrikiske anarkisten Peukert förklarar sig icke nöjd, förr än han får höra tjutet och tandagnisslan från tiotusen borgerliga familjer för en enda tår, som utgjutits i en arbetarefamilj. Ett anslag, som, om det lyckats, skulle haft oberäkneliga följder, var de tyske anarkisternas plan att vid aftäckandet af Niederwalds monumentet 1883 språnga i luften kejsar Vilhelm I jämte öfriga församlade furstar och statsmän. Det socialdemokratiska partiet i Tyskland tillbakavisade anarkismen, ehuru de "oafhängige" socialisternas grupp, som vid mötet i Erfurt 1891 bröt sig ut ur partiet, förklarade sig i det hela identisk med densamma. I Österrike vardt en stor del af arbetarna snabbt vunnen för Mosts anarkism, som där bar frukt i flera blodiga attentat under början af 1880-talet; men

regeringen ingrep strängt och undertryckte rörelsen. — I Frankrike infördes anarkismen genom den ryske revolutionsmannen furst P. A. Kropotkin (upphofsman till den inflytelserika anarkisttidningen "La révolte") och geografen Elisée Reclus, hvilka från 1880 vunno arbetarekretsar i Lyon och Paris för sina teorier. En rik anarkistlitteratur af tidningar och flygskrifter uppspirade från midten af 1880-talet där såväl som i de andra romanska länderna samt i England och Amerika. I Paris inträffade i mars och april 1892 ett antal delvis förhärjande explosioner, föregångna af anarkister, med den påföljd att befolkningen greps af panik. Äfven sedan det värsta djuret bland våldsmännen, Ravachol, afrättats, fortforo attentaten. 10 dec. 1893 kastade Vaillant en dynamitbomb ned i deputeradekammaren under pågående sammanträde, och 24 juni 1894 mördade den italienske anarkisten Caserio franska republikens president, Carnot, vid invigningen af utställningen i Lyon. — Äfven Belgien har varit skådeplats för åtskilliga attentat. — I Spanien reste anarkismen hufvudet redan under revolutionsåret 1873 och fick t. o. m. i sitt våld flere af de södra städerna, men resningen kufvades af Castelar; dock gaf staden Cartagena sig först efter en längre belägring. I detta land är en stor del af den organiserade arbetarerörelsen genomsyrad af anarkism. Ett försök till attentat mot deputeradekammaren i april 1892 förebyggdes lyckligen. 7 nov. 1893 utförde anarkister en ohygglig våldsbragd genom bombkastning i Liceoteatern i Barcelona, hvarvid 23 människor dödades och mer än 50 skadades. I Barcelona gjordes 7 juni 1896 bombattentat mot en procession, hvarvid många personer dödades eller sårades. 8 aug. 1897 föll ministerpresidenten Canovas del Castillo offer för ett anarkist-attentat, begånget af en italienare. — Äfven hos Italiens stads- och jordbruksarbetare sköt anarkismen tidigt rötter. Det var uti Italien, med dess sociala elände, som anarkismen (1876) inträdde i sitt kommunistiska skede (förut hade den trott på ett slags lönesystem). Där timade under 1894 flere attentat, bl. a. ett misslyckadt mot konseljpresidenten Crispi, och 29 juli 1900 mördades konung Umberto själf af anarkisten Bresci. — Schweiz var ett skyddadt tillhåll för anarkister, tills österrikiska kejsarinnan Elisabet 10 sept. 1898 nedstacks i Genève af anarkisten Luccheni. — Jämförelsevis lugnt har London haft det, ehuru denna stad utgör samlingsplats för utländska anarkister, som där känna sig mindre otrygga på grund af den gamla politiska asylrätten. Kropotkin, som utgör rörelsens förnämsta intellektuella kraft, har länge varit bosatt där, och den s. k. *Autonomy-club* är där anarkisternas föreningspunkt. — I Nord-Amerika åstadkom Mosts agitation åtskilligt anarkistiskt oväsen, framför allt i Chicago. Sammanstötningar med polisen egde där rum 1886, hvarefter regeringen förfor strängt mot våldsmännen. Äfven i Buffalo, Cleveland, Detroit och Paterson sammangaddade anarkister sig alltmera, och 6 sept. 1901 blef Förenta staternas president Mac Kinley vid panamerikanska utställningen i Buffalo lemskt sårad till dods af anarkisten Czolgosz.

I allmänhet hafva gällande lagar visat sig vara tillräckliga till att straffa, om än ej hämma, dylika illgärningar. I Tyska riket utfärdades emellertid 9 juni 1884 en lag om tukthus- eller dödsstraff för attentat med sprängämnen, i Frankrike (där anarkismens läror nästan som en modesak funnit genljud hos flere bemärkta författare) stadgades 1892 dödsstraff för sådant brott, och i samma land stiftades 1893 och 1894 lagar mot anarkistiska stämplingar. Lagar mot dylika attentat antogos i England redan 1883, i Österrike 1885, i Belgien 1886, i Schweiz 1894, i Spanien och Italien s. å. I aug. 1894 antogs af Nord-Amerikas förenta staters kongress en särskild anarkistlag och 10 juli 1902 en lag, enl. hvilken attentat mot främmande sändebud och ministrar straffas med döden. En internationell anti-anarkistkongress sammanträdde 1898 å regeringarnas vägnar i Rom, men ledde icke till andra resultat än beslut om enhetlig samverkan af staternas polis och strängare öfvervakande af notoriska anarkister.

Anarkismen öfverensstämmer med socialdemokratien däri, att bägge hata och bekämpa den nuvarande samhällsordningen såsom ensidigt gynnande de besuttna klasserna och utsugande för arbetarna samt fordra upphäfvande af de bestående borgerliga produktions- och egendomsförhållandena, hvaremot de "vetenskaplige" anarkisterna skarpt utdöma Marx' af socialisterna besvurna värdeteori (enligt hvilken en varas bytesvärde bestämmes af den till dess produktion nödiga arbetsmängden) samt den därpå fotade utopien om ett rättvist lönesystem. Tydligast skilja sig de två riktningarna i afseende på målen. I anarkismen gör den ytterligaste individualism sig gällande såsom en förklarlig reaktion mot den drömda socialiststatens starka centralisation och tvångsordning i ekonomiskt afseende. Gentemot denna häfdar anarkismen med fanatisk styrka självstyrelsens, initiativets och individualitetens rätt. Dessutom tillåter och förordar anarkismen, i olikhet med socialdemokratien, attentat såsom det viktigaste agitationsmedel, egnadt att "väcka de lägre arbetareklasserna ur deras försoffning och intellektuella dvala".

I de mest olika länder utgifvas nu sammanlagdt omkr. 100 anarkistiska tidskrifter. — Jfr uppsats af G. Steffen i "Ord och bild" (1894) samt tyska arbeten af Mackay (1891; folkuppl. 1893), Zenker (1895), Seuffert (1899) och Eltzbacher (1900). E. F—T.

Anarki'st (se Anarki), befordrare af regeringslöshet och laglöshet; anhängare af anarkismens grundsatser. — Adj.: Anarki'stisk.

Anarrhichas, *zool.* Se Hafkatt.

Anartri (af grek. nekande *an* och *a'rthron*, led), oförmåga att frambringa artikulerade ljud.

Anas, *zool.* Se Andfåglar och Anka.

Anas, det latinska namnet på Guadiana.

Anasa'rka (af grek. *ana'*, på, och *sarx*, kött), hudvattensot.

Anasta'ltisk (af grek. *anasta'llein*, drifva tillbaka), tillbakadrifvande; blodstillande.

Anastäs (grek. *ana'stasis*), uppståndelse, återuppståndelse.

Anastasia, namn på flere helgon. 1. Anastasia den yngre, en rik och förnäm kristen romarinna, som led martyrdöden år 304, under diokletianska förföljelsen, och hvilkens åminnelsedag firas 25 dec. — 2. En grekinna, som likaledes var af hög börd och hvars dödsdag firas 10 mars. Från Konstantinopel, där hon först vistades, flydde hon till ett kloster i Alexandria, för att undgå kejsar Justinianus' enträgna hyllning, och tillbragte där, förklädd till munk, en tid af 28 år — intill sin död, 567. J. H. B.

Anastāsij, Bratanovskij, rysk predikant och homiletisk skriftställare, f. 1761, d. 1816, var först munk, sedan arkimandrit för flere större ryska kloster och slutligen ärkebiskop i Astrahan. Hans predikningar såväl som hans vetenskapliga arbeten tjäna än i dag som mönster för den ryska kyrkans predikanter. J. H. B.*

Anastasīos (grek. *Ἀναστάσιος*, lat. *Anastasius*), två östromerska kejsare, regerande resp. 491—518 och 713—716. Se vidare Östromerska riket.

Anastasius, namn på fyra påfvar. 1. A. I (398—401), den 40:e i ordningen bland de romerske biskoparna, känd för sitt verksamma deltagande i de origenistiska stridigheterna (jfr Origenes). Från honom härleder sig förbudet för med något kroppsligt lyte behäftade personer att inträda i det andliga ståndet och jämväl den anordningen, att den gudstjänstfirande församlingen stående åhör evangeliets uppläsande. — 2. A. II (496—498) är en bland de få romerske påfvar, som icke blifvit kanoniserade. — 3. A. III (911—913) skildras såsom en god och saktmodig påfve, hvilken hade att kämpa med brydsamma förhållanden till följd af det sorgligt ryktbara kvinnoregementet i Italien under Marozia och Teodora. — 4. A. IV (1153—54) var nittioårig, när han utsågs till påfve. Han inlade stor förtjänst genom renoveringen af det romerska Panteon (kyrkan S. Maria rotonda). Se Watterich, "Pontificorum romanorum vitæ" (II, Leipz. 1862) och Langen, "Gesch. der röm. kirche bis Leo I" (1881). J. H. B.*

Anastasius, präst i Konstantinopel och förtrogen vän till patriarken Nestorius därstädes, gaf genom sitt uppträdande mot det om jungfru Maria begagnade uttrycket "gudaföderskan" anledning till utbrottet af den s. k. nestorianska striden, år 430. J. H. B.*

Anastasius, abbot och påflig bibliotekarie i Rom, d. 879, deltog som romersk legat i det 8:e (latinska) ekumeniska mötet i Konstantinopel, 869. För öfrigt är han mest bekant såsom en af medarbetarna i *Liber pontificalis*, som innehåller lefvernesbeskrifningar öfver de romerske påfvarna till och med Nikolaus I (d. 867). J. H. B.*

Anastāsius Grün, pseudonym för österrikiske skalden A. A. v. Auersperg.

d'Anastāsy, Giovanni, grekisk-egyptisk donator och samlare, f. i senare delen af 1700-talet, kom i ungdomen såsom köpman till Egypten, där han efter en tids motgångar snart förvärfvade sig rikedom, hvarefter han till fullo godtgjorde alla sina förre fordringsegare, som vid hans fallissemang hade nöjt sig med 25 proc. ackord. Han blef svensk-norsk generalkonsul i Alexandria 1828, hvilken ställning han uppbar med mycken glans till sin 1857 timade död. I sitt testamente donerade A. $^1/_{40}$ af sin kvarlåtenskap till Stockholm, att där anslås till milda stiftelser e. d. Stadsfullmäktige i Stockholm beslöto 1865, att de mottagna donationsmedlen (omkr. 31,000 kr.) skulle förräntas och längre fram användas till inrättande af en uppfostringsanstalt för fattiga och värnlösa flickor (fonden uppgick på nyåret 1903 till 218,000 kr.). — A:s ställning som generalkonsul möjliggjorde för honom att företaga omfattande utgräfningar af Egyptens jord och hopbringa den dyrbaraste egyptologiska samling i Alexandria. Därur skänkte han till nationalmuseum i Stockholm en imposant granitsarkofag m. m. British museum förvärfvade ur hans samlingar bl. a. de berömda Anastasy-papyruserna 1—9, med kulturhistoriska skildringar af stor betydelse för kunskapen om det skede, hvarunder israeliternas vistelse i Egypten infaller.

Anastātica L., *bot.* Se Jeriko-rosen.

Anastātiskt tryck (af grek. *anista'nai*, uppställa), *tekn.*, en af tysken Rudolf Appel uppfunnen metod att framställa trogna kopior af kopparstick, litografier och typografiska arbeten. Sedan originalbladets ryggsida blifvit fuktad med utspädd salpetersyra, lägges dess framsida på en med vatten och smärgel polerad zinkplåt, och bladet föres jämte zinkplåten under en pressvals. Alla teckningens eller skriftens drag blifva därigenom öfverflyttade på zinkplåten, från hvilken aftryck kunna tagas på papper. De genom denna metod vunna aftrycken har man dock ännu aldrig lyckats gifva samma skärpa som originalen.

Anastigmāt (af grek. nekande *an* och *astigmatism*, se d. o.), ett fotografiskt objektiv, där astigmatismen är upphäfd. Anastigmaten, som infördes först af Zeiss i Jena, är ett osymmetriskt dubbelobjektiv, hvars öppning varierar mellan f/5 och f/18. Man uppnår med detta objektiv till och med vid full öppning en för flera ändamål tillräcklig skärpa, något som oftast icke är fallet med de icke astigmatiskt korrigerade objektiven (aplanater m. fl.). Under namn af dubbelanastigmat (Goerz), ortostigmat (Steinheil) och kollinear (Voigtländer) förekomma i handeln symmetriska anastigmater, hvilka vid jämförelsevis stor öppning (f/6,3 till f/12,5) gifva bilder, hvilkas skärpa blott obetydligt aftager mot plåtens kanter. De tre sistnämnda objektiven äro af likartad konstruktion och bestå af två symmetriska linser, hvardera sammansatta af tre kittade enkla linser. Dubbelanastigmattypen är f. n. det mest använda objektivet. A. R—AL.

Anastomōs (af grek. *anasto'mosis*, öppning, utvidgning, mynning), *anat.*, inmynnandet ("i-hvart-annat-mynnandet") af två eller flere blod- eller lymfkärl, vare sig de äro större stammar, grenar eller rötter. Om en mängd anastomoserande kärl finnas på ett mindre område, uppstår där ett kärlnät, såsom vanligen är händelsen med kapillärerna (de "hårfina" blodkärlen) och ofta inträffar med vener (blodådror), då "fletor" bildas. På vissa ställen (t. ex. på knäet och fotknölarna) kallas sådana anastomoserande små artärer "undernät" (*retia mirabilia*). Tillvaron af dessa anastomoser mellan kärlen mångfaldigar vägarna för den i dem cirkulerande vätskan till och från kroppens olika delar och organ samt gör dess oafbrutna lopp möjligt, äfven om hinder skulle uppstå på ett eller flere ställen af rörledningen. — Oegentligt brukas benämningen anastomos äfven för det slags samband mellan nerver, som eger rum, då någon eller några nervtrådar afskiljas från en nerv för att sluta sig till en annan. G. V. D.*

Anastomosēra (jfr Anastomos), inmynna i hvarandra.

Anastrōf (grek. *anastrofē*, lat. *ana'strophe*, omvändning, omvridning), retorisk figur, bestående däri, att ett ord flyttas tillbaka från sin rätta plats i satsen och därigenom kommer att stå framför det ord, efter hvilket det egentligen skulle följa. Ett ofta förekommande slag af anastrof är, att ett substantiv eller pronomen sättes framför den preposition, af hvilken det

gres, t. ex. *jorden kring* i st. f. *kring jorden*. Anastrof
llas stundom äfven den ordfigur, som uppstår, då
två på hvarandra följande satser den förra slutar
h den senare börjar med samma ord. I grekiska
ammatiken begagnas uttrycket anastrofe äfven om
centens tillbakaflyttande från den stafvelse, på
vilken den egentligen skulle falla. A. M. A.

Anatās (grek. *ana'tasis*, utsträckning), *miner.*, ett
llsynt, liksom rutil och brookit af titansyra bestående
ineral, som kristalliserar i spetsiga pyramider efter
vadratiska systemet. Förekommer i Schweizer-
perna och Brasilien samt, mycket sällsynt, vid
jodala i Jämtland. A. HNG.

Anatēm (grek. *ana'thema*, af *anatithe'nai*, upp-
ställa; uppställa som helgeskänk i ett tempel; ute-
uta, aflägsna), eg. uppställande, helgande; seder-
era det helgade, tempelgåfva; däreftер allt det,
vilket, liksom ett försoningsoffer till blidkande af
uds vrede, var vigdt åt undergång och tillintet-
örelse. Ur denna betydelse utvecklade sig bruket
ordet anatema såsom en bannlysnings- eller för-
annelseformel (*anathema esto*, "förbannad vare
an"), hvarefter ordet slutligen blef liktydigt med
annlysning, uteslutning ur kyrkan och församlingens
emenskap. (J. HDR.)

Ana'tidæ, andfamiljen. Se Andfåglar.

Anatinæ, *zool.* Se Andfåglar.

Anatōlien (turk. *Anadoly*, "österlandet"), ett
amn på Mindre Asien, särskildt dess västra del;
undom äfven på Mindre Asien, Armenien och
urdistan tillsammans. Jfr Asien och Mindre
sien.

Anatōlier, invånare i Anatolien.

Anatōm, mera sällan Anatōmiker, person,
om har anatomien till yrke. Se Anatomi.

Anatomi (grek. *anatomē*, af *anate'mnein*, sönder-
ära), egentl. "uppskärning", "sönderskärning",
namnet på vetenskapen om de organiska krop-
arnas byggnad, hvilken vetenskap, då namnet upp-
om, hufvudsakligen var inskränkt till en undersök-
ing medelst sönderskärning. Då organiska kroppar
unna vara dels växter, dels djur, skiljer man mellan
äxtanatomi (*fytotomi*) och djuranatomi
ootomi), den senare äfven kallad jämförande
comparativ) anatomi, enär den jämför en mängd
ika varelsers byggnad. Med dessa särskilda namn
ttydes, att ordet anatomi, då det användes ensamt,
anligen betecknar människans anatomi, ehuru denna
ar sitt eget namn, *antropotomi*.

Människo-anatomien framställes på flerfaldigt sätt
ch för olika ändamål, hvarför man ock finner många
ika benämningar på densamma. Till en början
iljer man mellan normal och patologisk
natomi, af hvilka den förra afhandlar krop-
ns byggnad och dess delars beskaffenhet under
iskt, den senare under sjukt tillstånd. Inom den
ormala anatomien har man åter praktisk ana-
omi, omfattande metoderna för undersökningen,
atomisk teknik, samt teoretisk eller beskrif-
ande (deskriptiv) anatomi, hvilken skildrar de
nom en sådan undersökning vunna anatomiska
kta. Den teoretiska kallas äfven systematisk,
å den beskrifver kroppen efter dess system, efter
ess skilda, samverkande eller likartade delar (ben,
end, muskler, ådror, nerver, inälfvor), eller spe-
iell, då den behandlar de särskilda organen. All-
män anatomi kallade man, i motsats därtill, förr den anatomi, som beskrifver de olika väfnaderna, de sammansättande byggnadsdelarna, utan afseende på den speciella organskildringen; detta slags anatomi kallas numera riktigare mikroskopisk anatomi, histologi ("väfnadslära"), emedan den omfattar läran om kroppens endast medelst mikroskopet förnimbara sammansättning (till skillnad från den makroskopiska anatomien). Äfven histologien kan i sin ordning vara normal och patologisk, teoretisk och praktisk. Topografisk kallas den anatomi, som beskrifver kroppen efter regioner, större och mindre, ofta godtyckligt begränsade delar och nejder. Kirurgisk och medicinsk anatomi omfattar användningen af alla anatomiens data för kirurgi och medicin. Plastisk anatomi kallas anatomien, framställd med särskildt afseende på konstnärsbehof. — Då människo- och djurkroppen såväl till väfnadernas som organens och delarnas form och beskaffenhet undergår stora förändringar under sin utveckling från den första uppkomsten till den fulla utväxten, måste för en fullständig uppfattning af dess förhållanden under det sistnämnda skedet — föremålet för den normala anatomien — äfven i densamma ingå utvecklingshistoria (ungefär motsv. embryologi). Till följd af den äfven inom anatomien allt strängare genomförda arbetsfördelningen, af invecklad arbetssätt och af de hopade vetenskapliga detaljerna kräfva numera dessa olika anatomiska discipliner vid universiteten sina särskilda representanter, hvilka de äfven flerestädes fått.

För att kunna fruktbringande studeras fordrar människo-anatomien understöd af och samband med andra vetenskaper, såväl med zoologi och botanik, med kemi och fysik som med de densamma närbesläktade fysiologi, medicin och kirurgi. För de tre sistnämnda vetenskaperna kan anatomien anses som grundläggande, hvarför den ock i läkarekursen bör studeras före dem. — Därjämte kräfver den ganska betydande materiella hjälpmedel. Dit höra t. ex. lämpliga lokaler, *anatomisalar* och öfriga arbetsrum; nödiga *instrument* för utförande af de anatomiska undersökningarna, till hvilka bl. a. höra *dissektioner* eller öfningar att framställa *preparat*, d. v. s. delar af döda kroppar, så tillredda, att de naturligt och ofördunkladt af bisaker visa de förhållanden man afsett med preparationen. Sådana preparat, på många olika sätt förvarade och uppställda, bilda anatomiska *museer*. Vidare tarfvas instrument och annan materiel för *injektioner* eller insprutning i kärl och väfnader antingen af vätskor, hvilka hafva egenskapen att mot förruttnelse bevara undersökningsmaterialet (konserveringsvätska), eller af färgade vätskor eller massor för att göra kärlens lopp tydligt. Sist må nämnas det förnämsta och viktigaste: god tillgång på undersökningsmaterial; ty endast genom undersökning af naturföremålen själfva och eget arbete därvid varder det anatomiska vetandet lefvande. Ingen skriftlig skildring, inga preparat, taflor eller efterbildningar kunna ersätta naturåskådningen (autopsien).

Det är icke kändt, när anatomien började drifvas såsom vetenskap; men man har sig bekant att Aristoteles (omkr. 380—332 f. Kr.) ifrigt studerade denna del af naturvetenskaperna. Det berättas äfven, att anatomien omkr. år 300 f. Kr. lifligt blomstrade i Alexandria. Denna blomstringstid var dock sannolikt ganska kort, ty då Galenus (131—200 e. Kr.) författade sina skrifter, var denna vetenskap på förfall,

och särskildt var studiet af människans anatomi alldeles försummadt. Så fortfor förhållandet, med ytterst få ljusglimtar, under hela medeltiden till slutet af 15:e och början af 16:e årh. Människo-anatomien grundlades då af Vesalius (1514—64) och utvecklades af åtskilliga andra grundliga forskare. De stora framstegen inom denna vetenskap och inom den intill senare tid med den sammanhängande fysiologien betecknas af följande hufvudsakliga upptäckter: Harvey blodomloppet (1616), Asselli lymfan (1622), O. Rudbeck d. ä. de lymfatiska kärlen (1650—51), Malpighi och Leeuwenhoek (omkr. 1660) mikroskopet, Ruysch (d. 1731) injektioner och museer, Bichat (f. 1771, d. 1802) väfnadernas fördelning, Schwann (1839) histologiens grundläggning. Jfr Histologi och Zoologi.

Litt.: Bland handböcker på den makroskopiska människoanatomiens område må följande nämnas, på tyska: Gegenbaur, "Lehrbuch der anatomie des menschen" (7:e uppl. 1899), den af K. von Bardeleben m. fl. utgifna "Handbuch der anatomie des menschen" (8 bd, 1896 ff.), Rauber, "Lehrbuch der anatomie des menschen" (1902), och Henle, "Grundriss der anatomie des menschen" (4:e uppl. utg. af Merkel 1901); på franska: Cruveilhier och Sée, "Traité d'anatomie descriptive" (1871—77), Sappey, "Traité d'anatomie descriptive" (3:e uppl. 1876—78), Testut, "Traité d'anatomie humaine" (3 bd, 1889—94), och den af Poirier redigerade "Traité d'anatomie humaine" (1892—1902); på engelska: Quain, "Elements of anatomy" (10:e upplagan, 1890 ff.). Af praktisk betydelse är His' "Die anatomische nomenclatur" (1895). En utmärkt anatomisk atlas är den af Spalteholz utgifna "Handatlas der anatomie des menschen" (3:e uppl. 1901). Andra dylika äro utgifna af Froriep, Henle, Heitzmann, Brösike, K. v. Bardeleben jämte H. Hæckel (2:a uppl. 1901), Sobotta (1903) m. fl. Bland handböcker i den plastiska anatomien må framhållas Duval, "Anatomie artistique" (1883), Froriep, "Anatomie für künstler" (3:e uppl. 1899), Schider, "Plastisch-anatomischer handatlas" (1898), och Kollmann, "Plastische anatomie des menschlichen körpers" (2:a uppl. 1901). G. V. D.*

Anatōmiker. Se Anatom.

Anatōmisk, som tillhör eller har afseende på anatomi.

Anatomisk teater (lat. *theatrum anatomicum*), byggning eller lokal inrättad för anatomiska dissektioner och föredrag. I Sverige kallades det af O. Rudbeck d. ä. i Uppsala inredda anatomiska lärorummet så.

Anatomiskt preparät. Se Anatomi och Preparat.

Anatrēs (grek. *ana'tresis*), genomborrning (näml. af hufvudskålen).

Anatröpt (af grek. *anatre'pein*, vända omkring), *bot.*, säges fröämnet vara, då det i och för sig är rakt, men är fäst vid frösträngen, ej med sin basaldel, utan med den motsatta änden, så att fröämnesmunnen blir riktad mot fästpunkten. Jfr Fröämne. G. A.*

Ana'tto (Annotto), ett färgämne, framställdt ur fruktmärgen af Bixa orellana.

Anaxagōras (grek. *Ἀναξαγόρας*), grekisk filosof af den joniska skolan, föddes i Klazomenai omkr. 500 f. Kr. och dog i Lampsakos, sannolikt 427. Han tillhörde en förnäm och rik familj, men deltog icke i det politiska lifvet och vårdade ej heller sin ekonomi: han lefde endast för vetenskaplig forskning. Sin mannaålder tillbragte han i Aten, där han vann stort anseende och förtroligt umgicks med Perikles. Af dennes fiender blef han emellertid anklagad för ateism. Han flydde då till Lampsakos och tillbragte där sina sista år. — "Ingenting uppkommer, och ingenting förgås", säger A., "utan af befintliga ämnen blir allt sammansatt och åter söndradt." Uppkomst är för honom liktydigt med sammansättning, förgängelse med sönderdelning. Då nu oändligt många ting finnas, af hvilka intet är fullkomligt likt det andra, så måste det gifvas oändligt många, hvarandra olika urbeståndsdelar. Alla dessa småkroppar, af senare författare kallade homöomerer, tänker sig A. från början så fullständigt och i så små delar blandade med hvarandra, att ingen af dem framträder i sin egendomliga art och att således massan såsom ett helt icke kan visa någon af tingens särskilda egenskaper. Men för att en värld skulle uppstå ur denna massa fordrades en rörande och ordnande kraft. Denna kallade han *Nus*, d. ä. förnuftet. Detta är självverksamt, eger oändlig makt och är icke blandadt med någonting annat; det är "det finaste och renaste af alla ting". Emellertid får man icke under detta namn tänka sig ett personligt väsende. Världen uppstår nu därigenom, att *Nus*, närmast på *en* punkt i massan, åstadkommer en kretsrörelse, hvilken sedermera i allt vidare kretsar fortsätter sig själf och genom hvars utomordentliga hastighet de särskilda urbeståndsdelarna söndras från hvarandra. Därvid skilja sig först kallt och varmt, fuktigt och torrt, mörkt och ljust; sedermera uppstå genom dessas växelverkan öfriga ting, äfven de organiska. Himlakropparna äro, enligt A.'s åsikt, glödande stenmassor, som kretsa kring jorden. Från denna mot folktron stridande lära härledde sig anklagelsen för ateism. Se Heinze, "Über den Nus des A." (1890, i Ber. d. sächs. gesellschaft d. wiss.). G. S.*

Anaxima'nder (grek. *Ἀναξίμανδρος*), grekisk filosof af den joniska skolan, lefde i Miletos, sannolikt 611—546 f. Kr. Såsom det första och ursprungliga tänkte han sig ett oändligt och oförgänglig kroppsligt urvara, hvilket därjämte skulle vara "lefvande" eller sig själf rörande. Därur hafva alla ting framgått, och därtill återvända de äfven, hvar efter en ny världsbildning begynner, och så i oändlighet. Endast föga om detaljerna af hans lära känner man med full bestämdhet. A. lär äfven hafva varit en för sin tid framstående geograf och astronom. G. S.*

Anaximēnes (grek. *Ἀναξιμένης*), grekisk filosof af den joniska skolan, härstammade från Miletos och lefde under senare delen af 500-talet f. Kr. Han lärde att luften är alltings urämne och att alla kvalitativt skilda ämnen eller ting uppkomma genom dennas förtunning (eld) och förtätning (vind, moln, vatten, jord, stenar). Jorden föreställde han sig såsom en platt skifva, som uppbäres af luften. G. S.*

Ancelot [äslå']. 1. Jacques Arsène Polycarpe François A., fransk dramatiker, f. i Havre 1794, d. i Paris 1854, lofprisades öfver drifvet af de konservative för sina sorgspel *Louis IX* (1819) och *Fiesque* (1824; efter Schiller), hvilk förskaffade honom pension af Ludvig XVIII sam

bliotekariesysslan vid Arsenalen. Genom juli-
volutionen miste han dessa förmåner och skref då
mängd fyndiga vådeviller, af hvilka åtskilliga
ppförts äfven i Stockholm. A. blef 1841 medlem
Franska akademien. Hans högre dramer (sju till
ıtalet) visa god plananläggning och ledig versifika-
on, men sakna dramatisk styrka och eld. Han skref
dare de elegant satiriska *Épitres familières* (1843)
. m. A. inlade förtjänst om den litterära egande-
ttens erkännande. Hans arbeten utgåfvos 1853. —
Marguerite Louise Virginie A.,
dd Chardon, den föregåendes hustru, f. 1792,
. 1875, var litterär medarbeterska åt sin make och
rfattade själf ett tjugutal behagliga komedier, bl. a.
'arie, ou trois époques (1836; i svensk öfvers.
Marie de Sivry", 1837), samt många rätt om-
ckta romaner. Hennes "Théâtre complet" utgafs
4 bd 1848. E. F—T.

A'nceps (lat.), "oviss", "tvetydig", kallas i gre-
ska och latinska *grammatiken* en stafvelse, hvilken
ter omständigheterna kan vara antingen lång eller
ort (tecknas ≍). — I *metriken* brukar man med
yllaba anceps förstå en sådan plats i versen,
om utan att verstakten förändras kan fyllas lika
äl af en kort som af en lång stafvelse. Detta är
l. a. förhållandet med slutstafvelsen i hvarje hel
ers, på grund af den efter denna inträdande
ausen. A. M. A.

Ancher [a'ŋker], dansk rättslärd. Se Kofod-
ncher.

Ancher [a'ŋker], Michael Peter, dansk
ıålare, f. 1849 på Bornholm, studerade vid Köpen-
amns akademi 1871—75 och utställde första gången,
874, *En jydsk barselstue*. Med den 1876 utställda
'iskare i oväder iakttaga förbiseglande var han inne
å det område, inom hvilket han skulle vinna en
edersplats, på skildringar af den danska kustbefolk-
ingen och dess lif. Han bosatte sig 1880 på Skagen,
den natur och bland det folk, hvars konstnärliga
olkare han blifvit. Af hans Skagen-motiv har *Skall
an klara udden?* — en flock strandbor spejande ut
fver hafvet i storm och med räddningsbåten färdig
tt löpa ut — blifvit hans kanske mest populära tafla.
Den eges af konungen af Danmark. Till samma
mneskrets höra de stora målningarna *Räddnings-
åten köres genom dynerna*, *Fiskare vid stranden*,
ifanskapet räddadt och *Den drunknade* (alla i
Köpenhamns konstmuseum), *Öfver blindskäret*,
Den blinde mannen vid sitt hus (i norska national-
galleriet) m. fl. A. målar tungt och kraftigt, kargt
och nyktert, med mycken omedelbarhet i iakt-
agelsen och med intimaste känsla och inträngande
karakteristik af dessa brunbarkade, trygga, sträfva
strandbor i sina oljerockar och sjöstöflar. Bland
hans arbeten märkes ytterligare *Ett barndop* (1887),
där han i stor skala skildrar sig själf med sin familj
och vänner samlade i landtkyrkan, där den sist ankomne
medlemmen af familjen döpes. Från 1884 är por-
rättet *Min hustru*, helfigur i profil, lika ädelt
monumentalt som intimt uppfattadt. Konstmuseet i
Köpenhamn eger ett annat genreartadt porträtt af hans
hustru (*Lösande dam*) samt A:s *själfporträtt*. Man kan
beteckna hans konst som en starkt individuell och
djesjälad, rättfram och kraftig realism. — A:s hustru,
målarinnan Anna Kristine A., född Bröndum,
f. 1859 på Skagen, gift 1880, studerade i Köpen-
hamn, men är hufvudsakligen sin mans elev. Hennes
temperament är ganska olikt hans — hvilket är
i ögonen fallande i de verk, där hon kommer in i
hans motivkrets, såsom i *En begrafning* (i Köpenhamns
konstmuseum). Hon har fin känsla för färgskönhet
och ger vackra uttryck åt mildt poetiska stämningar.
Bland de fint stämda interiörer med figurer hon
målat märkas *Det blå rummet*, *Solsken i den blindas
kammare* m. fl. (G—G N.)

Anchietēa salutāris S:t Hilaire, *bot.*, en till nat.
fam. *Violaceæ* hörande slingrande buske i Brasilien,
af infödingarna benämnd Çipó, Çumá eller Piriguaia.
Roten, brasilianernas *raiz de azougue vegetal*,
nyttjas såsom ett kraftigt medel mot den veneriska
sjukdomen och framkallar (liksom kvicksilfver) ymnig
spottflytning, hvilket är anledningen till nyss anförda
portugisiska namn, som betyder "vegetabiliskt kvick-
silfver". Dess hälsobringande verkan är uttryckt
genom speciesnamnet *salutaris* (hälsosam). Man an-
vänder den krypande, högst fingertjocka roten, som
i färskt tillstånd är mjuk, böjlig, saftig, med äcklig
lukt och smak. Större doser kunna orsaka koleralik-
nande symptom. Nyttjas äfven mot kikhosta, hals-
sjukdomar och flere andra lidanden. Roten inne-
håller en alkaloid, *anchietin*. O. T. S.*

Anchietin. Se Anchietea salutaris.

Anch' io sono pittore [aŋk iå sånå pittåre], it.,
"Äfven jag är målare", ett yttrande, som Cor-
regio lär hafva fällt, när han en gång i Bologna såg
"Den heliga Cecilia" af Rafael.

Anchises. Se Ankises.

Anchithērium, *paleont.*, fossilt släkte af häst-
familjen, *Equidæ*. Under det att hos nutidens

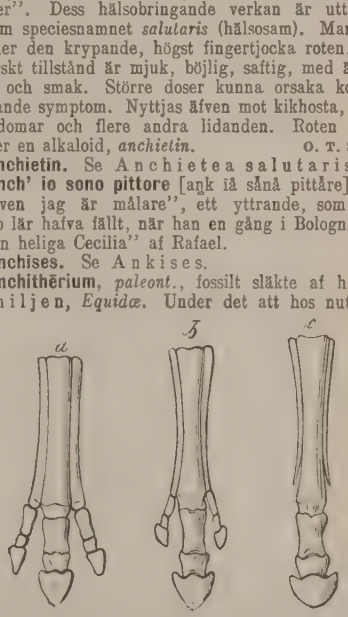

häst hvarje fot har bara en tå, hafva de fossila
släktena *Anchitherium*, *Hipparion* m. fl. på hvarje
fot 3 med hofvar beklädda tår, af hvilka dock den
mellersta vida öfverträffar de öfriga i storlek. Hos
Anchitherium (a), som lefde under den äldre miocen-
tiden, voro sidotårna ännu så stora, att de nådde
till marken. Det skilde sig från de nu lefvande
hästarna äfven genom kindtändernas antal och form.
Däri närmade det sig åter till det tapir-lika *Palæo-
therium*, från hvilket det således bildade en öfver-
gång till de egentliga hästarna. Under den yngre
miocen-tiden och under pliocen-tiden ersattes
Anchitherium af *Hipparion* (b), hos hvilket sido-
tårna minskats, så att de ej nådde marken, utan
hängde fria vid sidan af den stora tån. Slutligen
framträdde släktet *Equus* (c), hos hvilket sidotårna
alldeles försvunnit. Dessas forna tillvaro antydes
endast genom de förkrympta metatarsalbenen samt en
stundom iakttagen öfvertalighet af tårna — Såväl

i Amerika som i Europa har man funnit flere arter af släktet Anchitherium. De voro mindre än de nu levande hästarterna, så stora som får. G. L. (A. HNG.)

Anchūsa L., *bot.*, ett växtsläkte inom nat. fam. *Borraginaceæ* Juss. eller *Asperifoliæ* L., kännetecknadt genom femklufvet blomfoder, trattlik blomkrona med skålformigt bräm och rak pip, hvars mynning är tillsluten genom hvalflika knölar. Frukten består af 4 små kantiga, glatta nötter. Släktet omfattar omkr. 40 arter, hvilka i allmänhet äro något storväxta och sträfhåriga örter. I Sverige växer *A. officinalis* L., oxtunga, tungört, tämligen allmänt vid vägar, åkerrenar och å torra backar, helst i grannskapet af människoboningar. Roten, örten och blommorna af denna art användes fordom i medicinen — under namn af *Radix, herba et flores Buglossi* l. *linguæ bovis* — såsom medel mot lungkatarrer. Nyttjas ännu i Sibirien mot rasande djurs bett. De torkade blommorna hörde till *Flores quattuor cordiales*, "de fyra hjärtstärkande blomstren". Den vackra *A. italica* odlas på rabatter. O. T. S.*

Anchusin l. Alkannarödt. Se Alkanna.

Anchylo'stomum, *med.* Se Masksjukdom.

Anciennetēt (fr. *ancienneté*), ålder i tjänsten, särskildt inom militärståndet.

Ancien régime [äsiä reʃīm], fr., "det gamla regeringssättet", ett uttryck, som efter en statshvälfning ofta nyttjas för att beteckna det näst förut bestående regeringssättet; särskildt det samhällsskick, som med ett slag bortsopades af den första franska revolutionen; äfven förra tillståndet, forna tiders anda.

Ancile (lat.), en långrund, på båda sidorna urringad bronsköld, hvilken enligt sagan nedföll från himmelen på den romerske konungen Numas tid. Då Numas maka, nymfen Egeria, förklarade, att Roms välfärd var fäst vid besittningen af denna sköld, lät Numa för att försvåra dess bortröfvande förfärdiga 11 alldeles likadana sköldar. Vården om dessa 12 *ancilia* förtroddes åt de af Numa tillsatte 12 salierna, Mars' präster, hvilka årligen 4 mars i högtidlig procession med sång och dans kringburo dem i staden. J. F. J.*

Ancillon [äsijä'], en ansedd hugenottsläkt i Metz, hvilken efter nantesiska ediktets upphäfvande (1685) utvandrade till Preussen. — Charles A., f. 1659 i Metz, d. 1715 i Berlin, advokat, utvandrade jämte sin fader och en mängd trosförvanter till Brandenburg, där han 1699 blef Pufendorfs efterträdare som hofhistiograf. — Hans sonsons son var Jean Pierre Frédéric (Friedrich) A., f. 1767 i Berlin, d. 1837. Han blef först präst vid franska kyrkan och professor i historia vid militärakademien i Berlin, men lämnade 1810 dessa tjänster för att öfvertaga ledningen af den preussiske kronprinsens (sedermera Fredrik Vilhelm IV:s) uppfostran. 1814 inträdde han i utrikesministeriet, blef 1832 utrikesminister och slöt sig som sådan till Metternichs reaktionära politik, men var mera mild än denne och arbetade för inre reformer i lagstiftning och förvaltning. Såsom författare utvecklade han en ej obetydlig verksamhet. Bland hans skrifter må nämnas *Tableau des révolutions du système politique de l'Europe depuis le quinzième siècle* (1803—05) och *Zur vermittelung der extreme in den meinungen* (1828—31).

Anckarhjelm (Thijsen), Martin (egentl. Maerten Thyssens), holländsk-svensk amiral, föddes i Vlissingen, gaf sig i holländska Ostindiska kompaniets tjänst och aflade lysande tapperhetsprof i strider mot spanjorerna, särskildt 1631, då han som vice-amiral jämte amiral Pater vann ryktbarhet i striden med amiral Oquendo utanför Pernambuco. Efter hemkomsten (1634) blef han ekipage- och ammunitionsmästare i Vlissingen. Då Sverige 1643 angripit Danmark, lyckades Louis de Geer att för svenska kronans räkning i Holland utrusta en flotta, som under befäl af Thijsen skulle afgå till Östersjön. Kristian IV upphäfde vid underrättelsen därom belägringen af Älfsborg och gick med en del af danska flottan att möta den holländska. Utanför norra änden af ön Sylt kom det 16 maj 1644 till en häftig strid, som blef oafgjord. Efter förnyad strid och sedan oenighet uppstått ombord, återvände Thijsen till Holland. I juli var han dock redan åter färdig att utlöpa och seglade med 24 bevärade fartyg till Göteborg, hvarifrån han fördref de (under Ove Gjeddes befäl) blockerande danskarna. På väg in i Östersjön seglade han 9 augusti med svenska flaggan i topp förbi Kronborg, häftigt beskjuten från fästningen, gick genom Flintrännan samt förbi de söder om Själland och vid Bornholm liggande danska eskadrarna och kom lyckligen till Kalmar. Nu gick Thijsen i svensk tjänst och adlades med namnet Anckarhjelm. I Kalmarsund förenade han sig med svenska flottan under Wrangel och angrep sedermera jämte denne den danska flottan under Femern, 13 okt. 1644. I detta minnesvärda sjöslag, där svensk-holländska flottan vann en fullständig seger, lyckades A., som med sina skepp låg i lä om fienden, att redan i början af striden eröfra fyra fartyg och sedermera lika många af dem, som fienden själf satt på land. 1645 blef han amirallöjtnant och fick året därpå befäl öfver en eskader, som skulle konvojera en handelsflotta till Lissabon. På återvägen träffades under ön Wight en engelsk amiral med två tredäckare, hvilken fordrade salut medelst flaggans strykande. A. svarade med en häftig kanonad, som tvang engelsmännen att draga sig tillbaka, men vid Calais blef han af 4 engelska tredäckare själf tvungen att lämna ett af sina skepp som pant, tills det upplystes att den skada han tillfogat de engelska skeppen under Wight ej varit af någon betydenhet. A. blef 1653 amiral. Död i Stockholm 1657. R. P.*

Anckarstierna (Thijsen), Cornelius Didrikson, sannolikt frände till den föregående, amiral, föddes i Stockholm 1655. I sjöstriden under Öden 1 juni 1677 förde han befälet på skeppet "Kalmar kastell", med 74 kanoner, hvilket efter ett hjältemodigt försvar måste stryka flagg för danske

miralen Bielke på skeppet "Kurprinsen". A. lät ock samtidigt rikta två grundskott genom ballasten i sitt eget skepp, så att det sjönk strax efter träffningen. Redan 1678 major och adlad, utnämndes 1680 till "schoutbynacht" samt blef amiral och herre 1692. Öfver flottans 2:a eskader förde han fälet vid landstigningen på Själland 1700. Högste fälhafvare var han vid kung Karls öfverförande till Livland s. å. och vid den misslyckade landstigningen på ön Retusari i Finska viken 1705. A. dog i Skåne 1714. Se uppsats af A. Hammarskjöld i Ny ill. tidn. 1897. R. P.*

Anckarström, adlig ätt, som härstammade från en handlande i Falun, vid namn Frans Futtje, hvilken flyttat från Frankrike. Hans son blef 1683 adlad och introducerad under namnet Anckarström.

1. Jakob Johan A., den sistnämndes son, f. 1729, d. 1777 som öfverstelöjtnant, utmärkte sig vid anläggandet af Sveaborg och gjorde sig sedermera känd som en ifrig landtbrukare samt anlade kemiska laboratorier, salpeterlada o. d. på gården Lindö (i Roslagen, Vallentuna socken).

2. Jakob Johan A., den föregåendes son, Gustaf III:s mördare, föddes å Lindö 11 maj 1762.

Efter faderns död utnämndes han 1778 till fänrik vid konungens livgarde. Han tog afsked med kaptens titel 1783. Sedan han några år vistats på landet såsom arrendator, flyttade han 1790 till Stockholm. A., hvilken hade gjort sig känd för sitt hämndgiriga och våldsamma lynne, smittades vid denna tid af den ovilja, som bland adeln gjort sig gällande mot Gustaf III, sedan denne på ett våldsamt sätt genomfört Förenings- och säkerhetsakten. I augusti 1790 företog han en resa till Gottland, och där fällde han "på öppen kyrkbacke" smädliga yttranden om konungen. Anklagad därför, satt han någon tid arresterad på högvakten och fördes i maj 1791 under bevakning till Gottland för att undergå rannsakning. Men då fulla bevis icke funnos, nedlades rättegången hösten 1791. I hans hämndgiriga sinne uppstod nu den tanken att rödja konungen ur vägen. Vid juliden s. å. blef han bekant med grefve Klas Horn, en svärmisk beundrare af de franska frihetsidéerna och personlig fiende till Gustaf III. På Horns gård hufvudsta uppgjordes i januari 1792 de första mordplanerna, och i dem invigdes äfven grefve Adolf Ludvig Ribbing. A. åtog sig att utföra mordgärningen och lurade den ena gången efter den andra på tillfälle därtill, men utan att lyckas. Emellertid hade vid sidan häraf en annan sammansvärjning redan förut bildat sig med afsikt att på något sätt göra konungen oskadlig och att verkställa en statsinvälfning. Till denna flock af sammansvurna hörde den gamle ränksmidaren generalmajor Pechlin, friherre Ture Bielke, löjtnanten frih. K. F. Ehrensvärd, öfverstelöjtnant Lilljehorn, major von Hartmansdorff, kanslirådet Jakob von Engeström m. fl. Efter riksdagen i Gäfle 1792 skedde en sammanslutning mellan båda grupperna af sammansvurna, och attentatet mot konungens liv bestämdes att ega rum på en operamaskerad 16 mars s. å. Anckarström, Horn, Ribbing och Ehrensvärd infunno sig där, den förstnämnde beväpnad med två pistoler och en dolk. En af de sammansvurne (Lilljehorn) hade anonymt varnat konungen. Denne infann sig dock, blef efter en stund i trängseln (balen var besökt af öfver 700 personer) omringad af de maskerade sammansvurne med deras sällskap och därvid af A. skjuten i ryggen. Genast efter skottet kastade mördaren pistolerna ifrån sig, och dessa röjde honom. Han arresterades hemma i sin bostad vid Gamla Kungsholmsbrogatan följande dagen kl. nio på morgonen, bekände utan omsvep sitt brott och dömdes förlustig lif, ära och gods. Sedan han tre dagar å rad stått i halsjärn vid skampålen på tre af hufvudstadens torg och därvid

Spöslitningen (efter samtida teckning).

undergått spöstraff, blef han 27 april halshuggen och steglad på afrättningsplatsen utanför Skans-

Färden till Skanstull (efter samtida teckning).

tull. Arfvingarna återfingo likväl genom kunglig nåd de frändömda godsen. A:s ättemän kallade sig, med konungens tillstånd, Löwenström. Ätten

utdog på manssidan 1863. — En i senare tider äfven i tryck synlig uppgift, att Ribbing skulle varit den egentlige mördaren, är icke trovärdig. R. T. (E. W.)

Anckarsvärd, svensk adelsslägt med adlig, kommendörs-ätts, friherrlig och greflig nummer å riddarhuset, hette före adlandet Cosswa, ursprungligen Couchois, inkom från Frankrike vid midten af 1600-talet och var under det följande århundradet bosatt i Västmanlands bergslag och Nöra stad.

1. Mikael A. (före adlandet Cosswa), grefve, militär, civil ämbetsman och politiker, föddes på Högfors bruk i Västmanland 9 mars 1742. Efter någon tids universitetsstudier ingick han 1759 vid fortifikationen och deltog som underofficer och officer i pommerska kriget, där han hade anställning dels vid fältartilleriet, dels vid arméns flotta. Därunder vann han fältmarskalken Ehrensvärds välvilja. Af denne blef han efter freden, sedan han i tre år idkat kofferdifart, anställd vid det nya flottetablissementet Sveaborg. Hans energi och äfventyrslystnad förde honom in bland det slappa ständerregementets fiender, och han var en af de förste, som hade förtroende om Gustaf III:s tillämnade revolution, 1772. Vid detta tillfälle fick fänrik Cosswa i uppdrag att fängsla riksrådet Esbj. Reuterholm och med det fartyg han förde sluta sig till Sprengtportens eskader, hvilken först i sept. s. å. anlände till Stockholm, men af konungen mottogs med stora hedersbetygelser. Cosswa blef löjtnant och adlad med namnet Anckarsvärd. — Sedan A. återkommit till Sveaborg, fortfor han att under de följande årtiondena som varfschef, lotschef och slutligen (1784) som eskaderchef egna sin nitiska verksamhet åt "lilla" flottans nydaning. Då Gustaf III på våren 1788 förberedde krig mot Ryssland, kallades A. till Stockholm för att gifva råd — hvilka dock ej följdes. Konungen hade likväl i främsta rummet A:s drift att tacka därför, att arméns flotta vid krigets utbrott var i godt skick. Under 1788 års sjökrig förde A. befälet öfver båda de eskadrar, i hvilka denna flotta var indelad. Missnöjet med kriget gaf anledning till den sammanslutning af i synnerhet finska officerare, hvilken är känd under namnet Anjalaförbundet. Själfve prins Karl, konungens broder, stod i förbindelse med flere af de officerare, hvilka agiterade för ett snart fredsslut. Till hertigen ingåfvo "arméns flottas officerare af finska eskadern", under A:s kända medverkan, i sept. 1788 en skrift med begäran om prinsens bistånd för ernående af riksdagskallelse och fred. Konungens hållning var länge obeslutsam, men i mars 1789 kallades A. till Stockholm såsom anklagad för upproriska afsikter, fördes under bevakning öfver Kvarken och hölls fängslad först å Fredrikshof, sedan å Drottningholm 18 mars—7 maj. Under denna tid skref han *Tankar om 1789 års fälttåg.* Sedan han, utan rannsakning eller dom, återfått sin värja, utnämndes han till konungens generaladjutant, med säte i den under konungens eget ordförandeskap arbetande krigsberedningen. Hösten 1789 framlade han en plan för arméns flottas nästa krigståg och fick själf leda planens utförande. Man hade väsentligen A:s nit och drift att tacka för att den flotta, som 1790 segrade vid Svensksund, kunde utlöpa i rätt tid och dugligt skick. Efter krigets slut utnämndes öfverste A. till landshöfding i Kalmar län, där han i tjugo år (1790—1810) kraftfullt ledde länsstyrelsen. Under denna tid var det, som den fördrifna franska konungafamiljen af Gustaf IV Adolf fick sig anvisadt A:s länsresidens till uppehållsort (1804), för den tid det tilläts densamma att kvarstanna i Sverige. Oaktadt A. rönte flere bevis på konungens förtroende och välvilja — han blef generalmajor 1795 och friherre 1805 — hade han alltifrån Norrköpings riksdag hyst misströstan om rikets ställning, särdeles hvad angick ledningen af dess yttre politik, och snart brydde han sig icke om att dölja sitt missnöje. Om sina söner Karl Henrik och Johan Augusts åtgöranden vid förberedelserna till den värmländska fördelningens uppror var han fullt medveten, och då hertig Karl 13 mars 1809 åtagit sig riksföreståndareskapet, skref han genast till A. med begäran att denne måtte räcka honom "en hjälpsam hand". På Adlersparres förslag kallades hans adjutanters fader att som landtmarskalk leda den konstituerande riksdagens första stånd, och Mikael Anckarsvärds namn bekräftade å detta stånds vägnar (6 juni 1809) vår ännu gällande regeringsform. Samma dag upphöjdes han till grefve och generallöjtnant. Under den tretton månader långa riksdagen förde han med kraft sin landtmarskalksklubba och behöll segern den enda gång riddarhuset vid denna riksdag påminde om äldre tiders våldsamma uppträden. Detta var 8 maj 1809, då riksföreståndarens anspråk att som arfsberättigad konung bestiga tronen nedslogos af kämparna för den åsikten, att grundlag först skulle antagas, konung därefter väljas. A. har i enskilda anteckningar omtalat, att detta senare från början varit hans åsikt, hvilket dock ej kan läsas i adelns protokoll. När A. ville afsluta plenum, innan något giltigt svar kunnat inhämtas på hans proposition om bifall till hertigens skrifvelse "uppkom härvid", heter det i protokollet, "en ganska märkelig oro". Enskilda memoarer tala t. o. m. om våldsamma ord och åthäfvor mot den gamle landtmarskalken, som var misstänkt som "rojalist" från 1772, som "frondör" från 1789. Ändtligen utsade A. tydligt, att han "skulle för H. K. H. inberätta det han tyckt sig förmärka, att Ridderskapet och Adeln ej funnit sig kunna bifalla till hvad H. K. H. behagat föreslå", och då stillades stormen — sedan den emellertid omöjliggjort planen. A. mottog inte landtmarskalksarfvode, men upptogs under riksdagen-lopp bland serafimerriddarna och tog vid dess slut afsked från alla sina ämbeten. Han bosatte sig på sin egendom Karlslund invid Örebro. Endast för en tid under riksdagen 1817—18 deltog han åter i riddarhusets förhandlingar. — Det enskilda lifvets lugn fick han njuta ovanligt länge, ett intresseradt vittne till sin äldste sons strider och popularitet. Han hade fyllt sitt nittiosjätte år, då han 23 mars 1838 afled på Karlslund. Hans *Minnen från åren 1788—90* utgåfvos af Sv. hist. fören. 1892.

2. Karl Henrik A., den föregåendes son, grefve, militär, politiker, föddes på Sveaborg 22 april 1782. Officer redan vid tre års ålder, inträdde han, efter afslutad kadett-kurs, år 1798 i tjänstgöring och fortsatte därpå sin utbildning genom en längre utländsk resa, 1800—01. Ambassad-kavaljer till Petersburg 1803, friherre jämte fadern 1805. Med Svea garde deltog han 1805—06 i pommerska kriget, utnämndes 1806 till kapten och 1807 till öfveradjutant och major i armén. Han anställdes 1808 som öfveradjutant hos öfverbefälhafvaren vid västra armén och deltog i stormningen af Lier-

ansar. Tidigt bemärkt bland de missnöjde, hvilka
n liksom fadern tillhörde, blef han snart en af de
ämste uppviglarna bland västra arméns officerare
:h soldater, då det under Georg Adlersparres led-
ning sedermera utbry-
tande upproret förbe-
reddes (dec. 1808—
febr. 1809), och sändes
under denna tid af
Adlersparre till Stock-
holm för att knyta för-
bindelser med därva-
rande anhängare af
revolutionsplanen. Se-
dan han återkommit till
Karlstad från denna
farliga resa, skref A.
till general Adlercreutz
och uppmanade honom
att skyndsamt handla.

Ärigenom föranledde han, enligt Adlercreutz' egen
ppgift, dennes beslut att 13 mars 1809 arrestera
onungen, sex dagar efter det västra armén i Karlstad
tfärdat sitt manifest och börjat marschen mot Stock-
olm, hvilken varade 8—22 mars. Oaktadt proklama-
ionen om sammankallandet af "rikets fäder och
tiftare" beslöto Adlersparre och A. under dessa
agar att låta trupperna utropa hertig Karl till
onung. Detta beslut, som gick om intet genom kär-
hefernas motstånd, gaf sedan anledning till många
karpa beskyllningar mot dessa "1809 års män",
ärskildt mot A. under dennes senare politiska bana.

Den 1809 samlade riksdagen hälsade den värm-
indska fördelningens officerare som fäderneslandets
efriare och uttalade för dem sin tacksamhet genom
n stor deputation under landtmarskalkens, Mikael
Anckarsvärds, ordförandeskap. Af den nyvalde
onungen utnämndes A. till öfverstelöjtnant i armén
ch 1810 till öfverste för Närkes regemente. Såväl
f sin förre fiende, kronprinsen Karl August, som af
len sedermera valde kronprinsen, Karl Johan, om-
attades han med synnerlig nåd, så att man i den
nge öfversten trodde sig se en blifvande innehafvare
f de högsta poster i riket. Men hans motvilja för
len af Karl Johan följda politiken att med Ryssland
å mot Napoleon, utan att ens först ha gjort sig för-
äkrad om den utlofvade ersättningen för Finland,
ållade ett tvärt slut på hans militära bana. Sedan
A. med sitt regemente kommit öfver till Tyskland,
ade han ej band på sitt missnöje, och 4 juli 1813
flät han till kronprinsen-befälhafvaren en skrifvelse,
hvilken han nästan hotfullt klandrar dennes politik,
som mera tjänande Rysslands intressen än Sveriges.
Karl Johan svarade endast med en befallning till A.
att taga afsked och resa hem. A. lydde och till-
bragte därefter flere år i familjelifvets lugn, endast
sysselsatt med jordbruk, bergsbruk och andra enskilda
ffärer, till dess han i sin gamle faders sällskap
nfann sig vid 1817 års riksdag, och därmed började
len nära femtioåriga politiska bana, som mer än
llt annat gjort hans namn märkvärdigt i vår historia.
"Riddarhusoppositionen" under riddarhusets sista
kede, 1809—66, har få namn, som kunna mäta sig
ed A:s. Dennes parlamentariska historia samman-
hänger i synnerhet med riksdagarna 1823, 1828 och
1840.

Redan vid sitt första uppträdande möttes A. på ett sätt, som nogsamt visade hvilken betydenhet regeringen tillerkände honom. Mot hans yrkanden om framläggande af en "styrelseplan", hans klander af finansförvaltningen, af anslagsfordringarna o. s. v. uppträdde regeringens främste män. Sådana ord som A:s hade under då varande regim ännu icke blifvit hörda i riksförsamlingen. För att afvärja olägenheten af hans dundrande anfall vid den följande riksdagen hade Karl Johan låtit anbefalla åtal mot honom "för majestätsbrott", därför att A. i en klagoskrift öfver förment olagligt kasserande af ett par ryttarebyxor kallat några styrelseåtgärder "landsfördärfliga" Åklagaren yrkade å A. lifvets förlust, men vederbörande måste vid närmare besinning låta åtalet falla. Med martyrglorian från detta åtal och högt uppburen af oppositionspressen (tidningen "Argus"), kom A. till 1823 års riksdag, återtagande sitt förra tema under större sensation än någonsin. Under anförande af män som Baltzar von Platen och G. af Wetterstedt sökte regeringspartiet förmå riddarhuset att ej allenast vägra remiss till utskott, utan äfven ur protokollet utesluta en motion om anslagsnedsättningar, i hvilken A. med bjärta färger skildrat nöden i landet. Men efter ett lysande anförande, glanspunkten i hela hans parlamentariska lif, och med understöd af framstående talare på motsidan, segrade A. vid omröstningen. Det var detta märkliga uppträde, som af Lars Hierta skildras såsom för honom politiskt väckande och bestämmande för hans lefnadsriktning. A. valdes till medlem af den statsrevision, som skulle sammanträda 1827, och spelade fortfarande under hela riksdagen en betydande roll. Efter riksdagens slut uppträdde han som politisk skriftställare och yrkade såväl i offentligt tryck som i en till justitieombudsmannen ingifven skrift och, senare, till statsrevisionens protokoll, att "lagstridiga befallningar ej *få* åtlydas". Han ville nämligen, att åtal skulle anställas både mot de tjänstemän, som på grund af en statssekreterares befallning vägrat honom utbekommande af offentliga handlingar angående "skeppshandeln", och mot statskontoret, som efter kungl. befallning utbetalt en liten "fond", hvilken riksdagen anvisat till riksgäldskontoret. Ehuru denna hans sats icke vann erkännande, torde dock själfva striden därom icke hafva varit utan sin betydelse för de konstitutionella budens bringande till lif i både regeringens och folkets medvetande.

Vid början af riksdagen 1828 var A. en så fruktad motståndare till regeringen, att det misstänktes, att denna skulle kunna bli slagen och en ny regering danas under hans auspicier. En "oppositionsklubb" bildades under namn af "anckarsvärdska klubben", och i A:s salonger träffades riksdagsvärlden. Men hans egenskaper voro ej ledarens, och under denna riksdag kunde regeringen med allt större säkerhet räkna på majoritet å riddarhuset. Efter många lysande talarescener, hvilka väl ökade hans popularitet i landet, men ej hans inflytande på ärendenas gång, tog sig A. slutligen af riksdagens beslut att pålägga rote- och rusthållare en extra afgift — hvilket beslut han i bittra ord karakteriserade som olagligt — anledning att återlämna sin riddarhuspollett och öfvergifva riksdagen (26 okt. 1829). Detta var hans sista "stora scen" på riddarhuset, allt intill 1840. Den mellanliggande riksdagen bevistade han endast då och då som åhörare på läktaren. — Under 1830-talet tog han däremot liflig del i det politiska skriftställeriet

genom såväl broschyrer som tidningar, med hätskhet anfallen af Hans Järta och Crusenstolpe, högt uppburen af Dagligt allehanda (Dalman), groft begabbad af Svenska Minerva (Askelöf), stundom försvarad, stundom tadlad af Aftonbladet (Hierta). I förening med J. G. Richert utgaf han 1830 ett *Förslag till nationalrepresentation*, som innefattade både ny regeringsform och "vallag", upphäfde alla stånd och, efter "den norske grundlovs" mönster, inrättade riksdagen i två afdelningar: "stora nämnden" och "pröfningsnämnden", den förra vald länsvis, dels genom elektorer, dels omedelbart af de högst beskattade, den senare vald *af*, men icke nödvändigtvis *inom* den förra. 1833 utgaf A. sin namnkunniga skrift *Politisk trosbekännelse*, utgörande försvar och polemik, synnerligen mot Adlersparre och Livijn (Jan Jansson), reflexioner öfver A:s egen riksdagsmannaverksamhet, öfver "oppositionen", öfver nödvändigheten af en representationsförändring och beskaffenheten af den bestående representationen. Denna bok väckte ett oerhördt uppseende. En af dess följder var en agitation för samlande af underskrifter under en petition till konungen med begäran om aflåtande af ett kungligt förslag till representationsreform. Petitionen aflämnades af A., som under detta skede återknutit det forna umgänget med Karl Johan och äfven underhöll intim förbindelse med excellensen Brahe. För sistnämnda förhållanden, liksom äfven för sina aristokratiska hemseder, fick A. uppbära mycken smädelse. "Oefterrättligheten" å högre ort hade emellertid mot slutet af 1830-talet bragt många forna anhängare af Karl Johans regeringspersonal i mer eller mindre öppen brytning med denna, och en "koalition", som ansågs hafva själfva kronprinsen till beskyddare, bragtes till stånd 1839. Denna koalition uppstod egentligen genom ett närmande mellan A. och Nordin m. fl. af "båda lägrens" koryféer, hvilkas rådplägningar antogos gå ut på framtvingandet af den gamle konungens abdikation och en "koalitionsministär", i hvilken Richert (hvilken dock stod utanför "koalitionen") samt Anckarsvärd och Nordin skulle ingå. Däraf blef likväl intet. Till 1840 års riksdag infann sig A. mäktigare än någonsin. Han behärskade bänkmansvalen och därigenom riddarhusets utskottsval samt var själf under denna märkliga riksdag ordförande i konstitutionsutskottet, hvars digra arbeten för en representationsreform han således hade att leda. Men på riddarhuset egde v. Hartmansdorff en så stark majoritet att uppställa mot reformvännerna under A., att denne föga kunde uträtta inom sitt eget stånd. Vi påminna endast om tvenne "stora scener", 5 febr. 1840, då efter ett tretton timmars plenum remiss till utskott vägrades för tre A:s motioner rörande grundskatterna m. m., och 18 nov. s. å., då landtmarskalken vägrade proposition å ett från själfva konstitutionsutskottet utgånget betänkande, och A., sedan riddarhusmajoriteten gifvit landtmarskalken rätt, i ett lysande föredrag vädjade till svenska folkets dom. Under hela denna stormiga riksdag var A. både inom riksdagen och pressen erkänd som en bland oppositionens och reformens främste män, men sedermera — redan från den följande riksdagen — såg man A. alltmer sällan i främsta ledet, där yngre kämpar trädde i hans ställe. Fortfarande älskade han dock att blifva bemärkt, och fortfarande ifrade han för förverkligandet af en ny riksdagsordning. Så infann han sig vid reformmötet i Örebr 1849. Visserligen lyckades han icke förmå möte att uttala sig för det då hvilande kungl. representationsförslaget, men han erhöll mötets genom en sär skild deputation uttalade erkännande af hans "foster ländska tänkesätt och mångåriga förtjänster om repre sentationsfrågan". På femtionde årsdagen af 13 mar 1809 kunde A. vid en festlig kollation i hufvudstade beträda talarestolen inför en talrik åhörareskara oc tolkade därvid dagens minne, i hvilket han själ egde en ej ringa del. Den sista offentliga uppmärk samhet han ådrog sig stod på visst sätt i strid me hans egna traditioner, i det han 1859 väckte e motion om en sådan ändring af föreningen mella Sverige och Norge, att det förstnämndas "principal ställning" bättre komme till sin rätt. — Sin frå ungdomen närda önskan om den svenska stånds författningens utbytande mot en på allmänna va grundad riksdagsordning fick han väl ej se gå uppfyllelse, men han hade dock fått upplefva båd "det hvilande kungl. förslaget" af 1863 och de begynnande agitationen för dess genomdrifvande innan han, samma år det antogs, slöt sin långa bans Han afled i Stockholm 25 jan. 1865. A. bodde p Karlslund invid Örebro, och hans enskilda verksamhe som jordbrukare, bergsbrukare och fabrikant va i synnerhet under ett par årtionden särdeles be tydande.

3. Johan August A., den föregående broder, grefve, militär, riksdagsman, föddes på Svea borg 14 dec. 1783. Som spädt barn inskrefs han krigstjänst och blef officer vid sju års ålder. 180 utnämndes han till löjtnant vid Göta garde och gjord liksom äldre brodern, pommerska fälttåget mot Na poleon 1805—06. Anställd som kapten vid Väs manlands regemente och adjutant hos dåv. öfverst löjtnanten Georg Adlersparre 1808, deltog han so en bland hufvudmännen i värmländska fördelninger revolutionära rörelser i mars 1809 och, efter de därigenom föranledda regeringsförändringen, so amiral Pukes stabschef i den misslyckade expeditione åt Norrbotten. Han blef öfverstelöjtnant i armén 181 och följande året bataljonschef vid det då nyuppsat indelta Södra skånska infanteriregementet, me hvilket han deltog i 1813—14 års fälttåg. So öfverste och general-adjutant lämnade han krig tjänsten 1819. — Vid riksdagen 1823 understöd han troget sin äldre broder och deltog jämte hono i följande riksdagar. Ehuru han alldeles icke, såso brodern, var en ordets man, var han dock en kraft talare, där han ansåg sitt ord nödigt, och det var synnerhet om jordbrukets skattetunga och indelning verkets militära otillräcklighet han från sin ridda husbänk ofta yttrade sig. I förstnämnda ämne talad han äfven på Vetenskaps-akademiens högtidsdag 184 då han nedlade presidiet. Detta tal, som framställ staten som bondens hälftenbrukare, blef på sin t mycket både berömdt och tadladt och torde for farande vara ett af de mest ryktbara bland vå akademiska högtidstal. I olikhet med brodern sök han aldrig väcka uppseende, men många tillerkän icke dess mindre honom till och med större stat mannaegenskaper än denne. Dessa blefvo dock aldr använda. Ett tidningsrykte om att han 1848 erhäl anbud att inträda i konung Oskars rådkammare fö nekade han själf offentligen. Det var hans m J. A. Gripenstedt, som då kallades till statsråd.

.. var från 1813 medlem af konstakademien, invaldes 835 bland dess hedersledamöter och var 1856—70 ess vice preses. Han var en välgörande man, särildt mot unga konstnärer, en framstående jordrukare och bergsbruksidkare samt efterlämnade ett radt och älskadt namn, då han, i kretsen af de ina, 12 nov. 1874 på Nynäs afslöt sin verksamma efnadsbana.

4. Mikael Gustaf A., den föregåendes roder, artist, grefve efter den föregåendes död, f. 25 nars 1792 i Kalmar, utexaminerades 1808 som fänrik rån krigsakademien och tjänstgjorde 1809 i arméns ärmländska fördelning såväl vid norska gränsen som Stockholm. Med Svea lifgarde gjorde han som öjtnant tyska och norska fälttågen 1813 och 1814, lef kapten 1817, s. å. ordonnansofficer och 1829 djutant hos Karl Johan samt tio år senare öfversteöjtnant i armén. Därjämte egnade han sig åt onststudier, hufvudsakligen åt landskapsmålningen, ch gjorde 1819—22 studieresor i utlandet. 1828 lef han ledamot och 1843 hedersledamot af konstkademien, och han var en af dem, som stiftade onstföreningen, 1832. Under åren 1844—58 var an öfverintendent och preses i konstakademien, vilken därunder fick förnyade statuter och ny anrdning af sitt läroverk och sin förvaltning. Inom år planschverkslitteratur intog A. på 1820- och 30-talen ett framstående rum genom sina af honom jälf litografierade arbeten *Sveriges märkvärdigaste uiner* (1828—30) samt *Svenska och norska utsigter* 1830—37). Han afled i Stockholm 3 maj 1878 ch slöt den grefliga ätten A. H. W.

Anckerska legatet, en af den danske godsegaren C. A. Ancker 1857 stiftad fond (nu 173,000 kr.), ar hvilken 4 resestipendier årligen lämnas: 2 till bildhuggare eller målare, 1 till komponist och 1 till örfattare. E. EBG.

Ancōna. 1. Provins i mellersta Italien, på kusten af Adriatiska hafvet. 2,041 kvkm. (enl. Strelbitsky; officiellt 1,938 kvkm.). 302,172 inv. (1901). Den genomflytes af Esino. Gränsar i n. till Casano, i s. till Musone. Säd, vin, oliver och andra sydfrukter odlas i mängd. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, vid Adriatiska hafvet, mellan Monte Ciriaco och Monte Astagno. 55,480 inv. (1901). Biskopssäte Staden, som från äldre tider hade ett fast citadell, har under senare tider ombildats till en fästning af första rangen; dess hamn, en bland de bästa i Italien, har utvidgats och fördjupats samt förklarats för örlogshamn. Den var 1732—1869 frihamn. På dess norra sida finnes en gammal romersk molo (vågbrytare), prydd med Trajanus' triumfbåge, ett praktverk af hvit marmor. A. har många märkliga kyrkor, bland hvilka särskildt må nämnas den präktiga katedralen San Ciriaco, uppförd på ruinerna af ett gammalt Venustempel. Börsen eger vackra fresker och en fasad i gotisk stil. Tillverkning af siden, tågverk, läder, tobak, papper, socker m. m. Betydlig handel på Svarta hafvet, Triest, Venezia, Livorno och Marseille. — Staden A. lär hafva blifvit anlagd af syrakusanerna i 4:e årh. f. Kr. Dess läge mellan de två mot hvarandra böjda berguddarna förskaffade den namnet Ankon, "armbåge". Den uppnådde stort välstånd under romarna, men blef under folkvandringarna först goternas och senare langobardernas byte (592). Under dessa senare var den hufvudort i Mark Ancona (se d. o.), blef sedermera självständig republik under hohenstauferna och slutligen, 1532, införlifvad med Kyrkostaten. Under revolutionstiden, från 1797, intogs den af österrikare, ryssar, fransmän och neapolitaner efter hvarandra och blef till sist, 1814, återlämnad till påfven. 1832—38 hölls den ånyo besatt af fransmännen. 1861 blef den införlifvad med konungariket Italien.

Ancōna, Alessandro d'. Se D'Ancona.

d'Ancre [däkr], fransk marskalk och minister, hette urspr. Concino Concini och var son till en notarie i Florens. Han var en i skulder nedsjunken äfventyrare, som innästlat sig i huset Medicis förtroende. Då Maria af Medici såsom Henrik IV:s gemål år 1600 begaf sig till franska hofvet, hade hon med sig Concini och gifte honom med sin disyster, Leonora Dori, kallad Galigaï. Efter Henriks död (1610) blef Maria regentinna under sin son Ludvig XIII:s minderårighet, och i det hemliga kabinett, som genast bildades vid sidan af "conseil de régence", var Concini den mest inflytelserike medlemmen. Han blef nu markis af Ancre (i Picardie), förste kammarherre, generallöjtnant och slutligen 1614 marskalk af Frankrike, ehuru han aldrig gjort krigstjänst. Hatet till den oduglige och öfvermodige främlingen utbredde sig emellertid bland alla samhällsklasser, men han bibehöll sin makt och sitt obegränsade inflytande öfver änkedrottningen, ehuru formliga uppror egde rum under ledning af rikets främste stormän. Då han äfven efter konungens myndighetsförklaring uppträdde lika öfvermodigt, föll han slutligen för en palatssammansvärjning, som leddes af Luynes, en ung gunstling hos konungen. Då marskalk d'A. 24 april 1617 inträdde i Louvre, blef han nedskjuten af konungens garde. Hans lik släpades af pöbeln genom gatorna i Paris och brändes offentligen. Hans gemål insattes på Bastiljen, anklagades för trolldom, dömdes till döden och halshöggs, hvarefter liket kastades på bålet. Deras unge son dömdes förlustig sitt adelskap och förvisades från Frankrike. R. T.

Ancud i San Carlos de Ancud, stad på ön Chiloe (i republiken Chile). Se Chiloe.

A'ncus (lat.), städ, ett af hörbenen. Se Hörselorgan.

A'ncus Ma'rcius, enligt sagan Roms fjärde konung, dotterson till Numa Pompilius, lefde mot slutet af 600-talet f. Kr. Traditionen framställer honom såsom en fridsam man, som särskildt egnade sin omsorg åt religionsväsendet. Emellertid skall han äfven ha fört krig mot latinarna, som efter sitt nederlag öfverflyttades till Aventinska kullen. Roms gamla pålbro, befästandet af Janiculus på andra sidan Tibern och anläggandet af hamnen Ostia vid dess utlopp tillskrifvas honom. Se Ihne, "Röm. gesch." I: 38 ff. H. SGN.

Ancylo'ceras (af grek. *anky'los*, krökt, och *ke'ras*, horn), *paleont.*, ammonitisk biform med de inre vindningarna i lös spiral, den yttre skaldelen tangen-

tialt utdragen och hakformigt omböjd. Känd från jura- och kritiden. Se Ammoniter. A. HNG.

Ancyloglo'ssum, *med.* Se Tunghäfta.

A'ncylus, *zool.*, ett släkte, tillhörande fam. *Limnæidæ*, ordn. lungsnäckor (*Pulmonata*) och kl. snäckor (*Gastropoda*) bland blötdjuren. Detta släkte skiljer sig från öfriga lungsnäckor därigenom att skalet är skålformigt utan spira och att mynningen är lika vid som skalet. Djuret är helt och hållet täckt af skalet, så att, äfven då det är fullständigt utsträckt, endast spetsarna af trefvarna synas utanför skalranden. Hithörande snäckor lefva uteslutande i sötvatten och lifnära sig af växtämnen. I Skandinavien förekomma tre arter. *A. fluviatilis* och *A. deperditus* hafva mynningarna för köns-, andedräkts- och matsmältningsorganen på vänstra kroppssidan, medan hos *A. lacustris*, hvilken art man hänfört till ett särskildt släkte (*Acroloxus*), nämnda organ utmynna på kroppens högra sida. Äfven till lefnadssättet skilja sig dessa arter i så måtto från hvarandra, att medan *A. lacustris* förekommer i stillastående, sumpiga vattensamlingar, lefva de två förstnämnda uteslutande i rinnande, stundom starkt forsande vatten. Jfr Ancylus-sjön. L—E.

A'ncylus-höjningen. Se Ancylussjön.

A'ncylus-lera. Se Ancylussjön.

A'ncylus-sand. Se Ancylussjön.

A'ncylus-sjön, *geol.*, benämning på en stor sötvattenssjö, som existerade vid början af den postglaciala tiden, och som sträckte sig öfver större delen af den nuvarande Östersjön jämte delar af angränsande fastland. Denna kolossala sötvattenssamling uppstod, när Östersjön, som förut utgjort en del af det glaciala ishafvet, genom den senglaciala landhöjningen (äfven kallad ancylushöjningen) afspärrades från världshafvet, i samband hvarmed dess redan förut föga salta vatten öfvergick till sött. Sjön har erhållit sitt namn efter en skålsnäcka, *Ancylus fluviatilis*, som förekommer fossil i strandvallar från denna tid, företrädesvis på Gottland, Öland och i Östersjöprovinserna. Af andra sötvattensmollusker hyste sjön arter af släktena *Limnæa*, *Bythinia*, *Planorbis*, *Unio*, *Anodonta*, *Pisidium* m. fl. samt af kräftdjur ostrakoder och cladocerer, medan af ryggradsdjur funnos vikaresjälen, gråsjälen, hornsimpan, abborren, laken och siken, af hvilka man funnit lämningar framför allt i en hithörande leraflagring vid Skattmansö i Uppland. Diatomaceer voro allmänna och företrädde bl. a. genom några för A.-sjön särskildt karakteristiska arter. De skogar, som på svenska sidan funnos under sjöns tillvaro, utgjordes af björk, asp, sälg, tall, gråal och möjligen klibbal samt mot slutet af sjöns existens, åtminstone i södra delarna af landet, äfven ek, hvaremot granen då ännu icke synes hafva inkommit i vårt land.

Aflagringar från Ancylussjön äro dels strandvallar, ancylusvallar, dels sand, ancylussand, dels lera, ancyluslera. Man känner ancylusaflagringar hufvudsakligen från Blekings och Smålands kusttrakter, Öland, Gottland, Östergötland, Närke, Uppland och troligen äfven Norrland. På andra sidan Östersjön, vid Viborg i Finland, uppgifves ancyluslera förekomma, hvarjämte strandvallar af detta slag äro kända från Estland samt öarna Ösel och Moon.

Ancylussjöns tillvaro ådagalades först 1887 af H. Munthe. Dess historia är ännu långt ifrån utredd, hvilket närmast sammanhänger därmed, att dess nivåförskjutningar visat sig vara mycket invecklade. Genom den postglaciala sänkningen i södra Sverige förenades sjön slutligen genom Öresund och Belten med världshafvet, och Östersjön blef då åter ett inhaf med salt vatten (se Litorina-hafvet).

Ancylussjön har utan tvifvel varit af stor betydelse för åtskilliga sötvattensfiskars samt andra sötvattensdjurs och -växters invandring till Sverige från kontinenten, och under ancylustiden synas äfven flere större landdäggdjur hafva invandrat, såsom älg, kronhjort, uroxe, björn m. fl. samt sannolikt äfven människan. A. G. N.

A'ncylus-vallar. Se Ancylussjön.

Ancȳra, fordom stad i Mindre Asien. Se Angora.

And (isl. *önn*, gen. *annar*, isv. *and*, *an*), skördetid. Nyttjas mest i sammansättningar: andtid, höand, skördand, sädesand m. fl. Jfr Andfrid.

And, *zool.* Se Andfåglar.

And, Andreas, domprost i Uppsala. Se Andreas Andreasson And.

Anda. Se Ande.

A'nda Gomēsii Juss. Se Joannesia princeps.

Andakt (ty. *andacht*, urspr. tankarnas uppmärksamma riktande på något), det lyftade själstillstånd, då människan fullt hängifver sig åt tanken på Gud eller förnimmelsen af det oändliga. Af andaktskänsla kan man gripas alldeles ofrivilligt, t. ex. vid åsynen af ett sublimt naturskådespel eller konstverk eller vid åhörandet af musik, ja äfven vid bevittnandet af ett självuppofrande handlingssätt. Afsiktligt framkallas andakt genom företagande af vissa gudstjänstliga handlingar, såsom bön, hymnsång och religiösa betraktelser. — Andaktsöfning är ett uttryck, som hufvudsakligen syftar på mera enskild gudstjänst. I k. förordn. 16 nov. 1869 ang. ansvar för den, som söker förmå annan till affall från den evangelisk-lutherska läran, stadgas böter (10 à 200 kr.) för den, som till deltagande i främmande trosbekännares andaktsöfning nödgar eller lockar den, som minderårig är eller under hans lydnad står och till svenska kyrkan hörer. I k. förordn. 11 dec. 1868 ang. särskilda sammankomster för andaktsöfning föreskrifves att sådan sammankomst å tid, då allmän gudstjänst i församlingen förrättas, ej må ega rum så nära det ställe, där gudstjänsten hålles, att denna eller ordningen därvid störes. Ej heller må vid religionsöfning, som ej är att hänföra till enskild husandakt, tillträde vägras församlingens prästerskap, medlem af dess kyrkoråd eller den offentliga myndigheten i orten, hvilken myndighet eger att, där så nödigt anses, sammankomsten upplösa. Uppträder någon, som ej är präst eller enligt kyrkolagen berättigad att offentligen predika, vid dylik sammankomst såsom lärare med andliga föredrag, som anses leda till söndring i kyrkligt hänseende eller förakt för den allmänna gudstjänsten eller eljest till undergräfvande af religionens helgd, ankomme på kyrkorådet att honom förbjuda att i berörda egenskap inom församlingen uppträda. Brott mot sådant förbud straffas med böter (50 à 300 kr.). Jfr Konventikelplakatet.

Andaktsöfning. Se Andakt.

Andalusien, den sydligaste delen af den pyreneiska

halfön, innefattar de gamla moriska konungarikena Granada, Jaén, Cordoba och Sevilla. För närvarande är landet indeladt i 8 provinser: Almeria, Granada, Málaga, Jaén, Cordoba, Sevilla, Cadiz och Huelva. Sammanlagda arealen 87,571 kvkm. 3,562,606 inv. (1900). Spanjorerna själfva skilja mellan Hög-Andalusien (*Andalucia alta*) och Låg-Andalusien (*Andalucia baja*). De förstå med det förra de högända trakterna omkring Guadalquivirs öfre lopp samt Granadas bergsterrasser med deras högplatåer och väldiga kedjor, af hvilka Sierra Nevada är den högsta. Det motsvarar det moriska konungariket Granada. Låg-Andalusien utgöres af det s. k. Bætiska låglandet omkring Guadalquivirs mellersta och nedre lopp med dess hufvuddelar: den småkulliga Campiña de Cordoba och slätten omkring Sevilla. Den mot norr belägna delen af landet fylles till en betydande del af det marianska bergsystemet med dess hufvudmassa, den s. k. Sierra Morena, af invånarna vanligen blott kallad *la Sierra*. Stora delar af landet upptagas af stäpper, såsom granadinska och bætiska stäpperna, af hvilka den senare utbreder sig på ömse sidor om floden Genils nedre lopp. Stäppartade äro äfven de salthaltiga sumptrakter, som under namn af "las marasuras" finnas på vänstra stranden af nedre Guadalquivir. Dessutom finnas andra vidsträckta marker, hvilka ligga fullkomligt uppodlade dels af brist på folk, dels till följd af sin fattigdom på vatten. Låglandet omkring Guadalquivir är visserligen af naturen fruktbart, men endast till en ringa del odladt. De rikaste nejderna i landet äro de s. k. *Vegas* ("fruktbara slätter"), af hvilka den, som ligger omkring Granada, är mest berömd. Oaktadt jordbrukets jämförelsevis låga ståndpunkt frambringar landet, till följd af sitt omväxlande klimat och sin fruktbara jordmån, de mest olika växtalster. Låglandet gifver hvete (vida utöfver behofvet), majs, trädgårdsväxter, olja, vin och sydfrukter, i synnerhet oranger. Hög-Andalusien bjuder äfven på en rik omväxling af frukter och sädesslag; och i den af naturen gynnade kusttrakten vid Medelhafvet finnes olja, vin, alla slags sydfrukter, sockerrör, bomull och kochenill. Näst åkerbruket är boskapsskötseln invånarnas hufvudnäring. A:s hästar hafva vunnit stor ryktbarhet, och från A. komma de bästa tjurarna för tjurfäktningarna. Landet är äfven rikt på mineral, och bergshandteringen har på de sista åren vunnit i utveckling; äfven mycket hafssalt beredes. — Invånarna, andalusierna, äro ett blandningsfolk, som uppkommit genom förening mellan de äkta spanjorerna och morerna eller araberna, landets forne herrar. För öfrigt påminna både ansiktstyp, seder, språk och nationalkaraktär om befolkningens österländska ursprung. I några afsägsna trakter äro inbyggarna af nästan oblandad morisk ras och kallas *moriscos*. Utom den morisk-spanska befolkningen finnas äfven flere tusen zigenare (gitanos). A. var i äldsta tider bebodt af urdetanerna, ett iberiskt folk. Sedermera anlade fenicierna kolonier därstädes (Tartessus, Gades), och landet eröfrades af kartagerna, som dock 201 f. Kr. måste afstå det till romarna. Under dem tildade det en del af provinsen Bætica och blef medelpunkten för den romerska odlingen i Spanien. Skalden Lucanus, filosofen Seneca och kejsar Trajanus voro födda där. Under folkvandringen intogs det först af vandalerna (och fick efter dem namnet Vandalitia eller Vandalusia), sedan af västgoterna. 711 föll det för araberna, och Cordoba blef hufvudstad för det nya kalifat, som 755 bildades i Spanien. Då kalif-ätten 1051 utdog, sönderföll landet i flere moriska konungariken. Från dessa eröfrades 1238—48 Sevilla, Cordoba och Jaén af kastilianerna, och slutligen, 1492, föll morernas sista besittning på halfön, Granada. De kristnes blinda ofördragsamhet dref de flitige moriske inbyggarna ur landet, och därigenom lades grunden till A:s förfall. Af landets många städer äro de berömdaste Jaén, Cordoba, Sevilla, Jerez de la Frontera och Cadiz samt det lilla Palos, från hvilket Columbus afseglade på sin första upptäcktsresa. HJR. (J. F. N.)

Andalusit, *miner.*, består af basisk kiselsyrad lerjord, Al_2SiO_5. Kristalliserar vanligen i rombiska, fyrsidiga prismor med rödaktig, i blekgrått öfvergående färg och något genomskinliga kanter. Anträffades först i Andalusien (däraf namnet), men har sedermera blifvit funnen i många andra länder. Finnes äfven i Falu grufva. P. T. C. (A. HNG.)

Andamänerna (Andaman-öarna), asiatisk ögrupp i Bengaliska viken s. om Kap Negrais, mellan 10° och 14° n. br. Arealen 6,497 kvkm. 24,649 inv. (1901). De största öarna i denna grupp äro Nord-Andaman, Mellersta Andaman och Syd-Andaman, skilda från hvarandra endast genom smala sund. De äro alla bergiga (högsta toppen 960 m.); bergen bestå af kvadersten och skiffer, utom på den lilla Barren-ön, som är vulkanisk. De ega en rik och yppig växtlighet. Klimatet är mycket fuktigt (3,800 mm. nederbörd). Deras infödda, föga talrika, befolkning kallas *minkopier* och tillhör samma mörkhyade, ullhåriga ras (negritier), som träffas flerstädes i sydöstra Asien. De äro delade i minst 9 stammar med olika dialekter och stå i kulturellt hänseende mycket lågt. År 1789 anlade engelsmännen en koloni vid Cornwallis på Nord-Andaman, men redan tre år därefter öfvergafs orten för sitt osunda klimat. 1857 uppstod en ny koloni vid hamnen Blair på Syd-Andaman, hvilken blef förvisningsort för under indiska upproret fångna seapoys och för missdådare. Lord Mayo, Indiens engelske generalguvernör, mördades där 1872. Straffkolonien, som är tillhåll endast för lifstidsfångar, räknar omkr. 15,000 pers.

Andamän-öarna. Se Andamanerna.

Andame'nto (it.), fortskridning; *mus.*, mellansats i en fuga.

Anda'nte (it.), "gående", *mus.*, en tempobeteckning, som angifver en måttlig och lugn, tämligen långsam rörelsegrad, emellan adagio och allegro, men närmare det förra. Väl att märka, betyder *più andante* "fortare" (och *icke* "långsammare"), *meno andante* däremot "långsammare". — Andante är äfven benämning på fristående tonstycken i detta tempo och ofta namn på den långsamma satsen (vanligen den andra) i en sonat, symfoni, instrumentalkvartett. Ej sällan utgöres ett andante af tema med variationer. — Andantino (diminutiv af andante), en tempobeteckning, som egentl. utmärker en lindrigt långsammare rörelsegrad än andante, men af många hålles för en lindrigt hastigare än detta. Andantino betyder också ett andante-stycke af ringare omfång och enklare byggnad.

Andantino (it.), *mus.* Se Andante.

Andchoi, stad i norra Afganistan, v. om Balch, på vägen mellan Samarkand och Herat. Omkr.

15,000 inv. Viktig karavanstation. Drifver betydlig handel med goda kameler och svarta lammskinn (s. k. astrakan).

And-damm-musslan. Se Damm-musslor.

Ande l. Anda (af en rot, som hade betydelsen *blåsa, flåsa, fnysa*) betydde urspr. den luft, som drages in och stötes ut genom lungorna, andedräkt (''hämta andan''). Från denna betydelse af oundgängligt medel för den animala lifsverksamheten och af det yttre tecknet till dennas närvaro (''gifva upp andan'' = dö) har ordet öfvergått till bemärkelsen af lif och själ (''Åt allt hvad lif och anda har, Du gifver uppehälle''). Sedermera betecknar ordet särskildt människosjälen, människans andliga väsende, hennes personlighet (''Stora andar ge sin form åt tiden''). Från att vara namn på den andliga sidan af ett väsende, som därjämte är kroppsligt — såsom förhållandet är med människan — öfvergår ordet att betyda okroppslig varelse eller ett väsende, som i allo är okroppsligt, icke i rummet (''Gud är en ande''). Med denna betydelse kan man sammanställa den af vålnad (''Jag är din faders ande, dömd till en tid att gå igen om natten''), emedan människorna föreställa sig de andliga väsendena såsom ''skuggor'', luftiga, eteriska kroppar, eller åtminstone såsom bilder af sådana. — Ande har äfven en speciellare betydelse, då man skiljer inom människan mellan ande, själ och kropp och sålunda fattar anden såsom något högre än själen i inskr. bem. Man tillerkänner då djuren själ, men bland jordiska varelser endast människan ande. Man får då en tredelning, hvilken erinrar om Aristoteles' indelning af själen i växtsjäl, djursjäl och människosjäl och ännu närmare om nyplatonikernas förnuft, själ och kropp. På flera ställen i såväl Gamla som Nya testamentet användes denna tredelning, så att man skiljer mellan ande (*pneuma*) och själ (*psyche*), ehuru å andra sidan båda innefattas i själen i motsats mot kroppen. Bland de kristne teologerna använda en del tredelningen, andra tvådelningen af människans väsen; Luther erkänner båda indelningarnas berättigande och anser dem ej utesluta hvarandra. När man skiljer mellan ande och själ eller inom själen mellan en högre sida, anden, och en lägre, själ i lägre bem., fattas anden såsom människans evighetsväsen, hvad Boström kallar hennes ''förnuft'', det osinnliga hos henne, däremot själen såsom en visserligen okroppslig princip, som dock står i omedelbart förhållande till det kroppsliga och såsom detta är sinnligt, timligt. — Jämte sin konkreta betydelse har ordet anda äfven en abstrakt, då det betecknar ett ''väsentligt eller karakteristiskt sätt att vara och verka'' och således är liktydigt med ''skaplynne'', ''grundriktning'', ''stämning'' o. s. v. (''Den anda, som röjer sig hos de unge'', ''dikta i folkvisans anda'' o. s. v.). G. S. (S—E.)

I *bibeln* och *teologien* har ordet ande dessutom följande bemärkelser: 1. Den helige Ande, den tredje personen i treenigheten. — 2. Principen för det högre, sedliga och religiösa lifvet, det inre organ, hvarigenom människan träder i gemenskap med Gud och den osynliga världen. Företrädesvis brukas ordet ande om det nya, till Gud hänvända sinnelaget hos de pånyttfödde (den nya människan, motsatsen till ''köttet'', eller den gamla människan; Gal. 5: 16—23). Detta sinnelag verkas af Guds ande och har däruti sin källa, hvarför människan säges ''vara född af anden'', ''lefva i anden'', ''drifvas af anden'' o. s. v. Emedan detta tillstånd är den sanna friheten, sättes anden äfven såsom motsats till ''bokstafven'' (lagens bokstaf), som är det yttre, tvingande budet (Rom. 7: 6; 2 Kor. 3: 6). Om tron på andar se Spiritism. E. J. Ö.

Andebesvärjelse. Se Besvärjelse.

Andecāvum (Andegavum), det äldsta namnet på staden Angers.

Andechs, benediktin-kloster och berömd vallfärdsort i Oberbajern, på det ''Heliga berget'', 698 m. öfver hafvet, på östra stranden af Ammer-sjön, besökes årligen af tusentals pilgrimer. Det byggdes år 899 och var ursprungligen en befäst borg, stamsäte för de mäktige grefvarna af Andechs, hvilkas ätt utdog med Otto II år 1248.

Andegāverna. Se Anjou (provins).

Andegāvum. Se Andecavum.

Andelsföretag (Andelsmejeri, Andelsslakteri, Andelssockerfabrik o. s. v.) Se Kooperation och Vinstandel.

Andelssystem. Se Vinstandel.

Andelys, Les [läs-ädli], gammal stad i fransk departement. Eure i Normandie, vid Seine, n. v. om Paris. 4,539 inv. (1901). Obetydlig handel och industri. Ruiner efter en af Richard Lejonhjärtat uppförd borg. Mineralkällor. I Villers, i närheten af A., föddes målaren Poussin (1594).

Anden examen (''andra examen'') kallas i Norge en till ämbetsexamen vid universitetet förberedande pröfning, hvilken före lagen af 9 juni 1903 officiellt bar namnet *examen philosophicum*. Den, som aflagt examen, tituleras vanligen *candidatus philosophiæ*. O. A. Ö.

Andens stridsmän. Se Dukoborzer.

Ander., i naturvetenskapliga namn förkortning för J. Anderson, köpman och borgmästare i Hamburg f. 1674, d. 1743.

Ander, Aloys, tysk operasångare, f. 1817, d. 1864 som vansinnig, var från 1845 medlem af hofoperan i Wien. 1855 och 1856 uppträdde han på kungl. operan i Stockholm i ''Stradella'', ''Prophéten'', ''Hugenotterna'', ''Marta'', ''Trollflöjten'', ''Vilhelm Tell'' m. fl. operor.

Anderberg, Axel Johan, arkitekt, f. 27 nov. 1860 i Kristianstad, studerade 1880—84 vid Tekniska högskolan i Stockholm och 1884—87 vid konstakademiens arkitektafdelning samt reste 1887—8 i Tyskland, Frankrike och Italien. Vid den till år 1888 utlysta täflingen för nytt *operahus* i Stockholm erhöll A. andra priset, men detta åtföljdes 1889 af uppdraget att i utlandet ytterligare studera teaterbyggnader, och såsom resultat af den vunna erfarenheten framstod ett nytt förslag. Detta lät fastställa 1891, och 1898 stod byggnaden färdig. Bland A. öfriga arbeten äro *ombyggnaden af Södra teatern* (husets yttre likväl af annan hand) och *Maria församlingshus* i Stockholm (nu under uppförande) samt *teatern i Karlstad* och *Dahlgrenska stiftelsens byggnad* i Malmö. G—G N.

Anderbergit l. Cyrtolit, *miner.*, en efter en svensk mineralog, mineralhandlanden Anderberg uppkallad, genom vittring och upptagande af vatten bildad pseudomorfos af zirkon, funnen vid Ytterby nära Vaxholm.

Anderi, inhägnadt område, där man uppdrager

tark stam af gräsänder för utplantering i det fria. Se Svenska jägareförb:s nya tidskr., 36:e och 38:e rg. H. SZS.

A'nderlecht, fabriksort i belgiska provinsen Syd-Brabant och förstad till Bruxelles. 47,929 inv. (1900). Ylle- och bomullsväfverier, stora bryggerier, betydlig smörhandel m. m.

Anderlēdy, Antonius, jesuitgeneral, f. 3 juni 1819 i Valais, Schweiz, blef 1838 jesuit, vistades 1848—51 i Nord-Amerika och 1851—70 i Tyskland som lärare, blef 1870 ordensgeneral Beckx' assistent i Rom, valdes i sept. 1883 till hans efterträdare och vardt efter Beckx' död, 1887, ordensgeneral. Död i Fiesole 1892.

Anderlōni. 1. Faustino A., italiensk kopparstickare, f. 1766 i S. Eufemia vid Brescia, d. 1847, blef 1801 professor i teckning vid universitetet i Milano. Graverade efter Rafael, Correggio, Reni m. fl. Ända in i sena ålderdomen förde han sin stickel med kraft och klarhet. — 2. Pietro A., den förres broder, en af Italiens bäste kopparstickare i nyare tid, f. 1784 i S. Eufemia vid Brescia, d. 1849, fick sin första undervisning hos brodern, men studerade sedan under Longhi, hvilken han 1831 efterträdde såsom direktör för kopparstickarskolan i Milano. A. förstod att på ett mästerligt sätt uppfatta och återgifva sina originals egendomligheter, äfven där det gällde färgen. Hans bästa gravyrer äro reproduktioner af Tizian (*Kristus och äktenskapsbryterskan*) och Rafael (*Den heliga familjen* l. *La madonna del passeggio*).

A'ndermatt l. Urseren (it. *Orsera*), by i schweiziska kantonen Uri, i Urseren-dalen. 1,440 m. ö. h. Invånarna, hvilkas antal är omkr. 700, lefva af boskapsskötsel och turistrafik.

A'nderna, sp. *Cordilleras* [kårdiljēras] *de los Andes*, är det allmänna namnet på den genom Syd-Amerika gående delen af Kordillererna. De sträcka sig enligt vanlig uppgift från Staaten Island till Darienbukten och Coro, ehuru det är tvifvel underkastadt, om de yttersta ändarna böra räknas till dem. I v. och s. begränsas de af hafvet, men om gränsen i ö. råder oenighet, då man nämligen ej är öfverens om hvilka af Pampas' bergskedjor skola hänföras till Anderna. De äldre arkeiska och paleozoiska formationerna bilda de östliga, de yngre mesozoiska de västliga kedjorna, men i hela Chile och Peru och väl äfven i Ecuador sluta sig till dessa västliga mesozoiska kedjor äldre aflagringar och gamla eruptiv. Utmärkande för bergen är deras rikedom på vulkaner. Deras kammhöjd öfverstiger på många ställen 4,000 m., på några 5,000 m., är i allmänhet öfver 3,000 m. och sjunker med några få undantag aldrig under 2,000 m. Topphöjden är väldigast i mellersta Chile; där träffas Amerikas högsta berg, Aconcagua (7,039 m.), om än föga lägre berg möta i Peru, Bolivia och Ecuador. Äfven passen ligga högt. Anderna äro Syd-Amerikas ej blott förnämsta vattendelare, utan äfven klimatdelare, som på olika sidor ha högst olika meteorologiska förhållanden och i följd däraf olika vegetation. Anderna delas af Sivers i följande partier:

A. *Sydliga A.*, till Aconcagua: den i upplösning stadda sydändan; starkt vulkaniska; båda sidorna skogtäckta, den östra dock mindre; föga bebodda.

B. *Mellersta A.*, från Aconcagua till Arequipa: i början utan vulkaner och åt öster splittrade, mot norr tilltagande i höjd och bredd, slutligen skiljande sig i två hufvudkedjor med mellanliggande högslätter af vulkaniskt material. Denna sista del är starkt vulkanisk, mest afloppslös, i sina inre och västliga delar ökenartad, i ö. från 25° s. br. skogbevuxen. Hemort för ketsjua- och aimará-folkens halfkultur.

C. *Norra A.*, med växlande antal hufvudkedjor, aftagande bredd och början förgrening. De norra Anderna omfatta tre delar: 1. de *peruanska A.*, från Arequipa till 4° s. br.: trängre högslätter, tre hufvudkedjor, aflopp till hafvet, saknad af vulkaner, västra sluttningen utan skog, den östra skogbevuxen; 2. *Ecuadors A.*, från 4° s. br. till 1° n. br.: två slutna hufvudkedjor med högbäcken emellan, starkt vulkaniska, båda sluttningarna skogbevuxna; 3. *columbiansk-västvenezueliska A.*, från 1° till 8° n. br.: tre kedjor och därpå följande förgrening till Darien och Coro; endast i s. vulkaniska; alla sluttningar skogbevuxna. Se vidare Amerika. J. F. N.

A'ndernach, en af de äldsta städerna vid Rhen, belägen i preussiska reg.-området Koblenz, nära floden Nettes mynning i Rhen. 7,975 inv. (1900). Staden eger många romerska fornlämningar. Betydlig handel med vin, säd, tuff och kvarnstenar. Tillverkning af cigarrer, såpa, parfymer och kemikalier. Stora vårdanstalter för sinnessjuka. — A. var fordom en romersk fästning, *Antenacum*, samt blef senare de merovingiske konungarnas residens och slutligen en af de mest blomstrande städerna vid Rhen. Under trettioåriga kriget eröfrades det 1632 af svenskarna. 1815 öfvergick det från Frankrike i preussarnas händer.

Anders., i naturvetenskapliga namn förkortning för botanisten N. J. Andersson.

Anders (Hellig Anders), präst i Slagelse, d. 1205, betraktades af danska folket som helgon, men är icke upptagen i den romerska kyrkans helgonlängd. Om honom berättas en mängd sagor och legender. Då han på en pilgrimsfärd till Jerusalem blifvit öfvergifven af sina följeslagare, under det han förrättade sin bön, fördes han på en hvit häst genom luften tillbaka till sitt fädernesland, där han vaknade, liggande på "Hvilehöj" vid Slagelse. Detta ställe utmärkes ännu genom ett stort träkrucifix. — En saga förtäljer, att konungen hade lofvat skänka Slagelse så mycket jord, som Anders kunde rida omkring på ett 9 nätter gammalt föl, under det konungen låg i badet. På detta sätt skall denna stad hafva fått sin ovanligt vidsträckta jordegendom. Liksom Västmanlands apostel, David, var A. så helig, att han kunde hänga sina handskar på solens strålar, medan han gjorde sin bön.

Andersen, Jens (Beldenak). Se Jens Andersen Beldenak.

Andersen, Hans Kristian (Christian), dansk skald, f. 2 apr 1805 i Odense af fattiga föräldrar. Drifven af sin håg för teatern, kom A. 1819 till Köpenhamn, där han fick understöd af flere framstående män (bl. a. kompositören Weyse och geheimekonferensrådet Jonas Collin) och intogs i kungl. teaterns danskskola. Det visade sig dock snart, att han var alldeles oanvändbar både som dansör och skådespelare. Däremot hade hans ovanliga skaldebegåfning väckt sådan uppmärksamhet, att hans välgörare 1822 beslöto att låta honom studera. Med offentligt understöd njöt han undervisning i latinskolorna i Slagelse och Hälsingör (under denna tid författade han flere dikter,

bl. a. *Det döende barn*), till dess han 1828 blef student, med små examensbetyg. 1829 uppträdde han såsom författare med en humoristisk skiss, kallad *Fodrejse fra Holmens kanal till östpynten af Amager*, mot hvilken kritiken anmärkte, att rätt mycken verklig kvickhet låg inbäddad i en hop barnsligt joller, och som röjde ett starkt inflytande af den tyske humoristen Hoffmann. Bättre upptogos tvenne smärre diktsamlingar, 1830 och 1833, af hvilkas innehåll dock endast några få stycken hafva fäst sig i folkets minne. Med offentligt understöd reste han till Italien och utgaf efter hemkomsten (1835) romanen *Improvisatoren*, som skildrar en ung författares strid och seger och som genom sin färgrika och högst egendomliga teckning af Italiens folklif väckte allmän beundran. Mindre uppmärksammades en s. å. utkommen liten samling barnsagor, *Eventyr, fortalte for börn*, ehuru den innehöll uppslaget till den del af A:s författareverksamhet, genom hvilken hans namn blifvit världskunnigt. Vidare skref han romanerna *O. T.* (1836), *Kun en spillemand* (1837) och *De to baronesser* (1849), det romantiska dramat *Mulatten* (1840), operatexten *Liden Kirsten* (1846), det kvicka lustspelet *Den nye barselstue* (1850) och flere s. k. sagokomedier: *Mer end perler og guld* (1849), *Ole Luköje* (1850), *Hyldemoer* (1851) m. fl., hvilka arbeten beredt honom en ganska framstående plats i danska litteraturen. Men som sagoberättare eröfrade han ett eget rike, där han står oupphunnen. Han utvecklade här en egendomlig diktart i ett lika egendomligt språk, som uppstått ur barnens och allmogens tal. Icke sällan nyttjar A. något gammalt sagomotiv, tillhörande den märkvärdiga sagoskatt, hvilken tyckes vara gemensam för hela den indoeuropeiska rasen, emedan samma sagor återfunnits från Hindostan till Island. Men A:s inbillningsgåfva egde just den ursprunglighet i uppfattning och den poetiska naivitet, som i folkens barndom gifvit upphof åt dessa sagor. Därigenom blef det honom möjligt att i samma anda röra sig själfskapande och fritt, icke endast till formen, utan äfven till innehållet. Hela människolifvet med dess glädje och sorg, dess storhet och litenhet återspeglas i denna, i god mening, barnsliga fantasivärld, åt hvilken alla tider och länder lämnat sceneri och färger, där allt lefver och talar.

Hans *Eventyr og historier* utkommo 1835—72 i små häften, ungefär ett om året, hvilka räknades till de litterära evenemangen, och bilda 7 band i hans samlade skrifter. En folkupplaga kom ut 1880 i 3 bd (omtryckt 1887). Dessutom ha de gifvits ut med illustrationer af flera framstående konstnärer: Vilh. Petersen (1850, 8:e uppl. 1902; vidare en särskild, konstnärligt utstyrd upplaga 1902—03), L. Frölich ("Ny eventyr og historier", 3 bd 1870—74) och Hans Tegner (en praktfull s. k. världsupplaga, 2 bd, 1899—1901). De äro öfversatta på en mängd främmande språk, och A. är utan tvifvel den danske författare, hvars verk fått den största utbredningen utomlands; mest älskad är han i England och Nord-Amerika. Nära sagorna står hans vackra *Billedbog uden billeder* (1840, 6:e uppl. 1876). Äfven böra nämnas *En digters bazar* (1842) och flere andra poetiska reseskildringar. Af hans dikter hafva jämförelsevis blott få förblifvande värde; själf gjorde han ett urval, *Kjendte og glemte digte* (1867). I motsats till den hårda och stundom obilliga kritik, som hans diktning var utsatt för under de första tjugu åren och som med hans barnsliga fåfänga gick honom djupt till sinnes, åtnjöt han under sin senare tid allmänt erkännande. Redan 1851 fick han professorstitel och "digtergage" af statskassan, 1867 blef han hedersborgare i sin födelsestad, och 1874 utnämndes han till konferensråd. A. dog 4 aug. 1875 i Köpenhamn. — Hans *Samlede skrifter* utkommo 1854—80 i 33 bd (ny uppl. 1876—80 i 15 bd) och *Udvalgte skrifter* 1898—1901 i 12 bd. Själf författade han sin lefnadsbeskrifning, *Mit livs eventyr* (1857), med fortsättning till 1867 (utg. 1877), och härtill sluter sig "H. C. Andersen og det collinske hus" af E. Collin (1882). "Breve til og fra H. C. Andersen" utgåfvos af C. St. A. Bille och N. Bögh (3 bd 1877—78). Se vidare Georg Brandes' biografi i "Samlede skrifter" (2:a bd) och "H. C. A. som eventyrforfatter" (inledning till världsupplagan) Bournonville, "Mit teaterliv", och P. Hansen, "Ill. dansk litt.-hist.", III. Minnesmärken äro resta öfver A. i Rosenborgs trädgård i Köpenhamn 1880 och i Odense 1888. — I svensk öfversättning föreligga de allra flesta af A:s arbeten. "O. T." utkom 1840, "De två baronessorna" 1849, "Spelmannen från Svendborg" 1838, "Bara en spelman" (ny öfversättning af samma arbete) 1881, "Improvisatören" 1876. Af sagorna ha enskilda gifvits ut och därjämte samlingarna i sin helhet; världsupplagan utgaf 1899—1900; en öfversättning af C. J. Backman kom ut 1877 och i 2:a uppl. 1880, en öfversättning af C. H. Rydberg trycktes 1876—77. En kort framställning af A. finns i H. Lindgrens "Sagoskalden H. C. Andersen" (i Verd. småskr.). E. EBG.

Andersen, Klara Elisabet, dansk författarinna, f. 13 maj 1826 i Köpenhamn, dotter af en kapellmusiker och en skådespelerska, skref redan 1848 ett lustspel, *En Evadatter*, som 1855 gjorde stor lycka, och sedermera med samma framgång bl. a. *En velgjörers testamente* (1858) och framför all *Rosa og Rosita* (1862, tryckt 1882; fri bearbetn. på svenska af F. Hedberg 1863; äfven öfvers. på tyska, som måste räknas till de bästa danska lustspel. Dessutom har hon under pseudonymen Paul Winther skrifvit flere noveller, bl. a. *Kastaniebaandet* (1861). Död i Köpenhamn 27 aug. 1895. Hennes *Dramatiske arbejder i udvalg* utgåfvos 1897. E. EBG.

Andersen, Karl, dansk författare, f. 1828 i Köpenhamn, d. därstädes 1883, vistades från 1833 till 1848, då han blef student, hos en släkting på Island, blef 1858 assistent vid den kronologiska samlingen på Rosenborg och 1878 inspektör för denna samt slottsförvaltare. 1857 uppträdde han som lyriskald under pseudonymen "Christian Adam" och utgaf 1862—80 flera diktsamlingar eller större lyrisk-episka dikter, bl. a. *Ingolf og Hjörlejfs saga* (1860) och *Tonens veje* (1862), äfvensom 7 samlingar *Genrebilleder*, småstycken ur hvardagslifvet på prosa (1867—81) och en större berättelse från Island, *Over skær og brænding* (1882). Dessutom

öfversatte han "Islandske folkesagn og æventyr" (2 bd, 1862—64). E. EBG.

Andersen, Anton Jörgen, norsk tonsättare, f. 1845 i Kristianssand, blef 1864 violoncellist vid teatern i Trondhjem och 1865 i Kristiania samt 1871 förste violoncellist och kammarmusikus i hofkapellet i Stockholm och 1876 tillika lärare i violoncell vid konservatoriet. Led. af mus. akad. 1882. A., som kontrapunkt är elev af Johan Lindegren, har komponerat sonat för violoncell, diverse sånger och flera stora symfonier, utförda i Stockholm på monsterkonserter af orkestrar på omkr. 100 personer. — Hans dotter, Astri A., f. 1876, har konserterat såsom pianist. A. L.

Andersen, Karl Joachim, dansk musiker, f. 1847, har i egenskap af utmärkt flöjtist varit medlem af hofkapellen i Köpenhamn, Petersburg och Berlin samt dirigerat filharmoniska orkestern i sistnämnda stad. Han dirigerar numera symfonikonserter i Tivolisalen och konsertpalatset i Köpenhamn samt har där framfört värdefulla nyheter. Bland hans kompositioner nämnas etyder, konserttycken m. m. för flöjt. A. L.

Andersen, Vilhelm, dansk litteraturhistoriker, f. 16 okt. 1864 i närheten af Ringsted, där hans fader, en framstående predikant och lärd teolog, Frederik Vilhelm A. (f. 1820), då var präst. Han blef 1882 student från Sorö akademi, tog 1888 skolämbetsexamen och blef 1896 filos. doktor. Han utgaf 1893 *Danske studier*, där han behandlar uppfattningen stilistiska betydelse, den sirliga stilen och den heibergska skolans naturuppfattning, författade sedan en leinadsskildring af *Poul M. Möller* (1894) samt gaf ut ett urval af dennes skrifter (1895). A. har vidare utgifvit doktorsdisputationen *Guldhornene, et bidrag til dansk romantiks historie* (1896) och en utförlig skildring af *Adam Oehlenschläger, et livs poesi* (3 bd, 1899—1900), för att visa huru mycket af Öhlenschlägers upplefvanden, som återspeglas i hans diktning. 1901 följde en upplaga af Ed. Lembckes, 1902 en upplaga af L. Bödtchers dikter, med inledningar, och "Jysk digtning" af St. St. Blicher samt 1903 ett urval af Öhlenschlägers ungdomsdikter och s. å. essayerna *Litteraturbilleder*. Dessutom offentliggjorde han 1902 en samling reflexioner och stämningar, *Knud Sjællandsfars betragtninger over aaret og dagen*. A. är icke endast en omsorgsfull och skarpsinnig litteraturpsykolog, utan äfven synnerligen skicklig i estetisk-filologisk analys af det språkliga uttrycket. E. EBG.

Andersen-Lundby, Anders, dansk målare, f. 1841 nära Aalborg, kom 1861 till Köpenhamn, hvarest han väsentligen utbildade sig på egen hand. Först 1870 fann han sin specialitet, vinterlandskapet, hvarmed han vunnit ett ansedt namn. A. är sedan 1876 bosatt i München och är representerad i Pinakoteket därstädes. I sitt ämnesval föredrager han den lätt och mjukt liggande nyfallna snön eller den tröstlösa snösörjan vid inträffande töväder. PH. W.

Anders Larsson (Anders målare), målare, arkitekt, fält- och fästningsingenjör, f. i Nyköping, d. 1586 å Kronobergs slott vid Växjö, son till en borgare (modern, efter hvilken han ärfde förmögenhet, tillhörde släkten Soop), var en af de mest anlitade konstnärerna under den svenska renässansens tid och jämte tapetzeri-väfvaren Nils Eskilsson den ende svenske artist af betydenhet under Vasatiden. Redan 1541 omtalas han i åtskilliga räkenskaper såsom målare, och 1548 utförde han prydnadsmålerier på Gripsholm, antagligen för rummens utsirande. Från 1550 hade han anställning vid Stockholms slott, och beviset på hans stigande anseende är tillväxten i lönevillkoren. Med Eriks tillträde till regeringen öfvergick han, liksom så många andra af renässansens konstnärer, till arkitekturen och arbetade äfven som fästningsingenjör. 1561 fick han nämligen i uppdrag att öfvervaka byggnadsarbetena vid Revals slott, domkyrka och stadsbefästning samt uppgjorde äfven en plan till Padis' förstärkande. 1562 utarbetade han "skampluner" till och ledde sedan befästningsarbetena vid Weissenstein, Pernau och Viborg. A. var under kriget med danskarna 1566 fältbyggmästare och förordnades 1567 till byggmästare på Stockholms och Svartsjö slott samt Arnö. Sedan Johan III uppstigit på tronen, blef A. snart konungens konstnärliga allt i allom. Än skulle han göra ritning till förbättring af rådhuset i Stockholm, än ändra tornen vid Söderport, än måla och dekorera rum och salar, än ombesörja stenhuggeriarbetens utförande och försändande till olika orter. 1573 vorden sjuklig, ersattes han såsom slottsbyggmästare i Stockholm af Franciscus Paar. Vid midten af 1574 upphör emellertid detta öfverintendentskap, i det mäster Filip Kern, konung Johans beryktade "bårdskärare" (barberare), då blef högste ledaren af arbetena. 1585 var A. byggmästare på Kronobergs slott, där han afled. —RN. (O. G—G. L. W:SON M.)

Anders Lennartsson, krigare. Se Forstenasläkten.

Anderslöf, socken i Malmöhus län, Skytts härad. 2,934 har. 2,206 inv. (1902). Annex till Grönby, Lunds stift, Vemmenhögs kontrakt.

Anders målare. Se Anders Larsson.

Anderson [ä'ndəsən], James, skotsk nationalekonom och jordbrukare, f. 1739, d. 1808, var den förste, som framställde den moderna jordränteteorien (bl. a. i skriften *An inquiry into the nature of the corn laws* 1777), hvilken teori sedermera formulerades af Malthus och West och som vanligen går under Ricardos namn (se Jordränta). Men medan teorien i den sistnämndes hand blef ett vapen mot jordegarna och spannmålslagarna, var A. anhängare af de senare och sökte visa, att jordräntan är en nödvändig förutsättning för jordbruksförbättringar. Hans förnämsta skrifter äro utgifna i tysk öfversättning med inledning af L. Brentano (1893). E. HKR.

Anderson [ä'ndəsən], Alexander, nordamerikansk xylograf, f. 1775, d. 1870, var först läkare, men egnade sig snart åt xylografien, hvars alster han lärt känna genom Bewicks träsnitt, och hvars teknik han på egen hand så att säga nyuppfann. A. vardt denna konsts grundläggare i Förenta staterna. Bland hans arbeten märkas 80 blad träsnitt till Shaksperes dramer. Biografi af Burr (1893).

Anderson. 1. Salomon A., militär, målare, f. 1785 i Växjö, d. 1855, var först landtmätare, blef 1808 officer, deltog i flera fälttåg och råkade 1812 i fransk fångenskap, under hvilken han fick göra bekantskap med konstskatterna i Paris. Efter hemkomsten sysselsatte han sig med måleri och blef 1825 Westins lärjunge. Hans arbeten äro dock mest kopior, hvaribland många altartaflor i landskyrkor. — 2. Gustaf A., den förres broder, miniatyrmålare, f. 1788 i Växjö, d. 1833, anlitades flitigt

som porträttmålare, men utmärkte sig ej genom någon ovanlig begåfning. UPK.*

Anderson [ä'ndəsən], Sir George William, angloindisk ämbetsman, f. 1791, d. 1857, uppgjorde den första modernt systematiska lagsamlingen i Brittiska Indien, *Bombay code* af år 1827, blef 1831 administrator i de södra maratt-distrikten och var 1835—38 en af de verksammaste medlemmarna i den stora indiska lagkommissionen under ordförandeskap af Macaulay. A. blef 1838 medlem af presidentskapet Bombays råd och tjänstgjorde 1841—42 under svåra förhållanden som dess guvernör. 1844 drog han sig tillbaka från ostindiska kompaniets tjänst, blef 1849 guvernör på Mauritius och innehade 1850—55 samma syssla på Ceylon, där han genomförde viktiga reformer i rättskipningen och samfärdselväsendet samt åt den brittiska styrelsen återförvärfvade de kort förut upproriske singalesernas förtroende. V. S—G.

Anderson [ä'ndəsən], Arthur, brittisk affärsman och filantrop, f. 1792 på Shetland, d. 1868, ingick först vid marinen, men egnade sig från 1815 åt handel och skeppsrederi och tog en verksam del i utrustningen af dom Pedros expedition mot dom Miguel i Portugal. A. grundlade 1840 *Peninsular and oriental steam navigation company*, som befordrar post och passagerare till Medelhafvet, Indien, Kina, Australien och Syd-Amerika. Som medlem af underhuset (1847—52) verkade han bl. a. ifrigt för navigationsaktens upphäfvande. Han stiftade äfven flere undervisnings- och välgörenhetsanstalter.

Anderson [ä'ndəsən], Robert, nordamerikansk krigare, f. 1805, d. 1871, deltog i mexikanska kriget samt var 1860 major och befälhafvare för unionstrupperna i Charlestons hamn. I december s. å. lyckades A. öfverföra sina trupper från Fort Moultrie till det på en ö belägna Fort Sumter och utstod där med mycken tapperhet en belägring, tills han af brist på ammunition måste kapitulera (13 apr. 1861) för de konfederérades stridskrafter. Fort Sumters fall blef signalen till inbördeskrigets början. A. blef till lön för sin tapperhet af Lincoln utnämnd till brigadgeneral, men drog sig af hälsoskäl redan 1863 tillbaka ur aktiv tjänst.

Anderson, Anders, läkare, skald, broder till Johan Andersson, f. 6 juli 1822 i Ödestugu socken af Jönköpings län, blef student i Lund 1839, filos. doktor 1844, medicine licentiat 1855, kir. magister 1857 och medicine doktor 1863. Redan 1857 förordnad att t. v. förestå adjunktsbefattningen i obstetrik vid Karolinska institutet, utnämndes han 1863 till adjunkt och 1864 till professor i obstetrik och gynekologi. 1875 valdes han till ledamot af Svenska akademien. 1887 tog han afsked från sin professorsbefattning, som han på ett mönstergillt sätt utöfvat, och dog 10 sept. 1892 på Östrabo biskopsgård vid Växjö. A:s lärare- och läkarekall hade lämnat honom ytterst ringa tid öfrig till diktens värf. 1889 utgaf han ett urval af sina *Dikter*, mest tillfällighetsdikter. En mer fullständig bild af hans skaldepersonlighet erhålles genom den samling af A:s *Dikter, tal och minnesteckningar*, som 1893 utgafs af hans ungdomsvän prof. G. Ljunggren. A. behandlade äfven prosan förträffligt, bl. a. i det biografiska fragmentet *Anders Retzius, bidrag till bedömande af hans person och hans verksamhet* (i den 1893 utgifna samlingen). I mognare år var A. till sina åsikter hängifven det bestående i stat och religion. Se W. Netzels nekrolog i "Hygiea" (1892), Ljunggrens lefnadsteckning i 1893 års samling och A. E. Nordenskiölds "Inträdestal" i Sv. akad. 1893 (i "Sv. akad:s handl.", 1894).

Anderson, Frans Albert, ämbetsman, riksdagsman, f. 16 nov. 1831 i Askeryds socken, Jönköpings län, blef student i Uppsala 1851, aflade kameralexamen 1855, tjänstgjorde sedermera till 1862 vid landsstaten i Östergötlands län och därefter i kammarkollegium, hvarest han 1867 blef kamrerare och 1873 kammarråd. När riksdagen 1873 aflätit sin bekanta skrifvelse till k. m:t ang. härordnings- och grundskattefrågornas lösande i samband, förordnades A. att afgifva betänkande och förslag ang. sättet och villkoren för grundskatternas samt rustnings- och roteringsbesvärens afskrifning. Detta betänkande, som vittnar om djupgående insikter och varit af stor betydelse för dithörande frågors senare behandling, afgaf A. i sept. 1874 (tr. s. å.). Redan i juni s. å. hade han förordnats till expeditionschef i finansdepartementet; men han återgick mot slutet af året till kammarrådsämbetet. A. var ledamot i den s. k. förberedande skattejämkningskommittén 1875—76 och i skatteregleringskommittén 1879—82. 1885 utnämndes han till generaldirektör och chef för statskontoret, i hvilken befattning han kvarstod till 1902, då han pensionerades. Han uppgjorde 1887, tillika med tvenne andra kommitterade, förslag till nytt uppbördsreglemente och var ordförande i den kommitté, som 1894 afgaf betänkande ang. ordnandet af pensionsväsendet för statens civile tjänsteinnehafvare samt för deras änkor och barn. Sedan 1877 har A. varit ledamot af riksdagens första kammare, till 1886 för Jönköpings län och sedan för Västernorrlands län. A. är frihandelsvänlig och räknas bland de moderate inom kammaren. Denna insatte honom i 1878, 1883 och 1901 års särskilda utskott för behandling af försvars- och skattefrågorna samt i det utskott, som vid 1892 års urtima riksdag för samma ändamål tillsattes, äfvensom i 1879 års bevillningsutskott. Alltsedan 1885 har kammaren utsett honom till kanslideputerad. Sedan 1879 har A. valts till fullmäktig i riksgäldskontoret och sedan 1893 utsetts till ordförande därstädes. A. är äfven (sedan 1899) ordförande i direktionen för civilstatens pensionsinrättning och (sedan 1886) i Patriotiska sällskapets förvaltningsutskott samt vice ordf. (sedan 1881) i Allmänna hypoteksbankens styrelse.

Anderson, Hedda Elisabet, född Freudenthal, pedagogisk skriftställarinna, f. 4 juni 1832 i Botilsäters socken i Värmland, var lärarinna under hela sin ungdomstid och trädde 1873 i äktenskap med vågmästaren J. E. Anderson i Kristinehamn. Efter mannens död, 1888, flyttade hon till Stockholm och började skrifva för skolungdomen. Hennes första arbete var berättelser ur bibeln. Därefter utgaf hon väl berättade *Nordiska sagor* (2 bd, 1893—96; flera uppl.), *Norska konungasagor* (1894), *Grekiska sagor* (1895) och *Sagokvällar hos moster Lotta* (dialogiserade folksagor, 1897; 2:a uppl. 1900). Samtliga dessa arbeten användas i många af landets flickskolor, liksom äfven hennes *Svenska språköfningar* (1895; 2:a uppl. 1896); några af dem nyttjas äfven i folkskolan. Fru A. har vidare utgifvit *Från bokhyllan. Läsning för hemmet och*

colan (5 bd, 1900) och andra för barnens nöjes-usning afsedda smärre böcker.

Anderson [ä'ndesen], Joseph, skotsk arkeolog, 1832, sedan 1870 föreståndare för antikvariska ationalmuseet i Edinburgh, har utgifvit "Orkneyinga aga" (1873) samt författat *Scotland in early hristian and in pagan times* (4 bd, 1881—86) och n mängd uppsatser i skotska fornforskaresällskapets andlingar. Han blef 1891 ledamot af Vitt. hist. o. nt. akad. i Stockholm.

Anderson, Oskar Leonard, bataljmålare, f. Stockholm 1836. Från sitt 13:e år för sitt uppeälle hänvisad till sig själf, egnade han sig i början t litografien, men var 1853—55 elev vid Akademien ör de fria konsterna och vann 1864 kungl. medaljen ör en målning *Gustaf Adolf i slaget vid Meve*. Han egaf sig därefter till Düsseldorf, där han studerade å Camphausens ateljé. Det egentliga ämnet för ans framställningar blef hästens karakteristik, och ästar förekomma alltid, äfven i hans historie- och ataljmålningar, hvilka vanligen skildra episoder ur ustaf II Adolfs krigshistoria. En af hans första aflor var *Erik Väderhalt* (inköptes af Karl XV, u i Örebro museum). Därjämte må nämnas *Kavalleriost som anfalles* och *Tilly efter slaget vid Leipzig*. ifvenledes försökte han sig som akvarellist (hästar ch landskap). Förträffliga äro hans litografiska *tudier af hästar och hundar* (1867). Hans kraft örsvagades af en ihållande sjuklighet, som 1868 ref honom till självmord. (G—G N.)

Anderson [ä'ndesen], Rasmus Björn, nordmerikansk skriftställare, f. 1846 i Wisconsin, son af en norsk utvandrare, var 1875—84 professor i kandinaviska språk vid Wisconsin-universitetet i Madison och 1885—89 Förenta staternas minister-resident och generalkonsul i Köpenhamn. Han har åtskilliga skrifter sökt göra den fornnordiska odlingen änd i Amerika. Bland A:s arbeten må nämnas *Den norske maalsag* (1874), *America not discovered by Christopher Columbus* (s. å.; flere uppl.), *Norse mythology* (1875, 5:e uppl. 1887; öfversatt på flera språk) och *The first chapter of norwegian immigration* (1895). Han har därjämte öfversatt eddorna, Asbjörnsens "Norske folkeeventyr" (*Norse folk-lore-tales*, 1886), Björnsons skrifter, essayer af Brandes (1888) och V. Rydbergs "Undersökningar i germanisk mytologi" (1889). Sedan 1898 utger han i Madison den norsk-amerikanska tidskriften "Amerika".

Anderson, John Fredrik, svensk-amerikansk brobyggare, f. 30 dec. 1848 i Jämshög, Blekinge län, där hans fader var torpare, började sin bana som vallgosse, blef sedan fabriksarbetare, befor därefter som sjöman hafven i tre års tid och slog sig 1869 ner i Nord-Amerikas förenta stater, där han fick anställning vid brobyggnadsarbeten i Nebraska. Medan han där steg till förman och vann anseende för drift och pålitlighet, arbetade han på fristunderna flitigt med egna studier för att ersätta bristerna i sin skolunderbyggnad. Snart ledare för åtskilliga större företag, begynte A. vid 35 års ålder, då han samlat en mindre förmögenhet, äfven att drifva ingenjörsverksamhet för egen del och bildade med en amerikansk ingenjör Barr firman Anderson & Barr. Bland de arbeten, som denna firma utfört, märkas broar öfver Ohiofloden, i Cairo, i Illinois, S:t Johnsfloden, i Jacksonville i Florida, Mississippi, i S:t Louis, och Arkansasfloden, i Little Rock och vid Forth Smith, samt skeppsvarf vid Siguabukten af Karibiska hafvet och i Santiago de Cuba. Personligen har A. ledt byggandet af flera bland världens största broar, såsom 1881—83 den 310 m. långa Atchafalaya-bron (hvars grundpelare ligga 35 m. under högvattnet), öfver floden med samma namn, och 1886—88 Hawkesburybron (hvars fästen ligga 49 m. under lågvatten) nära Sidney i Nya Syd Wales, hvarjämte han utfört omfattande kloakarbeten i Brooklyn samt lagt grundvalarna till den stora Washingtonbron öfver Harlemfloden i New York. A. ledde äfven arbetena vid anläggningen af den första tunneln under Hudsonfloden, hvarvid för första gången användes ett af honom uppfunnet system, "pilot-tunnel-systemet" för underjordiska grundläggningsarbeten. A. var äfven en tid ordförande för "Ponupo mining company" på Cuba och för järnvägsbolaget med samma namn. Sedan 1898 är A. bosatt i Sverige, på Djursholm.

Anders Persson på Rankhyttan är ett namn, som är nära förbundet med Gustaf Vasas. Under sin studietid i Uppsala blef han i tillfälle att göra bekantskap med Gustaf Eriksson (Vasa). Hemkommen till sin fädernegård, Rankhyttan (uppkallad efter hans farfader, bergsfrälsemannen Ranke, och belägen inom Vika socken i Dalarna), blef han där, liksom hans fäder hade varit, en rik och aktad bergsman och gifte sig med Agneta Olofsdotter, efter sin moder kallad Lillja. En dag på senhösten 1520 antog han i sin tjänst en kringvandrande dräng, som sökte arbete och genast fick börja med att tröska i bergsmannens lada. Drängens ovanliga skick väckte emellertid det öfriga arbetsfolkets uppmärksamhet. Anders, därom underrättad, igenkände snart i honom sin forne universitetskamrat, den nu biltog kringirrande Gustaf Eriksson. Anders Persson egde icke nog mod att skänka honom en fristad, utan rådde honom att, i afvaktan på bättre tider, ofta byta om vistelseort för att sålunda rädda sitt lif. Några månader därefter, då Gustaf ställt sig i spetsen för dal-allmogen, slöt sig A. till frihetskämparna och fick en plats i Gustafs lifvakt. År 1526 utfärdade han tillika med andra fullmäktige för menigheten i norra Sverige en uppmaning till landets öfrige inbyggare att motverka Sören Norrbys stämplingar. A. bidrog äfven till att i konungens namn stilla "daljunkarens" uppror, och att han fortfarande egde sin konungs synnerliga förtroende, visar ett bref (april 1529), hvari konungen begär, att han måtte använda sitt inflytande i sin hemort, på det att det i Småland och Västergötland upplågande missnöjet icke måtte nå ditupp. Af samma bref synes dock äfven, att A. blifvit förtalad hos konungen, ehuru denne icke ville lyssna därtill. Men två år senare, då Gustaf, för att betala rikets skuld till Lybeck, nödgades utkräfva den bekanta klockeskatten, ställde sig A. på de upproriskes sida och tvekade icke att underblåsa det missnöje, som snart gaf sig luft i det s. k. "klockupproret". Anstiftarna, och ibland dem äfven Anders Persson, blefvo efter upprorets kufvande förda till Stockholm för att undergå rannsakning och dömdes 17 febr. 1534 af rådet att mista lif och gods. Den stundom uttalade förmodan, att Anders Persson blifvit benådad — hvilken härleder sig från en uppgift, att år 1555 en bergsman med samma namn omtalas såsom boende på Rankhyttan — grundar sig på en förväxling, ty någon tid efter domens fällande fick

Anders Perssons hustru, af särskild gunst, tillåtelse att behålla en del af denna gård, och af en mantalslängd öfver bergsmän för år 1539 synes, att samma gård då innehades af trenne andra personer. De äldre författarna veta ej heller att förtälja något om en sådan benådning, utan öfverensstämma däri, att domen gått i fullbordan.

Anders Perssons sonsons son, kapten vid Dalregementet och slutligen landshöfding i Malmöhus län, blef 1652 adlad och antog då släktnamnet Ranck. Dennes son generallöjtnanten Konrad Ranck uppsteg 1715 till friherrlig värdighet. De förde i vapnet en med en pil beväpnad stridsman, omgifven af berg. C. S—E.*

Anders R-n (Anders R.....n), signatur för författaren A. A. E. Flodman.

Anderssen, Adolph, tysk schackspelare, f. 1818 i Breslau, d. 1879 där som professor i matematik, egnade sig redan från sin ungdom med ifver åt schackspelet, var redaktör för Berlins schacktidning och (jämte J. Minckwitz) för "Deutsche schachzeitung" och sändes af Berlins schackklubb som dess representant till den vid världsutställningen i London 1851 anordnade schacktäflingen. Han segrade där öfver alla sin tids största schackspelare och var sedan segervinnare vid de flesta större schackturneringar. A. var äfven framstående teoretiker och problemförfattare.

Andersson, Kristofer, en af Gustaf I:s sekreterare. Se Kristofer Andersson.

Andersson, Skinnar Per, bonde från Sollerön och riksdagsombud för en stor del af Dalarna, var en af ledarna för Dalupproret 1743 ("den stora daldansen"). Efter upprorets misslyckande dömdes A. jämte upprorets egentlige ledare, bruksbokhållaren Schedin, och fyra andra bland hufvudmännen till döden. De halshöggos 30 jan. 1744. Se vidare Daluppror.

Andersson, Jonas (i Häckenäs), riksdagsman, f. 29 sept. 1810 i Undenäs socken, Skaraborgs län, öfverflyttade tidigt till Östergötland, där han blef hemmansegare och mycket anlitades som kommunalman. Från 1856 representerade han i bondeståndet Aska, Dal och Bobergs härad. Med det frisinnade kynne, som utmärkte detta stånd under dess senaste skede, var det klart att A., som genom hängifvet studium af bl. a. Parkers och Ignells skrifter skaffat sig ett hos ståndsbröderna mindre vanligt förråd af kunskaper, skulle intaga en framskjuten plats. Vid de tre sista ståndsriksdagarna var han ock ledamot af statsutskottet. Efter representationsförändringen kallad af sin gamla krets till en plats i andra kammaren, anslöt han sig till de "nyliberale", och sedan landtmannapartiet 1869 kommit i besittning af majoritet, blef A., som 1867 tillhört stats- och 1868 konstitutionsutskottet, ej allenast satt utom utskottsarbetet, utan ock aflägsnad från det fullmäktigskap i riksgäldskontoret han 1867—69 innehaft. S. å. föll han igenom vid riksdagsmannavalen, men återvaldes 1872 och var ledamot af andra kammaren till och med 1884. Med den liberalare prägel landtmannapartiet under tiden erhållit ansåg sig A. nu kunna inträda i detsamma samt var 1874—75 och 1879—84 ledamot af konstitutionsutskottet, 1876—78 af statsutskottet och 1873 af särskildt utskott. 1880—84 hade han plats i talmanskonferensen. I kulturfrågor städse intagande en frisinnad hållning, gjorde han sig dessutom bl. a. bemärkt genom sina motioner om skjutsskyldighetens skiljande från jordbruket, som ock ledde till praktisk påföljd. I hemorten var han medlem af styrelsen för Östgöta hypoteksförening och 1863—72 landstingsman. Död 4 febr. 1887 å sin gård Häckenäs. V. M.

Andersson, Oskar, skådespelare, teaterledare, f. 8 dec. 1813 i Stockholm, tog hofrättsexamen i Uppsala och hade i flere år tjänstgjort vid k. m:ts kansli, då han tog anställning vid O. U. Torsslows teatersällskap, hvarest han utmärkte sig i älskareroller. 1850 öfvertog han wallinska sällskapet samt verkade som teaterföreståndare och sin ovanligt goda trupps främste karaktärsskådespelare flere år i Sverige och Finland, somrarna 1853—62 å Humlegårdsteatern. 1863 ingick A. kompaniskap med W. Åhman och M. Pousette. Han dog i Malmö 13 jan. 1866. För teatern öfversatte han flera lustspel och författade själf bl. a. *Våra hustrur* (1848). Han var en begåfvad och varmhjärtad man, som åtnjöt allmän aktning.

Andersson, Nils, målare, f. 1817 i Kettilstads socken i Östergötland, var först i lära hos en handtverksmålare på landet, hade sedan anställning som jalusi-målare vid Gusums bruk och begaf sig vid 23 års ålder till Stockholm, där han 1840 blef elev vid Akademien för de fria konsterna. 1851 gjorde han en utrikes resa, 1855 fick han ett akademiskt stipendium och arbetade därefter en tid på Coutures ateljé i Paris. 1856 valdes han till ledamot af akademien samt blef 1857 vice och 1858 ord. professor därstädes. Efter längre tids sjuklighet afled han i Vaxholm 19 juni 1865. — A. egnade sig i början åt genre- och historiemåleriet i tidens anda samt pröfvade sina krafter på högst olika ämnen: ur Gamla testamentet och historien *Abraham och Hagar, Mose och Reguels döttrar* m. fl.; ur den nordiska sagan *Hemdall lämnar Fröja brisingasmycket;* ur Sveriges historia *Erik XIV, Karl IX och Gustaf II Adolf, Gustaf II Adolf i Närnberg,* samt slutligen och företrädesvis ur det samtida folklifvet. Efter resan 1851 synes ett omslag hafva inträffat, och det är först nu, som han finner sitt egentliga verksamhetsområde: det svenska landskapet med djur- eller genre-staffage, ett område, där han frambragt arbeten af högt och varaktigt värde. Det är i synnerhet fäderneslandets torftigare skogsnatur med staffage af bondfolk eller af den härdiga, magra och rödbruna hornboskapen, som han med framgång skildrar, ärligt och natursant, ofta ej utan en viss godmodigt skämtsam anstrykning. I högre grad än någon annan af sina samtida representerar han nationell svensk konst, karaktären i hans taflor är lika osökt som trovärdig. Nationalmuseum i Stockholm eger af hans arbeten *Oxdrift från Småland* och *Sorundabönder på väg till Stockholm. Färd till Värnamo marknad* finns på Växjö museum, *Bönder på väg till staden* på Göteborgs museum. UPK. (G—G N.)

Andersson, Johan, skolman, präst, skriftställare, broder till Anders Anderson, föddes i Ödestugu socken af Jönköpings län 29 sept. 1820, blef student i Lund 1838 och filos. doktor 1844. Han studerade vid Berlins universitet 1845—46 samt utnämndes 1846 till lärare i lefvande språk vid Växjö gymnasium, 1849 till lektor i filosofi och 1853 till rektor därstädes. A. studerade 1861, på statens uppdrag, undervisningsväsendet i Danmark och Tyskland. 1862 blef han kyrkoherde i Grenna. 1865—77

r han censor vid mogenhetsprøfningarna. Vid rkomötena 1868, 1873 och 1878 var han prästerst ombud för sitt stift. Han blef kontraktsprost 73, presiderade vid prästmötet i Växjö 1874 samt ef teol. doktor 1877 och biskop i Växjö 1879. Död Östrabo biskopsgård 14 juni 1894. — A. gjorde g tidigt känd såsom tillfällighetsdiktare och framädde 1853 med en öfversättning af Goethes "Faust" :a d.), som mottogs med stort bifall. "En novus omo, hvars lärospån är ett mästerstycke", yttrade tterbom. Öfversättningen utgafs 1854 i en illustrerad pplaga. "Faust" följdes 1854 af "Götz von Berlinngen" och "Stella", 1855 af "Egmont" och Clavigo". Jfr J. A. S. Sundelins minnestal vid rästmötet i Växjö 1896. J. P.

Andersson. 1. Nils Johan A., botanist, ddes 20 febr. 1821 i Gårdserums socken af Kalmar n. Af sin fader, hvilken 1828 var ledamot af bondeåndet och lifligt intresserade sig för inrättandet af ya elementarskolan, insattes han i detta läroverk. -40 blef han student i Uppsala, 1845 filos. doktor h 1846 docent i botanik. 1847 blef han lärare 857 lektor) i naturalhistoria vid nämnda skola och mnade denna befattning först 1874. Redan 1843 rjade han sina ovanligt vidsträckta resor. Såsom otanist medföljde han fregatten Eugenie på "världsmseglingen" 1851—53, hvilken han skildrade i ref till tidningen Aftonbladet, sedermera utgifna nder titel *En verldsomsegling, skildrad i bref* (1853 -54). Från denna resa hemförde han rika botaniska mlingar. Sedan 1848 var han Svenska trädgårdsreningens sekreterare. 1855 utnämndes han till djunkt i botanik vid Lunds universitet och 1856 till tendent vid Naturhistoriska riksmuseets botaniska delning samt lärare vid Bergianska trädgårdsskolan Stockholm. Ledamot af Vetenskaps-akademien 1859. id de flesta skandinaviska naturforskaremöten funerade han dels som sekreterare, dels som ordförande den botaniska sektionen. Såsom Sveriges kommissarie öfvervar han de internationella trädgårdsteställningarna och botaniska kongresserna i London, Paris, Amsterdam, Wien, Florens, Köpenhamn och öln, hvarjämte han 1868 anordnade trädgårdsteställningen i Stockholm.

Under sin 27-åriga verksamhet som lärare gjorde . gagn särskildt genom en lärokurs, som infört en indre speciell och stel terminologi och lagt större ikt vid det morfologiska, åskådliggjordt genom en ängd i texten införda illustrationer, och genom ere planschverk, hvilka sedermera blifvit hos oss llmänt nyttjade hjälpmedel vid undervisningen. Bland dithörande arbeten må nämnas *Lärobok i otanik* (I—III. 1851—53), *Inledning till botaniken* 859—61; flere uppl.), *Atlas öfver den skandinav. lorans natural. familjer* (1849), *Vaggtavlor för åskådningsundervisningen i botanik* (20 pl., 1861, 62) amt det af A. och lektor K. F. Thedenius tgifna verket *Svensk skolbotanik* (1851—53). Bland ans arbeten må nämnas *Salices Lapponiæ* (1845), *Monographia Salicum* (1867) och *Plantæ Scandinaviæ* (1849—52; på svenska 1850—52). På den eskrifvande botanikens och växtgeografiens områden eskref A. i en stor mängd uppsatser Lapplands, skandinaviens och åtskilliga under jordomseglingen esökta trakters vegetation (t. ex. *Om Galapagosarnas vegetation*, 1854, i hvilken han sökte fulltändigt belysa dessa öars växtlighet ur den s. k. darwinska synpunkten). Han tog 1879 afsked från intendentsbefattningen och dog i Stockholm 27 mars 1880. (G. L—M.)

2. Johan Axel (Acke) Gustaf A., den föregåendes son, målare, f. 1 apr. 1859 i Stockholm, studerade vid konstakademien därstädes 1876—81 och företog därefter studieresor till Holland, Frankrike och Italien. På konstnärsförbundets utställningar har han uppvisat såväl porträtt (*E. Edlund, Z. Topelius, självporträtt*) som figur- och landskapsbilder från Åland, där han en tid varit bosatt. Bland dylika målningar märkas *Råk på isen, Vinterjägare*, den stora gråstämningen *Vinterfiske*. Från de senaste åren äro de fantastiska, dekorativa bilderna *Midsommarfest i Metallstaden* (1898) och *I skogstemplet* (1901) samt akvarellen *Gustaviansk interiör* (1900, Göteborg, Fürstenbergs samlingar). A. har utfört såväl etsningar (Nationalmuseum) som teckningar till Topelius' (hans svärfars) "Läsning för barn" (uppl. af 1902—03), dekorativa pannåer, skärmar med snidade ramar (*Gryningsfantasi* på världsutställningen i Paris 1900), möbler (utst. i Köpenhamn 1903) och äfven förslag till rumsdekorering med svenska träd- och växtmotiv. Ett af dessa förslag har kommit till användning i ett privathus i Stockholm. A. är sedan 1901 bosatt i Vaxholm. — Hans broder, Nils Elias A., f. 1858, kommendörkapten vid flottan, har utfört kacka och stämningsfulla etsningar med marinmotiv (flera i Nationalmuseum). G—G N.

Andersson, Karl Johan (Charles), Afrikaresande, naturforskare, son till den engelske björnjägaren Lloyd, f. 1827 i Älfdalen, Värmland, genomgick Vänersborgs läroverk, blef student i Lund 1847 samt begaf sig 1849 till England för att sälja en naturaliesamling och därigenom skaffa sig medel att tillfredsställa sin reslust. I London sammanträffade han med Francis Galton, som stod i begrepp att begé sig till södra Afrika. I dennes sällskap begaf sig A. till Kap, dit de anlände midsommardagen 1850, samt inträngde därpå från Walfisch bay in i Damara- och Ovamboländerna. Det utsatta målet, Ngami-sjön, uppnåddes ej på denna färd, men besöktes af A. ensam 1853. Därefter återvände han till Europa och utgaf i London sin första resebeskrifning, *Lake Ngami* (1855; på svenska "Sjön Ngami" 1856, tysk öfv. 1858). 1856 återvände han till Afrika, anställdes som grufförvaltare i Damara- och Namaqua-länderna, men öfvergaf snart denna befattning för att fortsätta sina upptäcktsresor. Under stora faror uppnådde han floden Okavango (1859). Denna färd skildras i *The Okavango river* (Lond. 1861, "Floden Okavango" s. å., 2:a uppl. 1862; tysk och norsk öfv. 1863). Vid sin återkomst till Kap gifte sig A. och bosatte sig i Otjimbingué i Damaralandet. I kriget mellan stammarna från detta land och Namaqua understödde han de förra, hvarvid han i en fäktning svårt sårades. Af fattigdom tvungen att återtaga sitt mödosamma jägarlif, drog han sig 1866 längre norrut. Det var hans mening att gå öfver Kunenefloden och från de portugisiska besittningarna norr om floden få en lättare kommunikation med Europa än på den förut kända vägen öfver Walfisch bay och Kap. Till följd af brist på medel kunde han ej komma öfver Kunene, utan måste vända om, men dog 4 juli 1867 på vägen till Ondonga, en dagsresa från konung Najumas residens, där han begrofs af en landsman, Axel Ericsson. 1876 utkom i London ett

efterlämnadt arbete af A.: *Notes of travels in south Africa*, dagboksanteckningar och redogörelser för den djärfve resandens senaste äfventyr.

Andersson, Ola (A. i Nordanå, A. i Burlöf), riksdagsman, f. 2 nov. 1837 i Nordanå, Görslöfs församling, Malmöhus län, erhöll sin första undervisning dels i hemmet, dels i folkskolan och tillbragte, när han fyllt 16 år, en termin vid Lunds s. k. realskola. Som äldste hemmavarande son fick han vid faderns död 1857 taga hand om skötseln af dennes efterlämnade hemman, hvilket han 1859 inköpte af sina medarfvingar. Redan tidigt gjorde A. sig känd såsom en framstående kommunalman, och 1871—83 var han ledamot af Malmöhus läns landsting. Från 1876 har han varit ledamot i Malmöhus läns hushållningssällskaps förvaltnings- och beredningsutskott samt 1892—94 sällskapets vice ordförande; han var därjämte under flera år ledamot i den s. k skånska hushållsföreningen. Varmt och lifligt intresserad för en förbättrad folkundervisning, har han kraftigt främjat slöjdundervisningen inom ortens folkskolor samt varit ordförande i styrelsen för folkhögskolan å Hvilan för manliga elever (från dess stiftelse 1868), sedermera äfven i styrelsen för den kvinnliga folkhögskolan och för landtmannaskolan därstädes (till år 1902).

Hans arbetsförmåga och intresse för offentliga angelägenheter togos tidigt i anspråk för det politiska lifvet. 1870 vald till riksdagsman i andra kammaren för Torna och Bara härads domsaga, gjorde han 1871 sitt inträde inom riksdagen, där han kvarstannade t. o. m. 1884, då han, som 1883 mantalsskrifvit sig i Malmö (ett par år hade han varit skrifven på sin fastighet i Burlöf), lämnade sin politiska verksamhet. Han gjorde sig snart känd såsom en af landtmannapartiets mest betydande förmågor; han var en framstående debattör och i besittning af omfattande insikter i snart sagdt alla förekommande frågor. Hans utskottsbefordringar gingo ock därför med ovanlig snabbhet. Under sin första riksdag ledamot i ett tillfälligt utskott för undervisningsfrågor, blef han 1872 suppleant i konstitutionsutskottet och 1873 ledamot i bevillningsutskottet samt var 1874—77 ledamot i konstitutions- och 1878—84 i statsutskottet 1884 var han jämväl ledamot i talmanskonferensen. Han hade äfven plats i särskilda utskott för behandling af försvars- och skattefrågor åren 1878 och 1883. Af regeringen insattes A. i flera kommittéer, såsom i kommittén för ordnande af döfstumundervisningen, för omorganisation af Ultuna landtbruksinstitut, i 1879 års stora skatteregleringskommitté och 1880 års landtförsvarskommitté Han var ledamot af kyrkomötet 1888. Alltsedan 1873 har han till sommaren 1903 varit ledamot och senare vice ordförande samt de sista åren ordförande i styrelsen för riksbankens afdelningskontor i Malmö, sedan 1884 ledamot i styrelsen för brand- och lifförsäkringsaktiebolaget "Skåne" och sedan 1889 ordf. i styrelsen för Oxie härads sparbank Efter sin bosättning i Malmö har A. från 1883 varit stadsfullmäktig samt har jämväl under några år varit vice ordförande i drätselkammaren. A. har utgifvit *Historik om rustnings- och roteringsbesvären* (n:r 40 bland skatteregleringskommitténs promemorior, 1882) och den politiska broschyren *Hvarför?* (1883). J. J.*

Andersson, Peter (i Högkil), riksdagsman, f. 1838 i Håbols församling å Dal, af en gammal odalmannasläkt, egnade sig åt fädernas yrke och förvärfvade sig under lediga stunder genom självstudium goda insikter i skilda ämnen. 1882—84 och 1888—94 representerade han i andra kammaren Tössbo och Vedbo domsaga, där han genom sin manliga självständighet och sitt representativa uppträdande snart ådrog sig uppmärksamhet, i synnerhet sedan han 1890 vid V Vahlins sida väckt motion om grundlagsstadgad församlingsrätt. Med äfven i öfrigt liberala och frihandelsvänliga tendenser tillhörde han "gamla landtmannapartiet", som 1890—94 insatte honom i sitt förtroenderåd och, sedan partiet genom utgången af 1890 års val kunde bestämma utskottens sammansättning, 1891—94 i statsutskottet 1890—93 arbetade A. därjämte i statsrevisionen, ådagaläggande en mindre vanlig arbetsförmåga. I motsats mot H. Andersson i Nöbbelöf motsatte sig A 1891 förslaget om inskränkning i städernas representationsrätt samt har i öfrigt knutit sitt namn till motioner om det politiska streckets sänkning och fideikommissens afskaffande. Influensa bräckte hans kroppsliga krafter och framfödde hos honom en sjuklig melankoli, hvilken dref honom att förkorta sitt lif 2 juni 1894. V M.*

Andersson, Sven, bildhuggare, f. 24 aug. 1846 i Gnosjö församling, Jönköpings län, drefs af sin håg för skulpturen 1868 till hufvudstaden, där han blef elev vid döfv slöjdskolan och därefter vid konstakademien och äfven åtnjöt enskild handledning af Fr. Kjellberg. A. fick tidtals egna sig åt handtverksarbete, men sysselsatte sig så mycket tiden medgaf med utförande af porträttmedaljonger och påbörjade 1875 den serie porträtt i byster och medaljonger af ledamöter af riksdagens båda kamrar, som 1890 uppgick till omkr 70 och då af artisten skänktes till riksdagen. Riksdagen beviljade honom s. å. ett resestipendium å 3,000 kr., — det enda stipendium, som genom riksdagsbeslut tilldelats någon svensk konstnär. A. vistades vintern 1890—91 i Italien Sedan dess har han uppehållit sig i Skåne. De senare åren har han utfört en mängd porträtt, byster och medaljonger af framstående svenska män och skänkt dem till Svenska akademien, Vetenskapsakademien, Lunds universitet, de kungl. teatrarna, Publicistklubben m. fl. institutioner. K. W—N.*

Andersson, Hans (i Nöbbelöf), riksdagsman, f. 24 aug. 1848 i Snårestads socken, Malmöhus län egnade sig från ungdomen åt landtbruk och blef tidig anlitad i allmänna värf. Han valdes 1881 att efter Arvid Posse representera Ljunits och Herrestads härad i andra kammaren, ett förtroende, som sedermera alltjämt förnyats (från och med 1890 års val äfven för Vemmenhögs härad). Ett frankt och frimodig uppträdande gjorde honom tidigt bemärkt, och redan 1885 var han ledamot af lagutskottet. Bestämd frihandlare med i kulturfrågor liberal anläggning, blef han vid landtmannapartiets sprängning 1888 kvarstående i "gamla landtmannapartiet" och beröfvades af majoriteten sin plats i lagutskottet, hvilken han dock återfick 1889 och innehade till och med 1892 Han ådrog sig där bl. a. uppmärksamhet genom att i förening med endast A. Lilienberg, helt afstyrka 1889 års förslag till inskränkning i tryckfriheten En hvass replik till krigsministern, frih. Palmstierna under debatten om härordningsförslaget vid 1892 års riksdag ("vi rösta ej på kommando") bragte honom än mera i förgrunden, och 1893 inrymdes åt honom det säte i statsutskottet, hvarröfver han förfogat vid

la efterföljande riksdagar. Redan 1892 hade han valts i gamla landtmannapartiets förtroenderåd, och 91—92 fungerade han som statsrevisor. Att trots ıa relativt frisinnade tendenser A. dock i hufvudsak dömde sakerna ur landtmannasynpunkt, visade sig hans anslutning till det vid 1891 års riksdag föreggande förslaget till inskränkning i städernas representationsrätt. Också följde han med vid sammanslagngen af landtmannapartierna 1895, och medan flerlet af de liberalare landtmännen småningom utgått ur ndtmannapartiet, där de konservativa elementen alltera fått öfverhand, har A. kvarstått i detsamma, ån 1896 tillhörande förtroenderådet. Hans hållning ar också dragits åt höger, och från att ännu 1899 ıfva uttalat sig för liberala samlingspartiets rösträttsrslag anslöt han sig 1902 till det af P. Pehrson Törneryd framlagda förslaget, eller fullständig rställighet i fråga om representationsrätten mellan nd och stad såsom oundgänglig förutsättning för ı rösträttsreform. A., som var vice ordf. i 1901 rs försvarsutskott och där bestämdt motsatte sig et föreliggande härordningsförslaget, har äfven anıats för flera kommittéer, såsom kommittén ang. ıdnande af Sveriges fasta försvar (1897—98), tvångsıpfostringskommittén (1896—98) och prästlöneegleringskommittén (från 1899). Från 1887 tillhör an hembygdens landsting. V. M.

Andersson, Lars Aksel, bibliograf, f. 2 mars 851 i Halmstad, blef 1870 student i Uppsala och 884 filos. doktor samt 1882 e. o. amanuens vid Uppıla universitetsbibliotek, där han 1899 utnämndes till ice bibliotekarie. A. har utvecklat en betydande erksamhet dels som utgifvare af arbeten från vår eformationstid, dels som bibliograf. I förra afseendet å nämnas den af honom (och delvis H. Schück) tgifna upplagan af "Skrifter från reformationsden" (1—4, 1889—93; n:r 3 och 4 äro försedda ed litteraturhistoriskt högst värdefulla inledningar f A.), hans nytryck af "Variarum rerum vocabula" 1890) och 1526 års "Thet nyia testamentit" (1893) mt den af honom för första gången utgifna "Uppıla universitets matrikel 1595—" (1900—). I det nare afseendet märkas hans *Register till Warmholtz' ibliotheca* (1889), *Bibliographia klemmingiana* 1890), det af G. E. Klemming planlagda och påörjade, men af A. väsentligen utarbetade praktverket *Sveriges bibliografi 1481—1600* (1889—), *'psala universitets styresmän, lärare och tjensteän 1872—1897* (1897, i universitetets festskrift id Oskar II:s regeringsjubileum) och *Catalogue de 'exposition suédoise de l'enseignement supérieur* 1900), vid världsutställningen i Paris. A. blef 1894 ed. af Human. vet.-samfundet i Uppsala. AD. N—N.

Andersson, Ernst Kristian Richard, ianist, f. 22 aug. 1851 i Stockholm, studerade vid onservatoriet 1867—74 och sedermera vid musikögskolan i Berlin, där han äfven var ställföreträdare r sin lärare, Barth. 1886 inrättade han en musikkola i Stockholm, där han förut konserterat, liksom i lera tyska städer. Led. af Mus. akad. 1890. A. har tgifvit *Pianospelets teknik* samt sånger och pianotycken, hvaribland *Skuggor och dagrar* prisbelöntes af Svensk musiktidning och en *Pianosonat* af Musikaliska konstföreningen. A. L.

Andersson, Vendela Linnea, operasångerska. Se Sörensen.

Andersson, Karl Filip Gunnar, botanist, geolog, f. 25 nov. 1865 i Ystad, blef 1884 student och 1892 filos. doktor i Lund, var 1891—98 amanuens vid Riksmuseets afdelning för arkegoniater och fossila växter samt blef 1893 docent vid Stockholms högskola och 1902 botanist vid forstliga försöksanstalten i Stockholm. Sedan 1896 har han varit sekreterare i Svenska sällskapet för antropologi och geografi och från 1899 redaktör af tidskriften Ymer. I vetenskapligt syfte har han företagit resor inom de skandinaviska länderna, det europeiska och det asiatiska Ryssland, äfvensom Tyskland, Österrike, Schweiz och Italien. 1898 deltog han i Nathorsts expedition till Spetsbergen och Kung Karls land. Förutom ett stort antal uppsatser af botaniskt, växtpaleontologiskt, geologiskt, geografiskt och arkeologiskt innehåll i in- och utländska tidskrifter, har A. författat: *Svenska växtvärldens historia* (af Göteborgs kgl. vet. o. vitterh. samh. prisbelönt täflingsskrift; 2 uppl. 1896, tysk öfv. s. å.), *Studier öfver Finlands torfmossar och fossila kvartärflora* (1898; Bull. de la comm. géolog. de Finland) och *Hasseln i Sverige fordom och nu* (1902, i Sveriges geol. unders. C. a. n.o 3). G. L—M. E. E.

Andersson, Johan Gunnar, geolog, f. 3 juli 1874 i Knista socken, Närke, inskreís 1892 som student vid Uppsala universitet samt blef 1901 docent i geologi och s. å filos. doktor. Han deltog 1898 i Nathorsts expedition till Kung Karls land och företog 1899 en egen expedition till Beeren-eiland. I O. Nordenskiölds antarktiska expedition 1901—03 var han deltagare och under dennes öfvervintring 1902 vetenskaplig ledare af de hydrografiska, zoologiska, botaniska och geologiska undersökningsfärderna. Skr.: *Über cambrische und silurische phosphoritführende gesteine aus Schweden* (i Bull. geol. inst. Uppsala, vol. II, 1895), *Über die stratigraphie und tektonik der Bären Insel* (ibid., vol. IV, 1899) m. fl. E. E.

Anders Sunesön. Se Hvideätten.

Anderstorp. 1. Socken i Jönköpings län, Västbo härad. 9,507 har. 1,393 inv. (1902). Annex till Reftele, Växjö stift, Västbo kontrakt. — 2. Bomullsspinneri i Lindome socken, Fjäre härad, Hallands län, helt nära länets norra gräns. Tillverkningsvärdet har år 1902 uppgifvits vara 538,000 kr.

Anders Torstensson, ingenjör, fick som "studiosus" 1636 "en charge iblandt ingenieurerne" och förordnades att leda Stockholms reglering enligt en af Örnehufvud s. å. uppgjord plan. 1639 sändes han till Finland för att utstaka ny stadsplats för Hälsingfors samt anordna reglering af Viborg och Åbo. När Fortifikationsstaten 1641 blef en särskild kår, var A. en af dess trenne ingenjörer; han användes dock fortfarande hufvudsakligast vid stadsregleringar. 1645 fick han några hemman i Värmland för sitt nära tioåriga besvär med stadsregleringar i Sverige och Finland, men särskildt för regleringsarbetet i Stockholm. Följande år afgick han från Fortifikationsstaten, och 1648, då han sändes till Nyköping i regleringsärenden, kallas han stadsingenjör. 1649 står han som ingenjör på Stockholms slottsstat, och 1652 är han ingenjör vid det nybildade "Byggningscollegiet", hvars chef var "architeuren" Jean de la Vallée. 1654 synes A. hafva afgått. L. W:SON M.

Andersö skans l. Sunne skans, på södra udden af den i Storsjön i Jämtland strax n. om Sunne kyrka liggande Andersön, började byggas 1650,

hvarvid udden genom en våt graf skildes från ön. Arbetet på befästningen gick emellertid långsamt "för dess wijda begrep skull", men 1698 ansåg Dahlberg skansen vara "af stor importance"; detta oaktadt fick A. sedermera förfalla. L. W:SON M.

Andes. Se Anderna.

Andesin, *miner.*, ett till fältspatsgruppen hörande mineral, som ingår i sammansättningen af den vulkaniska bergarten andesit i Anderna (däraf namnet). Det utgör en blandning af albit och anortit. Se Fältspat. E. E.

Andesit, *petrogr.*, en ung vulkanisk bergart, svart, grönaktig eller grå, som i en tät eller glasartad grundmassa jämte kalknatronfältspat innesluter ett eller flera, till glimmer-, hornblände- och pyroxéngrupperna hörande mineral. Man skiljer mellan glimmer-, hornblände- och pyroxén-(hypersten- och augit-)andesiter. Bergarten förekommer i Andernas bergskedja i Syd-Amerika (däraf namnet), på Island, Kaukasus och Ararat, i Ungern m. fl. st. I Sverige upptäckte F. Svenonius 1887 en liknande lavabergart fast anstående vid sjöarna Norra och Södra Dellen i Hälsingland. Denna svenska andesit utgör en övergångsform mellan andesiter och lipariter samt benämnes än andesit, hypersten-andesit eller liparitandesit, än *dellenit*, ett af Brögger för densamma infördt namn. Den liknar ganska mycket andesiterna från Santorin i grekiska arkipelagen och från Krakatoa i Sundasundet, särskildt utbrottsprodukterna från den bekanta katastrofen i aug. 1883. Se F. Svenonius: "Hypersten-andesit från Norrland" (i Geol. fören. förh. 1886), och "Andesit från Norra Dellen i Helsingland" (ibid. 1888). E. E.

Andeskådning l. Andeskåderi. Att en person stundom tydligen *sett* eller *ser* andar, må icke betviflas; men det är därför icke sagdt, att en sådan syn motsvaras af något i verkligheten, af något utom människan varande. För att man skall kunna se ett verkligt föremål, fordras, att det afbildas på ögats näthinna och att den retning, som här utlöses, medels synnerven öfverföres till hjärnan. Sker ej denna afbildning och utlöses ej det motsvarande retningstillståndet i hjärnan, se vi icke föremålet. Således är det egentligen det till hjärnan från näthinnan meddelade retningstillståndet, ej föremålet själf, som vårt medvetande förnimmer, då vi säga oss se en sak, eller, enklare uttryckt, detta retningstillstånd i hjärnan är just den medvetna förnimmelsen (betraktad som en naturföreteelse). Men under drömmen tycka vi oss också se föremål, och dock har då naturligtvis ingen afbildning på näthinnan kunnat ske af utom oss varande ting. Detta visar, att synförnimmelser kunna utlösas icke allenast till följd af intryck från det *utom* oss varande, utan äfven från det *inom* oss varande, från våra tankar, af verksamheten inom själfva vår hjärna. Men en sådan utlösning kan ega rum äfven under det vakna tillståndet. Konstnärens inbillningskraft låter ju honom se för sin "inre syn", såsom vi mycket riktigt säga, det verk han tänker sig och ämnar utföra, "idealet", som han söker verkliggöra. Hans inbillningskraft kan framställa för hans "inre syn" t. ex. bilden af en ande. Men han är därför icke hvad man kallar andeskådare, ty konstnären vet, att det är med hans viljas medgifvande hans inbillningskraft skapat denna bild och att hans vilja också kan utplåna den. För honom ter sig bilden ej annorlunda än såsom en afspegling af hans föregående tankar. Men så är det icke för andeskådaren. För hans medvetande framtränga sig hans tankars bilder *utan hans vilja*, och med en sådan lifliglhet och skärpa, att de till och med undanskymma de bilder hans öga gifver honom af tingen utom honom. Han ser, såsom det ofta heter i berättelserna om hithörande fall, en afliden anhörig komma och sätta sig i stolen framför honom, så att stolsryggen bortskymmes. Då nu andeskådaren vet med sig, att hans vilja icke framkallat bilden, så förirras hans omdöme. Han tror icke, att denna vålnad är till blott inom hans hjärna: dess tydlighet förleder honom att tro den vara utom honom, förnummen med hans ögons hjälp och således en verklig företeelse från andarnas värld. I andeskådarens hjärna måste således vara något, som gör bilden så kraftig och tydlig och som icke finns i t. ex. konstnärens. Och hvad detta något är lär oss studiet af sinnessjukdomarna. Andeskådarens hjärna är nämligen, i få ord sagdt, i ett mer eller mindre *sjukligt* tillstånd. Sjukligheten behöfver icke vara så särdeles svår: redan en utmattning hos hjärnan, en så att säga abnorm belysning i tankens verkstad, kan göra, att de bilder, som där finnas och födas, antagas vara motsvarade af verkligheter. I Norges nordligaste trakter, där solen lyser oafbrutet i trenne månader och natten med sitt mörker och sin hemlighetsfullhet härskar i nära nio månader och där i allmänhet motsatserna i naturen äro väldiga och skarpa, där förekommer hos mången en förstämning i lynnet, en tungsinthet, hvilken ej sällan urartar till sinnesförvirring och föranleder själfmord. Där är heller icke ovanligt det sinnestillstånd, som på Shetlands- och Orkneyöarna kallas "the second sight", i Norge "fremsynthed", och som Jonas Lie skildrat i "Den fremsynte". Den framsynte ser tydligen, liksom andeskådaren, vålnader eller andar, och ju mer hans sinne är fullt af öfvertro, dess benägnare är han att i sina syner se varsel för framtiden, hvaraf äfven själfva benämningen "fremsynthed" kommit.

Andeskådningen är alltså beroende på ett sjukligt tillstånd i hjärnan, till följd hvaraf bilderna, som uppträda i medvetandet, hafva kommit i en sådan dager, att omdömet förväxlar deras ursprung. I stället för att de borde uppfattas såsom härrörande från själfva hjärnan, uppfattas de såsom komna från ögats näthinna och sålunda motsvarade af yttre föremål. Andeskådningen hör alltså till hallucinationernas klass. Men det var en tid, då man till och med dömde till bålet de människor, som voro behäftade med detta sjukliga symtom. Man trodde, att det var verkliga andar, som dessa arma påstodo sig både se och höra, och emedan det på den tiden förnämligast var de onda andarna man tänkte sig hemsöka människorna, så var det ock i deras våld dessa förvillade, både enligt sin egen och andras öfvertygelse, gifvit sig — ett förhållande, som endast kunde försonas på bålet. Den förste, som vågade kraftigt angripa denna tro och högt förklara dessa olyckliga för vansinniga, var en af 16:e årh:s läkare, Joannes Wierus (Joh. Weyer) från Brabant. Jfr Medvetande. BG.*

Andesvaga, en benämning på idioter l. sinnesslöa.

Andfrid (fnsv. *anfriþer*, af *an*, skörd, skördetid, och *friþer*, frid), en af de perioder, hvilka på grund af de göromål, som då upptogo folket, voro fritagna

ån handläggning af rättegångsmål. Hos våra förder, liksom hos germanerna, voro hvarje år vissa erioder, vanligast tre, tings- eller domstolsterminer. ellantiden mellan två sådana terminer kallades iper. Under denna mellantid fingo endast undangsvis rättegångsmål anhängiggöras. De svenska ndskapslagarna omtala hufvudsakligen tre sådana ider: två för de på våren och hösten nödvändiga rdbruksarbetena och en för julfesten. Mellantiden på åren, *varfriper*, bestämmes olika i lagarna (i Östgötagen från midfastan till pingstdagen, i Upplandslagen ån femte söndagen i fastan till Kristi himmelsfärdsag o. s. v.). Äfven mellantiden på hösten, *anfriper*, estämmes något olika (i ett par af lagarna från lofsmässan till Mikaelsmässan, i en af dem från Olofsässan till dess "rök och såte äro inne" o. s. v.). en tredje åter, *julafriper*, bestämmes tämligen allänt från julafton till tjugondedag jul. Efter regeln ck ingen under dessa frider stämma annan till tinget, d tre markers bot. Dock göras i lagarna i allmänhet ndantag för vissa slags mål. Så säges det t. ex. i stgötalagen: "sann tjuf har hvarken andfrid eller ärfrid, och ej trollkona". I. L.*

Andfåglar, *Lamellirostres*, underordning af ordingen *Anseriformes* (se Fåglar). Näbben är täckt f en mjuk, känslig hud, men i spetsen alltid rsedd med en hårdare hornbeklädnad, s. k. näbbagel, samt längs kanterna af såväl öfver- som nderkäken med en rad af tunna hornskifvor. I rorna mellan dessa inpassar den stora, köttiga ungan sina sidofransar, hvarigenom fågeln får förågan att på sidorna sila ut med vattnet det, som är dugligt till föda. Halsen är rätt lång, stundom, usom hos svanerna, af ovanlig längd. Vingarna äro os flertalet af medellängd, spetsiga. Hos somliga ndfåglar äro två fingrar klobärande. Tarserna äro ta från sidorna hoptryckta och hos flertalet rundtom ickta af en nätformigt skulpterad hud. Framtårna ro till hela sin längd förbundna genom en simhud, aktån alltid fri. Andfåglarna lefva i engifte. De gga många ägg. Ungarna äro tätt dunklädda, nna genast gå och simma samt äro skickliga dykare ven i de fall, då de vuxna fåglarna ej dyka. ndfåglarna fälla under "höstruggningen" alla vingennor nära nog samtidigt, så att de förlora förågan att flyga. Under ruggningen föra de därför t ytterst undangömdt lif, och äfven de arter, som jest endast ogärna dyka, söka då sin räddning däri. Dessa fåglar omfatta omkr. 197 arter och äro pridda öfver hela jorden.

Öfversikt öfver de viktigaste familjerna:

I. Näbbens lameller hafva form af sågtänder, som åtminstone i öfverkäken äro riktade bakåt. Näbbnageln bildar en hake. 1. *Mergidæ*.
I. Näbbens lameller hafva icke form af sågtänder. Näbbnageln är ej hakformig.
A. Baktån har välutvecklad hudflik. 2. *Fuligulidæ*.
B. Baktån har ingen eller endast obetydlig hudflik.
a. Tarsen kortare än mellantån utan klo.
α. Näsborrarna närmare näbbens rot. Tygларna icke nakna. 3. *Anatidæ*.
β. Näsborrarna nära näbbens midt. Tygларna hos de gamla fåglarna nakna. 4. *Cygnidæ*.
b. Tarsen ungefär lika lång eller längre än mellantån utan klo.
α. Stjärten och baktån korta. 5. *Anseridæ*.
β. Stjärten och baktån längre. 6. *Plectropteridæ*.

Familjen skrakar, *Mergidæ:* Näbben, hvars byggnad ofvan angifvits och som är lång och trind (fig. a), utgör ett synnerligen kraftigt griporgan,

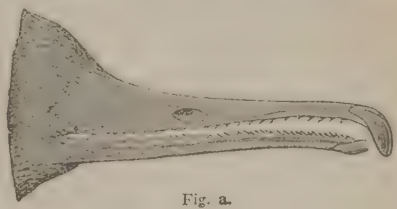

Fig. a.

egnadt att fatta och fasthålla smärre fiskar, som utgöra dessa fåglars förnämsta föda. Hufvudets nackfjädrar äro mer eller mindre förlängda. Skrakarna vistas vid både sött och salt vatten. Under fortplantningstiden lefva de parvis, eljest i flockar. Såsom villebråd ha dessa fåglar föga värde, emedan deras kött är tranigt och af dålig beskaffenhet.

Af skraksläktet, *Mergus*, finnas i Sverige tre arter:

I. Näbben kortare än hufvudet. Underkäkens lameller ej riktade bakåt. 1. Salskraken, *M. albellus*.
II. Näbb längre än eller lika lång som hufvudet. Underkäkens lameller riktade bakåt.
A. Afståndet mellan näsborrarna och näbbspetsen kortare än tarsen. 2. Storskraken, *M. merganser*.
B. Detta afstånd lika med tarsen. 3. Småskraken, *M. serrator*.

M. albellus, salskraken, har svart vingspegel med två hvita tvärband, näbb och ben blygrå. Hannen är svart och hvit. Honan har hufvud och nacke rödbruna, öfre kroppsdelar brungrå. Längd 37—46 cm. Salskraken förekommer i Skandinavien, norra Ryssland och på Beeren eiland samt om vintern i hela Europa, norra Indien, Kina och Japan; i Sverige är han som häckfågel iakttagen endast i Lappland och vid Sandhamn (Stockholms skärgård). Till lefnadssätt liknar salskraken i mycket knipan (se nedan), i hvars sällskap han vintertid ofta träffas och med hvilken han någon gång aflar bastarder ("knipskraken"). — *M. merganser*, storskrake (körfågel): hannen med mörkgrönt hufvud, svart rygg, nästan hvita vingar, undre kroppsdelar hvita med rosenröd anstrykning; honan med rödbrunt hufvud samt ofvan askgrå, under hvit och nacktofsens fjädrar mycket längre än hos hannen. Längd 61—72 cm. Storskraken bebor gamla och nya världens nordliga delar; i Sverige är han spridd öfver hela landet, talrikast i östra skärgården. Först när alla vatten äro tillfrusna, lämnar han oss. Om hösten samlas ofta stora flockar af denna fågel, hvilka då bedrifva ett slags gemensamt fiske. Alla fåglarna bilda nämligen en linje, parallell med stranden, och simma in under oupphörligt dykande och plaskande med vingarna mot land, hvarigenom de drifva småfisken framför sig för att fånga den nära land (häraf namnet körfågel). Redet lägges oftast i ihåliga träd; äggen

äro 7—8, gulaktiga. — *M. serrator*, småskraken (prackan). Hannen: lång nacktofs; hufvud och öfre delen af halsen svarta med grönaktig glans, halsens nedre del och kräfvan blekt rostbruna med svartaktiga fläckar, ryggen svart samt magen, undergumpen och vingspegeln hvita. Honan: hufvudet och öfre delen af halsen rödbruna, nedre delen af halsen samt frambröstets sidor gråaktiga, de öfriga undre delarna hvita. Näbb och fötter äro röda, liksom hos föregående art. Längd 52—59 cm. Småskraken har ungefär samma utbredning som storskraken, men är allmännare än denna. Äggen, 10—12, äro grågula; boet lägges i skydd af någon sten eller under en buske.

Familjen dykänder, *Fuligulidæ*, skiljer sig från de egentliga änderna, förutom genom sina flikar å baktån (se fig. b), äfven genom klumpigare bål, kortare hals samt därigenom, att vingspegeln saknar metallglans. Dykänderna äro ändå mera bundna vid vattnet än de egentliga änderna. De simma och dyka med stor färdighet och kunna vara synnerligen länge under vatten. De häcka företrädesvis vid sött vatten, men hålla sig för öfrigt i hafvet. Sin föda, som består af musslor och andra ryggradslösa djur, hämta de från bottnen genom dykning. De flesta lägga sina (alltid ofläckade) ägg på marken, knipan i ihåliga träd. De bygga ej något egentligt bo, men omge, liksom de egentliga änderna, sina ägg med ett rikt lager dun från sitt eget bröst. Dykändernas kött är icke af så god beskaffenhet som ändernas.

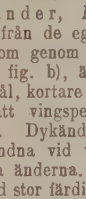

Fig. b.

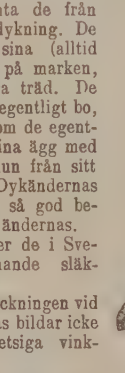

Fig. c.

Öfversikt öfver de i Sverige förekommande släktena:

I. Fjäderbetäckningen vid näbbens bas bildar icke tvenne spetsiga vinklar.

A. Näbben från näsborrarna mot spetsen bredare och mera plattad än hos följande grupp, så att den framom näsborrarna är lika bred eller bredare än vid desamma.

a. Näbbnageln smal, upptagande blott en liten del af näbbens bredd. Handpennornas rot och infan mer eller mindre hvita. Pannskelet (den fjäderklädda flik, som från pannan skjuter framåt) vinkligt. Stjärten afrundad. 1. *Fuligula.*

b. Näbbnageln bred, upptagande större delen af näbbens bredd. Handpennorna liksom den öfriga kroppen helt mörkbruna eller svarta. Pannskelet tvärt eller afrundadt. Stjärten spetsig. 2. *Oedemia.*

B. Näbben från näsborrarna jämnt afsmalnande mot spetsen och strax framom näsborrarna smalare än vid desamma. Handpennorna helt mörkbruna eller svarta.

a. Näbbnageln icke upptagande hela näbbspetsen. Pannskelet mer eller mindre spetsvinkligt. 3. *Bucephala.*

b. Näbbnageln upptagande hela näbbspetsen.

α. Näbben från vinkeln af fjäderbetäckningen vid pannan kortare är tarsen. Näbben framåt starkt afsmalnande och öfvernäbben med längs främre hälften inböjda kanter. 4. *Cosmonetta.*

β. Näbben från vinkeln af fjäderbetäckningen vid pannan lika lång som tarsen eller något längre. Öfvernäbben efter hela sin längd med inböjda kanter. 5. *Eniconetta.*

II. Fjäderbetäckningen vid näbbens bas bildar tvenne långt framskjutande, mer eller mindre spetsiga vinklar. Näbbnageln bred, starkt nedböjd. 6. *Somateria.*

De svenska arterna af viggsläktet, *Fuligula*, skiljas på följande sätt:

I. Näbben knappast tilltagande i bredd mot spetsen. Vingspegeln askgrå. Hufvudet och en stor del af halsen rödbruna. Ryggen hos hannen blekt gråblå och vattrad af brunaktiga streck, hos honan mörkbrun med gråhvita fjäderkanter. Längd 44—47 cm. 1. Brunanden, *F. ferina.*

II. Näbben kort och bred, bredare mot spetsen. Vingspegeln hvit.

A. Med nacktofs. Ryggen och skuldrorna med vågformiga svarta streck på hvit botten eller hvita streck på mörkbrun botten. Buksidan hvitaktig (liksom hos följande art). Längd 44—51 cm. 2. Hvitbuken, *F. marila.*

B. Med nacktofs. Ryggen och skuldrorna svarta eller svartbruna, med eller utan hvita punkter. Längd 39—42 cm. 3. Viggen, *F. cristata.*

Dessa arter häcka vid sött vatten, men vistas för öfrigt vid hafvet. De äro flyttfåglar. Brunanden (rödhalsade dykanden), *F. ferina*, bebor norra Europa och Asien österut till Japan; om vintern finnes den i södra Europa, norra Afrika och södra Asien. I Sverige var den förr ganska sällsynt, men har spridt sig på sista tiden och träffas förutom på Gottland och Öland, i Östergötland och Uppland. Äggen (8—13) äro blygrå eller gulgröna. — Hvitbuken (berganden), *F. marila*, bebor såväl gamla som nya världens nordliga länder, men flyttar om vintern söderut, i Amerika ända ned till Guatemala. I Sverige häckar den — stundom i kolonier — i Norrland, Stockholms skärgård, på Gottland och Öland. Äggen (10—14) äro grönaktiga. — Viggen, *F. cristata* förekommer i hela Europa och i norra Asien samt uppgifves häcka äfven i Abessiniens fjällsjöar. I Sverige förekommer den om sommaren allmännast i Norrland, men häckar ock flerestädes nedåt landet. Äggen (8—10) äro grågröna eller blygrå.

De svenska arterna af svärtsläktet, *Oedemia*, skiljas på följande sätt:

I. Vingarna med hvit spegel. Näbbspringan längre än innertån utan klo. Hannen svart med hvit fläck under ögat; honan brunaktig med en hvitaktig fläck mellan ögonen och näbben. Längd 48—56 cm. 1. Svärtan (svartanden), *O. fusca*

1. Brudand (Aix sponsa). 1/5. — 2. Änkand (Dendrocygna viduata). 1/6. — 3. Vanlig ejder (Somateria Mollissima). 1/8. — 4. Grafand (Vulpanser tadorna). 1/6. — 5. Gräsand (Anas boschas). 1/8. — 6. Rödgul grafand (Vulpanser rutilus). 1/4.

. Vingarna utan hvit spegel.

A. Benen röda eller gråröda. Näbbspringan längre än innertån utan klo. En naken ansvällning på hvardera sidan af näbbroten. Hannen svart med en fläck å pannan och en längs bakhalsen; honan brunaktig. Längd 50—53 cm.
2. Hvitnackade svärtan, *O. perspicillata.*

B. Benen svartbruna eller svartgrå. Näbbspringan kortare än innertån utan klo. Hannen svart med gul fläck framom knölen vid näbbroten; honan brungrå, utan näbbknöl. Längd 43—52 cm. 3. Sjöorren, *O. nigra.*

Svärtan (Svartanden), *O. fusca*, bebor amla världens nordvästliga del; i Sverige häckar en i Jämtlands och Lapplands fjällsjöar, vid hafvet ngs Östersjökusten samt i Halland. Svärtan fortlantar sig senare på året än någon annan sjöfågel; å Öland kläckas ungarna först i augusti. Äggen —14) äro gulhvita. — Hvitnackade svärtan, *O. perspicillata*, tillhör egentligen endast arkska Nord-Amerika; i Sverige har den anträffats ndast två gånger. — Sjöorren, *O. nigra*, häckar de nordliga delarna af gamla världen; i norra veriges fjällsjöar lär den vara den vanligaste dykenden, och under flyttningstiden är den ej sällsynt mellersta och södra Sveriges insjöar. Den häckar j vid hafvet, men tillbringar vintern där. Äggen —9) äro gulaktigt hvita.

Af knipsläktet, *Bucephala*, förekomma i verige två arter, som skiljas på följande sätt:

I. Näbben mellan fjädergränsen bakom näsborrarna och näbbspetsen längre än tarsen. Stjärten med 16 pennor, afrundad. Hufvudet och öfre delen af halsen svarta hos hannen, rödbruna hos honan, med metallglans; nedre delen af halsen samt de undre kroppsdelarna hvita. Längd 38—49 cm. 1. Knipan, *B. clangula.*

I. Afståndet mellan fjädergränsen bakom näsborrarna och näbbspetsen ej längre än tarsen. Stjärten tillspetsad, med 14 pennor, de mellersta hos hannen starkt förlängda. Hannen i vinterdräkt: hufvudet, halsen och de förlängda skulderfjädrarna hvita; bakom hvartdera ögat en svart fläck; de undre kroppsdelarna hvita; bröstet, öfvergumpen och vingtäckarna svarta

Fig. d.

(fig. d). Honan saknar hannens förlängda stjärt- och skulderfjädrar; hufvudet och halsen hvita; ryggsidan svartbrun. Längd: hannen 55—66 cm., honan 36—39 cm.
2. Alfågeln, *B. glacialis.*

Knipan, *B. clangula*, tillhör nordliga regioner af gamla och nya världen; häckar allmänt i Sveriges norra delar, men äfven, fastän sällsyntare, längre söderut. Knipan flyttar hos oss undan endast för isen och öfvervintrar till stort antal öfverallt, där öppet vatten finnes. De grönaktiga äggen (10—12) läggas i ihåliga träd. — Alfågeln, *B. glacialis*, finnes utbredd öfver gamla och nya världens nordliga delar; häckar allmänt i Lapplands fjälltrakter, men träffas under vintertiden i större delen af vårt land. Den ses nästan alltid i flockar, stundom bestående af tusentals individer. Hannen låter om vintern och våren höra ett klingande, flöjtlikt läte. Äggen (5—8) äro hvitgröna. Se vidare Alfågel.

Af strömandsläktet, *Cosmonetta*, finnes blott en art, strömanden, *C. histrionica*, utmärkt genom hannens brokiga, af blåsvart, svart, rödbrunt och hvitt sammansatta dräkt. Strömanden, som har sitt hem i de nordligaste delarna af Asien och Amerika, har blott tre gånger anträffats i Sverige.

Ej heller representanten för släktet *Eniconetta*, näml. alförrädaren, *E. stelleri* (*Fuligula dispar*), häckar i Sverige, utan anträffas i östra skärgården blott emellanåt under flyttningen. Sitt hem har den i arktiska regionen mellan Taimyr-halfön och Alaska. Hos hannen äro hufvudet och halsen hvita, med en ljusgrön fläck i nacken och en annan af samma färg framom hvartdera ögat; ryggsidan svart; undre delarna rödbruna. Längd 52—54 cm.

De till ejdersläktet, *Somateria*, hörande svenska arterna skiljas på följande sätt:

I. Sidovinklarna af fjäderbeklädnaden vid näbbens bas räcka icke till näsborrarna. Hannen har en hoptryckt, svart pannknöl; hufvudet på sidorna grönt; bålen svart och hvit. Honan brunspräcklig, saknar pannknöl. Längd 54—57 cm.
1. Praktejdern, *S. spectabilis.*

II. Sidovinklarna af fjäderbeklädnaden vid näbbens bas räcka till näsborrarna. Pannan utan knöl. Hannen i vårdräkt: hufvudet ofvantill, öfvergumpen och undre kroppsdelarna svarta; nacken grön; för resten hvit med röd anstrykning å bröstet. Honan: spräcklig af svart, rostgrått och brunt; å vingarna två hvita tvärstreck. Längd 59—67 cm.
2. Ejdern, *S. mollissima* (se pl. Andfåglar).

Ejdrarna häcka endast vid hafskusterna. Medan praktejdern, *S. spectabilis*, som häckar i gamla och nya världens arktiska regioner, endast under vintertiden anträffats vid Sveriges kuster, är vanliga ejdern, *S. mollissima*, en hos oss allmän fågel, häckande vid alla våra hafskuster, och har för öfrigt en vidsträckt utbredning i nordliga trakter. Vintertiden uppehåller ejdern sig gärna ute på öppna hafvet, ofta i stora flockar. De grågröna äggen (4—6) läggas i ett konstlöst bo, klädt af ljung och tång, och omges af en krans af dun, som honan plockat af sitt eget bröst; när hon lämnar boet, täcker hon äggen därmed för att dölja dem. Flerestädes i nordliga Norge, på Färöarna, Island, Spetsbergen och Grönland häckar ejdern i täta kolonier ("dunvaer"), hvilka vederbörligen skyddas och lämna rika skördar af det synnerligen värdefulla dunet. Vid Sveriges kuster, där paren häcka skilda åt, torde någon lönande duntäkt aldrig uppstå. De stora ejderäggen ätas på många ställen af befolkningen, som skattar dem högt. Där ejdern häckar i kolonier,

bruka honorna stundom stjäla ägg och äfven ungar från hvarandra; sålunda har man sett en hona stoltsera med ej mindre än 27, till största delen "lånade" ungar.

Hos familjen *Anatidae*, egentliga änder, intager näbbnageln endast en liten del af näbbspetsen, och tarsen är nästan trind, ej så hoptryckt som hos dykänderna; endast en liten antydan till simflik å baktån finnes (fig. c); vingspegeln har metallglans. Änderna äro i regeln sötvattensfåglar, ehuru några arter äfven häcka vid hafvet. De simma bra, men dyka endast som ungar, under pågående ruggning och då de blifvit skadade. De uppsöka grundt vatten, där de med näbben kunna nå bottnen ("ställa sig på hufvudet") och upphämta sin föda, som består af växtämnen samt maskar, insekter, små snäckor, fiskrom och någon gång småfisk. De flytta i regel; endast gräsanden öfvervintrar i ringa antal i Sverige. Under fortplantningstiden lefva de parvis, men sedan honorna börjat rufva äggen, begifva sig hannarna bort och återvända först, sedan ungarna blifvit flygvuxna. Sitt bo lägga de flesta mer eller mindre långt bort från stranden. Något egentligt bo bygga de ej. Äggen, vanligen 10—12, äro ofläckade, hvitaktiga med en dragning i gult eller grönt. Så snart ungarna blifvit utkläckta, följa de modern till närmaste vattensamling, där de simma och dyka med stor färdighet. Ändernas, i synnerhet de yngres, kött är af god beskaffenhet; gräsanden är ett mycket värderadt villebråd och ställd under lagens särskilda hägn. Om jakten på gräsand se sp. 967.

De i Sverige förekommande arterna af andsläktet, *Anas* (som jämte några andra släkten blifvit fördt till en särskild grupp, *Anatinæ*), kunna särskiljas med ledning af följande tabell:

I. Benen gula eller gulröda.
  A. Näbb mot spetsen betydligt utvidgad. Vingspegeln grön. Hannen med mörkgrönt hufvud och hals, mörkbrun rygg, kastanjebruna undre delar och hvitt bröst; honan ofvan mörkbrun; under rostgul. Längd omkr. 49 cm.
    1. Skedanden, *A. clypeata.*
  B. Näbb mot spetsen föga eller ej utvidgad.
    a. Vingspegeln blå med grön anstrykning. Hannen: hufvud och hals som skedanden: halsen dessutom omgifven af en hvit ring; ryggsidan brunaktig; skuldror, sidor och buk gråvattrade; bröst kastanjebrunt; några af de öfre stjärttäckarna med uppböjda spetsar. Honan liknar föregående, men skiljes på spegeln. Längd 51—62 cm.
    2. Gräsanden, *A. boschas* (se pl. Andfåglar).
    b. Vingspegeln upptill hvit, nedtill svartgrå. Större delen af bålen hos hannen vattrad af mörkgrått och hvitt; honan liknar gräsandens, men skiljes på vingspegeln. Längd 50—54 cm.
    3. Snatteranden, *A. strepera.*

II. Benen mörka, grå- eller brunaktiga.
  A. Näbben från näsborrarna längre än innertån utan klo.
    a. De inre armpennorna förlängda och hängande öfver vingen hos hannen. Alla stjärtpennor af samma längd. Vingspegeln svart.
    4. Praktanden, *A. falcata.*
    b. De inre armpennorna icke eller obetydligt förlängda.
      α. Öfre vingtäckare mer eller mindre mörkt gråaktiga.
        α' Stjärten rätt lång med de mellersta pennorna förlängda och spetsiga. Vingspegeln hos hannen grön med bronsglans, hos honan mörkgrå. Hannen ofvan och på sidorna vattrad af brunt och gråhvitt; undertill företrädesvis hvit. Längd: hannen 60—76, honan 51—55 cm.
        5. Stjärtanden, *A. acuta.*
        β' Stjärten af vanlig längd. Vingspegeln hos båda könen upptill grön, nedtill svart. Hannen: hufvud och hals rödbruna; längs hufvudets sida ett mörkgrönt band; framrygg, hals och sidor vattrade af svart och hvitt; rygg och öfvergump brungrå; under hvit. Honan ofvan brunsvart med rostbruna fjäderkanter, under brungul med mörka fläckar. Längd 35—39 cm.
        6. Krickan, *A. crecca.*
      β. Öfre vingtäckarna blekt blågrå. Vingspegeln grågrön hos hannen, svartgrå hos honan. Hannen: hufvudets sidor och halsen rödbruna med hvita fläckar; ryggen svart med grå fjäderkanter; bröstet vattradt af gulgrått och svartbrunt; buken hvitaktig. Honan: ofvan svartbrun med rostgrå fjäderkanter, under rostgulaktig. Längd omkr. 40 cm.
        7. Ärtan, *A. querquedula.*
  B. Näbben från näsborrarna kortare än innertån utan klo. Hannen i vårdräkt ofvan och på sidorna vattrad af mörkgrått och hvitt; hufvud och hals brunröda, vingspegeln grön. Honan med svart vingspegel. Längd 43—50 cm.
    8. Bläsanden, *A. penelope.*

Skedanden, *A. clypeata*, och gräsanden, *A. boschas*, bebo gamla och nya världens norra delar; i Sverige anträffas den förra endast i södra och mellersta delen, hvaremot gräsanden häckar allmänt öfver hela landet. Så snart isarna lossnat, börjar gräsanden lägga ägg; dess bo ligger ofta rätt långt från vatten och innehåller 10—12 hvitaktiga ägg. Från gräsanden härstammar vår vanliga anka (se d. o.). — Snatteranden, *A. strepera*, har i öfrigt samma utbredningsområde som de förra, men häckar endast på en del ställen i mellersta Sverige. — Praktanden, *A. falcata*, har sitt hem i östra Asien och har i Sverige anträffats blott en enda gång. — Stjärtanden, *A. acuta*, har samma utbredningsområde som de tre förstnämnda, är tämligen allmän i Norrland, Stockholms skärgård och på Öland, i andra delar af södra Sverige sällsyntare som häckfågel. — Krickanden (krickan), *A. crecca*, och ärtan, *A. querquedula*, finnas i större delen af Europa och i den tempererade delen af Asien; i Sverige häckar den förra rätt allmänt öfver hela landet, hvaremot den senare är sällsyntare, men förekommer från och med Skåne åtminstone upp till Uppland. — Bläsanden, *A. penelope*, har ungefär samma allmänna utbredning som de två sistnämnda; den häckar allmänt i norra Sverige, längre söderut sällsynt. — Till denna familj räknas ock

rädänderna, *Dendrocygna*. De finnas i tropikerna och bo i träd (se pl. Andfåglar).

Om svanfamiljen se Svansläktet.

Inom gåsfamiljen, *Anseridæ*, äro könen lika varandra. Gässen rugga en gång om året. Om man sortser från förhållandet hos grafänderna, består de samlas föda af växtämnen, hvaremot ungarna förtära mycket djurämnen. Gässen vistas mera på land än svaner och änder. De flyga mycket snabbt, ordnade "snöplog". De simma rätt bra, men dyka endast om ungar och vid påkommande fara under ruggningstiden. Trots den bekanta förklenande uppfattningen rörande deras intelligens hafva de obetingadt ett mycket utveckladt fågelförstånd. Alla nordiska gäss äro flyttfåglar.

Öfversikt öfver de svenska släktena:

I. Näbben tjock och konisk. Näbbnageln upptager större delen af näbbens bredd. Näbblamellerna korta och koniska.
  A. Öfvernäbbens lameller synliga utifrån längs större delen af näbben. 1. *Anser*.
  B. Öfvernäbbens lameller ej synliga utifrån. 2. *Branta*.
I. Näbben mot spetsen något bredare, starkt plattad och något uppåtböjd, med tunna lameller och liten näbbnagel. 3. *Tadorna*.

De till dessa släkten hörande svenska arterna skiljas på följande sätt:

I. Öfvernäbbens lameller tydligt synliga.
  A. Näbbens höjd vid basen mindre än halfva längden.
    a. Näbben delvis svart och med mörk nagel. Ett orangefärgadt bälte kring näbben. Fötterna gulröda. Hufvud och hals gråbruna; öfverkroppen mörkt brunaktig med gråhvita fjäderkanter; bröstet ljusgrått, buksidan hvitaktig. Längd 75—85 cm. 1. Sädgåsen, *A. segetum*.
    b. Näbben med hvit nagel.
      α. Öfvergump askgrå. Pannan saknar hvitt. Näbben rödaktig. Hufvud och hals brungrå; öfverkroppen brunaktig med ljusgrå fjäderkanter; bröst och buk ljusgrå. Näbblängden 60—69 mm. Kroppslängd 74—84 cm. 2. Grågås, *A. cinereus*.
      β. Öfvergump mörkt gråbrun.
        α'. Det hvita i pannan når ej upp mellan ögonen. Näbb 42—48 mm. Kroppslängd öfver 67 cm. 3. Blåsgås, *A. albifrons*.
        β'. Det hvita i pannan når upp mellan ögonen. Näbb 31—39 mm. Kroppslängd under 65 cm. 4. Fjällgås, *A. erythropus*.
  B. Öfvernäbbens lameller knappast synliga utifrån. Hjässa och nacke med tvenne svarta, hästskoformiga fläckar. Ofvan ljust askgrå, under hvitaktig. Längd omkr. 68 cm. 5. Indisk gås, *A. indicus*.

Sädgåsen (Vildgåsen), *A. segetum*, bebor nordliga Europa och Asien; i Sverige häckar den endast på fjällen och i landets norra delar, men under flyttningarna har den anträffats i alla delar af södra Sverige. Äggen (6—9) smutshvita. — Grågåsen, *A. cinereus*, uppträder hufvudsakligen i den nordliga hälften af Europa; i Sverige förekommer den företrädesvis vid östra kusten, där den häckar i yttre skärgården; dock häckar den äfven här och där söderut vid insjöar. Grågåsen är stamform för den tama gåsen. Ägg som hos den föregående. — Blåsgåsen, *A. albifrons*, som bebor gamla världens nordliga delar, är i Sverige skjuten endast under flyttningstiderna. — Fjällgåsen (dvärggåsen), *A. erythropus*, liknar till dräkten alldeles blåsgåsen och finnes som häckfågel från och med Skandinaviens norra fjälltrakter öster ut ända till Japan; i Lappland lär den flerstädes ej vara sällsynt. — Indiska gåsens, *A. indicus*, hemland är mellersta Asien och norra Indien; i Sverige hafva endast några få exemplar anträffats.

Af taflacksläktet, *Branta*, häckar ingen art i Sverige, utan endast under flyttningstiderna äro exemplar anträffade af några arter, hvilkas hem är den arktiska regionen (se fig. e). Dessa arter skiljas på följande sätt:

Fig. e.

I. Hufvudets sidor hvita; nacke och hals svarta; ryggen till en del askblå och svartfläckig. Längd 63—69 cm. 1. Hvitkindad gås, *B. leucopsis*.
II. Hufvudets sidor ej hvita.
  A. Hufvud och hals svarta eller svartgrå, den senare med ett hvitt tvärstreck på hvardera sidan. Längd 65 cm. 2. Prutgås, *B. bernicla*.
  B. Halsen framtill rödbrun; hufvud svart och rödbrunt; för resten företrädesvis svart. Längd 51—57 cm. 3. Rödhalsad gås, *B. ruficollis*.

Grafandsläktet, *Tadorna*, bildar öfvergången till änderna; i utseende, rörelse och flykt likna grafänderna dock gässen. De vistas ständigt vid hafvet samt lefva af både växt- och djurämnen. Äggen, som äro hvita och många till antalet, läggas i jordhålor eller ihåliga träd. De svenska arterna skiljas sålunda:

I. Näbb röd. Öfvergumpen hvit. Längd 54—66 cm. 1. Grafanden, *T. tadorna*.
II. Näbb svartaktig. Öfvergumpen svart. Längd 54—61 cm. 2. Rödgul grafand, *T. casarca*.

Grafanden (Brandgåsen), *T. tadorna* (*Vulpanser tadorna*), förekommer längs kusterna i

större delen af Europa och i de tempererade delarna af Asien, i Sverige finnes den mer eller mindre allmänt vid Skånes och Hallands kuster, i Bohus län, på Gottland och Öland samt å östkusten från och med Södermanlandsskären söderut. Grafanden flyger och simmar väl och kan dyka, hvarvid den äfven använder vingarna. Dess föda består af små hafsdjur samt af frön, knoppar och späda skott. Grafanden gräfver i jord- eller sandbankar en gång för att använda den till häckplats, eller ock väljer den därtill ett hål i en trädstam; stundom häckar den i något stenrös e. d. Äggen (12—15) äro rent hvita. — Rödgula grafanden (rostanden), *T. casarca* (*Vulpanser rutilus*), har sitt hem i södra Europa, norra Afrika och mellersta Asien; i Sverige hafva endast några få exemplar anträffats. (Se pl. Andfåglar.)

Till familjen *Plectropteridæ* hör praktgåsslägtet, *Aix* (*Aex*), hvars arter hafva hufvudets fjädrar förlängda och bildande ett slags kam. Hannarnas dräkt är sällsynt lysande. Planschen visar en art, brudanden, *A. sponsa*. I Sverige har anträffats ett exemplar af mandarinanden, *A. galericulata*, hvars hemland är östra Asien.

Litt.: Kolthoff och Jägerskiöld, "Nordens fåglar" (1898), samt Evans, "Birds" (1899). L—E.

Andjakten har till sitt hufvudsakliga föremål gräsanden. Vid jakttidens inträdande skjutes anden dels från en i vassen framstakad båt, dels utmed sanka stränder med tillhjälp af stående fågelhund. Skyttet från stakad båt kan företagas äfven om hösten, då änderna ligga samlade i vassarna, men denna årstid skjuter jägaren hellre "på drag" eller "på sträck", då änderna passera från ett vattendrag till ett annat. Dylika skott, antingen de göras mot den stjärnbelysta aftonhimlen eller månskifvan såsom bakgrund, kräfva en öfvad jägare, och hönshund måste medföras för att apportera de skjutna änderna. Änder af andra slag än dykänder äro fridlysta i Norr- och Västerbottens samt Jämtlands län 1 jan. —31 juli, i Malmöhus, Kristianstads, Hallands och Blekinge län 1 jan.—10 juli samt i öfriga delar af riket 1 jan.—20 juli. H. SZS.

Andhåla, *bot.* Se Blad.

Andidsjan. Se Andishan.

Andier, en afdelning af lesgerna (se d. o.).

Andira Lam., *bot.*, växtsläkte inom nat. fam. *Leguminosæ*, afd. *Papilionaceæ*, med nästan rund, hård, enfröig baljfrukt. Släktet omfattar flere arter i Västindien och Syd-Amerikas varmaste länder. Andira-träden äro högväxta och utmärka sig genom bittra, vidrigt smakande beståndsdelar, dels i barken och dels i fröen, hvarigenom dessa verka kraftigt maskdödande och ofta våldsamt afförande. *A. inermis* H. B. K. ger drogisternas *Cortex Geoffroyæ jamaicencis*, i England kallad *Cabbage-bark*, och *A. retusa* H. B. K. (var. *β. surinamensis* DC.) lämnar *C. Geoffr. surinamensis* (se Geoffroya-bark). *A. Aubletii* Benth., *A. rosea* Benth. m. fl. brasilianska arter lämna ett värderadt virke till möbler. *A. araroba* lämnar *Bahia-* l. *Goapulver* (se Krysarobin). O. T. S.

Andiröba-olja, *tekn.*, en bittert smakande, fet olja ur fröen af s. k. andiroba, *Carapa guayanensis* Aubl. Oljan, som af infödingarna i Guyana användes till att insmörja hästar för att skydda dem mot insektstyng, begagnas äfven till att insmörja järnföremål, för att hindra dessa från att rosta. Den bittra smaken härrör från en alkaloid, *karapin*, som lär vara verksam mot frossa.

Andishan (Andidsjan), förut stad i ryska central-asiatiska prov. Ferghana, nära Syr Darja. Staden, som 1897 hade 46,680 inv., blef 16 och 17 dec. 1902 förstörd af en jordbäfning, som gjorde hela den rika trakten till en öken. Den utgjorde ändpunkten för transkaspiska järnvägen, hade många trädgårdar och betydlig industri samt försåg Ryssland med större delen af den inhemska bomull, som användes i riket. I trakten idkades betydlig silkes- och sädesodling äfvensom trädgårdsskötsel, hvilken i hög grad främjades genom konstgjorda bevattningskanaler. A. var till 16:e årh. hufvudstad i Ferghana och blef 1875 ryk besittning.

Andjakt. Se Andfåglar, sp. 967.

Andlau [ädlå], Gaston Hardouin Joseph, grefve d'A., fransk officer, f. 1824, blef som öfverste vid Rhenarméns generalstab fången vid Metz och förd till Tyskland. Efter återkomsten till Frankrike författade han ett par arbeten, *Lettre d'un colonel d'état-major sur la capitulation de Metz* (1871) och *Metz, campagne et négociations* (s. å.; 9:e uppl. 1873), som framställde Bazaine i en mycket dålig dager och bidrogo till hans fällande. A. blef 1876 senator och 1879 brigadgeneral. På grund af dåliga affärer slog han sig på ordensschackreri, dömdes 1887 in contumaciam till 5 års fängelse och böter samt uteslöts ur senaten. Död i Buenos Aires 1894.

Andlaw [a'ndlå], urspr. Andlau, gammal adlig ätt från Elsass, bland hvars medlemmar märkas: 1. Peter von A., professor i kanonisk rätt vid universitetet i Basel, d. 1480. Omkr. 1460 författade han ett verk, *Libellus de cæsarea monarchia* (utg. af J. Hürbin i "Zeitschr. der Savignystiftung für rechtsgeschichte", 1891—92), hvilket anses som det första försöket till en teori om tyska statsrätten. Jfr Hürbin, "Peter von A." (1897). — 2. Franz Xaver von A.-Birseck, friherre, diplomat och politisk författare, f. 1799, d. 1876, badensisk minister vid hofven i München, Paris och Wien, utgaf skrifter af historiskt, mest memoarartadt innehåll: *Erinnerungsblätter aus den papieren eines diplomaten* (1857), *Mein tagebuch* (1862) m. fl. — 3. Heinrich Bernhard von A.-Birseck, den föregåendes broder, friherre, politiker, f. 1802, d. 1871, en af de badensiske ultramontanernas ledare efter den liberala nya erans inbrott 1860, ifrigt verksam som talare och skriftställare i kyrkligt konservativ anda.

Andliga förbehållet (lat. *Reservatum ecclesiasticum*, ty. *Geistlicher vorbehalt*), den, till katolska kyrkans förmån, i Augsburgsfredsslutet 1555 införda bestämmelsen att hvarje andlig furste inom Tyska riket, hvilken öfvergaf ofvannämnda kyrka, skulle vara förlustig sitt stånd och sitt ämbete. Det var för att till katolicismen återföra alla de landområden (ärkebiskops- och biskopsstift o. d.), hvilka i strid mot denna bestämmelse indragits och kommit under protestantiska landsfurstar, som restitutionsediktet 1629 utfärdades af kejsar Ferdinand II.

Andliga riddarordnar. Se Riddarordnar.

Andliga skådespel. Se Mysterier.

Andliga ståndet. Se Prästeståndet.

Andlig domsrätt. Se Domsrätt.

Andlig lekamen. Se Förklaring.

Andlig släktskap finnes enligt katolska kyrkans lära dels emellan dopbarn å ena sidan och den dop-

förrättande samt faddrarna å den andra, dels mellan dopbarnens föräldrar å ena sidan och den dopförrättande samt faddrarna å den andra. Denna släktskap utgör enligt den kanoniska rätten hinder för äktenskap och kan upphäfvas endast genom medgifvande af kyrkans högsta myndighet. (J. HDR.)

Andligt frälse. Se Frälse.

Andmat, *Lemna, bot.*, växtsläkte hörande till nat. fam. *Lemnaceæ*, innefattande vattenväxter af obetydlig storlek, men mycket egendomlig byggnad. Deras rötter hänga ned i vattnet utan att vara fästa i bottnen, hvarför de fritt simma omkring. Deras vegetativa system visar ingen skillnad mellan blad och stam, utan består af en plattad, bladlik bål. I dennas kant sitta de mycket ofullkomliga blommorna, som emellertid äro ganska sällsynta. Förökningen sker vanligast genom knoppar från bålens kant. Om hösten sjunker andmaten till bottnen för att på våren åter uppstiga till ytan. Alla de arter af detta släkte, som finnas i Sverige, växa mer eller mindre ymnigt i stillastående vatten. — Andmaten är en begärlig föda för änder och gäss samt äfven för fiskar, såsom rudor m. fl., hvarjämte den tjänar som tillhåll för åtskilliga sniglar och smärre vattendjur, hvilka äfven förtäras af nyss nämnda djur. S. A.* J. A.*

Andning l. Respiration. 1. *Fysiol.* Andning i vidsträcktaste betydelse är det utbyte af gasformiga ämnen, som ständigt eger rum mellan hvarje lefvande väsen och den atmosfäriska luften. Detta utbyte sker antingen omedelbart, såsom hos alla landdjur och landväxter, eller medelbart, såsom hos de flesta djur eller växter, hvilka lefva i vatten. I detta senare fall är det med de i vattnet upplösta (absorberade) gaserna, som utbytet sker.

De lefvande varelsernas väsentligaste beståndsdelar utgöras i kemiskt hänseende af mycket sammansatta och på ett mycket invecklad sätt konstituerade föreningar af hufvudsakligen fyra grundämnen: kol, väte, kväfve och syre. Allt egentlig lifsverksamhet är förbunden med ett sönderfallande af dessa föreningar i enklare, och slutprodukterna af dessa kemiska omsättningar äro de jämförelsevis mycket enkla föreningarna kolsyra (kol + syre), vatten (väte + syre) och ammoniak (väte + kväfve) eller därmed nära besläktade ämnen (t. ex. urinämne o. d.). Dessa omsättningar kunna i de flesta fall betraktas såsom syrsättningar (oxidationer), och det är de, hvilka, liksom syrsättningen (förbränningen) af kolet i en ångmaskin, utgöra källan till all den kraft, öfver hvilken de lefvande varelserna förfoga, vare sig den yttrar sig såsom mekaniskt arbete, värme, elektrisk verksamhet eller under någon annan form. Det syre, som kräfves till denna förbränning, upptages utifrån såsom syrgas, och den kolsyra, som är en produkt af kolets förbränning, bortgår från organismen såsom kolsyregas.

Ett skenbart undantag från denna regel bilda växternas gröna (klorofyllhaltiga) delar, hvilka under inflytande af solljuset — men också endast då — tvärtom sönderdela den i atmosfären alltid, om ock i ytterst ringa myckenhet, förekommande kolsyran i dess enkla beståndsdelar, nämligen kolet, som användes till uppbyggandet af växtens väfnader, och syret, som återgifves åt luften. Men denna process, som är en särskildt åt bestämda organ (blad o. d.) anförtrodd förrättning, bör så mycket mindre förblandas med den verkliga andningen (hvilken har samma vikt och betydelse inom både växt- och djurvärlden), som själfva det kemiska förloppet därvid är alldeles omvändt, i det att vid den ifrågavarande processen mera sammansatta föreningar (cellulosa, stärkelse, gummi o. s. v.) uppkomma, i stället för att vid andningen ett sönderfallande af sammansatta föreningar i enklare eger rum. En annan, därmed sammanhängande väsentlig åtskillnad mellan dessa båda i naturens hushållning så djupt ingripande processer är den, att vid den förra samlas i förråd, så att säga magasineras, i form af "spännkraft", eller "hvilande kraft" (potentiell energi), den "lefvande kraft" (aktuella energi), som oupphörligt utströmmar från solen, då däremot vid den senare denna "spännkraft" vid lifsverksamheten åter förvandlas till "lefvande kraft", såsom mekaniskt arbete, värme, elektrisk verksamhet o. s. v.

Hos de enklaste organismerna, de må vara djur eller växter, behöfvas inga särskilda redskap för andningen, ty hela kroppsytan, som är i beröring med det medium, med hvilket gasutbytet eger rum, utför denna förrättning, på samma gång som den upptager näring och afsöndrar förbrukade ämnen. Men i samma mån de lefvande varelsernas byggnad med högre utveckling blir mera komplicerad, fördelas arbetet, och olika organ utbildas för särskilda förrättningar. Då uppträda äfven särskilda andningsredskap (respirations-organ). Hos växterna utgöras dessa i allmänhet af mellan cellmassorna löpande kanaler eller luftgångar (intercellulargångar), hvilka hos de flesta högre växter utmynna i egendomligt bildade öppningar (klyföppningar) på bladens yta och således sätta växtens inre delar i mer eller mindre omedelbar förbindelse med den atmosfäriska luften. Hos djuren äro andningsorganen af mycket olika beskaffenhet. Denna olikhet betingas i främsta rummet af det medium, i hvilket djuren lefva, eller rättare af organens beskaffenhet, om dessa organ äro afsedda för vatten- eller luftandning. Men inom hvardera af dessa båda grupper kunna tvenne olika typer för andningsredskapens byggnad urskiljas, och dessa bestämmas åter hufvudsakligen af den utveckling redskapen för näringsvätskans eller blodets kringströmning ernått; ty andningsorganens uppgift måste ju vara att bringa denna vätska och därigenom medelbart hela kroppens särskilda väfnadselement i så direkt beröring som möjligt med andningsmediet (vattnet eller luften). Hos sådana djur, som hafva ett föga utvecklad cirkulationssystem, finna vi därför ett i större delen af kroppen sig utbredande system af kanaler för vattnet (vattenkanaler hos åtskilliga lägre vattendjur) eller för luften (luftkanaler, trakéer hos insekterna). Hos de djur däremot, hos hvilka cirkulationsapparaten är mera utvecklad, uppfylles det afsedda ändamålet därigenom, att vissa med blodkärl mycket rikt för-

sedda delar äro i direkt beröring antingen med vattnet — i fiskars och många andra vattendjurs gälar — eller med luften — i luftandande djurs lungor. Gälarna utgöras i allmänhet af blad eller franslika bildningar, hvilka omedelbart omspolas af vattnet, och detta är från det i de öfver en stor yta utbredda blodkärlen strömmande blodet endast skildt genom en helt tunn hinna, genom hvilken utbytet mellan de i vattnet och i blodet upplösta gasarterna med lätthet försiggår. Därtill bidraga ock särskilda inrättningar (flimmerhår, rörliga gällock o. s. v.), hvilka hafva till ändamål att hålla det gälarna berörande vattnet i ständig strömning. I gälarna föras så att säga blodkärlen ut mot det omgifvande mediet, i lungorna föres tvärtom detta in till blodkärlen. Lungorna utgöras nämligen af i kroppens inre instjälpta, i hög grad elastiska säckar, hvilka än äro jämförelsevis enkla, än åter fördelade i talrika blåsor, som bilda de yttersta ändarna af rikt förgrenade rör (luftrör, bronker) och medelst deras gemensamma hufvudstam (luftstrupen, trachea) stå i öppen förbindelse med den atmosfäriska luften. På dessa säckars eller blåsors väggar utbreda sig blodkärlen i ytterst täta nät, och genom särskilda inrättningar sörjes för ett ständigt ombyte af den luft, med hvilken de nämnda blodkärlen äro i nästan omedelbar beröring.

Lungorna äro hos människan och de henne närmast stående djuren inneslutna inom bröstkorgen, som är ett på alla sidor lufttätt rum, bildadt af ryggraden, bröstbenet, refbenen och de mellan dem utspända musklerna och senhinnorna. Det rum, som på sådant sätt bildas, brösthålan, mot hvars väggar lungorna kunna glida fritt, afstänges från den nedanför liggande bukhålan genom en tunn, mot bröstet kupolformigt hvälfd muskelvägg, mellangärdet (diafragma). Då denna muskel sammandrager sig, sänker sig hvalfvet, och följden däraf måste naturligtvis blifva, att brösthålan förstoras nedåt på bukhålans bekostnad. Samtidigt därmed höja andra muskler de med ryggraden och bröstbenet förbundna bågformiga refbenen, hvarigenom bröstbenet skjutes uppåt och framåt, så att äfven brösthålans vidd ökas. Genom denna förstoring af brösthålans rymd måste naturligtvis det inom dess väggar rådande lufttrycket minskas och blifva mindre än det, hvarmed den yttre luften trycker på kroppens yta. Följden däraf måste då blifva, att denna yttre luft genom den enda väg, som står öppen för densamma, nämligen luftstrupen, rusar in i lungorna, hvilka däraf utspännas, så att de alltid fullkomligt fylla den del af brösthålan, som icke upptages af hjärtat och några få andra organ. Detta är hvad man kallar en inandning (inspiration). Så snart inandningsmusklerna upphört att sammandraga sig och åter slappas, får elasticiteten i den utspända lungväfnaden samt i bröstkorgens brosk- och bandfogningar tillfälle att utöfva sin fulla kraft, som nu verkar sammantryckande på den i lungorna inneslutna luften, och en del däraf drifves nu åter ut genom luftstrupen. Detta är hvad man benämner en utandning (exspiration). Vid häftigare andning, och i högsta grad vid andnöd (dyspné), tillkommer dessutom arbetet af åtskilliga muskler, genom hvilkas sammandragning brösthålans rymd förminskas, dels omedelbart, därigenom att refbenen dragas nedåt, och dels medelbart, därigenom att mellangärdet i följd af bukmusklernas sammandragning skjutes uppåt. Dessa andningsrörelser, genom hvilka luften i lungorna delvis ombytes, upprepas hos en frisk, fullvuxen människa i medeltal omkr. 17 gånger i minuten, och den myckenhet luft, som vid hvarje in- och utandning inträder i och drifves ut ur lungorna, kan i medeltal anslås till omkr. 500 kubikcentimeter. Andningsrörelserna regleras genom en af viljan oberoende nervapparat, som har sitt centralorgan inom den del af hjärnan, som kallas "förlängda märgen" (*medulla oblongata*). En förstöring af detta ställe (stundom benämndt *le noeud vital* [lə nö vita'l], "lifsknuten") upphäfver ögonblickligen dessa rörelser och medför därför en plötslig död.

En fullvuxen människa upptager genom lungorna ur den atmosfäriska luften under 24 timmar ungefär 746 gram syre och afgifver med utandningsluften 867 gram kolsyra. Ett gasutbyte med luften och således en andning eger ock rum genom huden, men detta är i förhållande till lungandningen af försvinnande litenhet. Så uppgår kolsyreutgiften genom huden under 24 timmar endast till omkr. 4 gram.

Såsom redan är nämndt, är det i första hand mellan blodet och den yttre luften, som gasutbytet i lungorna eller genom huden sker. Detta utbyte plägar kallas den yttre andningen, till skillnad från den inre (och väsentliga) andningen, som eger rum mellan blodet och kroppens lefvande väfnader. Blodet spelar i förhållande till dem såsom respirationsmedium ungefär samma roll som det lufthaltiga vattnet till de enkla lefvande varelser, hvilka äro i saknad af särskilda cirkulations- eller respirationsorgan. Därvid spela de för blodet karakteristiska röda blodkropparna en mycket viktig roll, så att de med skäl kunna betraktas såsom verkliga respirationsorgan. Ett af de ämnen, af hvilka de bestå, hemoglobin, har nämligen den märkvärdiga egenskapen att med stor begärlighet upptaga syre och därmed ingå en lös kemisk förening, hvarigenom dessa små kroppar blifva verkliga kringbärare af detta för lifvet så oundgängliga ämne till kroppens alla delar. Det blod, som genomströmmar lungorna, mättar sig därvid i det närmaste med syre, utsprides därpå, genom pulsådrorna, till de olika kroppsdelarna, afgifver där en stor del af det upptagna syret, upptager i dess ställe kolsyra och återvänder slutligen genom blodådrorna, hjärtat och lungpulsådern till lungorna, där det ånyo mättas med syre och befrias från en del af kolsyran. Jfr Gasutbyte. O. L.

Konstgjord andning kallas dels en åtgärd vid lifräddning (se Lifräddning), dels en inom den experimentella fysiologien använd metod, vid hvilken luft medels ett särskildt pumpverk inblåses i lungorna. J. E. J—N.

2. *Bot.* Växternas liksom djurens andning yttrar sig genom upptagande af syre och afskiljande af kolsyra. Ehuru denna process i många fall ej utan vidare framträder, på grund däraf att vid ljus och tillräcklig värme ett näringsupptagande (assimilation) försiggår genom en alldeles motsatt process — kolsyra upptages och syre afskiljes —, så har man genom lämpliga anordningar af hithörande försök dock lyckats visa, att *andning fortgår oafbrutet, så länge växten lefver*. Då växten dör, upphör den däremot strax. Andningens styrka är dock under samma yttre förhållanden mycket olika såväl hos

lika arter som hos samma art under dess olika utvecklingsstadier. Växter med ett rikt utveckladt system af luftgångar i sitt inre hafva vida lifligare andning än de, hvilka sakna sådana, t. ex. kaktéerna. Dock är alltid andningen lifligare hos unga, i tillväxt stadda organ (groddplantor, unga skott, blommor etc.) än hos äldre, utvuxna. Svagast är den hos hvilande växtdelar (lökar, rotknölar o. a.), hvilka oftast äro upplagsställen för en näring, som senare kommer till användning vid växtens utveckling. Belysande såväl för den olika styrka, med hvilken andningen försiggår, som för det förhållandet att den vid lämplig temperatur — i nedan angifna fall 17—20° C. — ej alltid är mindre liflig än hos djuren, äro nedanstående tal.

Ett kilogram lefvande vikt af:	Upptager per timme milligram syre	Afger per timme milligram kolsyra
8 dagar gamla hvete-plantor	286	378
Omogna vallmofrukter	214	446
Växande champinjoner	439	334
Neriumblad i mörker	177	226
Ej groende potatis	5—8	7—10
Ollonborrar	1019	1131
Människa (man)	461—601	535—717
Grodor	63—104	45—81

Ej endast de ofvan angifna, utan äfven yttre förhållanden utöfva dock stort inflytande på andningens liflighet. Särskildt gäller detta temperaturen, under det att belysningen synes spela en mindre roll. Från den temperatur, vid hvilken vätskorna i växten frysa och vid hvilken ingen andning kan påvisas, tilltager denna vid stigande värmegrad, dock proportionsvis hastigare än temperaturstigningen. Samtidigt med att denna når så högt, att växten dör, upphör all andning. Då genom bristande vattentillgång protoplasmans vattenhalt minskas, aftager också andningen, och den upphör alldeles, då uttorkningen drifves så långt, att växten dör. Det fria kväfvet i luften spelar ingen direkt roll för andningen, men väl indirekt genom att förtunna syremängden i luften. Denna förtunning, som i vanlig luft förhåller sig som 1 (syre) till 4 (kväfve), kan utsträckas ända till 1 till 100, utan att det inverkar synnerligen hinderligt på andningen, om blott lufttillgången är tillräcklig. Ren syrgas eller mycket syrerik luft verkar å andra sidan såsom gift på växten, i det den snart dör, utan att dock andningen nämnvärdt tilltager. Detta visar, att de processer i växten, utaf hvilka andningen är en yttring, ingalunda kunna uppfattas såsom enkla syrsättningar, likartade med dem, som ega rum inom den oorganiska naturen. I alldeles syrefri atmosfär eller i lufttomt rum dör växten först efter en tid, hvilket beror på s. k. intramolekylär andning l. själfjäsning. Den möjliggöres därigenom att särskildt af de i växten befintliga kolhydraten och sockret utom kolsyra kemiska föreningar uppstå, som äro syrefattigare än de nämnda och växtens beståndsdelar öfver hufvud. Hos de högre växterna och en del svampar m. fl. lägre växter är den vanligen uppkommande syrefattiga produkten alkohol; efter hand upphör dock denna process, och växten dör, om den ej dessförinnan har fått tillgång till syrehaltig luft. Liksom högre växter för en kortare tid kunna lefva utan tillgång till fritt syre, finns det vissa lägre organismer, särskildt bakterier, hos hvilka denna egenskap utbildats än vidare, i det för dem det fria syret rent af blifvit ett gift. Dessa organismer, som i motsats till de syrebehöfvande (aëroba) kallas anaëroba, åstadkomma i det på organiska föreningar rikhaltiga medium, hvari de lefva, allehanda kemiska omsättningar, hvarigenom den för deras lifsverksamhet erforderliga energien frigöres. Hit höra många sjukdomsalstrande bakterier, liksom många jäsningsbakterier, t. ex. smörsyrebakterien. Äggfviteämnen, kolhydrat och fett aftaga i mängd, och i stället bildas syrerikare föreningar, såsom kolsyra, vatten, men äfven syrerika organiska föreningar, såsom växtsyror, asparagin m. m.

Redan af det ofvan sagda framgår, att andningen är att uppfatta som en *nedbrytningsprocess*, genom hvilken de organiska ämnen, som finnas, med tillhjälp af det upptagna syret oxideras, d. v. s. blifva syrerikare. De närmare detaljerna vid själfva nedbrytningsprocessen äro ännu icke kända. Såsom exempel må anföras, att vid verkställdt försök 100 gr. af pumpans frön under groning i mörker på 14 dagar genom andning förlorade 5,8 gr. Vid verkställda analyser visade det sig, att askbeståndsdelarna (kali, kalk, fosforsyra m. fl.) och kväfvemängden voro desamma före som efter groningen, men att kolet hade aftagit med 9 gr. och vätet med 1 gr., under det att syremängden tilltagit med 4,7 gr. Detta fall, liksom många andra, visar, att någon kväfveförlust aldrig eger rum vid andningen, äfven om de kväfvehaltiga ämnena till sin sammansättning i väsentlig grad förändras.

Andningen har för växten väsentligen samma betydelse som för djuret. Den vid förbränningen frigjorda energien användes till stor del till arbetet i växtens lifsverksamhet; den för utförandet af rörelser, såsom protoplasmans strömningar, periodiska rörelser, heliotropiska och geotropiska, erforderliga kraften erhålles genom andningen. I en syrefri atmosfär upphör också tillväxten. Den med andningen förbundna värmebildningen föranleder endast sällan en märkbar förhöjning i växtkroppens temperatur, och detta dels därför att andningen och till följd däraf värmealstringen i allmänhet blott är svag, dels därför att växtens värmeförlust genom den starka vattenafdunstningen (transpirationen) och genom utstrålningen från de vanligen mycket stora blad- och stamytorna är jämförelsevis ganska betydlig. Denna starka värmeförlust förorsakar sommartiden ofta hos i luften utbredda växtdelar en till och med lägre värmegrad än hos luften själf, oaktadt växten genom sin andning oupphörligt framalstrar små kvantiteter värme. Försiggår åter någon gång andningen hos en växtdel med ovanligt stor energi, så uppvärmes också denna rätt betydligt. Så är förhållandet under befruktningstiden med blomkolfvarna hos en del aroideer (*Arum maculatum*, *Calocasia odora* m. fl.) och med de stora blommorna hos en del gurkväxter, hos *Victoria regia*, hos *Cereus grandiflorus* (den s. k. nattens drottning) m. fl. Nu nämnda organ visa då en temperatur, som med 2°—20° C. öfverstiger den omgifvande luftens. — Ett allom bekant fenomen är den betydliga värmealstring,

som eger rum vid maltberedning. Denna uppvärmning beror äfven på en särdeles liflig respiration, här stående i samband med ett mycket starkt växande hos de unga groddplantorna.

Fig. 1. Fig. 2.

Fig. 3. Fig. 4.

I de få fall, då ljusutveckling (fosforescens) blifvit med säkerhet iakttagen hos lefvande växter, har äfven denna företeelse visat sig bero af syrgasinandning. Den mest bekanta bland de fosforescerande växterna är den i södra Europa på olivträdet växande skifsvampen *Agaricus* (*Pleurotus*) *olearius*. Denna upphör alldeles med sitt lysande, då man beröfvar den tillgång på syrehaltig luft.

Några speciella organ, genom hvilka andningen förmedlas, eger växten icke; *hvarje lefvande cell andas*. Hos växter, lefvande under vanliga förhållanden, sprides alltid luft i tillräcklig mängd för andningen genom väfnaderna, och endast i det fall att, såsom hos vatten- och kärrväxter, rötterna lefva i dy och slam, hvarest ytterst ringa syretillgång finnes, utbildas rikligt luftgångar i rötterna, igenom hvilka tillförseln af luft kan ske. Hos mangrove-arterna o. a. finnas t. o. m. särskilda andningsrötter (*pneumatoder*), genom hvilka rikligare tillgång på frisk luft beredes.

Luftens och dess syres betydelse för växtens lif iakttogs redan af Malpighi (1687) och Scheele (1777). Ingenhouss och Saussure utredde, i början af 1800-talet, andningens allmänna förekomst och dess kolsyreassimilationen motsatta natur. Dessa tvenne motsatta processer blefvo emellertid af Liebig (1840) och hans samtid hopblandade och felaktigt tolkade, för att först i vår tid (genom Sachs m. fl.) till hela sin vidd ånyo uppskattas. G. A. (G. O. R.)

Illustrationen åskådliggör hur man på experimentell väg öfvertygat sig om växternas andning. Den visar frön af korn, hvilka i fig. 1, där luften har fritt tillträde, utvecklat groddplantor, men i fig. 2, som lufttätt tillslutits, ej utvecklats vidare. I fig. 3 har ett brinnande ljus nedsänkts, men slocknat af brist på syre, som vid groddplantornas andning konsumerats, hvaremot ljuset brinner i cylindern fig. 4, där man infört nya groddplantor, som förut dödats, hvarför cylinderns syremängd blir oförändrad.

Andningsljud, *fysiol.*, ett ljud, som iakttages vid auskultation (se d. o.) af lungorna, luftstrupen eller struphufvudet. Karaktären af det ljud, som höres öfver lungorna under normala förhållanden, betecknas med uttrycket "vesikulärt". Då lungväfnaden genom vissa sjukliga processer blifvit förändrad och lungblåsorna ej längre äro fyllda af luft (ett tillstånd, som betecknas med uttrycket "förtätning"), höres öfver motsvarande delar af lungorna ett ljud af samma karaktär som det ljud man normalt hör öfver luftstrupen eller struphufvudet — "bronkiellt" andningsljud. Under normala förhållanden är utandningsfasen, "exspirium", betydligt kortare än den fas, som motsvarar inandningen. Ett "förlängdt exspirium" antyder något abnormt. Af andningsljudets karaktär och styrka kan läkaren draga slutsatser beträffande tillvaron och utbredningen af sjukliga förändringar i lungorna. J. E. J—N.

Andnings-organ (Andningsredskap). Se Andning 1.

Andningsrör, *zool.* Se Trakéer.

Andningsväfnad, *bot.* Se Blad.

Andnöd 1. Dyspné, svårighet att andas. Detta ofta förekommande sjukliga tillstånd utmärker sig därigenom, att andningen försiggår med ansträngning och att för densamma tagas i anspråk muskler, hvilka vanligen icke äro i verksamhet vid andningen (s. k. accessoriska andningsmuskler). I sina lindrigare grader visar sig andnöden endast vid ansträngningar, under det andningen försiggår normalt i hvila; en lindrig andnöd märkes stundom icke ens af den sjuke, utan upptäckes först vid undersökning, därigenom att de accessoriska andningsmusklerna befinnas vara tagna till hjälp vid andningen. De svårare graderna äro däremot oftast förenade med en pinsam känsla af att andningen försiggår ofullständigt. Vid svår andnöd kunna patienterna ofta icke ligga, utan måste för att få luft tillbringa dag och natt i sittande ställning — ett tillstånd, som man kallar ortopné. Det är dock att märka, att det fordras en viss grad af styrka och medvetande för att kunna bibehålla den upprätta ställningen och att således en ytterligt svår andnöd kan förefinnas utan ortopné.

Andnöd uppkommer, då det i lungorna försiggående gasutbytet mellan blodet och den yttre luften sker ofullständigt, vare sig därigenom att, såsom t. ex. ofta vid hjärtfel, blodcirkulationen i lungorna är försvagad och sålunda en för liten mängd blod inom viss tid kommer i beröring med luftens syre eller — hvilket är vanligare — därigenom att syretillförseln till blodet är störd genom ett hinder för andningen. Genom en efter hindrets betydenhet och beskaffenhet afpassad förändring af andningsrörelsernas rytm och intensitet ökas luftväxlingen i lungorna, och gasutbytet mellan blodet och luften blir betydligare. Dyspnén är sålunda i väsentlig mån att

trakta såsom ett slags självreglering, hvarigenom ganismen söker motverka de skadliga följderna af o störda växelverkan mellan blodet och den yttre ten. Allteftersom endast inandningen eller endast andningen eller båda akterna af respirationen äro svårade, skiljer man mellan inspiratorisk, exiratorisk och blandad dyspné. — Ett exempel på spiratorisk dyspné lämnar t. ex. strypsjuka hos rn, då luftstrupen är tilltäppt af i densamma afitta hinnor. Alla muskler, som kunna bidraga att vidga bröstkorgen, sättas därvid i rörelse. Det ktadt blir inspirationen ytterligt långsam och utagen, men utandningen försiggår normalt. Ett otsatt förhållande, en exspiratorisk dyspné, eger m t. ex. ofta vid kroniska bröstkatarrer och vid n f y s e m i sjukdomens början, under det i senare ndier af densamma båda akterna af respirationen e med ansträngning. Icke allenast vid de flesta ukdomar inom andnings- och cirkulationsorganen andnöden ett ofta förekommande symtom, utan ven sjukdomar på andra områden kunna betinga n. Så t. ex. är den icke ovanlig vid svulster i iken och vid gasbildning i tarmarna, då därigenom t hinder för andningen och hufvudsakligen för utdningen åstadkommes. P. W.

Andocides. Se A n d o k i d e s.

Andokides (grek. *Ἀνδοκίδης*, lat. *Andocides*), ekisk talare, enl. Plutarchos f. 468 f. Kr. i Aten, ligt en annan uppgift, den sannolikaste, först omkr. 40. Han tillhörde en förnäm släkt och egnade g redan tidigt åt politisk verksamhet i oligarskt syfte. 415 invecklades han i den vidlyftiga k. Hermokopid-processen och måste fly från sitt dernesland, dit det först 402 förunnades honom t återvända. Tre år senare anklagades han för ränkning af de eleusinska mysterierna, men förarade sig segerrikt. — Under A:s namn finnas i håll fyra fullständiga tal. Af dessa kunna dock ndast två med någon visshet anses som äkta. Hans il är ren och enkel, men för öfrigt röjer han icke gon högre grad af begåfning eller konstmässig utldning. Sin största betydelse hafva hans tal genom t rika historiska material, som de innehålla. A. M. A.

Andorfjället, vackert fjäll 852 m. ö. h., i Nordre rondhjems amt. Från Blomlisätern, där en turistdda finns, har man härlig utsikt öfver Snaasenlen och Snaasevandet. RM.

Andorgö l. A n d ö r j a, en omkr. 140 kvkm. or, bergig ö i Tromsö amt, Norge, mellan Hindö h Senjen. Högsta fjället är A a r b u s t a d t i n d, nkr. 1,200 m. Ön tillhör Ibestads pastorat och r 1,265 inv. (1902). O. A. Ö.

Ando'rra, republik på gränsen mellan Frankrike h Spanien. 452 kvkm. Omkr. 6,000 inv., romerska toliker (någon officiell folkräkning har aldrig föregits). Landet är beläget i den ogästvänligaste delen Pyrenéerna och utgöres af en stor dal, som genomytes af Envalire, samt flera smärre dalsänkor. Dess folkning, hvars bildning står mycket lågt, lefver ufvudsakligast af boskapsskötsel. Åkerbruket är gst obetydligt, och någon industriell verksamhet knappt att tala om. Smuggling utgör för öfrigt mycket anlitad förvärfskälla. Republiken är inlad i sex kommuner och har till hufvudstad A n o r r a l a v i e j a ("gamla Andorra"), som är ygdt på toppen af en hög klippa samt har omkr. 00 inv. Den utgör ej någon fullt suverän stat, utan står under Frankrikes och den spanske biskopens af Urgel gemensamma öfverhöghet. Det enastående förhållandet inträffar sålunda, att en stat har två skyddsherrar på en gång, af hvilka dessutom den ene själf är en annan makts undersåte. Lagstiftande och beskattande makten handhafves af ett generalråd, bestående af 24 medlemmar, valda fyra för hvarje kommun. Verkställande makten utöfvas af en förste och en andre syndicus, valda af generalrådet. Stor makt hafva de af Frankrike och biskopen af Urgel utnämnde domarna i första instans. I andra instans dömer en appellationsdomare, utsedd omväxlande af Frankrike och biskopen af Urgel, samt i tredje instans kassationsdomstolen i Paris.

Republikens finanser äro ordnade på primitivaste sätt. De små penningutgifter, som äro nödvändiga, i rundt tal 30,000 francs årligen, betäckas dels genom indirekta skatter, afgifter af värdshusinnehafvare m. m., dels af direkta skatter, som i mån af behof utkräfvas från kommunerna. Till Frankrike betalar A. årligen 960 francs och till biskopen af Urgel 460 francs. Alla andorraner, som kunna bära vapen, äro skyldiga att tjänstgöra under fanorna. Milisen består af omkr. 600 man infanteri.

A. fick omkr. 775 sin självständighet erkänd af Karl den store, till belöning för att dess invånare tjänade frankerna som vägvisare öfver Kataloniens berg under de moriska krigen. Landet kom senare i beroende af konungarna af Navarra, hvarur så småningom utvecklade sig vasallförhållandet till Frankrike och biskopen af Urgel. Under franska revolutionens dagar fick A. behålla sin självständighet, likaså under Napoleon I:s välde. Se Sutter Laumann, "Au val d'Andorra" (1888), och Ragnar Lundborg, "Europas minsta stater" (1900). R. LBG.

Andover [ä'ndōvə], stad i nordamerikanska staten Massachusetts, 35 km. n. om Boston. 6,813 inv. (1900). Lärarinneseminarium, teologiskt seminarium och Phillips academy (grundad 1778).

Andr., i naturvetenskapliga namn förkortning för Henry Andrews, en engelsk målare, som i början af 1800-talet utgaf ett stort verk med kolorerade växtplanscher.

Andrāda, portugisiskt släktnamn, som burits af flere i den portugisiska litteraturhistorien omtalade män. — I senare tid hafva tre bröder med detta namn tagit verksam del i Brasiliens frigörelse från Portugal. Den äldste, J o s é B o n i f a c i o d'A. e S i l v a, f. 1763, på en gång statsman, mineralog och poet, utnämndes 1800 till professor i geognosi vid universitetet i Coimbra samt till generalintendent öfver det portugisiska bergsväsendet. Han begaf sig 1819 till Brasilien, där han 1821 i São Paulo ställde sig i spetsen för självständighetsrörelsen och 1822 blef minister. 1823 lämnade han detta ämbete och sändes s. å. till Frankrike, där han vistades till 1829. Han blef förmyndare för den omyndige kejsar Pedro II 1831—34, men afsattes genom ett upplopp och dog som privatman 1838. Utom vetenskapliga afhandlingar och politiska uppsatser utgaf d'A. *Poesias d'Americo elyseo* (1815), genom hvilka han vunnit rykte som en af Brasiliens bäste skalder. Af hans tvenne bröder, som jämväl voro brasilianska ministrar, egde den yngste sönerna J o s é B o n i f a c i o d'A. och M a r t i m F r a n c i s c o d'A., båda kända som diktare, den förre genom *Rosas e goivos* (1849), den

senare genom *Lagrimas e sorrisos* (1847) samt dramen *Januario Garcia* (1849).

Andrāde, Ignacio, venezuelansk president, f. 1839, inträdde 1871 i den venezuelanska hären och avancerade efter hand till general. A. deltog äfven som kongressledamot i förbundsrepublikens politiska lif, beklädde en tid presidentbefattningen i sin födelsestat Merida, deltog verksamt i revolutionen 1892 samt utsågs af Crespo först till guvernör i Carácas och sedan till president i förbundsstaten Miranda. 1898 valdes han till republiken Venezuelas president, men störtades redan hösten 1899 genom en af Castro ledd revolution. — A:s broder, José A., f. 1838, diplomat, undertecknade bl. a. å Venezuelas vägnar skiljedomsfördraget med England 1897, hvarigenom gränstvisten mellan Venezuela och British Guyana fredligt uppgjordes.

d'Andrāde, Francesco, portugisisk sångare, f. i Lissabon omkr. 1860, debuterade 1882 i San Remo, sjöng därefter i Italien, Spanien, Portugal och Ryssland samt engagerades 1885 vid Coventgarden i London, hvarifrån han tid efter annan gjorde utflykter åt olika håll, såsom till Berlin och Stockholm. Här gjorde han med utomordentlig framgång *Don Juan*, *Figaro*, *Tell*, *Tonio*, *Jago* m. m. Hans största egenskap är en sällsynt sammansmältning af sång och spel. A. L.

Andrāe, Karl Kristoffer Georg, dansk statsman och matematiker, f. 14 okt. 1812, blef 1825 kadett och 1829 löjtnant vid "Vejcorpset". Efter en längre utrikes resa blef han 1839 kapten och 1842 anställd vid generalstaben samt lärare vid krigshögskolan, där han utöfvade ett stort inflytande på undervisningens vetenskapliga grundlighet. 1848 blef han kungavald medlem af den grundlagsstiftande riksförsamlingen och fördes därigenom in i det politiska lifvet. Han kämpade för ett enkammarsystem (men med två slags val) och visade i allmänhet starkt liberala tänkesätt. Han blef 1849 medlem af folketinget och var i tre år dettas talman samt utbildade normerna för dess arbetsordning; 1853 valdes han till medlem af landstinget, men som han där hörde till oppositionen, blef han 1854 afskedad från sin lärareplats vid krigshögskolan. I dec. s. å. ingick han som finansminister i Bangs ministär och blef nu den egentlige upphofsmannen till helstatsförfattningen af 2 okt. 1855, i hvilken han lät införa ett proportionellt valsätt vid utseende af representanter till riksrådet. A. visade sig nu för öfrigt som en afgjordt doktrinär byråkrat. Från okt. 1856 till maj 1857 var han tillika konseljpresident, därefter ensamt finansminister till juli 1858, då han utträdde ur ministären, därför att han ej ville gå in på Holsteins skiljande från helstaten. Såsom medlem af riksdagen och riksrådet (sedan 1856) fortfor han emellertid att deltaga i det politiska lifvet, men afslog dec. 1863 anbudet att öfvertaga regeringen. 1866, efter grundlagsrevisionen, blef han af konungen kallad till medlem af landstinget för lifstiden. Hans verksamhet var där mera negativt kritisk, utan egentlig sträfvan efter praktiska resultat. A. utgaf flere förträffliga afhandlingar i matematik och blef 1853 direktör för den danska gradmätningen. Efter att på ett utmärkt sätt hafva fullbordat *Den danske gradmaaling* (4 bd 1867—84) tog han afsked och erhöll titel geheime konferensråd. Död 2 febr. 1893. Ar 1894 utgafs "En brevvexling mellem Andræ og Krieger fra London konferencen 1864", i hvilken A. framstår såsom af gjord anhängare af helstaten och motståndare till skandinavismen. 1897 utgaf P. Andræ första delen af en omfattande lefnadsskildring, 1902 ett särskild afsnitt, "Andræ og Hall overfor den politiske situation i efteraaret 1863", och 1903 ytterligare "Andræ og fællesforfatningen af 2 okt. 1855". E. EBG.

Andragsknapp, *mus.* Se Orgel.

Andragsregering, *mus.* Se Orgel.

Andra Göta artilleriregemente (n:r 6), ett enligt 1892 års utrima riksdags beslut nybildadt fältartilleriregemente, hvars uppsättning började 1895, hufvudsakligen ur det förra Göta artilleriregemente med bidrag från Vendes. Regementet är förlagdt till Jönköping och tillhör 2:a arméfördelningen. C. O. N.

Andra Göta trängkår (n:r 6), en enligt 1901 års riksdags beslut nybildad trängkår, hvars uppsättning började 1902, hufvudsakligen ur Vendes trängkår. Kåren tillhör 2:a arméfördelningen, men dess förläggningsort är ännu icke (1903) bestämd. C. O. N.

Andra kammaren, benämning på den ena af nationalrepresentationens afdelningar i Sverige (se Riksdag), Nederländerna och några tyska stater (Baden, Hessen, Sachsen).

Andrake, *zool.* Se Anka.

Andraki, hamnstad till Myra (se d. o.).

Andral [ädra'l], Gabriel, berömd fransk läkare, f. 1797 i Paris, blef professor vid universitetet därstädes 1828 och dog i Châteauvieux 1876. Bland hans i synnerhet för den patologiska medicinen viktiga arbeten märkas: *Clinique médicale* (1823—30), *Précis d'anatomie pathologique* (1829), den första allmän patologiska anatomi, *Cours de pathologie interne* (1836) och *Essai d'hématologie pathologique* (1843).

Andra lifgardet. Se Göta lifgarde.

Andra lifgrenadjär-regementet härstammar från Östgöta kavalleriregemente, som 1791 förändrades till infanteri och under namn af "Lifgrenadier-regementets rusthållsdivision" förenades med "Östgöta fotfolk", som kallades "Lifgrenadier-regementets rotehållsdivision". Båda divisionerna bildade till å 1816 "Lifgrenadier-brigaden", hvilken då delades i två regementen, hvarvid rusthållsdivisionen bildade "Andra lifgrenadier-regementet", som indelades på 8 kompanier med 917 nummer i Linköpings och 2 i Kalmar län. Sedan 1894 har regementet 96 nummer i Östergötlands och 91 i Kalmar län. Det erhåller sitt värnpliktiga manskap från Östergötlands östra inskrifningsområde, hvilket utom östra delen af Östergötland utgöres af Tjusts härad i Kalmar län och af staden Västervik. Dess chefsstation är Linköping, dess öfningsplats Malmen, när Linköping. C. O. N.

Andrarum. 1. Socken i Kristianstads län, Alb härad. 4,874 har. 1,222 inv. (1902). A. bildar med Äljaröd ett regalt pastorat, i Lunds stift, Alt och Järrestads kontrakt.

2. Sveriges äldsta alunbruk, i socknen af samm namn. Det anlades 1637. Tillverkningen, som ut

es af alun, rödfärg och järnvitriol, är numera tydlig. K. K.-Å.

Andrassy [a'ndrāʃi], en af Ungerns förnämsta gnatfamiljer, hvilken enligt sagan ledde sitt ursprung från Andorás, en af den förste ungerske ungens tappraste höfdingar, och som sedan 1500-et skänkt landet flera berömda krigare och statsmän.

1. Julius (Gyula) A., grefve, ungersk statsman, f. 1823, d. 1890, son af den ifrige patrioten grefve Karl A. (f. 1792, d. 1844), uppfostrades till jurist, var riksdagsman 1847—48 och obergespan, kämpade i revolutionskriget mot österrikarna, skickades af ungerska regeringen som sändebud till Konstantinopel, där han lyckades förhindra de ungerske flyktingarnas utlämning. Efter upprorets kufvande blef han dömd till döden samt hängdes "in effi-" (1815). Såsom flykting vistades han sedan i ris, men fick amnesti, återvände till Ungern, blef 61 riksdagsman och slöt sig till Deáks parti, som yftade Ungerns självständighet genom en försoning d den habsburgska monarkien. Han blef snart en dettas inflytelserikaste medlemmar, och då efter den med Preussen 1866 den österrikiska helstaten der Beusts ledning började ombildas på dualismens undval, trädde A. i spetsen för den ungerska miniren (febr. 1867). I denna ställning arbetade han d klokhet och kraft för Ungerns bästa, genomförde rad liberala reformer och lade grund till Ungerns a härväsen (honvéd-institutionen). Under franskska kriget 1870—71 uppträdde han energiskt för behållande af Österrike-Ungerns neutralitet, och er Beusts afgång blef han (nov. 1871) utrikesnister för hela monarkien, den förste ungrare, som klädde denna viktiga post.

Som utrikesminister arbetade A. på vidmakthållande godt förstånd med Tyskland, närmade sig äfven ssland (på trekejsarmötet i Berlin 1872) och iakttog der krigen på Balkanhalfön (1876—78) neutralitet. n efter San Stefanofreden (1878) blef förhållandet Ryssland kyligt, och på Berlinkongressen, där A. Österrike-Ungerns förste representant, utverkade n, att Österrike-Ungern fick sig uppdragen ockupanen af Bosnien och Herzegovina. Efter att hafva d Bismarck bragt till slut förhandlingarna om ett k-österrikiskt försvarsförbund lämnade A. af ännu fullt utredda skäl 22 sept. 1879 sin ministerpost. ven efter sitt afsked utöfvade han tidtals ej ringa lytande genom sin personliga vänskap med kejsar ans Josef och sin stora popularitet i Ungern. — var en mera glänsande än djup statsman, en god för de magyariske magnaterna i deras förtjänster deras begränsning. Honvéd-institutionen, samståndet med Tyskland och den bosniska ockupanen äro de förblifvande frukterna af hans statsnnaverksamhet. (V. S—G.)

2. Julius (Gyula) A., den föregåendes son, efve, ungersk statsman, f. 1860, tillhör deputerademmaren sedan 1885 och är en af det liberala partiets ledande män. 1893—95 var han först som undervisningsminister, sedan som minister vid kungl. hofläget medlem af Wekerles kabinett, utträdde 1898 ur regeringspartiet till följd af "Lex Tisza" (se Ungern), men anslöt sig åter till detsamma, sedan Bánffys ministär störtats. Han har bl. a. utgifvit *Ungarns ausgleich mit Österreich vom jahre 1867* (tysk uppl. 1897). V. S—G.

Andra Svea artilleriregemente (n:r 5), ett enligt 1892 års urtima riksdags beslut nybildadt fältartilleriregemente, hvars uppsättning började 1894, hufvudsakligen ur det förra Svea artilleriregemente med bidrag från Vendes. Regementet är förlagdt till Uppsala och tillhör 5:e arméfördelningen. C. O. N.

Andra Svea trängkår (n:r 5), en enligt 1901 års riksdags beslut nybildad trängkår, hvars uppsättning började 1902, hufvudsakligen ur den förra Svea trängbataljon. Kåren är förlagd till Sala (tills vidare Stockholm) och tillhör 5:e arméfördelningen. C. O. N.

André (Michel) François, fransk historiemålare m. m. Se Bardon.

André. 1. Johann A., tysk pianist, tonsättare och musikförläggare, f. 1741 i Offenbach, där han 1784 grundade en större musikhandel. Död 1799. — 2. Johann Anton A., den föregåendes son, f. 1775, d. 1842, fortsatte sin faders musikförlagsaffär, hvilken vann betydenhet synnerligast genom Mozarts verk. A. var äfven kompositör samt författade en ofullbordad lärobok i tonsättningskonsten. Firman fortsattes af hans söner.

André [ä'ndrē], John, engelsk militär af schweizisk börd, f. 1751, d. 1780. A., som efter romantiska kärleksöden i England begifvit sig till den engelska hären i Amerika och där trots sin ungdom avancerat till major och till generaladjutant hos general Clinton, sändes af denne att vid ett möte träffa närmare uppgörelse med general Arnold om West-Points uppgifvande. Då han ej lyckades återfinna den slup, hvarmed han kommit, nödgades han förklädd söka taga sig tillbaka genom de amerikanska linjerna, men röjde sig och greps, hvarvid de papper, hvilka han medförde som bevis på Arnolds förräderi, kommo i dagen. Han ställdes då inför krigsrätt som spion, dömdes till hängning och afrättades (okt. 1780). A., som var en bildskön och talangfull man, har hos samtid och eftervärld mångenstädes förvärfvat stora sympatier genom sina romantiska lefnadsöden. Hans kvarlefvor begrofvos 1821 i Westminster abbey, och på hans afrättsplats restes 1880 af den amerikanske millionären Cyrus Field ett monument, som dock kort därefter nattetid förstördes med dynamit. V. S—G.

André [ädrē], Jules, fransk landskapsmålare, f. 1804, d. 1869, var 1845—56 anställd såsom målare vid porslinsfabriken i Sèvres. Hans där utförda arbeten hafva rönt allmän beundran.

André [ädrē], Louis Joseph Nicolas, fransk militär, f. 1838, genomgick polytekniska skolan i Paris samt blef underlöjtnant i artilleriet 1851, löjtnant 1861 och kapten 1867. Under fransk-tyska kriget tjänstgjorde han i Paris samt deltog i striderna vid Champigny och Bourget. 1888 öfverste och 1893 brigadgeneral, blef han 1896 chef för polytekniska skolan. 1899 blef han divisionsgeneral. Under Dreyfus-affärens hetaste dagar, då det högre militärbefälets trohet mot republiken syntes tvifvelaktig, fäste A. styrelsens uppmärksamhet vid sig genom en dagorder, som förbjöd hans soldater att i kasernerna

införa regeringsfientliga tidningar. När Galliffet 31 maj 1900 afgick som krigsminister, blef A. därför hans efterträdare i Waldeck-Rousseaus kabinett, och han kvarstod som krigsminister, äfven när Combes 1902 öfvertog befattningen som regeringschef. A. har som krigsminister genomfört åtskilliga reformer, bl. a. kolonialarméns fästande vid krigsdepartementet och en omorganisation af generalstaben. Han har ock framlagt förslag om införande af tvåårig tjänstetid i armén, ett förslag som af deputeradekammaren principiellt antogs i febr. 1902. Nationalisterna anse hans reformer såsom en desorganisation af armén, de radikale däremot prisa dem såsom innebärande arméns republikanisering. Genom viktiga omflyttningar i det högre militärbefälet har han dessutom visat sig kunna upprätthålla en kraftig disciplin gentemot detta befäls själfrådighet. A. har ock inlagt betydande förtjänster om det franska artilleriets utveckling och om sprängämnestekniken. E. A—T.

Andrēa del Sarto. Se Sarto.

Andrēa di Cione. Se Orcagna.

Andrēæ, Sankt (fi. *Antrea*), imperiellt pastorat af 2:a kl., Nyslotts stift, Jääskis kontrakt, Jääskis domsaga och härad, Viborgs län, Finland. Landarealen 640 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 10,663 pers. (1901). A. G. F.

Andrēæ, Laurentius. Se Laurentius Andreæ.

Andrēæ, Abrahamus. Se Abrahamus Andreæ Angermannus.

Andrēæ. 1. Jakob A., tysk teolog, en af det 16:e århundradets ypperste och inflytelserikaste teologer, f. 1528, d. 1590, teol. professor och kansler vid universitetet i Tübingen, var utmärkt genom lärdom och skarpsinne samt deltog på det verksammaste i sin tids teologiska stridigheter och förde med mycken framgång den lutherska rättttrogenhetens talan. Sin största ryktbarhet vann A. genom den bekanta konkordieformeln (*Formula concordiæ*), i hvars författande och genomförande han hade hufvudsaklig del. Han författade mer än 150 skrifter. Se J. V. Andreæ, "Fama andreana reflorescens" (1630). J. H. B.*

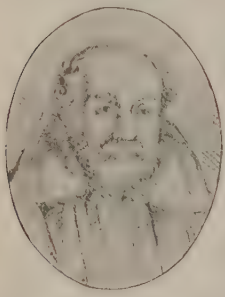

2. Johann Valentin A., den föregåendes sonson, tysk teolog, f. 1586, blef 1620 superintendent i Kalw och dog 1654 som hofpredikant och konsistorialråd i Stuttgart. Han var en anderik motståndare till 17:e årh:s nya skolasticism, hvilken med förbiseende af ett sant kristligt lif lade hufvudvikten vid tillspetsade dogmatiska bestämningar. I ett mycket stort antal skrifter gisslade han med satirens och allegoriens vapen sin tids religiösa och sedliga fördärf. I komedien *Turbo* angrep han sålunda sina samtidas lärdomsprål och i 100 satiriska dialoger under namn af *Menippus* (1618) tidens dårskaper och falska ortodoxism. Mot det mystiska, teosofiska och alkemistiska hemlighetsmakeriet vände han sig bl. a. i *Chymische hochzeit Christiani Rosenkreuz*, och genom sin *Turris Babel*, *Invitatio Fraternitatis Christi* och andra arbeten sökte han gifva en mera positivt kristlig riktning f det svärmeri, som delvis genom missförstånd hans satiriska angrepp tagit ny fart i rosenkreuzarna orden. I sin *Herculis christiani luctus* och *Reipublicæ christianopolitanæ descriptio* utkastade han grundlinjerna till en kristlig idealstat. A. var en af sin tids mest nitälskande själasörjare, berömd som pedagog och predikant, och har på återupprättandet af det genom trettioåriga kriget ödelagda kyrkliga lifvet inom de kyrkoområden, där han verkade, utöfvat ett stort inflytande. Hans *Vita ab ipso conscripta* utgafs af F. H. Rheinwal 1849. Se vidare W. Hossbäch, "J. V. Andreæ un sein zeitalter" (1819). J. HDR.

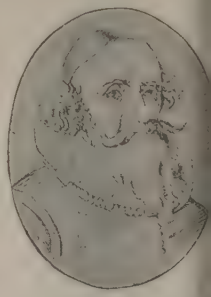

Andrēæ, August Heinrich, tysk arkitek f. 1804, d. 1846, stadsarkitekt i Hannover, va den förste, som i nordvästra Tyskland bragte ti användning den under medeltiden så högt stående tegelstensbyggnaden.

Andreæäceæ, *bot.*, en familj bladmossor, om fattande små, blad- och grenrika mossor, som hufvu sakligen förekomma i fjälltrakter, där de bilda sm brungröna eller svartaktiga tufvor på de fuktig klipporna. Inga andreæaceer äro funna växande p jord. De förekomma ej heller på lösare stenarte såsom kalksten, men trifvas däremot väl på kise rika bergarter af fastare byggnad, sådana so granit och gnejs. Familjen utmärker sig därigeno att sporkapseln är kortskaftad, men uppbäres af bladlös, skaftlik förlängning *(pseudopodium)* af de gren, på hvilken kapseln sitter, samt därigenom a kapselns midtpelare (*columella*) är upptill afbrut och framför allt därigenom att kapseln vid mognad brister genom fyra längdspringor, hvilka vid fukti väder sluta sig, vid torrt åter öppna sig. De innefattar ett enda släkte, *Andreæa* Ehrh., som Skandinaviens flora är representeradt af omkr. arter. V. W.*

Andrēas, fäste. Se Bommel.

Andrēas, en af Jesu tolf apostlar, bördig fr Betsaida i Galileen. I likhet med sin fader, Jona och sin, sannolikt yngre, broder Simon Petru var han till en början fiskare. Bland Jesu lärjung var han den förste, som slöt sig till Mästaren, sed han förut tillhört Johannes döparens lärjungakret Enligt "Acta Andreæ" verkade han efter Jesu d för kristendomens utbredande i Grekland. Eusebi låter honom utsträcka sin missionsverksamhet t Skytien, hvarför han ännu vördas såsom ryssarn apostel. Efter att hafva grundat en kristen kyrl i Bysans skall han hafva lidit martyrdöden i Patr (det nuv. Patras) i Achaja. På befallning af pr konsuln Ægeas' (Egetes') blef han korsfäst på särskildt slags tvärkors, som än i dag efter hon kallas Andreaskors. 30 november firas som hans dödsdag. Äfven i Skottland äras h såsom skyddspatron. — I kyrkans första tider ett honom falskeligen tillskrifvet "evangelium" omlopp. Det fanns äfven apokryfiska apostlahistorie

buro hans namn, näml. de s. k. "Acta Andreæ" "Acta Andreæ et Matthiæ", hvilka stodo i t anseende hos åtskilliga heretiska partier. Se ius, "Die apokryphischen apostelgeschichten" 8). J. H. B. (J. HDR.)

Andréas, namn på tre ungerska konungar af pads ätt. — 1. A. I, reg. 1046—61, lefde som dsflykting i Ryssland, men återkallades 1046 om ett folkuppror. Efter ett lyckligt krig mot sar Henrik III befriade han 1052 Ungern ur s vasallförhållande till tyska riket. Angripen af broder Bela, blef han af denne besegrad i slaget Theiss, 1061, där han själf stupade. — 2. A. reg. 1205—35, störtade i förening med sin elsefulla gemål Gertrud Ungern i svåra inre ligheter. Sedan Gertrud 1213 blifvit dödad genen sammansvärjning af adeln, begaf sig A. 1217 ett korståg till Palestina. Detta korståg blef utan der, och A. återvände till Ungern, där han ända sin död hade att kämpa mot uppror. 1222 ärdade han den s. k. gyllene bullan, ett frihetsf för magnaterna, betraktadt såsom Ungerns första ndlag. — 3. A. III, reg. 1290—1301, den föreendes sonson, var den siste af Arpads ätt. Se vidare gern.

Andreas Andreasson And, lärd, mecenat, studade i utlandet (förmodligen vid det berömda iversitetet i Paris) och förvärfvade sig jämväl gistergrad. Efter sin hemkomst blef magister A. nik i Uppsala 1275 och kallades 1278, då den gamle mprosten Björn afled, att efterträda honom. 1299 nnade han detta ämbete åt sin frände Israel tersson och intog dennes plats såsom förste kanik; n då Israel snart afled, återtog han, 1302, domstämbetet och bibehöll det till sin död (i början af 17). — Magister A. var en af sin tids lärdaste enskar och därjämte en ifrig och frikostig befordrare lärdom och vetenskap. För att understödja studande svenskar inköpte han 1285 ett hus med tomt Paris (det sedan s. k. *domus scholarium de Suecia*), m han skänkte till ett kommunitet, för hvilket 1291 ärdades omständliga och stränga stadgar. A. innede själf högsta ledningen af denna inrättning ända l 1313, då han öfverlämnade den i Uppsala dompitels vård. Huset såldes på 1350-talet. Till de i Uppsala domkyrka tjänstgörande korgossarna ankte han en holme i Fyrisån (den nuvarande Kvarnälmen, som då likväl var betydligt större), med rå befintliga hus, och bildade för dem äfven ett kommunitet (*communitas choralium*) med underning. Ur denna skola uppväxte sedermera Uppsalas tedralskola och på visst sätt äfven dess universitet, ilka inrättningar ända till på 1500-talet hade sina ggnader på den af A. skänkta platsen. 1302 lät bygga ett stort stenhus i Uppsala åt ett där förut ättadt helgeandshus (*domus Dei*, en anstalt för za och fattiga), som han äfven i öfrigt understödde d frikostiga donationer. — A:s stora lärdom och glighet togos ofta i anspråk för statssaker. Han nnes såsom närvarande vid Alsnöstadgans utlande (omkr. 1279) och omtalas 1288 såsom sråd. Då fråga uppstod om sammanarbetning af uppländska rättssedvänjorna till en enda lag, lades magister A. till medlem af den nämnd, som ...ts för att verkställa detta arbete. I denna ammitté var han den ende boklärde mannen, och ypperliga språk, som utmärker den 1296 stadfästa Upplandslagen, får sannolikt tillskrifvas den snillrike domprosten.

Andreas A. tillhörde en frälsesläkt och förde i vapnet en simmande and. Hans bror, Israel Andreasson And, riddare och lagman i Tiundaland, förde i vapnet tre gående änder på en snedbjälke. Detta vapen synes ännu på Israels dotters gravvård, den märkliga "fru Ramborgs häll" i Väster-Åkers kyrka. Ätten utdog på manssidan med Israel Ands söner. R. T.*

Andréas Arvidi, estetiker, f. i Strängnäs, d. 1673, blef filos. magister i Dorpt, 1651 lektor i Strängnäs och 1659 kyrkoherde i Österhaninge. Han var riksdagsman 1668. A. skref den första svenska poetiken, *Manuductio ad poesin suecanam, thet är En kort handledning til thet svenske poeterij, versz- eller rimj-konsten* (1651), en kompilation väsentligen efter tysken Opitz, och sysselsättande sig blott med poesiens yttre form. Se uppsats af O. Levertin i "Samlaren" 1894.

Andreasberg, Sankt, bergsstad i preussiska reg.-området Hildesheim (Hannover) i Öfre Harz, 580—627 m. ö. h. 3,846 inv. (1900). Betydlig bergsdrift och rika grufvor, som lämna silfver, järn, bly, kobolt, arsenik och koppar. Liflig industri. Handel med boskap och sångfåglar. A. har på senare tid börjat besökas såsom kurort (granbarrsbad, mjölkkur o. s. v.).

Andreasdukät. Se Andreasmynt.

Andreaskors (lat. *crux decussata* l. *andreana*), ett lutande kors eller ett kors med snedt ställda balkar. Det har sitt namn efter aposteln Andreas, som säges hafva ljutit döden på ett kors af denna form och som af de bildande konsterna vanligen framställes med ett sådant vid sidan. Till följd af sin likhet med förkortningen af Kristi namn, den grekiska bokstafven X, har Andreaskorset alltid varit ett högt äradt symboliskt tecken. Då det är gjordt af taggiga grenar, kallas det burgundiskt kors. Jfr Kors.

Andreasmynt, mynt, som i prägeln bära aposteln Andreas' bild bakom det stora Andreaskorset. Sådana slogos förnämligast i *Braunschweig* och *Hannover* till värden af 1, 1/2, 1/3 och 1/6 thaler (1 thaler = 36 Mariengroschen) samt 4 och 2 Mariengroschen. Äfven den braunschweigska dukaten hade denna prägel. — Under Peter I, Anna och Elisabet slogos i *Ryssland* Andreasdukater till 2 rubels värde, under Elisabet äfven halfva sådana till 1 rubels värde. A. V. S.*

Andreas-orden. 1. Rysslands högsta orden. Se Ordnar. — 2. Skotsk orden. Se Ordnar och Tistelorden.

Andréas Sunönis. Se Hvide-ätten.

Andree [-drē]. 1. Karl Theodor A., tysk tidningsman och geograf, f. 1808 i Braunschweig, d. 1875, studerade i Jena, Berlin och Göttingen och var sedan redaktör af flere tyska tidningar. Han öfversatte till tyska flere större geografiska arbeten samt författade *Nordamerika in geographischen und geschichtlichen umrissen* (2:a uppl. 1854), *Buenos Ayres und die Argentinische republik* (1856), *Geographie des welthandels* (1867—72) m. fl. 1861 grundade A. den geografisk-etnografiska tidskriften "Globus". — 2. Richard A., den föregåendes son, tysk geograf och etnograf, f. 1835 i Braunschweig, har egnat sig åt forskningar särskildt rörande de tysk-slaviska

folken och de keltiska stammarna i Skottland. 1874—90 var han ledare af Velhagens och Klasings geografiska anstalt i Leipzig. Bland hans arbeten märkas *Ethnographische parallele und vergleiche* (1878, ny följd 1889) samt vidare *Physikalisch-statistischer atlas des Deutschen reichs* (tills. med Peschel, 1877), *Allgemeiner handatlas* (1881; 4:e uppl. 1899), som fått stor spridning äfven i Sverige, och (tills. med Scobel) en karta öfver Afrika i storleken 1: 10 mill. (1892) m. fl. Sedan 1893 är han bosatt i Braunschweig och redigerar sedan 1891 "Globus".

Andrée [-drē]. 1. Fredrika A., sångerska. Se Stenhammar. — 2. Elfrida A., den föregåendes syster, tonsättarinna, f. 19 febr. 1841 i Visby, blef 1861 organist vid finska kyrkan i Stockholm (den första kvinnliga organist i Sverige), 1862 vid franska kyrkan därstädes samt 1867 vid domkyrkan i Göteborg. Led. af Mus. akad. 1879. A. har framkommit med flere kompositioner af olika slag, bland hvilka tre äro utgifna af Musikaliska konstföreningen, nämligen en *Pianokvintett*, en *Pianotrio* samt *Snöfrid*, ballad för soli, kör och orkester. I öfrigt äro utgifna diverse sånger och pianostycken. Vid en internationell utställning i Bruxelles 1895 prisbelönades A. för en symfoni, en stråkkvartett och ett stycke för orgel och militärmusik. En opera *Frithiof*, grundad på Fritiofs saga, finnes i manuskript. A. L.

Andrée [-drē], Salomon August, ingenjör, luftseglare, f. 18 okt. 1854 i Grenna, genomgick Tekniska högskolans mekaniska fackafdelning 1871—74, företog därefter studieresor i utlandet och idkade verksamhet som praktiserande ingenjör, var 1880—82 assistent i fysik vid Tekniska högskolan och deltog 1882—83 i den svenska meteorologiska expeditionen till Spetsbergen. Under öfvervintringen på Spetsbergen ledde A. de luftelektriska iakttagelserna, hvarjämte han underkastade sig hälsofarliga undersökningar angående polarmörkrets inflytande på organismen. 1884 utnämndes han till öfveringenjör i dåv. Patentbyrån och var 1886—89 därjämte öfverlärare i experimentalfysik vid Tekniska skolan i Stockholm. 1892 erhöll A. utaf Vet.-akad. och Stiftelsen Lars Hiertas minne anslag till utförande af en serie vetenskapliga ballongfärder i Sverige, de första sådana, som utförts därstädes. Den första af dessa resor företogs 15 juli 1893 från Stockholm med ballongen "Svea". 19 okt. s. å. utfördes en äfventyrlig färd, under hvilken ballongen drefs ut öfver Östersjön och nådde land först i finska skärgården, och 14 juli 1894 tillämpade A. med framgång en af honom uppfunnen metod att styra ballongen medelst släplina och segel. Resan 4 aug. s. å. eger ett särskildt intresse därigenom att den skedde samtidigt med två andra vetenskapliga ballongfärder (den ena i Ryssland och den andra i Tyskland) och sålunda utgjorde en länk i den första internationella expedition, som

företagits till de högre luftlagren. På en färd 2 nov. s. å. for ballongen på fem timmar från Götebor till Gottland.

13 febr. 1895 framlade A. för Vetenskapsakademie en plan till att utforska polarområdet medelst e s. k. guide-roperande och enligt hans ofvannämnd metod styrbar luftballong. Sedan A. Nobel me 65,000 kr., Oskar II och O. Dickson me hvardera 30,000 kr. samt en onämnd med 5,00 kr. understödt företaget, kom expeditionen till stån sommaren 1896. På Danskön, Spetsbergen, upp byggdes ett ballonghus, hvarest ballongen (kalla "Örnen") fylldes, men ogynnsamma vindar tvungo A att resa hem. Han återvände nästa sommar oc afseglade jämte tvenne följeslagare, K. Frænkel oc N. Strindberg, 11 juli 1897 i sin ballong norrut Vid uppstigningen hände dem det missödet att d flesta släplinorna hakade af sig och blefvo på platser Den sista underrättelse, som hittills erhållits frå denna exempellöst djärfva färd, är det korta med delande, som A. 13 juli afsände med en bre dufva från en punkt n. ö. om Danskön på 82 n. br. Färden väckte i hela den bildade vårlde beundran och spändt intresse, och ännu (1905 uppdyker då och då ett rykte om fynd efter pola fararna, hvilka fynd skulle gjorts hos arktiska folk stammar i Asien och Nord-Amerika, dit underrättelse om färden spriddes genom regeringarnas försorg. An gjorda efterforskningar efter A. (i Sibirien af J. Stac ling och F. Martin, vid Grönland af A. Nathors se "Ymer", årg. 1899—1900. Om förberedelsern till polarexpeditionen se A:s egna meddelanden Ymer, årg. 1895—97. Dessutom har A. efterlämn en fullständig berättelse om expeditionen till dage före affärden. Se vidare uppsatser af Celsin "Andrées ballonguppstigning" (Ymer, 1897), oc Ekholm, "Om Andrées ballongfärd under de två först dagarne" (ibid. s. å.). A. anses ouphunnen i frå om vetenskapliga ballongfärder, af hvilka han utförd nio i Sverige 1893—95. Antalet därunder gjord vetenskapliga iakttagelser uppgår till öfver 400, dä ibland öfverlägset noggranna bestämningar af lufte kolsyrehalt. A. skötte därvid allena både manövr ringen och iakttagelserna, ofta på betydande höj Äfven som praktisk luftseglare stod A. bland de all främste. Polarballongen "Örnen" satte ett vårld rekord, i det den höll sig uppe minst 46 timmar sträck. Resultaten af sina iakttagelser under samtlig ballongfärder i Sverige meddelade A. i en serie a handlingar, publicerade i Bihang till Vet. akad handl., afd. II, bd 19—21. Han publicerade dä jämte ett stort antal afhandlingar dels i praktisk ämnen, bl. a. *Om uppfinningarna i Sverige åren 187 —84* (1890), *Industrien och kvinnofrågan* (1892, Verdandis småskrifter) samt *Uppfinningarnas oc industriens betydelse för språkets utveckling* (s. å i Nord. tidskr.), dels i vetenskapliga ämnen, för trädesvis rörande värmet och elektriciteten, såso *Electricité atmosphérique, observations faites au Co Thordsen, Spitzberg 1882—83.*

Andreen [-drēn], Gustav, svensk-amerikans skolman, f. 13 mars 1864 i Baileytown, Indian son af den från Grenna utvandrade pastor A. Andree och en likaledes svenskfödd moder, uppfostrades v Augustana college, studerade halftannat år la farenhet, anställdes därefter som biträdande lära vid nämnda college och sedermera som ord. lära

vice president vid Bethany college i Lindsborg, sas, promoverades 1898 till filos. doktor vid Yale-versitetet i New Haven och vistades därefter i år vid skandinaviska universitet, särskildt i psala, för studium af nordiska språk, samt åter-de till Yale-universitetet som lärare i detta ämne. I anställdes han som president (rektor) vid gustana college och teologiska seminarium. A. ökte 1903 Sverige, där han höll föredrag och i gt verkade för insamling af en fond till en natur-enskaplig professur vid Augustana college. Som sident vid svensk-amerikanarnas äldsta läroverk han satt som en af sina viktigaste uppgifter att rka svensk-amerikanarnas samhörighetskänsla med erneslandet. A. har författat: *Det svenska språket merika* (1900, i Verdandis småskrifter), *Studies the idyl in german literature* (1902), en serie ningsartiklar under rubriken "Från Norden" m. m.

Andre'jev, Leonid, rysk novellist, f. 1871 i ern. Orel, hade en glädjelös barndom och gjorde vid års ålder självmordsförsök; tre år senare lyckades n visserligen taga juridisk examen i Moskva, men ste för sin utkomst taga journalistisk anställning. er sin litterära debut (1898) har A. utgifvit två ndre band *Berättelser* (1901—02) och är flitig med-etare i ryska tidskrifter. Hans första novellsamling er påverkan af Gorjkij samt af Nietzsche. A:s nstnärliga styrka ligger i den tungsinta stämningen i karaktärsteckningen, särskildt af brottsliga och kliga typer, dem han analyserar med kall psyko-isk realism, men utan Gorjkijs romantik eller för-ande "galghumor". Ett ofantligt uppseende väckte ns berättelse "Tanken" (1902), hvari han med knytning till Dostojevskijs "Raskolnikov"-motiv handlar problemet om mordets eventuella berätti-gade och om den moraliska och intellektuella an-righeten. Af A:s äldre skisser föreligger på svenska urval (1903). A—D J.

Andreje'vskij, Sergjej Arkadjevitj, mo-rn rysk lyriker och estetisk kritiker, f. 1847 i katerinoslavska guvernementet. Utgången ur Pusj-ns lyriska skola, röjer han en stark pessimistisk ndstämning med utpräglad individualitet, som dock er hand påverkats af utlandets moderna poesi, sär-ldt den franska. Såsom formtalang betraktas A. n en af det unga Rysslands bäste lyriker. Hans sta diktsamling utkom 1886. A—D J.

Andrén, Anders Viktor, målare, illustratör, ldes i Uddevalla 7 dec. 1856, kom till Stockholm 74, blef elev vid konstakademiens principskola 76 och studerade vid akademien till 1882 (hufvud-ligen teckning, men äfven skulptur). Var samtidigt gon tid i målarlära. A. gjorde sig känd som skicklig rask illustratör, utförde från 1878 teckningarna idningen Kasper, tecknade från 1880 under en ljd af år en mängd illustrationer till dagskrönikan i illustrerad tidning samt utförde en mängd bilder i skrifter och böcker — illustrerade bl. a. A. U. ths diktcykel "Kärlekssagan på Björkeberga" 892) och Isidor Lundströms parodiska dikt "Kung res saga" (s. å.). Han har sedan utfört konstnärliga ischer samt åtskilliga dekorativa målningar, i taurant Du nord, i utställningsbyggnaderna 1897 nt i Vasateatern, Operahuset och Södra teatern i kholm. Hans största arbete är hans dekorativa ning i Operahuset, där han 1895 utförde plafonden n lunettbilder i Operakafféet och 1898 den stora plafonden i teatersalongen (Apollon jämte allegoriska figurer, representerande drama, musik, sång m. m.). A. har äfven utfört teckningar till konstindustriella föremål och till dekorativ skulptur (bl. a. i k. teatern). 1899 blef han ledamot af konstakademien. — A. är en förträfflig Bellmanssångare. K. W—N. (G—G N.)

Andrēna, *zool.* Se Gräfbi.

Andrēnidæ, *zool.*, en till biens familj hörande grupp. Dit höra gräfbien.

Andréossy [ädreäsi], Antoine François, fransk general, f. 1761, d. 1828, trädde 1781 i krigstjänst, utmärkte sig i revolutionskrigen, följde Bonaparte till Egypten, blef 1799 krigsminister, 1802 sändebud i London, senare i Wien och därefter i Konstantinopel. Efter slaget vid Waterloo slöt han sig till bourbonerna. Bland hans skrifter i fysisk geografi, hydrostatik och krigshistoria må särskildt nämnas *Histoire générale du canal du Midi* (1800), en grundlig historik öfver den stora Languedoc-kanalen, som 1666—81 byggdes af A:s stamfader, den berömde ingenjören François A. (f. 1633, d. 1688).

A'ndresen, Kjeld Nikolai Gotthard, norsk nykterhetsförkämpe, f. 1808 i Kristiania, blef 1825 student och var därefter medarbetare i tidskrifter, tills han 1841 uppträdde som ledare af de då stiftade norska måttlighetsföreningarna. A. var den som hufvudsakligen genomdref dessas öfvergång till absolutistföreningar. Med statsunderstöd fortsatte han denna banbrytande verksamhet dels såsom kringresande emissarie, dels genom skriftställeri. Död i Hedemarken 1851. Skr.: *Afholds-katekismus* (1844, 8:e uppl. 1887; flera gånger öfversatt till svenska, lapska och finska), *Håndbog i afholdsreformens grundsætninger* (3:e uppl. 1848; "Om afskaffandet af bränvinets bruk såsom dryck...", 1847).

Andresen, Karl Gustaf, tysk germanist, f. 1813 i Holstein, d. 1891 som professor i Bonn, skref flere gediga arbeten om tyska personnamn och nutida tyskt språkbruk, bl. a. *Die deutschen familiennamen* (1862), *Über die sprache J. Grimms* (1869), *Über deutsche volksetymologie* (1876; 6:e uppl. 1899) och *Sprachgebrauch und sprachrichtigkeit im deutschen*, (8:e uppl. 1898).

Andresen, Andreas, tysk skriftställare på kopparstickarkonstens område, f. 1828 i Slesvig, d. 1871, flyttade 1862 till Leipzig och öfvertog där 1867 ledningen af Weigels konstauktionsinstitut, till hvilket han 1870 genom köp blef egare. Bland hans arbeten må nämnas *Die deutschen malerradirer des 19:ten jahrhunderts* (I—IV; 1866—70).

A'ndrésson, Guðmundur (*Gvöðmöndör Andrjesson*), isländsk filolog, d. 1654, försvarade i en afhandling månggiftet och satt på grund däraf en tid fängslad i Köpenhamn. Har författat en kommentar till Voluspa samt på uppdrag af rikshofmästaren J. Gersdorf en stor isländsk-latinsk ordbok, *Lexicon islandicum* (utg. 1683). R. N—G.

Andrewes [ä'ndruś], Lancelot, en af den engelska kyrkans ypperste teologer, f. 1555, d. 1626, studerade i Cambridge och vann stort rykte för gedigen lärdom, särskildt inom språkkunskap och den patristiska litteraturens område. Än mera berömd var han dock som predikant. A. tillhörde den högkyrkliga riktningen och höll sig i sina åsikter lika fri från katoliserande tendenser som från inflytande af puritanismen. Han deltog 1604 i Hampton-

court-konferensen och 1618 i synoden i Dordrecht samt var ifrigt verksam i den bibelkommission, som verkställde den 1611 autoriserade engelska bibelöfversättningen. 1605 blef han biskop af Chichester, förflyttades 1609 till Ely och 1619 till Winchester. Bland hans många skrifter märkas *The Lambeth articles* (1595), epokgörande för den engelska kyrkans uppfattning af rättfärdiggörelsen, samt två stridsskrifter mot jesuiten Bellarmini, *Tortura torti* (1609) och *Responsio ad apologiam cardinalis Bellarmini* (1610; båda omtryckta 1851). Hans för eget bruk afsedda andaktsbok, *Manual of private devotions* (1648), utgifves ständigt i nya upplagor (den senaste af A. Whyte 1900). Jfr R. L. Ottley, "Lancelot A." (1894). V. S—G.

Andrews, S:t [snt ä'ndruš], kuststad vid bukten af samma namn i grefskapet Fife i Skottland, omkr. 70 km. n. ö. om Edinburgh. 7,621 inv. (1901). Där finnas Skottlands äldsta universitet, stiftadt 1411 (antalet studenter 1901—02 var 415), och det af And. Bell grundade s. k. Madras college. Stora ruiner efter ett slott och en 1559 förstörd katedral. A. var under katolska tiden en betydande stad och säte för Skottlands ärkebiskop.

Andrews [ä'ndruš], Thomas, engelsk fysiker och kemist, f. 1813 i Belfast, d. 1886 som professor vid "Queen's college" därstädes, blef bekant genom sina undersökningar om ozonet och om värmeutvecklingen under kemiska processer samt utförde mycket viktiga undersökningar öfver de s. k. kritiska fenomenen, d. v. s. det förhållandet, att gaser öfver en viss temperatur ej längre genom tryck kunna bringas att öfvergå i flytande form.

Andrews [ä'ndruš], Christopher Columbus, nordamerikansk diplomat, f. 1829 i Hillsborough, New Hampshire, blef 1850 advokat och öfverflyttade efter en tid till Minnesota. Han deltog med ifver i det politiska lifvet, som då var häftigt upprördt med anledning af slaffrågan, tjänade i nordstaternas här under kriget 1861—65 och avancerade till generalmajor. Såsom minister i Stockholm 1869—77 var han i hög grad verksam för att i sitt hemland utbreda en noggrann kännedom om svenska och norska förhållanden. En del af hans rapporter om svenska förhållanden äro tryckta i de officiella serierna "Foreign relations" och "Commercial relations of the United states". 1882—85 var A. generalkonsul i Rio Janeiro; han bekläder sedan 1895 ett ämbete vid skogsstaten i Minnesota.

Andria, välbyggd, af yppiga mandelträdgårdar omgifven stad i italienska prov. Terra di Bari, s. om Barletta. 49,967 inv. (1901). Vacker domkyrka. Majolikatillverkning och liflig handel med mandel. — Vid sitt tappra försvar mot fransmännen 1799 förlorade staden största delen af sin befolkning och en mängd konstverk.

Andri'aka, hamn till Myra (se d. o.).

A'ndrias (grek. *andria's*, mans bild), *paleont.*, ett fossil, funnet i Oeningens miocena sötvattenskalk, beskrifvet af Scheuchzer 1726 såsom syndafloddsmänniskan, *homo diluvii testis*, och besjunget af diakonen Müller från Leipheim vid Ulm i följande vers:

"eländiga skelett af en, som syndat svårt,
hos ondskans nya barn gör hjärtat mindre hårdt".

Formen hör, såsom Cuvier visat, till stjärtbatrakierna och står nära släktet *Cryptobranchus*; Tschudi beskref den under namnet Andrias Scheuchzeri. A. HNG.

Andrienne [ädriä'n] eller Adrienne [adriä'n], fr., en vid, framtill öppen fruntimmersklänning, som blef modern genom den skådespelerska, hvilken 1703 i Paris kreerade titelrollen i Terentius' skådespel "Andria".

Andrieu [ädriö], Bertrand, fransk stämpelsnidare och den förnämste medaljgravören under första kejsardömet, f. 1761, d. 1822, utbildade sig under inflytande af David och utförde en mängd förträffliga minnespenningar öfver samtida viktiga tilldragelser. Hans profilhufvuden af Napoleon I blefvo snart den enda giltiga typen.

Andrieux [ädriö]. 1. François Guillaume Jean Stanislas A., fransk författare, f. 1759, blef 1781 advokat, 1791 byrächef vid likvidationsstyrelsen, 1795 domare i kassationsdomstolen, 1798 medlem af de femhundrades råd och 1800 af tribunatet, 1804 professor i litteratur vid Polytekniska skolan och 1814 vid Collège de France. Han invaldes 1795 i Franska akademien och blef 1829 dess ständige sekreterare. Död 1833. A. var en karaktärsfast man. Hans bästa komedi är *Les étourdis ou le mort supposé* (1788; "De obetänksamme", 1798, öfvers. af L. Hjortsberg; "Den föregifne döde", 1828, öfvers. på vers af J. E. Remmer). Bland A:s öfriga lustspel märkas *Anaximandre* (1782) och *La comédienne* (1816). Han skref äfven med voltairesk kvickhet poetiska berättelser, *Contes*. A. hängde fast vid 1700-talets klassiska smakriktning. Han är sinnrik, klar och behaglig, men saknar lidelse och känslodjup. A:s arbeten utgåfvos 1818 och 1823 (i urval 1878). E. F—T.

2. Louis A., fransk politiker, f. 1840 i Trévoux (dep. Ain), slog sig ned i Lyon såsom advokat och skötte där flera politiska processer, stiftade (jämte andra) en fri juridisk fakultet och bekämpade kejsardömet. I juni 1870 dömdes A. för smädelse mot Napoleon III till tre månaders fängelse. Efter statshvälfningen 4 sept. 1870 utnämnd till republiken prokurator i det oroliga Lyon, upprätthöll han där med fast hand ordningen, men afgick 1872. Vald till ombud för Lyon i deputeradekammaren 1876 slöt han sig där till den republikanska unionen. 1879 utsågs han att frambära lagförslaget om partiell amnesti (gentemot den allmänna amnestiens förespråkare) och var 1879—81 polisprefekt i Paris, hvarunder han bittert angreps af det radikala municipalrådet. Freycinet gaf åt A. ambassadörsposten i Madrid, men denne återkom snart (1882) uppträdde oförsonligt mot opportunisterna och Ferry kolonialpolitik samt skref det af indiskretioner vinlande arbetet *Souvenirs d'un ancien préfet de police* (många uppl.; "En polisprefekts memoarer", 1889). Han slöt sig 1888 till boulangisterna. 1889 var han ej omvald till deputerad. I Panamaskandalen 1892—93 spelade den förslagne A. en hufvudroll i det han föregaf sig hafva reda på de hemliga trådarna och uppträdde som de mutade politikernas anklagare. Sedermera öfvergick han öppet till de reaktionära nationalistiska partiet. Såsom nationalisternas kandidat invaldes han 4 jan. 1903 i senaten men valet kasserades. (E. W.)

Andrik, *zool.* Se Anka.

Andrimner (isl. *Andhrimnir*), *nord. myt.*, de kock, som hvarje dag åt enhärjarna i Valhall kokade galten Särimner i kitteln Eldrimner.

Andro, fordom *Á'ndros*, bergig ö i grekiska ipelagen, den nordligaste och näst Naxos den rsta bland Cykladerna, skild från Eubea genom osundet. 405 kvkm. 18,809 inv. (1896). Odling silke och sydfrukter. Betydlig fårskötsel och eljakt. En stor del af befolkningen utvandrar de större levantiska städerna för att söka arbetstjänst. Hufvudorten, äfvenledes kallad Andro, ger vid östra kusten samt har en liten hamn och kr. 1,800 inv. — Öns första befolkning utgjordes pelasger och jonier. Redan 550 f. Kr. tyckes ön fva uppnått en viss makt och utsände vid denna åtskilliga kolonier. Från atenarnas välde öfvergick till romarnas och tillhörde sedan det östromerska et, men fick 1207, efter grundläggandet af det inska kejsardömet, en egen furste i den venezianske elsmannen Marino Dandolo. Det stod därefter dels der egna furstar, dels under venezianska ståtllare, till dess det 1566 kom under turkarnas de.

Androäd, *mek.* Se Android.

Andro'clus (grek. *'Ανδροκλος*), en slaf, om hvilken neca, Ælianus och Gellius berätta såsom faktiskt jande. Slaf hos en romersk prokonsul i Afrika, nde A. till öknen och lefde där en tid i samma la som ett lejon, hvars tillgifvenhet han med ens värfvat genom att rycka ut en i dess tass fastnad g och ansa om såret. När A. lämnade sitt gömlle, greps han och dömdes att som förrymd slaf mpa med de vilda djuren på arenan i Rom, men r mötte han just samma lejon, som han botat, h djuret lade sig med hundlik smeksamhet vid hans ter. Full af förundran, skänkte kejsaren honom och frihet jämte lejonet till ledsagare.

Androdiœci, *bot.*, det förhållande, som eger rum androdioika växter (se d. o.).

Androdioi'ka växter (af grek. *anēr*, man, *dis*, bbelt, och *oi'kos*, hem), *bot.*, polygama växter, hvilka en del individer ega endast hanblommor, dra endast tvåkönade blommor. Jfr Pollinaon.

Andrœcēum (af grek. *anēr*, man, och *oikēi'on*,), *bot.*, sammanfattningen af ståndarna uti blomma. Är blomman tvåkönad, så har andrœceum plats utanför gynæceum (pistillen eller pi-

Fig. 1.

llerna) och innanför hyllebladen (se fig. 1). Eger man inga andra könsorgan än ståndarna, intager andrœceum midtplatsen i blomman (se fig. 2). Blott lan utgöres andrœceum af endast en ståndare, och detta är fallet, beror det vanligen därpå, att två er flere ståndare slagit fel. Så eger flertalet af hideerna blott en enda ståndare. Med anledning orchidéblommans byggnadsplan i sin helhet har n dock rätt att där vänta sig 6; men af dessa slå 3 helt och hållet, och af de återstående 3 utvecklas blott 1 (sällan 2) fullständigt, under det att de bägge öfriga uppträda under form af små staminodier. Vanligen är ståndarnas antal i blomman 3, 4, 5 eller jämna mångfalder af dessa tal. 3-taliga ståndare är det typiska hos monokotyledonerna och 5- eller (mera sällan) 4-taliga hos dikotyledonerna. Hos en del dikotyledoner äro dock ståndarna till antalet obestämda, och de äro då vanligen ganska många. Så hos *Nymphæaceæ* och flertalet af *Ranunculaceæ*. Särdeles mångtaliga — ända till 400 — äro ståndarna hos åtskilliga *Acacia-arter*, och hos det afrikanska jätte-trädet *Adansonia digitata* går, enligt uppgift, antalet af ståndarna i blomman ända till 700. — Vidkommande ståndarnas ställning i andrœceum och deras förhållande till öfriga bladorgan i blomman må nämnas, att de, då de hafva ett bestämdt antal,

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

äro ordnade i kransar, hvilka efter regeln omväxla (alternera) med hvarandra och med de öfriga blombladen. Äro de åter af obestämdt antal, så äro de oftast spiralställda. — I de flesta fall hafva alla ståndarna i ett andrœceum ungefär samma storlek. Från denna regel gifvas dock flere undantag, af hvilka särskildt ett par äro nämnvärda. Hos *Labiatæ* och *Personatæ* m. fl. familjer finnas normalt 4 ståndare, af hvilka 2 tydligen äro längre och 2 kortare (se fig. 3). På denna egendomlighet grundade Linné sin 14:e klass, *Didynamia*. Hos *Cruciferæ* (Linnés klass *Tetradynamia*) finnas 6 ståndare. Af dessa äro 4 märkbart längre än de 2 öfriga (se fig. 4). Hos *Oxalideæ* och en del *Sedum*-arter äro af 10 ståndare 5 längre och 5 kortare. Flere enskilda växtarter finnas därjämte, hvilka hafva en del ståndare i blomman normalt längre än de öfriga. Så fackelblomstret, *Lythrum salicaria* L., som har 6 längre och 6 kortare ståndare. — Ifrån början, åtminstone i det tidigaste utvecklingsstadiet, äro alltid ståndarna fria från hvarandra och från blommans öfriga bladorgan. Men hos

Fig. 5.

den fullt utvecklade blomman finner man ofta ståndarna förenade antingen med hvarandra eller med pistillbladen eller med blomhyllet (krona eller kalk). Det första af dessa fall eger rum hos *Malvaceæ*, i det att alla ståndarna med sina strängar här sammanväxa till ett rör omkring pistillerna (se fig. 5). Växter med dylikt andrœceum förde Linné till sin 16:e klass, *Monadelphia*. — Det andra fallet inträffar hos *Orchideæ*, i det de 3 ståndarna (staminodierna) sammanväxa med pistillbladen till den af pistillens fruktämne uppburna s. k. könspelaren, *gynostemium*. För växter med dylika befruktningsorgan bildade Linné sin 20:e klass, *Gynandria*. — Det tredje fallet eger rum hos de flesta växter med sambladig blomkrona (undantag *Ericaceæ*, *Campanulaceæ* m. fl.). Ståndarna visa sig hos dem, då blomman är fullfärdig, sitta fästa ett stycke upp på blomkronan. Nyare morfologer förklara detta förhållande så, att det stycke af den skenbara blomkronan, som befinner sig nedom ståndarnas vidfästningspunkter, egentligen ej tillhör blomkronan, utan är ett efter ståndarnas och den verkliga (ofvanför ståndarnas vidfästningspunkter befintliga) blomkronans färdigbildning utveckladt organ, som väl har utseende och struktur af blomkrona, men dock egentligen tillhör blombottnen (blommans stamdel). — Med sammanväxning af ståndare har ofta förblandats det fall, då ståndarna ej, såsom vanligt, äro enkla, utan sammansatta (på samma sätt som örtbladen ofta äro det). Så ansåg Linné, att arterna af släktet *Hypericum* hade ståndarna sammanvuxna med strängarna i 3 eller 5 stammar (Linné förde därför släktet till 18:e klassen, *Polyadelphia*), under det att rätta förhållandet är, att nämnda växter ega i hvarje blomma 3—5 *sammansatta*, greniga ståndare (se fig. 1). På samma sätt eger ricinoljeväxten, *Ricinus communis*, i sina hanblommor flere sammansatta ståndare (se fig. 2), organ, hvilka dock länge betraktats såsom grupper af talrika ståndare, sammanvuxna med sina strängar. Ståndarnas förening med knapparna hos *Synantherеæ* (se fig. 6) med flere till Linnés klass *Syngenesia* hörande växter har ofta blifvit beteckna d såsom en verklig sammanväxning, men den är dock något helt annat. Den är nämligen alldeles ej någon organisk förening, utan blott en mer eller mindre stark sammanhäftning genom yttre medel. Jfr Sexualsystem och Ståndare. V. W. (G. O. R.)

Fig. 6.

Androfāg (af grek. *anēr*, man, och *fagēi'n*, äta), människoätare. Kallas merendels antropofag. — Androfagī, människoätning.

Androfobī (af grek. *anēr*, man, och *fo'bos*, fruktan), skygghet för män.

Androgenī (af grek. *anēr*, man, och *genea'*, härkomst, släkt), mannens eller människans uppkomst (skapelse); manlig släktföljd.

Androgĕos (grek. *Ἀνδρόγεως*), *grek. sag.*, son af konung Minos på Kreta, kom till Aten vid den då nyinrättade panateneiska festen och tillkämpade sig priset i alla täflingarna, men blef sedan dödad af de afundsjuke atenarna. Till hämnd därför utkräfde Minos af atenarna en neslig tribut (se Minos). V. K.

Androgȳn (af grek. *anēr*, man, och *gynē*, kvinna) *anat.*, varelse med både manliga och kvinnliga könsorgan. — Androgynī, egenskapen att vara androgyn. Jfr Hermafrodit.

Androïd l. Androād (af grek. *anēr*, man, människa, och *ēi'dos*, utseende), *mek.*, sådan automat som har människoskapnad och genom en i det inre dold mekanism förrättar något arbete. Bekanta äro de båda af Vaucanson 1738 förfärdigade akustiska automaterna, som utförde fullständiga arior med den största konstfärdighet. — Droz, fader och son, förfärdigade 1777 automater, föreställande gossar, som skrefvo sammanhängande meningar och ritade landskap. — v. Kempelens berömde schackspelare, hvilken spelade med de närvarande, var troligen ingen verklig automat, utan dolde sannolikt inom sig en människa, som utförde spelet, ehuru man aldrig fick reda på, hvar denna var placerad. R. R.*

Andromăche (grek. *Ἀνδρομάχη*), *grek. sag.*, Hektors maka, dotter af konung Eétion i det ciliciska Tebe, en af de ädlaste kvinnobilder, som den homeriska dikten, ja, hela den antika poesien skapat. Sorg skördade hon i rikt mått. För Akilles' hand fällo hennes fader och hennes sju bröder, kort därefter bortryckte en sjukdom hennes moder, därpå stupade jämväl för Akilles' hand hennes make. Vid denne är hon fäst med den renaste, ömmaste kärlek. Innerligt rörande är hennes afsked från Hektor, då har ilar till sin sista strid; djupt gripande är hennes klagan vid hans död och vid mottagandet af hans lik. De trogna makarnas afsked från hvarandra hör städse räknats bland Iliadens glanspunkter. Efter Trojas intagande förde Akilles' son Neoptolemos A. med sig till Epirus, där hon skall hafva födt honom tre söner. Sedermera blef hon maka till Priamos son Helenos. V. K.

Andromăchos (grek. *Ἀνδρόμαχος*, lat. *Andromachus*), från Kreta, Neros lifmedikus, uppfann läkemedlet teriak.

Andromanī (af grek. *anēr*, man, och *mani'a* galenskap), "mangalenskap", detsamma som nymfomani (se d. o.).

Andromĕda (grek. *Ἀνδρομέδα*), *grek. myt.*, dotter af den etiopiske konungen Kefeus. Då dennes gemål Kassiopeia, hade skrutit öfver att hon var skönare än nereiderna, skickade Poseidon ett hafsvidunder, som hotade att ödelägga Kefeus' land. På grund af ett orakels utsago måste A. prisgifvas åt vidundret, och hon fjättrades vid en klippa invid hafsstranden. Men sin nöd räddades hon af Perseus, åt hvilken fadern lofvade gifva henne till maka. Vid bröllopsfesten uppstod en häftig strid mellan Fineus, hennes förre trolofvade, och Perseus, som förstenade sin motståndare medelst Medusahufvudet (se Gorgoner). A. följde Perseus till Argos och blef stammoder för en frejdahjälteätt, persiderna. Athena gaf henne en plats bland stjärnbilderna. Jfr illustr. sp. 997. V. K.

Andromĕda, *astron.*, en på norra stjärnhimmelen belägen stjärnbild, hvars tre klaraste stjärnor äro af 2:a storleken och heta: Sirrah, Mirach och Alamac

en sistnämnda en trippelstjärna, bestående af en d, en grön och en blå komponent). A. N—R.

Andrométda L., *bot.*, växtsläkte, tillhörande fam. *icaceæ*. Af detsamma finnas i Sverige tre arter. e äro alla smärre buskväxter med öfvervintrande, ttid hela och smala, ofta små och barrlika blad mt långskaftade hvitröda eller hvita blommor. Den lmännast utbredda är *A. polifolia* L., rosling ler rödpors, med lansettlika blad och hvitröda ommor. Den utgör särskildt en af de vackraste ydnaderna på Sveriges vidsträckta hvitmossar från ppmarkerna, där den är mycket vanlig, ända ned ll nordliga Skåne och Bleking. Linné, som var ycket intagen af denna växt, gaf den i sin "Flora pponica" det namn den nu bär, därför att den ar "bunden vid Lapplands öde kärr lik Ovidii ndromeda vid klippan" (Nyman). Växten innelller ett narkotiskt gift, *andromeda-toxin* l. *andromexin*, och bladen lära i Ryssland användas till arfning och svartfärgning. De tvenne andra arterna, . *tetragona* L. och *A. hypnoides* L., äro fjällväxter, m anträffas här och där i våra högfjäll. G. A.*

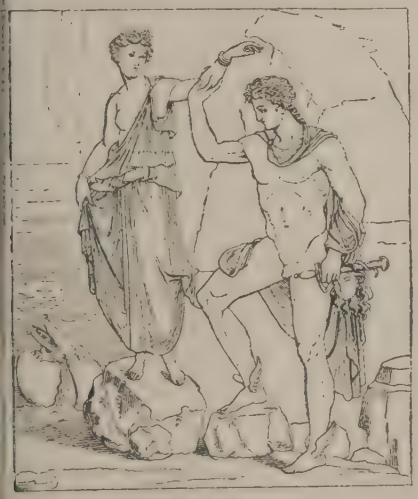

Perseus och Andromeda
(efter en berömd väggmålning i Neapels museum).
(Se sp. 996.)

Andrométda-nebulosan, *astron.*, en med blotta gat synlig nebulosa, något ofvanför och v. om dirach i Andromeda. Nebulosan, som var känd redan f araberna i medeltiden, observerades i Europa först 612 af Simon Marius. Af Roberts fotografier framår, att nebulosan består af flere koncentriska ringar, ilda genom mörka mellanrum och omgifvande ett jusstarkt centrum. 1885 observerades en ny stjärna f 7:e storl. i centrum, men denna minskades hastigt ch var försvunnen följande år. Spektrum är *ontinuerligt*. Nebulosan består alltså af fasta pariklar. A. N—R.

Andrométda-toxin l. Andrometoxin. Se Andromeda, *bot.*

Andromonœci, *bot.*, det förhållande, som eger um hos andromonoika växter (se d. o.).

Andromonoï'ka växter (af grek. *anēr*, man, *mo'nos*, ensam, och *oï'kos*, hem), *bot.*, de växter, som på samma individ bära både hanblommor och tvåkönade blommor. Jfr Pollination. G. L—M.

Andronicus, Livius, romersk skald. Se Livius.

Andronikos (grek. Ἀνδρόνικος, lat. *Andronīcus*), tre bibliska personligheter. — 1. En Antiochos Epifanes' ståthållare i Antiokia, som lät taga lifvet af den gamle judiske öfversteprästen Onias (2 Makk. 4: 31—38). — 2. En befälhafvare på Garizim under samme konung (2 Makk. 5: 23). — 3. En till kristendomen omvänd jude i Rom, aposteln Paulus' vän och medfånge (Rom. 16: 7). E. S—E.

Andronikos (grek. Ἀνδρόνικος, lat. *Andronīcus*), forngrekisk arkitekt från Kyrrhe i Syrien, byggde det ännu bibehållna Vindarnas torn i Aten. Detta lilla intressanta verk från den grekiska konstens senare tid, troligen uppfördt i 1:a årh. f. Kr., har på takets spets en rörlig koppartriton, som med en liten staf visar vindens riktning, och under gesimsen personifikationer af de åtta hufvudvindarna framställda i relief. Nedanom dessa äro inristade linjer, som tjäna till solvisare, hvarjämte byggnaden var så inrättad, att den i mulet väder och under natten tjänade som vattenur, hvarför den också kallas Andronikos' horologion (ur).

Andronikos (grek. Ἀνδρόνικος, lat. *Andronīcus*), namn på fyra östromerska kejsare. — 1. A. I, reg. 1183—85, den siste af Komnenernas ätt, son till Isak Komnenos, bekant för sitt växlingsrika, äfventyrliga lif. Under en jakt råkade han i turkisk fångenskap 1141, blef efter några år lössläppt och af kejsar Manuel satt till anförare öfver krigshären i Cilicien. Han blef soldaternas älskling och föll därför i onåd hos kejsaren, som lät fängsla honom. Efter 12 års fångenskap i Konstantinopel lyckades han under många äfventyr fly till den ryske storfursten i Kiev. Sedan han åter blifvit försonad med Manuel, bistod han denne med ryska trupper mot ungrarna, men föll ånyo i onåd, flydde till Antiokia och sedermera till Jerusalem. Där förförde han konung Balduins änka, Teodora, och flydde med henne till den turkiske sultanen i Damaskus, benådades en tid därefter, men blef snart förvisad till Pontos. Då kejsar Manuel dog, återvände han till Konstantinopel, lät mörda Manuels änka och son samt utropa sig själf till kejsare. Han styrde riket med kraft och duglighet, men förlorade efter två år lifvet i ett uppror. Se vidare Östromerska riket. — 2. A. II, reg. 1282—1328, af Palaiologernas ätt, störtades från tronen af sin sonson A. III och dog i kloster 1332. — 3. A. III, reg. 1328—41, en svag och utsväfvande furste, förde olyckliga krig mot bulgarerna och de osmaniske turkarna, hvilka under hans regering fattade fast fot vid Bosporen. — 4. A. IV Palaiologos (Palæologus), reg. 1376—79, störtade sin fader, Johannes V, från tronen 1376, sedan han efter ett med turkisk hjälp året förut företaget upprorsförsök hade blifvit fången och bländad. Efter fyra års regering tvangs han af fadern till tronafsägelse. Han dog 1385.

Andronikos (grek. Ἀνδρόνικος, lat. *Andronīcus*), forngrekisk filosof, från Rhodos, den elfte föreståndaren för den peripatetiska skolan, utgaf Aristoteles' skrifter omkr. 70 f. Kr.

Andronitis (grek., af *anēr*, man), manbyggnaden i det äldre grekiska boningshuset.

Andropōgon L., Skägg-gräs, *bot.*, växtsläkte af fam. *Gramineæ*, innefattande högväxta, till större delen tropiska gräs med i ax eller vippor grupperade, flerblommiga småax. Släktets namn härrör från de ofta ansenligt långa borst, med hvilka hanblommorna vanligen äro försedda och hvilka gifva axet eller vippan hos flere arter ett fjäderbuskartadt utseende. Några arter odlas som prydnadsväxter, så t. ex. *A. formosus*. Utmärkande för släktet är, att det vanligen innehåller eteriska oljor. De, som erhållas af *A. squarrosus* L. fil., *A. Nardus* L. m. fl., nyttjas vid beredning af parfymer. Rotstocken af sistnämnda art lämnar den falska *Nardus indica*. Åtskilliga arter, såsom *A. laniger* Desf. var. *Ivarancusa* och *A. Schoenanthus* L., hafva i Ostindien medicinsk användning. *A. Schoenanthus* förekommer äfven i Arabien och utgör där en hufvudnäring för kamelen samt kallas af denna orsak kamelhö. Af ännu större betydelse är *A. Sorghum* Brot. Se Sorghum. Jfr Gräsolja (Citron-gräsolja), Ivarancusa-rot och Vetiveria-rot. LDT. (G. L—M.)

A'ndros, grekisk ö. Se Andro.

Andros [ä'ndrås], Sir Edmund, brittisk ämbetsman, f. 1637, d. 1714, var 1674—81 guvernör i provinsen New York och därunder ofta invecklad i tvister med grannkolonierna. 1686 utsågs han af Jakob II till guvernör öfver hela Nya England (landet mellan Maryland och Canada, utom Pennsylvania), med uppdrag att bryta de myndige puritanske kolonisternas själfrådighet. Hans kraftiga åtgärder i detta syfte (införande af religionsfrihet, presstvång och dryga skatter) gjorde honom ytterligt hatad i Nya England, och A. blef (apr. 1689) fängslad vid ett upplopp i Boston samt måste återvända hem. 1692—98 var han guvernör i Virginia, där han gjorde sig populär genom kraftigt befordrande af undervisningsväsendet. I Nya England har A:s namn med någon öfverdrift kommit att beteckna typen för en tyrannisk styresman. V. S—G.

Andro'sace Tourn., *bot.*, ett till fam. *Primulaceæ* hörande växtsläkte. I Sverige finnes en art, *A. septentrionalis* L., hillsko, hvilken är en liten 8—15 cm. hög ört, med små, hela, i rosett sittande blad samt små hvita i en enkel flock i stängelns spets samlade blommor. Den finnes, men sällsynt, på grusbackar, sandåsar och kalkberg i södra och mellersta Sverige. Företrädesvis i stenpartier odlas här och hvar några Androsace-arter, såsom den blå- eller rödblommiga *A. lanuginosa* Wall. från Nepal, den gulblommiga *A. vitaliana* Lam. från Alperna m. fl. G. A.*

Androspōr, *bot.* Se Spor.

Androuet [ädroe'], Jacques. Se Cerceau.

Andru'sovo. Se Andrussov.

Andru'ssov (Andrusovo), by i ryska guvern. Smolensk, vid floden Gorodenka. Där slöts 3 jan. (g. st.) 1667 stillestånd mellan Ryssland och Polen, hvarvid Polen afstod Smolensk och några få angränsande orter äfvensom Lill-Ryssland ö. om Dnjepr jämte Kiev.

Andry [ädri], Nicolas, fransk läkare, f. 1658 i Lyon, d. 1742, "ortopediens fader", blef med. doktor i Paris 1697, professor vid Collège de France 1701 och dekanus i fakulteten 1724. Han förde hetsig polemik med sina ämbetsbröder, i synnerhet kirurgerna. A:s arbete *Orthopédie, ou l'art de prévenir et de corriger dans les enfants les difformités du corps* (2 bd, 1741) namngaf den ortopediska vetenskapen och utgjorde den första grundligare framställning däraf.

Andryane [ädria'nn], Alexandre Philippe, fransk skriftställare, f. 1798, d. 1862, deltog i de lombardisk-venezianske carbonaris stämplingar, hvarför han häktades och dömdes till döden. Han blef dock benådad med lifstidsfängelse på Spielberg och frigafs 1833. 1838 utgaf han sina *Mémoires d'un prisonnier d'état*, hvilka påminna om hans medfånge Silvio Pellicos *Le mie prigioni*, som skildrar samma fångenskap.

Andrz., i naturvetenskapliga namn förkortning för A. L. Andrzejovski, professor i Vilna, f. 1784, d. 1868.

Andrötter l. Pneumatoforer, *bot.*, egendomliga rotbildningar hos en del i sumpiga trakter förekommande växter, t. ex. sumpcypressen (*Taxodium*) och en del mangrove-växter (*Avicennia*, *Laguncularia*). De utgöras af vertikalt ur dyn uppstickande rötter med en mängd luftgångar i det inre, hvilka genom stora barkporer stå i förbindelse med den yttre luften. Genom denna anordning kan den för andningen nödvändiga luften tillföras de andra i den luftfattiga dyn befintliga rötterna. G. O. R.

Andslägtet, *zool.* Se Andfåglar.

Andtid, skördetid. Jfr And.

Andtäppa, *med.*, liktydigt med andnöd eller en lägre grad däraf. Se Andnöd.

Andujar [andu'char], stad i spanska prov. Jaén i Andalusien, vid Guadalquivir, n. v. om staden Jaén, i en rik och bördig trakt. 13,000 inv. (1901). Stadens hufvudindustri består i tillverkning af s. k. alcarraza, af lera tillverkade kylfat för vatten. — 18—20 juli 1808 stod vid A. ett slag mellan fransmän och spanjorer.

Andvake, ett i Kristiania 1890 stiftadt sällskap med samma uppgift som sällskapet Idun i Stockholm och med liknande stadgar.

Andvare, *nord. myt.*, en dvärg, hvilken i en gäddas skepnad lefde i en fors. Han fångades i Rans nät af Loke, som i lösen för hans lif fordrade allt det guld han egde. Dvärgen bar fram sitt guld, men Loke märkte, att han gömde en guldring, Andvaranaut, och befallde honom att lämna fram äfven denna. Då A. oaktadt sina böner icke fick behålla ringen, fäste han vid den den förbannelsen, att den skulle blifva hvar mans bane, som egde den. Jfr Volsungasagan. (B—E.)

And-älfven, flod i Romerike, Norge, kommande från Hurdalen och utfallande i sjön Vormen. Vid älfven ligger Eidsvold. RM.

Andö (fno. *Andey*, *Amdey*), en af Norges största ar, på dess nordvästra kust, i Nordlands amt. 11 kvkm. Ön är dels jämn, dels genomskuren af ga fjällryggar. Genom sitt läge ut mot Ishafvet den en af Norges sämst lottade trakter. På irden Ramså finnas rikhaltiga, ännu icke till-dogjorda kollager. A. utgör tillika med en mindre räcka af Hindös norra kust ett pastorat, Dverberg, med 4,030 inv. (1900). Y. N.

Andörja. Se Andorgö.

Ane, *nord. sag.* Se Aun.

Aneboda, socken i Kronobergs län, Norrvidinge härad. 5,878 har. 884 inv. (1902). Annex till Loeda (Moheda), Växjö stift, Allbo kontrakt.

Anecdotes de Suède [-dâ'tt de suä'd], fr., en beyktad pamflettartad historisk skrift, som 1716 utgafs nder den fullständiga titeln *Les anecdotes de Suède u l'histoire secrète des changements arrivez dans la uède sous le regne de Charles XI* och angafs vara yckt i Haag. Sedermera har emellertid uppvisats, tt tryckorten var falsk och att denna äldsta upplaga r tryckt i Ulm. S. å. utkom en ny upplaga med tockholm som uppgifven tryckort, men tryckt i trecht. En tredje, fransk upplaga (Kassel 1718) r utom det omtryckta titelbladet identisk med den ndra. Af skriften utkommo två tyska öfversättningar :dan 1716, ännu en 1722, med Sam. v. Pufendorf ngifven som författaren, samt en engelsk 1719. En ensk verkställdes 1761 af Karl Nyrén, men utgafs f trycket (anonymt) först 1822 genom P. A. Wallarks försorg. Skriften torde vara författad mot 680-talets slut; dess publicering under så mycket emlighetsmakeri har man ställt i samband med lanerna på enväldets störtande och valmonarkiens förande. Den skildrar i en elakt satirisk ton, efter n ganska felaktig historisk inledning, Sveriges inre istoria under Karl XI och särskildt de händelser, om ledde till reduktionen. Framställningen är rik å utfall åt många håll och andas särskildt mycken ätskhet mot J. Gyllenstierna. Vanligen har skriften nsetts utgöra ett från den gamla rådsaristokratiens ståndpunkt riktadt angrepp mot enväldet och reduktionen, men tillvaron af en bestämd sådan tendens skriften har nyligen blifvit bestridd. Om författarskapet uttalades strax efter utgifvandet olika gissingar, och denna ännu oafgjorda fråga har sedan arit föremål för en liflig vetenskaplig polemik. Som rfattare ha angifvits Sam. v. Pufendorf tramför allt af Eichhorn med stöd af en gammal nteckning af Karl Adlerfelt), hans broder Esaias ch franske residenten La Piquetière. Pufendorfs författarskap har bestridts af B. v. Beskow och ramför allt af G. H. Stråle. Nyligen har G. Schauan framlagt en hypotes om Johan Paulin livekrans som skriftens författare. Se om rfattarskapet uppsatser af B. v. Beskow i Vitt. kad:s handl., d. 22 (1861), C. Eichhorn i Nord. niv. tidskr. 1862 (bemött af v. Beskow i Nord. niv. tidskr. 1864 och omarbetad i "Svenska tudier", 1869), G. H. Stråle (Hist. tidskr. 1887) ch G. Schauman (Hist. tidskr. 1902). V. S—G.

Anegada [änegä'dä], en af de brittiska Jungfruarna i Väst-Indien. 35 kvkm. Omkr. 200 inv.

Anekdōt (grek. *ane'kdoton*, af nekande *an* och *'kdotos*, utgifven), urspr. skrift, som icke blifvit offentliggjord. Efter boktryckerikonstens uppfinning allade man en gammal skrift eller ett fragment af en skrift, som för första gången utgafs i tryck, anekdoton. I nyare tider förstår man med anekdot en kort och uddig berättelse om en mer eller mindre märkvärdig tilldragelse eller om ett karaktärsdrag, ett träffande yttrande, en egenhet hos en person o. s. v. "Anekdota" kallar Prokopios, i motsats till sin officiella historia om Justinianus' regering, sin hemliga historia därom, full af skandalösa afslöjanden. Däraf har den moderna betydelsen af anekdot utvecklats.

Anekdōtisk (se Anekdot), anekdotartad.

Anemī (af grek. nekande *an* och *hāi'ma*, blod), *med.* Se Blodbrist.

Anēmisk (jfr Anemi), som lider af blodbrist, som har afseende på blodbrist.

Anemobaromēter (af grek. *a'nemos*, vind, och barometer), *meteor.* Se Anemometer.

Anemofil (af grek. *a'nemos*, vind, och *filos*, vän, kär), "vindkär". — Om anemofila blommor (anemofiler) se Blomma och Pollination.

Anemograf (af grek. *a'nemos*, vind, och *gra'fein*, skrifva), *fys.* Se Anemoskop.

Anemokōra växter (af grek. *a'nemos*, vind, och *chorēi'n*, flytta sig), *bot.*, sådana växter, hvilkas frukter eller frön spridas genom vindens tillhjälp. För detta ändamål äro frukterna eller fröna antingen mycket små eller försedda med vingar eller hårbildningar. Jfr Spridningsanordning. G. L—M.

Anemokō'rd (af grek. *a'nemos*, vind, och *chordē*, sträng), *mus.*, tangentinstrument, som utgör ett sinnrikt mellanting emellan pianoforte och eolsharpa. Strängarna äro i de tre högsta oktaverna öfverspunna med silke och sättas i vibration af en luftström, som från två blåsbälgar indrifves igenom ventiler, när tangenterna nedtryckas. Anemokordet uppfanns i Paris 1789 af en tysk pianofabrikant, J. J. Schnell, och prisbelönts, men vann föga spridning. Efter samma idé konstruerade H. Herz 1851 ett piano éolien.

Anemologi (af grek. *a'nemos*, vind, och *lo'gos*, tal, lära), *meteor.*, läran om vinden.

Anemomēter (af grek. *a'nemos*, vind, och *me'tron*, mått), *meteor.*, ett instrument, med hvilket vindens styrka eller hastighet uppmätes. De hittills föreslagna eller utförda anemometrarna kunna indelas i två hufvudklasser, allteftersom de afse att mäta vindens tryck eller dess hastighet. En del anemometrar angifva nämligen det tryck (i skålpund, kilogram o. s. v.), som vinden utöfvar på en yta af bestämd areal (1 kvadratfot, 1 kvadratmeter o. s. v.). Af detta slags anemometrar må nämnas den *oslerska*, uti hvilken vinden verkar på ena sidan af en skifva, som genom en flöjel ständigt hålles vinkelrätt mot vindriktningen, och därigenom sammantrycker en mot skifvans baksida spänd spiralfjäder, hvars förlängningar och förkortningar kunna göras åskådliga för ögat eller genom en tråd meddela sig till den i ett rum midt under instrumentet ställda registreringsapparaten, där de af en penna intecknas på en papperscylinder (jfr Anemoskop). Äfven genom att låta vinden lyfta en pendel, hvars nedre del utgöres af en skifva, kan vindtrycket bestämmas efter den höjd, till hvilken skifvan lyftes, om pendeln inriktas i behörigt plan af en med apparaten förenad vindflöjel. En dylik anemometer af enklare slag är den af Wild vid de ryska meteorologiska stationerna införda vindstyrketaflan. — En annan apparat för uppmätning af vindens tryck är den *lindska* anemometern eller s. k. anemo-

barometern, hvars inrättning synes af fig 1. Genom en, i fig. ej utsatt, vindfana riktas den öfversta horisontella delen af glasröret ständigt mot vinden. Såsom af fig. ses, verkar vinden en stigning af vattnet i det ena röret och en sjunkning i det andra. Skillnaden mellan vattenhöjderna i båda rören, hvilken afläses på skalan, gifver vindtrycket. Noggrannare instrument af snarlik konstruktion äro Hagemanns och Dines' anemometrar. — Mera allmänt användas anemometrar, som angifva vindens hastighet. Af detta slag är den *robinsonska* den vanligaste. Dess konstruktion synes af fig. 2. På den rörliga axeln sitter ett kors, hvars fyra armar i ändarna äro försedda med ihåliga halfkulor eller skopor. Emedan vinden trycker starkare på halfkulornas inre än yttre sidor, drifves axeln omkring, och denna rörelse meddelar sig genom axelns nedre ände, som är försedd med en skruf, till ett system af sifferhjul, på hvilka de tillryggalagda hvarfvens antal afläses. Robinson har gifvit en regel, enligt hvilken vindens väg är lika med 3 gånger

Fig. 1.

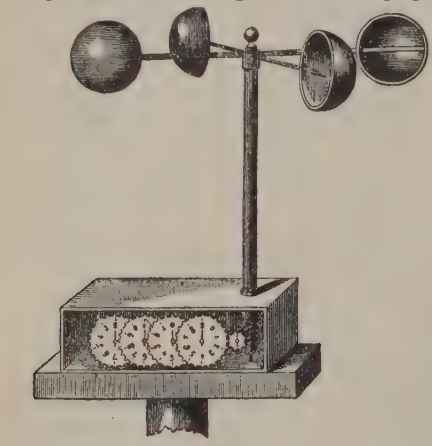

Fig. 2.

skopornas. Men denna regel är icke synnerligen noggrann, utan hvarje instrument måste särskildt undersökas. Andra anemometrar finnas, som äro konstruerade enligt samma princip som propellern, turbinen eller väderkvarnen. Dylika ha äfven användts för uppmätning af vindens vertikala komponent. — På samma sätt som tryck-anemometrarna kunna äfven hastighetsanemometrarna göras registrerande. En sådan med registrering försedd anemometer kallas anemometrograf. N. E—M.

Anemometrograf, *meteor.* Se Anemometer.

Anemone, Sippa, *bot.*, växtsläkte hörande till nat. fam. *Ranunculaceæ*, innefattande växter med krypande rotstock, som uppbär normalt treklufna eller tredelade rotblad och en eller flere alltid enblommiga stänglar. Blomhyllet är enkelt, kronlikt. Fodret har blifvit ombildadt till 3 kranssittande skärmblad, hvilka hos en del arter (t. ex. blåsippan) sitta föga aflägsnade från blomman och alldeles hafva utseendet af ett foder, hos andra (t. ex. hvitsippan) sitta nära stängelns midt och fullkomligt likna örtblad. Till detta släkte höra två af våra allmännaste och mest bekanta växter, blåsippan (*A. hepatica*) och hvitsippan (*A. nemorosa*), båda lika omtyckta för sitt täcka utseende som i egenskap af vårens trogna följeslagare. Så fort snön nödtorftigt bortsmält (i mellersta Sverige vanligen i början af april), öppnar blåsippan sina redan på hösten färdigbildade knoppar. Hvitsippans egentliga blomstringstid är maj månad. Hos båda arterna framkomma blommorna förr än bladen. I dessas ställe har den blommande hvitsippan sina stora skärmblad, blåsippan åter det förra årets blad, hvilka genom sin fasta, läderartade byggnad blifva i stånd att öfvervintra. En tredje art, gulsippan (*A. ranunculoides*), är tämligen vanlig i det sydligare Sverige, en fjärde, den utmärkt vackra *A. silvestris*, finnes endast på Öland och Gottland. Oaktadt sitt oskyldiga utseende hafva sipporna i ganska hög grad de skarpa, giftiga egenskaper, som utmärka hela familjen. S. A.*

Anemone hepatica.

Bland de många till släktet A. hörande arter och varieteter, som äro föremål för en utsträckt odling, är särskildt att framhålla *A. coronaria*, trädgårdsanemonen. Denna utomordentligt vackra växt, om hvilken myten förtäljer, att den uppkommit efter de tårar Afrodite fällde, då Adonis sårades till döds i kampen med ett rasande vildsvin, har sedan urminnes tider varit odlad och omtyckt af de orientaliska folken, i hvilkas hemland den finnes vild. Den förekommer nu i handeln i ett stort antal till färg och form m. m. växlande sorter, och rotknölarna af densamma, genom hvilka den hufvudsakligen fortplantas, exporteras i synnerhet från Holland i oerhörda massor till alla jordens länder. Mellan de ganska stora fint pardelade rotbladen sitta de ungefär 25—30 cm. höga blomstänglarna med sina stora blommor. Dessa växla i alla tänkbara nyanser mellan mörkrödt och hvitt, orange, blått och violett. De dubbla sorterna äro mest värderade, men de äro liksom alla modeblommor i hög grad underkastade smakens år från år växlande fordringar. En annan i trädgårdar odlad, präktig, ända till meterhög art är *A. japonica*. Af blåsippan odlas ofta former med fyllda blommor. G. A. (G. L—M.)

Anemone nemorosa.

Anemoskōp (af grek. *a'nemos*, vind, och *skopéō*,

l. Vindfana, *meteor.*, instrument, som utvisar ndens riktning. Vimpeln och vindflöjeln äro de klaste anemoskopen. Vindriktningen bestämmes ed större säkerhet, om man på den fasta stången der flöjeln anbringar ett kors med 4 eller 8 armar riktade i väderstrecken. För vetenskapligt bruk vänder man vindfanor af mera omsorgsfull konruktion. Skall afläsningen af vindens riktning ske ed stor noggrannhet, måste stången vara rörlig med ndfanan och nedtill försedd med en efter väderecken graderad ring, på hvilken vindriktningen läses. För att riktigt angifva vindriktningarna ste fanan sitta så, att den är åtkomlig för alla ndar. Ofta måste den då, för att bekvämt kunna läsas, genom en elektrisk ledning förbindas med läsningsapparaten. — En självregistrerande vindna, d. v. s. en sådan, som själf antecknar vindktningen antingen på bestämda mellantider eller ntinuerligt, benämnes anemograf. Sådana nas af de mest olika konstruktioner. N. E—M.

Anenclētus. Se Anacletus.

Anenkefali (af grek. nekande *an* och *enke'falon*, ärna), frånvaro af hjärna.

Anepigräf (af grek. nekande *an*, *epi*, på, och *a'fein*, skrifva), skrift utan titel. — Anepigräsk, utan påskrift, utan titel (om böcker, konstrk o. d.).

Anepu. Se Anubis.

Anērio, Felice, italiensk tonsättare, f. 1560, d. 30, lärjunge af Nanini och Palestrina, hvars efterädare han blef i det påfliga kapellet (1594). Hans mpositioner, de flesta i handskrift, utgöras af madgaler, motetter, psalmer m. m. för det påfliga pellet. A. L.

Aneroid, *fys.* Se Barometer.

Aneroidbarometer, *fys.* Se Barometer.

Anerytroblepsi (af grek. nekande *an*, *erythro's*, d, och *ble'pein*, se), oförmåga att urskilja den da färgen.

Anesot (fno. *a'nasótt*). Se Aun.

Anestesi (grek. *anaisthesi'a*, af det nekande *an* h *aistha'nestai*, förnimma), *med.*, det tillstånd, då ll följd af upphäfd eller försvagad funktionsförmåga os sinnesorganens nervösa apparater, förmågan att ppfatta sinnesintryck (känsel-, smak-, lukt-, hörselh syn-intryck) saknas eller är nedsatt. Anestesien an vara allmän: utbredd till alla sinnena, eller okal: begränsad till ett visst sinne eller ett visst nråde af detta. Den är fullständig, då äfven e starkaste sinnesintryck icke uppfattas, ofulltändig, då endast svagare intryck icke uppfattas. ömnen är t. ex. en allmän, men ofullständig anestesi. llmän och fullständig anestesi förekommer t. ex. d fallandesot. Under anfallen af denna sjukdom eagerar en däraf lidande person icke ens för den arkaste retning på sinnesorganen och kan stundom tada sig på det ohyggligaste sätt utan att känna ågon smärta. En allmän, fullständig eller ofullständig, anestesi kan man äfven med konst åstadomma genom vissa medel, t. ex. kloroform och eter, om därför hafva vidsträckt användning i den kirurska praktiken. Då för uppfattandet af ett sinnesntryck fordras icke blott att sinnesnervens ändrgreningar mottaga detta intryck, utan äfven att innesnerven leder det till hjärnan och att det framallar en motsvarande förnimmelse, kan anestesi ppkomma antingen genom bristande funktionsförmåga hos sinnesnervernas ändförgreningar, s. k. periferiska anestesier, eller därigenom att nervledningen mellan dessa och hjärnan är på något ställe afbruten, ledningsanestesier, eller genom funktionsrubbning i hjärnan, centrala anestesier. I närmaste sammanhang med dessa sistnämnda stå de s. k. psykiska anestesierna, som bero på ett störande af den psykiska akt, genom hvilken det af hjärnan mottagna intrycket förvandlas till en förnimmelse. Ett exempel på en periferisk anestesi erbjuder köldverkan på huden. En frusen finger kan man såsom bekant ofta sticka eller nypa huru mycket som helst, utan att det kännes. En sådan intensiv afkylning af huden med däraf följande anestesi kan man åstadkomma äfven genom att låta vissa flyktiga ämnen, t. ex. eter, afdunsta på hudytan. Kirurgerna begagna sig ofta däraf för att göra yttre operationer smärtfria. Vissa kemiskt retande ämnen minska äfven hudkänseln. Så finner man stundom hos tvätterskor, antagligen till följd af inverkan af tvättluten, en nedsatt känsel i händerna och underarmarna. Men känseln kan äfven upphäfvas på ett ställe af huden, därigenom att känselnerven blifvit afskuren eller sjukligt förändrad någonstädes på vägen mellan huden och hjärnan. Detta är en s. k. ledningsanestesi. Centrala känselanestesier förekomma ej sällan vid sjukdomar i hjärnan: efter en hjärnblödning uppkommer t. ex. ofta känsellöshet i en stor del af hudytan. Likaså äro de anestesier, som man finner hos sinnessjuka personer, oftast af central orsak. Oförmågan att uppfatta ett känselintryck såsom smärtsamt kallas äfven med ett särskildt namn analgesi. — En egendomlig form af anestesi är den s. k. *anæsthesia dolorosa*, den smärtande känsellösheten. Huden kan nämligen på ett begränsadt område, t. ex. en arm eller ett ben, vara fullkomligt känsellös för beröring o. s. v., under det att på samma gång våldsamma smärtor kunna finnas på samma ställe till följd af en retning, som träffar känselnerverna på något ställe af deras förlopp och, såsom vanligt, af medvetandet förlägges till nervens periferiska utbredningsområde (i analogi med det bekanta faktum, att en person, på hvilken benen hafva blifvit amputerade, stundom tycker sig känna smärtor i tårna). P. W.*

Anestētiska medel (lat. *anestetica*, jfr Anestesi), *farm.* Se Bedöfningsmedel.

d'Anethan [dantä'], Jules Joseph, baron, belgisk politiker, f. 1803, d. 1888, var sedan 1836 generaladvokat vid appellationsdomstolen i Bruxelles och 1843—47 justitieminister samt uppträdde som sådan mot pressfriheten. Då liberalerna i aug. 1847 kommo till statsrodret, blef d'A. en af den klerikala oppositionens ledare. 1870 blef han konseljpresident och utrikesminister och vann erkännande för sitt försiktiga uppträdande under 1870—71 års krig. I dec. 1871 tvangs han af folkstämningen att afgå, blef sedermera senatens vicepresident och president samt drog sig 1885 ifrån det politiska lifvet.

Anēthum L., *bot.*, släkte af nat. fam. *Umbelliferæ*. Dubbla blomflockar utan svepen, blomfodret omärkligt, kronbladen rundade med inböjd spets och delfrukterna ovala, plattade, med breda kanter och oljekanaler, som nå fruktens bas mellan de tunna, hvassa åsarna. *A. graveolens* L., är den bekanta, i våra köksträdgårdar allmänt odlade dillen, hvars blad användas såsom krydda till vissa maträtter

("dillkött på lamm" o. s. v.) och hvars frukter, *Semina Anethi*, förr användes mer än nu såsom väderfördelande och mjölkökande. Jfr Dill och Dillfrön. — *A. segetum* L., vild på åkrar i södra Europa och i Persien, äfvensom den i Bengalen växande *Anethum Sowa* Roxb. begagnas på samma sätt. Om *Anethum foeniculum* se Fänkål. O. T. S.*

Anetol, *kem. farm.*, aniskamfer, para-allylfenylmetyleter, $C_{10}H_{12}O$, utgör hufvudbeståndsdelen af anis- och fänkålsolja samt bildar en hvit, kristallinisk, redan vid omkr. 21° smältande massa med söt smak och stark lukt af anis. Anetol har införts i farmakopén i st. f. anisolja och användes liksom denna, vanligen i form af oljsocker eller såsom ammoniakalisk spritlösning, mot katarrer i respirationsorganen, väderspänning, koliksmärtor o. s. v. För öfrigt har anetol teknisk användning vid beredning af vissa parfymer och såsom inbäddningsmedel vid framställning af mikroskopiska preparat medelst frysmikrotom. S. J—N.

Aneurin, kymrisk bard i 6:e eller 7:e årh., tog del i kelternas hjältemodiga strider mot angelsaxarna och skildrade episoder däraf i sin tämligen dunkla och fragmentariska dikt *Y Gododin* (om 94 strofer), som med koncentrerad kraft återgifver slaktningens vilda tummel i än jublande, än elegiska toner. Den är utgifven af W. F. Skene och öfversattes på engelska 1852.

Aneury'sm (af grek. *aneu'rysma*, utvidgning), *med.*, en svulst, som uteslutande innehåller blod och sammanhänger med en pulsåders kavitet. Vanligen uppkommer aneurysmet genom en sjukdom i blodkärlets vägg, s. k. spontant aneurysm, mera sällan genom ett yttre våld: ett sticksår, en stöt, en tänjning e. d., som föranledt en fullständig eller ofullständig bristning af kärlet, s. k. traumatiskt aneurysm. De spontana aneurysmen förekomma vanligast på inre artärer och mest på den stora pulsådern, *aorta*, som utgår från vänstra hjärthalfvan. De traumatiska aneurysmen förekomma däremot vanligast på yttre pulsådror, t. ex. i knävecket och på halsen. De spontana aneurysmen uppstå oftast hos öfver 30 år gamla personer, äro vanligare hos män än hos kvinnor och förekomma mest hos personer, som haft ansträngande kroppsarbete. Att de ega sammanhang med missbruk af spritdrycker och andra utsväfningar, syfilis o. s. v., är för enstaka fall sannolikt, men icke bestämdt bevisadt. De förekomma med olika frekvens i olika länder. Så t. ex. lära de i England förekomma jämförelsevis ofta. Hos oss äro de mindre sällsynta, än man stundom ser uppgifvet af utländska författare. — De spontana aneurysmens uppkomstsätt är i sina allmänna drag lätt att förstå. Ett sjukligt förändradt område af kärlväggen ger småningom efter för blodtrycket, hvarigenom en utvidgning af kärlet uppkommer, hvilken, alltefter sjukdomens utbredning o. s. v., får ett mycket växlande utseende. Än är hela kärlets periferi på det sjuka stället likformigt utvidgad, hvarvid man får ett cylindriskt eller ett spolformigt aneurysm; än är åter utvidgningen inskränkt till endast en sida af kärlet, hvarvid ett s. k. säckformigt aneurysm uppkommer. Då orsaken till utvidgningen eller blodtrycket på insidan ständigt fortfar, växer också aneurysmet och kan uppnå ett högst betydligt omfång. Man ser aneurysm af ända till ett manshufvuds storlek. Alltefter sitt läge och sin storlek utöfvar aneurysmet ett mer eller mindre menligt inflytande på sin omgifning. Genom tryck på nerver framkallar det vålds samma smärtor, förlamningssymtom o. s. v.; genom tryck på blodkärl hindrar det cirkulationen i dessa och äfven fastare delar, som komma i dess väg, t. ex. ryggkotorna, gå småningom under. Redan därigenom äro aneurysmen ytterst vådliga. Vidare föreligger faran för bristning, hvarvid döden vanligen följer genom förblödning. I vissa fall läkes aneurysmet genom naturens egen åtgärd, och fullständig hälsa inträder. I andra fall åter kan det kvarstå åtminstone ganska länge utan att i någon högre grad inverka på hälsan. En mängd olika behandlingsmetoder — de flesta med ringa framgång — äro försökta mot de inre aneurysmen. Hufvudsaken för behandlingen är hvila och lugn samt försiktig diet. De försök, som blifvit gjorda att behandla inre aneurysm lokalt med medel, som skulle åstadkomma en fast koagulation af blodet, hafva ofta haft olycklig utgång. De yttre aneurysmen, hvilka utan så stor våda äro tillgängliga för lokal behandling, erbjuda vida gynnsammare utsikter till återvinnande af fullständig hälsa. P. W.*

Anfall, *krigsv.*, sträfvan att i krig uppsöka och besegra sin motståndare, i motsats till *försvar*, som går ut på att invänta och afvärja anfallet. I politisk afseende anfallande är den af tvenne makter, som utmanar den andra till krig (Frankrike 1870), äfven om den ej afger krigsförklaringen eller börjar krigsrörelserna. Militäriskt eller strategiskt anfallande kallas den, som, sedan stridskrafterna blifvit samlade, först går att uppsöka sin motståndare, särskildt dennes eget land. Han bereder sig genom anfallet vanligen fördelen af initiativ, hvarigenom han kan uppträda öfverraskande, bespara eget land kriget, obehag samt höja sina truppers mod och handlingskraft. Om den politiskt anfallande är rustad, då han framkallar kriget, så griper han det strategiska anfallet, men detta är icke alltid fallet (fransmännen 1870, serberna 1885, engelsmännen i Syd-Afrika 1899). Ett omslag i krigets gång kan öfverföra anfallet till motparten (österrikarna i Italien 1866, turkarna 1877). Om den strategiskt anfallande är öfverlägsen, hvilket vanligen är fallet, tillgriper han äfven på slagfältet anfallet, det s. k. taktiska anfallet för att besegra motståndaren. Genom skicklig ledning kan dock äfven den underlägsne gå anfallsvis till väga på slagfältet (österrikarna vid Custozza 1866). Den försvarande har visserligen stor fördel af tillgodogörandet bakom betäckningar af nutidenfulländade eldvapen, men i stället kan den anfallande tillgripa öfverraskningen, hvarigenom han samlar öfverlägsna krafter mot en viss punkt i den försvarandes ställning och gör denna ohållbar. Då härtill kommer den hänförelse, som det rörliga anfallet medför, i jämförelse med den pröfvande ståndaktighet, som det stillastående försvaret betingar, måste vanligen trots vapnens fullkomnande, det väl utförda anfallet segra öfver försvaret, såvida icke detta äfven å sin sida tillgriper anfallet (försvars-anfallsstrid). Inskränker man sig på ena flygeln af sin ställning till försvar, medan man på den andra går anfallsvis till väga, kallas denna flygel anfallsflygel och platsen framför dess ställning anfallsfält. C. O. N.

Anfall på en befäst fältställning är ett vanskligt företag, som för att lyckas måste föregås af en omsorgsfull rekognoscering och utföras efter en detaljerad plan. Först framsändas bevakning-

delningar, som gräfva ned sig, och bakom dessa ordnas infanteriställningar med nödiga förbindelsenjer. När den anfallande kommit så långt fram, t hans artilleri kan uppträda inom verksamt skottll, byggas batterier, och under skydd af artilleriden söker infanteriet sedan komma inom stormngshåll. Hvarje stormkolonn föregås af en särskild betstrupp, helst ett ingenjördetachemang, för ndrens oskadliggörande. Den anfallande, som irna bör vara numeriskt öfverlägsen, söker i första nd bemäktiga sig ställningens stödjepunkter. — m anfall på en fästning se Fästningskrig. r Afkortadt anfall. L. W:SON M.

Anfallsflygel, *krigsv.* Se Anfall.

Anfallsfront, *krigsv.* Se Fästningskrig.

Anfallsfält, *krigsv.* Se Anfall och Fästingskrig.

Anfallsgraf, *krigsv.* Se Fästningskrig.

Anfallskrig kallas vanligen ett krig, som framllas af en viss part genom ett anfall i politisk emärkelse (jfr Anfall). Johan III lofvade i sin onungaförsäkran att icke börja krig utan de förämsta ständernas, särdeles riksrådets samtycke, med mindre nöden alldeles så fordrar", och såväl ustaf II Adolf som Kristina lofvade att icke börja rig utan ständernas vetskap och samtycke. Tydligen ar det med fullt skäl, som både 1719 och 1772 års rundlagar förbjödo konungen att börja anfallskrig tan ständernas samtycke, något som dock icke indrade Sveriges deltagande i sjuåriga kriget eller rigsutbrottet 1788. På grund af svårigheten att fgöra, när anfallskrig föreligger, uteslöts hvarje ndantag för sådant i 1809 års grundlag, liksom rhållandet varit i 1789 års förenings- och säkerhetskt, men gjordes det stora kreditivets lyftande och nslags beviljande beroende af riksdagskallelses utrdande. Enligt norska grundlagen eger konungen cke rätt att utan stortingets medgifvande använda orska trupper eller "roddflottan" till anfallskrig, n olikhet i bestämmelser, som kan blifva ödesiger. C. O. N.

Anfallsordning l. Triangelordning, *sjöv.*, enämning på en numera föråldrad taktisk formering, enligt hvilken fartygen i en af tre fartyg bestående division (eller tre divisioner sinsemellan) bildade en liksidig triangel på sådant sätt, att det andra fartyget i divisionen (divisionschefen) eller den andra divisionen af de tre befann sig i triangelns spets, och de

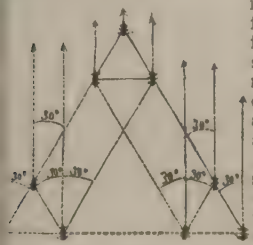

friga båda fartygen eller divisionerna på ömse idor om och på bestämda afstånd från spetsen sågo enna — eller motsvarande fartyg inom densamma, å den utgjordes af en division — 30 grader på sidan m den riktning, som fartygen styrde. Numera bär ned rätta icke någon viss formering namnet anfallsormering. H. N. (H. W—L.)

Anfallsstrid, *krigsv.*, med anfall börjad strid. fr Anfall.

Anfallsvapen, *krigsv.*, de vapen, med hvilka man ifser att skada motståndaren (hugg-, stick- och skjutvapen), i motsats till försvarsvapen, som afse skydd (rustningar, hjälmar o. d.). C. O. N.

Anfallsverk, *krigsv.* Se Fästningskrig.

Anfang (ty.), begynnelse. 1. *Bygnk.* Det lutande eller vågräta plan på ett hvalfs vederlag, mot hvilket den första hvalfstenen, den s. k. dynan, har sitt stöd. Den tyska, mer egentliga benämningen *anfänger* för första hvalfstenen har sannolikt gifvit anledning till namnet. Se Hvalf. A. T. G.*

2. (Anfangsbokstaf), *boktr.*, en utsirad eller större bokstaf, hvarmed texten stundom börjas i tryckta arbeten.

Anfangsbokstaf, *boktr.* Se Anfang 2.

Anflog (ty. *anflug*), *kem.*, *miner.*, namn på tunna, hinnartade öfverdrag af oxider m. m., som vid blåsrörsförsök afsätta sig på kol, när ämnen därpå upphettas. Äfven begagnas uttrycket om mineral, som i form af tunna hinnor öfverdraga andra mineral eller bergarter. P. T. C.*

Anfo'ssi, Pasquale, italiensk tonsättare, f. 1727, d. 1797. Från Venezia flyttade han till Rom, därifrån till Paris och sedermera till London; slutligen blef han kapellmästare i Rom. A. skref 66 operor och komponerade äfven andlig musik. Hans ryktbarhet var modekomponistens, och han är nu fullständigt glömd. A. L.

Anfäktelse. Se Frestelse.

Anföringstecken l. Citationstecken, skrifttecken, som utmärker ordagrant återgifvande (t. ex. "och" l. „och" l. 'och'), t. ex. af boktitel eller yttrande, och äfven brukas för att framhålla ovanliga former eller betydelser af ett ord samt i st. f. d:o (dito) vid upprepning af ord från ofvanför stående rad.

ang., förkortning för *angående*; äfven för *angeläget* (på bref).

Anga, socken i Gottlands läns Norra härad. 2,978 har. 284 inv. (1902). Annex till Kräklingbo i Visby stifts Medelkontrakt. Kyrkan lär vara byggd 1286.

Angakok l. Angekok (plur. *angakut*), benämning på de grönländske folkhöfdingarna under den hedniska tiden, hvilka höfdingar i sig förenade läkarens, andebesvärjarens, prästens och domarens befattningar. För sin läkareskicklighet, spådomsförmåga och visdom hade en angakok att tacka en s. k. tornak, d. v. s. en ande, som han genom åtskilliga ceremonier, såsom vaka, fasta o. d., fick af öfverguden Tornarsuk och som för det mesta plägade infinna sig, då han tillkallades. En sådan angakok, på hvars kallelse hans tornak aldrig försummat att infinna sig, kunde genom nya, särskilda ceremonier blifva en *angakok pulik*, d. v. s. en mästare bland sina kolleger.

Angamos, udde på Syd-Amerikas västkust. I närheten utkämpades 8 okt. 1879 en sjöstrid, hvarunder det peruanska tornfartyget Huascar efter ett ytterst segt motstånd eröfrades af de chilenska pansarfartygen Almirante Cochrane och Blanco Encalada. Härigenom vann Chile herravälde till sjöss och kunde öfverföra kriget på peruanskt område, hvilket dittills på grund af chefens å Huascar, amiral Graus, operationer icke varit möjligt. H. W—L.

A'ngantyr (isl. *Angantýr*), namn på flera hjältar i den nordiska fornsagan. — 1. A., den äldste af de tolf sönerna till Arngrim bärsärk i Bolmsö, bekant genom sitt envig på Samsö med Hjalmar den hugfulle. Han var fader till dottern Hervor. — 2. och 3. A., en broder och en son till Heidrek,

den förstes dotterson, omtalade i Hervararsaga. — 4. A. jarl på Orkneyöarna, enligt Fritjofs saga. — 5. A. (angls. *Ongenþeow*), enligt den forn-engelska Beowulf-dikten konung i Sverige, fader till Ohthere (Ottar Vendelkråka) och Orela (Ale den uppländske), föll i strid mot folket geatas (götar, kanske "Jutlands" innebyggare). B—E.

Angarä, äfven kallad Öfre Tunguska, flod i södra Sibirien. Under namn af Öfre Angara rinner den upp n. ö. om Baikal, hvilken den genomflyter, därefter tillryggalägger den omkr. 2,000 km., under namn af Nedre Angara, och faller ut i Jenissei. Ångbåtsfart på A. omöjliggöres genom vattenfall och strömdrag. Vid A., 64 km. nedanför Baikal, ligger Irkutsk.

Angāria. Se Angrivarier.

Angariatiōn. Se Angarier.

Angārier, ett folkslag. Se Angrivarier.

Angārier (lat. *angāria*, fortskaffning af budskap, dagsverke m. m.), *sjöv.*, tjänster, som handelsfartyg på regeringens befallning måste lämna staten. — Angariatiōn, beslag, som under krigstid lägges på handelsfartyg, hvilka behöfvas för statens tjänst. R. N.*

Angarn, socken i Stockholms län, Vallentuna härad. 1,866 har. 335 inv. (1902). Annex till Vada, Uppsala stift, Roslags västra kontrakt.

Angasija (Ngasija) l. Stora Komoro, den västligaste och största af Komoro-öarna. 1,002 kvkm. Omkr. 35,000 inv. Ön, som saknar källor och rinnande vatten, är bergig och tillgänglig på endast tre eller fyra ställen och detta endast i lugnt väder. Den är därför mindre besökt och känd än de andra öarna i gruppen. I midten ligger en vulkan, som 1865 visade tecken till verksamhet. Ön har tre befolkningscentra med namnet städer: Mouroni, som är residens för den förnämste sultanen (ty ön har flera höfdingar), Istanda och Mouchamouli, alla omgifna af murar.

Angekok. Se Angakok.

A'ngel (af lat. *a'ngulus*), vinkel.

A'ngel. 1. *Fisk.* Metkrok, särskildt om en vid vinterfiske använd sort. — 2. *Tekn.* Skaftjärn, tånge, i skaftet sittande del af en såg.

A'ngel (Angeln), den bördiga, naturskönа halfö, som ligger mellan Flensburgsfjärden och Schlei, i sydöstra Schleswig. Stora landsvägen mellan Flensburg och Schleswig anses vara dess gräns i väster. 826 kvkm. Omkr. 50,000 inv. A. utgör intet särskildt distrikt i administrativt hänseende, utan är deladt mellan de preussiska kretsarna Flensburg och Schleswig i provinsen Schleswig-Holstein. Hufvudorten är småstaden Kappeln vid Schlei. Vid Flensburgsfjärden ligger slottet Glücksburg.

A. omtalas mycket tidigt. Saxo börjar sin danska krönika med en berättelse om bröderna Dan och Angul, eponymer för Danmark och Angel, men ur denna alldeles hemulslösa sägen kan naturligtvis ingen slutsats dragas rörande A:s äldsta förhållande till Danmark. Icke heller finnes något bestämdt bevis för att namnet i äldre tider haft större utsträckning än nu. I Ottars reseberättelse (från slutet af 800-talet) omtalas Angel (Angle). Dess innebyggare räknades till danerna, och de voro jämte invånarna på den bredvid liggande halfön Svansen den skandinaviska stammens yttersta utpost mot söder. A. var inbegripet under den danska syssel- och häradsindelningen. Ett af de bekanta stora mossfynden från den äldre nordiska järnåldern har blifvit anträffadt i A. (Torsbjerg mosse). Till följd af Schleswigs bortförläning åt de holsteinske grefvarna började det tyska elementet redan under 1300-talet vinna stort inflytande. Tyska adelsmän inflyttade, byggde sig befästa sätesgårdar, slogo under sig böndernas jord och gjorde dem själfva till lifegna. Plattyskan var redan under unionstiden det allmänna skriftspråket. Danskan bibehöll sig dock med seghet och var ännu på 1700-talet det vanliga folkspråket. Nu förstås och talas danska endast i vissa delar af det nordligaste A. Befolkningens lefnadssätt och bostäder likna danskarnas i betydlig mån.

Den angelsaxiske kyrkohistorikern Beda förtäljer, att flere af Englands germanske invandrare — östangler, merker och northumbrer — kommit från "det land som heter Angel och som från denna tid tills nu säges ligga öde mellan jutarnas och sachsarnas områden"; men det finnes ingen rimlig grund att antaga denna berättelse för sann. Icke heller finnes något egentligt skäl att antaga, att de tyske anglerna bott i A. Se A. Erdmann, "Über die heimat und den namen der angeln" i Hum. samf:s skrifter, I (1891). Jfr Angelsaxar och Angler. R. T.*

Angel, Philips, holländsk målare, f. i Middelburg, 1639 verksam i Haarlem och senare i Leiden, utvandrade 1651 till orienten och blef hofmålare hos sjahen af Persien. Af A. är blott ett arbete kändt, hans *Döda fåglar* (dat. 1650, i Berlins museum), och han skulle sakna allt intresse för konsthistorien, om han icke 1641 utgifvit en bok, *Lof der schilderkonst*, som innehåller åtskilliga upplysningar om de holländske artisterna och konstförhållandena på hans tid. C. R. N. (O. G—G.)

Angela Merici [a'ndjela meri'tji]. Se Ursulinnorna.

Angelboskapen, *husdjurssk.*, har sitt hemland i Angel och har därifrån blifvit utbredd till de danska öarna samt Mecklenburg, Pommern och Sverige. Den är af medelstorlek, uppnår en lefvande vikt af 340—380 kg. och är till färgen rödbrun. Korna hafva litet hufvud, tunn hals, platt bröstkorg och smal bakdel. Kroppens muskler äro tunna och föga utvecklade. Jufret är jämförelsevis stort. Huden är tunn och lös. Vid någorlunda riklig utfodring afkastar hvarje ko årligen omkr. 20 hektoliter mjölk. I förhållande till djurens storlek är mjölkafkastningen sålunda ganska betydlig.

Till Sverige infördes djur af denna ras i början af 1870-talet af danska arrendatorer i Skåne, och sedermera har ett icke obetydligt antal blifvit infördt, t. ex. år 1874, då genom Landtbruksakademiens försorg 150 dräktiga kvigor infördes. Uppköpen böra helst ske på hösten och med biträde af någon af hushållningssällskapet i Angeln antagen kreaturshandlare. För att ingen annan boskap må från Schleswig utföras under namn af angelboskap än den, som är af ren ras, blifva de från Angel utförda kreaturen märkta af därtill utsedda personer. I Nord-Angel inbrännes på vänstra låret *A. R.* (Angler Race) och på högra låret *A. A.* (Angler Avl). I Syd-Angel inbrännes endast på vänstra låret *A. R.*

Angelboskapen underhålles såsom mjölkboskap med fördel i de trakter, hvarest betesfodring eger rum och där betena äro af medelmåttigt god beskaffenhet.

egendomar, hvarest nötkreaturen stallfodras under a året eller där kreaturen få beta på bördiga fält, ex. klöfvervallar, äro alltid större slag af mjölkkap att föredraga. C. A. L.

Angeldorff, Kristoffer Olsson, publicist, 1808 i Glimåkra i Skåne, studerade i Lund och stvigdes 1831. Efter att några år hafva tjänstrt i Lunds stift, flyttade han till Stockholm, hvarest n utnämndes till e. o. hofpredikant 1842 och 44—48 var notarie i stadskonsistorium, samt blef 60 kyrkoherde i Västra och Fru Ahlstad af Lunds t. Död 1866. — Under sin vistelse i Stockholm selsatte sig A. med publicistiskt skriftställeri i ängt konservativ anda, skref artiklar i tidningar var någon tid medredaktör i tidningen "Svenska t", hvars syfte var att "göra opposition mot positionen". G. O. L.*

A'ngeli, Heinrich von, österrikisk målare, f. 40 i Ungern, studerade i Wien och i Düsseldorf samt bildade sig sist i München och Paris. Han målade st historiska taflor, såsom *Maria Stuarts vandring l stupstocken* och *Jane Gray före sin afrättning.* en efter 1862 blef han i Wien den högre aristoatiens favoritmålare. Han målade med säker fektkänsla och raffinerad teknik sina personligter, "icke sådana de voro, utan sådana de kunde ra". Beryktade äro hans porträtt af Grillparzer, lexandre Dumas, Damen i svart, bildhuggaren stenoble samt, efter 1873, af en mängd furstga personer. 1876 blef A. professor vid Wienademien.

Angēlica L., Angelika, *bot. farm.*, släkte nat. fam. *Umbelliferæ*, hvars blomflockar antingen

Angelica archangelica.

afva snart affallande allmänt svepe eller ock alldeles akna sådant. Fodrets tänder omärkliga, kronbladen flångt lansettlika, spetsade; delfrukterna ovala, lattade, med upphöjda, hvassa åsar och oljegömmen. *A. sylvestris* L., en tämligen högväxt, mångårig ört, med 2—3 gånger parbladigt delade blad och stora blomflockar, är icke sällsynt vid sjöstränder i Skandinavien. Dess rot, *Radix Angelicæ sylvestris*, nyttjades förr i medicinen. Den bör icke förväxlas med den rätta, förr officinella, Angelikaroten af *A. archangelica.* Släktet *Archangelica*, dit sistnämnda art hör, är förenadt med *Angelica.* Af denna art, som växer på fuktiga ställen i fjälltrakter (en varietet, *A. litoralis*, vid hafsstränder), ätas de unga skotten, i Norge kallade sløke. Den kanderade stjälken kallas i Frankrike *angélique.* I Lappland och äfven i Dalarna ätes den skalade stjälken. Roten åter spelar i nordliga Sverige rollen af läkemedel; densamma användes äfven vid beredning af munklikör. O. T. S. (G. L—M.)

Angēlica salutātio (lat.), "änglahälsning". Se Ave Maria.

Angelicin, *farm.* Se Angelika-rot.

Angelico [andjēlikå], Fra Giovanni, italiensk målare. Se Fiesole.

Angēlika-rot, *Radix Angelicæ, farm.*, fås af den i mellersta Tysklands bergstrakter (Thüringen, Erzgebirge) odlade och möjligen äfven vildt växande, tvåårige umbelliferen *Archangelica sativa* (Mill.) Fr. Roten, liksom hela växten, har en egendomlig aromatisk smak och lukt samt innehåller bl. a. flyktig olja, angelicin, ett färglöst, kristalliserande harts med brännande aromatisk smak m. m. Genom dessa beståndsdelar ansågs angelikaroten förmå att kraftigt lifva nervsystemet samt att verka fördelaktigt vid kroniska lungkatarrer o. d. Medlet var förr officinellt, men har numera ringa användning. (C. G. S.)

Angelin, Nils Peter, paleontolog, f. i Lund 23 juli 1805, d. i Stockholm 13 febr. 1876, blef student i Lund 1821 och planlade som sådan utgifvandet af ett "Museum palæontologicum suecicum", afsedt att omfatta en samling typiska fossil, insamlade och bestämda af honom själf. Af detta "museum" utsändes 1837 och 1838 till abonnenterna två samlingar med 30—40 typer, till stor del nya arter. Sedan A. vid faderns död — fadern var smedmästare i Lund — erhållit ett litet arf, företog han 1827 en resa till England, Skottland, Tyskland och Danmark. Efter hemkomsten gaf han privatlektioner i zoologi och botanik samt uppsatte en antikvarisk bokhandel. Under tiden arbetade han oförtrutet på ett stort verk, hvars första del, *Palæontologia suecica*, utkom 1851 åtföljd 1854 af en andra, *Palæontologia scandinavica* (ny uppl. 1878). Inledningen upptar en på paleontologiska och geologiska iakttagelser grundad indelning af Skandinaviens kambrisk-siluriska formationer i 8 afdelningar med namn efter de för desamma karakteristiska fossila djurgrupperna. Hufvudinnehållet i detta klassiska verk utgöres af beskrifningar och afbildningar öfver Skandinaviens trilobitfauna, upptagande till största delen för vetenskapen nya eller ej beskrifna former. Strax efter utgifvandet af detta verk blef A. 1857 af universitetet i Breslau kreerad till filosofie doktor samt utnämndes till docent och 1860 till adjunkt i paleontologi vid universitetet i Lund. 1864 kallades han till förste innehafvare af platsen såsom intendent vid riksmuseets paleontologiska samlingar, hvilka, förut obetydliga, genom hans försorg snart intogo ett framstående rum. Vid hans död förelågo nästan färdigtryckta en geologisk *öfversiktskarta öfver Skåne* jämte ett par ark af

dithörande text (utg. af B. Lundgren 1877), *Fragmenta silurica* (utg. af G. Lindström 1880) och *Iconographia crinoideorum in stratis Sueciæ siluricis fossilium* (utg. 1878 af G. Lindström och S. Lovén). Biogr., af S. Lovén, i "Lefnadsteckn. öfver Sv. vet. akad:s ...ledamöter", II (1878—85). A. HNG.

Angelini [andjelīni], Giuseppe, italiensk bildhuggare, f. 1735 i Rom, d. där 1811, verksam i Rom, Paris och London, var en af de konstnärer, som förmedlade öfvergången från senbarocken till Sergel och Canova genom en renad ny-antik stil och uppfattning. Detta ådagalägges tydligt genom hans gravvård i Uppsala domkyrka öfver ärkebiskopen Mennander, som beställdes af sonen, K. Fr. Fredenheim, under dennes vistelse i Rom 1788—89. C. R. N. (O. G—G.)

Angélique [äʃeli'kk], fr., *bot.* Se Angelica.

Angeliter. Se Damianus.

Angell, en till Norge från Angel inflyttad familj, af hvilken i synnerhet bröderna Lorens och Tomas blifvit bekanta för sina stora rikedomar. Den sistnämnde (f. 1692, d. ogift 1767) testamenterade sin förmögenhet till Trondhjems stad för välgörande ändamål. Det angellska legatets kapitalförmögenhet uppgår nu till öfver 2½ mill. kr., af hvilka de årliga inkomsterna, omkr. 140,000 kr., nyttjas dels till två stiftelser, som bära Angells namn: Tomas Angells hus och Angellsstuerne, dels till pensioner ("Angellspenge") o. s. v. Y. N.

Angeln, *geogr.* Se Angel.

Angelniēmi, kapell under Halikko pastorat, Åbo och Björneborgs län, Finland, Halikko härad och domsaga. Landarealen 44 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 1,064 pers. (1901). A. G. F.

A'ngelo da Siēna [a'ndjelå]. Se Agostino da Siena.

Angelofanī (af grek. *a'ngelos*, ängel, och *fai'nein*, visa), änglauppenbarelse.

Angelolatrī (af grek. *a'ngelos*, ängel, och *latrei'a*, tjänst, dyrkan), ängladyrkan.

Angelologī (af grek. *a'ngelos*, ängel, och *lo'gos*, tal, lära), läran om änglarna; stundom läran om de gode änglarna, i motsats till demonologi, läran om de onde änglarna. Jfr Ängel. G. O. L.*

Angelsachser, riktigare Angelsaxar (se d. o.).

Angelsaxar (Anglosaxar), det i historien häfdvunna namnet på det folk i England, som uppkom af flere stammar vid den germanska invandringen därstädes. Underrättelserna om germanernas bosättning i England äro osäkra. Såsom romersk provins hade Britannien redan i 4:e årh. varit utsatt för anfall af de germanska folken i nuv. Holland och på Nordsjökusten. Romarna hade därför vidtagit särskilda försvarsåtgärder utmed den s. k. *Litus saxonicum* (från Brighton till Wash); men då de dragit sina legioner från ön och uppgifvit sitt herravälde öfver densamma, började från midten af 400-talet en verklig invandring af eröfrande germanska krigareflockar, hvilka undanträngde eller kufvade britterna, landets gamle inbyggare. Af dessa kallades de nye invandrarna saxar (fornir. *saisson* pl.), och så kallas ännu engelsmännen af alla sina keltiske grannar i Wales (*sacson*, *sacsonach* pl.), Skottland (*sasunaich* pl.) och Irland. Dessa saxar kommo från den motliggande Nordsjökusten, som då innehades af det stora sachsiska folkförbundet. Under tiden för den fortsatta eröfringen, hvilken vanligen anses omfatta tiden 449—607, framträdde emellertid äfven andra folknamn, såsom angle (engler), merker, northumbrer, gyrver, lindisfarahwiccar m. fl. Tydligen hafva flere af dessa namn uppstått först efter invandringen och kunna lätt härledas ur vissa lokalförhållanden. Märkligast bland dessa stammar är anglernas eller englernas, hvilken slutligen skulle gifva sitt namn åt hela riket. De äldste författarna tala om nord-, mid-, syd- och östangler. De sistnämndes område var halfön mellan Harwich och Wash. Kyrkohistorikern Beda (d. 735) berättar, att dessa angler kommit från den slesvigska halfön Angel (se Angler), och detta antagande har sedermera vidhållits i historien, ehuru det visserligen icke kan anses såsom fullt bevisligt. Ännu mindre säkert vet man, om de slesvigske anglerna och de tyske angler, hvilka omtalas såsom boende på flera ställen i norra Germanien, voro delar af samma folk. Möjligt är, att de angler, som på 500-talet och kanske tidigare voro bosatta vid nedre Rhen, bidragit med åtskilliga stridsmän vid invandringen i England. Men intet bevis finnes för att de engelske anglerna såsom ett helt folk härstammade från dem. Beda, som talar om "anglernas eller sachsarnas folk", tyckes i viss mån identifiera namnen. Emellertid kallar han sitt arbete "Anglernas kyrkohistoria". Hos de gamle nordboarna kallades folket englar och landet England, medan saxar och Saxland hos dem hänförde sig till Nordtysklands folk och land. — Namnet angelsaxar träffas ganska tidigt i formerna *angulsaxones* och *anglisaxones*. Se vidare England. — Litt.: F. Palgrave, "History of the anglo-saxons" (1876), Winkelmann, "Gesch. der angelsachsen" (1883, i Onckens Allg. gesch.), samt O. Bremer i Paul "Grundriss der german. philol." (2:a uppl. 1900, III s. 849 ff., där fullständigare litteratur anföres). R. T. (A. E.)

Angelsaxiska litteraturen. Se Engelska litteraturen.

Angelsaxiska språket, äfven kalladt Fornengelskan. Se Engelska språket.

Angelstad, socken i Kronobergs län, Sunnerbo härad. 12,461 har. 1,582 inv. (1902). A. bilda med Ljungby och Kånna ett konsistoriellt pastorat i Växjö stift, Sunnerbo kontrakt. På kyrkans södra dörr har förut hängt en nu i Växjö museum förvarad märkvärdig järnring med inristad runskrift från medeltiden. Den är af C. Säve utförligt beskrifven i Antikvitets-akademiens månadsblad för 1875, s. 129. HS HD.

A'ngelus (lat., af grek. *a'ngelos*, budbärare, ängel), kallas en från Johan XXII:s tid härstammande bönformel hos katolikerna, som skall läsas tre gånger dagligen: morgon, middag och afton. Böneförrättandet börjas med orden *Angelus Domini* (Herrens ängel), hvarför den ock blifvit så benämnd. Kallas äfven *Angelus Dei* (Guds ängel). Angelus betecknar också den klockringning, som påminner om förrättandet af angelus-bönen. Slutligen är ordet en af franska landskapsmålare mycket använd benämning på aftonlandskap i solnedgångsstämning. Berömdast är J. F. Millets numera till 600,000 fr. värderade målning "Angelus". Se illustr. sp. 1017.

A'ngelus Silēsius, egentl. Johannes Scheffler, tysk mystiker och skald, f. 1624 i Breslau af protestantiska föräldrar, utbildade sig till läkare

bakastött af den dåtida protestantismens hårda matism, öfvergick han 1656 till katolicismen. ande år utnämnd till kejs. hofmedikus, blef han 1 minorit och erhöll prästerlig ordination samt d 9 juli 1677 som marschall (andligt råd) hos tbiskopen af Breslau. Djupt påverkad af den e mystiken från Tauler till Böhme, gaf A. i sin k uttryck åt en innerlig panteistiskt svärmisk gtan efter det himmelska. Flera af hans andliga ger, samlade under titeln *Heilige seelenlust oder tliche hirtenlieder der in ihren Jesum verliebten che* (1657, senast 1862), hafva ingått i protestan- a sångböcker, och bl. a. härrör från honom psalmen i 1819 års psalmbok. Samma inre hänförelse rika, men svulstiga poesi som i de lyriska dikterna omströmmar hans samling sentenser på alexandri-, benämnda *Geistliche sinn- und schlussreime* 57, i senare, förökade upplagor *Cherubinischer ndersmann*). Se Seltmann, "Angelus Silesius und ie mystik" (1896). J. HDR.

»Angelus» af Millet (se sp. 1016)

Angely [ãʃəli], Louis, tysk teaterförfattare af nsk börd, f. 1788 i Berlin, var skådespelare och tissör bl. a. vid teatrar i Ryssland och Berlin, n från 1830 värdshusvärd. Död i Berlin 1835. skref flitigt lustspel och vådeviller, mestadels er franska original, som han med muntert berlin- ne lokaliserade. De rönte ovanlig framgång; till bästa höra *Fest der handwerker*, *Sieben mädchen uniform* ("Nya garnisonen", 1831) och *Wohnungen vermiethen* ("Ett herrskap som ser på rum", 51). (E. F—T.)

Angera [andjēra]. Se Anghiera.

Angerboda, *nord. myt.*, hette en jättekvinna i unhem. Med henne fick Loke tre barn, Fenres- fven, Midgårdsormen och Hel. B—E.

Angerdshestra, socken i Jönköpings län, Mo rad. 8,539 har. 550 inv. (1902). Annex till tnaryd, Skara stift, Redvägs kontrakt.

Angered, socken i Älfsborgs län, Vätle härad. 75 har. 1,378 inv. (1902). A. bildar med egjum ett regalt pastorat i Göteborgs stift, Dom- teriets norra kontrakt.

Angered-Strandberg, Hilma Kristina Eli- bet, författarinna, f. 10 juni 1855, dotter till titierådet K. G. Strandberg, var telegrafist i Fjällbacka på västkusten 1883—88, blef 1888 gift med målaren H. Angered och var sedan under nära ett decennium bosatt i Nord-Amerikas förenta stater. Hon debuterade 1887 med en samling skisser, *Västerut*, samt sände korrespondenser från Amerika till Göteborgs handels- och sjöfartstidning. Efter återkomsten till Sverige har hon offentliggjort flera arbeten rörande de svenske utvandrarnas lif, näml. romanerna *Den nya världen* (1898) och *På prärien* (s. å.) samt berättelsesamlingen *Från det nya och gamla landet* (1899), hvilken äfven innehåller motiv från Sverige. Karakteristiska för dessa skildringar af det moderna Amerikas jäktade lif äro en nervöst intensiv stämningsstyrka och en grell, brokig färgrikedom. R—N B.

Angerma'nni (nlat.), "ångermanländingar", en af de två afdelningar, i hvilka de norrländska landskapens studerande vid Uppsala universitet voro fördelade under 1600-talet (den andra afdelningen kallades *vestro-bothnienses*). Den ångermanländska nationen, *natio angermannica*, utgjordes af ångermanländingar, medelpadingar och jämtar, tills de två sistnämnda grupperna 1686 bildade en egen nationsförening. 1827 förenade sig den medelpadsk-jämtländska nationen med den bothniska (i hvilken den ångermanländska 1800 uppgått) till den norrländska nationen.

Angerma'nnus. Se Abrahamus Andreæ Angermannus.

Angers [ãʃē'], hufvudstad i franska depart. Maine et Loire, vid floden Maine. 82,398 inv. (1901). Staden har en delvis ålderdomlig, delvis modern prägel. Märkvärdiga byggnader äro en gotisk katedral (påbörjad 1225), Anjou-grefvarnas gamla slott samt rådhuset. — A. har handelsrätt, appellationsdomstol, en medicinsk skola, tre fria katolska fakulteter, seminarier, flere lärda sällskap, bibliotek, en samling målningar och statyer (bl. a. flere arbeten af bildhuggaren David från Angers), botanisk trädgård samt är biskopssäte. Liflig industri: tillverkning af linne-, ylle- och bomullstyg, segelduk, tändstickor, olja, konserver m. m. Betydlig handel med ofvannämnda produkter och säd, mjöl, hampa, lin, vin m. m. Något öster om staden ligga de berömda skifferbrotten Trelazé. — A. hette i äldsta tider *Andegavum* l. *Andecavum*; det kallades på Cæsars tid *Juliomagus* och blef sedermera hufvudstad i grefskapet Anjou. Under medeltiden höllos där flera konsilier. 1793 segrade där rojalisterna under Charette öfver republikanerna under Kléber.

Angerstein, en om svenska bergsbruket förtjänt släkt, som påstår sig nedstamma från en ungrare, Stefan Crachta, hvilken adlats af Fredrik II i Preussen och belönats med godset Angerstein (i nuv. Hannover), som släkten emellertid i början af 1600-talet nödgades försälja. Till slutet af 1700-talet egde den svenska grenen Vikmanshyttan och Turbo bruk i Dalarna. På svärdssidan utdog släkten 1874 i Sverige med kammarherren Uno A., föreståndare för Kronobergs läns landtbruksskola (brorsons son till Reinh. A., se nedan). Släktens mest kända medlemmar äro följande. — 1. Anders A., f. i Halberstadt 1614, d. 1659, inkom till Sverige med andra bergsmän från Nederländerna 1639 och trädde i tjänst hos myntmästaren M. Koch, hvilken han biträdde vid anläggningen af Avesta kopparverk. Af en svåger arrenderade han Turbo bruk, som ärfdes af hans barn. Han lämnade

Sverige 1652 af missnöje öfver för liten uppmuntran, men återkom i arfsangelägenheter 1659 och afled s. å. på Turbo. Den svenska bergshandteringen hade bl. a. att tacka honom för ett ändamålsenligare kolningssätt. — 2. Johan A., den föregåendes son, f. 1646 på Turbo, d. där 1716, var en utmärkt skicklig bergsman, som upptog Bispbergs rika, men dittills i ödesmål liggande järngrufva samt införde flera förbättringar inom yrket. Han egde Turbo och Vikmanshyttan samt gjorde kronan stora försträckningar under krigen. — 3. Johan A. d. y., den föregåendes äldste son, f. 1672, d. 1720, var assessor i bergskollegium och direktör vid Stora Kopparberget. — 4. Reinhold Rücker A. (Rücker var moderns släktnamn), den föregåendes brorson, f. 1718, d. 1760, gjorde för bergsvetenskapliga studier vidsträckta resor i Europa samt blef efter hemkomsten assessor i bergskollegium och "direktör öfver rikets gröfre svartsmide". P. M. G.

Anghiēra (Angera, mlat. *Angleria*), greiskap, uppkalladt efter köpingen Angera, italienska prov. Como, på Lago maggiores östra strand. Till den grefliga släkten hörde Pietro d'Anghiera, vanligen kallad Petrus Martyr Anglerius.

Angi- l. Angio- (af grek. *angēi'on*, kärl) nyttjas i flere sammansättningar. I synnerhet användes det i medicinska ord och betyder då blod- eller lymfkärl. Ex.: Angiektasi, Angiologi, Angiom m. fl.

Angia'pteris ere'cta. Se Marattiaceæ.

Angiektasī (af grek. *angēi'on*, kärl, och *e'ktasis*, utvidgning), *med.*, kärlutvidgning.

Angifvare, *jur.*, den, som hos målsegande, allmän åklagare eller sådan myndighet, som eger att om åtal förordna, anmäler en person såsom skyldig till ett brott. Den, som angifver en annan för ett brott, hvartill denne är oskyldig, är straffbar, om angifvelsen skett "falskeligen", d. v. s. emot bättre vetande, eller "af obetänksamhet". Har åter angifvaren haft sannolika skäl för sin angifvelse, är han fri från straff. Jfr strafflagens 16:e kap. och C. G. Hammarskjöld, "Om falsk angifvelse och ärekränkning" (1875). J. H—R.*

Angilbert. Se Berta.

Angilram (A. af Metz), en af de mest ansedde prelaterna i frankiska riket på Karl den stores tid. Han var sedan 768 biskop i Metz, utsågs 784 af Karl till dennes ärkekaplan och dog 791. I midten af 800-talet uppgaf man honom med orätt som författare till *Capitula Angilrami*, ett understucket verk, som sökte stödja de andliges kraf på att undandragas världslig domsrätt och i de flesta handskrifter af de pseudoisidoriska dekretalen (se d. o.) finnes fogadt till dessa. Det anses vanligen som ett förarbete till dessa förfalskningar.

Angina (lat.), *med.*, fordom allmän benämning för sådana sjukdomar i matsmältnings- och andningsorganen, hvilka till följd af ett ofvanför lungorna och magsäcken beläget hinder medföra svårighet att andas eller att svälja. Numera brukar man vanligen denna benämning endast om akut katarr i svalget och inflammation i mandlarna, s. k. halsfluss eller halsinflammation. P. W.*

Angīna pe'ctoris (lat.), en af Heberden i slutet af 1700-talet beskrifven sjukdom, som karakteriseras genom anfallsvis uppträdande, ytterst våldsamma smärtor i hjärttrakten, vanligen därifrån utstrålande åt vänstra armen och förenade med en egendomlig känsla af den djupaste ångest och beklämning. Hjärtverksamheten är under anfallen vanligen häftig, pulsen liten, stundom oregelbunden, andningen ytlig och påskyndad. Anfallen uppträda vanligen plötsligt, räcka från en minut till en half timme och sluta ofta med uppstötning af gaser. Sjukdomens väsende är dunkelt. Antagligen ligger en funktionsrubbning i hjärtats nerver till grund för densamma. Den förekommer också ofta i förening med sjukliga förändringar i hjärtat; mängen gång händer likväl, att inga sådana med bestämdhet kunna upptäckas. P. W.*

Angiográf (af grek. *angēi'on*, kärl, blodkärl, och *gra'fein*, skrifva), pulsmätare, detsamma som sfygmograf; person, som beskrifver vaser, urnor, dryckeskärl o. s. v. — Angiografi, pulsmätning; beskrifning på vaser, urnor, dryckeskärl o. s. v.

Angiokarpa lafvar (af grek. *angēi'on*, kärl, och *karpo's*, frukt) l. Pyrenolichenes, *bot.* Se Lichenes.

Angiokeratōm (af grek. *angēi'on*, kärl, och *ke'ras*, horn), kärlsvulst med hornartad öfverhud.

Angiologī (af grek. *angēi'on*, kärl, och *lo'gos*, lära), läran om blodkärlens fördelning i kroppen; vetenskapen om vasers, urnors, dryckeskärls och dylika föremåls tillverkning, form, namn o. s. v.

Angiōm (af grek. *angēi'on*, kärl), kärlsvulst.

Angioneurōs (af grek. *angēi'on*, kärl, och *neu'ron*, nerv), sjukdom i de nerver, som betinga blodfördelningen i blodkärlen.

Angiopatī (af grek. *angēi'on*, kärl, och *pa'thos*, lidande), sjukdom i kärlsystemet.

Angiosarkōm (af grek. *angēi'on*, blodkärl, och *sarx*, kött), elakartad kärlsvulst.

Angiospe'rmæ (af grek. *angēi'on*, kärl, och *spe'rma*, frö) l. Metaspermæ, *bot.*, är den ena af de båda hufvudafdelningar, i hvilka systematici indela fanerogamerna. Dit hörande växter, som bilda hufvudmassan af fanerogamerna, utmärka sig genom följande egendomligheter. Fröämnena äro omgifna af de helt och hållet sammanvuxna fruktbladen, som härigenom bilda en sluten kammare eller ett kärl (*angeion*), fruktämnet. I fruktbladens spets utbildas ett "märke" för att uppfånga frömjölet eller pollenkornen. Dessa utveckla på märket en pollenslang, som tränger ner i fruktämnet och fröämnet samt in i dettas embryosäck. Endast 1 äggcell utvecklas, som befruktas af den i pollenslangens spets befintliga hanligt kärnan. Först efter befruktningen utvecklas fröhvitan (endosperm), och af hvarje befruktad äggcell uppstår endast ett växtämne. De äldsta säkra, fossila lämningarna af angiospermer har man funnit först i den undre kritformationen. Den andra hufvudafdelningen bland fanerogamerna är Gymnospermæ, som innefattar ett jämförelsevis ringa antal växter, nämligen endast barrträden och ett par andra grupper. Jfr Gymnospermæ. G. O. R.*

Angiospe'rmia (jfr Angiospermæ), *bot.*, den andra ordningen af klassen *Didynamia* i Linnés sexualsystem. Denna ordning karakteriseras genom kapselfrukt, då den första ordningen i klassen *Gymnospermia*, är utmärkt genom fyrdelad klyffrukt eller, enligt Linnés uppfattning, genom fyra nakna frön. V. W.*

Angiostenōs (af grek. *angēi'on*, blodkärl, och *ste'nos*, trängsel), sammandragning af blodkärlen.

Angiosto'mata (af lat. *a'ngere*, hopklämma, och

k. *sto'ma*, mun), *zool.*, "trångmynta", en af-ning ormar, uppställd af Müller. Se Ormar.

Angiotomi (af grek. *angei'on*, blodkärl, och *te'mn.* skära), ådersystemets anatomi.

Angiulli [-dju'lli], Andrea, italiensk filosof, f. 37 i prov. Bari, kallades 1876 till professor i apel, efter att förut ha varit professor i Bologna. ett spirituellt och vinnande sätt, som påminner fransmannen Jules Simon, framställer A. de sitivistiska läror, till hvilka han bekänner sig. I *filosofia e la ricerca positiva* (1868) söker han ck häfda, att filosofien, ehuru den städse skall vara empirisk vetenskap med experimentell metod, där-ingalunda bör gå ur vägen för de metafysiska örsmålen, såsom Aug. Comte påstått. Vidare har utgifvit *Questioni di filosofia positiva* (1873), *La lagogia, lo stato e la famiglia* (1876; 2:a uppl. 82) m. m. Han uppsatte 1881 halfmånadsskriften Rassegna critica di opere filosofiche, scientifiche e terarie" i Neapel.

Anglaise [äglä̆s], fr., "engelsk". 1. En dans. Se nglas. — 2. *Boktr.* En bakåtlutad skrifstil för idenstryck.

d'Anglemont [däglemä'], Édouard Hubert cipion, fransk skald, f. 1798, d. 1876, var en den romantiska skolans bättre förmågor. Han ref bl. a. dramerna *Paul I* (1832) och *Le duc inghien* (s. å.) samt flera diktsamlingar.

Angler, ett forngermanskt folknamn, som sannolikt ier sitt ursprung från ett ord "angul" med be-telsen "trång långsmal hafsvik" och sålunda kan ha pkommit på mer än ett ställe. De angler (forneng. *gle* pl.), som erövrade en stor del af Britannien, mmo enligt Beda från det land, som kallades Angul t. *Angulus*) och låg mellan jutarna och sachsarna. tta landsnamn Angul, yngre Angel, var urspr. mnet på den långsmala hafsvik, som nu heter hlei, och blef sedan namnet på det därinvid gande landet. (Jfr Angelskog, gård belägen nära nnebyåns utlopp vid en långsmal hafsvik, som nu llas Angelskogsviken; norska Hardanger, ursprung-en namnet på fjorden, Hardangerfjorden, nu på gden; Ångermanland = de mäns land, som bo vid nger, d. v. s. den djupt inskjutande hafsviken, lari älfven utmynnar; m. m.) Tacitus berättar, att nglii" jämte sex andra folk (bland dem "varini") lhörande den stora svebiska stammen hade på en ö ceanen en gemensam helgedom, invigd åt gudinnan rthus. De nämnda sex folken synas då hafva ft sina bostäder vid nedersta Elbe och i Mecklen-rg. Under folkvandringen undanträngdes de af tägande slaviska stammar och uppgingo sannolikt d tiden i ett eller flere af de stora folkförbunden. En af de gamla germanska lagböckerna, den minsta dem alla, kallas *Lex angliorum et verinorum h. e. uringorum*. Frågan om denna lagboks hem och l bedömes olika. Enligt den ena åsikten tillhörde n de angler och warner, som bodde inom det forna uringer-rikets område vid floderna Unstrut, Bode h Saale (Engilin "Lill-Angel" hette i medeltiden distrikt s. om Unstrut, nära dess inflöde i Saale, erinofeld landet mellan Saale och Elster), och fs under den karolingiska tiden. Enligt andra stammar den från 6:e århundradet och från de gler och warner, som då bodde i landskapet oringia på vänstra Rhenstranden i södra Holland. år af det angliska namnet påträffas för öfrigt flerstädes i Tyskland under tiden efter folkvandringen. Se vidare Angelsaxar. — Litt.: Zeuss, "Die deutschen und die nachbarstämme" (1839, s. 495 ff.), Weiland, "Die angeln" (1889), A. Erdmann, "Über die heimath und die namen der angeln" (Upps. 1890), och O. Bremer i Pauls "Grundriss der german. philol." (2:a uppl. 1900, III, s. 852 ff.). A. E.

Anglerboskap, dets. som angelboskap (se d. o.).

Anglērius. Se Anghiera.

Anglesea. Se Anglesey.

Anglesey l. Anglesea [ängəlsī], ö och grefskap i Irländska sjön. Tillhör Wales och skiljes från fastlandet genom Menaisundet. 783 kvkm. 34,799 inv. (1901). Ön är till största delen flack och skoglös och jorden endast måttligt fruktbar. Kusterna äro branta och klippiga. Klimatet är mildt. Hufvudstaden är Beaumaris. Ön förbindes med fastlandet genom tvenne broar: en kedjebro (byggd 1826) och den berömda rörformiga Britanniabron (byggd 1850). — A. är Tacitus' *Mona* och var fordom hufvudsäte för den brittiska druidkulten, som romarna efter ett förtvifladt motstånd lyckades utrota 61 e. Kr. En del druidiska fornlämningar finnas ännu bevarade.

Anglesey [ängəlsī] l. Anglesea, engelsk adelstitel inom släkterna Annesley (earl of A.) och Paget (markis of A.).

Anglesit Beudant (efter ön Anglesea), *miner.*, en ganska vanlig förvittringsprodukt af blyglans. Formrika kristaller efter rombiska systemet, isomorfa med tungspat, af brun- eller grågul färg, stundom vattenklara, med diamant- eller fettglans. Kemisk sammansättning $PbSO_4 = 73,_6$ % blyoxid och $26,_4$ % svafvel. Dekrepiterar vid upphettning, löses trögt i syror, lättare i kalilut. Förekommer på Anglesea, Sardinien, vid Zellerfeld (Harz), i Kärnten, Ural, Pennsylvania m. fl. st. Användes, där den förekommer i större mängder, såsom blymalm. Kallas också blysulfat, blyvitriol. A. HNG.

Angleterre [äglətä'r], fr., England.

A'nglia (af lat. *angli*, angelsaxar), en tidskrift för engelsk filologi, utgifven sedan 1877 i tyska universitetsstaden Halle, sedan 1879 med 4 häften om året. Sedan 1889 utkommer månatligen ett tilläggsblad med kortare meddelanden. Utgifvare hafva varit Rich. Wülker 1877—87, Ew. Flügel och Gust. Schirmer 1888—91 och Eug. Einenkel sedan 1892. Tidskriften intager på sitt område en ganska central ställning. Jfr Dania, Norvegia och Romania.

Anglici'sm (af lat. *angli*, angler, angelsaxar), idiomatiskt engelskt ord eller uttrycksätt, i synnerhet då det nyttjas i ett annat språk.

Anglikani'smen l. Anglo-katolicismen. Se Pusey.

Anglikänska kyrkan. Se Episkopalkyrkan.

Anglikänska nationen. Se Dacia.

Anglisēra (af lat. *angli*, angler, angelsaxar), göra till engelsk, bilda efter engelskt bruk; efter ett ursprungligen engelskt förfaringssätt stubbsvansa hästar och afskära fällmusklerna på svansen, för att den skall hållas upprätt.

Angli'st (jfr Angler), person, som gjort engelskt språk, engelsk fornkunskap eller engelsk rättsvetenskap till hufvudföremål för sina studier.

Anglo-amerikäner, de Nord-Amerikas inbyggare, som äro af engelsk (anglisk) härkomst.

Anglofobi (af grek. *fo'bos*, fruktan), skräck för allt engelskt.

Anglo-franska språket. Se Anglo-normandiska språket.

Anglo-indiska riket, gemensam benämning för de engelska besittningarna i Ostindien.

Anglo-katolicism. Se Pusey.

Anglomän (af lat. *angli*, angler, angelsaxar, och grek. *mani'a*, galenskap, vurm), som hyser öfverdrifven förkärlek för allt engelskt. — Anglomani, öfverdrifven förkärlek för allt engelskt.

Anglo-normandiska hästen. Se Normandiska hästen.

Anglo-normandiska språket (äfven Anglo-franska språket), franska språket i den form, hvari det af de normandiske eröfrarna 1066 infördes i England och därstädes omgestaltades genom engelskans inflytande. Den anglonormandiska litteraturen börjar med Vilhelm Eröfrarens lagar samt omfattar hufvudsakligen krönikor och undervisande arbeten. Sedan Normandie 1204 återförenats med Frankrike, urartade anglonormandiskan hastigt och försvann under nästa århundrade ur litteraturen, ehuru urkunder och juridiska verk skrefvos på detta språk ända in på 1500-talet. Jfr uppsats af Behrens i Pauls "Grundriss der germanischen philologie" (2:a uppl. I: 950 ff.), och J. Vising, "Le français en Angleterre" (i "Annales intern. d'hist." 1900).

Anglosachser, riktigare angelsaxar (se d. o.).

Anglosaxar. Se Angelsaxar.

Angls., förkortning för Anglosaxiska.

Angläs (fr. *anglaise*, engelsk), äldre benämning på den serie kontradanser, hvilka sedermera kallats fransäs (se d. o.) och kadrilj; en liflig karaktärsdans i $^2/_4$ eller $^6/_8$ takt, dansad af ensam person, utkläd till matros, jockej eller neger och med ett spö i handen.

Angmagsalik, stor fjord på Grönlands östkust, 66° n. br., den grönländska östkustens största befolkningscentrum. De där lefvande eskimåerna hade lefvat utan förbindelse med yttervärlden, till dess G. F. Holm öfvervintrade där under sin berömda "kvinnobåtsexpedition" 1883—85. Genom utflyttning till västkusten och befolkningens bristande förmåga att tåla beröringen med där rådande högre kultur decimerades stammen. För att göra den bofast anlades 1894 en missions- och handelsstation i det bebodda områdets midt, vid den lilla viken Tasiusak (kung Oskars hamn), där Nordenskiöld ankrat med "Sofia" 1883. På grund af de genom den östgrönländska isströmmen ytterst osäkra förbindelserna kan stationen under åratal förblifva afstängd från yttervärlden. Jfr Grönland.

Angola [-gå-], portugisiskt generalguvernement i Väst-Afrika, i s. begränsadt af floden Kunene och en del af Okavango (Kubango), där det stöter till Tyska Sydväst-Afrika (med 1886 bestämda gränser), och i n. af Kongo, hvarjämte Kongostaten och Frankrike tillerkänt Portugal en enklav, Kabinda, n. om denna flod. I ö. stöter det till Kongostaten och Brittiska sydafrikanska kompaniets område (enligt senast 1891 bestämda gränser). Arealen beräknas till 1,315,460 kvkm., och befolkningen (tillhörande bantu- l. kafferfolken) uppgifves till 1,8—4 mill. pers. Landet tillhör Portugal sedan sin upptäckt, 1488, och utgöres af en låg och torr kuststräcka, som kring floderna är ytterst fruktbar, men osund för européer. Innanför kusterna ligger ett högre terrassland, som är väl vattnadt och sundt samt eger en yppig växtlighet. Ofvanför detta sträcker sig en 1,000 m. hög platå, som österut sänker sig ned till den dal, genom hvilken Kuango rinner åt n. till Kongo. Landets hufvudflod är Koanza l. Quanza. Kolonien är indelad i 5 distrikt: Kongo (med Kakongo, Kabinda, Ambrizetu, S. Antonio och S. Salvador), Loanda, Benguela (med Bihe), Lunda och Mossamedes. Generalguvernörens säte är São Paolo de Loanda. Portugisernas kolonisatoriska inflytande är i det hela obetydligt. Slafveriet upphäfdes väl till namnet 1878, men förekommer ännu i maskerad form. Kolonien är deportationsort, och de deporterade utöfva i förening med brännvinet en demoraliserande inverkan på infödingarna. Utförseln, som består af kautsjuk, kaffe, kopal, palmolja och vax samt något elfenben, har ett värde af 14—15 mill. kr.; importen, som omfattar mest engelska tyger och således kommer den portugisiska industrien föga till godo, beräknas till 10—11 mill. kr. En smalspårig järnväg började 1887 byggas mellan Loanda och Ambaka, af hvilken 392 km. 1902 uppgåfvos fullbordade, och banan lär komma att utsträckas till Kongos biflod Kuango. För en annan linje, från Mossamedes inåt, har ett belgiskt bolag och för en tredje linje, från Kunenes mynning inåt, ett amerikanskt bolag erhållit koncession. Telegraflinjerna hafva en längd af 2,275 km. (1900). Koloniens inkomster uppgingo 1891—92 till 1,7 och utgifterna till 2 mill. milreis; budgeten visar ständigt brist. (J. F. N.)

Angola-ärta, *bot.* Se Voandzeia.

Angōra (turk. *Engyrijeh*). 1. Vilajet i det inre Mindre Asien, omkr. 70,900 kvkm. 932,000 inv. — 2. Hufvudstad i nämnda vilajet, vid foten af en brant klippa, med ett kastell och själf omgifven af gamla murar. Omkr. 28,000 inv. Staden är illa byggd, men eger praktfulla lämningar af grekisk, romersk och bysantinsk arkitektur. A. är berömdt för sina getter, katter och kaniner, hvilka djurs hår och däraf förfärdigade väfnader utgöra dess förnämsta export. Det är sedan 1893 förenadt med Skutari vid Bosporen genom en öfver Eskisjer och Ismid gående järnväg. — A. är det forna *Ancyra* (grek. *Ankyra*). Det förskönades och upphöjdes till hufvudstad i *Galatia prima* af kejsar Augustus. Af tacksamhet därför uppförde invånarna åt honom ett härligt tempel, det s. k. *Augusteum* — af hvilket ruiner ännu finnas kvar —, på hvars väggar fanns på latin och grekiska inristad den af Augustus själf författade öfversikten öfver hans bedrifter. Af denna inskrift, *Monumentum ancyranum* l. *Marmor ancyranum*, hafva betydliga fragment blifvit funna och tolkade. (1882 reviderades såväl den latinska som den grekiska texten af tysken K. Humann och österrikaren Domaszewski samt aftrycktes i gips — 78 plåtar latinsk, 116 grekisk text. På grund däraf utgaf och tolkade Mommsen minnesmärket 1883 i "Res gestæ divi Augusti".) Efter kristendomens införande var A. säte för en metropolit, och två konsilier höllos där (315 och 358). A. eröfrades 621 af araberna, som sedan till östromerska riket och införlifvades 1360 af Murad I med turkiska riket. I närheten af denna stad blef 1402 den turkiske sultanen Bajasid besegrad och tagen till fånga af tatarkanen Tamerlan. (J. F. N.)

Angōra-get, *Capra* (*Hircus*) *angorensis*, *zool.*, en get-varietet, först genom Belon (i midten af 1500-talet)

kant såsom inhemsk och hemtam på ett tämligen kränkt område i Mindre Asien, kring staden gora. I främsta rummet utmärker den sig genom mjuka, silkesfina, 24—36 cm. långa, glände ullhår (se Angora-ull), hvars utförsel ge var förbjuden. Angora-getens zoologiska nnetecken äro: hängande öron och skrufformigt jda horn, på hannen (bocken) störst och vanligen tade rätt ut från hufvudet åt sidorna. I de bergskter, i hvilka den lefver, är sommaren torr och rm, men den korta vintern jämförelsevis kall, och dast under denna tid, då dessutom födan skulle ta i det fria, samlas hjordarna om nätterna i stall. ngoragetten är således icke något ömtåligt djur. t oaktadt misslyckades länge försöken att öfverta den till Europa. Ett bland de första försöken rdes 1742 i Sverige, då J. Alströmer lät införa bock och en get till Stockholm. Äfven till Spanien, ankrike och Syd-Carolina hafva angoragetter med ngång införts. Till följd däraf att man såg ullen de införda djuren efter vissa år betydligt förmras, började man misströsta om rasens bibehållande; n en dylik försämring sker äfven i deras hemland, h vid sex års ålder lämnar angoragetten äfven r sämre ull, men eger fortfarande värde genom t förträfflига kött. F. A. S.*

Angóra-kanin l. Silkeshare, *zool.*, en i kten af Angora inhemsk varietet af kanin, hvilken, som angoragetten, utmärker sig genom en lång, kesfin hårbeklädnad. Äfven angora-kaninen är ndom till färgen silfverhvit. Dess hår, som dock skört och lätt brytes, nyttjas till väfnader af fina ntar och strumpor. F. A. S.*

Angóra-katt, *zool.*, en i nejden af Angora inhemsk, ligen storväxt kattvarietet, utmärkt genom silkesnt, fingerlångt hår, tättsittande i synnerhet på alsen, ryggen och svansen. Till färgen kan den ra gul eller grå, men är vanligast rent hvit, med sblåa ögon. Sistnämnda varietet är emellertid tålig för köld och till följd af sin maklighet föga glig för rättfångst. F. A. S.*

Angóra-ull, *text.*, den mycket glansiga och mjuka, ligen fina ullsort af intill 120 à 150 mm. längd, m vinnes af angorageten (hemma i Mindre Asien, en numera acklimatiserad i Spanien och Frankrike). dan ull förekommer af glänsande hvit, grå och, mera llan, svart färg; de hvita och svarta sorterna äro rdefullast. Användes till äkta kamlott, plysch och devaror äfvensom till inslag i halfsidentyger och l tvinning af effektgarner med knutar, öglor eller iraler. Äfven andra getarters hår af mindre värdeli beskaffenhet förekomma i handeln under namnet ngora och de liktydiga benämningarna *mohair*, *melhår* (ej att förväxla med kamelhår) och *poil chèvre*. G. A. W.

Angórnu, riktigare Ngornu, stad i riket Bornu Sudan, vid Tsad-sjöns västra strand. 20—30 tusen v. Liflig handel och mycket besökta marknader.

Angoscioso [angåjåsåˈ], it., *mus.*, med ångsligt, eksamt föredrag.

Angostúra, nu Ciudad Bolivar, hufvudstad staten Bolivar i Venezuelas förenta stater. Se iudad.

Angostúra-bark, *farm.*, fås af *Galipea Cusparia* . Hil. (*G. officinalis* Hanc., *Bonplandia trifoliata* Willd.), ett litet träd af nat. fam. *Rutaceæ* DC. *iosmeæ*), nående en höjd af 3,5—4,5 m. Trädet växer ymnigt i Venezuela och äfven på vissa områden nära Orinoco-floden. Barkens smak är bitter, dess lukt äcklig (af en flyktig olja). Angostura-barken prisades en tid såsom ett feberfördrifvande medel, täflande med kinabarken. O. T. S. (O. G. S.)

Angoulême [ãgolãˈm], hufvudstad i franska dep. Charente, på vänstra stranden af floden Charente. 37,650 inv. (1901). Gammal domkyrka. Pappers- och krutfabriker. Staden hette under den romerska tiden *Inculisma*. Den intogs af Klodvig 507 och blef på 800-talet förstörd af nordmännen, men sedermera åter uppbyggd.

Angoulême [ãgolãˈm]. — 1. Charles de Valois, grefve af Auvergne, sedermera hertig af A., f. 1573, d. 1650, oäkta son till Karl IX af Frankrike och Marie Touchet, inträdde först i det andliga ståndet, blef malteserriddare och storprior af Frankrike, men gick snart ur orden och blef krigare. Invecklad i en sammansvärjning mot Henrik IV, dömdes han till döden 1604, men benådades med lifstidsfängelse på Bastiljen och blef frigifven 1616. Han utnämndes till hertig af A. 1619, deltog med utmärkelse i den tidens krig och stod i gunst hos Richelieu. — 2. Louis Antoine de Bourbon, hertig af A., f. 1775, d. 1844 i Görz, äldste son till Karl X af Frankrike och Maria Teresia af Savojen, emigrerade vid revolutionens utbrott jämte sin fader, dåv. greifven af Artois. Under sin landsflykt besökte han Sverige tvenne gånger (1804 Kalmar, 1807 Karlskrona). 1814 följde han med den spansk-engelska här, som öfver Pyreneerna inträngde i Frankrike. Vid Napoleons återkomst från Elba kämpade han mot denne, blef tillfångatagen, men på Napoleons befallning lössläppt. 1823 förde han befälet öfver den franska här, som störtade Spaniens fria författning. 1830 följde han åter sin fader i landsflykt, sedan han jämte denne afsagt sig alla anspråk på tronen till förmån för sin brorson, grefven af Chambord. Efter sin faders död (1836) lät han dock af sitt hof hylla sig som Frankrikes konung (Ludvig XIX), under det en annan fraktion af legitimisterna slöt sig till grefven af Chambord (Henrik V). Furst Metternich åvägabragte dock en försoning mellan båda linjerna, hvilka 1838 gemensamt bosatte sig i Görz. Hertigen var en i sitt enskilda lif utmärkt man, men något inskränkt och för öfrigt ultrarojalistisk och papistisk. 1799 gifte han sig i Mitau med sin kusin (se A. 3). — 3. Marie Thérèse Charlotte, "Madame royale", den föregåendes kusin och hustru, Ludvig XVI:s dotter, f. 1778, d. 1851, insattes 1792 jämte sin familj i Tempeltornet, men blef 1795 utväxlad till österrikarna mot några fångna konventsledamöter. Under sin landsflykt utvecklade hon en beundransvärd handlingskraft i sitt partis intresse. Vida kraftfullare än sin gemål, blef hon efter restaurationen ledare af det ultrarojalistiska partiet. Af sina anhängare dyrkad som martyr och i sitt enskilda lif utvecklande en stor välgörenhet, fick hon af Ludvig XVIII binamnet "den fromma Antigone". 1830 följde hon sin make i landsflykt och vistades sedan hos sin kusins son grefven af Chambord på dennes slott Frohsdorf (Froschdorf).

Angoumois [ãgomãaˈ], gammalt franskt feodallandskap med titel af grefskap, ungefär motsvarande nuv. dep. Charente. Då den gamla grefveätten 1218 utdog, öfvergick landet genom gifte till huset Lusignan och indrogs efter dess utslocknande (1303) af Filip

den sköne till franska kronan (1307). Sedermera var det apanage åt sidogrenar af konungahuset och blef hertigdöme 1515 med namn efter hufvudstaden Angoulême. Det förlänades af Ludvig XIV som apanage till hertigen af Berry, men kom efter dennes död (1714) under kronan.

Angra (do Heroismo), hufvudstad på ön Terceira bland Azorerna. 11,000 inv. (1900).

Angra Pequena [pekēna], "lilla bukten", hamn på Afrikas sydvästra kust under 26° 27′ s. br., med låga, sandiga, vatten- och vegetationsfattiga omgifningar. Hamnen, framför hvilken ligga några Kapkolonien tillhöriga guanoöar, är, i sin inre del, 4—6 m. djup och fullkomligt säker; inloppet är bekvämt och ofarligt. Bremenköpmannen Lüderitz köpte 1882 buktens omgifningar samt något senare hela kusten ned till Oranjefloden, hvilket område 1884 ställdes under Tysklands skydd och af hvilket sedermera kolonien Tyska Sydväst-Afrika utvecklade sig. Hamnen kallas numera äfven Lüderitz-bukten.

Angrärier. Se Angrivarier och Sachsare.

Angrēcum Thouars, *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Orchideæ*. Dit hör *A. fragrans* Lindl., hvars blad, som smaka likt bittermandel och till lukten påminna om tonkabönan (kumarin), i växtens hemland nyttjas mot lunglidanden och under namn af Faam- eller Faham-blad (äfven Bourbon-te) införas till Frankrike, där de brukas som brösttе. LDT. (G. L—M.)

Angreppsmoment, *tekn.*, det inom en sektion af en konstruktion resulterande momentet (d. v. s. produkten af den verkande kraften och dess häfstångsarm) af alla från en sida verkande yttre krafter i förhållande till en viss punkt inom sektionen. F. AX. L.

A′ngri, stad i italienska prov. Salerno, vid järnbanan mellan Neapel och Eboli. Bomulls- och silkesspinnerier. 11,281 inv. (1901).

Angrivärier, ett germanskt folk, som, då det först blef bekant för romarna, bodde på ömse sidor om mellersta Weser, s. om chaukerna och n. v. om de kring Harz bosatte cheruskerna. Där påträffades de af Germanicus under hans krigståg år 16 e. Kr. och underkastade sig då romarna. På Karl den stores tid återfinna vi förmodligen angrivarierna under namnet angrarier eller angarier (engrer) i deras gamla bostäder på ömse sidor om Weser, ehuru deras område då var utvidgadt åt s. ända till Hessen. De utgjorde då en af det sachsiska folkets trenne hufvudstammar, och det område, som de bebodde, kallades Angaria (Engern). S. F. H.*

Angui′lla, *zool.* Se Ål.

Anguilla [ängwi′lə], på grund af sin form af engelsmännen kallad Snake's island ("ormön"), engelsk ö bland de Små Antillerna i Västindien. 91 kvkm. 3,900 inv. (1901). En saltsjö på öns norra sida lämnar årligen omkr. 2,550 ton salt.

Angui′llula acēti, *zool.* Se Rundmaskar.

A′nguis, *zool.*, ett ödleslägte. Se Ormslå.

Anguisciola [ängvisjåla], Sofonisba, italiensk porträttmålarinna, f. omkr. 1535 i Cremona, d. 1625. Af samtida skriftställare och skalder prisas hon för sin fina bildning, sin talang och sin skönhet. Hon vistades länge vid Filip II:s hof och bodde sedan i Genova, där hon utgjorde medelpunkten i ett utvaldt sällskap af konstnärer och lärda, bl. a. van Dyck, under dennes uppehåll därstädes. (O. G—G.)

Angulärsystēm (af lat. *a′ngulus*, vinkel), "vinkelsystem", en sällan förekommande benämning på det inom befästningskonsten använda s. k. tenalj-systemet.

Angurvädel, i "Fritiofs saga" namnet på Fritiofs svärd.

Angus [ä′ngəs], grefskap i Skottland. Se Forfar.

Angus [ä′ngəs], earl of. Se Douglas.

Angöra land l. Göra an land, *sjöv.*, från öppna sjön segla mot land för att få det i sikte och därigenom noggrannare bestämma fartygets läge i sjökortet. Kallas äfven att "taga landkänning". H. W—L.

Anhalōnium, *bot.* Se Cactaceæ.

Anhalt, tyskt hertigdöme, bestående af ett större och ett mindre område samt 5 små enklaver. Alla dessa landsdelar omgifvas helt och hållet af Preussen, utom en, som i v. stöter till Braunschweig. Arealen 2,299 kvkm. 316,085 inv. (1900), de fleste protestanter (3,8 proc. katoliker). Största delen är slättland; blott i s. v. stöter det till foten af Harz. Elbe och Saale genomflyta landet. Hufvudnäringen är åkerbruk; bergsbruk drifves i Harz (bly och silfver), hvarjämte landet har tillgång på brunkol, salter, kalksten, gips, sandsten, tungspat m. m., hvilket allt omsorgsfullt tillgodogöres. Främst bland industrigrenar stå hvitbetssockertillverkning samt brännvins- och öltillverkning. Hertigdömet är deladt i fem kretsar (Dessau, Köthen, Bernburg, Zerbst och Ballenstedt), hvilka genom kretsordningen af 1870 ega en ordnad kommunalförvaltning. Den nuvarande konstitutionella författningen är af år 1872. Landtdagen består af en kammare med 36 medlemmar, valda dels af hertigen, dels af de högst beskattade, dels af landsbygdens och dels af städernas öfrige valberättigade. Högsta myndigheten är statsministerium i Dessau, hvars förut skilda departement sedan 1870 äro förenade under en ansvarig statsminister, under hvilken sortera finansdirektionen, afdelningen för det inre, afdelningen för skolväsendet, konsistorium och statistiska byrån. För rättskipningen finnas såsom första instans 11 amtsdomstolar och 1 landgericht, såsom andra (tredje) instans oberlandesgericht i Naumburg. Budgeten för 1902—03 upptog inkomster och utgifter till 28,022,500 mark. Statsskulden var vid midten af 1901: 1,542,957 mark (aktiva 9,851,632 mark). Hertigdömet har 1 röst i förbundsrådet och sänder 2 ombud till tyska riksdagen. Enligt konventionen med Preussen 1867 uppställer A. ett infanteriregemente, tilldeladt 7:e divisionen i 4:e armékåren. Hufvudstad är Dessau. (J. F. N.)

Det anhaltska regenthusets förste med historisk visshet kände stamfader är Esiko af Ballenstedt (omkr. 1030), från hvilken äfven askanierna härstamma. Hans sonson Otto var den förste, som kallade sig grefve af Askanien. Dennes son var Albrekt Björnen, den förste markgrefven af Brandenburg (d. 1170), och hans sonson, Henrik I, fick Anhalt samt nämnes 1215 som "grefve af Askanien och furste i Anhalt". Landet delades mellan Henriks tre söner, hvarigenom tre anhaltska linjer uppkommo: A.-Aschersleben, A.-Bernburg och A.-Zerbst. Första linjen utdog redan 1315, och dess område tillföll den andra, som utslocknade 1468. Tredje linjen delades 1396 i den albrektska och den sigmundska, af hvilka den senare 1468 fick linjen Bernburgs område, men själf 1473 delades i den erne-

nska och den valdemarska. Länderna hade därige-
m på mångfaldigt sätt blifvit styckade mellan furste-
ojerna, men förenades ändtligen 1570 af Joakim
nst af den sigmundska linjen (d. 1586). Hans
ner regerade i 17 år gemensamt, men delade 1603
ndet i 4 delar. Johan Georg I fick Anhalt-
essau. Dennes sonsons son var Leopold, Fredrik
n stores berömde fältherre, kallad "den gamle
essauern". Kristian I, hvilken tog Anhalt-
ernburg i besittning, var en anhängare af den
l konung i Böhmen valde kurfursten Fredrik af
falz. Anhalt-Zerbst tillföll Rudolf. Ryska
ojsarinnan Katarina II hörde till hans ätt.
nhalt-Köthen öfvertogs af Ludvig. En af
ennes efterkommande, Kristian Fredrik, var en
or beundrare af Napoleon I och sökte ordna sitt
la land helt och hållet på franskt sätt.

Linjen A.-Zerbst utdog 1793, hvarefter dess om-
de delades mellan de tre öfriga. A.-Bernburg
ef 1806 hertigdöme, hvilket exempel 1807 följdes
de båda andra. Sistnämnda är ingingo de i Rhen-
rbundet och 1815 i Tyska förbundet. Länderna
yrdes efter denna tid godtyckligt och ytterst dåligt,
synnerhet Anhalt-Köthen. Den där regerande linjen
dog 1847, då landet förenades fullständigt med
..-Dessau 1853. Lika usel var styrelsen i A.-
ernburg, hvilket slutligen efter fursteättens ut-
ocknande, 1863, förenades med A.-Dessau under
rtig Leopold, hvars son Fredrik sedan 1871 är
rtig af Anhalt. B. T.*

Anhaltska Albrekt-Björnorden. Se Ordnar.

Anhalt-station, hållplats.

Anhelatiōn (lat. *anhēlitus*), andfåddhet.

Anhidrōs, dets. som anidros (se d. o.).

Anhiman, *zool.* Se Värnfåglar.

Anhinga, *zool.*, den amerikanska och den märk-
gaste arten af släktet *Plotus*, en af de fåglar, som
ifva alla tärna förenade genom simhud (*Steganopo-
des*). A. användes äfven som namn på hela släktet.
id de tropiska ländernas floder och insjöar lefver
etta såsom ställföreträdare för de vid Skandinaviens
nster förekommande skarfvarna och har en
ggnad, som nära öfverensstämmer med dessas.
os anhingan äro dock hals och stjärt längre.
ill näbben liknar anhingan mera en lom. Den är
essutom i ännu högre grad än skarfvarna en utmärkt
kare och simmare, i hvilka hänseenden den troligen
ke öfverträffas af någon annan fågel. En i Afrika
rekommande art har af hottentotterna fått ett
mn, som betyder "ormhalsfågel", antydande både
alsens form och den snabbhet, hvarmed fågeln
ugger sitt rof, hvilket hufvudsakligen utgöres af
skar Se fig. sp. 1030. F. A. S.*

A'nholt, dansk ö midt i Kattegatt. 20 kvkm.
00 inv. (1901), som lefva af fiske och skepps-
rgning. Ön är låg, till största delen täckt af
gsand (sedan 1643) samt längs kusterna omgifven
dyner. Den utgör en socken af Randers amt.
era farliga ref och grund skjuta ut från ön, bland
m det 12 km. långa Österrev med Knoben som
tersta spets. Redan 1582 restes på ön en fyr, den
dsta i Danmark, och nu finnas där tre fyrar samt
t fyrskepp vid Knoben. 1809 togs A. i besittning
England och förblef engelskt till 1814. Danska
nonbåtar sökte 1811 fåfängt återtaga A. Holberg
orde A. till skådeplats för en del af händelserna
den komiska hjältedikten "Peder Paars" (1719)
och råkade därigenom i tvist med öns egare, kon-
ferensrådet Fr. Rostgaard. E. EBG.

Anhydrid (af grek. nekande *a* och *hýdor*, vatten), *kem.*, "vattenfri", kallas i kemien en oxid, som uppstår ur ett hydrat, en bas eller syra, genom vattenförlust. P. T. C. (H. E.)

Anhydrit (jfr Anhydrid), *miner.*, ett i mineralriket förekommande vattenfritt kalciumsulfat ($CaSO_4$). Det bildar blåaktiga eller rödaktiga kristalliniska massor, mera sällan utbildade kristaller. Anhydriten förekommer vanligen tillsammans med gips och bergsalt. I Sverige är anhydriten funnen i Falu grufva. P. T. C.*

Anhinga (se föreg. sp.).

Anhydroblōs (af grek. nekande *an*, *hýdor*, vatten, och *bíos*, lif), tillstånd af förtorkning hos växter och lägre djur samt frön och ägg, hvilka efter lång mellantid kunna få ny lifskraft genom att utsättas för väta.

Āni, *zool.*, en art af släktet *Crotophaga*, gökartade fåglar, utmärkta genom hög, hoptryckt näbb, hvars öfre kant är skarp och lågböjd och hvars längd är ungefär lika med längden på den öfriga delen af hufvudet. Släktet tillhör Brasilien och Guyana. Af dess tre arter är anin den mest utbredda och kända. Den är en orädd fågel, som gifver sig tillkänna genom sitt föga melodiska, men dess kraftigare skrik. Den lefver i flockar liksom våra kråkfåglar och plockar maskar i jorden eller letar till och med efter parasit-insekter på nötboskapens hud. Egendomligt är ock dessa fåglars sätt att häcka, i det nämligen flere par slå sig tillsammans och bygga ett stort gemensamt bo i ett träd. Anifågeln skall vara mycket seglifvad, hvilket gör, att den ofta undkommer jägaren, fastän den blifvit träffad. F. A. S.*

Ani, ruinstad i ryska asiatiska guvern. Erivan,

vid floden Arpatsjai. Det blef 961 de armeniske konungarnas residens. Enligt sagan hade det 100,000 hus och 1,001 kyrkor. Efter 1040 blef det många gånger eröfradt af olika folk och förlorade därigenom mycket af sin glans, till dess det slutligen, 1319, fullständigt förstördes genom en jordbäfning. En mängd praktfulla ruiner vittna ännu om dess forna storhet.

A'nianpe'lto, ansenlig by och marknadsplats i Asikkala socken i Tavastehus län, vid Päijännes södra strand. Hamn för ångfartygen på nämnda sjö.

Anicet-Bourgeois [anisē-borʃåa'], Auguste, fransk dramatisk författare, f. i Paris 1806, d. därstädes 1871, fick en tofftig uppfostran, men gjorde vid nitton år lycka som teaterförfattare och utvecklade därefter en rastlös alstring af dramer och s. k. folkskådespel, vådeviller, lustspel, komiska operatexter, tragedier o. s. v., sammanlagdt omkr. 200 pjäser. Inom melodramen var han den främste, med outtömlig förmåga att bygga en spännande handling. Oftast hade han medarbetare, hvilka utförde hans utkast. Själf lär han ha författat dramerna *Térésa*, *Angèle* och *Cathérine Howard*, hvilka bära Alex. Dumas d. ä:s namn. Öfver 20 af A:s stycken hafva uppförts i Sverige. (E. F—T.)

Anicētus, påfve omkr. 154—165. På hans tid uppkom den strid angående påskens firande, som afgjordes först på mötet i Nicæa 325, i enlighet med den västerländska kyrkans åsikt.

Aniche [ani'ʃ], stor by i franska depart. Nord, 13 km. ö. s. ö. om Douai, med stora stenkolsgrufvor, glasbruk, kemiska fabriker och järnverk.

Anidrōs (grek. *anidrosis*), ett sjukligt upphäfvande af svett-afsöndringen. Förekommer ej sällan i vissa kroniska sjukdomar.

Anie'llo, Maso. Se Masaniello.

A'nien. Se Anio.

Aniēne. Se Anio.

Anil (af lat. *anilis*, af *a'nus*, gammal kvinna), käringaktig.

Anileïn, handelsnamn på vissa anilinfärger, särskildt fuksin och mauvein.

Anilin (af *anil*, portugisiskt namn på indigo), *kem. tekn.*, en organisk bas, sammansatt efter formeln $C_6H_5 . NH_2$, upptäckt 1826 af Unverdorben bland de produkter, hvilka bildas vid upphettning af indigo. 1834 upptäckte Runge anilins förekomst i stenkolstjäran; dess beredning af nitrobensol upptäcktes 1842 af Zinin. Rent anilin är en färglös, egendomligt luktande, starkt ljusbrytande olja med eg. vikt 1,036, som i luft genom oxidation hastigt brunfärgas och slutligen förhartsas. Kokar vid 183°. Är en mycket svag, i vatten föga löslig bas. I kemiskt hänseende förhåller sig anilin såsom ammoniak och gifver upphof till alldeles analoga derivat. Karakteristiskt för anilin är den vackra violetta färg, som det meddelar en klorkalklösning. Anilin förekommer endast i ringa mängd i stenkolstjära ($^1/_3$—$^1/_2$ proc.) och beredes därför i stort genom reduktion af nitrobensol med järn och saltsyra. Nitrobensol fås genom inverkan af salpetersyra på bensol, ett kolväte, som utgör stenkolstjärans flyktigaste beståndsdel. Anilin är en viktig industriprodukt, enär man däraf bereder en mängd färger (se Anilinfärger). Tysklands export af anilinolja och anilinsalter uppskattades för år 1900 till 14 mill. kg. Värdet per ton uppgick s. å. till 1,000 kr. H. E.

I färgfabriker gifver anilinet ej sällan anledning till förgiftningar, i det att arbetarna dels inandas ångor däraf, dels komma i direkt beröring därmed. Illamående, blåblekhet (*cyanos*), djup sömn eller dvala, stundom med konvulsioner, uppträda; till döden torde dock förgiftningen mycket sällan leda. Anilinet framkallar dels förstöring af blodfärgämne (bildning af methemoglobin, se d. o.) och röda blodkroppar, hvarigenom blodets förmåga att föra syrgas till kroppens organ i hög grad nedsättes, dels förlamning af centrala nervsystemet. Äfven kronisk anilinförgiftning har iakttagits. C. G. S.

Anilinfärger (jfr Anilin), *kem.*, kallas alla de många och viktiga organiska färgämnen, som härleda sig från anilin och den därmed besläktade basen toluidin (se d. o.). Fabrikation af anilinfärger utgör, hufvudsakligen i Tyskland, en storartad industri, som daterar sig från 1856, då Perkin, en engelsk kemist, försökte att af anilin framställa kinabarkens verksamma beståndsdel, kinin. Under sina försök därmed fann han, att af anilin kan fås ett vackert violett färgämne, mauvein l. "Perkins violett". Denna tillfälliga upptäckt väckte stort uppseende. Redan ett par månader efter det Perkin fått patent på sin uppfinning bildades såväl i Tyskland som i Frankrike fabriker för att i stor skala tillverka det nya färgämnet. Bland de fabriker, som numera tillverka anilinfärger, är "Badische anilin- und sodafabrik" i Ludwigshafen vid Rhen den största; den sysselsätter 148 vetenskapligt utbildade kemister, 75 ingenjörer och 6,200 arbetare samt har ett aktiekapital af 20 mill. mark.

Anilinfärgerna kunna indelas i 4 hufvudgrupper, näml.: 1) sådana, som uppstå ur anilin och toluidin genom oxidation — rosanilingruppen; 2) sådana, som uppstå genom oxidation af anilin och paradiaminer — safraningruppen; 3) sådana, som uppstå genom omsättning mellan anilin (eller substituerade aniliner) och andra ämnen — indulinnigrosin-gruppen; och 4) sådana, som härleda sig från anilins och toluidins diazoteringsprodukter — azogruppen.

1. Rosanilingruppen. Redan 1856 hade Natanson och 1858 A. W. Hofmann tillfälligtvis iakttagit, att anilin kan gifva upphof till en vacker röd färg. Dessa iakttagelser, som förut ej ådragit sig någon uppmärksamhet, gäfvo efter anilinindustriens uppkomst anledning till ifriga studier. Man fann då, att anilinrödt uppstår genom inverkan af allahanda lindrigt oxiderande ämnen (t. ex arseniksyra, tennklorid, kvicksilfversalter) på en blandning af anilin och toluidin. Tillverkningen af anilinrödt (som i handeln går under namnen fuksin, azalein, solferino, magenta, rosein) började 1859. Den kemiska sammansättningen af anilinrödt utreddes af Hofmann, som visade, att färgämnet är klorvätesyrade saltet af en i sig själf färglös basisk kropp, rosanilin, uppkommen ur anilinolja, d. v. s. en blandning af en molekyl anilin, en molekyl ortotoluidin och en molekyl paratoluidin, genom förlust af sex atomer väte.

Basens konstitution i vattenfritt tillstånd kan uttryckas genom formeln:

$$C \begin{cases} C_6H_4 \cdot NH_2 \\ C_6H_3 \cdot CH_3 \cdot NH_2 \\ C_6H_4 = NH \end{cases}$$

Genom förening med en molekyl klorväte uppstår gämnet fuksin. Anilinrödt tillverkas numera genom idation af anilinolja, antingen med arseniksyra er med nitrobensol. Det rena färgämnet fuksin dar gröna och metallglänsande kristaller, hvilka sas af vatten, som då får en ren och praktfullt röd rg, så intensiv, att, om 1 del fuksin löses i 1 illion delar vatten, en starkt röd vätska erhålles. losning af 1 del fuksin i 100 millioner delar tten synes ännu rosenröd, om den betraktas i ett tstjockt lager. Till följd af denna färgkraft är ilinrödt ett mycket billigt färgämne. Rent fuksin ej giftigt, men om man till färgning nyttjar ett ent färgämne, som ej blifvit fullständigt befriadt ån arsenik, kunna de färgade tygerna blifva ganska rliga. Genom att införa metyl- (CH_3), etyl- (C_2H_5) ler fenyl-(C_6H_5)grupper i stället för väte i rosilin erhållas vackra blå och violetta färgämnen, and hvilka de viktigaste äro *anilinblått* och *ofmanns violett*. Härtill fordras jodmetyl (CH_3J), h slutprodukten vid inverkan af detta ämne är rgämnet *jodgrönt* l. *metylgrönt*. — Ett annat hitrande färgämne är *aldehydgrönt*, som uppstår, om afvelsyra och aldehyd få inverka på rosanilin och odukten behandlas med undersvafvelsyrligt natron. n anilin oxideras med koppar- eller vanadinsalter, opkommer ett grönaktigt färgämne, som i luften stigt öfvergår till intensivt svart, *anilinsvart*.

2. Safraningruppen. Safraninerna äro etalliskt grönglänsande, i vatten lätt lösliga föringar, som färga rödgult till rödt och violett. it hör *mauvein* (se ofvan), som tillverkas ur rå ilin genom behandling med kromsyradt kali.

3. Induliner och nigrosiner äro violettda till blåa och svarta färgämnen, som bildas, n anilins saltsyrade salt upphettas med vissa azoreningar. En annan viktig anilinfärg är malaitgrönt l. bittermandeljgrönt, m beredes af dimetylanilin, bensaldehyd (bitterandelolja) och zinkklorid.

4. Azo-gruppen. Denna grupp omfattar s. k. azofärgämnena (se d. o.). Jfr äfven järfärger. H. E.

Anilinförgiftning. Se Anilin.

Anilin-olja, tekniskt använd blandning af anilin h toluidin.

Anilintryck, ett af Willis uppfunnet ljus-kopieringsrfarande, grundadt därpå, att på de obelysta ällena af ett med kaliumbikromat och fosforsyra uskänsligjordt papper genom inverkan af anilinigor (genom oxidering af anilinet) uppkomma anilinger, under det att på de belysta ställena (i följd kromsyrans reducering till kromoxid) något bilande af anilinfärger icke inträder. Genom anilinycket erhålles sålunda af t. ex. en ritning på lkérpapper en positiv kopia i blåsvart, hållbar rg. Se Schmidt, "Kompendium i praktisk fotorafi" (1896, s. 244). A. R—AL.

Anili'sm, anilinförgiftning. Se Anilin.

A'nima (lat.), eg. luft, andedräkt; själ, såsom rincip för det fysiska lifvet. — A'nima mundi, ildssjäl.

A'nimal (lat.), lefvande varelse, väsende, djur. - A'nimal sociāle, ett sällskapligt väsende.

Animāl l. Animālisk (af lat. *a'nimal*, djur), m tillhör, är hämtadt från eller har afseende på urvärlden.

Animāla lifsförrättningar, *fysiol.*, de lifsförrättningar, som äro egendomliga för djuren, i motsats till sådana (s. k. vegetativa) lifsförrättningar, som, åtminstone till sina grunddrag, äro gemensamma för alla lefvande varelser, växter såväl som djur.

Animālia, *zool.* Se Djurriket.

Animalisatiōn (af lat. *a'nimal*, djur), *tekn.*, ett i färgerier och tygtryckerier användt förfaringssätt, som består däri att bomullsfibrerna impregneras med något ämne, vanligen albumin eller kasein, för att kunna fixera färgen på samma sätt som yllefibrerna. — Animalisēra, förfara på nämnda sätt.

Animāliska bad, *med.*, ett uttryck, som stundom nyttjas om bad i animaliska ämnen: blod, mjölk, nyss slaktade djurs inälfvor o. d.

Animali'sm (af lat. *a'nimal*, djur), inbegreppet af det för djuret karakteristiska, i motsats till vare sig växten eller den förnuftiga varelsen.

Animalkuli'sm (af nlat. *anima'lculum*, litet djur), *fysiol.*, den åsikten om djurens utveckling, att deras form ligger innesluten i de uti spermat innehållna zoospermerna (sädesdjuren) och att den fortsatta utvecklingen af ett djur endast är en tillväxt af en sådan liten kropp, som intränger i ägget, liksom fröet slår rot i en passande jordmån, och där utvecklar sig ur sädespartikeln, liksom växten spirar upp ur fröet. Denna åsikt framgick ur holländaren Leuwenhoeks år 1690 gjorda upptäckt af människans zoospermer (mikroskopiskt små, fria s. k. flimmerceller, cellkroppar, åt ena hållet utdragna i form af en trådlik förlängning) och dessas lifliga rörelser (svängningar hit och dit med det trådlika bihanget). Animalkulisterna, som i sina led räknade äfven den utmärkte italienaren Spallanzani, kämpade länge med den motsatta åsikten, ovulisternas, enligt hvilken zoospermerna endast gifva impulsen till äggets utveckling och detta däremot i sig innehåller allt, som efter slutad tillväxt utgör djurkroppens sammansättning. I synnerhet var det tyskarna Haller och Leibniz (i 18:e årh.), som konsekvent utvecklade denna åsikt i hela dess betydelse för uppfattningen af lifvet. För nyare tidens embryologi är striden mellan animalkulister och ovulister endast af historisk betydelse, enär man dels vet, att en utveckling af ägg utan zoospermer, en s. k. könlös fortplantning, är ganska vanlig bland lägre djur, dels funnit, att zoospermerna vid könsfortplantning tränga in i ägget och gifva detta förmåga af vidare utveckling, hvilken fortgår såväl genom otaliga ombildningar af äggets egna beståndsdelar som ock genom nybildningar, till hvilka ämnet utifrån upptages af ägget. F. A. S.

Animalkuli'st, anhängare af animalkulismen.

Animāl magneti'sm, en benämning, kommen i bruk genom Anton Mesmer, läkare i Wien i senare hälften af 1700-talet. Redan i sin gradualdisputation, 1766, "Om planeternas inflytande på människokroppen" förkunnade han äldre tiders spiritualistiska läror, enligt hvilka i universum är utbredt ett slags fluidum, som utstrålar från himlakropparna och, verkande på allt och genom allt, håller allt tillsammans. En tydlig uppenbarelse af detta fluidums kraft hade man trott sig finna i magnetmalmens underbara verkan på järn, en verkan, hvars orsak ansågs utstråla från polstjärnan, och man hade jämväl kallat detta universella fluidum ett magnetiskt fluidum samt däraf förklarat den medicinska verkan magnetmalmen sedan gammalt ansetts ega. Liksom sådant magnetiskt

fluidum, sade Mesmer, åstadkommer hafvets ebb och flod, så verkar det äfven i människornas nervsystem en svallande rörelse, ett slags ebb och flod; det är däraf som lidandena födas, men också därpå som naturens helande kraft beror. Man hade just vid denna tid lärt sig konsten att åstadkomma artificiella magneter. Mesmer begagnade sig också af sådana i början af sin medicinska bana. Men snart gjorde han sig den frågan, hvarför han egentligen skulle behöfva betjäna sig af magneten. Det universella fluidum inginge ju i allt annat lika väl som i magneten, och om det också i dess förmåga tydligast röjde sin tillvaro, så röjde det sig likväl äfven genom det hos människan, som benämnes antipati och sympati. Jag själf, tänkte han, min egen kropp, kan ju därför vara lika god som en magnet. Den utstrålning, som från mig eger rum, kan ju lika väl som magnetens förstärka eller förmildra den rörelse, hvari det hos den sjuke befintliga magnetiska fluidet är försatt, kan ju behärska hans nervsystems vågor. Säkerligen tänkte han därvid äfven på de gamla berättelserna om konungars och andra mäns förmåga att medelst händernas påläggning bota sjukdomar. Han fann ock till sin glädje, att, vid de försök han anställde med strykningar och andra manipulationer, det lyckades honom att frambringa hos sjuka samma nervösa företeelser som med magnetens hjälp. Han skilde alltså emellan magnetens mottaglighet för och yttring af det universella fluidet och människokroppens, i det han kallade den förstnämndas egenskap mineral magnetism och den senares animal magnetism. Det enda ledsamma vid allt detta var emellertid, att hela saken och till och med själfva namnet redan voro gamla. Så förekomma i den lärde jesuiten Athanasius Kircherus' bok "Magnes" (Rom 1654) benämningarna *zoomagnetismos* och *magnetismus animalium*. Mesmer låtsade dock icke därom. Han sade, att han upptäckt denna egenskap hos människan, och att denna upptäckt skulle medföra lycka och välsignelse för mänskligheten. Och han blef trodd.

I Wien vann emellertid icke Mesmer den framgång han önskade. Så mycket bättre lyckades det för honom i Paris. Han utgaf där sin "Mémoire sur la découverte du magnétisme animal" 1779, och inom kort blef hans sjuksal mötesplatsen för den franska hufvudstadens eleganta värld. Där, kring den s. k. magnetiska baqueten (d. v. s. ett stort, rundt, med vatten fylldt träkar, på hvars botten lågo i viss ordning magnetiserade buteljer och genom hvars lock en mängd järnstafvar stodo upp) upprepades nu samma slags yttringar af störd nervverksamhet, samma slags konvulsioner och hysteriska anfall, som man i början af seklet hade sett hos de s. k. konvulsionärerna på S:t Medards kyrkogård vid prästen Pâris graf. *Då* voro de verkningar af den sal. dödes helgonkraft, *nu* voro de magnetismens verkningar. Mesmer kallade dem *kriser* och lärde, att det var genom dem hälsan skulle återställas.

Men det var ej länge, som dessa kriser ens för magnetismens anhängare hade denna betydelse; ty de blefvo snart nog ansedda såsom skadliga eller åtminstone icke hälsobringande, och det väl madrasserade rum hos Mesmer, där de utkämpades, kallades af en bland hans egne lärjungar "chambre d'enfer". Denne lärjunge var markis De Puységur, som upptäckte de magnetismens verkningar, hvilka ännu anses för de förnämsta, nämligen *somnambulismen* eller *clairvoyancen*. Dessa verkningar medförde, i motsats mot kriserna, "icke allenast det högsta välbefinnande, utan äfven en förhöjning af själsförmögenheterna och kännedom om såväl det egna kroppstillståndet som andras". Om denna sin upptäckt utgaf De Puységur 1784 en berättelse, och 1786 utkom en somnambulismens teori, författad af artillerikaptenen Tardy de Montravel. Där försäkras att människan, utom sina vanliga fem sinnen, eger äfven ett sjätte, ett *inre sinne*, hvars egentliga säte är i magen och utgöres af den där befintliga stora nervflätan. Detta sjätte sinne utgör, säger han, den princip vi kalla *instinkt* hos djuren. Då de yttre sinnena af någon orsak äro döfvade, och när instinktorganet, eller det inre sinnet, är satt i förhöjd verksamhet, så utför det ensamt alla de öfriga sinnenas funktioner. Vår själ erfar dymedelst de allra innersta och mest subtila intryck, och det är detta inre sinne de magnetiska manipulationerna kalla till verksamhet.

Magnetismen i denna sin nya uppenbarelse fick en hastig och vidsträckt utbredning, och i denna sin form lefver den ännu i dag. Det är detta den animala magnetismens fortfarande lif, som vanligen åberopas som ett bevis för sanningen af dess mäktiga kraft. Onekligt är, att *efter* den s. k. magnetiseringen vissa tillstånd kunna uppstå hos de magnetiserade. De tillstånd, som erkännas såsom verkliga, äro: *sömn*, ibland mycket djup, och *somnambulism*, sömnvandring, d. v. s. ett tillstånd, hvarunder den sofvande *utför* sina drömmar och hvarunder man kan få honom att drömma hvad man vill. Äfven konvulsioner, stelkramp o. d. kunna inträda. (*Clairvoyancen*, d. v. s. den förmenta förmågan att se, t. ex. att läsa, med något annat än ögonen, att se genom fasta, ogenomskinliga föremål, erkännes icke, ty ännu har icke något fall, som blifvit fördomsfritt och noggrant undersökt, visat sig vara annat än bedrägeri.) Då vi nu veta, att de nämnda tillstånden kunna förekomma *utan* magnetisering, så äro de följaktligen ingen egendomlig verkan däraf. Men då de likväl kunna uppstå *efter* magnetisering, så blir frågan: Af hvad orsak uppträda de *då*? Det är klart, att svaret måste blifva olika, alltefter som orsaken sökes hos magnetisören eller den magnetiserade. I förra fallet lägger man orsaken i en hemlighetsfull "kraft" hos magnetisören, en kraft, som enligt den moderna spiritismens åsikt skulle hvila på förbund med andevärlden. Så föga upplysande än en slik förklaring i själfva verket är, så gäller den dock för mången, och vår praktiska tid har ock vetat draga nytta däraf. Har, säger man, magnetisören fått sig en "kraft" meddelad, af hvilken de s. k. magnetiska tillstånden bero, så är det ju ingenting som hindrar antagandet, att han af denna sin kraft kan meddela något åt t. ex. papper eller tyg, till följd hvaraf äfven sådana saker måste få en animal-magnetisk verksamhet.

Redan på Mesmers tid nedsattes i Paris på kungl. befallning en undersökningskommitté. Det var 1784. Kommittén bestod af såväl akademister som läkare. Då dessa icke funno något, som bevisade tillvaron af ett magnetiskt fluidum, vände de sin uppmärksamhet på den magnetiserade. Väl bekanta med människonaturen, visste de hvilka förvånande verkningar en uppjagad inbillningskraft förmår åstadkomma, och de förklarade de s. k. animal-magnetiska

ständen för inbillningens verk. Senare tiders utgade kunskap om nervsystemet har icke allenast rkt riktigheten af denna åsikt, utan äfven visat, ru inbillningen kan hafva en sådan makt.

Magnetismens vanligaste verkan är sömn, och för ss åstadkommande behöfves visst ingen "ännu okänd aft". Vi veta, att redan ett bekvämt läge, så att rvsystemet ej behöfver akta på musklernas tjänstring för kroppens stödjande, inbjuder till sömn. far då ett eller annat sinne ett oupphörligt uppande af ett och samma intryck, så drages därigenom pmärksamheten från allt annat och fäster sig mer h mer vid det monotona intrycket. Men just därför t det är *samma* intryck, som oupphörligt återmmer, förslöas uppmärksamheten, så att äfven tta intryck uppfattas allt dunklare och otydligare h slutligen icke alls förnimmes, då ock det vakna lståndet upphört. Mången gång är ju det surrande det af ett entonigt föreläsande ett ganska verksamt nmedel. Men liksom här det monotona intrycket lgifves uppmärksamheten genom hörselsinnets organ, kan detta ske äfven genom de öfriga sinnenas. kan äfven känselsinnet afficieras af monotona inyck, och sålunda är det lätt begripligt, huru oupprliga sakta strykningar kunna lulla till sömn. Göras ssa strykningar med tillbörlig högtidlighet af en rson, som har rykte att vara magnetisör, och har n, hvarpå de göras, benägenhet för det mystiska, verka de ofantligt mycket säkrare och hastigare, då har ett annat viktigt moment kommit med i elet, nämligen den så mäktigt verkande känslan r det underbara. Är den magnetiserade ett rätt änsligt subjekt", så faller han icke blott i sömn, tta s. k. *lägre* magnetiska tillstånd, utan han öfver-r i det s. k. *högre* magnetiska tillståndet: somnbulismen. Orsaken till denna öfvergång finna vi tt, då vi betänka, att sömnen är det mest viljelösa lstånd vi känna. Den af magnetisören söfde är ledes beröfvad sin viljas bruk: han är *viljelös*, och sådan kan man få till hvad som helst. Han har gen vilja hvarken att styra sin egen inbillningsrmåga eller att uppkalla sitt omdöme till pröfning hvad som säges honom: han gör som man säger. ksom man kan få sömngångaren att drömma hvad an vill, så kan man ock få den i s. k. magnetisk mnambulism försatte att göra hvad man vill. Om an t. ex. sträcker ut hans arm, så förblir den uträckt, ty musklerna få ingen tillsägelse från den da viljan att ändra ställningen. På Mesmers tid, de konvulsiva kriserna voro på modet, fingo de gnetiserade vanligen konvulsioner, ty deras sinne r intaget af den föreställningen, att sådant hörde l magnetismen, och hos en viljelös människa har rkligen en föreställning, som blifvit härskande i ärnan, en sådan makt, att den sätter musklerna rörelse i öfverensstämmelse med sitt innehåll. Då iermera en annan föreställning om magnetismen af rådande, försvunno de konvulsiva kriserna, och magnetiserade företedde sömnvandrarens mera gna tillstånd. Hurudant den magnetiserades uppande blir, beror alltså på den föreställning, den *billning*, man ingifver honom. Och att det verkligen genom monotona intryck, som det viljelösa tillndet inledes, det har man äfven på experimentell ig bevisat (se Hypnotism). Då hysteri är ett lande, som förlamar viljan, är det lätt förklarligt, varför just hysteriska eller s. k. nervösa personer äro magnetismens tacksammaste "subjekt". Men tydligt är ock, att för sådana patienter en behandling, som just går ut på att söfva viljan för att låta inbillningen råda, ej kan vara hälsobringande. Se J. V. Broberg, "Om animala magnetismen" (1866). BG.*

A'nimal sociäle (lat.), sällskapsdjur, ett sällskapligt väsende.

Animäl vaccinatiön, *med.*, det slag af vaccination, eller kokoppympning, hvarvid ympämnet tages från naturliga eller genom öfverympning från människan och kon framkallade kokoppor. Se Kokoppympning. E. Ö—N.*

Anima'ndo (it.), dets. som animato (se d. o.).

Animäto (it.), *mus.*, besjäladt, med lif och värme.

A'nime l. A'nimi (sannolikt af grek. *e'naimon*, blodstillande), *farm.*, urspr. ett slags Olibanum-harts af *Boswellia Frereana* Birdes (fam. *Burseraceæ*) från trakterna vid Afrikas östligaste udde (Kap Guardafui). Från senare tid omnämnes anime-harts af två slag: västindiskt anime, af *Hymenæa Courbaril* L. (fam. *Leguminosæ*), samt ett mera sällsynt, ostindiskt anime, af *Vateria indica* L. (fam. *Dipterocarpeæ*) — båda mycket välluktande; hafva hos oss ingen medicinsk användning. C. G. S.

Anime'lit genus, *språkv.* Se Genus.

Animēra (fr. *animer*, af lat. *animāre*, förse med luft, lifva, besjäla, af *a'nima*, själ), lifva, uppelda, uppmuntra. — Animērad, liflig, glad.

A'nimi, *farm.* Se Anime.

Animi'sm (ty. *animismus*, af lat. *a'nima*, själ). 1. Den medicinska lärobyggnad, som 1708 framställdes af medicine professorn G. E. Stahl i Halle. Den tiden betraktades människokroppen såsom en konstrik mekanism, hvars samtliga delar borde med största noggrannhet undersökas och studeras; men driffjädern, som satte denna mekanism i verksamhet, den lämnade man i sitt värde. Stahl åter sökte just utforska denna driffjäder och trodde sig finna den i hvad man kallar "anima" (själ). Det är denna anima, lärde han, som reglerar och bevarar den kroppsliga apparaten, och det är ytterst på anima själf, som såväl hälsa som sjukdom beror. Förstår icke anima hvad som kommit i olag i apparaten eller har hon ej kraft att afhjälpa det, så stannar den. Med Seneca sade Stahl: "Du dör, icke därför att du är sjuk, utan därför att du lefver." BG.*

2. *Etnol.* Den världsuppfattning, enligt hvilken alla naturföremål, döda såväl som lefvande, betraktas i analogi med människan samt anses af enahanda natur och sinsemellan till sitt egentliga väsen likartade. Allt, icke allenast människor och djur, utan äfven växter och oorganiska föremål, såsom stenar, berg, floder och stjärnor, tros lefva, förnimma och förstå. Naturfenomenen anses vanligen såsom dessa naturväsendens lifsyttringar. Animismen är på en gång en öfverskattning af naturen och en underskattning af människan, hvilken på denna ståndpunkt ännu ej nått insikt om sin egen personlighet och dennas betydelse. Enligt nyare religionsforskares åsikt är det i denna världsuppfattning (hvartill man i viss mån spårar motsvarighet hos hvarje barn under en viss ålder), som religionerna och myterna ytterst hafva sina rötter. "Animismen är dock ingalunda själf någon religion, utan fastmer en primitiv filosofi, hvilken hos ociviliserade folk behärskar ej blott deras religion, utan alla deras lefnadsförhållanden. Om religion kan man först då tala, när människorna

begynt söka skydd hos samt ställa sig i förbund med och egna dyrkan åt någon eller några af dessa makter" (Tiele). Benämningen animism härleder sig från den engelske etnologen E. B. Tylor, som i sitt arbete "Primitive culture" (1871) först användt densamma. Den engelske forskaren och filosofen H. Spencer, hvilken i själakulten eller dödskulten såg all religions upphof, uppfattar i sitt arbete "Principles of sociology" animismen i öfverensstämmelse med denna sin grundåskådning. Naturdyrkan är, enligt Spencer, intet annat än en missriktad form af själakult. Se vidare C. P. Tiele, "Allmän religionshistoria" (1887) och "Kompendium der religionsgeschichte" (3:e uppl., umgearbeitet von N. Söderblom, Breslau 1903, med litteraturförteckning), Dahlgren, "Om mytologi" (i "Ymer", 1887), och T. K. Segerstedt, "Till frågan om polyteismens uppkomst" (1903). N. E. H.

Animi'st, anhängare af animismen (se d. o.).

Animocorde [-kård], A n i m o k o r d, *mus.*, dets. som anemokord (se d. o.).

Animositēt (fr. *animosité*, af lat. *animōsitas*, mod, hetsighet, af *a'nimus*, själ), häftighet, vrede, agg.

Animoso [animåså] l. C o n a'n i m o (it.), *mus.*, med lif och kraft.

Animuccia [animu'tja], G i o v a n n i, italiensk tonsättare, f. omkr. 1500, d. 1571. Af Neri, oratoriiordens stiftare, kallades A. till musikmästare för nämnda orden och betraktas vanligen såsom skapare af den musikart, som vi kalla "oratorium", i det han på Neris uppmaning komponerade sina L a u d i, hvilka emellertid voro enkla, hymnartade lofsånger och hade föga af den senare oratorieformen. A. L.

A'nimus (lat.), själ, ande; böjelse, afsikt.

A'nimus injuria'ndi, *jur.*, afsikt att begå en handling, om hvars beskaffenhet att angripa en annans ära den handlande är medveten. Jfr I n j u r i e.

Aning, en uppfattning af något framtida, en förväntan, för hvilken man ej kan angifva något förståndigt skäl, utan som förefaller såsom en omedelbar erfarenhet af framtiden, ehuru i svag eller dunkel form. Ofta torde den emellertid grunda sig på den föregående erfarenheten och sålunda kunna förklaras genom en likhetsassociation. Vi ha då erfarit något i viss mån liknande förut och vänta nu något, som liknar det, som förut följt på likartade förutsättningar. Men då minnena af såväl det föregående som det efterföljande i den händelse, hvarefter vi nu bedöma det närvarande och det kommande, icke tydligt framträda i medvetandet, utan gifva sig öfvervägande till känna blott genom den mer eller mindre starka känsloton, som åtföljer minnesdispositionen i fråga, kunna vi icke göra oss någon reda för skälen till vår förväntan. Om denna dock går i uppfyllelse, ter sig förutseendet såsom något underbart, såsom ett omedelbart inblickande i framtiden. Detta vore väl det sätt, hvarpå man medelst psykologiens kännedom om det vanliga själslifvet skulle söka förklara aningarna. Stundom tyckas dock sådana förklaringsgrunder ej räcka till, och man föres då in på hypoteser om en erfarenhet, som är mer eller mindre oberoende af tid och rum (se T e l e p a t i) eller på mysticismens åskådningssätt (se M y s t i c i s m). — Då dessa förutsägande aningar vanligen äro dunkla och sväfvande, kallas ock ofta hvarje dunkel, obestämd uppfattning för aning, och man säges då ock "ana" något förflutet eller närvarande, ana hvad andra tänka, ana en underförstådd mening i ett yttrande o. s. v. S—E.

A'nio l. A'n i e n, numera kallad A n i ē n e l. T e v e r ō n e, en 110 km. lång flod i mellersta Italien. Den rinner upp i Apenninerna och faller ut i Tibern 3 km. n. om Rom. A. var redan i forntiden berömd för sina härliga stränder och för vattenfallen vid Tibur (Tivoli), hvilka dock sedan 1835 betydligt förändrat utseende genom därstädes verkställda sprängningar. Rom försågs fordom med vatten från A. genom tvenne akvedukter, *Anio vetus* och *Anio novus*. Den af Horatius omtalade floden Digentia (nu Livenza) mynnar ut i A.

Aniōn (af grek. *anie'nai*, stiga uppåt), *fys.*, "uppstigande", kallade Faraday den beståndsdel i hvarje af den elektriska strömmen sönderdelbart ämne, som afskiljer sig vid stapelns positiva pol (a n o d). Jfr E l e k t r o d och I o n. R. R.

Anirān. Se I r a n.

Aniridī (af grek. nekande *an* och *iris*, regnbågshinnan) l. I r i d e r e m ī, fullständig saknad af ögats regnbågshinna. Detta fel är oftast medfödt.

Ānis, *Pimpinella Anisum* L., *bot. farm.*, en ettårig ört af nat. fam. *Umbelliferæ*, med hjärtlikt rundade, vanligen tredelade rotblad och tredelade eller pardelade stjälkblad med smala, utdraget jämnbreda flikar. Frukterna utgöra den bekanta, såsom krydda använda a n i s e n och bestå af tvenne fast sammansittande delfrukter, försedda med ett kort fruktskaft. Hvarje anis-frukt (vanligen, men orätt, kallad "frö") är äggformigt rundad, grågrön och tätt korthårig. Lukten och smaken äro sötaktigt kryddartade. Anis har sedan uråldsta tider nyttjats såsom läkemedel (väderfördelande, lifvande matsmältningen). Ursprungligen hemma i de östliga Medelhafsländerna, odlas anis numera flerstädes i Europa, där sommaren är nog varm för att dess frukter skola kunna mogna. Anis kan äfven odlas i de södra delarna af Sverige. Dess viktigaste beståndsdel är en flyktig olja. Se A n e t o l. O. T. S.

Anise'tt (fr. *anisette*), med anis beredd likör. Den bästa sorten tillverkas i Bordeaux. RM.

Anisofy'll, *bot.* Se A n i s o f y l l i.

Anisofylli (af grek. nekande *an*, *i'sos*, lika, och *fy'llon*, blad), *bot.*, en hos växter med dorsiventrala skott förekommande anordning, som består däri, att bladen äro olika på skottets öfver- och undersida. I de flesta fall äro bladen på skottets öfversida mindre än på sidorna och undersidan. Hos en del växter, t. ex. *Begonia*-arter, äro alla skott, hos många andra endast sidoskotten anisofylla; en dylik s. k. lateral anisofylli finnes hos många träd. Anisofylli är ofta förenad med vridning af bladen. Genom anisofyllien komma alla bladen i åtnjutande af det för assimilationen oundgängliga ljuset. G. L—M.

Ānis-olja, *farm.* Se A n e t o l.

Anisöl-rödt, en i vatten löslig, röd anilinfärg.

Anisomētrisk (af grek. nekande *an* samt *i'sos*, lika, *me'tron*, mått), motsats till isometrisk (se d. o.).

Anisometropi (af grek. nekande *an*, *i'sos*, lika, *'tron*, mått, och *öps*, öga), det förhållandet att nen hos en person ej hafva samma refraktion d. o.).

Anisospe'rma Passiflora Manso, *bot. farm.*, klättrande buske i Brasilien af nat. fam. *Cucurbaceæ*. Blommorna påminna om den bekanta "kristi-'s-blomman", *Passiflora* Juss., och de bittert akande fröna, som i Brasilien kallas "Favas de Ignacio" och "Castanhas do Jabotá", nyttjas om magstärkande och i större dos såsom afande medel. Jfr Feuillæa och Semina handirobæ. O. T. S.*

Anisotrōp (af grek. nekande *an*, och isotrop) Heterotrōp, *fys.*, ett epitet, som nyttjas om stalliserade kroppar för att utmärka, att de hafva ka fysikaliska egenskaper i olika riktningar. I tsats därtill sägas de amorfa kropparna vara otropa. De till det reguljära systemet hörande istallerna förhålla sig i optiskt hänseende såsom tropa ämnen, men betraktas detta oaktadt såsom terotropa, emedan de i andra afseenden kunna visa kheter i olika riktningar, t. ex. i afseende på fbarhet m. m. R. R.*

Ānis-trä, det ljusgrå virket af *Illicium anisatum* ur.

Anisum stellātum, *farm.*, stjärn-anis (se d. o.).

Aniuman, *zool.* Se Värnfåglar.

A'njala, imperiellt pastorat af 3:e kl., Iittis konikt, Borgå stift, Finland, Nylands län, Perno härad, tis domsaga. Landarealen 128 kvkm. Befolkningen, sktalande, 2,548 pers. (1901). Inom socknen ger Anjala säteri, naturskönt beläget på stra stranden af Kymmene älf. Af tacksamhet mot ländaren Henrik Wrede, som med uppoffring af t eget lif räddade Karl IX i slaget vid Kirkholm (605), skänkte konungen godset till dennes hustru h barn. Wredeska ätten, som ännu eger stora gods r i trakten, innehade Anjala gård ända till 1837. n inköptes 1842 af finska kronan och gafs som deikommiss åt furst Mensjikov, landets dåv. generalvernör. Sedan manliga ättelinjen af furst Mensjivs namn utgått 1894, återgick A. till finska tsverket, men gafs åter 1898 på grund af kejserlig fallning såsom fideikommiss åt en Ivan Mensjikovreisch, generalguvernör Mensjikovs dotterdotterson, ilken fått rätt att antaga mensjikovska namnet h vapnet. Fideikommisset, som utom sätesgården står af 16 hemman om sammanlagdt 6½ mantal, all efter nuvarande ättelinjens utslocknande öfvergå l generalguvernör Mensjikovs öfriga kvinnliga tlingar, såframt de erhålla rätt att bära furstliga ensjikovska namnet. A. G. F.

A'njala-förbundet kallas en under 1788 års finska ig bland svenska härens officerare bildad sammanärjning, som afsåg att tvinga konung Gustaf III l att sluta fred med Ryssland och sammankalla ständerna. Den djupaste orsaken till sammansvärjngen är att söka i det allmänna missnöje, som stafs godtyckliga och slösande regering på 1780-let framkallat och som efter 1786 års riksdag inom da kretsar af den svenska adeln utvecklats till en csonlig hätskhet mot konungen. Därtill kom yttergare förbittringen öfver fredsbrottet, hvilket ansågs såsom ett öfvergrepp på författningen, som ju fordrade ständernas bifall till anfallskrig, och harmen öfver de bristfälliga anstalterna för härens utrustning och underhåll. När så konungens plan att på flottan öfverföra trupper till Ingermanland och utanför Petersburg diktera en ärofull fred alldeles gick om intet och äfven angreppet på den svagt besatta gränsfästningen Fredrikshamn måste uppgifvas på grund af dålig ledning och usel utrustning, kom det bland officerarna jäsande missnöjet till utbrott. Detta skedde vid den finska härafdelning, som under befäl af generalmajor K. G. Armfelt skjutits fram till Hussula strax norr om Fredrikshamn. Hufvudmän för de missnöjde voro där öfverstarna Hästesko, von Otter och Montgomery, öfverstelöjtnanterna af Enehjelm och Klingspor, major von Kothen m. fl. Missnöjet underblåstes därjämte ifrigt af ett litet parti, som i hemlighet åsyftade Finlands skiljande från Sverige samt främst representerades af majorerna J. A. Jägerhorn och K. H. Klick. Under återtåget från Hussula uppsattes i Liikala natten till 9 aug. en skrifvelse till ryska kejsarinnan, i hvilken de finske officerarna erbjödo henne fred, på villkor att Finland återställdes till sitt omfång före 1743, och hvari de anhöllo, att hon ville afsluta en dylik fred med "nationens" i tillbörlig ordning samlade representanter. Skrifvelsen undertecknades af den gamle lättledde Armfelt, som man intalat att konungen i själfva verket önskade fredsunderhandling, ehuru hans stolthet förbjöd honom taga initiativ därtill, och af sex andra högre officerare samt afsändes till Petersburg med Jägerhorn, som själf erbjudit sig att utföra denna farliga beskickning. Några dagar därefter, 12 aug., affattades i Anjala, dit hären dragit sig tillbaka, en deklaration, hvarigenom undertecknarna förbundo sig genom ed att gemensamt ansvara för anbudet till ryska kejsarinnan. Denna förklaring — den egentliga Anjala-förbundsakten — underskrefs af 113 officerare. Ett oundertecknadt exemplar af densamma sändes till konungen, som vistades vid högkvarteret i Kymmenegård ej långt därifrån och som först genom denna förklaring och ett åtföljande bref från Armfelt fick säker kunskap om de finske officerarnas uppror. Konung Gustaf befann sig i en ytterst svår belägenhet; han kunde ej lita på några trupper och fruktade till och med för sin personliga frihet. Den danska krigsförklaringen, som anlände 21 aug. och syntes råga måttet af olyckor, emottogs därför af honom med en viss tillfredsställelse, ty den gaf honom en passande föreändning att lämna Finland och blef en utmärkt anledning att vädja till det svenska folkets fosterlandskärlek. Sedan Gustaf 26 aug. öfverlämnat befälet öfver alla trupper i Finland till hertig Karl, skyndade han tillbaka till Sverige. Några dagar dessförinnan, 23 aug., hade Jägerhorn ändtligen återkommit från Petersburg med svaret från kejsarinnan. Det bestod i en oundertecknad skrifvelse, i hvilken hon uppmanade de finske patrioterna att sammanträda till en finsk landtdag, som skulle underhandla med hennes sändebud, och för öfrigt förhålla sig neutrala i den följande kampen mellan Sverige och Ryssland. Detta var något helt annat än de sammansvurne begärt. Jägerhorn hade i Petersburg talat för Finlands upprättande såsom självständig stat under ryskt beskydd och försäkrat, att detta var de finske officerarnas allmänna önskan. Ett dylikt syfte hade

kejsarinnan intet emot att uppmuntra. Den i rysk tjänst varande hufvudmannen för de finske separatisterna, Göran Magnus Sprengtporten, afsändes till gränsen för att knyta närmare förbindelse med de upproriske och arbeta för Finlands skiljande från Sverige. Man måste göra Anjala-männen den rättvisan, att de energiskt afvisade alla lockelser att deltaga i dylika landsförrädiska planer. Sprengtporten fick af Armfelt bestämd förklaring, att de finske officerarna till det yttersta ville kämpa för det svenska väldets bestånd. Den ende betydande anhängare Sprengtporten lyckades vinna var den opålitlige och skuldsatte chefen för Savolaks-brigaden, öfverste B. J. Hastfehr, hvilken vid krigets början stått på konungens sida. — Trots kejsarinnans ogynnsamma svar och konungens afresa uppgåfvo emellertid Anjalamännen ingalunda sina planer. De vände sig med ett s. k. avertissement, hvari de efter sin uppfattning redogjorde för förhandlingarna med Ryssland, till öfriga i Finland varande armékårers officerare och uppmanade dem att förena sig med de sammansvurne i gemensam anhållan hos konungen om riksdagens sammankallande. Denna hänvändning besvarades med allmän tillslutning af officerarna vid både armén och flottan. Äfven hertig Karl gynnade de upproriske, emottog deras deputerade och gjorde sig i flera bref till konungen till tolk för deras fordran på riksdagskallelse och fred. Han inlät sig i underhandling med ryssarna om stillestånd och lät för att lättare vinna ett sådant 25 sept. utrymma den fasta ställningen vid Högfors och draga armén tillbaka inom gränsen. Därmed hade myteriet nått sin höjdpunkt. Konung Gustafs ståndaktighet bröts emellertid icke af den starka påtryckningen, och nu följde i stället ett hastigt omslag. I Sverige fördömdes de finske officerarnas myteri ganska allmänt, och konungens vädjan till svenska folkets patriotism väckte en kraftig folkrörelse till fäderneslandets försvar. Då Danmark därjämte snart tvangs af England och Preussen att ingå stillestånd, förbättrades Gustafs ställning med ens därhän, att alla utsikter för de upproriske att genom hotelser tvinga honom att ge efter voro förbi. Den allt säkrare vissheten om Rysslands verkliga planer undanryckte slutligen de sammansvurne det i det längsta fasthållna hoppet om understöd från detta håll. Allmän modlöshet och rådvillhet inträdde, och hertig Karl tog öppet sin hand från upprorsmännen. Under oktober lät han efter hand upplösa hela Anjala-armén och hemsände de finska regementena till rotarna. De svenska trupperna förlades i vinterkvarter, och örlogsflottan återfördes till Karlskrona. På nyåret var konungen nog stark att kunna häkta Anjala-förbundets förnämste ledare, som på våren 1789 fängslade öfverfördes till Stockholm. De fleste af självständighetspartiets hufvudmän räddade sig genom flykten undan konungens hämnd. Processen med de fängslade ledde till flera dödsdomar, men endast dödsdomen öfver Hästesko verkställdes. De öfrige ledarna straffades med landsflykt, fängelse, afsättning eller andra mindre straff. Se K. K. Tigerstedt, "Göran Magnus Sprengtporten" (i Finsk tidskr. 1873—82). L. S.

Anjer, holländsk hamnstad och fäste på ön Java, residentskapet Bantam, vid Sundasundet. Förstördes nästan fullständigt af en hafsvåg vid Krakataus utbrott 27 aug. 1883, men har sedan återuppbyggts. En telegrafkabel går därifrån till Sumatra.

Anjeskutan, fjäll i norra Jämtland, 1.219 m. ö. h., nörr om sjön Anjan. Fjället har två toppar och är lätt bestigligt. Härlig utsikt. RM

Anjou [ãʃõ], en af Frankrikes gamla provinser, motsvarande nuv. depart. Maine-et-Loire samt smärre delar af Indre-et-Loire, Mayenne och Sarthe. 8,975 kvkm. Hufvudstad var Angers. A. var under romarnas tid bebodt af a n d e g a v e r n a, en gallisk folkstam. Under den tidigare medeltiden utgjorde det ett grefskap, och sedan den gamla grefveätten 1060 utslocknat med Gottfrid II, gick det genom dennes syster öfver till huset Gatinais. En medlem af detta hus, Gottfrid V, eröfrade större delen af Normandie och gifte sig 1127 med Matilda, dotter till konung Henrik I i England. Deras son uppsteg 1154 under namnet Henrik II på Englands tron och blef stamfader för ätten Anjou-Plantagenet. A. blef sålunda förenadt med den engelska kronan, men Filip August lyckades 1204 återvinna det åt Frankrike såsom kronland. Det bortförlänades dock snart åt yngre grenar af konungahuset. Ludvig IX lämnade det åt sin bror Johan och efter dennes död, 1246, åt en yngre bror, Karl, grefve af Provence, hvilken 1266 blef konung i Neapel (inkallad af påfven mot hohenstauferna) och där grundade d e t ä l d r e h u s e t A n j o u, hvilket äfven gaf konungar åt Ungern och Polen. Grefskapet Anjou tillföll Karls dotter Margareta, som gifte sig med Karl af Valois, och då deras son 1328 under namn af Filip VI blef fransk konung, kom det åter under kronan. Konung Johan upphöjde det till rang af hertigdöme och gaf det 1356 åt sin yngre son, Ludvig. Denne blef stamfader för det s. k. y n g r e h u s e t A n j o u, som i Neapel fåfängt sökte intaga och bibehålla tronen mot den ungerska grenen af det äldre huset Anjou. Den yngre Anjou-ätten, hvars märkligaste medlem var René d'A., utdog 1481 med dennes broder Karl. Redan året förut hade Ludvig XI lagt beslag på hertigdömet Anjou och införlifvat det med franska kronan. — Flere franska prinsar hafva burit titeln hertig af A., såsom Henrik (sedermera Henrik III), dennes broder Frans af Alençon och Ludvig XIV:s sonson Filip (sedermera Filip V af Spanien). R. T.

Anjou [aˈŋju], en af de vallonsläkter, som med Louis De Geer inkommo till Sverige på 1630-talet. Stamfadern, Nicolas A., var anställd vid Österby bruk, där en gren af släkten sedan dess varit bosatt. Jfr A. Anjou, "Den wallonska släkten Anjou jämte förgreningar" (1902).

1. N i l s J a k o b A., präst, riksdagsman, f. 1781, d. 1851, blef 1807 teol. docent i Uppsala, 1818 kyrkoherde i Husby i Uppsala stift och 1829 i Norrköping. 1830 utnämndes han till teol. doktor. Han var en framstående ledamot af prästeståndet under riksdagarna 1823, 1828—30 och 1844—45.

2. L a r s A n t o n A., den föregående kusin, biskop, kyrkohistorisk författare, f. 18 nov. 1803 i Fröshults socken i Uppland, blef student i Uppsala 1819, präst 1827, filos. magister 1830, läroverksadjunkt i Uppsala 1832, teol. kandidat 1834, teol. licentiat 1838, bibelkommissionens sekreterare och skattmästare 1843, professor i kyrkohistoria vid Uppsala universitet 1845, teol. doktor s. å., statsråd och chef för ecklesiastik-departementet 1855 samt biskop öfver Visby stift 1859. Död i Visby 14 dec.

1. Från A:s statsrådstid härrör bl. a. 1859 års ga för rikets elementarläroverk. Utom en mängd utationer, program, tidskrifts-uppsatser och tal, af A.: *Lärobok i kyrkohistorien för skolor och nasier* (1842, 7:e uppl. 1867), "Tidskrift för iska kyrkan" (1849—51, tills. med A. F. Beck-n), *Svenska kyrkoreformationens historia* (3 dlr, 0—51), *Baptismen i förhållande till den Heliga ft och kyrkans historia* (1854) samt *Svenska kans historia ifrån Upsala möte 1593 till slutet af de århundradet* (1866). A. blef ledamot af Veten-psakademien 1855 samt hedersledamot af Vitter-historie och antikvitetsakademien s. å. J. P.

. Kristofer Ludvig A., den förstnämndes , pedagog, f. 2 aug. 1821 i Husby-Lyhundra amling i Uppland, blef student i Uppsala 1839, s. doktor 1848, tjänstgjorde åtskilliga år i finans-artementet och från 1852 vid Norrköpings all-na läroverk, där han befordrades till kollega 5, och utnämndes, sedan han 1862 aflagt teoretisk ogisk examen, 1864 till rektor vid Linköpings skolelärare-seminarium. A. var folkskoleinspektör inköpings stift alltsedan 1867. Han arbetade som mot i flera kommittéer, såsom ordförande i mittéerna för utarbetande af nya normalplanen S—89 och för granskning af till folkskolans tjänst ifna läroböcker 1884—87, hvarjämte han deltog tarbetande af läsebok för folkskolan 1865 och 8, af nya folkskolestadgan 1882 och af nya igan för seminarierna 1885—86. Han var ledamot kyrkomötena 1878, 1883, 1888 och 1893, lands-sman 1885—88 och ledamot af andra kammaren riksdagarna 1887 (maj—juli) och 1888. Han aldes 1868 i Musikaliska akademien. Död 8 dec. 6 i Linköping. — A. utgaf "Tidning för folk-llan" 1866—81 (med K. V. Kastman som med-aktör från 1871) och tillsammans med Kastman s fortsättning "Tidskrift för folkundervisningen" 2—87 samt 1867 sex häften "Bidrag till peda-ik och metodik för folkskolelärare" (tills. med V. och K. A. Kastman; flere uppl.). I förening J. F. Törnvall utgaf han det på mycket omtvist-grundsatser byggda arbetet *Koralbok för svenska kan* (1882). Dessutom utgaf han predikningar, estal m. m.

Anjouan [ãjoã'], Njouana l. Johanna, en Komoro-öarna, mellan Mayotte och An-ija. 373 kvkm. Omkr. 12,000 inv. Bland moro-öarna har A. länge varit den, som mest kts af fartyg, hvilka gå mellan Europa och ien genom Mosambik-kanalen (så angjordes det ligen af svenska ostindiska kompaniets fartyg), engelsmännen hade där förr en kolstation. Huf-orter äro Moussamoudou och Pomoni.

Anjou-viner [ãjõ-], viner från Anjou, höra till de tare franska vinsorterna och stå följaktligen ej deles högt i pris. De bästa hvita komma från tissant, Perrière, Clos Morin och Pailleux, goda en från Bonneseaux, Faye och Beaulieu; de bästa ia äro från Champigné-le-sec och Alonnes. RM.

Anjovis [-jõ-], *zool.* Se Ansjovis.

Anka l. Tamgräsand, *Anas boschas domes-a*, en i Sverige allmänt förekommande husfågel. nnen, som äfven kallas ankbonde, an-ake eller andrik, är lätt igenkännlig genom a krumfjädrar på stjärten. Ankan liknar i allt vilda gräsanden (se Andfåglar), utom hvad färgen beträffar, i hvilket hänseende ankorna, liksom de flesta husdjur, underkastas många variationer. Man kan visserligen finna ankor af gräsandens färgteckning, men allmännare äro de brokiga, hvita, bruna eller grå. En förändring af mera tillfällig natur är den, då hufvudets fjädrar i nacken växa ut till en buskig tofs. Märkvärdigare är den förändring, som under det tama tillståndet uppkommit på de s. k. pingvin-ankorna, på hvilka fötterna äro riktade så långt bakåt, att dessa ankor under sin gång äro tvungna att hålla kroppen i nästan upprätt ställning. Såsom husdjur äro ankorna bland de minst kostsamma, både till skötsel och föda, och därför också bland de jämförelsevis mest inbringande såväl genom sin ganska rikliga äggläggning som genom sitt förträffliga kött och sin ganska goda fjäder. Skötseln är enkel. När ankhonan i mars och april vill lägga ägg, är det bäst att gifva henne litet halm till rede samt riklig föda, emedan hon i annat fall söker sig en liggplats utomhus, där man har svårt att finna henne. Hon värper då 20—30 ägg, stundom, om man beröfvar henne det ena efter det andra, ännu flere — man har uppgifvit ända till 80 —, af hvilka man saklöst kan taga bort alla utom 10—15. På dessa öfriga rufvar hon i fyra veckors tid. De nykläckta ungarna ("ällingarna") aktas för kyla, och enär ankan själf i detta hänseende ej alltid visar sig synnerligen noggrann, gör man nästan klokare uti att låta en höna ligga ut hennes ägg. Det är lustigt nog att se, huru hönan ängsligt söker afhålla sina skyddslingar från vattnet, dit deras natur dock drager dem. Under de första dagarna föder man ankungarna med hårdkokta, sönderhackade ägg och med brödbitar, blandade i vatten. Efter 6—8 dagar gifver man dem kli af korn, hafre o. d., som gärna kan blandas i sur mjölk, och framför allt tillräckligt med vatten. Efter 4—6 veckor sticka fjädrarna fram ur dunet, och nu börja ungarna föda sig själfva i diken och dammar, i trädgården och på gården; men morgon och afton gifver man dem, liksom de gamla, litet kornkli och sedermera alla slags affall från köket. Maskar och snäckor äta ankorna begärligt; de stora snäckorna måste man dock krossa åt dem. Vill man göda dem, stänger man dem inne och gifver dem korn- och kliröra, helst i mjölk och alltid med tillräckligt vatten och sand. För rågkli och i synnerhet för socker bör man akta dem. Annars äro de liksom svinen verkliga allätare. Enligt sin natur, trifvas de bäst där vatten finnes. Hafva de icke tillgång till sådant, blifva de osnygga. För mycket fisk gifver deras kött en obehaglig smak. Såsom väderspåmän hafva de tillvunnit sig folkets förtroende: om de ofta bada sig, väntar man regn; om de ofta resa sig och flaxa med vingarna, väntar man storm; då de skrika om natten, motser man förändring i väderleken.

Mest utvecklad är ankskötseln i Kina, där man öfveralt på floderna kan träffa oräkneliga skaror af ankor och särskilda ankhus, s. k. "sampaner", med hvilka kinesen flyttar, allteftersom födan för ankorna är riklig eller ej. På ett enkelt sätt — med en järnplåt, en sandlåda och en matta, öfver jämn eld — drifver man också där den artificiella utkläckningen af ankägg i stor skala. Hos tagalerna på Luzon, en af Filippinerna, berättar man sig hafva påträffat människor, som använda sin kroppsvärme till utkläckning af ankägg. I Europa är ankan ett

af de senast tamda husdjuren. Ännu i den romerska republikens sista tider var hon knappast att anse såsom fullständigt tam. Också finner man af hennes vanor, att hon ännu ej är synnerligen aflägsnad från den vilda gräsandens natur.

En brasiliansk ankart, den s. k. myskanden (*Anas* [*Cairina*] *moschata*), större än vår vanliga and och skild från denna genom en bar, köttröd fläck omkring ögonen, är likaledes tam och tämligen utbredd i Europa under namn af "turkisk and". Hannen af denna art parar sig både med gäss och med vår vanliga anka, och afkomman af denna sistnämnda är då stor och präktig samt lägger rikligt med ägg, hvilka dock ej vidare utveckla sig. Denna bastard har fått ett eget namn, *Anas purpureo-viridis*. F. A. S.*

Ankar. Se Ankare.

Ankaratra, bergsträcka. Se Madagaskar.

Ankarboj l. Vakare, *sjöv.*, ett af trä eller järnplåt tillverkadt flöte, som med ett så kalladt bojrep, hvars längd rättas efter vattnets djup, är fäst vid ankaret (i kronan) för att utvisa, hvar detta ligger, på det att icke något annat fartyg må fälla sitt ankare på samma ställe äfvensom för att ankaret med vidhängande kättingsdel må kunna uppsökas och medelst bojrepet upptagas, i den händelse kättingen "sprungit" (brustit) eller fartyget varit nödsakadt att "sticka från sig" (kvarlämna) ankaret. — Då ankarbojen är af järnplåt, består den vanligen af två ihåliga koner, som äro sammanfogade vid sina baser. — Strax före ankringen kastas bojen med bojrepet i sjön eller hålles bojen nära vattenytan, på det att bojrepet ej må komma oklart vid ankarets fällande. Detta kallas att strömma bojen. Jfr Ankare och Ankarkätting. R. N. (H. W—L.)

Ankarbult l. Grundankare, *maskinb.*, den för en maskins eller konstruktionsdels fästande vid dess grund använda bult, hvars fyrkantiga, med hullingar försedda skaft fastgöres i grundverkets hål med indrifna järnkilar och ingjutning af cement eller bly. Genomgående ankarbultar förses på den muttern motsatta änden med en ankarplatta för tryckets fördelning på grunden, mot hvilken platta bulthufvudet eller en genomgående fästkil ligger an. W. H.

Ankarcrona, svensk adlig ätt, som härstammar från en Kristofer Jakobsson, som på 1600-talet inkom från Böhmen. Af dennes söner adlades Teodor (se nedan) och Mattias 1717, men slutade själfva sina ätter. Från den tredje sonen, Jakob Christophers, en framstående affärsman (f. 1693, d. 1755), adlad 1751, härstammar den nu lefvande ätten.

1. Teodor A., förut Christophers, sjökrigare, f. 1687 i Karlskrona, uppfostrades hos en farbror i Amsterdam och började sin bana på sjön som superkarg i holländsk-ostindiska kompaniets tjänst, men valde redan tidigt krigaryrket. Efter att först hafva utmärkt sig i fransk sjökrigstjänst, gick A. i engelsk tjänst, deltog i flere sjöträffningar och utnämndes till löjtnant samt fick befäl på "Lusitania galley" (med 24 kanoner). Sedan han 1711 ingått vid svenska amiralitetet, deltog han i samma års tyska sjötåg som fregattchef. 1715 fick han befälet öfver pommerska eskadern och utförde med en underlägsen styrka försvaret i Rudö sund mot danske amiralen Sehested. I sjöslaget 28 juli rodde A. Karl XII i en slup mellan Rügen och Rudö skans. Då Karl XII lämnade Stralsund, var det A., som ledde färden ut till kungens galliot. 1717 blef han adlad och utnämndes 1742 till amiral och amiralitetsråd samt 1743 till landshöfding i Stockholms län. A. tillhörde mösspartiet. Han blef ledamot af Vetenskapsakademien 1740. Det tal *Om förbindelsen mellan landtbruk, manufakturer, handel och sjöfart*, som han höll vid nedläggandet af presidiet i denna akademi, 1744, var af politisk natur och gaf anledning till en skriftlig polemik med motpartiet, hvilken väckte ett mycket stort uppseende. Död i Stockholm 1750. R. P.*

2. Henrik August A., Jak. Christophers' sonsons son, målare, f. 1831, underlöjtnant vid Svea lifgarde 1850, avancerade till öfverste och sekundchef för samma regemente 1888, tog afsked 1892 och utnämndes till ståthållare på Gripsholms slott s. å. A. deltog åren 1858—61 som officer i fransk och spansk tjänst i flera afrikanska fälttåg, hvilka förskaffat honom ämnen till en mängd skildringar, som utmärka sig genom liflig anordning, vacker stämning och pittoresk behandling af staffage (*Afrikanskt landskap*, 1869, Nationalmuseum, *Ökenbild*, Göteborgs museum). Har äfven målat smärre bataljstycken med ämnen från 16- och 1700-talen. — Hans broder Edvard Alexander (Alexis) A., f. 1825, d. 1901, var landskapsmålare (svenska skogsmotiv).

3. Sten Gustaf Herman A., de föregåendes brorson, målare, f. 11 maj 1869 i Hakarp i Jönköpings län, studerade vid konstakademien i Berlin 1886—89, vistades i München 1891—93 och är numera bosatt i Leksand. Hans första här utställda målningar framställde boskap i arbete eller hvila (*Rast i åkern*, 1889, *I ladugården*, 1891, *Höstplöjning*, s. å., i furstenbergska samlingen). Bland hans senare stämningsbilder med svensk natur märkas: *Kväll i kohagen*, *Solsken i skogen* och *Höstsol* (utställda 1894), *Kvällguld*, *Hemåt* och *Sista lasset* (1896), *Fordomtima* (1897, Nationalmuseum), *Vintersöndag*, *Det bjällrar på gården*, *Hästarna skäl fram* och *Minnenas land* (utst. 1899), *Gripsholm* och *Vägen upp till herrgården* (1900), *Kväll på fäbodvallen*, *Mellan höga stränder* m. fl. motiv från Ångermanland (utst. 1901), bilder från Dalarna (*Examen*, *Godt kvarter*, Hälsingborgsutst. 1903). Motiv och dräkter från Karl XII:s tid har haft användt i målningarna *I fiendeland*, *Kring lägerelden* (utst. 1899), *Kungens kurir* (1900) m. fl. I flere målningar har A. på ett friskt och kraftfullt sätt skildrat gnistrande smällkall nordisk vinter med glasklar luft och sol öfver snöfälten, och i både målningar och teckningar har han med framgång sökt ett i linjer och stämning stort, dekorativt förenkladt och fördjupadt uttryck för karaktären i det mellersta och nordliga Sveriges natur. En kärnfull teckning af denna art är *Sverige* (i "Julrosor" 1900). A. har ock utfört konstnärliga affischer och stiliserade teckningar för bokomslag. G—G N.

Ankardäfvert, *sjöv.*, ett slags lyftkran (se fig.) ställd för-ut vid fartygs reling. Den användes för att däri hänga ankaret, vare sig detta skall svängas

eller ut öfver relingen. Ankardäfverten är af lt järn. Nedre delen är rund, men den öfre böjda delen, ofvanom relingsstödet, har något afplattade sidor. Den hylsa (a) på relingen, i hvilken den har sitt stöd och rör sig, är så inrättad, att den kan låsas i vissa ställningar, så att däfverten antingen är vänd utåt eller inåt. I öfversta ändan är däfverten försedd med p e n t e r l i n a (kätting, b) och låsinrättning (c) för ankarets fällning. Midt på däfverten sitter en beläggningsnagel (d) l ö p a r e n (e) till k a t t g i n a n (f), hvars öfre k är fast på däfverten. R. N. (H. W—L.)

Ankare 1. A n k a r (da., ty. och holl. *anker*, af t. *anchēria*, liten tunna), ett förr i flere länder kligt, men numera endast i Danmark och Ryss- d laggillt mått för våta varor (hufvudsakligen vin, it o. d.). 1 svenskt ankare innehöll 15 knr och tsvarade 39,26 l. I andra länder växlade ankarets tlek, från 34,35 l. i Preussen till 38,93 l. i Hanno-, och betydligt öfverstigande var det engelska karet (= 45,43 l.). I Danmark är 1 anker = 39 ter (= 37,68 l.), i Ryssland = 3 vedro (= 36,90 . Nästan öfverallt var ankaret = $^1/_4$ åm och = $^1/_6$ ufvud.

Ankare 1. A n k a r (grek. *a'ngkyra*). 1. *Sjöv.* lskap, som nedfälles på sjöbottnen, där det tjänar fasthålla ett fartyg, för hvilket ändamål det förenadt med fartyget medelst tåg eller kätting.

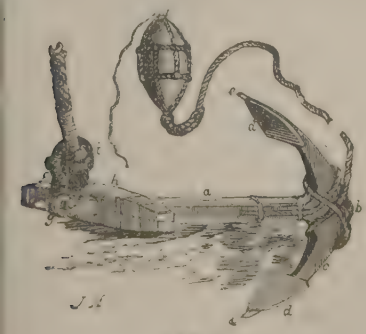

Fig. 1.

t vanligaste slaget af skeppsankaren (fig. 1) består en grof järnstång, kallad *lägg* (a), hvars nedre da, vid den s. k. *kronan* (b), utgrenar sig i två åt böjda *armar* (c). På öfverkanten af armarnas re ändar äro fastsmidda två nästan triangulära fvor, *flyn* (d); armarnas utanför dessa flyn framskjutande och betydligt afspetsade ändar kallas *flypyntar* (e). I läggens öfversta ända finnes antingen en ring, kallad *röring* (f), eller ock en *klam* (fig. 2 a), äfven kallad *schackel*. Den del af läggen, som finnes ofvanför röringen, kallas *tapp* (g). Ankaren, ämnade för hamptåg, förses vanligtvis med röring, men ankaren för kätting i allmänhet med klam. Strax nedom röringen eller klammen sitter *ankarstocken* (h). Stocken sättes alltid vinkelrätt mot armarnas plan, emedan därigenom efter ankarets

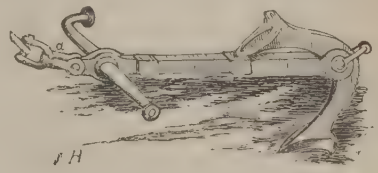

Fig. 2.

fällning ett af flyna tvingas att intaga och bibehålla den fördelaktigaste ställningen för att gripa fast i bottnen. Om stocken är af trä, såsom fallet är på alla större ankaren af den nu ifrågavarande formen, består den af två halfvor, hvilka sammanhållas af bultar och järnband. På det att den ej skall åka nedåt läggen, är denna försedd med två klackar, kallade *nöt*, hvilka infällas i stocken. Är stocken af järn, går den genom ett hål i läggen och är så inrättad, att den, då ankaret ej nyttjas, kan läggas

Fig. 3.

längs utmed läggen. — På senare tiden hafva åtskilliga andra ankarkonstruktioner kommit i bruk. På P o r t e r s och T r o t m a n s ankaren (fig. 2), hvilka till formen obetydligt skilja sig från hvarandra, utgöra läggen och armarna med sina flyn två skilda stycken. Läggens nedre ända, som är klykformig, griper om armstycket öfver kronan, och den bult, som där genomgår både läggen och kronan, utgör äfven axel för armarna. Från flynas underkant utgå smärre flyn eller utsprång, af hvilka det, som vid ankarets fällning först träffar bottnen, verkar såsom ett häftyg och gifver flyarmen den fördelaktigaste ställningen att kunna intränga i bottnen, under det att den öfre med sin flypynt stannar mot läggen, hvarigenom ankaret får mindre benägenhet att kantra åt sidan. — M a r t i n s ankare (fig. 3) har äfven järnstock, placerad strax under klammen vid läggens öfre ände; men denna stock, som för att öka ankarets motståndsförmåga är betydligt bred och har uppåt böjda ändar, är sammansmidd med läggen, emedan den, till följd af armarnas anordning, ej behöfver vara inrättad för losstagning. I läggens nedersta ända går, genom ett hål, armstycket, som är vridbart, så att flyarmarna kunna röra sig i 45° vinkel på ömse sidor om läggen. Armstyckets axelriktning i förhållande till stocken

ger detta ankare dess utmärkande egenskap, den nämligen, att *båda* armarna på en gång gripa fast i bottnen. Både Trotmans och Martins ankaren — men i synnerhet det senare — kunna med mindre vikt få lika stor motståndsförmåga som det vanliga ankaret af den äldre konstruktionen (fig. 1). Andra snarliknande och allmänt i bruk varande ankaren äro Inglefields, Tyzacks och Halls m. fl. — Fyrfartyg, som ofta äro utsatta för våldsamma stormar från olika håll, kunna icke med fördel nyttja något af de redan beskrifna ankarena, utan hafva i stället s. k. skålankaren, hvilka hvarken äro försedda med stock eller flyarmar, utan endast hafva en stor skål af järn, i hvars midt läggens nedersta ända är fastnitad. Förtöjningsbojar i större hamnar fasthållas vanligen med s. k. skrufankaren. — Tyngden af ett fartygs ankaren bestämmes efter fartygets storlek och är dessutom beroende af ankarets ändamål. Ett fartyg har nämligen flere ankaren, afsedda för olika tillfällen. Ett större seglande örlogsfartyg har två bogankaren, af hvilka det, som hänger under babords kranbalk, mest nyttjas och därför kallas dagliga ankaret; två pliktankaren, hvilka ligga upplagda i fockrösten och endast fällas i storm; ett rumankare, som ligger antingen i rummet eller på trossdäcket och blott begagnas i nödfall. De fem nu uppräknade ankarena kallas med ett gemensamt namn svåra ankaren. Dessutom finnas smärre s. k. ström- och varpankaren, hvilka användas vid fartygets förflyttning, då segel eller ånga icke begagnas. Ett nutida örlogsfartyg har vanligen blott två svåra ankaren.

I forntiden begagnades stenar och sandsäckar till fartygs förankring, men dessa ankringsmedel, som verkade allenast genom sin tyngd, ersattes därefter af ankaren, formade så, att de kunde gripa fast i sjöbottnen. Uppfinningen af ankaret tillskrifves grekerna. Så omtalas, att Eupalamos uppfann ett träankare med en arm eller tand, hvilken för att kunna gripa uti bottnen belastades med bly i spetsen, och Diodoros Sikulos berättar, att feniciska sjöfarande, som erhållit mycket silfver i Spanien, ersatte detta bly på sina ankaren med silfvertackor. Järnankaren af ungefär samma form som de, hvilka ännu användas, lära hafva blifvit uppfunna af frygierna. Hvarje ateniensisk trirem hade fyra järnankaren. Häraf kan man sluta, att tvåarmadt ankare med stock är en ganska gammal uppfinning.

Ankaret är hoppets sinnebild. R. N. (H. W—L.)

2. *Fys.* Ett stycke mjukt järn, som har till uppgift att tillsammans med en hästskomagnet eller kärnan i en elektromagnet bilda en sluten magnetisk krets, hvarigenom de inom kretsen cirkulerande kraftlinjerna förstärkas. Vid en permanent magnet förhindras självafmagnetiseringen genom anbringande af ett dylikt ankare (armering). Vid elektromagneter utför ankaret vanligen rörelser motsvarande strömimpulserna i lindningarna. På detta sätt användas elektromagneter i en mängd olika apparater och instrument, såsom ringklockor, reläer, telegrafapparater, telefonstationsklaffar, kronografer, registrerande mätinstrument m. fl. A. E—M.

3. *Elektrot.* (Äfven kalladt Induktor och Armatur) Den ena af de båda hufvuddelarna i en dynamo eller elektrisk maskin, nämligen den del, genom hvilken de magnetiska kretsar slutas, som alstras af fältmagneterna, således vid generatorer den del, i hvars lindningar de nyttiga strömmarna induceras, och vid motorer den del, i hvars lindningar de strömmar ledas, hvilka tillsammans med fältet bilda den vridande kraften. Vid likströmsmaskiner och stundom vid växelströmsmaskiner är ankaret rörligt, fältmagneterna fasta; vid växelströmsmaskiner är ankaret i regel stillastående. Ankaret utföres i de flesta fall af från hvarandra isolerade plåtar af mjukt järn; kring detsamma eller i dess yta inläggas de verksamma ledarna. Man skiljer mellan ringankare och trumankare — hvilka äro de vanligaste formerna — skifankare, polankare och klotankare. Ur en annan synpunkt skiljes mellan glatta ankaren, hvilkas lindningar ligga utanför järnet, och hål- eller spår-ankare, vid hvilka lindningarna äro inbäddade i järn. A. E—M.

4. *Bygnk.* Se Förankring.

Ankargrund l. Ankarsättning, *sjöv.*, ställe, där djupet och sjöbottnens beskaffenhet medgifva ankring. Är stället för grundt, kan fartyget vid sjögång hugga i bottnen; är det åter för djupt, så att kättingen, då den är sträckt, kommer att stå för mycket upp och ned, kan ankaret lätt lösryckas och fartyget gå i drift. Dessutom bör bottnen vara tämligen lös och stenfri. De lämpligaste ankarsättningarna äro i sjökorten utmärkta med ankaren. R. N.

Ankargång, *mek.*, mekanism, använd i ur för att åt deras rörelse gifva en så stor jämnhet som möjligt. Se Ur.

Ankarjärn, *bygnk.* Se Förankring.

Ankarkors. Se Kors.

Ankarkätting, *sjöv.*, en järnkedja, som tjänar till att fasthålla ett fartyg vid ett på sjöbottnen liggande ankare. Kättingens groflek betecknas genom länkjärnets diameter i centimeter. På större fartyg är kättingen i allmänhet 180 meter lång; men hela denna längd består af flere delar, hvardera 20—30 meter lång. Vid ändan af hvarje sådan kättingsdel

finnes i stället för en vanlig länk en klam (fig. 1), på det de båda närliggande kättingsdelarna lätt må kunna hopklammas. På midten af första och sista kättingsdelarna finnes vanligen en *lekare* (fig. 3), hvilkens ändamål är att vid fartygets svängning förekomma vridning i kättingen. Kättingslänkarna kunna vara antingen enkla (fig. 2), då kättingen får namn af kortlänkad, eller ock försedda med stöd eller stolpar, då kättingen får namn af stöd- eller stolpkätting (fig. 1). — Bruket af ankarkättingar började införas i svenska flottan på 1830-talet. — Ankartåg voro af hampa, tjänade till samma ändamål som kättingen och voro vanligen 100 famnar långa. Till pliktankaren nyttjas stundom ankartåg med förlöpare (främsta delen) af kätting; men till de öfriga svåra ankarena alltid kätting. Tågets groflek angafs af dess omkrets i tum. Det slags knut, hvarmed tåget fästes vid ankaret, kallas ankarstek. Se Ankare (fig. 1 i). R. N. (H. W—L.)

Ankarlanterna, *sjöv.* Se Lanterna.

Ankarordning, *sjöv.*, ett bestämdt läge, som förrade örlogsfartyg intaga i förhållande till hvarra och till land. H. W—L.

Ankarpejling, *sjöv.*, en vid ett fartygs ankring verkld, noggrann ortbestämning, vanligen utförd genom att medelst kompass iakttaga riktningen (väderstrecket) till fasta föremål på land. Ankarpejlingen tjänar till att kontrollera, om fartyget under storm drager ankaret med sig sålunda förflyttas ifrån sin ursprungliga ankarts. B. N. (H. W—L.)

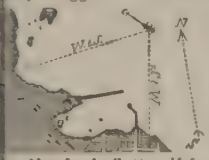

Ankarplatta, *maskint.* Se Ankarbult.

Ankarreaktion, *elektrot.*, den magnetiska återkan, som ankarets lindningar i en elektrisk maskin fva på hufvudfältet. Vid en likströmsmaskin nskas hufvudfältet indirekt genom en tvärmagnetiande verkan, direkt genom en längsmagnetiserande kan, och på grund häraf uppstår dels spänningslust vid belastning af ankarlindningarna, dels righeter med kommenteringen (strömomkastningen) ler borstarna, så att gnistbildning vid dem lätt östår. Ankarreaktionens skadliga verkan uppves eller minskas genom kompoundering, andande af stark magnetisk mättning i järnet, komnsationslindningar af flera slag, extra luftgap m. Vid växelströmsgeneratorer beror ankarktionens inverkan på fasförskjutningen mellan ström och spänning, så att den vid induktiv belastg (positiv fasförskjutning) åstadkommer spänningsl, vid kapacitetsbelastning (negativ fasförskjutning) nningsökning. Vid Heylands kompenserade och npounderade asynkrongeneratorer upphäfves ankarktionen fullständigt. A. E—M.

Ankarslut, *bygnk.* Se Förankring.

Ankarspel, *sjöv.*, mekanisk inrättning, hvarmed karet upplyftes från sjöbottnen. På nyare, större fartyg drifvas ankarspelen alltid med ånga r med elektricitet. Jfr Bråspel och Gångel. B. N. (H. W—L.)

Ankarsrum, stort järnbruk, beläget i Hallingegs socken, Södra Tjusts härad, Kalmar län, vid ngsjön, nära A. station å Västervik—Hultsfreds nväg. Järnverket, som tillhör aktiebolaget Ankarsms bruk, omfattar masugn, lancashiresmedja med härdar, martinugn med stålgjuteri, stång- och finnsvalsverk, gjuteri för tillverkning af handelsis, mekanisk verkstad för projektiler, järnvägsteriel, patenthjul och landtbruksmaskiner, emaljegsverk för gjutgods och plåtskyltar samt kaminverkning. Dessutom bedrifver bolaget kvarnelse och betydande trävaruförsäljning af tillhörande endomars skogsprodukter. Långsjön bildar inom ksområdet tvenne fall, hvilkas vatten medelst 6 biner och 8 vattenhjul omsättes i mekanisk kraft drifvande af valsverk, blåsmaskiner, arbetsskiner, krossverk, hiss och spel. Mellan sjöarna ra och Lilla Flugen, som ligga 5 km. söder om iket, finnes ett 16,5 m. högt fall, hvars kraft samlas i trenne turbiner och i tvenne dynamoskiner för växelström omsättes i elektricitet. nna öfverföres i en 4 km. lång kraftledning till iket, där fyra elektromotorer äro uppställda, af hvilka en å 250 hästkrafter drifver finvalsverket. De under aktiebolaget lydande jordbruksfastigheterna utgöras af: i Hallingebergs socken $8^3/_4$ mtl, taxerade till 524.800 kr., i Hjorteds socken $4^5/_8$ mtl, tax. till 319,900 kr., i Blackstads socken $^3/_4$ mtl, tax. till 40,000 kr., i Gladhammars socken $3^1/_8$ mtl, tax. till 157,500 kr., samt Verkebäcks lastageplats vid en vik af Östersjön och Verkebäcks station, tax. till 30,500 kr., i Lofta socken 5 mtl, tax. till 254,000 kr., och i Gamleby socken $2^1/_4$ mtl, tax. till 116,000 kr., tills. $24^1/_2$ mtl med järnbruk och inrättningar taxerade till 2,093,300 kr.

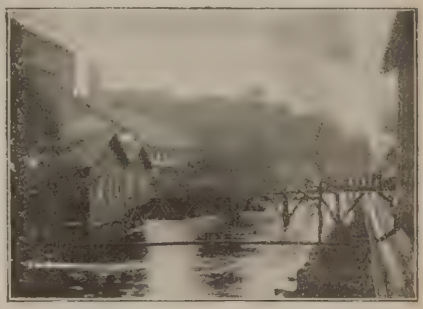

Vy från Ankarsrum.
(Masugn, gjuteri och mekanisk verkstad.)

Säteriet A., utgörande 1 mtl frälse, är ett gammalt militiehemman, som af landshöfdingen Gabr. Gyllenanckar byttes till frälse 1647. Det egdes sedan af hans son assessorn Bengt Gyllenanckar och hans syskon, men var utarrenderadt till brukspatron Hans Andersson, hvilken egde bruket och slutligen blef egare äfven af säteriet. A. tillhörde därefter hans arfvingar, ärfdes 1752 af assessorn, sedermera bergsrådet P. Kr. Cederbaum och egdes i 19:e årh. af släkten De Maré, som 1882 bildade aktiebolag (aktiekapital: 1,4 mill. kr.). A:s stångjärnsverk privilegierades 1655 och byggdes af Hubert De Besche. Masugnen privilegierades 1807. Efter B. De Marés död, 1898, öfvertogos egendomarna af ett nytt konsortium.

Järntillverkningen uppgick 1902 till 5,391,272 kg. tackjärn och 85,549 kg. gjutgods framställdt direkt ur masugn, 600,717 kg. gjutgods framställdt efter tackjärnets omsmältning, 3,950,609 kg. smältstycken, 2,821,665 kg. martingöten, 5,448,457 kg. stångjärn och stål, 32,930 kg. klippt spik, 59,417 kg. projektiler af tackjärn samt 141,848 kg. emaljerade kärl. Godsets befolkning uppgick 1902 till 2,456 personer. Arbetsstyrkan vid järnverket och öfriga industriella anläggningar utgjorde samtidigt 456 pers. K. K.-Å.

Ankarstek. Se Ankarkätting.

Ankarstock. 1. *Sjöv.* Se Ankare. — 2. Ett slags syrligt bröd, som begagnas i synnerhet inom armén och flottan.

Ankarsvik, ångsåg på Alnön utanför Sundsvall. Sågen eges af Ankarsviks ångsågs-aktiebolag. Produktionen uppgick 1902 till omkr. 11,000 kbm. plank och bräder samt 26,980 hl. träkol, med ett angifvet värde af 205,000 kr. Arbetspersonalen utgjorde s. å. 71 arbetare. K. K.-Å.

Ankarsättning, *sjöv.* Se Ankargrund.

Ankarsökare, *sjöv.*, en för uppsökning af förlorade ankaren afsedd mindre, trearmad dragg utan flyn. L. W:SON M.

Ankartåg, *sjöv.* Se Ankarkätting.

Ankarur, *mek.*, fickur med ankargång. Se Ur.

Ankarvakt, *sjöv.*, den mindre del af besättningen, som har vakt på däck, då fartyget ligger till ankars. På de flesta handelsfartyg utgöres ankarvakten af blott en man. R. N.*

Ankbonde, *zool.* Se Anka.

Ankel (fsv. *ankol*) 1. Fotknöl, *anat.*, den nedre, uppsvällda delen af underbenets båda knotor, just vid öfvergången mellan underben och fot (vrist). Den inre ankeln bildas af skenbenets, den yttre af vadbenets nedre uppsvällda ände. Mellan sig innesluta dessa benknölar det mot dem och i en urholkning af skenbenet ledande språngbenet, vid hvilket sedan i sin ordning foten ledar. G. v. D.*

Anker, en ansedd norsk släkt, som efter midten af 1600-talet invandrade till Kristiania. Dess norske stamfader, Erik Olsson A., var mantalsskrifven som "en tjänare från Lybeck" eller "en fattig, utländsk karl från Lybeck". 1778 blefvo de flesta af familjens grenar naturaliserade som dansk adel; det hade nämligen uppstått en tradition om att ätten skulle tillhöra den gamla Bothvida-släkten i Värmland.

1. Bernt A., affärsman, donator, f. i Kristiania 1746, var urspr. bestämd för den diplomatiska banan, men lämnade denna för att öfvertaga faderns stora handelshus, som han förestod till 1783, då han efter skifte med modern och sina tre bröder öfvertog det för egen räkning. Inom kort bragte han sig upp till Norges främste affärsman och samlade genom lyckliga affärer en ofantlig förmögenhet. Såsom varm fosterlandsvän sökte han på allt sätt främja Norges väl och ville icke ens lämna Norge för att mottaga en honom, 1804, erbjuden plats som dansk finansminister. A. var en frikostig gynnare af vetenskap, vitterhet och skön konst och uppträdde själf som författare, ehuru med mindre framgång. Vidare sträfvade han med ifver för upprättande af ett norskt universitet och erbjöd som gåfva åt detsamma, om det komme till stånd, ett bibliotek af omkr. 100,000 band, som han mot en årlig lifränta ville inköpa från historikern, kammarherre P. F. Suhm. Universitetet upprättades likväl först 6 år efter hans död. Han dog barnlös 1805. Enligt hans testamente skulle den stora förmögenheten (omkr. 3 mill. kr.) förvaltas som fideikommiss och afkastningen användas hufvudsakligen till fosterländska och vetenskapliga ändamål. Men de dåliga tiderna under krigsåren, de alltför stora utgifter, som förorsakades af några mindre väl beräknade bestämmelser i testamentet och slutligen en stor eldsvåda, som härjade boets träupplag, hade till följd, att den storartade stiftelsen redan 1819 måste upphöra med sin verksamhet. Återstoden af förmögenheten (omkr. 1 mill. kr.) förvaltas nu, under namn af "De Ankerske broderbörns midler", såsom en fond, hvars räntor årligen fördelas mellan afkomlingarna af A:s bröder. Se L. Daae, "Det gamle Christiania" (2:a uppl. 1890—91), A. Collett, "En gammel Christianiaslægt" (1883), och H. J. Huitfeldt, "Bernt Ankers forfatterskab" (1877).

2. Peder A., den föregåendes broder, vägbyggare, statsman, f. i Kristiania 1749. Från 1772 vistades han på gården Bogstad (i Aker, nä Kristiania), hvilken han utvidgade till ett storarta herresäte och hvarest ännu finnes en af honom grun lagd betydlig samling af gamla taflor. 1789—180 ledde han såsom general-vägintendent (utan lö anläggningen af nya vägar i Akershus stift. Jäm N. F. och G. A. Krohg kan han anses såso skapare af de norska väganläggningarna. Bland ha vägar, hvilka till en stor del byggdes af soldate må nämnas den bergenska hufvudvägen öfver Fil fjeld (där förut endast fanns en ridväg), den tron hjemska hufvudvägen och vägen från Kristian söderut längs kusten. 1814 var A. medlem af rik församlingen på Eidsvold, där han slöt sig till d unionella partiet, hvars ledare var grefve H. Wede Jarlsberg, som var gift med hans enda dotter oc blef hans arftagare. Hösten s. å. blef A. utnämn till norsk statsminister i Stockholm. Detta ämbe innehade han till 1822, då han drog sig tillbak till Bogstad, hvarest han afled 1824. Såsom stat man var han mindre betydande; han kan närma betraktas som grefve Wedels organ hos Karl Johan — A. var känd för sin stora gästfrihet och personlig älskvärdhet, egenskaper, som gjorde honom allmä afhållen, icke minst som Norges representant i Stock holm.

3. Peter A., de föregåendes kusin, ämbetsman f. i Fredrikshald 1744, blef 1773 dansk-norsk konsu i Hull och 1777 generalkonsul i London, i hvilk egenskap han var mycket verksam. Genom honom blefvo ångmaskiner första gången kända i Danmar och Norge. 1787 afgick han som guvernör ti Trankebar i Ostindien. Med okuflig energi arbetad han på utvecklingen af denna koloni och förvärfvad sig därunder i hög grad de inföddes tillgifvenhe under det att han hade många svårigheter och b kymmer att utstå, till följd dels af chikaner från honom underordnade ämbetsmännens sida, dels de då pågående krigen i Ostindien. 1806 lämnad han kolonien, kom 1808 hem till Norge och vistad sedan till sin död, 1832, på gården Öraker v Kristiania. Se Yngvar Nielsen, "Guvernör Pet Anker" (1870).

4. Karsten A., den föregåendes broder, stat man, f. i Fredrikshald 17 nov. 1747, uppehöll s 1771—72 i Stockholm för att underhandla om flottningsfrihet för norskt timmer på Klarälfven, var 1781—91 medlem af bergverksdirektoriet och 1792—1811 förste direktör i det danskasiatiska kompaniet. Från 1794 egde han Eidsvolds järnverk, där han 1811 bosatte sig och där han 1813 emottog prins Kristian Fredrik, till hvilken han redan förut stått i mycket intimt förhållande. Hos A. hölls i febr. 181 det bekanta notabelmöte, efter hvilket Kristi Fredrik proklamerade Norges oberoende, och lik ledes den stora riksförsamlingen 1814. Vid d nya statsskickets organisation, i mars 1814, blef medlem af regeringen, men öfvertog icke sitt ämbet utan afreste till England i en diplomatisk beskic

g. Ehuru de ledande engelske statsmännen icke ade honom och hans värf intresse eller välvilja, kades han likväl genom sina vidsträckta och tytelserika privata förbindelser att vinna gehör Norges självständighetskraf. 1815 fick han afsked n statsråd och deltog ej sedermera i det politiska et. Död på Birid glasbruk 13 mars 1824. A. en i ovanlig grad begåfvad man, hvilken äfven stod att göra sin personlighet gällande. Han pade ett stort bibliotek och tafvelgalleri på Eids d. Efter hans död skingrades de, men en betyde del däraf har nyligen åter samlats i järnkets minnesrika hufvudbyggning. — Se K. J. ker, "Christian Fredriks og Carsten Ankers brevsling 1814" (1901).

5. Karl Johan A., den föregåendes sonson, fattare, f. 1835, d. 1903, officer sedan 1855 och erstelöjtnant sedan 1897, kammarherre sedan 1873, gaf ett betydligt antal historiska och genealoka verk: *Admiral H. C. Sneedorfs levnet* (1884), *ografiske data om norske generalspersoner* (1885), *rske frivillige i danske forsvarskrige* (1887), *Nordnd i udenlandske krige efter 1814* (1888—89) fl. Han utgaf 1901 sin farfaders och Kristian driks brefväxling (se ofvan). O. A. Ö.

Anker, Albert, schweizisk genremålare, f. i s 1831, för det mesta bosatt i Paris, har blifvit tyckt för sina älskliga skildringar ur barnens lif.

Anker, Johan, dansk krigare, f. 1837 på Bornlm, d. 1876, blef 1858 löjtnant i Bornholms milis gjorde 1864 frivillig tjänst som artilleribefälfvare i skansen n:o 2 på Dybböl. Genom skicklighet tapperhet vann han rykte både bland fiender landsmän. Tillfångatagen vid skansarnas eröfring apr., fick han mottaga en berömmande adress n tyska officerare och afbildades sedermera på germonumentet i Berlin. Efter freden erhöll han hederssabel och årlig pension från statskassan, n lämnade krigstjänsten 1865. E. EBG.

Ankerit Haid., ett till minne af M. J. Anker pkalladt karbonat af kalcium, magnesium och järn. Brunspat.

Ankises (grek. *Ἀγχίσης*, lat. *Anchises*), *grek.-m. myt.*, en ättling af Dardanos, härskade i staden rdanos, vid Idaberget i Troas. Gudinnan Afrodite kade honom och födde åt honom sonen Æneas. r A. röjde denna hemlighet, blef han till straff för dödad, blandad eller förlamad af Zeus' blixt. ligt Vergilius blef den lame A. vid Trojas förring räddad af sin son Æneas, hvilken han sedan följde på hans irrfärder. Han dog därunder på cilien och begrofs på berget Eryx. J. F. J.

Anklagelse-jury (eng. *grand jury*, "stor jury"), . Enligt den engelska kriminalprocessen kan ingen ttalas vid domstol för ett gröfre brott, med mindre jury, hvilken benämnes *grand jury*, beslutar att l får ega rum. En sådan jury, hvilken utgöres af gst 23 och minst 12 jurymän, utses inom grefspet för hvarje särskild domstolssession genom tning bland dem, som upptagits på en af grefapets sheriff för detta ändamål upprättad lista. för anklagelse-juryn, hvars sammanträden ej äro entliga, förhandlas angående åtalets befogenhet h afhöras erforderliga vittnen, hvarefter juryn dkänner eller förkastar anklagelsen. För anklagelseryns beslut erfordras 12 sammanstämmande vota. talar sig anklagelse-juryn för åtalets förkastande, skall den, mot hvilken anklagelsen varit väckt, genast frigifvas. Åklagaren är oförhindrad att i förbättradt skick ånyo framställa en anklagelse. Jfr Jury. L. A.

A'nklam, kretsstad i preussiska reg.-området Stettin, på floden Peenes högra strand, 7 km. från dess mynning. 14,617 inv. (1900). A., hvars forna namn var Tanglim l. Anglim (Anklim), grundlades af vender, men fick på 1100-talet tysk befolkning och slöt sig senare till hanseförbundet. Under 1300- och 1500-talen voro dess rikedom och makt icke obetydliga. 1630 besattes A. af svenskarna, och dess gammalmodiga befästningar förstärktes af dem. 1648 blef A. svensk besittning, men eröfrades 1676 af kurfursten Fredrik Vilhelm, efter ett tappert försvar. 1698 började man på Dahlbergs förslag iståndsätta de förfallna fästningsverken. 1713 plundrades A. af ryssarna, besattes sedan åter af svenskarna, men togs 1714 af preussarna, till hvilka det aträddes 1720. Under pommerska kriget intogs A. upprepade gånger af svenskarna, men utrymdes snart åter. Fästningsverken slopades 1762. År 1806 gaf sig vid A. en kår preussare till fransmännen. J. F. N. L. W:SON M.

Ankōbar var förr hufvudstad i Sjoa i Abessinien, men kolera och hungersnöd tillintetgjorde 1892 till stor del befolkningen, hvarför konung Menelik 1894 flyttade sitt residens till Addis-Abeba.

Ankögel, den östligaste bergsgruppen i Hohe tauern, i Salzburg.

Ankōle l. Nkole (äfven Ankori), landskap vid östra stranden af Albert-Edvardsjön, med en medelhöjd af 1,600 m. ö. h. och med berg, som uppstiga ytterligare 400 m. Det är bördigt och tätt befolkadt samt lyder under vahumahöfdingar, af samma stam som vaganda.

Ankōri. Se Ankole.

Ankra (Fälla ankar, Kasta ankar l. Låta gå ankaret), *sjöv.*, förmedelst ankarets

fällande få ett fartyg att stanna på ett ställe. — Ankra för spring, vid ankarets fällande hafva ett från aktern kommande, i ankaret fäst tåg (spring, a). Genom att hala in på nämnda tåg och samtidigt "sticka" (utsläppa) något på kättingen (b), kan man få ett för ankar liggande fartyg att ändra riktning, hvarigenom man t. ex. bättre kan använda fartygets kanoner, lättare komma till segels o. s. v. Vill man *efter* ankringen utföra spring, kan detta

fastsättas på kättingen, hvarefter man kan få samma verkan genom att sticka på denna. R. N.*

An-kult, *etnol.*, dyrkan af förfäderna. Vill man skilja denna från dödskulten och själskulten i öfrigt, måste man betrakta den som en utveckling närmast af den senare. Ankulten förutsätter nämligen ej endast familje-, utan också släktbegreppet såsom utveckladt. Därjämte är ett utdanadt odödlighetsbegrepp ett dess nödvändiga villkor, något som ej afgjordt behöfver vara förhållandet med dödskulten i allmänhet. Genom grafoffrens upprepande en längre tid efter begrafningen torde denna kult, som ursprungligen var en vård om de allra närmastes stoft, hafva kommit att småningom sträcka sig till äfven aflägsnare släktled. Därmed var ankulten gifven, en religionsform, som redan under den neolitiska stenåldern hos Europas ariska (indogermanska) folk synes hafva kommit till full utveckling. Bland nu lefvande folk äro kineserna det, hos hvilket ankulten spelar den mest genomgripande rollen. Genom Kong-tse (Kon-fu-tse) utdanades nämligen ankulten till sina yttersta konsekvenser. Hela hans lära utmynnar i etiskt hänseende i ett inpräglande af vördnad för fäderna och dessas gärningar. Kineserna med sin förstelnande konservatism ge ock ett slående exempel på, hvart denna lifsuppfattning ytterst leder. Småningom gestaltade sig hos flere folk ankulten till en dyrkan af icke allenast familjens, utan ock stammens och folkets an- och urfäder. Dessa erhöllo då mer eller mindre gudomlig karaktär, vare sig detta skedde därigenom att en verklig mänsklig ättefader upphöjdes till gudomlighet eller en gudomlighet eller naturande insattes såsom släktens, stammens eller folkets urfader eller urmoder. Detta senare synes åtminstone hos de ariska folken hafva i regel varit förhållandet. Såsom bekant införde de isländske häfdatecknarna hednagudar såsom de nordiske konungarnas och folkens äldste anfäder. I de nordiska julsederna finnas åtskilliga drag, som intyga en hos oss fordom vidsträckt utöfvad ankult. Se vidare Dödskult och Själakult. N. E. H.

Ankvicka, *tekn.*, öfverdraga med kvicksilfver. Jfr Amalgamera.

Ankyloble'faron (af grek. *angky'los*, krokig, och *ble'faron*, ögonlock), en missbildning, som består däri att ögonlockskanterna helt eller delvis hopvuxit. Felet kan i vissa fall häfvas genom operation.

Ankyglo'ssum (af grek. *angky'los*, krokig, och *glōssa*, tunga), missbildning, som består däri att tungan vuxit fast, vanligen vid munhålans botten. Denna missbildning kan häfvas genom operation.

Ankylomēter (af grek. *angky'los*, krokig, och *me'tron*, mått), krökningsradie.

Ankylōs (af grek. *angky'losis*, krökning), *med.*, styfhet i en ledgång, hvarigenom dess funktion blir helt och hållet eller i väsentligaste mån upphäfd. En sådan orsakas af svårare skador och inflammationer i leden och är antingen falsk, då endast de relativt mjuka delar, som bilda ledgången, skrumpnat och förhindra rörligheten, eller verklig, då efter ledbroskens förstöring benytorna sammanvuxit. Ankylosen är besvärligare, i den mån leden styfnat i en ofördelaktig ställning: t. ex. för låret och underbenet den böjda ställningen, för skulder- och armbågsleden den sträckta. Den falska ankylosen kan vanligen afhjälpas genom gymnastik eller behandling medelst sträckapparater och maskiner; den verkliga däremot kan ej rättas genom annat än mer eller mindre vanskliga operationer. En numera vunnen riktigare insikt i ledgångssjukdomarnas behandling har mycket förminskat ankylosernas antal. RSR.*

Ankȳra. Se Angora.

Anlag. 1. *Psyk.* De medfödda möjligheterna eller benägenheterna (dispositionerna) hos människor (och djur) till viss verksamhet, hvilka tillsammans med "miljön", uppfostran och hennes egna bemödanden bestämma hennes utvecklings både riktning och höjd. Rörande de nämnda utvecklingsfaktorernas inbördes vikt och betydelse finnas mycket olika åsikter. Under upplysningstidehvarfvet trodde man ännu allmänt på uppfostrans allmakt, såsom Helvetius med den största ensidighet formulerat denna åsikt i påståendet, "att alla människor födas lika och med samma förmåga, och alla olikheter bero på uppfostran"; ja, ännu en annars så nykter tänkare som John Stuart Mill lutade starkt åt denna uppfattning. För närvarande möter man oftare en ensidig uppskattning af "miljön", de yttre förhållandena, de "sociale forhold", som förmenas göra människorna och samhällsklasserna till hvad de äro. Utan att på något sätt förneka dessa båda nämnda faktorers stora betydelse, måste man dock erkänna de medfödda anlagen såsom den mänskliga utvecklingens viktigaste förutsättning, själfva den grund, hvarförutan de öfriga utvecklingsfaktorerna skulle sakna fotfäste. Anlagen äro dels gemensamma för alla normala människor, dels gemensamma blott för vissa befryndade grupper (personer af samma folkstam, samma folk, samma släkt eller familj), dels rent individuella. I den ordning arterna af anlag här nämnts utgöra de senare nämnda närmare specifikationer af de först nämnda: en individs särskilda anlag äro specifikationer af hans familjs, dennas af släktens, dennas af folkets o. s. v., tills man slutligen möter de allmänna mänskliga anlag, hvaraf alla de andra äro närmare differentierade former. Den nutida psykologien, som söker frigöra sig från de gamla teorierna om en mångfald själsförmögenheter, får i själfva verket tillbaka samma verklighet under begreppet de medfödda anlagen, som äfven de utgöra den bottensats som stannar kvar, när den individualpsykologiska analysen utsöndrat allt, som den enligt sina metoder kan förklara. Den psykologiska öfversikten af anlagens hufvudarter kan därför begagna sig af de gamla själsförmögenheternas termer, låt vara i något förändrad bemärkelse. Den grupp af anlag, som är lättast att iakttaga och å andra sidan äfven svårast att förklara såsom annat än medfödda möjligheter eller dispositioner, är väl instinkterna (se Instinkt). Hvarje sinne har sina särskilda anlag, ofta olika hos olika människor. Inom minnet har man att skilja mellan lika många typer för anlag, som det finnes olika sinnen, hvilkas förnimmelser i minnet återkallas (se Minne). Likaså finnas olika fantasianlag, olika förståndsanlag, skilda riktningar i känslornas och viljans anlag. Dessa mångskiftande anlag, som spela en så väsentlig roll bland vårt inre lifs orsaker, äro själfva följder af ärftligheten, äro nedärfda från närmare eller fjärmare förfäder (se Ärftlighet). Att de dock aldrig hos ättlingarna blifva alldeles desamma som hos föräldrarna, beror naturligen på den individuella blandningen af de från fadern och de från modern ärfda anlagen,

utom atavismens underliga insatser (jfr Atavism). Att de psykiska anlagen på något sätt stå nära samband med de fysiska och närmast med hjernans och nervsystemets ärfda beskaffenhet, lider det tvifvel, huru många än de olika hypoteser äro, som uppställts rörande det närmare bestämmandet af detta samband (se Själ). S—E.

2. *Pedag.* För uppfostran äro ungdomens medfödda anlag såväl grunden som en del af gränserna: uppfostran är möjlig just genom anlagens bildbarhet, men omöjlig, där icke de nödiga anlagen finnas. Anlagen stärkas genom öfning och medöfning, hämmas genom att icke öfvas. Uppfostran kan därför hämja utvecklandet af de goda och delvis hindra utvecklingen af de dåliga anlagen. Ett klokt hänsynstagande till anlagen är därför uppfostringslärans mera viktigaste grundsats. Först och främst har man därvid att tillse att ungdomens hela lif blir tillräckligt rodt, att det i hemmet och skolan finnes tillräckligt mycket af arbetsglädje, för att de naturliga anlagen skola behålla sin rätta spännkraft. Därnäst måste hänsyn tagas till de olika anlagen och hela uppfostran efter dem individualiseras, liksom ock valet af lefnadssätt borde ske efter anlagen och ej efter något annat. Alla dessa hänseenden lämnar vår tids uppfostringssystem i hem och skola alltför mycket öfrigt att önska. S—E.

3. I *medicinsk* (patologisk) mening betecknar anlag (predisposition) den benägenhet för sjuklighet i allmänhet eller den mottaglighet för en viss sjukdom eller ett visst slag af sjukdomar, som i olika grad befinnes hos olika individer. De sjukliga anlagen äro antingen förvärfvade eller medfödda. Hvarje individ står i en ständig växelverkan med den värld, som omgifver honom: han mottager från denna alltjämt inflytelser af mångfaldigt olika art och af växlande styrka. Inom vissa gränser motstår och förvinner kroppen dessa inflytelser, eller tillgodogör den sig dem, ja en stor del af dem äro alldeles nödvändiga för hans utveckling och fortbestånd. Om inflytelserna af det sistnämnda slaget upphöra eller blifva för svagt, eller om inflytelserna, af hvad slag de vara må, verka för starkt eller hastigt, eller om de i sig själfva äro af mera skadlig art, kunna de antingen direkt framkalla en bestämd sjukdom, eller också — och detta i synnerhet när de inverka abnormt under en längre tid — åstadkomma en lindrigare sjukelse från det normala tillståndet, ett tillstånd af svaghet eller af minskad motståndskraft äfven mot andra inflytelser, och detta betingar då en disposition för sjukdom eller utgör ett förvärfvadt sjukligt anlag. Detta anlag kan antingen direkt under fortbestånd af den predisponerande orsaken, t. ex. fuktig bostad, dålig näring o. s. v., eller andra missgynnande omständigheter öfvergå till verklig sjukdom, eller också kan denna senare framkallas af en sig själf ofta obetydlig, ofta förbisedd, tillfälligt verkande orsak, som kroppen under andra förhållanden skulle hafva öfvervunnit.

Hela organismens hälsa beror därpå att alla organ fullgöra sina förrättningar normalt och harmoniskt. Angripes ett organ så, att det sviker härutinnan, t. ex. då vissa förändringar i detsamma kvarstå efter en sjukdom, så föranleder detta ofta anlag (disposition) för sjukdom äfven hos andra organ inom samma organism. Hos ett organ, som en gång varit sjukt, motstår ofta under längre eller kortare tid, äfven om själfva sjukdomen synes häfd, en ökad benägenhet för insjuknande på nytt. Vid recidiv, t. ex. vid frossa, beror dock sjukdomens förnyade utbrott ofta därpå att den aldrig varit fullständigt öfvervunnen. En genomgången sjukdom kan emellertid äfven i hög grad minska eller fullständigt tillintetgöra det förut befintliga anlaget för samma sjukdom, eller, om man så vill, känsligheten, mottagligheten för den inverkan, som framkallar sjukdomen, så t. ex. koppor, mässling, skarlakansfeber, nervfeber, kikhosta m. fl., hvilka sjukdomar föranledas af särskilda infektionsämnen, som ej mera verka på organismen, sedan den genomgått den motsvarande sjukdomen.

Medfödda eller ärfda anlag äro sådana, som, vare sig att de kommit till utbrott eller ej, förefinnas eller förefunnits hos fadern eller modern eller hos båda, och som på likartadt sätt framträda hos afkomman med ökad eller minskad eller ock med samma styrka. Sålunda se vi barn af sina föräldrar ärfva anlag för tuberkulos, gikt, svulstbildningar af olika slag, såsom kräfta m. m., för stark fettbildning, kretinism, blodslag, epilepsi, hypokondri, hysteri, sinnesrubbning o. s. v. Man kan lätt förstå detta, om man besinnar, att barnet i allmänhet utvecklar sig mer eller mindre efter typen hos den ene eller den andre af föräldrarna eller efter bådas; något som vi ju äro vana att se uttryckt såväl i anletsdrag som i andra både fysiska och psykiska egenskaper. Det är då naturligt, att kroppen i sin helhet eller i utvecklingen af vissa särskilda organ kan komma att lida af samma svagheter eller afvikelser från det normala, som finnas hos förebilden. Det ärfda anlaget kan framträda vid tidigare år eller vid en mera framskriden ålder. Sjukliga anlag inom en familj utvecklas i allmänhet till en synnerlig höjd genom giftermål mellan nära anförvanter. Stundom kommer ett ärfdt sjukdomsanlag ej till utbrott hos en generation, utan liksom öfverhoppar denna för att åter framträda hos barnbarnen. Icke alla medfödda sjukliga anlag eller abnorma tillstånd af organismen äro i egentlig mening ärfda. De kunna nämligen hafva uppkommit under fosterlifvet genom tillfälligt inverkande omständigheter eller redan på detta stadium genomgångna sjukdomar.

En del anlag, såväl ärfda som förvärfvade, kunna öfvervinnas genom klok behandling och under gynnsamma förhållanden.

Sjukdomsanlagen växla och framträda olika starkt för olika sjukdomar under olika åldrar, och detta står i allmänhet i samband med kroppens och dess särskilda organs växlande utvecklingsskeden. Så framstår under den tidigare barnaåldern benägenhet för rubbningar inom matsmältnings- och andningsorganen, strypsjuka, kikhosta, rakitis, körtelaffektioner, skrofler, hjärnvattusot, hjärnhinnetuberkler o. s. v. Att barn så mycket oftare än äldre angripas af vissa febrar, såsom mässling, skarlakansfeber, m. fl. dylika sjukdomar, torde mindre bero därpå, att de hafva en särskild disposition för dessa sjukdomar än därpå, att de flesta människor redan som barn genomgått de ifrågavarande sjukdomarna och just därigenom blifvit mindre mottagliga för dem.

Under pubertetsutvecklingen framträda sjukliga anlag, som stå i samband med denna, under ynglingaåldern anlag för lungsot, bleksot o. s. v., under mannaåldern för rubbningar inom matsmältningsorganen, hemorrojder, lefver- och njurlidanden, gikt,

rubbningar inom nervsystemet, hypokondri, hysteri; hos mannen särskildt anlag för sjukdomar i blåsan och prostata, hos kvinnan för sjukdomar i lifmodern och äggstockarna o. s. v.; i de klimakteriska åren och under ålderdomen anlag för kräfta, sjukdomar i urinvägarna, lungemfysem, astma, förändringar i blodkärlens väggar, blodslag, sjukliga förändringar i sinnesorganen, företrädesvis ögonen o. s. v.

Olikheten i kön betingar särskilda sjukdomsanlag, hufvudsakligen beroende på den så olika organisationen och könsfunktionen hos mannen och kvinnan. Hos den senare framträder sålunda en mängd för henne egendomliga rubbningar och sjukdomsanlag i sammanhang med menstruationen, hafvandeskapet, förlossningen, barnsängen, digifningen o. s. v.

Olika uppfostran, lefnadssätt och sysselsättning bidraga äfven ofta till utbildande af skilda sjukdomsanlag hos man och kvinna. Det vill synas, som hos nyfödda barn dispositionen för sjukdom vore större hos gossar än hos flickor. Öfverallt födes nämligen ett större antal af de förre än af de senare (105—106 gossar mot 100 flickor), men dödligheten är så mycket större bland gossarna, att missförhållandet blir utjämnadt redan under första lefnadsåret.

I allmänhet taget är dispositionen för sjukdomar störst under första lefnadsåret, särdeles under de första veckorna. Detta har sin grund i det nyfödda barnets plötsligt ändrade lifsförhållanden, i det späda barnets svagare motståndskraft, olämplig behandling o. s. v. (45 proc. af alla födda dö under 1:a lefnadsåret. Se Dödlighet). Sedermera aftager dispositionen för sjukdomar till omkring 7:e eller 8:e året, blir relativt obetydlig mellan 8:e och 14:e året, ökas under manbarhetsutvecklingen (pubertetsperioden), minskas sedan åter efter fulländad utveckling och har sitt andra minimum vid den åldersperiod, som inträffar vid omkr. 24—30 år, hvarefter den åter småningom tilltager. Olika kroppskonstitution medför något olika sjukdomsanlag. Äfven i de särskilda temperamenten har man sökt en källa för sådana. Se vidare Ärftlighet. A. -Y.*

Anlag, Lutnings-anlag l. Dosseringsanlag, *väg- o. vattenb.*, det horisontala afståndet mellan en lutande rät linjes ändpunkter (linjens horisontal-projektion). Har linjen ett visst läge i ett lutande plan, nämligen vinkelrätt mot någon i planet belägen horisontal linje, så angifver linjens lutningsanlag äfven planets. Ordet nyttjas i synnerhet vid angifvande af lutningar hos jordfyllningar, bergväggar, murar o. d., men begagnas numera sällan. KLBG.*

A'nlaut (ty.), "begynnelseljud", uddljud (se d. o.).

Anlete. Se Ansikte.

Anlofning l. Upplofning, *sjöv.*, en fartygsmanöver, hvarigenom förskeppet bringas närmare upp mot vinden, d. v. s. så att vinden kommer att blåsa mera för-ifrån. Motsatsen: Afhållning. R. N. (H. W—L.)

Anläggningshöjd, *krigsv.*, ett bröstvärns inre öfre kants höjd öfver det för skyttarna afsedda bakomvarande planet. L. W:SON M.

Anlöpa. 1. *Sjöv.* För en kort tid segla in i en hamn, som ej är destinationsorten.

2. *Metall.* Förändra färg eller glans (framför allt om metaller). Ädla metaller anlöpa genom syreupptagning ur luften, silfver genom svafvelbindning från luftens vätesvafla. Särskildt användes termen anlöpning inom stålmanufakturen. Vid härdning öfvergår det i stålet befintliga kolet från en existensform, karbidkol, till en annan, s. k. härdningskol, hvilken förändring af kolform ger upphof till det härdade stålets hårdhet. Vid härdning blir stålet emellertid så sprödt, att det oftast svårligen kan i dylik form användas i praktiken. Denna sprödhet borttages genom anlöpning, hvarmed förstås en mer eller mindre stark återupphettning af detsamma. Vid denna upphettning öfvergår åter en del af stålets kolhalt till karbidkol och återger stålet en del af dess ursprungliga seghet. Ju högre upphettningen drifves, desto mer af härdningen borttages och dess segare blir stålet. För olika ändamål böra de härdade pjäserna anlöpas olika starkt, och bedömes anlöpningsgraden på grund af de olika färgade oxidhinnor, som vid anlöpningen uppstå å stålets yta, och motsvaras hvarje anlöpningstemperatur af sin bestämda färg. Sålunda anlöpas

stämplar o. d. till gul färg	(200—240° C.)
rakknifvar och extra hårdt verktygsstål till brunröd färg	(265°)
hårdt borr- och hyfvelstål till mörkgul eller purpurröd färg	(275°)
bordsknifvar till blå färg	(295°).

Anlöpningen kan enklast ske så, att man omedelbart efter fullbordad härdning låter stålet kvarstanna i härdningsvätskan, tills det fullständigt afsvalnat, samt återuppvärmer detsamma öfver koleld eller å ett varmt sandbad, tills den önskade anlöpningsfärgen visar sig, då det ånyo afkyles i härdningsvätskan. Stålets härdning och anlöpning fordra emellertid stor yrkesskicklighet. G. D.

Anlöpningsfärgerna bero på tjockleken af det bildade oxidskiktet, alldeles såsom färgen på Newtons färgringar. Denna tjocklek bestämmes ej blott af upphettningstemperaturen, utan också i någon mån af tiden för upphettningen, om denna sker i ett luftbad. Äfven gjutjärn, koppar, mässing och nickel ge vackra anlöpningsfärger. Önskar man en bestämd färg på anlöpningen, förfar man enklast så, att man bringar det föremål, som skall anlöpas, in i ett luftbad (200° C. för stål och järn, 120° för koppar, öfver 200° för mässing) och låter det ligga så länge i badet, tills den önskade färgen uppnåtts, hvarefter det hastigt afkyles. S. A—S.

Anlöpning. Se Anlöpa.

anm., förkortning för *anmärkning.*

Anmärkaren, den svenska periodiska pressens (efter 1809) första egentliga oppositionsblad. 28 mars 1816 utgafs från cederborghska tryckeriet i Stockholm dess första nummer (2 blad, 4:o), innehållande bladets anmälan. "Där man upptäcker felaktigheter, missbruk eller dårskaper, skall man dristigt gifva dem tillkänna och till deras rättande använda förnuftets och sanningens vapen, någon gång skämtets, aldrig smädelsens." Ansvarige utgifvaren och egaren var F. Cederborgh. Bladet, som anmäldes till subskription i "samlingar" om 12 nummer, utgifna en eller flera gånger i veckan, utkom efter första samlingens slut, 4 maj, ånyo först 2 nov., hvarefter den väl utan dylikt afbrott fortgick; men det var först med "tionde samlingen" (okt. 1817), som bladet fick värde och betydenhet, i det Georg Scheutz då ingick som medegare och medredaktör, under det Cederborgh fortfarande var bladets ansvarige utgifvare. Scheutz skulle, enligt

ntraktet, jämväl förse sig med ett tillståndsbref, den händelse indragningsmakten afbröte "Anmärrens" utgifning, hvilket Scheutz äfven 16 sept. 1819 rkställde. Det då uttagna tillståndsbeviset lydde Anmärkarne, och då "Anmärkaren" 24 jan. 820 verkligen indrogs, utkom två dagar senare sta numret af "Anmärkarne". Men Cederborgh, m ej varit i Stockholm under indragningen, ingick l k. m:t med en mot Scheutz förnärmande ansökan t af kungl. nåd ånyo få utgifva den indragna ningen, hvilket genast bifölls, och från 12 febr. 820 utkom åter "Anmärkaren", men nu ej mer n samma som förut. "Anmärkarne", i hvars reaktion äfven magister J. Johansson ingick, bildade sig 29 nov. 1820 till det bekanta och nge betydande halfveckobladet Argus, under t Cederborghs "Anmärkaren" alltmer förlorade rräng, helst sedan den i sin anmälan för 1823, då t allmänna intresset i ovanlig grad var riktadt på ksdagsärendena, öppet förklarade: "de stora poliska frågorna lära icke i detta blad komma att ofta skuteras, emedan redaktörerna tro helt enfaldigt, t folk och land med Guds hjälp styras dem förutan". adet fortlefde emellertid, om ock med ringa spridng och föga betydenhet, intill 4 april 1829. Det de dock 27 nov. 1827 antagit titeln "Politisk, ridisk och litterär tidning" och lofvat bli hvad Anmärkaren" fordom varit. Teodor Sundler stod dess sista kvartal som "ansvarig utgifvare".

Bladets betydenhet i vår tidningshistoria inskränker g således visserligen till åren 1817—20, men det r i dessa årgångar tillräckliga anspråk att nämnas n nutida svenska opinionspressens förelöpare, Anärkarnes och Argus' fader. Anmärkarens sätt att handla det s. k. "Värmdömålet" (1819) var helt kelt epokgörande; så hade allmänheten aldrig förr nom tidningspressen fått uppmärksamheten fäst på aktmissbruk, misshandel och våld, föröfvade i insteutöfning och öfverskylda af högre vederrande, och ingen nedtystning blef möjlig. Tidngen stred för öfrigt under Scheutz' ledning mot otektionism, skråväsende, officiellt spioneringstem m. m. och yrkade i ett hofsamt språk på rverkligandet i statslifvet af befintliga grundlagsliga rättigheter samt på en ordnad folkunderning. H. W.

Anmärkarne, tidning. Se Anmärkaren.

Anmärkning, *förv.*, framställning af fel, som lifvit iakttagna vid granskning af en allmän räkenap. Skriftväxlingen om och behandlingen af en märkning kallas anmärkningsmål. Sedan derbörandes förklaring inkommit jämte tillrande utlåtande, afgifver revisorn påminelser, hvarefter följer resolution l. utag, såvida frågan är fullkomligt utredd. I annat ll eller om revisorn i påminnelserna skärpt det kande, som han i anmärkningen först framställt, mmuniceras handlingarna ånyo en eller flere nger, och hvarje gång handlingarna återkomma, gifver revisorn ytterligare påminnelser mt, då ingen vidare skriftväxling i målet erfordras, utpåstående. — Anmärkningsprocent l. observationsprocent kallas den del (i allmänhet 15 proc.) reviderande tjänsteman njuter såsom sportel i tjänsten af medel, som till ljd af hans anmärkningar inflyta i statens eller nan allmän kassa. Vanligen betalas procenten af allmänna medel, men om anmärkningen varit föranledd af gröfre försummelse eller vanvårdnad, ådömes den felande att betala, utom själfva anmärkningsbeloppet, äfven procenten. KBG.

Anmärknings-anledning, *statsr.* Vid sidan af den granskning af statsrådets verksamhet, som riksdagen genom sitt konstitutionsutskott utöfvar, är (genom § 57 i riksd.-ordn.) åt hvart och ett af riksdagens öfriga utskott, liksom åt hvarje enskild ledamot af någondera kammaren, rättighet förbehållen att mot konungens rådgifvare framställa s. k. anmärkningsanledningar. Vid dylikt tillfälle må inför kammaren endast följande ordalag nyttjas: "Det är anledning till anmärkning mot statsrådet, eller den eller den ledamoten eller föredraganden, hvarom remiss begäres till konstitutionsutskottet, inför hvilket anledningen skall uppgifvas". Dylik remiss får ej vägras. J. H.

Anmärkningsbok, *skolv.*, anteckningsbok, som skall egas af hvarje särskild lärjunge i en skola och i hvilken af läraren anmärkes hvilka lektioner lärjungen försummat äfvensom öfriga förseelser m. m. Denna bok hemtages af lärjungen vid hvarje veckas slut till vederbörande målsman, som genom inskrifvande af sitt namn uti densamma visar, att han fått kännedom om anmärkningarna och därvid tillika upplyser huruvida försummelse af någon lärotimme till äfventyrs skett med hans begifvande o. d. Anmärkningsboken, som alltså utgör ett medel för skolan och hemmet att meddela sig med hvarandra, har sin betydelse dels särskildt däri, att skoltukten genom den i viss mån flyttas till hemmet, dels i allmänhet däri, att dess användning innebär ett erkännande af ett hemmets berättigande inflytande gentemot läroverket. Anmärkningsböcker hafva, efter Nya elementarskolans i Stockholm föredöme, tämligen allmänt införts i våra skolor.

Anmärkningsmål, *förv.* Se Anmärkning.

Anmärkningsprocent, *förv.* Se Anmärkning.

Anna, ett räknemynt i Brittiska Indien, = $^1/_{16}$ kompani-rupie (= något öfver 11 öre nominellt värde). 1 anna indelas i 12 pie (se d. o.). Intet mynt af 1 annas värde präglas, men väl ett silfvermynt om 2 anna och ett bronsmynt om $^1/_2$ anna l. 6 pie. — Anna kallas äfven en pärlvikt (= 12,$_{15}$ mgr.) och ett saltmått (= 26,$_{34}$ hl.) i Bombay samt en äldre guld- och silfvervikt (= 0,$_{728}$ gr.) i Bengalen.

Anna, drottning Didos syster. Se Anna Perenna.

Anna, helgon, jungfru Marias moder, var enligt den kyrkliga traditionen bördig från Betlehem och dotter af den judiske prästen Mattan. Gift med Joakim af Juda stam, födde hon efter ett tjugoårigt barnlöst äktenskap Maria, Jesu moder. Hennes historia finnes utförligt behandlad i de apokryfiska skrifterna *Evangelium de nativitate Mariæ* och *Protevangelium Jacobi.* I den kyrkliga konsten afbildas hon vanligen med sin dotter Maria på armen eller sysselsatt med att lära henne läsa. Annas åminnelsedag är inom rom.-katolska kyrkan 26 juli, inom den grekiska 25 juli och 9 dec. J. H. B. (J. HDR.)

Anna, *svenska furstinnor.* 1. Gustaf I:s dotter med hans andra gemål, Margareta Leijonhufvud, föddes på Stockholms slott 19 juni 1545. De många utländska sändebud, som voro närvarande vid Erik XIV:s praktfulla kröning, 1561, hemförde till sina hof smickrande underrättelser om konungens systrar,

och snart började furstarna inleda underhandlingar om äktenskapsförbindelser med de svenska prinsessorna. Redan 1562 infann sig i Stockholm pfalzgrefven till Veldenz, Lauterbeck och Lützelstein, Georg Johan (Jöran Hans), hvilken anhöll om prinsessan Annas hand. Han blef mottagen med mycken ståt, och 20 dec. s. å. firades fursteparets förmälning. Pfalzgrefven var ett underligt hufvud, som lade sig i många vidlyftigheter och vid sin död, 1592, lämnade sin familj och sin lilla stat belastad med en skuld af 300,000 fl., hvaraf A. gjorde så stora afbetalningar hon med klok sparsamhet förmådde. Hon afled 30 mars 1610 och begrofs i klosterkyrkan Remigiusberg. Ett särskildt kapitel egnas henne i Gümbel, "Gesch. d. fürstentums Pfalz-Veldenz" (1900).

2. Johan III:s dotter med Katarina Jagellonica, föddes på Eskilstuna slott 17 maj 1568. Hon åtföljde 1587 sin broder Sigismund till Polen och var 1589 närvarande i Reval vid mötet mellan konungarna Johan och Sigismund. Vid den sistnämndes förmälning med Anna af Österrike, 1592, frambar hon de af konung Johan fångslade rådsherrarnas suppliker om att Sigismund och hans gemål skulle fälla förböner för dem hos konungen, hvarefter dessa herrar med orubblig trohet stodo på Sigismunds sida. 1595,

Prinsessan Annas grafmonument.

då prinsessan Anna vistades på Stegeborg, lät hon där sammanviga Johan Gyllenstierna och grefve Per Brahes dotter Sigrid, ehuru denna förut var trolofvad med Erik Bielke. År 1598 anträdde hon för andra gången en resa till Polen och då för att förmälas med markgrefven Georg Johan (Hans) af Brandenburg. Detta äktenskap gjordes dock om intet genom yttre förvecklingar. — Anna berömmes för sin stora välgörenhet, hvilken hon visade icke endast mot Sigismunds, utan äfven mot hertig Karls anhängare. Särskildt hade Karl Karlsson Gyllenhielm hennes förbön att tacka för sin befrielse ur 12-årigt fängelse. Karl IX drog emellertid icke i betänkande att i sin rimkrönika framställa sin brorsdotter i en ganska ofördelaktig dager, i synnerhet med anledning af hennes förtroliga förhållande till Gustaf Brahe. Huruvida dessa anspelningar voro grundade, lär icke numera med visshet kunna sägas. 1605 erhöll hon starostiet Strassburg, hvarest hon bosatte sig. Hon dog (26 febr.?) 1625 i Marienburg i Preussen, men i anledning af hennes trogna framhärdande i den lutherska läran afslog påfven Sigismunds anhållan att få låta högtidligen fira hennes begrafning, hvarför hon icke jordades förr än 16 juli 1636, då konung Vladislav i Polen lät föra hennes stoft till Mariakyrkan i Thorn, där hennes vackra grafmonument ännu är kvar, men i förfallet skick (se fig.). Jfr uppsats af E. Wrangel i Ny ill. tidn. för 1899.

3. Sigismunds första gemål, dotter till ärkehertig Karl af Österrike och Maria af Bajern, f. 16 aug. 1573, blef 1592 i Krakau förmäld och kröntes i Uppsala som svensk drottning 1594. Hon dog i Krakau 10 febr. 1598, då hennes femte barn föddes. Det var hon och hennes gemål, som på prinsessan Annas förbön (se ofvan) utverkade konung Johans nåd för de fängslade rådsherrarna. Till lifgeding fick hon Linköping, Söderköping och Stegeborg med underlydande län. C. S—E. (H. W.)

Anna, *danska furstinnor*. 1. Prinsessa af Brandenburg, f. 1487, d. 1514, gift 1502 med hertig Fredrik af Slesvig-Holstein, konung Kristian I:s son, sedermera dansk konung (Fredrik I). Med honom hade hon sonen Kristian (III). — 2. Kristian III:s dotter, se Anna (kurfurstinna af Sachsen). — 3. Fredrik II:s dotter, se Anna (engelska furstinnor). — 4. Anna Katarina, f. 1575, d. 1612, dotter till kurfursten Joakim Fredrik af Brandenburg, gift 1597 med konung Kristian IV, åt hvilken hon födde 4 söner och 3 döttrar. — 5. Anna Sofia Reventlov, f. 1693, dotter till danske storkansleren grefve Konrad Reventlov, bortfördes 1712 af Fredrik IV, som med henne ingick ett morganatiskt äktenskap, under det att drottning Louise ännu lefde, och upphöjde henne till "furstinna af Slesvig". När drottningen dog, 1721, lät Fredrik genast ånyo viga sig vid henne och förklarade henne för drottning. Hon fick 6 barn, hvilka alla dogo som små. Konungens syskon och legitima barn, i synnerhet kronprins Kristian (K. VI), hatade styfmodern, och efter konungens död (1730) förvisades hon, trots kronprinsens uttryckliga löfte 1725 att hålla henne i ära, genast till sitt fädernegods, Clausholm, i Jylland, och de gods, som hon fått af konungen, blefvo henne fråntagna. Dock behöll hon drottningtitel och fick en obetydlig årspension. Död 1743. Hennes lik fördes till Roskilde domkyrka, där ett eget grafkor inköptes åt henne. E. EBG.

Anna, *engelska furstinnor*. 1. A. af Böhmen, Rikard II:s första gemål, dotter af tyske kejsaren Karl IV, kom 1382 till England och dog barnlös i pesten 1394.

2. A. Boleyn [bu'lin], Henrik VIII:s andra hål, f. 1507, dotter till sir Thomas Boleyn, hvilken sedan blef grefve af Wiltshire. Hon kom i sin barndom att tillbringa några år vid franska hofvet, men återkallades 1522 till det engelska. Hennes skönhet, bildning och behag uppväckte en lidelsefull kärlek hos konungen, som påskyndade sin plan att skiljas från Katarina. Då påfven gjorde svårigheter att bevilja skilsmässan, bröt Henrik med Rom. Innan ännu ns förra giftermål hunnit lagligen upplösas, blef t kändt, att han 25 jan. 1533 låtit hemligen a sig vid Anna, som 1 juni högtidligen kröntes drottning och 7 sept. födde honom en dotter, sabet, sedan Englands drottning. A. gynnade ormationen och införde vid engelska hofvet den a franska sällskapstonen i stället för den stela gelska etiketten. Henriks känslor för henne tyckas börjat svalna genast efter bröllopet, och sedan ns hopp att med henne få en son gått om intet n han fattat häftig kärlek för ett nytt föremål, ne Seymour, beslöt han befria sig från Anna. nna blef anklagad för otrohet, utan bevis dömd och maj 1536 halshuggen. Dagen därpå gifte sig med Jane Seymour. Se Froude, "History of gland" (bd 1, ny uppl. 1881), och Friedmann, Anne Boleyn" (2 bd, London 1884).

3. A. af Kleve, Henrik VIII:s fjärde gemål, f. 15, d. 1557, dotter till hertig Johan III af Kleve. ranledd af ett af hans egen hofmålare, Holbein, iladt porträtt af henne, friade H. till henne. ftermålet egde rum 6 jan. 1540, men Henrik fick art afsmak för sin nya gemål. Gunstlingen Thomas omwell, som lockat konungen till giftermålet, blef lshuggen, och konungen lät efter några månader lja sig från sin gemål, som erhöll en pension och de kvar i England till sin död.

4. A., Jakob I:s gemål, f. 1574, d. 1619, dotter l Fredrik II af Danmark, blef 1589 i Oslo förmäld d Jakob, då konung af Skottland. Hon var moder l Karl I.

5. A. Stuart, drottning af Storbritannien och land 1702—14, f. 1665, dotter till Jakob II och ns första gemål, Anna Hyde. På grund af Karl s uttryckliga befallning uppfostrades hon jämte äldre syster, Maria, i protestantiska läran. 1684 f hon förmäld med prins Georg af Danmark (d. 08, en broder till Kristian V och till Karl XI:s mål, Ulrika Eleonora). För sin barndomsvän vid lfvet Sarah Jennings (gift med lord Churchill, iermera hertig af Marlborough) hade hon tidigt ttat och bibehöll länge en gränslös tillgifvenhet, h gunstlingen hade stort inflytande på såväl Annas n hennes svage gemåls handlingssätt. Under volutionen 1688 flydde A., påverkad af lady urchill, till Oxford och återvände till London först ian Vilhelm af Oranien anländt dit. A. kom snart spändt förhållande till sin syster och svåger, förorsakadt först af tvister om A:s apanage, men förnämligast, sedan Marlborough 1692 råkat i onåd, af hennes vägran att afskeda lady Marlborough, hvilket ledde till att A. måste afflytta ur det kungliga palats hon förut bebodde. Först sedan Marlborough åter tagits till nåder, 1695, blef hon försonad med svågern (Maria hade under tiden dött). Enligt bestämmelserna i "Declaration of rigths" uppsteg A. 1702 på tronen, men Marlborough blef i följd af sin gemåls inflytande och genom lordskattmästaren Godolphin landets verklige regent. A., hvars sympatier helt och hållet tillhörde tories, tog emellertid i sin hand de kyrkliga befordringarna, hvilka hon afgjorde i strängt högkyrklig anda. Marlborough, som påverkades af det i parlamentet härskande whigpartiet, hvilket var för krigets fortsättande, tvang henne genom sin hertiginna att 1708 afskeda de återstående medlemmarna af torypartiet inom ministären och i den insläppa whigpartiets ledare. Härigenom undergräfdes lady Marlboroughs inflytande. A. fann därjämte en ny gunstling i mrs Masham, en släkting till hertiginnan, som själf infört henne vid hofvet. Lady Marlborough sökte väl bibehålla sin anspråksfulla ställning, men A. retades af hennes tyranni. 1710 afskedades ministären, och en toryministär bildades, i hvilken Harley och S:t John voro de förnämste medlemmarna. 1711 blef lady Marlborough afskedad från alla sina befattningar vid hofvet, ministären inledde fredsunderhandlingar med Frankrike, Marlborough skildes från befälet och åtalades för försnillning. De nya valen gåfvo en torymajoritet i underhuset; genom den ryktbara kreeringen 1711 af tolf nya peerer på en gång fick regeringen öfverhand i öfverhuset, och separatfreden med Frankrike gillades. A. hyste för sin halfbroder Jakob, den äldre pretendenten, mycken välvilja, men om denna sträckte sig därhän att hon med fara för den af henne högt skattade engelska kyrkan ville förskaffa honom tronföljden efter sin död, är omöjligt att afgöra. Säkert är, att hon motsatte sig inkallandet af kurfursten af Hannover till England under hennes lifstid och att under hennes sista år förändringar företogos inom ministären, hvilka ingåfvo jakobiterna stora förhoppningar. Men dessa gingo om intet genom hennes 1 aug. 1714 inträffade död.

A. är för eftervärlden mest känd som "den goda drottning Anna". Vid flera tillfällen lade hon emellertid i dagen att hon som drottning handlade under känsla af ansvar inför sitt folk. Det förtjänar anmärkas, att endast ett fåtal af författarna från det i Englands litteraturhistoria ryktbara "drottning Annas tidehvarf" kommit i beröring med eller rönt understöd af henne. A. hade 17 barn, hvilka alla dogo i späd ålder. Hon var Englands sista regent af stuartska huset och den första regent af Storbritannien sedan England och Skottland genom den 1707 ingångna unionen erhållit gemensam styrelse och gemensamt parlament. — Litt.: Ranke, "Englische

geschichte" (bd 7, 3:e uppl. 1877—79), Stanhope, "History of England during the reign of queen Anne" (1870), Wyon, "History of Great Britain during the reign of queen Anne" (2 bd, 1875), och Burton, "History of the reign of queen Anne" (3 bd, 1880). (H. A—N.)

Anna, *franska furstinnor.* 1. A. af Frankrike, efter sin gemål äfven kallad A. de Beaujeu, dotter till konung Ludvig XI, f. 1462, d. 1522, tidigt gift med hertig Peter II af Bourbon, herre till Beaujeu, styrde med framgång Frankrike såsom regentinna under sin bror Karl VIII:s minderårighet 1483—91, stödjande sig på ständerna mot de uppstudsige stormännen. Under hennes utmärkta regentskap blef rikets tillstånd blomstrande.

2. A. af Bretagne, dotter till Frans II, den siste hertigen af Bretagne, f. 1476, var först förlofvad med ärkehertig Maximilian af Österrike (sedermera kejsar M. I), men den franske konungen Karl VIII, som ej ville låta hennes arfland öfvergå till en främmande furste, inryckte med en här i Bretagne, och A. förmäddes till giftermål med Karl, 1491. Efter dennes död, 1498, blef hon omgift med hans efterträdare, Ludvig XII af Orléans, hvilken redan före hennes förmälning med Karl varit förälskad i den fagra, goda och snillrika furstinnan och nu för detta ändamål lät skilja sig från sin första gemål, Ludvig XI:s fula dotter Johanna, som han endast af tvång äktat. A. dog 1514, och genom hennes död föll Bretagne såsom det sista feodal-länet till franska kronan.

3. A. af Österrike, dotter till konung Filip III af Spanien, f. 1601, d. 1666, förmäld 1615 med Ludvig XIII. Vacker och lidelsefull, älskade hon icke sin svage och misstänksamme gemål, och hennes inblandning i politiken ökade kölden mellan de båda makarna. Först sedan hon efter ett 23-årigt barnlöst äktenskap 1638 födt sonen Ludvig (sedermera Ludvig XIV) och därefter, 1640, Filip (stamfader för det yngre huset Orléans), blef hennes ställning drägligare. Efter konungens död (1643) ställdes hon genom ett parlamentsbeslut i spetsen för regeringen och styrde landet i förening med sin gunstling Mazarin ända till dennes död, 1661. Därefter drog hon sig tillbaka från det offentliga lifvet och egnade sin återstående lefnad åt andaktsöfningar i det af henne stiftade klostret Val-de-Grace.

Anna, *ryska furstinnor.* 1. A. Ivanovna, rysk kejsarinna 1730—40, f. 1693, d. 1740, dotter till Peter den stores äldre halfbroder, tsar Ivan. Hon gifte sig 1710 med hertig Fredrik Vilhelm af Kurland, men blef redan följande året änka. Då med Peter II, den olycklige Alexejs son, huset Romanovs manliga gren 1730 utslocknade, blef Anna af rikets stormän upphöjd på Ryssland tron, med förbigående af Peter den stores dotter. Hon måste köpa sig tronen genom en sträng handfästning åt det aristokratiska partiet, men kort därefter sönderref hon egenmäktigt denna urkund och lät förklara sig för oinskränkt härskarinna. Själf bekymrade hon sig föga om statssaker, utan öfverlämnade styrelsen åt sin allsmäktige gunstling, Biron, hvilken förföljde motpartiet med oerhörd grymhet. Under honom ledde Ostermann utrikespolitiken och Münnich krigsväsendet. Före sin död utnämnde hon till sin efterträdare sin systerdotters son, Ivan, under Birons förmynderskap.

2. A. Petrovna, f. 1708, äldsta dotter till Peter den store och Katarina I. Gift 1725 med hertig Karl Fredrik af Holstein-Gottorp, Karl XII:s systerson. Efter sin moders död (1727) blef hon af Mensjikov förvisad från Ryssland och begaf sig då till Kiel, där hon dog 1728. Hon var moder till Karl Peter Ulrik, som 1762 under namn af Peter III uppsteg på Rysslands tron, och blef sålunda stammoder för det nu regerande ryska kejsarhuset (holstein-gottorpska dynastien).

3. A. Leopoldovna (rättare än den ibland förekommande benämningen A. Karlovna), rysk regentinna 1740—41, f. 1718, dotter till hertig Karl Leopold af Mecklenburg och Katarina Ivanovna, en syster till kejsarinnan Anna Ivanovna (se ofvan). 1739 blef hon gift med Anton Ulrik, hertig af Braunschweig-Wolfenbüttel, och deras 1740 födde son, Ivan, blef af kejsarinnan Anna bestämd till hennes efterträdare. Biron, som skulle blifva den unge kejsarens förmyndare, vardt dock efter några veckor med Münnichs bistånd störtad och sänd till Sibirien, hvarefter Anna förklarade sig själf för regentinna under sonens minderårighet. Men redan i dec. 1741 blef hon själf störtad genom en palatsrevolution, och Peter den stores dotter Elisabet upphöjdes på tronen. A:s ettårige son, Ivan, sattes i fängsligt förvar och blef slutligen, 1764, dödad på Schlüsselburgs slott, efter 23 års fängelse. Själf blef A. jämte sin gemål och en dotter sänd till Kolmogory, en liten stad på en ö i Dvinafloden. Där födde hon ytterligare en dotter och två söner. A. afled 1746 och hennes gemål 1775. Deras fyra barnblefvo efter den sistnämndes död af kejsarinnan Katarina sända till Danmark, hvars änkedrottning, Juliana Maria, var deras faster, och de tillbragte där sina återstående dagar i Horsens. Den af syskonen, som lefde längst, prinsessan Katarina, afled 1807. R. T.

Anna, kurfurstinna af Sachsen, dotter till konung Kristian III af Danmark, f. 1532, gift 1548 med kurfursten August af Sachsen. Hon sysselsatte sig mest med landthushållning, farmaci och brefskril-

g. Hennes kopieböcker af mottagna bref fylla 67 d, af afsända 22. Hon utöfvade stort inflytande sin broder Fredrik II, men kunde likväl icke nå honom att antaga konkordieformeln. Hon lefver u i folkets minne som "Mutter Anna". Hon var er till 15 barn. Död 1585. E. EBG.

nna A., pseudonym. Se Wästberg.

nnaberg, bergstad i Erzgebirge, sachsiska regegsområdet Zwickau, 28 km. s. s. ö. om Chemnitz. 958 inv. (1900). Efter att länge hafva varit en det tyska bergsbrukets hufvudorter förlorade staden l malmtillgångarnas utsinande småningom sin förra ydenhet, men uppblomstrade åter som industri-l, förnämligast genom invandring af protestantiska etare från Nederländerna samt genom den af Barba Uttman 1561 där införda spetsknypplingen. ra dagar är A. en af Sachsens förnämsta fabriksr, som i synnerhet tillverkar band, fransar, ppar, spetsar o. d.

Annabōn, rättare Annobon (se d. o.).

Annaburg (fordom *Lochau*), köping i preussiska .-området Merseburg, kretsen Torgau. Det ett slott, som sedan 1762 inrymmer en uppringsanstalt för söner af preussiska militärer. — den närbelägna Annaburg-l. Lochauden blef kurfursten Johan Fredrik af Sachsen 7 tagen till fånga efter slaget vid Mühlberg.

Annæ-orden, S:t, rysk orden. Se Ordnar.

Anna Fikkesdotter. Se Bülow.

Anna Ivānovna. Se Anna, ryska furstinnor 1.

Anna Karlo'vna. Se Anna, ryska furstinnor 3.

Anna Komnēna (grek. *Ἄννα ἡ Κομνηνή*), kejsar xios I Komnenos' äldsta barn, f. 1083. Liksom flesta bysantinska furstinnor erhöll hon en gedigen erär uppfostran. Tidigt invigd i hofintrigerna, ing och ärelysten, ville den högtbegåfvade prinsan efter faderns död, 1118, själf komma till makten sökte i förening med sin moder, Irene, förmå sin se, den svage, hederlige Nikeforos Bryennios, till ror mot hennes egen broder Johannes, den rättige tronarfvingen. Nikeforos' olust för företaget t Johannes' snabba och fasta ingripande omintetrde emellertid de kvinnliga ränkerna. Efter sin ns död, 1137, gick A. i kloster och hängaf sig åt en synnerligen betydelsefull vetenskaplig och erär verksamhet. Hennes forskningar egnades åt erns lif och historia, och resultatet blef det stora ket *Alexias* (i 15 böcker; senaste textuppl. af fferscheid, Leipz. 1884, dansk öfvers. af Hovrd 1879—82). Trots den för en dotter naturliga negyriska tendensen har författarinnan efterifvat största möjliga objektivitet och samvetsnnt användt alla i arkivhandlingar och memoarer intliga källor samt dessutom anlitat muntliga itioner och sin egen hågkomst af händelserna. nnes verk blef ett af den bysantinska historielifningens förnämsta alster. Hennes dödsår är kant. V. LM.

Anna Leopoldo'vna. Se Anna, ryska furstin-3.

Annāler (lat. *annāles*, af *a'nnus*, år), årsböcker. Rom hade prästerna, särskildt *pontifex maximus* herste prästen), sig ålagdt att för hvarje år uppkna de viktigaste tilldragelserna under detsamma, att man sålunda skulle få en tillförlitlig offentlig la för kunskapen om statens äldre öden. Uppknandet fortfor länge att vara en statens ensak, men efter andra puniska kriget, i 2:a årh. f. Kr., började äfven enskilda personer föra dylika anteckningar, hvilka småningom ifrån ett enkelt uppradande af torra fakta öfvergingo till verklig historia, hvari grundlig forskning förenades med historisk konst. Så vidgades ordets betydelse därhän, att t. o. m. den store häfdatecknaren Tacitus kallade ett af sina djuptänkta arbeten öfver Roms kejsare för "Annales".

Seden att föra årsböcker tyckes icke, såsom förhållandet var med så mycket annat, hafva gått i omedelbart arf från det romerska samhället till den kristna kyrkan. När det historiska intresset inom den senare väcktes till lif, yttrade det sig först i författande af legender och krönikor (såsom Eusebius' "Chronicon" i 4:e årh.). Den egentliga annalskrifningen framträder först med 8:e årh. och var liksom framkallad af den karolingiska ättens världshistoriska uppträdande. Man började då föra annaler såväl vid furstarnas hof som vid biskoparnas stiftssäten, men framför allt i klostren. Till en början rörde sig dessa annaler hufvudsakligen omkring anteckningsortens egna inre och yttre öden, hvarvid här och där världshistoriska tilldragelser inflätades; men småningom vidgades arbetsfältet och författarnas synkrets. I de torra, konstlösa annalernas ställe trädde lifliga och sammanhängande skildringar. Så uppstod krönikan, som ofta endast är ett äldre namn på hvad vi i högre mening kalla historia, ehuru man vanligen uppställer den skillnaden dem emellan, att medan den förra nöjer sig med att troget återgifva de yttre händelserna, spanar den senare äfven efter dessas inre sammanhang och söker under den växlande ytan finna de lagar, som verka på djupet. På annaler, hvilka merendels författades på latin, är i synnerhet Tyskland rikt; därnäst komma England, Frankrike och Italien.

Seden att skrifva annaler fanns äfven i Norden, dit den liksom så mycket annat blef införd med kristendomen; men det är helt naturligt, att våra annaler äro både sena till sin uppkomst, magra till innehållet och få till antalet. Det är ej allenast formen, utan äfven innehållet, som till en början hos oss är lånadt. Sveriges äldsta annaler hvila nämligen på dylika arbeten från Danmark, hvilka man afskref och utvidgade med tillägg om inhemska tilldragelser. Dessa tillägg härleda sig dock oftast från källor af en med annalernas likartad natur. Vid de flesta andliga institutioner, särskildt klostren och domkapitlen, funnos från första början så kallade kalendarier, ett slags almanackor, i hvilka kyrkans stora fester, helgondagarna m. m. voro inskrifna, och i dessa antecknade man först dödsdagarna för personer, som stodo institutionerna nära, därefter andra märkliga händelser, icke allenast på kyrkans, utan äfven på det borgerliga samhällets område. Våra äldsta annaler hafva tydligen uppstått därigenom, att man sammanflätade afskrifter ur danska annaler med anteckningar hämtade ur svenska kalendarier. — Det är svårt att bestämdt angifva, när dylika arbeten hos oss började uppstå, men näppeligen kunna de föras tillbaka längre än till 1200-talet. De äldsta annaler, vi nu ega i behåll, äro skrifna strax efter 1263. De äro jämte öfriga källskrifter af dylik art samlade och utgifna i arbetet "Scriptores rerum suecicarum medii ævi". Efter "Chronologia vetus", omfattande åren 916—1263, som egentligen icke är annat än danska annaler, i

hvilka ett antal svenska notiser inflätats, komma först "Annales sigtunenses" (1208—88), skrifna i Sigtunas dominikankloster, och i hvilka det danska elementet är starkt förhärskande, därpå "Chronicon 1160—1320" (som rättare bort heta "Annales upsalienses"), ett arbete af nästan rent svensk karaktär och tydligen härstammande från Uppsala. I deras spår följa ungefär ett dussin andra annaler, af hvilka de flesta i sin nuvarande form äro författade på 1400-talet och nära besläktade sinsemellan. Till dessa sluta sig dock äfven sådana kalendarier, som vi ofvan omtalat, samt diarier, eller dagböcker, bland hvilka "Diarium vastenense" (1344—1545) såväl genom sitt omfång som genom rikhaltigheten af sina historiska uppgifter utgör en af de viktigaste källorna för kännedomen om vår yngre medeltid.

De danska annalerna (hvilkas hufvudkälla är att söka vid ärkebiskopssätet i Lund) börja kanske ett århundrade tidigare än de svenska, men utsina också i det närmaste redan på 1300-talet och lämna ej heller efter sig en sådan rik krönike-litteratur, som den vi ega i våra krönikor på modersmålet. Märkligt är dock, att vi redan på 1100-talet, så att säga i annalernas barndom, finna vid deras sida ett så storslaget, vidlyftigt och konstfullt arbete som Saxos danska historia.

Norge eger nästan ingenting i denna väg att erbjuda. Detta förklaras däraf, att landets nationella och politiska självständighet så hastigt och tidigt blommade ut, hvarigenom hufvudvillkoret för inhemska historiska arbeten kom att saknas. — Islänningarna däremot gjorde flere århundraden igenom annalistiska anteckningar, ehuru dessa både trädt i skuggan för och delvis gjorts obehöfliga genom deras intressanta, rikhaltiga och historiskt värderika sagolitteratur.

I den moderna litteraturen nyttjas ordet annaler äfven såsom titel på åtskilliga tidskrifter, t. ex. "Annaler for nordisk oldkyndighet og historie" (Köpenhamn), "Annales de chimie", "Annalen der physik und chemie" och "Jernkontorets annaler" (Stockholm). C. A.

Annalin, bränd och finmalen naturlig gips, användes såsom fyllnads- och uttyngningsmedel vid pappersfabrikationen. Namnet härleder sig från Annenmühle i Harz, där sådan gips förarbetas. Motsvarande produkt, erhållen genom kemisk utfällning, kallas i England *pearl hardening*. De böra på svenska benämnas naturlig och konstgjord gips. M—NG.

Annali'st (jfr Annaler), författare af annaler.

A'nnam 1. Anam ("Söderns ro"), ett numera under Frankrikes protektorat stående rike på Östra Indiska halfön, begränsadt af det förr dithörande Tonkin i n. och af Syd-Kochinkina i s. samt i v. af Kambodja och Laos-området, som Frankrike under senare år fråntagit Siam. Arealen uppgifves till 135,000 kvkm. Landet är ett berguppfylldt, smalt kustområde af 1,200 km. längd och 150 km. medelbredd. Kusten är rik på små vikar; i den bergskedja, som bildar gräns mot Laos, finnas toppar af ända till 2,175 m. höjd. På en 1,500 m. hög platå i södra delen af landet har franska regeringen anlagt ett sanatorium, Lang-Biang, hvilket väl behöfves, då klimatet är mycket osundt för européer. I kustlandet och dalarna härskar tropisk temperatur; nederbörden faller mest oktober—mars, då nordöstmonsunen blåser, och stiger till öfver 2,000 mm. pr år. Landet har stora skogar, men få trakter lämpliga för risodling. Handeln ligger nästan alldeles i kinesernas händer. Utförselvaror äro kanel, siden, rotang, bomull, socker och tobak. De viktigaste importvarorna äro ris, bomullstyger, opium och papper. Hela införseln steg 1896 till 4,2 mill. francs, utförseln till 6,6 mill. francs. Järnvägarnas längd är 2,398 km. De viktigaste hamnarna äro Turán (Tourane), Kuang-(Quang)-ngai och Qui-nhon. Hufvudstad är Hué. — Invånarna äro till största delen annamiter, hvilka äro besläktade med kineserna och liksom dessa hafva ett enstafvigt språk. De äro små, välskapade och vanligen magra; de förnäma kvinnorna, hvilka aldrig utsätta sig för en solstråle, hafva en mycket hvit hud, medan eljes hudfärgen är brungul, ofta nästan kopparröd. Ansiktet är platt med små, svarta ögon, medelstor mun och vid roten intryckt näsa med stora näsborrar. I allmänhet äro annamiterna orenliga och lukta otäckt af kokosolja, hvarmed de insmörja kroppen. De äro föga krigiska, men mycket grymma mot krigsfångar. Deras kultur är kommen från Kina. I A:s bergstrakter bo några andra folkstammar, som betecknas med namnen kha, moi, myang och pnom. Hela folkmängden uppgifves till 6,124,000 (1901), däraf 300,000 katoliker (under 6 biskopar). De bildade klasserna äro i regel anhängare af Konfutses läror, medan den stora massan sätter sin lit till de aflidnes andar. Äfven buddaism är ganska utbredd.

Historia och förvaltning. A:s historia hänger på det närmaste ihop med grannländernas i norr och söder. I äldsta tider synes A. hafva bebotts af ett folk med indisk kultur, men sedan det 214 f. Kr. eröfrats af Kina, började kinesiskt kulturinflytande undanträng det indiska. Åtminstone nominellt var det sedan ett kinesiskt lydland, om ock ofta i verkligheten oberoende, till dess en man från Tonkin, den norra och bäst befolkade delen af landet, vid namn Leh 1428 gjorde sig till självständig furste öfver Tonkin-Annam, hvarefter 1476 äfven Kochinkina eröfrades, ehuru detta land hundra år senare blef ett till hälften oberoende lydrike under en yngre gren af samma ätt, som regerade i hufvudlandet. År 1777 störtades denna ätt, men en prins af densamma, Gia-long (Sjia-long), vände sig 1787 till Frankrike med bön om hjälp, mot de att han afstod staden Turán samt ön Pulo-Condo utanför Me-kongs delta samt gaf fransmännen handelsfriheter i sitt land. Härpå insatte en fransk flotta honom till härskare i A. Gia-long dog 1820. De hans efterträdare på tronen började förfölja de kristne, begagnade sig Napoleon III däraf till att (1858—63) eröfra Kambodja och Kochinkina. De på 1880-talet Europas makter grepos af begär att utvidga sina kolonialländer, uppstod i Frankrike tanken på att ockupera A:s nordligaste och bäste del, Tonkin. Ett förberedande steg härtill hade tagits, då man 1874 tilltvungit sig fri segelfart på floden Song ka och öppnande af hamnen Quinhon i A. samt två hamnar i Tonkin. 1882 började ett krig, som efter blodiga strider slutade 6 juni 1883 med ett fördrag, som gjorde Tonkin (se d. o.) till franskt land och A. till ett lydland under Frankrike, som representerar det inför utlandet. A. är nu en del af Franska Indo-Kina, hvars högste styresman är en fransk generalguvernör. Till namnet är A. dock ett rike under egen furste, som bor i Hué

n de annamitiske ämbetsmännen utöfva sina funk-
ner under kontroll af fransmän, hvilka ensamt
ta tullar, allmänna arbeten och öfver hufvud alla
valtningsgrenar, som fordra enhetlig ledning eller
vändning af europeiska ämbetsmän och ingenjörer.
fransk generalresident med sina biträden och
litäriskt skydd bor i Hué. — Sedan 1899 är A.
ladt i 13 provinser.
Litt.: Lanessan, "L'Indo-Chine française" (1888
89) och "La colonisation française en Indo-Chine"
895), Sylvestre, "L'empire d'Annam et le peuple
namite" (1889), Jobbé-Duval, "La commune
namite" (1896), Bonhoure, "L'Indo-Chine"
900), Launay, "Histoire ancienne et moderne
Annam" (1888), Schreiner, "Abrégé de l'histoire
Annam" (1900) och "Les institutions annamites"
bd, s. å.), Aubaret, "Code annamite" (2 bd,
85), Ganter, "Recueil de la législation en vigueur
Annam et au Tonkin" (1895), Dumoutier, "Les
ents et les traditions populaires des annamites"
890), och Dirr, "Theoretisch-praktische gramma-
der annamitischen sprache" (1894). J. F. N.

Annamiter. Se Annam.

Annandale [ä'nəndēll], Charles, engelsk lexiko-
f, f. 1843 i Skottland, filos. och juris doktor,
satt i Glasgow, har utgifvit flere uppslagsböcker
ordböcker, bl. a. "The popular encyclopædia"
en mycket användbar *Concise dictionary of the
glish language* (1885; flera uppl.).

Anna Pere'nna, *rom. myt.*, en gudinna, som
ades med en glad fest 15 mars. Urspr. var hon
molikt en det ständigt återvändande årets
dom. Hon förväxlades sedan med Didos syster,
na. Enligt sagan flydde denna efter Didos död till
neas; men då hon där blef föremål för Lavinias
rtsjuka, störtade hon sig i floden Numicius och
sågs därefter för denna flods gudom. F. W. H.*

Anna Petro'vna. Se Anna, ryska furstinnor 2.

Anna'polis [änä'pəlis]. 1. Hufvudstad i Maryland,
enta staterna, vid floden Severn, nära dess utlopp
Chesapeake-viken. 8,402 inv. (1900). Säte för
onens sjökrigsskola (Naval academy of the United
tes), grundad 1845. Ostronhandel. A. grund-
es 1649. — 2. Hamnstad i Nova Scotia, vid
den Annapolis' mynning i Fundyviken. Omkr.
00 inv. Anlades 1605 af fransmännen och kallades
"Port Royal". Hamnen är rymlig och säker,
n svårtillgänglig.

Ann-Arbor [än-ā'bə], stad i nordamerikanska
aten Michigan, vid floden Huron, i en fruktbar
kt. 14,509 inv. (1900). Det har sin största
rkvärdighet såsom säte för statens universitet,
lket grundlades 1837 samt 1900 räknade 3,700
denter och 158 lärare.

Annas l. Hannas (hos Josefus: *Ananos*), son
Seth, var en af de mest ansedde öfverstepräster
erusalem på Jesu tid. Han insattes i sitt ämbete
. 7 e. Kr. af legaten Quirinus och afsattes år 15.
i Jesu död var hans svärson Kaifas öfverstepräst,
n A. var fortfarande den mest inflytelserike
nnen. A. tillhörde det sadduceiska partiet och
erlämnade 5 söner, som alla blefvo öfverstepräster;
yngste, också kallad Annas, lät år 62 afrätta
ob, Jesu broder. E. S—E.

Annäter (mlat. *annātæ*, årspengar, af *a'nnus*, år),
ord, som urspr. beteckna de biskopens årsinkomst
honom underlydande vakanta kyrkliga ämbeten
(beneficier). Sedan påfvarna under 13:e årh. reserverat sig rätten att besätta biskops-, kapitels- och lägre ämbeten, måste dessas nye innehafvare, för att af påfven bekräftas, till kurian erlägga en afgift, kallad *servitia communia* (servitier, annater), vanligen beräknad till minst en tredjedel af första årets inkomster. Därjämte erlades 1—5 *servitia minuta*, en afgift, som beräknades så, att hälften af "servitia communia" dividerades med antalet af de vid utnämningen närvarande kardinalerna, hvarvid ett minutum noga motsvarade en kardinals andel af "servitia communia". Efter 1470 dividerades alltid, vare sig flera eller färre kardinaler närvoro, med 14, för att "servitia minuta" ej genom ett fåtal närvarande kardinaler skulle bli alltför tryckande. Utvidgningen af den påfliga reservationsrätten inemot slutet af 14:e årh. framkallade svåra missbruk, mot hvilka reformkonsiliet i Konstanz inskred med vissa reglerande bestämmelser, hvarigenom annater bortföllo för lägre beneficier. Servitierna, som därefter fingo namnet annater, skulle erläggas af biskopar och abboter till kurian. — I Sverige betalades servitier från slutet af 13:e årh., och annater erlades under 15:e årh. från vakanta biskops- och kapitels-ämbeten, såsom de i kurian voro taxerade. Gustaf Vasa sökte 1523 förgäfves förmå påfven att bekräfta några valda biskopar, som icke förmått betala de dryga annaterna. Genom Västerås ordinantia 1527 upphäfdes faktiskt annaterna, och en viss öfverenskommen summa skulle till konungen erläggas i stället, en anordning, som under Karl IX gaf uppslaget till det ännu bestående "nådåret", då konungen efterskänkte denna rätt till prästens efterlefvande. Litt.: Kirsch, "Die annaten u. ihre verwaltung" (Hist. jahrb., 1888), och K. H. Karlsson, "Die berechnungsart der minuta servitia" (Mittheil. des instituts für österreich. geschichtsforsch., bd XVIII). L. M. B.

Anna'tto, *bot.* Se Bixa.

Annbok l. Afvenbok (da. *avnbög*), *Carpinus Bētulus*, *bot.*, af fam. *Corylaceæ*, är ett mindre träd (i början — liksom dess samslägting eken — en buske) med vanligen krokig och knölig stam, slät, gråaktig bark och blad, som tämligen likna almens. Blommorna, som slå ut i maj, samtidigt med bladen, sitta i grönaktiga hängen. Fruktställningen utmärkes genom de nära tumslånga skärmarna. Annboken (se fig. sp. 1079) förekommer vild endast i södra Sverige (upp till Kalmar, Växjö och Lagaån), men planteras ej sällan äfven i mellersta delen af landet. Emedan den ej skadar gräsväxten, passar den väl på gräsplaner o. d. och lämpar sig äfvenledes väl till häckar. Virket är hvitt (däraf har trädet fått namnet hvitbok, till skillnad från den allmänna boken, *Fagus sylvatica*, eller rödboken). Till följd af sin hårdhet är det ypperligt till hjul, axlar, kuggar o. d., där stark nötning ifrågakommer. Som bränsle öfverträffar det alla andra träslag. S. A.*

Anneberg, tändsticksfabrik i Norra Solberga socken af Jönköpings län. Produktionen uppgick år 1902 till 1,853,723 kg. säkerhets-, paraffin- och fosforstickor samt spånaskar med ett angifvet värde af 640,396 kr. Drifkraften utgöres af såväl ånga som vatten, och arbetspersonalen uppgick sagda år till 370 personer. K. K.-Å.

Annecin [ansä'], slott. Se Béthune.

Annecy [ansi], hufvudstad i franska depart.

Haute-Savoie (Öfre Savojen), vid foten af Alperna och vid nordvästra ändan af den med tvärbranta klippväggar omgifna sjön Annecy. 12,973 inv. (1901). Biskopssäte. Liflig industri. A. har en staty öfver kemisten Berthollet. Det hette under medeltiden *Annesium* och var hufvudstad i den forna franska provinsen Genevais.

Annedal, arbetarförstad vid Göteborg. Se Göteborg.

Annbok (se sp. 1078).

Annefors kapell i Gäfleborgs län, Södra Hälsinglands västra tingslag. 379 inv. (1902). Kapell till Bollnäs, Uppsala stift, Hälsinglands västra nedre kontrakt.

Anne kapell, Sankt. Se Sankt Anna.

Anneklef, en vid Hör, i Skåne, belägen bekant fyndort för pelarformigt afsöndrad basalt, uppträdande i en isolerad liten kupp eller bergkulle. E. E.

Annektēra (af lat. *ad*, till, och *ne'ctere*, knyta, fästa), taga i besittning, inkorporera; orättmätigt tillegna sig (med ironiskt eufemistisk anstrykning). — Subst. Annektering l. Annexion.

Annelida, Annelider (af lat. *anne'llus*, liten ring), *zool.* Se Ringmaskar.

Annelöf, socken i Malmöhus län, Onsjö härad. 1,605 har. 1,020 inv. (1902). Annex till Söderhvidinge, Lunds stift, Harjagers kontrakt. Inom socknen, 2 km. från Annelöfs och 1 km. från Döstjöbro station vid Landskrona—Kjäflinge järnväg, ligga Annelöfs fabriker, tillhöriga Skånska bomullskrut-fabriks-aktiebolaget och omfattande fabriker för tillverkning af bomullskrut och hydraulisk pressning däraf för minladdningar, för tillverkni af eter och af röksvagt s. k. normalkrut. Den si nämnda fabriken är uthyrd till aktiebolaget Svens krutfaktorierna. Båda bolagen hafva gemens styrelse, som har säte och kontor i Landskron Fabrikationen uppgick år 1902 till 56,191 k bomullskrut, 11,997 kg. krut och 19,247 kg. ete arter. Arbetspersonalen utgjordes s. å. af 82 m och 18 kvinnor. K. K.-Å.

A'nnenkov. 1. Pavel Vasiljevitj A rysk kritiker, f. 1813 i Moskva, d. 1887 i Dresde gjorde långvariga resor i utlandet och vistades d de tjugo sista åren af sitt lif. A. hörde till d rent estetiska skolan af kritiker, hvilken uppträd på 1850—60-talet. Hans mest betydande arbe Hågkomster och kritiska skisser (i 3 bd, 1877—8 lämnar upplysande bidrag till studiet af den rys litteraturen under 1800-talet. Han utgaf äfven d första kritiska upplaga af Pusjkins diktverk (i 7 b 1854—57). (A—D J.)

2. Michail Nikolajevitj A., rysk genjör-general, f. 1835, deltog i kriget mot pol kerna 1863—64 och var 1870—71 kommender till preussiska fältarmén och lämnade öfver kri en skildring, som öfversatts äfven till svenska ("18 års krig", 1872). Han ledde under rysk-turkis kriget 1877—78 trupptransporterna i Donauarm rygg. 1880 deltog han i expeditionen mot tu menerna och stod sedermera i spetsen för byggan af den transkaspiska järnvägen ända till Tasjken A. har äfven ledt anläggningen af järnvägar i väs Ryssland. Under den stora nöden 1891—92 lämns staten åt A. betydande summor (omkr. 14 m rubel) till anordnande af allmänna arbeten (v byggnader o. d.) till de nödlidandes hjälp; dock det sagts, att han användt en del af detta belo för andra ändamål. General af infanteriet 18 dog A. 1899. C. O. N.

Annerstad, socken i Kronobergs län, Sunne härad. 13,800 har. 1,224 inv. (1902). A. bil med Nöttja och Torpa ett regalt pastorat i Vä stift, Sunnerbo kontrakt.

Annerstedt, svensk släkt, härstammande från bonde, Jöns Persson, i Annersta socken i Småla Dennes son, Petrus Annerstadius, kyr herde i Femsjö (f. 1678, d. 1732), var fader Daniel A. (se nedan).

1. Daniel A., teolog, f. 1721 i Femsjö soc i Småland, studerade i Uppsala, blef 1752 magis och docent i filosofi, 1760 teol. adjunkt och 1 teol. professor. Död 1771. — Han gjorde sig rykt genom sin ovanliga kvickhet och sin bitande s i umgänget. G. O. L.

2. Ture A., teolog, riksdagsman, f. 6 j 1806 i Tensta socken i Uppland, blef student i Upps 1824, filos. doktor 1830, prästvigd s. å., 1832 t kandidat och 1833 docent i pastoralteologi, i hvil ämne han 1835—40 flere gånger hade förordna som adjunkt. Han blef teol. licentiat 1839, adju i pastoralteologi 1840, teol. doktor 1845, kyr herde i Örebro 1846 och biskop i Strängnäs 18 Han utsågs 1850 till ledamot i den kommitté, hade att utarbeta förslag till två nya årgångar predikotexter, hvilket förslag fastställdes 18 Vidare blef han 1852 ledamot af den kommi som skulle öfverse svenska kyrkans handbok katekes. A. bevistade alla riksmötena från 1

1866 och åtnjöt stort anseende och förtroende ind sina ståndsbröder. Under de sex sista ståndsdagarna var han ledamot af statsutskottet och der de fyra sista prästeståndets vice talman. Död Strängnäs 6 nov. 1880. J. P.

3. Per Samuel Ludvig A., den föreendes brorson och son af konteramiralen Klas amuel A. (f. 1799, d. 1869), rättslärd, ämtsman, f. 7 aug. 1836 i Karlskrona, blef 1856 ident i Uppsala, där han 1860 aflade filos. kandidatamen och s. å. promoverades till filos. doktor. dan öfvergick han till juridikens studium, aflade 62 hofrätts- och 1863 juriskandidatexamen, innede 1864—65 landtdomareförordnanden, blef 1865 e häradshöfding, utnämndes s. å. till adjunkt i tionalekonomi, folkrätt samt svensk stats- och ecialrätt vid Uppsala universitet och 1870 till junkt i svensk allmän lagfarenhet och romersk tt därstädes. Efter att 1872—74 hafva tjänstgjort m ledamot af Lagbyrån och 1874—76 af Nya gberedningen, återgick han 1876 till universitetet som professor i processrätt, men utnämndes redan 877 till revisionssekreterare och till byråchef för gärenden i justitiedepartementet, där han 1879 rordnades till expeditionschef. Vid jubelfesten i ppsala 1877 kreerades han till juris hedersdoktor. 883 blef han ledamot af Konungens högsta domstol, en tog 1884 afsked och förordnades till ordförande Nya lagberedningen. Denna hade s. å. öfverlämnat t förberedande utlåtande om rättegångsväsendets nbildning, och A. blef 1885 vice ordförande i den förstärkta lagberedning", hvilken tillsatts för att ed anledning af Nya lagberedningens utlåtande gifva yttrande ang. hufvudgrunderna för en ny ttegångsordning. 1892 utnämndes han till presint i Kammarrätten. 1896 inträdde A. i den första öströmska ministären som chef för justitiedepartentet. Hans utnämning gaf, till följd af hans nda frihandelsåsikter, anledning till öppen brytning ellan regeringschefen och första kammarens maritet, hvilket redan s. å. kom till synes vid behandgen af frågan om anslag till lagbyrån. Vid samma s riksdag framlades af regeringen en af A. kontragenerad rösträttsproposition, men denna vann ej ksdagens bifall. Bland de lagar, som åvägabragtes der A:s justitieministertid, märkas lagar om rätt l fiske, hemmansklyfning, Högsta domstolens tjänstring på tre afdelningar, ändring i vissa delar giftermålsbalken i fråga om hustrus förmögenhetsttsliga ställning, om boskillnad, om stämning, raffregister, ändring i vissa delar af rättegångsalken, afseende rättsmedlen, olycksfall i arbete, inckning i fartyg samt checklagen och strejklagen. äremot lyckades ej det af A. framlagda förslaget till g angående bevisning inför rätta vinna riksdagens fall. 1901 fick A. på begäran afsked från statsdsbefattningen. 1903 utsågs A. till medlem af ermanenta internationella skiljedomstolen i Haag. Den mångsidiga förmåga, hvarom alla dessa viktiga rf tala, har tagits i anspråk äfven för en mängd ndra maktpåliggande uppdrag. Så har A. varit ledaot i kommitteerna för utarbetande af förslag till stadnden om säkerhet i järnväg (1878) och till revision gällande föreskrifter om förlag m. m. (1880), i nkkommittén (1881) och i den s. k. lappkommittén 882). Jämte landshöfding Bergström var A. 1879 ensk delegerad vid öfverläggningar med danska och norska kommitterade ang. jämkningar i det svensknorsk-danska förslaget till växellag. Han var ordförande i den 1894 tillsatta fiskerilagkommittén och är ordförande i den 1895 tillsatta kommittén för utredande af frågan om statsmaktens ansvar för skada och förluster, som kunna tillskyndas enskilda genom felaktig ämbetsförvaltning af de myndigheter, som hafva befattning med utsökningsmål. A. har sedan 1887 varit svensk ordf. i bestyrelsen för de nordiska juristmötena. 1890 var han Sveriges ombud vid penitentiärkongressen i Petersburg och 1894 vid konferensen för internationell privaträtt i Haag. 1891 utsändes A. till England för att uppgöra handlingarna om Luleå—Gällivare-järnvägens öfverlåtelse till svenska staten. Sedan 1890 är A. ledamot af första kammaren för Stockholms stad och var 1893—96 ordförande i lagutskottet. A:s stora erfarenhet i fråga om beredningen af lagstiftningsfrågor har kommit till synes i hans flitiga och mycket påaktade inlägg i debatterna om dylika ärenden inom kammaren. — A. har utgifvit bl. a. de i Upps. univ:s årsskr. införda uppsatserna *Om jordstyckning* (1865), *Om straffmätning* (1869) och *Om domarens processledande verksamhet* (1875), de i nordiska juristmötenas "Förhandlingar" förekommande *Skall sakförareverksamheten betraktas såsom ett fritt yrke* (1872) och *Om handelsdomstolar* (1879). Vidare har han författat *Erinringar vid Nya lagberedningens betänkande ang. rättegångsväsendets ombildning* (1885) samt i "Nordisk Familjebok" en mängd artiklar inom den juridiska afdelningen, af hvilken han haft och ännu har den närmaste ledningen.

4. Claes A., den föregåendes kusin (son af rektorn vid högre allmänna läroverket i Uppsala Rudolf A., f. 1801, d. 1876), historiker, biblioteksman, f. 7 juni 1839 i Uppsala, blef 1858 student därstädes, 1866 filos. kandidat, 1868 filos. doktor, efter att hafva försvarat afhandlingen *Grundläggningen af svenska väldet i Livland 1558—1563 samt deraf alstrade stridigheter inom Vasahuset* (belönt med geijerska priset), och s. å. docent i historia. 1869—74 förestod han adjunkturen i historia och 1879—maj 1881 e. o. professuren i samma ämne. Efter att 1869—79 hafva tjänstgjort som e. o. amanuens vid Uppsala universitetsbibliotek, utnämndes han 1882 till vice bibliotekarie och 1883 till bibliotekarie därstädes. Han tjänstgjorde 1868—76 som sekreterare i kommittén för fortsatt utgifvande af "Scriptores rerum suecicarum medii ævi" och var Historiska föreningens i Uppsala ordförande 1869—77 och 1879—83. Såväl kronprinsen som arffurstarna Oskar, Karl och Eugen studerade under sin Uppsalavistelse historia under hans handledning. 1878—81 var han censor vid mogenhetsexamina. Han var redaktör af "Nordisk tidskrift" under dess två första år (1878—79). Svenska akademien tilldelade honom 1877 Karl XIV Johans pris för litterära förtjänster och kallade honom 1901 till ledamot efter Wennerberg. Han kallades 1881 till ledamot af Vitt. hist. och ant. akademien, 1884 af Vet.-societeten i Uppsala, 1889 af Human. vet.-samfundet därstädes samt 1897 af Vet.-akademien. A. har sedan 1885 varit ledamot i länets landsting och sedan 1901 dess ordförande.

Förutom ofvannämnda afhandling har A. författat *En blick på Sveriges jernvägar* (i "Svensk tidskr.", 1871), *Upsala universitets historia* (*1:a d. 1477—*

1654; jämte *Bihang I: Handlingar 1477—1654;* 1877), *Upsala universitets årsredogörelse* (1877—83), *Englands historia 1603—88* (i "Illustrerad verldshistoria", 1878), *Upsala universitet 1827—1877* (i "Nord. tidskr.", s. å.), *Jacob Letterstedt och hans stiftelser* (ibid., s. å.), *Några ord om statsjernvägar och enskilda jernvägar* (i "Nat. ekon. fören. förhandl.", 1879), *Axel Oxenstierna* (i "Sv. tidskr.", 1889), *Schefferus och Verelius, en literär fejd i 17:de seklet i Upsala* (1891), *Upsala universitetsbiblioteks historia intill 1702* (i Vitt. hist. o. ant. akad:s "Handlingar", d. 12, 1894), samt inträdestal öfver *Gunnar Wennerberg* och en större monografi öfver ärkebiskop *Olaus Martini* (bägge föredragna i svenska akademien, 1902 och 1903), hvartill kommer en mängd uppsatser och recensioner i samfundshandlingar och tidskrifter ("Svensk tidskr.", "Hist. bibliotek", "Hist. tidskr." m. fl.). Såsom en af samtidens ypperste kännare af Nordens medeltidshistoria har A. dokumenterat sig genom det sätt, på hvilket han utgifvit fortsättningen af urkundsverket "Scriptores rerum suecicarum medii ævi" (del III, 1 och 2; 1871, 1876). Han har dessutom utgifvit "Upsala universitets konstitutioner af år 1655" (univers.-program, 1890) och "Bref af Olof Rudbeck d. ä. rörande Upsala universitet" med en inledning (I, 1661—70; 1892; II, 1670—79; 1899).

Uppsala universitets bibliotek har under de år, som A. varit dess chef, ej obetydligt utvecklats. Det var väsentligen genom A:s nitiska bearbetningar som riksdagen 1887 beviljade ett 200,000 kr. stort anslag till byggnadens omgestaltning. Tack vare den af A. 1885 utverkade portofriheten och hans aldrig hvilande bemödande att vinna såväl myndigheters som enskilda lärdes intresse i utlandet har biblioteket också under hans chefskap vuxit ansenligt. Hela bokförrådet har ordnats och signerats efter ett bestämdt system, alltunder det att det måst flyttas fram och tillbaka under det stora ombyggnadsarbetet. Äfven den dyrbara handskriftsamlingen har blifvit fullständigt och väl ordnad. — A:s broder Ture A. (f. 1846, d. 1886 såsom rektor vid realgymnasiet i Göteborg) författade *Svenska väldet i Livland 1564—1570* (gradualafh. 1877) och *Resningen 1568* (1880).

Anne'sium, under medeltiden namn på Annecy (se d. o.).

Annesley [änsli]. 1. Sir Francis A., 1628 upphöjd till baron Mountnorris, engelsk politiker, f. 1585, d. 1660, förvärfvade under 1600-talets första decennier stora gods på Irland och var en af ledarna för Ulsters kolonisation. 1618 blef han statssekreterare för Irland, och 1625 anförtroddes honom ledningen af öns finansväsen. När Strafford (då ännu sir Thomas Wentworth) sattes att styra Irland (1633), kom han genast i delo med lord Mountnorris. Denne anklagades för försnillning och beröfvades sina ämbeten, och Strafford lät döma honom till döden för upproriskt tal (1635). Domen — som allmänt ansågs hård och orättvis — upphäfdes 1641 af "långa parlamentet", och Mountnorris tjänstgjorde en tid under Henry Cromwell ånyo som irländsk statssekreterare. — 2. Arthur A., 1661 upphöjd till earl of Anglesey, den föregåendes son, engelsk politiker, f. 1614, d. 1686, var medlem af "långa parlamentet" och satt 1658 i Richard Cromwells parlament. 1660 blef han president i statsrådet, slöt sig vid restaurationen tidigt till Karl I förhandlade å dennes vägnar med parlamentet o bidrog genom sitt förmedlande inflytande att afvä den tilltänkta blodiga räfsten med "konung mördarna". Af Karl II användes han i många syss och var bl. a. 1672—82 storsigillbevarare. Si nämnda år afskedades han till följd af några djär omdömen om konungens politik, hvilka han fällt i par samtidshistoriska skrifter. V. S—G.

Annetorp, kalkbrott i Hyllie socken af Malmöh län. Kalkbrottet eges af aktiebolaget "Förena kalkbrotten", hvars styrelse har sitt säte i Malm Bolagets aktiekapital uppgår till 450,000 kr., o dess tillgångar belöpte sig 31 dec. 1902 till 947,5 kr. Vid A. sysselsattes år 1902 i genomsnitt 327 betare och bröts 93,000 ton kalksten, hvarjämte d städes tillverkades 17,600 ton jordbrukskalk. K. K.

Anne'x (af lat. *anne'xus*, vidfäst, af *anne'cte* jfr Annektera), bihang, nyttjas mest i samm sättningar (se följande rubriker). — Ordet anv ensamt brukas stundom i st. f. annexförsamling el annexkyrka äfvensom någon gång om en byggn (lokal), som hör till en annan större byggnad (loka annex till en utställningsbyggnad, annex till ett hot

Annexbatteri, *krigsv.*, ett i omedelbar anslutn till ett fort, men utanför dettas graf anlagdt batt för gröfre pjäser. L. W:SON M

Annex-celler, *bot.* Se Följeceller.

Annexförsamling, *kam.* När två eller flera f samlingar äro förenade till ett pastorat, kallas — vanligen den största och den inom hvilken pas är boende — moderförsamling, den eller öfriga annexförsamlingar. Kapellf samling är en aflägse belägen del af en an församling, hvilken del med läns- och stiftssty sernas begifvande blifvit därifrån utbruten och förs med eget kapell. Kapellförsamlingens medlemmar skyldiga att bidraga till kyrkobygge i den förs ling, hvarifrån utbrytningen skett, en skyldigh hvarifrån annexförsamlings medlemmar äro fritag såvida ej moderförsamlingen lämnat bidrag annexkyrkan, i hvilket fall tjänsten bör återgälc Då annex- eller kapellförsamling sådant åstunc kan domkapitlet tillåta komminister eller kap predikant att på eget ansvar, men under ordin pastors tillsyn, föra kyrkoböckerna samt utfärda dä grundade betyg och lysningar till äktenskap. Pastorat med annexförsamlingar funnos väl i Sver redan under den katolska tiden, men de blefvo männa först efter reformationens införande. För bereda illa aflönade kyrkoherdar tillräckliga komster stadgades nämligen i Västerås ordina (1527) att, där gällen voro svaga, två skulle före till ett. KBG

Annexhemman, *kam.*, finnas inom annexförs lingarna i Skåne, Halland, Bleking och Bohus samt på Gottland. De äro vanligen såsom aflönir förmåner anslagna åt kyrkoherdar, undantagsvis komministrar. I Skåne är där och hvar något dy hemman lagdt i sambruk med prästgården, om de ansetts för svag; men i allmänhet brukas anv hemmanen särskildt. Detta slags hemman — lik all annan åt prästerskapet anslagen jord, som ej u olägenhet kan brukas i sammanhang med bostä — utarrenderas på sätt k. m:t i bref af 12 nov. 1 stadgat (Sv. förf.-samling 1858, n:r 98, och 1f n:r 49). KBG

Annexiōn, vidfogning. Se Annektera.

Annexkyrka, kyrka i en annexförsamling.

A'nni (lat.), årets (af *a'nnus*, år); *anni curre'ntis*, et löpande årets; *a. eju'sdem*, samma års; *a. futūri*, et kommande årets; *a. præcede'ntis*, det föregående rets; *a. præse'ntis*, det innevarande årets; *a. præe'riti*, det förflutna årets.

Anni, *finsk sag.* Se Aino.

Annicĕris. Se Annikeris.

Annihilēra (fr. *annihiler*, af lat. *nihil*, intet), illintetgöra, förklara ogiltigt. Subst. Annihilaion, Annihilering.

Annikĕris (grek. *Ἀννίκερις*, lat. *Anniceris*), en af len cyrenaiska skolans medlemmar, trogen samtida med Ptolemaios I. Han modifierade enna skolas åsikt om den sinnliga njutningen såsom änniskans högsta goda, i det han lade vikt på att yckan mera beror på de andliga njutningarna i det änskliga samlifvet, på vänskapen, på banden inom amilj och fädernesland än på kroppsliga njutingar. Därigenom förädlade eller åtminstone förinade han sin skolas njutningslära på ett sätt, varigenom han blef en föregångare till Epiuros. G. S. (S—E.)

Anniston [ä'nistn], stad i nordamer. staten Alaama, ö. om Birmingham. 9,695 inv. (1900). Järnndustri. Staden anlades 1872.

Anniversārium (eg. något årligen återvändande, f lat. *anniversārius*, af *annus*, år, och *ve'rtere*, ända), i allmänhet årsfest; särskildt själamässa, som nom den katolska kyrkan firas på årsdagen af en ersons begrafning. Den kallas på fornsvenska amlangamot ("jämnlångamot") eller arsiot. I de svenska landskapslagarnas kyrkobalkar r vanligen stadgadt, att för afliden skulle läsas fyra jälamässor: den ena vid begrafningen ("utfärden"), en andra en vecka och den tredje en månad därefter manadhamot), den fjärde på årsdagen. Det synes afva varit brukligt, åtminstone i städerna, att, amtidigt med mässans läsning i kyrkan, en minnesfest rades hemma i sorgehuset. I stadslagen omtalas därör utfärds- eller graföl, månadsmotsöl och årsmotsöl, ch vid det sistnämnda, som äfven kallas arföl, synes oet hafva blifvit skiftadt mellan arfvingarna. Rika ch förnäma personer ansågo icke sin fromhet illeedsställd med jämnlångamotet. För att underhålla ylika mässor (årsmot, de egentliga anniversarierna) "till världens slut" — som det ofta heter — plägade e testamentera jordagods till de kyrkor eller kloster, är de skulle begrafvas, och anniversarierna blefvo ålunda en rik inkomstkälla för kyrkan. R. T.*

A'nno (lat., abl. sing. af *annus*, år), under (det ch det) året.

Anno (Hanno), den heliga, ärkebiskop af öln 1056—75, var en framstående politisk ersonlighet, som under en kyrkligt och politiskt örvirrad tid kraftfullt ingrep i såväl det tyska ikets som den påfliga kurians öden. Under kejsar Henrik IV:s minderårighet var han en tid erkänd ådare af regeringen, men nödgades senare träda illbaka för ärkebiskop Adalbert af Bremen. Till araktären äregirig och hård, färdig att möta våld ed våld, utmärkte han sig i sitt enskilda lif genom ketisk stränghet och nitälskade varmt för det kyrkga lifvet. A. afled 1075 och blef på begäran af röderna från några kloster, hvilka han grundat, skrifven i helgonens bok 1183. Från dessa bröders krets utgick sannolikt den berömda lofsången öfver hans lifsgärning, "Annolied" (utg. 1895 af M. Rödiger i Monumenta Germaniæ historica, Chron. I). Se Th. Lindner, "Anno II der heilige" (1869). J. HDR.

A'nno ab u'rbe co'ndita (lat.), under året (det och det) från stadens (Roms) grundläggning.

A'nno æræ vulgāris (lat.), i den vanliga tideräkningen.

A'nno a'nte Chri'stum nātum (lat.), året före Kristi födelse.

Annobōm. Se Annobon.

Annobōn l. Annobōm, den minsta af de fyra Guinea-öarna, utanför Afrikas västra kust (1° 25′ s. br.), en vulkanisk, af basalt- och trakytklippor uppfylld ö. 17 kvkm. 2,967 inv. (1901). På sina ur hafvet brant uppstigande kuster har A. blott en enda hamnplats, hvars 300—400 inv. äro afkomlingar af negrer och portugiser. A., som upptäcktes af portugiserna nyårsdagen 1471 — däraf dess namn "Godt år" — tillhör Spanien sedan 1778.

A'nno Chri'sti (lat.), under Kristi år (d. v. s. efter Kristi födelse).

A'nno curre'nte (lat.), under det löpande året.

A'nno Do'mini (lat.), under Herrans år. Jfr Anno Christi.

A'nno Do'mini no'stri Jēsu Chri'sti (lat.), under vår Herres Jesu Kristi år. Jfr Anno Christi.

A'nno hegiræ (lat.), året (det och det) från hedjra (lat. *hegira*). Se Hedjra.

A'nno ineu'nte (lat.), vid årets början.

A'nno mu'ndi (lat.), under världens år (d. v. s. efter världens skapelse).

Annonay [anånä'], gammal stad i franska depart. Ardèche (prov. Languedoc), liflig industriort och i synnerhet bekant för sin tillverkning af papper och handskar. 15,076 inv. (1901). — A. är luftseglarna bröderna Montgolfiers födelseort.

Annons [-å'ns], fr. *annonce* (af lat. *ad*, till, och *nuntius*, budskap), tillkännagifvande, som mot betalning införes i tidning (tidskrift, kalender o. s. v.) eller som anslås på offentliga ställen (s. k. annonsplakat, jfr Affisch) eller i form af tryckt cirkulär kringsändes till mera köpstarka personer. I jämbredd med produktionens och samfärdselns utveckling har annonsväsendet i nutiden fått en alltmer ökad betydelse för det allmänna och blifvit en viktig häfstång för konkurrensen. Största utrymmet upptager affärsannonsen, som förmedlar utbjudandet och efterfrågan af allehanda varor, tjänstebefattningar, hyreslägenheter, samfärdsmedel o. s. v. Andra oumbärliga annonsgrupper äro de kommunala och legala myndigheternas tillkännagifvanden, annonser om läroverk, om korporationers sammanträden, om offentliga bildningstillfällen och lustbarheter samt om viktigare familjetilldragelser, såsom dödsfall och (särskildt i Sverige, Norge, Tyskland och England) äfven födelser, förlofningar och bröllop. För tidningarnas existens äro annonser oumbärliga. — I estetiskt afseende störande uppträder affärsannonsen ofta såsom kolossal skyltning på byggnader eller naturskönа platser; ett samfund för bekämpande af sådant missbruk stiftades i London 1893 och har uträttat åtskilligt. Skadegörande är svindelannonsen, som i raffinerad och bombastiskt utpufande form utbjuder underhaltiga varor eller prestationer (jfr Reklam). — En skatt på annonser fanns i England

till 1853 och i Österrike till 1874. Jfr A. Zgoda, "Die annonce. Anleitung zur wirkungsvollen ausstattung von inseraten" (1892) samt de af Londons förnämste annonsagenter utarbetade "advertisers' handbooks".

Annonsagent. Se Agent.

Annonsbyrå (jfr Annons), byrå eller kontor för upptagande af annonser; särskildt en sådan affärsanstalt, som verkar såsom mellanhand mellan den annonserande allmänheten och tidningarna. Inrättningen leder sitt upphof från England och har spridt sig till många länder, äfven Sverige. Utomlands är det icke ovanligt, att större tidningar bortarrendera sin annonsafdelning till en annonsbyrå, att skötas af denna på egen risk. Till de mest bekanta annonsbyråer höra Agence Havas i Paris och Rudolf Mosse i Berlin.

Annonsēra (fr. *annoncer*), tillkännagifva, sätta in annons i en tidning.

Anno'nsplakät. Se Annons.

Annonsör, person, som infört annons (se d. o.).

A'nno o'rbis co'nditi (lat.), året (det och det) efter världens skapelse.

A'nno o'rbis rede'mpti (lat.), året (det och det) efter världens återlösning (d. v. s. efter Kristi födelse).

A'nno passāto (it.), under förflutna året.

A'nno post Chri'stum nātum (lat.), året (det och det) efter Kristi födelse.

A'nno post Ro'mam co'nditam (lat.), året (det och det) efter Roms grundläggning.

A'nno præcede'nte (lat.), under föregående år.

A'nno præse'nte (lat.), under innevarande år.

A'nno præte'rito (lat.), under förflutna året.

A'nno recuperātæ salūtis (lat.), i den återvunna salighetens tid (d. v. s. efter Kristi födelse).

Annota'nda. Se Annotera.

Annotatiön. Se Annotera.

Annotēra (lat. *adnotāre*, af *no'ta*, märke), anteckna, anmärka. — Annota'nda, eg. (saker) som böra antecknas, anmärkningsvärda saker. — Annotation, anteckning.

Anno'tto. Se Anatto.

A'nno u'rbis (lat.), i stadens år, d. v. s. från stadens (Roms) grundläggning.

A'nno u'rbis co'nditæ (lat.), efter stadens (Roms) grundläggning.

Annuärium (lat., af *a'nnus*, år), årsbok.

Annue'll, fr. (lat. *annuālis*, af *a'nnus*, år), årlig, ettårig.

Annuitēt (fr. *annuité*, af lat. *a'nnus*, år), det penningebelopp, som enligt förut träffad öfverenskommelse årligen af en låntagare gäldas till skuldens förräntande eller afbetalning. Vanligen menas med annuitet summan af det årliga afbetalnings- och det årliga räntebeloppet. Ordet förekommer i synnerhet i fråga om statslån. I England skiljer man i detta hänseende mellan korta och långa annuiteter (*annuities*); de förra afse skuldens gäldande på 49, de senare på 99 års tid. Jfr Amortera. J. H.*

Annulāria, *paleont.* Se Calamites.

Annulāta, Annulāter (af lat. *a'nnulus*, ring), *zool.* Se Ringmaskar.

Annullēra (fr. *annuler*, af lat. *nullus*, ingen), tillintetgöra, utplåna, upphäfva, förklara ogiltig. — Subst.: Annullering, mera sällan Annullation.

A'nnulus (lat.), ring. — *A. inguinālis* (af *inguen*, könsdelarna). Se Varicocele. — *A. pastorāli*. Se Pastoralring. — *A. piscatōris*. Se Fiskareringen.

Annulär (af lat. *a'nnulus*, ring), ringformig.

Annunciāter (af it. *annunziāta*, lat. *annunciāti*, förkunnande, bebådelse) kallas till minne af Jungfru Marie bebådelse två manliga och tre kvinnliga ordna 1. Italiens förnämsta riddareorden, Ordine s. premo dell' annunziāta, stiftad omkr. 136 af Amadeus VI af Savojen, till minne af hans fa faders, Amadeus V:s, tappra försvar af Rhodo kallades först "Halsbandsorden till Guds, den heli jungfruns och hennes femton vänners ära", fi sina statuter af Amadeus VIII 1409, erhöll 15 sitt nuvarande namn och nya stadgar samt upphöjd 1725 till Sardiniens förnämsta orden. Riddar måste vara af gammal adel och hög rang och för hafva erhållit Mauritius- och Lazarusorden. Teckn är en gyllene medaljong, på hvilken Marie b bådelse finnes framställd. Ordensfesten firas Marie bebådelsedag, 25 mars. — 2. Ett Ma bebådelses broderskap, stiftadt 1460 af kardin Turrecremata för att bereda fattiga flickor värd utstyrsel och med verkningskrets hufvudsakligen in staden Rom. — 3. En fransk nunneorden, hva medlemmar kallades "Marie bebådelses systrar" el "Systrarna af vår kära frus tio dygder". Den orden stiftades i Bourges 1501 af Ludvig XI. frånskilda maka, Johanna af Valois, en syster f Karl VIII och dotter till Ludvig XI. Ehuru d kloster förstördes under franska revolutionen, har d fortlefvat intill nuvarande tid. — 4. En italier nunneorden, hvars medlemmar kallades "Marie b bådelses systrar" eller (med anledning af himmelsblå dräkt) "De himmelska". Den stifta 1604 af änkan Maria Vittoria Fornari från Gene och stadfästes af påfven Klemens VIII. Under blomstringstid egde orden omkr. 50 kloster, de fle i Italien, några i Frankrike och Tyskland. D består ännu och har sitt hufvudsäte i Rom. 5. Lombardiska annunciater, äfven kallade den h Ambrosius' eller den hel. Marcellinas nunn Denna orden stiftades 1408 af unga flickor f Pavia och Venezia, hvilka gemensamt förbundo till en helig vandel. Den vann icke obetydlig slutning, men upplöstes efter att under Pius (1566—72) ha erhållit en olämplig förvaltning. M än 60 af dess medlemmar hafva erhållit rykte s helgon. J. HDR.

d'Annu'nzio, Gabriele, egentl. Rapa netta, italiensk skald och författare, f. 18 ombord på briggen Irene på Adriatiska hafvet, f bragte sin barndom i byn Francavilla vid detta h gick i skola i Prato samt visade tidigt anlag för poe verksamhet, under det att de exakta vetenskape lågo honom mycket emot. 1881 lämnade han skol sedan han redan 1879, på faderns föranstaltan fått sin första diktsamling publicerad under namn *Primavera*. Därefter följde diktsamlingarna *In me riam* (1880), *Canto novo* (1882) och *Intermezzo rime* (1883), hvilkas gemensamma drag är oh sensualitet, särskildt hvad den sistnämnda samlin beträffar, med inflytande från de romerske lyrike och modern fransk poesi, mest Baudelaire. I R dit d'A. kom ännu ej 20-årig, blef han bortskäm beundrare och beundrarinnor samt lefde sig hel

hufvudstadens frivola och mondäna lif. Hans ämnda diktsamlingar följdes af *Isaotta Guttadàuro d altre poesie* (1886), *L' Isotteo e la Chimera* (1890), *Elegie romane* (1892) samt *Poema paradisiaco ed di navali 1893*. I dessa arbeten, liksom i hela sin yriska diktning, visar han sig som eklektiker. Än r det Carducci, än romarna, än ryssar och fransmän, n trecentister, som varit hans mönster. Hvad denna senare period af hans poetiska författarskap ngår måste dock erkännas, att innehållet är mognare ch framför allt sundare. Under sista åren ha från ans hand utgått en del oden och canzoner, af hvilka enare *In morte di Guiseppe Verdi* (1901) och *La otte di Caprera* (s. å.) äro de märkligaste. Mest

självständig är d'A. inom novellen. Hans första samling berättelser från Abruzzerna, *Terra Vergine* (1882), följdes af *Il libbro delle vergini* (1884), *San Pantaleone* (1886) och *Le novelle di Pescara* (1902). Samma drag äro gemensamma för dem alla: brutala ämnen, stark lokalfärg, passion och sensualitet. Sitt största rykte har d'A. vunnit som romanförattare, men mer än annorstädes märkes här hans klekticism. I romanerna är det den språklige nästaren man i synnerhet beundrar. Med sina principer för ett språks utveckling har han betydligt kat det moderna italienska ordförrådet, och ingen an som han gifva färg och skönhet åt språket, are sig det gäller en psykologisk analys eller en aturbeskrifning. Romanernas moraliska värde är j lätt att bestämma och har äfven mycket diskuerats. De äro indelade i tre blom-cyklar: "rosen-, lje- och granatäpple-cykeln". Till den första öra *Il piacere* (1889; "Njutningslysten", 1902), *'Innocente* (1891; "Oäkta", 1902) och *Il trionfo ella morte* (1894; "Dödens triumf", 1898). Samdigt med dessa utgafs den från ryska litteraturen åverkade *Giovanni Episcopo* (1892; öfv. 1895). f "lilje-cykeln" har *Le vergini della rocce* (1896) ch af den sista cykeln *Il fuoco* (1899; "Elden", 901) utkommit. Äfven som dramatiker har d'A. örsökt sig. Hans första prof som sådan var en onolog, *I fratelli*, skrifven för Eleonora Duse, liksom e flesta af hans följande dramer: *Il sogno d'un attino di primavera* (1897), *Un sogno d'un tramonto autunno* (1898), *Gioconda* (s. å.) samt, det sista ch märkligaste, *Francesca da Rimini* (1902). Ännu tt, *La città morta* (1898), har af honom publicerats. ormen är klar och genomskinlig och stilen poetisk, en styckena äro monotona på grund af deras allt-ör lyriska karaktär och bristande individualisering f personerna. d'A:s största förtjänst är och förblir ans mästerskap i formen, hvilket skulle göra honom ll en stor författare, om man bakom den glänsande tan funne en helgjuten karaktär och personlighet. e Lady Blennerhassett, "Gabriele d'Annunzio" (i Moderne essays zur kunst und litteratur", 1901); iuseppe Busolli, "Gabriele d'Annunzio" (1902), ch G. Larroumet, "Gabriele d'Annunzio" (i Études de littérature et d'art", 1896). H. N.

A'nnus (lat.), år.

A'nnus bissextilis (lat.), skottår.

A'nnus civilis (lat.), borgerligt år.

A'nnus communis (lat.), vanligt år, i motsats till *annus bissextilis* l. *annus intercalāris*, skottår.

A'nnus confusiōnis ("förvirringens år") kallades året 46 f. Kr., med anledning af däri gjorda inskjutningar af dagar vid införandet af julianska kalendern.

A'nnus ecclesia'sticus (lat.), kyrkoår.

A'nnus intercalāris (lat.), skottår.

A'nnus lunāris (lat.), mån-år.

A'nnus solāris (lat.), sol-år.

Annweiler, stad i Bajern, regeringsområdet Pfalz, i den af Queich genomflutna, för sin skönhet mycket berömda Annweiler-dalen. 3,655 inv. (1900). — A. blef rikisstad 1219. Det förpantades 1330 af kejsar Ludvig IV af Bajern till pfalzgrefven af Zweibrücken och blef aldrig inlöst. S. ö. om A. ligga ruinerna efter slottet Trifels.

Anoan, *Probubalus depressicornis*, *zool.*, hör till fam. *Bovidæ*, ordn. *Ungulata* (hofdjur) inom däggdjurens klass. På grund af sin gestalt har anoan förr blifvit hänförd till antiloperna. Undersökningen af kraniet har emellertid ådagalagt, att den väsentligen öfverensstämmer med bufflarna. Dess närmaste släktingar äro, förutom en på Mindoro lefvande art, två utdöda (pliocena) större buffelformer från Indien. Själf kan anoan betraktas såsom en dvärgform: höjden öfver bogen utgör endast 1,8 m. Hufvudet är bredt öfver pannan och till-

spetsas mot den nakna mulen. Hornen äro nästan raka, spetsiga, tämligen korta, bakåt riktade. Benen äro smäckra. Fällen är gles, svartaktig. Anoan lefver i bergiga trakter i det inre af Celebes. L—E.

Anōbium, *zool.* Se Dödsuret.

Anōd (grek. *a'nodos*, uppväg, väg uppåt), *fys.*, af Faraday införd benämning för den positiva polen i en stapel. Föga brukligt. Jfr Elektrod. B. R.

Anodo'nta (af grek. nekande *an* och *odūs*, tand), *zool.* Se Damm-musslor.

Anoftalmi (af grek. nekande *an* och *ofthalmo's*, öga), saknad af ögonglober.

Anogēn (af grek. *a'no*, uppifrån, och *gi'gnestai*, uppstå), som uppstår ofvanifrån. Motsats: katogen.

Anoket. Se Anukis.

A'nolis, *zool.* Se Iguanidæ.

Anomāl l. Anomālisk (af grek. nekande *an* och *homalo's*, jämn), afvikande från en lag, oregel-

bunden. — Ano'malon (plur. ano'mala), *språkv.*, ett till böjning, kön o. s. v. oregelbundet ord.

Anomāl dispersiōn, *fys.* Se Dispersion.

Anomali (jfr Anomal), afvikelse från en lag. — 1. *Astron.* Namn på vissa vinklar, som angifva det läge en planet intager i sin bana. Man skiljer mellan sann anomali, medelanomali och excentrisk anomali.

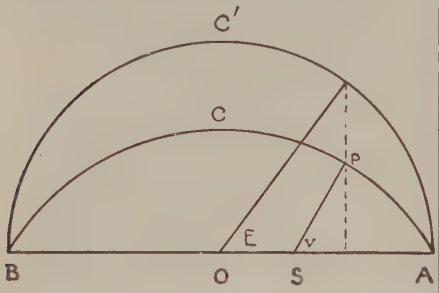

Ellipsen *ACB* är planetens bana. Solen befinner sig i ena brännpunkten, *S*. *O* är centrum i cirkeln *AC'B*. *Sanna anomalien*, *v*, är vinkelargumentet, då planetens ort i banan anges i polära koordinater. För beräkningen af denna införas de båda andra anomalibegreppen. *Medelanomalien*, *M*, erhålles därigenom, att man tänker sig planeten röra sig i cirkeln *AC'B* med konstant hastighet, μ, den s. k. medelrörelsen. *M* varierar alltså proportionellt mot tiden. Är M_0 medelanomalien för tiden t_0, så beräknas medelanomalien *M* för en tid *t* ur formeln

$$M = M_0 + \mu\ (t - t_0)$$

Excentriska anomalien, *E*. Den geometriska representationen framgår af figuren. Sedan *M* är känd, beräknas motsvarande *E* ur ekvationen

$$M = E - e \sin E,$$

där *e* är ellipsens excentricitet. Denna sista ekvation är känd under namnet "keplerska problemet". Sedan man genom densamma med tillhjälp af tabeller approximerat sig till ett värde på *E*, erbjuder beräkningen af planetens polarkoordinater ingen svårighet. A. N—R.

2. *Meteor.* Termisk anomali, "värmeafvikelse", skillnaden emellan en orts medeltemperatur och den till samma höjd öfver hafsytan reducerade medeltemperaturen för den breddgrad, vid hvilken denna ort är belägen. N. E—M.

3. *Språkv.* Oregelmässighet, afvikelse från regeln; ord med oregelbunden bildning eller böjning.

Anomālisk. Se Anomal.

Anomali'ster, *språkv.* Se Analogi 3.

Anomalistisk månad (jfr Anomal). Se Astronomisk månad.

Ano'malon. 1. *Språkv.* Se Anomal. — 2. *Zool.* Se Parasitsteklar.

Anomēer (Anomöer, Anomœer, af grek. *ano'moios*, olikartad), en ariansk sekt. Jfr Aëtius 1.

Anōmia, *zool.* Se Sadelmussla.

Anomi'sm (af grek. nekande *a* och *no'mos*, lag), laglöshet. Jfr Antinomism.

Anomit Tschermak, *miner.*, en varietet af magnesiaglimmer.

Anomodo'ntia (af grek. *a'nomos*, laglös, och *odūs* tand), *paleont.*, egendomliga tandreptilier från Syd-Afrikas och Indiens triassystem. Skallen erinrar om sköldpadde- och ödleskallen, kroppsformen ödlelik. De vanligaste formerna äro *Dicynodon* och *Udenedon*, den förra med två väldiga huggtänder i öfverkäken (liksom hvalrossen), den senare utan tänder. Dicynodon har antagits vara hannen, Udenodon honan; käkbenen voro förmodligen öfverklädda med en hornskida. Andra former hade väl differentierade tänder, erinrande om däggdjurens, och kallas *Thereodontia*. A. HNG.

Anomœer. Se Anoméer.

Anomozamites Schimp., *paleont.*, ett till cycadofyterna hörande fossilt växtsläkte, förekommande i hufvudsakligen inom öfversta trias och i juraperiodens aflagringar. I Sverige är det funnet i den s. k. "Hörssandstenen" samt i Skånes kolförande bildningar. A. G. N.

Anomūra (af grek. nekande *a*, *nomos*, lag, och *ura'*, svans), *zool.*, en afdelning af de tiofotade kräftdjuren (*Crustacea decapoda*). Stjärten saknar bihang af vanlig form, tjänliga såsom rörelseorgan, men har vanligen fenlika bihang i sin spets. Tre familjer, tillhörande denna afdelning, förekomma vid våra nordiska hafskuster, nämligen stenkrabborna, *Lithodida*, eremitkräftorna, *Paguridæ*, och porslinskrabborna, *Galatheidæ*. F. A. S.

Anomöer. Se Anoméer.

Anōna L., *bot.* och *farm.*, växtsläkte, tillhörande

Anona squamosa.

nat. fam. *Anonaceæ*. Dit höra tropiska träd och buskar, bland hvilka flere äro bekanta för sina i hög grad välsmakande frukter; så t. ex. *A. Cherimoli* Mill., chirimoja-trädet, som förekommer

Peru och odlas i varma länder. Det är om dess frukt, som Humboldt säger, att det kunde vara värdt att resa till Amerika endast för att få äta chirimoja. Genom ingenäm smak och lukt utmärkta frukter hafva äfven *A. muricata* L., *A. squamosa* L. och andra arter, härstammande från Amerikas varmare delar och odlade öfver hela den heta zonen. *A. rhizantha* Eichl. är utmärkt genom sitt egendomliga blomningssätt; de röda blommorna uppstå nämligen på i orden kringkrypande skott. LDT. (G. L—M.)

De stora melonlika, ända till 1,275 gr. tunga frukterna af *A. muricata* L. ha användts såsom kylande medel i febrar, och af dem bereddes en vin liknande dryck. Barken har en vidrig lukt och har brukats som ett sammandragande medel, liksom äfven de omogna frukterna och fröna. Knopparna och blommorna ansågos vara slemlösande i lungkatarrer och bladen maskdödande. En stor mängd arter af detta släkte användas för liknande ändamål i sina hemland. O. T. S.*

Flere fossila arter anföras från Europas tertiära aflagringar. A. G. N.

Anonāceæ Juss., Anonacéer, *bot.*, naturlig växtfamilj, närsläktad med *Ranunculaceæ* och innefattande träd och buskar, som utmärka sig genom enkla, helbräddade, fjädernerviga blad, oftast tvåkönade blommor, som vanligen hafva trebladigt foder och sexbladig krona med tjocka, läderartade kronblad och en stor mängd fria ståndare med korta strängar och bredt, upptill skiflikt utvidgadt knappband, sittande jämte pistillerna, som äfvenledes äro många till antalet, på ett halfklotformigt fäste. Frukterna, vanligen flere efter hvarje blomma, äro ofta bär, hvilka sammanväxa till en enda köttig, till utseendet något kottelik frukt (så t. ex. hos släktet *Anona*). Frön med ymnig, köttig och veckad hvite. — Denna familj innefattar öfver 40 släkten med omkr. 550 arter, af hvilka de allra flesta förekomma i de tropiska delarna af såväl gamla som nya världen. Nästan alla utmärka sig genom aromatisk lukt och smak. Många användas därför i sina hemland som kryddor eller läkemedel. Jfr Anona, Artabotrys, Cananga, Monodora och Xylopia. LDT.*

A non esse ad non posse non vālet consequentia (lat.), från den omständigheten att något ej är till kan man ej sluta att det ej kan vara till. — *A non posse ad non esse valet consequentia*, från omöjligheten att något kan vara till kan man sluta att det ej är till.

Anonȳm (af grek. nekande *an*, och *o'nyma* l. *o'noma*, namn), utan namn, onämnd. Om bibliografier förande anonyma skrifter se Bibliografi. Jfr Pseudonym. Med anonym skrift menas sådan skrift, som utgifves utan författarenamn. Förande sätten att utgifva anonym skrift se Tryckfrihet.

Anonymitēt, namnlöshet. Se Anonym.

Anonymt bolag, *jur.*, bolag, hvars delegare icke äro personligen ansvariga för bolagets förbindelser. De viktigaste af de anonyma bolagen äro aktiebolag.

Anoplothērium (af grek. *a'noplos*, obeväpnad, och *heri'on*, däggdjur), *paleont.*, ett fossilt däggdjurssläkte, typen för familjen *Anoplotheridæ*. De största formerna voro af en åsnas storlek med smärt kroppsbyggnad, lång svans och tre utbildade tår å både främre och bakre extremiteterna. Enl. Kovalevski var A. ingen mellanlänk mellan svinen och idisslarna, såsom förr antagits, utan en sidogren till gruppen Partåiga. Djuret nådde sin högsta utveckling i yngsta eocentiden och utdog mot slutet af nämnda tid. A. HNG.

Anor, Antaflor och Anträd. *Anor* (lat. *imagines*, fr. *quartiers*, ty. *ahnen*) äro en persons förfäder å fädernet och mödernet i jämna led. Se nedanstående *antafla*, som visar åtta anor:

Fäderne-anor				Möderne-anor			
1	2	3	4	5	6	7	8
Farfars far	Farfars mor	Farmors far	Farmors mor	Morfars far	Morfars mor	Mormors far	Mormors mor
Farfar		Farmor		Morfar		Mormor	
Far				Mor			
Son eller dotter							

Utför man denna antafla vidare, så blir nästa led 16 och ledet därpå 32 anor. O. s. v.

För att adliga personer skola kunna räkna anor, fordras, att alla deras förfäder inom vissa jämna led varit af adlig börd. Saknas någon, så räknas ej de andra. Man kan ej rimligtvis säga, att en person har ett ojämnt antal anor, t. ex. 15.

En persons *anträd* uppgöres vanligen så, att ett träd uppritas och vid dess rot den ifrågavarande personens vapensköld. Stammen delas i tvenne grenar, och på hvardera af dem sättas faderns och moderns vapen. Ofvanför dem delas hvardera grenen åter i tvenne, på hvilka sättas farfaderns och farmoderns samt morfaderns och mormoderns vapen. Sedan fortsättes på samma sätt för hvarje nytt led. B. S—L.*

Anordning, *förv.*, en myndighets skriftliga befallning till vederbörande kassaföreståndare att utbetala ett belopp. KBG.

Anorexī (af grek. nekande *an* och *o'rexis*, begär), bristande begär (efter mat), brist på aptit.

Anorgānisk (af grek. nekande *an* och *o'rganon*, verktyg, organ), oorganisk, liflös.

Anorganologī (af grek. nekande *an*, *o'rganon*, verktyg, organ, och *lo'gos*, lära), läran om det oorganiska. Kallas äfven abiologi.

Anorkī l. Anorki'sm (af grek. nekande *an* och *o'rchis*, testikel), frånvaro af testiklar.

Anormāl (af grek. nekande *a* och *norma*, regel), regelvidrig. Jfr Normal.

Anortit Rose, *miner.*, kalkfältspat, den basiska ändleden i plagioklas-serien. Se Fältspat och Plagioklas.

Anortoklās, *miner.*, natronrik mikroklin med från kalimikroklinen afvikande optiska egenskaper. A. HNG.

Anortosit St. Hunt, *petrogr.*, pyroxenfattig, nästan uteslutande af fältspat bildad gabbroart. A. HNG.

Anortoskōp (af grek. *anorthūn*, göra rät, upprätta, och *skopēi'n*, se), en af Plateau 1836 upp-

funnen optisk leksak, i hvilken genom en mekanism en skifva sättes i rotation. I skifvans periferi är uppritad någon missbildad figur, hvilken skenbart får naturliga proportioner, när den betraktas genom springorna på en annan skifva, hvilken roterar på samma axel, men i motsatt led, och hvilken nära periferien är försedd med en mängd symmetriskt ställda springformiga öppningar. Instrumentets verkan beror därpå, att ett ljusintryck fortfar i ögat en stund efter ljuskällans aflägsnande. Jfr Fantaskop och Taumaskop. R. R.

Anosmi (af grek. nekande *an* och *osmē*, lukt), frånvaro af luktsinnet eller ofullständig utveckling af detsamma.

Anpreja, *sjöv.* Se Preja.

Anprejare, *zool.* Se Nejonögon.

Anquetil [äkəti'l], Louis Pierre, fransk historieskrifvare, f. 1723, d. 1806, inträdde sjuttonårig i den heliga Genovevas kongregation, egnade sig åt lärareverksamhet och var en tid direktör för seminariet i Rheims samt blef inemot revolutionstidens utbrott kyrkoherde i La Villette nära Paris. Under skräckväldet satt han fängslad 1793—94. Vid Franska institutets bildande (1795) blef han dess ledamot och fick sedermera af Napoleon anställning i utrikesdepartementets arkiv. På kejsarens anmodan utgaf han i sin sena ålderdom (1805, i 14 bd) *Histoire de France depuis les gaules jusqu'à la fin de la monarchie*, en torr och ytlig kompilation utan kritik eller originalitet. A:s franska historia har emellertid flerfaldiga gånger blifvit omtryckt och fortsatt, senast till år 1875 (1876—82). Vida bättre, men dock föga värdefulla äro hans *Histoire civile et politique de la ville de Rheims* (3 bd 1756—57; A:s odelade författarskap till arbetet har blifvit bestridt) samt *L'Esprit de la ligue* (3 bd 1767, flera uppl.).

Anquetil-Duperron [äkəti'l-dypärå'], Abraham Hyacinthe, fransk orientalist, f. i Paris 1731, d. där 1805, begaf sig med understöd af franska regeringen till Ostindien, studerade där under stora faror zendspråket och samlade många viktiga handskrifter på detta språk, bl. a. Zendavesta, samt blef efter sin återkomst tolk i de österländska språken vid kungl. biblioteket i Paris. Han var den förste, som dechiffrerade nämnda urkund, och den förste, som till europeiskt språk öfversatte densamma, samt kan alltså betraktas som grundläggare af avestaforskningen. Utom upplagan af "Zendavesta" med tolkning (1771) utgaf han *Recherches historiques et géographiques de l'Inde* (1786) m. m.

Anrep. 1. Johan Gabriel A., genealog, f. 4 dec. 1821 i Knista socken, Närke, egnade sig, sedan han gått i Örebro skola, åt jordbruk, men flyttade 1851 till Stockholm. Han är den förste svensk, som i senare tider offentligen behandlat den genealogiska vetenskapen. Han har utgifvit *Sveriges ridderskaps och adels kalender* (1 årg. 1854, 26:e årg. 1902; numera årlig), *Svenska adelns ättartaflor* (4 bd 1858—64), *Liljehöökska frågan. Försvarsskrift* (1862), *Svenska slägtboken* (3 bd, 1871—82). A:s broder Karl Axel A., vitter författare, f. 9 dec. 1835 i Knista socken, Närke, d. 10 maj 1897, blef 1855 student i Uppsala och 1869 revisor i Telegrafstyrelsen. Han författade det omtyckta folkskådespelet *Nerkingarne* (1872; 2:a uppl. 1889).

2. Alef A., tekniker, f. 12 mars 1845 i Stockholm, blef 1865 underlöjtnant vid Bohusläns regemente och tog 1872 som löjtnant afsked ur aktiv tjänst samt egnade sig uteslutande åt ingenjörsyrket. Han studerade 1868—69 torfindustrien i Tyskland och Österrike. Därefter byggde han en mängd torfverk. 1875—80 var han torfingenjör på Järnkontorets stat. 1880—1900 arbetade han i Ryssland inom torfindustrien samt blef 1902 föreståndare för den med svenska statsmedel understödda torfskolan i Emmaljunga, Västra Göinge härad, Kristianstads län. A. har konstruerat synnerligen framstående presstorfmaskiner, som till mycket stort antal äro i bruk i Ryssland och hvilka i Sverige tillverkas vid Munktells mekaniska verkstad i Eskilstuna. De förtjänster han inlagt om torfindustriens utveckling ha vunnit erkännande, bl. a. därigenom att han fått en rysk lifstidspension och konungens hederspris vid landtbruksmötet i Gäfle 1901.

Anrikning (af ty. *anreichen*), *bergsv.*, den verksamhet, hvarigenom man ur det i grufvan lösbrutna berget skiljer malmen från det ofyndiga gråberget. Först tillgripes grof krossning och plockning för hand, s. k. skrädning; därvid erhålles dels malm nog rik att kunna direkt nedsmältas, dels ofyndigt berg, men också en af stycken bildad del, innehållande såväl malm som gråberg. Det är denna del, som vid värdefullare malmer blir föremål för den egentliga anrikningen, hvilken sker antingen på den våta eller den torra vägen. Vid anrikning på våta vägen nedkrossas det gods, som skall behandlas i särskilda s. k. tuggare till 10—15 mm:s groflek, hvarpå detsamma får passera s. k. sättmaskiner. Dessa maskiner äro V-formiga, vattenfyllda lådor med en fast silbotten, på hvilken godset hvilar, och en kolf, som röres upp och ned. Vid kolfvens rörelse sättes vattnet i maskinen i rörelse, och kornen i godset ordna sig efter sin tyngd, så att de tyngsta metallrikaste kornen komma underst på silen och de lättare gråbergsaffallet öfverst. Godsets uttagande ur sättapparaten kan ske på olika sätt. Affallet från sättmaskinerna krossas ytterligare i stampverk eller kulkvarnar och anrikas vidare först i s. k. spetslådor, där affallet klassificeras genom sin olika fallhastighet i vatten, och sedan på härdar, stora, svagt lutande ytor, hvilka genom maskinella anordningar bibringas en stötvis sidorörelse, samtidigt med att de öfverspolas med vatten. Detta rycker med sig de lättare, ofyndigare bergartskornen, under det att malmen kvarligger och genom sidorörelsen hos härden samlas mot dess ena kant.

I vårt land användes för anrikning af järnmalm hufvudsakligen s. k. magnetisk separering. Härvid tillgår så, att den malm, som skall separeras, finkrossas och får passera en med elektromagneter försedd cylindrisk kärna, där de magnetiska järnmalmskornen fastna, under det att de ofyndiga kornen icke attraheras. Medels dylik separering kunna 35 à 40 % järnmalm anrikas därhän att den anrikade malmen sligen, håller ända till 65 % järn. Dylika malmseparatorer hafva uppfunnits af amerikanaren Monarch, svenskarna Wennström, Gröndal och Eriksson. G. D.

Anrop. 1. *Krigsv.* Det rop, med hvilket en post hejdar en mot honom kommande eller honom passerande person, som han icke igenkänner, eller som icke har rätt att passera. Först ropas "halt" och sedan den anropade stannat, "hvem där?" (ty

werda?, fr. *qui vive?*, ry. *kdå idjåt?*). Om anrop icke åtlydes, får posten vanligen skjuta. C. O. N.

2. *Sjöv.* Inom alla örlogsflottor finnas reglementerade anrop och svar, hvilka användas från fartyg under mörker eller tjocka, när båt kommer i sikte eller höres. I svenska flottan är anropet "hvem där?" Härpå svaras från båten, om den tillhör flottan och vill lägga till vid det anropande fartyget: "flagg", "standert", "vimpel", fartygets namn, "ja" eller "nej", allteftersom den för flaggman, kommendör, afdelnings- l. divisionschef, som ej är kommendör, fartygschef, annan officer (l. vederlike) eller underordnad personal. Vill båten ej lägga till, så svaras från densamma "nej, nej". H. W—L.

Ansats. 1. *Mus.* Äldre benämning för "anblåsningen" på flöjt och bleckblåsinstrument (fr. *embouchure*); ansättandet af sångtoner. — 2. *Tekn.* En utspringande, mindre kant, i synnerhet på maskindelar.

Ansatsränna. Se Ansatsrör.

Ansatsrör, Ansatsränna, kort rör eller ränna, hvarigenom vätskor aftappas från kärl.

Ansatsstycke, *mus.*, den del af ett blåsinstrument, som för vinnande af högre eller lägre stämning sättes till eller tages ifrån instrumentet.

A'nsbach, hufvudstad i bajerska reg.-området Mittel-Franken. 17,555 inv. (1900). Liflig fabriksort. A. var under medeltiden hufvudstad i markgrefskapet A. (3,579 kvkm.), hvilket 1362 kom till huset Hohenzollern och 1398 delades i tvenne: Ansbach och Baireuth. Då sedermera samma ätt erhållit Brandenburg, delades den (efter 1473) i två grenar, af hvilka den äldre, "den brandenburgska", stannade i Brandenburg, den yngre, "den frankiska", i Ansbach och Baireuth. Dessa stater voro tidtals skilda, men stundom förenade under samme regent. Hertig Alexander, som för sista gången förenade dem, 1761, afträdde dem 1791, mot villkor att erhålla en livränta, till Fredrik Vilhelm II af Preussen. Genom Tilsitfreden 1807 tillföllo de Bajern.

A'nschütz, Heinrich, tysk skådespelare, f. 1785, d. 1865 i Wien, där han 1821 fått anställning vid Hofburg-teatern, var i hjälte- och karaktärsroller ett mönster för ädel skådespelarkonst. Särskildt prisas hans sköna diktion.

A'nschütz, Ottomar, tysk fotograf, f. 1846 i Lissa i Posen, öfvertog 1868 sin faders fotografiaffär därstädes och upprättade 1888 en filial i Berlin. A. har blifvit berömd genom sina ögonblicksfotografier och som uppfinnare af det s. k. takyskopet l. "den elektriska snabbskådaren".

Ansedōnia. Se Vulci.

Anseele [-sēle], Edward, belgisk socialdemokrat, f. 1856 i Gent, utbytte typografens yrke mot skriftställarens och skref några romaner, uppsatte den socialistiska tidningen *Volkswil* och blef därefter redaktör för dennas efterträdare *Vooruit!* Bland Gents arbetare stiftade A. 1899 den stora konsumtionsföreningen Vooruit. Medlem af deputeradekammaren från 1894, tillhör han där socialisternas högra flygel. A. var ordförande vid arbetarkongressen i Bruxelles 1886.

A'nselm, ärkebiskop af Canterbury, "skolastikens fader", en af medeltidens ädlaste och inflytelserikaste teologer, föddes 1033 i Aosta i Piemont och visade redan som barn en djupt religiös läggning. Efter flera inre kriser under år af kringflackande världslif ingick han som munk i det normandiska klostret Bec, där han under sin landsman Lanfrancs ledning gjorde grundliga filosofiska och teologiska studier. Såsom prior och abbot i Bec utöfvade A. ett vidtgående inflytande. Hans af djup fromhet och praktisk visdom präglade personlighet hade i hög grad uppfostrarens och rådgifvarens geni, och som mogna frukter af hans andliga tänkande och undervisning spriddes denna tid såväl ett flertal asketiskt uppbyggliga skrifter — *meditationes* och *orationes* — som åtskilliga dogmatiska essayer "om sanningen", "om den fria viljan", "om djäfvulens fall" samt hans *Monologium* öfver Guds väsen och *Proslogium* med det ontologiska Gudsbeviset. Kallad 1093 att efterträda Lanfranc som ärkebiskop af Canterbury, uppträdde han såsom en ifrig försvarare af kyrkans frihet gentemot den världsliga maktens ingrepp. Under kamp med Vilhelm II och Henrik I om investituren i England måste han tvenne gånger lämna sitt ärkestift och i landsflykt söka ett visserligen icke alltför kraftigt gifvet stöd i Rom. Först mot slutet af hans lefnad bilades den långa tvisten genom konkordatet i London 1107. Segern stannade härvid på A:s sida sätillvida, som Henrik uppgaf investiturrätten, men däremot icke sin fordran på länsed af biskopar och abboter.

Sitt största rykte vann dock A. på det rent vetenskapliga området, genom sitt dialektiska skarpsinne och sin intuitivt vetenskapliga blick. I principfrågor inrymde han åt den traditionella kyrkliga teologien en auktoritativ rätt, som närmade dennas sanningsvärde intill uppenbarelsens. Men han häfdade därjämte vetandets nödvändighet och menade sig ur blotta förnuftsgrunder kunna frambevisa det kristna trosinnehållet. Ett hufvudresultat af detta filosoferande var det *ontologiska beviset för Guds tillvaro*, enligt hvilket han från det hos hvarje människa förefintliga begreppet om det fullkomliga väsendet (quo majus cogitari non potest) sluter till dettas existens; ty om det högsta vore till blott i föreställningen, måste ett högre, det som äfven är i verkligheten, kunna tänkas. Denna bevisföring, som sätter existensen som ett predikat jämte andra, har genom Gaunilos och Kants kritik förlorat sin udd. En djupare inverkan på det teologiska tänkandet har A. utöfvat genom sin vetenskapliga behandling af den kyrkliga försoningsläran — i afhandlingen *Cur Deus homo?* — och genom framställandet af den s. k. *satisfaktionsteorien* (jfr Försoning). A. dog 21 apr. 1109 och upphöjdes 1720 till rang af katolsk kyrkolärare. Hans skrifter äro utgifna af G. Gerberon (1744) samt i Mignes "Patrologia" (ser. lat. 158, 159). Se P. Ragey, "Histoire de S. Anselm, archevêque de Canterbury" (1890). J. HDR.

A'nser, *zool.* Se Andfåglar.

A'nseres (plur. af *anser*), *zool.*, den af Linné använda benämningen på simfåglar.

Anse'ridæ. Se Andfåglar.

Anserifo'rmes, *zool.* Se Fåglar.

Ansfrid. Se Ansgarius.

Ansgar (Anskar), västfrankiskt mansnamn, latiniseradt till Ansgarius hos den förnämste bäraren af detsamma. Den fornnordiska motsvarigheten till A. är Asgeir. I Ossians sånger har namnet formen Oskar. Se Ansgarius.

Ansgārii-förening. Se Ansgariusförening.

Ansgārius (Ansgar, Anskar), Nordens apostel, föddes 801 af förnäma frankiska föräldrar. Vid fem års ålder förlorade han sin moder, hvars bild dock helgonlikt präglade sig i gossens själ, och af sin fader öfverlämnades han därefter att uppfostras af munkarna i benediktinerklostret Corbie i Picardie. Hans svärmiska sinne mottog där tillika med en grundlig bildning öfverväldigande religiösa intryck, och som en halfmogen yngling bragtes han genom en rad af visionära drömmar till det oryggliga beslutet att som hedningarnas apostel förvärfva martyrkronan. År 823 utflyttade A. jämte andra munkar till det i Westfalen nyanlagda dotterklostret Nya Korvey, där han öfvertog ledningen af klosterskolan och undervisningen för den halfhedniska sachsiska allmogen, enär han egde förmågan att predika på folkspråket. Hans verksamhet på denna post ådrog sig uppmärksamhet, och då den danske småkonungen Harald af politiska intressen drefs att mottaga dopet år 826, utsågs A. att som missionär följa honom till det hedniska Danmark. Den nordiska missionen hade några år tillförene anförtrotts åt ärkebiskop Ebo af Rheims, hvilken 823 gjort en missionsresa till Danmark. Med Ebos samtycke utfärdades nu ett påfvebref, hvarigenom A. anbefalldes att som dennes medhjälpare verka för Nordens kristianisering. Utbytet af A:s danska missionsresa var emellertid jämförelsevis ringa. Han var såsom ett slags hofpredikant fäst vid konung Harald, som med sin vacklande politiska ställning egde föga kraft att understödja missionsverket. Hufvuduppgiften för A. och hans medhjälpare Autbert blef därför att genom en vid hofvet bunden och sålunda ambulatorisk missionsskola verka för utbildandet af unga män, som han genom köp eller på annat sätt förvärfvat. Missionärernas ställning blef med Haralds sjunkande anseende alltmera outhärdlig. Autbert insjuknade och dog af öfveransträngning, och A. kallades genom kejsar Ludvig den frommes tillskyndelse att verka på ett mera lofvande missionsfält. Hösten 829 infunno sig nämligen hos kejsaren i Worms sändebud från den svenske konungen Björn, hvilka meddelade, att många i deras hemland närde längtan efter kristen predikan, och utlofvade konungsskydd för de missionärer, som ville följa dem. A. och en Corbie-munk Witmar voro genast redo och begåfvo sig i sällskap med den svenska legationen på resa mot norr. Under färden blefvo de öfverfallna och utplundrade af sjöröfvare och måste från södra Sverige vandra till fots genom ödsliga skogar och obygder, tills de nådde köpstaden Birka på Björkön i Mälaren. Missionärerna blefvo där vänligt mottagna af konungen och erhöllo tillstånd att predika, en rätt, som måste fattas i analogi med den lejd hvarje främmande köpman sökte hos konungen för att oantastad utöfva sitt yrke. Många kristna fångar och köpmän slöto sig till missionärerna. En liten kristen församling bildades, och en af de nyomvände, höfdingen Hergeir, byggde på sin gård en kristen kyrka, den första i Norden. Efter två vintrars vistelse i Sverige återvände missionärerna, medförande runbref från konung Björn till kejsaren.

Ansgarius (efter en träskulptur i Hamburgs domkyrka).

A:s framgångar väckte hos kejsaren vidtutseende planer. Både den katolska kyrkan och törhända det frankiska riket egde här möjligheter att förvärfva ett nytt betydande maktområde. På en riksdag i Thionville 831 beslöt man att med Hamburg till residens upprätta ett nytt ärkebiskopsdöme af de nordalbingiska landen (Holstein och de vendiska områdena till Peenefloden) och med hela norden såsom missionsområde. Af kejsaren fick ärkestolen därjämte det rika klostret Turholt i Flandern såsom ett materiellt stöd för sin verksamhet. Den självskrifne ärkebiskopen blef A., som i november 831 invigdes och sedan begaf sig till Rom, där han af Gregorius IV mottog palliet och utnämndes till påflig legat bland svenskar, danskar, slaver och andra nordiska folk. Med Ebo, som tidigare erhållit den nordiska legaturen, uppgjorde A. en delning på sådant sätt, att den förre behöll Sverige, medan Danmark ställdes under A:s omedelbara tillsyn. Detta var för den svenska missionen knappast till fördel. Djupt invecklad i det frankiska rikets politiska tvister under söndringen mellan kejsar Ludvig och hans söner, öfverlämnade Ebo i sin tur det svenska missionsfältet åt en sin frände Gautbert som i egenskap af biskop tillika med prästen Nithard omkr. 832 begaf sig till Sverige. Under nära 13 år verkade dessa män framgångsrikt i Birka med omnejd och uppbyggde en andra kyrka, hvilken man utan tillräcklig anledning velat förlägga till Sigtuna. Under en tillfällig upphetsning bland hedningarna blef emellertid Nithard dräpt, och Gautbert jagades med hån och spe ur riket. Samtidigt drabbades A:s missionsverk af hårda slag på andra centrala punkter. Turholt blef efter Ludvig:s död indraget af Karl den skallige, och ärkestiftet förlorade sina inkomster. Hamburg intogs och brändes af den danske konung Hårek (845), och A. med sina kristne jagades därifrån. Den yttre upplösning ärkestiftet Hamburg på detta sätt undergått bekräftades än vidare på en kyrklig synod i Mainz 847, hvilken beslöt Hamburg-stiftets delning mellan Bremens och Verdens stift och erkände A. som biskop på den ledigblifna stolen i Bremen. Fortsatta tvistigheter ledde emellertid till ett nytt afgörande 849, hvarigenom ärkebiskopsdömet Hamburg återupprättades och förenades med Bremenstiftet, inom hvilket senare A. bibehöll sitt residens; men först under hans sista lefnadsår vann den nya organisationen fasthet och påflig bekräftelse. A:s missionsintresse förblef under dessa nya förhållanden lika brinnande. Han vann den danske konung Håreks förtroende och byggde med dennes tillstånd en kyrka i staden Schleswig. Äfven under konung Hårek d. v. hade

le danske kristne genom A:s inflytande en god id. Församlingen på Björkö hade emellertid efter Gautberts fördrifvande under sju år varit utan lärare. A. ditsände anakoreten Ardgar, men tärd af ängtan tillbaka till sitt ensamma lif lämnade denne nom kort sin plats. A. beslöt då att själf för andra ången besöka Sverige. Han kom i ett kritiskt ögonblick. Folket var upphetsadt genom en förment uppenbarelse från de hedniske gudarna, hvilka ville ördrifva de kristnes gud och befästa sitt eget forna älde. Ehuru hotad till lif och egendom, lyckades A. genom klokhet vinna konung Olof, och efter ånga tingsförhandlingar erhöll han folkbeslut på in rätt att predika. Han ordnade på nytt församlingen i Birka och återvände, sedan han insatt prästen Erimbert såsom dess föreståndare. Tvenne andra präster, Ansfrid och Rimbert, ordinerades därefter under A:s lifstid till Birka.

A. fullföljde sin lifsuppgift med sällspord trohet, ehuru han oupphörligen måste göra våld på sitt drömmande och inåtvända sinnelag. Till hjärtelaget var han anakoret, men af föresats en handlingens man. Hans mystiskt djupa religiositet tog ofta åskådningens form. Hans själ drog i nattens drömmar på himmelsfärd, på visionär väg löste han sina svåraste själskriser och kärleken till det heliga utstrålade ur hans viljelif. Hans samtida betygade, att de aldrig hade sett en så god man. A. sträfvade att vara "de blindas öga, de haltas fot och de fattigas fader". Sina inkomster gaf han till behöfvande och till stiftets vård, medan han förvärfvade sitt eget lifsuppehälle genom att binda nät. Hans lif var som en enda lång botöfning. Närmast kroppen bar han dag och natt en hvass hårskjorta. Han lefde mest på bröd och vatten. Förtärd af ständiga ansträngningar, afled han i Bremen 3 febr. 865. Det hade varit hans lifs stora förhoppning att få sluta som martyr. Hans sista kris var förtviflan, att detta hopp, som han mottagit i en uppenbarelse på sitt fjortonde år, skulle gå om intet, men han vann i en hänryckning på dödsbädden den öfvertygelsen, att martyriets krona kan vinnas äfven annorledes än genom att dräpas med svärd eller brännas i eld eller sänkas under vatten. — Med stor pietet är hans lif tecknadt af franken Rimbert, som blef hans efterträdare på ärkebiskopsstolen, och dennes "Vita Anskarii" (utg. 1828 i "Script. rer. suec. med. ævi" II, med svensk öfvers.; bäst af G. Waitz 1884 i "Script. rer. german.") är det äldsta mera omfattande äktstycket till Sveriges historia. En svensk öfversättning af detta arbete verkställdes redan under medeltiden och har trenne gånger utgifvits, senast 1902 af R. Geete i "Samlingar utgifna af Sv. fornskr.-sällsk." (n:o 121). Se vidare Dehio, "Geschichte des erzbistums Hamburg—Bremen bis zum ausgang der mission" I (1877), och Tappehorn, "Leben des heil. Ansgar" (1863). Jfr Birka. J. HDR.

Monument öfver Ansgarius, rest 1834 på Björkön i Mälaren.

Ansgärius-förening (Ansgarii-förening), benämning på åtskilliga till minne af Nordens apostel Ansgarius gjorda sammanslutningar af fria förbund för såväl den inre som i synnerhet den yttre missionens befrämjande. Dessa sammanslutningar räkna sitt upphof från den nitiske prästmannen inom Västerås stift H. J. Lundberg (d. 1867), som grundade ett stort antal lokalföreningar för ett verksamt missionsarbete och därjämte utkastade planen till en den svenska hednamissionens riksorganisation med läns- eller landskapsvis gjorda sammanslutningar af distriktförbund. Vid den stora tusenårsfesten 1865 till erinring om Ansgarius' död började Lundbergs tanke sättas i verket. De ganska mångtaliga missionsförbunden inom Värmland sammanslöto sig s. å. till den s. k. Värmländska ansgarius-föreningen, och s. å. organiserades Örebro läns förening. De flesta öfriga landsdelar följde efter hand exemplet. 1868 upprättades en liknande förening för Östergötland, 1877 för Hälsingland, 1878 för Gästrikland, s. å. för Neder-Siljan och 1882 för hela Dalarna, s. å. för Västergötland, 1883 för Jämtland, 1884 för Medelpad, 1885 för Västmanland, 1891 för Bleking, 1894 för Uppland och 1899 för Halland. Bland sina stiftare räkna de svenska Ansgarius-föreningarna ett stort antal präster, och det samförstånd, som egde rum med den svenska statskyrkan, uttrycktes närmast därmed, att de äldsta föreningarna anslöto sig till den likaledes af Lundberg grundade Evangeliska fosterlandsstiftelsen. Den lifaktiga Värmlandsföreningen upprättade 1871 en missionsskola i Kristinehamn, hvilken till en början förestods af prästmannen A. Fernholm. Emellertid inträdde med den waldenströmska rörelsen en frontförändring. De värmländska friförsamlingarnas enskilda nattvardsfirande och afvikelser från statskyrkans lära och ordning framkallade hårda sammanstötningar, och då Svenska missionsförbundet 1878 bildades, upplät Värmländska föreningen sin missionsskola till predikantseminarium för Svenska missionsförbundets kolportörer. Skolan flyttades 1890 till Stockholm. De flesta föreningarna ega numera sin sammanhållande enhet i Svenska missionsförbundet och utgöra till stor del dettas landsorganisation. Under prästerlig ledning och med full anslutning till Evangeliska fosterlandsstiftelsen står dock Örebro läns förening. Med Fosterlandsstiftelsen sammanhör ock för den yttre missionen Värmlandsföreningen, hvarjämte Blekinge förening intar en oberoende ställning. Den utförligaste — visserligen från partisynpunkt affattade — skildring af de svenska Ansgarius-föreningarna finnes i E. J. Ekmans "Den inre missionens historia" (II—III, 1898—1900). J. HDR.

Ansiaux [äsiå], Jean Joseph Eléonore Antoine, fransk målare, f. 1764 i Liège, d.

1840 i Paris, elev af Vincent, var under restaurationen en bland de förste representanterna för den kyrkliga riktningen. Redan 1812 uppträdde han med en *Marias himmelsfärd*. Hans religiösa målningar pryda kyrkor i Paris och andra franska städer. Därjämte målade han porträtt, genrebilder ur franska historien samt gestalter ur den antika myten och den romantiska poesien.

Ansikte 1. Anlete kallas hufvudets främre

Fig. 1. Ansiktets kärl och nerver. 1. Ductus stenonianus, öronspottkörtelns utförsgång. 2. Nervus facialis, ansiktsnerven. 3. Musculus masseter, stora tuggmuskeln. 4. Arteria maxillaris externa, ansiktsartären. 5. Vena facialis, ansiktsvenen. 6. Musc. buccinator, kindmuskeln 7. Nervus buccinatorius.

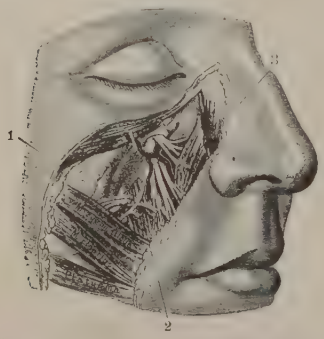

Fig. 2. Kärl och nerver i infraorbitaltrakten. Genom ett hål i öfverkäksbenet (foramen infraorbitale) utträda nervus och arteria infraorbitalis. 1. Ansiktsnerven. 2. Musculus caninus. 3. Musc. quadratus lab. sup.

del, som innehåller ingångarna till organen för digestion och andning samt för sinnesorganen, medan den bakre delen omsluter nervdelar. Ansiktets stomme utgöres hos människan af 13 fast förenade och ett rörligt ben (underkäken hvartill ytterligare komma tänderna. Dessa be bilda icke en slät, jämnt afrundad yta, utan hys flere utsprång (knölar) och insänkningar (gropa hålor). Bland knölarna må nämnas: två pannknöl (märken efter pannbenens första förbeningspunkter ögonbrynsbågarna, näsan, kindkotorna, hakan san underkäkens vinklar och nedre kant. Vidkommanc näsan bör dock anmärkas, att spetsen icke har ben utan brosk till stomme. Bland hålor böra nämnas ögon-, näs- och munhålorna samt tinninggropen; c tre förstnämnda innehålla resp. organen för syn, lul och smak, den sistnämnda en stor tuggmuskel. Benc afrundas och jämnas genom fett, som fyller ytan smågropar och utgör innersta lagret af den på an siktet i allmänhet tämligen grofva huden; knölar oc gropar äro därför mera märkbara hos magra persone Ansiktshuden är öfverallt klädd med fina hullhår

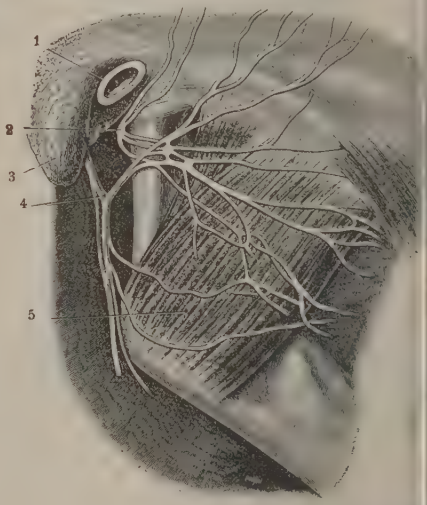

Fig. 3. Ansiktsnerven (Nervus facialis) och dess f bindelse (anastomos) med nervus auriculo-temporal 1. Yttre hörselgången. 2. Nervus auriculo-temporal 3. Tinningbenets värtformiga benutskott (processus mast deus). 4. Nervus facialis. 5. Musculus masseter, sc tager sitt fäste på underkäksvinkeln.

hos män (och en del karlavulna kvinnor) finnas stä kare, längre, lockiga hår på öfver- och underläp haka och kinder, ända från kindkotorna till ned hakan; i ögonbrynen, kring ögonlockskanterna o näsöppningarna finnas korta, styfva hår — ett sla borst. Under och i huden ligga i flere riktning gående lager af en mängd tunna, glesa muske buntar, bestämda för hudens rörelse, och gene hvilka rynkor, veck o. d. i huden framkallas på mängd olika sätt och i växlande kombinationer, de villkorligt, dels ovillkorligt följande olika sinne rörelser och själsstämningar. Däraf härledas de oli anletsdragen eller ansiktsuttrycken; däraf äfven des musklers namn af mimiska. Såväl ansiktets allmän form, dess olika afdelningars höjd och bredd, delarn inbördes ställning och relation m. m. till ansik

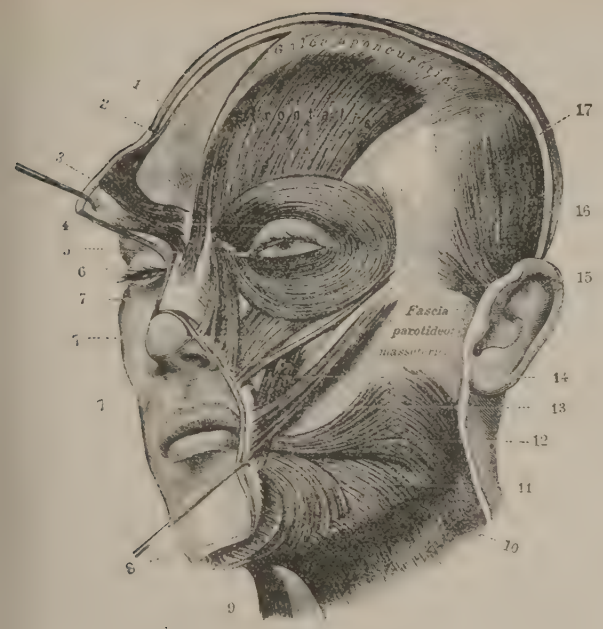

Fig. 4.

Fig. 4. Det ytliga lagret af ansiktets muskler.

1. Benhinnan å kraniet (Pericranium).
2. Musculus orbicularis oculi, ögats ringmuskel.
3. M. corrugator supercilii, ögonbrynsmuskeln.
4. Den del af ögats ringmuskel, som ligger i ögonlocket.
5. Band, som fäster ögonlocken vid ögonhålans inre vägg.
6. Näsans ryggmuskel.
7. De 3 särskilda afdelningarna (hufvudena) af M. quadratus labii superioris, öfverläppens fyrkantiga muskel.
8. M. quadratus labii inferioris, underläppens fyrkantiga muskel.
9. M. transversus menti, hakans tvärmuskel.
10. Platysma, halsens hudmuskel.
11. M. triangularis, den trekantiga muskeln.
12. M. risorius, skrattmuskeln.
13. M. zygomaticus, kindbensmuskeln.
14. M. caninus, munvinkelns höjare.
15 o. 16. M. auricularis anterior och posterior, ytterörats muskler.
17. Huden a hufvudet.

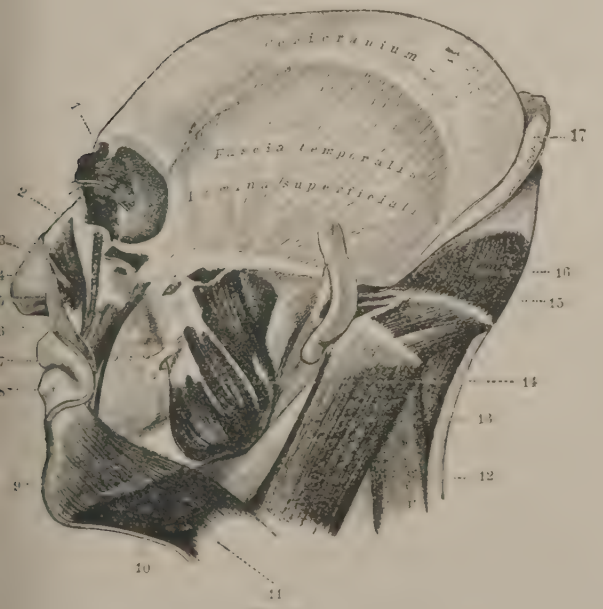

Fig. 5.

Fig. 5. Det djupa lagret af ansiktsmusklerna.

1. Musculus Horneri, en del af ögats ringmuskel
2. Ett af hufvudena till M. quadratus lab. sup.
3. M. nasalis (pars transversa), näsans tvärmuskel.
4. Kindbensmuskeln.
5. M. nasalis (pars alaris), näsvingsmuskeln.
6. M. caninus, munvinkelns höjare.
7. Ductus stenonianus, öronspottkörtelns utförsgång
8. M. buccinator, kindmuskeln.
9. M. quadratus lab. inf.
10. Glandulæ buccales.
11. Halsens hudmuskel.
12. M. splenius capitis.
13. M. sternocleido-mastoideus, hufvudets böjmuskel.
14. M. masseter, den stora tuggmuskeln.
15. M. auricularis posterior.
16. M. occipitalis.
17. Galea aponeurotica.

bildningen hörande, som ock nyssnämnda ansiktsuttryck blifva ofta, på grund af den öfverensstämmelse, som i dem råder mellan flere individer från samma trakt, kännetecken för olika stammar och folk.

Ansiktet hos människan och ansiktet hos de öfriga ryggradsdjuren förete många likheter; men i ett hänseende råder stor olikhet, däruti nämligen, att djurets ansikte skjuter med mundelarna vida längre ut och fram än människans, liksom det förstnämnda är större i förhållande till hela hufvudet i allmänhet. Denna olikhet har antagits stå i samband med en högre utveckling af nervsystemet och de ädlare förmögenheterna hos människan, och P. Camper har därför i den olika ansiktsvinkeln uppställt en mätare för djurens högre eller lägre ståndpunkt. Se vidare illustrationerna med bifogade förklaringar. G. V. D.*

Ansiktsbjudning. Se Förlossning.

Ansiktsnerven, *nervus facialis, anat.* Se Hjärnnerver.

Ansiktsros, *med.* Se Rosfeber.

Ansiktssmärta, Fothergills ansiktssmärta, Tic douloureux, Trigeminus neuralgi, *med.*, kallas en sjukdom, som utmärker sig genom anfallsvis uppträdande häftiga smärtor i ansiktets känselnerver, de s. k. trillingsnerverna (*nervi trigemini*). Vanligen är endast den ena trillingsnerven angripen och ofta endast en af dess grenar. Till de vanligaste formerna af sjukdomen höra den s. k. supraorbital-neuralgien, då smärtan hufvudsakligen har sitt säte i pannan, infraorbital-neuralgien, då den uppträder i öfverläppen, sidoytan af näsan eller nedre ögonlocket, samt mental-neuralgien, då den är begränsad till hakan och underläppen. — Ansiktssmärtan är en af de vanligaste bland de s. k. neuralgierna. De svårare fallen äro dock lyckligtvis sällsynta. Sjukdomen förekommer mest hos fullvuxna, i synnerhet hos kvinnor. Stundom kan man spåra ett ärftligt anlag till densamma. Så kallade nervösa personer äfvensom svaga, blodfattiga och de, som lida af vissa allmänna sjukdomar, äro mera disponerade därför än fullt friska. Vanligen framkallas den af förkylning, i andra fall genom ett yttre våld, som träffat nerven, eller ock därigenom att en främmande kropp åstadkommit en retning på densamma. Mycket ofta föranledes ansiktssmärtan af sjukdomar i närliggande delar, framför allt i hufvudskålens och ansiktets ben. Ofta, i synnerhet i frosstrakter, synes den framkallas af samma sjukdomsorsak som frossa och uppträder då vanligen såsom supraorbitalneuralgi. Anfallen följa hvarandra i sådana fall med regelbundna mellanrum, och sjukdomen öfvervinnes ofta genom samma behandling, som är bruklig vid frossjukdomar. Smärtornas intensitet är mycket olika; de smärtor, som stundom förekomma i de svåraste fallen, torde höra till de våldsammaste, som människan kan erfara, och man känner många självmord, som varit följden af denna sjukdom. Fall finnas beskrifna, i hvilka sjukdomen försvunnit efter ett enda anfall, som räckt några minuter; men stundom kan den fortfara i åratal, ja i årtionden. Utgången beror företrädesvis på grundorsaken. Bot är i de flesta fall möjlig efter längre eller kortare tid; men stundom är hvarje behandling fruktlös.

Behandlingen växlar efter grundlidandets beskaffenhet. Då anfallen uppträda med regelbundna mellantider, och i synnerhet vid sådana fall, som kunna betraktas såsom s. k. larverad frossa, gör kina ofta förträfflig verkan. Bland medel, som med fördel användas, må för öfrigt nämnas elektricitet och massage. Morfin och andra *narcotica* måste stundom tillgripas. I långvariga fall bör dock morfinet användas med stor försiktighet, för att förekomma ett efter sjukdomens häfvande kvarstående missbruk af medlet. — Stundom kan man häfva sjukdomen genom en kirurgisk åtgärd: afskärning af den sjuka nerven (*neurotomi*) eller borttagande af ett stycke af densamma (*neurektomi*) ofvan det angripna stället. P. W.*

Ansiktsvinkeln är den vinkel, som bildas af två linjer, dragna från den mest framstående delen af öfverkäken, den ena genom öronöppningens midt, den andra tangerande midten af flinten eller pannan. Hos svinet och hästen är denna vinkel vid pass 11°, hos oxen 16°—17°, fåret och geten 25°—26°, hunden 26°—30°, katten 35°—36°, åtskilliga apor 30°—60°, de högst stående aporna 60°—65°, negrerna 70°, hos indo-européen omkr. 80°. Då man finner denna vinkel hos människor, å kranier eller å konstverk, uppgifven till 90°, ja, t. o. m. 100°, måste det i förstnämnda fall bero på missbildning eller sjukdom, i senare på onaturlig idealisering. G. V. D.*

Ansjövis (Anjovis), *zool.*, *Engraulis enchrasicholus* L., en vid Sveriges kuster ganska sällsynt sillfisk, som skiljer sig från våra öfriga sillarter därigenom, att öfverkäkens spets skjuter fram förbi under-

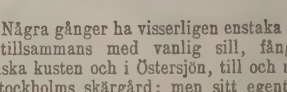

käkens. Några gånger ha visserligen enstaka exemplar blifvit, tillsammans med vanlig sill, fångade vid bohusläna kusten och i Östersjön, till och med ända upp i Stockholms skärgård; men sitt egentliga hem har ansjovisen i de varmare delarna af Atlanten, på den europeiska sidan, samt i Medelhafvet, där sedan gammalt ett storartadt ansjovisfiske drifves, i synnerhet vid Siciliens, Corsicas, Frankrikes och Spaniens kuster. Fisket försiggår under mörka nätter på försommaren och på det sätt, att några med bloss försedda båtar sprida sig på en trakt af hafvet, där man väntar att träffa ansjovis; när fiskarna framlockats af skenet från ett bloss, tillkallas andra båtar, hvilkas manskap omringar stimmet med garn. Nu släckes blosset, man väsnas och pulsar i vattnet, och den skrämda fisken ränner sig fast i garnen. Så fortgår det från bloss till bloss. — Saltad, utgör ansjovisen en ganska viktig handelsvara i södra Europa. Hvad man hos oss allmänt i handeln kallar ansjovis, är kryddad hvassbuk (*Clupea sprattus*) eller småsill, ungar af *Clupea harengus*, hvilken sistnämnda dock är sämre. Jfr Sillsläktet. F. A. S.*

Ansjuan, dets. som Anjouan (se d. o.).

Anskar. Se Ansgar och Ansgarius.

Anslag. 1. *Jur.* *a)* Offentliggörande af en ämbetsmyndighets beslut på det sätt, att å någon för allmänheten tillgänglig plats inom ämbetsverkets lokal eller (i fråga om domstolar) å rättens dörr anslås en underrättelse om beslutet. — *b)* En sålunda offentliggjord underrättelse. Olofligt borttagande af dylikt

lag är belagdt med bötesstraff. — Anslagstid las i konkurs den tid, som förflyter mellan utlandet af offentlig stämning å borgenärerna ilket sker bl. a. genom stämningens anslående å ens dörr) och inställelsedagen. Enligt den svenska kurslagen är anslagstiden minst två, högst fyra nader. Är konkursbo å landet så ringa, att där finnes värde för 1,000 kr., skall dock inställelsegen utsättas till viss dag under det lagtima ting, näst efter två månader i häradet infaller, om därmed dröjer längre än fyra månader efter nningens utfärdande.

. *Statsr.* (Anslagssumma) Visst pengebelopp, som förening, korporation, kommun, representation o. s. v. af under dess disposition ende medel beviljar och ställer till en styrelses, elses eller enskild persons förfogande till bestride af utgifter för visst ändamål. Anslagssumman fastställas att utgå för en gång årligen eller under längre tid. Om anslag, som af folkrepresentation iljas, se Budget, Statsanslag och Statsglering. H. L. R.

. *Mus.* (fr. *touche*). Det sätt hvarpå man nedcker tangenterna, för att å piano eller orgel framga den rätta tonen; själfva instrumentets "spel-" l. egenskap att vara mer eller mindre lättspelt. n skiljer mellan tungt och lätt anslag, hårdt mjukt anslag o. s. v. "En god tusch" är en nskap både hos spelaren och hos instrumentet. spelaren äro två hufvudarter af anslag möjliga: *to*, tecknadt med båge, då två toner omedelbart manbindas, så att ett finger ej upplyftes från sin gent, förr än samtidigt ett annat finger nedtrycker annan tangent (detta spelsätt är det mest egenliga för orgeln), och *staccato*, tecknadt med kter, då tonerna skarpt skiljas, så att det ena rets upplyftande sker före det andras nedtryckande ta spelsätt är det mest egendomliga för pianot). i dessa kommer en mellanform: *halfstaccato*, i rige alldeles oriktigt kalladt "portamento", teckt med både båge och punkter, då den förra tonen ålles i det längsta, men dock släppes strax före efterföljande. Af staccato finnas flere under-r, beroende på om endast fingrarna lyftas (*leggiero*) r även handen eller t. o. m. hela underarmen (det ta sättet är vanligast i skalor, det andra i arpeggier terspassager, det tredje vid ackordstaccato). Fint tande anslagsnyanser och spelets däraf frambragta grikedom äro en mycket uppodlad sida af den nyare notekniken. Om medeltidsorglars oerhördt tunga lag se Orgel. A. L.

. *Skjutk.* En projektils slående mot ett föremål, n med särskildt afseende på därvid alstradt l.

nslagsmaskin, *text.*, en i yllefabriker bruklig kin för kontinuerlig torkning af tyger i utspändt tånd. De moderna anslagsmaskinerna bestå af ett gsträckt torkskåp, i hvars ena gafvel det fuktstygsvicket upptill införes för att efter flera framåtergående vindlingar utkomma i torrt tillstånd dess underkant. För att under passagen genom skåpet hålla tyget slätt utspändt förefinnas ett rörliga, med taggar eller klämmor försedda s. k. rkedjor, hvilka fasthålla tygets lister; dessa jor sammanlöpa något litet utanför skåpet för underlätta påhäktningen l. klaveringen. Medelst lmekanism kan afståndet mellan kedjornas banor afpassas för olika tygbredder och spänningar. Vid en del maskiner kan man äfven sträcka tyget något i längdriktningen. Torkningen verkställes medelst varm luft, som införes i maskinens nedre del och tvingas att röra sig i motsatt riktning mot tyget, hvarefter den utsuges upptill. Stundom förefinnas äfven värmerör inuti skåpet för att genom utstrålning påskynda torkningen. — Äfven förekomma öppna anslagsmaskiner, hvilka torka tyget medelst genomblåsning af varm luft, men dessa hafva ej så vidsträckt användning, då den höga värmeutstrålningen gör dem oekonomiska. G. A. W.

Anslagsskena (äfven Stödräl), *järnv.*, i en järnvägsväxel den fasta skena, mot hvilken den rörliga delen af växeltungan (tungspetsen) "slår an" (stöder), då tungan är inställd för visst spår. I hvarje växel finnas tvenne anslagsskenor, en för hvarje tunga. H. L.

Anslagssumma. Se Anslag 2.

Anslagstid, *jur.* Se Anslag 1.

Anslagsvinkel. 1. Ett vinkelmått, hvarmed man drager vinkelräta linjer mot ett arbetsstyckes kant, för hvilket ändamål verktygets ena ben är försedt med en framstående kant att lägga emot arbetsstycket (ett anslag). — 2. *Krigsv.* Den vinkel, som kulbanans tangent i anslagspunkten gör med målets yta. (E. N.)

Anslutningsbangård, *järnv.*, sådan bangård, vid hvilken två eller flera järnvägar förenas eller beröra hvarandra. I förhållande till den största banan benämnas de mindre anslutande banor. H. L.

Anslutningsspår, *järnv.*, spår, som till bangård eller till hufvudspår å öppen linje anlägges från fabrik, lagerplats o. d. äfvensom från annan bana eller dess närliggande bangård. I senare fallet benämnes dylikt spår dock oftast förbindelsespår. H. L.

Anslutningstrafik, *järnv.* Se Samtrafik.

Anson [ä'nsn], George, lord A., engelsk amiral, f. 1697, d. 1762, inträdde 1712 i flottans tjänst och deltog bl. a. 1716 i amiral Norris' expedition till Östersjön, blef 1723 fregattkapten samt kryssade åren 1724—30 och 1732—35 utanför kusten af Carolina, för att skydda den engelska handeln mot spanska öfvergrepp och västindiska sjöröfvares anfall. Då krig mellan England och Spanien 1739 utbröt, sändes A. att oroa de spanska besittningarna vid Stilla hafvet. Efter en äfventyrlig seglats rundt Kap Hoorn gjorde han strandhugg i Peru och Chile samt lyckades 1743 taga en af de två stora silfvergaljonerna, som årligen gingo mellan Manila och Acapulco, hvarvid det eröfrade bytet uppskattades till 9 mill. kr. Hemvägen togs rundt Godahopps-udden, och en triumferande återkomst egde rum i juni 1744. A. belönades med tätt på hvarandra följande befordringar, blef 1746 vice-amiral och s. å. befälhafvare för kanalflottan. Sedan han 3 maj 1747 vid Kap Finisterre i grund besegrat en fransk eskader under Jonquière, upphöjdes han till peer (lord A. of Soberton). 1751—56 var A. förste amiralitetslord och verkade som sådan kraftigt för flottans reorganisation. Efter Byngs olyckliga expedition till Medelhafvet nödgades han afgå, men beklädde under ministären Newcastle-Pitt (sedan 1757) åter samma ämbete och utrustade de expeditioner, som sändes mot Frankrikes västkust och Canada. 1761 uppnådde han högsta flaggmansgraden ("admiral of the fleet"). Mycket läst och omtyckt är ännu alltjämt hans

skildring af sin världsomsegling på "Centurion", kallad "George A:s voyage round the world in the years 1740—1744" (1748, många uppl.), under hans ledning nedskrifven af skeppskaplanen Richard Walter. V. S—G.

Ansonia [änsåo'niə l. änsō'niə], stad i nordamerikanska staten Connecticut, vid Naugatuck, hvars fall lämnar drifkraft åt flere fabriker. 12,681 inv. (1900). Järnverk samt mässingsbruk och urfabrikation.

Anso'rge, Konrad, tysk pianist, f. 1862, elev af Liszt, bosatte sig, efter längre konsertresor i Amerika, uti Berlin, där han 1898 blef lärare vid Scharwenkas konservatorium. Han räknas till samtidens mera framstående pianister och dess mest ultramoderne kompositörer för sång och piano. A. L.

Ansted [ä'nstid], David Thomas, berömd engelsk geolog, f. 1814 i London, d. 1880, blef 1840 professor vid King's college i London och 1845 vid institutet för civilingenjörer i Putney (London). 1844 blef han vice sekreterare hos Geologiska sällskapet i London. A. har hållit en mängd föreläsningar vid Royal institution i London samt utgifvit en mängd geologiska och fysisk-geografiska arbeten. E. E.

Anstey [ä'nsti], F., pseudonym för engelske romanförfattaren Thomas Anstey Guthrie.

Anstiftare (lat. *auctor intellectualis*), *jur.*, den som uppsåtligen förleder annan till brott. Anstiftare straffas i allmänhet, som vore han själf gärningsman; dock kan straffet nedsättas, om han så tidigt, att brottet skulle kunnat afvärjas, gjort hvad hos honom stått för att förmå gärningsmannen att afstå från verkställigheten. Den, som blott gjort försök att förleda annan till brott, är enligt regeln fri från straff. Från denna regel funnos i strafflagen enligt dess ursprungliga lydelse endast två undantag, i det *offentlig* uppmaning till förräderi och till uppror straffades, äfven om uppmaningen icke haft någon straffbar verkan. I senare tider har uppmaning till brott blifvit föremål för straff i större omfattning. År 1887 upptogs nämligen i strafflagen en bestämmelse, hvarigenom stadgades straff för offentliga uppmaningar till våld å person eller egendom. Denna bestämmelse har 1889 ersatts med en ny, hvilken innehåller straff för hvar och en, som offentligen uppmanar till brott, hvarå straff kan följa enligt strafflagen, äfvensom för den, som eljest genom offentlig uppmaning söker förleda till ohörsamhet emot lag eller laga myndighet. Jfr strafflagen, kap. 3, 8 och 10. J. H—R.

Anstruther [änstrü'thə], hamnstad i skotska grefsk. Fife, vid Firth of Forth. 1,663 inv. (1901). Skeppsbyggeri, fiske och kusthandel.

Anstruther [änstrü'thə], Sir Robert, brittisk diplomat, var af skotsk härkomst och kammarherre vid Jakob I:s hof. Han sändes till Danmark första gången 1611 med uppdrag att medla i striden med Sverige och vann då i hög grad Kristian IV:s förtroende. Jämte sir James Spens var han som medlare närvarande vid fredsförhandlingarna i Knäröd 1612—13 och sändes 1615 ånyo till Danmark för att förmå Kristian till fred med Lybeck och inträde i den evangeliska unionen. 1620 utverkade han af Kristian ett lån till Pfalz' försvar och deltog 1621 i öfverläggningarna om protestanternas ställning på det af danske konungen sammankallade konventet i Segeberg. Af största betydelse var hans beskicknin 1624—25 till Kristian IV och norra Tysklands pr testantiske furstar, hvilka han sökte förmå till väpn samverkan med Jakob för Pfalz' återeröfring. Tyskland rönte A. föga framgång, men Kristi förklarade sig (jan. 1625) villig till förbund, o hans anbud föredrogs i London framför Gustaf Adol af Spens och Bellin framställda, mera omfattan och genomtänkta alliansförslag. Karl I fullfölj alliansen ytterst kraftlöst. Kristian blottställdes dä igenom för nederlag, och den engelska besättninge i Stade kapitulation (apr. 1627) gjorde ett skymfli slut på Englands af A. ifrigt förordade aktiva i gripande i trettioåriga kriget. Om Pfalz' återställan till Fredrik V underhandlade A. utan framgång Regensburg och Wien med den kejserliga regering (1630—31), men 1633 lyckades han i Heilbronn verka, att Fredriks son Karl Ludvig mot en penning summa erhöll de fasta platser de svenska trupper innehade i Pfalz. Det värdelösa medlingsanbud K I år 1634 lät honom framställa till Oxenstiern afvisades af denne helt snäft. A. dog i dec. 16 l. jan. 1645. V. S—G.

Anstående, *geol.*, säges en bergart eller mal vara, då den i form af sammanhängande berg o hällar eller lager förekommer i dagytan eller visst djup därunder och ej uppträder endast såsc isolerade spridda block och stenar. E. E.

Ansvarighet, skyldighet att stå till svars, att lägga räkenskap; *jur.*, skyldighet att bära de rät liga följderna af någon förbrytelse eller försummels En särskild ansvarighet äro ministrarna underkasta i länder med konstitutionell styrelse (se Ministe ansvarighet). Suveränen i monarkiska staf är oansvarig, "hans person är helig", som det he i norska grundlagen, "och hans gärninga vare en allt åtal fredade", såsom det heter i den svens regeringsformen. Frankrikes och Förenta statern presidenter kunna däremot ställas till svars för h förräderi, den sistnämnde äfven för andra grofva f brytelser. Hvad den svenska regeringen vidkomm skall ledamot af statsrådet, om han ställes inför ri rätt för sina åtgöranden, dömas efter en särsk "ansvarighetslag" af 10 febr. 1810. Särskilda a svarighetslagar finnas ock utfärdade för fullmäkti i riksbanken, för de af riksdagen förordnade le möterna i styrelserna för riksbankens lånekontor orterna samt för riksdagens fullmäktige i riksgäl kontoret.

Ansvarig utgifvare, person, som erhållit t ståndsbevis för utgifvande af en periodisk skrift c är juridiskt ansvarig för dess innehåll. Merend är den ansvarige utgifvaren tillika den, som h ledningen af skriftens redigering och således äfven det moraliska ansvaret. Se vidare Tryc frihet. Jfr Ansvaring.

Ansvaring, person, som erhållit tillståndsbevis utgifvande af en periodisk skrift och är juridi ansvarig för dess innehåll, men för öfrigt icke h något med dess redigering att skaffa. Se Indra ningsmakt.

Ansvarsstyrman. Se Styrman.

Ansätta. 1. *Krigsv.* Med fart framföra en p jektil till dess läge i ett skjutvapen. Detta skec förr alltid för hand, med s. k. ansättare (s tare), numera ofta med maskinkraft. E. N.

2. *Sjöv.* Med tillhjälp af taljor eller andra me

-fhala "stående riggen", d. ä. de tåg, som stötta ster, stänger, bogsprät m. m. (se fig.). R. N.*

Ansättare, *krigsv.* Se Ansätta.

Ansökan 1. Ansökning, *jur.*, en s offentlig myndighet af någon framilld begäran, som afser påkallande för ägavarande persons räkning af en viss ıbetsåtgärd eller utverkande af en förin, t. ex. en tjänst (jfr därom Befor-:an), som myndigheten eger bevilja. -nämningen användes ej om hvarje slags gäran eller hemställan till myndighet, an begagnas vanligen i en mera inränkt mening. Sålunda skiljer ansökan ; från *besvärsskrift*, *besvär* (se d. o.), -n afser en till öfverordnad myndighet illd begäran om rättelse i något samma yndighet underordnadt ämbetsverks s. v. beslut. Vidare skiljer sig ansökan ln *petition* hos ämbetsmyndighet däri att petitionen kan afse hvilken ämtsåtgärd som helst, men ansökan afser dan åtgärd, som rör den besökande personligen. en, som ingifver en ansökan, eger att, om ankningen ingifvits af behörig person, i behörig tid h ordning, få densamma underkastad ämbetsyndighetens pröfning, medan petitionen är en gäran, som i afseende på ämbetsförvaltningen nebär endast en önskan eller hemställan och kan mnas utan allt afseende.

Ansökning, *jur.* Se Ansökan.

Ant, plur. A'nter (lat. *antæ*), *bygnk.*, den med ıs och kapitäl försedda, pilasterartade afslutningen de framför en grekisk tempelcellas fasadmur framagna sidomurarna. Anten har i regeln samma basler sockelprofil som cellamuren; kapitälprofilerna verensstämma däremot icke med det motsvarande lonnkapitälets, såsom fallet är med renässansens i rigt likartade pilasterbildningar. — Med *templum* *antis* förstås den af Vitruvius såsom prototyp för et grekiska templet framställda byggnadsformen ed tvenne kolonner mellan anter i hufvudfasaden. n stor del af de s k. "skatthusen", hvilka kransade mpelplatserna i Olympia, Delfi, Delos m. fl. ställen, ıro utförda enligt denna typ. Se illustrationen). 1114. I. G. C.

A'ntab, stad i Syrien. Se Aintab.

Antæus. Se Antaios.

Antaflor. Se Anor.

Antafrodisiaca 1. Antafroditiska medel f grek. *anti'*, mot, och *Afrodite*, skönhetens gudinna), edel mot en sjukligt stegrad könsdrift. Sådana edel äro bromkalium, kloralhydrat, jod och kamfer, om stor måttlighet i mat och dryck samt kroppens ıdande och genitaliernas tvättande med kallt vatten.

Antagoni'sm (grek. *antagónisma*), motstånd, strid, endskap (hufvudsakligen i fråga om åsikter). 1. *rm.* Inbördes motverkan i fråga om läkemedel. Man ar funnit, att vissa sådana kunna, då de gifvas amtidigt, motverka eller i vissa fall hindra framädandet af de symtom, hvilka de hvart för sig ta komma. Genom nyare undersökningar är det lagalagdt, att dylik antagonism, inom vissa gränser, er rum mellan t. ex. stryknin och kloralhydrat, ıbabarbönans giftiga beståndsdel (fysostigmin l. serin) och kloralhydrat, flugsvampgift (muskarin) och ropin, atropin och morfin, morfin och kaffein o. s. v.

En antagonistisk verkan uppkommer i de flesta fall därigenom att ett medel, efter att hafva upptagits i blod och väfnader, så förändrar tillståndet i de organ, på hvilka ett annat medel skulle verka, att det senare icke får tillfälle att framkalla den för det samma karakteristiska effekten. När morfin verkar

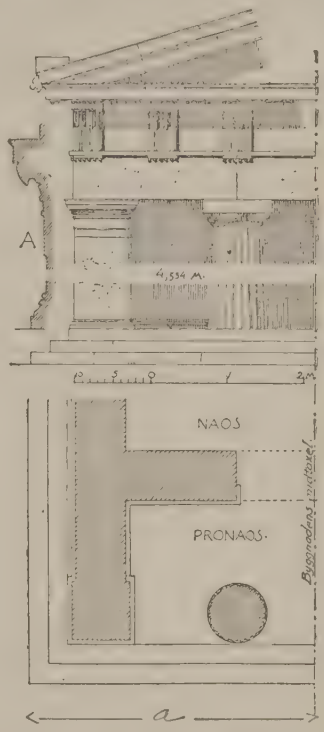

Dorisk antbildning från Eleusis.
A. Ant-kapitälets och antbasens profiler i större skala.
(Se föreg. sp.)

antagonistiskt mot atropin, sker detta icke därigenom att morfinet t. ex. kemiskt förändrar eller förstör atropinet, utan därigenom att morfinet bl. a. "söfver" (narkotiserar) de delar af hjärnan, på hvilka atropinet sträfvar att framkalla en häftigt retande verkan (upphetsning, anfall af raseri). Antagonister äro ofta ämnen, af hvilka det ena retar, det andra i förlamande riktning påverkar samma organ. I regel öfvervinner härvid det förlamande giftet det retande. Kännedomen om läkemedels antagonism är af den största vikt, i synnerhet med afseende på lifvets räddande i förgiftningsfall. C. G. S.

2. *Anat.* Antagonism mellan muskler eger rum, då en eller flere sådana äro så anbragta, att de motverka hvarandra. Så t. ex. äro de på lårets framsida belägna musklerna, såsom sträckare för underbenet, antagonister till en del på lårets baksida befintliga muskler, hvilka böja underbenet. De senare äro ock antagonister till de förra. — Verka antagonister samtidigt, uteblifver vanligen

bådas rörelseverkan: den del, som skulle röras, står stilla. Men stundom inskränker sig antagonismen till blott vissa rörelser, hvaremot vid andra musklerna samverka (såsom synergeter). Så t. ex. vrider den högra nickmuskeln hufvudet snedt åt venster, den venstra åter åt höger, och äro de därvid antagonister; men verka båda på en gång under en viss ställning af hufvudet, böjes detta framåt: man nickar, och de äro då synergeter. G. v. D.*

Antagoni'st, motståndare (mest i fråga om åsikter). Se vidare Antagonism.

Antāi'os (grek. *Ἀνταῖος*, lat. *Antæus*), *grek. myt.*, son till Poseidon och Gaia (Jorden), en väldig jätte i Libyen. Han tvang alla främlingar till att inlåta sig i tvekamp med honom, och ingen kunde stå honom emot, ty så länge han vidrörde sin moder, jorden, hämtade han af denna städse ny styrka. Slutligen öfvervanns han af Herakles på det sätt, att denne lyfte honom upp från marken och kväfde honom, innan han åter hann vidröra jorden. v. k.

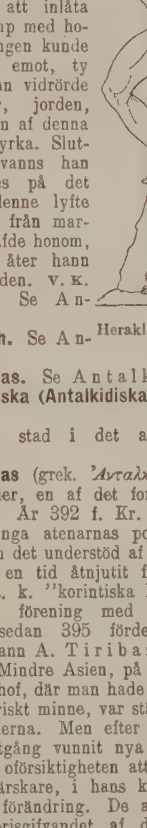

Herakles och Antaios (Florens).

Antakia. Se Antiokia.

Antakijeh. Se Antiokia.

Anta'lcidas. Se Antalkidas.

Antalcidiska (Antalkidiska) freden. Se Antalkidas.

Anta'lja, stad i det asiatiska Turkiet. Se Adalja.

Antalki'das (grek. *Ἀνταλκίδας*, lat. *Antalcidas*), lakedaimonier, en af det forna Greklands slugaste diplomater. År 392 f. Kr. sändes han till Asien för att bringa atenarnas politik i misskredit och beröfva dem det understöd af persiska penningmedel, hvilket de en tid åtnjutit för fullföljandet af det krig (det s. k. "korintiska kriget", se Korint), som de i förening med flera andra grekiska stater alltsedan 395 förde mot Sparta. Utan svårighet vann A. Tiribazos, den persiske ståthållaren i Mindre Asien, på sin sida, men vid storkonungens hof, där man hade Agesilaos' härjningståg i Asien i friskt minne, var stämningen föga gynnsam för spartanerna. Men efter hand, då dessa under krigets fortgång vunnit nya fördelar och atenarna begått den oförsiktigheten att understödja Euagoras, Cyperns härskare, i hans krig mot konungen, inträdde en förändring. De af A. förespeglade fördelarna (prisgifvandet af de grekiska städerna i Asien och de grekiska statsförbundens upplösning) voro äfven alltför påtagliga, och omsider gaf storkonungen det löftet att understödja lakedaimonierna, om atenarna och deras bundsförvanter ej antoge de fredsvillkor, som man beslutit framlägga. Greklands stater voro redan utmattade af de långvariga krigen, och så afslöts först i Sardes och därefter på en kongress i Sparta 386 den ryktbara s. k. Antalkidiska freden, äfven kallad "konungsfreden". Genom denna i storkonungens namn dikterade fred afträddes alla grekiska städer i Asien tillika med ön Cypern till perserna; alla andra grekiska stater med undantag af öarna Lemnos, Imbros och Skyros, hvilka Aten fick behålla, förklarades självständiga och garantien för denna sakernas ställning öfvertogs af storkonungen, som åt lakedaimonierna öfverlämnade dess närmare genomförande. Sålunda hade persiskt inflytande och persiskt guld fått bestämma Greklands politik. Dess kraft var bruten genom den splittring, som under namn af alla staters inbördes självständighet föreskrefs i fredsvillkoren. Endast Sparta hade vunnit en tryggad öfvervikt och den skamliga fördelen att under persiskt skydd utöfva ett slags öfverhöghet inom det till namnet fria Greklands. A. M. A.

Antalkidiska freden. Se Antalkidas.

Antana'klasis (af grek. *anti'*, emot, och *anaklān* böja tillbaka), *ret.*, ett ords upprepande i olika betydelser, t. ex.: en man bör vara en man.

Antana'nari'vo. Se Madagaskar.

Anta'radus. Se Aradus.

Antārah (af stammen *Abs*), en bland Arabien äldste och mest prisade skalder, lefde i 6:e århundrade kort före Muhammed. En af hans sånger är intagen i Moallakåt (se d. o.). Utom denna sång, ofta kallad "den gyllene", innehåller hans Divän eller diktsamling (utgifven af Ahlwardt i "The divan of the six ancient arabic poets", London 1870) 2:a andra stycken. I senare tider blef A. för araberna idealet af en ädel riddare och sagoförtäljarnas mest omtyckte hjälte. En sagoförtäljare kallas därstundom för en *antarī*. *Antar-nāmeh*, "Öknens Iliad" gifver i sina skildringar af Antarah's och hans älskades öden lifliga bilder från beduinlifvet. Verket, som i handskrift fyller 33 folioband och alltså kanske är världens vidlyftigaste roman, är, med begagnande af äldre källor, troligen författadt i 12:e århundrade. En norsk öfversättning af C. A. Holmboe utkom 1887. Ett kort utdrag efter en fransk öfversättning finnes i *Antar og Abla* (Kjöb. 1870). es. t.*

Anta'rctic, ett fartyg af den norska sälfångstfartygstypen, användt af flere, företrädesvis svenska polarexpeditioner. Det byggdes 1871 i Drammen, erhöll namnet Cap Nor samt användes först för sälfångst och bottlenosefångst i farvattnen kring Jan Mayen, inköptes af Svend Foyn för en fångstexpedition till Södra ishafvet 1893—95 och erhöll då sitt nuvarande namn. På denna färd, hvaruti norrmannen C. E. Borchgrevink delvis deltog såsom fångstman, skedde den första landningen på Victoria land. 1897 inköptes fartyget af A. G. Nathorst för dennes polarexpedition, inreddes fullständigt till expeditionsfartyg och användes af honom på hans polarfärder till Spetsbergen och Kung Karls land 1898 samt till nordöstra Grönland 1899. Efter återkomsten såldes det till G. Amdrup för den danska expeditionen till östra Grönland 1900, inköptes därpå af O. Nordenskjöld för dennes expedition till Södra ishafvet och afgick dit hösten 1901, efter att under sommaren ha varit uthyrdt till den svenska gradmätningsexpeditionen på norra Spetsbergen. Det krossades af isen i närheten af Louis-Philippes land 12 feb. 1903. Manskapet räddade sig till land och fördes av den argentinska undsättningsexpeditionens fart

"Uruguay" till Buenos Aires i nov. s. å. Antarctic, vars bruttodräktighet var 346 och nettodräktighet 76 tons, och som visat sig vara ett särdeles utmärkt sjöfartyg, var tackladdt såsom bark samt hade en ångmaskin om 45 nominella hästkrafter, för hvilken man kunde göra 6 knops fart. A. G. N.

Antāres (*α* Scorpii), *astron.*, en röd stjärna af första storleken i stjärnbilden Skorpionen.

Anta'rktis (jfr Antarktisk), sydpolarområdet.

Anta'rktisk (af grek. *anti'*, emot, och *a'rktos*, björn, den öfver nordpolen belägna stjärnbilden "Stora björnen"), eg. "midt emot björnen", belägen midt emot nordpolen, d. v. s. vid sydpolen; förande till sydpolen, sydpolarisk. — Antarkiska länder. Se Polarländer. — Antarktiska expeditioner. Se Polarexpeditioner. — Antarktiska hafvet. Se södra ishafvet.

Antartritica l. Antartritiska medel (af grek. *anti'*, emot, och *arthritis*, värk i lemmarna), medel mot gikt.

Antastmätisk (af grek. *anti'*, emot, och *a'sthma*, andtäppa), mot andtäppa.

A'nte (lat.), före.

Antecede'ntia l. Antecede'ntier (af lat. *antecēdere*, gå före), föregåenden, föregående tillragelser. Med en persons antecedentier menas hans föregående lif, särskildt de handlingar, som karakterisera honom i moraliskt hänseende.

A'nte Chri'stum nātum (lat.), förk. a. Chr. n., före Kristi födelse.

Antecipatiōn. Se Antecipera.

Antecipationsförteckning, förteckning öfver alla under ett visst år från ett landtränteri utgifna och vid årets slut oersatta förskott. Sådana förteckningar skola inom påföljande januari månads utgång insändas till Statskontoret. KBG.

Antecipēra l. Anticipēra (af lat. *anticipāre*, af *a'nte*, före, och *ca'pere*, taga), uppbära något (penningar eller deras värde) i förskott; i bildlig betemärkelse: göra, njuta, emottaga, taga kännedom om något i förväg. Antecipera säges t. ex. om en författare, då han medvetet eller omedvetet framställer såsom klart och tydligt något, som först i det följande får sin förklaring eller bevisning. — Subst.: Antecipatiōn l. Anticipatiōn, Antecipēring l. Anticipēring.

Antedatēra (af lat. *a'nte*, före, förut, och *datum*), att en skrifvelse, en skuldsedel e. d. teckna ett äldre datum än det rätta.

Ante diem (lat.), före dagen, före (den utsatta) dagen, i förtid.

Antediluviānsk (af lat. *a'nte*, före, och *diluvium*, översvämning), säges om hvad som skall hafva ägrunits eller tilldragit sig före "syndafloden". Man talar t. ex. om *antediluvianska människor* och om *antediluvianska djur* (d. v. s. fossila kvarlefvor från en tidsgången djurvärld). — I figurlig mening nyttjas det skämtsamt om personer, som icke följa med sin tid, utan fasthänga vid längesedan urmodiga bruk och seder, samt om förhållanden och tilldragelser, som mera stämma öfverens med förgångna tidsperioder och med den närvarande. E. E.

Antēdon, *zool.* Se Hårstjärnor.

Antefi'x (af lat. *a'nte*, framför, och *figere*, fästa), *zook.*, den vid takfoten vanligen palmettformigt uppväxande afslutningen af de nedersta täckpannorna på ett med omväxlande platta och kupiga pannor (tegel- eller marmorpannor) täckt tak. En dylik ornering förekom äfven vid takåsen på antika grekiska och romerska byggnader. Benämningen antefix användes, ehuru mindre egentligt, för liknande, fritt uppväxande, palmettformiga krön, som icke stå i något samband med takpannor. I. G. C.

Antefix.

Anteflexiōn (af lat. *a'nte*, före, och *fle'xio*, böjning), böjning framåt, krökning framåt. — *Med.* Se Kvinnosjukdomar.

Antejustiniānska rätten, beteckning dels för hela den romerska rätten före den stora kodifikation af densamma, som kejsar Justinianus (527—565 e. Kr.) lät verkställa, dels äfven särskildt för de lagar och juridiska skrifter, af hvilka Justinianus lät bilda sin *corpus juris*. Jfr Huschke, "Jurisprudentiæ antejustinianeæ quæ supersunt" (5:e uppl. 1886).

Ante'll, Herman Frithiof, finsk donator, f. 29 maj 1847 i Vasa, blef student i Hälsingfors 1865, filos. magister 1869 och med. licentiat 1874 samt studerade sedan vid Karolinska institutet i Stockholm. Han ärfde 1874 en betydlig förmögenhet, som han ökade genom affärsverksamhet. Länge bosatt i Paris, egnade han sig där först åt oftalmologiska studier och företog sedermera resor i och utom Europa. En till omkr. 10,000 nummer uppgående samling af svenska mynt och medaljer (grundlagd af skalden Snoilsky och sedermera egd af A. Stjernstedt) hade förvärfvats af A., och på grund af sitt löfte att svenska statens myntkabinett skulle därur få komplettera sin samling kallades han 1880 till korresp. ledamot af Vitt. hist. o. ant. akad. Han förvärfvade vidare betydande konst- och etnografiska samlingar. A. dog i Paris 6 april 1893. Af sin vid realisationen till 2,360,000 mark uppgående förmögenhet hade han testamenterat till ett finskt nationalmuseum 1 mill. mark och alla sina samlingar, till stipendiefonden vid Hälsingfors universitet för vetenskapliga forskningsresor 800,000 mark, till Vitt. hist. o. ant. akad. och Nordiska museet hvardera 100,000 kr. samt till svenska lyceet i Vasa 100,000 mark.

A'nte lūcem (lat.), före dagningen.

Antelūdium (lat.), detsamma som preludium (se d. o.).

Antemensāle. Se Antependium.

A'nte meridiem (lat.), före middagen.

Antemētica (af grek. *anti'*, emot, och *e'mesis*, kräkning), medel mot kräkning.

Antemundān (af lat. *a'nte*, före, och *mu'ndus*, värld), före världen (befintlig).

Antenācum, det latinska namnet på Andernach.

Ante'nn (lat. *ante'nna*, segelrå), *zool.*, pannspröt, känselhorn (se Pannsprö t); *telegr.*, lång, vertikal tråd, som uppfångar den elektriska vågen.

Antennāria, Kattfot, *bot.* Se Kattfot.

Antennārius, *zool.*, ett ganska artrikt släkte taggfeniga fiskar, af hafspaddfiskarnas familj. Det utmärker sig särskildt genom ett stort, högt, från sidorna hoptryckt hufvud, med munspringan ställd

nästan vertikalt. I stället för den taggstråliga delen af ryggfenan har A. tre fria strålar, af hvilka den främsta sitter långt fram på nosen och ofta är försedd med tentakellika bihang i sin spets. Dessa djur äro bland de sämsta simmare af alla fiskar; deras rörelser äro snarare krypande än verklig simning. Icke dess mindre träffas de ej endast vid kusterna i de varma hafven, i hvilka släktet egentligen har sitt hem, utan äfven midt i oceanerna, där de uppehålla sig bland massor af flytande tång och genom sin förmåga att upptaga luft i sin buk hålla sig i hafsytan och låta sig drifvas af strömmen. En art, *A. marmoratus*, som är allmän i alla tropiska haf, särskildt bland den i Atlanten flytande sargasson, har förirrat sig ända upp i Ishafvet vid norska Finnmarken och sålunda kommit in uti den skandinaviska faunan. F. A. S.*

Ante'nner. Se Antenn och Pannspröt.

Antēnor (grek. *Ἀντήνωρ*). 1. *Grek. sag.* Den försiktigaste bland Trojas äldste. Gästvänligt mottager han Menelaos och Odysseus, då de komma såsom sändebud för att återfordra Helena och de röfvade skatterna. Både då och sedermera talar han för fred och råder till Helenas återlämnande. Den senare sagan stämplade honom som en förrädare mot sin fädernestad. Efter Trojas eröfring skall han ha följt Menelaos till Kyrene i Libyen eller, enligt en annan sägen, med heneterna slagit sig ned i Italien och där i veneternas land grundat staden Patavium (Padova). V. K.

2. Grekisk bildhuggare i Aten vid tiden för pisistratidernas störtande, utförde de första storna af tyranndödarna Harmodios och Aristogeiton, hvilka bilder 480 f. Kr. bortfördes af Xerxes, men 476 f. Kr. ersattes af ett nytt monument (hvaraf en efterbildning finnes i Neapels museum), utfördt af de atheniensiske mästarna Kritias och Nesiotes. — Ett signeradt originalverk af A., en i ålderdomligt stel stil hållen kvinnofigur, har i senare tid funnits på Akropolis. C. R. N. (O. G—G.)

Antenuptiāl (af lat. *a'nte*, före, och *nu'ptiæ*, bröllop, giftermål), som tillhör tiden före bröllopet.

Broddetorps-antemensalet (se Antependium).

Anteoccupātio (lat.), "förekommande", "självinvändning", retorisk figur, som består däri att talaren själf omnämner och till vederläggning upptager de invändningar, som han tror sig hafva att vänta, och därigenom likasom frånrycker motståndaren deras bruk. A. M. A.

A'nte o'mnia (lat.), framför allt.

Antepe'ndium (af lat. *a'nte*, framför, och *pendēre*, hänga), förhänge framför altarbordets framsida.

Detalj från Broddetorps-antemensalet.

Sådana började begagnas i katolska kyrkan unde 400-talet. De voro af tyg och rikt utsydda me bilder. Det äldsta nu bevarade — från 800-talet — finnes framför högaltaret i kyrkan S. Ambrogio Milano. I Statens historiska museum finnas bro derier från ett antependium från 1100-talet. Bro derierna utgöras af 24 runda taflor med bildfram ställningar ur Kristi historia, sydda på tyg i gul mot en likaledes sydd silfverbotten, allt utfördt i e egendomlig teknik. Detta antependium har förr tillhört Biskopskulla kyrka i Uppland. Ofta funne dylika altarprydnader af trä- eller metallskifvo stundom sirade med guld och ädla stenar; e sådan kallas vanligen antemensale. Staten historiska museum eger ett — förut Broddetorp kyrka i Västergötland tillhörigt — antemensale fr 1100-talet. Det är af ek och beklädt med drifna oc förgyllda kopparplåtar. Bilderna visa scener Frälsarens lefnad. Se vidare B. Salin, "Altarprydnaden från Broddetorps kyrka" (i "Sv. fornv tidskr.", VIII, 1) och illustr. sp. 1119. P. T.*

Antepenu'ltima (lat.), *språkv.*, tredje stafvels från slutet i ett ord.

Antepilāni (af lat. *a'nte*, framför, och *pīlum*, p kallades under romerska republikens tid det manska som tillhörde legionens båda främsta linjer.

Anteponēra (af lat. *antepōnere*), ställa framfö Se Inteckning.

Antepositiōn (af lat. *a'nte*, framför, och *posi'ti* ställning), ställning framför. Jfr Anteponer

Antequera [-kēra], det gamla *Anticarium*, st i spanska prov. Malaga, vid stranden af Guad horce och vid foten af Sierra de Antequera. 31,6 inv. (1900).

Anter. Se Ant.

Antēros (grek. *Ἀντέρως*), *grek. myt.*, eg. "g kärlek", yngre broder till Eros. Då Eros ej vi växa, gaf hans moder, Afrodite, honom i Ante en lekbroder. De voro sedan oskiljaktiga lekkamrat

ınligt en annan uppfattning var A. den olyckliga ärleken eller den försmådda kärlekens hämnande enius. V. K.

Anterōtica l. Anterōtiska medel (af grek. *nti'*, emot, och *Eros*, kärlekens gud), detsamma som frodisiaka (se d. o.).

Anterozoïd, *bot.* Se Antheridium.

Antēs (af grek. *a'nthos*, blomma). Se Blomning.

Antese'ssor (lat.), företrädare (i ett ämbete).

Antesignāni (af lat. *a'nte*, framför, och *si'gnum*, ecken), de romerske soldater, som utsågos att evaka härens hederstecken. Under republikens ista tider och under kejsarna betecknades med etta ord alla de tappraste, utvalda ur samtliga egionerna. W. G. B. (C. O. N.)

Anteversiōn (af lat. *a'nte*, före, och *ve'rsio*, ändning), vändning framåt (särskildt om lifmodern ett visst, oriktigt läge). Se Kvinnosjukomar.

Antheli (af grek. *anti'*, emot, och *hēlios*, sol), *meteor.* Se Halofenomen.

Anthelmintiska medel (af grek. *anti'*, emot, och *e'lmins*, mask), *farm.* Se Maskfördrifvande medel.

Anthem [ä'nthem], eng. (förvrängn. af *antifoni*, n d. o.), en speciellt engelsk art af kyrkomusik, tt mellanting mellan kantat och motett. Anthems ro till text ur bibeln, eller, stundom, liturgien i onstfull form tonsatta för soloröster och blandad ör eller blott soloröster eller kör samt merendels ıed rikt instrumentalackompanjemang. En mängd amla anthems sjungas ännu i brittiska kyrkor, t. ex. id morgon- och aftonbönen, och särskilda sådana ıgå i kröningsceremonielet. I sin äldsta form var nthem en växelsång (antifoni). Arten fick sin rikaste tbildning af Purcell och Händel.

Anthe'mion (af grek. *a'nthos*, blomma), *bygnk.* e Pelarordning.

Anthēmios (grek. *Ἀνθήμιος*), arkitekt från Tralles Lydien, byggde i förening med Isidoros från filetos, 532—537, *Sofiakyrkan* i Konstantinopel, det ppersta verk, som den ur den gammal-romerska rkitekturen uppväxta kristen-bysantinska byggnadsonsten frambragte. (O. G—G.)

A'nthemis, Kullor, *bot.*, växtsläkte af fam. *ompositæ*. Dithörande växter likna mycket sötomstret eller prästkragen, men skilja sig från essa genom sitt fjälliga blomfäste. Den märkligaste land de tre svenska arterna är färgkullan (*A. tinctoria*), med vackra höggula blomkorgar, hvilka minstone förr på landsbygden mycket användes ll att färga ylle gult. Den är allmän på flere ter i södra och mellersta Sverige. Jfr Surulla. S. A.*

Anthe'mius, Flavius, från Galatien, gift med ·jsar Marcianus' dotter och västromersk kejsare 467 -472. Se Romerska riket.

Anthēra, *bot.* Se Ståndare.

Anthēricum, *bot.* Se Sandlilja.

Antheri'dium (af grek. *anthero's*, blommande, med ·minskningsändelsen *-i'dios*; jfr lat. *anthēra*, ståndreknapp), benämning på sådana hanorgan hos de gre (kryptogama) växterna, uti, hvilka bildas särlda, befruktande, vanligen självrörliga celler, *ntherozoider* eller *spermatozoider*. Se Hanorgan Externas). V. W.*

Antherofylli (af grek. *anthero's*, blommande, och *fy'llon*, blad), *bot.*, en missbildning, bestående af ombildning af ståndare till bladskifvor. G. L—M.

Antherozoïd (af grek. *anthero's*, blommande, och *zoi'dion*, litet djur), *bot.* Se Antheridium och Hanorgan (växternas).

Anthēs (Antēs), *bot.* Se Blomning.

A'nthes, Georg, tysk sångare, f. 1863, elev af Stockhausen, uppträdde som konsertsångare och från 1888 i operor samt var en längre tid engagerad vid hofteatern i Dresden, tills han 1902 bröt sitt kontrakt och afreste till Amerika. Till Stockholm kom han 1901 och gästspelade i tenorpartierna i Carmen, Pajazzo, Mästersångarne, Tannhäuser, Lohengrin m. m. A. L.

Anthestēria, en i det forna Aten om våren, i förra hälften af månaden anthesterion, firad fest till Bakchos' och den ktoniske (underjordiske) Hermes' ära. Festen räckte i tre dagar. På första dagen tappade man det nyjästa vinet af föregående årets skörd; på den andra drack man i kapp däraf vid ett offentligt dryckeslag; på den tredje högtidsdagen bragte man i lerkrukor offer af kokta skidfrukter åt de nämnde gudarna och åt de aflidnes själar. A. M. A.

Anthemis (se föreg. sp.).

Anthesterio'n (af grek. *a'nthos*, blomster), blomstermånad, den åttonde månaden af det fornattiska året, omfattande ungefärsenare hälften af februari och förra hälften af mars. A. M. A.

Antheunis [-tönes], Gentil Theodoor, flamländsk skald, f. 1840, domare i Bruxelles, är en framstående lyriker, hvars innerliga och klangfulla visor gärna tonsättas.

A'nthimus, patriark i Konstantinopel, en af monofysiternas ledare. Påfven Agapetus I lyckades få honom afsatt år 536. J. H. B.*

Anthistiria, *bot.* Se Themeda.

Anthoceros. Se Anthocerotaceæ.

Anthocerotāceæ, *bot.*, en af de 4 familjer, i hvilka lefvermossorna vanligen indelas. Dit hör släktet *Anthoceros*, med tre arter i Skandinavien. Se vidare Lefvermossor. G. A. (G. L—M.)

Anthōdium (lat., af grek. *a'nthos*, blomma), *bot.*, blomkorg.

Antho'lithus l. Antho'lithes, *paleont.* Se Cordaites.

Antholo'gion (lat. *antholo'gium*), "blomstersamling", vald diktsamling; särskildt benämning på det den grekisk-katolska kyrkans missale, som innehåller de "officier", hvilka skola sjungas på fest- och helgondagar. Jfr Antologi.

Antholÿs (af grek. *a'nthos*, blomma, och *ly'ein*, lösa), *bot.* Se Virescens.

Anthomyia, *zool.* Se Blomsterfluga.

Anthönissen, Hendrik van, holländsk marinmålare, f. 1605, d. kort före 1660, hufvudsakligen verksam i Amsterdam. Af honom finnes i Nationalmuseum en *Sjöstrid mellan engelsmän och holländare.* C. R. N. (O. G—G.)

Antho'nomus pomōrum, *zool.*, äpplevifveln. Se Snabelbaggar.

Anthony [ä'nthåni], *geogr.* Se Axim.

Anthony [ä'nthåni], Susan Brownell, nordamerikansk författarinna af kvinnans rättigheter, f. 1820 i Massachusetts, dotter till en kväkare, var 1835—50 lärarinna och verkade från 1847 länge oförtrutet som talarinna och skriftställarinna för nykterhetssaken, negerslafvarnas emancipation och kvinnans likställighet med mannen såväl i äktenskapet som i det offentliga lifvet. Hon har särskildt agiterat för kvinnans rösträtt och författat *The history of woman's suffrage* (3 bd, 1881—88) i samarbete med mrs. E. C. Stanton och miss M. J. Gage. Under många år var hon president i "Woman's suffrage association".

Antho'phora, *zool.* Se Muraregetingar.

Anthoxa'nthum, *bot.*, ett till fam. *Gramineæ* hörande släkte. *A. odorātum* L., vårbrodd, är ett kvartershögt, mjukt gräs med tämligen tät, axlik vippa, ytterst allmänt på torrare ställen. Det blommar redan på våren och utmärker sig genom en stark, men behaglig lukt af kumarin. Det påstås vara detta gräs, som ger nyslaget hö dess angenäma doft. S. A.*

A. Puēlli Lec. et Lam., eller, såsom växten troligen rättare bör heta, *A. ovātum* Lag. *β aristatum* (Boiss.) Perez Lara, åkerbrodd, är ett sydvästra Europa inhemskt ettårigt gräs. Det observerades först i midten af 1800-talet i Tyskland (Lüneburgheden), dit det troligen inkommit med foder under de napoleonska krigen. Det har sedermera spridt sig öfver hela norra Tyskland samt har anträffats några gånger i Danmark och i Sverige. Dess jämförelsevis hastiga utbredning under de senare åren står i samband därmed att dess lätt erhållna frön i ganska stor skala inom fröhandeln hafva fått användning såsom förfalskning för vårbrodd (*A. odoratum* L.), hvilken är ett mycket eftersökt fröslag till s. k. fleråriga vallar. Då åkerbrodden är ettårig, är den tydligtvis för detta ändamål fullkomligt värdelös. G. A.*

Anthozōa (af grek. *a'nthos*, blomma, och *zōon*, djur), *zool.*, "blomsterdjur". Se Koraller.

Anthra'cosis pulmōnum (af grek. *a'nthrax*, kol, och lat. *pulmo*, lunga), *med.*, en sjukdom i lungorna, framkallad af inträngande kolpartiklar. Se Yrkessjukdomar.

Anthracothērium (af grek. *a'nthrax*, kol, och *therion*, djur), *paleont.*, sump- och vattendjur, ett fossilt däggdjurssläkte. De största formerna nådde storleken af en noshörning. Tändernas antal 44. Fram- och hörntänderna stora, de bakre kindtänderna påminna om tänderna hos *Hyopotamus*. Föres på grund af extremiteternas byggnad till fam. *Hyopotamidæ*. Förekommer i öfre eocen vid Quercy o (de största arterna) i undre miocen vid Cadibo (Genova). A. HNG.

Anthraknōs, *bot.*, benämnes en farlig sjukdom h vinrankan, förorsakad af *Gloeosporium ampeloph gum*. Den uppstår på alla gröna delar af växt och visar sig som bruna eller svarta fläcka som breda ut sig mer och mer. Jfr Gloeosp rium. G. L—M.

A'nthrax (grek.), brandböld. Se Mjältbran

Anthri'scus Hoffm., *bot.*, ett släkte inom fa *Umbelliferæ*, utmärkt därigenom att det saknar a mänt svepe, att det har nästan omärkligt blomfod omvändt äggrunda kronblad samt äggrund frukt ut åsar och oljegömmen. *A. cerefolium* Hoffm. g *Herba cerefolii* (*germanici*), den "tyska körfveln som icke bör förväxlas med den hos oss förr officine *Herba cerefolii* (*germanici*), den "tyska körfveln som fås af *Myrrhis odorata* Scop. Jfr Körfvel c Hundloka. O. T. S. (G. L—M.)

Anthropo-. Se Antropo-.

Anthropomo'rpha (af grek. *a'nthropos*, människ och *morfē*, gestalt) l. Antropoider, *zool.*, c grupp bland gamla världens *Primates* (se d. c som mest öfverensstämmer med människan. Det dessa varelser kännetecknande har frambragts i för rummet genom arten af ställflyttningen. I mots till förhållandet hos de lägre släktingarna delta bålen föga i rörelserna, och emedan det är extremi terna, särskildt de främre, som tagas starkt i b vid klättrandet, blifva dessa särdeles starka långa, så att de äfven vid vanligt gående på marl hålla kroppen mer eller mindre upprätt. Detta l marnas friare bruk och kroppens upprätta hålln betinga åter en del andra för gruppen karakteristi egenskaper, såsom ryggkotornas ringare antal, sak af yttre svans, nyckelbenets styrka, höftbenets sk form, rundad bröstkorg m. m. I sammanhang r lemmarnas högre utbildning står tvifvelsutan ock omständigheten, att hjärnan är högre utbildad hos öfriga apor. Genom frånvaron af kindpåsar sk sig medlemmarna af denna grupp från de öfriga gamla världens apor. Andra egendomligheter, så vissa drag i fosterutvecklingen och förhandenvaro blindtarmens maskformiga bihang, dela de en med människan. Af nu lefvande släkten omfa denna grupp *Hylobates*, *Simia*, *Troglodytes* *Gorilla* (se d. o.). L—F

Anthropopi'thecus gorilla (af grek. *a'nthro* människa, och *pi'thekos*, apa). Se Gorillan

Anthūrium Schott, *bot.*, ett släkte inom nat. *Araceæ*, innefattande omkr. 200 arter från tropiska Amerika. Dessa växter äro höga, flerå örter med stora, vanligen vackert i olika färger tande blad med lång spets och pillik eller hjä bas. Blommorna äro samlade till långa, ofta sp vridna kolfvar af olika färg. Dessa omgifvas vid b af ett stort, utbredt, ofta praktfullt färgadt hylsk Dels på grund af sina utomordentligt vackra b dels på grund af sina lysande blomkolfvar, h hålla sig friska mycket länge, odlas omkr. 40 hörande arter jämte ett stort antal under de se åren uppdragna hybrider och varieteter. Knap i något varmhus saknas numera detta i hög moderna släkte. I Sverige äro de vanligast oc arterna den 1877 till Europa införda *A. Andræa* Lind. från Columbias förenta stater, med lifligt g

lad, hvit, i toppen gulaktig, svagt böjd kolf och innoberrödt hylsblad, och *A. Scherzerianum* Schott från Guatemala och Costa Rica, med lifligt röd kolf och hylsblad och vackert sjatterade blad. Denna art kommade första gången i Europa i Kew vid London 1862, men har nu redan länge jämte ett stort antal lika varieteter varit en af de vanligast i varmhus rekommande växtarter. Andra arter, såsom *A. crystallinum* Lind. och *A. Veitchii* Mast., odlas för sina präktiga, metallglänsande eller sammetslänsande blads skull. G. A. (G. L—M.)

A'nthus, *zool.* Se Piplärksläktet.

Anthy'llis L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Leguminosæ*, i Sverige representeradt af en art, *A. vulneraria* L., getväppling. Denna är en flerårig ört med långa stjälkar, 30—50 cm. höga, utgående från en kort, grenig och upprätt rotstock; den har parladiga blad med aflånga småblad och stort uddblad; blommorna, samlade i parvis sittande hufvud, äro små och gula, mera sällan hvita eller purpurröda, såsom på Öland och Gottland. Frukten är bredt oval, plattad, enfrödrig och innehåller vanligen endast ett gulbrunt, ggformigt frö. Getväpplingen växer tämligen allmänt på torra, öppna ängar och betesmarker eller på backar och sluttningar i södra och mellersta Sverige. I södra Finland och Norrland är den sällsyntare. Den är en god foderväxt, som gärna ätes af hästar och annan boskap. I synnerhet på senare åren har den därför fått allt större användning på torrare marker, där den väl motstår äfven ganska långvarig torka. I äldre tider var *Herba anthyllidis* ett berömdt sårläkande medel, hvarför redan Gesner 1561 kallade växten "vulneraria", d. v. s. den mot sår gänliga. Äfven inom färgtekniken har den före anilinfärgernas tid haft användning. Örten användes till gulfärgning, blommorna till blåfärgning. G. A.*

Anthypnō'tisk (af grek. *anti'*, emot, och *hy'pnos*, sömn), mot sömnsjuka.

Anti' (Ant framför *vokal* eller *h*), grek., emot, i stället för. Nyttjas i en mängd sammansättningar för att beteckna en motsats (motstånd, läge midt emot, omvänd ordning), t. ex. antiatolsk (fientlig mot katolicismen), antikleri-kal, antikonungsk, antikritik, antiliberal, antiministeriell, antimonarisk, antiplatonisk, antirepublikan, antirojalist. — Det *anti*, som förekommer i latinska och romanska sammansättningar, är det latinska *ante*, framför, före, såsom i anticipera, antichambre.

Antiabolitioni'st, i allmänhet motståndare till afskaffandet af en sak. Särskildt kallades så motståndarna till abolitionisterna (se d. o.).

Antialkoholism-rörelsen (jfr Alkohol), detsamma som nykterhetsrörelsen.

Antia'pex, *astron.* Se Apex.

Antiarin, *kem. farm.*, den giftiga beståndsdelen i mjölksaften af *Antiaris toxicaria* Leschen., är en glykosid, som först framställdes af Pelletier och Caventou. Antiarinet utgör den enda giftiga beståndsdelen i det östasiatiska pilgiftet *upas-antiar* och är en af de allra giftigaste representanterna inom den stora grupp af ämnen, som i likhet med de verksamma beståndsdelarna i fingerborgsblomman (*Digitalis purpurea*) väsentligen påverka hjärtverksamheten och till sist förlama hjärtat genom att på egendomligt sätt förändra dess muskulatur. G. G. S.

Antiāris Leschen., *bot.*, växtsläkte af fam. *Moraceæ*. Dit hör det för sin giftighet ryktbara upasträdet, *A. toxicaria* Leschen., ett högväxt träd på Java och de öfriga Sundaöarna. Barken innehåller en ymnig, hvit, mycket giftig mjölksaft, som förorsakar blåsor och farliga sår på huden. Af denna saft, med tillsats af åtskilliga andra ämnen, bereda infödingarna det beryktade pilgiftet *upas-antiar*, hvilket, infördt i blodet, vanligen dödar ofelbart, men intaget i en oskadad mage sällan har dödande verkan, hvarför den oblandade mjölksaften kan utan fara begagnas invärtes såsom läkemedel. En gammal saga om att upasträdet skulle förgifta luften i sin omgifning och döda den, som nalkas trädet, är längesedan vederlagd. Sagan lär hafva sin anledning däruti, att upasträdet på Java förekommer särskildt i en dal, "giftdalen" eller "dödsdalen", i hvilken ur jorden utströmma kolsyra och svafvelväte, hvilka gaser närmare marken bilda ett dödande luftlager. Mindre djur, som inkomma i denna atmosfär, kväfvas snart, hvarom kvarliggande skelettdelar bära vittne. Bastfibrerna af *A. innoxia* Blume (Ostindien) användas till säckväf. Jfr Antiarin och Hundgrottan. O. T. S. (G. L—M.)

Anti-Atlas, bergskedja. Se Atlas och Afrika, sp. 249.

Antibacchīus l. Palimbacchius, *metr.*, antik versfot (— — ⏑), en omvänd bacchius.

Antiba'rbarus (af grek. *anti'*, emot, och *barbaros*, utländsk, barbarisk), ett nybildadt ord, hvarmed man brukat beteckna vissa arbeten af lexikaliskt och grammatiskt innehåll, särdeles beträffande latinska språket, hvilka afse att vid detta språks talande och skrifvande förebygga inblandning af för detsamma främmande ord och talesätt. A. M. A.

Anti'barum. Se Antivari.

Antibes [ãtib], befäst hamnstad i franska depart. Alpes maritimes, vid Medelhafvet, s. v. om Nizza. 7,524 inv. (1901). — A. är det gamla Antipolis, grekisk koloni från Massilia.

Antibiōs (af grek. *anti'*, emot, och *bi'os*, lif), *bot.* Se Symbios.

Antiburghers. Se Seceders.

Anticārium. Se Antequera.

Antichambre [ãtiʃã'br], fr., yttre rum, förmak, mottagningsrum, anmälningsrum.

Anticipēra. Se Antecipera.

Anti-corn-law league [änti-kå'n-lå-lig], eng., "förbundet mot spannmålslagarna", sedan 1839 namnet på en förening, som 1838 bildades i Manchester samt hade till sin uppgift att bekämpa de importförbud och importtullar på spannmål, hvilka under inflytande af Englands mäktiga jordegarearistokrati nått en stor höjd efter Napoleonskrigens slut (1815, 1822, 1828). Då England vid denna tid ej längre kunde brödföda sig själf, verkade systemet synnerligen betungande och var särskildt hatadt af industriidkarna, hvilkas betydelse vuxit ofantligt genom den industriella utvecklingen och 1832 års parlamentsreform. Under ledning af Richard Cobden och hufvudsakligen stödt på medelklassen — arbetarna stodo i allmänhet likgiltiga eller fientliga mot rörelsen — satte förbundet i gång en storartad agitation öfver hela landet genom massmöten, broschyrer, tidningsartiklar o. s. v. Redan 1837 hade saken bragts på tal i underhuset, och från 1838 förnyade rörelsens parlamentariske ledare, Charles

Villiers, årligen sitt förslag om spannmålslagarnas fullständiga och omedelbara upphäfvande. I början syntes utsikterna små, men de förbättrades, sedan flera af förbundets förnämste män 1841 fått plats i parlamentet, och 1842 antogs den konservative dåv. premiärministern Peels förslag om sänkning af spannmålstullarna. Detta sporrade blott ytterligare förbundets ifver, och allt flera samhällsklasser rycktes med af rörelsen. Då en svår missväxt utbröt i England och i synnerhet på Irland hösten 1845, blef en suspension af spannmålslagarna oundgänglig; Peel ansåg sig då böra taga steget fullt ut och — efter att förgäfves ha försökt lämna uppgiften åt motpartiet — bryta med hela sitt partis föregående politik samt (1846) genomföra spannmålslagarnas upphäfvande. "Ligan" hade därmed fyllt sin uppgift och spelade sedan ingen väsentlig roll. Se vidare Cobden och Handelspolitik. E. HKR.

Anticosti [äntikå'sti], indianernas *Natiscotec*, en till provinsen Quebec hörande ö utanför S:t Lawrenceflodens utlopp i S:t Lawrence-viken. 8,150 kvkm. 600 inv. Ön, som upptäcktes 1534 af Cartier, eger två hamnar. Om sommaren besökes ön af flere tusen fiskare, som där drifva lax- och torskfiske.

Anticrepu'sculum (lat.), Motskymning, *meteor*. Se Skymning.

Anticyklōn (af grek. *anti'*, emot, och *ky'klos*, ring), *meteor*. Se Väderlek.

Anticȳra. Se Antikyra.

Antidifteri-serum, *med.*, blodserum användt såsom medel mot difteri. Jfr Bakteriologi och Serumterapi.

Antidikomarianiter (af grek. *anti'dikos*, eg. motsägare, och *Maria*), Marias vedersakare, kallades anhängarna af en i slutet af 4:e årh. bland de arabiske kristne rådande åskådning, som bekämpade den alltjämt tilltagande uppskattningen af jungfru Maria. I motsats mot den fromma traditionen, att Maria under beständig virginitet endast och allenast var "Herrens moder", voro enligt deras åsikt de flerestädes i Nya testamentet omtalade "Herrens bröder" jungfru Marias barn med Josef. Biskop Epiphanius på Salamis var detta partis ifrigaste motståndare. J. HDR.

Antidōt (lat. *anti'dotum*, af grek. *anti'*, mot, och *dido'nai*, gifva), motgift.

Antidysentērica, medel mot rödsot (dysenteri).

Antienne [ätiä'n], fr., *mus.* (af grek. *anti'fonos*, svarande i sång), antifoni (se d. o.). Jfr Anthem.

Anti-epile'ptica, medel mot fallandesot (epilepsi).

Antier-Chevrillon [ätiē-ʃevrijå'], Benjamin, fransk teaterförfattare (pseud. Benjamin), f. 1787, d. 1870, skref ensam eller i samarbete med andra nära ett hundratal lustspel, vådeviller samt sceniskt verksamma dramer och melodramer, bl. a. *L'auberge des Adrets* (1824; "Värdshuset i Adrets", 1844) och dess fortsättning *Robert Macaire* (1836; med en af Fr. Lemaîtres glansroller). A. var en af de tre författarna till det mycket populära lustspelet "Fregattkaptenen eller Salamandern". Han var äfven visdiktare.

Antietam [änti-ī'təm], smal, men djup flod i nordamerikanska staten Maryland. På dess stränder utkämpades 16 och 17 sept. 1862 en blodig drabbning mellan unionstrupperna under Mac Clellan och sydarmén under Lee, hvarvid de förre segrade.

Antifānes (grek. *Ἀντιφάνης*, lat. *Antiphanes*), grekisk lustspelsförfattare i Aten, i 4:e årh. f. Kr. är jämte Alexis hufvudrepresentanten för de s. k. *mellersta* attiska komedien. Af hans lustspe hvilkas antal uppgifves till åtminstone 260, finn intet fullständigt i behåll, men väl en stor mäng fragment af delvis betydligt omfång. A. M. A.

Antifa'rmakon (plur. *antifarmaka*, af grek. *anti* emot, och *fa'rmakon*, läkemedel), motgift.

Antifebrilia (lat.), feberfördrifvande medel. Febermedel.

Antifebrīn (af grek. *anti'*, emot, och lat. *febri* feber) är det såväl inom medicinska kretsar sc ibland allmänheten gängse namnet på acetanili (af lat. *acētum*, ättika, och *anilin*), ett ämne, sc sedan 1852 varit kändt af kemisterna och framstäl genom långvarig inverkan af koncentrerad ättiksy på anilin, men först 1887 af Cahn och Hepp Strassburg rekommenderades såsom ett kroppstempe turen vid feber nedsättande medel. Antifebrin bil färg- och luktlösa, glänsande, i kallt vatten svå lösliga kristallfjäll, som smälta vid 113°—114°. I har fått en ganska betydlig och mångsidig användni ej blott såsom febermedel, utan äfven såsom smä stillande (vid neuralgier, migrän o. s. v.) och f följd däraf lugnande samt såsom antireumatiskt med Det gifves i dos af 20—30 cg. (åt fullvuxna) 1— högst 4 gånger på dygnet. Stora doser böra undvik enär de lätt framkalla obehagliga biverkningar: svc ning, kräkningar, frossbrytningar, blåaktig ansik färg och t. o. m. symtom af kollaps, hvilka dc vanligen gå snart öfver. S. J—N.

A'ntifederali'ster, under striderna om ratifikat nen af Förenta staternas författning (1787—89) nämning på författningens motståndare, i motsats densammas anhängare, de s. k. federalister (se d. o.). Efter författningens slutliga antagar (1789—90) öfvergick namnet till att beteckna parti, som under Jeffersons ledning bekämpade Al Hamiltons centralisationspolitik och strängt höll de särskilda staternas rättigheter. Detta parti börj från 1793 i stället kallas det republikans och dess medlemmar upptogo omkr. 1815 ben ningen demokrater, hvilken urspr. halft sär smädeord gifvits dem af deras motståndare. V. S—

Anti'fellos, i forntiden stad på Lyciens kust, en obetydlig, till turk. vilajetet Konia hörande Antifilo. Bland de ännu befintliga fornl ningarna märkas särskildt ruinerna af en teater r 26 rader sittplatser och många i klippväggarna hug grafkamrar, hvilkas fasader likna en ursprunglig arkitektur, såsom förhållandet är äfven i andra fo lyciska städer.

Antifilos (grek. *Ἀντίφιλος*, lat. *Antiphilus*), fr stående målare i det gamla Grekland, bördig Egypten och samtidig med Alexander den store Apelles.

Antiflogi'stiska medel (af grek. *anti'*, emot, *flox*, låga), *farm.*, medel mot inflammation, r bloduttömningar (åderlåtning, koppning, blodig afledande medel (se d. o.) samt vissa kvicksilf salter (kalomel) m. m. Numera obruklig ber ning. C. G.

Antiflogi'stiska skolan, anhängarna till der Lavoisier inom kemien grundade nya riktnin Skolan fick sitt namn däraf, att den vände sig och bevisade oriktigheten af den gamla läran flogiston, ett ämne, hvars tillvaro de a

emisterna antogo, för att kunna förklara förbrän-ngen.

Antiflogōs, behandling med antiflogistiska medel. e Antiflogistiska medel.

Antifluktuātor (af grek. *anti'*, emot, och lat. *uctus*, bölja), *gastekn.*, en apparat, som afser att skadliggöra de fluktuationer i gastrycket, som uppstå ett gasledningssystem, då till detsamma är kopplad n stötvis gaskonsumerande apparat, t. ex. en gas-otor. Antifluktuatorer finnas af många slag; de runda sig i regel på användande af en gummiblåsa ller gasklocka, insatt i rörledningen och verkande i rbindelse med en ventil, som automatiskt inställer enomsläppningsarean för gasen på lämplig storlek, för att trycket må hållas konstant. A. E—M.

Antifon (grek. *Ἀντιφών*, lat. *Antiphon*). 1. Grekisk talare, f. i Rhamnus i Attika omkr. 480 f. Kr., og verksam del i sin tids politiska lif. Han arbetade rigt på demokratiens störtande och tillsättandet af "de fyra hundrades råd". När detta blifvit upplöst, nklagades han för högförräderi och afrättades, 411. A. anses såsom mästare i den äldre, stränga vålalighetsstilen och såsom den egentlige grundläggaren f den skolmässiga attiska talarekonsten. För andras äkning skref han mot betalning en mängd rättegångsal. Själf uppträdde han blott en enda gång offentligen åsom talare, och då till sitt eget försvar mot den fvannämnda anklagelsen. Af de 60 tal, som tilläggas onom, finnas 15 i behåll. A. skall äfven hafva förattat ett arbete om talarekonstens teori.

2. Grekisk sorgespelsförfattare, som lefde vid Dionysios den äldres hof i Syrakusa, men ådrog sig yrannens onåd genom sitt oförbehållsamma klander f dennes tragedier och till följd däraf blef afättad. A. M. A.

Antifonäle (lat.) 1. Antifonārium (lat.), den f Gregorius den store föranstaltade romersk-katolska nässboken, i hvilken alla de vid gudstjänsten brukliga yrkosångerna (antifonierna o. a.) äro införda.

Antifonārium. Se Antifonale.

Antifonī (af grek. *anti'*, emot, och *fonē*, röst), notsång, växelsång. 1. Den i kristna kyrkan redan äldre tider införda växelsången emellan en enda tämma och en kör eller emellan tvenne (enstämmiga) körer. En liknande växelsång var redan i ruk hos de gamle judarna och egypterna, liksom enare hos grekerna (körerna i tragedier). Antifonien åges ha blifvit införd i den grekisk-kristna kyrkan f Chrysostomos, i den romersk-katolska af biskop Ambrosius. — 2. En enstaka, från bibeln eller ågon kyrkofader hämtad strof, som sjöngs af en nsam stämma och föregick en psalm, med hvilken den stod i sammanhang med afseende på innehållet. Den af en stämma intonerade psalmen sjöngs växelis af dubbelkörer. När den sjungits till slut, uppepades antifonien af hela kören. — 3. I den vangelisk-lutherska kyrkan består antifonien dels af ela sånger, t. ex. litanian, dels af några få ord ur bibeln. I senare fallet innefattar den intonationer, uppstämda af prästen framför altaret, och ett responorium af församlingen (eller kören). — 4. En musikalisk komposition med flere strofer, utdragna ur tskilliga psalmer. — 5. I senantiken förekom antioni äfven i betydelsen oktav och dubbeloktav. Jfr Anthem, Antienne och Antifonale.

Antifrasis, *ret.* Se Antiphrasis.

Antifriktionsmetall (Lagermetall), *tekn.*, i maskintekniken använd metallegering, afsedd att ingjutas i maskinlager för att bilda möjligast goda friktionsytor. För sådant ändamål användes förr vanligen olika slag af bronser (i danska marinen exempelvis en legering af 84 % koppar, 16 % tenn och 2 % zink). Äfven användes i samma syfte fosforbrons (se d. o.). Af en lagermetall, användbar för höga lagerbelastningar, måste man emellertid utom hårdhet, hvilken egenskap bronserna besitta, jämväl fordra plasticitet, så att metallen kan i någon mån forma sig efter den i lagret löpande axeln. Denna fordran uppfylles af de alltmera använda hvitmetallerna, legeringar af bly, tenn och antimon. Hvitmetallerna, så som de vanligen äro sammansatta, innehålla nämligen mycket hårda antimonrika kristaller, hvilka väl uppbära lagertrycket, inbäddade i en blyrik plastisk grundmassa, som lätt anpassar sig efter axeln. Den allmänt bekanta hvitmetallen magnolia innehåller 78 % bly, 16 % antimon och 6 % tenn; en annan vanlig hvitmetall, s. k. babbits, innehåller 96 % tenn, 8 % antimon och 4 % koppar. Vid mycket låga axeltryck plägar man vid enklare maskiner låta axeln direkt löpa i tackjärnslager. G. D.

Anti-frimurarepartiet (eng. *Anti-masons*), benämning på ett till en tid ganska mäktigt parti i staterna New York och Pennsylvania, hvilket bildades under intrycket af den upphetsning, som framkallades genom mordet på en viss William Morgan (1826), som beskylldes att hafva röjt frimurarnas hemligheter. Partiet fick ganska stor politisk betydelse vid presidentvalet 1832, då det uppställde egna kandidater samt häftigt bekämpade Jackson och Clay, som båda voro frimurare. Det gaf senare, särskildt vid presidentvalet 1840, god hjälp åt whigpartiet samt uppgick slutligen i detta. Flera af whigs' ledare, bl. a. W. H. Seward och Thurlow Weed, nådde fram till politiskt inflytande först genom att begagna sig af antifrimrarerörelsen i New York och angränsande stater. V. S—G.

Antiftisiska medel, *farm.*, medel mot lungsot (*phthisis*).

Antigala'ctica (af grek. *anti'*, mot, och *ga'la*, mjölk). Se Mjölkhämmande medel.

Antigna [ätinja'], Jean Pierre Alexandre, fransk genremålare, f. 1818, d. 1878, lärjunge af P. Delaroche, egnade sig mest åt framställningar ur de fattiga klassernas bekymmersamma lif. Bland hans mest gripande skildringar på detta område må nämnas *Eldsvådan* (1850, fanns länge i Luxembourgmuseet), *Den nödtvungna rasten* och flere *öfversvämningsscener*. Under sin senare period vände han sig till den gladare sidan af folklifvet och skildrade i synnerhet barnens värld. (G—G N.)

Antigoa, ö. Se Antigua.

Antigōne (grek. *Ἀντιγόνη*), *grek. sag.*, dotter af Oidipus och dennes moder Iokaste (se d. o.). Hon gifver oss bilden af en ädelt uppofrande dotter och en hängifven syster. När Oidipus, efter upptäckten af sina omedvetna brott, utstungit sina ögon, föredrog A., enligt Euripides, att ledsaga sin blinde fader framför att stanna i Tebe hos sin trolofvade, Haimon, Kreons son. Efter sin faders död återvände hon till Tebe. Då hennes bröder, Eteokles och Polyneikes, hade stupat i envig med hvarandra, förbjöd den nye härskaren i Tebe, Kreon, vid dödsstraff att begrafva Polyneikes, fädernestadens fiende. Men utan att låta

sig af någon fruktan förledas till att bryta mot en plikt, som i synnerhet för grekerna var så helig, begrof A. sin broder. Till straff därför lefvande innesluten i ett grifthvalf, gaf hon sig själf döden, hvarefter äfven Haimon tog sig af daga. Ett af Sofokles' mest berömda sorgespel bär Antigones namn. V. K.

Antigoni'a, det äldsta namnet på Nicæa.

Antigŏnos (grek. *Ἀντίγονος*, lat. *Antigŏnus*). 1. A. Kyklops (den enögde), en af Alexander den stores berömdaste fältherrar. Han åtföljde nämnde konung på hans tåg till Asien och insattes (333) till ståthållare i Frygien, hvartill efter Alexanders död äfven kommo Lycien och Pamfylien. Då A. vägrade efterkomma några af riksföreståndaren Perdikkas gifna befallningar, måste han, för att undgå dennes hämnd, fly till Antipatros, som då var ståthållare i Macedonien. När sedermera efter Perdikkas' död (321) Antipatros valdes till riksföreståndare i hans ställe, återfick A. sitt ståthållareskap och erhöll tillika öfverbefälet i kriget mot Eumenes (se d. o.), som kämpade för att åt Alexanders familj bevara arfsrätten till riket. Det med växlande framgång förda kriget slutade omsider med att Eumenes af sina egne soldater utlämnades till A. och på dennes befallning aflifvades (316). Äfven Seleukos, ståthållaren i Babylon, förjagades af A., som nu för en tid innehade största delen af Alexanders asiatiska rike. Den stora öfvermakt A. på detta sätt vunnit och de ärelystna planer han lade i dagen föranledde emellertid ett förbund mot honom mellan Ptolemaios, Seleukos, Lysimachos och Kassandros. Efter skiftande krigshändelser ingicks visserligen en fred (311), men redan följande året upplågade kriget ånyo. Ptolemaios anryckte med en här från Egypten och eröfrade Fenicien samt några städer i Mindre Asien, hvilka A. likväl snart återvann. Den Ptolemaios tillhöriga ön Cypern eröfrades för A:s räkning af hans son Demetrios Poliorketes (se d. o.). Däremot misslyckades fullständigt ett kort därefter (306) företaget eröfringståg mot själfva Egypten. Äfven den med stora tillrustningar drifna belägringen af Rhodos måste uppgifvas af Demetrios (304), som i stället skyndade till Grekland för att där bekämpa Kassandros (se d. o.). Denne besegrades, men sökte hjälp hos Lysimachos, Seleukos och Ptolemaios. Den afgörande striden stod vid Ipsos i Frygien (301), där de förbundne segrade och den 81-årige A. fann sin död på slagfältet.

A. var den förste bland Alexanders fältherrar, som antog konungatiteln (efter Cyperns eröfring) och därmed hos dessa väckte tanken på att i det stora världsrikets särskilda länder grunda nya dynastier.

2. A. Gonätas (grek. *Γονατάς*), den förres sonson, son till Demetrios Poliorketes, gjorde sig under sin skiftesrika lefnad känd för tapperhet och ridderligt sinnelag. Sin fader bistod han under dennes många krig, och då Demetrios (287) blifvit fördrifven från Macedonien och tillfångatagen af Seleukos, bibehöll sig A. såsom regent öfver hans besittningar på Peloponnesos. Efter faderns död (283) antog han konungatiteln och lyckades sedermera (276) till och med återvinna Macedonien, hvarest han segerrikt tillbakaslog gallerna, som där gjorde ett infall. Mot konung Pyrrhos af Epirus kämpade han med växlande framgång. Af dennes son Alexander blef han för andra gången fördrifven från Macedonien, men lyckades att återkomma och underlade sig för en t[illfällig] och därjämte äfven Epirus. Hans senare försök att me[dels] understöd af det etoliska förbundet förena Greklan[d] under sin spira strandade på det akaiska förbunde[ts] motstånd. A. dog 240 (eller 239) vid 80 års ålder och efterträddes i regeringen af sin son Demetrios I[I].

3. A. Dōson, den förres brorson, son t[ill] Demetrios af Kyrene och sonson till Demetri[os] Poliorketes, förde från 230 regeringen i Mac[e]donien, först såsom förmyndare för Demetrios II[:s] son Filip, sedermera, efter att hafva gift s[ig] med Demetrios' änka, Chrysēis, såsom konung. A[ratos], Aratos, det akaiska förbundets ledare, kallad t[ill] hjälp mot Spartas konung Kleomenes, besegrade h[...] denne vid Sellasia 222 (eller 221). Sin seger o[ch] det därigenom vunna inflytandet på Greklands ang[elägna] lägenheter nyttjade han med klokhet och hofsamhe[t]. Efter sin återkomst till Macedonien tillbakaslog h[an] segerrikt ett infall af illyrier (221), men dog kc[rt] därefter af en sjukdom. *Doson* är ett spenamn, so[m] betyder "den ständigt lofvande". På grund af d[en] ofvannämnda förmynderskapet kallades han äfv[en] *Epitropos* (förmyndaren). A. M. A.

Antigŏnos (grek. *Ἀντίγονος*, lat. *Antigŏnus*) från Karystos (på Euboia), biografisk, gra[m]matisk och naturhistorisk skriftställare i 3:e år[h.] f. Kr. Hans viktigaste, numera förlorade, arbe[ten] innefattade lefnadsteckningar öfver grekiska filosofe[r]. Af naturhistoriskt innehåll är en honom tillskrifve[n] ännu bibehållen *Samling af sällsamma berättelse[r]*, en okritisk och planlös kompilation ur äldre fö[r]fattares arbeten (utg. af Westermann i "Scriptor[es] rerum mirabilium græci", 1839) och Keller i "Reru[m] naturalium scriptores" (1877). A. M. A.

Antigŏnos (grek. *Ἀντίγονος*, lat. *Antigŏnus*), judarnas siste konung af Makkabéernas ätt, son [till] Aristobulos II, intog 40 f. Kr. Jerusalem, m[en] besegrades af Herodes år 37 och dödades. Makkabéerna.

Antigŏnus. Se Antigonos.

Antigorit, *miner.*, svartgrön, fintrådig serpenti[n], som till följd af trådarnas parallella anordning fö[r]håller sig som en optiskt tvåaxig kristall.

Antigua [änti'gjuə] l. Antigoa, ö bland S[tora] Antillerna i Västindien, upptäcktes af Columb[us] 1493 och ansågs länge obebodelig. Den är engel[sk] besittning sedan 1632. 251 kvkm. 34,971 in[v.] (1901), af hvilka 27,000 negrer, resten mest blan[dade] raser. Ön är till större delen fruktbar och v[el] odlad, men eger ej en enda flod, knappast någ[on] källa. Klimatet är märkvärdigt genom sin brist [på] all fuktighet. Årets medeltemperatur är 25,6°. [De] viktigaste produkterna äro sockerrör och anana[s]; dessutom produceras rom, batater, tobak, kaff[e], mahogny och ceder. Högsta berget når 405 [m]. Ön är säte för styrelsen öfver Leeward-island[ar]. Hufvudstad är S:t John. J. F. N.

Antihe'ktisk, mot lungsot (hektik).

Antik (fr. *antique*, af lat. *antiquus*, gammal, for[n]artad). 1. *Adj.* Som tillhör eller liknar den grekis[ka] eller romerska forntiden, de forna grekiska ell[er] romerska konstalstren; i forntidens smak och and[a] urmodig, föråldrad. — 2. *Subst.* (plur. antiker) konstverk från den grekiska eller romerska forntide[n], gammalt föremål.

Antikaglier (-ka'ljer; it. *anticaglia*, af lat. *an[ti]quus*, gammal), smärre grekiska och romerska for-

ämningar, såsom vapen, prydnader, husgeråd, verkyg m. m.

Antikatōd (af grek. *anti'*, emot, och *ka'todos*, katod), *fys.* Se Röntgenstrålar.

Antiken (jfr Antik), den grekiska och romerska forntiden, särskildt med hänsyn till dess själsodling, lifsåskådning och konstalster. Jfr Klassisk, Modern och Romantisk.

Antikisēra, efterbilda antiken.

Antiklīmax (af grek. *anti'*, mot, och *klīmax*, stege), *ret.*, den ordningsföljd af samordnade uttryck, hvarigenom det starkare sättes före det svagare. Jfr Gradation.

Antiklīn l. Antiklināl (af grek. *anti'*, emot, och *klīnein*, luta), som lutar emot (någonting). — *Geol.* Antiklin eller antiklinal skiktställning, äfven kallad sadelbildning, sägas berglager förete,

när de äro hvalformigt böjda så, att de stupa eller luta åt motsatta håll från en gemensam rygg eller axel, kallad *antiklinallinje* (se fig. vid *a*). Vanligen bilda de antiklinala lagren toppen eller ryggen af berg och bergskedjor, såsom förhållandet är hos t. ex. Appalachiska bergskedjan; men exempel finnas, då verkliga dalar äro nedskurna däruti (se fig. vid *ad*). Motsatsen till antiklin är synklin l. synklinal (se fig. vid *s*). E. E.

Antiklinallinje, *geol.* Se Antiklin.

Antiklōr (af grek. *anti'*, emot, och *chlor*), *kem.*, kallas ämnen, hvilka hafva egenskapen att binda och oskadliggöra öfverskott af klor, som efter blekning kvarstannat i materialet. Sådana ämnen äro natriumsulfit, natriumhyposulfit, svafvelkalcium m. fl. P. T. C.*

Antikohorērer. Se Antikohärer.

Antikohärer l. Antikohorērer (af grek. *anti'*, emot, och *kohärer*, se d. o.), *elektrot.*, ett instrument, som användes för upptäckande af elektriska vågor, således såsom mottagningsrelä vid telegrafering utan tråd. Om en glasskifva förses med ett metallöfverdrag och detta genom att repas med en skarp spets delas i tvenne delar, hvilka sättas i förbindelse med polerna af en strömkälla, visar det sig, att ström på grund af utfälld fuktighet går fram, trots snittet; träffas beläggningen åter af elektriska vågor, uppstår polarisation i fuktigheten och strömöfvergången försvåras. På analogt sätt verkar *de Forest's* antikohärer, hvars verksamma del utgöres af en elektrolytiskt ledande pasta, inlagd mellan tvenne metallskifvor. Den utmärkes af stor känslighet. A. E—M.

Antikrēs (af grek. *anti'chresis*, "motbruk") l. Antikrētisk pant, *jur.*, sådan pant, hvars afkastning går i godtgörelse för räntorna å skulden till panthafvaren.

Antikrētisk. Se Antikres.

Antikri'st (af grek. *anti'*, mot, och *Kristos*, Kristus), "Kristi motståndare", djäfvulen i människogestalt eller djäfvulens tjänare, är en i den apokalyptiska framtidsbilden förekommande gestalt, som skönjes redan i Danielsboken, i den "gudlöse", med drag lånade från Antiochos Epifanes, och sedan upptagit i sig drag af Herodes och Caligula m. fl. Först i den kristna apokalyptiken har namnet troligen uppstått. Gestalten blef en stående figur i det apokalyptiska sceneriet först i århundradet efter Kristi födelse. — Särskildt sågs det antikristiska i romerska kejsares anspråk på afgudisk heder (Caligula, Nero, Domitianus m. fl.). Sådan är "syndens människa" (2 Tess. 2: 3 ff.). "Vilddjurets tal", 666 (Uppenb. 13: 18), ger, då man omsätter det i dess motsvarande hebreiska bokstafsvärde, till resultat namnet *Neron Kesar*, såsom tre tyska och en fransk bibelforskare på 1830-talet nästan samtidigt funno. Äfven andra uträkningar ha gjorts, t. ex. *Lateinos*, som af protestanterna tyddes om påfven, och *Lutheranos*, som katolikerna läste. Flere judiska apokalyptiska utsägor och Uppenb. 17: 10 ff. hänsyfta på den då gängse sägnen om Neros återkomst. I "Johannes första bref" betecknar författaren irrlärarna såsom antikrister (2: 18), och öfver hufvud spåras i de yngre brefven en benägenhet att i falsk läras utspridande se den antikristiska verksamhetens viktigaste kännemärke. Äfven af kyrkofäderna betraktas merendels irrläriglheten såsom det företrädesvis antikristliga — ett åskådningssätt, som under senare tider går igen i katolikers och protestanters äflan att med Antikristvärdigheten beklåda än Muhammed, än Luther, än påfven o. s. v. Se W. Bousset, "Der antichrist" (1895) och "Die religion des judenthums" (1903). Jfr Uppenbarelseboken. C. V. B. (N. S.)

Antikritik, motkritik, gendrifvande af en granskning. Jfr Kritik.

Antikropp (af grek. *anti'*, emot). Om ett djur, medfödt eller genom immunisering, har väfnadsvätskorna och särskildt blodserum så förändrade, att de förhindra eller motverka inträdandet af fysiologiskkemiska reaktioner, som ofelbart skulle ega rum med normala djurs vätskor, antages detta bero på närvaro af s. k. antikroppar. De bäst studerade af dessa äro *antitoxinerna* (se d. o.), men man talar äfven om *antihemolysiner* och *antibakteriolysiner*, som motverka ett blodserums förmåga att upplösa främmande blodkroppar eller bakterier, om *antiagglutininer*, som upphäfva den under vissa förhållanden inträdande egenskapen hos ett serum att agglutinera (= till sammanhängande massor förena) bakterier eller blodkroppar, om *anti-löpe*, som motverkar löpets förmåga att ysta mjölk o. s. v. Anti-kropp är således ett kollektiv-namn, för hvilket någon uttömmande definition svårligen kan uppställas. (S. J—N.)

Antiktōner (af grek. *anti'*, emot, på andra sidan, och *chton*, jord), människor, som bo på samma breddgrader, men på motsatta hälfter af jordklotet. Jfr Antipod.

Antikva (af lat. *antiquus*, gammal), *boktr.*, den upprättstående, latinska tryckstilen (antikva), till skillnad från fraktur (fraktur) l. gotisk stil och kursiv (*kursiv*) stil. Antikvan kallas af fransmännen *caractère romain*, af engelsmännen *roman type*. Den är en efterbildning af de s. k. romerska typerna. Dess egentlige uppfinnare var dansken Nic. Jenson (1465, i fransk tjänst), som sökte införa den i stället för den gotiska stilen (munkstilen). I slutet af 1400-talet förbättrades den af boktryckaren Aldus Manutius. Den har sedermera i alla länder, med undantag af Tyskland, nästan helt och hållet utträngt frakturstilen. I Danmark och Norge brukas dock frakturstilen ännu mycket. Jfr Stil.

Antikvariāt (jfr Antikvarie), bod, där forn-

Till art. Antiloper. I.

Till art. Antiloper. II.

7. Kudu, Strepsiceros kudu.
9. Eland, Orea canna.
10. En gnu-art, Connochaetes taurina.
6. Mendesantilop, Addax nasomaculatus.
8. Kama, Alcelaphus caama.

saker, särskildt gamla böcker, uppköpas och säljas. Se Bokhandel.

Antikvārie (lat. *antiquārius*, af *antīquus*, gammal), person, som är kännare och samlare af eller drifver handel med fornsaker; fornforskare (jfr Riksantikvarie). — Antikvārisk, som angår fornforskning, fornsaker, äldre böcker o. s. v. (t. ex. antikvarisk bokhandlare, bokläda).

Antikvērad (af lat. *antīquus*), gammal, föråldrad, utdömd.

Antikvitēt (af lat. *antīquus*, gammal), fornsak. Se Fornlämningar.

Antikvitets-akademien. Se Vitterhets historie och antikvitetsakademien.

Antikvitets-arkivet. Se Antikvitets-kollegium.

Antikvitets-intendent. År 1861 utnämndes en antikvitets-intendent, som dels skulle hafva vård om fäderneslandets fornlämningar i allmänhet och tillse att dessa icke i oträngdt mål skadades eller förstördes, dels under årliga resor eftersöka, anteckna och beskrifva landets fornminnen. Befattningen, som 1861—65 innehades af P. A. Säve och 1865—70 af friherre N. G. Djurklou, upphörde med år 1870, hvarefter det mesta af antikvitetsintendentens åligganden öfverflyttats på Vitterhets- historie- och antikvitetsakademiens tjänstemän. O. M.

Antikvitetskollegium. Redan konung Gustaf II Adolf gaf 1630 åt en af J. Bure, Aschaneus och Axehielm bestående kommission i uppdrag att genom resor i landet verka för samlandet och bevarandet af forntida minnen. 14 dec. 1666 underskref Karl XI:s förmyndare-regering en förordning om forntida minnesmärkens bevarande. Samma dag föredrog rikskansleren grefve M. G. De la Gardie i senaten sin plan att upprätta ett antikvitetskollegium och fick regeringens samtycke därtill. I nov. 1667 fick det nya ämbetsverket sin instruktion. Ordförande blef Georg Stiernhielm, assessorer Loccenius, Schefferus, Verelius och Hadorph, alla stjärnor på Sveriges lärdomshimmel. Utom åt de egentliga antikviteterna skulle kollegiet egna sina arbeten åt den gamla isländska och norska litteraturen, källorna till Sveriges äldre historia och rättsvetenskap samt åt kyrkohistorien och genealogien. I början utvecklade kollegiet en liflig verksamhet. För de fornnordiska studierna anställdes en isländsk translator eller "translator i de gamla språken" (sysslan var besatt långt in på 1700-talet). För utgifvande af källor till Sveriges historia och lagfarenhet arbetade Hadorph, för historien Werving m. fl., för kyrkohistorien Örnhiälm. Kollegiet, som först hade sitt säte i Uppsala, flyttades 1690 till Stockholm samt ombildades 1692 på en blygsammare fot och ställdes såsom ett Antikvitetsarkiv vid sidan af k. biblioteket och riksarkivet under kanslikollegium. Antikvitetsarkivets närmaste chef var en sekreterare, som på samma gång var riksantikvarie. Hadorph, länge själen i det hela, blef den förste sekreteraren. Äfven hans efterträdare, J. Peringskiöld, utvecklade en liflig och mångsidig, ehuru något okritisk, verksamhet. Efter den senares död (1720) tynade däremot lifskraften af. Den förnämste af de följande sekreterarna, kanslirådet K. R. Berch, egnade sig hufvudsakligen åt numismatiken; äfven åt fornkunskapen egnades någon vård, men historieskrifningen, språkforskningen och urkundsutgifningen lågo nere. Vid 1746—47 års riksdag väcktes förslag om de "lärd verkens" i kansliet försättande i ett bättre skick, oc följden blef antikvitetsarkivets och k. biblioteke sammanslagning under en gemensam styrelse 175 Med anledning af en sekreta utskottets skrifvelse vi 1765—66 års riksdag blefvo de emellertid åter skil (fr. o. m. 1767), på samma gång som antikvitet arkivets stat reducerades. Efter Berchs död (177 — han efterträddes af G. Adlerbeth — slocknac arkivet ut. 1780 delades på befallning af hofkanslere dess böcker och manuskript mellan k. biblioteket oc riksarkivet. Af hvad som kom på det förras d hafva i senare tid dels pergamentsbrefven, dels e antal medeltidscodices (innehållande brefafskrift samt cameralia) öfverlåtits till riksarkivet. 178 ställdes antikvitetsarkivet under den då till en vitte hets- historie- och antikvitetsakademi omorganisera Vitterhetsakademien. Riksantikvariesysslan förenad med sekreteraresysslan i nämnda akademi, och und loppet af 1793 försvann antikvitetsarkivet från kans staten, där det alltjämt för ett par tjänstemäns räkni haft plats på extra stat. Akademien öfvertog vård af fornsakerna och myntsamlingen samt förvarar des utom Hadorphs, Örnhiälms och Peringskiölds afskrift af medeltidsbref. Antikvitetsarkivets samlingar ä sålunda delade mellan riksarkivet, k. bibliotek och Vitterhetsakademien (Statens historiska museum Till sistnämnda institution öfverflyttades 1850 d del af dess officiella handlingar (från kollegi stiftelse till 1720-talet), som 1780 kommit till biblioteket. EHD.

Antikýra (grek. *Ἀντίκυρα*, lat. *Anticȳra*), for grekisk stad i landskapet Fokis vid Korintiska vike A. hade en god hamn och ett tempel, hvari Praxitel staty af gudinnan Artemis befann sig. I stadens o gifning frodades växten *Helleborus* (prustrot), hvill ansågs som ett säkert botemedel mot vansinne.

Antik-ärg. Se Ærugo nobilis.

Antilego'mena (grek.), eg. "motsagda", kallad redan af Eusebius från Cæsarea, i 4:e årh., de böck i Nya testamentet, om hvilkas äkthet man ej v öfverens, men som dock af många värderades högt c föreläste i kyrkorna. Såsom antilegomena räkn Eusebius: Jakobs bref, Petrus' 2:a bref, Judas' br Johannes' 2:a och 3:e bref samt Johannes' uppe barelse. Jfr Homologūmena. G. O. L.

Antili'banon (arab. *Djebel-es-Sjerki*, "östl berget"), bergskedja i Syrien, löpande paralle med Libanon och öster om detta. Dess hög punkt ligger i dess södra massiv, Stora Herm l. Djebel-el-Sjeik (Bergkungen), och he Kasr Antar (2,759 m.). Mellan Hermon och norra bergen går en sänka, delvis genomfluten Barada, hvilken förmedlar samfärdseln åt öster; l går ock järnvägen Beirut—Damaskus. Äfven den no delen har en topp på öfver 2,000 m. Berget bes af krita och kalk. Mellan A. och Libanon sträc sig den stora dal, som i forntiden kallades Celesyri A. är rikt på vatten. Dess sluttningar och däl äro skogbevuxna. Vid dess fot odlas vinrank bomull, fruktträd och oliver. Norra delen be af arabiska nomader, den södra af druser. Ber är rikt på ruiner och historiska orter. J. F. N

Anti'llerna kallas en mängd öar, som ligga mel Nord- och Syd-Amerika från 10°—28° n. br. 59°—85° v. lgd. De fingo på förslag af Petrus Ma Anglerius 1493 sitt namn efter sagoön Antillia,

från 1367 på flera kartor fanns mellan Lissabon och Japan. De sträcka sig i en stor båge, hvars under hafsytan liggande del såsom en grund tröskel skiljer Atlantiska hafvet från Karibiska hafvet. På två ställen är afståndet mellan öarna jämförelsevis stort, nämligen mellan Tobago och Grenada (120 km.) och mellan Dog-ön och Anegada (110 km.). Mellan dessa båda luckor ligga Små A., ehuru under detta namn ibland innefattas äfven kustöarna norr om Venezuela, hvilka kallas Leeward islands ("öarna under vinden") i motsats till de öfriga, som kallas Windward islands ("öarna öfver vinden"). Den grupp af små öar, hvars östligaste del är Anegada, heter Jungfruöarna (Virgin islands). Väster om dem ligga Stora A. och norr om dessa Bahama- l. Lucayiska öarna, hvilka i motsats till de andra A. äro koralläar, som sällan nå större höjd än 60 m. och hvilka vanligast räknas såsom en särskild ögrupp, skild från A. Hela ögruppens areal, om man räknar äfven Venezuelas kustöar och Bahamaöarna, är 244,497 kvkm. Häraf komma på Bahamaöarna 14,535 kvkm., på Stora A. 216,843 kvkm., på Små A. 6,980 kvkm. och på de sydamerikanska öarna 6,139 kvkm. — Till sin geologiska sammansättning äro öarna mycket olika. De sydamerikanska kustöarna äro lösryckta bitar af fastlandet och bestå af arkeiska bergarter; sydvästra Tobago är dock en korallbildning. De egentliga A. utgöra ett på många ställen sönderbrutet veckningsberg, i hvilket man kan urskilja tre zoner. Den mellersta är den äldsta och kärnan i systemet. Den går från Portorico öfver till Haiti, där den kulminerar i Loma Tina (3,140 m.) och i hvars västra del den grenar sig i två ryggar, af hvilka den norra går öfver till Cuba (Sierra Maestra till 2,560 m.) och den södra öfver Haitis sydvästra halfö går till Jamaica (till 2,243 m.). Denna zon består af kristalliniska skiffrar och gamla eruptivberg med därpå lagrad kritformation. Den yttre och yngsta zonen består endast af medeltertiära och kvartära bildningar, är låg, träffas blott på Barbados, Barbuda, Anegada och Sombrero samt sträcker sig öfver Bahamaöarna till Florida; till denna zon höra sannolikt också de tertiära och kvartära lagren på Stora A. och i Yucatan. Den tredje, innersta zonen består uteslutande af ung eruptivsten (andesit och trakyt) samt uppbär många slocknade och verksamma vulkaner, såsom Soufrière på S:t Vincent och det genom 1902 års våldsamma utbrott bekanta Pelée på Martinique. Denna zon går från Saba öfver S:t Eustatius, S:t Christopher och västra hälften af Guadeloupe ända till Grenada. Sannolikt höra dit också de massor af andesit, dolerit och basalt, som nyligen påträffats i västra Haiti och på Jamaica, på hvars norra kust en utslocknad vulkan finnes. A:s Kordillerer äro blott kvarlefvor af en under hafvet sjunken kedja, den sockel, från hvilken öarna skjuta upp. Djupet emellan dem är merendels obetydligt, ofta mindre än 200 m., men på några ställen ligga verkliga afgrunder, såsom mellan Jungfruöarna och S:te Croix (öfver 5,000 m.), och på yttersidan af Antillerbågen är hafsdjupet mycket stort; norr om Portorico når det 8,600 m. Bahamaöarna ligga på en bred sockel, som är skild från Cuba och Haiti genom djupa kanaler. — Klimatet är tropiskt med en årsmedeltemperatur af 26,8°—24,9°. Den varmaste månaden är i regel augusti, den svalaste februari, då Bahamaöarna ha 21,8°. Variationerna i temperatur äro alltså obetydliga. Under största delen af året blåser nordöstpassaden; blott från augusti till oktober förekomma andra vindar. En märklig företeelse äro de vanligen under dessa månader ofta förekommande hvirfvelstormarna, s. k. cykloner l. hurricanes, som börja i trakten af Barbados samt draga fram utefter norra kusten af Små och Stora A. och därpå taga sin väg åt n. ö. genom Floridasundet. Af nederbörd få de låga öarna mycket mindre än de berguppfyllda och den mot passaden vända sidan — särskildt på Stora A. — mer än den motsatta. På Jamaica har nordkusten 3,548 mm., sydkusten blott 964 mm. I allmänhet är nederbörden riklig, omkr. 1,500—2,500 mm., äfven på de låga Bahamaöarna (1,390 mm.). Floran är alltigenom tropisk och mycket yppig, om än fattig på endemiska arter. Af kulturväxter märkas bomull, som odlades där redan före européernas ankomst, tobak, som möjligen infördes från Ecuador, sockerröret, kaffe (infördt till Martinique 1717, till Haiti 1727), kakao, bananer, oranger, ananas, peppar, citroner, arrowrot m. fl., hvarförutom skogarna lämna färgträ och byggnadsträ, gummi och hartser. Djurvärlden liknar mest Syd-Amerikas; dock saknas alla större däggdjur. Endast flädermöss, några insektätare och råttor samt aguti, öarnas största djur, representera däggdjuren. Apor ha funnits, men äro utdöda; i senare tid ha européerna infört andra, som förvildats; likaså finnas förvildade svin (på Cuba och Haiti), hundar (på Cuba) och nötkreatur (på Haiti). Råttor och möss äro nu en landsplåga på sockerplantagerna. Fåglarna äro icke så många och vackra som i Syd-Amerika, men en tredjedel af arterna är för öarna egendomlig; ofta förekomma särskilda fågelarter på särskilda öar. Af reptilier är lansormen på Martinique, S. Lucia och S. Vincent den farligaste. Af trädgrodor finnas icke mindre än sju arter, medan blott en är känd från Syd-Amerika.

Befolkningen bestod vid européernas ankomst af indianer. Dessa tillhörde tre olika hufvudafdelningar: cibuneyes på Cuba, aruaker på Haiti och Portorico samt kariber på Små A., dit de kommit öfver från Syd-Amerika och där de höllo på att undanträngas den äldre, mindre krigiska stammen. Efter européernas ankomst blefvo de alla snart utrotade, på Bahamaöarna inom 20 år, på Haiti inom 50; på Cuba funnos 1554 blott några familjer kvar, och då Jamaica 1655 kom till engelsmännen, funnos där inga indianer. Bäst behöllo sig kariberna, helst ingen europeisk kolonisation egde rum på Små A. före 1624; sedermera lyckades de på några öar länge rädda sig i skogarna, men uppblandades småningom med negrer. Blott på S:t Vincent voro de ännu i slutet af 1700-talet talrika nog att göra européerna motstånd, och ehuru 1796 omkr. 5.000 med våld fördes öfver till Honduras, finnas ännu några kvarlefvor af dem på nämnda ö. — Negrer började införas 1505, och denna import, som från 1680 till 1786 skall ha omfattat icke mindre än 2 millioner, har gjort att de svartes antal snart blef större än de hvites. På Jamaica fanns det 1890 blott 15,000 hvita mot 620.000 färgade, och på Haiti utgöra de senare nästan hela befolkningen. De förste hvite invånarna voro spanjorer, som inflyttade i sådan mängd, att än i dag det är de fordom spanska öarna — utom Haiti — som ensamt

hafva någon större hvit befolkning, såsom Portorico 475,000 hvita mot 324,000 färgade och Cuba 915,000 hvita mot 455,000 färgade (1890). Fransmän funnos sedan 1700-talet på Haiti och Små A.; dock flyttade de omkr. 1800 från den förra ön öfver till Cuba. Däremot är deras språk ännu rådande på många af de engelska öarna, såsom S:t Vincent, S. Lucia och Dominica. Engelsmän, amerikanare och tyskar ha mesta handeln i sina händer och bo spridda på de olika öarna. Från senare delen af 1800-talet hafva ditförts kinesiska och indiska arbetare (kulier), af hvilka stora massor finnas; på Trinidad var deras antal 84,000 (1901), på Jamaica 15,000 (1900) o. s. v. Hela folkmängden utgjordes 1901 af 6,357,000. Häraf bodde på Bahamaöarna 60,000, på Stora A. 5 mill., på Små A. 932,000 och på de sydamerikanska A. 365,000. Öarnas hufvudnäring har alltid varit jordbruk. I äldre tider odlades plantagerna med slafvar, och då slafveriet upphörde (i de engelska kolonierna 1833, i de franska 1848, i de spanska 1886), gick odlingen mycket tillbaka; på många öar sjönk utförseln på några år till hälften eller därunder. Det blef nu omöjligt att hålla ihop de stora plantagerna, hvilka sönderföllo i små gårdar. Härigenom steg småningom åter produktionen af plantagealster, bland hvilka sockret stod främst och nästan trängde ut allt annat (utom på Haiti, som behöll stor kaffeodling). Men från midten af 1880-talet började sockerodlingen ruineras i följd af den europeiska betodlingen. Från detta slag ha öarna ännu icke repat sig, ehuru man nu söker införa odling af frukter och industriväxter m. m. På Jamaica utgör nu färsk frukt, såsom bananer, oranger och kokosnötter, 51,6 proc. af exporten, på S:t Vincent arrowrot 77,7 proc., på Dominica citronsaft 47,5 proc., på Grenada kakao 87,5 proc. o. s. v. Men trots dessa ansträngningar torde det dröja länge innan man lyckats lämpa jordbruket efter de ändrade förhållandena och återställa de gamla goda tiderna.

Öar och ögrupper. 1. Om Bahamaöarna med de till dem hörande Turks- och Caicosöarna se Bahamaöarna. 2. Till Stora A. höra: Cuba, Haiti, Portorico och Jamaica med kringliggande biöar. 3. Jungfruöarna omfatta Anegada, Virgin Gorda, Tortola, S:t John, S:t Thomas, S:te Croix. 4. Små A. utgöras af Sombrero, Dog-ön, Anguilla, S:t Martin, S:t Barthélemy, Saba, S:t Eustatius, S:t Christopher, Nevis-ön, Redonda, Montserrat, Barbuda, Antigua, Guadeloupe, Marie Galante, Dominica, Martinique, Santa Lucia, S:t Vincent, Grenadinerna, Grenada och Barbados. 5. De sydamerikanska A. äro: Tobago, Trinidad, Margarita, Hermanosöarna, Blanquilla, Tortuga, Orchilla, Los Roques, Avesöarna, Bonaire, Curaçao och Aruba. Se vidare artiklar om de särskilda öarna. J. F. N.

Antillgrodan, *zool.* Se Amfibier, sp. 836.

Antilliska landtkrabban, *Gecarcinus* Latr., *zool.*, ett släkte bland de tiofotade kräftdjuren (*Crustacea decapoda*), med kort stjärt (*brachyura*) och framkanten af hufvudbröstskölden tvär, nästan rak (*Catometopa* M. Edw.). Denna sköld är för öfrigt bredt hjärtformig, men äfven baktill tvärt afhuggen, på sidorna uppsvälld och däremellan intryckt i form af ett H. I olikhet med de flesta andra kräftdjur af tiofotingarnas ordning lefver denna landtkrabba största delen af sitt lif på land, i fuktiga hålo på de västindiska öarna; men hvarje år vid regn tiden vandrar den i skaror af många tusental ne till hafvet för att där lägga sina ägg. Det buller som därvid åstadkommes, har man liknat vid ljude af ett anryckande kavalleriregemente. Fransmänne kalla dessa krabbor *tourlouroux*. F. A. S.

Antiloca'pra americāna, *zool.* Se Gaffel antilopen.

Antiloca'pridæ, Gaffelhornsdjur, *zool.*, en familj inom ordn. hofdjur (*Ungulata*), kl. däggdjur Familjen består af en art, gaffelantilopen (se d. o.). L—E.

Antilŏchos (grek. Ἀντίλοχος, lat. *Antilŏchus*) *grek. sag.*, son af Nestor, var en af den skön Helenas friare och räknades bland de fagraste oc tappraste af de grekiske hjältar, som deltogo i här tåget mot Troja. Näst Patroklos var han Achilles förtrognaste vän. Under det A. räddade sin fader lif, föll han för den etiopiske konungen Memnon på hvilken Achilles sedan hämnades. A. hedrade tillika med Achilles och Patroklos i flera århundrade af Ilions invånare med dödsoffer. V. K.

Antilöper, *zool.*, den populära benämningen p en del hofdjursformer, tillhörande fam. *Cavicorni* (*Bovidae*), slidhornsdjur, hvilka den moderna syste matiken uppdelat i flera underfamiljer, af hvilka e bildar öfvergången till getterna. Som antiloper be tecknas så mångskiftande former, att någon bestäm karakteristik knappast kan gifvas. I allmänhet är de smärta, hjortlika djur med tätt åtliggande hå och mer eller mindre vridna horn, hvilka oftas förekomma hos båda könen; hos en form finnas tv par horn. Största antalet antilopformer förekomme i Afrika; andra förekomma i Asien och Europa en i Nord-Amerika. De större arterna lefva i störr hjordar, de mindre ofta parvis. Flera höra till d snabbaste bland alla däggdjur. De lifnära sig gräs, löf och trädknoppar. För människan äro ant loperna nästan uteslutande nyttiga; de lämna e godt kött, förträfflight läder och horn. Antilope uppträda redan under miocenperioden. Bland c synnerligen många antilopformerna må följand nämnas (se illustr. sp. 1135—1138):

Kamal. Harte-beest, *Alcelaphus caam* (fig. 8), hör till de större, kraftigt byggda antilopern som utmärka sig därigenom, att kroppen sluttar frå den oformligt höga bogen ned emot länden, a hufvudet är starkt förlängdt med de i form af e lyra vridna hornen å dess öfre kant. Kroppsfärge är ljust rödbrun, pannan mörkbrun, två längsban å fram- och baklemmarna svarta. Förr allmän norra delen af Kapkolonien, är den nu till följd af c ohejdade förföljelser, för hvilka den varit utsat undanträngd bortom Oranjefloden. I Europas zool giska trädgårdar ses den då och då och har äfve därstädes fortplantat sig. — Den fyrhornad antilopen, *Tetraceros quadricornis*, är en mind (70—80 cm. lång), i främre Indien lefvande antilo som skiljer sig från alla andra slidhornsdjur dä igenom, att den har fyra horn, ett par mindre mella ögonen, ett par större bakre; honan är hornlö Dess hemland är Ostindien. — Till de sällsammas formerna inom denna grupp höra gnu-antil perna, *Connochaetes*: ett kort massivt, nästan fy kantigt hufvud, med en synnerligen bred mu och med af en krans långa hvita borst omgift

ögon; hornen sitta på pannlisten, äro vid basen platta och mycket breda, från basen böjda åt sidorna utåt, nedåt och framåt, med spetsarna riktade uppåt och bakåt. Svansen liknar hästens. Halsen, ryggen, strupen och kinderna bära en tät, utstående man. Man har liknat djuret vid en häst med klufna hofvar och tjurhufvud. Förr talrik i Kapkolonien, är gnun, *C. gnu*, där numera utrotad af européerna, men lefver ännu i stora flockar i hottentotternas och kaffrernas länder. I fångenskapen är den mycket obändig. En annan art, *C. taurina*, är afbildad fig. 10. — Besoarantilopen, *Antilope cervicapra* (fig. 3), hår långa, cylindriska, spiralvridna horn, djupa tårgropar, tårkörtlar, höga, spensliga ben. Honan saknar horn. Ofvan mörkbrun, under hvit. Kroppslängd 1,2—1,3 m. Lefver i stora hjordar på Ostindiens slätter. Denna art spelar en stor roll i indiska gudaläran. — Saiga l. stäppantilopen, *Saiga tartarica* (fig. 5), skiljes från andra antiloper genom sin plumpa kroppsform, sina jämförelsevis korta ben, men framför allt genom beskaffenheten af nosen, som är ansvälld, upptill försedd med en längsgående ränna och mycket rörlig, så att den får utseende af ett slags snabel. Hornen äro lyrformiga, ringlade och förekomma blott hos hannen. Saigan är af rådjurets storlek; den bebor östra Europas och Sibiriens stäpper i hjordar, som lära kunna uppgå till flera tusen individer. I yngre geologiska lager har den anträffats på flera ställen i västra Europa. — Mendesantilopen, *Addax nasomaculatus* (fig. 6), finnes i östra Afrika och är ofta framställd på de egyptiska fornlämningarna, och till de horn, som förekomma på de fornegyptiska bilderna af gudar, präster och konungar, hafva denna antilops horn tjänat som modell. — Nilgaun, *Boselaphus tragocamelus* (fig. 4), hör till de största antiloperna: den kan uppnå en höjd af 1,40 m. öfver skuldrorna och blifva 2 m. lång. Den fullväxta bocken är mörkt askgrå, medan honan och ungarna ha en blekare, om hjorten påminnande gråbrun färg; hos båda könen äro läppar, haka, undre kroppsdelar och två ringar omkring fötterna hvita. Hornen äro 18 cm. långa. Arten lefver i det inre af Ostindien i skogar och djunglar. Den är vida mera beslutsam än flertalet antiloper och uppgifves vända sig med raseri mot jägaren, som förföljer honom. — Eland l. kapska älgen, *Orea canna* (fig. 9), är den största af alla lefvande antiloper: den uppnår en höjd öfver bogen af 1,9 m., en längd af nära 4 m. och en vikt af 500 kg. (enligt Harris t. o. m. 1,000 kg.). De nästan raka, ända till 86 cm. långa hornen äro skrufformigt vridna Halsen kort och tjock, bålen plump, svans lång, liknar nötkreaturens, starkt utvecklad halsskinn. Färgen blågrå med dragning åt gult. Förr mycket allmän i södra och östra Afrika, där den numera blifvit utrotad på en stor del af sitt forna utbredningsområde. Köttet skall vara synnerligen välsmakande. — Kudu. *Strepsiceros kudu* (fig. 7), är en antilop af vår kronhjorts storlek; hannen med skrufformigt vridna, sammantryckta, kilade horn, som kunna uppnå en längd af 1 m. — De djur, som bäst motsvara den föreställning man i allmänhet gjort sig om antiloperna, höra till släktet *Gazella*: smärta, gratiösa, sandfärgade former, som äro typiska ökenbor. Hornen äro ofta lyrformiga. Bland dithörande (öfver 25) arter, som bebo Afrika och mellersta Asien, märkes gasellen, *G. dorcas* (fig. 1), som ej fullt uppnår vårt rådjurs storlek och är lättare byggd. Dess hemland är norra Afrika. Dess lopp är utomordentligt lätt. Den har blifvit berömd för sina vackra ögon. En art, springbocken, *G. euchore* (fig. 2), utmärker sig genom ett längs ryggen gående, med mycket långt hår beklädt hudveck; detta är, då djuret står stilla, tillslutet, men öppnas vid hvarje snabbare rörelse. — Snögeten, *Haplocerus montanus*, har på grund af flere yttre karaktärer stundom räknats till getterna. Beskaffenheten af kraniet ådagalägger dock, att den närmast ansluter sig till antiloperna. Pälsen består af hvit, tät, tjock ull samt af styfvare hår, hvilka längs ryggsidan äro längre och uppstående. Hornen likna gemsens. Kroppslängden är 1,1 m., höjden öfver skuldran 68 cm. Snögeten bebor spetsarna af Klippbergen ofvanom skogsgränsen. Den jagas nästan endast af indianerna för skinnets skull. — Om gemsen se Gemsen. Se vidare Sclater och Thomas, "Book of antelopes" (1891—1900). L—E.

Antimächos (grek. *Ἀντίμαχος*, lat. *Antimächus*), grekisk skald och grammatiker från Kolofon i Mindre Asien, lefde och verkade i senare hälften af 5:e årh. f. Kr. Bland hans dikter, af hvilka endast fragment finnas i behåll, omtalas en elegi, *Lyde*, och ett vidlyftigt epos, *Thebais*, hvilket behandlade de sju hjältarnas och deras söners, epigonernas, strider mot Tebe. Genom sistnämnda verk har A. vunnit litteraturhistorisk betydelse såsom grundläggare af det lärda epos, i hvilket hänseende han blef en förelöpare till alexandrinerna. Dessa skattade honom därför mycket högt och ställde honom såsom epiker närmast Homeros. Som grammatiker (filolog) gjorde han sig känd genom en redaktion af de homeriska sångerna. A. M. A.

Antimagnëtisk, *tekn.*, oförmögen att antaga magnetism. Vanliga fickur med stålfjäder blifva lätt obrukbara genom närmande till en stark magnet, t. ex. en dynamomaskin. Ur förses därför stundom med fjäder af (vanligen) palladium, hvarigenom störningar af nämnda slag undvikas. Stål göres antimagnetiskt genom tillsats af nickel — upp till 10 %. Användes till pansarplåt å krigsfartyg. Vid användning af nickelstål störes kompassen mindre. A. E—M.

Antimaka'ssar. Se Mankassarolja.

Antimefitisk (af grek. *anti'*, emot, och *mefitis*, stank), luftrensande.

Antime'nsium (lat.), den inom grekiska kyrkan brukliga, särskildt invigda altarduk, genom hvilken altaret anses blifva ett verkligt offeraltare, på hvilket mässoffret kan ega rum. J. HDR.

Antimerkurialism, den hufvudsakligen af åtskilliga Wien-läkare (Hermann, Lorinser) företrädda riktning inom terapien, som principiellt förkastar syfilissjukdomens behandling med kvicksilfver (lat. *mercurium*).

Antiministerie'll, fientlig mot ministären.

Antimōn (nlat. *antimōnium*), *kem.* Namnet härledes från grek. *anti'*, emot, och fr. *moine*, munk, emedan munkar i ett franskt kloster, hvilka för att få godt hull förtärt svafvelantimon, däraf förgiftades. Antimon, som hör till de mindre allmänt förekommande metallerna, blef bekant först genom Basilius Valentinus, i midten af 15:e årh. Den träffas i mineralriket, dels i gediget tillstånd (i Sverige såsom en stor sällsynthet i Sala grufva), dels i förening med

syre (senarmontit och valentinit), men hufvudsakligen i förening med svafvel (antimonglans eller spetsglans) eller med andra metaller och svafvel. Metallen erhålles genom rostning af antimonglans, då svafvelsyrlighet bortgår och antimonoxid, som reduceras med kol, återstår. Antimonmetallen (*regulus antimonii*) utmärkes af en blåhvit färg och stor benägenhet att kristallisera (i romboedrar). Den är spröd och kan pulveriseras. Dess egentliga vikt är 6,7—6,8. Smälter vid 440° och förflyktigas i stark hetta. Antimon angripes ej af luften vid vanlig värmegrad, men tänder sig vid rödglödgningshetta och förbrinner under utstötande af en tjock, hvit rök af antimonoxid. Metallen angripes ej af klorvätesyra, men syrsättes lätt af salpetersyra till antimonoxid eller antimonsyra. Antimons atomvikt är 120,2 (syrets atomvikt = 16) samt tecknas Sb (förkortning af antimons latinska namn, *stibium*). A., som är närmast besläktad med arsenik och vismut, är liksom dessa metaller ett tre- och fem-atomigt element.

Bland antimonens föreningar må följande nämnas. Med väte ger den en gasformig förening, *stibin* eller antimonväte, sammansatt i analogi med ammoniak, enligt formeln SbH_3. Antimon förenas lätt och direkt med saltbildare, så t. ex. med klor till *antimontriklorid* eller *antimonsmör* (*butyrum antimonii*) $SbCl_3$, en fast, lätt smältande smörlik massa, och *antimonpentaklorid*, $SbCl_5$, en gulaktig, i luften starkt rykande vätska. Bägge kloriderna sönderdelas af vatten; trikloriden gifver därvid en hvit fällning af *antimonoxiklorid* eller s. k. *algarotpulver;* antimonpentakloriden gifver med vatten *antimonsyrehydrat*. Med syre bildar antimon tvenne oxider: *antimonoxid*, Sb_2O_3, och *antimonpentoxid* Sb_2O_5. En mellanliggande oxid, eller en saltartad förening af bägge oxiderna (Sb_2O_4), utgör mineralet *antimonockra*. Antimonoxiden finnes i mineralriket kristalliserad i regelbundna oktaedrar (det i Algeriet förekommande mineralet *senarmontit*) eller i rombiska prismor (den i Ungern och Sachsen förekommande *valentiniten*). Antimonoxid har svagt basisk karaktär och ger därför med syror föga beständiga salter. Karakteristiskt för dessa är att de af vatten öfverföras i olösliga basiska föreningar, som bilda hvita fällningar. Härifrån göra dock de komplexa antimonföreningarna ett undantag, såsom kräkvinsten, kaliumsaltet af antimonylvinsyra, ett i medicinen såsom emeticum användt preparat. Antimonpentoxid är äfven ett hvitt pulver. Med svafvel gifver antimon tvenne föreningar, nämligen *antimontrisulfid*, Sb_2S_3, som utgör mineralet *antimonglans* eller *spetsglans*, samt *antimonpentasulfid*, Sb_2S_5. Bägge föreningarna kunna erhållas på våta vägen i form af orangeröda fällningar. Genom vissa förfaranden kan man på våta vägen framställa en cinnoberröd trisulfid, hvilken under namnet *antimoncinnober* nyttjas till olje- eller vattenfärg. Blandningar af antimonoxid och svafvel-antimon utgöra preparaten antimonglas (*vitrum antimonii*), antimonsaffran (*crocus antimonii*) och *kermes mineralis*, som spelade en stor roll under alkemiens tidehvarf.

Antimon har tämligen stor praktisk användning. Dess legering med bly nyttjas till boktryckeristilar, dess legering med tenn utgör *britanniametallen*. Jfr Antifriktionsmetall. P. T. C. (H. E.)

Antimonblomma, *kem.*, dets. som antimonoxid.

Antimonbly. Se Antimon.

Antimonblände Jameson (af *antimon* och *bländ* något bedrägligt, liknande blymalm, men ej innhållande något bly), en körsbärsröd oxisulfid antimon, Sb_2S_2O, endast på grund af sitt allmänn utseende hänfördt till bländenas (de diamantglä sande svafvelföreningarnas) klass. Jfr Kermesit. A. HNG.

Antimöncinnöber. Se Antimon.

Antimönglans, Antimonit l. Spetsglan *miner.*, ett af 71,8 proc. antimon och 28,2 pro svafvel (Sb_2S_3) sammansatt rombiskt mineral, u

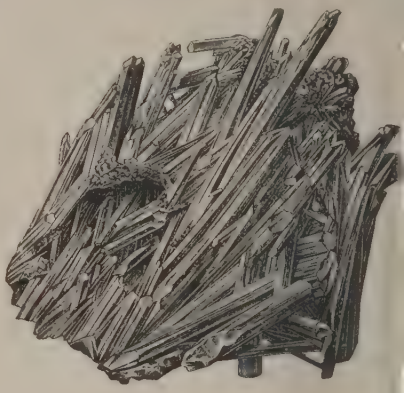

Antimonglans.

bildadt i långa vertikalt streckade, blygrå och star metallglänsande prismor, ofta hopgyttrade till knippe äfven i täta eller bladiga massor. Egentl. vikt 4 —4,7; streck svartgrått. Mineralet smälter i van ljuslåga. Antimonglans är den viktigaste antimo malmen. I orienten användes bränd, pulveriser antimonglans såsom svart smink för ögonbrynen o ögonhåren (grek. *stibi* l. *stimmi*, hvaraf ordet stibi för metallisk antimon). I Sverige är metallen sällsy men förekommer vid Sala, Nasafjäll och Hällefo I utlandet är den vanligare, på gångar med b malmer (Harz, Sachsen, Böhmen, Bajern, Spanie England, Nord-Amerika m. fl. st.). A. HNG.

Antimoniät. Se Antimon-syra.

Antimonit Haid. Se Antimonglans.

Antimönium. Se Antimon.

Antimönlegering, en genom smältning åstadko men förening af antimon och annan metall. Antim kan på detta sätt förena sig med de flesta metall och dessa blifva genom legeringen i allmänhet h dare och mera glänsande, vid betydlig antimonh äfven spröda. Jfr Antifriktionsmeta och Antimon.

Antimön-nickelglans, *miner.* Se Ullmann

Antimön-ockra, *miner.* Se Antimon.

Antimön-oxid. Se Antimon.

Antimön-oxiklorid. Se Antimon.

Antimön-pentaklorid. Se Antimon.

Antimön-pentasulfid, *kem.* Se Antimon.

Antimön-pentoxid. Se Antimon.

Antimön-regulus (lat. *regulus antimonii*). Antimon.

Antimön-silfverblände, *miner.* Se Pyrargyrit.

Antimön-smör, *kem.* Se Antimon.

Antimön-svafla, föråldrad benämning på antimonpentasulfid. Se Antimon.

Antimön-syra, antimonpentoxidens hydrat (se Antimon). Med baser kunna tre slags salter — antimoniater — erhållas, t. ex. med kali ortoantimoniat K_3SbO_4, pyroantimoniat $K_2Sb_2O_7$ och metaantimoniat $KSbO_3$. De båda sistnämnda äro vanligast.

Antimön-syrehydrät. Se Antimon.

Antimön-triklorid, *kem.* Se Antimon.

Antimön-trisulfid. Se Antimon.

Antinationäl, Se Antinationell.

Antinatione'll l. Antinational (af grek. *anti'*, emot, och lat. *nātio*, folk), fientlig mot det nationella.

Anti-Nebraska-män, motståndarna till den 1854 i förenta staterna antagna Kansas-Nebraska-act. De verkade på slafveriets upphäfvande i territorierna genom kongressbeslut och Kansas' upptagande i unionen som en fri stat. Denna öfvergående politiska sammanslutning, som vid kongressvalen 1854 vann stora framgångar i nordstaterna, var förelöparen till det 1856 bildade republikanska partiet.

Antinomi (af grek. *anti'*, emot, och *nōmos*, lag), *filos.* Antinomier kallas motsatta påståenden, hvilka var för sig från en viss synpunkt hafva lika goda skäl för sig. Termen har redan af Platon införts i det filosofiska språkbruket, men har särskildt utpräglats af Kant, som söker uppvisa, att den kosmologiska idén leder till antinomier. S—E.

Antinomi'sm (af grek. *anti'*, emot, och *nōmos*, lag), *teol.*, en benämning på hvarje lifsriktning eller sikt, som under sken af kristlig frihet ringaktar sedelagens betydelse och ändamål. Ordformen antinomism uttrycker språkligt ett teoretiskt bekämpande af (den mosaiska) sedelagen och har sitt upphof från Luthers strid mot Agricolas hyperevangeliska ensidighet (jfr J. Agricola). Gängse språkbruk har emellertid upptagit ordet i betydelse af ett praktiskt kränkande af sedelagen (anomism). En dylik, kristendomens djupa sedlighetskraf motsatt, antinomistisk strömning har från apostolisk tid än smygande, än uppenbart följt den kristna historien åt. Redan Paulus' häfdande af den kristliga friheten och kritik af bokstafsträldomen under lagen var utsatt för missförstånd i antinomistisk riktning (Gal. 5), och de nytestamentlige författarna bekämpa flerstädes rörelser, hvilka, såsom nikolaiterna (Uppb. 2: 14—15), den kristliga friheten sökte en köttets frihet. Gnostikernas dualism mellan ande och natur kulminerade i en antinomism, som skaffade flera af deras partier ryktet att vara fiender till hvarje dygd. Manikeistiskt färgade riktningar förde antinomismen i medeltiden, och den vann en afsevärd utbredning bland dess spiritualistiska sekter. Äfven reformationsdens vederdöpare, den nyare tidens antonianer m. fl. hafva representerat en antinomistisk subjektivism. J. HDR.

Antinomistiska striden (jfr Antinomism), sammanfattande beteckning för en rad af stridigheter, som under reformationstiden uppstodo mellan lutherska teologer rörande *lagens* plats i den kyrkliga förkunnelsen och dess betydelse för den kristnes lif. — 1. Den första mera betydande tvisten gällde närmast lagens betydelse för bättringens uppkomst. I Luthers ursprungliga lära möttes här tankar, som lätt kunde träda i spänning med hvarandra. Å ena sidan hade han gentemot den romerska botläran med största skärpa betonat, att en sann bättring aldrig kan framdrifvas genom fruktan för lagen, utan måste ha sin utgångspunkt i den genom evangelium väckta kärleken till Gud. Å andra sidan hade han fasthållit, att Gud först genom sin lag måste hos människan väcka syndakännedom och skuldkänsla, innan hon kan mottaga evangeliets nådebudskap. Denna senare sida betonades, särskildt från kyrkligt pedagogisk synpunkt, starkt i en af Melanchthon 1527 uppsatt instruktion för det kyrkliga visitationsarbetet i Sachsen. Med anledning häraf beskylldes Melanchthon af Johann Agricola (se d. o.) för återfall till katolicismen. Papistiskt vore det att ställa ångern före nåden, ur tron på Guds i evangelium uppenbarade godhet följde fastmer bot och förnyelse af sig själf. Den kristne har intet mer med lagen att göra. Luther ställde sig på Melanchthons sida, men såg ännu i det hela föga mer än en ordstrid och lyckades denna gång ganska snart bilägga tvisten. Då emellertid Agricola fortsatte att i hemlighet drifva propaganda för sin lära ("lagen hör hemma blott på rådhuset"), kom han 1537 i en ny, ytterst häftig strid, denna gång med Luther själf. Den slutligen åvägabragta försoningen var och blef blott skenbar. — 2. Vissa af Agricolas tankar gå igen i en strid, som under 1550-talet uppstod rörande lagens s. k. "tredje bruk", dess betydelse för de pånyttfödde. Redan Luther hade flerstädes, särskildt gentemot Agricola, talat om, att äfven de pånyttfödde behöfva lagen "såsom en spegel". Starkare betonades och utfördes dock denna tanke först af Melanchthon och hans närmare skola, de s. k. filippisterna. I några härtill sig anslutande läror spårade en del af de s. k. gnesiolutheranerna, med Amsdorf i spetsen, tecken till den katoliserande tendens, för hvilken de i allmänhet misstänkte filippisterna. Särskildt Andreas Poach och Anton Otho drefvos häraf att i de paradoxalaste satser bestrida hvarje lagens betydelse för den pånyttfödde; allt skedde hos honom af andens fria drift. — Det slutliga afgörandet fälles i *konkordieformelns* 5:e och 6:e artiklar. I den senare fastställes lagens trefaldiga betydelse: 1. till utvärtes tukt; 2. "att människorna skola genom lagen rätteligen lära känna sina synder" (mot Agricola); 3. "att sedan människorna äro pånyttfödda, hvilka alla dock ännu mycket köttsligt vidlåder, de må för denna orsaks skull hafva en viss regel, efter hvilken de kunna och böra rätta sitt lefverne" (mot de senare antinomisterna). E. BG.

Antinōri, Orazio, italiensk patriot och naturforskare, f. 1811 i Perugia, d. 1882 i Abessinien, deltog från 1845 lifligt i de politiska rörelser, som ledde till Italiens pånyttfödelse, kämpade under kriget som frivillig vid Velletri samt deltog i Roms försvar. Då staden intogs af fransmännen, måste han fly samt begaf sig till Aten och sedan till Smyrna, där han sysselsatte sig med zoologiska studier och hvarifrån han företog vidsträckta resor i Syrien, Mindre Asien och Nilländerna. Sina rika samlingar af naturföremål skänkte han till de italienska museerna, särskildt zoologiska trädgården i Florens. Öfver resan i Nilländerna (1859) utgaf han ett berömdt ornitologiskt arbete. Efter ytterligare två resor, till

norra Afrika och Abessinien, bosatte sig A. i Rom, där han blef sekreterare i det italienska geografiska sällskapet.

Antinŏus (grek. *Ἀντινοος*, en skön yngling) från Bitynien, den gamle kejsar Hadrianus' (117—138) älskling och förtrogne. Han drunknade i Nilen

Antinous-bysten i Louvre.

eller — såsom folksägnen förtäljde — offrade sig i en frivillig död för att därigenom, enligt den tidens tro, kunna förlänga sin herres lif. Hadrianus grundlade till hans ära staden Antinoopolis vid Besa, där

Antinous-reliefen i Villa Albani.

gunstlingen omkommit, uppreste till hans förhärligande tempel och bildstoder samt lät årligen fira en fest till hans minne. Äfven en stjärnbild uppkallades efter honom. Denne ynglings gestalt, som blef ett mycket omtyckt ämne för de bildande konsterna, är tillika den sista idealfigur, som den anti plastiken skapade. Antinous-typen igenkännes på d af rika lockar omsvallade, nedböjda hufvudet m den breda pannan och den raka, ädelt bildade näsa de stora djupt liggande vemodigt drömmande ögon och de yppiga, lätt slutna läpparna. Ansiktet i s helhet ger uttrycket af barnslighet och oskuld, m andas på samma gång en smula sentimentalitet. framställdes vanligen med igenkänningstecken, s eljest tillhörde åtskilliga gudar, såsom Bakch Apollon, Herakles m. fl., och man fortfor ända i 4:e årh. att egna honom gudomlig dyrkan. Berömd Antinous-bilder äro bysten i Louvre, den kapitolins stoden, den vatikanska kolossalbysten, den s. San-Ildefonso-gruppen, som fordom tillhörde drottni Kristina af Sverige (numera i Madrid), samt relief i Villa Albani. R—N.

Antiochīa. Se Antiokia.

Antiŏchos (grek. *Ἀντίοχος*, lat. *Antiŏchus*), na på 13 syriska konungar af seleukidernas dynasti. märkligaste af dessa voro följande:

1. A. I (Sotēr), son af Seleukos I Nikator, f. om 324 f. Kr., erhöll af sin fader trol. omkr. 29 egenskap af medregent, men med konungatitel, styrelsen öfver de ö. om Eufrat belägna länderna, hvartill sedermera (281), då Seleukos önskade draga sig tillbaka till sitt ursprungliga hemland, Macedonien, lades de öfriga länderna i Asien. Vid faderns ej långt därefter timade död var han arfvinge till hela det seleukidiska riket, hvars sammanhålla dock vållade honom de största svårigheter. Till faders mördare, Ptolemaios Keraunos, måste redan från början genom fördrag afstå Macedon och Tracien, och mot dennes efterträdare, A gonos Gonatas, förde han ett långvarigt krig, slutade med att denne behöll sina besittningar. liten framgång hade ett krig mot Ptolemaios i Egypten, i syfte att återvinna Celesyrien Fenicien. Mot Eumenes I i Pergamon led A. nederlag vid Sardes (efter 263), hvarigenom pergamenska rikets oberoende af Syrien stadfäs För öfrigt måste han föra en mängd krig dämpande af upprors- och affallsförsök inom o delar af det ofantliga riket. Öfver de i Asien brytande gallerna (kelterna) vann han en se som förvärfvade honom namnet Soter (räddar Han lyckades dock icke fördrifva dem, och i senare krig mot dem förlorade han lifvet (261).

2. A. II, 261—246 f. Kr., den förres s fick namnet Theos (gud) af staden Miletos, han befriat från dess tyrann. Parterna och baktre afföllo under hans regering och bildade själfständ riken.

3. A. III (den store), son af Seleukos II K nikos, f. omkr. 242 f. Kr., efterträdde sin broder Seleukos III på det syriska rikets t Hela hans regeringstid (223—187) upptogs af mot grannrikena och upproriska satraper. Ett uppr försök af Molon, satrapen i Medien, kufvades l ligt (220). Ett krig mot Ptolemaios Filopato Egypten, hvilken understödt A:s upproriske frän den till ståthållare i Mindre Asien insatte Acha

rdes länge med växlande framgång, men slutade ed ett stort nederlag för A. vid Rafia i Syrien 217), hvarigenom bl. a. Celesyrien, Fenicien och alestina, ständiga tvisteämnen mellan Syrien och gypten, ånyo gingo förlorade. Däremot lyckades A. besegra Achaios och därmed trygga sitt herravälde i västra Asien. De nästföljande åren upptogos af krigsrustningar mot Pergamon, Kappadocien, Pontos och andra från det syriska riket affallna länder i Mindre Asien. 209 företogs ett stort krigståg mot Partien och Baktrien, hvilket tåg visserligen icke medförde dessa länders underkufvande, men genom är vunna segrar förskaffade A. tillnamnet "den ore". Efter återkomsten till Syrien började han er rikta sin uppmärksamhet mot väster och ädde i förbindelse med Filip V af Macedonien, särildt i syfte att bekriga Egypten. Dessa planer fvensom hans rustningar mot Eumenes i Pergamon rde honom i beröring med romarna, hvilka till ı början bemötte honom med mycken hänsyn och åfvo honom hederstiteln "romerska folkets vän och undsförvant". Men efter Filips besegrande vid ynoskefalai (197) ändrade de plötsligen ton och lade A. dels att uppgifva alla planer på Europa, els att återställa alla från Egypten gjorda erringar. Då A. ej ville efterkomma dessa fordringar ch äfven retade romarna genom att gifva skydd åt annibal, kom det till krig (det s. k. Antiochiska riget), hvilket för A. slutade med ett afgörande ederlag nära Magnesia vid Sipylos (190) och en ärpå följande fred, hvari han måste afträda hela indre Asien och erlägga en oerhörd penningesumma mt förbinda sig att utlämna Hannibal och andra ender till romarna. A. öfverlefde icke länge detta ederlag, som för alltid bröt det seleukidiska rikets akt. Vid ett försök att plundra ett Bel-tempel i lymais dödades han af de förbittrade invånarna 187).

4. A. IV, med tillnamnet Epifanes (den ysande), 175—164 f. Kr., framkallade genom sitt ranni och sin girighet judarnas uppror under Makkabéerna.

5. A. XIII, Asiaticus, 69—64 f. Kr., var en siste af ätten. Han afsattes af Pompejus, som orde Syrien till romersk provins. A. M. A.

Antiöchus. Se Antiochos.

Anti'oco (San Antioco), en i Medelhafvet, vid ardiniens västkust belägen ö, tillhörig Italien. Omkr. 0 kvkm. Omkr. 3,500 inv.

Antiokēnska skolan, en ur den hellenisk-syriska yrkan framgången teologisk riktning, hvars främsta edelpunkt var österns hufvudstad, Antiokia i Syrien. Man plägar åtskilja en äldre skola (omkr. 270—360), representerad af presbytererna Lukianos från amosata (d. 311 såsom martyr), Dorotheus m. fl., mt en yngre, den egentliga, som utgick från iodoros af Tarsos (d. 378), samt företrädes af en kara lärda och skarpsinniga teologer som Kyrillos af erusalem (d. 386), Johannes Chrysostomos (d. 407), Theodorus af Mopsuestia (d. 429), Theodoretos (d. 57), m. fl. Den antiokenska skolan utmärkte sig, motsats till den alexandrinska, genom en sansad istorisk bibeltolkning med förkastande af den allegoriska uttydningen. Dess uppgift var att kritiskt utforska skriftens enkla ordamening samt att grundlägga en nyktert biblisk teologi. I frågan om Kristi historiska existens fasthöllo antiokenerna verkligheten och väsentligheten af Kristi mänskliga natur och uppenbarelse samt yrkade på ett strängt åtskiljande af de båda naturernas begrepp. Föreningen af det gudomliga och mänskliga i Kristus betraktades endast som en sammanknytning (grek. *synafeia*) eller ett Guds fulla inneboende (grek. *enoikesis*) i människan Jesus. J. HDR.

Antiokia (Antiochia, grek. *Antio'cheia*). 1. Stad i Syrien, på vänstra stranden af floden Orontes, omkr. 40 km. från Medelhafvet. Det anlades 301 f. Kr. af Seleukos Nikator på en vacker och fruktbar, af höga berg i n. och s. begränsad slätt och blef seleukidernas hufvudstad samt kallades till skillnad från andra städer med samma namn *A. Epidaphnes*. På samma gång som Syrien kom A. under romarnas välde. Det var en af hufvudplatserna för den senare grekiska bildningen. Sin största glans fick det under de romerske kejsarna. Och dess dåvarande storlek kan man döma däraf att en jordbäfning 115 e. Kr. dödade 200,000 af dess invånare. Där bildades den första hedning-kristna församlingen, och därifrån utgingo Paulus och Barnabas på sina missionsresor. Där uppkom ock först namnet kristianer. Under 3:e och 4:e årh. höllos där många viktiga kyrkomöten, och A. var säte för en af patriarkerna. A. var den asiatiska handelns förnämsta plats vid Medelhafvet och pryddes af kejsarna med praktfulla byggnadsverk. Genom ofta återkommande jordbäfningar samt genom krig råkade staden småningom i förfall. Den persiske konungen Chosroës intog och förstörde staden 538. Åter uppbyggd, intogs den af kalifen Omar 637 och af korsfararna 1098, blef sedan hufvudstad i det af den normandiske fursten Bohemund af Tarent grundade furstendömet Antiokia, men eröfrades och ödelades af muhammedanerna 1268. Slutligen kom A. i turkarnas händer, 1516. — Den nuvarande staden kallas Antakijeh (Antakia) och tillhör det turkiska vilajetet Aleppo. Den upptager blott en ringa del af det forna Antiokias område. På den öfriga delen af den gamla staden ser man gräskullar, ruiner samt mullbärs-, fikon- och olivträdsplanteringar. I olikhet med byggnadssättet i österlandet byggas husen i A. med sluttande tegeltak, ett bruk som är framkalladt af det myckna regnet. Längre österut, i det inre Syrien, härskar däremot ständig torka. A. drifver en icke obetydlig handel med silke äfvensom med säd och olivolja. Förr var det Aleppos hamnstad, men har nu fått en svår konkurrent i Iskanderun. Invånarnas antal uppgifves olika, omkr. 18,000.

2. (Antiochia Cæsarea) Fordom stad i Pisidien i Mindre Asien. Lämningar däraf, ruiner af kyrkor, vattenledningar, triumfbågar m. m., finnas nordöst om sjön Egerdir, s. v. från staden Aksjer. A. var säte för en romersk prokonsul. Där uppträdde Paulus på sin första missionsresa.

3. Andra städer med namnet A. voro A. ad Mæandrum i Karien, A. ad Euphratem i Kommagene, A. Arabis i Mesopotamien m. fl. O. A. S.

Antiöpe (grek. *Ἀντιόπη*), *grek. myt.* 1. En dotter af flodguden Asopos eller, enligt senare berättelser, af Nykteus, en konung i Tebe. Genom Zeus var

hon moder till Amfion och Zethos. Se Amfion. — 2. En amason. Se Hippolyte.

Antioquia [antiäkïa], departement i sydamerikanska republiken Columbia, beläget vid floden Caucas' mellersta lopp. 59,025 kvkm. Omkr. 470,000 inv. A., som till största delen är bevuxet med urskogar, är bergigt och rikt på metaller. Bergsbruk är befolkningens hufvudnäring. Hufvudstad: Medellin. Andra betydande orter inom A. äro Santa Fé de A. och Santa Rosa.

Antipa'pa (af grek. *anti'*, emot, och mlat. *pa'pa*, påfve), motpåfve. — Antipapi'sm, påfvefientlig lära. — Antipapi'st, påfvefiende.

Antipapi'sm och Antipapi'st. Se Antipapa.

Antiparalytica (af grek. *anti'*, emot, och *para'lysis*, förlamning), medel mot förlamning.

Antiparasitica, Antiparasitiska medel (af grek. *anti'*, mot, och *parasit*), *farm.*, ämnen, som användas till att fördrifva eller döda dels ohyra, som innästlat sig i eller på huden, i håret, i kläder, bohag o. d., såsom skabb, löss, vägglöss m. m., dels inälfsparasiter, såsom binnikemask, spolmask, änger m. fl. Jfr Maskfördrifvande medel. C. G. S.

Antiparasitisk. Se Antiparasitica.

Antiparnelliter, irländskt politiskt parti. Se Parnelliter.

Anti'paros (fordom *Oli'aros*), ö bland Cykladerna, i grekiska arkipelagen, nära Paros. 45,5 kvkm. (enl. Strelbitsky). Midt på ön, som jämte Paros hör till eparkien Naxos, ligger platsen Kastro l. Oliaros, med omkr. 700 inv. På sydvästra kusten finnes en god hamn. Ön är fruktbar och väl odlad samt lämnar bomull, vin och spannmål. I dess norra del ligger en präktig droppstensgrotta.

Antipassäd, *meteor.* Se Passadvind.

Antipäter. Se Antipatros.

Antipatī (grek. *antipa'theia*), afsky eller motvilja. Motsatsen är sympati.

Antipätros (grek. Ἀντίπατρος, lat. *Antipäter*). 1. Macedonisk fältherre, en af Filip II:s och Alexander den stores skickligaste. Då Alexander tågade mot Asien (334), fick A. i uppdrag att föra regeringen i Macedonien samt öfvervaka ordningen i de europeiska lydländerna. Ett uppror, som utbröt i Tracien, kufvade han, och vid Megalopolis slog han (330) lakedaimonierna, hvilka sökte afskudda sig det macedoniska oket. Efter hand inträdde dock en förstämning i förhållandet mellan konungen och A., hvartill Alexanders moder, den ränkfulla och härsklystna Olympias, icke oväsentligt torde hafva bidragit. Med anledning däraf kallades A. öfver till Asien. Men då Alexander kort därefter afled (323), stannade han kvar i Europa och slog vid Lamia de förenade grekerna, som vid underrättelsen om konungens död ånyo gripit till vapen. Efter Perdikkas' död (321) öfvertog A. ställningen såsom riksföreståndare, men afled kort därpå, 319. Med förbigående af sin egen son, den grymme och obändige Kassandros, satte han till sin efterträdare en af Alexanders gamle fältherrar, Polysperchon. — 2. Herodes den stores fader. Se Makkabéer. A. M. A.

Antipaxo. Se Paxo.

Antiperiodiska medel (af grek. *anti'*, emot, och *peri'odos*, tidrymd), *farm.*, läkemedel, hvilka hafva förmågan att häfva sjukdomsanfall, som återkomma på vissa, bestämda tider, t. ex. frossor, vissa neuralgier, smärtor o. d. Mest bekanta och använda bland sådana antiperiodiska medel äro de alkaloider, som fås ur kinaträdens bark (kinin, cinkonin m. fl.). Själfva benämningarna antiperiodiska medel, antiperiodisk behandling o. d. äro numera nästan alldeles bortlagda. (Se Frossa och Kinin.) C. G. S.

Antiperista'ltisk (af grek. *anti'*, emot, och *peristaltiko's*, sammantryckande). Se Peristaltis.

Antiphänes. Se Antifanes.

Antiphilus. Se Antifilos.

Antiphon. Se Antifon.

Anti'phrasis (grek. *anti'frasis*), Antifra "motsägelse", "invändning", *ret.*, en ironisk t figur, som i sig själf innebär motsatsen till det s man vill uttrycka.

Antiphthisica, *farm.*, medel mot lungsot (*phthisis*

Antiplanēt (af grek. *anti'*, emot, och *planān*, vika). Se Aplanat.

Antipōd (af grek. *anti'*, emot, och *pūs*, fot), "m foting", "som har sina fötter vända rakt emot annans fötter", kallas en varelse, hvilken vistas på sådan punkt af jordklotet, som är diametralt motsatt annan punkt. Två orter, som bebos af antipod ligga således 180 längdgrader från hvarandra c antingen på själfva ekvatorn eller ock på lika st afstånd från densamma, den ene norr, den an söder därom. Till följd däraf äro årstiderna nämnda punkter, utom då de ligga på ekvatorn, hv andra motsatta. Då tvenne sådana orter ligga längdgrader från hvarandra, är tidsskillnaden d emellan tolf timmar, d. v. s. den ena orten har d. medan den andra har natt. Jfr Antikton Antoiker. — Om antipoder i botanisk mening Befruktning (växternas).

Antipōd-öarna, brittisk ögrupp s. ö. om N Zealand, under 49° 48′ s. br. och 178° 20′ ö. l. De bestå af en större ö och flera mindre, alla bergi branta och obebodda, tills. 52 kvkm. Sitt na hafva de fått med anledning däraf att de ligga näs antipodiskt mot London (Greenwich).

Antipölis. Se Antibes.

Antipyrētica 1. Antipyrētiska med (jfr Antipyrin), *farm.*, feberfördrifvande me Se Febermedel.

Antipyrīn (af grek. *anti'*, mot, och *pŷr*, eld, feb *farm.*, det gängse namnet på en första gången (18 af den tyske kemisten L. Knorr framställd bas, e bildar färglösa, vid 112—113° smältande, i vatt alkohol och kloroform lättlösliga kristallfjäll. I kemiska namn är "fenyldimetylpyrazolon", och c sammansättning uttryckes genom formeln $C_{11}H_{12}N$ Antipyrin har fått ganska vidsträckt och mångsi användning såsom läkemedel till följd af sina t peraturnedsättande och smärtstillande verkning Medlet gifves företrädesvis mot neuralgiska smär migrän o. d., men äfven mot reumatism, kikh m. m., ungefär såsom antifebrin. Framför detta antipyrinet fördelen af mindre utpräglade biv ningar, men däremot olägenheten af betyd högre pris, som ytterligare ökas däraf att antip måste gifvas i vida större doser (åt vuxen 1—2 för hvarje gång, 4—6 gånger eller oftare om dag Det nyttjas äfven utvärtes såsom antiseptiskt blödningsstillande medel. S. J—N

Antipyrōtica, Antipyrōtiska medel grek. *anti'*, emot, och *pŷr*, eld), medel mot bränn

Antiqvarisk tidskrift för Sverige, en i Stockholm ·dan 1864 af Vitterhets historie och antikvitets-·kademien utgifven tidskrift, som utkommer i tvångs-ia häften eller delar ("utan bestämning af viss d"). Delen (om 20—30 ark) bildas vanligen af häften, och 16 delar föreligga i det närmaste full-ɔrdade (1903). Tidskriften är ofta rikt illustrerad. tgifvandet besörjes af akademiens sekreterare, ksantikvarien. Ett komplement till tidskriften är kademiens "Månadsblad" (sedan 1872, från början ·digeradt af Hans Hildebrand).

Antire'nters (af grek. *anti'*, emot, och eng. *rent*, ·rdarrende), ett social-politiskt parti i staten New ork. Under det holländska väldets tid hade af ästindiska kompaniet blifvit infördt ett slags läns-isende i jordbruksförhållandena. Förpaktarna ledo nder detta system trots flera skyddslagar hårdt ·rtryck från jordegarnas sida. Till följd däraf upp-odo 1838 formliga föreningar (*antirent-associations*) ·ot jordinnehafvarna, och 1839 utbröt t. o. m. öppet ppror. Efter dettas kufvande sökte partiet vinna tt mål genom fredligare agitation, hvilken efter 1846 nåningom upphörde, sedan målet till största delen ar vunnet, bl. a. genom förbud mot förpaktning af kerjord på längre tid än 12 år. Jfr Cheyney, "The nti-rent agitation in the state of New York" (1887).

Antirrhinum, Lejongap, *bot.* Se Lejongap.

Antisabbatärier (grek.), "motståndare till sab-aten", kallades i den gamla kristna kyrkan de, som ke gillade firandet af den judiska sabbaten. — amma benämning har i nyare tid användts om ett vrkligt parti i England, som ville afskaffa allt ndagsfirande, alldenstund icke något särskildt påbud ärom finnes i den heliga skrift och alla veckans agar måste anses lika heliga. J. H. B.

Antisäna l. Antisuyu, en vulkan i Anderna, i ·damerikanska republiken Ecuador, s. ö. om staden uito. 5,756 m. hög. Vid dess västra fot ligger en nligen i dimmor och moln insvept ödemark, Hato del ntisana, 4,075 m. ö. h. A. har en snötäckt topp. ·der därom ligger den 1,800 m. långa, 1,300 m. upa kratern och i denna en mäktig, kaskadartad, nda till 4,216 m. höjd nedräckande glaciär. A. är ı utslocknad. Utbrott lära förekommit 1590 och 728, och Humboldt såg 1801 under flera dagar en ·art rök uppstiga ur kratern. J. F. N.

Anti'scii (af grek. *anti'*, emot, och *skia'*, skugga). e Ascii.

Antiscorbütica (lat., af grek. *anti'*, emot, och lat. *orbütus*, skörbjugg) l. Antiskorbutiska edel, medel mot skörbjugg. Se Skörbjugg.

Antisemit (af grek. *anti'*, emot, och *semit*, se d. o.), defiende. Se Antisemitism.

Antisemiti'sm (jfr Antisemit), en socialpolitisk relse, som från senare hälften af 1870-talet fram-ädt i Tyskland och därifrån utbredt sig förnämligast l Österrike och Ungern samt Frankrike, och hvilken riktad företrädesvis mot judarnas penningemakt, en äfven mot deras deltagande i folkens offentliga . Ett sådant deltagande påstås vara till skada r folkens nationella utveckling, därför att judarna väl till börd som till religion och karaktär skulle ra ett absolut främmande element, som icke vill ler kan uppgå i de omgifvande folken. Antisemi-smen uppträder följaktligen såsom en dels religiös, ls nationell rörelse, som vill skydda kristendomen ot judendomens påverkan samt värja de ariska folken mot semiternas inträngande och lust för att undertrycka. Men den är i själfva verket till stor del en yttring af afund öfver judarnas affärs-duglighet och andliga begåfning samt deras däraf härrörande framgång och inflytande. Också till-griper antisemitismen de afskyvärdaste medel för att upphetsa folken. Den har icke ens tvekat att ur sekternas gömma draga fram de medeltida falska beskyllningarna för s. k. ritualmord, d. v. s. mord på kristna barn i syfte att få blod till påskbrödens beredning; så i Galizien (1882), Ungern (Tisza-Eszlar-rättegången, s. å.), Västpreussen (1885) och Rhenprovinsen (Xanten, 1891). I de två först-nämnda länderna gjorde t. o. m. underdomstolarna sig till redskap för antisemitismen, så att sanningen först efter långvarig undersökning inför högre rätt kom i dagen. Och liksom inkvisitionen i Spanien på sin tid rasade värst mot afkomlingar af de tvångsdöpte judarna och morerna, emedan den miss-trodde uppriktigheten af deras omvändelse, så vänder också antisemitismen i Tyskland sitt hat mot döpta judars efterkommande, därför att "dopet visserligen kan aftvå arfsynden, men icke göra en jude till tysk". Antisemiterna åberopa alltid d:r Rohlings i Prag skrift "Der talmudjude" (1871) såsom sitt bästa bevismedel, ehuru skriftens osann-färdighet är till fullo ådagalagd af Fr. Delitzsch. Hela riktningen är en sjuklig utväxt på vår tids kultur. E. EBG.

Antisemitismens uppkomst i *Tyskland* samman-hänger med den osunda spekulation och de svind-lerier, som åtföljde det finansiella och industriella lifvets raska uppblomstring efter fransk-tyska kriget. Den nationalliberale politikern Lasker, själf jude, fäste uppmärksamheten på dessa förhållanden och afslöjade i ett tal på tyska riksdagen (febr. 1873) en hel rad bolagssvindlerier, i hvilka en mängd judiska finansmän voro invecklade. Midt under den upphetsning dessa skandaler väckt utkom journalisten Wilh. Marr's broschyr *Der sieg des judenthums über das germanenthum* (Bern 1873), hvilken med stöd af Hegels nationalitetsteorier gaf det gamla judehatet en pseudo-vetenskaplig grundval. En ny sensationell stridsskrift mot de judiske finansmännen, *Der börsen- und gründungsschwindel in Berlin und in Deutschland* (4 uppl., 2 bd, 1876—77), af O. Glogau, väckte oerhördt uppseende, och sedan följde en häftig broschyr- och tidningskamp, utan att rörelsen dock förr än 1879 öfvergick från litterär till rent politisk agitation. Detta skedde i samband med brytningen mellan Bismarck och det nationalliberala partiet samt rikskanslerens närmande till centern och de konservative. Den antisemitiska agitationens ledare blef den konservative hof-predikanten Stöcker, hvilken som målsman för den kristliga socialismen redan i sept. 1878 uppträdt mot den judiska bourgeoisien. Enär hans angrepp riktades mot den judiska liberalismen (den liberala och radikala pressen behärskades till stor del af judarna), vann han understöd af de konservative samt till stor del äfven af de judiske liberalernas katolskt ultramontana motståndare från kulturkampens dagar. Äfven ansedda vetenskapsmän, såsom national-ekonomen A. Wagner, historikern H. v. Treitschke och filosofen E. v. Hartmann, uppträdde mot judarna, hvilka emellertid från liberalt håll fingo talangfulla försvarare, bl. a. Mommsen. En *antisemitliga*

stiftades i okt. 1879, häftiga riksdagsdebatter och hundratals pamfletter buro vittne om upphetsningen. *Antisemit-kongresser* höllos tid efter annan från 1881. När antisemiterna s. å. skulle politiskt organisera sig, inträffade likväl en splittring mellan de konservative, som under ledning af Liebermann v. Sonnenberg grundade *Deutscher volksverein*, och de rasmotsatsen starkt betonande radikale, hvilka samlade sig till *Socialer reichsverein*, med E. Henrici som ledare. En återförening skedde på en kongress i Kassel 1886, men den då bildade *Deutsche antisemitische vereinigung* sprängdes redan 1889 i flera fraktioner. Under den ständiga agitationen hade rörelsen i flera landsdelar — särskildt i Hessen — trängt ned till massorna, och 1892 nådde upphetsningen sin höjdpunkt, till stor del i följd af äfventyraren rektor H. Ahlwardts våldsamt agitatoriska verksamhet. Ahlwardt invaldes i riksdagen och vann understöd hos de konservative, men fördärfvade sin sak genom att framställa grundlösa anklagelser mot sina motståndare och uppkallade genom sin våldsamhet själfve Stöcker till motstånd. Vid riksdagsmannavalen 1893 samlade emellertid antisemiterna ej mindre än 260,000 röster (mot 47,500 år 1890) och insatte 16 deputerade i riksdagen. De förlorade dock snart, genom Ahlwardts och andras våldsamma uppträdande, det stöd de en tid åtnjutit från andra partier. De antisemitiske konservatives ledare, baron von Hammerstein, måste som öfverbevisad om svindelaffärer lämna det politiska lifvet. Antisemiterna ledo äfven afbräck genom "de kristne socialisternas" nedgång i inflytande och Stöckers aflägsnande först från ställningen som hofpredikant och sedan från det konservativa partiet. Vid valen 1898 steg visserligen deras röstetal till 284,000, men de valde deputeradenas antal sjönk till 12. Utom genom isoleringen från andra partier, försvagades antisemiternas inflytande genom ständigt fortgående inre söndring och de föga aktningsvärde ledarnas äfventyrligt demagogiska skaplynne. Den politiska antisemitismen är nu i Tyskland stadd i afgjord återgång, hvarom särskildt deras nederlag vid riksdagsvalen 1903 vittna. — I *Österrike* har den antisemitiska rörelsen haft ungefär samma utvecklingsgång som i Tyskland. De judiske kapitalisterna angrepos i broschyrer, och det ultra-klerikala "kristligt-sociala" partiet vände sig i de små jordegarnas intresse mot den kosmopolitiska finansvärlden. 1882 bildades i Wien två antisemitiska förbund, 1891 sammanslöto sig de olikartade antisemitiska elementen till ett parti under ledning af furst Alois v. Liechtenstein och lyckades vid valen s. å. i riksrådet insätta 15 deputerade. 1895 segrade antisemiterna vid de kommunala valen i Wien; deras nye ledare, den "kristligt-sociale" d:r K. Lueger valdes till borgmästare, och trots regeringens ingripande, hvarigenom municipalrådet upplöstes och bekräftelse vägrades på Luegers val, hafva antisemiterna sedan alltjämt bibehållit sin makt öfver Wiens municipalstyrelse. 1896 blefvo de äfven för en tid härskande i Nedre Österrikes landtdag, där de ännu alltjämt äro ganska mäktiga. Bland partiets ledare märktes äfven den radikale tyske nationalisten G. v. Schönerer. Vid valen 1897 insattes 28 "kristligt-sociala" och 5 af Schönerers anhängare i riksrådet; den senare gruppen steg vid 1901 års val till 21, medan de af Lueger ledde "kristligt-sociales" antal nedgick till 23. Ehu Lueger ständigt omvalts till borgmästare i Wi har dock inom riksrådet det antisemitiska inflytan på sista tiden i det hela aftagit. I *Ungern* nåd den antisemitiska rörelsen sin kulmen med Tis Eszlar-rättegången (1882), men lade sig småning efter den snöpliga utgången af denna sensatione process. Antisemitismen i *Frankrike* tog sig kraft uttryck i E. Drumonts "La France juive" (188 en med skandalösa detaljer kryddad framställn af det ekonomiska lifvets korruption i Frankrike un judiskt inflytande. Liksom andra missnöjda s sig Drumont till boulangismen, och efter dess f framträdde antisemitismen som en själfständig polit rörelse med Drumonts 1892 grundade tidning "Li parole" som organ. Panamaskandalen, i hvill åtskilliga judar voro invecklade, gjorde folkstämnin beredd att sätta tro till antisemiternas anklagels och sitt kraftigaste uttryck fick rörelsen i den ry bara Dreyfus-affären (börjad 1894). Antisemiter förbindelser med legitimistiska konspiratörer kom till synes vid det misslyckade statskuppsförsö 1899, då det antisemitiska förbundets sekretera Jules Guérin, belägrades i förbundets lokal vid I Chabrol. Antisemiterna ha haft sin andel i national partiets bildande, men mött afgjordt motstånd republikaner och socialister samt numera förlo det mesta af sitt inflytande, äfven i Algeriet, förut flere antisemiter valts till riksdagsmän erhållit viktiga ämbeten. Om förföljelserna mot ryske och rumäniske judarna se Judar, Rumnien och Ryssland.

Litt.: Stöcker, "Das moderne judenthum in Deutsland" (1880); Treitschke, "Ein wort über un judenthum" (1880); Mommsen, "Auch ein w über unser judenthum" (1881); Liebermann Sonnenberg, "Beiträge zur geschichte der a semitischen bewegung" (1885); Nathan, "Der pro von Tisza-Eszlar" (1892); Nitti, "Catholic so lism" (1895). Bland sammanfattande studier mä A. Leroy-Beaulieu, "Israël chez les nations" (18 och B. Lazare, "L'antisemitisme, son histoire et causes" (1894). En bibliografisk förteckning ö den oerhördt rika broschyrlitteraturen i judefrå under åren 1875—84 utgafs 1885 af Joseph cobs. v. s—e

Antisepsin (af grek. *anti'*, emot, och *sēpsis*, ruttnelse), *farm.* Med detta namn betecknas i han ett bromderivat af antifebrin, hvilket fått nä användning såsom läkemedel (i dos af 0,1 gr.) ungefär samma sätt som antifebrin. Kallas å asepsin. s. j—

Antise'ptica (lat.), *farm.* Se Antiseptis medel.

Antise'pticum (lat.), antiseptiskt medel.

Antiseptik (af grek. *anti'*, emot, och *sēpsis*, ruttnelse), konsten att hindra förruttnelse. Så l kirurgi funnits till, har man iakttagit, att vark ning, suppuration, i sår utgör en af de svåraste stötande omständigheter, emedan den alltid förhin en omedelbar läkning samt ofta åstadkommer feber patienterna, "sårfeber", och ej sällan, genom b förgiftning, dödlig utgång. Man var förr så oförm att hindra denna varbildning, att man vande sig anse den såsom en naturlig process, och man trös sig, om varet endast såg någorlunda "friskt" och icke luktade alltför äfskyvärdt. Sårfebern

aktades såsom en naturlig reaktion af organismen, n förgörande blodförgiftningen såsom en olycka, ilken man lika litet kunde undvika som "kallbrand" såren, difteri, ros och andra infektioner. Allt etta antogs bero på epidemiska inflytelser eller dålig konstitution" å sjukhusen. I själfva verket nde denna sistnämnda ej sällan vara sådan, att tstan alla eller åtminstone flertalet af de opererade ogo. Detta var förhållandet i synnerhet på militärukhusen efter de stora fältslagen.

Införandet af den antiseptiska sårbehandlingsmeton har för kirurgerna möjliggjort att förekomma varldning, sårfeber och blodförgiftning, och dödlig gång såsom omedelbar följd af kirurgiska ingrepp ör numera till sällsyntheterna. Denna trygghet mot en förut oöfvervinneliga fienden har medfört en alltmt pågående utsträckning af kirurgiens område: perationer göras nu dagligdags, och människolif ddas under förhållanden, som förut med allt skäl ksågos hopplösa. BSR.*

Förtjänsten af att hafva i kirurgien infört den ntiseptiska sårbehandlingen tillkommer den engelske rurgen Josef Lister. Första uppslaget till kännedom om hvar orsaken till varbildningen var att söka nde gifvits af Pasteur, som visat att förruttnelse ämnen af organiskt ursprung orsakas af de verallt förekommande mikroorganismerna. Af dessa optäckter leddes Lister till det antagandet, att ven sårsjukdomarna orsakas af mikroorganismer. unde man hindra deras tillträde till såren under perationen och under läkningen, så skulle förloppet ifva lika godartadt, som man af gammalt kände ra fallet vid de s. k. subkutana skadorna, t. ex. enbrott utan skada å huden. Lister, som vid denna d (1865) var professor i Glasgow, började genomföra én att läka sår under skyddande förband. Han höll med sina försök i sju år, gick fram steg för steg, öfvande sina metoder först på djur. Såsom medel t oskadliggöra de allestädes närvarande mikroganismerna eller bakterierna valde han *karbolra*. Han fruktade närmast hvad vi kalla "luftfektion". Patienten och operatören omgåfvos därr med ett moln af karbolsyra, utveckladt med en spray". Snart insåg Lister emellertid betydelsen af ontakt-infektionen", infektionen genom bakterier, m häfta vid de med såret i beröring kommande remålen och som i själfva verket äro långt fargare än luftens bakterier. Hela sårets omgifning åste därför noga tvättas och behandlas med ett tiseptiskt medel. Likaledes måste alla förbandsrsedlar, instrument, svampar, kirurgens, medälparnas och sköterskornas händer "desinfekteras". rnan i metoden är denna "kirurgiska renlighet". en besvärliga sprayn, som Lister fann öfverflödig, sattes genom sköljningar med 5-procentig karbolrelösning. För hopsyendet af såren användes ett tt sutur-material, *catgut* (se d. o.). Det lyckades ellertid icke Lister att få operationssåren att ra på samma sätt som benbrott utan hudskada. med karbolsyrelösning sköljda sårytorna lämnade der närmaste dygnet ett rikligt sekret. För att eda detta utbildade Lister Chassaignac's metod att ränera" såret medels gummirör. Såret täcktes med lager karbolgas, som upptog sårsekretet, och därnpå lades ett ogenomträngligt tyg, m a k i n t o s h, nt ytterligare ett lager karbolvadd för att utestänga tens bakterier. Det hela fixerades med gasbindor.

Den listerska sårbehandlingsmetoden vann först småningom insteg på de kirurgiska sjukhusen. Att den på många håll skulle röna motstånd var naturligt. Dess tillämpning medförde rätt stora kostnader, den var omständlig och fordrade stor noggrannhet. Karbolsyran var ej blott obehaglig, utan kunde orsaka förgiftning. Man var för öfrigt ej öfvertygad om bakteriernas farlighet, äfven om man ej betviflade deras existens. (Man måste ihågkomma, att då Lister började utarbeta sin metod, var det ännu ej bevisadt att sjukdomar kunna orsakas af bakterier.) Emellertid voro metodens fördelar alltför påtagliga. I Tyskland införde Volkmann metoden på sitt sjukhus i Halle 1872 samt inlade stor förtjänst om dess vidare utveckling och utbredning. Omkr. 1880 hade Listers idéer trängt igenom i detta land; i England och Frankrike dröjde det något längre. I Danmark infördes metoden af prof. Saxtorph. I Sverige blef den först bekant genom meddelanden från dåv. docenten Törnblom, som 1868 vistades hos Lister i Glasgow. Efter hemkomsten började Törnblom tillämpa metoden på Serafimerlasarettet. Han refererade sedan hvarje år ända till 1872 de viktigaste arbetena om antiseptiken. Bland öfriga på svenska utkomna arbeten i detta ämne äro att nämna: En serie uppsatser i Hygiea 1878 af K. J. Rossander, gradualafhandlingar af P. Söderbaum 1877 och Borelius 1890 samt prof. Lennanders installationsföreläsning (tryckt i Uppsala Läk.-för:s förh. 1891).

Den ursprungliga listerska metoden har undergått väsentliga förändringar. I stället för karbolsyran har man försökt mera ofarliga och framför allt mindre retande antiseptiska medel, såsom borsyra (rekommenderad af Lister själf 1872), salicylsyra (Thiersch 1872), tymol (Billroth), sublimat (Bergmann, Schede), jodoform (v. Mosetig). Utvecklingen af de bakteriologiska undersökningsmetoderna (Koch) har möjliggjort en detaljerad pröfning af dessa medels värde. Synnerligen stor användning har sublimatet fått, mest i lösning af 1 del på 1,000 delar vatten. Men äfven detta medel har sina olägenheter — giftighet, sublimatlösningarna förstöras af metaller och äggvitelösningar och blifva overksamma. Efter 1884 kan man emellertid säga att sublimat-antiseptiken efter hand trädde i stället för karbolsyre-antiseptiken. Jodoformen har äfven kommit i vidsträckt bruk, ehuru dess direkta bakteriedödande verkan visat sig vara ganska svag. Den användes till inpudring af gaskompresser, medels hvilka man "tamponerar" varafsöndrande hålligheter. Sannolikt är det vid sin sönderdelning som jodoformen under dessa förhållanden verkar gynnsamt — minskar sårsekretionen.

Mot slutet af 1880-talet började man blifva mera betänksam beträffande användningen af antiseptiska medel vid själfva operationen. En del dödsfall, som man förut tillskrifvit en "chock-verkan" af operationen, misstänktes bero på förgiftning med karbolsyra, sublimat eller jodoform. I alla händelser kunde man ej förneka, att dessa ämnen, införda i organismen, ofördelaktigt inverka på njurarna och detta just under förhållanden, då man på allt sätt borde höja kroppens förmåga att afbörda sig skadliga ämnen. Att undvika alla sköljningar af operationsfältet, "att operera torrt", ansåg man ej vara rådligt under alla förhållanden. Rester af elakartade svulster, tuberkulösa

vegetationer, kunde kvarblifva och vidare utveckla sig. Man öfvergick därför till användning af mera indifferenta vätskor, *steril fysiologisk koksalllösning* eller sterilt vatten, till mekanisk rengöring af såret under och efter operationen. För öfvergången till detta förfarande, det aseptiska (se Aseptik), var det ej utan betydelse att de inom bukkirurgiens område så framstående operatörerna Bantoch och Lawson Tait aldrig användt några antiseptiska medel.

Äfven det listerska förbandet har förenklats. Man tog bort det ogenomträngliga mellanlägget af makintosh och lät det i förbandsmaterialet uppsugna sårsekretet intorka. Utan fuktighet kunna nämligen bakterierna ej utveckla sig. Med införandet af dessa "torrförband" (v. Bruns) kom man ifrån de besvärliga och dyrbara förbandsombytena. Vid det aseptiska operationsförfarandet blir sårsekretionen jämförelsevis obetydlig, hvilket naturligtvis möjliggör torrförbandets användning i ännu större utsträckning. Det visade sig vidare vara onödigt att impregnera förbandsmaterialet med karbolsyra eller sublimat, om man före användningen steriliserade detsamma i strömmande vattenånga. Genom dessa förenklingar har man i det närmaste lyckats realisera Listers idé att bringa operationssår att läka under skydd på samma sätt som subkutana skador. J. E. J—N.

Antise'ptiska medel (lat. *antiseptica*), *farm.*, i allmänhet benämning på sådana ämnen, som verka dödande på mikrober eller hindra deras utveckling. Deras antal är snart sagdt oändligt, ty äfven så indifferenta ämnen som koksalt och socker verka ju i koncentreradt tillstånd antiseptiskt. Egentliga antiseptiska ämnen åter, såväl oorganiska (t. ex. vätesuperoxid, sublimat) som kolhaltiga (t. ex. tymol, karbolsyra), kunna redan i ytterst ringa mängd förhindra utvecklingen af bakterier. Särskildt synes detta vara fallet med den stora klass af organiska föreningar, som kallas aromatiska. Man måste för öfrigt väl skilja på ett antiseptiskt medels förmåga att hämma bakteriers utveckling och dess förmåga att döda själfva bakterierna eller deras sporer, som ofta äro vida lifskraftigare än de utvuxna mikroberna. För att nå det sistnämnda, naturligtvis mest eftersträfvansvärda målet fordras ej sällan, att det antiseptiska medlet begagnas i en koncentration, som gör dess användande, t. ex. till konservering af födoämnen, omöjligt eller till operationer vådligt för patienten (jfr Aseptik). För bedömandet af ett antiseptiskt medels värde såsom sådant fordras numera en mångsidig och noggrant utförd bakteriologisk undersökning. S. J—N.

Antiskorbütiska medel, *farm.* Se Antiscorbutica och Skörbjugg.

Antispasmin (af grek. *anti'*, emot, och *spasmo's*, kramp), *farm.*, ett såsom kramp- och smärtstillande (särskildt vid kikhosta) användt medel, som utgöres af en förening af 3 molekyler natriumsalicylat och 1 molekyl narcein-natrium. Det är ett hvitt pulver, som innehåller vid pass 50 proc. narcein och gifves i dos af 1—10 cgr. S. J—N.

Antispasmödiska medel (af grek. *anti'*, emot, och *spasmo's*, kramp), *farm.* Se Kramp.

Antispa'st (grek. *anti'spastos*, "motsträfvig"), *metr.*, versfot af formen ⏑ — — ⏑. Antispasten omnämnes först af senare alexandrinska grammatici (i 1:a eller 2:a årh. e. Kr.). I nyare tidens metriska teorier har antispastens befogenhet att erkännas såso en verklig versfot på goda grunder blifvit bestrid Att dess byggnad strider mot rytmens allmän lagar, tyckes hafva föresväfvat äfven dess uppfinna såsom redan själfva namnet antyder. A. M. A.

Anti'stes (lat., af *a'nte*, före, och *stāre*, stå), "föståndare", i äldsta kristna tiden titel på präster af första rangen i provinserna; äfven hederstitel biskopar, abboter, priorer o. s. v. I några kanto i Schweiz är antistes en titel, som tillkommer c främste prästen vid reformerta statskyrkor och fö ståndaren för det reformerta kyrko- och skolväsen i kantonen. G. O. L.

Antisthĕnes (grek. Ἀντισθένης), grekisk filos stiftare af den "cyniska skolan", var son af atenare och en tracisk slafvinna samt lefde i Aten under senare delen af 5:e och förra delen af 4:e årh. f. Kr. I sin ungdom egnade han sig åt sofistikens konst. Vid äldre år bekant med Sokrates, slöt han sig till denne med svärmisk beundran. Efter mästarens död stiftade han en egen skola i Kynosarges (ett gymnasium för dem, som till följd af sin främmande börd icke hade fullständig medborgarrätt i Aten). ter namnet på samlingsstället, gymnasiet Kynosar fingo hans anhängare namnet cyniker (se d. Oförmögen att fatta kärnan i Sokrates' lära, f sig A. företrädesvis vid det yttre i dennes u trädande och vid den själsstyrka och själfbehä ning, som mästaren ådagalade. Väl lärde ha likhet med Sokrates, att endast dygden är det och förutsätter en viss insikt; men då A. kunde positivt angifva det godas beskaffenhet, han att anse människans praktiska uppgift en vara själfbehärskning, eller förmåga att till minsta möjliga inskränka de sinnliga behofven, ansåg, att mycket litet vetande behöfdes för dyg nämligen blott insikt om allt sinnligts värdelö Lifvets förfining, rykte och ära, konst och vetens familj och fädernesland fattade han sålunda s något lika värdelöst som de sinnliga njutningar, gingo utöfver det för lifvets uppehållande nödvän Så blef hans åsikt en kulturfientlig vagabondfile skarpt motsatt den äkta sokratismen. Hans lif också i fullkomlig öfverensstämmelse med d lära. Klädd som tiggare, med staf och påse, stolt öfver sitt själfförsakande lefnadssätt, upptr han bittert mot sin samtids lyx och njutning nad. — Hans mest bekante lärjunge är Dioge Af hans många skrifter finnas endast obety fragment kvar (utg. af Winckelmann, Zür. och Mullach, Par. 1867). Se Chappuis, "A thène" (1854), och Dümmler, "Antisthe (1882). G. S. (S—

Antistrōf (grek. *antistrofē*, "motstrof"), en grupp af verser, som bildar en större ry afdelning i ett skaldestycke och med afseend

in metriska byggnad vers för vers öfverensstämmer med en föregående afdelning, strof. Det antitrofiska kompositionssättet tillhör i synnerhet den grekiska poesien och förekommer såväl inom den lyriska lyriken (Pindaros, Bakchylides m. fl.) som hos de dramatiske skalderna. A. M. A.

Antisūyu, *geogr.* Se Antisana.

Antisyphilitica (af grek. *anti'*, emot, och *sy'filis*, en venerisk sjukdom), medel mot syfilis.

Antita'kter (af grek. *antita'ssesthai*, motsätta sig), 'motståndare", kallas hos Klemens af Alexandria en grupp gnostiska antinomister i 2:a årh., hvilka trodde sig förvärfva salighetens lön hos den högste guden genom att träda i samma motsatsförhållande till världsskaparen, Demiurgen, och hans sedebud som denne tänktes intaga till den högste guden. De satte sålunda i system ett öppet förakt för all i världen rådande sedlighet. Se Hilgenfeld, "Ketzergeschichte des urchristentums" (1884). J. HDR.

Antitau'rus, bergskedja i asiatiska Turkiet, sträckande sig i nordöstlig riktning från Tauruskedjan och bildande vattenskillnaden mellan floderna Eufrat och Kisil-Irmak.

Antitēs (grek. *anti'thesis*, motsättning), *ret.*, kallas ett sammanställande af motsatser, hvarigenom framställningen får större skärpa och liflighet, t. ex. "den ene af dessa män har blifvit *rik* genom sitt *bedrägeri*, den andre *fattig* genom sin *redlighet*". Ofta belyses rätta meningen af antitesens första motsatsled på ett öfverraskande sätt genom påståendet i andra leden. Ett exempel därpå är det bekanta yttrandet af Lessing: "I denna bok finnes mycket både *sant* och *nytt*; skada blott att det *sanna* icke är *nytt* och att det *nya* icke är *sant*". A. M. A.

Antithe'nar, *anat.* Se Thenar.

Antitorpēd-kanon. Se Kanon.

Antitoxiner (af grek. *anti'*, emot, och *toxiko'n*, pilgift, gift), *farm.* De sjukdomsalstrande mikroorganismernas verkningar anses numera hufvudsakligen bero därpå, att dessa små varelser vid sin utveckling frambringa giftiga ämnen, s. k. *toxiner*, hvilkas giftverkningar framkalla sjukdomssymtomen. Om dessa symtom uteblifva, i trots af att de infekterande mikroorganismerna äro virulenta (fullt lifskraftiga), säges den infekterade organismen vara immun (oemottaglig) för den ifrågavarande smittan. Denna *immunitet* kan vara antingen *medfödd*, såsom då vissa djurarter icke det minsta skadas genom inympning med bakterier, som ofelbart döda andra, ofta ganska närbesläktade arter, eller *förvärfvad*, t. ex. då en människa, som genomgått smittkoppor eller vaccinerats, undgår att smittas af en ny koppepidemi. Men immuniteten måste bero antingen därpå att organismen icke erbjuder de sjukdomsalstrande mikrober, som innästla sig i densamma, någon möjlighet till utveckling (eller måhända betager dem förmågan att bilda toxiner) eller ock därpå att de vid mikrobernas utveckling bildade toxinerna omedelbart neutraliseras eller förstöras, så att de icke hinna utöfva någon skadlig verkan. Den förstnämnda orsaken torde vara öfvervägande vid den medfödda, de senare vid den förvärfvade immuniteten, ehuru det väl i allmänhet ej med bestämdhet kan afgöras hvilken roll den ena eller andra orsaken spelar. De ämnen, hvilka förstöra toxinerna eller rättare göra dem overksamma, kallar man *antitoxiner*. I den immuna organismen synas de förekomma hufvudsakligen i blodserum, men kunna påvisas äfven i väfnaderna, i mjölken o. s. v. Buchner särskiljer med bestämdhet antitoxiner och alexiner, hvilka båda begrepp ej sällan förblandas; de förra förekomma i blodet hos djur med förvärfvad, de senare hos sådana med medfödd immunitet. De förra äro vida mera hållbara, verka ej förstörande på främmande hvita blodkroppar eller bakterier, utan endast på de af de sistnämnda producerade toxinerna och äro slutligen till sina egenskaper beroende af den specifika bakterieart, hvarmed immuniseringen verkställts, under det att alexinernas egenskaper bero på det immuna djurets art. Enligt denna Buchners uppfattning äro antitoxinerna således, äfven om de bildas i den immuniserade organismen, icke att betrakta som reaktionsprodukter af denna, utan de äro modifierade produkter af själfva de specifika bakteriecellerna. Andra forskare hylla en motsatt åsikt (se nedan). För öfrigt är att märka, att likaväl som en individ kan vara mottaglig för bakterie-infektion och dock såsom giftskyddad ej skadas af bakteriernas utveckling, likaväl kan han vara immun, d. v. s. oemottaglig för smitta, och det oaktadt dödas af mikrobgiftet, om detta på en gång i stor mängd (såsom vid patologiska experiment) införlifvas med hans organism. Immunitet och giftskydd äro således två olika saker; antitoxinerna förläna egentligen ej immunitet, utan endast giftskydd och ej ens alltid detta. Äfven om ett smittadt djur redan insjuknat i de af mikrobgiftet framkallade symtomen, kan ett införande i dess kropp af de detta gift motsvarande antitoxinerna i vissa fall medföra botande af den annars med säkerhet dödligt förlöpande sjukdomen, i andra, mera framskridna fall åtminstone ett förlängande af lifvet. Dock synes städse den terapeutiskt verksamma dosen af antitoxin vara mångdubbelt större än den profylaktiskt verkande, immuniserande eller rättare giftskyddande dosen.

Beträffande antitoxinernas kemiska natur vet man intet med säkerhet. Man har visserligen ur blodet från immuniserade djur kunnat utfälla ämnen, hvilka förhållit sig som äggfhvitartade, och hvilkas lösningar visat hög grad af antitoxisk verkan. Ja, det uppgifves äfven, att man kunnat direkt ur vissa patogena bakteriers kulturer isolera dylika. Men det är högst sannolikt, att den eller de verksamma substanserna därvid varit uppblandade med en stor mängd andra ämnen. Också hafva mycket olika åsikter uttalats såväl om antitoxinernas som om de dem antagligen ganska nära stående toxinernas kemiska egenskaper. Hammarsten framhåller särskildt en mängd analogier mellan dessa ämnen och enzymen, om hvilkas kemiska natur ju ej heller något med säkerhet är bekant. Antitoxinernas framställning för praktiska ändamål sker i de flesta fall så, att man genom lämplig behandling gör ett djur immunt för eller rättare i stånd att tåla mångfaldigt större bakteriegiftmängder än dem, som ofelbart skulle döda ett icke behandladt djur af samma art. Detta kan utföras på flere sätt. Vanligen går man till väga så, att man genom att börja med ytterst ringa dos och småningom öka mängden af de insprutade bakterierna eller giftet efter hand vänjer djuret att motstå ingrepp, som annars ofelbart skulle döda, och sålunda alltmer ökar halten af antitoxiner i dess blodserum, till dess slutligen en ringa mängd af detta, insprutad i ett obehandladt djur, gör det sistnämnda oemottagligt

för sjukdomen i fråga, och en större mängd till och med kan bota den redan utbrutna sjukdomen. Behring, som på detta område utfört så betydelsefulla arbeten, har emellertid åtminstone för difteri och tetanus (de båda sjukdomar, som i detta hänseende hittills mest studerats) iakttagit, att på ofvan anförda sätt behandlade djur fortfarande kunna vara immuna, äfven sedan deras blodserum ej längre innehåller några påvisbara antitoxiner, liksom att å andra sidan under vissa förhållanden en högst betydlig halt af antitoxiner i blodet kan vara förenad med "öfverkänslighet" gentemot giftets verkningar, iakttagelser, hvilka synas ådagalägga, att giftskyddet beror ej ensamt på närvaro af antitoxiner, och att vi ännu äro långt ifrån en tillfredsställande lösning af immunitetens invecklade problem.

Såsom ofvan nämnts, stå toxiner och antitoxiner ur kemisk synpunkt hvarandra antagligen ganska nära. Man har antagit, dels att de senare uppkomma ur de förra, dels att båda bildas samtidigt af de patogena bakterierna, men att vid inverkan på dessa eller deras produkter af försvagande agentier toxinerna sönderdelas lättare, så att efter en viss tid öfvervägande eller uteslutande antitoxiner återstå. Gentemot dessa förklaringsförsök stå andra, där man ansett antitoxinerna alstras af organismens egna celler. Mest bekant af dessa är Ehrlichs s. k. receptor-teori, enligt hvilken antitoxinerna delvis finnas färdigbildade i organismens celler redan under det normala tillståndet, men vid inverkan af toxiner produceras i större mängd och frigöras från cellerna. Det införda toxinet "förankras" nämligen vid vissa partier, vissa atomgrupper af cellens protoplasma. Dessa atomgrupper, som Ehrlich benämner "receptorer", blifva härigenom förstörda eller bundna, men så länge cellen i sin helhet icke är alltför starkt skadad (eller rent af dödad) af toxinet, reagerar densamma mot dess inverkan genom att producera nya "receptorer" i sådan mängd, att en stor del af dem afstötas från cellen och förekomma fria i väfnadsvätskorna och blodet, där de just utgöra antitoxinet, i det att de binda och därmed oskadliggöra de i organismen införda toxinerna och således skydda cellerna från att vidare angripas af dessa. Detta är Ehrlichs teori i dess enklaste form, tillämpad på den antitoxiska immuniteten, men den har sedan utvecklats till försök att förklara äfven de mera invecklade förloppen i de fall, då blodserum erhåller förmåga att upplösa eller hopklumpa (agglutinera) och sålunda oskadliggöra bakterier, främmande blodkroppar m. m. Jfr Hemolys.

Beträffande det sätt, hvarpå toxinerna oskadliggöras af antitoxinerna, synes det antagligast, att härvid ett slags neutralisering eger rum, liksom då svaga syror och baser mätta hvarandra. Jfr Toxiner. S. J—N.

Antitrinitärier (af grek. *anti'*, emot, och lat. *trīnitas*, treenighet), "motståndare till treenighetsläran", kallar man öfver hufvud sådana personer och partier, som ej antaga en trefaldig åtskillnad i det ena och odelbara gudomsväsendet. Redan i den äldsta kyrkan (i 2:a och 3:e årh.) uppträdde åtskilliga, hvilka, i strid med den sig utbildande kyrkliga treenighetsläran, påstodo antingen att blott Fadern är gud, men Sonen och Anden endast opersonliga *krafter* (dynamiker), eller ock att Fadern i egen person blifvit människa och *lidit* döden för människornas synder (patripassianer). Med ett gemensamt namn kallades de monarkiner, emedan deras valspråk var *monarchiam tenemus* (vi hålla fast vid Guds enhet). Såsom representanter för den förstnämnda riktningen nämnas vanligen Theodotos från Bysans och Artemon från Rom äfven som biskop Paulus af Samosata i Syrien. Praxeas från Mindre Asien, Noetos från Smyrna och Beryllos från Bostra i Arabien äro den senare riktningens målsmän. Ett tredje parti bland monarkinerna trodde sig rädda enheten i gudomen genom det antagandet, att de tre gudomspersonerna endast äro successivt framträdande uppenbarelseformer (*modi*) af det opersonligt fattade gudomsväsendet. Hufvudmannen för denna riktning, hvars anhängare kallades modalister, var presbytern Sabellios från Ptolemais i Afrika. — I reformationstidehvarfvet uppträdde (i synnerhet i Italien, Syd-Tyskland och Schweiz) en hel rad af protestantiska antitrinitarier äfven kallade unitarier (af lat. *unitas*, enhet), hvilka likaledes sökte bekämpa den kyrkliga trinitetsdogmen. De förnämste bland dem voro Hetzer, Denk och Campanus samt den bekante Michael Servet, som brändes på bål 1553. Den mest utbildade antitrinitariska unitarism möter oss dock hos socinianerna. I våra dagar har unitarismen vunnit utbredande företrädesvis i Nord-Amerika och England. J. H. B.*

Antitȳp (af grek. *anti'typos*, tillbakakastande, tillbakakastad), motbild, afbild, afskrift.

A'ntium, urgammal stad i Latium, på en i Medelhafvet framskjutande klippspets, enligt sagan grundad af en son till Odysseus och Kirke. A. eröfrades och koloniserades af romarna 468 f. Kr. Då de sedermera afföll från Rom, borttog den romerska flottan alla dess krigsskepp (338 f. Kr.), och den hamn förstördes. Senare höjde sig likväl staden åter till sin forna storhet. Förnäma romare anlade där villor, och Nero lät ånyo iordningsätta hamnen. Anzio (Porto d'Anzio), omtyckt badort, med omkr. 1,200 inv., ligger nu på det forna Antium plats. Bland ruinerna hafva många antika konstverk uppgräfts, bl. a. Apollo di Belvedere (nu i Vatikanen) och Borghesiske fäktaren (nu i Paris).

Antivāri 1. Bar (fordom *Anti'barum*), stad i Montenegro, vid Adriatiska hafvet. Omkr. 3,0 inv. Det eger en liten, men säker hamn och drifver handel med olja och salt. Vackert kastell, fr. venezianska tiden. Säte för en ärkebiskop. Befolkningen är serbisk, så när som på ett fåtal katoliska albaneser. Den förr albanesiska staden eröfrades af montenegrinerna i jan. 1878 och tillföll Montenegro enligt Berlin-kongressens beslut. Som det lilla furstedömets enda hamnstad har den en viss kommers och maritim betydelse.

Antivāri, Christoph Theodor, österrik. diplomat och kejserligt hofråd, f. 1690, d. 17 var 1731—63 kejserlig resident i Stockholm, där k sistnämnda år afled och ligger begrafven i ett graf på Klara kyrkogård. A. understödde ryske minist Panin i dennes intriger med mösspartiets ledare blef liksom Panin invecklad i den mystiska affä om de understuckna akterna 1749, då de båda di materna af några förslagna äfventyrare lurats med stor kostnad inköpa och till sina hof i afsk hemsända en del handlingar, som skulle be hattarnas planer från 1746—47 års riksdag att

et väntade tronskiftet göra Adolf Fredrik till enäldig konung och anställa ett stort blodbad på sina olitiska motståndare. Jfr härom Malmström, "Sveiges politiska historia 1718—1772", del 3.

Antivivisektiön (af grek. *anti'*, emot). Se Vivisektion.

Antocyän, *kem* Se Antokyan.

Antofaga'sta. 1. Provins i Chile (sedan 1884, ärut i Bolivia), på ömse sidor om vändkretsen, beränsad i v. af hafvet, i n. af prov. Tarapaca, i ö. f Bolivia och Argentina, i s. af prov. Atacama, ar en areal af 124,140 kvkm. med 49,820 inv. 1900). Anderna med en rad väldiga vulkantoppar f omkr. 6,000 m. höjd bilda nordöstra gränsen och ela sedan provinsen i två olikstora delar. Landet, om utgör en del af öknen Atacama, är utomordentigt torrt, om ock vid kusten stundom väldiga regnkurar nedstörta. Åkerbruk bedrifves blott i oaser. A:s rikedom ligger i dess stora tillgångar på silfver-, uld-, bly- och kopparmalmer och dess oerhörda ager af guano, salpeter och borax, hvilka chilenerna genom fördrag med Bolivia 1866 och 1874 hade rhållit rätt att bearbeta. Då Bolivia i febr. 1879 tertog detta medgifvande, besatte chilenerna området, hvarmed kriget mellan Chile samt Bolivia och Peru inleddes. I freden 1884 tillerkändes området Chile, men en del däraf afträddes 1900 till Argentina. Järnvägar gå från staden A. och hamnen Mejillones ill Huanchaca i Bolivia (640 km.) och från hamnen Taltal till salpeterverken vid Cachinal och från iamnen Tocopilla till salpeterlagren vid Pampa de Tamarugal. En annan hamn är Cobija. — 2. Hufudstad i nämnda provins, anlagd efter 1870, vid Morenaviken. 19,482 inv. (1900).

Antofa'lla, vulkan i Chile, n. v. om staden Antoagasta. Höjd 6,370 m.

Antofta'lmiska medel (af grek. *anti'*, emot, och *ýthalmo's*, öga), läkemedel mot ögonsjukdomar.

Antofyllit Schum. (af lat. *anthophy'llum*, kryddnejlika), *miner.*, nejlikebrun, därb, rombisk amfibol f bronsitens sammansättning (en isomorf blandning af $MgSiO_3$ och $FeSiO_3$). Mineralet sällsynt, förekommer i Sverige vid Falun. A. HNG.

Antoga'st, en liten by i badensiska kretsen Schwarzwald, 500 m. ö. h., en timmes väg från stationen Oppenau. Där finnas 5 alkaliskt saliniska järnkällor. Järnhalten är ungefär densamma som Porlas. Vattnet försändes i stor mängd, årligen 95,000 flaskor, och tegagnas äfven i Sverige. LN.

Antoi'ker (af grek. *anti'*, emot, och *oikēi'n*, bo) = Antiktöner, människor, som bo under samma längd- och breddgrader, men på olika sidor om ekvatorn. Jfr Antipod.

Antoine [ätåa'n], André, fransk teaterledare och skådespelare, f. 1858 i Limoges, var först gasverkstjänsteman i Paris och gjorde sig då i amatörteaterkretsar bemärkt för sitt osökta spel. 1887 öppnade han i Paris en egen teater, "Théâtre libre", ägnad för sådana af yngre författare diktade dramer, som genom sin starka realism voro utestängda från andra scener. Denna hans idé upptogs snart i andra länder (jfr tyskarnas "Freie bühnen"). Ehuru A. både som natursann skådespelare och dristig direktör haft betydande framgång med sin teater, upphörde han med densamma 1894 och tog anställning vid Gymnase-teatern. 1896 var han någon tid medidirektör vid Odéon-teatern. 1897 öppnade han en ny teater, "Théâtre Antoine", där det flitigt spelats äfven utländska stycken (af Ibsen, Sudermann, Hauptmann o. s. v.). 1903 förvärfvade A. jämväl Trianonteatern i Montmartre, hvilken varit vådevillscen. S. å. företog han en lyckad turné i Syd-Amerika. Han lär genom sin teater ha förvärfvat en betydande förmögenhet. E. F—T.

Antoko'lskij [anta-], Markov Matvejevitj, rysk bildhuggare, f. 1842 i Vilna, studerade vid akademien i Petersburg, där han i synnerhet utmärkte sig för sniderier i trä och elfenben, utförda med en mycket karakteristisk uppfattning. Hit höra t. ex. en *judisk skräddare* (i trä), *penningräknande girigbuk* (i elfenben) samt en mycket realistiskt tänkt *Kristus inför folket* (1874), sedermera utförd i marmor och på världsutställningen i Paris 1878 belönad med hedersmedalj. A. studerade länge i Rom och var därefter bosatt i Paris. Han dog i Homburg 1902. 1871 hade A. väckt mycken uppmärksamhet genom den sittande statyn *Ivan den förskräcklige*. Den följdes af *den döende Sokrates*, *Spinoza*, en imponerande staty af *Peter den store*, statyer af det ryska helgonet *Nestor*, af kejsarna *Alexander II* och *Alexander III* m. fl. Hans historiska karaktärsbilder visa mycken djärfhet och finhet i uppfinning och iakttagelse jämte skarp blick för det personliga. A. utgår ej från formen, utan från det andliga innehållet och ryggar hvarken för brutal skärpa eller för oplastiska linjer. Hans senare alster äro mera konventionella och af mindre intresse. På världsutställningen 1900 representerades han af ej färre än 23 nummer. 1897 blef han ledamot af svenska konstakademien. (G—G N.)

Antokyän l. Antocyan (af grek. *a'nthos*, blomma, och *kyano's*, blå), *bot.*, det röda, blåa eller violetta färgämne, som är upplöst i cellsaften och är orsaken till blommors, blads och andra örtartade växtdelars röda eller blåa färg. Antokyanet i bladen anses vara af betydelse för växternas transpiration och såsom skyddsmedel mot för starkt ljus. Det träffas därför ofta hos växter, som lefva på soliga lokaler, men förekommer äfven på bladens undersida hos skuggväxter. Hos vissa alger finnes ett närstående färgämne. G. L—M.

Antologi (grek. *anthologi'a*, af *a'nthos*, blomma, och *le'gein*, samla), egentl. blomstersamling; samling af valda (smärre) skaldestycken. Af dylika samlingar äro en grekisk och en latinsk de ryktbaraste. Den grekiska antologien sammanfattades under 900-talet af Konstantinos Kefalas i Konstantinopel efter flere äldre sådana och har sedan blifvit utgifven af Fr. Jacobs (*Anthologia græca* etc., 3 bd, 1813—17) och senast af Stadtmüller (1894 ff.). Den innehåller dikter af mer än 300 skalder. Trots diktprofvens mycket olika halt är samlingen af ett oskattbart värde icke endast i poetiskt afseende, utan ännu mer såsom en viktig urkund för kännedomen om hellenernas språk, seder och historia. — Den latinska antologien härrör från nyare tider. Jos. Scaliger lade grunden till densamma (1573). Senast ha A. Riese och F. Bücheler utgifvit sin strängt kritiska *Anthologia latina* (2 bd, 1894—97), troget efter handskrifterna och inskrifterna. I poetiskt värde torde den latinska antologien ej kunna mäta sig med den grekiska. — Bland öfriga litteraturer utmärka sig den arabiska, den persiska och den turkiska för sin rikedom på antologier; mest bekant är ara-

bernas Hamāsa. Jfr Analekter, Anthologion och Krestomati. Af svenska antologier kunna nämnas: "Svenska språkets skönheter" (1820—28), utg. af P. A. Wallmark, "Svensk anthologi" (1840—41), utg. af K. J. Lénström, "Svea. Poetiskt album" (1874), "Gerd" (1883; 2:a uppl. 1892), utg. af R. Bergström, "Ur svenska sången" (1883), utg. af K. Warburg, och Aug. Bondesons Visbok (1902—03). En stor spridning har ernåtts af sådana för sång afsedda samlingar som märket A. I. Ståhls "Filikromen" (1850 ff., många tryck). hvartill komma antologier med mera begränsad omfattning.

Antomma'rchi [-ki], Francesco, Napoleon I:s läkare på S:t Helena, f. 1780 på Corsica, d. 1838 på Cuba. Han utgaf i Paris *Les derniers moments de Napoléon* (1823).

Anton, konung af Sachsen, f. 1755, d. 1836, kom på tronen vid 72 års ålder (1827). Han var en mild och fredlig regent, men hans gynnande af katolicism och protestantisk mystik och den allrådande ministern Einsiedels reaktionära politik framkallade ett allmänt missnöje, som 1830 bröt ut i öppet uppror. A. tog då till medregent sin brorson Fredrik August, hvilken 1836 efterträdde honom som konung.

Anton af Bourbon, Henrik IV:s fader och genom honom stamfader för den franska konungaätten Bourbon, f. 1518, d. 1562. Genom gifte (1548) med Jeanne d'Albret fick han furstendömet Béarn och titeln konung af Navarra. Han deltog i sin tids religionskrig, först, jämte sin broder Ludvig af Condé, på hugenotternas, men sedan på katolikernas sida och blef dödligt sårad vid belägringen af Rouen.

Anton (A. Günther), den siste grefven af Oldenburg och Delmenhorst af den äldre oldenburgska linjen, f. 1583, d. 1667, regerade länge och lyckligt (fr. 1603), med klokhet undvikande att inblanda sig i trettioåriga kriget. Efter hans död tillföll Oldenburg enligt ett 1664 ingånget fördrag husets danska gren och var sedermera till 1773 förenadt med Danmark.

Antona-Trave'rsi, Camillo, grefve, italiensk litteraturhistoriker, f. 1857 i Milano, blef 1882 professor vid krigsskolan i Rom. Han har författat en hel följd skrifter, med delvis nya forskningsresultat, öfver Boccaccios lefnadsförhållanden, Foscolos lif och diktverk, Leopardi, Dante m. m. A. har äfven skrifvit lustspel.

Antone'lli, Giacomo, kardinal och påflig statssekreterare, f. 1806 i byn Sonnino i dåv. Kyrkostaten, d. i Rom 1876, tillhörde en gammal familj, som bland sina medlemmar visserligen räknat rättslärda och häfdatecknare, men äfven stråtröfvare. Han kom tidigt till Rom och uppfostrades i det stora seminariet, där han så utmärkte sig, att påfven Gregorius XVI tog honom i sitt synnerliga hägn och bestämde honom för statsmannabanan. Där steg han hastigt från det ena ämbetet till det andra och utnämndes 1845 till storskattmästare (finansminister). A., som förut ifrigt förfäktat både andlig och världslig despotism, understödde, sedan Pius IX (1846) blifvit påfve, de liberala reformer denne ville genomföra och vann därigenom stort inflytande öfver den nye påfven. 1847 blef han kardinal och kort därefter finansminister i den ministär, med hvars bildande Pius IX började sina reformsträfvanden. A. slöt sig nu afgjordt till de nyvaknade frihetsrörelserna, v med om utarbetandet af den liberala författningen 14 mars 1848 och blef president i den nya konstit tionella ministären. För att smickra den nationel stämningen lät han den påfliga hären rycka in Lombardiet för att understödja piemonteserna m Österrike. Snart började han dock motarbeta liberala reformer han förut befordrat, och efter romerska truppernas kapitulation vid Vicenza (juni 1848) öfvertalade han påfven att fördöma kri mot det katolska Österrike. Folkets ovilja öfver de affall tvang A. och hans kolleger att afgå ur mi stären; han var dock fortfarande påfvens enski rådgifvare och den egentlige ledaren af den romer politiken. Efter mordet på Rossi tillrådde A. påfv att fly från Rom (nov. 1848), medföljde själf Gaëta och blef där utnämnd till statssekretera d. v. s. ledare af den världsliga regeringen. april 1850 återvände han med påfven till Rom o skötte som president för statsrådet och sta sekreterare nästan ensam den världsliga regering A. bär därför ansvaret för det skoningslösa po förtryck och de usla förhållanden, som härskad Kyrkostaten efter den påfliga maktens återställar och som väl i sin mån bidrogo till det världsl påfveväldets fall. Äfven efter Kyrkostatens fr ständiga införlifvande med konungariket Italien (o 1870) fortfor A. att sköta påfvestolens utländ angelägenheter, men undanträngdes i öfrigt allt af jesuiterna från inflytande öfver Pius IX. Un sin styrelsetid hade A. förstått rikta sig själf sina släktingar, men lämnade vid sin död Vatikan finanser i stor oreda med ett deficit af 45 mill. li För att erhålla en del af A:s efterlämnade ofant förmögenhet (öfver 100 mill. lire) väckte grefvin Lambertini, hvilken påstod sig vara hans dot 1877 en process, som blef mycket skandalös, n inbragte henne intet. (v. s—G.

Antone'llo da Messina, italiensk målare, i Messina i början af 1400-talet, d. i Venezia efter 1493. Han var den förste, som i Italien inf oljemåleriets teknik. Denna skall han, enligt Vas uppgift, ha lärt hos Jan van Eyck i Flandern. San likare är att han på Sicilien af där verksam nederländska artister lärt känna den nya teknik hvilket ju icke utesluter det dock obestyrkta a gandet att han under en studieresa till Nederlände djupare inträngt i det nya målningssättet. Visst att han, efter att ha öfverflyttat till Venezia, den venezianska skolan förmedlade kännedomen denna oljefärgsteknik, i hvars tillgodogörande var en mästare. Hans egna målningar ha inom den italienska målarkonsten förut okänd tr parens, djup och ljus, på samma gång som h särskildt i sina energiska mansporträtt, med italie monumentalitet förenar en af nederländarna inhäm naturalistisk ärlighet i uppfattningen, en själful och liflighet, som kulminerar i den skarpa, på traktaren riktade blicken. Därtill kommer en mäs lig behandling af det stoffartade och ett ypper ljusdunkel. — A. har efterlämnat rätt betyds religiösa stafflibilder, men porträttet är hans stark sida. Utsökta prof därpå träffas i Berlins muse National gallery i London o. s. v. O. G—C.

Antoniäner, en antinomistisk sekt i Schweiz, f trädesvis i Bern, uppkallad efter hufvudman Anton Unternährer (f. 1759, d. 1824).

vild fantast och äfventyrare, hvilken ansåg sig själf vara Guds son och predikade det mest otyglade köttets evangelium. Enär han uppträdde mot den bestående ordningen i både kyrka och stat, råkade han snart i strid med det borgerliga samhället och kastades i fängelse, hvarest han dog. Han lyckades vinna rätt många anhängare, och man lär än i dag här och där i Schweiz kunna spåra förgreningar af antonianernas sekt, ehuru de närmare ackommoderat sig efter samhälleliga seder. Se Joss, "Das sektenwesen im kanton Bern" (1881). J. H. B. (J. HDR.)

Antönierherrar. Se Antonius-orden.

Antoninus, Marcus Aurelius, romersk kejsare. Se Marcus Aurelius.

Antoninus (Antoninus Pius, A. den fromme), romersk kejsare 138—161, f. 86 e. Kr., härstammade från en förnäm släkt i södra Gallien. Han erhöll konsulatet år 120, var sedan öfverdomare i en af de 4 kretsar, i hvilka Hadrianus indelat Italien, och blef därefter ståthållare i Asien. I dessa befattningar ådagalade han lika stor dugglighet som hofsamhet och rättrådighet. A. upptogs, år 138, af Hadrianus i sons ställe och besteg s. å. den genom kejsarens frånfälle ledig vordna tronen. Under hans milda och fredsälskande styrelse uppblomstrade rikets välstånd i hög grad. Mycket sparsam i sin hofhållning, använde han statsinkomsterna till sina undersåtars bästa. Provinsernas skatter lindrades, lagarna förbättrades, frikostiga statsunderstöd beviljades nödlidande kommuner och provinser, hufvudstaden pryddes med präktiga byggnader, vetenskap och konst omhuldades, de kristne rönte mildhet. Allmänt älskad, dog A. 161 och efterträddes af sin måg och adoptivson, Marcus Aurelius (Antoninus). Jfr Lacour-Gayet, "Antonin le pieux et son temps" (1888), och Bryant, "The reign of A. P." (1894). F. W. H.

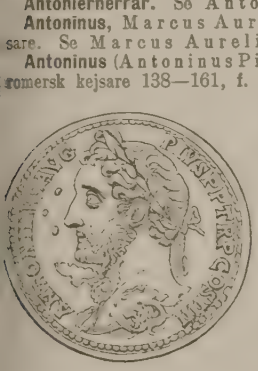

Antoninus' vall (vanligen kallad Graham's dyke), gränsvall mot Skottland, påbörjad af fältherren Agricola, fullbordad af kejsarna Antoninus Pius och Severus, sträckte sig från Chapel hill i Dumbartonshire till Bridgeness vid Forth-viken.

Antoniter, ett namn på medlemmarna af Antonius-orden (se d. o.).

Antōnius, släktnamn för flere frejdade romare af plebejisk börd. Följande voro märkligast:

1. Marcus A., talare, farfar till triumvirn (se 3), f. 143 f. Kr., blef konsul 99 och censor 97. Under det borgerliga kriget år 87 blef A., som tillhörde optimatpartiet, dödad på Marius' och Cinnas befallning. A. var, tack vare en enastående begåfning och trägen öfning, en af sin tids förnämste talare. I Ciceros dialog "De oratore" (Om talaren) äro han och Crassus hufvudpersonerna. Mot denne förfäktar han den vältalighet, som, utan att ega stöd i djupare och allsidigare studier, grundar sig på naturliga anlag och ett sundt praktiskt förstånd.

2. Cajus A. (Hybrida), den föregåendes son, var Ciceros ämbetsbroder i konsulatet 63 f. Kr. Han hade förut förbundit sig med Catilina för att utestänga Cicero. Efter den catilinariska sammansvärjningens uppdagande sändes A., som intagit en tvetydig hållning, med en här till Etrurien mot Catilina, som där blef slagen af A:s underbefälhafvare. Efter konsulatet ståthållare öfver Macedonien, blef han på ett plundringståg slagen af dardanerna. År 59 blef han åtalad, sannolikt för sitt förhållande i Macedonien, enligt andra för delaktighet i Catilinas sammansvärjning, och trots Ciceros försvar fälld samt gick i landsflykt.

3. Marcus A., den förstnämndes sonson, triumvir, föddes sannolikt år 82 f. Kr. Som helt ung kastade han sig hejdlöst i nöjenas hvirfvel. Efter att någon tid hafva tjänat under Cæsar i Gallien, blef han kvestor 52 och återvände sedan till Cæsars armé, där han tjänade såsom *legatus* (underbefälhafvare). År 50 blef han folktribun. Under kriget mellan Cæsar och Pompejus förde han under den förstnämndes frånvaro i Spanien öfverbefälet i Italien, deltog i slaget vid Farsalos (48) och blef af Cæsar, då denne var diktator, utnämnd till *magister equitum* (rytteriöfverste). Under ett par år var förhållandet mellan A. och Cæsar ganska spändt, men en förlikning egde rum, och år 44 var han konsul tillsammans med Cæsar. Efter mordet på denne s. å. fruktade A. i början samma öde, men vann snart genom sitt beslutsamma uppträdande öfvertag öfver de handfallne republikanerna. Sedan han bemäktigat sig statskassan och Cæsars efterlämnade papper, sammankallade han senaten och förmådde den att stadfästa allt hvad Cæsar förordnat, hvarjämte mördarna erhöllo amnesti. Vid Cæsars likbegängelse höll han ett liktal öfver denne och upptände därmed äfvensom genom förevisande af en vaxbild af den mördades blodiga kropp folkets raseri och hämndlystnad. Nu funno Brutus och Cassius sig ej längre säkra i Rom; snart därefter miste de sina provinser, och till Antonius öfverlämnades Brutus' provins, Macedonien, samt kort därefter den där stående hären. Sedermera lät A. under motstånd af senaten folket åt sig uppdraga styrelsen öfver det cisalpinska Gallien, som innehades af en annan bland Cæsars mördare, Decimus Brutus, och gaf befallning till sina macedoniska legioner att inskeppa sig till Italien. Inom kort hade han fullständigt brutit med senaten. Emellertid hade en medtäflare om makten framträdt, den nittonårige Octavianus (se Augustus), af sin mormors broder, Cæsar, adopterad och insatt till arfvinge. Denne, som orubbligt stod fast vid sina anspråk och därmed förenade plikter, närmade sig senaten och vann snart folket på sin sida. Han kallade Cæsars veteraner i Kampanien till vapen, anställde värfningar i Samnium och sammandrog trupperna till Rom,

hvarjämte han förmådde två af de till Italien ankomna macedoniska legionerna att öfvergå på hans sida. Med de öfriga trupperna bröt nu Antonius upp mot norr för att sätta sig i besittning af Nord-Italien, som ännu innehades af D. Brutus, med hvilken Octavianus förenat sig. På förslag af Cicero, numera ledare af senatspartiet, slöt senaten formligt förbund med Octavianus. Brutus hade besatt det starkt befästa Mutina (Modena), som Antonius började belägra. Octavianus och den ene af de nyutnämnde konsulerna, Hirtius, stodo med sina trupper ej långt därifrån, den andre, Pansa, anryckte med förstärkning; men den sistnämnde blef, innan han kom fram, slagen af Antonius, som åter anfölls af Hirtius och led ett kännbart nederlag. Kort därpå anfölls A., som inneslutit Mutina, af Octavianus' och Hirtius' förenade styrka och blef slagen, men lyckades rädda sig undan till Gallien, där ståthållaren Lepidus slöt sig till honom. Nu vägrade emellertid Octavianus att underordna sig D. Brutus, som senaten förordnat till öfverbefälhafvare i st. f. de fallne konsulerna, och tilltvang sig genom en djärf marsch mot Rom konsulatet (aug. 43). Redan förut hade han inledt underhandlingar med A. och Lepidus; dessa tre ingingo hösten 43 nära Bononia ett fördrag (det s. k. andra triumviratet), enligt hvilket de skulle under namnet triumvirer gemensamt regera staten i 5 år. Genom grymma proskriptioner röjde de förbundne nu undan sina motståndare och slogo så under sig offrens egodelar. 300 senatorer (bland dem Cicero) och 2,000 riddare blefvo förklarade i akt. Därefter bröto Octavianus och Antonius upp mot Cæsars mördare, M. Brutus och Cassius, hvilka med en betydande här stodo i Macedonien, och slogo dem i grund vid Filippi (42). Segrarna delade nu rikets provinser, hvarvid Antonius fick orienten på sin lott. Under sin vistelse därstädes fångades han i den sköna egyptiska drottningen Kleopatras garn, följde henne till Egypten och förspillde där en lång tid i overksam dvala och utsväfningar. År 40 förnyades förbundet i Brundisium, hvarvid A. förmälde sig med Octavianus' syster Octavia. Emellertid väckte A:s skamliga lif hos Kleopatra, som han snart förenade sig med före skilsmässan från sin gemål, och hans slapphet i öfrigt allmän harm i Rom, i synnerhet när A. började bortskänka romerska provinser åt Kleopatra och hennes barn. Octavianus åter fullföljde med kraft sina planer på enväldet. År 32 kom det till en öppen brytning mellan de båda maktegarna; senaten förklarade Kleopatra krig och frånkände A. hans värdighet. Nu ändtligen rycktes denne upp ur sin försofning. Med 100,000 man till fots och 12,000 till häst samt med en flotta af 500 skepp bröt han upp mot Octavianus, som hade föga mindre truppstyrka, men endast hälften så många skepp. Slaget stod vid Aktion, en udde på Greklands västra kust, sept. 31. Kort efter slagets början flydde Kleopatra med den egyptiska flottan, och den förblindade Antonius följde henne. Det oaktadt gåfvo hans trupper ej slaget förloradt, men blefvo dock, i synnerhet genom Octavianus' fältherre Agrippas kloka anordningar, slagna. Därmed var romarvärldens öde afgjordt. Antonius landade med Kleopatra i Egypten, dit Octavianus snart följde. Efter en olycklig drabbning, hvarvid Kleopatra åter visade sig förrädisk, störtade sig A. på sitt svärd och dog sedan i Kleopatras famn (30); äfven hon beröfvade sig kort därpå lifvet, för att ej nödgas pryda Octavianus' triumf.

Antonius hade ett ståtligt och vinnande utseende men blef med tiden till följd af vällefnad alltför korpulent. Rikt begåfvad, saknade han dock sinne för konst och vetenskap. Han egde flera för den tiden ovanliga ridderliga egenskaper, var en tapper krigare och afhållen anförare, men saknade verkliga fältherreegenskaper. Ännu mindre egde han statsmannens målmedvetenhet och viljestyrka. Oförmögen att behärska sig själf, saknade han kraft att behärska andra. För Kleopatra offrade han allt, och lönen blef — förräderi. "Naturen hade bestämt M. Antonius att sköta andra rollen, omständigheterna och olyckan gåfvo honom hufvudrollen. Om honom gällde Shaksperes ord: beröm och klander betydde för honom lika". Litt.: V. Gardthausen, "Augustus und seine zeit" (1891—96), och Drumann-Gröbe, "Geschichte Roms in seinem übergange von der republ. zur monarch. verfassung", I (1899). H. SGN.

Antōnius den helige, det kristna munkväsendets fader, f. 251 i byn Koma i närheten af staden Heraklea i Öfre Egypten, röjde tidigt böjelse för ett inåtvändt och försakande lif. Efter att hafva åhört en predikan om den rike ynglingen fördelade han sin ärfda förmögenhet bland fattiga grannar och tog vid ännu unga år som uppehållsort en grafkammare, där han lefde ett åt fromma betraktelser helgadt lif. Då jordiska frestelser och kamp med demoner, hvilka tedde sig för honom i allehanda afskyvärda gestalter, icke lämnade honom i ro, drog han långt ut i öknen, där han i tjugo år lefde instängd i en stengrotta. Två gånger om året hissades ned till honom en tillräcklig ranson bröd för att uppehålla lifvet. Då A. trädde ut ur sitt frivillige fängelse, ärades han som en med undergörarens och visionärens gåfvor utrustad patriark. Stora skaror av eremiter strömmade efter hans föredöme ut i Egyptens öknar, och bland dem utöfvade A. såsom andlig ledare en högst välsignelserik verksamhet. Mot slutet af sin lefnad uppträdde han flere gånger i Alexandria dels för att styrka de kristne under den pågående förföljelsen, dels för att motverka den öfverhandtagande arianismen. A. dog 17 jan. 356, 105 år gammal. Som den kristna askesens mest fullfärdige heros utöfvade han äfven på efterföljande generationer ett omätligt inflytande. Athanasios, den bekante biskopen i Alexandria, som var hans vän och beundrare, har lämnat en utförlig teckning af hans lif och verksamhet (tryckt i Mignes "Patrologia", XXVI). J. HDR.

Antōnius af Padova, helgon, en af tiggarordnarnas mest frejdade predikanter, f. omkr. 1195 i Lissabon af adliga föräldrar, utbytte tidigt av vördnad för den helige Antonius, egyptiern, sitt dopnamn Ferdinand mot Antonius och har fått till namnet "af Padova" därför att hans jordiska kvarlefvor förvaras i nämnda stad. Som en femtonårig ungling upptogs A. bland augustin-korherrarna men inträdde efter några år af trägna studier i den af Frans af Assisi nybildade franciskanorden. Drifven af längtan efter martyriet, företog han en missionsresa till Afrika, men tvingades af sjukdom att återvända. Han verkade sedermera med stor framgång som teologisk lärare i Bologna samt flera städes i Italien och Frankrike och bidrog därigenom

:t — mot den helige Frans' afsikter — införa ·tenskapliga studier inom minoriter-orden och att älla densamma i närmare beroende af påfvestolen. r 1227 utnämndes han till provinsial öfver Roagna. Hans lifs kallelse att verka som vandrande otpredikant var emellertid öfvermäktig. Han färades från ort till ort, sysselsatt med predikan och älavärd, skoningslöst gisslande sin tids lyten och ängslande tallösa skaror med sitt visserligen konstässigt allegoriska, men lågande personliga förerag. Vid endast 36 års ålder dog A. i Padova 1231, ch redan följande år kanoniserades han. Legenden ar brokigt smyckat hela hans lif. Den 13 juni är ans åminnelsedag. Se Salvagnini, "S. Antonius di 'adova e i suoi tempi" (1887). J. HDR.

Antōnius-eld, Sankt Antons eld (lat. *Ignis ancti Antonii*, fr. *Feu Saint-Antoine*), medeltida enämning på flere olika sjukdomar, som vanligen oro förenade med stark hudrodnad och kallrand samt brännande smärtor. Företrädesvis har han dock med detta namn betecknat de egendomliga pidemier med dylika symtom, hvilka under medeliden och äfven sedan rasat flerestädes i Europa, särkildt i Frankrike, och af hvilka flere torde hafva berott på förgiftning med mjöldryga (se d. o.). förgiftningens nutida vetenskapliga namn är ergoism (se d. o.), dess svenska namn dragsjuka. Namnet "Antoniuseld" uppträder i litteraturen under 12:e årh. och försvinner åter i 16:e—17:e (sjukdomen fanns bevisligen betydligt tidigare). Anledningen till namnet var den, att den helige Antonius fått ykte om sig att kunna bota sjukdomen i fråga (jfr Antonius, den helige). Den spridda och frukade farsoten bar för öfrigt i litteraturen minst ett emtiotal olika namn. — Med samma benämning som njöldrygeförgiftningen, särskildt med det franska namnet "Feu Saint Antoine", hafva äfven beteckats brand i allmänhet, äfvenså bältros (*herpes oster*), ros (*erysipelas*), rödsjuka hos svin m. m. C. G. S.

Antōnius-kors. Se Kors.

Antōnius-orden, en urspr. af lekmän bestående ongregation för sjukvård, upprättad under en mot slutet af 1000-talet grasserande epidemi af den s. k. Antoniuselden. Stiftaren var en rik ädling från Dauphiné, vid namn Gaston, hvilken af tacksamhet för att hans ende son tillfrisknat ur sjukdomen, anslog hela sin förmögenhet till ett hospital, som för sådana sjukas vård skulle inrättas nära kyrkan i S:t Didier de la Mothe, som ansågs besitta de verksamaste Antoniusrelikerna. Broderskapet stadfästes af Urban II år 1095. Omkr. 1286 antog orden den helige Augustinus' regel, och dess medlemmar blefvo reguljära korherrar, kallade Antoniierrar, Antoniter l. S:t Antonsriddare. Ordensdräkten var svart, med ett himmelsblått, emaljeradt kors, i form af ett T, det s. k. Antoniuskorset. Vid allmosesamlande, hvari medlemmarna egde stor färdighet, plägade de bära en klocka om halsen för att förkunna sin ankomst. Orden fick en vidsträckt utbredning i Frankrike, Italien, Ungern och Tyskland. Af Bonifacius VIII befriades den från all biskoplig jurisdiktion, och dess högste ledare, generalabboten i S:t Didier, sorterade omedelbart under kurian. Genom förvärldsligande och sedligt förfall sjönk ordens anseende efter hand. En på generalkapitlet 1616 företagen reform misslyckades. 1774 förenades orden med malteserorden och upplöstes tillika med denna under franska revolutionen. J. HDR.

Antonomasi (af grek. *anti'*, i stället för, och *onomasi'a*, benämning), retorisk figur, som består däri, att den rätta benämningen på ett föremål utbytes mot en annan, som egentligen endast uttrycker en egenskap hos detsamma. Ex. *gångaren* i st. f. hästen; *dundraren* i st. f. Tor eller Jupiter. A. M. A.

Antonsriddare. Se Antonius-orden.

Anton Ulrik, hertig af Braunschweig-Wolfenbüttel, tysk roman- och psalmförfattare, f. 1633, d. 1714, blef 1685 sin broder Rudolf Augusts medregent och 1704 efter dennes död ensam regent. A. U. var en ifrig främjare af konst och vetenskap samt tillhörde Palm-orden (se d. o.). Han diktade 61 andliga sånger, utgifna under titeln *Christ fürstliches Davids-harpfen-spiel* (1667; i urval 1856), bland hvilka man träffar flere vackra och själfulla. Hans romaner *Die durchleuchtige syrerinn Aramena* (5 bd, 1669—73; förkortad bearb. 1782) och *Die römische Octavia* (6 bd, 1677; omarbet. 1712) tillhörde de mera omtyckta på sin tid. De äro långrandigt och smaklöst skriifna, men rätt intressanta i de inlagda episoderna ur 1600-talets hoflif. Jfr Sonnenburg, "Herzog A. U. von Braunschweig als dichter" (1896). E. F—T.

Anton Ulrik, prins af Braunschweig, f. 1714, d. 1774. Han blef 1739 gift med Anna Leopoldovna. Se Anna, ryska furstinnor 3.

Antonȳm (af grek. *anti'*, mot, och *o'nyma*, namn), uttryck för motsats. Antonymer äro t. ex. dag och natt, ung och gammal, norr och söder.

Antracēn (af grek. *a'nthrax*, kol), ett kolväte af sammansättningen $C_{14}H_{10}$, upptäckt 1831 af Dumas och förekommande till $^3/_4$ à 1 proc. i stenkolstjära. Det bildar små färglösa, i vatten olösliga, vid 213° smältande kristallfjäll med vacker blå fluorescens. Som ega hvarken lukt eller smak, och är räämnet för beredande af konstgjordt alisarin eller krapprödt. P. T. C.

Antracit (af grek. *a'nthrax*, kol) är det äldsta och sålunda mest förkolade af våra stenkolsslag. Den karakteriseras genom sin blanka yta och mussliga brott samt, vid analys, af sin höga kolhalt (c:a 90 %) och låga vätehalt (1—3 %). Vid förbränning lämnar den 9,000—9,300 värmeenheter per kg.; den låga vätehalten gör att antraciten förbrinner med mycket kort låga och nästan rökfritt, hvilket gör att den fått stor användning som hushållsbränsle. De förnämsta antracitfyndigheterna befinna sig i Pennsylvania i Nord-Amerika, men antracit brytes jämväl vid Aachen i Tyskland, i Frankrike samt i Wales. G. D.

d'Antraigues [däträ'g], Emmanuel Louis Henri de Launay, grefve, fransk publicist och diplomat, f. 1755. Han uppträdde 1788 såsom författare med *Mémoire sur les états généraux*, hvari han öppet predikade monarkiens omstörtande. 1789 blef han deputerad, men kämpade då för bibehållande af börsdadeln och det kungliga vetot samt utträdde 1790 ur nationalförsamlingen. Därpå lämnade han Frankrike, begaf sig till Wien och kom efter åtskilliga äfventyr till Petersburg, där han öfvergick till den grekiska religionen. 1803 utnämndes han till ryskt statsråd och ledamot af beskickningen i Dresden. Där utgaf han en häftig skrift mot Napoleon: *Fragment du 18:e livre de Polybe, trouvé sur le mont'Athos*, hvarför han förvisades från Sachsen.

Återkommen till Ryssland, skaffade han sig kännedom om de hemliga artiklarna i Tilsitfreden och förrådde dem för Canning i England. Den tvetydige äfventyraren blef slutligen 1812 jämte sin hustru (operasångerskan S:t Huberty) mördad i en by nära London af sin italienske betjänt.

Antrakolit I. v. Born (af grek. *a'nthrax*, kol, och *li'thos*, sten), *miner.*, synonym till antracit samt också en variant af antrakonit.

Antrakonit (af grek. *a'nthrax*, kol), Stinkkalk, Orsten, *miner.*, en af bituminösa ämnen orenad kalkstensvarietet.

Antrakōs (grek. *anthra'kosis*, af *a'nthrax*, kol), en lungsjukdom, som uppkommer därigenom att inandadt kolstoft aflagras i lungorna.

Antrakotypī (af grek. *a'nthrax*, kol, och *ty'pos*, tryck), ett ljuskopieringsförfarande, som lämnar positiva kopior af ritningar o. d. Med gelatinlösning förprepareradt papper göres ljuskänsligt med kaliumbikromatlösning och belyses under ritningen, hvarefter kopian inpenslas med grafitpulver, som därvid fastnar endast på de obelysta ställena. A. R—AL.

Antrea (fi.). Se Andreæ (Sankt).

Antrim [ä'ntrim]. 1. Grefskap i irländska prov. Ulster, 3,084 kvkm. 461,240 inv. (1901), två tredjedelar protestanter. Det inre af A. innehåller många fruktbara sträckor, men äfven sjöar (Lough Neagh, Irlands största sjö, m. fl.) samt ofruktbara kärr och moras. Vid nordkusten sträcker sig den bekanta, af präktiga basaltpelare bestående s. k. Jättedammen (''Giant's causeway''). Hufvudstad Belfast. — 2. Stad i ofvannämnda grefskap. Omkr. 1,500 inv.

Antrodo'cco, furste af. Se Frimont, J. M.

Antroför, *kir.*, ett instrument för behandling af sjukdomar i öfverkäkshålan.

Antropoce'ntrisk (af grek. *a'nthropos*, människa, och lat. *ce'ntrum*, medelpunkt), med människan som medelpunkt (t. ex. antropocentrisk världsåskådning).

Antropofäg (af grek. *a'nthropos*, människa, och *fagēi'n*, äta), människoätare, kannibal.

Antropofagī (af grek. *a'nthropos*, människa, och *fagēi'n*, äta), människoätning. Se Kannibalism.

Antropofobī (af grek. *a'nthropos*, människa, och *fo'bos*, skräck), *med.*, människoskygghet, en form af melankoli.

Antropogeografi kallas efter Ratzel, i analogi med djur- och växtgeografi, den gren af geografien, som behandlar människolifvets och de telluriska krafternas inverkan på hvarandra. Berördt redan af Hippokrates i hans skrift om luftens, vattnets och ortförhållandenas inflytande på olika folks kroppsliga och andliga egendomligheter och äfven af Buckle framhållet, har ämnet närmare utvecklats af C. Ritter, J. G. Kohl och särskildt af Fr. Ratzel i dennes ''Anthropogeographie'' (2 bd, 1882—91).

Antropognosi (af grek. *a'nthropos*, människa, och *gnōsis*, kännedom), människokännedom.

Antropogno'st (jfr Antropognosi), människokännare.

Antropoïder (af grek. *a'nthropos*, människa, och *ei'dos*, utseende, likhet), *zool.*, detsamma som anthropomorpha (se d. o.).

Antropokōrer (af grek. *a'nthropos*, människa, och *chōra* l. *chōros*, land, trakt), *bot.* Med detta namn betecknar Rikli de växter, som utan människans åtgörande taga de genom kulturen uppkomna, konstgjorda lokalerna i besittning. Antropokorerna omfatta alltså alla åkerogräs och ruderatväxter. G. L—M.

Antropolatri (af grek. *a'nthropos*, människa, och *latrei'a*, dyrkan), människotillbedjan.

Antropolit (af grek. *a'nthropos*, människa, och *li'thos*, sten), *paleont.*, förstenad lämning af människ. Numera föråldradt ord.

Antropologi (af grek. *a'nthropos*, människa, och *lo'gos*, lära), vetenskapen om människan eller mä niskosläktet. I forntiden benämndes stundom grekiske filosoferna ''antropologer'', emedan afhandlade ''människans natur''. I denna inbegre somliga hennes själ, andra åter hennes kropp. har äfven i senare tider begreppet antropologi fi olika betydelse, allteftersom den ena eller d andra sidan af människans väsende blifvit företräde vis framhållen. Åtskilliga nyare filosofer brul därför detta ord i nästan samma betydelse so psykologi (se d. o.). Andra författare me därmed deskriptiv anatomi, allmän fysiologi o. s. Med fog har antropologien äfven blifvit kall ''människans naturalhistoria'', i hvilken ej enda läran om hennes fysiska karaktärer, utan äfven lär om hennes seder, instinkter, konstalster m. m. ing Antropologien omfattar, som vetenskap om människ släktet, tre afdelningar, näml. zoologisk antr pologi, som undersöker människosläktet i dess fö hållande till andra lefvande varelser; allmän a tropologi, som har till föremål studiet af mä niskosläktet i dess sammanfattningar, i det den jämf de skilda folken och raserna med hvarandra i afseen på fysiska och psykiska skiljaktigheter; deskri tiv antropologi (ungefär liktydig med etnologi som sysselsätter sig med människosläktet i dess enskil heter, såväl dess anatomiska och fysiologiska sä dess intellektuella och moraliska egenskaper. Dit h sålunda studiet af variationerna i hudens färg, beskaffenheten af håret, hjärnan, kraniet, af kroppe höjd och proportioner, ögonens färg, lukten o. s. v men äfven växlingarna i social och intellektuell u veckling. Antropologien stöder sig därvid på åtskilli andra vetenskaper, såsom etnografi, anatomi, fysi logi, geografi, geologi, embryologi, paleontolog arkeologi, historia, sociologi, demografi, komparat mytologi, lingvistik m. m. — I vissa läroböcker dogmatik utgör antropologien den afdelning af do matiken, som afhandlar människan, hennes urspru liga och nuvarande tillstånd. — Den kriminell antropologien (kriminalantropolog innefattar vetenskaplig undersökning af förbrytar egendomligheter samt af alla de inre (biologisk och yttre (sociologiska) faktorer, som betinga fö brytelsen. G. R.

Som självständig vetenskap om människosläkt leder antropologien sin upprinnelse från midten 1800-talet, då de rön, som kastade ljus öfver d uppgift och mål, småningom hopat sig. Myck medeltidsaktig dimmighet i uppfattningen af männ skans ställning inom naturen skingrades af Linn då han i ''Systema naturæ'' (1735) samordna människan med de människolika aporna såso högsta ordningen bland däggdjuren. Camper 1789) påvisade, att ansiktsvinkeln växlar med rase Goda bidrag till antropologiens uppkomst gäf Sömmerring, Buffon och Blumenbach (den sistnämn genom sin rasindelning). Prichard i England fu

dade 1843 sitt stora antropologiska arbete, hvari n förenade naturhistoria, etnologi, lingvistik och lturhistoria. Den förhistoriska fornkunskapens mträdande (Thomsen, S. Nilsson m. fl.) gaf iktiga impulser, liksom de paleontologiska fynden estämda af Cuvier o. a.). A. Retzius grundade 1840-talet den antropologiska metoden att beimma rasen medelst mätningar af kraniet. Baër, rus, Huschke, Owen, Virchow m. fl. förde antropogien vidare. Ärftlighetsproblemet framställde sig. elettdelar af kvartärperiodens människa upptäcktes. dbyggnaderna studerades. Darwin och Wallace mställde den följddigra hypotesen om arternas änderlighet. Huxley, Latham, Tylor befäste tropologiens landvinningar. De stora frågorna om inniskans uppkomst, släktets ålder, dess enhetghet eller härstamning från flere skilda grupper yftades nitiskt. Fransmannen Deniker uppställde 889) en ny specificerad rasindelning. Bastian opodlade folkpsykologien. — I Paris, där Broca, bildaren af den moderna antropologiska metoden, 59 stiftat ett antropologiskt samfund, inrättades 76 "École d'anthropologie" (numera med 10 rostolar). Redan 1855 hade i Paris upprättats en tropologisk professur, vid naturhistoriska museet; idra professurer i ämnet finnas i Florens, Budapest, ünchen och Rom, och i Amerika lämna mer än ettio högskolor undervisning däri. 1870 stiftades t stort tyskt vandringssamfund för antropologi, nologi och urhistoria (med många lokala föreningar), 871 i London "Anthropological institute". Dylika llskap finnas nu i många länder; Sverige har ett idant i "Svenska sällskapet för antropologi och eografi". Mellanfolkliga antropologkongresser ha kaledes föranstaltats (jfr Arkeologiska kongresser). — Bland antropologiska tidskrifter ärkas: "L'antropologie" (i Paris, sedan 1890), Archiv für anthropologie" (i Braunschweig, sedan 861; red. af J. Ranke), "Zeitschrift für ethnologie" Berlin, sedan 1869), "Man" (i London), "The merican anthropologist" (sedan 1888), "A journal american ethnology and archæology" (sedan 1892) ch de framstående "Reports of the Government reau of ethnology" (i Washington), "Archivio per antropologia e la etnologia" (i Florens, sedan 1871) mt i öfrigt de brittiska och franska samfundens ublikationer.

Litt.: Quatrefages, "L'espèce humaine" (1877), amy och Quatrefages, "Crania ethnica" (2 bd, 1875 82), Topinard, "Éléments d'anthropologie générale" 885) och "L'anthropologie et la science sociale" 899), Verneau, "Les races humaines" (1891), J. anke, "Der mensch" (2 bd, 1887; 2:a uppl. 893—94), E. Schmidt, "Anthropologische methoen" (1888), Canestrini, "Antropologia" (3:e uppl. 898), Keane, "Man, past and present" (1899), okolowsky, "Menschenkunde" (2:a uppl. 1901), laatsch, "Entstehung und entwicklung des menhengeschlechtes" (1902), samt G. Retzius och C. M. ürst, "Antropologia suecica" (1902). I och med stnämnda arbete, frukten af en omfattande underökning på värnpliktige, är Sverige ett af de bäst ndersökta länder i antropologiskt afseende. Jfr Människan och Människoraser.

Antropolōgisk (af grek. *a'nthropos*, människa, och *'gos*, lära), som har afseende på läran om människan eller människosläktet.

Antropologiska kongresser, kongresser för förhistorisk antropologi. Se Arkeologiska kongresser.

Antropologiska sällskap, sådana samfund, som söka sprida kännedom om de nyaste forskningarna på antropologiens, etnologiens och arkeologiens områden samt att bidraga till utredning af de viktiga frågor, som tillhöra dessa vetenskaper. Antropologiska sällskap hafva stiftats i London, Paris, Berlin, Wien, New York m. fl. städer. Antropologiska sällskapet i Stockholm stiftades i mars 1873 och antog 1877 namnet Svenska sällskapet för antropologi och geografi (se d. o.). O. M.

Antropometri (af grek. *a'nthropos*, människa, och *me'tron*, mått), ett af den belgiske statistikern Quételet (f. 1796) bildadt ord, som betecknar läran om människokroppens måttförhållanden. Antropometrien studerades förr nästan uteslutande af konstnärer, hvilka genom mätningar å människokroppens olika delar sökte härleda en kanon för människokroppens proportioner. I nyare tid (först af Quételet) har ämnet särskildt behandlats af antropologer, och antropometrien har numera blifvit en af antropologiens viktigaste hjälpvetenskaper. I Paris hafva Broca och hans skola fint utbildat tekniken för mätning af alla människoskelettets ben (osteometri), och i Tyskland hafva Virchow och hans skola fortbildat den af A. A. Retzius grundade kraniometrien samt åvägabragt en internationell kraniologisk förening och upprättat ett detaljeradt schema för mätning af lefvande människors alla kroppsproportioner. I Danmark har Malling-Hansen genom vidlyftiga mätningar (och vägningar) af barn lämnat viktiga bidrag till antropometrien och upprisat den egendomliga periodicitet i tillväxten, som är bunden vid årstiderna, och i Norge har särskildt d:r Arbo gifvit viktiga bidrag till det norska folkets antropometri. I Sverige har på initiativ af G. Retzius mycket omfattande mätningar företagits på värnepliktiga. En egendomlig praktisk användning har antropometrien fått genom de af Alph. Bertillon på 1880-talet uppfunna antropometriska signalementen till identifiering af förut straffade brottslingar. Systemet, som efter sin uppfinnare äfven kallas bertillonage, hvilar på den förutsättningen att en mätning af ett visst antal bestämda dimensioner icke eller åtminstone ytterst sällan ger samma resultat hos flere individer. Har man en persons antropometriska signalement, skall man därför alltid kunna igenkänna honom genom att förnya mätningen, och en sinnrik ordning af dessa signalement i en mängd grupper gör det lätt att återfinna hvarje enskild person äfven i en samling på 100,000. Systemet har införts i Frankrike och flere andra länder. Det har dock på senare tider, särskildt i England och dess lydländer, börjat ersättas af "tumporträtt", aftryck af hudytan å tummarnas yttersta led. Detta identifieringssystem tyckes fungera lika säkert som Bertillons, men är betydligt enklare att sköta. Se G. Retzius: "Alphonse Bertillons antropometriska metod att identifiera brottslingar" (i "Hygieas" festskrift 1889; aftryckt i "Nytt jur. arkiv", 1892).

Antropomorfi'sm (af grek. *a'nthropos*, människa, och *morfé*, gestalt), den för alla mer utvecklade religionsformer utmärkande åsikten, att gudarna äro med människorna likartade, ehuru dem i ett eller flere

hänseenden öfverlägsna, personer. Det är först med denna uppfattning som gudsbegreppet utdanar sig till bestämda former och samtidigt erhåller en verkligt etisk karaktär. För att nå denna ståndpunkt måste ett folk hafva hunnit till medvetande om personlighetens betydelse och värde, en kunskap som är den rent animistiska uppfattningen främmande. Först hand i hand med antropomorfismen inträder den egentliga mytbildningen. Det är ur denna åskådning den religiösa bildande konsten uppspirat. Se vidare J. A. Ekman, "Den naturalistiska hedendomen" (1888), och T. K. Segerstedt, "Till frågan om polyteismens uppkomst" (1903). N. E. H.

Antropopati'sm (af grek. *a'nthropos*, människa, och *pa'thos*, lidande, lidelse), den åsikt, som tillägger Gud mänskliga känslor och lidelser. Adj.: Antropopatisk. Jfr Gud.

Antropotei'sm (af grek. *a'nthropos*, människa, och *theo's*, gud), människoförgudning.

Antropotomi (af grek. *a'nthropos*, människa, och *te'mnein*, skära), människans anatomi.

Antropozöisk (af grek. *a'nthropos*, människa, och *zōon*, lefvande varelse), med mänskligt lif; som röjer spår af mänskligt lif.

Antrustiöner (af ett med sv. *tröst* besläktadt forngermanskt ord, som fick betydelsen skyddsvakt) kallades hos frankerna på de merovingiske konungarnas tid de friborne franker, som voro *in truste dominica*, d. v. s. anställda i den kungliga hirden. Vid sin anställning förband sig antrustionen genom en ed, aflagd "i konungens hand", till hirdmanskap och trohet (*trustem et fidelitatem*). I likhet med de norske hirdmännen blefvo de sålunda konungens "handgängne män". På grund af antrustionernas anställning i konungens tjänst erlades för dem en tre gånger så hög mansbot (600 solidi) som för andra friborna franker (200 solidi). De romaner, som trädde i konungens tjänst, kallades däremot *convivæ regis*, och som en fri romares mansbot endast var 100 solidi i det frankiska riket, så blef convivans mansbot endast 300 solidi. På karolingernas tid kvarstod ordet antrustioner i lagarna endast såsom en lämning från den merovingiska tiden. S. F. H.*

Anträd. Se Anor.

Antskog, bruk i Finland. Se Fiskars.

A'nttola, imperiellt pastorat af 3:e kl., Nyslotts stift, S:t Michels kontrakt, S:t Michels domsaga och härad, S:t Michels län, Finland. Landarealen 241 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 2,477 personer (1902). A. G. F.

Antve'rp, en brädsort. Se Bräder.

Antwe'rpen, fr. Anvers [uttalas i Belgien ävä'rs, i Frankrike ävär]. 1. Hufvudstad i provinsen Antwerpen och en af Belgiens märkvärdigaste städer. Det ligger på Scheldes högra strand och står genom kanaler i förbindelse med Bruxelles, Louvain och Malines. Floden är dit upp farbar för de största fartyg. Staden, redan förut ej oviktig, kom sig upp genom sillfiske, synnerligen under 1000-talet, och kunde snart utrusta hela flottor. Från 14:e till 16:e årh. upplefde A. sina mest lysande dagar. Då byggdes dess arkitektoniska mästerverk; det utmärkte sig genom sin konst och vetenskapliga id, samlade rikedomar genom sin handel och var erkändt såsom Europas första fabriksstad. I början af 1500-talet hade staden öfver 200.000 inv., och dess årliga omsättning uppgick till 600 mill. gulden. Staden sjönk under det nederländska frihetskriget, då d plundrades 1576 och efter en lång belägring into af spanjorerna 1584, samt hindrades i sin återup blomstring däraf, att holländarna spärrade Scheld mynningarna. Under Belgiens förening med Holla (1814—30) började ett nytt uppsving, hvilket sä skildt blef storartadt, sedan Scheldetullen aflö

Katedralen i Antwerpen.

(1863). Medan på 1850-talet hamnen årligen söktes af 1,830 fartyg å 822,533 ton, stego de siffror på 1870-talet till 4,510 fartyg å 2,083, ton och 1898 till 5,358 fartyg å 6,500,000 Importens värde var 1864 410 mill. fr., 1896 1, mill. fr., och exporten hade på samma tid ök från 150 till 600 mill. fr. samt transitohandeln f 76 till 400 mill. De viktigaste importartikla äro spannmål, kaffe, ull, tobak, hudar, petrole och trävaror. Industrien omfattar diamantsliper tobaks-, socker- och spetsfabriker, bryggerier brännerier. — Näst Hamburg är A. kontinent största hamnstad. Antalet invånare var 1 272,831. Staden är byggd i form af en halfcirl har i allmänhet trånga gator och en mängd hus f medeltiden. Bland dessa åldriga byggnader katedralen, eller Vårfrukyrkan, den förnämsta räknas såsom en af den gotiska byggnadskons betydligaste och originellaste anläggningar. mäktiga, femskeppiga eller, om kapellraderna m räknas, till och med sjuskeppiga byggnadens yttr tämligen nyktert, men erbjuder i stället ett ovar lifligt och effektfullt inre perspektiv. I den mart prydda S:t Jakobskyrkan finnes familjen Rub grafkapell, och den store mästarens bronsstaty

i en af stadens offentliga platser. För öfrigt märkas dhuset (byggdt 1560, restaureradt 1581), skytte-llets hus, det kungliga residenset, teatern m. fl. useum har en stor rikedom på värderika taflor, varibland flera af Rubens och van Dyck. Den nares bildstod pryder platsen framför detsamma. :. eger sedan 1890 ett nytt museum (*Palais des eaux-arts*), 1876 förvärfvade det det gamla plan-nska tryckeriet (se Plantin, Chr.), som under amnet Museum Plantin-Moretus blifvit ett offentligt useum, och 1885 öppnades "Musée commercial, in-ustriel et ethnographique". Steen, en del af den amla borgen vid Schelde, är antikvitetsmuseum, nbyggdt 1889. Staden har vidare akademi för e bildande konsterna, ateneum, gymnasium, flera etenskapliga samfund, zoologisk trädgård, krigs-ch sjöhamn samt arsenal med tillhörande storartade erkstäder. (J. F. N.)

A. har varit en af Europas starkast befästa städer ch är fortfarande Belgiens förnämsta vapenplats. ess första bastionsbefästning härleder sig från arl V och ersattes under Napoleon I genom Carnot ed en ny befästning. Sedan staden intagits 1815 ch 1830, försågs den 1847—54 med nya försvars-erk, men dessa voro knappast färdiga, förrän staden uxit ut på andra sidan om desamma. Enligt Brial-ionts förslag och under hans ledning försågs ärför staden 1860—83 med nya befästningar, estående af enceinte med polygonalutstakning, itadeller i n. och s. samt fortgördel. Mot n. yddades enceinten genom öfversvämningar, hvar-ör befästningen där var enklare; de mot ö. och s. ggande anfallsfronterna omgåfvos med 8 fort, hvar-imte 3 fort lades på andra Schelde-stranden; i . ö. fullständigades gördeln med ett tolfte fort. Det röjde emellertid ej länge, förrän dessa 3—3,5 km. rån staden liggande fort befunnos olämpliga till ydd mot den moderna artillerielden, hvarför man 877 beslöt byggandet af en yttre fortgördel, 11 fort ch 6 redutter, på 12—14 km. afstånd från enceinten. nnu är dock endast en del af dessa verk färdig, ch fråga är väckt om ett ytterligare framskjutande f yttre fortgördeln. Brialmont ville dock inskränka etta framskjutande, som skulle göras i samband med cheldes reglerande och anläggandet af en frihamn, hufvudsak till norra fronten. Mot en fientlig force-ng uppför Schelde skydda f. n. 5 fort och batterier, f hvilka ett par äro försedda med fasta undervattens orpedbatterier. L. W:SON M.

2. Belgisk provins, gränsar i n. till Nordbrabant, s. ö. till Limburg, i s. till Sydbrabant och i v. till stflandern. 2,832 kvkm. 819,159 inv. (1900). ir ett lågt, fruktbart, väl odladt och tätt be-olkadt land, genomkorsadt af kanaler och järn-ägar. Det innefattar nu tre arrondissement: Ant-verpen, Malines och Turnhout.

Antvorskov, ett af Valdemar den store 1164 iftadt johannit-kloster nära Slagelse på Själland. et var mycket rikt och ansedt, och dess prior var fta medlem af danska riksrådet. Hans Tausen, den est framstående bland de danske reformatorerna, ar munk i A. Klostret indrogs 1560 till kronan. 'edrik II, som afled där 1588, förvandlade det ill kungligt slott. Senare var det säte för en ungl. lensmand och efter 1662 för en amtman; 705 blef godset ombildadt till ett rytteridistrikt. 774 såldes A. till enskild man, som lät bryta ned kyrkan. Sedermera har godset blifvit styckadt och slottet (efter 1816) i grund nedrifvet. Nu är A. en tämligen obetydlig landtegendom; men klostrets ruiner hafva efter 1887 gräfts ut, och 1901 upp-sattes en minnessten öfver Hans Tausen. (E. EBG.)

Antýllos, grekisk läkare, som lefde omkr. år 300 e. Kr. och blef berömd genom en metod att operera aneurysmer. Han kände äfven metoden att operera gråa starren.

Antändningsmedel, *krigsv.* Se Förstörings-arbeten.

Anu, "himmel", en af babyloniernas största gudomligheter. Se Babylonien.

Anūbis (grekisk form af egypt. *Anepu*), egyptisk gudomlighet, hvars allmänna dyrkan redan af de äldsta monumenten finnes be-kräftad. Han framställes ursprungligen under gestal-ten af en sjakal; i något senare tid har han formen af en människa med sjakal-hufvud. A. är en son af Osiris och hans syster Nef-tys, hvilken sistnämnda kom-mit att intaga den plats, som tillhörde Isis, Osiris' rätta gemål. På grund häraf hafva vi att fatta A. såsom en representant för skym-ningen, hvilken naturföre-teelse inträder efter eller så att säga framgår ur solens (Osiris') dalande (därför "sväljde", enligt myten, "A. sin egen fader").

I Neftys, A:s moder, hafva vi då att se afton-rodnaden, som ju i orienten omedelbart följes af skymning. A:s tillhåll är västern eller gra-landet, där ju ock hans manifestation eller sym-bol, sjakalen, företrädesvis vistas. A. troddes lägga hand vid de dödes balsamering, och vid den under-jordiska domen tjänstgör han såsom "introduktör" i domssalen. A. dyrkades företrädesvis i det gamla Lykopolis, våra dagars Assiut, och där har man anträffat ett stort antal af sjakalmumier, vittnande om huru lifligt hans kult på denna ort omfattades. I yngre tid har äfven hunden fått symbolisera A., och under denna gestalt har A. inträngt i den romerska Isiskulten. Grekerna identifierade honom (delvis) med Hermes, under benämningen Herm-anubis. K. P.

Anūkis (egypt. *Anoket*), egyptisk gudinna, gemål till guden Knufis (se d. o.) och liksom denne före-trädesvis dyrkad vid första katarakten. Hennes roll liknar mycket Neftys'. Grekerna identifierade A. med Hestia. K. P.

Anund, namn på flere svenska furstliga personer i äldre tider.

1. A. Yngvarsson, en af Ynglingasagans Uppsalakonungar. Han lät röja skog, odla och bygga vägar, hvarför han kallades Braut-Anund, "Väg-Anund". Under en resa skall han vid ett ställe, som af sagan kallas Himmelshed, hafva omkommit, enligt Snorre genom jordskred, enligt Ynglingatal för en dråpares hand af oäkta börd, hvilken "Historia Norvagiæ" upplyser hafva varit hans (half)broder Sigvardus. Han var fader till Ingjald Illråde.

2. En svensk konung, samtidig med Ansgarius och omnämnd endast i dennes lefvernesbeskrifning. Det berättas, att han blef fördrifven, men återkom med dansk hjälp. För öfrigt äro hans öden okända.

3. A. Jakob, svensk konung, son till Olof Skötkonung och född troligen kort efter faderns öfvergång till kristendomen (1008). 1019 blef han

af folket, som var missnöjdt med Olofs styrelse, tagen till medregent åt denne. Enär det utländska namnet Jakob ej behagade folket, utbyttes det mot Anund, som hade mera inhemsk klang. I historien kallas han vanligen med båda namnen. Efter faderns död (1022) blef han ensam konung. Med sin svåger, konung Olof Haraldsson i Norge, stod A. i nära vänskapsförbindelse. Vid ett personligt möte i Konghäll våren 1026 ingingo de båda konungarna förbund mot Knut den mäktige i Danmark och kämpade följande året emot honom i slaget vid Helgaån. Äfven då Olof 1030 tågade genom Sverige upp till Stiklastad, fick han bistånd af Anund. En gammal inhemsk konungalängd omtalar, att A. i sina bestraffningar var ifrig att bränna lagbrytares hus, hvarför han fick tillnamnet Kolbränna. Adam af Bremen berömmer honom såsom god kristen. Död före 1047.

4. En son till konung Emund gamle, omtalad hos Adam af Bremen. Af sin fader sänd på eröfringståg österut, skall han hafva kommit till ett "terra feminarum" (kvinnoland, förmodligen "kvänernas land"), hvars invånare förgiftat brunnarna och därigenom bragt A. och hela hans här om lifvet. R. T. (B—E.)

Anund Jonsson, vigd till biskop i Strängnäs 1277, d. 1291, uppbyggde Strängnäs domkyrka, som dock förstördes af vådeld själfva invigningsdagen. A. tillhörde en mycket rik frälseslägt, som i vapnet förde tre stjärnor på en snedbjälke. R. T.*

Anundshögen. Se Badelundsås.

Anundsjö, socken i Västernorrlands län, Nätra tingslag. 2,704 kvkm. 6,956 inv. (1902). A. utgör ett konsistoriellt pastorat i Härnösands stift, Ångermanlands nordvästra kontrakt.

Anunnäki, *bab. myt.* Se Babylonien.

Anüra (af grek. nekande *an* och *urā*, svans, stjärt), "stjärtlösa", *zool.*, en afdelning groddjur. Se Amfibier.

Anuradja. Se Anaradjapura.

Anurāga. Se Anaradjapura.

Anuri (af grek. nekande *an* och *ūron*, urin), *med.*, urinafsöndringens upphörande.

Ānus (lat.), *anat.*, tarmkanalens bakre (nedre) öppning hos djuren. Människan uttömmer genom anus endast exkrementerna; hos en del djur (fåglar, kräldjur, amfibier äfvensom några lägre däggdjur m. fl.) mynna anus samt köns- och urinorganen ut genom en gemensam öppning: kloaken (jfr Kloakdjur). Människans anus hålles sluten af två ring-

muskler. Den öppnas dels genom inverkan af e
lyftmuskel (*musculus levator ani*), dels genom bu
pressens tryck på de i tarmens nedre del befintli
exkrementerna. Samlas af en eller annan o
sak exkrementerna i ändtarmen, hårdna de, oc
vid deras utgång händer då, att den anus or
gifvande innersta hinnan brister på ett eller fle
ställen och sprickor (*fissurer*) uppstå. Af liknan
orsak kan en större eller mindre del af tarmen u
tränga genom anus, en åkomma, som fått namn
framfallen ändtarm (*prolapsus ani*). G. V. D.*

Anvari, persisk skald. Se Enveri.

Anvers. Se Antwerpen.

d'Anville [dāvi'l], Jean Baptiste Bou
guignon, fransk geograf och kartritare, f. 169
i Paris, d. 1782. Vid 22 års ålder utnämnd
han till kungl. geograf och blef 1775 adjoint v
vetenskapsakademien i Paris. Af hans kartor (h
utgaf 211 sådana) må nämnas *Atlas général* (173
—80) och *Atlas antiquus major* (12 bl.), hvart
Géographie ancienne abrégée (1768; 3 bd) utgjor
texten. Hans *Traité des mesures itinéraires ancie
nes et modernes* (1769) är ännu af vikt vid studiet
den gamla geografien. Hans värdefulla kartsamli
(10,500 nummer) blef efter hans död af frans
regeringen inköpt för kungliga biblioteket i Par

Anvisning 1. Assignation, *hand.*, ett dok
ment, genom hvilket en person (anvisaren
assignanten) anmodar en annan (den, på hvilk
anvisningen göres, assignaten) att åt
tredje person (anvisningsemottagaren
assignataren) utbetala en summa penning
inom en viss angifven tid. Anvisningen är ej bi
dande för assignaten, förrän han accepterat (godkä
densamma; men detta accept befriar ej assignant
från den förbindelse han iklädt sig genom anv
ningens utfärdande, ty denna förbindelse upph
först när den i anvisningen utsatta penningsumm
blifvit betald. (Jfr stadgandet i k. förordn. om U
sökningslagens införande § 10 mom. 4, där anvisning
kallas invisning; k. förordn. om stämpelafg
upptager emellertid en rubrik för anvisning.) Svens
postverket utfärdar postanvisningar och f
medlar telegrampostanvisningar. A
visningarna skilja sig från trattorna (växlarr
vanligen endast därigenom, att de i sin text kal
anvisning och icke växel, men de äro
underkastade växellagens stränghet. Ett slags a
visning är äfven checken (se Check). Anvisni
eller "anvisning på bank" kallades fordom i dagl
tal en anvisning för uttag å i en bank innestäen
tillgodohafvande (å giro-, folio- och dylika räkninga
numera användes i texten till dessa anvisningar or
check. — På några utländska handelsplatser m
högt utveckladt kreditsystem nyttjas ett slags anv
ningar, vanligen kallade "platssedlar", hvilka
betalbara "vid uppvisandet" och måste inkasse
samma dag de utställas. — En anvisning kan äf
afse utlämnandet af en vara eller dylikt och kal
då vanligen leveranssedel. Jfr Mandat
Växel. (RM.

Använd botanik, botaniken i dess tillämpn
på medicinen, trädgårdskonsten, landtbruket o. s.
Under de senaste årtiondena har den använda
taniken vunnit en utveckling, om hvilken man
knappast kunde göra sig en föreställning. Den
dittills en gren af botaniken, med hvilken vet

tapsmännen knappast befattade sig, men har nu ırvärfvat sig en erkänd och hög plats nästan öfver-llt. Man har insett, att ett ofantligt arbete återstår tt utföra, innan kulturväxterna i ordets allra vid-räcktaste bemärkelse och dessas fiender inom växt-ärlden blifva på ett tillfyllestgörande sätt kända, ımt att denna kännedom, då den vunnits med llhjälp af fullt vetenskapligt arbetssätt etc., äfven ör den rena botaniken är af fullt lika stort värde om någonsin kännedomen om de vilda växterna. Då därtill kommer, att vida större materiella hjälp-medel naturligen oftast stå till buds för under-ökningar, som åtminstone indirekt snart nog komma en materiella kulturen till gagn, är det lätt be-ripligt, att äfven män med vår tids yppersta etenskapliga bildning hafva begynt egna sitt lif åt ndersökningar, hvilka falla under rubriken använd otanik. Detta har å andra sidan haft till följd, att e resultat, som vunnits för det praktiska lifvet redan nder den korta tid, som denna riktning gjort sig ällande, hafva blifvit af den vikt och betydelse, att et botaniska arbetet på detta område omfattats med tt alltmer stigande intresse såväl af regeringarna nästan alla kulturstater som ock af den stora all-mänheten. Belysande i detta afseende är den be-ydelse de ursprungligen rent botaniska undersök-ingarna öfver bakterier och andra lågt stående svam-ar fått för medicinen; den omgestaltning bryggeri-ndustrien undergått genom studiet och renodlingen f jästsvamparna; det inflytande det efter rent etenskaplig metod utförda studiet af vinstockens iologi m. m. haft för bekämpandet af fylloxeran; en roll växtfysiologien alldeles omedelbart spelat ch spelar för det rationella landtbruket m. m.

En af de tidigaste ansatserna i Sverige till botani-ens tillämpning på landtbruk var anställandet af n vetenskapligt bildad botanist vid Landtbruks-kademiens agrikulturkemiska anstalt å dess experi-mentalfält vid Albano nära Stockholm. De arbeten, om därmed togo sin början, föranledde, att riks-dagen 1885 beviljade medel till en v ä x t f y s i o-l o g i s k f ö r s ö k s a n s t a l t. Denna har sedan ess varit centralpunkten för de praktisk-botaniska ndersökningar på vetenskaplig bas, som utförts i verige, äfven om senare uppkomna institutioner, åsom S v e r i g e s u t s ä d e s f ö r e n i n g, med ramgång arbetat i samma riktning. I Sverige har rbetet hittills gått åt tvenne håll. Å ena sidan har man genom ett noggrant systematiskt och biologiskt tudium af de i landet allmännare kulturväxterna rbetat på att lära känna dessa på ett annat och ättre sätt än hittills varit fallet samt sedermera ed stöd af denna kännedom sökt "förädla" dem skilda riktningar, motsvarande olika klimatiska förhållanden och olika användningar för dem. Bland rbeten utförda med detta mål för ögonen äro att ämna J. Erikssons i "Medd. från K. Landtbruks-kad:s exp.-fält" (n:r 5 och 27) utgifna "Studier ch iakttagelser öfver våra sädesarter" (1889) och "Bidrag till det odlade hvetets systematik" (1892) amt hans "Typsamling af inom Sverige mognade ädesvarieteter" (3 faskiklar 1889—92, innehållande le förnämsta hvete- och kornvarieteterna). Det iologiska området beträddes af Th. v. Nergaard i rbetet "Normalsystem för bedömande af axets norfologiska sammansättning hos våra sädesslag" (i "Allm. sv. utsädesför:s årsber." 1887), i hvilket förf. sökte genom noggranna detaljundersökningar af sädesaxets byggnad sätta denna i relation till for-mernas kulturvärde (korrelationsfenomen). Dessa studier hafva allt framgent fullföljts vid Sveriges utsädesförenings försöksanstalt vid Svalöf i Skåne. I den af föreningen utgifna tidskriften har offentlig-gjorts en serie meddelanden härom, bland hvilka må framhållas dels de utförda korsningsförsöken, dels de rena urvalsförsök, som i praktiskt vetenskapligt syfte företagits. Försöksstationen vid Svalöf har under ledning af Hj. Nilsson bragts upp till rang af en bland de förnämsta i Europa. Se vidare S ä d e s f ö r ä d l i n g.

År 1895 grundlades en af riksdagen beslutad försöksanstalt i Luleå, kemisk-växtbiologisk anstalt, vid hvilken under ledning af d:r P. Hellström landt-bruksvetenskapliga undersökningar bedrifvas. An-staltens verksamhet publiceras i dess årsredogörelser. Anstalten är världens nordligast belägna växtbio-logiska station.

Den andra riktning, i hvilken nu ifrågavarande undersökningar gått, är den patologiska. Samtidigt med att i vårt land ett rationellare och intensivare jordbruk började bedrifvas, öppnades ock ögonen för de oerhörda förluster landet led därigenom att kulturväxterna skoningslöst härjades af sjukdomar, orsakade dels af parasitsvampar, dels af skadeinsekter. Exempelvis må nämnas, att år 1889 minskades hafreskörden i vårt land af sådana orsaker med omkr. 162 mill. kg., värda omkr. 16 mill. kr. Då man sökte botemedel mot dessa härjningar, kom man snart nog till klar insikt om, att särskildt växtsjuk-domarnas beskaffenhet och natur voro endast ytterst bristfälligt kända. Från den ofvan nämnda växt-fysiologiska anstalten hafva viktiga bidrag till en bättre kännedom utgått i en serie publikationer, hvilka utgöra betydande förarbeten till en på vetenskapen grundad kamp mot kulturväxternas fiender. — Studet af kulturväxternas sjukdomar inträdde 1890 i ett nytt skede genom landtbrukskongressen i Wien. De spridda ansatserna samlades då till ett internationellt samarbete, hvilket tog sig uttryck i den af "Die internationale phytopathologische kommission" utgifna "Zeitschrift für pflanzenkrankheiten". Insikten om betydelsen af kraftigt arbete hade emel-lertid redan i Sverige föranledt regeringen att 1890 bevilja 10,000 kr. för en speciell undersökning af sädesrosten, hvilken utförts af J. Eriksson och E. Henning. Den afslutades 1894, och redogörelsen publicerades i ett större arbete, "Die getreideroste" (Stockh. 1896).

Äfven på skogshushållningens område har man kommit till insikt om att noggranna vetenskapliga undersökningar fordras för att vinna säker känne-dom om flera af denna näringsgrens lifsfrågor, såsom om hastigheten i skogens återväxt, om det inflytande växtsamhällenas beskaffenhet utöfvar på denna etc. Såväl på enskild väg som från statens sida har ock en serie undersökningar af nu ifråga-varande slag blifvit utförd. Flere tidskrifter finnas också, som behandla skogsvårdsfrågor och därmed sammanhängande spörsmål, bland dem "Tidskrift för skogshushållning" och "Skogsvårdsföreningens tidskrift". 1902 togs ett ytterst viktigt steg framåt, i det då grundlades och organiserades "Statens skogsförsöksanstalt" ("Forstliga försöksanstalten"), som f. n. är förlagd till Stockholm. Den är fördelad

på 2 afdelningar, en skoglig och en botanisk. Den förra drifver rationella undersökningar i skogsvårdsfrågor, såsom gallring, afverkningsmetoder och kulturåtgärder m. m., medan den senare arbetar på lösandet af skogsvårdens biologiska problem, såsom angående skogssamhällenas utvecklingshistoria och lefnadsvillkor, våra viktigare trädslags fysiologi, olika trädraser, markfrågor o. s. v. Staten utgår f. n. med 16,000 kr. Under senaste tid ha flere frökontrollstationer inrättats, med ändamål att undersöka ett utsädes beskaffenhet, såsom groningsförmåga, frihet från inblandning af ogräsfrön och främmande beståndsdelar m. m. Se Frökontroll. G.A.(G.O.R.)

Anxur. Se Terracina.

Anzengruber, Ludwig, österrikisk dramatiker och novellförfattare, f. 1839 i Wien, d. 1889 därst., var i ungdomen skådespelare. I hans många folkskådespel, till större delen författade på landsmål och Wiendialekt, skildras sedliga och religiösa konflikter med realistisk kraft och ofta i varmt poetiska färgtoner. Diktionen har en tändande styrka. Till A:s bästa pjäser höra *Der pfarrer von Kirchfeld* (1870, ett angrepp på prästväldet), *Der meineidbauer* (1871), som rör sig kring hyckleriets och vantrons fördärflighet, bondekomedien *Die kreuzelschreiber* (1872), *Das vierte gebot* (1877), en tragisk satir på wienarnas sorglösa lättsinne, *Der ledige hof* (s. å.; "En gård utan husbonde", 1883), *Ein faustschlag* (1878; arbetarefrågan) och julkomedien *Heimg'funden* (1885). A. skördade framgångar äfven med byhistorierna *Der schandfleck* (1876, flera uppl.; "En skamfläck", 1897), *Dorfgänge* (2 bd, 1879), *Allerhand humore* (1883) och *Der sternsteinhof* (2 bd, 1886, 2:a uppl. 1891; "Helen Zinshofer", 1898), som är hans bästa. Saml. skr. i 10 bd 1890 (ny uppl. 1896—99). Jfr A. Bettelheim, "Ludwig A." (2:a uppl. 1898), och W. Bolin, "Ludvig A." (1897, jämte valda berättelser af A. i svensk öfversättning). E. F—T.

Anzer, Johann Baptist von, tysk katolsk missionsledare, f. 1851 i Bajern, var sedan 1879 verksam som missionär i Kina. Till 1882 förestod han missionsseminariet i Hongkong och kallades s. å. att såsom generalvikarie i Syd-Sjantung leda den katolska missionen därstädes. A. grundlade som sådan en mängd kyrkor, skolor och välgörenhetsinrättningar. 1885 blef hans missionsområde självständigt apostoliskt vikariat, och 1886 utnämndes han till titularbiskop. Undan kinesernas våldsamheter sökte A. 1890 Tyska rikets skydd, och tyskarnas besättning af Kiautsjau föranleddes i hög grad af A:s bestämda förklaring, att en dylik åtgärd vore oundgängligen nödvändig för den kinesiska missionens bestånd och framtida utveckling. A. dog 1903 under ett besök i Rom.

Anzin [äsä'], köping i franska depart. Nord, arrond. Valenciennes, vid Schelde. 14,325 inv. (1901). Frankrikes viktigaste stenkolsgrufvor äro belägna i dess närhet.

A'nzio. Se Antium.

Aoba [ōō'bə], en af Nya Hebriderna. 325 kvkm. 10—12 tusen inv.

a. o. c., förkortning för *a'nno o'rbis co'nditi* (lat.), året (det och det) från världens skapelse, eller *ab orbe condita* (lat.), från världens skapelse.

A och O. Se A, sp. 3.

Aoidē (Ἀοιδή, eg. sång). Se Muser.

Aoke'na, en af Gambier-öarna.

Aoki, Sjuzo, japansk statsman, f. 1844, idkad sedan 1868 statsvetenskapliga studier vid tysk universitet och inträdde 1873 på den diplomatisk banan. 1874—85 var han japanskt sändebud Berlin, blef 1889 utrikesminister, men afgick 189 och återtog året därpå sändebudsposten i Berlin Han ledde därefter till 1897 de i London, Paris Wien och Bruxelles förda underhandlingarna o revision af Japans traktater med de europeisk makterna. 1898—1900 var han som utrikesministe medlem af Yamagatas kabinett. 1889 blef ha vicomte.

Aōner, invånarna i Aonien. Se Aonider.

Aonider, ett binamn på muserna. Namnet komm af Aonien, en beotisk landsdel, hvari det muserna helgade berget Helikon med källan Aganipp låg. Aonien var hos skalderna äfven namn på he Beotien.

Aōnien. Se Aonider.

Aōnius Paleārius. Se Paleario.

Aōos, fordom namn på floden Vojutsa.

a. o. r., förkortning för *a'nno o'rbis rede'mp* (lat.), året (det och det) efter världens återlösnin

Aori'st l. Aori'stus (af grek. nekande *a* o *hori'zein*, begränsa, bestämma, eller af *horisto* bestämbar), *språkv.*, en det grekiska verbet til hörande tempusform för förfluten tid. Aoriste (egentligen blott dess indikativa former) tjänstg hufvudsakligen såsom berättande tempus och mo svaras i andra språk dels af imperfektum, dels perfektum. Sitt namn har detta tempus däraf, det utsäger den förflutna handlingen blott såsc sådan, utan att i likhet med de öfriga tempo præterita (tidsformer för förfluten tid) närmare b stämma den i förhållande till någon annan handli eller förfluten tid såsom antingen samtidig och p gående (imperfektum) eller afslutad (pluskvamperfe tum). — Om aorist i sanskrit se Tempus. A. M.

Aori'stus (lat.). Se Aorist.

Ao'rta, Stora kroppspulsådern, *ana* den största pulsådern hos människan. Den går fr vänstra hjärtkammaren först uppåt, kröker så vänster, går vidare nedåt, längs ryggradens framsi i brösthålan och genom mellangärdet (*diafragm* in i bukhålan och delar sig framför 4:e—5:e lär kotan gaffelformigt i två grenar, *arteriæ ilia communes*. Detta stora blodkärl har många star grenar och afgifver sådana i alla trakter, där stryker fram. Det är hufvudröret för det arterie blodets ledning till kroppens alla delar. Jfr Brö pulsådern. G. V. D.

Hos de öfriga däggdjuren äro aortans lopp förgreningar i det väsentligaste desamma som i människan. Hos kräldjur och groddjur delar sig i två halfbågar, en till höger och en till vänst som först i abdomen mötas och bilda en gemens stam. Af dessa halfbågar bibehåller sig hos dä djuren blott den vänstra, medan hos fåglarna d emot blott den högra kvarstår. Hos fiskarna utgår egentliga aortan ej från hjärtat, utan från förenin af de blodkärl, som föra det arteriella blodet f gälarna, dit detta blod kommit såsom venöst f hjärtat genom en s. k. gäl-aorta, som förgrenat till hvarje gälbåge och dess många gälblad. F. A.

Aortit (lat. *aortitis*), inflammation i stora kro pulsådern (aorta).

Aos. Se Åhus och Ås.

Ao'sta. 1. Distrikt (circondario) i ital. prov. Torino. A. är uppfyllt af vilda berg och skogar. Den vackra Val d'Aosta mellan de grajiska och penninska alperna genomflytes af Dora Baltea; i den finnas flera mineralkällor, i synnerhet vid Courmajeur. Flera fästningsverk bevaka denna ingång till Italien. De fattige invånarna lida mycket af cretinism. — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, vid östra stranden af Dora Baltea, just där vägarna över Stora och Lilla S:t Bernhard förena sig. 83 m. öfver hafvet. 7,554 inv. (1901). Handel med vin, ost och läder. En fästning, benämd *Civitas Augusta* och *Augusta prætoria*, grundlades på denna plats (25 f. Kr.) af Augustus, sedan han besegrat det kringliggande landets invånare. Ännu finnas det var storartade fornlämningar, såsom en väl bibehållen triumfbåge med 10 korintiska marmorpelare. — Efter denna stad bär en prins af italienska konungahuset hertigtitel. Nuvarande hertig af A. är prins Emanuel (f. 13 jan. 1869), äldste son till hertig Amadeo af A. (se Amadeus 3). Han förmälde sig 25 juni 1895 med prinsessan Hélène af Orléans (f. 1871), en dotter till grefven af Paris.

A outrance [otrã's], fr., till det yttersta. Bekant är Gambettas lösen *guerre à outrance*, "krig till sista man", under fransk-tyska kriget 1870—71.

a. p., förkortning antingen för *anni præse'ntis* (*a. præs.*), lat., det innevarande årets, eller *anni præte'riti* (*a. præt.*), lat., det förflutna årets.

Apa, *zool.*, släktet *Simia* i Linnés system, där detta släkte jämte människan, pysslingarna och fladermössen, under det gemensamma namnet *Primates*, utgjorde den högsta ordningen af däggdjurens klass. Efter många olika försök till en naturlig uppställning af däggdjuren (se d. o.), därvid man bl. a. än uteslutit, än ånyo upptagit människan i det zoologiska systemet, har man på senare tider i viss mån återgått till Linnés ofvan antydda åsikt, då man af människan och de egentliga aporna bildat en ordning under det af Linné föreslagna namnet. Till denna lösning af frågan om apornas systematiska ställning har man blifvit ledd hufvudsakligen genom den obestridliga sanningen, att aporna skilja sig betydligt mera från hvarandra, än de högst utbildade bland dem skilja sig från människan. Se Primates.

Apa, *sjöv.*, benämning på tvenne slags stormsegel. Det ena slaget, kalladt stagapa, rätteligen nesan-stagsegel, är ett snedsegel, hvilket göper på mesanstaget och utgör det nedersta seglet, som kan föras emellan de aktersta masterna. Det andra slaget, gaffel-apan, är ett gaffelsegel, som sitter på bakre kanten af stormasten och med övre delen är fäst vid eller löpande på en s. k. gaffel. Jfr Segel. R. N.*

Apacherna (Apa'tsjerna), en krigisk indianstam, kringströfvande i Texas, New Mexico och Arizona i Förenta staterna samt i Sonora, Chihuahua och Durango i Mexico. De äro ett ryttarfolk, som lefver af jakt och plundring, och hafva envist motsatt sig alla civiliseringsförsök. Först på senare tiden har det lyckats unionsregeringen att få de fleste af dessa indianer att bosätta sig på reservationer. 1890 bodde 4,550 i Arizona, 1,600 i New Mexico och 337 i Indianterritoriet. De tillhöra den sydligaste hufvudgrenen af den atabaskiska språkfamiljen. Jfr Buschmann, "Das apache als eine athapaskische sprache erwiesen" (1860—63).

Āpafi (Apafy). 1. Mikael I, furste af Siebenbürgen, f. 1632, d. 1690, af en till lågadeln hörande släkt, utmärkte sig under furst Georg II Rákóczy på dennes fälttåg till Polen 1656, blef 1661 utropad till furste af Siebenbürgen och bibehöll sig sedan med turkisk hjälp. Slutligen måste han (1686) erkänna Österrikes öfverherrskap. — 2. Mikael II, den föregåendes son, f. 1680, d. barnlös 1713, måste först fly för den af Turkiet understödde pretendenten Emmerich Tököly, men återkom 1692 med österrikisk hjälp. 1696, då han vägrade efterkomma österrikiska regeringens fordran att han skulle afstå från sin furstevärdighet, fördes han till Wien. Där afsade han sig 1697 sina anspråk mot årlig pension och lefde sedan som privatman med titeln "riksfurste". Jfr Siebenbürgen.

Āpafy. Se Apafi.

A'page (grek.), vik hädan! gå bort! Jfr Vade retro me, satana.

Apagōge (grek. *apagogē*, bortförande, lat. *dedu'ctio ad absu'rdum*, förande till det orimliga), *log.*, indirekt bevis för ett påstående genom att uppvisa falskheten af dess motsats, d. v. s. af alla andra möjligheter.

Apagōgiskt bevis (Apagoge), *log.* Se Apagoge.

Apalacher [-la'tʃer] l. Appalacher, eg. *apalachtschi okli*, "människorna på andra stranden", en gren af stammen markoki l. creek, som bodde vid Chattahoocheefloden, på gränsen mellan de nuvarande staterna Alabama och Georgia, och vid kusten ända till Florida. De kommo under spanskt herravälde, och en del kristnades, men flydde för alibamuernas infall mot sydväst till det franska territoriet och slogo sig ned vid Mobilefloden i Alabama. Stammens sista rester, 14 familjer, lefde 1815 vid Bayon Rapide i Louisiana. Namnet finns kvar i Apalacheeviken och Apalachicolafloden. Creekspråket har behandlats af H. F. Buckner (Marion, Ala. 1860) samt af Brinton i "Contributions to a grammar of the Muskokee" (Philad. 1870).

Apalachicola. Se Appalachicola.

Apanage [apanã'ʃ], fr. (mlat. *panagium* l. *apanagium*, af *panis*, bröd), underhåll, särskildt de medel, som af folkombuden anslås till underhåll för de yngre medlemmarna af regenthuset. Fordom anvisades i detta syfte vanligen afkastningen eller den behållna inkomsten af vissa län, slott och kungsgårdar; numera utgår beloppet merendels i penningar. De anslag, som lämnas till underhåll åt den regerande fursten, kallas vanligen civillista. — Apanage-bönder kallades fordom i Ryssland de lifegne på de till regenthusets underhåll anslagna kronoegendomarna. J. H.*

Apanage-bönder. Se Apanage.

Apa'rt (af fr. *à part*), vid sidan, afsides, för sig själf, särskildt.

A pa'rte a'nte (lat.), "från delen före", och *A parte post* (lat.), "från delen efter", skolastiska termer, med hvilka beteckades, att Gud är oändlig såväl med hänsyn till det förflutna (*ante*) som till det framtida (*post*). S—E.

Apartema'ng (fr. *apartement*), afsides beläget rum; afskild del af ett hus; hemlighus. Jfr Apart.

Aparteme'nt [franskt uttal: apartmã']. Se Apartemang.

Apati (grek. *apa'theia*, af nekande *a* och *pa'thos*, sinnesrörelse), frihet från sinnesrörelse (affekt), sinneslugn. Apati var det sedliga idealet för cynikerna och stoikerna. Den stoiske vise skulle ej låta leda sig af känslor; han borde därför icke låta dem taga den våldsamma formen af sinnesrörelser, utan genom insikten om att njutningen ej är något i och för sig godt, smärtan ej något i och för sig ondt, behärska dem och i stället låta leda sig blott af sitt förnuft. Detta var enligt stoikerna den sedliga apatien. — I hvardagligt språkbruk användes uttrycket apati äfven i en annan bemärkelse, betecknande känslolöshet och likgiltighet, ofta en följd af föregående häftig sinnesrörelse eller öfveransträngning. I denna betydelse innebär ej apatien sedlig styrka, utan är ett svaghetstillstånd hos känsla och vilja. S—E.

Apatin, köping i ungerska komitatet Bács-Bodrog, vid Donau. 13,000 inv. (1901), de fleste tyskar. Sidenväfverier.

Apatit Werner (af grek. *apata'ein*, bedraga; mineralet förväxlades nämligen länge med fluorit, akvamarin o. s. v.), *miner.*, kristalliserar i hexagonala prismor, färglösa eller af hvit, grå, grön, röd, blå eller gul färg med glas- eller fettglans. Kemisk sammansättning: apatiten antages bestå af två substanser, fluorapatit och klorapatit, $Ca_5 P_3 O_{12}$ (Fl, Cl) = 50 % kalk, 42,3 % fosforsyreanhydrid, 7,7 % fluorkalcium (i klorapatiten ersatt af klorkalcium). Eg. vikt = 3,16—3,22. Mineralet utvecklar vid uppvärmning ett vackert fosforescerande ljus. Det är under form af långa fina nålar eller korta pelare vanligt i kristalliniska bergarter, granit, diorit, diabas, gabbro, basalt, glimmerskiffer o. s. v., samt på gångar och lager, t. ex. vid Grängesberg och Gällivare. A. HNG.

Apatitens tekniska betydelse härleder sig från dess höga fosforsyrehalt, hvilken har gifvit densamma användning dels såsom råämne för beredning af konstgödningsämne, dels inom metallurgien. Som bekant är det genom vittring af apatit som åkerjorden erhållit den halt af fosforsyra, som är nödvändig för växternas näring. I apatiten förekommer fosforsyran i form af trebasiskt fosfat samt kan i denna form ej lösas i marken och bilda växtnäring. Behandlas däremot apatiten med svafvelsyra (se Superfosfat), erhålles enbasiskt fosfat samt fri fosforsyra, hvilka lätt lösas och upptagas af växterna. Det är hufvudsakligen på tvenne ställen som apatiten förekommer utan främmande inblandningar i så stor mängd, att den är brytvärd för superfosfatfabrikation, näml. dels i Canada, i provinserna Ontario och Quebec, där 30,000 tons årligen brytas, dels vid Ödegården i Norge, hvars årliga produktion är 8,000—10,000 tons. — I Sverige förekommer apatiten som gångart i järnmalmslagren vid Grängesberg och Gällivare, och denna apatithalt gör dessa malmer fosforrika (ända upp till 2 à 3 % fosfor) och sålunda begärliga för framställning af tackjärn för basisk bessemerfärskning. Vid denna stålframställningsprocess ingår fosforn i slaggen, som genom lämplig kalktillsats göres fyrbasisk. Denna slagg, innehållande sålunda fyrbasiskt fosfat, hvilket är lösligt af markens syror, är ett viktigt gödningsämne under namn af tomasslagg. — Då det genom den s. k. apatitkommissionens undersökningar 1890 visat sig, att i Sverige apatiten icke förefanns i större kvantitet i annan form än intimt blandad med magnetit, gjordes försök att skilja den från järnmalmen och öfverför densamma till gödningsämne. Den mest lyckade upp finningen gjordes af prof. J. Wiborgh, som fann, at om apatiten efter finmalning och magnetisk separerin från järnmalmen uppblandades med soda, behöfde ej högre värme än 900—1,000°, för att den skull förena sig med alkalierna i sodan till fyrbasisk lösligt fosfat. Enligt denna princip upprättades e fabrik å Svartön vid Luleå för fabrikation af s. k wiborghsfosfat, hvilket i halt af löslig fosforsyr visade sig kunna täfla med superfosfat. Fabrike upphörde dock år 1903 med sin verksamhet. G. D.

Apa'tsjerna. Se Apacherna.

Apatürierna, en årlig fest hos forntidens atenar och andra greker af den joniska stammen. Vi denna fest hade familjefäderna att inför medlemmarn af sitt släktförband (*fratria*) anmäla sina under år födda barn (enligt en annan notis de barn, so uppnått tre eller fyra års ålder) för att, sedan dess äkta härkomst blifvit tillbörligen styrkt, få de införda i fratriens matrikel. För hvarje sådant i registreradt barn offrades ett får eller en get. O från något håll protest inlades mot barnets äk härkomst, hänsköts denna fråga till fraterna, geno hvilkas dom äfven de, som obehörigen vunnit inträ i fratrien, kunde därifrån uteslutas. Platon förtälje att vid samma tillfälle hållits ett slags examen m de barn, som uppnått skoläldern. I Aten firad apaturierna i månaden pyanepsion (okt.-nov.) o räckte i tre (eller fyra) dagar. A. M. A.

A'pavatn (Apsjön), en ganska stor insjö i södra Island, icke långt från Geysir.

A. p. C. eller A. p. C. n., förkortn. för *Ante post Christum natum* (lat.), året (det och det) eft Kristi födelse.

Apebrödsträdet, *bot.* Se Adansonia.

A'peiron (grek.), "det oändliga", Anaximandro beteckning för alltings urämne.

Apel (Äppleträd), *Pyrus malus*, *bot.*, af n fam. *Rosaceæ*, torde få anses såsom till utseend allmänt bekant. Vi påminna endast om dess yfvi rundade krona — hos detta liksom hos körsbä trädet, plommonträdet m. fl., har man anmärkt egendomlig likhet i form mellan trädet själf o dess frukt —, dess för ett träd i vårt klimat ovanl stora och väl utbildade, reguljära, efter 5-talet b dade blommor, hvilka, ordnade i små flockar, unc senvåren nästan täcka kvistarna, dess lätt affallan på insidan hvita, på utsidan i rosenrödt dragan kronblad, slutligen det för trädet egendomligas de rundade, vid basen intryckta äpplena, v ligen, ehuru ej alldeles riktigt, ansedda som frukt Den egentliga frukten är nämligen det s. k. kä huset, hvilket är bildadt af 5 stjärnlikt ordna något sammanvuxna rum med pergamentarta tunna väggar. Detta kärnhus är insänkt uti c sammanväxt med fruktfästet, som bildar äppl köttiga hufvudmassa. I spetsen visar detta en li urnelik fördjupning, som i kanten bär de vissn foderbladen, i bottnen ståndarna och stift Äpplet är alltså en s. k. falsk frukt. — Eh äfven veden af apeln för sin styrka och hård med rätta skattas högt som virke, är det d naturligtvis egentligen äpplena, som ge trädet d betydelse. De bättre äppelsorterna äro också räkna bland de ädlaste frukter naturen skänker Det är fördenskull ej underligt, att äpplet v

i välbekant frukt alltifrån äldsta tider, såsom an kan se af många urgamla folksagor och myter . ex. om Iduns äpplen). De sämre äppelsorterna an man med fördel tillgodogöra sig genom beredning f cider och ättika; i synnerhet cidertillverkningen r på åtskilliga orter en viktig näringsgren. — annolikt är apeln hos oss lika litet som i det friga Europa ursprungligen inhemsk. Som dess ädernesland får man väl anse västra Asien, hvilket ränkt oss flertalet af våra vanligast odlade växter ivete, korn, plommon, körsbär, syrener, törnrosor . fl.). Men apeln förvildas lätt, och som den trifves äl i det förvildade tillståndet, har under tidernas pp en ras utbildat sig, som numera kan betraktas om verkligen vild, nämligen surapeln, hvilken åde i utseende och karaktär betydligt afviker rån den odlade formen. Den har tätare, mer eller indre busklik växt, med tornspetsade grenar; laden äro alldeles glatta, liksom äpplena, hvilka ro små och sura samt uppbäras af längre och inare skaft. Surapeln är tämligen allmän i lundar ch ängsbackar öfver hela södra och mellersta Sverige. e vidare Pyrus och Äpple. S. A.*

Apel, Johann August, tysk författare, f. .771 i Leipzig, d. 1816 som rådsherre där, skref lere skådespel med antika ämnen och samlingar af folkliga berättelser, bl. a. *Gespensterbuch* (4 bd, 810—14; jfr Friskytt). A. författade äfven n *Metrik* (1814—16; ny uppl. 1834), banbrytande för de nyare åsikterna om den antika versens rytmik.

Apelblad, Jonas, resebeskrifvare, f. 1717 i Vadstena, d. 1786 på Åkerby i Södertörn. Sedan han blifvit docent i österländska språken vid Uppsala universitet, företog han en resa genom en del af Tyskland. Om denna färd utgaf han *Resebeskrifning öfver Pommern och Brandenburg* (1757), som öfversattes på tyska, samt *Resebeskrifning öfver Sachsen* 1759). Hemkommen blef han adjunkt i grekiska och hebreiska språken samt 1762 lärare för prins Karl (Karl XIII). 1763 fick han lagmans titel, ådlades 1766 och kallade sig då "af A.", men blef aldrig introducerad på riddarhuset. På Uppsala bibliotek förvaras hans *Bibliotheca* (l. *Suecia literata*) *illustris*, 3 bd, med uppgifter om svenska adelsmäns skrifter jämte knapphändiga biografier, och *Anonymi et pseudonymi Suecia*, 4 bd o. suppl. Båda arbetena äro i handskrift. (R. G.)

A'peldoorn [-dårn], köping i nederländska provinsen Geldern, 30 km. n. om Arnhem. 25,834 inv. 1900). Många pappersfabriker, som mest arbeta för export till Ostindien. I grannskapet ligger det kungliga lustslottet Loo.

Ape'lles (grek. *Ἀπελλῆς*), den grekiska konstens utmärktaste målare, Alexander den stores vän, f. 356 f. Kr., d. 308, var enligt några född på ön Kos, men enligt en mera sannolik uppgift i Kolofon, nära Smyrna. A., som först lärde konsten i Efesos, men sedan hos Pamfilos i Sikyon, förenade den joniska målareskolans blomstrande kolorit och behag med den sikyoniskas företräden i teckningen, och till båda dessa skolors egendomligheter lade han sina medfödda anlags stora företräden. Som bevis på hans "charis" nämnes alltid främst hans bild af *Afrodite anadyomene*, hvilken målning, urspr. uppställd i gudinnans tempel på Kos, genom Augustus kom till Julius Cæsars tempel i Rom, men redan på Neros tid var förstörd. Ej mindre berömdt var A:s porträtt af *Kampaspe*, Alexanders älskade. Ingen annan än A. fick tillåtelse att måla *Alexanders* porträtt, likasom Lysippos ensam fick utföra det plastiskt och Pyrgoteles hugga det i sten. Berömdast bland A:s porträtt af Alexander var det, som fanns i Artemistemplet i Efesos, där hjälten var afbildad med blixten i handen. A:s "förtalet" gaf Botticelli motivet till hans berömda tafla öfver samma ämne i Uffizierna i Florenz. Efter Alexanders död begaf sig A. till konung Ptolemaios i Egypten, men återvände snart till Grekland, där han dog. Han efterlämnade flere afhandlingar öfver målarekonsten, och på Plinius' tid funnos ännu trenne dylika öfver målarekonstens hemligheter. — Många äro de anekdoter, med hvilka senare tider omgifvit A:s person, och flere af hans utsagor hafva blifvit ordstäf. Så t. ex. hans svar till en skomakare, som en dag hade gjort en riktig anmärkning om en af A. målad sko, men som nästa dag gjorde en dum anmärkning om en af honom målad vad: Skomakare, blif vid din läst! (lat. *Ne sutor ultra crepidam!*), och hans bekanta valspråk: Ingen dag utan linjeöfning (lat. *Nulla dies sine linea*). L. D.

Apelsin (Söt orange), den klotrunda, glatta och guldgula, i det merendels blekgula köttet söta och lindrigt syrliga frukten af oranger trädet (*Citrus aurantium*. Se Citrus). Ordet betyder egentligen "äpple från Sina" (Kina), hvilket land tros vara hemorten för frukten, som först i början af 1400-talet kom från Indien till Europa. Numera är trädet föremål för en mycket utbredd odling i hela södra Europa, på Medelhafsöarna, i Nord-Afrika och Kaplandet (där oranger träden bli stora som ekar), i orienten, Nya Syd-Wales, Syd-Amerika och Kalifornien. Bland de många varieteterna finnes en med blodrödt och mycket sött fruktkött, s. k. blodapelsiner. Af apelsinskalen beredas rosoglio-likör och den i parfymtillverkningen använda apelsinoljan (se d. o.). Såsom allmänt omtyckt förfriskningsmedel har apelsinen blifvit en viktig handelsvara. För längre transport måste frukterna afplockas innan de äro riktigt mogna samt en för en invecklas i olimmadt papper. Genova, Nizza och Mentone äro de förnämsta exportterna för apelsiner i norra Italien, Messina för de sicilianska, Cadiz och Malaga för de spanska, Lissabon (och Santarem) för de portugisiska. Hufvudstapelplatserna för den stora handeln med apelsiner äro för öfrigt Bordeaux och Hamburg; England importerar hufvudsakligen från Malta och Azorerna (på sommaren äfven från Venezuela). Sverige har förr nästan uteslutande importerat från Italien, numera är troligen införseln från Spanien lika stor. RM.

Apelsinolja, *kem. farm.*, den eteriska eller flyktiga oljan ur skalen å frukterna af den söta orangen, apelsinen, *Citrus aurantium* Risso (*C. aurantium* L. var. *dulcis*). Den utmärker sig genom sin behagliga lukt och användes därför i parfymer, t. ex. "eau de Portugal", hvars namn kommer däraf, att apelsinträdet i Frankrike ofta kallas "oranger de Portugal", emedan från Portugal erhållas utmärkta slag af apelsiner. Apelsinoljans kemiska och farmakologiska egenskaper öfverensstämma sannolikt på det närmaste med egenskaperna hos de många andra flyktiga oljorna ur frukterna af aurantiaceer, såsom bergamottolja, citronolja, pomeransolja, mandarinolja m. fl. Se Citronolja. O. T. S.*

Apelsinträd, *bot.* Se Citrus.

Apenni'nerna, ett till Alpsystemet hörande veckberg med jämförelsevis korta, vid hvarann lagrade kedjor, skilda genom låga pass. I norr hänga de ihop med Alperna, i söder fortsätta de öfver Sicilien till det nordafrikanska Atlas. Hela bergsystemet omfattar tre delar: Nord-A., Mellan-A. och Syd-A. 1. Nord-A. börja vid Bocchetta di Altare vid Savona (495 m.) och räcka till Metauro. De bestå nästan uteslutande af eocenlager (sandsten, märgel, skiffer), i söder också af krita; öfveralt träffas eruptiv af gabbro och serpentin, som trängt igenom eocen eller kritan. Denna del af bergskedjan omfattar två afdelningar: a) de liguriska A., från Savona till Magra och Taro eller till järnvägen från Spezzia till Parma; och b) de toskanska A., till Metauro, hvilkas högsta topp är Monte Cimone (2,165 m.). Mot s. v. ligga de apuanska A., med de berömda marmorbrotten vid Carrara. Landskapet mellan A. och Tyrrhenska hafvet upptages af de s. k. toskanska Sub-apenninerna, bland hvilka märkes den af trakyt bildade käglan Monte Amiata (1,734 m.), med kvicksilfververk. — 2. Mellan-A. bestå väsentligen af kalk och sträcka sig till Sangros och Volturnos dalar samt utgöra hela kedjans högsta parti. Äfven de delas i två afdelningar: a) de romerska A., till Tronto och Velino, med Monte Vittore, som når en höjd af 2,478 m.; och b) Abruzzerna, som kulminera i Gran Sasso d'Italia, hvars högsta topp, Monte Corno, är 2,921 m. Föga lägre är Majella, 2,795 m. I en västligare kedja ligga Monte Velino (2,487 m.) och Monte Marsicano (2,242 m.). Framför dessa berg utsträcka sig från Nera till Liri de vackra Sabinerbergen, med Monte Viglio (2,156 m.). Mellan-A. åtföljas i v. af de romerska Sub-apenninerna, mest bestående af vulkaniska bergarter, tuff och konglomerat. Man finner i detta område äfven svafvel, alun och porslinslera. Runda kratersjöar äro här vanliga. En vulkankägla är Monte Cimino (1,056 m.), hvaremot Monte Soratte (691 m.), s. v. därom, består af kalk. Albanobergen (956 m.), s. om Rom, äro en annan vulkangrupp med kratersjöar. Dess lavamassor lämnade romarna den kända "silex" till väganläggningar och "piperno" till husbyggnader, medan till praktpalatsen användes utom marmor den guldgula kalktuffen från Tibur (nuv. Tivoli), kallad travertin. Volskerbergen l. Monti Lepini äro en fortsättning af Albanobergen. — 3. Syd-A. delas i två afdelningar: a) de neapolitanska A., till Crati, bestå hufvudsakligen af kalk. De äro högst i norr och i söder. I norr träffas Montagna del Matese (2,050 m.); andra bekanta toppar äro Monte S. Angelo (1,443 m.) på Sorrento-halfön och Monte Cervati n. om Policastroviken (1,899 m.). Vid bergens södra ända når Monte Pollino 2,271 m. Det vulkaniska förlandet till dessa A. ligger rundt Neapel: i v. Flegreiska fälten med sina kratersjöar, hundgrottan o. s. v., i ö. Vesuvius (1,300 m.) och ännu längre österut den slocknade vulkanen Monte Vulture (1,330 m.). — b) De kalabriska A. bestå af en enda bergrygg af granit, gnejs och glimmerskiffer. Monte Sila ö. om Cocuzzo är 1,930 m. och Aspromonte i gruppen Montalto 1,958 m. — Till utseende äro A. mycket enformiga och ej jämförliga med Alperna. Topparna äro i allmänhet afrundade och sakna vildhet och storslagenhet, dalarna äro vattenfattiga, vegetationen torftig. Snögränsen nås ingenstädes. Litt.: Italien. J. F. N.

A'penräde. Se Aabenraa.

Apensten. Se Opensten.

Apepsi (grek. *apepsi'a*, af nekande *a* och *pe'psi* matsmältning), frånvaro af pepsin i magsaften. Dyspepsi och Magsjukdomar.

Aperçu [-sȳ], fr., hastig öfverblick; kortfatta framställning af hufvudinnehållet.

Aperēa, *zool.* Se Marsvin.

Aperie'ntia l. Aperitīva (af lat. *aperir* öppna), afförande medel.

Aperiödisk (af grek. nekande *a* och *periodis* se d. o.), *fys.*, kallas en rörelse, hvarigenom en kro närmar sig sitt jämviktsläge utan att utföra peri diska svängningar kring detsamma. Instrumen t. ex. galvanometrar, sägas vara aperiodiska, deras rörliga delar, i detta fall galvanometrarn magnetnålar, utföra en aperiodisk rörelse. Det åstadkommes genom dämpning. De aperiodiska i strumenten tillåta vanligen en snabbare aflässni än de vanliga, hvarför de särskildt äro omtyckta praktiken.

Aperiodisk eller operiodisk kallas äfven en vari tion hos någon företeelse, då variationen beror mera tillfälliga orsaker. Så t. ex. är vattnets hö i en hamn beroende dels på en periodisk variatio nämligen ebb och flod, hvilken noga kan beräkna men dels dessutom på aperiodiska variationer, h roende exempelvis på om vinden drifver vattnet i hamnen från sjön, om ett öfver hamnen liggan lågt barometertryck lyfter upp vattnet i densamm o. s. v. Dessa aperiodiska variationer kunna ej m någon större säkerhet förutsägas i afseende på s storlek. S. A—s.

Apériti'f (fr.), likör eller sup före måltiden. Aperientia.

Apertīva. Se Aperientia.

Apertörium (af lat. *aperire*, öppna), *kir.*, instrument, hvarmed en öppning utvidgas.

Apertür (af lat. *apertūra*), öppning. — *Fys.* B en spegel eller lins storleken af diametern till d cirkelyta, som är öppen för ljusstrålarna. I de äld astronomiska tuberna, som ej voro akromatisk undanskymdes randstrålarna af ett diafragma. Di igenom förminskades objektivets öppning. Term användes äfven om öppningen på de diafragm hvilka sitta på lämpliga ställen i det inre af optiska tuberna. — Med (numerisk) apertur förs man också hos en spegel den vinkel, som bildas två radier, dragna till ändpunkterna af en och sam diameter på spegeln, samt hos en lins en motsvarar vinkel, hvars spets står i brännpunkten, och hv bas är linsens diameter. R. R.

Ape'talæ (af grek. nekande *a* och *pe'talon*, bla Apetāler, *bot.*, en växtgrupp i Jussieus nat liga system. Den innefattar större delen af dikotyledoner, hvilkas blommor sakna kr blad; så familjerna *Lauraceæ* (lagerträden), *Cheno diaceæ* (mollefamiljen), *Polygonaceæ* m. fl. Återsto af kronbladslösa dikotyledoner — t. ex. *Urticac* (nässelfamiljen) och *Amentaceæ* (hängeträden) räknades af Jussieu till Polypetalæ; men äf dessa föras af nyare systematici till *Apetalæ*. Elias Fries' system benämnes gruppen *Incomple* I Hansteins system blef gruppen indragen, och till densamma räknade familjerna hafva fördelats

ka afdelningar af Eleuteropetalæ, såsom ssas lägsta former. I det nu allmännast följda stemet omfattar *Apetalæ* ordningarna *Hysteroyta*, *Thymelæinæ*, *Polygoninæ*, *Urticinæ* och *nentiferæ*. — Den förste botanist, som använde det *Apetalus* för att karakterisera en växtafdelning, r den engelske naturforskaren John Ray, i sitt 1682 gifna växtsystem. V. W. (G. L—M.)

Apetäler, *bot.* Se Apetalæ.

A peu près [apöprä], fr., i det närmaste.

A'pex (lat.), spets; de fornromerske prästernas etsiga mössa; spetsen på en kägla. — 1. *Her.* Se jälmprydnad. — 2. *Astron.* Den punkt af mmelssfären, där tangenten till jordens bana kring len träffar himmelssfären. Utdragen åt andra llet träffar samma tangent det s. k. antiapex. etta begrepp är infördt af Schiaparelli och spelar en ll i hans teori för stjärnfallen (se d. o.). 2. K. B.

Aphæ'resis (grek. *afai'resis*, borttagande), *språkv.*, elämnandet af en vokal i början af ett ord, således t motstycke till elision (se d. o.). Jfr Synkope h Apokope. A. M. A.

Aphani'ptera (af grek. *afanēs*, osynlig, och *ptero'n*, nge), *zool.*, varelser "med osynliga vingar". Se oppor.

Aphanizo'menon Morren., *bot.*, algsläkte inom ov. *Myxophyceæ*. Särskildt den hithörande arten . *flos aquæ* Ktz (jämte arter tillhörande släktena *nabæna* Bory och *Clathrocystis* Henfrey) är orsaken ll det fenomen, som benämnes "vattnets blomning" e d. o.). Växten består af ett antal till en tunn åd (0,003—0,005 mm. tjock) förenade celler. Dylika ådar äro samlade i små knippor och förekomma ta i sådan mängd, att det ser ut som om hela ttenytan vore täckt af ett tjockt blågrönt slemlager. atten, i hvilket denna växt rikligen förekommer, tydligtvis odugligt till dricksvatten och lär t. o. m. nna förorsaka att fisk, som uppträder i detsamma, assvis dör. G. A. (G. L—M.)

Apela'ndra, *bot.* Se Acanthaceæ.

Aphēlium (af grek. *apo'*, från, och *hēlios*, sol), *tron.*, den punkt i en planets eller komets bana, är afståndet från solen är störst. Aphelium finnes ott i de *elliptiska* banorna. Jfr Apogeum, erigeum och Perihelium. E. J.

A'phidæ, *zool.* Se Bladlöss.

Aphidi'phaga, *zool.*, bladlössätare.

Aphis, *zool.* Se Bladlöss.

Aphlēbior, *paleont.*, kallas egendomliga, från de ormala bladsegmenten fullständigt afvikande bladldningar, hvilka förekomma hos vissa fossila ormunkar med minst dubbelt pardelade blad. De äro ista på primärspindeln (*rachis*), vid basen af eller ellan sekundärsegmenten, och äro fullt utbildade, edan dessa ännu äro i knoppen inrullade, hvarför e antagas hafva tjänat såsom skydd för sekundärsegmenten, alldeles såsom knoppfjällen hos våra löfäd skydda och omsluta de outvecklade bladen. phlebior äro hufvudsakligen kända från stenkolsrioden, men något analoga former ("adventivblad") rekomma äfven hos vissa nutida ormbunkar inom ropikerna. Möjligen hafva aphlebiorna äfven tjänstjort såsom vattenupptagande organ. A. G. N.

Apho'dius, *zool.* Se Dyngbillar.

Aphōmia socie'lla, *zool.*, humlemalen. Se Vaxmal.

Aphrodisi'aca (lat.), dets. som Afrodisiaka se d. o.).

Aphrodite, *grek. myt.* Se Afrodite.

Aphrodite, *zool.*, en af våra största och högst utbildade borstmaskar, lefvande i hafvet, typen för en särskild familj. Se Ringmaskar.

Aphroni'trum (lat.). Se Mursalt.

Aphro'phora spumāria, *zool.* Se Stritar.

A'phthæ (grek. *a'fthai*, elakartadt utslag i munnen). 1. *Med.* Se Munsjukdomar och Torsk. — 2. *Veter.* Se Mul- och klöfsjuka.

Aphthonius. Se Afthonios.

Api [ē'pi], en af Nya Hebriderna. 507 kvkm. 7—8 tusen inv.

Apia, hufvudstad på Samoa-öarna, på norra kusten af Upolu, vid Apiaviken och vid foten af Apiaberget. 1,300 inv. (1901). A. består af en längs viken löpande gata, vid hvilken ligga omväxlande infödingarnas hyddor och främlingarnas (omkr. 300 tyskar, engelsmän och amerikaner) byggnader, fördelade i tre kvarter: den långsträckta smala halfön Mulinu, Sovalolo och Matafele. I Mulinu ligga konungens och municipalpresidentens bostäder; i Sovalolo det tyska handels- och plantagesällskapets lagerrum och kontor samt Kasino, A:s medelpunkt; i Matafele tyska konsulatet, den evangeliska och den katolska kyrkan, de flesta handelslokalerna, post och hotellen. I den tillstötande byn Apia ligga öfverdomstolen, engelska missionen och än längre bort i byn Matautu det engelska och amerikanska konsulatet. Hamnen är föga djup och öppen för nordanvinden, hvarför sjöolyckor emellanåt förekomma, sällan dock så svåra som den, hvilken egde rum 16 mars 1889, då den tyska krigsmarinen förlorade 2 fartyg, 5 officerare och 90 man.

Apia'ca, en stam bland guarani (se d. o.).

A piacere [pjatjēre] l. Alpiacere (it.), *mus.*, efter behag. Jfr A bene placito och Ad libitum.

Apiānus, Petrus (eg. Bienewitz), tysk lärd, f. 1501, d. 1552, professor i matematik vid universitetet i Ingolstadt, var en på sin tid ansedd astronom och mekaniker, uppfinnare af flere astronomiska instrument samt författare till åtskilliga vetenskapliga arbeten, bl. a. *Cosmographia* (1524).

Apiārium (lat.), bikupa.

Apicius, Marcus Gabius, ryktbar romersk läckergom, Augustus' och Tiberius' samtida. — Namnet A. upptogs efter honom af en viss Cœlius, författare till en bok om kokkonsten, *De re culinaria*, tidigast från 3:e årh. e. Kr.

A pied [piē], fr., till fots.

Apikāl (af lat. *a'pex*, spets) l. Apikält tung ljud, *språkv.* Se Kontaktsläge.

Apilari, *bot.*, en missbildning hos tvåläppiga blommor, bestående däri att öfverläppen ej blifvit utbildad. G. L—M.

Apiōl, *kem. farm.*, en beståndsdel af persiljefrönas flyktiga olja, äfven benämnd persiljekamfer (dimetyl-metyleneter af allyltetrafenol). Persiljekamfern består af i vatten nästan olösliga, hvita kristaller med svag persiljelukt och skarp, stickande smak. Apiol har försökts såsom surrogat för kinin vid frossa, men utan synnerlig framgång. C. G. S.

A'pion, *zool.* Se Fruktvifvelsläktet.

Āpis, *egypt. myt.*, de gamle egypternas helige tjur, i hvilken Osiris (Ptah) ansågs uppenbara sig och som därför på de egyptiska fornlämningarna

ofta kallas Ptahs andra lif. Han troddes vara född af en ko, som blifvit hafvande genom en blixt från himmelen och som äfvenledes var föremål för gudomlig dyrkan. A. var svart, hade en hvit fyrkantig fläck i pannan, bilden af en örn på ryggen, tvenne slags hår på svansen, en skalbaggformig knöl under tungan och en hvit, halfmånen liknande fläck

En Apis-tjur (efter en egyptisk målning).

på den högra sidan. A. var det förnämsta af egypternas många heliga djur. Han dyrkades öfver hela landet, och till hans ära firades årligen fester; i synnerhet högtidlighölls hans födelsedag. Sitt hufvudtempel hade han i Memfis, där hvar man kunde få se honom och bringa honom offer, alltid djur af hans eget släkte, och där han bevisade sin gudom genom mångahanda orakel. — En Apis-tjur fick, sades det, ej blifva äldre än tjugufem år (en viss astronomisk period). Då han uppnått denna ålder, dödades han under själfva födelsedagsfesten och nedsänktes i en helig brunn, hvars läge icke fick röjas för någon oinvigd. Dog han tidigare, blef han balsamerad och offentligen med ståt begrafven i det s. k. Serapeum vid Memfis. Efter en Apis-tjurs död rådde allmän sorg, tills en ny blifvit funnen, och en sådan, behörigen försedd med de ofvannämnda märkena, hölls naturligtvis alltid i beredskap af prästerna.

Apis-tjurarnas begrafningsplats upptäcktes 1851 af Mariette. Höga, underjordiska hvalf, urholkade i berget, gömma de tunga Apis-sarkofagerna, och utanför dessa grafhvalf funnos i bergväggen inmurade de s. k. *Apis-stelarna*, stenar med hieroglyfiska eller demotiska inskrifter, som angifva djurens födelse- och dödsdag samt lifslängd, uttryckta i år, månader och dagar af en namngifven konungs regering, och därigenom blifvit af stor vikt för den fornegyptiska kronologien. Jfr Egypten (K. P.)

Apis, *zool.* Se Bi.

Apis-cykel, en 25 år (309 synodiska månader) omfattande tidräkning, som föregifves hafva varit använd af de gamle egypterna. Det är likväl mycket ovisst, huruvida verkligen en dylik cykel kommit till begagnande såsom kronologiskt hjälpmedel. I hvarje fall äro meningarna härom synnerligen delade bland fackmännen, icke minst därför att de till vår tid bevarade Apis-monumenten ingenting upplysa om denna fråga. K. P.

A'pium grave'olens L., Selleri, *bot.*, är en tvåårig ört, hörande till nat. fam. *Umbelliferæ* och utmärkande sig genom sina glatta, glänsande, enkelt parbladiga blad, genom de i bladvecken sittande, nästan oskaftade flockarna med myc small hvita blommor, genom sina nästan klotrun frukter och genom sin starka lukt. Liksom l många andra umbelliferer blir roten genom odl köttigt uppsvälld, nästan rund. Den begagnas soppor, till sallat o. s. v., hvarför växten allmi odlas. Vildt förekommer selleriet på fuktig, he salthaltig mark i södra och mellersta Europa, och med på några ställen i Skåne. I detta tillstå anses det giftigt. S. A. (G. L—M.)

A'pium petrose'lium, *bot.* Se Persilj

Aplacentālia (af grek. nekande *a* och lat. p *ce'nta*, moderkaka), *zool.*, förr sammanfattningsna för pungdjur och kloakdjur. Sedan man lärt kän att äfven bland pungdjuren finnas former, hos hvi en moderkaka utbildas, och blifvit uppmärksam de väsentliga olikheter, som skilja pung- och klo djur, har termen öfvergifvits. L—E

Aplanāt (af grek. nekande *a* och *planān*, afvik ett af Ad. Steinheil 1866 konstrueradt fotografi objektiv, som i likhet med de af Petzval 1840 uppfur och af Voigtländer utförda ljusstarka dubbelobj tiven består af två linssystem i en och samma fattning. Mellan desamma befinner sig objektiv "afbländare", diafragma. Hvart och ett af de båda linssystem består af två linser, hvarigenom är korrigeradt för färgspridning ("akromatiskt och linsytorna äro så beräknade, att den sfäri aberrationen upphäfves; slutligen är afståndet mel de båda linssystemen så afpassadt, att af ett pl föremål erhålles en plan bild. 1882 förbättr Steinheil sin uppfinning genom att på densam använda Jena-glassorter, hvarjämte han gjorde båda linssystemen rörliga i förhållande till hvaran för olika inställning vid olika afbländning. Med diafragma, hvars diameter är $=^1/_{30}$ af brännvidd gifver aplanaten ett användbart synfält af 90° därutöfver. För mindre synvinklar kan afbländnin eller objektivets fria öppning och därmed dess relat ljusstyrka ökas till $^1/_8$. Aplanaten skiljer sig f den äfvenledes af Steinheil uppfunna antipneten hufvudsakligen därutinnan, att vid senare hvarje linspar för sig har stark sfärisk kromatisk aberration samt gifver en buktig bild och således icke ensamt kan användas såsom obj tiv. K. B

Aplanātisk (af grek. nekande *a* och *plan* afvika; "icke afvikande", "som ger riktiga der"), *fys.*, säges om linser, som blifvit befri från både sfärisk och kromatisk aberration.

Aplanogamēt (af grek. nekande *a*, *planān*, kri irra, och *game'tes*, make), *bot.*, fortplantningsc som saknar rörelseförmåga. Motsatsen kallas plan gamet. Se Conjugatæ.

Aplanospōr, *bot.* Se Chlorophyceæ.

Aplestī (grek. *aplesti'a*). Se Akori.

Aplit, *petrogr.*, en finkornig till tät, sällan p fyrisk gångbergart af ljus färg samt bestående öfvervägande kalifältspat (ortoklas) och kvarts, h till kommer något ljus glimmer (muskovit), dock ofta alldeles saknas. Bergarten benämnes Zirkel äfven *halfgranit*. E. B

Aplo'mb (fr. *aplomb*, lodrät riktning, stadga, säl het), säker hållning, stadga, tillförsikt i uppträdan — *Mus.* Taktsäkerhet; bestämdhet i föredraget.

Aplota'xis, *bot.* Se Kost-rot.

Aplÿsia, *zool.* Se Sjöharen.

Apmänniska, *zool.* Se Pithecanthropus.

Apnö (fr. *apnée*, af grek. *a'pnoos*, som ej kan andas, *fysiol.*, andningsstillestånd. Vanligen användes ina term för att beteckna det *stillestånd*, som uppr vid *luftinblåsning i lungorna* (konstgjord andg). Tolkningen af detta fenomen har varit af r betydelse för uppfattningen af andningsrörelnas utlösning. Rosenthal m. fl. antog att det mala retmedlet för andningscentrum vore en s syrebrist hos blodet. Vid riklig syretillförsel lorade blodet sin egenskap att sätta andningsntrum i verksamhet. I öfverensstämmelse härd ansåg man fostrets tillstånd af andningshvila — n s. k. *foetala apnén* — bero därpå att fostrets od vore rikt på syre. Af senare iakttagelser framr emellertid, att det normala retmedlet för andngscentrum ej kan vara syrebrist. Kolsyrehalten lodet samt framför allt vissa produkter af ämnesomtningen i musklerna anses numera vara de faktorer, n hufvudsakligen reglera verksamheten i andningsntrum. Apnén anser man vara ett hämningsnomen, som står i sammanhang med utspänningen lungorna vid luftinblåsningen. En mekanisk retng af ändförgreningarna till *nervus vagus* inom ngan anser man vara det utlösande momentet. ngående fostrets andningshvila se Foster och osterlif. J. E. J—N.

A po'co a po'co (it.), *mus.*, småningom.

Apo'cope. Se Apokope.

Apocynäceæ, *bot.*, dets. som Apocyneæ. Se erium.

Apocy'neæ, *bot.* Se Nerium.

Apocynin och Apocyneïn, *kem. farm.*, giftiga nnen ur Apocynum cannabinum L., diansk hampa (se Apocynum), verkande på ärtat likt digitalis (se d. o.).

Apo'cynum L., Hundkäl, *bot.*, växtsläkte af t. fam. *Apocynaceæ*. Af dithörande arter, hvilka la innehålla en skarp mjölksaft, odlas några stunm i trädgårdar som prydnadsväxter. Den mest nda är *A. androsæmifolium* L., en från Nordmerika härstammande flerårig ört med välluktande, dhvita, klocklika blommor. Denna växt är märklig r sin förmåga att med tillhjälp af i kronpipen tande tandlika bihang fånga insekter, som i blomorna söka honung, och kvarhålla dem, tills de dö. f en annan art, *A. cannabinum* L., indiansk hampa, s hvita, starka basttrådar, som bearbetas till tåg, knät m. m. Äfven denna art härstammar från ord-Amerika. LDT. (G. L—M.)

Apodērus, *zool.* Se Viflar.

Apodi'a (af grek. nekande *a* och *pūs*, genit. *podo's*, t). Se Missbildning.

Apodi'ktisk (af grek. *apodeikny'nai*, uppvisa, risa), *log.*, otvifvelaktig, obestridligt viss. Ett omme, i hvilket predikatet tänkes som en nödvändig stämning till subjektet, d. v. s. i hvilket utsäges, t något *måste* förhålla sig så eller så, kallas ett odiktiskt omdöme. Jfr Modalitet.

Apōdisk (af grek. nekande *a* och *pūs*, genit. *podo's*, t), utan fötter; utan bukfenor.

Apodytērion (grek.), af- och påklädningsrum i grekiska och romerska badanstalterna.

Apofoni (af grek. *apo'*, från, och *fonē*, ljud), ändring af rotvokalen i ett ord, t. ex. länder af land.

Apofte'gma (grek. *apo'fthegma*), sentens, tänkeråk.

Apofyllit Hauy (af grek. *apofylli'zein*, blada upp sig), *miner.*, en af kiselsyra, kalk, kali, vatten och obetydligt fluor $4(H_2CaSi_2O_6 + H_2O) + KFl$ sammansatt, i färglösa, svagt rosenröda eller gulaktiga och svagt blågröna kristaller utbildad zeolit med glasglans eller, på klyftytor efter basis, pärlemorglans. Optiska anomalier äro vanliga. Mineralet, tämligen sällsynt i Sverige, förekommer vid Utö, Sulitelma, i Hällesta (Östergötland), Nordmarken och en del andra järngrufvor. Berömda utländska fyndorter äro: Andreasberg (Harz), Seisser Alp (Tyrolen), Cziklowa (Ungern) och Bergen Hill (New Jersey). — Albin kallas hvita, knappt genomskinliga mer eller mindre fullständigt i kalkspat omvandlade apofylliter. A. HNG.

Apofȳs (grek. *apo'fysis*, utväxt). 1. *Anat.* Detsamma som epifys (se d. o.). — 2. *Geol.* Utgrening, utlöpare, som från ett eruptivt bergmassiv, en stock eller en gång utgår i sidostenen. Vanligen är det sprickor i sidostenen, som uppfyllts af gångmassans bergart, men stundom befinnes denna hafva trängt in emellan skiktytorna i en eventuellt angränsande lagrad bergart. Apofyser äro tydliga bevis för eruptiviteten hos den bergartsmassa, från hvilken de utlöpa. E. E.

Apofȳter (af grek. *apo'*, från, och *fyto'n*, växt), *bot.* Med detta namn betecknar Rikli de af ett lands mer eller mindre ursprungliga växter, hvilka uppvisa en utpräglad tendens att blifva antropokorer. G. L—M.

Apogamī (af grek. *apo'*, ifrån, och *ga'mos*, äktenskap), *bot.*, ett först af de Bary (1878) användt namn, betecknar den förlust af förmåga till fortplantning på könlig väg, som inom växtriket är iakttagen i ett antal fall. Ormbunkarnas fortplantning försiggår på det sätt, att vid groningen af de sporer, som utvecklas på deras blad, uppkommer en liten enkelt byggd bål, ett prothallium. På dettas undersida utveckla sig könsorgan, dels hanliga, antheridier, dels honliga, arkegonier, och först genom befruktning af de senare uppkommer en ny ormbunksplanta. Prothallie-generationen är sålunda ormbunkarnas könliga generation, genom hvilken den sexuella fortplantningen förmedlas. De Bary har emellertid visat, att hos några få apogama arter just denna könliga generations egentliga funktion bortfallit, i det att antingen alls inga arkegonier (*Asplenium Filix mas* var. *cristatum*) utvecklas, eller ock endast sterila sådana (*Todea africana* m. fl.). I dess ställe uppkommer på prothalliets undersida en liten upphöjning, ur hvilken ormbunksplantan utväxer. — Apogami är vidare känd hos *Basidiomycetes* bland svamparna, hvilka enligt Brefeld hafva förlorat förmågan att fortplanta sig på sexuell väg och numera ega endast vegetativ förökning genom sporer, konidier, klamydosporer etc. Detsamma är förhållandet med en del fanerogama växtarter, bland hvilka må nämnas pepparrot, rörvass (*Phragmites communis*), pisang (*Musa paradisiaca*), banan (*M. sapientum*) m. fl. Dessa växtarter fortplanta sig numera helt och hållet eller nästan helt och hållet på vegetativ väg. — Till apogami är äfven att räkna större delen af de fall, hvilka förr uppfattats såsom parthenogenesis, d. v. s. embryobildning af en obefruktad äggcell. Det mest bekanta exemplet på en sådan växt är den ny-holländska euphorbiacéen *Cœlebogyne ilicifolia*, hvilken under en följd af år lämnat grobara frön, ehuru endast honplantan har

funnits i Europa. Grobara "fröns" bildning utan befruktning är iakttagen äfven hos hampa, spenat, *Citrus*, *Funkia ovata*, *Allium fragrans* m. fl. Hos alla dessa torde förloppet vara likartadt med det, som Strasburger anger för de tvenne sistnämnda. Äggcellen resorberas, men genom en egendomlig knoppbildning uppstå vid sidan af denna inom främnet i själfva nucellus en eller flere (polyembryoni) knoppar, som antaga embryots form. G. A. (G. O. R.)

Apogēum (af grek. *apo'*, från, och *gāi'a*, jorden), *astron.*, den punkt i månens bana, där afståndet från jorden är störst. Då, såsom skenbart är fallet, solen tänkes beskrifva en ellips kring jorden, kallas den punkt, där solen är på största afståndet från jorden, solbanans apogeum. Jfr Aphelium, Perigeum och Perihelium. E. J.

Apoiki'st (af grek. *apoiki'zein*, kolonisera). Se Klerucher.

Apok., förkortning för Apokalypsen.

Apokaly'ps (grek. *apoka'lypsis*, afslöjande), uppenbarelse, särskildt Johannes' uppenbarelse. Se vidare Apokalyptik.

Apokalyptik (jfr Apokalyps), den litteratur, som efterträder den profetiska litteraturen inom judendomen och som vill "afslöja" det kommande (däraf dess namn). Från den gammaltestamentliga profetian skiljer den sig bl. a. genom sin afsiktliga gåtfullhet. Den rör sig med dunkla liknelser och bilder, som tillämpas på historiska tilldragelser i samtiden, men som ej äro en enskild författares egendom, utan samla sig till ett arf från släkte till släkte och småningom ordnas till ett schema för den yttersta världstidens tilldragelser (jfr Mark. 13). Man söker på konstfullt sätt uträkna världsslutet och nöjer sig ej med profetians visshet om, *att* Herren skall komma med dom och frälsning. Skrifterna tillskrifvas på fingeradt vis stora män ur det förflutna, Daniel, Henok o. s. v. Dess första genuina alster är den i 2:a årh. f. Kr. affattade Daniels bok. Bland senare judiska apokalyptiska skrifter märkas: Henoks bok, Baruks bok, fjärde Esra bok, de tolf patriarkernas testamente, de sibyllinska skrifterna m. fl. Den judiska apokalyptiska traditionen öfvertogs af kristendomen. Johannes' uppenbarelse är den viktigaste kristna apokalyptiska skriften. Det apokalyptiska skriftställeriet florerade i vissa kretsar långt in i medeltiden och äfven senare. I tider af nöd och trångmål har apokalyptiken kommit till heders. Märkligast af de medeltida apokalyptikerna är Joachim af Flores (d. 1202). Apokalyptiken, enkannerligen Uppenbarelseboken, har varit utsatt för en dubbel misstydning. Antingen har man däri sett en af Gud på förhand gifven skildring af kyrkans historia, som det gällde att i alla detaljer finna uppfylld småningom, eller också har den affärdats såsom fantasteri. Först på senare tid har man lärt sig uppskatta den judiska apokalyptiken såsom en storslagen historiens filosofi, med afsikten att förmana och trösta, med pessimistisk blick på det närvarande världsloppet, men med den grundtanken, att Gud trots allt leder sin sak och de sina till härlig seger. — Apokalyptik finnes äfven i andra religioner, framför allt i den gamla persiska. Jfr E. Schürer, "Geschichte des jüdischen volkes im zeitalter Jesu Christi", III (3:e uppl. 1898), och W. Bousset, "Die jüdische apokalyptik" (1903). N. S.

Apokaly'ptiker, författare eller tolkare af skri med apokalyptiskt innehåll. Se Apokalyps Apokalyptik.

Apokaly'ptisk (jfr Apokalyps), som till Apokalypsen, d. v. s. Johannes' uppenbare eller Apokalyptiken, den litteraturart, hv till denna bok hör; som är i Uppenbarelsebok anda; dunkel, gåtfull, obegriplig. — Apokaly tiska figurer kallas i den kristna konsten b liga framställningar af människor, djur och an föremål, som finnas omnämnda i Joh. Uppenb. S deles omtyckt under sen-gotiken och renässansen

De apokalyptiske ryttarna (efter en relief i Limoge

afbildningen af de fyra *apokalyptiske ryttarna* (dö hungersnöden och kriget; den fjärde, med kr och bågen, har blifvit tolkad på många olika s än skall han föreställa härsklystnaden, än triumferande Messias o. s. v.). Se Joh. Uppenb. 6 ff. — Det Apokalyptiska talet, mystiska talet 666 i Joh. Uppenb. Jfr A krist.

Apoka'rp (af grek. *apo'*, från, och *karpo's*, fr *bot.* Se Gynæceum.

Apokata'stasis (grek.), eg. åter- l. tillba försättning i sitt ursprungliga skick; åter lelse. Uttrycket är hämtadt från Ap. G. 3: 21 (*katastasis pa'nton*, "alltings återställelse") och vändes för att beteckna läran om en slutlig fulländ för alla, till skillnad dels från läran om eviga st dels från den s. k. konditionalismen, d. v. s. lära *villkorlig* odödlighet och om de ondes underg förintelse. Af de två religioner, som själfstän utbildat en fullständig lära om de yttersta ti (eskatologi) med uppståndelse, världsdom och vä fulländning, hyllar den gamla persiska religi (Zoroasters religion, Mazda-tron l. parsismen) tro allas slutliga rening och salighet, men judend och efter densamma den officiella kyrkolär kristendom och islam läran om eviga straff. tredje åskådningen, "de mest dugliges fortlefv efter döden", har en viss likhet med folktron i m

re religioner (t. ex. hos Nord-Amerikas in-
ner), att endast de starke och kloke förmå öfver-
na farorna på dödsvägen och ej gå under, utan
det goda dödsriket. Origenes lärde en successiv
bättring (men äfven möjlighet för nya syndafall)
en kommande tillvaron. I Nya test. sökas stöd för
a tre åskådningarna. Den judiska tanken på eviga
aff uttalas flerstädes i evangelierna och eljes. —
u ord om "lif" och "evigt lif" ha sin motsvarighet
vig undergång; enligt det bäst betygade uttrycket
i synoptikerna för denna undergång, Gehenna, är
. fråga om ett i den ändgiltiga domen hotande
isstraff, "det är icke fråga om slut på eller för-
gning af den jordiska tillvaron, utan om straff,
tående i evig död genom eld i Gehenna och ständigt
slutande från gudsriket" (Dalman). I andra Jesu
l, som ej äro gemensamma för de tre synoptikerna,
as om plågor efter domen. I Jesu undervisning
pställes aldrig motsatsen mellan eviga straff och
as salighet (eller de ondes förintelse), utan alltjämt
tsatsen mellan tro och otro, omvändelse och obot-
dighet. Jesus har ej gifvit ett utslag i denna fråga.
Tanken på allas slutliga fulländning framlyser i
ulinska uttryck. Martensen skrifver härom: "Då
osteln Paulus säger, att den siste fienden som
ervinnes är döden, — således äfven den andra
den, emedan eljest ännu en oöfvervunnen fiende
erstode —; när han utan hänseende till något slags
otsats mellan saliga och fördömda talar om den
", då Gud skall vara allt i alla (1 Kor. 15: 28);
r han utan inskränkning säger, att allt skall
nmanfattas under Kristus, såsom under hufvudet
fes. 1: 10), att såsom alla dö uti Adam, så
ola ock alla varda lefvande gjorda i Kristus (1
or. 15: 22), så lärer man icke utan att inskränka
ssa ställens kraft därifrån kunna aflägsna före-
llningen om en allmän apokatastasis, ty aposteln
ger uttryckligen alla, icke några."

I den kristna teologiens historia finna vi, att ett
rkt och exklusivt betonande af den religiösa mot-
tningen: trons salighet och otrons förtviflans,
alighet, samt botpredikans skarpa häfdande af
ndens fördömlighet och det absoluta betraktelsesätt,
n gemenligen utmärker religionens starkaste person-
heter, löpt ut i motsatserna: evigt lif, evig död
ler eviga straff), under det att andra utgångs-
nkter, sådana som Guds barmhärtighet och all-
ikt, släktets solidaritet, kraftvet på fulländningens
rmoni o. d. samt en mer spekulativ behandling
frågan sammanböjt motsatserna i en slutlig enhet.
än som Luther och Kierkegaard ha ej lutat åt
okatastasis-läran. Dess förnämste målsmän äro
ıgenes och Schleiermacher. "Det är min åsikt",
ger Origenes, "att Guds godhet genom Kristus skall
a alla skapade varelser till ett och samma yttersta
il, efter det att äfven Hans fiender blifvit kufvade
h gjorda Honom underdåniga. Detta af det skäl,
t slutet och begynnelsen städse äro hvarandra lika."
terföljare fick Origenes i flera af de ypperste
ologerna i österlandet: Gregorius af Nasians,
regorius af Nyssa, Diodoros af Tarsos, Theodoros
Mopsuestia, troligen äfven Chrysostomos. Ej så i
sterlandet. Augustinus ville ej fullständigt ute-
änga tanken på svalkande mellanskof och en viss
dring i de fördömdes vånda. Men läran om eviga
raff hyllade han. Icke minst genom honom blef
nna lära kyrkolärans åskådning. Mystiska rikt-
ningar gjorde dock undantag. Af dem upptog Duns Scotus tanken, att all tillvaro, alla varelser måste omsider återgå i Gud.

I reformationstidehvarfvet lärdes apokatastasis af Hans Denck och flere vederdöpare. Längre fram uppträder den hufvudsakligen i två förbindelser. Dels i 17:e årh. i England och Tyskland, i förbindelse med kiliasm och mysticism. Genom Ötinger vann den insteg i Würtembergs pietistiska kretsar. Dels i 18:e årh. hos den rationalistiska, spekulativa teologien, som uppfattade straffet som en rättelse, ett bättrings-medel, hvadan dess evighet uteslutes.

Schleiermacher sökte ådagalägga de eviga straffens otänkbarhet i och för sig. Straffen måste tänkas vara andliga. Bestå de då i samvetskval, måste de fördömde ha ett uppväckt samvete och sålunda vara bättre än här i lifvet och dock lida mer. Samtidigt skulle i denna förbättring ligga en motvikt mot osaligheten. Bestå straffen i sorg öfver salighetens förlust, förutsättes en viss förmåga att taga del i denna salighet. Vidare sökte Schleiermacher ådagalägga de eviga straffens otänkbarhet med hänsyn till den eviga saligheten, då ju de salige måste veta om de osaliges kval och känna medlidande och stygn i hjärtat.

Apokatastasis-läran har upptagits äfven af senare teologer och filosofer. Hufvudgrunderna äro följande:

1. Från Gud, den allgode, kan icke utgå något annat än godt. Gud kan aldrig göra något, som är rätt eller rättvist, utan att det tillika är godt och välgörande; hans emot synden riktade rättvisa straff måste åsyfta syndarens förbättring och frälsning, vara en rättelse af en förnuftsstridig vilja, ej en hämnande vedergällning, som, såsom varande "utan ände", blir ändamålslös, alltså förnuftsvidrig.

2. Människan är icke i stånd att genom fullständig och orygglig självförhärdelse rentaf lösslita sig från sin gudomliga urgrund, enär sådant vore liktydigt med ett förintande af hennes eget innersta jag, personlighetens kärna.

3. "Om en lem lider, så lida alla lemmarna".

Läran om allas slutliga frälsning är en hufvudlära hos "universalisterna", ett rätt talrikt religionssamfund i Förenta staterna. De ondes förintelse läres af socinianerna och af flera nyare teologer, såsom R. Rothe, H. Schultz, Plitt, Pétavel-Ollif m. fl. A. Ritschl anser, att den bibliska läran vacklar mellan eviga straff och förintelse för dem, som framhärda i obotfärdighet. Jfr Pétavel-Ollif, "Le problème de l'immortalité" (1892). Se vidare Eskatologi. N. S.

Apokla'sma (grek. *apo'klasma*), benbrott.

Apo'kope (grek. *apokopē*, borthuggning), *språkv.*, utelämnandet af en bokstaf eller stafvelse i slutet af ett ord. Jfr Aphæresis och Synkope. A. M. A.

Apokromät (af grek. *apo'*, från, och *chrōma*, färg), ett fotografiskt objektiv, som är fullständigt fritt från kromatisk afvikning. Den af Zeiss införda konstruktionen är af tripplett-typen. A. R—AL.

Apokromätisk, *fys.* Se Akromatism.

Apokrȳf (af grek. *apo'kryfos*, förborgad, hemlig), detsamma som apokryfisk bok. Se Apokryfiska böcker.

Apokrȳfisk (jfr Apokryf), förborgad, hemlig, tvifvel underkastad.

Apokrȳfiska böcker (jfr Apokryf). Betydelsen af namnet apokryfiska böcker måste sökas i kanons

historia. De palestinensiske judarna hade ett strängare inspirationsbegrepp än de alexandrinske och erkände som kanoniska endast de skrifter, som vi hafva upptagna i våra vanliga bibelupplagor, ehuru de hade dem i en annan ordning: lagen, profeterna och skrifterna (hagiograferna). De alexandrinske judarna upphäfde ej blott denna indelning af kanon, utan upptogo i sin bibel (septuaginta) äfven en del skrifter, som uppkommit efter omkr. 200 f. Kr. Antalet af dessa skrifter växlar i olika handskrifter. I den vatikanska septuaginta-handskriften finnas t. ex. utom de kanoniska böckerna följande: den grekiske Esra, Vishetens bok, Syraks bok, tillägg till Esters bok, Judits, Tobie, Baruks bok, Jeremias bref, tillägg till Daniels bok. I Codex alexandrinus dessutom: 1—4 Makkabeerboken, Manasses bön; enligt innehållsförteckningen i början har handskriften som bihang till Nya testamentet innehållit äfven Salomos psalmer. Minst mottaglig för någon kanonkritik var den etiopiska kyrkan, som i sin bibelöfversättning upptog t. ex. Henoks bok, Jubileerboken m. fl. och på detta sätt blifvit ett medel att till vår tid bevara dessa och andra, eljest säkert förlorade skrifter. — I N. T. finnas några anspelningar på dessa skrifter, t. ex. i Judas bref v. 14, där Henoks bok åsyftas, och v. 9, där det anspelas på Moses himmelsfärd. I den följande tiden följde t. ex. den syriska kyrkan väsentligen den palestinensiska judendomens praxis, den grekiska och de af densamma beroende, såsom den etiopiska, latinska och en del af den syriska, den alexandrinska. Då senare, särskildt inom den grekiska kyrkan, en viss opposition uppkom mot sådana böcker, som icke erkändes af de ortodoxe judarna, blefvo de här utträngda ur det kyrkliga bruket och gingo till följd däraf äfven delvis förlorade på grekiska. Den tekniska benämningen på sådana, från det kyrkliga dagsljuset utträngda skrifter var: *apo'kryfos, secretus, non manifestus*, förborgad, hemlig. Huru de olika kyrkorna sedan ställde sig till de apokryfiska böckerna kan inhämtas af Fr. Buhl, "Kanon u. text" (1891) och i Th. Zahns "Geschichte d. neutestamentl. kanons" (1888 ff.). E. S—E.

Apo'lda, fabriksstad i storhertigdömet Sachsen-Weimar, 14 km. n. ö. om Weimar. 21,000 inv. (1901). Betydlig tillverkning af strumpor, väfnader, maskiner m. m. — Slottet A., strax söder om staden, tillhör universitetet i Jena.

Apolepsi (grek. *apo'lepsis*, hämmande), afbrott, afstannande, förlamning.

Apolices (port.), benämning på brasilianska statsskuldförskrifningar, hvilkas 4 %-räntekuponger måste betalas i guld. RM.

Apollināris, en i den på alkalisk-saliniska källor rika Ahr-dalen, några kilometer från Rhen, i kommunen Heppingen, Rhenprovinsen, belägen, 1853 upptäckt källa, hvars vatten till sin sammansättning föga skiljer sig från det i den närbelägna brunns- och badorten Neuenahr. Apollinarisvattnet, som väl fått sitt namn från det i närheten belägna Apollinarisberget, är emellertid ej varmt såsom vattnet i Neuenahr, utan vid pass 21° och har ej heller fått användning som hälsovatten, utan hufvudsakligen såsom läskedryck ("bordsvatten"), hvartill det genom sin behagliga smak och lagom starka kolsyrehalt väl lämpar sig. Den årliga försändningen uppgår till omkr. 27 mill. flaskor, hvaraf det mesta förbrukas i England och Amerika. Vattnet, hvars beståndsdelar synas växla något med hänsyn till sin mängd, inn håller ungefär 0,36 proc. fasta ämnen; på hvarje li finnes vid pass 1,2 gr. natrium-, 0,5 gr. magnesiu och 0,2 gr. kalcium-karbonat, 1,3 gr. klornatri och 0,2 gr. natriumsulfat. Äldre analyser angi lägre salthalt (endast 0,22 proc.). — Konstgjo Apollinarisvatten har sedan början af 1890-talet b vit ett mycket omtyckt läskevatten i Sverige. S. J—

Apollināris, Claudius, biskop i Hierapolis Frygien, en af 2:a årh:s förnämste kristne apologet Af hans många och på sin tid mycket spridda skrif finnes föga annat än titlarna i behåll. Se Harna "Gesch. d. altchristl. litt.", I, 1893. J. H. B.*

Apollināris, sektstiftare, teologisk skriftställare, biskop i Laodicea omkr. 362—375 och dog om 390. Utom episka och lyriska parafraser öf bibliska motiv, hvilka tillkommo i afsikt att skän de kristne en med klassikerna jämförlig litterat författade han ett stort antal teologiska verk, hvilka dock föga återstår. Gentemot arianism uppträdde han som en rättrogen nicenare. Unc bemödandet att undgå tankesvårigheten af två p soner i Kristus, kom han emellertid att förneka fu ständigheten af Kristi mänskliga natur, genom läran att Kristus väl haft kropp och själ, men i ande, i det att denna ersatts af den gudoml Logos. Den apollinaristiska läran, mot hvilken fl synoder protesterade, förkastades på det ekumeni mötet i Konstantinopel 381. Några år förut h A. utträdt ur kyrkans gemenskap och bildat e sekt, hvars anhängare, apollinaristern efter stiftarens död splittrades i olika partier inom kort uppgingo i monofysitismen eller återvär till kyrkan. Se J. Dräseke, "Apollinarios von sein leben und seine schriften" (1892, i "Te und untersuchungen", utg. af Gebhardt och H nack). J. HDB.

Apo'llini sacra, ett af Bergklint, Kexél m. 1767 stiftadt och i förening med Utile dul stående vittert samfund i Uppsala. Dess kvarvara protokoll sluta 1779. Sällskapets sinnebild var liten silfverpipa (*fistula*) med den latinska inskrif *Apollini sacra* ("Helgad åt Apollon").

Apollinopōlis, fordom namn på flere städer Egypten, bland hvilka må nämnas: *A. magna* Edfu), på västra Nilstranden, s. om Tebe, ett praktfullt, synnerligen väl bibehållet tempel f ptolemaiertiden, och *A. parva* (nu Kus), stad på ö Nilstranden, något norr om Tebe, under en del af medeltiden den rikaste handelsstaden i Egypten.

Apo'llo, *rom. myt.* Se Apollon.

Apollodōros (grek. *Ἀπολλόδωρος*, lat. *Apo dōrus*). 1. Berömd ateniensisk målare, verks omkr. 400 f. Kr., den förste, som förstod att blanda och fördrifva färgerna, att ljus och sku gjorde sin rätta verkan, hvarigenom en kraftig modellering framträdde, än hvad föregående mäst kunnat åstadkomma.

2. Grekisk komediförfattare från Karystos Euboia, i förra hälften af 3:e årh. f. Kr. Han en af den s. k. nyare attiska komediens förnäm representanter och tjänade jämte Menandros sä mönster för den romerske komediförfattaren Terent hvars "Phormio" och "Hecyra" äro bearbetnin efter apollodoriska original, af hvilka intet i ständigt skick kommit till vår tid. — Såsom kom

fattare omtalas äfven en A. från Gela på Sicilien,]ken af några anses vara identisk med den ofvan- nnde. A. M. A.

3. A. från Aten, forngrekisk författare, omkr.) f. Kr., idkade dels filosofiska, dels grammatiska dier, men är i synnerhet känd såsom en produktiv iftställare i mytologi och historia. Bland af honom fattade, men numera (på ringa fragment när) lorade skrifter, märkas en kommentar till den neriska skeppsförteckningen, ett arbete *Om gudarna* ı ett kronologiskt verk (*chroniká*), omfattande tid- nden från Trojas förstöring till författarens egen . Den honom tillskrifna *Bibliotheke*, en ännu till rsta delen i behåll varande, i tre böcker affattad tematisk samling af grekiska guda- och hjältesagor, lken utgör en hufvudkälla för vår kännedom om kernas mytologi, röjer sig tydligt nog såsom här- ande från en senare tid. A. M. A.

4. A. från Damaskos, romersk arkitekt, n 98—117 e. Kr. anlade det storartade *Forum janum* i Rom, med den väldiga, praktfullt ut- rda, femskeppiga *Basilica ulpica*, *biblioteken*, *umfbågen* och det af Hadrianus åt Trajanus vigda *nplet*. A., som för en kort tid lyckades lyfta den nerska arkitekturen till en icke anad höjd, utförde en ett annat storverk — den *bro*, som Trajanus Dacien lät slå öfver Donau. Han föll sedermera i åd, landsförvisades och blef 129 på Hadrianus' fallning dödad. (O. G—G.)

Apo'llo-fjäril, *Parnassius Apollo*, *zool.*, en dag- ril, hvars sammetssvarta, rödfläckiga larv lefver på ium-arter. Fjäriln flyger i maj—juli i södra och llersta Skandinaviens skogstrakter. Dess främre ngar äro hvita med 5 svarta fläckar; de bakre ngarna äro på öfre sidan försedda med två, på dre sidan med tre röda ögonfläckar. F. A. S.

Apo'llon (grek. *Ἀπόλλων*, lat. *Apo'llo*), *grek. m. myt.*, solljusets, det härliga, öfver allt vidrigt h ondt segrande ljusets, gud, källan till allt skönt n harmoniskt. Han står ganska nära Zeus, den ålande himmelens gud, och Athene, den klara ftrymdens gudinna. Hans urgamla, fullständiga mn är Foibos Apollon (grek. *Φοῖβος Ἀ.*), den tre, lysande A. Ordet Apollon är ännu ej tolkadt. Apollon är son af Zeus och Leto (se d. o.), som ön Delos vid foten af berget Kynthos framfödde llingarna Apollon och Artemis. Den nyfödde guden per strax efter båge och cittra och förkunnar sig ja för människorna uppenbara Zeus' osvikliga islut. Hans första bragd är nedläggandet af iken Pyton, som härjade fälten kring Krisa i Fokis. raf kallas han *den pytiske*. I samband härmed ndar han sin helgedom i Delfi.

Hyperboréerna tänktes vara ett folk, som bodde i ga norden, i saligt lugn och evigt ljus — en dunkel nskap om nordens ljusa sommarnätter. Hos dem de A. sitt egentliga hemvist. Till dem far han l den regniga årstidens ingång, och från dem ıkommer han vid naturlifvets återuppvaknande, ren på en svan, ljusets strålande och sjungande gel, eller en grip, orientens guldvaktande sagodjur. nna hans afresa och återkomst firades högtidligt Delos, i Delfi, Miletos och Metapontion.

Andra sagor tala om Apollons herdelif. En gam- l hymn berättar, huru den nyfödde Hermes stjäl ı undandöljer gudarnas boskapshjordar, som A. lar, och huru slutligen försoningen mellan de båda gudarna stadfästes därmed, att Hermes ger A. en af ett sköldpaddskal förfärdigad cittra och den senare sin tregreniga staf åt Hermes. Vi finna vidare A. valla hjordar, som tillhörde konung Admetos i Ferai. Jämväl skall han ha vaktat den trojanske konungen Laomedons hjordar, medan Poseidon upp- byggde Trojas murar. Då Laomedon förhöll dem båda den utlofvade lönen, sände A. en förhärjande pest öfver landet. Senare berättelser framställa dessa tjänstevärf som en försoning.

A. egde ingen maka bland gudinnorna, men enligt myten hade han flera barn med dödliga kvinnor; i synnerhet ansågos siare, skalder och stamheroer i landskap, där A:s dyrkan var utbredd, härstamma från honom.

Apollons dyrkan var icke uteslutande grekisk. I trojanska kriget framställes han som trojanernas gud och såsom fientlig mot grekerna. Under den äldsta förhellenska tiden synas Lykien och Kreta ha varit hufvudorterna för en Apollondyrkan, som om- fattat Egeiska hafvets kuster och öar. Den attisk- joniska kulten fann tidigt sin medelpunkt på ön Delos. Slutligen blef helgedomen i Delfi den apollonska religionens medelpunkt. På mångfaldigt sätt träder A. i förhållande till människolifvet. Han är 1) Hjordarnas och betesmarkernas gud (*A. no'mios*). Därmed sammanhänga sagorna om hans eget herdelif. I andra kulter fram- ställes han som jägare, de vilda djurens tämjare och de tamas beskyddare. — 2) Den manliga ung- domens förebild och hägn. Dit hör *A. patrōos*, de joniska folkafdelningarnas stamgud. I de gymnastiska öfningsskolorna bildade A., Hermes och Herakles en mycket vanlig grupp. Äfven i krig var A:s hjälp särdeles verksam. — 3) Dödsguden, "fjärrskjutaren", som "med sina milda pilar" plötsligt fäller den blomstrande ungdomen, såsom markens blommor plötsligt sänka sina hufvuden för solens brännande strålar. Mot fiender är han fruktansvärd. Genom honom föll Patroklos, i viss mening också Akilles, och Niobe fick se sin talrika skara af blomstrande söner och döttrar stupa för Apollons och Artemis' pilar. — 4) Den allt ondt af- värjande (*A. alexi'kakos*). Särskildt var han vägarnas, gatornas och portarnas skyddande gud (*A. agyieus*), och i allmänhet en välfärdens gud. — 5) En människosinnet med hänförelsens all- makt gripande gudom. Däri står han nära Dio- nysos. Den apollonska entusiasmen framträder under tre arter. A. är näml. *a*) tonkonstens och sångens gud (*A. musage'tes*, musernas anfö- rare). Alla apollonska fester voro rika på musikaliska och lyriska öfningar, och Delos samt Delfi blefvo snart till och med de viktigaste konstskolorna. De under A:s hägn stiftade pytiska täflingsspelen omfattade ursprungligen uteslutande musik. — *b*) Siare- konstens gud. De äldsta apollonska oraklen funnos i Mindre Asien. Jämväl i Grekland funnos flera. Alla öfverstrålades de dock med tiden af det berömda oraklet i Delfi (se d. o.), som var hela Greklands religiösa medelpunkt och äfven rådfrågades af fryger, lyder, etrusker och romare. Tillnamnet *Loxi'as*, den dunkle, syftar på orakelsvarens ofta dunkla utsaga. — *c*) Försoningens gud. A., som själf fått undergå en lång botgöring, är gent- emot hämndens dunkla makter (furierna, erinyerna) en försonare och räddare (*A. katha'rsios*,

sotēr), till hvilken den af skulden oskärade, ur det borgerliga och religiösa samhället utstötte brottslingen såsom skyddsökande tager sin tillflykt. A. stänker honom med försoningsoffrets blod, bortvifter med den heliga lagerkvisten allt ondt ifrån honom och pålägger honom botgöringar, som han förrättar, ända till dess han kan återvända till lifvet.

Fig. 1.

Pil och båge tillkomma A. såsom den straffande dödsguden, cittra som tonkonstens gud; trefoten, sedan gammalt den pytiska sierskans säte, häntydde på orakelförkunnaren, medan lagern egentligen betecknade försoning, därefter seger. Bland djuren var v a r g e n genom sitt grekiska namn, *ly'kos*, en hänsyftning på *A. ly'kios* (jfr lat. *lux*, ljus). Den snabbt flyende, musikälskande hinden, svanen, gripen, delfinen, åkerråttan, gräshoppan, ödlan, gamen, höken och kråkan häntydde hvar för sig på olika sidor af gudens väsende.

För de äldste r o m a r n a var A. okänd. Bekantskapen med honom synes ha härledts från de på italienska halfön bosatte grekerna. Redan under decemvirernas tid hade A. en helgedom i Rom; 432 f. Kr. grundades ett tempel åt honom; 399 ordnades åt A. jämte Diana och Latona ett *lectisternium* (en gudamåltid); under 2:a puniska kriget inrättades apollonska spel efter de pytiska spelens mönster. Från denna tid dyrkades han i Rom i sin myndighets fulla utsträckning såsom siaren, räddaren, tonkonstens och glädjens gud samt såsom en hämnande gud. Under Augustus' tid fick han plats vid sidan af Jupiter capitolinus och förblef ända till hedendomens slut den mest dyrkade guden. V. K.

Den b i l d a n d e k o n s t e n har framställt Apollon såsom idealet för en skön ynglingagestalt, med det skägglösa, öppna och stolta ansiktet omsvalladt af rika lockar och förrådande antingen inspiration eller stilla drömmeri eller energisk handlingskraft. Apollon-idealet utbildades hufvudsakligen af Skopas o Praxiteles. Den förstnämnde skapade en berömd *kitharodo's*, i fotsid, böljande dräkt, hufvudet kransadt med lager, i framåt gående rörelse och m inspiration strängande sin lyra. En efterbildni (fig. 1) finnes i Vatikanen. (Äfven i Nation museum finns en antik A. kitharodos.) — I den för ungdomens svärmiska stämning och med den vel smidiga kroppen alldeles naken, stödd mot en tri stam, framställdes A. af Praxiteles i tvenne berömd statyer: *A. saurokto'nos*, ''ödledödaren'' (ödlan hi tydde på gudens siaregåfva), af hvilken efterbi ningar finnas i Vatikanen (flera kopior på anc ställen), samt den s. k. *Apollino* (efterbildninga Berlins museum och i Uffizierna i Florens). — I 1495 vid Grotta Ferrata funna och i Vatikanen (B vedere-palatset) uppställda, mycket berömda marm staty, som kallas den *belvederiske A.* och som i sekler gällde för att vara ett af den antika plastik största mästerverk (fig. 2), är en under den romer kejsartiden utförd kopia efter ett i 4:e årh. f. gjutet bronsoriginal. A., som med elastisk, näs sväfvande gång framskrider i ohöljd skönhet och m

Fig. 2.

högburet hufvud, bör tänkas framställd med pilb i vänster hand och en pil (eller en lagerkrans) i högra, såsom den beskyddande guden, spejande någon, som kan behöfva hans hjälp. (Den på stroganovska samlingen i Petersburg befintlig, nande bronsstatyett för ett antal år sedan grun åsikten att Apollo di Belvedere, liksom denn vänstra handen skulle burit en egid eller ett st af Marsyas' afdragna hud, har öfvergifvits, s

ot visat sig, att statyetten i fråga är ett modernt lsarium.) Den härliga stoden, som medvetet förebäfvade Sergel vid modellerandet af Gustaf III:s aty, saknar icke ett visst teatraliskt drag och är, minstone i den bevarade efterbildningen i marmor ågot för kylig och glatt i utförandet, men den är ı af antikens effektfullaste skapelser, som kommit ll vår tid. — Om Chares' såsom ett af världens sju nderverk prisade Apollonstaty, den s. k. *Kolossen på hodos* (uppställd omkr. 291 f. Kr. och förstörd enom en jordbäfning 66 år därefter), veta vi ingenng annat, än att den var forntidens kolossalaste aty. (O. G—G.)

Apollonia, namn på flera städer i forntiden. De rnämsta voro: 1. A. i Illyrien, vid floden Aoos, ı långt från Adriatiska hafvet, koloni från Korinthos ch Korkyra. Denna stad, hvars handel var blomrande, blef under romartiden de grekiska vetenkapernas säte, och där studerade många förnäma omare (Augustus, Mæcenas m. fl.). — 2. A. i racien, på västra kusten af Svarta hafvet, ammal koloni från Miletos, med ett berömdt Apollonempel, hvarifrån Lucullus till Roms kapitolium lät ira den af Kalamis förfärdigade kolossala Apollonoden.

Apollonia, romersk-katolskt helgon, en af marrerna under den decianska förföljelsen. Enligt ett os Eusebios bevaradt bref från biskop Dionysios af lexandria besteg hon frivilligt bålet efter att hafva dit en svår misshandling, hvarunder hon fått alla sina inder utslagna. Inom den romersk-katolska kyrkan nropas hon om hjälp mot tandplågor. Hennes åminelsedag firas 9 febr. J. HDR.

Apollonios (grek. *Ἀπολλώνιος*, lat. *Apollonius*). . A., grekisk matematiker, från Perga i Pamfyen, föddes under senare hälften af 3:e årh. f. Kr. m hans lefnadsomständigheter känna vi endast, att an som ung kom till Alexandria och där erhöll sin tbildning som matematiker under ledning af Eulides' efterföljare. Han synes ha utvecklat en bevdande produktivitet som matematisk skriftställare ch hedrades under forntiden med namnet "den store atematikern". Af hans arbeten har endast det erömda verket *Om koniska sektioner* bevarats till år tid (de 4 första böckerna i grekiska handskrifter, :e, 6:e och 7:e böckerna i arabisk öfversättning; :e boken förlorad). Före A:s tid hade många atematiker, äfven Euklides och Archimedes, beandlat läran om koniska sektioner, men såvidt man et endast ur den synpunkt, som angifves af själfva amnet, nämligen dessa linjers uppkomst såsom plana nitt af en kon. A. däremot härleder därjämte den ndamentala egenskap hos ett kägelsnitt, som med odernt beteckningssätt uttryckes genom kurvans . k. ekvation. Då hos A. denna ekvation sålunda nplicite förefinnes och konsekvent utnyttjas, hvilket själfva verket betyder att kurvan refereras till hvad i i våra dagar kalla ett koordinatsystem, kan A. ned allt skäl betraktas som en föregångare till Carsius, uppfinnaren af den analytiska geometrien.

Under det att Archimedes i sina geometriska arteten hufvudsakligen egnat sig åt undersökning af e betraktade figurernas inbördes *storlek* ("metrisk" eometri), sysselsätter sig A. hufvudsakligen med ägelsnittens former och inbördes lägen samt öfver ufvud med sådana egenskaper, som äro gemensamma ör alla sektioner af en gifven kon och sålunda förbli oföränd rade vid vissa projektiva transformationer. Ur denna synpunkt är A. att betrakta såsom grundläggare af den s. k. projektiva geometrien. Såsom särskildt betecknande för A:s originalitet och beundransvärda skarpsinne torde få betraktas 5:e boken, i hvilken uppställas satser om de längsta och kortaste linjer, som från en punkt kunna dragas till ett kägelsnitt. Enstaka s. k. maximi- och minimiproblem hade lösts redan af A:s föregångare, men i denna bok finner man för första gången en systematisk behandling af en hel klass af dylika problem. — Från A. härröra de sedermera allmänt använda benämningarna för de tre slagen af kägelsnitt: ellips, parabel och hyperbel. Se Halleys upplaga af A:s verk (1710) samt Cantor, "Gesch. der mathem." (1880 ff.), och Zeuthen, "Forelæsninger over mathematikens historie" (1893). Jfr Viviani (Vincenzo). H. V. K.

2. A. Rhodios, episk skald och grammatiker från Alexandria i senare hälften af 3:e årh. f. Kr. Han kom i fientligt förhållande till sin lärare Kallimachos, på grund af meningsskiljaktighet rörande vissa poetiska principfrågor, särdeles om återupplifvandet af den större episka diktningen efter homeriskt mönster. Kallimachos ansåg icke Homeros passa som förebild för det alexandrinska tidehvarfvets poetiska begåfning. A., som hade författat ett sådant epos "om Argonauttåget", utan att vinna bifall, hvartill han ansåg Kallimachos vara skulden, lämnade Alexandria och begaf sig till Rhodos. Af invånarna på denna ö mottogs han med stor utmärkelse, och därefter kallade han sig i sina skrifter "Rhodios". Sedermera återvände han likväl till Alexandria och skall äfven ha lyckats vinna större erkännande för sin i ny bearbetning framlagda dikt *Argonautika*. Detta arbete (hufvudupplaga af R. Merkel 1854), är emellertid ett talande bevis för riktigheten af Kallimachos' åsikt. Dikten innehåller dock flere verkligt sköna episoder af idyllisk och elegisk natur. A. M. A.

3. Grekisk bildhuggare under 1:a årh. f. Kr., tillhörde den nyattiska skolan, som från midten af 2:a årh. f. Kr. ända in i kejsartiden utvecklade en betydande verksamhet i synnerhet i Rom. Af honom är den för sin kraftiga anatomiska behandling vidt berömde torson af en hvilande Herkules, känd under namnet *Torso di Belvedère*. Den påträffades i början af 1500-talet i Rom, på den plats där Pompejus' teater fordom stått, uppsattes i Vatikanens Belvedere och prisades sedermera af Winckelmann som ett af bildhuggarkonstens största underverk. Michelangelo påstod sig af denna torso ha lärt all sin konst. Numer anser man den vara endast en skickligt arbetad kopia efter originalarbete af Lysippos eller någon af dennes efterföljare. (O. G—G.)

4. Grekisk bildhuggare, jämte Tauriskos från Tralles mästare till den i synnerhet förr berömda gruppen *Farnesiske tjuren* (se Farnesiska konstverk) i Neapels museum, hvilken liksom Laokoon är ett verk af den rhodiska skolan, hvars blomstringstid inföll omkr. 300—150 f. Kr., men möjligen är dock detta skulpturverk endast kopia efter ett äldre original. O. G—G.

5. A., med binamnet Dyskolos ("den svårmodige"), grammatiker i Alexandria i 2:a årh. e. Kr. Äfven i Rom lefde han en tid och var där en ansedd lärare. Han är på klassiskt språkområde den vetenskapliga grammatikens egentlige grundläggare.

Bland A:s många skrifter hafva till vår tid kommit *Om syntax* (ordfogning, satslära), *Om pronomen*, *Om konjunktionerna*, *Om adverben*. Vidlyftigast och betydelsefullast bland dessa är den förstnämnda, "Om syntaxen" (i 4 böcker), utgifven senast af I. Bekker 1817. Ett värdefullt hjälpmedel till förståendet af detta synnerligen svårlästa arbete är A. Buttmanns tyska öfversättning med åtföljande kommentar ("A. Dyscolus, vier bücher über die syntax, übersetzt und erläutert", 1877). En ny, kritisk upplaga af A:s samtliga skrifter, ombesörjd af R. Schneider och G. Uhlig, har börjat 1878 utgifvas i samlingen "Grammatici græci". Syntaxen saknas ännu. A. M. A.

6. Aposteln Paulus' medarbetare. Se Apollos.

7. A. från Tyana i Kappadocien, grekisk filosof, verksam i 1:a årh. e. Kr., var en af de märkvärdigaste representanterna för nypythagoreismen. Han skildras såsom undergörare, med förmåga att förutsäga det tillkommande och uppenbara det förborgade. Från orienten, och företrädesvis från Indien, härstammade enligt hans mening all hemlig och djup vishet, och han säges också under sina många resor hafva besökt magerna och de indiske vise. Han lärde, att människan måste föra ett "rent" och asketiskt strängt lif för att kunna vinna omedelbar enhet med Gud. Själf afhöll han sig från njutandet af kött och vin, klädde sig i linnedräkt, gick barfota, lät håret växa, afhöll sig från äktenskaplig kärlek o. s. v. Han hyste stor vördnad för de traditionella religionslärorna, men ansåg, att man endast genom omtydning eller hemlig tolkning af dem kunde fatta deras egentliga innehåll och vinna sann vishet. — I 3:e årh. e. Kr. skildrade Filostratos honom såsom ett sedligt och religiöst ideal, sannolikt i afsikt att i honom framställa en hednisk motbild till den kristna religionens stiftare. Se Baur, "A. von Tyana und Christus" (1832), Jessen, "A. von Tyana und sein biograph Philostratus" (1885), Fredwell, "A sketch of the life of A. of Tyana" (New York 1886), och Göttsching, "A. von Tyana" (1889). G. S.*

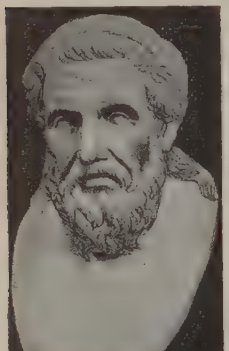

8. A. af Tyros, hjälten i en forngrekisk roman, hvilken blifvit en af de västerländska folkens mest omtyckta folksagor och finnes öfversatt på nästan alla europeiska språk. Det grekiska originalet har ej igenfunnits; däremot har man i behåll en gammal latinsk öfversättning, som anses förskrifva sig från det 6:e eller 7:e årh. e. Kr. Från denna roman har hämtats ämnet till dramen "Perikles", som tillskrifvits Shakspere. På svenska är den ofta utgifven, tidigast 1633 i öfvers. af A. J. Arosiandrinus, senast 1845 i P. O. Bäckströms "Svenska folkböcker".

Apollōnius. Se Apollonios.

Apo'llos l. Apollonios, aposteln Paulus' medarbetare i Efesos och Korint, en alexandrinsk jude, som genom sin lärdom och vältalighet i h grad bidrog till kristendomens utbredning. Han h med mycket ringa stöd af Luther och andra eft honom antagits vara författaren till hebreerbrefv I Korint uppkallade sig efter A. ett parti, s utmärkte sig genom sitt lärda förakt för den paulins predikans enfald. Apollos själf underordnade dock ödmjukt Paulus' ande. G. O. L.*

Apollyon (grek. *Ἀπολλύων*). Se Abaddon.

Apologēt (jfr Apologi), person, som i tal el skrift uppträder till försvar gentemot en anklagad.

Apologetik. Se Apologi.

Apologi (grek. *apologi'a*), försvarsskrift eller f svarstal gentemot en anklagelse. — Inom *teologi* skiljer man mellan apologien i inskrän bemärkelse, hvilken merendels tillgodoser rent praktiskt behof samt är en mot otro och tvif riktad populärframställning af det etisk-religiösa v det af enskilda punkter i kristendomens lära och hvilka rönt gensägelse och klander, samt apolog tiken, hvars försvarsuppgift däremot är en teoreti vetenskaplig. Apologetiken sammanfattar angrepp mot kristendomen till deras principiella grundtank och vill vetenskapligt häfda kristendomens sanni såsom den absoluta religionen samt framställa d religiösa och etiska öfverhöghet gentemot ic kristliga grundriktningar. Apologetiken eger lunda en negativ sida: uppvisandet af det otillfre ställande hos icke-kristliga grundåskådningar, en positiv sida: den systematiska framställningen grunderna för och de universella hufvudtankarna den kristna världsåskådningen. Inom de teologis vetenskapernas organism är apologetiken närm att hänföra till den systematiska teologien.

Den fortgående utvecklingen af nya kulturtillstå och världsuppfattningar, som hvila på icke-kristl förutsättningar, har gång efter annan inledt konfl ter med kristendomen, hvilka gifvit densamma uppgifter och kräft en det teoretiska och prakti försvarets frontförändring. Kyrkans historia är f denna synpunkt en lång apologiernas och apolo tikens historia, med utgångspunkt i Frälsarens e ord och de nytestamentlige skriftställarnas utsa (t. ex. Ap. G. 22: 1; Fil. 1: 7; 1 Petr. 3: 15). maktegandes förtryck och fortsatta beskyllningar gudsförakt och sedeslöshet, upprorsanda och ovet skapligt tänkande framkallade under 2:a—4:e å ett stort antal försvarsskrifter. Bland dessas författa de s. k. apologeterna, märkas: Quadratus Aristides, de äldste apologeter vi känna, Justi Martyr, som i sina två apologier mot hedninga och en mot judarna sökte visa, att den hedni visheten lånat sitt ljus från den gammaltestamentl uppenbarelse, Tatianus, hvars "tal till grekerna" en frisägelse från den hedniska filosofien, vid Athenagoras från Aten, Melito af Sardes, författa af brefvet till Diognetus, Theofilos från Antio Hermias, Minucius Felix (dialogen "Octavius Origenes (8 böcker mot Kelsos), den latinske kyr fadern Tertullianus (i hans skrifter "adversus judæ och "de testimonio animæ"), Cyprianus, som sö bevisa, att de hedniske gudarna äro blott förgud människor, och Lactantius ("Institutiones divinæ Uppblomstringen af de stora kristna skolorna i Al andria och Antiokia samt kristendomens erkänna som rikskyrka genom Konstantin den store medfö en på den kyrkliga litteraturen återverkande y

ygghet. Väl kunde kyrkan ännu kämpa för sina tre existentiella intressen, såsom i Cyrillus' af lexandria vederläggning af hedningekejsaren Juliaıs' stridsskrift mot galiléerna, men under statens ägn begynte apologierna fördjupas till en mera etenskapligt anlagd apologetik. Athanasios riktade sitt verk "om ordets vardande till kött" det kristliga ınkandet på återlösningen såsom kristendomens ärna, och med anledning af den hedniska beskyllingen, att kristendomen bar skulden för romarrikets rfall, skärskådade Augustinus i sin storartade pologi "om Guds stat" det inre förhållandet mellan edendom och kristendom och nedlade häri en hel istoriens filosofi på grundvalen af Gudsrikets historia. å muhammedanismen fått fast fot i Spanien, måste en kristna apologien åter framtaga sina vapen och u rikta dem dels mot den arabiska filosofien, dels mot en judiska visdomen, som äfven i Spanien fått ett ält för sin verksamhet. Berömda apologeter från etta skede äro Isidorus af Sevilla ("De fide catholica dversus judæos"), Agobard af Lyon ("De judaicis ıperstitionibus"), Petrus Damiani ("Antelogus ontra judæos" och "Dialogus inter judæum et ıristianum") samt dominikanen Raimundus Marni, hvars "Pugio fidei adversus mauros et judæos" lef den mognaste frukten af ett år 1250 upprättadt ıstitut för utbildandet af katolska apologeter gentmot judar och muhammedaner. Medeltiden egde jest tillräckliga yttre maktmedel för att värja sin ristendom, och dess teologi kunde ostördt egna sig t skolastikens stora apologetiska problem att till en ystematisk helhet sammanbinda och inför det spörnde förnuftet uppvisa den vetenskapliga nödvändigeten af kyrkolärans trossatser. Den systematiska pologetikens förnämsta verk under denna tid var omas' från Aquino "De veritate fidei catholicæ ontra gentiles". Skolastikens sisyfus-arbete blottade mellertid de heterogena elementen i medeltidens osåskådning. Den skepsis, som uppammades genom ominalisternas tvåfaldiga sanning och nådde sin ognad i humanismens hedendom, bekämpades apoletiskt af Savonarola ("Triumphus crucis contra eculi sapientes", 1497) och med tillämpande af er humanistisk-platonska principer af Marsiglio icino, Pico af Mirandola, Ludovico Vives m. fl. eformationstidens sträfvan att utgestalta sina reliösa ideal riktade det kyrkliga intresset företrädesvis åt; och först i 17:e århr. uppstod åter en slags pologi, representerad bl. a. af Hugo Grotius, hvilken sin "De veritate religionis christianæ" (1627) framällde kristendomen som den af gudomliga under seglade förnuftsreligionen, och hans svenske lärnge, ärkebiskop Lenæus ("De veritate et excelntia religionis christianæ", 1638) samt af jansenisten ascal, hvars "Pensées sur la religion" (1669, öfv. 690) hänvisade till den inre personliga erfarenhetens kräftelse af kristendomens sanning. Mot de anfall, m i 17:e och 18:e århr. gjordes på den positiva ristendomen af deister och naturalister, encyklopester och andra upplysningsfilosofer uppväxte en rik tteratur, hvars syfte var än att försvara kristenomen såsom den fullkomligaste religionen, än att evisa nödvändigheten af en öfvernaturlig gudomlig penbarelse. Den engelska deismen bekämpades af . a. Lardner ("The credibility of the gospel story", 12 bd, 1727 ff.), Butler ("The analogy religion natural and revealed", 1736) och Paley ("View of the evidences of christianity" 1794, öfv. 1852, och "Natural theology" 1802). Den franska materialismen räknade bland sina kraftigaste motståndare de reformerte Abbadie ("La verité de la religion chrétienne", 1684), Jacquelot ("Conformité de la foi avec la raison", 1705), Turretin ("Cogitations et dissertations theologiques", 1711—37) och katoliken Bergier ("Traité historique et dogmatique de la vraie religion", 12 vol. 1780) m. fl. Ett estetiskt glänsande kristendomsförsvar i katolsk-romantisk anda gaf ock Chateaubriand i sin "Génie du christianisme", 1803, som ur kristendomens förmåga att skapa höga sedliga gestalter, rik kultur och konst häfdade dess gudomliga ursprung. Inom den tyska upplysningens rationalism, som rörde sig i en mera idealistisk tankesfär än den engelsk-franska empirismen, var afståndet mellan angripare och apologeter jämförelsevis mindre. Rationalister som Jerusalem (i hans "Betrachtungen über die vornehmsten wahrheiten der religion", 1768—74, sv. öfv. 1783—86) framställde kristendomen som den ädlaste form af en universalistisk förnuftsreligion. Från supranaturalistiskt håll leddes kristendomsförsvaret af bl. a. Haller, Nösselt, Less, Storr samt Klenker och Köppen ("Die bibel ein werk der göttlichen weisheit", 1787, öfv. 1799), hvilka senare sökte bevisa, att människosläktets historia i skriften afspeglade en stor gudomlig världsplan. Under 19:e århr. har den kristliga apologetiken blifvit ställd inför helt nya uppgifter, mindre genom de stora panteistisk-filosofiska systemen än genom den öfvervikt, som de högt utvecklade naturvetenskaperna gifvit åt en materialistisk världsuppfattning. Den kyrkliga apologetiken har härunder riktats såväl mot positivismens och den ateistiska monismens radikala förnekelser som mot den historisk-kritiska rationalismens försök att aflägsna tron på den gudomliga uppenbarelsen och dess auktoritativa värde. Under århundradets första hälft grundlades apologetiken genom Planck och Schleiermacher som en självständig vetenskap inom det teologiska systemet, och såväl apologetikens som apologiernas litteratur har från denna tid nått en stor omfattning. Exempelvis må nämnas inom Tyskland: Sack, "Christl. apologetik" (1829), Auberlen, "Die göttliche offenbarung" (1861 o. 1864), Christlieb, "Moderne zweifel am christl. glauben" (1868), Baumstark, "Christliche apologetik auf anthropologischer grundlage" (I—III, 1872—89), Frank, "System der christl. gewissheit" (1878—80), Steude, "Evangelische apologetik" (1892) samt från katolsk ståndpunkt: Hettinger, "Lehrb. der fundamentaltheol. oder apologetik" (1879), Gutberlet, "Lehrb. der apologetik" (1888), och Schell, "Die göttl. wahrheit des christentums" (1895 ff.); inom England: Lightfoot, "Supernatural religion" (i Contemp. rev. 1875—76), Kennedy, "Natural theology and modern thought" (1891), Bruce, "Apologetics, or christianity defensively stated" (1893); inom Frankrike: Frayssinous, "Défense du christianisme" (1851—53), Guizot, "Méditations sur l'essence de la rel. chrét." (1864), och Godet, "Conférences apologétiques" (1869); inom Norden: Kierkegaard, flera arbeten, Melin, "Föreläsningar öfver Jesu lefverne" (1842—51), Ussing, "Den christelige vished" (1883) och Fr. Petersen, "Fritænkerne og kristentroens moralske værd" (1891). Apologetiskt syfte hafva ock flera tidskrifter, såsom "Der beweis des glaubens" (från

1864), "Christian evidence journal", "Revue chrétienne", "For kirke og kultur", "Kyrklig tidskrift" m. fl. Ett rikt apologetiskt material föreligger slutligen i de grundläggande, principiella delarna af samtida dogmatiska arbeten, såsom af Biedermann, Dorner, v. Öttingen, Lobstein, Schnedermann, Lipsius; likaledes i den moderna religionsfilosofiska litteraturen, representerad af Pfleiderer, Siebeck, Sabatier, Reichle, Eucken, Dorner och inom Sverige Pontus Wikner. Värdefulla apologetiska skrifter i populär form hafva äfven utgifvits af Luthardt, Tholuck, Farrar, Godet och Drummond. J. HDR.

Apologisēra (jfr Apologi), genom tal eller skrift försvara (mot en anklagelse).

Apologi'st (af grek. *apologi'zesthai*, beräkna), egentl. räknemästare, räknelärare; lärare i apologistklass eller apologist-skola. Se Apologistklass.

Apologi'st-klass (jfr Apologist). För att tillgodose borgerskapets bildningsbehof funnos i Sverige under reformationstiden s. k. skrif- och räkneskolor. En motsvarighet härtill införlifvades genom skolordningen 1649 med trivialskolan, som nedtill fick en gemensam stam (klass I) samt därofvan två linjer: en lärd, bestående af trivialskoleklasserna II—IV, och en borgerlig, bestående af "skrif- och räkneklassen". Den senares lärare kallades "apologisten", i 1724 års skolordning äfven "räknemästaren", och genom 1807 års skolordning erhöll klassen namnet "apologist-klassen". Efter förslag af 1812 års uppfostringskommitté skildes genom 1820 års skolordning apologistklasserna från lärdomsskolorna och förvandlades till särskilda apologist-skolor, hvilka fingo till ändamål att meddela "allmän medborgerlig bildning". Sedan den uppfattningen vunnit mark, att den "allmänna medborgerliga" bildningen borde utgöra grunden för den "lärda", blefvo genom k. cirkuläret af 6 juli 1849 apologist-skolorna afskaffade. Förslag om återupplifvande af apologist-klasserna eller apologist-skolorna i nya former ha sedermera ofta framställts; så af 1870 års läroverkskommitté ("pedagogier", "borgareskolor", "lägre realskolor"), 1882 års läroverkskommitté ("kommunalskolor") och statsrådet K. G. Hammarskjöld 1887 ("praktisk bildningslinje") samt delvis äfven af 1899 års läroverkskommitté genom dess yrkande på en särskild praktisk "afslutningsklass" vid de af kommittén föreslagna realskolorna. Jfr Borgareskolor och Skolväsende. FRV BRG.

Apologi'stskola. Se Apologist-klass.

Apomorfin, *kem. farm.*, ett derivat eller härledningsalster af morfin; dess kemiska formel är $C_{17}H_{17}NO_2$ (= morfin, $C_{17}H_{19}NO_3$, som förlorat 1 molekyl vatten, H_2O). Man får apomorfin genom att i ett tillsmält glasrör upphetta morfin samman med utspädd klorvätesyra samt fälla innehållet i röret med dubbelt kolsyradt natron och utdraga fällningen med eter eller kloroform, hvilka kvarlämna möjligen oförändradt morfin olöst. Ur eter- eller kloroformlösningen erhålles apomorfinet rent såsom ett snöhvitt ämne, hvilket emellertid snart blir grönt i luften. Apomorfin är en stark bas (se Alkaloider), som i farmakodynamiskt hänseende väsentligt afviker från morfinet. Apomorfinet har nämligen befunnits vara ett synnerligen verksamt kräkmedel, helst om det användes till insprutning under huden. Användt på detta sätt i dosis af 5 till 10 milligram, framkallar det kräkning efter 3 till 15 minuter, utan något svårar förutgående illamående. I praktiken brukas apomorfinet själf, utan dess förening med saltsyr — Medlet anses framkalla kräkning väsentlige genom att reta någon del af hjärnan (s. k. "kräkning centrum"), hvarjämte äfven ett direkt inflytande p magen medverkar. Innan kräkning utbryter, fran kallar apomorfin likasom andra kräkmedel ett o än i regel kortvarigt tillstånd af illamående (*nausea* väl kändt från sjösjukan, hvarvid äfven vissa körtla sekretionsverksamhet är ökad bl. a. i lungornas luftrö Små (refrakta) doser af nämnda medel kunna fran kalla uteslutande denna förstärkning af sekretionern och brukas därför såsom slemlösande medel vi luftrörs- och lungåkommor. Stora doser apomorfi frambringa (utom kräkning) först ett tillstånd af o och starkt stegrad retbarhet hos nervsystemet me häftig andning och hastig puls; senare inträder ti döden ledande, ibland af konvulsioner afbruten fö lamning, särskildt af andningsmekanismen. C. G.

Aponeurōs (grek. *aponeu'rosis*), *anat.*, inom dju kroppen förekommande utbredning af bindväf oc elastisk väf i form af hinna. Aponeurosen är de generell, utbredd under huden, synnerligen å len marna, och slidformigt omslutande därinom belägn delar, i främsta rummet musklerna (den kallas n äfven binda, *fascia*), dels speciell, uppträdande so mellandel eller utbredning i ändan af muskler, de är då en form af utbredd sena. Den är på olik ställen mer eller mindre tunn, men ganska stark oc seg, något elastisk, hvitglänsande, väflik af korsand bindväfstrådar. G. V. D.

Aponoge'ton Thunb., *bot.*, växtsläkte af fam *Aponogetonaceæ*, som är besläktad med *Juncagin*

ceæ, *Potamogetonaceæ* och *Alismataceæ*. Samtli arter äro vattenväxter och förekomma i Afrika sa tropiska Asien och Australien. Mycket anmärknin värd är *A. fenestralis* (*Ouvirandra fenestralis*) fr Madagaskar för sina underliga blads skull. I de äro nämligen maskorna i det rika nervnätet ic fyllda med parenkym, utan tomma, så att hela lansettlika bladet liknar en grön knypplad spets. *distachyus* från Kap har simmande blad af vanl utseende och doftande hvita blommor samt od ofta i akvarier. Alla arternas stamknölar äro ri på stärkelse och ätas. G. L—M.

Apophorēta (lat., grek. *apofo'reta*, af *apofe'rein*, ortföra), egentl. gåfvor, som medfördes hem från istabud; titel på 14:e boken af Martialis' epigram, vilken innehåller de epigram, med hvilka han beledsagade de små skänkerna till sina vänner.

Apo'physis (lat., grek. *apo'fysis*, utväxt, sidoskott), t., missbildning, bestående i central genomväxning en blomställning. G. L—M.

Apople'ktisk (grek. *apo'plektos*, träffad af slag), m har fallenhet för blodslag; slagartad.

Apoplexi, *med.*, slag. Se Apoplexia.

Apoplexi'a (grek. och lat.), *med.*, apoplexi, slag. Slag. — A. ce'rebri, hjärnslag. Se Hjärnskukdomar. — A. nervōsa, nervslag. Se ervslag. — A. pulmōnum, lungslag. Se ungsjukdomar.

Apo'ria Cratægi, *zool.* Se Hagtornsfjäilen.

Apo'rti, Ferrante, italiensk pedagog, f. 1792, 1858 som senator och universitetsrektor i Turin, r den förste, som i Italien inrättade småbarnsskolor, ir man delvis tillämpade Fröbels barnträdgårdsstem. Hans skrifter banade i Italien väg för den fentliga skolundervisningens reformerande enligt vare grundsatser.

Aposiopēsis (grek., förstummande), *ret.*, ett effektllt afbrott midt i en mening, orsakadt däraf, t den talande icke kan eller låtsar sig icke kunna nna ord för att uttrycka återstoden af tanken och irför lämnar åt åhöraren eller läsaren att ifylla t felande. A. M. A.

Apospori, *bot.*, det förhållande att hos vissa ormnkar vegetativa skott eller gamofyter bildas i ållet för sporangier. Jfr Ormbunkar. G. L—M.

A po'sse ad e'sse non va'let conseque'ntia t.), *log.* Se Absesse etc.

Apostasi (grek. *apostasi'a*, affall), i allmänhet fall från ett parti, en lära m. m. Inom romerskrtolska kyrkan användes ordet äfven om öfvergång ån det andliga till lekmannaståndet (*apostasia regularitatis*) eller om brytande af ett ordenslöfte *inobedientiæ*). Företrädesvis betecknar det offentgt affall från den kristna religionen (*a. perfidiæ*), got som ofta skedde, särdeles under förföljelserioder och under islams herravälde. Exkommunikaon var den vanliga straffpåföljden under medeltiden, h ännu för ej länge sedan bestraffades en apostasi ven som borgerlig förbrytelse genom indragning af endom, landsförvisning eller död. — Den som fallit kallades apostat. Om apostasi enligt ensk lag se Affall, sp. 223—224. (J. HDR.)

Apo'stasis (grek.), *bot.*, missbildning, bestående i förlängning af blomaxeln, hvarigenom kransarna vergå till spiraler. G. L—M.

Apostāt (grek. *aposta'tes*), affälling. Se Apostasi.

Apo'stel (grek. *apo'stolos*, sändebud, budbärare) llas i allmänhet hvar och en, som genom sin edikan leder ett folk till bekantskap med kristenmen. Nästan hvarje kristet folk bevarar minnet sin särskilde apostel; så har t. ex. det svenska ket sin i Ansgarius. Sin specifika betydelse af rds sändebud och organ för frälsningsuppenbarelns utbredande (Luk. 11: 49 m. fl.) fick ordet rigenom, att det af Jesus tillämpades på de tolf, ilka han ur den större lärjungakretsen utvalde att de som omedelbara vittnen till hans ord och rningar, till hans lidande, död och uppståndelse samt fostrade, undervisade och utsända af honom skulle bära evangeliet såväl till Israel som till hedningarna. Hvarken missionen eller kyrkoledningen var emellertid något uteslutande åt dem ombetrodt ämbete. Deras särställning och uppgift är snarare att fatta såsom en följd af kyrkogrundläggandets "nådegåfva", hvilken är förutsättningen för öfriga nådegåfvor och på grund af sin natur icke återkommer i en följande tid. I denna "karisma" innelåg dels grundläggandet af missionen och fastställandet af de allmänna principerna för evangeliets predikan, dels meddelandet af det andliga innehåll, som finnes uppteckradt i kyrkans kanon, Nya testamentet.

Apostlarna, hvilkas tolftal var valdt med hänsyn till Israels tolf stammar, voro följande: Simon Petrus och Andreas (Jonas' söner), Jakob (den äldre) och Johannes (Zebedeus' söner), Filippus, Bartolomeus (troligen den samme som Natanael, Joh. 1: 45), Matteus (förut Levi), Tomas, Jakob (den yngre, Alfeus' son), Judas (med tillnamnen Lebbeus och Taddeus), Simon (Kananiten) och Judas Iskariot. Alla, utom den siste, Judas från Kariot i Judeen, synas hafva härstammat från Galileen. Efter Jesu död ersattes Judas, förrädaren, med Mattias, och genom särskild gudomlig kallelse upptogs Paulus såsom hedningarnas apostel. De tolf voro i allmänhet framgångna ur de lägre samhällsklasserna, och de saknade högre bildning, men deras religiöst innerliga hängifvenhet för mästarens person och fasta öfvertygelse om hans messianska värdighet gjorde deras lärjungasinne mottagligt för hans nyskapande fostran. Under sin tidigare lärjungaperiod voro de intagna af judiskt nationella förväntningar om ett jordiskt messiasrike, där de skulle regera i makt och härlighet vid sidan af Kristus, den segerkrönte och lysande konungen. Därför inblandade sig många själfviska förhoppningar i deras tro (se Matt. 20: 20—21; 18: 1; Mark. 9: 34; Luk. 9: 46; 22: 24). Alltefter den tilltagande vidden af deras uppgift och arbetsfält försiggick emellertid deras andliga utveckling, hvilken med den Helige andes utgjutande på pingstdagen uppnådde den mognad, att de med insikt om gudsrikets rent andliga natur och med frimodighet i lidande och död kunde upptaga sitt stora evangelisationsarbete. Under deras predikan uppstod i Jerusalem ett kristet församlingslif, hvars själfskrifne ledare apostlarna voro. Judarnas oemottaglighet och förföljelser drefvo den kristna missionen att vidga sitt område, men först efter Paulus' misslyckade försök bland judarna tog omvändelseverket sin betydelsefulla riktning utåt hednavärlden. Paulus' uppgift som världsmissionens grundläggare och hednakyrkans öfverhufvud uteslöt dock ej att äfven öfriga apostlar efter hand verkade inom hedniska områden. Den legendariska traditionen har låtit apostlarna spridas vida omkring, men uppgifterna härom äro ej tillfredsställande bestyrkta. Visst torde dock vara att Petrus personligen verkat bland Roms hedningkristna och att Johannes efter Paulus' död intagit en ledande ställning inom världsmissionen. Om apostlarnas senare personliga öden och död känner man jämförelsevis ringa. Endast deras centrala betydelse af kyrkogrundläggare är ställd i fullt och klart historiskt ljus. Enligt traditionen skola de alla, med undantag af Johannes, ha lidit martyrdöden. Se Hess, "Geschichte und schriften der apostel Jesu" (I—III, 1820 ff.), och Haupt, "Zum verständnis des apostolats" (1896). J. HDR.

Den äldre kristna konsten afbildade apostlarna med en bok i handen, hvarigenom de kunde skiljas från profeterna, hvilka buro pergamentsrullar. Småningom fingo emellertid apostlarna, ofta med behållande af boken, hvar för sig karakteriserande attribut, hvilka för de fleste hämtades ur legenderna om deras dödssätt. Petrus afbildas med skallig hjässa och en eller två nycklar (endast sällan med det upp- och nedvända kors, på hvilket han dog), Andreas med det liggande Andreaskorset Jakob d. ä. med ett svärd, men oftare med hatt och pilgrimsstaf, Johannes såsom ung med en kalk, ur hvilken en orm slingrar sig upp (såsom evangelist igenkännes han på örnen), Filippus med Antoniuskorset eller ock en lång staf, som upptill slutar med ett kors, Bartolomeus med en stor knif, men stundom äfven med den afflådda huden öfver armen, Matteus med en bila eller ett svärd eller en penningpung (såsom evangelist har han till symbol en ängel); Tomas har till attribut en lans eller ett vinkelmått, stundom Marias från himmelen nedfallna gördel, Jakob d. y. en klädesvalkarestång eller en klubba, någon gång en vandringsstaf; Judas Taddeus afbildas med en hillebard eller en klubba, Simon (Kananiten) med en såg. Judas Iskariot framställes aldrig såsom ensam figur. I hans ställe förekommer i sällsynta fall Mattias, afbildad med en lans eller en yxa. Vanligast göres apostlarnas tolftal fullt genom att till de elfva förstnämnda medräkna Paulus, som afbildas med skallig panna och ett eller tvenne svärd. Berömda plastiska apostlaframställningar äro Peter Vischers bronsstatyetter på Sebaldusmonumentet i Nürnberg (fullbordadt 1519) samt Thorvaldsens statyer i Vårfrukyrkan i Köpenhamn (se plansch). (O. G—G.)

Apostel-orden. Se Apostlabröder.

A posteriōri (lat., med underförstådt *pa'rte*, del), *filos.*, "från den senare delen", från följden, från erfarenheten (nämligen den yttre). Adj. Aposteriōrisk. Jfr A priori.

Aposti'll (mlat. *aposti'llum*), tillägg till en urkund, ansökan eller annan dylik skrift; anmärkning eller glossa i kanten af en skrift, postskriptum.

Apostlabröder, Apostel-orden l. Apostolikernas sekt kallas ett i senare hälften af 13:e årh. i Italien framträdande parti, som i svärmisk-apokalyptisk anda sökte upprätta ett kristligt idealliv af apostolisk fattigdom och med underkastelse under Guds bud allena. Partiets hufvudman var Gerhard Segarelli, handtverkare från Parma. Sedan man nekat honom inträde i franciskanerorden, uppträdde han på egen hand som botpredikant och stiftade omkr. 1260 en förening af s. k. apostlabröder. Dessa oorganiserade tiggarbröder, som barhufvade och klädda i hvita mantlar vandrade omkring och uppmuntrade till bot, leddes af den praktiska världsförsakelsens intresse. Kyrkans dogmer lämnades oantastade. Men sedan deras sekt drabbats af flera påfliga förbud (1274, 1286 och 1290) och därefter såsom kättersk förföljdes med inkvisitorisk ifver, trädde de i kamp mot hela den bestående kyrkan. Segarellis död på bålet (1300) gjorde dem ännu hänsynslösare. Deras nye ledare, Dolcino, en svärmisk fanatiker, utgaf sig för profet och förklarade allt yttre kyrkoväsende hemfallet åt undergång. Äfven äktenskapet borde upphäfvas och ersättas af en fri andlig förbindelse mellan bägge könen. Dolcino lyckades på kort tid vinna allt flere anhängare, hvilka med vapen i hand försvarade s mot den korshär, som uppbådades mot dem. Slutlig dukade de likväl under af hunger och umbärande lika mycket som för krigsmakt, och Dolcino själf fi dela sin företrädares öde, i det äfven han mås bestiga bålet, 1307. Sekten fortfor icke dess mind att ega bestånd ända till mot slutet af det 14:e år. Se Mosheim, "Versuch einer unparteiischen un gründlichen ketzergeschichte" (1746). J. H. B. (J. HDE

Apostladagar och Apostlafester kallas under den kristna kyrkans äldre tid och medelt inrättade högtider till apostlarnas ära. I de pr testantiska kyrkorna äro de afskaffade — i d svenska kyrkan år 1741 och, sedan de 1743 åt införts, 1772, då den helgdagsordning införde som i allmänhet ännu är gällande. I den katols kyrkan firas numera endast Petrus' och Paulus' d af folket såsom egentlig helgdag; men prästerskap firar i sina böner och andaktsöfningar äfven öfriga. Apostlafesterna voro följande: 1) Petru dödsdag, 29 juni (förut kallad Petrus' och Paulu dag); 2) Petri cathedra ("Per i stolen" eller "Pet katt"), 22 febr., till minne af hans föregifna biskop ämbete i Antiokia i Syrien; katolikerna fira äfv "Petrus' stolfest i Rom" (*Cathedra Petri Rom* fr. *Chaire de S:t Pierre*), 18 jan., till minne hans biskopsämbete i denna stad; 3) Petrus' fänge (*Petrus in vinculis*, af svenska allmogen ford kallad "Per vinkels dag"), 1 aug., till minne hans fångenskap (Ap. G. 12); 4) Andreas' dö dag, 30 nov.; 5) Jakob den äldres dag, 25 ju 6) Johannes' dag, 27 dec. (3:e dag jul); 7) Filipp och Jakob den yngres dag, 1 maj; 8) Bartolome dag, 24 aug.; 9) Matteus' dag, 21 sept.; 10) Tom dag, 21 dec.; 11) Judas' (Taddeus') och Sim (Kananitens) dag, 28 okt.; 12) Mattias' dag, 24 feb 13) Paulus' omvändelsedag, 25 jan. E. J. Ö. (J. HD

Apostlafester. Se Apostladagar.

Apostlagärningarna, lat. *Acta apostolorum*, sista af Nya testamentets historiska böcker, är fattad af Lukas och utgör en fortsättning af h evangelium. Den är liksom detta ställd till en Theofilos. Enligt den vanliga uppgiften, hvars rikt het dock ej är fullt bevisad, skrefs denna bok Rom (enligt andra i Filippi, Alexandria e Antiokia) omkr. år 64, troligen dock först i sl af 70-talet. Boken, som innehåller en framställn af den kristna församlingens grundläggning och för öden samt kristendomens utbredning intill Paul första ankomst till Rom (möjligen på våren år 6 sysselsätter sig hufvudsakligen med Petrus (i förra hälften, kap. 1—12) och Paulus (kap. 13 f De öfrige apostlarnas verksamhet omtalas högst c tydligt. Såsom källor torde Lukas hafva begag dels muntliga sägner, dels skriftliga uppteckning Dessutom stod han i nära förbindelse med Pa och hade, såsom deltagare i flere af dennes re själf upplefvat en stor del af de tilldragelser skildrar. Innehållet vittnar om samvetsgrann fo ning, framställningen är klar och liflig, och språ likasom det i Lukas' evangelium, det mest klass i Nya testamentet. Men texten är mera fördärf än i någon annan nytestamentlig bok. Apos gärningarnas äkthet bestyrkes genom många vitt börd af de äldste kyrkofäderna och har varit bestridd. Tübingenskolan ansåg dock boken vara i 2:a årh. författad tendensskrift för att utpl

Apostlarna
(efter Thorvaldsen).

1. Petrus. 2. Andreas, Petrus' broder. 3. Jakob d. ä. 4. Johannes.
5. Filippus. 6. Bartolomeus. 7. Matteus. 8. Tomas.
9. Jakob d. y. 10. Judas Taddeus. 11. Simon (Kananiten). 12. Paulus.

killnaden mellan judaismen och paulinismen i den första kristna kyrkan. Bland nyare teologer förfäades denna åsikt delvis af Spitta, Clemen och Holzmann. E. J. Ö. (J. P.)

Apostlakrus, ett slags låga, cylindriska muggar af mörkbrunt stengods, tillverkade på 1600- och början af 1700-talet i Kreussen (i Ober-Franken). Orneringen, som återger apostlarna uppställda rundt kruset, är utförd i relief i starka, ogenomskinliga färger. Sådana krus förekomma ofta förfalskade, hvarvid orneringen inskränker sig till påmålning med oljefärger. I. A—N.

Apostlarnas delning, i den kristna kalendern benämning på 15 juli, emedan apostlarna, till åtlydnad af Jesu befallning: "Gån ut och gören allt folk till mina lärjungar", enligt sägnen skola på denna dag fördelat sig och utgått till olika trakter af världen. E. J. Ö.*

Apostolät l. Apostōliskt ämbete betecknar inom katolska kyrkan i allmänhet hvarje ämbete och myndighet, som utöfvas genom en från Kristus medelbart eller omedelbart utgående sändning. Såsom härflytande ur gudomlig instiftelse är således biskopsämbetet ett apostolat, och särskildt innesluter missionsbiskopens uppgift att bland de otrogne bilda och organisera nya församlingar ett apostoliskt moment. I full mening apostoliskt är emellertid endast det ämbete, som innehafves af apostoln Petrus' efterträdare, det enda ämbete, som uppfyller det ursprungliga apostolatets fyra grundvillkor: 1) omedelbart utsändande genom Kristus själf, 2) lokal oinskränkthet (universalitet), 3) oinskränkt inre kyrklig myndighet och 4) ofelbarhet i läran. Den romerska (påfliga) stolen kallar sig därför ock den apostoliska såsom det fortlefvande apostolatets säte. J. HDR.

Apostolicitét, öfverensstämmelse med apostlarnas lära.

Apostōlicum (jfr Apostel), Nya testamentets skrifter, med undantag af evangelierna.

Apostölikernas sekt. Se Apostlabröder.

Apostölisk, hvad som på ett eller annat sätt står i sammanhang med någon apostels lif eller lära.

Apostoliska fäder (lat. *patres ævi aposto'lici*) kallas de fornkyrklige författare, hvilka varit eller af traditionen angifvas som apostlarnas omedelbare lärjungar. Dessa äro Barnabas, Hermas, Klemens af Rom, Ignatius, Polycarpus, Papias och författaren af brefvet till Diognetus. Den litteratur, som hänföres till dessa fäder, är i hufvudsak en efterbildning af apostlarnas sändebref till församlingarna, men det själavårdande syftet är icke uppburet af samma höga ande, som genomströmmar de verkliga apostlaskrifterna. Mot traditionens uppgift om flera af dessa skrifters eller deras författares omedelbart efterapostoliska ursprung har ock den moderna forskningen framställt inkast, hvilka till dels upplöst enhetligheten inom denna författare- och litteraturgrupp. I direkt samband med apostlatiden stå: 1) Klemens, den fjärde biskopen af Rom, hvilken såsom församlingens föreståndare och å dess vägnar omkr. år 95 författade ett "sändebref till korinterna", bevaradt i grekiskt original samt latinsk och syrisk öfversättning; 2) Ignatius, biskop af Antiokia, d. omkr. 110 som martyr, hvilken författade sju i de äldsta uppteckningar med flera falsarier sammanförda bref till de kristne i Efesos, Magnesia, Tralles, Rom, Filadelfia och Smyrna samt till biskop Polycarpus af Smyrna; 3) Polycarpus, biskop af Smyrna, Johannes' lärjunge, d. som martyr 155, hvilken efterlämnade ett "sändebref till församlingen i Filippi", förvaradt i grekiskt original och latinsk öfversättning; och 4) Papias, biskop af Hierapolis, hvilken omkr. 130 författade ett verk i fem böcker, "Förklaringar öfver Herrens utsagor", hvaraf blott spridda fragment bevarats hos andra fornkyrkliga skriftställare. Missvisande med afseende på författaren eller affattningstiden är traditionens uppgift om följande skrifter: 5) det s. k. andra Klemensbrefvet till korinterna, hvilket är en icke af Klemens författad homilia, samt de två pseudoklementinska brefven "de virginitate"; 6) det sannolikt från Alexandria utgångna, högt ansedda s. k. Barnabasbrefvet, hvilket själf icke lämnar någon upplysning om författare eller adressat, men med orätt tillskrifves Paulus' medarbetare Barnabas; 7) brefvet till Diognetus, hvilken klassiskt apologetiska skrift är känd först genom en handskrift från 13:e årh. och antages leda sitt ursprung från 2:a—4:e årh.; samt 8) "Hermas herde", hvars affattningstid sannolikt infaller vid midten af 2:a årh. *Patrum apostolicorum opera* äro utgifna af O. v. Gebhardt, Ad. Harnack och Th. Zahn dels i en större edition med anmärkningar (1876—78), dels i en mindre (2:a uppl. 1894). J. HDR.

Apostoliska kammaren. Se Camera apostolica.

Apostoliska känones (lat. *cānones aposto'lici*) kallas en af syriska teologer i 5:e årh. hoparbetad kyrkorättslig samling, hvilken utger sig ega apostolisk hemul och i form af 85 synodalbeslut (*canones*) meddelar från de apostoliska konstitutionerna (se dessa), från synodens i Antiokia beslut 341 samt därjämte från skilda källor härstammande kyrkliga lagbud. Dessa kanones äro i de äldsta uppteckningarna vidfogade de apostoliska konstitutionerna. Den trullanska synoden af år 692 erkände kanones som en apostolisk kyrkoordning, och samlingen inflöt under denna auktoritet i flera kyrkliga lagsamlingar. Inom orienten bibehöllo dessa kanones högt anseende, men drogos af västerlandets teologer i tvifvelsmål. Dionysius Exiguus (omkr. 500) nämner dem "Canones qui dicuntur apostolici", men upptog det oaktadt de 50 första i sin kyrkliga kanonsamling. Härifrån öfverflyttade till de pseudoisidoriska dekretalerna, utöfvade de inflytande på den västerländska kyrkorätten, men genom Magdeburg-centuriernas upplösande kritik omintetgjordes deras apostoliska anseende. Anledningen till att de 35 sista synodalbesluten icke upptogos af Dionysius och sedermera i den västerländska kyrkorätten är okänd; men denna differens utgör en af skiljepunkterna mellan den grekiska och den romerska kyrkan. De apostoliska kanones äro upptagna i de flesta editioner af konsiliesamlingar och af "Corpus juris canonici" samt äfven i vissa editioner af de apostoliska konstitutionerna. J. HDR.

Apostoliska konstitutiöner (lat. *constitutiōnes aposto'licæ*) kallas en samling kyrkorättsliga stadgar

i 8 böcker, hvilken liksom de apostoliska kanones uppger sig vara ett från apostlarna härstammande arf, som genom biskop Klemens af Rom öfverlämnats till kyrkan. Beståndsdelarna i denna kyrkoordning äro af en syrisk präst, vanligen benämnd Pseudo-Klemens, under tiden 350—400 samarbetade ur källor, som själfva beteckna sig som apostoliska. Konstitutionernas sex första böcker leda sitt ursprung från den syriska "Didaskalia", som i sin ordning är en från Serbien eller Palestina understucken apostolisk kyrkoordning från 3:e årh., sjunde bokens första hälft parafraserar "De tolf apostlarnas lära", och åttonde boken lånar till väsentliga delar sitt innehåll ur den egyptiska kyrkoordningen, som är en öfverarbetning af den, som Hippolytos gaf sin församling i Rom omkr. 220. Vissa inre kriterier låta förmoda, att konstitutionerna upprättats såsom kyrkoförfattning inom någon apollinaristisk krets. Deras värde sattes där så högt, att de från samma krets utgångna kanones uppräkna konstitutionerna liksom Klemensbrefven bland den heliga skrifts "ärevördiga och heliga böcker". Det trullanska konsiliet i Konstantinopel 962 erkände väl konstitutionernas apostoliska härstamning, men förkastade dem som af kättare interpolerade; hvarför de aldrig som helhet införlifvats med någon kyrkorättslig samling. Västerlandet kände dem först under reformationstiden, då de hastigt förvärfvade ett anseende, som dock bröts därmed att de icke af Baronius och Bellarmin upptogos som äkta. Blott inom anglikanska kyrkan hafva de senare rönt en hög uppskattning. Främst i anseende står den mycket använda 8:e boken, som bl. a. innehåller den klementinska liturgien och i öfrigt ett antal liturgiska anvisningar för invigning till kyrkliga tjänster, firandet af fester jämte en framställning af karismernas betydelse. Konstitutionerna äro utgifna bl. a. af G. Ültzen (1853). Se F. X. Funk, "Die apostolischen konstitutionen" (1891). J. HDR.

Apostoliska kyrkoordningen, en af J. U. Bickell införd benämning på en pseudo-apostolisk eller pseudo-petrinsk skrift från slutet af 3:e årh., hvilken utger sig för att vara en af apostlarna vid en gemensam sammankomst utarbetad kyrklig ordning. Hvarje stycke af dess förordningar lägges i munnen på någon särskild apostel, oftast Petrus. Skriften består dels af sederegler eller beskrifningar öfver lifvets väg, hvilka äro lånade ur "De 12 apostlarnas lära" och Barnabasbrefvet, dels af rättsbestämmelser, hvilka afspegla flerstädes gällande rättspraxis under den närmast efterapostoliska tiden. Dess affattningsort är troligen Egypten, och den har där vunnit erkännande som helig rättsurkund. Se Funk, "Kirchengeschichtl. abhandlungen und untersuchungen" II (1899). J. HDR.

Apostoliska män, apostlarnas lärjungar och medhjälpare, synnerligen de, som ej efterlämnat några skrifter.

Apostoliska stolen, den påfliga regeringen. Jfr Apostolat.

Apostolisk församling, ett hedersnamn på de af apostlarna själfva omedelbart grundlagda kristna församlingarna, såsom de i Jerusalem, Rom, Antiokia, Efesos och Korint. Dessa församlingar tillerkändes i de första kristna århundradena en särskildt auktoritativ ställning. J. HDR.

Apostolisk konung, en titel, som påfven Sylvester II år 1000 förlänade Ungerns förste kristne konung, den helige Stefan. I nyare tid har påfven Klemens XIII år 1758 för det österrikisk-ungerska kungahuset förnyat denna hederstitel. J. HDR.

Apostolisk kyrka, benämning på den kristna kyrkan i 1:a årh., medan den ännu stod under apostlarnas och deras lärjungars ledning. Äfven den katolska kyrkan kallar sig med detta namn, och likaså den irvingianska, som både i lära och författning sträfvar att återupplifva fornkyrkans gestalt. J. HDR.

Apostolisk successiōn (lat. *succe'ssio aposto'lica*), "apostolisk följd". Den katolska kyrkan uppställer den fordran på giltigheten af en prästvigning, att den i oafbruten ordningsföljd leder sitt ursprung från någon apostel. Bland icke katolska kyrkor åberopar sig den svenska likaledes på en hvarken vid öfvergången till protestantismen eller senare afbruten apostolisk succession. J. HDR.

Apostoliskt symbolum (lat. *sy'mbolum aposto'licum*, äfven *symbolum minus*) kallas den första och till sitt ursprung äldsta af de tre trosbekännelser hvilka äro för den kristna världen gemensamma och benämnas ekumeniska. I sin nuvarande form framträdde den apostoliska trosbekännelsen tidigast i södra Gallien under slutet af 5:e eller början af 6:e årh. (äldsta uppteckningen är gjord i en "Sermo" af Cæsarius af Arles, 542 l. 543), men dess rötter kunna följas mycket långt tillbaka. Redan från kristenheten äldsta dagar föregicks dopet sannolikt af en frisägelse från djäfvulen och en trosbekännelse, hvarpå skrifter flerstädes häntyder (Mark. 16: 16; jfr Rom. 6: 17. Ef. 4: 5; 1 Tim. 4: 6 o. 6: 12; 2 Tim. 1: 12 f. 1 Joh. 2: 24 f.; Jud. 3 o. 20). I 1 Kor. 15: 3— återfinnas flera led af andra artikeln. Första Klemens brefvet från omkr. år 95 omtalar vår "härliga och ärevördiga nedärfda trosregel". Ignatius (d. omkr. 110) och Justinus (d. omkr. 165) röra sig med fast formulerade bekännelsesentenser, hvilkas väsentlige del utgjort en historiskt kristologisk förkunnelse, och Irenæus (d. omkr. 200) vet att förmäla om den orubbliga sanningsregel, som hvarje kristen undfått vid dopet och hvars innehåll genom apostlarna gå tillbaka till Kristus, men han betraktade dopsymbolen som en helgedom, hvilken ej borde anförtros åt papperet, och under århundraden torde trosbekännelsen ej ha varit nedskrifven. Med säkerhet kände man därför ej de äldsta bekännelseformlernas fullständiga ordalydelse, men antagligen har den trinitariskt utförda symbolen föregåtts af en blott kristologisk bekännelse, ehuru de erforderliga momenten i det trinitariska schemat voro i hufvudsak formulerade redan i de paulinska brefven och den närmast därpå följande litteraturen. Omkr. midten af 2:a årh. uppstod ur öster- och västerländska beståndsdelar de s. k. äldre romerska symbolen, hvilken under tiden omkr. 250—460 var allenarådande inom romerska församlingen och lydde: "Jag tror på Gud Fader allsmäktig och på Jesus Kristus, hans enfödde son, vår Herre, född af den Helige ande och af jungfru Maria, korsfäst af Pontius Pilatus och begrafven, på tredje dagen uppstånden från de döde, uppfaren till himmelen, sittande på Fadrens högra sida, därifrån han kommer att döma lefvande och döda; och på den helig ande, en helig kyrka, syndernas förlåtelse, köttets uppståndelse". Den grekiska formen af denna symbol, känd genom ett bref af biskop Marcellus i Ankyra till påfven Julius I år 337 eller 338, är de

ire, och först senare upptogs till allmänt bruk dess inska parallelltext, som kan rekonstrueras genom finus' af Aquileja (d. 410) kommentar till Apostlarningarna. Denna bekännelse vördades med största et såsom apostolisk, och kyrkofadern Ambrosius klarade, att hvarje förändring af densamma vore ett lgerån. Såväl i österlandet, där den syro-palestinenka symbolgruppen byggde vidare på den gammalrska trosbekännelsen, som i västerlandet fanns ett rt antal privat- eller provinsial-symboler. Dessa dienska, spanska, afrikanska, galliska symboler äro a utarbetade efter den gamla romerska som grundp, men med förtydliganden och utvidgningar för skärpa kyrkans lära emot sekteriska förvillelser. mma konfessionella behof tog sig inom romerska rkan ett egenartadt uttryck. Då det enligt legenden postoliskt nedärfda symbolum icke fick rubbas, ptog romerska kyrkan från början af 6:e årh. n niceno-konstantinopolitanska bekännelsen för att medels förtydliga sin afvisande hållning emot ternas arianism. Först ungefär i 10:e årh. ervände romerska församlingen till det kortare postoliska symbolum, men nu med de oumrliga utvidgningar, som det ursprungligt romerska ndergått genom sin galliska bearbetning, och etta från omkr. 500 härstammande s. k. *symlum apostolicum* blef härefter genom Roms bemedng i väsentligen samma form (*textus receptus*, raf den grekiska texten är en öfversättning) illande inom hela västerländska kristenheten. Denna nare eller längre romerska bekännelse, hvars bedelsefullaste tillägg äro "nederstigen till dödsket", "de heligas samfund" och "ett evigt lif", väsentligen densamma som den äldsta kända rsamlingssymbolen och eger dess karaktär af ålderomlig enkelhet, sträng stil och saklig pregnans. ess fortlefvande namn af apostolisk låter sig ock rsvaras däraf, att dess flesta beståndsdelar bevara biblisk eller apostolisk tidskaraktär, om ock själfva mmanställningen är af senare datum. Se vidare P. Caspari, "Ungedruckte, unbeachtete und enig beachtete quellen zur geschichte des taufmbols und der glaubensregel", I—III (1869—75), Harnack, "Das apostolische glaubensbekenntnis" 6:e uppl. 1894, öfv. 1892), F. Kattenbusch, "Das postolische symbol" I—II (1894—1900), och I. unze, "Glaubensregel, heilige schrift und taufkenntnis" (1899). J. HDR.

Apostoliskt ämbete. Se Apostolat.

Apostolisk vikarie (mlat. *vicārius aposto'licus*), tel dels för påfvens ställföreträdare i sådana länder, är ingen katolsk biskop finnes, dels för utomordentga påfliga sändebud. Under medeltiden insattes ke sällan ärkebiskopar till apostoliska vikarier för ågot bestämdt land och fingo i denna egenskap raktigt på sig öfverflyttade vissa privilegier, som llkommo allenast påfven. Titeln apostolisk vikarie ars ända in i nyare tid äfven af konungen af Neapel, r vissa kyrkliga företrädesrättigheters skull. Det uv. apostoliska vikariatet Sverige omfattade till våren 892 äfven Norges katolska församlingar, men sedan ess finnas apostoliska vikarier i både Stockholm och ristiania, bägge med biskops rang och värdighet.

Apostolisk välsignelse, den välsignelse, som utelas af påfven, i hans egenskap af Petrus' efterrädare.

Apostool [-stål], Samuel, mennonit, f. 1638, d. 1699, sedan 1662 mennonitpredikant i Amsterdam. I motsats till den galeniska riktningen kämpade A. och hans parti, de s. k. apostolianerna l. sonnisterna, för bibehållande af gammal mennonitisk lära och från fäderna nedärfd tradition.

Apostro'f (grek. *apostrofē*), bortvändande. 1. Det hos fornklassiska rättegångstalare ej ovanliga tillvägagåendet att från domaren eller domstolen, till hvilken föredraget i öfrigt var riktadt, vända sig till motparten och tilltala denne. I vidsträcktare mening betecknar det den *retoriska figur*, som uppkommer, då man midt i utvecklingen af ett ämne vänder sig till en frånvarande person, såsom vore han närvarande; t. ex. då Tegnér i minnestalet öfver Luther efter åtskilliga betraktelser öfver tidsandan och tidsförhållandena afbryter sig själf med orden: "Förlåt mig, ädle Luther!" — 2. Ett skriftecken, ett komma i radens öfre kant (’), hvarmed betecknas, att en bokstaf eller en hel stafvelse blifvit utelämnad, t. ex. *sad'* eller *sa'* i st. f. *sade*. A. M. A.

Apostrofēra (jfr Apostrof), förse ett ord med utlämningstecken; *ret.*, i ett tal ställa sina ord till en frånvarande, som om han vore närvarande; bryta ut i häftighet mot någon.

Apotēk (grek. *apothēke*, magasin, bod, varulager), anstalt för läkemedels beredning och försäljning. I några få länder, såsom i de flesta bland Nord-Amerikas förenta stater och i Irland, är läkemedelshandeln lika fri som hvarje annan borgerlig näring, men i de flesta länder är den föremål för en särskild preventiv lagstiftning. Bestämmelserna därvid äro i allmänhet olika för partihandeln, droghandeln, och för detaljhandeln, hvilken sistnämnda tillhör apoteken. I Sverige är dock all läkemedelshandel förlagd till apoteken; någon från apotek skild droghandel är ej tillåten.

Det sätt, hvarpå apotekslagstiftningen i Europas stater förverkligat det afsedda skyddet, kan i allmänhet hänföras till två hufvudgrunder: antingen lämnar staten öppet för hvar och en, som uppfyller lagstadgad kvalifikation af yrkesskicklighet, att fritt drifva sitt yrke, med eller utan andra villkor, försiktighetsmått och kontroll; eller ock bestämmer den apotekens antal och fördelning, reglerar yrkesutöfningen noga genom farmakopé, medicinaltaxa och andra lagar samt öfvervakar de gifna föreskrifternas efterlefnad. Efter den förra principen är apotekareväsendet ordnadt i Frankrike, Belgien, Holland, i allmänhet i Schweiz' franska kantoner, Spanien, Portugal, Storbritannien samt staterna New York och Kalifornien i Nord-Amerika. De villkor, utom utöfvarens yrkesskicklighet, hvilka staten uppställer, samt kontrollen däröfver äro inom denna grupp till omfång och verkan betydligt olika. Den sistnämnda anordningen — "privilegie- eller koncessionssystemet" — är gällande i de skandinaviska länderna, alla Tysklands stater, Österrike-Ungern, i allmänhet i Schweiz' tyska kantoner, Italien, Ryssland, Grekland och Rumänien.

Föreskrifvande af läkemedel samt deras beredning och försäljning — således läkarens och apotekarens verksamhet — voro från början öfverallt förenade. Så var förhållandet i hela den antika världen. Först under medeltidens muhammedanska kultur lära några särskilda apotek uppstått. Den första anstalten af detta slag säges hafva blifvit inrättad af kalifen El Mansur i Bagdad omkr. 750 e. Kr. I Europa

var det genom den medicinska skolans i Salerno inflytande, som läkarens och apotekarens yrken åtskildes. Apotek funnos i Italien åtminstone i början af 1200-talet, och i kejsar Fredrik II:s medicinallag af 1224 är skillnaden tydligt uttalad. Från Italien öfverflyttades principen till Tyskland. Apotek uppkommo småningom i det tyska rikets städer: i Wien och Prag mot slutet af 1200-talet, i den schwabiska riksstaden Esslingen omkr. 1300, i Ulm 1364, i Nürnberg 1378. Apoteksinstitutionen spred sig därifrån öfver hela Europa och reglerades genom särskilda apoteksordningar, t. ex. i Wien, Berlin, Stuttgart, Frankrike — alla i senare delen af 1400-talet. Bredvid dessa ordnade förhållanden fortgick dock ännu länge en gårdfari- och marknadshandel, "marktschreyeri", med läkemedel, och mot dessa "circumforaneos" voro alla gamla medicinallagar riktade. Skilsmässan mellan läkarens och apotekarens yrken har sedan alltmera trängt igenom. I Sverige har detta skett fullständigt; men i många andra europeiska länder finnas dock ännu rester af den gamla föreningen. Så är i England "doctorsshop" (doktorsbod) namn på en ganska vanlig sak, och i många stater stadgar lagstiftningen villkor och kontroll, hvarunder läkaren får försälja läkemedel till egna patienter och där apotek ej finnes på platsen. Sådana "dispenseringsanstalter" i landsorten försvinna väl småningom; i Holland förekomma de likväl ännu i stor mängd.

Först i slutet af 1500-talet började apotek att anläggas i Sverige. De förste apotekarna voro i allmänhet tyskar och anlitades äfven såsom läkare. Mäster Lukas antogs af Gustaf I omkr. 1552 att hålla apotek inom den kungl. borgen, endast för hofvet. Efter honom fick Anton Busenius, genom Johan III:s bref af 21 mars 1575, tillåtelse att flytta apoteket till staden, där sålunda det första för allmänheten tillgängliga apoteket anlades. De flesta af Stockholms nuvarande apotek anlades på 1600-talet: "Lejonet" 1625 af Filip Magnus Schmidt, införskrifven från Tyskland af drottning Maria Eleonora; "Markattan" likaledes 1625 af skotten Jakob Robertson Struan, läkare, lifmedikus hos Gustaf II Adolf; "Engelen" 1649 af svensken Anders Månsson Biever, "den förste som sig härifrån till samma konst och handtering slagit och det fattat hafver"; "Svanen" 1650 af Kaspar Schöps; "Morianen" 1670 af Kristian Heræus; "Korpen" 1674 (till 1677 kalladt "Örnen" och förlagdt till Södermalm) af Jürgen Brandt. På 1690-talet anlades "Enhörningen" af Georg Strobell (1690), "Hvita björnen" af Johan Berendtz (1692) och "Kronan" af Kaspar Ziervogel (1693). De allra fleste af dessa apotekare voro tyskar. Det äldsta svenska apotek utom Stockholm inrättades i Uppsala 1628 af Johan Wolimhaus. Äfven i några andra städer anlades apotek på 1600-talet, såsom i Kalmar 1639 af Johan Styr, "Enhörningen" i Göteborg 1644 af Kilian Treutiger, i Falun 1643 af Zacharias Specht, i Jönköping 1656 af Mäster Liborius. Af dessa män voro åtminstone Wolimhaus och Specht tyskar. Under 1600-talet anlades i Sverige 27 apotek, under 1700-talet 68 och under första hälften af 1800-talet 50. Antalet apoteksinrättningar af olika art (se Apoteksprivilegium) var vid början af 1900 tillsammans 320. — Det första privilegium på anläggning af apotek i Finland utfärdades 1689 för Johan Albrekt Relau. I Hälsingfors började ap tekareverksamhet först af Sebastian Stier, på gru af privilegium 1735.

Apoteksrörelsen är reglerad af farmakopée d. v. s. officiella förteckningar på de läkemed som skola finnas på apoteket, med angifvande deras behöriga beskaffenhet, förvaring och tillredni af medicinaltaxor, som bestämma läkemedl pris, af apotekareglemente och fl andra förordningar, som innehålla en mångfald bestämmelser särskildt för handeln med giftiga el häftigt verkande läkemedel. JHM.*

Apoteken öfvervakas från statens sida af Medicin styrelsen och kontrolleras dels genom årliga *apote visitationer*, dels genom tillfälliga *inspektioner*. I årliga visitationen af apoteken i Stockholm ve ställes af sakkunnig person, som därtill blifvit Medicinalstyrelsen utsedd, i Göteborg och Malmö förste stadsläkaren. För öfrigt förrättas alla apote visitationer af förste provinsialläkarna. Apote inspektionerna verkställas utaf därtill af Me cinalstyrelsen tillfälligt förordnade fackmän. apoteken i Sverige se A. J. Bruzelius: "F teckning öfver Sveriges apotek och deras in hafvare ifrån konung Gustaf I:s till närvara tid" (1881; bihang till "Sveriges apotekare storia"), och O. E. A. Hjelt, "Svenska och fin medicinalverkets historia 1663—1812", III, s. 3 —486 (1893). A. K.-Å.*

Apotekare är i Sverige egentligen hvar och som af Medicinalstyrelsen därför förklarats på gr af företedt intyg om att han eller hon (ty apoteka yrket blef genom k. kung. 12 juni 1891 öp äfven för kvinnor) aflagt godkänd apotekareexam Oftast förbehålles dock titeln apotekare för den, på grund af erhållet apoteksprivilegium (se d. är innehafvare af ett apotek, hvaremot examine apotekare, som ännu ej är i denna ställning, u tjänstgör å annans apotek, vanligen benämnes p visor; hans officiella titel är examine apotekare.

Genom k. stadgan för Farmaceutiska institute Stockholm af 22 nov. 1901 och k. kung. af sam dag angående apotekselevers antagande m. m. undervisningen för blifvande apotekare num ordnad på följande sätt. Lärjungen inträder f såsom *elev* å ett apotek (icke filialapotek e medikamentsförråd). Härför fordras, jämte vits om godt uppförande, betyg öfver aflagd godk mogenhetsprofning (obligatoriskt sedan 1 jan. 189 Elevens lärotid skall utgöra minst två år, h under han genom apoteksföreståndarens försorg "undervisas i farmaceutiska arbeten, särskildt cepturgöromål och beredning af s. k. galeniska lä medel, såsom extrakter, plåster m. m." Efter de tid eger han att göra ansökan hos Farmaceuti institutets styrelse om deltagande i den årligen institutet anordnade lärokursen för apotekseley hvilken beräknas taga en tid af vid pass ett h år. I denna lärokurs meddelas undervisningen därtill särskildt förordnade assistenter under till af vederbörande ordinarie lärare. Efter gen gången lärokurs och af instruktionsapotekaren g kända praktiska prof aflägges *farmacie kandi examen*, som anställes 3 gånger om året (jan., m sept.) samt omfattar kemi och kemisk farm botanik och farmakognosi, teknisk farmaci

rmaceutisk författningskunskap. Efter godkänd ;amen skall farmacie kandidaten ytterligare tjänst-ra å apotek under minst ett års tid, hvarefter han berättigad att söka inträde å Farmaceutiska insti-tet. Lärokursen där är två-årig samt omfattar ssnämnda ämnen jämte fysik och farmaciens istoria. Den är så anordnad, att den grundläggande len af kursen förlägges till det första läsåret och en tillämpade till det andra. Efter hvarje läsårs ut anställas tentamina, omfattande de under året enomgångna kurserna. Såsom afslutning aflägges *potekare-examen*, som anställes 3 gånger om året naj, sept., dec.) och hvarvid examinanden förhöres ndast i de delar af kursen, som utgjort föremål r undervisningen under andra läsåret, nämligen emisk farmaci, farmakognosi, de delar af fysiken, om beröra å apotek förekommande arbeten, teknisk rmaci och farmaceutisk författningskunskap. De rut stadgade ederna efter de farmaceutiska examina ro nu borttagna. — Om apotekare i Sverige se . F. Sacklén, "Sveriges apotekarehistoria ifrån onung Gustaf I:s tid" (1833), och A. J. Bruzelius, Ny följd" af nämnda verk (1878—81). S. J—N.

Apotekarekårens lifränte- och pensionskassa, n självhjälpsförening, för hvilken stadgar äro fast-tällda genom k. m:ts reglemente 11 febr. 1887. Kassan har till ändamål att af sina tillgångar — estående i delegarnas årsafgifter samt extra in-omster, bl. a. afgälder från vissa apotek — lämna dels årliga lifräntor till delegarna själfva, deras nustrur eller döttrar vid uppnådd ålder af 50 eller 55 år, dels pensioner till delegares efterlefvande nka eller minderåriga barn, dels ock tillfälliga understöd. Inträde i kassan är obligatoriskt för var och en, som efter 1887 aflagt farmaceutisk examen eller efter nämnda tidpunkt erhållit privi-egium på apotek. Kassan förvaltas af en styrelse, om har sitt säte i Stockholm och består af fem edamöter, bland hvilka en förordnas af k. m:t. Dess fonder uppgingo i slutet af 1902 till 1,271,944 kr. W. S.

Apotekaresocietēten, ett 1821 stiftadt samfund, vars stadgar fastställdes genom k. resolution 20 an. 1837 och förnyades genom k. resol. 21 mars 1881. Samfundet omfattar alla apoteksinnehafvare riket och har till syftemål "att befordra farmaciens utveckling, bereda närmare samband mellan dess dkare, bevaka dessas intressen, lämna understöd t behöfvande apotekare samt deras änkor och barn tfvensom genom gåfvomedel, stipendier eller på innat dylikt sätt uppmuntra dem, som egna sig åt armaceutiska studier". Samfundets angelägenheter handhafvas af en direktion, som har sitt säte i Stockholm. W. S.

Apotekaretaxa. Se Medicinaltaxa.

Apoteksinspektion. Se Apotek.

Apotekslåda. Se Apoteksprivilegium.

Apoteksprivilegium. Intet apotek får anläggas i Sverige utan k. m:ts tillstånd, "Vår allernådigste vocation och beställning", såsom det heter i 1688 ärs medicinalordningar. Detta tillstånd, *privilegium*, meddelas för visst, å bestämd ort beläget apotek, särskildt för hvarje ny apotekare. Tidigt uppkom i Sverige, liksom i andra länder, i hvilka apotekens antal är begränsadt, en praxis att öfverlåta apoteken genom köp, på hvilket det kungl. privilegiet utgjorde stadfästelsen. I motsats till dessa äldre s. k. reala, numera *säljbara* apoteksprivilegier uppkom 1834 ett annat slag, därigenom att i privilegiebrefvet inrycktes ett uttryckligt förbud mot öfverlåtelse genom köp. Detta är ett s. k. *personligt* privilegium. Blir ett apotek med dylikt privilegium ledigt, tillsättes den nye apotekaren af k. m:t efter ansökan, som står öppen för alla kompetenta personer. Dessa bägge slag af apotek kallas stamapotek, i motsats till filialapotek, hvilka äro såsom fullständiga apotek inrättade filialer af de förra och koncessionerade af k. m:t "tills vidare". Ett slags filialer, ehuru med mindre fullständig utrustning och af mera tillfällig natur, äro de s. k. medikamentsförråd, som sedan 1869 anlagts, och hvilkas hållande, efter skedd ansökan, uppdrages åt någon närboende apotekare personligen. Förr sökte man ifrigt främja inrättandet af sockenapotek, hvarvid förutsattes någon medicinsk kunskap hos prästerskapet ("pastoralmedicin"). Dessa apotek afskaffades 1823. Ett försök till återupplifvande gjordes 1890, då det ålades provinsialläkarna att "i socken, som är belägen aflägse från apotek eller medikamentsförråd eller där smittosam sjukdom utbrutit eller allmännare sjuklighet är gängse", söka förmå kommunalnämnden att anskaffa och genom sjuksköterska eller annan pålitlig person tillhandahålla kommunens medlemmar nödiga, icke giftiga, läke- och desinfektionsmedel.

Den ofvan nämnda öfverlåtelsen genom köp, privilegiehandeln, medförde för apotekaryrket olägenheter, dels genom den växande skuldsättningen för apotekens åtkomst, dels genom osäkerheten i själfva handelns rättsliga beskaffenhet, då den grundade sig endast på häfd. Sedan 1830-talet framställdes flere förslag för privilegiehandelns afskaffande. Dessa gingo hufvudsakligen ut på privilegiernas aflösning genom en amorteringsfond, eller på handelns legaliserande för en viss tid och privilegievärdenas småningom skeende minskning eller successiva afskrifning. Frågan löstes först genom k. m:ts kungörelse af 9 sept. 1873, enligt hvilken "all handel med eller öfverlåtelse enskilde emellan af apoteksprivilegier skall med utgången af år 1920 upphöra att vidare tillerkännas gällande kraft." Stadgar fastställdes för en amorteringsfond för apoteksprivilegier. Delegare i fonden fick sitt privilegium efter värdering inlöst, hvarigenom apoteket blef personellt med förbindelse af halfårsinbetalningar till fonden ända till amorteringens slut, då af öfverskottet (reservfonden) skall bildas en pensionsfond för behöfvande medlemmar samt änkor och barn. En ny amorteringsfond för apoteksprivilegier erhöll stadgar 16 sept. 1892. Delegare i denna amorteringsfond fick sitt privilegium inlöst efter värdering på samma grunder som förut, men med afdrag motsvarande tidsskillnaden mellan fondernas bildande, så att äfven denna amortering skall vara fullgjord med utgången af 1920. Enligt k. m:ts kung. af 27 okt. 1899 är apoteksinnehafvare efter 1920 skyldig att erlägga pensionsafgift samt att vid viss ålder afgå mot pension.

1873 funnos 120 apotek med säljbara privilegier, 67 med personella, 16 filialapotek och 15 medikamentsförråd. Sedan dess ha 108 af de säljbara apoteken ingått i amorteringsfonderna med sammanlagdt privilegievärde af nära 9 mill. kr. Vid början

af 1900 hade Sverige 12 säljbara, 244 personella, 8 filialapotek och 56 medikamentsförråd. I Norge funnos 1900 36 apotek med realprivilegium, 93 med personligt, 1 privilegium för rigshospitalet och 5 filialapotek. Finland egde vid 1902 års slut 34 reala l. stamapotek, 134 personella apotek och 86 apotekslådor eller filialer. JHM.

Apoteksvikt. Se Medicinalvikt.

Apoteksvisitation. Se Apotek.

Apotēm l. Apothēma (af grek. *apotithēnai*, bortlägga), *mat.*, den linje (*a*), som drages ifrån medelpunkten i en reguljär månghörning vinkelrätt mot en af sidorna och alltså är radie till den i samma månghörning inskrifna cirkeln; i en reguljär pyramid den räta linje (*a*), som drages från spetsen vinkelrätt mot någon af basens sidor (kallas äfven pyramidens sneda höjd).

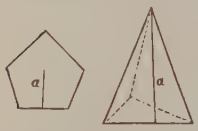

Apoteōs (grek. *apothe'osis*), förgudande, en ceremoni, genom hvilken forntidens folk tillerkände en människa gudomlig rang. Bruket att apoteosera var mycket gammalt hos grekerna och hade sin grund i den beundran och tacksamhet man ville visa aflidna, hvilka utmärkt sig som sitt folks välgörare eller förvärfvat ett glänsande hjälterykte. Senare lät mången härskare (t. ex. Alexander den store) apoteosera sig, medan han lefde. Hos romarna var Romulus länge den ende, som erhöll apoteosering; Julius Cæsar apoteoserades af Augustus, som också själf blef delaktig af denna utmärkelse, och därefter blefvo alla kejsarna med undantag af Vespasianus apoteoserade. Ceremonien (lat. *consecratio*) egde hos romarna vanligen rum på Marsfältet, där den dödes vaxbild, lagd på en praktfull paradsäng, brändes på ett bål, ur hvars lågor man lät en örn flyga upp, hvilken enligt folktron förde den aflidnes själ till gudarna. — Med apoteos menar man numera vanligen en framställning af någon eller något såsom gudomligt upphöjdt; förhärligande.

Apoteosēra. Se Apoteos.

Apothēcium (af grek. *apothēke*, förvaringsrum), *bot.*, det organ hos en afdelning af lafvarna och hos skifsvamparna, i hvilket askosporerna (se Ascomycetes) bildas. På svenska benämnes detta organ vanligen sporfrukt. Hos lafvarna är apotheciet skif- eller skållikt, skaftadt eller oskaftadt, hos skifsvamparna äfven hatt- eller klubbliknande. Jfr Perithecium.

Apotheciets viktigaste beståndsdel är den ofta egendomligt färgade sporhylsskifvan, *hymenium*, som består dels af de s. k. safttrådarna, parafyserna, dels och väsentligen af de jämförelsevis stora, sporalstrande cellerna, sporhylsorna, *asci*. För öfrigt bildas apotheciet af greniga celltrådar, hvilka liksom safttrådarna och sporhylsorna äro klorofyll-lösa, och hos en del lafvar därjämte af klorofyllförande celler, de s. k. gonidierna. V. W. (G. L—M.)

Apothēma. Se Apotem.

A potiōri (lat., med underförstådt *parte*, del), "af den mäktigare (större, bättre) delen", af hufvuddelen. — *A (parte) potiori fiat denominatio* (lat.), ett föremål bör benämnas efter en för detsamma väsentlig egenskap eller efter sin högsta utvecklingsgrad.

Apotomē (grek., "afskärning"), *mus.*, forngrekisk benämning på den kromatiska halftonen.

Apotrōp (af grek. *apotre'pein*, frånvända), *bot.* Se Fröämne.

Apoxyoměnos (af grek. *apoxy'ein*, skrapa bort), "Skraparen", namn på en berömd antik marmor-staty, föreställande en atlet, som efter kampen

medelst skrapan befriar sin kropp från dam och olja. Denna marmorstaty, som påträffades 1846 i Rom och nu förvaras i Vatikanen, är utan tvifvel en kopia efter ett bronsoriginal af Lysippos. Den ansågs vara typisk för Lysippos' skönhetsideal. Figuren är smärtare, mer elastisk och elegantare och hufvudet mindre än i Polykletos' ynglingagestalter och har ej dessas stela ställning och trygga lugn, utan liksom en lätt vaggande, armens rörelser beledsagande hållning — behärskas af en viss nervös oro. (O. G—G.)

App., förkortning för romerska förnamnet Appius.

Appalacher, indianfamilj. Se Apalacher.

Appalacherna [-la'tʃer-], bergskedja. Se Alleghany-bergen.

Appalachicola [äpəlätʃikō'la] l. Apalachicola, segelbar flod, som upprinner i den nordamerikanska staten Georgia och, efter att hafva genomflutit Florida, mynnar ut i Appalache-bukten af Mexikanska viken. Längd 160 km. Nära floden mynning ligger en mindre stad med samma namn.

Appara'ns (fr. *apparence*), utseende, yttre sken, sannolikhet; utsikt. — Apparanser, utsikter, anledningar att hoppas. — Såvöra apparanserna, rädda skenet.

Apparāt (af lat. *apparātus*, tillrustning), *fys.* kallas hvarje inrättning, medelst hvilken ett experiment anställes eller en verkan framkallas, då en instrument däremot tjänar till anställande av observationer. Luftpumpen, Atwoods fallmaskin

adnis klangskifvor, Leydenflaskan, Voltas stapel apparater; terrestertuben, barometern, termome-n, vågen, inklinatoriet däremot instrument. R. R.*

Appare'lj (fr. *appareil*, tillrustning, anstalt, ståt), ätliga de för en konst eller ett yrke erforderliga skap, verktyg och andra tillbehör; *krigsv.*, upp-t (se d. o.).

Apparelj-gymnastik, gymnastik, som öfvas med hjälp af gymnastiska apparater och redskap. Mot-sen är fristående gymnastik.

Appare'lj-trän, *krigsv.*, bågformiga trästycken, äro så inrättade, att de komma att utgöra emot ket eller marken sluttande förlängningar af sido-karna på en kanons kursör eller släpa, då placeras invid dessas bakre ändar, hvarigenom ettens nedförande från kursören underlättas. R. N.*

Appare'nt (af lat. *apparēre*, visa sig), skenbar. — parent tid, soltid, den tid, som angifves af rätt uppställd solvisare. K. B.

Apparitiōn (fr., af lat. *apparēre*, visa sig, fram-da), framträdande, uppträdande; företeelse, uppen-else, yttre (totalintrycket af en persons upp-dande och utseende, klädsel o. s. v.).

Appartema'ng. Se Apartemang.

Appassionāto (it.), *mus.*, med passion, lidelsefullt.

Appel, Karl, tysk romanist, f. 1857 i Berlin, fessor i romansk filologi vid Breslaus universitet, inlagt förtjänst om studiet af de provensalske badurerna och Petrarca. A. har skrifvit *Zur ent-kelung italienischer dichtungen Petrarcas* (1891) m. samt utgifvit "Provenzalische inedita, aus iser handschriften" (1890), "Provenzalische chre-nathie" (1895; ny uppl. 1902), "Poésies pro-çales inédites, tirées des manuscrits d'Italie" 98) samt en kritisk uppl. af Petrarcas allegoriska t "Trionfi" (1901).

Appelberg, Karl Magnus, stiftare af ordens-ifundet S. H. T., f. 16 nov. 1826 i Göteborg, 1843 student och 1850 filos. kandidat i Uppsala t stiftade där s. å. nämnda samfund. 1851 filos. tor, tog han 1859 med. licentiatexamen samt ut-ndes 1861 till andre bataljonsläkare vid första renadjärregementet, 1862 till förste bataljons-are och 1873 till regementsläkare. 1879—94 han fördelnings-(fält-)läkare inom andra arméi-delningen. Till nämnda samfunds publikationer A. lämnat bidrag på både vers och prosa. Död inköping 10 apr. 1896. En minnesvård öfver om aftäcktes i Kisa 1 juni 1902.

Appelberg, Ossian Fabian, ingenjör, f. 1852 orrtälje, utexaminerades 1873 från Teknologiska itutets i Stockholm fackskola för väg- och vatten-gnadskonst, var nivellör vid järnvägsbyggnader 1875 och anställd vid Stockholms stadsingenjörs-tor 1876—79, tog landtmäteriexamen 1881 och omgick 1881—83 Ultuna landtbruksinstitut. Han lärare vid Uppsala läns folkhögskola 1886 och den därmed förenade landtmannaskolan 1895 t utnämndes s. å. till vice-kommissionslandt-are. A. förordnades 1899 till k. vattenfallskom-téns konsulterande ingenjör. Död 1902. Hans sats *Om orsakerna till vattendragens naturliga 'ncariation* (i "Teknisk tidskrift", 1896) samt s i "Ingenjörsföreningens förhandlingar" intagna *rag till kännedomen om den i Sveriges vattendrag nrinnande vattenmängden* (1886) och *Hydrogra-n undersökningars anordning i Böhmen, Sachsen och Preussen* (1890) ha i Sverige verkat främ-jande för insikten rörande vissa områden af hydro-grafien. Med skäl kan A. benämnas Sveriges förste hydrograf.

Appelboom [-bωm], Harald, diplomat, f. 1612 på Söderby i Fellingsbro socken, inskrefs 1631 under namnet Haraldus Andreæ vid Frane-kers universitet, upptog 1640 namnet A. (hvarunder hans fader, Anders Haraldsson, 1645 adlades), blef 1642 korrespondent och 1647 kommissarie i Amster-dam, utförde 1650 lyckligt ett uppdrag att i Haag medla i tvisten emellan Nederländerna och Portugal och afgick 1652 i särskild beskickning till England för att hos parlamentet fullfölja den aflidne residenten Spieringks kommission angående bl. a. den engelska handeln på Ryssland. S. å. utnämndes han till resi-dent hos generalstaterna, hvilka han 1653 bjöd Sveriges medling i kriget emot England. Delvis med tillsättande af egna medel lyckades han förskaffa sig hemliga statsakter, som han hemsände till regeringen. Ett par af hans depescher, som 1657 uppsnappades af danskarna och af dem meddelades holländarna, innehöllo yttranden, som holländske rådspensionären ansåg framställa de holländske statsmännen såsom fala. Generalstaterna begärde hans rappell, men A. stannade, ehuru hans ställning under de följande årens brytning emellan Sverige och Nederländerna gjorde vistelsen för honom där allt utom angenäm. A. utnämndes 1663 till hofråd och 1665 till envoyé samt deltog bl. a. i de viktiga underhandlingar, som ledde till den med England och Holland 1669 af-slutna garantitraktaten af Aachen-freden 1668, och fick 1672, jämte Königsmarck, i uppdrag att erbjuda generalstaterna Sveriges mediation i kriget mot Frankrike och England, hvilken antogs. Efter lång-varig sjuklighet afled A., hvars namn var mycket bekant inom den tidens diplomatiska värld, i Haag 8 mars (g. st.) 1674. Hans omfattande ministeriella korrespondens förvaras i riksarkivet. J. TH. W.

Appe'l comme d'abus [kåmm dabÿ'], fr., "vad till följd af maktmissbruk", hänvändning till stats-makten för att vinna rättelse i en myndighets (sär-skildt en kyrklig myndighets) maktmissbruk. Jfr Appell.

Appe'll (fr. *appel*, af lat. *appellāre*, tillropa, till-tala), egentl. tillrop.

1. *Fäktk.* Se Fäktkonst.

2. *Jakto.* Rop, genom hvilket hundarna sam-mankallas; äfven dressyr.

3. *Jur.* Vädjande; vad från lägre till högre dom-stol. Se Vad.

4. *Krigsv.* Signal vid kavalleriet och artilleriet. Den användes dels ensam, för att tillkännagifva tid-punkten, då vissa förut anbefallda uppställningar skola ega rum, dels i samband med andra signaler, för att påkalla lystring eller bilda signaler med vid-sträcktare betydelse (slå, blåsa appell). Vissa uppställningar inom kasernerna för visitation eller anmälning (straffuppställning) kallas inom åtskilliga utländska arméer likaledes appell. C. O. N.

5. *Sjöv.* Hornsignal, som användes dels vid exercis, dels såsom honnör. För chefen för sjö- l. landtförsvarsdepartementet, amiral eller general, som kommer ombord, blåsas 4, för vice amiral eller gene-rallöjtnant 3 och för konteramiral eller generalmajor 2 appeller, allt för så vidt den besökande är klädd i uniform och "muskötteri" finnes ombord. Lik-

nande honnör gifves, då flaggman med befälstecken blåsande, passerar förbi. H. W—L.

6. *Spelt.* Ny insats.

Appe'll, Paul, fransk matematiker, f. 1855 i Strassburg, blef 1877 maître de conférence vid Sorbonne i Paris, 1879 t. f. professor vid vetenskapsfakulteten i Dijon, 1881 maître de conférence vid normalskolan i Paris och 1885 professor i rationell mekanik vid Sorbonne. 1892 valdes han till medlem af franska institutet. A. har utgifvit ett stort antal förtjänstfulla arbeten i matematik och mekanik. Bland hans matematiska arbeten, som hufvudsakligen beröra frågor af funktionsteoretiskt intresse, märkes den stora afhandlingen *Sur les intégrales des fonctions à multiplicateurs* (i "Acta mathematica", bd. 13), som af konung Oskar II belönades med guldmedalj vid den internationella matematiska pristäflingen i anledning af konungens sextioårsdag 1889. Bland A:s mekaniska arbeten må framhållas det stora verket *Traité de mécanique rationelle* (1893 ff.), som icke minst ur didaktisk synpunkt besitter stora förtjänster. A. utmärker sig genom en synnerligen elegant och på samma gång bindande och uttömmande framställningskonst. H. v. K.

Appella'nt, person, som vädjar från lägre till högre domstol. Jfr Appell och Appellanter.

Appella'nter (jfr Appell), inom den franska kyrkan benämning på motståndarna till den ryktbara bullan Unigēnitus, hvilken 1713 utfärdades af påfven Klemens XI mot den af jansenisten Paschasius Quesnel utgifna upplagan af Nya testamentet. Appellanterna kallades så, emedan de, då påfven hotade dem med exkommunikation, appellerade till en allmän kyrkoförsamling. Se vidare Jansenister.

Appellatiōn (lat. *appellātio*), *jur.*, i främmande länders processrätt vanlig benämning å det rättsmedel, genom hvilket man hos den närmast högre instansen söker ändring i en lägre domstols beslut. Jfr Besvär, Rättsmedel och Vad.

Appellations-domstol (ty. *appellationsgericht*, fr. *cour d'appel*), *jur.*, domstol, hvilken såsom andra instans, efter skedd appellation från underrätt, afgör rättegångsmål. I Sverige äro hofrätterna appellationsdomstolar. Jfr Hofrätt och Instans.

Appellativ (af lat. *appellāre*, kalla, benämna), *språkv.*, substantiv, som utgör benämning på en hel klass af föremål och sålunda kan logiskt indelas (i motsättning till individnamn). Som svensk synonym nyttjas släktnamn eller, bättre, artnamn. Termens betydelse växlar hos olika grammatiker. R—N B.

Appellēra (jfr Appell), vädja från lägre till högre domstol.

Appelöf, Jakob Johan Adolf, zoolog, f. 2 nov. 1857 i Garda socken på Gottland, blef student i Uppsala 1877, filos. doktor 1886, docent i zoologi vid Uppsala universitet 1887 och konservator vid Bergens museum 1889. Bland hans vetenskapliga arbeten märkas flera viktiga bidrag till kännedomen om hufvudfotingarna: *Die schalen von Sepia, Spirula und Nautilus, studien über ihren bau und wachsthum* (i Vet. akad:s handl. 1893), *Teuthologische beiträge* 1—4 (1889—92, i Bergens museums aarsberetning och aarbog), *Cephalopoden von Ternate* (i "Abh. der Senckenberg. gesellsch. Frankfurt", 1898), *Über das vorkommen innerer schalen bei Octopoda* (i Bergens mus. aarbog 1899). Af öfriga skrifte[illegible] må nämnas: *Ueber einige resultate der kreuzbefruch[illegible]tung bei knochenfischen* (ibid. 1894—95), *Zur kenn[illegible]nis der edvardsien* (ibid. 1891) och *Über aktinien[illegible]entwickelung* (ibid. 1900). L—E.

Appendicitis (af lat. *appendix*, bihang), *med.* S[illegible] Blindtarmsinflammation.

Appendiculāridæ, *zool.* Se Tunicata.

Appendini, Francesco Maria, sydslavis[illegible] litteratur- och språkforskare af italiensk börd, dö[illegible] 1837. A., som tillhörde piarist-orden, kom 1792 ti[illegible] Ragusa, där han såsom lärare och gymnasierekto[illegible] nitiskt studerade "illyriska" (serbokroatiska) språke[illegible] och litteraturen. Förutom bl. a. en *Grammatica del[illegible]lingua illyrica* samt *Varro illyricus sive de originib[illegible]linguæ illyricæ* författade han en ragusansk litteratu[illegible] historia, *Notizie istorico-critiche* (1801—03), som trots många okritiska och vilseledande uppgifter for[illegible]farande är oumbärlig för hvarje forskare i den sy[illegible] slaviska renässanslitteraturen. A—D J.

Appe'ndix (af lat. *appe'ndere*, hänga vid), bihang, tillägg. — *Appendix vermiculāris*, "det maskformig[illegible] bihanget", ett bihang till blindtarmen (se d. o.).

A'ppenzell, kanton i nordöstra Schweiz, helt oc[illegible] hållet innesluten af S:t Gallen. Den är delad i [illegible] båda halfkantonerna A.-Ausser-Rhoden 242 kvkm., 55,281 inv. (1900), mest prote[illegible]stanter, och A.-Inner-Rhoden, 159 kvkm 13,499 inv. (s. å.), mest katoliker. Hufvudorte[illegible] i den förra är Herisau, i den senare Appenzel Med undantag af den östra delen är A. upp[illegible] fylldt af höga bergsryggar och sluter sig i [illegible] till Säntisberget (2,504 m.). Genom Sitter oc[illegible] Urnäsch, landets förnämsta floder, tillhör det Rhe[illegible] området. Obetydligt åkerbruk drifves, men de[illegible]mer boskapsskötsel, hvilken utgör den förnämsta i[illegible]komstkällan för befolkningen i Inner-Rhoden, und[illegible] det att bomullsväfnadstillverkning och brodering [illegible]gardiner, näsdukar o. d. förnämligast drifvas i Ausse[illegible] Rhoden. Utförselvaror äro, utom nämnda artikla[illegible] boskap, ost, smör, honing och något stenkol. Ausse[illegible] Rhoden har en rent demokratisk författning, enli[illegible] hvilken samtliga röstberättigade kantonsinvåna[illegible] utöfva suveräniteten i "landesgemeinde", som sis[illegible] söndagen i april hvarje år sammanträder omväxlan[illegible] i Trogen och Hundwyl samt antager, förkastar o[illegible] ändrar lagar, pröfvar budgeten, väljer regeringsråd (7 medl.) och landammannen, medlemmarna i högs[illegible] domstolen (11 pers.) äfvensom halfkantonens represe[illegible]tanter i förbundsförsamlingen och meddelar indigena[illegible] Stora rådet (kantonsrådet), som håller sina session[illegible] i Herisau och består af ombud för kommunerna [illegible] på hvarje tusental inv.), öfvervakar förvaltningen oc[illegible] förbereder de lagförslag, som skola framläggas f[illegible] "landesgemeinde". Inner-Rhodens författning [illegible] likartad. Regeringsrådet består af 9 medlemma[illegible] — A. har sitt namn af en utgård, som tillhöre[illegible] abboten i S:t Gallen ("abbatis cella"). 1377 i[illegible] trädde A. i det schwabiska stadsförbundet och up[illegible]togs 1513 i det schweiziska Edsförbundet som 13[illegible] kanton. Religionsstriden framkallade 1597 delninge[illegible] i två halfkantoner.

Apperceptiōn (nlat. *apperce'ptio*, uppfattning, *psyk.*, den själsverksamhet, hvarigenom man "fattar" hvad man erfar. De fleste nutida psykologer ans[illegible] att denna uppfattning väsentligen beror på det sam[illegible]band, genom hvilket den nya förnimmelsen knyt[illegible]

ammans med de föreställningar, som den uppande förut eger. I Herbarts och Wundts psykoska teorier spelar apperceptionsbegreppet stor . Den förre fattar apperceptionen såsom ett led föreställningarnas mekanism, i det att de förut edvetandet befintliga föreställningarna apperci:a de nya. Den senare ser däremot i apperceen en yttring af psykisk självverksamhet. S—E.

ppert [apär]. 1. François A., fransk k, d. 1840, uppfann den appertska metoen för konservering af födoämnen, hvilken består i, att fullt färdigberedda födoämnen inneslutas i täta blecklådor och kokas i saltvatten vid en megrad af något öfver 100° Celsius. Metoden ändes af A. redan 1804 och beskrefs i *L'art de server les substances animales et végétales* (1810). 2. Benjamin Nicolas Marie A., den gående broder, fransk filantrop, f. 1797 i Paris, 1891, verkade som lärare först vid hospital och itärskolor, sedan äfven vid ett franskt militärgelse och egnade sig från 1822 helt och hållet fängvårdsväsendet och förmildrandet af fångarnas da belägenhet. Från 1825 genomreste han för dier i detta ändamål hela Frankrike och grundade 11 på egen bekostnad en förbättringsanstalt för gifna fångar, hvilken han dock redan 1844 af ningbrist måste nedlägga. 1846 började han en genom Belgien, Preussen, Österrike, Sachsen och ern samt meddelade i flere skrifter sina iakttaser öfver fängelserna i dessa länder. Hans fridiga och skarpa yttranden väckte stor uppmärkhet.

Appertine'ns. Se Adpertinens.

Appertska metoden. Se Appert 1.

Appetit. Se Aptit.

Appian [appiä'], Adolphe, fransk landskapslare, f. 1819, lärjunge af Corot och Daubigny, målat verksamma stämningsbilder från södra nkrike samt äfven utfört goda raderingar.

Appiānus (grek. Ἀππιανός), grekisk-romersk torieskrifvare, bördig från Alexandria, samtidig d Antoninus Pius, skref på grekiska en romersk toria, ordnad efter de romerska provinserna, i den innehåller en skildring af dessas öden från att de kommo i krigisk beröring med Rom och tills föllo under romerskt välde. Arbetet omfattade böcker, af hvilka vi ega i behåll elfva, behandlande niens, hannibaliska krigets, Kartagos, Syriens, riens och mithridatiska krigets historia, vidare em böcker) de borgerliga krigen från Gracchernas till S. Pompejus' död samt dessutom åtskilliga gment af de förlorade böckerna. Hans arbete är förståndigt gjord och i mycket nykter stil skrifven mpilation ur goda källor, som gått förlorade, och för därför en viktig ersättning för dessa. Det utgafs ol. a. Schweighäuser (med kommentarer 3 bd, 1785) Mendelssohn (2 bd, 1879—81) samt öfversattes tyska af Zeiss (2 bd, 1837—38). F. W. H.*

Appiska vägen (lat. *Via appia*), den berömda, rom. mil långa väg, som med otrolig möda och tnad anlades af censorn Appius Claudius den nde (312 f. Kr.). Den gick från Rom öfver ponska träsken till Capua, hvarifrån den sedan utäcktes till Brundisium. Af de många härvägar, förbundo aflägsna militärstationer med Rom, var ma "vägarnas drottning" förnämst. Närmast Rom amades denna väg af två rader gravvar, hvilkas stenar och stoder gjorde den till den yppersta monumentala konstväg. Ännu äro, i synnerhet vid Terracina, åtskilliga sträckor i ganska väl bibehållet skick,

och genom arkitekten Caninas gräfningar i nyare tid hafva flera mausoléer bragts i dagen. (H. SGN.)

Appius Claudius. Se Claudius.

Applaudēra [-plåd-]. Se Applådera.

Applaudissement [aplådismä']. Se Applåd.

A'pplegathska maskiner, *boktr.*, tryckpressar (en komplettmaskin, en rotationsmaskin), konstruerade af engelsmannen A. Applegath (d. 1871, firma Applegath & Cowper i London). Se Tryckpress.

Appleton [ä'pəltn], nordamerikansk bokförläggarfamilj, som i New York drifver stor förlagsaffär och i Brooklyn har ett boktryckeri med bokbinderi, upptagande nästan ett helt kvarter. Grundlagd som bokhandel 1825 af Daniel A. (f. 1785, d. 1849), utvidgades firman (som fortfarande bär namnet Daniel A.) af hans söner William Henry A. (f. 1814, d. 1899) och John Adams A. (f. 1817, d. 1881), hvilka uppsatte boktryckeriet 1853 och flyttade det från New York till Brooklyn 1868. Ytterligare tre bröder blefvo delegare i firman. Förlaget, som omfattar alla litteraturgrenar, har blifvit vida kändt särskildt genom två framstående lexikaliska verk: "American cyclopædia" (16 bd, 1857—63; ny omarb. och illustr. uppl. 1873—76), som fullständigas med ett årligt supplement ("Annual cyclopædia") alltsedan 1861, samt "Cyclopædia of american biography" (6 bd, 1887—89, med en mängd porträtt).

Applicēra (lat. *applicāre*, af *ad*, till, och *plicāre*, vika, foga), tillpassa, anbringa; använda; tillämpa.

Applikābel (jfr Applicera), användbar, tillämplig.

Applikatiōn (jfr Applicera), tillpassning, anbringande, tillämpning.

Applikationsskola, dets. som tillämpningsskola. Föga brukligt.

Applikationssöm. Se Sömnad.

Applikationstryck, *text.*, benämning på det slags tygtryck, där betorna anbringas tillsammans med färgämnena. (G. A. W.)

Applikatūr (jfr Applicera), *mus.*, fingersättning. I violinspel kallas särskildt andra "läget" half applikatur, tredje läget hel applikatur.

Appliqué [-kē], fr., påläggssöm. Se Sömnad.

Applåd 1. Applådissema'ng (fr. *applaudissement*), handklappning för att tillkännagifva bifall. Detta slags bifallsyttring var bruklig redan hos forntidens greker och romare. Jfr Applådera.

Applådēra (fr. *applaudir*, lat. *applaū'dere*, af *ad*, till, och *plaū'dere*, slå, klappa), genom handklappningar tillkännagifva sitt bifall.

Applådissemang. Se Applåd.

Appoggiato [-åddjatå], it. (egentl. "understödt"), *mus.*, med buret sångföredrag.

Appoggiatura [-åddjatūra], it. (egentl. "stöd"), *mus.*, långt för-slag.

Appoint [apåä'], fr. (af *à point*, på pricken, fullkomligt) 1. Appunto (it.), *hand.*, fyllnadsväxel, en växel, genom hvilken en viss summa fullkomligt fylles. Om t. ex. A. är skyldig B. 1036 kronor och betalar denna skuld med tvenne växlar, den ena på 1000, den andra på 36 kr., kallas den sistnämnda växeln en appoint. — Remittera l. trassera (växlar) par appoint l. per appunto betyder därför: betala ett saldo eller en rest af en skuld genom en växel, som jämt fyller beloppet. — Appoint nyttjas äfven i följande betydelser: 1) hvarje enskild växel i en af flere sådana bestående remissa; 2) hvarje enskild till ett lån hörande obligation; 3) om de olika valörer, hvari pappersmynt utställes (t. ex. i 5, 10, 50, 100 kr.) och 4) saldo (se d. o.). (RM.)

Appomattox [äpəmä'təks], grefskap i Virginia, Nord-Amerikas förenta stater, inom hvilket floden A. upprinner och vid hvars court-house (tingshus), 35 km. ö. om Lynchburg, Lee 9 april 1865 sträckte gevär för Grant — en handling, hvarmed det nordamerikanska inbördeskriget slutade.

Apponyi [a'ppånji], ungersk adelsslägt, känd sedan 1300-talet och 1739 upphöjd i grefligt stånd.

1. Anton Georg A., f. 1751, d. 1817, stiftade det apponyiska biblioteket på 50,000 band, däribland en dyrbar samling aldiner, hvilken sedan 1827 finnes i Pressburg och står öppen för allmänt begagnande.

2. Georg A., den föregåendes sonson, politiker, f. 1808, d. 1899, var en tid (från 1843) ledare för det aristokratisk-konservativa partiet vid ungerska riksdagen, men drog sig efter 1848 års händelser tillbaka till privatlifvet. 1859 blef han medlem af det s. k. förstärkta riksrådet i Wien och snart en af ledarna i det nationella partiet. Han blef 1860 president i Ungerns högsta domstol, men nedlade 1863 detta ämbete, sedan försöken till en uppgörelse med Österrike strandat.

3. Albert A., den föregåendes son, politiker, f. 1846, invaldes 1872 i ungerska deputeradekammaren, där han snart genom sin lysande parlamentariska begåfning kom att intaga en ledande ställning, i synnerhet sedan han anslutit sig till den nationella oppositionen. Från 1878 var han "nationalpartiets" ledare och bekämpade särskildt häftigt Tiszas värnpliktsförslag och kabinettet Bánffys politik. Med sitt parti anslöt han sig däremot 1899 till det nya regeringspartiet under Szell och blef hösten 1901 deputeradekammarens president. Denna befattning blef särskildt maktpåliggande under oafhängighetspartiets obstruktion 1903 först emot Szell och sedan mot dennes efterträdare Khuen-Hedervary. A. sökte under denna svåra kris intaga en medlande ställning, men drogs därunder allt närmare den nationalistiska oppositionen. Då Stefan Tisza (nov. 1903) bl ministerpresident på ett program i fråga om hä väsendets ordnande, som upptog många af de ungers nationella kraf A. förfäktat, men uteslöt andr nedlade A. sin presidentbefattning. Sedan Tis röjt sin afsikt att med all kraft nedslå obstruktione i kammaren, utträdde A. jämte sina närmas meningsfränder ur det liberala partiet (nov. 1903

Appo'rt. 1. (Fr. *apport*) Frambärning, tillförse (Ordet brukas särskildt om spiritistiska mediers sä att "framskaffa" från andevärlden materiella för mål.) — 2. (Fr. *apporte!*) Bär hit! tag hit! (ti hundar).

Apportēra (fr. *apporter*, lat. *apportāre*, af *a* till, och *portāre*, bära, föra), frambära, tillföra.

Apportez! [apårtē], fr., bär hit! tag hit! (t hundar).

Appositiōn (lat. *apposi'tio*, tillsats), *språkv* attribut, som är skildt från sitt hufvudord geno paus (i motsats till epitet, som är ett utan pa tillfogadt attribut). Jfr Attribut 2. R—N B

Appositionsteori, *bot.* Se Cell, *bot.*

Appreciatiōn (fr.), värdering.

Appreciēra (fr. *apprécier*), värdera.

Apprehensiōn (lat. *apprehe'nsio*), *jur.*, den han ling, hvarigenom en person tager en sak i besittnin Se vidare Kontrektationsteori.

Appretēra (af fr. *apprêter*, tillreda, göra färdig *text.*, begagnas ofta i betydelsen klistra, stärk gifva styfhet eller glans åt en väfnad. Appretering innefattar emellertid i sig *alla* de behandlingar, so det i väfstolen framställda tyget (råväfven) har undergå för att framstå som fullfärdig handelsvar Dessa behandlingar äro mycket olika för olika var Genom appreteringen skola råmaterialiernas bä egenskaper framhäfvas, tyget erhålla lämplig mjuk eller fasthet, bli matt eller glansigt, trådbart ell ulligt o. s. v., alltefter ändamålet och det tillfället gällande modet. Appreterings- eller (s de också kallas) beredningsmetoderna kunna inde i följande hufvudslag: klädes- eller kardullsberednin kamgarnsberedning samt bomulls-, linne- och side beredning.

De *klädesartade* tygernas beredning är gans invecklad. Den, som jämfört ett stycke väl bere kläde med den fula råväf, som legat till gru därför, inser lätt hur viktig denna del af fabrikation är och hur stort ansvar som hvilar på appretöre En klädesvara kan i väfstolen ej sammanväfvas tät, som man önskar den i färdigt tillstånd; d måste därför krympas eller valkas. Men innan d skall den *noppas* och *lagas*, så att knutar o främmande ämnen aflägsnas och felande trådar inbroderade. Härefter befrias tyget genom *tvättni* i vatten med någon tillsats af soda eller såpa fr smuts, olja och lim (oljan inmängd i ullen för underlätta kardningen; limmet tillsatt å varpen att öka trådarnas styrka under väfningen). Tvä ningen utföres i maskiner, af hvilka fig. "Tvä maskin för kardullsvaror" visar en enkel konstrukti Om garnet innehållit mycket s. k. strö (halmstyck och delar af kardborrar, som bruka finnas trasslade i ullen), måste tyget *karboniseras*. K bonisationen verkställes genom tygets neddoppnin utspädd svafvel- eller saltsyra (3½° à 6° Baum samt efterföljande torkning och uppvärmning 75° à 90° C. Till färgade varor användes

ning af kloraluminium eller klormagnesium i llet för syra, men då måste upphettningen drifvas got högre, för att de vegetabiliska ämnena skola

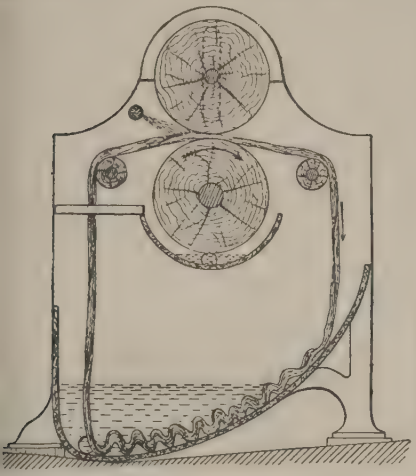

Tvättmaskin för kardullsvaror.

llständigt förkolna. Föroreningarna, som genom nna behandling blifvit spröda och kunna sönder-ulas, aflägsnas genom sköljning i maskiner, nande tvättmaskinerna. Sköljningen aflägsnar ven den intorkade syran från tyget, men för kerhets skull tillsättes något soda för att fullständigt utralisera syran. I somliga fall uppskjutes kar-nisationen, tills tyget blifvit valkadt och ruggadt. *Valkningen* har till ändamål att hopkrympa ycket på bredd och längd samt att sammanfilta

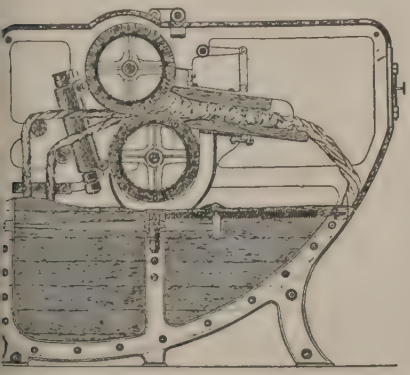

Valkmaskin.

ss särskilda trådar, så att tyget blir tillräckligt tt och fast. Denna procedur, som består i en aftig knådning af det med såplösning eller mycket ag syra (1° Baumé) fuktade tyget, verkställdes r i tiden genom *stampning*, i det att arbetaren hoppade och trampade på det i en tunna nedlagda tygstycket. Numera sker valkningen i särskilda maskiner, antingen s. k. hammar- eller kumvalkar, som våldsamt bulta det hopvecklade stycket, eller i modernare och vanligare cylindervalkar, som medelst trävalsar frampressa tyget i en ränna, där en fjädrande klaff gör motstånd, så att tyget hopskrynklas och knådas (se fig. ''Valkmaskin''). Då måttlig värme underlättar valkprocessen, är mekanismen inbyggd i en huf, för att ej tyget må afkylas.

Kardborre.

Handkarda.

Efter valkningen skall tyget grundligt sköljas och sedan ruggas. Yllevaror *ruggas* i fuktigt tillstånd med ett slags i Frankrike, Holland och flerstädes växande, stora kardborrar (*Dipsacus fullonum*), hvilka insättas i långa ramar, som fästas omkring en eller flera i ruggmaskinen befintliga cylindrar. Tyget föres, väl utspändt, emot de hastigt roterande cylindrarnas kardande yta. I stället för fasta kardborrar

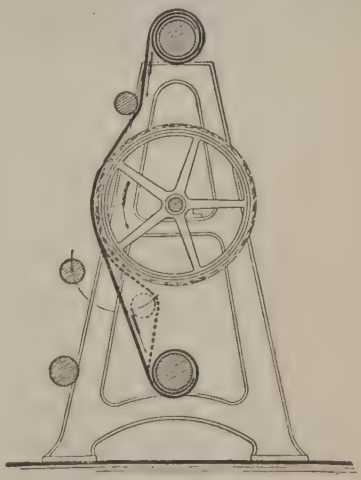

Enkel ruggmaskin.

användas stundom roterande sådana. (Mera sällan ruggas yllevaror med metallkardor; ruggning af bomullsvaror utföres däremot alltid med sådana.) Efter ruggningen skall tyget torkas antingen i ramar eller i stora s. k. *anslagsmaskiner*.

Därefter följer *öfverskärningen*, som har till ändamål att afklippa de uppstående ullhåren till jämn höjd. Härvid användes långt in på 1800-talet stora öfverskärarsaxar, som sköttes för hand och kräfde stor skicklighet af arbetaren; nu hafva dessa emellertid alldeles utträngts af cylinderskärmaskinerna (longitudinal- och transversalskärmaskiner, de sist-

nämnda äfven kallade "tondöser"). Skärmaskinens hufvuddel består af en med kantstående stålklingor spiralformigt omgifven cylinder, under hvilken en tunn, hvass stålskifva eller knif har sin plats.

Forna tiders sätt att öfverskära kläden.

Klingorna på den hastigt roterande cylindern bilda med knifskifvan ett slags sax, som afklipper de uppstående ullhåren från tyget, hvilket ledes öfver

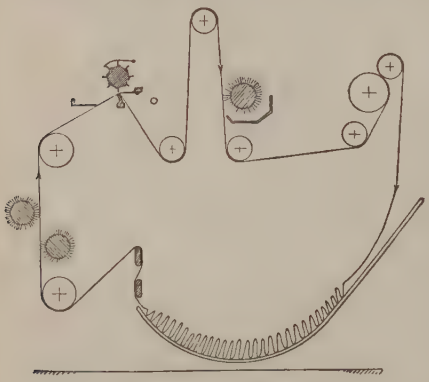

Longitudinalskärmaskin.

en skarp slå tätt under knifvens egg. Öfverskärningen måste upprepas många gånger på samma stycke. För tyger, som skola visa en tydligt trådbar yta, kan man ej alltid nöja sig med att i skärmaskinen afskära ullhåren riktigt korta; maskinen kan nämligen icke afklippa håren i fördjupningarna mellan trådarna. Man måste då tillgripa *svedning* l. *sengning*, som består däri att tyget med lämplig hastighet drages fram öfver gaslågor. Roterande borstar aflägsna genast de gnistor, som möjligen bildas.

Härefter följer *borstning* och *pressning*, hvar igenom tyget får större glans och fasthet. Pressningen utföres antingen så, att pappskifvor inlägga mot rätsidan af det fram och åter vecklade tyg stycket (här och där inlägges en uppvärmd järn platta), hvarefter det sålunda hoptafflade stycke inlägges i en hydraulisk press (förr användes stor skrufpressar), eller ock så, att tyget föres fram under en mot ett skålformigt metallunderlag lång samt roterande, uppvärmd cylinder. Underlage pressas medelst hydrauliskt tryck mer eller mindr hårdt upp emot tyget och cylindern. Pressglanse är emellertid ej särdeles varaktig; blir tyget våt resa sig de nedpressade ullhåren åter på ända.

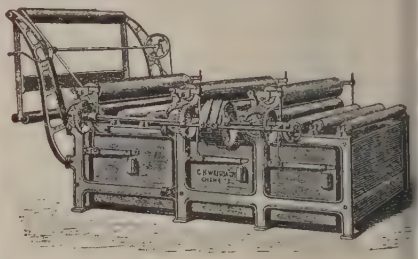

Plantvättmaskin.

Vill man fixera glansen, måste man *dekatera* tyge Dekateringen består däri att det pressade tyge hårdt upplindadt kring en ihålig metallcylinde hvars mantel är tätt genomborrad, utsättes för ång som från cylinderns insida pressas ut genom stycke Att ullfibrerna efter denna våtvarma behandlin bibehålla det nedböjda läget beror därpå, att ullhår genom fuktig värme bli uppmjukade och formbar Genom att låta ångan inverka under längre ell kortare tid, genom att låta stycket långsamt a svalna på cylindern eller genom att aftaffla o afkyla detsamma i luften eller ock slutligen gen att mycket hastigt afkyla tyget medelst inpressni af kallt vatten genom cylindern kan man ernå o stark glans. Öfverflödig glans kan borttagas mede borstning, ångkokning, vattenkokning och and behandlingar. Skärning, pressning och dekateri upprepas stundom flera gånger.

För att vissa vintertyger (s. k. velours, rati skola få en krusig yta begagnar man en *friserin* eller *ratinermaskin*. Tyget, hvars lugg förut blif uppstruken eller uppiskad, drages mycket långsa fram under en rörlig skifva, som på undersidan beklädd med kläde, plysch eller kautsjuk. Den skifva hänges i ett par kedjor lagom nära in tyget och erhåller medelst excenter- och bågföring en oscillerande rörelse, som för olika effekter af olika slag. Ullhåren bli härigenom gruppera till fina ränder, våglinjer, noppor o. s. v. Mede frisering kan man på tygets yta äfven anbri cirkelrunda prickar, om man använder en ratin skifva, som på undersidan är försedd med hast roterande små plattor; tyget hålles i detta fall stil medan en tvärrad prickar insvarfvas.

Mera varaktiga ulltofseffekter ernås, om n

dan genom väfmönstret förbereder dem (se oconné). Medelst ruggning eller borstning ver sjabloner och påföljande afskärning af de mönsterställena uppborstade ullhåren kan man bringa varaktiga effekter af liknande utseende ven på slätt väfda tyger.

Kamgarnsvarors beredning är enklare än de klädestade varornas och kan i allmänhet utföras med mma maskiner som de nu omtalade. Till tvättngen använder man dock ofta s. k. plantvättaskiner, hvilka icke hopskrynkla tyget. Tunna ror (damklänningstyger) torkas ofta i för dem särildt lämpade maskiner (s. k. filtkalandrar), hvilka ottaga det förut halftorkade tyget och föra det mellan en stor uppvärmd cylinder och en därikring löpande ändlös s. k. duk; på detta sätt håller tyget en viss fasthet, emedan det pressas samma gång som det torkas. Kamgarnstyger uka icke underkastas valkning, ej heller ruggning nat än möjligen på baksidan.

Yllevaror *impregneras* sällan med främmande nen; i kardullsvaror anbringas sådana endast r man vill framställa ett vattentätt tyg, och då vändes alun, vattenglas, lim och andra ämnen. unna kamgarnstyger impregneras stundom med sningar af stärkelse, dextrin, gummi, islandsmossa s. v., för att bli styfvare.

Bomullsväfnader, som skola säljas *oblekta*, äro godt som färdiga direkt från väfstolen; de hafva ott att undergå putsning, stundom skafning eller rapning af hastigt roterande, med vågformiga stålnter omgifna valsar, hvilka befria tyget från strö h knutar samt utplåna märkena efter väfskedens nder; stundom förekommer äfven pressning samt ttligen mätning. Randiga och rutiga bomullstyger, ilka icke tåla tvättning, behandlas på liknande tt, blifva möjligen äfven öfverskurna och stärkta. r bomullsvaror, som skola *blekas*, äro däremot preteringsarbetena mycket omfattande. De opetioner, som komma i fråga, äro: svedning öfver phettade metallplattor eller cylindrar eller öfver slågor, inblötning för upplösning af varptrådarnas ster m. m., tvättning i stora maskiner, där tyget iralformigt ledes upprepade gånger genom vattnet h mellan pressvalsarna, bykning med kalklut i ra slutna pannor under ångtryck, tvättning, syred, tvättning, bykning i sodalut, tvättning, blekning klorkalkbad, tvättning, torkning mellan pressvalsar, rkning eller impregnering, torkning på uppmda plåtcylindrar, mangling eller "beetling" ldsam bultning af det på en tjock järnvals uppdade tyget medelst tunga träklossar eller fjädermmare) samt slutligen pressning i kalanderpress d flera öfver hvarandra liggande valsar (hvarannan stål, hvarannan af hoppressadt papper eller mull). Genom den af Emile Welter i Mulhouse på nare tid uppfunna och af andra varierade s. k. ntinuerliga bredblekningen (tyget slätt utbredt der behandlingen) verkställes blekningsprocessen betydligt kortare tid. En del bomullstyger ruggas ed stålkardor) på baksidan. Bomullssammet l. stian, kingscord m. m. uppskäras i därför speella maskiner. En del fina bomullstyger *merriseras* (se d. o.), hvarigenom de erhålla silkesens.

Linnevaror, som väfts af blekt eller halfblekt garn n ej vidare behöfva blekas, undergå bykning, tvättning, torkning och mangling. Sådana, som skola blekas, behandlas på ungefär samma sätt som motsvarande bomullsvaror; dock måste blekningen göras ännu kraftigare, emedan linets färgämnen äro svårare att aflägsna.

Sidenväfnaders appretering är i allmänhet mycket enkel och består hufvudsakligen i skrapning, pressning och lystrering, stundom äfven impregnering eller bestrykning med styfnande ämnen (gummi, gelatin, socker, öl m. m.) med tillhörande torkning öfver glödande kol. Silke såväl i form af garn som väfnad förtynges stundom med metallsalter ända till dubbla vikten och mera; sådant silke bryter sig i vecken och kan äfven vara skadligt för hälsan. G. A. W.

Appretēring, *text.* Se Appretera.

Appretür. Se Appretyr.

Appretȳr l. Appretür l. Appretering, den behandling en väfnad vanligen undergår, för att få ett vackrare utseende. Se Appretera.

Appretör (fr. *apprêteur*), person, som har till yrke att appretera tyg.

Approbatiōn (lat. *approbātio*, af *approbāre*, godkänna), godkännande, antagande; bifall.

Approbātur (lat.), "han eller hon godkännes, antages", ett af de vitsord, som användas vid kunskapsprøfningar. Approbatur gäller för en betygsenhet, liksom "cum laude approbatur" för två och "laudatur" för tre.

Approbēra (lat. *approbāre*), godkänna, antaga, bifalla.

Approche [aprǎ'ʃ], fr., *krigsv.*, löpgraf, en (särskildt i sicksack) mot en belägrad fästning af den belägrande upptagen graf, försedd med vidliggande vall åt fästningssidan, och hvars ändamål var att skydda den belägrande under närmandet till själfva fästningsverken. För att mota anfallsverken utgick den försvarande någon gång ifrån betäckta vägen med konterapprocher. Hädanefter torde det regelbundna framgåendet med approcher ej vidare förekomma. Se Fästningskrig. L. W:SON M.

Approchēra, framgå med approcher (se Approche).

Approfondēra (af lat. *profu'ndus*, djup), fördjupa, fördjupa sig i.

Appropriatiōn (lat. *appropriātio*, af *ad*, till, och *pro'prius*, egen), tillegnande, inkräktande. Verb: Appropriēra.

Appropriatiōnsbill (eng. *appropriation bill*). Sedan i engelska underhuset budgeten granskats på så sätt, att en kommitté af hela huset (*committee of supply*) genomgått regeringens förslag till utgifter (*estimates*) och en annan kommitté af hela huset (*committee of ways and means*) beräknat och voterat de därtill nödvändiga anslagen, så auktoriseras regeringen genom en särskild s. k. appropriation bill, som fastställer slutsiffrorna för hvarje slag af utgifter, att uppbära de i billen anslagna inkomsterna och medelst dem bestrida de där bestämda utgifterna. Denna bill undergår samma behandling som andra biller och sändes efter genomgången tredje läsning till öfverhuset. H. A—N.

Appropriēra. Se Appropriation.

Approvisionēra (fr. *approvisionner*, af *provision*, förråd), förse med lifsmedel (särskildt en fästning).

Approximatiōn. Se Approximera.

Approximativ. Se Approximera.

Approximēra (lat. *approximāre*, af *ad*, till, och *prox'imus*, närmast), komma nära, närma sig så långt som möjligt; ungefärligen beräkna eller uppskatta. — Approximera sig till, (vid en beräkning) komma så nära som möjligt. Subst.: Approximatiōn. Adj. Approximativ.

Appuī (fr.), stödjepunkt (för trupper).

Appule'jus (Apulejus), forntida filosof och retor, föddes omkr. 125 i Numidien, företog vidsträckta resor och bosatte sig slutligen i Kartago, där han snart vann stort anseende. Rikt begåfvad af naturen och utrustad med mångsidig lärdom, lämnade han i sin skrift *Metamorphoses* en satirisk sedemålning af sin samtid med dess dårskaper och laster. Denna s. k. "Milesiska novell" innehåller fantastiskt äfventyrliga och humoristiska berättelser om en yngling Lucius, som under ett besök i Tessalien, trolleriets hembygd, förvandlas till en åsna — däraf sedan "Den gyllene åsnan" som benämning på det omtyckta arbetet — och först efter mångahanda missöden återfår sin människoskapnad. Den intressantaste af de många episoderna i denna bok är den täcka sagan om Amor och Psyche. Bland öfriga skrifter af A., som behandlade de mest olikartade ämnen på vers och prosa, grekiska och latin, märkas "Om magien", hvari han försvarar sig mot anklagelse för trolldom, samt åtskilliga filosofiska arbeten. A. är en bland sin tids mest betydande litterära personligheter, en latinsk aflåggare af kejsartidens grekiska sofistik, med en egendomlig, af olikartade element hoparbetad och svulstig, men kraftig och målande stil. J. F. J. (H. SGN.)

Appuna, socken i Östergötlands län, Göstrings härad. 1,193 har. 374 inv. (1902). Annex till Hof, Linköpings stift, Göstrings kontrakt.

Appu'nto (it.), *hand.* Se Appoint.

a. pr., förkortning för *a'nni præse'ntis* (lat.), det innevarande årets.

a. præc., förkortning för *a'nni præcede'ntis* (lat.), det föregående årets.

Apra'ksin, förnäm rysk adelssläkt af tatariskt ursprung, omtalad redan under 1400-talet.

1. Marfa Apra'ksina blef 1682 gift med tsar Fedor III och dog 1715.

2. Peter Matvejevitj A., den föregåendes broder, grefve, f. 1659, d. 1728, följde tsar Peter på hans holländska resa, deltog som generallöjtnant i kriget mot Sverige och var därvid särskildt verksam vid Östersjöprovinsernas eröfring. Han blef sedan senator och president i justitiekollegiet (1722).

3. Fedor Matvejevitj A., de föregåendes broder, grefve, f. 1661, d. 1728, var en af tsar Peters förtrognaste vänner. Af tsaren utnämnd till generalamiral, blef han den ryska örlogsflottans skapare. 1710 eröfrade han Viborg från svenskarna, 1711 var han under turkiska kriget befälhafvare på den ryska flottan i Svarta hafvet, och 1712—14 understödde han från sjösidan ryssarnas infall i Finland. Jämte furst Golitsin förde han befälet öfver den ryska mordbrännareflotta, som härjade Södermanlands och Östergötlands kuster sommaren 1719.

4. Stepan Fedorovitj A., grefve, f. 1702, d. 1758 (enligt andra uppgifter 1760), fick vid sjuåriga krigets utbrott som fältmarskalk befälet öfver den här, som inbröt i Ostpreussen. Han slog den preussiske generalen Lehwaldt vid Grossjägerndorf (30 aug. 1757), men drog sig efte segern oförmodadt tillbaka till Kurland, i afsik att medverka i en af Bestusjev ledd hofintrig som åsyftade att efter den då farligt sjuka kejsarinna Elisabets väntade död genast sätta storfurst Paul p tronen. Kejsarinnan tillfrisknade emellertid oväntad intrigen upptäcktes, och A. ställdes inför krigsrät men afled i fängelset, innan dom hunnit fällas.

Apraxī (af grek. nekande *a* och *prāxis*, handling *patol.*, förlust af förmågan att uppfatta föremålen form. Den sjuke har intelligensen i behåll, han ka se föremålen, uppfatta deras färg, men han kan igenkänna en knif, en sked o. s. v. Tillstånd faller nära den s. k. själsblindheten. J. E. J—N.

Apra'xin. Se Apraksin.

a. p. R. c. (äfven endast *p. R. c.*), förkortnin för *anno post Romam co'nditam* (lat.), året (det o det) efter Roms grundläggning.

A prendre [aprā'dr], fr., att taga.

A présentation [apresātasiā'], fr., *hand.*, v uppvisandet (om växlar), vid sikt, a vista.

Après la lettre [aprā la lä'ttr], fr., de *vanlig* billigaste, aftrycken från en koppargravyr eller et ning. Se Aftryck.

Après nous le déluge [aprā no lə delÿ'ʃ], fr. Déluge.

Āpries, grekiskt namn på den egyptiske konung Uāhabra (595—570 f. Kr.), hvilken störtades o afrättades på anstiftan af sin efterträdare, Amasi I bibeln kallas han Hofra och uppträder där såso hjälpare åt Judeens siste konung, Zedekia.

Aprikōsträd, *bot.* Se Prunus.

April (lat. *aprilis*, af *aperire*, öppna), i nya tider den fjärde (hos romarna den andra) af åre månader, har sitt namn sannolikt däraf, att jord då "öppnar sig" för att frambringa sina alste Dess svenska namn är gräsmånad. På dans kallas den fåremåned. Dagarnas antal är 3 Medeltemp. för april varierar i Sverige mellan — (Karesuando) och + 5,2° C. (Göteborg), enligt obs vationer 1859—89, och medelnederbörden mell 8 mm. (Karesuando) och 45 mm. (Vänersbor enligt observationer 1860—90. Det vanligen mycl ostadiga vädret har gifvit upphof till uttryck aprilväder, aprillynne, aprilsolsk o. d. — Bruket att narra april, som är tämlig allmänt öfver hela Europa, tros vara en kvarle af en gammal hednisk fest, som stod i samband m vårens återkomst.

A prima vi'sta (it.), *mus.*, vid första påseend från bladet, utan föregående inöfning. Jfr A vist

A priōri (lat.), "från den förra" (delen), "fr grunden", och dess motsats A posteriōri, fi sofiska konsttermer, som beteckna de olika käll hvarur den mänskliga kunskapen ansetts härfly Enligt Kant betecknar den första af dessa ter den kunskap, som hämtas ur medvetandet el kunskapsförmågan själf och som just därför är mängiltig och nödvändig; hvaremot all aposterior kunskap är hämtad blott ur erfarenheten och följd af detta sitt ursprung allenast eger faktisk el assertorisk giltighet. Kants antagande, att erfar heten och kunskapsförmågan skulle utgöra olika motsatta källor till vår kunskap, är dock icke tigt. I dagligt tal betecknar a priori: på hand, ur blotta förståndsgrunder. — Adj. Apr risk. G. S.

Apriōrisk. Se A priori.

A-pris, detsamma som enhetspris (se d. o.).

A privativum. Se Alfa.

A prix fixe [pri fiks], fr., till bestämdt pris.

A propos [apråpå]. Se Apropå. — *Mal à propos*, olägligt, i otid.

Apropå (fr. *à propos*), i rätt tid, väl till pass; med ledning af, på tal om; tillfälligtvis, af en slump.

Apru'tium, medeltidens namn på staden Teramo.

Apsider l. Absider (af grek. *apsi's*, rundning). 1. *Bygnk.* Se Apsis. — 2. *Astron.* Ändpunkterna af storaxeln i en elliptisk planet- eller komet-

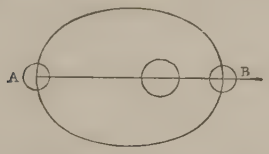

bana. *Perihelium* (*B*) är närmast, *aphelium* (*A*) längst från solen. Deras sammanbindningslinje, som ellipsens storaxel, kallas *apsidlinje*. A. N—R.

Apsidiäl. Se Apsis.

Apsidlinje. Se Apsider.

A'psis l. Apsid, äfven Absis l. Absid (grek. *apsi's*, rundning), äfven Concha (lat., "mussla"), *bygnk.*, altarnisch; den halfcirkelformiga, med en halfkupol öfverhvälfda afslutningen af en kyrkobyggnads (särskildt den gammalkristna basilikans) östkskepp. Framför apsis, som i regeln ligger åt öster, står altaret. Både namnen och saken äro lånade från den antik-romerska basilikans hvälfda halfcirkelnisch, som troligen utgjorde plats för domarslen. — Apsidiāl l. Absidiāl, halfcirkelformig. (I. G. C.)

Apsjeron. Se Absjeron.

Apsras, *ind. myt.*, himmelska jungfrur, som ktadt sin öfversvinneliga fägring måste förblifva ifta, emedan de icke undergått den i lagen påbjudna ningen. Med sina behag lyckliggöra de inbyggarna Indras himmel.

Apsÿrtos. Se Absyrtos.

Apt [apt l. att], stad i franska depart. Vaucluse, d en liten biflod till Rhône. Omkr. 4,500 inv. ammal domkyrka. Liflig handel och betydlig dustri. A. är af samma ålder som Avignon. Det rskönades i synnerhet af Julius Cæsar, hvarför det k namnet *Apta Julia*.

Apta', *bot.* Se Bauhinia.

Aptenodÿtes, *zool.* Se Pingvinerna.

Aptēra (lat. *aptāre*), passa, foga, lämpa till, anpassa vid; afpassa för.

A'ptera (grek., "vinglösa"), *zool.*, en af Linnés sektordningar, som dock innefattade både insekter, spindlar, tusenfotingar och kräftdjur; numera en grupp bland *Hemiptera* (se d. o.). F. A. S.*

A'pteryx (grek., "den vinglöse"), *zool.*, ett hönsfågel strutsfågel-släkte på New Zealand, med ett långt näbb, liknande ibisfågelns, men med näsborrarna vid näbbets spets. Vingarna äro starkt förkrympta. Benen äro mycket starka, men korta, framtårna beväpnade med kraftiga gräfklor; baktån kort. En art af detta slägte kallas af infödingarna *kiwi*, en annan *roaroa*. De äro nattliga fåglar, som om dagen gömma sig i hålor, under trädstubbar, trädrötter o. d. Först efter solens nedgång bli de lifliga, söka sin föda i maskar, insekter, insektlarver och frön. Släktet, som först 1812 blef kändt i Europa, har blifvit alltmer sällsynt, allteftersom odlingen inträngt i New Zealands skogar. Då och då ses fågeln i Europas zoologiska trädgårdar. F. A. S.*

Aptien [apsiä'] l. Aptien-etagen, *geol.* Se Kritsystemet.

Aptit (fr. *appétit*, af lat. *appetītus*), begär, lystnad; matlust. — Aptitlig, som retar begären; läcker, välsmakande.

A'ptychus (af grek. *a'ptyx*, utan veck), *paleont.*, benämning på de i ammoniternas boningskammare stundom förekommande, symmetriskt byggda, tunna skalhalfvor, som stöta intill hvarandra med sin inre raka och tandlösa rand. Den yttre randen är konvext bågformig, den främre svagt konkav. Tillsammans bilda båda halfvorna en halfcirkelformig eller halfoval figur. Aptychus antages numera allmänt vara lock, med hvilka ammoniterna kunde tillsluta sitt skal; en annan åsikt är, att den bildade en skyddsinrättning för de honliga ammoniternas nidamentalkörtlar. Den har tolkats såsom cirrhipedrester (*Lepadites*), fiskkäkar (*Ichthyosagones*), musselskal (*Trigonellites*, *Tellinites*), o. s. v. A. HNG.

Apuaniska alperna, berg i Italien, n. om Serchiodalen, i prov. Massa-Carrara, mellan Apenninerna och hafvet. Där brytes en förträfflig carraramarmor.

Apūchtin, Aleksej Nikolajevitj, rysk lyriker, f. 1841 i guv. Orel, d. 1893 som tjänsteman i inrikesministeriet. Hans samlade dikter utgåfvos första gången 1886. Aristokrat i sin åskådning, stod A. främmande för den moderna tiden och valde sina poetiska stoff ur äldre perioder, särskildt Katarina II:s "guldålder". Bland hans dikter, som hufvudsakligen behandla kärleken, märkes den poetiska berättelsen "Ett år i klostret", skrifven med formell talang och djup känsla. A—D J.

Apule'jus. Se Appulejus.

Apūlien (it. *Puglia*), landskap (compartimento) i sydöstra delen af konungariket Italien, innefattande provinserna Bari, Foggia och Lecce. 19,109 kvkm. 1,959,668 inv. (1901). Landet är till stor del en jämn, osund, människofattig stäpp. I n. ö. höjer sig det isolerade kalkberget Gargano (1,055 m.). S. om Ofanto höjer sig A. till en 300 à 400 m. hög vattenfattig kritplatå, Le Murgie, framför hvilken ligger en fruktbar kustremsa. De förnämsta städerna äro Foggia, Barletta, Bari, Brindisi och Taranto. — A:s kust var under den gamla tiden rikt befolkad

och väl odlad samt uppfylld af städer, bl. a. Brundusium och Tarentum. Med A. förstods då endast norra delen af det nuvarande landskapet med detta namn; halfön mellan Adriatiska hafvet och Tarentinska viken kallades Kalabrien. Historiska minnen äro fästa vid nästan alla orter. Under medeltiden betecknades ofta med namnet A. hela södra Italien, särskildt efter den tid, då norrmannerna där slogo sig ned. Robert Guiscard blef i 11:e årh. af påfven gjord till hertig af A. I nyare tider utgjorde landet en del af konungariket Neapel.

A pu'nta d'arco [da'rkå], it., *mus.*, med stråkspetsen.

Apūre, biflod till Orinoco i Venezuela. Den rinner upp på Sierra de Mérida, heter i sitt öfre lopp Uribante och upptager själf åtskilliga större och mindre bifloder: San Domingo, Portugueza m. fl. Längd 1,580 km., hvaraf 1,406 km. äro segelbara.

Apurimac. 1. En källflod till Ucayali (se d. o.). — 2. Departement i sydamerikanska republiken Peru. 21,209 kvkm. 177,387 inv. (1896). Hufvudstad Abancay.

Āpus, *zool.*, ett släkte af ordn. bladfotingarna (*Phyllopoda*) inom klassen kräftdjur (*Crustacea*). Det utmärker sig genom den stora, mjuka sköld, hvilken betäcker hela kroppen med undantag af dess bakersta ände. Hufvudet, som är sammanväxt med denna sköld, är försedt med två sammansatta ögon och ett oparigt midtöga. Djuret är försedt med 40—60 benpar; elfte benparet är hos honan utrustadt med en kapsel, i hvilken äggen upptagas. De bakre kroppsringarna sakna ben. Hithörande former, af hvilka några uppnå en betydligare storlek än de andra bladfotingarna, lefva i sötvattensgölar och mindre kärr, hvilka uttorka under sommarmånaderna; då försvinna dessa kräftdjur stundom för flere år, för att efter öfversvämningar eller häftiga regnskurar åter uppträda i stora massor. Denna företeelse förklaras därigenom att äggen i den uttorkade dyn kunna under mycket lång tid bibehålla sin förmåga att utveckla sig. I Sverige finnas tre arter af detta släkte. L—E.

Apyrētisk (af grek. nekande *a* och *pŷr*, eld), feberfri.

Apyrexī (af grek. nekande *a* och *pŷr*, eld), feberfritt tillstånd.

Apŷrisk (af grek. nekande *a* och *pŷr*, eld), oförbrännelig, eldfast.

Apyrīt (af grek. nekande *a* och *pŷr*, eld). 1. *Miner.* En varietet af turmalin. — 2. (Gråkrut *Tekn.*, ett af J. V. Skoglund patenteradt röksvag krut, som under någon tid varit användt vid svensk armén. E. S—M.

Aq., förkortning för *aqua* (lat.), vatten.

A'qua (lat., plur. *aquæ*), vatten. — *Kem. farm.* En stor mängd kemisk-farmaceutiska beredningar kallades förr *aquæ*. En del kallas så ännu. Det enk laste preparatet af detta slag är destilleradt vatten aqua destillata. Till dem, som bibehållit be nämningen *aqua*, höra vidare alla s. k. aromatiska vatten, *aquæ aromaticæ*, hvilka innehålla i lösning en mindre mängd af någon flyktig olja, som ge vattnen den aromatiska lukten och smaken. De officinella aromatiska vattnen bereder man genom att förs med vatten uppmjuka en viss mängd af någon aromatisk drog och därefter i den fuktiga massan, som inlagts i en destillationsapparat, inleda het vatten ånga, hvarvid flyktig olja öfverdestillerar med vattenångorna och kondenseras i förlaget jämte vattnet. Aromatiskt vatten kan äfven beredas för tillfälle genom att vatten och flyktig olja skakas tillsamman i bestämda proportioner (*a. extemporanea*). Flere sådana vatten äro upptagna i den svenska farmakopén, såsom *aqua aurantii*, pomeransblomvatten *a. carvi*, kumminvatten, *a. cinnamomi spirituosa* kanelvatten, *a. foeniculi*, fänkålsvatten, *a. mentha piperitæ*, pepparmyntvatten, *a. petroselini*, persiljevatten och *a. rosæ*, rosenvatten. På något afvikande sätt beredes bittermandelvatten, *a. amygdalæ amaræ*. Från kemiens äldre dagar har man med aqua betecknat mångfaldiga enkla eller mer och mindre sammansatta flytande blandningar och lösningar af hvarjehanda ämnen. Så kallade man skedvatten (den vanliga salpetersyran) *aqua fortis* och betecknade med namnet *aqua regia*, l. *regis*, "kungsvatten", en blandning af vanligast 1 del salpetersyra och 2 dela klorvätesyra, hvilken blandning eger förmågan att upplösa guld. Bland det stora antalet lösningar, som kallades aquæ, må endast nämnas *a. Saturni* l. *a. subacetatis plumbici*, äfven *a. plumbi*, *plumbica* l. *saturnina* (= *solutio subacetatis plumbici diluta* i Sv farm.), blyvatten, och det italienska giftvattnet *a. toffana* l. *tofana*, som utgjordes af lika delar arsenik och kali, lösta i *aqua cymbalariæ* (beredt på örten af *Linaria cymbalaria* Mill.). A. toffana ansåg förorsaka en småningom framskridande aftäring af organismen, då det användes i små doser. Bland andra preparat, som äfven mer eller mindre allmänt nämnas *aquæ*, märkas *a. calcis* (*solutio hydrati calcici*, Sv. farm.), kalkvatten; *a.* (l. *solutio*) *chlori* klorvatten, *a. picea* l. *picis*, tjärvatten, *a. sodæ* (*solutio supercarbonatis natrici*), sodavatten m. fl.

A'quæ (plur. af lat. *aqua*, vatten), namn på flere romerska städer med bad och mineralkällor, såsom *A. allobrogum*, *sabaudicæ* l. *Gratianæ*, nu Aix Savojen, *A. Aureliæ*, nu Baden-Baden, *A. calidæ* Vichy, *A. helveticæ*, Baden i Schweiz, *A. mattiacæ* sannolikt Wiesbaden, *A. mortuæ*, Aigues-Mortes, *A. Origines*, Orense, *A. pannonicæ*, Baden i Österrike *A. Sextiæ*, Aix i Provence, *A. solis*, Bath, *A. tarbellicæ* (*A. Augustæ*), Dax.

A'quæ Mariæ ("Marienbad"), ett birgittinkloster som låg nära staden 'sHertogenbosch i Nederländerna.

A'quæ mo'rtuæ (lat.). Se Aigues-Mortes.

A'quæ Statie'llæ. Se Acqui.

A'qua fortis (lat.), "starkt vatten", en etsningsska. Se Etsning. Jfr Aqua.

Aquamanile (af lat. *aqua*, vatten, och *manus*, nd), ett vattenkärl, hvari katolska präster före ässan två sina händer.

A'qua Ma'rcia, en vattenledning i Rom. Se arcia aqua.

A'qua rēgis (lat.), "kungsvatten", en etsningsitska. Se Etsning. Jfr Aqua.

Aquārius (af lat. *aqua*, vatten), *astron.*, "vattuannen". Se Djurkretsen.

Aquati'nta-gravyr. Se Akvatinta-gravyr.

À quatre [aka'tr], fr., och A. quattro (it.), på ra man hand.

À quatre mains [akatrmä'], fr., *mus.*, för fyra nder, fyrhändigt.

A quattro voci [koa'ttrå vå'tji], it., *mus.*, för fyra ster, fyrstämmigt.

A'qua vitæ (lat.), "lifsvatten". Se Akvavit.

Aquaviva, Claudio, jesuitordens fjärde general, 1543, d. 1615, tillhörde en gammal, förnäm eapolitansk familj, inträdde vid 25 års ålder i suitorden och nådde 1581, knappt 38-årig, dess igsta värdighet. Genom sin energi, klokhet och araktärsfasthet åstadkom han enhet i ordensledningen umt en planmässig uppfostran af de blifvande medommarna och förökade därigenom väsentligt ordens ttre inflytande och dess inre kraft, hvarför han ises som den egentlige fullbordaren af Loyolas verk. å hans föranstaltning utarbetades *Ratio et institutio udiorum societatis Jesu* (Rom 1586) och *Directorium xercitiorum spiritualium* (Rom 1599). Af honom nnas äfven *Epistolæ XVI* och *Industriæ ad curandos nimæ morbos* (Venezia 1606), hvilka liksom hans friga skrifter vunnit en utomordentlig spridning.

Aquifoliāceæ l. Ilicineæ, *bot.*, en växtfamilj, estående af 5 släkten af träd eller buskar med omkr.

80 arter. Bladen äro spiralställda, oftast läderartade ch öfvervintrande, med små stipler. Blommorna äro olygama eller dioika. Blomfodret utgöres af 4—5 ammanvuxna, i knoppen tegellagda blad, blomronan likaledes af 4—5 nedtill hopvuxna eller ock ria blad med fodrets knoppläge. Ståndarna äro lternerande med kronbladen, fria, hypogyna eller ck fästa på kronbladen; märket har 2—6 eller flere flikar och är nästan utan stift. Frukten är stenfrukt med 2 till många stenar. Till familjen hör släktet *Ilex* L., buskar eller lägre träd med 4—5-taliga blomdelar, utan stift och otydligt, 4—8-flikadt märke. Frukten är en klotrund, 4—8-kärnig stenfrukt med benhårda stenar. En art, *I. aquifolium* L., kristtorn, med tornkantade, läderartade, öfvervintrande blad och röda, oätliga frukter, finnes sällsynt å Norges sydliga kuster; den fanns fordom äfven i Bohus län. Bladen och barken voro förut officinella. Af flere sydamerikanska arter beredes maté (se d. o.). G. L—M.

A'quila (Örnen), *astron.*, en stjärnbild i norra hemisfären, belägen i vintergatan, söder om stjärnbilderna Lyra och Cygnus.

A'quila, *zool.* Se Landörnsläktet.

Aquila [ākwila], italiensk provins i landskapet Abruzzi e Molise, enl. Strelbitsky 6,625 kvkm. (off. 6,436 kvkm.) med 396,629 inv. (1901). Provinsen är till större delen ett högland, uppfylldt af Abruzzernas båda parallellkedjor, skilda af den af Aterno genomflutna slätten, i hvars västra del ligger den forna Fucinosjöns högdal. Utom Aterno innesluter prov. öfre loppet af floderna Sangro, Tronto, Garigliano, Velino och Salto. Hufvudstad är Aquila degli Abruzzi.

A'quila, aposteln Paulus' vän och under en tid hans trognaste medhjälpare. Han blef jämte sin hustru, Priscilla, genom Paulus vunnen för kristendomen och verkade sedan oförtrutet både med ord och handling för de kristnes sak, såsom man kan finna af flerfaldiga bibelställen (Ap. G. 18; 1 Kor. 16: 19; Rom. 16: 3; 2 Tim. 4: 19). I *Martyrologium romanum* (8 juli) upptages såväl han som hans hustru bland martyrernas antal. J. H. B.

A'quila, bibelöfversättare under kejsar Hadrianus' regering (117—138), verkställde en slafviskt ordagrann öfversättning af Gamla testamentet till grekiska. A. skall hafva varit en hednisk grek från Sinope, blifvit döpt, men sedermera omfattat judendomen.

A'quila, Kaspar, Luthers vän och medhjälpare både vid bibelöfversättningsarbetet och vid reformationens genomförande, f. 1488 i Augsburg, d. i Saalfeld i Thüringen 1560. Han verkade med framgång som evangelisk predikant i Schweiz och Tyskland. Luther värderade honom mycket för hans grundliga exegetiska insikter och hans orubbliga tillgifvenhet för reformationens sak, ehuru han i den antinomistiska stridens båda skeden hyllade sig närmare till Agricola.

Hans egentliga verksamhetsområde var Saalfeld, hvars superintendent och nitiske reformator han blef. Karl V förklarade honom i riksakt för hans oförskräckta uppträdande i tal och skrift mot det kejserliga interim (se d. o.), och det var endast med möda han kunde rädda sig undan en skymflig död. A:s skrifter äro förnämligast af kateketisk art. Se Chr. Schlegel, "Ausführlicher bericht von dem leben und tod Caspari Aquilæ" (utg. af J. Zeitzschel 1737). J. H. B. (J. HDR.)

A'quila a'lba. Se Kalomel.

Aquila degli Abruzzi [äkωila delji], hufvudstad i prefekturen Aquila i italienska prov. Aquila. Det är beläget vid floden Aterno i närheten af Apenninernas högsta topp. 21,261 inv. (1901). Biskopssäte, lyceum. 1703 förstördes A. nästan helt och hållet af en jordbäfning, hvarvid 2,000 människor omkommo.

Aquilāria *Agallocha* Roxb., *bot.* Se Agallocha.

Aquilēgia L., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Ranunculaceæ*. Dit hör *A. vulgaris* L., aklejan, som är en mångårig ört med dubbelt trefingrade, inunder blågröna blad. De vanligen blå blommorna utmärka sig i synnerhet därigenom, att alla fem kronbladen äro förvandlade till upptill strutlika, nedtill sporrlika honungsgömmen; de äro regelbundna, i motsats till nästan alla andra sporrbärande blommor, som blifva symmetriska, därigenom att endast en sporre förekommer. För sina vackra blad och sina lika prydliga som egendomliga blommor har denna växt sedan lång tid varit odlad. Den förekommer därför allmänt förvildad i gamla parker och trädgårdar; såsom vild är den hos oss sällsynt. I trädgårdar odlas ofta andra särdeles vackra arter och hybrider, såsom *A. canadensis* L., *A. Skinneri* Hook. (från Guatemala), *A. chrysantha* A. Gr. (från södra Nord-Amerika) m. fl. S. A. (G. L—M.)

Aquile'ja, romersk stad, anlagd 182 f. Kr. nära Adriatiska hafvet, i veneternas land. Det blef hufvudort för romerska kejsarrikets nordöstra provinser och under M. Aurelius rikets starkaste fästning, nyckeln till Italien. Staden, som under den senare kejsartiden räknade 100,000 invånare, blef 452 e. Kr. intagen och förstörd af Attila. En del af invånarna skall då hafva flytt söderut och på lagun-öarna vid Brentas utlopp grundat Venezia. A. blef visserligen efter en tid åter uppbyggdt, men dess storhet var tillintetgjord. Biskopen därstädes antog under 500-talet titeln af patriark, med anspråk på att i rang intaga platsen efter biskopen i Rom. Hans makt inskränktes likväl af grannbiskoparna. Patriarkatet flyttades 1451 till Venezia och upplöstes 1750. — Nu är A., af slaverna äfven kalladt Aglar eller Voglej, en obetydlig ort i österrikiska grefskapet Gradisca, men eger en stor kyrka i romansk stil. I senare tid hafva där anställts stora arkeologiska gräfningar, hvarvid massor af antika saker träffats. R. T.*

A'quilo (lat.), nordanvinden, nordöstvinden.

Aquīnas. Se Tomas (från Aquino).

Aqui'ncum, latinskt namn på Gamla Ofen, en del af Budapest.

Aquīno [akoīnå], lat. *Aquīnum*, stad i italienska prov. Caserta, vid järnvägen Rom—Neapel. 2,672 inv. (1901). Romerska fornlämningar. Skalden Juvenalis' och skolastikern Tomas' (från A.) födelseort.

Aquisgrānum, senlatinskt namn på Aachen.

Aquitānia (lat.). Se Akvitanien.

À quoi bon [akωabå'], fransk öfversättning af lat. *cui bono* (se d. o.).

Aqv-. Ord, som icke finnas under Aqv-, sökas under Akv- eller Aqu-.

AR, förkortning för *ascensio recta* (lat.), *astron.*, rektascension.

A. R., förkortning för *Academiæ Rector* (lat.), akademiens (universitetets) rektor, eller *Anno Regni* (lat.), under regeringsåret (det och det).

Ar, plur. ar (fr. *are*, af lat. *area*, se d. o.) enheten för ytmåttet i metersystemet (se d. o.); ar = 100 kvm. (= 1,134 kv.-fot); 100 ar = 1 hektar.

Ar (fsv.), "åra", i Uppland fordom benämnin på en del af ett skeppslag. Jfr Hamna.

A. R. A., förkortning för *Associate of the Roya academy* (eng.), medlem af kungl. akademie (näml. för de sköna konsterna, i London).

Āra (lat.), altare. — *Ara pācis*, "fredsaltare"

Ära (egentl. Arara och Ararauna), *zool.* namn på några i Brasilien och Guyana lefvand stora, långstjärtade papegojor med kraftig näbb nakna kinder och ståtlig färgprydnad i sin fjäder beklädnad. De egentliga ara's (*Sittace macaa* äro öfvervägande tecknade med rödt, ararauna (*Sittace Ararauna*) däremot ofvan med blått och p buksidan med gult. Vingarna på båda äro blå Dessa papegojor förekomma tämligen allmänt i zoolo giska trädgårdar och eljest i fångenskap i Europa I deras hemland användas deras fjädrar till prydna och skrifpennor. Köttet, i synnerhet af den egentlig ara, anses såsom en läckerhet. Se vidare Papegojor. F. A. S.*

A'raba, Vadi el, vattenfattig och obebodd, a branta klippväggar innesluten dal mellan Dödhafvet och Akabaviken af Röda hafvet, en fort sättning af Jordansänkan. Höjd 195 (201) m.

Arabāt, by i östra delen af halfön Krim, vi början af den 112 km. långa, 1—4 km. breds sandiga Arabat-landtungan, hvilken sträcker sig i nord-nordvästlig riktning mellan Asovsk sjön i ö. och det stinkande saltträsket Sjivas ("ruttn sjön") i v. Vid A. fanns förr en fästning, nu ruiner. På landtungan idkas betydande saltberec ning. — Arabatviken af Asovska sjön in tränger mellan landtungan och halfön Kertj.

Arabāt-el-Madfūn. Se Abydos.

Arabāt-viken. Se Arabat.

Arab-byråer. Se Algeriet, sp. 578.

Arāber kallas alla folk, hvilka hafva arabiska so sitt modersmål. I denna mening omfattar namn den förnämsta delen af befolkningen på Afrikas nor kust från Atlantiska hafvet till Sueskanalen jämt Malta, vidare Egypten, Sudan kring Hvita och B Nilens nedre lopp, (ön) Sansibar, Syrien och Pal stina, Mesopotamien och Babylonien samt Arabien Men i egentlig etnografisk mening omfattar det blo invånarna i sistnämnda land. Dessa egentliga arabe som utgöra kärnan af de semitiska folken (jfr Semtiska språk), härstamma, enligt judiska oc från judarna lånade muhammedanska legender, de från *Kahtân* (*Jokhtân*), farfars farfars farbroder t Abraham, dels från Abrahams son *Ismael* (jfr Moseb. kap. 10, 11, 16, 17, 21), och ehuru des legender icke ega annan historisk betydelse än a vara uttryck för en medveten samhörighet med andi semitiska folk, motsvaras de dock af en gammal ar bisk tradition, enligt hvilken araberna dela sig *ʿárab*, »(rena) araber», och *mustaʿriba* (l. *mutaʿárribo* "arabiserade". Den förra delen, legendens jok taniter, hade sitt ursprungliga hemland i söd Arabien, i Jemen, och är identisk med saberna (se d. o.). Den andra delen, legende ismaeliter (se d. o.), har sitt hemland i nor och mellersta Arabien. Oaktadt denna på en vi etnografisk åtskillnad beroende litterära benämnin

rabiserade",) hafva dessa *musta'riba* genom sin oriska betydelse, förnämligast genom den hos uppkomna islam, blifvit de egentlige historiske erna, liksom ock det nord- och centralarabiska ket är den egentliga arabiskan, gentemot hvilken södra dialekterna, afkomlingar af de forne "rene bernas" språk, representera en annan från "ara- an" något skild semitisk språkgren. En annan emsk indelning af social betydelse skiljer araberna *hl bédu*, "nomad-folket", "beduiner", och *ahl 'ar*, "det bofasta folket", och ehuru sannolikt rande blott $^1/_5$ af hela folkmängden (uppskattad omkr. $3^1/_2$ mill.), anses de förre numera såsom de pblandade "rene araberna", hvilka stadsborna fva betrakta såsom auktoritet för äkta arabiskt kbruk och poetisk tradition. — Med sina hjordar , getter, kameler, hästar) flytta beduinerna om- ng inom det för hvarje stam häfdvunna området, och hvar idkande litet tillfälligt jordbruk (durra hirs till bröd och korn till foder). Gränstvister, och plundring på grannarnas område förekomma urligen något oftare än krig mellan civiliserade , men äro sällan långvariga eller förhärjande, angrepp på den i allmänhet bättre beväpnade organiserade bofasta befolkningen äro mycket lsynta. Blodshämnden mellan enskilda familjer ättes oftast med böter, 10—50 kameler alltefter dödades betydenhet, och de på vägran att lämna r mottaga blodsplikten, *dîje*, beroende stam- lerna tillhöra långt mer den för-islamska tiden den nuvarande. Däremot utgör plundring af avaner och resande en välkommen omväxling i rdagslifvet, och för beduinerna är detta ett lika ligt uttryck af deras egendomsrätt till landet som ptagandet af huru hög tull som helst i Europa. t enda, men säkra sättet för resande är att från närmast boende stammens sjeik mot öfverens- nmen afgift skaffa sig tillstånd att passera hans råde — vanligen gifvet under form af eskort af en r två män —, och detta bildar sedan en rekom- ndation till angränsande stammar, förutsatt att en tillfällig fejd eger rum, så att den resande ler hela sin färd på detta sätt mot måttliga afgifter förtros från stam till stam. Men försöker han att a sig fram utan denna tillfälliga, men obrottsligt lna gästvänskap, blir han merendels fullständigt plundrad och vid ringaste försök till motstånd lad. Beduinens tält, af grof, svart gethårsduk, 6—12 m. långt, 3—4 m. bredt, 2—3 m. högt, d ena eller halfva långväggen öppen och stundom om en vägg af samma duk afdelad för män och nnor. I Eufratområdet är tältet rundt och gjordt säfmattor. Hela tältet med det ringa bohaget, gra kökskärl, en vattenkruka med trämugg, stun- n några fårskinn till bäddar och en kista med der, kan på mindre än två timmar lastas på meler till affärd. Mansdräkten består af en framtill pen blå bomullsskjorta med ett läderbälte, en svart fvudduk fasthållen af en tjock gethårskordong, and sandaler och om vintern en hård, tät, svart- n hvitrandig eller helsvart kappa, med knappt långa ärmar. Kvinnodräkten består af en mycket g mörkblå bomullsskjorta, som äfven täcker hjässan n bakhufvudet, med långa spetsiga hängärmar och ndom därunder hvita, korta vidbyxor, vidare arm- n fotringar af koppar eller järn (sällan silfver), lsband och stundom örringar af glaspärlor, ytterst sällan näsring eller slöja. Flickor till sex, sju år och gossar till pubertetsåldern gå alldeles nakna. Vapnen äro, utom den ständigt burna stora slid-knifven, främst en lätt skarpspetsad lans, därnäst flintbössa och svärd samt i allvarsam fejd hjälm och pansarskjorta (från Jemen eller Bagdad). De sociala förhållandena äro rent demokratiska. "Sjeiken", vanligen den rikaste i stammen, frågas alltid till råds i viktiga ärenden och tvister, men åtlydes icke alltid, då alla myndiga män äro fullkomligt likställda. Några stammar bero dock af turkarna, storsjerifen af Mekka, imamen af Maskat, imamer i Jemen, vahha-bitiska emirer i Nedsjd eller andra öfver större eller mindre grupper af bofast befolkning härskande fur-star. De förnämsta beduinstammarna äro: 'ǎneza, den mäktigaste (mer än 300,000 pers.), från Syriens och Mesopotamiens gränser till Djebel Sjammar, och delad i 3 grenar; i deras händer är hela den egentliga exporthandeln (hästar, kameler, ull); sjammâr, s. och ö. om den förra, lika talrik som den; beni-harb, i v. kring pilgrimsvägen mellan Damaskus och Mekka (mer än 20,000 "lansar"); motêr, nära Persiska viken; el-mórra åt s. ö. och el-jam åt s. v. — Religionen är nominellt islam, men dennas förnämsta praktiska bud: de fem dagliga bönerna, pilgrimsfärden, allmosor, till och med om-skärelsen, hållas föga eller alls icke, utom af vahha-biterna (se d. o.), och hos de aflägsna, vildare stammarna finnes ännu sol-, stjärn- eller träd-dyrkan eller fullständig religionslöshet. Jämförelsevis fria från vidskepelse, äro araberna mycket toleranta mot andra trosbekännare, till och med judar, men minst mot kristna. Giftermål ingås utan andra laga former än ömsesidigt samtycke i ett par vittnens närvaro. Lika lätt går skilsmässan för sig, och äktenskaplig trohet fordras icke strängt, ej ens af hustrun. Däremot vakas med yttersta jalusi öfver de ogifta döttrarnas heder. Beduinen är i vanliga fall ytterst måttlig, hans dagliga spis är bröd och sur mjölk, men vid de sällsynta större fester, då det slaktas, är hans omåttlighet gränslös. Hans förmåga att uthärda mödor och försakelser, värme och köld är otrolig. Han är ytterligt okunnig i läsning och skrifning, men eger ett förvånande minne; alla bortfallande detaljer ersätter han likväl lätt med ren dikt. Beduinernas traditioner öfver deras släkters och hästars genealogi, hvaröfver de äro ganska stolta, äro därför mycket otillförlitliga. Till kroppsbyggnaden äro beduinerna mest af medelstorlek, med magra, skarpt skurna, välformade anletsdrag, mörkbrun, blott i södern svartbrun hy, grof, svart hår och klen skägg-växt. Stadsborna äro ofta längre och vackrare; hos dem plägas därjämte sorgfälligt den personliga renlig-heten, men ej den kommunala. Med starka passioner förena beduinerna en utomordentlig självbehärskning, lugn och värdig hållning, liflig, poetisk inbillning och en stor naturlig vältalighet. De ega ett skarpt förstånd och en utpräglad böjelse för sarkasm, men äro därför också ytterst känsliga för stickord och nidvisor. På denna särskildt omhuldade gren af deras rika poesi har mer än en mångbesjungen stamfejd berott. Berömda för mod och tapperhet, visa de dock i striden stor klokhet och sparsamhet med eget blod, där risken är för stor eller vinsten för liten. Anmärkningsvärdt är att ofta kvinnorna och i synnerhet de unga flickorna taga del i härnads-tågen, och mångfaldiga prof af deras tapperhet firas

i saga och sång. Dessa förtjänster liksom ock de förnämsta felen, långsinthet, bakslughet, opålitlighet (lögn, löftesbrott, mened och dylikt anses icke som vanhedrande), utmärka lika mycket den bofasta befolkningen som beduinerna. — En arabisk stad eller by är oftast omgifven af en låg jordvall, blott de allra största af en stenmur. Gatorna äro än ytterligt breda, än mycket smala, men alltid krokiga. Husen, af soltorkad jord (brändt tegel nyttjas ej), sällan af sten, hafva platta tak, små, högt belägna fönster och inga yttre prydnader, men äro stundom hvitrappade eller målade. Det förnämsta, till mottagning nyttjade rummet heter káhwe (''kafé''), och gästfrihet utöfvas här nästan ännu mer än hos beduinerna. Den bofasta befolkningens näringsfång är i byarna hufvudsakligen jordbruk (hvete, korn, dadlar, kaffe, bönor, lök), boskapsskötsel (nötkreatur, åsnor, kameler, hästar) och jakt (hare, struts, skogsdufva, vildand), i de större städerna nästan uteslutande handel, för hvilken araberna ega en utpräglad fallenhet. Däremot står industrien mycket lågt. Smide, sadelmakeri, garfveri och väfnadsfabriker finnas, men produkten är obetydlig och underhaltig. Något bättre är det i Jemen (guld- och silfverarbeten), och utmärkt skickliga äro arbetarna i Oman, hvars stålsmiden, filigran och broderier, arbeten i guld och silfver öfverträffa Damaskus' och Bagdads. Men verktygens primitiva beskaffenhet och saknaden af mekaniska hjälpmedel hindra äfven där industrien att nå en verklig betydelse. Exporten omfattar hufvudsakligen blott dadlar, kaffe och strutsfjädrar. I afseende på klädedräkt, seder och bruk samt ett flitigare utöfvande af islams bud likna de större städernas invånare sina trosförvanter i Kairo, Damaskus, Bagdad och andra storstäder, medan däremot bybefolkningen mer öfverensstämmer med beduinerna. Slafvar (från Afrika) hållas öfverallt, mer hos de bofaste än hos nomaderna, hufvudsakligen till hushållsbestyr och hjordarnas vaktande, mindre till jordbruk. De behandlas i allmänhet väl, blifva ifriga muselmän och frigifvas ofta vid festliga tillfällen. Efter sju års tjänst hafva de rätt till frihet, och därför finnes det bland den bofasta befolkningen en icke obetydlig kontingent af fria negersläkter, hvilka i alla sociala förhållanden, giftermål, sjeik- och kadi-val o. s. v. äro fullkomligt likställda med araberna, ett vacket exempel på verklig tolerans i jämförelse med förhållandet inom Förenta staterna. — Jfr resebeskrifningar af Niebuhr, Burckhardt, Wellstedt, Wallin, Burton, Maltzan, Palgrave, lady Blunt (''A pilgrimage to Nejd'', 1881) och Doughty (''Travels in Arabia deserta'', 1889). — Om arabernas religion se Islam och Muhammed; om deras historiska betydelse se Arabien (historia). H. A.

Arabe'sk, ett efter sina uppfinnare, araberna, uppkalladt fantastiskt linjeornament med inblandning af ej naturalistiskt, men schematisk-fantastiskt behandlade växtformer. De muhammedanska arabeskerna (äfven kallade moresker) äro ofta sammansatta af tvenne räta linjer (någon gång äfven af kroklinjer), hvilka äro sinnrikt flätade i hvarandra och brutna i trubbiga vinklar, med ständig upprepning af samma geometriska motiv, vanligast (olikfärgade) stjärnor och månghörningar. I detta invecklade, men med fin beräkning uttänkta, spel af linjer, som än söka hvarandra, än åter fly hvarandra för att ingå nya förbindelser, äro vanligen inblanda växtformer (bladverk, rankor, blommor, frukt m. m.), hvilka alltid äro strängt stiliserade o således ej påminna om bestämda förebilder i nature Dessa ornament äro antingen utförda i flat relief

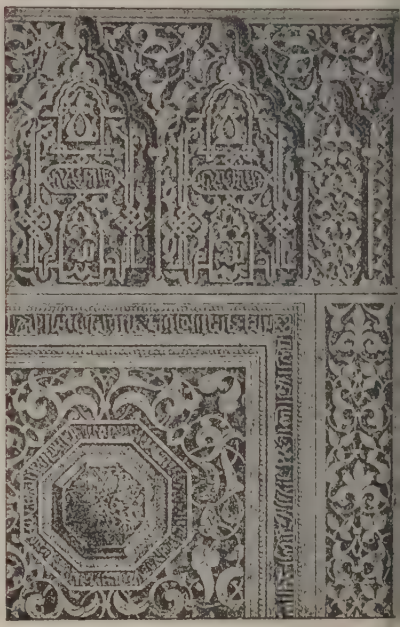

Arabesk (moresk) från Alhambra.

stuck eller målade; och då araberna därvid, i mots till grekerna, nyttjade äfven brutna färger, erbju deras arabesker ett nästan kaleidoskopiskt färg- o linjespel, som tydligt talar på en gång om arabiska folkets glödande inbillningskraft och om d skarpt beräknande förstånd. — Denna rika orn mentik fördelas så, att den anpassas efter väggy

Arabesk från slottet i Heidelberg (renässans).

och bågöppningar, så att kring de större part bildas frisartade inramningar, under det att de ski fältens gränslinjer utmärkas genom bandslingor. Arabisk konst. R—N. (O. G—G.)

Arabi (Achmed A. pasja), egyptisk gener född inom en fellah-familj i Nedre Egypten om

39, ingick i hären under Said pasjas regering, f officer 1862 och avancerade raskt, emedan Said ade åt att ersätta de utländske officerarna med emska. Af någon anledning föll han emellertid nåd och sattes på half sold. Efter att sedermera ha derat vid islams förnämsta högskola, El-ashar i iro, blef han ansedd för en lärd och from man. er Ismails tillträde till regeringen ingick A. åter iären, och där slöt han sig till och ingick i ett nligt sällskap fellah-officerare, som åsyftade att bort de turkiske officerarna från den egyptiska ren. Med detta sällskaps hjälp störtade Ismail 79 de fransk-engelske ministrar, som då höllo ntrollen öfver Egypten, men föll själf på sin kupp. snart Tevfik blifvit kediv, skred A., som för a tjänster lönats med utnämning till öfverste, rft till fullföljande af sina planer i spetsen för ett ationellt parti", hvilket vann stor tillslutning bland lerofficerare och soldater genom förespeglingar om rre lön, bättre kläder m. m., och hvars lösen var 'gypten åt egypterna". Han tvang i sept. 1881 liven att ombyta rådgifvare och sammankalla en abelförsamling. Själf blef han pasja och under-tssekreterare i krigsministeriet. Kediven tvangs ebr. 1882 att tillsätta en ministär af infödda samt lämna notabelförsamlingen makt öfver budgeten. , som blifvit krigsminister och oförtäckt under-ddes af sultanen, var i själfva verket Egyptens stator. Då ingrep England för att skydda sina tade intressen. Alexandria bombarderades (juli 82), A. blef af Wolseley slagen vid Tell el-Kebir 3 sept.) och flydde till Kairo, men gaf sig där åt neral Drury Lowe. En krigsrätt dömde honom till den, men kediven mildrade straffet till ständig idsflykt, och A. fördes (jan. 1883) jämte andra sningens ledare till Ceylon. I maj 1901 blef han nådad och fick återvända till Egypten, men afled 902), innan han hunnit anträda återresan.

Arabien (af oviss härledning; inhemskt namn *ziret el-ʿarab*, arabernas ö). Läge, gränser, orlek. Den stora arabiska halfön, den rsta på jorden, upptager sydvästra hörnet af ien och sträcker sig mellan 13°—30° n. br. nt mellan 35°—60° ö. Gr. Från Asiens fast-id skiljes A. i n. ö. af Persiska viken; den lra kusten sköljes af Indiska hafvet; Röda fvet bildar en naturlig gräns mot Afrika. Sist-nnda hafs utmynning i det Indiska genom sundet b-el-Mandeb ("farans port") har 20 km. bredd, ı vid den smala, djupa hafsvikens nordliga dpunkt sammanhänger A. genom näset vid Sues d det afrikanska fastlandet, såvida man ej hellre l anse Akabaviken och Vadi el-Araba som halföns ins i väster. Till följd af A:s ökennatur är det e möjligt att med säkerhet fastställa detta lands rdliga gräns. En linje, dragen mellan de båda ra hafsvikarnas innersta ändpunkter och nära nog nmanfallande med den 30:e breddgraden, skulle nske närmast motsvara den naturliga gränsen; men n politiska sträcker sig ej obetydligt högre mot rr. — Största längden från Akaba till Ras-el-Hadd . ö. är 2,700 km. (75—80 karavandagsresor), af-ndet från Röda hafvet till Persiska viken omkr. 000 km. Arealen beräknas till 2,370,000 kvkm., er mer än 3 ggr Skandinaviska halföns.

Kusten. Akabavikens stränder äro fyllda af ga berg, som på östra sidan nå 1,800 m., men öfverallt eljest äro kusterna garnerade af en smal, låg landremsa, bakom hvilken högplatån brant reser sig. Kustområdet närmast Akabaviken heter Midian, sydligare (26°—21°) Hedsjas — här ligga Mekka och Medina —, strax s. ö. om Mekka vidtar Asir, som i s. ö. fortsättes af Jemen. Den yttersta smala vegetationslösa strandremsan i Asir och Jemen heter Tihama. Utanför denna Rödahafskust ligga klippor och korallref. Af öar märkas Farsanöarna samt Kamaran och Perim, den sista midtemot den sydligaste udden Ras-Menhali. Den sydöstra kusten har samma karaktär som den västra, men blir mot norr lägre. Här träffas först området Hadramaut, så Mahra och Gara samt därutanför de engelska Churian-Murian-öarna. Vid udden Ras-el-Hadd börjar den nordöstra kusten. Den är först, öster om Ormussundet, i Oman, fylld af en hög bergrygg, Djebel Achdar, med toppar på öfver 3,000 m., men blir vid Persiska viken låg och mer utbildad genom vikar än annorstädes. Här ligger den turkiska vasallstaten El-ahsa och östligare Bahreinöarna.

Det inre A. är en högslätt, en direkt fortsättning af den afrikanska, med hvilken den sammanhängt, innan Röda hafvets grafsänka uppstod vid öfvergången mellan tertiär- och kvartär-perioderna, och den är täckt af öknar och stäpper. Hela nordöstra hörnet upptages af öknen Roba-el-Chali (äfven kallad "Stora arab-öknen"). Nordväst därom vidtager ett högland, som är bättre bevattnadt, så att det eger stäppvegatation, bebodt af vahhabiterna och därför kalladt Vahhabit-platån l. Nedsjd. Denna begränsas af ett relativt lågland Kasim, genomflutet af den mot n. ö. gående Vadi Ermek. Nordväst om denna sänka ligger en ny högslätt, Sjammar, som fortsättes af sandöknen Nefud, hvilken omedelbart öfvergår i den syriska öknen. — Hela landet är ett tafelland, i Nefud 900 m. högt, i stora öknen kanske något lägre. Endast jämförelsevis låga bergskedjor höja sig på några ställen, såsom Sjammar-bergen (1,500 m.), på hvilka den stora oasen Hail ligger 1,067 m. ö. h. Högre äro bergen i Jemen och Hadramaut, där en topp når 2,400 m., men den, såvidt man vet, högsta toppen ligger i Djebel Achdar (3,018 m.). — Till sin geologiska beskaffenhet är A. mycket litet kändt, egentligen blott i norra delen och vid kusten. På sydöstra kusten bestå de utspringande uddarna af urberg, men om de kvartära bildningarna (sanden) hvila direkt på urberget äfven i det inre, vet man ej. Nordvästra delen är liksom Syrien en kritformation, Nefudområdet urberg.

Nederbörden är så ringa, att A. icke har någon enda ständigt flytande flod, utan blott periodiska s. k. vadi. Där emellertid berg framkalla nederbörd, finnes någon växtlighet, t. ex. i Sjammar. Det är här dalarna, som bli bäst bevattnade, och där ligga byarna. Således är Kasim, vid foten af Sjammar, ett fruktbart land: här skola under regntiden t. o. m. bildas små sjöar. Likaledes ligger Hail i Sjammar i en fruktbar trakt och har vuxit ut till en stad, hela norra A:s viktigaste ort. Nefud består af röd sand med många dyner; ungefär lika är Stora öknen. Mångenstädes utbreda sig stora lavafält; så t. ex. finnes n. om Mekka svart basalt. Kustländerna äro mycket olika det inre. Alldeles omedelbart vid hafvet äro de väl lika öde, men något längre in, där stigningen börjar, och på platåns ytterkanter äro de fruktbara i följd af nederbörd. I det inre växer

så godt som endast dadelpalmen, akacior, mimosor och törnbuskar, men i kustlandet också bomull, ris, majs, indigo, kaffe, sockerrör, aprikoser och många andra frukter. Särskildt fruktbart är det stora bergland, som fyller Hadramaut och Jemen och som rättfärdigar namnet "Lyckliga Arabien", om än detta namn är en felaktig öfversättning af Jemen (eg. "höger" och däraf "söder"; af grekerna missuppfattades ordet "höger" att, såsom i grekiskan, betyda "lycklig"). — A. är ett af jordens hetaste länder och har dessutom mycket starka temperaturväxlingar under dygnet. Nolde fann en dag i febr. temperaturen kl. 4 e. m. vara + 7,5°, men kl. 7 + 25,5° och en kvart senare, då solen gått ned, — 8°; således en differens af 33° på 15 minuter.

I öknen ser man utom kulturdjuren blott hyenor, antiloper, harar samt midt i Nefud ett slags vackra grå räfvar, vidare pantern och springråttan. — Af fåglar märkas pärlhöns, rapphöns, fasan och vildgäss, örn, falk och den egyptiska gamen: i öknarna jagas struts; stork och pelikan träffas i mängd vid kusterna. — Land- och vattensköldpaddor förekomma i mängd. De väldiga, merendels från öster kommande gräshoppssvärmarna äro odlingens farligaste fiender. Korallref sträcka sig längs Röda hafvets kust; pärlor fiskas i Persiska viken.

Om A:s befolkning se art. Araber.

I politiskt hänseende delas A. i 1. Turk. vilajet Hedsjas (250,000 kvkm., 300,000 inv.). 2. Turk. vilajet Jemen (191,100 kvkm., 750,000 inv.). 3. El-ahsa, som är en del af turk. vilajet Basra (80,600 kvkm., 150,000 inv.). 4. Aden jämte brittiskt skyddsområde (28,600 kvkm., 115,000 inv.). 5. Bahrein-öarna, engelska (600 kvkm., 68,000 inv.). 6. Sultanatet Oman (193,000 kvkm., 1 mill. inv.). 7. Hadramaut (238,400 kvkm., 500,000 inv.). 8. Sultanatet Nedsjd, distriktet Kasim och emiratet Sjammar (tillsammans 1,305,100 kvkm. med 600,000 inv.), hvilket tillhopa gör omkr. 2,300,000 kvkm. och omkr. 3,5 mill. inv.

Bland europeiska resande i Arabien böra framför andra nämnas Niebuhr (1761—67), Burckhardt (1813—15), finnen Georg Wallin (1845—49), Burton (1853 och 1877), Palgrave (1862—63), Maltzan (1860 och 1870—71), Halévy (1870), Doughty (1876—77), Glaser (1882—84, 1885—88 och 1892—94) och Nolde (1892) samt svensken Carlo Landberg (1895—98). J. F. N.

Historia. Om A:s historia före vår tidräkning hade man ännu för några årtionden sedan blott några spridda notiser och sagor i Gamla testamentet, hos de grekiske historieskrifvarna och i den arabiska litteraturen. En säkrare kännedom har man numera vunnit genom kilskriftsforskningen, egyptologien och i synnerhet genom upptäckten af en rik självständig kultur i södra A., och de viktigaste af de äldre notiserna, de i Gamla testamentet, hafva först nu kunnat fullt förstås. Från det vidsträckta, men vattenfattiga inre och norra A., som aldrig kunnat gifva näring åt en större folkmängd, hafva tid efter annan stora folkvandringar utbredt sig öfver angränsande kulturländer. Redan i 5:e årtusendet f. Kr. inträngde arabiska stammar i Syd-Babylonien, underkufvade de inhemske sumererna och grundade det äldsta sydbabyloniska riket. Mot slutet af 3:e årtusendet utbredde sig en ny, större folkvandring från A., genom de (vetenskapligt s. k.) kanaaneiske semiterna, i Babylonien, Palestina, Syrien och Egy ten (jfr Babylonien och Egypten). Äfv under den följande tiden afbördade sig A. genc flera dylika, med större eller mindre mellanr företaga, utvandringar sitt befolkningsöfversko De stammar, som sedan få namn af israelite l. hebréer, inträngde från nordvästra A. i kus landet vid Medelhafvet och underkufvade dess äld kanaaneiska befolkning. Från norra A. vandra sedermera de s. k. assyrierna in i landet mell mellersta Eufrat och Tigris, och sannolikt är o det äldsta historiska folket i södra A., minéern ursprungligen en från Central-A. utvandrad sta Till en något senare tid måste man förlägga ka déernas inträngande från nordöstra A. i Sy Babylonien, där de småningom besatte större delen det öppna landet, medan flertalet städer förblef de förut invandrade kanaaneiska stammarnas vål Ungefär samtidigt torde de nordarabiska stamma som sedan få namnet araméer, hafva inträng Mesopotamien och drifvit assyrierna bort på and sidan om mellersta Tigris, där dessa grundade d blifvande världsväldet, för hvars eröfringslust ar méerna i sin ordning blefvo ett af de första offr (jfr Assyrien). Vid dessa vandringar blef de särskilda semitiska folken bärare af den ursprun ligen från sumererna härstammande religion o kultur, som kan anses utgöra grundvalen för sedan uppkommande semitisk religion och kult Liksom sålunda det egentliga A. kan anses s moderlandet för den semitiska rasen och de genc dess vandringar grundade rikena, så förstod det o att försvara sitt oberoende mot babyloniska, assyris och egyptiska storkonungar. Blott i norra A. räkna dessa för längre eller kortare tid vissa tributskyldi områden som sina provinser, bl. a. Musri, ursp en på Sinaihalfön belägen mineisk koloni (Musrai som i bibeln ofta förväxlas med "Misraim" (Egypte och dess grannland Assur, assyriernas stamland, o i bibeln eller af dess kommentatorer förväxladt m det historiska Assyrien vid Tigris. Rikare och själ ständigare än i norr utvecklade sig kulturen i sy västra A. (Jemen), där, enligt en mängd i all nyaste tid funna inskrifter, minéer-riket (omkr. 13 —600 f. Kr.) var en blomstrande handelsstat, s öfver Musran och Gazza förmedlade samfärds mellan Indien och Medelhafsländerna (jfr Minée Efter dess fall öfvertogs kulturarfvet här af sab erna (se d. o.), som sannolikt också inkommit fr Central-A., men i slutet af 2:a årh. f. Kr. unds trängdes dessa af de från södra kusten komne hi jarerna, hvilkas furstar dock bibehöllo titl "konungar af Saba". Efter nybabyloniska rik fall (538 f. Kr.) förmådde hvarken de segran akemeniderna eller deras efterträdare i Eufr länderna, Alexander, seleukiderna och arsakider att hålla någon del af A. under sitt välde; mer deras ställe söka nu äfven de världsfamnande romar intränga i A. I det gamla Edom, s. om Döda hafv hade nabatéerna (se d. o.) redan i 3:e ár f. Kr. grundat en betydande handelsstat, efter hv underkufvande af Trajanus' fältherre Palma (1 e. Kr.) det romerska och sedan det östromerska ril intog en dominerande ställning i nordvästra A. D blomstrande handelsstaden Palmyra måste erkär sin regent som romersk prokurator, och Zenob korta frihetskamp slutade med stadens förstöring, 2

Kr. (se Palmyra). Under de följande ar-
ıdradena lyckades äfven sasaniderna i Ktesifon
ı Tigris) att utsträcka sitt välde öfver de östra
tsträckorna vid Persiska viken, Bahréin (nu El-
a) och 'Omän. Båda dessa rivaliserande stor-
kter funno sig bäst kunna skydda sina arabiska
ittningar mot beduinernas plundringståg genom
erkänna någon ansedd stam eller släkt som
skare öfver vissa gränsområden, mot förpliktelse
fungera som skyddsvakt. Så uppstodo under
santinsk öfverhöghet det gassanidiska fur-
ndömet i Haurān och Damaskus och, som sasa-
lisk vasallstat, det lamidiska i Hira (nära
dre Eufrat). Stridigheterna mellan dessa stor-
kternas förposter utgöra nästan den enda episod
A:s för-islamiska historia, hvarom arabernas egen
eratur meddelar några tillförlitliga underrättelser
Gassanider och Lamider). Utom den
itiska skiljaktigheten fanns här äfven en reli-
is. Medan den officiella zoroastriska religionen
rde små landvinningar i ö., utbredde sig i v.
äl kristendom (arianism och nestorianism) som
lendom, och båda spridde sig hastigt utmed hela
stra kusten ända in i Jemen, där de religiösa mot-
serna tillspetsade sig långt allvarsammare än i
rra delen af landet. Himjarernas nysabeiska rike
rtades (omkr. 300 e. Kr.) af de kristne konungarna
Axum (i Abessinien), hvilka därmed eröfrade det
ıd, hvarifrån abessiniernas förfäder utvandrat under
t första sabeerrikets tid. Sedan himjarerna afkastat
t abessinska oket och upprättat ett nytt judisk-
beiskt rike och detta efter blodiga förföljelser
de kristne ånyo fallit för abessinierna (525 e. Kr.),
efvo dessa fördrifna af de till hjälp inkallade
rserna (575), hvilka i sin ordning måste lämna
m för muhammedanerna, 630 (se Himjarer).
Central-A. hade hvarken romare eller perser,
arken kristendom, judendom eller mazdaism vunnit
got insteg. Där lefde beduinstammarna århundra-
n genom sitt fria, isolerade lif, och det vid-
äckta höglandet Nedsjd utgör sannolikt det enda
ıd i världen, som aldrig underkufvats af främ-
ande folk. Men under de ständiga stamfejderna,
ilka så lefvande skildras af skalderna från tiden
rmast före och efter Muhammed, kunde heller inga
nemska, mera varaktiga statsbildningar uppkomma.
ıngre västerut utgjorde däremot Mekka, med sin
nåldriga helgedom Kaba, sedan urminnes tider en
ntralpunkt i både religiöst och kommersiellt hän-
ende, och där uppstod också den stora religiösa
relse, islam, som snart omfattade hela A. och
f dess folk en nationell enhet. De yttre dragen
landets historia sammanfalla sedan för lång tid
ed islams och kalifatets (se Muhammed och
alifat), men till någon verklig politisk enhet
r A. hvarken då eller senare hunnit. Till de aldrig
phörande stamfejderna kommo nu äfven djupgående
ligiöst politiska splittringar, dels mellan islams
ritimister, aliderna, och det abbasidiska kalifa-
ts anhängare, dels mellan de många stridande
kter, i hvilka aliderna efter hand delade sig. De
rnämsta af dessa, seiditer, ismaeliter och
armater, spelade en betydande roll i A:s
storia under kalifatet. Största delen af landet
dde för öfrigt under egna självständiga sjeik-
er emirdynastier, såsom hasjimiderna i Mekka,
adiderna och salihiderna i Jemen. Då det abba-
sidiska kalifatet började falla sönder, kommo vissa
delar af det västra A. under de egyptiska dynastierna,
tulunider, fatimider och ejjubider, hvilka senare äfven
inkräktade Jemen (1175—1230). Däremot förmådde
icke de i Bagdad efter hvarandra härskande seld-
sjukiske emirerna, de mongoliske ilchanerna eller de
persiske konungarna utsträcka sitt välde öfver någon
del af A. Först sedan de osmaniske sultanerna
undanträngt mamlukerna ur Egypten (1517) och
perserna ur Eufratländerna (1535), började A. komma
under det välde, som alltsedan bibehållit sig i de
nordligaste delarna och i de stora kuststräckorna
utmed Röda hafvet och Persiska viken. I Jemen,
där efter ejjubiderna följt inhemska dynastier, först
resulider och sedan tahirider, blef visser-
ligen den siste tahiriden störtad af turkarna (1517),
men i de inre bergstrakterna förmådde småfurstarna,
"imamer" af den ofvannämnda seiditiska sekten, att
försvara sin självständighet. En af dessa furstar,
Muttahir, lyckades t. o. m. uppvigla hela västkusten
mot turkarna (1567), och först efter långvarig blodig
fejd återställdes det turkiska väldet i norra och
mellersta delarna af kustlandet (1630); Jemen förblef
dock oberoende under kasimiderna i San'a och
andra smärre imamer i de mindre städerna ända till
1872, då turkarna efter 14 månaders fälttåg ånyo
eröfrade landet, med undantag af den engelska
besittningen Aden, och gjorde det till ett »vilajet San'a»
med 4 liva: San'a, Asīr, Taíss och Hodeida. Södra
kustlandet (Hadramūt) och Omän hafva alltid varit
oåtkomliga för de i Eufratländerna rådande makterna,
men det senare har under en längre tid (1508—
1659) lydt under portugiserna (se Oman). Lika
oåtkomligt äfven för turkarna har det inre A., Nedsjd
och angränsande områden n. därom (Djebel Sjammär
m. fl.) alltid varit, och härifrån utgick ock i midten
af 18:e årh. den stora religiösa reformrörelse, vahha-
bismen, hvilken liksom Muhammeds med våld ut-
breddes öfver största delen af A. och allvarsamt
hotade det turkiska väldet äfven i Palestina, Syrien
och Eufratländerna. Först genom den egyptiske
vicekonungen Muhammed Alis ingripande kunde
vahhabiterna efter sjuårig strid trängas tillbaka till
det inre A. (1818), men dennes försök att göra sig
självständig och för egen del behålla de af hans
trupper besatta områdena i A. och Syrien omintet-
gjordes (1840) genom de europeiska makternas
intervention (se Egypten, historia). Den genom
den vahhabitiska rörelsen till lif uppväckta känslan
af nationell och religiös samhörighet har också ledt
till uppkomsten af några större, ännu bestående riken
i det inre A. (se Vahhabiter). Det turkiska
väldet i norra och västra A. är sålunda ännu obrutet,
men har ofta att kämpa mot smärre upprorsförsök,
i synnerhet i Jemen. Det är egentligen blott utmed
kusterna, som besittningen är effektiv. Längre inåt
landet öfvergår den till en mer nominell öfverhöghet,
och särskildt har islams andliga hufvudstad Mekka
under sina "stor-sjerifer" (sedan 1200 af Katadas
släkt) bibehållit en viss självständighet gentemot
den residerande turkiske valin. — Litt.: Caussin de
Perceval, "Essai sur l'hist. des arabes avant l'isla-
misme" (3 bd 1847), Flügel, "Gesch. der araber"
(2 bd 1867), Müller, "Der islam im morgen- u.
abendland" (2 bd 1887), Weber, "Arabien vor dem
Islam" (1901), samt den under special-artiklarna
anförda litteraturen. H. A.

Arabin 1. Arabin-syra, *kem. farm.*, utgör i form af *sur arabinsyrad kalk* hufvudmassan af det gummi, som i handeln kallas arabiskt gummi och senegalgummi (se dessa ord). Arabin finnes äfven i åtskilliga andra växtdroger. Om arabiskt gummi upplöses i kallt vatten och lösningen göres svagt sur med klorvätesyra, så framkallar alkohol i en dylik lösning en fällning af arabin (arabinsyra), som därur kan erhållas fullkomligt rent. Torkadt, är rent arabin en amorf, glasartad, genomskinlig, men i fuktigt tillstånd mjölkhvit massa, som reagerar svagt sur. Ännu fuktigt, löses arabinet lätt i kallt vatten, hvilken lösning icke fälles af alkohol, men af mineralsyror och salter. Torkadt arabin är ej längre lösligt i vatten, icke ens vid kokning: det endast sväller upp; men tillsats af någon bas återställer genast lösligheten. Arabinets formel är ej säkert känd ($C_{10}H_{18}O_9$?). Det arabiska gummit lär utgöra en blandning i växlande proportioner af 2 gummiarter; den ena ger vid behandling med utspädd syra kristalliserande arabinos (se Pentos), den andra en sirapliknande sockerart. O. T. S. (C. G. S.)

Arabinōs, en sockerart. Se Pentos.

A'rabis L., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Cruciferæ*, innefattande småväxta örter med mer eller mindre rent hvita blommor och smala skidor. Ej sällan odlas *A. albida* Stev. från Kaukasus för sin mycket tidiga rika blomning och det vackert hvitludna, tätt tufvade örtståndet, som gör växten lämplig till infattning af rabatter, samt *A. alpina* L., som förekommer vild i våra fjälltrakter. S. A. (G. L—M.)

Arabiska hafvet, den del af Indiska oceanen, som är belägen mellan Västra indiska halfön, Beludsjistan, Persien, Arabien och Afrika. Genom sundet vid Bab-el-Mandeb står A. i förbindelse med Röda hafvet eller Arabiska viken och genom sundet vid Ormus med Persiska viken. Se Oman-hafvet och Aden-viken.

Arabiska hästen, den ädlaste och mest berömda af alla hästraser, urspr. härstammande från Arabien, men äfven förekommande i andra delar af orienten samt i norra Afrika. Sin nuvarande höga utveckling uppnådde den tämligen sent, emedan araberna först efter Muhammeds tid började mera allmänt vinnlägga sig om en fullkomligare hästafvel. Antalet af hästar i Arabien är ännu jämförelsevis ganska litet, en omständighet, hvartill orsaken i viss mån är att söka däruti, att man i detta land nödgas samla foder för den torra årstiden, liksom hos oss för vintern. Arabiens natur fordrar ett hästslag, som är lättfödt, snabbt i rörelser och jämförelsevis länge kan fördraga hunger och törst. Därför står ock i Arabien den häst, som på ovanligt kort tid tillryggalagt en lång väg, i så högt pris, att man i Europa knappast finner något motsvarande. Genom ett under århundraden fortsatt urval och en kärleksfull vård ega araberna nu ett af världens utmärktaste ridhästslag. — Den arabiska hästen är omkr. 1,4 m. hög öfver länden, har litet hufvud med jämförelsevis bred och starkt utvecklad hjärnskål; ögonen äro stora och lifliga, halsen högrest och af medelmåttig längd, manken hög och lång, rygg och länd korta samt korset rakt, långt och bredt. Bröstkorgen är smal framtill, men vidgar sig betydligt bakåt; bogarna äro långa, benen fina med tydligt utpräglade muskler och mycket fasta senor. Färgen är vanligen grå eller brun, håren fina och glänsande. Det utmärkande för den arabiska hästrasen är snabbhet i förening m uthållighet och förmåga att bära en jämförelse stor tyngd. På grund däraf hafva ock hästar denna ras varit mycket eftersökta. Före midten 1800-talet dreis afveln af arabiska hästar med synn ligt stor ifver i Europa, och ännu finnes vid fl stuterier ett antal afvelsdjur af denna ras. Jfr Fu blodshäst. C. A. L.

Arabiska kamelen, *zool.* Se Kameldjure

Arabiska litteraturen, en af de största i värld delar sig naturligast i tvenne tidsskeden, före och e Muhammed. Från den förmuhammedanska per den, för hvars början vi icke kunna fastställa nå tidpunkt, men hvars kvarlefvor tidigast härröra fi 5:e årh. e. Kr. finnes intet annat i behåll än lyr poesi, med spridda ansatser till episk skildring. det i flera dialekter splittrade talspråket upps här som annorstädes ett diktens och sångens spr i någon mån höjdt öfver hvardagslifvets, och detta diktarspråk, hvartill alla de olika dialekte från sångarnas hemorter bidrogo, utvecklade sig sn ningom en nästan enhetlig språkform, som tjänar norm för hela den följande tidens klassiska skr språk. Den poetiska formen uppnådde tidigt förvånande utveckling med 16 olika på stafvel kvantitet och versfötter byggda metra, och där slutrim efter egendomliga lagar. Hvarje vers bes af en enda, i två halfverser delad rad, och rimr bildas egentligen af en enda konsonant, som densamma hela dikten igenom (hvaraf namnen *l*-di *t*-dikt o. s. v.). En sådan rik formell utvecklin hvartill hela den följande tiden har blott obetydl nybildningar att lägga, förutsätter nödvändigt mycket längre utvecklingstid än de par århundrad från hvilka vi ega litterära minnesmärken. I lyriska innehållet rör sig kring vissa bestämda mot i främsta rummet kärlek, men oftare kärlekssorg m klagan öfver den älskades hårdhet, eller öfver sk mässa genom stammarnas vandring, än kärlekslyc Därnäst komma sorgekväden öfver i strid fallna sl tingar, och här finna vi många kvinnliga skald hvilkas blotta existens, så ytterst sällsynt i an äldre litteraturer, ter sig som en kvarlefva af kvinnans privilegierade ställning (matriarkat se d. o.), som en senare tids forskning uppdagat de forntida sydsemiterna. Lofprisande af egna stammens bedrifter och smädelser mot personl fiender och andra stammar, skildringar af stäpp oaser, stäppens djurlif och i synnerhet den egna n kamelens företräden utgöra andra stående tema Egendomligt är, att för den längre utförda dikt "kasîde" (eg. dikt med "bestämdt mål"), utbil sig småningom ett visst schema, enligt hvilket skal börjar med en klagan öfver den älskades frånva och därefter öfvergår till en skildring af sin ka och någon stridsscen, där hans stam utmärkt för att sist komma till diktens egentliga ämne. Eh skrifkonsten var känd långt före Muhammeds bevarades sångerna uteslutande på muntlig väg yrkesmässiga sångare eller uppläsare. Diktare fun bland alla klasser och trosbekännare (äfven kris och judar), likaväl hos öknens beduiner (Anta esj-Sjanfara, Zuhair, Imru-ul-ka som vid furstehofven i Damaskus och el-Hira (N biga, Tarafa). De förnämsta alstren af för-islamiska poesien ega vi i tvenne berön samlingar, de s. k. "el-Muʿallakât" och "el-Hamâs

hammeds egen tid, till hvilken höra skalderna bid och författaren af el-burda (se d. o.), netecknas litterärt af koranen, som utan att alls a det oupphinneliga skönhetsideal, som muhammeerna tro, dock som verk af en enda man, är dess framstående, som vi ej känna något likartadt. äket är icke helt prosa, utan stora delar äro ifna på s. k. rimprosa, där rimslut uppträda med tare oregelbundna mellanrum. Denna rimprosa, säkerligen är af äldre ursprung, blef genom anen mönster för högre retorisk stil, och särskildt de s. k. makamerna (se nedan). Jfr för gt Koran.

Det eftermuhammedanska tidsskedet delar man i *klassisk* och en *efterklassisk* period. Den förra, hvilken dock araberna själfva äfven räkna koranen de för-islamiske skalderna, räcker till omkr. år 00. Den efterklassiska perioden, som vanligen es afslutad med mongolernas ödesdigra inbrott kr. 1258), kan dock lämpligen utsträckas till tid, då osmanernas herravälde, genom Egyptens fring (1517), utsträcktes öfver islams kulturfolk, härtill ansluter sig som bihang den nyare arabiska eraturen intill vår tid. Inom denna kronologiska tjäna som underafdelningar icke blott litteraens olika grenar, utan äfven de olika islamitiska derna, af hvilka först Syrien, Eufratländerna och ypten, men sedan äfven Persien, norra Afrika och anien till stor del undanträngde det arabiska mlandet från dess första litterära rangplats inom , trots sin stora territoriella utsträckning och ionella motsatserna, dock till anda och stil märkdigt enhetliga arabiska litteraturen.

Under omajjadernas tid glänste framför andra lder den mekkanske kärlekssångaren Ibn-abi-Rebia omkr. 718), hvars dikter andas en varm känsla, tre hufvudskilligen som smädediktare berömde skalderna, Achtal (d. 710) i Syrien, Djarîr (d. 3) och Ferazdak (d. 728) i Mesopotamien, men st under abbasidernas tid utvecklar sig den biska litteraturen i rikare mått. Främst bland vets diktare stå Abu Nuvâs (d. 810) af persisk d, vin- och kärleksnjutningens, men framför allt lerastiens glödande sångare, den religiöse skalden u-l-Atahije (d. 826) samt prinsen Ibn el-Mu'tazz 908), som i sin kasîde på 417 vers öfver sin in kalifen el-Mu'tadids bedrifter är arabernas ende ntlige representant för det metriska eposet. Men tbarast af alla blef hos araberna den vid Sejfdaulas hof i Aleppo anställde el-Mutenebbi d. o.). Nu börjar ock rimprosan användas i giösa tal (Ibn Nubata, Sejfeddaulas hofpredikant, 983), politiska, verkliga eller fingerade bref, och mför allt i makamerna. Som grundläggare af ma konstform gäller den snillrike Hamadâni, ligen kallad Bedî'-ez-zamân ("Tidens under"). I dessa kamer (eg. "ort, plats"; här "litterär krets") oträder den litteräre vagabonden, som under allada äfventyr far världen omkring och öfverallt far på vittra komparser, hvilka underhålla hvardra med uppdiktade äfventyr på rimprosa och nrika maximer på vers. I enklare form framträda arabiska bearbetningarna af den ursprungligen iska sagan Kalîla va-Dimna (se d. o.), den ddistiska romanen Barlaam och Joasaf d. o.), och den då ännu självständiga, sedermera d "1001 natt" införlifvade Sindbadsagan o. a. — Den för oss viktigaste delen af den arabiska litteraturen är den historiska. Om den för-islamiska tiden, särskildt dess genealogier och religiösa föreställningar, lämnar el-Kelbi (d. 819) mycket värdefulla meddelanden (se Wellhausen, "Reste arab. heidentums", 2 uppl. 1897). Profetens förnämste biograf är Ibn Ishak (d. 768; se Ibn Hisjâm) och i "k. (= kitâb) el-marâzi" (Krigstågens bok) skildrar el-Vâqidi (d. 823) islams första strider, men en del af dessa skildringar äro understuckna tillägg från korstågens tid. Utom talrika monografier öfver berömda mäns lif, viktiga händelser, släkthistorier och stadskrönikor (Mekka o. a.) ega vi flera betydande världshistoriska arbeten af Ibn-Quteiba, Tabari och Mas'ûdi (se dessa). Vid sidan af den politiska historien börjar äfven litteraturhistorien bli föremål för forskning. Abu-l-Faradsj el-Isbahâni (d. 967), en vandrande litteratör vid Sejfeddaulas hof och hos persiska vesirer, gifver i sin "k.-el-arâni" (Sångernas bok, 20 band, Bulak. 1868) ytterst rikhaltiga underrättelser om skaldernas lif, dikternas melodier och historiska anledningar. Detta arbete är en af de förnämsta källorna för kännedomen om den hedniska och islamiska tidens kultur och sociala förhållanden ända fram till författarens egen tid. Lika viktigt är en-Nadîms arbete, som under den enkla titeln "k.-el-fihrist" (katalog, författad 988 och utg. af Flügel, 1872) gifver först en inledande öfversikt öfver stilarter och litteraturens grenar och därefter en nästan fullständig förteckning på alla arabiska författares arbeten, original eller öfversättningar, jämte en mängd för hela den främre, äfven icke islamiska orienten viktiga litteraturhistoriska data. — Den geografiska litteraturen utgör ännu i dag de enda källorna för vår kännedom om stora delar af Asien, Afrika och Europa under flera århundraden. Ibn Chordâdbe (omkr. 845) och Qudâma (d. 922), hvilkas arbeten utgifvits af de Goeje i "Bibl. geogr. arab." VI (1889), gifva noggranna och tillförlitliga underrättelser om kommunikations-, post- och skattevesendet under abbasiderna, och el-Hamdâni (d. 945) en fullständig beskrifning öfver arabiska halfön (utg. af Müller, "Geogr. d. arab. halbinsel", Leid. 1884), med de enda underrättelser vi (utom inskrifter) ega om den sabeiska (sydarabiska) kulturens blomstringstid. Betydande kartografiskt material har samlats af el-Istachri (omkr. 950) i "k. el-masâlik va-l-mamâlik" (Vägarna och rikena, utg. i "Bibl. geogr. arab." I, 1870), som omarbetades af Ibn-Hamkal och utgafs i "Bibl. geogr. arab." II, och el-Maqdisi gaf en sammanfattande afslutning af den dåtida systematiska geografien. Af stort intresse äro ock de talrika resebeskrifningarna — vidsträckta resor ansågos som en nödvändig förutsättning för alla slags vetenskapsmän — och särskildt för oss de, som beröra Europa, såsom Ibn Fadlâns resa till bulgarerna vid Volga 921 (Frähn, "Ibn Foszlans bericht über die russen älterer zeit", Petersb. 1823), Ibn Ja'kûbs berättelser om slaviska länder, tyska och danska städer etc. (Jacob, "Ein arab. berichterstatter aus d. 10:ten jahrh.", 1896).

Redan i 8:e årh. började araberna åt sitt eget språk egna ett noggrant studium, framkalladt af skillnaden mellan det rådande talspråket (i det närmaste identiskt med det nuvarande) och koranens och poesiens af talrika böjningsändelser karakteriserade språk (jfr Arabiska språket). Basra

vid nedre och Kufa vid mellersta Eufrat voro säten för två vidtberömda med hvarandra polemiserande grammatiska skolor, af hvilka den basriska slutligen blef den rådande. På grundvalen af den inom den syrisk-persiska blandkulturen ifrigt studerade aristoteliska logiken utarbetades här ett grammatiskt system, hvars fullständighet och skarpsinnighet trots en konstlad schematism ännu icke öfverträffats. Öfver språkljudens bildning och inverkan på hvarandra gjorde de äfven noggranna undersökningar, måhända med ledning af indiska förarbeten. Den basriska skolans system erhöll sin afslutade form genom persern Sibavaihi (l. Sibûja, d. 796), åt hvars stora verk "el-Kitâb" (Boken, utg. af Derenbourg, "Le livre de S.", 1883; Jahn, S' "Buch", übers. u. erklärt", 1894 ff.) senare berömda språklärde Asmʿi (d. 831) och el-Mubarrad (d. 988; hans "el-kâmil", Den fullkomliga, utg. af Wright, 1864) blott kunde gifva en klarare anordning och noggrannare formulering. En betydande filologisk verksamhet utvecklades också i utförliga kommentarer till poetiska, grammatiska och filosofiska arbeten, som vi utan dessa icke skulle kunna fullt förstå, och det tidigt började lexikaliska arbetet fick en första afslutning af persern Dsjauhari.

Högre än alla andra arter af mänskligt vetande stå för muhammedanen de studier, som ansluta sig till religionens källor, koranen och traditionen. Då dessa äfven utgöra grundvalarna för rättsvetenskapens alla grenar, så är det lätt förklarligt, att hufvudmassan af den arabiska litteraturen inom både den klassiska och efterklassiska perioden utgöres af teologiska och juridiska verk. "Kitâb Allah" (Guds bok) är inom islam i vida högre grad än inom något annat religionssamfund allt vetandes källa. Sedan kalifen Omar genomfört sin kanoniska recension af korantexten, blef konsten att rätt kunna läsa högt de heliga verserna i den vokallösa arabiska texten, så som de rätteligen borde läsas, den första vetenskapen ('ilm el-qirâʾa, "läsandets vetenskap"), hvilken ledde till de grundliga fonetiska och grammatiska undersökningar, som gåfvo modersmålets studium en rangplats det aldrig egt eller kommer att ega inom någon annan litteratur. Sedan följde den för alla religionssamfund så utomordentligt viktiga "utläggningens, tolkningens" vetenskap ('ilm et-tefsîr), hvarigenom alla troslärans dogmer så småningom och allteftер behof erhöllos. Det förnämsta grundläggande arbetet för denna vetenskap är "tefsîr el-Qurʾân" (Korankommentar) af den ofvannämnde Tabari. Näst efter koranen utgjorde traditionen, "hadîs", troslärans och rättsvetenskapens källa. Då koranens bud hvarken räckte till för de många teologiska spörsmål, som uppkommo genom de ifrigt plägade diskussionerna med kristna teologer, särskildt i Syrien, eller för den praktiska juridikens otaliga fall, åberopade man som normer yttranden eller handlingar af profeten eller af dem, som stått honom nära. Redan tidigt hade dessa börjat uppteckna med noggrant angifvande af sagesmännens kedja (den s. k. "isnâd", stöd) från den förste meddelaren ända ned till uppteckna rens tid, en i litteraturhistorien nästan exempellös företeelse. Sedan samlades och ordnades allt detta material i dogmatiska, juridiska, rituella, historiska och etiska fack, och de 6 stora ortodoxa traditionssamlingarna (de 2 förnämsta af el-Buchâri och el-Muslim) få sedan samma betydelse för islam som kyrkofäderna och de ekumeniska kyrkomötenas beslut för katolicismen. I många voro dock de på hadis stödda etiska och juridi lärosatserna, sammanfattade under benämnin "sunna" (regel, bud), till skillnad från koran bud ("fard"), på förhand gifna af det allmä rättsmedvetandet eller lokal usus, och traditionen senare tillkommen för att gifva det bestående st helgd genom anslutning till profeten. På sam traditionens grund stå också de 4 stora ortod ritus-grupperna, i hvilka de rättroende sunniti muhammedanerna äro fördelade, medan de sjiiti hafva helt andra traditionssamlingar (jfr Sjiite De viktigaste skiljepunkterna mellan de fyra o doxa ritusformerna gälla kyrklig-rituell och juri praxis. I dogmatiskt hänseende framträdde ti friare åsikter ("muʿtazila", dissenters), hvilka skildt bekämpade predestinationen och koran immanens i Gud (jfr Joh. ev. 1: 1), och mot d var el-Asjʿari (d. 933) ortodoxiens förnämste kämpe (Steiner, "Die mutaziliten, d. freidenker islam", 1865). Skild från båda dessa riktningar u trädde äfven tidigt den från Persien och Ind komna mystiken med teoretisk panteism och prak asketism och försjunkande i Gud, men först i följa period med litterära alster af större betyden Den egentliga filosofiska spekulationen, ledde sitt upphof från öfversättningar från grekis — Huneins (d. 873) öfversättningar af Aristot och Platon öfvergingo sedermera både i den hebre och medeltida latinska litteraturen — var därför mer exotisk företeelse och liksom några andra prof vetenskaper af större betydelse för Europa än araberna själfva. Under den klassiska perioden presenterades den företrädesvis af el-Kindi (om 820) och el-Farâbi (d. 950), samt "i chvân safa" (de trogne bröderna), ett litterärt sällsk Basra, som på modernt vis genom en stor sam filosofiska och naturvetenskapliga småskrifter verk för allmän upplysning. — Äfven matematik, as nomi och medicin byggde vid sitt första framträda på grekisk och indisk grund. Inom matematik utarbetade araberna särskildt algebra, talteori trigonometri långt öfver sina främmande möns Särskildt märklig är Chvarazmi (se d. o.), h till latin öfversatta lärobok i algebra behärskade europeiska matematiken ända in i renässansens På astronomiens område blefvo de likal det medeltida Europas läromästare genom sina latin öfversatta arbeten af el-Fargâni (omkr. 8 Abu Maʿschar (omkr. 885), och den berömde el-B tâni (se d. o.) samt Ptolemaios' Almagest d. o.). Däremot framträdde kemien till en bö blott som alkemi äfven hos dess mest berömde id. Dsjâbir (omkr. 770). Tidigt berömd blef den öfversättningar af Galenus och Hippokrates grun arabiska läkekonsten, hvars mest lysande namn u denna period var er-Rasi (se Rhazes).

Långt mer än hos andra kulturfolk sammanhär hos araberna litteraturens blomstring med de polit förhållandena. Icke blott skalder, utan äfven ve skapsmän anslöto sig gemenligen till ett furste hvaraf deras existens berodde; och då kalifat Bagdad hade förlorat nästan all politisk betyd med de bujidiske emirernas inträngande (omkr. 9 jfr Kalifat), upphörde Bagdad också att vara centrum för islams andliga lif det dittills utg. Under den efterklassiska perioden (

00—1517) finna vi därför den arabiska litteratu-
ıs stora författare spridda än vid den ena, än vid
n andra provinsdynastien öfver islams hela ofantliga
ıråde. — Af skalder, hvilkas dikter vittna om
er än formell talang, förtjäna nämnas den syriske
osofen el-Maʿarri (d. 1057), som sjöng om alltings
tighet och alla religioners lika värde, samt de
.da egyptierna, islams störste religiöse diktare,
ystikern Ibn-el-Fârid (se d. o.) och profetens lof-
ngare el-Busîri (d. 1294), hvars stora "qasidet-el-
ırda" (Manteldikten, se Burda) nästan gäller
m helig. En rik blomstring fann diktkonsten äfven
d de små furstehofven i Spanien, där det också
ıpstod nya folkliga diktformer, "el-muvaššaḥ"
rofdikt med dubbla rim) och "ez-zaǵal" (en ottave
ne liknande strofdikt), hvilkas litterära alster äro
r oss långt mera njutbara än de klassiska kasiderna
chack, "Poesie u. kunst d. araber in Spanien",
877). En ännu mer folklig karaktär och framställ-
ngsform, — enkel, konstlös prosa, med täta citat af
ämnda skalder — utmärker de nu talrikt fram-
ädande sagorna och novellerna, af hvilka den be-
ınta samlingen Tusen och en natt (se d. o.)
h riddarromanen "Siret ʿAntar" (Antars lefnads-
den, jfr Antarah) äro vida berömda. På histo-
ıens område har denna period att uppvisa ännu
er lysande namn än den föregående: inom världs-
storien Ibn el-Athîr, Abu-l-fidâ och
bn Chaldûn (se dessa) och inom specialhistorien
l-Maqrîzi (se d. o.). Därjämte skrefvos talrika
ırdefulla biografier ej blott öfver furstar — öfver
ıdâh-ed-din af el-Isfahâni (d. 1206; "Conquête
ı la Syrie et de la Palestine par Salâheddin", publ.
ır Landberg, Leyde, 1888), och Behâ-ed-dîn (d.
231), öfver Timur-lenk af Ibn-Arabsjâh (d. 1450)
- utan äfven öfver andra berömda män af Ibn-
hallikân (se d. o.), samt en för korstågstiden
nnerligen viktig självbiografi af Usâma ibn Mungid
. 1188), af furstlig syrisk släkt (utg. af Deren-
urg, Paris 1886 ff.). Äfven på geografiens
lt ega vi flera arbeten af bestående värde, af den
vannämnde Abulfida, af el-Birûni (se d. o.),
ars beskrifning öfver Indien måhända är den ara-
ska geografiens förnämsta verk, af Jaʿgût (se d. o.)
t stort geografiskt lexikon, af Idrîsi (se d. o.) och
-Bekri (d. 1094) handböcker i systematisk geografi,
mt af el-Qazvîni (d. 1283) en stor kosmografi, om-
ttande astronomi, geografi och alla kända natur-
tenskaper. Hit höra ock en stor mängd viktiga rese-
ildringar framför allt af Ibn Batûta (se d. o.),
m bereste nästan hela den då kända världen från
braltar och inre Afrika ända till Kina. — Filo-
gien hade nu flyttat från Basra och Kufa till
n af seldsjukfursten Nizâm-el-mulk grundade hög-
olan en-Nizamîje i Bagdad, och där verkade ut-
ırkta vetenskapsmän: et-Tibrîzi (d. 1109), som
räfflig kommentator af diktverk, och hans efter-
ıdare el-Djavaliqi (d. 1145) med arbeten öfver
råkfel och låneord från arameiskan och persiskan.
ammatiken behandlades på ett mönstergiltigt sätt
ez-Zamachsjari (d. 1143) i "el-Mufassal" (utg.
Broch, 2:a uppl., Kra 1879), Ibn-Mâlik (d. 1273)
"el-Alfîje" (tusen vers, utg. af de Sacy, Par.
33) och Ibn Adsjurrûm (d. 1323), hvars otaliga
nger utgifna lärobok "el-Adsjurrumîje" ännu i
g är den allmännast använda inom alla muhamme-
nska länder. Klassiska arbeten i lexikografi skrefvos
af el-Firuzabâdi (se d. o.) och Ibn-Mansûr (d.
1311), hvars jätteverk "lisân el-ʿarab" (Arabernas
språk) först i vår tid utgifvits (20 bd, Bulak,
1883 ff.). — I närmaste samband med filologien stod
korantolkningen, där de tre viktigaste, för
oss oumbärliga arbetena äro den nästan kanoniska
"el-Kaššâf" (Afslöjaren, i Kairo, 1889) af den
nyss nämnde Zamachsjari, den af araberna mest
använda "asrâr et-tanzîl" (Uppenbarelsens hem-
ligheter, utg. af Fleischer, Leipz. 1846 ff.), af
el-Beidâvi (d. 1286), och den vetenskapligt
högre stående "et-tefsîr el-kebîr" (Stora kommen-
taren) af er-Râzi (d. 1209). — Inom dogmatiken
intages främsta rummet af el-Ghazâli (se d. o.),
i hvars talrika arbeten alla den föregående tidens
teologiska och filosofiska tvistefrågor behandlas och
vinna sin för islam definitiva lösning. Jämte honom
förtjäna nämnas esj-Sjarastâni (d. 1153), hvars
"el-milal va-n-niḥal" (Religionspartier och skolor,
öfvers. af Haarbrücker 1850) gifver en god öfversikt
öfver de religiösa sekterna och filosofiska riktningarna
inom islam, samt es-Senûsi (d. 1488), hvars fram-
ställning af islams troslära (utg. och öfvers. af Wolff,
"El-Senûsi's begriffsentwick. des muhamm. glau-
bensbekenntnisses", 1848) ännu är den mest använda
läroboken. Liksom i periodens början Ghazali, så
sökte äfven i dess slut den berömde es-Sujûti
(se d. o.) att i sina tallösa skrifter (öfver 500) samman-
fatta hela tidehvarfvets spekulation. Mysticismen
nådde ännu en sista uppblomstring med islams störste
arabiske mystiker Ibn Arabi (se d. o.) och Ibn Atâ-
allah, hvilkas skrifter ännu med begärlighet läsas. —
Den arabiska filosofien, som alltid stod i nära
samband med naturvetenskap och medicin, blef en
läromästare för det medeltida Europa, som först
genom öfversättningar från arabiskan till latin sattes
i beröring med Aristoteles och Platon. Också repre-
senteras den aristoteliska filosofien genom några af
den arabiska litteraturens för oss mest bekanta namn,
Avicenna (eg. Ibn Sina), Avenpace (eg. Ibn
Bâdsja), Averroes (eg. Ibn Rusjd) och Mai-
monides (se d. o.). Med 13:e årh. kan man anse
den arabiska filosofien som självständig disciplin ut-
slocknad, blott den formella logiken fortfor att odlas
som propedeutisk kurs för teologiska studier. Af andra
profana vetenskaper blomstrade utom medicinen, för-
nämligast representerad af Avicenna och Maimoni-
des, äfven botaniken (spanjoren Ibn Baitâr d. 1248),
matematiken (Ibn el-Haitam, d. 1038), och i synner-
het astronomien, där et-Tûsi (d. 1273), som byggde
ett observatorium åt mongolfursten Hulagu, ansågs
som sin tids största naturvetenskapsman.

Om den sista perioden af den arabiska
litteraturen från osmanernas eröfring af Egypten
(1517) till nuvarande tid kunna här blott några
korta antydningar gifvas. En allmän tillbakagång i
alla förr odlade litteraturgrenar gör sig gällande,
ända till dess i våra dagar genom närmare beröring
med Europas folk en ny svag uppblomstring i väster-
landets fotspår kan skönjas. Visserligen utsträcker
den arabiska litteraturen sitt område till Indien och
Malajiska öarna, Öst- och Central-Afrika, men har
förlorat Spanien. De nytillkomna folkslagen hafva
icke som förr Persien och Spanien gifvit islams
kultur någon ny egen lifskraft, och bildningens
centralhärdar äro numera Kairo och Beirut. Störst
är nedgången inom diktkonstens gamla former, där

ensam syriern el-Jazîdsji (d. 1871) glänser som en stjärna i sina med Hariris täflande makamer. Men just därigenom kunde den naturligare, för oss mer tilltalande folkpoesien, med sin accentuerande metrik i st. f. den forna kvantiterande komma till sin rätt (Sachan, "Arab. volkslieder aus Mesopotamien", 1889, Stumme, "Tunisische märchen u. gedichte", 1893, Socin, "Diwan aus Centralarabien", 1900, Dalman, "Palästin. diwan", 1901). Af öfriga litteraturgrenar blomstrar egentligen blott mysticismen, som har sitt säte i de stora sufistiska dervisjordnarna (Qadirîje, Naqsjbandîje, Chalvatîje) i Stambul, Damaskus och Kairo. Den djärfvaste af dessa mystiske drömmare var esj-Sjaʿrâni (d. 1565; Perron, "Balance de la loi musulmane par Çharâni", Alger 1870). Eljes finna vi blott enstaka förträffliga arbeten, Spaniens historia af el-Maqqâri (se d. o.), Egyptens nyaste historia af Dsjabartî (d. 1825), ett allmänt islamiskt litteraturlexikon af Hâdsji Chalîfa (se d. o.), samt tvenne stora arabiska lexika: "tâdǵ el-ʿarûs" (Brudens krona, 10 bd, Bulak, 1890), af ez-Zabîdi (d. 1791), och "el-Muhîṭ" (Oceanen, Beirut, 1869) af el-Bistâni (d. 1883), hvilken äfven utgaf ett ännu pågående, i stor stil anlagdt konversationslexikon.

Litt. [Utom den inhemska *Fihrist* och de ofvannämnda arbetena af Ibn Challikan och Hâdsji Chalîfa samt de i art. anförda]: Hammer-Purgstall, "Litteraturgesch. der araber", 7 bd 1850 f. (bör nyttjas med försiktighet); Kremer, "Gesch. d. herrsch. idéen des islams", 1868; Brockelmann, "Gesch. d. arab. litteratur", 2 bd 1898—1902; "Gesch. d. arab. litteratur", 1 bd 1901. H. A.

Arabiska siffror. Se Siffra.

Arabiska språket, det i norra och mellersta Arabien inhemska språket, är det i lingvistiskt och litterärt hänseende viktigaste af de semitiska språken. Om dess allmänna art, släktingar och nuvarande dialekter se Semitiska språk. I det arabiska alfabetet med 28 konsonanter har hvarje konsonantljud ett tecken; vokaltecknen, som skrifvas ofvanför eller nedanför föregående konsonant, men vanligtvis nyttjas blott för koran och poesi, äro tre: för *a* (*e*), *i* (*e*), *u* (*o*); diftonger skrifvas *aj*, *aw*. Hvarje stafvelse börjar med en konsonant och slutar med vokal, diftong eller en konsonant. Accenten ligger på penultima, då den har lång vokal, diftong eller dubbelkonsonans efter sig, eljest på antepenultima. Numerus är trefaldig, genus tvåfaldigt. — Historiskt delar sig språket i 2 skeden: a) det *klassisk-arabiska*, det ursprungliga talspråket från urminnes tid till 1:a eller 2:a århr. efter Muhammed, samt det därpå grundade poesiens, koranens och hela den följande litteraturens språk, det ännu härskande skriftspråket; och b) det *vulgär-arabiska*, det (enl. Nöldeke) af det förra genom aflägsnare arabiska stammars och underkufvade arabiserade folks inverkan uppkomna och sedan 2:a århr. efter Muhammed allmänna talspråket. I vulgär-arabiskan hafva alla utljudande korta flexionsvokaler bortfallit, hvarigenom den kvarstående accenten ofta faller på ultima. Däremot äro nybildningar relativt sparsamt förekommande. Litt.: De Sacy, "Grammaire arabe" (1831); Caspari-Müller, "Arab. grammatik" (1887); Caspari-Wright, "Arabian grammar" (1898); Socin, "Arab. grammatik" (1899); Freytag, "Lexicon arab.-latinum" (Halle 1837); Kazimirski, "Dictionnaire arabe-français" (1869); för modern arabiska i Egypten och Syrien: Spitta, "Grammatik des arabischen vulgärdialekts von Aegypten" (1880); Probst: "Arabischer sprachführer" (1892); Belot, "Dictionnaire franç.-arabe" (1890) och "Vocabulaire arabe-français" (1898). H. A.

Arabiska viken. Se Röda hafvet.

Arabisk konst. 1. Bildande konst. Det ligger i muhammedanismens bildfientliga väsende, att dess bildande konst måste vara inskränkt till arkitektur och arkitektonisk dekoration, och att till och med denna senare måste söka sina motiv från växtvärldens samt det rent fantastiska och geometriska linjespelets område. Den arabiska arkitekturen var bunden vid folkets religiösa behof, som i flere afseenden ej äro olika de kristnes. En församlingssal (*mihrab*) för de bedjande, med ett heligt rum (*kiblah*), för koranens bevarande, en stor gård med en brunn (*hanefye*), för pilgrimernas tvagningar, samt smäckra torn (*minareter*), från hvilka musulmanerna med höga rop kallas till bönen, äro de delar, som tillhöra en arabisk eller öfver hufvud taget en muhammedansk moské, till hvilken stundom sluter sig en grafbyggnad för stiftaren af moskén (*turba*).

Ursprungligen utgjordes moskén af en stor fyrkant, hvars alla sidor intogos af kolonngångar, men hvars midt, i hvilken brunnen befann sig, var öppen. Midt emot ingångssidan var kolonngången något bredare, och där var församlingssalen med kiblah. Sådan var grundformen i t. ex. den bekanta Kaaba i Mekka. Men knappt hade araberna kommit i beröring med det bysantinska riket, förr än de tillegnade sig den bysantinsk-kristna centralbyggnaden med dess kupolanläggning och gjorde den till grundform för sina moskéer, endast med få förändringar, t. ex. anläggandet af en kringmurad gård med brunn utanför moskén och uppresandet af minareter kring densamma.

Af några egentligen konstruktiva nybildningar voro araberna ej mäktiga, men dess mera af ett fantastiskt utbildande af det dekorativa, och detta ehuru det hade fallit på deras lott att först begagna den bågform, som blef omskapande för hela den senare medeltidens byggnadskonstruktion, nämligen *spetsbågen*, hvilken genomgående förekommer i arabiska byggnader (första gången använd i Kairo), utan att hos araberna någonsin få konstruktiv betydelse, ehuru den ofta nog användes i deras komplicerade kolonn- och pelarbyggnader. Jämte spetsbågen uppstodo hos dem äfven den runda *hästskobågen* och den svängda spetsbågen, som kallas *kilbågen* (kölbågen, sadelbågen). Se Byggnadskonsten och Båge.

För takbyggnaden använde araberna än trätaket (i likhet med de fornkristna basilikornas), än kupolhvalfvet (i likhet med den bysantinska centralbyggnadens). Kupolen förmedlades med den bärande fyrkanten på ett egendomligt sätt, nämligen genom att förvandla hela kupolen — jämte pendentiven till celler, som leda öfver från fyrkanten till polygonen och cirkeln — så kallade *stalaktithvalf*.

Arabernas kolonner äro vanligen smala, liknande blomsterstänglar, och bära ett kapitäl, hvars form är lånad från blomstervärlden, t. ex. en sig öppnande stiliserad lilja e. d.

Arabernas ornamentik är väsentligen planornamentik. I oändliga, lekande svängningar fyllas väggarna af en mängd jämt fördelade, rika, än rent

eometriska, än om stiliserade blommor påminnande rnament, arabesker (se d. o.), hvilka erinra om e väl bekanta orientaliska mattorna och liksom dessa lixtra i den rikaste och mångfaldigaste färgprakt. enna prakt härskar dock endast i byggnadernas inre; let yttre är vanligen strängt och oartikuleradt.

När araberna blefvo eröfrande, förde de sin konst it öfver världen, från Ganges till Pyreneerna.

I själfva Arabien finna vi i Mekkas Kaaba len primitiva, äkta nationella moskéformen. De rabiska byggnaderna i Palestina visa oss det acklande, som uppstår vid den första beröringen med de kristne: El Aksa-moskén på Moriah med 5 (sedan 7) skepp imiterar den kristna basilikayggnaden, likasom kalifen Valids moské i Damaskus. Sachra-moskén på det salomoniska templets plats

Sachra-moskén i Jerusalem (tvärgenomskärning).

oriktigt benämnd Omars-moskén) är en åttkantig ysantiniserande byggnad. I Egypten uppstår petsbågen, första gången känd i den s. k. Nilmätaren gamla Kairo (från 719 eller 821). Bland Egyptens moskéer intaga Amru-moskén (643) och Ibn Tuluns moské (885) betydelsefulla rum, båda i den ursprungliga arabiska formen. Från 1000-talet stamma kalifernas mausoléer vid Kairo — praktfulla kupolbyggnader på fyrkantig grund. Till den senare perioden höra moskéerna Hassan (1300-talet) och El Moyed (1400-talet).

På Sicilien hafva araberna efterlämnat intressanta ruiner i de väl först under normannerna byggda lustslotten la Zisa och la Cuba vid Palermo samt slottet Alcazar i samma stad, hvars moriska prakt dock endast spåras i de normanniska delarna: Capella Palatina och Stanza di Ruggiero. Rikast tvecklade sig morernas konst i Spanien, där Abd-ar-rahmans moské i Cordoba (786) samt moskén och minareten la Giralda i Sevilla bära vittne om deras prakt. Framför allt blomstrade dock den arabiska konsten i Granada, där lustslottet och fästningen Alhambra reste sig 1248—1354 (se Alhambra). Nidt emot Alhambra ligger lustslottet Generalife med portiker, lusthus, springbrunnar o. s. v.

Med Konstantinopels eröfring, 1453, aflöste Turkiet det bysantinska kejsareväldet, och där blef den kristna, till moské omformade, Sofia-kyrkan förebild för de praktfulla moskéerna Sulimanieh (1555), Mahmudsmoskén och Achmedsmoskén med sina 6 minareter. Selim II:s moské i Adrianopel (1566—74) reste sin kupol på 8 polygonala pelare.

Persien påverkades starkt från det eröfrade Bysans och Sofia-kyrkan. Den numera nedbrutna moskén i Tabriz och Meidan, det praktfulla torget i Ispahan med den stora moskén — det hela ett verk af sjah Abbas I (1586—1628) — äro de berömdaste af detta lands konstalster.

Uti Indien, den gasnavidiska dynastien på 1000-talet hade bragt islam, var det i synnerhet stormogulerna efter 1526, som riktade landet med arabiska praktbyggnader. Stormogul Akbar byggde vid Delhi sin faders och vid Secundra sitt eget mausoleum. I Agra reste sig stora praktmoskéer och mausoléer, ja på själfva Dekan vimlar Bedjapur af islamitiska kupolbyggnader: mausoléer, palats och moskéer, hvilka i sin ornamentik luta åt de gamla, inhemskt hinduiska konstformerna. L. D.

2. Arabisk musik. Arabernas musikhistoria kan indelas i två perioder, mellan hvilka gränsen bildas af Muhammeds uppträdande. Före Muhammed egde araberna en diatonisk skala om 7 tonsteg, tämligen liknande vår nuvarande. Efter Muhammed ökades skaloktavens tonsteg till 17, hvilket således förutsätter finare tonskillnader, än dem vi begagna, enär vi indela oktaven i endast 12 (half)toner. Kiesewetter håller före, att araberna indelade alla de hela tonstegen i sin forna skala uti tredjedels toner. Urgamla arabiska melodier torde ännu finnas kvar i de visor, som sjungas af beduiner m. fl., i dervisjernas och fakirernas sånger, i muezzins anrop till bön från de höga minareterna o. s. v. Arabernas instrument äro lutor, hackbräden, trumpeter samt flere slags stråk-, flöjt- och slaginstrument. A. L.

Arabisk musik. Se Arabisk konst 2.

Arabiskt gummi, Gummi arabicum, *farm.*, ett i handeln förekommande gummi af något växlande utseende. Det allra bästa arabiska gummi fås från Kordofan, uti den inre delen af nordöstra Afrika, och består af valnöts- till ärt-stora eller ännu mindre stycken. Dessa stycken äro i allmänhet af rundad form samt genomsatta af en mängd sprickor, brytas lätt och visa gulglänsande brottytor. Det inre är ofta mindre sönder sprucket än den yttre delen. Det löses i lika delar vatten, långsamt vid vanlig, hastigare vid förhöjd temperatur, till ett tjockt, klibbigt slem, som reagerar surt och fälles af alkohol, synnerligast vid närvaro af mineralsyror och salter; blysockerlösning ger ej fällning, så däremot blyättika. Smaken är fadd och slemmig. Det allra finaste gummi arabicum är fullkomligt klart och färglöst eller svagt gulaktigt. Det är detta gummi, som användes för medicinskt behof. Mindre goda och sämre slag hafva en gul, rödgul eller brunaktig färg och äro vanligen mer eller mindre förorenade af främmande ämnen, såsom barkstycken, vedsplittror, sand o. d. Den största mängden gummi arabicum fås af *Acacia Senegal* Willdenow (*Acacia Verek* Guillem. & Perrot), ett träd af omkr. 6 m. höjd, som bildar vidsträckta skogar å de sandiga höjderna norr om Senegalfloden i västra Afrika. Dess namn bland negrerna där är *verek*. Samma träd finnes äfven i södra Nubien, Kordofan och i trakterna kring öfre Atbara, en biflod till

Nilen, hvarest dess (arabiska) namn är *hashab*. För öfrigt torde äfven vissa andra Acacia-arter lämna gummi. Gummit, som sannolikt uppkommer genom ett slags smältning (degeneration) af cellväggarna i barkväfnaden och i silrören, framkväller efter regntidens slut ur den gråa barkens sprickor eller genom inskärningar, gjorda i densamma. Klumparna torka på trädet och aflossas af insamlarna med en viss försiktighet, på det att varan ej må förorenas. Gummit från östra Afrika föres till största delen till Nilen och utför denna till Kairo, där det sorteras och sedermera öfver Alexandria sändes till Europa. Detta gummi består till allra största delen af sur arabinsyrad kalk jämte obetydligt af arabinsyradt kali och magnesia (se Arabin). Kalken utgör endast 2—3 procent.

Arabiskt gummi nyttjas i medicinen såsom ett genom sin slemmiga beskaffenhet inhöljande, täckande, retningsstillande medel. Dess näringsvärde är mycket ringa, emedan det inom organismen knappt i någon mån förvandlas till socker och föga uppsuges ur tarmen. Dess farmaceutiska användning vid beredandet af emulsioner, pulver, piller, pastiljer o. s. v. är mycket utbredd, hvarjämte detta slags gummi användes i stor skala vid åtskilliga tekniska yrken, såsom i färgerier, väfverier o. s. v. O.T.S. (C.G.S.)

Arabi'sm, arabisk språkegendomlighet.

Arabi'st. 1. I västerlandet förr namn på läkare, som anslöt sig till den arabiska läkareskolan under 1000—1200-talen. — 2. Person, som egnar sig åt det arabiska språkets studium.

Arabistän, persisk provins. Se Kusistan.

Arabit, *kem.* Se Socker.

Aracá, *bot.* Se Psidium.

Aracajú [-ʃu], hufvudstad i brasilianska staten Sergipe.

Aracäty, stad i brasilianska staten Ceara, nära floden Jaguaribes mynning i Atlantiska hafvet. Omkr. 18,000 inv. Export af bomull, kaffe, boskap och färgträ.

Aräceæ, Aracéer, Aroidéer, *bot.*, familj bland de monokotyla växterna, lika utmärkt för dit-

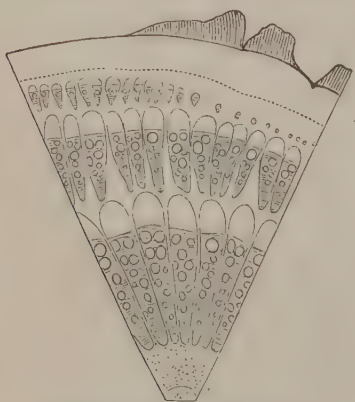

Tvärsnitt af ett stycke af en gren.

hörande växters besynnerliga utseende som för deras morfologiska egenheter, spelande en viktig roll lika väl i naturens som i människans hushållning. Stammen är antingen en krypande rotstock eller en slingrande stam, med luftrötter fästande sig vid trädens grenar. I stammens spets sitta de nästan alltid väl utbildade bladen; i motsats mot de öfriga monokotylernas smala blad med enkla, parallella nerver, äro dessa breda och grennerviga (vanligen hand- eller fotnerviga); ofta äro de delade eller till och med

Genomskärning af en blomma.

sammansatta, ej sällan försedda med stipler, någon gång ledade mot stammen — allt egendomligheter, som hos de öfriga monokotylerna äro mycket ovanliga. Däremot äro blommorna högst ofullkomliga. Hylle saknas eller är rudimentärt. Äfven befruktningsdelarna äro föga utbildade. Så saknas nästan alltid stift och ofta äfven ståndarsträngar. Blommorna äro små och sitta hoppackade på ett köttigt fäste (blomställningen är således en kolf), ofta så tätt, att det är omöjligt att bestämma hvad som hör till den ena eller den andra blomman. Man kan därför säga, att blomman här uppgår i blomställningen, i synnerhet som denna senare vanligen omslutes af ett stort skärmblad eller hölster, som både till utseende och förrättningar motsvarar andra växters färgade hylle. I fysiologiskt hänseende utmärker sig denna blomställning ofta för den stora värmeutveckling, som där eger rum, i det temperaturen innanför hölstret kan öfverstiga den omgifvande luftens med ända till 30°. — Aracéerna äro allmänna i synnerhet i den varma zonen, där deras bisarra former (ofta på ett slående sätt liknande ormar), blomställningarnas präktiga färger och de ståtliga bladen göra dem till en af skogarnas och kärrens mest karakteristiska prydnader. Anmärkningsvärda genom sin gigantiska storlek äro arter af släktena *Amorphophallus* och *Dracontium*. *Pistia* är en simmande ört, ofta odlad i växthus. Det är därför helt naturligt, att hortikulturen bemäktigat sig en mängd dithörande arter. I synnerhet har vår vanliga s. k. kalla (*Zantedeschia æthiopica*) allmänt blifvit en favorit. I växthus och boningsrum odlas ofta arter af släktena *Arum*, *Caladium*, *Colocasia*, *Alocasia*, *Anthurium*, *Philodendron*, *Monstera* m. fl., utmärkta af sina praktfulla blad eller blommor. Mot norden aftaga dessa växter hastigt i antal; endast 8 % äro extratropiska. Sveriges flora har egentligen endast en dithörande art, nämligen missnet (*Calla palustris*). I kemisk

Exempel på blomställning

1. Dracontium gigas.
2. Monstera deliciosa.

3 Monstera deliciosa.
(A fertil blomma, sedd ofvanifrån, B densamma i tvärsnitt, C densamma i längdsnitt, D steril blomma i längdsnitt) och M. pertusa (E frukt, F densamma i längdsnitt).

4. Alocasia macrorrhiza.

5. Pistia stratiotes.

Till art. Araceæ

(i stället för de i texten befintliga trenne illustrationerna, som inkommit på grund af förbiseende).

hänseende utmärka sig aracéerna genom sin rikedom på ett skarpt ämne, om hvars närvaro hos vår vanliga kalla man lätt kan öfvertyga sig. Vi träffa därför i denna familj åtskilliga mycket giftiga växter, men å andra sidan icke så få äfven officinella, hvilkas värde likväl minskas genom den skarpa beståndsdelens stora flyktighet, i det denna redan vid torkning går förlorad. Men just denna omständighet möjliggör aracéernas stora betydelse i ett annat hänseende, nämligen som näringsväxter. Rotstockarna hos dem (liksom i allmänhet hos bladstarka örter) äro nämligen rika på stärkelse. Aflägsnas skärpan genom kokning, stekning eller urlakning, så återstår ett sundt och näranде födoämne. I varma länder användas sålunda arter af släktena *Arum*, *Caladium*, *Colocasia*, och hos oss är missnet bland de bästa nödbrödsämnen, som blifvit försökta. Fruktkolfvarna af *Monstera deliciosa* äro synnerligen välsmakande. Officinella äro *Arum maculatum* och kalmus. Se vidare Taro och Vattenafsöndring. S. A. (G. L—M.)

Aracéer, *bot.* Se Aráceæ.

Aracēna, stad i spanska prov. Huelva, i en högdal af Sierra de Aracena, nära Odiels källor. Omkr. 6,000 inv. — Sierra de Aracena, en till Sierra Morenas bergsystem hörande bergskedja, ligger på något afstånd från Portugals gräns mellan Guadianas, Guadalquivirs och Odiels flodbäcken. Högsta punkten är 641 m. Dess södra sida är mycket rik på malmer, i synnerhet koppar- och järnmalmer. Där ligga de berömda Tarsis- och Riotinto-grufvorna.

Arāchis L., *bot. farm.*, växtsläkte, hörande till nat. fam. *Leguminosæ*, afd. *Papilionatæ*. Den märk-

ligaste arten är *A. hypogæa* L. (se fig.), som härstammar från södra Amerika och numera odlas i nästan alla tropiska trakter äfvensom i några af Europas sydliga länder. Denna art är en ettårig ört, med utefter marken utbredda, 3—6 dm. långa grenar och parbladiga tvåpariga blad, utan uddblad, samt gula blommor. Efter blomningen utväxer blomaxeln till ett styft, nedåt böjdt fruktskaft, hvarigenom fruktämnet småningom tryckes ned i marken, ofta flera centimeter under jordytan (jfr Geokarpi). Där utvecklas nu fruktämnet till en aflångt cylindrisk, ojämnt knölig, nätådrig, ungefär 3 cm. lång balja, innehållande 1—2 oregelbundet kantiga frön, af större ärters storlek. Dessa "jordnötter" utgöra ett viktigt födoämne i de flesta tropiska länder (i Syd-Amerika kalladt mani). De innehålla från 42 till nära 50 % mild, fet olja, som bäst erhålles genom kallpressning och i oerhördt stor skala användes till beredning af tvål samt för andra tekniska ändamål. Exempelvis må nämnas, att år 1867 ensamt till Marseille infördes från Afrikas västkust (Senegal) 66 mill. kilo, värda 26 mill. francs (i rundt tal 18,200,000 kronor). Jordnötoljan har stor likhet med olivoljan, men har större benägenhet att härskna; den kan emellertid i vissa fall ersätta denna sistnämnda och användes till förfalskning af denna och andra oljor. Återstoden efter oljans utpressning, som stundom användes till förfalskning af chokolad, utgör ett viktigt fodermedel, s. k. jordnötkakor. O. T. S. (G. L—M.)

Ara'chne (grek. *'Αράχνη*, lat. *Arachnē*, "spindel"), *grek. myt.*, en lydisk flicka, som hade lärt väfkonsten af Athena. Hon utmanade gudinnan till täfling i denna konst och framställde i sin väf gudarnas kärleksäfventyr. Athena ref därför sönder väfven i vredesmod. Då A. af grämelse ville hänga sig, förvandlades hon af gudinnan till en spindel. V. K.

Arachnitis (lat.), inflammation i en af hjärnhinnorna, den s. k. spindelväfshinnan.

Arachnoïdea (af grek. *ara'chne*, spindel, spindelväf, och *eï'dos*, utseende). 1. *Zool.* Se Spindeldjur. — 2. *Fysiol.* Spindelväfshinnan. Se Hjärnhinnor.

Arachnologi l. Araknologi (af grek. *ara'chne*, spindel, och *lo'gos*, lära), läran om spindlarna.

Arachōsia, provins i det gammalpersiska riket, motsvarar det nuvarande Afganistan.

Arāchova (fordom *Anemoria*), köping i Fokis i Grekland, s. om Liakuraberget (forntidens Parnassos). Vinodling. Grekerna vunno där under befäl af Karaiskakis en seger öfver turkarna 6 dec. 1826.

Arack. Se Arrak.

Ārad. 1. Komitat i Ungern vid Siebenbürgska gränsen. 6,443 kvkm. 329,840 inv. utom militär (1900). A. är i ö. bergigt, i n. skogigt, i v. slätt och fruktbart. Betydlig boskapsskötsel, vin- och sädesodling. — 2. Stad i nämnda komitat, 56,260 inv. (1901), på högra stranden af floden Maros, bestående af den egentliga staden, Gamla A. (O'Arad), och 5 förstäder. Midt emot på andra sidan floden ligga köpingen Nya A. och den bekanta fästningen Arad, båda hörande till Temesvårkomitatet. Denna fästning spelade en viktig roll under kriget 1849. Den österrikiske generalen Berger försvarade sig där i flera månader mot ungrarna, tills han 1 juli måste kapitulera. Därifrån utgick ock samma år Kossuths berömda proklamation. I aug. sammanträdde där riksdagen. Ryssarna belägrade därpå staden och fästningen, som på Görgeys befallning inom kort öfverlämnades till dem. I A. blefvo i okt. 1849 många ungerska statsmän och generaler afrättade.

A'radus (A'rvad), den nordligaste och tillika en af de äldsta bland Feniciens städer. Staden, som låg på en liten ö utanför kusten, var omgifven med

en mur af väldiga stenblock om 4 till 5 m. längd. Af denna mur finnes ännu en del i behåll. Lydande under A. voro de båda midt emot på fasta landet belägna städerna Antaradus (nu Tortosa) och Marathus (nu Amrit), af hvilken senare märkvärdiga byggnadslämningar finnas kvar. På den ö, där A. fanns, ligger nu byn Ruad, med 3,000 inv., som lefva af fiske och sjöfart.

A'râf (arab.) betecknar inom islam en skiljemur mellan himmel och helvete, på hvilken sådana troende, hvilkas gärningar ej fullt förtjäna paradisets lön, dväljas och bida domens dag. Koranens 7:e sura (kapitel) bär titeln *el-A.*, emedan den i v. 44—46 skildrar detta mellantillstånd, hvarom Muhammed fått en föreställning genom orediga hörsagor om skärselden. H. A.

Arafät (Arafa). Se Mekka.

Arafüra-sjön l. Alfura-sjön (jfr Alfurer), hafvet mellan Austral-kontinenten i s., Timorlaut och Aruöarna i n., Nya Guinea i n. ö., Torres' sund i ö. och Timorsjön i v. Det utgör en af förbindelselederna mellan Indiska hafvet och Stora oceanen.

Arafürer (Haraforer), dets. som alfurer (se d. o.).

Arago [aragå]. 1. François Jean Dominique A., fransk astronom, fysiker och statsman, f. 1786 i Estagel nära Perpignan, d. 1853 i Paris, genomgick med utmärkelse Polytekniska skolan i Paris, utnämndes 1805 till sekreterare vid "Bureau des longitudes" samt observatoriet och sändes kort därpå att i förening med Biot till Formentera fortsätta en af Delambre och Méchain emellan Dunkerque och Barcelona utförd meridianmätning för bestämmande af normalmeterns längd. Innan A. hann afsluta detta med många svårigheter och mödor förbundna uppdrag, utbröt krig emellan Spanien och Frankrike. Han blef då ansedd som spion och fängslad. Först 1809 återkom han, efter åtskilliga äfventyr och motgångar, till sitt fädernesland. S. å. utnämndes han till ledamot af franska vetenskapsakademien och till professor vid Polytekniska skolan, uppsatte 1816 jämte Gay-Lussac "Annales de chimie et de physique" samt blef 1830 direktör vid Parisobservatoriet och s. å. ständig sekreterare i vetenskapsakademien. I sistnämnda maktpåliggande befattning uträttade han stora ting genom sitt nit och sin vinnande personlighet. Mest frejdad blef A. genom sina undersökningar om ljusets interferens och polarisation, om den elektriska strömmens magnetiska verkningar och om den s. k. rotationsmagnetismen, hvars upptäckare han var. Han bidrog med många rön till att stödja undulationsteorien (Ljus) samt konstruerade ett *polariskop* och en *fotometer*. Öfver sina undersökningar skref han för lärda tidskrifter en mängd afhandlingar. Han utgaf äfven *Astronomie populaire* (1834, 2:a uppl. 1865) och *Leçons d'astronomie* (1834, 5:e uppl. 1849; "Om himmelskropparne och deras rörelse eller de första grunderna af astronomien populärt framställda", 1844). A:s populära föredrag utmärka sig genom utomordentlig klarhet. Hans *Eloges* öfver aflidna medlemmar af franska vetenskapsakademien hafva genom sin klassiska formfulländning beredt honom ett rum bland Frankrikes utmärktaste prosatörer. Hans saml. arbeten utgåfvos i 17 bd 1854—62 (2:a uppl. 1865 ff.; af en svensk öfv. utkommo 6 h. 1854). — Äfven uti det politiska lifvet spelade A. en betydande roll. 1831 blef han deputerad, slöt sig som sådan till yttersta vänstern samt utmärkte sig som en framstående talare i ekonomiska, tekniska och till undervisningsväsendet hörande frågor. Efter revolutionen 1848 valdes han till medlem af provisoriska regeringen samt utnämndes till krigs- och sjöminister. På denna post och som medlem af exekutivkommittén s. å. var A. kraftigt verksam för ordningens upprätthållande. I presidentskapsfrågan var han städse en ifrig motståndare till Louis Napoléon och vägrade att aflägga ed till honom efter statskuppen 1851. — Statyer öfver A. restes i Perpignan 1879 och vid Paris-observatoriet 1893. Biogr. af Robin (1848), Lunel (1853) och Alex. v. Humboldt (såsom företal till A:s saml. skr.). Jfr äfven Audiganne, "François A., son génie et son influence" (1857; 2:a uppl. 1869).

2. Jacques Etienne Victor A., den förres broder, fransk skriftställare, f. 1790, deltog i Freycinets världsomsegling åren 1817—20, sysselsatte sig därefter med litterära arbeten och var 1835—37 styresman för teatern i Rouen. Sistnämnda år blef han blind, hvilket dock ej hindrade honom från att skrifva och företaga längre resor. Bland hans arbeten må nämnas *Promenade autour du monde* (1822), *Souvenirs d'un aveugle* (1838, 3:e uppl. 1843; "Minnen af en blind, eller romantiserad resa kring jorden", 4 bd, 1844) och *Une vie agitée* (1853). A. skref äfven vådeviller m. m. Han dog i Brasilien 1855.

3. Etienne Vincent A., de föregåendes broder, fransk teaterförfattare och politiker, f. 1802, skref 1822—47, mestadels i samarbete med andra ett hundratal vådeviller, melodramer och lustspel, som på sin tid rönte framgång. Hans bästa pjäs, anses vara den 1847 på Théâtre français gifna rimmade komedien *Les aristocraties*. 1829—40 var A. styresman för Vaudevilleteatern, efter hvars brand han nödgades göra konkurs; sin skuldsumma, ¼ mill. fr., afbetalte han till 1872. — A. var äfven verksam som journalist i radikal anda. Han stred på barrikaderna både 1830 och 1848. Under sistnämnda revolutionsår var han chef för postverket och införde de frimärken samt en enhetlig portotariff. Sedermera inkallades han i nationalförsamlingen. Delaktig i upproret 13 juni 1849, flydde han till Belgien, uppehöll sig sedermera i England, Holland, Schweiz och Turin, men benådades 1859 och återvände till Paris. Han utgaf 1862 en roman om kriget i Vendée *Les bleus et les blancs*, samt skref en mängd dikter. Efter kejsardömets störtande, 1870, utnämndes han af provisoriska regeringen till mär i Paris, men afgick efter oroligheterna 31 okt., liksom han äfven afstod från den plats han 1871 erhöll i nationalförsamlingen. Han blef 1878 arkivarie vid École des beaux-arts och 1879 direktör för Luxembourg-museet. Död 1892.

4. Emanuel A., den förstnämndes son, fransk

litiker, f. 1812, d. 1896, väckte som advokat uppende vid några politiska processer, deltog sedan i bruarirevolutionen 1848 såsom ifrig republikan h sändes af den provisoriska regeringen till Lyon, ır han genom utskrifvande af en skatt till nationalrkstädernas underhåll uppretade den mera sansade elen af befolkningen. I maj 1848 skickades han m franska republikens sändebud till Berlin, men mnade denna post i jan. 1849. Under andra kejsarömet utmärkte han sig för en ihärdig opposition ot detsamma, dels såsom advokat i politiska proesser, dels (sedan nov. 1869) såsom medlem af lagiftande kåren. 4 sept. 1870 blef han medlem af ationalförsvarsregeringen och efter vapenhvilans afutande för en kort tid inrikesminister (febr. 1871). ıvald i nationalförsamlingen, intog han sin plats i en yttersta vänstern och tillhörde dess främste talare; fter denna församlings upplösning blef han 1876 vald ll senator. 1880—94 var han franskt sändebud Bern.

Aragón. 1. Biflod till Ebro. Genomflyter Aranien. 192 km. lång. — 2. Spanska namnet på ragonien (se d. o.).

Aragóna (A. di Sicilia), stad i provinsen irgenti på Sicilien. 14,215 inv. (1901). I grannkapet ligga betydliga svafvelgrufvor samt en dyulkan, Maccaluba.

Aragónien (sp. *Aragón*), under medeltiden ett älfständigt spanskt konungarike. Då araberna efter aget vid Vejér de la Frontera, 711, underlade sig panska halfön, flyktade en del af västgoterna upp ll bergen i norr, bibehöllo där sin självständighet ch bildade små riken, hvilka sedan efter hand utredde sig åt söder. En svärm västgoter fattade ılunda fast fot i Aragons öfre floddal och grundade är småstaterna Sobrarbe och Ribagorza, hvilka ıdermera kommo att tillhöra konungarna af Navarra. n af dessa, Sancho den store, lämnade ifrågavarande ınd åt sin oäkta son Ramiro, hvilken 1035 antog teln "konung af Aragonien". Under ständiga trider med araberna utvidgades riket af hans efterädare. Alfons I eröfrade 1118 Zaragoza och gjorde et till rikets hufvudstad. Genom gifte mellan furstehusen blef A. 1162 förenadt med Katalonien, och det ar nu näst Kastilien Spaniens mäktigaste kristna ike. 1238 eröfrades Valencia. Regentätten var därimte tidtals i besittning af Sardinien och Sicilien.)å Ferdinand den katolske 1469 förmälde sig med sabella, arftagerska till Kastilien, förbereddes därgenom Aragoniens och Kastiliens förening till onungariket Spanien. Denna förening kom till stånd nder deras dotterson Karl I (V). — A. är bland Europas riken det, som tidigast framträdde såsom onstitutionell monarki, och dess författningshistoria r därför af synnerligen stort intresse. Redan 1118 ngo borgarna i Zaragoza riddareprivilegier; från 136 deltogo, jämte de världslige och andlige länsherrarna, ombud från Aragoniens städer i riksagarna, och ständernas makt utvecklade sig i utomordentligt hög grad. Från 1287 sammanträdde riksagen (cortes), som var delad i fyra stånd (prästerkap, högadel, lågadel, städer) årligen, från 1307 vartannat år, och under tiden mellan riksdagarna ade ett utskott af 8 personer att bevaka ständernas ätt. I början var det lagstadgadt, att om konungen jorde sig skyldig till något våldsamt ingrepp i olkets friheter, hvarje vapenför person från 14 till 60 år måste gripa till vapen för att störta honom. Detta stadgande blef 1348 upphäfdt, men i stället tillsattes en af konungen oafsättlig öfverdomare, "justicia", som var endast inför cortes ansvarig och som bl. a. skulle döma i alla tvister mellan de båda statsmakterna. A. bibehöll sina privilegier äfven efter föreningen med Kastilien (1516) och förlorade dem först efter spanska successionskriget (1701—13). Den sista riksdagen i A. hölls 1720.

I sin vidsträcktaste bemärkelse omfattade A. de tre länderna Aragonien, Katalonien och Valencia jämte Baleariska öarna — ett område på 106,755 kvkm. Nu är namnet inskränkt till det förstnämnda landet, som enligt 1833 års indelning omfattar de tre provinserna Zaragoza, Huesca och Teruel med 47,391 kvkm. och 912,711 inv. (1900). A. är ett bergland; på norra gränsen stryka Pyreneerna, som där nå sin största höjd i spetsarna Maladetta och Monte Perdu, och i s. v. sträcka sig utgreningar från Iberiska bergen. Hufvudfloden är Ebro, som flyter midt genom landet; Aragon, efter hvilken landet har sitt namn, tillhör det endast i sitt öfre lopp; Guadalaviar upprinner längst i söder. Jordmånen är nästan öfverallt utmärkt fruktbar, utom i Ebrodalen, där marken är starkt salthaltig och klimatet torrt. Landet är äfven rikt på andra naturliga hjälpkällor, men dess kultur står på en bedrövligt låg ståndpunkt. Stora sträckor af den ypperligaste jorden ligga öde, och det under medeltiden tätt befolkade och väl odlade, genom handel och industri blomstrande A. är nu näst Estremadura Spaniens fattigaste och ödsligaste land. Orsakerna till förfallet få sökas i den starka utvandringen till Amerika strax efter dettas upptäckt, i moriskernas fördrifvande under Filip III, i upphäfvandet af den fria författningen under Filip V och i de ofta återkommande borgerliga krigen (carlistkrigen). — Hufvudstad: Zaragoza.

Litt.: E. A. Schmidt, "Geschichte Aragoniens im mittelalter" (1828), Pidal, "Historia de las alteraciones de Aragón en el reinado de Felipe II" (1862—63), och de la Fuente, "Estudios criticos sobre la historia y el derecho de Aragón" (1884—86). (J. F. N.)

Aragonit Hauy (af *Aragonien*, där det först träffades), *miner.*, består liksom kalkspaten af kolsyrad

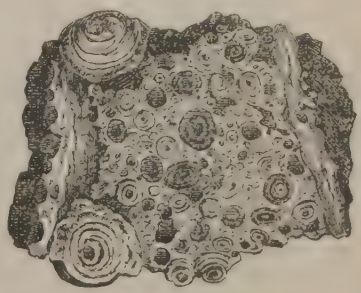

kalk, men kristalliserar i rombiska systemet (kalkspaten i det hexagonala), vanligtvis med prismor. Mineralet förekommer kristalliseradt (i Sverige vid Långban), såsom sinterbildning (sprudelsten från Karlsbad) eller såsom organisk bildning (musselskal).

Eg. vikt 2,92—2,96, till skillnad från kalkspatens, 2,6—2,8. A. HNG.

Arāgua (äfven Guzman Blanco), förr namnet på en provins i Venezuela, hvilken nu har uppgått i den nya staten Miranda, en af Venezuelas förenta stater (se Miranda). Staden A., äfven kallad Vittoria, har 7,000 inv. (1901).

Araguāya l. Rio grande, sydamerikansk flod, betraktas som biflod till Tocantins, ehuru den är större, vattenrikare och mer segelbar än denna. A. rinner upp på Sierra Cayapó, flyter åt norr och bildar gräns mellan de brasilianska staterna Matto-Grosso och Goyaz. Längden är omkr. 2,500 km. Från Leopoldina kan floden under 1,000 km. befaras med ångbåtar. Ungefär vid midten af sitt lopp delar den sig i tvenne armar, Braço menor och Braço maior, hvilka omsluta den stora, obebodda ön S:ta Anna l. Bananal.

Araīsj (äfven El-Araisj l. Larasj), hamnstad i nuv. Marokko, vid Atlantiska hafvet, 70 km. s. s. v. om Tanger. Omkr. 10,000 inv. Staden, som är osund, men bättre byggd än de flesta andra moriska städer, tillhörde Portugal 1610—81. Det feniciska nybygget Lix var beläget snedt emot nuv. staden.

Arak. Se Arrak.

Arakān, en smal landsträcka utmed östra kusten af Bengaliska viken. A. utgör en provins ("division") i Brittiska Nedre Burma, med en areal af 47,981 kvkm. (871 kv.-mil) och 671,899 inv. (1891). Massan af befolkningen utgöres af rakhaing l. mug, till språk, härkomst och utseende närbesläktade med burmanerna. För sitt enstafviga språk hafva de en efter devanagari bildad skrift med 36 bokstäfver och en egen litteratur. Landets förnämsta produkter äro ris, bomull, tobak, socker, hampa och indigo. Klimatet är osundt. Regntiden är lång: två tredjedelar af året. Hufvudstad är Akyab.

Araki (Rāki), ett slags arabisk arrak, som beredes genom destillering af mogna dadlar.

Araknologi. Se Arachnologi.

Araktjējev, Aleksej Andrejevitj, grefve, rysk general, f. 1769, d. 1834, fick 1792 af storfurst Paul i uppdrag att organisera artilleriet vid den lilla armé denne fick hålla i Gatsjina och blef efter Pauls tronbestigning 1796 kommendant i Petersburg, men gaf genom sin stränghet anledning till klagomål och fick 1798 afsked som generallöjtnant. 1799 utnämndes han till militärguvernör i Petersburg. Trots sin feghet och grymhet blef han under Alexander I 1806 krigsminister, 1807 artillerigeneral och 1810 medlem af riksrådet samt förvärfvade sig, särskildt efter Speranskis fall (1812) ett alltjämt växande inflytande öfver kejsaren. För att göra besparingar och tillika utsträcka odlingen till dittills okultiverade trakter anlade han flera militärkolonier, men gick till väga med hänsynslös brutalitet, som framkallade blodiga uppror. Hatad af både soldater och bönder, fick han 1825 afsked af kejsar Nikolaus. Af en del af sin stora förmögenhet bildade han ett kapital, som, sedan det genom räntetillägg till 1925 vuxit till 2 mill. rubel, skall tilldelas författaren af den bästa biografien öfver Alexander I. Sin öfriga kvarlåtenskap anslog han till upprättandet af en kadettskola i Novgorod.

Arālia L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Araliaceæ* (se d. o.).

Araliāceæ, Araliacéer, *bot.*, en naturlig växtfamilj, nära släkt med umbellaterna. Araliacéerna äro nästan allesammans buskar eller träd med bärlik frukt, umbellaterna däremot örter med torr frukt. Familjen har sitt egentliga hem i de varma ländernas bergs- och skogstrakter; dock finnes äfven i Sverige en representant af densamma, näml. murgrönan (*Hedera Helix* L.). S. A.

För sina prydliga blad odlas flera arter i växthus

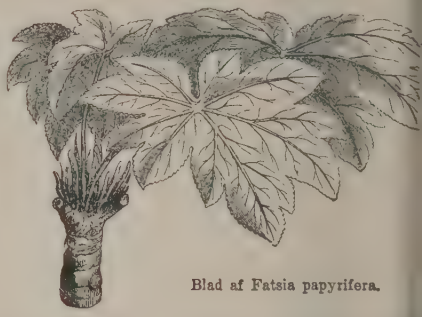

Blad af Fatsia papyrifera.

och boningsrum. För öfrigt är araliacéernas nytta obetydlig. Skotten och rötterna af *Aralia cordata* Thunb. ätas i Japan och Kina. Märgen af *Fatsia papyrifera* förarbetas till s. k. kinesiskt rispapper. Rötterna af *Panax*-arter (ginseng) användas i Kina som universalmedel mot sjukdomar. Jfr Fatsi och Ginseng. G. L—M.

Ett stort antal araliaceer, hufvudsakligen tillhörande släktena *Aralia* och *Hedera*, äro beskrifna från Europas och Nord-Amerikas (inkl. Grönlands) tertiära aflagringar, hvarjämte ganska många anföras från kritsystemet. A. G. N.

Araliacéer, *bot.* Se Araliaceæ.

Arāl-sjön (urspr. *Aral-dingisi*, "sjön med öarna") näst Kaspiska hafvet Asiens största insjö, belägen ö om detta haf i Turans lågland och omgifven af ofruktbara saltstäpper. Största längden från norr till söder 450 km., bredden 220—300 km., arealen 67,76 kvkm., d. v. s. mer än 11 ggr större än Vänern. Dess yta ligger 48 m. öfver hafsytan och 74 m. öfver Kaspiska hafvets yta. Dess bäcken är grundt, djupast i v. till 67 m. maximum, men i medeltal blott 20 m. A. är en typisk afloppslös stäppsjö, f. n. stadd i förminskning genom stark afdunstning och otillräcklig tillflöde, ty dess båda stora floder Amu-Darja och Syr-Darja förlora under sitt långa ökenlopp och genom att de användas till bevattning af oaserna so mycket vatten, att hvad som kommer till A. ej förmår ersätta det som afdunstar. Därför sjunker nivån alltjämt, kvarlämnande på stränderna flygsandsfält. En vik, Barsut, har försvunnit under 1800-talet, en annan uttorkade 1859—74. I s. v. öfvergår sjön i saltträsket Aibugir l. Laudan. A:s vatten är svagt salthaltigt (1,5 %) och mycket fiskrikt. Sjön är tillhåll för massor af vattenfåglar. Af öarna, som tillhopa upptaga öfver 2,000 kvkm., äro Kug-Aral och Tsar-öarna (af hvilka Nikolaj-ön är den största) de viktigaste. På vintern tillfryser A. icke sällan. Dess grunda stränder lägga hinder i vägen för sjöfarten, hvarför sjön trafikeras endast af små ångbåtar. J. F. N.

Aram l. Āramēa, Gamla testamentets benäm

ng på hela den landsträcka, som begränsas af banon, Palestina, Arabien, Tigris och Taurus, v. s. samma områden, som grekerna innefattade nder benämningen Mesopotamien och Syrien. Invåarna kallas af oss a r a m é e r.

Aram [ē'rəm], E u g è n e, skollärare och privatrd, hjälten i Bulwers roman med samma namn, 1704, d. 1759, är ryktbar genom de hemlighetsfulla omständigheter, hvarunder han — enligt mångas ening oskyldig — dömdes för mord och afrättades. . hade 1745 lämnat staden Knaresborough, missnkt för delaktighet i en viss Daniel Clarks bedrärier, hvilken efter hvarjehanda svek plötsligt förunnit. 1758 blef A. på angifvelse af en person d namn Houseman arresterad och åtalad för mord i Clark samt dömdes, trots ett skickligt försvar, till iden. Houseman var enda vittnet. Före afrättningen edgaf A., att han för att hämnas sin hustrus otrohet ed Clark dödat denne. Hufvudrollen vid dådet ckes emellertid Houseman ha spelat. Som lärd är .. bekant därigenom att han påvisat de keltiska råkens frändskap med öfriga europeiska språk. I ulwers roman är han högeligen idealiserad. v. s—G.

Aramēa. Se A r a m.

Aramēer. Se B a b y l o n i e n och S e m i t e r.

Aramēiska språket, det i Aram redan under ssyrisk tid talade semitiska språket, framträder digast i inskrifter från Sendsjirli i norra Syrien 3:e årh. f. Kr.) och Teima i norra Arabien (6:e rh. f. Kr.) samt var under persiska tiden (efter abylons fall 538 f. Kr.) det officiella språket för la provinser v. om Eufrat, långt in i Mindre Asien ch Egypten, hvarifrån vi ega inskrifter. Under hundradena närmast före Kristus undanträngde det nåningom hebreiskan i Palestina (Daniels bok och sra bok äro till stor del skrifna på arameiska) och ar där allmänt tal- och skriftspråk på Kristi tid, en måste själf lämna rum under en kortare tid r grekiskan och sedan Muhammeds tid för araiskan. Från de andra semitiska språken skiljer det g främst genom: den starkt reducerade vokalismen, urmelljud i öppna stafvelser i st. f. arabiskans orta och hebreiskans långa vokaler, förlust af rent assiva stammar och genom vidhängd artikel —*a*, om vi känna från de grekiska bokstafsnamnen *alfa*, *eta* o. s. v. Om dess utgrening i öst- och västrameiska med deras delvis ännu lefvande dialekter K a l d e i s k a, N y s y r i s k a, S e m i t i s k a ch S y r i s k a s p r å k samt T a r g u m. Största illnaden mellan öst- och väst-arameiskan ligger äri, att, medan språket i inskrifterna uppvisar en kanske äldsta formen af semitiskt alfabet, nyttja ist-arameiskan i Palestina (Targum, Talmud jeruhalmi) och öst-arameiskan i Babylonien (Talmud abli) det vanliga hebreiska alfabetet, men östrameiskan i Mesopotamien de syriska alfabeten. itt.: Nöldeke, "Die semitischen sprachen" (1899); anda, "Die aramäer" (1902). H. A.

Aramina (af port. *aramē*, metalltråd), en i Brasien förekommande, till malvacéerna hörande växt fr U r e n a), som nyligen gjorts till föremål för dling i och för frambringande af spånadsfibrer. et är växtens stjälkfibrer, som härvid komma till nvändning. Dessa vinnas, liksom linets, genom otning och bråkning, men kunna i styrka ej likställas ed linfibrerna, utan äro närmast jämförliga med ntefibrer och kunna användas till samma ändamål som dessa. Se Skandinavisk månadsskrift för textilindustri (maj 1903). G. A. W.

Aram-nahārim, flodlandet. Se A s s y r i e n.

Aran (V a l l e d'A.), dal i Pyreneerna, i spanska prov. Lerida (Aragonien). Den omgifves i v. af Maladettas bergmassa och genomflytes af öfversta Garonne. Hufvudort Viella. Passet Port de Viella (2,504 m.) leder till den sydligare dalen Noguera-Ribagorzana.

Ara'nda, P e d r o P a b l o A b a r a c a d e B o l e a, grefve af A., spansk statsman, f. 1718, d 1799, ingick först i krigstjänst, men tog 1746 afsked och slog sig till ro på sina gods. Vid Karl III:s tronbestigning, 1759, återinträdde A. i statstjänst, var en tid spanskt sändebud i Polen och blef 1764 generalkapten i Valencia, där han sökte förbättra det af adel och prästerskap hårdt förtryckta lägre folkets ställning. 1765 kallades A. till generalkapten i Kastilien och president i provinsens råd. Genomträngd af upplysningens idéer, bemödade sig A. på denna inflytelserika plats att afskaffa de kyrkliga missbruken, inskränka prästernas makt och tygla inkvisitionen samt genomdref (1 apr. 1767) ett beslut, hvarigenom jesuiterna fullständigt utvisades från Spanien. Därigenom föremål för prästernas hat och intriger, blef han på dominikanernas föranstaltande 1773 afägsnad från hofvet och fick då i ersättning sändebudsposten i Paris. Där medverkade han bl. a. till freden i Versailles (1783). 1787 återkallades A. till Spanien och intog 1792 åter sin förra plats i Kastiliens råd, men störtades s. å. af drottningens gunstling Godoy och förvisades 1793 till Jaén i Andalusien. 1795 tilläts han att återvända till sina gods i Aragonien.

Arāneæ, *zool.* Se S p i n d e l d j u r.

Araneologi (af *arāneæ*, egentliga spindlar), läran om spindlarna. Jfr A r a c h n o l o g i.

Aranjuez [-chuēs], stad i spanska prov. Madrid, vid Tajo, 37 km. s. om Madrid. Omkr. 9,000 inv. Staden, som är byggd på holländskt vis med röda tegelstenshus och breda, raka gator, var fordom spanska hofvets vårresidens. Det vackra slottet ("sitio"), byggdt af Juan de Herrera under Filip II:s regering, innehåller många konstverk och omgifves af de praktfullaste trädgårds- och parkanläggningar. I parken lät Karl IV med furstlig prakt uppföra en villa, *Casa del labrador*, som innesluter många konstskatter. A. är historiskt bekant genom fördraget mellan Frankrike och Spanien 12 apr. 1772 samt genom revolutionen af 18 mars 1808, hvarigenom Karl IV tvangs att afsäga sig regeringen till förmån för sin son Ferdinand.

Arany [å'rrånj], J á n o s, ungersk skald, f. 1 mars 1817, lefde i tryckta förhållanden såsom lärare och underordnad tjänsteman, tills han 1854 blef öfverlärare vid gymnasiet i Nagy-Körös. Han kallades 1860 till Budapest såsom Kisfaludy-sällskapets direktör och var 1865—76 ständig sekreterare i ungerska vetenskapsakademien. Död 22 okt. 1882. — A. är Ungerns störste episke skald och balladdiktare. Hans förnämsta epos, *Toldi* (i 12 sånger, 1847), besjunger den magyariske Simsons bragder. Det utvidgades med ännu två afdelningar (1854 och 1880) till en trilogi. Vidare må nämnas *Murány ostroma* (Eröfringen af Murany, 1848). Han lyckades äfven i det komiska epos. A. var en folkskald, som diktade i kraftig anda och melodisk, bildrik form. Han

verkställde mästerliga öfversättningar dels efter Tasso, Shakspere och Goethe, dels af Aristofanes (3 bd, 1880). En minnesstod öfver honom restes 1893 i Budapest. — Hans son László A., f. 1844, d. 1898 som direktör för ungerska hypoteksbanken, gjorde sig känd genom sin tyskfientliga dikt Hunnerslaget (1874) och goda öfversättningar samt såsom samlare af ungersk folkpoesi. Han var ledamot af Kisfaludy-sällskapet och ungerska vetenskapsakademien. E. F—T. (B. S—M.)

Āraṇyaka, fornindiska teologiska afhandlingar. Se Indiens språk och litteratur.

Aranäs. 1. Ort i Halland, omtalas som köping i konung Håkan Håkanssons saga och uppbrändes 1256 af en norsk flotta. Det har antagits (af P. A. Munch m. fl.), att detta A. är identiskt med staden Kungsbacka, men ett sannolikare antagande (af Styffe) är att därmed menas den vid Klosterfjärdens södra strand nära Viskaåns utlopp belägna Ärnäs gård. (HS HD.)

2. Gård i Forshems socken, Kinne härad i Västergötland, invid Vänern och ej långt ifrån Kinnekulle. I början af 1300-talet egdes och beboddes gården af riksmarsken Torgils Knutsson, och där afslöts år 1304 en förlikning mellan konung Birger och hans bröder; hertigarna Erik och Valdemar. Efter marskens död skänktes jorden 1308 af hertigarna till Gudhems kloster, med villkor att nunnorna inom ett år skulle flytta till A., som genom sitt ypperliga läge erbjöd större företräden än Gudhem. Flyttningen synes emellertid af någon orsak hafva blifvit fördröjd, och sedan konung Magnus 1334 skänkt gården Rackeby till Gudhems kloster, flyttade nunnorna i stället dit och voro där bosatta åtminstone till 1349. Detta år förnyade konung Magnus sin faders gåfva af Aranäs till nunnorna, och två år senare omtalas där ett kloster. Gudhemsnunnorna tillbragte där vid pass ett tiotal af år, hvarefter A. öfvergick i kronans ego. Konung Albrekt gaf 1366 gården till Gerhard Snakenborg i utbyte mot slottet Axevall; 1371 lämnades den af konung Magnus såsom betalning för en skuld till biskop Nils i Skara. Biskopsstolen innehade sedan A. till reformationen. 1683 öfvergick gården, numera kallad Ärnäs, från kronans till enskild persons ego. En af egarna, kommerserådet B. H. Santesson (1776—1862), införde den anordningen att en del af de underhafvandes aflöning hölls inne mot inteckning i egendomen, för att af honom förräntas. C. S—E. (T. H—R.)

Arapahoes (Arapahu), en till algonkinerna hörande indianstam i Nord-Amerika, hvilken fordom hade sitt tillhåll i Arkansas' och Platte rivers källtrakter. Deras ursprungliga namn är *atsini*. Efter flere strider blefvo de kufvade vintern 1868. Omkr. 1,000 af dem äro bosatta i Oklahoma och ungefär 800 i Wyoming.

Arapahu. Se Arapahoes.

Arapiles, by i Spanien, 7 km. från Salamanca. Wellington vann där en seger öfver Marmont 22 juli 1812.

A'rar, romarnas namn på floden Saône.

Arara, *zool.* Se Ara.

Ārarat. 1. I bibeln namn på den delen af det nuvarande Armenien, som ligger i den mellersta delen af Aras' (Araxes') floddal, på fornarmeniska kalladt *Ararat*, i de assyriska inskrifterna *Urardi*. Det utgjorde länge ett självständigt konungarike, som låg i oupphörliga krig med Assyriens härskare. Än i dag använda armenierna detta namn, icke på berget, utan på den fruktbara Erivanplatån norr om detsamma.

2. Det väldiga bergparti, som reser sig på södra gränsen af Aras' dal och i s. v. skiljer denna från högslätten kring sjön Van. Af armenierna själfva kalladt *Masis*, fick A. sitt nuvarande namn genom ett missförstånd af de äldre bibeltolkarna, som därpå öfverflyttade det nyssnämnda landskapets namn. Af turkarna kallas det *Agri dag* ("de branta berget"), af perserna *Kuhi-nuh* ("Noakberg"). Det bildar en vidsträckt, majestätisk bergmassa, med två vulkaniska toppar: *Stora Ararat* och *Lilla Ararat*, af hvilka det förra uppstiger till en höjd af 5,211 m. öfver hafvet och är täckt med evig snö, den senare till 3,960 m. A. är den högsta punkten i västra Asien och utgör sedan 1828 liksom en gränssten emellan Turkiet, Ryssland och Persien. Till 1840 kände man ej med visshet, om A. var af vulkanisk natur, men 2 juli nämnda år inträffade ett fruktansvärdt utbrott, åtföljdt af jordbäfning, som förstörde den vid bergjättens fot liggande byn Arguri och till en stor del förändrade äfven själfva bergets utseende. Bestiget blef A. första gången 1829, af naturforskaren Parrot från Dorpat.

Ararauna, *zool.* Se Ara.

Araribá, *bot.* Med detta namn betecknas i Brasilien träd af olika slag, näml. *Sickingia*-arter, *Alchornea iricurana* Casar. och *Centrolobium robustum* Mart. (zebraträ). De båda sistnämnda lämna ett värdefullt virke. Barken af *Sickingia* är officinell. Jfr Centrolobium. G. L—M.

Ararōba, *bot. farm.* Se Krysarobin.

Ararūta, dets. som arrow-rot. Se Arrow-rot.

Āras (armen. *Erasch*, grek. och lat. *Ara'xes*) flod i Armenien. Den rinner upp på det höga berget Bingöl-dag s. om Erzerum, genomflyter i nordöstlig riktning högslätten Pasin, där den heter Passinsu (*Fasis* hos Xenofon), vänder sig därefter åt öster och bildar till slut på en lång sträcka gränsen mellan Ryssland och Persien samt utfaller, efter ett lopp af omkr. 1,000 km., i Kura (Kur), som först därefter blir segelbar för större fartyg. A. har förr flutit ut i Kaspiska hafvet, men genom aflagringar blifvit en biflod. Vid dess stränder låg fordom Armeniens hufvudstad, Artaxata.

Araslöf, gammalt gods i Färlöfs socken, Östra Göinge härad, Kristianstads län, på den bördiga, tätt befolkade slätten norr om Kristianstad. Det utgör omkr. $31^1/_4$ mtl och har ett taxeringsvärde af 1,332,700 kr. (1902). Egendomen, som omtalas redan på 1300-talet, har nästan alltid gått i arf och tillhörde under danska tiden bl. a. ätterna Lille och Urup, öfvergick från den ryktbare Korfits Ulfeld till hans måg major Bonde, kom sedan till släkterna Wrangel och Hamilton samt tillhör nu grefve R. G. Hamilton å Ovesholm. Godset blef vid enskifte åt grefve K. G. Wrangels tid deladt i hufvudgård och 11 stora välbyggda farmer. A. var ända in på 1600-talet egen socken. C. M. R.

När svenskarna 1677 inneslöto Kristianstad, uppkastade de en skans vid A. L. W:SON M.

Arason, Jón, Islands siste katolske biskop, blef 1524 biskop i Hólar. Sedan superintendenten i Skálholt, Gizur Einarsson, som med våld och fanatism genomfört reformationen i sitt stift, aflidit, ryckte A.

9 med en här in i sydlandet och tillfångatog ars efterträdare. S. å. blef han visserligen af ungen förklarad fredlös, men icke förty lyckades 1550 bemäktiga sig biskopsstolen i Skálholt samt införa den gamla läran och kyrkoförfattningen. n var nu i själfva verket Islands själfhärskare, blef redan s. å. jämte sina båda söner tillfångan och utlämnad åt den danska regeringsskrifvaren stian, hvilken s. å. lät halshugga honom i Skál t. A. var en begåfvad och energisk personlighet, varm fosterlandsvän och lyckad tillfällighetsskald, d för sin kvickhet. Till sitt motstånd mot reforma en drefs han mera af politiska än af religiösa skäl. danske ämbetsmännens råhet och ej minst det bariska sätt, hvarpå reformationen genomfördes, le hos honom väckt ett starkt hat till allt danskt, hans kamp mot reformationen var i främsta met en kamp för Islands frihet. — A. inrättade första boktryckeriet på Island. R. N—G.

Arason, Magnús, isländsk kartograf, f. 1684, 1728 genom drunkning i Breiðifjorden, deltog ingenjörkapten under Tordenskjold i stora nor ka kriget. 1721 sändes han till Island för att mäta och kartlägga såväl landet som hafvet vid terna. Han är den förste, som anställt noggranna dmätningar därstädes. R. N—G.

Arassarin, *zool.* Se Pepparätarna.

Arātos (grek. Ἄρατος, lat. *Arātus*). 1. A. från oi i Cilicien, grekisk skald i 3:e årh. f. Kr. Han ades omkr. 275 hos Antigonos Gonatas i Mace nien och författade på dennes uppmaning en astro nisk och meteorologisk lärodikt (*Stjärnbilder och lerlekstecken*), egentligen en metrisk bearbetning r astronomen Eudoxos från Knidos. Denna dikt, ännu finnes i behåll, skattades högt af de gamle öfversattes på latin af bl. a. Cicero. Hufvudplaga af E. Maass 1893.

2. Grekisk statsman från Sikyon, f. 271 f. Kr. han var sju år gammal, mördades hans fader, inias; han själf räddades och fördes till Argos, han upptogs af sin faders vänner. Vid 20 års er samlade han omkring sig en mängd sikyoniska ktingar samt lyckades med deras hjälp fördrifva annen Nikokles och befria sin fädernestad (251). hans inrådan slöt sig nu Sikyon till det akaiska bundet. År 245 valdes A. till förbundets anförare ateg) och beklädde denna värdighet inalles 17 nger. Under hans skickliga ledning höjde sig aiska förbundet till en makt och betydenhet, som förut aldrig egt, och verkade framgångsrikt för bestämmelse: de grekiska staternas frihet och ghet. A. var mera diplomat än fältherre, och s härsklystna sinnelag förledde honom stundom ställa sitt eget inflytande inom förbundet framför allmänna bästa. När den spartanske konungen omenes i det mellan Sparta och akaiska förbundet rutna kriget (från 228) tillfogat dettas strids iter flera betydande nederlag, tillgrep A. den många klandrade utvägen att kalla konung Anti ios Doson af Macedonien till hjälp och ställa för ndet under dennes skydd. Under macedonisk öfver ghet fortfor A. att utöfva stort inflytande på för ndets och Greklands angelägenheter, tills konung ip III fann honom besvärlig och, efter hvad det ces, lät taga honom af daga genom gift (213). A. kref själf sina lefnadsöden och därmed samtida dragelser i ett vidlyftigt verk, som numera är förloradt, men hvilket såsom källa begagnats af Polybios och Plutarchos. A. M. A.

Arātus. Se Aratos.

Arauān, oas i västra Sahara, på alla sidor omgifven af sandkullar. Genom sitt läge vid den direkta vägen mellan Marokko och Niger är A. medelpunkten för en betydlig handel. Omkr. 1,500 inv.

Araucānia. Se Araukaner.

Araucāria Juss., *bot.* Se Araucariaceæ.

Araucariāceæ, Araucariacéer, *bot.*, en familj inom ordn. *Coniferæ*, som omfattar resliga träd med plattade, breda, mera sällan äggrunda blad och skildkönade blommor. Honblommorna hafva spiralställda fruktblad, hvilka äro hela eller försedda med ett tandlikt fjäll strax nedanför spetsen, hvardera på sin öfversida bärande ett eller, mera sällan, tre nedåt vända fröämnen. Frukten är en kotte. Hit höra släktena *Araucaria*, *Agathis*, *Cunninghamia* (Kina, san-sju) och *Sciadopitys* (Japan). G. A.*

Släktet *Araucaria* innefattar ett fåtal barrträd, som tillhöra södra hemisfären i nya världen och ut-

Araucaria excelsa.

märkas genom sina vackra, egendomliga former. Några äro viktiga, därför att de frambringa ätliga frön eller lämna ett värdefullt byggnadsvirke. De nå ofta en betydlig höjd, hafva regelmässigt, pyramidlikt växtsätt, kranssittande, rakt utstående grenar samt ständigt gröna, tegellagda, breda, styfva barr. Den märkligaste af dithörande arter är *A. imbricata* Pav., ett resligt träd, som på Anderna i södra Chile bildar vidsträckta skogar. De tjocka, med mörkgröna barr tätt besatta grenarna, hvilka genom sin anordning påminna om armljusstakar, gifva detta träd ett synnerligen egendomligt och i ögonen fallande

utseende. Fröna, som äro dubbelt så stora som mandlar och till form och smak likna sådana, ätas i Chile och utgjorde där fordom de ursprunglige invånarnas hufvudsakliga näringsämne (namnet Araucaria härledes af araucos, en chilenisk indianstam). Dessa frön inneslutas i stora, runda kottar af ett barnhufvuds storlek. Sedan slutet af 1700-talet har detta träd odlats som prydnadsväxt flerstädes i Europa, äfven i Sverige, men måste hos oss öfvervintras i växthus. Äfven några bland de andra arterna utgöra prydnader i växthusen. Bland dessa må nämnas den i boningsrum mycket ofta odlade *A. excelsa* Ait. (från Norfolk-ön), som blir ända till 60 m. hög och hvars ved lämnar ett ypperligt virke till skeppsbyggnad. — Märkliga för sina ätbara frön äro *A. brasiliana* Lamb., "Pinheiro", hvilket trädslag i Brasilien bildar vidsträckta skogar, och *A. Bidwillii* Hook., "Bunya-Bunya", som förekommer på östra kusten af Australien vid floden Brisbane samt har kottar och frön, som äro ännu större än de hos *A. imbricata*. Hvarje familj af infödingar har sin särskilda grupp träd af ifrågavarande art; dessa träd ärfvas från släkte till släkte och utgöra deras enda äriftliga egendom. LDT. (G. L—M.)

Kottar tillhörande detta släkte äro kända redan från den undre ooliten i England. En del af demsynes tillhöra undersläktet *Colymbea*, andra däremot *Eutacta*. Jfr Agathis. A. G. N.

Araucariacéer, *bot.* Se Araucariaceæ.

Araucario'xylon Kraus, *paleont.*, provisoriskt namn på de fossila barträdsstammar, hvilkas mikroskopiska byggnad liknar de nu lefvande araucariernas. Flere dylika stammar från de paleozoiska aflagringarna hafva visat sig tillhöra släktet *Cordaites*. A. G. N.

Araucarites Sternb., *paleont.*, ett fossilt barträdsslägte, hvars bladbärande grenar eller kottefjäll förete likhet med motsvarande organ hos det nu lefvande släktet *Araucaria*. A. G. N.

Arau'co, provins i Chile. Se Araukaner.

Araucos. Se Araukaner.

Araujo Porto Alegre [arau'chå], Manoel de, brasiliansk skald, arkitekt och målare, f. 1806, d. 1879 som generalkonsul i Stettin, var länge professor vid konstakademien och sedan vid militärskolan i Rio de Janeiro och utvecklade stor verksamhet i såväl konstens som vetenskapens intresse. Bl. a. uppgjorde han ritning till banken i Rio. För teatern, hvilken han sökte gifva en nationell riktning, skref han flere stycken. Bland hans poetiska arbeten märkas ett ofulländadt epos, *Colombo*, och en samling lyriskt beskrifvande dikter, *Brasilianas*.

Araukäner l. Arau'cos, en krigisk indianstam i republiken Chile, där den länge bibehöll sig oberoende i Araucania, en landsträcka i södra delen af denna stat. För sin sjäfständighet hade araukanerna måst utkämpa långvariga strider med spanjorerna, som 1558 under Valdivia grundat flere nybyggen i deras land. Deras hjältemod under dessa frihetskrig är särskildt besjunget af Ercilla i hans epos "Araucana". Araukanerna äro dels nomader, dels bofasta i byar, belägna vid landets många floder. Araukanerna äro starkt byggda och af medelstorlek samt hafva ljusbrun hudfärg. Deras antal, som på 1700-talet sades uppgå till 150,000, beräknas nu till omkr. 40,000.

På senare tiden hafva de tilldragit sig uppmärksamheten genom det försök att bland dem gru en stat efter europeiskt mönster, som 1861 gjor af en fransk, i Chile bosatt f. d. notarie Ant Tounens. Understödd af några araukanstammar, denne utropa sig till konung af Araukanien och Pa gonien, under namn af Orélie Antoine I. Re efter några månader blef han tillfångatagen af chilenska myndigheterna (1862) och hemskickad Frankrike, men återkom 1870 och satte sig för an gången i besittning af sitt rike. Då emellertid krig, som han nu började mot Chile, utföll olyckli begaf han sig åter till Europa för att söka unders af Napoleon III, men fransk-tyska kriget omin gjorde dessa planer, och han dog i nöd 1878. Repu ken Chile påbörjade 1871 och har nu fullbor Araucanias assimilering med det öfriga statsområd Största delen af araukanernas land bildar provin Arauco, som omfattar landet mellan flode Biobio och Imperial, med en areal af 11,000 kvk och en beräknad folkmängd 1895 af 59,713 pe utom araukanerna. Hufvudstad är Lebu, 2,699 i (1885). Staden Arauco hade 3,458 inv. 1885. Lit Smith, "The araucanians" (1855), Tounens, "L raucanie" (1878), och Lenz, "Araukanische märch und erzählungen" (1896).

Arau'sio, romarnas namn på staden Orange.

Ara'xes. Se Aras.

Arazzo, plur. arazzi. Se Haute-liss

Arbailu, tempelstad i Assyrien. Se Arbela.

Arbat, stad på västra kusten af Marokko. Rabat.

Arbe (slav. *Rab*), "Isola grossa Scardona", d nordligaste bland öarna vid kusten af Dalmati 193 (175) kvkm. Omkr. 5,000 inv. Mycket fruktb

Arbēdo, by i schweiziska kantonen Ticino (Tessi 1,043 inv. (1900). 3,000 schweizare vunno 1422 en ärorik seger öfver 18,000 milaneser un Carmagnola.

Arbēla (Arbailu), assyrisk tempelstad ö. Ninive, med tempel åt gudinnan Ištar. I närheten Gaugamela, där Alexander den store vann en se öfver Dareios 331 f. Kr. Se Assyrien.

A'rber, det högsta berget i Böhmerwald i Baje 1,458 m. ö. h. Vid foten af A. ligger den mä värdigt formade klippgruppen Rissloch, och i c närbelägna dalen upprinner floden Regen.

Arber [ā'bə], Edward, engelsk litterat historiker, f. d. examinator vid universiteten i L don och Manchester samt f. d. professor i engels språket och litteraturen vid universitetet i Birmin ham, har inlagt mycken förtjänst genom prisbilli samlingseditioner af äldre, eljest svåråtkomli engelska litteraturalster, som han försett med fu ständig litteraturhistorisk apparat. Sålunda inr hålla "Arber's reprints" och "The english schola library" noggranna aftryck af skrifter från 140 1500- och 1600-talen samt "English garner" (8 1880—83, omordnad uppl. i 12 bd) en mäng af 1500- och 1600-talens märkligaste litterat skatter. G. STG.

Arbes, Jakub, tjechisk skriftställare, f. 184 har varit mycket produktiv såsom politisk publici romanförfattare och litteraturkritiker. Han h skrifvit den första utförliga studien öfver Mácha, d tjechiska nyromantikens grundare. A—D J.

Arbeta hårdt och Arbeta illa i sjön, *sj* Se Gräfva.

rbetar-akademi (no. *Arbeider-akademi*). Se betar-institut.

rbetarbostadsfonden, "till minne af 9 febr. 3", en fond, som bildades i Stockholm genom ıtlig insamling med anledning af konung Oskar illfrisknande nämnda år. Tillgångarna uppgingo 2 till 739,107 kr., skulderna (till Stockholms) till 328,579 kr. I de fonden tillhöriga husen öfver 600 personer. Lägenheter om 1 rum och betinga en medelhyra af 229 kr. Fonden lyder er Stockholms stads fattigvårdsnämnd.

rbetarbostäder, för arbetsklassen afsedda bo-shus, uppförda af arbetsgifvare, af arbetar-ningar eller andra för ändamålet bildade associa-er, af offentliga myndigheter, af enskilda personer bolag i filantropiskt syfte eller på spekulation. många håll, särskildt i större städer med ut-lad fabriksindustri, är det mycket vanligt att tsklassens bostäder icke motsvara ens mycket lågt da kraf på sundhet, trefnad och utrymme, ett ållande som medför svåra sanitära, sedliga och ala vådor. Öfverbefolkning och trångboddhet — skärpta genom det fördärfliga "inneboende-emet"— förvandla äfven i och för sig drägliga äder till härdar för "bostadsnödens" olyckliga ler. Ännu skarpare framträda dessa, om, såsom händer, bostäderna äro illa inredda, uppförda trånga, ohälsosamma gator eller vettande in t gårdar med brist på luft och ljus. Stundom äro kvarter upptagna af olämpligt anordnade, tätt manpackade bostäder för personer af arbets-sen. I sådana "arbetarkvarter", hvarest sjuk-och död trifvas långt bättre än i de rikare stads-arna, uppväxer en vanlottad befolkning, som slut-n hämnar sig på samhällets vanvård, därigenom den själf på olika sätt blir en verklig samhälls-. Synnerligen vanligt är ock att bostäder för etare betinga pris, som ej stå i rimligt för-ande till deras beskaffenhet. En högst beaktans-l olägenhet är det vidare, om arbetaren nödgas sig bostad på alltför långt afstånd från arbets-sen. Stundom inträffar dessutom att icke ens gång på de uslaste till människoboning användbara fen finnes i tillräcklig mängd inom en rimlig om-s. Då inträder "bostadsbrist" i egentligaste ärkelse med alla dess sorgliga följder af nöd och ildning.

Sedan midten af 19:e årh. har bostadsfrågan allt-a erkänts vara ett af de viktigaste bland de sociala rsmål, som innefattas under benämningen ar-tarfrågan. Förvärfsförmåga, sparsamhet, terhet och sedlighet främjas, dödlighets- och sjuk-sprocenterna sjunka, när goda och billiga bostäder anträngа dyra och dåliga. Det finns knappt ra yttre faktorer, som i högre grad än en lycklig ing af bostadsfrågan bidraga till arbetsklassens ande i sanitärt, moraliskt, socialt och ekonomiskt seende.

Att i trots af insikten härom hittills icke mera ut-ats för "bostadsreformen", beror bl. a. på frågans nga tekniska och finansiella svårigheter och proble-s växlande natur i land med olika klimat och adsvanor samt i olika tätt bebyggda trakter. n vissa synpunkter är det mest eftersträfvansvärda let ett fritt liggande, af plantering eller trädgård gifvet hus, afsedt för en enda familj, vare sig samma förhyres eller är ett s. k. "eget-hem", till hvilket eganderätten förvärfvas genom afbetal-ningar. Denna anordning stöter dock ofta, helst just i de större städerna, på mycket svåra hinder. Men ur önskan att så mycket som möjligt närma sig detta mål har den ena af de bägge hufvudtyperna för nyare tidens arbetarbostäder framgått, näml. "pa-viljongs"- l. "cottage"-systemet med fristående en-våningshus, afsedda för 1—2 familjer. Dess motsats är det s. k. "kasern"- l. "block"-systemet. (Mellan dem båda stå flera typer, såsom "dubbelhus", "rad-hus" m. fl. sammanbyggda smärre hus.) Det först-nämnda systemet lämpar sig bäst i landtliga förstäder eller vid fabriker, belägna på landet eller i utkanten af stora städer. Blocksystemet blir ofta ett nödtvång i centrala stadsdelar, där marken är mycket dyrbar. På båda systemen måste ställas den fordran att läget skall vara sundt samt antalet rum äfvensom belysning och kubikutrymme (minimum af luftrymd för sofrum 15—20 kbm. för person) tillräckliga, något som svårligen vinnes utan en verksam bostadsin-spektion. Slutligen böra de yttre anordningarna vara tilltalande och kommunikationerna med arbets-platsen goda.

Boundary-street-området före regleringen.

Boundary-street-området efter regleringen.

I flera länder har *staten* på olika sätt ingripit till bostadsfrågans lösning. Särskildt finnas flerstädes lagbestämmelser, som gifva de lokala myndigheterna befogenhet att på egarens bekostnad reparera eller

genom expropriation undanrödja hälsovådliga bostäder, äfvensom att genom s. k. zon-expropriation (se d. o.) reglera hela områden. Så i Frankrike, Belgien, Sachsen och framför allt i England. Den äldsta engelska lagen, hvars upphofsman var lord Shaftesbury, förskrifver sig från 1851. Genom Torrens' och Cross' bekanta lagar (1868—75) lämnades åt lokalmyndigheterna rätt att rifva osunda byggnader och tillhålla egaren att där uppföra lämpliga arbetarbostäder eller ock att efter expropriation själfva uppföra sådana. Denna rätt har genom 1890 års lag ("Housing of the working classes' act") i vissa fall förvandlats till en skyldighet. Husrifningar med stöd af dess föreskrift ha i stor skala vidtagits, exempelvis i London, Birmingham och Liverpool. Särskildt i den förstnämnda staden ha stora, tätt bebyggda kvarter fullständigt omskapats, t. ex. Boundary-street-området (se illustr. sp. 1306). För öfrigt söker man i många olika länder, bl. a. i Sverige, att genom byggnads- och hälsovårdsstadga samt polisföreskrifter råda bot åtminstone för de allra svåraste missförhållandena. Äfven genom direkt understöd — vanligen i form af lån — har staten stundom sökt främja bostadsfrågans lösning. I England erhålla arbetarbostadsbolag lån mot billig ränta på 40 års amortering. Likaså på växlande villkor bl. a. i Belgien, Preussen, Finland, Danmark, Norge ("husleiefondens" lån åt kommuner). Mycket bekanta äro de med bidrag från Preussens bergverksförvaltning uppförda bostäder för arbetare i kolgrufvorna i Saarbrückens distrikt. I Sverige har "Egnahemskommittén" (1901) föreslagit statslåns utlämnande för förvärfvande af smärre egna-hem (se d. o.) på landet. För bostäder åt statens egne arbetare och betjänte, särskildt de vid järnvägarna anställde, ha stora summor anslagits bl. a. af Tyska riket samt flere af de enskilda tyska staterna, framför allt Preussen, som under de senare åren till detta ändamål användt öfver 31 mill. mark, hvaraf staten själf byggt för 20,8 mill. och återstoden utgått som lån till bostadsföreningar. Äfven svenska statens järnvägsstyrelse lämnar på flere håll bostäder åt sin betjäning (exempelvis i Göteborg i stora husblock). Slutligen förekommer i flere länder (England, Frankrike, Österrike m. fl.) skattelindring för smärre bostäder, särskildt arbetarbostäder.

Att *kommunerna* uppföra bostäder för vissa i deras egen tjänst anställda arbetare är åtminstone i de större städerna ganska vanligt. Stundom understöder kommunen äfven företag, som afse byggande af bostäder för den arbetande befolkningen i allmänhet. Detta sker under mycket växlande former, exempelvis genom egen byggnadsverksamhet, såsom i London, Glasgow, Birmingham, Strassburg, Kristiania; genom räntegaranti eller lån åt enskilda bolag, såsom i Lille, Florens, Kristiania, Stockholm, Göteborg; genom tecknande af andelar i bostadsbolag, såsom i Bruxelles, Jönköping; genom anläggning af gator, af vatten-, kloak- och gasledningar till områden, där arbetarbostäder skola uppföras, såsom i Liège och Göteborg (Annedal); genom upplåtande af tomt, antingen gratis, såsom i Florens, eller på förmånliga villkor, såsom i Frankfurt a. M., som lämnar billiga tomter under förbehåll att husen uthyras endast till barnrika familjer, och i Stockholm, där bl. a. billig byggnadsplats upplåtits för "Stockholms arbetarhem" (se nedan).

I fråga om *privata* åtgärder märkas i främs rummet bostadsföreningarna. Dessa ä af två slag: sådana, som endast lämna medlemmar lån, och sådana, som bygga själfva. Stundom ä de verkliga själfhjälpsföreningar, bildade af arbeta genom inbetalning af en viss afgift i veckan ell månaden för byggande af smärre hus, som småninge förvärfvas af den enskilde arbetaren; stundom i de mera karaktären af vanliga byggnadsbolag. Vida märkas filantropiska stiftelser och s. k. al männyttiga bolag med ingen eller begräns utdelning; åtgöranden af enskilda reformvänne liksom ock af arbetsgifvare, som uppfö arbetarbostäder antingen uteslutande i människ vänligt syfte eller därjämte i affärens intresse för a försäkra sig om en stam af kunniga, på platsen b fasta arbetare. Slutligen ha äfven spekulativ bolag icke utan framgång egnat sig åt arbeta bostadsreformen. — I det följande kan endast gör några korta antydningar om denna mångskiftand privata verksamhet i olika länder.

Hustyper från Bournville.
(Se sp. 1310.)

Bostadsföreningarnas, både låne- och byggnad föreningarnas, hemort är England, där dock de förra gruppen vunnit långt större utbredning (öfve 3,000 föreningar med mer än 600,000 medlemmar Såsom exempel på omfattande s. k. "building socie ties" må nämnas "The improved industrial dwelling Co.", som byggt 39 stora hus rymmande 31,00 pers., samt "The artizans', labourers' and gener dwellings Co.", som i London uppfört omk 5,000 smärre hus (cottages), där hvarje lägenh består af 2—4 rum. Äfven det i England enda för den allra fattigaste befolkningen afsedda "sing room"-systemet, där hela lägenheten utgöres af e

Rowton-house Rökrum.

Rowton-house. Tvättrum.

Rowton-house. Matsal.

Rowton-house. Läsrum.

Rowton-house Två sofrum.

rum, finnes företrädt särskildt i östra London. Minnesmärke af en enskild mans storartade frikostighet äro de s. k. ''Peabody buildings'', 24 husblock, inrymmande öfver 20,000 personer med en hyra, som i allmänhet är 25 % under den gängse och som utgör $^1/_5$ af hyresgästens inkomst. Chokladfabrikanten Cadbury, kväkare liksom Peabody, har i närheten af sina fabriker grundat ''trädgårdsstaden'' Bournville (2,500 inv., af hvilka icke fullt hälften äro firmans egne arbetare). Den unga anläggningen (från 1900) gör intrycket af att komma ganska nära idealet. Hvart och ett af de med badrum försedda prydliga husen (se illustr. sp. 1308) har en förgård med blommor. Bakom huset ligger frukt- och grönsaksträdgården. Allt är ordnadt före hyresgästens inflyttning. De breda gatorna äro planterade med träd. Gemensam park och andra öppna platser äro utlagda i stadsplanen. All utskänkning af starka drycker är förbjuden. Stiftelsen förvaltas af en särskild styrelse med uppgift bl. a. att äfven på andra håll söka främja anläggandet af trädgårdsstäder (se d. o.). — En i flera riktningar fruktbärande, världsbekant verksamhet till förbättrande af den fattigaste arbetsklassens bostäder började 1864 af miss Octavia Hill, som med understöd af förmögna personer, bl. a. Ruskin, inköpt bofälliga hus i Londons fattigare kvarter, låtit grundligt reparera dem och sedan för billigt pris uthyrt dem till arbetarfamiljer, som för att vänjas vid ordentlighet och omtänksamhet förbindas att punktligt hvarje vecka erlägga hyran till henne själf eller hennes medhjälparinnor. Äfven nya byggnader ha uppförts för samma ändamål, hvarjämte ett icke obetydligt antal husegare ställt sina hus till miss Hills förfogande eller till vice

City and suburban homes comp., New York: bolagets s. k. »mönsterhus» efter »block»-systemet.

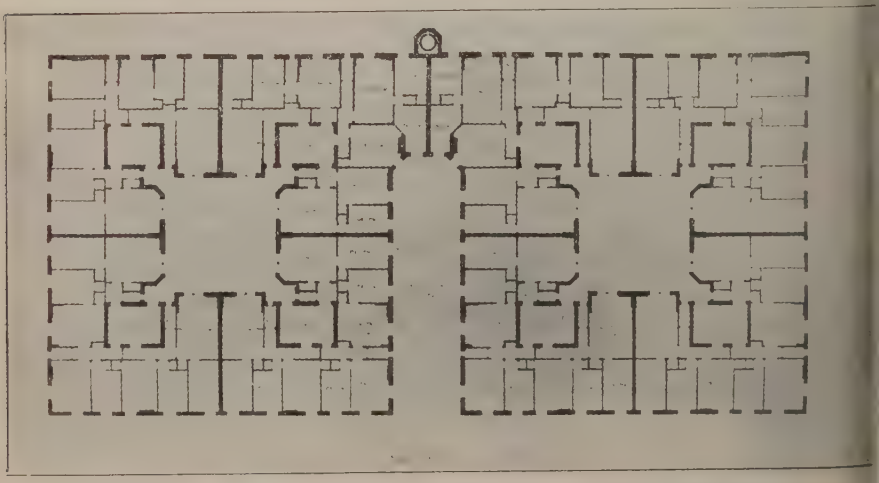

City and suburban homes comp., New York: plan af s. k. »mönsterhus».

·rdar använda kvinnor, som arbeta efter hennes ·an. Ännu ett steg har tagits af en annan känd ·antrop, miss Emma Cons, i det hon själf bosatt ; bland sina fattiga vänner i ett stort, för ändaılet uppfördt byggnadskomplex, Surrey lodge (i östra London), försedt med egen lekplats samt ffehus och matvaruhandel. Det här skildrade stemet har vunnit efterföljd på många håll äfven om England bl. a. i Stockholm (se nedan), i de agres bostäder i Leipzig samt i Johannesvereins i osden. — En intressant arbetarbostadstyp äro de er sin grundläggare uppkallade "Rowton-houses", tell för ogifta arbetare (se illustr. sp. 1309—10). göra intrycket af en engelsk klubblokal och innenta gemensamma matsalar, läsrum, bibliotek, rökm, tvättrum m. m. samt hyttliknande sofrum, enst om natten tillgängliga för hyresgästen — ett ång, som man, exempelvis, ansett sig böra undvika d Göteborgs, i viss mån liknande, ungkarlshotell r arbetare (se nedan). Sådana hotells betydelse l motarbetande af "inneboendesystemet" ligger i pen dag.

I Nord-Amerikas förenta stater ha ssa "Building and loan associations" nått sin största veckling. Redan enligt 1894 års statistiska underkning utgjorde de 5,838 med omkr. 1,7 mill. delare — däraf 300,000 kvinnliga — samt ett kapital något öfver 450 mill. dollars. I Filadelfia ensamt nas 600 bostadsföreningar, som förmedla upprande af små hus, hvilka på 10—12 år förvärfvas nom amortering. Betecknande är att i vissa af renta staterna andelar i bostadsföreningar genom g. äro tillförsäkrade frihet från utmätning. Bland ke-spekulativa bolag må här blott nämnas "City and burban homes comp." i New York. Under ledning den för sina jämförande studier på detta område römde f. d. professor E. R. Gould kan detta lag, framför allt i fråga om sina väldiga mönsterhus ter "block"-systemet ("tenement houses") i stadens ttigare kvarter anses i allt väsentligt motsvara den ciologiska vetenskapens och den nutida byggnadsknikens kraf. Hvarje lägenhet, om 2—4 rum, har rmt och kallt vatten, fasta tvättbunkar af porslin, ttenklosett, fri värme medels ångrörledning, talrör h ringledning från porthvalfvet, inredning för lysh kokgas m. m. Särskilda åtgärder äro vidtagna r dämpande af ljud mellan de olika lägenheterna h våningarna. Hissar finnas för paket och varor; ka och sopor tömmas i s. k. "dust-shoot", ledande l affallsrum, från hvilka de med lätthet afhämtas. källarvåningen stå fria bad, tvättstuga och ångrmda torkrum till hyresgästernas förfogande. yrorna, som upptagas enligt Octavia Hills system e ofvan), rätta sig efter de hyror, som gälla i ingliggande, allt annat än mönstergilla bostäder. olagets kapital är omkr. 6,4 mill. kr. Utdelningen r växlat mellan 2 och 3½ proc. Bland bostadsretag utförda af enskilda arbetsgifvare är det mest kanta "arbetarnas villastad", Pullman, en förstad l Chicago. Uppkallad efter grundläggaren, den k. "sofvagnskungen", är villastaden afsedd för n vid Pullmansbolagets verkstäder sysselsatta aran af omkr. 14,000 arbetare. Framtrollad på n flata, delvis sumpiga prärien, är den i fråga om tre anordningar en verklig mönsterstad, med parker, ar, öppna platser för lek och idrott, med skolor, bibliotek, teater, sparibank samt en storartad försäljningslokal, där bolaget, som eger det hela, under glastäckta arkader tillhandahåller arbetarna förnödenheter af snart sagdt alla slag, med undantag af starka drycker, som ej få försäljas till dess hyresgäster. Den "patriarkaliska" myndighet, som regerar den i det yttre så tilltalande staden, har dock på senare tider användts till skapande af tryckande band på arbetsaftalets frihet. — I Tyskland har såväl bland föreningar som arbetsgifvare ganska stort intresse för bostadsfrågan gjort sig gällande. I olikhet med flertalet engelska föreningar bygga de tyska i allmänhet själfva, vare sig afsikten är att förskaffa medlemmarna egna hem eller att uppföra hus till uthyrning. Berlins bostads- och sparförening har 30 hus, som anses mönstergilla, hvarjämte föreningen med sin egentliga verksamhet på många olika sätt utvecklat det kooperativa lifvet: konsumtionsförening, bibliotek, egen tidning o. s. v. Arbetarboningarna i Lindenau och Eustrich, förstäder till Leipzig, tillhöra bokhandlaren H. L. Meyers berömda stiftelse. De mer än 800 lägenheter, som uthyras, betinga olika pris; ingen hyresgäst får hyra bostad, hvars pris öfverstiger 1/7 af hans inkomst. Vidare må påpekas Wilhelmsruhe vid Köln samt slutligen de af en arbetsgifvare, Krupp, uppförda, omkr. 4,500 lägenheter för arbetarna vid de väldiga vapenfabrikerna i Essen. Af historiskt intresse är den af Dollfus redan 1853 anlagda "cité ouvrière" vid Mülhausen i (det då franska) Elsass, till hvilken anläggning Napoleon III lämnade bidrag. Byggnaderna uppfördes enligt Mülhausentypen, "husfyrkanten". Företaget, som verkat mycket genom föredömets makt, lär vara på väg att upplösas, enär det visat sig att dess arbetarhem gjorts till föremål för spekulation och samtliga öfvergått till andra egare. — I Frankrike har ett synnerligen beaktansvärdt uppslag gifvits genom den 1889 stiftade föreningen "Société française des habitations à bon marché", med syfte att genom skrifter, pristäflingar m. m. väcka intresset för bostadsfrågan. Bland mera uppmärksammade franska arbetar-

Från kolonien Altenhof i Essen. Hus för en familj.

Från färgverken i Höchst. Hus för en familj.

bostäder må nämnas de små tvåvåningshus, som sedan 1891 af "Société des immeubles de France" uppförts i Paris på höjderna bakom parken Buttes Chaumont. Till hvarje hus hör en trädgård. Samtliga husen köpas på långa afbetalningar. Goda bostäder efter blocksystemet finnas i närheten af Parc Monceaux. I Rouen och Lyon finnas liknande bostadskomplex. Särskildt i den senare staden har "Société lyonnaise" haft stor framgång i sitt dubbla mål att till billigt pris förse arbetaren med god bostad och att genom konkurrensen sänka hyrorna i grannskapet. De stora franska järnvägsbolagen uthyra bostäder åt sina arbetare och bereda dem stundom äfven tillfälle att förvärfva egna hem. — I Belgien lämnar "den allmänna sparoch ålderdomskassan" lån till bolag och bostadsföreningar, som å sin sida, äfven i förening med lifförsäkring, utlåna medel till arbetare för förvärfvande af egna hem. — Från Holland må framhållas den vid Delft belägna, af jäst- och spritfabrikanten J. C. van Marken anlagda, vackra Agneta-parken, som är ett aktiebolags egendom, så att arbetarenhyresgästen blir såsom aktieegare intressent i företaget. — Äfven i Schweiz, Italien och Österrike-Ungern har arbetarbostadsfrågan börjat omfattas med allt större intresse. — Ryssland är däremot allt framgent i stort sedt den ostörda "trångboddhetens" förlofvade land.

Af de skandinaviska länderna står Danmark främst, framför allt Köpenhamn. En vanlig typ är där låga, sammanbyggda "radhus" med förgård och gård, afsedda för egna hem. "Arbeidernes byggeforening", stiftad 1865 af arbetare vid Burmeister & Wains maskinfabrik, utöfvar en storartad verksamhet, som tjänat till förebild för flere liknande såväl i Danmark som i främmande länder, särskildt i Tyskland och äfven i Sverige Medlem betalar vid inskrifningen 2

Från »Arbeidernes byggeforening». Tre hus.

kr. och sedan 35 öre i veckan samt är i 10 år bunden vid föreningen. Husen utlottas, och vinnaren betalar årligen 6½ proc. af köpeskillingen samt blir efter 10 år egare. Föreningen räknade 1903 öfver 14 tusen medlemmar och hade i sju olika trakter af staden och dess omgifningar uppfört 1,225 hus till ett värde af 9,5 mill. kr. Vidare må nämnas "Lägeföreningens boliger", uppförda 1853—79, för omkr. 2,600 personer; det "Classenske fideikomis", från 1866, för 1,600 personer; föreningen för "Alderdomsfriboliger", hvars lägenheter uthyras mot en aftagande, efter 20 år upphörande hyra. — I Norge

stiftades redan 1851 "Selskabet til anskaffelse a arbeiderboliger i Kristiania". Det har uppfört fler stora fyravåningshus med lägenheter om ett rum oc kök. Detta sällskap har senare fått flere efterföljare Äfven i andra städer, såsom Bergen och Tönsberg har arbetarbostadsfrågan rönt uppmärksamhet.

I Sverige har *Göteborg* på detta område gåt i spetsen. Såsom representant för arbetarnas själf hjälp märkes den numera upplösta "Arbetarna byggnadsförening", som, stiftad efter köpenhamnsk

Ett s. k. landshöfdingehus i Göteborg.

mönster, byggt 24 s. k. "landshöfdingehus", två vånings trähus med jordvåning af tegel, hvilka efte utlottning och amortering tillfallit medlemmarna (För närvarande finnas i Göteborg öfver 30 smärr

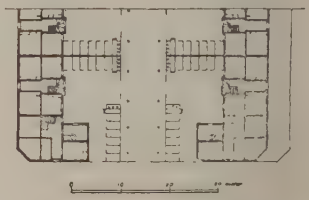

Plan af ett s. k. landshöfdingehus.

spekulativa byggnadsföreningar.) "Arbetarbostads aktiebolaget" (Annedal), bildadt 1872 på ansökan a O. Ekman och O. Dickson, har uppfört 89 hus, d flesta dubbelhus bestående af halfhus, skilda genor en brandmur. Till hvarje halfhus hör del i en rymlig

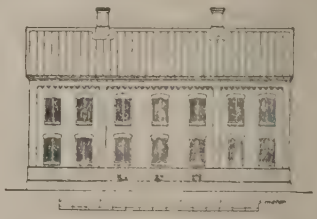

Hus från Robert Dicksons stiftelse.

planterad gård. Egaren måste under amorteringstide själf bebo minst en lägenhet i huset; det öfriga fl uthyras mot en af bolaget fastställd maximihyr Gator, kloak- och vattenledning ha bekostats staden. Den vackra anläggningens karaktär af land lig förstad har i viss mån försvunnit, därigenom a flera af de nye egarna, lockade af de ofantli stegrade tomtvärdena, så långt byggnadsstadga

Bostadshus för Stockholms stads arbetare.
Vid Kronobergsgatan.

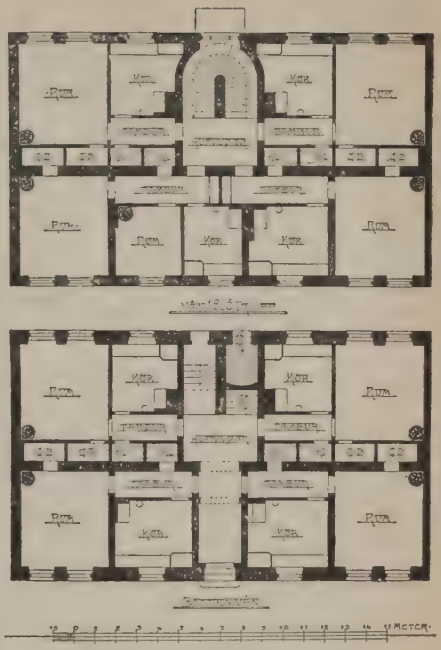

Plan af bostadshus för Stockholms stads arbetare.
Vid Västmannagatan.

Från bolaget S:t Erik i Stockholm.

För arbetare vid Uppsala ångkvarns aktiebolag.
(Byggnaden rekommenderad af yrkesinspektören.)

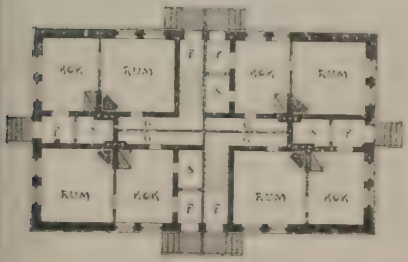

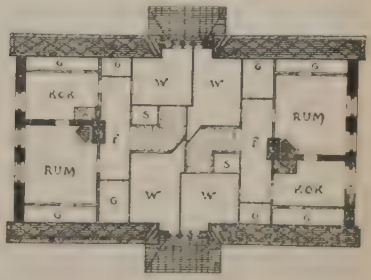

Plan af bostadshus för arbetare vid Uppsala ångkvarns aktiebolag.
Nedre våningen. Öfre våningen.

medger, på sina gårdar byggt stora hus. "Göteborgs sparbanks byggnadsfond" har uppfört 14 hus efter samma plan, men sedan upphört med sin verksamhet och tagit aktier i Arbetarbostadsaktiebolaget. 48 hus i olika delar af staden äro uppförda af "Robert Dicksons stiftelse", grundad genom ett legat på 330,000 kr. af 1858 aflidne grosshandlanden R. Dickson. Stiftelsen är ställd "under skydd af stadens röstberättigade invånare". Aktiebolaget "Labor" (1901) har inrättat ett "arbetarhotell" för omkr. 120 personer; pris pr dygn 30 öre. Flere arbetsgifvare ha uppfört hyreslägenheter för sina arbetare, exempelvis D. Carnegie & C:o 52 hus med 237 lägenheter; vidare Pripps bryggeri m. fl. — I *Stockholm* framkallade den på 1870-talet rådande bostadsbristen flera af arbetare grundade bostadsföreningar, hvilka i midten af 1880-talet egde 64 fastigheter till ett värde af nära 10 mill. kr. Rörelsen afstannade därefter snart nog, beroende bl. a. därpå att inbetalningarna voro för dryga och rådande lagstiftning olämplig. Bland byggnadsaktiebolag med begränsad utdelning märkas "Holmia", grundadt 1896, som uppfört 54 hus med tills. 523 eldstäder, de flesta tvåvånings radhus; "S:t Erik", stiftadt redan 1875, som uthyr 170 lägenheter; "Billiga bostäder", som från 1898 uppfört 5 envånings trähus för att lindra den svåraste bostadsnöden, samt "Stockholms

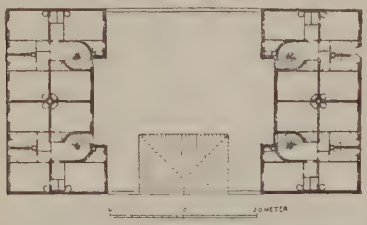

Stockholms arbetarhem. Plan af bostadshus.

arbetarhem", som för Sverige betecknar ett nytt uppslag i bostadsfrågan, enär där tillämpas Octavia Hills system (se ofvan). Efter att i London ha studerat miss Hills och miss Cons' arbetssätt öfvertog folkskollärarinnan Agnes Lagerstedt 1889 vicevärdskapet i 6 Stockholms stad tillhöriga äldre hus vid den mindre väl beryktade Nybergsgränd å Östermalm. Sedan hon där framgångsrikt tillämpat det hillska systemet, tog hon 1891 initiativ till bildande af ett byggnadsbolag, som på en välbelägen plats vid Sibyllegatan uppfört 5 bostadshus med tillhopa 140 lägenheter, tvätt- och badstugor samt samlingslokal. En stiftelse för liknande ändamål är den fond, som under benämningen "Vilhelm Govenii minne" 1903 donerades till Stockholms stad genom testamente af f. d. godsegaren V. Govenius (f. 1825, d. 1903) och hans maka och som vid bouppteckningen uppgick till 856,056 kr. 37 öre. Ett spekulativt byggnadsbolag, som sökt motsvara bostadsfrågans reformkraf, är "Manhem", som på Söder eger 24 femvåningshus med 986 eldstäder i väl inredda smålägenheter och enkelrum. För hyresbefolkningen, omkr. 2,800 personer, finnes poliklinik, kostnadsfri läkarevård, gudstjänstsal, badinrättning, arbetarhotell m. m. Äfven åtskilliga arbetsgifvare ha beredt bostäder åt sina arbetare, bl. a. Rörstrands porslinsfabrik och Bolinders mekaniska verkstad. I Stockholms omgifningar ha på senare åren uppvuxit åtskilliga mer eller mindre landtliga "villakolonier", där arbetare förvärfva egna hem: Hagalund, Hufvudsta, Dufbo m. fl. På sistnämnda plats, en verklig villakoloni, säljas tomterna af ett 1898 grundadt bolag, "Hem på landet", hvars vinst utöfver 6 proc. skall användas till kolonisternas fromma. Flere af dessa förstadssamhällen lida i hög grad af bristen på en i förväg fastställd regleringsplan, som bl. a. tryggar förhållandena i afseende på gator, aflopps- och vattenledning. Förslag om lagbestämmelser i detta syfte framlades för 1903 årsriksdag af E. Beckman, men afslogs af första kammaren. — Äfven i andra delar af landet, särskildt vid industriella verk på landsbygden, har bostads-

Arbetarbostad i Huskvarna.

reformen rönt uppmärksamhet. Huskvarna fabriksaktiebolag nära Jönköping såväl uthyr bostäder som lämnar tomt och lån för egna hem. De senare (f. n. 133) ligga dels på fri, dels på ofri grund; i senare fallet gäller upplåtelsen äfven för efterlefvande hustrus och barns lifstid. Delvis liknande åtgärder äro vidtagna af Höganäs stenkolsbolag; antalet egna hem uppgår vid Höganäs till 356, hvaraf 137 på fri

Egna-hem i Höganäs.

och 219 på ofri grund, upplåten på 50 år. I Limhamn har Skånska cementbolaget främjat uppblomstrande af ett på egna-hemssystemet grundadt betydande samhälle med närmare 7,000 invånare. Vidare märkas Sandvikens järnverk (Gäfleborgs län), som hyresfritt upplåtit omkr. 130 hus, Grängesbergsbolaget, som

ed sina grufvor i Dalarna uppfört ett större antal betarbostäder m. fl. En särdeles lämplig typ för betarbostad har uppförts af Uppsala ångkvarns tiebolag. Se illustr. sp. 1317—18.

Arbetarbostäder i Grängesberg.

Af stort intresse för bedömande af arbetarbostadsågan är en jämförelse af *hyrespriset* å olika orter ch i skilda länder. I Stockholm utgjorde enligt 902 års kommunala bostadsstatistiska undersökning iedelhyran för lägenheter om ett, två och tre um med kök resp. 246, 397 och 580 kr. Dessa siffror öna emellertid inflytande af det stora antalet underaltiga bostäder, som, till en del inrymda i stadens gna hus, säkerligen vid en ordentlig byggnadsispektion skulle utdömas. Enligt "Meddelanden", tgifna af kommerskollegiets afdelning för arbetstatistik (som från och med 1903 offentliggör en ortlöpande statistik öfver priset å de "bostadsategorier, som företrädesvis användas af arbetare"), ár, om de sämsta bostäderna frånskiljas, medelyran för nyssnämnda tre slag af lägenheter utgöra esp. 260, 441 och 637 kr. och motsvarande medelyra i Göteborg 211, 295 och 496 kr., Malmö 162, 44 och 358 kr., Norrköping 184, 319 och 480 kr. samt för ett rum och kök i Malmberget—Gällivare

Arbetarbostäder i Kiruna.

62 kr., Kiruna 303 kr.). Till jämförelse meddelas ågra uppgifter från en del städer i utlandet. Medelyran för ett rum och kök utgör i Manchester kr. 4—140, Lybeck 110, Gent 113, Liverpool 117, köpenhamn 120, Breslau 127, München 131, Magdeburg 137, Frankfurt a. M. 156, Kristiania 165, Dresden 183, Berlin 206. Medelhyran för två rum ch kök utgjorde 1897 i Manchester kr. 187—234, Liverpool 215, London i nyuppförda hus 269 (för tre rum och kök 363). Hyrorna ställa sig således högre i Stockholm än i någon af här angifna städer, ett förhållande, som torde få tillskrifvas bl. a. dåliga kommunikationer, dyra tomtpris, onödigt kostbart byggnadssätt och alltför mycket "dödt rum" i förhållande till husens kubikutrymme.

Såsom redan antydts, framgår af den i skilda länder vunna erfarenheten att ett af de väsentligaste hindren för bostadsreformen är de höga tomtprisen i de stora städerna och deras närmaste omgifningar. Genom snabba och billiga kommunikationer till kringliggande landsbygd kan detta missförhållande något motvägas. Ännu verksammare är att kommunen själf förvärfvar den mark, som behöfves för samhällets utveckling; detta dock naturligtvis endast under förutsättning af en socialt vidhjärtad kommunalpolitik med öppet öga för bostadsfrågans berättigade kraf. Att härvid, såsom redan blifvit antydt, själfva stadsplanens (se d. o.) beskaffenhet är af ingripande betydelse ligger i öppen dag. Det är dock i vanliga fall endast vid stadsutvidgningar eller nyanläggningar, som full hänsyn kan tagas till bostadsreformen. Vid sådana bör man, i stället för att göra stadsplanen likformig för hela området, särskildt i fråga om gatubredden, som i sin mån är bestämmande för husens höjd, införa olika föreskrifter för olika stadsdelar, för hufvud- och bigator, för gator, som äro uteslutande bostadsgator o. s. v. (Såsom ett mönster för den moderna lagstiftningen på detta fält må framhållas "Allmän byggnadsordning för konungariket Sachsen" af 1 juli 1900.) — För att äfven direkt hindra en onaturlig stegring af tomtprisen, framför allt i ännu obebyggda stadsdelar, har man särskildt i vissa af Österrike-Ungerns och Tysklands storstäder infört s. k. "graderad" byggnadsordning, som för längre mot utkanterna belägna kvarter meddela skärpta bestämmelser i fråga om lägenheternas luftrymd, ljus, maximiantalet bostäder i hvarje hus, byggnaders höjd och storlek m. m., men däremot lindrigare föreskrifter rörande murstyrka, våningshöjd, afloppsledningar m. m. Man har äfven mångenstädes tagit beskattningen till hjälp och, såsom i Tyskland, Frankrike, Belgien och Holland, åsatt köp af tomter på spekulation en s. k. "omsättningsskatt". I andra länder, såsom England och Förenta staterna, beskattas den s. k. "oförtjänta värdestegringen", som utan tomtegarens förtjänst uppstår blott genom ett samhälles utvidgning åt det håll, där hans egendom är belägen. Äfven förekommer särskildt "tomtskatt" för mark, som ligger obebyggd i spekulationssyfte. Då ju emellertid köpeskillingen för byggnadsplatsen äfven under gynnsamma omständigheter väsentligt bidrager att öka de kostnader, som försvåra uppförandet af bostäder åt mindre bemedlade, har lagstifningen slutligen, särskildt i Tyskland, beredt möjlighet att ersätta tomtköpet med en tryggad nyttjande-(arrende-)rätt, i väsentliga delar likställd med egande af fastighet, och som sålunda kan lagfaras, intecknas, säljas och gå i arf. Jfr Arfsbyggnadsrätt.

Erfarenheten gifver vid handen att bostadsreformen säkrast gått framåt, där det sociala intresset visserligen trängt det enskilda vinstbegäret i bakgrunden, men på samma gång klart fattat frågans ekonomiska karaktär. Om arbetarbostäder, som af själfhjälpsföreningar eller andra byggas för försäljning eller uthyrning, uppföras och förvaltas efter sunda

Arbetarhem vid Huskvarna.

ekonomiska grundsatser, äro de icke blott till gagn för samhället, utan blifva därjämte "självbärande" företag, som gifva skälig ränta å det i dem nedlagda kapitalet. Statistiken öfver kapitalbildning och kapitalplacering visar att på senare tid, från 1870, husbyggnader i stad jämte järnvägsanläggningar utgöra förnämsta kanalen för uppsugande af ledigt kapital. Behofvet af stora våningar är dock, som bekant, jämförelsevis obetydligt. Smålägenheterna bilda hufvudmassan af de till bostäder afsedda rummen. På samma gång kräfver, dess bättre, en högre "standard of life" allt större bostadsutrymme för familjer af arbetsklassen. Häraf torde den slutsatsen kunna dragas, att kapitalet på grund af förhållandenas egen natur måste vända sig till uppförande af husbyggnader med smärre lägenheter och således af nödtvång alltmera låna sig till genomförande af arbetarbostadsreformen (jfr Egna-hem). Se vidare Axel Raphael, "Bostadsfrågan" (1903), samt Gustav Sundbärg, "Sveriges land och folk" (1901), G. H. von Koch, "Social tidskrift" 1901—1903, E. R. L. Gould, "The housing of the working people" (Washington, 1895), och "Handwörterbuch der staatswissenschaften" (Jena 1898). E. BN.

(Vid illustreringen af art. Arbetarbostäder har redaktionen biträdts af redaktör G. H. von Koch.)

Arbetarbörs, af arbetarsyndikatens delegerade förvaltad byrå, som har till uppgift att anskaffa platser åt arbetare samt för bedömande af arbetsmarknaden upprätta arbetsstatistik. I Belgien inrättades 1880 en arbetarbörs i Liège, 1886 en annan i Bruxelles, den senare bestående af både arbetsgifvare och arbetstagare. Holland fick samma år en arbetarbörs i Amsterdam. I Frankrike inrättades 1887 i Paris en arbetarbörs på kommunens bekostnad. 1892 uppförde staden för densamma en storartad praktbyggnad, motsvarande hvad man på andra platser kallar Folkets hus med samlingssal, lokaler för syndikaten, sal för arbetslösa, där de kunna uppehålla sig från morgonen och till midnatt, bibliotek o. s. v. Platsanskaffningen spelar icke så stor roll, som ursprungliga afsikten torde varit. I ett fyrtiotal andra franska städer finnas liknande arbetarbörser. Sådana finnas äfven i de australiska staterna samt i ett par af Amerikas förenta stater (Ohio och Montana), där de understödjas af statsmedel (jfr Arbetsförmedling). E. BN.

Arbetarfrågan har till föremål arbetsklassens ställning hufvudsakligen i ekonomiskt, socialt och politiskt hänseende. Den benämnes äfven, om ock något oegentligt, den sociala frågan, emedan den utgör den ojämförligt viktigaste länken i kedjan af de sociala problemen. Med "arbetsklassen" plägar i detta sammanhang vanligen förstås "mot aflöning anställda arbetare i större industrier och näringar". Arbetarfrågan i modern mening afser närmast reformer i dessa arbetares lefnadsvillkor.

En detaljerad skildring af frågans läge inom olika länder afses icke med denna framställning; här gifves blott en konturteckning af den moderna arbetarfrågan såsom en för hela det civiliserade samhället gemensam social uppgift, inom hvilken enskildheterna, missförhållanden och reformkraf, växla i hög grad såväl i olika industrier och näringar som i olika länder, ja redan inom olika delar af samma land.

Att de sociala spörsmål, som sammanfattas under benämningen arbetarfrågan, mer än någonsin förr tilltvinga sig samhällets och den enskildes uppmärk-

mhet innebär ej med nödvändighet att arbetsklassens ällning i det stora hela försämrats. Orsaken ligger l i viss mån också däri, att nutidens ekonomiska, ttsliga och allmäntmänskliga ideal sättas högre förr. Onekligen är det dock alltjämt obestridliga h skriande missförhållanden, som utgöra den förmsta driffjädern för vår tids arbetarrörelser och m gifvit arbetarfrågan dess dominerande ställning. isserligen gör man sig skyldig till öfverdrift, om an förnekar, att 19:e århundradets, genom maskinaftens storartade användning framkallade, utveckng på industriens och näringslifvets område i många seenden gagnat arbetarna såsom en del af samhället dess helhet. Men på samma gång äro skuggsidorna, t hvad arbetsklassen beträffar, ovedersägliga. laskinernas dyrhet och den vid deras användning ndgängliga arbetsfördelningen, hvilken kräfver det mtidiga aflönandet af ett stort antal arbetare, ifva de stora arbetsgifvarna ett afgjordt försprång amför de mindre. De små gå under, verkstaden ndantränges af fabriken, kapitalet samlas på färre ander, icke sällan i stora aktiebolag "utan själ" h med föga känsla af ansvar i fråga om arbetaren h hans välfärd. Hela beröringen mellan arbetare h arbetsgifvare inskränkes alltmera till ett utbyte af aran arbete mot det för densamma betingade priset: rbetslönen, bestämd enligt lagen om tillgång och fterfrågan. En alltför riklig tillströmning af arbetare, synnerhet till vissa medelpunkter för industrien, edför arbetslönernas sjunkande. Fabrikanterna söka g, stundom blott af vinningslystnad, stundom för att ke gå under i konkurrensen, en ännu billigare arctskraft genom användande i stor utsträckning af vinnor och barn. Härtill kommer, att, å ena sidan, askinerna, i olikhet mot handkraften, aldrig tröttas, den andra att de kosta lika mycket i ränta antingen e äro i gång eller stå stilla. Fabrikanten frestas ärigenom att bereda sig ökad vinst genom att utcräcka den dagliga arbetstiden och genom att införa att- och söndagsarbete. De enskilde arbetarna, för raga att ensamma hålla sin vara, arbetet, uppe i ris äfvensom att i öfrigt värna sin ställning mot apitalets öfvermakt, söka att vinna detta mål genom ammanslutning. Yrkes- och fackföreningar samt ndra arbetarföreningar af olika slag organiseras i llt fastare former. Arbetsgifvarna å sin sida sluta ig också tillsamman för att tillvaratага sina intressen entemot de organiserade arbetarna. Köpare och äljare af varan arbete stå så emot hvarandra såsom lass mot klass. Så underhålles "klassmedvetandet" ch skärpes alltmera "klasskampen".

De förbittrade sammandrabbningar mellan arbetet ch kapitalet, som under denna klasskamp tagit sig ttryck i strejker, stängningar (*lockouts*) och bojottning, hafva mer än något annat bidragit att öppna gonen för arbetarfrågans ingripande betydelse för amhället i dess helhet. Deras vidtgående verkningar afva åskådligt lagt i dagen, att det här gäller något era än det i och för sig beaktansvärda spörsmålet m den enskilde arbetarens aflöning eller arbetsifvarens vinst. De hafva på ett kännbart sätt bevisat, tt arbetsaftalet, då det gäller ett större antal arbetare samfäldt, är något helt annat än en vanlig rivaträttslig öfverenskommelse. Tvenne af de stora kiljaktigheterna mellan "arbetsaftalet" och öfverenskommelser rörande köp och försäljning af andra varor estå däruti att arbetsköpet berör säljarens hela personlighet och att säljaren, arbetaren, utgör den ojämförligt talrikaste samhällsklassen. Om dessa tusenden eller millioner, som bilda "arbetarnas väldiga armé", vid försäljningen af sitt arbete lyckas endast att betinga sig en "hungerlön" eller, låt vara, en lön, som räcker till bröd för dagen, men som ej skänker arbetaren möjlighet att bereda sig någon trygghet mot följderna af sjukdom, olycksfall i arbetet och arbetslöshet, ingen möjlighet att uppfostra sina barn och att såsom familjefader och medborgare erhålla en skälig andel af "kulturlifvets" förmåner, så inträda förr eller senare förhållanden, hvilka utgöra en verklig samhällsfara. Arbetarfrågan är endast till namnet en klassfråga. Staten och samhället måste redan "till ädelt nödvärn" träda emellan för att skydda arbetaren i den ojämna kampen.

Denna samhällets plikt erkännes dock ej af alla. Alltefter olika ställning till frågan om statens, lagstiftningens och förvaltningens mellankomst i ofvannämnda syfte särskiljas tre olika strömningar: den individualistiska, som vill, att "staten skall göra intet", den socialistiska, som vill, att "staten skall göra allt", samt den socialreformatoriska, som går en medelväg mellan de båda socialpolitiska och socialekonomiska skolor, man plägat kännetecknа genom nyss anförda slagord, som dock naturligen icke få tagas alltför bokstafligt. Den förstnämnda af dessa tre skolor, äfven benämnd "Manchesterskolan", häfdar arbetsaftalets absoluta frihet i den öfvertygelse att arbetarfrågan bäst regleras genom arbetsgifvarnas eget välförstådda intresse — eller, såsom Spencer uttryckt det, den "välförstådda egoismen" —, konkurrensens obundenhet och den fria associationen. Statens uppgift i fråga om produktionen är här liksom på andra områden blott att "producera säkerhet utåt och inåt". De missförhållanden, som onekligen finnas, äro, påstår denna skola, frukten af snarare för liten än för mycken ekonomisk frihet. För att en förbättring skall vara arbetaren till sannskyldig nytta måste han *själf* hafva tillkämpat sig den. Endast den rena självhjälpens politik är till verklig fromma vid arbetarfrågans lösning. I sin dogmatiskt renläriga form torde denna riktning emellertid vara på god väg att alldeles dö ut. Dess öfverdrifter hafva bidragit att framkalla en motsatt uppfattning: socialismen. Då individualismen ej vill, att staten på det ekonomiska området skall lägga några som helst band på den enskildes frihet, vill socialismen väsentligen upphäfva denna frihet och göra staten till individernas förmyndare. Den "järnhårda lag", som, enligt dess åsikt, under den nu rådande produktionen håller arbetslönen nere vid gränsen för existensminimum och arbetaren i slafveri, kan brytas endast därigenom att staten både öfvertager produktionsmedlen och själf organiserar arbetet. Den tredje uppfattningen, den socialreformatoriska, gör front mot båda de här skildrade riktningarna. Gentemot socialismen häfdar den frihetens grundsats, men delar å andra sidan icke den individualistiska skuggrädslan för hvarje statens ingrepp i denna frihet. Den framhåller tvärtom att det finnes många hit hörande fall, där självhjälpen är alldeles otillräcklig och där samhället ovillkorligen bör ingripa till afhjälpande af rådande missförhållanden. Dess politik är samarbete mellan samhället, staten och de enskilde, såväl arbetsgifvare som arbetare. Dess lösen är: "självhjälp, samhällshjälp, statshjälp". Den

betonar, att arbetarfrågan icke gärna kan tänkas genom yttre åtgärder erhålla sin slutliga lösning. Proletariatet, fattigdomen och andra beklagansvärda sociala missförhållanden bero nämligen icke uteslutande på de mänskliga samhällsinrättningarna. Människonaturen kan icke utan vidare omskapas genom en ändrad produktionsordning. Oförnuft och ondska kunna icke helt enkelt genom nya samhällsformer bannlysas. Arbetarfrågan har också en etisk sida. Endast därigenom att den kristliga altruismen genomsyrar den enskildes lif såväl som samhällslifvet, kan utvecklingen närma sig målet, "det största mått af lycka för det största antalet".

Det är den industriella arbetarfrågan, som hittills ådragit sig den största uppmärksamheten och framför andra varit föremål för vetenskapens undersökningar och lagstiftningens ingripande. De missförhållanden, för hvilka man söker råda bot, beröra närmast arbetarens inkomster och utgifter samt hans ekonomiska framtidsutsikter, arbetets beskaffenhet, arbetstiden, bostadsfrågan och arbetarens personliga ställning till arbetsgifvaren.

I ögonen fallande är osäkerheten i arbetarens inkomst. Visserligen ligger det i den store fabrikantens intresse att ständigt sysselsätta det antal arbetare, som fordras för att hans dyrbara maskinerier och andra anläggningar icke skola ligga räntelösa. Men den moderna storindustrien är dock utsatt för ofta återkommande rubbningar, hvilka medföra afskedandet af talrika arbetareskaror. Orsakerna till dessa rubbningar äro exempelvis: öfverproduktion, ej blott af varor utan af — fabriker, kommunikationsmedlens utveckling, hvarigenom varor från andra orter med lätthet kastas in på marknaden, förändringar i tullpolitiken, modets växlingar, krig och krigsrykten, penningkriser o. s. v. Svårigheterna för arbetaren att under sådana tryckta tider förtjäna sitt dagliga bröd ökas därigenom att han i följd af den långt drifna arbetsfördelningen oftast är oskicklig att söka sig arbete inom något annat yrke. Det är emellertid ej nog med att arbetslönen är osäker, den är också ej sällan otillräcklig. Talet om "svältlöner" är blott alltför ofta fullt berättigadt. I de flesta industrigrenar finnes det en klass af arbetare, där, trots allt slit och släp, medellönen knappast räcker till för tillfredsställandet af lifvets oumbärligaste nödtorft, i alla händelser för den gifte arbetaren icke till familjens underhåll. I denna ställning befinna sig särskildt ofta s. k. "olärda" arbetare. Vidare måste mångenstädes kvinnor åtnöjas med löner, hvilkas upprörande knapphet betecknats med det brännmärkande namnet "utsvettning". Till ännu billigare pris fås barnarbetet, som, i de yrken, där de små med fördel kunna användas, ytterligare ökar konkurrensen på arbetsmarknaden och nedtrycker lönernas nivå. Synnerligen betänkligt är det, när fattigvården, om ock oafsiktligt, bidrager härtill genom att "supplera arbetslönen" och därigenom bereder arbetsgifvaren tillfälle att aflöna arbetare till underpris i förlitande på att fattighjälpen skall fylla hvad som brister i familjens underhåll. — Ett annat missförhållande i fråga om arbetarens inkomst, som vuxit i jämbredd med storindustriens utveckling, är svårigheten att med åren ernå en stegring i inkomster. Vanligen har arbetaren redan vid omkr. tjugofem års ålder nått den högsta arbetsförtjänst han kan påräkna. I forna tider, då handtverkerierna blomstrade, kunde ganska ofta en arbetare "bli sin egen", själf stiga till mästare. Inom storindustrien kan endast i ytterst sällsynta fall arbetaren svinga sig upp till ledare af ett självständigt företag; äfven förmannens eller verkmästarens platser äro synnerligen fåtaliga i förhållande till mängden af arbetare. Långt ifrån att kunna med åren hoppas på en förbättring i löneförmåner, har nutidens arbetare snarare att räkna på en försämring till följd af minskad arbetsförmåga och ett större antal sjukdagar om året. Att arbetslönens höjdpunkt inträder så tidigt befrämjar ingåendet af tidiga äktenskap. Men då arbetslönen ej stiger i samma mån, som barnantalet växer, blir den allt otillräckligare för familjens behof. För föräldrarna ligger då frestelsen nära att söka lindra nöden genom att i förtid, till men för barnens utveckling, använda deras arbetskraft; äfven tvingas icke sällan de små till bettleri, hvarjämte det i de stora städerna förekommer att äfven minderåriga flickor offras åt prostitutionen.

För låg arbetslön, för lång arbetstid är mångenstädes den dubbla börda, under hvilken arbetsklassen suckar. De menliga följderna af en för långt utsträckt arbetstid ligga i öppen dag. Arbetarens kraft utnötes i förtid, hans hälsa skadas, uppfyllandet af hans plikter såsom familjefader och medborgare omöjliggöres — att icke tala om att tillfälle beröfvas honom till vederkvickelse och andlig utveckling. Den enskilde arbetaren förnedras till "en lefvande arbetsmaskin", och ofta resa sig oöfverstigliga svårigheter för honom att i associationen med yrkeskamrater söka ett medel att förbättra sin ställning. Att det öfverdrifvet långa arbetet äfven öfvar ett försvagande inflytande på afkomman har erfarenheten ådagalagt. Synnerligen menligt inverkar äfven nattarbetet, som dessutom lämnar en sämre arbetsprodukt, ökar antalet olycksfall samt främjar dryckenskap och osedlighet. Vanligast förekommer också numera i de flesta länder nattarbete — utom såsom öfvertidsarbete vid tillfällig brådska i fabrikationen — endast där, hvarest det af tekniska grunder är omöjligt att afbryta arbetet, exempelvis i verk, som gå vid s. k. ständig eld, samt i vissa kemiska fabrikationer. Dock händer det alltjämt att arbetsgifvare drifva nattarbete endast för att de dyrbara maskinerna icke skola ligga obegagnade, och det uppgifves att på vissa håll nattarbete i sådant syfte ökats, sedan många fabriker börjat att själfva till husbehof frambringa elektriskt ljus och därigenom större lätthet vunnits att förvandla natt till dag.

Äfven genom att nödig söndagshvila beröfvas arbetaren brytes mot en af hygienens första fordringar. Denna regelbundet återkommande ledighet från arbetet är äfven af nöden för att arbetaren skall kunna egna tillräcklig tid åt sin familj samt åt de religiösa och intellektuella behofvens tillfredsställande.

Svåra missförhållanden kunna slutligen härröra från själfva arbetets beskaffenhet. "Arbetets martyrer" och "arbetets invalider" i alla länder äro därom lefvande vittnesbörd. Det bearbetade materialet är ofta källa till hälsovådliga, mer eller mindre förstörande yrkessjukdomar, antingen genom stark afdamning (stenhuggerier, metallsliperier, bomulls- och ylle-stoft i textilindustrien) eller genom utveckling af giftiga be-

dsdelar (exempelvis vid bearbetning af fosfor, kvicksilfver). Äfven ytterliga växlingar i temturen eller stor fuktighet i den inandade luften na vara farliga för hälsan. Arbetslokanas dåliga beskaffenhet ökar dessutom ofta i grad farorna för yrkessjukdomar. Äfven där i gt gynnsamma förhållanden råda, medför emelrd redan ett ensidigt bibehållande af samma opsställning under hela arbetstiden i längden mycket skadligt inflytande, framför allt om därmed förenade ansträngning af samma muskler och åtligt stillasittande eller stående. Särskildt ärfligt är fabriksarbetet för barn i en alltför ri ålder äfvensom för kvinnor under framskridet randeskap eller kort efter en barnsäng. I samma t, som maskinernas antal inom de olika yrkesnarna ökas, växer också faran för lif och lem m olycksfall. Virrvarret af svänghjul, ghjul, axlar och remmar, som drifvas under bedöfvande larm, är dubbelt farligt för arbetaren, vanan eller tröttheten försloat honom, så att åsidosätter nödig försiktighet. Också har det t sig att denna fara växer mot slutet af veckan, arbetaren är uttröttad.

af synnerligen stor betydelse både ur sanitär och lig synpunkt är beskaffenheten af den bostad, arbetaren vänder åter efter dagens mödor. Framallt gäller detta, ifall han är gift, och bostaden des skall tjäna till hem åt en familj. Om cellen amhällskroppen, familjen, icke redan genom sitt e omhölje, bostaden, är till viss grad skyddad n skadliga inflytanden, medför detta svåra följder samhället i dess helhet. På senare tider hafva ande upplysning och humanitet i någon mån grat den rådande likgiltigheten med afseende arbetarens bostadsfråga (se Arbetarbostär). Men ännu härska, särskildt i vissa stora der, hart när otroliga missförhållanden. Där er man alltjämt arbetares s. k. "hem" i mörka larvåningar och i låga, trånga vindsrum. Under ostadsbrist" användas de uslaste skjul och kyffen i människoboningar. Icke sällan lockas arbetare en jämförelsevis lindrig hyra att flytta in i de u af fukt drypande lägenheterna i en ny byggnad. ett och samma rum bo ofta äldre och yngre, a och ogifta medlemmar af familjen. I många upptager man i bostaden, för att erhålla ett rag till hyran, s. k. "logerare" eller "innende", hvilka med sina sängplatser ytterligare räkta på den knappa golfytan och luftutrymmet. ika hemska faror en sådan sammanlefnad innebär såväl hälsan som sedligheten behöfver knappt ekas. Bostädernas förbättrande erkännes också nera såsom en bland arbetsklassens mest berätade fordringar.

En undersökning af förhållandet mellan arbetssens inkomster och utgifter bekräftar sangen af ordspråket: "Det är dyrt att vara fattig". förnämsta utgiftsposterna gälla bostad, föda, kläder, och värme. Redan i afseende på bostaden gör arbetarens ogynnsamma ställning märkbar. Hyran vanligen proportionsvis högre än i bättre lägender, utan att hyresvärden ens kan rättvisligen besta skillnaden som skälig riskpremie för högre reationskostnader eller för större osäkerhet i afseende hyresbeloppets utfående. Vidare nödgas arbetaren ast göra inköp af sina lifsförnödenheter i små kvantiteter och i mindre affärer, där han för sämre varor får betala lika höga pris som för fullgoda. En bidragande orsak härtill är den utsträckta konsumtionskredit, som dessa affärer använda såsom lockmedel för vidgande af sin kundkrets och som blir ett slags nödvändighet, i de fall, då arbetslönerna utbetalas med alltför långa mellantider. Synnerligen svåra missförhållanden hafva äfven mångenstädes yppat sig, där arbetsgifvaren själf öppnat salubodar för sina arbetare. Ofta har arbetaren under hot om afsked eller trakasserier tvungits att i dessa bodar köpa dåliga varor eller har han i stället för kontant arbetslön måst åtnöja sig med varor, hvilka sedan beräknats till oskäligt högt pris. Detta missbruk har i vissa länder bedrifvits så ohöljdt och så allmänt, att lagstiftningen där utfärdat förbud för det s. k. "truck-systemet" i sin helhet. — I detta sammanhang må slutligen påpekas den öfverdrifna förbrukningen af spirituösa drycker, som för med sig de bedrövligaste följder i både ekonomiskt och moraliskt hänseende.

De åtgärder, som kunna vidtagas för en reform i här skildrade missförhållanden, äro naturligen af mångahanda och växlande slag. De kunna delas i offentliga och privata. — Främst bland de förra står upprättandet af en omfattande och mångsidig arbetsstatistik. Utan en sådan statistik, som i siffrornas språk framlägger en bild af arbetsklassens ekonomiska och sociala läge, trefvar hela den social-reformatoriska rörelsen i mörkret. Också har man sedan slutet af 1860-talet i ett stort antal länder, bl. a. i Sverige 1903, för samlande och publicerande af en sådan statistik inrättat särskilda ämbetsverk eller arbetsstatistiska byråer.

Första villkoret för att arbetaren skall kunna mot kapitalets öfvermakt med framgång begagna "själfhjälpens" vapen är att samhällets lagar erkänna föreningsrätten (jfr Koalition). I allmänhet har man väl aldrig sett något samhällsvådligt kränkande af tredje mans rätt däri att den enskilde arbetaren begagnar alla lagliga medel för att förbättra sina lönevillkor, vinna inskränkning i en obilligt lång arbetstid m. m. Det förefaller då självklart, att han för samma ändamål borde ega rätt att associera sig med andra. Det är dock först i förra århundradet, mellan 1820 och 1870, som den moderna sammanslutningen i yrkes- eller fackföreningar vunnit lagens fulla erkännande. Denna rätt till sammanslutning innebär särskildt äfven rätt till s. k. strejk, så snart de strejkande icke kränka annans rätt eller bryta ingånget aftal. Därmed sammanhänger äfven rätt till gemensam öfverenskommelse att icke taga arbete hos vissa arbetsgifvare och att icke göra uppköp i affärer, med hvilkas innehafvare arbetarna ligga i tvist. För att emellertid vid arbetskonflikter af här antydda art skydda den enskildes frihet ej blott mot yttre våld, utan äfven mot vissa andra påtryckningar vare sig från arbetare eller arbetsgifvare har man på flere håll antagit mer eller mindre långt gående lagar mot "hot och skrämsel" (intimidation).

Åt denna arbetsklassens själfhjälp på associationens grund måste i allmänhet öfverlämnas inverkan på den del af arbetsaftalet, som afser uppgörelse rörande arbetslönen. Man har helt och hållet öfvergifvit forna tiders fastställande af arbetslönen genom lagar och lönetaxor. Däremot har kraftet på lagstiftningens

mellankomst till modifierande af arbetsaftalets frihet och arbetarens skyddande ganska alimänt och jämförelsevis tidigt vunnit erkännande i afseende på arbetssätt, arbetstid m. m. åtminstone i fråga om minderåriga arbetare och kvinnor. Båda dessa klasser äro oftast ur stånd att genom associationsrättens begagnande själfva värna sina intressen och ha därför mångenstädes gjorts till offer för ett utsugningssystem, som kunnat brytas endast genom lagstiftningens ingripande. England var det första land, där lagen inskred till barnens skyddande, och därmed lades första grundstenen till vår tids arbetarlagstiftning. Småningom har i ett flertal länder bestämts en lägsta åldersgräns, 10—12 år, under hvilken intet barn får användas i fabriksarbete, hvarjämte särskilda föreskrifter meddelats rörande arbetsdagens längd, nattarbete, sysselsättning under jord m. m. såväl för barn i egentlig mening som för yngre personer i åldern mellan 14 och 18 år. Införande i några länder af lagstadgadt skydd för kvinnor äfven öfver 18 år har skett dels af hänsyn till deras fysik och deras moral, dels af omtanke om kommande generationer. Fabriksarbetet har befunnits särskildt ohälsosamt för yngre kvinnor äfvensom för kvinnor under hafvandeskap och efter förlossning; arbete under jord samt vissa sysselsättningar, där män och kvinnor arbeta utan uppsikt i samma rum, hafva visat sig innebära vådor för sedligheten. England har gått i spetsen äfven för denna lagstiftning (jfr Fabrikslagstiftning och Yrkesinspektion).

Mindre enig har hittills lagstiftningen visat sig i fråga om vuxna manliga arbetares skyddande mot det hälsovådliga inflytandet af en alltför lång arbetstid, af nattarbete och af brist på söndagshvila. Emellertid hafva just de länder, "som kunna sägas framför andra häfda den personliga friheten", nämligen England, Schweiz och Nord-Amerikas förenta stater, här gått i spetsen. För öfrigt hafva arbetarna själfva på senare tider allestädes vunnit en allt klarare insikt i de fördärfliga följderna af en alltför lång arbetstid. Knappast någon del af arbetarfrågan framstår numera för dem själfva i högre grad såsom en arbetsklassens lifsfråga. På några håll, särskildt i England, har man genom ett starkt föreningsväsende lyckats utan statens mellankomst genomföra betydande reformer; men den öfvertygelsen mognar dock alltmer att äfven i fråga om arbetstiden arbetaren behöfver samhällets skydd. Önskningar om lagstiftningens ingripande hafva också framställts vid de internationella arbetarkongresserna. Visserligen lär arbetstiden icke kunna utan vidare sättas lika lång för alla yrken och näringar. Den måste inom vissa gränser göras beroende af arbetets art, den grad af ansträngning det kräfver, dess mer eller mindre hälsovådliga natur, klimatiska förhållanden, lokalens beskaffenhet, arbetarens ålder, kön och kroppskonstitution. Men att det verkligen i fråga om fabriks- och därmed jämförligt arbete låtit sig göra att genom lagens mellankomst bereda arbetaren åtminstone något skydd mot en öfverdrifvet lång arbetstid, framgår däraf att i några stater lagstadgad normal- l. maximalarbetsdag faktiskt är införd. Så i vissa af nordamerikanska unionens stater, i Schweiz samt till och med i Österrike (den s. k. "elfvatimmarsdagen") och i Ryssland (11½ t.). "Åtta timmars dagen" såsom normalarbetsdag är lagstadgad bl. a. för alla af reg ringen i Förenta staterna sysselsatta arbetare, liks ock för allt slags industriellt arbete i flere af enskilda staterna inom unionen (jfr Norma arbetsdag). I fråga om nattarbete Schweiz det enda land, som uttryckligen i förbjudit detsamma, utom i vissa undantagsfa I England är nattarbete genom arbetarnas ég organisationer inskränkt till det oundgängligas I Schweiz och delvis i Österrike är likale söndagsarbete förbjudet ur arbetarskydd synpunkt; i flere andra länder är det inskrän genom allmän lag eller särskilda polisföreskrift I Sverige förbjuder strafflagens 7:e kap. ("Om re gionsbrott") i allmänhet såsom sabbatsbrott arbe på sön- och högtidsdagar mellan kl. 6 på morgon och 7 på aftonen. Starka röster höjas numera fr skilda läger i olika länder med den fordran att lag skall i fråga om oundgängligt natt- och söndagsarbe föreskrifva arbetarnas indelning i olika arbetsl eller skift, så att ledighet och nödig hvila tillfö säkras dem.

För att arbetaren i fråga om arbetstid, raste nattarbete, aflöningstider, söndagshvila samt or ningsregler vid arbetet skall klart och oomtvistel veta både rättigheter och skyldigheter är det af st vikt att en skriftligt uppsatt arbetsordnin (verkstadsreglemente) finnes. Men för denna ej skall förvandlas till ett i arbetsgifvare intresse utfärdadt privat polisreglemente har la stiftningen bl. a. i Schweiz och Österrike, liks delvis i Tyskland, utfärdat föreskrifter huru sådan arbetsordningar skola uppsättas.

Långt djupare ingriper dock den nyare lagsti ningen i arbetsgifvarens fria självbestämningsr genom föreskrifter till skydd mot yrkessjudomar äfvensom mot annan yrkesfara (Fabrikslagstiftning). För att öfverva efterlydnaden af de härom i flere länder, äfven Sveri (1889), gifna bestämmelser samt tillse utförandet de inom skilda yrken i hög grad växlande och mår sidiga åtgärder, som kräfvas i tillämpningen, h man efter Englands föredöme flerstädes inrät fabriks- l. yrkesinspektion.

Hvarken skyddsåtgärder eller yrkesinspektion kun emellertid helt förekomma, att oförvållade olyck fall tima under arbetet. Ganska allmä erkännes det såsom en af statens social-politiska up gifter att genom särskild lagstiftning bereda arbetar och hans familj ersättning för den skada olycksfal vållat och att göra detta genom en lättare procedu och i större omfattning än allmänna privaträttsli anspråk på skadestånd innebära. I flere länder h man därför stiftat särskilda lagar om "yrkesansv righet". Svårigheter och tvister vid dessas tillän ning hafva framkallat behofvet af yrkesansvar hetens ersättande med olycksfallsförsä ring. Tankarna synas ännu delade huruvida såd försäkring bör grundas på frivillighet eller åläg genom tvång. I Tyskland och Österrike är tvån principen med framgång genomförd, och staten h där inklädt sig såväl kontrollen som ansvaret för h olycksfallsförsäkringen. I Sverige har regeringen två olika tillfällen, 1890 och 1891, framlagt k. p position om obligatorisk olycksfallsförsäkring, de utan att vinna riksdagens bifall. Samma öde drabba vid 1895 års riksdag regeringens förslag om

ende försäkring för beredande af pension vid ktig oförmåga till arbete. Däremot har genom af 1901 om "ersättning till följd af olycksfall i tet" införts frivillig försäkring i en för ändamålet ättad riksförsäkringsanstalt.

f ännu större betydelse än olycksfallsförsäkringen betsklassens tryggande mot följderna af sjukdom. ksfallen träffa ett mindre antal arbetare; endast fåtal undgår sjukdomens hemsökelser. För att ga sig mot de ekonomiska svårigheter, som följa kdomens spår, hafva arbetarna ända sedan äldre upprättat sjuklådor eller sjukkassor. På flera (bl. a. i Sverige) har staten tillförsäkrat vissa för- er åt de sjukkassor, som frivilligt underkasta n lindrig kontroll. I Tyskland och Österrike är mot obligatorisk sjukförsäkring d. Tyskland har äfven såsom en af hörnstenarna n storartade socialpolitiska lagstiftningsbyggnad t stadganden om obligatorisk invaliditets- därmed förbunden ålderdomsförsäkring. gland och Frankrike går man en annan väg och r genom beviljande af vissa förmåner förmå ar- rna att på frivillighetens väg ålderdomsförsäkra i anstalter, som staten i sådant syfte inrättat.

ör att trygga själfva arbetsaftalet mot sådana kningar af privat natur, hvilka kunna behandlas ast inför rätta, men för hvilka rättskipningens liga former äro alltför tunga, har man flerstädes rättat särskilda yrkesdomstolar med upp- att slita tvister rörande arbetsaftalet (se Fa- iksdomstolar). Af lika stor, om icke större, delse är det emellertid att statsmakterna främja ttandet af förlikningns- och skiljemänder, hvilka ofta visat sig vara ett verksamt till afvändande af det industriella krigets för- ande utbrott och anlitandet af strejkens och gningens tveeggade vapen.

tt bland den industriella arbetarfrågans allra vik- ste problem är bostadsfrågan. Statens t härvidlag är närmast dels att genom lag hindra nda bostäders användning till människoboningar, att i fråga om tätare bebyggda samhällen af a slag särskildt vid stadsutvidgningar eller ny- ggningar fastställa regleringsplaner, som taga syn till bostadsreformens kraf; slutligen ock att m arbetsgifvare gå i spetsen med hänsyn till anke om sina egna arbetares bostadsförhållanden. rigt torde i stort sedt det allmännas åtgöranden stadsfrågan framför allt få anses som kommunens , vare sig genom omedelbara åtgärder eller genom erstödjande af privata företag.

tt annat område, där både ekonomisk klokhet socialt medborgerlig plikt bjuda kommunen att ripa, är beredandet af möjlighet för arbetaren att om arbetarinstitut, fortsättnings- och yrkesskolor, bibliotek, läsestugor och liknande folkbild- ngsanstalter erhålla fortsatt utbildning ut- r den, som skänkes af folkskolan. Synnerligen igt är det ock att genom hushålls- och kokskolor älle beredes för unga flickor af arbetsklassen att ålla utbildning i huslig ekonomi. Här må äfven nas kommunens plikt att ej blott i lyckligare ade stadsdelar, utan framför allt just i dem, som t befolkas af arbetsklassen, sörja för anläggandet ffentliga parker och trädgårdar äfvensom folkbad t lek- och gymnastikplatser för barn och vuxna. l de kommunala uppgifter, som stå i omedelbart samband med arbetarfrågan, måste slutligen äfven räknas en reform af den offentliga fattigvården, hvars förödmjukande understöd endast långsamt undantränges af försäkringsidén. För närvarande gör fattigvården knappast skäl för sitt namn: fattig*vård*. Understöden lämnas alltför ofta utan den individualisering och den noggranna undersökning af den hjälpsökandes verkliga behof, som äro den enda borgen för att understödet icke skall stjälpa i stället för att hjälpa.

Till dessa åtgärder från det allmännas sida sluter sig en rik mångfald privata sträfvanden. Främst bland dem står det storartade reformarbete, som utföres genom arbetarnas själfhjälp på associationens grund. Yrkes- eller fackföreningarna, som närmast torde få anses hafva till mål arbetslönernas höjande, hafva därjämte till uppgift att i fråga om andra delar af arbetsaftalet, såsom arbetstid och arbetssätt, bevaka arbetarens intresse. Jämsides med sträfvandet att höja hans inkomster söka de äfven att så vidt möjligt säkerställa honom mot inkomsternas utsinande, och därvid understödjas de af en mängd arbetarföreningar och hjälpkassor af olika slag. Till reglerandet af tillgång och efterfrågan på arbetsmarknaden har man sökt bidraga genom anstalter för arbetsförmedling af flera olika slag. I jämbredd med åtgärder för arbetslönens höjande har man äfven sökt öka dess köpkraft medelst sänkande af priset på de varor, som af arbetaren förbrukas. Detta är syftet med de s. k. konsumtionsföreningarna, hvilka haft en lysande framgång bl. a. i sin egentliga hemort, England, men i Sverige icke ännu vunnit den utsträckning de förtjäna. En liknande tanke har äfven föranledt bildandet af bostadsföreningar, hvilka dock kunna åstadkomma en förbättring i bostadsförhållandena endast för jämförelsevis lyckligt lottade arbetare. Slutligen hafva försök gjorts att bilda produktionsföreningar, bestående utesslutande af arbetare. Hittills har dock produktionsföreningarnas verksamhet, äfven om den pekar i rätt riktning, icke kunnat ingifva förhoppningar om en genom dem framkallad nära förestående reform af den kapitalistiska produktionen. Mera framgångsrikt anses de s. k. arbetar-aktiebolagen på några orter hafva verkat för "industriens demokratisering". De fördelar dessa bolag, där flertalet aktier innehafves af arbetare, ur socialekonomisk synpunkt medföra äro dock uppenbarligen af en helt annan natur än de, som äro förbundna med produktionsföreningar i egentlig mening.

Till dessa ur arbetarnas eget initiativ framsprungna åtgärder sluta sig anordningar från arbetsgifvarnas sida. Vissa bland dessa åtgöranden äro till oomtvistlig fördel för arbetarna, t. ex. reformer i fråga om aflöningssättet samt inrättandet af läsrum, bibliotek, bad och gymnastiksalar m. fl. anstalter för arbetarens intellektuella och religiösa bildning eller hans kroppsliga och andliga vederkvickelse. Af mera tvifvelaktigt värde för arbetaren äro däremot sådana åtgärder, genom hvilka han faktiskt ställes i ökadt beroende af arbetsgifvaren. Dit höra de af arbetsgifvaren understödda "fabrikskassor", sjukkassor och pensionsinrättningar, där arbetaren går förlustig frukten af sina inbetalningar, i händelse han lämnar sin plats. Det s. k. trucksystemets användning till vapen mot arbetaren har

redan påpekats. Äfven en i och för sig så förträfflig sak som tillhandahållandet för moderat pris af goda arbetarbostäder har vid förefallande stridigheter och med dem förbunden arbetsinställelse stundom visat sig afgjordt försvaga arbetarens ställning, emedan han löper risken att omedelbart vräkas från sin bostad.

En ofta hörd invändning mot socialekonomiska reformer inom arbetarfrågans område är att industrien i det enskilda landet till följd af konkurrensen med utlandet icke kan bära de med sådana reformer förenade kostnader eller inskränkningar i fråga om arbetstid m. m. Såväl från de organiserade arbetarnas som från staternas sida hafva därför förslag väckts att i alla händelser den egentliga s. k. arbetarskyddslagstiftningen skulle genom särskilda öfverenskommelser erhålla en internationell karaktär.

Arbetarfrågan berör, såsom redan är nämndt, arbetarens ställning ej blott i socialt och ekonomiskt, utan äfven i politiskt hänseende. Arbetaren eger ett alldeles särskildt skäl för sin fordran på fritt och självständigt deltagande i valet af nationens representanter just däruti att arbetarfrågan alltmer allmänt erkännes vara nutidens viktigaste politiska fråga. Härtill kommer, att arbetarna, såsom de ekonomiskt svagare, mer än andra samhällsklasser röna inflytande af det system för skattelagstiftningen, som göres rådande. Också uppställa "arbetarprogrammen" vanligen ganska bestämda fordringar i fråga om vissa delar af denna lagstiftning, såsom om förhållandet mellan direkt och indirekt skatt, om tullagstiftningen, om progressiv (degressiv) beskattning, om arfsskatt, om tyngre skattläggning af inkomst från kapital än från arbete m. m. I de länder, där den politiska rösträtten är beroende af viss inkomst och en betydande del af arbetsklassen står "under strecket", gå nutidens arbetarrörelser särskildt ut därpå att vidga kretsen af de arbetare, hvilka tillerkännas fulla medborgerliga rättigheter. Där åter allmän rösträtt redan är införd, uppställes den fordran att tillfälle gifves arbetarna till rösträttens fria utöfvande, dels genom valens förläggande till lämpliga dagar och tider, dels genom valhandlingens lagfästa sekretess och tryggande mot hvarje påtryckning utifrån.

Jordbruksarbetarfrågan är såväl af vetenskapen som framför allt af den socialpolitiska lagstiftningen vida mindre uppmärksammad än den industriella arbetarfrågan. Till en del torde detta hafva sin grund däri att de på landsbygden rådande missförhållandena icke framträdt i lika akut form. Det kan knappast bestridas, att huru sträfsamt och hårdt lifvet än må vara bland jordbrukets arbetarklass, dock vissa omständigheter gifva åt detsamma en mindre tröstlös prägel än den nöd, som stämplar de allra fattigaste invånarna i ett fabriksamhälles hopgyttrade arbetarkvarter. Själfva jordbruksarbetet är i och för sig vanligen en källa till mera tillfredsställelse än fabriksarbetet: det erbjuder större omväxling, det medför icke den minutiösa arbetsfördelning, som vid maskinarbetet slappar genom sin ängsliga enformighet och försvagar fysiken genom att dag ut och dag in tvinga till samma kroppsställning, och trots klimatiska olägenheter är det jämförelsevis hälsosamt, emedan det till stor del försiggår i det fria och i naturens sköte. För öfrigt kan man säga, att på landsbygden arbetarfrågan i modern mening finnes främst där, hvarest jorden är i händerna på större egare, som sysselsätta ett m betydande antal daglönare eller statfolk, utan dessa hafva utsikt att kunna själfva förvärfva sig egen torfva eller ens på drägliga villkor öfvert arrende af ett mindre, men för deras behof t räckligt jordområde. Att särskildt bland dessa el med dem likställda klasser af jordbruksarbetare flere länder eller landsdelar svåra missförhållanc råda med hänsyn till aflöning, arbetssätt, arbetst bostäder m. m. låter sig ej förneka. — Såsom åtgäre af särskild vikt för arbetarfrågan på landet framhållas betydelsen af goda arrendelage hvilka särskildt trygga de mindre arrendatorer ställning, samt en lagstiftning rörande jor styckning och förvärf af egna hem, hvill underlättar tillfällen för så många som möjligt jordbruksarbetarnas klass att själfva i smått bli jordegare, ett önskemål som i hög grad beford genom det allmännas uppmuntrande af sammansl ningar bland småbrukare, såsom i Danmark, för ol ekonomiska ändamål (inköps- och konsumtionsf eningar m. m.). Slutligen må framhållas krafvet fortsatt bildning och ädel förströelse gen föredrag, kurser utöfver folkskolans mått, folkhögsk samt folkbibliotek, föreläsningsföreningar och an anstalter af samma syfte som städernas arbetarinstit

Den alltjämt pågående inflyttningen till städe är ett varnande tecken på det okloka däruti, att n så mycket som hittills skett lämnat landsbygden sikte vid arbetarfrågans behandling. Underlåten i fråga om reformer i jordbruksarbetarnas lä bidrager i sin mån att locka landtbefolkningen städerna. Men ju flere arbetskrafter som ström in till staden, dess mer öfverfylles där arbetsma naden, dess svårare blir det att varaktigt förbät ens de industrielle, vanligen i städerna bosatte, ar tarnas villkor. Man råkar in i ett slags soc ekonomisk cirkelgång, ur hvilken ingen utväg finn förrän arbetarfrågan för stad och land behand som ett sammanhängande helt. E. BN

Arbetarfrågan har gifvit upphof till en rikha litteratur. Se härom bibliografien till art. "Arbeit i "Handwörterbuch der staatswissenschaften" I uppl. 1898). Bland de viktigare arbetena märk L. Brentano, "Die lehre von den lohnsteigerung (i Jahrb. f. nat. u. staat, 1871), och R. Mey "Der emancipationskampf des 4 standes" (187 75), Henry George, "Progress and poverty" (18 och "Social problems" (1884), samt R. Giffen, "" progress of the working classes" (1884); Le Beaulieu, "La question ouvrière au XIX siècl (1872), Laveleye, "Le socialisme contempora (1884), Ch. Gide, "La coopération" (1900), P. K potkin, "La conquête du pain" (6 uppl. 1900) m.

Arbetarförening, sammanslutning mellan arbet inom ett eller flera yrken för att främja eller r varataga gemensamma intressen. Sådana förenin uppkommo i större mängd först under 1800-t (visserligen funnos redan på 1400-talet s. k. ges gillen). Föreningarna kunna afse trefnad och b ning förmedelst periodiska sällskapliga sammank ster, anordnande af föredrag, boksamlingar o. s. eller åsyfta de hjälp vid tillfällen af nöd och betry t. ex. genom bildande af sjuk- och begrafningska (jfr Sjukkassa) samt kassor för understöd i ti af arbetslöshet (sistnämnda slag af föreningar någon gång af lag befallda, hvarvid arbets

. tillika kunna åläggas lämna vissa bidrag, x. "die knappschaftsvereine" i de tyska erken); eller äro de kooperativa föreningar emensam produktion, distribution eller konsum- (se därom Kooperation); eller ock ega de tären af yrkesföreningar med syfte att tillkämpa arna förbättrade villkor i fråga om arbetstid, slön, verkligt inflytande i samhället m. m. (se kförening). — De i jämbredd med storindu- s uppblomstring under förra århundradet upp- a och allt mäktigare vordna fackföreningarna ha arbetarföreningarna af äldre typ i skuggan. Så- fortlefva dock exempelvis i flera af Sveriges r, men hafva alltmer öfvergått till sällskaplig- , understöds- och föreläsningsföreningar. Om så- är det man numera egentligen begagnar termen arförening. "Stockholms arbetarförening" (bil- 1866) består hufvudsakligen af handtverks- are samt industri- och grofarbetare. Den vill komma samverkan för en sådan lagbunden sam- utveckling, som kan genom praktiska åtgärder ja arbetsklassens bästa i socialt, ekonomiskt och ektuellt hänseende. Den anordnar föreläsnings- r och bildande samkväm, håller läsrum och tek för medlemmarna samt förvaltar en sjuk- begrafningshjälpsfond, i hvilken omkr. 1,100 emmar ingått som delegare. Ungefär lika många emmar räknar "Norrköpings arbetarförenings" och begrafningskassa. Bägge dessa föreningar värdefull fastighet och donationer.

betarförsäkring, den försäkring, som afser not premier, inbetalda af arbetaren själf eller ndra (föreningar, arbetsgifvare, stat, kommun), la arbetaren ett visst understöd till tryggande de ekonomiska farorna af mer eller mindre full- lig oförmåga till arbete eller af arbetslöshet i händelse af hans frånfälle tillförsäkra hans lefvande antingen pension eller tillfälligt under- Arbetarförsäkringen innefattar följande huf- ormer: sjuk-, olycksfalls-, invaliditets- och rdomsförsäkring, arbetslöshetsförsäkring, begraf- shjälp och lifförsäkring samt änke- och barn- ionering. Se Arbetslöshetsförsäk- g, Hjälpkassa, Invaliditetsför- ring, Olycksfallsförsäkring, Sjuk- sa och Ålderdomsförsäkring.

betarförsäkringsråd, en rådgifvande samling ner, hvilken i flera länder, där lagen stadgar sfallsförsäkring för skada under arbete, blifvit eller mindre knuten vid själfva försäkrings- inistrationen. I allmänhet afses med arbetar- kringsrådet att låta de försäkrade arbetarna och s arbetsgifvare få göra sin röst hörd i afseende örsäkringsangelägenheterna. Ingenstädes består rådet uteslutande af arbetsgifvare och arbetare. etarförsäkringsrådet eger i Schweiz endast råd- nde befogenhet, i Holland äfven kontrollerande n. I Frankrike, Belgien och Österrike utgör tt till vederbörande (industri-, handels-) ministers gande ställdt råd af fackmän. I Danmark utgör jderforsikringsraadet" den enda styrelsen på försäkringsområde och eger att fastställa alla ersättningsbeloppen. I Norge är rådet dömande dighet och består af sju ledamöter, däribland arbetsgifvare och två arbetare. Sedan svenska lagen 1901 på k. proposition antagit lag om ttning för skada till följd af olycksfall i arbete, afslog riksdagen 1902 k. m:ts förslag om att vid sidan af riksförsäkringsanstalten ställa ett tidtals sammanträdande försäkringsråd, bestående af fem arbetsgifvare och fem arbetare, med nämnda anstalts chef som ordförande.

Arbetar-institut, benämning på läroanstalter, i hvilka åt män och kvinnor utan högre skolbildning meddelas "undervisning i form af fullständiga och systematiska föreläsningskurser" mot en ytterst låg afgift och på tider, då kroppsarbetarnas klass i vanliga fall är fri från arbete. Undervisningen åsyftar att meddela verklig insikt om lagarna för naturen, människolifvet och samhällslifvet. Det första arbetar-institutet stiftades i Stockholm 1880 på initiativ af d:r A. Nyström (se d. o.) och inrymmes

Stockholms arbetarinstitut.

sedan jan. 1894 i eget hus (Klara norra kyrkogata n:o 8), som utom föreläsningssal innehåller biblioteks- och läsrum. Undervisningen, som fortgår oktober—maj, omfattar matematik, astronomi, meteorologi, fysik, kemi, anatomi och fysiologi jämte sjukdoms- och hälsolära, allmän hälsovård, samaritkurs, tandhygien, naturalhistoria, statskunskap, ekonomi, jord- och folkbeskrifning, svensk historia, allmän kulturhistoria, litteraturhistoria och konsthistoria. Alla dessa ämnen föredragas dock ej årligen, utan somliga växla. Institutet hålles fritt från all politisk agitation och utesluter all religiös undervisning. Åhörarantalet, som varit i ständigt stigande, uppgick under arbetsåret 1902—03 till 38,500, de fleste kroppsarbetare eller deras vederlikar, på sammanlagdt 224 föreläsningar. För att "popularisera den högre musiken" har institutet,

sedan det fick egen lokal, anordnat folkkonserter, hvilka lockat fullt hus. Institutets verksamhet upprätthålles genom inträdesafgifter vid föreläsningarna och konserterna, gåfvor samt årsbidrag af enskilda, staten (arbetsåren 1881—82 och 1883—84 5,000 kr., därefter 3,000 kr. och sedan 1894 2,700 kr.) och kommunen (sedan 1883; numera 6,000 kr.). För att värna om institutets bestånd stiftades 1883 Arbetarinstitutsföreningen, som består af 80—100 medlemmar, hälften arbetare, och inom sig utser ett särskildt förvaltningsråd. Dessutom finnes en styrelse för institutet. — Efter förebilden af Stockholms arbetarinstitut hafva liknande anstalter af större eller mindre omfattning upprättats på andra ställen i landet. Somliga benämnas efter Stockholmsförebilden arbetarinstitut (anstalter med detta namn finnas f. n. på 18 platser), andra föreläsningsförening, föreläsningsanstalt o. d. Sedan 1884 har riksdagen beviljat årligt anslag (för 1903 100,000 kr.) till föreläsningskurser för arbetare, hvilket fördelas på ofvannämnda anstalter (f. n. 247).

Efter mönstret af Stockholms arbetarinstitut har i *Norge* stiftats en mängd arbeiderakademier, den första i Kristiania 1885. Dylika finnas nu i 42 norska städer och bygder. Arbeiderakademierna upprätthållas af föreningar, hvilkas penningmedel åstadkommas genom bidrag af staten (med ungefär hälften) samt af kommunerna och dessas spritförsäljningsbolag. Kyrkodepartementet har förordnat en kommitté till att bistå föreningarna med att anskaffa lämpliga föreläsare. I stor utsträckning användes numera åskådningsmateriel, i synnerhet skioptikonbilder, vid föreläsningarna. Vid Kristiania arbeiderakademi utdelas gratis tryckta repetitionsblad med kort sammanfattning af föreläsningarnas innehåll.

I *Finland* öppnades det första och hittills enda arbetarinstitutet 1898 i Tammerfors. Äfven detta institut har haft Stockholms till förebild, men är inrättadt och underhållet af kommunen. Fråga om upprättandet af ett arbetarinstitut äfven i Hälsingfors är f. n. (1904) under omprövning, i det att förslag väckts att ombilda de existerande folkhögskolekurserna till ett fullständigt institut.

Arbetarkammare, af staten organiserad representation för industriarbetarna enbart, hvilken skall hafva till uppgift att till regeringen afgifva råd eller utlåtanden rörande arbetarfrågorna och den socialpolitiska lagstiftningen. Förslag till inrättande af arbetarkammare ha varit å bane i några länder, men hittills icke ledt till positiv påföljd. Jfr Arbetsråd.

Arbetarkoalition. Se Koalition.

Arbetarkoloni. 1. I allmänhet samhälle utanför städernas område, där arbetare med sina familjer i större antal bosatt sig. — 2. I trängre mening på landet belägen anstalt, där man enligt grundsatsen "arbete i stället för allmosa" bereder arbete och lämnar ett tillfälligt hem åt arbetslösa personer, som annars skulle frestas eller rent af tvingas att söka sitt uppehälle genom bettleri och så småningom blifva s. k. luffare. Redan i början af 1800-talet gjordes försök att inrätta jordbrukskolonier för arbetslösa, särskildt i Frankrike och Holland (sedan 1818). Större utveckling vann dock systemet först då den kände filantropen F. von Bodelschwing vid Bielefeld 1882 grundade arbetarkolonien Wilhelmsdorf med plats för 351 arbetslösa, åt hvilka tillfällig sysselsättning kunde bere tills man åt dem lyckades anskaffa stadigt arb Syftet med anstaltens verksamhet skulle vara å sidan att "skydda de intagne från luffarelif och å den andra att "beröfva de arbetsskygge bl dem möjligheten att till sin ursäkt förebära att ej kunde erhålla arbete". Efter hand har i Ty land uppstått ett 30-tal sådana kolonier, med om 3,500 platser för arbetslösa män. Ingen hänsyn tagas till de inträdessökandes föregående lif; frig fångar mottagas med beredvillighet. Utöfver bos och kost lämnas en obetydlig kontant dagspenning öfverstigande 25 pf. om vintern och 40 pf. sommaren. Jordbruksarbete är den hufvudsak sysselsättningen; industriellt arbete tillgripes en i nödfall. Jordbruket bedrifves efter de bästa ny metoder, och kolonierna anses i fråga om jordförb ring och rationell skötsel stå såsom föredöme kringliggande bygd. Samtliga tyska anstalter detta slag ha sammanslutit sig till ett "centralförb för arbetarkolonier". — Äfven för arbetslösa kvin finnes i Tyskland ett tiotal liknande anstalter, första öppnad 1882 i Elberfeld. I dem lämnas fällig sysselsättning med olika slags kvinnliga beten, intill dess fast arbete kan beredas. — I s band med kolonierna har man inrättat drink asyler äfvensom s. k. hemkolonier ("heimatsk nien"). I de senare är möjlighet beredd för dugligaste och ordentligaste bland de egentl koloniernas skyddslingar att upptagas såsom bof arbetare (jfr "åkerbrukskolonier", särskildt fr ningsarméns). — Arbetarkolonier, liknande tyska, finnas, utom i Holland och Frankrike, äf bl. a. i Belgien, Schweiz och Ryssland. — Li "Der wanderer" (tidskrift) samt skrifter af G. B hold, särskildt dennes artikel i "Handwörterbuch staatswissenschaften" (1898). E. BN

Arbetarkommitté. Se Arbetsstatistik

Arbetarkommun, en hufvudsakligen i politiskt s åvägabragt sammanslutning mellan de på en samma ort befintliga socialdemokratiska fack eningarna. Arbetarkommunerna i sin ordning i i det socialdemokratiska partiets "landsorganisatio Vid utgången af år 1902 funnos i Sverige 87 arbe kommuner med sammanlagdt 49,190 medlemmar.

Arbetarlagstiftning 1. Arbetarskyd lagstiftning afser skydd för arbetare mot v faror och olägenheter, som äro af den natur, arbetaren icke anses kunna vid det fria arbetsaft själf bevaka sina rättmätiga intressen. Hittills denna lagstiftning särskildt haft till föremål: arb tidens längd; nattarbete; söndagshvila; kvinnors barns användande i fabriksarbete och gruf industriellt arbete, som medför våda för hä eller sedlighet; yrkessjukdomar; yrkesfara; yrl ansvarighet; beredande af ersättning i händelse olycksfall under arbetet; försäkring mot de e nomiska följderna af öfvergående eller varal arbetsoförmåga till följd af sjukdom, olycksfall hög ålder; pensioner under vissa omständigheter afliden arbetares efterlefvande; hjälpkasse- föreningsväsendet; arbetsordningar; slitande tvister mellan arbetare och arbetsgifvare med förliknings- och skiljenämnder; yrkesinspekti trucksystemet m. m. (jfr Arbetarfrågan).

I samma mån som denna lagstiftning åläg det enskilda landets industri vissa inskränkni

ır ekonomiska uppoffringar, inträda svårigheter grund af konkurrensen med de länder, som icke ärt motsvarande bestämmelser. Redan före midten 19:e årh. höjdes därför från praktiska industriare röster med yrkande på en internatio- ll arbetarlagstiftning. Vetenskapen följde snart leras spår. Särskildt uppträdde för saken Ad. gner, J. K. Bluntschli och G. Schönberg. På 0-talet framställdes yrkanden i samma riktning flere arbetarkongresser. Schweiz var det första d, där tanken tilltvang sig statsmakternas prakca ingripande. Redan 1881 gjorde dess regering uppdrag af förbundsförsamlingen en förfrågan åtskilliga makter angående deras benägenhet en internationell konvention i arbetarfrågan. ıret blef afböjande, emedan flertalet stater ansåg förevarande ämne icke egnade sig för interionell reglering "till följd af de olika staternas skilda förhållanden och skiljaktiga intressen". lan arbetarna själfva på initiativ af "Trade ons" hållit en internationell arbetarkongress i ndon 1889, "för att åvägabringa ett gemensamt farande i alla frågor, som beröra arbetarnas insse", upptogs saken ånyo af den schweiziska förıdsförsamlingen, som gaf regeringen uppdrag att en rundskrifvelse inbjuda alla europeiska stater, d undantag af Balkanstaterna, till deltagande i konferens rörande arbetarskydd, särskildt vid nnors och minderårigas användning i fabriksarbete. nnsamt svar ingick från ett flertal stater, och nferensens öppnande utsattes till våren 1890. der tiden skyndade tyske kejsaren Vilhelm II i förväg inbjuda makterna till en konferens ithörande ämnen, till följd hvaraf Berlin, ej Bern, dt sätet för den första internationella arbetarıyddskonferensen (se d. o.). E. BN.

Arbetar-marseljäsen, de tyske socialdemokranas älsklingssång ("Wohlan, wer recht und wahrt achtet"), diktad af Jakob Audorf på den franska rseljäsens melodi. Den sjunges i öfversättning Nu opp till kamp för frihet, bröder") äfven i erige.

Arbetarnas byggnadsförening, i Göteborg. Se rbetarbostäder.

Arbetarnas ring, namn på åtskilliga arbetarningar för åvägabringande af kooperativ själfıpsverksamhet, hvilka på initiativ af grosshandlaren O. Smith bildades 1883 o. följ. år i Stockholm och nga andra svenska städer samt efter detta mönster en med blygsammare program) i åtskilliga norska ıier ("Arbeidernes ring"). De mer eller mindre lyftiga planerna visade sig emellertid omöjliga genomföra, och samtliga dessa "ringar" upptes efter en tämligen kort och tynande tillvaro; som synligt minne däraf fortlefver det bankinstitut, n inrättades i Stockholm för att stödja arbetargens ekonomiska verksamhet, samt en pensionskassa.

Arbetarpensionering, i allmänhet tillförsäkrande ett visst årligt underhåll åt arbetare vid inträfıde "varaktig oförmåga till arbete", särskildt en det allmänna anordnad och garanterad sådan ensionering med bidrag af stat eller kommun eller iadera i motsats såväl mot fattigvård som mot af arbetsgifvaren ensam utdeladt underhåll. Stundım integrjes äfven pensionering af arbetares änka ı efterlefvande barn, liksom ock släktingar i rätt pstigande led, hvilka varit beroende af hans arbetsförtjänst. (Jfr Invaliditets-, Ålderdoms- och Olycksfallsförsäkring.) E. BN.

Arbetarsekretariat och Arbetarsekreterare. Se Arbetsstatistik.

Arbetarskyddskommittén. Se Arbetsstatistik.

Arbetarskyddskonferens (jfr Arbetarlagstiftning). På inbjudan af kejsar Vilhelm II sammanträdde i Berlin 15—29 mars 1890 delegerade från Belgien, Danmark, Frankrike, Italien, Luxemburg, Nederländerna, Portugal, Schweiz, Spanien, Storbritannien, Sverige-Norge, Tyskland samt Österrike-Ungern till den första internationella arbetarskyddskonferensen. I konferensens protokoll uttalas, dock utan förbindelse för de deltagande makterna, önskvärdheten af följande bestämmelser. Den lägsta åldersgränsen för barns användning i grufvor under jord bör vara 14 år, i sydliga länder 12 år. Förbud bör stadgas för kvinnors arbete under jord. Söndagshvila bör, med oundgängliga undantag, tillförsäkras alla industriarbetare och "skyddade personer". Barn uteslutas från arbete i industriella rörelser intill fyllda 12 eller i sydliga länder 10 år samt skola före inträdet i arbetet hafva inhämtat nödig folkskoleundervisning. Natt- och söndagsarbete samt arbete i vissa ohälsosamma yrken förbjudas för barn, som ej uppnått 14 år; deras effektiva arbetstid får ej öfverskrida 6 timmar, afdelade genom en rast af minst $^1/_2$ timme. Likaledes förordas förbud mot natt- och söndagsarbete för minderåriga mellan 14 och 16 år samt en arbetstid för dem af högst 10 timmar med raster om sammanlagdt minst $1^1/_2$ timme. För flickor och gifta kvinnor bör, ej blott i åldern 16—21 år, utan äfven därutöfver, nattarbete förbjudas samt den effektiva arbetstiden bestämmas till högst 11 timmar dagligen med raster om sammanlagdt $1^1/_2$ timme. Barnsängskvinnor få ej inträda i arbete förrän fyra veckor efter förlossningen. Bestämmelsernas efterlefnad bör öfvervakas af en verksam, af regeringen tillsatt inspektion. Utbyte bör ega rum af statistiska redogörelser angående de i konferensens protokoll omhandlade frågor.

Som synes, berör Berlinkonferensens protokoll endast de allra första stegen på arbetarlagstiftningens väg. Också äro flere bland dess önskemål redan en verklighet i åtskilliga länder, delvis i Sverige. Men genom impulsen till likformigt genomförande i alla länder af dessa humanitetens första fordringar har konferensen dock varit af ganska stor praktisk betydelse. Ännu viktigare var den såsom det första internationella officiella erkännandet af arbetarfrågans berättigade kraf på statsmakternas uppmärksamhet. Jfr Arbetarskyddskongresser. E. BN.

Arbetarskyddskongresser, Internationella. 1897 sammanträdde i Zürich den första s. k. internationella arbetarskyddskongressen. Den var utan hänsyn till partifärg bevistad af ombud från olika arbetarföreningar, bl. a. såväl katolska som socialdemokratiska. Äfven schweiziska förbundsrådet och enskilda kantonalregeringar voro representerade. På denna kongress framlades förslag om upprättande af en "internationell byrå för arbetarskyddsfrågor". En kongress i Bruxelles några veckor senare, föranstalta i till väsentlig del af vetenskapsmän, uttalade varma sympatier för tankens förverkligande. På en tredje kongress, i Paris 1900, stiftades en "internationell förening för arbetarskydd", med sek-

tioner i flere länder. (Den största sektionen finnes i Tyskland och bär namnet "Gesellschaft für sozialreform".) Föreningens sekretariat förvandlades vid konstituerande mötet (kongressen i Basel 1901) till en "Internationell arbetsbyrå", för jämförande studier i arbetarskyddsfrågor, där lagstiftningens och förvaltningens målsmän i skilda länder kunna erhålla upplysningar och där äfven genom andra åtgärder arbetarskyddets utveckling skall främjas. Kantonen Basels regering har ställt fria lokaler till byråns förfogande, och ett flertal regeringar insända dit alla af dem offentliggjorda publikationer rörande arbetarskydd, hvarjämte några stater, bland dem Tyska riket, lämna penningebidrag till uppehållandet af byråns verksamhet. Byrån har korrespondenter i ett 20-tal stater och offentliggör en "Bulletin". Dess förberedande behandling af de frågor, som förehades vid den internationella föreningens 3:e möte (arbetarskyddskongressen i Köln 1902), visade att byrån förfogar öfver ett stort antal sakkunniga i olika länder. Redan till föregående kongresser hade några regeringar sändt ombud. I Köln voro icke mindre än 12 stater (bl. a. Sverige) officiellt representerade, ett erkännande från regeringarna såväl af kongressernas som arbetsbyråns insats i hithörande frågor. — Äfven för särskilda delar af skyddslagstiftningen ha vid olika tillfällen internationella kongresser sammanträdt. Jfr Arbetarskyddskonferens. E. BN.

Arbetarskyddslagstiftning. Se Arbetarlagstiftning.

Arbetarstatistik, en stundom bruklig, från Tyskland införd, men olämplig språkform i st. f. arbetsstatistik.

Arbete. Detta ord är en från tyskan inkommen form af det ord, som i fornsvenskan hette *arvope*, hvilket med öfverflyttad betydelse oförändradt finns kvar i vårt nuvarande *arvode*. Ordet betecknar mänsklig verksamhet i allmänhet, för så vidt denna har till ändamål något annat eller åtminstone något mera än nöje af själfva sysselsättningen. I inskränktare mening betecknar dock arbete endast den verksamhet, hvars ändamål är att åstadkomma ett resultat utom den arbetande själf. Man har indelat arbetet i produktivt och improduktivt, dock utan att vara fullt öfverens om dessa uttrycks betydelse. C. G. H.*

Mekaniskt arbete kallas den energimängd, som åtgår att förflytta en kropp, på hvilken en kraft verkar. Sker förflyttningen i rakt motsatt riktning mot den, i hvilken kraften verkar, så mätes arbetet af produkten af den vägsträcka, kroppen blifvit förflyttad, och den verkande kraften. Om man t. ex. lyfter en kilogramvikt en meter i lodrätt led uppåt, d. v. s. i rakt motsatt riktning mot tyngdkraftens, så mätes det uträttade arbetet af produkten en meter och en kilogram, som utgör den praktiska enheten meterkilogram (äfven kallad kilogrammeter). I vetenskapliga arbeten använder man centimeter såsom längdenhet och dyn såsom kraftenhet. Arbetsenheten blir därför i detta fall cm. × dyn och kallas erg. En erg är 98,1 millioner gånger mindre än meterkilogrammen.

Förflyttas kroppen i sned riktning mot kraftens riktning, så har man ej att räkna med hela kraften, utan endast med dess komposant längs förflyttningsriktningen. Om således en kilogramvikt släpas uppför ett sluttande plan, som bildar en vinkel af 30 grader mot horisonten, ett en meter långt stycke, så utgö arbetet endast en half meterkilogram, emedan komp santen af kraften längs förflyttningslinjen i det fall utgör endast en half kilogram.

Elektriskt arbete mätes af produkten af en ele tricitetsmängd (mätt i coulomb) och den elektr motoriska kraft eller potentialdifferens (mätt i vol elektricitetsmängden passerar. Enheten är således volt-coulomb eller joule, som motsvarar 10 mill. e och 10 megerg. S. A—S.

I praktiken användas större enheter, såsom wat timme = 3,600 joule eller kilowattimme = 1,00 wattimmar. A. E—M

Arbetet, en i Malmö sedan 27 aug. 1887 utkom mande söckendaglig tidning, som är organ för söd distriktet af Sveriges socialdemokratiska parti. De utgifves i 8-spaltigt format sedan 1897 och kost 4,80 kr. om året. Tidningen, som eges af socialdem kratiska föreningen och fackföreningarna i Malm uppsattes af Axel Danielsson och leddes honom till hans död (1899), hvarefter Aug. Nilsso och Gottfr. Frösell öfvertogo redigeringen. Från o med 1903 har Nilsson ensam varit redaktör.

Arbetets riddare (eng. *The noble order of th knights of labor*), säkerligen till en tid det mäktigas arbetarförbund under förra århundradet, stiftad i Filadelfia 24 nov. 1869 af U. S. Stevens, t yrket skräddare. Förbundets syfte var att i brödr skapets band omsluta alla slag af arbetarföreninga och alla arter af arbete. Det skulle undvika egentliga fackföreningarnas yrkesaristokrati och inta äfven den olärde (*unskilled*) grofarbetaren. Kvinn skulle i allt vara lika berättigade med män. Utt att afstå från sin karaktär af verklig arbetarfören skulle förbundet öppna sina portar för personer, so icke tillhörde kroppsarbetarnas klass, och så "byg en bro mellan dem, som arbeta med tanken och m handen". I början af sin tillvaro svepte sig ord i en ogenomtränglig hemlighets slöja. Dess nam fick aldrig nämnas; den betecknades inför vårld med *****. Men 1881, då "de fem stjärnorna från att hafva börjat med 9 medlemmar redan o fattade 80,000 män och kvinnor, trädde den fra ur dunklet, och allmänheten erhöll kännedom det väsentliga i dess stadgar, ehuru förbundet alltjä tillhörde de hemliga ordnarnas antal. Till medle må upptagas en hvar kvinna, som fyllt sexton å och man, som fyllt aderton; inträde är dock fö vägradt advokater, bankirer, yrkesmässiga spelar börsspekulanter samt enhvar, som befattar sig m tillverkning eller försäljning af rusdrycker eller drag inkomst från sådan försäljning. Äfven skall iakttage att åtminstone tre fjärdedelar af hvarje loge ("loc assembly") skola utgöras af kroppsarbetare ell farmare. Öfver logerna stå "distriktförsamlingarna" valda af minst fem loger. Distriktförsamlingarna ut de delegerade, som bilda "generalförsamlingen" hvilken är ordens högsta domstol, vakar öfver de "grundlag" och förordnar om lösensord, handgre vid hälsning m. m. Ordens stormästare bär tite *Grand master workman* ("arbetare-stormästaren och är främste medlemmen i den af fem medlemm bestående "exekutivkommitté", hvars beslut sätt hela det lefvande maskineriet i rörelse. Under s blomstringstid (1883—86) hade orden närmare million medlemmar. Dess program, hvilket visat s ega en underbar makt att locka de arbetande massor

r "Riddarnas" fanor, är af hufvudsakligen tisk natur och innefattar i sig, utom några all- ıa yrkanden rörande statens myntsystem m. m., moderna arbetarfrågans flesta kraf på lagstift- ns ingripande samt kunde lika väl hafva ut- ıts af fackföreningarna. Skillnaden ligger egent- ı i den för alla slag af arbetare, äfven icke- psarbetare, öppnade organisationen. "Riddarna" ı därför redan från början att kämpa å ena sidan fackföreningarna, hvilka fruktade för sin makt- ning, å den andra mot de rent socialistiska för- garna. Vid den stora strejk, som 1886 utbröt bland nens järnvägsarbetare, invecklades visserligen betets riddare", men drog sig tack vare sin dåv. fulle chef, Terence V. Powderley, ifrån narkistiska elementen, som brände bangårdarna t Louis och Chicago och anställde stor förödelse lere andra ställen. "Riddarna" synas från den ı mera hafva aflägsnat från sig tyska och andra mande medlemmar och ställt sig på nationell d. Powderley afgick 1893. Redan under de re åren af hans förvaltning hade ordens ekonomi t i lägervall och antalet medlemmar nedgått; 900 hade det sjunkit till 130,000. E. BN.

rbetsafstängning. Se Lockout.

rbetsaftal, i allmänhet hvarje mellan arbets- ıre och arbetstagare gjord öfverenskommelse nde arbetet; särskildt sådan öfverenskommelse nde kroppsarbete inom den egentliga produktionen främst inom industrien. Arbetsaftalet torde böra as från det s. k. arbetsbetinget, som är ett aftal en viss arbetsprodukt och således ej om själfva tet. Genom den äldre näringslagstiftningens af- fande uppstod i alla länder mot slutet af 18:e under loppet af 19:e årh. (i Sverige 1846 och 4) det s. k. *fria arbetsaftalet*, som i motsats till äldre personliga samhörigheten mellan olika del- re i produktionen gjorde arbetsförhållandet till ranligt civilrättsligt aftal mellan två juridiskt fullt ällda, fria och inbördes oberoende parter, arbets- aren och arbetaren. Men den rättsliga likställig- n uteslot icke, att den enskilde arbetaren ekono- ıt blef så maktlös emot arbetsgifvaren, att han mängd fall saknade hvarje inflytande på aftals- oren. Många omständigheter bidrogo härtill. dustrien äro arbetsvillkoren alldeles öfvervägande ensamma för alla arbetare i samma företag och ör omöjliga att rubba af en enskild bland dem; n saknar den enskilde arbetaren den andra ens öfverblick af ställningen och vet därför ej ka anspråk han kan fa uppfyllda; och sluthligen han ej hålla inne sitt utbud af varan arbetskraft, an har då ingenting att lefva af (jfr Arbetar- gan). Nästan alla länders arbetare sträfva för efter att ersätta detta s. k. fria aftal det *kollektiva arbetsaftalet*, som ställer alla ett s arbetare såsom den ena parten mot arbets- aren såsom den andra; det afskaffar emellertid e enskilda aftalen mellan den senare och hvarje ild arbetare, utan fastslår endast vissa gemen- ma bestämmelser för alla aftalen. I sin ordning kollektivaftalet för arbetarnas räkning framkallat svarande sammanslutningar på arbetsgifvarnas och slutligen ansatser (särskildt i England) att a fackföreningarna i stället för de enskilde med- marna ansvariga för arbetsaftalets fullgörande. ltom i de australiska kolonierna har lagstiftningen hittills stått nästan alldeles främmande för denna utveckling. Dess roll på arbetsaftalets område har framför allt bestått i allmänna föreskrifter om arbetarskydd (se Fabrikslagstiftning), men dessa föreskrifter ha stundom förbundits med allmänna regler för arbetsaftalets innehåll; och flera länder (särskildt Tyskland, Österrike, Belgien, Norge och Finland) ha utförliga bestämmelser om aftalets varaktighet och uppsägningstid, straff för aftalsbrott m. m., dels ovillkorligt, dels under förutsättning af att de särskilda aftalen ej annorlunda bestämma. Frånsedt sjöfarten, som öfverallt är underkastad sin egen lagstiftning, gäller för arbetsaftalet i Sverige endast ett fåtal, numera dessutom ganska betydelselösa bestämmelser (i förordn. ang. utvidgad näringsfrihet af 18 juni 1864). Dock föreligger f. n. ett kommittéförslag (af 19 okt. 1901) till lag om arbetsaftal i jordbruk, handel och annat näringsyrke, hvilket förslag går ut på en fullständig reglering af rättsförhållandet mellan arbetsgifvare och arbetare, men har till hufvuduppgift att förekomma aftalsbrott, egentligen från arbetarnas sida, och lämnar i detta syfte arbetsgifvaren rätt att innehålla en viss del af aflöningen samt föreskrifver kriminellt ansvar, om skadestånd för brottet ej erlägges. Se vidare Fackförening och där meddelad litteratur. E. HKR.

Arbetsanstalt. Se Arbetshus och Fattigvård.

Arbetsanvisning, dets. som arbetsförmedling (se d. o.).

Arbets-axel, *maskinb.* Se Axel.

Arbetsbeting, *jur.*, det aftal, genom hvilket en person förbinder sig att åt en annan mot öfverenskommen ersättning utföra ett visst bestämdt arbete. Erfordras till arbetets utförande äfven material, skulle detta, enligt den romerska rättens bestämmelse, lämnas af den, för hvars räkning arbetet utfördes (arbetsgifvaren). Numera räknas till arbetsbeting äfven sådana aftal om utförande af ett visst arbete, enligt hvilka den, som åtagit sig arbetets utförande (entreprenören), själf tillsläpper materialet, ehuru ett dylikt aftal har mycken likhet med köpeaftalet. Jfr Arbetsaftal.

Arbetsbetyg. Se Betyg. Jfr Arbetsbok.

Arbetsbok är en af polismyndigheten i vissa länder utfärdad bok, ställd på arbetarens person och afsedd att för honom utgöra legitimation. Arbetsgifvaren eger att i arbetsboken införa uppgift om tiden, då arbetaren inträdde i arbetet och då han utträdde ur detsamma, samt arten af hans sysselsättning. På vissa håll, särskildt i Tyskland, innehåller lagen om arbetsböcker särskildt förbud för arbetsgifvaren att jämte föreskrifna anteckningar på ett eller annat sätt "märka" boken, så att en misshaglig arbetare med svårighet skulle kunna erhålla plats hos annan arbetsgifvare. Obligatoriska äro arbetsböcker i Österrike, Ungern och Ryssland samt för arbetare under 21 år i Tyskland, hvaremot de där äro fakultativa för äldre arbetare. I Frankrike afskaffades obligatorisk arbetsbok ("livret d'ouvrier") 1890. Numera äro såväl i Frankrike som i Belgien och Italien arbetsböcker endast fakultativa, dock så att arbetaren har rätt att fordra införandet i arbetsbok af tiden för hans inträde i och utträde ur arbetet. E. BN.

Arbetsboskap. I den mån jordbruket förbättras genom täckdikningar och planeringar, så att större sammanhängande åkerfält erhållas samt tillika vägarna blifva jämnade, har nötkreaturens användning

såsom dragare betydligt aftagit. Mest ha dock därtill bidragit de höga dagsverksprisen, då det nämligen erfordras ett större antal körare på de egendomar, hvarest man vid jordbruksarbetena använder oxar i stället för hästar såsom dragare och dessutom ett par hästar förmå dagligen förrätta lika mycket arbete som två par oxar. Det är följaktligen fördelaktigast att använda hästar, såvida icke åkerjorden är mycket stenbunden eller andra lokala förhållanden lägga svårigheter i vägen. — De lämpligaste dragoxar erhållas af den s. k. smålandsrasen. Vid tre års ålder kan stuten tämjas, ehuru han ej bör användas till några ansträngande arbeten, förr än han är fyra à fem år gammal. De anspann, som bruka användas, äro antingen nack-ok, pann-ok eller sele. Det förstnämnda är hos oss mest brukligt, men är mindre lämpligt än sele, emedan djuren vid dragning med nack-ok förbruka mera muskelkraft för framdragandet af en börda eller ett lass, än då de hafva seldon. Skola djuren draga med nack-ok, bör detta under dragningen hvila strax framom manken och ej, såsom vanligt är, vara spändt vid hornen så långt fram, att dragningen hufvudsakligen utgår från hornen. Pann-ok äro åter alldeles förkastliga.

Såsom dragare kunna äfven tjurar (i enbet och med sele till anspann) samt kor användas: de förra hufvudsakligen för att hålla dem länge afvelsamma och de senare där ett mindre antal samt icke synnerligt ansträngande körslor ifrågakomma. På mindre gårdar skulle det medföra icke ringa besparingar, om man inöfvade kor som dragare, i stället för att hålla dragoxar, hvilka endast skulle användas vid plöjningen af några hektar jord och för några få skogs- eller kvarnresor under året. Minskningen i mjölkafsöndring under de dagar, då korna användas såsom dragare, är obetydlig i förhållande till värdet af deras dragkraft. Jfr Utfodring. C. A. L.

Arbetsbyrå, stundom namn på byrå för anskaffande af arbete. Se Arbetsförmedling. — Internationella arbetsbyrån. Se Arbetarskyddskongresser.

Arbetsdelning. Se Arbetsfördelning och Differentiering.

Arbetsdeparteme'nt (eng. *Department of labour* l. *Labour department*, fr. *Office du travail*), ämbetsverk för undersökning af arbetarfrågor. Se Arbetsstatistik. Jfr äfven Arbetsminister.

Arbetseffe'kt (Mekanisk effekt). Se Arbetsförmåga.

Arbetsenhet, *fys.* Se Absoluta enheter, sp. 66, och Arbete.

Arbetsfängelse, namn på korrektionsinrättningar i Finland. Se Fängelse.

Arbetsfördelning, *nationalek.* I vidsträcktaste mening innebär arbetsfördelningen, att någon del af samhällets arbete öfverlämnas åt särskilda individer eller en särskild klass. Under antiken och den äldre medeltiden förekom en viss arbetsfördelning inom de stora hushållen, i det olika grupper af slafvar fingo hvar sina fasta sysselsättningar; men verkliga yrken — och därmed en genomförd arbetsfördelning på den materiella odlingens område — uppstodo i större utsträckning först genom skråväsendet i 12:e och 13:e årh. Handtverket skildes därigenom i hufvudsak från jordbruket och fördelades själf i flera särskilda yrken. Endast landtbrukaren producerade nu hufvudsakligen för eget behof; handtverkaren arbetade f marknaden och var för tillfredsställande af sina eg behof hänvisad till bytet (se d. o.). Arbetsförde ningen mellan stad och landsbygd samt mellan olika yrkena i både handel och handtverk var för mål för myndigheternas ifriga omsorger under följande fyra—fem århundradena, icke minst Sverige.

Mot slutet af medeltiden började arbetsfördelning utvecklas i nya riktningar under kapitalets inve kan, och dess nya former genomfördes fullständi genom maskintekniken och hela den industriel revolutionen i 18:e och 19:e årh. Yrkenas klyfni fortgick på en gång så att säga vertikalt — flera specialiteter — och horisontalt, i det råvar passerade allt flera olika industrier, innan den b färdig. Och nästan ännu viktigare var utveckling i en tredje riktning, genom arbetets sönderläggan och fördelande på olika händer *inom* samma föret eller fabrik; detta är hvad som vanligen menas m ordet arbetsfördelning och hvad som främst tilldr sig Adam Smiths uppmärksamhet. Medan ditti hvarje fullärd arbetare frambragt en på visst s färdig produkt, inskränktes hans verksamhet nu någon liten del af produktionen, t. ex. till spetsar eller ögonen på synålar. Därtill kommer slutlig den *lokala* fördelningen af yrkena. För så v den försiggick inom staten, understöddes den red af merkantilsystemet; men i 19:e årh. framträd den internationella fördelningen under inverkan samfärdsmedlens ofantliga utveckling, dock i- v mån motarbetad af den protektionistiska hande politiken. — Alla dessa former af arbetsfördelni behärska den nutida produktionen, och de fle af dem befinna sig i oafbruten tillväxt.

Arbetsfördelningen är en nödvändig förutsättni för hvarje högre samhällslif, och på den materie odlingens område är dess resultat en ofantlig ökni af arbetets produktivitet. Olika anlag komma ej full användning, förrän arbetet lämpas efter de vanan vid en sysselsättning underlättar såväl hj nans som handens arbete, så att många handlin kunna ske automatiskt; tid inbesparas, då n ej behöfver byta sysselsättning. Men uppenb ligen gjorde arbetsfördelningen arbetaren i må och mycket blott till hjulet i ett maskineri. E blef dömd att hela lifvet igenom utföra samma a matiska rörelse och samma intresslösa detalj i p duktionen; han stod därigenom i stor fara att deles förslöas. Och samtidigt kom han i långt stö ekonomiskt beroende än förut, emedan hans prod och arbetsduglighet kunde användas blott i företag han tillhörde eller under de just då stående arbetsmetoderna. Emellertid har mask tekniken visat tendenser att själf afhjälpa de verkningar; de rent automatiska handgreppen öfv tagas alltmera af maskinerna själfva, och den mi ning af arbetarens fysiska ansträngning, som skinerna åstadkommit, lämnar honom krafter öfv att under sin fritid utveckla sig på ett sätt, motarbetar verkningarna af arbetets enformigh slutligen ha just maskinerna underlättat öfvergån mellan många, skenbart vidt skilda, yrken. Däre är det svårare att finna botemedel mot ömtålighe hos ett ekonomiskt system, som hvilar på en genomförd arbetsfördelning som vår tids. En ru ning på någon punkt fortplantar sig till alla värld

dar och alla näringslifvets områden; och rubbningar iser) måste ovillkorligen inträffa, då råvaran till produkt frambringas i en världsdel, förädlas i annan och säljes i en tredje, under de mest ga villkor och utan att de olika näringarnas målsmän ats om produktionens omfattning.

Det är på industriens område, som de olika forrna af arbetsfördelning fått sin största tillämpning. uru handeln sannolikt var den näring, som först alla bedrefs såsom eget yrke, är specialiseringen ri ej tillnärmelsevis så stor som i industrien, n inom detaljhandeln visa sig t. o. m. tendenser strid med arbetsfördelningen (stormagasin och asumtionsföreningar). Landtbruket är emellertid n enda näring, som fortfarande i stor utsträckning oducerar för eget behof; specialiseringen på särlda slag af odling har visserligen numera stor tydelse, men har ej kunnat nå på långt när n utsträckning som specialiseringen på andra omden, och en arbetsfördelning *inom* hvarje företag nästan outförbar på grund af själfva naturhållandena.

Inom samhället som helhet är arbetsfördelningen nolikt äldre än inom det egentliga näringslifvet; äster och krigare (höfdingar) anses ha varit de kesklasser, som först utskildes. På den andliga lingens område tillhör arbetsfördelningen hufvudkligen 19:e århundradet. I mångt och mycket tyckes vecklingen arbeta på att göra hvarje människa l specialist, men äfven motsatta tendenser äro penbara just under det senaste århundradet; förraret och en mängd andra olönade uppgifter i statens h kommunens tjänst åligga nu samhällsmedlemarna oberoende af deras öfriga sysselsättning. — tt.: Adam Smith, "The wealth of nations" (1776), rkheim, "De la division du travail social" (1893), hmoller, "Die thatsachen der arbeitsteilung" och Das wesen der arbeitsteilung u. der socialen klassendung" (i Jahrb. für gesetzgebung, 1889 o. 1890), mt Bücher, "Die entstehung der volkswirtschaft" :e uppl. 1901). E. HKR.

Arbetsförening, benämning på vissa välgörenhetsöreningar, som stå i samband med Stockholms allänna skyddsförening och afse att bereda arbetstjänst åt fattiga kvinnor. Hvarje territoriell förmling i hufvudstaden har sin arbetsförening, som restås af någon af församlingens "skyddsfruar". betsföreningarna förfoga öfver ej obetydliga pengbelopp (behållning till år 1904 i rundt tal 94,000 ., oberäknadt värdet af materialier och färdiga rsedlar) samt åtnjuta kommunalt understöd (4,000 . årligen från fattigvårdsnämnden). A. L—M.

Arbetsförmedling. Svårigheten för såväl arbetsgare som arbetsgifvare att erhålla kännedom om betsmarknadens ställning utanför deras egen trånga ets har framkallat behofvet af arbetsaftalets fördling genom tredje person, vanligen medelst en r ändamålet särskildt upprättad anstalt. Lämnad sig själf söker den enskilde arbetstagaren på måfå ter arbetstillfällen antingen genom personlig "omådning" eller genom anlitande, i likhet med betsgifvaren, af annonsering i tidningarna. Ett emsteg i jämförelse härmed är den i någon mån ganiserade arbetsförmedling, som eger rum genom latsanskaffningsbyråer. Arbetsgifvare vad som arbetssökande anmäla till byrån sina önskngar och fordringar. Efter granskning af den platssökandes tjänstebetyg ges anvisning på arbetsgifvare, som har behof af så kvalificerad persons arbete, såvida icke byrån har i uppdrag att uppgöra aftalet eller arbetsgifvaren föredrager att själf söka på byrån anträffa sådan arbetare, som han behöfver. Byråerna äro af olika slag; de kunna vara anordnade af arbetsgifvar- eller arbetarorganisationer, af föreningar med allmännyttigt syfte samt af personer, som drifva yrkesmässig platsanvisning (arbetskontor, fästekontor, kommissionskontor o. d.). I senare fallet erläggas alltid afgifter, hvilka icke blott skola täcka kostnaderna, utan äfven bereda vinst åt affärens innehafvare. Arbetsförmedlingens stora betydelse — å ena sidan till arbetarens skyddande mot arbetslöshet, beroende på rent lokala förhållanden, å den andra till beredande för arbetsgifvaren af lättadt tillfälle att vid behof erhålla dugliga arbetskrafter — äfvensom önskan att densamma måtte opartiskt hållas utanför striderna mellan arbetare och arbetsgifvare har gjort denna frågas ändamålsenliga ordnande till en angelägenhet af allmänt intresse samt flerstädes i allt större utsträckning föranledt statens och framför allt kommunernas ingripande. Särskildt i *Tyskland* hafva från midten af 1890-talet kommunala arbetsförmedlingsbyråer inrättats till mycket stort antal, och hafva i de särskilda staterna mer eller mindre omfattande åtgärder vidtagits för arbetsförmedlingens enhetliga organisering samt åstadkommande af samarbete mellan de olika kontoren. Längst har utvecklingen af den offentliga arbetsförmedlingen hunnit i de sydtyska staterna, såsom i Württemberg och Baden samt framför allt i Bajern, där regeringen kraftigt ingripit till sakens främjande, och hvarest för de olika förvaltningsområdena ha anordnats 8 centralanstalter, kring hvilka de mindre byråerna gruppera sig. Alla stå i mycket nära förbindelse sinsemellan äfvensom med viktigare orter inom andra delar af det tyska riket. Sedan 1900 äro de flesta af Bajerns kommunala byråer sammanslutna till ett "förbund för arbetsanvisning". Dessutom finnes sedan 1898 ett liknande förbund för hela tyska riket. Dess organ är tidskriften "Der arbeitsmarkt". Äfven i tyska rikets officiella arbetsstatistiska publikation "Das reichsarbeitsblatt" intager arbetsförmedlingsstatistiken en bemärkt plats. I många tyska stater hafva regeringarna på flerahanda sätt visat sitt intresse för den offentliga arbetsförmedlingsverksamhetens befrämjande samt hafva beviljat de kommunala kontoren vissa lättnader och förmåner (såsom portofrihet, billigare järnvägsbiljettpris o. d.) äfvensom kontanta bidrag. Under sommarhalfåret 1903 utgjorde antalet vid de offentliga arbetsförmedlingsanstalterna i Tyskland tillsatta platser öfver $^1/_2$ million. Äfven i *Österrike* egnas från det allmännas sida en oaflåtlig uppmärksamhet åt den offentliga arbetsförmedlingens befrämjande. En enhetlig bokföring är allmänt införd och samarbete inledt mellan de offentliga förmedlingskontor af olika slag, som till stort antal redan finnas inrättade. Under år 1902 förmedlades af dylika anstalter inalles 236,000 platser. Endast i de större städerna äro — i motsats till förhållandena i Tyskland — dessa anstalter rent kommunala, och synes utvecklingen i Österrike tendera därhän, att den offentliga arbetsförmedlingen i främsta rummet kommer att omhändertagas af staten; i några af de viktigare

kronländerna har detta redan skett, såsom i Böhmen, där enligt en speciallag af 1903 skola inrättas fem centralanstalter, för hvilka kostnaderna bestridas af statsmedel. Öfverinseendet öfver arbetsförmedlingen utöfvas af "Arbeitsstatistisches amt" i Wien. — I *Ungern* infördes år 1900 en organiserad arbetsförmedling för jordbruksarbetare under landtbruksministeriets öfverinseende. Samtidigt upprättades på initiativ af handelsministern samt under kommunens medverkan ett arbetsförmedlingsinstitut i Budapest, för hvilket regeringen år 1903 låtit uppföra en särskild byggnad. Sistnämnda år beslöt handelsministern att liknande byråer skola inrättas i 11 andra städer, och skola därvid organisationskostnaderna bestridas af staten samt de löpande kostnaderna gemensamt af staten, vederbörande kommuner och industrikamrar. Detaljerade föreskrifter äro ock lämnade för samverkan mellan de olika kontoren. — I *Frankrike* synas icke de s. k. arbetarbörserna ha i fråga om arbetsförmedling uppfyllt de förväntningar, man hyste då de första inrättades, och f. n. (1904) föreligger förslag om arbetsförmedlingens ordnande efter sydtyskt mönster, d. v. s. genom upprättandet af kommunala anstalter (nu ett 50-tal), därvid hvarje kommun med minst 10,000 invånare skall inrätta ett offentligt sådant kontor. I *Schweiz* finnas på några håll kommunala arbetsförmedlingsanstalter, stundom i samband med arbetslöshetsförsäkring. Äfven här sträfvar man att ernå ett intimt samarbete mellan olika kontor samt att centralisera verksamheten distriktsvis. En säregen anordning företer den offentliga arbetsförmedlingen i *Luxemburg*, i det den sker direkt genom postanstalterna. Offentlig arbetsförmedling finnes jämväl i *Belgien* och *Nederländerna* samt har under de senaste åren börjat vinna insteg äfven i *England*, där arbetsförmedlingsverksamheten hittills i främsta rummet handhafts af arbetarnas fackföreningar (trade unions). Inom 12 af *Nord-Amerikas förenta stater* finnas arbetsförmedlingsanstalter ("free public employment offices"), vanligen statsinstitutioner. Samma är förhållandet i *Australien*. — I *Danmark* (främst Köpenhamn) och *Norge* (Kristiania, Bergen, Trondhjem och Stavanger) finnas arbetsförmedlingskontor, inrättade efter München-anstaltens mönster. En "departemental kommitté" har 1903 afgifvit ett förslag till "lov om arbeidsformidling med motiver" af stort intresse och innehållande en vidlyftig utredning af frågan. — I *Finland* ha kommunala arbetsförmedlingsbyråer öppnats i Hälsingfors (1903) och beslutits i Viborg (1904), hvarjämte förslag föreligger om inrättande af liknande kontor i ett antal finska landsortsstäder äfvensom till verksamhetens centralisering för hela landet. — I *Sverige* inrättades redan genom en k. förordn. af 1732 det s. k. "adressecontoiret", för att hvarken husbönder eller tjänare skulle nödgas anlita s. k. "dränge- och pigeskaffare och -skafferskor". Förordningen aflystes redan 1735. Sedermera har staten icke på annat sätt ingripit än genom k. kungörelsen 1884 angående s. k. kommissionärer (se d. o.). De af E. Wavrinsky 1900 och 1901 väckta förslagen att göra frågan om offentliga arbetsförmedlingsanstalters inrättande till föremål för statsmakternas åtgöranden vunno icke riksdagens bifall. Åtskilliga enskilda organisationer såväl af arbetsgifvare (t. ex. Svenska sortimentsbokhandlarföreningen, Allmänna svenska boktryckarföreningen, Sveriges restauratörförening) som af arbetstagare (t. ex. Svenska järn- och metallarbetarförbundet, Svenska typografförbundet, Svenska bageriarbetarförbundet och Sveriges kontoristförening) äfvensom föreningar med allmännyttigt syfte (t. ex. Fredrika-Bremerförbundet, Adresskontoren för arbeterskor i Stockholm och Föreningen för välgörenhetens ordnande) ha i sin mån främjat arbetsförmedlingen. (En särskild ställning intaga de under medverkan af stat och kommun inrättade sjömanshusen [se d. o.], som äfven äro anstalter för platsförmedling.) Behofvet af kommunala anstalter har gjort sig alltmera gällande. Sådana finnas nu (1904) i Hälsingborg och Göteborg, hvarjämte förslag väckts om deras inrättande i flera andra städer, bl. a. i Malmö och Stockholm, där frågan förberedts genom särskilda kommunala kommittéer, hvilka enhälligt tillstyrkt det omedelbara inrättandet af kommunala arbetsförmedlingsanstalter äfven i nämnda städer. (Stockholmskommitténs "Betänkande angående inrättande af en kommunal arbetsförmedlingsanstalt i Stockholm af 15 juni 1903" innehåller redogörelse för dessa anstalters anordning äfvensom för frågans statistik och historia.) Fortlöpande månads- och kvartalsredogörelser för de svenska kommunala anstalternas verksamhet, regelbundna meddelanden från anstalterna i Kristiania och Köpenhamn samt öfversiktet rörande arbetsförmedlingen i andra länder inflyta "Meddelanden från k. kommerskollegii afdelning för arbetsstatistik". E. BN. H. E—T.

Arbetsförmåga, Mekanisk, eller Mekanisk effekt, det arbete, som en maskin, en dragare o. s. v., förmår uträtta på en sekund. Såsom praktisk enhet använder man vanligen en hästkraft (HK) den arbetsförmåga, som på en sekund åstadkommer 75 meterkilograms arbete. Vid elektriska mätningar användes såsom enhet för arbetsförmåga den, som förmår att på en sekund uträtta en volt-coulomb 1 joule. Denna arbetsförmåga kallas en volt-ampère 1. watt. Vanligen tillgriper man i praktiken en 1,000 gånger större enhet, kilowatt, som i mekanisk mått motsvaras af $1,_{36}$ hästkrafter. 1 hästkraft är således lika med 736 watt; den engelska hästkraften är lika med 746 watt. — Arbetsförmågan kan äfven uppfattas såsom produkten af en kraft och en hastighet, eller produkten af ett vridningsmoment och en vinkelhastighet. Så t. ex. beräknas effekten af en kraftmaskin såsom produkten af axelns vridnings moment i meterkilogram, omloppstalet pr sekund och faktorn 2π $(= 6,_{28})$, hvilket erhålles i hästkrafter genom division med 75. S. A—S. A. E—M.

Arbetsgifvarförening, sammanslutning mellan ett större antal arbetsgifvare, framkallad af behofvet för den enskilde arbetsgifvaren att icke stå isolerad gentemot arbetarnas fackorganisationer. Till dessa senare utgöra alltså arbetsgifvarorganisationerna en motsvarighet och motvikt. En dylik förenings ändamål är att tillvaratага och främja arbetsgifvarnas intressen särskildt i förhållande till arbetarna, att förekomma arbetstvister, att åt arbetsgifvare, som äro dess medlemmar, lämna moraliskt eller pekuniärt understöd då konflikt utbrutit med arbetarna, äfvensom att möjliggöra annan samverkan mellan arbetsgifvare (t. ex. för arbetarnas försäkring mot olycksfall). En arbetsgifvarförening kan afse att omfatta antingen alla arbetsgifvare inom ett helt land eller ett större

åde eller ock endast arbetsgifvare inom någon eciell yrkesgren. Anmärkningsvärd är den 1899 dade stora arbetsgifvarorganisationen i Danmark Dansk arbejdsgiver- og mesterforening"), hvilken 02 räknade en anslutning af 67 yrkesföreningar d 7,321 medlemmar, fördelade öfver hela Danrk. Efter danskt mönster har man i Sverige under senare åren gjort försök att åstadkomma liknande männa sammanslutningar. Bland sådana må nämt "Allmänna arbetsgifvarföreningen" (bildad 02, med säte i Malmö), "Svenska arbetsgifvarreningen" (s. å., i Stockholm) och "Centrala arsgifvarförbundet" (1903, i Stockholm), det sistnnda hufvudsakligen afsedt för handtverkare. ven mera lokala dylika föreningar finnas, såsom Gäfle och Hälsingborg ("Södra Sveriges arbetsvarförening"). Allmännare anslutning hafva åtskilna föreningar mellan arbetsgifvare inom någon eciell yrkesgren vunnit, såsom den 1896 bildade 902 ombildade) "Sveriges verkstadsförening", som 03 omfattade 77 mekaniska verkstäder, "Allnna svenska boktryckarföreningen", "Sveriges geriidkarförening", "Sveriges målarmästarföring", "Svenska bryggarföreningen", "Svenska garrfabrikantföreningen", "Textilföreningen i Norrping" m. fl. Jfr Fackförening, Handtrksförening, Försäkringsförening h Trust. H. E—T.

Arbetshem, benämning på smärre välgörenhetsrättningar, som åt arbetslösa bereda fri arbetslokal, stad och tillfälle att förtjäna sitt uppehälle genom betsförtjänst å enklare tillverkningar eller sysslor. Stockholm finnas arbetshem för frigifna fångar, för inda, för kvinnliga idioter m. m. A. L—M.

Arbetshus (eng. *workhouse*), anstalt, där fattiga derhållas och sättas till arbete. England är hemten för detta slag af fattigunderstöd (kalladt *indoor lief*, i motsats till understöd utom arbetshusen, k. *outdoor relief*), ehuru det förekommer i en ängd andra länder. Redan i 16:e årh. omtalas betshus i England, och 1723 gjordes vistelse på dana till villkor för understöd (en viktig bestämelse, som kallas *workhouse test*). Men vid den dustriella revolutionens inbrott mildrades detta 783 och i synnerhet från 1795); "outdoor relief" ef allt vanligare, och lönetillskott började lämnas arbetsföra personer, hvilkas lön ej uppgick till t visst belopp, som bestämdes efter det antal änniskor, personen ifråga hade att underhålla (det k. *allowance system*). De mest fördärfliga verkngar häraf visade sig och anses ännu ej alldeles vervunna i England; fattigbördan och antalet fatga ökades i nästan otrolig grad, lönerna sjönko, erhållsamhet och sedlighet försvunno. Den stora ttigvårdsreformen 1834 bröt fullständigt med detta stem genom att återinföra "workhouse test" och ra arbetshusen till hörnstenen i Englands fattirdsväsen, hvilket de fortfarande äro, om än i got minskad grad. Den då fastslagna principen, t de fattigunderstöddes ställning skall vara sämre i en vanlig arbetares, afskräckte alla, som ej voro verkligt behof af hjälp, och de fattiges vistelse arbetshusen uteslöt alla faror för konkurrens med ke understödda arbetare. — Ordet arbetshus förekommer äfven i betydelsen tvångsarbetsanstalt o. d. itt.: Aschrott, "Das englische armenwesen" 886). E. HKR.

Enligt § 9 i gällande fattigvårdsförordning bör "fattigvårdssamhälle låta sig angeläget vara att bilda arbetsanstalt för dem, som stå under fattigvårdsstyrelses husbondevälde". En sådan anstalt är Stockholms stads arbetsinrättning. Denna leder sitt upphof från det 1773 inrättade Södra frivilliga arbetshuset, hvilket 1844 ombildades till Stockholms stads allmänna arbetshus och 1855 erhöll sitt nuvarande namn. Där intagas dels personer, som stå under fattigvårdsstyrelsens i Stockholm husbondevälde och hvilkas arbetskraft styrelsen vill å inrättningen använda, dels nödställda personer, som tillhöra Stockholms fattigvårdssamhälle och i saknad af stadigt hemvist åstunda att såsom hjon varda å inrättningen inskrifna. De flesta, som intagas af förstnämnda anledning, äro försumliga familjeförsörjare (män eller kvinnor). 1902 voro på inrättningen intagna 1,475 personer, men vid 1903 års slut hade antalet nedgått till 686, däraf 24 för skuld till fattigvården. 1902 utgjorde vinsten å hjonens arbeten i rundt tal 60,500 kr. och samtliga omkostnaderna 139,200 kr.; hvarje hjon har i medeltal kostat staden 41 öre pr dag. — Norra frivilliga arbetshuset i Stockholm (för kvinnor) eger bestånd sedan 1797. — Jämväl andra svenska städer, såsom Göteborg, Malmö, Norrköping, Gäfle, Sundsvall, Hälsingborg och Eskilstuna, hafva arbetsinrättningar, men i dessa intagas äfven försörjningshjon. — Se vidare Fattigvård. A. L—M.

Arbetshygien. Se Yrkeshygien.

Arbetsinrättning. Se Arbetshus och Fattigvård.

Arbetsinställelse. Se Strejk.

Arbetskammare. 1. Se Arbetsråd. — 2. *Väg- o. vattenb.* Arbetskammare kallas, vid utförande under vatten af s. k. pneumatisk grundläggning eller grundläggning medelst pressluft, den nedre till en "kammare" utvidgade delen af den härför använda anordningen, i hvilken kammare allt arbete, såsom gräfning och murning, obehindradt kan fortgå på det torra, sedan i densamma inpressad luft undanträngt i jordlagren förekommande vatten. FR. E.

Arbetskolonī, på landet belägen anstalt, där arbete beredes arbetslösa personer. Se Arbetarkolonier.

Arbetskommendēring, den kommendering ur armén, som ännu för några tiotal år sedan kunde utgå för verkställande af större arbeten för statens räkning, såsom fästningsbyggnad, kanal- och järnvägsanläggningar e. d. Den del af kommenderingen, som dagligen utgick på arbete, kallades *arbetsparad*. Föreskrifter om arbetskommendering äro ej upptagna i 1889 års tjänstgöringsreglemente för armén. L. W:SON M.

Arbetskompani, *krigsv.* Se Pioniär och Kronoarbetskåren.

Arbetskontor. Se Arbetsförmedling.

Arbetslön (ty. *arbeitslohn*, eng. *wage*, fr. *salaire*), i vidstr. bem. hvarje ersättning för ett utfördt arbete, i inskr. bem. endast den betalning, som en i en arbetsgifvares tjänst för begränsad tid anställd person erhåller för ett, vanligen kroppsligt, arbete. Så länge det industriella arbetet utfördes af handtverkare med egna verktyg och eget råmaterial, biträdda af gesäller, som hade utsikt att i en framtid komma i samma oberoende ställning, var det egentligen inom jordbruket, som knefrågan tilldrog sig upp-

märksamhet; och äfven sedan den verkliga ledningen af den industriella produktionen tillfallit kapitalister eller storköpmän, voro de hemarbetare, som — i verkligheten för deras räkning — utförde själfva arbetet, i allmänhet egare af sina verktyg och icke sällan af arbetsprodukten; de sålde i sådant fall denna och ej sitt arbete, hvadan någon arbetslön i egentlig mening ej heller där kunde förekomma. Men den långa utveckling, som slutade med fabriksystemets herravälde, har alldeles förändrat dessa förhållanden, i synnerhet sedan slutet af 18:e årh. Arbetaren har upphört att vara egare af sina produktionsmedel och följaktligen af sin arbetsprodukt; allt detta tillhör nu arbetsgifvaren, och en af honom utbetalad *lön* är den enda form, hvari arbetaren kan få del i produkten och följaktligen ersättning för sitt arbete. Lönefrågan har därigenom blifvit en af de stora s. k. sociala frågorna (se Arbetarfrågan).

Den nationalekonomiska vetenskapen har gjort många försök att finna de lagar, som bestämma arbetslönen, utan att ännu ha nått ett säkert resultat. Frågan gäller främst den fond, hvarur lönerna tagas; enligt de äldre teorierna är denna fond landets kapital, enligt de nyare består den i själfva arbetsprodukten. Den liberala engelska skolans *lönefondsteori* hör till den förstnämnda kategorien. Enligt denna ryktbara lära är ett lands fond för alla dess arbetares löner en fast kvantitet (en del af nationalkapitalet), så att endast en minskning i arbetarnas antal eller en ökning i kapitalet kan höja genomsnittslönen; alla försök att genom fackföreningar, strejker eller på annat sätt höja lönen skulle alltså anses förfelade. Den socialistiska s. k. *järnhårda lönelagen* (*ehernes lohngesetz*; jfr Lassalle) utgår delvis från samma förutsättningar och har liksom den förra teorien haft ett mycket stort praktiskt inflytande. Denna lära, som nu torde vara ganska allmänt öfvergifven af vetenskapsmännen, går ut på, att priset på arbetet, liksom på alla andra varor, bestämmes af dess produktionskostnader, sålunda af hvad som nätt och jämt behöfves för att uppehålla arbetaren och fostra upp hans barn. Arbetslönen skulle alltså sammanfalla med arbetarens existensminimum (se d. o.), så att all utsikt till förbättring i arbetarens ställning vore omöjlig inom det nuvarande samhället. Själfva förutsättningen för lönefondsteorien undanryckes emellertid genom den s. k. *produktivitetsteorien*, som särskildt utvecklats af amerikanska författare. Enligt denna teori har kapitalet blott till uppgift att förskottera arbetslönen och bestämmer den alltså ej; arbetsprodukten är den fond, hvarur lönen tages, och *dess* storlek, ej kapitalets, bestämmer lönens höjd. — Nyare försök ansluta sig framför allt till Böhm von Bawerk och von Thünen (se d. o.); den förre förenar i viss mån de två förstnämnda stridande teorierna genom att bestämma huru stort kapital, som erfordras, för att förskottera lönerna under en viss produktionsperiod.

Lönens absoluta höjd anses vanligen som ett prisbildningsproblem, hvari arbetet är varan, arbetaren säljare och arbetsgifvaren köpare. Af många skäl är den enstaka arbetaren betydligt sämre ställd än en vanlig varuförsäljare och framför allt än arbetsgifvaren. Genom sammanslutningar, *fackföreningar* (se d. o.), förändras arbetarnas ställning betydligt.

Problemet att finna en "rättvis lön" torde numera i allmänhet anses olösligt (se dock Thünen). Unde medeltiden och merkantilsystemets tid, liksom reda under antiken, förekommo i de flesta länder, äfven Sverige, *lönetaxor*, af myndigheterna fastställda löne listor, i synnerhet för landtbruket; men ehuru e sällan föranledda af välvilja mot arbetarna, bestämd de vanligen endast *maximilöner*. Den ryktbarast åtgärd i detta syfte är den af drottning Elisabet England år 1563 utfärdade lärlingslagen, det s. k *Statute of apprentices*, som öfverlämnade åt dom stolarna att "efter tidens öfverflöd eller knapphet" påbjuda löner. Med liberalismens genombrott i 19: årh. försvunno alla sådana bestämmelser, men senaste tid ha flera australiska kolonier förnyat för söken att påbjuda löner, i det de föreskrifva *minimi löner* för de sämst aflönade industrierna. Fack föreningarnas politik går i allmänhet ut på att f fastslagna minimilöner gemensamma för en h industri, åtminstone inom orten.

Under naturahushållningens tid härskade *natura löner*, men numera är *penninglönen* regel inom indu strien i de flesta länder, ehuru det ej alls är ovanli att vissa förmåner (t. ex. bostad) förenas me penninglönen. Natura-lönen är nu i många fall enda en form för arbetarnas utsugande (se Truck system). Då lönen utgår i penningar, måst skiljas på *nominallön*, själfva penningbeloppet, oc *reallön*, de förnödenheter, som kunna köpas för dett belopp. Tydligen är det endast den senare, som h verklig betydelse, och dess belopp kan på grund ändringar i varornas penningpris mycket väl sjunka samtidigt med att nominallönen är oförändrad ell t. o. m. stiger, och tvärtom. Vid bestämmande arbetarens verkliga inkomst är det emellertid ej n att känna reallönen för en viss tidsenhet; man mås också veta huru stor del af året han har arbete, rätteligen äfven huru många år af arbetsdugligh hans yrke tillåter.

Principerna för lönens bestämmande (*lönsystemen* äro mycket olika och af stor betydelse för arbete beskaffenhet. De två grundformerna äro tidlön o styckl ön. *Tidlönen* (tim-, dag-, veckolön o. s. v utgår efter den på arbetet nedlagda tiden, *styc lönen* l. *ackordlönen* oberoende af arbetstiden, ett arbetsproduktens kvantitet. Bägge lida af flera fe och ingendera förekommer ofta i sin renhet; så ä arbetarna vid tidlön nästan alltid indelade i fle löneklasser. Tidlönen ger ingen uppmuntran till fl medan stycklönen däremot lätt kan drifva arbetar till öfveransträngning och eggar till största möjli resultat utan hänsyn till resultatets kvalitet. En h mängd blandsystem finnas därför (enklast är stycklö med garanterad timpenning såsom minimum), och allmänhet försiggår en tendens inom de högst utvec lade industrierna att hvarken lägga tiden eller p dukten till grund, utan den på arbetet nedlag ansträngningen. *Premiesystemen* äro alla i någ form progressiva, men för öfrigt mycket olikartad de flesta aise endast att drifva upp kvantiteten gen ofta mycket invecklade progressionsmetoder, m premier förekomma äfven för produktens kvalit arbetarens sparsamhet med råmaterial m. m. I numera ganska vanligt premiesystem bestämm å ena sidan en timpenning, å andra sidan ett vi timantal och motsvarande lönesumma (arbetspris) utförande af ett arbete; då arbetet göres färdi på kortare tid än den beräknade, får arbetar

:e sin timpenning en del (vanligen hälften) af naden mellan denna och arbetspriset såsom premie. . de många fall, då hvarje enskild arbetares andel ıdukten är svår att bestämma, kunna ackord- och niesystem ombildas till *kollektiva*, så att lönen ır efter en hel arbetsgrupps produkt; öfvertager ıpen såsom helhet arbetet, kallas systemet *grupp-ord*; sker det däremot af någon förman, föreligger *ackordmästarsystem*, hvilket senare innebär stora r för arbetarnas utsvettning (jfr Svettnings-stem). — I *vinstandelssystemet* (se d. o.) utgår n i större eller mindre utsträckning efter hela tagets vinst. Därmed besläktad är den s. k. *ande löneskalan* (eng. *sliding scale*), som fast-ler ett visst förhållande mellan lönen och den liga produktens försäljningspris.

:land alla dessa system ha arbetarna urspr. hyllat önen, som fortfarande i Europa torde vara van-st. Åtminstone i England är emellertid flertalet föreningar numera ingalunda motståndare till k- eller premielön, såvida säkerhet finnes för att tarnas ökade ansträngning får sin tillbörliga ıttning. En stor arbetsproduktivitet och höga löner le i allmänhet förutsätta andra former än vanlig ön.

cke blott löneformen, utan äfven lönens *höjd* lar en stor roll för arbetsproduktiviteten. Endast person med tillräcklig näring, hygienisk bostad klädsel samt möjlighet för andlig utbildning är ånd att utveckla den energi och duglighet, som iras för att i dess fulla utsträckning tillgodogöra tekniken i nutidens högst utvecklade industrier. etets produkt blir alltså en "funktion" hos arbets-n och stiger med densamma. Ett stort antal förelser mellan amerikanska, engelska och konti-tala arbetare visa, att de högst aflönade i all-nhet äro de arbetare, som det lönar sig bäst att ända; produktens *arbetskostnad*, d. v. s. hvad den tat fabrikanten i löneutgifter, står ofta i omvändt nållande till *arbetslönen*, d. v. s. arbetarens in-nst. Så länge arbetsgifvaren kan minska sina duktionskostnader genom låga löner, inför han alla tekniska förbättringar, men de höga lönerna ga honom därtill och möjliggöra å andra sidan ändningen af maskiner, som sämre aflönade ar-are ej skulle kunna sköta. Englands industriella rlägsenhet öfver kontinenten och Förenta staternas r Europa tillskrifvas till stor del de höga lönerna ssa länder (i Amerika säger man, att den affärs-n är dugligast, som förstår att betala de högsta lö-na), ehuru förmodligen äfven många fysiska och iologiska förhållanden spela in, som ej lönerna kunna rerka. Denna lag om "de höga lönernas ekonomi" till de mest optimistiska i nationalekonomien. Den emellertid ej tillmätas allmängiltighet, och framför t märkes att det endast är en *varaktigt* hög lön, n har den beskrifna verkan, ty blott en sådan kan a arbetarens "standard of life", och först därmed han bli en dugligare arbetare.

Litt.: F. A. Walker, "The wages question" 91), K. Wicksell, "Föreläsningar i nationalekono-" (1901), D. F. Schloss, "Methods of industrial muneration" (1898, fransk uppl. 1902), J. Leffler, m olika löneformer" (Skrifter utg. af Lorénska ıdsen, 8, 1893), G. Cassel, "Socialpolitik" (1902), Schoenhof, "The economy of high wages" (1892), L. Brentano, "Über das verhältniss von arbeits-lohn und arbeitszeit zur arbeitsleistung" (1893, öfv. af S. A. Andrée s. å.). Se vidare katalog öfver riksdagens bibliotek 1901, s. 407—410. E. HKR.

Arbetslöshet. Orsakerna till arbetslöshet kunna vara af flerfaldiga slag. De kunna sammanfattas i tre hufvudgrupper: tillfälliga och öfvergående (t. ex. vid en industriell kris); permanenta, för framtiden bestående (t. ex. vid uppfinningen af maskiner, som väsentligt inskränka arbetarnas antal inom ett visst yrke, eller vid utsinandet af naturliga hjälpkällor, på hvilka en industri grundats); samt periodiskt återkommande (t. ex. vid s. k. säsong-arbete, beroende af klimatiska förhållanden, som endast medgifva arbetets utöfvande under någon viss tid på året). Slutligen kunna flere af här antydda anledningar samverka, hvarigenom arbetslösheten erhåller en ännu svårare karaktär. För att lindra den nöd, som framkallas af arbetslösheten, har man upprättat kassor för arbetslöshetsförsäkring (se d. o.) och anordnat tillfälliga nödhjälpsarbeten. Se "Särskilda kommitterades betänkande angående arbetslösheten i Stockholm" (1895). E. BN.

Arbetslöshetsförsäkring afser att medels inbetalning på förhand af vissa afgifter försäkra personer, som tillhöra arbetsklassen, mot de fördärfliga följderna af ofrivillig arbetslöshet. I stort sedt kan denna betydelsefulla del af arbetarförsäkringen sägas ännu ligga i sin linda. Försäkringskassor för arbetslöshet äro af flere olika slag: kassor, inrättade af arbetsgifvare och afsedda uteslutande för deras egne arbetare; kassor, grundade och uppehållna af arbetarna själfva; kassor med understöd af allmänna medel. De förstnämnda, som vanligen äro förbundna med s. k. spartvång i form af afdrag å arbetslönen, förekomma sparsamt i olika länder, exempelvis i Tyskland, Frankrike, Österrike. Deras betydelse är hittills föga ingripande. Den ojämförligt mest omfattande verksamheten på detta område utöfvas af de hjälpkassor, som stiftats af arbetarna själfva, främst i England (men äfven i andra länder, såsom Förenta staterna, Tyskland, Österrike, Frankrike samt inom ett fåtal yrken i de skandinaviska länderna). De engelska fackföreningarna utbetala i understöd åt arbetslösa medlemmar årligen flere millioner kronor. För understöds erhållande fordras att den arbetslöse under en viss tid varit medlem af föreningen och att han på bestämda tider antecknar sig i dess registerbok för arbetslösa. Han måste äfven förbinda sig att själf efter bästa förmåga söka arbete, där detta icke kan erhållas genom föreningens arbetsförmedlingsbyrå. För att sporra härtill lämnar man i regeln större bidrag under de första veckorna af arbetslösheten; äfven beviljas i flera föreningar resehjälp för sökning af arbete på annan ort. Understödets belopp är vanligen begränsadt till ett visst maximum för år. Det utgår icke vid "själfförvållad" arbetslöshet, hvartill dock icke räknas arbetslöshet, uppkommen till följd af vägran att mottaga arbete till lägre aflöning än den af fackföreningen godkända. Vid arbetskonflikter (strejk och lockout) lämna fackföreningarna särskildt understöd. Inom vissa föreningar hålles konflikt-("dispute-")kassan noga skild från kassan för arbetslöshetsförsäkring ("unemployed benefit"); vid andra sammanblandas de. Så storartad denna privata själfhjälp än är, har den dock icke hittills visat sig i stånd att lösa arbetslöshetsförsäkringens

problem. Det uppgifves att endast 750,000 af Englands 8 millioner arbetare äro försäkrade genom sina hjälpkassor. — Bland kassor med understöd af allmänna medel är den äldsta staden Berns i Schweiz, inrättad 1893. Inträde i densamma är obligatoriskt för kommunens egne arbetare, frivilligt för alla inom kommunen bosatta arbetare, som icke fyllt 60 år. Kassans inkomster utgöras dels af medlemsafgifter, dels af kommunens bidrag, nu utgörande 12,000 frcs om året. Understöd lämnas endast under de egentliga vintermånaderna, december—februari, och icke under längre tid än sex veckor. Vid självförvållad arbetslöshet, vid strejk och lockout erhålles intet understöd. Anslutningen till kassan har varit tämligen obetydlig, och medlemsbidragen utgöra blott en ringa del af kassans inkomster. Detta har äfven varit förhållandet vid en i Köln 1896 efter Berns föredöme upprättad kommunal försäkringskassa mot ''arbetslöshet under vintern''. Mera utsikt till en framgångsrik verksamhet på detta område torde finnas, om man bygger på den redan af arbetarna själfva lagda grunden och understödjer deras egna kassor genom bidrag af allmänna medel. Så sker t. ex. i kantonen Basel i Schweiz, där staten lämnar bidrag till arbetarnas arbetslöshetskassa, i Gent i Belgien, där kommunen ger anslag (för 1902 kr. 12,000) till fackföreningarnas kassa mot arbetslöshet. — Obligatorisk försäkring mot arbetslöshet infördes 1895 i kantonen S:t Gallen i Schweiz. Det dåliga ekonomiska resultatet jämte andra omständigheter gjorde, att kantonens regering 1897 beslöt att den försöksvis på två år anordnade kassan skulle upphöra. Se G. Adlers uppsats i ''Handwörterbuch der staatswissenschaften'' (1898). E. BN.

Arbetsmaskin, dets. som verktygsmaskin.

Arbetsminister kallas i dagligt tal stundom den ledamot af ett lands ministär (officiellt minister för allmänna arbeten), som står i spetsen för de allmänna l. offentliga arbetena (dit höra frågor rörande statens eller kommuners behof af väg-, vatten- och husbyggnader m. m.). För dessas skull finnes nämligen ett särskildt ministerium i ett stort antal stater (Bulgarien, Danmark, Columbia, Ecuador, England, Frankrike, Haiti, Honduras, Italien, Korea, Nicaragua, Norge, Preussen, Rumänien, Dominikanska republiken, Serbien, Siam, Turkiet och Venezuela). I åtskilliga stater äro frågor ang. allmänna arbeten förenade med ett annat eller några andra slag af ärenden till ett ministerium (Belgien, Brasilien, Chile, Costa Rica, Egypten, Mexico, Peru, Portugal, Salvador, Uruguay). I öfriga stater sakna allmänna arbeten särskild representant i kabinettet; dithörande ärenden handläggas af särskilda chefer eller ämbetsverk, som lyda under något ministerium (vanligen handels-, kommunikations- eller inrikesministeriet; i Sverige hufvudsakligen under civildepartementet). — Arbetsminister i betydelse af minister för arbetarfrågor finnes ännu ingenstädes. Men ett slags arbetsministerium i denna mening är i Nord-Amerikas förenta stater det *department of commerce and labor*, som ombildades 1903 och fick under sig en byrå för arbetarfrågor (*bureau of labor*). Se Arbetsstatistik.

Arbetsordning. 1. Reglemente för arbetets bedrifvande och fördelning inom rikets hofrätter, statsrevisionen m. m.; reglementariska föreskrifter för göromålen och ordningen inom riksdagens andra kammare. — 2. (Verkstadsreglemente) Af a betsgifvaren utfärdade disciplinära föreskrifter a gående arbetarnas förhållande inom verkstaden (fabr ken). Se Arbetarfrågan, sp. 1332.

Arbetsparåd. Se Arbetskommenderin

Arbetspenningar, *kam.*, en af de många skatt titlarna under mantalsräntan. Den förekom i två Sveriges eröfrade provinser, nämligen i Bohus lä där den från början var afsedd till byggningshjäl åt Bohus fästning, och i Halland, där vid skatt regleringen tre år efter Brömsebrofreden (164 krono- och skattebönderna bland andra ständiga a gifter, hörande till mantalsräntan, som där kallad ''terminsskatt'', åtogo sig arbets- och dagsverk penningar. KBG.

Arbetspremie, den belöning i penningar, so enligt k. regl. 24 okt. 1890, i dess genom k. kun 22 juni 1900 och 13 nov. 1903 förändrade lydels tilldelas straff- och tvångsarbetsfångar i rike fängelser för flit och väl utfördt arbete. Arbetspremie får ej öfverstiga 30 öre för hel arbetsdag i annat fa än att fånge är arbetsförman eller i arbetet ådagala synnerlig flit och skicklighet, då den kan höjas till 4 öre. Arbetspremierna fördelas i två lika delar, hvilka den ena får för fångens räkning användas vi anstalten, men den andra skall insättas å pos sparbank och förräntas för att med vissa inskränk ningar och villkor komma fången till godo vid hä frigifning. A. M—Y.

Arbetsråd (Arbetskammare), af staten o ganiserad representation för det industriella arbet i dess helhet, således med representanter för båd arbetsgifvarna och arbetarna. Arbetskamrarna mo svara på sitt område andra näringsrepresentation såsom jordbrukskamrar och handelskamrar. I *Belgi* inrättades 1889 ''industri- och arbetsråd'', hvil dels ega att framställa önskningar angående yrke gemensamma intressen, dels skola fungera såso administrativa undersöknings- och upplysningsbyrå Ett sådant råd inrättas på hvarje plats, där behof däraf tydligt visar sig. Rådet är deladt i sektion efter olika industrier, och hvarje sektion består 6—12 genom val utsedda arbetsgifvare och arbetar 1899 var arbetsrådens antal 78, med 310 sektione — I *Nederländerna* finnas dylika arbetskamrar seda 1897; deras antal uppgick år 1900 till 62. — *Frankrike* inrättades 1891 ett ''högre arbetsråd'' (*Conseil supérieur du travail*), som består af vald representanter för arbetsgifvarna, arbetarna, förli ningsnämnderna, senaten och deputeradekammare samt ett antal själfskrifna högre ämbetsmän, und ordförandeskap af handelsministern, och hvilket ha till uppgift att undersöka de industriella arbetsförh hållandena samt förbereda däraf syftande lagförslag. År 1900 tillkommo därjämte lokala arbetsråd, so skola utgöra distriktsorgan för högre arbetsråde samt lämna upplysningar om arbetsförhållanden deltaga i officiella enquêter, åstadkomma utrednin angående arbetstid och arbetslön, föreslå åtgärde mot arbetslöshet o. s. v. Äfven de franska arbets råden bestå af särskilda yrkessektioner, hvar och e med 6—12 medlemmar, hälften arbetsgifvare oc hälften arbetare, som utses af de två kategorierna yrkesföreningar. — Såsom ett slags motsvarighete på andra håll till dessa arbetsråd kunna anses de med tyska statistiska ämbetsverket förenade ''Ba rath'' för arbetsstatistik och i Österrike det ''Ar

zsbeirath", som står vid sidan af arbetsstatistiska betsverket (jfr Arbetsstatistik). — Äfven verige har frågan om inrättande af dylika i arbefrågor speciellt sakkunniga "råd" förevarit, nämn dels när arbetsstatistiken ordnades, dels vid ättandet af riksförsäkringsanstalten (se Arbetarrsäkringsråd). I förstnämnda hänseende man tills vidare åtnöjt sig med att i kommersegium tillkalla sakkunnige (se Arbetsstatiik). Jfr Arbetarkammare.

Arbetsskola. Se Förbättringsanstalt.

Arbetsspärrning. Se Lockout.

Arbetsstatistik (stundom Socialstatistik) till ändamål att bereda en noggrann och mångig, såvidt möjligt i siffror framställd, insikt lla de förhållanden, som väsentligt inverka på etsklassens ställning i socialt och ekonomiskt eende. Ämnet för densamma kan sägas omfatta hufvuddelar: en, som omedelbart berör de spörsl, hvilka pläga sammanfattas under benämningen etarfrågan; en annan, som behandlar industriens näringarnas ställning, för så vidt den röner lytande af den social-ekonomiska lagstiftningen. nd uppgifter hörande till den förra gruppen må nnas: antalet i de särskilda yrkena anställda etare fördelade efter ålder, kön och civilstånd; öning och aflöningssätt (tidlön med eller utan mie, stycklön, andel i vinsten, trucksystem s. v.); arbetstiden; arbetslokalernas tillstånd; sovådliga inflytelser; yrkessjukdomar; olycksfall arbetet; arbetarens utgifter för sitt uppehälle; ans beskaffenhet; lifsmedelsprisen; bostadsfrågan; struns sysselsättning utom hemmet; arbetslöshet; ejker; föreningsväsende; hjälpkassor; olycksfalls-, lerdoms- och arbetslöshetsförsäkring; insättningar parbanker; kooperativa företag samt i öfrigt olika gs inrättningar till främjande af arbetsklassens teriella, intellektuella och moraliska fromma. ll den senare gruppen höra sådana uppgifter ande affärsställningen inom de olika industrinarna, genom hvilka lagstiftaren sättes i tillfälle bedöma i hvad mån åtgärder, som direkt eller irekt medföra en ökning i produktionskostnaderna, nna föreskrifvas, utan att därigenom möjligheten bestå i konkurrensen alltför mycket försvåras eller t af omintetgöres.

I fråga om sin metod skiljer sig arbetsstatistiken sentligt från den allmänna statistiken. Man kan m statistiken, i stort sedt, särskilja tre olika toder för materialets insamlande. Den första, "den ellariska", består i enbart utsändande af tabell- frågeformulär, adresserade till de personer eller porationer, af hvilka man söker upplysning. Denna tod tillämpas i allmänhet vid den officiella befolkgsstatistiken samt har äfven varit den vanliga m de s. k. arbetarkommittéer, som i Sverige satts af regeringen. Den andra metoden, "vittnestoden", tillämpas i stor utsträckning vid utländska nmittéers arbete. Vittnen inkallas och förhöras gefär såsom inför domstol. Särskildt i England nograferas vittnesmålen och publiceras ordagrannt de bekanta "blå böckerna". Den tredje metoden tligen, "den personliga undersökningsmetoden", står i utsändandet af sakkunniga ombud, hvilka rsonligen med ledning af fastställda formulär vid sök hos de personer, af hvilka man önskar upplysngar, insamla primäruppgifterna. Samtliga dessa metoder komma visserligen till användning äfven vid arbetsstatistiken. Men i densamma lägges framför allt vikt på den *personliga metoden*, hvilken en mångårig erfarenhet utvisat såsom den enda väg för erhållande af fullt tillfredsställande uppgifter rörande ett flertal af de förhållanden, som utgöra denna statistiks föremål.

De första försöken att genom undersökningar af här omnämnda slag vinna närmare insikt i den arbetande befolkningens villkor torde förskrifva sig från den skandinaviska Norden, där sådana undersökningar 1850—69 företogos af en enskild person, norrmannen Eilert Sundt. Klart är emellertid, att endast staten är i stånd att åt dessa undersökningar gifva nödig stadga och omfattning. Det praktiska amerikanska folket har gått i spetsen för upprättandet af ständiga *arbetsstatistiska statsbyråer*. Massachusetts inrättade 1869 den första statsbyrå i världen med ändamål att "samla, ordna och systematiskt bearbeta" statistiska uppgifter rörande alla grenar af arbetsmarknaden, särskildt sådant, som vore egnadt att belysa de arbetande klassernas ställning "i fråga om löner, yrkesutöfning, uppfostran, hälsotillstånd och sociala förhållanden" samt i allmänhet hvad som kunde lända till industriens och näringarnas bestående fromma. I lagen föreskrefs därjämte, att byrån ej finge föra någon viss åsikts talan, utan endast framlägga de vetenskapliga resultaten af opartiska undersökningar. De lagar, genom hvilka sedermera liknande byråer inrättats i ett flertal af den *nordamerikanska unionens* stater, hafva i allmänhet upptagit de ofvannämnda bestämmelserna såsom den ram, inom hvilken byråernas arbete eger att röra sig. Arbetsstatistiska byråer finnas nu i öfver trettio af unionens stater. 1884 inrättades i Washington en för hela unionen gemensam byrå, lydande under Förenta staternas inrikesdepartement. 1888 erhöll denna byrå under namn af *Department of labor* ("departement för arbetarfrågor", 1903 ombildadt till en *bureau of labor* under *Department of commerce and labor*) en självständig ställning under förbundsregeringen. Byrån — hvars chef har till biträde för byråarbetet 70—80 tjänstemän samt för materialets insamlande ett antal fasta reseombud — har offentliggjort lika omfångsrika som upplysande berättelser rörande bl. a. industriella kriser från 1837 till 1886; fångarbete; arbeterskor i stora städer; strejker och lockouter under olika tidsperioder; arbetare anställda vid järnvägar; produktionskostnader för järn-, stål-, stenkols-, koks-, glas-, bomulls-, ylle-, siden- och linnevaror; vatten-, gas- och elektricitetsverk; teknisk undervisning i olika länder; s. k. byggnadsföreningar; *slums* (pauperismens tillhåll) i de största amerikanska städerna; hand- och maskinarbete; kvinnors och barns arbete i industriella yrken, arbetslön och arbetstid inom olika industrier; redogörelser för sociala förhållanden i olika länder. Dessutom utger departementet i tvångsfria häften en s. k. bulletin. Till vinnande af tillförlitliga uppgifter hafva nationalekonomiskt och statistiskt bildade sakkunniga ombud af departementet utsändts på båda sidor om oceanen. För att underlätta erhållandet af uppgifter ega i vissa stater byråerna icke blott att upptaga vittnesmål, utan äfven att med böter belägga vägran att lämna begärda upplysningar. 1886 följde *England* i Förenta staternas fotspår genom upprättandet af en arbetsstatistisk byrå, som 1893 utvidgades till ett särskildt arbetsdepartement, *Labour*

departement, med c:a 30 ordinarie tjänstemän (äfven kvinnliga), under "the board of trades" öfverinseende. Dessutom finnes ett betydligt antal biträden af olika slag samt 30 platsombud i de större städerna för afgifvande af månatliga rapporter. Jämte sina omfattande årsredogörelser (för "trade unions" sedan 1887; strejker och lockouter sedan 1888; arbetslön och arbetstid sedan 1893) samt specialenquêter (löneförhållanden, vinstandelssystem, kvinnoarbete, arbetslöshet, emigration o. s. v.) utger arbetsdepartementet dels "annual abstracts of labour statistics" i England och andra länder och dels en periodisk månadsskrift, "The labour gazette", med upplysningar till tjänst för dem, som intressera sig för arbetarfrågan. Denna tidskrift upptager redogörelser för yrkenas ställning och arbetsmarknaden i olika delar af landet, förändringar i arbetslöner och arbetstid, statistik öfver pris, produktion, import, export, emigration, immigration, yrkesföreningar med mera dylikt samt utdrag ur utländska publikationer. Äfven i en del engelska kolonier finnas arbetsstatistiska byråer, såsom i *New Zealand* samt andra kolonier i Australien, i *Canada* o. s. v. — En alldeles särskild ställning intager det i *Schweiz* 1887 inrättade "arbetarsekretariatet" (*Schweizerisches arbeitersekretariat*), en af arbetarföreningarna själfva skapad arbetsstatistisk byrå, som erhåller statsbidrag och samarbetar med statsmyndigheterna. Arbetarsekreteraren tillsättes för tre år af styrelsen för allmänna schweiziska arbetarfederationen, en sammanslutning af arbetarföreningar utan hänsyn till politisk eller religiös åskådning och öppen för alla, blott med det villkor att den inträdessökande föreningens flertal utgöres af schweizare. Sekreteraren är skyldig att tillhandagå icke blott arbetarfederationens styrelse, utan äfven regeringen: han skall "stå till schweiziska förbundsrådets förfogande" vid undersökningar rörande arbetarförhållanden samt med socialstatistiska redogörelser och utlåtanden. För detta ändamål eger han omedelbart begära upplysningar från myndigheter, föreningar och privata personer. — I *Frankrike* inrättades 1891 efter amerikanskt mönster en arbetsstatistisk statsbyrå, *Office du travail*, som lyder under handelsministeriet och ledes af en dirigent med biträde af nödiga tjänstemän. I likhet med amerikanska förebilder lägger den franska byrån synnerlig vikt vid den personliga undersökningen på ort och ställe, det arbete, som tillhör dess s. k. yttre tjänstgöring (*service extérieur*), hvilken utföres af "délégués" och "missionaires", fast anställda eller tillfälliga sakkunniga medarbetare. Byrån utgifver en månatlig publikation, "Bulletin de l'office du travail", samt speciella större redogörelser (strejkstatistik, lönestatistik, föreningsväsen m. m.). — I *Belgien* finnes sedan 1894 en "office du travail" med vidsträckt befogenhet, nämligen att utarbeta socialstatistik, öfvervaka arbetslagstiftningens tillämpning, utöfva centralinspektion öfver yrkesinspektörerna samt öfver arbetarbostäder, välgörenhetsinrättningar o. s. v. Byråns personal uppgår till c:a 40, hvartill kommer ett 20-tal platsombud för afgifvande af månatliga rapporter öfver arbetsmarknadens läge. Af dess publikationer märkas de månatligen publicerade "Revue du travail" och "Bulletin de l'inspection du travail" samt omfattande specialberättelser (ang. söndagsarbete, hem-

industrien m. fl.). Af stor betydelse är den a byrån utgifna "Annuaire de la législation d travail", hvari återgifvas de under året i olika lände utfärdade lagar och förordningar i hithörande ämnen — I *Nederländerna* utarbetar den statistiska central byrån sedan 1901 en officiell strejkstatistik sam utgifver från och med 1902 en särskild "Tijdschrift (4 h. årl.) af hufvudsakligen arbetsstatistiskt inne håll. — Genom ett regulativ af 1892 inrättades *Tyskland* en af ordförande och 14 medlemmar be stående "rikskommission för arbetsstatistik", me hufvudsaklig uppgift att på uppdrag af rikskansleren afgifva utlåtanden och verkställa undersökningar hvarvid en förening af den tabellariska och den per sonliga undersökningsmetoden kommit till användning De af kommissionen under dess tioåriga verksamhe utförda undersökningar hafva omfattat: arbetstiden bagerier, kvarnar och handelsyrket samt för manlig och kvinnliga uppassare, sömmerskors och tvätterskor arbetsförhållanden m. m. Är 1902 inrättades emel lertid inom "Kaiserliches statistisches amt" (kejs statistiska ämbetsverket) en särskild afdelning fö arbetsstatistik, hvarjämte i stället för "rikskommis sionen för arbetsstatistik" trädde ett "Beirath fü arbeiterstatistik", som, utom ordföranden (chefe för nämnda ämbetsverk), består af 14 ledamöter af hvilka hälften utses af förbundsrådet och hälfte af riksdagen. "Afdelningen för arbetsstatistik" ha till uppgift dels att samla, bearbeta och periodisk offentliggöra arbetsstatistiska data och andra fö arbetarförhållandena betydelsefulla meddelanden, de att föranstalta separata undersökningar medel skriftliga och muntliga utredningar samt afgifv utlåtanden. Sedan april 1903 utgifver afdelninge månadsskriften "Das reichsarbeitsblatt". Ämbet verket i sin helhet utgifver dessutom andra socia statistiska publikationer (såsom strejkstatistik oc sjukkassestatistik); likaså de statistiska byråerna enskilda tyska stater. — På ungefär liknande sä som i Tyskland är arbetsstatistiken organiserad *Österrike*, där ett särskildt "Arbeitstatistisches amt är (sedan 1898) inrättadt inom handelsministeri samt utgifver dels särskilda enquêter (såsom an arbets- och löneförhållanden inom olika yrken, red görelser för strejker och lockouter, arbetsförmedlin hemarbete, yrkesföreningar, folkbildningsrörelse o. s. v.), dels en månadsskrift, "Sociale rundschau Vid anstaltens sida står äfven, liksom i Tyskland, e "arbeitsbeirath". — I *Italien* inrättades 1902 e arbetsstatistisk byrå inom handels- och industr ministeriet, hvilken vid sin sida likaledes har e "arbetsråd". Byrån skall utgifva dels en månad skrift, dels speciella berättelser. Redan förut h Italien i flera år egt en officiell strejkstatisti (Såväl i Italien som i Österrike kan vägran a afgifva affordrade upplysningar bestraffas med böter — I *Spanien* daterar sig den officiella arbetsstatistik från år 1894, då en särskild afdelning för arbetsstat stik upprättades i inrikesministeriet; 1902 framla regeringen förslag till inrättande af en arbetsstatisti byrå efter öfriga staters mönster. — I *Ungern* t arbetas inom handelsministeriet redogörelser i vis arbetsstatistiska frågor. — Omnämnas bör jämv det af prof. Bauer ledda *Internationales arbeitsa* (jfr Arbetarskyddskongresser), som h sitt säte i Basel samt utgifver en "Bulletin" franska och tyska språken.

iciell arbetsstatistik förefinnes äfven i alla de linaviska länderna. I *Norge* och *Danmark* hafva da genom de statistiska byråernas försorg liggjorts flera arbetsstatistiska undersökningar, ilka de norska behandlat aflönings- och arbetsllanden vid skogsdrift och timmerflottning, in- t- och förmögenhetsförhållanden, arbets- och ingsförhållanden vid träsliperier och cellulosaker, arbetslöner (1890, 1895 och 1900) samt danska handlat om danska arbetarfamiljers ter för sitt uppehälle, arbetslöne-, gesäll- och gsförhållanden, strejker och lockouter, olycksfall v. Staden Köpenhamns statistiska kontor har vit flera redogörelser af socialstatistiskt innehåll. *Norges* statistiska centralbyrå har 1903 en särafdelning för arbetslöhetsstatistik trädt i verket, närmast med uppgift att utgifva en månads- i ämnet ("Arbeidsmarkedet"). Af intresse äro de af den "parlamentariske arbejderkommission" rge publicerade banden "Socialstatistik". — I *nd* publicerades under förlidet år (1903) af induyrelsen ett första band "Arbetsstatistik" (under- ng ang. tobaksindustrien i Finland; närmast komatt följa en undersökning ang. textilindustrien). *Sverige* hafva de socialstatistiska undersökningar, egt rum, till en början utförts antingen af de egeringen tillsatta s. k. arbetarkommittéerna af enskilda. Dessa kommittéer äro: 1875— rs kommitté för lagförslag angående barns och e personers arbete i fabrik och handtverk; 1884 s års arbetarförsäkringskommitté, hvilken utt de mest omfattande socialstatistiska undersökar, som i vårt land publicerats; 1891—92 års tarskyddskommitté; samt den s. k. nya arbetarkringskommittén af 1891—93. Till arbetarnittéerna kunna också räknas jordbrukslägenhetsnittén (1891—93) och egna-hemskommittén 9—1901), båda tillsatta för att utreda möjligna att genom statsmakternas försorg bereda edlade och mindre bemedlade lättade tillfällen bilda egna smärre jordbruk, samt förliknings- skiljenämndskommittén (1899—1901). Såsom eller mindre direkta resultat af dessa kommittéers ten hafva framgått: år 1889 lagen om yrkesktion, 1891 lag om sjukkassor (se d. o.), 1900 om minderårigas och kvinnors användning till te i industriellt yrke, 1901 lag om ersättning skada till följd af olycksfall i arbete o. s. v. d socialstatistiska undersökningar på enskildt tiv märkas i främsta rummet de, som utförts understöd af den lorénska fonden (se d. o.). n kommunala myndigheter hafva stundom förltat tillfälliga socialstatistiska undersökningar, ex. i Göteborg om pauperismen och dess orsaker 5, en undersökning, som gaf uppslaget till det . Göteborgssystemet (se d. o.), och i Stockholm ende bostadsförhållandena vid olika tidpunkter 1894 rörande den periodiskt återkommande tslösheten, för hvilket senare ändamål tillsattes ommitté, hvars betänkande innehåller en mångr belysning af förhållanden, som stå i samband undersökningens föremål. En annan kommunal mitté har år 1903 framlagt en statistisk utredning nde arbetsförmedlingen (se d. o.) i Stockholm. ligen är ett fåtal af socialstatistikens ämnen i allmänhet behandladt i "Bidrag till Sveriges iela statistik", exempelvis insättningar i sparbanker och folkbanker samt antalet i vissa yrken anställda arbetare, fördelade efter kön samt ålder öfver och under 18 år. Vissa data af socialstatistiskt intresse förefinnas äfven i de årliga redogörelserna för "Yrkesinspektionens verksamhet" och "Registrerade sjukkassors verksamhet". Behofvet af en officiell arbetsstatistik, hvilken "opartiskt framlägger de upplysningar, som äro af vikt för den sociala frågans rätta bedömande", har äfven i Sverige på senare tid vunnit statsmakternas erkännande. Med anledning af en motion af E. Beckman ingick riksdagen 1893 till k. m:t med begäran om "en utredning rörande lämpligaste sättet för samlande, bearbetande och publicerande af en svensk arbetsstatistik". Sedan denna utredning verkställts af kommerskollegium och statistiska centralbyrån, beviljades till en början anslag till verkställande, under kommerskollegii öfverinseende, af tillfälliga större undersökningar, hvilka hittills omfattat: bagerierna, tobaksindustrien och den mekaniska verkstadsindustrien (hvarjämte f. n. pågå undersökningar rörande tryckerier och därmed förenad handtering). Från och med år 1903 har emellertid arbetsstatistiken i Sverige erhållit något fastare former genom inrättande af *kommerskollegii afdelning för arbetsstatistik* med en förste aktuarie till chef. Att biträda vid planläggande af specialundersökningarna tillkallas sakkunnige, såväl arbetsgifvare som arbetare. Såsom afdelningens fasta biträden äro på ett antal större platser anställda "ombud", hvilka enligt särskild instruktion ega att hvar inom sitt distrikt insamla dels mera regelbundet återkommande arbetsstatistiska uppgifter (minuthandelsprisen å vissa lifsförnödenheter, hyresprisen, uppgifter rörande arbetskonflikter, arbetsgifvar- och arbetarfackföreningar, ställningen på arbetsmarknaden, särskildt förändringar med afseende å arbetstillgång, arbetstid och arbetslön), dels, efter särskildt uppdrag, vissa uppgifter vid förefallande speciella arbetsstatistiska undersökningar. Genom inrättande af kommerskollegii afdelning för arbetsstatistik har äfven i Sverige lagts den första grunden till en officiell arbetsstatistisk byrå, och möjlighet är beredd för en fortlöpande svensk arbetsstatistik samt för utgifvande af regelbundet utkommande arbetsstatistiska meddelanden. Afdelningen skall sålunda utgifva *dels* en tidskrift af allmänt socialstatistiskt innehåll (tills vidare en gång i kvartalet) och *dels* specialredogörelser, såväl årligen återkommande (rörande arbetskonflikter, sjukkasseväsendet etc.) som andra med längre eller kortare mellantid upprepade angående förhållandena inom vissa yrken eller behandlande andra sociala spörsmål. H. E—T. E. BN.

Arbetsström, *elektrot.* En elektrisk ringklocka eller ett relä säges gå med arbetsström, då rörelserna framkallas af strömslutningar. Om rörelserna uppstå genom afbrott i en eljest ständigt sluten strömkrets, säges apparaten arbeta på hvilostrom. A. E—M.

Arbetsstuga (för barn), ett slags praktisk skola, där åt fattiga barn lämnas undervisning i nyttiga och för utbildning af deras handfärdighet lämpliga handaslöjder (snickeri, skrädderi, skomakeri, korg-, matt- och väfnadsarbete m. m.), i ändamål att förebygga sysslolöshet, armod och tiggeri. Barnen erhålla efter arbetets slut en måltid. En liten penningförtjänst erbjudes dessutom den flitige för hemarbete, som eleven får medtaga från stugan. Den första arbets-

stugan i Sverige började sin verksamhet (på initiativ af fru A. Retzius, f. Hierta) i Adolf Fredriks församling i Stockholm i jan. 1887. Sedan dess hafva i hufvudstaden upprättats ytterligare 10 sådana anstalter, alla med stöd af anslag från "Stiftelsen Lars Hiertas minne" samt med understöd af kommunen (25,000 kr. för år 1903) och församlingarna (fria lokaler och delvis penningbidrag). Sammanlagdt 1,774 barn åtnjöto 1902 undervisning i hufvudstadens arbetsstugor. Hvarje arbetsstuga har sin egen styrelse, som representeras i en för Stockholm bildad centralkommitté. I samband med arbetsstugeverksamheten har de senare åren anordnats utsändning till landsorten af s. k. *feriebarn*, hvilka gratis under 4—8 veckor mottagits af bondfamiljer m. fl. I det öfriga Sverige har arbetsstugeidén med stor framgång utvecklats, i det f. n. (1904) 50 arbetsstugor där upprättats. För utbildande af föreståndarinnor och lärarinnor anordnas årligen i Stockholm lärokurser, i hvilka äfven åtskilliga utlänningar deltagit. Vid utställningen i Paris år 1900 tillerkändes fru A. Retzius guldmedalj för ett stort planschverk, "Modellsamlingar från svenska arbetsstugor för barn". Se vidare A. Retzius, "Arbetsstugor för barn, en sammanfattande framställning af arbetsstugoverksamheten i Sverige" (1897). C. O. S.

Arbetstid. Se Arbetarfrågan (sp. 1331—32), Fabrikslagstiftning och Normalarbetsdag.

Arbets-transmission, *maskinb.*, ledningar för öfverförande af mekaniskt arbete. Till sådana höra axelledningar med sina lager och kopplingar, kuggh juls- och friktionshjuls-växlar, rem- och linledningar, vefrörelser m. m. W. H.

Arbets-tryck. 1. *Tekn.* Det högsta tillåtna tryck (t. ex. i en ångpanna). — 2. *Konstt.* Sådant afdrag af graverade eller etsade plåtar, som kopparstickaren eller etsaren tid efter annan tager under arbetets fortgång. Oegentligt kallas äfven dylika afdrag *proftryck*, en benämning, som endast bör tillkomma profafdrag från den *färdiga* plåten. Arbets-tryck äro mycket begärliga för samlare af gravyrer. A. T—G.

Arbetsvals, *text.* Se Kardning.

Arbetsöfverföring (äfven, ehuru mera oegentligt, Kraftöfverföring) användes i stor omfattning inom industrien, dels för fördelning af mekaniskt arbete till drifvande af olika maskiner inom industriella verk, dels för öfverföring af arbete från en aflägse liggande kraftkälla till en förbrukningsplats. Arbetsöfverföring eger rum dels medelst rent mekaniska anordningar, dels hydrauliskt eller pneumatiskt, dels medelst elektricitetens tillhjälp. Mekaniska anordningar för ändamålet äro de vanliga axelledningarna, remmar, linor och dylika organ. Mekanisk arbetsöfverföring på större afstånd sker vanligen genom linledningar. Intressanta äro de äldre mekaniska anordningar, som länge begagnats i våra bergslagsdistrikt, de polhemska s. k. "konstgångarna", ett system af trähäfstänger, som genom en fram- och återgående rörelse öfverföra arbete ofta på långa afstånd, vanligen från ett vattenfall för drifvande af gruvpumpar och dylikt. — Hydraulisk arbetsöfverföring (med tryckvatten eller olja) användes för vissa specialändamål, såsom då stor kraft och jämförelsevis mindre hastighet erfordras, bland annat för vissa väg- och vattenbyggnadsarbeten, för manövrering af kanontorn m. m. Pneumatisk arbetsöfverföring (med komprimerad luft) användes i stor utsträckning bl. a. borrmaskiner vid bergsprängning. — Den elektri arbetsöfverföringen användes numera i allt större sträckning dels för arbetsfördelning, dels framför för öfverföring på långa afstånd, för hvilket fall särskildt väl lämpar sig. I Sverige äfvensom Schweiz och Amerika har den redan fått en s artad användning för tillgodogörande af vätt kraften för industriens behof (se vidare Elektri arbetsöfverföring). A. E—M.

Arbil, stad i turkisk-asiatiska vilajetet Bagd emellan Tigris' bifloder Stora och Lilla Zab. A. det forna Arbela (se d. o.).

Arbin, Axel Magnus von, ingenjöroffic f. 1717 i Stockholm, deltog som löjtnant vid fo fikationen i det finska kriget 1741 och såsom ma i det pommerska 1757—62, under hvilket han märkte sig både som ingenjör och soldat. Det i Sverige rådande partiet hindrade likväl h befordran. Emellertid adlades han 1761 af ty kejsaren och 1762, efter krigets slut, äfven af A Fredrik. 1773 blef han generalkvartermästare direktör för fortifikationen. 1773 och 1782 var preses i Vetenskapsakademien, af hvilken han bli ledamot 1772. Han tog såsom generallöjtnant afs ur krigstjänsten 1784 och dog 1791. — Un pommerska kriget upprättade A. en för sin tid vac och utförlig *Rekognosceringskarta* öfver såväl sven Pommern med Rügen som den del af preussi Pommern, där armén agerat. Bland de få skri han efterlämnade må här nämnas det värdef tjänstgörings-reglemente för fortifikationen, hvil trycktes i Greifswald 1761 under titeln *En sve ingenieurcorps uti fält, med dess tillhöriga syss* samt de i Vet. akad. handl. 1773 och 1783 tryc presidii-talen om *Kungl. svenska fortificati statens inrättning.* Biogr. af G. W. af bell. (L. W:son M.

A'rbiter 1. Arbiträtor (lat.), skiljesm kompromissarie. *Arbiter bibe'ndi* (lat.), "dryc konung", hos romarna den person, som preside vid ett dryckesgille. Han valdes genom lottkast och benämndes äfven *rex* (*magister*) *convi'vii*, grekerna *symposiarchos.*

Arbitrage [-träʃ], fr. (af lat. *arbi'trium*), ut af skiljedomare, ungefärlig uppskattning. Som *delsterm* betecknar ordet numera en jämförelse me de vid olika börser eller handelscentra rådande k skillnaderna, och man använder det nu för ti knappast annat än i fråga om växel-, penninge- fondregleringar, där frågan gäller om hvar man billigast köpa eller med största fördel afyttra dy valutor. Arbitrage kan sålunda gå ut på att erh visshet antingen om den faktiska differensen me samma slags valutor å olika börsplatser eller skillnaden mellan olika slags valutor å samma b plats. I förra fallet måste uträkningen ske så, man kan finna sig hafva gagn af att t. ex. draga London i st. f. att likvidera i francs, i senare fa att verkställa betalningen i guld, sedlar eller annat sätt. En noggrann kännedom om kuty och usancer m. m. är en nödvändig förutsätt för arbitrage. Se Haupt, "Arbitrages et parit En rätt god handbok är Swobodas "Die kaufmänni arbitrage". RM

Arbitrageur [-ʃör], fr., person, som verkstä arbitrage (se d. o.).

ɔitratiōn (jfr Arbiter) kallar man fastställt af den ersättning, som anses böra utgå i ɔlse af anmärkningar emot en varas kvalitet. tningen bestämmes af en på förhand bestämd domstol, som afgör tvisten på basis af klassards. "Arbitrationskamrarna" uppställa därför ɔsta rummet s. k. standard-mönster för de särɪ varorna, och dessa standards ligga sedermera rund för bedömandet af leveransens förhållande :veransaftalet. Den äldsta arbitrationsföreningen Londons produkthandel är "London corn ange committee of arbitrators"; den inflytelse-ɔe af dessa skiljedomstolar är emellertid "London trade association", som dock fastställer ersätt- äfven för andra handelsvaror än spannmål. ɔles omständlig är arbitrationen för *bomull*, en i London och Liverpool verkställes af mäklare, i Bremen af särskildt anställda beedigade klassiıre ("beeidigte classirer"); i Hamburg verks arbitrationen på basis af Liverpool standards. ɔrige torde de i Stockholm och Göteborg füreıande skiljenämnderna, af hvilka den äldsta en stockholmska för spannmålshandeln, äfven ɔra i arbitrationsangelägenheter. RM.

biträtor (lat.). Se Arbiter.

bi'trium (lat.), godtfinnande; ett af skiljetol eller skiljesmän fälldt utslag.

biträr (jfr Arbitrium), godtycklig, egenıg.

bo. 1. Peter Nikolai A., norsk målare, ɔs i närheten af Drammen 1831, blef 1847 nt i Kristiania och egnade sig därefter åt rkonsten. Hans egentlige lärare blef K. Sohn sseldorf, där A. uppehöll sig åren 1852—61. rmera vistades han flere år i Paris, men åter- 1871 till sitt fädernesland och bosatte sig då stiania. — I sina bästa och mest kända arbeten A. behandlat ämnen ur den nordiska mytologien: *rian*, som han först målade i ett litet exemplar sseldorf, sedan utförde i större skala i Paris 1865 malmuseet i Stockholm), sedan upprepade 1869 ka nationalgalleriet) och i ytterligare ett exem- 1892, *Asgårdsrejen* (1872, norska nat.-galle- m. fl. A. var äfven en omtyckt porträttmålare. i Kristiania 1892. (G—G N.)

Karl Oskar Eugen A., den föregåendes er, norsk läkare och naturforskare, f. 17 aug. nära Drammen, blef med. kand. 1865, fort- 1866—67 sina medicinska studier i Wien, n och Paris och anställdes 1868 såsom militäre. 1870—73 tjänstgjorde han vid norska eskompaniet i Stockholm, blef 1884 brigadläkare istianssand och tog afsked 1902 som major i ns sjukvårdsväsende. Sedan 1872 har A. gjort antropologiska undersökningen af det norska t till sin hufvuduppgift och framlagt resultaten na undersökningar dels i halft populära afhandr, dels i uppsatser i facktidskrifter i Norge, krike och Tyskland, bl. a. *Bidrag til nordienes fysiske antropologi* (1884 och 1892) samt *estedygtighedsforholdene i de tre skandinaviske* (i norsk "Mil. tidsskrift" 1885). O. A. Ö.

rboga, uppstad i Västerås län, Åkerbo härad, ten på båda sidor om Arbogaån, 15 km. från as utlopp i Mälaren. Inv. voro 1870: 3,318, : 4,576 och 1901: 5,273. Stadsområdet är 3 har; antalet tomter 343, andra jordtomter 274, boningshusens antal 577 (1900). Inom staden finnas 2 kyrkor, den ena för stadsförsamlingen ("Nerkyrkan"), den andra för landsförsamlingen ("Uppkyrkan"), båda belägna n. om ån och (till 25 jan. 1889, då landskyrkans torn blåste ner) med sina höga, spetsiga torn synliga vidt omkring i trakten. Omkr. 1,5 km. s. ö. om staden ligger, omgifven af vackra planteringar, en bland de tidigast kända mineralkällorna i landet. A., som ligger vid Örebro—Köpings järnväg, står genom A.-ån i segelförbindelse med Mälaren. 1901 ankommo 387 fartyg (af öfver 10 ton) om 31,030 ton och afgingo 384 om 30,899 ton. Intet i staden hemmahörande fartyg var 20 ton l. däröfver. Staden hade (1901) 19 fabriker med 463 arbetare och 1,883,353 kr. i tillverkningsvärde, däraf de viktigaste voro 1 margarinfabrik (715,000 kr. i t.-v.), 1 mekanisk verkstad (312,583 kr. i t.-v.), 1 glasbruk (224,243 kr. i t.-v.) och 1 järn- och stålvarufabrik (174,460 kr. i t.-v.). Antalet handtverkare var s. å. 73 med 126 arbetare och handlande 134 med 121 biträden och en till

Arboga landsförsamlings kyrka (före 1889).

259,683 kr. taxerad årsinkomst. — Hela taxeringsvärdet var 1901: 5,082,300 kr., däraf 592,900 kr. för jordbruksfastighet. De bokförda tillgångarna voro 955,830 kr., skulderna 796,567 kr. Stadens in-

komster beräknades till 187,390 kr., dess utgifter till 215,274 kr. Utdebiteringen var 6,25 kr. per bevillningskrona. Staden har en tidning, "Arboga tidning", som utkommer två gånger i veckan. J.F.N.

Arboga, som fick sitt namn efter läget vid en krökning af ån (det fornsv. *arbughi* betyder "åbåge" eller "åböjning"), var redan under den tidigare medeltiden en betydlig ort. 1330 nämnes det första gången såsom eget stadssamhälle (*civitas*) med stadssigill (dess vapen, en fläkt enhöfdad örn, begagnas ännu). Det för samfärdseln särdeles gynnsamma läget vid en segelbar å midt i landet gjorde A. till en ofta anlitad plats för allmänna riksmöten. Utom en mängd rådsmöten och herredagar höllos där riksdagar åren 1435 (den första kända svenska riksdag), 1436, 1471 och 1517, allmänna kyrkomöten 1396, 1412, 1417, 1423 och 1474. Staden egde flera allmänna läroverket (femklassigt sedan 1866). Gu I höll i A. flere herredagar samt anlade där 1 en kungsgård, på hvilken hans dotter Cecilia en höll hof; den nedbrann 1664. Riksdagar höllos vid 1561, då de s. k. Arboga artiklar (se ne antogos, och 1597 (den märkliga revolutionsr dagen under hertig Karls ledning). 1626 inrätt Gustaf Adolf i A. ett kopparmyntverk, vid hvi under åren 1626—28 slogos ett-öres klippin runda ett-ören och half-ören samt fyrkar. midten af 1600-talet började stadens välstånd starkt aftaga, förnämligast genom anläggningen Hjälmare kanal samt städerna Nora och Linde, h igenom stadens handelsområde alldeles splittra Först på de senare årtiondena har den åter rest ur sitt förfall och är nu stadd i ett märkbart fram gående.

Situationsplan af Arboga.

kyrkor, S. Nicolai (då stadskyrka, nuv. landskyrkan), S. Laurentii (belägen s. om ån) och S. Olofs (ödelagd redan på 1300-talet), ett helgeandshus och ett franciskankloster (tidigast omnämndt 1286), hvilket äfven hade en särskild kyrka (nuv. stadskyrkan). På väggar och murpelare i den sistnämnda ha blottats en rik samling freskomålningar (nu restaurerade), som återge scener ur den hel. Franciscus' lif samt bilder af andra, äfven nordiska, helgon. A. fortfor ännu i hundra år efter medeltidens slut att tillhöra rikets betydligare städer. Såsom riksföreståndare upprättade Gustaf I där ett mynthus, i hvilket 1522 slogos ettören af silfver. Klostret upphäfdes ej långt efter Västerås riksdag; redan s. å., 1527, lades fogden öfver Åkerbo i borgläger i detsamma; abboten, som jämte munkarna gjort sig skyldig till hvarjehanda oredlighet, afsattes, och inom få år var klostret upphäfdt. Helgeandshuset anslogs till rådhus 1531, men tillföll staden först 1634. 1553 inrättades i staden en skola, hvilken sedan dess fortfarit och är grunden till det nuv.

A. stads- och landsförsamlingar utgöra jä Säterbo ett regalt pastorat af första klassen, hör till Västerås stift, Arboga kontrakt. I staden fi ock en metodist-episkopalförsamling. Utom of nämnda allmänna läroverk har A. en elementars för flickor (med 7 klasser).

A. har skildrats af komminister J. B. Lohman, 1737 utgaf "Arboga känning", ett med my lärdom utrustadt och för den tiden ganska förtj fullt arbete, och i "Arboga krönika" af G. B scröm (1892—95). R. T

Arboga artiklar, en stadga af 14 april 156 hvilken gränserna bestämdes mellan den kungliga den furstliga makten i de af Gustaf I inrät hertigdömena. Det sätt, hvarpå Gustaf I i sitt t mente ordade om hertigarnas ställning, var my tvetydigt, men gaf tillräcklig anledning åt furst att göra anspråk på en myndighet, jämgod konungens, hvarigenom faror af vådlig art k uppstå för samma konungamakt, som Gustaf I så kraftig hand upprättat. För att undanrödja d

r sammankallade Erik XIV en riksdag till Arboga 1 och förmådde där, stödjande sig på rådet och derna, sina bröder Johan och Magnus (Karl var ı ett barn) att underskrifva nämnda artiklar, kas innehåll var sådant, att hertigarna ej mer de göra anspråk på en ställning som självständiga tar, utan blefvo konungens verkliga undersåtar. inarna i furstendömena skulle svärja konungen etsed. Det krigsfolk, hvarmed hertigarna borde konungen bi, skulle årligen mönstras af konungens sterherrar och i krigstid lyda under hans fältcar. Utan konungens samtycke fingo hertigarna ingå underhandlingar eller förbund med främde makter, ej heller sammankalla menige man i furstendömen eller pålägga skatter. Högsta domsen i hertigdömena skulle liksom i konungariket höra konungen; han ensam egde att i dem gifva se och andra privilegier. Kungliga påbud, som de riket i allmänhet, skulle ock gälla hertigdömena; biskop och lagman skulle nämnas af ungen. För hertigarna återstod knappt annan rätt att uppbära de årliga inkomsterna, utom kronoden, åtnjuta konungens andel i böter, döma i , i hvilka till dem vädjades från häradshöfdingen, tillsätta underordnade tjänstemän. Dessa inänkningar i deras makt föranleddes närmast af det stroende, som Erik hyste till sin äldste broder, an, och mötte också hos denne det förnämsta motndet. Då Erik afsattes, anfördes dessa "hårda olideliga" artiklar såsom ett af skälen till afsättgen, och det kunde naturligtvis ej då komma råga att fordra deras godkännande af hertig l. O. A.*

Arboga graf. Se Hjälmare kanal.

Arboga kontrakt, i Västerås stift, omfattar de a pastoraten Arboga stad med A. landsförsamling Säterbo; Himmeta; Medåker; Västra Skedvi. 050 har. 11,424 inv. (1902).

Arboga landsförsamling, i Västerås län, Åkerbo ad. 6,071 har. 1,581 inv. (1902). Annex till oga stadsförsamling. Om den gamla kyrkan se 1371 och illustr. sp. 1370.

Arboga'st. Se Arbogastes.

Arbogaste [-ga'st], Louis, fransk matematiker, 1759, d. 1803, var professor i matematik vid versitetet i Strassburg. I hans förnämsta arbete, *cul des dérivations* (1800), framställes den efter om uppkallade derivationsmetoden. Beteckningen y' för derivatan $\frac{dy}{dx}$ härrör från honom. H. V. K.

Arboga'stes (Arbogast), en i romersk tjänst ande fältherre af frankisk börd. 381 blef han af par Gratianus sänd med en hjälphär till Teodosius, 388 återerövrade han Gallien från motkejsaren ximus. A. ställdes sedan af Teodosius vid kejsar entinianus II:s sida som dennes förnämste rådare och blef snart genom sitt stora inflytande m hären allrådande. Valentinianus ämnade till söka undandraga sig A:s välde genom att från lien begifva sig till de östromerska riksdelarna, han hindrades af A. och fanns kort därefter gande död i sitt palats i Vienna (392). Sannolikt e han i känslan af sin vanmakt begått självmord; [illegible] att han på anstiftan af lifvit mördad. Denne, som genom sin börd rades att själf antaga kejsarpurpurn, uppsatte en skuggkejsare, grammatikern Eugenius, och bemäktigade sig äfven Italien. 394 anryckte Teodosius från rikets östra delar och slog A. i tvådagars-slaget vid floden Frigidus nära Aquileja. Eugenius tillfångatogs och afrättades, A. undkom, men efter några dagars kringirrande störtade han sig i förtviflan på sitt svärd. V. S—G.

Arboga å l. Oppboga å, ett af mellersta Sveriges större vattendrag. Uppkommen af två källfloder, Järle- eller Nora-ån (i sitt nedre lopp kallad Dylta ån) och Linde- l. Vedevågs-ån, börjar den sitt lopp i gränstrakterna mellan Örebro och Kopparbergs län, genomflyter sjön Väringen och utfaller vid Kungsör i Mälarfjärden Galten. Arboga-ån upptager flere smärre tillopp, bl. a. Skedvi-ån, som på en sträcka bildar gränsen mellan Örebro och Västerås län, samt är segelbar 15 km. från sitt utlopp. Genom Hjälmare kanal står ån i segelbar förbindelse med den 22 m. högre belägna sjön Hjälmaren. Ans längd, räknad från Vedevågs-åns källor, är 140 km. Vattenområdet är 3,790 kvkm. (J. F. N.)

Arboga öl. "Det kommer efter som Arboga öl" är ett öfver hela Sverige kändt ordspråk. Dess ålder är okänd, men Lohman omnämner det 1737 i sitt arbete "Arboga känning" under formen "Bra öl i A.: det kommer efter", och han förklarar det däraf, att om man druckit några bägare af det kraftiga Arbogaölet, så "har det utan tvifvel krupit litet i hufvudet". Utan grund har man sökt sätta detta ordspråks uppkomst i samband med någon historisk tilldragelse. R. T.*

Arbois [arbωa'], stad i franska depart. Jura, vid floden Cuisance. 3,570 inv. (1901). Odling af säd, frukt och vin (det berömda Arbois-vinet). Järnbruk och tillverkning af papper, kemikalier m. m. A. är Pichegrus födelseort.

d'Arbois de Jubainville [darbωa'dəʃybävi'll], Marie Henri, fransk fornforskare, f. 1827 i Nancy, professor i keltiska språket och litteraturen vid Collège de France 1882, ledamot af Acad. des inscriptions 1884. Bland hans många arbeten må nämnas *Voyage paléographique dans le département de l'Aube* (1855), *Études sur l'état des abbayes cisterciennes* (1858), *Histoire des ducs et des comtes de Champagne* (1859—69), belönadt med det gobertska priset, och *La déclinaison latine en Gaule* (1872), *Les premiers habitants de l'Europe* (1877; ny uppl. 1889—94), *Le cycle mythologique irlandais et la mythologie grecque* (1884), *Cours de littérature celtique* (4 bd, 1883 ff.) och *Recherches sur l'origine de la propriété foncière et des noms de lieux habités en France* (1890).

A'rbol a bre'a (sp.), "beckträdet". Se Icica.

A'rbol de lèche (sp.), *bot.*, "mjölkträdet". Se Brosimum.

Arbor day [ā'br dēi], eng., "träd-dag", i nordamerikanska skolor en festdag, som firas därmed att barnen plantera små träd.

A'rbor Diānæ (lat.), "Dianas (silfrets) träd", *kem.*, benämnes metalliskt silfver, då det på våta vägen medelst zink eller koppar utfälles ur silfversalters lösningar. Sålunda utfälldt silfver bildar busk- eller trädlika grupper; däraf namnet. P. T. C.*

Arborēlius. 1. Olof Ulrik A., dialektforskare, f. 1791 i Älfdalen, blef 1812 student i Uppsala och 1818 magister, prästvigdes 1822, var först kollega och sedan rektor vid Falu skola samt utnämndes

1830 till kyrkoherde i Orsa. 1822—28 utgaf han "Fahlu tidning". Död 1868. A. lämnade betydelsefulla bidrag till kännedomen om dalmålet, näml. *Conspectus lexici linguæ dalecarlicæ* (1813) och *Conspectus grammatices linguæ dalecarlicæ*, I och II (1818—22). Han var i sin ungdom ledamot af Göticka förbundet.

2. Olof Per Ulrik A., den föregåendes son, landskapsmålare, f. 4 nov. 1842 i Orsa, Dalarna, blef 1861 elev vid konstakademien, fick 1869 resestipendium på tre år och besökte Düsseldorf, Paris, München och Rom. A. har hämtat sina motiv hufvudsakligen från Dalarnas skogsnatur, från bergslagen, från Östersjö-kusten, ibland äfven från Schweiz och Italien. Nationalmuseum eger af hans hand *Fäbodvall i Dalarna*, *Getter föras i vall* och *Sommarlandskap vid Ängelsberg*. *Storm i skärgården* finnes på Malmö museum, *Skogstjärn i aftonbelysning* på Göteborgs museum. Bland hans öfriga målningar märkas *Söndagsmorgon vid Floda kyrka* (i finska nationalgalleriet), *Vinterscen vid Mora kyrka* och *Tingsafslutning i Dalarna*. 1881 blef A. öfverlärare vid Tekniska skolan i Stockholm och 1901 t. f. (1902 ord.) professor i landskapsmålning vid konstakademien. Ett svenskt landskap af honom inköptes på utställningen i Venezia 1903 af konungen af Italien. G—G N.

3. Karl Rudolf Teodor A., den föregåendes broder, arkitekt, f. 24 dec. 1861 i Orsa, Dalarna, studerade vid Tekniska högskolan 1882—86. Han har utfört flera *villor* vid Djursholm, ombyggnad af *Djursholms slott* och *Äljdalens kyrka* i Dalarna, byggnader i Stockholms *Idrottspark* (i samarbete med F. Lilljekvist) m. m. G—G N.

Arborētum (nlat., af lat. *a'rbor*, träd), *trädg.*, förr beteckning för en ordnad trädplantering inom prydnadsträdgården, nu en odling af träd och buskar, vanligen ordnade efter familjer eller ur växtgeografisk synpunkt för att framställa karakteristiska vegetationsbilder från olika länder och zoner; särskildt i botaniska och skolträdgårdar den afdelning, där moderträd och moderbuskar odlas.

A'rbor Satu'rni (lat.), "Saturnus' (blyets) träd", *kem.*, benämnes bly, som medelst zink o. d. på våta vägen utfällts ur blysalter. P. T. C.*

A'rbor vitæ (lat.), "lifsträdet", gammal benämning på den grå bark- och den hvita märgsubstansen, som vid ett snitt genom lillhjärnan företer en trädliknande anordning. J. E. J—N.

Arbrisse'l, Robert från A., stiftare af Fontevrault-orden (1099), f. omkr. 1047 i byn Arbrissel (Bretagne), d. 1117 i Orsan (Berry), var doktor vid Paris' universitet, ärkepräst i Rennes och korstågspredikant.

Arbroath [äbrō'th], stad i Skottland. Se Aberbrothock.

Arbrå. 1. Socken i Gäfleborgs län, Arbrå och Järfsö tingslag. 48,268 har. 5,001 inv. (1902). A. utgör ett konsistoriellt pastorat i Uppsala stift, Hälsinglands västra nedre kontrakt.

2. Mekanisk verkstad och gjuteri i Arbrå socken. Anläggningen eges af Adolf Ungers industriaktiebolag, hvars styrelse har sitt säte i Stockholm och hvars aktiekapital uppgår till 1,000,000 kr. 1901 sysselsattes vid verket 80 arbetare, och s. å. belöpte sig tillverkningen af gjutgods, maskiner för trä- och trämasseindustri m. m. till ett värde af 193,000 kr. Egaren af Arbrå mekaniska verkstad har å samm plats anlagt elektricitetsverk. K. K.-Å.

Arbrå och Järfsö tingslag, Gäfleborgs län, ing i Västra Hälsinglands domsaga och fögderi sar omfattar socknarna Arbrå, Undersvik och Järfs 1,352,53 kvkm. 13,522 inv. (1902).

Arbūs (ry. *karbus*), vattenmelon.

Arbuthnot [ä'bəthnät], John, engelsk skriftstä lare, f. 1667 i Arbuthnot [äbu'thnät] i Skottland, 1735 i London, var sedan 1709 lifmedikus hos drot ning Anna och sköte henne under hennes sista sju dom. A. stod i nära förbindelse med Pope, Swi m. fl. af Englands utmärktaste litterära personlighete Bland hans skrifter, som ega stor satirisk kvickhe märkes *The history of John Bull* (1712), en politi ströskrift, riktad mot Marlborough och whigpartie krigspolitik. Detta arbete anses ha gifvit förs anledningen till det engelska folkets skämtsamn binamn "John Bull". Under samverkan med Sw och Pope i den s. k. "Scriblerus club" skref vidare *Memoirs of Martinus Scriblerus*, en satir öfv lärda pedanter, publicerad först i 1741 års uppla af Popes arbeten. En ytterst otillförlitlig uppla af A:s *Miscellaneous works* utkom 1751. Hans art ten samlades 1892 af G. A. Aitken i en kritisk up laga, *Life and works of John A.* (V. S—G.)

Arbutin, *kem.* Se Arctostaphylos.

A'rbutus L., *bot.* Se Ericaceæ och Arctostaphylos.

Arby, socken i Kalmar län, Södra Möre härs Areal (med inräkning af Karlslunda) 18,093 h 1,524 inv. (1902). A. bildar med Hagby Karlslunda ett konsistoriellt pastorat i Kalmar sti Södra Möre kontrakt.

Arc., *mus.*, förkortn. för *arcāto* (it.), dets. s coll'arco (se d. o.).

d'Arc, Jeanne. Se Jeanne d'Arc.

Arca, Niccolò dell', italiensk bildhugga f. i Bari, Apulien, d. 1494 i Bologna, hvars m framstående bildhuggare han var; om icke lärjun till Jacopo della Quercia, åtminstone af denne sta påverkad. Hans mest berömda arbete, hvaraf h fick sitt tillnamn, är S. Dominicos *Arca* (sarkofag helgonskrin, 1469—73), hvartill Niccolò Pisano fört själfva hufvudpartiet, men hvars sockel och lo äro af A. Framför allt beundrad är där hans *böjande ängel*, som håller en ljusstake (förr skrifven Michelangelo, hvilken som motstycke fört en annan, dekorativt behandlad, ehuru min ideellt hållen ängel). C. R. N. (O. G—G.)

Arcāceæ, *zool.* Se Arca Noæ.

Arcachon [-ʃä'], stad i franska depart. Giron vid den 155 kvkm. stora Arcachon-vik (*bassin d'A.*), som upptager floden Leyre och sa manhänger med hafvet genom en 3 km. lång 520 m. bred kanal. 7,120 inv. (1901). Stad som började bebyggas på 1850-talet, har en utmä badstrand, som är utan vågslag, och har därför bli ett af Frankrikes mest besökta hafsbad (omkr. 200 badgäster årligen). För sitt milda klimat temperatur omkr. 15° C., vintertemperatur 8—1 har den ock rekommenderats som vinterkurort lungsiktiga samt besökes om sommaren af skrofu sjuka. Hafsfiske, ostronodling (se därom vid Östronodling). LN.

Arcachon-viken [-ʃä'-]. Se Arcachon.

Arcade'lt, Jakob, nederländsk tonsättare,

r. 1514, blef 1539 sånglärare i påfliga kapellet m och 1557 "kungl. musiker" i Paris. Dödsår ıdt. Han excellerade framför allt i madrigaler, skref äfven berömda mässor, motetter m. m. A. L.

rcādia, Accademia d'Arcadia l. Accademia degli Arcadi, stiftades i Rom 1690 itskilliga vittra män, som redan flera år förut, ıppmuntran af den svenska drottningen Kristina, bildat en förening i ändamål att höja den kande skaldekonsten. Hvarje medlem af akaien inskrefs under ett grekiskt herdenamn, och net var en herdefljöt, omlindad med en fikongren en lagergren. "Arkadiernas akademi" utbredde genom kolonier öfver hela Italien. Någon väsentförbättring i smaken åstadkom den emellertid . På grund af medlemmarnas förbindelse med tning Kristina ha många svenskar (bl. a. Gustaf och Reuterholm) invalts i denna akademi. Den fver ännu en egen tidskrift, *Giornale arcadico*, har förlorat sin betydelse och nedsjunkit till slags adelsklubb. (E. F—T.)

rcādius, den förste östromerske kejsaren, Theous den stores son, fick 395, vid faderns död, östra delen af det romerska riket. Han var g och viljelös, styrdes under hela sin regering ndra, galliern Rufinus, eunucken Eutropius, goten nas och sin gemål, Eudoxia. Riket led därunder fientliga infall, missväxt och hungersnöd. A. 408, följd på tronen af sin minderårige son, eodosius II. Se vidare Östromerska riket.

rca-lera, *geol.*, af O. Torell gifven benämning en vid Kristianiafjorden förekommande lera, som nänt innehåller, jämte andra mollusker, *Arca cialis*, och som Torell anser vara yngre än den ntliga ishafsleran samt hafva afsatts under en ıre del af glacialtiden, då den arktiska karaktären det vatten, hvarur leran afsattes, redan i afsevärd mildrats. E. E.

rcāni disciplina (lat.), Arkān-disciplīn, emlighetslära", kallas — med en från senare n af 17:e årh. härstammande benämning — den lighetsfulla tystnad (*fides silentii*), med hvilken inom fornkyrkan för de icke döpte undanhöll n om dopet och nattvarden samt trosbekännelsen "Fader vår". Arkan-disciplinen utbildades från an af 3:e årh. jämsides med katekumenatet, under ket den blifvande församlingsmedlemmen gradvis rdes i kyrkans lära och kult. Denna sed att om särskilda vigningsakter närma de nykristne till rikare sanningsmått och en djupare gudsgemen- uttrycker till sin form ett beroende af de niska mysteriernas praxis. Under katekumenatets nstringstid i 4:e och 5:e årh. upptogs allmänt imningen "de invigde" på de döpte kristne, ensamma hade tillträde till *missa fidelium*, och n-disciplinens välde på det gudstjänstliga området eknar dettas utbildande i riktning åt mysteriet. st sedan skillnaden mellan de invigdes och katenernas mässa förlorat sin sakliga betydelse genom ndopets allmänna antagande, bortföll ock behofvet ett hemlighållande. — Enligt katolsk ståndpunkt ledes arkan-disciplinen från apostolisk tid, och söker härigenom vindicera en tillfredsställande laring därpå, att flera såsom urkyrkliga uppade trosläror, t. ex. transsubstantiationsläran, nämnas i kyrkans äldsta skrifter. Se G. Th. er, "De recondita veteris ecclesiæ theologia" (1670), och G. Anrich, "Das antike mysterienwesen in seinem einfluss auf das christenthum" (1894). J. HDR.

Arca Nōæ (lat.), "Noaks ark", *zool.*, en mussla, hvars egentliga hemtrakt är Medelhafvet. Den aflångt fyrkantiga formen och den breda ryggkanten, med strimmigt sköldfält, i hvilken löper en lång, rak, med många låständer försedd ledgång (lås) mellan de båda skalen, och på hvars sidor de båda inåtböjda hvirflarna resa sig, gifva musslan någon likhet med en båt; däraf namnet. Släktet A. är typen för en särskild grupp (*Arcaceæ*) bland de med två slutmuskler försedda musslorna, utmärkt genom sina vanligen helt och hållet fria mantelränder och många låständer. F. A. S.*

Arcānum (lat.), "hemligt medel", *med.*, ämne, hvars sammansättning hålles hemlig. Med sådana medel, hvilka vanligen utpuffas såsom utomordentligt verksamma mot vissa uppgifna sjukdomar, drifves ett ytterst fördömligt ofog, och allmänheten förledes genom de falska förespeglingarna att dyrt betala värdelösa och icke sällan skadliga medel. Jfr Hemliga läkemedel och Patentmedicin. — *Arcanum duplicātum*, alkemisternas beteckning för svafvelsyradt kalium. O. T. S.*

Arcāto (it.), *mus.*, liktydigt med coll'arco (se d. o.).

Arcature [-tȳr], fr., blind-arkader. Se Arkad.

Arcesilāus. Se Arkesilaos.

d'Arcets metall [darsēs]. Se Newtons metall.

Arch [ā'tʃ], Joseph, engelsk folkledare, hufvudman i den engelska jordbruksarbetarrörelsen, f. 1826 i grefsk. Warwick, son af en arbetare, gick själf vid plogen i många år, men läste på fristunder nationalekonomisk och religiös litteratur samt uppöfvade sin talegåfva som frivillig metodistpredikant. När kort efter valreformen 1867 en rörelse för rösträtt och förbättrad ekonomisk ställning uppstod bland jordbruksarbetarna, blef A. deras erkände ledare. Han stiftade 1872 "National agricultural labourers' union", utsågs till dennas president och satte in all sin kraft på agitationsverksamhet. Genom hans folkliga vältalighet, redliga karaktär och organisationsförmåga genomfördes jordarbetarnas politiska kraf i och med den demokratiska valreformen 1884—85, och äfven deras löneförhållanden hafva sedermera betydligt förbättrats. A. valdes till representant i underhuset för kretsen Norfolk 1885, blef 1886 till följd af sin anslutning till Gladstones home-rulepolitik besegrad af sin konservative medtäflare, men återvaldes 1892 och satt i parlamentet till 1900, då han drog sig tillbaka från det politiska lifvet. Lady Warwick utgaf 1898 hans självbiografi, *Joseph Arch, the story of his life, told by himself*. (V. S—G.)

Archæocalamites. Se Asterocalamites.

Archæocidaris M'Coy (af grek. *archāī'os*, gammal, och *kidaris*, persisk kungaturban), *paleont.*, ett i stenkolstiden lefvande sjöborrsläkte, liksom öfriga paleozoiska sjöborrar utmärkt genom sina vanligen sexsidiga, i flere (3—8) rader sittande interambulakralplåtar. På hvarje interambulakralplåt fanns en genomborrad taggvårta. Taggarna voro långa, cylindriska eller kantiga. Munnen hade käkar. A. HNG.

Archæo'pteris Dawson, *paleont.*, ett antagligen till marattiaceerna hörande, för de öfre devonlagren utmärkande ormbunkssläkte, hvars dubbelt parbladiga blad hade rundade eller kilformiga småblad, hvilka

hos somliga arter voro i kanten fransade eller t. o. m. delade i nästan trådsmala flikar. Hos fertila exemplar äro bladen mer eller mindre fullständigt ombildade, i det att småbladen ersättas af klaselikt gyttrade, aflånga sporangier. Utmärkande för släktet är vidare förekomsten af småbladsliknande bladflikar, möjligen aphlebier, mellan och nedanför parbladen, samt stipelliknande bladbildningar vid stjälkens bas, liksom hos nutida marattiaceer. Praktfulla former af släktet äro kända i synnerhet från Irland, Beeren eiland samt Ellesmere land. A. G. N.

Archæo'pteryx, Urfågeln, *paleont.*, ett af de

Fig. 1.

betydelsefullaste paleontologiska fynd, som någonsin gjorts. A. är på samma gång den äldsta och den mest ursprungligt organiserade af alla kända fåglar samt

Fig. 2.

Fig. 3.

afger ett ovedersägligt historiskt bevis för fåglarnas uppkomst ur kräldjur. Man har funnit två exemplar i den till juraformationen hörande s. k. litografis skiffern vid Solenhofen och Eichstätt i Bajern; d fullständigaste, sist (1877) funna skelettet öfv lämnades för en summa af 20,000 riksmark t paleontologiska museet i Berlin. Att denna vare (i fig. 1 återgifves en restaurerad bild) verklig varit en fågel, framgår bl. a. af dess fjäderbeklädn och af de bakre lemmarnas byggnad. Fjädrarna, s äro mycket väl bibehållna i stenen, liknade fullkoml de nutida fåglarnas och beklädde hela kroppen, ut hals, hufvud och fötter; dessa senare uppvisa fåg fotens karakteristiska kännetecken. Men urfåg skiljer sig från alla nu lefvande fåglar och anslu sig till kräldjuren genom en hel rad af egendoml heter, af hvilka några här må framhållas. D har en lång kräldjurssvans, och mellan hvarje k är ett par stjärtpennor fästadt (se fig. 2), alltså förhållande, som väsentligen afviker från de moder fåglarnas, hos hvilka de sista svanskotorna samma smält till ett plogbillformadt ben, som tjänar fäste för stjärtpennorna (se fig. 3). Refbenens fo skiljer sig från fåglarnas och liknar kräldjurens; äro liksom refbenen hos flertalet kräldjur, de s. hakutskotten, små benutskott, som hos fåglarna ut från bakre kanten af hvarje refben; dessutom fin refbenslika skelettdelar på buksidan (s. k. bukrefbe som aldrig förekomma hos fåglarna, men väl många kräldjur. Käkarna äro försedda med tän som hos kräldjuren, ej med hornslidor som hos f larna. Hals- och bröstkotornas byggnad öfvere stämmer med den hos vissa kräldjur. Alla fingrarna å vingen äro fria och beväpnade med f utbildade klor, medan hos alla öfriga fåglar fingra äro mer eller mindre sammanväxta, och de kl som stundom uppträda på ett eller någon gång på par fingrar, nästan alltid äro förkrympta och do i fjäderbekläddnaden. Det lider väl ej något tvif att urfågeln begagnat sig äfven af sina fingrar klättrandet i träd och å klippväggar. Sålunda h i motsats till alla andra fåglar, den för nutida fåg så betydelsefulla arbetsfördelningen mellan fram- baklemmar (de bakre ensamt uppbära kroppen gående eller hvila, de främre hafva blifvit flygredsk ännu ej blifvit genomförd hos urfågeln.

Synnerligen betydelsefullt för bedömandet af få klassens härledning är, i sammanhang med de omtalade fakta, att några af de egenskaper, ge hvilka urfågeln afviker från de moderna fågla och i stället öfverensstämmer med kräldjuren, å finnas i de förras fosterutveckling. Hos fågelfos uppträda visserligen icke utbildade tänder, däremot omisskännliga *anlag* till sådana. De svanskotornas antal hos fostret är betydligt större hos den utbildade fågeln, alltså närmande sig förl landet hos urfågeln; fostrets fingrar äro liksom denna fria.

Vi kunna således ur ofvanstående fakta draga slutsatsen, att urfågeln, den äldsta af alla kä fåglar, tillika är den, som mest öfverensstämmer kräldjuren, samt att nutidens fåglar i sin fos utveckling bevarat en del kräldjursdrag. Se Dames, "Ueber Archæopteryx" (1884). L—

Archagăthos (grek. *Ἀρχάγαθος*), forngrekisk läk Se Medicin.

Archa'ngel (Arka'ngel) 1. Archangel 1. Det största och nordligaste guvernementet i egentliga Ryssland, i n. begränsadt af Ishafvet

ta hafvet, i ö. af Sibiriska guvern. Tobolsk, af guvern. Olonez och Vologda samt i v. af and. Arealen (däri inberäknadt ön Novaja Semlja) ör 858,930 kvkm. (omkr. 1/11 af hela Europa). ,536 inv. (1897). Landet har Sibiriens polar-aktär. Höga berg finnas ej, men väl stora floder, m Petsjora, Mesen, Onega, Dvina m. fl., samt r. 1,100 större och mindre sjöar. Norra len af detta vidsträckta område är ett öde, ättbart och för odling otillgängligt stäppland, upp-dt af mossbevuxna, nästan alltid tillfrusna moras, s. "tundror". Den fåtaliga befolkningens enda ingskällor äro fiske samt jakt på fågel och pals-. Polar-räfven och vargen förekomma i mängd, melin, utter, mård och ekorre däremot sällan. ydlig fångst af själhundar, hvalrossar och delfiner. dets södra del är mera gynnad af naturen. diga skogar af både löf- och barrträd finnas där, säd, potatis, ärter m. m. odlas, fastän otillräck-för landets behof. De fruktbara ängarna lämpa förträffligt till boskapsskötsel. — Ungefär 5/8 af hela yta är fullkomligt oduglig mark; 1/3 är z. Vintern räcker 8 månader. Befolkningen år af samojeder, ostjaker och syrjäner i ö., lappar . och, mellan dem alla, inströdda koloniserande sar. All industri och handel har samlat sig i lerna, förnämligast i hufvudstaden A. samt i ga, Mesen och Kola.

'. Hufvudstad i nämnda guvernement, på Dvinas ra strand, ungefär 38 km. ofvanför denna flods nning i Dvinaviken. 21,000 inv. (1900). A. är stor betydelse såsom Rysslands förnämsta hamn Ishafvet och såsom stapelplats för det ofantliga naområdets varor. Den långa och stränga vintern affärstiden kort, men dess mer liflig. Under na tid vimlar A:s hamn af fartyg, och allt hinner om en stor sjöstad. 1897 steg A:s delsomsättning med utlandet till 9,073,000 rubel dess hamn besöktes af 564 fartyg. Vid Dvinas nning ligger Novodvinskaja, en af Peter den store 1 anlagd fästning. Den första kolonisation i tten af A. egde rum i 10:e årh. och då genom männen. 1553 ditkommo engelsmän, som med n II:s tillåtelse anlade ett faktori för att därifrån Moskva drifva handel på Persien och Ostindien. 4 anlades vid Nikolaus-viken ett fäste, vid hvilket uppstod en ort, som kallades Archangelskoi-od, d. ä. "ärkeängelns (S. Mikaels) fäste". Utom elsmän bosatte sig där sedan såväl holländare tyskar. 1764 upphäfdes den tryckande tull, Peter den store pålagt staden, hvilken alltsedan tiden med ständigt stigande befolkning blifvit stapelort för Sibiriens varor.

rchangelica, *bot.* Se Angelica.

rchangeliter l. Arkangeliter (fi. *laukkurys-reppuryssät*, "räneslryssar") benämnas i Finland elska gårdfarihandlande från ryska guvernementen ez och Archangel. De ställa vanligen mot hösten sin till Finland, därtill manade af sin hemtrakts fattig-och af den handelslust, som är ett utmärkande för den karelska stammen och hvilken särskildt veriserade archangeliternas förfäder, de gamle erna. De fleste äro endast drängar i tjänst hos fåtal förmögna, hvilka sinsemellan indelat Finland t visst antal handelsdistrikt. Varorna uppköpas i Petersburg och Moskva, dels äfven i de finska erna samt föras till ett bestämdt ställe inom distriktet, kalladt *liittopaikka* ("förbundsställe"), och afhämtas där af drängarna. Deras handel var från gamla tider förbjuden såsom stridande mot den gällande näringslagstiftningen, men är numera genom en förordning af 2 juli 1900 på vissa villkor tillåten. — I "Älgskyttarna" (3:e sången) har Runeberg egnat en förträfflig karakteristik åt ett sällskap af dessa archangelske bönder. R. C. (M. G. S.)

Archa'ngelsk. Se Archangel.

Archegoniäter, *bot.* Se Arkegoniater.

Archegōnium (af grek. *archē*, början, och *go'nimos* l. *gonios*, alstringsduglig) l. Arkegön, *bot.*, kallas det honliga organet hos gymnospermer, mossor och kärlkryptogamer (ormbunkar och deras närmaste släktingar). Det är alltid mikroskopiskt litet och har en flaskformig gestalt. Dess öfre del kallas hals och dess nedre del buk. Dess väggar bildas af parenkymceller, hvilka i halsen

Archegonium af en ormbunke. A ett omoget archegonium, K' halskanalcell, K'' bukkanalcell, o äggcell, B moget, öppnadt archegonium.

oftast äro anordnade till 4 longitudinella rader. I buken ligger den egentliga honcellen, äggcellen, och ofvanför denna — hufvudsakligen uti halsen — en cellrad af (hos gymnospermerna) 1, (hos kärlkryptogamerna) 2 eller (hos mossorna) flere celler, de s. k. kanalcellerna. Se vidare Gymnospermæ, Kärlkryptogamer och Mossor. V. W. (G. L—M.)

Archegosaŭ'rus Goldf. (af grek. *archego's*, stamfader, och *saŭ'ros*, ödleliknande djur), *paleont.*, ett i stenkolsperioden och permiska perioden lefvande amfibie-släkte af Stegocefalernas (fjällsalamandrarnas) grupp. Krokodilliknande former, som nådde ända till två meters längd. Typisk är *A. Decheni* Goldf., med tresidig, platt, framtill föga aftrubbad skalle, små ögonhål och långt fram liggande näsöppningar samt skallen förbenad. Ryggraden var svagt förbenad. Bukpansaret hade en mängd sköldar, de främre riktade framåt, de bakre snedt bakåt och utåt. Jfr Amfibier, sp. 827. A. HNG.

Archelāos (grek. *'Αρχέλαος*, lat. *Archelāus*). 1. En heraklid, enligt sagan stamfader för den konungaätt, som Alexander den store tillhörde.

2. En filosof af den joniska skolan, lärjunge till Anaxagoras, mildrade den motsats, som hos denne fanns mellan urämnet å ena sidan och formalprincipen å den andra. Den rörande kraften, motsvarande Anaxagoras' "nus", skulle nämligen, enligt honom, utgöras af luften, alltså af något materiellt. G. S.*

3. En macedonisk konung, som regerade 413—399 f. Kr. Han kom på tronen genom mord på den rättmätige tronarfvingen och blef själf lönnmördad. Med stor framgång arbetade han på höjandet af sitt rikes

makt och sökte utbreda grekisk odling. Euripides, Zeuxis m. fl. vistades vid hans hof.

4. Mithridates den stores fältherre, till börden kappadocier. Under Mithridates' krig med romarna försvarade han hårdnackadt Peiraieus mot Sulla, men blef sedan slagen af denne vid Chaironeia och Orchomenos, 86 f. Kr. Efter fredens afslutande föll han i onåd hos Mithridates och flydde då till Rom.

5. Den föregåendes son, blef af Pompejus 63 f. Kr. satt till öfverstepräst i Komana —, ett ämbete med kunglig värdighet —, blef sedan gift med drottning Berenike i Egypten och bemäktigade sig dess krona, men stupade efter ett halft år mot den romerske prokonsuln i Syrien.

6. Den föregåendes sonson, fick af Antonius konungariket Kappadocien, men blef sedermera af Tiberius kallad till Rom, där han 17 e. Kr. afled. Hans rike blef då förvandladt till romersk provins.

7. En son till konung Herodes den store i Judeen, efterträdde år 4 e. Kr. sin fader såsom "etnark" öfver den viktigaste delen af dennes rike och fick af kejsar Augustus bekräftelse på denna utnämning, under det att hans bröder, Antipas och Filippos, erhöllo andra delar af riket. Anklagad för tyranni af judarna, blef han kallad till Rom och af kejsaren förvisad till Gallien, där han dog. Hans land blef förenadt med den romerska provinsen Syrien.

Archena [-tʃē-], badort i spanska prov. Murcia, vid floden Segura. Omkr. 4,000 inv. och 6,000 badgäster årligen. Varma svafvelkällor.

A'rchenholz, Johann Wilhelm von, friherre, tysk skriftställare, f. 1741, d. 1812, inträdde 1760 som officer i preussiska armén, erhöll under sjuåriga kriget afsked på grund af sina blessyrer, tillbragte därefter 16 år på utländska resor och slog sig slutligen ner i norra Tyskland, där han uppehöll sig med författarskap. Bland hans förnämsta arbeten må nämnas *England und Italien* (1785), *Geschichte des Siebenjährigen krieges* (1793), som alltjämt är ett i Tyskland mycket läst arbete och 1892 utkom i 13:e upplagan, samt *Geschichte Gustav Wasa's* (1801). Han lade grunden till sitt litterära rykte genom tidskriften "Literatur- und völkerkunde" (Leipzig 1782—91) och utgaf från 1792 i Hamburg tidskriften "Minerva", hvilken fortlefde långt efter hans död.

Archer [ä'tʃə]. 1. James A., engelsk målare, f. 1824 i Edinburgh, egnade sig först i 10 år åt att teckna med kritor. År 1849 utställde han sin första oljetafla, *Nattvarden*, hvarpå följde porträtt i blyerts samt genre- och kostymbilder, berömda för komposition och teknik. 1862 flyttade A. till London, där han utställde flera historiska taflor från Karl I:s och Cromwells tid. Efter ett besök i Nord-Amerika 1884 vistades A. 1886—89 uti Indien, där han utförde en mängd porträtt af indiska furstar och andra mera bemärkta personer.

2. William A., engelsk skriftställare, f. 1856 i Perth, teaterkritiker i Londontidningen "World", har författat värderika dramaturgiska skrifter, bl. a. *Masks or faces?* (1888) och *Life of Macready* (1890), samt öfversatt Ibsens prosa-dramer (1890—91) och "Peer Gynt" (1892).

Archer [arʃär, franskt uttal: arʃē], fr., bågskytt (af lat. *a'rcus*, båge), person tillhörande den enl. instr. 19 nov. 1667 i Stockholm upprättade beridna nattvakten. Jfr Archers.

Archers [arʃē], fr. (mlat. *arciārii*, af lat. *a'rcus*, båge), "bågskyttar", kallades åtskilliga lätta trupper under medeltiden. De voro oftast beridna, till en början väpnade med bågar eller armborst, sedermera med eldvapen. Af *archer* utvecklade sig en italiensk form, *arciere*, och en tysk, *hartschier*. Båda dessa ord fortlefva ännu i österrikiske kejsarens "Arcierenleibgarde" och i bajerske konungens "Hartschiere" eller särskilda lifvakt, sammansatt af äldre officerare och underofficerare. C. O. N.

Archespōr, *bot.* Se Arkespor.

Archēus (trol. af grek. *archē*, regering), ett ord, som egentligen hörde till alkemisternas förtäckta talesätt, men som införlifvats med medicinens historia i synnerhet genom den holländske läkaren van Helmont (d. 1644), enligt hvilken det i hvarje ting finnes en "spiritus", som utstrålat från själfva lifvets och ljusets källa, från Gud, samt icke allenast formar, utan äfven underhåller det materiella omhöljet, kroppen. Denna spiritus, som han kallade archeus, är verksam öfverallt i kroppen, men har sitt egentliga säte i kroppens midt, innanför hjärtgropen, därför att en stöt på det stället medför plötslig död. Det är ock af denne archeus såväl hälsa som sjukdom beror. Samme lifsande, samme archeus, som under hälsan styr och härskar, härskar ock under sjukdomen, men hans styrelsesätt har då tagit en förvänd, en abnorm, riktning. BG.

Archi- 1. Arki- (framför vokal äfven Arch-, 1. Ark-), grek., af *a'rchein*, "vara den förste, den förnämste", en förstafvelse i flera grekiska och latinska ord, företrädesvis titlar, hvilka genom densamma få en stegring af det enkla ordets betydelse. Denna förstafvelse återfinnes i det tyska *erz-* och det svenska *ärke-* och kan i allmänhet återgifvas med "ärke"-, "öfver-" o. s. v. — Ex. grek. *arch-iatros*, lat. *archiäter*, öfverläkare, förste läkare; lat. *archidux*, ty. erzherzog, sv. ärkehertig; grek. *archiepiskopos*, lat. *archiepiscopus*, ty. erzbischof, sv. ärkebiskop. Jfr Arkiater, Arkimandrit o. s. v.

Archias (grek. *Ἀρχίας*), Aulus Licinius, grekisk skald, f. i Antiokia i Syrien omkr. 120 f. Kr., kom till Rom 102 f. Kr. och fick romersk medborgarrätt. Mest bekant är A. därigenom att han i en rättegång försvarades af sin förre lärjunge, Cicero.

Archibald [ä'tʃibəld], Sir Adams George, kanadensisk politiker, f. 1814 i Nova Scotia af en gammal skotsk släkt, d. 1892, blef 1838 advokat och invaldes 1851 i Nova Scotias lagstiftande församling. Som provinsens ombud deltog han i konferensen i Charlottetown 1864 ang. förening af Nova Scotia, New Brunswick och Prins Edwards ö, s. å. i Quebec-konferensen ang. hela Brittiska Nord-Amerikas federation samt 1866 i London i de förhandlingar, som ledde till enhetsverkets slutliga fulländning. A. var 1867—68 "statssekreterare för provinserna" i det förenade Canadas första ministär och blef, sedan Manitoba förvärfvats från Hudson-bay-kompaniet, detta områdes förste viceguvernör (lieutenant governor). Som sådan (1870—72) förde han en klok politik mot indianerna och tryggade ordningen genom upprättande af en beriden polisstyrka. 1873—83 var han viceguvernör i Nova Scotia. V. S—G.

Archice'mbalo (it.), dets. som arcicembalo (se d. o.).

Archicymbāl. Se Arcicembalo.

Archidāmiska kriget. Se Archidamos.

rchidāmos (grek. *Ἀρχίδαμος*), konungar i Sparta. A. II, Zeuxidamos' son, efterträdde 468 f. Kr. farfader Leotychides samt var en kraftig och per konung. Han bragte till slut det tredje messeta kriget (464—455) genom eröfringen af den temodigt försvarade bergfästningen Ithome och ade det peloponnesiska kriget 431 genom sina ll i Attika (431, 430, 428), hvarför detta krigs ta skede (431—421) fått namnet archidaska kriget. A. dog 427. — A. III, den es sonson, efterträdde 358 f. Kr. sin fader esilaos, vann förut, 367, en berömd seger öfver adier och argiver vid Megalopolis, hvarvid ej en a spartan stupade, och försvarade 362 med heder rta vid Epameinondas' anfall. Han stupade 338 Italien såsom tarentinernas bundsförvant i en strid ot lukanerna.

rchidiāconus (lat., grek. *archidia'konos*), den ämste diakonen, ärkedjäkne.

rchiepi'scopus (lat., af grek. *archi'*, öfver, och *'skopos*, biskop), ärkebiskop.

rchigĕnes (grek. *Ἀρχιγένης*), fornromersk läkare. Pulslära.

rchilichēnes, *bot.* Se Lafvar.

rchilo'chisk (efter den grekiske skalden Archilochos), *metr.*, kallas i klassisk metrik den vers, består af två daktyler och en (kort eller lång) velse (— ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ ≍), d. v. s. sista halfdelen en pentameter. — Archilochiska strofer las äfven de fyra olika versmåtten i Horatius' oden 4 och IV: 7 samt epoderna 11 och 13. R—N B.

rchilŏchos (grek. *Ἀρχίλοχος*, lat. *Archilŏchus*), kisk skald från Paros, lefde i midten af 7:e årh. Kr. Han deltog i grundandet af en koloni på ön asos, och hans lif var rikt på växlingar. Då hans lofvades fader, Lykambes, brutit sitt löfte att gifva om sin dotter Neobule till äkta, hämnades A. d de mest bitande och skoningslösa jamber. Han n sin död i en strid vid ön Naxos. A. var en dig, skapande ande, hvilken bröt epikens fjättrar öppnade nya banor för dikten. Af de gamle tes han såsom skaldesnille i jämbredd med meros, Pindaros och Sofokles. Han eldade sina dsmän med sina krigiska sånger i elegiskt versätt (hexameter och pentameter). Men för mera mtsamma dikter nyttjade han den trokaiska tetratern och för hån och gäckeri den jambiska trietern, hvars uppfinnare han är, liksom han är paren af den jambiska smädedikten. Han gaf äväl uppslag till den egentliga lyriken. Endast tydliga brottstycken af hans dikter ha kommit till tid. V. K.

Archimēdes (grek. *Ἀρχιμήδης*), antikens mest begande matematiker och en af de skarpsinnigaste kare, som lefvat, föddes i Syrakusa troligen 287 Kr. och dog därstädes 212. Af hans skrifter ha va afhandlingar af dels geometriskt, dels aritmetiskt dels mekaniskt innehåll bevarats till vår tid om några från 1400- och 1500-talen härrörande ndskrifter, hvilka synas härstamma från ett nuva förloradt manuskript ("Codex Uallæ") från eller 10:e årh. e. Kr. I tryck utgåfvos A:s eten första gången 1544; sedan följde nya upptor, grundade än på de ena, än på de andra ndskrifterna, tills slutligen en definitiv upplaga, serad på en textkritisk undersökning af samtla befintliga källor, utgafs af J. L. Heiberg (Leipz. 1880—81; se vidare Heibergs upplaga, vol. III).

De *geometriska* frågor, som företrädesvis behandlas i dessa afhandlingar, äro rektifikation, kvadratur och kubatur af vissa linjer, ytor och kroppar, således uppgifter, som (med användning af en modern benämning) höra till den metriska delen af geometrien (i motsats mot den projektiva); och för lösandet af dessa uppgifter användes genomgående en metod, som i grunden är en verklig integration. Genom dessa arbeten har således A. anticiperat upptäckter, som mer än 1800 år senare gjordes af Newton och Leibniz. Visserligen var den s. k. exhaustionsmetoden, som i sig innehåller fröet till infinitesimalkalkylen, bekant redan före A., men ingen torde före A. ha fattat dess verkliga räckvidd. A:s framställning är alltigenom sträng och klar och har städse kunnat uppställas såsom mönster för nya generationer af matematiker. Bland de mest berömda af dessa geometriska arbeten är afhandlingen om cirkeln, i hvilken talet π inneslutes mellan gränser ($3^1/_7 < \pi < 3^{10}/_{71}$), samt den uppsats, i hvilken den äfven ur kinematisk synpunkt märkvärdiga, sedermera efter A. uppkallade, *archimediska spiralen* införes och på ett mästerligt sätt undersökes. Såsom betecknande för A:s djupa geometriska uppfattning må framhållas, att han i flera af sina arbeten, i stället för att betrakta såsom självklar, tvärtom uttryckligen såsom ett antagande uppställer följande egenskap hos geometriska storheter: om en storhet A är mindre än en annan B, så kan man genom att addera A till sig själf tillräckligt många gånger erhålla en storhet $D > B$. Huru föga självklart detta s. k. *archimediska axiom* i själfva verket är, belyses bäst däraf, att en nutida matematiker (D. Hilbert) uppvisat möjligheten af en motsägelselös geometri, där axiomet *icke* gäller.

Af A:s *aritmetiska* arbeten ha vi endast ett i behåll, näml. "sandräknaren". Måhända för att hos sin vän, konung Gelon, och öfriga samtida väcka häpnad inför matematikens makt, behandlar han uppgiften att angifva ett tal större än antalet sandkorn, som skulle rymmas i en sfär med centrum i solens medelpunkt och hvars yta nådde fixstjärnorna. Efter en uppskattning af de kosmiska afstånd, hvarpå problemet grundas, och som är af stort intresse bl. a. ur astronomisk-historisk synpunkt, löser A. den rent aritmetiska delen af uppgiften genom en enkel period-indelning af de hela talen, hvilken tillåter honom att efter ett ringa antal trappsteg svinga sig upp till tal af den gigantiska storleksordning, som erfordras. Genom denna aritmetiska utflykt mot oändligheten liksom genom de numeriska beräkningar, hvilka förekomma i hans geometriska arbeten, visar sig A. såsom samme mästare på talets område som på geometriens.

Äfven på *mekanikens* område förefinnas archimediska arbeten af fundamental betydelse och i hvilka framställningen är lika genomskinligt klar som i de rent matematiska; vi ega nämligen dels två afhandlingar om plana ytors jämvikt och dels två om flytande kroppar, hvilka senare afhandlingar bilda grunden till en före A:s tid okänd vetenskapsgren, hydrostatiken, och hvars viktigaste resultat är den berömda s. k. *archimediska principen* (se d. o.). Särskildt anmärkningsvärd är den växelverkan, som man flerestädes i A:s arbeten finner mellan mate-

matik och mekanik: genom den förras hjälp vinnas nya eröfringar på mekanikens område, och omvändt användas mekaniska satser för att komma åt svårtillgängliga geometriska problem.

Rörande A:s lefnadsomständigheter och verksamhet på andra områden ha endast sparsamma drag bevarats till senare tid. En sammanställning ur alla tillgängliga källskrifter utgafs af J. L. Heiberg 1879 (''Questiones archimedeae''). A. synes ha tillbragt hela sitt lif i sin födelsestad, om man undantager en kortare vistelse i Egypten och möjligen en resa till Spanien. Under vistelsen i Egypten kom han utan tvifvel i beröring med Euklides' efterföljare, matematikerna i Alexandria, och man har därför anledning tillmäta denna vistelse en viss betydelse för utvecklingen af hans matematiska idéer. Troligen var det äfven under denna tid vänskapsförhållandet till den af honom högt värderade matematikern Konon från Samos grundlades. Han egnade sitt lif åt vetenskapliga arbeten, men kom, genom det praktiska lifvets kraf, att visa prof på sin genialitet äfven på andra områden. Det förtroliga förhållande, i hvilket han stod till konung Hiero och dennes son Gelon, torde äfven mer än en gång tvungit honom ut ur studerkammaren att stå till tjänst med råd och dåd. Han gjorde sålunda en mängd mekaniska uppfinningar, hvilka minst lika mycket som hans vetenskapliga arbeten förskaffade honom hans samtids beundran och tacksamhet. Enligt Plutarchos tyckes han själf med en viss motvilja egnat sig åt dylika det praktiska lifvets uppgifter, ty ''han hade en så upphöjd ande, en så djup själ och sådana skatter af vetenskaplig kunskap att, ehuru dylika uppfinningar förskaffat honom rykte att besitta öfvermänsklig visdom, han dock icke fann det värdt att lämna efter sig något skrifvet arbete om sådana ämnen ..., utan riktade hela sin ärelystnad till sådana spekulationer, i hvilkas skönhet och djup det ej finns någon inblandning af lifvets vanliga behof''.

Bland de uppgifter, som sålunda hänsköts till A., har den s. k. kronberäkningen blifvit en af de mest berömda. Konung Hiero, som hos en guldsmed låtit förfärdiga en guldkrona, ville få utrönt, utan att kronan skadades, huruvida densamma var af rent guld eller till äfventyrs innehöll en tillsats af silfver. Traditionen förmäler att A. vid ett tillfälle, då han skulle nedstiga i ett till brädden fylldt badkar, kom att tänka på att det undanträngda vattnets volym var noga lika med den i vattnet nedsänkta delen af kroppen och därigenom plötsligen fick lösningen af problemet klar för sig (se härom Cantor, ''Gesch. der mathem.'', d. I, kap. 15). I förtjusningen häröfver gaf han sig ej tid att kläda på sig, utan ilade genast hem under utropet: *heureka!* (''jag har det! jag har det!''). Måhända var det detta problem, som ledde A. till den ofvan omförmälda fundamentala upptäckten af den archimediska principen. — En annan af A:s uppfinningar var den *archimediska skrufven* (se Vattenuppfordringsverk).

Under Syrakusas belägring af romarna år 287 kommo A:s kunskaper och uppfinningsrikedom väl till pass; han inrättade kastmaskiner och dylika försvarsverktyg, möjligen äfven en större brännspegel, hvarmed han kunde antända fiendens skepp, och lyckades därigenom länge hålla fienden på afstånd. Under det tumult, som följde på staden intagande, blef A. dödad; enligt en version ble han öfverfallen, medan han lugnt stod och ritad geometriska figurer i sanden.

I öfverensstämmelse med en önskan, som A. skal ha uttalat till sina närmaste, inristades på han grafvård en figur, föreställande en sfär med en om skrifven cylinder jämte talen 2 och 3, minnand om en af hans geometriska upptäckter, nämlige att förhållandet mellan cylinderns och sfärens sårvä volymer som ytor är 3:2. På grund af denna figu kunde Cicero, som vid ett tillfälle år 75 f. Kr uppehöll sig i Syrakusa, återfinna och iståndsätt grafven. H. V. K.

Archimēdiska axiomet. Se Archimedes.

Archimēdiska principen, *mek.*, den grundlag hydrostatiken, enligt hvilken en kropp, som delvi eller helt nedsänkes i en vätska, förlorar så mycke af sin vikt, som den af kroppen undanträngda vätske massan väger. Denna skenbara viktsförlust berc därpå, att den nedsänkta kroppen är utsatt för e starkare vattentryck på sin nedre än på sin öfr yta, till följd hvaraf den s. k. lyftkraften mo verkar dess tyngd. R. R.

Archimēdiska skrufven, *mek.* Se Archime des och Vattenuppfordringsverk.

Archioge'nesis (af grek. *a'rchein*, vara den först och *ge'nesis*, ursprung), uralstring.

Archipoëta (lat.), ''ärkepoeten'', pseudonym fö den främste företrädaren af den tyska ''vagant'' poesien under medeltiden (se Vaganter). Ha bar förnamnet Walther och var af adelsläkt. A prisade i prunkande verser sin samtida, kejsa Fredrik Barbarossa, samt sjöng vinets och kärleke lof. Den ryktbara backantiska visan *Mihi est propo situm in taberna mori*, som länge tillskrifvits Walte Mapes, har A. till författare. Hans dikter utgåfv först af Jakob Grimm (1844 och i ''Kleine schriften III).

Archipre'sbyter (af grek. *archi-*, ärke-, öfver och *presby'teros*, äldre), öfverpresbyter, förestända för presbytererna i den äldre kristna kyrkan. J Presbyter.

Archispe'rmæ, *bot.* Se Gymnospermæ.

Architectūra militāris (lat.), ''krigsbyggnad konst'', befästningskonst.

Architecture ogivale [arʃitektȳr åʃiva'll], fr fransk benämning på spetsbågsstilen.

Archives nationales [arʃiv nasiåna'll], det frans ''nationalarkivet'', sedan 1808 förlagdt till Hôt Soubise i den gamla delen af Paris n. om Sein Det bildades under revolutionstiden därigenom, i med den konstituerande nationalförsamlingens ark till ett centralarkiv i Paris från olika delar af Fran rike sammanfördes en mängd handlingar, som frans regenter, kyrkliga stiftelser, enskilda familjer sa judiciella och administrativa myndigheter i f hundraden samlat. Det anses vara världens stör arkiv, innehåller 138 salar med 63,000 meter hy längd samt omfattade 1898 omkr. 275,000 ban buntar eller kartonger, många innehållande tuse tals nummer, och till en beräknad vikt af närma 1,405,000 kg. Det har dock äfven sedan dess l tydligt ökats, bl. a. 1900 genom ditflyttning marinministeriets äldre arkiv. I spetsen för detsam står en ''arkivdirektör'' (*directeur des archive* hvilken tillika är det franska arkivväsendets chef o

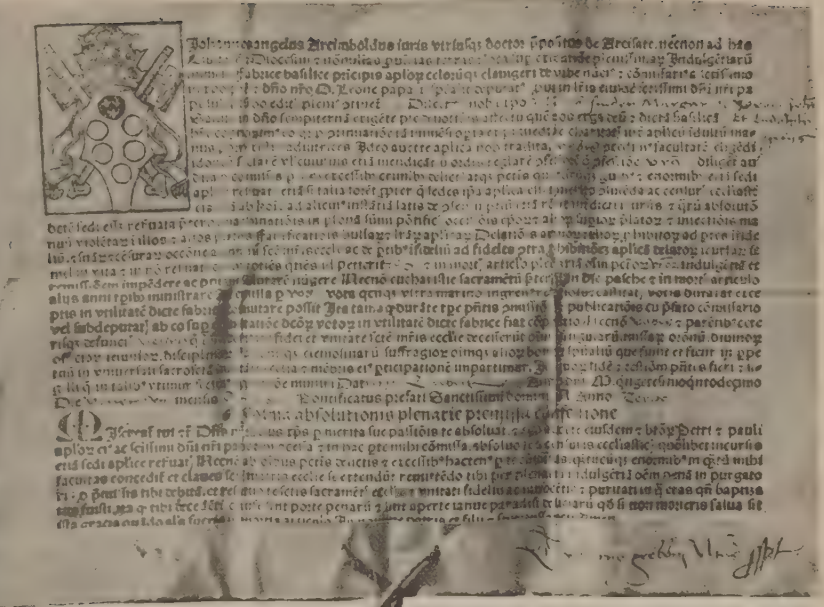

Ett af Arcimboldus utfärdadt aflatsbref.

ör undervisningsministern föredrager kivärenden. Arkivgöromålen äro delle på fyra afdelningar: ett *sekreriat*, för de centrala och lokala kivärendenas handläggning, och tre ctioner: *section moderne, section ministrative et judiciaire de l'ann régime* samt *section historique*, olika grupper af handlingar. 1867 pnades i arkivet ett paleografiskt useum, i hvilket de märkligaste ginalhandlingarna från 625 till 1821 b utställda. För arkivets innehåll logör bäst en 1891 offentliggjord geraltablå, "État sommaire". S. C.

Archli, Archly. Se Arkli.

Archȳtas, en pythagoré, som lefde Tarent på Platons tid. Han skildras som en man af ädel karaktär samt är berömd såsom atematiker, statsman och fältherre. Enligt Horatius all han hafva funnit sin död i hafvet. De arbeten, m tillskrifvas honom, äro nästan allesammans kta. G. S.*

Arcice'mbalo [-tjitje'm-], it., l. Archicymbalo, ett af N. Vicentino i Rom 55 konstrueradt klavérartadt instrument med sex anualer samt särskilda tangenter och strängar för la toner i såväl den diatoniska och den kromatiska m den enharmoniska skalan (således särskilda för ss och för *dess* o. s. v.).

Arcimbo'ldi. Se Arcimboldus.

Arcimboldo [artjimbå'ldå], Giuseppe, italiensk ålare, f. 1533 i Milano, d. där 1593. Han tillrde en adlig släkt (troligen var han brorson till aflatskrämaren" Arcimboldus) och hade 1565—87 anställning som hofmålare först hos kejsar Maximilian II och sedan hos Rudolf II, i Prag — på samma gång deras festarrangör och rolighetsminister. Han lär ha varit en icke oäfven porträttmålare, men är numera känd endast genom sina om konstens dåvarande förvildning vittnande målningar, som utgöras af frukter, blommor, maträtter o. s. v., som på afstånd sedda hopsmälta till ett porträtt eller en allegorisk komposition. Dylika osmakliga stycken, som väckte samtidens bifall, äro nu ytterst sällsynta, men finnas — alla komna ur kejsar Rudolfs II:s galleri — i kejs. museet i Wien, på Gripsholm (karrikerad, 1567 dat. bröstbild af *Calvin*, sammansatt af plockade kycklingar, fiskhufvud m. m.), Finspång (*Kocken*, ett med fågelstekar fylldt silfverfat, som upp- och nedvändt bildar en manlig bröstbild med ett slags stormhatt) och Skokloster (*Trädgårdsmästaren*, sammansatt af morötter, palsternackor m. m., samt *Bibliotekarien*, hopsatt af böcker). Dessa fyra taflor togos af svenskarna i Prag 1648 och tillhörde därpå drottning Kristina. Samma härkomst hade troligen två af blommor hopsatta *damporträtt* i Kr. Hammers samling, 1897 sålda i Köln. (Jfr O. Granberg, "Om kejsar Rudolf II:s konstkammare", 1903.) (O. G—G.)

Arcimbo'ldus (Arcimbo'ldi), Johannes Angelus, beryktad aflatskrämare, d. 1555, af en förnäm milanesisk släkt, som bland sina medlemmar räknade flera höga andliga, inträdde tidigt på den kyrkliga banan. Han blef, ännu ej 30-årig,

protonotarie hos Leo X och utnämndes af denne till prost i klostret Arcisate. 1514 utnämnd till generalkommissarie för aflaten i större delen af Tyskland och Norden samt beklädd med myndighet som påflig legat, gjorde han en rik skörd i Lybeck och Hamburg 1516 och anlände förmodligen följande år till Danmark, där Kristian II sökte vinna honom för sina politiska planer gentemot Sverige. Konungen framhöll på det kraftigaste Sten Stures öfvergrepp mot kyrkan särskildt genom hans uppträdande mot Gustaf Trolle och öfvertalade A. att på allt sätt söka undergräfva Stures makt. 1518 inträffade A. i Sverige, där han mot kontant ersättning utfärdade en mängd aflatsbref, af hvilka åtskilliga kommit till vår tid (se föreg. sida). Därvid förlorade han dock ej politiken ur sikte. Ehuru hans afsikt varit att verka för Trolles återinsättande i ärkebiskopsämbetet, hvarom han för öfrigt erhållit påfvens befallning, lyckades dock Sten Sture genom dyrbara skänker och förespeglingar om den lediga ärkebiskopsstolen vinna honom öfver på sin sida. Påfvens missnöje med Sten Sture, underblåst af konung Kristian, drabbade nu äfven A., som äfven utsattes för Kristians hämnd. Såväl de medel hans broder Antonellus A. samlat på Gottland som dem han själf i Sverige hopskrapat och till Danmark öfversändt, blefvo af Kristian tagna i beslag, så att Gustaf Vasa sedan kunde klaga, att det var med svenska folkets egna penningar rikets fiender sökte bringa fördärf öfver detsamma. Antonellus A. blef af konung Kristian fängslad, och endast genom en snabb flykt tillbaka till Sverige lyckades A. på sin hemfärd undgå samma öde. Från Kalmar seglade A. öfver till Tyskland, där han fann reformationen i full gång, hvarför han återvände till kurian. Han återvann senare påfvens ynnest, utnämndes 1523 (l. 1525) till biskop af Novara och 1550 till ärkebiskop af Milano. Såsom sådan afled han 1555. Se Allen, "De tre nordiske rigers historie" (II, 400 ff; III, 135 ff.). C. R. (T. H—R.)

Arcis sur Aube [arsi syr åb], gammal stad i franska depart. Aube i Champagne, vid floden Aube, som där blir segelbar. Omkr. 3,000 inv. Bomulls- och strumpväferier. A. är historiskt bekant såsom Dantons födelseort och genom det slag, som där egde rum 20 och 21 mars 1814 mellan Napoleon I och den förbundna hufvudarmén under Schwarzenberg.

A'rckenholtz, Johan, historieskrifvare och politiker, f. 9 febr. 1695 i Hälsingfors, d. 12 juli 1777 i Stockholm, blef student i Åbo 1713, flydde s. å., vid ryssarnas anfall, öfver till Sverige och blef student i Uppsala, inskrefs 1718 i Svea hofrätt, reste 1720 utrikes för att lära känna det europeiska statslifvet och idka historiska forskningar rörande Sveriges storhetstid, ingick vid återkomsten, 1725, i kansliet, men begaf sig snart åter på utländska resor, från hvilka han återkom 1732. Sina iakttagelser under dessa resor sammanfattade han i en skrift, *Discours om Sveriges förhållande till utländska makter*, i hvilken bl. a. fälldes åtskilliga hånfulla yttranden om "präst- och jesuitvännen" Fleury, Frankrikes dåv. premiärminister. Ett par af A:s kamrater hade honom ovetande tagit afskrifter af arbetet (som aldrig blifvit tryckt); det blef därigenom bekant för Gyllenborg och Höpken, och vid nyårstiden 1736 sändes — i syfte att störta A., som hörde till Horns anhängare — utdrag därur till kardinal Fleury, som blef mycket förbittrad. Saken fick visserligen tills vidare hvila, men vid 1738 års riksdag upptogs de af hattpartiet, som, för att ställa sig väl med Fleury lät anklaga A. genom sekreta utskottet och tvan riksrådet att afsätta honom från hans plats so registrator i kansliet. Genom denna lumpna fö följelse var A. afstängd från all vidare befordra på den svenska ämbetsmannabanan, och han slöt si nu afgjordt till hattpartiets vedersakare. Inveckla i intrigerna vid riksdagen 1740—41, blef han jämt flere andra häktad (febr. 1741) och för ett par dyg insatt i pinorummet "Hvita hästen", ställdes inf en sekreta utskottets domstol och dömdes till fästnin "på behaglig tid". Från sitt fängelse på Bohus slott frigafs han efter ungefär halftannat år (mar 1743) och begaf sig då utomlands. Konung Fredri utnämnde honom sedermera (1746) till hessisk hof bibliotekarie och hofråd. Sin ledighet hade han be gagnat till historiska forskningar, hvilkas frukt ble *Mémoires concernant Christine, reine de Suède* (Amsterdam o. Leipzig 1751—60), ett arbete i kvartband, som ännu i dag utgör en af hufvud källorna till drottning Kristinas historia framför all genom det rika urkundsmaterial, som där med delas. Det öfversattes fullständigt till tyska och del vis till engelska, hvarjämte ett svenskt sammandra utgafs (2 bd, 1761—64) af K. K. Gjörwell. Fö detta arbete blef han invecklad i en litterär fejd me Holberg, hvars förklenliga yttranden om Kristina hans "Danmarks riges historie" och i "Heltinder eller navnkundige damers sammenlignede historier" A. angrep. För öfrigt utgaf A. flere smärre histo riska och politiska skrifter, bl. a. två afhandlinga om svenska ostindiska kompaniet och ostindisk handeln (1734 och 1739), samt gjorde för Gusta II Adolfs historia betydande samlingar, hvilk sedan bearbetades af Mauvillon. 1756 anhöll ha hos ständerna att återfå sitt ämbete, men han ansökan blef afslagen, och först sedan hattarn blifvit störtade, återkom han, 1766, till Sverige sedan ständerna beviljat honom en årlig pension oc uppdragit åt honom att skrifva konung Fredrik historia, hvilket arbete dock icke blef utfördt. Sin sista år tillbragte han i Stockholm. Sin dyrbar samling af böcker och handskrifter testamenterad han 1768 till Åbo akademi. R. T. (V. S—G.)

A'rco, stad i södra Tyrolen, vid floden Sarca, en fruktbar trakt, ej långt från Gardasjön. 4,50 inv. (1901). Frukt- och silkesodling, tillverkning a olja, stenkärl m. m. Mycket besökt klimatisk kurort

d'A'rco, Carlo, italiensk konstskriftställare oc historiker, f. 1799, d. 1872, utgaf det förtjänstfull konsthistoriska arbetet *Delle arti e degli artifici* i *Mantova* (1857—59) samt det historisk-politiska ver ket *Della economia politica del municipio di Mantov a' tempi in cui si reggeva a repubblica* (1842) oc dess fortsättning, *Studj intorno al municipio di Man tova* (1871—72). De i hans arbeten förekommand planscherna äro till en del tecknade af honom själ

Arco, grefve von A., tysk ingenjör, har dels såsor assistent hos Slaby, dels som ingenjör hos Deutsch allgemeine elektricitäts-gesellschaft verksamt bidrag till utvecklingen af det s. k. Slaby-Arco systemet för telegrafering utan tråd, hvilke kommit till användning bland annat å svenska flottan fartyg. A. E—M.

Arc ogive [ark åjiv], fr., spetsbåge; diagonalbåg i götiskt krysshvalf.

rcole [a'rkåle], by i den italienska prov. Verona, km. s. ö. om staden Verona, känd genom slaget -17 nov. 1796. Napoleon, som intagit öfre Italien, grade Mantova. Österrikarna hade förgäfves gjort ne försök att lämna staden hjälp, och vid det ra af dessa hade undsättningsarmén under Wurmblifvit afskuren och innesluten i Mantova. Ett je försök gjordes nu för att undsätta såväl Mantova Wurmser, och österrikarna framryckte på två nner: den ena under Alvinczy österifrån, den ra under Davidovic norrifrån. Napoleon uppehöll idovic med en mindre styrka och vände sig själf en större mot Alvinczy. Fransmännen ledo till början flere smärre motgångar, så att Napoleon i en farlig belägenhet, ur hvilken han räddade genom ett djärft anfall mot österrikarnas förelser, hvarvid han med 18,000 man kom att strida 29,000 österrikare. Napoleon ryckte till anfall r tre långa och smala dammar, som ledde öfver ges biflod Alpon och dess sumpiga stränder, vid ka byn var belägen. De två första dagarna blefvo smännen tillbakaslagna, men den tredje lyckades vinna mark, och Alvinczy måste vika. Napoleon de sig sedan mot Davidovic och dref äfven denne baka. — Slaget vid A. är ämnet för en berömd ning af fransmannen Gros. W. G. B. (C. O. N.)

rco-mässing. Se Arko-mässing.

'Arçon [darså'], Jean Claude Éléonore micaud, fransk ingenjörgeneral och militärattare, f. 1733, hade redan förvärfvat sig ett mdt namn, då han 1781 uppfann de ryktbara ande batterierna, med hvilkas tillhjälp spanske ungen Karl III sökte återtaga Gibraltar från elsmännen. A. var sedan befälhafvare öfver en de kårer, som under Dumouriez inföllo i Holland 3. Han var äfven Carnots högra hand vid utetandet för den franska republikens arméer af de mda instruktioner, med hvilka denne, som det ats, "organiserade segern". Han dog 1800 som sionsgeneral, inspektör öfver fästningarna samt ilem af senaten och institutet. (C. O. N.)

'rcos de la Frontēra, stad i spanska prov. Cadiz, gd på en hög, svårtillgänglig klippa vid floden dalete. 16,500 inv. (1900). Eger en gotisk kyrka.

rctander, Sofus Anton Birger, norsk tiker, f. i Kristiania 22 jan. 1845, blef student 3 och juris kand. 1871, vistades första halfåret 2 vid Lunds universitet och flyttade s. å. till dland som edsvuren fullmäktig. 1875 bosatte han som advokat i Lofoten, och 1880 blef han lensd i Hadsels pastorat. Stortingsman för Nordlands sedan 1878, väckte han på stortinget snart uppksamhet som en slagfärdig debattör, med betydande skaper särskildt på näringslifvets område, och g från 1880 en ledares ställning bland vänsternen. Som president i lagtinget 1883—84 deltog i riksrättens preliminära möten, men var en bland n, som uteslötos af de åtalade ministrarna vid stolens slutliga sammansättning. Vid ministären rdrups bildande i juni 1884 utnämndes han till inesminister och kvarstod som sådan (med undantag sin tjänstgöring vid norska statsrådsafdelningen i ckholm), tills brytningen inom ministären definitivt le rum 17 febr. 1888, då A. afgick med sina kolleger rup och Kildal. Vid de nya valen s. å. för perioden 9—91 valdes han i sin gamla valkrets som representant för den rena vänstern samt blef ordförande i tullkommittén och i kommittén för revision af tingets arbetsordning. 1890 utnämndes han till borgmästare i Bergen, hvilket ämbete han förvaltade med stor duglighet till 1901, då han utnämndes till toldskriver i Kristiania. Sedan 1900 har han åter representerat sin gamla valkrets samt valts till president i odelstinget och ordförande i budgetkommittén. Vid vänsterministärens rekonstruktion 1902 afslog han anbud att inträda i densamma. Vid det storting, som sammanträdde efter de nya valen 1903, blef A. president i odelstinget, men däremot icke ordförande i budgetkommissionen. Af offentliga värf, som anförtrotts A. under senare år, märkes hans deltagande i kommissionen för revision af formandskabslagstiftningen samt i den departementala skattelovkommissionen. Öfver hufvud har A. i de många betydelsefulla kommittéer, af hvilka han varit medlem, spelat en mycket framträdande roll genom sina omfattande kunskaper och sin förmåga att utreda under behandling varande spörsmål. Sålunda är det 1882 utgifna, grundliga kommittébetänkandet om "Landboforhold og jordlejelovgivning i fremmede lande" i väsentlig mån att tillskrifva honom. A. åtnjuter ock stort anseende för sin sällsynta arbetsförmåga och sin ovanliga energi. O. A. Ö.

Arctinus, lat. Se Arktinos.

A'rctium L., *bot.* Se Lappa.

A'rctomys, *zool.* Se Murmeldjur.

Arctopitheci, *zool.* Se Primates.

Arctopōlis, "björnstaden", latiniseradt namn på Bern och Björneborg.

Arctosta'phylos Adans., *bot. farm.*, ett växtsläkte inom fam. *Ericaceæ*, kännetecknadt af femdeladt, mycket litet blomfoder; sambladig, äggformig blomkrona med sammandragen mynning och genomskinande botten. Ståndarna äro 10. Knapparnas nedre ände är försedd med två horn- eller sporrlika förlängningar. Frukten är ett stenfruktartadt bär.

1. Blommande gren. 2. Längdskuren blomma. 3. Pollenkorn. 4. Frukt. 5. Tvärskuren frukt.

Släktet har 18 arter, bland hvilka *A. uva ursi* Spr. (*Arbutus* L.) är det hos oss och i Europas bergstrakter och alper samt äfven i Nord-Amerika förekommande mjölonriset l. mjölonbusken, som är nedliggande och bekläder marken med ofta ganska vidt utbredda, ständigt gröna mattor, å hvilka grenspetsarna äro uppåtböjda. Bladen äro kortskaftade, omvändt äggrunda, trubbiga, nästan vigglika, med platta, helbräddade, ej tillbakaböjda kanter, fasta, läderartade, glatta, ofvan glänsande mörkgröna, under blekt grönaktiga, nätådriga. Det är dessa

blad, torkade, som under namnet *Folium uvæ ursi*, mjölonrisblad, äro upptagna i Sveriges och flere andra länders farmakopéer. De sakna lukt, men hafva en sammandragande, något bitter smak. — Märkliga kemiska beståndsdelar i dessa blad äro garfämne, *arbutin*, *ericolin* och *urson* samt spår af flyktig olja. Garfämnet uppgifves uppgå till 36 proc. och består dels af järnblånande, dels af en blandning af järnblånande och järngrönskande garfsyra, hvarjämte gallus-syra blifvit påvisad såsom befintlig färdigbildad i bladen. — *Arbutin* är en kristalliserande, neutral, bittert smakande glykosid, som kan klyfvas i socker och *hydrokinon*, en af kinasyrans sönderdelningsprodukter. Arbutinet kan ock liksom kinasyran omsättas till *myrsyra* och *kinon*. — *Ericolin* är en annan i flere ericaceer funnen brun, bitter, amorf glykosid, som kan klyfvas i socker och *ericinol*, en färglös olja med egen lukt. *Urson* är ett icke bittert, indifferent, kristalliserande ämne. Mjölonrisbladen användas i medicinen vanligen i form af dekokt vid blåskatarrer. — *A.* (*Arctous*) *alpina* Spr. (ripbär) har ätliga, saftiga bär. O. T. S. (G. L—M.)

Arctūrus, *astron.*, en fixstjärna af första storleken, stjärnan *α* i Bootes.

Arcueil [arkö'j], by vid Bièvre, i franska depart. Seine, n. ö. om Sceaux. Närmaste station intill Paris på Orléans-banan. 8,285 inv. (1901). Vacker kyrka från 13:e århundrade. Ruiner efter en romersk akvedukt. En på Marias af Medici föranstaltande där (1613—24) uppförd vattenledning förde vatten från Rungis till Luxembourg-palatset, och öfver den byggdes 1868 en ny akvedukt, som leder vatten från Vaune till Paris. Staden hette fordom *Arcolium*.

A'rcus (lat.), båge, hvalf. — *A. triumphālis*, triumfbåge. — *A. palāti, anat.*, gombågarna. — *A. senīlis, oftalm.*, gubb-bågen. Se Gerontoxon.

Arcy-sur-Cure [arsi-syr-kȳr], by i franska depart. Yonne, arrond. Auxerre. Droppstensgrottor.

A'rdabil l. Ardebil, befäst stad i persiska prov. Aserbeidjan, nära floden Karasu, v. om Kaspiska hafvet. Omkr. 12,000 inv. Berömda mineralkällor. Vallfärdsort till sjeik Sufis' (d. 1334) praktfulla mausolé. Det värderika muhammedanska bibliotek, som fordom fanns i A., fördes 1827 till Petersburg.

Ardacker, *bot.* Se Cyperus.

Ardagan. Se Ardahan.

Ardahän l. Ardagan, befäst stad i Kaukasus, prov. Kars, vid öfre Kura, 1,982 m. ö. h. Omkr. 700 inv. 17 maj 1877 stormades staden, som då tillhörde turkiska Armenien, af ryssarna och afträddes jämte område till dem genom Berlinfördraget 13 juli 1878.

Ardal l. Arendal, by i Lundby socken, på Hisingens strand, n. om Nya Älfsborg. När Tordenskjold, som i juli 1719 angrep denna fästning, efter flere dagars öfverväldigande eld bragt dess tappre kommendant, J. Lillie, till förtviflan om möjligheten att längre kunna hålla sig, lät öfversten G. B. Staël v. Holstein under natten till 24 s. m. på eget bevåg och i all tysthet utföra 4 kanoner och en 40-pundig mörsare till A., där för dessa pjäser i hast uppkastades 2 batterier, från hvilka vid dagens inbrott så verksam eld öppnades mot den öfverraskade fienden, att denne skyndsamt upphäfde belägringen och afseglade. Vid A. byggdes sedan 2 ordentliga batterier samt en 4-hörnig redutt; men snart lämnades alla dessa verk att förfalla. L. W:son M.

A'rdasjīr (Ardesjir), konungar i nypersiska riket. Se Persien.

A'rdea, *zool.* Se Hägrar.

A'rdea, liten stad i närheten af Albano i Italien. Det var fordom rutulernas hufvudstad. Koloniserad af romarna 441 f. Kr. och förstördes i samnitkrig 311 f. Kr.

Arde'b, ett gammalt, ännu brukligt spannmålsmå i Egypten, Abessinien och Syrien, af mycket olik storlek på olika platser. Vid utförsel räknas mest dels efter Kairo-ardeben, den enda lagliga; de innehåller 1,88 hl. och bestämmes efter viktsats f olika sädesslag, salt m. m.

Ardebil. Se Ardabil.

Ardèche [ardäʃ]. 1. Biflod till Rhône, rinn upp i Cevennerna, blir segelbar vid S:t Marti genomflyter franska depart. Ardèche och mynna efter 108 km. lopp, ut i Rhône nära Pont-Sain Esprit. — 2. Departement i sydöstra Frankrike, om fattande norra delen af det forna Languedoc sam landskapet Vivarais. Det begränsas af depar Drôme, Gard, Lozère, Loire och Haute-Loire. Are len 5,555 kvkm. 353,564 inv. (1901). A. begräns i ö. af floden Rhône. Cevennernas förgrening (Montagnes du Vivarais, med toppar på 1,500-1,700 m.) uppfylla hela västra delen af detsamm och denna del har ett hårdt klimat med 6—8 m naders vinter, men Rhônedalen är så mycket fruk barare. Vin, oliver, fikon, mandlar och andra sy frukter, säd och kastanjer frambringas där i ymni het. Järn och stenkol förekomma i stor mängd bergstrakterna, liksom ock varma mineralkällor, bla hvilka märkas S:t Laurent, S:t Georges och Va Industrien är liflig, särskildt i siden och papper. delas i 3 arrondissement: Privas, Largentière o Tournon. Hufvudort: Privas.

Ardell [ä'dl], James Mac, engelsk koppa stickare i svartkonstmanér, f. mellan 1710 och 171 d. i London 1765. En utomordentligt produk konstnär, utförde han vackra gravyrer efter Murill Rubens, Rembrandt m. fl. mästare af första ra och en mängd porträtt.

Ardenner-hästen. Belgien eger trenne raser arbetshästslag, näml. flamländska rasen i de lä lända trakterna, ardennerrasen i bergstrakterna o brabantrasen i mellanliggande landskap. Af des hafva hästar af ardennerras blifvit till ganska st antal införda till Sverige under de senaste årtiondet De äro af medelmåttig storlek — 1,55 m. öfver länd — och kraftiga samt hafva, i förhållande till de groflek, snabba rörelser. De hafva bredt hufvu kort och tjock hals, låg manke, något inböj "klufven" rygg (d. v. s. en fåra å ryggen, länd och korset), kort och stupande kors, bred brin hvälfd bröstkorg, rakt stående bog och grofva b Till främjande af rasens utbredning här i lan har bildats "Stamboksföreningen för svenska ardenn hästen", och inom 11 län inregistrerades 1902 1 st. hingstar och 169 ston. C. A. L.

Arde'nnerna (fr. *Ardennes*). 1. Ett bergland, s bildar västliga afslutningen af den neder-rhens skifferhögslätten samt uppfyllèr Luxemburg och sy östra Belgien. Mot ö. sammanhänger denna be sträcka med Hohes Venn och Eifel, mot v. sänker c sig småningom ned till den flandriska lågslätten. största höjderna ligga nära tyska gränsen, såsom Baque Michel 675 m. Dessa s. k. "Hög-A

cka sig åt s. v. och bilda i trakten af Sedan
a gränsen för Seinebäckenet. Medan de högsta
onerna äro täckta af hedar och högmossar
autes fagnes''), ha en mycket rå och ogästvänlig
aktär samt därför mest äro ouppodlade, egna sig
rakter, som ligga under 500 m., bättre för odling.
bestå öfvervägande af skiffer och kalk från
ontiden och ha varit ett veckberg, som genom
ion och denudation förvandlats till en ganska
m platå, i hvilken floderna ha gräft sig djupa,
iga klyftor. — Norr om de egentliga A. ligger,
er om Maas och Sambre, en bred, likaledes platå-
nad gördel af mindre än 300 m. höjd (Sub-
lennerna), som är bildad dels under devon, dels
er stenkolsperioden och har rika stenkolslager.
höra landskapen Fagne, Marlagne, Famenne,
droz och Hervé. Utom stenkol finns där i stor
dom järn, zink och bly. Där ligger, från Valen-
nes i Frankrike till Aachen i Tyskland, ett stort
ustriområde, som bl. a. omsluter Belgiens stora
istriständer Mons, Charleroy, Namur och Liège.
. Franskt departement, som utgöres af norra delen
landskapet Champagne i förening med de forna
stendömena Sedan, Carignan och Mouzon. 5,252
m. 315,589 inv. (1901). Nordöstra delen genom-
es af Meuse och dess bifloder Chiers, Semoy och
; sydvästra delen vattnas af Aisne och dess biflod
e samt tillhör således Seines floddal. Meuse- och
nesystemen förbindas med hvarandra genom den
km. långa Ardennes-kanalen. Mézières
departementets hufvudstad, men Sedan dess mest
inkunniga stad. (J. F. N.)

Ardennes-kanalen [-denn-]. Se Ardennerna.

Arde'nte (it.), *mus.*, eldigt.

Arde'ola, *zool.* Se Hägrar.

A'rdesjir (Ardasjir), konungar i nypersiska
t. Se Persien.

Ardfjället, ett till Stuoravare-gruppen hörande fjäll
vcksele lappmark, nära riksgränsen. RM.

Ardgar, kristen predikant i Birka. Se Ansga-
s, sp. 1101.

Ardigò, Roberto, italiensk filosof, f. 1828, är
itivismens förnämste målsman i Italien. Sedan
en tid varit lyceilärare i Mantova och genom sina
lifter gjort sig känd äfven utom Italien, kallades
, trots de ortodoxes motstånd, till professor vid
lovas universitet. Bland hans skrifter må nämnas
psicologia come scienza positiva (1870), *La morale*
positivisti (1878), *Sociologia* (1879), *La religione*
T. Mamiani (1880), *Empirismo e scienza* (1882) och
coscienza vecchia e le idee nuove (1885).

Ardi'scus. Se Ardsjisj.

Ardisia Swartz., *bot.*, växtsläkte af fam. *Myr-*
aceæ (närsläktad med *Primulaceæ*), innefattande
kr. 200 tropiska trädslag eller buskarter, med
ndigt gröna, läderartade blad, täcka, hvita eller
a blommor samt vackert röda eller svarta glänsande
r. Flere arter odlas som prydnadsväxter i drifhus
er boningsrum. Bland dessa må nämnas *A. crispa*
DC. (*A. crenulata*), en vacker, från östra Asien
stammande buske eller ett litet träd, som har
ptiska, i ändarna spetsiga och i kanten vågiga
d och redan vid 3 dm. höjd bär blommor och
kter. LDT. (G. L—M.)
Några arter af A. anföras från Europas miocena
gringar. A. G. N.

Arditi, Luigi, italiensk kompositör, f. 1822, d.
1903, väckte omkr. 1840 uppseende både som violinist och operakomponist samt var operadirigent i New York, Konstantinopel, Petersburg, Wien och London, där han sedan 1858 var bosatt. Som tonsättare är han ytlig, men melodisk och lysande. Därför hafva hans sånger för många sångerskor blifvit omtyckta paradstycken, framför allt den bekanta valsen *Il bacio* (''Kyssen'').

Ardito (it.), *mus.*, käckt, dristigt.

Ardrar, Ardrar-n'Deren, marokkanernas namn på Atlas.

A'rdre, socken i Gottlands län, Norra häradet. 3,866 har. 471 inv. (1902). Annex till Östergarn, Visby stift, Medelkontraktet.

Kyrkan, byggd af huggen och tuktad kalksten, är enligt uppgift från medeltiden uppförd 1266, hvilket årtal synes väl sent äfven för de yngsta delarna af kyrkan, som ursprungligen anlades i rundbågsstil, men under spetsbågstid undergått hvarjehanda ändringar. I kyrkan och på kyrkogården hafva nyligen ytterst märkliga stenar och reliefbilder blifvit funna (nu i Statens historiska museum). I socknen finnas lämningar af flera stenhus, en kastal har funnits i kyrkans närhet. Ett under spetsbågstiden uppfördt kapell finnes inom socknen, än kalladt Ardre ödekapell, än Gunfjauns kapell (efter en af de mytiska personligheterna i Götasagan). Till A. socken hör Ljugarns hamn. Jfr om runstenarna skrift af U. Pipping i ''Skrifter, utg. af k. human. vet.-samf. i Uppsala'', VII (1901). HS HD.

Ardres [a'rdr], befäst stad i Frankrike, depart. Pas de Calais. 1,356 inv. (1901). Kanal till S:t Omer. Är 1520 sammanträffade i A. den franske konungen Frans I med Henrik VIII af England. För den utomordentliga prakt, som därvid utvecklades, har denna sammankomst blifvit kallad *Camp du drap d'or*.

Ardrossan [ädrå'sn], hamnstad i skotska grefsk. Ayr, vid Clyde-fjorden, strax vid Saltcoats. 5,933 inv. (1901). Järnverk, stenkolsexport.

Ardsjisj (fordom *Ardiscus*). 1. Stad i Valakiet, vid floden Ardsjisj. Omkr. 3,000 inv. Eger en berömd kyrka i bysantinsk stil, helt och hållet betäckt med reliefer. Fordom de valakiske furstarnas residens. — 2. Flod, som rinner upp i de transsylvanska alperna och faller ut i Donau vid Oltenizza. — 3. Mindre Asiens högsta berg, äfven kalladt Erdsjisj l. Argidag, en utslocknad vulkan, som isolerad reser sig till 4,059 m. höjd midt på den kappadociska högslätten s. om Kaisarie (Cæsarea). Hette fordom *Mons argæus*, ''hvita berget'', i följd af den snömössa, som det bär hela året.

Are [ar], fr. Se Ar.

Area (lat.), fri plats, slätt, yta; *her.*, fältet i en vapensköld.

Areäl (af lat. *area*, yta), ytvidd, ytinnehåll. Nyttjas stundom såsom adjektiv: det areala innehållet o. s. v.

Arēca L., *bot.*, växtsläkte af nat. fam. *Palmæ*, innefattande palmer med parbladigt delade blad. Dit hör *A. catechu* L., areka-palm, äfven kallad kateku- l. betelpalm. Frukterna af denna palmart, hvars hemland är Sunda-öarna och som allmänt odlas i Ostindien och på flere bland Söderhafsöarna, lämna ett på nämnda ställen äfvensom i Kina allmänt nyttjadt tuggämne. Dessa frukter, som kallas areka- eller betelnötter, äro ett slags sten-

frukter, likna till utseendet gula plommon, hafva trädigt kött och innesluta ett hårdt, hornartadt frö. De sönderskäras omogna i mindre stycken; dessa (eller stundom hela det mogna fröet) invecklas i friska blad af betelpepparn (*Piper Betle*), hvilkas ena sida blifvit bestruken med bränd (kaustik) och något fuktad kalk, och tuggas sålunda samt åstad-

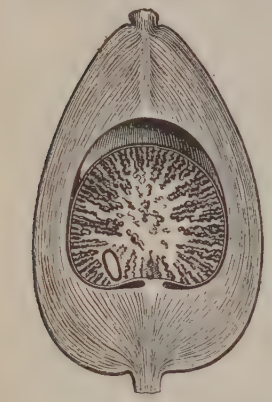

Areca catechu. Frukt (längdsnitt) och frö.

komma, åtminstone för den ovane, ett slags rusgifvande verkan, hvilken dock hufvudsakligen torde härröra från betelpepparbladen. Tuggandet af betel är i Ostindien ett oumbärligt njutningsmedel. Män och kvinnor, barn och fullvuxna bära nästan ständigt betel i munnen. Genom fortsatt bruk af detta tuggämne angripas tänderna, blifva först röda, sedan svarta samt förstöras stundom helt och hållet. Jfr Areka-nöt och Euterpe. LDT. (G. L—M.)

Arecibo [-tjibå], hamnstad på norra kusten af Portorico. Omkr. 30,000 inv. Järnväg till San Juan.

Are Frode (Torgilsson), den isländska häfdateckningens fader, föddes 1067 i västlandet på Island och var af hög börd. Hans fader Torgils Gellisson drunknade ung; vid 7 års ålder kom A. till den gamle Hall Torarinsson på Haukadal, som visste mycket om äldre tider. Hos honom uppfostrades äfven Teit Isleifsson, hvilken ock undervisade Are och sade honom mycket, som Are sedan nedskref. Om hans lefnadsöden finnas nästan inga underrättelser; han kallas präst och var vän till landets ypperste män. Han dog 1148. — Enligt prologen till de grammatiska afhandlingarna i Snorres Edda synes Are tillsammans med Torodd runemästare hafva fullständigat runraden efter latinska alfabetet. Snorre Sturlasson säger om honom, att han var den förste, som på norrönt mål skref om Islands bebyggande och dess lagars uppkomst, om lagsagomännen, om konungarnas lefnadslopp i Norge, Danmark och äfven i England m. m. Därmed angifves innehållet af Ares *Íslendingabók*, som finnes kvar i den slutliga affattning, A. gaf den efter samråd med biskoparna Torlak och Kettil samt Sämund präst den frode; en äldre affattning, som ock innehållit ättartal och sammanhängande uppgifter om norska konungars lif, är förlorad. Are söker alltid styrka sina uppgifter och fäster stor vikt vid tidräkningen, och hans undersökningar i detta afseende äro af högt värde. B—E.

Arēi'a l. **Arīa** (fpers. *Haraiva* l. *Haraêva*, d. "vattenrikt", så kalladt efter floden Areios, n Heri-rud), landskap i östra delen af det fornpersis riket, motsvarande östra delen af nuv. Chorassan o västra Afganistan. Hufvudstad var Artakoana, sed kalladt Alexandreia, nuv. Herat.

Arēios (Arius). Se Arianism.

Arēka-nöt, *Semen Arecæ, farm.*, fröet af *Are catechu* L. (fam. *Palmæ*), äfven kallad betel-nö härstammar från Ostindien, där trädet mycket odl både på fastlandet och öarna. Sedan den hönsäggsto fruktens segt trådiga hölje aflägsnats, framkomm fröet, som är afrundadt kägelformigt, med läng diametern omkr. 1,5—2,5 cm., nätformigt teckna med grofva fåror, matt gråbrunt eller brunröd hårdt samt till smaken kärft och bittert. Hufvu massan utgöres af fröhvita. Areka-nöten innehålle jämte garfämne, fett m. m., två alkaloider, flytande, *arekolin*, och en fast, kristalliserand *arekain*. Af den förra alkaloiden användes salt såsom medicin, särskildt åt djur. Äfv själfva areka-nöten brukas i hemlandet som mas medel, till beredning af s. k. palmkateku (Kateku) samt vid det i orienten vidt utbred betel-tuggandet (se Areca). C. G. S.

Arēka-palm, *bot.* Se Areca.

Arelāt, ett konungarike, upprättadt 879 af grefve Boso, som vid en sammankomst af andliga o världsliga magnater lät förklara sig för oberoen härskare i sydöstra Frankrike. Hufvudstaden v Arles, det romerska *Arelatum*; däraf namnet riket. Detta omfattade Provence, Dauphiné, del af Languedoc, Lyonnais, Franche-Comté m. m. I 888 en grefve Rudolf stiftat riket Transjuransk Burgund, med Genève till hufvudstad, uppko namnet Cisjuranska Burgund för Arela Dessa båda riken förenades sedermera 933 under d gemensamma namnet Arelat eller, såsom det ofta kallas, Burgund (se d. o.).

Aremberg. Se Arenberg.

Are Måsson (*Ari Másson*), en isländsk höfdin som bodde på Reykhólar på nordvästra Island i sena hälften af 900-talet. I Landnámabók II kap. berättas om honom att han blifvit vinddrifven till e land, som kallas Hvítramannaland (de hvite männe land) eller Stor-Irland (Irland et mikla), beläg sex halfdygns segling västerut från Irland, nä Vinland det goda. Detta skulle ha skett i början 980-talet. A. säges ha blifvit döpt(!) där och gjo sig mycket omtyckt, men fick aldrig fara därifrån Han var stamfader till en af Islands mera kän släkter, Reyknesingarna. R. N—G.

Arén, Erik, länsman på Åland och anförare ålänningarnas befrielsekrig 1808, föddes af bond föräldrar 1772 i Finströms socken på Åland och bl 1802 länsman i sin hemsocken. Som sådan blef han då ryssarna i april 1808 bemäktigat sig Åland, lil som öarnas öfrige länsmän, befalld att inom 24 timm hafva sin sockens alla fartyg i segelbart skick oc föra dem till öppet vatten medelst rännor, som bord uppsågas i isen. Isen var redan så skör, att de mångenstädes ej bar folk, men ändock hotade ryssarn med förlust af lif och egendom, om ej den orimlig befallningen till alla delar verkställdes. Då Å liksom de flesta andra, efter hårdt arbete mis lyckades, vaknade i hans beslutsamma själ tanken p motstånd. Åt alla håll sände han till folket manin

resa sig mot fosterlandets fiender, och inom igt kort tid voro stora hopar af stridslysten oge samlade. Enär ryssarna kort förut bemäktigat ästan alla bössor, väpnade man sig med hvässade örar. I spetsen för skarorna red A. jämte pastorsnkten i Finström Henrik Johan Gumrus. På hufvudön, det s. k. "fasta Åland", olott en mindre trupp af fiender (omkr. 120 man) er befäl af major von Neidhardt. Hela denna pstyrka, som var kringspridd i smärre postear, tillfångatogs utan synnerlig blodsutgjutelse önderna, hvarefter A. förde de fångne ryssarna r till Sverige. Gustaf IV Adolf tilldelade honom belöning medalj "för tapperhet i fält" med dsordens band. Sedan A. i Stockholm välkomnat vapenbroder Gummerus, hvilken emellertid slagit tillfångatagit den ryska hufvudstyrkan, som nn sig i Kumlinge socken, återvände de tillmans till Åland. När konungen på sommaren besökte ön, gaf han A. audiens och tillförsäkrade om en pension af 200 riksdaler banko årligen, sen summa A. ända till sin död uppbar af svenska an. Då Åland 1809 intogs af ryska armén, de A. med hustru och barn till Sverige, men nog djärf att i slutet af året återvända, försedd ett af Karl XIII utfärdadt lejdebref. Ryssarna de detta dock föga, utan skickade A. under bevak- än hit, än dit. Följande år (1810) fick han tillse att åter begifva sig till Sverige och blef där t. f. man i Sollentuna härad af Stockholms län, med till fritt tillträde vid hofvet. Är 1821 tillåt a regeringen honom att ånyo bosätta sig i sin ort, dit han följande år återvände. Där tillbragte på en gård, som han inköpt vid Bjärströms träsk, illhet sitt återstående lif. Han afled 26 sept. 9. Jfr Bomansson, "Folkrörelsen på Åland 1808" 52). — A. utgör ämnet för en af P. Wallin attad dikt, "En länsman och en präst", 1903 nt med Sv. akad:s andra pris. F.*

.rēna (lat.), eg. "sand", stridsplatsen på den erska amfiteatern, fäktarebana; äfven amfiteater, ieplats.

rēnaberg. Se Arenenberg.

renācum, romarnas namn på staden Arnhem.

rena'l de Garcia Carra'sco, Concepción, nsk filantropisk författarinna, f. 1820 i Ferrol, 1893 i Vigo, var en af Spaniens ädlaste andar sökte såväl genom sociala som skönlitterära fter motarbeta det onda, som fräter mänskligheten. ines mål var att bringa vetande åt de okunnige, t åt de lidande. Lejonparten af hennes lifsgärning egnats åt fångvårdsangelägenheter. Till fångskongressen i Stockholm 1878 ingaf hon ett unkande, som förvärfvade henne erkännande af de sta auktoriteter. Under 30 år var hon generalektör för kvinnofängelserna i Spanien och samtidigt eterare i Röda korset. Hon utgaf ock en social revy a voz de la caridad" (14 årg.). Bland hennes nga skrifter må särskildt framhållas: *Manual del tador del pobre, Cartas á los delinquentes, Las nias penales, La pena de deportación, Cartas á obrero, La mujer del porvenir* och *La mujer de casa* samt, bland skönlitterära arbeten, utom en ling poesi, *Una colección de fábulas* och *La aritud*, ode. (Se uppsats af A. Hillman i agny" 1897.) AD. H—N.

renária L., *bot.*, växtsläkte tillhörande nat. fam. *Cariophyllaceæ* (gruppen *Alsineæ*), omfattar omkr. 70 ett- eller flerårige, små, krypande eller tufvade örter, med motsatta, hela, vanligen breda blad och små hvita, mera sällan röda, femtaliga blommor. Kronbladen äro alltid hela eller endast svagt urnupna. Ståndare 10, stift 3. Frukten är äggformig och öppnar sig med 6 tänder. Släktet är utbredt öfver hela jorden, mest dock i fjälltrakterna. I Skandinavien finnas 5 arter, utaf hvilka en, *A. trinervia* L., skogsnarv, är allmän i skogar och på skuggiga ställen öfver nästan hela landet, en annan, *A. serpyllifolia* L., sandnarv, däremot på soliga, torra backar; de öfriga äro stora sällsyntheter. Några arter, såsom *A. balearica* L., från Syd-Europa, och *A. grandiflora* All. (Jura, Krain), äro prydliga och till stenpartier lämpliga och använda växter. Jfr Moehringia. G. A. (G. L—M.)

Arenārium (lat.), sandbad.

Arena-teatern (se Arena), namn på den 1895—97 till teater inredda cirkus på k. Djurgården.

Arénation [-siä'], fr. (af lat. *arenatio*), den franska benämningen på sandbad. Se Bad.

Arenberg, tysk hertiglig släkt. Hertigdömet Arenberg (Aremberg) var beläget i Rhenprovinsen, s. om Köln, i nuv. preussiska regeringsdistriktet Koblenz. Ruinerna af det gamla stamslottet ligga på den höga basaltklippan A., vid hvars fot byn af samma namn är belägen. Herrarna af A., hvilka omtalas redan på 1100-talet, fingo efter hand greflig och furstlig värdighet, 1582 säte och stämma på tyska riksdagen och 1644 hertigtitel. Hertigdömet öfvergick genom freden i Lunéville (1801) till Frankrike, och den dåv. hertigen fick såsom ersättning amtet Meppen i Hannover och grefskapet Recklinghausen i Westfalen, hvilka områden genom Wienfreden 1815 tillförsäkrades släkten, det första under hannoveransk och det andra under preussisk öfverhöghet. Hertigdömet A. däremot tillföll Preussen. Förutom A.-Meppen (2,195 kvkm.), som 1826 af Georg IV upphöjdes till hertigdöme, och Recklinghausen (780 kvkm.), innehar släkten stora jordbesittningar i Belgien och i Frankrike samt anses vara mycket rik. Familjen är katolsk och bosatt i Bruxelles.

1. Furst August Maria Raimund af A., släktens märkligaste medlem, f. 1753, d. 1833, inträdde tidigt i fransk krigstjänst och fick af en släkting, grefve de la Mark, dennes efter honom uppkallade regemente. Såsom chef för detta fick furst A. namnet "comte de Lamarck", och under detta namn förekommer han oftast i historiska arbeten. Vid franska hofvet var han en af Marie Antoinettes tillgifnaste vänner, och efter utbrottet af revolutionen sökte och lyckades han att vinna Mirabeau för konungens intressen. Sedan konungadömet blifvit störtadt, lämnade han Frankrike, återkom efter Napoleons fall och inträdde då i nederländsk tjänst såsom general. En värdefull historisk källa är hans brefväxling med Mirabeau, *Correspondence entre le comte de Mirabeau et le comte de Lamarck* (2 bd, 1851).

2. Furst Auguste-Louis-Albéric af A., fransk politiker, f. 1837, invaldes 1877 såsom monarkist och anhängare af Mac Mahon i deputeradekammaren, där han, efter att hafva fallit igenom vid valen 1881 och 1885, ånyo invaldes 1889 och sedan dess återvalts. Han har varit medlem af flera politiska kommittéer och hufvudsakligen sysslat med

koloniala och finansiella frågor. A. är medlem af franska institutet.

3. Furst Franz Ludwig af A., tysk politiker, f. 1849, invaldes, efter att hafva tjänstgjort vid tyska beskickningar i Stockholm, London, Petersburg och Konstantinopel, 1882 i preussiska deputeradekammaren och 1890 i tyska riksdagen, där han slöt sig till centern. Han har ifrigt verkat för Tysklands koloniala utveckling och valdes 1897 till ordf. i tyska kolonialsällskapet.

Arendal, by i Lundby socken. Se Ardal.

Arendal, stad i Norge, Nedenes amt, nära Nidälfvens utlopp i hafvet. 11,130 inv. (1900), däraf Arendals församling 4,343 och Barbu 6,787. Redan vid slutet af medeltiden omtalas där en handelsplats, *Niðarós á Ögðum.* I slutet af 16:e årh. var A. endast en af de lastningsplatser, öfver hvilka den stora trävaruhandeln från Agder egde rum. Genom anläggandet af Kristianssand (1641) led A. emellertid mycket och började först åter höja sig, sedan det 1690 fått en något utvidgad handelsfrihet. Det fick stadsrättighet 1723. År 1700 byggde invånarna till A:s skydd ett blockhus, och 1709 anlades befästningar vid A., vid Sandvigen, på Mærdö och vid Tromesunds östra gatt, men de förföllo snart; 1807 byggdes två batterier vid staden och vid Sandvigen till skydd för södra inloppet, men äfven dessa försvarsverk äro nu förfallna. För sin uppkomst har A. egentligen sin trävaruhandel att tacka, men har dessutom genom skeppsfart, förnämligast i förra årh., höjt sig till Norges första sjöhandelsstad. Därigenom är ock det betydliga välstånd framkalladt, som tämligen jämt förefinnes hos alla klasser därstädes. Staden har ett pittoreskt läge, dels på fasta landet, dels på små öar, och utmärker sig dessutom genom sina vackra byggnader. År 1901 räknade A. 149 segelfartyg, af tillsammans 73,054 tons, med en besättning af omkr. 1,800 man, och dessutom 22 ångbåtar, af 8,844 tons. Infö rseln uppgick år 1901 till 315,700 kr., utförseln till 2,192,900 kr. O. A. Ö. L. W:SON M.

Ärends, Leopold Alexander Friedrich, rysk-tysk uppfinnare af ett stenografiskt system, föddes 1817 i Rakischi, Väst-Ryssland, studerade farmakologi i Dorpat, blef privatlärare och flyttade 1844 öfver till Berlin, där han dog 1882. A. författade dramer och dikter och offentliggjorde 1850 ett stenografiskt system, hvilket i sin 1860 något förändrade gestalt är beskrifvet i *Leitfaden einer rationellen kurzschrift* (22:a uppl. 1896). Se vidare Stenografi.

Arendt Persson till Ornäs, son af riksrådet Peder Eriksson till Granhammar, har vunnit en viss ryktbarhet, därigenom att han ämnade till danskarna utlämna Gustaf Eriksson (Vasa), då denne i slutet af år 1520 under sina irrfärder i Dalarna kom till Ornäs, där A. då bodde, och sökte vinna honom för sina planer. A. insöfde Gustaf i säkerhet, men reste sedan i hemlighet att hämta den danske fogden. Gustaf räddades dock af A:s hustru, Barbro Stigsdotter, som skaffade honom dräng och släde, så att han lyckligt undkom till Svärdsjö. A. blef sedermera försonad med Gustaf, som aldrig visade honom någon onåd eller misstro. Då upproret i Västergötland och Småland utbröt 1529, gaf konungen honom i uppdrag att jämte andra ansedda män i Dalarna förebygga upprorets spridande dit, och s. å. fick han Konungsbyn i Irsta socken i förläning samt 1534 bref på häradshöfdingedöm i Bro härad. Han bevistade 1527 års riksdag Västerås och nämnes bland de frälsemän, som sut i rätten öfver de upproriske västgötaherrarna 1529 års riksdag i Strängnäs. Mot slutet af s lefnad bodde han på Granhammar i Uppland. H dog i slutet af 1547 eller början af 1548. — Ha ättlingar blefvo 1625 introducerade på riddarhus under namnet Örnflycht. C. S—E.*

Arène [arän]. 1. Paul Auguste A., fran författare, f. 1843 i Provence, d. 1896 i Paris, v utgifvare af Félibre-förbundets årskalender "Armar provençau" och häfdade den ny-provensalska v terhetens berättigande, liksom han med glänsan färger skildrade sin hembygds natur och folk bl. i sin novellsamling *Au bon soleil* (1880) och roman *La chèvre d'or* (1889). Vidare må nämnas hans sa poetiska julberättelse *La vraie tentation de Sa Antoine* (1879) och de liffulla reseskildringarna *Vin jours en Tunisie* (1884). A. skref äfven sn lustspel. E. F—T.

2. Emmanuel A., fransk deputerad, f. 18 i Ajaccio, blef i sin ungdom Edmond Abouts sekr terare och tillika medarbetare i flera republikans Paris-tidningar. Sedan 1881 har han varit en Corsicas representanter i deputerade-kammare Som sådan har han understödt Gambettas, Jul Ferrys, Waldeck-Rousseaus och Combes' ministäre Han utgaf 1887 en samling noveller, med titeln *dernier bandit.* E. W.

Arēnenberg (Arēnaberg), slott i schweizis kantonen Thurgau vid Boden-sjön, nära köpingen E matingen. Egdes af drottning Hortense (grefvinnan S:t Leu), som dog där 1837, därefter af hennes s Louis Napoléon (Napoleon III), som sålde det 183 1855 inköptes det åter af kejsarinnan Eugenie, s ännu innehar detsamma.

Arenfeldt, Kristian Ditlef Adolf, nor general, f. 1758 i Flensburg, blef 1811 kommenda i Kristianssand och 1814 generalmajor. Under fä tåget sistnämnda år var han chef för den nors reservbrigaden och kämpade med mycken uthålligh vid Kölbergs bro 14 aug. Ett par dagar efter d svensk-norska unionens afslutande utnämndes A. t generallöjtnant. Han afled 1833 som general o chef för kristianssandska brigaden. Y. N.

Are'nga Labill., *bot.*, växtsläkte af nat. fa *Palmæ.* Dit hör *A. saccharifera* Labill., socke palmen, hvilken förekommer i Ostindien. D når en höjd af 9—12 m., har tjock stam och pa bladigt delade blad. Genom de späda blomkolfvarn afskärande fås af denna art en riklig saft, som gen inkokning lämnar ett mörkfärgadt socker, och hvilken genom jäsning beredes ett starkt välsmakan palmvin och s. k. batavisk arrak. Af de star svarta, tagelliknande hår, med hvilka stammen klädd, förfärdigas tågverk, segelduk m. m. Märg lämnar ett slags sago. De unga bladen ätas s grönsaker. Se illustr. sp. 1406. LDT. (G. L—M.

Areni'cola, *zool.* Se Sandmask.

Arenicolites (af *Arenicola*), *paleont.*, rör, bilda genom sandmaskars vandringar och förekomman i de äldre sandstensformationerna. G. L.*

Arēnius, Olof, porträttmålare, f. 1701 i F socken i Uppland, d. 1766 i Stockholm. Son till kyrkoherde, egnade han sig, blifven student Uppsala, först åt teologiska studier, men kastade sn

och fick i Stockholm undervisning i målning af on Krafft. A. var sedan ett par år bosatt som erfejare i hufvudstaden, och hans äldsta kända ten från denna tid äro bilderna af bondeståndets an *P. Larsson* (lindencreutzska aukt. 1859) och *mal gumma* (justitierådet Thollander), båda 1726, samt det 1728 målade porträttet af K. G. sins svåger, frih. *J. G. Sack* (olika ex. på Bergsmar, Krusenberg och hos frih. Rehbinder, Djurs-). Men 1730 begaf sig A. till utlandet, vistades udsakligen i Holland, tog starka intryck af den gland naturaliserade tysken G. Kneller och blef efter sin hemkomst (1736) porträttören på modet efter Pasch och före Lundbergs återvändande afgjordt mest eftersökte. Under sina sista år var verksam som tafvelrestaurerare och som sådan re åt den i sitt fack så skicklige E. Hallblad. verkade ock på 1740-talet frivilligt som lärare ritare-akademien och räknades till K. G. Tessins stiska umgängeskrets.

. tillhör de under förra seklet förbisedde äldre ske porträttmålarna. Han var en rätt duktig, ojämn artist, och man bör vid skärskådandet ans dukar väl skilja mellan de officiella (riksrådsämbetsporträtten) och de intimare, enklare. De a med utpräglad barockstämning i arrangemangets d och pomp mer dekorativa och ytliga, de senare are och med en sträfvan efter natursanning, som s begränsade begåfning blott alltför sällan tillät om uppnå. I hans tidigaste arbeten spårar man e i färgskalan och det friska målningssättet beid inverkan af Pilo, under hans senare period föredraget ängsligare och noggrannare, färgerna tare, hårda och oförmedlade. Till hans första verk höra bilderna af astronomen *Per rgentin* (rådman Siljeström, Göteborg), arkitekten . *Härleman* (Observatoriet; flera, sämre repliker as), *Augustin Ehrensvärd* (Vetenskapsakademien rådstugan i Hälsingfors), grefve *Thord Bonde* general *Düring* (Vibyholm), köpmannen *Bedoire* r. Durling), riksråden *Ehrenpreuss* (Uppsala) och *ercreutz* (Gripsholm), porträtt af grefvinnan *rde-Sparre*, medaljgravören *Hedlinger* o. s. v. målade äfven miniatyrer i olja. Åtskilliga reer af hans porträtt äro troligen utförda af hans P. Fjellström. (Se O. Levertin, "N. Lafrensen y.", sid. XXIII, och O. Sirén, "C. G. Pilo", 31.) (O. G—G.)

rensburg. 1. Fordom befäst stad i ryska guvern. and, på södra kusten af ön Ösel, vid en vik af ersjön. A. är öns enda stad. 4,621 inv. (1897). n och hafsbad. Det var knappast i försvar: skick, när det i mars 1710 anfölls af ryssarna, ka emellertid lyckligt tillbakaslogos af öfverste nant Appelbom. Men när ryssarna i sept. s. å. kommo, hade Appelbom dött i pesten, och den kommendanten Wolffelt uppgaf fästningen utan tlig strid, hvarefter en stor del af försvarsverken tördes. L. W:SON M.

. Grefskap. Sedan drottning Kristina 8 juni 8 förlänat Magnus Gabriel De la Gardie de tiotal åt kronan på Ösel behållna amt och ff" samt 16 sept. Ärensburgs fästning med alla ntarier, såsom stycken och ammunition, gaf honom 25 nov. s. å. staden A. jämte alla om förut förlänade gods på Ösel till grefskap t expektansrätt till alla inom grefskapet belägna bortförlänta "hoff och byar". Grefven fick rätt att utnämna superintendent på ön; hans ståthållare på A. skulle presidera i landsrätten, och alla där fallande böter och penningestraff skulle gå till grefven; från stadsrätten i A. skulle vädjas till landsrätten; grefven befriades från rusttjänst och alla till konungen ingående kontributioner, men skulle hålla garnison i A.; han fick äfven rätt att slå mynt, men det skulle vara af samma skrot och korn som kronans. Redan 1654 gick grefskapet A. ur De la Gardies händer, i det att Ösel då blef ett af drottning Kristinas underhållsländer. J. TH. W.

Arenga-palm (se sp. 1404).

Are'nsky, Anton Stepanovitj, rysk tonsättare, f. 1861 i Novgorod, utbildades vid Petersburgkonservatoriet 1879—82 och blef 1883 kompositionslärare vid konservatoriet i Moskva. Han har skrifvit flere kammarmusikverk (pianotrio, stråkkvartetter) samt de ej oäfna operorna *En dröm på Volga* (1891), *Rafael* (1895), *Nal och Damajanti* m. fl.

Arenstorff, danska generaler. — 1. Karl von A., *f.* 1625 i Mecklenburg, deltog som svensk officer i trettioåriga kriget och sedermera i kriget mot Polen samt steg i graderna till generalmajor, men trädde 1673 i dansk tjänst och vardt generallöjtnant vid kavalleriet. I slaget vid Lund 1676 anförde han danska hären, men hur duglig han än var som kavallerichef, passade han icke till härförare och bar närmast skulden för nederlaget. Han blef själf dödligt sårad. — 2. Friedrich von A., den förres broder, f. 1626, tjänade likaledes först i den svenska hären samt var 1658 K. G. Wrangels adjutant vid tåget öfver Lilla Belt och därefter Karl X Gustafs generaladjutant under Köpenhamns belägring. 1661 öfvergick han i dansk tjänst samt blef chef för livgardet till häst och 1673 generalmajor. Han deltog 1675 i kriget i Pommern, var en af Griffenfelds bittraste motståndare, verkställde 1676 hans arrestering samt hörde till hans domare. I slaget vid Lund

anförde A. med mycken duglighet danska härens högra flygel och förordnades till öfvergeneral efter brodern, men kunde icke rycka till sig segern och ledde återtåget på ett olyckligt sätt. Han blef sårad i slaget vid Landskrona 1677. I febr. 1678 måste han öfvertaga härens ledning, men ådagalade stor oduglighet under tåget till Kristianstads undsättning och dömdes därför af krigsrätten förlustig ära, lif och gods, hvilken dom genom kunglig nåd mildrades till afsättning. Sedermera blef A. 1686 geheimeråd och 1688 general öfver hela armén. Han dog 1689. Se C. J. v. Arenstorff och Fr. Hvass, "Generalerne Friedrich og Carl v. Arenstorff" (1889). E. EBG.

Arent, Wilhelm, tysk skald, f. 1864 i Berlin, till yrket skådespelare, tillhör den grupp af unga lyriker, som inemot midten af 1880-talet uppträdde med gränslöst självförtroende för att reformera den tyska poesien i realistisk riktning. Han presenterade 1885 sig själf och sina meningsfränder i antologien "Moderne dichter-charaktere", med bidrag af 22 "poeter" (ny uppl. 1886 under titeln "Jungdeutschland"). Bland A:s diktsamlingar må nämnas *Lieder des leids* (1883), *Aus tiefster seele* (1885), *Violen der nacht* (2 bd, 1891—92) och *Irrflammen* (1893). A. finner äkta lyriska toner, särskildt i svårmodigt veka naturbilder och i drömmande kärlekssånger; men merendels äro hans dikter något uppstyltade och ej konstnärligt genomarbetade. E. F—T.

Arentz, Frederik Kristian Holberg, norsk pedagog, f. 1736 på Askevold i Söndfjord, fick efter studier vid universiteten i Köpenhamn och Leiden kallelse att deltaga i den af regeringen förberedda vetenskapliga expeditionen till Arabien, men afsade sig detta uppdrag (som i stället lämnades åt Niebuhr), då han 1760 förordnades till lektor vid Seminarium fredericianum i Bergen. Från 1781 verkade han som rektor vid Bergens katedralskola och dog där 1825. Under sina sista dagar, då han var betydligt försvagad af år, förmådde han ej utveckla samma energiska verksamhet som förut, och det af honom styrda läroverket gick därigenom ej litet tillbaka. Detta vållade likväl ingen minskning i den aktning, som hans lärjungar hyste för hans namn och hvilken bland annat gaf sig ett uttryck i flere stipendier, som af dem äro stiftade till A:s minne. Äfven han själf stiftade några legat, som bära hans namn. A. fick 1806 professors titel och var medlem af flera vetenskapliga samfund. Y. N.

A'rentzen, Kristian, dansk skald och litteraturhistoriker, f. 1823 i Köpenhamn, d. därstädes 1900, blef student 1841, tog 1856 magisterkonferensen i estetik och var 1860—72 adjunkt vid metropolitanskolan. Utom ett par tämligen svaga dramatiska försök (*Gunlög Ormstunga* 1852 och *Knud den hellige* 1853) utgaf han flera diktsamlingar, bl. a. *Et livsstadium* (1857) samt *Nogle digte fra ældre og yngre dage, en afsluttende udgave* (1888). Af större betydelse är hans utförliga och sakrika, om än formlösa framställning af den danska litteraturens historia under tiden 1780—1826, i hvilken striden mellan Baggesen och Öhlenschläger bildar midtpunkten. Detta verk, som bär titeln *Baggesen og Oehlenschlæger*, utkom 1870—78 i 8 bd. Dessutom utgaf A. 1879 en större biografi öfver Öhlenschläger samt 1886 en självbiografi, *Fra ældre og yngre dage*. En säregen roll spelade A. genom det inflytande han öfvade på flera yngre mäns utveckling, framför allt H. Drachmann, V. Hörup och S. Schandorph. E. EBG.

Areografi (af grek. *Ares*, romarnas *Mars*, o *gra'fein*, beskrifva), beskrifning på Mars (planete — Adj. Areográfisk.

Are'ola (dimin. af lat. *ārea*, fri plats), "lit plats", ringformig gård kring månen, ringform rodnad på huden m. m.

Areométer (af grek. *araiō's*, tunn, och *me'tro* mått), *fys.*, eg. mätare af tunnhetsgraden, kallas äfv hydrometer eller gravimeter (sänkvå och är ett instrument för bestämmande af fasta o flytande kroppars specifika vikt. Dess användni grundar sig på ett korollarium till den archimedis principen, enligt hvilket en på en vätska simman kropp väger lika med det s. k. deplacementet, d. v. den vätskemassa, som af kroppens nedsänkta d undantränges eller med densamma har lika stor volym. Areometrarna indelas i tvenne hufvudklasser: vikts-areometrar och skal-areometrar. Af vikts-areometrarna är den nicholsonska (fig. 1) den allmännast begagnade. Här, liksom vid alla andra viktsareometrar, belastas instrumentet med vikter, tills det nedsjunker till ett på instrumentet anbragt märke och således lika djupt i alla vätskor. Med detta instrument kan man bestämma specifika vikten både hos fasta och flytande ämnen. Det förra tillgår sålunda, att man i skålen (C) lägger vikter, tills märket (E) på instrumentets hals kommer i vattenbrynet, därpå ditlägger kroppen och borttager så många vikter, att areometern ånyo nedsjunker t märket (E), och slutligen flyttar kroppen ned i d skålformiga fördjupningen (B) samt ersätter d viktsförlust, som kroppen enligt den archimedis principen lidit till följd af nedsänkningen i vätska genom att lägga vikter på skålen (C), tills märl ånyo sammanfaller med vattenytan. Skulle kropp vara lättare än vatten, omvändes instrumentets ne del, så att fördjupningen (B) hindrar kroppen uppstiga. Ur dessa tre vägningar finner man lätt såväl kroppens som den undanträngda vätskemassans vikt och behöfver blott dividera den förra med den senare för att erhålla kroppens specifika vikt. — Vill man begagna denna areometer till att bestämma specifika vikten af en vätska, så nedsänkes den genom belastning med vikter till märket (E), först i vätskan och sedan i vatten. De i båda fallen pålagda vikterna, adderade till areometerns egen vikt, hvilken särskildt genom vägning en gång för alla utrönes, gifva de undanträngda vätskemassornas vikter. Vätskans specifika vikt erhåller man sedan helt enkelt genom att dividera den förra summan med den senare.

Fig. 1.

Skal-areometern, som kan användas endast för bestämmande af vätskors specifika vikt, belastas icke med olika vikter, såsom vikts-areometern, utan man bedömer specifika vikten hos vätskan af det djup, till hvilket areometern ne sjunker, hvilket sker djupare i lättare än i tyn vätskor. För att bestämma detta djup är röret g

Fig.

ıdt, såsom ses af fig. 2. Instrumentet erhåller äcklig stabilitet, därigenom att dess nedersta, ındade del är fylld med kvicksilfver eller bly-el. Om skalan direkt angifver den nedsänkta ens volym, kallas instrumentet volumeter. ı punkt på skalan, till hvilken ett sådant in-ment sjunker i destilleradt vatten af 15° temp., gar utmärkas med 100. Denna punkt ligger t uppe på skalan å sådana volumetrar, som ändas för tunga vätskor, vid skalans nedre ände emot på instrument för lätta vätskor. Är röret t cylindriskt, så blifva volumeterns grader lika a. Antag exempelvis, att instrumentet sjunker ı vätska till delstrecket 54. Vätskans specifika erhåller man då genom att dividera 100 med 54, des = 1,85. Sjunker åter volumetern till 125, är vätskans specifika vikt $^{100}/_{125} = 0,8$. För att para observatorn denna räkning, angifver skalan somliga areometrar direkt specifika vikten, i ket fall skaldelarna naturligtvis måste göras a stora. Under denna form kallas instrumentet nsimeter (täthetsmätare). Äfven förekomma ometrar med båda skalorna bredvid hvarandra samma rör. Utom dessa med rationell lindelning försedda areometrar begagnas ganska nänt areometrar med arbiträr skala. Dit höra ımés, Cartiers och Becks skal-areometrar. l deras begagnande måste man ur särskilda ta-er uttaga det värde på specifika vikten, som rar mot ett på skalan observeradt gradtal. Skal-ometern förfärdigas vanligen af glas, men man äfven sådana af metall. Vid alla observationer l skal-areometern måste afseende fästas vid skans temperatur. Skalan är nämligen riktig blott en bestämd temperatur, som vanligen är utsatt instrumentet.

ämte nu beskrifna s. k. allmänna areometrar, lka kunna begagnas vid hvilken vätska som helst, man konstruerat areometrar för särskilda vät-r och med skalor, som direkt angifva procent-ten af det ämne, som finnes i lösningen. Af ta skäl benämnas de vanligen procent-eometrar. Sådana äro alkoholometern, öl-fvaren, saltprofvaren eller gradervågen, galakto-ern eller mjölkprofvaren, lutprofvaren m. fl. R.R.*

Areopa'gen (grek. *A'reios pa'gos*, lat. *Areopagus*), kal och skroflig klippmassa i Aten, v. om ropolis. Enligt den redan inom den klassiska ıtiden gängse meningen var namnet A. liktydigt i "Ares-kullen" och sattes mestadels i förbin-se med en sägen, att krigsguden Ares där en g stått inför rätta med anledning af mordet på irrothios. Några nyare lärde hafva med stöd af ställe i Aischylos' "Eumenider" velat härleda från *Aroi* ("förbannelsegudinnor"), ett bland nen på erinyerna, hvilka där hade en helgedom. På denna plats och sannolikt på dess östra tå, till hvilken en i berget huggen trappa för, manträdde den berömda domstol, som nu ligen äfven kallas A., men hvars under den kiska forntiden brukliga benämning var "rådet A." (äfven "det öfre", d. v. s. "på en högt gen plats sammanträdande rådet"), ett minne n den tid, då denna domstol tillika verkade såsom råd. Dess stiftande är, såsom sägnen om Ares' ande antyder, att söka i en aflägsen urtid. igt Aristoteles' ej längesedan återfunna skrift om Atens statsförfattning var A. under den gamla adelsrepubliken före Drakon en aristokratiskt sammansatt regeringsmyndighet med nästan obegränsad maktfullkomlighet såväl i administrativt som i juridiskt hänseende. Af Drakon inskränktes dess administrativa myndighet i sammanhang med inrättandet af ett de fyrahundrades råd, och äfven dess domsrätt öfverflyttades till en del på efeterna (se d. o.). Genom Solons lagstiftning synes A:s befogenhet snarare hafva blifvit utvidgad. Domstolen hade fortfarande i sin hand äfven den allmänna kontrollen öfver lagarnas helgd och ämbetenas lagenliga förvaltning. Äfven såsom administrativ myndighet ingrep den vid kritiska tillfällen. Särskildt var detta fallet under perserkrigen. Genom Efialtes (462 l. 461 f. Kr.) och något senare genom Perikles fick den vidkännas nya inskränkningar, utan att vi närmare veta, hvari dessa bestått. Men under alla dessa skiften bibehöll den såsom en väsentlig och oföryttterlig tillhörighet domsrätten i mordprocesser af svårare art (uppsåtligt dråpslag, mordbrand och förgiftning). Äfven kränkning af statsreligionen synes städse hafva hört under dess domvärjo. Ännu under sengrekisk och romersk tid omtalas den såsom en ansedd och inflytelserik korporation, om än dess sammansättning och funktioner vid denna tid undergått åtskilliga ändringar. I äldre historisk tid och ännu under 4:e årh. f. Kr. kompletterades domstolen genom de afgående arkonterna, hvilka efter godkänd ämbetsförvaltning där inträdde såsom ledamöter för lifstid. Domstolsförhandlingarna höllos under öppen himmel, men icke nattetid, såsom det falskeligen uppgifvits. De utmärkte sig genom högtidligt allvar och ålderdomlig stränghet. Parter och vittnen måste genom fruktansvärda eder förbinda sig till obrottslig sannfärdighet. Hvardera parten fick två gånger komma till ordet, men förbjuden var, tvärt emot bruket vid Atens öfriga domstolar, såväl retorisk utsmyckning som alla försök att vädja till domarnas känslor. Omröstningen var sluten, och vid lika röstetal var den anklagade frikänd. Ännu efter det första försvarstalet stod det den anklagade fritt (utom vid anklagelse för fadermord) att draga sig tillbaka och gå i frivillig landsflykt. Areopagens domslut, hvilka åtnjöto rykte för den största oväld och rättvisa, hvilade i allmänhet mera på etiska än rent juridiska grunder. Domaren hade att taga hänsyn till den anklagades hela lefnadsvandel och i allo afgifva sitt votum efter egen innersta öfvertygelse. A. M. A.

Arequipa [-kipa]. 1. Departement i sydamerikanska republiken Peru, utmed kusten af Stilla hafvet. 56,857 kvkm. 229,007 inv. (1896). Bergsbruket är obetydligt, oaktadt landet är rikt på mineral. Åkerbruk och boskapsskötsel äro däremot högre uppdrifna, i synnerhet på de af kustfloderna genomflutna slätterna. — 2. Hufvudstad i nämnda departement, i en af Perus fruktbaraste dalar, 2,540 m. ö. h., vid foten af den 6,100 m. höga vulkanen Misti eller Arequipa, på båda sidorna af floden Quilca. 35,000 inv. (1901). Genom sitt läge och sunda klimat har A. blifvit en af republikens förnämsta städer. Betydlig handel och industri i bomulls-, guld- och silfverarbeten. Diamantsliperier. — Staden anlades af Pizarro år 1536. Den hemsökes ofta af jordbäfningar. 1811—45

inträffade 820 sådana. 13—15 aug. 1868 och senare, 1877, förstördes A. nästan i grund, men återuppbyggdes snart. Genom järnbanor står det i förbindelse dels med hamnstaden Mollendo, dels tvärs öfver Anderna med staden Puña, på Titicacas högslätt.

A'res (grek. *Ἄρης*, lat. *Ares*), *grek. myt.*, stridens gud, måhända egentligen den rasande stormens gud, son af Zeus och Hera; motsvarar romarnas Mars. Hans hemvist var Tracien, där ej blott vilda krigiska folkslag bodde, utan ock vintern och de rasande stormarna hade sitt tillhåll. Därigenom är han en motsats till Apollon, solljusets gud, och Athena är såsom den klara luftrymdens gudinna hans naturliga fiende.

Särskildt är A. den blodige krigsguden, af hvilken Iliaden gifver oss en fullständig bild. Han är idealet af en krigshjälte, i den grekiska dikten genom vissa drag påminnande om en nordisk bärsärk. Helt och hållet höljd i vapen, med vajande hjälmbuske, den svängda lansen i handen och den väldiga tjurhudsskölden på armen, störtar han, en fager, härlig hjälte, snabb som en stormvind, in i slaktningens tummel och rasar mordlysten och "omättlig af striden". Då Diomedes med Athenas hjälp sårar honom, faller han med ett vapenbrak, hvars dån jämföres med stridslarmet af nio eller tio tusen kämpar; när Athena en gång träffar honom med en kastad sten, täcker han i sitt fall sju plogland — skildringar, som påminna om tordön, rasande storm och sprängda molnbäddar. Som krigets gud kallas han ock Enya'lios, hvilket namn sannolikt härleder sig från det vanliga stridsropet. I hans sällskap uppträda Enyo, den mördande krigsgudinnan, Eris, tvedräktens gudinna, Deimos och Fobos (skräck och fruktan), Kere'rna (dödsgudinnorna) m. fl. Dock är Ares för ingen del oöfvervinnelig. Tvärtom utgör just hans vilda raseri och oförvägna mod hans svaghet. Därför är också Athena, det beräknande modets gudinna, honom öfverlägsen.

Redan i den äldre poesien framställes A. som nära förbunden med Afrodite. Enligt den tebanska sagan var hon hans maka, och deras dotter var Harmonia (se d. o.).

Ares' dyrkan var allmänt utbredd, ehuru yngre än fredsgudarnas. I Aten var Ares' kulle, den gamla platsen för blodsdomstolen, helgad åt honom; där hade han, skyldig till ett dråp, en gång själf blifvit frikänd. Vidare dyrkades han allmänt i Sparta, Arkadien och Elis.

Sinnebilder af A. voro spjutet (en bild af blodshämnden), facklan (stridens signal) och bland djuren hunden och gamen, slagfältets vanliga gäster. V. K.

Den grekiska konsten afbildade sällan A. såsom stridsguden, utan framställde honom vanligen lugn och hvilande samt i förbindelse med Afrodite, den enda, som förmått tämja hans vilda sinne. Aresidealet, utbildadt och fastställdt af Alkamenes och Skopas, var en naken, ungdomlig gestalt, manligare än Apollon och Hermes, med kraftig muskelbildning, i synnerhet i nacken, samt kort lockigt hår. A. framställdes i den äldre konsten med skägg, i den yngre utan sådant. Han var försedd med en liten mantel (*chlamys*) och en hjälm, som vanligen pryddes af gripar (representanter på en gång af örnens snabbhet och af lejonets mod). Bland bibehållna antika framställningar af A. äro följande mest berömda: den sittande *Ares Ludovisi*, i Villa Ludovisi i Rom (gude sitter försjunken i kärlekstankar, under det Eros [tillsats af den romerske kopisten, som efterbildat d troligen af Skopas eller någon af hans elever utförd

Ares Ludovisi.

försvunna originalet] leker vid hans fötter), de stående *A. Borghese*, i Louvre — en efterbildnin af ett skulpturverk ur Polykleitos' skola, rörande hvi ken man dock ej är fullt säker om den verkligt framställer A. — Om Mars, de italiska folkens stam gud, se Mars. (O. G—G.)

Aresch., vid växtnamn förkortning för J. D Areschoug.

Areschoug [-skωg], släkt, som härstammar frå Oligerus (Holger) Arskow l. Areschoug, kyrkoherde Simrishamn i senare delen af 1600-talet. 1. Johan Erhard A., algolog, f. 16 sept. 1811 i Götebor blef 1829 student i Lund och 1838 filos. dokto utnämndes 1839 till docent i botanik, men öfvert två år därefter lärareplatsen i naturalhistoria vi Göteborgs gymnasium, blef 1849 adjunkt vid Uppsa universitet samt 1858 e. o. professor och 1859 ord professor i botanik och praktisk ekonomi därstäde Ledamot af Vetenskapsakademien (1851) och fle andra lärda samfund. 1876 tog han afsked frå professuren och bosatte sig i Stockholm samt afl där 7 maj 1887. — Hans tidiga kärlek till natu vetenskaperna fick ökad näring dels i Lund geno beröringen med K. A. Agardh, E. Fries och S. Nil son, hvilka gingo den unge studenten till handa me uppmuntrande råd, dels genom botaniska resor t åtskilliga delar af fädernesландet. För algern studium tillbragte han längre tider dels i bohu länska skärgården, dels vid Norges kuster, de (1868) i nordvästra Frankrike. Därvid var ha uppmärksamhet riktad ej allenast på urskiljandet arter och former, utan ännu mer på dessa växte

miska och fysiologiska förhållanden, hvarom en ängd viktiga och intressanta iakttagelser i hans er bära vittne. Såsom universitetslärare sökte verka för spridningen inom vårt land af den anatomisk-fysiologiska riktningens idéer och at, och särskildt bidrag han till ett vidsträcktare ndande af mikroskopet vid botaniska studier. nnan sida af hans verksamhet finna vi i Göte- museum och samma stads vackra trädgårds- ing, hvilka båda till ej oväsentlig del hafva m att tacka för sin tillvaro.

af A. utgifna skrifterna äro särdeles många; nå nämnas *Plantæ cotyledoneæ floræ gothobur- s* (1836), *Symbolæ algarum rariorum floræ linavicæ* (1838), *Algarum minus rite cognita- pugillus I & II* (1842—43), *Iconographia ological* (1847), *Phyceæ scandinavicæ marinæ*), *Corallineæ i J. Agardhs species, genera et es algarum* (1852), *Lärobok i botanik* (1860), *Observationes phycologicæ* (1866—84). Syn- gen utmärkta äro dessutom hans exsiccat-verk: *scandinavicæ exsiccatæ* (1:a uppl. 1840—41, askiklarna I—IX 2:a uppl. 1861—79) och *cæ extraeuropææ exsiccatæ* (1850—56). I nadst. öfver k. sv. Vet.-ak:s efter år 1854 af- ledamöter", bd 1, finnes en af A. författad rafi öfver K. A. Agardh. — Se lefnadsteckning A. af V. Wittrock (ibid., bd 4, 1899). (T. K.)

Fredrik Vilhelm Kristian A., den gående kusins son, botanist, föddes i Simrishamn t. 1830, blef student i Lund 1847, filos. doktor , docent i botanik 1854 och adjunkt i samma 1858. Efter att i många år ha förestått den niska professuren blef han 1879 dess innehafvare. har i vetenskapligt ändamål företagit flere resor Tyskland, Frankrike, England o. s. v. Såsom mål för sina arbeten har han företrädesvis valt ningen af mera svårbestämda växtsläkten (t. ex. *s* och *Rumex*), de högre växternas anatomi och ology samt växtgeografi. Bland alstren af hans a och mångsidiga botaniska författareverksamhet ämnas *Revisio Cuscutarum Sueciæ* (1853), *Bidrag groddknopparnes morfologi och biologi* (1857), *tationes criticæ de speciebus nonullis generis ex* (1862), *Botanikens elementer* (1863, flere .), *Skånes flora* (1866, 2:a uppl. 1881), *Bidrag len skandinaviska vegetationens historia* (1866), *anatomiska undersökningar* (1867 o. 1870), *Hand- i växtrikets naturliga familjer* (1870), *Om de inaviska Rubus-formerna af gruppen Corylifolii* 1), *Förberedande redogörelse för några under- ingar öfver bladets anatomi* (1874), *Beiträge zur gie der holzgewächse* (i "Acta univ:tis Lund.", —76), *Some observations on the genus Rubus* t. 1885—86), *Jemförande undersökningar öfver ets anatomi* (i "Minnesskrift utg. af Fysiograf. k. i Lund" 1878), *Beiträge zur biologie der hilen pflanzen* (1896), *Über die physiologischen ngen und die entwickelung des grundgewebes blattes* (1897) och *Untersuchungen über den bau der mangrovepflanzen* (1902). A. tog af från professuren 1898. Sedan 1876 är han mot af Vetenskapsakademien. (G. L—M.)

rēse-Visco'nti, Francesco, grefve, italiensk iker, f. 1805 i Milano, d. 1881 i Florens, deltog l i Mazzinis upprorsförsök och fann efter dess lyckande skydd hos drottning Hortense i Arenenberg, där han blef förtrogen vän till prins Loüis Napoléon (Napoleon III). 1836 åtföljde han denne till Nord-Amerika, återvände 1838 till hemlandet och stred 1848 mot österrikarna, hvarefter han flydde till Piemont. Där blef han 1854 senator och användes s. å. som förmedlare af Cavours hemliga förhandlingar med Napoleon om Sardiniens deltagande i Krimkriget samt 1859 vid förhandlingarna om Frankrikes välvilliga passivitet gentemot Cavours politik. A. afslöt 1864 med Napoleon september-konventionen om Roms utrymning och utverkade 1866 sin kejserlige väns samtycke till det preussisk-italienska förbundet. Till 1874 var han senatens vice-president. Jfr Grabinski, "Un ami de Napoléon III. Le comte A. et la politique italienne sous le second empire" (1897).

Aretaï'os (grek. *Ἀρεταῖος*, lat. *Aretæus*), från Kappadocien, en berömd grekisk läkare i Rom, enligt några samtida med Augustus, enligt andra med Trajanus eller Hadrianus. Hans arbeten, skrifna på den joniska dialekten, utgåfvos flere gånger under 1700- och 1800-talen. De äro öfversatta till tyskan af Mann (1858).

Arēte, dotter till filosofen Aristippos (se d. o.).

Are'thas (grek. *Ἀρέθας*), ärkebiskop af Cæsarea, f. omkr. 860, intager i den bysantinska odlingens historia en ganska betydande plats. Lärjunge af Fotios, hyste han varmt intresse för litteraturen, såväl den kyrkliga som den antika, och lät åt sig förfärdiga ett flertal ypperliga handskrifter, genom hvilka viktiga verk blifvit till vår tid bevarade i bättre skick än annars skulle hafva varit fallet; mest kända bland dessa äro hans Euklides-handskrift och hans berömda Platon-kodex ("codex clarkianus", skrifven 895), hvilka bägge nu hamnat i Oxford. A:s bibliotek torde kunna betraktas såsom något för sin tid betydande, i synnerhet om man tänker på hans boningsorts afskildhet från tidens få kulturhärdar. Han var emellertid icke blott bibliofil, utan behandlade äfven filologiskt såväl antika som kristna författare och utarbetade skolier till åtskilliga skrifter. Viktigast af dessa är hans kommentar till Uppenbarelseboken. Jämväl som författare till teologiska verk, bref m. m. nämnes A., men äfven de bland dessa hans arbeten, som finnas bevarade, äro ännu outgifna, hvadan en fullgiltig värdesättning ännu är omöjlig af den i flere afseenden märklige mannen. V. LM.

Arethūsa (grek. *Ἀρέθουσα*), *grek. myt.*, källnymf, hvars källa på ön Ortygia vid Syrakusai ansågs hafva ett underjordiskt samband med floden Alfeios (se d. o.) på Peloponnesos. — Flera källor i Grekland hade namnet Arethusa, likaså en stad i Macedonien och en i Syrien.

Aretin, bajersk friherrlig släkt, som egt flere såsom ämbetsmän och skriftställare framstående medlemmar. — Johann Georg von A., f. 1766, d. 1845, gjorde sig mycket förtjänt om Donaumossarnas torrläggning. — Hans broder Johann Christoph von A., f. 1773, d. 1824, öfverbibliotekarie i München och sedan president i appellationsdomstolen i Amberg, var en flitig politisk skriftställare. — Karl Maria von A., den föregående son, f. 1796, d. 1868, deltog i krigen 1813—15 och blef 1846 bajersk riksarkivarie. Han utgaf värdefulla historiska arbeten i strängt katolsk anda. 1854 upprättade och ordnade han det bajerska

nationalmuseet, som han egnade större delen af sin återstående lefnad.

Aretino (d'Arezzo). 1. Guido A., italiensk musikteoretiker. Se Guido Aretino. — 2. Niccolò A., italiensk bildhuggare. Se Niccolò di Piero. — 3. Spinello A., italiensk målare. Se Spinello. — 4. Pietro A., italiensk satiriker och lustspelsdiktare, f. 1492 i Arezzo, af låg härkomst, skaffade sig i Rom sysslor hos påfvarna Leo X och Klemens VII, tjänade 1525—27 Giovanni de' Medici och bodde därefter i Venezia till sin död, 1556. Lika skamlös som talangfull, kunde A. föra det yppigaste lif, tack vare de gåfvor han genom väl anbragt smicker afpressade furstar och förnäma herrar, hvilka väl äfven fruktade hans skarpa satir. Främst bland dessa märkas Frans I och kejsar Karl V. För att stå väl med påfven skref A. flere andaktsböcker. Hans många öfriga skrifter på vers och prosa afspegla ohöljdt och med bitande kvickhet tidens sedeförderf. Främst märkas hans fem lustspel *Marescalco*, *Cortigiana*, *L'ipocrito*, *Talanta* och *Il filosofo*, dialogerna *Ragionamenti*, epigram, lösaktiga sonetter, intressanta bref och, på en plats för sig, det kraftiga sorgspelet *Orazia*. — A. beundrades af sin samtid ännu mer än han fruktades, och han var vän med de störste konstnärer. På grund af sitt toskanska språks renhet räknas han bland sin nations klassiske skriftställare. Jfr Bertani, "Pietro A. e le sue opere secondo nuove indagini" (1902), och J. A. Symons, "En smädeskrifvare under renaissancen" (öfv. i "Ute och hemma" 1891). E. F—T.

(Efter målning af Tizian, i Florens.)

Aretinska stafvelserna, *mus.*, mindre bruklig benämning på den Guido Aretino tillskrifna solmisationen (se d. o.).

Are'zzo. 1. Provins i konungariket Italien, omfattande sydöstra delen af Toscana. 3,298 kvkm. 271,676 inv. (1901). Silkesodling och väfnadsslöjd äro hufvudnäringar. Provinsen vattnas af Arno och Tiber samt genomstrykes i n. ö. af Central-Apenninernas hufvudkedja. De bördiga dalarna frambringa säd, vin, frukt, oliver, kastanjer m. m. A. eger flera mineralkällor. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, vid floden Castro, i en fruktbar, af höga berg omsluten dal. 44,027 inv. (1901). Det eger många präktiga byggnader från 13:e och 14:e årh. samt från renässansens tid. Särskildt må nämnas kyrkan "Santa Maria delle Pieve" och den gotiska domen. Många bland kyrkorna äro berömda för sina fresker och skulpturer. Vid Piazza grande ligga stadens präktiga köpmans-loggier. I A. finnas dessutom en vetenskapsakademi, en konstakademi, ett rikhaltigt bibliotek och ett museum med antika samlingar. Från A. hafva många berömda män utgått: Mæcenas, Petrarca, Guido Aretino (notskriftens uppfinnare), påfven Julius II, botanisten Cesalpini, målaren och konstnärsbiografen Vasari m. fl. — A. hette fordom *Arretium* och var näst Perusia den förnämsta bland etruskernas 12 städer. Det var berömdt för de g vapen och de röda, omålade lerkärl (*vasa arretin* som förfärdigades där. Staden slöt förbund med R under det etruriska kriget år 308 f. Kr. I an punska kriget spelade det en betydande roll och vandlades senare till romerskt municipium. I sky af sina fasta murar utbildade det så småningom un medeltiden sin republikanska författning, men e växlande öden förenades det dock slutligen n Toscana (i 16:e årh.) genom Cosmo de' Medici

Arf, *jur.*, har i språkbruket dubbel bemärke I mening af arftagande betecknar arf ett fång, n testamente lika däri, att det till föremål har kv låtenskap efter afliden, och olika däri, att stödjer sig omedelbart på lag och ej närmast rättshandel. Därjämte utmärker dock "arf" det, s genom arftagande förvärfvas. I denna mening ta om "bröstarf", "sidoarf" och "bakarf" (Ä. 3 § 14). Se Arfsordning, Arfvinge Dana-arf. A. W.

Arf, *bot.* Se Stellaria.

Arfak-bergen. Se Nya Guinea.

Arffurste, i Sverige och Norge officiell titel medlem af konungahuset, som enligt successio ordningen eger arfsrätt till de förenade rikenas kron Är den närmast arfsberättigade den regera konungens äldste son (eller dennes äldste son) han (i Sverige fr. o. m. Adolf Fredriks äldste Gustaf) titeln kronprins. Om förverkande titel och arfsrätt se Tronföljd. — Titeln furste bars i Sverige först af Gustaf Vasas söt Den yngste af dem, Karl, valdes 1599, efter kon Sigismunds fördrifvande, till "regerande arffurst Jfr äfven Prins.

Arffurstens palats, en vid Gustaf Adolfs tor Stockholm belägen fastighet, som genom stiftelse

prinsessan Sofia Albertina länge (1829—1902) gjorde ett slags fideikommiss för det regera konungahuset, men numera tillhör svenska sta Palatset, som innehåller mer än 100 rum, lät S Albertina uppföra till bostad åt sig 1783—94, ge om- och tillbyggnad på tomten. Arkitekt var Palmstedt, och enligt föreskrift gestaltades fas i noggrann öfverensstämmelse med det midt ö torget belägna operahuset af Adelcrantz. På n delen af tomten stod dessförinnan ett för sin ganska ståtligt hus, som 1647—51 byggts af marskalken Lennart Torstenson, hvilken 1634 in

ammanslagit fyra tomter i samma kvarter. Det ensonska huset, som hade sin fasad åt Fredsı och en tämligen smal gafvel åt torget (det mtorget"), var byggdt i holländsk senrenässans pryddes af två storslagna portaler, hvilka ännu tå, den ena åt Fredsgatan, den andra åt gårds. Huset, en kort tid 1696 genom reduktionen get till statsverket, öfvergick 1730 från torstena arfvingarna till riksrådet T. G. Bielke och ldes 1764 till finansmannen Klas Grill, af hvars Sofia Albertina inköpte det 1783. Enligt hennes mentariska förordnande 17 mars 1783 skulle iomen efter hennes död innehafvas af den äldste rikes arffurste, som näst efter kronprinsen egde till kronan. Palatset beboddes af dåv. prins r 1857—72. Då det sedermera befanns icke ynda sin innehafvare någon nämnvärd förmån, t riksdagen 1902 med anledning af k. proposi- och motioner i ämnet, att statsverket skulle a palatset för 2,250,000 kr., hvilken köpeskilling vidare insattes i riksgäldskontoret, som årligen ar 4 proc. ränta därå till vederbörande prins; riksdagens medgifvande kan för detta kapital rfvas andra lämpliga fastigheter. Våningar i set äro sedan 1889 och 1897 uthyrda åt prinı Carl och Eugen. Väckt fråga (1902) om enom påbyggnad där bereda lokaler åt statstementen ("kanslihus") har ej ledt till någon jd. Senast har föranstaltats utredning ang. möjten att i palatset inrymma Statens historiska um. E. F.—T.

fföljd, den ordning, enligt hvilken arfsrätten n tron beräknas. Se Tronföljd.

fföljdskrig. Se Tronföljdskrig.

fförbrödring (lat. *pactum confraternitatis*, ty. *verbrüderung*), namn på de i Tyskland redan r medeltiden vanliga öfverenskommelser, genom a två eller flere furstehus försäkrade sig om -idig tronföljdsrätt i sina länder, så att vid den ättens utslocknande dess land öfvergick till ndra ätten. En sådan öfverenskommelse är den gällande arfförbrödringen mellan Sachsen och n, först ingången 1373 och sedermera flere er förnyad. Arfförbrödringar ingingos ofta för rhindra kejsaren att indraga de rikslän, hvilkas hus utslocknat. Dock erfordrades kejsarens sam-. Ett sådant erhölls ock i fråga om t. ex. för-t 1501 angående Brandenburgs arfföljdsrätt till ern. Det oaktadt ämnade kejsaren, för att ia en sjömakt vid Östersjön, indraga Pommern, förekoms af Sverige, som bemäktigade sig landet och trots Brandenburgs motstånd behöll det ertigättens länge väntade utslocknande (1637). förbrödringar bestå ännu för de suveräna tyska n. (L. M. B.)

fförening, namn på de äldsta svenska tronföljdsngarna: Västerås arfförening (af 13 1544), Stockholms (af 7 mars 1590) och rköpings (af 22 mars 1604). Se Tron-d.

fland, det land, som en regent innehar i kraft ärsätt, i motsats till de områden, som han fått nnat sätt, t. ex. genom val, eröfring eller köp. t nyttjas ordet om de österrikiska (eller kejserarfländerna, hvarmed menades det habsburgska s besittningar bl. a. i Böhmen, Mähren, ärkehertigdömet Österrike, dels i motsats till Ungern och de italienska besittningarna, dels i förhållande till det öfriga Tyskland, där den habsburgske kejsaren innehade sin makt endast i följd af val.

Arflös, *jur.* Den enligt lag egda arfsrätten kan förverkas. Sätt härför äro enligt svensk rätt dels dråp å arflåtaren, å dennes arflåtare och å mellanstående närmare arfvinge till arflåtaren, dels rymning ur landet för brott, som processualiter är att behandla såsom underställningsmål, dels förlust af svensk medborgarrätt, dels arftagande under svikligt förtigande af närmare arfvinge och dels försittande af tid för arfsanspråks framställande, s. k. *arfsrättspreskription.* I allmänhet en rättsförlust allenast för egen person och efter viss person, men i allo och för alltid, omfattar förverkandet likväl vid dråp äfven dem, som genom dråparen räkna släkt med den dräpte eller eljes genom honom skulle vinna rätt till arfvet, afser vid dråp å arflåtares arflåtare allenast den egendom, som därigenom tillfaller den förre, medför vid rymning och förlust af svensk medborgarrätt oförmåga att i landet taga arf, men för det senare fallet allenast i mån den nya nationaliteten lägger hinder i vägen därför, häfves i båda nyssnämnda händelser genom respektive återkomst och svensk nationalitets återfående samt gör detta äfven hvad angår under tiden utfallet arf, ej blott vid rymning, utan äfven då vederbörande såsom omyndigt barn följt sina föräldrar vid deras öfvergång till främmande nationalitet och inom natt och år efter myndiglifvandet på nytt förvärfvar svensk. (Ä. B. 6 §§ 1—6, 7 § 2, 14 § 2 och 15 §§ 1—7 samt R. B. 25 § 9). — Dessutom kan arfsrätt förloras i följd af särskild *arflösgörelse*; och allenast för detta fall plägar man tala om person såsom arflös. Arflösgörelse sker åter i form af testamente under angifvande af laga-skäl och med rätt för den uteslutne att öfverklaga testamentet — jämväl under bestridande af skälets förefintlighet. Med gällande bestämmelser om testamentsfrihet har arflösgörelse ej användning annat än mot bröstarfvingar och i hvad angår halfva deras arfslott eller den s. k. laglotten, hvilken under vanliga förhållanden ej genom testamente lagligen kan frånhändas dem. Enligt lag må fader och moder göra dotter, som, stående under deras giftomannaskap, ingått äktenskap utan deras samtycke, arflös, så ock andra i deras bröd varande barn, om de gift sig utan inhämtande af deras mening eller med vanryktade personer. I öfrigt må vid omyndig mös gifte utan samtycke af giftoman denne göra henne arflös i aflinge jord och lösören — något, som tydligen är af rättslig betydelse, allenast om hans arfvejord ej uppgår till hälften af kvarlåtenskapen. Arflösgörelse är overksam, om domstol eller för frälse kvinna k. m:t har i giftomans ställe samtyckt till äktenskapet eller bevisligen arflåtaren förlåtit hvad som skett (G. B. 6 §§ 1—4, Adel. Priv. § 29 och K. F. 21 dec. 1857 § 1). Se Arfskifte, Arfsrätt, Arfvejord och Testamente. A. W.

Arfprins (ty. *erbprinz*), titel, som i synnerhet i Tysklands hertig- och furstendömen tillägges suveräns äldste, till tronföljden närmast berättigade son. Samma titel plägar äfven föras af suveränens till tronföljd omedelbart berättigade äldste sonson äfvensom i mediatiserade, fordom riksomedelbara tyska furstehus af äldste arfsberättigade sonen. Gemålen till en arfprins kallas arfprinsessa. Jfr Arffurste och Prins.

Arfprinsessa. Se Arfprins.

Arfrike, monarki, där regenten uppstiger på tronen till följd af arfsrätt. Europas samtliga monarkier äro nu arfriken. Arfrikets motsats är valriket, där monarken tillsättes genom val. Den, som innehar eventuell arfsrätt till tronen i ett arfrike, kallas arffurste, arfprins, arffurstinna o. s. v. Se Tronföljd.

Arfsbyggnadsrätt (ty. *erbbaurecht*), den förytterliga och ärftliga rätten att på eller under en främmande marks yta hafva en byggnad. Arfsbyggnadsrätten är ett speciellt tyskt rättsinstitut, som för sin sociala betydelses skull väl förtjänar att uppmärksammas af andra folks lagstiftare. Denna rätts innehafvare är verklig egare till den uppförda byggnaden och kan fritt förfoga öfver den. För rättens bestånd är ingen bestämd tid stadgad eller vedertagen, såsom vid engelsk "leasehold" (då den upphör efter 99 år) eller tyskt arrende (som har endast 30 års giltighet). För rättens åtnjutande stipuleras i regeln en afgäld, som utgår i procent af tomtvärdet och fastställes på nytt efter vissa årsperioder, på det att tomtvärdets stigning må komma markegaren till godo. Afgälden kan utmätas. Byggnaden kan likt annan fastighet intecknas. — Genom arfsbyggnadsrätten kan ej allenast den mindre bemedlade med större lätthet skaffa sig ett eget hem, utan äfven det allmänna på ett bekvämt sätt hämma den privata tomtspekulationen, på samma gång som det tillgodoser sina egna finansiella intressen. Frågan om införande i Sverige af ett mot arfsbyggnadsrätten svarande institut, hvartill förebild i äldre svensk rätt icke alldeles saknas, är f. n. föremål för behandling af Lagberedningen. Se vidare A. Raphael, "Bostadsfrågan" (1903; s. 87—95).

Arfsförening, *jur.*, aftal mellan arfvingar om kvarlåtenskap, som tillfallit eller väntas skola tillfalla dem, men, i mera omfattande bemärkelse, också hvarje aftal om rätt i dödsbo. För det förra slaget af aftal lägger svensk rätt ej hinder i vägen på annat sätt, än att, om skifte ej enligt lagens anvisningar verkställts medelst lottning, från omyndig skiftesdeltagares sida det kan påyrkas nytt skifte i stad ännu inom tre månader och på landet ännu inom ett år efter omyndighetstillståndets upphörande (Ä. B. 12 § 4 och 13 § 1). Att öfverlåtelsen afser rätt i dödsbo efter en ännu lefvande person, föranleder icke dess ogiltighet. En sak för sig är, att, då vederlag ej betingats, svårigheter föranledas däraf, att till gåfva af lös egendom hör det afhändas utgifvande, och att tillfälle därtill här ej finnes. Hvad angår arfsförening i dess mera omfattande bemärkelse, samlar sig intresset kring aftal med arflåtaren. Sådana kunna hafva till innehåll dels arfsrätts afstående och dels dess förvärf. Till en början tages vid skifte i beräkning hvad arfvingarna erhållit ej blott i försträckningar, utan äfven i *hemföljd* eller *förtida arf*, dock att, om hvad i förtida arf bekommits öfverstiger arfslotten, vederbörande ej behöfver utgifva det till fördelning mellan öfriga skiftesdeltagare. Då i lefvande lifvet föräldrar lämnat något af värde till sina barn, är för öfrigt, med undantag för omedelbara kostnader på deras personer, antagandet alldeles särskildt mot *full gåfva* utan afräkningsskyldighet på framtida arfslott och i valet mellan nyssnämnda andra rättsliga företeelser för förtida arf (G. B. 16 §§ 1—3 samt Ä. B. 12 §§ 9 och 10). Men laga verkan tillkommer äfven aftal, hvarigenom mot vedergällning arfvinge i förhållande till a[illegible] låtaren afsäger sig alla arfsanspråk, s. k. *arfslös*[illegible] Utan vederlag är åter ett dylikt afstående stä[illegible] ogiltigt, enär det ej kan anses hafva egt rum full frihet. I och för sig är ej hinder, att någ[illegible] gör sin kvarlåtenskap till föremål för en föryttrin[illegible] Rätten omfattar då ej mera än det, som åte[illegible] står, sedan dödsboets förbindelser blifvit infriad[illegible] Dithän höra emellertid icke bröstarfvingars laglot[illegible] och äkta barns understödsanspråk (K. F. 21 de[illegible] 1857 §§ 1 och 2). Ej heller i öfrigt har vede[illegible] börande en testamentstagares ställning. Vederlag[illegible] måste emellertid komma afhändaren till godo i k[illegible] vande lifvet. Därför verkar ej heller s. k. inbörd[illegible] testamente såsom aftal, utan utgör allenast ett fle[illegible] tal testamenten i en handling och med visst [illegible] innehållet beroende sammanhang. Hvar för sig ä[illegible] de, som upprättat detsamma, behöriga att, hv[illegible] angår egen kvarlåtenskap, återkalla sitt förordnan[illegible] eller ersätta det med annat samt att göra det ut[illegible] den andres vetskap eller annan rubbning i sin rä[illegible] enligt testamentet än den, som följer af den el[illegible] de andres däri gifna förordnanden (Ä. B. 16 § 3[illegible] Aftal såsom ett sätt att vid sidan af testamen[illegible] förfoga öfver sin kvarlåtenskap vidkännes, i motsa[illegible] till ett flertal andra moderna rättssystem, d[illegible] svenska lagen icke. Emellertid begagnas för sådan[illegible] ändamål gåfva i ej ringa omfång, nämligen så [illegible] det tillägges gåfvotagaren något att utfå fö[illegible] vid gifvarens frånfälle. För att rättshandeln [illegible] skall räknas såsom testamente, måste dock det gif[illegible] bestå i viss egendom, visst belopp eller viss rätt[illegible] het och ej hafva till föremål hela kvarlåtenskap[illegible] eller viss dess anpart och ej heller till sin rättskr[illegible] vara ställdt i beroende däraf, att gåfvotagaren öfv[illegible] lefver gifvaren. Kommer så med afseende å [illegible] egendom härtill fordran, att det bortskänkta öfv[illegible] lämnats i gåfvotagarens besittning — en fordra[illegible] som dock beträffande penningar och andra mycke[illegible] hetsting anses uppfylld genom utgifvande af skuld[illegible] bref på beloppet. Vederbörande och deras rä[illegible] egare hafva alltefter beskaffenheten af det dem t[illegible] lagda en ställning af sakrättsegare eller borgenä[illegible] och äro sålunda ej i något afseende underkasta[illegible] testamentstagares villkor. Se Arfskifte o[illegible] Arfsrätt. Litt.: Winroth, "Svensk civilrätt", [illegible] (1900 och 1901, s. 775—788). A. W.

Arfskifte, *jur.*, rättshandel, hvarigenom delega[illegible] i aflidens bo aftals- och förlikningsvis sig emell[illegible] upplösa den tillfälliga förmögenhetsgemenskap, hv[illegible] de genom dödsfallet kommit. Aftalet är ett form[illegible] kontrakt, i det att det skall ingås i närvaro af t[illegible] ojäfviga vittnen, s. k. gode män, och vinner s[illegible] afslutning först därigenom, att öfver delningen up[illegible] rättas skriftlig handling, s. k. *arfskiftesinstrume*[illegible] samt detta undertecknas af samtliga skiftesdeltagar[illegible] och gode männen. Merendels anlitas också en m[illegible] dylika värf förtrogen person att såsom skiftesförrätt[illegible] leda förhandlingarna och uppsätta skiftesinstrument[illegible] Vanliga skiftesdeltagare äro åter arfvingar, men d[illegible] jämte kunna förekomma efterlefvande make, [illegible] som på grund af testamente eller aftal hafva r[illegible] till den aflidnes kvarlåtenskap eller viss dess and[illegible] giftorättsberättigade på annan grund än vigself[illegible] äktenskap och, så framt det ej kommit till ski[illegible] efter en den dödes förut bortgångna make, den[illegible]

segare. Stadgandena om arfskifte finna för öfrigt llämpliga delar användning vid delning af äkten- plig bogemenskap i anledning af boskillnad eller enskaps upplösning i makarnas lifstid.

allmänhet ega skiftesdeltagarna att, huru helst vilja, förrätta skiftet. Eljest tillgår så, att fast ndom, säkra tillgångar i lös egendom, osäkra gångar samt gäld hvar för sig särläggas i ett er skiftesdeltagarnas anparter afpassadt antal ter, om hvilka därpå lottning verkställes. Ingår i ssan fast egendom, som ej egnar sig för delning, det äfven yrkas att efter värdering få öfvertaga samma, så att öfriga skiftesdeltagare bekomma ttning i penningar eller afkomsträtt till egen- nen. Skulle efter förut skildrade grunder någon va rätt till större del i egendomen än öfriga ftesdeltagare, tillkommer honom ifrågavarande lös- gsrätt. Eljest lottas därom. Vid skifte komma nd annat till afgörande: äkta makes rätt till kild egendom, likvidationsanspråk samt förmåner ordel af bo oskifto och morgongåfva äfvensom arf- gars förbindelser på grund af försträckning, hem- d eller förtida arf. Oregelmässigheter i skiftet anledas dels af äktenskaps återgång eller nullitet nt dels af förverkande utaf ej mindre äkten- plig rätt än äfven arfsrätt. Bland annat har unda lagen härutinnan knutit viss rättsförlust vid kling eller änkas omgifte utan föregående skifte r kalladt *afvittring*), vid försittande af tid för ppteckning efter afliden make och vid egendoms landöljande från bouppteckning.

I några städer har, med undantag för frälsemän, dlemmar af ecklesiastik-staten och andra här- nnan privilegierade personer, magistraten allt- t befogenhet att, genom sina ledamöter och be- nte, efter afliden förrätta ej blott bouppteckning, n äfven skifte, hvarförutom i ännu andra städer ten omsatts i en förpliktelse att på anmodan räda. För rättigheten är villkor, att vid frånfället döde varit eller bort vara i staden mantals- rifven. Föremål för magistratens skiftesrätt är sutom icke fast egendom utom staden med hvad till hör, låt vara att en skiftesdeltagare anses va rätt att påyrka skiftets företagande i ett nmanhang genom magistratens försorg. Till sist sagda biträde blott en arfvodesfråga, så att, skifte skett utan magistratens anlitande, det behöfver företagas på nytt, men magistraten har t till laga arfvode.

För hvarje fall förändrar icke skiftet natur, där- att magistratens förrättningsmän däri deltaga. hafva allenast karaktären af "gode män", v. s. vittnen. Liksom eljest är, då efter verkställd rättning skiftesdeltagare vägrar sin påskrift å skiftesinstrumentet, det ej för honom förbindande, n att betrakta allenast såsom ett förslag till likning. Hvad då återstår att göra är, att de ige skiftesdeltagarna instämma honom till dom- l och sålunda få skiftet ersatt med rättens utg. Till grund för sin talan kunna de lägga nnda förslag. Vill ej skiftesdeltagare inställa till sammanträde för skiftes hållande, är åter maste åtgärden att hos domstol begära utsättande tid och ort därför. Ej sällan äskas och bifalles sådan händelse äfven utseendet af särskild skiftes- rättare, utan att dock då bestämmelserna om vodesprocent ega tillämpning. Infinner sig, fastän kallad, vederbörande icke till nämnda sammanträde eller vill ej underskrifva därvid upprättadt förslag till delning, befinner sig saken i samma läge som vid dylik vägran i ofvan omförmälda fall.

Såsom hvarje annat aftal binder arfskiftesinstru- mentet, men kan ock på laga skäl ryggas, bl. a. i anledning af tvång eller svek. Därutöfver har emellertid det här lämnats den, som fått mindre än vederborde, en rätt att utan annan orsak än bristande kännedom om sakförhållandena begära, såsom det heter, jämkning i skiftet. Sådant yrkande skall dock framställas på landet inom natt och år och i stad inom tre månader efter skiftet. Skiftesdeltagarna stå också i inbördes hemulsansvar för hvad hvar och en af dem bekommer, hvadan förlust af till- skiftad egendom i anledning af tredje mans vindika- tionstalan medför rätt att påyrka jämkning eller nytt skifte. Lagrum: Ä. B. 12 och 13, jämförda med G. B. 3 §§ 9 och 10, 4 § 6, 5 § 1, 10 § 7, 12 § 1 och 13 §§ 1 och 4—8 samt Ä. B. 6 § 3 och 9 §§ 5 och 7. Se Arflös och Arfs- förening. Litt.: Winroth, "Svensk civilrätt" II (1900 och 1901, s. 587—590 och 703—738). A.W.

Arfskiftesinstrument, *jur.* Se Arfskifte.

Arfslösen, *jur.* Se Arfsförening.

Arfsordning, *jur.*, är inbegreppet af de regler, som afgöra arfvingars inbördes företrädesrätt till utfallet arf. Sålunda omfattar arfsordning äfven arfsdelning i betydelsen af arfvets fördelning mellan *samarfva*, d. v. s. dem, som lagen kallar att jämte hvarandra undfå arfvet. I hufvudsak är det två olika grundsatser, hvilka gifva sig tillkänna i de moderna folkens arfsordningar, och skiljaktigheterna dessa emellan bero af den ena eller andra grundsatsens förhärskande. Släktintressena hafva fordom ansetts kräfva, att egendomen ej splittrades, utan, i möjli- gaste måtto samlad, förlänade dess innehafvare makt- medel att tillbörligen häfda släktens ställning. På denna väg kom man till *gradualsystemet*, enligt hvilket någon stod arfvet närmare eller fjärmare, allteftersom vid släktledning från den döde han befanns skilld från honom genom färre eller flera födelseakter (led). Dessutom hörde från början till systemet, att kvinna var utesluten från arf, att mellan lika befryndade den, som räknade släkt genom man, gick före den, som gjorde det genom kvinna, och i öfrigt äldre före yngre, samt att till sist arfsdelning ej förekom på annat sätt, än att på grund af viss egendoms beskaffenhet eller åtkomst den utgjorde särskildt föremål för arftagande af kvinnliga anför- vanter eller mödernefränder. Detta system kan betecknas såsom germanskt. Ej ens de äldsta rätts- källorna återgifva det dock genomfördt i alla dess delar, och för den närvarande tiden har, bortsedt från fideikommisstiftelser och arfsrätt till visst slags jord, man ej mera kvar än själfva ledberäkningen. — De äldsta romerska rättskällorna lära oss känna ett annat system. Familjen i mening af dem, som härstammade från den aflidne och ej blifvit lösta från hans husfaderliga välde (*patria potestas*), var genom sina medlemmar arftagare, så att arfvet dela- des mellan husfaderns barn efter hufvudtalet och, där något var dödt, detsammas lott på liknande sätt mellan dess barn och så vidare allt framgent (s. k. *istadarätt*). Annan frände kom såsom arfvinge i betraktande allenast för den händelse, att den af- lidne ej begagnat sin rätt att i brist på arfsberättigade

afkomlingar testamentsvis insätta någon till sin arfvinge. Allenast den närmaste genom man besläktade arfvingen (*proximus agnatus*) hade för öfrigt dylik arfsrätt, så att, om han afböjde arfvet, annan frände ej inträdde i hans ställe. Den senromerska arfsordningen omfattade visserligen släktmedlemmar i allmänhet, men hade också utsträckt användningen af istadarätten, nämligen så, att jämte lefvande syskon aflidet syskons barn togo arf.

De romerska grundsatserna vunno tidigt insteg i den germanska rätten och möta bl. a. redan i några af de svenska landskapslagarna, särskildt i Upplandslagen. I den nu gällande rätten har man dock här och hvar gått vidare och på romersk grund i allo genomfört det s. k. *parentelsystemet*. Enligt detsamma kallas, allt under tillämpning af istadarätten, till arfvet först den dödes egen parentel, d. v. s. de, som härstamma från honom (första parentelen), därefter, om sådana ej finnas, hans föräldrar och deras afkomlingar (andra parentelen), därnäst hans far- och morföräldrar och deras afkomlingar (tredje parentelen) och så vidare allt framgent. Af denna natur är arfsordningen jämlikt österrikisk, dansk, norsk och tysk rätt samt i några schweiziska lagböcker. Vanligen hör till detta system en begränsning i arfsordningen, så att ej huru aflägsen skyldskap som helst grundlägger arfsanspråk. Den tyska rätten känner dock icke dylik begränsning, hvaremot den franska rätten, som i hufvudsak bibehållit gradualsystemet, innehåller föreskrift därom. Till undvikande af arfvets alltför stora särdelning tillämpar från och med fjärde parentelen för öfrigt tysk rätt på det sätt gradualprincipen, att inom hvarje särskild parentel närmare led utesluter fjärmare.

Hvarest gradualprincipen alltjämt råder, kommer den för öfrigt i användning först i andra hand. Den svenska arfsordningen har sålunda följande utseende: 1) bröstarfvingar (descendenter), d. v. s. barn och deras afkomlingar med arfvets fördelning efter hufvudtalet mellan lefvande barn och sådana döda, som hafva afkomlingar i lifvet och med fördelning af dödt barns arfslott efter samma grund mellan dess barn och så vidare; 2) bakarfvingar (ascendenter) i första led, d. v. s. föräldrar, och sidoarfvingar (kollateraler) i första sidolinjen, d. v. s. syskon och deras afkomlingar på det sätt att, om båda föräldrarna lefva, dessa taga hela arfvet till lika andelar, att vid enderas eller bådas död syskon och deras afkomlingar njuta den eller de sålunda lediga lotterna och sinsemellan dela på sätt om bröstarfvingar anmärkts och att, då syskon eller deras afkomlingar ej finnas och allenast en af föräldrarna lefver, allt går till denne; 3) närmaste arfvinge efter ledberäkning, under iakttagande, dels att vid lika närhet i led sidoarfvinge går före bakarfvinge och sidoarfvinge, som har närmare gemensam stam med den aflidne, före sidoarfvinge, som har med denne fjärmare, och dels att, då jämväl med dessa regler flera närmaste arfvingar finnas, arfvet först delas uppåt till lika andelar på fader och moder och så allt vidare bakåt i släkten, ända till dess man hinner fram till arfvingarna eller de gemensamma stammarna för dem och arflåtaren (*linjargrundsatsen*), och vid sidoarf därefter hvarje stamfaders eller stammoders lott fördelas nedåt efter de med afseende å arftagande af derna (*stirpalgrundsatsen*). Alla dessa närmare bröstarfvingar och i första sidolinjen skildrade grunbestämningar till ordnande af förhållandena mella arfvingar i lika led innebära tillämpning af istad och parentelsystemets princip — linjar- och stirpal reglerna visserligen allenast till afgörande af arfs delningen. Så är äfven händelsen med föreskriften att *halfskylda*, d. v. s. sidoförvanter, som med arf låtaren hafva gemensamma allenast stamfader elle stammoder, men ej båda delarna, blott ega att tag del i hvad som skulle hafva tillskiftats respektiv stamfadern eller stammodern såsom arfvinge.

Begränsning af arfsordningen till viss parente eller led förekommer icke i svensk rätt. Okänd ä också den efter romersk rätt eljest i allmänhet införd arfsrätten för efterlefvande maka. En ersättnin erbjuder dess rätt till fördel af bo oskifto. Gift rätten var för öfrigt från början en hustruns arfsrät i mannens göteborsbo. Lagrum: Ä. B. 1—3, jämförd med G. B. 10 §§ 1 och 2 samt 17 § 1. Se Arfsrätt, Arfvinge och Testamente. Litt. Winroth, "Om arfvingarnes ansvarighet för arf låtarens förbindelser" (1879), s. 37—65 och 84—110. A. W.

Arfspastorat, pastorat, där kyrkoherdebeställ ningen företrädesvis tillkommer medlem af en vis släkt, om han eljest är kompetent till dess erhållande Sådana finnas numera ej i Sverige, sedan det sista Vessige i Göteborgs stift, blifvit af k. m:t år 190 förklaradt rätteligen vara konsistoriellt.

Arfsrätt, *jur.*, i lag bestämd rätt till död man kvarlåtenskap på grund af blodsförvantskap Svågerlag grundlägger således ej arfsrätt, hvarför utom enligt ännu gällande svensk rätt principiell härifrån äro uteslutna sådana skyldemän, som i oäkt börd härstamma från den döde eller en deras gemen samme stamfader eller stammoder. Andra utlän ningar än bröstarfvingar förvägrar ytterligare svens lag rätt att taga arf, i mån som i deras hemlan svensk man icke eger motsvarande förmån. Allmän villkor för arfsrätt är dessutom att finnas i lifvet vi arflåtarens frånfälle, dock att dels villkoret uppfylle af foster, som senare framfödes med lif eller i moder lifvet förgöres genom våld, som den aflidne fadern öfriga arfvingar öfva mot modern, och dels att, d två dräpt hvarandra, men den ene därvid handlat nödvärn, han ärfver den andre, fastän den senar lefvat längre. — Samhällsförhållandenas utvecklin har föranledt, att arfsrätt för aflägsnare skyldemä ej längre uppbäres af det allmänna rättsmedvetande och att därför ock dels arfsordningen begränsats oc dels band på testamentsfriheten ej längre lägge annat än till förmån för synnerligen närstående — i svensk rätt allenast bröstarfvingar. Lagrum: Ä. B 4 och 5, 6 §§ 2 och 6 samt 15 §§ 1 och 2. Se Arflös, Arfsförening, Arfsordning, Arfvejord, Arfvinge, Oäkta barn och Testamente. Om arfsrätten till Sveriges krona s Tronföljd. A. W.

Arfsskatt, *finansv.*, skatt på öfvergång af egendom eller förmögenhet till följd af dödsfall. Denna skatt som förekommer i de flesta stater, har vanliga formen af en skatt å hvarje särskild arfs- elle testamentslott (arfsskatt i egentlig bemärkelse). Endast undantagsvis är skatten lag på kvarlåtenskapen i dess helhet. Skatteprocente är i allmänhet beroende af skyldskapsförhållande till den aflidne, så att den är högre för aflägsnar skyldemän än för närmare; descendenter och efter

nde make äro ofta helt och hållet fritagna. I stater stiger skatteprocenten äfven med arfsns storlek, hvarjämte små arfslotter äro befriade.

England finnas tre arfsskatter: estate duty, cy duty och succession duty. *Estate duty* är lagd varlåtenskapen i dess helhet och växlar alltefter ras storlek, men oberoende af arf- och testamentsrnas skyldskapsförhållande till den aflidne, mellan h 8 proc. af kvarlåtenskapens nettobelopp. Små låtenskaper äro befriade eller åtnjuta lindring. ikommiss äro med vissa inskränkningar underade en extra skatt af 1 proc. Jämte denna t på kvarlåtenskapen i dess helhet, som träfsåväl lös som fast egendom, finnas tvenne arfser i egentlig bemärkelse, af hvilka den ena, *cy duty*, träffar endast lös egendom och den a, *succession duty*, träffar hufvudsakligen fast dom. De beräknas för hvarje särskild arfs- eller mentslott, och skatteprocenten är, i olikhet med ållandet vid "estate duty" oberoende af dylik storlek, men växlar alltefter skyldskapsförhållantill den aflidne mellan 1 och 10 proc. af lottens obelopp. Lotter ur smärre kvarlåtenskaper, efterande make och i regeln ascendenter och descenser äro fria från legacy och succession duty. Den elska arfsbeskattningen i sin helhet växlar således mänhet mellan 1 och 18 proc. — Frankrikes skatt utgår efter hvarje lotts nettobelopp och lar alltefter skyldskapsgraden och lottens storlek an 1 och 20½ proc. — Preussen eger en skatt i egentlig bemärkelse, från hvilken dock lefvande make, ascendenter och descendenter t lott, som ej uppgår till 150 mark, äro befriade. växlar mellan 1 och 8 proc. — I 19 af de weiziska kantonerna finnas arfsskatter i ntlig bemärkelse, hvilkas skatteprocent växlar med dskapsförhållandet till den aflidne, och i 10 af a kantoner äfven i viss mån med arfslottens lek. I åtskilliga af de sistnämnda kantonerna kan teprocenten uppnå synnerligen höga belopp: i 75, i Sct Gallen 30, i Solothurn 24 och i Schaffsen 20 proc. I Neufchâtel och Aargau, där skatten blott växlar med skyldskapsgraden, kan den nå 20 proc. I öfrigt förete de olika kantonernas tiftningar olikheter i afseende å efterlefvande es, descendenters, ascendenters och smärre arfsrs befrielse från arfsskatt m. m. — Danmark en arfsskatt i egentlig bemärkelse, hvars skattent växlar mellan 1 och 7 proc. — I Sverige enl. k. förordn. 2 juni 1899 skattens storlek ende såväl af skyldskapsgraden som af arfs- testamentslottens storlek. Efterlefvande make descendent äro fria för lott, som icke uppgår 400 kr., och annan arfs- eller testamentstagare lott, som icke uppgår till 200 kr. Skatten ar för efterlefvande make och descendent mellan proc. (för lott mellan 400 och 2,000 kr.) och 1½ . (för lott af 75,000 kr. eller mer), för föräldrar, on och syskons afkomling mellan ½ proc. (för mellan 200 och 500 kr.) och 3 proc. (för lott af 00 kr. eller mer) samt för fjärmare skylde och lde mellan ½ proc. (för lott mellan 200 och 500 och 6 proc. (för lott af 40,000 kr. eller mer). (Se re K. Lindeberg: "Tabell för beräkning af arfs:" 1894.) Skatten utgår i form af stämpel å pteckningen vid dess inregistrering hos domstol. domstolen skall med ledning af boupptecknigen samt, under vissa förutsättningar, af förefintligt testamente och arfskifte i och för skattens bestämmande *beräkna* hvarje särskild arfs- och testamentslotts storlek. Ehuru skatten har formen af en skatt på hela kvarlåtenskapen, är den alltså i verkligheten en arfsskatt i egentlig mening, ehuru bestämd med hänsyn till de särskilda lotternas på nyssnämnda sätt *beräknade* belopp. Skulle emellertid testamente, till hvilket hänsyn ej kunnat tagas vid beräknandet af lotternas storlek, leda till att de *verkliga* lotterna blefve i så måtto olika de *beräknade*, att skatten för alla lotterna enligt dessas *verkliga* belopp blefve högre än den redan erlagda, skall skillnaden sedermera erläggas. — Utom denna allmänna arfsskatt finnes i vissa städer en efter behållningen (resp. tillgångarna) i boet bestämd boupptecknings- (resp. arfskiftes-)affgift, som användes till löner eller andra stadsutgifter.

Ett nödvändigt komplement till arfsskatten är beskattning af gåfvor, särskildt sådana för dödsfalls skull, och andra transaktioner, hvilka man äfvenledes plägar använda såsom medel för att undgå arfsskatt. I flera stater har ock en dylik beskattning införts. Frankrike beskattar alla gåfvor med en skatt, som efter skyldskapsförhållandet mellan gifvare och mottagare växlar mellan 1,7 och 13,5 proc. I England äro gåfva för dödsfalls skull och andra likartade transaktioner (såsom gåfva mellan lefvande, som gifvits med hänsyn till gifvarens förutsedda dödsfall, eller gåfva af egendom, hvaraf gifvaren förbehållit sig rätt till afkomsten under sin lifstid m. fl. dylika) underkastade dels ofvannämnda "estate duty", dels i vissa fall "legacy duty", i öfriga fall "succession duty". — Ett annat behöfligt komplement är den i England, Frankrike och några andra stater förekommande beskattningen af vissa juridiska personer, i den mån dessas förmögenhet icke kan blifva föremål för arfsbeskattning. — Angående rättsgrunden till arfsskatten härska mycket olika uppfattningar, hvilket ock tagit sig ett uttryck i de principiella olikheter, som lagstiftningarna förete. Enligt en uppfattning hvilar arfsskatten på samma grund som beskattningen af öfverflyttning af egendom mellan lefvande, men dels är sistnämnda beskattnings rättsgrund mycket omtvistad, dels finner den olika skatteprocenten för olika skyldskapsgrader icke på denna väg sin förklaring. Det senare gäller ock om uppfattningen af arfsskatten såsom en inkomstskatt å arfs- och testamentstagarnas förvärf eller såsom en ekvivalent för den skatt, som den aflidne under sin lifstid lyckats undandraga sig; sistnämnda förklaring utgår i öfrigt från den oriktiga förutsättningen, att det skattebelopp, som en person under sin lifstid lyckas undansnilla, står i någon bestämd proportion till hans efterlämnade kvarlåtenskap. Lika litet tillfredsställande är arfsskattens betecknande såsom en statens samarfvarätt med arfvingar och testamentstagare. — Trots detta förhållande försvarar arfsskatten väl sin plats i de moderna staternas skattesystem, hvilka på grund af den stora öfvervikten af konsumtionsskatter betunga de mindre bemedlade i relativt högre grad än de mer bemedlade. Arfsskatten, som träffar endast de senare, utgör därför en väl behöflig motvikt mot berörda ensidighet i den moderna beskattningen, om det ock ej kan förnekas, att den lider af det felet, att den ej innebär en rättvis fördelning af skattebördan mellan de bemedlade. Den eger dessutom flere goda sidor, såsom att dess uppbörd

är lätt och föga kostsam, att skatten i allmänhet är svår att undgå, att den i regeln ej trycker hårdt på de beskattade, att den kan göras mycket inbringande o. s. v. Litt.: Schanz, "Studien zur geschichte und teorie der erbschaftssteuer" (Finanz-archiv, bd 17 och 18), och Wicksell, "Arfsskatten" (Ekon. tidskr. 1901). D. D.

Arfstorhertig. Se Prins.

Arfsynd (lat. *peccātum hereditārium*), *teol.*, det från stamföräldrarnas syndafall (*peccatum originans*) öfver hela människosläktet utbredda sedliga fördärf (*peccatum originatum*), som enligt den konfessionella kristna åskådningen utgör förklaringsgrunden till syndens allmännelighet och förhandenvaro såsom aktiv potens hos hvarje människa från första ögonblicket af hennes tillvaro. Läran om synden såsom ett ärftligt ondt står i skarp motsats till sådana syndteorier, som förklara syndens uppkomst hos individen vara en med sinnligheten gifven naturnödvändighet eller bero på ett preexistent syndafall. Kyrkans lära om arfsynden hvilar på den åsikten, att människosläktet är ett lefvande helt, hvars delar stå i ett inre organiskt samband med hvarandra (jfr Ap. G. 17: 26). Då den första människan är icke blott en bland de många individerna i människosläktet, utan äfven en personlig utgångspunkt för utvecklingen af släktets total-organism, så är synden genom henne inkommen icke blott såsom ett exempel, utan såsom en verkande begynnelse, som utöfvar en desorganiserande inflytelse på hela den följande utvecklingen.

Arfsynden består negativt i förlusten af Guds beläte (nämligen det s. k. tillfälliga: "ljuset i förståndet, heligheten i viljan och renheten i känslan", tillsammans kallade den ursprungliga rättfärdigheten) samt positivt i tillvaron af en ond begärelse. Människans hjärta är vändt från Gud till det ogudliga och fåfängliga. Detta ogudliga är det egna, till lifsprincip upphöjda jaget; ty all synds egentliga väsen är själfviskhet. Därmed är icke förnekadt, att människan i sitt naturliga tillstånd kan på världslifvets område utveckla stora andliga gåfvor; men hon är oduglig till det högsta goda, till Guds rike. Denna beskaffenhet tillkommer alla, "som naturligen födas"; således gör endast Kristus, såsom öfvernaturligt aflad och född, därifrån ett undantag. Ur arfsynden såsom källa och hufvudsynd härflyta de olika verksynderna. Arfsynden är icke i enlighet med den s. k. manikeiska åskådningen en ursprunglig bestämning i människans väsen, ej heller har genom densamma detta väsen blifvit till sina grundbestämningar upphäfdt, så att synden är människans substans (Flacius' åsikt), utan den är en vid en bestämd historisk tidpunkt uppkommen och genom den naturliga födelsen förmedlad tillfällig bestämning, som gifvit en annan beskaffenhet och riktning åt det mänskliga väsendet.

Arfsynden är såsom sådan tillräknelig. Om också den enskilda syndiga människan ej direkt kan ställas till ansvar för Adams ursynd, så har hon dock genom sitt (formellt) fria samtycke till den i hennes väsende förefintliga onda begärelsen del i släktets totala skuld ("arfskuld"). Denna arfsyndens tillräknelighet såsom individuell skuld är ock ett faktum inför det af den gudomliga sedelagen väckta samvetet. — Arfsynden kan ej, såsom erfarenheten visar, i detta lifvet utrotas (detta emot den metodistiska syndfrihetsläran). Först i ett annat lif öppnas möjlighet t fullkomlig befrielse därifrån. Detta sker gene kraften af Kristi försoning, i hvars giltighet för al troende arfsyndens allmänna tillräknelighet finn sin motvikt. E. J. Ö.

I bibeln förekommer icke ordet arfsynd; i ställ begagnas uttrycken kött, köttsligt sinne, den gam människan o. s. v. Själfva saken omtalas do flerstädes, t. ex. 1 Mos. 8: 21; Ps. 51: 7; Jo 3: 6; Rom. 3: 22 ff; 5: 12—19; 11; 32; Ga 3: 22; Efes. 2: 3.

Arfsyndslärans historiska utveckling till klarh och bestämd formulering är en produkt af den väste ländska kyrkans teologiska spekulation, hvilken denna punkt afgjordt står framom den österländsk Ty om ock hos den sistnämnda kyrkans mera b tydande representanter, såsom Athanasios, synde allmänna utbredning och herravälde med stor skärp framhölls, så förblef dock sammanhanget mell släktets syndiga tillstånd och stamföräldrarnas u sprungliga synd fördoldt. Den stora betydelse de grekiska kyrkan i följd af den heta striden m gnosticismens naturalistiska determinism tillerkänd den mänskliga viljans frihet och det intellektualistisk drag, som inflytelsen från den grekiska filosofie påtryckte dess läroåskådning, gjorde, att man hä sökte grunden till synden hos den enskilde själf, en förvänd riktning af hans vilja och fördunkling hans förståndslif under demoniskt inflytande och samband med den sinnliga naturen. Däremot up höjdes genom västerländska kristenhetens kyrkofäde Tertullianus, Ambrosius och framför allt Augustinu läran om arfsynden till härskande kyrkolära. De extremt optimistiska uppfattningen af människ naturens sedliga tillstånd, som utvecklades Pelagius, blef genom Augustinus' inflytande kyrkan officiellt förkastad (synoderna i Karta 412, 416 och 418). Under medeltiden fasthöll ma väl i teorien vid Augustinus' uppfattning, men b kände sig i verkligheten till den riktning, se bär namnet semipelagianism. I semipelagian anda var det ock, som tridentinska mötet definiti fixerade den romerska kyrkans uppfattning. Enli denna gaf Gud i skapelsen åt protoplasterna (första människorna) jämte de oförlorbara naturlig gåfvorna (*dona naturæ*), som äro kroppen med de utrustning samt en odödlig själ med förstånd och f vilja, äfven andra förlorbara gåfvor (*dona gratiæ* näml. dels utomordentliga gåfvor (*dona præterna turalia*): frihet från den onda begärelsen, förstände klarhet, viljans styrka, kroppens odödlighet o paradiset, dels öfvernaturliga gåfvor (*dona super turalia*): den heliggörande nåden, genom hvilk människan är Guds barn och himmelens arfving Dessa senare gåfvor kommo människan till del, emed hennes mål att skåda Gud innebär en salighet, so öfverstiger de naturliga krafterna. Genom sin syn förlorade protoplasterna alla utomordentliga och öfve naturliga gåfvor (*justitia originalis*, den ursprungli rättfärdigheten) och egde således kvar endast s utblottade människonatur, men icke heller denna dess ursprungliga renhet, utan belastad med synde skuld och Guds vrede samt hemfallen åt synde följder: ond begärelse, okunnighet, lidande och di (*status naturæ lapsæ*). Stamföräldrarnas syndig handling (*peccatum actuale*) var deras egen, m det tillstånd, hvari de genom synden inträd

ccatum habituale), har gått i arf på alla natur-
n födda, och detta med en fallen natur förenade.
inga och från Gud bortvända tillstånd är arf-
den. Från denna synd renas människan genom
elsen, ty genom densamma erhåller själen på
nd af Kristi förtjänst den heliggörande nåden,
naskap hos Gud och arfsrätt till himmelen. Den
ia begärelsen däremot och kroppens död äro arf-
dens följder, hvilka förblifva äfven hos de döpte.
fsyndens till utseendet djupgående verkningar
va dock icke, enligt den katolska teologien, såsom
Augustinus gjort den rent naturliga människan
ikomligt odugling att välja det goda, fastän hennes
ur blifvit försvagad genom de sin tygel beröfvade
fterna.

Mot pelagianska och semipelagianska inflytelser
den reformatoriska teologien, framför allt Luther,
agit en fast position. Reformationen eger sitt
phof ur en djupgående insikt om syndens makt
i har i sin teologiska spekulation och bekännelse-
dning gifvit klart uttryck häråt (t. ex. Augsb.
. art. 2; Apol. art. 1; Konkord.-form. 1; Heidelb.
. 7 och 8 m. fl.). I likhet med de flesta kyrkliga
ndlärar blef äfven arfsyndsläran utsatt för en
irp kritik af socinianismen och upplysningstidens
ionalistiska teologi, hvars längst gående repre-
tanter stämplade hela läran såsom mörkt vanvett
i ett förlärf för sann sedlighet. Men det moraliska
varet hos senare tiders teologiska riktningar har
ngesedan öfvervunnit upplysningsrationalismens
ighet, och nutida insikter om den oerhördt
rripande makt, som ärftligheten eger inom alla
nskliga lifsområden, ha gifvit ökadt stöd åt den
rkliga arfsyndsläran. Inom den nyaste teologien
r särskildt Ritschl kritiskt vändt sig mot denna
gm, men hans kritik har bemötts af den konfessio-
la riktningens målsmän, hvilka dock i ett och annat
difierat den gammallutherska uppfattningen af
syden. Litt.: Julius Müller, "Die christliche
re von der sünde" (1858), Fr. Franck, "System
r christlichen wahrheit" (3:e uppl. 1893—94),
Ritschl, "Die christliche lehre von der recht-
tigung und versöhnung" (1882—83), W. Maurenbrecher, "Tridentiner konsil" (III, "Die lehre von
r erbsünde und rechtfertigung", 1890), Hj. Danell,
. Ritschls lära om synden" (1892), samt dog-
tiska arbeten och läroböcker af Thomasius,
lippi, v. Oettinger och Luthardt. J. HDR.

Arfve, *bot.* Se Arv.

Arfwedson. 1. Karl Kristoffer A., köp-
n, f. 1735 i Stockholm, inträdde 1750 på sin
ders kontor och sändes 1762 till England, där han
genom ett års vistelse ytterligare ökade sina kunskaper
i handelsväsendet. Några år efter sin hemkomst
ljade han affärer för egen räkning och ingick
lag med sin slägting Anders Tottie under firman
Tottie & Arfwedson, som genom omsorgsfull
ch förträfflig ledning snart vann stort och berät-
adt förtroende. Hans stora duglighet togs ofta
anspråk för offentliga värf. Sålunda blef A. tidigt
ektor i Västindiska kompaniet, sedermera direktör
styrelsen öfver generaldiskontverket, fullmäktig i
neral-tull-arrende-societeten, medlem af sjöförsäk-
gsöfverrätten o. s. v. Han kallades till ledamot
Vetenskapsakademien 1786 och fick fullmakt som
mmersera i 1789. † 1826. — Se lefnadsteckning
er A. i Vetenskapsakademiens handlingar (1826).

2. Johan August A., den förres brorson,
kemist, f. 1792 på Skagerholms bruk i Finnerödja
socken, Skaraborgs län. Efter studier i Uppsala aflade
han bergsexamen och fick anställning som kanslist i
bergskollegium. Där egnade han sig under Berzelius'
ledning med mycken ifver åt kemiska forskningar och
upptäckte 1817, vid analys af några mineral från
Utö järngrufvor, oxiden till ett förut okändt grundämne, *litium*. Efter en 1818—19, delvis i sällskap med Berzelius, företagen resa i England, Frankrike och Tyskland, invaldes han af franska vetenskapsakademien till korresponderande ledamot. A.
är författare till flere värdefulla afhandlingar, dels af
kemiskt, dels af mineralanalytiskt innehall, hvilka
finnas införda i Vetenskapsakademiens handlingar
samt i de af Hisinger, Berzelius m. fl. utgifna "Afhandlingar i fysik, kemi och mineralogi". Sedan A.
genom arf kommit i besittning af en betydande förmögenhet, tillbragte han de sista 20 åren af sitt lif på
sin egendom Hedensö i Södermanland, där han inrättade ett kemiskt laboratorium. Till följd af vidlyftiga
ekonomiska bestyr snart tvungen att åsidosätta sina
vetenskapliga forskningar, följde han dock alltjämt
med intresse vetenskapens framsteg och stod fortfarande i liflig brefväxling med Berzelius. Led. af
Vet.-akad. 1821. Död 1841. Efter A. har det
grönländska mineralet "arfvedsonit" blifvit uppkalladt. — Se lefnadsteckning öfver A. i Vetenskapsakademiens handlingar (1841). P. T. C.*

3. Karl David A., den förstnämndes sonson,
köpman, skriftställare, f. 1806, d. 1881 i Wiesbaden,
egnade sig tidigt åt köpmansyrket, företog för sin
praktiska utbildning resor i Europa och Amerika
samt öfvertog efter sin faders död, 1861, ledningen
af huset Tottie & Arfwedsons affärer. Kort därefter
upplöste han dock firman för att lefva som privatman. — A. författade reseskildringar och romaner,
bland hvilka må nämnas: *Spionen i den förnäma verlden i Stockholm. Eller en och annan upptäckt om höga narrar, främmande äfventyrerskor och inhemska skojare. Af en roturier. Första akten.* (2 uppl. 1831), *Femton månader af en ung schweitzares lefnad eller resor i Skottland, England, Irland, Belgien, Rehntrakterna och Schweitz 1830, 1831* (1832); *Förenta staterna och Kanada* (1835; utkom först på engelska under titeln "The United states and Canada", 1834); *Scener i Nord-Amerika* (1836); *Minnen från Europa och Amerika* (1837); *Konung Carl XI och hans gunstlingar* (1845); *Vadstena kloster* (1848) och *1848 och 1868, eller två år af en stormig lefnad* (1871).

Arfvedsonit Brooke, *miner.*, en först på Grönland funnen järnhaltig hornblände varietet, som kristalliserar i långsträckta, svarta, pelarformiga kristaller efter monoklina systemet. Har uppkallats efter J. A. Arfwedson (se d. o.). Nyligen beskrifven af Brögger ur augitsyenitisk bergart från Eker (Norge). A. HNG.

Arfvejord, *jur.*, fast egendom på landet, förvärfvad genom arf, i motsats till aflingejord. I förfoganderätten öfver sådan egendom var innehafvaren tidigare inskränkt, så att före K. F. 21 dec. 1857 han bl. a. ej kunde borttestamentera densamma eller gåfvovis därtill förläna mera än nyttjanderätt på sin eller gåfvotagarens lifstid, och före K. F. 22 dec. 1863 afhändelse af egendomen gaf hans arfvingar inom bordslederna rätt att lösa till sig egendomen. Äfven på detta sätt fången jord var underkastad arfvejordens

villkor, så ock dels jord, köpt inom bördslederna, så framt den i säljarens hand hade egenskapen af arfvejord, och dels egendom, som vid arfskifte erhållits i vederlag för arfvejord, som af den döde i lifstiden förfarits. I dessa två senare afseenden hade dock redan genom k. förkl. 23 mars 1807 och K F. 6 febr. 1849 vidtagits ändringar, förebådande institutets afveckling. K. förkl. 23 mars 1807 tillskapade därmed åtskillnaden mellan *bördlöst* och *bördköpt jord*. Den senare var väl föremål för bördsrätt, men dess värde räknades såsom innehafvarens aflinge. Försök att äfven med afseende å stadsfastighet öfverföra arfvejordsbegreppet saknades å andra sidan icke (k. förkl. 19 aug. 1762). Den allmänna lagen företer f. n. ej många spår af samma begrepp; se dock G. B. 6 § 3 och Ä. B. 16 § 1. Enligt lag blir dock fast egendom, numera visserligen utan åtskillnad mellan stad och land, ej föremål för giftorätt, om efter äktenskapet den ärfts, men väl om den på annat sätt tillfallit make; jfr G. B. 10 § 2. Se Arf och Arflös. Litt.: Winroth, "Svensk civilrätt", II (1900 och 1901), s. 75—76 och 151—155. A. W.

Arfvidsson, Anna, spåkvinna i Stockholm på Gustaf III:s tid. Hennes födelse- och dödsår samt släktförhållanden äro obekanta. "Mamsell A." var på sin tid mycket ryktbar, och det berättas, att Gustaf III flera gånger besökte henne och att han ur hennes mun erhöll förutsägelser om sin våldsamma död. För sitt anseende hade hon att tacka samtidens böjelse för mysticism och sin egen genom spioneri högt uppdrifna kännedom om personers lefnadsförhållanden och karaktär.

Arfwidsson, Nils, vitter författare, publicist. f. 1802 i Göteborg, fick i det rika, bildade hemmet en god undervisning i musik och språk. Efter att hafva tagit kansliexamen i Uppsala ingick han i k. kansliet. 1828—30 var A. redaktör af Post- och inrikes tidningar, tillhörde 1831—32 Aftonbladets redaktion och inköpte 1833, i förening med sin svåger V. F. Dalman, Dagligt allehanda. Det var hufvudsakligen inom musik- och konstkritiken samt litteratur- och utrikesafdelningarna, som hans penna var verksam; hans signatur kallades skämtvis "det flammande A". Hans makas död, 1833, afbröt hans publicistiska verksamhet. För att förströ sig begaf han sig på resor och sände från Italien korrespondenser till svågerns tidning. I *Nord och Söder, Strödda anteckningar under resor emellan Avasaxa och Vesuven åren 1835—39*, samlade och utgaf han sedan (1842—43) sina reseminnen. A. utnämndes 1840 till protokollssekreterare i k. kansliet samt tjänstgjorde i riksarkivet från 1825 till verkets nya reglering 1853 och i generaltullstyrelsens kansli åren 1847—63. 1844—45 var A. såsom "intendent för scenen" anställd vid k. teatern, för hvilken han redan förut varit verksam som öfversättare (F. Halms "Griselda", 1838). Han har vidare öfversatt Zedlitz' "Boja och krona" (1844), Shaksperes "Köpmannen i Venedig" (1854) och Byrons "Sardanapalus" (1864); bearbetat för scenen Shaksperes "Hamlet" och Schillers "Wilhelm Tell" samt författat ett historiskt skådespel *Ett år af Gustaf III:s regering* (uppf. på k. teatern 1858). Mest kändt är dock A:s namn genom *Oisians sånger* (I, II, 1842—46), hvilka han utgifvit i svensk öfversättning jämte kritisk inledning och noter — ett arbete, för hvilket han 1847 af Svenska akademien belönades med Kar Johans pris. Han afled i Stockholm 14 apr 1880. H. W.

Arfvinge, *jur.*, enl. svenskt språkbruk skylde man, som i denna sin egenskap har rätt till kvar låtenskap, men i annan modern rätt, efter romersk föredöme, äfven testamentstagare, åt hvilken de gifvits hela kvarlåtenskapen, viss dess andel elle hvad som återstår, sedan först de, hvilka efter de aflidnes efterlämnade förordnanden ega att bekomm viss egendom eller visst belopp, njutit sådan sin rät till godo. Den olika begreppsbestämningen har prak tiska resultat hufvudsakligen i lagstiftningen on arfvingars förpliktelser mot dödsboets borgenärer me afseende å boutredningen. Delvis likställer dock hä den svenska rätten de förre s. k. universelle testa mentstagarna med arfvingar, äfven kallade intestat arfvingar, och skiljer dem sålunda från de senar s. k. specielle testamentstagarna. Jfr Urarfvalage af 18 sept. 1862 §§ 6 och 28. Se Arf, Arfsrät och Urarfva. A. W.

Arfvode (Arvode; jfr Arbete), ersättnin för arbete eller uppdrag af mer eller mindre tillfälli beskaffenhet. — Inom statsförvaltninge är arfvode bl. a. benämningen på den betalning, son åt vikarie (den som förrättar annans tjänst) och den som under vakans förrättar en tjänst, utgår me i allmänhet de tjänstgöringspenningar, som tillhör tjänsten. KBG.

Arfvodi'st, e. o. tjänsteman i åtskilliga förvaltand verk, hvilken mot års- eller månadsarfvode förrätta en del göromål. KBG.

Arföl var en fest, som enligt de gamla sagorna uppgifter firades, då arfvet efter den döde tillträdde Väl bekant är det i Ynglingasagan omtalade arföl som Ingjald firade. Innan han besteg faderns hög säte, måste han tömma löftets bägare (bragaful och hans löfte hade till följd småkonungarnas ut rotande, men äfven hans eget och hans ätts fall Seden att göra arföl bibehölls ännu under de kristna tiden, och det omtalas, under namne ærve, ærvisöl och ærfdaöl, i ett par a de svenska landskapslagarna samt i Magnus Eriksson landslag och stadslag. Arfölet hade då ett slag religiös prägel, därigenom att det förbands med de själamässa, som under namnet anniversarium (se d. o.) eller årsmot firades till den aflidne minne. HS HD.

Arg., förkortning af argon (se d. o.).

A'rgali, *Ovis argali, zool.*, en af de största fårarterna (se fig. sp. 1434). Ett argali-får är så stor som en liten ko: nära 1,12 m. högt öfver bogen och 1,8 m. långt. Hannen, som kan uppnå en vikt af 125 kg. har väldiga horn, ända till 1,22 m. långa, vridna i 1½ vindningar. Honans horn äro betydligt mindre och böjda i lie-form. Argali-fåret lefver i norra och mellersta Asiens bergstrakter. Dess kött är utmärkt vinterpälsen användes till kläder, hornen till hvarjehanda husgerådssaker. F. A. S.

Argall [ä'gol], Sir Samuel, engelsk krigare och ämbetsman, f. 1572, d. 1626, var en af den engelska kolonisationens grundläggare i Virginia (från 1609 och gjorde sig känd genom bortröfvandet af indian höfdingen Powhatans dotter Pocahontas i syfte att mot henne få indianernas engelska fångar utlösta. 1613 anföll han fransmännens nybyggen i Nova Scotia och förstörde Port Royal. Som amiral i dessa farvatten

vice-guvernör i Virginien (1617—19) gjorde sig hatad af kolonisterna och anklagades därför 9 för roflystnad och tyranni. Han deltog 1620 n härfärd mot Alger och åtföljde äfven den lyckade expeditionen mot Cadiz 1625. V. S—G.

rgand [argä′], Aimé, engelsk lampfabrikant, 755 i Genève, d. 1803 i England, uppfinnare af efter honom s. k. argandska brännarna Gas) och argandska lamporna (se mpa) samt af en rökförbränningsapparat, den . Argands eldbro, så inrättad, att luft kan

äppas direkt bakom densamma (se fig.).

Argand [argä′], Jean Robert, fransk matetiker, f. 1768 i Genève, d. omkr. 1825, är känd natematikens historia genom sin *Essai sur une nière de représenter les quantités imaginaires dans constructions géométriques* (1806), i hvilken angafs metod att representera komplexa tal genom kter i ett plan, som längre fram kommit till nän användning och som såväl för funktionsteorien för geometrien blifvit af fundamental betydelse. nande idéer hade tidigare utvecklats af tysken Kühn och af dansken Caspar Wessel, men för voro dessas arbeten okända; äfven A:s underning förblef obemärkt, ända tills Gauss och Cauchy jade begagna sig af samma metod. Gauss publiceöre först 1831 sina resultat och egde icke då kännedom A:s arbete. Cauchy, som 1847 i sina "Exers d'analyses" utvecklade samma idéer, gaf fullt ännande åt A:s förtjänster. H. V. K.

Arga′nia Röm. et Schult., *bot.*, växtsläkte af fam. *otaceæ*. Dess enda art, *A. Sideroxylon* Röm. et ult., bildar skogar i sydvästra Marokko, där s mycket fasta ved (järnved) och den ur na ("grains d'argans") pressade matoljan andas. G. L—M.

Argas, *zool.*, ett fästing-släkte. En art, *A. reflexus*, som egentligen är en plåga för dufvorna, äfven angripa människor och suga deras blod. annan art, *A. persicus*, är sedan länge känd och ktad i Persien och Egypten. Båda äro nattliga r, som gömma sig om dagen. F. A. S.

Argelander, Fredrik Vilhelm August, onom, f. 22 mars 1799 i Memel, där hans fader, härstammade från Finland, idkade grosshandelsälse, fick 1823 anställning som astronomie observator i Åbo samt blef 1828 professor därstädes. 36 kallades han, till en del med anledning af sin a personliga bekantskap med den preussiska ungafamiljen, till professor i Bonn. A. lyckades na den på sin tid säkraste bestämningen för riktgen af solsystemets rörelse. Bland hans öfriga eten märkas bl. a. *Uranometria nova* (Berlin 43) och den stora stjärnkatalogen *Bonner durchsterung* (1857—63), som omfattar orter för 324,198 rnor från nordpolen till 2° sydlig deklination, nl. samtliga stjärnor ned till 9:e och många af 10:e storleken. A. var ledamot af flera akademier och lärda samfund, bl. a. Vetenskapsakademien i Stockholm, samt hedersledamot af Vetenskapssocieteterna i Uppsala och Hälsingfors. Han dog i Bonn 17 febr. 1875. Jfr Astronomiska sällskapet och Zon-observationer. (A. N—R.)

Argemöne, *bot. farm.*, växtsläkte af nat. fam. *Papaveraceæ*. En i mellersta och södra Amerika växande art, *A. mexicana* L., kallad "mexikansk taggvallmo" och "djäfvulsfikon", innehåller en gul, skarp saft, liknande saften i den hos oss allmänna svalörten (*Chelidonium majus* L.). Den torkade örten utgör den i Västindien såsom svettdrifvande medel använda drogen *Herba cardui flavi*. Fröen verka afförande. Jämte andra arter af släktet odlas *A. mexicana* som prydnadsväxt i trädgårdarna. O. T. S. (G. L—M.)

Argali (se sp. 1432).

d'Argens [darʃä′], Jean Baptiste de Boyer, markis, f. 1704 i Aix (Provence), d. 1771. Efter en äfventyrlig ungdom, hvilken han tillbragte såsom student, diplomat och krigare, lämnade han (1734) krigstjänsten och begaf sig, då hans fader gjort honom arflös, till Holland, där han lefde som skriftställare i tidens moderna filosofiska anda. Konung Fredrik II i Preussen, som fattat smak för dessa arbeten, kallade författaren till Potsdam. Där vistades d'A. 1744—69 som en af konungens förtrogne, hvarefter han återvände till Frankrike. d'A. tillhörde sitt århundrades skeptici och angrep kristendomens läror i populär-filosofiska afhandlingar, romaner, bref o. d. Hans mest bekanta arbeten äro *Histoire de l'esprit humain* (1765—68), *Lettres juives*, *Lettres chinoises*, *Philosophie du bon sens* och de konstkritiska *Réflexions critiques sur les écoles de peinture* (1752).

Argenson [arʃäsä′], gammal fransk adlig familj från Touraine. — 1. René de Voyer, grefve d'A., f. 1596, använd af Richelieu och Mazarin i diplomatiska angelägenheter, d. 1651 som sändebud i Venezia. — 2. Marc René, markis d'A., den förres sonson, f. 1652, d. 1721, var under Ludvig XIV generalöjtnant för polisen i Paris och blef 1718

president i finansrådet och storsigillbevarare, men nedlade dessa ämbeten såsom motståndare till Laws finansplaner. — 3. René Louis, markis d'A., den förres son, f. 1694, d. 1757, var utrikesminister 1744—47, men sedan han störtats från denna plats, egnade han sig åt politisk-filosofiskt skriftställeri (*Considérations sur le gouvernement de la France*, 1764). — 4. Marc Pierre, grefve d'A., den förres broder, f. 1696, d. 1764, blef krigsminister 1743, men måste 1757 nedlägga sitt ämbete till följd af markisinnan Pompadours inflytande. — 5. Marc Antoine René, markis de Paulmy d'A., son till René Louis d'A., f. 1722, d. 1787, blef guvernör för arsenalen, egnade sig åt bibliografi och samlade ett bibliotek (Arsenalbiblioteket) om 150,000 band. — 6. Marc René de Voyer, markis d'A., f. 1771, d. 1842, var 1815—34 deputerad och uppträdde på den liberala sidan som en häftig motståndare till restaurationens politik. — 7. Charles Marc René de Voyer, markis d'A., f. 1796, d. 1862, deputerad 1848, bekant som författare af arkeologiska, etnografiska och politiska arbeten.

Argentamin, *kem. farm.*, en lösning af 8 delar silfverfosfat i 100 delar af en 15-procentig vattenlösning af etylendiamin. Färglös vätska med antiseptiska och sammandragande verkningar. Användes i stark utspädning (med 4,000 delar vatten eller mera) till insprutningar i st. f. silfvernitrat eller sublimat vid behandling af gonorré m. m. S. J—N.

Argentän (af lat. *argentum*, silfver), nysilfver (se d. o.).

Argentan [arʃätä′], hufvudort i ett arrondissement i franska depart. Orne, vid floden Orne. 5,786 inv. (1896). Det var hufvudsakligen i A., som de berömda Alençon-spetsarna tillverkades.

Argent anglais [arʃätäglä], fr., "engelskt silfver", försilfradt nysilfver.

Argent d'Allemagne [arʃä′ dalma′nj], fr., "tyskt silfver", ett namn på nysilfver.

Argenteuil [arʃätö′j], stad i franska depart. Seine-et-Oise, vid Seine, n. v. om Paris, vid järnbanan till Cherbourg. 15,708 inv. (1901). Det utgöres till stor del af villor, tillhöriga rika parisare. Odling af vin, betydligt till mängden, men af sämre slag. Kyrkan till det kloster, i hvilket Abailards ryktbara älskarinna Heloïse ingick som nunna, och hvilket länge var en ruin, har i nyare tider blifvit återställd.

Argentiëra, en af Cykladerna i grekiska arkipelagen. Se Kimolo.

Argentière, Col d' [kåll darʃätiä′r], ett viktigt alppass (1,995 m. högt), som åtskiljer Hafsalperna och Cottiska alperna samt förenar Stura-dalen (till Po) med Ubaye-dalen (till Durance).

Argentin, *tekn.*, finfördeladt tenn, erhållet antingen genom utfällning ur en tennlösning medels zink eller såsom affall vid stanniolfabrikation. Användes vid framställning af s. k. glanspapper och till erhållande af tyg med tryckta mönster af silfverliknande färg. G. D.

Argentina, *zool.* Se Silfverfisken.

Argentina, Argentinska republiken (*República Argentina*), förr Rio de la Platas förenta stater, förbundsrepublik i Syd-Amerika, omfattade före den engelske konungens skiljedom (nov. 1902) i gränstvisten mellan A. och Chile en areal, som officiellt uppgafs till 2,885,620 kvkm., men efter den nya gränsregleringen torde inskränkas till 2,800,000 kvkm. Det sträcker sig från 22° s. br. i n. och gränsar där till Bolivia, Paraguay, Brasilien och Uruguay (gränsen markeras på vissa sträckor af floderna Pilcomayo, Paraguay och Paraná mot Paraguay samt af floden Uruguay mot Brasilien och Uruguay). I s. är A. visserligen genom Chile stängdt från Magalhães' sund, men egen östra delen af Eldslandet samt Staten island och når härigenom ända till 50° 30′ s. br.

Med hänsyn till naturbeskaffenhet omfattar landet två delar, det norra La-Plata området som upptages af El gran Chaco och Pampas och som sträcker sig till omkr. 40° s. br., samt Patagonien. Det förra är en oerhörd slätt, som bildats under sen tertiär- och kvartärtid, då ett haf utbredde sig mellan Brasiliens högland och Kordillererna, hvilket småningom torrlades och hvars botten täcktes af sediment. Vid pampas' bildande torde ock vinden under långa perioder af torka verkat lössbildande (se Löss) och floderna från bergen i väster ha ditfört slam. Gran Chaco ("jaktmark") består af fin humus; djupare innehåller den mycket salthaltigt grundvatten. Ytan är alldeles jämn och utan stenar; den betäckes om växlande af skogar och ängar. Landet genomflytes af flera floder från Kordillererna, såsom Pilcomayo, Vermejo, Salado och Saladillo, hvilken kan betraktas såsom gräns mot pampasområdet. Dettas höjd är vid Rosario 38 m., vid Villa Nueva 200 m., vid Villa Mercedes 480 m. ö. h. Det är en ändlös slätt, jämn som hafvet och täckt af otaliga små saltsjöar. Vegetationen består mestadels af gräs, här och där buskar samt vid floderna träd. Patagonien är i sitt inre ett högland af 400—500 m. ö. h., vid Kordillererna 800—1,000 m. och faller terrassformigt ned mot hafvet. Klippor höja sig ofta öfver den i allmänhet förhärskande slätten, som är täckt af gräs; endast sällan och på väl skyddade ställen ser man manshöga buskar. Stora fördjupningar, som på sin botten vanligen hafva små saltsjöar, finnas många. Bland floder märkas Colorado och Rio Negro, båda i gränsområdet mellan pampas och Patagonien, samt Chubert och Chico sydligare. Bergland är A. blott i sin västra del, som fylles dels af Anderna och utlöpare från dem, dels af de öster därom belägna s. k. Anti-Kordillererna, bl. a. Sierra de Córdoba (1,900 m.). Jfr Amerika.

Klimatet är mycket olika i olika trakter. I norden halftropiskt, blir det mot söder allt svalare, och är i de inre delarna kontinentalt. Staden Asuncion (i Paraguay, alldeles vid gränsen mot A.) har en medeltemperatur af 22°, med maximum i januari 26° och minimum i juni 17,1°. De högsta och lägsta där observerade temperaturer hafva varit 39,4° och — 1°. Vid La Plata är årsmedeltemperaturen 16°—17°, i Bahia Blanca 15,8° och vid Magalhães' sund 6,8° samt ovanligt jämt fördelad året om. S har vid Rio Negros mynning den varmaste månaden januari, 23,2° och den svalaste, juli, 7,8. I Punta Arenas vid Magalhães' sund äro de motsvarande talen 10° och 1,9°. Nederbörden är vid norra delen af kusten och vid Parana riklig (Buenos Aires h 900 mm., Rosario 1,000 mm.), men aftar hastigt bå inåt landet och mot söder. Den är därför ringa i pampas, än mindre i Andernas område, där stad Rioja har blott 250 mm., likaledes i Patagonien, d det inre landet har blott 400 mm. och kusten bl mellan 400 och 500 mm. I norra delen af landet ä sommarmånaderna (dec.—mars) rikast på reg

n vintern är torr; Patagonien däremot har mer
och vinterregn, medan vår och sommar äro
torra.

e folkningen beräknades år 1901 utgöra
6,913 pers., eller 1,7 på kvkm. Den har vuxit
et snabbt under de sista årtiondena. Vid den
a verkliga folkräkningen 1869 var den 1,836,490
, alltså mindre än som nu finnes i staden och pro-
n Buenos Aires. Dock har ökningen varit något
lre under de allra sista åren: från 1869—95
g den med 5,2 proc. per år, sedan med 2,5 proc.
betydande tillväxten beror på den starka in-
ringen. Denna började 1836, hämmades under
inre oredan 1843—52, men steg sedan mäktigt
889, då den utgjorde 218,744 pers. Hela antalet
ndrare mellan åren 1857 och 1901 var 2,147,914
., utvandrarna 879,355, alltså ett öfverskott af
mill. pers. Af 1,698,654 invandrare 1857—97
1,053,977 italienare, 302,182 spanjorer, 154,554
smän, alltså öfver 1,5 mill. romaner; af de öfrige
32,501 engelsmän, 28,131 österrikare (mest
cker), 25,563 tyskar, 23,914 schweizare, 18,677
are och 59,155 af andra nationer. År 1901
ndrade 125,951 (däraf 55,000 italienare) och
ndrade 80.251. 1 jan. 1901 voro af hela be-
ningen 1,250,000 utlänningar, alltså öfver en
dedel. Af ur-infödingarna (indianerna) hafva
iga antagit en viss grad af odling ("indios
os"), hvaremot de oafhängiga, krigiska stam-
na ("indios bravos") i sitt ursprungliga tillstånd
va omkring på slätterna. Af de senare tillhöra
arfolken på Chaco antingen guaikurú-gruppen,
m foba- och pilagá-stammarna, eller (i västra
o) mataco-gruppen m. fl. Pampas' urbefolkning
puelche- l. pampas-indianerna. Gauchoerna,
ka lefva som småbönder eller mest som boskaps-
ar, äro ättlingar af gamla spanska invandrare och
ankvinnor; däremot äro de större jordegarna,
ancieros", vanligen af rent hvit härstamning.
goniens infödingar kallas vanligen tehueltsjer; de
a stammarna bland dem äro ett resligt folk, ofta
r 180 cm., men inga sådana jättar, som de förr
gos för. De lefva af jakt och fiske. Till dem
också "Ona" i norra och östra Eldslandet. India-
as hela antal anslås till 20,000.
tom hvita och indianer finnas negrer och en
gd blandningsraser, bland hvilka (utom gauchoer)
hämnas choloer l. chinoer (af europé och indian),
atter (af europé och neger) och samboer (af neger
indian).

n d e r v i s n i n g s v ä s e n d e t har sedan 1868,
taten tog det i sina egna händer från jesuiterna,
mgått en väsentlig omgestaltning. Den offentliga
ervisningen lyder nu under en understatssekre-
re. A. eger 2 universitet (i Buenos Aires och
doba), 16 högre skolor (i provinshufvudstäderna),
njörsskola, kadett- och marinskola, 2 landtbruks-
or, 1 bergsskola och omkr. 4,000 folkskolor (med
gatorisk undervisning). De flesta tillhöra katolska
kan, som har en ärkebiskop i Buenos Aires och
skopar. Den är erkänd som statskyrka, men alla
kännelser äro tolererade. Det officiella språket
panska, men bland de bildade är franskan och i
äderna engelskan mycket utbredd, medan i de
provinserna guaranispråket mångenstädes an-
jes.

a t u r p r o d u k t e r o c h n ä r i n g a r. Lan-
dets hufvudnäring är boskapsskötseln. Sedan 1527
de-första hästarna och 1553 de första nötkreaturen
införts, utbredde sig boskapsskötseln på pampas, men
tog ett större uppsving först sedan fåret införts och
fårafveln utbildats genom engelsmän och tyskar. A.
är nu ett af jordens viktigaste boskapsskötande länder.
Äfven odling af kochenill och bin samt silkesodling
börja tilltaga; likaså har man börjat hålla lamadjur
i stora hjordar på Anderna. Till utförselartiklarna
höra ock hudar af chinchilla och fiskuttrar samt vax,
honung och strutsfjädrar. De boskapsrikaste provin-
serna äro Entre Rios, Corrientes, Santa Fé, vidare
Pampas, Buenos Aires och Cordoba. Vid slutet af
år 1895 funnos 74,4 mill. får, 2,75 mill. getter, 21,7
mill. nötkreatur, 4,5 mill. hästar, 0,5 mill. åsnor och
mulor samt 0,65 mill. svin samt omkr. 175,000 strutsar
och 48,000 lamas; så att boskapsskötseln inalles har
öfver 100 mill. djur. Åsnorna äro nödvändiga för tra-
fiken i Kordillererna; hästafveln går däremot tillbaka.
1889 utfördes för 56,7 mill. pesos ull, 1900 för 44,7
mill. pesos, dessutom 1900 för 22,3 mill. pesos hudar
och 13,2 mill. p. kött, 3,9 mill. p. talg och 3 mill. p.
lefvande djur. Under de sista årtiondena har A.
blifvit äfven ett af jordens stora spannmålsexporte-
rande länder, hvilket visas däraf, att medan A. ännu
1877 köpte spannmål från utlandet, har exporten
däraf sedan varit stadd i en snabb tillväxt. Den
hade 1893 ett värde af 26,75 mill. pesos och 1900
af 45,25 mill. pesos och var sålunda den största
exportartikeln. Af den odlade jorden användes 1901
största delen till odling af hvete (3,3 mill. har), majs
(1,3 mill. har) och foderväxten luzern (1,13 mill.
har); fjärde rummet intogo lin och rofvor (782.000
har); därpå följde på långt afstånd råg (80,000 har),
sockerrör (46,000), vin (45,000), tobak (12,700) och
ris (2,800 har). I de varmare delarna odlas också
bananer, maniok, kaffe, jordnötter, i Kordillererna
quinoa och coca samt öfverallt frukt i trädgårdar.
Skörden af hvete utgör numera inemot 20 mill.
deciton, hvilket per invånare är mer än i något
annat land. Större delen häraf exporteras. Åker-
bruket drifves i A., såsom i det öfriga Amerika,
endast extensivt, hvarför afkastningen per har är
mycket ringa (endast 6 à 7 deciton hvete per har,
mot 16 i Sverige och 27 i Skottland). De vik-
tigaste hveteprovinserna äro Santa Fé, Buenos Aires,
Cordoba och Entre Rios; majs odlas mest i Buenos
Aires, vin i Cordoba, Mendoza och S. Juan; mesta
sockret kommer från Tucuman, som också lämnar
den mesta tobaken. Skogen i Chaco, Corrientes,
Entre Rios, Santa Fé och Santiago del Estero lämnar
värdefulla träslag, särskildt quebrachoträ och yerba
(maté), hvilket dock måste införas i stor mängd.
— B e r g s b r u k e t är föga utveckladt samt pro-
ducerar mest ädla metaller, salt och borax, medan
stenkol tyckes alldeles saknas. — I n d u s t r i e n
befinner sig i sin allra första utveckling och in-
skränker sig väsentligen till förädling af boskaps-
skötselns och åkerbrukets produkter, medan kläder,
tyger, skor, maskiner och instrument, järn, papper
o. d. mestadels införas från utlandet.

H a n d e l n nådde sin största utveckling under
senare delen af 1880-talet (1889 stego import och
export till 287,4 mill. pesos), men gick därpå tillbaka
i följd af den 1890 inträffade statsbankrutten, som
framkallades af en rad missgrepp, särskildt allt för
stor emission af pappersmynt. Den förlust, som ensamt

England, hvilket mer än andra länder nedlagt kapital i A., gjorde på den oerhörda nedgången i alla slags värdepapper, beräknades till öfver 40 mill. pund. Småningom har emellertid en ny utveckling gjort sig gällande, och omsättningen med utlandet hade 1901 i det närmaste uppnått siffrorna från 1889 samt steg till 281,6 mill. pesos, däraf 113,9 mill. import och 167,7 mill. export. Störst var omsättningen med England (36,5 mill. pesos import och 29,9 mill. pesos export); därefter kommo Tyskland (resp. 16,7 och 24,5 mill. pesos), Förenta staterna (resp. 15,5 och 9,7 mill. pesos) och Italien (resp. 14,7 och 4,3 mill. pesos). — I hamnarna inlöpte 1901: 8,290 ångare om 7,09 mill. ton och 3,670 segelfartyg om 614,204 ton. Den egna handelsflottan räknade 101 ångare om 38,770 ton och 151 segelfartyg (öfver 50 ton) om 38,071 ton. — Sedan 1887 är metersystemet obligatoriskt. — Myntet är 1 peso nacional (guld) à 100 centavos = 5 francs. En pappers-peso (1901) är = 0,418 guldpeso, en guldpeso (1901) = 2,39 pappers-pesos. Man präglar guldmynt à $2^1/_2$ och 5 pesos (argentinos), silfvermynt à 1 peso, 50, 20 och 10 cent.

Järnvägarna utgjorde 1902: 17,200 km., hvilket var det största nät i Syd-Amerika. Statsbanorna utgjorde 2,934 km. En ringa början till järnvägsbyggande gjordes på 1860-talet, under de båda följande årtiondena anlades de viktigare banorna, såsom Anderbanan till Villa Mercedes 1875 och Cordoba—Tucuman 1876; den förra har numera blifvit så pass färdig, att endast 75 km. återstå till närmaste chilenska station. På 1880-talet fortsattes nordbanan från Tucuman till Salta, och en del på sidan liggande städer förbundos med hufvudbanan. Sedan år 1900 Neuquénbanan öppnades, äro som ändpunkter för järnvägsnätet att anse Rio Negro och Neuquén i s., Salta och Resistencia i n. samt San Tomé i Missiones. — Telegrafnätet, som i n. når till Oran, i s. till Puerto Galugos, hade 1901 en längd af 45,262 km. Dessutom står A. genom tre kablar i förbindelse med Europa.

Författning. A. är ett statsförbund, hvars särskilda delar i alla enskilda angelägenheter äro fullt oberoende af hvarandra, men gentemot utlandet och i frågor af gemensam natur äro en stat. Hvarje särskild förbundsledamot ("provins") har följaktligen sin egen författning och representation. Enligt den gemensamma unionsförfattningen, af 25 sept. 1860, utöfvas lagstiftningsmakten af kongressen (congréso), som årligen är samlad från 1 maj till 30 sept. och består af "nationens deputeradekammare" och "provinsernas senatorskammare". Den förra räknar 86 medlemmar, valda för 4 år genom direkta val; till den senare sänder hvarje provins' lagstiftande församling och hufvudstadens valkorporation 2 medlemmar, så att senaten räknar 30 medlemmar med 9-årigt mandat. För valbarhet till senaten fordras att hafva fyllt 30 år och hafva en årlig inkomst af 2,000 pesos. De deputerade skola hafva fyllt 25 år. Medlemmarna hafva ett arfvode af 8,400 pesos pr år. — Den verkställande makten utöfvas af "presidenten för argentinska nationen". Såsom dennes ställföreträdare fungerar en vice-president, hvilken är senatens talman. Båda måste vara katoliker, födda i landet och för öfrigt fylla de för valbarhet till senaten stadgade villkor. De väljas för 6 år genom elektorer i provinserna och hufvudstaden och kunna ej omedelbart omväljas. Presidenten är högste b fälhafvare öfver hären och flottan, utnämner al civila och militära ämbetsmän (provinsernas guve nörer väljas dock af valmännen i hvarje provins) o eger att uppsätta biskopsförslag samt är jäm statssekreterarna ansvarig inför kongressen. Mi stären består af fem statssekreterare: för in- o utrikes ärenden, för finanser, för justitieärenden, kult och undervisning, för hären och flottan. Preside ten uppbär i lön 36,000 pesos årligen, vicepresident 18,000 pesos och statssekreterarna 16,800 pesos hv dera. Republiken består f. n. af 14 provinser, territorier och förbundsområdet med hufvudstad Buenos Aires.

Finanser. Enligt budgeten för 1902 utgjor statsinkomsterna 43 mill. pesos i guld (däraf tullar 35,8 mill.) och 63,39 mill. pesos i papper, med utgifterna beräknades till 33,02 mill. pesos i gu och 102,94 mill. pesos i papper, hvilket samma räknadt visar en statsbrist på 15,6 mill. pesos papper. Af utgifterna kom den största delen statsskuldens amorterande och förräntande (12 mi pesos i papper och 23 mill. pesos i guld); för land försvaret fordrades 18 mill. pesos i papper, sjöfö svaret 11 mill. samma mynt, rättsskipning och unde visning 13 mill. samma mynt och allmänna arbe 11,3 mill. pesos i papper och 300,000 p. i gul Statsskulden till utlandet var i juli 1901 86,98 mi pund sterling, den inhemska var 31 dec. 1900 17 mill. pesos i guld och 93,5 mill. pesos i papper sa den sväfvande skulden 915,000 pesos i guld och 7 mill. pesos i papper. J. F. N.

Armén. Enligt lagen af 11 dec. 1901 militärtjänsten personlig och obligatorisk för al argentinska män i åldern 20—45 år. Hvarje fr man gör tjänst i armén under 8 år, i nationalgard under 12 år och i territorialgardet 5 år. Land delas i 7 militärdistrikt. I fredstid utgöres den akti armén af 3 bataljoner jägare, 3 bataljoner beri infanteri, 14 linjeregementen, 5 regementen fä artilleri, 3 regementen bergsartilleri, 10 kavalle regementen, 2 gendarmregementen, 4 bataljon genitrupper, 1 träng- och 1 sjukvårdsbataljon. I fanteriet är beväpnadt med mauserrepetergevär o mitraljöser, artilleriet har kruppska snabbskjutan kanoner. Stående arméns fredsstyrka är nära 1,7 officerare, däraf nära 600 af majors- eller hö grad, och 16,687 man. Arméns krigsstyrka är öf 120,000 man, nationalgardets öfver 130,000; ter torialgardet är afsedt endast för polistjänst. F officerarnas utbildning finnes ett militärkollegi samt skjutskolor för infanteriet och artilleriet. Sold materialet är utmärkt, straffen stränga och arm i det hela taget i ett godt tillstånd. Arméns bud utgör 18 mill. (pappers) pesos. C. O. N.

Flottan består af 48 fartyg af tillhopa 87,7 ton och 154,210 indic. hästkrafter och med 4 kanoner samt en personal af 339 officerare o 5,184 man. Af fartygen äro 4 moderna pans kryssare (2 nybyggda sådana hafva 1904 sålts Japan). Republikens vapen är en delad sköld, ö fältet blått, nedre silfver. I det nedre hålla två hv andra fattande händer en staf, som räcker u i öfre fältet och bär en röd frihetsmössa. Bak öfre sköldranden en uppgående gyllene sol. Sköld omslutes af en ek- och lagerkvist. — Flagg är blå-hvit-blå. J. F. N.

istoria. Sedan portugisiska och spanska sjö-
ade gjort tillfälliga besök vid nuv. La Plata-
n, anlades där (1527) af Sebastiano Caboto, då
vilot i spansk tjänst, fortet San Espiritu, men
lingarnas fientliga hållning och Karl V:s för-
lingar i Europa hindrade kolonisationen att taga
. De rika silfverprydnader infödingarna buro
o Caboto anledning att kalla floden Rio de la
ta ("silfverfloden"), efter hvilken sedermera
n landet fick namn. 1534 utsändes Pedro de Men-
a som civil- och militärguvernör (*adalantado*) med
stark expedition till dessa trakter, och han lade
ebr. 1535 grund till staden Santa Maria
Buenos Aires samt lät genom sina under-
lhafvare utforska trakterna längre uppåt floden.
ien öfvergafs på grund af infödingarnas anfall
återuppbyggdes flera gånger; fast blef den nya
nien organiserad först under Juan de Garay
lantado från 1576). 1620 bildades La-Plata-
vernementet af provinserna Buenos Aires,
aguay och Tucuman; intill 1776 förblef det
lydande under vice-konungadömet Peru. Span-
rnas stränga handelsmonopolsystem hindrade
niernas utveckling och lockade till smyghandel,
kildt öfver Brasilien. Efter jesuiternas fördrif-
le (1767) råkade deras blomstrande nybyggen
öfre Paraná och Paraguay (se d. o.) i ohjälpligt
ll. 1776 bildades med Buenos Aires som resi-
sort ett nytt vice-konungadöme, som omfattade
. Argentina, Uruguay, Paraguay och Bolivia.
ugisernas smyghamn Sacramento midt emot
nos Aires förstördes, och denna senare stad upp-
nstrade raskt till följd af lättnader i handels-
opolet. Den lifliga handel med England, som
uppstod, lade grunden till engelsmännens sedan
galagda lifliga intresse för spanska Syd-Amerikas
. — La-Plata-området indrogs i de napoleonska
en, då engelsmännen under general Beresford
amiral Popham 1806 besatte Buenos Aires,
efter några veckor fördrefvos engelsmännen af
lkningen, hvars självkänsla ökades genom denna
ngång. Josef Bonapartes tronbestigning i Spanien
kyndade skilsmässan. Vicekonungen Liniers af-
s (1809), och hans efterträdare Cisneros, som
rade i Ferdinand VII:s namn, blef alltmer
nende af det nya, kreolska folkpartiet under
iano Morino, som blef sekreterare i den provison-
a regering för La-Plata-provinserna, hvilken med
eros' samtycke upprättades 25 maj 1810. De
nde åren fyllas af förvirrade strider mellan de
nsksinnade och oafhängighetsifrarna, hvilka se-
hade sitt säkraste stöd i Buenos Aires' af
elska frihetsidéer påverkade köpmän. Dessa stads-
nare, *porteños*, råkade redan nu i skarp motsats
utbygdernas halfvilda boskapsskötare, *gauchos*.
eros måste fly till Montevideo, men 1814 intogs
n denna det spanska partiets hufvudort, och
en kongress i Tucuman proklamerades (9 juli
6) Rio de la Platas förenade pro-
nser såsom en oberoende stat med Buenos Aires
regeringens säte. Uruguay och Paraguay organi-
ies hvar för sig som självständiga republiker.
inre striderna fortforo emellertid med oförminskad
ighet, nu i form af en kamp mellan *unitarier*,
önskade en stark centralmakt, och *federalister*,
höllo på provinsernas självständighet och obe-
nde af Buenos Aires. I jan. 1825 antogs en ny
grundlag, närmare utförd och bekräftad i dec. 1826 samt i hufvudsak uttryck för unitariernas syften. Ett engelskt sändebud, sir Woodbine Parish, afslöt (febr. 1825) med den nya förbundsstaten ett handelsfördrag; Spaniens erkännande erhöll den först 1842.

Den centraliserade förbundsstatens förste president, Rivadavia, måste redan 1827 nedlägga sitt ämbete, och 1829 kommo federalisterna under gauchohöfdingen Rosas (se d. o.) till makten, sedan unitariernas ledare, general Lavalle, blifvit slagen. Rosas kufvade sedan med järnhand båda de oroliga partierna, tilltvang sig 1830 diktatorisk makt och lät ständigt omvälja sig, tills hans ohöljda tyranni, inblandning i grannrepublikernas inre strider samt öfvermodiga uppträdande och dåraktiga krig mot Frankrike och England stegrade missnöjet till den höjd, att hans forne anhängare, Urquiza, med understöd från Brasilien, Uruguay och Paraguay, kunde framkalla en allmän resning och fördrifva diktatorn (febr. 1852). Den revision i federalistisk anda författningen nu undergick tillfredsställde ej befolkningen i Buenos Aires, som redan i sept. 1852 reste sig i öppet uppror under ledning af Alsina. Striden mellan staden och de 13 provinserna fortgick de följande åren under täta personväxlingar på de ledande posterna och växlande vapenlycka. Urquiza residerade i Paraná och sökte för sig vinna de europeiska makterna genom att bekräfta sjöfartens frihet på La Plata-floden. Efter ett svårt nederlag vid Cepeda 1859 slöt sig Buenos-Aires ånyo (1860) till konfederationen, och såväl Urquiza som Alsina nedlade sina ämbeten; men redan 1861 uppblossade striden ånyo och utföll denna gång till förmån för Buenos Aires, hvars guvernör, general Mitre, besegrade Urquiza vid Pavon (sept. 1861) och 1862 valdes till president i Argentinska konfederationen. Buenos Aires bestämdes provisoriskt till centralregeringens säte, men tillika skulle det som provins behålla sin autonoma ställning och sina företrädesrättigheter. I Buenos Aires sammanträdde således två legislativa församlingar, konfederationens och provinsens. Buenos Aires' företräde väckte de andra provinsernas missnöje, som gaf sig luft i åtskilliga oroligheter. Landet besvärades därjämte af indianernas ströftåg, och finanserna voro i ett dåligt skick. Genom ändamålsenliga bank- och finanslagar, genom att gynna den europeiska invandringen o. s. v. lyckades dock Mitre befästa sitt anseende och hålla sig uppe, trots de svårigheter ett långvarigt krig med Paraguay och ett uppror i nordvästprovinserna beredde honom. Mitres efterträdare, Sarmiento, (1868—74), förut sändebud i Washington och en man med gedigen bildning, intresserade sig särskildt för undervisningen, men sökte äfven främja näringarna och den europeiska invandringen. Utvecklingen gick raskt framåt såväl under honom som under hans efterträdare, federalisten Avellaneda (1874—80), hvilken först måste bekämpa ett uppror af Mitre, innan hans myndighet erkändes. Genom att underkufva de frie indianerna utflyttade han landets gränser i sydväst, hvilket framkallade tvist med Chile. I samband med presidentvalet 1880 bröts Buenos Aires' företrädesställning, dock först efter ett inbördes krig, hvari denna stad jämte provinserna Buenos Aires och Corrientes besegrades af de 12 öfriga under regeringens presidentkandidat, general Roca. Dennes val genomdrefs därpå, och

Athamas, son af Aiolos, konung i Orchomenos, fick med Nefele (molnet) sonen Frixos och dottern Helle. Han äktade därefter Ino, Kadmos' dotter, som med en styfmoders hat förföljde Nefeles barn och förstod att genom list bringa det därhän, att Athamas ville offra Frixos åt sin gud, Zeus lafystios. Men Nefele räddar sin son. Hon sänder en gumse med gyllene ull, hvilken skulle föra båda hennes barn öfver hafvet till Aia, ett aflägset, i öster beläget land, sedan identifieradt med Kolchis. Under färden faller Helle i det efter henne uppkallade sundet Hellesponten (Helles haf), men Frixos anländer lyckligt till Aia, offrar väduren åt Zeus fyxios (flyktskyddaren) och skänker det gyllene skinnet åt landets konung, Aietes, som upphänger det i en åt Ares helgad lund och sätter en drake till dess väktare.

Athamas hade flera bröder, bland dem Salmoneus och Kreteus, konung i Iolkos. Salmoneus' dotter, den sköna Tyro, egde med sin make, farbrodern Kreteus, tre söner, bland dem Aison, och med Poseidon två, Pelias och Neleus. Pelias, härsklysten, listig och grym, tager herraväldet öfver Iolkos från sin broder Aison. Denne låter sin son Iason hemligen uppväxa hos kentauren Cheiron på Pelion. Vid tjugu års ålder kommer Iason, skön och kraftfull, tillbaka till Iolkos och hälsas hjärtligen af fader och fränder. Han återfordrar nu herraväldet för sin faders räkning. Pelias uppmanar honom, på grund af en drömuppenbarelse från Frixos och ett orakelspråk från Delfi, att hämta det gyllene vädursskinnet och svär vid Zeus att, om han det gör, afstå från makt och rike. Så bygges skeppet Argo, och Iason samlar deltagare i färden. Den ursprungliga sagan nämner såsom sådana förnämligast hjältar af minyernas stam: Akastos, Admetos, Eufemos, Periklymenos m. fl. Tidigt nämnes bland dem jämväl Herakles. Vidare tillkommo i samband med inflickade episoder dioskurerna, de vingade boreaderna Zetes och Kalaïs samt sångaren Orfeus och siaren Mopsos.

Enligt Apollonios äro de viktigaste tilldragelserna under resan följande. Först lägga Iason och hans kamrater till vid Lemnos, där kort förut hustrurna hade dödat sina trolöse män. Därifrån går färden genom Hellesponten till staden Kyzikos, hvarest en konung med samma namn härskar öfver dolionerna. I Mysien

kvarlämnas Herakles, som gått för att söka Hylas. Därefter a lända hjältarna till Bitynien, d Polydeukes dödar Amykos. I d traciska Salmydessos befria de d blinde Fineus från harpyjorna, s förföljas och dödas af Zetes o Kalaïs. Af tacksamhet därför me delar han, huru de skola styra genc de symplegadiska klipporna. Ske pet följer nu sydkusten af Pont och ankrar ändtligen i den kolchis floden Fasis.

Iason fordrar skinnet af konu Aietes. Denne lofvar att utläm det, om Iason kan fånga och fö spänna hans eldsprutande, koppa hofvade tjurar, med dem plöja e stycke land och däri utså draktände som Aietes skulle gifva honom. M biträde af Medea, Aietes' trollku niga dotter, lyckades det Iason a utföra detta arbete, och då af utsådda draktänderna vapenkläd män uppväxte, kastade han på M deas råd en sten bland dem, hvar de nedhöggo hvarandra — ett dra som är lånadt ur den tebanska Ka mos-sagan. När Aietes sporde, a allt blifvit utfördt genom hans dotte hjälp, ville han icke hålla sitt löft Då bortröfvade Iason och Med under natten vädursskinnet ur Are lund, sedan de insöft draken, o flydde därefter med argonautern

Aietes låter förfölja de flyend men förgäfves. Apsyrtos, Aiete son, som anför den förföljande sk ran, öfverfalles af Iason och stup (så Apollonios). Enligt andra fra ställningar hade Medea aflifvat s broder och kastat hans styckade le mar i hafvet, på det att kolcher skulle blifva uppehållna genom dess hopsamlande. Meningarna om väg för hemfärden undergingo i forntid förändringar alltefter den geogr fiska kunskapens tillväxt och sag stoffets utvidgning. Den äldsta sag låter hjältarna fara uppför flod Fasis österut till Okeanos (den jor skifvan omgifvande hafsströmmen därifrån måste skeppet tolf dag bäras öfver libyska öknen; så i kommo de i sagosjön Triton o slutligen i Medelhafvet. Sofokl låter argonauterna återvända ungef samma väg, som de kommit. Enli Apollonios fara argonauterna geno Ister (Donau) in i Adriatiska hafve så uppför floden Eridanos till Kirk ö i Tyrrhenska hafvet, där de ren från mordet på Apsyrtos, vida förbi Sirenerna genom landet mell Scylla och Charybdis till faiakern ö, där Iason och Medea fira si biläger. Men då de få Peloponnes

te, stormdrifvas de till Syrterna, bära så Argo
m libyska öknen till Triton och anlända slut-
a öfver Medelhafvet till Iolkos.
nder Iasons frånvaro har Pelias dödat hans fader
n. Därför hämnas Iason med Medeas hjälp.
na öfvertalar Pelias' egna döttrar att stycka och
a sin fader, i det hon föregifver att hon genom troll-
el skulle föryngra honom. Iason och Medea för-
vas från Iolkos af Pelias' son Akastos och flykta
Korint. Där vill Iason äkta Kreons dotter Glauke,
Medea dödar henne genom en förgiftad klädnad,
dar därpå sina och Iasons barn och flyr i en
vingade drakar förspänd vagn till Aten, där hon
en tid blir Aigeus' maka. Fördrifven därifrån
Theseus, vänder hon tillbaka till Kolchis. Iason
ommer på Isthmos i Poseidons helgedom, träffad
det sönderfallande skeppet Argos spillror.
enna saga har ansetts hvila på en djupt religiös
adval. Athamas är den stormiga regntidens dystre
s (Z. *laphystios*, den glupske, slukande), som
ver blodiga människooffer af athamantidernas
t, men på samma gång den ljusa vårhimmelens
de Zeus (Z. *fyxios*, ynnestens och tillflyktens
), som på ett underbart sätt räddar det för honom
dda offret till ljusets aflägsna sol-land eller frälsar
genom välgörande heroers mellankomst. Athamas
med molnet (Nefele) barnen Frixos (det fukt-
ande regnet) och Helle (solvärmen, solljuset).
nsen, som betecknar det vederkvickande regnet,
såsom en gyllene sinnebild af den från molnen
mmande välsignelsen, ett lyckans och rikedomens
adium. Att i det aflägsna landet uppsöka detta
adium och rycka det undan den lurande draken
t göra det till en hemmets och släktens varaktiga
ndom, detta var den stora uppgiften för hjältarna
minyernas stam, en uppgift, som lyckligt löstes af
on (den helande, försonande). V. K.
Sagan om argonauterna har ofta blifvit poetiskt
rbetad, såväl episkt som dramatiskt. Äfven i
bildande konsten har ämnet, särskildt i forntiden,
n behandlats. Berömdast är den på den s. k.
roniska cistan ingraverade skildring, som fram-
ler Argos ankomst till Bityniens strand, där Poly-
ikes öfvervinner Amykos (se illustration föreg.
a).

Argonin, *kem. farm.*, en förening af silfver och
ein, visar liksom andra föreningar af denna
tall med ägghviteämnen kraftigt antiseptiska
kningar utan att samtidigt verka retande, men
de dock såsom läkemedel vara undanträngdt af
dra liknande silfverpreparat, sådana som *protargol*
largin (se d. o.). S. J—N.

Argonne [argå'nn], skogig bergstrakt i nordöstra
ankrike, på båda sidor om floden Aire, mellan
rne och Meuse, på gränsen af Lorraine och Cham-
gne. Där framstryker, på västra sidan af Aire,
n s. k. Argonne-skogen, hvars största
d är 357 m. och som i v. öfvergår i Champagnes
slätt och i n. förenar sig med Ardennerna. På
gets kala, breda hjässa upprinna många floder.
ktadt Argonne-skogens ringa höjd försvåra dock
nterna och klyftorna betydligt alla kommunika-
ter.

Argonne-skogen [argå'nn-]. Se Argonne.

A'rgos [grek. *Ἄργος*, lat. *A'rgus*], *grek. myt.*,
jätte med öfvermänsklig styrka och försedd med
ndra (enligt andra tusen) ögon, af hvilka alltid
några vakade. Därför kallades han ock Panoptes,
d. ä. den allseende. A. sattes af den svartsjuka
Hera till väktare öfver den till en ko förvandlade
Io, till hvilken Zeus hade fattat kärlek. Men Zeus
gaf Hermes i uppdrag att med list bortföra Io. Detta
uppdrag utfördes enligt den vanliga berättelsen på
det sätt, att Hermes först med tonerna af sin herde-
flöjt och med sin trollstaf insöfde alla jättens ögon
och därpå afhögg hans hufvud med sitt svärd. För
denna bragd — som ofta behandlats af den bildande
konsten, t. ex. af Thorvaldsen — skall Hermes
ha fått tillnamnet Argeifontes (Argosdödaren).
Vidundrets hundra ögon öfverflyttade Hera till sin
påfågels stjärt. V. K.

A'rgos. 1. Urgammal grekisk stad och en af de
äldsta anknytningspunkterna för den österländska
kulturens öfverflyttande på grekisk (europeisk) mark.
Detta antydes i sagan om den till A. invandrade
egyptiern Danaos. A. var anlagdt på en torr slätt
("det törstiga Argos" hos Homeros), 6 km. från
hafvet, invid foten af en brant klippa, Larissa
(289 m.), på hvilken stadens borg (akropolis) var
belägen. Från A. grundades kolonistäderna Tiryns
och Mykenai, hvilken sistnämnda under pelopi-
dernas dynasti snart öfverflyglade A. och blef
den främsta staden på Peloponnesos. A. lyfte
sig åter vid den historiska tidens början, sedan det
förstört Tiryns och Mykenai; men sitt anspråk att
bibehålla hegemonien på Peloponnesos kunde det
icke genomdrifva mot Sparta. Ehuru i saknad af
större politisk betydelse, fortfor det att vara en rik
och blomstrande stad, den folkrikaste på halfön,
och intager särskildt i den grekiska bildhuggar-
konstens historia ett utmärkt rum (genom Ageladas,
Polykleitos och Naukydes). A., som alltjämt bibe-
hållit sitt gamla namn, har fortfarit att vara en
ganska betydande stad, både under den romerska
tiden, medeltiden och nyare tiden, ehuru det lidit
mycket, i synnerhet under de turkisk-venezianska
krigen och senast i befrielsekriget. Det beröres nu
af järnvägen Korint—Nauplia och har 9,980 inv.
(1896). Dess hamnstad är Nauplia. — 2. Se
Argolis.

Argo'stoli. Se Argostolion.

Argosto'lion (it. *Argo'stoli*), hufvudstad på ön
Kefalonia. 9,241 inv. (1896). Säte för en grekisk
biskop. God hamn. Utförsel af korinter. — A.
jämte flere byar förstördes nästan fullständigt genom
en jordbäfning 1867.

Argot [argå], fr., rotvälska, gat- l. tjufspråk;
vulgärt uttryck(sätt); talesätt, som nyttjas inom
en viss samhällsklass, af personer, som ha samma
yrke, lägre fackspråk; slang. Se uppsatser af Karl
Larsen i "Dania", III, och R. G:son Berg i Nord.
tidskrift 1899.

Argoti'sm, uttryck, som tillhör ett slangspråk. Jfr
Argot.

Argoulets [-golē], fr., en kår af lätt kavalleri,
som var beväpnad med korta hjulläsbössor och
tjänade i franska armén under 1500-talet. Det först
uppsatta manskapet bestod af greker från Argolis.
Däraf namnet.

d'Argout [dargō], Antoine Maurice
Apollinaire, grefve, fransk minister och finans-
man, f. 1782, beklädde redan under kejsardömet
flera viktiga ämbeten och slöt sig efter restaurationen
till bourbonerna samt insattes 1819 i pärskammaren.

d'A. ogillade reaktionens öfverdrifter, och det var han, som vid julirevolutionen 1830 af Karl X utverkade juli-ordonnansernas återhållande, men då möttes af Lafayettes berömda ord "för sent". Redan i nov. s. å. inträdde d'A. i ministären, där han efter hvartannat innehade flera portföljer intill 1834, då han öfvertog ledningen af franska banken. Detta direktörsämbete bibehöll han — med några månaders afbrott som finansminister 1836 — ända till sin död, 1858.

Arguelles [-ge'ljes], Agostin, spansk statsman, f. 1775 i. 1778, d. 1844. Under befrielsekriget mot Napoleon valdes han till medlem af cortes. Där utmärkte han sig som glänsande talare och utarbetade det utskottsbetänkande, som var bifogadt Spaniens nya frisinnade grundlag. Vid Ferdinand VII:s återkomst (1814) blef A. ett af reaktionens offer och dömdes, jämte 14 olyckskamrater, af konungen till tio års tukthus. Deporterade först till Ceuta, sedan till ett osundt ställe på ön Mallorca, ledo de en så omänsklig behandling, att inom fyra år 3 af dem dogo, 2 blefvo vansinniga och alla de öfrige fingo sin hälsa förstörd. Vid revolutionen 1820 befriades A., återvände till Madrid och blef för en kort tid inrikesminister. Då konungen med fransk hjälp 1823 upphäfde den fria författningen, flydde A. till England, återvände efter amnestiens förkunnande 1832 och var därefter en tid president i andra kammaren samt 1841—43 förmyndare för drottning Isabella.

Argume'nt (lat. *argume'ntum*), bevisningsgrund. Därmed förstår man den eller de satser, genom hvilka sanningen af det, som skall bevisas, ådagalägges. — Argumentum achillēum, "Akilles-bevis", skenbart sann bevisföring. Se Akilles, sp. 423. — A. ad ho'minem, bevis, som stödjer sig på något subjektivt hos den, som skall öfverbevisas (på någon hans individuella åsikt, handlingssätt eller uttalade grundsats), hvilket bevis således ej stödjer sig på allmängiltiga grunder; (skämtsamt) handgripligt sätt att öfvertyga. Detta argument är icke ett särskildt slag af bevis jämte det s. k. A. ad rem l. A. ad veritātem: det förra är endast ett skenbevis, det senare sammanfaller med verklig bevisning. — A. a priōri och A. a posteriōri, bevis, som äro hämtade i förra fallet från förnuftet, i senare från erfarenheten. — A. a ba'culo, prygelbevis, hvars öfvertygande kraft ligger i käppen.

Argumentatiōn (jfr Argument), bevis, bevisföring.

Argumentēra (jfr Argument), söka bevisa, göra slutledningar.

Argume'ntum (lat.). Se Argument.

Argun, flod. Se Amur.

Arguri, fordom blomstrande by i ryska Armenien, vid foten af Ararat (se d. o.).

A'rgus, *grek. myt.* Se Argos, sp. 1449.

A'rgus, veckoskrift. Se Dalin.

A'rgus, "Politisk, Litterär och Commerciell Tidning", Sveriges mest betydande politiska blad under 1820-talet, begynte 29 nov. 1820 som en "ersättning för Anmärkarne". Det utgafs af sistnämnda blads redaktörer, Georg Scheutz och Johan Johansson, som bägge äfven voro ansvariga utgifvare. Tidningens uppgift var att "grunda ett allmänt tänkesätt", som skulle hvila på insikt i frågorna och därigenom behärska "den allmänna opinionen". Den ville söka "allmä hetens gagn", ej "allmänhetens gunst". Arg väckte stort uppseende. Regeringshandlingar gra skades däri, brister i "styrelsesystemet" framhäfde sunda politiska och ekonomiska principer förfäktade Plan och konsekvens genomgick allt, och språk var hofsamt, om än allvarligt. Indragningsmakte hvilken så att säga skapat Argus (se Anmä karen), sökte dock snart omintetgöra blade Det indrogs "af förekommen anledning" 16 feb 1822, men gravören Malm uttog tillståndsbref Argus den andre, och Johansson blef for farande redaktör, hvaremot Scheutz, redan missnö med den yngre kamratens öfversitteri och "dedu tioner", nu inskränkte sin roll till medarbetarens o hufvudsakligen hade på sin lott bladets lättare a delning ("Mosaik"), hvilken ock sköttes särdel förtjänstfullt. Därjämte kvarstod Scheutz som blade förläggare jämte Johansson. Denne gick nu fram för fulla segel, ännu mer sedan en ny indragni ändrat firman till Argus den tredje (me e. o. kammarskrifvaren Bolin som ansv. utg.), fr. 2 dec. 1822 till 14 nov. 1827. Väl uppstod 1823 e mot-tidning, Argus den fjärde, men denn utgick ur "servilismens led", och Johanssons tidni stod nu på sin höjdpunkt. Redaktörens öfverm och långtrådighet, hans många oafslutade artikl och ouppfyllda löften om utredningar minskade do mer och mer det politiska inflytandet och det vunn anseendet. "Argus i Olympen", "Fenix den tredje m. fl. skrifter till förlöjligande af Argus och de utgifvare vunno ej ringa anklang, men ännu ha "lättlästheten" ej utträngt "deduktionen". N Argus den tredje indragits, klagade dess efterföljar Nya Argus — som hade till ansvarig utgifva först en handelsbokhållare, sedan en konstförva — att regeringen laglöst omintetgjort ett företa som med sina afgifter till staten tjänat denna me mer än två tunnor guld. Tidningen hade dittills medeltal utgått i 1,250 exemplar: men nu bl konkurrensen större och publiken mindre. Nya Arg nådde aldrig sina föregångare i betydenhet; de förlorade tvärtom i spridning, i anseende och lä barhet, öfvervunnen redan af Gustaf Hiertas "Me borgaren", vida öfverglänst af Lars Hiertas "Afto bladet". Den ojämna striden fortgick dock, und förnyade indragningar och namnförändringar (Ny Argus fr. 3 dec. 1827 till 29 aug. 1834, Ny Argus den andre fr. 2 till 25 okt. 183 ansv. utg. en konstförvant, Nya Argus de tredje fr. nov. 1834 till 21 juni 1836, ans utg. en tryckerilärling, Nya Argus i Stoc holm fr. 13 juli till 17 aug. 1836, ansv. utg. e vaktmästare), med allt längre, oafslutade artikla gemenligen till mer än hälften satta i not. Sis numret utlofvar ett följande, men löftet infriad aldrig.

Så slöt Argus 17 aug. 1836, efter flerårigt a tynande, sin i 15 kvartband innefattade nummerföljd Tidningen utgafs två gånger i veckan (med undant af "Nya Argus i Stockholm", som var veckoblad i hög kvart, två blad med tvenne spalter på hvar sida, till ett pris af från 6,50 (1821) till 10 k (1830) för Stockholm, för landsorten med tidta ganska dryga portotillägg. Tidningens roll und det första årtiondet af Karl Johans regering bör underskattas. Argus var den "grundlige" för-

garen och vägberedaren för det "lättlästa" nbladet och har en framstående plats i vår tiska utvecklings historia. H. W.

A'rgus IV, en mot Argus III (se föregående art.) ifven veckotidning i Stockholm, uppsattes 1823 i understöd af "vederbörande" och utgafs af alltifrån 1810 (genom "Allmänna opinionens an") bekante tidningsmannen A. Regnér, n vann aldrig betydenhet. Argus IV upphörde 30, sedan den utkommit i tillsammans 523 num- r, dels i kvart, dels i liten folio. H. W.

A'rgus-fjärilen, äfven kallad Allmänna blå- ngen, *Lycæna argus*, *zool.*, en af våra all- nnare, små dagfjärilar, hvars flygtid infaller i och augusti. Vingarna, som ofvan äro mörkblå s hannen) eller bruna (hos honan), äro på undre an tecknade med ett rödgult och ett hvitt band; etta synas på bakvingarna blå s. k. ögonpunkter, a andra punkter af svart färg äro spridda er alla vingarnas undre sidor. Däraf fjärilns an. F. A. S.*

A'rgus giga'nteus, *zool.*, ett fasan-släkte, lefvande siam, på Malakka, Sumatra och Borneo, utmärkt nnerhet genom hannens betydligt förlängda arm- nor, som äro i yttre fanet tecknade dels med mängd svarta fläckar i flera rader och sneda jer af samma färg, dels, närmast skaftet, med en i större, hvita s. k. ögonfläckar, hvilka gifvit eln dess namn. Äfven stjärtens båda mellersta nor äro synnerligen långa: 1 meter och däröfver. 80 blef denna fågel först känd i Europa, hvarvid nnens utmärkta färgteckning väckte mycken be- dran. Den är en nattlig fågel, som lefver i de pa skogarna, och mycket svår att hålla vid lif i genskap. F. A. S.*

A'rgus-ögon, ett bildligt uttryck för en misstrogen h spänd vaksamhet, med hänsyftning på myto- giens hundraögde jätte Argus.

Argyleshire. Se Argyllshire.

Argyll l. Argyle [ägäi'l], earl-, markis- och rtigtitel inom en gren af ätten Campbell e d. o.)

Argyllshire l. Argyleshire [ägäi'ljie], gref- up på Skottlands västra kust. Arealen 8,430 km., med 73,642 inv. (1901), af hvilka omkr. 000 uteslutande tala det gaeliska språket och kr. 40,000 äfven engelska. Detta härliga berg- nd, uppfylldt af Grampians sydliga förgreningar, r branta, sönderskurna kuster, rika skogar på rgens sluttningar och på stränderna af de långt trängande hafsvikarna (Loch Linnhe, Loch Fyne fl.) samt fruktbar, fastän föga odlad åkerjord i lgångarna (endast vid pass 3 % af ytan). Boskaps- ötsel utgör befolkningens hufvudnäring. Bergs- åket lämnar bly och silfver samt något järn och nkol. Dessutom brytas granit, marmor och kalk- n samt skiffer i myckenhet. Betydligt fiske. and de många till A. hörande öarna äro följande förnämsta: Tiree, Coll, Mull, Iona, Staffa (med ngalsgrottan), Jura, Islay och Gigha. Hufvud- ad: Inverary.

Argyri (af grek. *a'rgyros*, silfver), äfven Argy- s (*argyrōsis*), aflagring af silfver i organismen, t viktigaste och ibland enda symtomet af kronisk lfverförgiftning. Hos arbetare i vissa fabriker, där ndterande af en del silfverpreparat ifrågakommer, n huden å händerna ej sällan fläckvis varaktigt brons- till svartfärgad genom afsättning i densamma af en ofantlig mängd små mörka korn. Vid lång- varigt medicinskt bruk af lapis (salpetersyrad silfver- oxid) eller andra silfverpreparat, dels till intagning, dels i löst form till pensling eller indrypning å slemhinnor bronsfärgas såväl dessa som huden i stor utsträckning eller i sin helhet, i det att mörka korn (af metalliskt silfver) aflagras i väfnaden närmast under hudens och slemhinnornas epitel. Denna färgning består för lifvet. Äfven i inre organ (lefver, njurar, tarmslemhinna m. m.) finnes silfver aflagradt. Ibland åtföljes denna aflagring af mer eller mindre betänk- liga kroniska sjukdomstillstånd i dessa organ. C. G. S.

Argyrion. Se Argyro-Kastro.

Argyrit (af grek. *a'rgyros*, silfver), *miner.* Se Silfverglans.

Argyrodit (af grek. *a'rgyros*, silfver), *miner.*, monosymmetriskt kristalliserande, stålgrått mineral af hårdheten 2,5 och spec. vikten 6,1. Funnet i Freiberg. Innehåller 75 % silfver, 18 % svafvel och 7 % germanium. A. HNG.

Argyrofän. Se Argyroid.

Argyroid l. Argyrofän (af grek. *a'rgyros*, silfver, och *ēi'dos*, utseende, l. *fāi'nesthai*, synas), namn på vissa slag af nysilfver (se d. o.).

A'rgyro-Ka'stro l. Ergeri Kastri (fordom *Argyrion*), stad i europeisk-turkiska vilajetet Janina, i Albanien, på sluttningen af Akrokerauniska berget. Omkr. 5,000 inv. Staden är uppförd på tre klipp- utsprång, skilda genom djupa bergsklyftor. Många af husen äro befästa. Från A. utföres ypperligt turkiskt snus, s. k. fuli.

Argyronēta, *zool.*, vattenspindel.

Argyropūlos, Johannes, lärd grek, en af dem, som återupplifvade de klassiska studierna i västerlandet, f. omkr. 1416 i Konstantinopel. 1434 kom han till Italien, där han i Padova höll förelä- sningar öfver grekiska litteraturen, särskildt Aristo- teles. 1456 kallades han af Cosmo de' Medici till Florens. Död i Rom, sannolikt 1486. — A. öfver- satte arbeten af Aristoteles till latin. En af hans lärjungar var Reuchlin.

Argyropūlos, Perikles, nygrekisk jurist och statsman, f. 1809 i Konstantinopel, d. 1860, ut- nämndes 1837 till e. o. och 1850 till ord. professor i juridik vid universitetet i Aten. Som författare och riksdagsman arbetade han ifrigt för införandet i Grekland af en konstitutionell statsförfattning. Från 16 maj 1854 till 22 sept. 1855 var han utrikes- minister och genomförde därvid flera nyttiga refor- mer. Han författade bl. a. ett arbete om Greklands statsförvaltning (2 uppl. 1859).

Argyrōs. Se Argyri.

Arhippa, en af de berömdaste bland de runo- sångare, från hvilkas läppar Kalevala-kvädena blifvit samlade. Han bodde i Latvajärvi by, som tillhör den sångrika Vuokkiniemi socken i ryska Karelen, invid gränsen till Finland. Då Elias Lönnrot 1835 besökte honom, var han omkr. 80 år gammal, men hade till en beundransvärd grad bibehållit sitt minne. Bland en senare tids bäste runosångare räknas Arhippas son Miihkali. V.*

Arholma-inloppet. Se Stockholms skär- gård.

Arhusia'nder, Magnus, affärsman, riksdags- man, kommunalman, f. 29 jan. 1829 i Säter, öfvertog 1868 en större trävaruaffär (Heffners aktiebolag) i

Sundsvall och deltog 1874 i stiftandet af Sundsvalls handelsbank. Han representerade från och med 1883 till och med lagtima riksdagen 1892 och åren 1895—1900 staden i riksdagens andra kammare och var under urtima riksdagen 1892 samt 1893—94 ledamot af första kammaren för Västernorrlands län. A. slöt sig först till frihandelsvänliga vänstern, sedermera till liberala samlingspartiet. Han valdes till ledamot af opinionsnämnden (1885, 1888 och 1897), särskildt utskott (1890 och 1895), bevillningsutskottet (1891—92) och talmanskonferensen (1899—1901). Han var 1884—86 vice ordf. och 1887—1903 ordf. i Västernorrlands läns landsting och har i flera år varit ordf. i Sundsvalls stadsfullmäktige samt kraftigt bidragit till stadens förkofran.

Ā́ria (it. *āria*, fr. o. eng. *air*), *mus.*, ett vanligen af en sångstämma föredraget, af instrument ledsagadt tonstycke, hvars ändamål är att efter vissa former och lagar bringa en lyrisk situation till allsidig utveckling. Man skiljer emellertid mellan sång-aria och spel-aria. Den senare är en af ett instrument utförd, i tvådelad visform hållen melodisk sats, vanlig på 1600- och 1700-talen, dels såsom självständigt stycke, dels såsom del af sviter och sonater. Viktigare är sång-arian, hvars utveckling är nära förbunden med operan, i hvilken den intager samma ställning som monologen i taldramat, d. v. s. den skall, i motsats till det mera dramatiskt upprörda recitativet, gifva uttryck åt en samlad lyrisk stämning. — Första fröet till arian, liksom till operan öfver hufvud, kan sökas i de monodier, som med ackompanjemang af luta sjöngos i Florens strax före 1600-talet. Med Cesti och Cavalli, omkr. 1640, börjar arian något mera utbildas, men först Alessandro Scarlatti (d. 1725) häfdade åt den en bestämd gestalt i två delar, efter hvilka såsom tredje del tillkom en upprepning (da capo) af den första. Den första delen med sin bredare anläggning var, jämte sin upprepning, företrädesvis den, i hvilken sångaren hade tillfälle att utveckla sin skicklighet; den andra delen tillhörde kompositören, som där lade i dagen sin konst i kontrastverkningar, harmoni och instrumentation. Med sångkonstens öfverhandtagande och operans förfall urartade arian till ett tomt bravurstycke (koloratur-aria). Då uppträdde Gluck med fordringar på större dramatisk sanning. Han afskaffade den dittills allmänt gällande stela formen för arian och gestaltade den till fri, deklamatorisk aria, för hvars form textinnehållet uteslutande gaf normen. Efter Gluck och Mozart har arian bildats på det mest omväxlande och fria sätt, så att ofta ej ett spår finnes kvar af det scarlattiska schemat. Likväl bör det sägas, att man äfven förut (Händel m. fl.) tillät sig afvikelser från nämnda schema, t. ex. genom att utesluta andra delen, eller da capo't. En mindre aria med enklare byggnad och utan koloratur kallades arietta l. cavatina (se d. o.). Arian användes för öfrigt äfven i oratorier, kantater eller såsom självständigt konsertnummer. I 19:e årh. firade koloratur-arian nya triumfer genom Rossini, som härskade under reaktionsåren 1815—30. Liksom förut framkallade emellertid äfven nu denna riktning ett motstånd. Richard Wagner har upptagit och till ytterlighet fullföljt Glucks reformsträfvanden, därigenom att han i dramatikens intresse velat ur operan alldeles bortskaffa arian i dess helhet. — Arter af aria är utom de redan nämnda: kyrko-arian, de kontrapunktiska arian, parlande arian m. fl. A. L.

Aria, *geogr.* Se Areia.

Aria cattiva (it.), "fördärfvad, skämd luft" italienarnas benämning på de skadliga och förstörande utdunstningarna från maremmerna, Pontinska träsken m. fl. ställen. Jfr Malaria.

Aria'dne (grek. *Ἀριάδνη*, lat. *Ariadna*), *gr. myt.*, dotter af konung Minos på Kreta och Pasifaë. Då Theseus (se d. o.) från Aten hade kommit till Kreta för att offras åt Minotauros, gaf hon honom ett invigdt svärd, hvarmed han skulle döda odjuret och ett trådnystan, genom hvars hjälp han skulle finna vägen tillbaka ur labyrintens irrgångar — däraf ordet "Ariadnetråd". Sedan flydde hon med honom på hans skepp. Men till Aten kom hon icke. På befallning af Athena eller någon annan gudom öfvergaf Theseus henne, under det hon låg slumrande

Ariadne (i Vatikanen).

på ön Naxos. När hon vaknar, är hon nära att förtvifla, men Dionysos kommer och upphöjer henne till sin gemål. Alla gudar deltaga i bröllopet, Zeus förlänar henne odödlighet, och Dionysos skänker henne en glänsande krans, som Zeus uppsatte på himlahvalfvet. På Naxos och Kreta firades till hennes ära två fester: en — den bortfördas och öfvergifnas — firades under sorg, en annan — den med Dionysos förmäldas — under jubel. A., hvars namn egentl. betyder den högt heliga, torde såsom Semele vara en personifikation af den fruktbara jordmullen. Jfr Libera och Semele.

I konsten har A. ofta blifvit framställd, än såsom liggande på stranden af ön Naxos, öfvergifven af Theseus (statyn i Vatikanen; Wertmüllers tafla i nationalmuseum i Stockholm), än firande sitt bröllop med Dionysos eller som hans maka (Danneckers "Ariadne på leopardens rygg"). V. K.

Ariāna, ett med Iran liktydigt, först under sasanidernas regering användt, forntida namn på följande provinser: Sogdiana, Baktriana, Chorasmia, Margiane, Areia, Paropanisos, Gandaria, Arachosia (i Paktyide), Drangiana, Gedrosia, Karmania, Persis, Parthia, Hyrkania, Media och Media Atropatene. Inbyggarna i A. kallades arianer (iraner, arier). J. F. N.

Ariāner. Se Ariana och Arianism.

Ariani'sm, en i 4:e årh. uppkommen kristologisk

emot hvilken kyrkan formulerade sin andra eniska trosbekännelse. Lärans upphofsman var alexandrinske presbytern Areios (Arīus), en med stor dialektisk färdighet utbildade den rdinatianska kristologi, som från Origines, mar- Lukianos m. fl. differentierat sig i flera mot andra stående läromeningar. Enligt Areios var s, Guds son, endast en af Fadern efter tidens nnelse och af intet skapad varelse, hvars upp- var att tjäna som verktyg vid den öfriga ska- ns fullbordan. Det fanns sålunda en tid, då n icke var. Han är till sitt väsen åtskild från rämmande för Fadern, och ehuru han är Faderns omligaste verk, heter han Guds son endast i a mening som människorna kallas Guds barn. rns andra skapelse efter Logos är den helige e. Sann Gud är sålunda blott Fadern, och tre- etsbegreppet är uteslutet. Denna åskådning vann gt tillslutning och stöddes af bl. a. de inflytelse- biskoparna Eusebios af Nikomedeia och Eusebios sarea, hvaremot de från prologen till Johannes- geliet och andra skriftställare hämtade kyrkliga igelserna mot denna lära närmast företräddes reios' egen biskop Alexander. Exkommunicerad n biskop år 321, lämnade Areios Alexandria, versifierade under landsflykten sin lära på iga melodier, för att den skulle kringspridas af pare, mjölnare och resande. Hans anhängares, anernas, antal växte, och striden fördes med n häftighet, att de hedniska skådespelen hämtade katyrmotiv därifrån. Sedan kejsar Konstantin store förenat hela romarriket under sitt välde, te han i den kyrkliga enhetens intresse det eniska mötet i Nicæa 325, hvilket möte be- des af kejsaren själf samt omkr. 300 till större n österländska biskopar och afsåg utarbetandet n allmängiltig trosregel. Ett arianskt förslag, framlades af Eusebios af Nikomedeia, sönder- bokstafligen, och med stor öfvervikt formule- s delvis under västerländsk påverkan "de 318 rs heliga symbol", hvari såsom kyrkans tro fast- les, att Sonen är af samma eviga gudomsväsende Fadern. Af det grekiska uttrycket för väsens- nskap, *homoūsios*, danades sedermera benäm- en homousianer för dem, som fasthöllo nicenska symbolum, hvilket underskrefs af hela ynoden med undantag af Areios och tvenne par, hvilka landsförvisades. Under kejsar Kon- ins lifstid blef giltigheten af detta symbolum iktad, men det arianska partiet sökte nu vinna ng genom att få de mest dugande nicenske nnarna aflägsnade. I främsta rummet riktades s angrepp mot biskop Athanasios af Alexandria, en som ung diakon energiskt verkat för Nicæa- ts beslut. Arianernas försök att genom kejsarens dling få sin hufvudman återinsatt i hans presby- rdighet misslyckades genom Athanasios' vägran, år 335 lyckades de få Athanasios såsom frids- re landsförvisad till Gallien. Emellertid afled os helt plötsligt (336). Då äfven kejsaren kort fter dog, fingo Athanasios och flera med honom sförvista nicenare tillstånd att återvända. Den nicenska oppositionen under ledning af Euse- af Nikomedeia, som 339 kallades till biskop af tantinopel, fortfor emellertid och lyckades efter l befästa sin makt i orienten. Athanasios för- åter (339—346) och ersattes af en arian. Vid flera synoder, såsom i Antiokia 341 och Filippopolis 343, framtvingades bekännelseformler, hvilka med uteslutande af positivt nicenska bestämningar öppnade rum för inläggande af en ariansk andemening. Omsider vann den eusebianska oppositionen seger äfven i västerlandet. Efter synoden i Milano 355 exkommunicerades västerlandets främste nicenare, biskoparna Liberius af Rom, Hilarius af Poitiers och Hosius af Cordoba. Athanasios af Alexandria anfölls med militärmakt i sin egen kyrka och måste med lifsfara gömma sig hos Egyptens munkar. Eusebianerna besatte därefter lediga biskopssäten med sina anhängare. Men då det yttre motståndet vikit tillbaka, begynte en inre splittringsprocess, som upplöste den anti-nicenska oppositionen i flera partier med hvar sina formler. Den extrema arianismen, hvilken länge saknat förare, samlade sig åter och lärde, att Sonen icke blott eger ett annat väsen än Fadern, utan är honom olik i allt (*katá pa'nta ano'moios*), hvarför de erhöllo benämningen anomeer. Närmare den nicenska bekännelsen stodo de s. k. homoiusianerna, för hvilka visserligen bestämningen *homousios* upphäfde Sonens självständiga personlighet, men hvilkas äfven af biskoparna Alexander och Athanasios af Alexandria använda grundformel *ho'moios kat' usi'an*, att Sonen är till väsendet *lik* Fadern, kunde gifvas en ortodox tolkning. Homoiusianernas benämning af semiarianer (halfarianer) eger därför sitt berättigande endast därigenom, att de i sin formel underförstodo en subordinatiansk bibetydelse. En tredje grupp förkastade båda termerna, *homousios* och *homoiusios*, såsom obibliska och sökte upplösa splittringen genom att återvända till den förnicenska formeln: *ho'moios katá pa'nta*, att Sonen är Fadern lik i allt, hvarför de erhöllo benämningen homoier. Denna åskådning med uteslutande af frasen "i allt" tvingades af kejsar Konstantius med våld och list igenom i den s. k. *Nike-formeln*, och med dess antagande 359—60 var kyrkan efter lång splittring förenad under en enda bekännelse, som öppnade utsikter för arianismen att behålla det kristna världsväldet. Men den förmedlande och obestämda homoiska formeln kunde icke ens i orienten länge upprätthållas som allmän symbol. Den nicenska apologien företräddes af den landsflyktige Athanasios, som i flera skrifter blottade arianernas omkastningar och vann många anhängare. Från västerlandet försvarade Hilarius likaledes nicenum. Under kejsar Julianus upphörde hofvets inblandning i religiösa frågor. Nike-formeln förlorade därmed sin påtvungna auktoritet, och de landsflyktige biskoparna vände hem. Genom den ortodoxa, men försonliga synoden i Antiokia 362 lyckades Athanasios sammansluta antiarianerna kring nicenum, och vid samma tillfälle fördömdes de hemlige arianer, s. k. pneumatomaker, hvilka godkände Sonens homousi, men underordnade den helige Ande som endast en skapad varelse under Fadern och Sonen. Visserligen fördrefs Athanasios ännu tvenne gånger, och kejsar Valens tillmötesgick genom åtskilliga förföljelser det homoisk-arianska hofpartiet i Konstantinopel, men under gemensamt tryck närmade sig homousianer och homoiusianer hvarandra, och ur denna sammanslutning rekryterades ett nytt majoritetsparti, de s. k. ungnicenarna, hvilka lärde Sonens och Andens homousi med Fadern under tre hypostaser. Kejsar Theodosius understödde den

segrande nicenska strömningen och sammankallade 381 den orientaliska synoden i Konstantinopel, hvilken för orienten erkände nicenum och fördömde de arianska partierna. Däremot omtalas icke den s. k. niceno-konstantinopolitanska trosbekännelsen i synodens akter, och det är ett ännu oafgjordt spörsmål, om denna symbol, som sedan omkr. 500 varit grekisk-katolsk dopsymbol och som åtnjuter ekumeniskt anseende, kan föras tillbaka till den icke ekumeniska synoden i Konstantinopel. Emellertid hade arianismen undergått en inre upplösning. Arianismen bibehöll dock starka försänkningar bland germanerna vid kristenhetens yttergränser, och dessa folk egde i Nike-formeln en gemensam symbol, liksom i Ulfilas' bibel en ariansk öfversättning. Först från synoden i Toledo 589 omfattade västgoterna ortodox katolsk tro, och hos langobarderna bevarade sig arianismen till inemot midten af 8:e årh. Se F. Böhringer, "Die kirche und ihre zeugen", bd VI (1874), och M. Gwatkin, "The arian controversy" (1889). J. HDR.

Ariäno (A. di Puglia), stad i italienska prov. Avellino, n. ö. om Neapel, 763 m. ö. h. 17,653 inv. (1891). Biskopssäte. Svafvelminor, marmorbrott. I grannskapet ligger en för sina svafveldunster märkvärdig sjö, Lago d'Ansante.

Arianska striden. Se Arianism.

Aria palus, latinska namnet på träsket Hamun.

Äribert, langobardiska konungar. Se Langobarder.

Arica, kuststad i chilenska prov. Tacna. Omkr. 4,000 inv. A. förstördes nästan alldeles genom en stor jordbäfning 13 aug. 1868 och skadades illa genom en jordbäfning 9 maj 1877. Tillhörde förr Peru, men eröfrades 1880 af chilenerna. J. F. N.

Ariccia [ari'tʃa], stad uti italienska prov. Roma, vid Appiska vägen, härligt belägen på en höjd och genom en storartad, 59 m. hög viadukt (byggd 1846—63) i förbindelse med det 2 km. därifrån i n. v. belägna Albano. 3,524 inv. (1901). A. har en vacker kyrka (uppförd af Bernini 1664) och ett gammalt palats, omgifvet af en park med mycket åldriga träd. Det forna *Aricia*, en af Latiums äldsta städer, hvilken blef romersk koloni och, år 438 f. Kr., municipium, låg något högre upp i den vackra kraterdalen Vallericcia. I nejden af A. fanns en helig lund med ett åt den aricinska Diana invigdt tempel. — 1872 gjordes vid gräfningar därstädes rika fynd af vaser, redskap, vapen m. m. (J. F. N.)

Arici [aritji], Cesare, italiensk skald, f. 1782, d. 1836, lyceilärare i Brescia, vann framgång med lärodikterna *La coltivazione degli olivi* (1808), *La pastorizia* (1814) och *L'origine delle fonti*. Saml. arb. (i 6 bd) 1818 och 1858.

Aridæus (Arridæus). Se Arridaios.

Ariège [ariäʃ]. 1. Flod i södra Frankrike. Den rinner upp på Col de Puy-Moren i Pyrenéerna, genomflyter depart. Ariège och Haute-Garonne, upptager l'Hers och Lèze samt mynnar ut i Garonne, s. om Toulouse, efter ett lopp af 157 km., hvaraf nära 50 äro segelbara. — 2. Departement i sydvästra Frankrike, på gränsen mot Spanien. Arealen 4,903 kvkm. 210,527 inv. (1901), till en del af baskisk härkomst. Södra delen af A. uppfylles af Pyrenéerna, hvilkas högsta toppar nå öfver snögränsen (t. ex. Montcalm). Klimatet är i n. mildt, i s. ytterst växlande. Betesrika bergdalar främja boskapsskötseln. Åkerbruket lämnar produkter utöf landets behof. Många varma källor finnas. A. rikt på mineral: järn, stenkol, gips, alabast marmor, jaspis m. m. Hufvudstad: Foix, vid Ariè

Ariēl, *astron.*, en af planeten Uranus' f månar.

Ariēl (hebr.), vanligen tolkadt: "Guds lejon sannolikt, åtminstone på vissa ställen "Guds hä offeraltarets härd". Därför ock namn på Je salem (Jes. 29: 1, 7). På andra ställen d tvistadt. E. S—E.

I den senare demonologien betecknar A. en vatt ande, hos Shakspere ("Stormen") och Goe ("Faust") en luftande.

Ārier l. Ariska folk (af sanskr. *arya*, fo pers. *ariya*, östiran. *airya*, "herrar"), det nan med hvilket Främre Indiens, Periens och Öst-Ir indoeuropeiske invånare benämna sig själfva. I användes stundom äfven som sammanfattningsna för hela den folkstam, hvars medlemmar sedan minnes tider befolka de nu nämnda delarna af As och nästan hela Europa samt genom kolonisat utbredt sig till Amerika, Australien och stora de af Polynesien, Afrika äfvensom norra och ös Asien. Framför allt franska och engelska vetenska män använda ordet arier i denna betydelse, me däremot tyskarna allmännast nyttja namnet in germaner och skandinaviska forskare vanligen gagna termen indoeuropéer, hvilken sistnämnda d äfven är allmän bland fransmän och engelsmän s nyttjats af Fr. Bopp, "den indoeuropeiska spr vetenskapens grundläggare". Bland svenskar, begagnat ordet arier i denna betydelse, må näm Viktor Rydberg. Jfr Indoeuropeer.

Āries (lat.), "vädur". Se Djurkretsen Murbräcka.

Ariēten-lias [-lē'as], *geol.*, en afdelning af (undre delen af jurasystemet), karakteriserad af uppkallad efter ammonitslägtet *Arietites*. Af ningen representeras i Sverige af marina kalksa stenar, kalkhaltiga leror, järnlersten o. s. v. Dompäng och Döshult (Allerums socken, Skåne). Jurasystemet. A. HNG

Arietites Waagen, *paleont.*, ett släkte ammoni innefattande de former, som förr räknades gruppen *Arietes* v. Buch, ofta stora former externsidan vanligen plattad och försedd me långsgående fåror, mellan hvilka synes en tillpla köl. Typen för släktet är *A. bisulcatus* Brug. tillhör hufvudsakligen undre lias och är särsk allmänt i gryfitkalken, som också kallats ariet lias. I marina sandstenar n. och n. ö. om Ku Gunnarstorp, yngre än Sveriges kolförande t ningar, finnas, utom den ofvan nämnda, arter, såsom *A. Bucklandi* Sow. samt de mera vikande arterna *A. Sauzeanus* d'Orb. och *A. pionianus* d'Orb. (se Arieten-lias och Ju systemet). B. L—N

Arie'tta (it.), *mus.*, en mindre aria.

Arild, Arilds fiskläge, Arilds l l. Arilslä'je (såsom det vanligen uttalas), är af de många fisklägena vid Kullabergets fot. ligger vid Skelderviken i Brunnby socken, Lug härad, Malmöhus län och lyder under det gy stiernska fideikommisset Krapperup. Vid A., be för sina natursköna omgifningar, är en af fär platserna för den omtyckta Kulla-sillen. J. H

lds fiskläge. Se Arild.
'llus, *bot.*, fröhylle. Se Frösträng.
ima'sper, ett sagolikt folk långt i nordöst, om-
t hos de gamle grekerna. Enligt Herodotos voro
kyter, enögda och inbegripna i ständig strid
de guldvaktande griparna. Kanske grundar sig
n om arimasperna på berättelser om guldgräf-
e folk i Ural eller Altai.
i Ma'sson. Se Are Månsson.
imatia, en i Nya test. omnämnd ort, Gamla
Rama l. Ramathaim, låg antagligen på samma
som det nuv. Bet-Rima, n. n. v. om
alem, n. ö. om Lydda. Vissa forskare söka A.
ale på vägen mellan Jafa och Jerusalem, andra
på *er-Ram* n. om Jerusalem. E. S—E.
i'minum, det gamla namnet på staden Rimini.
inbjörn (A. herse), norsk skald och kri-
son till herden Tore i Firðafylke, härstammade
vinnolinjen från skalden Brage den gamle. Han
n trogen anhängare af konung Erik Blodyx och
denne i landsflykt, då Håkon Adalstensfostre
f honom ur Norge. Efter Eriks död slöt han
l Harald Gråfäll och deltog i dennes härnadståg
Danmark, där båda funno döden i slaget vid
(969 eller 975). A. var skalden Egil Skalla-
sons bäste vän och lade sig ut för denne, då
allit i Erik Blodyx' händer i York, och lyckades
rädda hans lif. Om A. diktade Egil sin vackra
jarnardrápa (rättare Arinbjarnarkviða), hvaraf
brottstycken finnas i behåll. R. N—G.
ingsås, socken i Kronobergs län, Allbo härad.
har. 2,023 inv. (1902). Annex till Lekaryd,
stift, Allbo kontrakt.
iobarzänes, stiftare af riket Pontos (se d. o.).
ioca'rpus, *bot.* Se Cactaceæ.
io-europeisk, ett namn, som man utan påföljd
agit för den stora språkstam, som i allmänhet
den indo-europeiska. Lämpligheten
tta namn skulle bero därpå, att det angifver
stora språkstammens båda hufvudgrenar, den
ka och den europeiska.
ion, *zool.*, ett snigelsläkte. Se Sniglar.
ion (grek. Ἀρίων), grekisk skald och citter-
e från Lesbos omkr. 600 f. Kr. Han vistades
ngre tid hos sin vän och gynnare Periandros,
shärskare i Korint. Hans namn är fäst vid den
lla utbildningen af den gamla dityramben.
kall hafva låtit kören, symmetriskt uppställd
gudens altare, i växelsånger sjunga om Dio-
öden. Därur utvecklade sig sedan det attiska
spelet. En saga förtäljer, huru A., som under
resa öfverfölls af de efter hans medförda skatter
sjömännen, störtade sig i hafvet, men af en
räddades till udden Tainaron. Af hans dikter
intet i behåll. V. K.
an om A. har ofta behandlats af den bildande
n (bl. a. af [illegible]) samt
gjorts till ämne för musikalisk behandling (så
kantat af J. A. Josephson till text af Nyblom).
ar äfven namnet på ett bland Uppsalastudenter
dt kvartettsångarsällskap, som existerade under
n hela 1880-talet, men upphörde med anledning
att det efter hand fick flertalet medlemmar
samma med "Orphei drängar".
oso [-åså], it., *mus.*, eg. "på aria-vis", är ett
nting mellan recitativ och aria samt uppstår
, när recitationens innehåll koncentrerar sig
till ett mera lyriskt uttryck, utan att likväl dröja
däri så länge, att tillräckligt stoff för en aria upp-
kommer.

Ario'sto [-stå], Lodovico, en af Italiens störste
skalder, föddes i Reggio 8 sept. 1474. Hans fader
stod såsom ämbetsman i ett ganska nära förhållande

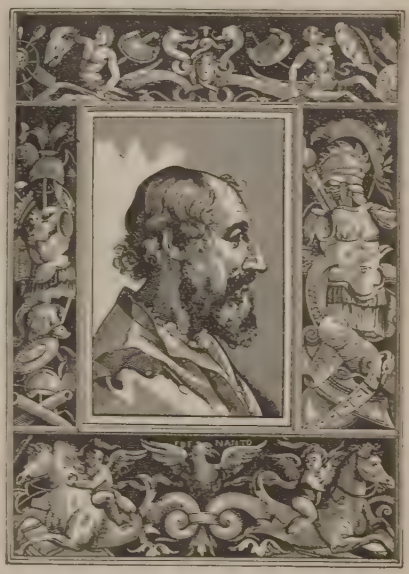

Ariosto (efter en teckning af Tizian, för upplagan af »Orlando» 1532).

till hofvet i Ferrara, hvilken stads offentliga skola
den unge Lodovico bevistade, flitigt idkande huma-
nistiska studier. Tidigt utvecklade sig hans dra-
matiska talang, hvartill mycket bidrog intrycket af
plautinska lustspel, som gåfvos på den hertigliga
skådebanan å Ferraras palatsgård. A. själf bear-
betade till drama den antika berättelsen om Pyramus
och Thisbe och uppförde sitt skådespel tillsammans
med sina syskon i föräldrarnas frånvaro. Hans
stränge fader tvang honom emellertid att i fem år
studera juridik, en vedermöda, som han klagande
omnämner i en af sina *satirer*. Det är från denna
tid man har den betecknande anekdoten, att han,
en gång för sina vittra sysselsättningar skarpt till-
rättavisad af fadern, tyst och med spänd uppmärk-
samhet åhörde strafftalet, emedan — såsom han
sedan själf berättade — han just behöfde ett dylikt
tal för sitt lustspel "Cassaria". Sedan fadern om-
sider befriat honom från den förhatliga juridiken,
egnade han sig åter ifrigt åt de latinske författarnas
studium. Ett latinskt *epithalamium*, som A. skref
vid Alfonsos af Este förmälning med Lucretia Borgia,
förskaffade honom ynnest hos nämnde furste samt hos
dennes broder kardinal Ippolito, i hvilkens tjänst han
trädde 1503. Oaktadt A. mångenstädes i sin "Or-
lando" med öfversvallande smicker prisat kardinalen,
är det dock af åtskilliga yttranden i satirerna på-
tagligt, att sämjan dem emellan, sannolikt på grund

af omotsvarighet i lynnen och intressen, ej länge eller fullständigt kunde uppehållas. De besvärliga och stundom vågsamma beskickningar, som A. måste åtaga sig och hvilka han för öfrigt med stor skicklighet utförde, hans i förhållande därtill obetydliga ekonomiska förmåner samt kardinalens brist på sinne för skaldekonsten ökade misstämningen, och då skalden 1517 ånyo undandrog sig att åtfölja Ippolito på dennes resa till sitt ärkebiskopsstift i Ungern, blef brytningen fullständig. Snart därefter trädde han emellertid i tjänst hos Alfonso själf.

Då inträffade penningförluster förbittrade hans lif, nödgades han, för att upphjälpa sin ställning, mottaga ståthållarskapet öfver provinsen Garfagnana, ett hedrande, men till följd af röfvarväsende och allehanda inre oroligheter betungande uppdrag, hvarifrån han, efter treårig bortovaro, år 1525 återvände till det kära Ferrara, där ömma band fjättrade honom och jämväl förmådde honom att undanbedja sig en ifrågasatt sändebudsplats i Rom. Nu vidtog för skalden ett lugnt och behagligt tidskifte, under hvilket han egnade sig åt dramatiska sysselsättningar, sedan hans förmögenhetsomständigheter mycket förbättrats, förtroligheten med Alfonso ökats och det "otium honestum", som han så länge eftersträfvat, kommit honom till del. Han dog 6 juni 1533.

Lämnande å sido arbetet med ett påbörjadt, i terziner affattadt epos, som skulle behandla striden mellan Filip den sköne och Englands konung, hade A. under sin tjänst hos kardinalen i nära elfva år sysselsatt sig med sin Orlando. Mot slutet af år 1515 var dikten afslutad; året därpå blef den synlig i tryck och gjorde ett oerhördt uppseende. 1532 utkom den sista under skaldens uppsikt tryckta upplagan, och tolf år efter hans död utgafs första gången ett under namn af *I cinque canti* (de fem sångerna) bekant fragment, af A. efterlämnadt och tydligen afsedt att utgöra en fortsättning af dikten, men ännu i osofrad form.

Den episka dikt, som bär namnet *Orlando furioso* och i 46 sånger behandlar en del af Karlasagans innehåll, utgör på sitt sätt en fortsättning af skalden Bojardos "Orlando innamorato" och förutsätter för ett rätt bedömande kännedom om såväl nämnda dikt som Pulcis "Morgante". Men om A. sålunda upptagit ett gammalt och af många andra bearbetadt ämne, är han dock genom materiell uppfinningsgåfva och stilens egendomliga behag fullt ursprunglig. Uppfattande riddartiden med lätt ironi, för han läsaren från äfventyr till äfventyr, där vilda strider, tecknade med afsiktlig öfverdrift, växla med tjusande och oftast skalkaktiga, stundom yppigt sinnliga kärlekssccener. Metern är ottava rima, behandlad med en gratie, som, skenbart vårdslös, i själfva verket röjer ett fulländadt mästerskap och ofta är en frukt af lång möda. A. "filade" oaflåtligt sina stanser, tills han gifvit dem den intagande smidighet, som de ega; en af dem säges han hafva fullständigt omarbetat ej mindre än tjugo gånger. Hvad innehållet beträffar, saknar utan tvifvel hans dikt strängare enhet och noggrann fördelning af ljus och skugga, hvadan dels handlingen upplöser sig i en serie af händelser, där hjältar och hjältinnor ledas på måfå af underbara tillfälligheter, dels de uppträdande personerna till större delen förlora den begränsande åtskillnad, som är nödig för en framställning af bestämda, olika utrustade individer. De fasta formerna af medeltid vasallförhållanden äro här upplösta, och med afseen på denna tids lif af "tro, ära och kärlek" iaktta den af renässansens åskådningssätt, af moderna id eller åtminstone modern fantasiriktning behärska skalden den skälmska misstro, för att ej säga ot som är honom egen. Hans styrka som konst ligger i detaljen, icke i den ledande tanken. Alltjä

Ariostos hus i Ferrara.

afbrytande sin framställning, just när han sp intresset som mest, öfvergår han till nya bilder, att först sedermera återupptaga den lämnade trå och tyckes skämtsamt och skeptiskt afvisa hva sträfvan efter att vinna oafbrutet följdsammanhan Hufvudföremålen för dikten äro tre, nämligen Orlan och hans kärlek till Angelica, vidare strider omkring Paris mellan kristna och sarasener s dessa senare inbördes, och slutligen Rudigers Bradamantes historia, hvilken ger anledning huset Estes förhärligande. Men det hela fortgår efter sträng plan: det är en tjusande skog, där m går vilse; det är paradisiska labyrinter, hvil stundom lämna öppen utsikt öfver förtrollande lan skap med oförvanskligt vårfriska bilder, men hvil irrgångar ibland, oaktadt all fägring, genom inbö likhet verka tröttande. Bland de yppersta detaljer i hela denna ystra framställning af irrande rid och retande, ofta otrogna damer må främst nämn teckningen (i 23:e sången) af Rolands utbrytan vansinne, till hvilken världslitteraturen ej eger motstycke, af Alcinas slott, af Angelicas och Med kärlek, af den öfvergifna Olimpias uppvaknande ön, af Astolfs resa till månen, af Rodomontes

nde vid stormningen af Paris. Upphöjda karak-
såsom hos Homeros eller i Nibelungenlied söker
i detta epos merendels fåfängt: därtill svänger
len yra fé, som heter Slump, alltför godtyckligt
rollspira öfver ostadiga människobarn; men i
tning får man gratiös skälmaktighet, outtömlig
nning, frisk kolorit och stansernas melodiska
ng. Och på sådant sätt blifver genom fantasiens
ghet den ytlige Ariosto, näst den djupe Dante,
ens störste skald.
lando furioso är af Karl A. Kullberg öfverflyttad
venska ("Den rasande Roland", I—IV, 1865
). Af de många italienska upplagorna äro att
ıa de af Morali (Milano 1818), Casella (Florens
) och Picciola (Florens 1885).
., som öfversatte en af Plautus' och två af Te-
us' komedier, utmärkte sig äfven såsom komedi-
ttare. Starkt påverkad af de nämnde romerske
cställarna, diktade han sina fyra lustspel: *La
ria*, *I suppositi*, *La lena*, *Il negromante* samt
n till ett femte, *La scolastica*, som fulländades
ans broder Gabriel. Innehållet är, i öfver-
ämmelse med tidens dramatiska smak, slipprigt;
behandlingen saknar ingalunda komisk styrka,
också komisk enhet. Metern, förträfflig såsom
gt hos A., består af elfvastafviga verser,
nde med en daktyl, således med ett "gli-
e" slut, och därför kallade "endecasillabi
ccioli". Jfr biografier öfver A. af Cappelli, i
ctere di Lod. A." (3:e uppl. 1887), och G.
pori, "Notizie per la vita di L. A." (3:e uppl.
). C. D. W.

riovi'stus l. Ariovist, en på Cæsars tid
nde mäktig germansk (svebisk) konung, som
grunda ett eget välde i Gallien, därvid gynnad
galliska folkens inbördes tvister. Af sekvanerna
anche-Comté) omkr. år 72 f. Kr. kallad till hjälp
hæduerna (mellan Loire och Saône), besegrade
dessa efter långvariga strider och fattade där-
själf fast fot i Gallien (i nordvästra Elsass),
ligt förstärkande sin här med nya germanska
r. Men hæduerna sökte hjälp hos Cæsar, som
lenna tid hade befälet i prov. Gallia narbonensis
. Provence, Dauphiné och Languedoc). Han
kom deras önskan och tågade mot Vesontio
nçon), sekvanernas hufvudstad, som besattes.
en fruktlös underhandling mellan de båda
rarna, hvarvid A. öfvermodigt tillbakavisade
rs fordringar, kom det till en afgörande drabb-
(i öfre Elsass), hvarvid germanernas råa tapper-
lukade under för romersk krigskonst (58 f. Kr.).
jälf lyckades med knapp nöd rädda sig i en
öfver Rhen, och hans båda hustrur omkommo
r flykten. Sannolikt afled A. kort efter denna
bning. Gallien var emellertid för långliga tider
adt från germanernas välde. Litt.: Cæsars
lum gallicum" (I: 30 ff.). S. F. H. (H. SGN.)

risj l. Kalat el-Arisj, stad i nedre Egyp-
gränsstad mot Syrien, skild från Medelhafvet
m en lång rad af dyner. Omkr. 1,000 inv.
låg fordom *Rhinocolura*, under faraonerna en
ktad förvisningsort.

riska folk. Se Arier.

riska språk, benämning dels (föråldradt och
ynt) på alla till den indoeuropeiska språkstammen
nde språk, dels (och allmännast) på de språk,
sammanfattas under den indoiranska språk-familjen. Den ariska familjen består af tvenne grenar: den indiska och den iranska.

I. Den indiska omfattar de språk af indoeuropeiskt ursprung, som talats eller talas af folk, hvilka bott eller bo på den västra indiska halfön eller därifrån koloniserade områden: Ceylon, delar af östra indiska halfön o. s. v. Hit hörande språk äro i olika perioder af språkutveckling följande: 1. *Fornindiska* l. *sanskrit i vidsträckt bemärkelse*. Säkerligen var fornindiskan uppdelad i lokalt skilda dialekter; men dessa framträda icke med någon större tydlighet i minnesmärkena. Äfven i fråga om fornindiskan urskiljer man företrädesvis kronologiskt skilda stadier, nämligen det vediska, episka och klassiska (äfven kalladt *sanskrit i inskränkt bemärkelse*), om också för hvart och ett af dessa stadier ursprungliga lokalt skilda dialekter ligga till grund. — 2. *Medelindiska* l. *prakrit i vidsträckt bemärkelse*, omfattande ett stort antal såväl lokalt som kronologiskt skilda dialekter, utvecklade ur det fornindiska stadiet under stark förändring af det äldre såväl ljud- som formsystemet. Äldre prakritiska dialektstadier representeras genom *pāli*, hvarpå de sydliga buddisternas heliga skrifter äro affattade, och de äldre eller Açoka-inskrifternas språk. Från senare utvecklingsskeden föreligga *prakritdialekter i inskränkt bemärkelse*, såsom *çāurasenī*, den vanliga prosa-prakrit i dramerna, *māhārāṣṭrī*, dramernas vers-prakrit och för öfrigt den medelindiska periodens allmänna prakritiska litteraturspråk, *māgadhī*, samt flera mera som lägre folkdialekter ansedda språk, som dock stundom användes för litterärt bruk, t. ex. *pāiçācī* (*piçāca-* l. demon-språk) o. s. v. — 3. *Nyindiska*, omfattande ett större antal moderna indiska språk, som utvecklats ur äldre prakritdialekter, till dels så, att man direkt kan påvisa proveniensen, t. ex. *marathi* ur *māhārāṣṭrī*. De mera betydande äro dessutom *hindi* (hvaraf *hindustani* l. *urdu* är en med en mängd arabiska och persiska element uppblandad afart), *bengali*, *uriya*, *guzerati*, *sindhi*, *panjabi*, *kaçmiri*, hvart och ett splittradt i ett större eller mindre antal dialekter. Från en dylik (nordvästindisk) dialekt härstammar *zigenarnas* språk. Dessa hafva i jämförelsevis sen tid (måhända dock redan under medeltiden) i smärre spridda stammar utvandrat från Indien.

II. Den iranska grenen omfattar likaledes urspr. ett större antal lokalt skilda språk, som till dels blott finnas bevarade i moderna idiom. — 1. Inom det *forniranska* stadiet känna vi företrädesvis tvenne språk (eller språkgrupper): a) *avestiska*, förr äfven kalladt *fornbaktriska* eller *zend*, hvarpå Avesta, Zoroastriernas (parsernas) heliga skrifter, äro affattade; torde hafva sin tillnärmelsevis direkta utveckling i den moderna afganskan (se nedan); b) *fornpersiska*, det persiska hofvets kanslispråk, bevaradt i kilinskrifter från Dareios I (521—485) till Artaxerxes Ochos (359—338). — 2. *Medeliranska* stadiet föreligger i det s. k. medelpersiska skriftspråket eller *pehlevi*, d. v. s. det ursprungliga parthiska språket, som närmast hänger tillsammans med fornpersiskan. Ur pehlevi härstammar den sasanidiska persiskan (pazend, parsi). — 3. Till det *nyiranska* stadiet räkna vi *nypersiskan* med flera munarter (gilani m. fl.). Andra nyiranska språk äro *afganskan* l. *paštu*, som närmare torde höra tillsammans med avestiskan; *belutsjiskan* l. *balūčī* (i

Belutsjistan), *Pamir-dialekterna* på höglandet Pamir (norr om Hindukusj), kanske afkomlingar af språk talade af iranska stammar, som enligt de gamles vittnesbörd förefunnits i dessa trakter ända inåt Öst-Turkestan och Hög-Asien. I väster hafva vi *kurdiskan*, hvars motsvarighet i forntiden är svår att bestämma, och slutligen *ossetiskan* (i Kaukasus). Osseterna torde vara en rest af de under folkvandringen uppträdande alanerna. Dessa åter sammanhänga med de norr om Svarta hafvet i gammal tid förekommande skyterna och sarmaterna, iranska folk, hvilkas längst västliga utpost vi finna i Ungern. Språkresterna från dessa folk, daterande sig från olika tider och bestående mestadels i namn och glossor hos äldre skriftställare, hafva ett tydligt iranskt ursprung. Se vidare de särskilda språken.

De båda ariska språkgrenarna stå i ett närmare släktskapsförhållande till hvarandra än till någon af de öfriga familjerna och böra därför sammanhållas till en familj. De till denna hörande folken äro därför också nära besläktade och hafva utgjort den östligaste beståndsdelen af den till Europa ursprungligen hörande indoeuropeiska folkstocken. Arierna äro de tidigast och längst från ursprungscentrum utskilde indoeuropeerna; och tidigast och allra längst aflägsnades den indiska delen däraf (till Indien), eventuellt med en förgrening söder om Kaspiska hafvet, som vi torde finna, i de gamla i Babylonien redan omkr. 1700 f. Kr. härskande kossäerna. I närmaste anslutning kommo folk af den iranska grenen, som dock i historisk tid bilda en nästan oafbruten ström af folk från Ungern öfver Svarta hafvet och sedan delande sig, dels norr om Kaspiska hafvet och utbredande sig söder ut till iranska höglandet, dels gående genom Kaukasus och spridande sig i Främre Asien. I båda fallen tidigt möte med semitiska motströmmar. — Namnet arisk torde varit en för den indiska och iranska grenen ursprungligen gemensam nationalbeteckning (sanskr. *āryas*, av. *airyō* o. s. v.), med betydelsen "hörande till de ädle", "härskarna", "herrarna". Äfven namnet Iran (Eran) o. s. v. är därmed besläktadt och utgår egentligen från en gen. plur. (= sanskr. *āryāṇām*) af det ofvan nämnda adjektivet. Den förnämsta språkliga skillnaden mellan den ariska språkfamiljen och alla de öfriga är, att i den förra alla *a*-, *e*- och *o*-vokaler sekundärt sammanfallit i ett *a*-ljud, något som ger de ariska språken i deras äldsta form en egendomligt enformig prägel. Se Brugmann, "Grundr. d. vergl. grammat. d. indogerm. sprachen", I, 2, 3 ff. (1897), Bühler-Kiehlhorn, "Grundr. d. indoar. phil." (under utg. från 1896), och Geiger-Kuhn, "Grundr. d. iran. phil." (under utg. fr. 1895). K. F. J.

Ari'sta, *bot.* Se Agnborst.

Aristæus. Se Aristaios.

Aristagŏras (grek. Ἀρισταγόρας), envåldshärskare i Miletos mot slutet af 6:e århr. f. Kr., var måg till Histiaios och efterträdde denne i regeringen, då han under smickrande förevändning mot sin vilja kvarhölls vid perserkonungen Dareios' hof i Susa. Då A. med anledning af ett misslyckadt fälttåg mot ön Naxos, hvilket han företagit i förening med konung Dareios' fältherrar, kommit i spändt förhållande till Persien och fruktade för efterräkningar, ställde han sig i spetsen för det uppror mot Dareios, som länge förberedts af de joniska städerna i Asien och år 500 l. 499 f. Kr. var moget att utbryta. U roret understöddes äfven af Aten och gaf upps till de världshistoriska perserkrigen (se Grekland Då saken utföll olyckligt för jonierna, flydde A. Tracien, där han omkom. A. M. A.

Aristāi'os (grek. Ἀρισταῖος, lat. *Aristæus*), *gr myt.*, son af Apollon och nymfen Kyrene, dyrka i flera trakter af Grekland såsom hjordarnas, vi brådets, åkerbrukets, vin-, bi- och oljeodlingens skyddare. På Keos ärades han, därför att han Zeus hade utverkat de kylande passadvindarna, s under juli och augusti månader i 40 dagar bl öfver Arkipelagen, och hade lärt folket att gen offer mildra hundstjärnans skadliga inflytande. v.

Arista'rchos (grek. Ἀρίσταρχος, lat. *Arista'rch* från Samos, grekisk astronom omkr. 270 f. K var en föregångare till Copernicus, i det uttalade den förmodan, att jorden rörde sig omkr solen och ej tvärtom. A. gjorde också ett teoreti riktigt, men praktiskt odugligt försök att bestäm solens parallax genom att observera vinkelafstån mellan månen och solen precis vid halfmåne. H fann härigenom parallaxen vara 3'. A. N—R.

Arista'rchos (grek. Ἀρίσταρχος, lat. *Aristarchus*). 1. A. från Samothrake, berömd kritiker o grammatiker i Alexandria, lefde i förra hälften 2:a århr. f. Kr. Han var lärjunge till den likale berömde Aristofanes från Bysans och skall haf efterträdt denne såsom föreståndare för det alex drinska biblioteket. Sina studier riktade A. hufvu sakligen på kritik och kommentering af grekis skalder, framför alla Homeros. Hans kritik, s var grundad på den vidsträcktaste språk- och s kännedom, utmärkte sig genom sans och måtta sa den finaste filologiska takt. Den afsåg dels att åt ställa den rätta läsarten, där denna var fördärfva dels att utmönstra en mängd oäkta verser. Vid fl klaringen af de homeriska sångerna fasthöll strängt grundsatsen att låta Homeros förklara s själf, och i detta hänseende ronte han och ha skola häftig motsägelse af Krates från Mallos den af honom stiftade s. k. pergameniska skola hvilken ifrade för det allegoriska förklaringssätt Af A:s många skrifter (de uppgifvas ända till 80 hafva endast fragment kommit till vår tid, hufvu sakligen i de s. k. "venezianska skolierna" Iliaden. Jfr Analogi 3. A. M. A.

2. A. från Tessalonika, Paulus' lärjunge o medhjälpare, omtalas ofta både i Ap. G. och Paul bref. I Efesos var han nära att sätta lifvet (Ap. G. 19: 29), men följde Paulus under hans tre missionsresa troget både till Jerusalem och R (Ap. G. 20: 4 och 27: 2), där han var hans medfå (Kol. 4: 10), och skall enligt traditionen hafva und Nero delat Paulus' slutliga öde. (J. HDR.)

Arista'rchus. Se Aristarchos.

Aristēi'des (grek. Ἀριστείδης, lat. *Aristīdes*). 1. A. från Aten, Lysimachos' son, grekisk fl herre och statsman, föddes sannolikast omkr. f. Kr. I det första persiska kriget var han en af tio för året 490 valde fältherrar, som kommenderp atenarnas krigshär vid Maraṭon. Efter krigets s var han såsom arkont verksam för sitt fäderneslan och förvärfvade sig genom sin oegennytta och fosta landskärlek benämningen "den rättrådige". Sn råkade han dock i konflikt med Themistokles, hv vidtsväfvande politiska planer han ej mäktade u

a. Spänningen mellan dessa hvar på sitt sätt kte män blef slutligen så stark, att, om lugnet en skulle kunna bibehållas, endera måste af-as, och sannolikt år 483 blef A. genom ostracism landsförvisad. Kort före slaget vid Salamis (480) infann han sig på gifvet tillstånd såsom frivillig vid den under Themistokles' befäl stående krigsmakten och deltog med utmärkelse i striden. Under följande året kommenderade han i slaget vid Plataiai den atenska krigshären och var sedermera jämte Kimon befälhafvare öfver Atens kontingent i den grekiska förbundsflottan. I denna egenskap tillvann han

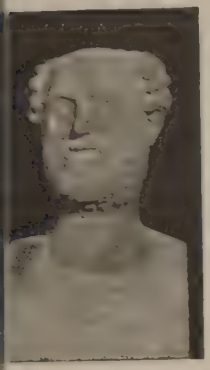

enom sitt rättrådiga och humana beteende allmän fvenhet från de joniske bundsförvanternas sida medverkade därigenom till att dessa stater åt anförtrodde ledningen af nationalkriget mot per-a. Äfven det svåra uppdraget att bestämma eken af de bidrag, som hvar och en af de undet tillhörande staterna borde lämna till för-shären och krigskassan, lyckades A. fullgöra allas belåtenhet. Han dog 467, ännu efter n följd af sina medborgares tacksamhet och rsbevisningar.

A. från Miletos, grekisk författare, lefde i 2:a 1:a årh. f. Kr. Hans erotiska noveller, *Mile-a'* (milesiska berättelser), lästes mycket i forn-a och äro att betrakta som den grekiska prosa-nens begynnelse.

Publius Ælius A. (Aristides), äfven d Theodoros, grekisk retor och sofist från anoi i Mysien, lefde i 2:a årh. e. Kr. Genom flitigt ium af de klassiska mönstren hade han förvärfvat or teknisk färdighet samt efterbildade med fram-i synnerhet Demosthenes' och Isokrates' retori-til. Med afseende på innehållets värde hafva hans ter länge varit betydligt öfverskattade. I synner-voro hans af en mera uppskrufvad än djup och lig hänförelse genomandade religiösa föredrag aktade af likstämda själar. Till dessa hörde d andra kejsar Marcus Aurelius, på hvilken A. ade ett stort inflytande, och hvilken han äfven ådde att låta åter uppbygga det genom en jord-ing förstörda Smyrna. A. dog i Smyrna omkr. . I behåll finnas 55 honom tillskrifna tal, s. k. *amationes*. A. M. A.

ristides. Se Aristeides.

ristí'llos (grek. *Ἀριστίλλος*, lat. *Aristillus*), en ie äldste astronomerna af den alexandrinska an, lefde omkr. 300 f. Kr. Det var till stor med hjälp af hans observationer af fixstjärnorna, Hipparchos upptäckte dagjämningspunkternas ryckande.

ristí'ppos (grek. *Ἀριστίππος*, lat. *Aristippus*), aren af den sokratiska skola, som blifvit kallad i cyrenaiska. Bördig från den grekiska kolonistaden Kyrene i Afrika, efter hvilken skolan fått sitt namn, lockades han af ryktet om Sokrates till Aten och blef där dennes lärjunge. Emellertid synes umgänget med Sokrates icke hafva utöfvat något djupare inflytande hvarken på hans tidigare åsikter, hvilka i mycket likna sofisternas, eller på det lefnadssätt, som han medförde från sin yppiga fädernestad. Efter någon tid uppträdde han själf såsom lärare. I likhet med sofisterna bytte han ofta om vistelseort och lät betala sig för sin undervisning. Vid äldre år synes han hafva återvändt till Kyrene; åtminstone träffar man där hans familj och hans skola. Sannolikt lefde han ännu 366 f. Kr. I sina åsikter invigde han sin dotter Arete, och hon meddelade dem i sin ordning åt sin son, Aristippos den yngre, hvilken sannolikt var den förste, som utbildade åsikten till filosofiskt system. — Vår kunskap, sade Aristipperna, är inskränkt till förnimmelser af vårt eget tillstånd: om de yttre tingen veta vi ingenting, och lika litet hafva vi någon kunskap om andra människors känslor. Hvarje känsla, sade de vidare, består i en inre rörelse. Är denna rörelse mild, så uppstår en känsla af lust; är den våldsam, uppkommer en känsla af olust eller smärta. Lusten eller njutningen är det enda goda, och smärtan är det enda onda; ty af naturen eftersträfva alla det angenäma och undfly det oangenäma. Men den njutning, som utgör lifvets mål, är ej en öfver hela lifvet utbredd känsla af lycksalighet, utan den enskilda, ögonblickliga lustkänslan, ty blott det närvarande står i vår makt. Kroppens njutningar äro att föredraga, emedan de ega den största styrkan och lifligheten. Men för att människan skall kunna verkligen njuta af lifvet, behöfver hon insikt. Det är insikten, som befriar oss från de fördomar, hvilka stå i vägen för lifvets lycka; det är den, som äfven i själfva njutningens ögonblick låter oss behålla lugn och besinning, så att vi aldrig blifva slafvar af våra begär. Filosofien visar oss därför vägen till sant mänskligt lif; den är ett väsentligt villkor för verklig lycka. G. S.

Aristí'ppus. Se Aristippos.

Aristobūlus (grek. *Ἀριστόβουλος*). 1. En judisk filosof i Alexandria, lefde omkr. 170—150 f. Kr. och författade en af kyrkofäderna ofta omtalad kommentar öfver Moses böcker, i hvilken han söker visa, att de grekiske filosoferna lånat all sin visdom från Moses. A:s arbete finnes nu blott i fragment; dess äkthet har varit bestridd, men på otillräckliga skäl. — 2. A. I, en af makkabéerna, son af Johannes Hyrkanus (104—103 f. Kr.), var den förste af makkabéerna, som lät kalla sig konung. — 3. A. II (67—63 f. Kr.), son till den makkabeiska drottningen Salma. — 4. A., hasmoneisk prins, af Herodes den store utnämnd till öfverstepräst år 35 f. Kr. — 5. En son af Herodes den store. — 6. En broder till konung Agrippa. — 7. En son till Herodes af Chalkis. Litt. om alla: E. Schürer, "Gesch. d. jüd. volkes" (3:e och 4:e uppl. 1901—02). Jfr Makkabeerna. E. S—E.

Aristöcles. Se Aristokles.

Aristodēmos (grek. *Ἀριστόδημος*, lat. *Aristodēmus*). — 1. En heraklid, enligt sagan Spartas förste doriske konung samt fader till Prokles och Eurysthenes.

2. Grekisk krigare, det första messeniska krigets i sagorna firade hjälte. För att i detta krig förskaffa

seger åt sitt fädernesland, Messene, erbjöd han, på grund af ett orakelspråk, sin egen dotter såsom offer och dödade henne med egen hand, då en ung messenier gjorde anspråk på henne såsom sin brud. Utropad till konung vann han 726 (enl. traditionell tidsbestämning) en lysande seger öfver spartanerna. Ett par år senare skall dock förtviflan om fosterlandets räddning jämte grämelsen öfver dotterns död hafva förmått A. att döda sig själf på hennes graf.

3. Den ende öfverlefvande af de 300 spartanerna vid Thermopylai. Efter återkomsten till Sparta förklarades han ärelös, emedan han ej haft mod att dela sina vapenbröders öde. Han sökte sedan aftvå denna skymf genom en ärofull död i slaget vid Plataiai. A. M. A.

Aristodēmus. Se Aristodemos.

Aristofānes (grek. *Ἀριστοφάνης*, lat. *Aristophānes*). 1. Grekisk komediförfattare i Aten. Hans första stycke uppfördes redan 427 f. Kr. Men på grund af sin ungdom kunde eller vågade A. icke själf framträda såsom författare och leda inöfningen, utan öfverlämnade till en början sina stycken åt några af sina vänner (af facket), hvilka uppförde dem såsom sina egna. I eget namn uppträdde A. första gången år 424 med det ännu bibehållna stycket *Riddarna*. Hans sista stycke, *Plutos*, uppfördes 388. — Aristofanes' lustspel tillhöra den s. k. "äldre attiska komedien". En stor del af dessa stycken röra sig kring politiska frågor, och skalden, som tillhör den konservativa och aristokratiska riktningen, riktar sina uddhvassa vapen i synnerhet mot den härskande demokratiens mäktige hufvudmän: Kleon, Lamachos m. fl. I andra stycken vänder han sig mot samtida poetiska och filosofiska riktningar och deras representanter. Öfver hufvud är det denna komedis uppgift att skoningslöst angripa allt enligt dess uppfattning skeft och fördärfligt i tidsandan och samhällsutvecklingen. Den allvarliga tendens, som sålunda ligger till grund för det aristofaneiska lustspelet, hämmar emellertid på intet vis den hejdlöst uppsluppna munterheten i framställningssättet. I fråga om fantasirikedom, lefvande karaktärsteckning, blixtrande kvickhet och fulländadt herravälde öfver formen kan A. ställas vid sidan af alla tiders störste skalder. Hans språk är den renaste atticism, och hans teckning af hvardagslifvet i Aten är, ehuru betydligt parodierande, en rik källa för kännedomen om den tidens kulturförhållanden. Visserligen förekomma i de flesta af hans stycken en mängd uttryck och scener, hvilka nog mycket afvika från vår uppfattning af det anständiga och passande; men dels torde dessa i och för sig själfva hafva förekommit den atenska publiken vida mindre anstötliga, dels hafva de äfven sin förklaring i den grekiska komediens ursprung ur de vid Dionysos-festerna brukl fallos-sångerna, i hvilka enligt sakens natur ystraste sinnliga uppsluppenhet hade fritt spelru

I allt skall A. hafva författat 44 stycken, däraf i behåll: 1) *Acharnerna* (uppf. 425) prisar fred fördelar och landtlifvets behag gentemot det då tiden rådande krigstillståndet och det bullersam lifvet i staden. — 2) *Riddarna* (424) är ett politi tendensstycke, fullt af de bittraste invektiv mot mäktige demagogen Kleon. — 3) *Molnen* (4 gisslar den förvända riktningen inom samtid filosofi, hvarvid dock skalden begått det svåra mi taget att hufvudsakligen utgjuta sin galla öf Sokrates, hvilken här göres till sofistikens rep sentant. — 4) *Getingarna* (422) hånar den i Á alltmer öfverhandtagande processlusten. — 5) *Fre* (421), till tendensen likartad med Acharnerna, gif ett uttryck åt hela folkets längtan efter en v behöflig fred. Stycket uppfördes kort före den s. Nikias-freden. — 6) *Fåglarna* (414), A:s m fulländade skapelse, gifver under bilden af i molnen grundad fågelstat (*nefelokokkygia*, "mo fåglaborg") en harmlöst parodierande satir atenarnas politiska lättrogenhet och benägenhet inlåta sig på vidlyftiga och äfventyrliga förete I intet annat stycke är stämningen högre och glada och ingenstädes har skaldens rika fantasi tagit friare flykt. — 7) *Lysistrate* (411) är i motsats Fåglarna författad under de bekymmersammaste po tiska förhållanden, och A. låter där Atens kvinn sammansvärja sig för att tvinga männen att i den efterlängtade freden. — 8) *Thesmoforiafest* (411), ett på öfverraskande vändningar rikt intr stycke, är närmast riktadt mot Euripides och h skaldskap, hvarjämte sedefördärfvet bland At kvinnliga befolkning eftertryckligt gisslas. — *Grodorna* (405) rör sig ännu mera än det föregåen på den litterära kritikens område. Äfven här gö Euripides till föremål för hån, hvaremot Aischy hyllas såsom sorgespelets store mästare och äfv Sofokles med beröm omnämnes. — 10) *Kvin församlingen* (sannol. 392) återupptager den red i Lysistrate förekommande grundtanken att under tid af stor oreda och betryck låta kvinnorna ta politiken om hand. — 11) *Plutos* (388) framstäl huru rikedomens gud genom sin blindhet råkat händerna på dåligt folk och därigenom själf blif utsatt för många obehag, till dess han slutlig återfår sin synförmåga och därigenom sättes i stå att på ett mera tillfredsställande sätt utdela si hafvor. Ämnet i detta stycke är allmänt mänskli utan hänsyftning på speciella tidsförhållanden el personer. Såväl i detta hänseende som genom he sitt kompositionssätt bildar det öfvergången från d "äldre" till den s. k. "mellersta" komedien.

Bland Aristofanes' lustspel finnas följande tillgå i svensk öfversättning: Molnen, af Thomand (1826) och af A. Hallström (1883); Riddarna C. A. Hagberg (1834, med titeln Demagogern och af J. F. Håhl (1898); Fåglarna af Hj. Sa (1869) och af J. F. Håhl (1892); Plutos af H. Lindgren (1834, disp.). Litt.: H. Andersson, "A stofanes. Ett stycke grekisk kulturhistoria" (188 och J. Paulson, "Komedier af Aristophanes" (19 och 1903).

2. A. från Bysans, berömd grammatiker Alexandria omkr. 200 f. Kr., lärjunge af Zenodot

makos och Eratosthenes samt föreståndare för det andrinska biblioteket. Han sysselsatte sig hufvudgen med kritik och förklaring af äldre grekiska ier och utförde bl. a. en i forntiden ansedd evision af de homeriska sångerna. Den ofta ga uppgiften att A. infört bruket af de grekiska nt- och interpunktionstecknen är felaktig. A. M. A.

ristogiton. Se Harmodios.

ristökles (grek. *Ἀριστοκλῆς*, lat. *Aristocles*), isk bildhuggare från Aten, verksam under perser-en, enligt inskrift mästaren till den bekanta stenen öfver atenaren Aristion (i Theseustemplet en), å hvilken den döde i naturlig storlek, profil låg, ursprungligen färgad relief framställes i full ling, stödd på spjutet i vänstra handen och vänstra foten framskjuten framom den högra ; med schematiskt lagda hårlockar och stereotypt de. Stilen är arkaisk, men med sträfvan efter ralism. C. R. N. (O. G—G.)

ristokrät (se Aristokrati), medlem af n (särskildt medlem af högadeln); anhängare af åtalsvälde; medlem af en socialt eller ekonomiskt inerande öfverklass; person, som genom förnämi åskådning eller väsen eller genom förfining er sig från den stora massan. Allmänna samsättningar äro: fullblods-, börds-, börs-, dnings-, intelligens-aristokrater.

ristokrati af grek. *aristokra'teia*, "de bästes le"), de starkes välde, herrevälde, adel; de re, rikare och mäktigare klasserna af ett folk, l, prelater, rika borgare, storbönder. Som sättslig term betecknar ordet aristokrati den blikanska statsform, där makten tillhör en besad, genom mer eller mindre tillfälliga omdigheter utmärkt samhällsklass. Statsformen as oligarki, när makten eges af ett fåtal ter, plutokrati l. timokrati, när den ör de rike. Aristoteles förklarade dygden vara tokratiens väsen; Montesquieu åter gjorde denna nskap till demokratiens princip. Men historien säger båda delarna. Äfven aristokratien har rare karakteriserats af de starkes än af de dygs välde. Ofta nog, i synnerhet i det gamla kland och Rom, har statsutvecklingen gått från arki genom aristokrati till demokrati.

ledeltidens feodala aristokrati var dels en jordl, dels en ämbetsmannaadel. Ursprungligen perlig och beroende på suveränernas val, blef den t småningom ärftlig och regerande i sina län, [illegible] det tyska rikets enhet omsider gick der. Spartas "gerusia" rådsvälde var en åldersokrati, hvars makt hvilade på mogna i erfarenhet visa m. Kreta och Kartago ansågos jämte Sparta aristokratiska [illegible]. I Aten grundades atridernas aristokrati på bördens företräden, m de romerske patriciernas och de skandinaviske böndernas eller odalmännens. Den romerska reliken kom senare i händerna på en ämbetsmannastokrati, hvilken ursprungligen tillkom genom vets val och blandade sig med rikedomens, såväl riadelns som penningadelns, män. Flera af Italiens Schweiz' republiker hafva haft berömda aristotiska författningar. En bland de märkvärdigaste, , någonsin funnits, var den forna venezianska tatens. Intill vår tid har endast Englands aristoti vetat bevara sin makt. Den har också, aktande tidens tecken, förändrat sig själf, städse bibehållit sambandet med hela folket. I allmänhet hafva medeltidens aristokratier mer och mer förlorat i betydelse eller gått under, om ej förr, åtminstone efter franska revolutionen.

Sverige har aldrig haft en aristokratisk statsform, men äfven här har aristokratien långa tider varit öfvermäktig i förhållande till både folket och konungen. Aristokratiens blomstring hos oss liksom i Danmark börjar under 1200- och 1300-talen och sträcker sig till fram på 1600-talet, då genom statshvälfningarna i Danmark 1660 och i Sverige 1680 konungamakten blef enväldig. Hos oss blef väl enväldet kort, men en af dess viktigaste följder var just aristokratiens fall. E. V. M.*

Aristokrati'sm (se Aristokrati), ett aristokratiskt regeringssystem; förkärlek för ett sådant.

Aristōl, Ditymoldijodid, *kem. farm.*, ett rödgrått luktlöst pulver, innehållande 45,8 procent jod. Användes vid behandling af sår, brännskador, vissa hudsjukdomar o. s. v. såsom ett ersättningsmedel för jodoform, framför hvilket ämne aristol har fördelen att sakna lukt. Aristol sönderdelas dock lätt och är mycket dyrare än jodoform. S. J—N.

Aristolo'chia, *bot.* Se Aristolochiaceæ.

Aristolochiaceæ, *bot.*, är en naturlig växtfamilj,

Aristolochia clematitis. Blomkrk i längdgenomskärning, A före, B efter pollinationen.

bestående af örter eller klättrande refviga buskar med oftast bruna eller dystert färgade, sambladiga,

tvåkönade blomkalkar; ståndare 6—36, fria eller sammanvuxna med pistillen. Familjen, som innehåller omkr. 200 arter, förekommer mest i de tropiska delarna af Amerika. Med ett par representanter framtränger den något längre mot norr i Europa.

Det artrika släktet *Aristolochia* L. är utmärkt genom sin kronlika, sambladiga, mer eller mindre rörformiga, stundom mycket stora blomkalk, med snedskuret, en- eller tvåläppigt bräm. Pollinationen sker (hos *A. clematitis*) med tillhjälp af små flugor, som genom hår i blomkalkens rörformiga del kvarhållas, tills märkena blifvit befruktade (fig. A); håren vissna då, och de fångna flugorna, som från de nu öppnade ståndarknapparna beströtts med frömjöl, kunna komma ut och pollinera andra blommor. Flera arter hafva varit, och en del äro ännu, använda i medicinen, såsom de i södra Europa växande *A. longa* L. och *A. rotunda* L., hvilkas rotknölar i droghandeln kallas *Radices A. longæ* och *rotundæ*. *A. serpentaria* L. i norra Amerika ger *Radix serpentariæ* (se Serpentaria-rot). *A. pistolochia* L. ger *Radix pistolochiæ* o. s. v. *A. clematitis* L. finnes förvildad i södra Sverige; äfven dess rot har varit begagnad såsom läkemedel. Många *Aristolochia*-arter i varmare länder hafva underligt formade blommor och stora vackra blad, hvarför de ofta odlas såsom prydnadsväxter. En sådan art, *A. macrophylla* Lam. (*A. sipho* L.) från norra Amerika, trifves rätt väl i södra och mellersta Sveriges trädgårdar. Med sina långa refviga stjälkar och stora blad är den mycket tjänlig att beklåda murar, väggar, spaljéer o. d. Andra särdeles vackra, brasilianska arter odlas i växthus. Till fam. *Aristolochiaceæ* hör äfven släktet *Asarum* (se d. o.). G. L—M.

Af fossila aristolochiacéer anföras arter af släktet *Aristolochia* från tertiära lager, och släktet uppgifves förekomma redan i kritlagren. A. G. N.

Aristoměnes (grek. *Ἀριστομένης*), grekisk krigare, messeniernas hjälte i det andra messeniska kriget, likasom Aristodemos under det första. De något skiftande berättelserna om A:s underbara bragder tillhöra åtminstone till största delen den yngre sagodiktning, som uppstod efter den messeniska statens återupprättande genom Epameinondas. A. M. A.

A'riston (grek., "det bästa"), *mus.*, ett slags mekanisk "salongsorgel", konstruerad likt speldosor, undantagandes att pålagda runda notskifvor af papp ersätta den stiftbesatta valsen.

Ari'ston (grek. *Ἀρίστων*), grekisk tragediförfattare, son till Sofokles och räknad såsom tillhörande hans skola.

A'ristopapper (af grek. *a'ristos*, bäst), ett med klorsilfverhaltig gelatin prepareradt papper för framställning af positiva kopior efter fotografiska negativ. A. B—AL.

Aristo'phanes. Se Aristofanes.

Aristotěles (grek. *Ἀριστοτέλης*), den klassiska forntidens störste polyhistor och mångsidigaste vetenskapsman, förnämligast filosof och naturforskare, föddes i Stageira, en liten grekisk kolonistad på Traciens kust, antagligen 384 f. Kr. (enligt somliga något förut). Hans fader, Nikomachos, konung Amyntas' i Macedonien lifmedikus och vän, själf författare i medicin och naturlära, vände tidigt sonens håg till dessa studier. Vid 17 års ålder kom A. till Aten för att höra Platon och kvarstannade d till dennes död, 347. År 343 kallades A. af Fil i Macedonien att blifva dennes då 13-årige s Alexanders uppfostrare. Utan tvifvel är det t stor del frukterna af denna uppfostran, som visa s i den storsinthet och i det varma intresse för grekis kultur, som utmärkte den segerrike konungen, synnerhet i början af hans lysande bana. Alexand återgäldade ock frikostigt sin skuld till A. de genom penningeunderstöd, dels genom att till honom från Asien hemsända ett rikt material för hans naturvetenskapliga forskningar. A. återvände 334 till Aten, där han, i täflan med den af Platon stiftade "Akademien", samlade omkring sig en krets af lärjungar och inrättade en skola, Lykeion, kallad den peripatetiska (af grek. *peripatēi'n*, gå omkring), vare sig att detta häntyder på lokalen (en pelargång, som gick omkring Lykeion), eller därpå att, såsom man antagit, A. och hans lär jungar under hans undervisning plägade vandra och an i parken omkring platsen. Efter Alexan ders död (323) nödgade politiska förhållanden A att flykta från Aten till Chalkis på Eubea, där ha dog 322 f. Kr.

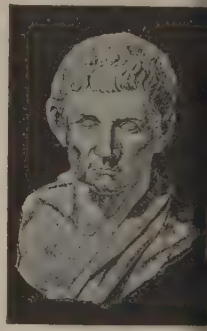

Sedan kritiken afsöndrat de vanställande upp gifter om Aristoteles' personlighet, hvilka härrör från hans ovänner, framstår han som en ädel man välvillig och sanningsälskande. I det han med e skarp iakttagelseförmåga och rastlös flit i samlande af empiriska fakta förenade en beundransvärd säker het i att systematisera dessa, blef han den egentlig naturvetenskapens grundläggare och förste målsman Men naturforskaren röjer sig äfven hos filosofen som med blicken riktad utåt, på den faktiskt gifna sinnliga erfarenheten, i främsta rummet söker d allmännaste synpunkterna för betraktelsen och för klaringen af denna och sedan bemödar sig att genom föra och tillämpa dessa synpunkter på erfarenhets materialet. Gentemot Platons genialitet och idea listiska världsåskådning representerar A. sålund det nyktra, empiriska förståndet, hvarför ock Rafae i en af sina storartade stanser, benämnd "Skolan Aten", låter den förre vända sin blick och sträck handen uppåt, under det att den senare pekar p den honom omgifvande verkligheten.

Såsom skriftställare utvecklade A. en oerhörd pro duktivitet, men med endast ett undantag ha d skrifter han själf utgifvit gått förlorade. Han åsikter kända vi dock rätt fullständigt genom d läroskrifter, som användes i hans skola och gåt till eftervärlden under hans namn. Dessa omfatt nästan alla naturvetenskaper samt filosofiens olik delar. Viktigast för kännedomen om hans filoso äro *Fysiken*, hvartill sluter sig skriften *Om uppkom och förgängelse*, samt vidare de afhandlingar, som man sammanfört under den gemensamma benäm ningen *Metafysik* — af den rent tillfälliga anled

n, att de i hans handskrifter följde näst efter :') Fysiken. Dessa afhandlingar skilja sig icke nnehållet väsentligt från de förra, men visser- finner man i dem framställningen af hans sta principer mera in abstracto och i en strängare iskaplig form än annanstädes. Bland mera be- vande verk nämna vi: *Om himmelen*, *Om själen*, *växterna* och *Djurens historia*. Hans logiska ter samlades af hans lärjungar till ett helt under *Organon*. Af hans öfriga arbeten torde det nog att framhålla: *Politiken*, den s. k. *Niko- iska etiken* (skrifven för hans son Nikomachos), *riken* och *Poetiken*, hvilket sistnämnda arbete endast är ett fragment. Samtliga dessa skrifter igga endast i den form de fingo i Aristoteles', d. v. s. genom bearbetning af hans lärjungar. stilistiska formen i dessa skrifter är därför set bristfällig. En föreställning om, hvad Ari- les såsom författare kunde åstadkomma, fick därför egentligen först, när engelsmannen F. G. yon 1890 i Egypten upptäckte en papyrus, som olikt innehåller ett fragment af Aristoteles' skrift Atens statsförfattning (grek. *Athēnaion politei'a*). na såväl till form som innehåll märkliga skrift ar i många afseenden ett nytt ljus öfver Atens oria. Den förvaras nu i British museum i London. ristoteles' filosofi framgår ur Platons ära, som den vill vidare utveckla, likväl först r att i flere punkter hafva kritiskt vändt sig t och därigenom väsentligt modifierat densamma. l Platon är A. ense däruti, att den sanna kun- pen är vetandet eller begreppsinsikten, äfven- däruti, att våra begrepp icke kunna tänkas komma ur, utan endast uppstå med anled- g af de lägre formerna af förnimmande (varse- ningen och meningen). Men då Platon icke fann on annan utväg än den mytiska förklaringen af reppen såsom reminiscenser från en föregående, re lifsform, fattade däremot A. dessa begrepp a vetenskapligt såsom gifna till möjligheten (*po- ia*) eller såsom anlag i medvetandet, innan de framträda såsom fullt verkliga (*aktuella*) förnim- ser. Därmed har han för första gången i kun- psteorien och öfver hufvud i vetenskapen infört ntialitetens begrepp, som skulle spela en stor inom den nyare filosofien (först och förnämligast i den mellan Leibniz och Locke om Cartesius' "med- ia idéer" och sedan i den schelling-hegelska sofien). Vidare följer A. sin mästare, då denne, gt antikens naivt objektiva åskådningssätt, sluter edelbart därifrån att begreppsinsikten är den till en fullkomliga kunskapen, därtill att begreppen så uttrycka det väsentligt varande. Men han jer sig från honom, när det blir fråga om att mare bestämma de objektiva begreppens eller deernas" betydelse och framför allt deras för- lande till den sinnliga verkligheten. Platon hade nligen ledt sig till uppfattningen af idéerna såsom enda egentligt verkara och väsentligt varande. igenom att han uppvisat dem såsom de allmänna konstanta formerna och lagarna i och för sinne- ldens växlande mångfald, utan hvilka denna icke e tänkbar eller vore intet. Men denna (logiska) raktelse af idéerna uttömde enligt honom icke eller träffade icke ens — deras innersta natur väsende, utan beredde honom endast en öfver- ng till att bestämma hvad de äro i och för sig (metafysiskt betraktade), och då fattar han dem såsom fullt självständiga och individuella verkligheter eller väsenden; därefter förklarar han, att de sinnliga tingen däremot, endast för så vidt de hafva del i idéerna, verkligen äro något, men fattade såsom något mot dessa motsatt, böra betecknas såsom ett icke-vara. För A. förvandlar sig Platons idévärld till intet annat än det logiska systemet af sinsemellan öfver- och underordnade, men alla mer eller mindre allmänna eller abstrakta begrepp, som följaktligen nödvändigt förutsätta och hänvisa till en konkret och individuell verklighet, af hvilken de utgöra endast den ena, om ock den väsentliga och högre, sidan, och oberoende hvaraf de i sin ordning vore intet. Med denna förändrade uppfattning af idéerna sammanhänger på det närmaste, att filosofien för A. fick en helt annan uppgift än den haft för Platon. Ty så länge idévärlden tänktes vara den enda egentligt och fullt verkliga, sinnevärlden däremot endast en företeelse eller ett fenomen af denna, hade filosofien närmast att, så fullständigt som möjligt, söka begripa den förra, och den kunde hoppas att därigenom slutligen äfven finna den senares (fenomenets) förklaring. Sedan åter idén, eller begreppet, fattats såsom endast en sida af den fullt konkreta verkligheten, kan frågan icke längre blifva om hvad begreppet är i sig själf — det abstrakta har ju ingen självständig tillvaro —, utan om huru det förhåller sig till den andra sidan af den fulla verkligheten, eller huru denna konstitueras af sina båda faktorer. I stället för att (metafysiskt) syssla med en osinnlig och öfversinnlig värld, går därför Aristoteles' filosofi omedelbart ut på förklaringen af den faktiskt gifna verkligheten eller blir alltigenom kosmologi. Om det å ena sidan torde framgå af dessa antydningar, att A. utgår från en lägre sida af Platons filosofi, bör det å andra sidan erkännas, att hans utgångspunkt har sin gifna anledning i denna, och att han likvisst träffar dennas svagaste punkt, när han tillvitar densamma att den ej kunnat ur sin idévärld på ett tillfredsställande sätt härleda den sinnliga existensen, allra minst — såsom han särskildt betonar — med afseende därpå, att den är underkastad en ständig växling eller rörelse. Af det föregående torde vidare vara klart, att Aristoteles' världsförklaring redan från början blir dualistisk eller hufvudsakligen kommer att röra sig omkring fixerandet af grundmotsatsen i världen, hvilken närmast framträder såsom motsats mellan det allmänna och det enskilda. Då A., i likhet med äldre grekiska filosofer, ser den omedelbart gifna verklighetens allmännaste karaktär i rörelsen, analyserar han detta begrepp och finner det förutsätta dels en rörande princip, dels något som röres, samt ledes att fatta den förra såsom en bildande eller formgifvande kraft, det senare såsom en passiv, bildbar materie. Rörelsen tänkes då bestå i den formlösa materiens öfvergång till bestämd gestalt eller form, och resultatet däraf skall blifva den individuella verkligheten, som är enheten af båda, framträdande i olika grader. Då vidare formen — som sammanfaller med det allmänna eller begreppet, för så vidt detta enligt A., för att blifva något mera än en tom och overklig abstraktion, alltid måste tänkas i väsentlig relation till något kroppsligt — skall vara på samma gång den egentliga principen för rörelsen och det, som därigenom blir verkligt,

d. v. s. både dess orsak och ändamål (*causa efficiens* och *causa finalis*), blir rörelsen fattad såsom ändamålsenlig, d. v. s. såsom en övergång från möjlighet till verklighet (från *potentia* till *actus*) eller såsom en utveckling af något, som ursprungligen blott var till såsom anlag. Från denna synpunkt blir ytterst materien liktydig med den rena, ännu fullkomligt obestämda, men bestämbara möjligheten, som, ehuru själf i intet afseende verklig, är en nödvändig förutsättning för all verklighet, i det den utgör materialet för den formbildande kraften, i hvilket denna förverkligar sig. Men den på detta sätt fattade materien nödgas A. att därjämte tillägga en viss motståndskraft mot formen, emedan eljest all möjlighet på en gång skulle övergå till full verklighet eller all materie till form och i och med detsamma icke blott all rörelse, utan äfven all individualitet försvinna. Å andra sidan söker han en första princip för all rörelse i världen, hvilken tillika måste vara dess sista ändamål, och alldenstund hvarken hvad som med afseende på rörelsen sättes såsom det första eller det sista kan tänkas själf vara i någon mån rördt eller i rörelse, fattar han denna såsom ren kraft eller en ren form eller, såsom han uttrycker sig, ''formernas form''. Och när han tror sig finna denna högsta princip, som han äfven kallar Gud, i det rena tänkandet eller ''tänkandet af tänkandet'', kommer han personlighetsbegreppet så nära som möjligt. Men då hvad som själf icke är i rörelse icke heller synes kunna utgöra grunden till någon sådan, och således rörelsen ånyo hotar att upphöra, kan han afhjälpa denna svårighet endast genom att ytterligare utvidga materiens begrepp, och nu i rakt motsatt riktning mot förut, i det att han i densamma äfven inlägger en dragningskraft till formen. ''Gud rör'', säger han, ''såsom det sköna eller såsom idealet, till hvilket den gestalt behöfvande materien sträfvar''. Men om materien på detta sätt tänkes redan af sig själf sträfva att forma sig, blir den i själfva verket ensam tillräcklig för världsförklaringen och hvarje annan princip överflödig. Också finna vi, att Aristoteles i sina astronomiska betraktelser fattar den ''orörde röraren'' såsom befintlig utanför världssystemet, där han, efter att hafva användts för att såsom ett slags ''deus ex machina'' sätta rörelsen i gång, får nöja sig med att spela rollen af en overksam åskådare. Universum beskrifves nämligen så, att den klotformiga jorden är omgifven af flere koncentriska cirklar, af hvilka den yttersta, fixstjärnehimmelen, får sin rörelse omedelbart af Gud.

I den rena formen och den formlösa materien anser sig emellertid A. hafva uppställt de båda principer, ur hvilka all rörelse, och därigenom hela världen, ytterst måste förklaras. Dessa principer bilda enligt honom tillvarelsens ändpunkter, och mellan dem faller den individuella verkligheten. Inom den oorganiska naturen har materien öfverhand öfver formen, inom den lefvande eller organiska tvärtom. De lefvande varelserna äro högre eller lägre, i mån af den makt, som formen hos dem vunnit öfver materien. Men hvarje högre grad af lif förutsätter och upptager i sig de lägre, hvilka därvid förhålla sig till densamma såsom i allmänhet materien till formen. Och sedan A. skilt mellan vegetativa och animaliska själar och öfver båda ställt människosjälen såsom tänkande eller förnuftig, kan han fördenskull därvid tillika binda en indelning af mä niskans (lägre och högre) funktioner och förmöge heter. Men förnuftet skall icke längre tillhöra el härstamma ifrån naturen, utan det är någonti gudomligt och leder sitt ursprung omedelbart från Gu

Till A:s psykologi sluter sig hans s e d e l ä r Det högsta goda för alla varelser, eller det högs målet för deras sträfvan, anser A. vara välbefinnan eller lycka. Men en varelse befinner sig väl, n den ostördt verkar enligt sin natur. Och alldenstu det egendomliga för och det högsta i den mänskli naturen är förnuftet, blir således det första villkor för människans välbefinnande — och följaktlig det viktigaste momentet i hennes ändamål — vara verksam på ett förnuftsenligt sätt, eller, m afseende på det mänskliga lifvet i dess helhet, genom öfning till vana övergången färdighet handla förnuftsenligt. En sådan färdighet kall A. dygd. Men för att dygden skall kunna blif verklig hos en människa och af henne ostördt utöfv under en helgjuten lefnad (*en bio teleio*), fordr dels lyckliga anlag, dels ock gynnsamma yttre o ständigheter. Såväl det ena som det andra mås därför, om ock endast i andra hand, upptagas såso beståndsdelar i det för människan högsta och ful komliga goda. Vidare anmärker A., att det förnuft enliga handlingssättet i allmänhet är det, som träff medelvägen mellan alla ytterligheter; från den synpunkt utför han sin dygdelära. Så skall t. e sparsamheten vara en dygd, emedan den undvik såväl girighetens som slöseriets ytterligheter; mod är en dygd, därför att det står midt emellan fegh och dumdristighet o. s. v. Då A. emellertid inse att den rätta medelvägen icke alltid sammanfall med det aritmetiska mediet, och fördenskull finne att den icke med tillräcklig noggrannhet kan u stakas enligt objektiva grunder, hänvisar han slu ligen till exemplet af en förståndig man. Me därigenom råkar han in i en kretsgång; han ka nämligen icke angifva något annat kännetecken en förståndig man än det, att en sådan städse g den rätta medelvägen. Ur denna kretsgång söker komma, därigenom att han såsom en äkta grek öfv det enskilda lifvet sätter det offentliga. Människa är enligt honom af naturen danad till statsmedle — han kallar henne ett *zoon politikon* — o staten är därför ej att betrakta såsom något m eller mindre godtyckligt och tillfälligt: dess uppgi är att i stort verka för sina medlemmars välbefi nande, i främsta rummet genom att uppfostra de i den högre och egentliga dygden, som endast sålun kan förverkligas. Men hvaruti denna högre, politisk dygd består, kan A. ej bestämdare angifva och h således icke heller i sin statslära funnit någon fa norm för det praktiska lifvet. För öfrigt uppställ A. icke, såsom Platon, någon idealstat; utgåend från den öfvertygelsen att statsformen är något ko ventionellt, eller att den bör rätta sig efter förhande varande förhållanden och behof, gifver han oss stället en jämförande granskning af de monarkisk aristokratiska och demokratiska statsformerna me afseende på deras relativa förtjänster och olägenhet — en granskning, som röjer ett öppet öga för de historiska verkligheten.

Trogen sin vana att hålla sig till det faktisk äfven i sina e s t e t i s k a undersökningar, utgår i dem alltid från gifna konstverk och sysselsätt

öga med det abstrakta begreppet om det sköna. ıan sålunda icke framställt något estetiskt system, likväl hans poetik, på grund af de många riktiga yser och träffande anmärkningar den innehåller, rätta blifvit betecknad såsom "höjdpunkten af enisk estetik". I likhet med Platon bestämmer konsten såsom en efterbildning (*mimesis*) af ren, men enligt A. får konsten icke stanna vid slafviskt kopiera, utan skall — för att använda modernt uttryck — "idealisera" densamma, . s. konstnären skall tränga till tingens innersta nde, till den i dem inneboende lefvande kraften ıen, idén), och söka fatta denna i dess renhet allmängiltighet för att sedan kunna ombilda et till ett sant och fullständigt uttryck däraf, nda fullföljande och fulländande hvad naturen ersträfvar, men endast sällan helt och hållet kan erkliga. Af denna högre uppfattning af konsten det en följd, att denna fick ett högre värde för än den egde för Platon. Under det att den ıre ville använda densamma endast i vissa underıade etiska och politiska syftens tjänst, yrkar att den äfven i och för sig har ett berättigadt amål (i det nöje och den vederkvickelse den ıker) samt tillägger den därjämte en vida större delse för det praktiska lifvet genom att betona renande och föradlande verkan på de mänskliga kterna. Bland de skilda diktarterna har han at sin största uppmärksamhet åt tragedien. Till dningen af dennas begrepp och väsende lämnade högst viktiga bidrag. Hans teori om tragedien stor betydelse i den nyare estetikens historia, Lessing återställde den i dess ursprungliga renhet framställde dess inre mening gentemot den ıska smaklärans ytliga uppfattning och grundliga förstånd däraf.

A. är slutligen den formella logikens er. Det var i synnerhet på detta område, som blef medeltids-skolastikens orakel. Om han ock na logiska skrifter inblandat åtskilligt, som man an aflägsnat såsom icke tillhörande denna vetenp, så är det likväl det af honom framdragna erialet, som ännu i dag till största delen fyller logiska läroböckerna.

Å eller ingen grekisk eller romersk författare har fvat ett så mäktigt, så omfattande och långvarigt ytande på efterföljande släktens bildning som stoteles. Hans läror stannade icke inom Europa, n utbredde sig äfven bland islams anhängare i en. Mot slutet af medeltiden finna vi aristotelisn nästan enväldigt behärska hela den kristna nskapliga bildningen. Om den också med den re tidens inbrott började småningom undanträngas de på en mera självständig grund uppväxande ierna vetenskaperna, så kan man dock ännu länge a dess inflytelser på flere af den mänskliga odıens skilda områden. Om Aristoteles' lärjungar den aristoteliska filosofiens öden se Peripatiska skolan.

Ifnom den svenska litteraturen finnes intet arbete, behandlar A:s filosofi i det hela, men väl flera ten öfver enskilda delar, näml. af F. G. Afzeı, A. Hagerstrøm, F. G. Lignér, A. Nyblæus fl. Bland utländska monografier öfver A. må nnas ett tyskt arbete af H. Siebeck (1899), ett nskt af E. Chartier (1903) och ett engelskt af Grote (2:a uppl. 1880). K. R. G.

Aristotēles' lykta, *zool.*, sjöborrarnas tuggapparat, bestående af fem, radiärt kring munnen ställda käkar, tillsammans bildande en femsidig kon, hvar och en bärande en i spetsen emaljhård tand och alla verkande mot yttre munöppningens centrum. Jfr Tagghudingar. F. A. S.

Aristote'lia l'Hérit., *bot.*, växtsläkte af fam. *Elæocarpaceæ*. Dit hör *A. maqui* l'Hérit., ett i Chile växande träd med värdefull ved och i medicinen använda blad. De välsmakande bären äro rika på färgämne och användas i Frankrike till vinfärgning. G. L—M.

Aristoxĕnos (grek. *Ἀριστόξενος*, lat. *Aristoxĕnus*) från Tarent, grekisk filosof och musikskriftställare, lefde omkr. 350 f. Kr. i Aten och var först pythagoréen Xenofilos', sedermera Aristoteles' lärjunge. Af hans (enl. Suidas) icke mindre än 453 arbeten finnas i behåll endast *Harmonika' stoicheia*, den äldsta kända musikskrift (utgifven bl. a. i Meiboms "Antiquæ musicæ scriptores" 1652 och med tysk öfversättning 1868), samt ett fragment af ett arbete om rytmen (utg. först 1785 och af Rud. Westphal i tysk öfversättning 1883; bd 2, innehållande originaltexten och prolegomena, utgafs af Saran 1893). Gentemot pythagoréernas evinnerliga talräknande i musiken häfdade A. känslans och hörselförnimmelsernas rätt att döma i harmonifrågor.

Aristoxĕnus. Se Aristoxenos.

Aritmetik (af grek. *arithmo's*, tal), läran om tal. Aritmetiken är antingen i högre mening "talteori" (se Algebra) eller "elementär aritmetik", hvari undervisas om de enkaste metoderna att utföra elementära räkningar med hela tal och bråk. Se Räknekonst. M. L.

Med politisk aritmetik menar man sammanfattningen af de regler, enligt hvilka man, på grundvalen af redan vunna och i talvärden uttryckta erfarenheter om företeelser på människo- och statslifvets områden, beräknar lagarna för andra, ännu ej kända förhållanden. Statistiken lämnar materialet, probabilitetskalkylen angifver metoden. En klädesfabrikant i London, John Graunt (d. 1674), bröt ur statistisk synpunkt den nya banan genom sina "Natural and political annotations, made upon the bills of mortality" (1662), hvilket arbete efter författarens död utgafs (1676) i mycket utvidgad gestalt af hans vän och (möjligen) medarbetare, läkaren och nationalekonomen sir William Petty (d. 1687). Denne gaf i "Political arithmetic", en postumt utgifven samling under åren 1671—87 författade statistiska uppsatser, åt den nya forskningsgrenen ett namn. Bland Graunts och Pettys närmaste efterföljare må nämnas Derham (engelsk präst), Süssmilch och Gregory King. Den omkring midten af 1600-talet af Huyghens grundlagda sannolikhetsberäkningen utvecklades af Pascal, J. Bernoulli m. fl. Storpensionären Jan de Witt offentliggjorde (1671) en sinnrik metod för beräkning af — och utgaf på sin tid berömda — tabeller öfver sannolikt återstående lifslängden vid olika åldrar. Halley offentliggjorde 1693 den (sannolikt) första på vetenskapliga grunder byggda dödlighetstabellen (hvartill diakonen Caspar Neumanns tabeller öfver dödligheten i Breslau 1687—91 lämnat material); efter honom följde Kersseboom, Déparcieux, Price m. fl. — Jfr Dödlighetstabeller, Lifförsäkring och Statistik. J. LR.

Aritmetisk progression. Se Aritmetisk serie.

Aritmetisk serie 1. Aritmetisk progression är en följd af tal, där skillnaden mellan två på hvarandra följande alltid är densamma. Så t. ex. bilda de naturliga talen 1, 2, 3... en serie, hvars skillnad är 1. De särskilda talen, som bilda serien, kallas seriens termer. Summan af alla termerna i en serie är lika med produkten af term-antalet och halfva summan af första och sista termen. Summan af alla talen från 1 till 100 är således $= \frac{100\,(1 + 100)}{2} = 5050$.

Aritmetiskt medium. Se Medelvärde.

Aritmogrif (af grek. *arithmo's*, tal, och *grīfos*, gåta), en genom tal uttryckt gåta.

Aritmologi (af grek. *arithmo's*, tal, och *lo'gos*, lära), läran om talen, särskildt om deras betydelser och egenskaper (enligt vissa vidskepliga föreställningar).

Aritmomēter (af grek. *arithmo's*, tal, och *me'tron*, mått), räknemaskin.

Arius, arianismens stiftare. Se Arianism.

Arizona [äriṡō'nə], territorium i Nord-Amerikas förenta stater, före 1863 utgörande en del af Nya Mexico. Det begränsas i n. af Utah, i ö. af Nya Mexico, i s. af den mexikanska staten Sonora och i v. af California och Nevada. 292,710 kvkm. 122,931 inv. (1900), af hvilka 26,480 indianer (de flesta boende på stora reservationer). De hvite tala till stor del spanska. A. är till större delen ett på skogar och beten rikt högland af omkr. 1,000—2,400 m. höjd. Norra och mellersta delen fylles af Coloradoplatån, den sydvästra af Gilaöknen. Floderna hafva skurit sig djupa cañons. De största vattendragen äro Rio Colorado, med den väldigaste cañon, samt dess biflod Rio Gila. Klimatet är mycket torrt, regnmängden ej större än 80 mm., temperaturen ojämn med växlingar, som på en dag kunna nå ända till 40°. Jordbruket har hittills haft ringa framgång i följd af torka, där ej konstgjord bevattning åstadkommits. Viktigare är boskapsskötseln; 1899 funnos 125,063 hästar. Landets förnämsta rikedom består dock i dess metaller; koppar, järn, bly, salt, kvicksilfver, silfver och guld finnas i mängd. 1872 upptäcktes diamanter därstädes. På flera ställen finnas märkvärdiga lämningar efter en förgången odling. Hufvudstad Prescott. A. upptäcktes 1687 af jesuiter från Sonora och blef snart upptaget af spanska nybyggen, särskildt i Rio-Gila-dalen; men de vilde apacherna fördrefvo de hvite och utrotade hvarje spår af kultur. 1848 blef A. afstådt af Mexico, och 1863 organiserades det som territorium.

Arjepluog, socken i Norrbottens län, Arjepluogs lappmarks tingslag. Arealen omkr. 14,700 kvkm. 2,429 inv. (1902). A. utgör ett lappmarks-pastorat, Härnösands stift, Västerbottens andra kontrakt. I socknen ligger Nasafjället (se d. o.).

Arjepluogs lappmarks tingslag, i Norrbottens län, ingår i Piteå domsaga och högderi samt omfattar endast Arjepluogs socken.

Ark., förkortning för staten Arkansas.

Ark (af lat. *arca*, kista, hebr. *aro'n*, *theba'*). 1. Förbundets l. vittnesbördets ark (jfr 2 Mos. 25: 10 ff.), en in- och utvändigt guldbeslagen kista af akacieträ, 1,5 m. lång och 0,9 m. i bredd och djup. Dess plats var midt i templets allraheligaste. Kring dess öfre kant gick en gylle krans. I dess fyra hörn voro ringar af guld, i hvil de likaledes guldbeslagna bärstängerna instuck Äfven locket, "nådastolen", var af guld, och detsamma stodo tvenne gyllne keruber med utbred vingar. I arken lågo de två stentaflorna med tio Guds bud (jfr 1 Kon. 8: 9). — 2. Noaks ar Den var till formen rektangulär, öfverbyggd m tak, men utan segel, roder och åror (jfr 1 Mo 6: 13 ff.). (E. S—E.)

Ark. 1. Ett fyrkantigt blad papper, så stort so det göres på en gång i "formen" (eller maski skäres från maskinpappersrulle), i handeln oftast ho viket i två lika stora delar. — 2. *Boktr.* Ett he tryckpappersblad, tryckt samt hopviket i flere ell färre delar, alltefter det format, i hvilket tryckning verkställes. Ett ark folio är viket i två blad (så s tryckarket innehåller 4 sidor), ett ark kvart i 4 bla (8 sidor), ett ark oktav i 8 blad (16 sidor), ett ar duodes i 12 blad (24 sidor) o. s. v. Hvarje sådan ark numreras och förses med ark-signatu (arkets ordningssiffra jämte en kort sammanfattnin af verkets titel). I st. f. siffror nyttjade man förr tiden bokstäfver till arksignatur, så att versalern begagnades, så långt de räckte, hvarefter gemen tillsattes: A—Z, Aa—Zz, Aaa—Zzz, o. s. v.

Arkād (af lat. *a'rcus*, båge, hvalf), *bygnk.*, serie kolonner eller murpelare med emellan de

Arkad från Palazzo Doria-Panfili, Rom.

slagna hvalfbågar, i och för uppbärandet af mur bjälklag eller tak. Arkader bilda merendels de öppna framsidan eller de öppna sidorna af en portik eller ett galleri, så kallade allteftersom

Arkad från Villa Farnesina, Rom.

som de förekomma invid marken eller i en högre liggande våning. Dogepalatset i Venezia har i nedre våningen en portik och omedelbart därofvanpå ett galleri, bägge liggande innanför arkader. Colosseum i Rom hade tre ringar arkader, den ena öfver den andra. Äfven portiken till Nationalmuseum i Stockholm erbjuder ett prof på arkader. Åtskillige

m i Bologna, Paris m. fl. städer hafva att uppvisa
les ståtliga till portiker använda arkader.
den medeltida byggnadskonsten förekomma ofta
m s. k. blindarkader (fr. *arcature*), hvilka
utförda endast som dekoration på muren och
a att gifva denna lif och rytm. I. G. O.

rkädien (grek. *Ἀρκαδία*, lat. *Arca'dia*), i forntiden
iskap i midten af Peloponnesos. Det gränsade
till Achaja, i ö. till Argolis, i s. till Lakonien
Messenien samt i v. till Elis. På tre sidor
afs det af väldiga berg med topparna Kyllene
Ziria; 2,374 m.) i n. ö., Erymanthos (nu Olonos)
v., Lykaion (nu Diaforti) i s. v. och Parnon i
ö. Äfven landets inre genomstrykes af skog-
ixna bergskedjor, som innesluta natursköna dalar,
hvilka vattnet finner aflopp endast genom
erjordiska kanaler (katavotrer). Hufvudfloden är
eios, som rinner åt v. Landet, som är bäst
sande för boskapsskötsel, förblef på grund af sin
lgänglighet oberördt af den doriska vandringen.
olkningen hade sedan urminnes tid varit bosatt
och anses ha varit af pelasgiskt ursprung. Dyr-
af gudarna Hermes och Pan var inhemsk hos
. Bland landskapets städer voro Tegea och
ntineia de förnämsta.
Invånarna i det gamla A. voro ett kärnsundt
rde- och jägarfolk, som älskade musik och dans
som länge bevarade sina enkla seder. Detta har
anledt senare skalder, i synnerhet författare af
dekväden under renässansen, att prisa A. såsom
hem för paradisisk oskuld och stilla lycka. För
igt voro arkadierna frihetsälskande och gästfria,
n tämligen inskränkta och tröga. Hos främmande
ter togo arkadier ofta tjänst såsom legosoldater.
politiskt afseende bestod landet af ett betydligt
al smärre republiker, som dock aldrig sammanslöto
till ett fast förbund, hvarför folket ej heller
lade någon historisk roll. På 500-talet f. Kr. kom
det under Spartas hegemoni. För att hålla Sparta
ngen försökte Alkibiades förena A:s städer till
motförbund, men utan lycklig påföljd. Epameiu-
ndas' försök att göra A. till en fast sammansluten
bundsstat med Megalopolis till hufvudstad hade
zen framgång. Sedermera kom A. under Mace-
niens välde, ingick 229 i akeiska förbundet och
l 146 i romarnas händer. Därefter led det af
ternas invasion och fick under medeltiden sin
kras uppblandad med invandrade slaver och alba-
ser. — Nu bildar A. en nomarki i konungariket
rekland. 4,301 kvkm. med 167,092 inv. (1896).
ufvudstad: Tripolitsa.
Litt.: Ch. T. Schwab, "Arkadien" (1852), och
. Immerwahr, "Die arkadischen kulte" (1891).

Arkadiernas akademi. Se Arcadia.

Arkädisk (af Arkadien), landtlig, till herde-
vet hörande, idyllisk, okonstlad.

Arkaisérande. Se Arkaistisk.

Arkäisk (grek. *archaï'os*), gammal, fornåldrig,
rkligen härrörande från en förgången tid.

Arkai'sm (jfr Arkaisk), uttryck, som är för-
dradt i samtalsspråk och vanlig prosa. I vers äro
kaismer rätt vanliga; i prosa användas de merendels
ott vid historiska skildringar från äldre tider.

Arkai'stisk l. Arkaiserande (jfr Arka-
sk), till formen föråldrad, gammaldags; som innebär
n afsiktlig, eftergjord fornåldrighet i uttryck eller
erm. Jfr Hieratisk.

Arkän-disciplin. Se Arcani disciplina.

Arka'ngel. Se Archangel.

Arkangeliter. Se Archangeliter.

Arkani'st (af lat. *arcānum*, hemligt medel), inne-
hafvare af ett hemligt medel; (förr) måleri-före-
ståndaren i en porslinsfabrik.

Arkansas [äkä'nsəs]. 1. Biflod till Missis-
sippi, den största näst Missouri. A. rinner upp på
Klippbergen under 39° n. br., s. v. om M:t Lincoln,
går norr om Sangre-de-Cristo-kedjan in i South Park
och har, då den lämnar den, en höjd ö. h. af
1,434 m. Den genomströmmar Colorado, Kansas och
Indianområdet, inträder vid Fort Smith i staten
Arkansas, hvilken den delar i två nästan lika stora
halfvor, samt mynnar ut i Mississippi ofvanför staden
Bolivar. Längd 3,230 km., hvaraf 1,027 km. äro
segelbara. Strömhvirflar försvåra skeppsfarten i flo-
dens öfre lopp. Öfversvämningar förhindra upp-
odlingen af dess stränder. Af A:s många bifloder
äro de betydligaste Cimarron och Canadian t. h.

2. En af de sydvästra staterna i nordamerikanska
förbundet. Den begränsas i n. af Missouri, i ö. af
Mississippi (hvars östra strand där bildas af sta-
terna Tennessee och Mississippi), i s. af Louisiana
samt i v. af Indianområdet och Texas. Arealen
139,470 kvkm. 1,311,564 inv. (1900), af hvilka
944,580 äro hvita, 366,856 negrer, 66 indianer
och 62 kineser. Födda i Sverige voro 355, hvar-
förutom funnos 530 helt eller delvis af svensk börd.
Östra delen af A. är till större delen ett af skogar
och sumptrakter uppfylldt lågland; i v. höjer sig
landet, och prärier afbryta där skogarna. Ozark-
bergen framstryka i nordvästra hörnet med toppar
på 650 m. Staten genomströmmas af ett stort antal
segelbara floder. De betydligaste, näst Mississippi,
äro Arkansas, S:t Francis, White river, Washita och
Red river. Klimatet är i de högre belägna orterna
mycket sundt, i de lägre däremot i lika grad skadligt.
Jorden är utomordentligt fruktbar; dock ligger ännu
en stor del obrukad. Viktigast är bomulls- och
tobaksodlingen, men äfven odlas mycket hafre, majs,
hvete, potatis och frukt. Skogarna bestå af de
värdefullaste trädslag: cypress, ek, valnöt, gummi-
träd m. fl. Vildt finnes i öfverflöd i skogarna såväl
som på låglandet; bison-oxen är dock numera i vildt
tillstånd därstädes utrotad. Rikedomen på mineral är
stor; där finnas zink, järn, bly och koppar. Landets
största skatt, hittills föga använd, ligger likväl i de
kol-lager, som börja s. om Little Rock och sedan
utbreda sig på båda sidorna om Arkansas-floden.
Industrien är obetydlig och handeln föga utvecklad.
Utförseln går öfver New Orleans. Sedan 1868 byggas
järnvägar. Skolväsendet har under senaste tid gjort
betydliga framsteg. Guvernören väljes för 4 år.
Landet indelas i 75 counties. Hufvudstad: Little
Rock. — A., som började bebyggas 1685, tillhörde
urspr. det af Frankrike inlösta Louisiana-området,
men ordnades till ett territorium med det nuvarande
Missouri 1819 och blef självständigt territorium
1821 samt upptogs 1836 såsom stat i nordameri-
kanska förbundet. 1861 indrogs A. i de andra slaf-
staternas uppror och blef under inbördeskriget
skådeplats för blodiga strider. Sedan 1868 är landet
åter upptaget i unionen.

Arkansas City [äkä'nsəs si'ti], stad i nordameri-
kanska staten Kansas, vid floden Arkansas, nära
gränsen mot Indianterritoriet. 6,140 inv. (1900).

Arkansas Hot Springs [äkä'nsəs hå't spri'ŋs], stad i nordamerikanska staten Arkansas, genom en 40 km. lång bibana förenad med Malvern vid S:t Louis, Iron mountain and Southern railway, är en af unionens mest besökta kurorter. Staden ligger i en trång dal mellan Hot Springs mountain och West mountain i Ozarkbergen. Den breda hufvudgatan är på ena sidan infattad af hotell och butiker, på den andra af en rad ståtliga badhus. De omkr. 80 källorna upprinna på västra sidan af Hot Springs mountain, variera i temperatur mellan 24° och 74° C. och lämna dagligen omkr. 20,000 hl. klart, smak- och luktlöst vatten, som användes både till bad och drickning, mot reumatism, syfilis, nervsjukdomar, hudsjukdomar etc. Det innehåller något kiselsyra och kolsyrad kalk, men dess medikamentösa verkan tillskrifves hufvudsakligen dess naturliga värme och renhet. Terrängen, på hvilken källorna upprinna, tillhör unionen, som där har ett stort sjukhus för officerare och manskap.

A'rkas (grek. *Ἀρκάς*), *grek. myt.*, son af Zeus och Kallisto, stamfader för det arkadiska folket, som han lärde att tillgodogöra sig hjordarnas ull, baka bröd och väfva. Se vidare Kallisto.

A'rka-tag, namn på en af de centrala kedjorna af Kven-lun (se d. o.).

Arkebuse [-bȳs], fr. *arquebuse*, namn på de lättare hakebössor eller "halfhakar", som användes under slutet af 15:e och under 16:e århundrade. Det fotfolk, som var väpnadt med detta vapen, kallades ofta arkebusierer (fr. *arquebusiers*). C. O. N.

Arkebusēring (af fr. *arquebuser*; jfr Arkebuse) kallades i de gamla krigsartiklarna det dödsstraff, som verkställes medelst skjutning. Såsom vakt vid detta tillfälle beordras merendels två kompanier under en regementsofficer, hvilken ansvarar för straffets verkställande. Vakten bildar öppen fyrkant, inom hvilken den lifdömde föres, klädd i uniform. Dödsdomen uppläses under skyldradt gevär, hvarefter den lifdömdes ögon förbindas; på hans bröst fästes, framför hjärtat, ett synligt märke, på hvilket de på tolf stegs afstånd midt emot honom uppställde nio man skola sikta och skjuta på tecken af en underofficer. C. O. N.

Arkebusiērer. Se Arkebuse.

Arkegön. Se Archegonium.

Arkegoniäter, *bot.*, gemensam benämning på de växter, hvilkas honorgan är ett *archegonium* (se d. o.), nämligen mossor, kärlkryptogamer och gymnospermer.

Arkēisk (af grek. *archāi'os*, gammal, begynnande), *geol.*, är en term, som man numera vanligen i stället för azoisk nyttjar för att beteckna de kristalliniska bergarter, hvilka förekomma *under* alla öfriga geologiska system och hos oss sammanfattas under benämningen urberget, urformationen. Det arkeiska systemet antages hvila på jordens stelningsskorpa, ja åtskilliga forskare hålla t. o. m. före, att systemets understa del uppbygges af denna. A. G. N.

Arkēiska formationsserien, äfven kallad Azoiska serien, Urformationen och Urberget, *geol.*, sammanfattningen af de äldsta kända bergarterna och bergartslagren på vår jord, hvilka förekomma *under* alla andra geologiska formationsserier, således icke blott de s. k. *kristalliniska skiffrarna*, utan äfven de inom vissa områden uppträdande äldsta *eruptiva* bergarterna. Samtliga ifrågavarande bergarter (gnejser, hälleflintgnejser, urkalkstenar, porfyrer, graniter m. fl.) hafva kristallinisk textur och skilja sig därigenom väsentligt från de sedermera bildade och på de förra aflagrade rent sedimentära bergarterna (sandstenar, lerskiffrar, täta kalkstenar m. fl.). Frånsedt de rent massformiga bergarterna granit, porfyr, diorit och hyperit, hvilka äro af eruptivt ursprung, torde flertalet af urformationens bergarter (somliga gnejser, kalkstenar, lerskiffrar, kvartsiter) i likhet med de sedimentära hafva bildats genom afsättning af lager på lager, fastän under förhållanden, hvarom geologerna icke ega någon säker kännedom. De flesta äro för öfrigt i mycket hög grad metamorfoserade. I följd däraf och på grund af de väldiga pressnings- och veckningsprocesser, för hvilka urformationens lager varit under tidernas längd utsatta, är det en mycket vanskligt arbete att söka utreda åldersföljden inom denna formation. Hvad Sveriges urberg beträffar, har den hittills vunna erfarenheten synts gifva vid handen, att hufvudmassan af gnejserna jämte gnejsgraniter (urgraniter) är äldre än hufvudmassan af hälleflintgnejserna och porfyrerna samt båda äldre än hufvudmassan af graniterna. Inom såväl gnejsernas som hälleflintgnejsernas grupp uppträda inlagringar af kornig kalksten (urkalksten) samt förekomster af järnmalmer, dock hufvudsakligen inom den sistnämnda; till denna sluta sig på flera ställen sedimentära bergarter, hvilkas klastiska natur ännu är ganska väl bibehållen (urlerskiffer, dolomit med malmfyndigheter, konglomerat och kvartsitsandsten). Under den arkeiska periodens, urtidens, olika skeden hafva icke blott eruptioner af sura bergarter, såsom graniter och porfyrer, egt rum, utan äfven af sådana mera basiska, som sammanfattas under benämningen "grönstenar" (hyperiter, dioriter, gabbroer m. fl.), men dessa spela dock i förhållande till de förra en ganska obetydlig roll inom det svenska urberget. — Den arkeiska formationen är inom Sverige, Finland och en del af Norge synnerligen rikt representerad. Inom ungefär $^3/_4$ af Sveriges areal utgöres berggrunden därav. Jfr Azoisk, Gnejs, Granit, Jorden och Sverige. Se "Sveriges geologiska undersökning", Ser. Ba N:o 6, och A. G. Nathorst, "Sveriges geologi" (1894). E. E.

Arkelstorp, järnvägsstation i Oppmanna socken, Kristianstads län, vid Kristianstad—Sölvesborgs järnväg. I närheten ligger den fordom för sina hälsobringande egenskaper mycket berömda Arkelstorps källa. RM.

Arkeografi (af grek. *archāi'os*, urgammal, och *gra'fein*, beskrifva), beskrifning på fornlämningar. — Adj. Arkeográfisk.

Arkeolitiska perioden (af grek. *archāi'os*, urgammal, och *li'thos*, sten), den äldre stenåldern.

Arkeolōg. Se Arkeologi.

Arkeologi (af grek. *archāi'os*, gammal, och *lo'gos*, lära), vetenskapen om det forna, fornkunskap, fornforskning. Se Fornkunskap. — Arkeolōg, fornkunnig, fornforskare. — Arkeolōgisk, till fornkunskapen eller fornforskningen hörande.

Arkeologiska institut. I Rom stiftades 1829 af Bunsen, Gerhard, Panofka, Welcker, Millingen, Fea, Thorvaldsen m. fl. under preussiske kronprinsens beskydd Instituto di corrispondenza archeologica, hvilket sedan 1874 bär namnet

. kaiserliche deutsche archäolo-che institut, med en romersk och en atensk ning. Centralstyrelsen, under generalsekretera- har sitt säte i Berlin, och hvardera afdelningen af en förste och en andre sekreterare. På regel- na sammankomster i både Rom och Aten samt m ett stort antal arbeten har institutet utvecklat en rtad och särskildt för den klassiska fornkunska- mycket fruktbärande verksamhet. Bland de af tutet utgifna periodiska publikationerna märkas: onumenti inediti" (1829—85; suppl. 1891); nali" (1829—85); "Bullettino" (1829—85); chæologische zeitung" (1843—85); "Antike mäler" (sedan 1886); "Mittheilungen" (inne- nde en "Römische abtheilung", sedan 1886, en "Athenische abtheilung", sedan 1876) och hrbuch" (sedan 1886). Därjämte har institutet fvit en mängd andra arbeten, af hvilka många stora och dyrbara. — Institutet lämnar åt visst antal yngre tyska stipendiater handled- vid deras studier af Italiens och Grek- s forntid. Äfven flere nordiska lärde hafva, i nad af ett motsvarande skandinaviskt institut, att glädja sig åt det tyska institutets gästvän- et. I Rom har institutet sitt eget hus på kapito- , med lokaler för sammanträdena och ett värde- bibliotek samt med boningsrum för de båda eterarna och för stipendiaterna. I Aten, hvarest itutet likaledes eger ett bibliotek, lät H. Schlie- n uppföra en för institutets behof särskildt ttad byggnad, hvilken för längre tid hyrts af a regeringen och ställts till institutets förfogande. Af liknande anstalter eger Frankrike École nçaise d'Athènes (sedan 1846) och École nçaise de Rome (sedan 1873), som ut- a ett gemensamt "Bibliothèque" (sedan 1876) m., och Nord-Amerikas förenta stater en Ame- an school of classical studies i n (sedan 1882), bekostad af flera amerikanska uni- sitet, samt Storbritannien en British school lan 1886). I Grekland verkar ett 1837 stiftadt, 9 rekonstrueradt sällskap i Aten för främjande af siska studier och för utgräfningar. O. M.

Arkeologiska kommissionen i Finland inrättades 4 samt har till uppgift att öfvervaka bevarandet landets fornlämningar. Kommissionen består af edamöter. Af dessa är statsarkeologen ndig ledamot samt kommissionens verkställande ilem och sekreterare. De öfrige ledamöterna till- as för tre år sålunda, att finska vetenskaps- ieteten utser två och universitetet, finska litteratur- skapet, finska fornminnesföreningen och finska oriska samfundet hvar sin ledamot. Valen stad- as af kejserliga senaten, som tillika bland de valde r ordförande i kommissionen. Under kommis- nen lyder statens historiska museum, hvars prefekt sarkeologen är. A. G. F.

Arkeologiska kongresser. Sedan lång tid till- ka hafva i flere länder hållits sammankomster för handling af arkeologiska spörsmål. Dessa möten ogo småningom en internationell karaktär, och det italienska naturforskaresällskapets samman- de i Spezia 1865 stiftades, på förslag af Ga- iel de Mortillet, en internationell kon- ss för förhistorisk antropologi och arkeologi. lana kongresser hafva sedan hållits i Neufchâtel 56, Paris 1867, Norwich och London 1868, Köpen- hamn 1869, Bologna 1871, Bruxelles 1872, Stock- holm 1874, Budapest 1876, Lissabon 1880, Paris 1889, Moskva 1892 och Paris 1900.

Arkeologiska museer. Se Museum.

Arkesilāos (grek. *Ἀρκεσιλάος*, lat. *Arcesilāus*). 1. Grundläggare af den filosofiska skola, som kallas Mellersta akademien, f. i Pitane i Eolien sannolikt år 315, d. 241 f. Kr., nekade mot stoi- kerna möjligheten af kunskap om det objektiva. Det gifves, enligt honom, endast sannolikhet, hvilken också är tillräcklig för ledningen af människans praktiska lif. — 2. Grekisk bildhuggare, verksam i Rom, samtida med Cæsar och vän till Lucullus, utförde bl. a. en *Venus genetrix*, uppställd i det af Cæsar invigda Venus-templet i Rom. 1. G. S.*

Arkespōr, Urmodercell, *bot.*, kallas den eller de celler, ur hvilka genom fortsatta delningar sporerna framkomma. Hos de högre växterna finnas t. ex. i de unga ståndarknapparna arkesporceller, hvilka bilda de s. k. pollenmodercellerna, hvarur genom upprepad tudelning pollenkornen (frömjölet) framgå. Embryosäcken bildas ur ett arkespor i det unga fröämnet. I sporangierna (sporgömmena) hos ormbunkar och mossor bildas sporerna genom upprepad tudelning af arkesporceller. Arkesporcellerna skilja sig vanligen tydligt från kringliggande celler genom betydligare storlek, plasmarikedom och större cell- kärna. Jfr Fröämne, Kärndelning och Ståndare. G. O. R.

Arketȳp (af grek. *archetypos*, första prägeln), urbild, mönster; urskrift, original.

Arki-. Se Archi-.

Arkiāter (lat. *archiāter* l. *archiātrus*, af grek. *archiatros*), förste läkare, öfverläkare. I Rom funnos under kejsartiden dels *archiatri palatini*, lifmedici hos kejsarna, dels *archiatri populares*, som skulle kostnadsfritt vårda fattiga sjuka, kontrollera andra läkares praktik och meddela medicinsk undervisning.

I Sverige finner man för konungarnas lifmedici titeln "archiater" redan i början af 1600-talet. Doktor Kasper Fidlerus, bördig från Königsberg, blef arkiater hos Karl IX och sedermera, 1612, hos Gustaf II Adolf. Doktor Gregoire François Duriez, från Artois, blef 1655 Karl X Gustafs lifmedikus och afgaf 24 mars 1663 sin "försäkring" såsom "archiater et primarius doctorum" samt blef s. å. ordförande i det då inrättade "Collegium medi- corum". De siste, som i Sverige buro titeln arkiater, voro friherre Kristian Ehrenfried von Weigel, ord- förande i sundhetskollegium, förste arkiater 1818; Per von Afzelius, professor i Uppsala, förste arkiater 1818; samt Erik af Edholm, ordförande i sundhets- kollegium, förste arkiater 1842, d. 1856. — I Fin- land kvarstår arkiaters-värdigheten ännu. JHM.*

Arkiko (enl. d'Abbadie *Harqiqaw*), stor by i italienska kolonien Eritrea, vid en vik af Röda hafvet, 12 km. s. om Massaua, med ett litet af egypterna uppfördt fort och en italiensk besättning. Enligt Rohlfs utgör invånareantalet omkr. 1,000 pers.

Arkimandrit (af grek. prefixet *archi* och *mandra*, inhägnad, kloster), öfverabbot, kallas i den gre- kisk-katolska kyrkan sedan 5:e årh. uppsynings- mannen öfver ett antal abboter och kloster. Samma titel nyttjas äfven af öfverabboterna bland de unerade grekerna i Polen, Galizien, Siebenbürgen, Ungern, Slavonien och Venezia. Inom västerlandet före- kommer titeln i Isidorus' af Sevilla och Columbanus'

regel samt från 10:e årh. såsom allmän beteckning på en prelat. Siciliens och Kalabriens basilianermunkar underordnades ock i 11:e årh. en arkimandrit. G. O. L. (J. HDR.)

Arkipelag (af grek. *archipe'lagos*, "det förnämsta hafvet"), *geogr.*, beteckning för en större samling öar äfvensom för det haf, som omsluter dem; skärgård. Företrädesvis menas med arkipelagen den grekiska arkipelagen, d. ä. den stora ögruppen (och hafvet) emellan Mindre Asien, Turkiet och Grekland.

Arkite'kt (fr. *architecte*, af grek. *archite'kton*, byggmästare). 1. Person, som vetenskapligt studerat byggnadskonsten i dess helhet och praktiskt utöfvar densamma genom uppgörandet af ritningar till byggnader samt genom ledandet och öfvervakandet af dessas utförande. — 2. Tjänsteman, hvars åliggande är att uppgöra eller granska ritningar till offentliga eller enskilda byggnader, hafva tillsyn öfver åtskilliga af kronans hus och byggnader o. s. v. (slottsarkitekt, järnvägsarkitekt, stadsarkitekt m. fl.). Jfr Öfverintendentsämbetet. — Till skillnad från arkitekt förstår man med byggmästare person, som är kunnig i byggnadskonstens teknik och förstår att utföra byggnader efter arkitektens ritningar, men som icke själf uppgör sådana.

Arkitektonik (jfr Arkitekt), byggnadskonst: konsten att uppföra en vetenskaplig lärobyggnad eller ett system; systemlära.

Arkitektönisk (jfr Arkitekt), som har afseende på byggnadskonsten; öfverensstämmande med byggnadskonstens lagar och väsen.

Arkitektur (jfr Arkitekt), byggnadskonst; byggnadssätt. Se Byggnadskonsten.

Arkitektur-måleri, den art af målarekonsten, som till hufvudföremål för framställningen väljer byggnadskonstens alster, helst det yttre (exteriören) eller det inre (interiören) af en byggnad, men äfven hela byggnadsgrupper och stadsdelar, hvarför det är svårt att uppdraga en skarp gräns mellan arkitekturbilden och den arkitektoniska prospekten eller veduten. Arkitektur-målaren, hvars konstart lämpar sig för såväl gouache- och akvarell- som oljemålning, måste vara herre öfver både linje- och luftperspektivet samt klart känna hvad som är det karakteristiska för just det byggnadsverk han vill framställa. Staffage af människofigurer ger åskådaren en måttstock för bedömandet af den framställda byggnadens storlek. — Arkitekturmåleriet, som hos de gamle grekerna och romarna var allmänt och högt drifvet såsom väggprydnad i rum och pelargångar m. m. samt därefter stundom nyttjades till bakgrund i figurtaflor, tog först med bröderna van Eyck (början af 1400-talet) ett afgörande steg framåt. Såsom en särskild konstart framträdde det likväl ej förr än på 1600-talet hos flamländarna med Neefs, holländarna med Steenwyck, E. de Witte m. fl. samt på 1700-talet i den venezianska skolan med Luca Carlevaris och Canaletto. Bland svenska arkitekturmålare må nämnas Joh. Richter (d. i Venezia på 1740-talet och ej, såsom man förr trodde, elev af Canaletto, utan af dennes föregångare, Carlevaris), Palm, Scholander och Odelmark samt dessutom åtskilliga yngre arkitekter (Clason, Boberg m. fl.) — dessa senare liksom Scholander i akvarellens form. R—N. (O. G—G.)

Arkiträv (af grek. prefixet *archi* och lat. *trabs*, bjälke), "hufvudbjälke", grek. *episty'lion*, *bygnk* den omedelbart på kapitälet hvilande och såled understa, bärande delen af ett antikt taklistve (entablement, se d. o.). För ögat ter s arkitraven såsom en enda sammanhängande bjälk men är naturligtvis byggd af från kolonn till kolon sig sträckande stenblock, vanligen två eller tre ställd invid hvarandra, detta för att underlätta up hissandet och inpassandet af de i alla fall betydand

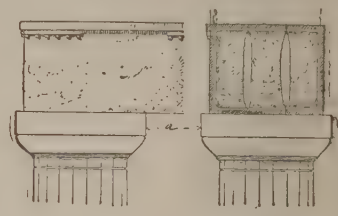

Dorisk arkitrav (fasad och sektion) från Parthenon.

blocken. Arkitravblockens längd varierar i de grekiska templen, som i allmänhet äro utförda af kalksten eller marmor, mellan 2,50 och 4,50 m. Den längsta arkitraven sträcker sig öfver den breda midtersta ingången till Akropolis i Aten. Den är bildad af två intill hvarandra lagda block, mätse 5,48 m. i längd, 1,15 m. i höjd och 1,44 m. i bredd samt har att uthärda en belastning af omkr. 86,670 kg. I de egyptiska templen förekomma arkitraver af betydligt större längd.

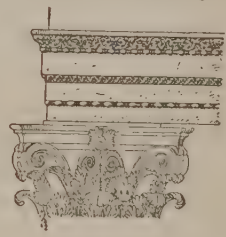

Korintisk arkitrav från Nervas forum, Rom.

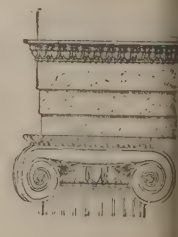

Jonisk arkitrav f:rån Priene.

Den doriska arkitraven är slät, endast upptill afslutad med en svagt framspringande list i form af en platta, under hvilken för hvarje triglyf (se Metop) sitter en mindre platta med sex s. k. droppar. De joniska och korintiska arkitraverna äro uppdelade i två eller tre framför hvarandra svagt springade fält och afslutas upptill vanligen med mer eller mindre rikt profilerad list. Jfr Arkivolt. I. G. C.

Arkiv (af grek. *archei'on*, öfverhetsbyggnad, rådhus), urkund-samling; byggnad eller rum, där urkunder och handlingar förvaras; ämbetsverk, som vårdar dylika. Man kan skilja mellan offentliga och enskilda, stats-, kommun-, provins-, härads-, socken-, stads- och familj- eller gårdsarkiv o. s. v. Något oegentligt begagnas namnet om enskilda bref- och handskriftsamlingar i allmänhet.

Israeliter, greker och romare bevarade sina viktiga urkunder i templen, de äldste kristne likaledes sina i kyrkorna. Påfvarna och den katolska hierarkien

a infört bruket af arkiv; de andlige i Tyskland Frankrike anlade sådana vid biskopssätena och stren. Karl den store började samla ett arkiv, i allmänhet äro de kungliga och furstliga arkiven ldre än från 1200-talet. Stadsarkiv började tå på 1100-talet. Det forna tyska riket egde v i Wien, Mainz, Regensburg och Wetzlar. Rika af stor vikt äfven för Skandinavien äro Östersjöernas arkiv (Revals, Lybecks m. fl.). De mest dande arkiven äro eljest de, som finnas i Rom, ezia, Paris, London, Simancas (i Spanien), Wien, chen, Dresden, Berlin och Moskva, de svenska danska riksarkiven o. s. v.

et offentliga arkivväsendet har alltsedan midten 800-talet blifvit föremål för statens direkta omnad i det ena landet efter det andra. *Frankrike* länge på detta område intagit en framstående ning. Det franska nationalarkivet (se Archives nationales) har med tiden blifvit ett ralarkiv dels för en mängd historiska samlingar "l'ancien régime", dels för en senare tids ralförvaltning i den franska hufvudstaden. Alltn början af 1840-talet har regeringen verksamt ipit för en bättre vård äfven af de lokala arkiven partementen och kommunerna, som under statens troll underhållas af de departementala och komala myndigheterna. Inventarier och förteckgar såväl öfver nationalarkivet som öfver de la arkiven ha i stort antal upprättats och blifvit kta. Som rådgifvande myndighet till undervisgsministeriet, under hvilket arkivväsendet numera er, fungerar en arkivöfverkommission. Vidare har arkivinspektion organiserats särskildt för de lokala ivens räkning. Jfr Langlois et Stein, "Les hives de l'histoire de France" (1891—93).

Preussen är det offentliga arkivväsendet nura fullständigt organiseradt. I spetsen för detma står ett statsarkivens direktorium i Berlin, ler hvilket lyda geheime statsarkivet därstädes, statsarkiv i provinserna, det preussiska historiska itutet i Rom samt ett slags arkivskola i Marburg. Äfven i *Bajern* är arkivväsendet centraliseradt ll ett riksarkiv i München och provinsarkiv. Därot äro de kommunala och kyrkliga arkiven i skland ännu i regeln fristående, men både på ntligt och enskildt initiativ har man under senare kraftigt verkat för deras bättre ordnande och arande.

Arkivväsendet i *Sverige* (jfr Riksarkivet och ndsarkiv). Riksarkivet, som numera i fråga planmässigt ordnande af handlingarna och tillglighet torde kunna täfla med hvilket annat tsarkiv som helst i Europa, har efter hand blifvit ériges central- och hufvudarkiv. De sista åren nämligen utmärkts af en planmässig verksamhet att centralisera och bringa reda i det svenska kivväsendet. Till en början ha tre landsarkiv aniserats för att, jämte en arkivdepå på Gottland, psamla de lokala myndigheternas äldre arkivalier nt ställts under riksarkivariens öfverinseende och ning (se Landsarkiv). En stadga för vissa entliga arkiv utkom 31 dec. 1900 (med ändringar maj 1903), enligt hvilken bl. a. arkivförteckgar skola upprättas och insändas till riksarkivet. r att tjäna till ledning vid ordnandet och förteckndet ha i riksarkivet uppgjorts och af k. m:t färdats (1903) dels allmänna grunder vid ordnande och förtecknande af vissa offentliga arkiv (jämte ett af riksarkivarien utfärdadt upplysande cirkulär af 22 juni 1903), dels planer till förteckningar öfver centrala ämbetsverks, länsstyrelsers, domkapitels, allmänna läroverks samt magistraters och rådstufvurätters arkiv. Slutligen har (1901—02) en undersökning företagits af de centrala ämbetsverkens arkiv i hufvudstaden, hvilken undersökning ledt till förslag om upprättande af en med riksarkivet förenad administrativ arkivdepå, i hvilken dessas äldre arkivalier successive skulle uppsamlas, äfvensom till förslag rörande det offentliga arkivväsendets högsta ledning samt inspektion af vissa offentliga arkiv genom riksarkivarien.

Bland sådana arkiv märkas i öfrigt de centrala ämbetsverkens, domstolarnas, länsstyrelsernas, andra civila och militära myndigheters i landsorten, domkapitlens samt stads- och kyrkoarkiven. Riksdagens arkiv har ej längre samma betydelse som förut, då de viktigaste riksdagshandlingarna tryckas, men riksbanken och riksgäldskontoret ha tämligen betydande arkiv. Af de gamla ståndsarkiven består Riddarhusets ännu som självständigt; de ofrälse ståndens hafva öfverlämnats till riksarkivet. — I Sverige finnas slutligen åtskilliga värdefulla handskriftsamlingar, tillhörande de offentliga biblioteken eller enskilda personer.

De upplösta *centrala ämbetsverkens* arkiv hamna uti riksarkivet, men redan nu hafva åtskilliga ännu bestående tid efter annan dit öfverlåtit delar af sina samlingar, delvis som deposition; så har under senare år skett med kammarkollegium, statskontoret, kommersekollegium. Af de ännu kvarvarande intager kammararkivet (se d. o.) genom handlingarnas rikhaltighet och deras betydelse för hela vår inre historia det ojämförligt främsta rummet, men det har en mycket otjänlig lokal, som försvårar ett tidsenligt ordnande. Krigsarkivet och flottans arkiv (se d. o.) hafva under senare år blifvit sammanförda och nyordnade; flottans afdelning i Karlskrona har dessutom ett eget arkiv. Af de öfriga torde kommersekollegiets arkiv, som äfven inbegriper det forna bergskollegiets, vara det mest betydande. Därjämte bör nämnas det sedan 1892 nybildade slottsarkivet (se d. o.) i Stockholm.

Domstolarnas arkiv äro numera af två slag: hofrätternas och underrätternas. Alla hofrätterna hafva sina egna arkiv; Jönköpings för detsamma en egen byggnad. Från Svea hofrätt har i senare tid en icke obetydlig samling äldre protokoll och handlingar öfverlämnats till riksarkivet (jfr "Medd. fr. sv. riksarkivet", XVII, 1893). *Lagmansrätterna* upplöstes 1849. Genom k. br. 8 maj 1850 bestämdes, att deras arkiv skulle förvaras af vissa namngifna landskanslier, rådstufvurätter samt hofrätten öfver Skåne och Bleking. De komma efter hand att hamna i landsarkiven. *Häradsrätternas* arkiv hafva i allmänhet varit både olämpligt förvarade, illa skyddade för våda och svårtillgängliga; dock har i senare tid flerstädes en förändring till det bättre inträdt. Från dem öfverlämnades på grund af k. br. 28 sept. 1869 alla äldre domböcker före 1736 till riksarkivet, där de blifvit ordnade och förtecknade, men numera ha de börjat därifrån öfverlämnas till landsarkiven. *Bergstingsrätternas* arkiv hafva hufvudsakligen tagits om hand af bergmästarna eller

länsstyrelserna; de i kommersekollegium förvarade exemplaren af deras domböcker öfverlämnades 1893 till riksarkivet. — Om *rådhusarkiven* se längre ned.

Länsstyrelsernas arkiv gå delvis tillbaka till tiden för länsstyrelsens organiserande på Gustaf II Adolfs tid. De hafva under senare tid börjat systematiskt ordnas och förteckna. *Kronofogde-* och *häradsskrifvarearkiven* äro af ringa betydelse. De äldre delarna af dessa tre slags arkiv öfverlämnas efter hand till landsarkiven.

Domkapitlens arkiv gå i allmänhet ej längre tillbaka än till 1600-talets början; kungliga bref af äldre datum finnas dock i flere. Strängnäs domkapitel t. ex. har en vacker samling kungabref ända från Gustaf Vasas tid. Det förnämsta är Uppsala domkapitels arkiv med protokoll ända från 1593. Likställdt med dessa är *Stockholms konsistorii arkiv*, hvars äldre protokoll och handlingar (1595—1799) jämte *fältkonsistoriets* handlingar (1702—1814) sedan 1891 äro deponerade i riksarkivet. Lunds domkapitel har lämnat sitt äldre arkiv till landsarkivet därstädes.

Både *kungliga biblioteket* i Stockholm (se förteckning på dess svenska brefsamlingar i "K. Bibl:s Handl.", II, 1879) samt *universitetsbiblioteken* i Uppsala och Lund ega omfattande och högst dyrbara handskriftsamlingar, till större delen bildade af enskilda arkiv eller samlingar, som skänkts eller inköpts dit. I kungliga biblioteket har en stor del af det forna antikvitetsarkivets handskrifter hamnat (dessutom gjörwellska, rålambska, engeströmska samlingarna m. fl.). Universitetsbiblioteket i Uppsala inrymmer framför allt den stora gustavianska brefsamlingen samt den nordinska handskriftsamlingen (handskrifna förteckningar på båda finnas äfven i riksarkivet), dessutom flere enskilda brefsamlingar (Rosenhanes, Aschebergs, Sparres, Meijerfeldts, Flemings, Rosensteins, Gyldenstolpes m. fl., liksom den stora palmskiöldska afskriftsamlingen). Lunds universitetsbibliotek inrymmer bl. a. en stor del af det forna delagardieska arkivet (se d. o.).

Äfven flere *läroverksbibliotek* ega mer och mindre dyrbara arkiv eller handskriftsamlingar, i allmänhet ordnade och lätt tillgängliga. Dyrbarast är *Linköpings stiftsbibliotek*, med sin hufvudbeståndsdel i de benzeliusska samlingarna (gammal förteckning af Lindblom 1793—95, handskrifven förteckning efter nyordnande). Förteckningar på samlingarna i *Gäfle*, *Göteborg*, *Kalmar*, *Karlstad*, *Linköping*, *Skara*, *Strängnäs* (pergamentsbrefven), *Västerås* och *Växjö* finnas flerstädes i den äldre serien af "Handl. rör. Skand:s hist."

Af *städernas* arkiv utgöra de s. k. *rådhusarkiven* den förnämsta delen. De hafva varit utsatta för mycken vanvård under tidernas lopp och äro i allmänhet både otillräckligt skyddade och svårtillgängliga. Rikast är naturligtvis Stockholms stads arkiv, som numera förvaras dels i rådhuset, dels i särskild lokal på Riddarholmen. Förslag att sammanföra dess spridda delar i ett gemensamt stadsarkiv under riksarkivariens högsta inseende har blifvit väckt. Eljes skola stadsarkivens äldre delar öfverlämnas till landsarkiven, där ej k. m:t medgifver, att de få stanna kvar. Sådant medgifvande har t. ex. gjorts för Malmö stadsarkiv, som på samma gång ställts under riksarkivariens inseende.

Kyrkoarkiven, af hvilka ett eller annat går upp till medeltiden, hafva likaledes i allmänhet h otjänliga förvaringsrum, och mycket har ur d af brist på tillsyn gått förloradt. Förteckningar deras innehåll (till 1860), utförda efter fastställ formulär, hafva på grund af k. cirk. 26 okt. 18 uppgjorts och insändts till riksarkivet, och sådan förteckningar fram till och med 1900 skola enli ett nytt cirkulär af 22 maj 1903 upprättas. Kyrk arkivens äldre delar skola, där ej k. m:t anno lunda bestämmer, öfverlämnas till landsarkiv.

För att förekomma förskingring eller förstöri af ämbetsverks och myndigheters arkiv har en kungörelse af 5 juni 1885 utkommit ang. s. gallring, d. v. s. utmönstrande och förstörande arkivalier.

På *enskilda* handskriftsamlingar och gårdsark har Sverige varit mycket rikt. Flere hafva emellert blifvit skingrade eller förstörda; andra hafva blifv sammanslagna. Så har det gått med de sturesk och hornska samlingarna. Af de förra finnas fra ment i Lunds universitetsbibliotek och annanstädes, i de senare i riksarkivet och k. biblioteket. Med d äldre Sparre- och Bielke-arkiven har det gått p samma sätt. Några af de viktigaste hafva förena med riksarkivet och de stora biblioteken. Ett af d dyrbaraste och mest anlitade enskilda arkiven, *Sk klosters* (Brahe-Wrangel-Bielke m. fl.), är sedd 1892 jämte kataloger deponeradt i riksarkivet. S har äfven skett med *Rydboholms*-arkivet. Af d kvarvarande är utan tvifvel det största det bondesk på *Eriksberg*, som bl. a. upptagit resterna af d forna stenbockska arkivet jämte flere smärre enskild samlingar. Bland de öfriga må nämnas det af greff A. Lewenhaupt på *Sjöholm* bildade (notiser i "Hist tidskr." 1895), arkiven på *Säfstaholm* (Bonde Fleming m. fl.), *Brokind* (Oxenstierna-Stake-Falken berg-Scheffer) och *Vik* (alla tre förteckna de i "Hist Handl.", III, 1863, IV, 1864, VII, 1870); p *Espelunda* (Wrangel-Skytte-Gyllenstierna-Mörner m fl.) och *Bergshammar* (Sack-Sparre-Lillie-Biel m. fl.), de båda senare förteckna de i "Hist. tidskr." 1882 och 1885; på *Löfsta* (De Geer); det ehren svärdska på *Tosterup*; det wachtmeisterska (äfve den brinckmanska samlingen) på *Trolle-Ljungby* det piperska på *Ängsö* (förteckn. i Klingspors oc Schlegels monografi öfver Ängsö, 1877) m. fl., oc dessutom befinna sig flerestädes i enskild ego smärr handskriftsamlingar, till en del i nyare tid bildad uti autografintresse; särskildt märkas bruks- och egendomsarkiv, som ofta gå ganska långt tillbaka tiden; sådana finnas ännu på *Tidön* m. fl. st. Blan de största i den vägen torde vara *Falu bergslag* (*Kopparbergs grufverätts*) *arkiv*. Jfr Arkiv vetenskap. EHD.

Arkiv, Medicinskt och Nordiskt medicinskt. Se Nordiskt medicinskt arkiv.

Arkivälier, de i ett arkiv bevarade handlingar och urkunder.

Arkivärie, föreståndare för ett arkiv; titel för de närmast under riksarkivarien lydande ämbetsmännen i svenska riksarkivet, för föreståndarna för landsarkiven samt för de inom hofrätter och vissa centrala ämbetsverk anställde tjänstemän, som hafva handlingarnas vård sig anförtrodd.

Arkiv-exemplar, benämning på de exemplar "av allt hvad som tryckes", hvilka en boktryckare

: § 1, mom. 11 Tryckfr.-förordn., är pliktig tan betalning aflämna till k. biblioteket samt rikets lägge universitet. Tryckfrihetsförordns ursprungliga stadgande, som tillerkände omplar jämväl åt riksarkivet och Vetenskapsemien, ändrades vid 1865—66 års riksdag, emot då stadgades ovillkorlig skyldighet för bokare att till de tre förstnämnda institutionerna na de ett verk möjligen tillhörande planscherna. sina leveranser af arkivexemplar till biblioteken a boktryckarna erhållit portofrihet genom k. föringen af 13 juli 1875.

nnet arkiv-exemplar kommer däraf att exemplar e tryckalster, som boktryckare var skyldig att a, urspr. levererade till riksarkivet, som 1707— 3 hade befattningen med nämnda exemplars föring till biblioteken. Genom lagen af 20 juni 2 äro boktryckare i Norge skyldiga att aflämna exemplar af allt tryck till universitetsbiblioteket ristiania.

Danmark är genom lagen af 2 maj 1902 förevet, att af allt tryck fyra exemplar skola afnas, däraf två till stora kungl. biblioteket, ett niversitetsbiblioteket i Köpenhamn (utom af tidarna, som sändas till resp. provinsarkiv) samt ett statsbiblioteket i Aarhus. Liknande stadganden numera gällande i andra civiliserade länder, med antag af Argentinska republiken, Belgien, Bulen, Schweiz (utom Genève) samt åtskilliga tyska er, såsom Baden, Braunschweig, Mecklenburg, nburg, konungariket Sachsen, de öfriga sachsiska några smärre stater. Utan rättighet för bibliote- att erhålla friexemplar ("pflichtexemplar", emplaire du droit") har det visat sig vara jligt att bilda någon fullständig samling af ett ls nationallitteratur. Jfr J. Franke, "Die ab- der pflichtexemplare von druckererzeugnissen" 9), och B. Lundstedt, "Om aflämnandet af vexemplar utaf tryckalster till biblioteken i rige" (1891), samt Ehrencron-Müller, "Vejnde bemærkninger om lov om offentlige bibliothes ret til frieksemplarer af tryksager m. m." 02). B. L.

Arkiv för nordisk filologi, tidskrift, hvars 4 ta årgångar utgåfvos i Kristiania under redaktion professor G. Storm, och som sedan redigerats ind af prof. A. Kock. Hvarje årgång innehåller äften. I tidskriften införas afhandlingar på alla lerna språk, dels rent filologisk-lingvistiska röie både äldre och nyare språkperioder, dels eraturhistoriska och mytologiska, vidare anmälgar, bibliografiska öfversikter, nekrologer m. m. rkiv för nordisk filologi" har lyckligt fyllt sin upp- att vara ett för de nordiska länderna gemensamt ikvetenskapligt organ och intager en betydelsefull ts bland Europas filologiska tidskrifter.

Arkivo'lt (trol. sammandragning af it. *architrave ato*, hvälfd arkitrav), *bygnk.*, ett omkring en bågning löpande listverk med arkitrav-profilering. lhör romersk byggnadskonst och renässansens alla er. I. G. C.

Arkiv-vetenskap är den systematiska framställgen af de för arkivs inrättning, ordnande och förning gällande grundsatserna. För utbredandet af ana insikter och danandet af dugliga arkivstemän har Frankrike en förträfflig inrättning i n s. k. "École des chartes", som stiftades 1821, återupprättades 1829 samt omorganiserades 1846 och sedermera. Undervisningsministern har högsta uppsikten öfver skolan, som förestås af en af honom utnämnd direktör och flera lärare, vid hvilkas sida står ett "conseil de perfectionnement". Undervisningen, som är offentlig och kostnadsfri, omfattar bl. a. paleografi, diplomatik eller urkundslära, sigill- och myntkunskap, konsthistoria, språkvetenskap, grunderna af den kanoniska och den feodala rätten, geografi och historia, i synnerhet medeltidens, kronologi och förvaltningsrätt.

Äfven i Preussen har man på senare tid organiserat förbildningen för arkivtjänsten. För inträde i densamma fordras numera en arkivexamen, som aflägges inför en pröfningskommission i Marburg, bestående af arkivdirektören därstädes jämte fyra professorer vid Marburgs universitet. Ämnena äro af likartadt slag med dem, som förekomma i "l'école des chartes".

I afseende på handlingarnas ordnande i offentliga arkiv har en grundsats efter hand mer och mer gjort sig gällande, som betecknats med växlande namn, "le respect des fonds" (man menar på franska med "fonds" den kring en institution eller myndighet under dess tillväxt uppkomna samlingen af urkunder och aktstycken, som vittna om dess verksamhet), "provenienssprincipen" eller "ursprungsprincipen". Därmed menas, att man ordnar och sammanhåller som ett organiskt helt de handlingar, som uppstått eller samlats på grund af en offentlig myndighets funktioner. De större arkiven äro depåer för ett större eller mindre antal dylika småarkiv, hvilka förtecknas hvart och ett för sig. I äldre tider åter brukade man efter ett mer eller mindre godtyckligt antal ämnesrubriker sammanföra handlingar ur olika småarkiv utan att fästa sig vid härkomsten. Man har emellertid småningom funnit, att härigenom åstadkoms mera förvirring än reda, och ersatt denna ordningsprincip med den ofvan omnämnda. I Sverige tillämpas den senare numera konsekvent vid den verksamhet som riksarkivet de tre sista åren utvecklat för det offentliga arkivväsendets ordnande. Jfr i fråga om principen S. Muller, J. A. Feith och R. Fruin, "Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven" (Groningen 1898), samt E. Hildebrand, "Om den s. k. ursprungsprincipens tillämpning vid ordnande af offentliga arkiv" (i Meddelanden från svenska riksarkivet. Ny följd, 1, 3—5). I afseende på det utländska arkivväsendet i allmänhet jfr S. Clason, "Studier öfver arkivväsendet i utlandet" (i Medd. fr. sv. riksarkivet. Ny följd. 2, 1902). Jfr Arkiv. EHD.

Arkli, fordom Archly l. Archli (sannolikt en på 1500-talet gjord tysk ombildning af det franska *artillerie*), urspr. benämning på ett förvaringsrum för bågar och armborst, sedermera för vapen och krigsförråd i allmänhet; ordet nu föråldradt. På Gustaf I:s och hans söners tid skilde man mellan "Stora arkliet", som omfattade alla tunga eldvapen med tillhörande ammunition, och "Lilla arkliet", eller förrådet af handvapen med hvad därtill hörde. Arkliet stod under vård af *arklimästare*, hvaraf funnos *fält-*, *fästnings-* och *skeppsarklimästare*. I midten af 1500-talet tillkom en *öfverstearklimästare*, senare kallad rikstygmästare. W. G. B. (C. O. N.)

Inom flottan betecknade arkli fordom aktersta

delen af ett linjeskepps understa kanondäck eller batteri. En underofficer af lägsta graden vid svenska örlogsflottans artilleristat kallades fordom arklimästare. R. P.*

Arklimästare. Se Arkli.

Arklow [ä'klō], stad i irländska grefsk. Wicklow, vid mynningen af Avocafloden. 4,172 inv. (1901). A. är hufvudsätet för Wicklows fiske af ostron och sill, som fångas i stor mängd på Arklowbankarna 12—15 km. från kusten. För sitt vackra läge i Avocadalen besökes staden mycket af turister.

Arko-mässing, *metall.*, en art råmässing, som i äldre tider erhölls vid mässingsframställning genom sammansmältning af råkoppar och rostad zinkmalm (galmeja eller zinkblände) i degel med kol. Innan den förarbetades, måste dylik mässing renas genom omsmältning. G. D.

Arkōna, den mest bekanta af Rügens befästa tempelplatser, Svantevit-dyrkans medelpunkt, var belägen längst i n. ö. på yttersta spetsen af halfön Wittow. På tre sidor stupade kritklipporna brant i hafvet; den fjärde var befäst genom en hög vall med en enda portöppning. Vallen finnes ännu kvar i ruiner och når på sina ställen mer än 20 m. i höjd. I A. låg Svantevits rikt utsmyckade tempel med en kolossalbild af guden; därifrån utgingo de vendiske vikingarnas plundringståg, och $^1/_3$ af bytet tillföll Svantevits helgedom. A. var föremål för upprepade anfall af danskarna, tills Valdemar den store och Absalon (1168 l. 1169) intogo platsen och i grund förstörde templet. A:s fall betydde kristendomens seger på Rügen och öns förvärfvande åt Danmarks krona. Ett 24 m. högt fyrtorn står nu på den forna tempelplatsen. (V. S—G.)

Arko'nt (grek. *a'rchon*, härskare, regent) kallades den högste ämbetsmannen i vissa grekiska stater. I Aten skall arkontvärdigheten hafva trädt i konungamaktens ställe efter Kodros' död (1068 f. Kr.) och innehafts på lifstid och såsom ärftligt ämbete inom Kodros' son Medons ätt. Från 752 valdes arkonterna på tio år, och 713 fingo alla de adliga ätterna (eupatriderna) tillträde till detta ämbete. 683 förkortades ämbetstiden till ett år, och i stället för en arkont, såsom förut, valdes nu nio. Att denna från den senare antiken ärfda framställning är en ohistorisk konstruktion, är redan i och för sig påtagligt och bestyrkes äfven genom Aristoteles' ej längesedan återfunna skrift om Atens statsförfattning. Säkert har konungatiteln aldrig varit afskaffad, men väl har dess bärare under tidernas lopp fått vidkännas betydlig inskränkning af sin kungliga myndighet och öfverlåta en stor del af sin befogenhet på andra vid hans sida ställda funktionärer, till dess han slutligen kommit att utgöra blott en medlem, och icke ens den i rang främste, af deras kollegium. De närmare omständigheterna vid detta förlopp äro oss icke bekanta. Under den historiska tiden voro arkonterna nio, och kollegiets officiella titel åtminstone från Solons tid var "de nio arkonterna". Under demokratiens tid var arkonternas ämbetsmyndighet mindre af politisk än judiciell och representativ natur. Den förste bland dem kallades företrädesvis arkont. Han gaf sitt namn åt det löpande året. Hos senare skriftställare kallas han därför *archon epo'nymos* (af *o'noma*, namn). Den andre bar namnet *basileu's* (konung), emedan han förestod åtskilliga från konungatiteln oskiljaktiga religionsbruk och såsom judiciell myndighet handlade religi väsendet berörande rättegångar. Den tredje kalla *pole'marchos* (krigsöfverste), emedan han åtminstor äldre tid stod i spetsen för krigsväsendet. De i återstående arkonterna kallades *thesmothētes* (l skipare) och hade att efter lottning leda handlingarna i en mängd olikartade rättegån fall. A. M. A.

Arkōs, *petrogr.*, en grå eller rödaktig, vanli grof sandsten, som, jämte kvartskorn och stund glimmerfjäll, innehåller korn af fältspat, ofta i s mängd. Mineralbeståndsdelarna äro således desam som uti gnejs och granit, och man anser äfven, arkosen bildats därigenom att gröfre eller finare f vittringsgrus af dessa bergarter blifvit, på stäl eller nära intill sin ursprungliga plats, hopläkt sammankittadt medelst ett kvartsigt eller kaoli artadt bindemedel. Fältspatskornen äro stund mycket vittrade och hafva delvis öfvergått till h kaolin, en sönderdelningsprodukt af fältspat. I ol het med vanlig sandsten äro arkosens mineralbestånd delar ej sällan något skarpkantiga. Arkos träf inom flera geologiska formationer, merendels i nä heten af gnejs och granit. Den s. k. Lugnå kvarnstenen, från Lugnåsberget i Västergötlan hvilken länge ansågs vara arkos, är i själfva verk icke annat än en i hög grad vittrad röd gnejs, hva skikt äro nästan lodrätt stående. Ofvanpå kvar stenen ligga i horisontella lager först ett arkosarta konglomerat och därofvanpå hård sandsten, bå tillhörande den kambriska formationen. Arkos fing äfven i Skåne. E. E.

Ark-signatūr, *boktr.* Se Ark.

Arksjön, Stor-Arksjön, sjö i Åsele lap mark, nära Västerbottens läns sydvästra gräns. V dess norra sida ligger Risbäcks kapell. RM.

Arktīnos (grek. *Ἀρκτῖνος*, lat. *Arctīnus*), gr kisk författare från Miletos, tillhörande de s. cyklikerna. A. författade fortsättningar på Iliade näml. *Aithiopis* (om Akilles' strider med amaso drottningen Penthesileia och den etiopiske furste Memnon, Akilles' död, vapentvisten och Aias' själ mord) samt *Iliu persis* (om Trojas förstöring).

A'rktisk (af grek. *a'rktos*, björn, stjärnbilden Stor björnen, nordpolen), belägen mot nordpolen, nord polen tillhörande, nordpolarisk.

Arktiska expeditioner (jfr Arktisk), nor pols-expeditioner. Se Polar-expeditioner

Arktiska motströmmen, en fortsättning af La bradorströmmen (se d. o.).

Arktiska rasen. Se Hyperboréer.

Arktisk fauna, de norra polarländernas djurvärl Se Polarländer.

Arktisk flora, de norra polarländernas växtvärld Se Polarländer.

Arktonnēsos, det grekiska namnet på den i Mar marasjön utskjutande Artaki-halfön.

Arktopiteker, *zool.*, klo-apa. Se Primates.

Arkwright [ä'kräit], Sir Richard, engels mekaniker, *f.* 1732 i Preston i Lancashire af fattig föräldrar, idkade i sina yngre år barberareyrket men fördes snart af sina rika mekaniska anlag i på uppfinnarebanan. Så skall han redan som bar berare i Bolton hafva sysselsatt sig med lösninge af det gamla problemet om ett "perpetuum mobile". Hans mekaniska funderingar togo dock snart en afgjordt praktisk riktning, och han uppfann en spinn-

in, som i flere afseenden var en förbättring af som Hargreaves kort förut konstruerat. Hans in fick namnet vattenspinnmaskinen terspinnmaskinen), efter den drifkraft, användes till densamma. Den första af sina iner uppsatte A. 1767 i sin födelsestad. Där- måste han dock snart fly, förjagad af de ur- ge arbetarna, som beskyllde honom för att vilja den nya maskinen beröfva dem deras bröd. egaf sig då till Nottingham och lyckades där, bistånd af några företagsamma män, bygga flere maskiner, med hvilka han först i Nottingham sedan i Cromford i Derbyshire dref bomulls- ning i stor skala. I motsats till Hargreaves blef genom sin uppfinning en rik man. Han dog 2, sedan han några år förut blifvit upphöjd till net. A:s stora förtjänst om bomullsspinningen er måhända ej så mycket i uppfinningen af enspinnmaskinen — ty denna var egentligen blott raktisk kombination af Johann Jürgens och Lewis ls idéer (vingspindeln och sträckvalsarna) — fastmer i den energi, med hvilken han förstod grunda, utbilda och utbreda maskinspinningen i land. (G. A. W.)

rkö, en ö, tillhörande Jonsbergs socken i Östkinds d, Östergötlands län, är belägen vid inomskärs- rna mellan Bråviken och Slätbaken. Större lots- s samt fyrplats. Vid Arkösund, som i väster er Arkö från fastlandet, finnas järnvägsstation, stationen för Vikbolandets järnväg, och en god n. Där fanns fordom en skans, som dock sedan t af 1600-talet fått förfalla.

rkösund. Se Arkö.

rland (äringsland), det ursprungliga namnet på Ärlinghundra härad i Stockholms län. Med una till medelpunkt utgjorde det en af Upplands ast odlade bygder. Såsom ett af Attundalands ndaren" kallades det vanligast Arlenningja n dare (Arlänningarnas hundare; tidigast 1298), därur har namnet "Ärlinghundra härad" stätt. B. T.*

rlberg (ej Adlerberg), ett 1,802 m. högt alp- mellan Tyrolen och Vorarlberg, tillika vatten- nad mellan Rhen och Donau samt gräns mellan de alliniska skiffrarna i Rätiska alperna i s. och augruppen af de norra kalkalperna i n. Till 6 gick öfver A. endast en ridväg, illa beryktad sina många alpbäckar, laviner och snöstormar; nämnda år anlades en körväg, och denna om- gdes 1825 till postväg mellan Stanzerthal i Ty- n och Klosterthal i Vorarlberg. Den är nu ersatt om Arlbergbanan (se d. o.), hvilken sätter rrikes södra kronländer och de rika ungerska rna samt dess förnämsta hamn, Triest, i för- delse med västra Europa, utan de sydtyska rna som mellanhand.

rlberg, Georg Efraim Fritz, opera- gare, f. 21 mars 1830 i Leksand i Dalarna, d. febr. 1896 i Kristiania, blef student i Uppsala S, tog kameralexamen 1852 samt ingick därefter ammarkollegium, generaltullstyrelsen och post- ket. 1854 debuterade han å stjernströmska indre teatern" såsom *Farinelli* i pjäsen af samma m. Året därpå gjorde han furore såsom *Asmodeus* Den ondes besegrare", och 1858 öfvergick han k. teatern, där han öppnade sin bana såsom aro i "Figaros bröllop". Jämte Arnoldson tog han en tid undervisning af en tysk f. d. teater- sångare, Wieser, hvars ovanliga röst och sångsätt de lärt beundra på ett schweizeri i Stockholm. 1860—65 var A. dels underregissör, dels regissör vid lyriska scenen och gjorde flere konstresor i in- och utlandet. I juni 1874 afgick han från k. stora teatern i Stockholm, sjöng vid operan i Kristiania 1874—77, sedermera i Stockholm vid olika scener till 1883, hvarefter han mest sysselsatte sig med sångundervisning. A:s röst var icke stor, men behaglig. I fråga om dramatisk framställning torde A. på sin tid ha varit den främste bland våra operaartister, säkerligen den mångsidigaste. Än framställde han den nattlige, grubblande *Holländaren*, än och med samma mästerskap den förföriske, sorglöse *Don Juan*, än den fine spanske barberaren *Figaro*, än den bondsluge smålänningen *Räfklo*. Utom nämnda roller vittna följande tillräckligt om hans mångsidighet: *Valentin* i "Faust", *Agamemnon* i "Ifigenia", *Kark* i "Den bergtagna", *Telramund* i "Lohengrin", *Tsaren*, *Joconde*, *Hans Heiling*, *Almaviva*, *Polonius* m. fl.

För svenska scenen bearbetade A. öfver ett tiotal libretter, bland hvilka må nämnas "En egendom till salu", "En sömnlös natt", "God natt, granne", "Orfeus", "Hårdt mot hårdt", "Rienzi" och "Flygande holländaren", med hvilka bägge sistnämnda han gjorde Richard Wagner bekant i Sverige. Af hans tonsättningar må nämnas *Sånger*, *Sten Sture* (ballad), ett *Offertorium*, flere häften *Vokaliser* samt orkestermålningen *I skogen*, utgifven af Musikaliska konstföreningen. 1891 utkom hans *Försök till en naturlig och förnuftig grundläggning af tonbildningsläran*, som väckte mycket uppseende genom träffande kritiska anmärkningar och en glänsande, ehuru väl skarp stil samt äfven utgafs på tyska. A. L.

Arlbergbanan, den 135 km. långa, normalspåriga österrikiska statsbana, som 1880—84 byggdes mellan Innsbruck och Bludenz (Tyrolen). Den är, synnerligast mellan stationerna Landeck och Bratz, en af världens märkvärdigaste adhesionsbanor. Stigningarna uppgå till 30‰, och minsta kurvradien är 250 m. Alla vid järnvägar brukliga s. k. konstarbeten förekomma där i stor utsträckning och af synnerligen framstående konstruktion, särskildt för vattenafledningar, äfven *öfver* banan. Bland storartade broar bör nämnas den 86 m. höga bron öfver Trisanna. En af banans största märkvärdigheter är den 10,250 m. långa s. k. Arlbergtunneln mellan stationerna S:t Anton och Langen. Den är utsprängd för två spår — under det att banan i öfrigt är enkelspårig — samt till hela sin längd undermurad med en hvalftjocklek varierande mellan $0,_5$ och $1,_2$ m. Arlbergets struktur med en mängd förkastningar och vattenförande skikt försvårade på vissa ställen sprängningsarbetet, som emellertid med användande af dels komprimerad luft, dels hydrauliskt tryck genomfördes på tre år. Kostnaden för tunnelarbetet belöpte sig till 19,400,000 österrikiska

gulden, och banan i sin helhet har kostat 41,300,000 gulden, eller omkr. 303,000 gulden per bankilometer. H. L.

Arlechino [-kinå], it. Se Harlekin.

Arlekin (it. *arlechino*). Se Harlekin.

Arlenningja hundare. Se Arland.

Arles [arl], stad i franska depart. Bouches du Rhône, på vänstra Rhône-stranden, 86 km. n. v. om Marseille, 24 km. från Medelhafvet. 29,314 inv. (1901). 1834 anlades Arles-kanalen (47 km.) och 1864 kanalen S:t Louis (3,5 km.), som sätta A. i förbindelse med hamnen vid Bouc. Stadens märkvärdighet härrör förnämligast från de många fornlämningar, som där finnas. Bland dessa må nämnas amfiteatern, med platser för 25,000 åskådare, sedan 1846 restaurerad, numera skådeplats för de på festdagar gifna tjurfäktningarna, samt den antika teatern, hvaraf pelare m. m. äro i behåll och där (1651) den berömda "Venus från A." blef funnen. Dessutom finnas lämningar af ett gammalt forum, termer och ett palats från kejsar Konstantins tid. Kyrkan S:t Trophime med en härlig portal leder sitt ursprung från början af 7:e årh. Utom staden utbreda sig Alyscamps (*Elysii campi*), grafplats från romaretiden. På högra Rhône-stranden ligger förstaden Trinquetaille. — A. hette fordom *Arelas* eller *Arelate* och var redan en ansenlig stad, då det, 46 f. Kr., af Cæsar gjordes till en romersk militärkoloni. Sin blomstringstid uppnådde det under Konstantin, som upphöjde det till Galliens hufvudstad under tillnamnet "Constantina". A. blef därefter säte för en ärkebiskop och den franska handelns förnämsta stapelplats. Flere gånger eröfradt och förstördt af västgoter, östgoter och sarasener, bevarade det likväl länge sin glans och blef 879 hufvudstad i det burgundiska konungariket Arelat. I 12:e årh. gjorde sig A. oafhängigt, men underkastade sig Karl af Anjou 1251 och införlifvades slutligen med Frankrike genom Ludvig XIII. Flera viktiga synoder hafva blifvit hållna i A.

Arles-kanalen [arl-]. Se Arles.

d'Arlincourt [darläkör], Charles Victor Prévost, vicomte, fransk skriftställare, f. 1789, d. 1856, var först anhängare af Napoleon I, därefter ifrig legitimist. I antirevolutionärt syfte författade han romanen *Le solitaire* (1821, flere uppl., öfversatt på 10 språk) samt flere lika öfverdrifna och bisarrt skrifna, men svagare romaner, vidare den legitimistiska broschyren *Dieu le veut* (1848, 64 upplagor; "Gud vill så", 1849) m. m.

Arlington [ä'lintn], Henry Bennet, earl af A., engelsk statsman, f. 1618, d. 1685, deltog på stuartarnas sida i inbördeskriget och begaf sig efter Karl I:s afrättning (1649) till Frankrike, där han 1654 blef sekreterare hos hertigen af York. 1658 företog han som Karl II:s agent en resa till Madrid, återvände en tid efter restaurationen till hemlandet och utnämndes 1662 till statssekreterare. Han stod en tid högt i gunst hos konungen, hvars lättsinniga böjelser han uppmuntrade, och underblåste dennes misstro mot Clarendon. Själf antagligen lifvet igenom katolik, arbetade han ifrigt för indulgensförklaringen 1663. År 1669 insattes han i den efter medlemmarnas initialer s. k. "cabalministären", bemedlade 1670 det i Dover afslutade hemliga fördraget med Ludvig XIV och upphöjdes 1672 till earl af A. 1674 blef han af underhuset ställd inför riksrätt för svikligt förfarande s ämbetsman och för befordran af papismen sa nedlade då sin post som statssekreterare. S. utnämnd till lordkammarherre, tillbragte han si sista år i tillbakadragenhet från politiken. Af b tydelse för "cabalens" historia äro hans *Lette to W. Temple from 1664 to 1674* (1701). V. S—

Arloing [arlωä'], Saturnin, fransk fysiol och bakteriolog, f. 1846, vardt 1887 föreståndar för det till Lyon förlagda veterinärinstitutet samt bl därjämte professor vid den medicinska och farm ceutiska fakulteten i Lyon. 1889 blef han korres ledamot af franska vetenskapsakademien. A. ha särskildt sysselsatt sig med undersökningar röran de smittosamma sjukdomarna. Han är medupptäckar af rauschbrandsbakterien och den förste, som lyckas framställa rauschbrands-vaccinen. Därom handla hans arbete *Le charbon bactérien, pathogéni et inoculation préventive* (1883; 2:a uppl 1887). (R. T—DT.)

Arlon [arlä'], ty. *Arel*, välmående, fordom be fäst hufvudstad i belgiska prov. Luxemburg, e af landets äldsta städer (det forna *Orolaunu Vicus*), belägen på en höjd vid floden Semoy, 40 m. öfver hafvet. 8,000 inv. (1902). Den franskt generalen Jourdan besegrade där österrikarna 1 april 1794.

Arlt, Ferdinand, "ritter von A.", österrikis ögonläkare, f. 1812, d. 1887, var 1849—56 professor i Prag och 1856—83 i Wien. A. var en a vår tids förnämste ögonläkare. Bland hans skrifte märkas: *Die pflege der augen im gesunden und kranken zustande* (1846, flere uppl.; "Ögonens vård oc skötsel i friska och sjukliga tillståndet", 1867), *Di krankheiten des auges* (3 bd, 1851—56, flere uppl.) *Die verletzungen des auges* (1875), *Die kurzsichtigkeit, entstehung und ursachen* (1878), *Klinisch darstellung der krankheiten der binde-, horn- und lederhaut* etc. (1881) och *Operationslehre* (1874, Gräfe-Sämischs "Handbuch der augenheilkunde"). Därjämte var A. från 1855 en af redaktörerna för "Archiv für ophthalmologie". Efter han död utkommo hans självbiografiska anteckningar (1887). R. T—DT.

Arlöf, fabrik för tillverkning af hvitbetssocker belägen strax n. ö. om Malmö, i Burlöfs socken. Egare är Malmö sockerfabriks aktiebolag. På fa briken, som anlades 1870, arbetas efter den s. k. diffusions-metoden, och med densamma har under senare år förenats ett raffinaderi. Drifkraften utgöres af 7 ångmaskiner om tillsammans 1,900 hästkrafter samt 83 elektriska motorer. Tillverkningen uppgick under året okt. 1901—sept. 1902 till 10,870 ton råsocker, 11,660 ton raffineradt socker, 346 ton melass och 40,039 ton betmassa. Arbetspersonalen utgjorde s. å. i genomsnitt 864 arbetare. Den för bevillning uppskattade inkomsten af fabrikens drift belöpte sig till 729,417 kr. — Vid A. arbetar ock en större mekanisk verkstad, med tillverkning af järnvägsvagnar och vågar. Verkstaden, som tillhör aktiebolaget Arlöfs mekan. verkstad och vagongfabrik, sysselsatte 1901 i medeltal 210 arbetare, och produktionsvärdet belöpte sig till 961,700 kr. — Vid A. finns ock ett större ångbränneri. K. K.-Å.

Arm, *anat.*, människans öfre, de fyrhändta djurens främre lem (extremitet), mellan axeln och handen. Armen består af två delar: öfver- och

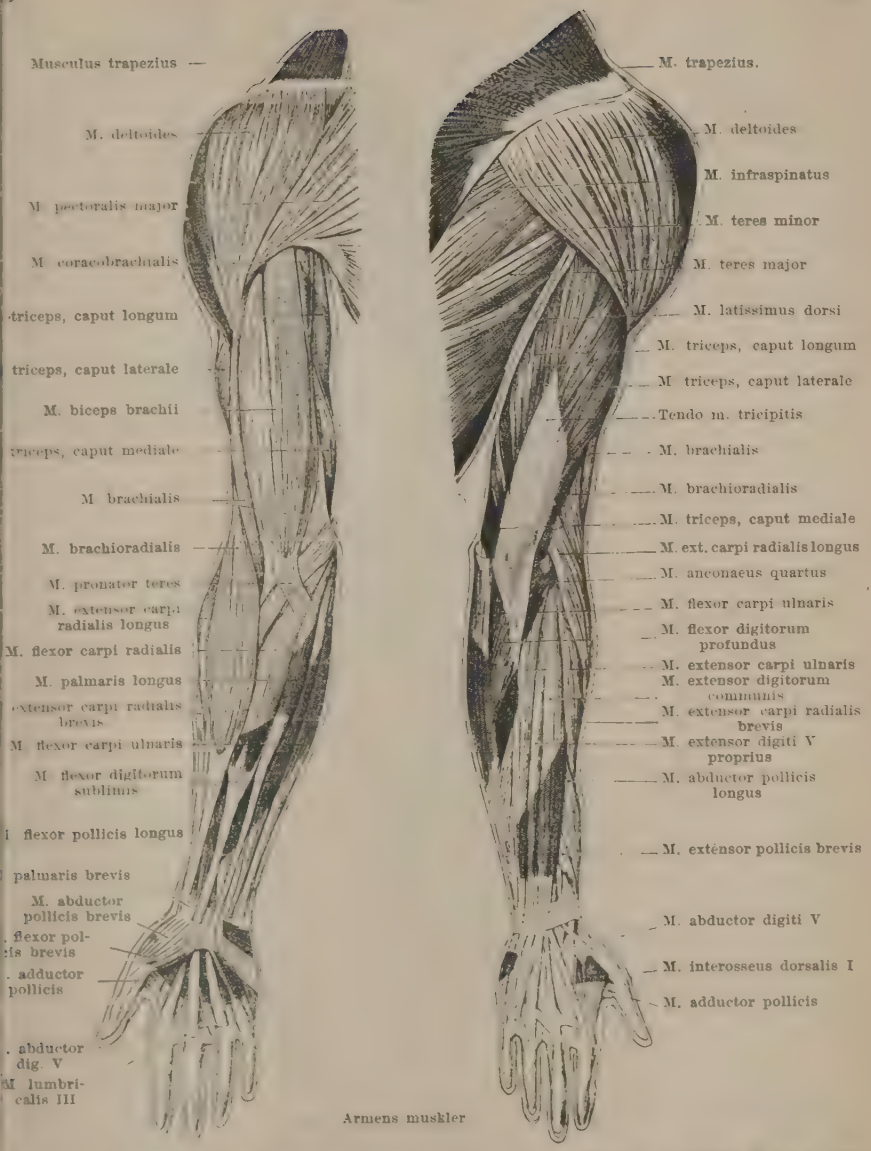

Armens muskler

...der-armen, forenade med och rörliga mot hvar-...dra i armleden. Öfverarmen har till grund-...mme ett ben: öfverarmsbenet (*humerus*), under-...men två ben: stora armpipan (*ulna*, armbågsbenet) ...h lilla armpipan (*radius*, strålbenet). Armen täckes ...en ganska fin förskjutbar hud, genom hvilken ...del blodådror (arm-venerna) skimra blå eller ...amsta på ytan som rundade strängar. Under ...den ligger en på under-armen ganska stark aponeuros; därinom muskler (armmusklerna), som gifva armen dess yttre form och röra dess särskilda delar. De muskler, som röra öfverarmen, ligga på skuldran; de för under-armen kring humerus; de, som finnas kring armbågen och på under-armen, röra hand och fingrar, och dessas ofta långa senor stryka fram å under-armens nedre tredjedel, hvilken nästan saknar muskelmassa och därför är tunn och smal. På framsidan af öfver-

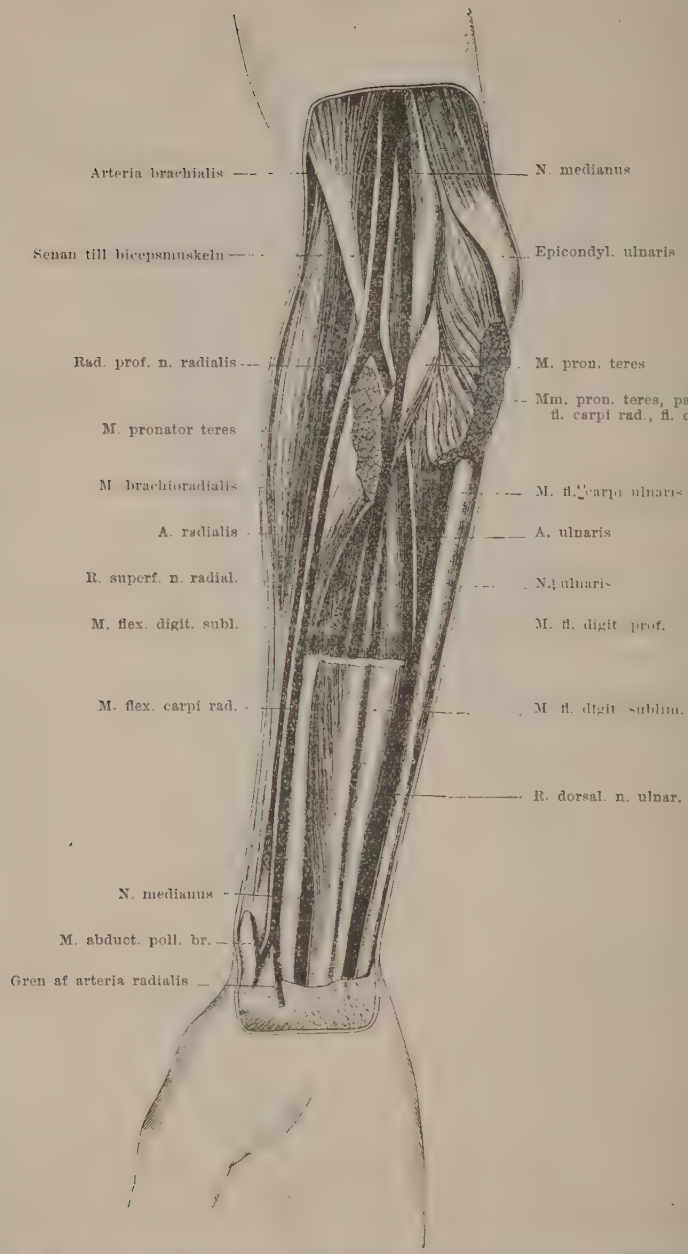

armen ligga de starka böjmusklerna för underarmen, af hvilka en (*musculus biceps*) vid ansträngande böjning star fram som en oval klump, af hvars storlek och hårdhet man vanligen sluter till musklernas allmänna utveckling. Bakom och inom denna muskel framstryker stora armpulsadern (*arteria brachialis*), hvilken där lätt kan sammantryckas, hvarigenom blödningar hindras från hela

i där nedom. Artärerna, liksom de större na och nerverna, ligga för öfrigt till största på djupet mellan musklerna. Vid under-armens ände träder å flathandsidan, 1,5 à 6 cm. tummens rot, en något större artär (*arteria radi-* fram tätt under huden, mellan denna och radius; r där man brukar undersöka pulsen. Stundom dock denna artär ett afvikande lopp, så att icke kännes på detta ställe; den igenfinnes anligen på utsidan af strålbenet, något längre Bland armens nerver — af hvilka en del gå nuden, andra till musklerna — må här omtalas ulnar-nerven, hvilken ligger ytligt och akom inre armbågsknölen, mellan denna och den e, samt bl. a. utbreder sig i huden å lill-, ring- långfingret. Vid tryck eller stöt på denna nerv nda ställe vid armbågen framkallas en egendom- märta nedåt nämnda fingrar, hvilken, förmodligen lan den förnimmes i ringfingret, af folktron anses yda på inträffande änklings- eller änke-sorg. tvardagstal kallas nerven ofta "tjufsenan". en är att betrakta såsom stjälk, skaft, för lem- s väsentligaste del, handen, hvilken till följd af ens längd och rörlighet får ett vidsträckt om- för sin verksamhet och lätt kan bringas i en gd olika ställningar till kroppen och omgif- garna. Man jämföre människans öfre extremitet den motsvarande hos öfriga däggdjur, fåglar r fiskar. Vid gång, språng och hopp äro män- ans armar så att säga pådrifvare eller balan- ngsstänger; vid simning äro de skaft, medelst ka de kroppen uppbärande skoflarna utsträckas; klättring tjänstgöra de som lyfthakar; vid mi- en (gester) hafva de ock sin roll — i de tre nämnda fallen, liksom för det mesta, i sam- d med och tjänande händerna. Se vidstående strationer. G. V. D.*

Arma (lat.), vapen. — *Ad arma*, till vapen. — *armis*, under vapen, väpnad. — *Inter arma silent es*, "under krig tiga lagarna", d. v. s. under g gifves ingen annan rätt än styrkans.

Armäda (af lat. *arma*, vapen), sp., urspr. väpnad kt i allmänhet, sedan företrädesvis örlogsflotta särskilt den s. k. "stora armadan", som den ske konungen Filip II 1588 sände att erövra gland och som han, säker om seger, själf kallade en oöfvervinneliga". Denna flotta, som fördes af tigen af Medina-Sidonia, bestod af 128 fartyg, kribland 65 galjoner, samt hade ombord omkr. 00 högadliga frivillige, nära 20,000 soldater, 450 matroser, öfver 2,000 galärslafvar och 2,431 noner samt ofantliga förråd af ammunition och viant. Den skulle trygga öfverförandet till Eng- d af en i Nederländerna under Farnese samlad dstigningshär på 30,000 man. Utsatt för häftiga rmar och oroad genom ständiga anfall af den gelska flottan under Howard och Drake, måste ck hertigen återvända med oförrättadt ärende, dan 72 stora fartyg och 10,185 man gått förlorade. tt.: Froude, "The spanish history of the A." 92), Laughton, "State papers relating to the feat of the spanish A." (1894), och Tilton, "Die tastrophe der spanischen A." (s. å.) samt "The yal navy, a history", I (1897—1903). (V. S—G.)

Armadi'll (fr. *armadille*, sp. *armadillo*), *zool.*, ltdjur (se d. o.).

Armadilla [-di'lja], sp., diminutivum af armada, liten flotta, eskader; litet beväradt fartyg, spanskt tullskepp.

Armaðr (isl.). Se Arman.

Armagh [ämä'], 1. Grefskap uti irländska prov. Ulster, s. om Lough Neagh. Arealen 1,328 kvkm. 125,238 inv. (1901). Det är i n. flackt och sumpigt, i s. genomstruket af en bergskedja, hvars högsta topp, Slieve Gullion, uppnår en höjd af 377 m. Mellersta delen af grefskapet är synnerligen fruktbar, men enär större delen däraf tillhör kyrkan och skolorna (*colleges*), är förpaktningssystemet strängt genomfördt och folket ytterst fattigt. Folkmängden har också 1871—1901 minskats med nära 54,000 pers. — 2. Hufvudstad i nämnda grefskap, ej långt från floden Callan. 12,000 inv. (1901). Staden är gammal och var fordom af större betydenhet än nu, i synnerhet genom sin berömda klosterskola, som i 5:e—9:e årh. mycket besöktes. A. är säte för en katolsk och en anglikansk ärkebiskop, ett katolskt seminarium, bibliotek, observatorium; har ett dårhus och betydlig läderindustri. Liflig handel med spannmål, garn och linneväfnader.

Armagnac [armanja'kk], fr. Se Armanjak.

Armagnac [armanja'kk], ett f. d. grefskap i sydvästra Frankrike, en del af Gascogne, nära motsvarande depart. Gers. Grefvarna af A., som ledde sin härkomst från konung Klodvig, spelade en stor roll i den franska medeltidens historia. Efter ättens utslocknande, 1497, indrogs grefskapet till kronan. Konung Frans I förlänade det till sin svåger, hertig Karl af Alençon. Det kom sedan till huset Navarra och blef ändtligen genom Henrik IV för alltid förenadt med kronan.

1. Den mest bekante bland grefvarna af A., Bernhard VII, är beryktad för sitt deltagande i de partitvister, som söndersleto Frankrike under den sinnessvage Karl VI. Hertig Ludvig af Orléans, Karl VI:s bror, hade jämte drottning Isabella bemäktigat sig regeringen, i täflan med hertig Filip af Burgund och dennes son, Johan den oförskräckte. Den senare lät 1407 mörda Ludvig på en af gatorna i Paris, men grefve Bernhard af A., hvars dotter var gift med Ludvigs son Karl, trädde i spetsen för det orleanska partiet, och därefter utbröt en ursinnig strid emellan de båda partierna, som efter sina anförare kallades Armagnacs och Bourgignons. Bernhard drog 1413, i spetsen för sin här, in i Paris, lät efter slaget vid Azincourt 1415 utnämna sig till konetabel och härskade med blodig stränghet. Men hertig Johan af Burgund, som vunnit drottning Isabella på sin sida, fick hjälp från England och eröfrade Paris. Bernhard blef tillfångatagen och mördades af en upphetsad folkmassa 1418. Jfr Armagnaker.

2. Hans sonson Johan V var en af sin tids råaste och sedeslösaste människor. Han lefde i otillåten förbindelse med sin syster Isabella, med hvilken han hade två barn. Slutligen, då han deltog i den af de franske kronvasallerna mot Ludvig XI stiftade "ligan för det allmänna bästa", blef han af denne konung angripen, fången och mördad 1473.

3. Hans bror Karl hölls 11 år i fångenskap i Bastiljen, blef till följd däraf svagsint och dog 1497. Han var den siste af ätten.

Armagnäker [-nj-] kallades urspr. de af Bernhard VII af Armagnac mot det burgundiska partiet använde legoknektarna, bestående mest af tygellösa

hopar från Pyrenéerna. De begagnades sedermera af Karl VII i kriget mot England. Då de efter vapenstilleståndets afslutande icke ville skiljas åt, utan under mord och plundring genomströfvade Frankrike, trotsande konung Karl VII:s makt, sökte denne befria sig från packet på det sätt att han använde dem till krig på östra gränsen, hvilken han sträfvade efter att utvidga till Rhen. En här på 30,000 armagnaker, under anförande af den franske kronprinsen (Ludvig XI), vände sig mot schweizarna, hvilka, 1,600 man starka, mötte honom vid S:t Jakob an der Birs 1444. I detta "Schweiz' Thermopylai" föll hela den schweiziska hären, på några man när, men äfven 8,000 armagnaker betäckte valplatsen, och Ludvig drog sig tillbaka. En annan här af armagnaker, 20,000 man, hade tågat mot Elsass, där de på allt sätt plågade bönderna, som ock hämnades och mördade en stor del af dem, af befolkningen där betecknande kallade "arme gecken". De sedan af Karl VII upprättade 15 "compagnies d'ordonnance", som bildade kärnan af den franska hären, bestodo till stor del af de dugligaste bland armagnakerna. De öfrige läto utan motstånd hemskicka sig. Litt.: Barthold, "Der armegecken krieg 1444 und 1445" (i Raumers Hist. taschenb., N. f. III, 1842), och Witte, "Die armen gecken und ihr einfall in Elsass" (1883). E. A—T.

Armamentārium (lat., af *a'rma*, vapen), tyghus; samling af kirurgiska instrument.

Ārman (isl. *ármaðr*), norsk benämning under medeltiden på hvar och en, som förvaltade en egendom för egarens räkning. Sådana förtroendemän, sällsynta i privatpersoners tjänst, spelade i konungens och kyrkans tjänst samma roll som i Sverige brytarna (Västergötland) och länsmännen (Svealand). De skulle härbergera konungen och biskopen på dessas resor och hade nästan hela den lokala administrationen i sin hand. De voro på samma gång poliser och åklagare, indrefvo böter och uppburo kronans och kyrkans skatt. I regel af låg härkomst, understöddes de af de högättade "lendermännen", utan att direkt lyda under dessa. Konungarnas upprepade försök att rekrytera armännen ur en högre samhällsklass misslyckades ständigt. Under 1300- och 1400-talen undanträngdes de af de mera anseddе och högättade "sysselmännen" och på kyrkans gods af prostarna, hvarefter de på 1500-talet alldeles försvinna. Litt.: Maurer, "Die *ármenn* des altnorwegischen rechtes" (i bajerska vet. akad:s "Sitzungsberichte, philos.-, philol.-hist. classe I", 1879). E. A—T.

A'rmanjak (fr. *armagnac*, af ortnamnet *Armagnac*), franskt drufbrännvin (konjak), destillerad sämre vinsorter, pressåterstoder och vinjäst.

Armansperg, Josef Ludwig, grefve von bajersk statsman, f. 1787, d. 1853, blef, sedan bekläddt flere ämbeten i statens tjänst, 1826 utrikes- och sedan finans- och inrikesminister, måste 1831 nedlägga sitt ämbete till följd af ultramontanska partiets ränker. 1832 blef han Londonkonferensen kallad till ordförande i regentskap, som under konung Ottos minderåri skulle styra Grekland och ordna dess författn Han omgaf sig med ett kotteri och intrigerade regentskapets båda öfrige medlemmar. Sedan 1835 blifvit myndig, blef A. hans rikskansler en tid (1836), under det konungen befann s Tyskland, Greklands regent. På grund af greke allmänt yttrade motvilja mot honom, måste han nedlägga sitt ämbete och återvända till Bajern, han tillbragte återstoden af sin lefnad i tillb dragenhet på sina gods.

Armārium (lat., af *a'rma*, vapen), rustkamm bokskåp.

A'rma suēcica ("de svenska vapnen"), en Friedrich Hulsius i Frankfurt a. M. 1631—34 kommen krönika, skildrande Gustaf II Adolfs den svenska härens bedrifter i Tyskland. D arbete är en kompilation af flygblad och an tryckta källor. Dess 1:a del utkom 1631 i en lat och en tillökad tysk upplaga. Fortsättningar nya upplagor utgåfvos sedan intill 1634, hv några med författarnamnet Philipp Arla bæus, Philohistoricus, säkerligen en pse onym. Arbetet företer så stora öfverensstämme med en annan dylik krönika, *Inventarium Sue* att de med sannolikhet kunna antagas härröra samme författare. Den senare krönikan bär fattarenamnet Joh. Ludvig Gottfried, hvi af Droysen ("Arlanibæus, Godofredus, Abelinu 1864) ansågs beteckna Johan Philipp A lin (se d. o.). Frieda Gallati ("Chemnitz und s quellen", 1902) har emellertid påvisat, att Gottf var en i Frankfurt, dit han synes hafva inflyttat Heidelberg, verksam författare, hvilken redan 1 omtalas som "corrector" och 1632 utgaf en sam hyllningsdikter till Gustaf Adolf. V. S—G.

Armāti, Salvino, en florentinare, som i sl af 13:e årh. skall hafva uppfunnit glasögonen. U finningen tillskrifves äfven en italiensk munk, A sandro di Spina, samt Roger Bacon.